ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ	Ελένη Κώτσου
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ	Μαρία Καζάκου
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ	Αγγελική Βοσκάκη, Βίκυ Θεοφιλοπούλου, Μαρία Καζάκου, Χριστίνα Τζωρτζάκη, Παναγιώτης Δρίβας
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	Βάνα Μάρη, Στέλιος Σκουρλής
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ	«Σήμα», Αναγνωστόπουλος Βελισσάριος και ΣΙΑ Ο.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ	Παπαδόπουλος Ο.Ε.Ε. Α.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 10564
www.tap.gr

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 56-59 (2001-2004)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄ 6

ΑΙΓΑΙΟ - ΕΠΣΝΕ - ΕΠΣΒΕ - ΕΕΑ - ΕΑΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-4· Πίν. 1-4) Σελ. 1-8

Νομός Λέσβου. **2001.** Λέσβος. Νάπη. Αρχαιολογική - Λαογραφική Συλλογή. **2002-2004.** Διαμόρφωση Αρχαιολογικού Χώρου. Αγροτική περιφέρεια Αγίας Παρασκευής (Μέσα), Μήθυμνα (Ντάπια).

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

Lemno. Hephestia.

14η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-4· Πίν. 5-8) Σελ. 9-32

2001. Ανασκαφικές εργασίες. Λέσβος: Μυτιλήνη (Γενί Τζαμί, Ταρσί Χαμάμ, Κάστρο), Σκάλα Ερεσού (Οδός Μπουμπουλίνας, Ανώνυμη πάροδος), Νάπη (Παλαιοχριστιανική βασιλική). Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Λέσβος (Κάστρο Μυτιλήνης, Κάστρο Μήθυμνας, Φρούριο Σιγρίου, Βαλιδέ Τζαμί, Άγιος Γρηγόριος Άσσου). Στερεωτικές επεμβάσεις - Αναστηλωτικές εργασίες. Λέσβος: Πέτρα (Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας), Μυτιλήνη (Οδός Ευνίκης, Γενί Τζαμί, Τσαρσί Χαμάμ, Βαλιδέ Τζαμί, Κάστρο, Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου), Μόλυβος (Κάστρο). Εργασίες συντήρησης. Λέσβος: Σκάλα Ερεσού (Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Ανδρέα), Μυτιλήνη (Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου), Μόρια (Ναός Αγίου Βασιλείου), Πύργοι Θερμής (Ναός Παναγίας Τρουλωτής), Θέση Κέδρο Αλυφαντών (Ναΰδριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου), Ανεμώτια (Ναός Αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου), Ερεσός (Παλαιοχριστιανική βασιλική Αφεντέλλη), Σκάλα Πολιχνίτου (Ναός Αγίου Ιωάννη), Μόρια (Ναός Αγίου Βασιλείου). Λήμνος: Πλάκα (Ναός Αγίου Δημητρίου), Μύρινα (Ναός Αγίας Τριάδος). Σύνταξη μελετών. Περιοδείες. Ερεσός (Θέση Μέγας Λάκκος, Θέση Τοιχλιώντα), Άντισσα (Τζίθρα, Σκαμνιούδα), Στύψη (Θέση Μοναστηρέλλια), Νάπη (Αγία Παρασκευή). Φυσίνη (Άγιος Μαρίνος). Καταγραφές. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Εκθέσεις - Συνέδρια. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Λοιπές δραστηριότητες. Κηρύξεις μνημείων και αρχαιολογικών χώρων. **2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Λέσβος: Σκάλα Ερεσού, Πηγαδάκια Ευρειακής Γέρας (Οικόπεδο Σ. Ορφανού), Μυτιλήνη (Οδός Κυπαρισσίων 6). Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Λέσβος: Δάφια Καλλονής (Κάστρο Μυτιλήνης, Κάστρο Μήθυμνας. Μελέτες αποκατάστασης μνημείων. Λέσβος: Μυτιλήνη (Βαλιδέ Τζαμί), Μανταμάδος (Ναός Αγίου Στεφάνου), Κάτω Τρίτος (Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών). Εργασίες συντήρησης - Στερεωτικές επεμβάσεις. Λέσβος: Δάφια Καλλονής (Καθολικό μονής Λειμώνος), Άνω Χάλικας Μυτιλήνης (Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου), Πύργοι Θερμής (Ναός Παναγίας Τρουλωτής), Κάτω Τρίτος (Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών), Σκάλα Πολιχνίτου (Ναός Αγίου Ιωάννη), Μυτιλήνη (Γενί Τζαμί), Σκάλα Ερεσού. Αυτοψίες. Καταγραφές. Λέσβος. Λοιπές δραστηριότητες. Λέσβος. Οργάνωση εκθέσεων. Λέσβος: Πέτρα Λέσβου (Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας). Εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. **2003.** Ανασκαφικές εργασίες. Λέσβος: Πηγαδάκια Ευρειακής (Οικόπεδο Ν. Ορφανού), Πύργοι Θερμής (Οικόπεδο Ν., Μ. και Β. Χατζημανωλάκη), Μυτιλήνη (Οδός Ερμού 239). Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Λέσβος (Κάστρο Μυτιλήνης, Κάστρο Μήθυμνας). Στερεωτικές εργασίες. Λέσβος. Πύργοι Θερμής (Ναός Παναγίας Τρουλωτής, Φρούριο Μολύβου). Εργασίες συντήρησης. Πηγή (Ναός Αγίας Παρασκευής). Περιοδείες - Καταγραφές. Λέσβος. Λήμνος. Λοιπές δραστηριότητες. Κατασχέσεις. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αυτοψίες.

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-13· Πίν. 9-14) Σελ. 33-56

2001. Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Π. Βαγιανού, Οικόπεδο Ι. - Ευ. Παρασχάκη). Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Δ. Κυράνη, Οικόπεδο Μ. Κοντού-Βρεττάκου), Δράκανο). **2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Ε. Ολλανδέζου-Φεγγουδάκη, Οικόπεδο Γ. Γιαννάκη, Οικόπεδο Μ. - Φ. Τριτσινιώτη, Στρατιωτικά έργα). Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου - Η. Καραβιά). Παραδόσεις αρχαιοτήτων - Δωρεές. Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. **2003.** Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Αι. - Κ. Τριφύλλη). Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου - Η. Καραβιά). Παραδόσεις αρχαιοτήτων - Δωρεές. Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Ικαρία. Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Κηρύκου. **2004.** Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Γ. Εμμ. Μαλάνου). Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Στ. Μιχαηλίδη). Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Φούρνοι Ικαρίας. Παραδόσεις αρχαιοτήτων. Σάμος, Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Εργασίες ανάδειξης – διαμόρφωσης. Σάμος. Αρχαιολογικός χώρος Ηραίου Σάμου. Ικαρία. Δράκανο (Αρχαία ακρόπολη). **2001.** Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Άνω πόλη), Περιοχή Μαυρατζαίων. Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Περιοχή Μαυρατζαίων. 2002. Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Άνω πόλη), Περιοχή Γλυφάδα Πυθαγορείου. 2004. Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Αρ. Μαρασλή).

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-7· Πίν. 15-22) Σελ. 57-92

2001. Μουσεία. Εκθέσεις - Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος. Ανάβατος (Τριώροφο κτίριο Ακρόπολης Αναβάτου, Ναός Ταξιάρχη Ακροπόλεως), Βέσσα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Βίγλες, Θυμιανά (Ναός Αγίου Δημητρίου «των Κτιστών»), Κάμπος (Αρχοντικό Σαλβάγου), Νέα Μονή, Ολύμποι (Τράπεζα), Πόλη Χίου (Επιθαλάσσιο τείχος Κάστρου, Μουσουλμανικό νεκροταφείο Κάστρου, Συμβολή των οδών Πετροκοκκίνου 10 και Αρχιμ. Ανδρεάδη). Ψαρά («Κονάκι»). Νομός Σάμου: Σάμος. Πυθαγόρειο (Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη). Ικαρία. Ναός Αγίου Γεωργίου «Δοργανά». Εργασίες συντήρησης. Νομός Χίου: Χίος. Ανάβατος (Ναός Ταξιάρχη), Κάμπος, Ολύμποι (Ναός Αγίας Παρασκευής). Διαμορφώσεις. Νομός Χίου. Ανάδειξη φυσικών διαδρομών, Βολισσός, Πόλη Χίου (Κρήνη Μελέκ Μεχμέτ - Πασά). Κηρύξεις - Εντοπισμοί αρχαίων. Νομός Χίου: Χίος. Άγιος Γεώργιος Συκούσης (Μονή Αγίου Γεωργίου), Βροντάδος (Κλίμακα παρά το ναό του Αγίου Μάρκου), Μεστά (Μονή Κοίμησης Θεοτόκου, Ολύμποι (Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ, Ναός Παναγίας Ερεικανής), Πυργί (Οικία Κοϊτσίρο Νακαμούρα, Οικία Φ. Νιτοδά), Πόλη Χίου (Οδός Ταξιαρχίας Ρίμινι). Ικαρία. Φραντάτο (Ναός Ανάληψης), Καψαλινό Κάστρο. Άδειες κατοχής - Παραδόσεις αρχαίων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη Χίου (Συμβολή των οδών Σγούτα και Αγίων Αναργύρων, Οδός Αρχιεπισκόπου Μακαρίου 32, Κάστρο), Κάτω Φανά (Ιερό Φαναίου Απόλλωνος). **2001-2004.** Νομός Χίου. Εκπαιδευτικά προγράμματα - Πολιτιστικές εκδηλώσεις και δράσεις. Μουσεία. Πόλη Χίου (Βυζαντινό Μουσείο Χίου, Παλατάκι Ιουστινιάνι), Νέα Μονή (Βυζαντινό Μουσείο, Αρχαιολογικές αποθήκες). Απαλλοτριώσεις. Εργαστήρια συντήρησης. Έργα του Γ΄ ΚΠΣ. Νέα Μονή (Μουσειακός χώρος Τράπεζας Νέας Μονής). Νομός Σάμου: Σάμος. Πυθαγόρειο (Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη). Αναστηλώσεις. Νομός Χίου: Χίος. Μεστά (Ναός Παλαιού Ταξιάρχη, Ναός Νέου Ταξιάρχη), Πόλη Χίου (Φρούριο). Διαμορφώσεις. Νομός Χίου: Χίος. Πόλη Χίου. Εργασίες συντήρησης. Χίος. Σάμος - Ικαρία. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος. Πιτυός (Πύργος), Πόλη Χίου (Κάστρο, Συμβολή των οδών Ηρ. Πολυτεχνείου, Σγούτα και Κοντολέοντος, Συμβολή των οδών Στ. Μηνιώτη και Θεοκρίτου, Συμβολή των οδών Γ. Τσαμπαρλή και Ναυάρχου Νικοδήμου).

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-22· Πίν. 23-62) Σελ. 93-176

Μουσειακές εργασίες. Σίφνος. **2001-2004.** Αρχαιολογικό Μουσείο. **2002.** Περιοδική έκθεση. Άνδρος. **2001-2002.** Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιοπόλεως. Μήλος. **2001-2002.** Σέριφος. **2001-2004.** Αρχαιολογική Συλλογή Σερίφου. Κίμωλος. **2001-2004.** Θήρα. **2001-2004.** Πάρος. **2003.** Επανέκθεση Μουσείου Πάρου. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα. **2001-2004.** Καμάρι (Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής),

2003-2004. Ραός (Οικόπεδο Μ. Αλεφραγκή). Άνδρος. **2001-2002.** Στρόφιλας (Οικόπεδο Λ. Κοντορούση). **2001-2002.** Πλάκα. **2003.** Υψηλή. **2004.** Παλαιόπολη (Οικόπεδα ιδιοκτησίας Δ. Περτέση). **2004.** Υψηλή. Πάρος. **2001.** Παροικιά (Θέση Καστροβούνι - οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου). **2002.** Παροικιά (Θέση Καστροβούνι - οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου, Θέση Κάστρο - θεμέλια αρχαϊκού ναού). **2003.** Παροικιά (Θέση Άγιος Παντελεήμων - οικόπεδο Αλιφιέρη-Δαφερέρα, Θέση Βίντζι). Δεσποτικό. **2001.** Θέση Μάντρα. **2002.** Θέση Μάντρα. **2003.** Θέση Μάντρα. **2004.** Θέση Μάντρα. Τσιμηντήρι. **2003.** Μήλος. **2001-2002.** Κλήμα (Οικόπεδο Bruce Harris, Οικόπεδο Aveltion Shipping Company LTD). Σέριφος. **2001-2004.** Οικόπεδο Α. Μποφιλίου. Κύθνος. **2002.** Επισκοπή (Συγκρότημα Κ, Συγκρότημα J). **2003.** Επισκοπή (Συγκρότημα Μ). Λουτρά (Θέση Μαρουλάς). Κίμωλος. **2001-2004.** Ελληνικά. Σίφνος. **2001-2004.** Κάστρο (Οικία Θ. Κατσουλάκη, Μέσα Κάστρο, Οικόπεδο Αντ. Καράβη, Οικόπεδο Α. Τσαλίκη). Λούρος (Νεκροταφείο), Θέση Ακρωτηράκι - Λαζάρου (Οικόπεδο Θ. Καπρέλη - Γ. Ανδριανόπουλου). Αμοργός. **2004.** Κατάπολα (Ακίνητο ιδιοκτησίας Στ. Μαύρου). Αναστηλωτικές εργασίες. Πάρος. **2001.** Παροικιά (Κυκλικό ταφικό μνημείο). Εργασίες Συντήρησης. Θήρα. **2001-2004.** Σίφνος. **2001-2004.** Αποκαταστάσεις - διαμορφώσεις - καθαρισμοί. Ίος. **2001-2004.** Σκάρκος. Μήλος. **2001-2002.** Αρχαία πόλη Μήλου, Αρχαιολογικός χώρος Φυλακωπής. **2003-2004.** Φυλακωπή. Δήλος. **2001-2004.** Ναξιακοί Λέοντες, Ίδρυμα των Ποσειδωνιαστών, «Οικία Διαδουμένου» - Λεωφόρος των Λεόντων, Αγορά βόρεια της Λίμνης, Περιοχή ανατολικά της Λίμνης, Εκπόνηση - υλοποίηση μελετών για τη συνολική συντήρηση - ανάδειξη μνημείων, Αποθήκες XI.β, XI.γ στη Συνοικία του Λιμανιού, Οικία VI.N, Στερέωση - υγρομόνωση Οικιών Προσωπείων, Τρίαινας και Ερμών, Συντήρηση Ψηφιδωτών και επιχρισμάτων, Πληροφόρηση επισκεπτών, Κατοικίες προσωπικού. Σίφνος. **2001-2002.** Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. **2004.** Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. **2001-2004.** Διαμόρφωση αρχαίου τείχους στο Κάστρο. Σέριφος. **2001-2004.** Άσπρος Πύργος. Θήρα. **2001-2004.** Αρχαιολογικός Χώρος Αρχαίας Θήρας. Παραδόσεις - περισυλλογές - τυχαία ευρήματα. Μήλος. **2001-2002.** Κίμωλος. **2001-2004.** Ελληνικά. Πάρος. **2001.** Παράδοση πρωτοκυκλαδικών μαρμάρινων κρατηρίσκων. Σίφνος. **2001-2004.** Περιοδείες - επιφανειακή έρευνα - εντοπισμός νέων θέσεων. Θήρα. **2001.** Χαλαροβούνια. Άνδρος. **2001-2002.** Παλαιόπολη. Μήλος. **2001-2002.** Κίμωλος. **2001-2004.** Σίφνος. **2001-2004.** Αρχαιολογικός χάρτης Σίφνου, Κηρύξεις. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Σίφνος. **2001-2004.** Εκπαιδευτικά προγράμματα. Σίφνος. **2001-2004.**

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

2001, 2002, 2003. Δήλος.

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-2· Πίν. 63) Σελ. 177-178

Κέα. **2001-2004.** Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Κορησσία (Οικόπεδο Χρ. Μιχοπούλου), Γυαλισκάρι (Οικόπεδο Γ. Δανέζη). Μελέτες διαμόρφωσης. Εντοπισμοί.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-4· Πίν. 64) Σελ. 179-192

Αμοργός. Ανασκαφικές εργασίες. **2000-2001.** Κατάπολα (Θέση Λουτρό - οικόπεδο Βεκρή, Οικόπεδο Ν., Μ. και Αικ. Νομικού, Θέση Κατ' Ακρωτήρι - ακίνητο Ν.Κ. Γιαννακού), Σκεπαρνιές (Θέση Χαρουπιά-Ραοκέφαλα - αγρός Κ.Ν. Φωστιέρη), **2002.** Κατάπολα (Αποχετευτικά έργα, Οικόπεδο Ν., Μ. και Αικ. Νομικού, Βροντάδο - οικόπεδο Ά. Γιαννακού-Πάσχου). Ραχίδι (Θέση Παληοκκλησιά - ακίνητο Γ. και Α. Νομικού), Κολοφάνα (Ξενοτάφια). **2003.** Αιγιάλη (Θέση Ασώματος Γραμπάλας - «Πάνω Λιβάδι»), Κατάπολα (Αγρός Ν., Μ. και Αικ. Νομικού, Ακίνητο ιδιοκτησίας Στ. Μαύρου). Καθαρισμοί - διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. **2001-2004.** Αρκεσίνη (Αγία Τριάδα - αρχαίος Πύργος).

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-7· Πίν. 65-76) Σελ. 193-210

2001. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα. Καμάρι (Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. και Χ. Καραμολέγκου). Εργασίες στερέωσης - διαμόρφωσης. Αίγινα. Παλιαχώρα (Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού, Ασκηταριό Αγίου

Διονυσίου). Σαλαμίνα (Καθολικό μονής Φανερωμένης). Άνδρος. Γίδες (Ναός Παντοκράτορα). Εργασίες συντήρησης εικόνων. Μύκονος. Χώρα (Ναός Παναγίας Ελεούσας και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και Ταξιαρχών στο Κάστρο). **2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Νάξος. Χώρα (Οικία Α. Απειρανθίτη), Όσκελος (Ναός Αγίου Γεωργίου). Αναστηλωτικές - στερεωτικές εργασίες. Τήνος. Πάνορμος (Ναός Ελεούσας στον Πύργο). Εργασίες συντήρησης εικόνων. Κύθνος. Χώρα (Ναός Αγίου Δημητρίου «του Κούτσουνου», Ναός Χριστού «στους ανεμόμυλους», Ναός Ζωοδόχου Πηγής στο Πανωχώρι). Δρυοπίδα (Εκκλησιαστική συλλογή Αγίου Γεωργίου). **2003.** Ανασκαφικές εργασίες. Αίγινα. Παλιαχώρα (Μονή Αγίας Κυριακής). Θήρα. Καμάρι (Οικόπεδο Α. Αργυρού). Κέα. Ελληνικά (Κόγχη «στο Νερό»). Νάξος. Κάτω Σαγκρί (Ναός Αγίων Αναργύρων). Εργασίες στερέωσης - διαμόρφωσης. Αίγινα (Ναός των Ταξιαρχών, Αρχαγγέλου Μιχαήλ). Εργασίες συντήρησης. Αίγινα (Ναός των Ταξιαρχών, Αρχαγγέλου Μιχαήλ). **2004.** Ανασκαφικές εργασίες. Αίγινα. Κολώνα. Θήρα. Περίσσα (Οικόπεδο Μ. Κοεμτζοπούλου). Νάξος. Χώρα (Οικία Δ. Γκιζάνη). Πάρος. Πίσω Λιβάδι (Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη), Καταπολιανή. Εργασίες συντήρησης. Άνδρος. Κόρθι (Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου).

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-60· Πίν. 77-112) Σελ. 211-354

2001-2004. Μουσειακές εργασίες. Ρόδος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναβάθμιση υπάρχουσας έκθεσης, Προϊστορική Συλλογή, Έκθεση Επιγραφικής Συλλογής, Ιστορικός κήπος Μουσείου Ρόδου. Κάρπαθος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κάλυμνος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Λειψοί. Νικηφόρειο Εκκλησιαστικό Μουσείο. Συνέδρια. Διεθνές Συνέδριο «Ύαλος-Vitrum-Glass». Ανασκαφικές εργασίες. Αρχαία πόλη Ρόδου (Πλατεία Αργυροκάστρου και πλατεία Σύμης, Οδός Εργείου, Πάροδος οδού Αμερικής), Ακρόπολη Ρόδου (Αρχαίο Γυμνάσιο, Οδός Πίνδου, Οδός Ρήγα Φεραίου, Οδός Μ. Χαραλάμπους-πάροδος οδού Χειμάρρας, Οδός Ναυαρίνου, Συμβολή των οδών Γράμμου και Βασιλέως Ηρακλείου, Οδός Βουλγαροκτόνου 9, Οδός Θεμιστοκλέους Σοφούλη 127, Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη, Οδός Ρωμανού του Μελωδού [Οικόπεδο Ντάλια, Οικόπεδο Γ. - Ν. Μαλλιάκα και Δημοσίου], Οδός Αγίων Αναργύρων, Οδός Κ. Παλαιολόγου, Οδός Πελοποννήσου, Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα, Συμβολή των οδών Βενετοκλέων και Στεφάνου Καζούλη, Οδός Στεφάνου Καζούλη, Συμβολή των οδών Δενδρινού και Σαραντοπόρου, Οδός Βενετοκλέων, Οδός Αυστραλίας, Οδός Υψηλάντου, Οδός Κοδριγκτώνος 51, Οδός Καναδά, Ευρετήριο αρχαίων οδών), Αρχαίο Τείχος (Ακτή Μιούλη, Οδός Α. Παναγούλη, Οδός Ιωάννη Δενδρινού και Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, Οδός Δενδρινού, Οδός Καμίρου [Οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη], Συμβολή των οδών Καμίρου και Διοσκουρίδου, Οδός Καμίρου [Οικόπεδο Γ. Παπαθεοδωράκη, Οικόπεδο Μ. Φωτάκη, Έργα ΔΕΥΑΡ], Οδός Κορίνθου, Οδός Παρθενόπης, Προέκταση οδού Παρθενόπης, Οδός Μ. Πετρίδη, Οδός Πειραιώς, Οδός Μ. Πετρίδη 19, Συμβολή των οδών Κ. Τσαλδάρη και Εθνικής Αντιστάσεως, Οδός Κ. Τσαλδάρη, Πλατεία Επτανήσου, Οδός Κ. Υδραίου, Συμβολή των οδών Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων, Οδός Χρ. Φέσσα, Οδός Δ. Αναστασιάδη, Συμβολή των οδών Αποστόλου Παύλου και Αισχίνη, Ροδίνι, Οδός Εθνικής Αντιστάσεως, Οδός Ρόδου-Λίνδου, Επτά Βαγιές, Οδός Ρόδου-Λίνδου, Συμβολή των οδών Αταβύρου και Ήβης, Οδός Αταβύρου, Συμβολή των οδών Περγάμου και Σινώπης, Οδός Τροίας), Ροδίνι (Οδός Βρυξελλών, Οδός Λονδίνου, Συμβολή των οδών Δωδώνης και Φιλερήμου, Συμβολή των οδών Δελφών και Δαμαγήτου με τη λεωφόρο Ρόδου-Καλλιθέας, Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας, Ακτογραμμή ανατολικότερα των αντίστοιχων ορίων του νεκροταφείου των Ταξιαρχών και των Αθλητικών Εγκαταστάσεων του Κορακόνερου, Οδός Άρη Βελουχιώτη [Οικόπεδο Γ. Βούτση, Οικόπεδο Α. Ντα΄οβασίλη και Π. Τσαγκάρη, Πάροδος οδού Περδικάκη, Οδός Γρ. Λαμπράκη, Οδός Ιερού Λόχου, Πάροδος 9ης Μαΐου, Οδός Περδικάκη 6, ΚΜ 222 γαιών Τριάντα, Περιοχή Ασωμάτου), Τριάντα (ΚΜΓ 254 γαιών Τριάντα), Κρεμαστή (Λεωφόρος Ελευθερίας, Περιοχή Αγίου Γεωργίου, Περιοχή Τρεις-Άνοιξη, Οδός Ιερού Λόχου, Οδός Θεμιστοκλή, Οδός Ιαλυσού-Οδός Πλαστήρα, Διασταύρωση της οδού Φιλερήμου με την οδό Θ. Σοφούλη, Κτήμα Καρίκα, Κοσκινού), Αφάντου (Θέση Καμαροπετρες), Χαράκι (Αγία Αγάθη), Λίνδος (Ψάρτος, ΚΜ 195 γαιών Λίνδου, Ψάρτος, Περιοχή Αλώνια, Φράγμα ποταμού Γαδουρά, Φράγμα Κρητηνίας). Κως. Πόλη Κω (Σεράγια, ΚΜ 1281c, Οδός Α. Ιωαννίδη, Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και Α. Ιωαννίδη, Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα, Οδός Ηρώνδα, Οδός Κνίδου, Νότια της οδού Γρηγορίου Ε΄, Οδός Γρηγορίου Ε΄, Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και ανώνυμης δημοτικής οδού, Οδός Μητροπολίτου Ζαχαρία, Οδός Μ. Αλεξάνδρου, Οδός Κορυτσάς, Οδός Αυστραλίας, Ανώνυμη δημοτική οδός, Οδός Νυμφαίας, Οδός Ασκληπιού [Μαρμαρωτό, Ο.Τ. 328/1, Έργα Δήμου Κω]), Αμπάβρη (ΚΜ 1652 γαιών Κω-εξο-

χής, Οικόπεδο Ξηραξούδη), Καστέλλο Ψαλιδίου, Ηρακλής, Ψαλίδι (Οικόπεδο Κ. Μπακάλογλου), Πλατίτσι (ΚΜ 1193Α γαιών Κω-εξοχής, Περιοχή Κατσαμπά). Κάλυμνος. Πηγάδια ή Λιμνιώτισσα (Οικόπεδο Μ. Χαλκίτη - Δ. Κριμίζη), Πάνορμος (Διάνοιξη κεντρικού αποχετευτικού δικτύου στην περιοχή Ελιές), Δάμος (Οικόπεδο Γιαβάση, Οικόπεδο Ε. Γάργαλη, Οικόπεδο Σ. Φράγκου), Άργος (Θέση Τρεις Ιεράρχες). Χάλκη. Εμπριό (Διαπλάτυνση δρόμου Εμπριού-Κατσιάς, Θέση Κροτήρι). Αστυπάλαια. Χώρα (Θέση νοτιοδυτική Κυλίνδρα, Οικόπεδο Γ. Σταυριανού, Θέση Κάτσαλος, Οικόπεδο Ειρ. Κουκουβίνου, Οικόπεδο Μ. Σταυλά, Οικόπεδο Σπ. Παπανικολάου, Οικόπεδο Ι. Κρασά, Οικόπεδο Β. Καψή). Κάρπαθος. Πηγάδια (Περιοχή Κατσούνα, Περιοχή Αυλά, Περιοχή Βρόντης). Κάσος. Φρυ (Θέση Κάβος, Περιοχή Αγίας Μαρίνας). Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Νίσυρος. Μανδράκι (Αρχαίο τείχος, Επεμβάσεις στον ελληνιστικό πύργο ΠΝ5, Εργασίες στο τμήμα ΤΑ2 του ανατολικού σκέλους του τείχους). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Ρω. Αρχαίο οχυρό. Περιοδείες - Τοπογραφήσεις - Κηρύξεις ζωνών. Κάρπαθος. Λευκό. Σαρία. Περγούσα. Πάτμος. Αρχαία ακρόπολη Καστελλίου. Λειψοί. Συντήρηση - Καταγραφές αρχαίων - Οργάνωση αρχείων και αποθηκών. Ρόδος. Επιγραφική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου, Αποθήκες Αρχαιολογικού Μουσείου, Περβόλα, Συντήρηση - καταγραφές. Παραδόσεις - Υποδείξεις αρχαίων.

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

2002. Coo. **2003.** Rodi, Coo.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (Πίν. 113-120) Σελ. 355-364

2001-2004. Ερευνητικά προγράμματα (Νομίσματα - Νομισματική Δωδεκανήσου, Ροδιακοί αμφορείς, Ροδιακό εργαστήριο υδριών «Hadra» με λευκό βάθος, Το χρώμα στην αρχαιότητα. Περιοδικές εκθέσεις - Επανεκθέσεις (Φωτογραφική έκθεση «Η Κως από την αρχαιότητα έως τους βυζαντινούς χρόνους», Περιοδική έκθεση «Βλέποντας τους Έλληνες. Από τη Ρόδο στη Γέλα 7ος-5ος αι. π.Χ.», Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου). Συνέδρια («Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου», «Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία»). Εκδόσεις. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Διαμορφώσεις - αναστηλώσεις (Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων πόλεως Κω, Αρχαιολογικός χώρος της συνοικίας του Λιμένος, Ρωμαϊκό Ωδείο, Αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία Κω, Κτίριο Αρχαιολογικής Συλλογής Κάσου, Επιγραφικό Μουσείο Ασκληπιείου Κω, Γραφεία Ινστιτούτου, Βιβλιοθήκη).

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-62· Πίν. 121-154) Σελ. 365-472

2001-2004. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Οδός Ιπποτών - ιπποτική οικία Τζέμ, Πλατεία Σοφοκλέους, Θαλασσινό τείχος - βόρεια της Θαλασσινής πύλης, Οδός Ιπποτών - κτίριο Villaragut, Οδός Τιμοκρέοντος 19Κ, Προμαχώνας Αποστόλου Πέτρου, Οδός Αγησάνδρου - οικόπεδο Πεκμετζή, Θαλασσινή πύλη, Οδός Εργείου 8, Οδός Ζήνωνος - οικόπεδο Καραγιάννη, Εμπορικό λιμάνι - ανατολικά της Θαλασσινής πύλης, Πλατεία Αργυροκάστρου, Οδός Απολλωνίου - Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Γεωργίου, Κατάλυμα Ισπανίας, Οδός Ιπποτών - κτίριο ΕΟΜΜΕΧ, Οδός Σιμμίου - Συναγωγή Kahal Shalom, Συμβολή οδών Σωκράτους και Παναιτίου - τέμενος Σουλεϊμάν, Οχυρώσεις - προμαχώνας Αγίου Αθανασίου, Οδός Αλεξανδρίδου - τέμενος Χαμζά Μπέη, Οδός Παναιτίου - 13ο Δημοτικό Σχολείο Ρόδου, Οδός Κισθινίου - ανώνυμη εκκλησία, Πλατεία Πεισιδώρου - Παναγία της Νίκης, Παναγία του Μπούργκου, Οδός Λάχητος - οικία Operti, Οδός Ομήρου - οικόπεδο Χ. Παπαχριστοδούλου, Οδός Θησέως - Παλιά Συναγωγή, Προμαχώνας del Carretto, Οδός Πυθαγόρα 54-56, Πύλη Αποστόλου Παύλου, Πλατεία Σύμης - Ιπποτική Οπλοθήκη de Milly, Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου), Νέα πόλη (Εμπορικό λιμάνι της Ρόδου - «Μόλος των Μύλων»). Κως. Μαστιχάρι (Οικόπεδο «Ακτή Αντιμάχειας ΑΕ»). Αστυπάλαια. Χώρα (Μεσαιωνικό κάστρο). Λέρος. Λακκί (Άγιος Ιωάννης Θεολόγος). Κάλυμνος. Βαθύς (Κτήμα Εξάρχενας Καρπαθίου, Ελληνικά - Τάφος Α΄, Θέση Στημένια), Πόθια (Σχολή του Μαύρου - Ευαγγελίστρια). Τέλενδος. Οικόπεδο Ειρ. Ζερβού, Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη, Οικόπεδο Π. Λουλουδιά, Οικόπεδο Π. Καρδούλια. Κάρπαθος. Πηγάδια (Θέση Έμπαση - οικόπεδο Ε. Καπετανάκη), Απέρι (Περιοχή Βρόντης - οικόπεδο Π. Λογοθέτη), Μεσοχώρι (Κάτω Λευκός - οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου). Αναστηλώ-

σεις - διαμορφώσεις. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Ολοκλήρωση της αποκατάστασης της μεγάλης κατάρρευσης στο ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας, Συστηματικές σωστικές επεμβάσεις και περιβαλλοντικά μέτρα προστασίας στο σύνολο του προβληματικού τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας, Αποκατάσταση τμήματος της μεγάλης κατάρρευσης του αντικρήμνου στον τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης, Αποκατάσταση του αποδιοργανωμένου τμήματος του τείχους και ανάδειξη των υπολειμμάτων του κυλινδρικού πύργου του 15ου αιώνα στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας, Αποκατάσταση της κατάρρευσης του προτειχίσματος στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας, Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη, Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου, Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου, Προμαχώνας στον τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας - F. del Carretto, Οχυρωματικό συγκρότημα πύλης του Πρωτομαστόρου ή d'Amboise, Διαμόρφωση-ανάδειξη τμημάτων οχυρωματικών κατασκευών του τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας από την είσοδο της τάφρου και τον προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου μέχρι το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Αποκατάσταση προμαχώνα Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, Ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της τάφρου, Διαμόρφωση αρχαιολογικών περιπάτων στον περίδρομο, τα προτειχίσματα και τις υπόγειες στοές του οχυρωματικού συνόλου, Κατασκευή νέου υπαίθριου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη», Αποκατάσταση των οχυρωματικών κατασκευών του βορειοδυτικού τμήματος του μεσαιωνικού λιμανιού: πύργος Heredia - προμαχώνας Αποστόλου Παύλου - Οπλοθήκη de Milly, Αποκατάσταση-ανάδειξη των τμημάτων της θαλάσσιας οχύρωσης και του μόλου του Naillac, Αποκατάσταση-ανάδειξη του μεσαιωνικού «Μόλου των Μύλων», Αποκατάσταση-ανάδειξη του μεσαιωνικού μόλου και του φρουρίου του Αγίου Νικολάου, Ανάπλαση και ανάδειξη του αρχαίου μόλου του Αγίου Νικολάου, Οδός Απολλωνίου - μονή Αγίου Γεωργίου, Οδός Ιεροκλέους - αρχοντικό τουρκοκρατίας, Οδός Θεοφιλίσκου - βυζαντινός πύργος και οθωμανικό δικαστήριο, Οδός Ιπποτών -κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας, Οδός Σωκράτους - τέμενος Σουλεϊμάν, Οδός Τιμοκρέοντος - Χαμζά Μπέη τζαμί, Οδός Σωκράτους - Μεχμέτ Αγά τζαμί, Πάροδος Σωκράτους - τζαμί του Σιντριβανιού, Οδός Δωσιάδου - Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom», Πάροδος Ομήρου - Αγία Κυριακή, Οδός Περικλέους - Αγία Αικατερίνη, Οδός Πινδάρου - Παναγιά του Μπούργκου, Πλατεία Πεισιδώρου - Παναγία της Νίκης, Οδός Κισθινίου - ανώνυμη εκκλησία, Μεσαιωνική τάφρος στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας), Λίνδος (Ταξιάρχης Μιχαήλ-Στρατηλάτης, Αρχοντικό Παπακωνσταντή). Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας. Κως. Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος, Πλατεία Διαγόρα - μιναρές του Εσκί τζαμί, Παλαιό Πυλί (Ναός της Παναγίας των Καστριανών, Κάστρο Παλαιού Πυλίου). Συντηρήσεις. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου, Παναγία του Κάστρου, Οδός Ιεροκλέους - αρχοντικό τουρκοκρατίας, Οδός Θεοφιλίσκου - βυζαντινός πύργος και οθωμανικό δικαστήριο, Οδός Ιπποτών - κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας, Οδός Σωκράτους - τέμενος Σουλεϊμάν, Οδός Τιμοκρέοντος - Χαμζά Μπέη τζαμί, Οδός Σωκράτους - Μεχμέτ Αγά τζαμί, Πάροδος Σωκράτους - τζαμί του Σιντριβανιού, Οδός Δωσιάδου - Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom», Οδός Περικλέους - Αγία Αικατερίνη, Οδός Πινδάρου - Παναγία του Μπούργκου), Κατταβιά (Κοίμηση Θεοτόκου). Κάλυμνος. Σύμη. Νίσυρος. Χάλκη. Αμοργός. Κως. Τήλος. Κάρπαθος. Πάτμος. Λέρος. Καταγραφές - μελέτες. Κως. Μελέτη συντήρησης-αποκατάστασης του ναού της Παναγίας της Γοργοεπηκόου, Προμελέτη και οριστική μελέτη αποκατάστασης-συντήρησης οθωμανικού λουτρού, Παλαιό Πυλί Κω (Μονή Παναγίας των Καστριανών). Καταγραφές κινητών μνημείων. Ρόδος. Αρχάγγελος, Μαλώνα. Σύμη. Λέρος. Αστυπάλαια. Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας, Χώρα (Οικία Πάσσαρη). Πάτμος. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Κάλυμνος. Αρχοντικό Βουβάλη. Κηρύξεις μνημείων. Ρόδος. Αρχάγγελος. Προστασία παραδοσιακών οικισμών. Ρόδος. Λίνδος. Σύμη. Περιοδείες - καθαρισμοί - περιφράξεις. Ρόδος. Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας. Σύμη. Οικόπεδο μονής Πανορμίτη Σύμης, Εισόδια Θεοτόκου στη Ζία. Εκθέσεις - εκπαιδευτικά προγράμματα. Ρόδος. Έκθεση εφυαλωμένης κεραμικής - Η τέχνη των εγχαράκτων, Έκθεση νομισμάτων, Εκπαιδευτικό πρόγραμμα μεσαιωνικής τάφρου. Άλλες δραστηριότητες. Ρόδος. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Οδός Θησέως - παρουσίαση πορισμάτων ανασκαφικής έρευνας ανώνυμου ναού, Καταχώρηση ημερολογίων ανασκαφών ΔΕΠΟΣ σε Η/Υ, Κοσμητική Συλλογή, Διάφορα.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ (Σχέδ. 1-15· Πίν. 155-162) Σελ. 473-512

2001. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Γύθειο (Θέση Λακωνίς), Αλεποχώρι (Α΄ Κουβελέικη σπηλιά), Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια). Νομός Αχαΐας: Λουσικά (Θέση Καρκάνα). Εντοπισμοί - Περισυλλογές. Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα. Λίμνη Κορισσίων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αττικής: Γλυ-

κά Νερά. **2001-2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λευκάδας: Λευκάδα. Κάβαλος (Σπήλαιο Μπολιάτσω). Μεγανήσι. Σπήλαιο Κύκλωπα ή δαιμόνων ή δρακόντων. Νομός Κεφαλληνίας: Κεφαλονιά. Πόρος (Σπήλαιο Δράκαινα). Νομός Κορινθίας: Κρυονέρι (Σπήλαιο Λέχοβας). **2002.** Μουσειακές-πολιτιστικές δραστηριότητες - Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια), Παλαιολιθικά σπήλαια Μάνης (Σπήλαιο Σκοινί 4, Σπήλαιο Κολομίνιτσα). Νομός Κέρκυρας: Κέρκυρα. Λίμνη Κορισσίων. Νομός Χίου: Χίος. Σπήλαιο Άγιο Γάλας. Νομός Βοιωτίας: Αγία Τριάδα (Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας). Νομός Κυκλάδων: Σίφνος. Καμάρες (Σπήλαιο Νυμφών). Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Επιφανειακές έρευνες - Εντοπισμοί - Καταγραφή σπηλαίων. Νομός Κυκλάδων: Σίφνος. Νομός Ρεθύμνου: Άγιος Μάμας (Σπήλαιο Κρυφόσπηλιος). **2003.** Μουσειακές - πολιτιστικές δραστηριότητες - Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια). Νομός Αττικής: Υμηττός (Σπήλαιο Λεονταρίου). Νομός Σερρών: Αλιστράτης (Σπήλαιο του Ορφέα). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Νομός Κυκλάδων: Κύθνος. Σπήλαιο Καταφύκι. Επιφανειακή έρευνα. Νομός Αργολίδας: Κάντια.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

2001-2003. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια).

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΝΟΤΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ
(Σχέδ. 1-9· Πίν. 163-170) Σελ. 513-548

Ανασκαφικές εργασίες. **2001-2004.** Νομός Πέλλας: Λουτράκι (Σπήλαιο Α΄ ή Αρκουδοσπηλιά). **2002-2004.** Νομός Λακωνίας: Γύθειο (Θέση Λακωνίς). **2003-2004.** Νομός Καστοριάς: Αγία Τριάδα (Σπήλαιο Πηγών Κορομηλιάς). Νομός Λακωνίας: Παλαιολιθικά σπήλαια Μάνης (Σπήλαιο Σκοινί 4, Σπήλαιο Σκοινί 3). **2004.** Νομός Αργολίδας: Σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας. Νομός Αρκαδίας: Σπήλαιο Κάψια. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια). Νομός Χίου: Χίος. Σπήλαιο Άγιο Γάλας. Νομός Λακωνίας: Αλεποχώρι (Α΄ Κουβελέικη σπηλιά). Νομός Αττικής: Υμηττός (Σπήλαιο Λεονταρίου). Επιφανειακές έρευνες - Εντοπισμοί - Περισυλλογές. **2004.** Νομός Λακωνίας: Μέλισσα (Σπηλαίο Μέλισσας), Γέρακας (Σπήλαιο Αρμακάς), Μονεμβασιά (Σπήλαιο Λύκουρα, Σπήλαιο Βρη, Σπήλαιο στου Παύλε), Νεάπολη (Σπήλαιο Αγίων Αναργύρων, Σπήλαιο Του κισσού). Νομός Γρεβενών: Έρευνα της πρώιμης παλαιολιθικής στην περιοχή του Αλιάκμονα. Νομός Καρδίτσας: Περιφέρεια της Λίμνης Πλαστήρα. Καταγραφές - Μελέτες. **2002-2004.** Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Σπηλαιώδεις ναοί. **2001-2004.** Νομός Φθιώτιδος: Προσκυνάς Λοκρίδος. Νομός Αχαΐας: Σπαλιαρέικα Λουσικών, Καλαμάκι Ελαιοχωρίου. Νομός Αργολίδας: Σπήλαιο Φράγχθι Ερμιονίδας. Νομός Δράμας. **2003-2004.** Σπήλαιο Πηγών Αγγίτη. Αρχαιοζωολογία - εργαστηριακή έρευνα. Παραδόσεις αρχαίων. **2004.** Νομός Λακωνίας.

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

The Grevena Paleolithic Survey.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ
(Σχέδ. 1-4· Πίν. 171-174) Σελ. 549-552

2004. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σιδηρόκαστρο (Καταρράκτες). Νομός Χαλκιδικής: Καλλιθέα (Το σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός).

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-2· Πίν. 175-180) Σελ. 553-598

2001. Ανατολικό Αιγαίο. Νήσος Χίος. Ακρωτήρι Παχύ-Θόλος, Νησίδα Άγιος Στέφανος, Ακρωτήριο Μύτικας. Νήσος Λήμνος. Οικισμός Κότσινα, Μήθυμνα. Νομός Δωδεκανήσου. Νήσος Αρκιοί. Ακρω-

τήριο Κούμαρος. Νήσος Χάλκη. Νήσος Νίσυρος. Δοκιμαστική έρευνα σε συνεργασία με το ΜΙΤ-ΕΛΚΕΘΕ-ΕΜΠ. Νήσος Κρήτη. Νομός Λασιθίου. Συνέδρια. «Η Νομική Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και το Σχέδιο Συμβάσεως της UNESCO», "Strumenti per la protezione del patrimonio culturale marino. Aspetti archeologici". Εκθέσεις. Νήσος Χίος, Νήσος Νίσυρος. Καταγραφές και παραδόσεις αρχαίων. Συντηρήσεις αρχαίων. Νομοθεσία. Νόμος «περί Αιγιαλού και Παραλίας» 2971/01 - ΦΕΚ 285/Α, Κηρύξεις εναλίων αρχαιολογικών χώρων, Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς - Παρίσι 2001. Παράκτιες αρχαιολογικές και γεωλογικές έρευνες στις νήσους Πάρο-Αντίπαρο-Δεσποτικό κατά το έτος 2001. Βορειοανατολική Πάρος. Όρμος Φιλίζι - Camping Santa Maria - Περιοχή Α΄, Όρμος Φιλίζι - Camping Santa Maria - Περιοχή Β΄, Όρμος Φιλίζι - Περιοχή Γ΄, Όρμος Φιλίζι - Σάντα Μαρία - Περιοχή Α΄, Όρμος Φιλίζι - Παραλία Σάντα Μαρία - Περιοχή Β΄, Όρμος Νάουσα - Ελληνικά - Περιοχές Α΄ και Β΄, Όρμος Ζωοδόχου Πηγής - Νοτίως Ζωοδόχου Πηγής, Όρμος Ζωοδόχου Πηγής - Ανατολικά νησίδας Οικονόμου, Όρμος Λάγγερη - Βορειοανατολικά Ζωοδόχου Πηγής. Δυτική Πάρος. Πούντα - Περιοχή Α΄ - Ξενοδοχείο Holiday Sun, Πούντα - Περιοχή Β΄ - Δρόμος Παροικιάς-Πούντας, Στενό Πάρου-Αντιπάρου - Κάμπος - Άγιος Νικόλαος, Στενό Πάρου-Αντιπάρου - Βουτάκος. Νήσος Δεσποτικό. Όρμος Δεσποτικού. **2002.** Νομός Αττικής. Νήσος Αγκίστρι. Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά. Νήσος Κρήτη. Παχειά Άμμος - θέση Χαλέπα Ιεράπετρας. Χαρτογράφηση ναυαγίων. Νομός Δωδεκανήσου. Νήσος Σύρνα. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα, Σωστική υποβρύχια έρευνα στο ναυάγιο των νομισμάτων. Νήσος Κάλυμνος. Ακρωτήριο Ατζιπάς. Νήσος Χίος. Δήμος Αμανής - Μελανιός. Έκθεση και συντήρηση αρχαιων. Συνέδρια. Νομοθεσία. Νόμος 3028/02 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς» - Άρθρο 15 - «Ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι». Παραδόσεις - καταγραφές αρχαίων. Νομός Λαρίσης. Αγιόκαμπος, θέση Σκιαθά Λαρίσης, Παραλία Σωτηρίτσας, Βελίκα Κουτσουπιά Λαρίσης, Στόμιο, Μεσάγγαλα - Καστρί Λουτρό. Νομός Πιερίας. Όρμος Μεθώνης. Νομός Χαλκιδικής. Άγ. Γεώργιος Αμμουλιανής. Νομός Κυκλάδων. Νήσος Σύρος. Θέση Αγκαθωπές - Δ. Ποσειδωνίας, Κόμητο. **2003.** Νομός Κορινθίας. Μαύρα Λιθάρια. Νήσος Θήρα. Νήσος Ρόδος. Χαρτογράφηση ναυαγίων. Νήσος Καστελλόριζο. Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στο δίαυλο Κεφαλονιάς και Ιθάκης. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στον Άθω. Συνέδρια. Νομοθεσία. Χαρακτηρισμός Ναυαγίων ως Πολιτιστικών Αγαθών, Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/11228/1865/9-2-04 - ΦΕΚ 336/Β/11-2-04, Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/42813/2830/2-9-2003 - ΦΕΚ 1498/Β/10-10-2003, Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/63/ΤΟΠΥΝΣ/63/46324 - ΦΕΚ 1212/Β'/26-8-2003. Έρευνα της ΕΕΑ σε συνεργασία με το ΕΚΘΕ στη θαλάσσια περιοχή της Χαλκιδικής. Καταγραφή του θαλάσσιου πυθμένα με το Ηχοβολιστικό Σύστημα Πλευρικής Σάρωσης - Side Scan Sonar, Εξακρίβωση των αποτελεσμάτων της σάρωσης, Έρευνα στην είσοδο του Πόρτο Κουφό - εντοπισμός βυζαντινών ναυαγίων, Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ, Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙΙ, Έρευνα στο μεταβυζαντινό ναυάγιο της Σάνη Χαλκιδικής, Πορτο Κουφό Ι - ναυάγιο ελληνιστικών χρόνων. **2004.** Νομός Αττικής. Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά. Νήσος Σαλαμίνα. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα. Νομός Αργολίδος. Πλάκα Λεωνιδίου, Δάρδιζα Θερμησίας Δ. Ερμόνης. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Λίμνη Τριχωνίδος. Νομός Κυκλάδων. Νήσος Κύθνος. Αλίευση χαλκίνου αγάλματος εφήβου. Νομός Κεφαλληνίας. Νήσος Κύθηρα. Δοκιμαστική έρευνα ΜΙΤ-ΕΛΚΕΘΕ-ΕΜΠ. Χαρτογράφηση αρχαίων ναυαγίων. Υποβρύχια έρευνα στη Σάμο και Χίο. Εκθέσεις. Ρόδος. Συνέδρια. Νομοθεσία. Παραδόσεις αρχαίων. Συντήρηση. Νομός Δωδεκανήσου. Ρόδος. Νομός Καβάλας. Θάσος. Περιοχή Κοινύρων.

CANADIAN ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE IN ATHENS

2003, 2004. The Persian War Shipwreck Survey: Mt. Athos.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 181-190) Σελ. 599-608

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΚΥΠΡΟΥ (Σχέδ. 1-5· Πίν. 191-196) Σελ. 609-614

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

2001

ΛΕΣΒΟΣ

Νάπη

Αρχαιολογική - Λαογραφική Συλλογή

Η ανάγκη συντήρησης, στέγασης, προστασίας, ασφάλειας και φύλαξης πέντε αιολικών κιονοκράνων του 6ου αι. π.Χ., που βρίσκονταν στο προαύλιο του ναΐσκου του Ταξιάρχη στην Τρουλωτή, στην αγροτική περιφέρεια της Κοινότητας Νάπης του Δήμου της Αγίας Παρασκευής, οδήγησε στη δημιουργία της Αρχαιολογικής Συλλογής, η οποία εμπλουτίστηκε και με αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις, σφόνδυλοι), που περισυνελέγησαν από την ίδια περιφέρεια. Τα αρχαία της Συλλογής ανήκουν στον αιολικό ναό, που ήλθε στο φως από την ανασκαφή στην Κλοπεδή της αγροτικής περιφέρειας της Αγίας Παρασκευής. Η Συλλογή φιλοξενείται σε μια αίθουσα στο ισόγειο του πετρόκτιστου παραδοσιακού κτιρίου του Δημοτικού Σχολείου της Νάπης (Πίν. 1 α). Φωτογραφίες, χάρτες και επεξηγηματικά κείμενα δίνουν πληροφορίες για τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, την τοπογραφία της περιοχής και την ιστορία της Λέσβου την περίοδο χρονολόγησης των αρχαίων αντικειμένων.

Σε άλλη αίθουσα του ίδιου κτιρίου βρήκε στέγη η Λαογραφική Συλλογή (Πίν. 1 β) με αντικείμενα της καθημερινής ζωής της Νάπης, χωρισμένα σε ενότητες που αναφέρονται στις ασχολίες των γυναικών και των ανδρών στο χωριό και στην ύπαιθρο, στην ώρα της ξεκούρασης, στην ενδυμασία των κατοίκων, στις αγροτικές καλλιέργειες, στην κτηνοτροφία και στο πανηγύρι του Ταύρου. Λεζάντες και φωτογραφίες συμπληρώνουν την εικόνα που δίνουν τα αντικείμενα.

Στην τρίτη αίθουσα έχει αναρτηθεί ένας πρωτότυπος πίνακας με την υπογραφή του Λέσβιου λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου Χατζημιχαήλ, που απεικονίζει ένα εξοχικό μέρος της Σμύρνης του 1928.

Στην είσοδο του κτιρίου διατίθεται δωρεάν στους επισκέπτες επεξηγηματικό φυλλάδιο και αφίσα, που αφορούν στη Συλλογή της Νάπης.

2002-2004

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

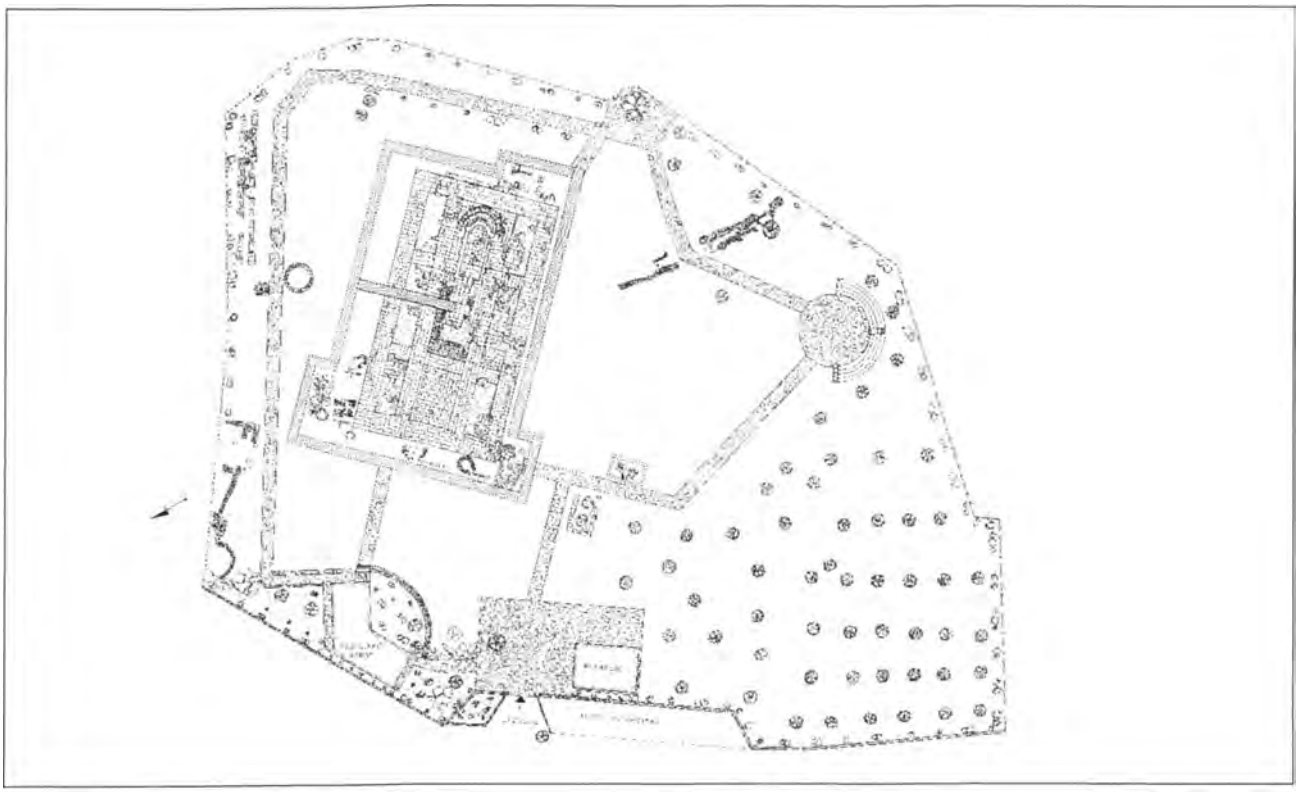
Αγροτική περιφέρεια Αγίας Παρασκευής

Μέσα

Ο αρχαιολογικός χώρος του Ιερού του Μέσσου βρίσκεται στη θέση Κουκάλα ή Κοκκάλα της περιοχής Μέσα, στην αγροτική περιφέρεια της Αγίας Παρασκευής. Το 2002 εντάχθηκε η διαμόρφωση και η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Ιερού και η συντήρηση του αρχαίου ναού από την αποσάθρωση του υλικού του στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Βορείου Αιγαίου 2000-2006, με τίτλο «Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Μέσων Λέσβου» και με προϋπολογισμό 880.410, 86 €. Λήφθηκαν υπόψη όλες οι παράμετροι, ώστε ο χώρος να γίνει επισκέψιμος (Σχέδ. 1).

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου δόθηκε έμφαση στην αποστράγγισή του από τα άφθονα αναβλύζοντα νερά της περιοχής, η υψηλή στάθμη των οποίων δεν μειώνεται ούτε το καλοκαίρι, και στη συντήρηση της επιφάνειας του ναού. Εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού ήταν αναγκαίες, προκειμένου να απομακρυνθεί η οργιώδης βλάστηση (δένδρα, ψηλοί θάμνοι και υδροχαρή φυτά), η οποία δεν επέτρεπε την περιδιάβαση στο χώρο, τη θέαση και την προστασία του ναού. Μετά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες (το 1885-1886, ο γερμανός αρχαιολόγος R. Koldewey με τους συνεργάτες του ανασκάπτουν μεγάλο μέρος του και το 1967-1968 συνεχίζεται η ανασκαφική έρευνα στο ναό και δοκιμαστικές τομές ρίχνουν φως στον ευρύτερο χώρο του μνημείου), ο ναός σκεπάστηκε από τις προσχώσεις του χειμάρρου και από τα υδροχαρή φυτά. Η ειδυλλιακή εικόνα του τοπίου με πεύκα και αμυγδαλιές να έχουν φυτρώσει στο εσωτερικό και γύρω από το ναό έπρεπε να καταστραφεί με την απομάκρυνση των δένδρων, προκειμένου να σωθεί το μνημείο.

Η ανάδειξη του ναού και του χώρου θα ήταν αδύνατη χωρίς τις εκτεταμένες εργασίες αποχωμάτωσης με μηχανικά μέσα και από εργατικό προσωπικό. Στα ανατολικά και στα βόρειά του είχαν συσσωρευτεί τα χώματα από τις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες, ενώ οι πλημμύρες

Σχέδ. 1. Λέσβος. Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Μέσων.

του γειτονικού χειμάρρου επιδείνωναν την κατάσταση με τη συνεχή εναπόθεση και νέων χωμάτων. Οι εργασίες αποχωμάτωσης στα κενά της θεμελίωσης του ναού και στον περιβάλλοντα χώρο έδωσαν νέα στοιχεία για τον ίδιο το ναό και τις προγενέστερες οικοδομικές φάσεις του, μια που για πρώτη φορά αποκαλύφθηκε το μνημείο μέχρι το σημείο της έδρασής του. Πολλά νέα αρχιτεκτονικά μέλη αποκαλύφθηκαν, τα οποία προσθέτουν σημαντικά στοιχεία για την ανωδομή του ναού. Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του ιωνικού ναού, ήλθε στο φως τμήμα κτιρίου των αρχαϊκών χρόνων, στο οποίο αναγνωρίζονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις: η πρώτη έχει τοίχους, οικοδομημένους από αργούς, αποστρογγυλεμένους λίθους, ενώ η δεύτερη κτίζεται με ορθογωνισμένους λίθους από ερυθρό τραχείτη, που σώζονται σε τρεις δόμους στη νότια πλευρά. Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι Α.-Δ., ακριβώς όπως και ο ναός του 4ου αι. π.Χ. Μέσα στο κτίριο αποκαλύφθηκε πήλινος κυκλικός βωμός με καύση γύρω και πάνω του, ενώ έξω από το κτίριο υπάρχει ένα δάπεδο σε μεγάλη έκταση, στο οποίο αποκαλύφθηκε ωοειδής εστία-βωμός(:).

Στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς του ναού αποκαλύπτεται ένας ορθογώνιος χώρος, που ανοίγεται δίπλα στη νότια απόληξη της ράμπας του ναού. Οι ρόδινου χρώματος λίθοι του σώζονται σε ένα δόμο. Τάφοι των χριστιανικών χρόνων έχουν καταλάβει τμήμα της ορθογώνιας κατασκευής και δύο από αυτούς έχουν «κόψει» την άκρη του ναού. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν την κατασκευή στα αρχαϊκά και στα ελληνιστικά χρόνια. Με επιφύλαξη ταυτίζεται η κατασκευή με βωμό, λόγω της εύρεσης πολλών καύσεων στο εσωτερικό της.

Στα νότια του ναού αποκαλύπτονται δύο κατασκευές. Στη μια σώζεται ορθογώνιος περίβολος που περικλείει δύο πηγάδια-αποθέτες (Πίν. 1 γ). Ο περίβολος σώζεται σε ένα δόμο και είναι χτισμένος με ορθογώνιες πλίνθους από το γκριζόχρωμο, μαλακό, ηφαιστειογενή λίθο της θεμελίωσης του ναού, διαστ. 4,30×6,70 μ. Τα πηγάδια είναι καλοχτισμένα με το λέσβιο τρόπο δόμησης με διάμετρο 0,98 και 1 μ. και βάθος 3,20 μ. Ανάμεσα σε πολλούς αργούς λίθους βρέθηκαν κάνθαροι της κατηγορίας της «Δυτικής Κλιτύος», οινοχόες, πινάκια, λύχνοι, νομίσματα, χρυσές και χάλκινες πόρπες, χάλκινα δακτυλίδια, βελόνες, εγχειρίδια, εφηλίδες σε σχήμα ασπιδίσκης, ξύλινα διακοσμητικά στοιχεία, ξύλινο χτένι, ξηροί καρποί (αμύγδαλα, φουντούκια, καρύδια), κουκούτσια ελιών, κουκουνάρες. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τον 3ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ. Η άλλη κατασκευή, διαστ. 3,17×1,55 μ., είναι αρκετά κατεστραμμένη, ώστε να μη δίνει στοιχεία για τη μορφή και την ερμηνεία της (πιθανόν βωμός ή βάθρα αγαλμάτων). Αποτελείται από δύο ορθογώνιες

βάσεις που απέχουν μεταξύ τους 0,96 μ. Επίπεδες πλάκες είναι τοποθετημένες στην άνω επιφάνεια των βάσεων και καλύπτουν και μέρος του κενού που αφήνουν οι βάσεις μεταξύ τους. Στα δυτικά του κενού υπάρχουν τρεις ορθογώνιες πλίνθοι. Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή της κατασκευής αυτής χρονολογούνται στην αρχαϊκή και στην ελληνιστική περίοδο.

Επτά κλίβανοι αποκαλύφθηκαν στα δυτικά, βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά του ναού, από τους οποίους οι δύο κατέστρεψαν τμήμα του στερεοβάτη του ναού, ενώ ένας τρίτος κτίστηκε σε επαφή με το δυτικό άκρο της βόρειας μακράς πλευράς. Από τα ευρήματα χρονολογούνται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. Οι δύο από αυτούς είναι ορθογώνιοι, ενώ οι υπόλοιποι έχουν τον κυκλικό τύπο με την είσοδο στη μια πλευρά του. Είναι διώροφοι και σώζονται μέχρι το ύψος του δαπέδου όπτησης των αντικειμένων, εκτός ενός που σώζεται μόνο το δάπεδο του ισογείου με την καύση. Το δάπεδο του ορόφου στηρίζεται σε ενδιάμεσα τοξοειδή στηρίγματα από ορθογώνιες πλίνθους ή στυλίσκους υπόκαυστου από πήλινους δίσκους. Το δάπεδο ήταν διάτρητο από κυκλικές οπές, ως εσχάρα, για να περνούν οι φλόγες του ισόγειου χώρου ή η αναγκαία υψηλή θερμοκρασία για την όπτηση. Τμήματα μόνο του θόλου των κλιβάνων βρέθηκαν μέσα σε αυτούς, όπου εντοπίστηκαν και καμένα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, ενώ έξω από αυτούς βρέθηκαν σπασμένα πολλά μέλη του ναού. Η αφθονία των κεράμων μέσα στους κλιβάνους δείχνει την όπτηση των πήλινων αυτών ειδών. Πολύ λίγα είναι τα όστρακα των αγγείων που ήλθαν στο φως από την ανασκαφή των κλιβάνων, ικανά όμως για να χρονολογήσουν τις κατασκευές.

Στα βορειοδυτικά του ναού έρχονται στο φως τμήματα τοίχων, δαπέδων και αγωγών που φαίνεται ότι ανήκουν σε κτιριακό συγκρότημα. Δυστυχώς, το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου συνεχίζει προς Β., μέσα στη γειτονική ιδιοκτησία. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν το κτίριο στην ελληνιστική εποχή. Φαίνεται ότι στο χώρο αυτό υπήρχαν τα βοηθητικά κτίρια του ναού, που συμπλήρωναν το ιερό σύνολο για τη διαμονή των ιερέων, των «διακόνων» και των επισκεπτών, αλλά και χώροι αποθήκευσης και φύλαξης των αντικειμένων για τη λατρεία του θείου.

Στο βόρειο άκρο του απαλλοτριωμένου χώρου βρέθηκαν δύο λιθόκτιστες, ορθογώνιες δεξαμενές, διαστ. 0,90×1,30 και 0,90×0,70 μ. Στο κάτω μέρος της μιας υπήρχε κατάλληλη διαμόρφωση για την απομάκρυνση υγρών. Η επίχωσή τους έφερε στο φως πληθώρα οστράκων αγγείων, κυρίως από μεγάλους οξυπύθμενους αμφορείς.

Η παλαιότερη προσπάθεια για την αποστράγγιση του χώρου από τα άφθονα αναβλύζοντα νερά και τον πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα της κοιλάδας των Μέσων με την κατασκευή πέντε συλλεκτήριων φρεατίων δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα και έτσι ο χώρος ήταν μονίμως πλημμυρισμένος κατά τους χειμερινούς μήνες. Εργασίες εμβάθυνσης και διαπλάτυνσης του παρακείμενου χειμάρρου με μηχανικά μέσα και η κατασκευή εκτεταμένου δικτύου απορροής όμβριων υδάτων σε όλη την έκταση του χώρου είχαν ως αποτέλεσμα να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των υπόγειων υδάτων. Στο νότιο άκρο του χώρου κατασκευάστηκαν αναβαθμοί με συρματόπλεκτα, ώστε να προστατευτεί το οικόπεδο από το χείμαρρο. Στα ανατολικά του ναού και σε απόσταση 20 μ. από αυτόν κατασκευάστηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος από οπλισμένο σκυρόδεμα, σε μήκος 75 μ., προκειμένου να προστατευτεί ο αρχαιολογικός χώρος από την υπερχείλιση του χειμάρρου.

Για τη συγκράτηση των χαλαρών χωμάτων του γειτονικού προς Β. οικοπέδου, τη δημιουργία πλατωμάτων θέασης και την προστασία και διατήρηση των σαθρών και φθαρμένων λιθοπλίνθων του θεμελίου του ναού κατασκευάστηκαν τοίχοι αντιστήριξης από ξερολιθιά.

Στα δυτικά του αρχαιολογικού χώρου κτίζονται τα δύο ισόγεια, λιθόκτιστα κτίρια εξυπηρέτησης του κοινού (Πίν. 2 α). Στην είσοδο του χώρου λειτουργεί το φυλάκιο ελέγχου του χώρου και το εκδοτήριο εισιτηρίων και, σε υπερυψωμένο πλάτωμα, υπάρχει ημυπαίθριο εκθετήριο, που φιλοξενεί αρχιτεκτονικά μέλη του ναού (Πίν. 2 β). Στον ίδιο χώρο υπάρχουν πληροφορίες για το ναό και το ιερό. Ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να θαυμάσει από κοντά τη μικροτεχνική διακόσμηση των αρχιτεκτονικών μελών και να δει το ναό από Δ., να διαπιστώσει το μέγεθος και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του και να «φαντάζεται» το μνημείο στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο.

Για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών κατασκευάστηκε στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου μικρό ξύλινο αμφιθέατρο τεσσάρων βαθμίδων με μεταλλικά κάθετα στοιχεία στήριξης. Επίσης, διαμορφώθηκε χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων εξωτερικά του αρχαιολογικού χώρου, κοντά στην είσοδό του. Η περίφραξη του απαλλοτριωμένου χώρου γίνεται στα δυτικά από λιθόκτιστο τοιχίο και σιδερένιο κιγκλίδωμα και στις υπόλοιπες πλευρές από συρματόπλεγμα. Την είσοδο φράσσει σιδερένια τετράφυλλη θύρα.

Τα πλατώματα θέασης του ναού και των λοιπών οικοδομικών λειψάνων, οι λιθόστρωτες διαδρομές περιήγησης του χώρου, ο ξύλινος διάδρομος περιμετρικά του ναού και η ξύλινη ράμπα πρόσβασης του ναού και του ναΐσκου του Ταξιάρχη (Πίν. 3 α) σηματοδοτούν την εικόνα ενός σωστά οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου, που σέβεται το ίδιο το μνημείο, αλλά και τις ανάγκες πρόσβασης των επισκεπτών. Τα άτομα με ειδικές ανάγκες έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε όλους τους χώρους

Σχέδ. 2. Λέσβος. Μήθυμνα. Θέση Ντάπια.

και τις διαδρομές. Για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών υπάρχουν WC (ανδρών, γυναικών και ατόμων με ειδικές ανάγκες). Κάδοι απορριμμάτων εξασφαλίζουν την καθαριότητα του χώρου. Επεξηγηματικές πινακίδες βοηθούν στην ενημέρωση του επισκέπτη, η πληροφόρηση του οποίου συμπληρώνεται με πλούσιο έντυπο υλικό στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Το δίκτυο άρδευσης θα βοηθήσει την ανάπτυξη των φυτών και των δένδρων, που φυτεύτηκαν για την αποκατάσταση του περιβάλλοντος χώρου μετά τις εργασίες αποχωμάτωσης και διαμόρφωσης του χώρου. Ο φωτισμός του ναού και των διαδρομών επιτρέπει τη νυχτερινή επίσκεψη του χώρου και τη δυνατότητα απόλαυσης των εκδηλώσεων στο αμφιθέατρο τις θερινές νύχτες.

Το εύθρυπτο υλικό της θεμελίωσης οδήγησε στη λήψη άμεσων μέτρων για την προστασία του με την επικάλυψή του με προστατευτικό κονίαμα από αδρανές υλικό (θρυμματισμένο πέτρωμα που συλλέχθηκε από το αρχαίο λατομείο) και λευκό τσιμέντο σε αναλογία 10:1, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Κέντρου Λίθου του Υπουργείου Πολιτισμού. Τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού καθαρίζονται και συντηρούνται, προκειμένου να αποτελέσουν εκθέματα στο ημιυπαίθριο εκθετήριο. Στην επιφάνεια του ναού τοποθετούνται σφόνδυλοι κιόνων στο πτερό και στον οπισθόδομο, καθώς και λίθοι στη θέση των παραστάδων. Έτσι, ο επισκέπτης αντιλαμβάνεται τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και το μέγεθος του ναού.

Οι παραπάνω εργασίες ολοκληρώθηκαν στα τέλη του 2004 και ο αρχαιολογικός χώρος άνοιξε για τους επισκέπτες στις αρχές Αυγούστου του 2005 (Πίν. 3 β).

Μ ή θ υ μ ν α

Ντάπια

Το 2004, τα έργα Αρχαιολογίας εντάχθηκαν στο 8ο υποέργο του Βιολογικού Καθαρισμού Μήθυμνας με τίτλο «Έργα εγκαταστάσεων επεξεργασίας και διάθεσης λυμάτων και Μ.Π.Ε» και χρηματοδοτήθηκαν από το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Βορείου Αιγαίου του Γ΄ ΚΠΣ.

Οι αρχαιολογικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε δύο οικόπεδα στην περιοχή Ντάπια, στα βόρεια του οικισμού της Μήθυμνας, συνολικής κάλυψης 19.933 τ.μ. (Σχέδ. 2). Στο πρώτο οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα της ελληνιστικής Μήθυμνας σε τρεις οικοδομικές φάσεις, καθώς και σποραδικά οικοδομικά λείψανα, τα οποία, σύμφωνα με τα κινητά ευρήμα-

τα, χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους.

Στην αρχαϊκή περίοδο, η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο περιορίζεται σε ένα αψιδωτό κτίριο (χώρος ΙΙΙ) με τρεις διαδοχικούς χώρους που ακολουθούν την κατωφέρεια του εδάφους. Από το σύνολο της κεραμικής, που περισυνελέγη στο εσωτερικό του κτιρίου, διαπιστώνεται ότι ήταν σε χρήση μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια. Στον 5ο αι. π.Χ., στο χώρο λειτουργούν εργαστήρια παραγωγής πήλινων μικρών αντικειμένων (ειδώλια, σφονδύλια), ενώ, στα νοτιοανατολικά τους, δύο αναλημματικοί τοίχοι με επιμελημένη λέσβια δόμηση και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,10 μ. συγκρατούν την κατωφέρεια του εδάφους. Συγκεκριμένα, τέσσερις κεραμικοί κλίβανοι (Πίν. 4 α) αποκαλύφθηκαν με διάμετρο που κυμαίνεται από 0,80 έως 1,25 μ., των οποίων διασώζεται ο κάτω θάλαμος με τη δίοδο τροφοδοσίας, εργαστηριακοί χώροι ορθογώνιας κυρίως κάτοψης, κάποιοι από τους οποίους φέρουν πλακόστρωτα δάπεδα, καθώς και έξι λιθόκτιστα πηγάδια, τα οποία καταργήθηκαν και επιχωματώθηκαν στο τέλος των ελληνιστικών χρόνων.

Στον 4ο αι. π.Χ., στα ανατολικά των εργαστηρίων του προηγούμενου αιώνα, κτίζεται η «Οικία Α΄», κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 12×9 μ., το δυτικό τμήμα του οποίου έχει υποστεί έντονη καταστροφή με αποτέλεσμα να μη σώζεται η κεντρική είσοδος. Στο εσωτερικό της οικίας αναπτύσσονταν ορθογώνια δωμάτια, εκ των οποίων διασώζονται το δωμάτιο XV στα βορειοδυτικά και το δωμάτιο Χ στα νοτιοδυτικά, το οποίο ήταν επιχρισμένο εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα και έφερε λίθινο επιμελημένο κατώφλι. Στον ίδιο αιώνα χρονολογείται αψιδωτό κτίριο στα νοτιοδυτικά των εργαστηρίων. Η «Οικία Β΄», διαστ. 14×5,50 μ., έχει τρεις συνεχόμενους χώρους, που φέρουν αποσπασματικά σωζόμενα πλακόστρωτα δάπεδα και εσωτερική λίθινη είσοδο (Πίν. 4 β). Ο νότιος τοίχος της οικίας αυτής, ο οποίος σώζεται σε ύψος 1,10 μ., αποτελεί συγχρόνως και αναλημματικό τοίχο για τη συγκράτηση της έντονης κλίσης του εδάφους. Στα νότια της «Οικίας Α΄» κτίζεται στον ίδιο αιώνα ισχυρός, διπλός κατά τόπους, περίβολος, συν. μήκ. 24,50 μ., που περικλείει πλάτωμα και αναπτύσσεται πάνω στον ευρύτερο χώρο του ενός αναλήμματος του 5ου αι. π.Χ. Στο νότιο τμήμα του πλατώματος ήλθε στο φως ο Χώρος V, από τρεις τοίχους δομημένους με αργούς λίθους, από τους οποίους ο ένας είναι αναλημματικός. Όσον αφορά στη χρήση του χώρου, αυτή δεν κατέστη δυνατόν να διευκρινιστεί, καθώς διασώζεται μόνο στο ύψος της θεμελίωσης των τοίχων χωρίς την παρουσία εισόδου.

Στην ελληνιστική περίοδο υπάρχει συνεχής κατοίκηση στον ευρύτερο χώρο, που πιστοποιείται με ορθογώνια οικιστικά κτίσματα από αργολιθοδομή, τα οποία αναπτύσσονται εσωτερικά του περιβόλου του 4ου αι. π.Χ. (Χώροι VI-VII) (Πίν. 4 γ).

Στην ίδια περίοδο, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, κατασκευάζονται δύο παράλληλοι ισχυροί περίβολοι, μήκ. 15 μ. Στην πλαγιά του λόφου, στα βόρεια της εγκατάστασης των αποκαλυφθέντων αρχαίων, ήλθαν στο φως λείψανα αναλημματικών τοίχων σωζόμενων ως επί το πλείστον στο ύψος της θεμελίωσής τους, που σκοπό είχαν να συγκρατούν το έδαφος, λόγω της έντονης κατωφέρειας.

Στο φυσικό πλάτωμα που διαμορφώνεται κατά μήκος του ρέματος, στα ανατολικά και βορειοανατολικά του οικοπέδου, όπου σύμφωνα με την προμελέτη του έργου πρόκειται να κατασκευαστεί το σύνολο των κτιριακών εγκαταστάσεων επεξεργασίας και διάθεσης λυμάτων, διανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές. Σε αυτές εντοπίστηκαν σποραδικά λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή, οι οποίοι σώζονται μόνο σε ένα δόμο και στο ύψος της θεμελίωσής τους, χωρίς να οριοθετούν συγκεκριμένους χώρους, καθώς και ακέραιος λίθινος λουτήρας, διαστ. 1,29×0,95 μ., ο οποίος είχε ταφική χρήση.

Τέλος, φυσικός αποθέτης, διαστ. 41×9 και ύψ. 6,50 μ., εντοπίστηκε εξωτερικά των αναλημματικών περιβόλων και στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Κατά τη διερεύνησή του, περισυνελέγη πληθώρα κινητών ευρημάτων, μεταξύ των οποίων αναφέρουμε τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, τα ειδώλια γυναικείων και ανδρικών μορφών, τα ζωόμορφα ειδώλια, τις μήτρες ειδωλίων, καθώς και ακέραια χρηστικά αγγεία (λύχνους, πρόχους, μυροδοχεία). Από τα κινητά ευρήματα διαπιστώνεται ότι ο αποθέτης ήταν σε χρήση σε όλες τις οικοδομικές φάσεις του οικισμού (5ος-2ος αι. π.Χ.).

Στο δεύτερο οικόπεδο, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί το κεντρικό αντλιοστάσιο του έργου, κάλυψης 100 τ.μ., ήλθε στο φως ο φυσικός βράχος της περιοχής με λιγοστά λείψανα τοίχων, που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσής τους. Μεταξύ των τοίχων αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι και ένας κιβωτιόσχημος τάφος των ελληνιστικών χρόνων.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

LEMNO

Hephestia

2001

Nel sito di Hephestia (Lemno), la campagna di scavo, condotta dal Direttore della SAIA, prof. E. Greco, è iniziata con una grande opera di pulizia superficiale, tesa al recupero dello stato di arrivo dei precedenti lavori e delle stratigrafie. In particolare si è lavorato nell'area dei bagni ellenistici (settore I), oggetto di ricerca del Laurenzi nel 1927 e di G. Becatti nel 1938. In tutta quest'area è stata eseguita un'approfondita pulizia dei vani per portare alla luce le strutture già scavate e controllare il loro stato di conservazione.

L'asportazione del riempimento dal profondo saggio di G. Becatti, nel vano "E", ha riportato l'ambiente al livello dello scavo e ha messo in luce il crollo di una costruzione protobizantina, lasciata *in situ* sopra un testimone che, col tempo, era crollato. Nel vano "A" è stato eseguito un accurato restauro alle vasche dei bagni ellenistici (Tav. 4 δ).

Nel lato orientale, l'inizio dello scavo degli strati di superficie ha portato alla luce i muri di un grande edificio protobizantino, con un ampio spazio ipetrale sul davanti (cortile o giardino) e con facciata su una strada orientata NE-SO.

In un secondo momento si è proceduto alla rimozione del riempimento moderno di un saggio effettuato da Becatti. Raggiunto il livello del vecchio scavo, è stato rinvenuto un altare in pietra lavica e sono state rimesse in luce le strutture già scoperte. Lo svuotamento di un saggio a SO del vano "E", al di là del muro dei bagni ellenistici, ha consentito anche di acquisire la stratigrafia e la pianta degli edifici.

Nel settore II, a S del precedente, dove gli scavi Becatti avevano scoperto la cosiddetta "Casa delle Colonne", la pulizia dell'area dello scavo ha riportato alla luce i pavimenti dell'edificio e messo in evidenza la differenza di quota con il settore I. Durante lo scavo, la rimozione dello strato di superficie tra le due aree ha consentito di individuare il limite SE dell'isolato del periodo protobizantino, una strada con orientamento NE-SO e il limite SO dell'isolato di fronte.

Nell'area dell'abitato arcaico si è proceduto ad una pulizia di superficie e ad un controllo dei vecchi rilievi con l'ausilio di un teodolite. Durante la missione è stato eseguito un rilievo topografico delle antichità in vista in tutta l'area; la loro ricostruzione grafica è in corso di elaborazione.

2002

La campagna di scavo del 2002, diretta dal professor E. Greco, Direttore della SAIA, si è svolta dal 8 luglio al 14 agosto. Lo scavo è stato condotto su diversi fronti, per individuare elementi significativi della topografia urbana antica. Abbiamo operato su quattro diverse aree, vicine, del versante meridionale della collina di Efestia (Fig. 3). Questa aree sono state denominate "zone", ognuna identificata da un numero, secondo il sistema di archiviazione informatica dei dati "Syslat", adottato da quest'anno.

Nelle zone 1 e 2, corrispondenti all'area dei loutrà ellenistici, (Fig. 4; Tav. 4 ε) l'indagine è iniziata con l'asportazione del testimone di terra che ancora insisteva sul crollo delle strutture ellenistiche, fino a raggiungere il piano su cui questo giaceva, dove è stat rinvenuta anche una vasca in terracotta, ancora *in situ*. Lo scavo è proseguito quindi all'interno del grande ambiente meridionale tardo antico, il cosidetto "giardino", fino alla quota dei muri ellenistici, già visibili nelle sezioni dello scavo del 1937, sotto i quali era stato rinvenuto un cinerario: una prosecuzione dello scavo fino ai livelli inferiori potrebbe risolvere l'importante quesito topografico sull'ubicazione di una necropoli arcaica in quest'area.

La seconda area scavata, corrispondente alle attuali zone 14 e 24, è ubicata sulla terrazza a NW dei loutrà. Lo scavo si proponeva di definire la cronologia e l'identificazione delle strutture della terrazza, messe in luce dal Becatti nel 1937 e pulite nel 2001, ed i loro rapporti con quelle delle terme stesse. Sono stati identificati diversi livelli di vita pertinenti a queste strutture, che definivano due ambienti, di cui uno scoperto, con rifacimenti e sistemazioni di epoca imperiale. Lo scavo ha anche messo in luce fasi precedenti ed ha intercettato strutture murarie di età ellenistica.

Nell'area tra le terme ellenistiche e la cosidetta "casa delle colonne" è proseguito lo scavo della strada NE-SW (zona 100) messa in luce lo scorso anno e sono stati messi in luce i margini di un isolato a SE della stessa (zone 11 e 21). Sono stati così identificati l'incrocio con una strada NW-SE ed alcuni ambienti di età tardo romana.

Lo scavo delle zone 13 e 23, ubicate sulla superiore curva di livello, a NW dei loutrà, ha individuato i margini di edifici di età tardo romana che si affacciavano su strade. La più ampia, con orientamento NW-SE, è stata seguita per alcuni metri e di essa sono state individuate due fasi d'uso, con interventi strutturali che ne modificavano l'ampiezza. È anche stata identificata una strada perpendicolare di minori dimensioni.

Nelle zone 12 e 22 è stato scavato un vano di un edificio, anche questo tardo romano, che si affacciava su una strada NW-SE, al momento non indagata. Lo scavo ha messo in luce una fase precedente dell'edificio, con una diversa planimetria, che verrà esplorato nei prossimi anni. Una pulizia della

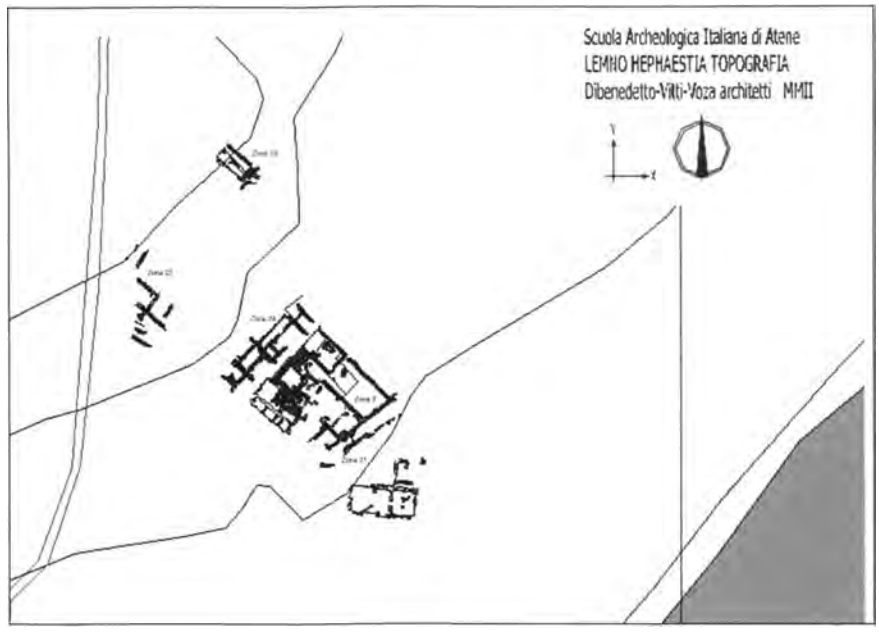

Fig. 3. Lemno. Hephestia.

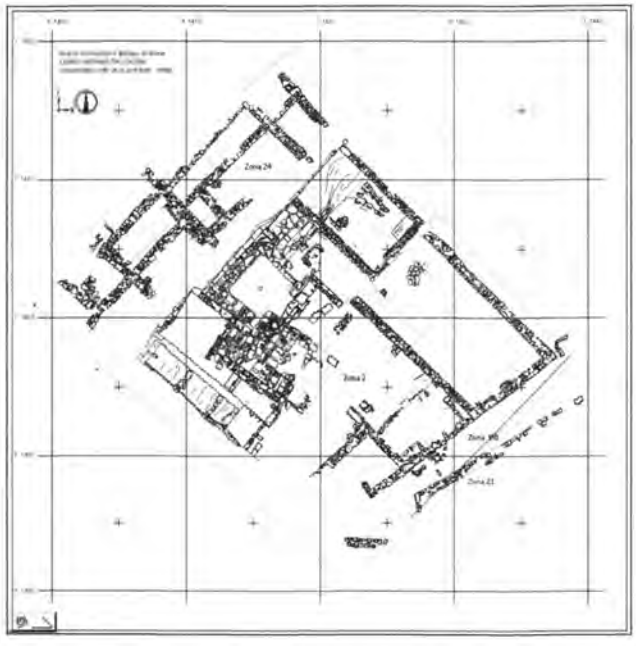

Fig. 4. Lemno. Hephestia. Zone corrispondetti all' area dei loutrà ellenistici.

sponda meridionale dello scavo, alla base del dislivello su cui era impostato, ha consentito inoltre di identificare il margine di una seconda strada, con orientamento NE-SW, che correva a quota inferiore.

È stata inoltre condotta una prospezione geomagnetica, mediante gradiometro, che ha permesso di individuare zone di interesse per la ricerca futura nell'area urbana di Efestia.

Nel complesso, la campagna di quest'anno ha permesso di individuare alcuni importanti elementi topografici, connessi soprattutto con la viabilità, che permettono di avanzare alcune ipotesi di lavoro da verificare con gli interventi futuri.

2003

La campagna di scavo e di prospezione elettromagnetica ad Hephestia, coordinata dal Direttore della SAIA, prof. Emanuele Greco, si è svolta nei mesi di luglio ed agosto, mentre nel corso del mese di maggio, l'équipe degli architetti aveva proceduto con il lavoro di rilevamento topografico del muro di cinta.

Le aree indagate sono state le seguenti: il muro di cinta ed il piccolo "pyrgos", dove un saggio di scavo in profondità ha accertato nuove importanti preesistenze di età micenea; l'area delle terme, di cui è stato rinvenuto il muro perimetrale nord ed un'area lastricata nella quale sono state individuate tracce di fornaci (grazie ai nuovi scavi esistono ora elementi decisivi per una cronologia dell'impianto termale alla fine del IV sec.a.C); un saggio in profondità, iniziato lo scorso anno nell'area delle case sulle pendici della collina, è stato portato a termine (preesistenze di epoca tardo-ellenistica) sono state inoltre indagate le case di epoca tardo-antica situate sull'asse della strada che dalle terme sale verso la parte alta della collina ed, in quest'ultima area, sono state portate alla luce le fondazioni di una grandissima casa (abbandonata nel VII sec.d.C.) delimitata da due strade che segnalano nuovi elementi di un assetto regolare dell'impianto, come risulterebbe anche dalla prospezioni effettuate, nell'area

compresa tra questo scavo e la collina del teatro, dall'équipe dell'Università di Siena. Dati di estremo interesse vengono anche dalle prospezioni effettuate sull'asse del muro di cinta ad ovest del "torrioncino" dove le anomalie segnalano la presenza del muro per almeno altri 100 metri.

2004

La campagna di scavo ad Efestia (Lemnos), condotta da Emanuele Greco, direttore della Scuola Archeologica Italian di Atene, si è svolta dal 20 settembre all'8 ottobre 2004 presso l'ex proprietà Bezàs. Nell'area è stato aperto un saggio di 15 m N-S × 7 m E-W, con un ampliamento all'angolo N-E di 7 m N-S × 5,60 E-W. L'indagine ha consentito di portare alla luce alcune strutture di età protobizantina tra le quali si distingue un vano di forma trapezoidale, posto al centro del saggio e in prossimità della roccia naturale affiorante. Nella parte meridionale del saggio, dove si sono concentrati i lavori, l'approfondimento ha permesso di portare alla luce un'importante struttura muraria, orientata in senso E-W, conservata per un'altezza massima apprezzabile di 1,55 m, una larghezza apprezzabile di 2,20 m ed uno spessore massimo di 0,44 m; tale struttura è realizzata a secco, con grossi blocchi di forma pseudo-poligonale, inframezzati a pietre più piccole e disposti in tre filari. Il setto murario, sulla base della ceramica rinvenuta in prossimità di esso, può ascriversi con buona probabilità all'età arcaica. Nel settore meridionale del saggio lo scavo si è interrotto alla quota di 12,07 m s.l.m., nel punto in cui è stato intercettato uno strato con tracce di bruciato, caratterizzato sia dalla presenza di ciottoli e pietre, siti nella porzione orientale del saggio, sia dalla rarefazione della ceramica arcaica.

2001

Το έργο της 14ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά το έτος 2001, επικεντρώθηκε κυρίως στον τομέα της προετοιμασίας της Εφορείας για τη σύνταξη μελετών και την ένταξη έργων στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ καθώς και της συντήρησης, των στερεωτικών εργασιών σε μεταβυζαντινά, ως επί το πλείστον, μνημεία του Νομού Λέσβου, στη σύνταξη μελετών αποκατάστασης μνημείων των νήσων Λέσβου και Λήμνου και στην ολοκλήρωση τριών μεγάλων έργων στο πλαίσιο του INTERREG II και του Β΄ ΚΠΣ.

Ταυτόχρονα έγιναν οι κηρύξεις μεταβυζαντινών και οθωμανικών μνημείων και ορίστηκε ζώνη προστασίας σε μεταβυζαντινά και οθωμανικά μνημεία, προκειμένου να επιτευχθεί η πληρέστερη προστασία τους.

Σημαντική ήταν η προσφορά του μόνιμου συντηρητή έργων τέχνης, Η. Ρόκου, ο οποίος ασχολήθηκε ενεργά σε όλα τα έργα συντήρησης και συνέταξε μελέτες συντήρησης, του μόνιμου τοπογράφου Γ. Λιαπάτη και της σχεδιάστριας Ε. Χιώτου, που υλοποίησαν την αποτύπωση των μνημείων, των επί συμβάσει επιστημονικών συνεργατών της Εφορείας, κυρίως της Μ. Παπαγεωργίου, στην οποία οφείλονται ιδιαίτερες ευχαριστίες, της Μ. Φουντούλη και Π. Παπαμιχαήλ και γενικότερα όλου του μόνιμου και του επί συμβάσει προσωπικού της Εφορείας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Γενί Τζαμί

Στο νεότερο και μεγαλύτερο ισλαμικό τέμενος της Μυτιλήνης, συνεχίστηκαν και φέτος οι αναστηλωτικές εργασίες και παράλληλα με αυτές διενεργήθηκε ανασκαφή σε πολλούς χώρους εξωτερικά και περιμετρικά, σχεδόν, του μνημείου, η οποία διακόπηκε λόγω ολοκλήρωσης της συγκεκριμένης εργολαβίας.

Οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν στον ανατολικό αύλειο χώρο του τεμένους και στο νοτιοανατολικό τμήμα του που είναι παρακείμενο στην οδό Αδραμυτίου και όπου δεν είχαν προηγηθεί άλλες εργασίες κατά την πρώτη φάση του έργου. Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι το χώμα στο χώρο αυτό έχει πολλές προσμείξεις από μεταγενέστερες επιχώσεις γι' αυτό και δεν παρουσιάζει διακριτή στρωματογραφία.

Στο τετράγωνο Ε21 εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε στόμιο πηγαδιού κατασκευασμένο από πελεκημένους λίθους, το οποίο έχει βάθος 5,25 μ. περίπου.

Στο τετράγωνο Ε27 εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι σε επαφή μεταξύ τους, των οποίων η κάτοψη σχηματίζει μια τριγωνική κατασκευή ανοιχτή από τη μια πλευρά. Τέλος, στα τετράγωνα Ε19 και Ε26 εντοπίστηκε η συνέχεια, προς Α., οικοδομικών λειψάνων τα οποία αποτελούνται από αργούς αμελώς τοποθετημένους λίθους.

Εκτός από τον ανατολικό αύλειο χώρο, ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στη βορειοδυτική γωνία του βόρειου αύλειου χώρου, όπου κατασκευάστηκε ένα μικρό κηπάριο. Στο σημείο αυτό και σε επαφή με το μαντρότοιχο του ιεροδιδασκαλείου ανασκάφηκαν δύο αντικριστές όμοιες κατασκευές. Λόγω του χώματος, που φαινόταν ότι περιείχε προσμίξεις οργανικού υλικού, αλλά και λόγω της μορφής των κατασκευών εκτιμήθηκε αρχικά ότι πρόκειται για αποχετευτικούς αγωγούς.

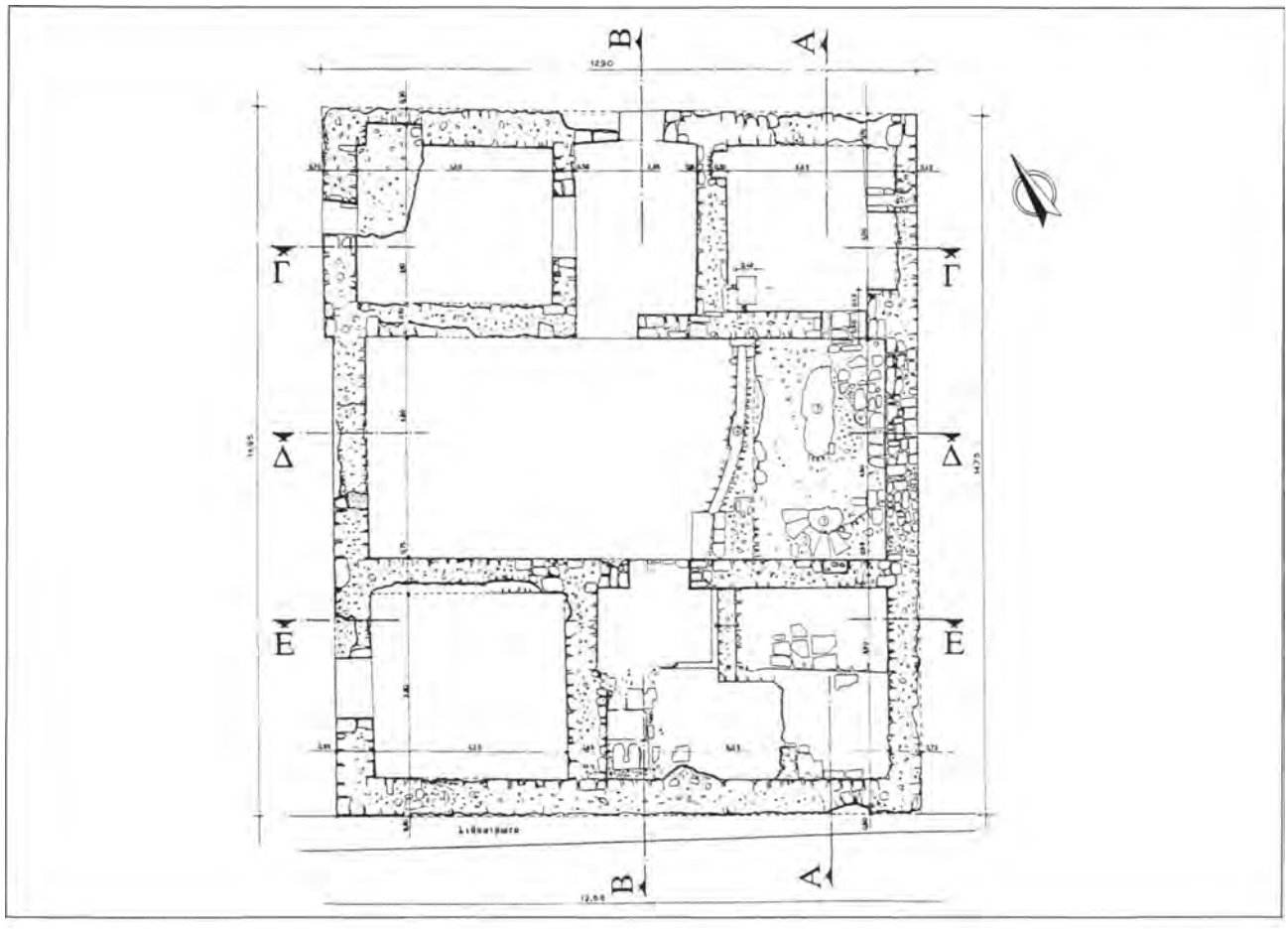
Οι δύο αυτές κατασκευές επικαλύφθηκαν ξανά με χώμα για τη δημιουργία του κηπαρίου.

Η κεραμική που περισυλλέχθηκε είναι στον κύριο όγκο της αβαφής και εφυαλωμένη της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Λίγα αγγεία βρέθηκαν ακέραια κατά χώραν ενώ λόγω της διαταραγμένης στρωματογραφίας αρκετά υπήρξαν και τα όστρακα από αγγεία και χρηστικά είδη νεότερων χρόνων.

Τις ανασκαφικές εργασίες διενήργησε, υπό την επίβλεψη της Α.-Χ. Λούπου, η ωρομίσθια αρχαιολόγος του έργου Ε. Τσαρτσανίδου.

Τσαρσί Χαμάμ

Στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση και ανάδειξη του Κεντρικού Λουτρού Μυτιλήνης» δρομολογούνται, από το Δήμο Μυτιλήνης και την ανάδοχο εταιρεία, ενέργειες για τη διαμόρφωση και ανάδειξη του αύλειου χώρου του μνημείου με την κατεδάφιση του παλιού σιδηρουργείου που βρίσκεται πλησίον της νότιας γωνίας του και την ανασκαφή στη συνέχεια του χώρου.

Σχέδ. 1. Κάστρο Μυτιλήνης. Κάτοψη της ανασκαφής της οθωμανικής οικίας.

Κάστρο

Στο πλαίσιο διαμόρφωσης των χώρων εσωτερικά του Κάστρου Μυτιλήνης, πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και η απομάκρυνση των επιχώσεων που είχε αποθέσει η ανασκαφή της Καναδικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Παράλληλα, σε απόσταση 10 μ. περίπου νοτιοανατολικά της βυζαντινής δεξαμενής, υλοποιήθηκαν καθαρισμοί όπου βρέθηκαν κάτω από επιχώσεις λείψανα τοίχων οθωμανικής οικίας: εντοπίστηκαν έξι, συνολικά, δωμάτια που ορίζονται από τοίχους μικρού γενικά ύψους, από τα οποία το ένα διατηρεί πλακοστρωμένο δάπεδο, το όμορό του προς Δ. σώζει τσιμεντένιο, ενώ των λοιπών δωματίων τα δάπεδα είναι χωμάτινα.

Τα δωμάτια αυτά περιβάλλονται εξωτερικά από τοίχο, μικρού ύψους, κατασκευασμένο από μικρούς ακανόνιστους και αμελώς τοποθετημένους λίθους οι οποίοι ενισχύονται από ασβεστοκονίαμα, όπως και οι ενδιάμεσοι των δωματίων τοίχοι (Σχέδ. 1).

Από τους χώρους αυτούς περισυλλέχθηκε αρκετή κεραμική χρηστικού χαρακτήρα, αβαφής και εφυαλωμένη, που χρονολογείται από την ύστερη οθωμανική περίοδο έως τους νεότερους χρόνους, και αρκετά μικροευρήματα (αποτμήματα γυάλινων αντικειμένων, λίθινα βλήματα και θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, σιδηρά καρφιά και αντικείμενα, λίθινο τεμάχιο λεκάνης υγιεινής οθωμανικής περιόδου κ.ά.).

Οι πηγές αναφέρουν ότι από την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης διατηρήθηκαν στο χώρο του κάστρου πλήθος ερειπωμένων κατοικιών οι οποίες χρονολογήθηκαν με βάση τα κινητά ευρήματα στο 18ο ή 19ο αιώνα[1]. Από τους ανασκαφείς C. και H. Williams[2] επισημαίνεται ότι στο χώρο του μεσαίου κάστρου εντόπισαν τούρκικες κατασκευές, μερικές από τις οποίες διατηρήθηκαν έως το 1916, ενώ άλλες φαίνεται πως είχαν εγκαταλειφθεί ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα.

1. Π. Σαμαράς, Η Μυτιλήνη στον ΙΘ΄ αιώνα, *Λεσβιακά* Γ΄ (1959), σ. 15. Γ. Κοντής, Από τη Μεσαιωνική Μυτιλήνη, *Λεσβιακά* Η΄ (1982), σ. 103.

2. C. - H. Williams, Excavations at Mytilene, 1986, *EMC* CV (1986), σ. 253.

Σκάλα Ερεσού

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

Στο πλαίσιο του έργου «Ύδρευση-Αποχέτευση οικισμού Σκάλας Ερεσού», που υλοποιήθηκε από το Δήμο Ερεσού και με την εποπτεία της Κ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της 14ης ΕΒΑ, εντοπίστηκαν σε τμήματα δύο οδών οικοδομικά λείψανα και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας έχουν ως ακολούθως:

Οδός Μπουμπουλίνας

Σε τμήμα της οδού, σε απόσταση 32,40 μ. δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ανδρέα και σε άμεση, σχεδόν, επαφή με τη δυτική πλευρά, έξω του αύλειου χώρου του ενοριακού ναού του Αγίου Ανδρέα, διανοίχθηκε, από 8-3-2001 έως 11-5-2001, αύλακα με φορά Β.-Ν. Το πλάτος του σκάμματος κυμαίνεται από 1,20 έως 2,70 μ., το βάθος του από -2 έως -2,30 μ. από το επίπεδο του δρόμου (+1,81 έως -0,08 μ. από τη στάθμη της θάλασσας), ενώ το συνολικό μήκος του σκάμματος έφθασε τα 35 μ. Η οδός εμφανίζει έντονη κατωφερή, προς Β., κλίση.

Εντοπίστηκαν συνολικά οκτώ τμήματα τοίχων και σπαράγματα δύο ειδών δαπέδων από μαρμαρόπλακες και πηλόπλακες που συνιστούν χώρους ή προσκτίσματα άμεσα σχετιζόμενα με την παλαιοχριστιανική βασιλική.

Αναλυτικότερα:

Σε βάθος -0,10 μ. περίπου από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού (σε υψόμετρο +1,20 μ. από τη στάθμη της θάλασσας) αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ1, αποσπασματικά σωζόμενου με μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 2,70 μ. μήκος, 0,80 μ. πλάτος και 1,30 μ. ύψος. Διατρέχει κάθετα την αύλακα με φορά σχεδόν Α.-Δ. Η ανωδομή του σώζεται αποσπασματικά κατά το ανατολικό ήμισυ. Αποτελείται συνολικά από 4-5 σειρές μικρού μεγέθους ακανόνιστους λίθους που συναρμόζονται με ασβεστοκονίαμα και ίχνη, κατά τόπους, κεραμίδων.

Σε απόσταση 3,70 μ. νότια του Τ1 αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ2, παράλληλου στον πρώτο με διαστάσεις 2,85×0,80×1,45 μ. Αποτελείται από 5-6 σειρές μικρών ακανόνιστων λίθων με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η ανωδομή του, που εντοπίστηκε κάτω από νεότερες επιχώσεις και σε βάθος -0,40 μ. περίπου από το δρόμο, συνίσταται από επιμελώς τοποθετημένους τετράγωνου σχήματος αδροδουλεμένους ασβεστόλιθους, στο ανατολικό όριο των οποίων εδράζεται απότμημα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, διαστ. 0,70×0,35×0,35 μ. Πιθανότατα πρόκειται για τεμάχιο επιστυλίου ή στυλοβάτη, το οποίο φέρει στην πρόσοψή του διακόσμηση από τρεις βαθμιδωτές ζώνες.

Τα τμήματα των Τ1 και Τ2 εδράζονται σε τοίχους που αποτελούνται από ασβεστολιθικούς δόμους οι οποίοι έχουν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και σχετίζονται άμεσα με το βόρειο περίβολο της βασιλικής και το ορατό τμήμα του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας πόλης.

Κατά μήκος του δυτικού πρανούς της αύλακας εντοπίστηκε τμήμα τοίχου Τ3 από μεγάλους αδροδουλεμένους ασβεστόλιθους. Έχει κατεύθυνση σχεδόν Β.-Ν. και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 7,90 μ. μήκος και 0,25 μ. πλάτος. Αποτελείται από ένα δόμο από ορθογώνιους καλοδουλεμένους ασβεστόλιθους που εδράζονται σε στρώμα ασβεστοκονιάματος και σε νεότερες επιχώσεις.

Στο νότιο όριό του ο Τ3 εφάπτεται με τμήμα τοίχου Τ4, κάθετου στο σκάμμα, ο οποίος έχει φορά Α.-Δ. και αποκαλυφθείσες διαστάσεις 2 μ. μήκος και 0,75 μ. πλάτος. Αποτελείται από σχετικά μεγάλους ορθογώνιου σχήματος λίθους που συναρμόζονται με χώμα και αργόλιθους.

Οι Τ2, Τ3 και Τ4 ορίζουν χώρο, διαστ. 7,80×2,10 μ., στον οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από τετράγωνες και ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες από λευκό μάρμαρο με γκρίζες νευρώσεις, αποσπασματικά σωζόμενες και σε σχετικά κακή κατάσταση διότι έχουν υποστεί ρηγματώσεις στον κύριο όγκο τους και καθιζήσεις κατά τόπους. Το δάπεδο εντοπίστηκε σε υψόμετρο +1,42/+1,46 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ εκτείνεται ανατολικά και πιθανότατα εισχωρεί στην παρειά του σκάμματος. Παρουσιάζει μικρή προς Β. κατωφέρεια και το πάχος των πλακών υπολογίστηκε στα 0,02 έως 0,03 μ. Εδράζεται σε υπόστρωμα από κουρασάνι ή άψητο πηλό κάτω από το οποίο εμφανίζονται ίχνη αργών λίθων και κροκαλών, τα οποία εκτιμάται ότι αποτελούν το αρχικό υπόστρωμα του δαπέδου.

Σε απόσταση 1,10 μ. νότια του Τ4 και σε υψόμετρο +1,23 μ. από τη στάθμη της θάλασσας αποκαλύφθηκε, κάτω από συμπαγές στρώμα αργών λίθων και κροκαλών, αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα τοίχου Τ5, παράλληλου στον Τ4 με φορά Α.-Δ. και μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 1,25 μ. μήκος και 0,50 μ. πλάτος. Αποτελείται από δύο σειρές μεσαίου μεγέθους λίθους στο βόρειο τμήμα του και αργολιθοδομή στο νότιο, ενώ μεταξύ τους παρεμβάλλεται ζώνη ρόδινου κονιάματος. Εδράζεται σε στρώμα από αργούς λίθους, κροκάλες και τεμάχια κεραμίδων, όπως και ο Τ4.

Παράλληλα στον Τ5, 1 μ. περίπου νότια αυτού, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ6, η ανωδομή του οποίου υπολογίστηκε σε υψόμετρο +1,59 μ. Πρόκειται για κατασκευή από ακανόνιστους, αμελώς τοποθετημένους λίθους με συνολικά αποκαλυφθείσες διαστάσεις 1,25×0,50 μ.

Σε παράλληλη διάταξη και σε απόσταση 3,90 μ. νότια του Τ6 σώζεται τμήμα τοίχου Τ7, σε υψόμετρο +1,57 μ.

και με διαστάσεις 1,20×0,80×0,20 μ. Αποτελείται ομοίως από μικρούς αργούς λίθους αμελώς τοποθετημένους ενώ εδράζεται, με τη μεσολάβηση κονιάματος, σε τμήμα τοίχου με την ίδια φορά, ο οποίος ανάγεται βάσει του τρόπου και του υλικού δόμησης πιθανότατα στους ελληνιστικούς χρόνους.

Στο ανατολικό όριο του Τ7 και στο ύψος εμφάνισης του ελληνιστικού τοίχου εντοπίστηκε στο +1,41 μ. από το επίπεδο θαλάσσης τμήμα τοίχου Τ8 εφαπτόμενο κάθετα στο δεύτερο. Αποτελείται από μικρούς ακανόνιστους λίθους με φορά ΒΔ.-ΝΑ., σχεδόν Β.-Ν. Εισχωρεί στην ανατολική παρειά του σκάμματος και οι μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις του είναι 1,50×0,35×0,30 μ.

Μεταξύ των τμημάτων Τ6, Τ7 και Τ8 αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο σε υψόμετρο +1,81 μ., το οποίο αποτελείται από συμμετρικές τετράγωνες πήλινες πλάκες, πάχ. μέχρι 0,03 μ. Το δάπεδο εισχωρεί στις δύο παρειές του σκάμματος, σώζεται σε μήκος 2 μ. μέγιστο και 0,40 μ. ελάχιστο και εδράζεται σε υπόστρωμα από κουρασάνι. Σε αρκετά σημεία του έχει υποστεί καθιζήσεις.

Κατά τις πρώτες εκτιμήσεις, προέκυψε ότι τα οικοδομικά λείψανα της οδού Μπουμπουλίνας σχετίζονται άμεσα με τον αρχαιολογικό χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ανδρέα. Συγκεκριμένα, οι Τ2, Τ3 και Τ4 οριοθετούν τμήμα δαπέδου το οποίο συνίσταται από μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες και εκτείνεται ανατολικά. Πρόκειται για αρκετά επιμελημένη κατασκευή η οποία, βάσει τοπογραφικών και υψομετρικών συσχετισμών, συνδέεται άμεσα με το χώρο του νάρθηκα της παρακείμενης βασιλικής και πιθανότατα ανήκει σε προσκτίσματα ή βοηθητικούς χώρους πέριξ αυτής.

Το ίδιο εικάζεται και για το δεύτερο χώρο που ορίζουν τα τμήματα των τοίχων Τ6, Τ7 και Τ8 και στον οποίο σώζεται το πήλινο δάπεδο.

Η κεραμική και τα μικροευρήματα που περισυλλέχθηκαν από τους δύο χώρους προέρχονται από διαταραγμένα στρώματα και νεότερες επιχώσεις αμμώδους χαλαρού χώματος με προσμίξεις λίθων, κεράμων και σύγχρονου οικοδομικού υλικού (τσιμέντο, λόγω της συνεχούς κατοίκησης της περιοχής πιθανότατα από τους ελληνιστικούς έως και τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους). Έτσι στον κύριο όγκο της η κεραμική είναι άβαφη, χρηστικού χαρακτήρα και εφυαλωμένη υστεροβυζαντινή, αν και λόγω της έντονης διατάραξης των στρωμάτων εντοπίστηκαν και λίγα μελαμβαφή με κακή όπτηση και ελάχιστα τεφρά υστεροελληνιστικά και υστερορωμαϊκά.

Από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζουν αποτμήματα χάλκινων και σιδηρών ήλων με ίχνη έντονης οξείδωσης, χάλκινο δακτυλίδι με ίχνη φυτικής διακόσμησης, ελάχιστα χάλκινα νομίσματα υστερορωμαϊκής, κυρίως, περιόδου, γυάλινα θραύσματα – αποτμήματα αγγείων, χάλκινο αγκίστρι, αποτμήματα πήλινων ειδωλίων κ.ά.

Λόγω του μικρού βάθους εντοπισμού των οικοδομικών λειψάνων και του μεγαλύτερου απαιτούμενου βάθους για την τοποθέτηση των αγωγών αποχέτευσης, επιτεύχθηκε η άρση της πορείας του αγωγού και οι αρχαιότητες καλύφθηκαν με χαλίκι και πλαστική σίτα.

Ανώνυμη πάροδος (πλησίον του Ξενοδοχείου «Μυρσινιάς»)

Σε τμήμα παρόδου κάθετης στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ανδρέα, σε απόσταση 35 μ., διανοίχθηκε αύλακα με φορά σχεδόν Δ.-Α., μήκ. 10, ελάχ. πλ. 1,15 και μέγ. πλ. 2,90 μ. Σε υψόμετρο που κυμαίνεται από +1,77 έως +0,66 μ. από τη στάθμη της θάλασσας αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα τοίχων που ορίζουν χώρους. Πλησίον τους ήλθαν στο φως μια συλημένη μονολιθική σαρκοφάγος και τμήμα δεύτερης. Τα ευρήματα κατά τις πρώτες εκτιμήσεις σχετίζονται πιθανότατα με την ύπαρξη της σχεδόν παρακείμενης βασιλικής. Πιο αναλυτικά:

Σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του δρόμου, -1,20 μ. (+1,10 μ. από τη στάθμη της θάλασσας) αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια τμήματος τοίχου Τ1 παράλληλου στο σκάμμα, με φορά σχεδόν Α.-Δ. και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 1,70 μ. μήκος, 0,20 μ. πλάτος, καθώς εισχωρεί στο μεγαλύτερο μέρος του στο πρανές του σκάμματος, και 0,40/0,50 μ. ύψος. Σώζει δύο σειρές καλοδουλεμένων ασβεστόλιθων που φέρουν ίχνη τετράγωνων εγκοπών. Λίγο προς ΒΔ. αποκαλύφθηκε τμήμα λιθοσωρού ή αμελούς ημικυκλικής κατασκευής, κάθετη στον Τ1, η οποία συμβατικά καταχωρήθηκε ως τμήμα τοίχου Τ2. Βαίνει σχεδόν κάθετα στο σκάμμα και συνίσταται από μικρούς αργούς λίθους πρόχειρα τοποθετημένους.

Εκατέρωθεν του Τ2 εντός του δυτικού πρανούς εντοπίστηκαν μια συλημένη μονολιθική σαρκοφάγος ΤΦ1 και σε απόσταση 1,70 μ. βόρεια τμήμα δεύτερης ΤΦ2 παράλληλη στην πρώτη. Οι μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις τους είναι της μεν πρώτης 2 μ. μήκος, 0,75 μ. εξωτερικό/0,55 μ. εσωτερικό πλάτος και 0,35 μ. ύψος, ενώ της δεύτερης 0,55 μ. μήκος, 0,80 μ. πλάτος μέγιστο/0,60 μ. ελάχιστο και 0,30 μ. ύψος. Αποσαθρωμένα ίχνη σκελετού βρέθηκαν μόνο στον ΤΦ1 από τον οποίο δεν είναι δυνατή η διεξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων.

Τμήμα τετράγωνης, πιθανώς, κατασκευής, η οποία εισχωρεί στο ανατολικό όριο της αύλακας, εντοπίστηκε σε βάθος -0,73 μ. από την επιφάνεια του δρόμου (υψόμετρο +1,61 μ. από τη στάθμη της θάλασσας). Ο χώρος, εξωτ. διαστ. 2,40×1,15, εσωτ. διαστ. 1,50×0,70 μ., ορίζεται από τα τμήματα των τοίχων Τ3, Τ4, Τ5 που εφάπτονται με-

ταξύ τους. Οι Τ3 και Τ5 είναι παράλληλοι με φορά σχεδόν Α.-Δ. (ΒΑ.-ΝΔ.) και ο Τ4 κάθετος με φορά ΒΔ.-ΝΑ. Αποτελούνται από μικρούς ακανόνιστους λίθους που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα και χώμα. Το εσωτερικό του χώρου καλύπτεται από καστανό χώμα, η έλλειψη, ωστόσο, κινητών ευρημάτων δεν βοηθά στον προσδιορισμό της λειτουργίας και την αξιολόγηση της κατασκευής.

Σε απόσταση 0,75 μ. βόρεια του χώρου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα παράλληλων μεταξύ τους τοίχων Τ6, Τ7 με φορά σχεδόν Α.-Δ. Αποτελούνται από μικρούς αργούς λίθους πρόχειρα τοποθετημένους και σώζονται με μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 1,30×0,90 και 1,20×0,50 μ. αντίστοιχα.

Η ανωδομή, τέλος, μιας δεύτερης κατασκευής που αποκαλύφθηκε εντός του δυτικού πρανούς αποτελείται από τα τμήματα των τοίχων Τ8 και Τ9. Αποτελούνται από μικρού και μεσαίου μεγέθους καλοδουλεμένους στον κύριο όγκο τους ασβεστόλιθους. Ο Τ8 είναι κάθετος στους Τ6, Τ7, έχει διαστάσεις 2,05×0,35 μ. και στο νότιο όριό του γωνιάζει με τμήμα τοίχου Τ9, ο οποίος στο μεγαλύτερο τμήμα του εισχωρεί στο δυτικό πρανές.

Εκτός από την κεραμική, η οποία είναι χρηστικού χαρακτήρα και ανάγεται στον κύριο όγκο της στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, σε άμεση επαφή με τους τοίχους βρέθηκαν και σπαράγματα τοιχογραφιών με ίχνη ερυθρού χρώματος.

Στο έργο απασχολήθηκε, υπό την επίβλεψη της Α.-Χ. Λούπου, η ωρομίσθια αρχαιολόγος Α. Τσίγκου.

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΡΓΑ ΔΕΗ ΠΟΛΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Στο πλαίσιο των εκσκαφών για τις εγκαταστάσεις του Βιολογικού καθαρισμού Μυτιλήνης και των έργων της ΔΕΗ, καταγράφηκαν επί τμημάτων των οδών Μικράς Ασίας και Αδραμυτίου, Αρίωνος, Δημοτικού Θεάτρου, οικοδομικά λείψανα που ορίζουν οικίες και αποχετευτικούς αγωγούς της ύστερης οθωμανικής και νεότερης περιόδου.

Νάπη

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Σε αγροτική περιοχή 3 χλμ. βόρεια της Αγίας Παρασκευής και 1,5 χλμ. δυτικά της Νάπης εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων που ανήκουν σε βασιλική παλαιοχριστιανικής περιόδου. Πρόκειται για έναν από τους πολλούς παλαιοχριστιανικούς ναούς, μικρής κλίμακας, που ιδρύθηκαν σε μια περίοδο άνθησης και ακμής του νησιού τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ.

Το ιερό της βασιλικής καταλαμβάνει νεόκτιστο εξωκκλήσι του 1959, αφιερωμένο στον Ταξιάρχη, από τον οποίο προέρχεται και η ονομασία του παλαιοχριστιανικού μνημείου ως «Ταξιάρχης Τρουλωτής».

Το χρονικό διάστημα από 2 έως 4/5/01 διενεργήθηκε καθαρισμός όπισθεν της κόγχης του ιερού του ναϋδρίου, όπου εντοπίστηκε το βόρειο τμήμα της εγγεγραμμένης αψίδας της βασιλικής, συριακού τύπου. Στον ίδιο χώρο σώζεται τμήμα πλακόστρωσης από ντόπιους λίθους και στον περιβάλλοντα προς Δ. και Β. χώρο εντοπίστηκαν επιφανειακά τμήματα τοίχων που εφάπτονται σε αυτή και πιθανότατα ανήκαν σε τοίχους ή προσκτίσματα της βασιλικής.

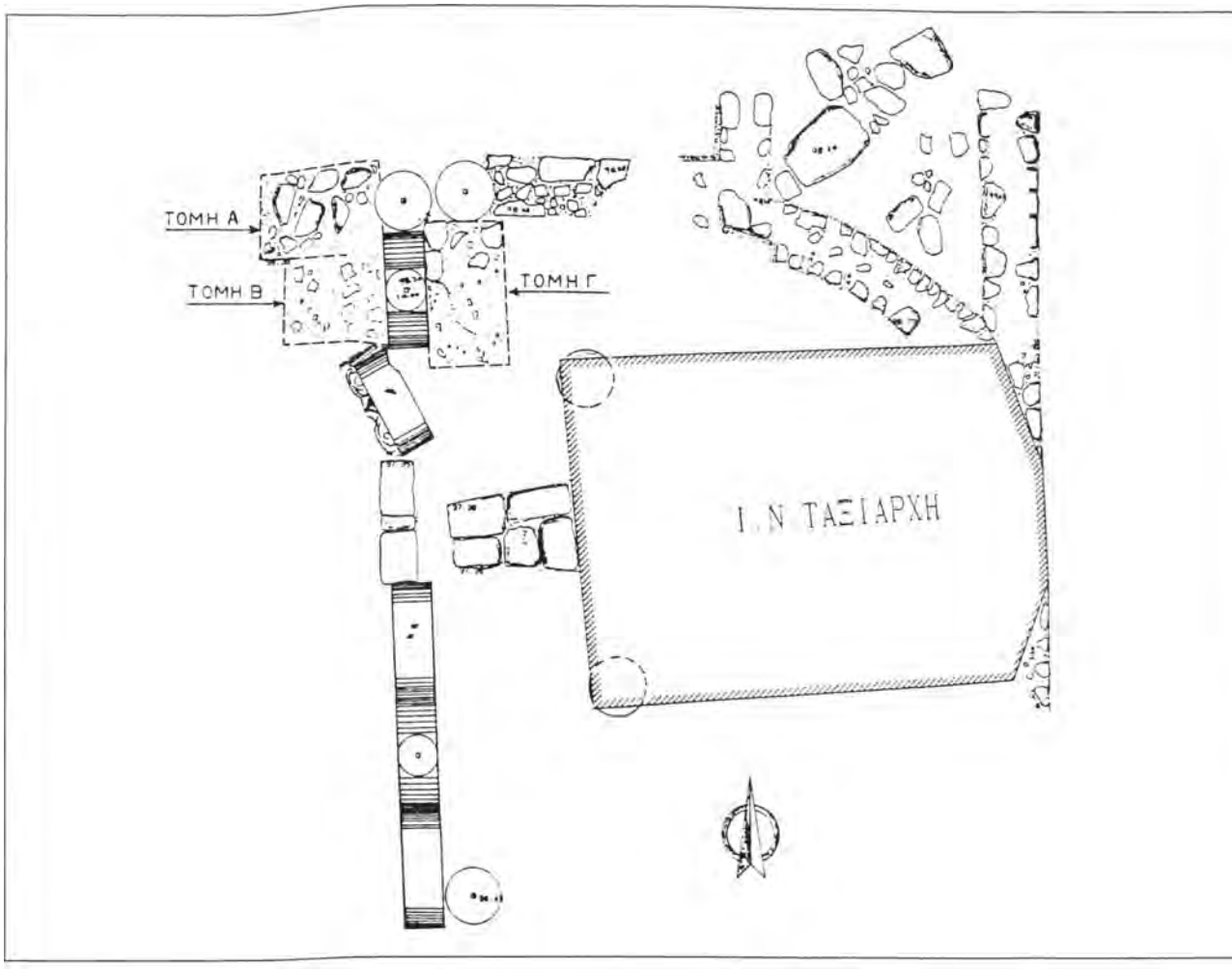
Το χώρο του ιερού προς Δ. ορίζουν πέντε αιολικά κιονόκρανα και τρία τμήματα αρράβδωτων κιόνων σε οριζόντια διάταξη. Τα κιονόκρανα αυτά μεταφέρθηκαν από το αρχαίο ιερό του Ναπαίου Απόλλωνα, γνωστό και ως Κλοπεδής, και τοποθετήθηκαν στο χώρο της βασιλικής σε άγνωστη χρονική περίοδο. Από ερευνητική τομή που διενεργήθηκε κατά μήκος των τριών κιονόκρανων διαπιστώθηκε ότι τοποθετήθηκαν πάνω σε πήλινες πλάκες που ανήκουν στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής.

Σε αντίστοιχη τομή που υλοποιήθηκε στο βορειότερο κιονόκρανο εντοπίστηκε τμήμα τοίχου από σχετικά αμελώς τοποθετημένους λίθους, ο οποίος αποτελεί τη συνέχεια προς Δ. του νότιου ορίου του βόρειου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πλησίον του αφαιρέθηκε επίχωση, ύψ. 0,50 μ., με προσμίξεις πλήθους κεραμίδων και αργών λίθων. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι το κιονόκρανο και οι δύο βόρειοι κίονες εδράζονται στο φυσικό βράχο της περιοχής, αποδεικνύοντας ότι τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη δεν ήταν ενσωματωμένα στη βασιλική. Παρενθετικά επισημαίνεται ότι αρχιτεκτονικά μέλη σπόλια είναι ενσωματωμένα στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του μικρού εξωκκλησιού, ενώ στο εσωτερικό του ναού έχουν ενσωματωθεί στο χώρο της Αγίας Τράπεζας τμήμα κίονα και θωρακίου.

Οι διαστάσεις και τα όρια της βασιλικής δεν είναι ακόμη σαφή και θα χρειαστεί συστηματική ανασκαφή στο χώρο για τη εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων (Σχέδ. 2).

Κατόπιν συνεργασίας με την Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων έγινε η απομάκρυνση και μεταφορά των κιονόκρανων από το χώρο της βασιλικής στο Δημοτικό Σχολείο Νάπης προκειμένου να καταστεί ασφαλέστερη η φύλαξή τους και η μελλοντική έκθεσή τους στην υπό δημιουργία αρχαιολογική συλλογή της Νάπης.

Τις ανασκαφικές τομές διενήργησαν, υπό την επίβλεψη της Α.-Χ. Λούπου, οι ωρομίσθιες αρχαιολόγοι Μ. Φουντούλη, Π. Παπαμιχαήλ και Μ. Παπαγεωργίου.

Σχέδ. 2. Νάπη. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Κάστρο Μυτιλήνης

Στο πλαίσιο διαμόρφωσης των χώρων εσωτερικά του Κάστρου Μυτιλήνης πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί, αποψιλώσεις και απομακρύνθηκαν τα μπάζα που είχε αποθέσει η ανασκαφή της Καναδικής Αρχαιολογικής Σχολής. Επιπλέον, έγινε για πρώτη φορά καθαρισμός της κρύπτης πλησίον του Μενδρεσέ και της μεγάλης νοτιοδυτικής κρύπτης. Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα μεσαιωνικό το οποίο αποτελείται από επτά καμαροσκέπαστους χώρους κατά μήκος ενός μακριού διαδρόμου και έναν υδάτινο αγωγό και οπές αερισμού, οι οποίες διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους. Η υγρή ατμόσφαιρα που επικρατεί στους χώρους αυτούς συνηγορεί στην άποψη πως πρόκειται πιθανότατα για αποθηκευτικούς χώρους. Ο χώρος ηλεκτροφωτίστηκε πρόχειρα ώστε να επιτραπούν οι εργασίες καθαρισμού και ακολούθησε η αποχωμάτωση των δαπέδων των χώρων. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός στο εσωτερικό του οθωμανικού κτίσματος που βρίσκεται έναντι του Μενδρεσέ. Βρέθηκε κεραμική χρηστικού χαρακτήρα, άβαφη και εφυαλωμένη, και αρκετά μικροευρήματα, σιδηρά καρφιά, βλήματα και αποτμήματα γυάλινων αντικειμένων, κατά κύριο λόγο αγγείων.

Κάστρο Μήθυμνας

Υλοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και ευπρεπισμού στους εσωτερικούς χώρους του Φρουρίου.

Φρούριο Σιγρίου

Έγιναν καθαρισμοί και αποψιλώσεις στο φρούριο, όπου διαπιστώθηκαν και καταρρεύσεις τμημάτων του από βροχοπτώσεις.

Βαλιδέ Τζαμί

Υλοποιήθηκε καθαρισμός και αποψίλωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου.

Άγιος Γρηγόριος Άσσου

Υλοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στο μεταβυζαντινό ναΰδριο που βρίσκεται στη Σκόπελο Γέρας. Το μνημείο ανασκάφηκε από τη Μητρόπολη Μυτιλήνης σε συνεργασία με τον Καθηγητή Ευαγγελίδη. Σώζεται σε ερημική τοποθεσία και σε ικανό ύψος το ανατολικό τμήμα του κτιρίου με ενδείξεις αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων, όπως και κάποια διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πέτρα

Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας

Με την τοποθέτηση ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων στον ισόγειο και τους λοιπούς χώρους ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του αρχοντικού της Βαρελτζίδαινας, το οποίο είναι σημαντικό παράδειγμα αρχοντικού του τέλους του 18ου αιώνα και βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού της Πέτρας.

Το μνημείο αναστηλώθηκε καθ' ολοκληρίαν από τα μέσα του έτους 1999 έως τα τέλη του 2000.

Η Εφορεία συνέταξε δείγμα μουσειολογικής προμελέτης για την επένδυση των εσωτερικών χώρων του αρχοντικού η οποία στη συνέχεια εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Το μνημείο επενδύθηκε με υφάσματα και κιλίμια καθώς και κάποια αντικείμενα καθημερινής χρήσης της εποχής, όπως οικοσκευή και μπακίρια, τα οποία δώρισε από την προσωπική της συλλογή η Ά. Μαλιάκα (Πίν. 5 α). Στο ισόγειο δημιουργήθηκε εγκατάσταση ηλεκτρονικής ξενάγησης και ο χώρος διαμορφώνεται για τη λειτουργία του ως αίθουσα πολυμέσων.

Μυτιλήνη

Οδός Ευνίκης (οθωμανικό λουτρό)

Στο πλαίσιο διατήρησης και μελλοντικής ανάδειξης του θόλου ενός από τα λιγοστά λουτρά της ύστερης οθωμανικής περιόδου στην πόλη της Μυτιλήνης, η Εφορεία μετά την πολύτιμη οικειοθελή βοήθεια του αρχιτέκτονα Δ. Κορρέ, προέβη στην αποκόλληση και μεταφορά του θόλου του λουτρού σε χώρο του Κάστρου Μυτιλήνης.

Πρόκειται για ιδιωτικό λουτρικό χώρο που εξυπηρετούσε τις ανάγκες υγιεινής παρακείμενης οικίας, που δεν σώζεται σήμερα. Το λουτρό αποτελούνταν από τέσσερις χώρους σε κατά μήκος παράταξη, με φορά από Β. προς Ν., ενώ μια κρήνη, από λευκό μάρμαρο και αδιακόσμητη, βρίσκεται σε επαφή με το νότιο άκρο εξωτερικά.

Αποτελούνταν από δύο τμήματα, τα οποία διακρίνονταν από τους διαφορετικούς τρόπους κατασκευής τους: το λιθόδμητο τμήμα – το «θερμό» ή κυρίως λουτρό και το καζάνι – και το τμήμα ελαφριάς κατασκευής από μπαγδατί – διάδρομος εισόδου και νότιο δωμάτιο, που πιθανώς χρησίμευε ως αποδυτήρια. Στη νότια εξωτερική όψη του τελευταίου βρισκόταν ξύλινη σκάλα που μαρτυρούσε την ύπαρξη ορόφου, ο οποίος είχε καθαιρεθεί ήδη πολύ πριν από την έναρξη των εργασιών απόσπασης του θόλου.

Η εξάτμιση γινόταν από τρεις καπνοδόχους, μία σε κάθε πλευρά του «θερμού». Το «θερμό» ήταν χώρος τετραγωνικής κάτοψης με εσωτερικές διαστάσεις 2,10×2,10 μ.

Το δάπεδο ήταν καλυμμένο με τετραγωνικές, μαρμάρινες πλάκες, άσπρου και μαύρου χρώματος, σε διαγώνια διάταξη.

Ο θόλος μικρού βέλους που στέγαζε το χώρο διαμορφωνόταν εσωτερικά από κατασκευαστικές νευρώσεις σε ανθέμιο. Τέσσερα ελλειπτικής διατομής κοίλα, κοντά στις τέσσερις γωνίες, οργανώνουν το γενικό σχήμα, το οποίο συμπληρώνεται προς το κέντρο με οκτώ σταγονοειδή κοίλα, που ορίζουν αρνητικά το οκταγωνικό αστέρι του κέντρου. Ο θόλος φέρει 13 γυάλινα διαφώτιστα στις κορυφώσεις των ισάριθμων προαναφερθέντων σχημάτων.

Ο θόλος όσο και η τοιχοποιία εσωτερικά φέρει επάλληλα στρώματα χρωματισμών, υδατοδιαλυτών, σε τυπικές οθωμανικές αποχρώσεις, ενώ διακρίνονται και φυτικές διακοσμήσεις, που προέρχονται πιθανώς από σφραγίδα.

Γενί Τζαμί

Ολοκληρώθηκαν, με τη συγκεκριμένη εργολαβία, οι αναστηλωτικές εργασίες στο μνημείο, στο πλαίσιο της ανάπλασης και ανάδειξης του ιστορικού κέντρου Μυτιλήνης. Υλοποιήθηκαν τα 2/3 των ενεμάτων στο συγκρότημα της κλίμακας προς το γυναικωνίτη, στο βόρειο και ανατολικό τοίχο, στο ήμισυ και πλέον του νότιου τοίχου στο χαμηλό του επίπεδο και σε ικανό τμήμα του δυτικού τοίχου (Πίν. 5 β).

Το έργο θα συνεχιστεί πιθανότατα στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.

Τσαρσί Χαμάμ

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του Κεντρικού Λουτρού Μυτιλήνης στο πλαίσιο ανάδειξης του ιστορικού κέντρου της πόλης.

Τοποθετήθηκαν ενέματα στην τοιχοποιία του μνημείου, πραγματοποιήθηκαν τα αρμολογήματα και ο εξωτερικός χρωματισμός (Πίν. 5 γ).

Αποπερατώθηκαν τα επιχρίσματα και έγιναν επεμβάσεις για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου με την κατεδάφιση ενός όμορου κτιρίου (παλαιού σιδηρουργείου). Ολοκληρώθηκαν οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις, τοποθετήθηκαν συστήματα συναγερμού και κουφώματα και έγινε η προμήθεια των πολυελαίων και των φωτιστικών για τους εσωτερικούς χώρους.

Το μνημείο θα λειτουργήσει ως Μουσείο της Ιστορίας των Οθωμανικών Λουτρών της Λέσβου με πιθανή την επαναλειτουργία του ως χαμάμ.

Βαλιδέ Τζαμί

Ξεκίνησε από την Εφορεία η αποτύπωση του μιναρέ και του Τεμένους, προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη αποκατάστασής του.

Τοποθετήθηκε προστατευτικό πλέγμα περιμετρικά της στέγης του μνημείου για την αποφυγή της πτώσης των κεράμων μετά τις συνεχόμενες βροχοπτώσεις.

Έγινε συντήρηση της προφύλαξης του δομικού υλικού του μιναρέ το οποίο είχε καταπέσει.

Τις εργασίες κατηύθυνε η ωρομίσθια αρχιτέκτων Ι. Βαλλίνα.

Κάστρο

Στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση της Βυζαντινής Δεξαμενής και των τειχών μέχρι την Ορτά-Καπού» ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης, ενίσχυσης και μορφολογικής αποκατάστασης των τειχών και των πύργων του συγκροτήματος της πύλης Ορτά-Καπού και της βυζαντινής δεξαμενής του φρουρίου.

Στα εξωρράχια των θόλων της βυζαντινής δεξαμενής τοποθετήθηκαν αδρανή υλικά (χαλίκι) και αγωγοί ομβρίων υδάτων για την αποφυγή εισροής υδάτων στο εσωτερικό της δεξαμενής. Η περισυλλογή και απομάκρυνσή τους από τους αγωγούς θα γίνεται με ειδικές αντλίες.

Εσωτερικά αποκαταστάθηκαν οι θόλοι και τοποθετήθηκαν ξύλινα υποστυλώματα. Έγινε αποκατάσταση-ανάκτιση των επάλξεων της βυζαντινής πύλης με προετοιμασία κονιάματος. Υλοποιήθηκε η ανάκτιση των επάλξεων της Ορτά-Καπού (Πίν. 5 δ).

Στον Πύργο Π23, νότια της δεξαμενής, τοποθετήθηκαν σκαλωσιές και έγινε λιθοσυρραφή και εφαρμογή αγκυρίων.

Ανακτίστηκε η νοτιοδυτική εξωτερική γωνία της δεξαμενής και ολοκληρώθηκαν τα ενέματα.

Στη μεσαία τάφρο έγινε βαθύ αρμολόγημα και ανακτίστηκε μέρος των τειχών με κονίαμα.

Από τον καθαρισμό στο εσωτερικό της δεξαμενής, των επιχώσεων των επάλξεων και των μεταπύργιων διαστημάτων περισυλλέχθηκε κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων και μικροαντικείμενα από τα οποία αξίζει να αναφερθούν: ένα χάλκινο σταγονόσχημο ενώτιο, ένα χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα, αποτμήματα από οθωμανικές πίπες, θραύσματα λίθινων βλημάτων, σιδηρά καρφιά, ένα απότμημα κεράμου με εγχάρακτη διακόσμηση δέησης κ.ά.

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν στο παρόν έργο πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τις αρχές και τις επιταγές του Χάρτη της Βενετίας και της Σύμβασης της Γρανάδας και περιορίστηκαν στις απολύτως αναγκαίες, με σκοπό την αποκατάσταση της στατικής επάρκειας του μνημείου, την ανάδειξη και τη μορφολογική αποκατάστασή του και την εξασφάλιση της πορείας των επισκεπτών στα επικίνδυνα τμήματα των τειχών που ήταν ανεξέλεγκτη και εγκυμονούσε κινδύνους.

Το έργο παρακολούθησε καθ' όλη τη διάρκειά του, στον τομέα των ανασκαφών και της αναστήλωσης, εκ μέρους της εργολήπτριας εταιρείας η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Κονιώτη.

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Στο μεταβυζαντινό ναό Ταξιάρχη Μυρίτζου στον Άνω Χάλικα Μυτιλήνης, υλοποιήθηκαν στερεωτικές επεμβάσεις στην τοιχοποιία (ενέματα) για την ενδυνάμωση της στατικής επάρκειας του μνημείου και η ανακατασκευή των κονιαμάτων στην εσωτερική τοιχοποιία.

Μόλυβος

Κάστρο

Πραγματοποιήθηκε αφαίρεση της φυτοκάλυψης από τα βραχώδη πρανή νότια του φρουρίου και εμποτισμός των επικίνδυνων για τη στατική επάρκεια των βράχων, ριζών και ξυλωδών κορμών.

Επιπλέον, σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωτεχνικής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος «Γεωλογική - Γεωτεχνική Έρευνα βραχωδών πρανών Φρουρίου Μήθυμνας, Νομού Λέσβου» εκπονήθηκε μικροτεκτονική ανάλυση, λε-

πτομερής αποτύπωση και μέτρηση των επιπέδων ασυνεχειών του νότιου πρανούς του κάστρου.

Υλοποιήθηκε προστατευτικό ανάλημμα για την ασφάλεια των περιοίκων και των ιδιοκτησιών τους ενώ παράλληλα συντάχθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης ολοκληρωμένη μελέτη στερέωσης των βραχωδών πρανών η οποία και ενεκρίθη.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Σκάλα Ερεσού

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Ανδρέα

Στη βασιλική που χρονολογικά ανάγεται στο α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ. οι εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού ολοκληρώθηκαν με τις εργασίες ψηφοθέτησης, το στοκάρισμα του ψηφιδωτού, τον καθαρισμό και την αισθητική του αποκατάσταση (Πίν. 5 ε).

Υπό εξέλιξη τελεί η μελέτη κατασκευής του στεγάστρου και η μελέτη ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου ως επισκέψιμου μνημείου.

Μυτιλήνη

Ναός Αγίου Αθανασίου (μητροπολιτικός ναός)

Στο τέμπλο του ναού, που χρονολογείται στις αρχές του 17ου αιώνα και αποτελεί ένα από τα ωραιότερα δείγματα της ξυλόγλυπτης μεταβυζαντινής τέχνης του 18ου αιώνα στη Λέσβο με την τεχνική επεξεργασίας στον αέρα, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης τον Ιούνιο του 2001 (Πίν. 6 α).

Πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός των ξυλόγλυπτων επιφανειών, η συντήρηση και επανατοποθέτηση του βημοθύρου της Ωραίας Πύλης, ο καθαρισμός του άμβωνα, του επισκοπικού θρόνου και των λυπηρών ενώ έγινε και η συμπλήρωση των φθορών του τέμπλου.

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Στο ναό Ταξιάρχη Μυρίτζου στον Άνω Χάλικα διενεργήθηκε ο απαραίτητος καθαρισμός και η συντήρηση τμήματος της τοιχογραφίας και έλεγχος της τοιχοποιίας για τον εντοπισμό παλαιών κονιαμάτων και επιπλέον τοιχογραφιών.

Τις εργασίες υλοποίησαν οι ωρομίσθιες τεχνικοί συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη, Μ. Ψαρρού, Ν. Κοράβου, Μ. Σαβέλου με την επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή της Εφορείας Η. Ρόκου.

Μόρια

Ναός Αγίου Βασιλείου

Υλοποιήθηκε η αποτοίχιση και το τελάρωμα της τοιχογραφίας του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο ναό Αγίου Βασιλείου από το μόνιμο συντηρητή Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης της Εφορείας Η. Ρόκο και την ωρομίσθια τεχνικό συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη.

Ο ναός είναι ρυθμού τρίκλιτης βασιλικής και τυπικό δείγμα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής που άνθησε στη Λέσβο κατά το 18ο αιώνα. Η ανέγερσή του έγινε το 1769 στη θέση που υπήρχε παλαιότερος ναός ο οποίος κατεδαφίστηκε. Στο υπέρθυρο της κύριας εισόδου σώζεται ανάγλυφος δικέφαλος αετός και κάτω από αυτό μια λίθινη πλάκα με τη χρονολογία *1769*. Στο εσωτερικό του ναού σε κίονα σώζεται η επιγραφή *ΝΙΚΟΛΗ ΜC ΤΟΥ ΧΑΤΖΙΣΑΡΑΝΤΗ ΑΨΞΘ*.

Ο ναός έχει μήκος 19 μ., πλάτος 12 μ. και ύψος 6 μ. Ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερη προσθήκη του 20ού αιώνα. Στο μεγαλύτερο τμήμα της βασιλικής του 1769 σώζονται τα τρία κλίτη με τη θαυμάσια οροφή και τα περίφημα ιδιότυπα τόξα των δύο κιονοστοιχιών που χωρίζουν τα κλίτη.

Οι οροφές και των τριών κλιτών είναι ελαφρώς θολωτές και αποτελούνται από τρεις διακοσμητικές ζώνες, οι οποίες βαίνουν παράλληλα κατά το μήκος του ναού.

Στο εσωτερικό ο ναός κοσμείται από τέμπλο το οποίο είναι προϊόν άριστης ξυλογλυπτικής τέχνης και κατασκευάστηκε το έτος 1781.

Στον αύλειο χώρο του ναού επισημάνθηκαν δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα, ένας πεσσίσκος, τεμάχια θωρακίου και γείσου.

Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με το ΦΕΚ 199/Β/11-5-1960.

Πύργοι Θερμής

Ναός Παναγίας Τρουλωτής

Ο ναός Παναγίας Τρουλωτής είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου και βρίσκεται εντός του οικισμού των Πύργων Θερμής Λέσβου. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, ο οποίος χρονολογείται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και είναι από τους παλαιότερους που σώζονται στο νησί, κηρυγμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με το Β.Δ. 30-9-1938, ΦΕΚ 373/Α/11-10-1938.

Στο ναό έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις στις δύο από τις τοιχογραφίες του νάρθηκα που απεικονίζουν τον άγιο Νικόλαο και την αγία Παρασκευή (Πίν. 6 β) από τις ωρομίσθιες τεχνικούς συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη και Ε. Μαλούκου, με την επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή Η. Ρόκου.

Οι επεμβάσεις έγιναν προκειμένου να στερεωθεί και να ενισχυθεί το σαθρό υπόστρωμά τους. Υλοποιήθηκαν στοκαρίσματα με κονίαμα στις μεγάλες οπές των τοιχογραφιών και μηχανικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από το τσιμέντο το οποίο προήλθε από εργασίες σοβαντίσματος στο εσωτερικό του ναού. Η κατάσταση διατήρησης των λοιπών τοιχογραφιών του ναού είναι μέτρια και χρήζουν στερέωσης και συντήρησης.

Θέση Κέδρο Αλυφαντών

Ναΰδριο Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Στο μεταβυζαντινό ναΰδριο αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στη θέση Κέδρο Αλυφαντών υλοποιήθηκε καθαρισμός και άμεσα στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες. Συγκεκριμένα το εξωκκλήσι είναι διακοσμημένο αποσπασματικά με τοιχογραφίες, λαϊκής τεχνοτροπίας, του Θεόφιλου Χατζημιχάλη και φέρουν τη χρονολογία 1928. Όλες οι παραστάσεις είναι ελαιογραφίες επί ξηρού κονιάματος.

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας, αποκολλήσεις από το υπόστρωμα, επικάλυψη με αιθάλη. Πραγματοποιήθηκε αποκατάσταση της συνοχής του υποστρώματος με στερέωσή του, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση και εξισορρόπηση των παραστάσεων με υδατοχρώματα.

Ανεμώτια

Ναός Αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου

Στο ναό Αγίου Γεωργίου Τροπαιοφόρου Ανεμώτιας υλοποιήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες.

Ο ναός έχει διαστάσεις 14,10 μ. μήκος και 3,70 μ. πλάτος. Βρίσκεται μέσα στον οικισμό της Ανεμώτιας. Είναι χτισμένος στον τύπο της μονόχωρης ξυλόστεγης βασιλικής και χρονολογείται στο α΄ μισό του 17ου αιώνα. Εσωτερικά διακρίνονται δύο φάσεις τοιχογράφησης. Η παλαιότερη είναι πιθανώς σύγχρονη με την ανέγερση του ναού ενώ η νεότερη χρονολογείται με επιγραφή το 1702 και αποδίδεται στο χιώτη ζωγράφο Ιωάννη Χωματζά.

Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν έντονες φθορές από την κατερχόμενη και ανερχόμενη λόγω του εδάφους υγρασία. Σε όλες τις επιφάνειες υπάρχουν γδαρσίματα και μερική απώλεια της ζωγραφικής στρώσης καθώς και επιφανειακό στρώμα αιθάλης.

Το χρονικό διάστημα από Σεπτέμβριο έως Δεκέμβριο υλοποιήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες του ναού από τις ωρομίσθιες τεχνικούς συντήρησης Μ. Σαβέλου, Κ. Τσεβέτκου με την επίβλεψη του Η. Ρόκου. Έγινε αφαίρεση μέρους των επιχρισμάτων με μηχανικό τρόπο, ώστε να αποκαλυφθεί η έκταση της ζωγραφικής επιφάνειας, δοκιμαστικές τομές όπου εντοπίστηκε το προγενέστερο ζωγραφικό στρώμα, μποτελιαρίσματα και οπλισμός και το στεφάνωμα των τοιχογραφιών.

Ερεσός

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αφεντέλλη

Συνεχίστηκε στο εργαστήριο ο καθαρισμός των αποκολλημένων τεμαχίων του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής στο πλαίσιο της μελλοντικής ανάδειξης του μνημείου το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. δυτικά της παραλίας της Ερεσού. Τη συντήρηση επιμελείται ο Η. Ρόκος.

Σκάλα Πολιχνίτου

Ναός Αγίου Ιωάννη

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του βημοθύρου το οποίο προέρχεται από το ναό Αγίου Ιωάννη Σκάλας Πολιχνίτου από τον Η. Ρόκο.

Το ζεύγος των βημοθύρων έχει μικτή, γραπτή και γλυπτή, διακόσμηση. Κάθε θυρόφυλλο αποτελείται από δύο μέρη, ίσου ύψους (0,80 μ.). Ένα συμπαγές κάτω τμήμα με ανάγλυφη διακόσμηση και τέσσερα ζωγραφικά εικονίδια και το άνω μέρος που αποτελείται από διάτρητο ανάγλυφο. Ο διαχωριστικός σταθμός κοσμείται με φολίδες, γοργόνα στο άνω τμήμα και απολήγει σε δίσκο με αδιάγνωστη ζωγραφική παράσταση που περιβάλλεται από ξυλόγλυπτο με διάτρητη τεχνική.

Στο κάτω μέρος υπάρχουν δύο επάλληλες σειρές τόξων που χωρίζονται με γλυπτούς κιονίσκους οι οποίοι φέρουν αιολικού τύπου κιονόκρανα. Οι κιονίσκοι της κατώτερης ζώνης κοσμούνται με στρεπτούς πλαστικούς δακτυλίους ενώ της ανώτερης με φολίδες.

Στο άνω διάτρητο ξυλόγλυπτο τμήμα δημιουργούνται φυτικά κοσμήματα και παραστάσεις πτηνών που ορίζονται σε πλοχμό, ο οποίος καταλήγει στο κατώτερο τμήμα σε κεφάλι δράκοντα και στο ανώτερο σε κεφάλι αετού με πιασμένο φίδι στο ράμφος του.

Μόρια

Ναός Αγίου Βασιλείου

Έγινε συντήρηση της εικόνας του αγίου Γεωργίου από το ναό Αγίου Βασιλείου Μόριας από τον Η. Ρόκο. Έχουν απομείνει τα στοκαρίσματα.

ΛΗΜΝΟΣ

Πλάκα

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στο ναό Αγίου Δημητρίου Πλάκας υλοποιήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική η οποία χρονολογείται σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή στα 1896. Ο ναός είναι κηρυγμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ39/61960/2034 π.ε./28-1-2000.

Το τέμπλο του ναού είναι αξιόλογης τέχνης και είναι κηρυγμένο με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ28/12678/262/8-8-1995, ΦΕΚ 781/Β/12-9-1995. Σύμφωνα με την επιγραφή που βρίσκεται στον άμβωνά του, κατασκευάστηκε στη Σμύρνη για τη Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών Μανταμάδου Λέσβου, αλλά οι μεγάλες διαστάσεις του εμπόδισαν τη μεταφορά και παρέμεινε στην Πλάκα.

Έγινε απεντόμωση του τέμπλου, καθαρίστηκε από τα ελαιοχρώματα μέχρι και όλη τη δεσποτική ζώνη, υλοποιήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στη βάση του και καθαρισμός από την αιθάλη και τις επικαθήσεις με ήπιες στερεώσεις του χρώματος και της ξυλείας (Πίν. 6 γ).

Στη συντήρηση του τέμπλου εργάστηκαν οι ωρομίσθιοι τεχνικοί συντήρησης Α. Παπουτσή, Χ. Γιαρένης, ο συντηρητής Κ. Μυρμίγκος με την επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή Η. Ρόκου.

Μύρινα

Ναός Αγίας Τριάδος

Η παλαιότερη αναφορά που έχουμε για την ύπαρξη του μητροπολιτικού ναού ανάγεται χρονικά στα 1724. Γκρεμίστηκε από τους Τούρκους στα 1770 και ξαναχτίστηκε το 1835. Ανήκει στην κατηγορία της τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής, η οποία αποτελεί συνδυασμό βασιλικής με σταυροειδή ναό. Στη δυτική όψη ο ναός έχει κλασικίζων χαρακτήρα ενώ στην ανωδομή του πλησιάζει περισσότερο σε μεταβυζαντινά πρότυπα. Στη δυτική πλευρά του αναπτύσσεται πειόσχημος εξωνάρθηκας-προστώο.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού είναι αξιόλογης τέχνης. Πρόκειται για ενιαίο τριμερές τέμπλο επιχρυσωμένο, το οποίο έχει δουλευτεί με μικτή τεχνική ανάγλυφου και τρυπητού στον αέρα. Παρουσιάζει πληθώρα διακοσμητικών μοτίβων και ιδιαίτερη κατεργασία, εμπνευσμένη από το ιδεώδες της δυτικής τέχνης.

Πραγματοποιήθηκε απεντόμωση του τέμπλου, το οποίο είχε προσβληθεί από ξυλοφάγα έντομα.

ΣΥΝΤΑΞΗ ΜΕΛΕΤΩΝ

Α) Στο πλαίσιο προετοιμασίας της Εφορείας μας για την ένταξη έργων στο Γ΄ ΚΠΣ εκπονήθηκαν τεχνικές εκθέσεις αποκατάστασης των ακόλουθων μνημείων: ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος Παπιανών, ναός Αγίου Ιωάννου Κεραμίου, μονή Περιβολής Άντισσας, ναός Αγίου Γεωργίου Ρεπανιδίου Λήμνου, ναός Αγίου Βασιλείου στον Άγιο Ευστράτιο. Υλοποιήθηκε δε η αποτύπωση των μνημείων: ναός Αγίου Γεωργίου Ανεμώτιας, ναός Ταξιαρχών Βατούσας (του ναού και του τέμπλου), τέμπλο ναού Αγίου Δημητρίου Πλάκας Λήμνου, συγκρότημα οθωμανικής οικίας Φρουρίου Μυτιλήνης.

Β) Συντάχθηκε από το συντηρητή Η. Ρόκο η μελέτη συντήρησης του τέμπλου του ναού Ταξιαρχών Βατούσας.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Διενεργήθηκαν αυτοψίες σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της Λέσβου και της Λήμνου, κατά τις οποίες επισημάνθηκαν οι εξής νέες θέσεις:

Ερεσός

Θέση Μέγας Λάκκος

Σώζονται ερείπια του μεταβυζαντινού ναϋδρίου του Αγίου Αλεξάνδρου και συγκεκριμένα τμήματα τοίχων σε ικανό ύψος οι οποίοι αποτελούνται από τετράγωνους λίθους με κεραμίδες ως συνδετικό υλικό. Ανάμεσά τους υπήρχαν και αποτμήματα αρράβδωτων κιόνων ενώ περισυλλέχθηκε και κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων, εφυαλωμένη και άβαφη.

Θέση Τσιχλιώντα

Στην παραπάνω θέση εντοπίστηκαν ερείπια παθανότατα μεταβυζαντινής μονής πάνω στην οποία χτίστηκε εξωκκλήσι της Παναγίας. Διακρίνονται ίχνη αψίδας και αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων. Στον αύλειο χώρο του εξωκκλησιού υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη όπως αρράβδωτοι κίονες, παραστάδα θύρας, επίκρανα.

Άντισσα

Τζίθρα

Στο πλαίσιο της έγκρισης υλοποίησης του έργου εγκατάστασης αιολικού πάρκου στην ευρύτερη περιοχή Άντισσας, πραγματοποιήθηκε αυτοψία στην περιοχή της Τζίθρας και συγκεκριμένα στα εξωκκλήσια της Πανα-

γίας και του Αγίου Γεωργίου. Στο πρώτο, που βρίσκεται στη βόρεια άκρη του οικισμού, στο δυτικό τοίχο και στο επίπεδο θεμελίωσης εξωτερικά υπάρχει προγενέστερη τοιχοποιία από μικρούς λίθους που συνδέονται με κεραμίδια. Στην είσοδο του ναΐσκου υπάρχει τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. που αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες ορισμένες από τις οποίες φέρουν ίχνη τόρμων γομφώσεως. Στη θέση του ιερού, στην Αγία Τράπεζα σώζεται αμφίγλυφος πεσσίσκος θωρακίου με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο. Σε μικρή απόσταση, στο εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων στην ευρύτερη περιοχή, σπόνδυλοι κιόνων στον αύλειο χώρο του ναΐσκου και στο εσωτερικό του, στην Αγία Τράπεζα, τμήμα λίθινης ορθογώνιας πλάκας με ανάγλυφη παράσταση σταυρού που στηρίζεται πάνω σε αρράβδωτο κίονα και απλό κιονόκρανο.

Σκαμνιούδα

Δυτικότερα της παραπάνω θέσης στην περιοχή Σκαμνιούδα Άντισσας στο εξωκκλήσι του Ταξιάρχη υπάρχουν ίχνη από θεμέλια τοίχων πέριξ του ναΐσκου και αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο. Τοίχοι που σώζονται σε ικανό ύψος περιτριγυρίζουν βόρεια το εξωκκλήσι. Οι πηγές αναφέρουν ότι υπήρχε στη θέση αυτή η μονή Κρεωκόπου, βυζαντινών χρόνων, η οποία από τα Πατριαρχικά έγγραφα φαίνεται ότι ιδρύθηκε το 1331[3]. Η μονή πιθανότατα ήταν σταυροπηγιακή και αφιερωμένη στον αρχάγγελο Μιχαήλ. Ο 17ος αιώνας ήταν και η περίοδος ακμής του μοναστηριού ενώ η οικονομική του κατάρρευση συντελείται στα 1756, σύμφωνα με τις επίσημες επιστολές της εποχής.

Στ ύ ψ η

Θέση Μοναστηρέλλια

Στο πλαίσιο της έγκρισης της Εφορείας για την υλοποίηση μιας γεωθερμικής γεώτρησης στην ευρύτερη περιοχή της Στύψης Λέσβου διενεργήθηκε αυτοψία στην παραπάνω θέση. Εκεί στο εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου που βρίσκεται εντός ιδιόκτητου χώρου, υπάρχουν τμήματα τοίχων στη δυτική, βόρεια και νότια πλευρά του ναΐσκου και στην ανατολική τοίχοι που ορίζουν την αψίδα παλαιότερου ναού, ενώ άλλα τμήματα τοίχων συνιστούν ναό πιθανότατα μεταβυζαντινό. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη είναι διάσπαρτα στο χώρο, εκ των οποίων αξίζει να σημειωθούν σπόνδυλοι κιόνων μέσα στο χώρο του ιερού και ογκώδες λίθινο μέλος εξωτερικά, το οποίο φέρει εντορμές στα πλάγια, κοίλωμα στη μια του πλευρά και δύο ανάγλυφους σταυρούς εγγεγραμμένους σε κύκλο.

Σε μικρή απόσταση από το εξωκκλήσι σώζεται ο ναΐσκος της Παναγίας όπου πέριξ υπάρχει η ένδειξη οικιστικής εγκατάστασης με θραύσματα οστράκων, τμήματα τοίχων και αρχιτεκτονικά μέλη.

Ν ά π η

Αγία Παρασκευή

Σε αυτοψία που διενεργήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Νάπης Αγίας Παρασκευής, εντοπίστηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικής πιθανότατα περιόδου σε θέσεις που έχουν ιδρυθεί νεόκτιστα εξωκκλήσια. Το χαρακτηρισμό τους ως παλαιοχριστιανικά ενισχύουν τα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται είτε εντοιχισμένα στην τοιχοποιία των ναΐσκων είτε στον περιβάλλοντα χώρο τους.

Φ υ σ ί ν η

Άγιος Μαρίνος

Σε αυτοψία που υλοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Μαρίνου στη Φυσίνη διαπιστώθηκαν αυθαίρετες επεμβάσεις του στρατού, γεγονός για το οποίο η Εφορεία ενήργησε αρμοδίως.

Πραγματοποιήθηκαν, τέλος, πολλές αυτοψίες σε εκκλησιαστικά κτίσματα αρμοδιότητάς μας, ώστε να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής τους, στατικής επάρκειας καθώς και η ανάγκη επισκευαστικών εργασιών.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

α) Στο πλαίσιο της σύνταξης της μελέτης *Corpus της Παλαιοχριστιανικής Γλυπτικής*, με στόχο την καταγραφή, περισυλλογή και προστασία-φύλαξη των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Λέσβου, πραγματοποιήθηκε σε πρώτο στάδιο η πλήρης καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αφεντέλλη, τα οποία φυλάσσονται στο βόρειο κλίτος της βασιλικής Αγίου Ανδρέα Σκάλας Ερεσού. Καταγράφηκαν συνολικά 43 λίθινα μέλη που στον κύριο όγκο τους αφορούν σε αποτμήματα κιονοκράνων, σπονδύλους κιόνων, επιστύλια, πεσσίσκους και τμήματα θωρακίων του φράγματος της βασιλικής. Στην παλαιοχριστιανική βασιλική Λουτρών στη θέση Τσεσμέδες έγινε η καταγραφή 20 λίθινων μελών,

3. *Λεσβιακά*, τ. Γ΄, 1959.

κυρίως σπόνδυλοι κιόνων, κιονόκρανα, επιθήματα, αποτμήματα θωρακίων. Τα μέλη αυτά φυλάσσονται στο χώρο του στεγασμένου και συντηρημένου ψηφιδωτού του νάρθηκα της βασιλικής.

β) Στο πλαίσιο της Πρακτικής άσκησης φοιτητών του Προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ και σε συνεργασία με το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, προσήλθαν στην Εφορεία πέντε φοιτητές οι οποίοι προσέφεραν επικουρικό έργο και απασχολήθηκαν ιδιαίτερα με μια πρώτη καταγραφή μέρους των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών τα οποία φυλάσσονται στην πυριτιδαποθήκη του Πύργου της Βασίλισσας στον κεντρικό περίβολο του Κάστρου Μυτιλήνης.

Συγκεκριμένα καταγράφηκαν αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου (αποτμήματα θωρακίων με διακόσμηση ανάγλυφων σταυρών, φολίδων, πλοχμών, ροδάκων και πλαισίων, πεσσίσκοι θωρακίων, σπόνδυλοι κιόνων με συμφυή κιονόκρανα, τμήματα επιστυλίων, αρράβδωτοι κίονες, τεμάχια κονιάματος, τα οποία φέρουν σπαράγματα πολύχρωμης ψηφιδωτής διακόσμησης κ.ά.), και λίθινα της μεταβυζαντινής και οθωμανικής, ως επί το πλείστον, περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρονται αποτμήματα οθωμανικών επιτύμβιων στηλών με σαρικοειδείς απολήξεις, λίθινα αγγεία και λεκανίδες, λίθινα βλήματα, μυλόπετρες και τεμάχια κρηνών. Μελλοντικά η Εφορεία μας αποσκοπεί στην πλήρη και τεκμηριωμένη καταγραφή των λιθίνων που βρίσκονται στους ορόφους και το ισόγειο της πυριτιδαποθήκης.

γ) Πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία η καταγραφή της κεραμικής και των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών στο οθωμανικό κτίσμα που βρίσκεται έναντι του Μενδρεσέ του φρουρίου Μυτιλήνης. Από τον καθαρισμό των επιχώσεων του χώρου προήλθε κεραμική χρηστικού χαρακτήρα άβαφη και εφυαλωμένη, λίθινα και σιδηρά βλήματα, γυάλινα θραύσματα αγγείων, σιδηρά χρηστικά αγγεία και καρφιά, αποτμήματα ειδωλίων και οθωμανικών πιπών, λίθινα μέλη. Τα ευρήματα ανάγονται στον κύριο όγκο τους στην οθωμανική και ύστερη οθωμανική περίοδο.

δ) Στο πλαίσιο της προώθησης αιτημάτων των πολιτών, η Εφορεία ανταποκρίθηκε στο αίτημα της Α. Καρατζά, προκειμένου να προωθηθεί από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Νήσων η νόμιμη κατοχή εικόνων ιδιοκτησίας της. Καταγράφηκαν συνολικά 29 ξύλινες εικόνες, στον κύριο όγκο τους ρωσικής προέλευσης, από τις οποίες ξεχωρίζουν τα τρίπτυχα και οι εικόνες με τους βιογραφικούς κύκλους αγίων. Είναι έργα ανώνυμων αγιογράφων της μεταβυζαντινής τέχνης και χρονολογούνται κυρίως στο 19ο αιώνα.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίζεται το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα με τίτλο «Το Κάστρο της Μυτιλήνης, Χωροταξία και Περιβάλλον», κατά την υλοποίηση του οποίου πραγματοποιούνται επιτόπιες ξεναγήσεις, από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Μ. Φουντούλη, για τη γνωριμία των μαθητών και των εκπαιδευτικών με το μνημείο. Το πρόγραμμα είναι ανοιχτό προς όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Το έτος 2001 η προσέλευση μειώθηκε στα 508 άτομα, λόγω των δυσμενών καιρικών φαινομένων.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Στο πλαίσιο παρουσίασης της έκθεσης «Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον», η οποία οργανώθηκε από την Εκκλησία της Ελλάδος σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και παρουσιάστηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο κατά το διάστημα 17 Μαΐου-31 Ιουλίου 2001, η Εφορεία μας συμμετείχε στην έκθεση με τα εξής έργα μεταβυζαντινής τέχνης: α) Κεντητός επιτάφιος, 1587, από τη μονή Λειμώνος. β) Κεντητή ποδέα, με παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί, περί το 1600, από τη μονή Λειμώνος. γ) Φορητή εικόνα με την παράσταση του Ευαγγελισμού του Μάρκου Τρουλλινού, 1646, από το ναό Αγίου Συμεών Μυτιλήνης.

Η Εφορεία συμμετείχε στην Αρχαιολογική Συνάντηση που διοργάνωσε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με θέμα «Τα Κάστρα της Ελλάδος» στο πλαίσιο της έκθεσης «Η Βυζαντινή οχυρωματική στον Ελλαδικό χώρο» που εντάσσεται στη μεγάλη σπονδυλωτή έκθεση του Υπουργείου Πολιτισμού «Ώρες Βυζαντίου». Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα 14-16 Δεκεμβρίου 2001 στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης. Με το θέμα «Οχυρωματικά έργα Λέσβου, Λήμνου και Αγίου Ευστρατίου», η εισηγήτρια Α.-Χρ. Λούπου παρουσίασε σημαντικές πληροφορίες για τα καλύτερα σωζόμενα δείγματα της βυζαντινής οχυρωματικής: Τα Κάστρα Μυτιλήνης, Μολύβου, Σιγρίου και Μύρινας.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο της πολιτιστικής εκδήλωσης του ΥΠΠΟ για τον εορτασμό της φετινής Πανσελήνου, στις 2/9/2001 πραγματοποιήθηκε βραδιά πιάνου στην τάφρο του Κάστρου Μυτιλήνης, στην οποία συμμετείχε ο ταλαντούχος πιανίστας Ε. Θεοδωράκης με έργα Beethoven, Satie, Chopin, Σκαλκώτα και Cage. Η βραδιά αυτή κλασικής μουσικής ταίριαζε απόλυτα με το ύφος του αρχαιολογικού χώρου και ικανοποίησε απόλυτα τους παρευρισκομένους.

Στο πλαίσιο του πολιτιστικού λεσβιακού καλοκαιριού 2001, διενεργήθηκαν:

α) από τη ΔΕΠΤΑΜ Μυτιλήνης στο χώρο της Τάφρου του Κάστρου Μυτιλήνης εκδηλώσεις ποιοτικού χαρακτήρα με βραδιές κλασικής μουσικής, μεγάλες συναυλίες σύγχρονου, έντεχνου και ελαφρού τραγουδιού, συναυλίες τοπικών συγκροτημάτων με σύγχρονα τραγούδια και παραδοσιακά λαϊκά, θεατρικές παραστάσεις αρχαίου και σύγχρονου δραματολογίου.

β) από το Δήμο Μήθυμνας υλοποιήθηκαν συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις από έγκριτους γνωστούς καλλιτέχνες στο υπαίθριο θεατράκι του φρουρίου Μολύβου.

ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου με τον τοπογράφο και αρχαιολόγους της Εφορείας εκπονείται η σύνταξη του Αρχαιολογικού Χάρτη των νήσων Λέσβου και Λήμνου.

Από τους φοιτητές του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο πλαίσιο της πρακτικής άσκησης του Προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ υλοποιήθηκε η αποδελτίωση της βιβλιογραφίας της Εφορείας που αφορά σε μνημεία παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών, μεταβυζαντινών και οθωμανικών χρόνων.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η Εφορεία, παράλληλα με την ικανοποίηση και προώθηση αιτημάτων των ιδιωτών και εκκλησιαστικών φορέων και την άσκηση μορφολογικού ελέγχου στην περιοχή Κάστρου Μυτιλήνης και στους οικισμούς Μύρινας και Πέτρας, προχώρησε στην υλοποίηση κηρύξεων Μνημείων και Αρχαιολογικών χώρων όπως: στη ζώνη προστασίας 300 μ. πέριξ του Φρουρίου Σιγρίου Νομού Λέσβου, όπου θα ασκείται εφεξής και μορφολογικός έλεγχος από την Εφορεία, χαρακτηρισμός των οθωμανικών τεμενών Φίλιας και Σκαλοχωρίου, του ναού Αγίας Τριάδος Μύρινας Νομού Λήμνου, του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού Αγίου Γεωργίου Σκοπέλου Γέρας Νομού Λέσβου.

2002

Το έτος 2002 η 14η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για την καταγραφή των μνημείων και αγροτικών περιοχών της νήσου Λέσβου, στα οποία συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός οικοδομικών λειψάνων και αρχιτεκτονικών μελών, στον κύριο όγκο τους παλαιοχριστιανικών, με απώτερο σκοπό τη συντήρηση, φύλαξη, προστασία και μελλοντική ανάδειξή τους.

Παράλληλα, δρομολογήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποτύπωσης μνημείων.

Για τη λειτουργία και παραγωγή έργου στην Εφορεία, οφείλονται ευχαριστίες στο μόνιμο και έκτακτο προσωπικό της.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Σκάλα Ερεσού

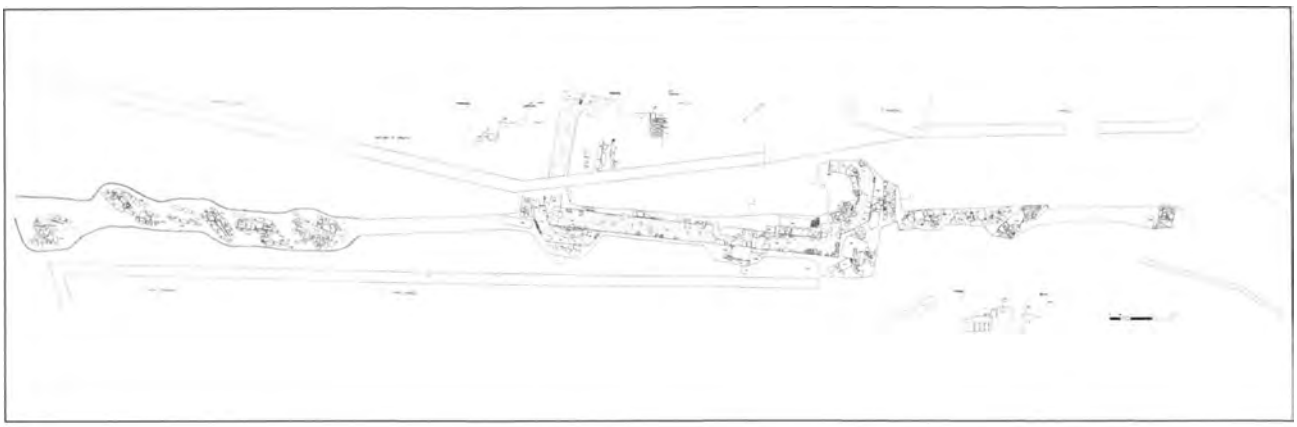
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΡΓΟΥ ΥΔΡΕΥΣΗΣ

Στο πλαίσιο του έργου «Ύδρευση-Αποχέτευση οικισμού Σκάλας Ερεσού» κατά τη χρονική περίοδο από Μάρτιο έως Μάιο 2002 διανοίχθηκε σκάμμα για την τοποθέτηση αγωγών ύδρευσης, μήκ. 70 μ. περίπου και μέγ. πλ. 5,50 μ., και σε υψόμετρο που κυμαίνεται από +3,72 έως +1,36 μ. από τη στάθμη της θάλασσας. Εκεί εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα που σχετίζονται άμεσα με τον όμορο προς Β. αρχαιολογικό χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ανδρέα καθώς και ταφές νεότερων χρόνων (Σχέδ. 3· Πίν. 7 α).

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε συστάδα οκτώ ταφών οι οποίες έχουν γενικό προσανατολισμό Α.-Δ. με αρκετές αποκλίσεις. Είναι ακτέριστες ταφές κυρίως ενηλίκων εκτός μιας που θεωρείται παιδική. Ανήκουν στον τύπο των κιβωτιόσχημων τάφων, οριζόμενοι περιμετρικά από μικρούς λίθους κάθετα τοποθετημένους ενώ καλύπτονται στον κύριο όγκο τους από μικρούς πλακοειδείς λίθους, θραύσματα μαρμάρων και κεράμους. Σε όλους τους τάφους βρέθηκαν σκελετοί, οι οποίοι σώζονται ως επί το πλείστον αποσπασματικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση των νεκρών – φέρουν τα χέρια σταυρωμένα στο επίπεδο της λεκάνης.

Εντοπίστηκαν 17 τμήματα τοίχων αρκετοί από τους οποίους ορίζουν τμήματα κτιρίων και το νότιο τμήμα μονόχωρου ναού με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι συνολικά αποκαλυφθείσες διαστάσεις του κτίσματος είναι 16,50×6×0,80 μ. Η αψίδα του είναι τρίπλευρη εξωτερικά και κυκλοτερής εσωτερικά. Τα κινητά ευρήματα που περισυλλέχθηκαν ανάγουν το κτίσμα πιθανότατα στον 7ο αιώνα (μεταγενέστερο δηλαδή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, α΄ μισό 5ου αι.) ενώ αδιευκρίνιστη παραμένει η ύπαρξη δεύτερου αψιδωτού κτίσματος πάνω στο οποίο εδράζεται ο μονόχωρος ναός.

Τα κινητά ευρήματα που εντοπίστηκαν στο χώρο και

Σχέδ. 3. Σκάλα Ερεσου. Έργο Ύδρευσης. Κάτοψη της ανασκαφής.

σε διαταραγμένα, επί το πλείστον στρώματα, αφορούν σε κεραμική η οποία στον κύριο όγκο της είναι άβαφη χρηστικού χαρακτήρα και περιλαμβάνει όστρακα μαγειρικών σκευών με ίχνη καύσης, θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων, τεμάχια από μικρά αγγεία με λεπτά τοιχώματα καθημερινής χρήσης, λίγα ερυθροβαφή και μελαμβαφή, βυζαντινά εφυαλωμένα του 12ου-13ου αιώνα, 1-2 εφυαλωμένα του 7ου αιώνα καλής επεξεργασίας από τοπικό εργαστήριο και άλλα μη ενδεικτικά, καθώς επίσης και σε άλλα ευρήματα, όπως λίθινα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, χάλκινα-σιδηρά και γυάλινα αντικείμενα και χάλκινα νομίσματα, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από τον 7ο αι. μ.Χ. μέχρι και τους ύστερους χρόνους της τουρκοκρατίας.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τον έλεγχο των κινητών ευδιάκριτων αντικειμένων, συμπεραίνεται ότι υπήρξε συνεχής κατοίκηση στο χώρο από τους κλασικούς μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και στη συνέχεια τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς.

Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψε εκ μέρους του εργολάβου η αρχαιολόγος Ε. Σκουρκέα υπό τις οδηγίες της συμβασιούχου αρχαιολόγου της Υπηρεσίας Μ. Παπαγεωργίου και την καθοδήγησή μου.

Πηγαδάκια Ευρειακής Γέρας

Οικόπεδο Σ. Ορφανού

Κατά την εκτέλεση εκσκαφικών εργασιών, το Σεπτέμβριο του 2002, στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε στο βόρειο-βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου και σε βάθος -0,72 μ. από τη στάθμη του φυσικού εδάφους, η ανώτερη επιφάνεια τάφου (ΤΦ Ι).

Ανήκει στον τύπο των κιβωτιόσχημων τάφων, σώζεται, όμως, αποσπασματικά. Η κατεύθυνσή του είναι Α.-Δ. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του είναι μήκος 2,04 μ. (βόρεια πλευρά) και πλάτος 0,23/0,14 μ., ενώ η νότια μακρά πλευρά έχει μήκος 1,07 μ. και πλάτος που κυμαίνεται μεταξύ 0,22 και 0,15 μ. Η ανατολική παρειά του δεν σώζεται. Η δυτική οριοθετείται από έναν κάθετα τοποθετημένο πλακοειδή λίθο.

Ως προς την κατασκευή του, αποτελείται από μικρούς ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με καστανό μαλακό χώμα. Τα σκελετικά κατάλοιπα εντός του τάφου περιορίστηκαν στα οστά της κνήμης, ενώ δεν βρέθηκε θώρακας, άνω άκρα και κρανίο εντός αυτού. Τμήμα κρανίου και θωρακικών οστών με έντονα ίχνη καύσης βρέθηκαν σε χώρο εκτός της ταφής.

Η ταφή ήταν ακτέριστη και από τον επιφανειακό καθαρισμό πέριξ του τάφου βρέθηκαν ελάχιστα εφυαλωμένα όστρακα χρηστικής κεραμικής πολύχρωμης εφυάλωσης καθώς και λίγα αβαφή.

Τον καθαρισμό παρακολούθησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος της Εφορείας Τ. Παπαμιχαήλ.

Μυτιλήνη

Οδός Κυπαρισσίων 6 (οικόπεδο Αντωνίου)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο στη Μυτιλήνη για την ανέγερση οικοδομής, εντοπίστηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τεσσάρων τοίχων που ορίζουν πιθανότατα οικίες της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Στην αρχική αυτή εκτίμηση οδήγησε η σχετικά αμελής κατασκευή των τοίχων και η εύρεση και περισυλλογή κεραμικής, άβαφης και εφυαλωμένης, χρηστικού, ως επί το πλείστον, χαρακτήρα. Τα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν σε μεγάλη χαλαρή επίχωση η οποία υπολογίστηκε σε υψόμετρο από +2,50 έως +1,15 μ. από τη στάθμη της οδού Κυπαρισσίων και συνίσταται από καστανότεφρο χώμα με προσμείξεις αμμώδους και ρίζες φυτών και δένδρων.

Αναλυτικότερα:

Στην Τομή Ι και σε απόσταση 16 μ. περίπου από το δρόμο βρέθηκε τμήμα τοίχου ο οποίος καταχωρήθηκε συμβατικά ως Τ1. Η ανωδομή του υπολογίστηκε σε βάθος -0,60 μ. από το έδαφος (+2,50 μ. από το επίπεδο της οδού). Η φορά του είναι ΒΔ.-ΝΑ., σχεδόν Α.-Δ. Αποτελείται από 6-7 σειρές μικρού και μεσαίου μεγέθους ορθογώνιους λίθους επιμελώς τοποθετημένους, που συνδέονται με χώμα. Οι μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις του είναι: μήκος 2,88 μ., πλάτος που κυμαίνεται από 0,49 έως 0,88 μ. και ύψος ολικό 0,91 μ. Εδράζεται σε φυσικό έδαφος-πώρο. Από τον καθαρισμό του περισυλλέχθηκαν θραύσματα αγγείων οθωμανικής κυρίως περιόδου, αβαφή και εφυαλωμένα χρηστικής φύσεως ΟΜ 1 και ΟΜ 2 (με ορισμένα άβαφα πρώιμα – ίσως ρωμαϊκά λόγω διατάραξης των στρωμάτων – καθώς και 1-2 μελαμβαφή με μέτριας ποιότητας γάνωμα). Βρέθηκαν επίσης και ελάχιστα μικροαντικείμενα, όπως δύο σιδηρά καρφιά, ένα έλασμα και ένα θραύσμα γυάλινο μεταβυζαντινής εποχής.

Στην Τομή ΙΙ και σε απόσταση 4 μ. περίπου νοτιοδυτικά του Τ1, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ2, παράλληλου στον πρώτο, με φορά ΒΔ.-ΝΑ. Το ανώτερο σημείο του, που ήταν καλυμμένο από τσιμέντο, αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,30 μ. από το έδαφος. Αποτελείται από 2-3 σειρές αμελώς τοποθετημένων αργών και ημίεργων λίθων που συνδέονται με χώμα. Η επίχωση στο σημείο εμφάνισής του αποτελούνταν από χαλαρό καστανόμαυρο και αμμώδες χώμα με ίχνη καύσης κατά τόπους και νεότερων προσμείξεων. Οι συνολικά αποκαλυφθείσες διαστάσεις του είναι 4,48 μ. μήκος τουλάχιστον (καθώς φαίνεται να συνεχίζει στο νότιο όριο του οικοπέδου), 0,49 μ. πλάτος και 0,40 μ. ύψος. Στο βόρειο όριό του γωνιάζει με αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα τοίχου Τ3, όμοιας κατασκευής με τον Τ2. Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 2,70 μ. μήκος, 0,57 μ. πλάτος και 0,30 μ. ύψος. Τα τμήματα των Τ2 και Τ3 φαίνεται ότι ορίζουν τμήμα κτίσματος αδιάγνωστης μέχρι στιγμής λειτουργικότητας. Προς Β. αποκαλύφθηκε και μια πρόχειρη του Τ2 προσθήκη, μήκ. 1,06 μ., αδιευκρίνιστο για ποιο λόγο και ποιας χρονικής περιόδου. Άνω και εκατέρωθεν των τοίχων αφαιρέθηκε επίχωση που περιείχε όστρακα ΟΜ 3 και ΟΜ 4, από αγγεία αβαφή και εφυαλωμένα χρηστικά, όπως κούπες, ανοιχτά αγγεία, μία τούρκικη πίπα κ.ά.

Τμήμα συμπαγούς κατασκευής από αργούς λίθους που συναρμόζονται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, εντοπίστηκε στο α΄ επίπεδο του οικοπέδου, στο +1,15 μ. και σε απόσταση 10 μ. περίπου βόρεια του δρόμου. Καταχωρήθηκε συμβατικά ως Τ4 με φορά σχεδόν Α.-Δ. και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 2,50 μ. μήκος, 0,75 μ. πλάτος και 0,70 μ. ύψος. Πρόκειται πιθανότατα για νεότερη κατασκευή που ενσωματώθηκε σε φυσική κοιλότητα (πώρο). Δεν εντοπίστηκε κεραμική ούτε άλλα ευρήματα που να βοηθούν στη χρονολόγηση ή τη λειτουργικότητά του.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Δ ά φ ι α Κ α λ λ ο ν ή ς

Κάστρο Μυτιλήνης

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποψιλώσεις στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των εσωτερικών χώρων του κάστρου. Δρομολογήθηκε η ηλεκτροδότηση της πύλης Ορτά-Καπού, προκειμένου να λειτουργήσει ως κύρια είσοδος επισκεπτών στο κάστρο, με οργανωμένο χώρο φυλακίου-πωλητηρίου εισιτηρίων.

Κάστρο Μήθυμνας

Υλοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και ευπρεπισμού στους εσωτερικούς χώρους του Φρουρίου και έγινε κοπή ριζών από τα τείχη του.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Στο πλαίσιο της σύνταξης μελετών αποκατάστασης, υλοποιήθηκε από τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα της Εφορείας Ι. Βαλλίνα η αρχιτεκτονική αποτύπωση των παρακάτω μνημείων:

Μ υ τ ι λ ή ν η

Βαλιδέ Τζαμί

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η λεπτομερής αρχιτεκτονική αποτύπωση του μιναρέ και του τεμένους, προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη αποκατάστασής του.

Μ α ν τ α μ ά δ ο ς

Ναός Αγίου Στεφάνου

Ο ναός του Αγίου Στεφάνου βρίσκεται στη θέση Παλιός και σε απόσταση 10 χλμ. από το χωριό Μανταμάδος. Χρονολογείται στον 11ο αιώνα ενώ ο προνάρθηκας είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Είναι ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός. Αρχικά στεγαζόταν με τρούλο ο οποίος, όμως, κατέρρευσε και στη θέση του τοποθετήθη-

καν ξύλινες δοκοί και κάλυψη με κεραμίδια. Το στεγασμένο προστώο στα δυτικά του μνημείου είναι νεότερη προσθήκη. Στην ανατολική όψη ξεχωρίζουν οι τρεις ημικυκλικές αψίδες του Ιερού, ενώ τυφλά αψιδώματα διακοσμούν το βόρειο και το νότιο τοίχο. Το δάπεδο του εσωτερικού χώρου είναι βοτσαλωτό με μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών μοτίβων.

Πραγματοποιήθηκε τμήμα της αρχιτεκτονικής αποτύπωσης του μνημείου.

Κάτω Τρίτος

Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Είναι το μοναδικό μοναστηριακό συγκρότημα που διασώζεται στη Λέσβο και ανάγεται, σύμφωνα με την παράδοση, στους βυζαντινούς χρόνους. Ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, παρατηρείται μια εμμονή στην παραδοσιακή ναοδομία του Βυζαντίου και ανήκει στους σχετικά συνθετότερους αρχιτεκτονικούς τύπους της ναοδομίας: είναι συνεπτυγμένος σταυροειδής μονόχωρος ναός με τρούλο. Η παλαιότερη φάση του μνημείου χρονολογείται κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, όταν η μονή διαλύθηκε, όπως όλα τα μοναστήρια της Λέσβου, μετά την άλωση του νησιού από τους Τούρκους και επανιδρύθηκε το 16ο ή 17ο αιώνα.

Υλοποιήθηκε η αρχιτεκτονική αποτύπωση του μνημείου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Δάφια Καλλονής

Καθολικό μονής Λειμώνος

Υλοποιήθηκαν από ομάδα συντηρητών της Εφορείας, υπό την επίβλεψη του συντηρητή της Εφορείας Η. Ρόκου, τα άμεσα στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Λειμώνος.

Η μονή είχε αρχικά ιδρυθεί στους βυζαντινούς χρόνους. Ο επίσκοπος Μηθύμνης Ιγνάτιος Αγαλλιανός ανασυγκρότησε τη μονή το 1527 και ίδρυσε σχολή, η οποία συνέβαλε ουσιαστικά στην αναβίωση του μοναχισμού στη Λέσβο. Το συγκρότημα της μονής Λειμώνος αποτελείται από οικοδομήματα διαφόρων εποχών.

Το καθολικό, που βρίσκεται στον κεντρικό περίβολο της μονής, αποτελεί βασιλική με τρία κλίτη και υπερυψωμένο το μεσαίο. Χτίστηκε στη θέση του παλαιότερου και έχει ενσωματωμένα πέντε παρεκκλήσια. Το 1800 έγινε και η νεότερη φάση της τοιχογράφησης από τον αγιορείτη μοναχό Νικηφόρο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εικονογραφικό πρόγραμμα των τοιχογραφιών του σκευοφυλακίου (κρύπτη) στο ανατολικό τμήμα του ναού. Περιέχει ιερά άμφια και λειτουργικά σκεύη. Ανάμεσα στα εκθέματά του σημαντική θέση κατέχει φορητή εικόνα με τα πρώτα βήματα του Χριστού του 16ου αιώνα, η οποία είναι σπάνια ως προς το θέμα της. Σε χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος λειτουργεί μουσείο. Σε αυτό εκτίθενται αξιόλογες εικόνες, οι πρωιμότερες από τις οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα, ενώ οι νεότερες προσεγγίζουν το 19ο αιώνα. Εξαιρετική είναι η βιβλιοθήκη χειρογράφων της μονής. Φιλοξενεί χειρόγραφα, πολλά από τα οποία σε περγαμηνή από τον 9ο μέχρι το 19ο αιώνα, έγγραφα του 16ου αιώνα, ειλητάρια του 10ου αιώνα σε περγαμηνή, τούρκικα φιρμάνια και συλλογή μουσικών βυζαντινών χειρογράφων.

Οι πρώτες εργασίες συντήρησης αναφέρονται στα 1971 και γίνονται από συνεργείο γερμανών συντηρητών. Τότε αποκαλύπτονται οι τοιχογραφίες της αρχικής φάσης. Οι εργασίες μένουν ημιτελείς στο χώρο του Ιερού όταν η αρχαιολογική υπηρεσία τις διέκοψε. Ιστορικές πηγές για το ζωγράφο και για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών μέχρι τώρα δεν υπάρχουν. Ο άγιος Ιγνάτιος στη διαθήκη του αναφέρει ότι ο ίδιος ανακαίνισε το ερειπωμένο μοναστήρι το 1527. Κατά συνέπεια από εκείνη την εποχή και μετά έγινε η τοιχογράφηση του καθολικού. Γενικά η ζωγραφική απέχει πολύ από το ρεύμα της Κρητικής Σχολής και αποπνέει τον αέρα της Μακεδονικής Σχολής του 15ου αιώνα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος έχει χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 16ου αιώνα.

Πριν από τις εργασίες συντήρησης διαπιστώθηκε ότι οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν αποκόλληση τμημάτων τους από το υπόστρωμα και απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης της στέγης.

Σκοπός των σωστικών μέτρων ήταν η διατήρηση των τμημάτων που παρουσίαζαν απώλειες και η στερέωση των εύθρυπτων χρωμάτων στη ζωγραφική επιφάνεια. Οι εργασίες άρχισαν στο κύριο τμήμα του ναού, συνεχίστηκαν στο Ιερό και ολοκληρώθηκαν στο νάρθηκα (Πίν. 7 β).

Στη στερέωση των τοιχογραφιών εργάστηκαν οι συντηρητές Η. Ρόκος, Χ. Γιαρένης και Κ. Μυρμίγκος.

Άνω Χάλικας Μυτιλήνης

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Πραγματοποιήθηκε συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση της τοιχογραφίας του αρχαγγέλου Γαβριήλ, που βρίσκεται στο βόρειο τοίχο του ναού Ταξιάρχη Μυ-

ρίτζου. Η ζωγραφική επιφάνεια έφερε αρκετές απολεπίσεις και σε ορισμένα σημεία απώλεια του χρώματος και αδύναμη συνοχή του υποστρώματός της σε σχέση με την τοιχοποιία (Πίν. 7 γ).

Τις εργασίες υλοποίησαν οι ωρομίσθιες τεχνικοί συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη και Μ. Ψαρρού. Διευθυντής εργοταξίου ήταν ο μόνιμος συντηρητής της Εφορείας Η. Ρόκος.

Πύργοι Θερμής

Ναός Παναγίας Τρουλωτής

Πραγματοποιήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες του παραπάνω βυζαντινού ναού.

Μετά από έλεγχο των τοιχογραφιών, ξεκίνησαν οι εργασίες στον τρούλο στον οποίο απεικονίζονται οι ευαγγελιστές σε μετάλλια. Οι τοιχογραφίες του ναού χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: στις νεότερες (ξηρογραφία πιθανότατα) και τις προγενέστερες (secco με χρονολογία 1650). Οι τοιχογραφίες του τρούλου είναι νεότερες. Κάτω από αυτές, μετά από δειγματοληπτική εξέταση, διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιότερων. Έγινε επιφανειακός χημικός καθαρισμός της ζωγραφικής των νεότερων και στερέωση με ενέσιμο υλικό τόσο της ζωγραφικής όσο και του κονιάματος του υποστρώματος.

Οι προγενέστερες του ναού τοιχογραφίες παρουσιάζουν τα ίδια προβλήματα. Σε όλες υπάρχει έλλειψη συνοχής του υποστρώματος με το υποστήριγμα και τα όριά τους έχουν καλυφθεί με μεταγενέστερο τσιμεντοκονίαμα. Έγινε στερέωση της ζωγραφικής, αποκάλυψη των ορίων και συχνά μεγάλων τμημάτων που είχαν καλυφθεί με το τσιμεντοκονίαμα, στεφάνωμα και εμποτισμοί, με στερεωτικό υλικό, του κονιάματος.

Οι εργασίες έχουν ολοκληρωθεί στο νότιο τοίχο, στους κίονες, την Πρόθεση, τον τρούλο και συνεχίζονται στο βόρειο τοίχο και το Ιερό (Πίν. 7 δ).

Οι εργασίες υλοποιήθηκαν από τις τεχνικούς συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη, Μ. Ψαρρού και Μ. Σαβέλλου με την επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή της Υπηρεσίας Η. Ρόκου.

Κάτω Τρίτος

Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Διενεργήθηκαν άμεσα στερεωτικά μέτρα στην παραπάνω μονή. Ο ναός έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την Υ.Α. 12524/9-12-1964, ΦΕΚ 38/19-1-1965.

Σώζει δύο στρώματα τοιχογραφικού διακόσμου, που ανάγονται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Οι άμεσες στερεωτικές εργασίες που έγιναν αποσκοπούσαν στη διατήρηση των τοιχογραφιών στη θέση τους, στη διατήρηση των τμημάτων που παρουσίαζαν απώλειες, στη στερέωση των εύθρυπτων χρωμάτων της ζωγραφικής επιφάνειας. Έγινε επίσης έλεγχος ώστε να βρεθούν τα όρια των τοιχογραφιών που έχουν καλυφθεί καθώς και ο απαραίτητος μηχανικός καθαρισμός σε ορισμένα σημεία (Πίν. 7 ε).

Έτσι, πραγματοποιήθηκε στερέωση των χρωμάτων της ζωγραφικής επιφάνειας, τοποθετήθηκε οπλισμός στη ζωγραφική επιφάνεια για την προστασία της κατά τη διάρκεια των εργασιών, στερεώθηκε το υπόστρωμα των τοιχογραφιών, αντικαταστάθηκαν όλα τα εύθρυπτα κονιάματα, έγινε στεφάνωμα (υποστήριξη των ορίων των τοιχογραφιών με κατάλληλο κονίαμα) και τοποθετήθηκε κονίαμα στα σημεία που το υπόστρωμα παρουσίαζε κενά εξαιτίας της φθοράς του από την υγρασία.

Στη συντήρηση των τοιχογραφιών εργάστηκαν οι συντηρητές Κ. Μυρμίγκος, Χ. Γιαρένης και Μ. Σαβέλλου υπό την επίβλεψη του Η. Ρόκου.

Σκάλα Πολιχνίτου

Ναός Αγίου Ιωάννη

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του ζεύγους βημοθύρων, το οποίο προέρχεται από τον παραπάνω ναό, από τον Η. Ρόκο.

Μυτιλήνη

Γενί Τζαμί

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού της ξυλόγλυπτης θύρας από το ισλαμικό τέμενος Γενί Τζαμί.

Σκάλα Ερεσού

Έγινε ο καθαρισμός και το πλύσιμο της κεραμικής που περισυλλέχθηκε από τις εργασίες ανασκαφής κατά τη διάρκεια των εργασιών εγκατάστασης έργου ύδρευσης στη Σκάλα Ερεσού.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Διενεργήθηκαν αυτοψίες σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία κυρίως της Λέσβου προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής τους.

Α. Σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στο πλαίσιο της θερινής πρακτικής άσκησης φοιτητών και προκειμένου να συνταχθεί ο αρχαιολογικός χάρτης του νησιού, διενεργήθηκε σειρά αυ-

τοψιών στις ακόλουθες περιοχές: 1) Ναός Αγίου Σπυρίδωνα Μυτιλήνης, 2) Βασιλική Αργάλων Νεάπολης Μυτιλήνης, 3) Παλαιοχριστιανική βασιλική Λουτρών, 4) Παλαιοχριστιανική βασιλική Μέσων Καλλονής, 5) Βυζαντινός ναός Αγίου Στεφάνου Μανταμάδου, 6) Μονή Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους, 7) Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Ερεσού, 8) Μονή Περιβολής Άντισσας, 9) Ναός Ταξιαρχών Βατούσας, 10) Ναός Αγίου Γεωργίου Ανεμώτιας, 11) Ναός Αγίου Ιωάννη Κεραμίου, 12) Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Αγιάσου, 13) Μονή Δαμανδρίου Βασιλικών, 14) Κάστρο Σιγρίου, 15) Οθωμανικό Λουτρό Σιγρίου, 16) Ναός Αγίας Τριάδας (πρώην Τζαμί) Σιγρίου, 17) Οθωμανικό νεκροταφείο (μεζάρ) Σιγρίου, 18) Άγιος Θεοφάνης Σιγρίου, 19) Κρήνη στο Σίγρι, 20) Παναγία Φανερωμένη στο Σίγρι, 21) Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Ανδρέα Σκάλας Ερεσού, 22) Εξωκκλήσι Αγίας Σοφίας στη θέση Ξώκαστρο Σκάλας Ερεσού, 23) Εξωκκλήσι του Αγίου Παύλου Σκάλας Ερεσού, 24) Οικισμός Σαλβαράδες Σκαλοχωρίου, 25) Ερείπια μονής Κρεωκόπου στην Τζίθρα, 26) Μονή Υψηλού Άντισσας.

Β. Στο πλαίσιο ανταπόκρισης της Εφορείας στα αιτήματα ιδιωτών για ανάπτυξη οικοδομικής δραστηριότητας, διενεργήθηκε αυτοψία στην περιοχή Παλαιόκαστρο, η οποία είχε εντοπιστεί ήδη από το 1998. Εκεί, σε μικρή απόσταση και λίγο βορειότερα από τον παραθαλάσσιο οικισμό του Σιγρίου σώζεται πάνω σε λόφο τμήμα ισχυρής κατασκευής. Αποτελείται από ημίεργους και ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με κονίαμα. Η κατασκευή αυτή η οποία έχει ταυτιστεί με οχυρωματικό έργο ή βίγλα, είναι κηρυγμένη με ζώνη προστασίας 200 μ. και προστατεύεται από τις διατάξεις της Αρχαιολογικής Νομοθεσίας. Στο ανώτερο σημείο της, το δομικό υλικό έχει υποστεί καταστροφή δίνοντας αρχικά την εντύπωση ότι διατηρεί κυκλική κάτοψη ενώ στη νοτιοδυτική πλευρά της, τα τμήματα των τοίχων που σώζονται σε ικανό ύψος γωνιάζουν. Σε απόσταση, επίσης, 500 μ. περίπου βορειοανατολικά του Παλαιοκάστρου και εντός αγροτεμαχίου, σώζονται λείψανα τοίχων από ακανόνιστους λίθους, διάσπαρτα όστρακα αγγείων και ορθογώνια κατασκευή από αδροδουλεμένους ασβεστολιθικούς δόμους. Η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε τη χρονολογική ταύτιση και λειτουργικότητα της κατασκευής.

Γ. Πραγματοποιήθηκαν, τέλος, πολλές αυτοψίες σε εκκλησιαστικά κτίσματα αρμοδιότητάς μας, ώστε να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής τους, στατικής επάρκειας καθώς και η ανάγκη επισκευαστικών εργασιών.

Δ. Στο πλαίσιο ανταπόκρισης της Εφορείας σε υποθέσεις ιδιωτικών και κρατικών φορέων διενεργήθηκαν αυτοψίες στη Λέσβο και Λήμνο και ασκείται μορφολογικός έλεγχος στους οικισμούς του Σιγρίου και Πέτρας Λέσβου και Μύρινας Λήμνου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Ξεκίνησε η επιτόπια καταγραφή και σχεδιαστική αποτύπωση λίθινων παλαιοχριστιανικών μελών, με άμεσο στόχο τη μελλοντική συντήρηση και προστασία τους, στις εξής θέσεις: 1) Παλαιοχριστιανική βασιλική Χαλινάδου, 2) Παλαιοχριστιανική βασιλική Αχλαδερής, 3) Εξωκκλήσι Αγίου Νικολάου στο Σκαμνιούδι, 4) Θέση Ανοιχτός Μανταμάδου με διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, 5) Θέση Θερμοπηγές Λισβορίου και ναού Αγίου Ιωάννη Λισβορίου, 6) Εξωκκλήσια Αγίου Βασιλείου, Αγίου Κωνσταντίνου και Παναγίας στη θέση Μυλέλια Κεραμειών, 7) Εξωκκλήσι Παναγίας στη θέση Ένθρονο Λάμπου Μύλων, 8) Εξωκκλήσι Αγίας Κυριακής στην Αγία Μαρίνα, 9) Εξωκκλήσι Αγίου Παντελεήμονος στην Αγία Μαρίνα, 10) Παναγία Γαλούσα Κάτω Τρίτους, 11) Εξωκκλήσι Αγίας Μαρίνας στο Κάτω Τρίτος.

Καταγράφηκαν συνολικά 92 λίθινα τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών που αφορούν σε αποτμήματα κιόνων, επιστύλια, βάσεις κιόνων με συμφυή κιονόκρανα, αμφικιονίσκους, πεσσούς, θωράκια κτλ.

ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Α. Υλοποιήθηκε επαγγελματική φωτογράφηση του συνόλου των τοιχογραφημένων μεταβυζαντινών και βυζαντινών μνημείων Λέσβου ήτοι: 1) Ναός Αγίου Στεφάνου Μανταμάδου, 2) Ναός Παναγίας Τρουλωτής Πύργων Θερμής, 3) Μονή Περιβολής Άντισσας, 4) Ναός Αγίου Γεωργίου Ανεμώτιας, 5) Ναός Αγίου Ιωάννη Κεραμίου, 6) Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος Παπιανών, 7) Ναός Αγίου Νικολάου Πέτρας, 8) Ναός Ταξιάρχη Κάτω Τρίτους, 9) Μονή Δαμανδρίου, 10) Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας Πέτρας.

Β. Στο πλαίσιο της θερινής πρακτικής άσκησης φοιτητών και σε συνεργασία με το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου πραγματοποιήθηκε η ψηφιοποίηση μέρους του φωτογραφικού αρχείου της Εφορείας.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Πέτρα Λέσβου

Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας

Αφού ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του αρχοντικού και η διαμόρφωση του ισόγειου χώρου ως εκθεσιακού και αίθουσας πολυμέσων, έγινε καλή επαγγελματική φωτογράφηση και τοποθετήθηκαν οι ενημερωτικές αφίσες που αφορούν σε μνημεία του νησιού γενικά αλλά και στο αρχοντικό της Βαρελτζίδαινας.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε και τη φετινή περίοδο το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα με τίτλο «Το Κάστρο της Μυτιλήνης, Χωροταξία και Περιβάλλον» ενώ ενεργοποιήθηκε το νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην Πέτρα, με θέμα το Αρχοντικό της Βαρελτζίδαινας. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης παρουσιάζονται η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική διακόσμηση αλλά και πτυχές της καθημερινής ζωής στο αρχοντικό.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Α. Στο πλαίσιο της πολιτιστικής εκδήλωσης του ΥΠΠΟ για τον εορτασμό της φετινής Πανσελήνου, στις 23/8/2002 πραγματοποιήθηκε συναυλία στην τάφρο του Κάστρου Μυτιλήνης, στην οποία συμμετείχε η κομπανία από τη Θεσσαλονίκη «Παλιοί Διαβάτες» στους δρόμους του καλού ελληνικού τραγουδιού, δημοτικού, ρεμπέτικου, σύγχρονου λαϊκού και έντεχνου.

Β. Στο πλαίσιο του πολιτιστικού λεσβιακού καλοκαιριού 2002, διενεργήθηκαν:

α) Από τη ΔΕΠΤΑΜ Μυτιλήνης στο χώρο της τάφρου του Κάστρου Μυτιλήνης εκδηλώσεις ποιοτικού χαρακτήρα με βραδιές μπαλέτου (Ρώσικη Ακαδημία Χορού), μεγάλες συναυλίες σύγχρονου, έντεχνου και ελαφρού τραγουδιού (Κ. Χατζής - Γ. Σπανός, Α. Πρωτοψάλτη, Χ. Αλεξίου), παιδικές θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες τοπικών συγκροτημάτων με σύγχρονα τραγούδια και παραδοσιακά λαϊκά, θεατρικές παραστάσεις αρχαίου (Λυσιστράτη του Αριστοφάνη με τους Γ. Μιχαλακόπουλο, Τάσο Χαλκιά) και σύγχρονου δραματολογίου.

β) Από το Δήμο Μήθυμνας υλοποιήθηκαν συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις στο υπαίθριο θεατράκι του φρουρίου Μολύβου από γνωστά θεατρικά και μουσικά σχήματα.

2003

Το έτος 2003 η δραστηριότητα της 14ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων περιορίστηκε στα απαραίτητα, λόγω της ελλιπούς της στελέχωσης. Λόγω δε και της έλλειψης χρηματοδοτήσεων υπήρξε αδυναμία πρόσληψης ικανού αριθμού προσωπικού. Οφείλονται ευχαριστίες στο ιδιαίτερα ολιγάριθμο μόνιμο και έκτακτο προσωπικό και ιδιαίτερα στις συμβασιούχους αρχαιολόγους Μ. Παπαγεωργίου και Μ. Φουντούλη, για την υποστήριξή τους στο διοικητικό και επιστημονικό έργο της Εφορείας. Παρ' όλα αυτά αρκετές ήταν οι ανασκαφικές εργασίες, η πραγματοποίηση αυτοψιών για την καταγραφή θέσεων και κινητών μνημείων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος και ελάχιστες οι εργασίες συντήρησης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πηγαδάκια Ευρειακής

Οικόπεδο Ν. Ορφανού

Το Σεπτέμβριο, στο πλαίσιο οικοδομικής δραστηριότητας στο παραπάνω ακίνητο, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές. Εκεί εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα που σχετίζονται άμεσα με το όμορο οικόπεδο Σ. Ορφανού, όπου διενεργήθηκε από την Εφορεία ανασκαφή το έτος 2002.

Η έρευνα αποκάλυψε δύο τοίχους, μήκ. 2,10×3 και σωζ. ύψ. 0,20 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. και Β.-Ν., που σχημάτιζαν γωνία. Η κατασκευή τους ήταν επιμελημένη, με λίθους μεγάλου μεγέθους και κατά διαστήματα με τη χρήση κεράμων. Στο στρώμα του τοίχου βρέθηκε πλήθος οστράκων άβαφων και εφυαλωμένων, που ανάγονται κυρίως στην υστεροβυζαντινή περίοδο, καθώς και ήλοι και όστρεα. Το στρώμα που εδράζεται ο τοίχος αποτελείται από το φυσικό έδαφος και δεν υπήρχε κανένα εύρημα.

Κατά τη διερεύνηση του άμεσου περιβάλλοντος χώρου των αρχιτεκτονικών λειψάνων καθώς και του λοιπού χώρου θεμελίωσης του οικήματος, δεν εντοπίστηκαν περαιτέρω κινητά ή ακίνητα ευρήματα.

Πύργοι Θερμής

Οικόπεδο Ν., Μ. και Β. Χατζημανωλάκη

Κατά τη διενέργεια εκσκαφών που υλοποιήθηκαν στο παραπάνω οικόπεδο, πλησίον του ημικατεστραμμένου πύργου Γουτόγλου και του Κόμβου της 73ης Εθνικής

οδού Μυτιλήνης-Θερμής, αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων που γωνιάζουν. Ο ένας τοίχος συνεχίζεται και εξωτερικά του κτιρίου, ορίζοντας λιθόστρωτο (Πίν. 8 α).

Τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα ορίζουν τμήμα κτίσματος και πρόκειται για αμελή, σχετικά, κατασκευή από αργούς λίθους που συνδέονται με χονδρόκοκκο κονίαμα. Το μέγιστο αποκαλυφθέν ύψος του μακρού τοίχου δεν ξεπερνά τα 0,30 μ.

Από τις εργασίες συγκεντρώθηκε άβαφη κεραμική χρηστικού χαρακτήρα και ελάχιστα οθωμανικά όστρακα εφυαλωμένα.

Μυτιλήνη

Οδός Ερμού 239 (οικόπεδο Μ. Αράπογλου)

Κατά την εκτέλεση εκσκαφικών εργασιών θεμελίωσης στην υπό ανέγερση οικοδομή στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν δύο τοίχοι πρόχειρης κατασκευής (Τ1, διαστ. 0,80×0,56 και ύψ. 0,65 μ., και Τ2, διαστ. 1,33×0,60 και ύψ. 0,55 μ.) στην ίδια ευθεία, που κατ' ουσίαν αποτελούν τμήματα του ίδιου τοίχου σε κατεύθυνση Β.-Ν., στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, παράλληλα με το σημερινό πεζοδρόμιο.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου τοίχου (Τ3, διαστ. 1,30×0,36 και σωζ. ύψ. 0,30 μ.), παράλληλου προς τον Τ1, που βαίνει στο χώρο με φορά Β.-Ν., αποτελούμενου από ακανόνιστους λίθους. Οι δύο τοίχοι αποτελούσαν τη θεμελίωση προγενέστερου κτιρίου.

Τα οικοδομικά λείψανα χρονολογήθηκαν στους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στην αρχική αυτή εκτίμηση οδήγησε η σχετικά αμελής κατασκευή των τοίχων και η εύρεση και περισυλλογή κεραμικής, αβαφούς και εφυαλωμένης, χρηστικού, ως επί το πλείστον, χαρακτήρα.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Κάστρο Μυτιλήνης

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποψιλώσεις στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των εσωτερικών χώρων του κάστρου.

Κάστρο Μήθυμνας

Υλοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και ευπρεπισμού στους εσωτερικούς χώρους του φρουρίου και έγινε κοπή ριζών από τα τείχη του.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πύργοι Θερμής

Ναός Παναγίας Τρουλωτής

Τον Απρίλιο ξεκίνησε από συνεργείο συντηρητών με επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή της Εφορείας Η. Ρόκου, η συντήρηση (άμεσα στερεωτικά μέτρα) του ξυλόγλυπτου τέμπλου του παραπάνω βυζαντινού ναού.

Ο ναός είναι σχετικά μικρών διαστάσεων και ακολουθεί τον αρχιτεκτονικό τύπο του τρουλαίου εγγεγραμμένου σταυροειδή. Χρονολογείται στο 14ο αιώνα και είναι κηρυγμένο ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με το Β.Δ. 30-9-1938 και ΦΕΚ 373/Α/14-10-1938.

Το τέμπλο του ναού είναι από ξύλο καρυδιάς και φέρει αξιόλογη ξυλόγλυπτη διακόσμηση. Πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη που αντικατέστησε το παλαιότερο τέμπλο, που θα ήταν κτιστό ή μαρμάρινο. Το σχήμα του είναι ιδιόμορφο, διότι εξέρχεται της ευθείας γραμμής στα σημεία που συναντά τους ανατολικούς πεσσούς του ναού. Η ιδιομορφία αυτή οφείλεται στην πρόθεση να συμπεριλάβει τους κίονες και να επενδύσει τις τρεις πλευρές τους. Με τον τρόπο αυτό, οργανικά, η παρουσία του τέμπλου δεν μειώνει το χώρο του κυρίως ναού και αισθητικά οι ογκώδεις κίονες δεν διακόπτουν το τέμπλο.

Σε σύγκριση με το μέγεθος του ναού το τέμπλο παρουσιάζεται ιδιαίτερα ογκώδες. Ακολουθεί την τυπική τριμερή διάρθρωση καθ' ύψος. Συνολικά, δημιουργούνται δέκα ανοίγματα για την τοποθέτηση εικόνων, εκ των οποίων τα έξι εξοικονομούνται από τις τρίπλευρες προεξοχές στους πεσσούς. Στην κατώτερη ζώνη τα θωράκια, που εναλλάσσονται με ξυλόγλυπτους πεσσίσκους, αποκτούν μεγάλο μέγεθος. Υπεράνω αυτών τα μικρότερα θωράκια κοσμούνται με διάτρητες ανάγλυφες παραστάσεις με θέματα από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη ή σκηνές από το βίο των αγίων, που η εικόνα τους είναι τοποθετημένη στο παραπάνω άνοιγμα. Τα δέκα ανοίγματα που δημιουργούνται για την τοποθέτηση των εικόνων, εναλλάσσονται με κιονίσκους, που φέρουν πλούσιο άνθινο διάκοσμο και πάνω σε αυτά μικρά κιονόκρανα.

Τις δεσποτικές εικόνες στεφανώνουν υψηλά αψιδώματα. Τρία βαρέα γείσα επεκτείνονται σε όλο το μήκος του τέμπλου, που αναπτύσσονται σε πλάτος στις απολήξεις. Στο γείσο αυτό τοποθετούνται κιλλίβαντες με ανθρώπινη μορφή και πλήρης διακόσμηση με άμπελο, βότρεις, φυλλώματα, ρόδα, καρπούς, κλάδους κ.ά. Στο κεντρικό τμήμα του τέμπλου, υπεράνω της ωραίας πύλης και του χώρου των δύο δεσποτικών εικόνων, υπάρχει

μικρό εορτολόγιο με επτά εικόνες, που εκτείνεται μέχρι τους πεσσούς. Στο ανώτερο τμήμα του τέμπλου υπάρχει ο Εσταυρωμένος με τα λυπηρά.

Η διακόσμηση του τέμπλου είναι ιδιαίτερα πλούσια και αξιόλογης τεχνικής. Είναι κατασκευασμένη με υψηλό ανάγλυφο, και κατά τόπους συμπληρώνεται από την τεχνική του τρυπητού στον αέρα, δίνοντας ένα άρτιο αισθητικό αποτέλεσμα. Σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά του χαρακτηριστικά χρονολογείται στα μέσα του 18ου αιώνα.

Αρχικά το τέμπλο ήταν επιχρισμένο με επάλληλα στρώματα καφέ ελαιοχρώματος και παρουσίαζε προβλήματα στερέωσης και αποσάθρωσης, κατά τόπους, της επιφάνειάς του λόγω προσβολής από ξυλοφάγα έντομα.

Οι εργασίες που έγιναν επικεντρώθηκαν στην επάλειψη του τέμπλου με λεπτό στρώμα βερνικιού, οπότε και άρχισε να εξαλείφεται το πρόβλημα (Πίν. 8 β).

Φρούριο Μολύβου

Στο φρούριο Μολύβου απομακρύνθηκε η πρόχειρη κάλυψη της οροφής της πυριτιδαποθήκης και έγιναν μικροστερεώσεις σε τμήματα στο εσωτερικό του κάστρου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Π η γ ή

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής ιδρύθηκε το 1859, σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται στο υπέρθυρο της κεντρικής πύλης, στη θέση όπου υπήρχε μικρότερος ναός που καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Ο ναός έχει διαστάσεις 18 μ. μήκος, 9 μ. πλάτος και 9 μ. ύψος. Είναι ρυθμού τρίκλιτης βασιλικής λεσβιακού τύπου. Η οροφή του κεντρικού κλίτους καλύπτεται από πέντε σταυροθόλια ορθογώνιου σχήματος, των δε πλάγιων κλιτών από στενόμακρα σταυροθόλια. Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με κιονοστοιχίες από έξι κίονες το καθένα. Στη δυτική πλευρά υπάρχει νάρθηκας, στην επέκταση του οποίου καταλήγει γυναικωνίτης μέσω κλιμακοστασίου στη βόρεια πλευρά του ναού. Στη βόρεια πλευρά του γυναικωνίτη σώζεται επιγραφή στην οποία μαρτυρείται *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΣΑΪΛΑΝΙ 1858.*

Στο εσωτερικό του ναού σώζεται ξυλόγλυπτο τέμπλο, επισκοπικός θρόνος και άμβωνας του 19ου αιώνα.

Στο ναό υπήρχε και τμήμα ξυλόγλυπτου επιταφίου του 18ου αιώνα, σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης με κύριο χαρακτηριστικό την αποσάθρωση του ξύλου.

Ο επιτάφιος μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης της Υπηρεσίας στο Κάτω Κάστρο, όπου και συντηρήθηκε (Πίν. 8 γ).

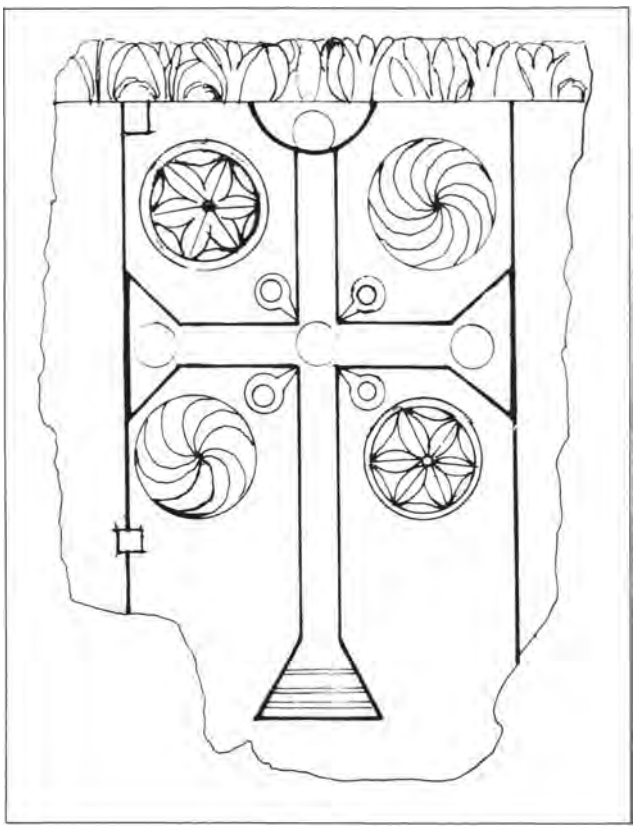
ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

Συνεχίζονται και τη φετινή χρονιά οι αυτοψίες και καταγραφές των λίθινων παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα σε υπαίθριους χώρους και εντοιχισμένα σε ναούς και εξωκκλήσια της Λέσβου:

1) Αγία Μαρίνα: Ναός Αγίας Μαρίνας στο ομώνυμο χωριό, Εξωκκλήσι Αγίου Κωνσταντίνου. 2) Αγία Παρασκευή: Ταξιάρχης στη θέση Λειμώνες, Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Θεράποντα. 3) Άναξος: Εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου, Υπαίθριο εικονοστάσι Αγίου Γεωργίου. 4) Άναξος-Σκουτάρος: Ναΰδριο Αγίας Τριάδας, Λείψανα μεταβυζαντινού κτιρίου στην Αγία Κάρα. 5) Άργενος: Άγιος Γεώργιος, Αγία Κυριακή. 6) Άργενος - Βαφειός: Υπαίθριο ιερό αφιερωμένο στον Άγιο Θωμά. 7) Αφάλωνας: Αγία Παρασκευή, Άγιοι Ομολογητές, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Θεράποντας και Αγία Τριάδα. 8) Αχλαδερή: Αγία Βερονίκη. 9) Δαμάνδρι: Αγία Παρασκευή. 10) Λισβόρι: Αγία Κυριακή. 11) Ευρειακή: Αγία Κυριακή. 12) Θερμή - Κάμπος ποταμού Τενέγια: Υπαίθριο εικονοστάσι Χριστού. 13) Θερμή: Εξωκκλήσι Αγίας Βαρβάρας, Άη Γιάννης, Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου, Ναός Ταξιαρχών. 14) Καγιάνι: Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άγιος Αντώνιος, Αγία Θέκλα. 15) Κάπη: Παναγία Καββάδου. 16) Κλειώ, Θέση Πέγια: Άγιος Αθανάσιος. 17) Κλειώ - Τσόνια: Αγία Κυριακή, Άγιος Ιωάννης. 18) Λαφιώνα: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Αλεξάνδρου. 19) Λεπέτυμνος: Άγιος Δημήτριος, λόφος του Προφήτη Ηλία. 20) Λουτρά, Θέση Παλιόλουτρο: Εξωκκλήσι Ταξιάρχη. 21) Λουτρά, προς ΝΑ. του κόλπου της Γέρας: Παλαιοχριστιανική βασιλική Λακέρδας. 22) Λουτρά - Παλιακλησιά: Παλαιοχριστιανική βασιλική Παλιακλησιάς - Λουτρών Β΄. 23) Λουτρά - Παλιόλουτρο: Εξωκκλήσι Ταξιάρχη. 24) Μανταμάδος: Άγιος Γεώργιος, Βασιλική Καβακλί. 25) Μανταμάδος - Λαγκάδα: Εξωκκλήσι Παναγίας. 26) Μήθυμνα: Βασιλική Αγίας Θεοκτίστης. 27) Μήθυμνα - Κάπη: Παναγία Καββάδου. 28) Μιστεγνά - Σκάλα Ν. Κυδωνιών: Εκκλησάκι Αγίου Δημητρίου. 29) Μιστεγνά: Άγιοι Ακίνδυνοι, Εκκλησάκι Χριστού, Αγία Μαρίνα. 30) Μόρια: Παναγία Μπαμπουράδα. 31) Μόρια - Ουτζά: Άγιος Ιωάννης. 32) Νάπη: Μεταμόρφωση Σωτήρος. 33) Νεάπολη: Παλαιο-

Σχέδ. 4. Πύργοι Θερμής. Ναός Αγίου Νικολάου του Μεγάλου. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου εντοιχισμένο στον περίβολο του ναού.

χριστιανική βασιλική Αργάλων. 34) Νυφίδα, θέση Τραπεριά: Υπαίθριο εικονοστάσι Αγίου Δημητρίου. 35) Νυφίδα, θέση Χαλακιές: Παλαιοχριστιανική βασιλική (κτήμα γιατρού Κουλούρα). 36) Νυφίδα: Παλαιοχριστιανική βασιλική στα Αμπέλια (κτήμα Σπακουρή). 37) Παλαιόκηπος Γέρας: Ενοριακός ναός Αγίου Ερμολάου, Άγιος Αρτέμιος. 38) Παναγιούδα - Καλαμιάρης: Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Γεώργιος. 39) Παπάδος: Ενοριακός ναός Ταξιάρχη. 40) Παπάδος - Θέση Κουρκούτα: Εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου. 41) Πελόπη: Παναγία η Λειβάδα. 42) Πέραμα Γέρας - Θέση Χαϊντάρι: Βασιλική Περάματος - Εκκλησάκια Παναγίας και Αγίου Ιωάννη. 43) Πέτρα: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Γεωργίου, Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Δημητρίου, Υπαίθριο εικονοστάσι αγίων Δημητρίου και Νέστορος. 44) Πλακάδος: Άγιος Βλάσιος. 45) Πλωμάρι, Άνω Σταυρός: Εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου. 46) Πύργοι Θερμής: Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άγιος Ιωάννης Αποκεφαλισθείς, Εξωκκλήσι Αγίου Νικολάου του Μικρού, Ναός Αγίου Νικολάου του Μεγάλου (Σχέδ. 4), Ναΰδριο Ταξιάρχη, Αγίων Θεοδώρων, Παναγίας. 47) Σκάλα Κυδωνιών: Κάστρο Κυδώνας. 48) Σκάλα Πολιχνίτου: Ναός Αγίου Ιωάννη. 49) Σκόπελος Γέρας: Βασιλική Αγίου Γρηγορίου. 50) Σκουτάρος: Εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου. 51) Συκούντα: Άγιος Γεώργιος στη θέση Μοναστηριακά.

Καταγράφηκαν λίθινα, κυρίως, τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών που αφορούν σε αποτμήματα κιόνων, επιστύλια, βάσεις κιόνων με συμφυή κιονόκρανα, αμφικιονίσκους, πεσσούς, θωράκια κτλ.

ΛΗΜΝΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΗΜΝΟΥ

Τον Ιούλιο πραγματοποιήθηκε από την υπογράφουσα καταγραφή των φορητών εικόνων που βρίσκονται στο Μουσείο της Μητρόπολης Λήμνου. Οι εικόνες ανάγονται στον κύριο όγκο τους στους 18ο και 19ο αιώνα (Πίν. 8 δ) με λίγα δείγματα από το 16ο-17ο αιώνα (Πίν. 8 ε) και ελάχιστα πρωιμότερα (14ος-16ος αι.).

ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Α. Πραγματοποιήθηκαν, με επιτυχία και μεγάλη προσέλευση κόσμου, στις 28 Ιουνίου τα εγκαίνια του Αρχοντικού της Βαρελτζίδαινας στην Πέτρα Λέσβου. Στην τελετή παρευρέθησαν ο Υπουργός Αιγαίου Ν. Σηφουνάκης, η Γενική Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού Λ. Μενδώνη, οι Διευθύντριες της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ Ι. Μακρή και Σ. Χούλια, οι συντελεστές και συνεργάτες του έργου της αποκατάστασης του Αρχοντικού, το προσωπικό της Εφορείας καθώς και απλοί πολίτες.

Β. Ολοκληρώθηκε η ηλεκτρονική καταγραφή των μνημείων της Λέσβου μέσω του κόμβου «Οδυσσέας» καθώς επίσης και η ψηφιοποίηση του φωτογραφικού υλικού και των στοιχείων που περιλαμβάνονται στις καταγραφές των λίθινων αρχιτεκτονικών μελών, σε πρόγραμμα συνεργασίας της Εφορείας με το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

Στην οικία του Π. Αγγελή στον Μόλυβο εντοπίστηκαν και κατασχέθηκαν τμήματα δύο λίθινων επιτύμβιων οθωμανικών στηλών (έλαβαν αριθμούς καταγραφής Λ 506/29-5-2003 και Λ 507/30-5-2003). Ανήκουν σε ένα κοινό τύπο επιτύμβιων κινητών μνημείων που χαρακτηρίζει όλο το 19ο αιώνα, οι συγκεκριμένες, όμως, προσεγγίζουν τα χρονικά όρια του 19ου αιώνα (μετά το 1830 και ίσως προς τα τέλη του αιώνα).

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Α. Κατά τη διάρκεια των θερινών πολιτιστικών εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκαν στο υπαίθριο θέατρο του Φρουρίου Μολύβου θεατρικές παραστάσεις, χορευτικές εκδηλώσεις και συναυλίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη θεατρική παράσταση από το σχήμα «Μορφές έκφρασης», τα Γεωργιανά Μπαλέτα, τη συναυλία της Ν. Βενετσάνου και του Δ. Σαββόπουλου.

Β. Στο πλαίσιο της εκδήλωσης του ΥΠΠΟ, αφιερωμένη στη φετινή Πανσέληνο, πραγματοποιήθηκε με μεγάλη προσέλευση κοινού, στο υπαίθριο θέατρο της τάφρου του Κάστρου Μυτιλήνης την Τρίτη 12 Αυγούστου μουσική εκδήλωση με τραγούδια που ερμήνευσε η χορωδία και η ορχήστρα του Ωδείου Σκαλκώτα.

Γ. Στο χώρο του θεάτρου της τάφρου του Κάστρου Μυτιλήνης και στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της ΔΕΠΤΑΜ για το Λεσβιακό Καλοκαίρι υλοποιήθηκαν ποιοτικές μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις, θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες.

Δ. Παραχωρήθηκε το υπαίθριο θέατρο της τάφρου του Κάστρου Μυτιλήνης στο Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου για τη διενέργεια μουσικών εκδηλώσεων στο πλαίσιο διημερίδας με θέμα: «ΚΟΜΙΞ: Μια δημιουργική διαδρομή μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας». Το πρόγραμμα περιλάμβανε φοιτητικά σχήματα ροκ μουσικής από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τοπικά συγκροτήματα ροκ μουσικής και φοιτητικά σχήματα λαϊκής - ρεμπέτικης μουσικής.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Α. Πραγματοποιήθηκαν αυτοψίες σε εκκλησιαστικά κτίσματα αρμοδιότητάς μας, ώστε να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής τους, στατικής επάρκειας καθώς και η ανάγκη επισκευαστικών εργασιών.

Β. Στο πλαίσιο ανταπόκρισης της Εφορείας σε υποθέσεις ιδιωτικών και κρατικών φορέων διενεργήθηκαν αυτοψίες στη Λέσβο και Λήμνο και ασκείται μορφολογικός έλεγχος στους οικισμούς Σιγρίου και Πέτρας Λέσβου και Μύρινας Λήμνου.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο συνεργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι αρχαιολόγοι Μ. Λιβιεράτος και Α. Αγγελετάκη-Ρόε, οι οποίοι διακρίθηκαν για την εργατικότητα, τη συνέπεια και το πνεύμα συνεργασίας. Τις αποτυπώσεις των ανασκαφών επιμελήθηκε ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Χ. Βασιλειάδης.

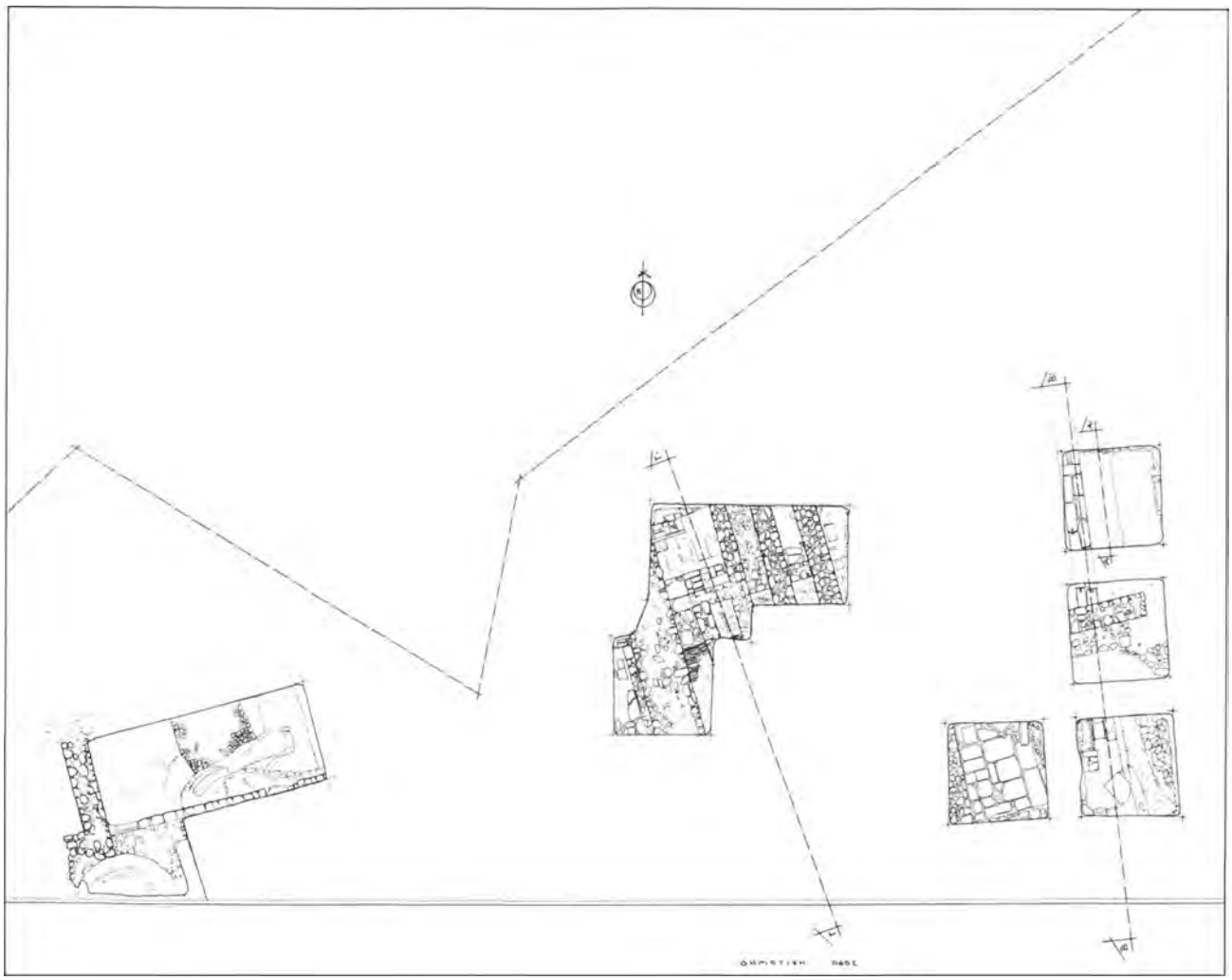
Οικόπεδο Π. Βαγιανού (Ο.Τ. 46, αριθ. οικ. 247-250)

Στο ίδιο Ο.Τ. έχει πραγματοποιηθεί σωστική ανασκαφική έρευνα σε οικόπεδα που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του και έχουν έλθει στο φως σημαντικά και καλοδιατηρημένα λείψανα αρχαίων οικοδομημάτων σε μεγάλη πυκνότητα. Επιπλέον στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του έχει χωροθετηθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πυθαγορείου. Το οικόπεδο έχει μέτωπο προς Α. σε δημοτική οδό, ενώ προς Ν. στη δημοτική οδό Αγκαίου, σε τμήμα της οποίας κατά τη διάρκεια εργασιών από το Δήμο Πυθαγορείου για το αποχετευτικό δίκτυο αποκαλύφθηκε μέρος εγκατάστασης υποκαύστων λουτρού, το οποίο καταχώθηκε παρανόμως από το δήμο, ενώ η ανασκαφική έρευνα βρισκόταν σε εξέλιξη[1]. Στο όμορο προς Δ. απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ά. Παύλου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε λείψανα σημαντικού κτιρίου άριστης δομής με τοίχους κτισμένους με μεγάλες λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο σε ύψος 2,20 μ. και δάπεδα με ψηφιδωτά με φυτική διακόσμηση και ρόδακες[2]. Διαγώνια απέναντι στο Ο.Τ. 58, στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ι. Σολούνια, ήλθε στο φως τμήμα του θεμελίου ρωμαϊκού ναού[3]. Βορειοδυτικά στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ολλανδέζου αποκαλύφθηκαν τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής[4] και βόρεια αυτού πηγάδι και μοναδικό συγκρότημα υπόγειων δεξαμενών αρχαϊκών χρόνων, κτιριακά λείψανα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εγκατάστασης, καθώς και ερείπια που συνδέονται με την παλαιοχριστιανική βασιλική[5], αλλά και άριστα διατηρημένο τμήμα του υδρευτικού και αποχετευτικού συστήματος της αρχαίας πόλης[6]. Βόρεια του οικοπέδου Βαγιανού, στο οικόπεδο Χατζηγιάννη, ήλθε στο φως τμήμα δημόσιου κτιρίου ελληνιστικών χρόνων[7]. Στο προς Α. απέναντι Ο.Τ. 47 και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Εμμ. Αλιφαντή, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τοίχο που ανήκει σε μεγάλο δημόσιο κτίριο ελληνιστικών χρόνων[8].

Η έρευνα επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου και έφθασε στα νοτιοανατολικά σε μέγιστο βάθος 4,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Η θέση των δοκιμαστικών τομών επελέγη με γνώμονα την ύπαρξη αφ' ενός υπέργειων αρχαίων στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και αφ' ετέρου την υπόθεση ότι ο ισχυρής κατασκευής τοίχος ελληνιστικών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί στο προς Β. οικόπεδο[9] θα συνεχιζόταν προς Ν. Η ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε, επιβεβαίωσε τις υποθέσεις μας.

Ο καθαρισμός των υπέργειων ερειπίων στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και η έρευνα σε βάθος στον ίδιο χώρο αποκάλυψε την προς Β. και Α. συνέχεια της εγκατάστασης υποκαύστων λουτρού ρωμαϊκών χρόνων που είχε εντοπιστεί στην προς Ν. δημοτική οδό Αγκαίου[10]. Συγκεκριμένα, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε χώρος, που οριοθετείται με περιμετρικούς τοίχους, ένας από τους οποίους σχηματίζει ημικύκλιο, και έχει δάπεδο κάτω από το οποίο σώζεται αύλακα κτισμένη με λίθους επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα που οδηγεί σε δύο καμαροσκεπείς κτιστούς αγωγούς, που διακλαδίζονται προς Α. (Σχέδ. 1).

1. Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 953.
2. Β. Γιαννούλη, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 505-506.
3. Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 486, 488-489.
4. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 530-533.
5. Βιγλάκη, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 483-485.
6. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 459-461.
7. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 378, 380 και *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 379.
8. Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 932.
9. Βλ. υποσημ. 7.
10. Βλ. υποσημ. 1.

Σχέδ. 1. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Π. Βαγιανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. τμήμα τοίχου ισχυρής κατασκευής που ασφαλώς αποτελεί την προς Ν. συνέχεια του τοίχου που είχε βρεθεί στο προς Β. οικόπεδο Χατζηγιάννη[11] και ανήκει στο ίδιο οικοδόμημα με τον τοίχο που αποκαλύφθηκε στο προς Α. οικόπεδο Αλιφαντή[12]. Ο τοίχος, ορατού μήκ. 3, πλ. 0,60 και σωζ. ύψ. 3,35 μ., είναι κτισμένος με ειργασμένους ορθογώνιους λίθους, που συνδέονται μεταξύ τους με μολύβδινους πειόσχημους συνδέσμους και πιθανόν αποτελεί τμήμα μνημειώδους κτιρίου ελληνιστικών χρόνων που εδράζεται στο φυσικό έδαφος, την ασπροπηλιά (Σχέδ. 2).

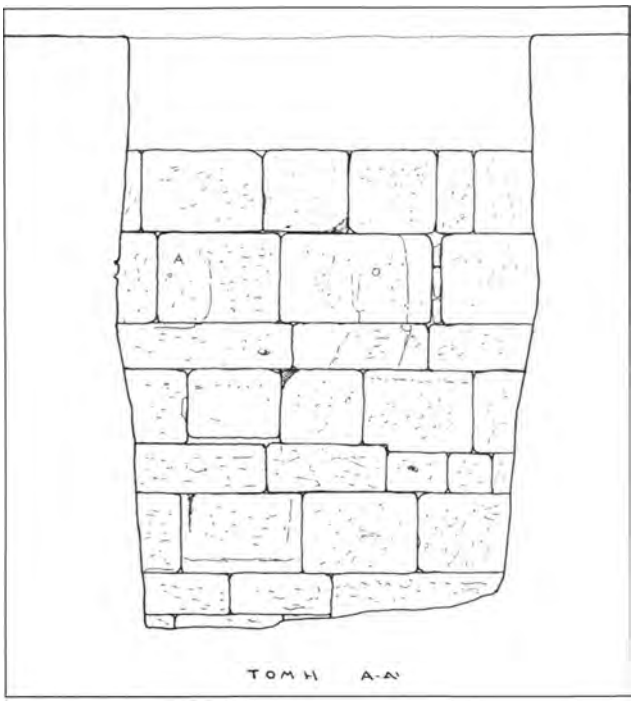
Δυτικά του μνημειακού τοίχου σώζεται τμήμα πλακοστρωμένης οδού ρωμαϊκών χρόνων, η οποία κατελήφθη από ιδιωτικά κτίσματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, πιθανότατα κατά τον 7ο αι. μ.Χ., όταν στην πόλη σημειώνεται πυκνότατη δόμηση με την αυθαίρετη κατάληψη δημόσιων χώρων από ιδιώτες, γεγονός που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές της αρχαίας πόλης[13].

Από το συσχετισμό των τοίχων που βρέθηκαν στα οικόπεδα Χατζηγιάννη, Βαγιανού και Αλιφαντή διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός μνημειώδους δημόσιου κτιρίου στο κεντρικό τμήμα της ευρύτερης περιοχής του αρχαίου λιμένα που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους και οριοθετείται προς Β. από τον τοίχο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Αλιφαντή και προς Δ. από τον

11. Βλ. υποσημ. 7.

12. Βλ. υποσημ. 8.

13. Τσάκος, ό.π. (υποσημ. 4).

Σχέδ. 2. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Π. Βαγιανού. Τομή Α-Α΄.

τοίχο που βρέθηκε στα οικόπεδα Χατζηγιάννη και Βαγιανού.

Τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών στο συγκεκριμένο τμήμα της αρχαίας πόλης της Σάμου μας οδηγούν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι στο κεντρικό τμήμα της ευρύτερης περιοχής του λιμένα και στο κέντρο της αρχαίας πόλης υπήρχαν πολύ σημαντικά μνημειώδη κτίρια (μεγάλο δημόσιο κτίριο ελληνιστικών χρόνων, ναός Διονύσου ρωμαϊκών χρόνων[14], λουτρική εγκατάσταση ρωμαϊκών χρόνων κ.ά.), που αποτελούσαν ένα επιβλητικό οικοδομικό σύνολο κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ στην ίδια θέση η οικοδομική δραστηριότητα συνεχίστηκε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης προφανώς οφειλόταν στην άμεση γειτνίαση του χώρου με την περιοχή του λιμένα, αλλά και με την Ιερά Οδό, η οποία διερχόταν στα νότια του οικοδομικού συνόλου.

Οικόπεδο Ι. - Ευ. Παρασχάκη (Ο.Τ. 46, αριθ. οικ. 254β)

Βρίσκεται στο κέντρο της αρχαίας πόλης της Σάμου και συνορεύει προς Β. με το οικόπεδο, στο οποίο πρόκειται να ανεγερθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πυθαγορείου[15], προς Ν. και Α. με την ιδιοκτησία Βαγιανού[16], Δ. με την ιδιοκτησία Ολλανδέζου, όπου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής[17], ενώ ΒΔ. ευρίσκονται οι απαλλοτριωμένες ιδιοκτησίες Γιοκαρίνη και Τζερέτα, όπου ήλθε στο φως συγκρότημα υπόγειων δεξαμενών αρχαϊκών χρόνων, Αλεξάνδρου[18], στο οποίο αποκαλύφθηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικών χρόνων και τμήμα πλακοστρωμένης κεντρικής οδικής αρτηρίας της αρχαίας πόλης ρωμαϊκών χρόνων, Προέδρου, Κ. Σπαχή - Ν. Καλογραία[19], όπου εντοπίστηκε η συνέχεια της προαναφερόμενης οδού και προς ΝΔ. η επίσης απαλλοτριωμένη ιδιοκτησία Ά. Παύλου[20], όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως πλούσιο οικοδόμημα με καλοδιατηρημένα ψηφιδωτά δάπεδα.

Η ανασκαφική έρευνα, που επεκτάθηκε σε όλη την έκταση του οικοπέδου, έφθασε μέχρι του φυσικού εδάφους-της ασπροπηλιάς, όπου ήταν δυνατόν. Αποκαλύφθηκε ενδιαφέρον τμήμα του οδικού δικτύου της αρχαίας πόλης με πήλινους αγωγούς ύδρευσης, τρεις αίθουσες με ψηφιδωτά δάπεδα, τμήμα πλακοστρωμένης οδικής αρτηρίας, τμήμα μεγάλου οικοδομήματος με τοίχους ισχυρής κατασκευής, πηγάδια λαξευμένα στο φυσικό έδαφος (Σχέδ. 3).

Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν: στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 0,75 μ., μεγάλη αίθουσα, διαστ. 6×4,95 μ., που ορίζεται από δύο τοίχους, Τ10 και Τ16, πλινθόκτιστους με κονίαμα, οι οποίοι και στα δύο μέτωπά τους έφεραν λευκό επίχρισμα, και έχει δάπεδο από λευκές λίθινες ψηφίδες. Χαρακτηριστικός είναι ο σχηματισμός στα εξωτερικά μέτωπα και των δύο τοίχων ημικυκλικών κογχών, χορδής 1 μ., μεταξύ των οποίων υπάρχει τετράγωνη κόγχη με άνοιγμα 0,40 μ. στο μέσον. Τα τοιχώματα των κογχών είναι επιχρισμένα με παχιά στρώση κονιάματος. Στο μέσον της τετράγωνης κόγχης υπάρχει πήλινος αγωγός κάθετα τοποθετημένος, διαμ. 0,15 μ., που φθάνει σε βάθος 0,33 μ. και δείχνει να συνεχίζει κάτω από το δάπεδο που καλύπτεται από στρώμα κονιάματος, τμήματα οπτοπλίνθων και αργών λίθων, προφανώς υπόστρωμα κατεστραμμένου ψηφιδωτού. Στο διάστημα μεταξύ της τετράγωνης και της βόρειας ημικυκλικής κόγχης του δυτικού τοίχου Τ16 της

14. Βιγλάκη, ό.π. (υποσημ. 5).

15. Βιγλάκη, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 928.

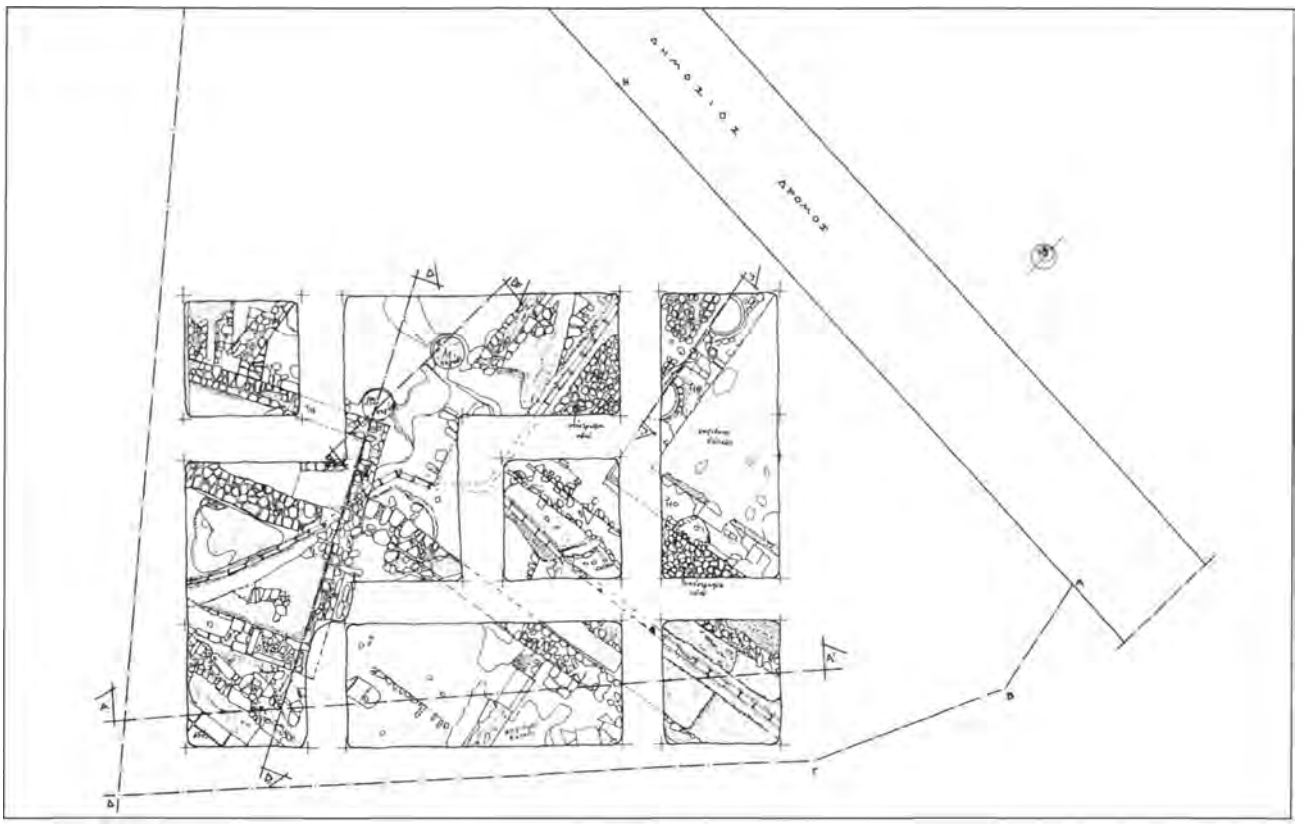
16. Μ. Βιγλάκη, βλ. προηγούμενο οικόπεδο.

17. Βλ. υποσημ. 4.

18. Βλ. υποσημ. 5.

19. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 387· 25 (1970): Χρονικά, σ. 417· 26 (1971): Χρονικά, σ. 459-461 και Μ. Μαρθάρη, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 368-372.

20. Β. Γιαννούλη, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 505, 507.

Σχέδ. 3. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ι. - Ευ. Παρασχάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

αίθουσας αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού τοποθετημένου κάθετα, διαμ. 0,22 μ., που στερεώνεται στον τοίχο με κονίαμα και φθάνει μέχρι βάθους 0,55 μ. Ο νότιος τοίχος Τ10 της αίθουσας σώζεται σε ύψος 0,50 μ., έχει ορατό μήκος 4,95, πλάτος 0,85 μ. και διατηρεί τα ίχνη άλλης ημικυκλικής κόγχης με άνοιγμα προς Ν., χορδής 1 μ. Στα ανατολικά του σώζεται ίχνος από πήλινο αγωγό κάθετα τοποθετημένο μέσα στον τοίχο, όπως και στον Τ16. Το κτίσμα χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους και προφανώς σχετίζεται με την παλαιοχριστιανική βασιλική, που αποκαλύφθηκε στο απαλλοτριωμένο τμήμα της ιδιοκτησίας Ολλανδέζου.

Στα νότια της αίθουσας ήλθε στο φως το υπόστρωμα οδού, πλ. 4,40 μ., με κατεύθυνση από Δ. προς Α., και πήλινος αγωγός κάτω από αυτήν. Η οδός συναντιέται σε ορθή γωνία με άλλη οδό με κατεύθυνση από Β. προς Ν., κάτω από την οποία επίσης διέρχεται πήλινος αγωγός ύδρευσης. Στα νότια της οδού εκτείνονται δύο συνεχόμενες αίθουσες, που ορίζονται από τοίχους κτισμένους με μικρούς ασβεστόλιθους και ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο της προς Δ. αίθουσας είναι επιστρωμένο με λίθινες ψηφίδες λευκού, μαύρου και κόκκινου χρώματος που σχηματίζουν τετράφυλλους ρόδακες, που ενώνονται με ρομβοειδή κοσμήματα σε κύκλο και περιβάλλονται από μπορντούρα από σπειροειδές κόσμημα με κεραίες που αποκλίνουν από τον κεντρικό κορμό και καταλήγουν σε καρδιόσχημα φύλλα. Στο δάπεδο της προς Α. αίθουσας διακρίνονται τρεις χρονικές φάσεις: κατά την αρχική φάση το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με λίθινες λευκές ψηφίδες πλαισιωμένες από μαύρες. Κατά τη δεύτερη φάση τα τμήματα του κατεστραμμένου ψηφιδωτού επιστρώθηκαν με μαρμαροθέτημα, ενώ κατά την τρίτη ορθογώνιες πήλινες πλάκες μικρού μεγέθους στερεωμένες πάνω στο μαρμαροθέτημα κάλυψαν το χώρο μπροστά από την παραστάδα στα βόρεια του κατωφλιού της αίθουσας.

Στο βόρειο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, εκτός από το υπόστρωμα οδού που αποκαλύφθηκε και εδράζεται στο φυσικό έδαφος, ήλθαν στο φως δύο πηγάδια λαξευμένα στην ασπροπηλιά που σώζουν στα τοιχώματά τους τις υποδοχές για τα πατήματα.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκε η παλαιότερη φάση, που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Πρόκειται για δύο τοίχους, Τ4 και Τ9, που συναντώνται σε ορθή γωνία και παρέμειναν σε χρήση και στους ρωμαϊκούς χρόνους, αφού ο Τ9 συμπληρώθηκε με μεγάλους ειργασμένους ασβεστόλιθους και μικρούς πλακοειδείς κατά τακτά διαστήματα. Ο τοίχος Τ4, μήκ. 5,47 και πλ. 0,50 μ., είναι κτισμένος με ορθο-

γώνιους πλακοειδείς ειργασμένους λίθους και λάσπη στο βόρειο μέτωπό του, το οποίο δεν είναι ορατό σε όλο το μήκος του, επειδή καλύπτεται από πρόχειρες μεταγενέστερες κατασκευές που τον τέμνουν κάθετα σε τρία σημεία. Το νότιο μέτωπό του καλύπτεται από στρώμα κονιάματος. Στο ίδιο βάθος συναντούμε τμήματα πήλινου αρράβδωτου αγωγού ύδρευσης. Ο τοίχος Τ9, μήκ. 6,30 και πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν., είναι κτισμένος με μικρούς και μεγάλους ορθογώνιους ειργασμένους λίθους και στρώμα κονιάματος και συναντιέται σε ορθή γωνία με άλλο τοίχο Τ1, μήκ. 1,50 και πλ. 0,76 μ., έτσι ώστε οι τρεις τοίχοι να ορίζουν τετράπλευρο χώρο, πλ. 5,10 μ. και αποκαλυφθέντος μήκ. 4,70 μ. Το εσωτερικό μέτωπο των τριών τοίχων καλυπτόταν από χρωματιστό επίχρισμα, ενώ το συνδετικό υλικό έχει σαπουνοειδή υφή και λευκή απόχρωση. Η τοιχοποιία είναι αρκετά επιμελημένη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός έντονων ιχνών καύσης επί του κονιάματος του τοίχου Τ9 από βάθος 1,20-1,45 μ., καθώς και στρώματος καταστροφής που εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής.

Σειρά πήλινων πλακών μικρού μεγέθους, μήκ. 3,70 και πλ. 0,80 μ., που αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου κάθετη στον τοίχο Τ9 προφανώς ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα οδού επιστρωμένης με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,70 μ., που φέρουν έντονα ίχνη καύσης.

Οι περισσότεροι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος και σε πολλά σημεία βρέθηκε λατύπη μαρμάρου και ασβεστόλιθου.

Στρωματογραφικές παρατηρήσεις: Η επίχωση χωρίζεται σε δύο στρώματα. Το πρώτο, πάχ. 0,35 μ., έχει χώμα μαύρο καλλιέργειας πατημένο και σκληρό με λίγους αργούς λίθους, θραύσματα αγγείων χονδροειδούς κεραμικής και τμήματα κεραμίδων. Το δεύτερο, πάχ. 0,25 μ., έχει μαύρο χώμα πιο μαλακό με θραύσματα αγγείων της ύστερης αρχαιότητας, λίθινες ψηφίδες, σπαράγματα τοιχογραφιών και σβόλους κονιάματος.

Σε βάθος 0,60 μ. εμφανίζονται τοίχοι κτισμένοι με ακανόνιστους λίθους και παχύ στρώμα κονιάματος, καθώς και τα δάπεδα των κτιρίων της βυζαντινής εποχής. Ακολουθεί στρώμα, πάχ. 0,40 μ., όπου το χώμα γίνεται καστανόφαιο με όστρακα λεπτής χρηστικής κεραμικής.

Στη συνέχεια αποκαλύπτεται στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,40 μ., με ίχνη καύσης και λατύπη. Η παρουσία πολλών οστράκων ελληνιστικής κεραμικής στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποτελεί terminus post quem για το χώρο. Σε βάθος 0,90-1,80 μ. φαίνεται το φυσικό έδαφος σε διάφορα επίπεδα και κυρίως στο βόρειο και κεντρικό τμήμα της ανασκαφής. Η έρευνα έφθασε μέχρι βάθος 2,10 μ.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται όστρακο γεωμετρικού αμφορέα, θραύσματα αμφορέων, χυτρών, πινακίων, φιαλών, ληκυθίων της ύστερης αρχαιότητας, όστρακα φιαλιδίων, πινακίων, σκύφων και κυλίκων με ερυθρό και μελανό γάνωμα, όστρακα αγγείων ελληνιστικής εποχής – μεγαρικών σκύφων, λύχνων με διακόσμηση ανάγλυφων ταινιών, όπως ζώνες με ιωνικό κυμάτιο, λογχοειδή φύλλα, έρωτες, ρόδακες – και αγγείων «Δυτικής Κλιτύος». Βρέθηκαν, επίσης, λύχνοι άβαφοι και με ανάγλυφη διακόσμηση, τμήματα πήλινων ειδωλίων, αγνύθες και σφονδύλια, θραύσματα υάλινων αγγείων, χάλκινα νομίσματα, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, λίθινες ψηφίδες, σπαράγματα τοιχογραφιών με επίχρισμα ερυθρό, πράσινο και ώχρα, θραύσματα από θωράκια και μαρμαροθετήματα, όστρεα και οστά.

Τα κτιριακά λείψανα, που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο, οπωσδήποτε σχετίζονται με την παλαιοχριστιανική βασιλική που ήλθε στο φως στην προς Δ. όμορη τέως ιδιοκτησία Ολλανδέζου και νυν του ελληνικού Δημοσίου, αλλά και με τα ευρήματα, που η έρευνα φέρνει στο φως στο όμορο προς Β. οικόπεδο του Αρχαιολογικού Μουσείου. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής στο χώρο θα μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα.

ΙΚΑΡΙΑ

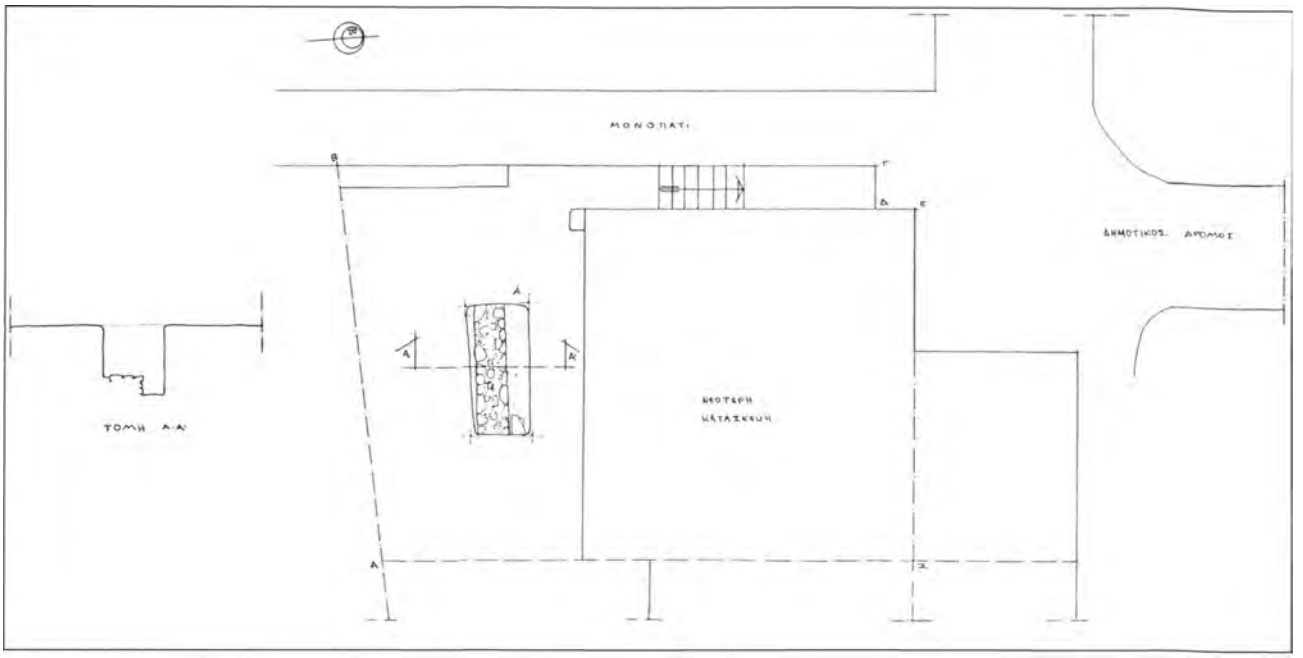
Το 2001 οι δραστηριότητες της Εφορείας στην Ικαρία περιλαμβάνουν σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών, εργασίες καταγραφής και τακτοποίησης των ευρημάτων στη μισθωμένη αποθήκη στον Κάμπο (αρχαία Οινόη) με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ, ενώ συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στην αρχαία ακρόπολη του Δρακάνου με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου. Στις εργασίες συμμετείχαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ν. Πούρης και Π. Θεοδώρου, που επέδειξαν ζήλο, προθυμία και ικανοποιητική απόδοση. Η αποτύπωση των σωστικών ανασκαφών είναι έργο του αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

Κ ά μ π ο ς

Οικόπεδο Δ. Κυράνη[21]

Η ιδιοκτησία βρίσκεται βόρεια του τείχους της αρχαίας πόλης της Οινόης. Η ανασκαφική έρευνα, που περιο-

21. Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του χωριού. Συνορεύει προς Β. με κοινοτικό πεζόδρομο, προς Α. και Ν. με οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Μαλαχία και προς Δ. με οικόπεδα ιδιοκτησίας Π. Παντελιάδη και Ζ. Μαλαχία. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου υπάρχει ημιτελής ισόγεια κατοικία, ενώ στον ακάλυπτο χώρο αρκετά δένδρα.

Σχέδ. 4. Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο Μ. Κοντού-Βρεττάκου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή.

ρίστηκε στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, έφθασε σε βάθος 1,05 μ., όπου φάνηκε το φυσικό έδαφος, χωρίς να αποκαλύψει κτιριακά λείψανα. Τα θραύσματα αγγείων που βρέθηκαν ανήκουν σε χονδροειδή αγγεία νεότερων χρόνων.

Οικόπεδο Μ. Κοντού-Βρεττάκου[22]

Η ιδιοκτησία βρίσκεται στα βόρεια του τείχους της αρχαίας Οινόης. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στον οικοδομήσιμο χώρο ακριβώς στα νότια της υπάρχουσας ημιτελούς ισόγειας κατοικίας. Σε βάθος 1,20 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Τ1 με κατεύθυνση από Α. προς Δ., ορατού μήκ. 3, πλ. 0,75 μ. και σωζ. ύψ. 0,60 μ., κτισμένος με μικρούς και μεγάλους αργούς και ημιεργασμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό. Η έρευνα προχώρησε μέχρι βάθους 1,70 μ., όπου διεκόπη επειδή φάνηκε το φυσικό έδαφος της περιοχής. Τα κινητά ευρήματα συνίστανται σε πλήθος θραυσμάτων πήλινων κεραμίδων στέγης και οστράκων άβαφων αγγείων χρηστικής κυρίως κεραμικής και δύο μικρά θραύσματα μαρμάρου.

Δράκανο[23]

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της αρχαίας ακρόπολης (Πίν. 9 α) επεκτάθηκε στο εσωτερικό του κυκλικού πύργου και στο μεσοδιάστημα των δύο σκελών του αρχαίου τείχους. Όλοι οι εκπληκτικά ορθογωνισμένοι ογκόλιθοι, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κυκλικού πύργου και προέρχονται από την κατακρήμνιση δόμων του πύργου, αλλά και όσοι ειργασμένοι και αργοί λίθοι βρέθηκαν στο μεταξύ των σκελών του τείχους διάστημα μεταφέρθηκαν σε συγκεκριμένες θέσεις, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην αναστήλωση της ακρόπολης. Η έρευνα στο εσωτερικό του κυκλικού πύργου αποκάλυψε το χωμάτινο δάπεδό του, στο κάτω μέρος της θύρας με την τοξωτή επίστεψη φάνηκε το κατώφλι και η κλίμακα καθόδου, που εξασφάλιζαν την πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου (Πίν. 9 β), ενώ η ανασκαφή στο μεταξύ των σκελών του τείχους διάστημα έφερε στο φως τα εσωτερικά μέτωπά τους και αποκάλυψε την έδραση του οχυρωματικού έργου στο σκληρό φυσικό βραχισμό του ακρωτηρίου.

Έγινε καθαρισμός του μονοπατιού που οδηγεί στο χώρο της αρχαίας ακρόπολης και αποψίλωση του χώ-

22. Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του χωριού. Συνορεύει προς Α. με την οικία Καρίμαλη, προς Δ. με κοινοτικό πεζόδρομο, προς Β. με το οικόπεδο Κοτσάνη και προς Ν. με το οικόπεδο Τσακωνίτη. Στο οικόπεδο υπάρχει ημιτελής ισόγεια κατοικία, στην οποία είχε επιβληθεί διακοπή των εργασιών, διότι η έναρξή τους έγινε χωρίς προηγούμενη έγκριση της Εφορείας.

23. Το αρχαίο οχυρωματικό έργο βρίσκεται στο ακρωτήρι Δράκανο στο νοτιοανατολικό άκρο της Ικαρίας (Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 379 και *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 503).

ρου με εργατικά χέρια, ενώ παράλληλα πραγματοποιήθηκε η αποτύπωση του κυκλικού πύργου με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας[24], που αποτελεί σημαντικό υπόβαθρο για τη μελέτη αναστήλωσής του (Πίν. 9 γ).

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

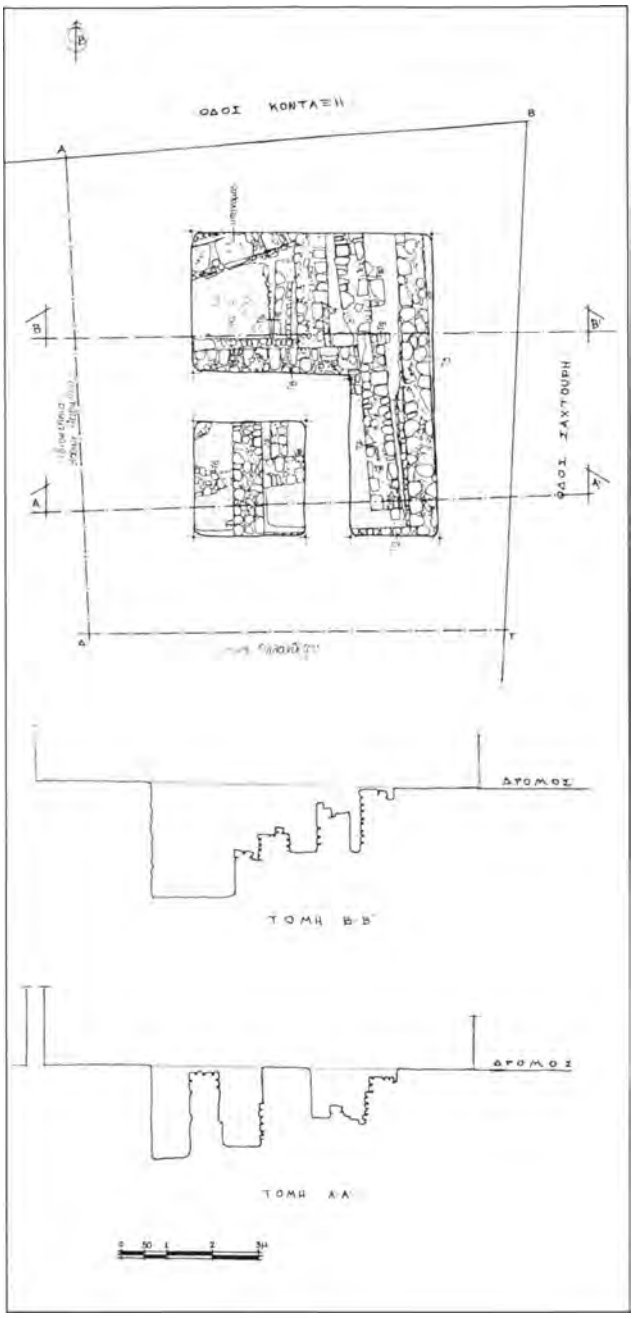
Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Ε. Ολλανδέζου-Φεγγουδάκη (Ο.Τ. 80, αριθ. οικ. 775)[25]

Η έρευνα[26] επεκτάθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου (Σχέδ. 5) και έφερε στο φως λείψανα κτιρίων έξι οικοδομικών φάσεων που χρονολογούνται από τους ρωμαϊκούς μέχρι τους νεότερους χρόνους (Πίν. 9 δ, 10 α). Στην πρώτη φάση, την παλαιότερη, ανήκουν δύο τοίχοι (Τ5 και Τ6) που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,62 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σχεδόν κάθετοι μεταξύ τους με κατεύθυνση από Β. προς Ν., σωζ. μήκ. 4,20, πλ. 0,40 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,36 μ. ο πρώτος και κατεύθυνση από Δ. και Α., ορατού μήκ. 2,50, πλ. 0,60-0,64 και σωζ. ύψ. 0,27 μ. ο δεύτερος, κτισμένοι με πλακοειδείς και αδρά λαξευμένους λίθους, θραυσμένες πήλινες κεραμίδες και λάσπη.

Στη β΄ φάση ανήκουν τοίχος (Τ4) που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,03 μ. με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ορατού μήκ. 6,50, πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. 0,91 μ., κτισμένος με αργούς και λαξευμένους λίθους, πήλινες κεραμίδες και λάσπη, ο οποίος διέρχεται πάνω από τον προαναφερθέντα Τ6 και επομένως είναι μεταγενέστερος αυτού. Στην ίδια φάση πρέπει να ανήκει υπόνομος που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,98 μ. με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. καλυμμένος με αδρά ειργασμένους μεγάλου πάχους ασβεστόλιθους, ενώ η νότια πλευρά του είναι κτισμένη με μικρούς αργούς πλακοειδείς λίθους και λάσπη. Το μέγιστο ύψος του φθάνει τα 0,53 μ.

Στη γ΄ οικοδομική φάση ανήκει χώρος, ορατού εμβαδού 12 τ.μ., που ορίζεται από δύο τοίχους (Τ8 και Τ10),

Σχέδ. 5. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Ολλανδέζου-Φεγγουδάκη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

από τους οποίους ο πρώτος φάνηκε σε βάθος 0,32 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ., ορατού μήκ. 3,65, ορατού πλ. 0,77, μέγ. σωζ. ύψ. 1,13 μ. και είναι κτισμένος με αργούς και αδρά λαξευμένους λίθους, πήλινες κεραμίδες τοποθετημένες οριζόντια ή και εμβόλιμα και λάσπη. Σε βάθος 1,08 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του φαίνεται το θεμέλιό του, στο οποίο έχει χρησιμοποιηθεί υλικό σε β΄ χρήση, όπως τμήμα πελεκητού λίθινου αυλακιού, δημιουργώντας πατούρα, πλ. 0,20-0,27 μ., στο βόρειο μέτωπό του. Σε

24. Η αποτύπωση έγινε από τους τοπογράφους Γ. Καρρά, καθηγητή του ΕΜΠ, και Ε. Πέτσα, καθηγήτρια ΤΕΙ.

25. Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 20 μ. περίπου από την ανατολική πλευρά του τείχους του Κάστρου Λυκούργου Λογοθέτη.

26. Στην ανασκαφή εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Ά. Αμυγδαλά, ενώ η αποτύπωση έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

αυτό διακρίνονται δύο φάσεις. Αρχικά πρέπει να υπήρχε ο τοίχος σε μήκος 2,90 μ. και να είχε θύρα, αφού οι ορθογωνισμένοι ασβεστόλιθοι που αποκαλύφθηκαν δημιουργούν παραστάδα. Σε υστερότερη φάση όμως, πιθανόν κατά τη διάρκεια επισκευών του χώρου, η θύρα κλείστηκε με χώμα και μικρές πέτρες. Ο δεύτερος τοίχος Τ10 όμοιας δομής κατευθύνεται από Ν. προς Β., έχει ορατό μήκος 2,15, πλάτος 0,65 και μέγ. σωζ. ύψος 0,91 μ.

Σε υστερότερη φάση (δ΄) η εξωτερική γωνία των τοίχων Τ8 και Τ10 κόπηκε για να κτιστούν οι τοίχοι Τ7 και Τ9, οι οποίοι ορίζουν χώρο προς ΝΑ. Ο Τ7 αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 μ., έχει κατεύθυνση από Ν. προς Β., ορατό μήκος 4,15, πλάτος 0,65 μ., είναι κτισμένος με αργούς λίθους και ελάχιστους πλακοειδείς, οριζόντια τοποθετημένες θραυσμένες πήλινες κεραμίδες και λάσπη και έχει γέμισμα από μικρούς αργούς λίθους και χώμα.

Σε επόμενη οικοδομική φάση (ε΄) στους νεότερους χρόνους κτίστηκαν οι μεταξύ τους κάθετοι τοίχοι Τ2 και Τ3, οι οποίοι αποτελούν το νότιο και ανατολικό όριο του δωματίου, οι οποίοι πάτησαν πάνω στους προγενέστερους τοίχους Τ7, Τ9 και Τ4 και προφανώς ανήκουν στη βομβόπληκτη κατοικία που υπήρχε στο οικόπεδο πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Μεταγενέστερο είναι θεμέλιο τοίχου (Τ1), ο οποίος διέρχεται πάνω από το νεότερο Τ2 και του οποίου σώζεται μόνο μια σειρά ακανόνιστων μικρών λίθων.

Η ανασκαφική έρευνα έφθασε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σε μέγιστο βάθος 2,79 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, όπου ήλθαν στο φως διάσπαρτοι μεγάλοι και μικρότεροι λίθοι, προφανώς το στρώμα καταστροφής των υπερκείμενων κτισμάτων.

Κινητά ευρήματα: συνελέγη πλήθος θραυσμάτων αγγείων της ύστερης αρχαιότητας, αρκετά εφυαλωμένα όστρακα, όστρακα της ώριμης αρχαιότητας, αρκετά μελαμβαφή και ερυθροφαβή όστρακα, όστρεα, θραύσματα υάλινων αντικειμένων, σιδερένιοι ήλοι, τρία οστέινα αντικείμενα, χάλκινα νομίσματα, λιγοστά απολεπίσματα οψιανού, ένας δακτυλιόλιθος, σπαράγματα επιτοίχιων κονιαμάτων με χρώμα, ψηφίδες, τεμάχια από μαρμαροθετήματα, ένα θραυσμένο μαρμάρινο αγγείο, θραυσμένο μαρμάρινο κιονόκρανο και ακέφαλη μαρμάρινη σφίγγα, πιθανόν από ακρωτήριο.

Τα ανασκαφικά δεδομένα του οικοπέδου βοηθούν στη μελέτη της τοπογραφίας της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου της αρχαίας πόλης της Σάμου και σε συνδυασμό με τα δεδομένα άλλων οικοπέδων γύρω από το λόφο του Κάστρου μάς οδηγούν σταδιακά στην ολοκλήρωση της εικόνας του πολεοδομικού ιστού στη συγκεκριμένη περιοχή.

Οικόπεδο Γ. Γιαννάκη (Ο.Τ. 85, αριθ. οικ. 846)[27]

Η ανασκαφική έρευνα[28] έφθασε σε βάθος 2,75 μ. από το επίπεδο του προς Ν. πεζοδρομίου. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής (Σχέδ. 6) και μέχρι βάθος 1,05 μ. βρέθηκε στρώμα από μπάζα προερχόμενα από την κατάρρευση της οικίας που υπήρχε στο οικόπεδο και λείψανα της οποίας αποτελούν οι δύο τοίχοι στο βόρειο και νότιο όριο της τομής[29].

Σε βάθος 1,75 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου καταλαμβάνοντας χώρο ορατού πλάτους 1,80-2 μ. στο νότιο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου ήλθαν στο φως μεγάλων διαστάσεων ακανόνιστοι λίθοι που στερεώνονται στο χώμα και πιθανόν αποτελούσαν θεμέλιο οικοδομήματος στην ευρύτερη περιοχή του λιμένα.

Στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 2,15-2,30 μ. αποκαλύφθηκαν μικρού μήκους τμήματα δύο τοίχων, πλ. 1 μ. ο ένας και 0,45 μ. ο δεύτερος, σωζ. ύψ. 0,40 μ., που στερεώνονται στο χώμα και είναι κτισμένοι με μικρούς αργούς και πλακοειδείς ασβεστόλιθους, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Κατά την εξέταση του συνόλου της κεραμικής, που προήλθε από την ανασκαφή, διαπιστώθηκε ότι ανήκει κατά κύριο λόγο σε άβαφα χρηστικά αγγεία – χύτρες, αμφορείς, πινάκια – ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, ενώ τα θραύσματα μεγαρικών σκύφων παραπέμπουν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Σημαντικός είναι ο αριθμός θραυσμάτων από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση, και από μαρμάρινους κίονες. Ιδιαίτερα αξιόλογη είναι η βάση ενός ιωνικού κίονα «αττικού» τύπου, που βρέθηκε σχεδόν ακέραιη, αλλά και λίθινη εγχάρακτη επιγραφή:

ΘΑΡΣΙΜΑΧΟΣ ΘΑΡΣΥΤΟΥ ΤΗΝ
ΚΑΛΙΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΒΩΜΟΝ
ΘΕΟΙΣ ΤΟΙΣ ΕΝ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΙ[30]

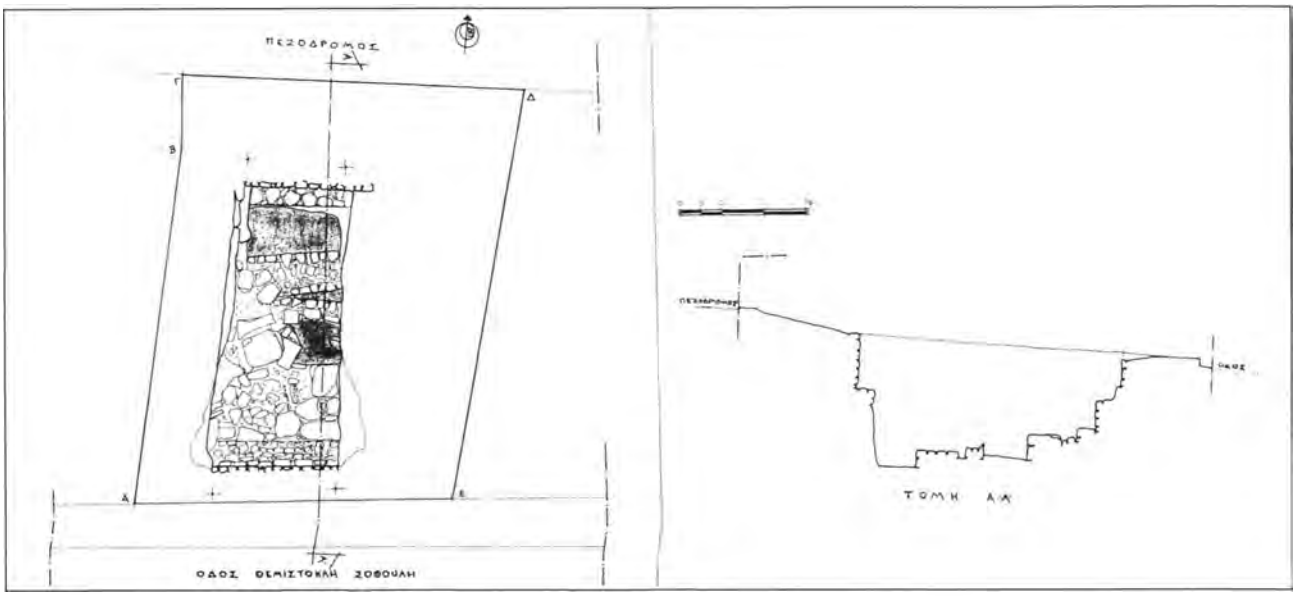
Η μέτρια διατήρηση των αρχαίων λειψάνων και η συνολική εικόνα της ανασκαφής, ασαφής εξαιτίας της μεταγενέστερης οικοδόμησης, δεν επιτρέπει την ασφαλή

27. Σε απόσταση 15 μ. περίπου ανατολικά του οικοπέδου διέρχεται τμήμα του βυζαντινού τείχους της πόλης σε άριστη διατήρηση.

28. Στην ανασκαφή εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Λαζαρίδου, ενώ η αποτύπωση εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

29. Σύμφωνα με πληροφορίες ντόπιων κατοίκων η οικία βομβαρδίστηκε, όπως εξάλλου το μεγαλύτερο μέρος του Πυθαγορείου, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.

30. Το κείμενο της επιγραφής, η οποία μελετάται από τους αγαπητούς φίλους Κ. Τσάκο, επ. Έφορο Αρχαιοτήτων, και Λ. Μενδώνη, δρ. αρχαιολόγο, μαρτυρεί την ύπαρξη λατρείας των σαμοθρακών θεών.

Σχέδ. 6. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Γ. Γιαννάκη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή.

ταύτιση των ερειπίων με κτίρια της αρχαιότητας και συνεπώς δεν προσθέτει ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης της Σάμου.

Οικόπεδο Μ. - Φ. Τριτσινιώτη (Ο.Τ. 80, αριθ. οικ. 773)

Η ιδιοκτησία Τριτσινιώτη βρίσκεται σε απόσταση 6-7 μ. από το ανατολικό σκέλος του τείχους του Κάστρου Λυκούργου Λογοθέτη[31]. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο αδόμητο τμήμα του οικοπέδου σε επαφή με το νότιο τοίχο υπάρχουσας παλαιάς λιθόκτιστης διώροφης οικίας. Η στενότητα του χώρου και η άμεση γειτνίαση με την παλαιά οικία καθόρισαν την έκταση, αλλά και το βάθος της ανασκαφής και περιόρισαν τις δυνατότητές μας για περαιτέρω έρευνα.

Χαράχθηκε μία τομή, στην οποία η εκσκαφή έφθασε μέχρι βάθος 1,53 μ. από την επιφάνεια του οικοδομήσιμου χώρου, όπου διεκόπη εξαιτίας της στενότητας του χώρου. Σε βάθος 0,53 μ. ήλθε στο φως τμήμα θεμελίου τοίχου κτισμένου κατά τους νεότερους χρόνους, που προφανώς αποτελεί λείψανο της παλαιάς λιθόκτιστης οικίας που υπήρχε σε αυτό το τμήμα του οικοπέδου. Σε βάθος 1,53 μ. αποκαλύφθηκε επίμηκες μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, πλ. 0,28 και ορατού μήκ. 1,50 μ., με δύο τόρμους με μολυβδοχόηση σε β΄ χρήση.

Τα κινητά ευρήματα (θραύσματα χρηστικών αγγείων, τμήματα πήλινων κεραμίδων στέγης, ελάχιστα θραύσματα υάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά κ.ά.) οδηγούν στη χρονολόγηση του στρώματος που ανασκάφηκε στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

Στρατιωτικά έργα

Κατά τη διάρκεια παράνομων εκσκαφικών εργασιών του Στρατού στην κορυφή του όρους Αμπέλου πάνω από το Ευπαλίνειο Όρυγμα εντοπίστηκαν, εντελώς επιφανειακά, θραύσματα από όλπες, κύλικες με πόδι και ληκύθια, που ανήκαν σε κατεστραμμένες ταφές. Φαίνεται πως η καταστροφή οφείλεται στη διάβρωση του εδάφους από τα όμβρια ύδατα, τα οποία συμπαρέσυραν τους τάφους, που είχαν κατασκευαστεί στην επικλινή πλαγιά. Οι ταφές αποτελούν την προς Β. συνέχεια της δυτικής αρχαίας νεκρόπολης, η οποία επεκτείνεται σε ολόκληρη την πλαγιά και στην οποία η Εφορεία έχει κατά καιρούς εντοπίσει και ανασκάψει πλήθος τάφων αρχαϊκών χρόνων.

ΙΚΑΡΙΑ

Κ ά μ π ο ς

Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου - Η. Καραβιά

Το οικόπεδο, εμβαδού 507 τ.μ., βρίσκεται ανατολικά του Ρωμαϊκού Ωδείου και προς Δ. έχει μέτωπο στην επαρχιακή οδό Ευδήλου - Κάμπου - Αρμενιστή. Η έκτα-

31. Μεταξύ του τείχους του Κάστρου Λυκ. Λογοθέτη και της ιδιοκτησίας Τριτσινιώτη παρεμβάλλεται σειρά μικρών παλαιών οικίσκων που εφάπτονται του τείχους. Η περιοχή είναι πυκνοδομημένη από παλαιά.

ση της ανασκαφικής έρευνας καθορίστηκε από την ήδη διαμορφωμένη επιφάνεια του οικοπέδου, που βρίσκεται σε βάθος 4,35 μ. περίπου από την επιφάνεια της προς Δ. ασφαλτοστρωμένης επαρχιακής οδού. Η έρευνα[32] που έφθασε σε βάθος 2,60 μ. περίπου αποκάλυψε στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου το φυσικό έδαφος της περιοχής, ενώ στον υπόλοιπο ανεσκαμμένο χώρο βρέθηκαν σε βάθος 1,80 μ. περίπου τμήμα του κατεστραμμένου θεμελίου τοίχου, ορατού μήκ. 2 και πλ. 1 μ., κτισμένου με μικρούς και μεγαλύτερους αργούς λίθους, καθώς και πλήθος αργών λίθων, θραυσμάτων μαρμάρου και σβόλων ασβεστοκονιάματος, που προφανώς αποτελούν το στρώμα καταστροφής κτιρίου.

Από τα κινητά ευρήματα, που συνίστανται σε θραύσματα μικρών πήλινων λύχνων, πλήθος οστράκων χρηστικών αγγείων της ύστερης αρχαιότητας, θραύσματα πινακίων με μελανό και ερυθρό γάνωμα, λιγοστά θραύσματα μελανόμορφων αγγείων και μεγαρικών σκύφων, οξειδωμένα χάλκινα καρφιά και θραύσματα υάλινων αγγείων, η ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο χρονολογείται από τους ύστερους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΔΩΡΕΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου

1. Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή, ύψ, 0,23 μ., αποκεκρουμένη σε πολλά σημεία και κυρίως στο πρόσωπο, που βρέθηκε στην περιοχή των Αγιάδων, παρέδωσε ο παλαιοπώλης Σ. Γκαρδιακός, κάτοικος Μυτιληνιών Σάμου (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2409).

2. Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης πλάκας, σωζ. διαστ. 34,5×25,6 μ., που βρέθηκε εντοιχισμένη σε ξερολιθιά στην περιοχή Καστέλλι Πυθαγορείου, παρέδωσε ο Ι. Δελαβέρης, κάτοικος Πυθαγορείου (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2366).

3. Μαρμάρινο αγαλμάτιο ένθρονης θεάς Κυβέλης αποκεκρουμένο κατά την κεφαλή, σωζ. ύψ. 0,35 μ., παραδόθηκε από το σουηδό τουρίστα Lars Hagg. Το αγαλμάτιο βρέθηκε στην ακτή της περιοχής Ταρσανά του Πυθαγορείου και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2547).

4. Μαρμάρινη ενεπίγραφη λουτροφόρος, σωζ. ύψ. 0,953 και διαμ. 0,48 μ., με ανάγλυφη παράσταση δύο όρθιων μορφών, ενός άνδρα με χιτώνα και ενός γυμνού νεανία (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 400) βρέθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφών κοντά στο στρατιωτικό φυλάκιο του αεροδρομίου Σάμου και παραδόθηκε από τους κατοίκους Χώρας Σάμου Μ.Γ. Ταμβακολόγο, Μ.Γ. Βακρά, Εμμ.Ν. Σερασκέρη και Ελ.Εμμ. Δημητράκο. Κάτω από τις μορφές, η διατήρηση των οποίων είναι αρίστη, ταινία μαιάνδρου, ενώ πάνω από αυτές επιγραφή σε δύο στίχους:

ΜΗΤΡΑΓΟΡΙΣ……ΩΝ
ΚΑΡΥΑΝΔ……ΚΛΕΩΝΥΜΟΥ.

5. Έξι αμφορείς θαλάσσης δώρισε ο Θ. Θυμανίδης, κάτοικος της πόλης.

6. Ο Κ. Πασχαλίδης, ιστορικός-αρχαιολόγος, δώρισε κνήμη αρχαίου μαρμάρινου αγάλματος υπερφυσικού μεγέθους, την οποία βρήκε στο χώρο του Φ45 στρατιωτικού φυλακίου της περιοχής του Μεσοκάμπου, όπου υπηρετούσε τη στρατιωτική θητεία του (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2575).

7. Χάλκινο νόμισμα, που βρήκε στο Κατσιματίδι Πυθαγορείου, δώρισε ο Α. Ταλαίπωρος, κάτοικος Πυθαγορείου.

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

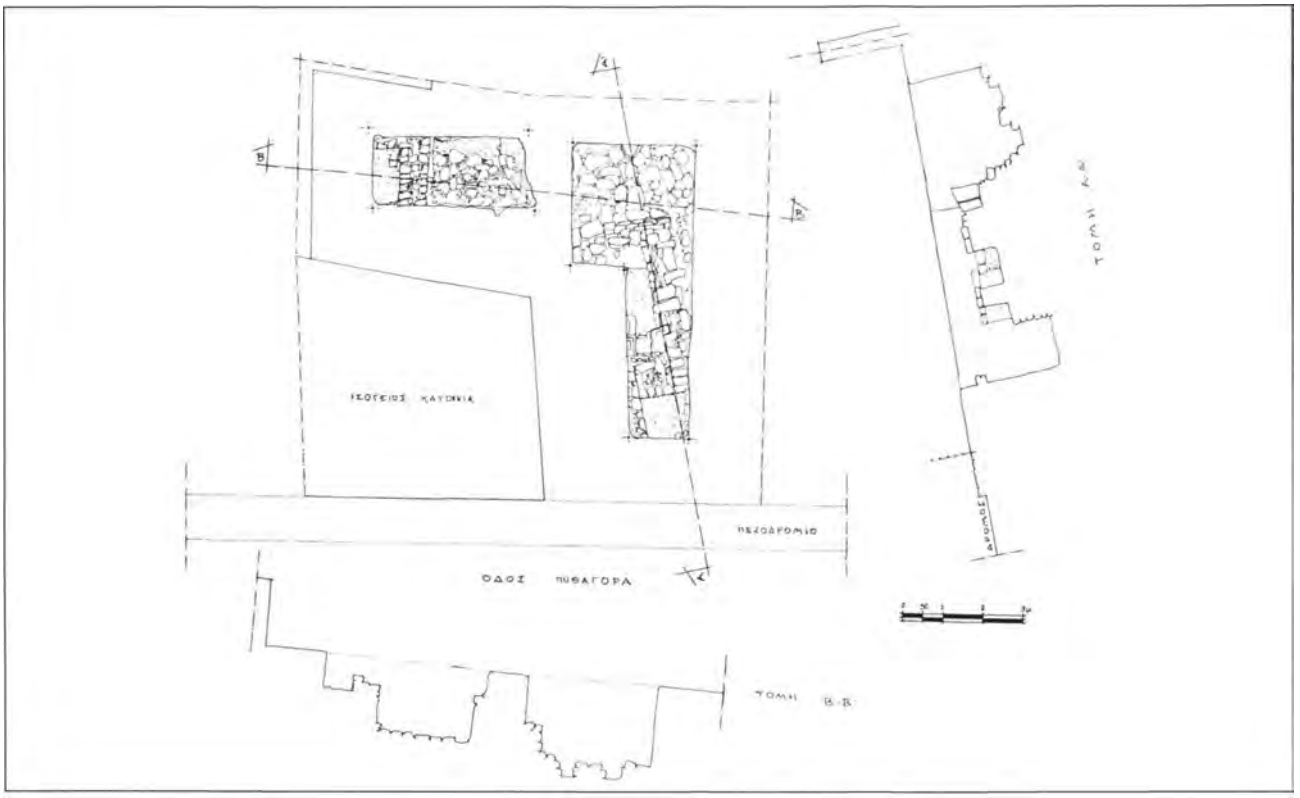
Οικόπεδο Αι. - Κ. Τριφύλλη (Ο.Τ. 79, αριθ. οικ. 751-752)

Το οικόπεδο, εμβαδού 112,32 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή της βυζαντινής συνοικίας κοντά στο Κάστρο του Πυθαγορείου. Η έρευνα[33], που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου προς Δ. και Β. της υπάρχουσας οικίας, έφθασε σε βάθος 2,98 μ. από την επιφάνεια του εδάφους του οικοπέδου (Σχέδ. 7).

Τα λείψανα που ήλθαν στο φως χρονολογούνται σε τρεις φάσεις, από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και συνίστανται σε τοίχους ιδιωτικών οικιών και σε τμήματα δύο αποχετευτι-

32. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο επί πτυχίω φοιτητής Αρχαιολογίας Ν. Πούρης, ενώ η αποτύπωση έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

33. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι πτυχιούχοι Αρχαιολογίας Ά. Αμυγδαλά και Μ. Σταθακιού, ενώ η αποτύπωση έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

Σχέδ. 7. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Αι. και Κ. Τριφύλλη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

κών αυλάκων κάθετων μεταξύ τους που διαμορφώνονται στο μεγαλύτερο μέρος τους με πλακοειδείς αδρά λαξευτούς λίθους τοποθετημένους κάθετα και κάποια αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως σπονδύλους κιόνων, σε β΄ χρήση. Δύο τμήματα σπονδύλων πώρινου κίονα με ίχνη τόρνου, που χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους και έχουν χρησιμοποιηθεί ως αντιστηρίγματα στον ένα αποχετευτικό αγωγό προφανώς ανήκουν στο ίδιο κτίριο με όμοιο κίονα που βρέθηκε εντοιχισμένος σε μεταγενέστερο τοίχο, που είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα στο απέναντι προς Α. οικόπεδο Μ. Καραβασίλη[34].

Η κλίση του ενός αποχετευτικού αγωγού προς Δ., η αποκάλυψη στο συγκεκριμένο σημείο του δυτικού πέρατός του, το οποίο μάλιστα αποτελείται από μεγάλη λίθινη γούρνα πλάγια τοποθετημένη (Πίν. 10 γ) και η διάβρωση από νερό των διάσπαρτων στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου λίθων μάς οδηγεί στην ταύτιση της λακκοειδούς λίθινης κατασκευής με βόθρο συλλογής ακάθαρτων υδάτων που χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους.

Από τα κινητά ευρήματα εξέχουσα θέση κατέχουν καμέος και δύο μολυβδόβουλα, ενώ βρέθηκαν θραύσματα ακόσμητης χρηστικής χονδροειδούς κεραμικής της ώριμης και ύστερης αρχαιότητας, όστρακα μελαμβαφούς κεραμικής, καθώς και εφυαλωμένων αγγείων και λιγοστά γεωμετρικής περιόδου, όστρεα, οστά μεγαλόσωμων ζώων, σιδερένιοι και χάλκινοι διαβρωμένοι ήλοι, τριπτήρες, αγνύθα, χάλκινο αγκίστρι, μαρμάρινα και υάλινα θραύσματα, χάλκινη περόνη, χάλκινο δακτυλίδι.

ΙΚΑΡΙΑ

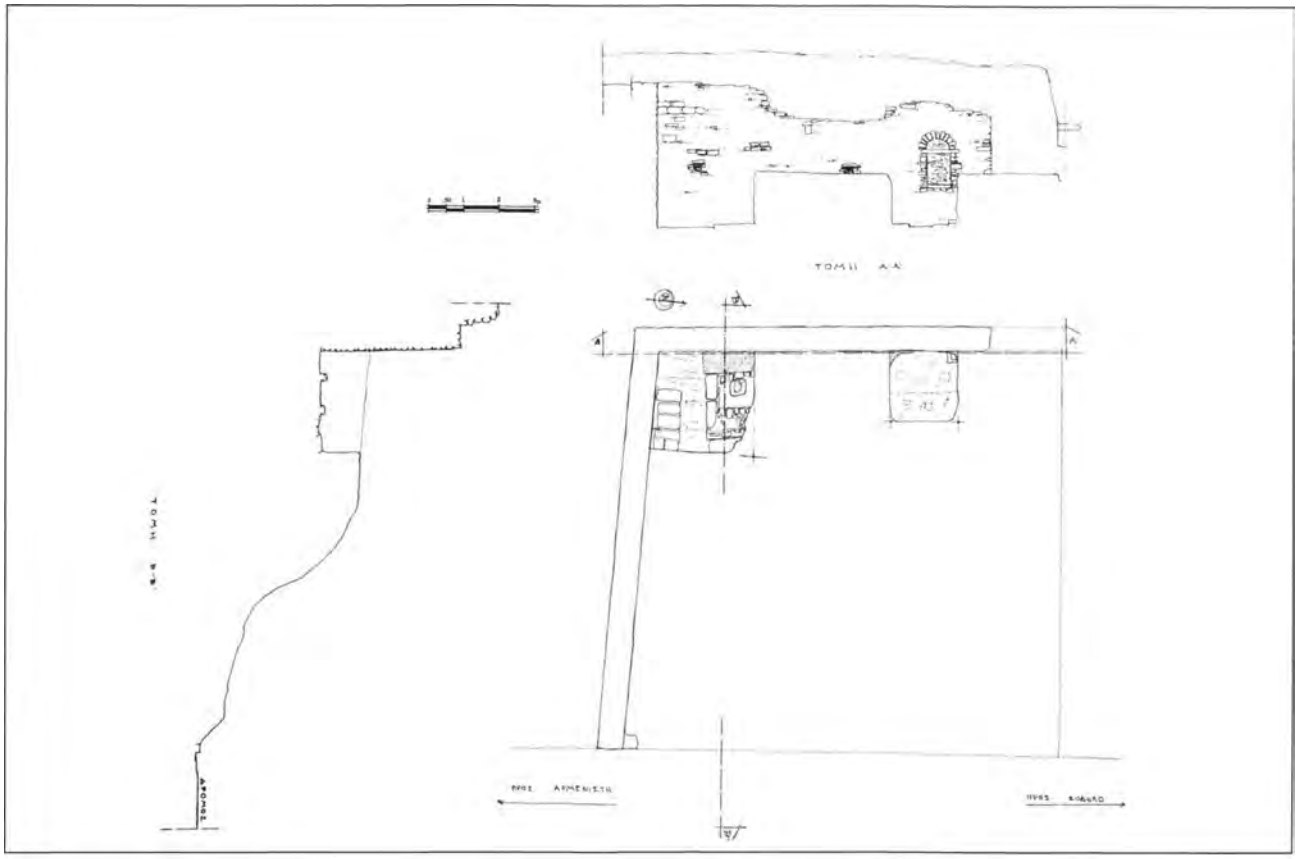
Κάμπος

Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου - Η. Καραβιά[35]

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον Κάμπο Ικαρίας (αρχαία Οινόη) στα ανατολικά του Ρωμαϊκού Ωδείου και προς Α. έχει μέτωπο στην επαρχιακή οδό Ευδήλου - Κάμπου - Αρμενιστή. Είναι επικλινές και βρίσκεται σε επίπεδο ψηλότερο της επαρχιακής οδού κατά 4,35 μ. περίπου.

34. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 464, Πίν. 275.

35. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο επί πτυχίω φοιτητής Αρχαιολογίας Ν. Πουρης, ενώ η αποτύπωση έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη.

Σχέδ. 8. Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου - Η. Καραβιά. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Ορίζεται προς Δ. και Ν. από δύο τοίχους κτισμένους από ντόπιο δομικό υλικό, κάθετους μεταξύ τους, σωζ. ύψ. 4,10 και 4 μ. αντίστοιχα, που ανήκουν σε εγκατάσταση μεσαιωνικών χρόνων, η οποία πρέπει να σχετίζεται με το κοσμικό μεσαιωνικό κτίριο, το γνωστό με το όνομα «Παλάτια», του οποίου τα επιβλητικά ερείπια σώζονται προς Α. πάνω στο λόφο και το οποίο θεωρείται ότι χρησίμευε ως έδρα του βυζαντινού διοικητή της νήσου[36].

Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στο μεσαιωνικό κτίριο, στο χώρο υπήρχε και παλαιότερη οικοδομική φάση, αυτή των ρωμαϊκών χρόνων, όταν στην ίδια θέση είχε ιδρυθεί Ωδείο (Πίν. 10 β).

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, στο δυτικό τμήμα του και έφθασε μέχρι βάθος 2,45 μ. από το σταθερό σημείο, όπου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βραχισμός από φαιόχρωμο σχιστόλιθο.

Στην τομή, που χαράχθηκε ακριβώς στη σύγκλιση των δύο τοίχων του μεσαιωνικού κτιρίου, ήλθε στο φως κατασκευή ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 1,90×1,50 μ. τουλάχιστον – καθώς αυτή επεκτείνεται βόρεια προς τον άσκαφο χώρο –, κτισμένη με αργούς λίθους, πλακοειδείς και μη, και με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Οι τρεις ορατές πλευρές της κατασκευής είναι επικαλυμμένες με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, ενώ μεταξύ αυτής και του δυτικού τοίχου του κτιρίου διαμορφώνεται διάδρομος, πλ. 0,50 μ., επιστρωμένος με κουρασάνι, που συνδέεται με την ορθογώνια κατασκευή, αλλά και με το δυτικό τοίχο καμπυλωτά εν είδει αύλακος. Τα αποκαλυφθέντα λείψανα παραπέμπουν σε χώρο σχετιζόμενο με το υγρό στοιχείο, πιθανόν δεξαμενή νερού (Πίν. 10 δ).

Σειρά πλακοειδών λίθων, που στερεώνονται επί του φυσικού βράχου στο νότιο μέρος της τομής Ζ, αλλά και αβαθείς κοιλότητες επ' αυτού στην τομή ΣΤ μαρτυρούν την ύπαρξη κατεστραμμένης κατασκευής στο χώρο.

Η κεραμική που συνελέγη είναι άβαφη χονδροειδής και λεπτή, χρηστική, της ύστερης αρχαιότητας, ενώ βρέθηκαν λιγοστά τμήματα λύχνων, πολλά οστά μικρών ζώων, θραύσματα υάλινων αγγείων, σπαράγματα τοιχογραφιών και αρκετά θραύσματα μεγάλων πήλινων κεραμίδων στέγης.

36. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 421-422, Πίν. 356 α-β.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΔΩΡΕΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου

1. Μαρμάρινο τραπεζοφόρο στήριγμα με πλαστική διακόσμηση, ύψ. 0,622 μ., παρέδωσε ο κάτοικος Πυθαγορείου Στ. Βεσλεμές. Στην κορυφή του πεσσίσκου προτομή γυναικείας μορφής με πόλο. Χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2634).

2. Τμήμα μηρού κολοσσικού κούρου από σαμιακό μάρμαρο, σωζ. ύψ. 0,50 μ. και με περιφέρεια 1,06 μ., παραδόθηκε από την Ευ. Κυριαζή, κάτοικο Χώρας Σάμου. Το μέγεθος του μηρού μαρτυρεί ότι τόπος προέλευσης του κούρου στον οποίο ανήκει είναι το Ηραίο της Σάμου (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2626).

Από την Ευ. Κυριαζή παραδόθηκε και τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου παλαιοχριστιανικής εκκλησίας με ανάγλυφη διακόσμηση ρόδακα σε εγχάρακτο πλαίσιο και ελικοειδή, σωζ. μήκ. 1 μ. (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2627).

ΙΚΑΡΙΑ

Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Κηρύκου

Από την Κ. Σταυρινάδου-Σπέη παραδόθηκε ακέραιο τεφροδόχο αγγείο, ύψ. 0,29 μ., και μόνωτη ακόσμητη κύλικα με χαμηλή βάση και ψευδοεκροή, ύψ. 0,062 μ., που αποτελούσε το πώμα του πρώτου αγγείου. Σύμφωνα με δήλωσή της, η Κ. Σπέη βρήκε τα αρχαία στην οικία του αείμνηστου Ηλία Φυσίδα, που έχασε τη ζωή του κατά την πυρκαγιά της 30ης Ιουλίου 1993 στον οικισμό Πουλάτο του Δήμου Αγίου Κηρύκου Ικαρίας και ζήτησε να δοθεί η νόμιμη αμοιβή στον ικαριακό Σύλλογο «Τα χελιδόνια του Αθέρα». Τα αγγεία καταγράφηκαν με αριθ. 74 και 75 στον κατάλογο ευρημάτων της Αρχαιολογικής Συλλογής Αγίου Κηρύκου.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Γ.Εμμ. Μαλάνου (Ο.Τ. 81, αριθ. οικ. 790)[37]

Η περιοχή όπου βρίσκεται το παραπάνω οικόπεδο είναι πυκνοδομημένη και αποτελεί τη συνοικία του Πυθαγορείου ανατολικά του Κάστρου και έχει μέτωπο στη βραχώδη παραλία Κατσιματίδι ή Ταρσανάς[38].

Η σωστική ανασκαφή[39] επεκτάθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου (Σχέδ. 9) και έφθασε σε βάθος περίπου 2,94 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, όπου φάνηκε το φυσικό έδαφος. Τα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους και ανήκουν σε ιδιωτικές κατοικίες, οι ιδιοκτήτες των οποίων δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα εύποροι, αν κρίνει κανείς από το δομικό υλικό και τον τρόπο δόμησης: προχειροκτισμένα τα θεμέλια των υστερότερων τοίχων, αβασάνιστα τοποθετημένες οι πλάκες στο σωζόμενο τμήμα δαπέδου και πεσμένα κατά τόπους μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της αρχαιότητας (Πίν. 10 ε).

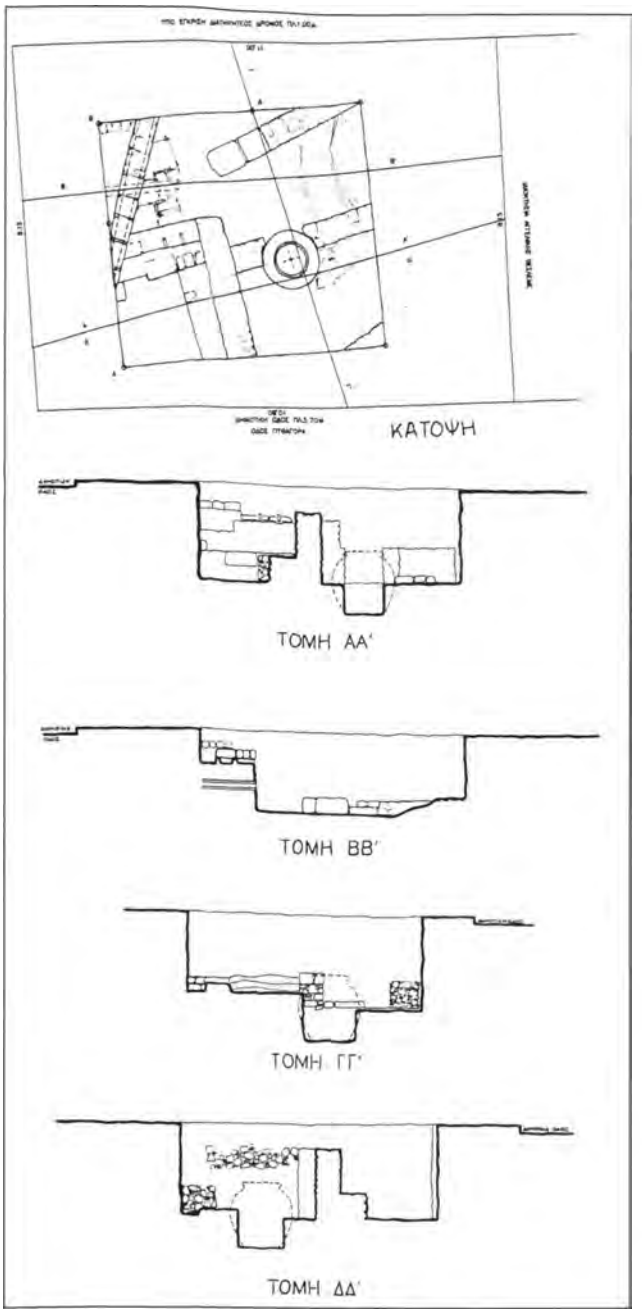
Σε βάθος περίπου 0,55 μ. στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός της ύστερης αρχαιότητας (μετά τον 7ο αι. μ.Χ.) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. καλυμμένος με μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, ορατού μήκ. 3,80, μέγ. πλ. 0,55 και ύψ. 0,35 μ. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του υπονόμου σε βάθος 0,75 μ. φάνηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, διαστ. 1,85×1,03 μ., ενώ κάτω από αυτό τμήμα κατεστραμμένου πήλινου αγωγού (Πίν. 11 α).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος περίπου 2,94 μ.

37. Στην ανασκαφή συμμετείχε η πτυχιούχος Αρχαιολογίας Μ. Φραγκούλη, ενώ η αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Δ. Πετράκου.

38. Στη βορειοδυτική γωνία του διαγωνίως απέναντι Ο.Τ. 86, βρίσκεται το οικόπεδο Ο. Μελαχροινού, όπου η διεξαχθείσα στο παρελθόν σωστική ανασκαφή έφθασε σε βάθος περίπου 3,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και έφερε στο φως τοίχους της ύστερης αρχαιότητας σε μέτρια διατήρηση που ανήκουν σε τρεις, τουλάχιστον, οικοδομικές φάσεις, κτισμένους με αργούς ασβεστόλιθους και χώμα, και αποχετευτικό αγωγό κτισμένο επίσης με αργούς λίθους και χώμα και με δάπεδο επιστρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες που συνδέεται με αγωγό που έχει λαξευθεί στο βράχο και εκβάλλει στη θάλασσα.

39. Η δαπάνη της ανασκαφής καλύφθηκε από τον ιδιώτη.

Σχέδ. 9. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Γ.Εμμ. Μαλάνου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

από την επιφάνεια του εδάφους πώρινων πλακών που έμοιαζαν να οριοθετούν μεγάλων διαστάσεων άβαφο πήλινο πίθο, ύψ. 1,20, διάμ. στομίου 0,82 μ., από το εσωτερικό του οποίου συνελέγησαν τρία ληκύθια, ύψ. 0,08 μ., ένα μελαμβαφές άωτο φιαλίδιο και μια πυραμιδόσχημη αγνύθα. Ο πίθος βρισκόταν κατά χώραν, συγκρατούνταν στη θέση του με τα τμήματα των πώρινων πλακών και προφανώς αποτελούσε χώρο αποθήκευσης ειδών διατροφής της οικίας. Από τα ευρεθέντα εντός αυτού αγγεία χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. και αποτελεί το αρχαιότερο χρονολογικό στοιχείο των εγκαταστάσεων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο (Πίν. 11 β).

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,62 μ., κάτω από το τμήμα δαπέδου αποτελούμενο από μικρούς αργούς λίθους, πήλινες κεραμίδες στέγης, θραύσματα χονδροειδών αγγείων κυρίως και έντονα ίχνη καύσης που μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανότερη αιτία καταστροφής της οικίας ήταν η πυρκαγιά.

Από τα κινητά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν τμήματα μαρμάρινων κιονίσκων και άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της αρχαιότητας, τραπεζοφόρο που απολήγει σε λεοντοκεφαλή από μάρμαρο με κόκκινα, καστανά και κίτρινα νερά και μαρμάρινη κεφαλή με ταινία στην κώμη που πιθανότατα παριστάνει αθλητή και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, το πρόσωπο της οποίας έχει αποκοπεί εντελώς κάθετα και στη θέση του έχει χαραχθεί σταυρός[40] (Πίν. 11 γ).

ΙΚΑΡΙΑ

Κ ά μ π ο ς

Οικόπεδο Στ. Μιχαηλίδη[41]

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Μπουκαλέ του Κάμπου. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε μέχρι του φυσικού εδάφους του οικοπέδου, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,48-2,15 μ., χωρίς να φέρει στο φως κτιριακά λείψανα παρά μόνον ελάχιστα θραύσματα άβαφων χονδροειδών αγγείων και μικρά τμήματα λαβών χρηστικών αγγείων, καθώς και μία λαβή κυκλικής διατομής μελαμβαφούς αγγείου.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΦΟΥΡΝΟΙ ΙΚΑΡΙΑΣ

Από τη διάβρωση που προκάλεσαν τα θαλάσσια κύματα στην ακτή της θέσης Ελιδάκι ήλθε στο φως ανθρώ-

40. Η αποκοπή του προσώπου της κεφαλής του νεανία και η χάραξη σταυρού στη θέση του μαρτυρεί την υπερβολική μανία των χριστιανών να εξαγνίζουν, όσα αγάλματα δεν κατέστρεφαν, με το σημείο του σταυρού. Η κεφαλή αρχικά πρέπει να ανήκε σε ανάγλυφο κατά τον τύπο που δημοσιεύεται στον R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos*, *Samos* XII, 1972, σ. 147, αριθ. 127, πίν. 75.

41. Το οικόπεδο συνορεύει προς Β. με την ιδιοκτησία κληρονόμων Μ. Κιουράνη, προς Δ. με την ιδιοκτησία Π. Παντελιάδη, προς Ν. με την ιδιοκτησία Ευάγγελου Φάκαρη και προς Α. με την ιδιοκτησία Ευ. Μουλά.

πινος σκελετός. Η ταφή ήταν πρόχειρη και ακτέριστη. Ενδιαφέρουσα είναι μη διαμπερής οπή στο μέτωπο του νεκρού. Ο σκελετός ανήκε σε νέο άνδρα και χρονολογήθηκε στα εργαστήρια του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» μεταξύ των ετών 1630-1670 ή 1780-1800 μ.Χ.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΑΜΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου

1. Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη που φέρει ακρωτήρια στα δύο άκρα και στο κέντρο που βρήκε στη λίμνη Γλυφάδα του Πυθαγορείου παρέδωσε ο Μ. Μιχέλης του Κωνσταντίνου, κάτοικος Χώρας Σάμου. Το μέγ. σωζ. ύψος είναι 0,508 και το πλάτος της 0,271 μ. Στο άνω μέρος της πλάκας της στήλης εγχάρακτη δίστιχη επιγραφή:

ΣΩΣΙΒΙΟΣ
ΑΘΗΝΑΙΟΣ.

Ανήκε σε θανόντα Αθηναίο που κατοικούσε στη Σάμο και κατασκευάστηκε κατά τα αττικά πρότυπα. Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 2631).

2. Τμήμα αρχαίου μαρμάρινου αγαλματιδίου γυναικείας μορφής, που σώζει το εφηβαίο, τους γλουτούς και τμήμα των μηρών, σωζ. ύψ. 11,90 μ., παρέδωσε ο κάτοικος Μυτιληνιών Σάμου Σ. Διακοδημητρίου (αριθ. κατ. γλυπτών Πυθαγορείου Μ 681).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΣΑΜΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Ηραίου

Την άνοιξη άρχισαν οι εργασίες ανάδειξης-διαμόρφωσης του Αρχαιολογικού Χώρου του Ηραίου με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ. Τα αποτελέσματα της πρώτης φάσης του έργου, που περιλαμβάνει εκτεταμένους καθαρισμούς και αποψίλωση του χώρου, ήταν εντυπωσιακά, καθώς αποκαλύφθηκαν όλα τα μνημεία του Ιερού, που είχαν ανασκαφεί, αλλά ήταν θαμμένα μέσα στα καλάμια και στα πανύψηλα βάτα. Μεταξύ των έργων που έχουν προγραμματιστεί να γίνουν είναι η μεταφορά της εισόδου στην ανατολική πλευρά του Ιερού, όπου το Πρόπυλο, η ανέγερση νέου εκδοτηρίου-πωλητηρίου, η δημιουργία διαδρόμων επισκεπτών, η διαμόρφωση του παλαιού Εφορείου σε χώρο φωτογραφικής έκθεσης και πληροφόρησης, η τοποθέτηση ενημερωτικών πανακίδων σε κάθε μνημείο.

ΙΚΑΡΙΑ

Δράκανο

Αρχαία ακρόπολη

Την άνοιξη άρχισαν οι εργασίες ανάδειξης του αρχαίου οχυρωματικού έργου με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ. Στόχος του έργου είναι η στερέωση-αναστήλωση του κυκλικού πύργου, σωζ. ύψ. 11,50 μ., που δεσπόζει στο ομώνυμο ακρωτήριο. Με τους εκτεταμένους καθαρισμούς και την αποψίλωση μεγάλου τμήματος της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν τμήματα του αρχαίου τείχους, καθώς και τετράγωνοι πύργοι του.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Άνω πόλη - δημόσιο κτιριακό συγκρότημα «ανακτορικού» τύπου

Συνεχίστηκαν και το 2001 οι εργασίες στο μεγάλο κτιριακό συγκρότημα στις υπώρειες της Αμπέλου, προς Β. του οικισμού του Πυθαγορείου, στην περιοχή της άνω πόλης της αρχαίας Σάμου[42]. Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε κατά μήκος και προς Β. του μεγάλου αναλημματικού τοίχου, κυρίως στο χώρο ανατολικά από τα δύο κύρια δωμάτια με τα ψηφιδωτά δάπεδα, όπου η ύπαρξη τμήματος τοιχογραφίας, η οποία φαινόταν να προχωρεί εγκάρσια στην παρειά του σκάμματος, αποτελούσε σαφή ένδειξη για την ύπαρξη χώρων προς Β. των ήδη γνωστών, και μάλιστα χώρων διατεταγμένων σε κλιμακωτά επίπεδα.

Αποκαλύφθηκε μεγάλη αψιδωτή κόγχη διακοσμημένη με την τοιχογραφία που αναφέραμε παραπάνω και από την οποία διακρίνεται προς το παρόν μόνο κίτρινη οριζόντια ταινία προς το δάπεδό της. Η κόγχη θα πρέπει χρονικά να ανήκει στην εκτεταμένη επισκευή και

42. Β. Γιαννούλη, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 799-803. Βλ. επίσης, η ίδια, Αρχαία Σάμος: η περιοχή της άνω πόλης. Στοιχεία τοπογραφίας και η συνέχεια του Ευπαλινείου υδραγωγείου, *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), σ. 7-77, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία, και Ανασκαφή κτηριακού συγκροτήματος «ανακτορικού τύπου» στο Πυθαγόρειο Σάμου, Περιοδικό «*Πεμπτουσία*», τ. 1 (Δεκέμβριος 1999), σ. 68-77.

ανακατασκευή του συγκροτήματος που έγινε, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, κατά τον 1ο αι. μ.Χ. Σε μεταγενέστερους χρόνους η κόγχη κατεδαφίστηκε μερικά και σχηματίστηκε τετράπλευρος χώρος, που αποτελεί πιθανώς μέρος λουτρικής εγκατάστασης με υπόκαυστα και μεγάλη κτιστή δεξαμενή, λείψανα του κονιάματος της οποίας μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε τις μεγάλες διαστάσεις της (Πίν. 11 δ).

Στην επίχωση της αψίδας και του τετράπλευρου χώρου στα ανατολικά της βρέθηκε πλήθος έγχρωμων κονιαμάτων και ανάγλυφων ζωγραφισμένων κυματίων, που ανήκουν προφανώς στη διακόσμηση των τοίχων των ανώτερων επιπέδων του κτιρίου. Γύψινο επίκρανο παραστάδας, μικρών διαστάσεων, με ανάγλυφο κυμάτιο που βρέθηκε στον ίδιο χώρο, επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση[43].

Η συνέχιση των εργασιών καθαρισμού προς Β. της αψίδας είχε εξίσου σημαντικά αποτελέσματα. Αποκαλύφθηκε μέρος δύο, τουλάχιστον, υπερκείμενων ορόφων του συγκροτήματος, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις εκτείνονται καθ' όλο το μήκος προς Β. και πίσω από τα δύο κύρια δωμάτια (ανδρώνα και αίθουσα συμποσίων) με τα ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία έτσι ανήκουν στο τρίτο επίπεδο του κτιρίου, ενώ σε ένα τέταρτο, κατώτερο επίπεδο ανήκουν οι δεξαμενές στο νότιο τμήμα του χώρου. Η υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο επιπέδων του κτιρίου είναι 2,30 μ. περίπου και η κατηφορική επίχωση δυσκόλεψε αρκετά την ανασκαφή. Οι τοίχοι των υπερκείμενων ορόφων θεμελιώθηκαν στο φυσικό μαλακό κοκκινόβραχο, στον οποίο σώζονται επίσης ίχνη πεσσών και κοιλώματα για την τοποθέτηση κιόνων για τη στέγαση των ορόφων (Πίν. 11 ε). Σύστημα αγωγών παροχής και αποχέτευσης ιδιαίτερα περίπλοκο και προσεγμένης κατασκευής – αρκεί να σημειωθεί η αποκάλυψη αγωγού με ψηφιδωτό δάπεδο (Πίν. 11 στ) – εξυπηρετούσε τους ορόφους και οδηγεί στην υπόθεση της πιθανής ύπαρξης διακοσμητικών πιδάκων (συντριβάνια) στους κύριους χώρους και στο αίθριο.

Εξάλλου στο χώρο ανάμεσα στο μεγάλο αναλημματικό τοίχο και την αψίδα, κάτω από το φυσικό μαλακό βραχισμό, αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια της σήραγγας, μέσα στην οποία διερχόταν ο εντός της πόλης αγωγός του αρχαϊκού (Ευπαλινείου) υδραγωγείου (Πίν. 11 ζ). Τμήμα του είχε, επίσης, αποκαλυφθεί κατά την έρευνα του 1994 στο χώρο προς Β. της αίθουσας συμποσίων του συγκροτήματος και άλλαξε ριζικά τις μέχρι τότε θεωρίες για το μήκος, την πορεία και τη δομή του υδρευτικού συστήματος της αρχαίας Σάμου[44]. Η πρόσφατη επιβεβαίωση της προς Α. συνέχειάς του αποτελεί την αναμφισβήτητη απόδειξη των υποθέσεών μας για τη συνέχιση του εντός της πόλης αγωγού του Ευπαλινείου μέχρι το κέντρο του οικιστικού ιστού της αρχαίας Σάμου και την Αγορά.

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο τρίτο επίπεδο του συγκροτήματος έφερε στο φως τα θεμέλια τριών τετράπλευρων χώρων, καθώς και ενός υπογείου, των οποίων το βόρειο πέρας παραμένει κάτω από το δρόμο Πυθαγορείου - Σπηλιανής. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παραμένει άγνωστο, προς το παρόν, αν και πώς συνδέονταν οι χώροι του ανώτερου επιπέδου με το κυρίως κτίριο, πιθανότατα με κλιμακοστάσιο που ίσως υπήρχε στο στενόμακρο δωμάτιο πίσω από το «μικρό» ανδρώνα. Δεν θα πρέπει, τέλος, να αποκλειστεί η περίπτωση ότι οι νέοι χώροι που αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του συγκροτήματος, ανήκουν σε ανεξάρτητο, προγενέστερο κτίριο και συνεπώς ο «διάδρομος» μεταξύ του συγκροτήματος και του νέου κτιρίου θα πρέπει ίσως να ταυτίζεται με μία από τις οδούς της άνω πόλης.

Το γεγονός ότι το χαμηλότερο στρώμα της θεμελίωσης σε όλους τους χώρους έφερε στο φως πολλά όστρακα μέσης-υστεροαρχαϊκής, αλλά και κλασικής κεραμικής, ακριβώς επάνω από το φυσικό βράχο, αποτελεί τεκμήριο ότι οι χώροι κτίστηκαν εκείνη την περίοδο. Στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης των δωματίων η κεραμική είναι μέσο-υστεροελληνιστική, με πολλά όστρακα ανάγλυφων σκύφων τοπικών εργαστηρίων, «Δυτικής Κλιτύος», αγνύθες, ειδώλια, και πλήθος οστράκων χρηστικής κεραμικής. Στην επίχωση του χώρου 2 βρέθηκαν νομίσματα του Πτολεμαίου IV Φιλοπάτορος. Δεν υπάρχουν ευρήματα που να χρονολογούνται – τουλάχιστον σε αυτό τον τομέα – υστερότερα των αρχών του 1ου αι. π.Χ. Ο υπόγειος-ημιυπόγειος χώρος Χ2 πρέπει να ήταν αποθηκευτικός ή ακόμα πιθανότερο να αχρηστεύθηκε κατά το 2ο αι. π.Χ. με μπάζα και διάφορα οικοδομικά υλικά.

Όλοι οι χώροι του ανώτερου επιπέδου του δημόσιου κτιρίου, στη βορειοανατολική άκρη του περιφραγμένου χώρου, παρουσιάζουν επιμελημένη τοιχοδομία, που σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου, από πλακοειδείς λίθους, και

43. Ο καθαρισμός και η συντήρηση του πλήθους των τμημάτων τοιχογραφιών, οι οποίες φαίνεται σε πρώτη εκτίμηση να ανήκουν στο 1ο «πομπηιανό στυλ», που προγραμματίζεται για το άμεσο μέλλον, είναι βέβαιο ότι θα δώσει λαμπρά δείγματα της ζωγραφικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης του κτιρίου, ενώ η επιβεβαίωση της χρονολόγησης κρίνεται σημαντικότατη για τα μέχρι τώρα δεδομένα στον αιγαιακό χώρο, αφού λίγα σποραδικά παραδείγματα αυτής της τεχνοτροπίας είναι μέχρι σήμερα γνωστά στην περιοχή του Αιγαίου, κυρίως από τη Δήλο.

44. V. Giannouli, Neue Befunde zur Wasserversorgung der archaischen Stadt Samos, *AA* 1996, σ. 247-257.

πιθανότατα είχαν αποθηκευτική χρήση ή επιχώσθηκαν με μπάζα και κεραμικό υλικό στα ελληνιστικά χρόνια και αχρηστεύτηκαν. Αυτό συνάγεται από το βάθος των χώρων, αλλά και από το πλήθος της κεραμικής και των οστράκων της επίχωσης, όπου αναγνωρίζονται όλα τα σχήματα επιτραπέζιων αγγείων, αλλά και αποθηκευτικών και μαγειρικών σκευών, όπως λοπάδες, χύτρες, αμφορείς, λέβητες, πώματα, κυάθια κ.ά. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των αγνύθων και των ενσφράγιστων λαβών – κυρίως ροδιακών και κνιδιακών αμφορέων.

Το ότι οι χώροι αυτοί ήταν υπόγειοι ή ημιυπόγειοι συμπεραίνεται από το γεγονός ότι το δάπεδό τους βρίσκεται τουλάχιστον 1,50 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του δεύτερου αγωγού ύδρευσης, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, και του επιπέδου των θεμελίων των υπόλοιπων χώρων του δεύτερου «ορόφου», στο ίδιο βάθος περίπου με τη σήραγγα του Ευπαλινείου. Μελλοντικές ανασκαφές βόρεια του δρόμου του Ευπαλινείου ίσως διευκρινίσουν την άμεση σχέση του κτιρίου με τα Ιερά της Κυβέλης που βρίσκονται λίγα μέτρα πιο ψηλά από την ανασκαφή.

Οι φετινές ανασκαφές κατέδειξαν, επίσης, ότι ακριβώς επάνω από το μεγάλο αναλημματικό τοίχο, παράλληλα με αυτόν και νότια των θεμελίων των χώρων που αποκαλύφθηκαν, σε «διάδρομο», πλ. 1 μ. περίπου, περνούσαν μεγάλοι αγωγοί του υδρευτικού συστήματος της πόλης. Είναι φανερή η προσπάθεια που έχει γίνει, ώστε σε αυτό ακριβώς το σημείο να συλλέγονται τα νερά από τα πρανή και να διοχετεύονται πίσω και παράλληλα με το μεγάλο αναλημματικό τοίχο, ώστε να αποφεύγονται οι ωθήσεις προς αυτόν.

Εκτός από τη σήραγγα του εντός της πόλης αγωγού του Ευπαλινείου υδραγωγείου, εφέτος αποκαλύφθηκε επάνω στο φυσικό βραχισμό ένας δεύτερος, υπέργειος αγωγός 1, ομοίως με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένος με μεγάλους πηλοσωλήνες και ορύγματα σιφωνισμού, του οποίου τμήματα ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές προς Β. του συγκροτήματος τα τρία τελευταία χρόνια[45]. Ο αγωγός 1 πιθανότατα εξυπηρετούσε και τις ανάγκες της ελληνιστικής φάσης του δημόσιου κτιρίου, αφού βρισκόταν στο επίπεδο των θεμελίων του δεύτερου ορόφου.

Με τις φετινές ανασκαφές εξάλλου ήλθε στο φως ένας δεύτερος πήλινος αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος συναντούσε τον προηγούμενο, κεντρικό αγωγό και διοχέτευε σε αυτόν το νερό της πλαγιάς. Ο αγωγός αυτός ίσως να έχει σχέση με τον άγνωστο μέχρι στιγμής μεγάλο αγωγό, τον οποίο εντοπίσαμε στις υπώρειες του βουνού της Σπηλιανής, επάνω από την ανασκαφή, με τοιχώματα λαξευμένα στο φυσικό βραχισμό και κατεύθυνση από Δ. προς Α. Ο νέος αυτός αγωγός φαίνεται ότι διέσχιζε την κλιτύ σε όλο τον κατά μήκος άξονά της, παράλληλα και σε μικρή σχετικά απόσταση από το μεγάλο αγωγό του Ευπαλινείου. Δύο τμήματά του έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί – το ένα αμέσως ανατολικά από τη νότια είσοδο του Ευπαλινείου ορύγματος και το δεύτερο, το προαναφερθέν, λίγα μέτρα προς Β. του δημόσιου κτιρίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο νέος αγωγός ήταν μέχρι στιγμής σχεδόν άγνωστος και η μελέτη του θα δώσει νέα ενδιαφέροντα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας Σάμου – ίσως ένα νέο υδρευτικό σύστημα.

Ο αγωγός 2 περνούσε κάτω από τα θεμέλια του χώρου του δεύτερου ορόφου του δημόσιου κτιρίου δημιουργώντας πολλά ερωτήματα, μια και η ύπαρξη ενός τόσο μεγάλου αγωγού σε ψηλότερο επίπεδο από εκείνο του Ευπαλινείου ήταν μέχρι τώρα εντελώς άγνωστη. Η παρουσία όμως του σύγχρονου δρόμου, κάτω από τον οποίο εισχωρεί ο αγωγός 2, εμποδίζει την περαιτέρω έρευνα. Ενδιαφέρον θα είχε η πραγματοποίηση μελλοντικών τομών βόρεια της επαρχιακής οδού Πυθαγορείου - Σπηλιανής.

Περιοχή Μαυρατζαίων, θέση Παπαευαγγελινού

Το 1987-1988 στη θέση αυτή είχε γίνει σωστική ανασκαφική έρευνα, μετά από έργα του στρατού που είχαν φέρει στο φως τρεις πώρινες σαρκοφάγους με απλό αετωματικό κάλυμμα (Πίν. 12 α)[46]. Η ερυθρόμορφη κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό και γύρω τους χρονολογήθηκε περίπου στο 480-460 π.Χ.[47]. Η ανασκαφή, που δεν ολοκληρώθηκε, είχε αποκαλύψει τότε εκτός από τις σαρκοφάγους, μεταγενέστερους «καλυβίτες» και λακκοειδείς τάφους στα δυτικά τους.

Η πυρκαγιά του 2000 που έπληξε τη Σάμο, αποψίλωσε εντελώς το πυκνό πευκοδάσος που είχε δυσκολέψει τις τότε έρευνες, κι έφερε παράλληλα στο φως νέο κιβωτιόσχημο τάφο, σε απόσταση 15 μ. περίπου ΒΔ. των ήδη γνωστών σαρκοφάγων και με πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις (Πίν. 12 β). Τα τοιχώματά του είχαν επένδυση από μεγάλους, θαυμάσια δουλεμένους, ορθογώνιους πωρόλιθους και το ίδιο προσεγμένης κατασκευής ήταν

45. Στον αγωγό αυτό φαίνεται να ανήκει και το τμήμα που είχε βρεθεί κατά την ανασκαφή του 1994, σε άμεση γειτνίαση με το φρεάτιο καθαρισμού της σήραγγας του αρχαϊκού υδραγωγείου, βλ. Giannouli, ό.π., σ. 251.

46. Β. Γιαννούλη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 486-490, Πίν. 289β-292.

47. Η μελέτη των ευρημάτων πρόκειται να ολοκληρωθεί σύντομα από την υπογράφουσα.

και οι τρεις καλυπτήριες πλάκες που έφραζαν τον τάφο. Μικρή ανασκαφική έρευνα[48] που έγινε το 2000-2001 με σκοπό τον καθαρισμό του τάφου, δεν έδωσε κινητά ευρήματα εφόσον ήταν προφανώς συλημένος.

Στην ίδια περιοχή, δυτικά από τις σαρκοφάγους και νοτιοδυτικά από το νέο μεγάλο κιβωτιόσχημο τάφο, κλείνοντας την περίμετρο ενός νοητού τριγώνου, εντοπίστηκε λιθοσωρός καθαρός από κεραμίδια ή άλλη νεότερη επίχωση, καλυμμένος μέχρι πριν από την πυρκαγιά από μεγάλο πουρνάρι. Είναι γνωστό ότι το χώμα με το οποίο καλύπτονταν οι λιθοσωροί των τύμβων, παρασύρεται με την πάροδο των ετών, οι δε πέτρες συγκρατήθηκαν βέβαια από τις ρίζες του πουρναριού, οπότε είναι πιθανό να πρόκειται για αρχαίο τύμβο.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι αυτά τα σποραδικά μέχρι τώρα ευρήματα θα πρέπει να ανήκουν σε αρκετά εκτεταμένο νεκροταφείο των αρχών του 5ου αι. π.Χ. με διάρκεια λειτουργίας άγνωστη προς το παρόν και η συστηματική έρευνα του χώρου είναι βέβαιο ότι θα συμπληρώσει με νέα στοιχεία τα ιστορικά δεδομένα της Σάμου κατά την περίοδο κυρίως των αθηναϊκών κληρουχιών, δεδομένου κυρίως ότι η κεραμική που βρέθηκε στις σαρκοφάγους, είναι στην πλειονότητά της εισηγμένη από αττικά εργαστήρια.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Περιοχή Μαυρατζαίων

Με την ευκαιρία της ανασκαφής στη θέση Παπαευαγγελινού πραγματοποιήθηκαν περιοδείες στη γύρω περιοχή, στην προσπάθειά μας κυρίως να ανακαλύψουμε λείψανα αγροικιών Αθηναίων κληρούχων που θα δικαιολογούσαν την ύπαρξη νεκροταφείου στην περιοχή, οι οποίες έδωσαν σημαντικά αποτελέσματα.

1. Στη βόρεια πλευρά της επαρχιακής οδού από Χώρα προς Μαυρατζαίους, όπου είχαν γίνει προφανώς εργασίες διάνοιξης του δρόμου, εντοπίστηκαν τα ερείπια μεγάλου κτιρίου, πιθανώς των ρωμαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούν τα ευδιάκριτα λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου, που εισχωρεί στα χαμηλά πρανή του δρόμου. Διακρίνεται, επίσης, αψιδωτή κόγχη με ψηφιδωτό δάπεδο πολύ καλής ποιότητας.

2. Στα δυτικά του χώρου των σαρκοφάγων και σε απόσταση περίπου 200-300 μ. εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεγάλου συγκροτήματος, πιθανώς μιας από τις αγροικίες, οι οποίες είναι ήδη γνωστό ότι υπήρχαν στο νησί[49]. Ορατά προς το παρόν είναι τμήματα τοίχων, σε μερικούς από τους οποίους φαίνονται τα ανοίγματα εισόδου, κατώφλια που σώζουν τους τόρμους για τις στρόφιγγες των θυροφύλλων και θαυμάσια πελεκημένοι γωνιόλιθοι, που προφανώς ανήκαν σε παραστάδες. Μελλοντική έρευνα είναι βέβαιο ότι θα τεκμηριώσει τις πρώτες μας υποθέσεις.

3. Σε μικρή απόσταση προς Β. του νεκροταφείου Παπαευαγγελινού διέρχεται ως γνωστόν το ρωμαϊκό υδραγωγείο, το οποίο έφερνε νερό στην αρχαία Σάμο από το νοτιοδυτικό τμήμα της μεγάλης οροσειράς της Αμπέλου. Στην προσπάθειά μας να ακολουθήσουμε την πορεία του προς Δ. του νεκροταφείου, ανακαλύφθηκε δεύτερο τμήμα του (Πίν. 12 γ), σε παράλληλη πορεία με το ήδη γνωστό, με το οποίο ενωνόταν σε κάποιο σημείο, στοιχείο άγνωστο μέχρι τότε για το μεγάλο αυτό έργο[50]. Τέλος, αξιοσημείωτο δεδομένο για τη μελέτη του έργου αποτελεί η ύπαρξη διπλού (Πίν. 12 δ) και τριπλού πυθμένα στο ανοιχτό αυλάκι ροής της υδρογέφυρας, την οποία διαπιστώσαμε σε μερικά σημεία της, οφειλόμενη προφανώς σε διαδοχικές επισκευές λόγω καταστροφής ή απόφραξης του αρχικού πυθμένα ή και για τη διόρθωση της κλίσης ροής του νερού.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Άνω πόλη - δημόσιο κτιριακό συγκρότημα «ανακτορικού» τύπου

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο προς Β. και Α. των κύριων δωματίων του δημόσιου κτιρίου,

48. Ο αγρός στον οποίο βρίσκεται το νεκροταφείο, χρησιμοποιείται από το στρατό και δεν ήταν δυνατή η συνέχιση της έρευνας. Στην ανασκαφή βοήθησαν οι αρχαιολόγοι Ν. Παπανδρέου και Στ. Λαδικού.

49. Μια τέτοια μεγάλη αγροικία έχει αποκαλυφθεί στην περιοχή Κεραμιδιάς Μαυρατζαίων, αλλά δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή της, βλ. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 341-342, Σχέδ. 1.

50. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο δεν έχει ακόμα ερευνηθεί και μελετηθεί αρχαιολογικά, αλλά μεγάλο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση αποτελεί η συστηματική αποτύπωση και η τεχνική μελέτη που ολοκληρώθηκε πρόσφατα από το σάμιο φιλάρχαιο πολιτικό μηχανικό Τ. Δημητρίου, βλ. Τ. Δημητρίου, *Το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Σάμου*, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 68 (εικ. 58-59), 88, 167-172, σχέδ. 11-12 για τη «διπλή» υδρογέφυρα της περιοχής Παπαευαγγελινού.

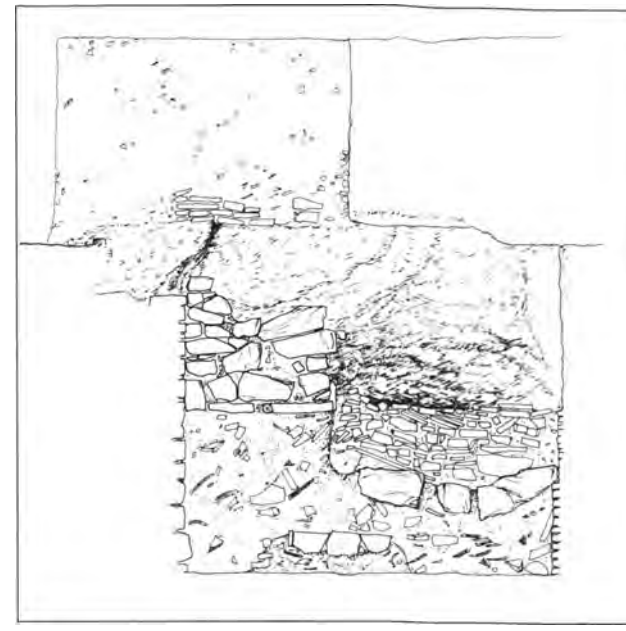
όπου το 2001 είχαν έλθει στο φως τρεις, τουλάχιστον, μεγάλοι χώροι[51].

Χώρος 3

Ο χώρος 3/2002 (Πίν. 12 ε) ορίζεται ανατολικά από τον τοίχο Τ4, εξαιρετικά επιμελούς κατασκευής, με λεπτούς πλακοειδείς λίθους, αριστοτεχνικά δομημένους (Πίν. 12 στ), δυτικά από τον τοίχο Τ6, ο οποίος αντίθετα από τον Τ4 φαίνεται πρόχειρης και αμελούς κατασκευής και δίνει την εντύπωση μάλλον μεγάλου θεμελίου τοίχου, νότια από τη συνέχεια του μεγάλου τοίχου Τ5, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα, και βόρεια από την παρειά του σκάμματος, επάνω από την οποία διέρχεται η επαρχιακή οδός Πυθαγορείου - Σπηλιανής. Στο φυσικό βραχισμό που εκτείνεται καθ' όλο το μήκος της βόρειας παρειάς του σκάμματος, ήλθε στο φως βαθύ σπήλαιο, σκαλισμένο στο βράχο μεταξύ των τοίχων Τ6 και Τ4 (Σχέδ. 10). Τοίχος κατασκευασμένος με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα και κατεύθυνση Δ.-Α., ο Τ10 φαίνεται ότι έφραζε κατά κάποιον τρόπο το άνοιγμα του σπηλαίου. Νότια του Τ10 βρέθηκε κατεστραμμένος τοίχος Τ11, προφανώς αρχαιότερος του Τ6, αφού τα θεμέλια του τελευταίου ακουμπούν επάνω του. Ο Τ11, μήκ. 2,32 μ., εφάπτεται στο χείλος του σπηλαίου, έχει ομοίως κατεύθυνση Δ.-Α. και το χτίσιμό του είναι αρκετά πρόχειρο, δίνοντας την εντύπωση ότι πιθανότατα κατασκευάστηκε για να φράξει το στόμιο της σπηλιάς-κρήνης(;), ενώ ο Τ10 έφραζε σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο το στόμιό της. Η όλη διαμόρφωση του βράχου είναι πολύ ενδιαφέρουσα και δίνει την εντύπωση φυσικής αρχαϊκής κρήνης, ενώ ο βράχος έχει διαμορφωθεί περαιτέρω με λάξευση.

Σε βάθος 3,70 μ. από το ΣΣ, εμπρός από το σπήλαιο ήλθε στο φως ορθογώνια τετράπλευρη κατασκευή με μορφή βωμού-εσχάρας, διαστ. 0,61×0,44 μ., κατασκευασμένη από έντεκα λεπτούς ασβεστολιθικούς πλακοειδείς λίθους, ύψ. μόλις 0,13 μ., τοποθετημένους σε παράταξη κάθετα στο χώμα, σχηματίζοντας με αυτό τον τρόπο τετράπλευρο, μέσα στο οποίο βρέθηκε παχύ στρώμα στάχτης ανακατεμένο με χώμα και όστρακα χονδροειδούς κεραμικής. Το ύψος της εσχάρας είναι μόλις 0,25 μ. από το φυσικό έδαφος, μολονότι δεν εδράζεται απευθείας επάνω του, αλλά σε λεπτό (πάχ. 0,10 μ.) στρώμα πατημένου χώματος.

Η παρουσία του βωμού-εσχάρας συνδέεται και είναι σίγουρα σύγχρονη με την εκτεταμένη λάξευση του φυσικού βραχισμού, με την οποία διαμορφώθηκε η είσοδος

Σχέδ. 10. Σάμος. Πυθαγόρειο. Άνω πόλη - Δημόσιο κτίριο. Όψη της βόρειας παρειάς του χώρου 3 με το «ιερό σπήλαιο».

σε σπηλαίο ή – πιθανότατα – σε φυσική πηγή. Το ότι δεν πρόκειται για απλή οικιακή εστία αλλά για βωμό ιερού, και μάλιστα αρχαϊκού, γίνεται σαφές από το πλήθος των εξαιρετικών ευρημάτων (ειδώλια γυναικείας θεότητας, μελανόμορφη κεραμική, περόνες κλπ.), που βρέθηκαν σε όλο το χώρο 3. Ας σημειωθεί ότι τα ευρήματα στο χώρο αυτό, από πρόχειρες παρατηρήσεις της κεραμικής κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου μέχρι και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικοί είναι, επίσης, οι δύο ογκώδεις λίθοι, που βρέθηκαν βόρεια της εσχάρας, οι οποίοι θυμίζουν «τράπεζες» όπου εναπόθεταν οι αναθέτες τις προσφορές. Ο χώρος 3 είχε καλυφθεί από υστεροαρχαϊκό στρώμα καταστροφής, στο οποίο αφθονούσαν κατεστραμμένα δομικά υλικά και συνεπώς αποτελεί «κλειστό» σύνολο, ασφαλώς χρονολογημένο. Η συνέχιση της ανασκαφής στο εσωτερικό του σπηλαίου θα επιτρέψει πιθανόν την ταύτιση του ιερού με τη λατρεία κάποιας θεότητας, ώστε να ολοκληρωθεί η εικόνα του σημαντικότατου αυτού ευρήματος, δεδομένου ότι όλες οι μέχρι τώρα ενδείξεις και τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στην ταύτισή του με το πρώτο μέχρι στιγμής αποκαλυφθέν «προ-πολυκράτειο» ιερό στο χώρο της αρχαίας Σάμου[52].

51. Βλ. σ. 47-49, στον παρόντα τόμο. Και κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο ανεκτίμητη υπήρξε η συμβολή του αρχαιολόγου Ν. Παπανδρέου, μόνιμου συνεργάτη της ανασκαφής τα τελευταία χρόνια.

52. V. Giannouli - K. Tsakos, Samos antique (Pythagoreion). La ville et le sanctuaire à l'époque hellénistique et au début de l'époque romaine : dé-

Χώρος 2

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του χώρου 2 που είχε αρχίσει πέρυσι[53]. Ο χώρος ορίζεται δυτικά από τον τοίχο Τ8 (μεσοτοιχία με το χώρο 1) και προς Ν. από τον τοίχο Τ5. Αξίζει να αναφερθεί η εξαιρετική κατασκευή αυτού του τελευταίου, «a scacchiera» (πρβλ. τον τοίχο του ιερού στην ακρόπολη της Γόρτυνας), με πλακοειδείς λίθους, οι οποίοι ανά μισό μέτρο εναλλάσσονται με μεγάλους τετράπλευρους παραλληλεπίπεδους κυβόλιθους αλλά και στρογγυλού περιγράμματος όμορφα λαξευμένες πέτρες (Πίν. 13 α). Το εξωτερικό (νότιο) μέτωπο του τοίχου παραμένει ακόμη άσκαφο. Στο μέσον περίπου του ορατού μήκους του τοίχου Τ8 αποκάλυψε θυραίο άνοιγμα επικοινωνίας μεταξύ του δυτικού χώρου 1 και του ανατολικού 2, αχρηστευμένο και σφραγισμένο με τοιχοποιία. Το θυραίο άνοιγμα είχε αρχικά – όπως φαίνεται από τις «ραφές» στον τοίχο – πλάτος 0,92 και απείχε 1,70 μ. από τον τοίχο Τ5. Η επίχωση είναι μεσοελληνιστική, όπως είχαμε διαπιστώσει και πέρυσι, με όστρακα από μεγαρικούς σκύφους δηλιακών εργαστηρίων (εργαστήρια του Μονογράμματος και του Μενεμάχου), με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, και ενδιαφέροντα όστρακα χονδροειδών αγγείων τοπικών εργαστηρίων. Επίσης, μικροσκοπικά βοτσαλάκια – ίσως από χαλασμένο δάπεδο ή ψηφιδωτό –, καθώς και ασβεστολιθικής σύστασης πέτρωμα πολύ εύθρυπτο. Από τα πολυάριθμα ευρήματα στο χώρο αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά μεγάλα τεμάχια επιδαπέδιων και επιτοίχιων ψηφιδωτών και κεραμίδες στέγης – υλικό το οποίο πιθανότατα είχε καταρρεύσει από το δεύτερο όροφο του κτιρίου –, καθώς επίσης και άφθονο οικοδομικό υλικό και όστρακα κεραμικής.

Προς τη βορειοανατολική γωνία του χώρου 2 βρέθηκε τοίχος Τ9, ο οποίος είναι ο μοναδικός μέχρι στιγμής σε όλο το συγκρότημα που παρουσιάζει κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Ο καθαρισμός της δυτικής παρειάς του επιβεβαίωσε ότι ο Τ9 αποτελεί επένδυση του φυσικού βράχου και πιθανότατα σε αυτό οφείλεται η ασυνήθιστη κατεύθυνσή του σε σχέση με τους υπόλοιπους τοίχους του συγκροτήματος. Ο τοίχος Τ9 έχει αποκαλυφθεί ως τώρα σε μήκος 2,20 μ. και είναι εξαιρετικής κατασκευής, δομημένος με λεπτούς πλακοειδείς λίθους (μήκ. 0,15-0,20, πλ. 0,04-0,05 μ.) και χώμα (Πίν. 13 β).

Αν και η ανασκαφή του χώρου 2 απέχει πολύ από το να θεωρηθεί τελειωμένη, θα πρέπει συνοψίζοντας να πούμε ότι οι χώροι 1 και 2 κατά την αρχαϊκή εποχή χρησιμοποιήθηκαν ως υπόγειοι ή ημιυπόγειοι λατρευτικοί χώροι, στους οποίους βασικό ρόλο έπαιζε η παρουσία φυσικών πηγών και νερού από τις υπώρειες του βουνού της Σπηλιανής. Ενώ ο χώρος 3 ήταν σε χρήση μέχρι και τα υστεροαρχαϊκά χρόνια, οι Χ1 και Χ2 – επίσης αρχαϊκοί – χρησιμοποιήθηκαν, αφού σφραγίστηκαν τα θυραία ανοίγματα επικοινωνίας τους, μέχρι και τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., ως αποθηκευτικοί ή εργαστηριακοί ή ακόμα και σαν δεξαμενές νερού. Η παρουσία της μικρής θέρμης, νότια των χώρων Χ1, Χ2 και Χ3 και του μεγάλου αναλημματικού, αποτελεί απόδειξη συνέχειας της χρήσης του ιερού με άλλη μορφή και στα υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, όπως είναι συνηθισμένο με τις λατρείες τις σχετιζόμενες με υπόγεια νερά και κρήνες. Η ανασκαφή νότια των χώρων Χ1, Χ2, Χ3, όπου περνάει μεγάλος πήλινος αγωγός ύδρευσης, θα διευκρινίσει τη σχέση που υπήρχε μεταξύ του εντός της πόλης, λαξευμένου στο βράχο, υπόγειου αγωγού του Ευπαλινείου υδραγωγείου και των χώρων αυτών, που όμως είναι αρχαιότεροι από την κατασκευή του ορύγματος, και θα βοηθήσει πιθανώς στην ακριβή χρονολόγηση του ίδιου του πήλινου αγωγού, ο οποίος θα πρέπει να ανήκει σε άγνωστο μέχρι στιγμής υδρευτικό σύστημα της αρχαίας Σάμου.

Περιοχή Γλυφάδα Πυθαγορείου

Στη δυτική περιοχή της αρχαίας Σάμου (Πυθαγόρειο) έχουν αποκαλυφθεί δύο από τα σημαντικότερα ιερά της πόλης: το Θεσμοφόριο (ιερό Δήμητρας και Κόρης) το 1976[54], το Αρτεμίσιο το 1979[55] – γνωστό από τη διήγηση του Ηροδότου, ενώ μικρά τμήματα του δυτικού ιερού της φρυγικής Μητέρας Θεάς (Κυβέλης) ήταν γνωστά ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα στον ανασκαφέα των αρχαϊκών νεκροπόλεων της αρχαίας Σάμου J. Böhlau[56].

Οι δοκιμαστικές ανασκαφές που έφεραν στο φως τα δύο πρώτα, μολονότι ανεπαρκείς για την πλήρη μελέτη των ιερών, έχουν, ωστόσο, δώσει ικανοποιητικά στοιχεία για τη γενική εικόνα της δομής τους, γεγονός που εκ των πραγμάτων δεν συμβαίνει όσον αφορά το σύνολο των υπαίθριων ιερών της Κυβέλης, τα οποία εξαπλώνονται – εκτός από την περιοχή αμέσως ανατολικά από το δυτικό σκέλος του τείχους – σε όλο το μήκος της πλαγιάς, στις υπώρειες του βουνού Άμπελος, όπου εκτεινόταν η άνω πόλη της αρχαίας Σάμου, οριοθετώντας από Β. την

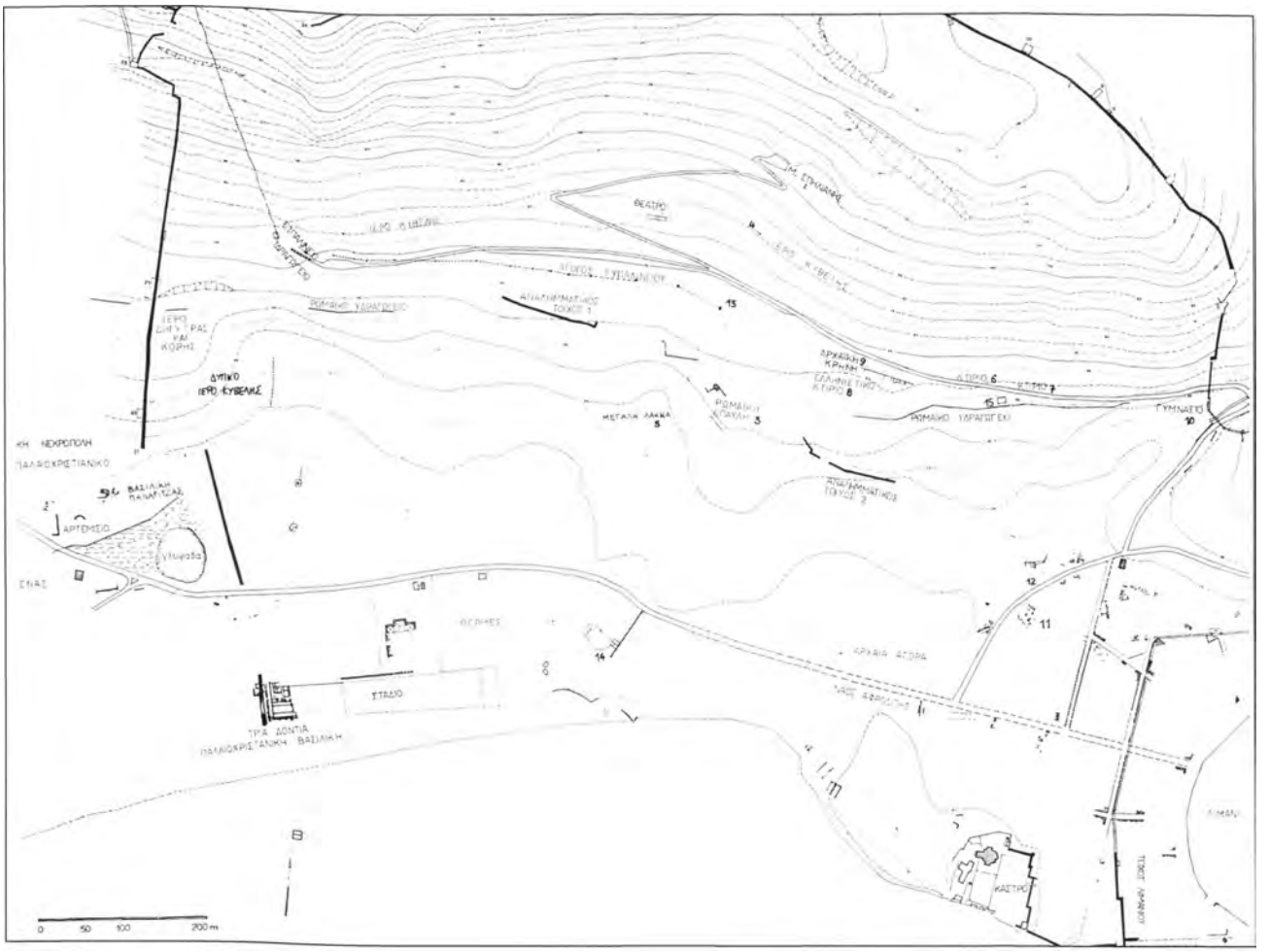
couvertes archéologiques et histoire, *L'Orient Méditerranéen de la mort d'Alexandre au 1er siècle avant notre ère*, Nantes 2003, σ. 149-175.

53. Βλ. υποσημ. 51.

54. K. Tsakos, Stadt und Nekropolen: Samos in der archaischen Epoche (6. Jh.), *Samos - die Kasseler Grabung 1894*, Kassel 1996, σ. 122.

55. Κ. Τσάκος, Ένα ιερό της Αρτέμιδος στη Σάμο, *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 305-318.

56. J. Böhlau, *Aus ionischen und italischen Nekropolen*, Leipzig 1898, σ. 30.

Σχέδ. 11. Σάμος. Πυθαγόρειο. Η περιοχή της αρχαίας πόλης με σημειωμένα τα υπαίθρια ιερά της Κυβέλης.

κατοικημένη περιοχή (Σχέδ. 11)[57]. Τα ιερά αποτελούνται από συστάδες κογχών σκαλισμένων στο σκληρό φυσικό ασβεστολιθικό βραχισμό, στις οποίες τοποθετούνταν ή λαξεύονταν τα αφιερωματικά ανάγλυφα με τις απεικονίσεις της θεάς (Πίν. 13 γ), αφιερωματικές εξέδρες και κλίμακες, από τις οποίες γινόταν η πρόσβαση στα διάφορα επίπεδα του φυσικού βραχισμού[58].

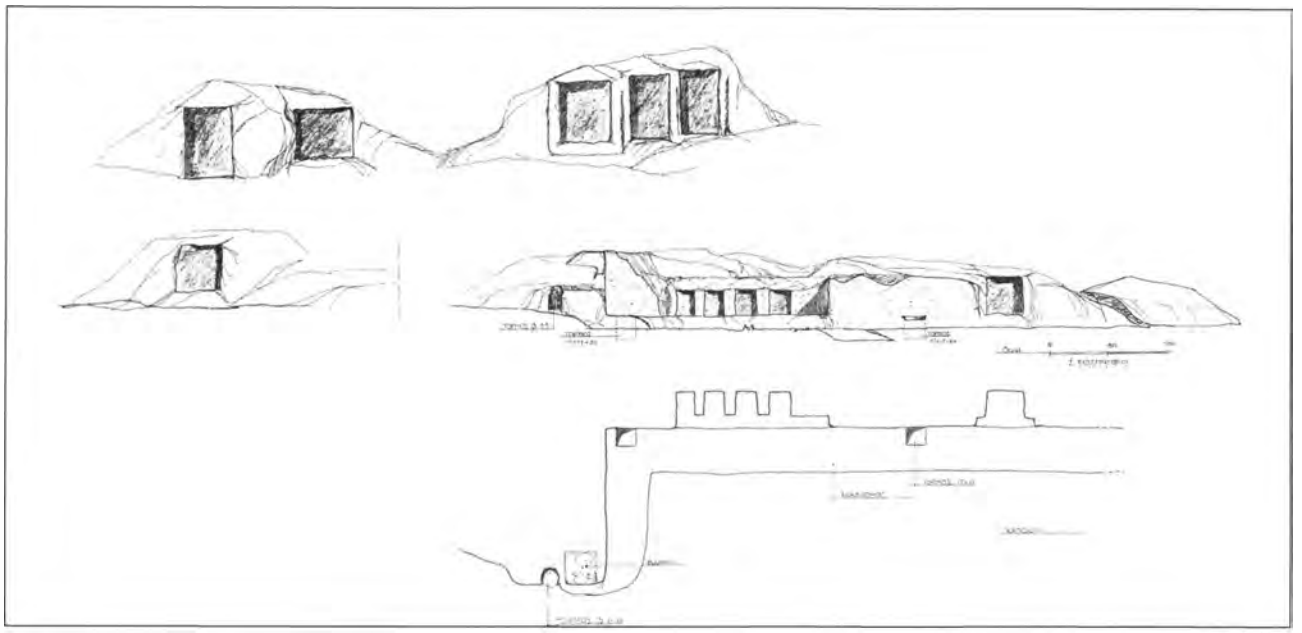
Από το 2000 άρχισε η συστηματική έρευνα της περιοχής με σκοπό τον εντοπισμό όσο το δυνατόν περισσότερων κογχών και, ως επακόλουθο, την κατανόηση της σύνθεσης των ιερών. Οι έρευνες συνοδεύθηκαν από λεπτομερή φωτογράφηση και σχεδιαστική αποτύπωση των κογχών[59]. Συνολικά εντοπίστηκαν πάνω από 120 κόγχες, οι οποίες φαίνεται να κατανέμονται συμβατικά σε τρία ιερά: το δυτικό, το βόρειο (το οποίο αποτελείται από το βορειοδυτικό και το βορειοανατολικό) και το ανατολικό, με δύο μέχρι στιγμής γνωστές κόγχες έξω από την πύλη G του τείχους[60]. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο εντοπισμός συνάντησε μεγάλες δυσκολίες λόγω της πυκνής βλάστησης που δυσχέραινε την έρευνα.

57. Β. Γιαννούλη, Αρχαία Σάμος: η περιοχή της άνω πόλης. Στοιχεία τοπογραφίας και η συνέχεια του Ευπαλινείου υδραγωγείου, *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), σ. 31-33, 54. Η ίδια, Les sanctuaires de Cybèle dans la ville de Samos, *Actes du colloque «Les cultes locaux dans les mondes grec et romain», Lyon 2001*, Paris 2004, σ. 115-128.

58. Παρόμοιου τύπου ιερά βρίθουν στα απέναντι μικρασιατικά παράλια, από όπου και πέρασε η λατρεία της θεάς για να φθάσει στην ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. σχετικά O. Özyigit - A. Erdogan, Les sanctuaires de Phocée à la lumière des dernières fouilles, *Les cultes des cités phocéennes. Actes du colloque international organisé par le Centre Camille-Jullian*, Aix-en-Provence/Marseille 1999, σ. 17-23.

59. Β. Γιαννούλη, Τα υπαίθρια ιερά της Κυβέλης στην Αρχαία Σάμο, περιοδικό *«Πεμπτουσία»*, τ. 12 (Αύγουστος-Νοέμβριος 2003), σ. 86-95.

60. H.J. Kienast, *Die Stadtmauer von Samos*, *Samos* XV, 1978.

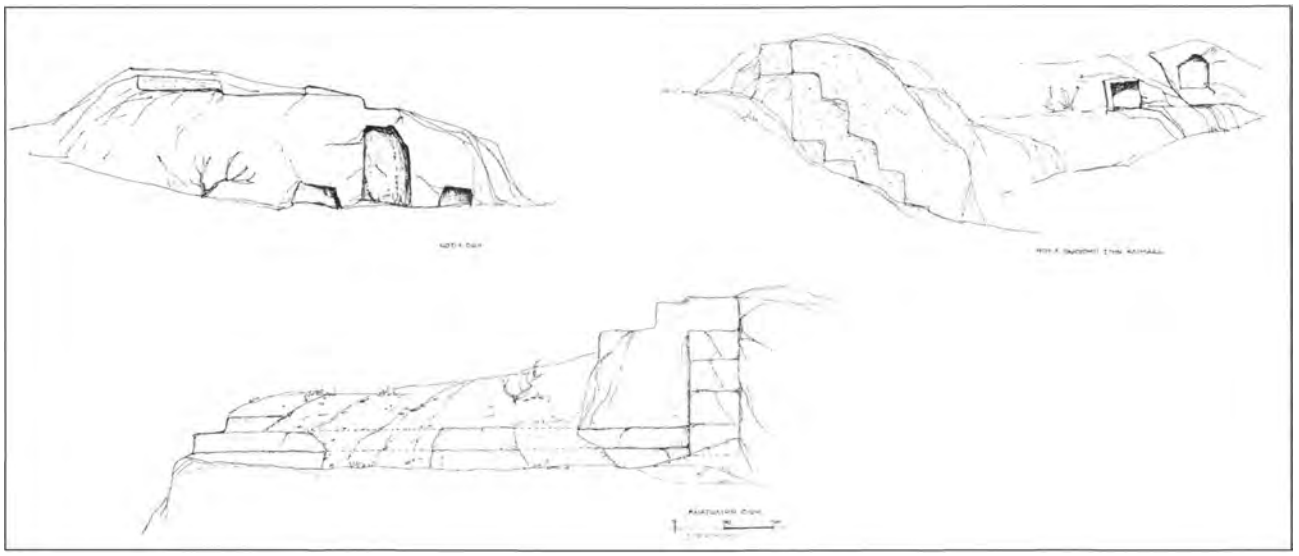
Σχέδ. 12. Σάμος. Πυθαγόρειο. Δυτικό ιερό Κυβέλης. Συστάδες κογχών και κάτοψη της στεγασμένης συστάδας 6.

Στο δυτικό ιερό, κυρίως, η θαμνώδης βλάστηση ήταν τόσο πυκνή ώστε μόνο δύο κόγχες και σποραδικά λαξεύματα στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν, μέχρις ότου η μεγάλη καταστροφική πυρκαγιά που έπληξε τη Σάμο τον Ιούλιο του 2000, άλλαξε με τρόπο δραματικό την κατάσταση, αποψιλώνοντας εντελώς το λόφο του δυτικού ιερού, με αποτέλεσμα να έλθουν στο φως εντυπωσιακά στοιχεία, που το καθιστούν το σημαντικότερο από τα τρία ιερά της Κυβέλης. Για το λόγο αυτό οι συστηματικοί καθαρισμοί που έγιναν κατά τα έτη 2001-2002 με χρηματοδότηση του ΥΠΑΙ επικεντρώθηκαν στο χώρο του[61].

Το λεγόμενο «δυτικό ιερό» βρίσκεται σε απόσταση 40 μ. περίπου ανατολικά από το δυτικό σκέλος του τείχους και καταλαμβάνει όλη την έκταση ενός χαμηλού λόφου ανάμεσα στο χαμηλότερο Αρτεμίσιο, που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του ιερού της Κυβέλης, και το ψηλότερα βρισκόμενο Θεσμοφόριο προς Β. αυτού. Οι κόγχες σχηματίζουν συστάδες (Σχέδ. 12) παραταγμένες κατά διαστήματα σε όλα τα επίπεδα του λόφου, ο οποίος είναι οπωσδήποτε ομαλότερος από την απότομη πλαγιά του ψηλότερου βουνού της Αμπέλου, όπου εξαπλώνεται το βόρειο ιερό. Οι κόγχες είναι στην πλειονότητά τους προσανατολισμένες νότια, νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά και μία προς Β. (η μόνη στο σύνολο των ιερών). Εκτός από το πλήθος των αναθηματικών κογχών αποκαλύφθηκαν κλίμακες που οδηγούσαν στα διάφορα επίπεδα του ιερού, εντυπωσιακότερη από τις οποίες είναι μνημειώδης διπλή κλίμακα που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του χώρου, λατρευτικές ορθογώνιες εξέδρες, βάθρα λαξευμένα στο βράχο για την υποδοχή βωμών, στηλών και αγαλμάτων, δάπεδα και γωνίες χώρων (δωματίων;) λαξευμένα στο φυσικό βραχισμό και λαξευμένος στο βράχο θρόνος(;) κατά το πρότυπο ανάλογων που έχουν βρεθεί στα μικρασιατικά ιερά της θεάς. Όλη η περιοχή του ιερού βρίθει από λαξεύματα και εντορμίες για την υποδοχή πλίνθων αγαλμάτων, αναθηματικών βάθρων και πιθανώς ξύλινων κιόνων, οι οποίοι ίσως υποβάσταζαν προστεγάσματα σε ορισμένες από τις συστάδες των κογχών – υπόθεση για την οποία συνηγορεί και το γεγονός ότι βρέθηκαν αρκετά τμήματα επιχρωματισμένων κεραμίδων στέγης. Εμπρός στις περισσότερες συστάδες σχηματίζεται συνήθως εξέδρα, στην οποία οδηγεί λαξευμένος στο βράχο αναβαθμός (Πίν. 13 δ).

Οι κόγχες στην πλειονότητά τους είναι ναόσχημες, με αέτωμα και πλευρικούς πεσσούς (Πίν. 13 ε) και ορισμένες έχουν μεγάλο σε σχέση με τις διαστάσεις τους βάθος. Σε όλες τις συστάδες είναι παραταγμένες στο ίδιο ύψος και μόνον σε μία, μέχρι στιγμής, ανακαλύφθηκαν κόγχες σε δύο επίπεδα (Πίν. 13 στ). Ορισμένες φαίνονται ιδιαίτερα μικρές για να υποδεχθούν ανάγλυφο, οπότε πρέπει να υποθέσουμε ότι προοριζόταν για την τοποθέτηση μικρών πήλινων ειδωλίων ή ακόμα αναθηματικών επιγραφών. Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών ήλθαν στο φως

61. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος κατά καιρούς οι αρχαιολόγοι Στ. Λαδικού και Ευ. Μανιάτη. Τις ευχαριστώ για την προθυμία και την αποτελεσματική συμβολή τους στην έρευνα του ιερού.

Σχέδ. 13. Σάμος. Πυθαγόρειο. Δυτικό ιερό Κυβέλης. Η μνημειώδης κλίμακα.

πολυάριθμα ειδώλια της θεάς, που ανήκουν σε διάφορους τύπους, γνωστούς στην εικονογραφία της. Αναφέρεται ενδεικτικά ειδώλιο με τη θεά ένθρονη, κρατώντας στο δεξί της χέρι φιάλη και στο αριστερό τύμπανο[62].

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του ιερού ανακαλύφθηκε στο ψηλότερο σημείο του λόφου, σε περίοπτη θέση. Ο βράχος έχει λαξευθεί σε σχήμα μεγάλου καθίσματος, με πλάτη που καταλήγει σε ημικυκλική απόληξη, και τρεις ψηλούς και πλατιούς αναβαθμούς, οι οποίοι είναι φανερό ότι δεν ανήκουν σε κλίμακα. Στο ανατολικό τμήμα του βράχινου όγκου υπάρχουν δύο κόγχες και μία εντορμία, για την υποδοχή πιθανότατα βωμού για την τέλεση θυσιών ή την εναπόθεση προσφορών στη θεά. Ανακαλώντας παρόμοιες κατασκευές από ιερά της Μητέρας θεάς στην απέναντι μικρασιατική ακτή, είναι φανερό ότι κι εδώ πρόκειται για μνημειώδη «θρόνο» της θεάς, ανάλογο με αυτούς που βρέθηκαν π.χ. στη λεγόμενη «πόλη του Μίδα» και στο Kalehisar. Δύο παρόμοιοι, πολύ μικρότεροι βραχώδεις «θρόνοι» εντοπίστηκαν σε δύο ακόμα σημεία στο λόφο του ιερού[63].

Την υπόθεση για την εξαιρετική σημασία του βραχώδους μνημείου στην όλη δομή του δυτικού ιερού ενισχύει μνημειώδης κλίμακα (Σχέδ. 13) που βρέθηκε σε απόσταση 12 μ. περίπου ανατολικά από το «θρόνο» και φαίνεται ότι οδηγούσε στο επίπεδο όπου αυτός βρισκόταν. Εκτός από το εντυπωσιακά μεγάλο πλάτος της, στη βόρεια πλευρά της υπάρχει προσκολλημένη μικρότερη κλίμακα με ψηλότερους αναβαθμούς σε αναλογία 1:2 της μεγάλης κλίμακας (Πίν. 14 α). Η σκάλα οδηγούσε σε λαξευμένο πλάτωμα με πλαίσιο (εξέδρα), όπου διακρίνονται τετράπλευρα σκαλίσματα για την υποδοχή βωμών ή βάθρων. Τρεις κόγχες είναι λαξευμένες στη νότια παρειά της σκάλας και εμπρός της ο βράχος έχει λειανθεί προσεκτικά σχηματίζοντας μεγάλη επίπεδη «πλατεία», προς την οποία οδηγούν δύο μικρότερες κλίμακες στην ανατολική πλευρά της. Κοιλώματα λαξευμένα στη βόρεια και τη νότια πλευρά της πλατείας φαίνεται ότι συνέλεγαν το νερό που πρέπει να έτρεχε από τις φυσικές σχισμές των βράχων και που ίσως χρησιμοποιούνταν για τους ιερούς καθαρμούς. Το σημαντικό αυτό σύνολο συμπληρώνουν δύο ακόμα συστάδες κογχών προς Β. της μεγάλης κλίμακας, σε μία από τις οποίες σώζεται το διαβρωμένο ανάγλυφο της καθιστής θεάς (Πίν. 14 β), το μοναδικό που βρέθηκε σε όλο το δυτικό ιερό, ενώ επάνω από τη βορειότερη συστάδα σχηματίζεται μια ακόμα εξέδρα με πλαίσιο και μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα για την υποδοχή πλίνθου αγάλματος ή βωμού.

62. Πρβλ. R. Horn, *Hellenistische Bildwerke auf Samos, Samos* XII, 1972, αριθ. 84b (σ. 113), πίν. 12.

63. Η παρουσία αυτού του τύπου των μνημείων στο σάμιο ιερό της Μητέρας Θεάς αποτελεί απευθείας εισαγωγή από τη γειτονική Μικρά Ασία, κυρίως από τη Φρυγία, όπου υπάρχουν ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. Ο «θρόνος» υπονοεί στην προκειμένη περίπτωση την παρουσία της ίδιας της θεάς, την οποία ο πιστός οραματίζεται ένθρονη, ενώ είναι πιθανό κατά τη διάρκεια των λατρευτικών τελετών να προσαρμοζόταν στο θρόνο ένα φορητό άγαλμα, το οποίο θα συνέβαλε στην οπτική υλοποίηση του οράματος των πιστών, βλ. E. Vikela, Bemerkungen zur Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: Abstammung und Eigenständigkeit, *AM* 116 (2001), σ. 67-123.

Η αποκάλυψη εξάλλου αρχαϊκού τοιχίου (Πίν. 14 γ) στο ανατολικό μέρος της «πλατείας» επιβεβαίωσε τις αρχικές μας υποθέσεις ότι το «δυτικό ιερό» πρέπει να ήταν και το αρχαιότερο – ήδη από την αρχαϊκή εποχή –, το οποίο αργότερα επεκτάθηκε βόρεια, σε όλη την πλαγιά του βουνού[64], και ότι το σαμιακό ιερό ιδρύθηκε κατά τα πρότυπα των αντίστοιχων του 6ου αι. π.Χ. που αφθονούν στη Μικρά Ασία, από όπου εκείνη ακριβώς την περίοδο η λατρεία της θεάς περνάει στον ελλαδικό χώρο.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Αρ. Μαρασλή (Ο.Τ. 69)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Κάστρου του Πυθαγορείου, όπου οι παλαιότερες ανασκαφές έχουν φέρει στο φως λείψανα της πόλης κυρίως των βυζαντινών χρόνων, περίοδο κατά την οποία ο οικιστικός ιστός είχε, ως γνωστόν, συρρικνωθεί γύρω από αυτό[65].

Η ανασκαφή στο οικόπεδο άρχισε το 2002 με πενιχρά όμως αποτελέσματα, και συνεχίστηκε φέτος, χωρίς πάντως να ολοκληρωθεί[66]. Βρέθηκε μεγάλος τοίχος, με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ο οποίος διασχίζει όλο το ανεσκαμμένο μισό του οικοπέδου και φαίνεται να συνεχίζει και κάτω από την ανατολική παρειά του σκάμματος. Ο τοίχος Τ1 εδράζεται σε ψηλό θεμέλιο από αργούς λίθους και χώμα και σώζεται μόνον ο πρώτος δόμος του από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους (Πίν. 14 δ). Σε τμήμα της βόρειας παρειάς του αποκαλύφθηκε τοίχος Τ2 εφαπτόμενος σε αυτόν, προφανώς μεταγενέστερος, ο οποίος δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί πλήρως. Δύο μικρότεροι τοίχοι, αμελούς κατασκευής, κάθετοι στη νότια παρειά του Τ1 φαίνεται να σχηματίζουν χώρο, ο οποίος θα ερευνηθεί μελλοντικά.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εξάλλου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ3, με κατεύθυνση από Ν. προς Β., ο οποίος είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερος του μεγάλου Τ1. Είναι κατασκευασμένος με ορθογώνιους, αδρά πελεκημένους λίθους και χώμα και στην άνω επιφάνειά του είναι εντειχισμένο πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος, σε β΄ χρήση, με λαξευμένο κατά μήκος «βαθύ» κυμάτιο (Πίν. 14 ε). Ας σημειωθεί ότι αρχιτεκτονικό μέλος με παρόμοιο κυμάτιο βρέθηκε εντειχισμένο και στον ανατολικό κάθετο στη νότια παρειά του Τ1 τοίχου. Στα νοτιοδυτικά του Τ3 βρέθηκε στρώμα καταστροφής με πολλές κεραμίδες στέγης, επί το πλείστον στρωτήρες, και πολλά τμήματα μεγάλων κλειστών αγγείων – κυρίως λαιμοί και σώματα αμφορέων διακοσμημένων με οριζόντιες αυλακώσεις, του γνωστού τύπου των βυζαντινών χρόνων (Πίν. 14 στ).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει ο τοίχος Τ4, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του σκάμματος, σε απόσταση περίπου 2 μ. προς Ν. και 1,50 μ. χαμηλότερα από το μεγάλο Τ1, παράλληλος με αυτόν. Ο τοίχος είναι κτισμένος με πλακοειδείς λίθους και χώμα και στην άνω επιφάνειά του σώζονται δύο μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι που προς το παρόν φαίνεται να ανήκουν σε μεταγενέστερη επισκευή του. Ο στενόμακρος χώρος ανάμεσα στον Τ1 και τον Τ4 που θα ερευνηθεί περαιτέρω, είναι πιθανόν να ταυτίζεται με οδό της αρχαίας πόλης και ο Τ4 ίσως να αποδειχθεί σύγχρονος με παρόμοιους τοίχους που είχαν βρεθεί σε παλαιότερη ανασκαφή, στο όμορο προς Δ. οικόπεδο Κ. Καμπούρη και οι οποίοι χρονολογούνται στους αρχαϊκούς χρόνους[67].

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

64. Μέχρι πρότινος οι γνώμες των λίγων μελετητών που αναφέρθηκαν στα σάμια ιερά της Κυβέλης συνέκλιναν σε μια χρονολόγησή τους το ανώτερο στα κλασικά χρόνια (βλ. F. Naumann, Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst, *MDAI (I)*, Beiheft 28 (1983), σ. 217), κυρίως εξαιτίας των αναθηματικών αναγλύφων που βρέθηκαν κατά καιρούς στην περιοχή της αρχαίας πόλης, χωρίς πάντως να είναι γνωστός ο ακριβής τόπος προέλευσής τους, και τα οποία στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους (βλ. Horn, ό.π., αριθ. 84, 84a-f, 174a-d, εικ. 12, 26, πίν. 59), αν και υπάρχει ένα ανάγλυφο της θεάς που χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο (βλ. B. Freyer-Schauenburg, *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils, Samos* XI, 1974, αριθ. 87, πίν. 73). Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι ανάμεσα στα πολυπληθή αναθήματα του ιερού της Αρτέμιδος (βλ. υποσημ. 52) είχε βρεθεί πήλινο ανάγλυφο, με προφανή προέλευση από το υπερκείμενο «δυτικό ιερό», το οποίο απεικονίζει τη θεά καθισμένη σε θρόνο, κρατώντας στα πόδια της ένα ξαπλωμένο λιονταράκι. Δεδομένου ότι οι αποθέτες του Αρτεμισίου είναι ασφαλώς χρονολογημένοι στα αρχαϊκά χρόνια, το ανάγλυφο αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη για τη χρονολόγηση του «δυτικού ιερού» στην αρχαϊκή περίοδο. Την επισήμανση οφείλω στον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκο, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του αναγλύφου.

65. Β. Γιαννούλη, Αρχαία Σάμος: Η περιοχή της άνω πόλης. Στοιχεία τοπογραφίας και η συνέχεια του Ευπαλινείου υδραγωγείου, *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), σ. 27.

66. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Ευ. Μανιάτη.

67. Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 355 και *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 464-465, 467-469, Σχέδ. 5-7, Πίν. 275β.

2001

Κατά το 2001 οι δραστηριότητες της 3ης ΕΒΑ περιστράφηκαν κατά κύριο λόγο σε έργα στερέωσης και αναστήλωσης μνημείων, ανασκαφές, καταγραφές και συντηρήσεις αρχαιοτήτων, κηρύξεις μνημείων, διαμορφώσεις χώρων και ιδίως στην άσκηση μορφολογικού ελέγχου τόσο στους επτά κηρυγμένους οικισμούς της Χίου (Κάστρο, Βέσσα, Ολύμποι, Πυργί, Μεστά, Ελάτα – πλην Αναβάτου), όσο και στα λοιπά μέρη αρμοδιότητάς της. Στον Ανάβατο δεν έγινε μορφολογικός έλεγχος διότι ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ ανεστάλησαν οι πάσης φύσεως οικοδομικές εργασίες και κατά συνέπειαν δεν υπήρχε αντικείμενο άσκησης ελέγχου. Οι ανωτέρω εργασίες περιγράφονται αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Στα γραφεία της Εφορείας, ύστερα από εντολή της Κεντρικής Υπηρεσίας, το Πρωτόκολλο οργανώθηκε ηλεκτρονικά. Το έργο αυτό ανέλαβαν οι διοικητικοί υπάλληλοι Δ. Αμέντα και Α. Μίτση.

Το μόνιμο προσωπικό ενισχύθηκε φέτος με την πρόσληψη δύο αρχαιοφυλάκων: της Π. Σκιαδά, η οποία κατέλαβε τη θέση του αρχαιοφύλακος Μεστών που είχε μείνει κενή από το 1994, λόγω της συνταξιοδότησης του μέχρι τότε φύλακος Γ. Νικολαΐδη, και του Μ. Λεοντάρα, ως νυκτοφύλακος στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου. Επίσης, ενισχύθηκε και το ωρομίσθιο προσωπικό (επιστημονικό, εργατοτεχνιτών, φύλαξης και καθαριότητας) χάρις στις πιστώσεις από τον Τακτικό Προϋπολογισμό του ΥΠΠΟ, το ΤΑΠΑ, το ΛΟΤΤΟ, το ΠΔΕ και τον Ειδικό Λογαριασμό. Από πιστώσεις του ΤΔΠΕΑΕ εργάστηκαν και δύο ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι, οι Υ. Φλατσούση και Α. Δόλογλου.

Στο πλαίσιο συνεργασίας των Περιφερειακών Υπηρεσιών του Υπουργείου με φορείς της Ανωτέρας και Ανωτάτης Εκπαίδευσης για την επαμόρφωση των νέων, η Εφορεία δέχθηκε σπουδαστές ΙΕΚ στον Κλάδο της Συντήρησης, οι οποίοι έκαναν πρακτική εξάσκηση στη συντήρηση τοιχογραφιών, λίθινων και μετάλλινων αντικειμένων, στα εργαστήρια της Εφορείας υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση του επί κεφαλής του Συνεργείου Συντήρησης Π. Μαντζούκη.

Για δεύτερη χρονιά συνεχίστηκαν και φέτος οι (δωρεάν) ξεναγήσεις του κοινού στο Κάστρο Χίου, το Παλατάκι Ιουστινιάνι, τον Κάμπο, τον Ανάβατο, τα Αρμόλια και τους Ολύμπους που έχει οργανώσει η Αναπτυξιακή Εταιρεία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου, ΕΝΑ, σε συνεργασία με την Εφορεία.

Τέλος, το Σεπτέμβριο του 2001 έγινε αλλαγή του Προϊσταμένου της Εφορείας. Σε εκτέλεση της ΥΑ ΥΠΠΟ/ ΔΙΟΙΚ/Α4/30632/15-6-2001, Διευθύντρια της Εφορείας ορίστηκε η Α. Καββαδία, η οποία παρουσιάστηκε και ανέλαβε υπηρεσία τη 19-9-2001.

ΜΟΥΣΕΙΑ

Κατά το 2001 τα κανονικώς λειτουργούντα μουσεία της Εφορείας ήταν το Μουσείο της Νέας Μονής και το γνωστό με την επωνυμία «Παλατάκι Ιουστινιάνι» στο Κάστρο της πόλεως Χίου. Και τα δύο είναι μεν μικρά, αλλά παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον: το μεν της Νέας Μονής διότι περικλείει όσα κειμήλια του μοναστηριού κατέστη δυνατόν να περισωθούν από τη σφαγή και λεηλασία της Χίου το 1823 και τον καταστροφικό σεισμό του 1881 (μεταξύ αυτών το περίφημο αργυροχρυσοΰφαντο «πεύκι»), το δε Παλατάκι Ιουστινιάνι διότι παρουσιάζει στο κοινό, έστω και σε προσωρινή έκθεση, μερικά από τα σπουδαιότερα αριστουργήματα των συλλογών του Βυζαντινού Μουσείου Χίου, όπως τους δώδεκα υπερμεγέθεις προφήτες παλαιολογείου τέχνης από την Παναγία Κρήνα. Ως προς το ίδιο το κτίριο του «Παλατιού Ιουστινιάνι», η κατασκευή του οποίου ανάγεται στους χρόνους της γενουατοκρατίας, η Εφορεία είχε κινήσει τη διαδικασία απαλλοτρίωσης του μικρού όμορου οικοπέδου Καπάδαη, προκειμένου να διατηρηθεί ελεύθερος από τυχόν μελλοντικά κτίσματα ο προς Β. του μνημείου χώρος και να μην κωλύεται η θέαση του κλιμακοστασίου και της εισόδου του μουσείου. Η διαδικασία αυτή περατώθηκε το 2001 και ο εν λόγω χώρος ανήκει πλέον στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Όπως όμως έχει αναφερθεί και σε προηγούμενα Χρονικά, το κατ' εξοχήν Βυζαντινό Μουσείο της Χίου που στεγάζεται στο Μετζητιέ Τζαμί εξακολουθεί να υπολειτουργεί, λόγω της κακής κατάστασης του κτιρίου. Ο κυρίως εκθεσιακός χώρος, δηλαδή η μεγάλη αίθουσα του τεμένους, παραμένει κλειστός για το κοινό διότι έχει καταληφθεί από τις σκαλωσιές που φθάνουν μέχρι την κορυφή του τρούλου, προκειμένου να καταστεί δυνατή η επισκευή των τμημάτων της θολοδομίας από «μπαγδα-

τί» που έχουν αποσαθρωθεί από την εισροή των ομβρίων. Αλλά και το δάπεδο της αίθουσας – που είναι ταυτοχρόνως και η οροφή του ημιυπόγειου χώρου κάτω από αυτήν – παρουσιάζει σημαντικά στατικά προβλήματα λόγω της μεγάλης οξείδωσης των σιδερένιων δοκών που το στηρίζουν.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών είχε ανατεθεί από την Εφορεία το 2000 η εκπόνηση μελέτης αντικατάστασης της πλάκας του δαπέδου στην ιδιώτη πολιτικό μηχανικό Αγγ. Βαφέα. Η ανωτέρω μελέτη εγκρίθηκε το έτος 2001 με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/11393/528/31-5-2001 απόφαση από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Με την υπ' αριθ. 61956/3611/28-11-2000 απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, εγκρίθηκε η παράταση της έκθεσης «Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων» στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο, έως την 31η Ιανουαρίου 2001. Στην έκθεση αυτή που παρουσιάστηκε αρχικά στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης, η Εφορεία συμμετέχει με τρία κεραμικά αντικείμενα του 13ου και του 14ου αιώνα από τις συλλογές του Βυζαντινού Μουσείου Χίου.

Ύστερα από σχετική εγκριτική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων, η Εφορεία αποφάσισε την παραχώρηση χρήσης του χώρου της «Σκοτεινής Φυλακής» στο Φρούριο Χίου, προκειμένου να πραγματοποιηθεί σε αυτόν η ενδέκατη ατομική έκθεση ζωγραφικής του γνωστού καλλιτέχνη Γ. Μουτσάτσου. Όπως έχει παλαιότερα αναφερθεί, ο φορτισμένος με ιστορικές μνήμες (εδώ φυλακίστηκαν οι πρόκριτοι της Χίου πριν οδηγηθούν στην αγχόνη το 1822) χώρος της «Σκοτεινής Φυλακής» προορίζεται να φιλοξενήσει μια μόνιμη έκθεση σχετική με την ιστορία του Φρουρίου, καθώς και το αντίγραφο στο μέγεθος του πρωτοτύπου (διαστ. 4,32×3,54 μ.) του περίφημου πίνακα του Delacroix «Η Σφαγή της Χίου», που είχε παραγγείλει στον Ευάγγελο Ιωαννίδη ο Γεώργιος Παπανδρέου, όταν ήταν Νομάρχης Χίου. Οι εργασίες για την αποκατάσταση του γενουατικής εποχής κτιρίου της Φυλακής έχουν ήδη περατωθεί από την Εφορεία, επειδή όμως δεν έχει ακόμη τακτοποιηθεί από το Δήμο το θέμα της απορροής των ομβρίων που συγκεντρώνονται μπροστά στην πύλη της και ενίοτε εισχωρούν και στο εσωτερικό, ο χώρος δεν έχει ακόμη χρησιμοποιηθεί για το σκοπό που προαναφέρθηκε, για ευνόητους λόγους προστασίας των εκθεμάτων.

Η παραχώρηση της «Σκοτεινής Φυλακής» για έκθεση ζωγραφικής (από τις 27 Ιουλίου έως και τις 20 Αυγούστου) σε έναν καταξιωμένο στη χιακή κοινωνία ζωγράφο αποτέλεσε μια πολιτιστική εκδήλωση, η οποία συνάδει με το σκοπό για τον οποίο προορίζει η Εφορεία το μνημείο, καθώς επίσης και με την εν γένει ακολουθούμενη πολιτική της Υπηρεσίας ως προς το «άνοιγμα» των μνημείων στο ευρύτερο κοινό, μέσω πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Μέσα στο ίδιο πνεύμα, έγινε και φέτος (τη 2α Σεπτεμβρίου) ο εορτασμός της τελευταίας καλοκαιρινής πανσελήνου στην έξω πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού των Μεστών, όπως είχε γίνει και πέρυσι (με την ορχήστρα του Ν. Πλατάνου, η οποία ερμηνεύει μελοποιημένα έργα ελλήνων ποιητών). Την ηλεκτροδότηση, τις αναγκαίες εγκαταστάσεις, καθώς και τον καθαρισμό των χώρων ανέλαβε ο Δήμος Μαστιχοχωρίων. Ο χώρος που επελέγη είναι ο καταλληλότερος για τέτοιου είδους εκδηλώσεις διότι και πολύς κόσμος μπορεί να τις παρακολουθήσει και δεν παρουσιάζεται σοβαρός κίνδυνος φθοράς των μνημείων. Με γνώμονα αυτά τα κριτήρια, η Εφορεία πρότεινε για τις μελλοντικές εκδηλώσεις τις κεντρικές πλατείες των μεσαιωνικών χωριών των Ολύμπων και της Βέσσας, καθώς και των παραδοσιακών χωριών των Αυγωνύμων και της Καλαμωτής. Βεβαίως για την επιτυχία των εκδηλώσεων αυτών, βασικός παράγοντας θα είναι και η καλή βούληση συνεργασίας εκ μέρους των τοπικών Αρχών, όπως υπήρξε από το Δήμο Μαστιχοχωρίων.

Στην έκθεση «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο» που εγκαινιάστηκε στη Θεσσαλονίκη τη 10η Οκτωβρίου (προγραμματισμένη διάρκεια μέχρι τη 10η Ιανουαρίου 2002) η Εφορεία συμμετέσχε με το δανεισμό ενός ζεύγους χρυσών ενωτίων των αρχών του 7ου αιώνα, από το «Θησαυρό της Μεγάλης Λάκκας» Σάμου που φυλάσσεται στο Μουσείο Βαθέος, και το τμήμα ανάγλυφης εικόνας της Κοίμησης της Θεοτόκου από στεατίτη, του 12ου αιώνα, που φυλάσσεται στο Παλατάκι Ιουστινιάνι στη Χίο. Τα σχετικά λήμματα στον κατάλογο της έκθεσης συνέγραψε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Στ. Φαϊτάκη.

Ο Δήμος Χίου σε συνεργασία με τη Δημοτική Αρχή της Γένοβας διοργάνωσε έκθεση με τίτλο «Χίος - Γένοβα: λιμάνια - πόλεις» που πραγματοποιήθηκε στη Γένοβα από τη 15η έως την 21η Οκτωβρίου, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για την αδελφοποίηση των δύο πόλεων. Στις εκδηλώσεις αυτές εκλήθη να συμμετάσχει και η 3η ΕΒΑ, μαζί με άλλους φορείς του νησιού, με την αποστολή αρχαιολογικού υλικού, σχετικού με το πνεύμα της έκθεσης. Επειδή όμως ο χώρος που πραγματοποιήθηκε η έκθεση (το κτίριο των παλαιών βαμβακαποθηκών στο παλαιό λιμάνι) δεν παρείχε τα εχέγγυα ασφαλείας που απαιτούνται, η Εφορεία προτίμησε την αποστολή μόνον εκμαγείων και φωτογραφιών των μνημείων στο μέγεθος

του πρωτοτύπου, όπου τούτο ήταν δυνατόν. Έτσι εστάλη εκμαγείο της πλάκας με το Νόμο περί καθαριότητος του λιμανιού της Χίου που είχε εκδώσει η γενουατική Αρχή του νησιού το 15ο αιώνα, φωτογραφίες αναγλύφων που έγιναν από γενουάτες γλύπτες για τη Χίο (δύο πλάκες του Giovanni Gaggini των μέσων του 15ου αιώνα με παράσταση του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου και μία πλάκα με την είσοδο του Χριστού στα Ιεροσόλυμα), καθώς και φωτογραφίες οικοσήμων και επιγραφών από την περίοδο της γενουατοκρατίας (1346-1566).

Μια δεύτερη ενότητα αποτέλεσαν φωτογραφίες και αρχιτεκτονικά σχέδια από γενουατικά μνημεία της Χίου (Κάστρο Χίου, Πύργος Πιτυούς, Πύργος Δοτίων, Κάστρο Αρμολίων, Βίγλα στο Τραχήλι), καθώς και από βυζαντινά μνημεία του νησιού (Νέα Μονή, Παναγία Κρήνα, Παναγία Σικελιά, Άγιοι Απόστολοι Πυργίου και Παναγία Αγρελωπούσαινα) (Πίν. 15α). Την έκθεση πλαισίωσαν διαλέξεις ελλήνων και ιταλών επιστημόνων, σχετικές με την ιστορία και τα μνημεία του νησιού. Η διάλεξη του γράφοντος είχε τίτλο «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Χίου» και εκείνη της μονίμου αρχαιολόγου της Εφορείας Ό. Βάσση, «Η Χίος κατά τη γενουατοκρατία. Ιστορία και μνημεία» (στα ιταλικά).

Από τις 14 έως τις 16 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης αρχαιολογική συνάντηση με θέμα «Τα κάστρα της Ελλάδος». Η Εφορεία συμμετέσχε στη συνάντηση με δύο αρχαιολόγους της, τις Ό. Βάσση και Π. Βαλάκου. Η πρώτη έκαμε ανακοίνωση με τίτλο «Οχυρωματικά έργα στη Χίο από τον 7ο έως το 16ο αιώνα».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η ενασχόληση του ολιγομελούς προσωπικού της Εφορείας το έτος 2001 με τα ενταγμένα στο Β΄ ΚΠΣ έργα, κατέστησε αδύνατη τη διενέργεια των τριών εκπαιδευτικών προγραμμάτων της («Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι», «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων» και «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες») που πραγματοποιούσε μέχρι και το 2000. Τον Ιούλιο στο πλαίσιο του προγράμματος «CHIOS CAMP 2001», το οποίο διοργανώθηκε από την Αναπτυξιακή Εταιρεία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου (ΕΝΑ ΧΙΟΥ Α.Ε.), παρουσιάστηκε στη Νέα Μονή από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Στ. Φαϊτάκη το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι». Η παρουσίαση έγινε σε 27 παιδιά χιώτικης καταγωγής, μόνιμων κατοίκων των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, στα οποία διανεμήθηκε και το φυλλάδιο στην αγγλική γλώσσα, που συνοδεύει το προαναφερόμενο πρόγραμμα.

Η Εφορεία στο πλαίσιο του προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ - Εκπαίδευση και πολιτισμός», το οποίο υλοποιείται από το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Παιδείας με στόχο την πολιτισμική αγωγή των μαθητών, προχώρησε στην έκδοση εκπαιδευτικού φακέλου με θέμα «Τα μαστιχοχώρια της Χίου». Ο φάκελος περιλαμβάνει δεκαεξασέλιδο ενημερωτικό έντυπο για τον εκπαιδευτικό, καθώς και υποφάκελο με τις εξής δραστηριότητες για τους μαθητές: α) δύο καρτέλες με ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής, β) παιχνίδι με λαβύρινθο στο μεσαιωνικό οικισμό των Μεστών, γ) επιτραπέζιο παιχνίδι σχετικό με το μεσαιωνικό οικισμό των Ολύμπων και δ) παζλ με αεροφωτογραφία των Μεστών. Ο ανωτέρω φάκελος στοχεύει στην εξοικείωση των μαθητών με τα βασικότερα στοιχεία της πολεοδομικής οργάνωσης, της αρχιτεκτονικής και της καθημερινής ζωής των μεσαιωνικών οικισμών της Χίου.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Ανάβατος

Το 2001 με τη λήξη διάρκειας του Β΄ ΚΠΣ έληξε και η ισχύς της Προγραμματικής Σύμβασης που είχε υπογραφεί το 1997 μεταξύ Υπουργείου Πολιτισμού - Υπουργείου Αιγαίου - Δήμου Ομηρούπολης - ΤΑΠΑ - Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου - Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου για την αποκατάσταση και την ανάδειξη του Αναβάτου, με φορέα υλοποίησης τη ΔΕΠΟΣ Α.Ε. Όλα τα έργα έμειναν ημιτελή. Αναλυτικότερα:

Τριώροφο κτίριο Ακρόπολης Αναβάτου

Στο τριώροφο κτίριο, που βρίσκεται κοντά στην πύλη εισόδου στην Ακρόπολη του Αναβάτου και στον κατώτερο χώρο του λειτουργούσε ελαιοτριβείο, στο μεσαίο σχολείο και στον ανώτερο ιδρύθηκε ο ναός της Παναγίας, οι εργασίες αποκατάστασης που έγιναν από τη ΔΕΠΟΣ Α.Ε. με εργολαβία, δεν ολοκληρώθηκαν. Συγκεκριμένα, οι κακοτεχνίες που είχαν κατά καιρούς παρατηρηθεί δεν επιδιορθώθηκαν, δεν έγινε η κεράμωση του ναού, δεν τοποθετήθηκαν κουφώματα, δεν έγιναν νέα δάπεδα, δεν κατασκευάστηκαν νέα εσωτερικά επιχρίσματα και δεν ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση των ελκυστήρων.

Ναός Ταξιάρχη Ακροπόλεως

Στο ναό του Ταξιάρχη εγκαταστάθηκαν τον Ιούνιο ικριώματα από συνεργείο της ΔΕΠΟΣ Α.Ε., προκειμένου να εφαρμοστεί η εγκεκριμένη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου. Μέχρι το τέλος του έτους έγιναν υποστηλώσεις, λιθοσυρραφές, αρμολογήματα, αντικαταστάσεις περιθυρωμάτων και διοχέτευση ενεμάτων στο ένα τρίτο του ύψους της τοιχοποιίας. Παράλληλα, έγιναν στερεωτικές εργασίες και στα κτίσματα πέριξ του Ταξιάρχη. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε σε σφραγισμένο άνοιγμα της ανατολικής όψης ορθογώνιο λίθινο υαλοστάσιο από πέτρα Θυμιανών, με τρία φωτιστικά ανοίγματα, ενώ κατά την καθαίρεση των σαθρών κονιαμάτων δομής στο βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκε πίσω από μία παραστάδα σπάραγμα τοιχογραφίας που πιστοποιεί παλαιότερη φάση του ναού.

Βέσσα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο κέντρο του μεσαιωνικού οικισμού της Βέσσας, ίσως στη θέση του κεντρικού αμυντικού πύργου του οχυρωμένου οικισμού, βρίσκεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου. Είναι μεγάλων διαστάσεων, με δύο κλίτη που διαχωρίζονται από πεσσοστοιχία και ημικυκλική αψίδα ιερού στο ένα μόνο κλίτος, το νότιο. Το νότιο κλίτος καλύπτεται από ευρύ ημικυλινδρικό θόλο και δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη, ενώ το βόρειο που είναι χαμηλότερο καλύπτεται από σειρά σταυροθολίων και στεγάζεται με μονόρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στο εσωτερικό ο ναός σώζει σε άριστη κατάσταση το γύψινο διάκοσμό του. Το 2001 έγινε κατόπιν πρωτοβουλίας του Δήμου Μαστιχοχωρίων και με την εποπτεία της Εφορείας η καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων και ο καθαρισμός των λίθινων πλαισίων των θυρών και των παραθύρων του ναού από μεταγενέστερα ασβεστώματα. Τα περιθυρώματα των ανοιγμάτων στη δυτική όψη, όπου ανοίγονται οι κύριες είσοδοι, έχουν λαξευθεί σε λευκό μάρμαρο και φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο της ίδιας όψης αποτελεί το σύμπλεγμα με τους τρεις φεγγίτες στο αέτωμα, όπου ένας ελλειψοειδής φεγγίτης πλαισιώνεται από δύο απιόσχημους, συνδυασμός γνωστός και από άλλα μνημεία του ελλαδικού χώρου κατά το 19ο αιώνα[1]. Οι τρεις φεγγίτες έχουν πλαίσιο από πέτρα Θυμιανών και διατηρούν τα γύψινα υαλοστάσιά τους (Πίν. 15 γ). Το μνημείο χρονολογείται στο α΄ μισό του 19ου αιώνα, όπως συμπεραίνεται από τη μορφολογία των θυρωμάτων, που έχουν παράλληλα στην αστική αρχιτεκτονική του Κάμπου και της Χώρας του 19ου αιώνα, από το σύμπλεγμα των φεγγιτών και από τον ανάγλυφο διάκοσμο στο ιδίωμα του όψιμου τουρκικού μπαρόκ στο «κλειδί» του τόξου της θύρας εισόδου στο νότιο κλίτος.

Βίγλες

Στις ακτές της Χίου και κυρίως στις δυτικές και στις νότιες, σώζονται 24 πύργοι-φρυκτώρια, για τους οποίους χρησιμοποιείται ακόμη η μεσαιωνική ονομασία «βίγλες». Χρονολογούνται στο 15ο-16ο αιώνα, στους χρόνους της γενουατοκρατίας[2], και έχουν χαρακτηριστεί ιστορικά διατηρητέα μνημεία (ΦΕΚ 990/Β/30.11.1995). Το έργο της αποκατάστασης των τριών εξ αυτών – η τέταρτη, η βίγλα της «Ελίντας», περικόπηκε τελικώς λόγω ανεπάρκειας της χρηματοδότησης – ξεκίνησε με την κατασκευή των κτιριακών εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης των επισκεπτών (αναψυκτήριο, φυλακείο, χώροι υγιεινής, μικρό θέατρο, ημυπαίθριος εκθεσιακός χώρος) που εγκρίθηκε να ανεγερθούν στον περιβάλλοντα χώρο της βίγλας «του Παχή», στη θέση Μετόχι της Σιδηρούντας στη βορειοδυτική Χίο. Τα νέα κτίρια έχουν σκελετό από οπλισμένο σκυρόδεμα και οι τοίχοι πληρούνται με λιθοδομή από τοπική πέτρα. Παράλληλα, εγκαταστάθηκαν τα ικριώματα στη βίγλα (Πίν. 15 β) και άρχισαν οι εργασίες καθαρισμού της τοιχοποιίας του κυλινδρικού κορμού της και της σκάρπας από τα σαθρά κονιάματα. Στη συνέχεια έγιναν λιθοσυρραφές και διοχέτευση ενεμάτων, αποκαταστάθηκε το θύρωμα εισόδου στο δωμάτιο του βιγλάτορα, στερεώθηκε η καμάρα του δωματίου, τοποθετήθηκαν ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στον ίδιο χώρο, στερεώθηκαν οι επάλξεις στο δώμα και επακολούθησαν τα νέα αρμολογήματα, τα οποία έγιναν κατά το πρότυπο των παλαιών, που ήταν πλατιά και κάλυπταν εντελώς τους μικρούς λίθους και μέρος της επιφάνειας των μεγάλων. Η σύσταση του νέου συνδετικού κονιάματος είναι παρόμοια με την παλαιά από την οποία απουσίαζε το πλινθότριμμα. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού της τοιχοποιίας αποκαλύφθηκαν καθαρά οι οριζόντιοι αρμοί που ορίζουν τα στάδια κατασκευής του κορμού της βίγλας, αρμοί που παρατηρούνται και σε άλ-

1. Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Ο ναός του Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη, Νέος τύπος εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, *Εκκλησίες μετά την Άλωση* ΙΙΙ, Αθήνα 1989, σ. 19, 22.

2. Γ. Κίζης - Μ. Βουρνούς, *Οι βίγλες της Χίου, Ελλάδα της θάλασσας*, χ.τ., χ.χρ., σ. 139-145.

λα κτίρια της γενουατοκρατίας (όπως π.χ. στον Πύργο των Δοτίων, στον Πύργο του Πιτυούς και στο επιθαλάσσιο τείχος του Κάστρου της Χίου). Από τον Ιούνιο και μέχρι το τέλος του χρόνου οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη δεύτερη βίγλα, των Μεστών, όπου διανοίχθηκε εργοταξιακή οδός, εγκαταστάθηκαν τα ικριώματα και πραγματοποιήθηκαν εργασίες όμοιες με εκείνες στη βίγλα της Σιδηρούντας.

Θυμιανά

Ναός Αγίου Δημητρίου «των Κτιστών»

Ο ναός βρίσκεται έξω από το χωριό και είναι ο ένας από τους δύο κοιμητηριακούς ναούς των Θυμιανών. Το υφιστάμενο κτίριο άρχισε να ανακατασκευάζεται από τη συντεχνία των Κτιστών το 1882 στη θέση παλαιότερου ναού που κατέπεσε με το σεισμό του 1881, όπως πληροφορούν επιγραφές σε λίθινες πλάκες στη νότια και στη δυτική πλευρά. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκεπές ναΰδριο με ανοιχτό – αρχικά – προστώο στη δυτική πλευρά, το οποίο είχε αλλοιωθεί από νεότερες επεμβάσεις. Ο κυρίως ναός έχει τοιχοποιία από αργολιθοδομή που επενδύεται από λαξευμένες πλάκες Θυμιανών, μιμούμενες το ισόδομο σύστημα με μη τονισμένους αρμούς, κατά το χαρακτηριστικό τρόπο δομής μεγάλου αριθμού κτιρίων στην περιοχή του Κάμπου, της Χώρας και των Θυμιανών.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και την εποπτεία της Εφορείας, κατόπιν εγκεκριμένης από τη ΔΑΒΜΜ μελέτης, επικεντρώθηκαν στην αποκατάσταση του προστώου. Κατ' αρχάς καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα, οπότε αποκαλύφθηκε η λαξευτή τοιχοποιία του προσκτίσματος, καθώς και η αρχική του μορφή. Πρόκειται για στεγασμένο χώρο, που καλύπτεται από τρία σταυροθόλια και ήταν ανοιχτός κατά τις τρεις πλευρές. Στην πρόσοψη ανοίγονταν τρία τόξα που στηρίζονταν σε κίονες, ενώ στις πλάγιες όψεις διαμορφώνονταν μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, ανά ένα στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Στη συνέχεια καθαιρέθηκε η τσιμεντένια δοκός που περιέτρεχε το πρόσκτισμα, αφαιρέθηκαν τα αλουμινένια κουφώματα και καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά τοιχία πλήρωσης των ανοιγμάτων. Προκειμένου να προσαρμοστεί το προστώο στη σημερινή του χρήση ως νάρθηκας του ναού, που πρέπει να διασφαλίζεται και να μην είναι ανοιχτός, κατασκευάστηκαν νέοι τοίχοι από αργολιθοδομή για την πλήρωση των μεγάλων τοξωτών ανοιγμάτων στη βόρεια και στη νότια πλευρά, οι οποίοι κατασκευάστηκαν σε εσοχή από το μέτωπο των τόξων ώστε να διαχωρίζεται η αρχική φάση από τη νεότερη. Στην πρόσοψη τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα κουφώματα. Τέλος, καλύφθηκαν με νέα επιχρίσματα τα σταυροθόλια κάλυψης του προστώου και υδροχρωματίστηκαν σε απόχρωση του γαλάζιου.

Κάμπος

Αρχοντικό Σαλβάγου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης και επανάχρησης της «Λέσχης» του Αρχοντικού Σαλβάγου στη θέση Τάλαρος, με χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα Interreg II και φορέα υλοποίησης την Αναπτυξιακή Εταιρεία του Εμπορικού Επιμελητηρίου Χίου. Το Αρχοντικό των Σαλβάγων είναι ένα από τα καλύτερα διατηρημένα στον Κάμπο και αποτελείται από δύο κτιριακούς όγκους που συνδέονται μεταξύ τους (τον Πύργο και τη Λέσχη), την αυλή με το μάγγανο, το στάβλο και την αλέα που οδηγεί στο περιβόλι. Ο Πύργος είναι το παλαιότερο κτίριο του συγκροτήματος, ενώ η Λέσχη χρονολογείται στους περί το 1850 χρόνους. Το συγκρότημα ανήκει στην κυριότητα του Γηροκομείου της Χίου.

Η Λέσχη είναι επιμήκης χώρος στον όροφο κτιρίου (Πίν. 15 δ) που στεγάζεται με δίρριχτη κεραμοσκεπή και χρησίμευε ως αίθουσα συγκεντρώσεων. Το ισόγειο είναι ημιυπαίθριο και διαθέτει περιμετρικές τοιχοποιίες μόνο κατά τις τρεις πλευρές, ενώ στην τέταρτη που είναι στραμμένη προς την εσωτερική αυλή του συγκροτήματος με το μάγγανο και την αλέα προς το περιβόλι, υπάρχει τοξοστοιχία. Θόλοι όλων των τύπων έχουν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη του ισογείου: σταυροθόλια, καμάρες, φουρνικά και σκαφοειδείς, που είναι γνωστοί στη Χίο ως «τεκνοκουμπέδες». Στον ίδιο χώρο έχει κατασκευαστεί και η στέρνα του Αρχοντικού, που είναι η μεγαλύτερη του Κάμπου και κατ' εξαίρεση στεγασμένη[3]. Σύμφωνα με τις προτάσεις της εγκεκριμένης μελέτης, η Λέσχη μετά την επισκευή της θα λειτουργήσει ως χώρος φιλοξενίας πολιτιστικών εκδηλώσεων (διαλέξεις, συναυλίες κ.ά.) και ο ισόγειος ανοιχτός προς την αυλή χώρος με την εντυπωσιακή τοξοστοιχία, τις θολωτές καλύψεις και τη στέρνα, ως χώρος εκθέσεων. Κατά τη διάρκεια των εργασιών επισκευής το 2001 κατασκευάστηκε διάζωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα στη στέψη της λιθοδομής του κτιρίου, ανακατασκευάστηκε η στέγη, αφαιρέθηκε το παλαιό ξύλινο δάπεδο στο εσωτερικό της Λέσχης, οπότε αποκαλύφθηκαν τα εξωρράχια των «τεκνοκουμπέδων» του ισογείου (Πίν. 15 ε), κατασκευάστηκε νέο στη θέση του, καθαιρέθηκαν και ανακατασκευάστηκαν τα εσωτερικά επιχρίσματα, τοποθετήθηκαν νέα

3. A. Smith, *The Architecture of Chios*, Λονδίνο 1962, πίν. 15.

κουφώματα και αναδιαρρυθμίστηκαν υπάρχοντες χώροι, ώστε να εξυπηρετήσουν τη νέα χρήση του κτιρίου (αποθηκευτικός χώρος κάτω από την κλίμακα ανόδου στη Λέσχη, χώροι υγιεινής στην ανατολική πλευρά του ισογείου, γραφείο σε μικρό δωμάτιο του ορόφου). Στο ισόγειο οι θόλοι επιχρίστηκαν και υδροχρωματίστηκαν σε απόχρωση του λουλακί, ενώ στη Λέσχη οι επιφάνειες υδροχρωματίστηκαν σε απόχρωση της κίτρινης ώχρας.

Νέα Μονή

Κινστέρνα. Τον Ιούνιο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης, με χρηματοδότηση από εθνικούς πόρους σε συνέχεια της χρηματοδότησης από το Β΄ ΚΠΣ, και με την εποπτεία της αρχαιολόγου Στ. Φαϊτάκη. Αρμολογήθηκαν τα εξωρράχια των 15 ημισφαιρικών θόλων που είχαν αποκαλυφθεί και συμπληρώθηκαν τα επιχρίσματα σε όσα σημεία είχαν καταπέσει τα αρχικά, με νέα λεία πατητά υδραυλικά κονιάματα, υπορρόδινης απόχρωσης. Τα κενά μεταξύ των θόλων, όπου είχαν ανακαλυφθεί ως υλικό πλήρωσης στο μεν ανατολικό ήμισυ αγγεία, στο δε δυτικό χώμα, πληρώθηκαν με νεωτερικές διάτρητες οπτοπλίνθους. Στη συνέχεια απομακρύνθηκε το προστατευτικό στέγαστρο και το ικρίωμα που είχε κατασκευαστεί για την απομάκρυνση των φερτών υλικών και η επιφάνεια του δώματος της κινστέρνας, έκτασης 186 τ.μ., επιστρώθηκε με ορθογώνιες πλάκες Θυμιανών σε μίμηση των παλαιότερων, με κατάλληλη διευθέτηση των ρύσεων για την εισροή των ομβρίων στο εσωτερικό της δεξαμενής. Στο μέσον και επάνω από τη μεσαία – κατά τον άξονα του μήκους – σειρά των θόλων επανατοποθετήθηκαν οι κοίλες πλάκες που σε συνεχή παράταξη σχημάτιζαν κανάλι με κατά τόπους οπές για την εισροή των ομβρίων. Στο βόρειο ήμισυ του δώματος επανατοποθετήθηκαν οι παλαιές πλάκες που είχαν αφαιρεθεί το 1999 από τα συνεργεία της Εφορείας. Στο νότιο ήμισυ, όπου το δώμα ήταν στρωμένο μόνο με οστρακιά πάνω στην οποία είχε χαραχθεί με αιχμηρό εργαλείο απομίμηση του συστήματος τοποθέτησης των πλακών του βόρειου τμήματος, τοποθετήθηκαν οι νέες πλάκες Θυμιανών. Στη βόρεια και στη νότια πλευρά τέθηκαν ξανά σε λειτουργία τα δύο στόμια εισροής των ομβρίων στο εσωτερικό της δεξαμενής, τα οποία είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών ως φραγμένα οπαία στους ακραίους θόλους της μεσαίας – κατά τον άξονα του πλάτους – σειράς.

Στο εσωτερικό, κατασκευάστηκαν αγκυρώσεις σε δύο στάθμες στον κοινό τοίχο κινστέρνας - ναού Αγίου Παντελεήμονα και τοποθετήθηκαν έξι ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα (τέσσερις εγκάρσιοι και δύο διαμήκεις) στη θέση των αρχικών ξύλινων, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες προτάσεις ερευνητικού προγράμματος του Εργαστηρίου Στατικής και Αντισεισμικών Ερευνών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Τράπεζα. Το καλοκαίρι του 2001 ολοκληρώθηκε το έργο στερέωσης - αποκατάστασης της Τράπεζας, που εκτελείται από τη ΔΑΒΜΜ δι' εργολαβίας, με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ. Ολοκληρώθηκε η κεράμωση της στέγης με νέα κεραμίδια βυζαντινού τύπου και στην αψίδα κατασκευάστηκε πρόχειρη ξύλινη μονόριχτη στέγη με βυζαντινά κεραμίδια, η οποία προεξέχει από τη βόρεια πλευρά της αψίδας, σχηματίζοντας ορθή γωνία με την τοιχοποιία του ημικυλίνδρου. Ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα στη βόρεια και στη δυτική όψη, ενώ στη νότια η τοιχοποιία και οι αντηρίδες παρέμειναν ως είχαν, χωρίς να αρμολογηθούν. Στο εσωτερικό, όλες οι επιφάνειες επιχρίστηκαν και υδροχρωματίστηκαν σε λευκό χρώμα, τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα στα παράθυρα και στη θύρα εισόδου, και το δάπεδο πλακοστρώθηκε με τετράγωνα λίθινα πλακίδια, χωρίς εμφανείς αρμούς. Τα υπολείμματα του δεύτερου κτιστού τραπεζιού της Τράπεζας που είχαν αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφικές εργασίες το 1999, «εξομαλύνθηκαν» και σφραγίστηκαν με κάποιου είδους οστρακιά στο ίδιο επίπεδο με το νεοκατασκευασθέν δάπεδο, σε σχήμα κανονικού ορθογωνίου, κατά τρόπο που μάλλον συγχέει τον επισκέπτη για το νόημα ύπαρξης αυτής της κατασκευής, παρά υπονοεί ότι πρόκειται για μάρτυρα ενός δεύτερου τραπεζιού της μοναστηριακής Τράπεζας. Στο τρίλοβο παράθυρο της αψίδας, το αρχικό ύψος των λοβών μειώθηκε μετά από την πλήρωση της τοξωτής απόληξής τους με νεωτερικές οπτοπλίνθους και τη δημιουργία τριών τυφλών τυμπάνων και με την ταυτόχρονη υπερύψωση της ποδιάς τους, επίσης με τούβλα. Οι οπτόπλινθοι επιχρίστηκαν, υδροχρωματίστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινα υαλοστάσια (Πίν. 16 α).

Μετά το πέρας των εργασιών άρχισαν να εμφανίζονται ρηγματώσεις στα επιχρίσματα, έντονα ίχνη υγρασίας σε όλους τους τοίχους και στο δάπεδο. Η εμφάνιση της υγρασίας αποδόθηκε από την επίβλεψη στην κακή απορροή των ομβρίων, στην ύπαρξη βλάστησης και ερειπωμένων κελλιών στον αμέσως περιβάλλοντα χώρο του μνημείου, στην αποσάθρωση του συνδετικού κονιάματος στη νότια πλευρά, στο μικρό βάθος της αποστραγγιστικής τάφρου που είχε κατασκευαστεί το 2000 παράλληλα με το βόρειο και το δυτικό τοίχο του μνημείου, και στον ψηλά ευρισκόμενο υδροφόρο ορίζοντα.

Ολύμποι

Τράπεζα

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επισκευής της Τράπεζας, κοινόχρηστου κτιρίου που εξαρχής κατασκευάστηκε στα

πρότυπα μοναστηριακών τραπεζών για τις συνεστιάσεις των γάμων των κατοίκων των Ολύμπων[4]. Το κτίριο έχει και σήμερα την ίδια χρήση και αποτελεί εκκλησιαστική περιουσία του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ολύμπων. Είναι σήμερα διώροφο και αποτελείται από μια επιμήκη αίθουσα με θολωτή κάλυψη και δύο πεσσούς στο διαμήκη άξονα στο ισόγειο και από δύο ακόμη αίθουσες στον όροφο, εκ των οποίων η μία καλύπτεται με πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος και η άλλη με σταυροθόλιο. Στους περιμετρικούς τοίχους του ισογείου έχουν κατασκευαστεί κτιστοί πάγκοι και τραπέζια που διατάσσονται γύρω από το κεντρικό τραπέζι όπου κάθονταν οι νεόνυμφοι. Κατά τη διάρκεια των επισκευαστικών εργασιών, πραγματοποιήθηκαν από το Συνεργείο Συντήρησης της Εφορείας διερευνητικές τομές στα επιχρίσματα που καλύπτουν τις κάθετες επιφάνειες του ισογείου, οπότε αποκαλύφθηκαν σπαράγματα του άνθινου διακόσμου, που ήταν γνωστό από σχέδιο του Δ. Πικιώνη ότι υπήρχε στους τοίχους[5], καθώς και ονόματα νεονύμφων. Η παλαιότερη χρονολογία στα σπαράγματα που αποκαλύφθηκαν μνημονεύει γάμο που τελέστηκε το 1886. Στον όροφο, η καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων έφερε στο φως νέα στοιχεία για τη δομική ιστορία του κτιρίου· τα παράθυρα που αποκαλύφθηκε ότι είχαν διανοιγεί από τα γειτονικά κτίρια προς το εσωτερικό της Τράπεζας, κατακόρυφοι αρμοί και διαφορές στην τοιχοδομία των περιμετρικών και των ενδιάμεσων τοίχων του ορόφου, η υπάρχουσα πλάκα από μπετόν που καλύπτει τον όροφο, καθώς και η οπτοπλινθοδομή που υπήρχε από την ποδιά του παραθύρου του ορόφου έως την πλάκα επικάλυψης συνηγορούν στην υπόθεση ότι αρχικά η επιφάνεια ήταν ακάλυπτη. Η μόνη κατασκευή που υπήρχε στο άλλοτε δώμα του κτιρίου είναι το μαγειρείο που βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία, στην απόληξη του κλιμακοστασίου, και καλύπτεται από σταυροθόλιο. Στη μοναδική όψη που διαθέτει το κτίριο, η μορφή της οποίας ήταν αποτέλεσμα μετασκευών και νεότερων επεμβάσεων, επήλθε βελτίωση και προσαρμογή της στα πρότυπα των κτιρίων του οικισμού ως προς τις διαστάσεις και τη μορφή των ανοιγμάτων, το είδος των κουφωμάτων και την ανεπίχριστη λιθοδομή. Συνοπτικά, οι εργασίες που έγιναν ήταν: καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων και των εσωτερικών στον όροφο, αρμολόγημα όλων των λιθοδομών, επίστρωση του δαπέδου του ορόφου με κεραμικά πλακίδια, τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων και νέες υδραυλικές και ηλεκτρικές εγκαταστάσεις.

4. Α. Λαμπάκης - Χ. Μπούρας, Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου, στο Π.Α. Μιχελής (επιμ.), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Α΄, Αθήναι 1960, σ. 34-35.

5. Δ. Πικιώνης, *Η αρχιτεκτονική της Χίου*, 2000, φύλλ. 118, σχέδ. 172.

Π ό λ η Χ ί ο υ

Επιθαλάσσιο τείχος Κάστρου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης της εξωτερικής παρειάς του επιθαλάσσιου τείχους του Κάστρου της Χίου, έργο που εκτελείται από τη ΔΑΒΜΜ με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ. Το τείχος έχει μήκος 228,80 μ. και η κατάσταση διατήρησής του εδώ και πολλά χρόνια ήταν πολύ κακή, με αποκορύφωμα την κατάρρευση τμήματός του, μήκ. 30 μ., το Μάρτιο του 1996. Η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου εκπονήθηκε από τη ΔΑΒΜΜ το 1998 και εγκρίθηκε την ίδια χρονιά.

Το επιθαλάσσιο τείχος, όπως εμφανίζεται σήμερα, αποτελείται από δύο παράλληλους μανδύες: το εξωτερικό τείχος (προς την πλευρά της θάλασσας) και το εσωτερικό (προς τον οικισμό του Κάστρου). Ανάμεσα στα δύο τείχη διαμορφώθηκε με επιχώσεις περίδρομος, πλ. 5 μ. Προς Β. το τείχος απολήγει στο μεγαλύτερο προμαχώνα του Κάστρου, τον προμαχώνα «του Antonio Zeno», φράσσοντας τρεις από τις κανονιοθυρίδες του, και προς Ν. κατέληγε σε έναν ακόμη προμαχώνα, ο οποίος κατεδαφίστηκε ή κατέρρευσε μετά τις βλάβες που υπέστη από το σεισμό του 1881. Η εξωτερική παρειά ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία στην κάτοψη και έχει θεμελιωθεί στη θάλασσα. Διατηρείται σε ύψος 7,50-8 μ. και το πάχος του τείχους είναι 2,50-3 μ.

Στο ένα τμήμα του τείχους που βρισκόταν στην καλύτερη κατάσταση διατήρησης έναντι των υπολοίπων, εκείνο που βρίσκεται μεταξύ του προμαχώνα Zeno και της θέσης της κατάρρευσης του 1996, έγιναν εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας, τοπικές ανακτίσεις, ενέματα, αρμολογήματα, τοποθέτηση σωλήνων εγκάρσιων στη λιθοδομή για την αποστράγγιση της επίχωσης και κατασκευή στηθαίου στη στάθμη των επάλξεων. Κατά τις εργασίες του τελικού αρμολογήματος παρέμειναν εμφανείς οι οριζόντιοι αρμοί που δηλώνουν τα στάδια κατασκευής του τείχους και επαναλαμβάνονται ανά 1 μ., καθ' ύψος, στα χαμηλότερα μέρη και ανά 1,10-1,50 μ. στα ανώτερα. Για το δεύτερο τμήμα, εκείνο της κατάρρευσης, προηγήθηκε γεωτεχνική έρευνα που διαπίστωσε ότι κάτω από τη στάθμη έδρασης του τείχους υπάρχει στρώση χαλαρής αμμοϊλύος (βούρκου) που αποτελεί κρίσιμο παράγοντα από γεωτεχνικής άποψης για τη συμπεριφορά και την ευστάθεια της κατασκευής, οπότε αποφασίστηκε η βελτίωση του υπεδάφους και η υποθεμελίωση του τείχους με μικροπασσάλους, συν. μήκ. 6 μ. Μετά τις απαραίτητες προεργασίες στην επιφάνεια των υπολειμμάτων του τείχους (απομάκρυνση φθαρμένων λίθων, στερεώσεις, εξομάλυνση επιφάνειας) τοποθετήθηκαν οι μικροπάσσαλοι. Στο τρίτο τμήμα, που βρίσκε-

ται προς Ν. του καταρρεύσαντος, σώζεται η σκαρπωτή βάση του άλλοτε νότιου προμαχώνα του επιθαλάσσιου τείχους. Σε αυτό το τμήμα και σε απόσταση 5 μ. προς Β. της διατηρούμενης σκάρπας του προμαχώνα, ήταν ορατοί πριν από την έναρξη των εργασιών δύο λιθόκτιστοι πεσσοί με προορισμένες να έχουν εμφανείς τις τρεις μόνον όψεις. Κατά τη διάρκεια εργασιών αποχωμάτωσης αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη και το πιθανότερο είναι ότι ήταν παραστάδες τυφλών αψιδωμάτων που ανοίγονταν από την εσωτερική πλευρά στο πάχος της τοιχοποιίας και έφεραν τις κλίμακες που οδηγούσαν στις επάλξεις. Παρά την αποκάλυψη αυτού του νέου στοιχείου για τη δομική ιστορία του μνημείου, οι παραστάδες εγκιβωτίστηκαν στην τοιχοποιία που ανακατασκευάστηκε σε αυτή την περιοχή.

Μουσουλμανικό νεκροταφείο Κάστρου

Το χειμώνα κατέρρευσε μετά από διαρκείς βροχοπτώσεις ο δυτικός λιθόκτιστος τοίχος περίφραξης του μουσουλμανικού νεκροταφείου στην πλατεία του Κάστρου, όπου βρίσκεται και το ταφικό μνημείο του Καρα - Αλή. Συνεργείο της Εφορείας ανακατασκεύασε τον τοίχο, σε μήκος 4 και ύψος 3 μ.

Συμβολή των οδών Πετροκοκκίνου 10 και Αρχιμ. Ανδρεάδη (οικία Μ.-Ν. Μπαχά)

Στη συνοικία του Εγκρεμού σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση το ισόγειο ενός κτιρίου, που θεωρείται των χρόνων της γενουατοκρατίας[6]. Το κτίριο αρχικά ήταν τουλάχιστον διώροφο, στο ισόγειο διαθέτει πέντε μικρών διαστάσεων χώρους, δύο επιμήκεις διαδρόμους που καλύπτονται με σειρές σταυροθολίων και ένα κλιμακοστάσιο. Στην τοιχοδομία του παρατηρείται ευρεία χρήση της σκληρής ηφαιστειογενούς πέτρας από την Ακρόπολη των αρχαίων Ερυθρών της Μικράς Ασίας, κυρίως στις γωνίες, στα περιθυρώματα και στους κιλλίβαντες που στηρίζουν τις οριζόντιες προχωρήσεις του ορόφου. Οι πέτρες Ερυθρών συνδυάζονται με λαξευμένους λίθους προέλευσης Θυμιανών Χίου που επενδύουν την κοινή αργολιθοδομή της τοιχοποιίας (Σχέδ. 1).

Με δαπάνη της ιδιοκτήτριάς του, μόνιμης κατοίκου ΗΠΑ, και με την εποπτεία της Εφορείας πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες, για λόγους διασφάλισης του ακινήτου και άρσης της ετοιμορροπίας ορισμένων τμημάτων: κόπηκαν τα δένδρα που είχαν φυτρώσει στα ερείπια, ως αποτέλεσμα της μακροχρόνιας εγκατάλειψης του κτιρίου, σφραγίστηκαν τα ανοίγματα (θύρες, παράθυρα) με προσωρινές ξύλινες κατασκευές και επανατοποθετήθηκαν, μετά την προσεκτική αφαίρεση και αρίθμησή τους, οι λαξευτοί λίθοι επένδυσης της τοιχοποιίας, σε όσα σημεία είχαν μετακινηθεί εξαιτίας της εισχώρησης του ριζικού συστήματος των δένδρων στην τοιχοποιία.

ΨΑΡΑ

«Κονάκι»

Το κτίριο που είναι γνωστό ως «Κονάκι» βρίσκεται στην παραλιακή ζώνη των Ψαρών και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της ντόπιας αρχιτεκτονικής παράδοσης των προεπαναστατικών χρόνων. Πρόκειται για αρχοντικό ψαριανού καραβοκύρη – ίσως του μετέπειτα ναυάρχου του Αγώνα Ν. Αποστόλη –, που χρησιμοποιήθηκε ως έδρα της οθωμανικής διοίκησης έως το 1912 όταν τα Ψαρά απελευθερώθηκαν, και αργότερα λειτούργησε ως σχολείο. Είναι ψηλό διώροφο κτίριο με υπόγειο, διαστ. 13,20×8,30 μ., και στις τρεις όψεις του η αργολιθοδομή της τοιχοποιίας επενδύεται από πλάκες ντόπιων πετρωμάτων σε διπλές οριζόντιες ζώνες, εναλλασσόμενου ανοιχτού και σκούρου χρωματισμού (Πίν. 16 β).

Το καλοκαίρι του 2001 έγινε η έναρξη των εργασιών επισκευής του κτιρίου και της εσωτερικής αναδιαρρύθμισής του, προκειμένου να λειτουργήσει ως διαχρονικό μουσείο, με εκθέματα της Κ΄ ΕΠΚΑ στο ισόγειο και εκθέματα της 3ης ΕΒΑ στον όροφο. Το έργο έχει ενταχθεί στο Πρόγραμμα Interreg II και εκτελείται, δι' εργολαβίας, από το Δήμο Ψαρών. Οι εργασίες ξεκίνησαν με τον καθαρισμό των όψεων του κτιρίου και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

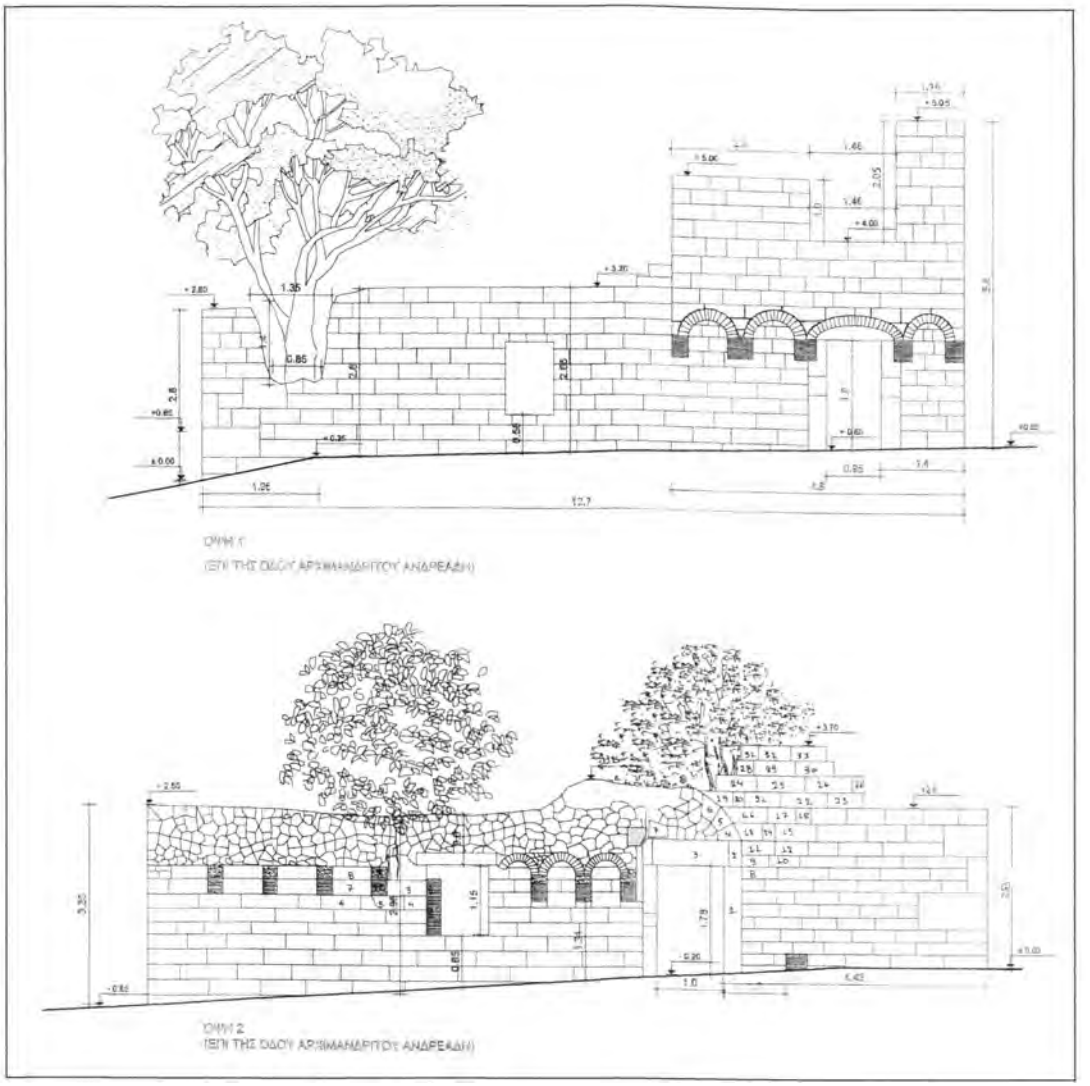
ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη

Η πρώτη φάση κατασκευής του Πύργου ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους. Το 1830 ανακαινίστηκε από τον αρχηγό των σαμίων επαναστατών του 1821, τον Λυκούργο Λογοθέτη, προκειμένου να χρησιμεύσει ως κατοικία του.

6. Χ. Μπούρας, *Χίος, Παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1982.

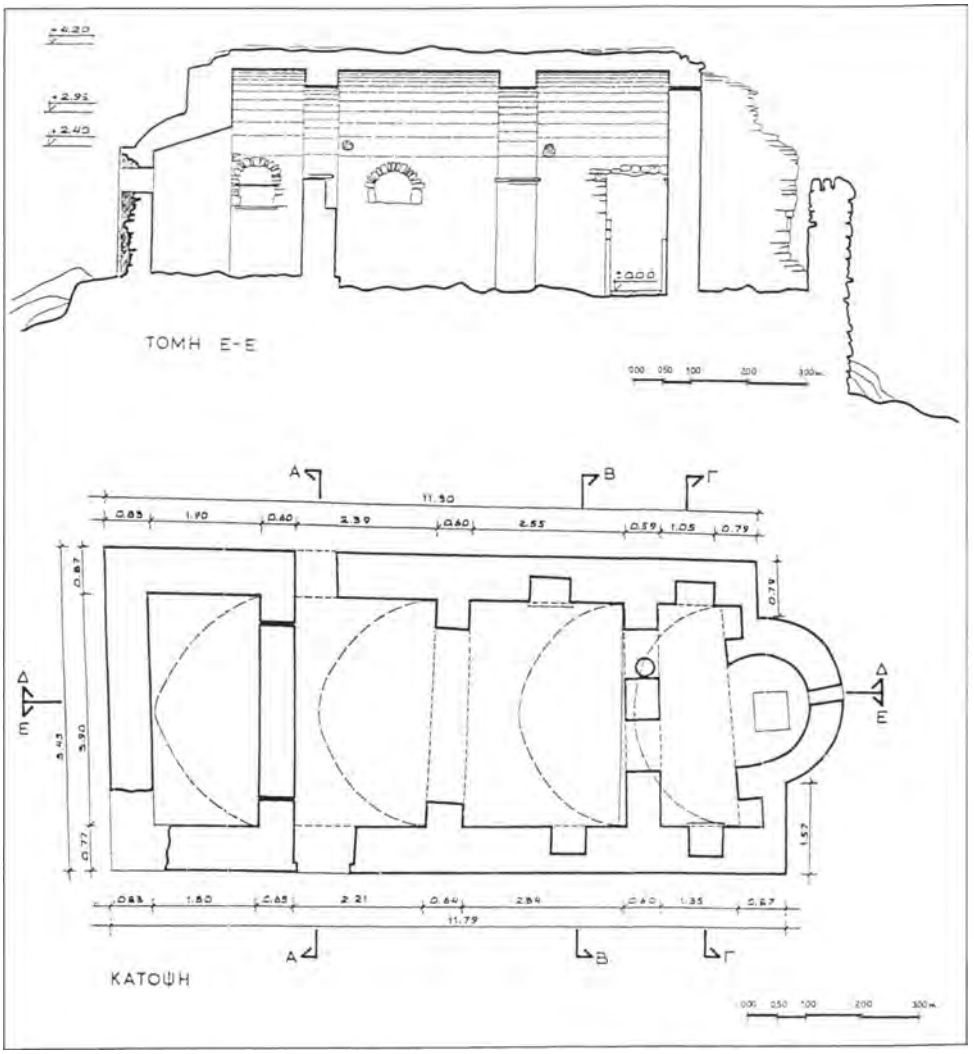
Σχέδ. 1. Χίος. Συμβολή των οδών Πετροκοκκίνου 10 και Αρχιμ. Ανδρεάδη. Πλάγια και οπίσθια όψη (σχέδ. Σπ. Κατσαρός).

Την περίοδο 1999-2001, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, η ΔΑΒΜΜ εκτέλεσε εργασίες στερέωσης και εξωτερικής αποκατάστασης του μνημείου, κατόπιν μελέτης που είχε εκπονηθεί από την ίδια και είχε εγκριθεί το 1998. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του φέροντος οργανισμού του κτιρίου, των εσωτερικών και των εξωτερικών όψεων των λιθοδομών, καθώς και η ανακατασκευή των δωμάτων στέγασής τους, των εξωτερικών κουφωμάτων και των λιθόστρωτων εσωτερικών δαπέδων.

ΙΚΑΡΙΑ

Ναός Αγίου Γεωργίου «Δοργανά»

Στην κορυφή του λόφου όπου έχει ιδρυθεί το Κάστρο του Κοσκινά ή της Μεσσαριάς και στο μέσον του περιτειχισμένου χώρου, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου «Δοργανά» (Σχέδ. 2). Είναι μικρών διαστάσεων καμαροσκεπές ναΰδριο, με ημικυκλική αψίδα ιερού. Η καμάρα είναι ελαφρά οξυκόρυφη και ενισχύεται με σφενδόνια. Η στέγη καλύπτεται κατά το πάγιο στην Ικαρία σύστημα, με ντόπιες σχιστολιθικές πλάκες. Στα δυτικά, ο ναός έχει περιοριστεί κατά το μήκος με ξερολιθιά που απέφραξε το άνοιγμα του προς Δ. τελευταίου τόξου· το υπόλοιπο δυτικό τμήμα του ναού είναι πλέον υπαίθριο, επειδή ο θόλος έχει καταρρεύσει. Αξιοσημείωτα στοιχεία που παρατηρούνται στην τοιχοδομία του κτιρίου είναι ο κάνναβος των κυλινδρικών διόδων αποστράγγισης που εμφανίζονται με τη μορφή κυκλικών οπών στη νότια και στην ανατολική όψη της τοιχοποιίας και τα αγγεία που είναι ορατά σε αρκετά σημεία στο εσωτερικό. Η κατάσταση διατήρησης του μνημείου εν γένει είναι πολύ κακή και παρατη-

Σχέδ. 2. Ικαρία. Ναός Αγίου Γεωργίου «Δοργανά». Τομή και κάτοψη κατά μήκος (σχέδ. Γ. Διδασκάλου).

ρούνται πολλές καταρρεύσεις, αποκολλήσεις της τοιχοποιίας κ.ά., έτσι ώστε η ανάληψη στερεωτικών εργασιών για τη διάσωσή του να είναι επιτακτική.

Οι στερεωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από το Δήμο Δάφνης, σύμφωνα με τεχνική έκθεση που είχε εκπονήσει η ΔΑΒΜΜ το 1993. Ανακατασκευάστηκε ο θόλος που είχε καταρρεύσει στο δυτικό τμήμα, συμπληρώθηκε το μέτωπο της τοιχοποιίας στην αψίδα, αποκαταστάθηκε το θύρωμα της νότιας όψης, εξυγιάνθηκε το εξωρράχιο του ημικυλινδρικού θόλου κάλυψης και επανατοποθετήθηκαν σχιστολιθικές πλάκες στη στέγη. Για τη σύνθεση των νέων αρμολογημάτων ετέθη υπ' όψιν του επιβλέποντος αρχιτέκτονα μηχανικού Ι. Σπανού η ανάλυση δειγμάτων των κονιαμάτων δομής που είχε γίνει από το Κέντρο Λίθου, κατόπιν αιτήματος της Εφορείας, το 1999. Σύμφωνα με το Κέντρο Λίθου, τα κονιάματα του Αγίου Γεωργίου εμφανίζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον και η σύστασή τους ήταν πρωτοφανής.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το έτος 2001 το μόνιμο συνεργείο συντήρησης της Εφορείας αποτελούμενο από τους Π. Μαντζούκη, Θ. Δρίζο, Σ. Γιάννακα, Ε. Ροζάκη και Σ. Ντίλη, καθώς και οι ωρομίσθιοι συντηρητές Β. Αγιαννίδης και Κ. Καντταλή απασχολήθηκαν στις ακόλουθες εργασίες:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Ανάβατος

Ναός Ταξιάρχη

Στην κορυφή του υψώματος και στο μέσον του οχυρωμένου τμήματος του Αναβάτου, βρίσκεται η δίκλιτη

βασιλική του Ταξιάρχη, μεταβυζαντινών χρόνων, η αρχιτεκτονική της οποίας παρουσιάζει πολλά μορφολογικά στοιχεία δυτικής επίδρασης. Κατά τη διάρκεια των εργασιών επισκευής της, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, και στο βόρειο τοίχο αυτής, αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχογραφίας, το οποίο και στερεώθηκε από το συνεργείο συντήρησης. Σε δίχρωμο κάμπο – μαύρος στο άνω τμήμα και λαδοπράσινος κάτω – που περιβάλλεται από ερυθρή ταινία, σώζονται αποσπασματικά τρεις μορφές. Στο μέσον παριστάνεται αγία που φορεί λευκό ένδυμα και της οποίας έχει καταστραφεί το πρόσωπο, στα αριστερά αυτής βρίσκεται μορφή από την οποία σώζεται τμήμα του βραχίονα, ενώ στη δεξιά άκρη της παράστασης σώζεται μόνο το φωτοστέφανο που έφερε στην κεφαλή η τρίτη μορφή. Επίσης, πραγματοποιήθηκε στερέωση των εναπομεινάντων γύψινων διακοσμητικών, που σώζονται στις εσωτερικές τοιχοποιίες του ναού.

Κάμπος

Στους μεταβυζαντινούς ναούς Άγιο Γεώργιο Γκιάζου, Άγιο Τρύφωνα και Άγιο Δημήτριο των «Κτιστών», που βρίσκονται στον Κάμπο και στην ευρύτερη περιοχή αυτού, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές για τον εντοπισμό τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα, οι οποίες όμως δεν απέδωσαν.

Ολύμποι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός χρονολογείται το 1742 και βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού των Ολύμπων στη νότια Χίο. Τμήματα του αξιόλογου ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού του 18ου αιώνα είχαν μεταφερθεί στο παρελθόν και συντηρηθεί στα εργαστήρια της Εφορείας και είχαν εκτεθεί από το 1987 έως το 1994 σε περιοδική έκθεση που στεγαζόταν στο Παλάτι Ιουστινιάνι στο Κάστρο της πόλεως Χίου. Το τέμπλο μεταφέρθηκε και επανατοποθετήθηκε στο ναό το 1995. Το 2001, το συνεργείο συντήρησης πραγματοποίησε επί τόπου εργασίες συγκόλλησης τμημάτων του τέμπλου που είχαν αποκολληθεί, καθώς και εργασίες καθαρισμού και απεντόμωσής του.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

α) Συνεχίστηκε και φέτος η συντήρηση (καθαρισμός και τοποθέτηση σε τελάρα αλουμινίου) των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από το βυζαντινό ναό Παναγίας Κρήνας, φιλοτεχνημένες από το ζωγράφο Μιχαήλ Χωματζά το έτος 1734.

β) Για δεύτερη χρονιά συνεχίστηκε η συντήρηση (καθαρισμός, διαλογή και συγκόλληση) των αγγείων που βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στην Κινστέρνα της Νέας Μονής Χίου, ως υλικό πλήρωσης του ανατολικού τμήματος του δώματος αυτής. Πρόκειται για μεγάλου μεγέθους αγγεία μεταφοράς, μάλλον εισηγμένων, που χρονολογούνται κατά πάσα πιθανότητα το 15ο αιώνα και μερικά από τα οποία φέρουν στους ώμους αδιάγνωστες προς το παρόν ενδείξεις σε ερυθρό χρώμα[7].

γ) Τοποθετήθηκε σε τελάρο αλουμινίου, αφού προηγήθηκε στερέωση της οπίσθιας επιφάνειάς της, η τοιχογραφία που αποτοιχίστηκε το 2000 από την αψίδα του ναού της Παναγίας στον Ανάβατο Χίου. Η λαϊκότροπη και μέτριας καλλιτεχνικής αξίας τοιχογραφία, που χρονολογείται στο 19ο αιώνα, θα φυλαχθεί στα Εργαστήρια Συντήρησης έως ότου ολοκληρωθούν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού, οπότε και θα επανατοποθετηθεί στην αρχική της θέση.

δ) Συγκολλήθηκε μικρών διαστάσεων λιθανάγλυφο (διαστ. 0,29×0,23×0,02 μ.) με παράσταση της Σταύρωσης, το οποίο είχε περισυλλέξει, θραυσμένο σε δέκα κομμάτια, υπάλληλος της Εφορείας από το δώμα κελλιού του ναού της Αγίας Μαρίνας των Κτιστών στο λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου Δήμου Χίου. Το ανωτέρω ανάγλυφο, πριν μεταφερθεί στη θέση όπου βρέθηκε, ήταν προσαρτημένο στη δυτική απόληξη της στέγης του ναού, ο οποίος φέρει επιγραφή πάνω από τη θύρα εισόδου με τη χρονολογία 1588.

ε) Πραγματοποιήθηκε η συντήρηση φορητής εικόνας του Χριστού Παντοκράτορα (διαστ. 0,65×0,44×0,025 μ.) (Πίν. 16γ), που προέρχεται από το ναό του Αγίου Πέτρου Κεράμου στη βόρεια Χίο. Ο Χριστός σε χρυσό κάμπο εικονίζεται σε προτομή, λίγο κάτω από τη μέση και σε αυστηρά μετωπική στάση, να ευλογεί με το δεξί χέρι και να κρατά με το αριστερό κλειστό ευαγγέλιο. Φορεί κόκκινο χιτώνα με χρυσό σημείο στον ώμο και χρυσή παρυφή στο λαιμό και σκούρο μπλε ιμάτιο, που σκεπάζει τον αριστερό ώμο και το αριστερό χέρι και τυλίγεται στη μέση. Το κεφάλι του Χριστού πλαισιώνει ένσταυρος φωτοστέφανος με την τυπική επιγραφή σε κόκκινο *Ο ΩΝ*. Δεξιά και αριστερά της μορφής η μεγαλογράμματη επιγραφή *Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*, ενώ στις γωνίες ψηλά της εικόνας εικονίζονται δύο δισκάρια σε κόκκινο, στα οποία θα υπήρχαν πιθανώς τα μονογράμματα *ΙC ΧC*, που σήμερα δεν σώζονται. Στην πίσω πλευρά της εικόνας υπάρχει κόκκινος σταυρός και η επιγραφή *ΝΙΚΑ*.

7. *Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα*, Κατάλογος Έκθεσης, χ.τ., χ.χρ., σ. 210 (Μ. Μιχαηλίδου).

Η κατάσταση διατήρησης της εικόνας ήταν κακή. Ήταν κομμένη σε δύο κομμάτια, ενωμένα πρόχειρα με δύο οριζόντια ξύλινα στοιχεία, λείπει τμήμα του ξύλου της κάτω επιφάνειας, ενώ η ζωγραφική έχει χαθεί σε αρκετά σημεία αποκαλύπτοντας τον ξύλινο φορέα. Αφαιρέθηκαν τα πρόσθετα ξύλινα «τρέσσα» από την πίσω επιφάνεια της εικόνας και συγκολλήθηκαν τα δύο κομμάτια. Ακολούθησε η συμπλήρωση των τμημάτων του ξύλινου φορέα (parquetage), η αισθητική αποκατάσταση των ξυλουργικών επεμβάσεων και ο χημικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας.

στ) Συντηρήθηκαν τα μετάλλινα εκκλησιαστικά κειμήλια που βρέθηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης του Ι. Ναού Παναγίας στην Ακρόπολη του Αναβάτου. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν ένα δισκοπότηρο, μία λόγχη και ένα δισκάριο σε οπή για την υποδοχή ικριώματος στο βόρειο τοίχο του μνημείου και δύο δισκοπότηρα, μία λαβίδα και δύο αστερίσκοι στη στέγη του.

Το 2001 στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Raphael, με χρηματοδότηση διά του Υπουργείου Αιγαίου και με τον τίτλο «Διατήρηση και αποκατάσταση κτιριακών όψεων στο Πυργί της Χίου», ολοκληρώθηκε η συντήρηση και αποκατάσταση των ξεστών της πρόσοψης της οικίας Γ. Κολόμβου, βάσει μελέτης της αρχιτέκτονος-μηχανικού Μ. Ξύδα και με την εποπτεία της Εφορείας (Πίν. 16 δ). Φορέας υλοποίησης του έργου ήταν ο «Σύλλογος Φίλων Βιβλιοθήκης Κοραή». Η οικία Κολόμβου ιδρύθηκε το 1857 από τον Κ. Κουλούμπο, έμπορο που πλούτισε στη Μάλτα από το καπνεμπόριο. Πρόκειται για το πιο γνωστό στη βιβλιογραφία ιδιωτικό κτίριο στο Πυργί της Χίου[8] για τις διαστάσεις του (τριώροφο), για την κάλυψή του με κεραμοσκεπή, ενώ η τυπική στέγαση των κτισμάτων του Πυργίου είναι με δώμα, για τα ξεστά που καλύπτουν όλες τις εξωτερικές επιφάνειές του, καθώς και για τα λιθανάγλυφα που κοσμούν τις όψεις του.

Τα ξεστά[9] αποτελούν ένα ιδιότυπο ως προς την τεχνική αλλά και το τελικό αποτέλεσμα σύστημα διακόσμησης των προσόψεων των οικιών στο μεσαιωνικό οικισμό του Πυργίου, μεμονωμένα παραδείγματα των οποίων συναντάμε και σε άλλα μέρη του νησιού, όπως στον Κάμπο. Επάλληλες οριζόντιες ζώνες με διακοσμητικά μοτίβα – κυρίως γεωμετρικά – καλύπτουν τα μέτωπα των όψεων. Η τεχνική πιθανότατα κατάγεται από τη Γένοβα και βασίζεται στη μαύρη άμμο του επιχρίσματος, που στη συνέχεια ασπρίζεται και ξύνεται βάσει σχεδίου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία θεμάτων σε συνεχή εναλλαγή άσπρου-μαύρου.

Στην πρώτη φάση των εργασιών συντήρησης των ξεστών στην οικία Κολόμβου, καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά κονιάματα και οπλίστηκαν με ύφασμα τα τμήματα των ξεστών που παρουσίαζαν κίνδυνο κατάρρευσης. Στη συνέχεια έγινε στερέωση των αποκαλυφθέντων τομών που παρουσίαζαν ευθρυπτότητα με ψεκασμό των τομών με απιονισμένο νερό, εφαρμογή στερεωτικού με πινέλο και σφράγισμά τους με κονίαμα. Στις επιφάνειες όπου το κονίαμα παρουσίαζε απώλεια συνοχής και απόσπασης του ανώτερου φλοιού, έγινε στερέωση με υδροξείδιο του βαρίου, με σκοπό την αναστροφή της φθορογόνου διαδικασίας που προκαλεί η χημική διάσπαση του ανθρακικού ασβεστίου και τη δημιουργία αλάτων βαρίου και ανθρακοβαρίου, το οποίο λειτουργεί συγκολλητικά. Στα τμήματα όπου το κονίαμα παρουσίαζε απώλεια συνάφειας εφαρμόστηκαν ενέματα υδρασβέστου.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από το συντηρητή Κ. Νικάκη με βοηθό τη συντηρήτρια Αργ. Καλλίτση, ενώ οι συμπληρώσεις με ξεστά των κενών τμημάτων έγιναν από τους ντόπιους τεχνίτες Ι. Λαγούδη και Ν. Τούμπο.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Ανάδειξη φυσικών διαδρομών

Το 2001 ολοκληρώθηκε το δασοτεχνικό έργο της «Ανάδειξης ιστορικών και φυσικών διαδρομών νομού Χίου», που υλοποιήθηκε από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου με χρηματοδότηση 233.000.000 δρχ. από το Β΄ ΚΠΣ. Σκοπός του έργου ήταν η ανάδειξη της φυσικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού με ήπιας μορφής επεμβάσεις και με απώτερο σκοπό την αισθητική αναβάθμιση του τοπίου, την οικολογική αποκατάσταση περιοχών που είχαν πληγεί από πυρκαγιές ή τεχνικά έργα και την προαγωγή του εναλλακτικού τουρισμού στη Χίο. Οι διαδρομές διέρχονται από τοπία φυσικού κάλλους (φαράγγια και κοιλάδες ποταμών, μέσα από μαστιχόδενδρα, πεύκα ή υδροχαρή βλάστηση) ή από τοπία που συνδυάζουν φυσικό κάλλος και πολιτιστικό ενδιαφέρον (φρούρια, ιστορικά μοναστήρια) ή, τέλος, συνδέουν ιστορικά χωριά που ήδη αποτελούν πόλο έλξης επισκεπτών. Οι διαδρομές που επελέγησαν να αναδειχθούν, μετά από προτάσεις και εισηγήσεις όλων των εμπλεκόμενων φορέων (ΟΤΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων κ.ά.) ήταν επτά τον αριθμό και κατανέμονται ισόρροπα στα Βορειόχωρα και στα Νοτιόχωρα: από τους Νερόμυλους της Βολισσού έως την κοιλάδα του ποταμού Μα-

8. Smith, ό.π. (υποσημ. 3), πίν. 121, 139.

9. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 42.

λαγκιώτη στη βορειοδυτική Χίο, από το χωριό Καμπιά και μέσα από το φαράγγι έως τη θάλασσα στην ακτή της βόρειας Χίου, από το εγκαταλελειμμένο χωριό του Αγίου Γιάννη έως το σπήλαιο του Αγίου Γάλακτος στη βορειοδυτική Χίο, από τον κεντρικό δρόμο έως το Φρούριο της «Γρηάς» κοντά στα Καρδάμυλα στη βορειοανατολική Χίο, από τη Νέα Μονή έως τη μονή των Αγίων Πατέρων στην κεντρική Χίο, από το χωριό των Ολύμπων έως το χωριό των Μεστών στη νοτιοδυτική Χίο και από το χωριό Αρμόλια έως το Φρούριο των Αρμολίων επίσης στη νότια Χίο. Επισκευάστηκαν τα παλαιά λιθόστρωτα μονοπάτια, όπου υπήρχαν, οι ξερολιθιές που όριζαν τις διαδρομές, τοποθετήθηκαν ξύλινα καθιστικά, κάδοι απορριμμάτων, μικρές πινακίδες επεξηγηματικές για τα διάφορα είδη των φυτών και των δένδρων, μικρές πινακίδες σήμανσης των μνημείων – σε όσες διαδρομές υπήρχαν – κ.ά, ενώ στην αφετηρία και στο τέρμα κάθε διαδρομής τοποθετήθηκαν ευμεγέθεις ξύλινες πινακίδες «υποδοχής» με σύντομο ιστορικό της κάθε διαδρομής και των μνημείων που συναντά κανείς στην πορεία, με κείμενο στα ελληνικά και στα αγγλικά.

Βολισσός

Το 2001 ολοκληρώθηκε το έργο που είχε αναλάβει το ΤΑΠΑ, με σκοπό την ανάδειξη του Φρουρίου της Βολισσού. Αποπερατώθηκε η διαμόρφωση της διαδρομής περιήγησης στο εσωτερικό του μνημείου, που συνίσταται στη χάραξη ενός μονοπατιού που επιστρώθηκε με πατημένο χώμα και οριοθετήθηκε από χαμηλά λιθόκτιστα τοιχία. Όπου οι κλίσεις το υπαγόρευαν, κατασκευάστηκαν αναβαθμοί και σε ορισμένα σημεία της πορείας διαμορφώθηκαν πλατώματα-στάσεις θέασης.

Ακόμη, κατασκευάστηκαν οι ξύλινες κλίμακες και οι εξέδρες που προβλέπονταν από την εγκεκριμένη μελέτη να τοποθετηθούν στην είσοδο του Φρουρίου, τοποθετήθηκαν σώματα για το φωτισμό εσωτερικά και εξωτερικά και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου στις εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης των επισκεπτών (αναψυκτήριο – φυλακείο).

Πόλη Χίου

Κρήνη Μελέκ Μεχμέτ - Πασά

Σε κεντρικό σημείο της πόλης της Χίου, κοντά στην πλατεία Βουνακίου και στη συμβολή των οδών Μαρτύρων και Δημοκρατίας, βρίσκεται η μνημειώδης κρήνη (sebil) που κατασκευάστηκε το 1768 με χορηγία του Μελέκ Μεχμέτ - Πασά («Καινούρια Βρύση»). Ο Μελέκ πασάς ήταν απόγονος του ναυάρχου Πιαλή πασά που κατέλαβε τη Χίο το 1566, και ήταν χίος στην καταγωγή[10]. Η κρήνη είναι τετράγωνη σε κάτοψη και καλύπτεται από τετράρριχτη κεραμοσκεπή· άλλοτε ήταν περίοπτη και η στέγη της ήταν μολύβδινη. Οι όψεις επενδύονται με μεγάλες ορθογώνιες πλάκες λευκού μαρμάρου και στο μέσον της κάθε μιας διαμορφώνεται ένα τυφλό αψίδωμα που στέφεται από οξυκόρυφο τόξο. Τα τύμπανα των αψιδωμάτων επενδύονται με επίσης λευκές μαρμάρινες πλάκες, εκ των οποίων οι ανώτερες είναι ενεπίγραφες με εγκωμιαστικά επιγράμματα για τον ιδρυτή του μνημείου και οι κατώτερες φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο, δείγμα του τουρκικού μπαρόκ.

Το 2001 πραγματοποιήθηκαν από το Δήμο Χίου εργασίες ανάδειξης της κρήνης, σύμφωνες με μελέτη που είχε εκπονηθεί – με δαπάνη του ίδιου φορέα – από την αρχιτέκτονα Μ. Ξύδα και είχε εγκριθεί από την Εφορεία μας. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, ενώ στο ίδιο το μνημείο δεν έγινε καμία επέμβαση. Ειδικότερα, έγινε κυβολιθόστρωση στο πεζοδρόμιο γύρω από την κρήνη, τοποθετήθηκαν χυτοσιδηροί κιονίσκοι για την παρεμπόδιση της στάθμευσης οχημάτων στο πεζοδρόμιο και τοποθετήθηκαν επιδαπέδια φωτιστικά σώματα. Το τελικό αποτέλεσμα είναι επιτυχημένο και πράγματι το μνημείο, το οποίο έως σήμερα ήταν απαξιωμένο, αναδείχθηκε (Πίν. 17 α).

ΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Άγιος Γεώργιος Συκούσης

Μονή Αγίου Γεωργίου

Κατά τη διάρκεια εργασιών στη μονή του Αγίου Γεωργίου Συκούση, για τις οποίες η Εφορεία δεν είχε ενημέρωση και ειδοποιήθηκε μετά το πέρας τους, πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις – μεταξύ των άλλων – και σε κτίριο που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του ναού και παράλληλα με αυτόν. Το κτίριο, το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη μοναστηριακή Τράπεζα του συγκροτήματος, είναι επίμηκες, μήκ. 11,40, πλ. 7,06 μ., και απολήγει προς Α. σε ευρεία ημικυκλική αψίδα. Στη νότια πλευρά που είναι στραμμένη προς το καθολικό, ανοιγό-

10. Χ. Μαυρόπουλος, Τουρκικά έγγραφα και επιγραφαί, *Χιακά Χρονικά* ΣΤ΄ (1926), σ. 167-169.

ταν η θύρα εισόδου που πλαισιωνόταν από δύο παράθυρα· ίχνη στην τοιχοποιία υποδεικνύουν τη θέση και μιας δεύτερης θύρας κοντά στην πρώτη. Σύμφωνα με τοπική παράδοση, ήταν παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη[11]. Η σημερινή κατάσταση δεν επιτρέπει περισσότερες παρατηρήσεις· εσωτερικά έχει επιχριστεί και έχει μετασκευαστεί σε χώρο τέλεσης μνημοσύνων.

Βροντάδος

Κλίμακα («σκάρπα») παρά το ναό του Αγίου Μάρκου

Στην ανατολική πλευρά του ναού του Αγίου Μάρκου, του παλαιότερου κατά την παράδοση ναού του Βροντάδου, σώζεται λιθόκτιστη κλίμακα που είναι γνωστή με την επωνυμία «σκάρπα» και αποτελούσε παλαιότερα τμήμα οδού που ένωνε δύο οδούς και δύο συνοικισμούς. Έως τη δεκαετία 1960-1970 η κλίμακα κατέληγε σε χωμάτινη ημιονική οδό, η οποία όμως καταργήθηκε όταν ενσωματώθηκε στον αύλειο χώρο του ναού.

Πρόκειται για μνημειώδη κλίμακα, μήκ. 30 μ. περίπου, η οποία αποτελείται από αναβαθμούς μεγάλου πλάτους λιθοστρωμένους. Η λιθόστρωση των αναβαθμών διατηρείται κυρίως στο άνω μέρος. Ανάλογες κλίμακες υπήρχαν, σύμφωνα με μαρτυρίες, και σε άλλες συνοικίες του Βροντάδου στις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίες σήμερα είτε έχουν καταστραφεί είτε έχουν αλλοιωθεί δραστικά.

Η «σκάρπα» χαρακτηρίστηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο, μετά από εισήγηση της Εφορείας, για να προστατευθεί από διαφαινόμενες τάσεις «ανάδειξής» της, επειδή είναι μνημειακή κλίμακα με επιμελημένη δομή, κατασκευή των χρόνων της τουρκοκρατίας, χαρακτηριστική των έργων δημόσιας ωφέλειας της εποχής της, και επειδή αποτελεί το τελευταίο σωζόμενο δείγμα του είδους.

Μεστά

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου

Με αφορμή αίτημα για επανάχρηση του συγκροτήματος της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου ως πολιτιστικού κέντρου και τουριστικής μονάδας Γ΄ τάξης έγινε αποτύπωση του συγκροτήματος και καταγραφή των επιμέρους κτισμάτων του. Η μονή βρίσκεται σε απόσταση 120 μ. εκτός του περιμετρικού τείχους του μεσαιωνικού οικισμού των Μεστών και υπάγεται στο ναό του «Μεγάλου» Ταξιάρχη. Ήταν γυναικεία μονή, που εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν απεβίωσε η τελευταία μοναχή που ζούσε σε αυτήν. Σε κτίριο του περιβόλου λειτουργούσε Παρθεναγωγείο.

Ως προς τη διάταξη των κτιρίων του συγκροτήματος, ακολουθείται η τυπική διάταξη των βυζαντινών μονών: στο μέσον του περιβόλου στέκει ελεύθερο το καθολικό και γύρω του αναπτύσσονται οι πτέρυγες των κελλιών, ορισμένα από τα οποία φέρουν τη χρονολογία ανέγερσής τους στα υπέρθυρα: σε κελλί της νότιας πτέρυγας αναγράφεται η χρονολογία 1871, σε άλλο της βόρειας πλευράς η χρονολογία 1872, ενώ στης δυτικής το έτος 1880. Λόγω της κλίσης που εμφανίζει το έδαφος, η είσοδος στο ισόγειο των δυτικών και των βόρειων κελλιών γίνεται από την εξωτερική πλευρά, ενώ στον όροφο από τον αύλειο χώρο της μονής. Προς Β., το συγκρότημα επικοινωνεί με δεύτερο αύλειο χώρο που περιβάλλεται επίσης από κελλιά, ορισμένα από τα οποία κατασκευάστηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το καθολικό τιμάται στη μνήμη της Κοίμησης της Παναγίας και είναι μονόχωρος καμαροσκεπής ναός με αβαθή τυφλά αψιδώματα στις μακρές πλευρές[12]. Η αψίδα του ιερού είναι ημικυκλική, μεγάλων διαστάσεων αναλογικά ως προς το λοιπό ναό, και διατρυπάται από δίλοβο παράθυρο. Στην τοιχοποιία του έχουν ενταχθεί πολλά spolia αρχαιότερων κτιρίων, όπως ορθογώνιοι δόμοι γκρίζου χρώματος, ιωνικό κιονόκρανο στο παράθυρο της αψίδας και τμήμα θωρακίου από λευκό μάρμαρο, παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στη δυτική όψη, πλάι από το υπέρθυρο προσκυνητάρι έχει χαραχθεί πάνω σε μαρμάρινη πλάκα η χρονολογία 1679 Ιουλίου 20. Στο εσωτερικό, υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο του 18ου αιώνα και στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης τοιχογραφία με την παράσταση της Κυρίας των Αγγέλων (Πίν. 17 β). Ως βάση της αγίας τράπεζας έχουν χρησιμοποιηθεί βάσεις κιόνων ιωνικού ρυθμού.

Το καθολικό χρονολογείται στον ύστερο 17ο αιώνα, η μικρή μονή που οργανώθηκε γύρω του ήταν σε λειτουργία το 19ο αιώνα, οπότε κατασκευάστηκαν τα περισσότερα κτίρια του περιβόλου, συνέχισε να επεκτείνεται έως το α΄ μισό του 20ού και εγκαταλείφθηκε οριστικά στα μέσα του ίδιου αιώνα.

11. Π. Μαυρογιώργης, *Το χωριό Άγιος Γεώργιος Συκούσης*, Χίος 1990, σ. 45-46.

12. Χ. Κοιλάκου, Μεστά, Μονή Παναγίας, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 364.

Ολύμποι

Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ («Ανεσώματος»)

Στους Ολύμπους, έξω από το μεσαιωνικό πυρήνα του οικισμού, διατηρείται ο παλαιός κοιμητηριακός ναός του χωριού, που είναι αφιερωμένος στον Ταξιάρχη Μιχαήλ και είναι γνωστός με την προσωνυμία «Ανεσώματος». Είναι μικρών διαστάσεων καμαροσκεπής ναός, με χαμηλή ημικυκλική αψίδα. Στην τοιχοποιία της ανατολικής όψης έχουν εντοιχιστεί αρχαία μέλη, όπως θραύσμα ιωνικού κυματίου (ίσως προέρχεται από το πλησιόχωρο ιερό του Φαναίου Απόλλωνος), αέτωμα λίθινου καλύμματος λάρνακας και τμήμα πλάκας με έγγλυφο φυλλοφόρο σταυρό. Ο ναός στο εσωτερικό είναι επιχρισμένος, με εξαίρεση μικρό τμήμα στο βόρειο τοίχο πλάι στο τέμπλο, όπου διατηρείται σπάραγμα τοιχογραφίας με υπερμεγέθη την ολόσωμη μορφή του Μιχαήλ με στρατιωτική στολή (Πίν. 17 γ). Η τοιχογραφία μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα.

Στον ίδιο ναό φυλάσσεται και περίτμητη εικόνα του Μιχαήλ, που χρονολογείται στο 19ο αιώνα και συνεχίζει την παράδοση των περίτμητων εικόνων των Ταξιαρχών, ενός είδους τέχνης αγαπητού στη μεταβυζαντινή Χίο[13].

Ναός Παναγίας Ερεικανής

Στην αγροτική περιφέρεια των Ολύμπων, στη θέση Ερεικανή, υπάρχει ναΰδριο αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Είναι καμαροσκεπές κτίριο, με ευρεία ημικυκλική αψίδα ιερού που διατρυπάται από τρίλοβο παράθυρο, του οποίου τους λοβούς διαχωρίζουν λιθόκτιστοι πεσσίσκοι. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζεται τοιχογραφία με παράσταση Δέησης, που μπορεί να χρονολογηθεί στον προχωρημένο 19ο αιώνα: ο Χριστός στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως (επιγραφή: *Ο ΜΕΓΑΣ / ΑΡΧΙΕΡΕΥ(ς)*) πλαισιώνεται από τις μορφές της Παναγίας και του Ιωάννη Προδρόμου που εικονίζονται δεόμενοι, μέχρι το ύψος των γοφών. Από κάτω, αρχή γραπτού διακόσμου που μιμείται γύψινα ή μαρμάρινα κυμάτια και γύψινους ή μαρμάρινους διαχωριστικούς κιονίσκους με φυτικά μπαρόκ θέματα στα μετακιόνια διαστήματα (Πίν. 17 δ). Η τοιχογραφία χρονολογείται στον προχωρημένο 19ο αιώνα.

Πυργί

Οικία Κοϊτσίρο Νακαμούρα (πρώην Φ. Κολόμβου)

Στη θέση Κλησά του μεσαιωνικού οικισμού του Πυργίου, στη νότια Χίο, βρίσκεται η διώροφη παλαιά οικία πρώην ιδιοκτησίας Φ. Κολόμβου, που πωλήθηκε πρόσφατα στον Κοϊτσίρο Νακαμούρα, μόνιμο κάτοικο Ιαπωνίας. Το ισόγειο αποτελείται από τρεις καμαροσκέπαστους χώρους, ενώ στον όροφο υπάρχουν δύο δωμάτια, εκ των οποίων το ένα είναι καμαροσκεπές και το άλλο έχει σταυροθολιακή κάλυψη. Τις όψεις του κτιρίου καλύπτουν επιχρίσματα στον τύπο των «ξεστών», από τα παλαιότερα σωζόμενα δείγματα του είδους: στην πρόσοψη γεωμετρικά θέματα (ρόμβοι και ορθογώνια παραλληλόγραμμα σχήματα) εναλλάσσονται σε οριζόντιες ζώνες, ενώ στην εσωτερική όψη προς την αυλή, το θέμα είναι ατέρμον, πρισματικό κόσμημα. Στο καμαροσκεπές δωμάτιο του ορόφου αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες, κατά τη διάρκεια επισκευαστικών εργασιών που ανέλαβε ο νέος ιδιοκτήτης. Στο δυτικό τοίχο, μέσα σε κόγχη, αποκαλύφθηκε παράσταση του Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορα. Στα αριστερά του, ημίσωμη μορφή αγίου που δέεται. Κάτω από την κόγχη, την επιφάνεια καταλαμβάνει η αλληγορική παράσταση του Βίου και του Κόσμου, όμοια με εκείνη που διατηρείται στον κυρίως ναό της Παναγίας Κρήνας στους Βαβύλους, στην κεντρική Χίο, και έχει χρονολογηθεί στο 1734[14]. Η παράσταση συνοδεύεται από επτάστιχη ανορθόγραφη μεγαλογράμματη επιγραφή με το ίδιο απόσπασμα από το ποίημα του Θεοδώρου Προδρόμου, του 12ου αιώνα. Στο βόρειο τοίχο του ίδιου δωματίου αποκαλύφθηκε παράσταση με επεισόδιο από τη σφαγή της Χίου το 1822: οθωμανός έφιππος αξιωματούχος σύρει δεσμώτες και ομάδα ανδρών ακολουθεί, ενώ γυναικεία μορφή που στέκει μπροστά από το άλογό του τον ικετεύει (Πίν. 18 α).

Οικία Φ. Νιτοδά

Στην πρόσοψη της παραπάνω οικίας, στη θέση Πάνω Πόρτα του Πυργίου και κοντά στο ναό του Αγίου Βλασίου, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των επισκευαστικών εργασιών που είχε αναλάβει ο ιδιοκτήτης υπό την εποπτεία της Εφορείας, δύο μαρμάρινα αρχιτε-

13. Ανάλογη εικόνα, αλλά αρχαιότερη, που προέρχεται από το ναό του «μέσα» Ταξιάρχη των Ολύμπων, εκτίθεται στο Παλάτι Ιουστινιάνι. Κ. Σκαμπαβίας, Μουσειακές εργασίες, Επανέκθεση στο Παλάτι Ιουστινιάνι, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 705.

14. Χ. Μπούρας, Αλληγορική παράσταση του Βίου – Καιρού σε μια μεταβυζαντινή τοιχογραφία στη Χίο, *ΑΔ* 21 (1966): Μελέτες, σ. 26-34. Ηλ. Αντωνόπουλος, Καιρός και Βίος: η χριστιανική επιλογή ανάμεσα στην ευκαιρία και τη σωτηρία, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995): Μελέτες, σ. 260, 264.

κτονικά μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο, που χρονολογούνται στην περίοδο της γενουατοκρατίας στη Χίο (1346-1566). Τα μέλη είναι από λευκό μάρμαρο και έχουν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία του ισογείου. Η ορατή τους επιφάνεια έχει σχήμα κύκλου: στο κέντρο μετάλλιο που ορίζεται από σχοινόπλεκτο κόσμημα εγκλείει τη συντομογραφία YhS, με χαρακτήρες γοτθικής γραφής. Η περιφέρεια του μέλους ορίζεται από ομόκεντρο, έξεργο σχοινί. Η επιφάνεια που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο ομόκεντρων σχοινόπλεκτων κύκλων διαιρείται, από οκτώ φλογόσχημες γραμμές που εναλλάσσονται με ισάριθμες ακτίνες, σε 16 ίσα μέρη. Πρόκειται για το δίσκο, με το χριστόγραμμα, που παγίως στην εικονογραφία κρατεί ο άγιος Βερναρδίνος της Σιέννας.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, ο F.W. Hasluck παραδίδει ότι τα δύο αυτά tondi ήταν εντοιχισμένα σε ναό του Πυργίου[15], ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο έκτακτος επιμελητής Α. Στεφάνου θεώρησε ότι το κόσμημα αποδίδει ζωδιακό κύκλο και σημείωσε ότι παρατήρησε πως «δύο κοσμήματα με ζωδιακό κύκλο επί κυλινδρικής βάσεως ευρίσκονται εντοιχισμένα εις οικίαν παρά τον άγιον Βλάσιον του Πυργίου προερχόμενα εκ της εκκλησίας της Παναγίας»[16].

Με το υπ. αριθ. 149/24.1.2001 έγγραφο της Εφορείας προς το σημερινό ιδιοκτήτη της οικίας ζητήθηκε η αποτοίχιση των μελών και η μεταφορά τους στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου.

Πόλη Χίου

Οδός Ταξιαρχίας Ρίμινι (οικία Α. Ξενάκη)

Η οικία είναι ένα μικρό διώροφο κτίσμα, στα νότια του οποίου εκτείνεται μεγάλο περιβόλι. Η δυτική όψη του κτιρίου είναι χτισμένη επάνω στην όχθη του χειμάρρου Παρθένη, όπως και οι παρακείμενες οικοδομές (Πίν. 18 β).

Ο όροφος κτίστηκε μετά το μεγάλο σεισμό του 1881, είναι λιθόκτιστος, επιχρισμένος εξωτερικά και αποτελείται από τέσσερα δωμάτια, εκ των οποίων το ένα έχει οροφογραφία με μυθολογικό θέμα (Ποσειδών και Νηρηίδες). Το ισόγειο αποτελείται από δύο χώρους: ο πρώτος έχει στο μέσον τετράγωνο κτιστό πεσσό και σταυροθολιακές καλύψεις στα τέσσερα γωνιαία διάχωρα. Ο δεύτερος χώρος, που επικοινωνεί με τον πρώτο, είναι αρκετά μεγάλος και έχει έξοδο προς το περιβόλι. Πιθανόν αρχικά να ήταν καμαροσκεπής· σήμερα όμως καλύπτεται από πλάκα μπετόν που στηρίζεται σε αρκετές κολόνες από σκυρόδεμα κατασκευασμένες σε επαφή με τους περιμετρικούς τοίχους και στο μέσον του χώρου. Στη βορειοανατολική γωνία διατηρούνται τα υπολείμματα λιθόκτιστης κλίμακας(;) ανόδου στον όροφο. Οι δύο χώροι του ισογείου προορίζονταν αρχικά να στεγάσουν βοηθητικές χρήσεις, όπως της αποθήκευσης προϊόντων και του σταβλισμού ζώων, όπως συμπεραίνεται από την ύπαρξη λίθινου κρίκου πακτωμένου σταθερά στην τοιχοποιία, για το δέσιμο των ζώων («δέστρα»).

Το ισόγειο ανήκει στην αρχική φάση του κτιρίου και κρίνοντας από τις μορφολογικές ομοιότητες που παρουσιάζει η εξωτερική όψη της δυτικής τοιχοποιίας του με την οικία Σγούτα στην οδό Εγκρεμού της πόλεως Χίου, η οποία χρονολογείται από επιγραφή στο 1702, αλλά έχει και παλαιότερες φάσεις, πρέπει να κατασκευάστηκε κατά το 17ο αιώνα. Σύμφωνα με τις πηγές, στην περιοχή του Παρθένη υπήρχαν κατά την εποχή αυτή πολλά αρχοντικά με κήπους. Ανάλογες περιπτώσεις κτιρίων, των οποίων το ισόγειο παρέμεινε αλώβητο με το σεισμό του 1881 και οι όροφοί τους ξανακτίστηκαν στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα, συναντώνται πολλές στη Χίο (π.χ. τα αρχοντικά «Μηταράκικο», «Τζιράδικο» (νυν ξενοδοχείο «Περλέας») και «Νεγρεπόντικο» (νυν ιδιοκτησία Στακιά) στον Κάμπο ή το Ξενοδοχείο «Απόλλων» στην πλατεία του Κάστρου της Χίου). Στους μεταπολεμικούς χρόνους το κτίριο στο σύνολό του υπέστη πολλές επεμβάσεις και αλλοιώσεις, εκτός από αυτές που προαναφέρθηκαν στο ισόγειο. Στην ανατολική πλευρά ιδίως, έχει δεχθεί προσθήκες δωματίων από μπετόν, οι οποίες αλλοιώνουν σημαντικά τη μορφή του.

Η οικία και το περιβόλι Α. Ξενάκη χαρακτηρίστηκε μετά από αίτηση της ιδιοκτήτριας και τη σύμφωνη εισήγηση της Εφορείας, ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, επειδή αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό σύνολο αποτελούμενο από ισόγειο του 17ου αιώνα που διασώζει αξιόλογα μορφολογικά χαρακτηριστικά (ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας στη δυτική όψη μιμούμενο το πλινθοπερίκλειστο βυζαντινό σύστημα δομής, σταυροθολιακή κάλυψη του ισογείου κτλ.) και από όροφο που χρονολογείται στον ύστερο 19ο αιώνα και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αρχιτεκτονικής αστικής κατοικίας της εποχής, με οροφογραφίες στη μία αίθουσα. Η οικία, μαζί με το περιβόλι που είναι αναπόσπαστο τμήμα της, είναι ένα από τα λίγα πλέον εναπομείναντα ορατά δείγματα της αμέσως μετά το μεγάλο σεισμό του 1881 προσπάθειας των Χίων να επουλώσουν τις κατα-

15. F.W. Hasluck, The Latin Monuments of Ghios, *BSA* (1909-1910), σ. 181, υπ. αριθ. 62.

16. Αντ. Στεφάνου, εφημερίς «Εθνομάρτυς Πλάτων», στήλη «Οινοπιώνεια», φ. 107 (1961).

στροφικές συνέπειες του σεισμού και να συνεχίσουν δημιουργικά τη ζωή στο νησί.

ΙΚΑΡΙΑ

Φραντάτο

Ναός Ανάληψης

Το Νοέμβριο έγινε εισήγηση της Εφορείας προς το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Νήσων να χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο ο ναός της Ανάληψης στο Φραντάτο, στην κεντρική Ικαρία[17], επειδή αποτελεί ενδιαφέρον δείγμα της εκκλησιαστικής μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ικαρία και επειδή οι τοιχογραφίες του αποτελούν αξιόλογο δείγμα επαρχιακής τέχνης των αρχών του 18ου αιώνα. Ο ναός ανήκει στον τύπο της μονόχωρης θολοσκέπαστης βασιλικής. Στα ανατολικά απολήγει σε μικρή ημικυκλική αψίδα και στα δυτικά σώζονται οι περιμετρικοί μόνον τοίχοι ενός μεταγενέστερου νάρθηκα. Η στέγαση του ναού επιτυγχάνεται, κατά τον πάγιο στην Ικαρία τρόπο, με τοπικές σχιστολιθικές πλάκες. Η τοιχοποιία συνίσταται σε κοινή αργολιθοδομή, η οποία κατά τόπους είναι επιχρισμένη ή ασβεστοχρισμένη. Στο αέτωμα της δυτικής όψης έχουν εντοιχιστεί τέσσερα ανοιχτά αγγεία (κούπες), διαφορετικών μεγεθών, τα οποία δεν φέρουν υάλωση.

Στο εσωτερικό, ο ναός στο μεγαλύτερο μήκος του καλύπτεται από ελαφρά οξυκόρυφη καμάρα, ενώ στο χώρο του ιερού και του ανατολικού τμήματος του κυρίως ναού, η κάλυψη γίνεται με χαμηλό ημικυλινδρικό θόλο. Το τέμπλο είναι κτιστό. Στην τοιχοποιία της βόρειας και της νότιας πλευράς είναι ορατά επιμήκη, κυλινδρικά αγγεία (μελισσοκομίας;). Το δάπεδο είναι στρωμένο με μεγάλες ορθογώνιες λίθινες πλάκες. Ο ξύλινος ελκυστήρας έχει λαϊκότροπο διάκοσμο από εγχάρακτα γεωμετρικά θέματα.

Σύμφωνα με μαρτυρία του Δ. Πάλλα ο ναός της Ανάληψης διέθετε παλαιότερα ανεικονικό διάκοσμο[18]. Σήμερα διατηρούνται παραστάσεις σε στρώμα τοιχογραφιών που καλύπτει το ιερό, το τέμπλο, το μέτωπο του τόξου που μορφώνεται μεταξύ της οξυκόρυφης καμάρας και του χαμηλότερου κυλινδρικού θόλου και σε τμήμα του βόρειου τοίχου, πλάι στο τέμπλο (Πίν. 18 γ). Οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναού είναι καλυμμένες με επίχρισμα και ασβεστωμένες. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται ο Χριστός ως ο της Μεγάλης Βουλής Άγγελος. Στο μέτωπο του τόξου, δύο προφήτες με ξετυλιγμένα ενεπίγραφα ειλητά, εκ των οποίων ο ένας είναι ο Ησαΐας και ταυτίζεται με επιγραφή (*ΙC(ΑΪΑΣ*). Στην κόγχη της πρόθεσης, ο Χριστός Εμμανουήλ. Στην καμάρα του ιερού, η Ανάληψη και η Μεταμόρφωση, και στο τμήμα της καμάρας που συνεχίζεται προς Δ. του παρεμβαλλόμενου τέμπλου, η Βάπτιση και η Γέννηση (Πίν. 18 δ). Στο μέτωπο του κτιστού τέμπλου, η Δέηση με τον Χριστό στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Αριστερά της θύρας της πρόθεσης εικονίζεται ο Πρόδρομος και στα δεξιά της Ωραίας Πύλης, ο Χριστός ολόσωμος, ευλογών. Στο τύμπανο που σχηματίζεται μεταξύ των δύο ανισοϋψών θόλων, η Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού.

Καψαληνό Κάστρο

Στην κορυφή Φάρδη του ορεινού όγκου του Αθέρα, στην ανατολική Ικαρία, και σε ύψος 1.041 μ. από τη θάλασσα, βρίσκεται το Καψαληνό Κάστρο. Η θέση παρέχει απρόσκοπτη θέα στην ανατολική ακτή της Ικαρίας, στον Άγιο Κήρυκο και στο στενό μεταξύ Σάμου, Ικαρίας και Φούρνων.

Σύμφωνα με τις πηγές, εδώ συνεδρίαζαν από το 17ο αιώνα και εξής οι Γέροντες (προεστοί) της Ικαρίας, όποτε επρόκειτο να αποφασίσουν για ζητήματα που αφορούσαν το «κοινόν του λαού» δηλαδή όλο το νησί της Ικαρίας[19]. Το Καψαληνό Κάστρο υπαγόταν διοικητικά στο ένα από τα τρία «καρτέρια» (quartiere) της Ικαρίας, εκείνο του Φαναρίου[20]. Ο Χ. Παμφίλης θεωρεί το κάστρο μεσαιωνικό οχύρωμα και ότι «ήτο φρούριον πολίχνης κειμένης είτε εις το Μαυράτον είτε εις το Μονικάμπι»[21].

Πρόκειται για ύψωμα με μικρό σε περίμετρο οχυρωματικό περίβολο. Η οχύρωση σώζεται σε ύψος 0.80-1 μ. και ακολουθεί το ανάγλυφο του εδάφους. Σε όσα σημεία οι γρανίτινοι βράχοι του υψώματος είναι ψηλοί ή απότομοι, η κατασκευή διακόπτεται και εντάσσεται στην περίμετρο η φυσική έξαρση («λούροι» στην τοπική διάλεκτο). Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνεται η πρόσβαση, που συνίσταται από σχιστολιθικά βράχια που έχουν τη μορφή βαθμίδων, και στην ίδια πλευρά ανοίγεται και

17. Σ. Κίτσου, Ναός της Ανάληψης στο Φραντάτο, *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 351.

18. D. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria, *JÖB* 23 (1974), σ. 276.

19. Ι. Μελάς, *Η ιστορία της νήσου Ικαρίας*, Β΄, Αθήναι 1957, σ. 90.

20. Σταματιάδης, Η καθ' ημάς Ικαρία, σ. 56-63.

21. Χ. Παμφίλης, *Ιστορία της νήσου Ικαρίας, Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι της Ενώσεως της νήσου μετά της Ελλάδος (1912)*, Αθήναι 1980.

η είσοδος (Πίν. 19 α). Η τοιχοποιία αποτελείται από πλακερούς τοπικούς σχιστόλιθους, τοποθετημένους εν ξηρώ. Είναι μικρό σχύρωμα, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, και μάλλον επρόκειτο για παρατηρητήριο παρά για οχυρό. Η δομή του δεν παρέχει στοιχεία χρονολόγησης· θα μπορούσε, όμως, με βάση τα ιστορικά δεδομένα να χρονολογηθεί στο λεγόμενο «αιώνα της αφάνειας» στην Ικαρία, δηλαδή το 16ο αιώνα, όταν ο πληθυσμός αποσύρθηκε από τις παράλιες περιοχές του νησιού και κρύφθηκε στα ορεινά, εξαιτίας των πειρατικών επιδρομών, ή στο 17ο αιώνα, όταν άρχισαν να κτίζονται τα αντιπειρατικά σπίτια[22]. Ενός τέτοιου είδους σπίτι σώζεται στα βορειοανατολικά, εκτός του οχυρωματικού περιβόλου του Καψαληνού Κάστρου.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΑΔΕΙΕΣ ΚΑΤΟΧΗΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το έτος 2001 εγκρίθηκε η κατοχή από τον Μ. Χούλιαρη, κάτοικο Καρδαμύλων Χίου, 14 αγγείων, τα οποία περιήλθαν στην κατοχή του από την οικογένειά του. Πρόκειται για αγγεία χρηστικά, τα οποία ως επί το πλείστον φέρουν εφυάλωση σε αποχρώσεις του πράσινου και χρονολογούνται στους ύστερους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ Τζαμί) παραδόθηκαν τα κάτωθι αρχαία από ιδιώτες: α) Ένα απότμημα τούρκικης επιτύμβιας στήλης, διαστ. 0,65×0,235 μ., από την Α. Φουσφούκα, κάτοικο πόλεως Χίου και β) τέσσερις μεταλλικές μπάλες κανονιού από την Ά. Φράγκου, κάτοικο οικισμού Κάστρου πόλεως Χίου.

Ο Ι. Μακριδάκης, κάτοικος Χίου, παρέδωσε στην Εφορεία δώδεκα τμήματα ξυλόγλυπτου τέμπλου από το ναό του Αγίου Ιωάννη στον οικισμό του Αγίου Γάλακτος στη βόρεια Χίο, τα οποία βρέθηκαν απορριμμένα εκτός του ναού, μετά την τοποθέτηση νεωτερικού τέμπλου σε αυτόν από την εκκλησιαστική επιτροπή. Μεταξύ των μελών του τέμπλου περιλαμβάνονται τρεις κεταμπέδες (θωράκια) με παράσταση του Προπατορικού Αμαρτήματος, της Εκδίωξης των Πρωτοπλάστων και της Θυσίας του Αβραάμ) δύο φύλλα και ένα κορύφωμα βημοθύρου, δύο πεσσίσκοι, ένας οκταγωνικός κιονίσκος, ένα τόξο Ωραίας Πύλης. Τα ανωτέρω τμήματα του παλαιού ξυλόγλυπτου τέμπλου μεταφέρθηκαν στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας, προς φύλαξη και συντήρηση.

Ο Ν. Μελέκος, πλοίαρχος του αλιευτικού VENUS, παρέδωσε στην Εφορεία τον Απρίλιο 39 τμήματα μεγάλου πήλινου πίθου που ανασύρθηκε από την περιοχή του Μυρσινιδίου, λίγο βορειότερα του λιμένος Χίου και σε απόσταση 1,5-2 ναυτικών μιλίων από την ακτή. Το ύψος του πίθου υπολογίζεται στα 2 μ. περίπου, η εξωτερική περιφέρεια του χείλους είναι 3,20 μ., το δε πάχος των τοιχωμάτων του 0,05 μ. Το σχήμα του πρέπει να ήταν ατρακτοειδές χωρίς λαβές, η βάση του είναι ελαφρώς κωνική και απολήγει σε συμπαγή κυλινδρική απόφυση, ύψ. 0,10 μ. περίπου. Δεν φέρει εφυάλωση και οι εξωτερικές επιφάνειές του είναι ακόσμητες εκτός από μία αβαθή αύλακα στο προς τα έξω κάθετο πάχος του χείλους. Ο θρυμματισμός του αγγείου πρέπει να συνέβη κατά τη διαδικασία ανέλκυσης και φόρτωσής του στο πλοίο, διότι όλες οι επιφάνειες θραύσης είναι καθαρές και χωρίς μικροοργανισμούς.

Το αγγείο μεταφέρθηκε για καθαρισμό και συγκόλληση στα Εργαστήρια κεραμικής της Εφορείας και παράλληλα ενημερώθηκε για το εύρημα η καθ' ύλην αρμόδια Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

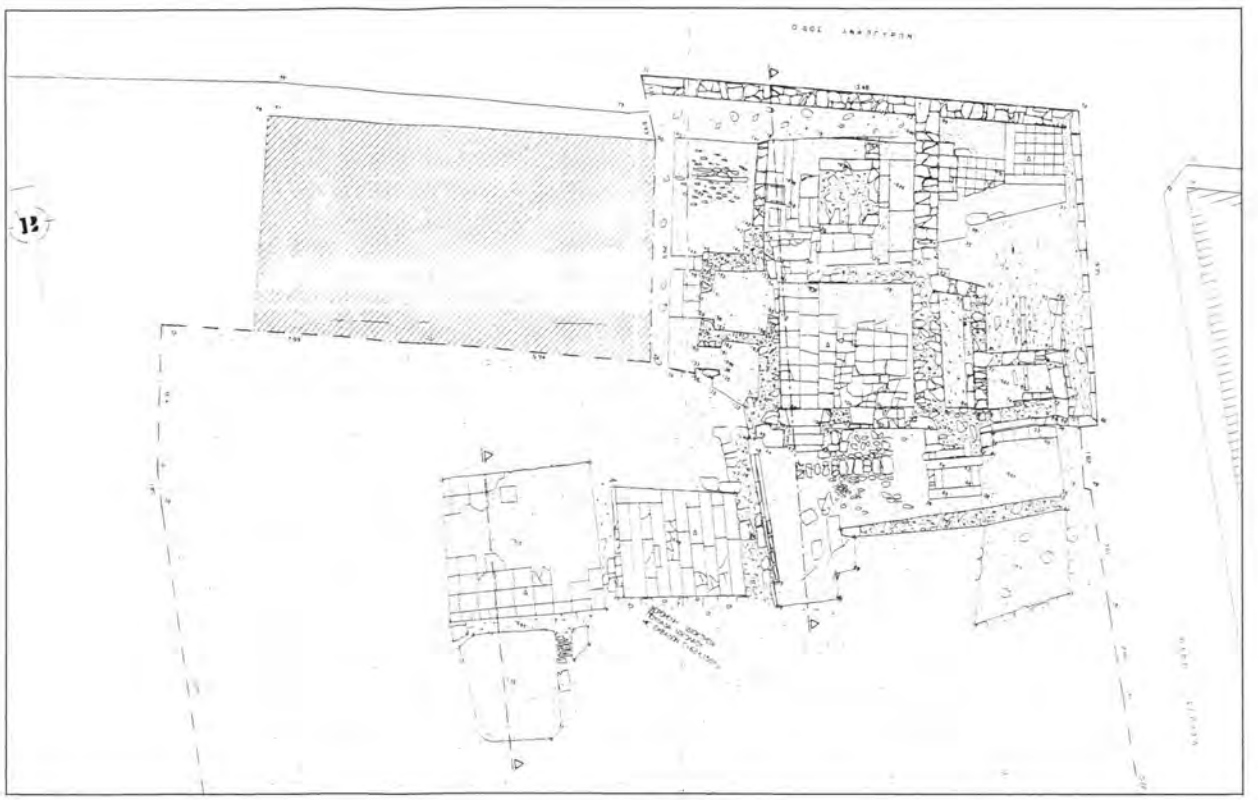
Πόλη Χίου

Συμβολή των οδών Σγούτα και Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Μ. και Λ. Πουλάδα)

Στη συμβολή των οδών Σγούτα και Αγίων Αναργύρων στη Χίο, στην παλαιά εμπορική συνοικία του Εγκρεμού, σώζονταν τα ερείπια μιας κατοικίας του ύστερου 16ου-17ου αιώνα, μίας από τις ελάχιστες διασωθείσες στην πόλη μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1881. Αποτελούσε σημαντικό δείγμα της αστικής αρχιτεκτονικής της Χώρας της Χίου και ήταν γνωστή ως Οικία Καλλιμασιά ή Οικία Μπαχά. Η νότια όψη της, επί της οδού Αγίων Αναργύρων, είναι γνωστή από δύο σχέδια των χρόνων του Μεσοπολέμου, εκ των οποίων το ένα εκπονήθηκε από τον Δ. Πικιώνη και το άλλο από τον άγγλο αρχιτέκτονα A. Smith[23]. Ο σεισμός του 1881 έπληξε το κτίριο, αλλά δεν το κατέστρεψε· το 1995 σωζόταν έως ύψους 3,50 μ. στη νοτιοδυτική γωνία του και οι δύο όψεις του ισογείου διατηρούσαν όλα τα αρχικά αρχιτεκτονικά και μορφολογικά τους στοιχεία:

22. Μελάς, ό.π., σ. 48-54.

23. Πικιώνης, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 36, σχέδ. 103. Smith, ό.π. (υποσημ. 3), Οικία C, 32, πίν. 23.

Σχέδ. 3. Χίος. Συμβολή των οδών Σγουτα και Αγίων Αναργύρων. Κάτοψη (σχέδ. Ν. Αποστολή).

Το 1996 τα υπολείμματα της οικίας κατεδαφίστηκαν αυθαίρετα και λαθραία από τους ιδιοκτήτες, παρά τη ρητή απαγόρευση της Εφορείας, και το οικόπεδο, έκτασης 625 τ.μ., το οποίο βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της αγοράς της πόλης, πωλήθηκε. Οι νέες ιδιοκτήτριες, Μ. και Λ. Πουλάδα, υπέβαλαν στα τέλη του 1998 στην Κ΄ ΕΠΚΑ αίτημα για ανέγερση εντός του οικοπέδου κτιρίου γραφείων και καταστημάτων, με υπόγειο. Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών αποκαλύφθηκαν οικοδομικά ερείπια της περιόδου αρμοδιότητάς μας, οπότε το αίτημα διαβιβάστηκε στην Εφορεία μας.

Η έναρξη της ανασκαφικής έρευνας έγινε τον Ιανουάριο του 2001 υπό την εποπτεία της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Α. Δόλογλου και οι εργασίες διήρκεσαν έως τον Ιούνιο. Αποκαλύφθηκε το περίγραμμα της Οικίας Μπαχά στη στάθμη του ισογείου, το οποίο κάλυπτε επιφάνεια περίπου 125 τ.μ. Προς Β. και παράλληλα με το κτίριο εκτεινόταν λιθοστρωμένος ελεύθερος χώρος (το πιθανότερο η αυλή της οικίας παρά δημόσιος δρόμος). Το εσωτερικό της οικίας κατελάμβαναν έξι χώροι, εκ των οποίων οι τέσσερις ήταν πλακοστρωμένοι με τετράγωνες ή ορθογώνιες λίθινες πλάκες Νενήτων και Θυμιανών· κάτω από το δάπεδο των δύο από αυτούς υπήρχαν μεγάλες καμαροσκέπαστες δεξαμενές νερού («φουντάνες»). Στον ένα χώρο, ο οποίος είχε μέτωπο προς την οδό Αναργύρων και διέθετε πόρτα και παράθυρο προς την οδό, πάνω στο πλακόστρωτο δάπεδο υπήρχε κτιστό προστομαίο δεξαμενής και σε επαφή με αυτό λίθινη γούρνα. Στη δε πλακόστρωτη αίθουσα της νοτιοδυτικής γωνίας του κτιρίου αποκαλύφθηκε το κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο. Όσον αφορά στη χρήση της Οικίας Μπαχά θα μπορούσε κατ' αρχήν να διατυπωθεί η υπόθεση ότι στο ισόγειό της στεγάζονταν επαγγελματικές δραστηριότητες και ότι οι χώροι του ισογείου (με εξαίρεση τη νοτιοδυτική γωνία) ήταν εμπορικά καταστήματα ή εργαστήρια, όπως υποδεικνύουν τα πολλά ανοίγματα (πόρτες και παράθυρα) προς τη διερχόμενη οδό Αγίων Αναργύρων, και ότι ο όροφος χρησίμευε ως κατοικία. Η δε ύπαρξη μεγάλων υπόγειων δεξαμενών μπορεί απλώς να δηλώνει την ανάγκη των χρηστών του κτιρίου στο σύνολό του για επάρκεια σε νερό ή ακόμη να υποδηλώνει βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στις οποίες ήταν απαραίτητες μεγάλες ποσότητες νερού (όπως π.χ. βαφείου, όπως και στην κοντινή Οικία Σγούτα[24]) (Σχέδ. 3).

24. Δ. Ποζιόπουλος, Το Αρχοντικό Σγούτα στη Χώρα της Χίου, *Επώνυμα αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα 1986, σ. 205-218.

Η ανασκαφική έρευνα σε πρώτη φάση ολοκληρώθηκε και οι εργασίες διεκόπησαν, έως ότου υποβληθεί η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων ερειπίων και η μελέτη ανέγερσης της νέας οικοδομής ώστε να αποσαφηνιστεί το βάθος και η έκταση την οποία θα καταλάβει η νέα οικοδομή και εάν απαιτείται ή όχι η περαιτέρω διερεύνηση του οικοπέδου.

Οδός Αρχιεπισκόπου Μακαρίου 32 (οικόπεδο Β. Κόβα - Λ. Μαναγού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Παλαιόκαστρο (σημ. Βουνάκι) της πόλης της Χίου. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών που διενεργήθηκαν με την εποπτεία της Κ΄ ΕΠΚΑ για την ανέγερση διώροφης κατοικίας με υπόγειο, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα μεταβυζαντινών χρόνων, οπότε η υπόθεση μεταβιβάστηκε στην Εφορεία μας, λόγω αρμοδιότητας. Η σωστική ανασκαφική έρευνα διήρκεσε ένα σχεδόν χρόνο (από το Δεκέμβριο του 2000 έως την 31η Δεκεμβρίου του 2001) και την εποπτεία άσκησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Υ. Φλατσούση.

Σε τρεις τομές που ορίστηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν τέσσερις τοιχοποιίες με αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα (Τ14, Τ15, Τ17, Τ18 σε βάθος -1,30 μ., οι οποίες είναι επιχρισμένες εσωτερικά) που ορίζουν δύο δωμάτια με δάπεδα (Δ1 και Δ3) από ορθογώνιες πλάκες πέτρας Θυμιανών. Προς Ν. των δύο δωματίων και στο μέσον του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,91 έως -1,59 μ. λιθόστρωτο (Δ2 και Δ5) με αύλακα απορροής των ομβρίων υδάτων, το οποίο διασχίζει όλο σχεδόν τον ανεσκαμμένο χώρο με κατωφερική κλίση από Δ. προς Α. Οι ανωτέρω κατασκευές και διαμορφώσεις ανάγονται στην ίδια οικοδομική φάση, που χρονολογείται στο 18ο-19ο αιώνα. Η κεραμική που προέκυψε από το πρώτο ανασκαφικό στρώμα μέχρι το βάθος των -1,40 μ. εντός των δύο δωματίων είναι αβαφής και εφυαλωμένη: τμήματα πιάτων τύπου Canakkale I (1750-1850) και II (β΄ μισό 19ου αι.), τούρκικη πίπα, μαστραπάς ιταλικής προέλευσης του 18ου αιώνα, αβαφή χρηστικά αγγεία, όστρακα χιακών εργαστηρίων του 19ου αιώνα. Από το βάθος της υποθεμελίωσης των δωματίων των -1,40 έως -2,20 μ. τα στρώματα παρουσιάζουν διατάραξη. Η κεραμική που αποκαλύφθηκε είναι παλαιοχριστιανικών, υστερορρωμαϊκών, ελληνιστικών και κλασικών χρόνων. Επί του λιθόστρωτου δαπέδου εντοπίστηκαν δύο νομίσματα: χάλκινο νόμισμα του Μαχμούτ Α΄ (1730-1754) και αργυρό γρόσι του Μουσταφά Γ΄ (1757-1774).

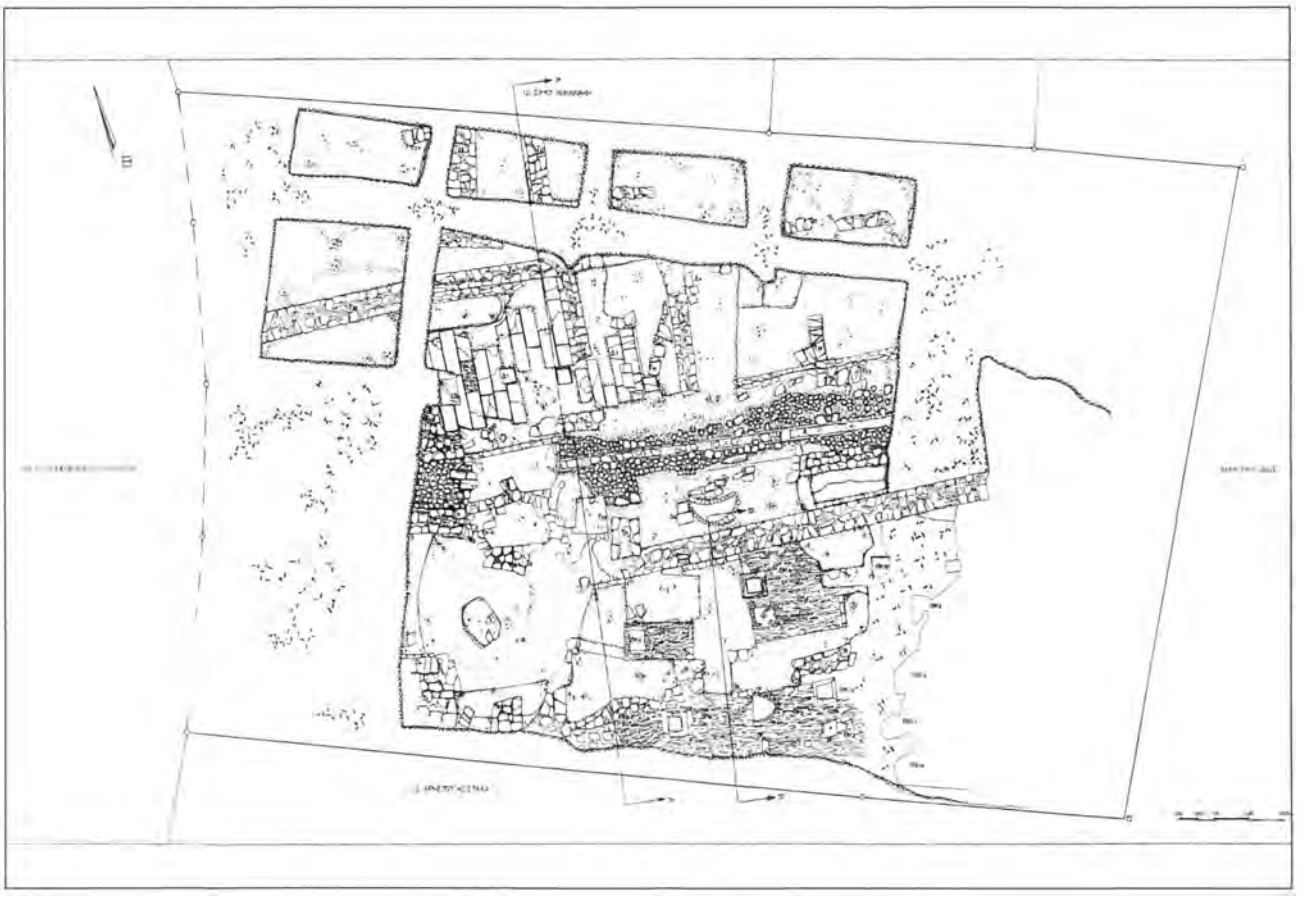
Σε τομή που ερευνήθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε το αδιατάρακτο στρώμα, στο βάθος των -1,80 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν σε τέσσερις τομές κτιριακά λείψανα που αποτελούν το βόρειο τμήμα μιας εκκλησίας μεταβυζαντινών χρόνων, η οποία ορίζεται στο βόρειο πέρας της από τον τοίχο Τ20. Το μεσαίο και νότιο τμήμα του ναού εμπίπτει στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Χρ. Κωστάλα. Το αρχικά πλακόστρωτο δάπεδο του ναού σώζει μόνον το υπόστρωμα από λευκό ασβεστοκονίαμα, σε βάθος -1,90 μ. Εντός του ναού ανασκάφηκε μια κυκλική κατασκευή (Τ7) και δέκα οστεοφυλάκια (ΘΚ1, ΘΚ2, ΘΚ3, ΘΚ4, ΘΚ5, ΘΚ6, ΘΚ8, ΘΚ9, ΘΚ10, ΘΚ15) που είχαν κατασκευαστεί κάτω από το δάπεδο του κτιρίου. Τα οστεοφυλάκια είναι θολωτά, επιμήκη, με άξονα Δ.-Α. και σε συνεχείς σειρές, χωρίς όμως να τηρείται αυστηρή παραλληλία μεταξύ τους. Στο εξωρράχιο του καθενός από αυτά υπάρχει τετράγωνο άνοιγμα, διαστ. 0,40×0,40 μ., που οριοθετείται από περιχείλωμα λαξευμένο σε τοπική πέτρα Θυμιανών (Πίν. 19 β). Μόνο σε ένα οστεοφυλάκιο, το ΘΚ2, αποκαλύφθηκε τετράγωνη πλάκα κάλυψης του ανοίγματος. Έξι οστεοφυλάκια συνδέονται μεταξύ τους ανά ζεύγη (το ΘΚ5 με το ΘΚ6, το ΘΚ1 με το ΘΚ4 και το ΘΚ9 με το ΘΚ10), με τοιχία (τα Κ7, Τ1 και Τ31 αντίστοιχα) (Σχέδ. 4). Η έρευνα συνεχίζεται.

Κάστρο, οθωμανικά Λουτρά (χαμάμ) ιδιοκτησία 3ης ΕΒΑ

Στο συγκρότημα του οθωμανικού λουτρού που χρονολογείται στο 18ο αιώνα και βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του Κάστρου[25] ολοκληρώθηκαν οι αποχωματώσεις που είχαν ξεκινήσει από την Εφορεία το 2000. Οι εργασίες στο εσωτερικό αποκάλυψαν ότι το κτίριο καταλάμβανε επιφάνεια 365 τ.μ. και απαρτιζόταν από δέκα χώρους: τον ψυχρό (αποδυτήριο), το χλιαρό, τρεις θερμούς, έναν καύσης, δύο δεξαμενές νερού, ένα χώρο υγιεινής και ένα βοηθητικής χρήσης. Στον ψυχρό χώρο, ο οποίος καταλαμβάνει επιφάνεια 73 τ.μ., σώζονται σποραδικά κατά χώραν υπολείμματα του πλακόστρωτου δαπέδου του, από ορθογώνιες πλάκες Θυμιανών. Στο μέσον του αποκαλύφθηκε η θέση του αναβρυτηρίου (συντριβάνι). Στο μεγάλο θερμό χώρο, έκτασης 60 τ.μ., καθώς το μνημείο έχει σαφώς λεηλατηθεί όσον αφορά στα λίθινα στοιχεία των περιθυρωμάτων και των δαπεδοστρώσεων, δεν αποκαλύφθηκαν παρά μόνον τμήματα λίθινων πλακών δαπέδου σφηνωμένα σε τρία σημεία των περιμετρικών τοίχων. Κάτω από τη στάθμη του δαπέδου αποκαλύφθηκαν οι πεσσίσκοι των υποκαύστων,

25. Ε.Ι. Κανετάκη, *Τα οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004, σ. 233-235.

Σχέδ. 4. Χίος. Οδός Αρχιεπισκόπου Μακαρίου 32. Κάτοψη της ανασκαφής.

οι οποίοι είναι τετράγωνοι, λιθόκτιστοι και εδράζονται στο έδαφος που έχει επιστρωθεί με ακανόνιστες λίθινες πλάκες. Σε διερευνητικές τομές που έγιναν στη νοτιοανατολική γωνία του μεγάλου θερμού χώρου, κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του, αποκαλύφθηκαν οι δίοδοι απαγωγής του θερμού αέρα από το χώρο καύσης προς τους θερμούς χώρους του χαμάμ.

Από τις αποχωματώσεις προήλθαν πολλά λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως θραύσματα επιτύμβιων μουσουλμανικών στηλών, μία ακέραιη και τμήματα από τις κυκλικές μαρμάρινες φιάλες του χαμάμ, θραύσματα αρράβδωτων κυλινδρικών κιονίσκων, τμήματα από ορθογώνιες γούρνες, σιδερένιες και λίθινες μπάλες κανονιών, καθώς και ένα εφυαλωμένο πλακίδιο επένδυσης τοίχου, δείγμα κεραμικής της Κιουτάχειας της Μικράς Ασίας. Από το χώρο υγιεινής προέρχεται υφαψίδιο από φαιό πορώδη λίθο και υστερογοτθικό κιονόκρανο παραθύρου.

Στον αύλειο χώρο του συγκροτήματος, ο οποίος καταλαμβάνει έκταση 444 τ.μ., οι εργασίες αποχωμάτωσης επικεντρώθηκαν στη δυτική πλευρά. Αποκαλύφθηκε η δυτική όψη του ψυχρού χώρου, η οποία είναι η περισσότερο επιμελημένη από όλες, και μάλλον αποτελούσε την κύρια όψη του συγκροτήματος: η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή, η οποία επενδύεται με λαξευμένες ορθογώνιες πλάκες Θυμιανών με αφανείς αρμούς, σε απομίμηση ισόδομου συστήματος κατασκευής. Το θύρωμα της κύριας εισόδου αποτελείται από μεγάλους δόμους από πέτρα Ερυθρών.

Κ ά τ ω Φ α ν ά

Ιερό Φαναίου Απόλλωνος

Στην περιοχή της Κάτω Φανάς στη νότια Χίο διενεργεί έρευνες από το 1997 η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή σε συνεργασία με την Κ΄ ΕΠΚΑ[26]. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν το κα-

26. L. Beaumont - A. Archontidou-Argyri, New Work at Kato Phana, Chios: The Kato Phana Archaeological Project, Preliminary Report for 1997 and 1998, *BSA* 94 (1999), σ. 265-287.

λοκαίρι του 2001 στο νοτιοδυτικό τομέα του Ιερού του Φαναίου Απόλλωνος (Τομή V), αποκαλύφθηκαν τοίχοι μεγάλου κτιρίου που εκτείνεται στα νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής των Φανών[27], αποτελούσε πρόσκτισμά της και χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ. Μεταξύ των ευρημάτων που προήλθαν από την ανασκαφή αυτού του κτιρίου καταλέγεται φόλλις του Ηρακλείου (N100) και πεντανούμμιο του Ιουστίνου Α΄ (N101)[28].

Το 1999 είχε εγκριθεί η διενέργεια επιφανειακής έρευνας από τη Βρετανική Σχολή στη θέση Μάναγρος του Πυργίου[29], θέση που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του μεσαιωνικού οικισμού, επί της οδού που οδηγεί στο Ιερό του Φαναίου Απόλλωνος και στο λιμένα της Κάτω Φανάς. Η επιφανειακή έρευνα διενεργήθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία μας, στην αρμοδιότητα της οποίας εμπίπτουν εννέα κτίρια (οκτώ εκκλησιαστικά και ένα κοσμικό) που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του Μανάγρου και έχουν χαρακτηριστεί ιστορικά διατηρητέα μνημεία (ΦΕΚ 87/6.3.1959 και ΦΕΚ 142/Β/3.3.1994). Σύμφωνα με τη συνοπτική έκθεση που υποβλήθηκε στην Εφορεία μετά τη μελέτη των ευρημάτων το 2001, στην περιοχή με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταβυζαντινών ναών (XF5), δηλαδή στην περιοχή που βρίσκονται οι ναοί της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, των Εισοδίων της Θεοτόκου, του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, της Αγίας Παρασκευής και του Ταξιάρχη, το μεγαλύτερο μέρος του υλικού ανήκει στους μέσους και ύστερους χρόνους. Παρόμοια αποτελέσματα έδωσε η έρευνα και σε γειτονικό της ανωτέρω περιοχής πεδίο (XF9), όπου η συλλεγείσα κεραμική αντιπροσωπεύει τη μέση/ύστερη βυζαντινή περίοδο και τους χρόνους της τουρκοκρατίας. Στην περιοχή του ναϋδρίου της Αγίας Μαρίνας στη θέση Άνω Φανά (QF1) εντοπίστηκαν ευρήματα ενός ελάσσονος ιερού, που χρονολογείται από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ στο Καστρί (W), περισυνελέγησαν μικρά ευρήματα που ανήκουν αποκλειστικά στην πρώιμη εποχή του Χαλκού.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

2001-2004

Κατά τη διάρκεια των ετών 2001 (τελευταίο τρίμηνο) έως και 2004, η 3η ΕΒΑ λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Α. Καββαδία με μόνιμο επιστημονικό προσωπικό τους Κ. Σκαμπαβία (ο οποίος αποσπάστηκε το 2002 στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα), Π. Βαλάκου, Ό. Βάσση, αρχαιολόγους, και τη Μ. Μίτση, τεχνολόγο-μηχανικό. Στον τομέα της συντήρησης με τον Π. Μαντζούκη, συντηρητή έργων τέχνης, επί κεφαλής της ομάδας συντήρησης της Εφορείας με τους Θ. Δρίζο, Ε. Γιάννακα, Ε. Ροζάκη, μόνιμους συντηρητές, και τον τεχνίτη συντήρησης Σ. Ντίλη και στον τομέα της αναστήλωσης με τον Δ. Φεργαδιώτη, αρχιτεχνίτη αορίστου χρόνου, επί κεφαλής της ομάδας αναστήλωσης με τους Στ. Κωταττή, Β. Μωραϊτάκη, Γ. Γκαλιμανά, Θ. Δρίζο, Κ. Παπαδόπουλο, Ι. Ψωμαδάκη, Κ. Παΐδα, Ε. Παντελιδάκη, Μ. Πασβάντη, μόνιμους εργατοτεχνίτες. Το έκτακτο επιστημονικό προσωπικό αποτέλεσαν – με μικρές διακοπές – οι Στ. Φαϊτάκη, Α. Μισαηλίδου, Μ. Καλαϊτζή, Μ. Μεννή, αρχαιολόγοι, Δ. Γκλαβά, Β. Αγιαννίδης, Κ. Κανταλή, συντηρητές, Ν. Σγουράκη, σχεδιάστρια, και ένας μικρός αριθμός έκτακτων υπαλλήλων ποικίλων ειδικοτήτων, για τις ανάγκες της Υπηρεσίας. Το έργο της φύλαξης των αρχαιολογικών χώρων, μνημείων, μουσείων και διατηρητέων οικισμών επιτελέστηκε με το μικρό αριθμό των αρχαιοφυλάκων που υπηρετούν στην Εφορεία, ήτοι των Γ. Μεννή, Α. Βογιατζή, Μ. Φρεζούλη, Θ. Δρίζου (συνταξιοδοτήθηκε το 2003) στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου, Α. Γιακούμα στο Παλατάκι Ιουστινιάνι, Π. Σκιαδά στα Μεστά (μετατέθηκε το 2004), και του νυκτοφύλακα του Βυζαντινού Μουσείου Χίου Μ. Λεοντάρα, καθώς και με το ετήσιο εποχικό προσωπικό.

Η Εφορεία εκτέλεσε έργα στους δύο νομούς αρμοδιότητάς της, το Νομό Χίου και το Νομό Σάμου, και στους ακόλουθους τομείς: αρχαιολογικές ανασκαφές (σωστικές και ανασκαφικές διερευνήσεις), στερέωση - αναστήλωση μνημείων, διαμορφώσεις, καθαρισμούς και ευπρεπισμούς αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων, ξυλογλύπτων και κινητών αρχαίων ανασκαφής, καταγραφές αρχαίων και μνημείων, κηρύξεις μνημείων, εκθέσεις. Σημαντική υπήρξε η δραστηριότητα στον τομέα της προστασίας των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων κατά τον έλεγχο της οικοδόμησης του περιβάλλοντα χώρου αυτών, καθώς και κατά την άσκηση του μορφολογικού ελέγχου στους ιστορικούς διατηρητέους οικισμούς. Το αξιόλογο έργο της Εφορείας στον τομέα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων συρρικνώθηκε, λόγω του περιορισμένου αριθμού των υπηρετούντων και της αύξησης και του φόρτου του έργου της Εφορείας. Συνεχίστηκε όμως η δραστηριότητα στον τομέα των

27. Γ. Σωτηρίου, Αι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Ελλάδος, *ΑΕ* 1929, σ. 192.

28. L. Beaumont - A. Archontidou-Argyri, Excavations at Kato Phana, Chios: 1999, 2000 and 2001, *BSA* 100 (2005), σ. 201-255.

29. Κ. Κουρουνιώτης, Ανασκαφαί και έρευναι εν Χίω, *ΑΔ* 1 (1915), σ. 85-89. E. Yalouris, Notes on the Topography of Chios, στο J. Boardman - C.E. Vaphopoulou-Richardson (επιμ.), *Chios, A Conference at the Homereion in Chios 1984*, Οξφόρδη 1986, σ. 146.

πολιτιστικών δρώμενων και εκδηλώσεων, σε συνδυασμό με συνεργασίες επιμορφωτικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα.

Οι χρηματοδοτήσεις των έργων και της λειτουργίας της Εφορείας προέρχονται από τις πιστώσεις του Τακτικού Προϋπολογισμού του ΥΠΠΟ, το ΤΑΠΑ, το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, τις πιστώσεις του Ειδικού Λογαριασμού και τα προγράμματα της ΕΕ (ΠΕΠ). Πολλά έργα εκτελέστηκαν, επίσης, με χρηματοδοτήσεις διαφόρων πηγών και από ποικίλους φορείς, όπως Εκκλησιαστικά Συμβούλια, φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αλλά και ιδιωτικούς φορείς, με την εποπτεία της Εφορείας.

Οι προτεραιότητες και οι στόχοι που τέθηκαν στην οργάνωση της Εφορείας την περίοδο αυτή αφορούσαν: α) στην ένταξη και ταχεία έναρξη των έργων που είχαν προταθεί ή είχαν ενταχθεί στο Γ΄ ΚΠΣ , διότι αφορούσαν πολύ σημαντικά βυζαντινά μνημεία, όπως η Νέα Μονή, η Παναγία Κρήνα, το Βυζαντινό Μουσείο Χίου, οι βυζαντινοί ναοί Αγίου Γεωργίου Πραστείων, Αγίου Ιωάννη Αργέντη, Αγίου Ιωάννη στις Ροβιές, ο Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη στο Πυθαγόρειο Σάμου, το Βυζαντινό Μουσείο Χίου, β) στη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για την προστασία και αποκατάσταση μνημείων (εξεύρεση χρηματοδοτήσεων, σύνταξη μελετών κτλ.) και γ) στον ευπρεπισμό των επισκέψιμων μνημείων και χώρων.

Παράλληλα, άμεση μέριμνα υπήρξε και για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας για τους εργαζομένους, καθώς και τη συντήρηση των ιδιόκτητων κτιρίων και χώρων της Εφορείας που χρησιμοποιούνται ως χώροι εργασίας, εκθεσιακοί και αποθηκευτικοί.

Κατά το έτος 2002 καταβλήθηκε προσπάθεια βελτίωσης του έργου και του περιβάλλοντος εργασίας των εργαζομένων στην Εφορεία, καθώς και της οργάνωσης αυτής. Για τούτο ενισχύθηκε ο ηλεκτρονικός και λοιπός εξοπλισμός των γραφείων της Εφορείας και των άλλων χώρων των εργαζομένων, αγοράστηκαν δύο υπηρεσιακά οχήματα (το ένα 4x4 φορτηγό για τις ανάγκες των ανασκαφικών και αναστηλωτικών εργασιών), διαχωρίστηκαν οι αρχαιολογικές αποθήκες από τις αποθήκες υλικών και εργαλείων, οργανώθηκε η φύλαξη των αρχαιολογικών αποθηκών με τους αρχαιοφύλακες του Βυζαντινού Μουσείου και ορίστηκαν αποθηκάριοι για τις υπόλοιπες. Οι χώροι των μουσείων, αρχαιολογικών αποθηκών και εργαστηρίων συντήρησης εξοπλίστηκαν με σύγχρονα συστήματα συναγερμού. Παράλληλα, όπου απαιτήθηκε, έγινε βελτίωση του υπάρχοντος συστήματος ασφαλείας, σε συνεργασία με την αρμόδια υπηρεσία του ΥΠΠΟ. Σε σύντομο χρονικό διάστημα επετεύχθη η ενοικίαση νέας αρχαιολογικής αποθήκης 400 τ.μ. για τη φύλαξη των αρχαίων, εν όψει και του έργου του εκσυγχρονισμού του Βυζαντινού Μουσείου που επρόκειτο να ενταχθεί στο Γ΄ ΚΠΣ.

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ

Το 2002, στο χώρο της Βίγλας του «Παχύ», στη θέση Μετόχι της κοινότητας Σιδηρούντας, πραγματοποιήθηκε ειδική εκδήλωση για την αποκατάσταση των τριών Βιγλών (στη Σιδηρούντα, στο Λιμένι Μεστών και στο Τραχήλι Λιθίου) από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου και την παράδοσή τους στο ΥΠΠΟ, σε συνεργασία με το Δήμο Ομηρούπολης και την 3η ΕΒΑ, η οποία παρέλαβε τα αναστηλωμένα μνημεία.

Στον εορτασμό της καθιερωθείσας από το ΥΠΠΟ ετήσιας εκδήλωσης με τίτλο «Η Άνοιξη των Μουσείων» με ειδικό αφιέρωμα «Τα μυστικά ενός εκθέματος», η 3η ΕΒΑ συμμετείχε, το Μάιο του 2003, με την εκδήλωση «Τα μυστικά ενός εκθέματος στο Μουσείο της Νέας Μονής», η οποία ήταν αφιερωμένη στην παρουσίαση του μεταξωτού υφάσματος, γνωστού ως «Πεύκι» του Μουσείου της Νέας Μονής. Η παρουσίαση του εκθέματος έγινε σε πινακίδες με ενημερωτικά κείμενα και εποπτικό υλικό, για το έκθεμα, την ιστορία του και τη συντήρησή του, την παραγωγή των μεταξωτών στο Βυζάντιο και στα μεταβυζαντινά χρόνια, για τον τρόπο κατασκευής των μεταξωτών και το εμπόριό τους και για την υφαντουργία στη Χίο. Τυπώθηκε, επίσης, πολύπτυχο με τα βασικά κείμενα στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, το οποίο διανεμήθηκε δωρεάν στους επισκέπτες.

Το 2004 στον ίδιο εορτασμό που είχε θέμα «Ιστορία και ιστορίες: Από το ιστορικό γεγονός στις «μικρές ιστορίες» η Εφορεία συμμετείχε με την εκδήλωση «Τα ταξίδια του αγίου Ισιδώρου – Αναδρομή σε πραγματικές και φανταστικές ιστορίες» με εκθέματα τα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη τα προερχόμενα από την ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του Αγίου Ισιδώρου που βρίσκεται στην περιοχή Λέτσαινας, στην πόλη της Χίου. Η βασιλική αποτέλεσε ένα από τα μεγάλα προσκυνήματα των παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων με διάρκεια ζωής μέχρι τις μέρες μας. Για την εκδήλωση επελέγησαν και εκτέθηκαν χαρακτηριστικά γλυπτά στο προστώο του Βυζαντινού Μουσείου Χίου και στον αύλειο χώρο αυτού αναρτήθηκαν σε πινακίδες τα κείμενα και το εποπτικό υλικό με θεματολογία τα ανασκαφικά δεδομένα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τα γλυπτά, το συναξάρι και το μαρτύριο του αγίου στη Χίο, με τοπογραφικό συσχετισμό των χώρων του

μαρτυρίου και των μνημείων και των σύγχρονων θέσεων που συνδέονται με τη θρησκευτική παράδοση, καθώς και την παράδοση που διατηρείται στο νησί και συσχετίζει το μαστίχι με το μαρτύριο του αγίου. Τυπώθηκε αφίσα - τρίπτυχο (με κύριο έκθεμα το επιστύλιο με την προτομή του αγίου) με κείμενα από επιλογή των κειμένων των πινακίδων.

Το 2003, σε συνεργασία με τον Πολιτιστικό Σύλλογο του Κάστρου Χίου «Άγιος Γεώργιος» η Εφορεία διοργάνωσε διάλεξη στο Ομήρειο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Χίου, με ομιλήτρια την αρχαιολόγο-φιλόλογο Α. Ζαχαρού-Λουτράρη με θέμα «Το βυζαντινό Κάστρο Χίου». Επακολούθησε εποικοδομητική συζήτηση για τα θέματα του διατηρητέου οικισμού του Φρουρίου Χίου, του κάστρου και των μνημείων του.

Συνεχίστηκαν οι μουσικές πολιτιστικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο εορτασμού της τελευταίας καλοκαιρινής πανσελήνου του Αυγούστου που οργανώνει το ΥΠΠΟ σε όλη τη χώρα. Το 2002 σε συνεργασία με το Δήμο Μαστιχοχωρίων, δόθηκε ρεσιτάλ κλασικού τραγουδιού με συνοδεία πιάνου στη μέσα πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού των Μεστών και το 2003 πραγματοποιήθηκε εκδήλωση με συγκρότημα δημοτικής μουσικής στην κεντρική πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού του Πυργίου.

Ο απαλλοτριωμένος αύλειος χώρος του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί του Δήμου Μαστιχοχωρίων παραχωρήθηκε για θεατρική παράσταση που δόθηκε με επιτυχία από το ΔΗΠΕΘΕ Χίου, σε σκηνοθεσία Δ. Αβδελιώτη, ύστερα από έγκριση της Υπηρεσίας μας.

Συνεχίστηκαν οι ξεναγήσεις του κοινού σε χώρους και μνημεία του νησιού (Κάστρο Χίου, Παλατάκι Ιουστινιάνι, Κάμπος Χίου, Νέα Μονή, Ανάβατος, Αρμόλια, Ολύμποι κ.α.) που οργανώνει η Αναπτυξιακή Εταιρεία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου (ΕΝΑ) σε συνεργασία με την Εφορεία.

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ

«Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι»: Το έτος 2002 συνεχίστηκε η διενέργεια του εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο της Νέας Μονής κατά το χρονικό διάστημα από 14-5 έως 4-6. Παρουσιάστηκε από συμβασιούχους αρχαιολόγους, την Ά. Μισαηλίδου και την υπογράφουσα. Το εργαστήριο κατασκευής των ψηφιδωτών παρουσιάστηκε από το προσωπικό του συνεργείου συντήρησης της Εφορείας (Ευ. Γιάννακα και Ευ. Κουκή) με την εποπτεία του συντηρητή Π. Μαντζούκη. Συμμετείχαν σε αυτό 109 μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

«Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων»: Στο χώρο της βιβλιοθήκης Αδαμάντιος Κοραής παρουσιάστηκε και φέτος το σχετικό με τα βυζαντινά χειρόγραφα πρόγραμμα κατά το χρονικό διάστημα από 12-4 έως 31-5-2002. Παρουσιάστηκε από την επιμελήτρια της Εφορείας Π. Βαλάκου και την υπογράφουσα. Συνολικά 130 μαθητές της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παρακολούθησαν το πρόγραμμα.

Επισημαίνουμε ότι η εκδήλωση ενδιαφέροντος για τη συμμετοχή στα δύο προαναφερόμενα προγράμματα από την πλευρά των σχολείων ήταν μεγάλη (έντεκα ακόμα σχολικές ομάδες είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον για τα δύο προγράμματα) και η Εφορεία έχει βρεθεί σε δύσκολη θέση με την αδυναμία ανταπόκρισής της λόγω αυξημένου φόρτου εργασίας του προσωπικού της ενόψει της ένταξης έργων αρμοδιότητάς μας στο Γ΄ ΚΠΣ.

«Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες»: Το πρόγραμμα παρουσιάστηκε στις 27 Σεπτεμβρίου 2002 από την επιμελήτρια Π. Βαλάκου και την υπογράφουσα στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, στη Βίγλα του Παχή στη Σιδηρούντα Νομού Χίου. Συμμετείχαν σχολικές ομάδες Δημοτικών σχολείων του Δήμου Ομηρούπολης, οι οποίες είχαν ασχοληθεί με το θέμα «Θάλασσα - Εμπόριο - Οχυρώσεις» στο μάθημα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

«Τα μαστιχοχώρια της Χίου»: Στις 25-1-2002 έγινε παρουσίαση του εκπαιδευτικού φακέλου, που εκπόνησε η Εφορεία μας στο πλαίσιο του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ, καθώς και του εκπαιδευτικού φακέλου «Ψηφίδες του Βυζαντίου», που εκπόνησε η ΔΑΒΜΜ, σε εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του Νομού Χίου από την υπογράφουσα. Στις 13 Μαρτίου 2002 και κατόπιν σχετικού αιτήματος από τη Διεύθυνση πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης πραγματοποιήθηκε δεύτερη συνάντηση με τους εκπαιδευτικούς που επιθυμούσαν να υλοποιήσουν το πρόγραμμα. Στη συνάντηση η Εφορεία εκπροσωπήθηκε από την επιμελήτρια Π. Βαλάκου και δόθηκαν διευκρινίσεις για τη χρήση του φακέλου. Η ανταπόκριση των σχολείων στο εν λόγω πρόγραμμα ήταν μεγάλη, αφού ο εκπαιδευτικός φάκελος ζητήθηκε από 20 σχολικές ομάδες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Χίου.

Τέλος, στις 5 Ιουνίου 2002 κατά τον εορτασμό της Παγκόσμιας Ημέρας Περιβάλλοντος σε εκδήλωση που διοργάνωσε το Γραφείο των Σχολικών Συμβούλων και η Διεύθυνση πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Χίου στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο έγινε παρουσίαση των αποτελεσμάτων της υλοποίησης του προγράμματος «Τα μαστιχοχώρια της Χίου» από τις σχολικές ομάδες (παρουσίαση δραστηριοτήτων, φωτογραφικό υλικό, δραματοποιήσεις κτλ.).

Η διενέργεια των τριών εκπαιδευτικών προγραμμάτων («Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι», «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων» και «Ταξίδια στις βυζαντινές θάλασσες» το έτος 2003 ήταν σχεδόν ανέφικτη λό-

γω της ενασχόλησης του ολιγομελούς προσωπικού της Εφορείας με τα ενταγμένα στο Γ΄ ΚΠΣ έργα. Πραγματοποιήθηκε μόνο το πρόγραμμα «Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι» κατά το διάστημα από 1-4 έως και 9-5 στο χώρο της Νέας Μονής Χίου, το οποίο παρακολούθησαν 191 μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρουσιάστηκε από τις συμβασιούχους αρχαιολόγους Ά. Μισαηλίδου και την υπογράφουσα. Το εργαστήριο κατασκευής των ψηφιδωτών παρουσιάστηκε από το προσωπικό του συνεργείου συντήρησης της Εφορείας (Ευ. Γιάννακα και Ευ. Κουκή) με την εποπτεία του συντηρητή Π. Μαντζούκη.

Το 2004 η Εφορεία δεν διενήργησε εκπαιδευτικά προγράμματα λόγω αυξημένου φόρτου εργασίας εν όψει της εκτέλεσης έργων που εντάσσονται στο Γ΄ ΚΠΣ και λόγω έλλειψης προσωπικού. Επιπλέον, το πρόγραμμα «Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι» δεν διενεργήθηκε λόγω των αναστηλωτικών εργασιών στη Νέα Μονή Χίου. Η δραστηριότητα περιορίστηκε στην παροχή φυλλαδίων των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στους ενδιαφερόμενους εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΣΤΕΛΛΑ ΦΑΪΤΑΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΑ

Πόλη Χίου

Βυζαντινό Μουσείο Χίου

Στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου επισκευάστηκε το κτίριο του φυλακείου-εκδοτηρίου (επιχρίσματα, στεγανοποίηση σκεπής, αντικατάσταση εσωτερικών ντουλαπιών κτλ.).

Επίσης, καθαρίστηκε και διευθετήθηκε ο χώρος της κεντρικής αίθουσας, αφού καθαιρέθηκε η σκαλωσιά που είχε στηθεί για τις εργασίες επισκευής της οροφής αυτού. Τα ευρήματα των ανασκαφών που παρέμεναν στο χώρο μεταφέρθηκαν στη νέα αρχαιολογική αποθήκη, αφού πρώτα καταγράφηκαν. Διευθετήθηκε και ο χώρος της αρχαιολογικής αποθήκης στο υπόγειο του μουσείου και απομακρύνθηκαν τα οικοδομικά και άλλα υλικά που φυλάσσονταν εκεί και οργανώθηκε η φύλαξή της με τους αρχαιοφύλακες του μουσείου.

Παλατάκι Ιουστινιάνι

Επισκευάστηκαν τα κουφώματα (παράθυρα, πόρτες) του κτιρίου, έγινε επισκευή εσωτερικών επιχρισμάτων, του χώρου υγιεινής και της εξωτερικής σκάλας ανόδου στο χώρο των τειχών.

Η έκθεση που φιλοξενείται σε αυτό εμπλουτίστηκε επίσης με τρεις εικόνες που προέρχονται από το ναΰδριο του Αγίου Βασιλείου Μεστών. Οι εικόνες συντηρήθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας. Πρόκειται για δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Αγίου Βασιλείου.

Νέα Μονή

Βυζαντινό Μουσείο

Εκτελέστηκαν εργασίες μερικής επισκευής της στέγης του μουσείου και των εσωτερικών επιχρισμάτων. Η πρώτη αίθουσα εξοπλίστηκε με σύστημα κλιματισμού εισόδου για τις ανάγκες της σταθερής θερμοκρασίας του χώρου (ψύξη) και επισκευάστηκαν επανειλημμένα τα παλαιά υπάρχοντα κλιματιστικά μηχανήματα.

Η έλλειψη έντυπου πληροφοριακού υλικού για τη Νέα Μονή αποτελούσε μεγάλο κενό και θέμα παραπόνων από τους επισκέπτες του χώρου. Στο μουσείο πωλούνταν μόνο το έντυπο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Ένα αυτοκρατορικό μοναστήρι». Το ΤΑΠΑ ήλθε αρωγός στο αίτημα της Εφορείας και εκδόθηκε σειρά καρτών με αντικείμενα και από το μουσείο. Παράλληλα, εκδόθηκε το 2004, στη σειρά των μικρών οδηγών του ΤΑΠΑ και πωλείται στο μουσείο, αρχαιολογικός οδηγός για τη Νέα Μονή, τον οποίο συνέγραψε ο αρχαιολόγος Κ. Σκαμπαβίας.

Έξω από την πύλη του περιβόλου της μονής στήθηκε στήλη με δίγλωσση επιγραφή πάνω σε χάλκινη πινακίδα – ελληνικά και αγγλικά – που επεξηγεί ότι η Νέα Μονή αποτελεί μνημείο της Παγκόσμιας Κληρονομιάς και περιλαμβάνεται στον κατάλογο της Unesco.

Αρχαιολογικές αποθήκες

Η Εφορεία στερούνταν οργανωμένων αρχαιολογικών αποθηκών πλην του υπόγειου χώρου του Β.Μ.Χ. Πολλά αρχαία φυλάσσονταν μαζί με αναστηλωτικά υλικά σε χώρους του Φρουρίου Χίου, ιδιοκτησίας της Εφορείας, όπως στον πύργο Κουλά, στο κτίριο το ονομαζόμενο «Καρνάγιο», στο υπόγειο του Τζαμιού του Φραγκομαχαλά, στα εργαστήρια συντήρησης. Έγινε, λοιπόν, προσπάθεια οργάνωσης των αποθηκευτικών χώρων αυτής. Οργανώθηκαν ως αποθήκες αρχαίων το υπόγειο του Β.Μ.Χ. και η νέα ενοικιασθείσα αποθήκη στην οδό Ερμοφάντους, στο κέντρο της πόλης Χίου. Ελευθερώθηκαν οι λοιποί χώροι από τα αρχαία και παρέμεινε ως αποθήκη υλικών το ενετικό κτίριο του Καρνάγιου – για το κτίριο εκκρεμεί πρόταση αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, η οποία βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο.

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ

Κατά το χρονικό αυτό διάστημα περατώθηκαν τρεις από τις εκκρεμούσες προτάσεις αναγκαστικών απαλλοτριώσεων για αρχαιολογικούς σκοπούς.

Απαλλοτριώθηκε το οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Σιδεράκη δίπλα στο ενετικό κτίριο του Καρνάγιου, σε επαφή με τμήμα του επιθαλάσσιου τείχους. Στο χώρο αυτό είχε ανασκαφεί, σωζόμενος σε επίπεδο θεμελίων, ένας από τους πύργους του επιθαλάσσιου τείχους. Μετά την παραλαβή, το οικόπεδο καθαρίστηκε από τα χόρτα και τα μπάζα και περιφράχθηκε.

Απαλλοτριώθηκε το γενοβέζικο κτίριο το καλούμενο «Γοτθικό Υποστατικό» (Πίν. 19 γ) με τμήμα του αγρού στον οποίο βρίσκεται, στη θέση Λίμνη της πόλης Χίου. Το ερειπωμένο κτίριο και ο αγρός καθαρίστηκαν και περιφράχθηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος.

Το κτίριο της εποχής της γενουατοκρατίας το καλούμενο «Καμμένος Πύργος» (Πίν. 19 δ) περιήλθε στο Δημόσιο το 2004. Απομακρύνθηκαν τα εμπορεύματα του ενοικιαστή, καθαρίστηκε από τα χόρτα και περιφράχθηκε ο απαλλοτριωμένος χώρος από συνεργείο της Εφορείας, εκτός μικρού τμήματος στη μία πλευρά, σε γειτονία με την παρακείμενη πολυκατοικία, το οποίο έχει καταπατηθεί από τον ιδιοκτήτη του ισόγειου καταστήματος της πολυκατοικίας. Η υπόθεση έχει πάρει τη δικαστική οδό.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική που έχει ανασκαφεί από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στον Εμπορειό, απαλλοτριωμένη για αρχαιολογικούς σκοπούς από τη δεκαετία 1960-70, έχει καταπατηθεί από απογόνους των ιδιοκτητών. Για την υπόθεση αυτή έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες για να κινηθεί η διαδικασία έξωσης των καταπατητών.

Επιτυχής υπήρξε η διαδικασία έξωσης των καταπατητών τμήματος του απαλλοτριωμένου χώρου, φυσικού αύλειου χώρου, ανατολικά του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων (Πίν. 20 α) στο μεσαιωνικό οικισμό του Πυργίου, του Δήμου Μαστιχοχωρίων. Απομακρύνθηκαν μάνδρες, πεζούλια, πλακόστρωτα κτλ. και ο χώρος καθαρίστηκε και ευπρεπίστηκε από συνεργείο της Εφορείας. Πρόκειται σύντομα σε συνεργασία με το Δήμο Μαστιχοχωρίων να συνταχθεί μελέτη διαμόρφωσής του σε αύλειο χώρο του μνημείου, αλλά και χώρο για πολιτιστικά δρώμενα.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Με γνωμοδότηση του ΚΑΣ και υπουργική απόφαση, εγκρίθηκε η αγορά από την Εφορεία ενός λυόμενου οικίσκου, ο οποίος μεταφέρθηκε επιτυχώς – παρ' όλες τις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν – και τοποθετήθηκε στον οικισμό του Φρουρίου Χίου, σε οικόπεδο όμορο των εργαστηρίων συντήρησης της Εφορείας για τις ανάγκες της Διεύθυνσης Συντήρησης, εν όψει της έναρξης του έργου συντήρησης των ψηφιδωτών της Νέας Μονής (ΠΕΠ - Γ΄ ΚΠΣ).

Στο ισόγειο του κτιρίου των εργαστηρίων συντήρησης της Εφορείας (στεγάζονται στο κτίριο του οθωμανικού ιεροδιδασκαλείου) επισκευάστηκε η στέγη και ο χώρος της αίθουσας πλύσης των κεραμικών οστράκων και κατασκευάστηκε χώρος υγιεινής για τις ανάγκες του προσωπικού.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ Γ΄ ΚΠΣ

Νέα Μονή

Άρχισε τον Αύγουστο του 2003 το έργο της «Αποκατάστασης και Ανάδειξης της Νέας Μονής Χίου», το οποίο εντάχθηκε στο Γ΄ ΚΠΣ και χρηματοδοτείται από το ΠΕΠ Βορείου Αιγαίου.

Το έργο περιλαμβάνει πέντε υποέργα: α) το Υ/Ε «Ερευνητικό πρόγραμμα: Ανίχνευση οπλισμού και διερεύνηση στη στρωματογραφία του υποστρώματος των εντοίχιων ψηφιδωτών του καθολικού της Νέας Μονής Χίου» που εκτελείται διά αναθέσεως από τη Διεύθυνση Συντήρησης, β) το Υ/Ε «Συντήρηση των εντοίχιων ψηφιδωτών της Νέας Μονής Χίου» που εκτελείται διά αυτεπιστασίας από τη Διεύθυνση Συντήρησης, γ) το Υ/Ε «Μουσειακός χώρος της Νέας Μονής Χίου» που εκτελείται διά αυτεπιστασίας από την 3η ΕΒΑ, δ) το Υ/Ε «Αποκατάσταση - Στερέωση καθολικού Νέας Μονής Χίου» που εκτελείται διά αναθέσεως από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ε) Υ/Ε «Ανάδειξη ανατολικών κελλιών Νέας Μονής Χίου» που εκτελείται με αυτεπιστασία από την 3η ΕΒΑ.

Καθολικό. Το έργο της αποκατάστασης του καθολικού της Νέας Μονής εκτελείται με βάση τη μελέτη των Σ. Βογιατζή - Α. Φρούσσου, με την επίβλεψη ομάδας αρχιτεκτόνων - μηχανικών της ΔΑΒΜΜ με επί κεφαλής την αρχιτέκτονα-μηχανικό Α. Χριστοφίδου, Τμηματάρχη Έργων στην οικεία Διεύθυνση και τώρα Διευθύντρια της 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, και με την εποπτεία της 3ης ΕΒΑ. Το έργο, εν συντομία, περιλαμβάνει: έρευνα των φυσικοχημικών και μηχανικών χαρακτηριστικών των υλικών δόμησης, ενέματα τοιχοποιίας, στερεώσεις του υπάρχοντος νεωτερικού τρούλου και αντικατάσταση των μεταλλικών στοιχείων με νέα ανοξείδωτα και πιθανή μερική αντικατάσταση της υπάρχουσας μεταλλικής κατασκευής αυτού, σε περίπτωση διάβρω-

σής της. Επισκευή των οπτοπλινθοδομών του τρούλου, περίσφιξη της βάσης έδρασης αυτού, τοπική υποθεμελίωση των κογχών του εξωνάρθηκα και όπου αλλού χρειαστεί, συντήρηση ή πιθανή αντικατάσταση των μεταλλικών ελκυστήρων του 1881. Στις τοιχοποιίες: θα αποκατασταθούν οι τρεις ανά πλευρά καμπύλες απολήξεις του κυρίως ναού με την αντίστοιχη κεραμοπλαστική διακοσμητική ταινία και οι κατεστραμμένες πλίνθοι της τοιχοποιίας θα αντικατασταθούν με νέες. Κατά την επισκευή των στεγών, θα προηγηθεί εμπεριστατωμένη έρευνα σε όλες τις στέγες του μνημείου με ανασκαφικές μεθόδους, θα εκτελεστούν εργασίες επισκευής, μόνωσης, στερέωσης, εξυγίανσης των επιφανειών των θόλων, καθαρισμού των αρμών, σφράγισης ρωγμών, και θα διατηρηθεί η κάλυψη με μολυβδόφυλλα. Τα ανοίγματα των όψεων θα αποκατασταθούν στην αρχική τους μορφή, μετά την αφαίρεση των πώρινων νεωτερικών πλαισίων και την προσεκτική διερεύνησή τους. Τα παράθυρα θα γίνουν μεταλλικά απλής μορφής, και θα επισκευαστούν ή θα αντικατασταθούν – ανάλογα με τη φθορά τους – και αυτά του τρούλου. Οι εξωτερικές επιφάνειες του μνημείου θα αρμολογηθούν και θα επιχριστούν αντίστοιχα με τα στοιχεία που διατηρούνται και μαρτυρούν διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, οι οποίες είναι ορατές ή θα προκύψουν. Επίσης, θα καθαιρεθεί και θα ανακατασκευαστεί το περιμετρικό θρανίο του ναού και θα αποκατασταθεί το βοτσαλωτό δάπεδο στον περιβάλλοντα χώρο του καθολικού. Στο εσωτερικό θα συντηρηθούν τα ψηφιδωτά με ενδεχόμενη τμηματική καθαίρεση αυτών προκειμένου να απομακρυνθεί το υπόστρωμα από τσιμέντο και τα μεταλλικά στηρίγματα, θα γίνει συντήρηση και επανατοποθέτησή τους με το κατάλληλο υπόστρωμα. Θα επισκευαστούν οι λιθοδομές, θα γίνουν καθαιρέσεις επιχρισμάτων και κατασκευή νέων, επισκευή και καθαρισμός των ορθομαρμαρώσεων και των ψευδοορθομαρμαρώσεων του ναού, επισκευή του μαρμαροθετημένου δαπέδου, συντήρηση των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν.

Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του ναού, την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική του[30]. Τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες αφορούν σε ολόκληρο το κτίριο του καθολικού (τα νέα δεδομένα περιγράφονται εν συντομία λόγω περιορισμένου χώρου και χρόνου ανάπτυξής τους).

Ιερό βήμα. Μετά την καθαίρεση του νεωτερικού δαπέδου του ιερού βήματος που αποτελούνταν από εναλλάξ μαύρα και άσπρα τετράγωνα πλακάκια, που είχαν τοποθετηθεί το 1906 όταν κατασκευάστηκε το νεότερο τέμπλο, εμφανίστηκαν τμήματα δαπέδου από μαρμάρινες πλάκες που διατηρούνταν καλύτερα στα ημικυκλικά τμήματα του ιερού. Στο υπόλοιπο δάπεδο διατηρήθηκαν τα αποτυπώματα των πλακών πάνω στο κονίαμα του υποστρώματος του δαπέδου σε βάθος 0,25 μ. χαμηλότερα του νεωτερικού κονιάματος. Η τράπεζα της πρόθεσης συνίσταται από πλάκα που φέρεται πάνω σε κορμό κίονα από κόκκινο μάρμαρο. Στο χώρο του διακονικού διατηρήθηκε πλάκα με κυκλικό τόρμο γόμφου μολυβδοχόησης, όπου εφάρμοζε κίονας τράπεζας. Στον κεντρικό χώρο του ιερού και στην πρόθεση, οι πλάκες του δαπέδου εισχωρούσαν κάτω από τον τοιχοβάτη της ορθομαρμάρωσης της αψίδας, ενώ στο διακονικό εφάπτονταν στο μέτωπο των πλακών αυτής. Από διερευνητική τομή στην κόγχη του διακονικού διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο με τις πλάκες δεν ήταν το αρχικό, αλλά κατασκευάστηκε κατά το 17ο αιώνα, όπως απέδειξαν τα νομίσματα που βρέθηκαν στην τομή.

Εσωνάρθηκας. Τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν μετά τις καθαιρέσεις των μιμήσεων των ορθομαρμαρώσεων διασαφήνισαν ότι τα θυρώματα των εισόδων του μετασκευάστηκαν πριν από την ψηφοθέτηση. Παράλληλα, διασαφηνίστηκαν οι επεμβάσεις και μετασκευές του ηγουμένου Γ. Φωτεινού, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα.

Δυτικό πρόσκτισμα. Η καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων το 1997 απέδειξε ότι το πρόσκτισμα δεν είναι νεωτερικό, όπως θεωρούνταν, αλλά βυζαντινών χρόνων, όπως φανερώνουν η τοξοδομία και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμός του. Ανασκαφική διερεύνηση στο χώρο του βόρειου αψιδώματος φανέρωσε την ύπαρξη τάφου, κενού, με μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα – σωζόμενη σε κομμάτια μέσα στο σκάμμα – που είχε χρησιμοποιηθεί ως οστεοφυλάκιο σε μεταγενέστερους χρόνους. Στο νότιο αψίδωμα αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός απορροής εγκάρσια διευθετημένος, περί το μέσον του χώρου αυτού.

Εξωνάρθηκας. Πολλά είναι τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν μετά την απομάκρυνση των εσωτερικών επιχρισμάτων. Στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα (δυτική παρειά του εσωνάρθηκα), στην τοιχοποιία πλησίον του θυρώματος διατηρείται το ρόδινο επίχρισμα με τις χαράξεις, όμοιο με αυτό των εξωτερικών όψεων. Η αρχική τοξωτή είσοδος προς τον εσωνάρθηκα έχει αλλοιωθεί από τη μεταγενέστερη τοποθέτηση του μαρμάρινου ορθογώνιου θυρώματος.

30. Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη, Νέα στοιχεία στην ιστορία της αρχιτεκτονικής της Νέας Μονής. Α. Καββαδία-Σπονδύλη, Νέα στοιχεία για τη ζωγραφική τέχνη της Νέας Μονής, Ανακοινώσεις στο 25ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Α. Μισαηλίδου - Α. Καββαδία-Σπονδύλη, Παρατηρήσεις και συσχετισμοί στοιχείων στο καθολικό της Νέας Μονής, *Βυζαντινά* 25 (2005), σ. 315-374.

Ζωγραφική. Μετά την καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων του εξωνάρθηκα και του δυτικού προσκτίσματος του καθολικού διαπιστώθηκε ότι και τα δύο κτίσματα ήταν τοιχογραφημένα. Από την τοιχογράφηση διατηρήθηκαν σπαράγματα στην επιφάνεια των κατακόρυφων εσωτερικών παρειών και μεγάλα τμήματα τοιχογραφιών στους τρεις τρουλίσκους της στέγασης του νάρθηκα και στη βόρεια κόγχη αυτού. Στον κατακόρυφο τοίχο του ημικυλίνδρου διατηρείται η παράσταση της Ουρανοδρόμου Κλίμακας ή της Κλίμακας του Ιωάννη με τον ενάρετο μοναχό να φθάνει στην κορυφή της σκάλας όπου τον περιμένει ο Χριστός απλώνοντάς του το χέρι. Στο τεταρτοσφαίριο της ίδιας κόγχης σε στρώμα διαφορετικό χρονολογικά και μη επάλληλο διατηρείται αποσπασματικά η παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου. Ο αρχιερέας Ζαχαρίας υποδέχεται τη μικρή Παναγία που συνοδεύεται από τη μητέρα της αγία Άννα. Τα συμπιλήματα *Μήτηρ Θεού* και η επιγραφή τα *Άγια των Αγίων*, ψηλά πάνω από το ιερό προσδιορίζουν τα πρόσωπα και το χώρο. Οι τρεις τρουλίσκοι του εξωνάρθηκα, σύμφωνα με τη μελέτη που δημοσιεύθηκε πρόσφατα (βλ. ανωτέρω) αναχρονολούνται στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα. Οι δύο, βόρειος και νότιος, φέρουν νευρώσεις που διαιρούν τον τρούλο σε οκτώ κοίλους τομείς, ενώ ο κεντρικός είναι πτυχωτός. Στο νότιο τρούλο απεικονίζεται ελλιπής και αποχρωματισμένη η Πεντηκοστή. Σώζεται το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή της περιστεράς με ανοικτές φτερούγες, μέσα σε κυκλικό μετάλλιο στο κέντρο της σφαιρικής επιφάνειας του τρούλου, και δύο μορφές αποστόλων μέχρι τη μέση, στους δύο όμορους τομείς της νότιας παρειάς. Ο βόρειος τρούλος διατηρεί σε προτομή δεόμενη μορφή στο κέντρο, που εικάζεται ότι πρόκειται για την Παναγία από τους επτά προφήτες που την περιβάλλουν στους τομείς από τους κατ' εξοχήν ευαγγελισθέντες την Ενσάρκωση του Λόγου. Με βάση τα διακριτικά τους σύμβολα ή τις επιγραφές εκατέρωθεν της κεφαλής τους αναγνωρίζονται οι Ααρών, Σολομών, Δαυίδ, Ησαΐας, Ηλίας. Ο κεντρικός τρούλος διατηρεί δύο στρώματα ζωγραφικής (Πίν. 20 β). Το ορατό στρώμα παρουσιάζει στο κέντρο τη μορφή του Παντοκράτορα σε προτομή, να περιβάλλεται από οκτώ ολόσωμους αγγέλους που παριστάνονται κατ' ενώπιον, με τα διακριτά τους σύμβολα, σκήπτρο και σφαίρα (Πίν. 20 γ). Διατηρούνται αποσπασματικά. Πρόκειται για ωραίες μορφές με αυστηρά και ευγενή πρόσωπα που αποπνέουν ήθος και πνευματικότητα. Αποτελούν ζωγραφικά έργα πολύ καλής ποιότητας της τελευταίας παλαιολόγειας περιόδου. Στις τοιχογραφίες εκτελούνται πρώτες σωστικές εργασίες συντήρησης.

Τα νέα δεδομένα που αποκαλύφθηκαν στη Νέα Μονή παρουσιάστηκαν σε δύο ανακοινώσεις στο 25ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας[31].

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ

Ανατολικά κελλιά. Το 1997, μετά από εργασίες ανάδειξης του αύλειου χώρου της μονής, εντοπίστηκε τμήμα της πτέρυγας των ανατολικών κελλιών, τα οποία πιθανότατα είχαν καταρρεύσει με το σεισμό του 1881. Η αποκάλυψη των ερειπίων είχε παραμείνει ημιτελής, γεγονός που προκαλούσε δυσμενή εντύπωση στους προσκυνητές αλλά εγκυμονούσε και κινδύνους. Για τους λόγους αυτούς προτάθηκε η συνέχιση της αποκάλυψης, η στερέωση των ερειπίων και η ανάδειξή τους με την κατασκευή περιμετρικού διαδρόμου θέασης. Οι εργασίες αυτές εντάχθηκαν ως υποέργο με τίτλο «Ανάδειξη ανατολικών κελλιών Νέας Μονής Χίου» στο έργο του Γ΄ ΚΠΣ «Στερέωση, αποκατάσταση και ανάδειξη Νέας Μονής Χίου» και ξεκίνησαν το 2003 με προβλεπόμενη ημερομηνία περάτωσης το Δεκέμβριο του 2006.

Η ύπαρξη των κελλιών ήταν γνωστή από τοπογραφικό διάγραμμα της μονής, που είχε σχεδιάσει το 1930 ο Α. Ορλάνδος. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα συμπεραίνουμε ότι τα κτίρια στο μεγαλύτερο μέρος τους ήταν διώροφα. Κάποια από αυτά διέθεταν δωμάτια, υπόγεια προς Δ. και ισόγεια προς Α. λόγω της κλίσης του πρανούς (χώροι 2γ, 3γ), τα οποία, όπως προκύπτει από τα ευρήματα, χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί και βοηθητικοί χώροι.

Μετά το σεισμό του 1881 τα κελλιά παρέμειναν καταχωμένα, όπως προκύπτει από το πλήθος των ψηφίδων, των γλυπτών και άλλων ευρημάτων που προέρχονται από την κατάρρευση του καθολικού. Μετά και τη συνολική κατάρρευση του συγκροτήματος είναι πολύ πιθανόν οι διαμορφώσεις να περιορίστηκαν στην κατασκευή ενός αγωγού για την απορροή των ομβρίων υδάτων, ο οποίος βρήκε διέξοδο ανάμεσα στα ερείπια με την κατασκευή πρόχειρων ξερολιθιών (2α, 2β, 3δ, 5α). Σιγά-σιγά όμως και αυτός καταχώθηκε. Ορισμένα από τα κελλιά θα πρέπει να είχαν καταχωθεί πολύ νωρίτερα από το 1881, μετά τον καταστροφικό σεισμό του τέλους του 14ου ή του 16ου αιώνα (χώρος 4β). Έκτοτε οι χώροι αυτοί παρέμειναν υπαίθριοι ως πλατώματα θέασης προς Α., στην πόλη της Χίου.

Συσχετίζοντας τα σκαριφήματα του περιηγητή V. Barsky του 18ου αιώνα, με τα οικοδομικά λείψανα συμπεραίνουμε ότι ο ανατολικός τοίχος του χώρου 4β αποτελούσε τμήμα του προσεισμικού περιβόλου, πριν αυτός

31. Ό.π.

ανακατασκευαστεί από τους μοναχούς, το 1889. Όταν θα ολοκληρωθεί η αποχωμάτωση και του τελευταίου χώρου προς Α. (χώρος 5) θα έχουμε περισσότερα στοιχεία για τη θέση του περιβόλου.

Οι μέχρι τώρα εργασίες έχουν αποδείξει ότι το συγκρότημα των ανατολικών κελλιών δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόνομο και ανεξάρτητο, αφού οι ήδη αποκαλυφθέντες χώροι συνεχίζονται τόσο προς Β. όσο και προς Ν.

ΑΝΝΑ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

Μουσειακός χώρος Τράπεζας Νέας Μονής

Μετά την αποκατάσταση του κτιρίου της τράπεζας, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, και το χαρακτηρισμό της από το ΚΑΣ ως μουσειακού χώρου εγκρίθηκε η εκτέλεση εργασιών στο υποέργο με τίτλο «Μουσειακός χώρος της Τράπεζας Νέας Μονής Χίου» του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Στερέωση και ανάδειξη της Νέας Μονής Χίου» απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την 3η ΕΒΑ. Σύμφωνα με την απόφαση έγκρισης εργασιών θα εκτεθούν αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τη Νέα Μονή, αρχιτεκτονικά μέλη του 11ου αιώνα από το καθολικό, ευρήματα (αγγεία και νομίσματα) από τις εργασίες που έχει κατά καιρούς διενεργήσει η Εφορεία στη Νέα Μονή. Επίσης, θα συντηρηθεί και θα αναδειχθεί το μαρμαροθέτημα του κτιστού τραπεζιού που χρονολογείται τον 11ο αιώνα. Θα συνταχθεί οριστική μουσειολογική μελέτη, προϋπόθεση της οποίας είναι η καταγραφή και φωτογράφηση των αντικειμένων που θα εκτεθούν, και θα συντηρηθούν τα προς έκθεση αντικείμενα. Τέλος, θα γίνουν οι εργασίες διαμόρφωσης του εκθεσιακού χώρου και ο εξοπλισμός του χώρου με προθήκες, φωτιστικά, ιδιοκατασκευές, σύστημα ασφαλείας, φωτιστικά για τα εκθέματα.

Η έναρξη των εργασιών έγινε τον Αύγουστο του 2003 με την πρόσληψη ωρομίσθιου προσωπικού με προβλεπόμενη ημερομηνία περάτωσης το Δεκέμβριο του 2004. Οι εργασίες ξεκίνησαν με την καταγραφή ευρημάτων (αγγεία, κεραμική) από τις ανασκαφικές έρευνες στο χώρο της Νέας Μονής Χίου (Τράπεζα, δώμα κινστέρνας, δοκιμαστικές τομές, περισυλλογές κ.ά.), καθώς και με τη συγκόλληση και συντήρηση του υλικού προκειμένου να γίνει επιλογή για έκθεση στο μουσειακό χώρο της Τράπεζας.

Διαμορφώθηκε, επίσης, ο χώρος της Τράπεζας προκειμένου να μεταφερθούν στο χώρο αυτό τα λίθινα από την αποθήκη όπου φυλάσσονταν.

Το 2004 συνεχίστηκαν οι εργασίες στο υποέργο «Μουσειακός χώρος της Τράπεζας» του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Στερέωση και ανάδειξη της Νέας Μονής Χίου» απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την 3η ΕΒΑ. Επειδή ο αριθμός των προς καταγραφή ευρημάτων ήταν μεγάλος και δεδομένης της καθυστέρησης έναρξης των εργασιών κατά ένα εξάμηνο, ζητήθηκε η τροποποίηση του Τεχνικού Δελτίου του υποέργου ως προς την ημερομηνία περάτωσης.

Ολοκληρώθηκαν σε ένα μεγάλο μέρος οι εργασίες καταγραφής των λίθινων και αυτές της κεραμικής, καθώς και οι εργασίες συγκόλλησης και συντήρησης του κεραμικού υλικού.

Παράλληλα, άρχισε η επεξεργασία του υλικού και η επιστημονική του μελέτη.

ΣΤΕΛΛΑ ΦΑΪΤΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη

Εντάχθηκε στο Γ΄ ΚΠΣ - ΠΕΠ Βορείου Αιγαίου το έργο της αποκατάστασης του Πύργου Λογοθέτη. Το έργο περιλαμβάνει δύο υποέργα: το ένα με τίτλο «Αποκατάσταση του Πύργου Λυκούργου Λογοθέτη και περιβάλλοντος χώρου» που θα εκτελεστεί από τη ΔΑΒΜΜ του ΥΠΠΟ και το δεύτερο «Μουσειακός χώρος του Πύργου Λογοθέτη» που θα υλοποιηθεί με αυτεπιστασία από την Εφορεία. Το έργο αυτό περιλαμβάνει την οργάνωση μόνιμης έκθεσης με διττό χαρακτήρα, αφ' ενός για το βυζαντινό κάστρο του Πυθαγορείου, την ίδρυσή του και τη διατήρησή του μέχρι σήμερα και αφ' ετέρου για την προσωπικότητα του Λυκούργου Λογοθέτη, τους αγώνες και την ιστορική διαδρομή του.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Μεστά

Ναός Παλαιού Ταξιάρχη

Στον Παλαιό Ταξιάρχη των Μεστών εκτελέστηκαν εργασίες επισκευής της στέγης από συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Δ. Φεργαδιώτη. Καθαρίστηκε η επιφάνεια των πλίνθων, επισκευάστηκαν τα κονιάματα, έγινε μόνωση δώματος του βόρειου κλίτους.

Ναός Νέου Ταξιάρχη

Ο ναός καταλαμβάνει τη θέση του μεσαιωνικού πύργου του οικισμού και αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα νεότερης λαϊκής τέχνης και τεχνοτροπίας ως προς τα μορφολογικά στοιχεία που διατηρεί. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένη τη μεσαία καμάρα και με σταυροθόλια στην κάλυψη των πλάγιων κλιτών. Εκτελέστηκαν εργασίες βελτίωσης του ηλεκτρολογικού δικτύου και του κλιματισμού, καθώς και εργασίες επισκευής του εσωτερικού του. Στο ναό φυλάσσονται πολλά εκκλησιαστικά κειμήλια, καθώς και οι εικόνες του τέμπλου του Παλαιού Ταξιάρχη.

Πόλη Χίου

Φρούριο

Οθωμανικά λουτρά. Έγινε μερική υποστήλωση της αίθουσας των αποδυτηρίων, καθώς και άμεσες στερεωτικές εργασίες σε σημεία της τοιχοποιίας που ήταν έτοιμα να καταρρεύσουν. Στερεώθηκε, επίσης, η λιθοδομή των δύο ανοιγμάτων της ίδιας αίθουσας, του θυραίου και του νότιου παράθυρου χωρίς να προχωρήσει η συμπλήρωσή του.

Νότιος προμαχώνας. Συνεχίστηκαν και περατώθηκαν οι εργασίες επισκευής και αρμολογήματος του νότιου προμαχώνα των τειχών.

Προμαχώνας Antonio Zeno. Στη βορειοανατολική πλευρά του προμαχώνα, προς τη θάλασσα, κατέρρευσε τμήμα της σκάρπας και της άνωθεν λιθοδομής ενός των ανοιγμάτων της κατώτερης στάθμης (κανονιοθυρίδα), από πρόσκρουση μεγάλου οχήματος. Το τμήμα αυτό επισκευάστηκε με ανάκτιση της τοιχοποίας και στερέωση της εξωτερικής παρειάς του προμαχώνα, από συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Στ. Κωττατή.

Τάφρος Φρουρίου. Επισκευάστηκε με ανακτίσεις και συμπληρώσεις το μόνο κατάλοιπο της παραδιδόμενης βιβλιογραφικά τοξωτής γέφυρας του δεύτερου υδραγωγείου που έφερνε νερό στο Κάστρο. Το σωζόμενο τμήμα, μάλλον από ποδαρικό της γέφυρας, είχε χρησιμοποιηθεί από την παρακείμενη οικία σαν χώρος παροχέτευσης λυμάτων.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη Χίου

Έγιναν καθαρισμοί, αποψιλώσεις, κοπή δένδρων και διαμορφώσεις στα μνημεία και τους χώρους της πόλης Χίου, όπως στον Άγιο Ισίδωρο Λέτσαινας, στον Άγιο Βασίλειο Πετροκοκκίνου στο Δημοτικό Κήπο, στο Γοτθικό Υποστατικό, στον Καμμένο Πύργο, στα τείχη του Φρουρίου Χίου (περιπόλια, προμαχώνες κτλ.) (Πίν. 20 δ) και στους απαλλοτριωμένους χώρους, όπως το οθωμανικό νεκροταφείο, τη βυζαντινή κινστέρνα «Κρύα Βρύση», τα οθωμανικά λουτρά, Κουλά, οικόπεδα Σερβισαριώτη, Σιδεράκη και Κατσαρού κ.ά.

Στην περιφέρεια του νησιού οι καθαρισμοί και διαμορφώσεις των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων περιορίστηκαν στους Αγίους Αποστόλους στο Πυργί, στη Βασιλική του Εμπορειού (το τμήμα του βαπτιστηρίου), στο Κάστρο Βολισσού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΧΙΟΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και ελέγχου διατήρησης των τοιχογραφημένων συνόλων που σώζονται σε ναούς της νήσου Χίου, όπως των ναών στο Άγιο Γάλας, Παναγιάς Αγιογαλούσαινας και Αγίου Θαλέλαιου, του Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά, του Αγίου Ιωάννη Αργέντη στον Παλιό Καταρράκτη, του Αγίου Ιωάννη στις Ροβιές Μεστών, του Αγίου Γεωργίου στον Ανάβατο, των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί, της Παναγιάς του Αγρελωπού, στη Νέα Μονή.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Συνεχίστηκε η συντήρηση των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών του νεότερου ζωγραφικού στρώματος του Μιχαήλ Χωματζά, που προέρχονται από το βυζαντινό ναό της Παναγίας Κρήνας.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των μεγάλων αγγείων που προέρχονται από τη στέγαση της βυζαντινής κινστέρνας της Νέας Μονής, μερικά των οποίων πρόκειται να εκτεθούν στην Τράπεζα της Νέας Μονής.

Μεταφέρθηκε για πρώτη φορά στα εργαστήρια για συντήρηση, η εικόνα της Παναγίας Νεαμονήτισσας, το παλλάδιο της Νέας Μονής. Η κατάσταση διατήρησής

της ήταν κακή. Η εικόνα καλυπτόταν από ξύλινη επιχρυσωμένη κορνίζα και αργυρή επένδυση. Αποτελείται από μονόξυλο που βρέθηκε σε κατάσταση διάλυσης. Η ζωγραφική επιφάνεια διατηρούσε ελάχιστα ίχνη ενός πρώτου στρώματος ζωγραφικής και το σωζόμενο. Η εικονογράφηση καλύπτει μέρος του ξύλου και περιορίζεται μόνο στην κεφαλή και στο άνω μέρος του σώματος της Παναγίας (Πίν. 21 α). Πρόκειται για ζωγραφική του τέλους του 19ου αιώνα, ίσως επισκευή μετά τις καταστροφές του σεισμού του 1881. Έγιναν εργασίες στερεοποίησης του ξύλου και συμπλήρωσης αυτού με την τεχνική του parquetage, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας. Συντηρήθηκε, επίσης, η αργυρή επένδυση και η ξύλινη επιχρυσωμένη κορνίζα.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές που διενεργεί ετήσια η Εφορεία. Έγιναν καθαρισμοί των κεραμικών οστράκων, στερεώσεις και συμπληρώσεις όσων συντίθενται ολικά ή μερικώς σε αγγεία.

Συνεχίστηκε ο μηχανικός καθαρισμός των νομισμάτων που ανευρίσκονται κατά τις ανασκαφές.

ΣΑΜΟΣ - ΙΚΑΡΙΑ

Η Εφορεία διενήργησε κατά τη διάρκεια του 2002-2003 εργασίες συντήρησης, κυρίως άμεσα σωστικά μέτρα, καθαρισμούς και στεφανώματα στα μνημεία της νήσου Σάμου, όπως στη μονή Μεγάλης Παναγιάς, στον Άγιο Γεώργιο Δρακαίων, στη μονή Αγίας Τριάδας, στην Οσία Θεοκτίστη στη νήσο Ικαρία.

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πιτυός

Πύργος

Ο μεσαιωνικός πύργος του Πιτυούς βρίσκεται στο ομώνυμο χωριό της βόρειας Χίου. Πρόκειται για δεκαεξάπλευρο διώροφο κτίσμα λίγο έξω από το χωριό πάνω σε φυσικό βραχώδες έξαρμα. Η κατασκευή του τοποθετείται γενικά στην περίοδο της γενουατοκρατίας (1346-1566), χωρίς να αποκλείεται και κάποια αρχική βυζαντινή φάση.

Το Νοέμβριο του 2001, για δύο ημέρες πραγματοποιήθηκαν αποσπασματικά διερευνητικές τομές, στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης αποκατάστασης του πύργου, η οποία χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχία Χίου. Στο ίδιο πλαίσιο πραγματοποιήθηκαν από το Σεπτέμβριο έως και το Νοέμβριο του 2002, συστηματικότερες διερευνητικές τομές με συνεργεία και την επίβλεψη της 3ης ΕΒΑ, που έδωσαν και τα περισσότερα στοιχεία για τις φάσεις του πύργου (Σχέδ. 5).

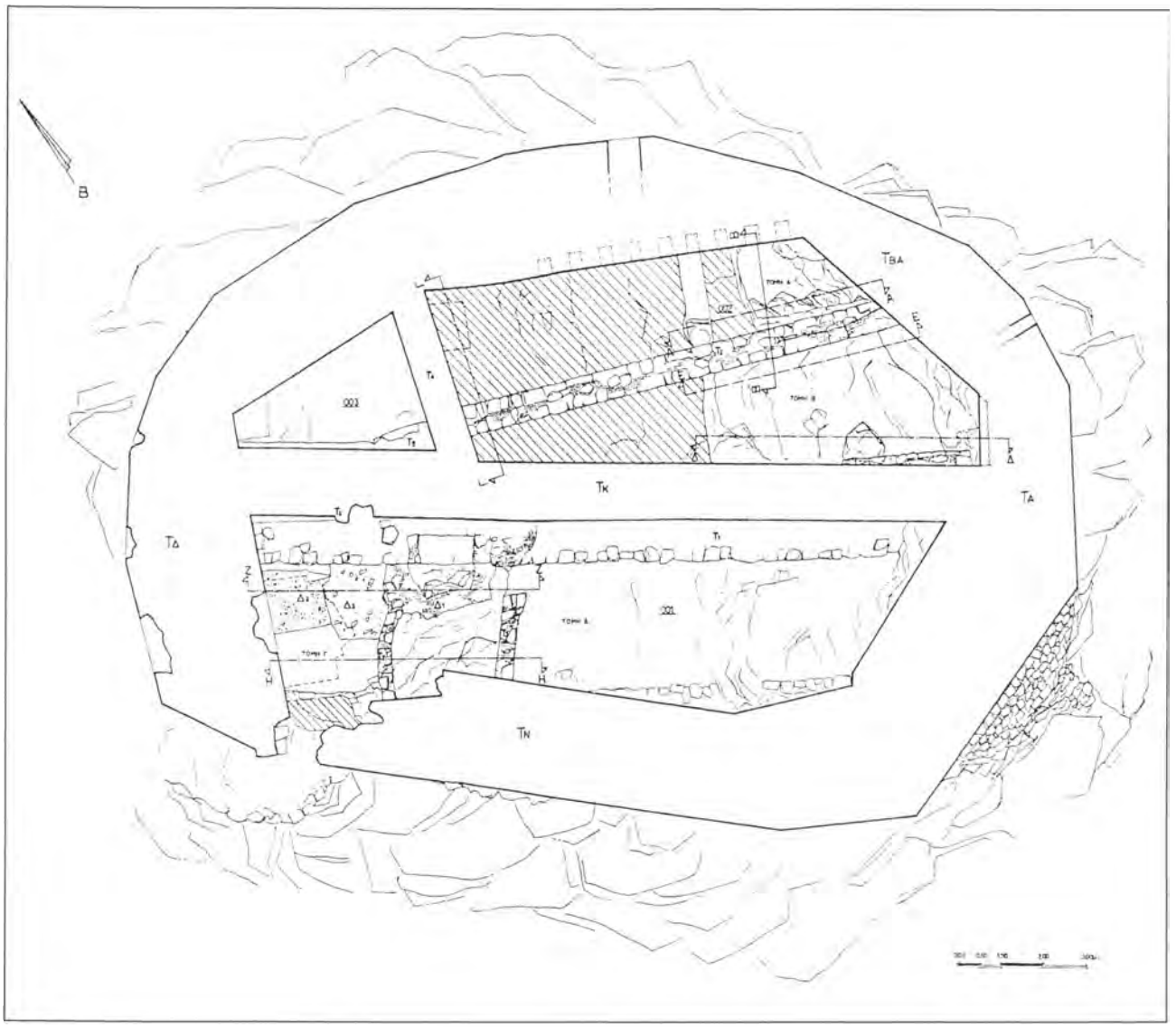
Την περίοδο αυτή οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στους χώρους 001 και 002 του ισογείου, λόγω των επιχώσεων που έφεραν. Η πρόσβαση στον πύργο αρχικά γινόταν από άνοιγμα στη στάθμη του ορόφου. Σήμερα υπάρχει μεταγενέστερη πρόχειρη διάνοιξη στη νότια πλευρά του χώρου 001 από κτηνοτρόφους, οι οποίοι για αρκετά χρόνια χρησιμοποιούσαν το χώρο για να στεγάζουν τα ζώα τους. Στο χώρο 002 η πρόσβαση είναι εφικτή μόνο από τον όροφο, μέσω καταπακτής. Σημειώνουμε ότι κυρίως για την ανασκαφή του χώρου 002 οι συνθήκες ήταν εξαιρετικά δύσκολες λόγω της ασφυκτικής ατμόσφαιρας που δημιουργούσε η υγρασία και η σκόνη, που επιδεινωνόταν από την έλλειψη φυσικού φωτισμού και αερισμού. Επιπλέον, τόσο η πρόσβαση των συνεργείων όσο και η αποκομιδή των φερτών υλικών γινόταν μέσω του ενός και μοναδικού ανοίγματος της καταπακτής.

Ο πρώτος χώρος (001) διερευνήθηκε εξολοκλήρου. Ο δεύτερος (002) ανασκάφηκε κατά το ήμισυ, τόσο λόγω της δυσκολίας στην πρόσβαση όσο και του ζητήματος που προέκυψε στη διάρκεια της ανασκαφής που αφορούσε στη στατική επάρκεια του μέσου τοίχου (Τκ) που φέρει τους θόλους. Ο τοίχος αυτός φάνηκε ότι έχει θεμελιωθεί πρόχειρα επάνω σε χαλαρό «στρώμα καταστροφής». Και στους δύο χώρους αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος. Η έρευνα σταμάτησε με την προοπτική να συνεχιστεί μετά την εγκατάσταση του εργοταξίου στον πύργο, έτσι ώστε να παρέχεται περισσότερη ασφάλεια στους εργαζόμενους στο χώρο και να αντιμετωπίζονται άμεσα τα όποια στατικά προβλήματα προκύπτουν.

Από το συσχετισμό των οικοδομικών λειψάνων και των κινητών ευρημάτων συμπεραίνουμε ότι στον πύργο εντοπίζονται τρεις, τουλάχιστον, τεκμηριωμένες κατασκευαστικές φάσεις:

Α΄ φάση: Στην α΄ φάση ο πύργος εσωτερικά διαρθρωνόταν με ξύλινα πατώματα, όπως μαρτυρούν οι δοκοθήκες που σώζονται στο βόρειο τοίχο του χώρου 002, αλλά και στο δυτικό τοίχο του 001, καθώς και στον όροφο. Το δάπεδο Δ3 του χώρου 001 αποδίδεται στη φάση αυτή.

Β΄ φάση: Στην επόμενη φάση το εσωτερικό του πύργου οργανωνόταν τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο από την τοιχοποιία Τ1, στο πάχος της οποίας ανοιγόταν θύρα επικοινωνίας των χώρων 001-002. Σε αυτή τη φάση θα πρέπει να ενταχθούν και τα υπολείμματα της τοιχοποιίας Τ6, που βρίσκεται εγκλωβισμένη στο πάχος της τοιχοποιίας Τ1 και εντοπίζεται και στο χώρο 003 της

Σχέδ. 5. Πιτυός. Πύργος. Κάτοψη.

δεξαμενής. Πιθανότατα ανήκει σε κάποια κτιστή κλίμακα ανόδου προς τον όροφο. Αναλημματικά τοιχία (Τ3 και Τ7) διαμόρφωναν τα επίπεδα του χώρου 001, ακολουθώντας τα φυσικά εξάρματα του βραχώδους εδάφους. Στο πρώτο από Δ. επίπεδο υπήρχε το δάπεδο Δ2 και στο δεύτερο που οριζόταν από τα αναλημματικά τοιχία το δάπεδο Δ1. Όπως προκύπτει από το κόκκινο στρώμα που συμβατικά ονομάσαμε «στρώμα καταστροφής» και στο οποίο περιέχεται πλήθος κεραμίδων, καρφιών, αγγείων κτλ. και που εντοπίζεται τόσο στο χώρο 001 όσο και στον 002, στη φάση αυτή ο πύργος θα πρέπει να στεγαζόταν με κεραμοσκεπή στέγη.

Γ΄ φάση: Βασικό στοιχείο για τη διάρθρωση του εσωτερικού στη συγκεκριμένη φάση αποτελεί η κατασκευή της τοιχοποιίας Τκ, του μέσου δηλαδή τοίχου που φέρει τους θόλους και οργανώνει το εσωτερικό του πύργου, σε ισόγειο και όροφο, σε δύο επιμήκεις χώρους. Η τοιχοποιία Τκ, που βρίσκεται στο μέσον περίπου του πύργου, επέτρεπε την ισομερή κατανομή των φορτίων των επικείμενων θόλων, γι' αυτό και πρέπει παράλληλα με την κατασκευή της να καταργήθηκε και να ισοπεδώθηκε η τοιχοποιία Τ1. Το υπόλοιπο της «κλίμακας» Τ6 ενσωματώθηκε μέσα στην τοιχοποιία που φέρει τους θόλους (Τκ). Τόσο η μεσαία τοιχοποιία (Τκ), όσο και η τοιχοποιία που προστέθηκε στη νότια εσωτερική πλευρά του πύργου (ΤΝ) για να στηρίξει τους θόλους, θεμελιώθηκαν επάνω στο «στρώμα καταστροφής». Στους χώρους 001 και 002 δημιουργήθηκαν πρόχειρα δάπεδα από ασβέστη και πέτρες (ΣΑ1-ΣΒ1 και ΣΓ1-ΣΔ1, αντίστοιχα). Τότε ή λίγο αργότερα θεμελιώθηκε πιθανόν επάνω στο «στρώμα καταστροφής» του

χώρου 002 και η τοιχοποιία Τ2, από την κατάρρευση της οποίας επήλθε η επιφανειακή επίχωση του εν λόγω χώρου.

Είναι πολύ πιθανόν η τοιχοποιία ΤΑ του χώρου 002 να ανάγεται σε φάση προγενέστερη αυτής που θεωρούμε ως α΄ φάση του πύργου.

Από μια πρώτη εκτίμηση των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής συμπεραίνουμε ότι οι κατασκευαστικές φάσεις του πύργου δεν απέχουν πολύ χρονικά η μία από την άλλη. Ενδεικτικό είναι το επιφανειακό στρώμα του χώρου 001, στο οποίο εντοπίστηκαν νομίσματα της εποχής της γενουατοκρατίας, από το 1304/10 έως και το γ΄ τέταρτο του 15ου αιώνα. Η κεραμική μπορεί να ενταχθεί στο χρονικό διάστημα από το 13ο αιώνα και μετά. Η ακριβής ένταξη των στρωμάτων σε χρονολογικά όρια θα συνεχιστεί και θα ολοκληρωθεί μετά την ανασκαφή και των υπόλοιπων χώρων του πύργου, όταν πλέον θα έχει εγκατασταθεί το εργοτάξιο, οπότε και θα εξαχθούν τα τελικά συμπεράσματα.

Πόλη Χίου

Κάστρο, οδοί Μενδώνη - Φ. Αγγουλέ (οικόπεδο Ι. Μαναγού)

Το οικόπεδο βρίσκεται εντός του οικισμού του Κάστρου. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών που διενεργήθηκαν από την 3η ΕΒΑ τον Ιούνιο του 2003 για την ανέγερση διώροφου κτίσματος, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα και κινητά ευρήματα των μεταβυζαντινών χρόνων, οπότε η Εφορεία ανέλαβε τη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας, η οποία διήρκεσε τρεις περίπου μη συνεχόμενες εβδομάδες.

Σε τρεις ανασκαφικές τομές που ανοίχθηκαν αποκαλύφθηκαν επάλληλα οικοδομικά λείψανα, τα οποία καλύπτουν ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια του οικοπέδου, πλ. 5,12, μήκ. 22 μ. (Σχέδ. 6). Συγκεκριμένα, στα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα δρόμου Δ2, Δ3, με προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένα από πέτρες και πολύ ισχυρό κονίαμα ποροσελάνης. Το δρόμο διατρέχει καθ' όλο το μήκος του πήλινος αγωγός. Τα δύο τμήματά του διακόπτονται από την παρεμβολή αγωγού ΚΑ με πλίνθινα τοιχώματα, ο οποίος πιθανόν προερχόταν από Β., από την όμορη ιδιοκτησία Γεραζούνη, στην οποία σε παλαιότερη ανασκαφή είχαν προκύψει επιφανειακά κάποιοι αγωγοί. Η κατασκευή για την απορροή του αγωγού ΚΟ τέμνει τμήμα της τοιχοποιίας Τ1, καθώς και τμήμα της περιφέρειας πιθαριού. Στη βόρεια άκρη της ανατολικής παρειάς του οικοπέδου εμφανίστηκε ένας ακόμη πήλινος αγωγός (α1).

Λίγο χαμηλότερα από το δρόμο Δ2 - Δ3 αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχοποιίας Τ1, καθώς και η συνέχειά της – Τ1α – με προσανατολισμό Α.-Δ., η οποία συνδέεται με τοιχοποιία Τ2. Στο διάχωρο που σχηματίζεται μεταξύ Τ1 και Τ2 έχουν τοποθετηθεί δύο πιθάρια, ένα από τα οποία κατέστρεψε ο αγωγός ΚΑ. Στο δυτικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε κατασκευή ΚΠ, η οποία πιθανόν αποτελούσε τη βάση κάποιας κλίμακας.

Καθώς η τοιχοποιία Τ1α τέμνει την τομή Α1, στο νότιο τμήμα αποκαλύφθηκε μαρμαροθέτημα με κρούστες σε πράσινο, λευκό, κοκκινωπό και μαύρο χρώμα (Πίν. 21 β). Σώζονται: δύο κύκλοι που περιέχουν αστερόμορφα κοσμήματα, τεθλασμένες γραμμές, εξάγωνα και ρόμβοι και, τέλος, στο ανατολικό τμήμα το θέμα των πέντε άρτων από τους οποίους διακρίνονται μόνον οι τρεις συμπλεκόμενοι κύκλοι. Το τμήμα αυτό διαχωρίζεται από το υπόλοιπο με μαρμάρινο βατήρα που φέρει μεγάλο τόρμο για τη συναρμογή πεσσίσκου. Συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για τμήμα ναού ή μικρού παρεκκλησίου, που όπως προκύπτει συνεχιζόταν προς Α. με το ιερό κάτω από το δρόμο και προς Ν. κάτω από την όμορη ιδιοκτησία Μαναγού.

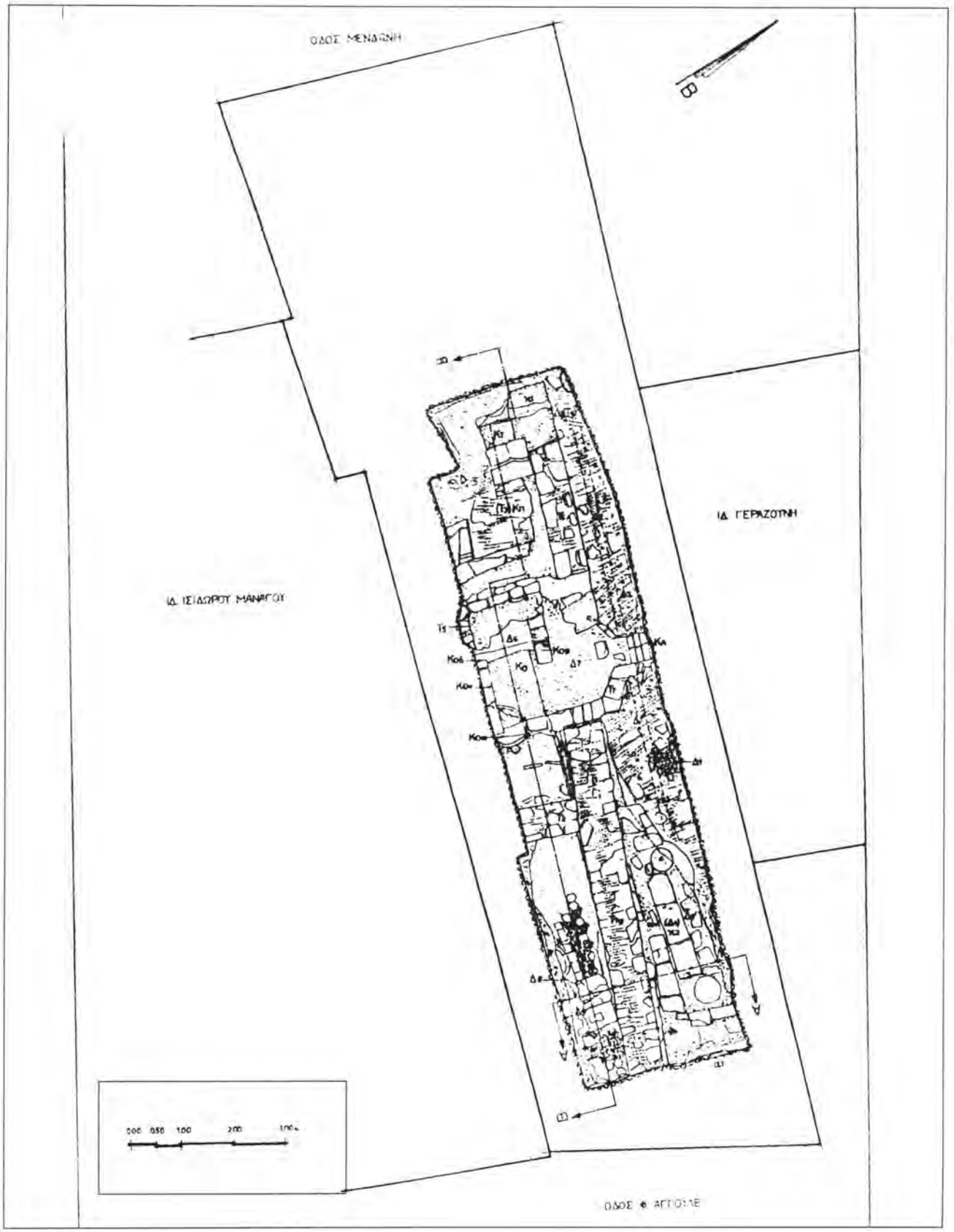
Μεταξύ του δρόμου Δ2 και του δαπέδου Δ4 αποκαλύφθηκαν επάλληλες ταφές. Τα κρανία των νεκρών οριοθετούνταν από πλάκες ή κεραμίδες, ενώ τμήματα κεραμίδων στήριζαν τη σιαγόνα τους. Ταφές εντοπίστηκαν και κάτω από το ακέραιο πιθάρι όταν αυτό απομακρύνθηκε, αλλά και γενικά σε διάφορες τυχαίες θέσεις σε όλη την έκταση του οικοπέδου.

Αρκετά είναι και τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία εντοπίστηκαν εντοιχισμένα σε β΄ χρήση, όπως ένα επιστύλιο τέμπλου στον αγωγό ΚΑ και ένα επίθημα με σταυρό στην τοιχοποιία Τ6.

Από την κεραμική που βρέθηκε μπορούμε γενικά να διακρίνουμε δύο στρώματα: το ανώτερο επάνω από το δρόμο Δ2 και Δ3 με όστρακα νεότερα ως επί το πλείστον του 20ού αιώνα και το δεύτερο διαταραγμένο στρώμα κάτω από το δρόμο Δ2, Δ3 με όστρακα από την ελληνιστική περίοδο έως και τις αρχές του 13ου αιώνα. Πέρα από τα νομίσματα της περιόδου της τουρκοκρατίας (κυρίως του 19ου αιώνα), βρέθηκαν τρία ακόμη του 13ου αιώνα.

Το μαρμαροθέτημα με την τεχνική opus sectile που αποκαλύφθηκε αποτελεί σημαντικό εύρημα για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Χίου, αλλά και την τοπογραφία του κάστρου ειδικότερα. Η άμεση επαφή του οικοπέδου με τις όμορες ιδιοκτησίες, η μικρή έκτασή του, αλλά και η αλληλουχία των φάσεων δεν επέτρεψαν την περαιτέρω διερεύνηση του χώρου, οπότε ακριβέστερα αποτελέσματα αναμένεται να αποδώσει μια πιο ενδελεχής αξιολόγηση των ευρημάτων.

ΑΝΝΑ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

Σχέδ. 6. Φρούριο Χίου. Οδοί Μενδώνη - Φ. Αγγουλέ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Συμβολή των οδών Ηρ. Πολυτεχνείου, Σγούτα και Κοντολέοντος (οικόπεδο Κλεισσά - Σιδεράκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 573,36 τ.μ., διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από τις 10-11 έως τις 11-12-2003 και από τις 5-2 έως τις 24-3-2004.

Αποκαλύφθηκαν θεμέλια τριών τοίχων στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου από αργούς λίθους συνδεδεμένους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα που ορίζουν μικρό χώρο, ο οποίος χρονολογείται στο 18ο-19ο αιώνα με βάση τα κινητά ευρήματα από το στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του (Πίν. 21 γ).

Στο υπόλοιπο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τμηματικά τοίχοι, οι οποίοι δεν συνδέονται μεταξύ τους και δεν δημιουργούν κλειστούς χώρους. Από αυτούς τρεις είναι λασπόκτιστοι και 14 είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με συνδετικό ασβεστοκονίαμα, οι οποίοι εδράζονται σε φυσικό έδαφος. Στο βόρειο άκρο του οικόπεδου αποκαλύφθηκαν δύο πηγάδια. Στο ανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ22), μήκ. 4,10, πλ. 0,95 μ. με λαξευμένους λίθους πιθανόν παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Οι παραπάνω τοίχοι δεν επιτρέπουν τη συγκρότηση συγκεκριμένου κτιριακού συνόλου. Η επίχωση σε ολόκληρο το χώρο ήταν διαταραγμένη. Ως εκ τούτου η χρονολόγηση των οικοδομικών λειψάνων δεν είναι ακριβής. Φαίνεται να ανήκουν σε κατασκευές αναλημματικών τοίχων που θα προστάτευαν την περιοχή από πλημμυρίδες του παρακείμενου χειμάρρου Καλοπλύτη.

Τα κινητά ευρήματα είναι τμήμα ραβδωτού κίονα, όστρακα από αγγεία ποικίλων περιόδων (παλαιοχριστιανικά, μεσοβυζαντινά, υστεροβυζαντινά, τουρκοκρατίας, ελληνιστικής και κλασικής εποχής). Επίσης, εντοπίστηκαν 18 νομίσματα και θησαυρός από 153 νομίσματα που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα (Πίν. 21 δ) (τουρκοκρατίας και οκτώ της αυτοκράτειρας της Αυστροουγγαρίας Μαρίας Θηρεσίας).

Συμβολή των οδών Στ. Μηνιώτη και Θεοκρίτου

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την ανέγερση προστώου στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου, εντός του Φρουρίου Χίου, εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Ακολούθησε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε χώρο έκτασης 44,83 τ.μ., διάρκειας τριών μηνών (Μάιος-Ιούλιος 2004) (Σχέδ. 7), τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής:

Σε όλη την έκταση του σκάμματος αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. και ένας με κατεύθυνση Α.-Δ. δομημένοι από λαξευμένους λίθους με συνδετικό ασβεστοκονίαμα που ορίζουν δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και πλάκες σχιστόλιθου, στη νότια πλευρά του οποίου βρέθηκαν έξι σιδερένιες σφαίρες κανονιού τοποθετημένες σε διάταξη. Πιθανότατα η συγκεκριμένη φάση να ανήκει σε αποθηκευτικό χώρο που χρησίμευε για στρατιωτικές αμυντικές ανάγκες κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας.

Κάτω από το δάπεδο της α΄ φάσης εντοπίστηκε άλλο δάπεδο από κεραμικές πλάκες (β΄ φάση). Το σπάραγμα τοιχογραφίας που αποκαλύφθηκε στη βόρεια παρειά του νότιου τοίχου πιστοποιεί τη χρήση του χώρου ως εκκλησιαστικού την εποχή της όψιμης γενουατοκρατίας στη Χίο (1498-1562). Από το ζωγραφικό διάκοσμο σώζεται η κάτω δεξιά γωνία σκουροκόκκινου πλαισίου επί λευκού επιχρίσματος. Συμπερασματικά, ο χώρος ανήκει στη νοτιοδυτική γωνία κλίτους ή μονόχωρου ναού (Πίν. 22 α).

Στην α΄ φάση (εποχή τουρκοκρατίας) ανήκουν τα δύο τόξα που αποκαλύφθηκαν στη δυτική παρειά του σκάμματος. Είναι κάθετα το ένα στο άλλο με προσανατολισμό Α.-Δ. και Β.-Ν., αντίστοιχα, και ορίζουν δίκτυο αγωγών λυμάτων της εποχής της τουρκοκρατίας (17ος-19ος αι.). Στην ίδια φάση ανήκει το δάπεδο στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος. Είναι κατασκευασμένο από λίθινες πλάκες με επίστρωση από θραυστό κεραμικό υλικό με σύσταση κουρασανίου και ορίζεται από δύο τοίχους με κατεύθυνση Α.-Δ. και έναν με κατεύθυνση Β.-Ν.

Τα κινητά ευρήματα είναι όστρακα διαφόρων αγγείων, 38 χάλκινα νομίσματα, μία χάλκινη πόρπη κ.ά.

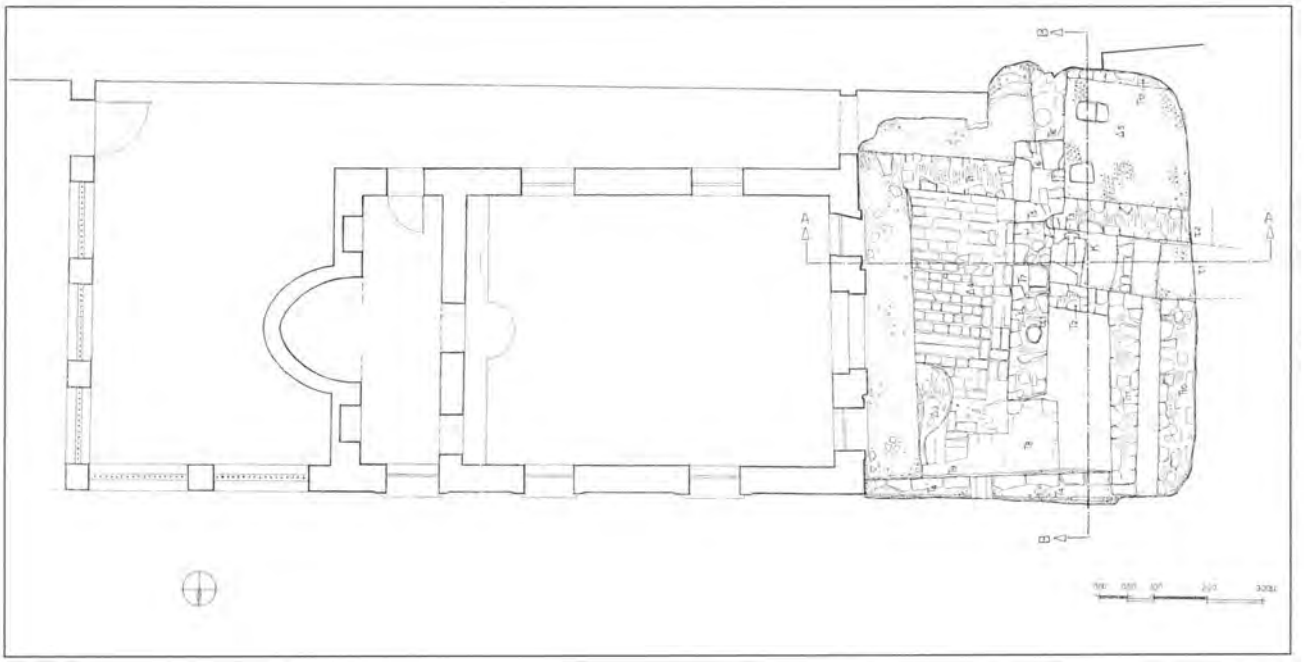
Συμβολή οδών Γ. Τσαμπαρλή και Ναυάρχου Νικοδήμου (οικόπεδο Αικ. Καλαϊτζή)

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 68,62 τ.μ., βρίσκεται εντός των τειχών του Φρουρίου πόλεως Χίου και σε κοντινή απόσταση από το επιθαλάσσιο τμήμα του τείχους. Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε τέσσερις συνολικά μήνες (από Ιούλιο έως Νοέμβριο του 2004) και στον περιορισμένο χώρο του οικοπέδου βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα διαφόρων χρονικών περιόδων:

Στα ρωμαϊκά χρόνια ανήκει ένας μοναδικός μονόλιθος δόμος από κίτρινο ψαμμίτη, που βρέθηκε σε βάθος -4,60 μ. στη νότια παρειά του οικοπέδου.

Ο τοίχος Τ4, μέγ. σωζ. μήκ. 6,50, πλ. 1,60, ύψ. 0,70 μ., χτισμένος από ακατέργαστους λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα με πρόσμειξη πορσελάνης τέμνεται από τον τοίχο Τ6, μέγ. σωζ. μήκ. 2,78, πλ. 0,65, ύψ. 0,90 μ., από κατεργασμένους λίθους με συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Χρονολογούνται στην υστεροβυζαντινή εποχή, πρώιμη γενουατοκρατία για τη Χίο (14ος αι.). Οι τοίχοι αυτοί έχουν θεμελιωθεί πάνω σε στρώμα απόθεσης κεραμικών από όστρακα μεγάλων ραβδωτών αγγείων.

Στη γ΄ φάση, των χρόνων της τουρκοκρατίας, εντάσσεται η βορειοανατολική γωνία τετράγωνου χώρου που

Σχέδ. 7. Φρούριο Χίου. Συμβολή των οδών Στ. Μηνιώτη και Θεοκρίτου. Κάτοψη ανασκαφής.

ανήκε σε μουσουλμανικό παρεκκλήσι μικρού σχετικά μεγέθους. Ορίζεται το ήμισυ αυτού από τις τοιχοποιίες με αριθ. 7 και 5, οι οποίες γωνιάζουν μεταξύ τους και είναι δομημένες από κατεργασμένους λίθους με ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα (Πίν. 22 β). Στην εσωτερική παρειά τους διασώθηκαν τμήματα επιχρίσματος χρώματος κόκκινης ώχρας. Στο μέσον της ανατολικής τοιχοποιίας αποκαλύφθηκε κόγχη επιχρισμένη με λευκό επίχρισμα που αποτελούσε το mihrab του παρεκκλησίου. Βόρεια του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τέσσερις επιτύμβιες μαρμάρινες οθωμανικές στήλες με ταφές που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο τέμενος είχε άμεση σχέση με κοιμητηριακή χρήση του χώρου.

Περισυνελέγησαν επίσης όστρακα διαφόρων αγγείων και έξι νομίσματα.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΑΛΑΪΤΖΗ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Αρχαιολογικό Μουσείο

Στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Κάστρο προχώρησαν κατά τα έτη 2001-2003 οι εργασίες αναδιοργάνωσης της αποθήκης κεραμικής (αίθουσα ΙΙΙ). Τα παλαιά μεταλλικά ράφια αντικαταστάθηκαν με νέα, και μεγάλος αριθμός ευρημάτων από παλαιότερες ανασκαφές, που παρέμεναν σε χάρτινα κιβώτια, ταυτίστηκαν και ταξινομήθηκαν χρονολογικά και κατά ανασκαφικά σύνολα[1]. Το περιεχόμενο της αποθήκης με τους αντίστοιχους αριθμούς ευρετηρίου του Μουσείου καταχωρήθηκε ηλεκτρονικά[2].

Επίσης πραγματοποιήθηκε καταγραφή των διάσπαρτων αρχαίων μαρμάρινων (αρχιτεκτονικών μελών, οστεοδόχων, τμημάτων γλυπτών και αναγλύφων κτλ.), που βρίσκονται εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία του οικισμού του Κάστρου[3].

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

2002

Περιοδική έκθεση

Με την ευκαιρία του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου οργανώθηκε κατά το 2002 στο Δημοτικό Σχολείο Απολλωνίας Σίφνου η περιοδική έκθεση «Ο Χρήστος Τσούντας, η Σίφνος και η Σύρος: 1898, η τελευταία περιοδεία του Χρήστου Τσούντα στις Κυκλάδες». Η έκθεση οργανώθηκε σε μια πρώτη μορφή στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σύρου με τον τίτλο «Ο Χρήστος Τσούντας και η Σύρος: 1898-1998, εκατό χρόνια από τις ανασκαφές του Χρήστου Τσούντα στη Χαλανδριανή, το Καστρί και τον Άγιο Λουκά της Σύρου» κατά το 1998 και υπέστη βελτιώσεις κατά το 2000. Διευρυμένη θεματικά και εμπλουτισμένη με το υλικό της Σίφνου, παρουσιάστηκε στο Δημοτικό Σχολείο Απολλωνίας ενημερώνοντας τους κατοίκους και επισκέπτες του νησιού για άγνωστες πτυχές των ερευνών του Τσούντα εκεί[4] (Πίν. 23 α).

Το υλικό που εκτέθηκε ήταν αρχειακό και αρχαιολογικό. Το πρώτο αποτελούνταν από έγγραφα, έντυπο υλικό και φωτογραφίες που προήλθαν από τα αρχεία της ΚΑ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών, του Νομαρχιακού Αρχείου Κυκλάδων και του αρχείου του Μάνου Ελευθερίου. Το δεύτερο ήταν φωτογραφίες των αρχαιολογικών ευρημάτων από τις θέσεις της Σίφνου Ακρωτηράκι και Βαθύ και της Σύρου Χαλανδριανή και Καστρί που ανέσκαψε ο Τσούντας, από τις δικές του ή μεταγενέστερες έρευνες καθώς και εκμαγεία μαρμάρινων και πήλινων ευρημάτων από το Ακρωτηράκι και το Βαθύ της Σίφνου.

Η έκθεση περιελάμβανε έξι εκθετικές ενότητες: Ενότητα Ι: Ο Χρήστος Τσούντας, Ενότητα ΙΙ: Οι έρευνες του Χρήστου Τσούντα στη Σίφνο, Ενότητα ΙΙΙ: Οι θέσεις της Σίφνου που ανέσκαψε ο Χρήστος Τσουντας: Ακρωτηράκι, Βαθύ, Άγιος Ανδρέας, Ενότητα IV: Οι έρευνες του Χρήστου Τσούντα στη Σύρο, Ενότητα V: Αντιδράσεις της κοινωνίας της Σύρου στη μεταφορά των αρχαίων στην Αθήνα. Η προετοιμασία του νέου μουσείου, Ενότητα VI: Οι θέσεις της Σύρου που ανέσκαψε ο Χρήστος Τσουντας: Καστρί και Χαλανδριανή. Στους επισκέπτες της έκθεσης χορηγούνταν επεξηγηματικό πολύπτυχο, έκδοση της ΚΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Μουσειογραφικά την έκθεση προσάρμοσε στο διαθέσιμο χώρο και επιμελήθηκε ο συντηρητής Στ. Δασκαλάκης, τα εκμαγεία κατασκευάστηκαν από το συντηρητή

1. Ουσιαστική για την ταξινόμηση των αποθηκών ήταν και τα χρόνια αυτά η συμβολή των φυλάκων Αρχαιοτήτων του Μουσείου Σίφνου Α. Καράβη και Α. Ατσόνιου.

2. Το έργο της ηλεκτρονικής καταχώρησης πραγματοποίησαν ο ωρομίσθιος αρχαιολόγος Ρ. Σταφυλάς και η φοιτήτρια αρχαιολογίας Σ. Σαμαλτάνη.

3. Βλ. σχετικά και Δ. Δίτσα, Τα μυστικά του Κάστρου. Μαρτυρίες για την ιστορία του οικισμού μέσα από τις διάσπαρτες αρχαιότητες, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τόμ. Α΄, Αθήνα 2005, σ. 155-168.

4. Μ. Μαρθάρη, Ο Χρήστος Τσούντας και η Σίφνος: Από τα Πρωτοκυκλαδικά νεκροταφεία στους πύργους των ιστορικών χρόνων, στα *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τόμ. Α΄, *Αρχαίοι Χρόνοι, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, Αθήνα: Εταιρεία Σιφναϊκών Μελετών, 2002, σ. 25-42.

του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Κ. Πανταζή, ενώ οι φωτογραφίες έγιναν από τους φωτογράφους Η. Ηλιάδη και Γ. Πατρικιάνο.

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΑΝΔΡΟΣ

2001-2002

Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιοπόλεως

Η ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου στην Παλαιόπολη Άνδρου ήταν από πολλά χρόνια σφοδρή επιθυμία των κατοίκων της περιοχής. Το 1983 η Κοινότητα Παλαιοπόλεως παραχώρησε στο Υπουργείο Πολιτισμού ισόγεια αίθουσα 100 τ.μ. του κοινοτικού καταστήματος, όπου η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, με περιορισμένο αριθμό αρχαίων από περισυλλογές, οργάνωσε το 1987 μικρή Αρχαιολογική Συλλογή. Όμως η συνεχώς αυξανόμενη δραστηριότητα της Εφορείας (ανασκαφές, περισυλλογές, επιφανειακές έρευνες κτλ.) στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιοπόλεως, από την Αγία Ελεούσα μέχρι και τον Κόλυμπο, απέδωσε αρχαία, αξιόλογα σε αριθμό, ποικιλία αλλά και ποιότητα. Έτσι το 1994 ξεκίνησαν εργασίες επανέκθεσης για τον εμπλουτισμό της συλλογής. Γι' αυτόν το λόγο μπορεί να θεωρηθεί ευτυχής η συγκυρία όταν αργότερα ο Δήμος Υδρούσας, και ιδιαίτερα το Δημοτικό Διαμέρισμα Παλαιοπόλεως, παραχώρησαν μια δεύτερη αίθουσα σε οικόπεδο που δώρησαν γι' αυτόν το σκοπό οι κληρονόμοι του Δημητρίου Λ. Περτέση στον Πολιτιστικό Σύλλογο των Απανταχού Παλιοπολιανών «Ερμής». Από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του κτιρίου, ενοποιήθηκαν και αναμορφώθηκαν εξ ολοκλήρου οι δύο χώροι προκειμένου να δημιουργηθεί ένα τοπικό αρχαιολογικό μουσείο 220 τ.μ., το οποίο να πληρεί κατά το δυνατόν τις προδιαγραφές της σύγχρονης μουσειολογίας και να παρέχει στον επισκέπτη εποπτικό και πληροφοριακό υλικό, σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, για την Παλαιόπολη, αλλά και για όλη την Άνδρο.

Το Μουσείο, όπως άλλωστε δηλώνει και ο τίτλος του, είναι αφιερωμένο στις αρχαιότητες της ευρύτερης περιοχής της Παλαιοπόλεως, με ιδιαίτερη όμως έμφαση στην κλασική πόλη της Άνδρου, που αποτέλεσε για δώδεκα αιώνες (6ος αι. π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.) την πρωτεύουσα του νησιού. Φιλοξενεί ποικίλα ευρήματα που καλύπτουν μεγάλο χρονολογικό φάσμα, από την προϊστορική εποχή μέχρι και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους (4η χιλιετία π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.). Έτσι η ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή παρουσιάζεται διαχρονικά και όσο το δυνατόν σφαιρικά. Τα εκθέματα, που υπερβαίνουν τα 200, συγκεντρώθηκαν την τελευταία εικοσιπενταετία αλλά και παλαιότερα. Προέρχονται κυρίως από ανασκαφές, επιφανειακές έρευνες και περισυλλογές της Εφορείας Κυκλάδων, καθώς και από παραδόσεις κατοίκων της Παλαιοπόλεως. Όσον αφορά στο τελευταίο, αξίζει ιδιαίτερης μνείας η προσπάθεια της Εφορείας για καλύτερες σχέσεις με τους πολίτες, ενθαρρύνοντας την παράδοση αρχαίων και προωθώντας ταυτόχρονα τη διαδικασία που προβλέπεται από την αρχαιολογική νομοθεσία για τη χορήγηση αμοιβής. Με αυτόν τον τρόπο, που αναμφίβολα εμπεριέχει το στοιχείο της ηθικής ικανοποίησης για τον πολίτη, παραδόθηκαν αξιόλογα αρχαία που κοσμούν το Μουσείο. Επίσης, τέσσερα από τα εκθέματα προέρχονται από την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην περιοχή της αρχαίας αγοράς της πόλεως, που διεξάγεται με υπεύθυνη την αναπληρώτρια καθηγήτρια Λ. Παλαιοκρασσά, η οποία συνέταξε και τις αντίστοιχες επεξηγηματικές πινακίδες. Τέλος, λίγα, αλλά σημαντικά, ευρήματα από άλλες αρχαιολογικές θέσεις ιστορικών χρόνων (Φελλός, Άγιος Πέτρος) δίνουν τη δυνατότητα συσχέτισης της αρχαίας πόλεως της Άνδρου με το υπόλοιπο νησί[5]. Η

5. Η διαμόρφωση των εκθεσιακών χώρων, καθώς και η μουσειογραφική μελέτη, έγινε από την αρχιτέκτονα Ελ. Σαλουβάρδου, με βάση τη μουσειολογική μελέτη της έκθεσης της γράφουσας. Η αρχική σχεδίαση της νέας αίθουσας έγινε από τον αρχιτέκτονα Ν. Λουκρέζη, ο οποίος με θέρμη στήριξε την ιδέα της ίδρυσης του Μουσείου. Στο πρώτο στάδιο της εσωτερικής διαμόρφωσης των εκθεσιακών χώρων συνέβαλε ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Γ. Μητσούλης. Για την ολοκλήρωση της έκθεσης του Μουσείου εργάστηκαν αξιόλογοι υπάλληλοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Την οικονομική διαχείριση του έργου είχε η επικεφαλής του λογιστηρίου Μ. Γλαρέντζου. Η τοποθέτηση των γλυπτών, οι συμπληρώσεις τους, καθώς και οι βάσεις από πωρόλιθο είναι έργο του γλύπτη Ν. Κυρίτση, η στήριξη των αναγλύφων και των επιγραφών έγινε από το συντηρητή αρχαιοτήτων Γ. Σταϊκόπουλο. Την κατασκευή των εκμαγείων ανέλαβαν από κοινού ο Γ. Σταϊκόπουλος και η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Ελ. Βαμβακάρη, ενώ τη χρωματική αποκατάσταση τους ανέλαβε η ζωγράφος Κ. Μαυραγάνη, η οποία εκπόνησε και τα σχέδια των γλυπτών. Η συντήρηση των εκθεμάτων έγινε από ομάδα συντηρητών της Εφορείας Κυκλάδων: τα λίθινα και μετάλλινα από τον Γ. Σταϊκόπουλο, τα κεραμικά και τα οστέινα από τις Τζ. Καϊλή και Ελ. Βαμβακάρη. Σε επιμέρους εργασίες της έκθεσης ασχολήθηκε ο αρχαιολόγος Ν. Πετρόχειλος. Σε όλη τη διάρκεια του έργου ιδιαίτερα πολύτιμη ήταν η βοήθεια της αρχιφύλακος Μ. Μπληζιώτη και των φυλάκων Π. Κουλούρη και Μ. Λουκίσσα. Στον εκθεσιακό τομέα εργάστηκαν και πολλοί άλλοι, που δεν ανήκουν στο δυναμικό της Εφορείας Κυκλάδων. Η επιμέλεια των βιτρινών καθώς και η στήριξη των εκθεμάτων σε αυτές είναι έργο του συντηρητή αρχαιοτήτων Κ. Πανταζή. Την καλλιτεχνική επιμέλεια του εποπτικού υλικού της έκθεσης, έντυπου και ηλεκτρονικού, και του οδηγού-καταλόγου της έκθεσης είχαν η αρχαιολόγος Κ. Μπίρταχα και ο ζωγράφος Μ. Ζαχαριουδάκης. Η ηλεκτρονική επεξεργασία του τοπογραφικού σχεδίου της Παλαιοπόλεως έγινε από τον τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου. Τη μετάφραση των κειμένων των επεξηγηματικών πινακίδων στα αγγλικά έκανε ο αρχαιολόγος Άγ. Παπαδόπουλος, ενώ των κειμένων του ηλεκτρονικού οδηγού η αρχαιολόγος Π. Φωτιάδη.

έκθεση αναπτύσσεται σε τρεις κύριες θεματικές ενότητες, τα ποικίλα ευρήματα (Αίθουσα Α), τα γλυπτά (Αίθουσα Β) και τις επιγραφές (Αίθουσα Γ), ενώ στον χώρο της εισόδου και της Αίθουσας Α υπάρχει πληροφοριακό υλικό για τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις και τα μνημεία της Άνδρου από την 4η χιλιετία π.Χ. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Στα ποικίλα ευρήματα (Πίν. 23 β) περιλαμβάνονται αγγεία, εργαλεία, κοσμήματα, σφονδύλια, υφαντικά βάρη, ειδώλια, αγαλματίδια, νομίσματα κ.ά. Λίγα χρονολογούνται στη Νεολιθική και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και υποδηλώνουν δραστηριότητα στην περιοχή ήδη από την 4η και 3η χιλιετία π.Χ. Τα υπόλοιπα είναι των ιστορικών χρόνων, ορισμένα της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής (9ος-6ος αι. π.Χ.), τα περισσότερα όμως της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, που αντιστοιχούν στην περίοδο ίδρυσης, ανάπτυξης και παρακμής της αρχαίας πόλεως της Άνδρου (6ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.). Λίγα νομίσματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου δείχνουν τη συνέχιση της ζωής μέχρι και το τέλος του 6ου / αρχές του 7ου αι., οπότε και εγκαταλείπεται η πόλη. Η έκθεση των γλυπτών (Πίν. 23 γ) περιλαμβάνει ολόγλυφα και ανάγλυφα έργα, πρωτότυπα και δύο εκμαγεία έργων του Αρχαιολογικού Μουσείου Άνδρου (κούρος, άγαλμα Αρτέμιδος), που χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ. Ξεχωρίζουν αρχαϊκό ακρωτήριο με τον Πήγασο και τον Βελλεροφόντη (6ος αι. π.Χ.), επιτάφιο άγαλμα λέοντα (4ος αι. π.Χ.), υπερφυσικό άγαλμα «Νίκης» (1ος αι. π.Χ.) και τμήμα ανάγλυφης σαρκοφάγου με παράσταση ερωτιδέα (3ος αι. μ.Χ.). Οι επιγραφές, που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ., αποτελούν την κυριότερη πηγή πληροφοριών για την οργάνωση της πόλεως της Άνδρου, για τα δημόσια οικοδομήματα και τα ιερά, για τους επιφανείς πολίτες που τιμώνται από την πολιτεία, για τους εφήβους που χαράσσουν το όνομά τους χάριν της αθανασίας, αλλά και για τους απλούς κατοίκους που μνημονεύουν το όνομά τους σε επιτάφιες στήλες ή μνημεία. Ξεχωρίζουν ψήφισμα προς τιμήν Άνδριου αθλητή που νίκησε στα Ίσθμια και ενεπίγραφη πλάκα με ύμνο προς τη θεά Ίσιδα.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΜΗΛΟΣ

2001-2002

Κτίριο Μουσείου. Εξοπλίστηκε και οργανώθηκε το γραφείο, στο χώρο που είχε ήδη επισκευαστεί για το σκοπό αυτό, και πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας επισκευαστικές εργασίες (θερμομόνωση δώματος, αντικατάσταση πλευρικής εξώθυρας, κτλ.).

Αποθήκη Μουσείου. Συνεχίστηκαν οι εργασίες ταξινόμησης των ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές στο Κλήμα με τη βοήθεια της φοιτήτριας αρχαιολογίας Α. Αμυγδαλά, ενώ παράλληλα ξεκίνησε η συντήρησή τους από την ωρομίσθια συντηρήτρια Μ. Σορώτου.

Νέα αποθήκη. Συνεχίστηκαν οι εργασίες οργάνωσης της αποθήκης με την ταξινόμηση και τακτοποίηση των ανασκαφικών συνόλων, ολοκληρώθηκε η συντήρηση των ευρημάτων της ανασκαφής του ΠΚ νεκροταφείου στο Ριβάρι από το μόνιμο συντηρητή της Εφορείας Λ. Αλεφραγκή, καθώς και η καταγραφή τους. Επίσης, εκπονήθηκε μελέτη για τη διαμόρφωση και οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης από τη συντηρήτρια της Εφορείας Ε. Παπαθωμά.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΣΕΡΙΦΟΣ

2001-2004

Αρχαιολογική Συλλογή Σερίφου

Μεταστέγαση (2001). Η ανάγκη επισκευής του διατηρητέου νεοκλασικού δημαρχιακού κτιρίου στη Χώρα Σερίφου, στο ισόγειο του οποίου είχε παραχωρηθεί μία αίθουσα για τη στέγαση της Αρχαιολογικής Συλλογής[6], οδήγησε, ύστερα από σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, στην αναζήτηση χώρου για τη μεταστέγασή της. Το οίκημα που μισθώθηκε από το ΥΠΠΟ για το σκοπό αυτό βρίσκεται σε κεντρικό σημείο, στην πλατεία των Μύλων, είναι σχετικά μικρό (εμβαδόν περίπου 50 τ.μ.) και καλύπτει προσωρινά μόνον τις ανάγκες, ωστόσο η μη ανεύρεση άλλου καταλληλότερου χώρου, από τους ελάχιστους διαθέσιμους, επέβαλε την επιλογή του, με την ελπίδα ίδρυσης Μουσείου στο μέλλον.

Μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών μίσθωσης, έγιναν οι απαραίτητες επισκευαστικές εργασίες στο εσωτερικό του κτιρίου (επίστρωση δαπέδου με πλάκες μαρμάρου, αλλαγή θέσης εισόδου WC, βελτίωση ηλεκτρολογικής εγκατάστασης), τοποθετήθηκαν κιγκλιδώματα και σύστημα συναγερμού, ενώ παράλληλα οργανώθηκε η μεταφορά των αρχαίων, της οποίας προηγήθηκε πλήρης απογραφή και φωτογραφική τεκμηρίωσή τους.

Τα αρχαία που αποτελούν την Αρχαιολογική Συλλογή είναι κυρίως μαρμάρινα έργα (τμήματα αγαλμάτων, επιτύμβιες στήλες, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών κτλ.),

6. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 292.

πράγμα που έκανε τη μεταφορά τους δύσκολη και επίπονη, δεδομένου ότι στον παραδοσιακό οικισμό της Χώρας, το Κάστρο, με τα δαιδαλώδη, στενά και κλιμακωτά δρομάκια, δεν υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης τροχοφόρου. Για το λόγο αυτό, τα μικρότερα σε μέγεθος και βάρος αρχαία μεταφέρθηκαν με τα χέρια ή με καρότσια, ενώ για τα μεγαλύτερα από αυτά χρησιμοποιήθηκαν φορεία που κατασκευάστηκαν επιτόπου. Η απομάκρυνση των γλυπτών από τις τσιμεντένιες βάσεις, επάνω στις οποίες είχαν στηθεί, και η τοποθέτησή τους στα φορεία έγινε με τη βοήθεια ικριώματος, ενώ για μικρό τμήμα της διαδρομής εκτός Κάστρου χρησιμοποιήθηκε ανυψωτικό μηχάνημα και φορτηγό.

Την οργάνωση των επισκευαστικών εργασιών του κτιρίου είχε ο τεχνολόγος πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Μ. Χαλκουτσάκης, ενώ ιδιαίτερα χρήσιμες ήταν οι συμβουλές του αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Μητσούλη. Η μεταφορά των γλυπτών, όσον αφορά στη μέθοδο και την προμήθεια του απαραίτητου εξοπλισμού, οργανώθηκε από τον Μ. Χαλκουτσάκη σε συνεργασία με το γλύπτη της Εφορείας Ν. Κυρίτση. Στον τελευταίο, καθώς και στο συντηρητή της Εφορείας Γ. Σταϊκόπουλο, οφείλεται η απολύτως επιτυχής υλοποίηση του έργου. Για τη μεταφορά των αρχαίων, ο Δήμος Σερίφου παραχώρησε εργατικό προσωπικό.

Επανέκθεση (2002-2004). Οι εργασίες για την επισκευή και βελτίωση των χώρων του μισθωμένου οικήματος, ώστε αυτοί να γίνουν κατάλληλοι για τη στέγαση και έκθεση των αρχαίων, καθώς και οι εργασίες για την επανέκθεση των αρχαίων ξεκίνησαν το 2002 και ολοκληρώθηκαν τον Ιούνιο του 2004.

Σύμφωνα με τη μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Γ. Μητσούλη και με τη σύμφωνη γνώμη του εκμισθωτή, ευπρεπίστηκε η εξωτερική όψη του κτιρίου, στεγανοποιήθηκε το δώμα και διαμορφώθηκε ο χώρος της αυλής[7]. Στο εσωτερικό του κτιρίου ολοκληρώθηκαν οι επισκευαστικές εργασίες και διαμορφώθηκε ο εκθεσιακός χώρος, με την κατασκευή διαχωριστικών επιφανειών και πάγκου για το φυλακτικό προσωπικό. Ο μικρός χώρος μεταξύ της αίθουσας και του WC, ο οποίος δεν είναι προσιτός στο κοινό, διαμορφώθηκε και εξοπλίστηκε κατάλληλα, αφενός μεν με ξύλινα ράφια και ερμάρια για τη φύλαξη του αρχείου και την αποθήκευση υλικών και εργαλείων, αφετέρου δε με σύστημα ραφιών dexion για αποθήκευση αρχαίων.

Τα αρχαία καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν στο σύνολό τους, και ακολούθησε η μελέτη τους και ο σχεδιασμός της έκθεσης. Τα επιλεγμένα προς έκθεση αντικείμενα συντηρήθηκαν[8], φωτογραφήθηκαν επαγγελματικά και στήθηκαν σε βάσεις, κυρίως μαρμάρινες· τα υπόλοιπα αντικείμενα ταξινομήθηκαν και τακτοποιήθηκαν κατά είδος στην αποθήκη.

Στη μικρή αίθουσα της Αρχαιολογικής Συλλογής εκτίθενται συνολικά τμήματα εννέα μαρμάρινων γυναικείων και ανδρικών αγαλμάτων, τριών μαρμάρινων επιτύμβιων στηλών και δύο μαρμάρινες τεφροδόχοι[9] (Πίν. 24 α). Χρονολογικά, ανήκουν στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Προέρχονται από περισυλλογές και παραδόσεις[10] και έχουν βρεθεί στην περιοχή της Χώρας, στη θέση όπου άλλοτε εξαπλωνόταν η αρχαία πόλη· για τα περισσότερα από αυτά η ακριβής θέση εύρεσης είναι άγνωστη. Όλα τα εκθέματα συνοδεύονται από μικρές επεξηγηματικές πινακίδες. Στο πληροφοριακό υλικό της έκθεσης περιλαμβάνονται, επίσης, μικρά ενημερωτικά κείμενα για την αρχαία πόλη της Σερίφου και για τα εκθέματα, χάρτης με τις γνωστές μέχρι σήμερα αρχαιολογικές θέσεις του νησιού, καθώς και μεγάλη πινακίδα με την αφήγηση του μύθου του Περσέα, πλαισιωμένη με φωτογραφίες αγγείων που απεικονίζουν επεισόδια του μύθου και με ενημερωτικό κείμενο για τον ήρωα και τη σχέση του με τη Σέριφο. Οι επεξηγηματικές πινακίδες και τα ενημερωτικά κείμενα είναι δίγλωσσα, ελληνικά και αγγλικά[11].

Στην αυλή εκτίθενται κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται επίσης από περισυλλογές και παραδόσεις από την περιοχή της Χώρας (Πίν. 24 β).

Την ομάδα που εργάστηκε για την επανέκθεση της Αρχαιολογικής Συλλογής αποτέλεσαν οι υπάλληλοι της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Π. Πάντου, αρχαιολόγος, Γ. Μητσούλης, αρχιτέκτονας, και Ν. Κυρίτσης, γλύπτης. Η μελέτη, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της έκθεσης προέκυψε από τη συνεργασία των παραπάνω, ανάλογα με το γνωστικό αντικείμενο του καθενός. Στο Στ. Δασκαλάκη, συντηρητή της Εφορείας, οφείλεται ο σχεδιασμός και η καλλιτεχνική επιμέλεια των ενημερωτικών κειμένων και του χάρτη. Σε όλα τα στάδια των εργασιών μεταστέγασης και επανέκθε-

7. Για τις εργασίες εκδόθηκε η σχετική οικοδομική άδεια από την Πολεοδομία Μήλου, μετά από γνωμοδότηση της αρμόδιας 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, επειδή το οίκημα βρίσκεται στην κηρυγμένη περιοχή των Μύλων.

8. Τις εργασίες συντήρησης πραγματοποίησε ο ωρομίσθιος συντηρητής Π. Πουλόπουλος, με τις οδηγίες της συντηρήτριας της Εφορείας Ε. Παπαθωμά.

9. Στο άμεσο μέλλον προγραμματίζεται η προσθήκη στην έκθεση μικρής προθήκης – περιλαμβάνεται στο σχεδιασμό της έκθεσης, αλλά η κατασκευή της δεν έγινε δυνατή λόγω πιστώσεων – με ευρήματα που σχετίζονται με τη μεταλλευτική δραστηριότητα στο νησί κατά την αρχαιότητα.

10. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 606.

11. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Ό. Φιλανιώτου, που με μεγάλη προθυμία δέχτηκε να διορθώσει τις μεταφράσεις των πινακίδων και των κειμένων στα αγγλικά.

σης, την οργάνωση και το συντονισμό των οποίων είχε η υπογράφουσα, ουσιαστική και πολύτιμη υπήρξε η συμβολή της φύλακος Αρχαιοτήτων Ι. Γαλανού.

ΚΙΜΩΛΟΣ

2001-2004

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης και μετατροπής της «οικίας Βαφία» σε Αρχαιολογικό Μουσείο, βάζοντας τέλος στις πολύχρονες και συνεχείς προσπάθειες της Εφορείας για την επισκευή του[12]. Το έργο ξεκίνησε το 1995 και υλοποιήθηκε με την ευθύνη και επίβλεψη της ΔΕΕΜ· τον Ιούλιο του 2001 το κτίριο παραδόθηκε από διοικητική άποψη για χρήση στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

Για τον εξοπλισμό και την οργάνωση των χώρων του κτιρίου, τη συντήρηση και προστασία των αρχαίων, καθώς και για την υλοποίηση του εκθεσιακού προγράμματος, το οποίο εγκρίθηκε από το ΚΑΣ το Μάιο του ίδιου έτους, προωθήθηκαν οι απαιτούμενες διαδικασίες και συντάχθηκε Τεχνικό Δελτίο, με σκοπό τη χρηματοδότηση των εργασιών από το Γ΄ ΚΠΣ.

Η μεταφορά της Αρχαιολογικής Συλλογής από το μισθωμένο χώρο όπου στεγαζόταν τα τελευταία χρόνια[13] στο κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 2003, αφού προηγήθηκε πλήρης απογραφή των αρχαίων και συσκευασία τους σε ξύλινα κιβώτια. Μεταφέρθηκαν, επίσης, από το Αρχαιολογικό Μουσείο Μήλου, είκοσι πέντε ευρήματα από την Κίμωλο (αγγεία, ειδώλια και όστρακα), που είχαν μεταφερθεί εκεί εδώ και χρόνια, και αποτελούσαν τα εκθέματα μικρής προθήκης[14].

Μετά από την ένταξη του έργου «Αρχαιολογικό Μουσείο Κιμώλου» στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006, ξεκίνησαν στις 17.6.2003 οι εργασίες υλοποίησής του, οι οποίες συνεχίστηκαν το 2004, σύμφωνα με τον προγραμματισμό. Το έργο βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, προβλέπεται να ολοκληρωθεί μέσα στο πρώτο εξάμηνο του επόμενου έτους και θα παρουσιαστεί συνολικά μετά την περαίωσή του.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΘΗΡΑ

2001-2004

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θήρας συνεχίστηκαν οι εργασίες αναδιοργάνωσης των υπόγειων χώρων του[15]. Οι εργασίες υποδομής περιλάμβαναν: α) σύνδεση του υπογείου του Μουσείου με το αποχετευτικό δίκτυο των Φηρών, β) επισκευαστικές εργασίες στο χώρο της εισόδου και στην αίθουσα αριστερά αυτού, γ) αντικατάσταση εξώθυρας, δ) δημιουργία χώρου εξυπηρέτησης αναγκών προσωπικού και επαναλειτουργία χώρου υγιεινής στο μικρό δωμάτιο απέναντι της εισόδου του υπογείου για την εξυπηρέτηση του προσωπικού του Μουσείου και την απόδοση στο κοινό του δεύτερου WC του εκθεσιακού χώρου, του οποίου τη χρήση είχε επί σειρά ετών το προσωπικό[16], ε) δημιουργία εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων (βλ. παρακάτω, Εργασίες Συντήρησης), και στ) οργάνωση χώρου για περιορισμένης κλίμακας εργασίες συντήρησης κεραμικών, προκειμένου να αντιμετωπίζονται οι βασικές ανάγκες συντήρησης των αντικειμένων του Μουσείου και να αποφεύγεται η συνεχής μεταφορά τους στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας, όπου στεγάζεται το εργαστήριο συντήρησης κεραμικών· για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε μέρος της αίθουσας που βρίσκεται αριστερά της κύριας εισόδου του υπογείου, η οποία είχε ήδη επισκευαστεί. Η επισκευή και οργάνωση της αίθουσας έγινε δυνατή μετά την εκκένωσή της με τη μεταφορά των αντικειμένων που φυλάσσονταν σε αυτήν στο στέγαστρο που έχει κατασκευαστεί στον αρχαιολογικό χώρο Ακρωτηρίου[17]. Τέλος, προωθήθηκε ο γενικός εξοπλισμός των υπόγειων χώρων του Μουσείου.

Επιπλέον, για τις ανάγκες σύνταξης της κτιριολογικής μελέτης που εκπονείται με ευθύνη της ΔΕΕΜ για την επισκευή και μετατροπή του Αρχαιολογικού Μουσείου, πραγματοποιήθηκαν τομές στο αίθριο, προκειμένου να διαπιστωθεί ο τρόπος θεμελίωσής του. Η διενέργεια των τομών υποχρέωσε σε εκκένωση του αιθρίου από το μεγαλύτερο μέρος των εκθεμάτων, τα οποία μεταφέρθηκαν στη μικρή αίθουσα όπου εκτίθενται γλυπτά της ρωμαϊκής

12. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 677.

13. Ό.π., σ. 674-677.

14. Την οργάνωση και επίβλεψη της μεταφοράς των αρχαίων στο Μουσείο είχαν η υπογράφουσα και ο συντηρητής της Εφορείας Στ. Δασκαλάκης. Στη μεταφορά της Αρχαιολογικής Συλλογής συμμετείχε και η σχεδιάστρια της Εφορείας Λ. Τσακναρίδου.

15. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 786-787.

16. Στην υλοποίηση του έργου αυτού ήταν αποφασιστικής σημασίας η συμμετοχή της συντηρήτριας της Εφορείας Ε. Παπαθωμά, στην οποία οφείλεται και ο σχεδιασμός των χώρων και η επιλογή των υλικών, καθώς και της φύλακος Αρχαιοτήτων Μ. Μηνδρινού, η οποία επέβλεψε τις εργασίες.

17. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 788.

περιόδου[18]. Η κακή από κτιριολογικής άποψης κατάσταση του αιθρίου δεν επιτρέπει την εκ νέου μεταφορά των αντικειμένων σε αυτό και κατά συνέπεια τόσο το αίθριο όσο και η μικρή αίθουσα δεν αποτελούν πλέον μέρος της έκθεσης του Μουσείου.

Με ικανοποιητικούς ρυθμούς συνεχίστηκε και η οργάνωση των αρχαιολογικών αποθηκών, με κύριο μέλημα την ταξινόμηση και τεκμηρίωση των ευρημάτων[19]. Οργανώθηκε χώρος φύλαξης γλυπτών και λιθίνων (αίθουσα, όπου η κλίμακα ανόδου στο ισόγειο) και ταξινομήθηκε το σύνολο των αντικειμένων που φυλάσσεται σε αυτόν. Τα αντικείμενα τοποθετήθηκαν σε υφιστάμενα συστήματα ραφιών που συμπληρώθηκαν κατάλληλα και ταξινομήθηκαν σε σύνολα ανά είδος, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η προέλευσή τους είναι πια άγνωστη. Τα ιδιαίτερα μικρού μεγέθους αντικείμενα τοποθετήθηκαν σε συρταριέρα στον ίδιο χώρο, ενώ κατά μήκος του ενός τοίχου της αίθουσας τοποθετήθηκαν όσα γλυπτά ήταν στημένα σε βάσεις. Επιπλέον, ξεκίνησε έλεγχος των αριθμών καταγραφής τους (πολλά αντικείμενα φέρουν και δεύτερο αριθμό), με παράλληλη καταχώρηση της θέσης εύρεσής τους.

Στην αποθήκη φύλαξης κεραμικών αντικειμένων συνεχίστηκε η ταξινόμηση των ευρημάτων, με τον έλεγχο και την πλήρη τεκμηρίωσή τους. Ολοκληρώθηκε η ταξινόμηση των συνόλων των παλαιών ανασκαφών, συγκεντρώθηκαν σε σύνολα ανά περιοχές τα ευρήματα των περισυλλογών και ταξινομήθηκε το σύνολο των αντικειμένων από την ανασκαφή της Σελλάδας του Ν. Ζαφειρόπουλου. Τα τελευταία ταξινομήθηκαν σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, προκειμένου να διευκολυνθεί η μελέτη του υλικού που βρίσκεται σε εξέλιξη, με εξαίρεση τα μεγάλα αγγεία, τα οποία, για λόγους εξασφάλισης χώρου, τοποθετήθηκαν στα συστήματα ραφιών ανά είδος. Στα πλαίσια της ταξινόμησης των ευρημάτων ταυτίστηκαν αρκετά αγγεία από τις παλαιές ανασκαφές, τα οποία επί δεκαετίες θεωρούνταν άγνωστης προέλευσης. Κατά την ταξινόμηση των αγγείων στα υφιστάμενα συστήματα ραφιών διαπιστώθηκαν σοβαρές φθορές από υγρασία σε πολλά από τα μεταλλικά στελέχη τους και ξεκίνησε η αντικατάστασή τους με νέα συστήματα από στελέχη από γαλβανισμένο dexion και ράφια από κόντρα πλακέ θαλάσσης.

Τέλος, στην αίθουσα αριστερά της εισόδου, το ήμισυ της οποίας καταλαμβάνει ο χώρος εργασιών συντήρησης κεραμικών, ταξινομήθηκε το σύνολο των μεγάλων αγγείων από τις παλαιές γερμανικές ανασκαφές.

Πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας φωτογράφηση αντικειμένων[20] και συνεχίστηκαν οι καταγραφές τους, αν και σε μικρό βαθμό, δεδομένου ότι κύριο μέλημα ήταν η επίλυση προβλημάτων ως προς τις προελεύσεις, τις διπλές καταγραφές κτλ. Στα πλαίσια, πάντως, της ταξινόμησης των μεγάλων αγγείων από τις παλαιές γερμανικές ανασκαφές, καταγράφηκαν εκ νέου όλα τα ευρήματα, διότι η αναφορά τους στον κατάλογο του Μουσείου, ιδιαίτερα περιληπτική, δεν επέτρεπε ούτε καν την ταύτισή τους. Παράλληλα, μετά τη δημιουργία απαραίτητων εφαρμογών, ξεκίνησε η σύνταξη καταλόγου καταγραφής ευρημάτων σε ηλεκτρονική μορφή με την καταχώρηση παλαιών και νέων καταγραφών καθώς και ηλεκτρονικού ευρετηρίου με τη θέση των ευρημάτων, ενώ, παράλληλα, συντάχθηκε υπόμνημα για τη μέθοδο οργάνωσης της αποθήκης.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο συμμετείχε με την αποστολή 41 συνολικά αντικειμένων, στην πλειοψηφία τους αδημοσίευτων, τόσο από παλαιές όσο και από πρόσφατες ανασκαφές, σε τρεις εκθέσεις, για τις ανάγκες των καταλόγων των οποίων συντάχθηκαν τα απαραίτητα λήμματα. Πρόκειται για την έκθεση «ΠΛΟΕΣ... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου. 16ος έως 6ος αι. π.Χ.», που παρουσιάστηκε στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, και τις εκθέσεις «Μουσών Δώρα» και «Αρχαία Ελλάδα: Θνητοί και Αθάνατοι», που διοργανώθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΠΑΡΟΣ

2003

Επανέκθεση Μουσείου Πάρου

Η μικρή αίθουσα με την ελληνιστική κεραμική που βρίσκεται στο σκεπαστό αίθριο του Μουσείου Πάρου διαμορφώθηκε κατάλληλα για να στεγάσει προσωρινά τα ευρήματα του Δεσποτικού. Η έκθεση των πολλών ευρημάτων πραγματοποιήθηκε χάρις στην ευγενή δωρεά των κρυστάλλινων προθηκών της προέδρου του ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, Ντ. Γουλανδρή. Τοποθετήθηκαν έξι κρυστάλλινες προθήκες, όπου εκτίθενται τα πιο σημαντι-

18. Το σύνολο των εργασιών για τη μεταφορά των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από το γλύπτη της Εφορείας Ν. Κυρίτση, ο οποίος είχε και την ευθύνη του έργου, και τον εργατοτεχνίτη της Εφορείας στη Θήρα Ν. Αλεφραγκή.

19. Οι περιορισμένες πιστώσεις δεν επέτρεψαν περαιτέρω ουσιαστική βελτίωση του εξοπλισμού των αρχαιολογικών αποθηκών. Στις εργασίες ταξινόμησης - καταγραφής απασχολήθηκαν για περιορισμένο χρονικό διάστημα οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Ά. Αμυγδαλά (2001-2002) και Ζ. Χαραλαμπίδου (2002).

20. Η φωτογράφηση πραγματοποιήθηκε από τους φωτογράφους Γ. Κουκά και Η. Ηλιάδη.

κά ευρήματα που προέρχονται από το δωμάτιο Ι του αρχαϊκού κτιρίου Α, όπως οι δύο κεφαλές κούρων, κορινθιακοί αρύβαλλοι, αλάβαστρα, κοτύλες, ειδώλια, ελεφαντοστέινες πόρπες, χάλκινα και σιδηρά αντικείμενα, σφραγιδόλιθοι.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΘΗΡΑ

2001-2004

Καμάρι

Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Καθολικής Επισκοπής στη θέση Καμάρι, στο πρώτο δυτικά της παραλίας άνδηρο και αμέσως νότια της επαρχιακής οδού Καμαρίου - Φηρών, που αποτελεί και το βόρειο όριό του, βρίσκεται στην περιοχή όπου έχει εντοπιστεί τμήμα του οικισμού και του νεκροταφείου της αρχαίας Οίας[21]. Στα δυτικά συνορεύει με τα οικόπεδα Ι. Φώτη, Ευάγ. Φώτη και Ζ. Μάινα, στα νότια με το οικόπεδο Ευάγ. Ξαγοράρη και στα ανατολικά με την παραλιακή οδό. Την ανατολική πλευρά του, κατά μήκος της οδού, καταλαμβάνει σειρά παλαιών μικρών κτισμάτων. Με εξαίρεση το οικόπεδο Ι. Φώτη, όπου είχαν αποκαλυφθεί πενιχρά οικοδομικά κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας, στα προς Δ. όμορα οικόπεδα ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών (1986-1993) μεγάλο μέρος του νεκροταφείου της αρχαίας Οίας[22], ενώ είχε διαπιστωθεί η προς Α. συνέχειά του στο οικόπεδο Ευάγ. Ξαγοράρη, το οποίο, όμως, δεν έχει ερευνηθεί.

Στο οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής, στο νότιο τμήμα του, αποκαλύπτεται η προς Α. συνέχεια του νεκροταφείου της αρχαίας Οίας, όπως αναμενόταν από τα αποτελέσματα των ανασκαφών στα όμορα οικόπεδα, καθώς και μεγάλο οικοδόμημα στο βορειοανατολικό (Σχέδ. 1)[23].

Στο τμήμα του νεκροταφείου που ανασκάφηκε αποκαλύφθηκαν ταφές καύσης και εγχυτρισμοί των αρχαϊκών χρόνων, καθώς και ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους τάφους των ρωμαϊκών χρόνων, όπως και στην προς Δ. έκτασή του. Εντελώς νέο στοιχείο αποτελούν οι ορθογώνιοι κτιστοί ταφικοί θάλαμοι, οι οποίοι, αν και γνωστοί πια στη Θήρα από το νεκροταφείο της αρχαίας Ελευσίνας στη θέση Περίσσα[24], δεν είχαν βρεθεί στην προς Δ. έκταση του νεκροταφείου της Οίας.

Η μικρή επίχωση στο δυτικό κυρίως τμήμα του οικοπέδου, η καλλιέργεια φιστικόδενδρων σε όλη την έκτασή του μέχρι την έναρξη της ανασκαφής, η ύπαρξη στο ανατολικό του τμήμα πέντε βόθρων λυμάτων, σε λειτουργία μέχρι πρότινος, η μικρή επίχωση μεταξύ αρχαϊκών και ύστερων ταφών και η θεμελίωση των ταφικών θαλάμων σε παλαιότερα στρώματα είχαν ως αποτέλεσμα ενίοτε την απώλεια στρωματογραφικών στοιχείων, ευρημάτων, ακόμη και ταφών, ενώ καθιστούν συχνά αδύνατη την εξαγωγή, έστω και αρχικών, συμπερασμάτων πριν από τη συστηματική μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και των ευρημάτων.

Στην πρώιμη περίοδο χρήσης του νεκροταφείου ανήκουν 22 παιδικές ταφές σε αγγεία, 32 ταφές καύσης και 4 ακόμα πυρές, πιθανόν εναγικές[25]. Οι ταφές ανήκουν όλες στα ήδη γνωστά και συνήθη παραδείγματα των αρχαϊκών ταφών του νεκροταφείου, τόσο ως προς την τυπολογία τους όσο και ως προς την ταφική πρακτική, ενώ η κατανομή τους στο χώρο παρουσιάζει την ίδια εικόνα. Οι παιδικές ταφές έχουν λάβει χώρα και πάλι κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς (Πίν. 25 α) και μόνο κατ' εξαίρεση είναι κτερισμένες. Ενδιαφέρον για τα δεδομένα του νεκροταφείου της Οίας αποτελεί το χάλκινο βραχιόλι που περιείχε μία από αυτές. Οι ταφές καύσης, ιδιαίτερα πενιχρές ως προς την κτέρισή τους, ανήκουν στις πιο λιτές του νεκροταφείου, με την απουσία συνήθως κάθε υπέργειας διαμόρφωσης. Σπάνια απαντώνται οι ορθογώνιες κτιστές κατασκευές, ενώ στους λίθους που τοποθε-

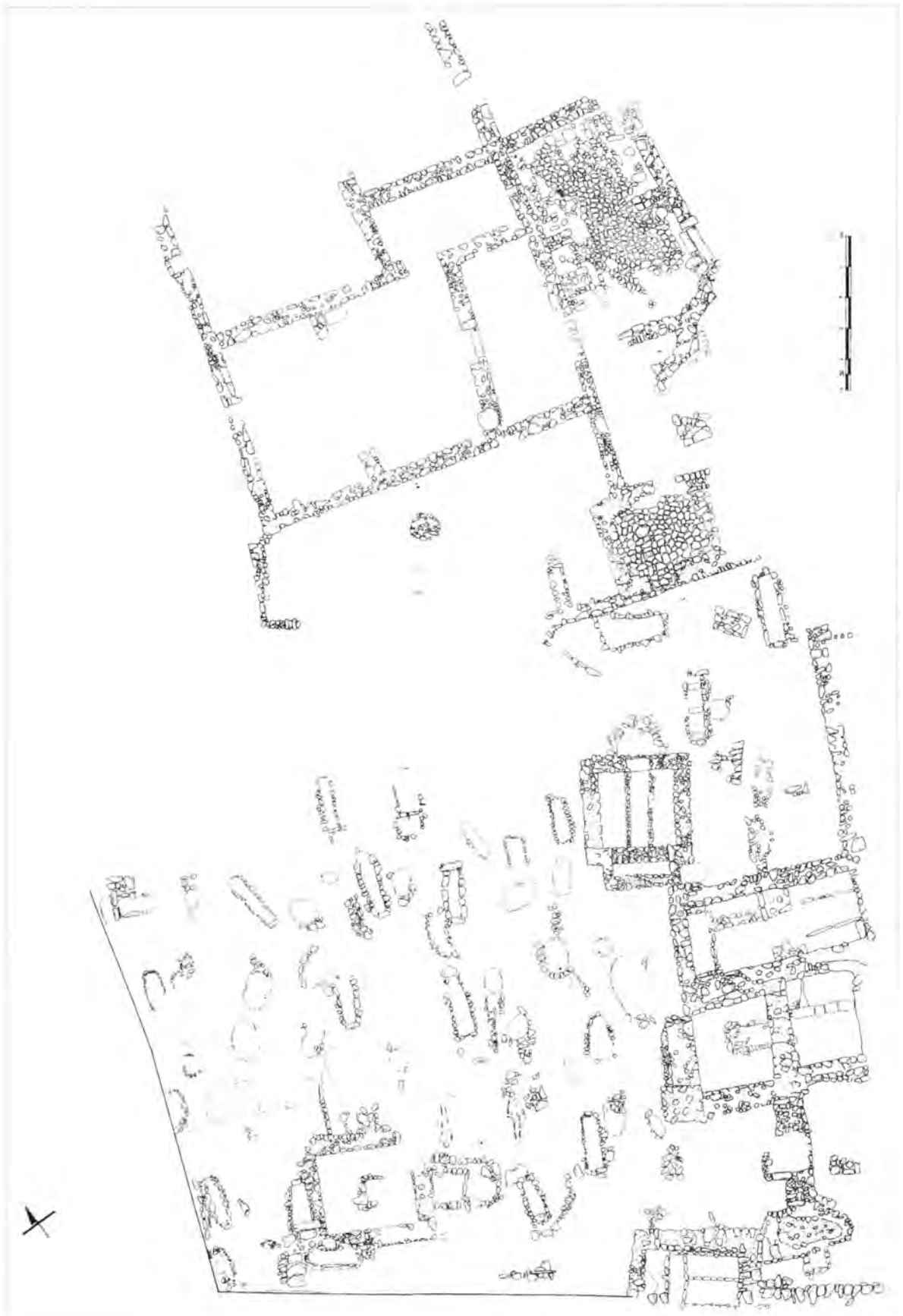
21. Μ. Ευσταθίου, Η αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού, στο Ιω. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήνα 2001 (συλλεκτικός τόμος), σ. 229-240.

22. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 504-510, Πίν. 311-317. Μ. Ευσταθίου, Το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας στη Θήρα. Ταφές καύσης, Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος 1999*, Αθήνα 2001, σ. 301-319.

23. Η έρευνα του οικοπέδου, η οποία ξεκίνησε το 1999 και συνεχίζεται κάθε χρόνο (δεν διενεργήθηκε μόνο το 2004), προχωρά με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς, εξαιτίας των περιορισμένων πιστώσεων και της φύσης των ευρημάτων. Στην ανασκαφή εργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Ξ. Χαραλαμπίδου (1999), Ά. Αμυγδαλά (2001) και Ζ. Χαραλαμπίδου (2002-2003). Η αποτύπωση της ανασκαφής οφείλεται στην ωρομίσθια σχεδιάστρια Κ. Αντζηλέτου.

24. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 553. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 441-444. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 692-695. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 724-726. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 981-983. Ευγ. Γερούση, Η Θήρα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, στο Ιω. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήνα 2001 (συλλεκτικός τόμος), σ. 262-265. Για την αρχαία Ελευσίνα, βλ. στο ίδιο, σ. 268.

25. Εδώ αναφέρονται μόνον οι βέβαιες περιπτώσεις και δεν συνυπολογίζονται τμήματα αγγείων από την επίχωση, που πιθανώς προέρχονται από εγχυτρισμούς, ούτε ο μεγάλος αριθμός πυρών, που διασώθηκαν σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση εξαιτίας της συνεχούς χρήσης του νεκροταφείου στην αρχαιότητα και της σύγχρονης χρήσης του χώρου.

Σχέδ. 1. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής. Κάτοψη της ανασκαφής.

τούνταν επάνω στην πυρά εν είδει τράπεζας προσφορών και έφεραν ενίοτε το όνομα του νεκρού προστέθηκε μόνον ένας ακόμα με την επιγραφή *ΑΝΔΡΟΠΟΛΟ*.

Οι ταφές χρονολογούνται στον 6ο και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Μέχρι στιγμής δεν έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο αυτό ταφή του 8ου αι. π.Χ., ενώ ο 7ος αι. π.Χ. αντιπροσωπεύεται και πάλι από αγγείο παιδικής ταφής, η οποία, μη παρέχοντας, επίσης, στοιχεία για ακριβή χρονολόγησή της, πιθανόν να ανήκει στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Από την επίχωση, εκτός από το πλήθος των σύγχρονων με τις ταφές οστράκων αγγείων ή άλλων ευρημάτων, προέρχονται και λιγοστά όστρακα του 4ου αι. π.Χ. και των ελληνιστικών χρόνων, ούτε όμως το τμήμα αυτό του νεκροταφείου απέδωσε ταφές της κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Όπως και στην υπόλοιπη έκταση του νεκροταφείου, μεταξύ των αρχαϊκών ταφών απαντώνται και ύστερες ταφές ενταφιασμού[26]. Αποκαλύφθηκαν 18 κιβωτιόσχημοι τάφοι, στο σύνολό τους πρόχειρης κατασκευής: λάκκοι επιμήκεις, μήκ. 1,70-2,10 μ. και πλ. 0,50-0,70 μ.(εσωτ. διαστ.), με τοιχώματα επενδυμένα συνήθως με τοιχάρια από θραυστούς ασβεστολίθους, ανάμεσα στους οποίους και ηφαιστειακοί, και, σπανιότερα, με κάθετα τοποθετημένους λίθους και σχιστόπλακες, οι οποίοι καλύπτονται με αργούς ασβεστολίθους, σχιστόπλακες ή τμήματα λένας, ακανόνιστου σχήματος. Το δάπεδό τους αποτελεί πάντα το φυσικό έδαφος, εκτός από έναν, όπου στον πυθμένα ήταν τοποθετημένες ανά διαστήματα σχιστολιθικές πλάκες. Σε μερικούς παρατηρείται χρήση ασβεστοκονιάματος στην κατασκευή των τοιχαρίων και για το κλείσιμο των αρμών μεταξύ των καλυμμάτων. Στα τοιχάρια απαντώνται συχνά και επεξεργασμένοι λίθοι σε ύστερη χρήση.

Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν., με μικρές ενίοτε αποκλίσεις, ενώ ένας μόνον έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Ο νεκρός, σε ύπτια θέση, είναι τοποθετημένος – στις οκτώ ταφές που η κατάσταση διατήρησης των σκελετών επέτρεψε τη σχετική διαπίστωση – με την κεφαλή προς Ν. Σιδερένια καρφιά στο εσωτερικό των τάφων μαρτυρούν τη χρήση ξύλινου φορείου. Αν και σε αρκετούς απουσιάζουν τα καλύμματα πλήρως ή εν μέρει, δεν είχαν διαταραχθεί, τουλάχιστον στην πλειονότητά τους. Οι οκτώ ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ σε μία τα ευρήματα περιορίζονταν σε ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Από τις εννέα κτερισμένες ταφές, οι περισσότερες περιέχουν δύο με τρία αγγεία, δεν είναι λίγες όμως και εκείνες με περισσότερα κτερίσματα. Τα γυάλινα αγγεία, κυρίως μυροδοχεία και σπανιότερα προχοΐσκες, ποτήρια ή άλλα, αποτελούν την πλειοψηφία των κτερισμάτων και δεν απουσιάζουν ποτέ. Εκτός από τα γυάλινα, βρέθηκαν, σε διαφορετικές ταφές, ένας λύχνος, μία λάγυνος και ένας χάλκινος κάδος. Τα ευρήματα συμπληρώνονται από ένα ακόμα χάλκινο δαχτυλίδι, τμήμα χάλκινης κλειδαριάς, τμήμα πόρπης καθώς και λίγα τμήματα οστέινων αντικειμένων. Οι ταφές, με μία πρώτη εκτίμηση των ευρημάτων, ανήκουν στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Στην ίδια εποχή ή λίγο υστερότερα ανήκουν και τρεις ελεύθερες ταφές σε αβαθή λάκκο, οι πρώτες στο νεκροταφείο της Οίας, οι οποίες, κατά τα λοιπά, είναι ανάλογες με τους ενταφιασμούς σε κιβωτιόσχημο τάφο. Η μία περιείχε και δεύτερη ταφή και η κτέρισή της περιοριζόταν σε ένα μόνο λύχνο. Από τις άλλες, η μία περιείχε μόνο τα οστά, ενώ στην άλλη, τη μόνη όπου η κεφαλή του νεκρού ήταν προς Β., βρέθηκε χάλκινο νόμισμα στο ύψος του ώμου του.

Η πυκνότητα των ρωμαϊκών ταφών είναι μεγαλύτερη στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου από εκείνη που διαπιστώθηκε στην προς Δ. έκτασή του. Το γεγονός αυτό, καθώς και η μικρή στο τμήμα αυτό επίχωση μεταξύ των πρώιμων και ύστερων ταφών και η κατασκευή των τελευταίων επάνω ή ανάμεσα στις αρχαϊκές (Πίν. 25 β-γ), είχαν ως αποτέλεσμα τη διαταραχή και τη μερική ή και ολοσχερή ακόμα καταστροφή των πρώιμων ταφών, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο προς Δ. τμήμα.

Στην ύστερη περίοδο χρήσης του νεκροταφείου ανήκουν και οι ορθογώνιοι κτιστοί ταφικοί θάλαμοι. Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι: τρεις κατανεμημένοι ελεύθερα στο χώρο και τρεις σε επαφή μεταξύ τους, σχηματίζοντας σειρά κατά τη διεύθυνση Β.-Ν. Ο προσανατολισμός τους διαφέρει κατά περίπτωση, όπως και η θέση της εισόδου, που βρίσκεται, όμως, πάντα στη μία από τις στενές πλευρές του θαλάμου.

Ταφικός θάλαμος 1: βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με είσοδο στην ανατολική πλευρά, η οποία αργότερα χτίστηκε και εξωτερικά αυτής κατασκευάστηκε αψιδωτό τοιχάριο, σε υψηλότερη στάθμη από αυτήν του θαλάμου. Στο κέντρο του θαλάμου (εσωτ. διαστ. 2,60×3,10 μ.) βρισκόταν κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, πλ. 0,70 μ., με προσανατολισμό από Δ.-Α. Το σωζόμενο δυτικό του άκρο, το οποίο απέχει μόλις 1,70 μ. από την είσοδο του θαλάμου, δείχνει ότι ο τάφος είχε κατασκευαστεί αμέσως πίσω από αυτήν. Στο νότιο τοίχο διαμορφώνεται ταφική κόγχη, που βρέθηκε γεμάτη οστά. Η επίχωση ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη και περιείχε μεγάλη ποσότητα οστών και οστράκων. Από τη στέγη δεν διασώθηκε κανένα στοιχείο. Οι τοίχοι, πάχ. 0,50-0,65 μ., είναι χτισμένοι με αργούς ασβεστόλιθους και εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Η θεμελίωση σε υψηλότερη στάθμη από το θάλαμο των κιβωτιόσχημων τάφων που βρίσκονται σε επαφή με το νότιο και

26. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 510. Μ. Ευσταθίου, Η αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού, στο Ιω. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήνα 2001 (συλλεκτικός τόμος), σ. 234.

δυτικό τοίχο του και η έδραση του ίδιου στο στρώμα των αρχαϊκών ταφών μαρτυρούν την κατασκευή του ως ημυπόγειου. Μεταξύ της κεραμικής που συνελέγη από την επίχωση αναγνωρίζονται όστρακα ύστερων λύχνων, οποιαδήποτε άλλη όμως διαπίστωση ως προς τη χρονολόγηση του θαλάμου προϋποθέτει τη συντήρηση των ευρημάτων. Ο ταφικός θάλαμος είναι όμοιος ως προς την κάτοψη και την εσωτερική του διαμόρφωση με θαλάμους του νεκροταφείου της Περίσσας[27].

Ταφικός θάλαμος 2: βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και συνεχίζεται και στο άσκαφο προς Ν. όμορο οικόπεδο. Βρέθηκε διαταραγμένος, ενώ σημαντικές είναι και οι φθορές από φιστικιά στο εσωτερικό του. Έχει αποκαλυφθεί το βόρειο τμήμα του, εσωτ. διαστ. 3,10×1,70 μ., στο οποίο δεν υφίσταται άνοιγμα εισόδου. Η θέση της θα πρέπει να υποτεθεί στην ανατολική ή ίσως στη νότια πλευρά. Η τοιχοποιία του είναι όμοια με του θαλάμου 1. Ο βόρειος τοίχος, εμφανώς ισχυρότερος των άλλων, φέρει στην εσωτερική παρειά του επένδυση από τοιχάριο. Στο τμήμα που αποκαλύφθηκε διαμορφώνονται τέσσερις τάφοι, σε δύο επίπεδα, διατεταγμένοι ανά δύο με διάφορο μεταξύ τους προσανατολισμό. Αυτοί με προσανατολισμό Β.-Ν. καταλαμβάνουν το δυτικό τμήμα του θαλάμου, ενώ εκείνοι με Α.-Δ. το ανατολικό. Ο δυτικός από τους τάφους με προσανατολισμό Β.-Ν. βρίσκεται υψηλότερα από τον ανατολικό, με τον πυθμένα του στη στάθμη του χείλους εκείνου. Ο τελευταίος και οι δύο προς Α. αυτού τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. διαμορφώνονται σε ενιαίο επίπεδο, ενώ, κάτω από αυτούς, αποκαλύφθηκε και πέμπτη ταφή, με προσανατολισμό Β.-Ν., που υποδηλώνει ένα τρίτο επίπεδο ταφών. Οι τάφοι διαχωρίζονται μεταξύ τους με τοιχάρια κατασκευασμένα από τμήματα πήλινων πλακών, επενδυμένα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί και στο χτίσιμό τους. Όμοιο τοιχάριο, στην παρειά του σκάμματος, το οποίο ορίζει προς Ν. το νότιο τάφο, δηλώνει την περαιτέρω επέκταση του κτίσματος στην άσκαφη έκταση. Ο τάφος του ανώτερου επιπέδου έχει δάπεδο από κονίαμα, ενώ οι υπόλοιποι τρεις από τετράγωνες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,29×0,29 μ., επάνω σε ισχυρή στρώση ασβεστοκονιάματος. Από τμήματα όμοιων πλακών έχουν κατασκευαστεί και τα τοιχάρια των τάφων. Από το εσωτερικό του τάφου του ανώτερου επιπέδου δεν διασώθηκε σχεδόν τίποτα, ενώ διαταραγμένες ήταν και οι άλλες ταφές. Η επίχωση του θαλάμου περιείχε μεγάλη ποσότητα οστών, οστράκων και θραυσμάτων γυάλινων αγγείων και λύχνων. Εκτός αυτών, βρέθηκαν χάλκινη στλεγγίδα, χάνδρες και χρυσό δαχτυλίδι με ημιπολύτιμο λίθο στη σφενδόνη, που φέρει δυσδιάκριτη εγχάρακτη παράσταση. Η αναμόχλευση των τάφων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τη χρονολόγησή τους. Από τη χρονολόγηση, πάντως, πέντε ακέραιων λύχνων που αποδίδονται με ασφάλεια στο νότιο τάφο, προκύπτει ότι ο θάλαμος ήταν σε χρήση στο β΄ μισό του 4ου - αρχές 5ου αι. μ.Χ. Ανάμεσά τους βρίσκεται και αττικός λύχνος με υπογραφή του εργαστηρίου του Ευκάρπου[28].

Ταφικός θάλαμος 3: πρόκειται για το βορειότερο και τον καλύτερα σωζόμενο. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και φέρει είσοδο, πλ. 0,80 μ., στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του. Στο εσωτερικό του διαμορφώνεται τετράγωνος χώρος, με πλευρά μήκ. 2,50 μ. Προς Ν. του χώρου αυτού, τοίχος σχήματος Π, τα σκέλη του οποίου εδράζονται στο νότιο τοίχο του χώρου εισέχοντας των άκρων του ±0,50 μ., διαμορφώνει στο εσωτερικό του θαλάμου επιμήκη ορθογώνιο χώρο, αμέσως νότια του τετράγωνου. Τρεις ταφές σε σειρά, με προσανατολισμό Β.-Ν., οι οποίες χωρίζονται μεταξύ τους με τοιχάριο, πάχ. ± 0,25 μ., από θραυστούς ασβεστολίθους, καταλαμβάνουν όλη την έκταση του θαλάμου. Επάνω από αυτές, λιθόστρωτο από θραυστούς ασβεστολίθους εν είδει δαπέδου κάλυπτε όλη την έκταση του χώρου. Επάνω από το δάπεδο σχηματίζονταν δύο στρώματα: ένα που περιείχε όστρακα, μεταξύ των οποίων πολλά τεμάχια λύχνων, καθώς και λίγα οστά και, αμέσως υψηλότερα, άλλο από λίθους και τεμάχια ασβεστοκονιάματος με μεγάλη ποσότητα κεραμικών, το οποίο φαίνεται να σχηματίστηκε από την κατάρρευση της στέγης. Στον επιμήκη ορθογώνιο χώρο βρέθηκαν οστά, τα οποία επιτρέπουν την υπόθεση ότι περιείχε και αυτός ταφή, όπως συμβαίνει και στις αντίστοιχες περιπτώσεις ταφικών θαλάμων στο νεκροταφείο της Περίσσας. Η είσοδος του θαλάμου έχει φραχθεί από κάθετα τοποθετημένη πλάκα λένας και τα κενά μεταξύ αυτής και των παραστάδων της εισόδου έχουν κλειστεί με ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά της εισόδου έχει χτιστεί αψιδωτό τοιχάριο, από το οποίο σώζεται μόνον η κατώτατη σειρά των λίθων του. Εκατέρωθεν της εισόδου, εξωτερικά του θαλάμου, βρέθηκαν κατά χώραν ανάστροφα τοποθετημένα ανά ένα πήλινο αγγείο. Η τοιχοποιία του θαλάμου είναι όμοια με των άλλων, παρουσιάζει, όμως, μεγαλύτερη επιμέλεια. Ο θάλαμος, σύμφωνα με σαφή στρωματογραφικά στοιχεία, είχε κατασκευαστεί ημυπόγειος.

Οι ταφές του θαλάμου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δεν έχουν διαταραχθεί, ενώ τα αντικείμενα που περιείχαν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή τους. Πλουσιότερα κτερισμένη είναι η ταφή του ανατολικού

27. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 441. Πρβλ. θαλάμους δ2 και δ3.

28. Πρβλ. *Agora* VII, αρ. 1445, πίν. 27. Στο παράδειγμα της Θήρας ο δίσκος διακοσμείται με ρόδακα.

χωρίσματος, πλ. 0,70 μ., η οποία περιείχε δύο νεκρούς με την κεφαλή προς Ν. – η μία στο κέντρο περίπου του τάφου. Τα κτερίσματα αποτελούσαν δεκαέξι γυάλινα αγγεία, έξι λύχνοι και τμήματα άλλων και δίωτο πήλινο αγγείο, ενώ στα εξαρτήματα της ενδυμασίας του νεκρού ανήκουν λίγες οστέινες περόνες. Βρέθηκαν ακόμα ένα χάλκινο νόμισμα, τεμάχια οστέινων και χάλκινων αντικειμένων, μεταξύ των οποίων τμήμα χάλκινης κλειδαριάς, δύο χάλκινα δαχτυλίδια και δύο χρυσά ενώτια. Η ταφή του δυτικού χωρίσματος, πλ. 0,80 μ., περιείχε τέσσερις λύχνους και τμήματα άλλων, χάλκινο φιαλίδιο, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα σιδερένιου αντικειμένου και οστέινη περόνη. Η μεσαία ταφή, προφανώς η πλέον ύστερη, κατέλαβε το διαθέσιμο μεταξύ των άλλων χώρο, πλ. 0,60 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Ν. και τα κτερίσματά του αποτελούσαν δύο γυάλινα αγγεία, χάλκινη στλεγγίδα και τρεις λύχνοι. Σε όλους τους τάφους βρέθηκαν σιδερένια καρφιά. Τα δάπεδά τους αποτελούσε το χώμα.

Από τους λύχνους που βρέθηκαν αξίζει να αναφερθούν εκείνοι που φέρουν στο δίσκο παράσταση και χρονολογούνται στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Πρόκειται για δύο λύχνους με ερωτική παράσταση, έναν με παράσταση μονομάχων, έναν με παράσταση καθιστού Γανυμήδη δεξιά που κρατά σκύφο και αετού αριστερά[29], ο οποίος φέρει δυσανάγνωστη υπογραφή, και έναν με παράσταση λιονταριού που φέρει υπογραφή του εργαστηρίου του Πρείμου[30].

Ο ταφικός θάλαμος είναι ανάλογος στην κάτοψη και τις διαστάσεις με θαλάμους του νεκροταφείου της Περίσσας[31], διαφέρει όμως στη διάταξη των τάφων. Η χρήση του σε δύο φάσεις είναι σαφής. Στην πρώτη έλαβαν χώρα οι ταφές στον τετράγωνο χώρο, μετά την πλήρωση του οποίου πραγματοποιήθηκε η επίστρωσή του με λιθόστρωτο, το μερικό καθ' ύψος κλείσιμο της θύρας, η κατασκευή του ορθογώνιου χώρου κατά μήκος της νότιας πλευράς του και η προσθήκη του αψιδωτού τοιχαρίου μπροστά από την είσοδο. Με μια πρώτη εκτίμηση των ευρημάτων, μπορεί να χρονολογηθεί μόνο η αρχική χρήση, η οποία τοποθετείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Οι τρεις ταφικοί θάλαμοι σε σειρά, όλοι με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο στα Α., εκτείνονται στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, κατά μήκος των παλαιών υφιστάμενων κτισμάτων. Το ανατολικό τους πέρας δεν έχει αποκαλυφθεί, διότι βρίσκεται κάτω από τα κτίσματα.

Ο νοτιότερος από τους τρεις – αμέσως βόρεια του θαλάμου 2 – αποκαλύφθηκε μόνον κατά τους εξωτερικούς του τοίχους, διότι η κατασκευή σύγχρονου βόθρου, που είχε στην κυριολεξία εγγραφεί στο θάλαμο, κατέστρεψε το εσωτερικό του, καθιστώντας επιπλέον αδύνατη την αποκάλυψη ευρημάτων που είχαν τυχόν διασωθεί. Πιθανώς ο κατεστραμμένος θάλαμος να σχημάτιζε γωνία με το θάλαμο 2, δημιουργώντας έτσι συγκρότημα σχήματος Γ, όπως συμβαίνει και στο νεκροταφείο της Περίσσας.

Ταφικός θάλαμος 4: βρίσκεται αμέσως βόρεια του προηγούμενου. Αν και η τοιχοποιία του είναι λιγότερο επιμελημένη, είναι όμοιος στην κάτοψη και τις διαστάσεις με τον ταφικό θάλαμο 3, ενώ η διαμόρφωση του τετράγωνου χώρου του είναι όμοια με αυτήν του θαλάμου 1. Ο κιβωτιόσχημος τάφος διαμορφώνεται σε συνέχεια των παραστάδων της θύρας, η οποία έχει κλειστεί με τοιχάριο. Αν και ο τάφος ήταν διαταραγμένος και τα οστά διαλυμένα, διαπιστώθηκε ένας νεκρός με την κεφαλή προς Δ. και, στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, οστά παιδικού σκελετού. Στο δυτικό τμήμα του τάφου, κάτω από το νεκρό, υπήρχε στρώση ασβεστολίθων, κάτω από την οποία βρέθηκαν οστά. Από τον τάφο συνελέγησαν πέντε λύχνοι και τμήματα άλλων. Η επίχωση στο εσωτερικό του θαλάμου ήταν διαταραγμένη και περιείχε όστρακα λύχνων και διαλυμένα οστά. Εξωτερικά του θαλάμου διαμορφώνεται, από την προς Α. «προέκταση» των πλευρικών του τοίχων, χώρος ίδιου πλάτους. Η επίχωσή του παρουσίαζε την ίδια εικόνα με αυτήν του θαλάμου. Στην ίδια ευθεία με τη βόρεια παραστάδα της εισόδου του θαλάμου αποκαλύφθηκε στο χώρο κρηπίδωμα από ορθογώνιους ηφαιστειακούς λίθους επιμελημένης επεξεργασίας, ύψ. 0,215 μ., και αμέσως χαμηλότερα από αυτό στρώση ασβεστοκονιάματος. Το κρηπίδωμα δεν φαίνεται να αποτελεί τμήμα του κτίσματος και πιθανώς ανήκει σε αρχαιότερη κατασκευή. Η ανασκαφή του χώρου δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί, καθώς γίνεται στα όρια των παλαιών κτισμάτων.

Ταφικός θάλαμος 5: βρίσκεται αμέσως βόρεια του θαλάμου 4 και ως προς την κάτοψη είναι ανάλογος του θαλάμου 1. Από την εσωτερική του διαμόρφωση δεν σώθηκαν πολλά στοιχεία. Δύο τοιχάρια, παράλληλα αντιστοίχως με το δυτικό και βόρειο τοίχο του, σχηματίζουν επιμήκεις ορθογώνιους χώρους, τόσο όμως οι διαστάσεις τους, όσο και τα λιγοστά ευρήματα στο εσωτερικό τους, επιτρέπουν το χαρακτηρισμό ως τάφου μόνον του δυτικού χώρου. Στο νότιο τοίχο διαμορφώνεται ταφική κόγχη. Ο ανατολικός έχει καταστραφεί στο κεντρικό του τμήμα, η ύπαρξη όμως αρχικά εισόδου στο μέσον του θεωρείται βέβαιη. Εξωτερικά του θαλάμου διαμορφώνεται χώρος ίδιου πλάτους, όπως και στον ταφικό θάλαμο 4, από την προς Α. προέκταση των πλευρικών του τοίχων. Η επίχωσή του, όπως και στο θάλαμο, ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη και παρουσίαζε ανάλογη εικόνα με του θαλάμου 4. Στο χώρο αυτό διαμορφώνονται δύο τάφοι, κατά μήκος των

29. H.B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, London 1914. Πρβλ. αρ. 1205, σ. 182, πίν. XXXIV.

30. *Agora* VII, πρβλ. αρ. 970, σ. 130, πίν. 21.

31. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 724-726 (πρβλ. δ6-δ8).

πλευρικών του τοίχων, οι οποίοι βρέθηκαν χωρίς καλύμματα. Ο βόρειος απέδωσε μόνο ένα οστό και λίγα όστρακα. Αντιθέτως, από το νότιο διασώθηκαν αρκετά στοιχεία, αφού παρέμενε αδιατάρακτο στον πυθμένα του στρώμα πάχ. 0,30 μ. Σε αυτόν είχαν ταφεί τέσσερις τουλάχιστον ενήλικες και αρκετά νήπια. Οι ενήλικες ήταν τοποθετημένοι ανά δύο ο ένας δίπλα στον άλλο, με την κεφαλή οι μεν προς Δ., οι δε προς Ν. Τα οστά των νηπίων βρέθηκαν όλα στο δυτικό άκρο του τάφου. Το ίδιο στρώμα απέδωσε και λίγους ακέραιους λύχνους. Το δάπεδο του τάφου αποτελεί το χώμα του αρχαϊκού στρώματος, ενώ το βόρειο τοιχάριό του διαμορφώνει επιμήκης πλάκα λένας, κάθετα τοποθετημένη.

Οι ταφικοί θάλαμοι 4 και 5 διαφέρουν από τους άλλους κατά τη διαμόρφωση δεύτερου θαλάμου, σε επαφή με τον αρχικό. Η τοιχοποιία τους είναι όμοια με των άλλων, η αργολιθοδομή όμως είναι λιγότερο επιμελημένη και παρατηρείται άφθονη χρήση ισχυρού ασβεστοκονιάματος. Από το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων φαίνεται καταρχήν ότι είναι υστερότεροι από τους ταφικούς θαλάμους 3 και 4 και ήταν σε χρήση, όταν πια έπαψαν να χρησιμοποιούνται εκείνοι. Οι λύχνοι που βρέθηκαν σε αυτούς χρονολογούνται, στην πλειονότητά τους τουλάχιστον, στον 5ο και 6ο αι. π.Χ. Ανάμεσά τους υπάρχουν και λύχνοι βορειοαφρικανικών εργαστηρίων, μεταξύ των οποίων και ένας με χριστόγραμμα[32].

Οι ταφικοί θάλαμοι που έχουν αποκαλυφθεί ήδη καλύπτουν περίοδο από το 2ο μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ., εποχή στην οποία ανήκουν και οι ταφικοί θάλαμοι του νεκροταφείου της αρχαίας Ελευσίνας. Οι τελευταίοι, με τον ικανό αριθμό τους και την καλύτερη κατάσταση διατήρησής τους, παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία των θαλάμων της Οίας, με τους οποίους, αν και διαφέρουν σε ορισμένες περιπτώσεις σε στοιχεία τους, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες. Στοιχεία που απαντώνται στους θαλάμους και των δύο νεκροταφείων, πέρα από την κάτοψή τους, είναι η κατασκευή τάφου αμέσως πίσω από την είσοδο, η διαμόρφωση ταφικών κογχών στους πλευρικούς τοίχους, η επανάχρηση του θαλάμου με κλείσιμο της θύρας, επικάλυψη των αρχικών τάφων με δάπεδο και με προσθήκη ορθογώνιου τάφου κατά μήκος της πίσω πλευράς του θαλάμου, καθώς και η κατασκευή αψιδωτού τοιχαρίου μπροστά από την είσοδο, ενώ σαφής είναι και στους θαλάμους της Οίας η κατασκευή τους ως ημυπόγειων, όπως προκύπτει από τις στάθμες έδρασης όλων των παραδειγμάτων, που είναι θεμελιωμένα είτε στη στάθμη του εδάφους των αρχαϊκών ταφών είτε χαμηλότερα από αυτές. Σε κανέναν από τους θαλάμους της Οίας δεν βρέθηκαν επαρκή στοιχεία για τον τρόπο στέγασης, η αναλογία τους όμως με τους ταφικούς θαλάμους της Περίσσας επιτρέπει την υπόθεση ότι στεγάζονταν και αυτοί με ημικυλινδρικούς θόλους, κατασκευασμένους με τη μέθοδο της χυτής τοιχοποιίας. Οι ταφικοί θάλαμοι βεβαιώνουν για πρώτη φορά τη χρήση του νεκροταφείου της Οίας μετά τον 3ο αι. μ.Χ., υπόθεση στην οποία οδηγούσε η αποκάλυψη κοιμητηριακής βασιλικής στο προς Δ. όμορο οικόπεδο Αναπλιώτη[33].

Τα κινητά ευρήματα που απέδωσε το σύνολο των ταφών της ύστερης φάσης του νεκροταφείου στο οικόπεδο αυτό είναι πολυάριθμα και παρουσιάζουν σημαντική ποικιλία. Το πολυπληθέστερο σύνολο αποτελούν οι λύχνοι, που βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα στις επιχώσεις των ταφικών θαλάμων. Ακολουθούν, ως το πιο κοινό κτέρισμα των κιβωτιόσχημων τάφων, τα γυάλινα φυσητά αγγεία, με συνηθέστερο σχήμα τα μυροδοχεία, από τα οποία, εκτός από το πλήθος των θραυσμάτων, βρέθηκαν και πολλά ακέραια.

Οι αναλογίες μεταξύ των ύστερων ταφών της αρχαίας Οίας και της αρχαίας Ελευσίνας μαρτυρούν εύγλωττα για πρώτη φορά την κοινή ταφική πρακτική στα επίνεια της αρχαίας Θήρας, ενώ το πλούσιο υλικό τους συμπληρώνει τις γνώσεις μας για τη Θήρα της ύστερης αρχαιότητας. Από τα ευρήματα της επίχωσης του οικοπέδου αξίζει να αναφερθεί μία μαρμάρινη επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με παράσταση δύο όρθιων μορφών.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, των οποίων δεν έχει ολοκληρωθεί η έρευνα (Πίν. 25 δ). Πρόκειται για εννέα χώρους που φαίνεται να ανήκουν σε δύο κτίρια με προσανατολισμό Α.-Δ., τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους με μεσοτοιχία, καθώς και για τμήματα άλλων χώρων, των οποίων δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί όλη τους η έκταση. Αναλυτική έκθεση της ανασκαφής του κτιρίου θα δοθεί μετά την ολοκλήρωση της έρευνας. Από την καταρχήν εικόνα, πάντως, που προσφέρει το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων, το κτίριο ανάγεται στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας. Από τα ευρήματα της επίχωσης αξίζει να αναφερθεί μία μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή αγάλματος των ρωμαϊκών χρόνων, εντοιχισμένη κάποτε σε κάποιον, πιθανώς, από τους τοίχους του κτιρίου.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

32. *Délos* XXVI, πρβλ. αρ. 4690.

33. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 504-505. Ευσταθίου, ό.π., σ. 232.

2003-2004

Ραός

Οικόπεδο Μ. Αλεφραγκή

Τα μεγάλου πάχους στρώματα ηφαιστειακών υλικών, που κάλυψαν τη Θήρα μετά την έκρηξη του ηφαιστείου κατά την Υστεροκυκλαδική Ι περίοδο, αφαιρούν σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα επιφανειακών ερευνών προς επισήμανση θέσεων οι οποίες χρονολογούνται πριν από την έκρηξη. Ελάχιστες θέσεις της Νεολιθικής Εποχής και της Εποχής του Χαλκού είναι γνωστές στο νησί αυτό σε σύγκριση με άλλα Κυκλαδονήσια. Όσον αφορά ειδικότερα στην Υστεροκυκλαδική Ι περίοδο, την περίοδο δηλαδή στην οποία ανήκει χρονικά η τελευταία φάση κατοίκησης του μεγάλου αστικού κέντρου της Θήρας Ακρωτήρι, λίγες θέσεις έχουν επισημανθεί, οι περισσότερες μάλιστα από αυτές στην ευρύτερη περιοχή του Ακρωτηρίου. Οι σημαντικότερες από τις Υστεροκυκλαδικές Ι θέσεις της Θήρας είναι οι εξής: Φτέλλος στο μέσον της σημερινής Καλντέρας της Θήρας[34], Ορυχείο Αλαφούζου στη νότια Θηρασία[35], Ποταμός (Καμάρα), που περιλαμβανόταν πιθανότατα μέσα στα όρια της πόλης του Ακρωτηρίου[36] και οι θέσεις Μαύρο Ραχίδι[37], Βουνιά (έρευνα από Π. Πρέκα), Μπάλος[38] και Κατσάδες[39], που πρέπει να βρίσκονταν μέσα στη ζώνη των περιχώρων της.

Κατά την τελευταία δεκαετία προστέθηκαν στον κατάλογο των Υστεροκυκλαδικών Ι θέσεων της ευρύτερης περιοχής του Ακρωτηρίου δύο νέες θέσεις, τα Χαλαροβούνια (βλ. παρακάτω, Περιοδείες - Επιφανειακή Έρευνα - Εντοπισμός Νέων Θέσεων) και ο Ραός, μετά από έρευνες της ΚΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Κυκλάδων και Σάμου). Στις θέσεις αυτές αφαιρέθηκε ελαφρόπετρα για διάφορους λόγους από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν στοιχεία που υποδείκνυαν την ύπαρξη εκεί εγκαταστάσεων της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Ο Ραός βρίσκεται στα βορειοδυτικά του σημερινού χωριού Ακρωτήρι, στο νότιο χείλος της Καλντέρας, ανάμεσα στις θέσεις Μπάλος στα ανατολικά και Κατσάδες στα δυτικά. Στον Μπάλο ανεσκάφησαν από τους Corceix και Mamet κτίρια της Υστεροκυκλαδικής Ι περιόδου, σύγχρονα με εκείνα της τελευταίας φάσης της πόλης του Ακρωτηρίου. Στους Κατσάδες περισυνελέγη από τον Μαρινάτο κεραμική της Υστεροκυκλαδικής Ι περιόδου. Η αφαίρεση θηραϊκής γης και κάποιας ποσότητας ελαφρόπετρας στο αμπέλι ιδιοκτησίας Μ. Αλεφραγκή, που βρίσκεται στα βόρεια του δρόμου ο οποίος οδηγεί από το Ακρωτήρι στο Φανάρι, κατέστησαν ορατά τα ίχνη προϊστορικής κατοίκησης στην περιοχή. Πρώτος επισήμανε τα ίχνη αυτά ο εμπειρότατος αρχιφύλακας του Αρχαιολογικού Χώρου του Ακρωτηρίου Μ. Αρβανίτης.

Κατά την επιφανειακή έρευνα που διεξήχθη τον Αύγουστο του 1992 από την υπογράφουσα, περισυνελέγη πλήθος διάσπαρτης κεραμικής, σύγχρονης με εκείνην της Υστεροκυκλαδικής Ι πόλης του Ακρωτηρίου, η οποία περιλαμβάνει θραύσματα εντοπίων και εισηγμένων αγγείων, κυρίως μινωικών. Επίσης εντοπίστηκαν στους τράφους κομμάτια λευκού τόφου και ερυθρής λάβας, τα οποία πρέπει να μεταφέρθηκαν από αλλού για οικοδόμηση κτιρίων, αφού τα πετρώματα αυτά δεν υπάρχουν στη συγκεκριμένη θέση αλλά σε άλλα σημεία της χερσονήσου του Ακρωτηρίου. Επιπλέον επισημάνθηκαν τμήματα πλακών δαπέδου τεφρής λάβας, όπως εκείνες με τις οποίες βρέθηκαν επιστρωμένα ορισμένα δάπεδα ορόφων κτιρίων της Υστεροκυκλαδικής Ι πόλης του Ακρωτηρίου[40] και το δάπεδο του Πρωτοκυκλαδικού ΙΙΙ - πρώιμου Μεσοκυκλαδικού υπόσκαφου κτίσματος του Φτέλλου[41].

Τα ανωτέρω στοιχεία της επιφανειακής έρευνας οδηγούσαν στην υπόθεση ότι στον Ραό υπήρχε εγκατάσταση, σύγχρονη με την Υστεροκυκλαδική Ι πόλη του Ακρωτηρίου. Η διάθεση της ιδιοκτήτριας του αμπελιού για οικοδόμηση έδωσε τη δυνατότητα για την επιβεβαίωση της υπόθεσης μέσω ανασκαφής. Η ανασκαφή αυτή, η οποία διεξάγεται υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και στην οποία εργάστηκαν η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ευ. Μανιάτη και συνεργείο 6 Ακρωτηριανών τεχνιτών, άρχισε τον Ιούλιο του

34. Χρ. Ντούμας, Φτέλλος, *AE* 1973, σ. 161-166.

35. J.N. Sperling, *Thera and Therasia*, Athens 1973, σ. 39, 56-61. R.L.N. Barber, The Late Cycladic period, *BSA* 69 (1981), αριθ. 48.

36. J.N. Sperling, *Thera and Therasia*, Athens 1973, σ. 22-23. R.L.N. Barber, The Late Cycladic period, *BSA* 69 (1981), αριθ. 45. C. Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, London 1983, σ. 45.

37. C. Marinatos, *Excavations at Thera* II, Athens 1969, σ. 35-36. R.L.N. Barber, The Late Cycladic period, *BSA* 69 (1981), αριθ. 50. C. Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, London 1983, σ. 55-56.

38. J.N. Sperling, *Thera and Therasia*, Athens 1973, σ. 13-14, 53-56. R.L.N. Barber, The Late Cycladic period, *BSA* 69 (1981), αριθ. 41. C. Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, London 1983, σ. 45.

39. C. Marinatos, *Excavations at Thera* I, Athens 1968, σ. 4, 59. R.L.N. Barber, The Late Cycladic period, *BSA* 69 (1981), αριθ. 49.

40. Κ. Παλυβού, *Ακρωτήρι Θήρας: Η οικοδομική τέχνη*, Αθήνα 1999, σ. 47, 193-194, 207.

41. Μ. Μαρθάρη, Η Θήρα από την Πρώιμη στη Μέση Εποχή του Χαλκού, στο Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, Αθήνα 2001, σ. 107.

2003, συνεχίστηκε τον Αύγουστο και τον Οκτώβριο του 2004 και βρίσκεται σε εξέλιξη. Έχουν ήδη αφαιρεθεί οι ανώτερες επιχώσεις σε 15 τετράγωνα του ανασκαφικού καννάβου, διαστ. 4×4 μ., χωρίς όμως να έχει φθάσει η έρευνα στο φυσικό έδαφος σε κάποιο από αυτά. Επομένως, η έως τώρα ανασκαφή δίνει μια πρώτη εικόνα της κατάστασης.

Σχεδόν αμέσως, σε βάθος 20 εκ., συναντάται το Στρώμα της Ηφαιστειακής Καταστροφής με πληθώρα κτιριακών καταλοίπων. Πρόκειται κυρίως για τοίχους κτιρίων κατασκευασμένους από αργολιθοδομή. Η αργολιθοδομή αποτελείται από μαύρες ανδεσιτικές λάβες, οι οποίες αφθονούν στην περιοχή. Επίσης βρέθηκε πλινθότοιχος, κατασκευασμένος από ωμές πλίνθους μεγάλου μεγέθους, ο οποίος έφερε τοιχογραφία, όπως προκύπτει από ορισμένα τμήματά της που σώζονται επί των πλίνθων. Αρκετές είναι οι πλάκες τεφρής λάβας που προέρχονται από επιστρώσεις δαπέδων (βλ. παραπάνω). Τα αρχιτεκτονικά αυτά στοιχεία απαντούν και στο Υστεροκυκλαδικό Ι Ακρωτήρι σε αφθονία[42]. Κατά την ανασκαφή βρέθηκε και αριθμός ψημένων ορθογώνιων πλίνθων. Ψημένες πλίνθοι αποκαλύφθηκαν σε μία μόνο περίπτωση στο Ακρωτήρι από τον Μαρινάτο, όταν ανέσκαπτε το χείμαρρο απέναντι από την Οικία των Καλών Αγγείων, εκεί που είχαν ανασκάψει παλαιά οι Γάλλοι (προφορική πληροφορία Χρ. Ντούμα). Σε όλα τα ανασκαφικά τετράγωνα επισημάνθηκαν κονιάματα, κυρίως μονόχρωμα ερυθρά αλλά και πολύχρωμα, που δείχνουν με βεβαιότητα ότι κάποιοι χώροι των κτιρίων ήταν τοιχογραφημένοι.

Τα κινητά ευρήματα είναι ήδη πολλά. Στην άφθονη κεραμική συμπεριλαμβάνονται όστρακα εντόπιων και εισηγμένων αγγείων, τα δεύτερα μινωικής προέλευσης κατά κύριο λόγο. Πρόκειται για επιτραπέζια (κωνικά κύπελλα, κυκλαδικούς σκύφους κτλ.), αποθηκευτικά (αμφορείς και πίθους) και μαγειρικά (τριποδικες χύτρες) σκεύη. Επισημάνθηκαν επίσης αρκετά λίθινα εργαλεία και σκεύη, όπως μυλόπετρες, γουδιά, τριπτήρες και λειαντήρες. Οι λεπίδες και τα απορρίμματα επεξεργασίας οψιανού αφθονούν. Επίσης από την ανασκαφή προήλθε ένας αριθμός θραυσμάτων χάλκινου ή χάλκινων σκευών. Οργανικά κατάλοιπα, όπως οστά ζώων και όστρεα, ήλθαν στο φως σε αρκετές περιπτώσεις.

Παρότι στο σημείο εξέλιξης που βρίσκεται η ανασκαφή, δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα για τη μορφή των κτιρίων, δεν μένει πάντως καμία αμφιβολία ότι η τελευταία τουλάχιστον φάση τους είναι σύγχρονη με την τελευταία φάση της πόλης του Ακρωτηρίου. Ομοιότητες παρουσιάζονται όσον αφορά στη μορφολογία των κτιρίων και την οικοσκευή. Έως τώρα δεν έχουν βρεθεί ξεστές τοιχοποιίες ούτε πολυτελή κινητά ευρήματα. Η εγκατάσταση πάντως στον Ραό, όπως και οι γειτονικές της στον Μπάλο και τους Κατσάδες, θα πρέπει να είχαν στενή σχέση με την τεράστια πόλη, στα περίχωρα της οποίας βρίσκονταν[43].

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΑΝΔΡΟΣ

2001-2002

Στρόφιλας

Οικόπεδο Λ. Κοντορούση

Συνεχίστηκε κατά τα έτη 2001-02 η ανασκαφή στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λ. Κοντορούση, έκτασης 17 στρεμμάτων περίπου, που ταυτίζεται με το μεγαλύτερο τμήμα του οροπεδίου του Στρόφιλα, όπου εκτείνονται τα ερείπια μεγάλου νεολιθικού οικισμού[44].

Αποκαλύφθηκε εντυπωσιακό τείχος (Πίν. 26 α), μήκ. 100 μ. περίπου, που προστάτευε τον οικισμό στον αυχένα του οροπεδίου[45]. Διασώζεται αρκετά καλά, καθώς σε ορισμένα σημεία το ύψος του φθάνει τα 2 μ. περίπου, και υπολογίζεται ότι αρχικά θα ήταν 4 μ. Το πάχος του είναι 1,60-2 μ. και είναι κατασκευασμένο με διπλό τοίχο από μεγάλες πέτρες και γέμισμα από πέτρες και πηλό. Στο δυτικό άκρο του υπάρχει η πύλη, πλ. 1,50 μ., με ανηφορική πρόσβαση, που προστατεύεται από έναν ιδιαίτερα ισχυρό καμπυλόσχημο προμαχώνα στη μία πλευρά, ενώ άλλοι δύο παρόμοιοι ενισχύουν στο κεντρικό και δυτικό τμήμα.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επίκρουστες ή σκαλιστές βραχογραφίες, διακοσμητικές και εικονιστικές, με ιδιαίτερα φυσιοκρατικό χαρακτήρα, μοναδικά ως σήμερα σύνθετα δείγματα της τέχνης της βραχογραφίας, που χρονολογούνται με ασφάλεια κατά τη Νεολιθική εποχή. Μία μεγάλη παράσταση με τουλάχιστον δεκαεπτά ζώα σε μικρογραφία (Πίν. 26 β), ανάμεσά τους αιλουροειδή και ελάφια, απεικονίζεται στο ριζιμό βράχο εμπρός από την εξωτερική όψη του τείχους. Η σύνθεση ακολουθεί καμπύ-

42. Κ. Παλυβού, *Ακρωτήρι Θήρας: Η οικοδομική τέχνη*, Αθήνα 1999, σ. 46, 67-71, 164-169, 174.

43. Μ. Μαρθάρη, Ραός και Χαλαροβούνια: Τα πρώτα στοιχεία για δύο νέες θέσεις της Υστεροκυκλαδικής Ι περιόδου στη Θήρα, *ΑΛΣ* 2, 2002.

44. Χ.Α. Τελεβάντου, *Άνδρος. Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1994, σ. 27-28. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 789. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 786. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 960.

45. Χ.Α. Τελεβάντου, Στρόφιλας. Ένας νεολιθικός οικισμός στην Άνδρο, *ΑΓΚΥΡΑ*, τεύχ. 1 (2001), σ. 203-211. *ARCHEO*, XVIII, 2 (204), 2001, σ. 29-31.

λο σχήμα και χαρακτηρίζεται από συμμετρία. Μία σειρά σημαντικών βραχογραφημάτων κοσμεί την εξωτερική όψη του τείχους κατά διαστήματα. Κυρίαρχο θέμα είναι το πλοίο που εικονίζεται είτε μεμονωμένο είτε κατά ομάδες (Πίν. 26 γ). Μάλιστα στον κεντρικό προμαχώνα εικονίζεται πομπή τεσσάρων πλοίων[46]. Ένα από αυτά, το οποίο συνδυάζεται με παράσταση ψαριού εικονίζεται στην ανατολική πλευρά της πύλης. Οι απεικονίσεις αυτές είναι εξαιρετικής σημασίας, όχι μόνο για καλλιτεχνικούς ή συμβολικούς λόγους, αλλά και διότι δίνουν νέα σημαντικά στοιχεία για μια αρκετά εξελιγμένη μορφή των πλοίων κατά τη νεολιθική εποχή, διαφοροποιώντας την αντίληψη που ίσχυε ως τώρα για μικρά, πολύ απλά πλοία, δηλαδή μικρές λέμβους, συχνά μονόξυλες. Στον Στρόφιλα η ξεχωριστή σημασία που δίνεται στο πλοίο δείχνει ότι αποτελούσε το ιδιαίτερο σύμβολο του οικισμού, που δήλωνε με πολύ αμεσότητα τη στενή σχέση της κοινότητας αυτής με τη θάλασσα, τη ναυτιλία αλλά και το εμπόριο, στα οποία προφανώς οφειλόταν η δύναμη και η ανάπτυξή του.

Τη σχέση αυτή εκφράζει μεγάλη σύνθεση που απλώνεται σε έναν περίκλειστο χώρο μέσα στον οικισμό ανάμεσα σε σημαντικά οικοδομήματα. Ο χώρος αυτός, στεγασμένος τουλάχιστον μερικώς, με διαμόρφωση στη μία μακρά πλευρά πήλινου δαπέδου πρόσβασης, θρανίου και μιας μεγάλης κυκλικής λίθινης κατασκευής δείχνουν ότι ήταν ελεγχόμενος. Εδώ στο βραχώδες έδαφος, σε έκταση εμβαδού 70 τ.μ. περίπου, εικονίζονται πλοία, ένα ψάρι και μία πάπια, στοιχεία επίσης συνδεόμενα με τη θάλασσα και γενικά το υδάτινο στοιχείο, το οποίο φαίνεται να δηλώνεται με μεγάλα και μικρά καμπυλόσχημα ή σπειροειδή θέματα από σειρά μικρών κοιλοτήτων (Πίν. 26 δ). Όμως εξαιρετικής σημασίας είναι και η απεικόνιση πολλών δακτυλιόσχημων θεμάτων του τύπου των νεολιθικών περιάπτων που θεωρούνται ότι αποδίδουν σχηματικά την ανθρώπινη μορφή και τα οποία τεκμηριώνουν τη νεολιθική χρονολόγηση των βραχογραφιών του Στρόφιλα. Η μνημειακή αυτή βραχογραφία με τη χρήση διεθνών για την εποχή κωδίκων επικοινωνίας ασφαλώς στο μέλλον θα αποτελέσει αντικείμενο ευρύτατης συζήτησης και ανάλυσης από τους αρχαιολόγους. Όμως, αν και η έρευνα και η μελέτη της βρίσκεται στην αρχή, θα διατυπώσουμε ορισμένες από τις σκέψεις μας για τη σημασία αυτού του σημαντικού ευρήματος. Το γεγονός ότι η βραχογραφία κοσμεί το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου μιας μεγάλης αίθουσας, η οποία βρίσκεται σε ξεχωριστή θέση στον οικισμό, περιβάλλεται από σημαντικά οικοδομήματα και ενδεχομένως να είχε επικοινωνία με ορισμένα από αυτά – η αίθουσα αυτή έχει ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά όπως το υπερυψωμένο λευκό και κόκκινο δάπεδο, η κυκλική κατασκευή και το θρανίο, η μεγάλη εγκοπή και μικρές κοιλότητες μάλλον για προσφορές –, δείχνουν ότι πρόκειται για ένα χώρο με ιδιαίτερη χρήση και λειτουργία, ένα συγκροτημένο ιερό για τελετουργικούς σκοπούς, όπου η λατρεία και τα δρώμενα, εκτός των άλλων, θα είχαν σχέση με την υπέρτατη δύναμη στο χώρο του υδάτινου στοιχείου και ασφαλώς στη θάλασσα, που είχε σπουδαίο ρόλο στη ζωή των κατοίκων. Η πολυσύνθετη αυτή βραχογραφία, που αποτελεί την αρχαιότερη μνημειακή του Αιγαίου, καθώς και οι άλλες παραστάσεις του Στρόφιλα, ανοίγουν νέους ορίζοντες για τη μελέτη των πρωιμότερων σταδίων της εικονιστικής τέχνης, της ναυτιλίας αλλά ενδεχομένως και των θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής. Αναμφίβολα πρόκειται για μακρινούς αλλά γνήσιους προγόνους της εικονιστικής τέχνης των Κυκλάδων της Εποχής του Χαλκού, που γνώρισε την αποκορύφωση στις αριστουργηματικές μνημειακές τοιχογραφίες της Θήρας (16ος αι. π.Χ.).

2001-2002

Πλάκα

Στο ακρωτήριο της Πλάκας εκτείνονται τα ερείπια ενός μεγάλου οικισμού της Εποχής του Χαλκού[47]. Ψηλές ξερολιθιές που κατέρρευσαν από την ισχυρή κακοκαιρία κατέστησαν αναγκαία τη διενέργεια μικρής ανασκαφικής έρευνας, που έφερε στο φως τμήματα καλά διατηρημένων οικοδομημάτων, που ανήκουν σε δύο φάσεις (Πίν. 26 ε). Βρέθηκε πλήθος κινητών ευρημάτων, κυρίως αγγείων, ορισμένα κατά χώραν, που δείχνουν ότι ο οικισμός άκμασε από το τέλος της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου μέχρι τουλάχιστον την πρώιμη Μεσοκυκλαδική περίοδο.

2003

Υψηλή

Το έργο της Διαμόρφωσης και Ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Υψηλής[48] εντάχθηκε στο Γ΄ ΚΠΣ της Περιφέρειας Ν. Αιγαίου και ξεκίνησε στα μέσα του 2003.

46. Ό.π., σ. 30.

47. Χ.Α. Τελεβάντου, 1994, σ. 27-28. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 686-687, Πίν. 218γ.

48. Στις εργασίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Εύα Λυκιαρδοπούλου, Μ. Ψαρός και Ν. Πετρόχειλος, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Γ. Σταϊκόπουλος και Ε. Βαμβακάρη, ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου και ο αρχιτέκτονας Χ. Βασιλειάδης.

Στα πλαίσια αυτά πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες εντός της ακροπόλεως (πρώην ιδιοκτησίες Δ. Καπάκη και Ν. Φωλήνα)[49] και ανατολικά (πρώην ιδιοκτησία Ι. Βολίκα) της ακρόπολης.

Αμέσως βόρεια του ιερού[50] αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια: το ένα – Χώρος Α –, με διαστάσεις 8,90×3,5 μ. και πλακόστρωτο δάπεδο, φαίνεται ότι σχετίζεται με το πρωτογεωμετρικό οικοδόμημα στα δυτικά του ναού[51], ενώ το άλλο – Χώρος Β (Πίν. 27 α) –, με διαστάσεις 1,80×3 μ., είναι παράλληλο, σε χαμηλότερο επίπεδο, με τον περίβολο του ιερού και σε απόσταση 4,20 μ. από αυτόν. Κάτω από το στρώμα καταστροφής, επί του δαπέδου, βρέθηκαν, ανάμεσα σε άλλα, θραύσματα μεγάλου πίθου με πλαστική ταινία στο Χώρο Α και στο Χώρο Β, καθώς και ακέραιη τριφυλλόσχημη πρόχους (αρ. ευρ. ΜΑ Π1710).

Στην περιοχή νότια του ιερού, καθώς και ανατολικά μέχρι και το αρχαϊκό κτίριο που είχε ανασκαφεί παλαιότερα[52], συνολ. εμβαδού 550 τ.μ. περίπου, με την αφαίρεση των λιθοσωρών, ήλθε στο φως μεγάλο τμήμα του οικοδομικού ιστού της τελευταίας – αρχαϊκής – φάσης της ακρόπολης. Καθορίζεται από δύο δρόμους στον άξονα Β.-Ν., που δημιουργούν ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα, χωρίς όμως ακόμα να είναι σαφής η διάταξη και ο διαχωρισμός των επιμέρους κτιρίων. Ο δρόμος α έχει μέγιστο πλάτος 2,20 μ. και ο παράλληλός του προς Α., δρόμος β, 1,25 μ. Ως τώρα τα δωμάτια ανέρχονται σε δεκαεννέα και οι διαστάσεις τους ποικίλουν από μικρούς χώρους, μάλλον αποθηκευτικούς, διαστ. 1,5×1,5 μ., έως μεγάλα δωμάτια διαστ. 4×6 μ. Η έρευνα προχώρησε σε μερικά από αυτά και μόνο μέχρι του νεότερου δαπέδου, όπου βρέθηκε κεραμική αρχαϊκών χρόνων, όπως ένας μελαμβαφής μονόμυξος λύχνος (ΚΜΑ 1696) στο δωμάτιο 3 (Πίν. 27 β) και τμήματα πίθων στο δωμάτιο 5 (Πίν. 27 γ) και βόρεια των δωματίων 1 και 2 (Πίν. 27 δ). Επιπλέον, ένας τρίτος δρόμος γ, εφαπτόμενος με το νότιο τοίχο του ναού στον άξονα Α.-Δ., φαίνεται να οδηγούσε στο χώρο εμπρός από την είσοδό του.

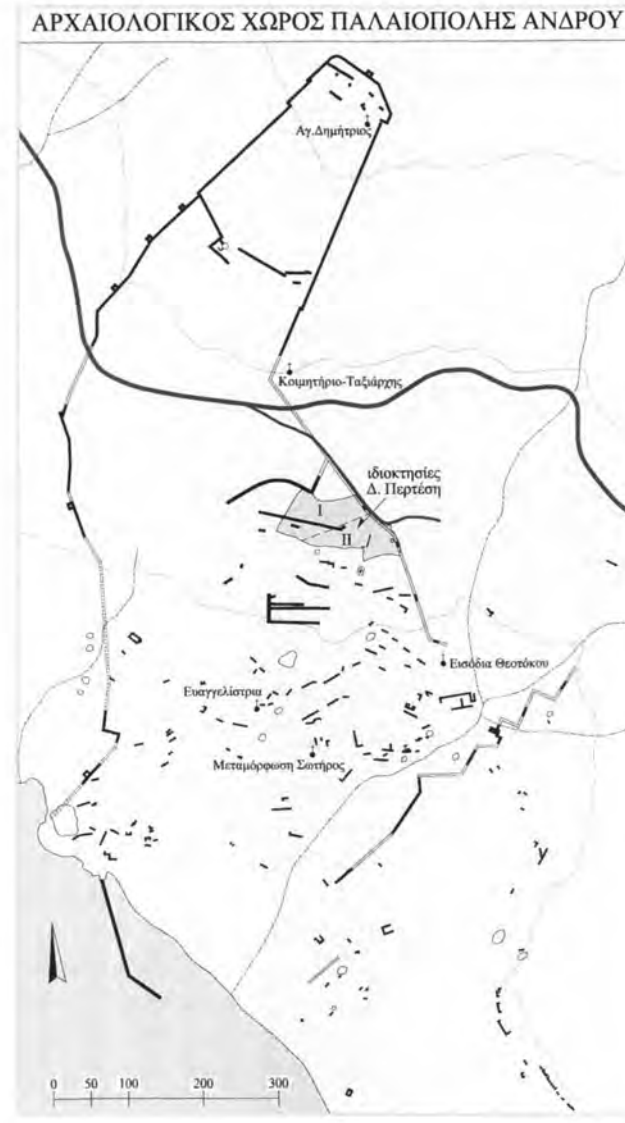
Στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης, σε απόσταση 30 μ. από το ναό, αποκαλύφθηκαν ο βόρειος (μήκ. 5 μ.) και τμήμα του ανατολικού και δυτικού τοίχου δωματίου.

2004

Παλαιόπολη

Οικόπεδα ιδιοκτησίας Δ. Περτέση

Τα οικόπεδα Ι και ΙΙ, ιδιοκτησίας Δ. Περτέση (Σχέδ. 2), είναι όμορα στον άξονα Β.-Ν. και βρίσκονται στη δυτική κλιτύ της κοιλάδας της Παλαιόπολης. Καλύπτουν έκταση κοντά στο ανατολικό τείχος της αρχαίας πόλης της Άνδρου, εντός των ορίων της αρχαίας πόλης και νότια του Διατειχίσματος που χωρίζει την περιοχή της ακρόπολης.

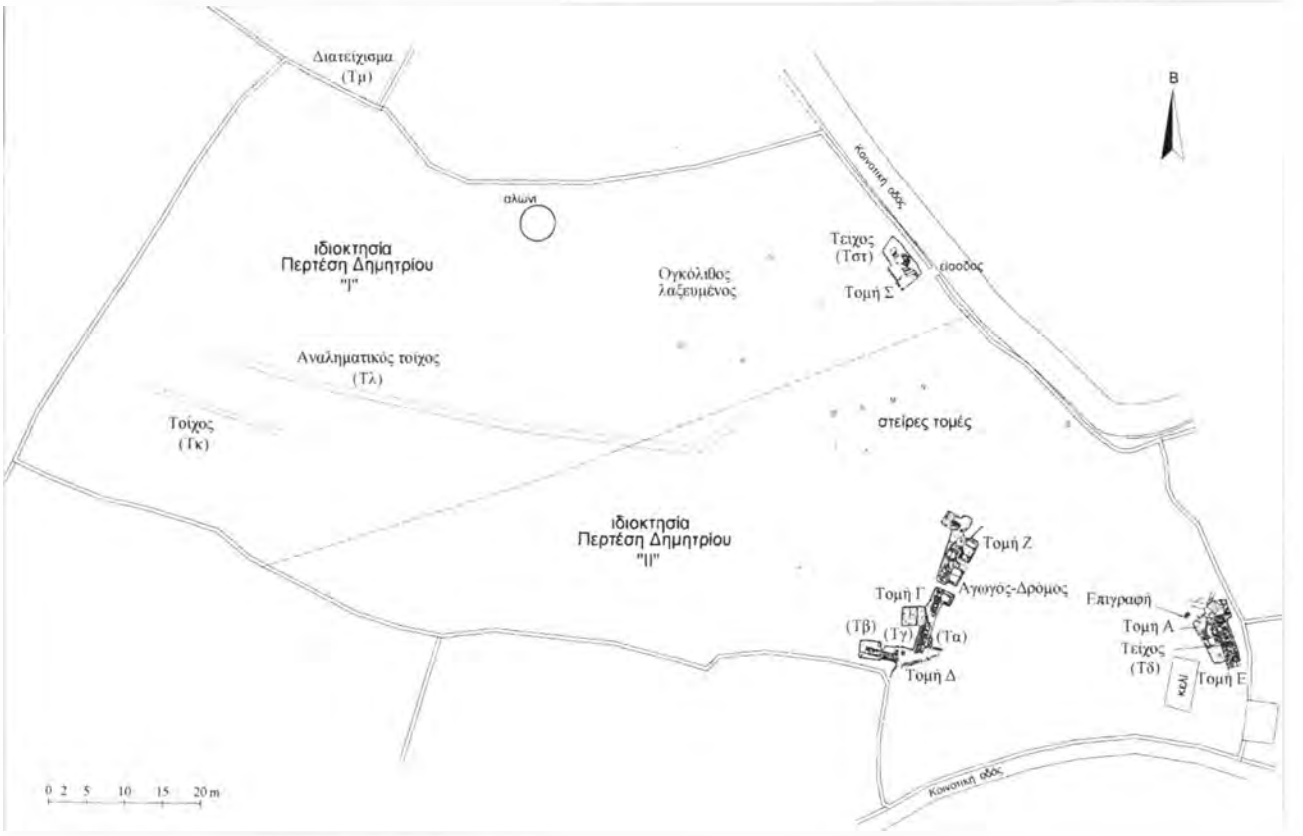
Σχέδ. 2. Άνδρος. Παλαιόπολη. Τοπογραφικό σχέδιο.

49. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 353-355, Σχέδ. 3 (Τμήμα Α).

50. Χ.Α. Τελεβάντου, Άνδρος: το ιερό της Υψηλής, στο *«ΦΩΣ ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΝ», τόμος στη μνήμη Ν. Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, σ. 132-136, πίν. 1-2.

51. Τελεβάντου ό.π., σ. 133, πίν. 1.

52. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 355, Σχέδ. 3 (Τμήμα Β). Τελεβάντου ό.π. (υποσημ. 50), σ. 133.

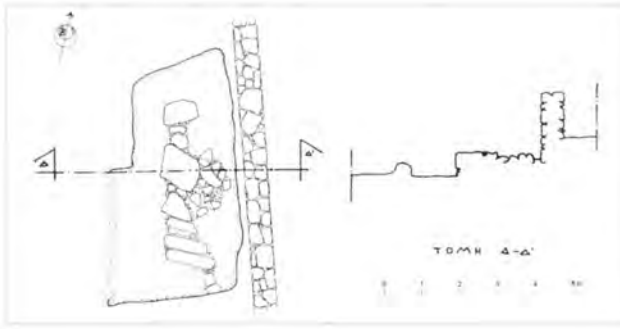
Σχέδ. 3. Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδα ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Τοπογραφικό σχέδιο με τα ορατά αρχαία και τις ανασκαφικές τομές.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 2003-4[53]. Στο οικόπεδο Ι (Σχέδ. 3) ήταν ορατό τμήμα της εσωτερικής παρειάς του ανατολικού τείχους σε μήκος 3 μ. κοντά στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, τμήμα του Διατειχίσματος (Τμ) στο βορειοδυτικό όριό του και οι τοίχοι Τλ, αναλημματικός, και Τκ στην κεντρική και νότια πλευρά του οικοπέδου[54]. Λαξευμένος ογκόλιθος που βρίσκεται στο κέντρο του οικοπέδου πιθανόν είχε κυλήσει από ψηλότερο σημείο και ενδεχομένως να χρησίμευε ως βάση για πυλίδα του ανατολικού τείχους. Στο οικόπεδο ΙΙ (Σχέδ. 3) υπάρχουν μεγάλος βράχος (Πίν. 27 ε) με την επιγραφή *ΜΗ ΧΕΖΕΙΝ ΓΥΝΑΙΚΑ* του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και ορθογώνια λαξεύματα στη νότια και δυτική πρόσοψή του, κάτω από την επιγραφή, που ερμηνεύονται ως «μέγαρα» για σπονδές στη γη[55]. Στο οικόπεδο Ι ανασκάφηκαν πέντε τομές Ξ, Ο, Π, Ρ, Σ, όλες στείρες. Επίσης, μετά από καθαρισμό αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους σωζόμενο σε ύψος ενός μόνο δόμου (θεμέλιο) και σε μήκος 5 μ. περίπου (Σχέδ. 4). Στο οικόπεδο ΙΙ (Σχέδ. 3) ανασκάφηκαν δεκατρείς τομές από τις οποίες οκτώ (Β, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν) ήταν στείρες. Στις υπόλοιπες τομές (Α, Γ, Δ, Ε, Ζ) αποκαλύφθηκε δεύτερο τμήμα του ανατολικού τείχους της πόλης (Τδ) μήκ. 7,75 μ. (Σχέδ. 5), πλησίον του βράχου με την επιγραφή, δίκτυο τοίχων Τα, Τβ, Τγ (Σχέδ. 6), που δεν φαίνεται να συγκροτεί τμήματα κτιρίων (πιθανόν να πρόκειται για αγροτικούς περιβόλους), και τμήμα μεγάλου αγωγού-οχετού στον άξονα Β.-Ν. με ογκώδεις ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες. Ο αγωγός ακολουθεί παράλληλα τον τοίχο Τα και πιθανόν χρησιμοποιούνταν και ως δρόμος (Πίν. 28 α). Η κεραμική του χώρου είναι πολύ φθαρμένη και χρονολογικά καλύπτει

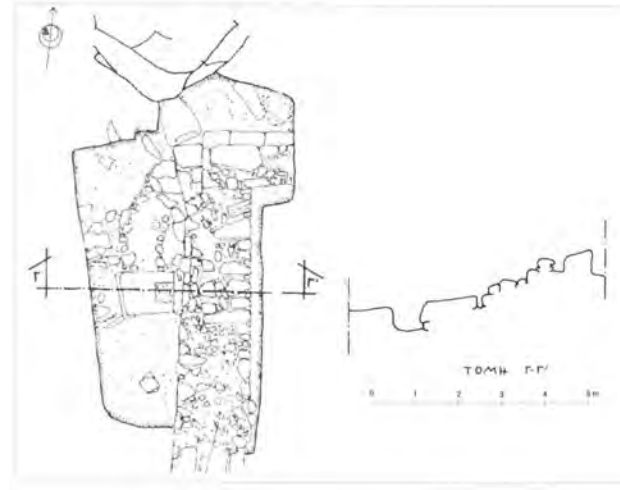
53. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Μ. Ψαρός· η αποτύπωση των αρχαίων έγινε από τον αρχιτέκτονα της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδη και η τοπογράφηση από τον τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου.

54. Λ. Παλαιοκρασσά, *Παλαιόπολη. Τα οικοδομικά*, 1996, τοίχοι Τ69 και Τ71, σ. 175, πίν. Ι, ΙΙ.

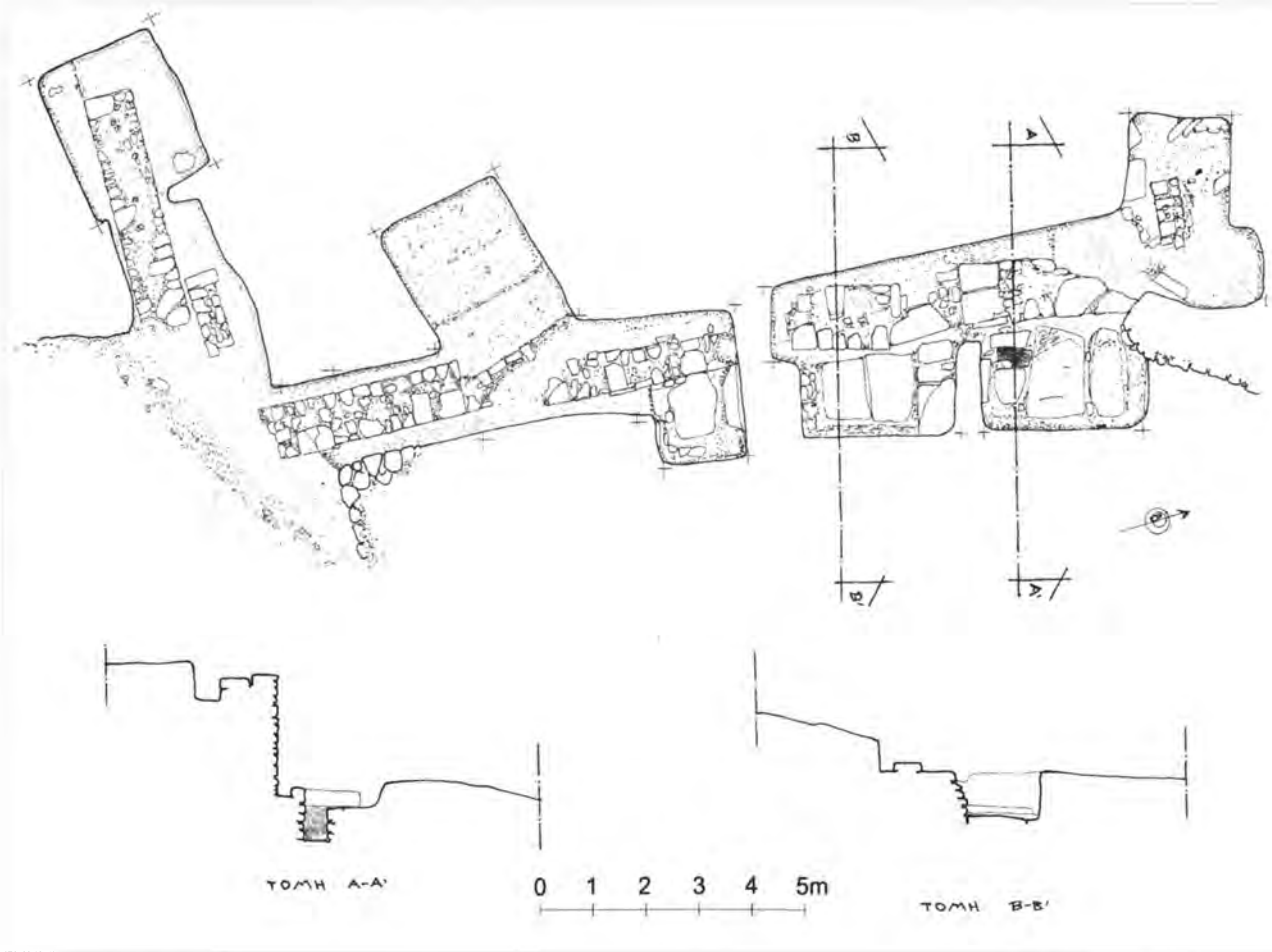
55. Παλαιοκρασσά, ό.π., σ. 225-229.

Σχέδ. 4. Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Ι ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Τμήμα του ανατολικού τείχους – Τστ.

Σχέδ. 5. Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδο Ι ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Τμήμα του ανατολικού τείχους – Τδ.

Σχέδ. 6. Άνδρος. Παλαιόπολη. Οικόπεδο ΙΙ ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Δίκτυο τοίχων Τα, Τβ, Τγ και αγωγός.

ένα μεγάλο διάστημα από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο, όπως θραύσμα ανάγλυφου πίθου με έλικες και ανθέμια (αρ. ευρ. ΜΑ Π1709) του 7ου αι. π.Χ., μελαμβαφή πινάκια, λαβές του ρυθμού των λαγύνων και θραύσμα μεγαρικού σκύφου (αρ. ευρ. ΜΑ Π1708). Ακέραια βρέθηκαν ένα μυροδοχείο (αρ. ευρ. ΜΑ Π1706) του τέλους του 4ου αι. π.Χ.[56] και δύο λύχνοι (αρ. ευρ. ΜΑ Π1705, Π1707) των αρχών του 3ου αι. π.Χ.

2004

Υψηλή

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά το έργο της Διαμόρφωσης και Ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Υψηλής[57] του Γ΄ ΚΠΣ της Περιφέρειας Ν. Αιγαίου. Στα πλαίσια αυτά πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες εντός της ακροπόλεως (πρώην ιδιοκτησία Ν. Φωλήνα) και στην περιοχή νοτιοανατολικά (πρώην ιδιοκτησία Α. Μανάλη)[58] και ανατολικά (πρώην ιδιοκτησία Ι. Βολίκα) της ακρόπολης, που έφεραν στο φως τμήμα της οχύρωσης.

Εκτός της ακρόπολης (πρώην ιδιοκτησία Α. Μανάλη), στη νοτιοανατολική πλευρά, κατά την αφαίρεση λιθοσωρού στα δυτικά του Χώρου Α αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι. Εδώ βρέθηκε και όστρακο από υστερογεωμετρικό ανάγλυφο πίθο της ομάδας Ζαγοράς- Ξώμπουργου διακοσμημένο με μαίανδρο (ΚΜΑ1700)[59].

Μεγάλο μέρος της εξωτερικής όψης του τείχους της ακρόπολης ήταν εξαρχής ορατό. Ειδικότερα στην ανατολική πλευρά ήταν ορατό στο βόρειο τμήμα του σε μήκος 40 μ. [60], ενώ αμέσως έξω από αυτήν στα νοτιοανατολικά είχε αποκαλυφθεί γεωμετρικό οικοδόμημα (Χώρος Β) [61], το οποίο θεωρήσαμε ότι ενδεχομένως να αποτελούσε τμήμα της οχύρωσης, ίσως πύργο, από τον οποίο ξεκινούν δύο παράλληλα τείχη, από τα οποία είχε αποκαλυφθεί μικρό τμήμα. Η έρευνα στην περιοχή αυτή αποκάλυψε μεγάλο τμήμα της οχύρωσης και έδωσε νέα σημαντικά στοιχεία. Διαπιστώθηκε ότι το τείχος στην περιοχή αυτή έχει τουλάχιστον τέσσερις φάσεις ενισχυτικού χαρακτήρα, οι οποίες φαίνεται, με τα ως τώρα στοιχεία, ότι έγιναν κατά τη γεωμετρική εποχή, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο επισκευής της πύλης και αργότερα, κατά την αρχαϊκή εποχή, όταν φαίνεται ότι κατοικούνταν μόνο η ακρόπολη.

Στην αρχική φάση η ακρόπολη προστατεύεται από αμφιπρόσωπο τείχος πλ. 3,10-3,70 μ. (Πίν. 28 β), το οποίο στη νοτιοανατολική γωνία αλλάζει πορεία προς τα δυτικά ακολουθώντας το φρύδι της ακρόπολης. Εδώ η ανατολική (εξωτερική) παρειά του διαγράφει κυκλική πορεία με ωραίο χτίσιμο, ενώ η δυτική (εσωτερική) σχηματίζει ορθή γωνία. Παράλληλα με αυτήν αποκαλύφθηκε γωνία κτιρίου και ανάμεσά τους παρεμβάλλεται διάδρομος πλ. 0,70-1,20 μ. Το τείχος στην πορεία του προς τα δυτικά προστάτευε την ακρόπολη στη νότια πλευρά και η εξωτερική παρειά του ήταν εξαρχής ορατή σε πολλά σημεία. Η ανασκαφή στη νοτιοανατολική γωνία της ακρόπολης έφερε στο φως τμήμα του, το οποίο έχει πλάτος 1,80-1,95 μ., αρκετά μικρότερο από της ανατολικής πλευράς. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, σε άμεση επαφή με την εξωτερική όψη του τείχους, αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος του πύργου-Χώρου Β, ο οποίος χτίστηκε κατά τη δεύτερη φάση ενίσχυσης του τείχους μαζί με ισχυρό βραχίονα προς τα νότια προκειμένου να προστατεύσει και τον οικισμό εκτός της ακρόπολης. Στην τρίτη φάση ενισχύεται η ανατολική και νοτιοανατολική πλευρά του Χώρου Β. Η ενίσχυση αυτή έχει πλάτος 1,60-1,90 μ., σχηματίζει κτιστή παρειά μόνο στην εξωτερική ανατολική πλευρά, ενώ το εσωτερικό της είναι αμελέστερα χτισμένο και εφάπτεται, χωρίς να συνδέεται, με τον πύργο. Στην τέταρτη φάση όλο το τείχος της ανατολικής πλευράς ενισχύεται εξωτερικά ώστε το πάχος του πλέον να φθάσει σε ορισμένα τμήματα μέχρι και τα 6,20 μ., το δε μήκος του ως τώρα φθάνει τα 100 μ. Στο νότιο άκρο του γωνιάζει προς τα δυτικά προκειμένου να προστατεύσει μεγαλύτερο τμήμα του οικισμού εκτός των τειχών.

Επίσης ανασκάφηκε η πύλη, πλ. 2 μ., που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς (Πίν. 28 γ). Αποκαλύφθηκαν μερικώς οι δύο παραστάδες της και το δάπεδο της εισόδου. Η αρχική είσοδος του τείχους, πλ. 2 μ., φράζεται αργότερα από τοίχο, πλ. 2 μ. και ορατού μήκ. 5,30 μ. (στην ανατολική όψη του), ενώ δυτικά η παρειά του – καθόλου επιμελημένη – διακρίνεται σε μήκος 2,45 μ. Ο τοίχος περνά επάνω από τη βόρεια παραστάδα της πύλης του τείχους. Από το βορειοδυτικό ορατό άκρο του ξεκινά καμπύλος τοίχος με κατεύθυνση προς ΒΔ. ορατού μήκ. 2,20 μ. και πλάτους ακόμα αδιευκρίνιστου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

56. Π. Δροσινού, Αγγεία από ελληνιστικούς τάφους στη Ρόκκα Κισσάμου, *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, 2000, σ. 40, μυροδοχείο Π6362, πίν. 17 α-β.

57. Στις εργασίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Εύα Λυκιαρδοπούλου και Μ. Ψαρός, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Γ. Σταϊκόπουλος και Ε. Βαμβακάρη, ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου και ο αρχιτέκτονας Χ. Βασιλειάδης.

58. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 353-355, Σχέδ. 3 (Τμήμα Α).

59. Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Ανασκαφές Νάξου: Οι ανάγλυφοι πίθοι*,1990, Κ1, Κ2, σ. 19-20, πίν. 1-2, σχέδ. 1-3 α.

60. Χ.Α. Τελεβάντου *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 353, Πίν. 235α. Άνδρος: ο γεωμετρικός οικισμός της Υψηλής, *Ανδριακά Χρονικά* 21 (1993), εικ. 2.

61. Χ.Α. Τελεβάντου *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 685, εικ. 14.

ΠΑΡΟΣ

2001

Παροικιά

Θέση Καστροβούνι, οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου, θέση Καστροβούνι, στην Παροικιά της Πάρου με τη βοήθεια της εποχικής αρχαιολόγου Ε. Χαντζή. Η ανασκαφική έρευνα της φετινής περιόδου επικεντρώθηκε τόσο στη διερεύνηση του δυτικού μισού του μη ανασκαμμένου χώρου του οικοπέδου όσο και στη διαμόρφωση (ευθυγράμμιση και ανασκαφικό καθαρισμό) των παρειών του οικοπέδου και κυρίως της βόρειας, δυτικής και νότιας. Γι' αυτό το λόγο χαράχθηκαν οκτώ τομές διαφορετικών διαστάσεων, ακολουθώντας τη λατινική αρίθμηση από το I-VIII, καλύπτοντας κυρίως το Β.-ΒΔ. και Ν.-ΝΔ. χώρο του οικοπέδου (Πίν. 28 δ).

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ανατολικά του ψηφιδωτού 5[62], αποκαλύφθηκε πηγάδι βάθ. 9,50 μ. περίπου, και πλακόστρωτο δάπεδο που εκτείνεται ανατολικά και νότια του πηγαδιού (Πίν. 29 α). Στα ανατολικά υπάρχει τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. που διαχωρίζει την πλακόστρωση από δύο δωμάτια, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με κοινό τοίχο και είσοδο στη νότια παρειά του βόρειου δωματίου. Το βόρειο δωμάτιο φέρει πλακόστρωση με ημικυκλική εγκοπή στη νοτιοανατολική γωνία του και μαρμάρινη υδρορρόη που καταλήγει στη βορειοδυτική γωνία του νότιου δωματίου σε κτιστό αγωγό. Ο αγωγός, αρχικά με κατεύθυνση Α.-Δ., εφάπτεται της βόρειας παρειάς του νότιου δωματίου και αποτελείται από τέσσερα μαρμάρινα μέρη, πιθανότατα υδρορρόες, ενώ στη δυτική πλευρά αποκαλύφθηκε λιθόκτιστο στόμιο πηγαδιού (Πίν. 29 β). Στο δυτικό άκρο του αλλάζει κατεύθυνση σε Β.-Ν. και συναντά τον κτιστό αγωγό. Μέσα στην ημικυκλική εγκοπή βρέθηκαν, σε στρώμα από γκρίζο χώμα με ξυλάνθρακες, μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας μορφής. Το νότιο δωμάτιο ήταν καλυμμένο με στρώμα στάχτης με σκωρίες και όστρακα. Το υποκείμενο στρώμα κιτρινωπού/πορτοκαλόχρωμου εδάφους με έντονη περιεκτικότητα σε ασβέστιο περιείχε αρχαϊκή κεραμική. Από τα κινητά ευρήματα, έντονη ήταν η παρουσία πήλινων υφαντικών βαρών (πυραμιδοειδή και «απιόσχημα»), μολύβδινα πυραμιδοειδή βαρίδια, σιδερένια καρφιά, μολύβδινο έλασμα, ενώ από την κεραμική ξεχωρίζει προχοή αγγείου με μορφή λεοντοκεφαλής και τμήμα σώματος πίθου με σχοινοειδή ανάγλυφη διακόσμηση.

Ο ανασκαφικός καθαρισμός στο νοτιοδυτικό τμήμα της δυτικής παρειάς του οικοπέδου απέδωσε κυρίως χρηστική, χονδροειδή κεραμική. Αποκαλύφθηκε η δυτική επέκταση των κτιστών αγωγών νεότερων χρόνων ΑΙ και ΑΙΙ, καθώς και η πλακόστρωση δυτικά του ψηφιδωτού 4 και του τοίχου Τ22 στα νότιά της. Κτιστός αγωγός περιτρέχει τη νοτιοανατολική γωνία του πλακόστρωτου, εφαπτόμενος των τοίχων που το ορίζουν σε αυτό το σημείο, και στρέφει προς τα νότια κάτω από τον τοίχο Τ22.

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της νότιας παρειάς του οικοπέδου βρέθηκε μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής και στρώμα μαρμάρινης λατύπης στο ύψος του πηγαδιού με μαρμάρινο επιστόμιο που έχει αποκαλυφθεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Στα ανατολικά του ψηφιδωτού 4 αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια κατά τον άξονα Α.-Δ. των οποίων δεν σώζεται ο βόρειος τοίχος. Το οικοδομικό υλικό του θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε σε β΄ φάση για το κτίσιμο των παρακείμενων κτιστών αγωγών νεότερων χρόνων. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου που εφάπτεται του ψηφιδωτού 4 σώζει κατώφλι από φαιόχρωμο σχιστόλιθο στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου (1×0,50 μ. περίπου) και στη δυτική παρειά του εφάπτεται κτιστός αγωγός με κάλυψη από σχιστόπλακες με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στα νότια του πηγαδιού αποκαλύφθηκε η συνέχεια της πλακόστρωσης. Σε τοίχο που ορίζει στα δυτικά την πλακόστρωση του πηγαδιού βρέθηκε εντοιχισμένος κορμός μαρμάρινου αγάλματος, τοποθετημένος με την όψη προς τα κάτω στο νότιο άκρο του τοίχου Τ29 σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό (Πίν. 29 γ-δ). Δεν σώζονται τα άκρα παρά μόνον ο κορμός, με σωζόμενες διαστάσεις 0,65×0,30 μ. Πιθανότατα πρόκειται για άγαλμα Διονύσου ελληνιστικών χρόνων. Δυτικότερα εντοπίστηκε το βόρειο τμήμα δωματίου, διαστ. 5,20×2,15 μ., που συνεχίζει νοτιότερα. Από το χώρο των δωματίων κυρίως συνελέγησαν αγνύθες, μία ενσφράγιστη «απιόσχημη», τμήμα πίθου με ανάγλυφες σπείρες, χάλκινος κρίκος/δαχτυλίδι, τμήματα από τρία πήλινα ειδώλια (κεφαλή γυναικείας μορφής με επίθετο λευκό χρώμα, γόνατα καθιστής μορφής και άνω κορμός γυναικείας μορφής), μικρογραφικός ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας, όστρεα πορφύρας, καθώς και δύο ημίεργα εφαπτόμενα της ανατολικής παρειάς, κιονίσκος και κυκλικής διατομής μάρμαρο.

Βόρεια του πηγαδιού περνά σύγχρονος σωλήνας από αμίαντο, γι' αυτό και δεν έχουν σωθεί τοίχοι. Στους δύο χώρους/δωμάτια του ανατολικού τμήματος, κατά τον άξονα Α.-Δ., παρατηρείται πυκνή συγκέντρωση από οστά ζώων, όστρεα και κεραμική (χύτρες, πινάκια, σκύφοι), αγνύθες,

62. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 794. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 967.

μία με έκτυπη διακόσμηση ανθεμίου στη μία όψη, μολύβδινα πυραμιδοειδή βαρίδια, σιδερένια καρφιά, ανάγλυφοι σκύφοι και ένα ακέραιο λυχνάρι. Σε βαθύτερα στρώματα βρέθηκε κεραμική αρχαϊκής περιόδου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σώζεται τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, διαστ. 1,46×0,87 μ. Στο δυτικό τμήμα εμφανίζεται ο δυτικός τοίχος του χώρου, συνολ. μήκ. 4,05 μ., με βοτσαλωτό δάπεδο εφαπτόμενο δυτικά της εξωτερικής του παρειάς με σωζόμενες διαστάσεις 1,65×0,50 μ.

Από το εσωτερικό του δωματίου συνελέγησαν δισκοειδή υφαντικά βάρη, ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με λιοντάρι στα γόνατα, μελαμβαφής κεραμική (κέρνος, ψυκτήρας, σκύφοι), καθώς και μικρογραφικοί σκύφοι κορινθιακού εργαστηρίου, οι δύο ακέραιοι, και μία ακέραιη κύλικα, επίσης μικρογραφική.

Εντοπίστηκε η δυτική συνέχεια της πλακόστρωσης του πηγαδιού με τοίχο (Τ43) να ορίζει τη βόρεια παρειά της πλακόστρωσης. Περισυνελέγησαν μολύβδινα βαρίδια και πήλινες αγνύθες.

Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, μαλακός σχιστόλιθος με φορά ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος σε ορισμένα σημεία έχει λαξευθεί για να εδράζονται σε αυτόν οι τοίχοι του ανατολικού χώρου. Εφαπτόμενο της βόρειας παρειάς του οικοπέδου υπάρχει βοτσαλωτό δάπεδο, το οποίο συνεχίζεται βορειότερα κάτω από τον παρακείμενο κοινοτικό δρόμο, δυστυχώς σε πολύ αποσπασματική μορφή. Τμήματα τοίχων στην ανατολική και δυτική παρειά του βοτσαλωτού δαπέδου, μήκ. 8 μ., ορίζουν το δωμάτιο, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για τα νότια όριά του. Έντονη στο χώρο ήταν η παρουσία υφαντικών βαρών μαζί με μολύβδινα βαρίδια, ακροκέραμο με διακόσμηση ανθεμίου, τμήματα πίθων με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση και αρχαϊκά πιθάρια με κύκλους και ευθείες γραμμές χιαστί, μικρογραφικό ακέραιο λυχνάρι, ορθογώνια αγνύθα και τμήμα μαρμάρινου αγγείου με προχοή (σωζ. διαμ. 0,24 μ.).

Βόρεια του ψηφιδωτού 5 αποκαλύφθηκαν τοίχοι (Τ51 και Τ43) που ορίζουν το ψηφιδωτό από την ανατολική και βόρεια πλευρά του αντίστοιχα, καθώς και δύο δωμάτια στα δυτικά της πλακόστρωσης του πηγαδιού 2. Στο μικρότερο (2,50×1,50 μ.) εντοπίστηκαν πολλές πυραμιδοειδείς αγνύθες και μία ορθογώνια, μαρμάρινο πηνίο και προτομή γυναικείου ειδωλίου με δαιδαλικά χαρακτηριστικά.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκε τμήμα νέας οικίας με πηγάδι και πλακόστρωτο δάπεδο, δύο βοτσαλωτά δάπεδα, που ανήκουν σε διαφορετικές οικίες, καθώς και εργαστηριακός χώρος, ίσως να πρόκειται για χώρο καμίνευσης μετάλλων. Όλα τα αρχιτεκτονήματα του χώρου συνεχίζουν και πέρα από τα όρια του οικοπέδου.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

2002

Παροικιά

Θέση Καστροβούνι, οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου (Σχέδ. 7)

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου στη θέση Καστροβούνι στην Παροικιά της Πάρου με τη βοήθεια της εποχικής αρχαιολόγου Ε. Χαντζή. Η ανασκαφική έρευνα της φετινής περιόδου επικεντρώθηκε κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου και πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου (Πίν. 29 ε). Σκοπός της Εφορείας είναι η διαμόρφωση και ανάδειξη και αυτού του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος θα ενταχθεί στο γενικό πρόγραμμα ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων Παροικιάς Πάρου.

Αποκαλύφθηκε η βόρεια συνέχεια του Τ50 (κατεύθυνση Β.-Ν.), διαστ. 0,67×0,37 μ., από σχιστόπλακες μεσαίου μεγέθους πολύ επιμελημένης κατασκευής χωρίς συνδετικό υλικό. Στο βόρειο άκρο τους γειτνιάζουν κάθετα με τον Τ37 (δυτική επέκτασή του) με κατεύθυνση Α-Δ. Στο ανατολικό του άκρο ο σύγχρονος σωλήνας αμιάντου έχει καταστρέψει το σημείο ένωσης των τοίχων Τ37 και Τ41, ενώ στο δυτικό άκρο του αποκαλυφθέντος Τ37 (διαστ. 3,80×0,60 μ.) εφάπτεται λιθοσωρός από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους ως τη δυτική παρειά της τομής ΙΧ. Το χώμα είναι καστανό, σκληρό, επιφανειακά διαταραγμένο με πέτρες και κατά τόπους υπάρχει συγκέντρωση από ψιλό χαλίκι και μαρμάρινη λατύπη, κυρίως γύρω από το βοτσαλωτό δάπεδο, το οποίο είχε ήδη αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 2001. Φέτος αποκαλύφθηκε ολόκληρο, με σωζόμενες διαστάσεις 2,05×1,70 μ., με λευκά και γκρίζα βότσαλα σε λευκό κονίαμα (Πίν. 29 στ). Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησής του δεν είναι πολύ καλή. Σε ορισμένα σημεία διατηρείται μόνο το κονιωμένο υπόστρωμα.

Στη βόρεια παρειά του βοτσαλωτού δαπέδου εφάπτεται τοίχος (Τ52) από σχιστόπλακες μεσαίου μεγέθους (μέγ. ορατού μήκ. 2,10×0,30 μ. πλ.), ο οποίος ορίζει το βοτσαλωτό δάπεδο στα βόρεια. Στις άλλες πλευρές δεν σώζονται τοίχοι. Ο σύγχρονος σωλήνας αμιάντου έχει καταστρέψει τα ενδιάμεσα αρχιτεκτονικά λείψανα. Νέος τοίχος από σχιστόπλακες αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. εφαπτόμενος της βόρειας παρειάς της τομής και φαίνεται να συνεχίζει και κάτω από αυτήν.

Συγκέντρωση λευκού κονιάματος παρατηρείται στη νότια παρειά του βοτσαλωτού δαπέδου, ενώ σε όλο το μήκος του τετραγώνου Β-Γ/8-9 διαγωνίως περνά ο σύγχρονος αγωγός μήκ. 5,10 μ. Γι' αυτό στα τετράγωνα εντο-

Σχέδ. 7. Πάρος. Παροικιά. Θέση Καστροβουνι. Οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

πίζονται μικρού και μεσαίου μεγέθους σχιστόλιθοι (επίχωση) και διαταραγμένη στρωματογραφικά κεραμική.

Βόρεια του Τ37 εντοπίζεται μαρμάρινο σπάραγμα (χέρι αγάλματος;) διαστ. 0,17×0,13×0,16 μ. και ακέραιη πήλινη αγνύθα σε μορφή «άνθος λωτού».

Η νέα τομή (τομή Χ) περιλαμβάνει το χώρο που ορίζουν οι τοίχοι Τ1-7-24-6, και σχηματίζουν ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο διαστ. 1,70×11 μ. που κατά πάσα πιθανότητα αποτελούσε δρόμο μεταξύ του οικιστικού συγκροτήματος στα νότια του Τ1 και των εργαστηριακών χώρων στα βόρεια, τον οποίο σε μεταγενέστερη φάση έκλεισε ο Τ27. Μετά την αφαίρεση του στρ. 1 αποκαλύπτεται εκτός από τη σχιστόπλακα που καλύπτει την άνω επιφάνεια του αγωγού κάτω από τον Τ4 και δεύτερη σχιστόπλακα εφαπτόμενη καθέτως στη δυτική της παρειά που τη φράσσει και ορίζει το τέλος του αγωγού.

Σε βαθύτερο επίπεδο μεταξύ των τοίχων Τ53 και Τ52 εμφανίζεται νέος τοίχος παράλληλος των άλλων δύο με κατεύθυνση Α.-Δ. (Τ54) διαστ. 2,95×0,40 μ. από σχιστόλιθους, ο οποίος φαίνεται να ορίζει τη νότια παρειά πλακόστρωσης (2,20×0,50 μ.) από ορθογώνιες φαιόχρωμες σχιστόπλακες που εφάπτονται στη νότια παρειά του Τ53 γωνιάζοντας κάθετα με τον Τ41 στα ανατολικά. Τέλος, αποκαλύφθηκε πλακόστρωτη αυλή με μαρμάρινο στόμιο πηγαδιού (Πίν. 29 ζ).

Οι εργασίες συνεχίστηκαν στην τομή ΙΙΙ. Στα δυτικά του κτιστού αγωγού που είχε ήδη αποκαλυφθεί το 2001 αποκαλύφθηκε το χείλος και ο πυθμένας μαρμάρινου αγωγού που γωνιάζει στα δυτικά με τον κτιστό αγωγό, με κατεύθυνση Α.-Δ., συνεχίζοντας και κάτω από τη δυτική παρειά του οικοπέδου, διαστ. 0,40×0,75 μ. Ο Τ19 φαίνεται να είναι μεταγενέστερος τοίχος που ακουμπά στον Τ31 και τον διασχίζει συνεχίζοντας νοτιότερα στο σημείο που σώζεται το κατώφλι στο χώρο του δωματίου 1 (σε χαμηλότερο επίπεδο) που ορίζουν οι τοίχοι Τ30-31-32, συνεχίζοντας και κάτω από τη νότια παρειά. Περισυνελέγησαν: τμήμα ειδωλίου όρθιας γυναικείας μορφής που κρατά παθανώς ζώο στο λυγισμένο αριστερό της χέρι και πληθώρα οστράκων κλασικής -ελληνιστικής περιόδου.

Τέλος πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης, καθαρισμού, στερέωσης τοίχων.

Θέση Κάστρο, θεμέλια αρχαϊκού ναού

Στη θέση Κάστρο της Παροικιάς σώζονται τα θεμέλια αρχαϊκού ναού, ο οποίος βρίσκεται στην κορυφή του χαμηλού λόφου, στο εσωτερικό του φράγκικου κάστρου, χτισμένου από τον Βενετό Δούκα της Νάξου το 1260 μ.Χ. με οικοδομικό υλικό από τα αρχαία οικοδομήματα της πόλης.

Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν στις αρχές του 20ού αι. από τον Rubensohn οικοδομικά ερείπια πρωτοκυκλαδικής εγκατάστασης (Πίν. 30 α). Ήλθαν στο φως τοίχοι, οι περισσότεροι από τους οποίους υψώνονται απευθείας πάνω στο βραχώδες έδαφος, και τέσσερα δωμάτια. Στο χώρο βρέθηκαν μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι, κωνικές πυξίδες με εγχάρακτη διακόσμηση, μινυακά αγγεία, φιάλες, άωτα ποτήρια και αρκετά χρηστικά αγγεία των οποίων η καπνισμένη εξωτερική επιφάνεια φανερώνει ότι πρόκειται για χύτρες. Την έρευνα στο χώρο του Κάστρου συμπλήρωσε η ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο χώρο δίπλα από την υποθεμελίωση του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς. Σε βάθος 7 μ. από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκαν τοίχοι πρωτοκυκλαδικής εποχής.

Ο λόφος παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους μέχρι την αρχαϊκή εποχή, που η πόλη γνωρίζει μεγάλη ακμή και ανεγείρονται σημαντικά ιερά. Τότε χτίζεται και ο αρχαϊκός ναός τον οποίο ο Rubensohn με βάση το περιεχόμενο μιας επιγραφής[63], απέδωσε στην Πολιούχο Αθηνά. Ο ναός ήταν αμφιπρόστυλος με 6 κίονες σε κάθε στενή πλευρά. Το δυτικό τμήμα του λόφου κατέρρευσε στη θάλασσα μαζί με την πρόσοψη του ναού. Εκτός από τα θεμέλια, που έχουν χτιστεί με μεγάλες πλάκες γνευσίου, σώζονται δύο βαθμίδες κρηπίδας, το πλαίσιο της θύρας με την οποία επικοινωνούσε ο σηκός με τον πρόναο και δόμος του τοιχοβάτη.

Επάνω στα θεμέλια του ναού είχε χτιστεί τη δεκαετία του 1950 σύγχρονη οικία, αποτελούμενη από τρία μικρότερα δωμάτια (ιδιοκτησίας Μ. Αργυροπούλου), που καταλάμβανε εξ ολοκλήρου την άνω επιφάνεια των θεμελίων του ναού της Αθηνάς (Πίν. 30 β). Το 1969 είχε εκδοθεί απόφαση απαλλοτρίωσης της σύγχρονης οικίας με απευθείας αγορά. Ο ιδιοκτήτης προσέφυγε στη δικαιοσύνη και άρχισε ένας δικαστικός αγώνας, ο οποίος έληξε το 2001 με τη δικαίωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και η οικία περιήλθε οριστικά στο Δημόσιο.

Τον Οκτώβριο του 2002 άρχισαν εργασίες με σκοπό την απομάκρυνση των σύγχρονων κτισμάτων, των δύο κλιμακοστασίων και την αποκάλυψη της θεμελίωσης του ναού σε όλο το σωζόμενο πλάτος (16,50 μ.) και μήκος (18 μ.) (Πίν. 30 γ).

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ήλθαν στο φως πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, τα οποία ήσαν εντοιχισμένα στους τοίχους της οικίας. Συνολικά αποτοιχίστηκαν περίπου 220 μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Στο Μουσείο Πάρου μεταφέρθηκαν τα πιο ενδιαφέροντα όπως:

Απότμημα κιονοκράνου, διαστ. 0,58×0,27 μ.

Πεσσίσκος, διαστ. 0,60×0,29×0,35 μ.

Τμήμα αναθηματικής στήλης με χάλκινο γόμφο και ορθογώνιο τόρμο στη μία πλευρά (β΄ χρήση), διαστ. 0,23×0,32×0,09 μ.

Τμήμα μαρμάρου με αναθύρωση στη μία πλευρά, διαστ. 0,27×0,24×0,10 μ.

Τμήμα χείλους λεκανίδας, σωζ. διαμ. 0,25 μ.

Απότμημα επικράνου με ορθογώνιο τόρμο και ίχνη ελίκων στο πλάι, διαστ. 0,16×0,22×0,26 μ.

Μαρμάρινο απότμημα, διαστ. 0,15×0,25×0,22 μ.

Τμήμα κεραμίδας, διαστ. 0,22×0,12×0,31 μ.

Θραύσμα από χέρι αγάλματος (αγκώνας), διαστ. 0,19×0,16×0,10 μ.

Εντορμία, διαστ. 0,22×0,009 μ.

Απότμημα μαρμάρου με ορθογώνιο τόρμο και τρεις κάθετες και παράλληλες μεταξύ τους ανάγλυφες ραβδώσεις, διαστ. 0,36×0,25×0,22 μ.

63. *IG* XII 5, 134.

2003

Παροικιά

Θέση Άγιος Παντελεήμων, οικόπεδο Αλιφιέρη - Δαφερέρα

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Σ. Αλιφιέρη - Σ. Δαφερέρα στη θέση Άγιος Παντελεήμων Παροικιάς Πάρου. Κατά τη διάρκεια της διαμόρφωσης των πρανών στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, στο σημείο όπου είχε αποκαλυφθεί ο κορμός της ημίεργης Κόρης[64], αποκαλύφθηκε αναποδογυρισμένη μαρμάρινη βάση. Πρόκειται για ενεπίγραφη επιτύμβια βάση που φέρει την επιγραφή *ΚΛΕΙΤΩΝΟΣ,* η οποία χρονολογείται στον 5ο - 4ο αι. π.Χ. Η βάση αυτή, μαζί με τον κορμό της ημίεργης Κόρης και την ενεπίγραφη τεφροδόχο κάλπη με την επιγραφή *ΣΙΛΗΝΗ ΛΥΣΙΤΟΥ* και τις άλλες τρεις μαρμάρινες βάσεις επιτύμβιων στηλών που είχαν βρεθεί το 1999, αποτελούσαν ένα είδος πρόχειρης κατασκευής. Τέλος αποκαλύφθηκε ακέραιο κάλυμμα τεφροδόχου κάλπιδος, τέσσερα τμήματα τεφροδόχων κάλπιδων, τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης τεφροδόχου που σώζει τρία γράμματα: *Φ Ι Ο*, ημίεργο χέρι που σώζεται από την παλάμη μέχρι το βραχίονα και τρία ακόμη τμήματα γλυπτών.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, όπου είχε αποκαλυφθεί μαρμάρινη σαρκοφάγος[65], πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και απομάκρυνση των μπάζων του κοινοτικού δρόμου, κατά τη διάρκεια του οποίου ήλθε στο φως και δεύτερη ακέραιη μαρμάρινη σαρκοφάγος (Πίν. 30 δ). Πρόκειται για σαρκοφάγο ελληνιστικών χρόνων, το κάλυμμα της οποίας είναι επίπεδο, σε αντίθεση με το αετωματικό κάλυμμα της πρώτης. Οι διαστάσεις της είναι: ύψος 0,55 μ., μήκος 2 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,10 μ.· εντός της σαρκοφάγου υπήρχε σκελετός με το κρανίο προς Α., τον οποίο κάλυπταν κομμάτια καμένου ξύλου διαφόρων μεγεθών. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν άλλα πέντε μαρμάρινα κατακερματισμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Κάτω από τα αρχιτεκτονικά μέλη αποκαλύφθηκαν τέσσερις καλυπτήριες μαρμάρινες πλάκες, κάτω από τις οποίες βρέθηκε μαρμάρινη κιβωτιόσχημη ταφή, μήκ. 2,12 μ. (Τ1). Στο εσωτερικό του τάφου, ο οποίος ήταν ακτέριστος, υπήρχε μόνο ένας σκελετός και πολλά καμένα ξύλα (Πίν. 31 α). Στο βορειοανατολικό άκρο της ταφής αποκαλύφθηκε νεότερη ταφή κατασκευασμένη από επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση (Τ2). Συγκεκριμένα στη νότια πλευρά του τάφου είχε τοποθετηθεί ακέραιη επιτύμβια στήλη διαστ. 0,83×0,28 μ., στην ανατολική δύο τμήματα αετωματικής στήλης, ενώ για καλυπτήρια μία πολύ μεγάλων διαστάσεων σχιστόπλακα (Πίν. 31 β-γ). Στο εσωτερικό του τάφου, ο οποίος έχει διαστάσεις: μήκος 1,90 μ. και πλάτος 0,40 μ, βρέθηκε σκελετός με προσανατολισμό προς Α., ύψ. 1,90 μ., στα χέρια του οποίου βρέθηκε μόνωτο αγγείο ύστερων χρόνων (Πίν. 31 δ). Κάτω από το σκελετό αυτό υπήρχε και άλλο σκελετικό υλικό, που είχε παραμείνει μετά από ανακομιδή οστών μαζί με τέσσερα γυάλινα αγγεία και ένα πήλινο.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου, όπου είχε αποκαλυφθεί επιτύμβια στήλη αθλητή[66], ήλθε στο φως τοίχος πολύ μεγάλων διαστάσεων, πίσω ακριβώς από τη στήλη (Πίν. 31 ε). Ο τοίχος αυτός βρίσκεται στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σπανού, η ανασκαφή του οποίου έχει προγραμματιστεί για την ανασκαφική περίοδο του 2004. Μέχρι στιγμής έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 12,30 μ. και ύψος 1,32 μ. Έχει πλάτος 2 μ., φορά Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πέτρες. Πάνω στον τοίχο, σε απόσταση 4,70 μ. από την ανατολική πλευρά του, αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινης μικρής σαρκοφάγου διαστ. 0,90×0,40 μ. δουλεμένης στην εξωτερική της επιφάνεια με χοντρό βελόνι.

Θέση Βίντζι

Μετά από αίτηση της ΔΕΗ για την τοποθέτηση καλωδίων υψηλής τάσης πραγματοποιήθηκε εκσκαφή χάνδακα μήκ. 50 μ. στον κοινοτικό δρόμο στη θέση Βίντζι Παροικιάς Πάρου, δίπλα από τον Αρχαιολογικό Χώρο του Αρχαίου Νεκροταφείου. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών ήλθαν στο φως μία πώρινη σαρκοφάγος και μία κιβωτιόσχημη ταφή. Εντός της σαρκοφάγου υπήρχε μία στλεγγίδα, ενώ στην κιβωτιόσχημη ταφή ένα αγγείο.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ

2001

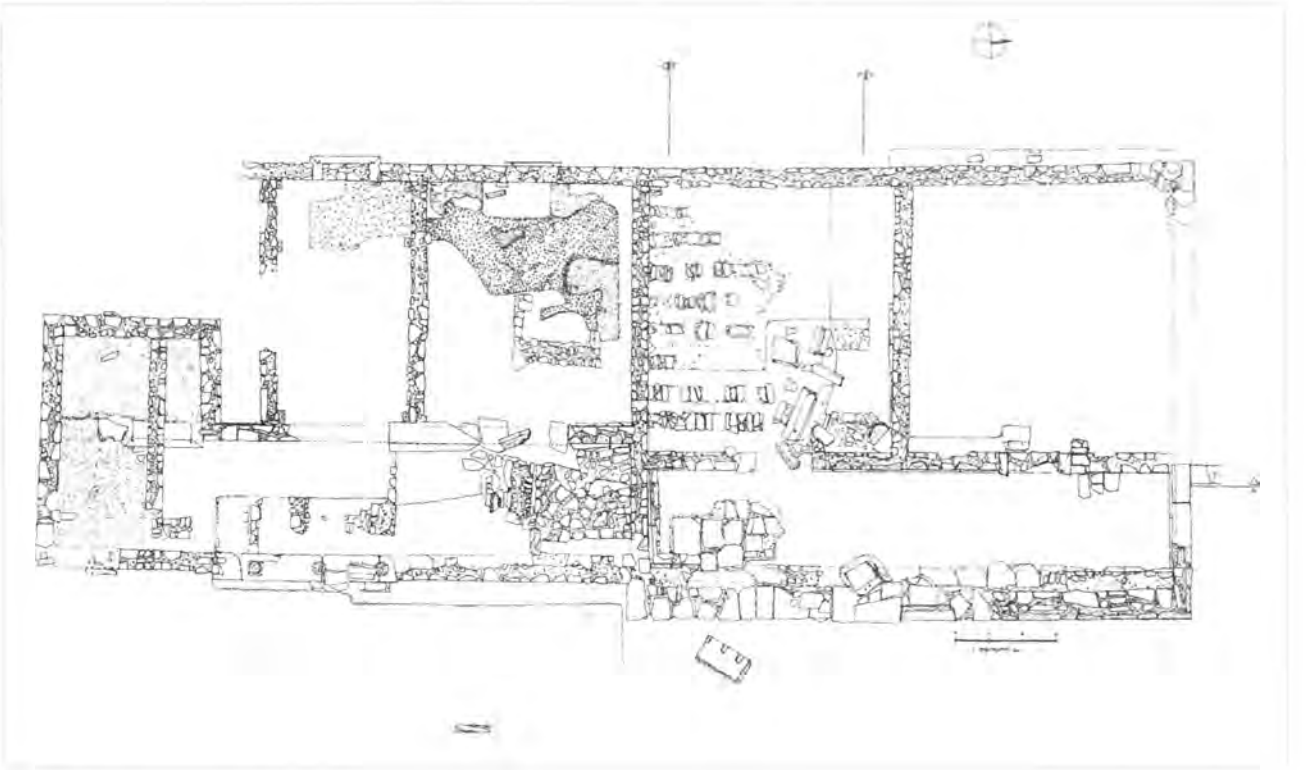
Θέση Μάντρα

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 2001 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στη θέση Μάντρα

64. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 788 κ.ε.

65. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 788 κ.ε.

66. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 788 κ.ε.

Σχέδ. 8. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Κάτοψη του αρχαϊκού κτιρίου.

του Δεσποτικού, όπου από το 1997 έως και το 2000 με συνεχείς χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγαίου τα δύο προηγούμενα χρόνια είχε πραγματοποιηθεί καθαρισμός, ο οποίος έφερε στο φως την κάτοψη οικοδομήματος αρχαϊκών χρόνων (Σχέδ. 8). Στην περιοχή υπήρχαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ άλλα ήταν εντοιχισμένα στη σύγχρονη στάνη που υπάρχει στο χώρο. Συγκεκριμένα, στο χώρο γύρω από τη σύγχρονη στάνη κάποια από τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν εμφανή, ενώ άλλα είχαν εντοιχιστεί στους τοίχους και στις διάφορες κατασκευές της στάνης. Τα ίδια αυτά αρχιτεκτονικά μέλη αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας μιας ομάδας ειδικών του Πολυτεχνείου του Μονάχου που επισκέφθηκαν το χώρο, των Gruben, Ohnesorg και Schuller, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν από τον Schuller[67] το 1985. Τα μέλη αυτά είναι:

1. Τρία τρίγλυφα πλ. 40 και ύψ. 72 εκ. με στρογγυλευμένες γλυφές.

2. Δύο τμήματα γείσων με προμόχθους και οδούς, που δεν ξέρουμε εάν προέρχονται από τις στενές ή τις μακρές πλευρές του οικοδομήματος. Εξαιτίας της μεγάλης διάβρωσης, δεν ξέρουμε αν οι πρόμοχθοι είχαν και σταγόνες. Ο ναός της Άρτεμης στο Δήλιο[68], που είναι περίπου σύγχρονος του κτιρίου αυτού, δεν έχει σταγόνες στις προμόχθους των γείσων.

3. Δύο μεγάλα θραύσματα δωρικών κιονοκράνων με μέγιστη διάμετρο 40 εκ. και πλάτος άβακα 71 εκ. Λόγω του ότι δεν σώζεται το κάτω τμήμα του κιονοκράνου, δεν γνωρίζουμε αν οι κίονες που στήριζαν το κιονόκρανο ήταν ραβδωμένοι ή αρράβδωτοι. Στην αρχή του εχίνου υπάρχει μια περιμετρική προεξοχή (χείλος) που μπορεί να συσχετιστεί με μια σειρά από αρράβδωτα παριανά κιονόκρανα.

4. Ένας αρράβδωτος σπόνδυλος κίονα με διάμετρο 49 εκ. και σωζόμενο ύψος 52 εκ., στο εσωτερικό του οποίου υπάρχει τόρμος με διάμετρο 7 εκ. που ταιριάζει απόλυτα με τον τόρμο του κιονοκράνου.

5. Μικρό θραύσμα μαρμάρινου δόμου που φέρει λά-

67. M. Schuller, *Die dorische Architektur der Kykladen in Spätarchaischer Zeit*, *JdI* 100 (1985), σ. 319-398.

68. M. Schuller, *Der Artemistempel im Delion auf Paros*, 1991.

ξευση για σύνδεσμο σε σχήμα χελιδονοουράς, τύπος πολύ συνηθισμένος στην Πάρο.

Κατά τη γνώμη του Schuller, κιονόκρανα, γείσα και τρίγλυφα συνανήκουν λόγω μεγέθους και προέρχονται από το ίδιο κτίριο. Εφόσον πάνω από κάθε μεταξόνιο αντιστοιχούν κατά κανόνα τέσσερις πρόμοχθοι και τέσσερις οδοί, και το μέγεθός τους είναι γνωστό, ο Schuller υπολόγισε ότι το πλάτος του μεταξονίου κυμαίνεται γύρω στα 2 μ. Όμως τα κιονόκρανα με διάμετρο 40 εκ. φαίνεται να είναι μικρά για να στηρίξουν ένα τόσο μεγάλο μεταξόνιο. Σύμφωνα με την παράδοση της κυρίως Ελλάδας πρέπει να είναι μεγαλύτερα, αν και το Ηραίο της Δήλου αποδεικνύει το αντίθετο. Οι μικροκαμωμένοι κίονες θα πρέπει να ήταν ασυνήθιστα ραδινοί προκειμένου να αποκτήσουν ύψος αρκετό για να στηρίξουν μεταξόνιο δύο μέτρων. Η πιθανότητα να συνανήκουν αρράβδωτοι κίονες με το κιονόκρανο ενισχύεται από το γεγονός ότι υπάρχουν ανάλογοι στην Πάρο. Η χρήση προμόχθων, που απουσιάζουν ακόμα από το Ηραίο της Δήλου, έχει το πλησιέστερο παράλληλο στον κοντινό ναό της Άρτεμης στο Δήλιο της Πάρου, που για πρώτη φορά φέρνει στον κυκλαδικό χώρο τις αναλογίες της δωρικής αρχιτεκτονικής της κυρίως Ελλάδας.

Η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών βασίζεται κυρίως στο σχήμα του κιονοκράνου, το οποίο αντιπροσωπεύει εξελικτικά έναν τύπο μεταξύ του Ηραίου της Δήλου[69] και του ναού της Άρτεμης στην Πάρο, δηλαδή γύρω στο 500 π.Χ. ή λίγο μετά.

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε στο χώρο για ενάμιση μήνα σε συνεργασία με τον Assistant Professor B. Burns του Πανεπιστημίου Southern California του L.A. και τη συμμετοχή Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών και ξένων φοιτητών αμερικανικών πανεπιστημίων, αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος κτιρίου αρχαϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα, ήλθε στο φως ένα επίμηκες κτιριακό συγκρότημα με προσανατολισμό Β.-Ν. αποτελούμενο από πέντε συνεχόμενα παράλληλα δωμάτια διαφορετικών διαστάσεων, σχεδόν τετράγωνα. Ονομάστηκαν διαδοχικά αρχίζοντας από το βορειότερο Α1, Α2, Α3, Α4 και Α5 (Πίν. 32 α-β). Ο δυτικός τοίχος του κτιρίου, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 30 μ. με μέγιστο ύψος 1,70 μ., είναι χτισμένος με καλοδουλεμένους λίθους μεγάλων διαστάσεων. Διακρίνονται τρεις σειρές δόμων επάνω σε πολύ ισχυρή θεμελίωση.

Ο βορειότερος χώρος Α5, με διαστάσεις 6×5 μ., έχει διαταραχθεί από νεότερες κατασκευές, όπως το νεότερο τοίχο που έχει χτιστεί πάνω στο μαρμάρινο κατώφλι που υπάρχει στην ανατολική πλευρά του χώρου, χωρίζοντας το χώρο Α5 σε δύο μικρότερα δωμάτια (Πίν. 32 γ).

Στη βόρεια πλευρά του Α5 υπάρχουν τα θεμέλια των δωματίων Α4 και Α5, τα οποία αποτελούν αυτοτελή οικοδομική ενότητα, όπως φαίνεται από το μεγάλο προστώο δωρικού ρυθμού που υπάρχει κατά μήκος τους. Ο στυλοβάτης του, που είναι κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες γνευσίου με θεμελίωση από καλοδουλεμένους μαρμάρινους λίθους διαφόρων διαστάσεων, αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. Οι πλάκες του σωζόμενου στυλοβάτη φέρουν ίχνη για την έδραση τριών δωρικών κιόνων (Πίν. 32 δ). Δυστυχώς στο βόρειο τμήμα του λείπουν οι πλάκες, ενώ διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση η θεμελίωσή του. Το δάπεδο του προστώου, που είναι κατασκευασμένο από μεγάλες ορθογωνισμένες σχιστόπλακες, σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση.

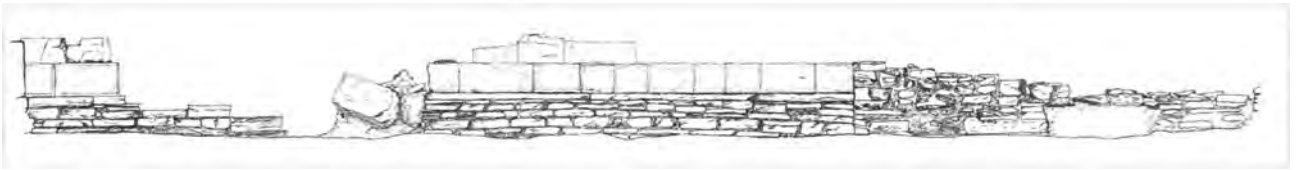
Στο χώρο του προστώου και κάθετα προς τα δωμάτια αυτά αποκαλύφθηκαν τέσσερις νεότεροι τοίχοι κατασκευασμένοι από διάφορα ξαναχρησιμοποιημένα μέλη. Μεταξύ αυτών υπάρχει εντοιχισμένο δωρικό κιονόκρανο αρχαϊκών χρόνων που ανήκει στους κίονες του στυλοβάτη, όπως μαρτυρά το μέγεθος και η χρονολόγησή του (Πίν. 32 ε).

Στο βόρειο τμήμα του προστώου σώζεται πλακόστρωτο σε δύο επίπεδα από μαρμάρινα μέλη σε β΄ χρήση που, λόγω της εύρεσης οκτώ χάλκινων ρωμαϊκών νομισμάτων, χρονολογείται με βεβαιότητα στα ρωμαϊκά χρόνια. Οι χώροι Α4 και Α3 έχουν θυραία ανοίγματα και στις δύο πλευρές, ανατολική και δυτική. Στην ανατολική πλευρά των δωματίων δεν βρέθηκαν κατώφλια. Φαίνεται ότι σε μεταγενέστερη χρήση του χώρου ξαναχρησιμοποιήθηκαν τα ίδια κατώφλια της ανατολικής πλευράς στη δυτική (Πίν. 33 α-β). Οι δύο χώροι αυτοί σώζουν τα μεταγενέστερα δάπεδα, κατασκευασμένα από μικρά, ακανόνιστου σχήματος λιθαράκια, συνδεδεμένα με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος.

Στα βόρεια η κατασκευή του κτιρίου αυτού αλλάζει, με τους χώρους Α1 και Α2 χτισμένους σε χαμηλότερο επίπεδο (Σχέδ. 9). Πρόκειται για δύο μεγάλα τετράγωνα δωμάτια περίπου ίδιων διαστάσεων, 8×8 μ., με εισόδους στην ανατολική πλευρά και ένα είδος κλειστού προδόμου στα ανατολικά τους (Πίν. 33 γ). Τα θεμέλια του προαναφερθέντος στυλοβάτη των χώρων Α5, Α4 και Α3 βρίσκονται στην ίδια ευθεία και ενσωματώνονται στα υστερότερα θεμέλια του ενιαίου προδόμου των χώρων Α1 και Α2.

Η είσοδος του προδόμου θα πρέπει να ήταν στο κέντρο ανάμεσα στις δύο εισόδους των δωματίων, όπως φαίνεται από την ύπαρξη κεντρικού θυραίου ανοίγματος στον άξονα του κοινού μεσαίου τοίχου των δύο χώρων. Ο πρόδομος αυτός έχει μήκος 17 μ. Η θεμελίωση του προδόμου είναι κατασκευασμένη από μεγάλες ανόμοιες σχιστόπλακες που επάνω τους φέρουν τμήματα τοίχων κατασκευασμένα από επαναχρησιμοποιημένους μαρμάρινους δόμους. Η διατήρηση των προσόψεων του κτιρίου είναι

69. A. Plassart, *Les sanctuaires et les cultes du Mont Cynthe, Délos* XI (1928), σ. 184 κ.ε. Schuller (ό.π., υποσημ. 67), σ. 340 κ.ε.

Σχέδ. 9. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Όψη των δωματίων Α1-Α2 του αρχαϊκού κτιρίου.

εξαιρετική. Σώζονται δύο σειρές μαρμάρινων δόμων σε ισοδομικό σύστημα πάνω από την ευθυντηρία από μεγάλες πλάκες σχιστόλιθου. Η θεμελίωση και υποθεμελίωσή τους είναι ισχυρή, με ύψος 0,70 μ., κατασκευασμένη από μικρές και μεγάλες πέτρες τοπικού πετρώματος.

Οι χώροι Α1 και Α2 έχουν πρόσβαση στον πρόδομο με δύο εισόδους τοποθετημένες συμμετρικά ως προς την κύρια είσοδό του. Η είσοδος του χώρου Α2 είναι ανατολικά, όπου ένα κενό στην πρόσοψη του κτιρίου αντιστοιχεί ακριβώς στις διαστάσεις ενός πολύ μεγάλου και χοντρού μαρμάρινου κατωφλιού, το οποίο βρέθηκε σε δύο τμήματα, όχι μακριά από την αρχική του θέση, ενώ η είσοδος του Α1 δεν σώζει το κατώφλι και έχει κλειστεί σε μεταγενέστερη περίοδο.

Στα βορειοανατολικά του χώρου Α2, από όπου άρχισε η ανασκαφή, υπάρχουν συγκεντρωμένα πολλά διαφορετικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία έχουν μεταφερθεί και τοποθετηθεί εκεί από άλλους χώρους. Πολλά από αυτά έχουν ξαναδουλευτεί επιτόπου. Σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς του δωματίου έχουν έλθει στο φως πεσσίσκοι από πλακοειδείς λίθους, σε 8 συστοιχίες, που πιθανότατα αποτελούσαν υποθεμελίωση δαπέδου, οι οποίοι, λόγω της ύπαρξης των αρχιτεκτονικών μελών, δεν συνεχίζουν προς Β. Ορισμένοι από αυτούς είναι θεμελιωμένοι στις πλάκες του αρχικού δαπέδου του δωματίου. Η ανασκαφή του χώρου Α1, που είναι ίδιων διαστάσεων και κατασκευής με τον Α2, έφερε στο φως σημαντικότατα κινητά ευρήματα από διάφορα υλικά, αρχαϊκών χρόνων ανατολικοϊωνικής, ροδιακής, κυπριακής, και αιγυπτιακής προέλευσης (Πίν. 33 δ - 34 α-γ). Τα ευρήματα αυτά αποκαλύφθηκαν κάτω από διαφορετικά στρώματα και ανάμεσα στα κατάλοιπα παλαιότερου δαπέδου από μεγάλες σχιστόπλακες.

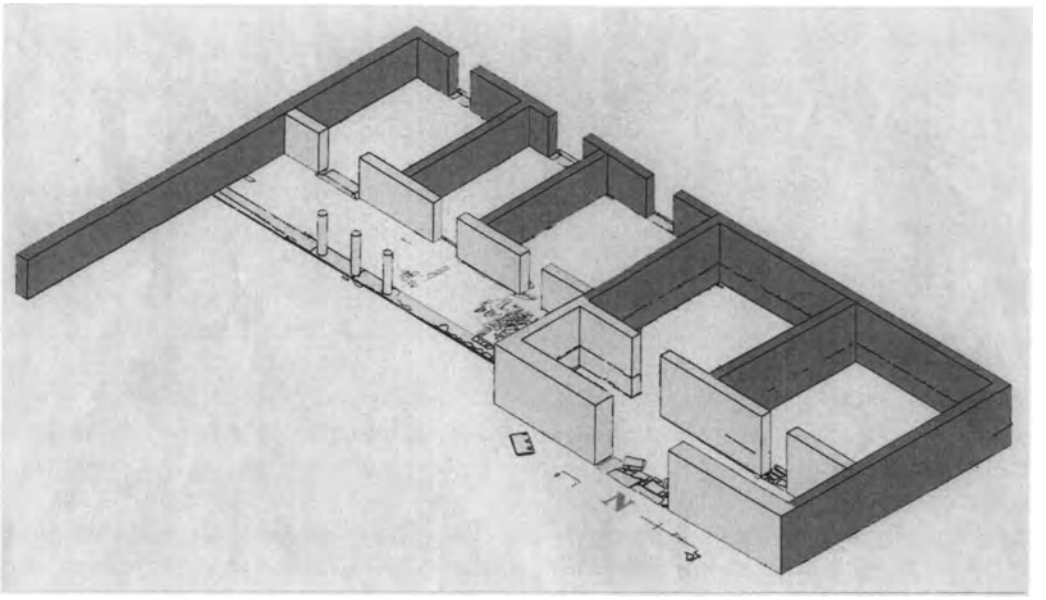
Ήλθαν στο φως πρωτοκορινθιακοί και κορινθιακοί αρύβαλλοι (Πίν. 34 δ-θ), αλάβαστρα (Πίν. 34 ι-ιδ), κοτύλες (Πίν. 35 α-β), δακτυλιόσχημοι αρύβαλλοι (Πίν. 35 γ), πήλινα ειδώλια (Πίν. 35 δ-η), διάφορα αντικείμενα και αγαλματίδια από φαγεντιανή (Πίν. 35 θ-ι), σφραγιδόλιθοι από ημιπολύτιμες πέτρες (Πίν. 35 ια-ιγ), χάλκινες και ελεφαντοστέινες οκτώσχημες πόρπες (Πίν. 36 α-γ), ελεφαντοστέινος δίσκος (Πίν. 36 δ), ένα χρυσό ρόδι που αποτελούσε κεφαλή περόνης, ένα αυγό στρουθοκαμήλου, πέτρινες, γυάλινες και χρυσές χάντρες, σιδερένια, αργυρά, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, όπως εγχειρίδια, ξίφη και πολλά γεωργικά εργαλεία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αρύβαλλοι σε διάφορα σχήματα, όπως μορφές ζώων κόκορα (Πίν. 36 ε), λαγού (Πίν. 36 στ), ένας με μορφή γεννητικών οργάνων (Πίν. 36 ζ), και ένα σπάνιο ρυτό με μορφή λεοντοκεφαλής (Πίν. 36 η).

Μοναδικό εύρημα αποτελεί το ειδώλιο μεγάλων διαστάσεων γυναικείας θεότητας Δαιδαλικής τεχνοτροπίας (Πίν. 36 θ-ι). Σώζεται μόνο το άνω μέρος του κορμού. Λείπει τμήμα του αριστερού βραχίονα και ολόκληρο το δεξί χέρι. Φέρει υπόλευκο επίχρισμα, ενώ έχει χρησιμοποιηθεί και καστανόμαυρο χρώμα. Με μαύρο χρώμα αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, των μαλλιών και του ενδύματος, ενώ η πίσω όψη καλύπτεται εξ ολοκλήρου από καστανόμαυρο γάνωμα. Η μορφή φέρει πόλο στο κεφάλι, του οποίου όμως δεν σώζεται η απόληξη. Φέρει χιτώνα διακοσμημένο με ρόμβους, ενώ στον αριστερό βραχίονα διακρίνεται η άκρη του πέπλου που καλύπτει τους ώμους. Τα μαλλιά της σχηματίζουν δύο τρίγωνα που πλαισιώνουν το πρόσωπο, στα οποία με γραπτή διακόσμηση αποδίδονται οι βόστρυχοι. Στο μέτωπο διακρίνονται έξι κυκλικοί βόστρυχοι και πάνω από αυτούς φαρδιά ταινία. Προτείνει το αριστερό της χέρι, το οποίο σώζεται ως το μέσον του βραχίονα. Το κάτω μέρος της μορφής πιθανόν να ήταν παρόμοιο με το σωζόμενο κυλινδρικό κάτω μέρος δύο πήλινων ειδωλίων που βρέθηκαν στο Κάστρο της Σίφνου[70]. Επίσης, το ειδώλιο του Δεσποτικού μπορεί να συγκριθεί με το κορινθιακό ειδώλιο δύο καθιστών θεοτήτων, που προέρχεται από τη Θήβα και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο[71]. Σε σύγκριση με τις γυναικείες προτομές των αγγείων που βρέθηκαν στο βόθρο καθάρσεως στη Ρήνεια, ειδικότερα τις υδρίες 557 και 560[72], η δαιδα-

70. J.K. Brock - G. Mackworth Young, Excavations in Siphnos, *BSA* 44 (1949), σ. 1-92.

71. R.A. Higgins, *Catalogue of Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, 1954.

72. Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985, σ. 12, εικ. 6-7.

Σχέδ. 10. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Αξονομετρική αναπαράσταση του αρχαϊκού κτιρίου Α. Διακρίνονται τα πέντε δωμάτια, η στοά και το προστώο.

λική κόρη αποτελεί τη μεταφορά τους σε τρισδιάστατη μορφή. Το ειδώλιο αυτό, λόγω του μεγέθους του, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, όπως η στάση των χεριών, της διακόσμησης και της εξαίρετης καλλιτεχνικής ποιότητάς του, θα μπορούσε να ταυτιστεί πιθανότατα με το λατρευτικό είδωλο του αρχικού ναού και να παρουσιάζει τη θεά Άρτεμη ή ακόμη και τον ίδιο τον Απόλλωνα. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για έργο κορινθιακού εργαστηρίου ή παριανού με κορινθιακές επιρροές.

Είναι πιθανό τα ευρήματα του χώρου Α1, τα οποία χρονολογούνται από τη γεωμετρική έως και την ύστερη αρχαϊκή εποχή, να τοποθετήθηκαν κάτω από τις πλάκες του νέου δαπέδου του δωματίου κατά την ανακαίνιση του ναού σε μια δεύτερη φάση της αρχαϊκής περιόδου. Μια δεύτερη πιθανή ερμηνεία είναι το δωμάτιο αυτό του συγκροτήματος να προοριζόταν για θησαυρό, όπου φυλάσσονταν τα αναθήματα και τα λατρευτικά αντικείμενα του ιερού.

Παράλληλα, το 2001, λόγω της επέκτασης της ανασκαφής κάτω από τις σύγχρονες μάντρες του ποιμνιοστασίου, χρειάστηκε να απομακρυνθεί μέρος της λιθόκτιστης περίφραξης, η οποία σχεδόν υπερκάλυπτε όλο το χώρο της ανασκαφής. Η σταδιακή απομάκρυνση της μάντρας και το γκρέμισμά της αποκάλυψε πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τρίγλυφα, τμήματα γείσων, καθώς και θραύσμα υπερφυσικού μεγέθους γυναικείου αγάλματος και διάφορα άλλα τμήματα γλυπτών.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

2002

Θέση Μάντρα

Το 2002 συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στη θέση Μάντρα του Δεσποτικού σε συνεργασία με τον assistant professor B. Burns του Πανεπιστημίου Southern California του L.A., την εποχική αρχαιολόγο Ε. Χαντζή και τη συμμετοχή Ελλήνων και Αμερικανών φοιτητών. Στη θέση αυτή τα προηγούμενα χρόνια είχε αποκαλυφθεί ένα επίμηκες κτιριακό συγκρότημα μήκ. 35 μ. αποτελούμενο από πέντε συνεχόμενα παράλληλα δωμάτια, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Α (Πίν. 37 α), τα οποία ονομάστηκαν Α1-Α2-Α3-Α4-Α5 (Σχέδ. 10· Πίν. 37 β-γ). Τα τρία δωμάτια της βόρειας πλευράς αποτελούν αυτοτελή οικοδομική ενότητα χάρη στο μεγάλο προστώο δωρικού ρυθμού που υπάρχει κατά μήκος τους, με στυλοβάτη μήκ. 18 μ.. Τα δύο δωμάτια της νότιας πλευράς έχουν ένα είδος κλειστού προδόμου 17 μ. στα ανατολικά τους (Πίν. 38 α). Η διατήρηση των προσόψεων του κτιρίου είναι εξαιρετική· σώζονται δύο σειρές μαρμάρινων δόμων σε ισοδομικό σύστημα πάνω σε ευθυντηρία από μεγάλες πλάκες σχιστόλιθου (Πίν. 38 β).

Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στην περιοχή γύρω από το κτιριακό συγκρότημα στη νότια πλευρά του χώρου Α1 και συγκεκριμένα δίπλα στη νότια στενή πλευρά του προδόμου. Εκεί αποκαλύφθηκαν τα θεμέ-

Σχέδ. 11. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Η επιγραφή ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ.

λια τριών τετράγωνων δωματίων, διαστ. 4×4 μ. παράλληλων μεταξύ τους.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του προδόμου κατά μήκος όλης της ισχυρής θεμελίωσης της ανατολικής πλευράς αποκάλυψε ακέραιους κορινθιακούς αρυβάλλους, τοποθετημένους στα θεμέλια του κτιρίου όπως συνηθιζόταν (Πίν. 38 γ-δ).

Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου αρχαϊκής εποχής που φέρει στο χείλος του την επιγραφή *..Μάρδις ανέθηκεν..* (Σχέδ. 11· Πίν. 38 ε). Το όνομα Μάρδις είναι ασιατικής προέλευσης, αλλά δυστυχώς δεν σώζεται το υπόλοιπο τμήμα της επιγραφής το οποίο κατά πάσα πιθανότητα θα έφερε το όνομα της θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό.

Η ανασκαφή επίσης επεκτάθηκε στα νοτιοανατολικά, όπου αποκαλύφθηκε μια πληθώρα μεταγενέστερων κτιρίων αποτελούμενων από πολύ μικρούς χώρους για τους οποίους έχουν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη του δωρικού ναού και άλλων οικοδομημάτων (Πίν. 38 στ - 39 α-β). Η αποκάλυψη αυτών των ύστερων κτιρίων επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου στη μεσαιωνική εποχή[73], πράγμα που ήταν γνωστό από διάφορες γκραβούρες του 15ου και 17ου αι., όπου αναγράφεται το μεσαιωνικό όνομα του Δεσποτικού «SIGILO» και διακρίνεται στη θέση Μάντρα ένα μικρό κάστρο. Στα βαθύτερα στρώματα, κάτω από τα μεσαιωνικά κτίσματα, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αρχαϊκού συγκροτήματος. Συγκεκριμένα βρέθηκε η συνέχεια του νότιου αρχαϊκού τοίχου του συγκροτήματος, ο οποίος επεκτείνεται σε μήκος 25 μ., με σωζ. ύψος 1,70 μ. σε άριστη κατάσταση διατήρησης (Πίν. 39 γ). Είναι κατασκευασμένος από μικρές και μεγάλες σχιστόπλακες με ευθυντηρία από μεγάλες πλάκες σχιστόλιθου και ισχυρή θεμελίωση θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο. Η συνέχεια του νότιου αυτού τοίχου του αρχαϊκού κτιρίου σχηματίζει ένα είδος περιβόλου σε σχήμα Γ, που πιθανότατα όριζε το ιερό και τους βοηθητικούς του χώρους.

Τέλος, αποκαλύφθηκαν πολλά εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τμήματα γείσων, σπόνδυλοι από κίονες του ναού, κιονόκρανο της στοάς, τρίγλυφα, γείσα και άλλα. Πολύ σημαντική είναι η αποκάλυψη δύο αρχαϊκών μαρμάρινων κεφαλών κούρων που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 39 δ - 40 α). Βρέθηκαν στην εξωτερική βόρεια πλευρά του αρχαϊκού κτιρίου. Το πρώτο μαρμάρινο κεφάλι αποκαλύφθηκε σε ένα λιθοσωρό και είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Η κατάσταση διατήρησης της μπροστινής πλευράς δεν είναι και τόσο καλή. Η διάταξη των μαλλιών που καλύπτουν όλο το πίσω μέρος του κρανίου είναι με κυματοειδείς βοστρύχους. Την κόμη συγκρατεί στενή ταινία που καταλήγει στο γνωστό Ηράκλειον άμμα. Το δεύτερο κεφάλι κούρου βρέθηκε σε άριστη κατάσταση διατήρησης (Πίν. 40 β-γ). Η κεφαλή σώζεται ως την αρχή του λαιμού, ενώ λείπει ένα μεγάλο τμήμα των μαλλιών πίσω από το δεξί αυτί. Τα μάτια είναι μεγάλα και αμυγδαλωτά με κανθό που δηλώνεται έντονα, τα φρύδια λεπτά και τοξωτά, ενώ στο στόμα διακρίνεται έντονα το αρχαϊκό μειδίαμα. Μεγάλοι και παχείς βόστρυχοι στεφανώνουν το μέτωπό του· φέρει ταινία στα μαλλιά που καταλήγει σε Ηράκλειον Άμμα.

Ταυτόχρονα με τις ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και εργασίες βασικής υποδομής, όπως η κατασκευή νέου μόλου ώστε να είναι ευκολότερη η πρόσβαση στο χώρο της ανασκαφής, αφού τα προηγούμενα έτη η πρόσβαση στο χώρο γινόταν από μόλο που απείχε περί τα 4 χλμ. Τέλος, απομακρύνθηκε με πολύ μεγάλο κόπο η σύγχρονη στάνη, η οποία και μεταφέρθηκε εξ ολοκλήρου σε άλλη θέση, μακριά από τον ανασκαπτόμενο χώρο. Κατά τη διάρκεια της αποξήλωσης του ανατολικού τυροκομείου και των υπόλοιπων εγκαταστάσεων της στάνης αποτοιχίστηκαν και περισυνελέγησαν περίπου 520 αρχιτεκτονικά μέλη και θραύσματα γλυπτών, όπως τρίγλυφα, σπόνδυλοι κιόνων, τμήματα γείσων, βάσεις αγαλμάτων, περιρραντήρια και θραύσματα μαρμάρινων γωνιόλιθων.

Με τα μέχρι στιγμής στοιχεία το αποκαλυφθέν συγκρότημα μπορεί να ταυτιστεί με ναϊκό οικοδόμημα ή να πρόκειται για τους βοηθητικούς χώρους ενός ιερού. Η κάτοψη του αποκαλυφθέντος συγκροτήματος παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με εκείνη του ιερού του Ηρακλέους της

73. Όπως επιβεβαιώνεται από τους παλιούς πορτολάνους και χαλκογραφίες των περιηγητών: Bartolomeo Dalli Sonetti, στο βιβλίο του *Isolario, o sia Cosmografia del mar Egeo*, Βενετία 1485. Benedetto Bordone, χαρτογράφου-χαράκτη, στο βιβλίο του με τίτλο *Isolario nel qual se ragiona de tutte l'isole del mondo*, Βενετία 1534, σ. XLIV. Marco Boschini, *L'Arcipelago con tutte le isole, scogli, seche e fondi bassi...*, Βενετία 1658. Allain Manesson Mallet, μηχανικός στην αυλή του Λουδοβίκου ΙΔ΄, στο βιβλίο *Description de l'univers...*, Paris 1683, τόμ. 3. Francesco Piacenza, στο βιβλίο *L'Egeo redivivo o sia chorographia dell'Archipelago...*, Modena 1688. Γενικά για χάρτες, βλ. Κ. Ραγκούση-Κοντογιώργου, *Πάρος Αντίπαρος, με τα μάτια των χαρτογράφων και περιηγητών 15ος-19ος αι.*, Ανθέμιον, Πάρος 2000.

Σχέδ. 12. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Ενεπίγραφο αττικό όστρακο με την επιγραφή ΑΠΟΛ.

Θάσου, αποικίας της Πάρου. Το ιερό του Ηρακλέους περιλαμβάνει πέντε συνεχόμενους «οίκους», που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.[74], οι είσοδοι των οποίων βρίσκονται στο δυτικό τμήμα, όπου υπάρχει στοά. Ο στυλοβάτης της στοάς, ο οποίος έφερε 14 κίονες και σώζεται σε μήκος 15 μ., είναι κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες γνευσίου με θεμελίωση από καλοδουλεμένους μαρμάρινους λίθους, όπως ακριβώς και ο αντίστοιχος στυλοβάτης του συγκροτήματος του Δεσποτικού.

Ένα στοιχείο που ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για ιερό είναι η ανακάλυψη μικρού τμήματος ενεπίγραφου αττικού αγγείου στο οποίο σώζεται η επιγραφή *ΑΠΟΛ* (Σχέδ. 12· Πίν. 40 δ). Οι μεγάλες ομοιότητες που παρουσιάζουν τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά μέλη του Δεσποτικού με εκείνα του ιερού του Δηλίου της Πάρου[75], που ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα και την Άρτεμη, οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για ιερό αφιερωμένο ίσως στη λατρεία των δύο αυτών θεοτήτων, η κάτοψη του οποίου δεν είναι δυνατόν, με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα, να προσδιοριστεί.

2003

Θέση Μάντρα

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στη θέση Μάντρα στο Δεσποτικό, με τη βοήθεια των αρχαιολόγων Γ. Γαβαλά, Μ. Ρέστου, Α. Πήττα, Κ. Νταϊφά, Μ. Γερουλάνου, του συντηρητή Β. Γαλανάκου, των εργατών Β. Συλβέστρου, Σ. Τριανταφυλλίδη, Δ. Γιατροπούλη, Θ. Βελέτσα και τη συμμετοχή Ελλήνων και ξένων φοιτητών. Στη θέση αυτή τα προηγούμενα χρόνια είχε αποκαλυφθεί ένα επίμηκες κτιριακό συγκρότημα μήκ. 35 μ. αποτελούμενο από πέντε συνεχόμενα παράλληλα δωμάτια, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Α. Αποκαλύφθηκαν άλλα πέντε μεγάλα κτίρια, τα οποία ονομάστηκαν: Β-Γ-Δ-Ε-Ζ. Στην είσοδο του διμερούς δωματίου Α5 του κτιρίου Α, η ανασκαφή αποκάλυψε μαρμάρινο κατώφλι σπασμένο σε δύο τμήματα και συγκολλημένο κατά την αρχαιότητα με δύο συνδέσμους σε σχήμα χελιδονοουράς, που χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο (Πίν. 40 ε). Έχει διαστάσεις 1,66×0,40 μ. Η άνω επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη και φαίνεται ότι επάνω σ' αυτήν εδράζονταν δεύτερος μαρμάρινος λίθος, ο οποίος και θα αποτελούσε το κύριο επίπεδο κυκλοφορίας. Στο ίδιο κτίριο διερευνήθηκαν οι δύο γωνίες ΒΑ. και ΝΑ. του δωματίου Α3, όπου αποκαλύφθηκαν στρώσεις στάχτης οργανικών υλών και μεγάλης και εξαιρετικής ποιότητας κεραμικής αρχαϊκών χρόνων.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στην ανατολική πλευρά του προστώου των δωματίων Α1 και Α2 κάτω από τα θεμέλια της μάντρας, που απομακρύνθηκε το 2002. Αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, κατά πάσα πιθανότητα του κτιρίου Α. Σπουδαιότατο εύρημα αποτελεί κτιστός τετράγωνος βωμός, ο οποίος αποτελούνταν από τέσσερις κατεργασμένους μαρμάρινους λίθους ίδιων διαστάσεων (0,45×0,50 μ.), που βρέθηκε τοποθετημένος στην αρχική του θέση και ήταν θεμελιωμένος ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με το προστώο του κτιρίου Α (Πίν. 40 στ-ζ). Ο βωμός είχε καλυφθεί προσεκτικά από λίθους σε οριζόντια θέση, οι οποίοι κάλυπταν με τη σειρά τους τις τελευταίες προσφορές, πιθανότατα θαλάσσια όστρεα και τμήματα σκύφων, καθώς και ορισμένα οστά· ίχνη καύσης δεν παρατηρήθηκαν. Πρόκειται για ιδιαίτερο τύπο βωμού, λόγω του σχήματος, του μεγέθους και της κατασκευής του χωρίς εσχάρα. Στην άνω όψη της δυτικής μαρμάρινης πλάκας του βωμού υπάρχει η επιγραφή *ΕΣΤΙΑΣ ΙΣΘΜΙΑΣ* που, από τον τύπο των γραμμάτων, χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, σημαντικότατη μαρτυρία για μία από τις λατρευόμενες θεότητες του ιερού της εποχής αυτής (κλασικής - ελληνιστικής). Είναι η πρώτη φορά που η θεά Εστία αναφέρεται με το επίθετο Ισθμία. Είναι πολλά τα επίθετα της Εστίας με τα οποία είναι γνωστή σε όλη την Ελλάδα. Από επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι στην Πάρο υπήρχε λατρεία της Εστίας με το επίθετο «Βουλαίη». Στο φράγκικο κάστρο της Παροικιάς της Πάρου βρίσκονται εντοιχισμένα τα μέλη του ιωνικού ναού της Εστίας του τέλους του 5ου αι. π.Χ. Επίσης για πρώτη φορά παραδίδεται και το τοπωνύμιο του ακρωτηρίου όπου βρίσκεται το ιερό του Δεσποτικού. Το ακρωτήριο κατά πάσα πιθανότητα ονομαζόταν «ΙΣΘΜΟΣ», από την ύπαρξη ισθμού που συνέδεε την Αντίπαρο με το

74. M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès à Thasos, Études Thasiennes*, 1944, σ. 85.

75. O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, σ. 16.

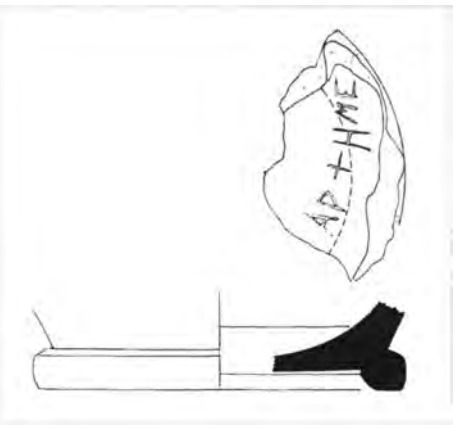
Δεσποτικό, ο οποίος διαβρώθηκε και μετατράπηκε σε αβαθή πόρο (Πίν. 41 α).

Σε απόσταση περίπου 5 μ. από την ανατολική πλευρά του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε το κτίριο Δ. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τοίχος με φορά Β.-Ν., διαστ. 5,5×0,55 μ., που διατηρεί δάπεδο κατασκευασμένο από μικρά βότσαλα και κονίαμα ελληνιστικής περιόδου. Στο στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκαν δύο σπόνδυλοι κιόνων και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (Πίν. 41 β). Η έρευνα περιορίστηκε μόνο σε δύο τετράγωνα 5×5 μ. και δεν επεκτάθηκε λόγω της μεγάλης έκτασης του κτιρίου.

Βορειοανατολικά του κτιρίου Α και δυτικά του κτιρίου Β, το οποίο περιγράφεται παρακάτω, ανασκάφηκαν τα θεμέλια του σχεδόν επιφανειακά ορατού κτιρίου Γ. Μετά από την κοπή των πολλών σχίνων και φίδων που το κάλυπταν σχεδόν εξ ολοκλήρου, αποκαλύφθηκαν τα όριά του καθώς και τμήματα της ανωδομής του κτιρίου που είχαν πέσει στο εσωτερικό του. Πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο, ορθογώνιο, διμερές, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 12,5×10 μ., που χωρίζεται σε δύο, ιδίων διαστάσεων, δωμάτια, τα οποία χωρίζονται στο εσωτερικό τους από κοινό τοίχο με δύο εισόδους στη βόρεια πλευρά του κτιρίου (Πίν. 41 γ). Στη νοτιοανατολική γωνία του ανατολικού δωματίου βρέθηκε ενεπίγραφο όστρακο σκύφου αττικού τύπου με την επιγραφή *ΑΡΧΗΜΕ* ή *ΑΡΤΗΜΕ* (Σχέδ. 13), που χρονολογείται στα τέλη του 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ. και μας δίνει τη χρονολόγηση του κτιρίου, ενώ παράλληλα, εάν πρόκειται για την επιγραφή *ΑΡΤΗΜΕ*, μας φανερώνει και μία ακόμη θεότητα που λατρευόταν στο ιερό, την Άρτεμη.

Σε απόσταση 5 μ. από το κτίριο Γ βρίσκεται το κτίριο Β, το οποίο είχε εντοπιστεί από το 2002. Βρίσκεται στην κορυφή της χερσονήσου, σε περίοπτη θέση, και έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Πρόκειται για ένα επίμηκες, μεγάλων διαστάσεων κτίριο, άνω των 20 μ., που χωρίζεται με κάθετους τοίχους στο εσωτερικό του, το οποίο απλώς καθαρίστηκε και του οποίου η ανασκαφική έρευνα έχει προγραμματιστεί για το 2004. Η χρονολόγηση του κτιρίου Β δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να προσδιοριστεί. Στο χώρο βρίσκεται μια σύγχρονη μάντρα με φορά Β.-Ν., η οποία έχει διατηρηθεί για λόγους προστασίας του ήδη ανασκαμμένου κτιρίου Α. Η μάντρα αρχικά περιέκλειε το χώρο της ανασκαφής, αλλά με την επέκταση της ανασκαφικής έρευνας του 2003 βρίσκεται στο μέσον περίπου του ανασκαμμένου χώρου και είναι αναγκαία η απομάκρυνσή της.

Στο χώρο έξω από τη σύγχρονη μάντρα διερευνήθηκαν τέσσερα όμορα τετράγωνα όπου αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον δωμάτια ενός ακόμη κτιρίου, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Ε. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και τα δωμάτιά του χωρίζονταν στο μέσον με μεσοτοιχία διαστ. 0,50 μ., ορατού μήκ. 10 μ., και διατηρούσαν δάπεδα από κονίαμα (Πίν. 41 δ). Τα δάπεδα καλύπτονταν από στρώμα επιχρισμάτων με ερυθρό χρώμα προερχόμενο από τους πλαϊνούς τοίχους που είχαν καταρρεύσει. Νόμισμα ελληνιστικής περιόδου καθώς και η κεραμική μαρτυρούν ότι η χρήση του κτιρίου πρέπει να τοποθετηθεί στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Οι διαστάσεις του κτιρίου δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να προσδιοριστούν, ούτε και αυτές των δωματίων, καθώς η έρευνα δεν επεκτάθηκε και στα υπόλοιπα τετράγωνα.

Σχέδ. 13. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Ενεπίγραφο όστρακο με την επιγραφή ΑΡΤΗΜΕ ή ΑΡΧΗΜΕ.

Τέλος, στα ανατολικά του κτιρίου Ε, σε λιθοσωρό ορατό στην επιφάνεια του εδάφους, όπου είχε παρατηρηθεί πλήθος οστράκων από ερυθρόμορφους κρατήρες αττικού εργαστηρίου, αποκαλύφθηκε άλλο ένα κτίριο, που ονομάστηκε κτίριο Ζ. Μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί τρία τουλάχιστον τετράγωνα δωμάτια, πλ. 4 μ., με τοίχους πάχ. 0,55 μ. και φορά ΝΔ.-ΒΑ., οι οποίοι έχουν καταρρεύσει στο εσωτερικό του κτιρίου, όπως φαίνεται από το εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Έξω από τα δωμάτια υπήρχε αίθριο στρωμένο με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Σε ορισμένα δωμάτια αποκαλύφθηκαν λίθινα πώματα μεγάλων πίθων. Η χρήση του κτιρίου θα πρέπει να χρονολογηθεί στους ύστερους κλασικούς - πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Στα κτίρια που αποκαλύφθηκαν το 2003 έχουν προκληθεί μεγάλες καταστροφές λόγω της συνεχούς άρσης του χώρου.

Σημαντικό εύρημα της ανασκαφικής περιόδου του 2003 είναι το κάτω μέρος γυμνού ανδρικού αγάλματος που βρέθηκε εντοιχισμένο στα ύστερα κτίσματα και ενώνει με το επάνω μέρος που είχε βρεθεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 2002 (Πίν. 42 α). Πρόκειται για το κάτω τμήμα θώρακος, έως την αρχή των μηρών. Χρονολογείται, κατά πάσα πιθανότητα, στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., την περίοδο του αυστηρού ρυθμού. Βρέθηκαν ακόμη άλλος ένας ώμος αγάλματος και μία κνήμη κούρου.

Τέλος, συνεχίστηκε η ανασκαφή στην ανατολική πλευρά του νότιου τοίχου του κτιρίου Α ο οποίος βρίσκεται κάτω από τα μεσαιωνικά κτίσματα, που είχε αποκαλυφθεί σε μήκος 30 μ. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2003 ανακαλύφθηκε η συνέχειά του σε μήκος 25 μ., άρα το ολικό μήκος του τοίχου είναι 60 μ. (Πίν. 42 β).

Με τα μέχρι στιγμής στοιχεία, το αποκαλυφθέν κτίριο Α μπορεί να ταυτιστεί με ναϊκό οικοδόμημα ή να πρόκειται για τους βοηθητικούς χώρους του ιερού. Οι μεγάλες ομοιότητες που παρουσιάζουν τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά μέλη του Δεσποτικού με εκείνα του ιερού του Δηλίου της Πάρου, που ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα και την Άρτεμη, οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για ιερό αφιερωμένο στη λατρεία των δύο αυτών θεοτήτων. Την άποψη αυτή ενισχύει η ανακάλυψη πέντε ενεπίγραφων οστράκων, που χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 3ο αι. π.Χ. με την επιγραφή *ΑΠΟΛΛ* και το ενεπίγραφο όστρακο με την επιγραφή *ΑΡΤΗΜΕ* ή *ΑΡΧΗΜΕ*, αν ερμηνευτεί ως *ΑΡΤΗΜΕ*. Ο ναός του Δεσποτικού, όπως φαίνεται από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών που έχουν αποκαλυφθεί, είναι περίπου σύγχρονος με το ναό του Δηλίου και χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ.

Τα νέα αρχιτεκτονικά μέλη που ήλθαν στο φως ανήκουν στο ναό που πρώτος επεσήμανε ο Schuller και επιχείρησε τη σχεδιαστική του αποκατάσταση. Με τα ευρήματα της ανασκαφικής περιόδου του 2003 έγινε δυνατή η συμπλήρωση του σχεδίου από την αρχαιολόγο Μ. Γερουλάνου. Μέχρι στιγμής η κάτοψη του ναού δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, εφόσον δεν έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα τα θεμέλια, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα βρίσκονται στην ανατολική πλευρά ή μέσα στο Γ που σχηματίζει το αρχαϊκό κτίριο Α. Η πλήρης σχεδιαστική αποκατάσταση του ναού θα πραγματοποιηθεί με τη μελλοντική ανασκαφική έρευνα που θα φέρει στο φως τα θεμέλια του ναού.

2004

Θέση Μάντρα

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2004 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη θέση Μάντρα του Δεσποτικού με τη βοήθεια της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Α. Πήττα. Στην ανασκαφή συμμετείχαν εθελοντικά οι αρχαιολόγοι Μ. Ρέστου και Τ. Πούλου. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην απομάκρυνση των ύστερων κατασκευών που είχαν αποκαλυφθεί σε προηγούμενες περιόδους (Πίν. 42 γ-δ). Συγκεκριμένα απομακρύνθηκαν οι τέσσερις ύστεροι και πρόχειρα κατασκευασμένοι τοίχοι που έτεμναν κάθετα το προστώο των τριών διαδοχικών δωματίων Α5, Α4 και Α3, προκειμένου να αποκαλυφθεί το αρχαϊκό δάπεδο, κατασκευασμένο από τετραγωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες. Παράλληλα απομακρύνθηκε ο τοίχος, κατασκευασμένος πιθανότατα κατά την ύστερη αρχαιότητα, που εδραζόταν πάνω στο μαρμάρινο κατώφλι του δωματίου Α5 (Πίν. 43 α) και το διαχώριζε σε δυο μικρότερους χώρους, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί η συνέχεια του δαπέδου του δωματίου, κατασκευασμένου από χοντρό κονίαμα. Τέλος, απομακρύνθηκε από το στυλοβάτη ύστερος τοίχος που όριζε ένα μικρό δωμάτιο μέσα στο χώρο του προστώου, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί η συνέχεια του στυλοβάτη, αποτελούμενου από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες σώζουν δύο ακόμη αποτυπώματα έδρασης κιόνων (Πίν. 43 β). Συνολικά τα σωζόμενα αποτυπώματα έδρασης κιόνων ανέρχονται στα πέντε, ενώ οι κίονες που θα υπήρχαν στο στυλοβάτη υπολογίζονται σε οκτώ, λαμβάνοντας υπ' όψιν το μετακιόνιο διάστημα.

Νοτίως του δωματίου Α5 και κατά μήκος του στυλοβάτη, στο ίδιο βάθος με τη θεμελίωσή του, αποκαλύφθηκε ένα είδος αιθρίου που οριζόταν από μεγάλες σχιστόπλακες. Στην προσπάθεια επαναφοράς του κτιρίου στην αρχαϊκή φάση, απομακρύνθηκαν δύο ύστεροι τοίχοι που εδράζονταν πάνω στο μεγάλο νότιο τοίχο του αρχαϊκού κτιρίου Α. Οι τοίχοι αυτοί, χτισμένοι πολύ πρόχειρα από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, απέδωσαν ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από προγενέστερα αρχαϊκά κτίρια. Η συσσώρευση αρχαϊκών αρχιτεκτονικών μελών ναού, όπως τρίγλυφα, γείσα, σπόνδυλοι κιόνων, στη συγκεκριμένη περιοχή φανερώνει ότι ο ναός δεν μπορεί παρά να βρίσκεται σε κοντινή απόσταση. Εκτός των αρχιτεκτονικών μελών, στην ίδια περιοχή ανακαλύφθηκαν επίσης πολλά τμήματα αγαλμάτων όπως: δεξί χέρι αγάλματος σωζόμενο στο ύψος του καρπού μέχρι τις άκρες των δακτύλων, ημίεργο στην εσωτερική πλευρά, αριστερός αστράγαλος και τμήμα της πλίνθου μικρού κούρου, τμήμα δεξιού αστραγάλου μικρού μεγέθους κούρου, δεξί κάτω άκρο κούρου από το γόνατο μέχρι την κνήμη, δεξί κάτω άκρο κούρου σε φυσικό μέγεθος και κνήμη αριστερού κάτω άκρου κούρου σε φυσικό μέγεθος. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα ωμοπλάτης κούρου σε φυσικό μέγεθος (0,30×0,35×0,8 μ), εντοιχισμένο σε μεταγενέστερη κατασκευή, που ίσως να συνανήκει με το κεφάλι κούρου που είχε αποκαλυφθεί το 2002[76]. Όλα τα παραπάνω θραύσματα αγαλμάτων είναι εξαιρετικής τεχνοτροπίας και κατασκευής από λευκό παριανό μάρμαρο.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στην ανατολική πλευρά του προδόμου του κτιρίου Α, σε πολύ κοντινή απόσταση από το κτίριο, αποκαλύφθηκε ανθέ-

76. Βλ. παραπάνω, σ. 121.

μιο (0,50×0,40×0,7 μ.) (Πίν. 43 γ). Στην ίδια περιοχή και στο ίδιο βάθος εντοπίστηκε το κατώτερο τμήμα αριστερού κάτω άκρου υπερφυσικού, πιθανότατα γυναικείου, αγάλματος (0,26×0,17 μ.) (Πίν. 43 δ). Στην ίδια περιοχή βρέθηκε δάκτυλο υπερμεγέθους αγάλματος, που ίσως να συνανήκει με το παραπάνω εύρημα.

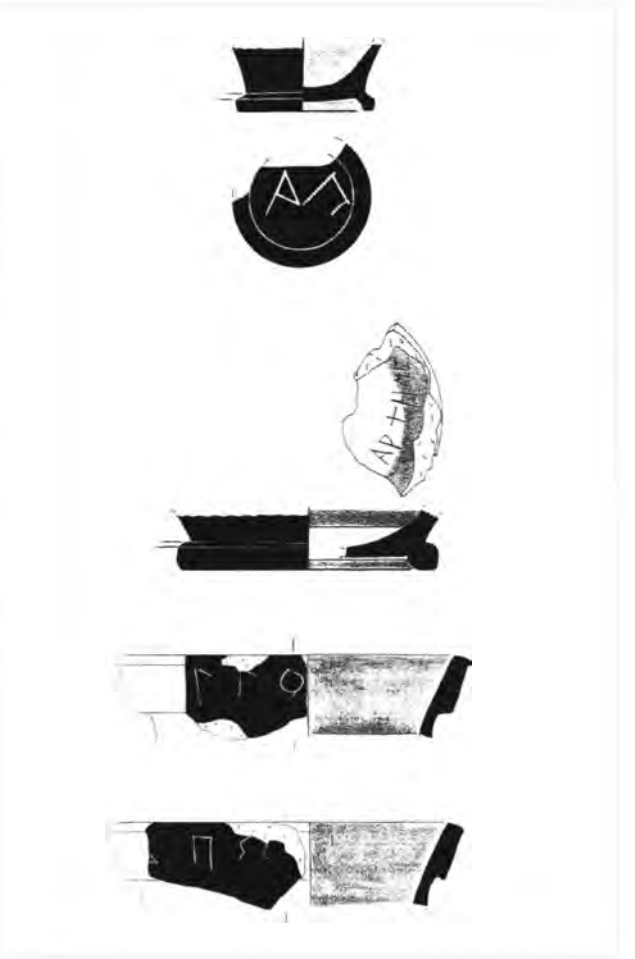
Η επέκταση της ανασκαφής κατά μήκος του νότιου τοίχου του κτιρίου Α έφερε στο φως ένα πρόπυλο με είδος κατωφλιού μεγάλων διαστάσεων (περίπου 2,50×0,90 μ.) στο μέσον περίπου του περιβόλου. Η πυλίδα, η οποία διατηρεί ακέραιους τους τόρμους της διπλής, κατά πάσα πιθανότητα, θύρας, είναι αρκετά μεγάλη και πιθανότατα αποτελούσε τη νότια είσοδο του τεμένους (Πίν. 43 ε).

Οι εργασίες επεκτάθηκαν στη βόρεια πλευρά του κτιρίου Α και συγκεκριμένα κατά μήκος των τριών δωματίων που είχαν αποκαλυφθεί ως συνέχεια του προδόμου του κτιρίου Α. Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι το βορειότερο από αυτά δωμάτιο ήταν ορθογώνιο, είχε μήκος 8 μ. και σχημάτιζε Γ. Το δωμάτιο αυτό συνδεόταν με το κτίριο Δ (13×13 μ.)[77] μέσω ενός μακρόστενου προδόμου που υπάρχει στη νότια πλευρά του κτιρίου Δ, του οποίου οι διαστάσεις είναι 10×10 μ.

Οι ανασκαφικές εργασίες στο κτίριο Δ αποκάλυψαν το δάπεδο, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (Πίν. 43 στ - 44 α). Συγκεκριμένα, αποτελείται από ένα υπόστρωμα κατασκευασμένο από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, το οποίο καλύπτεται από κεκονιαμένη επιφάνεια (κουρασάνι), ενώ στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου σώζεται ένα είδος μωσαϊκού «opus tesselatum» κατασκευασμένο από λευκούς, πεπλατυσμένους, μικρού μεγέθους θαλάσσιους λίθους, τοποθετημένους επάνω από το κονίαμα σαν τρίτο στρώμα.

Οι εργασίες στο κτίριο Δ, το οποίο αποτελείται από τον πρόδομο και έναν κυρίως χώρο, συνεχίστηκαν στο ύψος της θεμελίωσης, η οποία σώζεται σε βάθος 1,5 μ. και είναι χτισμένη από σχιστολιθικές πλάκες ποικίλων μεγεθών. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν δύο σπόνδυλοι κιόνων αρκετά διαβρωμένοι, που θα πρέπει να προέρχονται από τον πρόδομο του κτιρίου Δ. Η παρουσία μικρού τμήματος ανωδομής in situ στον πρόδομο του κτιρίου Δ και οι ανευρεθέντες στην περιοχή κατεργασμένοι μαρμάρινοι δόμοι φανερώνουν τον τρόπο κατασκευής του κτιρίου Δ. Στην ανωδομή του κτιρίου σημαντική θα ήταν η παρουσία ισομεγέθων μαρμάρινων δόμων, εξαιρετικά δουλεμένων, οι οποίοι στην εμπρόσθια όψη φέρουν περιτένεια, ενώ στο εσωτερικό τους θα ήταν γεμισμένοι με μικρότερους λίθους τοπικού πετρώματος.

77. Βλ. παραπάνω, σ. 123.

Σχέδ. 14. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Ενεπίγραφα όστρακα 5ου-4ου αι. π.Χ.

Κατά την ανασκαφή στο ύψος των θεμελίων του κτιρίου Δ ήλθε στο φως μια πληθώρα γραπτών οστράκων αρχαϊκής εποχής και κυρίως κοτύλες, σκύφοι και φιάλες. Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των ενεπίγραφων και εγχάρακτων οστράκων, μερικά εκ των οποίων φέρουν εγχάρακτη επιγραφή *ΑΠ* ή *Απολ* (Σχέδ. 14), καθώς και των ακέραιων λύχνων που ήλθαν στο φως. Το σημαντικότερο όμως κεραμικό εύρημα είναι τα πέντε γραπτά όστρακα «μηλιακού» τύπου, τώρα πλέον λεγόμενα παριανού εργαστηρίου (Σχέδ. 15· Πίν. 44 β-γ). Τα όστρακα αυτά, όλα συνανήκοντα, εκ των οποίων τέσσερα συγκολλημένα, προέρχονται από δίνο με παράσταση πολεμιστών, στο ύψος της κεφαλής των οποίων διακρίνονται οι γραπτές επιγραφές *Μενελάου* και πιθανότητα το όνομα *Σφέλλα*. Συγκεκριμένα σώζονται τρεις κεφαλές πολεμιστών με περικεφαλαία, ενώ σε όστρακο, το οποίο δεν συγκολλάται, διακρίνεται σώμα πολεμιστή και τα μπροστινά πόδια ίπ-

Σχέδ. 15. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Όστρακα από δίνο παριανού εργαστηρίου, 7ος αι. π.Χ.

που. Κατά πάσα πιθανότητα θα πρέπει να παριστάνεται η προετοιμασία του Τρωικού πολέμου με παράταξη των πολεμιστών. Επίσης στο ίδιο ακριβώς σημείο του κτιρίου Δ βρέθηκαν ποικίλα μικροαντικείμενα όπως εγχειρίδια, καρφιά, πόρπες, ελάσματα, δρεπάνια και ξίφη.

Επίσης αποκαλύφθηκε η ισχυρή υποθεμελίωση, αποτελούμενη από επάλληλες ορθογωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες, σχετικά μικρού πάχους, οι οποίες και προεξέχουν από τους αντίστοιχους λίθους της θεμελίωσης περίπου 20 εκ. Στα σχετικά μεγάλου μεγέθους διαστήματα που δημιουργούνταν ανάμεσά τους, ανακαλύφθηκε μεγάλη συγκέντρωση οστών καθώς και ποικίλα κεραμικά ευρήματα, από τα οποία αξίζει να αναφερθούν δύο απιόσχημοι αρύβαλλοι, ένας με παράσταση λέοντα και με ρόδακες, και ένας με υδρόβια πουλιά και τετράφυλλη διακόσμηση. Επίσης εντοπίστηκε ειδώλιο σαμιακού τύπου σωζόμενο σε τέσσερα τμήματα.

Η συνέχιση της ανασκαφικής εργασίας ανατολικότερα αποκάλυψε ότι ο εσωτερικός τοίχος του προδόμου, που χωρίζει τον πρόδομο από το κυρίως δωμάτιο του κτιρίου Δ, συνεχίζει κατά μήκος (Πίν. 44 δ). Ο τρόπος δόμησής του δημιουργεί ένα είδος κλειστού περιβόλου του τεμένους, σχηματίζοντας ένα είδος Π, παράλληλο προς το μεγάλο νότιο τοίχο του κτιρίου Α.

Πολύ κοντά στο κτίριο Δ και στην ίδια ευθεία με τη νότια πυλίδα (νότιος τοίχος κτιρίου Α) αποκαλύφθηκε η βόρεια πυλίδα του τεμένους, μικρότερων διαστάσεων από την αντίστοιχη νότια (περίπου1,60×0,55 μ.) (Πίν. 44 εστ), η οποία σώζει ακέραιο το κατώφλι από μεγάλη σχιστόπλακα και εμφανείς τις εντορμίες για διπλή θύρα, οι οποίες στο εσωτερικό τους σώζουν τα μολύβδινα ελάσματα. Κατά μήκος του αρχαϊκού αυτού περιβόλου προς τη νότια πλευρά του ανοίγεται ένα είδος στοάς με μικρούς, μακρόστενους χώρους που διατηρούν στη θέση τους τα σχιστολιθικά κατώφλια (Πίν. 44 ζ). Πιθανότατα οι χώροι αυτοί να χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί ή τουλάχιστον ως χώροι άμεσα συνδεδεμένοι με τις λατρευτικές δραστηριότητες στο ιερό. Συγκεκριμένα κατά μήκος του βόρειου αυτού τείχους έχουν αποκαλυφθεί έξι στενόμακροι χώροι με ανοίγματα μόνο στη νότια πλευρά, που θα αποτελούσε και το εσωτερικό του τεμένους, σε αντίθεση με τη βόρεια, η οποία δεν έφερε καθόλου ανοίγματα λόγω του προστατευτικού της χαρακτήρα. Στα ανατολικά του γωνιάσματος του περιβόλου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ένα μικρό δίχωρο τραπεζιόσχημο οικοδόμημα με είσοδο στη νότια πλευρά και ένα είδος πλακόστρωτου, αποσπασματικά σωζόμενου, προδόμου (Πίν. 45 α). Το οικοδόμημα αυτό αποτελείται από σηκό και μικρών διαστάσεων οπισθόδομο, ενώ σώζει το κατώφλι του, κατασκευασμένο από μεγάλη σχιστόπλακα. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του ναόσχημου αυτού οικοδομήματος αποκάλυψε μια πληθώρα γραπτών οστράκων αρχαϊκής περιόδου, καθώς και αρκετά μολύβδινα και σιδερένια αντικείμενα.

Η ανατολική πλευρά του οικοδομήματος αυτού αποτελεί μεσοτοιχία με το κτίριο Ε (15×6 μ.) το οποίο είχε αποκαλυφθεί από το 2003 (Πίν. 45 β). Η συνέχιση της ανασκαφής του κτιρίου Ε στο ύψος της θεμελίωσης αποκάλυψε δύο μεγάλους μακρόστενους χώρους παράλληλους μεταξύ τους (διαστ. περίπου 5×5 μ.), που ονομάστηκαν δωμάτιο 1 (δυτικό) και δωμάτιο 2 (ανατολικό). Στο δωμάτιο 1 διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση το δάπεδό του, κατασκευασμένο και αυτό κατά τον ίδιο τρόπο με το αντίστοιχο του κτιρίου Δ. Δυστυχώς λόγω της άροσης του χώρου έχει καταστραφεί σε ορισμένα σημεία τόσο το δάπεδο όσο και τμήματα των τοίχων (Πίν. 45 γ). Μεγαλύτερης έκτασης καταστροφή παρατηρείται στη νότια πλευρά του δωματίου 2, στο σημείο ένωσης με το δωμάτιο 1, καθώς μόνο ένα μικρό μέρος του δαπέδου στο χώρο αυτό έχει διασωθεί.

Παράλληλα, κατά την ίδια ανασκαφική περίοδο επαναλήφθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες εντός των κτιρίων Γ και Ζ, τα οποία είχαν εντοπιστεί και μερικώς ανασκαφεί το 2003 (Πίν. 45 δ). Συγκεκριμένα, ανασκαφή βάθους 25 περίπου εκατοστών περιμετρικά των θεμελίων του κτιρίου Γ αποκάλυψε πως το στενόμακρο αυτό οικοδόμημα, διαστ. 10,39×11,35 μ., αποτελούμενο από δύο ανισομεγέθη

παράλληλα δωμάτια, είχε τέσσερα ανοίγματα - εισόδους, ένα στη βόρεια και ένα στη νότια πλευρά του κάθε δωματίου. Η κεραμική που εντοπίστηκε εντός των δωματίων ήταν ελάχιστη, ενώ ανάμεσα στο μικρό αριθμό κατεργασμένων μαρμάρινων θραυσμάτων που ήλθαν στο φως ξεχωρίζει μαρμάρινη αδρά δουλεμένη λεκανίδα, πιθανότατα προερχόμενη από περιρραντήριο, σωζ. διαμ. 0,22 μ.

Στην περιοχή του κτιρίου Ζ πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε βάθος 10 εκ., η οποία αποκάλυψε κτίριο αποτελούμενο από δωμάτια με κεντρική είσοδο στη νότια πλευρά και πρόδομο με βοτσαλωτή στρώση νοτιοδυτικά. Σημαντική ήταν η συγκομιδή οστράκων με γραπτή διακόσμηση, από τα οποία αξίζει να αναφερθεί ένα όστρακο εξαιρετικής τεχνοτροπίας προερχόμενο από ερυθρόμορφο αττικό κρατήρα με γραπτή διακόσμηση κεφαλής ανδρός.

Η ανασκαφή του 2004 αποκάλυψε πολλά νέα στοιχεία για την κάτοψη του ιερού, τη σχέση και χωροταξιακή διάταξη των κτιρίων που είχαν αποκαλυφθεί το 2003. Τα κτίρια Α, Δ και Ε και ο νότιος μεγάλος τοίχος του κτιρίου Α συνδέονται διαδοχικά μεταξύ τους σχηματίζοντας ένα είδος περιβόλου. Συγκεκριμένα τα κτίρια Α και Δ αποτελούν μια ενότητα μέσω των τριών αρχαϊκών δωματίων σε σχήμα Γ που εντοπίζονται στη βόρεια πλευρά του κτιρίου Α και στη δυτική πλευρά του κτιρίου Δ. Τα δωμάτια αυτά βρίσκονται στην ευθεία και συνδέονται με το προστώο του κτιρίου Δ. Με τη σειρά τους τα κτίρια Δ και Ε συνδέονται μεταξύ τους με ένα τείχος μήκ. 27 μ. που στην εσωτερική νότια πλευρά του σχηματίζει ένα είδος στοάς με ανισομεγέθεις χώρους. Οι χώροι αυτοί, αν και δεν έχουν το ίδιο μήκος, έχουν το ίδιο πλάτος με το προστώο του δωματίου Δ, αλλά και τα τρία αρχαϊκά δωμάτια που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του προδόμου του κτιρίου Α. Ο περίβολος αυτός γωνιάζει περίπου στο σημείο ένωσης με το κτίριο Ε και το μικρό ναόσχημο οικοδόμημα που υπάρχει στη δυτική πλευρά του κτιρίου και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 13 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν., σχηματίζοντας ένα μεγάλο Π. Η αποκάλυψη αυτού του περιβόλου με τις δύο πυλίδες χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή και θα πρέπει να χτίστηκε για να προστατέψει τον εσωτερικό χώρο (40×40 μ.) που δημιουργείται μεταξύ των παραπάνω κτιρίων. Η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του περιβόλου έφερε στο φως μια ημικυκλική κατασκευή μεγάλων διαστάσεων (Πίν. 45 ε). Η κατασκευή αυτή αποκαλύφθηκε περίπου στο κέντρο του τετράγωνου αυτού χώρου, και συγκεκριμένα ακριβώς μπροστά από το κέντρο (ανατολικά) του προδόμου των δωματίων Α1 και Α2 του κτιρίου Α σε απόσταση 15 μ. και στο ύψος περίπου των δύο πυλίδων. Η κατασκευή αυτή έχει διάμετρο 8 μ., είναι θεμελιωμένη στο φυσικό έδαφος και είναι χτισμένη από τρεις επάλληλες σειρές από καλοδουλεμένους μαρμάρινους δόμους ημικυκλικής διατομής. Στη νότια πλευρά οι δόμοι αυτοί είναι μικρού μεγέθους, ενώ στη βόρεια είναι πολύ μεγαλύτεροι. Το ημικύκλιο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του χώρου, ενώ στα δυτικά κλείνει με ένα μικρό τοιχίο μήκ. περίπου 1,80 μ. Το εσωτερικό της ημικυκλικής αυτής κατασκευής, κατά πάσα πιθανότητα εξέδρας ή βάσης αναθημάτων, δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και πιθανότατα είχε επαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερη εποχή, όπως δηλώνουν μια σειρά μεγάλων πώρινων δόμων που βρίσκονται εντοιχισμένοι στη νότια πλευρά του ημικυκλίου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο εσωτερικό της ιδιόμορφης αυτής κατασκευής, που είναι γεμισμένο με ανισομεγέθεις λίθους μικρού και μεγάλου μεγέθους και χώμα, περισυνελέγησαν γραπτά όστρακα γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, καθώς και ελεφαντοστέινο περίαπτο. Παράλληλα, εργασίες αποκάλυψης των θεμελίων του δυτικού κοινού τοίχου του κτιρίου Α έφεραν στο φως μαρμάρινο κεφάλι κόρης, ιδιαίτερα διαβρωμένο, από το οποίο σώζεται τμήμα του λαιμού και η μακριά κόμη μήκ. 0,14 μ. (Πίν. 45 στ). Φέρει έξι οπές για ένθεση στεφάνου καθώς και κεντρική οπή για μηνίσκο, στην οποία σώζονται και ίχνη της χάλκινης ένθεσης.

Τα νέα αρχιτεκτονικά μέλη που ήλθαν στο φως ανήκουν στο ναό που πρώτος επισήμανε ο Schuller[78] και επιχείρησε τη σχεδιαστική του αποκατάσταση, ενώ έντεκα απ' αυτά ταυτίζονται με σιγουριά και συμπληρώνουν την αρχική υποθετική αναπαράστασή του.

ΤΣΙΜΗΝΤΗΡΙ

2003

Στη μικρή νησίδα Τσιμηντήρι, που βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Αντιπάρου στο στενό δίαυλο που υπάρχει μεταξύ της Αντιπάρου και του Δεσποτικού, ανασκάφηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημες ταφές που υπήρχαν πολύ κοντά στην παραλία της βόρειας πλευράς του νησιού. Οι τάφοι βρέθηκαν όλοι συλημένοι και χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες τους· δύο από αυτούς περιείχαν οστά (Πίν. 46 α-β). Ήταν όλοι κατασκευασμένοι από τέσσερις κάθετες πλάκες τοπικού σχιστόλιθου. Πιθανότατα χρονολογούνται από τον τρόπο κατασκευής τους στους Πρωτοκυκλαδικούς χρόνους.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

78. Schuller (ό.π., υποσημ. 67), σ. 353-357, εικ. 28.

ΜΗΛΟΣ

2001-2002

Κλήμα

Οικόπεδο Bruce Harris

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά του όρμου του Κλήματος και σε μικρή απόσταση από τον κατακόρυφο φυσικό βράχο που αποτελεί όριο του οικισμού. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη διάνοιξη τριών δοκιμαστικών τομών, προχώρησε μέχρι το φυσικό έδαφος και δεν αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα[79]. Περισυνελέγησαν λίγα άβαφα όστρακα ύστερων χρόνων, σιδερένια καρφιά, καθώς και τμήμα μαρμάρινου φατνώματος.

Οικόπεδο Aveltion Shipping Company LTD

Η ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου Aveltion Shipping Company LTD – στη συνέχεια Stelfix Trading Ltd. –[80] διήρκεσε συνολικά τρεις ανασκαφικές περιόδους και διεκόπη αναγκαστικά, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η έρευνα και παρά τη μεγάλη σημασία των αποκαλυφθέντων οικοδομικών λειψάνων, τα οποία στη συνέχεια καταχώθηκαν εκ νέου (2002), εξαιτίας των έντονων αντιδράσεων των εντοπίων, που προκλήθηκαν από προβλήματα που δημιούργησε η παρουσία υδάτων στο οικόπεδο[81].

Η ανασκαφή[82] αποκάλυψε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον κτίσματα, τα οποία συνεχίζονται τόσο κάτω από τον άσκαφο χώρο του οικοπέδου – προς Β. και προς Δ. – όσο και κάτω από τις όμορες ιδιοκτησίες – προς Α., Ν. και Δ. (Σχέδ. 16· Πίν. 46 γ). Συγκεκριμένα ήλθαν στο φως, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΝΔ.[83], τμήμα δρομίσκου, τμήμα κτιρίου κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς (στο εξής Ανατολικό Κτίριο), και μεγάλο τμήμα ενός «συγκροτήματος» στα δυτικά του δρομίσκου (στο εξής Δυτικό Κτίριο).

Ο δρομίσκος (Πίν. 46 δ), ο οποίος έχει αποκαλυφθεί σε μήκος έως 20,00 μ., έχει πλάτος 1,20 μ. Σε αυτόν βρέθηκαν κατά χώραν τέσσερις σπόνδυλοι μαρμάρινων κιόνων, διαφορετικών μεταξύ τους διαστάσεων, τοποθετημένοι ανά δύο σε σειρά, οι μεν αμέσως έξω από την είσοδο του χώρου Γ, οι δε βορειότερα στην απέναντι πλευρά.

Από το Ανατολικό Κτίριο έχει αποκαλυφθεί μικρό τμήμα δύο χώρων (χώροι Ε και ΣΤ). Η πρόσβαση στο χώρο Ε γινόταν αρχικά από το δρομίσκο, καταργήθηκε όμως με κλείσιμο της θύρας του σε μεταγενέστερη φάση, οπότε καταστράφηκαν και οι τοίχοι του χώρου από την κατασκευή φρέατος και κτιστού αγωγού ορθογώνιας διατομής, που καταλήγει σε αυτό. Ο αγωγός, κατεύθυνσης Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,00 μ., έχει επίσης καταστρέψει εν μέρει το δυτικό τοίχο του χώρου ΣΤ. Κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του τοίχου αυτού και σε επαφή με αυτόν χτίστηκε, προς ενίσχυσή του, τοιχάριο πρόχειρης κατασκευής, που ουσιαστικά κατάργησε τη χρήση του δρομίσκου στο σημείο αυτό. Οι χώροι Ε και ΣΤ έχουν ανασκαφεί εν μέρει μόνον, τα ήδη όμως υπάρχοντα στοιχεία επαρκούν για να καταστεί σαφές ότι το κλείσιμο της εισόδου του χώρου Ε, ο αγωγός, το φρέαρ και το τοιχάριο αποτελούν μεταγενέστερες επεμβάσεις, σύγχρονες μεταξύ τους.

Από το Δυτικό Κτίριο αποκαλύφθηκαν δώδεκα χώροι, διατεταγμένοι σε τρεις παράλληλες σειρές με κατεύθυνση Β.-Ν. Ανασκαφή σε βάθος διενεργήθηκε μόνο στους χώρους Α, Β, Η, Θ, Ζ, Γ και στο μεταξύ των δύο τελευταίων στενό ορθογώνιο χώρο. Προς Δ. αυτών αναφάνηκαν οι τοίχοι τεσσάρων τουλάχιστον ακόμα χώρων, οι οποίοι δεν αποκλείεται να ανήκουν και σε ανεξάρτητο κτίριο. Στους χώρους αυτούς, οι οποίοι αποτυπώνονται αλλά δεν χαρακτηρίζονται στο σχέδιο, η ανασκαφή διενεργήθηκε για λίγες μόνον ημέρες και περιορίστηκε στην αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος. Ο νοτιότερος από αυτούς, ένας στενόμακρος ορθογώνιος χώρος με κόγχη στο νότιο τοίχο του, έχει προσανατολισμό Α.-Δ., πλάτος στη μεν ανατολική του πλευρά 2,40, στη δε δυτική 1,85 μ., και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος έως 7,90 μ.· βόρεια αυτού διαμορφώνεται άλλος ορθογώνιος χώρος, ευρύτερος όμως και με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 4,20×7,00 μ., του οποίου ο δυτικός τοίχος δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλο του το μήκος. Άλλος χώρος, του οποίου έχει αποκαλυφθεί μόνον η νοτιοανατολική γωνία, βρίσκεται στα δυτικά αυτού, ενώ ένας ακόμα ορθογώνιος χώρος βρίσκεται στα βόρεια. Ο τελευταίος, πλ. 3,20 μ., έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 5,80 μ., χωρίς να διαπιστωθεί το βόρειο πέρας του· στο δυτικό του τοίχο διαμορφώνεται άνοιγμα θύρας.

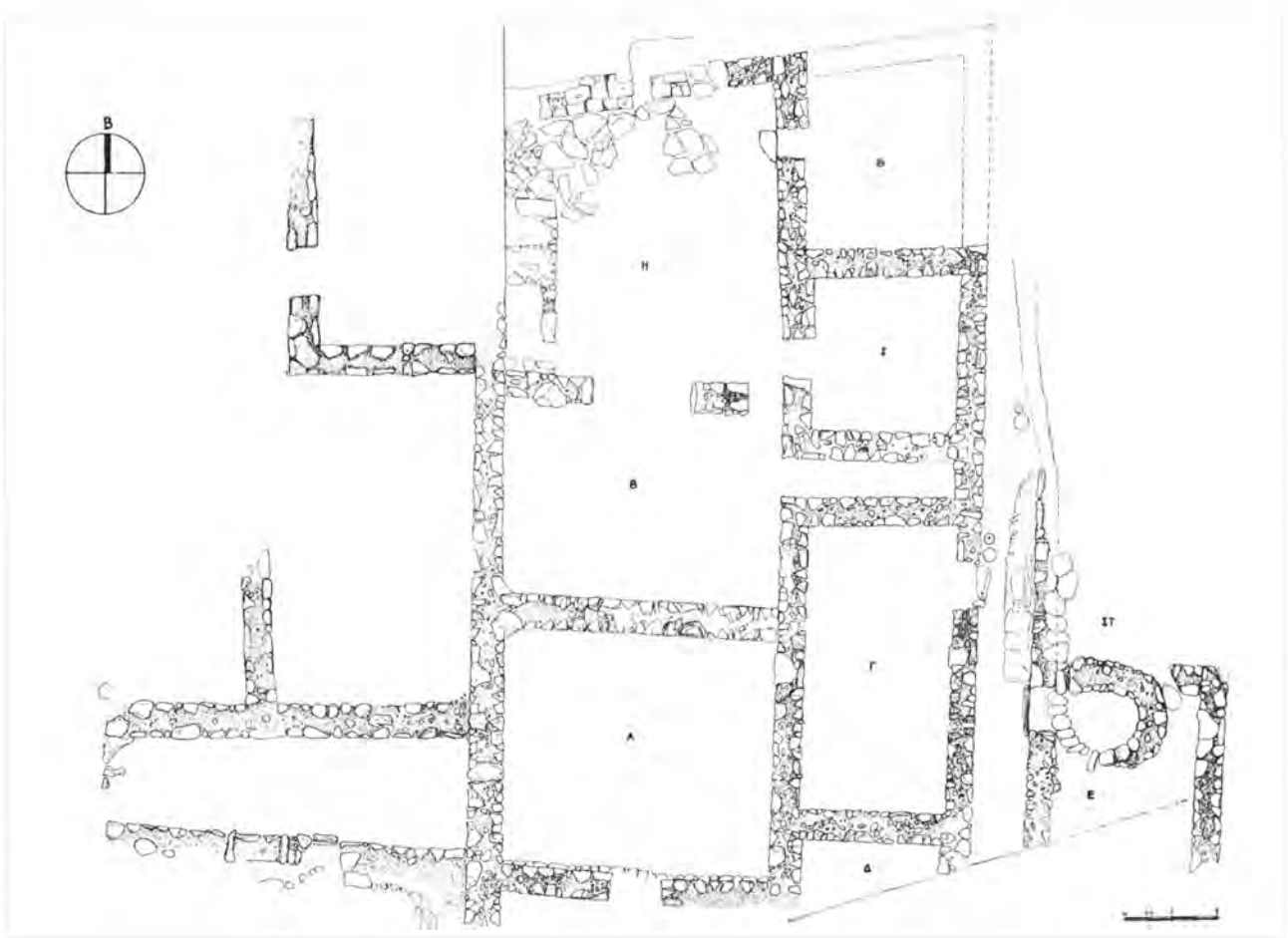
79. Στην έρευνα του οικοπέδου εργάστηκε ο ωρομίσθιος αρχαιολόγος Π. Κοτρωνάκης.

80. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 799.

81. Ό.π.

82. Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου εργάστηκαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Αικ. Τζαμουράνη (2000) και Π. Κοτρωνάκης (2001), ενώ εθελοντικά εργάστηκαν και οι φοιτητές της αρχιτεκτονικής Μ. Αγγελοπούλου και Ι. Μπάτης. Στον τελευταίο οφείλεται και η εκπόνηση των σχεδίων αποτύπωσης του μεγαλύτερου μέρους της ανασκαφής (2000), τη συνέχεια της οποίας πραγματοποίησε η ωρομίσθια σχεδιάστρια Ε. Παπαδέα (2002).

83. Κατά την περιγραφή που ακολουθεί γίνεται σύμβαση ως προς τον πραγματικό προσανατολισμό των κτιρίων, σύμφωνα με την οποία η πλευρά του οικοπέδου προς την ακτή θεωρείται ως δυτική και ούτω καθεξής.

Σχέδ. 16. Μήλος. Κλήμα. Οικόπεδο Aveltion Shipping Company LTD. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οι χώροι του Δυτικού Κτιρίου που ερευνήθηκαν σε βάθος (Πίν. 46 ε) είναι διατεταγμένοι σε δύο παράλληλες σειρές και έχουν κατά τη διεύθυνση Α.-Δ. τις ίδιες ανά σειρά διαστάσεις. Οι χώροι Α, Β, Η (Πίν. 47 α), που αποτελούν τη δυτική σειρά, επικοινωνούν τόσο μεταξύ τους με ανοίγματα στο μέσον των μεσοτοιχιών τους, όσο και με τους παρακείμενους προς Α. χώρους (μόνον ο χώρος Α δεν επικοινωνεί με το χώρο Γ).

Ο χώρος Α, διαστ. 5,00×6,00 μ., έχει στο νότιο τοίχο του άνοιγμα θύρας 0,75 μ, το οποίο οδηγούσε ασφαλώς σε επόμενο προς Ν. χώρο κάτω από την άσκαφη έκταση. Ο τοίχος, από το ύψος της έδρασης των παραστάδων της θύρας και επάνω, στενεύει κατά 0,15 μ. Ο μεσότοιχος των χώρων Α και Β είναι ιδιαίτερα κατεστραμμένος στο μέσον του, οπότε δεν σώζονται στοιχεία σχετικά με τη διαμόρφωση του ανοίγματος σε αυτόν· στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου του χώρου υπάρχει κόγχη.

Ο χώρος Β (Πίν. 47 α), διαστ. 4,00×6,00 μ., διαμορφώνει στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου άνοιγμα θύρας, μήκ. 0,75 μ., το οποίο οδηγεί στο στενό ορθογώνιο χώρο μεταξύ των χώρων Ζ και Γ. Στο μεσότοιχο των χώρων Β και Η υπάρχει τοξωτό άνοιγμα, μήκ. 2,00 μ.· σώζονται οι παραστάδες και η γένεση του τόξου, ενώ βρέθηκαν πεσμένοι και οι περισσότεροι θολίτες, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από πορώδες πρασινωπό εντόπιο ηφαιστειακό πέτρωμα. Αμέσως προς Α. του τοξωτού ανοίγματος υπάρχει ένα ακόμα μικρό άνοιγμα στον ίδιο τοίχο, που είναι πιθανό να αποτελεί μεταγενέστερη επέμβαση. Στο εσωτερικό του χώρου βρέθηκε ασβεστοκάμινο, το οποίο καταλάμβανε σχεδόν όλη του την έκταση και διαλύθηκε, προκειμένου να ερευνηθεί ο χώρος.

Ο χώρος Η (Πίν. 47 α) έχει πλάτος από Δ. προς Α. 6,00 μ., όπως και οι χώροι Α και Β, και μήκος κατά μεν τη δυτική του πλευρά 5,60 μ., κατά δε την ανατολική 6,60 μ. Σε βάθος 1,00 μ. περίπου από την άνω σωζόμενη επιφάνεια του ανατολικού του τοίχου αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του χώρου δάπεδο από μεγάλους πλακοειδείς σχιστολίθους. Στο νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου διαμορφώνε-

ται άνοιγμα εισόδου 0,75 μ. προς το χώρο Ζ, ενώ στο βόρειο τμήμα του ίδιου τοίχου υπάρχει τοξωτό άνοιγμα (χορδή τόξου 2,40 μ.), ανάλογο προς αυτό που συνδέει το χώρο Η με το χώρο Β. Το τοξωτό άνοιγμα κλείστηκε, αφήνοντας άνοιγμα θύρας 0.75 μ., στη φάση κατασκευής του πλακόστρωτου δαπέδου, το οποίο βρίσκεται στην ίδια στάθμη με τη γένεση του τόξου (Πίν. 47 β). Στο βόρειο τοίχο του χώρου υπάρχει κλίμακα (Πίν. 47 γ), με την οποία ο χώρος Η επικοινωνούσε με τον επόμενο προς Β. άσκαφο χώρο. Σώζονται πλήρως οι δύο κατώτερες βαθμίδες της κλίμακας και ένας λίθος από την τρίτη (μήκος κατώτατης βαθμίδας 1,40 μ.). Στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του χώρου εφάπτεται ορθογώνια κτιστή κατασκευή, η οποία καταλαμβάνει σχεδόν όλο το μήκος του χώρου προς Ν. της κλίμακας και η οποία δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί περαιτέρω.

Οι χώροι Θ, Ζ, Γ και ο μεταξύ των δύο τελευταίων στενός ορθογώνιος χώρος, διαστ. αντιστοίχως 3,80×3,30, 3,30×3,20, 6,00×3,20 και 0,75×3,20 μ., αναπτύσσονται σε μία σειρά, στα ανατολικά των προηγούμενων χώρων, και δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Οι χώροι Θ και Ζ επικοινωνούν μόνο με το χώρο Η, ο στενός ορθογώνιος χώρος μόνο με το χώρο Β, ενώ ο χώρος Γ έχει πρόσβαση μόνον από το δρομίσκο και δεν επικοινωνεί με κανέναν χώρο του κτιρίου. Στο χώρο Θ η ανασκαφή έφθασε σε βάθος μόλις 0,50 μ., οπότε αποκαλύφθηκε το ανώτατο σωζόμενο τμήμα των τοίχων του. Στο βόρειο τοίχο του χώρου Ζ υπάρχει κόγχη, ενώ δύο κόγχες διαφορετικής μορφής υπάρχουν στον ανατολικό τοίχο του χώρου Γ (Πίν. 47 δ). Το άνοιγμα θύρας του χώρου αυτού προς το δρομίσκο, μήκ. 1,00 μ., φράσσεται από επιμήκη λίθο, όπως συμβαίνει και στη θύρα του χώρου Ε. Στα νότια του χώρου Γ έχει αποκαλυφθεί μικρό τμήμα της βόρειας πλευράς άλλου χώρου (χώρος Δ), ίδιου πλάτους με το χώρο Γ, ο οποίος προχωρά κάτω από την άσκαφη προς Ν. έκταση.

Οι τοίχοι του κτιρίου είναι επιμελημένης κατασκευής, ισχυροί, πάχ. 0,60 έως 0,70 μ., χτισμένοι χωρίς συνδετικό κονίαμα και έφεραν επίχρισμα, υπολείμματα του οποίου σώζονται κατά τόπους τόσο στους υφιστάμενους τοίχους όσο και σε πολλούς από τους πεσμένους λίθους. Την επιμέλεια της τοιχοποιίας τονίζει η κατασκευή των τόξων με τους καλά επεξεργασμένους θολίτες από το εντόπιο πορώδες πρασινωπό ηφαιστειακό πέτρωμα, το οποίο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο εξαιτίας της ελαφρότητάς του, που το καθιστά κατάλληλο για την κατασκευή θολιτών.

Η ανασκαφή του Δυτικού Κτιρίου προχώρησε σε μέγιστο βάθος 3,00 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, χωρίς να αποκαλυφθεί η αρχική θεμελίωσή του. Από το στρώμα της επίχωσης που αφαιρέθηκε περισυνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων, κυρίως ύστερων και χονδροειδών αγγείων (5ος-7ος αι. μ.Χ.), μεταξύ των οποίων υπήρχαν όμως και πολλά όστρακα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ακόμα και μερικά αρχαϊκά. Επίσης, περισυνελέγησαν θραύσματα μαρμάρινων αντικειμένων, λίγα θραύσματα επιτοίχιων κονιαμάτων με χρώμα, καθώς και σημαντικός αριθμός ψηφίδων από opus tesselatum.

Το επίπεδο στο οποίο έφθασε η ανασκαφή, το είδος της επίχωσης, η αδυναμία διάκρισης οποιασδήποτε στρωματογραφίας εξαιτίας των υδάτων, καθώς και τα κινητά ευρήματα που, παρά τη μεγάλη μεταξύ τους χρονολογική απόσταση, βρέθηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις όλα μαζί αδιακρίτως, δεν μπορούν να προσφέρουν ακριβή στοιχεία για τη χρονολόγηση του κτιρίου[84], όπως άλλωστε δεν συμβάλλουν και στην ταύτιση των χώρων του. Από το σύνολο πάντως των ανασκαφικών δεδομένων, το κτίριο δεν θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους ούτε μετά τους πρωτοβυζαντινούς. Οι διαπιστωμένες μετασκευές βεβαιώνουν δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Πιθανότερο φαίνεται να κατασκευάστηκε κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους ή τους πρώιμους ρωμαϊκούς και να υπέστη μετασκευές κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Το στάδιο στο οποίο διακόπηκε η ανασκαφική έρευνα δεν επιτρέπει επίσης τη διατύπωση υποθέσεων όσον αφορά στην ερμηνεία του, αν και η χρήση του ως οικίας δεν φαίνεται η πλέον πιθανή.

Τα λείψανα του ασβεστοκάμινου στο χώρο Β και ο ικανός αριθμός μαρμάρινων και λίθινων δομικών στοιχείων (αρχιτεκτονικών μελών, σπονδύλων κ.ά.) που βρέθηκαν κυρίως στους χώρους Α και Η φαίνεται να συνδέονται άμεσα. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών που προορίζονταν για το ασβεστοκάμινο, θα πρέπει να ήταν η μεγάλη μαρμάρινη ορθογώνια βάση, διαστ. 0,82×0,82 μ., που βρέθηκε στο χώρο Α (Πίν. 47 ε). Η βάση είναι όμοια με τέσσερις ακόμα, οι οποίες εντοπίστηκαν στις όχθες και την κοίτη του ρέματος που διασχίζει την όμορη προς Ν. ιδιοκτησία (Πίν. 47 στ). Οι βάσεις αυτές, οι οποίες μεταφέρθηκαν στο σύνολό τους στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μήλου και τοποθετήθηκαν στον αύλειο χώρο του, είναι πολύ πιθανόν να ταυτίζονται με εκείνες που βρέθηκαν κατά χώραν στο στωικό κτίριο που είχαν φέρει στο φως οι αγγλικές έρευνες στην περιοχή αυτή και το οποίο έχει εκ νέου καταχωθεί, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε την ακριβή του θέση[85].

Τα αποκαλυφθέντα στο οικόπεδο Aveltion Shipping Co LTD οικοδομικά κατάλοιπα καθώς και η πληθώρα αρχιτεκτονικών μελών, διάσπαρτων ή εντοιχισμένων στους ξηρότοιχους των όμορων αγροτεμαχίων, αλλά και σε όλη την

84. Επισημαίνεται ότι η μελέτη των ευρημάτων δεν έχει καταστεί δυνατή, διότι δεν έχει πραγματοποιηθεί η συντήρησή τους.

85. C. Smith, Excavations in Melos, *BSA* 1895/6, σ. 63-67.

περιοχή του Κλήματος, συνηγορούν, όπως άλλωστε και η ανεύρεση του ασβεστοκάμινου στο οικόπεδο, στο ότι τα οικιστικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης της Μήλου και των λιμενικών της εγκαταστάσεων εκτείνονται μέχρι την ακτή εξάλλου, στην κατεύθυνση αυτή οδηγούν και οι έρευνες των Άγγλων στα τέλη του 19ου αι. καθώς και τα τμήματα αρχαίων τοίχων (πιθανότατα τείχους), τα οποία έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί, με αφορμή επισκευαστικές εργασίες, σε ορισμένα από τα «σύρματα» που αποτελούν την σύγχρονη οικιστική γραμμή κατά μήκος της παραλίας. Τα κτιριακά λείψανα στο οικόπεδο Aveltion Shipping Co LTD αποτελούν το πρώτο ουσιαστικά αρχαίο κτίριο που αποκαλύπτεται και ανασκάπτεται στην περιοχή που ταυτίζεται με το λιμάνι της αρχαίας πόλης της Μήλου, μιας από τις σημαντικότερες και πλουσιότερες νησιωτικές πόλεις των ιστορικών χρόνων, για την οποία διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία από ανασκαφές.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΣΕΡΙΦΟΣ

2001-2004

Οικόπεδο Α. Μποφιλίου

Το οικόπεδο έχει εμβαδόν 3.897 τ.μ. και είναι διαμορφωμένο σε κλιμακωτά άνδηρα καλλιέργειας («λουριά»). Βρίσκεται στην ανατολική επικλινή πλαγιά του λόφου που καταλαμβάνεται από το σύγχρονο οικισμό της Χώρας, εκτός του σχεδίου του οικισμού, στη θέση Τσιγγούρι, όπου σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις απλωνόταν τμήμα της αρχαίας πόλης του νησιού[86]. Η ανασκαφή άρχισε το 2003, μετά από αίτηση για οικοδόμηση, και αποτελεί την πρώτη σωστική ανασκαφή στη Σέριφο.

Η έρευνα ξεκίνησε από το άνδηρο που καταλαμβάνει το υψηλότερο επίπεδο του οικοπέδου, εκεί όπου ήταν ορατά τμήματα αρχαίων τοίχων και τμήμα λίθινου κίονα και όπου σύμφωνα με προφορικές και γραπτές μαρτυρίες υπήρχαν ενδείξεις για ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου και συστήματος πήλινων αγωγών[87]. Τα αποτελέσματα της μέχρι σήμερα έρευνας του ανδήρου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: ήλθαν στο φως κτιριακά κατάλοιπα που ανήκουν σε ένα μεγάλο οικοδόμημα, πιθανότατα βαλανείο (αποκαλύφθηκε τμήμα υποκαύστου, χώρος με δάπεδο από πήλινες πλάκες και δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει παραστάσεις δελφινιών και ψαριών). Τα κινητά ευρήματα, λιγοστά προς το παρόν, οδηγούν σε χρονολόγηση της τελευταίας τουλάχιστον οικοδομικής φάσης του οικοδομήματος στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η ανεύρεση οστράκων από αγγεία γεωμετρικών χρόνων, σε μία από τις τομές που ανοίχθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανδήρου.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη[88] και αναλυτική έκθεση των αποτελεσμάτων της θα δοθεί σε επόμενο τόμο του *ΑΔ*.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΚΥΘΝΟΣ

2002

Επισκοπή

ΒΟΡΕΙΑ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Συγκρότημα Κ

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. Κ1)

Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος από μαλακό γκριζοπράσινο σχιστόλιθο και λακκοειδής τάφος, αδρά λαξευμένος, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. (σωζ. διαστ. 1,63×0,47 και βάθ. 0,54 μ.), ο οποίος εισχωρεί εν μέρει στη βορειοανατολική παρειά της τομής (Πίν. 48 α). Ο τάφος πρέπει να είχε ήδη συληθεί κατά τους αρχαίους χρόνους. Στη στρώση αμέσως επάνω από το φυσικό έδαφος βρέθηκαν λίγα οστά, κυρίως χονδροειδής κεραμική και λίγα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία. Ο τάφος δεν σχημάτιζε στο στόμιο τη συνηθισμένη «πατούρα» και δεν εντοπίστηκαν ίχνη καλυπτηρίων πλακών[89].

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. Κ2)

Σε βάθος 0,52 μ. από την ΕΕ βρέθηκε το φυσικό έδαφος από σχιστολιθικό κατηφορικό βράχο, χωρίς κανένα ίχνος σμίλευσης ή άλλης κατεργασίας για προετοιμασία

86. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 951. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 811.

87. Γ. Βαρλάς, *Σέριφος, το άγνωστο νησί ενός μεγάλου ποντοπόρου*, Αθήνα 1998, σ. 59, 82-83.

88. Η ανασκαφή είναι αρκετά δύσκολη (στην περιοχή δεν υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης τροχοφόρου) και διενεργείται για ένα μήνα περίπου το χρόνο, ανάλογα με το ύψος των διαθέσιμων πιστώσεων. Στην έρευνα του οικοπέδου εργάστηκαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Δ. Δίτσα (2003) και Μ. Αμπάτη (2004).

89. Τις ανασκαφές στα οικόπεδα της Επισκοπής επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ν. Παπανδρέου.

ταφής. Βρέθηκαν λιγοστά όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, κυρίως τοιχώματα αμφορέων.

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. Κ3)

Σε όλη την επιφάνεια της τομής και σε βάθος 0,55 ως 0,80 μ. από το ΣΣ βρέθηκε ο φυσικός βράχος χωρίς ίχνη ταφικού ορύγματος ή λάξευσης.

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. Κ4)

Και στο οικόπεδο αυτό βρέθηκε ο φυσικός βράχος, σε βάθος 1,05 μ. από το ΣΣ, στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος. Πρόκειται για το τρίτο κατά σειράν οικόπεδο όπου η έρευνα δεν έφερε στο φως κανένα ίχνος ταφικής ή άλλης ανθρώπινης δραστηριότητας, ίσως γιατί το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης εκτεινόταν προς τα δυτικά καταλαμβάνοντας και την κορυφή του λόφου.

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. Κ5)

Σε βάθος 0,70-0,85 μ. από το ΣΣ εντοπίστηκε σε όλη την επιφάνεια της τομής ο φυσικός κατηφορικός βράχος. Στα επιφανειακά στρώματα βρέθηκαν λίγα χονδροειδή άβαφα όστρακα, κυρίως τοιχώματα μεγάλων αγγείων, ενώ από βάθος 0,60 μ. περίπου και μέχρι το φυσικό βραχισμό περισυνελέγησαν βάσεις από πελίκες, υδρίες, ληκύθιο, καθώς και ένα χοντροπελεκημένο πώμα αμφορέα.

Συγκρότημα J

Τα οικόπεδα του συγκροτήματος J είναι χωροθετημένα ακριβώς βορειοανατολικά και σε αντιστοιχία με τα οικόπεδα του συγκροτήματος Κ, στην υπερκείμενη «πεζούλα» (αναβαθμό) και σε απόσταση περίπου 7 μ. ψηλότερα λόγω του επικλινούς του εδάφους (Πίν. 48 β). Η υψομετρική διαφορά είναι αισθητή και μέσα στα ίδια τα οικόπεδα, από ΒΑ. προς ΝΔ.

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. J1)

Σε βάθος 0,35 μ. περίπου από την ΕΕ βρέθηκε ο φυσικός μαλακός σχιστολιθικός βραχισμός, κάθετα λαξευμένος, σχηματίζοντας έτσι τοιχώματα σε σχήμα ορθής γωνίας. Το ορατό μήκος του λαξεύματος είναι 4,35 μ. και τουλάχιστον στο βορειοανατολικό σκέλος δημιουργεί είδος χαμηλού πλατώματος με την άνω επιφάνεια αδρά ισοπεδωμένη, ενώ η κάθετη χαμηλή παρειά έχει ύψος 82 εκ. Το νοτιοδυτικό σκέλος του σκαλισμένου βράχου είναι προς το παρόν ορατό σε μικρότερο μήκος (2,32 μ.) αλλά είναι πιο ψηλό (1,37 μ.), ενώ στο πάνω μέρος του ο βράχος δεν έχει ισοπεδωθεί με σκάλισμα αλλά μένει αδιαμόρφωτος, στη φυσική του κατάσταση. Σε βάθος 1,43 μ. περίπου φάνηκε το φυσικό έδαφος, από πολύ εύθρυπτο σχιστολιθικό πέτρωμα.

Σε βάθος 1,13 μ. από την ΕΕ ήλθε στο φως τμήμα μαρμάρινης ανθεμωτής επίστεψης ταφικής στήλης (ύψ. 0,17, πλ. 0,21 και πάχ. 0,07 μ). Οι δύο επιφάνειές της είναι επίπεδες, ενώ το σχέδιο του ανθεμίου διηλώνεται αμφίπλευρα με πολύ λεπτές εγχαράξεις και στη μία πλευρά με πολύ ελαφριά αύλακα στο μίσχο κάθε φύλλου. Οι απολήξεις των φύλλων στο επάνω τμήμα του ανθεμίου διηλώνονται με πλαστικά διαμορφωμένα κυματοειδή εξάρματα. Από τα υπόλοιπα ευρήματα αξίζει να αναφερθεί τμήμα πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής (σώζεται παρυφή του χιτώνα και τμήμα της κνήμης).

Στο οικόπεδο βρέθηκε κυρίως χονδροειδής κεραμική, βάσεις και λαβές πρόχων καθώς και τμήμα χείλους μεγάλου πιθαμφορέα. Τα ευρήματα δεν είναι καθορισμένα στρωματογραφικά, αφού η επίχωση είναι εμφανώς διαταραγμένη.

Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (αρ. J2)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 0,45 μ. περίπου από το σταθερό σημείο, ήλθε στο φως ο φυσικός σχιστολιθικός βράχος χωρίς κανένα ίχνος διαμόρφωσης ή λάξευσης.

2003

Επισκοπή

ΝΟΤΙΑ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Συγκρότημα Μ

Οικόπεδο Αικ. Γαρδέρη (αρ. Μ4)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο χώρο της νότιας νεκρόπολης και είχε ήδη ανασκαφεί κατά το παρελθόν εν μέρει στο νοτιοδυτικό τμήμα του, όταν είχε ολοκληρωθεί η ανασκαφή του παρακείμενου «λαχιδίου» Μ5, ιδιοκτησίας Παπαϊωάννου, όπου και είχε έλθει στο φως πυκνή συστάδα λακκοειδών τάφων. Η έρευνα στο χώρο άρχισε στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου 2002 και ολοκληρώθηκε φέτος.[90]

Στο οικόπεδο βρέθηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο σχιστολιθικό πέτρωμα (Πίν. 48 γ).

Τάφος 1. Βρέθηκε σε βάθος 0,45 μ. από την ΕΕ, με διαστάσεις 2×0,55 μ., βάθος 0,52 μ. και «πατούρα» πλ.

90. Την ανασκαφή επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ν. Παπανδρέου.

0,15 μ. περίπου περιμετρικά στο στόμιό του. Ο τάφος είχε προφανώς συληθεί, επειδή βρέθηκαν μόνο μερικά από τα οστά του σκελετού και όστρακα άβαφων αγγείων καθημερινής χρήσης.

Τάφος 2. Σε βάθος 1,10 μ. περίπου από την ΕΕ βρέθηκε η θραυσμένη καλυπτήρια λιθόπλακα (διαστ. 1,05×0,52 μ.) και 0,20 μ. χαμηλότερα το στόμιο του τάφου με «πατούρα» πλ. 0,18 μ. περίπου. Οι διαστάσεις του είναι 1,05×0,55 μ. και το βάθος του 0,60 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα θραυσμένα ανθρώπινα οστά.

Τάφος 3. Σε βάθος 1,90 μ. από την ΕΕ βρέθηκαν δύο μεγάλες λιθόπλακες (διαστ. 1,15×0,75 μ. και 1×0,65 μ.) με έντονη κλίση προς το εσωτερικό του τάφου. Οι διαστάσεις του είναι μεγαλύτερες από των δύο προηγούμενων (2,25×0,95 μ.) και δεν παρουσιάζει την συνήθη «πατούρα» στο στόμιο. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα θραυσμένων οστών, όστρεο και δύο βάσεις μικρών αγγείων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Λουτρά

Θέση Μαρουλάς

Η θέση Μαρουλάς είναι μια διαβρωμένη προϊστορική θέση που βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα κοντά στον οικισμό Λουτρά της Κύθνου (Πίν. 48 δ). Ο χώρος είχε επισημανθεί από εικοσιπενταετίας από τον Αμερικανό ανθρωπολόγο K. Honea, ο οποίος δημοσίευσε σύντομο άρθρο στο *AJA* το 1975 και χαρακτήρισε τη θέση μεσολιθική. Το 1996[91] ξεκίνησε σωστική ανασκαφική έρευνα, επειδή η καταστροφή που είχε υποστεί ο χώρος ήταν μεγάλη, η οποία συνεχίστηκε κατά τα έτη 2001-2003 από την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου Αιγαίου[92].

Από την αρχή της έρευνας σε μικρό βάθος αποκαλύφθηκαν πλακόστρωτα δάπεδα και ταφές που δεν περιείχαν κτερίσματα. Στη συνέχεια δείγματα από όστρεα έδωσαν βαθμολογημένες ηλικίες προς το τέλος της 9ης και στην αρχή της 8ης χιλιετίας π.Χ., ενώ η συστηματική μελέτη των λίθινων εργαλείων εντόπισε μεσολιθικούς τύπους που είχαν σχέση με το μεσολιθικό σπήλαιο Φράγχθι και την Επιγκραβέττια παράδοση των Βαλκανίων.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο Μαρουλάς της Κύθνου έχει τεράστια σπουδαιότητα για τον ελληνικό χώρο, γιατί αφενός είναι η αρχαιότερη θέση στο Αιγαίο και αφετέρου είναι ο μοναδικός μεσολιθικός υπαίθριος οικισμός που έχουμε σήμερα στην Ελλάδα. Οι έντεκα τομές που ανοίχτηκαν αποκάλυψαν δάπεδα από πλάκες, τα οποία ανήκαν σε πρόχειρες κατασκευές (καλύβες) (Πίν. 48 ε). Στο χώρο έχουμε 3 ειδών κατασκευές: α) κυκλικές κατασκευές με δάπεδο από πλακαρές πέτρες που οριοθετείται κυκλικά από όρθια τοποθετημένες πέτρες, β) λιθόστρωτα ελλειπτικού ή ακανόνιστου σχήματος (Πίν. 48 στ), και γ) μία περίπτωση κυκλικής ημιυπόγειας κατασκευής λαξευμένης σε μαλακό βράχο που διατηρούσε τρία επάλληλα δάπεδα και στηριζόταν σε ένα κεντρικό πάσσαλο. Η ημιυπόγεια κατασκευή στην Κύθνο έχει κάποια παράλληλα στο χώρο της βόρειας Βαλκανικής. Συγκεκριμένα, στο μεσολιθικό παραδουνάβιο οικισμό Vlasac έχουν βρεθεί μισοσκαμμένοι χώροι με ωοειδή βάση που ανήκουν στην πρώιμη φάση του πολιτισμού του Lepenski Vir.

Επιπλέον αποκαλύφθηκαν κάτω από τα δάπεδα των κατοικιών 10 ταφές, δύο εκ των οποίων διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Οι νέες χρονολογήσεις από δείγματα άνθρακα επιβεβαίωσαν τις προηγούμενες ηλικίες κι έδωσαν ακόμη παλαιότερες τιμές (8800-8600 π.Χ.). Τα κυριότερα ευρήματα είναι εκατοντάδες λίθινα εργαλεία από οψιανό, πυριτόλιθο και χαλαζία, τριπτήρες και μυλόλιθοι που μαρτυρούν κατανάλωση φυτικών τροφών. Αφθονούν τα θαλάσσια και χερσαία μαλάκια, τα οστά ψαριών, ενώ τα κόκαλα ζώων είναι ολιγάριθμα.

Το 2003 ελήφθησαν κυρίως πολλά νέα δείγματα για χρονολόγηση και αναλύσεις χώματος, οστρέων και άλλων οργανικών καταλοίπων. Παράλληλα τα τελευταία χρόνια έχει προχωρήσει η μελέτη του λίθινου υλικού που βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Κύθνου, καθώς και η μελέτη των οργανικών καταλοίπων (όστρεα, οστά θηλαστικών, πτηνών και ψαριών).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

ΚΙΜΩΛΟΣ

2001-2004

Ελληνικά

Στη θέση Ελληνικά, εκεί όπου εκτείνεται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης του νησιού[93], η θάλασσα αποκάλυψε έναν ακόμη τάφο στην ακτή της «Λίμνης», στον ίδιο χώρο που είχαν ανασκαφεί το 1969 δεκατρείς τάφοι του 5ου και 4ου αι. π.Χ[94]. Ο τάφος (Τ 1/04) βρίσκεται αμέσως ΝΑ. των παραπάνω και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με αυτούς

91. Αδ. Σάμψων, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 608-610.

92. A. Sampson *et al.*, The Mesolithic Settlement at Maroulas, Kythnos, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2, 1, σ. 45-67.

93. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 677, σημ. 24.

94. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 423-426.

(ΝΑ.-ΒΔ.)[95]. Είναι ορθογώνιος, λαξευμένος στο μαλακό πέτρωμα, με διαστάσεις 1,00×1,70 μ. Το μεγαλύτερο μέρος του έχει παρασυρθεί και καταστραφεί από τα κύματα· διατηρείται μόνον το κατώτατο τμήμα του σε ύψος 0,20 μ. και η νοτιοανατολική στενή πλευρά σε ύψος 0,60 μ. Όλη την έκταση του τάφου κάλυπτε στρώμα πυράς, αποτέλεσμα της καύσης του νεκρού μέσα στο ταφικό λάξευμα. Στο μέσον της μακράς νοτιοδυτικής πλευράς, αμέσως επάνω από τον πυθμένα, βρέθηκε τμήμα κλειστού άβαφου αγγείου (οινοχόης;), τοποθετημένο ανάστροφα μέσα σε αβαθή κοιλότητα. Στις γωνίες της σωζόμενης στενής πλευράς και υψηλότερα από το στρώμα της πυράς, υπήρχαν, κατά τη συνήθη ταφική πρακτική της Κιμώλου[96], τμήματα δύο αττικών μελαμβαφών σκύφων. Τα αγγεία ήταν τοποθετημένα σε όρθια θέση, σε απόσταση 0,80 μ. μεταξύ τους και σε ύψος 0,50 μ. από τον πυθμένα του τάφου. Με βάση την εξέλιξη του σχήματος, ανήκουν χρονολογικά στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[97] (αρ. κατ. 603 και 604).

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Κάστρο

Οικία Θ. Κατσουλάκη

Η οικία Θ. Κατσουλάκη βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του Κάστρου και αποτελεί μέρος του εξωτερικού «αμυντικού» περιβόλου, ο οποίος σε μεγάλο τμήμα του θεμελιώνεται στα ερείπια του τείχους της ακρόπολης του αρχαίου άστεως. Διενεργήθηκε ανασκαφή στο δάπεδο της πρώτης στάθμης του ερειπωμένου, τετραγωνικής κάτοψης, διώροφου βορειοδυτικού χώρου της οικίας, για τον οποίο ζητήθηκε άδεια αποκατάστασης και όπου ήταν ορατό μικρό τμήμα της εξωτερικής πλευράς του αρχαίου τείχους. Το τείχος στο σημείο αυτό στρέφεται προς τα ΝΔ. σχηματίζοντας γωνία 90 μοιρών ως προς τη βορειοανατολική πλευρά και αποτελεί τη θεμελίωση του βορειοδυτικού τοίχου του προς αποκατάσταση χώρου. Κατά την ανασκαφή βρέθηκε νεότερος αγωγός ομβρίων και ακαθάρτων τα οποία συγκεντρώνονταν από το δρόμο στο εσωτερικό του οικισμού στα ΝΔ. της οικίας και, διά του αγωγού, απομακρύνονταν από άνοιγμα στον πρόσθετο, δίπλα στο αρχαίο τείχος, βορειοδυτικό τοίχο της. Ο αγωγός οριζόταν ΒΔ. από το τείχος και ΝΑ. από χαμηλό τοιχίο.

Σε βάθος 1,07-1,12 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου της πρώτης στάθμης της οικίας, μπροστά από το τείχος, αποκαλύφθηκε κατασκευή από πέτρες με συνδετικό υλικό κοκκινόχωμα, οι οποίες σχημάτιζαν ένα είδος «δαπέδου». Ακριβώς επάνω και μέσα στην κατασκευή αυτή συνελέγη κεραμική, που, όπως δείχνει η προκαταρκτική μελέτη της, χρονολογείται από τους ΥΓ χρόνους ως την ελληνιστική περίοδο.

Μετά την ανασκαφή, που έφτασε ως το φυσικό βράχο, το τείχος αποκαλύφθηκε σε συνολικό ύψος 8 δόμων (3,25 μ.) (Σχέδ. 17) και μήκος 4,50 μ. Οι τρεις κατώτεροι δόμοι αποτελούν την υποδομή, με μέγιστο συνολικό ύψος 1,00 μ. Η ανωδομή βρίσκεται σε εσοχή ως προς την υποδομή κατά 0,10 μ. (0,26 μ. στη γωνία προς τη βορειοανατολική πλευρά). Οι δόμοι της έχουν μεγαλύτερο ύψος (0,45-0,50 μ.) ως προς τους δόμους της υποδομής, με εξαίρεση τον 7ο δόμο, που έχει ύψος 0,30 μ. και ο οποίος αποτελεί τμήμα του προεξέχοντος δόμου που απαντάται και σε άλλα σημεία του τείχους, όπως π.χ. στη βορειοδυτική πλευρά, πίσω από την εκκλησία του Χριστού[98]. Στην ανωδομή η τοιχοδομία ακολουθεί το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα.

Το τείχος διατηρήθηκε στον υπόγειο χώρο που προέκυψε από την ανασκαφή και ο οποίος απέκτησε χωριστή πρόσβαση από τον περιφερειακό δρόμο στα ΒΑ. του οικισμού, ενώ οι τρεις ανώτεροι δόμοι, οι οποίοι σώζονται πολύ αποσπασματικά, διατηρήθηκαν στο εσωτερικό της πρώτης στάθμης, προστατευμένοι από κτιστή κατασκευή που επικοινωνεί με τον υπόγειο χώρο. Τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου επέβλεψε ο αρχιτέκτονας μηχανικός της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδης.

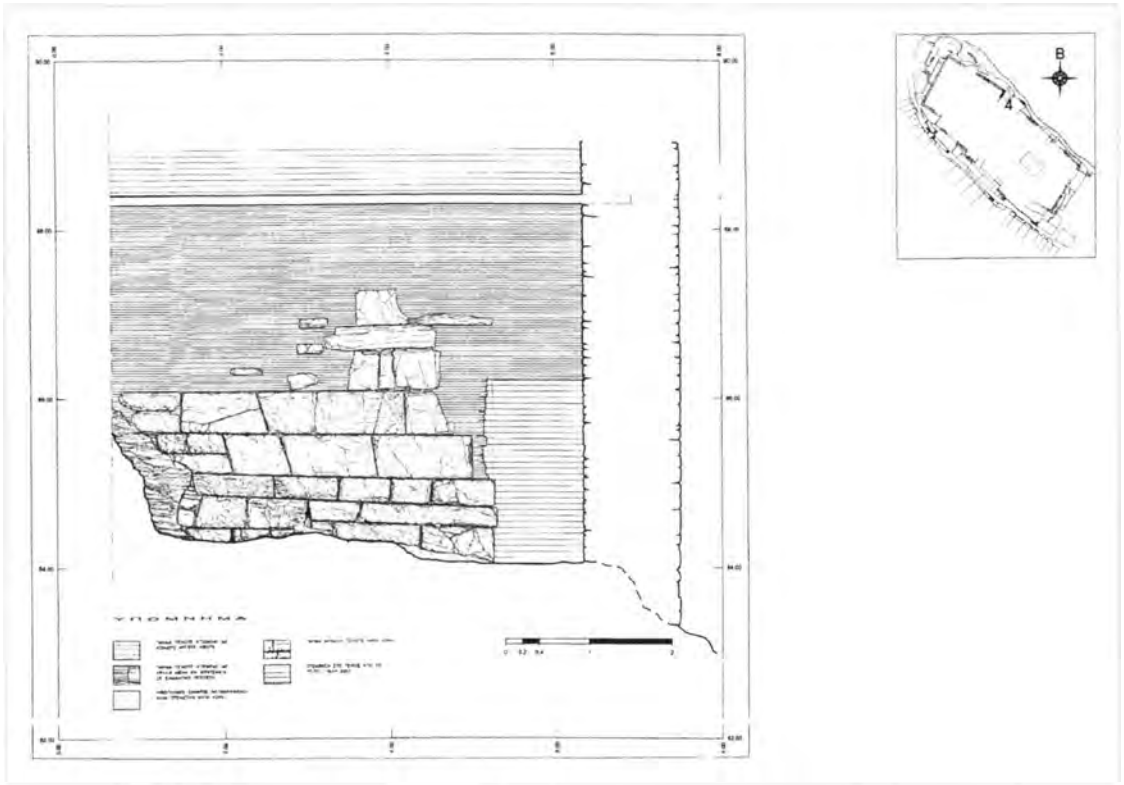
Επίσης κατά τον καθαρισμό που διενεργήθηκε εξωτερικά της οικίας Κατσουλάκη ως την περιοχή των Δεσποτικών, στη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης, αποκαλύφθηκαν σε μήκος 10,50 μ. οι τρεις κατώτεροι δόμοι της υποδομής του τείχους, η συνέχεια των οποίων βρέθηκε, όπως προαναφέραμε, στο εσωτερικό της οικίας (Πίν. 49 α). Μετά τον καθαρισμό, το τείχος στο σημείο αυτό είναι ορατό σε συνολικό ύψος 3,90 μ. Στο δεύτερο δόμο της υποδομής υπάρχει τετράγωνο άνοιγμα, το οποίο στενεύει προς το εσωτερικό και που πιθανώς χρησίμευε ως υδρορρόη. Η τοιχοδομία τόσο της υποδομής όσο και της

95. Ό.π., σ. 425, Σχέδ. 1 (ο Βορράς στο σχέδιο έχει τοποθετηθεί λάθος). Ακριβής προσδιορισμός της θέσης του τάφου σε σχέση με τους ήδη ανασκαμμένους δεν είναι δυνατός, αφού αρκετοί από αυτούς έχουν διαβρωθεί από τη θάλασσα και δεν υφίστανται πλέον.

96. Ό.π., σ. 424.

97. Πρβλ. *Agora* XII 1-2, αρ. 349, πίν. 16.

98. Βλ. παρακάτω, σ. 150. Συνολική παρουσίαση του τείχους πρόκειται να γίνει απο την υπογράφουσα στο Γ΄ Διεθνές Σιφναϊκό Συμπόσιο (Ιούνιος 2006).

Σχέδ. 17. Σίφνος. Κάστρο. Οικία Θ. Κατσουλάκη. Τείχος ακρόπολης αρχαίου άστεως.

ανωδομής είναι ανάλογη με εκείνη του τμήματος του τείχους στο εσωτερικό της οικίας Κατσουλάκη, ωστόσο οι λίθοι της ανωδομής στη βορειοανατολική πλευρά είναι διαταραγμένοι λόγω των πέσεων που ασκούν οι επιχώσεις στο εσωτερικό της ακρόπολης και διαβρωμένοι καθώς βρίσκονται στην πλευρά του τείχους που βλέπει προς τη θάλασσα.

Μέσα Κάστρο

Κατά την παρακολούθηση εκσκαφικών εργασιών για την αντικατάσταση αγωγού ύδρευσης στο Μέσα Κάστρο (εσωτερικό αρχαίας ακρόπολης), σε απόσταση περίπου 30 μ. ΒΔ. από την Παναγία την Ελεούσα, κάτω από το λιθόστρωτο, αποκαλύφθηκε το 2001 μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι από πολύ χονδρόκοκκο πηλό, που στηριζόταν σε υποδοχή λαξευμένη στο βράχο (μέγ. σωζ. ύψ. 1,35 μ., διάμ. σώματος 1,53 μ., πάχ. 0,05 μ.). Η βάση του είναι διαμορφωμένη σε πεπλατυσμένο κοντό έμβολο. Το χείλος είναι σπασμένο και το σώμα, που είναι ραγισμένο και συγκολλημένο με δύο μολύβδινους συνδέσμους, έχει κατασκευαστεί από λωρίδες πηλού. Οι συνθήκες ανεύρεσης του πιθαριού αλλά και η μακροχρόνια χρήση του τύπου αυτού δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή του.

Οικόπεδο Αντ. Καράβη

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου του Κάστρου, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε δύο περιόδους (2002-2003), σε έξι ανασκαφικά τετράγωνα. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν μικρές κατασκευές, πιθανώς δεξαμενές εργαστηριακών χώρων, και οικοδομικά λείψανα που δεν σχετίζονται άμεσα με τις δεξαμενές. Λόγω της μεγάλης διαταραχής των επιχώσεων δεν είναι δυνατή η ασφαλής χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία, με βάση το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων και στοιχεία της τοιχοδομίας, θα μπορούσαν να ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους, αν και δεν αποκλείεται ορισμένα τμήματα τοίχων να είναι πρωιμότερα. Από τα στρώματα της επίχωσης συνελέγησαν μεγάλες ποσότητες κεραμίδων, επιτοίχιων κονιαμάτων, χρηστικής χονδροειδούς αλλά και λεπτής κεραμικής κυρίως ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, οψιανοί, λίθινοι τριπτήρες, οστέινα εργαλεία, τμήματα ειδωλίων και λίγα όστρακα προϊστορικών, γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει όστρακο αρχαϊκού αγγείου νησιωτικού εργαστηρίου με κεφαλή γρύπα, ενεπίγραφο όστρακο κλασικών

χρόνων, καθώς και δύο τμήματα γυναικείων ειδωλίων αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων[99].

Οικόπεδο Α. Τσαλίκη

Κατά την ανασκαφή που διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου του Κάστρου, δίπλα στο παλιό σχολείο, βρέθηκαν θεμέλια εκκλησίας. Στην επίχωση συνελέγη κεραμική διαφόρων περιόδων (από τους γεωμετρικούς ως και τους νεότερους χρόνους) καθώς και τμήμα από το λαιμό και τον ώμο αγάλματος που θα έφερε εικονιστική κεφαλή (αρ. ευρ. Μ. Σίφνου 426). Η ανασκαφή διακόπηκε για να συνεχιστεί από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Λούρος

Νεκροταφείο

Το νεκροταφείο βρίσκεται σε οικόπεδο δημοσίου στη θέση Λούρος (=μεγάλο λουρί, δηλ. άνδηρο καλλιέργειας), 200 περίπου μ. Β. από τα όρια του οικισμού του Κάστρου. Η θέση του νεκροταφείου εντοπίστηκε το 2002 ύστερα από τις δυνατές βροχοπτώσεις του χειμώνα, εξαιτίας των οποίων αποκαλύφθηκαν πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους και ανθρώπινα οστά στις παρειές του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί προς το κτίριο του βιολογικού καθαρισμού του Κάστρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, που οριοθετείται από διαφόρων μεγεθών όρθιες σχιστόπλακες και το οποίο πιθανώς αποτελούσε δρόμο του νεκροταφείου[100] (σήμερα αποτελεί μέρος του μονοπατιού που οδηγεί προς την Πουλάτη).

Διενεργήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα το 2003 και συστηματικότερη το 2004[101]. Κατά την ανασκαφική αυτή περίοδο αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι από τους οποίους ο ένας περιείχε μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 49 β), τρεις λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, καθώς και τουλάχιστον οκτώ ακτέριστες ελεύθερες ταφές στα ΝΑ. των τάφων. Τα οστά, που σώζονται σε κακή κατάσταση διατήρησης, ανήκουν τόσο σε ενήλικες όσο και σε παιδιά. Οι περισσότεροι σκελετοί είναι τοποθετημένοι εκτάδην και έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Στην επίχωση βρέθηκαν λίγα όστρακα κλασικών κυρίως χρόνων.

Το εύρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μέχρι σήμερα δεν είχε εντοπιστεί το νεκροταφείο των κλασικών χρόνων του αρχαίου άστεως. Εξίσου ενδιαφέρουσα μπορεί να αποδειχθεί και η οστεολογική μελέτη, που πιθανότατα θα προσφέρει απαντήσεις για τα αίτια και τις συνθήκες των ελεύθερων ταφών.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Θέση Ακρωτηράκι - Λαζάρου

Οικόπεδο Θ. Καπρέλη - Γ. Ανδριανόπουλου

Το οικόπεδο βρίσκεται στο μικρό κόλπο Λαζάρου, σε υψόμετρο περίπου 30 μ. πάνω από τη θάλασσα, στην περιοχή του Πλατύ Γιαλού, στη νοτιοδυτική πλευρά της μικρής χερσονήσου Ακρωτηράκι, όπου ο Χρ. Τσούντας είχε εντοπίσει και ανασκάψει ΠΚ τάφους[102].

Έγιναν δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του οικοπέδου, εκ των οποίων σε μία βρέθηκαν δύο τάφοι ΠΚ χρόνων σε επαφή με αναλημματικό τοίχο, πιθανώς περίβολο[103].

Ο τάφος 1 είναι κιβωτιόσχημος, διπλός, λαξευμένος στο βράχο, τριγωνικής περίπου κάτοψης (διαστ.: μήκ. 0,79 μ., πλ. άνω επιπέδου 0,67 μ., κάτω επιπέδου 0,30 μ.· βάθος άνω 0,23 μ., κάτω 0,08-0,15 μ.). Το άνω επίπεδο ήταν διαταραγμένο, καθώς δεν βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα. Οι δύο πλευρές του τάφου ήταν επενδεδυμένες με όρθιες σχιστόπλακες, από τις οποίες η βόρεια στηριζόταν εξωτερικά με πλακοειδείς λίθους ενώ η δυτική, που ήταν ραγισμένη σε δύο κομμάτια και σπασμένη επάνω, είχε κλίση προς το εσωτερικό του τάφου. Η είσοδος, που βρισκόταν στα Ν./ΝΑ., ηταν κλεισμένη με τοιχίο από αδρά επεξεργασμένες πέτρες χτισμένες σχεδόν πάνω στον αναλημματικό τοίχο. Η δυτική εξωτερική πλευρά του τάφου 1 είχε στρωθεί με μικρές πλακοειδείς πέτρες[104]. Ανάλογη διαμόρφωση, πολύ αποσπασματικά σωζόμενη, υπήρχε και στην ανατολική εξωτερική πλευρά. Στο άνω επίπεδο του τάφου, και κυρίως στο δυτικό του τμήμα, υπήρχαν λίγα σκελετικά κατάλοιπα σε κακή κατάσταση διατήρησης. Τα λιγοστά αντικείμενα που βρέθηκαν στο επίπεδο αυτό (λίθινο εργαλείο, φολίδα και λεπίδα οψιανού, βότσαλα, οστρακόδερμα, κυρίως δε σαλιγκάρια) ίσως κύλησαν τυχαία στο εσωτερικό. Δύο χαμηλά τοιχία χτισμένα στις στενές πλευρές του κάτω επιπέδου του τάφου (το νότιο σχεδόν δεν διαφοροποιούνταν από τον

99. Στην ανασκαφή εργάστηκε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Δ. Δίτσα.

100. Πρβλ. και *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, Πίν. 241γ, σ. 754· ανάλογη κατασκευή σε βοηθητικό μονοπάτι στην επικράτεια της αρχαίας πόλης στην Ίτανο.

101. Στην ανασκαφή εργάστηκαν επίσης η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Χρυσοβέργη και η φοιτήτρια αρχαιολογίας Σ. Σαμαλτάνη. Το εργατοτεχνικό προσωπικό για το 2004 παραχώρησε ο Δήμος Σίφνου.

102. Χρ. Τσούντας, «Κυκλαδικά ΙΙ», *ΑΕ* 1899, σ. 73-77.

103. Στην ανασκαφή συμμετείχε και η ωρομίσθια αρχαιολόγος Δ. Δίτσα.

104. Πρβλ. Chr. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, 1977, σ. 36.

αναλημματικό τοίχο/περίβολο) στήριζαν το δάπεδο του πάνω επιπέδου που αποτελούνταν από τρεις στενόμακρες πλάκες. Το δάπεδο του κάτω επιπέδου ήταν ο φυσικός βράχος, ο οποίος είχε κατωφερική φορά προς την είσοδο, και είχε λαξευτεί καμπύλος στη μία πλευρά. Εκτός από τα σκελετικά κατάλοιπα, βρέθηκαν σαλιγκάρια και άλλα οστρακόδερμα. Οι πέτρες του τοιχίου της εισόδου, καθώς και των πλευρικών τοίχων, πατούσαν σε οστά. Η θέση των οστών μαρτυρεί ότι οι νεκροί είχαν ταφεί σε συνεσταλμένη στάση. Η απουσία πάντως χαρακτηριστικών ευρημάτων δεν επιτρέπει την ακριβέστερη χρονολόγηση του τάφου. Στην επίχωση, που θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη θέση αυτή ήταν μεγάλη, βρέθηκε ένα τριγωνικό βότσαλο – πιθανώς σχηματοποιημένο ειδώλιο –, ένα μαρμάρινο αντικείμενο (κεφαλή ειδωλίου;), ένα τριβείο, καθώς και λίγα όστρακα προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.

Στα ανατολικά του τάφου 1 αποκαλύφθηκε αβαθής τριγωνικός λάκκος (διαστ. 0,98×0,85×0,93, βάθος 0,15-0,23 μ.) που πιθανώς ανήκει σε δεύτερο τάφο. Η νοτιοανατολική πλευρά του ορίζεται από τον αναλημματικό τοίχο/περίβολο. Ο λάκκος καλυπτόταν από μια ασβεστολιθική πλάκα, τριγωνικού περίπου σχήματος. Στο εσωτερικό υπήρχε κοσκινισμένο χώμα και λίγα βότσαλα, ενώ δεν εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Στην ανατολική παρειά του λάκκου σωζόταν μικρό τμήμα σχιστόπλακας, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο λάκκος θα μπορούσε να ήταν επενδεδυμένος με σχιστόπλακες και προφανώς είχε ήδη ανοιχτεί κατά το παρελθόν. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε χάλκινο αγκίστρι.

Στο χώρο μεταξύ των τάφων 1 και 2 σώζονταν τμήματα πλακόστρωσης με μικρές πέτρες, ενώ μια σειρά από μεγαλύτερες πέτρες, που σχημάτιζαν χαμηλό τοιχίο, χώριζε μεταξύ τους τους δύο τάφους.

Όπως προαναφέρθηκε, οι τάφοι ακουμπούσαν σε έναν αναλημματικό τοίχο με κατεύθυνση Ν./ΝΔ.-Β./ΒΑ. Ο τοίχος είχε ύψος 0,60 μ. και πλάτος 0,60-0,70 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,60 μ. Διερευνητικές τομές που έγιναν Α. και Δ. των τάφων δεν έδωσαν άλλα κατάλοιπα του τοίχου αυτού. Το πλήθος των μεγάλων, αδρά δουλεμένων λίθων που βρέθηκαν πεσμένοι μπροστά από τον τοίχο συμπληρώνει την εικόνα διατάραξης των τάφων και του τοίχου κατά το παρελθόν.

Η κεραμική που βρέθηκε επιφανειακά στο οικόπεδο αλλά και στην επίχωση των τομών που διενεργήθηκαν ήταν λιγοστή (όστρακα χονδροειδών αγγείων, ορισμένα με εγχάρακτη διακόσμηση, μεταξύ των οποίων και αρκετά της ομάδας talk ware, λεπίδες, φολίδες και πυρήνας οψιανού, λιγοστά εργαλεία, καθώς και ένα δυσερμήνευτο πλακοειδές αντικείμενο αποσπασματικά σωζόμενο, από πρασινωπό λίθο, με καμπύλη προεξοχή στη μία του γωνία και παράλληλες εγχαράξεις στις δύο όψεις του).

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ

2004

Για την Αμοργό, το ανατολικότερο νησί των Κυκλάδων, υπεύθυνη για την προστασία των αρχαιοτήτων ήταν έως τις 31/12/2003 η ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Από την 1/1/2004 η ευθύνη για τις αρχαιότητες της Αμοργού μεταβιβάστηκε από την ΚΒ΄ στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ[105] σύμφωνα με το νέο οργανισμό του ΥΠΠΟ.

Κατάπολα

Ακίνητο ιδιοκτησίας Στ. Μαύρου

Η ανασκαφή στο οικόπεδο Στ. Μαύρου συνεχίστηκε από το Σεπτέμβριο έως το Νοέμβριο του 2004. Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σε τρεις τουλάχιστον διαδοχικές χρονολογικές φάσεις που χρονολογούνται από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. έως και τον 7ο αι. μ.Χ., με ένα επιπλέον σύνολο από το εσωτερικό του πηγαδιού στο τετ. Α5, το οποίο ανάγεται στη μέση βυζαντινή περίοδο, 11ο-13ο αι. μ.Χ. Τα δύο νομίσματα[106] που βρέθηκαν, το χάλκινο πιθανότατα Κώνσταντος του Β΄ και το ασημένιο πιθανότατα Φωκά, αποτελούν terminus post quem για την καταστροφή των χώρων των τετ. Β5 και Β4, καθώς βρέθηκαν στην ανώτερη σχεδόν επιφάνεια τους. Η ανασκαφή διεκόπη λόγω των πηγαίων υδάτων που ανέβλυζαν σε όλες τις τομές από το βάθος 1,20 μ. και απομακρύνονταν με μηχανική αντλία[107]. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τα εξής οικοδομικά λείψανα:

Στο τετ. Α5 βρέθηκε ελλειψοειδές κτιστό φρέαρ (φρέαρ 1), του οποίου το στόμιο είχε μερικώς καταστραφεί. Αγωγός πλακοσκεπής, διαστ 1,50×0,50 μ. με φορά από Ν. προς Β., οδηγεί πηγαίο ύδωρ ακόμη και σήμερα εντός του φρέατος.

Εντός του τετ. Β5 βρέθηκαν πολλά οστά μεγάλου ζώου, βοοειδούς, σιδερένια φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, πολλά γυάλινα αγγεία και πολλά όστρακα αμφορέων και χυτροειδών, καθώς και αρκετά ερυθροβαφή, που χρονολογούνται από το 2ο-3ο αι. μ.Χ. Στη νοτιοδυτική γωνία

105. Βλ. και τις εκθέσεις για τα έτη 2001-2003 της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

106. Τα νομίσματα δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί και η ταύτισή τους δεν είναι ασφαλής.

107. Η ανασκαφή δεν θα ήταν δυνατόν να διεξαχθεί χωρίς την πολύτιμη βοήθεια και την εφευρετικότητα του φύλακα Αρχαιοτήτων Αμοργού Γ. Βλαβιανού και των εργατών Γ. Γαβαλά, Ν. Γιαννακού, Π. Γιαννακού και Δ. Γιαννακού, τους οποίους και ευχαριστώ.

του τετ. Β5, τοίχος με φορά Α.-Δ. διακόπτεται σχηματίζοντας παραστάδα, ενώ ανατολικά γωνιάζει με έναν άλλο πολύ κατεστραμμένο τοίχο με φορά Β.-Ν.

Στο τετ. Γ4 αποκαλύφθηκε δωμάτιο με πλινθόστρωτο δάπεδο, σχεδόν στην επιφάνεια του αγρού, και είναι το πρώτο που αποκαλύφθηκε. Το δάπεδο αποτελείται από ορθογώνιες οπτοπλίνθους με χαραγμένες χιαστί διπλές γραμμές και έχει προσανατολισμό Α.-Δ., και είναι πολύ στενό (πλ. 0,75 μ.). Το δάπεδο φαίνεται ότι εδράζεται σε πατημένο χώμα και πλακοειδείς λίθους στο δυτικό όριό του. Η είσοδός του πιθανότατα ήταν από τα ανατολικά. Στο τετ. Δ4 αποκαλύφθηκε άνοιγμα το οποίο καταργήθηκε και κλείστηκε με έναν πρόχειρο τοίχο σε προγενέστερο πιθανότατα χρόνο από αυτόν της κατασκευής του δαπέδου με τις οπτοπλίνθους.

Στα τετ. Γ3 και Γ2 βρέθηκαν δύο αγωγοί, ο Δ. αγωγός κατά μήκος τοίχου με φορά Β.-Ν. και με όριο ανατολικά πρόχειρο τοίχο χτισμένο με αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και δάπεδο από ορθογώνιες οπτοπλίνθους, ο οποίος φαίνεται ότι μετέφερε ύδωρ και έχει πολύ έντονη κλίση από Ν. προς Β. με υψομετρική διαφορά που φθάνει έως 0.50 μ. έως την έξοδό του στο τετ. Γ2. Στη βορειοδυτική γωνία του τετ. Γ2 βρέθηκε κτιστή πειόσχημη κατασκευή που έχει δάπεδο από μεγάλες πλακοειδείς πέτρες οριζόντια τοποθετημένες, ώστε να σχηματίζουν κλίση προς τον πλακοσκεπή ανατολικό αγωγό, ο οποίος εκκινεί κάτω από το βόρειο τοίχο. Ο ανατολικός αγωγός είναι πλακοσκεπής και επίσης κτιστός, όμως με δάπεδο από πλάκες, και εκκινεί από τη βόρεια όψη του τοίχου και συνεχίζεται με λοξή φορά από ΝΑ. προς ΒΔ., έως την ένωσή του με το δυτικό αγωγό στη βορειοδυτική γωνία του τετ. Γ2. Δυτικά του ανατολικού πλακοσκεπούς αγωγού αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή, κτιστός κυκλικός φούρνος διαμ. 1,60 μ., και το δάπεδό του, το οποίο καλυπτόταν από θραύσματα κεράμων.

Στο τετ. Β4 αποκαλύφθηκε τοίχος με διαγώνια φορά σε επαφή με την ανατολική παρειά ενώ σύρριζα στη δυτική παρειά βρέθηκε σπασμένος μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας, κίονας αρ. 2, σε κάθετη θέση κατά χώραν.

Στο τετ. Β3, στο διάδρομο πλ. 1,50 μ. μεταξύ των δύο σχεδόν παράλληλων τοίχων – ο βόρειος αποτελείται από ακατέργαστους λίθους και βήσσαλα – αποκαλύφθηκε στρώση σκληρών πατημένων χωμάτων με πολλά τρίμματα ξυλανθράκων.

Βόρεια από το βόρειο όριο του χώρου με τους αγωγούς και το φούρνο αποκαλύφθηκαν άλλοι δύο σπασμένοι μαρμάρινοι αρράβδωτοι κίονες κατά χώραν σε κάθετη θέση, η ακριβής χρήση των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστη, καθώς και η συνέχεια του μεγάλου πλακοσκεπούς κτιστού αγωγού έως τη νότια παρειά του τετ. Γ1.

Κατά μήκος της νότιας παρειάς των τετ. Β1 και Γ1 αποκαλύφθηκε προχειροχτισμένος τοίχος, με φορά Α.-Δ., ο οποίος θεμελιωνόταν επάνω σε στρώση σκληρών πατημένων χωμάτων και ενισχυόταν από λιθορριπή σαν ένα είδος αντηρίδας. Η ανασκαφή διακόπηκε και ολοκληρώθηκε το 2005.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΒΑΛΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

2001

Παροικιά

Κυκλικό ταφικό μνημείο

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Δαφερέρα - Αλιφιέρη, όπου έχει αποκαλυφθεί μέρος ενός νεκροταφείου με ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς τάφους, έχει έλθει στο φως κυκλικό ταφικό μνημείο αρχαϊκής περιόδου, παρόμοιο με το μνημείο του Θεαγένους στη Θάσο. Το μνημείο αποτελείται από δύο μέρη: τη θεμελίωση με λιθοδομή από γκρίζους σχιστόλιθους, που έχει μέγιστο ύψος 0,60 μ., και το εμφανές βαθμιδωτό κυκλικό μνημείο κατασκευασμένο με μάρμαρο λυχνίτη από τα υπόγεια λατομεία στο Μαράθι. Οι βαθμίδες είναι τέσσερις. Η τελευταία είναι μονολιθική με μεγάλο κυκλικό τόρμο για την υποδοχή, πιθανώς αναθηματικού κίονα. Στην ανασκαφή το μνημείο βρέθηκε σε άσχημη κατάσταση (Πίν. 49 γ-δ). Ένα μεγάλο μέρος της θεμελίωσης ήταν κατεστραμμένο, οι δόμοι είχαν μετατοπιστεί και μερικοί δεν ήταν στη θέση τους. Εκπονήθηκε μελέτη για την αναστήλωση του μνημείου από τον αρχιτέκτονα της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδη, ο οποίος και επέβλεψε τις παρακάτω εργασίες αναστήλωσης:

1. Απομάκρυνση των μαρμάρινων δόμων που είχαν μετατοπιστεί, με τη βοήθεια γερανού.

2. Ανακατασκευή μέρους της θεμελίωσης με τους ίδιους λίθους και με παρόμοιους που βρέθηκαν εκεί. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιήθηκε ασβεστοτσιμεντοκονία.

3. Επανατοποθέτηση όλων των μαρμάρινων δόμων στην αρχική τους θέση, χωρίς συνδετική ύλη, εφόσον δεν υπήρχε στην αρχική κατασκευή. Στη θέση του δόμου που λείπει, έγινε κατασκευή με σχιστόλιθους και ασβεστοτσιμεντοκονία.

Χάρη στις παραπάνω εργασίες αναστήλωσης επιτεύχθηκε η αποκατάσταση του σημαντικού αυτού μνημείου στην αρχική του μορφή (Πίν. 49 ε).

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΘΗΡΑ

2001-2004

Στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας, όπου επαναλειτούργησε το εργαστήριο συντήρησης κεραμικών αντικειμένων[108], συντηρήθηκε μεγάλος αριθμός ευρημάτων των ιστορικών χρόνων από παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφές[109].

Παράλληλα, ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου παλαιοχριστιανικών χρόνων που αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή στο Καμάρι Θήρας (οικόπεδο Π. Μητροπία), το οποίο φυλάσσεται στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας. Οι εργασίες, οι οποίες προχώρησαν με ικανοποιητικούς ρυθμούς, πραγματοποιήθηκαν εθελοντικά από τη συντηρήτρια Φ. Ποδηματά, με επίβλεψη του μόνιμου συντηρητή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεώτερων Μνημείων Γ. Καράμπαλη.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο ξεκίνησε η συστηματική λειτουργία εργαστηρίου μετάλλινων ευρημάτων που οργανώθηκε με μελέτη, ευθύνη και επίβλεψη της υπογράφουσας και προωθήθηκε ο εξοπλισμός του με τα απαραίτητα όργανα, σκεύη και υλικά[110]. Τη δημιουργία του εργαστηρίου επέβαλε η επιτακτική πλέον ανάγκη συντήρησης του μεγάλου αριθμού μετάλλινων ευρημάτων από τη Θήρα, τόσο από παλαιές όσο και από πρόσφατες ανασκαφές, ενώ στους στόχους του είναι η κάλυψη των αναγκών συντήρησης μετάλλινων ευρημάτων και άλλων νησιών των νότιων Κυκλάδων.

Η απόφαση ένταξης του εργαστηρίου στους υπόγειους χώρους του Αρχαιολογικού Μουσείου ανάγκασε καταρχήν στη διαμόρφωση κατάλληλου χώρου, στον οποίο στη συνέχεια έγινε η εγκατάσταση των απαραίτητων μηχανημάτων. Στην επιλογή των μηχανημάτων ελήφθησαν υπόψη οι εξής παράμετροι: οι προδιαγραφές που απαιτεί η συντήρηση των ευρημάτων, η εργονομία του χώρου, η μείωση του παραγόμενου θορύβου στους χώρους του Μουσείου, παράμετρος επιβεβλημένη, εκτός των άλλων, και εξαιτίας της θέσης του Μουσείου σε κεντρικό σημείο του οικισμού των Φηρών. Ο κύριος άξονας σχεδιασμού του εργαστηρίου στηρίχθηκε στις δύο βασικές μεθόδους συντήρησης, στο μηχανικό δηλαδή και το χημικό καθαρισμό. Λαμβάνοντας υπόψη και τις δυνατότητες του χώρου, έγινε προσπάθεια τοποθέτησης των μηχανημάτων, των συσκευών και των πάγκων, έτσι ώστε το κάθε στάδιο συντήρησης να είναι σχεδόν «αυτόνομο».

Το εργαστήριο (Πίν. 49 στ) διαθέτει εξοπλισμό ικανό να ανταπεξέλθει σε ένα ευρύ φάσμα αντικειμένων προς συντήρηση, αφού αυτός αποτελείται από: σύστημα σημειακών απαγωγών, πάγκους εργασίας με ανοξείδωτη επιφάνεια, όπου αυτό είναι απαραίτητο, απαγωγό εστίας, κάδο και κομπρεσέρ αμμοβολής, στερεοσκόπιο, συσκευή υπερήχων, κώδωνα κενού μεγάλο και αντλία κενού, κώδωνα κενού μικρό και αντλία κενού, αφυγραντικό κλίβανο μεγάλο, στήλη απιονισμού, πεχάμετρο - ιοντόμετρο, αγωγιμόμετρο, συσκευή ηλεκτρόλυσης, συσκευή αναγωγής, φωτιστικές πηγές (οπτικές ίνες), θερμαινόμενο μαγνητικό αναδευτήρα, θερμαινόμενη εστία, δονούμενη ακίδα, οδοντιατρικό τροχό και αποστακτήρα.

Εκτός από το πλήθος ευρημάτων από παλαιές και πρόσφατες ανασκαφές στη Θήρα, συντηρήθηκαν ακόμα ευρήματα από την Πάρο (συστηματική ανασκαφή της επ. εφόρου Αρχαιοτήτων Φ. Ζαφειροπούλου στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Παροικιάς) και την Κίμωλο. Το σύνολο των εργασιών συντήρησης τεκμηριώθηκε σε ηλεκτρονική μορφή.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΩΜΑ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Έγινε μηχανικός καθαρισμός σε διάσπαρτα μαρμάρινα αρχαία που βρίσκονται εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία του οικισμού του Κάστρου και που ήταν καλυμμένα με επιχρίσματα ασβέστη[111]. Πιο συγκεκριμένα, συντηρήθηκε κορμός κίονα με ραβδώσεις στο παλιό σχολείο του Κάστρου, δύο οστεοδόχοι κάλπες στον κεντρικό δρόμο του οικισμού κοντά στο Μουσείο (η μία ενεπίγραφη), κιονίσκος και μαρμαρόπλινθος με αγκώνες στην αρχή της κλίμακας που οδηγεί στο εσωτερικό της ακρόπολης (Μέσα

108. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 787. Το εργαστήριο συντήρησης κεραμικών που είχε στηθεί πρόχειρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο διαλύθηκε μετά την επαναλειτουργία του Μουσείου Προϊστορικής Θήρας και οργανώθηκε εκ νέου ο χώρος των εργαστηρίων του τελευταίου για τις ανάγκες συντήρησης των κεραμικών αντικειμένων από το νησί.

109. Εκτός από το μόνιμο συντηρητή της Εφορείας στη Θήρα Λ. Αλεφραγκή, ο οποίος είχε και την επίβλεψη και ευθύνη των εργασιών, εργάστηκαν για μικρά διαστήματα οι ωρομίσθιοι συντηρητές Μ. Σορώτου, Ευ. Μακρή και Δ. Κωσταντινίδου, καθώς και η Α. Αργυρού, η οποία προσέφερε εθελοντικά τις εργασίες της.

110. Η μελέτη για το εργαστήριο εκπονήθηκε το 1999, ενώ οι εργασίες υλοποίησής του πραγματοποιήθηκαν το 2000, στα τέλη του οποίου ξεκίνησαν και οι πρώτες εργασίες, χωρίς όμως να έχει ολοκληρωθεί πλήρως ο εξοπλισμός του.

111. Οι εργασίες έγιναν από τη συντηρήτρια Ε. Ναδάλη με την επίβλεψη της Ε. Παπαθωμά, συντηρήτριας Αρχαιοτήτων στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

Κάστρο). Τέλος, έγινε μηχανικός και χημικός καθαρισμός στο τμήμα της πολυγωνικής στήλης του Ντα Κορώνια που βρίσκεται στο εσωτερικό της οικίας Α. Τρούλλου στο Μέσα Κάστρο και η οποία ήταν χρωματισμένη κατά τόπους με λαδομπογιά.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΙΟΣ

2002-2004

Σκάρκος

Ο Σκάρκος είναι ο μεγαλύτερος γνωστός έως σήμερα οικισμός του λεγόμενου «Κυκλαδικού πολιτισμού», που άνθισε στις Κυκλάδες κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Η θέση επισημάνθηκε το 1984. Με ανασκαφή από το 1986 έως το 1997, ήλθαν στο φως τμήμα του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και συστάδες τάφων ενός μεταγενέστερου νεκροταφείου του τέλους της Μέσης και των αρχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ο βαθμός διατήρησης του οικισμού είναι μοναδικός και δίνει τη δυνατότητα να γίνει επτέλους γνωστή η πραγματική μορφή των κοινωνιών που δημούργησαν την τέχνη των μαρμάρινων ειδωλίων, σε μια τέτοια πρώιμη περίοδο.

Η γεωγραφική θέση του Σκάρκου είναι προνομιούχος. Ο λόφος βρίσκεται στο μέσον της δυτικής πλευράς της Ίου, όπου συνυπάρχουν ένα από τα πιο ευρύχωρα φυσικά λιμάνια των Κυκλάδων και μια από τις μεγαλύτερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις του νησιού, ο Κάτω Κάμπος (Πίν. 50 α). Ο οικισμός είναι οργανωμένος περικεντρικά στην κορυφή του λόφου. Οι συνοικίες διαθέτουν ευρύχωρες πλατείες και δρόμους πλ. 2 μ. Τις οικοδομικές νησίδες συγκροτούν διώροφα κατά κανόνα οικοδομήματα, που σώζονται ως το ύψος των 4 μ. και είναι χτισμένα από σχιστόλιθο (Πίν. 50 β). Τα κινητά ευρήματα, ειδώλια, πήλινα και λίθινα αγγεία, χάλκινα, λίθινα και οστέινα εργαλεία, ενσφράγιστα πήλινα αντικείμενα, είναι εντυπωσιακά και άριστα διατηρημένα για την εποχή τους[112].

Οι συστάδες των τάφων του τέλους της Μέσης και των αρχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού διαταράσσουν σε ορισμένα σημεία τις ανώτατες στρώσεις του στρώματος καταστροφής του πρωτοκυκλαδικού οικισμού. Πρόκειται για λακκοειδείς τάφους ή εγχυτρισμούς με ενδιαφέροντα κτερίσματα, όπως πήλινες μαστοπρόχους και άλλα αγγεία εγχώριας κατασκευής, εισηγμένα μινωικά αγγεία, χάλκινα όπλα και κοσμήματα. Το νεκροταφείο αυτό του Σκάρκου, που δημιουργήθηκε 600 περίπου χρόνια μετά την εγκατάλειψη του πρωτοκυκλαδικού οικισμού, είναι επίσης πολύ σημαντικό για την έρευνα του προϊστορικού κόσμου, δεδομένου ότι παρέχει σημαντικές γνώσεις για τα ταφικά ήθη και έθιμα της εποχής στις Κυκλάδες.

Ο Σκάρκος συγκέντρωνε τις προϋποθέσεις για να αναδειχθεί σε οργανωμένο επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο όχι μόνο λόγω της σημασίας του αλλά και επειδή βρίσκεται πολύ κοντά στη Χώρα της Ίου, και υπάρχει δημόσιος δρόμος που οδηγεί κοντά σε αυτόν. Επιπλέον η Ίος δεν διαθέτει κανέναν άλλον οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο και ένας τέτοιος θα βοηθήσει όχι μόνο στην προβολή του νησιού αλλά και στην αναβάθμιση του τουρισμού του. Οι επισκέπτες θα έχουν τη δυνατότητα παράλληλα με το σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο, που εγκαινιάστηκε το 1999 και φιλοξενεί τα εντυπωσιακά κινητά ευρήματα από τον Σκάρκο[113], να επισκεφθούν και την ίδια την προϊστορική πολιτεία, από όπου προέρχονται, αποκτώντας έτσι μια ολοκληρωμένη εικόνα γι' αυτήν. Το έργο της διαμόρφωσης και ανάδειξης του Σκάρκου εντάχθηκε στο Γ΄ ΚΠΣ και ξεκίνησε κατά τον Μάιο του 2002[114].

Ο Σκάρκος βρίσκεται σε ένα περιβάλλον φυσικού κάλλους. Ο ίδιος ο λόφος είναι αδόμητος. Από το λόφο αγναντεύει κανείς το λιμάνι της Ίου, τη Σίκινο στο βάθος, τον

112. Μ.Ε. Μαρθάρη, Σκάρκος, ένας πρωτοκυκλαδικός οικισμός στην Ίο, στο *Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα 1990, σ. 97-100. Η ίδια, Από το Σκάρκο στην Πολιόχνη: Παρατηρήσεις για την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη των οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στις Κυκλάδες και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, στο Χρ.Γ. Ντούμας - V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο / Poliochni e l'Antica Età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale*, Αθήνα 1997, σ. 262-282. Η ίδια, Ios, Archäologisches Museum: Skarkos, στο *Kleinere Griechische Sammlungen: Neufunde aus Griechenland und der westlichen Türkei*, ed. I. Pini (*CMS* V, Supplementum 3), Berlin 2004. Η ίδια, Aspects of pottery circulation in the Cyclades during the early EB II: Fine and semi-fine imported ceramic wares at Skarkos, Ios, στο C. Renfrew (επιμ.), *Οριζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, Cambridgre 2008.

113. Μ.Ε. Μαρθάρη, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ίου: Σύντομη περιήγηση στις αρχαιότητες της Ίου μέσω των εκθεμάτων του Μουσείου*, Αθήνα, ΚΑ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων, 1999.

114. Μ.Ε. Marthari, Η ανάδειξη των προϊστορικών κυκλαδικών οικισμών: Τα παραδείγματα του Σκάρκου Ίου και της Φυλακωπής Μήλου, στο Β. Καραγιώργης και Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Ρόδος, Ινστιτούτο Αιγαίου, 2006.

Επάνω Κάμπο που περιβάλλει το λιμάνι, και τα γύρω βουνά με τις ανάγλυφες πλαγιές από σχιστόλιθο (Πίν. 50 α). Για το λόγο αυτό όλες οι εργασίες διαμόρφωσης είναι ήπιες και πλήρως εναρμονισμένες με το περιβάλλον. Στοιχεία του περιβάλλοντος είναι οι αναλημματικοί ξηρότοιχοι των ανδήρων καλλιέργειας (πεζούλες) και οι περιφράξεις των κτημάτων από σχιστόλιθο της περιοχής, τα ελαιόδενδρα και τα φυτά της κάπαρης που φύονται στα κτήματα, οι πικροδάφνες, οι λυγαριές και οι σχίνοι που βλαστάνουν στις όχθες των ξηροποτάμων οι οποίοι περιβάλλουν το λόφο του Σκάρκου.

Οι εργασίες διαμόρφωσης και ανάδειξης είναι ήδη προχωρημένες. Αρχικά απομακρύνθηκαν οι μεγάλες ποσότητες μπάζων των ανασκαφών 1986-1997. Καθαρίστηκαν από τη χαμηλή βλάστηση μεγάλα τμήματα του αρχαιολογικού χώρου, κόπηκαν οι ξερές αμυγδαλιές και κλαδεύτηκαν οι ελιές που υπάρχουν εκεί. Παράλληλα επισκευάστηκε μεγάλος αριθμός ξηρότοιχων που συγκρατούν τα άνδηρα καλλιέργειας των κτημάτων και πρόκειται να παραμείνουν στο χώρο και μετά την περάτωση του έργου. Οι παχύτατοι αυτοί ξηρότοιχοι που περιβάλλουν το λόφο προέκυψαν από τη διευθέτηση του οικοδομικού υλικού του πρωτοκυκλαδικού οικισμού από τους αγρότες σε βάθος χρόνου. Αποτελούν το σήμα κατατεθέν του λόφου που, εξαιτίας αυτών, ονομάζεται από τους ντόπιους Καράβολας, δηλαδή σαλιγκάρι. Έτσι, η αποκατάσταση των ξηρότοιχων όπως ήταν πριν από την εγκατάλειψη των αγρών δίνει στο λόφο την ενδιαφέρουσα όψη που είχε πριν αρχίσει η τουριστική αξιοποίηση της νήσου, όταν ακόμη καλλιεργούνταν όλα τα αγροκτήματα στο νησί, όπως θυμούνται οι παλαιότεροι (Πίν. 50 γ-δ).

Η καθαρά αρχαιολογική εργασία επικεντρώνεται στα νοτιοανατολικά, έτσι ώστε ένα χαρακτηριστικό τμήμα του Πρωτοκυκλαδικού ΙΙ οικισμού, που ισοδυναμεί με ένα τεταρτημόριο του ελλειψοειδούς λόφου, να γίνει ορατό και επισκέψιμο μετά το πέρας του έργου.

Η περίφραξη, η κατασκευή της οποίας έχει ήδη προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό, είναι τοίχος από σχιστόλιθο της περιοχής, όπως συνηθίζεται να είναι οι περιφράξεις των κτημάτων στην ευρύτερη περιοχή του Σκάρκου, ώστε να μη διαταράσσεται η γλυκύτητα του τοπίου από ξένα προς την περιοχή υλικά. Υπάρχον παλαιό ποιμενικό κελλί μετατράπηκε σε χώρο πολλαπλών δραστηριοτήτων. Περιλαμβάνει φυλάκιο, χώρο έκδοσης εισιτηρίων και διαθέσης πωλητέων, καθώς και τουαλέτες. Δίπλα του έχει διαμορφωθεί καθιστικό για την ανάπαυση των επισκεπτών (Πίν. 50 ε). Η κύρια διαδρομή των επισκεπτών, που ξεκινά από την είσοδο και κατευθύνεται προς το εκδοτήριο εισιτηρίων - πωλητήριο και από εκεί στον ανασκαμμένο χώρο, διαμορφώθηκε ήδη με κλίμακες από σχιστόλιθο, που συνηθίζονται στα κτήματα της περιοχής, και πρόσφατα φυτεύτηκαν κατά μήκος της πικροδάφνες που έχουν μεταφερθεί από το διπλανό ρέμα, το γνωστό ως του Σκάρκου το Ρέμα.

Τέλος, έχει δρομολογηθεί η επισκευή του αγροτικού δρόμου που οδηγεί από ασφαλτοστρωμένο δρόμο του Κάτω Κάμπου στον αρχαιολογικό χώρο. Ο δρόμος αυτός είναι παράλληλος προς του Σκάρκου το Ρέμα στο πρώτο τμήμα του και περνά μέσα από ένα τοπίο με θαυμάσια βλάστηση – λυγαριές, πικροδάφνες και σχίνους –, ενώ στο δεύτερο τμήμα του είναι κλιμακωτός, επιστρωμένος με πλάκες σχιστόλιθου, και κινείται ανάμεσα στους λιθόκτιστους μανδρότοιχους του αρχαιολογικού χώρου και των απέναντι κτημάτων. Ο επισκέπτης μεταφέρεται έτσι από το αραιά δομημένο περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής της Χώρας στο ειδυλλιακό αγροτικό και ποιμενικό τοπίο της υπαίθρου της Ίου, στο οποίο είναι αρμονικά ενταγμένος ο αρχαιολογικός χώρος.

Το έργο της διαμόρφωσης και ανάδειξης του Σκάρκου παρακολουθεί διαρκώς ο αρχαιοφύλακας Α. Ανδρεωσάτος και το ενισχύει παντοιοτρόπως. Ουσιαστικά συμβάλλει στις εργασίες ο αρχιτέκτων της Εφορείας Χ. Βασιλειάδης. Η αρχαιολόγος Ε. Μαραγκουδάκη εργάστηκε κάποια χρονικά διαστήματα στο έργο, κυρίως στον τομέα των καταγραφών.

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΜΗΛΟΣ

2001-2002

Αρχαία πόλη Μήλου

Πραγματοποιήθηκε, όπως κάθε χρόνο, καθαρισμός του αρχαίου Θεάτρου και συντήρηση του μονοπατιού που συνδέει το Θέατρο με τις Κατακόμβες. Για τη διαμόρφωση-ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Μήλου, μιας από τις σπουδαιότερες νησιωτικές πόλεις των ιστορικών χρόνων, και την παράλληλη δημιουργία του απαραίτητου υποβάθρου για τη συστηματική έρευνά της, καταρτίστηκε φάκελος για ένταξη του έργου στο Γ΄ ΚΠΣ.

Αρχαιολογικός χώρος Φυλακωπής

Οι εργασίες περιορίστηκαν στον καθαρισμό της περιοχής της εισόδου και του φυλακίου, εν όψει της ένταξης του έργου διαμόρφωσης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου στο Γ΄ ΚΠΣ, για την οποία έχει καταρτιστεί σχετικός φάκελος.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

2003-2004

Φυλακωπή

Η Φυλακωπή της Μήλου αποτελεί μία από τις σημαντικότερες θέσεις όσον αφορά τόσο στη σημασία που έχει για την ιστορία της αιγαιακής αρχαιολογίας όσο και στη σημασία της αυτή καθαυτή. Η προϊστορική πόλη ανεσκάφη στο μεγαλύτερο τμήμα της κατά το τέλος του 19ου αι. από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών[115]. Συμπληρωματικές ανασκαφές διεξήχθησαν από τη Σχολή κατά το 1910[116] και την περίοδο 1974 έως 1977[117], με σημαντικά επίσης αποτελέσματα.

Η Φυλακωπή βρίσκεται σε ένα παραθαλάσσιο ομαλό ύψωμα κοντά στο βορειοανατολικό άκρο της Μήλου (Πίν. 51 α). Τα πρώτα στοιχεία για την κατοίκησή της ανάγονται στις περιόδους Πρωτοκυκλαδική Ι και ΙΙ, παρόλο που δεν σώζονται σχεδόν καθόλου κτιριακά κατάλοιπα των φάσεων αυτών. Ακολουθούν τρία στάδια κατοίκησης, τρεις πόλεις, όπως τις ονόμασαν οι πρώτοι ανασκαφείς, που χρονολογούνται αντίστοιχα στο τέλος της πρωτοκυκλαδικής περιόδου, στη μέση και στην ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ο Renfrew, ο τελευταίος ανασκαφέας της θέσης, διακρίνει δύο φάσεις της τελευταίας αυτής πόλης που τις ονομάζει Φυλακωπή ΙΙΙ και Φυλακωπή IV, κατά τις οποίες η πόλη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη. Η φάση Φυλακωπή ΙΙΙ είναι εκείνη της μινωικής επιρροής, κατά την οποία η πόλη διαθέτει εντυπωσιακό τείχος, κτίρια διακοσμημένα με τοιχογραφίες εξαιρετικής τέχνης και μέγαρο, στο οποίο βρέθηκε πινακίδα της Γραμμικής Α γραφής. Κατά τη φάση Φυλακωπή IV της μυκηναϊκής επικυριαρχίας ενισχύονται τα τείχη, κατασκευάζεται νέο μέγαρο και ιδρύεται το ιερό, στο οποίο βρέθηκαν εντυπωσιακά πήλινα ειδώλια[118].

Όσον αφορά στη συντήρηση της Φυλακωπής ισχύουν τα εξής: Η Βρετανική Σχολή Αθηνών, όπως και γενικότερα οι ξένες αρχαιολογικές σχολές που εργάζονται στην Ελλάδα, δεν ήταν υποχρεωμένη με βάση τη νομοθεσία να φροντίζει για τη συντήρηση των αρχαιολογικών χώρων που ανέσκαπτε και δημοσίευε. Έτσι, τα κτιριακά κατάλοιπα της πόλης, που ήλθαν στο φως κυρίως μετά τις εκτεταμένες ανασκαφές του τέλους του 19ου αι. αλλά και εκείνες του 1910, υφίσταντο με τη διάρκεια των χρόνων φθορές, που θα μπορούσαν να ήταν λιγότερες εάν υπήρχε διαρκής συντήρησή τους.

Εκτός από τη φυσική φθορά των αποκαλυφθέντων ανασκαφικά ερειπίων, η Φυλακωπή αντιμετωπίζει και άλλα προβλήματα. Το πιο σημαντικό από αυτά, που έχει ως συνέπεια να χάνονται με τα χρόνια ολόκληρα τμήματα της προϊστορικής πόλης, είναι η σταδιακή κατακρήμνιση του βράχου επάνω στον οποίο είναι χτισμένη στη θάλασσα, που τα κύματά της τη χτυπούν από τα βόρεια. Επίσης καταστροφές στο χώρο προκλήθηκαν με την οχύρωση της θέσης από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της κατοχής. Οι τελευταίοι ναρκοθέτησαν την παραλία, έχτισαν πολυβολεία μέσα στο χώρο και σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις κατασκεύασαν και δίοδο προς τα πολυβολεία, καταστρέφοντας τμήμα του τείχους.

Η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία από τα μέσα του 20ού αι. κατέβαλε προσπάθειες για τη φροντίδα και τη συντήρηση της προϊστορικής πόλης ανάλογα με τα μέσα και τις δυνατότητες που διέθετε σε κάθε περίοδο[119]. Για πρώτη φορά η Διεύθυνση Αναστήλωσης επιχείρησε εργασίες αποκατάστασης και στερέωσης στον αρχαιολογικό χώρο κατά το 1956 επί Ορλάνδου. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο δυτικό τμήμα του τείχους της προϊστορικής πόλης. Αποτέλεσμα των προσπαθειών εκείνων, στις οποίες χρησιμοποιήθηκε τσιμέντο, είναι η διατήρηση του μοναδικής σημασίας αυτού τείχους σε σχετικά καλή κατάσταση έως τις μέρες μας. Σύντομες εργασίες στερέωσης έλαβαν χώραν και κατά το 1969 υπό τις οδηγίες του Ι. Δημακόπουλου. Οι εργασίες συμπεριέλαβαν και πάλι τη στερέωση των ανώτατων δόμων της εξωτερικής όψης του δυτικού σκέλους του τείχους με λάσπη και ασβέστη αυτή τη φορά, και τη στερέωση των ανώτατων δόμων ορισμένων κτιρίων.

Η επόμενη κίνηση για τη συντήρηση των κτιριακών καταλοίπων στη Φυλακωπή οφείλεται στον Renfrew. Ο Renfrew είναι ο πρώτος Βρετανός ανασκαφέας του χώρου που ενδιαφέρθηκε για τη συντήρηση των τμημάτων της προϊστορικής πόλης που ανέσκαψε. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε κυρίως στο ιερό και το μέγαρο και κατά το τέλος της ανασκαφικής περιόδου στερεώθηκαν με τσιμέ-

115. T.D. Atkinson - R.C. Bosanquet - C.C. Edgar - A.J. Evans - D.G. Hogarth - D. Mackenzie - C. Smith - F.B. Welch, *Excavations at Phylakopi in Melos*, *BSA* Suppl. 4, London 1904.

116. R.M. Dawkins - J.P. Droop, The Excavations at Phylakopi in Melos, *BSA* 17 (1910-11), σ. 1-22.

117. C. Renfrew - M. Wagstaff, *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge 1982. C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA* Suppl. 18, London 1985.

118. C. Renfrew, Phylakopi and the Late Bronze I period in the Cyclades, στο C. Doumas (επμ.), *Thera and the Aegean World* I, vol. 1, London 1978, σ. 403-421.

119. Οι πληροφορίες για τις εργασίες συντήρησης των κτιριακών καταλοίπων της προϊστορικής πόλης της Φυλακωπής από την Αρχαιολογική Υπηρεσία προέρχονται από έρευνα στα αρχεία τόσο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων όσο και της Διεύθυνσης Απαλλοτριώσεων και Ακίνητης Περιουσίας της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού.

ντο τα συγκεκριμένα κτίρια, καθώς και η εσωτερική παρειά του ανατολικού σκέλους του τείχους.

Κατά το 1993 με συνεργασία της Βρετανικής σχολής Αθηνών και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων έγιναν σύντομες στερεωτικές εργασίες αποκλειστικά και μόνον στο ιερό, που το βοήθησαν για κάποιο χρονικό διάστημα, αλλά οι περισσότερες δεν άντεξαν στο χρόνο και αρκετά από τα προβλήματα παρουσιάστηκαν και πάλι.

Όσον αφορά στη διαμόρφωση του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, κατά τη δεκαετία του 1980 γίνεται μια πρώτη προσπάθεια εκ μέρους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων για τη στοιχειώδη οργάνωσή του. Κατασκευάζεται υποτυπώδες φυλάκιο κατά το 1983.

Οι επεμβάσεις που έγιναν στον αρχαιολογικό χώρο της Φυλακωπής κατά το β΄ ήμισυ του 20ού αι. έχουν δύο χαρακτηριστικά: πρώτον τα αποτελέσματά τους ήταν μικρής διάρκειας, με εξαίρεση την επέμβαση στο δυτικό τμήμα του τείχους που έγινε κατά το 1956, και δεύτερον ήταν αποσπασματικές, αφορούσαν σε συγκεκριμένα μόνο μνημεία κάθε φορά και όχι στο σύνολο του αρχαιολογικού χώρου. Η αποκατάσταση και συντήρηση της προϊστορικής πόλης της Φυλακωπής στο σύνολό της αποτελούσε μακροχρόνιο στόχο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Έλειπαν όμως οι κατάλληλοι πόροι για ένα τέτοιο έργο. Η υλοποίηση του έργου αυτού κατέστη δυνατή χάρη στην ένταξή του στο Γ΄ ΚΠΣ. Ξεκίνησε κατά το 2003, προχώρησε σημαντικά κατά το 2004, ενώ πρόκειται να συνεχιστεί και κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια[120].

Η εικόνα που έδινε η προϊστορική πόλη πριν από την έναρξη του έργου, παρά τις παλαιότερες επεμβάσεις, κάθε άλλο παρά ήταν η δέουσα για έναν αρχαιολογικό χώρο και μάλιστα της εμβέλειας της Φυλακωπής. Οι κατόψεις και τα περιγράμματα του τείχους και των κτιρίων δεν διακρίνονταν στην πλειονότητα των περιπτώσεων, επειδή είχαν καλυφθεί – εκτός από τη βλάστηση – είτε από πεσμένο οικοδομικό υλικό, λίθους δηλαδή από τα ανώτερα τμήματα των κατασκευών, είτε από τα μπάζα των βρετανικών ανασκαφών, τα οποία δεν απομακρύνθηκαν ποτέ από τον χώρο.

Οι εργασίες ξεκίνησαν με την αποψίλωση. Ο αρχαιολογικός χώρος, έκτασης 17 στρεμμάτων, που έδινε την εικόνα δασωμένης περιοχής, καθαρίστηκε λεπτομερώς από τη βλάστηση. Τα αποτελέσματα του καθαρισμού άρχισαν να γίνονται αισθητά ήδη κατά το 2004 (Πίν. 51 β-γ). Η επιβλαβής βλάστηση αποτελούνταν σε πολλά σημεία από σχίνους που είχαν γίνει πλέον σαν δένδρα και φύτρωναν μέσα από το τείχος ή μέσα από τους τοίχους κτιρίων, προκαλώντας τη διάλυσή τους. Η απομάκρυνση της βλάστησης επέτρεψε εκτός των άλλων να αντικρίσει κανείς για πρώτη φορά, μετά τις μεγάλες ανασκαφές του τέλους του 19ου αι., ολόκληρη την ανασκαμμένη προϊστορική πόλη της Φυλακωπής, μια ενδιαφέρουσα αλλά και δυσάρεστη εμπειρία, μια που τα περισσότερα κτίρια δίνουν την εντύπωση λιθοσωρών.

Η απομάκρυνση και τακτοποίηση του διάσπαρτου οικοδομικού υλικού ακολουθεί τον καθαρισμό από τη βλάστηση. Απομακρύνονται οι πεσμένοι λίθοι και τοποθετούνται δίπλα στο ανάλογο τμήμα του τείχους ή του κτιρίου σε αριθμημένους ορθογωνισμένους σωρούς, ώστε να είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν σε αποκαταστάσεις. Συνεχής φωτογράφηση και αποτυπώσεις συνοδεύουν την εργασία αυτή. Ήδη έχει περατωθεί η εργασία στο δυτικό σκέλος του τείχους (Πίν. 51 δ) και στο ιερό.

Το μεγαλύτερο μέρος των μπάζων των βρετανικών ανασκαφών καλύπτουν την εξωτερική όψη του ανατολικού σκέλους του τείχους και, προκειμένου αυτή να γίνει ορατή, άρχισε η τεράστια προσπάθεια απομάκρυνσής τους. Απομακρύνονται με τη βοήθεια ανασκαφικού καννάβου. Το χώμα κοσκινίζεται προσεκτικά και περισυλλέγονται από αυτό σφραγιδόλιθοι, σπαράγματα τοιχογραφιών, κεραμική και μετάλλινα, λίθινα και πήλινα μικροαντικείμενα, τα οποία τακτοποιούνται σε κιβώτια στην αποθήκη του υλικού της Φυλακωπής, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μήλου, η οποία έχει ήδη σχεδόν κορεστεί.

Οι εργασίες διαμόρφωσης αποτελούν ένα άλλο βασικό τομέα των εργασιών. Ο επισκέψιμος Αρχαιολογικός Χώρος της Φυλακωπής αποτελείται από τρία κτήματα που απαλλοτριώθηκαν. Στα κτήματα αυτά υπήρχαν ξηρότοιχοι, κατασκευασμένοι κατά κανόνα από το πεσμένο οικοδομικό υλικό της προϊστορικής πόλης, με πορεία και προσανατολισμό που εξυπηρετούσε είτε στη στήριξη των ανδήρων καλλιέργειας είτε σε παλαιότερο διαχωρισμό ιδιοκτησιών. Οι ξηρότοιχοι αυτοί απομακρύνθηκαν, δεδομένου ότι ήταν ανταγωνιστικοί προς τις αρχαιότητες, επειδή είχαν κατασκευαστεί από το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό της αρχαίας πόλης. Στον αρχαιολογικό χώρο υπήρχαν και κατασκευές που έγιναν, όπως προαναφέρθηκε, με οικοδομικό υλικό της προϊστορικής πόλης από τους Γερμανούς, όπως τα πολυβολεία και η δίοδος διέλευσης προς αυτά. Οι κατασκευές αυτές αποτυπώνονται, φωτογραφίζονται και διαλύονται ώστε να παύσει να δημιουργείται σύγχυση στους επισκέπτες και να είναι ευανάγνωστα τα κτιριακά κατάλοιπα.

Έχει ήδη ετοιμαστεί η μελέτη για την ανέγερση μικρού και προσαρμοσμένου προς το περιβάλλον του αρχαιολογικού χώρου κτιρίου που θα συνδυάζει τις χρήσεις φυλακίου - εκδοτηρίου εισιτηρίων - πωλητηρίου και τουαλετών.

120. M.E. Marthari, Η ανάδειξη των προϊστορικών κυκλαδικών οικισμών: Τα παραδείγματα του Σκάρκου Ίου και της Φυλακωπής Μήλου, στο Β. Καραγιώργης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Ρόδος, Ινστιτούτο Αιγαίου, 2006.

Οι εργασίες τοποθέτησης περίφραξης είναι προχωρημένες. Έχει ήδη αρχίσει η τοποθέτηση ισχυρών σιδερένιων κιγκλιδωμάτων μεγάλης αντοχής και υψηλής ποιότητας (Πίν. 52 α-β). Σύμφωνα με το σχεδιασμό η περίφραξη θα ολοκληρωθεί με την τοποθέτηση και άλλων σιδηρών κιγκλιδωμάτων της ίδιας μορφής, σε συνδυασμό με κτιστό μανδρότοιχο σε ορισμένα σημεία, λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους. Έτσι ο αρχαιολογικός χώρος, που η περίφραξή του αποτελούνταν έως τώρα από απλά δικτυωτά πλαίσια σε συνδυασμό με ξηρότοιχους, αποκτά περίφραξη καταλληλότερη για τη φύλαξή του αλλά και ανάλογη της σημασίας του.

Τα τεχνικά ζητήματα στο έργο διαμόρφωσης και ανάδειξης της Φυλακωπής παρακολουθούν και συμβάλλουν σε αυτά ο αρχιτέκτων Γ. Μητσούλης και ο τοπογράφος Μ. Χαλκουτσάκης, μηχανικοί της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Τις εργασίες παρακολουθεί διαρκώς ο αρχαιοφύλακας του αρχαιολογικού χώρου Α. Νίνος. Στο έργο εργάζονται κατά διαστήματα οι αρχαιολόγοι Α. Καρναβά, Π. Κοτρωνάκης και Ε. Μανιάτη, ο πολιτικός μηχανικός Ι. Μάλλης και η αρχιτέκτων Ι. Μάλλη.

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΔΗΛΟΣ (Πίν. 52 γ)

2001-2004

Το έργο της συντήρησης των Μνημείων της Δήλου άρχισε ήδη το 1873 από τον Παναγιώτη Σταματάκη και συνεχίστηκε από τον Δημήτριο Σπ. Σταυρόπουλλο, τον πρώτο έφορο Αρχαιοτήτων των Κυκλάδων, και, εντατικότερα, από τους διαδόχους του Δημοσθένη Πίππα και Νικόλαο Κοντολέοντα. Οι εργασίες, περιορισμένες τη δεκαετία του 1960 και του 1970, άρχισαν και πάλι το 1982, μετά από ειδική χρηματοδότηση, και συνεχίζονται από τότε χωρίς διακοπή. Από το 1994 οι εργασίες συντήρησης εποπτεύονται από την «Ομάδα Εργασίας για τις Αρχαιότητες της Δήλου», η οποία το 2001 μετονομάστηκε σε «Επιτροπή για την Συντήρηση των Μνημείων Δήλου».

Το έργο της συντήρησης και στερέωσης των μνημείων του τεράστιου Αρχαιολογικού Χώρου Δήλου έχει εντατικοποιηθεί τα τελευταία τέσσερα χρόνια με την ένταξή του στο Γ΄ ΚΠΣ με το συνολικό ποσό των 3.730.702 €. Στόχος των εκτελούμενων εργασιών είναι η συντήρηση και στερέωση των μνημείων και η διαμόρφωση μιας πορείας επίσκεψης, έτσι ώστε να γίνει ολόκληρος ο αρχαιολογικός χώρος προσιτός στους επισκέπτες, ιδιαίτερα στους επισκέπτες με ειδικές ανάγκες, και να γίνει η επίσκεψη των μνημείων διδακτική και κυρίως ασφαλής, τόσο για τα ίδια τα μνημεία όσο και για τους επισκέπτες (Πίν. 53 α-β). Παρά τις μεγάλες δυσκολίες διαβίωσης και πραγματοποίησης οποιασδήποτε εργασίας στο απομονωμένο νησί, ο υπεύθυνος αρχαιολόγος, συντηρητές και τεχνίτες εργάζονται εκεί όλο το χρόνο επιτελώντας ένα σημαντικό έργο συντήρησης, αναστήλωσης και διαμόρφωσης, που σταδιακά κάνει το μοναδικό αυτό χώρο προσιτό, περισσότερο «ευανάγνωστο», διδακτικό και φιλικό στους πολυπληθείς επισκέπτες.

Με διαρκείς, εκτεταμένους καθαρισμούς των μνημείων από την πυκνή βλάστηση που τα καλύπτει και τα καταστρέφει, ο αρχαιολογικός χώρος διατηρείται, στο σύνολό του, ορατός και προσιτός στους επισκέπτες. Έγιναν εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες στους τοίχους των αρχαίων μνημείων, ανοίχτηκαν αρχαίοι δρόμοι, επιχωματώθηκαν μέχρι την αρχική στάθμη του δαπέδου μνημεία που είχαν ανασκαφεί βαθύτερα από τη θεμελίωσή τους και κινδύνευαν να καταρρεύσουν, απομακρύνθηκαν τεράστιες ποσότητες μπάζων των παλαιών ανασκαφών που κάλυπταν τα μνημεία και χρησιμοποιήθηκαν για την επίχωση δρόμων και πλατειών μέχρι την αρχαία στάθμη του δαπέδου. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή μνημείων που είχαν εγκαταλειφθεί από τις αρχές του περασμένου αιώνα, καθαρίστηκαν και αποτυπώθηκαν μνημεία και νησίδες κτιρίων που δεν είχαν ποτέ αποτυπωθεί, παρόλο που είχαν ανασκαφεί εδώ και έναν αιώνα, και έγιναν οι απαραίτητες στερεωτικές εργασίες. Παράλληλα εκπονήθηκαν και υλοποιούνται μελέτες για την καθολική συντήρηση συγκεκριμένων μνημείων.

Με τις εργασίες αυτές αποφεύχθηκε η παραπέρα καταστροφή των μνημείων, κτιριακά σύνολα προστατεύτηκαν, αναδείχθηκαν και έγιναν προσιτά σε επισκέπτες και μελετητές. Η έκταση των εργασιών και το πλήθος των νέων στοιχείων και ευρημάτων που προέκυψαν στη διάρκειά τους είναι τέτοια που δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν όλα εδώ. Προγραμματίζεται όμως, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, η συνολική δημοσίευσή τους σε ένα τόμο από τον υπεύθυνο αρχαιολόγο του Έργου Π.Ι. Χατζηδάκη. Παρακάτω θα αναφερθεί περιληπτικά μέρος των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία τέσσερα χρόνια.

Ναξιακοί Λέοντες (Πίν. 53 γ-δ - 54 α)

Τον Οκτώβριο του 1999 η Επιστημονική Επιτροπή οργάνωσε με εξαιρετικά επιτυχή τρόπο τη μεταφορά των Ναξιακών Λεόντων στο Μουσείο Δήλου και τον επόμενο χρόνο τοποθετήθηκαν στη θέση τους πιστά αντίγραφα. Η έκθεση των γλυπτών στο Μουσείο ολοκληρώθηκε το 2001 με την τοποθέτησή τους σε μονόλιθες βάσεις από πωρόλιθο και την τοποθέτηση παραπετασμάτων στα μεγάλα παράθυρα, ώστε να μην προβάλλονται πάνω τους οι σκιές από τα κιγκλιδώματα.

Οι Ναξιακοί Λέοντες εκτέθηκαν σε μια μεγάλη αίθου-

σα του Μουσείου που μέχρι τώρα χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη γλυπτών. Οι αποθήκες του Μουσείου αναδιοργανώθηκαν και όλα τα ευρήματα καταχωρήθηκαν στον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Επειδή από τις παλαιότερες ανασκαφές στο Άνδηρο των Λεόντων υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία και καθόλου ευρήματα, μετά τη μεταφορά των γλυπτών διερευνήθηκαν ανασκαφικά τα ελάχιστα σημεία στα οποία η σκαφή δεν είχε φτάσει μέχρι το φυσικό βράχο. Διαπιστώθηκε ότι η τελική διαμόρφωση του Ανδήρου έγινε στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. με μεγάλες επιχώσεις. Στην επίχωση των ελληνιστικών χρόνων βρέθηκε πλήθος αγγείων του 2ου-1ου αι. π.Χ., στο αμέσως υποκείμενο αρχαϊκό στρώμα, που φθάνει μέχρι το φυσικό βράχο, βρέθηκαν τμήματα κυκλαδικών και κορινθιακών αγγείων, ενώ στο δρόμο, μπροστά στο Άνδηρο, βρέθηκαν δύο αποθέτες με μαγειρικά σκεύη των αρχών του 1ου αι. π.Χ. Είναι βέβαιο ότι η μελέτη των ευρημάτων θα δώσει νέα στοιχεία για την ιστορία του Ανδήρου.

Μετά την ανασκαφή ολόκληρο το Άνδηρο αποτυπώθηκε για πρώτη φορά και, σε συνεργασία με την ΔΑΑΜ, έγινε φωτογράφηση της περιοχής από ψηλά. Τέλος, στερεώθηκε ο αρχαϊκός τοίχος στα νότια της Λεωφόρου των Λεόντων και δημιουργήθηκε με επίχωση ένα επικλινές επίπεδο, ώστε να είναι δυνατή η πρόσβαση σε άτομα με ειδικές ανάγκες.

Ίδρυμα των Ποσειδωνιαστών (Πίν. 54 β-γ - 55 α)

Στα ανατολικά του Ιδρύματος των Βηρυτίων Ποσειδωνιαστών είχαν αφεθεί τόνοι από τα μπάζα της ανασκαφής του 1904 που κάλυπταν ολόκληρη την ανατολική πλευρά του κτιρίου και όλο το πλάτος της Λεωφόρου των Λεόντων κάνοντας αδύνατη τη διάβαση από το σημείο αυτό. Τα μπάζα χρησιμοποιήθηκαν για την επίχωση δωματίων της Νησίδας, τα οποία είχαν ανασκαφεί βαθύτερα από τα θεμέλια των τοίχων με αποτέλεσμα να γκρεμίζονται διαρκώς τμήματά τους, και για την επίχωση των δρόμων γύρω από το κτιριακό συγκρότημα καθώς και της μεγάλης πλατείας βορειοανατολικά της Λίμνης, μέχρι την αρχική στάθμη του εδάφους.

Με την αφαίρεση των μπάζων φάνηκε ότι η ανατολική πλευρά του κτιρίου καταλαμβάνεται από μια σειρά καταστημάτων και εργαστηρίων, ένα από τα οποία ήταν πιθανώς *πορφυροβαφείον*. Με την αποκάλυψη και αποτύπωση της ανατολικής πλευράς έχουμε για πρώτη φορά, μετά από 100 χρόνια, ολοκληρωμένη την κάτοψη του κτιριακού συγκροτήματος.

«Οικία Διαδουμένου» - Λεωφόρος των Λεόντων (Πίν. 55 β-γ - 56 α-δ)

Το ίδιο συνέβαινε και στην ανατολική πλευρά της «Οικίας του Διαδουμένου», επειδή και τα δύο κτίρια είναι στην πλαγιά ενός χαμηλού λόφου με κλίση από Δ. στα Α. Λόφοι από μπάζα των ανασκαφών του 1894 και 1916 κάλυπταν το ανατολικό τμήμα του κτιρίου και έκαναν αδύνατη τη διέλευση μέχρι το αρχαϊκό λιμάνι του Σκαρδανά.

Με την απομάκρυνσή τους ολοκληρώθηκε η κάτοψη του κτιρίου και εκπονήθηκε μελέτη για την καθολική συντήρηση και στερέωσή του. Αποκαλύφθηκε η σκάλα που οδηγεί στην ανατολική είσοδο του κτιρίου και μια ερμαϊκή στήλη των αρχών του 1ου αι. π.Χ. εντοιχισμένη σε ένα από τα καταστήματα. Ένα πλήθος νέων ευρημάτων φωτίζουν την ιστορία του κτιρίου και συμπληρώνουν κενά των παλαιών ανασκαφών, από τις οποίες υπάρχουν μόνο τμήματα γλυπτών, ελάχιστες πληροφορίες και καθόλου κεραμικά ευρήματα.

Ο δρόμος ανατολικά της «Οικίας του Διαδουμένου» είναι στη συνέχεια της Λεωφόρου των Λεόντων και είναι μάλλον βέβαιο ότι είναι ο αρχικός, κύριος δρόμος που οδηγούσε από το αρχαϊκό λιμάνι στο Ιερό. Ο δρόμος αποχωματώθηκε σε όλο το μήκος του και αποκαταστάθηκε έτσι και πάλι η επαφή του Ιερού με το αρχαϊκό Λιμάνι. Με την αποχωμάτωση του κάθετου δρόμου στη δυτική πλευρά του θα γίνει δυνατή η πρόσβαση στο κτιριακό συγκρότημα της Οικίας των Κωμωδών, η οποία τώρα είναι αδύνατη.

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου, της Λεωφόρου των Λεόντων, όπως συμβατικά ονομάστηκε, μιας και πολύ πιθανόν δημιουργήθηκε ακριβώς για τη μεταφορά των Λεόντων, αποκαλύφθηκε μια σειρά καταστημάτων και εργαστηρίων που έδωσαν σημαντικά ευρήματα. Στο εργαστήριο ενός ζωγράφου που, όπως δείχνουν τα ευρήματα, ειδικευόταν στη διακόσμηση αγαλματίων και ειδωλίων, βρέθηκαν πολλά χρώματα, χρωματοδοχεία, τμήματα ειδωλίων και ένα εξαιρετικό αντίγραφο της Ουρανίας Αφροδίτης του Φειδία που διατηρεί ίχνη των αρχικών χρωμάτων. Βόρεια από αυτό βρέθηκε ένα *αρτοπώλιο*, το μόνο στο οποίο βρέθηκαν οι κλίβανοι σε καλή κατάσταση και διατηρείται πολύ καλά η εικόνα της τελικής καταστροφής του 69 π.Χ. Το *αρτοπώλιο* στεγάστηκε με μεταλλικό πλαίσιο και τεγίδες από ημιδιαφανή πολυκαρβονικά φύλλα, ώστε να διατηρηθεί ορατή στους επισκέπτες η διδακτική αυτή εικόνα.

Στο δρόμο, μπροστά στο *αρτοπώλιο*, βρέθηκαν αρκετά χρυσά κοσμήματα των αρχών του 1ου αι. π.Χ. που έχουν πέσει από το υπερκείμενο εργαστήριο χρυσοχόου.

Αγορά βόρεια της Λίμνης (Πίν. 56 ε-στ - 57 α)

Βόρεια της Ιερής Λίμνης είχε ανασκαφεί – άγνωστο πότε – μια νησίδα κτιρίων οι τοίχοι των οποίων σώζονται σε πολύ μικρό ύψος. Οι επισκέπτες περνούσαν πάνω από το μνημείο καταστρέφοντάς το διαρκώς. Κατά τον καθαρισμό του κτιρίου διαπιστώθηκε ότι η αρχική ανασκαφή,

από την οποία δεν υπάρχουν ούτε ευρήματα ούτε αναφορές, είχε σταματήσει λίγα εκατοστά ψηλότερα από το δάπεδο των δωματίων. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής έδειξε ότι το κτιριακό αυτό συγκρότημα είναι μια ακόμη Αγορά της αρχαίας πόλης με *οινοπώλια* και *αρτοπώλια* που πυρπολήθηκαν στην επιδρομή του 69 π.Χ. Το κτιριακό συγκρότημα αποτυπώθηκε για πρώτη φορά και εντάχθηκε στο χάρτη της πόλης. Μετά τον καθαρισμό και τη στερέωση του κτιρίου η κίνηση των επισκεπτών γίνεται πλέον από τους γύρω αρχαίους δρόμους, οι οποίοι καθαρίστηκαν, αποτυπώθηκαν και επιχώθηκαν μέχρι το αρχικό ύψος του οδοστρώματος.

Περιοχή ανατολικά της Λίμνης (Πίν. 57 β-γ)

Η περιοχή ανατολικά της Ιερής Λίμνης ανασκάφηκε ίσως το 1924. Και από αυτήν την ανασκαφή δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες, ενώ τα ελάχιστα ευρήματα έχουν γενική και ασαφή προέλευση. Έγινε επιμελημένος καθαρισμός ολόκληρης της περιοχής, η οποία αποτυπώθηκε για πρώτη φορά και εντάχθηκε στο γενικό χάρτη του αρχαιολογικού χώρου.

Ο δρόμος ανατολικά της Ιερής Λίμνης ανασκάφηκε, ίσως το 1904, βαθύτερα από τη θεμελίωση των παρακείμενων κτιρίων και του αγωγού που τον διασχίζει κατά μήκος. Πολλοί τοίχοι των κτιρίων και μεγάλα τμήματα του αγωγού είχαν γκρεμιστεί, αφήνοντας μόνο ένα μικρό μονοπάτι για την κίνηση των επισκεπτών. Ο καθαρισμός των μνημείων, η στερέωση των τοίχων και του αγωγού και η αποκατάσταση του οδοστρώματος άλλαξε εντελώς την εικόνα της περιοχής και διευκόλυνε την κίνηση των επισκεπτών.

Εκπόνηση - υλοποίηση μελετών για τη συνολική συντήρηση - ανάδειξη μνημείων

Σε ολόκληρο τον αρχαιολογικό χώρο έγιναν στερεωτικές εργασίες σε τοίχους μνημείων, συμπλήρωση μικρών κενών λιθοδομής, αρμολόγημα της ανώτερης σωζόμενης επιφάνειας των τοίχων και ανακατασκευή τμημάτων τοίχων που κατέρρευσαν με την πρωτοφανή κακοκαιρία τον Ιανουάριο του 2004. Πέρα από αυτές τις μικρές εργασίες στερέωσης που γίνονται όλο το χρόνο εκπονήθηκαν μελέτες για την καθολική συντήρηση - στερέωση - ανάδειξη ορισμένων σημαντικών μνημείων: των Αποθηκών ΧΙ.β, ΧΙ.γ, της Οικίας VI.N, της Οικίας του Διαδουμένου, της Οικίας της Λίμνης, της Παλαίστρας του Γρανίτη, της Παλαίστρας της Λίμνης, και της Στοάς του Φιλίππου. Ήδη ολοκληρώθηκε η υλοποίηση των μελετών για την Οικία VI.N και τις Αποθήκες ΧΙ.β, ΧΙ.γ, ενώ έχει προγραμματιστεί η υλοποίηση των μελετών για την Παλαίστρα της Λίμνης και την Παλαίστρα του Γρανίτη.

Αποθήκες ΧΙ.β, ΧΙ.γ στη Συνοικία του Λιμανιού, Οικία VI.N

Οι Αποθήκες ΧΙ.β, ΧΙ.γ στη Συνοικία του Λιμανιού ανασκάφηκαν το 1904. Από τότε ελάχιστα είχαν γίνει για τη στερέωση του μνημείου, οι τοίχοι του οποίου κατέρρεαν από τις ωθήσεις που ασκούσαν τα γύρω μη ανεσκαμμένα τμήματα και τα μπάζα που είχαν σωρευθεί εκεί, ενώ οι κίονες των περιστυλίων βρίσκονταν πεσμένοι σε κομμάτια στα αίθρια. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του κτιρίου, συγκολλήθηκαν και αναστηλώθηκαν τα σωζόμενα τμήματα των περιστυλίων, έγινε αρμολόγημα στην ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια όλων των τοίχων και επιχώθηκαν μέχρι την αρχική στάθμη τα δωμάτια που είχαν ανασκαφεί βαθύτερα από τη θεμελίωση.

Κατά την απομάκρυνση των μπάζων που είχαν σωρευθεί στα νότια δωμάτια της Αποθήκης ΧΙ.γ βρέθηκε μια χριστιανική βασιλική που είχε εν μέρει καταστραφεί κατά την ανασκαφή του 1904. Στο ιερό βρέθηκαν πήλινοι λύχνοι του 7ου αι. μ.Χ. και στο κλίτος βρέθηκαν ταφές εννέα τουλάχιστον γυναικών με μόνο κτέρισμα τα χρυσά τους ενώτια.

Εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες, καθαίρεση και ανακατασκευή ετοιμόρροπων τοίχων έγιναν επίσης, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη, στην Οικία VI.N της Συνοικίας του Θεάτρου.

Στερέωση - υγρομόνωση Οικιών Προσωπείων, Τρίαινας και Ερμών

Οι οικίες των Προσωπείων, της Τρίαινας και των Ερμών είχαν στεγαστεί τη δεκαετία του 1950 για να προστατευθούν τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα επιχρίσματα των τοίχων. Τα τελευταία χρόνια οι στέγες παρουσίαζαν μεγάλη διάβρωση, είχε φανεί ο οξειδωμένος σιδερένιος οπλισμός, μεγάλα τμήματα έπεφταν κατά καιρούς στα ευαίσθητα ψηφιδωτά δάπεδα και υπήρχε άμεσος κίνδυνος να καταρρεύσουν.

Και στις τρεις οικίες έγιναν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και υγρομόνωσης. Έγινε απόξεση και καθαίρεση των σαθρών τμημάτων του σκυροδέματος, εφαρμογή αναστολέα διάβρωσης στους οξειδωμένους οπλισμούς, τοποθέτηση επισκευαστικού κονιάματος και στερέωση των πλακοδοκών με μεταλλικούς νάρθηκες.

Συντήρηση ψηφιδωτών και επιχρισμάτων (Πίν. 57 δ)

Σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη της ΔΣΑ συντηρήθηκαν τα επιχρίσματα των Οικιών των Προσωπείων, της Τρίαινας, των Δελφινιών, του Διονύσου και των Ερμών, συνολικής έκτασης 959 τ.μ., και εκπονήθηκαν μελέτες για τη συντήρηση των επιχρισμάτων στη Συνοικία του Θεάτρου, την Περιοχή του Ινωπού και στην περιοχή της Λίμνης.

Σύμφωνα επίσης με εγκεκριμένη μελέτη της Διεύθυνσης Συντήρησης έγιναν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης σε όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα που βρίσκονται στον αρχαιολογικό χώρο, συντηρήθηκαν 14 ακόμη ψηφιδωτά δάπεδα συνολικής έκτασης 455 τ.μ. και εκπονήθηκε μελέτη για τη συντήρηση των υπολοίπων ψηφιδωτών.

Πληροφόρηση επισκεπτών

Από τον αρχαιολόγο Π.Ι. Χατζηδάκη σχεδιάστηκε έντυπο με σύντομα κείμενα για την ιστορία και τα μνημεία της Δήλου και χάρτη του αρχαιολογικού χώρου στον οποίο σημειώνονται τρεις διαδρομές επίσκεψης, ώστε οι επισκέπτες, αναλόγως του χρόνου που έχουν στη διάθεσή τους, να δουν τα σημαντικότερα μνημεία του χώρου με ασφάλεια τόσο για τους ίδιους όσο και για τα μνημεία. Ο χάρτης τυπώθηκε στα ελληνικά και τα αγγλικά και δίνεται δωρεάν στους επισκέπτες μαζί με το εισιτήριο. Από τον ίδιο σχεδιάστηκαν επίσης πινακίδες με σχέδια, εικόνες και πληροφοριακά κείμενα σε ελληνικά και αγγλικά για τα σημαντικότερα μνημεία και γενικές πινακίδες που τοποθετήθηκαν σε πέντε σημεία απ' όπου ο επισκέπτης έχει πανοραμική εικόνα του χώρου.

Κατοικίες προσωπικού

Στα πλαίσια των προσπαθειών για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των εργαζομένων στο απομονωμένο νησί, συντηρήθηκαν και επισκευάστηκαν τα παλαιά κτίσματα στα οποία διαμένει το προσωπικό και εξοπλίστηκαν με απαραίτητα έπιπλα και σκεύη. Με τη μεταφορά και τοποθέτηση λυόμενων οικίσκων, σε θέση που δεν είναι ορατή από τον αρχαιολογικό χώρο, έγινε δυνατή η πρόσληψη του απαραίτητου συνεργείου συντηρητών ψηφιδωτών και κονιαμάτων. Το μεγάλο πρόβλημα της αποχέτευσης αντιμετωπίστηκε με την αγορά και τοποθέτηση δύο συστημάτων βιολογικού καθαρισμού των λυμάτων, ενώ για την οριστική λύση του προβλήματος της υδροδότησης πρόκειται σύντομα να εγκατασταθούν μονάδες αφαλάτωσης.

Με την εκμίσθωση σκάφους εξασφαλίστηκε η καθημερινή επαφή με τη Μύκονο για την εξυπηρέτηση του προσωπικού και τη μεταφορά των απαραίτητων υλικών σ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Π.Ι. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2002

Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα

Κατά τα έτη 2001 και 2002 συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, κυρίως με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, ενώ από τον Ιούνιο του 2002 το έργο εντάχθηκε στο τομεακό πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού του Γ΄ ΚΠΣ.

Οι εργασίες πεδίου αφορούσαν αφενός στη σταδιακή απομάκρυνση έξω από την ακρόπολη μέρους των μπάζων των παλαιών ανασκαφών, που βρίσκονται συσσωρευμένα ανάμεσα στα ανασκαμμένα οικοδομήματα και έχουν αλλοιώσει την πραγματική τοπιογραφία του χώρου, και αφετέρου στην ανασκαφική έρευνα. Ξεκίνησε η έρευνα του χώρου νότια και νοτιοδυτικά του μεγάλου Κτίσματος ΣΤ, καθώς και μέρους του νότιου τμήματός του. Συγκεκριμένα, διενεργήθηκε ανασκαφή σε πέντε τομές, οι τέσσερις από τις οποίες είχαν διαστάσεις 2,5×3 μ., ενώ μία ακόμα είχε μήκος 5 και πλάτος 4 μ. Αποκαλύφθηκαν εσωτερικοί χώροι κτιρίων – δωμάτια – και τμήματα δύο ακόμα, μεγάλο μέρος πλακόστρωτης αυλής καθώς και η εσωτερική παρειά του τείχους. Η κεραμική χρονολογεί τα κτίρια στην Υστερογεωμετρική περίοδο. Η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε κάτω από το δάπεδο των δωματίων, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη μυκηναϊκής φάσης κατοίκησης.

Το Κτίριο ΣΤ, το οποίο εντοπίστηκε το 1999, μετά τον καθαρισμό του χώρου, διαπιστώθηκε ότι είναι μεγάλων διαστάσεων (17×14 μ.) και εξαιρετικά επιμελημένο στην κατασκευή του[121]. Πριν από την έναρξη της ανασκαφής στο χώρο ήταν ορατό το πάνω τμήμα της εξωτερικής παρειάς του οικοδομήματος. Νότια αυτού υπήρχε σωρός από καλοδουλεμένους λίθους που σε έκταση έφτανε τα 5 μ. από το νότιο τοίχο του οικοδομήματος. Με την προσεκτική αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, το οποίο σε βάθος υπερέβαινε το 1 μ., αποκαλύφθηκε το περίγραμμα δύο δωματίων και ο βόρειος τοίχος τρίτου (Πίν. 58 α-β). Η ανασκαφή στο πρώτο από τα δυτικά δεν προχώρησε μέχρι το δάπεδο. Φαίνεται ότι πρόκειται για μυκηναϊκό κτίσμα, το οποίο μπαζώθηκε στη συνέχεια. Στα άλλα δύο δωμάτια αποκαλύφθηκε το γεωμετρικό δάπεδο που αποτελείται

121. Χ.Α. Τελεβάντου, Σίφνος, Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 811 κ.ε.

από πατημένο χώμα καθώς και κατασκευές στο βόρειο τμήμα τους. Συγκεκριμένα βρέθηκε κυλινδρικό τραπέζι αποτελούμενο από το βράχο, φυσικές κοιλότητες που περιείχαν μεγάλο αριθμό από βότσαλα και ορθογώνια έδρανα. Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα, δηλαδή στη μυκηναϊκή οικιστική φάση.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανασκαφή στο εσωτερικό του Κτιρίου ΣΤ, το οποίο φαίνεται ότι πρόκειται για ιερό της υστεροαρχαϊκής περιόδου οικοδομημένο πάνω σε άλλο παλαιότερο. Ο νότιος τοίχος του, μέχρι το ύψος που διασώθηκε, δεν είχε εσωτερική παρειά, καθώς λειτουργούσε ως επιβλητικό ανάλημμα για τα κτίρια που υπήρχαν στο εσωτερικό του. Διαπιστώνεται ότι περικλείστηκε και καταχώθηκε μεγάλο οικοδόμημα, πιθανότατα της ΥΓ περιόδου, του οποίου αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα. Στο χώρο αμέσως ανατολικά του κτιρίου αυτού βρέθηκε αποθέτης με εντυπωσιακή πυκνότητα κινητών ευρημάτων, τα περισσότερα υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου. Βρέθηκαν αρκετά ακέραια αγγεία (οινοχόες, κύπελλα, θυματήρια), ειδώλια πτηνών και αλόγων, χάλκινα (δακτυλίδια, περόνες) και μολύβδινα (π.χ. ταινίες) αντικείμενα. Προφανώς πρόκειται για αφιερώματα του παλαιότερου ιερού, που φαίνεται να λειτούργησε κατά τον 8ο και 7ο αι. π.Χ., ενδεχομένως μέχρι και τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Επίσης προκειμένου ο χώρος του ιερού να αποκτήσει μια μεγαλοπρεπέστερη όψη, περιβλήθηκε με υψηλό τοίχο, ο οποίος, λόγω της διαφοράς υψομέτρου, μέχρι ένα σημείο θα λειτουργούσε και ως ανάλημμα. Η τοιχοποιία του περιβόλου αυτού (Κτίριο ΣΤ) είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και είναι ανάλογη με του τείχους της αρχαίας πόλης της Σίφνου στο Κάστρο, στοιχείο που το τοποθετεί χρονολογικά γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

2004

Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, έργο του Γ΄ ΚΠΣ[122]. Με την απομάκρυνση λιθοσωρών από το μεγαλύτερο τμήμα της ακρόπολης διαπιστώθηκε ότι σε όλη την έκτασή της ήταν πυκνοδομημένη και κατοικημένη τουλάχιστον μέχρι το τέλος της αρχαϊκής εποχής. Αφενός αποσαφηνίστηκε σε μεγάλο βαθμό η κάτοψη των ήδη ορατών κτιρίων (Οικοδόμημα Β, Οικία Γ, Κτίρια Δ, Στ-Ιερό, Ζ, Τομέας Λ)[123] και αφετέρου αποκαλύφθηκαν τέσσερα νέα κτίρια (Ξ, Ο– απ' όπου δύο τμήματα μαρμάρινων γλυπτών, Α.Κ. 396, 435–, Π, Υ), ενώ άλλα κτιριακά σύνολα εντάχθηκαν σε τρεις οικοδομικούς τομείς (Μ, Ν, Ρ).

Ως προς τα ήδη γνωστά κτίρια της ακρόπολης αποκαλύφθηκε ο ανατολικός και νότιος τοίχος της Οικίας Γ, ο δυτικός, νότιος και ανατολικός τοίχος του δωματίου 1, καθώς και ο νότιος τοίχος του δωματίου 3 του Κτιρίου Ζ, όπου βρέθηκε κεφαλή πήλινου αρχαϊκού γυναικείου ειδωλίου μιας όψης - μάσκα (Α.Κ. 430), που δηλώνει την κατοίκηση τουλάχιστον μέχρι τον 6ο αι. π.Χ. Παράλληλα τεκμηριώθηκε ότι το Οικοδόμημα Β[124] αποτελείται από δέκα δωμάτια, και ότι το Κτίριο Δ[125] (Πίν. 58 γ) διέθετε άλλα τρία δωμάτια στα ήδη οκτώ γνωστά, ενώ ο Τομέας Λ (ανατολικά του Οικοδομικού Συγκροτήματος Α) άλλα έξι, από τα οποία τα δύο με πλακόστρωτο δάπεδο (Πίν. 58 δ). Επίσης διαπιστώθηκε ότι το Κτίριο ΣΤ-Ιερό[126] έχει πολλές οικοδομικές φάσεις, στη δε τελευταία περιέκλεισε τα παλαιότερα κτίρια του Ιερού. Από τα ευρήματα του Ιερού, τα οποία χρονολογούνται από την υστερογεωμετρική μέχρι και την υστεροελληνιστική περίοδο, ξεχωρίζουν μία μικκύλη κοτύλη (Α.Κ. 456), δύο μόνωτα κύπελλα (Α.Κ. 457, 458), ένα ανδρικό (Α.Κ. 470) και δύο γυναικεία (Α.Κ. 322, 467) πήλινα ειδώλια, τμήματα από δύο πήλινα ειδώλια ζώων (Α.Κ. 429, 471), τρία χάλκινα δακτυλίδια (Α.Κ. 446, 439, 447), δύο χάλκινες περόνες (Α.Κ. 451, 452), δύο λεπίδες σιδερένιων μαχαιριών (Α.Κ. 453, 454), και δύο περίαπτα, ένα οστέινο (Α.Κ. 455) και ένα λίθινο (Α.Κ. 436), με εγχάρακτη διακόσμηση.

Τα νέα Κτίρια Ξ, Ο, Π και Υ φαίνεται να είναι αυτοτελή. Από το Κτίριο Ξ, που βρίσκεται μεταξύ της Οικίας Η, των Κτιρίων Θ και Ι, καθώς και του Οικοδομήματος Β, αποκαλύφθηκαν ο βόρειος, ο ανατολικός, και τμήμα του δυτικού τοίχου. Το Κτίριο Ο βρίσκεται βόρεια του Οικοδομικού Συγκροτήματος Α και διαθέτει έξι δωμάτια (Πίν. 58 ε). Το Κτίριο Π βρίσκεται στην περιοχή ανάμεσα στο Οικοδομικό Συγκρότημα Α και τον Τομέα Λ, διαθέτει τέσσερα δωμάτια και περιβάλλεται από δρόμους στην ανατολική, δυτική, και νότια πλευρά. Τέλος, το Κτίριο Υ (Πίν. 58 στ), με πέντε δωμάτια, βρίσκεται μεταξύ της Οικίας Γ και του δυτικού τοίχου του δρόμου της Πυλίδας Ι.

122. Στις εργασίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ν. Πετρόχειλος και Β. Πουλοπούλου, οι αρχιτέκτονες Στ. Παπαγρηγορίου και Β. Χαράτση, η τοπογράφος Θ. Καλογήρου.

123. Χ.Α. Τελεβάντου, Η Ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *Α΄ Διεθνές Σιφναϊκό Συμπόσιο*, τόμ. Α΄, *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, σ. 123-124, εικ. 4, 6, 15-17, 20, 25.

124. Β. Φιλιππάκη, Ανασκαφή ακροπόλεως Αγίου Ανδρέου Σίφνου, *ΠΑΕ* 1978, σ. 192-194, πίν. 133.

125. Β. Φιλιππάκη, Ανασκαφή ακροπόλεως Αγίου Ανδρέου Σίφνου, *ΠΑΕ* 1975, σ. 235-237, πίν. 217-218.

126. Χρ. Τελεβάντου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 811 κ.ε. και, στον παρόντα τόμο, σ. 147 (2001-2002).

Επίσης ορίστηκαν τρεις νέοι τομείς, Μ, Ν και Ρ. Στον πρώτο, που καλύπτει την περιοχή ανάμεσα στον προμαχώνα α, το Κτίριο Ι και την Οικία Γ, αποκαλύφθηκαν συνολικά πέντε τοίχοι, κάθετοι στην εσωτερική παρειά του εσωτερικού τείχους. Στο δεύτερο Τομέα Ν, που καλύπτει την περιοχή ανατολικά της Οικίας Η, νότια των Κτιρίων Ξ, Β, και ΣΤ-Ιερού, μέχρι και τη δυτική πλευρά του δρόμου προς την Πυλίδα ΙΙ, αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα της πόλης που συγκροτείται ως τώρα από δεκαπέντε δωμάτια, από τα οποία τα τέσσερα βρίσκονται αμέσως νότια του Ιερού[127]. Τέλος, στον Τομέα Ρ, στην περιοχή αμέσως βόρεια του Τομέα Λ, αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι.

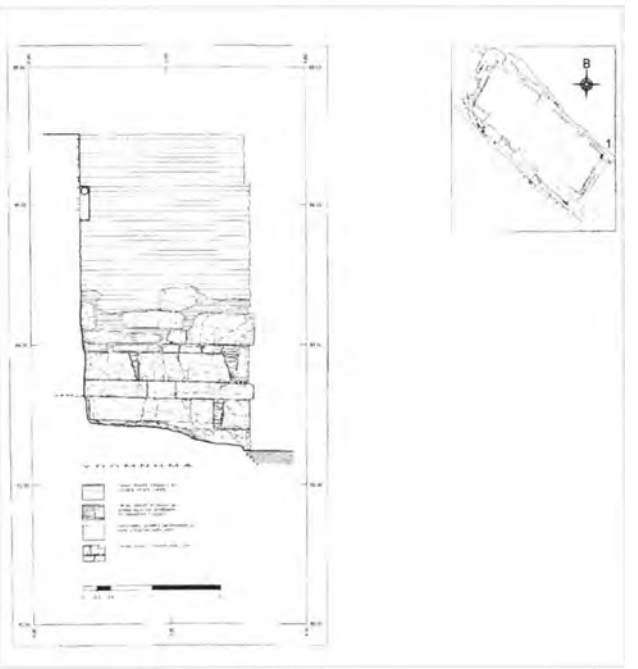
Οι εργασίες στους δύο γνωστούς δρόμους που οδηγούν στην Πυλίδα Ι (Πίν. 58 γ) και ΙΙ (Πίν. 59 α) αντίστοιχα αποκάλυψαν την εσωτερική (προς τα Κτίρια Υ και Δ αντίστοιχα) και την εξωτερική (προς το δρόμο) παρειά των δύο τοίχων του πρώτου, σε μήκος περίπου 15 μ., και του ανατολικού τοίχου του δεύτερου, μήκ. περίπου 6,58 μ., και της εξωτερικής παρειάς (προς το δρόμο) του δυτικού τοίχου, μήκ. 13,15 μ.

Τέλος, οι εργασίες στην οχύρωση αποσαφήνισαν πλήρως την πορεία του εσωτερικού τείχους, καθώς και την κάτοψη των προμαχώνων γ, δ και ε (Πίν. 59 β). Αποκαλύφθηκε η εξωτερική παρειά του τείχους από τη σύγχρονη περίφραξη αμέσως δυτικά της λίθινης κλίμακας ανόδου μέχρι και τους προμαχώνες α-θ, καθώς και η εσωτερική παρειά του (ήδη ορατή σε ορισμένα σημεία), σε ολόκληρη σχεδόν την πορεία της, με εξαίρεση τμήμα μήκ. 9,70 μ. προς τα δυτικά από την εξωτερική παρειά (προς το δρόμο) του δυτικού τοίχου του δρόμου της Πυλίδας ΙΙ. Παράλληλα άρχισε να διακρίνεται σε αρκετά σημεία της τάφρου η εσωτερική παρειά του εξωτερικού τείχους, η οποία αποκαλύφθηκε πλήρως, αν και σε ελάχιστο ως τώρα ύψος (±0,25 μ.), σε μήκος 7,80 μ. (προς τα δυτικά) από τη νοτιοδυτική γωνία του προμαχώνα ε.

Αξίζει ιδιαίτερης αναφοράς η ύπαρξη δύο συνεχόμενων Χώρων Α και Β στο πάχος του εσωτερικού τείχους (Πίν. 59 γ), στο νοτιοανατολικό τμήμα του, αμέσως δυτικά της σύγχρονης κλίμακας ανόδου. Ο Χώρος Α (δυτικός), τραπεζιόσχημος, έχει διαστάσεις 3(Ν.)×2,50(Α.)×1,20 (Β.)×2,20(Δ) μ. Ο δυτικός τοίχος του σώζεται σε ύψος 1,85 μ. και σε αυτόν εφάπτεται κτιστός λίθινος αγωγός, που καλύπτεται από τέσσερις πλάκες, μήκ. 2 μ., πλ. (οι πλάκες κάλυψης) 0,80(Β.)-1,10(Ν.) μ., και πάχ. 0,55 μ. (Πίν. 59 δ). Ο Χώρος Β (ανατολικός) είναι ορθογώνιος, έχει πλάτος 2,60 μ. (Δ.) και μήκος τουλάχιστον 5 μ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

127. Χρ. Τελεβάντου, στον παρόντα τόμο, σ. 147 (2001-2002).

Σχέδ. 18. Σίφνος. Κάστρο. Τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς του τείχους της ακρόπολης, κοντά στη νότια γωνία.

2001-2004

Διαμόρφωση αρχαίου τείχους στο Κάστρο

Κατά τα έτη 2001-2003, με χρηματοδοτήσεις των Υπουργείων Αιγαίου και Πολιτισμού, έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί και στερεωτικές εργασίες σε διάφορα σημεία της εξωτερικής πλευράς του μαρμάρινου τείχους της αρχαίας ακρόπολης, το οποίο σε μεγάλο βαθμό είχε καλυφθεί από μπάζα του οικισμού ή αυθαίρετες κατασκευές. Πιο συγκεκριμένα καθαρίστηκαν, στερεώθηκαν και διαμορφώθηκαν οι εξής περιοχές[128]:

1. Νοτιοανατολική πλευρά. Απομακρύνθηκε τσιμεντένια κατασκευή που κάλυπτε αγωγούς στο τμήμα μεταξύ της ανατολικής γωνίας του τείχους της ακρόπολης και της εκκλησίας της Παντάνασσας (Σχέδ. 18). Υστερα από τον καθαρισμό είναι συνολικά ορατοί 7 δόμοι σε μέγιστο ύψος 2,35 μ. και μέγιστο μήκος 2,50 μ., θεμελιωμένοι στο φυσικό βράχο. Η τοιχοδομία παρουσιάζει ψευδοϊσόδομα χαρα-

128. Αναλυτικότερα τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής θα παρουσιαστούν στο Γ΄ Διεθνές Σιφναϊκό Συμπόσιο (Ιούνιος 2006).

κτηριστικά. Ενδιαφέρον έχει λιθόπλινθος με υποτομή στο δεύτερο κατώτερο δόμο, η οποία αποτελεί terminus post quem για τη χρονολόγηση του τμήματος αυτού.

2. Βορειοδυτική πλευρά. Αποχωματώθηκε η εξωτερική πλευρά του τείχους πίσω από την εκκλησία του Χριστού (Πίν. 59 ε). Το τείχος αποκαλύφθηκε σε ύψος 15 δόμων (4,90 μ.) και σε μήκος 12 μ. Η τοιχοδομία είναι τραπεζιόσχημη με δύο προεξέχοντες δόμους σε ορθογωνική λιθοδομή. Οι δόμοι εμφανίζουν ορισμένες ιδιαιτερότητες είτε με διαίρεση των λιθοπλίνθων κατά την οριζόντια έννοια, είτε με αντικατάσταση δύο λιθοπλίνθων από έναν. Στον 4ο ορατό κατώτερο δόμο υπάρχει τονισμένος διάτονος λίθος. Στα μπάζα βρέθηκε αρχαϊκό κιονόκρανο, με πολύ απολεπισμένη επιφάνεια (μήκ. 0,70, σωζ. πλ. 0,25, μεγ. σωζ. ύψ. 0,23 μ., αρ. ευρ. 334). Ο καθαρισμός δεν έφτασε ως το θεμέλιο προκειμένου να μην καταστραφεί το δάπεδο των προσκτισμάτων της εκκλησίας του Χριστού που βρίσκονται σε επαφή με το τείχος και που διαμορφώνουν έναν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα από άποψη διαχρονικής χρήσης αρχαιολογικό χώρο[129]. Προγραμματίζεται ωστόσο στο μέλλον τομή για τη διερεύνηση των – τουλάχιστον δύο ακόμη – δόμων θεμελίωσης, οι οποίοι βρίσκονται κάτω από το νεότερο δάπεδο. Στον ίδιο χώρο έγιναν εργασίες στερέωσης στα σημεία που είχαν καταρρεύσει λιθόπλινθοι του τείχους και όπου το μνημείο παρουσίαζε προβλήματα στατικότητας. Επίσης τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα.

3. Βορειοανατολική πλευρά. Για λόγους ασφάλειας των επισκεπτών και αποκατάστασης της οχυρωματικής μορφής του μνημείου, στερεώθηκε και συμπληρώθηκε το αρχαίο τείχος στη βορειοανατολική πλευρά, κοντά στην βόρεια γωνία (Πίν. 59 στ)[130].

Την επίβλεψη των εργασιών διαμόρφωσης και στερέωσης στο τείχος είχε ο αρχιτέκτων μηχανικός της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδης.

4. Στη νοτιοδυτική πλευρά του τείχους έγιναν οι εξής καθαρισμοί: α) Περιορισμένης έκτασης καθαρισμός κοντά στη δυτική γωνία, από τον οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους χτισμένο με αρχαίους λίθους σε β΄ χρήση. Ο καθαρισμός δεν έφτασε ως τη θεμελίωση λόγω επικινδυνότητας των υπερκείμενων ερειπίων. β) Δύο μικρά τμήματα του τείχους δίπλα στη Θεοσκέπαστη, τα οποία επίσης φαίνεται να ανήκουν σε μεταγενέστερες φάσεις του μνημείου.

Η προκαταρκτική μελέτη των ορατών, ύστερα από τους καθαρισμούς, τμημάτων του τείχους, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της ανασκαφής στην οικία Κατσουλάκη (βλ. παραπάνω, Ανασκαφικές Εργασίες, σ. 134), οδηγούν στις εξής διαπιστώσεις: όσον αφορά στη βορειοανατολική και βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης, τα σωζόμενα ορατά τμήματα παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες από άποψη τοιχοδομίας (τραπεζιόσχημη με προεξέχοντες δόμους) και θα πρέπει χρονολογικά να συμπίπτουν[131]. Όσον αφορά στη νοτιοανατολική πλευρά, η χρήση λιθοπλίνθων με υποτομή στα σωζόμενα ορατά τμήματα κοντά στην ανατολική και τη νότια γωνία[132] μαρτυρεί ότι η πλευρά αυτή έπεται χρονολογικά των δύο προηγούμενων, πράγμα που σημαίνει ότι η ακρόπολη θα πρέπει να επεκτάθηκε προς τα ΝΑ. κατά την ύστερη κλασική ή ελληνιστική περίοδο. Τέλος, όσον αφορά στη νοτιοδυτική πλευρά, η εικόνα είναι ιδιαίτερα αποσπασματική, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του τείχους έχει ενσωματωθεί στις οικίες στο εσωτερικό του οικισμού. Η τοιχοδομία των ορατών σημείων στη Θεοσκέπαστη και κοντά στη δυτική γωνία μαρτυρεί ότι τα τμήματα αυτά αποτελούν μεταγενέστερες (μεσαιωνικές;) κατασκευές με χρήση αρχαίου υλικού. Ωστόσο, μόνο η συνέχιση των καθαρισμών στη νοτιοδυτική πλευρά (και ειδικά κοντά στη δυτική γωνία), εφόσον στερεωθούν τα υπερκείμενα ερειπωμένα κτίρια, θα προσφέρει ασφαλέστερα στοιχεία τόσο για τη χρονολόγηση όσο και για την πορεία του τείχους στη θέση αυτή.

Επίσης, στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του χώρου της ανασκαφής που πραγματοποίησε η Αγγλική Σχολή στο τέλος της δεκαετίας του 1930 και τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα με κείμενα, κατόψεις των ανασκαφέντων χώρων και φωτογραφίες.

Τέλος, συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού των δύο τμημάτων του σχιστολιθικού τείχους που περιέβαλλε την αρχαία πόλη και τα οποία είναι ορατά πάνω στον αμαξιτό δρόμο στην είσοδο του οικισμού και στην παράκαμψη προς τη Σεράλια[133].

Αποτυπώσεις

Έγινε τοπογραφικό διάγραμμα κλίμακας 1:200 με την οριζοντιογραφική - υψομετρική αποτύπωση των ορατών τμημάτων του τείχους της ακρόπολης στο Κάστρο καθώς

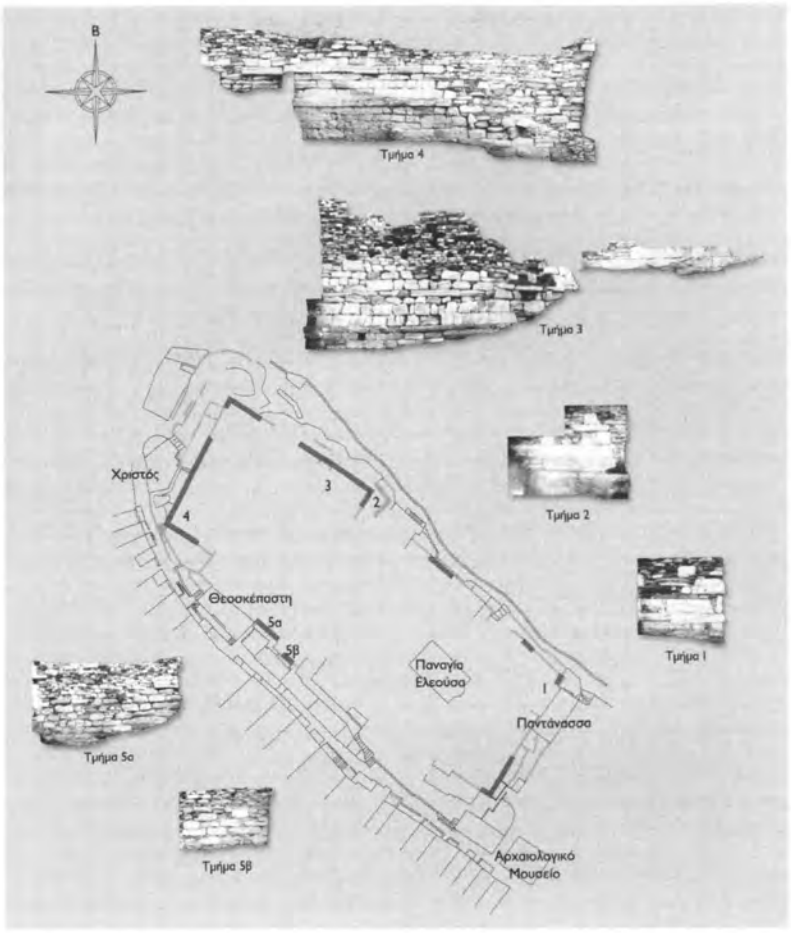
129. Βλ. Χ. Βασιλειάδης, Διαμόρφωση περιβάλλοντα χώρου στο αρχαίο τείχος του Κάστρου Σίφνου, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Αθήνα 2005, σ. 169-174.

130. Για την πορεία του τείχους στο σημείο αυτό, βλ. και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 813 κ.ε.

131. Βλ. *BSA* 44 (1949), σ. 2. Η χρονολόγηση του τείχους τοποθετείται στην ύστερη αρχαϊκή εποχή κυρίως για ιστορικούς λόγους. Ωστόσο, λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, η χρονολόγηση αυτή δεν τεκμηριώνεται με ασφάλεια.

132. Βλ. επίσης *BSA* 44 (1949), πίν. 3.5.

133. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 803.

Σχέδ. 19. Σίφνος. Κάστρο. Οριζοντιογραφική αποτύπωση της ακρόπολης και φωτομωσαϊκά όψεων.

και των προσόψεων των γειτονικών κτιρίων, με τρόπο που να εντάσσεται στην ευρύτερη αποτύπωση του οικισμού (Σχέδ. 19). Επίσης, έγιναν έγχρωμα μετρητικά φωτομωσαϊκά κλίμακας 1:20 όλων των ορατών τμημάτων του μαρμάρινου τείχους της ακρόπολης και του δεύτερου, σχιστολιθικού τείχους της αρχαίας πόλης, το οποίο αποτυπώθηκε και οριζοντιογραφικά[134]. Τέλος, έγινε αρχιτεκτονική απόδοση όλων των ορατών τμημάτων του τείχους της ακρόπολης[135].

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

134. Οι αποτυπώσεις πραγματοποιήθηκαν από τους ΑΤΜ Α. Αργυρίου και Γ.Ν. Μακρή. Βλ. Ζ.Δ. Παπαδοπούλου, *Σιφνίων άστυ. Φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, ΥΠΠΟ - ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, Αθήνα 2002, σ. 13.

135. Η αρχιτεκτονική απόδοση έγινε από τον αρχιτέκτονα Γ. Αντωνίου.

ΣΕΡΙΦΟΣ

2001-2004

Άσπρος Πύργος

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συστηματικού καθαρισμού από τη βλάστηση και ευπρεπισμού του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου του, καθώς και του μονοπατιού που οδηγεί σε αυτό. Στα πλαίσια των παραπάνω εργασιών απομακρύνθηκαν μπάζα που είχαν παραμείνει στο χώρο από παλαιότερες επισκευαστικές εργασίες στο εκκλησάκι του Αγ. Χαραλάμπους και το κελλί, νεότερα κτίσματα που βρίσκονται σε απόσταση αναπνοής από τον πύργο, και μεταφέρθηκε, έτσι ώστε να μην είναι άμεσα ορατός, ο σωλήνας που εξυπηρετεί τις ανάγκες ύδρευσης του παρακείμενου σύγχρονου νεκροταφείου.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΘΗΡΑ

2001-2004

Αρχαιολογικός Χώρος Αρχαίας Θήρας

Η επιτακτική ανάγκη για την προστασία των μνημείων της πόλης της αρχαίας Θήρας και για τη διαμόρφωση και ανάδειξη τόσο της ίδιας όσο και του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου της οδήγησε στον προγραμματισμό και την υλοποίηση σειράς εργασιών με στόχο τη συστηματική στο εξής συντήρηση - στερέωση των μνημείων της πόλης και των νεκροταφείων της, τη συνολική διαμόρφωση και ανάδειξη του επισκέψιμου αλλά και του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου και την προώθηση της επιστημονικής έρευνας της πόλης και των μνημείων της.

Στο πλαίσιο αυτό έγιναν: α) αεροφωτογράφηση του χώρου και σύνταξη ορθοφωτοχάρτη σε κλίμακα 1:500[136], ο οποίος περιλαμβάνει την αρχαία πόλη, τα νεκροταφεία της και την έκταση των παράκτιων οικισμών Καμαρίου και Περίσσας, όπου έχουν εντοπιστεί τα επίνεια της αρχαίας Θήρας, και β) τοπογράφηση, με χρηματοδότηση του Δήμου Θήρας, υφιστάμενων παραδοσιακών μονοπατιών που συνδέουν την αρχαία Θήρα με τις θέσεις Καμάρι, Περίσσα και Προφήτη Ηλία, με στόχο τη σύνταξη μελέτης δικτύου αρχαιολογικών διαδρομών.

Παράλληλα, εκπονήθηκε μελέτη για τη συνολική διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, η οποία, μετά την έγκρισή της από το ΚΑΣ, αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη σύνταξη τεχνικού δελτίου, με σκοπό τη χρηματοδότηση του έργου «Διαμόρφωση - Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Αρχαίας Θήρας» από το Γ΄ ΚΠΣ. Το έργο έχει ως κύριους στόχους τη συνολική διευθέτηση και οργάνωση του αρχαιολογικού χώρου, την προστασία και ανάδειξη των μνημείων του και την εξασφάλιση των απαραίτητων υποδομών που απουσιάζουν παντελώς. Οι προβλεπόμενες εργασίες, σύμφωνα με την οριστική διαμόρφωση της πρότασης, όπως αυτή προσαρμόστηκε μετά τον καθορισμό του τελικού προϋπολογισμού του έργου, διαρθρώνονται σε τρεις τομείς: α) στη διαμόρφωση της περιοχής εισόδου του κυρίως (περιφραγμένου) αρχαιολογικού χώρου και στη δημιουργία απαραίτητων υποδομών εξυπηρέτησης επισκεπτών σε συνδυασμό με τη συμπληρωματική έρευνα και διαμόρφωση - ανάδειξη των μνημείων που βρίσκονται στην περιοχή της εισόδου, β) στη διαμόρφωση και ανάδειξη της πόλης – κυρίως αρχαιολογικού χώρου – σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη ανάδειξη των αντιπροσωπευτικότερων περιοχών της και των κυριότερων μνημείων της, και γ) στη δημιουργία δικτύου πολιτιστικών διαδρομών για τη σύνδεση του χώρου με γειτονικούς οικισμούς και άλλα σημαντικά μνημεία σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση - ανάδειξη τμημάτων του νεκροταφείου, το οποίο βρίσκεται εκτός του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου.

Μετά την ένταξη του έργου στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006, ξεκίνησαν οι εργασίες υλοποίησής του (1-7-2003). Η πορεία των εργασιών εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους ανέμους, οι οποίοι στην περιοχή της αρχαίας Θήρας πνέουν συχνά με τέτοια σφοδρότητα, ώστε η διεύθυνσή τους αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα επιλογής των θέσεων εργασίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι η αδυναμία συνεχούς δραστηριότητας σε μία περιοχή μέχρι την ολοκλήρωση των εργασιών σε αυτήν και η αναγκαστική ανάπτυξη των εργασιών σε διάφορες περιοχές του αρχαιολογικού χώρου. Παρά τον εξ ανάγκης αποσπασματικό χαρακτήρα των εργασιών, δόθηκε έμφαση κυρίως στο δυτικό τμήμα της πόλης.

Οι εργασίες που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί αφορούν σε εκτεταμένους καθαρισμούς του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου με αποψιλώσεις, αποχωματώσεις, απομακρύνσεις λιθοσωρών και σωρών υλικών απόρριψης των παλαιών γερμανικών ανασκαφών, σε καθαρισμό μέρους του οδικού δικτύου, καθώς και εκ νέου διάνοιξη οδών που είχαν και πάλι επιχωματωθεί, σε αποχωματώσεις για ανακούφιση αρχαίων τοίχων κτλ. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν εργασίες τεκμηρίωσης των μνημείων και της κατάστασης διατήρησής τους, εργασίες διαλογής, ταξινόμησης και καταγραφής αρχιτεκτονικών και δομικών μελών, σύνταξης καταλόγου των νέων επιγραφών που εντοπίζονται κατά τη διάρκεια του έργου αλλά και τεκμηρίωσης της θέσης εύρεσης των δημοσιευμένων κτλ. Τέλος, προωθήθηκε από την αρχιτέκτονα του έργου Σ. Φωτειάδου η σύνταξη της αρχιτεκτονικής μελέτης για τη διαμόρφωση της περιοχής εισόδου.

Επίσης, πραγματοποιήθηκε στην περιοχή εισόδου του αρχαιολογικού χώρου μέρος των προβλεπόμενων ανασκαφικών εργασιών, στα πλαίσια των οποίων συνεχίστηκε η έρευνα του ιερού της Αφροδίτης από τον ανασκαφέα του Χ. Σιγάλα[137], ενώ ολοκληρώθηκε η έρευνα του κτιρίου της Σελλάδας από την υπογράφουσα[138]. Και στις δύο θέσεις, οι έρευνες απέδωσαν πλήθος κινητών ευρημάτων, των οποίων η συντήρηση βρίσκεται σε αρχικό στάδιο.

Το απασχολούμενο στο έργο ειδικευμένο εργατικό προσωπικό αριθμούσε από δεκαπέντε έως είκοσι ένα άτομα, εκτός από τη χειμερινή περίοδο που μειώθηκε σε εννέα.

136. Η σύνταξη των ορθοφωτοχαρτών οφείλεται στον τοπογράφο μηχανικό Ι. Χατζηνικολάου.

137. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 808-809.

138. Ό.π., σ. 805-808.

Για την επιστημονική υποστήριξη του έργου εργάστηκαν, εκτός από την υπογράφουσα, η οποία είχε και τη συνολική ευθύνη και επίβλεψη των εργασιών, ως ωρομίσθιοι του έργου, κατά διαστήματα, οι αρχαιολόγοι Ζ. Χαραλαμπίδου, Ι. Γεωργακοπούλου και Αλ. Ξάνθος, καθώς και η σχεδιάστρια Κων. Αντζηλέτου[139].

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΜΗΛΟΣ

2001-2002

Παραδόσεις. Ο Μ. Δρούγκας, κάτοικος Μήλου, παρέδωσε μία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, την οποία βρήκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας κληρονόμων Μ. Αφεντάκη στην Πλάκα Μήλου. Η στήλη, η οποία σώζεται σχεδόν ακέραιη, έχει μ.σ. ύψος 0,64 μ., πλάτος 0,35 μ. και πάχος 0,078 μ. Φέρει αετωματική απόληξη και επιγραφή σε τέσσερις στίχους, δυσδιάκριτη εξαιτίας της επικάλυψης της επιφάνειας με ασβέστη (αρ. κατ. γλυπτών Μ. Μήλου 221).

Περισυλλογές. Από το παραπάνω οικόπεδο επίσης, ο φύλακας Αρχαιοτήτων Μ. Βαμβακάρης περισυνέλεξε ακόμη μία μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη. Η στήλη σώζεται σχεδόν ακέραιη και έχει ύψος 0,63 μ., πλάτος 0,315 μ. και πάχος 0,07 μ. Η επιγραφή, ιδιαίτερα δυσδιάκριτη εξαιτίας της επικάλυψης της επιφάνειας με ασβέστη και τσιμέντο, είναι χαραγμένη στο άνω μέρος της πρόσθιας όψης σε τρεις στίχους μεταξύ οριζόντιων εγχαράξεων (αρ. κατ. γλυπτών Μ. Μήλου 223).

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΚΙΜΩΛΟΣ

2001-2004

Ελληνικά

Στην ακτή της «Λίμνης», στο χώρο της ανασκαφής του 1969[140], ύστερα από κατάρρευση χωμάτων του δυτικού άκρου του υπερκείμενου αγρού, όπου έχουν ανασκαφεί στο παρελθόν κιβωτιόσχημοι τάφοι[141], περισυνελέγη πλήθος από τμήματα και όστρακα μικρών και μεγάλων άβαφων, μελαμβαφών και ερυθρόμορφων αγγείων, αρκετά από τα οποία φαίνεται να συνανήκουν. Ανάμεσά τους υπήρχε και όστρακο από χείλος ερυθρόμορφου κρατήρα του 4ου αι. π.Χ. με διακόσμηση φύλλων ελιάς, το οποίο συγκολλήθηκε με άλλα δύο όστρακα (αποτελούσε μάλιστα το ενδιάμεσο τμήμα τους), που βρίσκονταν εδώ και χρόνια στην αποθήκη του Μουσείου χωρίς ένδειξη, περισυλλογές προφανώς κι αυτά από την ίδια θέση (αρ. κατ. 504β-δ).

Βορειότερα και σε απόσταση 45 μ. περίπου από την παραπάνω θέση, διαπιστώθηκε ότι η θάλασσα είχε παρασύρει άλλον έναν ορθογώνιο, λαξευμένο στο μαλακό πέτρωμα τάφο, αφήνοντας μόνον το ίχνος του περιγράμματός του και τμήμα της ανατολικής μακράς πλευράς. Ο τάφος είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Στη βορειοανατολική γωνία, όπου διατηρούνταν λιγοστά χώματα, είχε απομείνει, στη θέση του ακόμη, ένας σκύφος τοποθετημένος όρθιος σε ύψος 0,50 μ. από τον πυθμένα του τάφου[142]. Πρόκειται για αττικό μελαμβαφή δίωτο σκύφο τύπου Α, ύψ. 0,104 μ., που ανήκει χρονολογικά στο β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ[143] (αρ. κατ. 490) (Πίν. 60 α).

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

2001

Παράδοση πρωτοκυκλαδικών μαρμάρινων κρατηρίσκων

Ο Γ. Καπούτσος, κάτοικος Αντιπάρου, παρέδωσε στο Μουσείο Πάρου δύο πρωτοκυκλαδικούς μαρμάρινους κρατηρίσκους που βρήκε, όπως δήλωσε, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στη θέση Βουνί στο βορειοανατολικό άκρο της Αντιπάρου. Οι δύο ακέραιες πρωτοκυκλαδικές καντήλες καταγράφηκαν με αρ. κατ. Μουσείου Πάρου 1474 και 1475 (Πίν. 60 β). Πρόκειται για δύο πολύ σημαντικά ευρήματα πρωτοκυκλαδικών χρόνων, τα οποία προέρχονται από μη γνωστή αρχαιολογική θέση της Αντιπάρου.

139. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους φύλακες Αρχαιοτήτων της αρχαίας Θήρας Ε. Σιγάλα, Σπ. Πρέκα, Ι. Αγιορείτη και Κ. Βαμβακούση, για την πάντοτε πρόθυμη βοήθεια τους και τη συμβολή τους για την κατά το δυνατόν απρόσκοπτη πορεία του έργου.

140. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 423-426.

141. Στον ίδιο αγρό έχει ανασκαφεί επίσης τμήμα του γεωμετρικού νεκροταφείου, Ν.Μ. Κοντολέων, Επιτύμβιος στήλη της Κιμώλου, *Κιμωλιακά* Β΄, Αθήνα 1972, σ. 9 κ.ε.

142. Βλ. στον παρόντα τόμο, Κίμωλος - Ανασκαφικές Εργασίες, σ. 133-134 και υποσημ. 96.

143. Πρβλ. *Agora* XII 1-2, αριθ. 350, πίν. 16.

Ο κρατηρίσκος 1474 έχει ύψος 0,21 και διάμετρο χείλους 0,10 μ. Είναι κατασκευασμένος από λευκό παριανό μάρμαρο, με ημισφαιρικό σχήμα, κωνικό λαιμό και ψηλό κωνικό πόδι. Φέρει τέσσερις κατακόρυφες διάτρητες αποφύσεις σε συμμετρική διάταξη.

Ο κρατηρίσκος 1475 έχει ύψος 0,19 μ. και διάμετρο χείλους 0,08 μ. Είναι κατασκευασμένος από λευκό παριανό μάρμαρο με σφαιρικό σώμα, κωνικό λαιμό και ψηλό κωνικό πόδι. Στο σώμα υπάρχουν σε συμμετρική διάταξη τέσσερις διάτρητες κατακόρυφες αποφύσεις.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Ο Μ. Κάραβος, κάτοικος Πλατύ Γιαλού, παρέδωσε στο Μουσείο μαρμάρινο ΠΚ ειδώλιο του τύπου με διπλωμένα χέρια, το οποίο βρήκε σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του στη θέση Λαξάρου. Το ειδώλιο καταχωρήθηκε με αρ. ευρ. Μ. Σίφνου 434.

Σε περιοδεία που πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Αγ. Νικήτα, βρέθηκε κεφαλή μαρμάρινου γυναικείου αγαλματίου μέσα στους λιθοσωρούς του νοτιοδυτικού χώρου του περιβόλου (αρ ευρ. Μ. Σίφνου 346), καθώς και τμήμα πίθου με ενσφράγιστη διακόσμηση (λωτοί και ανθέμια).

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΘΗΡΑ

2001

Χαλαροβούνια

Τα Χαλαροβούνια είναι ύψωμα στα βόρεια του σημερινού χωριού Εμπορείο της Θήρας, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται παλαιός ανεμόμυλος. Από την αρχική αυτοψία που διεξήχθη στο ύψωμα τον Ιούλιο του 1993 από την υπογράφουσα και τον αρχιφύλακα Ακρωτηρίου Μ. Αρβανίτη και μεταγενέστερες συστηματικές επισκέψεις κυρίως κατά το 2001 προέκυψαν τα ακόλουθα. Επάνω στο ύψωμα και στα νότια του ανεμόμυλου έχει δημιουργηθεί ένα πλάτωμα εξαιτίας της αφαίρεσης της ελαφρόπετρας από τους κατοίκους του γειτονικού χωριού Εμπορείου, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν στοιχεία που υποδείκνυαν την ύπαρξη εκεί εγκατάστασης της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στο πλάτωμα αυτό είναι ορατός μακρύς τοίχος, κατασκευασμένος από αργολιθοδομή. Σε μικρή απόσταση από τον τοίχο αυτό, στην παρειά τομής που δημιουργήθηκε από την αφαίρεση της ελαφρόπετρας, ξεχωρίζουν τρεις λιθοσωροί στη σειρά, ύψους πάνω από 1 μ., που υποδηλώνουν την ύπαρξη αντίστοιχων κτισμάτων.

Κεραμική της Υστεροκυκλαδικής Ι περιόδου βρέθηκε ενσωματωμένη στον τοίχο και διάσπαρτη γύρω από αυτόν. Διακρίνονται θραύσματα από εγχώρια θηραϊκά αγγεία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν αρκετά κυκλαδικών σκύφων, και από εισηγμένα αγγεία τόσο από τη μινωική Κρήτη όσο και από άλλες Κυκλάδες, όπως προκύπτει από μια πρώτη εξέταση του πηλού διά γυμνού οφθαλμού. Ανάμεσα στη διάσπαρτη κεραμική επισημάνθηκε και τμήμα πλάκας τεφρής λάβας, όπως εκείνες με τις οποίες βρέθηκαν επιστρωμένα ορισμένα δάπεδα ορόφων κτιρίων της Υστεροκυκλαδικής Ι πόλης του Ακρωτηρίου[144] και το δάπεδο του Πρωτοκυκλαδικού ΙΙΙ - πρώιμου Μεσοκυκλαδικού υπόσκαφου κτίσματος του Φτέλλου[145].

Είναι φανερό ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα της θέσης για να γίνει κατανοητή η σημασία της αλλά και η σχέση της με την πόλη του Ακρωτηρίου. Από την κορυφή του υψώματος υπάρχει θέαση προς ολόκληρο τον κάμπο Εμπορείου - Ακρωτηρίου - Μεγαλοχωρίου, την ανοιχτή θάλασσα στα νοτιοανατολικά και νότια και την Καλντέρα στα δυτικά. Από εκεί θα ήταν δυνατόν να ατενίζει κανείς ολόκληρη την προϊστορική πόλη του Ακρωτηρίου, η οποία απλωνόταν στον κάμπο αυτόν προς τη θάλασσα, όπου υπήρχε μεγάλο και καλά προφυλαγμένο λιμάνι[146].

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

ΑΝΔΡΟΣ

2001-2002

Παλαιόπολη

Στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου της Παλαιοπόλεως εντοπίστηκε επιγραφή χαραγμένη σε βράχο, που χρονολογείται από τη μορφή των γραμμάτων στον 5ο αι. π.Χ.:

144. Κ. Παλυβού, *Ακρωτήρι Θήρας: Η οικοδομική τέχνη*, Αθήνα 1999, σ. 47, 193-194, 207.

145. Μ. Μαρθάρη, Η Θήρα από την Πρώιμη στη Μέση Εποχή του Χαλκού, στο Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Ασπρονήσι, Ηφαιστεία*, Αθήνα 2001, σ. 107.

146. Μ. Μαρθάρη, Ραός και Χαλαροβούνια: Τα πρώτα στοιχεία για δύο νέες θέσεις της Υστεροκυκλαδικής Ι περιόδου στη Θήρα, *ΑΑΣ* 2, 2002.

ΤΕΤΡΑΔΙ ΕΟΡΤΗ
ΗΡΗΣΙΩΝΟΣ ΕΠΙ ΔΕ
ΚΑ

Πιθανότατα η ημερομηνία που αναφέρεται να σχετίζεται με ετήσιες γιορτές για τους νεκρούς[147].

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΜΗΛΟΣ

2001-2002

Στο σπίτι ιδιοκτησίας Σ. Λεκανίδου, που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του παραδοσιακού οικισμού της Πλάκας, διαπιστώθηκε ότι η επάνω επιφάνεια και των δέκα βαθμίδων της εξωτερικής κλίμακας αποτελείται από μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, ακέραιες με αετωματική απόληξη ή τμήματά τους· ένα από τα τμήματα, στην έκτη βαθμίδα, φέρει επιγραφή (Πίν. 60 γ-δ). Οι στήλες-σκαλοπάτια καλύπτονται σε μεγάλο μέρος με ασβέστη. Στην εξωτερική όψη της ίδιας κλίμακας βρίσκεται ενσωματωμένο και το γνωστό από παλιά τμήμα ενεπίγραφης μαρμάρινης πλάκας.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ- ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΚΙΜΩΛΟΣ

2001-2004

Στο ακρωτήριο Αμόνι, στη νότια ακτή της Κιμώλου, εντοπίστηκε νέα αρχαιολογική θέση, με πυκνή και διάσπαρτη σε μεγάλη έκταση επιφανειακή κεραμική ιστορικών χρόνων, όστρακα κυρίως από χονδροειδή άβαφα αγγεία (πίθους, αμφορείς, λεκανίδες, κτλ.) και λιγοστά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία. Στο νοτιότερο άκρο του νησιού και στο πλησιέστερο σημείο στη γειτονική Μήλο (σε απόσταση μικρότερη από ένα μίλι), η θέση αποτελούσε, προφανώς για πολλούς αιώνες, άφιξη και αφετηρία του πιο σύντομου δρόμου επικοινωνίας μεταξύ των δύο νησιών.

Στη βορειοανατολική ακτή του νησιού, στο ακρωτήριο Άγ. Γεώργιος, στην επικλινή πλαγιά βόρεια και βορειοανατολικά από το ομώνυμο εκκλησάκι, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλου αριθμού λεπίδων και απορριμμάτων επεξεργασίας οψιανού, διάσπαρτων σε μεγάλη έκταση. Το παραπάνω ακρωτήριο αποτελεί την ανατολική απόληξη του λόφου Κέδρος, όπου στο παρελθόν έχει εντοπιστεί θέση με διάσπαρτους οψιανούς, που χρονολογείται στη Νεολιθική ή την Πρώιμη Εποχή Χαλκού[148], ενώ υπάρχουν και παλιότερες μαρτυρίες για εύρεση αρχαίων με αφορμή εξορυκτικές δραστηριότητες στην περιοχή[149]. Το ίδιο ακρωτήριο αποτελεί, επίσης, συνέχεια του όρμου των Πράσσων, όπου, σύμφωνα με πληροφορίες περιηγητών του 19ου αι., υπήρχαν τάφοι και βρέθηκαν αρχαία αγγεία και εργαλεία[150]. Στην είσοδο του στενού Κιμώλου-Πολυαίγου, η θέση είναι εξαιρετικά προνομιούχα, με ευρύ οπτικό ορίζοντα και δυνατότητα ελέγχου και εποπτείας θαλάσσιων δρόμων.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Αρχαιολογικός χάρτης Σίφνου

Στα πλαίσια του προγράμματος «Ανάδειξη Πύργων Σίφνου - Σερίφου», με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, εκπονήθηκε αρχαιολογικός χάρτης της Σίφνου, ο οποίος στόχο είχε καταρχήν την κατά το δυνατόν πληρέστερη τεκμηρίωση των 57 ήδη γνωστών πύργων του νησιού[151]. Εκτός από τους πύργους, ο χάρτης συμπεριέλαβε όλες τις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις και ακόμη: το κύριο αμαξιτό δίκτυο του νησιού, το δίκτυο των μονοπατιών, με έμφαση στις περιοχές που υπάρχουν πύργοι, ρέματα, χειμάρρους, ποταμούς, είδη πετρωμάτων, θέσεις οικισμών, εκκλησίες, καθώς και σημαντικό αριθμό τοπωνυμίων (τουλάχιστον 800). Ο χάρτης κατασκευάστηκε σε διαφορετικά επίπεδα επαλληλίας (εν είδει σχεδιαστικών φύλλων), παρέχοντας τη δυνατότητα επιλεκτικής παρουσίασης των πληροφοριών. Το εγχείρημα επιμερίστηκε και σε αναλυτικότερη τοπογράφηση περιοχών ειδικού ενδιαφέροντος, όπως το Κάστρο[152].

147. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. A. Schachter, The Nyktophylaxia of Delos, *JHS* 119 (1999), 172-174.

148. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation, the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, London 1972, σ. 512-513.

149. Βλ. άρθρο του Χ. Μουστάκα, εφημερίδα *ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΚΙΜΩΛΟΥ*, φ. 146-147, Μάρτιος-Απρίλιος 1961, σ. 3.

150. L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meers*, III, Stuttgart - Tübingen 1845, σ. 26. J.T. Bent, *The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* ([1]London 1885), και *Aegean Islands: The Cyclades, or Life among the Insular Greeks* ([2]Chicago 1965), σ. 21.

151. N. Ashton, *Siphnos, Ancient Towers B.C.*, Αθήνα 1991. Δύο ακόμη πύργοι εντοπίστηκαν από τις συναδέλφους Σ. Σαμαρτζίδου και Χ. Τελεβάντου (πύργοι αρ. 56 και 57).

152. Ο σχεδιασμός του χάρτη έγινε από την ΑΤΜ Ε. Κανατέλια με σύμβουλο τον Γ.Ν. Μακρή, επιστημονικό συνεργάτη ΕΜΠ. Για μια συνοπτική μορφή του αρχαιολογικού χάρτη, βλ. Παπαδοπούλου, ό.π.,

Με αφορμή το έργο αυτό, εντοπίστηκαν αρκετές νέες θέσεις στην ύπαιθρο χώρα του νησιού, μεταξύ των οποίων ακόμη δεκατρείς άγνωστοι πύργοι, όλοι κυκλικής κάτοψης. Επίσης ταυτίστηκαν ορισμένοι πύργοι που δεν είχαν βρεθεί από τον N. Ashton[153] αλλά ήταν γνωστοί από την παλαιότερη βιβλιογραφία, και έγιναν ορισμένες επισημάνσεις αναφορικά με τους ήδη εντοπισμένους πύργους.

Νέοι πύργοι και θέσεις[154]

Στη νοτιοδυτική Σίφνο, στον ορεινό σχηματισμό δυτικά του Πλατύ Γιαλού, εντοπίστηκαν οι πύργοι στην Τρούμπα (αρ. 58)[155], στα Αλωνάκια (αρ. 59), και στο Κάθισμα (αρ. 60).

Στη νότια/νοτιοδυτική Σίφνο εντοπίστηκαν οι πύργοι στη Μουσία (αρ. 70), στα Μαντροκαθισιά (αρ. 63), στα Κισάργια (αρ. 66), στου Τζανακιού (αρ. 64) και στο Συκίδι (αρ. 65). Ο πύργος της Μουσίας βρίσκεται στην ομώνυμη εύφορη κοιλάδα, όπου επίσης εντοπίστηκαν λείψανα τοίχων που ανήκουν πιθανότατα σε συστάδες αγροκατοικιών. Στην περιοχή υπάρχει κεραμική διαφόρων περιόδων, κυρίως ελληνιστική, αλλά και αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Ο πύργος στα Μαντροκαθισιά βρίσκεται σε ύψωμα στη νοτιοδυτική πλευρά της Σίφνου, στη θέση Ελληνικά (που θα πρέπει να σημειωθεί ότι λανθασμένα τοποθετούνται ανατολικότερα, στο Φιδιώνα)[156]. Στην περιοχή αυτή, ως την κορυφή όπου σχηματίζεται εκτεταμένο οροπέδιο, εντοπίστηκε, όπως μαρτυρεί και το τοπωνύμιο, σημαντική αρχαία θέση με κτιριακά κατάλοιπα, πιθανότατα οικισμός.

Επίσης, στη νοτιοδυτική Σίφνο εντοπίστηκε ο πύργος του Καριαύλη (αρ. 67), ο οποίος βρίσκεται ανατολικά της Παναγιάς της Ζώνης ή του Καριαύλη, σε μια σχετικά εκτεταμένη περιοχή με αρχαία ερείπια, πιθανώς ανεπτυγμένη κώμη, με καταπληκτική ταυτόχρονη οπτική προς δύο από τα λιμάνια της νότιας Σίφνου, τον Πλατύ Γυαλό και το Βαθύ. Η κεραμική που βρέθηκε στην περιοχή χρονολογείται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.

Στην ανατολική Σίφνο εντοπίστηκε ο πύργος στο Μάρμαρο (αρ. 61), ενώ ΒΔ., κοντά στο λιμανι των Καμαρών, ο πύργος στο Αρμύλι (αρ. 68). ΒΑ. εντοπίστηκε ο πύργος στα Αγριάμπελα (αρ. 69) και τέλος, ακόμη βορειότερα, ο πύργος στη Τζωυριά ή Τζιουριά (αρ. 62). Στη θέση αυτή, κοντά στην περιοχή του Γιαβρούχα, απέναντι από τη Βαλανιά και ως την Καψάλα, διακρίνονται εκτεταμένα λείψανα κτισμάτων, που θα πρέπει να ανήκουν σε οικισμό. Σε όλη την περιοχή υπάρχει άφθονη άβαφη χονδροειδής κεραμική διαφόρων περιόδων.

Ταυτίσεις μη εντοπισμένων πύργων και επισημάνσεις

Κατά τις εργασίες τεκμηρίωσης των ήδη γνωστών από τη βιβλιογραφία πύργων διαπιστώθηκαν τα εξής:

1. Ο πύργος του Τσιώνη, ο οποίος βρίσκεται στον ορεινό σχηματισμό Δ./ΒΔ. του Πλατύ Γιαλού, τοποθετείται λανθασμένα από τον N. Ashton[157] σε ύψόμετρο 300 μ., δηλαδή στην κορυφή του βουνού. Στην πραγματικότητα βρίσκεται 210 μ. χαμηλότερα, σε υψόμετρο 90 μ.

2. Σε αυτοψία στη θέση Ανεμορδίλλι διαπιστώθηκε ότι οι λίθοι που εντοπίστηκαν από τον Ashton και που θεωρήθηκε ότι ανήκουν στην περιφέρεια πύργου (αρ. 41) δεν φαίνεται να έχουν συγκεκριμένη διάταξη και είναι τυχαίοι λίθοι που αφθονούν στην περιοχή, πιθανώς προϊόντα λατόμησης. Ίχνη λατόμησης διακρίνονται εξάλλου και χαμηλά στον ίδιο λόφο. Ωστόσο μόνον ένας καθαρισμός στο χώρο του υποτιθέμενου πύργου μπορεί να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα της συγκεκριμένης θέσης.

3. Ταυτίστηκε ο Πύργος στον Κάψαλο (αρ. 7), τον οποίο είχε εντοπίσει ο Δραγάτσης αλλά δεν είχαν βρει και ταυτίσει οι Young και Ashton[158]. Ο πύργος βρίσκεται μέσα σε αγροτικά κτίσματα ιδιοκτησίας Ατσόνιου, στα Α. του μονοπατιού που οδηγεί από τον αμαξιτό δρόμο Αρτεμώνα-Χερρονήσου προς τον αρχαιολογικό χώρο του Αγ. Νικήτα. Είναι χτισμένος από το ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής. Δύο όρθιες πλάκες στα Ν. πιθανώς ανήκουν

υποσημ. 134, σ. 31. Για τη δημιουργία του χαρτογραφικού υποβάθρου, βλ. Γ.Ν. Μακρής - Ε. Κανατέλια, Χαρτογραφική τεκμηρίωση της αρχαίας Σίφνου. Ψηφιακός αρχαιολογικός χάρτης του νησιού, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Αθήνα 2005, σ. 123-138. Καθοριστικής σημασίας στη δημιουργία του χάρτη υπήρξε η συμβολή των εντοπίων, ενώ ανεκτίμητη παραμένει και σε αυτή την έρευνα η προσφορά του πολυτάλαντου φύλακα Αρχαιοτήτων Απ. Καράβη.

153. Ό.π., υποσημ. 151.

154. Για αναλυτικότερη παρουσιάση των μνημείων με φωτογραφίες τους, βλ. Ζ.Δ. Παπαδοπούλου, Δεκατρείς άγνωστοι αρχαίοι πύργοι στη Σίφνο, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Αθήνα 2005, σ. 103-122. Εδώ δίνονται επιπλέον 4 κατόψεις νέων πύργων που έγιναν στα πλαίσια διπλωματικής εργασίας του Αλ. Βαζούρα, τελειόφοιτου της σχολής ΑΤΜ του ΕΜΠ (Οκτώβριος 2004).

155. Η αρίθμηση των νέων πύργων γίνεται προς το παρόν με τον αύξοντα αριθμό ανεύρεσής τους, δεδομένου ότι δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί η επιφανειακή έρευνα που απαιτείται για μια από Β. προς Ν. κατά τον δυνατόν οριστική αρίθμηση. Σε μια προσεχή έκδοση για τους πύργους της Σίφνου, που προγραμματίζεται μετά την πλήρη τοπογραφική τεκμηρίωσή τους, θα γίνει και νέα αρίθμηση με βάση τα ήδη γνωστά αλλά και τα νέα στοιχεία της έρευνας.

156. Βλ. Ashton, ό.π., υποσημ. 151, σ. 144-145 (αρ. 53). Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Σίφνο υπάρχουν τρεις θέσεις που φέρουν το όνομα Ελληνικά. Βλ. σχετικό λήμμα στο Μ. Φιλιππάκης, *Τοπωνύμια της Σίφνου*, έκδοση Αδελφότητας Σιφνίων Αγ. Συμεών 1989.

157. Ashton, ό.π., αρ. 50, σ. 138-139.

158. Ashton, ό.π., αρ. 7, σ. 50-51.

στις παραστάδες της εισόδου. Α. διακρίνεται θεμέλιο τοίχου, κάθετου προς την περιφέρεια του πύργου. Λόγω των νεότερων κατασκευών δεν στάθηκε δυνατόν να μετρηθούν οι διαστάσεις του (Πίν. 60 ε).

4. Σε αγρό στη θέση Πελιάρδι, μέσα σε πυκνή βλάστηση, εντοπίστηκε μικρός τύμβος που καλύπτει ίχνη θεμελίων κυκλικής(;) κατασκευής από σχιστόλιθο, δίπλα στην οποία υπάρχει μεγάλη μυλόπετρα επίσης από σχιστόλιθο, και πιθανώς δεξαμενή. Στην ίδια θέση διακρίνεται ίχνος τοίχου, κάθετου προς την κεντρική κατασκευή, καθώς και όστρακα αγγείων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων με ενσφράγιστη διακόσμηση. Παρότι λόγω της βλάστησης είναι αδύνατη η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το είδος των κατασκευών, η μικρή απόσταση από τη θέση Λευκίδια (περίπου 100 μ.), το υλικό κατασκευής[159], όπως και η παρουσία της μυλόπετρας (εγκατάσταση ελαιοτριβείου;), ίσως αποτελούν ενδείξεις ότι στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναζητηθεί ο μη ταυτισμένος πύργος στα Λευκίδια (Ashton αρ. 40). Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει και το τοπωνύμιο «Πελιάρδι», που προέρχεται από τη λέξη «πύργος»[160].

Πλατύς Γιαλός

Στις παρειές του δρόμου του Πλατύ Γιαλού, στην περιοχή της Αγ. Σοφίας, είναι ορατά οστά και λείψανα τοίχων που πιθανότατα ανήκουν σε κτιστούς τάφους. Στην ίδια θέση βρέθηκαν επίσης θραύσματα γυάλινων αγγείων και άβαφη κεραμική της ύστερης αρχαιότητας. Επίσης λίγα μέτρα ψηλότερα, πολύ κοντά στο ναό της Αγ. Σοφίας, όπου έχουν εντοπιστεί εντοιχισμένες πρωτοβυζαντινές βάσεις κιόνων[161], υπάρχει περιορισμένης έκτασης λατομείο.

Κηρύξεις

Προωθήθηκαν στο ΚΑΣ για κήρυξη και θεσμοθέτηση ζωνών ο προϊστορικός οικισμός και το νεκροταφείο στη θέση Ακρωτηράκι, καθώς και ο Άσπρος Πύργος και ο τύμβος Σωρούδι. Επίσης ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την κήρυξη και τη θεσμοθέτηση ζωνών στις θέσεις Πύργος Καδέ και Πύργος Αρχάβου.

159. Βλ. Ashton, ό.π., σ. 116 με σχετικές μαρτυρίες εντοπίων για πύργο στην περιοχή.

160. Βλ. Ν. Προμπονάς, *Ονοματολογικοί περίπατοι στη Σίφνο. Εισαγωγή - Τοπωνυμικό λεξικό* (υπό έκδοση), λ. *Πελιάρδι*.

161. Βλ. Χ. Πέννας - Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Σπουδή για τη βυζαντινή Σίφνο (4ος-12ος αι.)*, ΥΠΠΟ - 2η ΕΒΑ, Αθήνα 2002, σ. 21.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Με αφορμή τη διεξαγωγή του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου (Ιούνιος 2002) και με ειδική χρηματοδότηση των Υπουργείων Πολιτισμού και Αιγαίου τυπώθηκε 32σέλιδο ενημερωτικό φυλλάδιο με τίτλο *Σιφνίων Άστυ. Φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΣΙΦΝΟΣ

2001-2004

Στο Μουσείο της Σίφνου πραγματοποιήθηκε το 2003 το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Κάποτε στη Δήλο... η μουσική και ο χορός», το οποίο είχε διεξαχθεί κατά τα έτη 1998-1999 στο Μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο Δήλου[162]. Ο συσχετισμός με τη Σίφνο βασίστηκε σε δύο σιφναϊκά τιμητικά ψηφίσματα που αναφέρονται σε μουσικούς οι οποίοι έλαβαν μέρος σε εορτές της Σίφνου. Το πρόγραμμα παρακολούθησαν οι μαθητές του Δημοτικού Σχολείου Σίφνου (από την τρίτη ως και την έκτη τάξη). Για τις ανάγκες προσαρμογής του προγράμματος στο Μουσείο Σίφνου, εκτός από το προϋπάρχον έντυπο υλικό, τυπώθηκε και 8σέλιδο φυλλάδιο με πληροφορίες για τους δασκάλους και δραστηριότητες για τους μαθητές.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

2001

Σαραπιείον C

Το καλοκαίρι του 2001 πραγματοποίησα ένα πρόγραμμα καθαρισμών και τομών στο Σαραπείο C της Δήλου.

162. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 788-789. Στη διεξαγωγή του προγράμματος βοήθησε ο ωρομίσθιος αρχαιολόγος Ρ. Σταφυλάς.

Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν τέσσερις τομές σε διαφορετικά σημεία του ανατολικού ανδήρου αυτού του ιερού: α) Σκοπός της πρώτης, ήταν ο καθαρισμός και η μερική αποκάλυψη ενός καταστήματος που πρόσκειται στο ιερό, προσανατολισμένο στο δρόμο που βρίσκεται στα δυτικά και κάτω από το άνδηρο του Σαραπιείου (Πίν. 61 α). β) Η δεύτερη τομή έγινε πίσω από το νότιο ναό του ανδήρου, το ναό C, στον οποίο καταλήγει ο δρόμος της σφίγγας που έδωσε και το όνομά του στο άνδηρο. γ) Η τρίτη τομή, που υπήρξε και η πιο αποδοτική, έγινε στο εσωτερικό μιας κατασκευής που αποτελείται από τρία τοιχάρια κακά διατηρημένα, και της οποίας δεν γνωρίζαμε ούτε τη χρονολόγηση ούτε τη χρησιμότητα. δ) Η τέταρτη τομή έγινε στο βόρειο άκρο του ανδήρου του δρόμου, μπροστά από το ανάλημμα του Ηραίου.

Αυτές οι τέσσερις τομές είχαν σκοπό τη διευκρίνιση της φύσης των κατασκευών, που είχαν ήδη αποκαλυφθεί στο παρελθόν και τη χρονολόγηση των διαμορφώσεων της νότιας περιοχής του Σαραπιείου C. Όλες οι τομές που κάναμε, ειδικά αυτές του καταστήματος και του ναού C, έδειξαν ότι καμία διαμόρφωση δεν ανήκε σε κάποια παλαιά φάση του ιερού. Έτσι, η κατασκευή του ανδήρου του δρόμου και όλων των μνημείων που εδράζονται σε αυτό θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθούν στα τέλη του 2ου ή στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Είναι ένα σημείο σημαντικό για την κατανόηση των λειψάνων του Σαραπιείου C και την ιστορία του ιερού αυτού.

Η τρίτη τομή, που είχε σκοπό τον καθαρισμό της κατασκευής σχήματος Π, που μέχρι τώρα ήταν αταύτιστη, έδωσε σπουδαία αποτελέσματα (Πίν. 61 β): μπορέσαμε να την ταυτίσουμε σαν ένα βωμό, χθόνιου τύπου, εφόσον βρήκαμε ακόμη στη θέση του ένα στρώμα στάχτης και καμένων οστών, χωρίς αμφιβολία από τα θυσιαζόμενα ζώα, κοντά στο βόρειο και τον ανατολικό τοίχο αυτής της κατασκευής. Βρήκαμε επίσης, μέσα στο ίδιο στρώμα, χωμάτινες μάζες με αποτύπωμα σφραγισμάτων. Βρήκαμε περίπου σαράντα και μόνον μερικές από αυτές μπορέσαμε να καταλάβουμε πριν από τον καθαρισμό. Συγκεκριμένα, πέντε από αυτές είχαν σχέση με την Ίσιδα (στοιχεία από την εικονογραφία της Ίσιδας, όπως το χαθωρικό στεφάνι). Απομένει να εξηγήσουμε την ύπαρξη αυτών των σφραγισμάτων στο βωμό. Μπορούμε να υποθέσουμε πολλά (αρχεία του ιερού, πάπυροι που συνδέονται με τη λατρεία, αιτήματα μαντείου), αλλά καμία υπόθεση δεν μπορεί ακόμα να υποστηριχτεί.

HÉLÈNE SIARD

Θέατρο

Κατά το 2001 συνεχίστηκε η μελέτη του Θεάτρου, σε δύο περιόδους, κατά τις οποίες ολοκληρώθηκε η μελέτη του κοίλου. Ο αρχιτέκτονας Fr. Muller, πραγματοποίησε ένα πρόπλασμα σε ψηφιακή μορφή του Θεάτρου, που επιβεβαίωσε τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις που επεξεργαστήκαμε τα τελευταία χρόνια.

J.-CH. MORETTI - PH. FRAISSE

Προπύλαια και ιερό του Απόλλωνα

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις 3 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 5 Οκτωβρίου και πήραν μέρος οι R. Étienne, διευθυντής της ΓΑΣ, M. Wurch-Kozelj, αρχιτέκτων, E. Dunant, J.-Cl. Mossière και C. Durvye, βοηθοί.

I. *Τομές στα Προπύλαια*. Οι τομές στα Προπύλαια έγιναν σε όλο το βόρειο τμήμα τους ανάμεσα στον ενδιάμεσο τοίχο και τη βόρεια κρηπίδα (τομές 1 και 2) και στο νότιο τμήμα, εκεί όπου δεν υπάρχει μαρμάρινο δάπεδο (τομή 3). Αυτές οι δύο ζώνες είχαν μερικώς ερευνηθεί και στο παρελθόν εκτός από μία μικρή ζώνη κατά μήκος του δυτικού τοίχου. Σκοπός μας ήταν να ερευνηθεί αυτή η μικρή ζώνη ώστε να κρίνουμε την ορθότητα των συμπερασμάτων των προκατόχων μας. Θα υπενθυμίσουμε ότι ο R. Vallois και ο G. Gruben πίστευαν ότι υπήρχαν δύο φάσεις πριν από το κτίριο του 2ου αι. π.Χ., αν και οι απόψεις τους δεν συμπίπτουν στη χρονολόγηση και στη μορφή[163] των δύο φάσεων. Η πρόσφατη ανασκαφή αλλάζει σημαντικά τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Τομή 3. Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα της ανασκαφής της τομής 3 είναι ότι η εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου χτίστηκε αποκλειστικά από υλικό σε β΄ χρήση. Ενώ αποκαλύψαμε τρεις στρώσεις που δεν είδαν οι προκάτοχοί μας, είναι φανερό ότι εκτός από τρεις ογκόλιθους της πρώτης στρώσης κανένας άλλος δεν βρίσκεται στην αρχική του θέση. Όπως μπορούμε να δούμε στην τομή και στις φωτογραφίες, στη δεύτερη στρώση, ένας ογκόλιθος έχει στην όψη την έδρα των αρμών, και πιο πέρα ένας άλλος καλύπτει το ύψος των δύο στρώσεων. Μια δεύτερη παρατήρηση είναι ότι όλοι οι ξαναχρησιμοποιημένοι ογκόλιθοι ανήκουν σε ένα ή περισσότερα αρχαϊκά κτίρια. Η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία επρόκειτο για τα Προπύλαια των αρχαϊκών χρόνων πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη αλλά μόνο η μελέτη σε βάθος μπορεί να δώσει την απόδειξη.

Η στρωματογραφία αποτελείται από:

Το στρώμα 1: είναι ένα μαλακό μπάζωμα και αποτελείται από μικρά λίθινα θραύσματα. Οι ογκόλιθοι από γρανίτη που πλαισίωναν το δυτικό τοίχο βρίσκονται σε αυτό το στρώμα, που ανήκει ως εκ τούτου στη φάση ΙΙ των Προπυλαίων.

163. R. Vallois, *L'architecture de Délos* I (1944), σ. 238-242; G. Gruben, Naxos und Delos, *JdI* 112 (1997), σ. 350-372.

Το στρώμα 2 είναι πολύ σκληρό και σχηματίζει στην επιφάνεια ένα πραγματικό béton, εκεί όπου σώζεται. Κάτω από αυτή την κρούστα υπάρχει ένα παχύ στρώμα από σπασμένες πέτρες που αποτελεί και το πρώτο μπάζωμα της πρώτης φάσης. Καλύπτει ειδικότερα μία σειρά από μεγάλους γρανιτένιους ογκόλιθους, κατά μήκος του δυτικού τοίχου.

Αυτοί οι ογκόλιθοι εδράζονται σε στρώματα μαλακής γης (στρώματα 3) που εμπεριέχουν πολύ κάρβουνο και κεραμική του 6ου αι. π.Χ. και που με τη σειρά τους καλύπτουν το φυσικό βράχο.

Τομές 1-2. Η τομή 2 δεν είναι παρά η προέκταση της τομής 1 και όλη η επιφάνεια της τομής 2 είχε ερευνηθεί στο παρελθόν.

Στο δυτικό τμήμα, μία ζώνη πλ. 1 μ. περίπου ήταν η μόνη που δεν είχε ερευνηθεί. Εκεί βρέθηκε μία σειρά δαπέδων καλά κατασκευασμένων από πλάκες γνευσίου (ανάμεσα στα επίπεδα 0 και 15), που υποστήριζαν το δάπεδο της φάσης Ι.

Όπως και στην τομή 3, διαπιστώσαμε ότι η όψη του δυτικού τοίχου χτίστηκε από υλικό σε β΄ χρήση. Η κορυφή του τοίχου αποτελείται από ένα μαρμάρινο δίσκο και από πάνω υπάρχει ένας άλλος με κυμάτιο.

Ο ενδιάμεσος τοίχος με προσανατολισμό Α.-Δ. Στις τομές 1 και 2, ο βράχος είχε λειανθεί σε ύψος 0,45 μ., ώστε να εδραστεί η θεμελίωση του ενδιάμεσου τοίχου. Το πλάτος της θεμελίωσης, που φθάνει σε ορισμένα σημεία τα 2,80 μ., είναι ακανόνιστο – πράγμα που μας εκπλήσσει –, δηλαδή άλλες στρώσεις προεξέχουν και άλλες παρουσιάζουν εσοχή.

Διαπιστώσαμε ότι στο τμήμα που αποκαλύψαμε στα βόρεια και στα νότια, η πρώτη στρώση του ενδιάμεσου τοίχου αποτελείται στα βόρεια από πλάκες που τοποθετήθηκαν λοξά. Αυτή η κατεύθυνση είναι περίπου όμοια με αυτή του δαπέδου από μπλε μάρμαρο που βρίσκεται ανάμεσα στον Οίκο των Ναξίων και τα Προπύλαια.

Συμπεράσματα. 1. Πρέπει να δεχτούμε ότι ο ανατολικός και δυτικός τοίχος δεν είναι αρχαϊκοί διότι χτίστηκαν από υλικά σε β΄ χρήση, που μπορεί να προέρχονται από τα αρχαϊκά Προπύλαια, αλλά ένα τέτοιο συμπέρασμα απαιτεί μία πιο λεπτομερή μελέτη. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα αρχαϊκά Προπύλαια υπήρχαν όταν χτίστηκαν, από τη μία πλευρά, ο Οίκος των Ναξίων, και από την άλλη, η Στοά των Ναξίων: δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρχε απλά ένα κενό ανάμεσα στα δύο οικοδομήματα. Τα μόνα λείψανα στο έδαφος αυτών των αρχαϊκών Προπυλαίων είναι η πρώτη στρώση του ενδιάμεσου τοίχου. Θα προσθέσουμε μόνο ότι η πρώτη στρώση του ανατολικού τοίχου (εσωτερική όψη), με κατεύθυνση περίπου κάθετη, μπορεί να είναι ενδεικτική της φάσης που καλούμε προ-αρχαϊκή Ι.

2. Τα λείψανα της φάσης Ι, που είναι σήμερα ορατά, δηλαδή οι πλευρικοί μαρμάρινοι τοίχοι του κτιρίου και ο ενδιάμεσος με τις μεγάλες στρώσεις γνευσίου, είναι μία γρήγορη κατασκευή, ίσως και επείγουσα, εφόσον οι τοίχοι χτίστηκαν αποκλειστικά με υλικά σε β΄ χρήση (και οι δύο όψεις), σε ακανόνιστες στρώσεις και οι ογκόλιθοι επαναλαξεύτηκαν ανάλογα με τις ανάγκες.

Είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να εξαγάγουμε κανένα συμπέρασμα για τον αποκλίνοντα προσανατολισμό των στρώσεων, ώστε να μιλήσουμε για διαφορετικές φάσεις.

3. Ποια ήταν η μορφή της φάσης Ι; Υπήρχαν κίονες; Δεν μπορούμε ακόμη να απαντήσουμε. Ο R. Vallois υποστήριξε ότι δεν βρέθηκε κανένα ίχνος του προγενέστερου στυλοβάτη από αυτόν των αθηναϊκών Προπυλαίων του 2ου αι. π.Χ. (για εμάς φάση ΙΙ), πράγμα που επιβεβαιώνουν και οι τομές μας. Μήπως ο στυλοβάτης είναι ο ίδιος με αυτόν της φάσης Ι; Αμφιβάλλουμε για δύο λόγους: α) Ο τύπος της θεμελίωσης (μεγάλοι ογκόλιθοι από γρανίτη λαξευμένοι σφαιρικά και καλυμμένοι από πλάκες γνευσίου) είναι όμοιος με αυτόν της κρηπίδας της φάσης ΙΙ, ορατής στη νοτιοδυτική γωνία. β) Η θεμελίωση της βόρειας κρηπίδας των Προπυλαίων διακόπτεται στα μαρμάρινα σκαλοπάτια του Οίκου των Ναξίων, τα οποία ακουμπούν στην εσωτερική όψη του ανατολικού τοίχου των Προπυλαίων. Η βόρεια κρηπίδα είναι λοιπόν μεταγενέστερη της φάσης Ι και της τοποθέτησης των σκαλοπατιών που οδηγούν στη δυτική είσοδο του Οίκου. Μας φαίνεται άλλωστε ότι η προέκταση των σκαλοπατιών του Οίκου στο εσωτερικό των Προπυλαίων είναι ένα επιπλέον επιχείρημα ώστε να αμφιβάλλουμε για την ύπαρξη κιόνων in antis. Οδηγούμαστε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι τα Προπύλαια δεν είχαν κίονες στη βόρεια πλευρά πριν από τη φάση ΙΙ, δηλαδή πριν από την αθηναϊκή εποχή. γ) Έχουμε ελλιπή στοιχεία για τη χρονολόγηση της φάσης Ι. Ο R. Vallois σημείωνε ότι ο τοίχος από γνεύσιο και η στρώση από μάρμαρο θυμίζουν την τεχνοτροπία των κλασικών θησαυρών. Ο ακανόνιστος χαρακτήρας αυτών των κατασκευών και οι πλευρικοί τοίχοι, που είναι σύγχρονοι και αμελώς χτισμένοι, δεν επιτρέπουν αυτό τον παραλληλισμό. Αντίθετα, στηριζόμενοι στις επιγραφές θα υπενθυμίσουμε ότι τα Προπύλαια ξαναχτίστηκαν το 279 π.Χ. μετά την πτώση κίονα ή πεσσού[164]. Η επισκευή υπήρξε αρκετά σημαντική ώστε να απαιτηθεί η σχεδίαση από έναν αρχιτέκτονα. Μήπως είναι αυτή η επισκευή που βλέπουμε σήμερα; Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι δεν πρόκειται για κατασκευή των αρχαϊκών χρόνων και η χρονολόγησή της πρέπει να διευκρινιστεί. Σε ό,τι αφορά την υπόθεση του G. Gruben δεν φαίνεται να αντιστοιχεί στα δεδομένα.

164. M.-Chr. Helmann, *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque d'après les inscriptions de Délos*, 1992, σ. 317.

ΙΙ. *Τομές στα βορειοανατολικά του ιερού*. Σκοπό είχαν να εντοπιστούν και πάλι κατασκευές που αναφέρονται στις παλαιές ανασκαφές καθώς και να διερευνηθεί η χρήση αυτού του τμήματος στις διάφορες εποχές.

Μπορούμε να πούμε ότι ο πρώτος σκοπός σχεδόν επιτεύχθηκε αντίθετα με το δεύτερο. Διαπιστώσαμε ότι η περιοχή αυτή είχε σκαφτεί περισσότερο απ' ό,τι περιγράφεται στις εκθέσεις ανασκαφών[165]. Ο νότιος τοίχος αποτελείται από μία σειρά αδούλευτων λίθων, χωρίς όψη. Περιμέναμε να βρούμε έναν αψιδωτό τοίχο, στα βόρεια του προηγούμενου, αλλά δεν βρήκαμε την αψίδα. Οι μερικές πέτρες που βρέθηκαν σε μία ευθεία σειρά, χωρίς όψη, ακουμπούν σε ένα κιτρινωπό στρώμα που περιείχε λίγα όστρακα του 7ου αιώνα, δεν συναντήσαμε δε κανένα δάπεδο που να υποδηλώνει τη χρήση του χώρου.

R. ÉTIENNE - M. WURCH-KOZELJ

Αγορά των Κομπεταλιαστών

Μελέτη του υλικού της ανασκαφής του 1999: Η Χ. Μητσοπούλου και η Ν. Λαμπράκη, συνέχισαν τη μελέτη της κεραμικής που βρέθηκε στην ανασκαφή στην αγορά των Κομπεταλιαστών.

Μελέτη του Τετράγωνου Μνημείου: Συνεχίστηκε η αρχιτεκτονική μελέτη του Τετράγωνου Μνημείου με τη βοήθεια της αρχιτέκτονος Br. Sagnier. Όπως αποδείξαμε το 1996 δεν επρόκειτο για την κρηπίδα του δωρικού ναού των Ερμαϊστών, άποψη που επικρατούσε μέχρι τότε. Απομένει να εξετάσουμε άλλες δύο υποθέσεις: αυτή του βωμού και αυτή της βάσης.

Η υπόθεση ότι πρόκειται για βωμό δεν είναι βάσιμη για πολλούς λόγους: οι τετράγωνοι βωμοί είναι σπάνιοι και κανένας τέτοιος δεν βρέθηκε στη Δήλο. Το σύνολο πλίνθος-ορθοστάτης είναι πολύ ψηλό για να αποκαταστήσουμε ένα βωμό με ορθογώνια τράπεζα και το κυμάτιο της πλίνθου σε μεγάλη προεξοχή για ένα βωμό με antes και τράπεζα σε χαμηλότερο επίπεδο. Τέλος, η παρουσία των εντομών για κάθετους συνδέσμους στους ογκόλιθους της τρίτης βαθμίδας της νότιας και ανατολικής όψης απαγορεύει την αποκατάσταση μιας πρόθυσης.

Αντίθετα, φαίνεται λογική η λύση της βάσης και ίσως ενός στύλου (πεσσού). Βρίσκουμε παράλληλα στη Δήλο, όπου υπάρχουν αφενός βάσεις με παρόμοιες βαθμίδες, τουλάχιστον ως προς το σχήμα τους (συναντούμε πολλές στην αγορά του Θεόφραστου), και αφετέρου μερικές βάσεις μεγάλων διαστάσεων, όπως η GD 14 που φέρει μία πλίνθο με κυμάτιο σχεδόν ίδιο με του Τετράγωνου Μνημείου. Εντόπισα δύο μεγάλους λίθους με ιωνική κορνίζα, τη μία στα νότια της αγοράς και την άλλη μέσα σε κατάστημα στα νότια της οδού 5, που το μάρμαρό τους, οι σύνδεσμοι και οι διαστάσεις τους ταιριάζουν με το Τετράγωνο Μνημείο. Εκτός από τους δύο ορθοστάτες, ύψ. 1,02 μ., που βρίσκονται σήμερα στο μνημείο, άλλοι πέντε, ύψ. 0,68 μ., μπορεί να ανήκουν σε αυτό.

Αρχιτεκτονική μελέτη οικοδομικού τετραγώνου ΧΙΙβ: Με τη βοήθεια της αρχιτέκτονος N. Aubin, συνεχίστηκε η μελέτη της στοάς που οριοθετεί τη βόρεια και δυτική πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου ΧΙΙβ, στα νότια της αγοράς των Κομπεταλιαστών. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση, που άρχισε το 1999, των πεσσών με ημικίονες και τα διάσπαρτα κιονόκρανα.

Ταυτίσαμε επίσης 28 ογκόλιθους που προέρχονται από πεσσούς, δέκα κιονόκρανα και δύο ογκόλιθους που θα μπορούσαν να ήταν βάσεις. Η κάτοψη της στοάς φαίνεται καθαρά: οριοθετούσε τη νότια πλευρά της αγοράς των Κομπεταλιαστών και έστριβε προς τον παραθαλάσσιο δρόμο. Φαίνεται ότι στην πρόσοψη είχε καταστήματα και ίσως διάδρομο που οδηγούσε σε εσωτερική αυλή. Αναρωτιόμαστε, λόγω του μνημειώδους του συνόλου, εάν πρόκειται για ένα μεγάλο κτίριο δημόσιο ή ενός συνδέσμου και όχι για σύνολο κατοικιών. Αυτή η υπόθεση θα πρέπει να ερευνηθεί με ανασκαφή.

Με τα μέχρι τώρα δεδομένα διακρίνουμε τρεις φάσεις. Η 1η χρονολογείται στην αθηναϊκή εποχή και η στοά αποτελούνταν από πεσσούς με ημικίονες τοποθετημένους πάνω σε πλάκες γνευσίου που είχαν κιονόκρανα. Αυτή η φάση μοιάζει να μην ολοκληρώθηκε.

Σε 2η φάση το κτιστό τμήμα της στοάς έκλεισε, ίσως με τούβλα, και οι ημιτελείς πεσσοί χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή μιας άλλης στοάς στη νοτιοανατολική γωνία της αγοράς.

Τέλος στην 3η φάση, τα μετακιόνια έκλεισαν με τοίχους από γνεύσιο που έκρυψαν τελείως τους πεσσούς. Οι δύο τελευταίες φάσεις τοποθετούνται χρονικά στην αυτοκρατορική εποχή.

CLAIRE HASENOHR

Τοιχογραφίες της Οικίας των Κονιαμάτων

Η φετινή περίοδος μελέτης στη Δήλο είχε βασικά δύο στόχους :

Την ολοκλήρωση της συντήρησης των αρχιτεκτονικών κονιαμάτων η οποία ξεκίνησε το 2000. Επιλέξαμε μαζί με το συντηρητή της Γαλλικής Σχολής, Α. Κωνσταντάτο, τα κομμάτια που έπρεπε να συντηρηθούν και στη συνέχεια εκείνος με τη βοήθεια ενός άλλου συντηρητή συνέχισαν τη συντήρηση και απομένει η φωτογράφησή τους.

Η δειγματοληψία ορισμένων λευκών κονιαμάτων, η

165. J. Tréheux, *BCH* 71-72 (1947-1948), *Chronique des fouilles*, σ. 461-462, εικ. 39-40.

οποία είχε την έγκριση του ΥΠΠΟ, δεν πραγματοποιήθηκε λόγω αδυναμίας του A. Dandrau, μέλους της Γαλλικής Σχολής και ειδικού επιστήμονα.

Επίσης, οι εργασίες τακτοποίησης στις αποθήκες του Μουσείου της Δήλου θα πρέπει να θεωρηθούν ολοκληρωμένες.

CHRISTIAN LE ROY

Διεπιστημονικό γεωαρχαιολογικό πρόγραμμα μελέτης: «Το νερό στη Δήλο. Οι πηγές, η διαχείριση και οι σχετικές εγκαταστάσεις κατά την αρχαιότητα»

Μια ομάδα ατόμων διαφόρων ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, γεωγράφοι) πραγματοποίησε καθαρισμούς και τομές στον τομέα της Ιερής Λίμνης, επιφανειακές έρευνες σε διάφορα σημεία του νησιού, και τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις.

Ο καθαρισμός του πηγαδιού που διαμορφώθηκε στο κέντρο της Ιερής Λίμνης μετά την επιχωμάτωση επέτρεψε τον εντοπισμό και την αποτύπωση της στρωματογραφίας από αργιλώδη κατάλοιπα και μας έδωσε τις απαραίτητες ενδείξεις για την αποτύπωση μιας τοπογραφικής τομής σε αυτό τον τομέα.

Μία σημαντική εργασία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού (κατόψεις, τομές και όψεις σε διάφορες κλίμακες) πραγματοποιήθηκε σε όλο τον τομέα των δεξαμενών του Ινωπού, και με την ταυτόχρονη μελέτη των σχετικών επιγραφών βοήθησε στην κατανόηση του προβληματισμού αυτών των έργων και στη λειτουργία τους. Η αρχική τοπογραφία του Ινωπού μπόρεσε να αποκατασταθεί χάρη στη μελέτη των γεωλογικών σχηματισμών.

Τέλος, η τομή που επιχειρήσαμε στα όρια της προβλήτας του Ιερού Λιμένα δεν έδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα λόγω των υδάτων που ανέβλυζαν ραγδαία και απαγόρευαν κάθε είδους χρήσιμη παρατήρηση.

Ένας βροχομετρητής, με δυνατότητα ηλεκτρονικής καταγραφής, εγκαταστάθηκε στη στέγη του Μουσείου.

Ένα σημαντικό κομμάτι αυτής της εργασίας είναι και οι συζητήσεις και ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων και γεωγράφων: τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της έρευνας παρουσιάστηκαν στο σεμινάριο της 10-2-01 που οργανώθηκε στο Maison de l'Orient Méditerranéen από το Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας.

MICHÈLE BRUNET

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Αποστολή από τις 12.09.01 μέχρι τις 21.09.01.

Η πρώτη προσέγγιση που είχα με το υλικό της Δήλου είχε σκοπό την επαλήθευση ορισμένων υποθέσεων σχετικά με την κυκλοφορία των μητρών και άλλων αττικών προϊόντων. Και τα δύο μοιάζουν να συνυπάρχουν και η κατασκευή των ακροκεράμων της Δήλου (πολλά είναι πάρα πολύ ψημένα αλλά χρησιμοποιημένα) δεν αφήνει καμία αμφιβολία.

Υπάρχουν άλλωστε στη Δήλο πολλοί τύποι πενταγωνικών ακροκεράμων της ελληνιστικής εποχής των οποίων παράλληλα συναντούμε στην Τήνο, στο Ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, και στο Θεσμοφόριο του Ξόμβουργου. Άλλοι εικονογραφικοί τύποι, που βρέθηκαν στην Αίγινα και στην Ερέτρια, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός νησιωτικού ρυθμού και αυτή των κυκλαδικών εργαστηρίων, εκ των οποίων ένα εντοπίζεται στην Τήνο. Αυτή η αποστολή λοιπόν έχει αρκετό ενδιαφέρον καθώς και η συνεργασία μου με τη Ν. Κούρου και την Ε. Μπουρνιά στην Τήνο.

Ένας προσωρινός τυπολογικός κατάλογος με περιγραφή των αντικειμένων κατατέθηκε στον κ. Χατζηδάκη, καθώς και μία σειρά φωτογραφιών.

M.-F. BILLOT

Οροφές της Οικίας των Σφραγισμάτων και της Οικίας του Ξίφους (Συνοικία του Σκαρδανά)

Την περίοδο του 2001 συνεχίσαμε τη μελέτη, σχεδίαση και συντήρηση των σπαραγμάτων των δύο οροφών της Οικίας των Σφραγισμάτων. Και οι δύο οροφές ανήκουν σε δωμάτια του ορόφου. Ο συντηρητής, σε δύο περιόδους, ολοκλήρωσε τη συντήρηση και η σχεδίαση προχώρησε σε σημαντικό βαθμό. Επίσης η μελέτη του διακόσμου αποτέλεσε το θέμα ενός άρθρου που κατατέθηκε για δημοσίευση στο περιοδικό της ΓΑΣ, *BCH*.

Σχεδιαστική αναπαράσταση. Συγκρίνοντας τις αποτυπώσεις των κομματιών που βρέθηκαν το 1968 και το 1987, κατορθώσαμε να αποκαταστήσουμε γραφικά το διάκοσμο των δύο οροφών. Η οροφή ενός μεγάλου δωματίου υποδοχής είχε διακόσμηση που αποτελούνταν από 15 ταινίες με γεωμετρικά σχήματα γύρω από ένα κεντρικό ορθογώνιο (κόκκινο). Τα χρώματα, που σώζονται καλύτερα στα κομμάτια που βρέθηκαν το 1987, τονίζουν το διακοσμητικό πλούτο αυτού του συνόλου και επιβάλλουν μία αποκατάσταση της πολυχρωμίας (η αποκατάσταση των χρωμάτων των δύο οροφών μπορεί να θεωρηθεί σωστή εφόσον όλες οι αποχρώσεις που χρησιμοποιήθηκαν συγκρίνονταν συστηματικά με τα αρχαία κομμάτια). Ένας μικρότερος χώρος, αλλά χωρίς αμφιβολία πολυτελής, ήταν διακοσμημένος στην οροφή με μία σύνθεση προσανατολισμένη: τρεις ταινίες με γεωμετρικά σχέδια γύρω από ένα κεντρικό ορθογώνιο που συμπληρώνονται σε έναν άξονα από τρεις και οκτώ παράλληλες ταινίες με γεωμετρικά σχήματα, εκτός από μία όπου εικονίζονται κύκνοι αντιμέτωποι γύρω από έναν αμφορέα.

Η γραφική αποκατάσταση (σε δύο κομμάτια acrolam)

είναι αρκετά ελαφριά και ανθεκτική και μπορεί να εκτεθεί στο Μουσείο, εάν το επιθυμεί η Εφορεία. Θα υπενθυμίσουμε ότι μέχρι τώρα δεν μας είναι γνωστή καμία οροφή σε κανένα σπίτι της ελληνιστικής εποχής.

F. ALABE

Έρευνα για την πολυχρωμία των γλυπτών

Κατά το 2001 συνεχίσαμε τη μελέτη για την πολυχρωμία των γλυπτών (18 Απριλίου - 17 Μαΐου).

Τα μέχρι τώρα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν σε ανακοίνωση στην Ακαδημία του Παρισιού στις 23 Μαρτίου 2001 και θα δημοσιευτούν στο περιοδικό *CRAI* του 2001.

Τα έργα που μελετήθηκαν. Μελετήθηκαν κατά τη φετινή περίοδο 20 έργα γλυπτικής (που βρίσκονται στις αποθήκες).

Τα κύρια αποτελέσματα. Χρόνο με το χρόνο ανακαλύπτουμε ένα πανόραμα των τεχνικών ζωγραφικής που χρησιμοποιήθηκαν όλο και πιο πλούσιο, καθώς και μια προσπάθεια για μια απόδοση των λεπτομερειών που δεν έχει να κάνει με την απλή ζωγραφική (παράδειγμα, το σύμπλεγμα της Αρτέμιδος Α 449). Η χρωματική γκάμα είναι πολύ μεγάλη και η μίξη των χρωμάτων επιβεβαιώνεται συχνά. Μερικές φορές παρατηρούμε ότι η διαβάθμιση των χρωμάτων αποδίδεται με τη διαδοχή στρωμάτων χρώματος διαφορετικών τόνων (παράδειγμα: αιγυπτιακό μπλε πάνω σε στρώμα ροδόχρου, το οποίο επίσης τοποθετήθηκε πάνω σε λευκό, για την ταινία που έχει χρώμα το μπλε της πασχαλιάς που βλέπουμε στο άγαλμα της Τύχης Α 4129).

Διαπιστώσαμε επίσης ότι χρησιμοποιήθηκαν και άλλα μέσα για την απόδοση των λεπτομερειών, όπως η τοποθέτηση μιας σκοτεινής γραμμής για να υπογραμμιστεί η σκιά μιας πτυχής του ενδύματος (άγαλμα Α 4136) και η διαβάθμιση του χρώματος, που τονίζει περισσότερο το παιχνίδι της φωτοσκίασης (άγαλμα Αφροδίτης Α 4200).

Η εξέταση και η ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώνουμε επιτρέπουν να γνωρίζουμε όχι μόνο τα χρώματα που χρησιμοποιούνται αλλά και να αποκαθιστούμε, έστω και αποσπασματικά, τις κινήσεις καθώς και τις επισκευές.

Συμπερασματικά, η έρευνά μας σκοπεύει επίσης να πλησιάσει όλο και πιο πολύ την τεχνική του αρχαίου γλύπτη-ζωγράφου, να απομονώσει την τεχνογνωσία του και να αποκαλύψει τις διαδοχικές φάσεις της δουλειάς του.

PHILIPPE JOCKEY - BRIGITTE BOURGEOIS

2002

Ιερό του Απόλλωνα - Θησαυρός 5

Την περίοδο από την 28η Σεπτεμβρίου μέχρι την 27η Οκτωβρίου 2002 συνεχίσαμε τη μελέτη του Θησαυρού 5 καθώς και την αποτύπωση του μνημείου και των διάσπαρτων μελών του.

Το μνημείο αυτό, του οποίου σώζεται μόνον η θεμελίωση, είναι το αρχαιότερο ανάμεσα στους υπόλοιπους θησαυρούς που βρίσκονται σε ημικυκλική διάταξη γύρω από τον πώρινο ναό[166].

Τα λείψανα κατά χώραν παρουσιάζουν ορισμένα χαρακτηριστικά καθαρά αρχαϊκά και έτσι το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το μνημείο είναι μεγάλο σε ό,τι αφορά τη γνώση της κυκλαδικής αρχιτεκτονικής στις παλαιότερες εποχές. Άλλωστε, λόγω της θέσης που κατέχει στην καρδιά του ιερού του Απόλλωνα, βρίσκεται στο επίκεντρο των σύγχρονων προβληματικών σχετικά με την πολεοδομία και τη χωροθέτηση του ιερού.

Με βάση το τοπογραφικό που πρόσφατα πραγματοποίησε ο L. Fadin, η Br. Sagnier αποτύπωσε τη σημερινή κατάσταση του μνημείου λεπτομερώς, σε κλίμακα 1/50. Επίσης, τα λείψανα μελετήθηκαν και φωτογραφήθηκαν συστηματικά.

Οι διάσπαρτοι ογκόλιθοι του μνημείου, που αναφέρονται από τον R. Vallois[167], καθώς και άλλοι, που εμείς ταυτίσαμε, καταγράφηκαν, σχεδιάστηκαν και φωτογραφήθηκαν.

EMMANUELLE BENCHIMOL

Πρόγραμμα «Το νερό στη Δήλο»

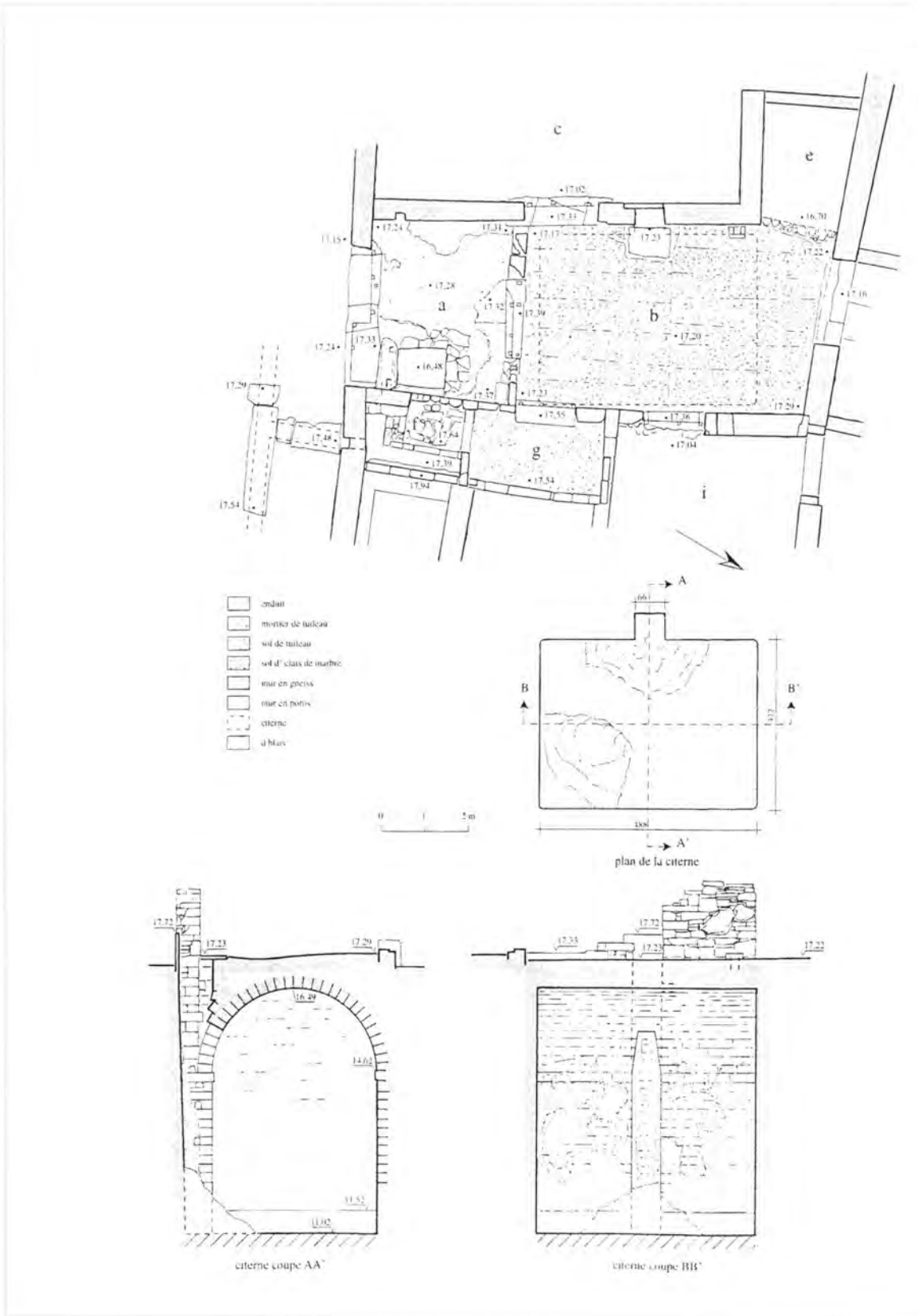
Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά το προαναφερόμενο πρόγραμμα, που ξεκίνησε το 2000. Η ομάδα εργάστηκε με τρεις στόχους:

Συμπλήρωση των αποτυπώσεων μετά από καθαρισμούς. Αποτυπώθηκαν πλήρως οι δεξαμενές στα καταστήματα 3, 10, 45 της Συνοικίας του Θεάτρου και σε πέντε κατοικίες της συνοικίας του Θεάτρου και του Σταδίου, έτσι ώστε να έχουμε μία πλήρη γραφική τεκμηρίωση για κάθε μία από τις τεχνικές εφαρμογές της διαμόρφωσης των υπόγειων δεξαμενών των ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 20-21). Οι αποτυπώσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν από μέλη του «γραφείου του Pau» (του Κέντρου Εθνικών Ερευνών), τη M. Fincker, τη V. Picard και τον J.-M. Labarthe.

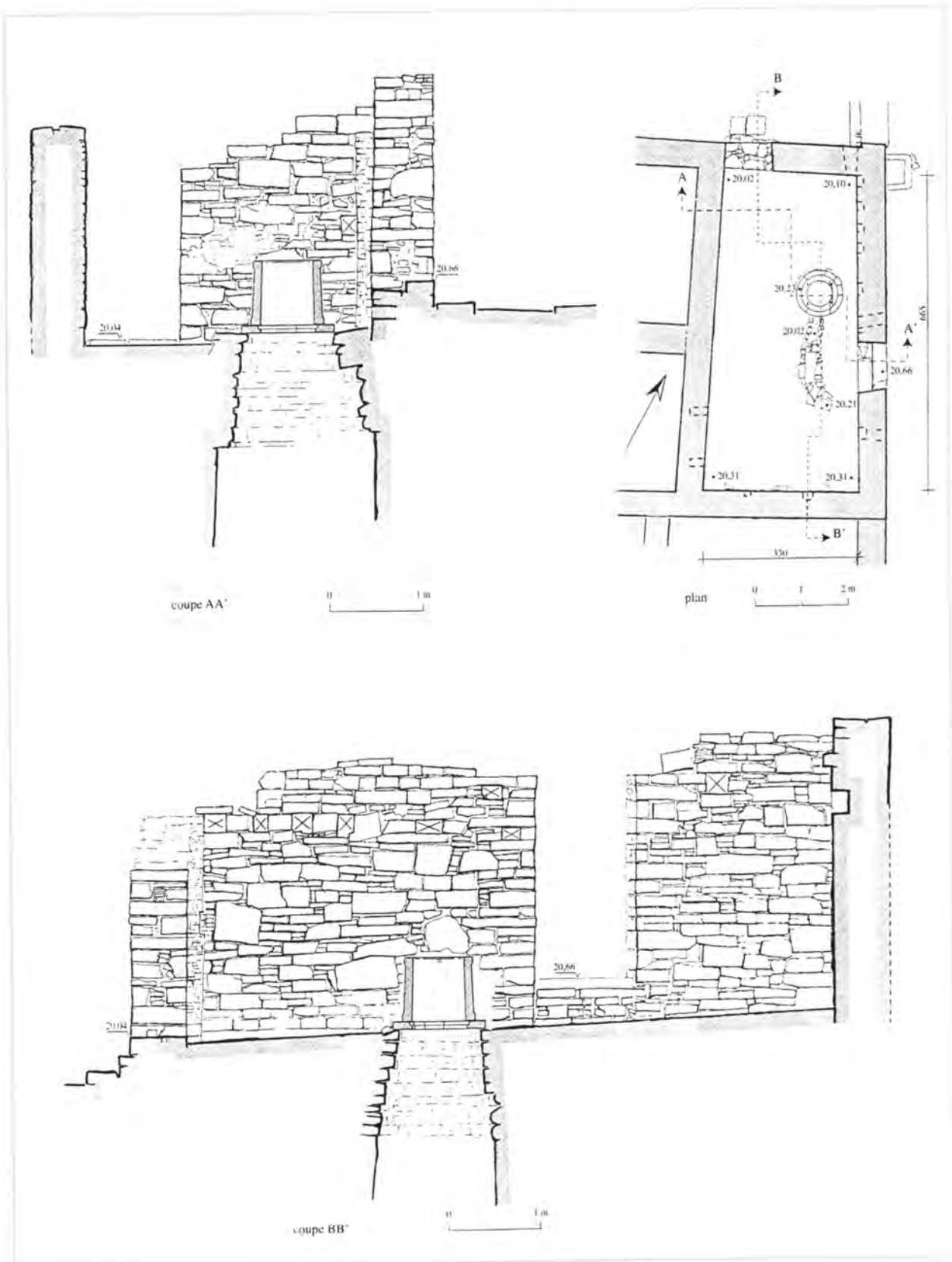
Εντοπισμός και χαρτογράφηση των πλακών των beach-rocks που καλύπτουν τις ακτές στο νησιωτικό σύμπλεγμα Μυκόνου-Ρήνειας και Δήλου. Έγινε η λήψη δειγμάτων των beach-rocks από επιλεγμένους χώρους με σκοπό την ανάλυσή τους (χρονολόγηση με C 14 και εξαγωγή των ανθρακικών ιζημάτων «τσιμέντων») που θα πρέπει να μας δώσουν την καμπύλη της σχετικής ανόδου της

166. *Guide de Délos*, πίν. I.

167. R. Vallois, *L'Architecture hellénique et hellénistique de Délos*, Παρίσι 1966.

Σχέδ. 20. Δήλος. Συνοικία του Θεάτρου. Δεξαμενή της Οικίας ΙΙΒ. Κάτοψη και όψεις.

Σχέδ. 21. Δήλος. Συνοικία του Θεάτρου. Κατάστημα 3. Κάτοψη και όψεις.

θαλάσσιας στάθμης κατά τα 6.000 τελευταία χρόνια και να επαληθεύσουμε την υπόθεση μιας ανύψωσης κατά 2 μ. από την αρχαιότητα. Η εργασία αυτή έγινε από τον E. Fouache και τον St. Desruelles, με τη συμβολή του Κ. Παυλόπουλου και Γ. Σιμακάκη (του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Αθηνών).

Υδρολογικός απολογισμός. Η αποστολή αυτή έγινε από την Cl. Cosandey (CNRS Meudon) και στόχευε στο να εκτιμηθούν, με βάση τα σημερινά δεδομένα, ποιες θα μπορούσαν να είναι οι αποταμεύσεις νερού στην αρχαία Δήλο. Οι μετρήσεις που έγιναν για το έτος 2001-2002, κατέληξαν στο συμπέρασμα ενός ανεφοδιασμού, κατά μέσο όρο, του υδροφόρου ορίζοντα κατά 200 χιλ. με διακυμάνσεις ανάλογα με τη θέση των αποταμευτήρων. Φαίνεται όμως ότι η πολύ μεγάλη διακύμανση από χρονιά σε χρονιά, περισσότερο από τη γενική αδυναμία της καταβύθισης, ήταν αυτή που δημιουργούσε πρόβλημα στους κατοίκους της αρχαίας πόλης. Ο απολογισμός αναφέρεται επίσης και στη σχέση ανάμεσα στην εκτιμώμενη ροή του Ινωπού και τις διαστάσεις της δεξαμενής GD 97 και στη «λίμνη», όπου επιβεβαιώθηκε ότι λειτουργούσε ως πηγάδι, που τροφοδοτούνταν αποκλειστικά από φρέαρ.

MICHÈLE BRUNET

Ιερό του Απόλλωνα και Αγορά των Ιταλών

Η φετινή ανασκαφική περίοδος διήρκεσε 4 εβδομάδες, και συμμετείχαν οι: L. Chevalier, C. Durvye, J.-C. Mossière, η αρχιτέκτων M. Wurch-Kozelj και οι φοιτητές A. Ayasse και L. Marock. Οι σκοποί της έρευνας ήταν πολλοί και μπορέσαμε να τους προσεγγίσουμε όλους, έστω και αν τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντοτε αυτά που περιμέναμε.

Έρευνα του πηγαδιού στα ανατολικά του ναού του Απόλλωνα. Στην έκθεση ανασκαφών του F. Durrbach του 1903, αναφέρεται «ένα πηγάδι λαξευμένο στο βράχο, προς τη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Το πηγάδι αυτό είναι ασφαλώς τεχνητό διότι έχει ορθογώνια διατομή και κάθετες πλευρές. Η κάθε πλευρά έχει μήκος 5 μ. και το βάθος επίσης 5 μ.[168]». Πραγματοποιήσαμε μία σειρά ανασκαφικών τομών στον τομέα ανάμεσα στους ογκόλιθους που έχουν εναποτεθεί σε αυτό το πλάτωμα στα νοτιοανατολικά του ιερού (οι 10 τομές αποτυπώθηκαν σε μία κάτοψη, έτσι ώστε να αποφευχθούν στο μέλλον παρόμοιες έρευνες). Παρ' όλα αυτά, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το πηγάδι. Θα αναφέρουμε επίσης και ένα άλλο πηγάδι που δεν εντοπίστηκε, κυκλικό αυτή τη φορά, στα δυτικά του ναού, διαμ. 5-6 και βάθ. 3-4 μ.[169].

Κυκλική κατασκευή στα βόρεια του ιερού του Απόλλωνα (L. Chevalier). Προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε μια κατασκευή που προστατευόταν από ένα «χείλος» φτιαγμένο από πέτρες στα βορειοανατολικά του ιερού και στα νότια του *GD* 31 (τετράγωνο Π 8)[170].

Κάτω από το σύγχρονο προστατευτικό χείλος φάνηκε μία κυκλική κατασκευή, της οποίας οι παρειές είχαν επικαλυφθεί με στρώμα αργίλου, ελαφρώς ψημένου στην επιφάνεια. Ο καθαρισμός, προς την εξωτερική όψη (ζώνη C), της στρώσης με πέτρες έδειξε ότι οι παρειές είχαν ενισχυθεί κατά τόπους με μικρές πέτρες. Ο πυθμένας, το αποτύπωμα του οποίου φαίνεται από μία στρώση λίθων που τον περιέβαλλε, έχει χαθεί.

Αυτές οι κυκλικές κατασκευές με παρειές επαλειμμένες με άργιλο, για τις οποίες διαθέτουμε αρκετά παραδείγματα στη Δήλο, έχουν ερμηνευθεί ως φούρνοι. Βασιζόμενοι στην επίχωση (λάγυνος, κεραμική west slope), δεν μπορεί παρά να πρόκειται για κατασκευή της ελληνιστικής εποχής ή και μεταγενέστερης.

Δάπεδο στα βορειοδυτικά του ιερού (C. Durvye) (Σχέδ. 22). Σκοπός αυτών των τομών ήταν να εντοπιστούν τα δάπεδα εγκατάστασης κοντά στη βόρεια είσοδο του ιερού ώστε να προσκομιστούν ορισμένα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με το θέμα της πρόσβασης στο ιερό, που για ορισμένους αρχαιολόγους γίνονταν αρχικά από μία νότια οδό σε συνέχεια της αποβάθρας του Σκαρδανά. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι, σε αυτό το σημείο, η ανασκαφή δεν μας έδωσε κανένα στοιχείο παρά μόνο τη χρονολόγηση των πλακών (από γνεύσιο) της οδού.

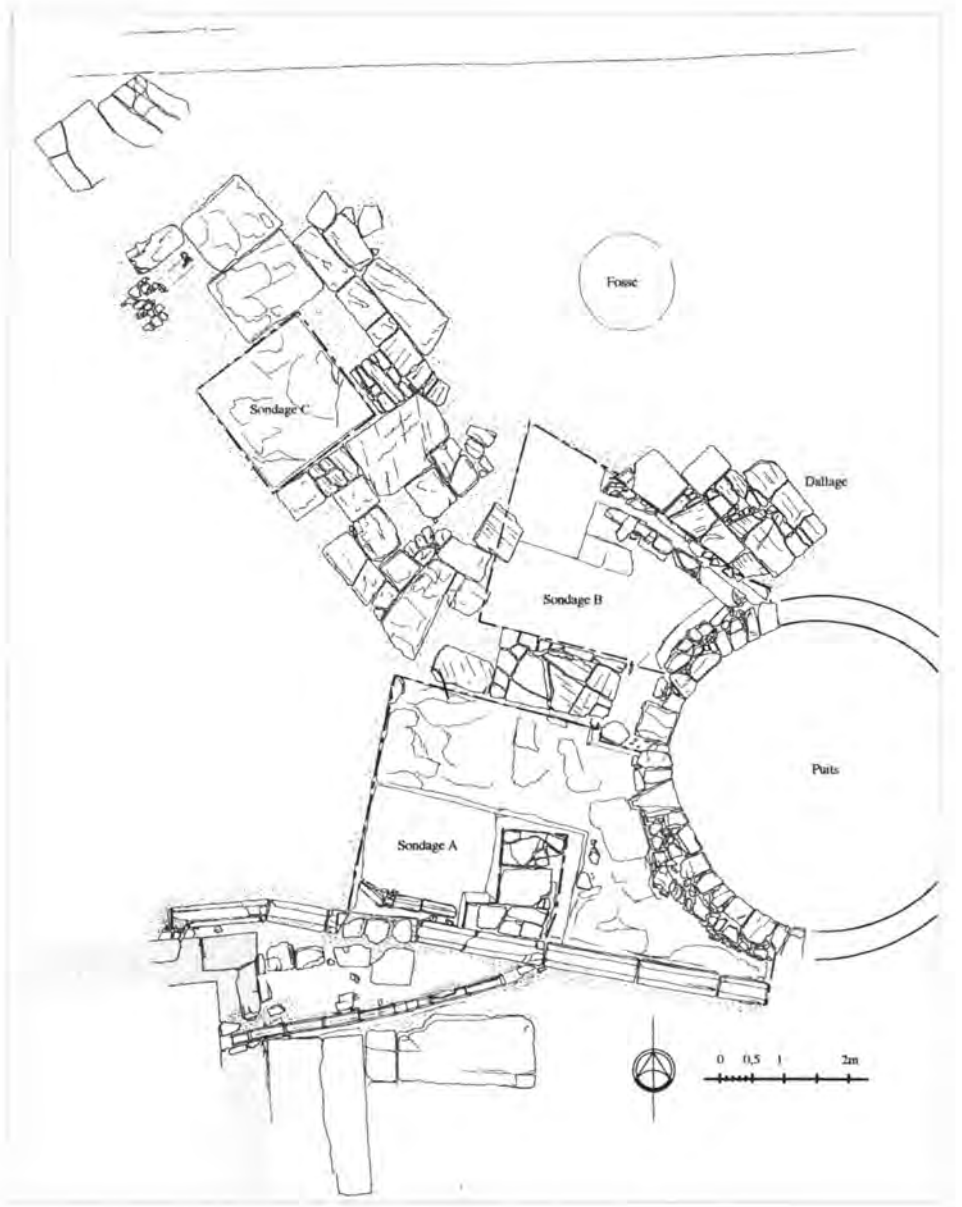
Η διάλυση του πλακόστρωτου (υψόμετρο 2,83-2,86), που προηγήθηκε των τομών, δεν είναι η μοναδική. Η αφθονία τσιμέντου που συναντήσαμε κάτω από τις πλάκες μάς κάνει να πιστεύουμε ότι ανασηκώθηκαν πριν από τη συντήρησή τους γύρω στο 1950. Η σημερινή θέση των πλακών άλλωστε δεν συμπίπτει με αυτήν που αποτυπώθηκε στην κάτοψη Maar (1908) και που χρησιμοποιήθηκε από τον F. Courby το 1912 (*EAD* V), πράγμα που επιβεβαιώνει τη θέση μας. Δεν μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε αρχαίο το στρώμα γης πάνω στο οποίο ακουμπούσαν οι πλάκες και που περιείχε ένα αρκετά ομοιογενές υλικό των ελληνιστικών χρόνων.

Κάτω από αυτό το στρώμα, βρήκαμε ένα δάπεδο πολύ συμπαγές (υψόμετρο 2,64- 2,76) στο οποίο εντοπίσαμε κατά τόπους σφήνες για τη στερέωση των γωνιών και των άκρων των πλακών. Αυτές οι σφήνες ήταν κυρίως συγκεντρωμένες κάτω από το ανατολικό όριο του πλακόστρωτου, από την πλευρά όπου παρατηρείται μία ελαφρά κλίση

168. *CRAI*, 1903, σ. 424.

169. *CRAI*, 1903, σ. 348.

170. Για τον κάνναβο, βλ. κάτοψη των τομών, *BCH* 2001.

Σχέδ. 22. Δήλος. Ανασκαφικές τομές Α, Β και C στα βορειοδυτικά του ιερού του Απόλλωνα.

προς το πηγάδι. Στην επιφάνεια του δαπέδου και στην επίχωσή του βρήκαμε άφθονο υλικό (οστά, αμφορείς, κοινή κεραμική), καθώς και πολλά όστρακα μεγαρικών σκύφων με διακόσμηση αυγών και αιχμών δόρατος, ροδάκων και ταινιών με φυτικό διάκοσμο, που μας επιτρέπουν να προτείνουμε σαν terminus post quem στο δάπεδο, τον 1ο αι. π.Χ. Στα ανατολικά του πλακόστρωτου, το δάπεδο προεξείχε περίπου 0,50 μ. από το όριο των πλακών. Στο ενδιάμεσο του δαπέδου και της εξωτερικής όψης του πηγαδιού, βρήκαμε σύγχρονα μπάζα, προφανώς προερχόμενα από την ανασκαφή του πηγαδιού (το 1903, ημερολόγια του Bizard, Vallois, *AHD* I 190). Στα δυτικά του πλακόστρωτου βρήκαμε επίσης επίχωση πολύ πλούσια σε υλικό (αμφορείς κεραμίδια, επιζωγραφισμένα κομμάτια κονιάματος, οστά, κεραμική ελληνιστική, μεγαρικό σκύφο) που φθάνει μέχρι το φυσικό βράχο και που μάλλον προέρχεται από νεότερες ανασκαφές.

Η ανασκαφή του δαπέδου αποκάλυψε, και στις 3 τομές, την ύπαρξη προγενέστερου δαπέδου (υψόμετρο 2,62-2,64) που είναι δύσκολο να χρονολογηθεί λόγω της πολύ μικρής ποσότητας υλικού που βρέθηκε (ένα κομματάκι χαλκού, μερικά αρχαϊκά όστρακα, ένα μάλλον ελληνιστικό όστρακο

με στιλπνό βερνίκι). Αυτό το δάπεδο αποτελούνταν από ένα λεπτό στρώμα χαλικιών και πολύ συμπαγές χώμα.

Στο βόρειο άκρο της τομής Β αποκαλύφθηκαν κατά τη διάλυση του δαπέδου δύο κατασκευές παράλληλες και γραμμικές από πλάκες γνευσίου που πατούσαν σε στρώμα με βότσαλο (υψόμετρο 2,64-2,70). Το σύνολο πρέπει να χρησίμευε για αποχέτευση πριν καλυφθεί από το δάπεδο. Κάτω από το στρώμα με βότσαλα βρήκαμε στη νοτιοδυτική πλευρά της τομής Α, κατά μήκος του μαρμάρινου αγωγού που διασχίζει την αγορά στα ανατολικά της στοάς του Αρτεμισίου, έναν αγωγό από ανεστραμμένους πήλινους ηγεμόνες καλυπτήρες (σχήματος V, υψόμετρο 2,57-2,61). Ο τελευταίος ακολουθεί την πορεία του μαρμάρινου αγωγού και στη συνέχεια αποκλίνει με κατεύθυνση Β.-Δ. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής, από την άλλη πλευρά των πλακών in situ, δεν εντοπίσαμε κανένα ίχνος αυτού του αγωγού.

Η διασύνδεση των διαφόρων αγωγών καθώς και το κυκλοφοριακό σε αυτή τη ζώνη θα πρέπει να διερευνηθούν: οι πλάκες σχηματίζουν καθαρά έναν άξονα κυκλοφορίας από Ν.-Α. με τον οποίο συνδέεται ένας άλλος με κατεύθυνση τη βόρεια έξοδο του ιερού. Ο δρόμος, όπως φαίνεται, περιέβαλλε το πηγάδι και ο υπόλοιπος χώρος σχημάτιζε μια πλατεία γύρω από αυτό.

Τομή στην Αγορά των Ιταλών. Πραγματοποιήσαμε μία τομή στην Αγορά των Ιταλών στη θέση όπου παρατηρήθηκαν «ανωμαλίες» στην ηλεκτρομαγνητική αποτύπωση (έγινε το 2000 στο M15[171]). Εν τέλει, οι κατασκευές που περιμέναμε να αποκαλυφθούν δεν βρέθηκαν και ένα στρώμα από πέτρες που υπήρχε θα πρέπει να οδήγησε στη λανθασμένη πληροφόρηση της ηλεκτρομαγνητικής έρευνας.

Η τομή έφτασε σε βάθος 1,80 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και αποκάλυψε μόνο μία σειρά στρωμάτων επίχωσης οριζόντιων που συνέτειναν στην ανύψωση του εδάφους κατά την κατασκευή του ρωμαϊκού κτιρίου. Διακρίναμε κάτω από το επιφανειακό στρώμα (humus) ένα στρώμα ογκολίθων, κυρίως από γνεύσιο, το μάρμαρο ήταν σπάνιο. Κάτω από αυτό το στρώμα υπήρχε ένα παχύ στρώμα με πολλές στάχτες και πάρα πολλά όστρακα και πάνω από αυτό ένα άλλο αμμώδες. Πιο κάτω, στη βορειοανατολική γωνία, βρέθηκαν πολλοί ακέραιοι αμφορείς των ρωμαϊκών χρόνων. Δεν μπορέσαμε να φτάσουμε στο παρθένο έδαφος ή το βράχο και η τομή σταμάτησε σε βάθος 1,13 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας σε ένα αργιλώδες στρώμα.

Η διαστρωμάτωση και η ομογένεια του υλικού που βρέθηκε, τύπου «δηλιακής οικίας», σε όλο το βάθος της τομής, αποδεικνύει ότι πρόκειται για νεότερη επίχωση της Αγοράς των Ιταλών. Η μελέτη των πολλών λαβών αμφορέων με σφραγίσματα θα βοηθήσει πιθανώς στη διακρίβωση της χρονολόγησης.

ROLAND ETIENNE

Αγορά των Κομπεταλιαστών

Αποτυπώσεις. Το μήνα Απρίλιο η B. Sagnier (αρχιτέκτων) και ο L. Fadin (τοπογράφος της Γαλλικής Σχολής) πραγματοποίησαν την αποτύπωση του οικοδομικού τετραγώνου (Ο.Τ.) Χ και την περίοδο 19 Ιουνίου μέχρι 1η Ιουλίου συνεχίστηκε η αποτύπωση των παρυφών της Αγοράς των Κομπεταλιαστών (πλακόστρωτο οδών ανάμεσα στα Ο.Τ. XIII, X, XII, στη νοτιοανατολική γωνία του Ο.Τ. XIII, πλακόστρωτο στα βορειοανατολικά της αγοράς). Επίσης σχεδιάστηκε ένας ογκόλιθος επιστυλίου που αποδίδουμε στο ναΐσκο που βρισκόταν σε επαφή με τη στοά του Φιλίππου. Η M.-J. Doubroff (αρχιτέκτων), εκτός από τη βοήθεια που προσέφερε στην αποτύπωση του Ο.Τ. Χ, βοήθησε στην αποτύπωση της ανασκαφής και άρχισε την καταγραφή και τη μελέτη των ογκολίθων που ανήκουν στις θέρμες του οικοδομικού τετραγώνου XII.

Ανασκαφή. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε την περίοδο από 3 μέχρι 28 Ιουνίου 2002 και συμμετείχαν 8 φοιτητές, 2 εργάτες, ο S. Desruelles (γεωγράφος) καθώς και ο Ph. Marinval (καρπολόγος).

Οι τέσσερις τομές (V, VI, VIII, IX) πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του πολυμορφικού προγράμματος «Το νερό στη Δήλο». Διανοίχθηκαν στον άξονα του Ινωπού: η πρώτη στα ανατολικά (V), η δεύτερη στα δυτικά (IX), και δύο άλλες (VI, VIII) στο κέντρο της πλατείας. Παρ' όλες τις δύσκολες συνθήκες που επικράτησαν (χρειάστηκε να γίνεται άντληση των υδάτων που ανέβλυζαν), μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη στρωματογραφία.

Η τομή VII, στην αίθουσα k του συγκροτήματος XIIb, όπου περιμέναμε να βρούμε την ανατολική προέκταση της θεμελίωσης της στοάς με τους ημικίονες-πεσσούς που βρέθηκε πρόσφατα (στις τομές VI και VII το 1999) κάτω από το βόρειο τοίχο των αιθουσών z 10 και v, μας απογοήτευσε. Δεν βρήκαμε παρά δάπεδα που συνδέονται με την εγκατάσταση στο χώρο και συγκεκριμένα ένα λάκκο που περιβαλλόταν από κεράμους και ήταν γεμάτος από κεραμική. Αντίθετα, εντοπίσαμε τη θεμελίωση της προαναφερόμενης στοάς στην τομή ΙΙΙ: έχει τις ίδιες διαστάσεις και χαρακτηριστικά με αυτά που βρήκαμε το 1999 αλλά ακολουθεί κατεύθυνση Β.-Ν. Αυτό σημαίνει ότι η στοά δεν έκλεινε το νότιο μέτωπο της Αγοράς των Κομπεταλιαστών αλλά στρεφόταν προς τα νότια και περιέβαλλε πιθανόν κάποιο άλλο ανεξάρτητο μνημείο. Προκειμένου να καθορίσουμε την προέκταση, με την σύμφωνη γνώμη του κ. Χατζηδάκη, διανοίξαμε μία τομή, λίγο νοτιότερα, στην αίθουσα u (XI)

171. Βλ. *BCH* 2001.

αλλά εντοπίσαμε μόνο τα δάπεδα εγκατάστασης. Θα πρέπει λοιπόν σε μία προσεχή ανασκαφή να ακολουθήσουμε τη θεμελίωση, ώστε να μπορέσουμε να έχουμε την κάτοψη του μνημείου και στη συνέχεια να επιχειρήσουμε την αρχιτεκτονική μελέτη (μέχρι τώρα εντοπίσαμε και καταγράψαμε 28 ογκόλιθους των πεσσών και 10 κιονόκρανα).

Με τις τομές Ι και ΙΙ ελπίζαμε αφ' ενός να επαληθεύσουμε την υπόθεση σύμφωνα με την οποία η ανατολική στοά της Αγοράς των Κομπεταλιαστών (που βρέθηκε το 1995) προεκτεινόταν αρχικά προς τα νότια, πριν από την κατασκευή του XIIb, και αφ' ετέρου να βρούμε στοιχεία για τη χρονολόγηση του οικοδομικού τετραγώνου. Δεν βρήκαμε κανένα ίχνος θεμελίωσης που να ανήκει στη στοά. Στην τομή Ι όμως εντοπίσαμε πολλές φάσεις εγκατάστασης της αίθουσας h και, αναφορικά, ένα πλακόστρωτο σε κυκλική διάταξη γύρω από ένα δάπεδο από πέτρες (ίσως είχαμε εδώ ένα μύλο) και κάτω από το δάπεδο έναν πίθο in situ. Η τομή ΙΙ, εξαιτίας μιας πρόσφατης διατάραξης, δεν έδωσε σημαντικά αποτελέσματα. Η κεραμική που βρέθηκε στις δύο τομές, μετά την πρώτη εξέταση, φαίνεται να χρονολογεί την πρώτη εγκατάσταση στην αρχαϊκή εποχή.

Τέλος, η τομή IV, είχε σαν στόχο να επαληθεύσουμε εάν υπήρχε μία κιονοστοιχία που υποστήριζε μία προεξοχή του ορόφου μπροστά από το οικοδομικό τετράγωνο XIV, και στρεφόταν στη συνέχεια στην Οδό των Στοών. Δεν βρήκαμε την αναμενόμενη θεμελίωση αλλά μια τετράγωνη βάση από μικρές πέτρες γνεύσιου (αναθηματική βάση;) και μία διαδοχή στρωμάτων με μεγάλη περιεκτικότητα σε βότσαλα και λίθινα απολεπίσματα που σχετίζονται με αυτά της τομής ΙΙΙ του 1995. Μία μικρή συμπληρωματική τομή (Χ), που επιχειρήσαμε με τη σύμφωνη γνώμη του κ. Χατζηδάκη, μας επιβεβαίωσε ότι δεν υπάρχει θεμελίωση αλλά μόνο ένας φούρνος ή κυκλικό σιλό.

Από την ανασκαφή, και για μία εβδομάδα περίπου, ο Ph. Marinval κοσκίνισε τα μπάζα και συγκέντρωσε τα κατάλοιπα κάρβουνου και άλλα φυτικά με σκοπό να τα μελετήσει.

CLAIRE HASENOHR

Τοιχογραφίες της Οικίας των Κονιαμάτων

Δύο διαμονές στην Ελλάδα κατά το 2002 επέτρεψαν να προχωρήσουν οι εργασίες για τη δημοσίευση της Οικίας των Κονιαμάτων της Δήλου.

Η πρώτη διαμονή έγινε στην Αθήνα, όπου με τη συνεργασία του φωτογράφου και του σχεδιαστή ελέγξαμε όλα τα σχέδια. Έτσι, ολοκληρώθηκαν 65 σχέδια και αναπαραστάσεις, σε ψηφιακή μορφή.

Η δεύτερη διαμονή έγινε στη Δήλο, στις αποθήκες του Μουσείου, όπου καταγράψαμε τις συντηρήσεις που έγιναν. Συντηρήθηκαν 26 θραύσματα εκ των οποίων τα 8 προέρχονται από την Οικία των Φούρνων και 18 από την Οικία των Κονιαμάτων, και στη συνέχεια καταρτίσαμε τον κατάλογο αυτών που θα πρέπει να φωτογραφηθούν μετά τη συντήρηση. Ελέγξαμε επίσης το περιεχόμενο των 96 συρταριών όπου φυλάσσονται τα κονιάματα και τοποθετήσαμε ορισμένα από αυτά στη σωστή τους θέση. Μπορούμε έτσι να πούμε ότι ο κατάλογος έχει ολοκληρωθεί.

CHRISTIAN LE ROY

Ηραίον

Η φετινή ανασκαφή διήρκεσε όλο το μήνα Ιούλιο και μπορέσαμε να πραγματοποιήσουμε τέσσερις τομές (τομή Ι-IV):

Τομή Ι. Στη βορειοανατολική γωνία του βωμού βρήκαμε τρεις μαρμάρινες πλάκες που ανήκουν στην εσχάρα, που αναφέρονται από τον Plassart το 1928. Η τέταρτη πλάκα της εσχάρας δεν βρέθηκε. Ο βωμός επίσης αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης: εντοπίσαμε ανάμεσα στους διάφορους ογκόλιθους του ανδήρου του Ηραίου, τέσσερις ογκόλιθους που προέρχονται από τον τρίτο βαθμό της κρηπίδας του βωμού. Οι ογκόλιθοι μεταφέρθηκαν δίπλα στο βωμό προκειμένου να πάρουν μελλοντικά την αρχική τους θέση στο μνημείο.

Τομές ΙΙ και ΙΙΙ. Δεν απέδωσαν σημαντικά στοιχεία, αν και στην τομή ΙΙ, στη νοτιοδυτική γωνία του πρόναου, βρήκαμε μία σημαντική ποσότητα ελληνιστικής κεραμικής που προέρχεται όμως από τα μπάζα της μεγάλης ανασκαφής.

Τομή IV. Στα δυτικά του ναού, ανάμεσα στο ναό και τον αναλημματικό τοίχο, είχε σκοπό να εντοπιστεί η τομή που είχε γίνει από τον J. Ducat το 1964 και να προεκταθεί μέχρι το ανάλημμα. Ανάμεσα στον περίβολο και στο ανάλημμα βρήκαμε ένα τμήμα του τοίχου (από γρανίτη και γνεύσιο, τοίχος Z), που είναι ορατός στη βόρεια παρειά της τομής. Όλη η δυτική ζώνη αυτής της τομής έδωσε πλήθος ελληνιστικής κεραμικής (Πίν. 61 γ).

Παράλληλα μπορέσαμε να προχωρήσουμε τη μελέτη του υλικού. Κατεγράφησαν πάνω από 900 όστρακα από την ανασκαφή μας και πολλά θραύσματα αρχαϊκής κεραμικής που προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές (P. Bernard,1953-1958, και J. Ducat, 1964) (Πίν. 61 δ).

HAIGANOUCH SARIAN

Νεκρόπολη της Ρήνειας

Τον Οκτώβριο του 2002 συνεχίσαμε μαζί με τον Y. Montmessin τη μελέτη και τη σχεδίαση της κεραμικής της Ρήνειας, με σκοπό τη δημοσίευση, την οποία ολοκληρώσαμε.

MARIE-THERÈSE COUILLOUD - LE DINAHET

Θέατρο

Κατά το 2002 πραγματοποιήθηκαν δύο αποστολές με

σκοπό τη συνέχιση της μελέτης του Θεάτρου (Πίν. 62 α). Η πρώτη τον Απρίλιο και η δεύτερη το Σεπτέμβριο. Και οι δύο είχαν σκοπό να προχωρήσει η σύνταξη του κειμένου και η σχεδίαση με σκοπό τη δημοσίευση. Συνεχίστηκε ο κατάλογος και η ταύτιση των διάσπαρτων ογκολίθων που προέρχονται από το κοίλον και τους αναλημματικούς τοίχους. Οι φοιτητές της αρχιτεκτονικής του Στρασβούργου, A. Oziol και A. Siranossian, εργάστηκαν στον αναλημματικό τοίχο του κοίλου. Ο L. Fadin, τοπογράφος της Γαλλικής Σχολής, αποτύπωσε τα υψομετρικά μεγέθη στην περιφέρεια του μνημείου.

J.-C. MORETTI - PH. FRAISSE

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη (έκθεση πεπραγμένων)

Ολοκληρώθηκε η μελέτη των πήλινων αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονταν στην ανατολική αποθήκη της νότιας αυλής και που μεταφέρθηκαν στη συνέχεια στη νότια αποθήκη, εκτός από ορισμένους κοινούς καλυπτήρες.

Μέχρι τώρα διαπιστώσαμε ότι τα διάφορα μέλη, σίμες, ανθέμια και καλυπτήρες απορροής (υδρορρόες), προέρχονται από πολλά κύρια σύνολα:

α) Ένα ανθέμιο αρχαϊκό με γοργόνειο, ίσως εισηγμένο από την Πάρο.

β) Οι σίμες και οι καλυπτήρες απορροής των αρχαϊκών χρόνων από το Ηραίο[172], για τα οποία δεν ταυτίστηκε ακόμη ο τόπος παραγωγής.

γ) Τα κλασικά και ελληνιστικά ανθέμια πενταγωνικού σχήματος αποτελούν ένα σύνολο με πολλές κατηγορίες που συναντάται στη Δήλο (8 σειρές τουλάχιστον, με διάκοσμο φυτικό) (Πίν. 62 β) στην Τήνο, στη Νάξο, στη Σάμο και στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου.

δ) Τα αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά ανθέμια, νησιωτικού τύπου, που χαρακτηρίζονται από ένα εγχάρακτο σε τόξο ανθέμιο όπου εναλλάσσονται πλατιά και λεπτά φύλλα[173] (Πίν. 62 γ), που συναντάται επίσης στην Ερέτρια και στην Τήνο. Αυτά του Αρχηγέσιου και του Ιερού Β του Κύνθου[174] φαίνονται να είναι τοπικής παραγωγής.

ε) Στις Συνοικίες των Κωμωδών και των Κοσμημάτων-Χαλκών-Σφραγισμάτων, καθώς και στο Γυμνάσιο, στο Συγκρότημα των Ποσειδωνιαστών, στην Αγορά των Ιταλών κλπ., υπάρχουν πολλές σειρές ανθεμίων και σιμών εκ των οποίων οι μήτρες πρέπει να έχουν εισαχθεί από την Αθήνα (όμοιοι τύποι συναντώνται στον Κεραμεικό και στην Αγορά): προσφέρουν αρκετά στοιχεία χρονολόγησης πολύτιμα για την αττική παραγωγή.

Μία σειρά ανθεμίων (Πίν. 62 δ) με διακόσμηση ανθεμίου και ζεύγους πτερών χρησιμοποιήθηκε επίσης στο Ιερό των Υρίων στη Νάξο[175].

Οι καλυπτήρες απορροής (υδρορρόες) με ανάγλυφο μαίανδρο, που συναντώνται συχνά στη Μικρά Ασία, στο Αιγαίο, στον Πόντο, και των οποίων η προέλευση και η χρονολόγηση είναι ακόμη αβέβαιες, θα πρέπει σε ό,τι αφορά στη Δήλο να εισήχθησαν από τη Χίο[176].

Όπως και το 2001, μία σειρά φωτογραφιών και των δελτίων καταγραφής κατατέθηκε στον Π. Χατζηδάκη, αρχαιολόγο της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

M.-FR. BILLOT

Σαραπιείον C

Το χρονικό διάστημα από 5ης Αυγούστου μέχρι 26ης Αυγούστου 2002 πραγματοποιήσαμε τέσσερις ανασκαφικές τομές στο Σαραπιείον C της Δήλου, στο νότιο άκρο του ανδήρου του Δρόμου και στο κατάστημα 4, ακριβώς κάτω από το ιερό[177].

Τομή 5[178]. Μια τομή που έγινε πέρυσι μας αποκάλυψε ένα κτίσμα το οποίο ταυτίσαμε με βωμό (τομή 3). Τη φετινή περίοδο ολοκληρώσαμε την ανασκαφή του[179].

Ο βωμός έχει τετράγωνο σχήμα, του οποίου η κάθε πλευρά έχει μήκος 2 μ. περίπου. Οι τοίχοι του σώζονται καλύτερα στα ανατολικά παρά στα δυτικά. Το επίπεδο της επίχωσης στο εσωτερικό του βωμού βρισκόταν σε υψόμετρο 37,10 μ. ενώ στο εξωτερικό έφθανε τα 37,40 μ. τουλάχιστον στη νοτιοανατολική πλευρά: αυτά τα υψόμετρα μάς δείχνουν ότι το κτίσμα βρισκόταν θαμμένο μέσα στο έδαφος. Αντίθετα, ανάμεσα στο δυτικό τοίχο του βωμού και τον ανατολικό τοίχο του ναού C, η έρευνα έδειξε ότι το ύψος της επίχωσης ήταν πολύ χαμηλό (υψ. 37,07 μ. περίπου). Φαίνεται λοιπόν ότι την περίοδο λειτουργίας του ιερού, το επίπεδο του εδάφους στα δυτικά του βωμού

172. A. Plassart, *Les sanctuaires et les cultes du Mont Cynthe*, *EAD* XI (1928), σ. 152-153, εικ. 105. Ph. Fraisse - Ch. Llinas, *Documents d'architecture hellénique et hellénistique*, *EAD* XXXVI (1995), εικ. 623.

173. *BCH* 89 (1965), σ. 992-996, εικ. 5.

174. Plassart, ό.π., σ. 270, εικ. 215.

175. *AE* 131 (1992), σ. 207.

176. *AE* 130 (1991), σ. 72-74, 77-81, 92-95, αριθ. 7-27, εικ. 6-11.

177. Στην ανασκαφή πήραν μέρος : A.-M. Desbals (Paris IV), A. Chevitaresse (καθ. στο Rio de Janeiro), G. Saint Georges (Paris IV), P. Karvonis (Paris X), A. Angeletaki (αρχαιολόγος), I. Collin-Saint Georges (Univ. Trondheim), Fr. Muller (αρχιτέκτων), M. Le Guilloux (αρχαιοζωολόγος), Ph. Marinval (καρπολόγος). Η. Α. Peignard εξέτασε ένα μέρος της κεραμικής που βρέθηκε.

178. Η αρίθμηση αποτελεί συνέχεια αυτής των προηγούμενων ανασκαφών.

179. Ανοίξαμε μία τομή πλ. 2,30 και μήκ. 5,80 μ. στα νότια και 5,15 μ. στα βόρεια, και στη συνέχεια προεκτείναμε την ανασκαφή λίγο βορειότερα, από το όριο της περασμένης ανασκαφής μέχρι τον ανατολικό τοίχο του ναού C.

ήταν χαμηλότερο από αυτό της ανατολικής πλευράς. Θα πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός τοίχου, που θα περιέκλειε το βωμό από τα δυτικά, και του οποίου σώζονται μόνο 2 λίθοι από την πρώτη στρώση in situ.

Στο εσωτερικό του βωμού, στο ανατολικό τμήμα αρχικά, και ύστερα, τη στιγμή της προέκτασης της τομής, στα δυτικά και στα βόρεια, βρήκαμε στρώματα με στάχτες. Οι σφραγιδόλιθοι και τα νομίσματα βρίσκονται συχνά μαζί. Και τα δύο αυτά είδη βρίσκονται συχνά στο βωμό (σε όλα τα στρώματα και καλύπτουν όλη την επιφάνεια), αλλά συναντούμε και συγκέντρωσή τους, ειδικότερα στο US 513, στη νοτιοανατολική γωνία δηλαδή του βωμού, όπου βρέθηκαν συγκεντρωμένοι 13 σφραγιδόλιθοι και 6 χάλκινα νομίσματα[180].

Μελέτη των ζωικών λειψάνων. Η M. Le Guilloux (αρχαιοζωολόγος) πραγματοποίησε μία προκαταρκτική μελέτη για την πανίδα του βωμού. Στα πρώτα συμπεράσματά της μου ανέφερε ότι σε σύνολο 3.549 θραυσμάτων οστών, το 92,2% ανήκει σε πτηνά (όρνιθες και πετεινοί), ενώ τα υπόλοιπα σε διάφορα άλλα είδη ζώων.

Τομή 6. Μια δεύτερη τομή (2×2 μ.) διανοίχτηκε στη βορειοδυτική γωνία του κυρίως ναού C, σε επαφή με το δυτικό και βόρειο τοίχο του ναού.

Αρκετά γρήγορα, μετά την αφαίρεση του στρώματος επιφανείας (κατά πάσα πιθανότητα μεταγενέστερου των ανασκαφών των αρχών του αιώνα), σε υψόμετρο 36,39 μ. συναντήσαμε ένα στρώμα (US 603, 604, 605 και 606) από καστανή γη που περιείχε πολύ λίγη κεραμική αλλά πολλούς ογκόλιθους. Συνεχίσαμε την έρευνα ανάμεσα στους ογκόλιθους και φτάσαμε μέχρι το υψόμετρο των 33,32 μ.

Οι θεμελιώσεις του βόρειου και δυτικού τοίχου του κυρίως ναού παρουσιάζουν μία πρωτότυπη τοιχοποιία. Ανάμεσα στους αρμούς βρήκαμε υδραυλικό κονίαμα συχνά σε κακή κατάσταση διατήρησης. Οι όψεις δε των ογκολίθων είχαν λειανθεί. Ίσως σε αυτή τη γωνία του ναού να βρίσκονταν κάποια υδραυλική εγκατάσταση που τροφοδοτούνταν από το φρέαρ που βρήκαμε; Δεν γνωρίζουμε τη μορφή αυτού του φρέατος και δεν μπορούμε ακόμη να διευκρινίσουμε τον τρόπο λειτουργίας του. Είχε επιχωματωθεί από ένα ομογενές στρώμα που μας φάνηκε ότι προέρχεται από την καταστροφή και την εγκατάλειψη, στην συνέχεια, του ναού C.

Τομή 7. Μια τρίτη τομή διανοίχτηκε ανάμεσα στη δυτική όψη του δυτικού τοίχου του ναού C και το δυτικό τοίχο του ανδήρου του Σαραπιείου, για την εξακρίβωση της χρονολόγησης των επιχώσεων που συνδέονται με την κατασκευή του ναού και αυτή του αναλήμματος του νότιου ανδήρου του Σαραπιείου, πράγμα που δεν μπορέσαμε να κάνουμε την περασμένη χρονιά.

Συναντήσαμε αρχικά ένα παχύ στρώμα μπάζων των παλαιότερων ανασκαφών (από το υψ. 36,91 μ. στα ανατολικά και 36,73 μ. στα δυτικά, μέχρι το βάθος του 36,01 μ. στα ανατολικά και 35,07 μ. στα δυτικά). Μετά την αφαίρεσή του βρήκαμε τα αρχαία στρώματα σε όλη την επιφάνεια της τομής. Περιείχαν αντίστοιχο υλικό κεραμικής με αυτό που βρήκαμε πέρυσι: η χρονολόγηση της κατασκευής του ναού δεν είναι λοιπόν προγενέστερη του τέλους του 2ου αιώνα και είναι σύγχρονη με τη διαμόρφωση του δυτικού τοίχου του νότιου ανδήρου του Σαραπείου C.

Τομή 8. Αφορά στην ανασκαφή του καταστήματος 4 που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το νότιο άνδηρο του ιερού και αποτελεί συνέχεια της έρευνας που είχαμε αρχίσει την περασμένη χρονιά (τομή 1) και που δεν είχε ολοκληρωθεί.

Για να απομακρύνουμε τα μπάζα διαλύσαμε μία μεταγενέστερη κατασκευή που έφραζε την είσοδο του καταστήματος (αφού προηγουμένως αποτυπώθηκε και φωτογραφήθηκε). Είχαμε ήδη διαπιστώσει από την προηγούμενη ανασκαφή ότι αυτό το κατάστημα χρησίμευε, μετά την εγκατάλειψή του, σαν χώρος αποθήκευσης των γύρω μνημείων και ειδικότερα ενός εργαστηρίου υάλου. Εφέτος βρέθηκαν επίσης πάρα πολλά αντικείμενα από γυαλί. Βρέθηκαν επίσης δύο δωρικά κιονόκρανα, εκ των οποίων το ένα ήταν ημιτελές, και που προέρχονται από μία στοά του Σαραπείου C. Προστίθενται έτσι σε μία σειρά ογκολίθων που προέρχονται από αυτή τη στοά και την οποία η αναπαράσταση έχει προχωρήσει αρκετά. Το ημιτελές κιονόκρανο έρχεται να ενισχύσει την άποψη ότι η στοά καταστράφηκε ενώ κτιζόταν.

HÉLÈNE SIARD

2003

Αγορά των Ιταλών

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι A. Ayasse, D. Drakidès, M. Louka, J.Cl. Mossière, I. Warin και ο F. Villard, επίτιμος καθηγητής του πανεπιστημίου Paris X-Nanterre, ειδικός σε θέματα κεραμικής.

Τομές στην Αγορά των Ιταλών. Ανοίχτηκαν και ερευνήθηκαν μέχρι το φυσικό βράχο οι τομές: C2 (δυτικό ήμισυ), B2 (ανατολικό ήμισυ), C1 (νότιο ήμισυ) και D2 (δυτικό), που αντιστοιχούν στα σημεία M11, M12 και M13 της κάτοψης που δημοσιεύτηκε πέρυσι[181].

180. Σε σύνολο 28 νομισμάτων και 24 σφραγιδολίθων που βρέθηκαν εφέτος.

181. *BCH* 125 (2001), σ. 614.

Όπως και πέρυσι, διαπιστώσαμε ότι οι «ανωμαλίες», Μ11-13, που εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν σε χάρτη μετά την ηλεκτρομαγνητική έρευνα και το γαιοραντάρ δεν αντιστοιχούσαν σε καμία κατασκευή. Αυτό οφείλεται στο στρώμα από πέτρες το οποίο καλύπτει όλη σχεδόν την επιφάνεια της τομής.

Τα φετινά αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τις διαπιστώσεις που κάναμε πέρυσι. Το στρώμα από πέτρες που προαναφέραμε είναι σύγχρονο με την αγορά και είναι ένα στοιχείο της επιχωμάτωσής της. Κάτω από αυτό το στρώμα βρήκαμε ένα άλλο (στρώμα 3), που περιείχε άφθονο υλικό, κυρίως πατήρες και σκύφους Α και C της Καμπανίας, θραύσματα πυραύνων, εκ των οποίων ορισμένα έχουν σφραγίδα, και μεγαρικούς σκύφους. Οι ενσφράγιστες λαβές, πάντοτε άφθονες, θα μας επιτρέψουν να καθορίσουμε ακριβέστερα τη χρονολόγηση της αγοράς καθώς και της εμφάνισης των αγγείων της Καμπανίας στη Δήλο.

Σε αντίθεση με το 2002, φτάσαμε στο φυσικό βράχο, ο οποίος καλυπτόταν από ένα αμμώδες στρώμα που περιείχε κομμάτια βράχου σε αποσύνθεση και πολλά όστρακα (στρώμα 6). Η κεραμική που περιείχε είναι του 7ου αιώνα, αλλά και του τέλους του 5ου (αττική κεραμική): όστρακο από λαιμό αμφορέα ή υδρίας, ένα θραύσμα σκύφου του 410 περίπου π.Χ./τέλους 5ου-αρχών 4ου αι. π.Χ., του τύπου της Αγοράς 12-617/621, ένα θραύσμα κύλικας του τύπου της Αγοράς 12-548 που χρονολογείται στα 420-400, ένα ωραίο θραύσμα ερυθρόμορφης οινοχόης του τρίτου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. Εκπλαγήκαμε που δεν βρήκαμε υλικό του 4ου και 3ου αιώνα, πράγμα που θα συνέδεε την κεραμική της επίχωσης του 2ου αιώνα με την προαναφερόμενη.

Αναθηματικό κιονόκρανο των αρχαϊκών χρόνων και θραύσμα επιγραφής. α) Κιονόκρανο: Στο Β2, στο στρώμα της άμμου (στρώμα 6), βρέθηκε ένα αναθηματικό κιονόκρανο σε δύο κομμάτια (λείπει μόνο ένας έλικας), πάνω σε κίονα που ταιριάζει με μία βάση (σε β΄ χρήση) που βρίσκεται στα βόρεια της λίμνης[182]. Το σύνολο συνθέτει ένα αναθηματικό μνημείο μικρών διαστάσεων (1,25 μ. και το μέγιστο πλάτος του κιονοκράνου είναι 0,65 μ.).

Ο κορμός του κίονα δεν έχει τις συνήθεις ραβδώσεις αλλά 8 άνισες έδρες (η πλατύτερη έχει 0,18 μ. στο επτραχήλιο και 0,10 μ. στο σπάσιμο). Αυτές οι έδρες δεν είναι εντελώς επίπεδες – παρουσιάζουν μια ελαφρά κύρτωση – και στην κορυφή έχουν μία ταινία αλλά όχι σε όλη την περιφέρεια του κορμού.

Το κιονόκρανο αποτελείται από άβακα και έλικες και έχει ολικό ύψος 0,23 μ. Οι έλικες στις δύο πλευρές είναι χαραγμένοι και τελειώνουν σε έναν αμυγδαλόσχημο «οφθαλμό». Ο άβακας δεν είναι κάθετος, αλλά σε εσοχή κατά 0,016 μ. από την κάθετο. Η επάνω έδρα είναι δουλεμένη με το βελόνι και παρουσιάζει εντομή (0,04×0,052 μ.), διαμορφωμένη κατά μήκος.

Λόγω του μεγέθους της εντομής και της θέσης της υποθέτουμε ότι ο κίονας αυτός υποστήριζε μία σφίγγα, που, από όσο γνωρίζω, δεν έχει παράλληλο εξαιτίας του σχήματος και των κοντών αναλογιών του. Η σειρά των κιονοκράνων με εγχάρακτους έλικες της Δήλου έχει προτεταμένα «μαξιλάρια» και δεν έχει άβακα, που στο προαναφερόμενο εύρημα, ο άβακας αντίθετα είναι αξιοπρόσεκτος. Ο εξαιρετικός χαρακτήρας του μνημείου δεν μας επιτρέπει να το εντάξουμε σε κάποιο τύπο και μας εμποδίζει να το χρονολογήσουμε με ακρίβεια – συνήθως τα κιονόκρανα με εγχάρακτους έλικες που βρέθηκαν στη Δήλο, ανάλογα με τους διάφορους τύπους, χρονολογούνται στα τρία τελευταία τέταρτα του 6ου αιώνα[183].

β) Επιγραφή: Πρόκειται για ένα θραύσμα στήλης με επιγραφή από 9 σειρές. Ο λίθος είναι σπασμένος από όλες τις πλευρές εκτός από ένα μικρό τμήμα του δεξιού άκρου (μέγ. πάχ. 0,06, σωζ. ύψ. 0,105 μ.) και βρέθηκε στο στρώμα 3.

1. ΝΕ
ΚΟΥ ΡΟΔ..
ΟΥ ΡΟΔΙΑΚΗ
ΙΑΚΗ ΕΠΙ
5. ΕΠΙ ΑΡΤΥΣ
ΩΣΙΣΘΕΝΟΥΣ
Λ ΠΑΡ
ΛΙΟΣ vac.
ΛΑΛΑΙ

Αναγνωρίζουμε τον κατάλογο των αγγείων (ροδιακή) καθώς και των δύο αρχόντων (Αρτυσίλεος και Σωσισθένης) 251 και 250 π.Χ. αντίστοιχα. Η επιγραφή, βασιζόμενοι στη γραφή, χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Χρονολόγηση του Βουλευτηρίου (ή κτιρίου Δ) και του Πρυτανείου. Η μελέτη από τον F. Villard της κεραμικής που βρέθηκε στις τομές του Βουλευτηρίου και του Πρυτανείου (1974, 1987) έδωσε σημαντικά στοιχεία που θα αναπτύξουμε στη συνθετική δημοσίευση του ιερού του Απόλλωνα. Είναι πλέον φανερό ότι το αρχικό κτίριο δεν είναι παλαιότερο από τα τέλη του 6ου αιώνα και ότι η κατασκευή του δεύτερου χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Η χρονική απόσταση του μισού αιώνα ανάμεσα στις δύο κατασκευές έχει κάποιες σημαντικές συνέπειες στην ιστορία του ιερού: για πρώτη φορά η μελέτη της κεραμικής μάς δίνει νέα πολύτιμα στοιχεία για την ακριβή

182. Ευχαριστώ τον J.-Ch. Moretti για την υπόδειξή του.

183. R. Martin, *Études déliennes*, *BCH Suppl.* 1, 1973, σ. 371-398.

χρονολόγηση των μνημείων, που έως τώρα στηριζόταν μόνο στον αρχιτεκτονικό ρυθμό[184].

ROLAND ÉTIENNE

Αγορά των Κομπεταλιαστών

Μελέτη. Πραγματοποιήθηκε την περίοδο από 8-13 Ιουνίου και από 22 Ιουνίου-6 Ιουλίου. Με τη βοήθεια της αρχιτέκτονος N. Aubin και ενός εργάτη μετακινήσαμε τους ογκολίθους που ανήκουν στη στοά και, αφού τους μελετήσαμε, τους φωτογραφήσαμε και τους σχεδιάσαμε. Έξι θραύσματα πεσσών από γαλανό μάρμαρο συγκεντρώθηκαν και η μελέτη τους έδειξε ότι ανήκουν σε δύο μόνον πεσσούς.

Η N. Aubin ολοκλήρωσε τα σχέδια των πεσσών και των κιονοκράνων (18 ογκόλιθοι), ενώ η υπογραφόμενη ασχολήθηκε με την καταγραφή, περιγραφή και φωτογράφηση των λειψάνων καθώς και των διάσπαρτων ογκολίθων.

Η μελέτη για την αναπαράσταση του μνημείου προχώρησε. Οι διαφορετικές τεχνικές επεξεργασίας των ογκολίθων μελετήθηκαν, καθώς και αρκετές φάσεις της εργασίας. Λαμβάνοντας υπόψη τις τελευταίες, καθορίσαμε την ύπαρξη τριών τύπων (modulus) πεσσών και κιονοκράνων. Η ανακάλυψη ενός νέου κιονοκράνου (βρέθηκε στο οικοδομικό τετράγωνο XI) υπήρξε καθοριστική, γιατί οι αναλογίες του ήταν όμοιες με αυτές ενός μικρού κιονοκράνου του οποίου η επάνω όψη έχει εντομές απόλυτα συμμετρικές.

Προσανατολιζόμαστε λοιπόν σε μία αναπαράσταση τριών φάσεων: το αρχικό σχέδιο της στοάς φαίνεται ότι δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και στη συνέχεια είχαμε διαδοχικά διαφορετικές χρήσεις.

Ανασκαφικές τομές. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τις 23 Ιουνίου μέχρι τις 4 Ιουλίου, με τη συμμετοχή του Y. Leclerc, αρχαιολόγου, του S. Granthiosis, εργάτη και της αρχιτέκτονος N. Aubin.

Πραγματοποιήθηκαν 5 τομές :

α) Η τομή I (2,80×3,10 μ. αρχικά περιορίστηκε κατά την εξέλιξη της ανασκαφής σε 1×3,10 μ.) διανοίχθηκε στα νότια της τομής του 2002-III (χώρος w), και αποτελεί προέκτασή της. Δεν βρήκαμε την προέκταση της θεμελίωσης της στοάς που εντοπίστηκε το 2002, διότι σταματά ακριβώς στο όριο των δύο τομών. Αντίθετα, εντοπίσαμε έναν αποχετευτικό αγωγό με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος είχε σκεπαστεί και τεθεί σε αχρηστία από τη θεμελίωση της στοάς. Το υλικό που συγκεντρώσαμε ίσως δώσει ένα terminus για τη χρονολογία της κατασκευής.

β) Η τομή II (1×2,60 μ.) διανοίχθηκε στο δυτικό τμήμα του χώρου Z10, προκειμένου να εντοπίσουμε τη θεμελίωση της στοάς κάτω από το δυτικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου και να εντοπίσουμε ενδεχομένως τη γωνία του οπίσθιου τοίχου της στοάς εάν γύριζε προς τα νότια. Πράγματι, ο δυτικός τοίχος του οικοδομικού τετραγώνου ακουμπούσε σε μία θεμελίωση που έχει την ίδια όψη με αυτή που ψάχναμε. Όμως, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη νοτιοανατολική γωνία λόγω των υδάτων που ανέβλυζαν και τη συσσώρευση σε αυτό το σημείο πολύ μεγάλων ογκολίθων γνευσίου που έκρυβαν τη γωνία του τοίχου.

γ) Η τομή III (1×1,50 μ.), στα νότια του χώρου Z7 και στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου, σκοπό είχε τον εντοπισμό της ενδεχόμενης επέκτασης της θεμελίωσης της στοάς προς τα νότια. Η ύπαρξη μιας κυκλικής κατασκευής, διαμ. 0,90 μ., μας εμπόδισε να δούμε τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου. Παρ' όλα αυτά συνεχίσαμε την ανασκαφή αυτής της κατασκευής (φούρνος ή σιλό), που σώζεται καλά, και αποτελείται από ένα δάπεδο με κεραμικές πλάκες, το οποίο περιβάλλεται από ένα κυκλικό τοιχίο χτισμένο με τούβλα και όστρακα. Ο τοίχος αυτός υποστήριζε μία θόλο από πηλό. Στα βόρεια, μία μικρή ημικυκλική κοιλότητα βρίσκεται διαμορφωμένη στο κάτω μέρος της θόλου, ενώ το δάπεδο προεκτείνεται και έξω από την κατασκευή ανάμεσα σε δύο πώρινους ογκολίθους. Διαπιστώσαμε ότι υπήρξαν δύο φάσεις: το δάπεδο είχε μπαζωθεί και το στρώμα αυτό είχε καλυφθεί από άλλο δάπεδο λιγότερο φροντισμένο. Η μελέτη της κεραμικής που συνδέεται με αυτό το στρώμα θα μας δώσει ενδεχομένως στοιχεία για τη χρονολόγηση των δύο φάσεων καθώς και αυτή της εγκατάλειψης και επαναχρησιμοποίησης της στοάς.

δ) Η τομή IV (1×2 μ.), που ανοίχθηκε στην παράκτια ζώνη, σε μέτωπο με το δυτικό τοίχο του χώρου Z7, μας επέτρεψε να εντοπίσουμε και πάλι τη θεμελίωση της στοάς που δεν βρέθηκε στην τομή III. Στη συνέχεια, προεκτείναμε την τομή προς τα νότια και προς τα ανατολικά, στο χώρο X, πράγμα που μας επέτρεψε να δούμε ότι η θεμελίωση προεκτεινόταν κατά 1,40 μ. ακόμη προς τα νότια. Δεν φαίνεται να σχημάτιζε γωνία προς τα ανατολικά, όπου μετά από μία μεγάλη πλάκα γνευσίου – που δεν μπορέσαμε να ανασηκώσουμε – βρήκαμε έναν τοίχο πολύ διαφορετικής κατασκευής από αυτόν της θεμελίωσης.

ε) Τέλος, η τομή V, που ανοίχθηκε στα δυτικά του χώρου X, στην υποτιθέμενη προέκταση της θεμελίωσης της στοάς, μας έδειξε ότι η τελευταία δεν προεκτεινόταν μέχρι εκεί.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η φετινή ανασκαφή μας έκανε γνωστά το ανατολικό και νότιο άκρο της στοάς, η οποία έφραζε το νότιο μέτωπο της Αγοράς των Κομπεταλιαστών και το βόρειο τμήμα της παραθαλάσσιας οδού. Αντίθετα, δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη θεμελίωση του οπίσθιου τοίχου της ούτε και αυτή

184. Βλ. R. Vallois, *AHHD* I, σ. 100 και για το πρυτανείο, R. Étienne, Le Prytanée de Délos, *REA* 99 (1997), σ. 305-324.

της νότιας πλευράς, πράγμα που ενδυναμώνει την υπόθεση ότι η στοά έμεινε ημιτελής.

Μελέτη του υλικού στο μουσείο. Από τις 30 Ιουνίου μέχρι τις 5 Ιουλίου, η Χ. Μητσοπούλου και η Κ. Τζαβελοπούλου μελέτησαν και φωτογράφισαν την κεραμική που βρέθηκε στις ανασκαφές του 2002 και του 2003. Η Χ. Μητσοπούλου θα συνεχίσει την εργασία της στην Αθήνα προκειμένου να προτείνει χρονολογήσεις.

CLAIRE HASENOHR

Σαραπιείον C

Από τις 20 Ιουλίου μέχρι τις 19 Αυγούστου 2003 συνεχίσαμε στη Δήλο τη μελέτη του Σαραπιείου C.

Μελέτη υλικού. Για μια εβδομάδα συνεχίσαμε την καταγραφή του υλικού που βρέθηκε στις ανασκαφές του 2001 και του 2002. Έγιναν δελτία περιγραφής για τα μεμονωμένα ευρήματα, τα σφραγίσματα, τα νομίσματα και τα θραύσματα υάλου που καθαρίστηκαν από το συντηρητή Φ. Κωνσταντάτο την περασμένη άνοιξη. Αρκετά από τα αντικείμενα αυτά φωτογραφήθηκαν από τον Ph. Collet. Τα γυάλινα που βρέθηκαν στον καθαρισμό του καταστήματος εξετάστηκαν από τη M.D. Nenna, όταν ήρθε για τη δική της μελέτη στη Δήλο. Επιβεβαίωσε ότι πρόκειται για απορρίμματα ενός εργαστηρίου υαλουργίας και ταύτισε πολλά θραύσματα αγγείων που χρονολογούνται στο 2ο-αρχές 1ου αι. π.Χ. Ανάμεσα στο υλικό αυτό βρέθηκαν και δύο θραύσματα από φυσητό γυαλί, που χρονολογούνται στην αυτοκρατορική περίοδο. Επιβεβαιώνουν επίσης ότι η εγκατάσταση στον τομέα της επάνω κοιλάδας του Ινωπού συνεχίστηκε για μακρά περίοδο.

Η C. Casiez εργάστηκε επί 7 εβδομάδες στη Δήλο, όπου άρχισε τη μελέτη της κεραμικής που βρέθηκε στις ανασκαφές. Ξεκίνησε με την ταξινόμηση και την περιγραφή του υλικού των τομών I, 7 και 5. Η χρονολόγηση των επιχώσεων που συνδέονται με την κατασκευή του ναού C καθορίστηκε με μεγαλύτερη ακρίβεια: η παρουσία πολλών οστράκων της κεραμικής Sigillée ανατολίζουσα Α επιβεβαιώνει τον ύστερο χαρακτήρα της διαμόρφωσης του νότιου ανδήρου (μετά το 150 μ.Χ.).

Αντίθετα δεν προχώρησε καθόλου η μελέτη των νομισμάτων, διότι είναι ως επί το πλείστον δυσανάγνωστα, ιδιαίτερα αυτά που προέρχονται από το βωμό (τομές 3 και 5). Η εξέταση των σφραγισμάτων αμφορέων, που βρέθηκαν στις διάφορες τομές, επίσης δεν ολοκληρώθηκε.

Αρχιτεκτονική μελέτη. Το μεγαλύτερο διάστημα της παραμονής μας αφιερώθηκε στην αρχιτεκτονική μελέτη σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Fr. Muller και ασχοληθήκαμε με δύο θέματα: α) την ανάλυση της τοπογραφίας και τη γενική οργάνωση του Σαραπιείου C (χωροταξία, υψομετρικές σχέσεις, προβλήματα κυκλοφορίας κλπ.). Προχωρήσαμε στη συστηματική λήψη υψομετρικών στο σύνολο του ιερού και πραγματοποιήσαμε μία πρώτη τρισδιάστατη εικόνα του συγκροτήματος. Είναι ακόμη αρκετά ελλιπής σε πολλά σημεία, διότι η μελέτη των λεπτομερειών των μνημείων δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά δίνει μία εικόνα της τοπογραφίας του ιερού. β) Παράλληλα, συνεχίστηκε η λεπτομερής μελέτη των διαφόρων κατασκευών του ιερού. Συνεχίσαμε την αναπαράσταση της ιωνικής στοάς της βόρειας αυλής. Ανάμεσα στους διάσπαρτους ογκόλιθους ταυτίστηκαν πολλοί που προέρχονται από το επιστύλιο και τη ζωφόρο. Ο κατάλογος του συνόλου των λειψάνων του μνημείου ελέγχθηκε και πάλι και κάθε λίθος σχεδιάστηκε ή απλώς αποτυπώθηκε. Επίσης, συνεχίσαμε τη μελέτη της δωρικής στοάς του νότιου ανδήρου. Προσθέσαμε στον κατάλογο τα λείψανα των πώρινων κιόνων που βρέθηκαν στην ανασκαφή του καταστήματος 4 (τομές 1 και 8) καθώς και τρία μαρμάρινα κιονόκρανα. Η μελέτη του βωμού που βρέθηκε στα ανατολικά του ναού C (τομές 3 και 5) προχώρησε αρκετά. Η αναπαράσταση αυτού του ταπεινού μνημείου δεν ήταν πολύπλοκη, αλλά το θέμα που μας προβληματίζει είναι η ένταξή του στο άνδηρο (προβλήματα επιπέδων στα ανατολικά του ναού). Θεωρήσαμε αναγκαίο να κάνουμε τις συγκρίσεις ανάμεσα σε αυτό το βωμό και στον άλλο που βρίσκεται στη βόρεια αυλή, και ο οποίος παρουσιάζει παρόμοια διάταξη (βωμός G στην κάτοψη του Roussel).

Επίσης, έγινε η αποτύπωση της όψης του οικίσκου I, με τη χρήση ψηφιακών φωτογραφιών.

Ένα μέρος του χρόνου που διέθετα αφιερώθηκε στον έλεγχο του καταλόγου των ογκολίθων που έχουν εναποτεθεί στο Σαραπιείο. Ταυτίσαμε αρκετούς ογκόλιθους που ανήκουν στην ιωνική στοά καθώς και ένα τμήμα κυκλικού επιστυλίου που προέρχεται από τη μικρή θόλο που έχει ήδη μελετηθεί στο παρελθόν. Ασχολήθηκα ιδιαίτερα με τους ογκόλιθους που φέρουν επιγραφές ή αφιερώσεις: έτσι η αναθηματική επιγραφή της δωρικής στοάς μελετήθηκε και πήρε τη θέση της στην αναπαράσταση του μνημείου (C 1155-C 1154 = ID 2039). Η αναπαράσταση που προτείνουμε διαφέρει λίγο από αυτή του Roussel. Εντόπισα επίσης στην αποθήκη του μουσείου ένα θραύσμα ενεπίγραφου δωρικού κιονόκρανου που ανήκει χωρίς αμφιβολία στο ίδιο μνημείο (A 3012 = ID 2807). Το κείμενο που φέρει, αν και είναι πολύ κατεστραμμένο, πρόκειται για υπογραφή, όπως το είδαμε και στα άλλα κιονόκρανα. Κατά τον ίδιο τρόπο, ταυτίσαμε πολλούς άλλους ογκόλιθους που έχουν εναποτεθεί στον οικίσκο Η και φέρουν αφιερωματικές επιγραφές στις αιγυπτιακές θεότητες. Όλοι οι ογκόλιθοι σχεδιάστηκαν και μελετήθηκαν.

Κατά την φετινή περίοδο μελέτης μάς δόθηκε η ευκαιρία να προχωρήσουμε και στη σύνταξη του κειμένου για τη δημοσίευση.

HÉLÈNE SIARD

Θέατρο

Κατά το 2003 πραγματοποιήσαμε δύο αποστολές στη Δήλο μαζί με τον αρχιτέκτονα P. Fraisse. Η πρώτη, τον Απρίλιο και η δεύτερη, τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο.

Συνεχίσαμε τη σύνταξη του χειρογράφου με σκοπό τη δημοσίευση, καθώς και τη σχεδίαση: πολυάριθμες ήταν οι αποτυπώσεις των ογκολίθων και οι αποτυπώσεις των τοίχων του περιφερειακού αναλήμματος του κοίλου. Σαν παράδειγμα επισυνάπτουμε την αποτύπωση του νότιου άκρου του αναλήμματος (σημερινή κατάσταση, τοποθέτηση των 8 διάσπαρτων ογκολίθων που ταυτίστηκαν και μπορούν να αναστηλωθούν και την αναπαράσταση των στρώσεων που λείπουν). Πολλά νέα στοιχεία επέφεραν αλλαγές στο ψηφιακό πρόπλασμα του μνημείου που επεξεργαζόμαστε, από το οποίο μερικές όψεις θα δημοσιευτούν.

JEAN-CHARLES MORETTI

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Την περίοδο 21 Μαΐου μέχρι 8 Ιουνίου 2003 πραγματοποιήσαμε τα εξής:

Μουσείο. α) Στα πλαίσια της τακτοποίησης και ταξινόμησης του υλικού, ερευνήσαμε συστηματικά ράφια και παλαιά συρτάρια στις αποθήκες του μουσείου, προκειμένου να εντοπίσουμε και άλλα κομμάτια ανεξάρτητα από αυτά που βρίσκονται στο δρόμο της αποθήκης. β) Συνεχίστηκε η μελέτη του υλικού που έχει σαν κύριο σκοπό τη σύνταξη ενός ευρετηρίου των κομματιών που έχουν παραχθεί ή εισαχθεί στη Δήλο, την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα μνημεία με σκοπό την καλύτερη αναπαράστασή τους και γενικότερα τη βελτίωση της γνώσης που έχουμε γι' αυτά. Για το σκοπό αυτό η ταξινόμηση των αντικειμένων στην αποθήκη είναι πολύ χρήσιμη. γ) Η διασπορά των σειρών σε διάφορους τομείς υποδεικνύει τις φάσεις κατασκευής ή επισκευών, συχνά με μεγάλη χρονολογική ακρίβεια, κυρίως με βάση τους τύπους που χρησιμοποιήθηκαν στη Συνοικία των Κωμωδών, των Χαλκών, στο Γυμνάσιο, στο Συγκρότημα των Ποσειδωνιαστών και στην Αγορά των Ιταλών. δ) Επίσης, η χρονολόγηση των αντικειμένων αθηναϊκής προέλευσης - και υπάρχουν πολλά στη Δήλο - θα πρέπει να κατέβει αρκετά σε σχέση με ό,τι ήταν μέχρι τώρα αποδεκτό. ε) Παρ' όλη την κακή κατάσταση διατήρησης, ο κατάλογος των τύπων διακόσμησης εμπλουτίζεται συνεχώς. στ) Η μελέτη των κοινών κεράμων και των ηγεμόνων καλυπτήρων έχει ήδη αρχίσει, καθώς και αυτή των κεράμων με ανάγλυφο μαίανδρο (βρέθηκαν τουλάχιστον 13 σειρές).

Χώρος. Προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τους αποθέτες των κοινών κεράμων. Αυτός της οικίας των σφραγισμάτων ταξινομήθηκε – όσο ήταν δυνατό λόγω της έλλειψης χώρου – και τα αντικείμενα τακτοποιήθηκαν και πάλι στην ίδια θέση. Εντοπίσαμε επίσης πολλούς νέους τύπους κεράμων καθώς και υδρορρόες.

Στις εργασίες αυτές βοήθησε και ο J.-F. Billot, ο οποίος φωτογράφισε και σχεδίασε αρκετά πήλινα.

Μία σειρά φωτογραφιών κατατέθηκε στον κ. Χατζηδάκη και προς τα τέλη της χρονιάς θα του αποστείλουμε τον τυπολογικό κατάλογο.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT

Οικία των Κονιαμάτων

Κατά το 2003 ολοκληρώθηκε η φωτογράφηση των αντικειμένων που συντηρήθηκαν κατά το 2002. Επίσης με το σχεδιαστή Ν. Σιγάλα σκεφτήκαμε διάφορους τρόπους για την παρουσίαση των αναπαραστάσεων. Η μελέτη του υλικού μπορεί να θεωρηθεί ότι ολοκληρώθηκε και μία επίσκεψη στη Δήλο είναι ενδεχόμενη και θα εξαρτηθεί από την πρόοδο στη σύνταξη του χειρογράφου και τις αναγκαίες επαληθεύσεις.

CHRISTIAN LE ROY

Πολυχρωμία γλυπτών

Η αποστολή μας του 2003 είναι η συνέχιση αυτής του 2001, διότι το 2002 δεν πραγματοποιήθηκε η έρευνά μας. Εκτός από τους υπεύθυνους του προγράμματος «Μελέτη της πολυχρωμίας και της επεξεργασίας των επιφανειών στην ελληνιστική γλυπτική της Δήλου», συνεργάστηκαν μαζί μας ο φωτογράφος της Γαλλικής Σχολής, Ph. Collet, και ο σχεδιαστής Ν. Σιγάλας, καθώς και ο Cl. Raynaud.

Ξεκινήσαμε φέτος μία νέα συνεργασία με δύο έλληνες ερευνητές: τον Α. Καρύδα (Δημόκριτος) που έκανε τις αναλύσεις με τη μέθοδο EDXRF και τη Χ. Μπρεκουλάκη, ειδική σε θέματα ελληνικής ζωγραφικής, που μας βοήθησε στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων των αναλύσεων και συμμετείχε στη μελέτη των τεχνικών επιζωγράφησης των αρχαίων γλυπτών της Δήλου.

Συμμετείχε επίσης και η V. Jeammet, επιμελήτρια και υπεύθυνη της συλλογής των πήλινων στο τμήμα των ελληνικών, ετρουσκικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων του Λούβρου, που εξέτασε την επιζωγράφηση των πήλινων ειδωλίων.

Θα πρέπει εδώ να ευχαριστήσουμε θερμά τον αρχαιολόγο Π. Χατζηδάκη, για όλη τη βοήθειά του που είχε ως αποτέλεσμα την εξέλιξη του προγράμματος.

Το πρόγραμμα του 2003 είχε δύο βασικούς στόχους :

α) Να συνεχίσουμε και ίσως ολοκληρώσουμε τη φάση της εξέτασης των γλυπτών, με τη διαδικασία της συστηματικής καταγραφής των λειψάνων ζωγραφικής και επιχρύσωσης με τη μέθοδο του βιντεομικροσκόπιου.

β) Να ξεκινήσουμε τη φάση της ανάλυσης των λειψά-

νων ζωγραφικής και επιχρύσωσης, αρχίζοντας με τελείως σύγχρονες μεθόδους στο πλαίσιο νέων συνεργασιών.

Πραγματοποιήσαμε τα εξής:

Συνεχίσαμε και σχεδόν ολοκληρώσαμε την εξέταση των γλυπτών με το βιντεομικροσκόπιο.

Έγινε η ανάλυση με την μέθοδο EDXRF φορητό σε μία σειρά γλυπτών όπως είχαμε προγραμματίσει. Έγιναν 106 μετρήσεις σε σημεία που είχαμε εντοπίσει, που αντιστοιχούν σε 15 έργα περίπου. Έτσι διαθέτουμε ήδη μία σειρά πληροφοριών που αφορούν την ταύτιση των υλικών.

Έγινε επίσης η φωτογράφηση των έργων που μελετήσαμε και σχεδόν έχουμε ολοκληρώσει τη φωτογράφηση. Μία μικρή παραμονή στη Δήλο του φωτογράφου, κατά το 2004, θα μας επιτρέψει να ολοκληρώσουμε εντελώς τη φωτογράφηση.

Συνεχίσαμε το πρόγραμμα της γραφικής αναπαράστασης των χρωμάτων και των επιχρυσώσεων, βασιζόμενοι στα στοιχεία που συγκεντρώσαμε. Αυτή η απαιτητική εργασία, έδωσε μέχρι στιγμής σημαντικά αποτελέσματα.

Μελετήθηκαν τα παρακάτω γλυπτά:

Από μάρμαρο. Στην έκθεση: α) A 5774- statuette de Cybèle trônante, β) A 2255-statuette d'Isis-Tychè, γ) A 4124-Apollon foulant les boucliers galates, δ) A 4270-tête de Silène, ε) A 5400-statuette de femme assise, στ) A 5997-tête barbue de statuette (Dionysos).

Επίσης εξετάστηκαν τα παρακάτω γλυπτά προκειμένου να διευκρινιστούν κάποια σημεία σχετικά με την αναπαράσταση των χρωμάτων: α) A 449-groupe d'Artémis à la biche, β) A 4128-statue de Muse à la nébride, γ) A 4129-statue de Tychè, δ) A 4134-statuette féminine dorée, ε) A 4200-statuette d'Aphrodite drapée. Στην αποθήκη: α) A 66-omphalos, β) A 128- fragment d'Aphrodite cnidienne: jambe croite et draperie sur vase, γ) A 3795-hermès d'Héraclès barbu, δ) A 5860-pilier-support droit, ε) A 6580-main gauche tenant une patère, στ) A 7113-jambe droite et draperie-support de petite statuette.

Ειδώλια. Μερικά ειδώλια παρουσιάζουν ίχνη αρχαίων επιζωγραφήσεων και επανεξετάστηκαν από τη V. Jeammet: α) A 394-tête d'Apollon (dite à tort Artémis chasseresse, dans le rapport de mission 2000 ?), β) A 312-Tychè, γ) A 3305-Cybèle trônant, δ) A 3307-Eros drapé volant, ε) A 3466-Aphrodite détachant sa sandale.

Αποτελέσματα. Ι. Εξέταση με το βιντεομικροσκόπιο: Μπορέσαμε φέτος να κάνουμε τη σύνθεση για δύο έργα:

Α. Η πολύχρωμη Αφροδίτη Α 4200. Κατά πρώτο, θα πρέπει να ευγνωμονούμε τον J. Marcadé, ο οποίος με τις υποδείξεις του παρεμπόδισε τον καθαρισμό του αγαλματιδίου αμέσως μετά την εύρεσή του, στην ανασκαφή της Οικίας του Ερμή (το αγαλματίδιο διατηρεί στην κύρια όψη έντονα τα ίχνη των χρωμάτων).

Αυτό εξηγεί την ποιότητα διατήρησης του χρωματικού διακόσμου – και λυπούμαστε που τα στοιχεία αυτά χάθηκαν σε άλλα έργα. Ο χιτώνας, στο ύψος του λαιμού και των μανικιών, υπογραμμίζεται με μία λευκή γραμμή. Επίσης, δύο λευκές γραμμές ορίζουν το πλάτος της παρυφής που έχει ζωηρό κόκκινο χρώμα και δύο ρόμβοι από λευκό χρώμα είναι σχεδιασμένοι στο στήθος. Τα σανδάλια είχαν το κόκκινο του κερασιού με μία ταινία γαλάζια και οι σόλες ήταν κόκκινες[185].

Β. Άρτεμις ελαφοβόλος Α 449. Ο πλούτος και η πολυπλοκότητα του χρωματικού διακόσμου κατατάσσουν αυτό το σύμπλεγμα στην κορυφή του καταλόγου μας. Δεν μπορούμε ασφαλώς να αποκλείσουμε την πιθανότητα της επίδρασης ενός διάσημου προτύπου από τη (μεγάλη) ζωγραφική.

Αξιοσημείωτα είναι, για τη λεπτότητα και τη φινέτσα τους, τα γυρίσματα του χιτώνα που έχουν διακοσμηθεί με ταινίες με πολλά διαδοχικά χρώματα. Βρήκαμε φέτος 8 ταινίες, ύψ. 0,065 μ., για το κάτω μέρος του γυρίσματος του ενδύματος, και 11 ή 12 ταινίες, ύψ. 0,085 μ., για το γύρισμα του χιτώνα. Ο σχεδιαστής Ν. Σιγάλας επεξεργάζεται την αναπαράσταση αυτών των μοτίβων.

Η κόμμωση της Αρτέμιδος μας επεφύλασσε και άλλες εκπλήξεις. Η εξέταση αποκάλυψε τη διαβάθμιση των διαφόρων χρωματικών τόνων στις τούφες των μαλλιών σε αποχρώσεις καστανού και κίτρινου. Η θεά είχε «mèches (!)», όπως παρατηρείται καμιά φορά στα ειδώλια.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο αφορούσε την αντιφατική άποψη σχετικά με τα γυμνά μέρη του σώματος. Ίχνη από ροζ-κόκκινο βρέθηκαν στα γυμνά μέρη, πίσω από το δεξιό καρπό και στον αριστερό βραχίονα, όπως και στο λαιμό.

Επίσης διευκρινίστηκε η μορφή των υποδημάτων που ήταν ένα είδος χαμηλής μπότας από δέρμα. Μπορεί να συγκριθεί με δύο άλλα γλυπτά δείγματα: το ένα φυλάσσεται στη Δήλο (αριθ. ευρ. Α 360) και μας δείχνει ένα παρόμοιο τύπο δερμάτινου υποδήματος, ανοικτό στο μέσον του ποδιού, με δεσίματα βασισμένα σε ένα σύστημα κορδονιών που περνούν στις πλευρές μέσα από θηλιές. Το άλλο γλυπτό είναι μία κνήμη από άγαλμα με θώρακα, που φυλάσσεται στο μουσείο της Κωνσταντινούπολης και προέρχεται από την Κύμη (Istanbul Archaeological Museum, Inv. 389 και 390). Οι θηλιές, που είναι γλυπτές στο δεύτερο δείγμα της Δήλου (Α 449), είναι απλώς ζωγραφισμένες. Η σχέση και η ενημέρωση του γλύπτη και του ζωγράφου αποδεικνύονται εδώ για άλλη μία φορά.

Βρήκαμε επίσης ίχνη του κυανού και μερικές φορές του πράσινου στο βράχο πάνω στον οποίο πέφτει το ζώο.

185. Βλ. J. Marcadé, *BCH* 77 (1953).

Απομένει το θέμα των ζωγραφισμένων γραμμών στο σώμα του ελαφιού. Μέχρι στιγμής μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για: α) ένα κυνηγετικό δίχτυ (η πιο βάσιμη υπόθεση μέχρι τώρα), β) τη γούνα του ζώου, γ) μικρές ταινίες.

Σχέσεις σχετικά με τις διαδικασίες επιζωγράφησης ανάμεσα στα μαρμάρινα γλυπτά και τα πήλινα ειδώλια. Η τεχνική της χρωματικής απόδοσης της κόμης (τούφες) με τη χρήση διαφόρων τόνων χρώματος, φαίνεται κοινή και στα δύο προαναφερόμενα είδη έργων. Θα συγκρίνουμε την Αρτέμιδα Α449 και την πήλινη Αφροδίτη Α3473.

Σχετικά με το θέμα των επιζωγραφήσεων (αντλούμε τα συμπεράσματά μας από τα ειδώλια). Γενικά διαπιστώνουμε μία τάση για πιο έντονα χρώματα, ιδιαίτερα για το έντονο ροζ. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπως στον πτερωτό Έρωτα Α3307, όπου σε πρώτη φάση έχουμε ένα ζωηρό ροζ απευθείας πάνω στον πηλό, και σε δεύτερη φάση, ένα απαλό ροζ πάνω σε υπόστρωμα.

Διαπιστώσαμε επίσης ότι είχαμε κάνει λάθος που θεωρήσαμε επιζωγράφηση, όπου συναντούσαμε το ροζ πάνω σε ένα κόκκινο χρώμα (Τύχη Α312). Επρόκειτο για μία συνήθη διαδικασία: το ροζ τοποθετούνταν σε κόκκινο υπόστρωμα. Η σύγκριση με τα ζωγραφισμένα κονιάματα των τοίχων ή οροφών είναι αρκετά διαφωτιστική. Ο Alfred Laumonier είδε μία επιζωγράφηση και προφανώς έκανε λάθος.

ΙΙ. Η πρώτη εφαρμογή της μεθόδου EDXRF: Με τη μέθοδο αυτή βλέπουμε άμεσα στην οθόνη του υπολογιστή, την ανάλυση των στρωμάτων και των υποστρωμάτων και γενικότερα όλα τα ίχνη που υπάρχουν στην επιφάνεια του γλυπτού (επιχρυσώσεις κλπ.). Το φάσμα που δημιουργείται μπορεί στη συνέχεια να τυπωθεί.

PHILLIPPE JOCKEY - BRIGITTE BOURGEOIS

Συγκρότημα των Ποσειδωνιαστών της Βηρυτού

Η μελέτη συνεχίστηκε και φέτος, το διάστημα από 16 μέχρι 31 Ιουλίου 2003. Το υλικό που εξετάσαμε προέρχεται από το Συγκρότημα των Ποσειδωνιαστών.

Ξεκινώντας τη μελέτη, σκοπός μας ήταν η συγκριτική μελέτη του υλικού της Δήλου σε σχέση με το υλικό που βρήκαμε στις ανασκαφές της Βηρυτού.

Λόγω όμως του γεγονότος ότι το υλικό της Δήλου προέρχεται από παλαιές ανασκαφές, η ταξινόμησή του δεν έγινε με βάση την προέλευσή του αλλά με βάση την τυπολογία. Τα αντικείμενα είναι λοιπόν ταξινομημένα κατά κατηγορία και πολλά προέρχονται από άλλα μνημεία. Ξεκινήσαμε λοιπόν με τη συγκέντρωση του υλικού που προέρχεται από το Συγκρότημα των Ποσειδωνιαστών. Γι' αυτό χρειάστηκε: α) Να γίνουν έρευνες στα αρχεία των ανασκαφών, στις δημοσιεύσεις και στο υλικό που εκτίθεται ή διατηρείται στις αποθήκες (την περίπτωση των λαβών των αμφορέων, μελέτησα τα δελτία των σφραγισμάτων της V. Grace). β) Εξετάσαμε τα κεραμικά σύνολα της Δήλου, προκειμένου να γίνουν οι συγκρίσεις με τα αντίστοιχα της Βηρυτού.

CATHERINE ABADIE

ΚΕΑ[1]

2001-2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 2001, στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κέας, ξεκίνησαν οι εργασίες κατασκευής των προθηκών και συντηρήθηκαν τα εκθέματα. Τον Ιούνιο του 2002 έγιναν τα εγκαίνια του Μουσείου. Για πρώτη φορά παρουσιάστηκαν στο κοινό τα περίφημα πήλινα αγάλματα γυναικείων μορφών από τον προϊστορικό οικισμό της Αγίας Ειρήνης. Τον Μάιο του 2003, στο πλαίσιο της εκδήλωσης για την «Άνοιξη των Μουσείων» με θέμα «Μυστήρια και Ανακαλύψεις», πραγματοποιήθηκε ξενάγηση και παρουσιάστηκε εποπτικό υλικό με την ιστορία των ανασκαφών και των ευρημάτων του ναού του προϊστορικού οικισμού της Αγίας Ειρήνης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κορησσία

Οικόπεδο Χρ. Μιχοπούλου (Σχέδ. 1· Πίν. 63 α)

Κατά τα έτη 2001-2002 διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο Χρ. Μιχοπούλου που βρίσκεται εντός του οικισμού της Κορησσίας, για τον έλεγχο του χώρου των θεμελίων νεοανεγειρόμενης οικοδομής. Το οικόπεδο αυτό συνορεύει με τη ζώνη Α, απολύτου προστασίας, που περιλαμβάνει την αρχαία πόλη της Κορησσίας και βρίσκεται στους πρόποδες της Αγίας Τριάδας, όπου βρισκόταν η άνω ακρόπολη της αρχαίας Κορησσού.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. που βαίνει παράλληλα προς τη δημοτική οδό Κορησσίας-Μαράδων. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε έχει μήκος περί τα 10,70 μ. και χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Το βορειότερο τμήμα του πρέπει να έχει δεχτεί υστερότερες επεμβάσεις. Το πλάτος του δεν είναι εμφανές, καθώς εισέρχεται και βαίνει παράλληλα με το σύγχρονο χωματόδρομο. Το πιο πιθανό είναι ότι πρόκειται για αναλημματικό τοίχο που σχετίζεται με αρχαία οδό.

Γυαλισκάρι

Οικόπεδο Γ. Δανέζη[2] (Πίν. 63 β-γ)

Κατά το έτος 2003 ξεκίνησαν δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο Γ. Δανέζη, με αφορμή την αίτηση του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση του αγροτεμαχίου του, συνολικής έκτασης 6.332 τ.μ. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν πέντε τάφοι (κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς), ένας ταφικός πίθος, μία πυρά και συνολικά 22 αγγεία με διάφορες χρήσεις (ταφικά αγγεία, κτερίσματα, σήματα).

Η πρωιμότερη έως τώρα χρονολόγηση τοποθετείται περί το 650 π.Χ., ενώ η υστερότερη στους κλασικούς χρόνους.

Η μεγάλη διάρκεια χρήσης και το πλήθος των ευρημάτων σε σχέση προς την ερευνηθείσα έκταση συνηγορούν ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένες ταφές, αλλά για οργανωμένο νεκροταφείο, και είναι πιθανό ότι θα επιβεβαιωθεί η μαρτυρία του αρχαιοδίφη Κ. Μάνθου για ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου στην περιοχή αυτή[3]. Οι έως τώρα πληροφορίες τείνουν στο ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του νεκροταφείου έχει ήδη καταστραφεί ή συληθεί και τα εναπομείναντα τμήματα ίσως είναι οι τελευταίοι μάρτυρες της ύπαρξής του.

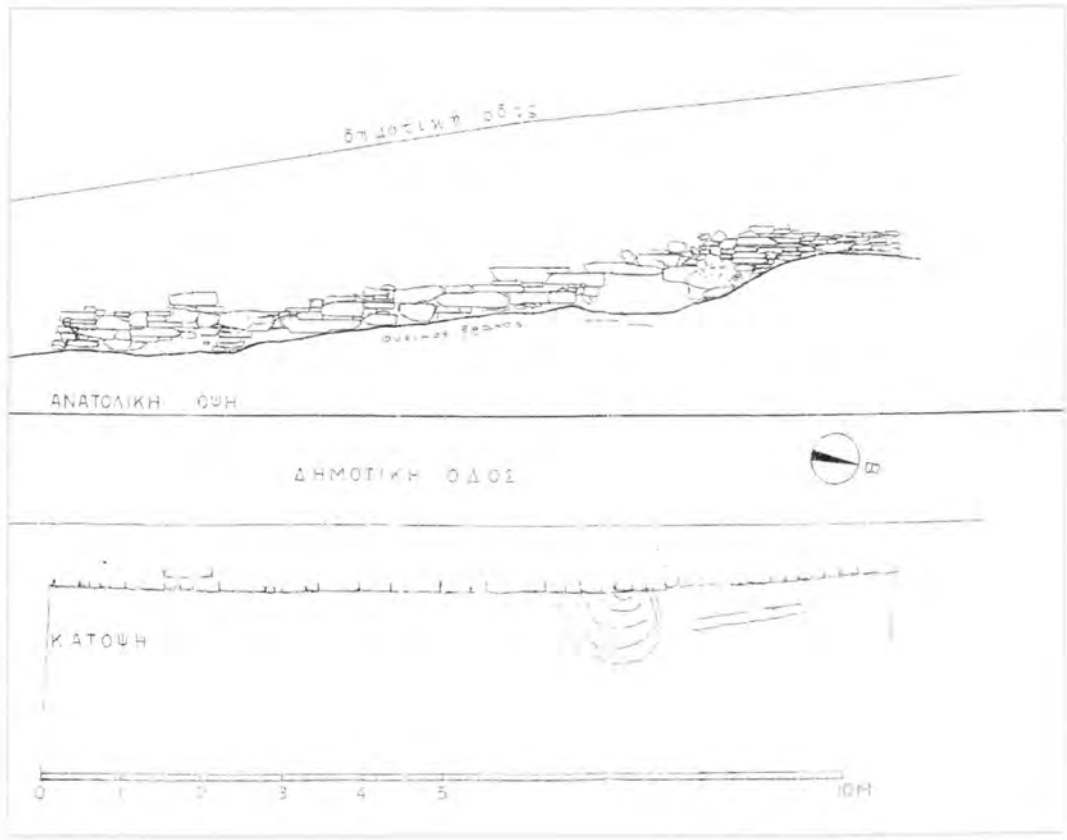
ΜΕΛΕΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

Το έτος 2002 εκπονήθηκε Προμελέτη για την Ανάδειξη του Προϊστορικού Οικισμού της Αγίας Ειρήνης, η οποία και εγκρίθηκε σύμφωνα με την Υπουργική Από-

1. Υπεύθυνες για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κέας ήταν οι αρχαιολόγοι Χρ. Βλασσοπούλου και Γ. Βενιέρη. Η αρχιτεκτονική μελέτη και ο σχεδιασμός των προθηκών έγινε από την αρχιτέκτονα Α. Βοναπάρτη και η συντήρηση των εκθεμάτων έγινε από τις συντηρήτριες Στ. Μπουζάκη και Ε. Τσιόγκα. Οι ανασκαφικές τομές και οι αυτοψίες πραγματοποιήθηκαν από τον αρχαιολόγο Δ. Χαραλαμπίδη. Η βοήθεια και η συνεργασία με τον αρχαιοφύλακα της Κέας Λ. Λέπουρα ήταν πολύτιμη.

2. Η ύπαρξη νεκροταφείου ήταν ήδη γνωστή από το 1975, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 324.

3. Κ. Μάνθος, *Αρχαιολογία και Ιστορία της νήσου Κέας*, Λ. Μενδώνη (επιμ.), Βουρκαριανή, 1991, σ. 68. Ο Μάνθος το ταυτίζει με το νεκροταφείο της Κορησσίας.

Σχέδ. 1. Κέα. Κορησσία. Οικόπεδο Χρ. Μιχοπουλου. Αναλημματικός τοίχος.

φαση ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ01/4168/306/27.1.03 ύστερα από γνωμοδότηση του ΚΑΣ. Για το έργο αυτό, αλλά και για την Αποκατάσταση του Πύργου της Αγίας Μαρίνας, συντάχθηκαν Τεχνικά Δελτία τα οποία υποβλήθηκαν για ένταξη στα ΠΕΠ.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Κατά τη διενέργεια αυτοψιών[4] εντοπίστηκαν αρχαιότητες, και συγκεκριμένα φρυκτωρίες ή πύργοι στις περιοχές Ποίσσες, Χειμωνική, Εξωβούνι, Οτζιάς και Αγ. Προκόπης - Δοσωνάρι (Σχέδ. 2). Οι πύργοι χρονολογούνται σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική και το ιστορικό πλαίσιο, πιθανότατα στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

Σχέδ. 2. Κέα. Χάρτης με αρχαίους πύργους.

4. Κατά τη διάρκεια των αυτοψιών τοπογραφήθηκαν σε συντεταγμένες οι νέες και ορισμένες από τις γνωστές θέσεις με το σύστημα GPS.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Για την Αμοργό, το ανατολικότερο νησί των Κυκλάδων, υπεύθυνη για την προστασία των αρχαιοτήτων ήταν έως τις 31/12/2003 η ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Από την 1/1/2004 η ευθύνη για τις αρχαιότητες της Αμοργού μεταβιβάστηκε από την ΚΒ΄ στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ[1] σύμφωνα με το νέο οργανισμό του ΥΠΠΟ.

Στην ευθύνη της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ παρέμεινε το έργο του Πύργου στο Χωριό στην Αγία Τριάδα Αρκεσίνης[2], το οποίο είναι ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ από το 2003 έως και την αποπεράτωσή του.

Παράλληλα κάθε χρόνο διεξάγονταν καθαρισμοί των αρχαιολογικών χώρων της αρχαίας πόλεως Μινώας[3], του προϊστορικού οικισμού της Μαρκιανής[4] και του Πύργου στο Χωριό στην Αγία Τριάδα Αρκεσίνης[5].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

2000-2001

Κατάπολα

Θέση Λουτρό, οικόπεδο Βεκρή

Στη θέση Λουτρό, στο ανατολικό τμήμα του σημερινού οικισμού των Καταπόλων, στο οικόπεδο Βεκρή[6], όπου έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα που χρονολογούνται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους έως και το 2ο αι. μ.Χ., και σημαντικά κινητά ευρήματα, θραύσματα μικρών γλυπτών και πολλά γυάλινα αντικείμενα, θραύσματα αγγείων και σκευών, υαλοπίνακες παραθύρων, και πολλά απορρίμματα κατεργασίας γυαλιού, που αποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου γυάλινων αγγείων[7] στο Λιμένα των Καταπόλων, κατά τη ρωμαϊκή τουλάχιστον περίοδο, διεξήχθη το 2000 συμπληρωματική σωστικού χαρακτήρα ανασκαφή με έξοδα του ιδιοκτήτη.

Συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, σε έκταση περίπου 20 τ.μ., αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και πολλά και σημαντικά κινητά ευρήματα[8] που χρονολογούνται από τους ύστερους κλασικούς - 4ο αι. π.Χ. χρόνους έως και το 2ο-3ο αι. μ.Χ. Στο ανώτερο στρώμα αποκαλύφθηκε δωμάτιο που οριζόταν από τρεις τοίχους με κτιστή πειόσχημη εστία στη νοτιοανατολική του γωνία. Η εστία ήταν κτιστή με μικρούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα και δάπεδό της αποτελούσε τετράγωνη κεραμίδα. Σε επαφή με το νότιο τοίχο του δωματίου και στην ίδια ευθεία αποκαλύφθηκε το νότιο και το ανατολικό όριο του άλλου δωματίου κτιρίου, που φαίνεται ότι ήταν κατά τι παλαιότερο από το δωμάτιο με την εστία. Σε βάθος 2,15 μ. κάτω από τη θεμελίωση των δύο δωματίων αποκαλύφθηκε η πορεία πλακοσκεπούς κτιστού αγωγού, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1983 στη βορειοδυτική γωνία της ανασκαφής, καθώς και αγωγός από πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες συνδεδεμένους με κονίαμα. Ο πήλινος αγωγός έχει πορεία παράλληλη με τον πλακοσκεπή κτιστό αλλά βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο από αυτόν και φαίνεται ότι συνεχιζόταν νότια κάτω από το δωμάτιο με την εστία αλλά είχε καταστραφεί και τεθεί εκτός λειτουργίας όταν αυτό οικοδομήθηκε. Προφανώς ο πήλινος αγωγός ήταν υδραγωγός προσαγωγός και ο κτιστός, απαγωγός αποχετευτικός.

Στο επίπεδο του κτιστού αγωγού αποκαλύφθηκαν παλαιότερες οικοδομικές φάσεις. Βρέθηκε η συνέχεια τοίχου Α.-

1. Βλ. στον παρόντα τόμο και τις εκθέσεις για το έτος 2004 της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

2. Υπεύθυνοι για το έργο είναι η Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού και ο Π. Τριανταφυλλίδης, ενώ την επιστημονική ευθύνη του έργου έχει η καθηγήτρια Λ. Μαραγκού.

3. Η ανασκαφή της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό τη διεύθυνση της καθηγήτριας Λ. Μαραγκού συνεχίστηκε και κατά τα έτη 2000-2003, βλ. *ΠΑΕ* 2000 και 2001 και *Έργον* 2002 και 2003.

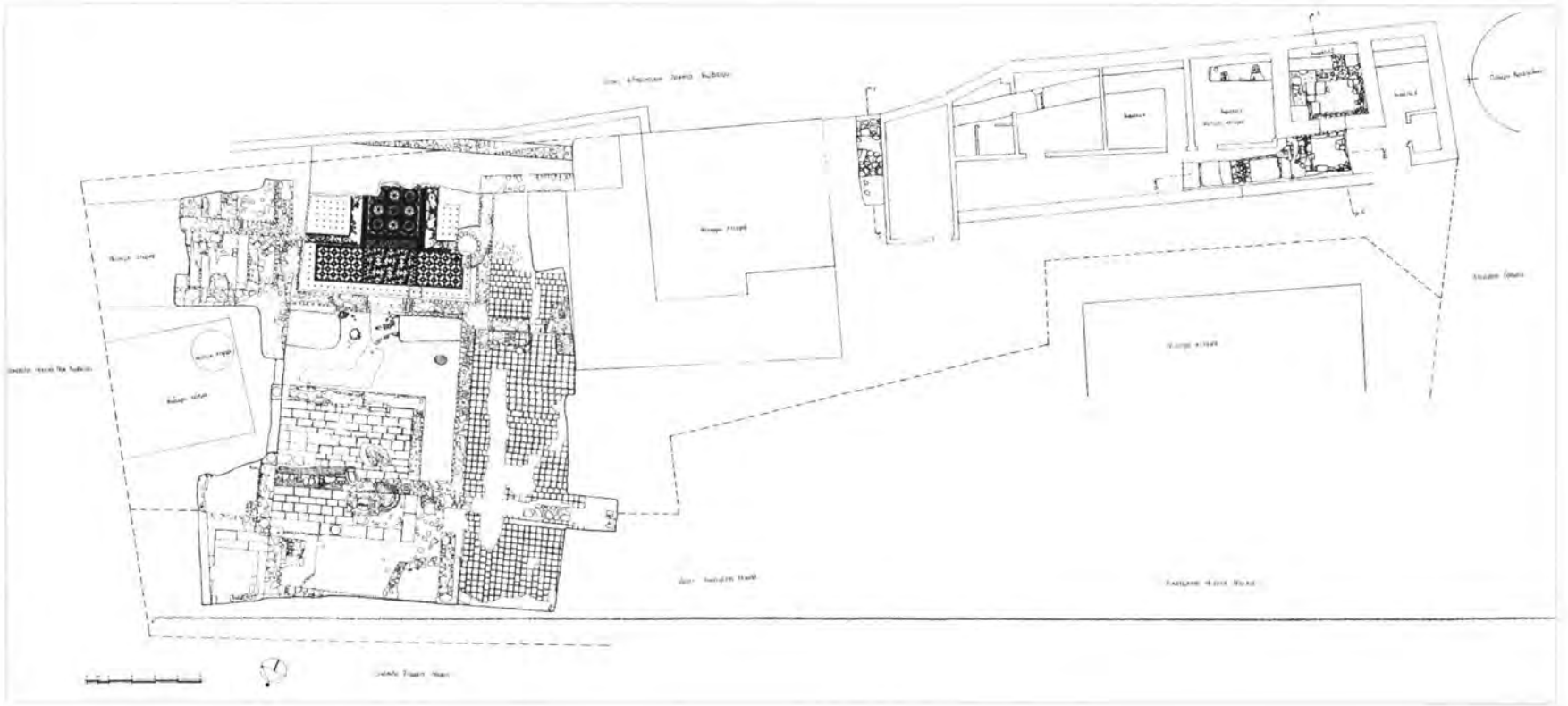
4. Η ανασκαφή είχε διεξαχθεί από τα πανεπιστήμια Ιωαννίνων, Αθηνών και Cambridge, υπό τη διεύθυνση των καθηγητών Λ. Μαραγκού, Χ. Ντούμα και C. Renfrew. Ο χώρος έχει προταθεί από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ προς απαλλοτρίωση.

5. Οι καθαρισμοί διεξάγονταν έως το 2003, οπότε άρχισε το έργο ανάδειξης του Πύργου.

6. Τ. Μαρκέτου, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 398. Β. Δημητρίου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 962.

7. Π. Τριανταφυλλίδης, Γυάλινα μυροδοχεία ρωμαϊκής εποχής από την Αμοργό, *Πρακτικά του Β΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 1995, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 17, σ. 260-292.

8. Τα ευρήματα δεν έχουν πλυθεί και συντηρηθεί. Εκτός από τα πολλά όστρακα αγγείων άβαφων και διακοσμημένων, βρέθηκαν ιδιαίτερα πολλά γυάλινα, καθώς αποτμήματα μικρών γλυπτών, όπως και το 1983, που χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη ελληνιστική περίοδο έως και το 2ο αι. μ.Χ.

Σχέδ. 1. Αμοργός. Κατάπολα. Οικόπεδο Μ., Ν. και Αικ. Νομικού. Γενική κάτοψη του χώρου (2003).

Δ. θεμελιωμένου στο φυσικό βράχο, καθώς και τοίχος Β.-Ν. κάτω από τα ρωμαϊκά κτίρια σε μήκος 2,20 μ. Σημαντική ήταν η ανεύρεση μελαμβαφών οστράκων αγγείων ύστερης κλασικής - πρώιμης ελληνιστικής περιόδου που βρέθηκαν σε συνάφεια με τη θεμελίωση των τοίχων αυτών για τη χρονολόγησή τους. Η συνολική μελέτη της ανασκαφής αυτής και των πολυάριθμων κινητών ευρημάτων θα συμβάλει ουσιαστικά στην ανασύσταση της εικόνας του πολεοδομικού ιστού των Καταπόλων και στη μελέτη του συστήματος υδροδότησης του οικισμού από την Καταπολιανή Βρύση.

Οικόπεδο Ν., Μ. και Αικ. Νομικού

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν., Μ. και Αικ. Νομικού βρίσκεται στο μέσον του σημερινού οικισμού των Καταπόλων, ακριβώς ανατολικά και στον ίδιο περίπου άξονα με την αψίδα του σημερινού ναού της Καταπολιανής. Η ανασκαφή άρχισε στα τέλη του 1993 με μία δοκιμαστική τομή και συνεχίστηκε κατά το 1994 έως 1996[9] χωρίς διακοπή. Το 1999[10] επανελήφθη η ανασκαφή στο τμήμα βόρεια του οικοδομήσιμου χώρου προκειμένου να διερευνηθούν τα προς Β. όρια του κτιρίου του ψηφιδωτού και η σύνδεση των χώρων Β και Γ με το χώρο Α.

Το 2000 ερευνήθηκε το βορειοανατολικό τμήμα του χώρου Α με το ψηφιδωτό. Επίσης διενεργήθηκε μία ακόμη τομή στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου πλησίον παλαιού κτίσματος για την αποκάλυψη της συνέχειας του Α. τοίχου του κτιρίου ο οποίος ήταν ορατός στην Α. παρειά του οικοδομήσιμου χώρου. Μετά από την αποκάλυψη σημαντικών αρχιτεκτονικών λειψάνων, των στρεπτών κιόνων με το συμφυές βούκρανον που σχετίζονται με το περιστύλιο του αιθρίου του ρωμαϊκού κτιρίου με το ψηφιδωτό, αποφασίστηκε[11] να ερευνηθεί το Β. τμήμα του περιβολιού Ν. του ήδη ανεσκαμμένου χώρου έως το όριό του εκτός από λωρίδα πλ. 1-1,50 μ. περιμετρικά. Η έρευνα αυτή αποφασίστηκε να γίνει αρχικά με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα για να απομακρυνθούν γρήγορα μεγάλοι όγκοι επιχώσεων έως βάθ. 1,20 μ., τα οποία δεν περιείχαν ούτε όστρακο.

Αποκαλύφθηκαν τα όρια του αιθρίου (Σχέδ. 1) με το κτιστό φρέαρ εντός του impluvium και ο στυλοβάτης με τις μαρμάρινες βάσεις των κιόνων στην ανατολική πλευρά του με τους μεταγενέστερους τοίχους μεταξύ των κιόνων, καθώς και τρεις νέοι χώροι στα ανατολικά και τα βόρεια του αιθρίου. Επίσης αποκαλύφθηκαν χτισμένοι σε νεότερο τοίχο στρεπτοί κίονες της κιονοστοιχίας του περιστυλίου, ένας από τους οποίους ακέραιος, ο οποίος φέρει στο ανώτερο τμήμα του συμφυές βούκρανο, καθώς και μεγάλο τμήμα μαρμάρινου κιονοκράνου κορινθιακού τύπου. Σε ανώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν δύο ωοειδείς κατασκευές διαστ. 1×0,35 μ., οι οποίες έφεραν ίχνη μεγάλης πυράκτωσης και θα πρέπει να ερμηνευθούν ως κλίβανοι εργαστηρίου της ύστερης αρχαιότητας, όταν μετασκευάστηκε η έπαυλις σε εργαστήρια.

Και το 2001 διερευνήθηκε η περιοχή σε βάθος (Σχέδ. 1). Βόρεια του ψηφιδωτού και νότια του τοίχου όπου αποκαλύφθηκαν οι κλιβάνοι διευκρινίστηκαν τα όριά τους και στη συνέχεια σε βάθος αποκαλύφθηκαν, δυτικά ο στυλοβάτης περιστυλίου, νότια η κοίτη όπου ο στυλοβάτης του αιθρίου εδραζόταν, ανατολικά ο στυλοβάτης και οι τρεις βάσεις των στρεπτών κιόνων. Μεταξύ των μετακιονίων διαστημάτων είχαν χτιστεί τοίχοι με επίχρισμα, όταν ο χώρος του αιθρίου μετασκευάστηκε σε εργαστήριο κατά την ύστερη αρχαιότητα.

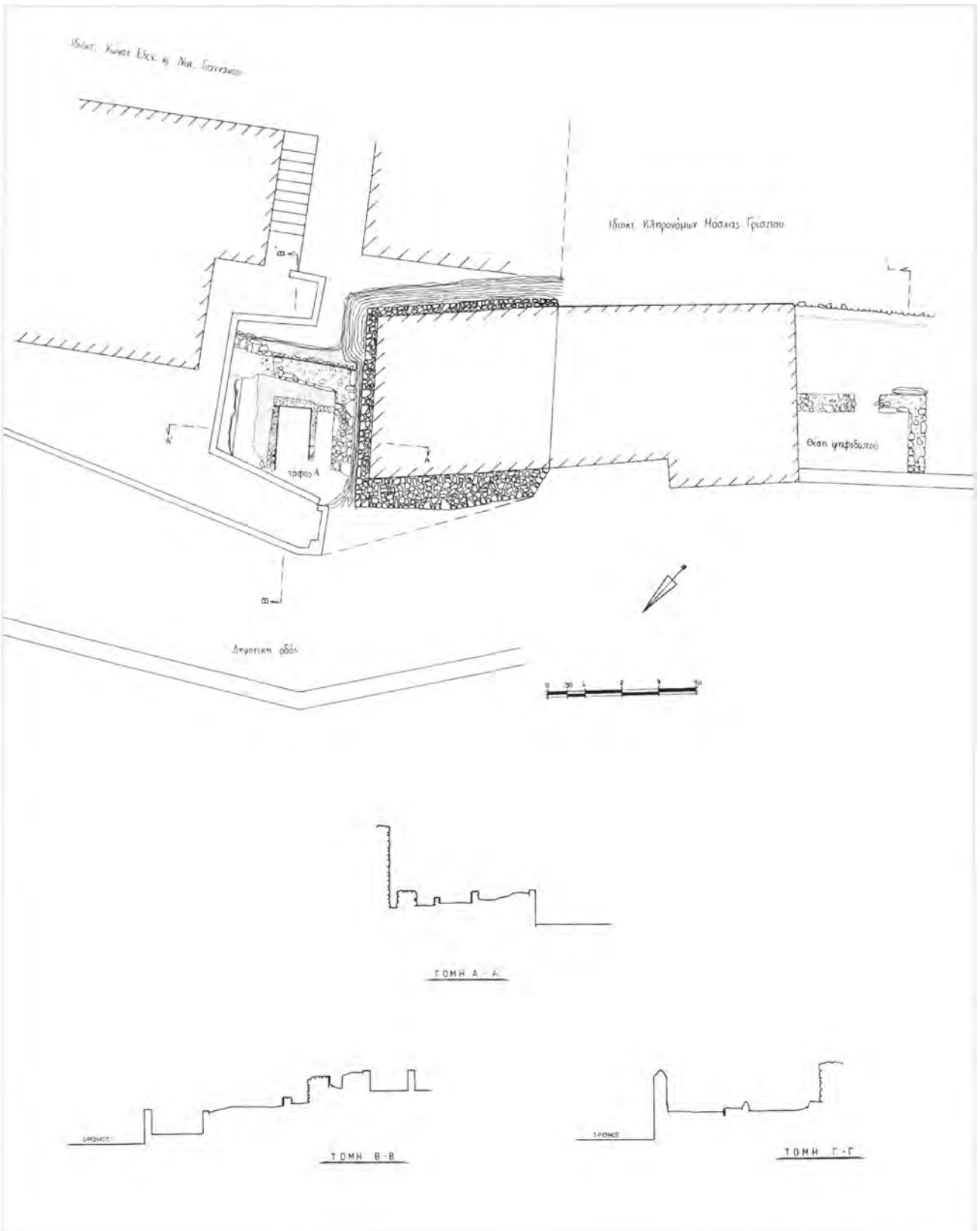
Στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τα ίχνη των μαρμάρινων πλακών της συνέχειας του impluvium. Νότια του τοίχου που αποτελούνταν από μία στρώση αργών λίθων και έναν ακέραιο μονολιθικό κίονα με τη βάση του και το συμφυές βούκρανο και τα θραύσματα άλλων τουλάχιστον τεσσάρων κιόνων αποκαλύφθηκαν το πλακόστρωτο τμήμα του impluvium με τις ορθογώνιες καλά αρμοσμένες μαρμάρινες πλάκες και το κτιστό φρέαρ με το μονολιθικό πηγαδόστομο και το τμήμα του μαρμάρινου κιονοκράνου κορινθιακού τύπου. Νότια του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε χώρος με πρόχειρη κτιστή ελλειψοειδή κατασκευή. Στα δυτικά αποκαλύφθηκε πλινθόστρωτο δάπεδο, στη συνέχεια του πλινθόστρωτου δαπέδου που είχε αποκαλυφθεί το 1999. Ο κατεστραμμένος τοίχος-όριο των δωματίων βρέθηκε προς Δ. σε μικρή τομή. Ανατολικά του στυλοβάτη, στη βορειοανατολική γωνία του αγρού, αποκαλύφθηκε ότι ο χώρος είχε διαιρεθεί σε δύο δωμάτια με αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Επίσης διαλύθηκε νεότερος ξηρολιθικός τοίχος του 5ου-7ου αι. μ.Χ. υπεράνω του ψηφιδωτού και στη συνέχεια αποκαλύφθηκε έτερος κλίβανος στο ίδιο επίπεδο με τους δύο νότια, υπεράνω του ψηφιδωτού. Στο ανατολικό αυτό υπερυψωμένο τμήμα του τρικλινίου αποκαλύφθηκε σε όλη την έκταση πάρισο ψηφιδωτό, πλ. 2,50 μ., όπως δυτικά, με μεγαλύτερες και αραιότερα τοποθετημένες λευκές ψηφίδες και σταυροειδές επαναλαμβανόμενο κόσμημα από γαλάζιες ψηφίδες, ενώ κατά μήκος των μαρμάρινων ορίων δυτικά και βόρεια αποκαλύφθηκαν ζώνες με διακοσμητικά πολύχρωμα σχέδια. Βόρεια αποκαλύφθηκε ζώνη με βλαστόσπειρα και έλικες που απολήγουν σε άνθη, ενώ στο δυτικό τμήμα, το οποίο ήταν και κατεστραμμένο εν μέρει,

9. Γ. Γαβαλάς *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 700.

10. Γ. Γαβαλάς *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 958.

11. Αυτοψία διενήργησε στις 20 Σεπτεμβρίου 2000 η τότε διευθύντρια της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ μετά από σχετικό προφορικό αίτημα του ιδιοκτήτη, προκειμένου να βρεθεί εναλλακτική λύση.

Σχέδ. 2. Αμοργός. Κατάπολα. Κατ' Ακρωτήρι. Ακίνητο Ν.Κ. Γιαννακού. Γενική κάτοψη του χώρου και τομές (2003).

το διακοσμητικό θέμα αποτελείται από βλαστόσπειρες που εκφύονται από κρατήρα και απολήγουν σε πτηνά.

Διαπιστώθηκε ότι η είσοδος στο τρικλίνιο θα πρέπει να γινόταν πιθανότατα με βαθμίδες, οι οποίες έχουν απομακρυνθεί κατά τη μετασκευή του χώρου σε εργαστήριο· για το λόγο αυτό φαίνεται ότι ο στεγασμένος χώρος μεταξύ της εισόδου και του τρικλινίου και του αιθρίου ήταν μεγαλύτερος και πλατύτερος. Ο χώρος του ψηφιδωτού είχε καλυφθεί με λεπτή στρώση κονιάματος και φαίνεται ότι το τρικλίνιο έχει δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Θέση Κατ' Ακρωτήρι, ακίνητο Ν.Κ. Γιαννακού

Το ακίνητο ιδιοκτησίας Ν.Κ. Γιαννακού, στη θέση Κατ' Ακρωτήρι Καταπόλων, βρίσκεται ανατολικά κτιριακού συγκροτήματος ρωμαϊκής περιόδου με το ψηφιδωτό δάπεδο[12], στο γειτονικό αγρό Γρίσπου-Γιαννίου, τμήμα του οποίου διαστ. ορατό σε ύψος 2,60 μ. έχει μετασκευαστεί σε πρόχειρο στάβλο-αποθήκη, και δυτικά της οικίας Λ. Σίμου, όπου είχε αποκαλυφθεί τάφος ρωμαϊκής περιόδου, στον οποίο είχαν βρεθεί γυάλινο μυροδοχείο[13] και αγνύθα.

Στο ακίνητο είχε διεξαχθεί μικρή ανασκαφική έρευνα τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 2000. Με τη βοήθεια μικρού μηχανικού εκσκαφέα απομακρύνθηκαν περίπου 80 κυβικά μέτρα μπάζα νότια και ανατολικά του ρωμαϊκού οικοδομήματος, στην περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας του ρωμαϊκού οικοδομήματος, όπου σε τομή 2×1,50 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος από ασβεστολιθικές και σχιστολιθικές πέτρες με συνδετικό κονίαμα, πλ. σε μήκ. 1,50 μ. και πάχ. 0,55 μ., καθώς και στρώση καστανών χωμάτων με μεγάλα θραύσματα κεράμων και πλίνθων και τμημάτων μαρμάρινων πλακών, μαρμαροθετημάτων ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Κατά την έρευνα που διεξήχθη τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 2001, νέα πολύ σημαντικά στοιχεία προέκυψαν για τη χρήση του χώρου κατά την αρχαιότητα[14] (Σχέδ. 2).

Ερευνήθηκε ο χώρος νότια του ρωμαϊκού οικοδομήματος, προκειμένου να αποκαλυφθεί η όψη του νότιου εξωτερικού τοίχου του και να διερευνηθεί η θεμελίωσή του. Κάτω από επίχωση αποκαλύφθηκαν τα όρια λαξεύματος στο φυσικό βράχο (πάσπαρο) παράλληλου προς το νότιο τοίχο του ρωμαϊκού οικοδομήματος, το οποίο διανοίχθηκε στο φυσικό βράχο την εποχή της κατασκευής του οικοδομήματος για την καλύτερη προστασία του από την υγρασία. Κατά την απομάκρυνση των λίθων της διαχωριστικής ξερολιθιάς με το κτήμα Γρίσπου αναγνωρίστηκε από τον εργάτη Ν. Γιαννακό λίθος από ντόπιο ακατέργαστο ασβεστόλιθο με εγχάρακτα γράμματα. Πρόκειται για επιτάφια επιγραφή· διακρίνομε το όνομα *ΟΝΗCΙΜΗ*. Το λάξευμα νοτίως του ρωμαϊκού οικοδομήματος έχει πλ. 0,55-0,60 έως 0,80 μ. και έχει ελαφρώς καμπύλη γωνία στο νοτιοανατολικό πέρας. Στο νότιο σκέλος, διαστ. 8,20×3,50 μ., μετά από την απομάκρυνση των μπάζων και την αφαίρεση λεπτής στρώσης καλλιεργήσιμης γης, πάχ. 0,10 μ., αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος σταδιακά με κλίση από Δ. προς Α., έως τα όρια του παράλληλου προς το ρωμαϊκό οικοδόμημα λαξεύματος.

Παραλλήλως, αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα οστά καθώς και θραύσμα κρανίου ανεστραμμένου στην περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας του ρωμαϊκού οικοδομήματος, και συγκεκριμένα στο βόρειο τμήμα της τομής κάτω από θραυσμένη πλίνθο. Δύο θραύσματα γυάλινων αναδευτήρων του 1ου αι. μ.Χ. βρέθηκαν μεταξύ αυτών. Κατόπιν αποκαλύφθηκε η προς Ν. συνέχεια του τοίχου 1/2000 καθώς και τα όρια τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. που γωνιάζει με αυτόν και οι οποίοι αποτελούν προφανώς τα όρια του ταφικού οικοδομήματος εντός του οποίου βρίσκονταν τα οστά που αποκαλύφθηκαν. Κάτω από στρώσεις καστανών χωμάτων με πολλά ασβεστοκονιάματα, πλίνθους και λίθους μεσαίου μεγέθους, βρέθηκαν κατά χώραν σχεδόν ακέραια ένας γυάλινος σκύφος από διαφανές φυσητό γυαλί, γυάλινο μυροδοχείο με κωνικό λαιμό και τετράγωνη βάση, καθώς και ένας σχεδόν ακέραιος λύχνος. Μεταξύ των λίθων που κάλυπταν εν μέρει τα γυάλινα αντικείμενα αποκαλύφθηκαν δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα λίθου (ντόπιος ασβεστόλιθος) με εγχάρακτα γράμματα. Η χάραξη των γραμμάτων είναι επιμελημένη. Διακρίνουμε επιγραφή σε τέσσερις στίχους· διαβάζουμε: *ΕΝΘΑΔΕ/ ΤΙΜΟΘΗC/ ΚΕΙΜΑΙ*. Σε βάθος αποκαλύφθηκε η όψη του νότιου τοίχου-ορίου του ταφικού οικοδομήματος, καθώς και λάξευμα στο φυσικό βράχο νότια του τάφου το οποίο είχε επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα με κλίση προς Ν. και Δ. της νοτιοδυτικής γωνίας του ταφικού οικοδομήματος. Στη στενή λωρίδα δυτικά του τοίχου 1/2000, δυτικού ορίου του ταφικού κτίσματος, και ανατολικά του ανατολικού τοίχου του ρωμαϊκού οικοδομήματος, αποκαλύφθηκε σφηνωμένη σε κάθετη θέση ενεπίγραφη λεπτή πλάκα από μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις, διαστ. 0,19×0,25 μ. Διακρίνουμε πολύ πρόχειρα χαραγμένη επιγραφή σε πέντε στίχους[15]. Αναποδογυρισμένος λύχνος ακέραιος απο-

12. Μαραγκού, *ΠΑΕ* 1984, σ. 388-390, διαστ. 3,17×1,58 μ., το οποίο αποτοιχίστηκε για λόγους προστασίας.

13. Π. Τριανταφυλλίδης, Γυάλινα μυροδοχεία από την Αμοργό, *Πρακτικά του Β΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 1995, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 17, σ. 260-292.

14. Τα ευρήματα από το ακίνητο Ν.Κ. Γιαννακού θα μελετηθούν από τον υπογράφοντα.

15. Διαβάζουμε *ΑΝΤωΝΙΝ_ΦΘΙΜΕ/ ΝΟΝ_ΝΙΙΙΔΕΙΝΗC/ Ρ_ ΑΓΟΠΟΙC_ΟΚ_ΙΧ/ ΕΤΗ_ΙΔΥCΗΙΗΔΥ/ ΚΕΡΟΥΙ_ ΚΟΝΟΙΟ*.

καλύφθηκε πλησίον αυτού, καθώς και άλλο ένα θραύσμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης. Η χάραξη των γραμμάτων είναι επιμελημένη και η επιφάνεια του μαρμάρου φαίνεται καλά κατεργασμένη αλλά πολύ διαβρωμένη. Διακρίνουμε επιγραφή σε τρεις στίχους[16].

Τέλος, ερευνήθηκε το εσωτερικό του ταφικού οικοδομήματος του οποίου μόνον τα δύο όρια, το δυτικό και το νότιο, σώζονται. Διαπιστώθηκε ότι όλη η άσκαφη περιοχή, πλ. 3 μ. Α.-Δ., καλυπτόταν από στρώσεις οστών κυρίως μακρών κάτω από πλίνθους, μικρές βοτσαλοειδείς πέτρες και μεγάλα τμήματα ασβεστοκονιαμάτων. Αποκαλύφθηκαν οστά και άλλα τέσσερα κρανία καθώς και η διαρρύθμιση του τάφου με τρία χωρίσματα από μικρές πέτρες και πλίνθους συνδεδεμένες με κονίαμα. Το εσωτερικό έφερε επάλειψη από κονίαμα-επίχρισμα. Ο δυτικός ορθογώνιος χώρος περιείχε τον ενταφιασμό νεκρού σε ύπτια θέση με κτερίσματα χρυσά ενώτια με ασπιδίσκη και πήλινο ανάγλυφο λύχνο. Ενώ στον παρακείμενο χώρο, που είχε χρησιμοποιηθεί ως οστεοφυλάκιο έως και την ύστερη αρχαιότητα, αποκαλύφθηκαν στρώσεις οστών, ανάγλυφοι ακέραιοι λύχνοι, ένας με έντυπο το σημείο του σταυρού, του 6ου αι. μ.Χ., μολύβδινα ελάσματα και πολλά τεμάχια σιδερένιων ήλων.

Σκεπαρνιές

Θέση Χαρουπιά-Ραοκέφαλα, αγρός Κ.Ν. Φωστιέρη

Τον Ιανουάριο του 2001 διεξήχθη δοκιμαστική έρευνα για τη γνωμοδότηση χωροθέτησης ξενοδοχειακής μονάδας στον αγρό ιδιοκτησίας Κ.Ν. Φωστιέρη στη θέση Χαρουπιά-Ραοκέφαλα στις Σκεπαρνιές στην περιοχή Καμαρίου με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα, εξόδοις του ιδιοκτήτη, και τη συνεργασία των φυλάκων Αρχαιοτήτων Αμοργού Σ. Γιαννακού και Γ. Βλαβιανού. Ο αγρός συνίσταται από δύο χαμηλούς λόφους με βραχώδεις κορυφές στο κέντρο περίπου, η δυτική από τις οποίες είναι καλυμμένη με σχετικά πυκνή βλάστηση, καθώς και ευρεία καλλιεργήσιμη έκταση στο διάσελο μεταξύ των κορυφών διευθετημένη σε άνδηρα.

Παρά την κάλυψη μεγάλου μέρους της έκτασης από χαμηλούς θάμνους, είναι επιφανειακά ορατά σποραδικά, αρκετά μικρού μεγέθους και αρκετά εφθαρμένα, επιφανειακά όστρακα διαφόρων εποχών που χρονολογούνται από την ΠΚ, την ύστερη ελληνιστική, τη ρωμαϊκή έως και τη βυζαντινή και νεότερη εποχή. Είναι συγκεντρωμένα κυρίως στην περιοχή ΒΑ. του παλαιού στάβλου που βρίσκεται στα ριζά της δυτικής κορυφής, του μόνου κτίσματος εντός της ιδιοκτησίας Φωστιέρη. Στα ανώτερα και μικρότερα σε έκταση άνδηρα δυτικά του στάβλου παρατηρήθηκαν ότι τα όστρακα πληθαίνουν σημαντικά κυρίως όσο προχωρούμε προς τη βραχώδη κορυφή και στη συντριπτική πλειονότητά τους προέρχονται από αγγεία που χρονολογούνται στην Πρωτοκυκλαδική εποχή (τα περισσότερα ανήκουν στη φάση Καστρί του τέλους της ΠΚ ΙΙ εποχής). Οι παραπάνω ενδείξεις ενισχύουν την υπόθεση ότι στην κορυφή πρέπει να αναζητηθεί μικρός πρωτοκυκλαδικός οικισμός ή ακρόπολη του τέλους της ΠΚ ΙΙ εποχής.

Στους πρόποδες του ανατολικού λόφου δεν παρατηρήθηκαν επιφανειακά όστρακα. Εκεί διανοίχθηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 30 τομές ένθεν κακείθεν των διαχωριστικών ξερολιθιών διαφόρων διαστάσεων, 5×5 μ., 10×3 μ., 5×7 μ., και φθάσαμε σε βάθος περίπου 1,20-1,50 μ. Αποκαλύφθηκε σε όλες τις τομές ο φυσικός βράχος και δεν παρατηρήθηκε η ύπαρξη αρχαιολογικών ευρημάτων ή αρχιτεκτονικών λειψάνων. Και στις τομές που έγιναν στα βόρεια δεν προέκυψαν αρχαιολογικά ευρήματα ή οικοδομικά λείψανα.

2002

Κατάπολα

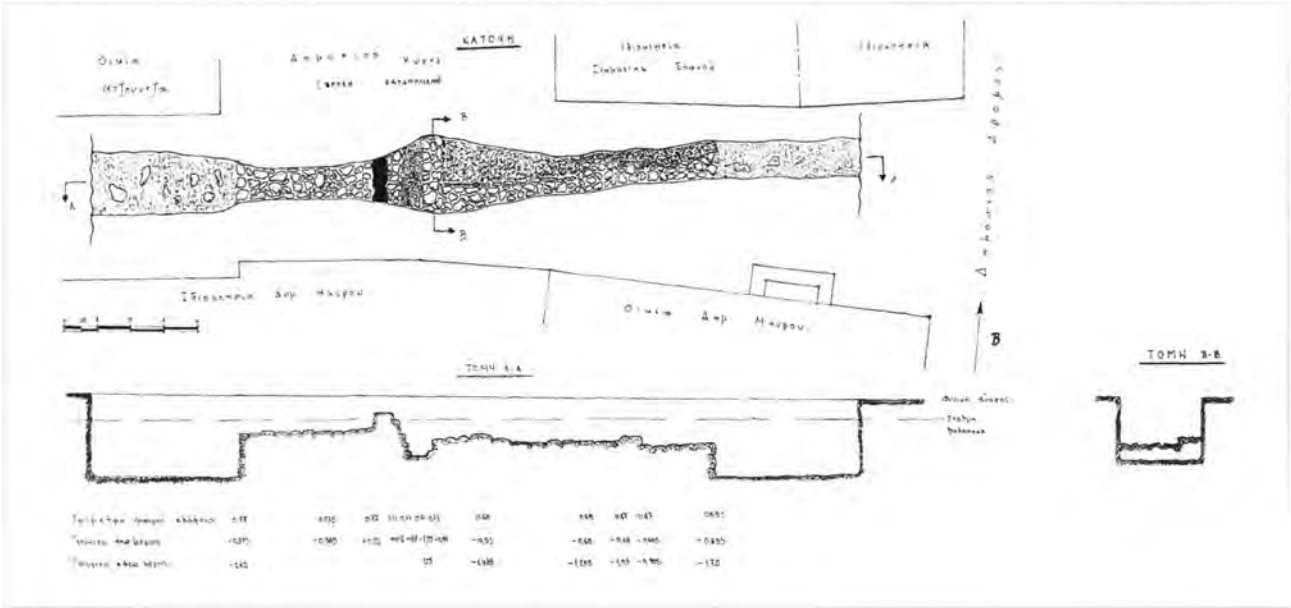
ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

Το 2002 άρχισαν οι εργασίες για την εγκατάσταση ενιαίου αποχετευτικού δικτύου στους τέσσερις οικισμούς των σημερινών Καταπόλων. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη της Υπηρεσίας μας από τους φύλακες Αρχαιοτήτων Σ. Γιαννακό και Γ. Βλαβιανό και στο τμήμα των Καταπόλων έως και τις εγκαταστάσεις του βιολογικού καθαρισμού στο Κατ' Ακρωτήρι με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Χ. Μπιτζή-Πολίτη από τον Μάρτιο έως και τον Μάιο του 2002.

Στην περιοχή της Καταπολιανής Βρύσης αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα σε μήκος 10 περίπου μ. και σε πλάτος 2,50-3 μ. κατά τόπους και σε βάθος έως και 3,50 μ. Οι εργασίες έγιναν σε αντίξοες συνθήκες, καθώς το όρυγμα πλημμύριζε συνέχεια με νερά και η θάλασσα εισερχόταν σε αυτό. Τα νερά απομακρύνονταν συνεχώς με αντλίες. Στην περιοχή αυτή των Καταπόλων πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχε μικρός όρμος με αμμουδιά, ο οποίος μπαζώθηκε και χτίστηκαν τα σπίτια των αδελφών Ρούσσου με πασσαλόπηκτα θεμέλια[17]. Εξ αυτού του λόγου δεν έγινε

16. Διαβάζουμε *ΚΡΕΙΤΩ/_ΙCΚΡΕΙ/_ΟΡΙΟΥ*.

17. Την πληροφορία οφείλουμε στον Ι. Νομικό (Μιχελάκη), ο οποίος και έχτισε τα δύο σπίτια.

Σχέδ. 3. Αμοργός. Κατάπολα. Κάτοψη και τομές των αποκαλυφθέντων λειψάνων κατά μήκος του δρόμου Ν. της Καταπολιανής Βρύσης (2002).

δυνατή η λεπτομερής διερεύνηση των αποκαλυφθέντων οικοδομικών λειψάνων, που αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για τη μορφή του πολεοδομικού ιστού των Καταπόλων, τουλάχιστον κατά την ύστερη αρχαιότητα, εποχή κατά την οποία χρονολογούνται τα περισσότερα κινητά ευρήματα.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά τρεις τοίχοι (Σχέδ. 3) σε συνολικό μήκος 17,30 μ. με τοιχοποιία από αργούς αλλά και κατειργασμένους λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, υδραυλικό κουρασάνι. Οι δύο από αυτούς σχηματίζουν ορθή γωνία και ενώνονται, ο τοίχος 1, που αποκαλύφθηκε σε τμήμα μήκ. 7,15 μ. και πλ. έως και 0,70 μ. και ύψος 0,87 μ., και ο τοίχος 2 σε μήκ. 2,10 μ. και πλάτος 0,55 και ύψος 0,75 μ. Ο τοίχος 3, σε μήκος 12 μ. ανατολικά σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος και ήταν επίσης επιμελημένης κατασκευής. Σε τμήμα μεταξύ των τοίχων τ2 και τοίχου 3 αποκαλύφθηκε το τελικό τμήμα εκβολής αγωγού το οποίο ήταν κατασκευασμένο από λίθους κατειργασμένους και καλά αρμοσμένους, ενώ η εκβολή του οριζόταν από δύο κάθετα τοποθετημένους λίθους οι οποίοι προεξείχαν από τη βόρεια όψη του τοίχου 1. Ο πυθμένας του αγωγού ήταν κατασκευασμένος από πλάκες κατειργασμένες και είχε σαφώς κλίση από Ν. προς Β., προς τη θάλασσα.

Φαίνεται ότι οι τρεις αυτοί τοίχοι πρέπει να σχετίζονται με τον αρχαίο μόλο του Λιμένος στην περιοχή αυτή, και την άποψη αυτή ενισχύουν τόσο η προσεκτική κατασκευή της βόρειας όψης τους όσο και η επιμελημένη αρμολόγησή τους με υδραυλικό κονίαμα αλλά και η εκβολή του κτιστού αγωγού.

Σε έκταση1×1,50 μ. και σε βάθος 1,40 μ. αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα όστρακα, κυρίως αμφορέων και κεράμων αλλά και οπτοπλίνθων. Κιονίσκος ύψ. 0,97 και διαμ. 0,15 μ., από λεπτόκοκκο μάρμαρο χρώματος υπόλευκου με κυανόφαιες φλεβώσεις, αποκεκρουμένος και ελλιπής στο κατώτατο τμήμα του, στο ανώτερο διατηρεί τη διακόσμηση ανάγλυφου έξεργου δακτυλίου χρησιμοποιημένου σε β΄ χρήση σαν κατώφλι.

Επιπλέον διεξήχθη επιφανειακός καθαρισμός στα λαξευμένα κτίρια στη δυτική απόληξη του όρμου του Κατ' Ακρωτηριού, τα οποία ήταν από παλαιά ορατά και αποκαλύφθηκαν πλήρως τα όρια τουλάχιστον τριών λαξευμένων στο φυσικό βράχο χώρων, αλλά δεν διευκρινίστηκε η σχέση τους με τα ορατά και καλά σωζόμενα κτίρια στην ίδια περιοχή, τα οποία βρίσκονται εν μέρει στην ξηρά και εν μέρει καλύπτονται από τη θάλασσα[18].

Κατά τα έργα διάνοιξης για τη διέλευση της χωμάτινης οδού πρόσβασης προς τις εγκαταστάσεις του βιολογικού καθαρισμού, τέλος, αποκαλύφθηκαν αμφορείς σπασμένοι κατά χώραν, επάνω στο φυσικό βράχο, κάτω από ελάχιστη επίχωση, και κιονόκρανο δωρικού ρυθμού σε β΄ χρήση.

18. Βλ. Λ. Μαραγκού, *ΠΑΕ* 1990, σ. 270, πίν. 176.

Οικόπεδο Ν., Μ. και Αικ. Νομικού

Συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα του, όπου είχε καταρρεύσει ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ των αγρών Νομικού και Κωβαίου, απομακρύνθηκαν τα μπάζα με δαπάνες του Κωβαίου, τα οποία καταπλάκωσαν την ανασκαφή και συγκεκριμένα το τμήμα του τρικλινίου με το ψηφιδωτό δάπεδο. Μετά από την απομάκρυνση των ανώτερων στρώσεων των πεσμένων λίθων και των χωμάτων, προχώρησαν στον καθαρισμό και το ριζόκομμα των πρανών σε μήκος 30 μ. Α.-Δ. και σε πλάτος κυμαινόμενο κατά τόπους από 2 έως 4 μ. Στο μέσον περίπου του ερευνηθέντος χώρου αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν λείψανα δύο τουλάχιστον οικοδομημάτων, οι λίθοι των οποίων διαπλέκονταν με το θεμέλιο της νεότερης ξερολιθιάς αναλημματικού χωραφότοιχου.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε η συνέχεια προς Α. τοιχαρίου που είχε διαπιστωθεί στην τομή Ε 1999, η οποία σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος πίσω από τη θεμελίωση του νεότερου χωραφότοιχου σε μήκος περίπου 5,50 μ., καθώς και τοίχος Β.-Ν. που σχηματίζει γωνία με αυτό και αποτελεί το ανατολικό πέρας οικοδομήματος η είσοδος του οποίου, μήκ. 0,85 μ., διαπιστώθηκε προς Β. Άλλος τοίχος με φορά Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σε απόσταση 2,20 μ. από τη γωνία του οικοδομήματος προς Α., ο οποίος σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος και βρίσκεται στην ίδια νοητή ευθεία με το ανατολικό όριο του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο. Δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν και πριν από τη διενέργεια περαιτέρω έρευνας, να διαπιστωθεί εάν αποτελεί και τη συνέχειά του. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργούς, αλλά και κατειργασμένους λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα. Μεταξύ του τοίχου αυτού και του οικοδομήματος παρατηρήθηκαν επάλληλες στρώσεις πεσμένων λίθων και στο νότιο όριο κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης του νεότερου χωραφότοιχου αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα και στρώση ξυλανθράκων επάνω σε αυτό. Πολλά συνανήκοντα όστρακα στο σώμα και το λαιμό ενός αμφορέα με διακόσμηση με χτένι της ύστερης αρχαιότητας αποκαλύφθηκε πεσμένος κατά χώραν στο τμήμα που ερευνήθηκε.

Κατά τις εργασίες αυτές προέκυψαν πολλά κινητά ευρήματα[19], κυρίως όστρακα διαφόρων αγγείων που χρονολογούνται από τον 4ο έως και τον 7ο αι. μ.Χ., καθώς και τμήμα στρεπτού κίονα παρόμοιου με αυτούς που αποκαλύφθηκαν στο αίθριο της επαύλεως καθώς και στρεπτός κιονίσκος ύψ. 0,60 μ. από τραπεζοφόρο ρωμαϊκών χρόνων.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Ν., Μ. και Αικ. Νομικού πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική έρευνα από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ και την 4η ΕΒΑ στη θεμελίωση συγκροτήματος παλαιών δωματίων ακριβώς ανατολικά από την Καταπολιανή και σε ελάχιστη απόσταση, περίπου 3 μ. (Σχέδ. 1), και στον ίδιο περίπου άξονα με την αψίδα του σημερινού ναού, κηρυγμένου μνημείου, του οποίου η θέση ταυτίζεται από την εποχή του Λουδοβίκου Ρος με τη θέση του ναού του Απόλλωνος του Δηλίου, και νότια από το παλαιό κτίσμα το οποίο προϋπήρχε από το 1905[20] και έχει μετατραπεί σε ενοικιαζόμενα δωμάτια, με την επίβλεψη των αρχαιολόγων Χ. Γιακουμάκη και Χ. Μπιτζή-Πολίτη μετά από αίτημα του ιδιοκτήτη Μ. Νομικού για την προσθήκη ορόφου και την επέκταση της σειράς των υφιστάμενων δωματίων κατά μήκος του νότιου ορίου του οικοπέδου του. Η σειρά των παλαιών αυτών προχειροχτισμένων κτισμάτων οικοδομήθηκε στη δεκαετία του '70 χωρίς να σκαφτούν θεμέλια και με έτοιμα κατά το πλείστον υλικά (τσιμεντόλιθοι και τούβλα) επάνω σε υπερυψωμένη πλατφόρμα που δημιουργήθηκε από ξερολιθιά, το εσωτερικό της οποίας γεμίστηκε προφανώς με μπάζα.

Σε μια γωνία στη βόρεια όψη των παλαιότερων από τα κτίσματα βρίσκεται εντοιχισμένο μαρμάρινο τμήμα με ανάγλυφη παράσταση Σφίγγας που εικονίζεται όρθια προς δεξιά σε κυβόλιθο, ανάλογο με αυτόν που βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού.

Συγκεκριμένα διερευνήθηκαν αρκετές δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό των δωματίων και στον εξωτερικό διάδρομο με τον οποίο ενώνονται, καθώς και ανατολικά μεταξύ του συγκροτήματος των δωματίων και του τρίτου κτίσματος που ανεγέρθη προ του 1981. Αποκαλύφθηκαν πολλά και σημαντικά οικοδομικά λείψανα σωζόμενα σε ικανό ύψος, που χρονολογούνται από το 2ο αι. μ.Χ. έως και τον 7ο αι. μ.Χ. Σημειώνουμε στο δωμάτιο την αποκάλυψη κάτω από προχειροχτισμένους μεταγενέστερους τοίχους στυλοβάτη περιστυλίου και impluvium με πλακόστρωτο δάπεδο από λεπτές μαρμάρινες πλάκες από λευκό μάρμαρο με κυανόφαιες φλεβώσεις πολύ καλά αρμοσμένες, το οποίο ομοιάζει με αυτό που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Θ. Σπανού - Σ. Μαύρου[21] βορειοδυτικά της Καταπολιανής και ανήκει σε κτίριο ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν στις τομές Β, Γ και Δ. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε τοίχος σε μήκος 3,80 μ. με δύο τουλάχιστον εμφανείς διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, αλλά και τοίχος και δάπεδο από πατημένο χώμα και στάχτες ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

19. Τα ευρήματα δεν έχουν καθαριστεί και συντηρηθεί.

20. Βλ. επιγραφή στο υπέρθυρο της κεντρικής εισόδου *Αρχιμανδρίτου Ιβηρίτη 1905*.

21. Γ. Γαβαλάς, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 797.

Βροντάδο, οικόπεδο Ά. Γιαννακού-Πάσχου

Η ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο ιδιοκτησίας Ά. Γιαννακού-Πάσχου στο Βροντάδο Καταπόλων επικεντρώθηκε στον οικοδομήσιμο χώρο μισογκρεμισμένης πετρόκτιστης κατοικίας που είχε μετατραπεί σε κοπροδόχο, ανατολικά του περιβολιού «του Βλαβιανού», και νότια από την οικία Κωβαίου («του Λιβανού»), από όπου αποτοιχίστηκε η μαρμάρινη επιτάφια στήλη με αρ. Α 94/Κ1[22] στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού.

Διερευνήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές το 2002. Στην τομή Α αποκαλύφθηκε τοίχος με φορά Β.-Ν. μέγ. μήκ. 2,75 μ. και πλ. 0,60 μ. Δυτικά αυτού και σε βάθος, κάτω από τη στρώση πεσμένων λίθων, αποκαλύφθηκε στρώση πλίνθων και οστράκων μαζί με κονιάματα και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Στην τομή Β, πλησίον και κατά μήκος του βόρειου ορίου πετρόκτιστης υφισταμένης κατοικίας, αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος με κλίση από Ν. προς Β.

Η ανασκαφή επεκτάθηκε σε όλο τον οικοδομήσιμο χώρο εκτός από στενή λωρίδα κατά μήκος του πετρόκτιστου υφισταμένου κτιρίου νότια και του αναλημματικού ξηρολιθικού τοίχου ανατολικά. Στην τομή Β και στο τμήμα Α και κατά μήκος του τοίχου Β.-Ν. προκειμένου να αποκαλυφθεί η όψη του και να ερευνηθεί η θεμελίωσή του αφαιρέσαμε επιχώσεις πλ. 0,60-1,20 μ. και σε βάθος 1,50 μ. σταδιακά αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος με έντονη κλίση από Ν. προς Β. καθώς και η όψη του τοίχου Β.-Ν. Η τοιχοποιία του αποτελείται από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετοί από τους οποίους φέρουν ίχνη κατεργασίας χωρίς συνδετικό κονίαμα. Στην υπόλοιπη έκταση του σκάμματος αποκαλύφθηκε στρώση πεσμένων λίθων πιθανότατα προερχόμενων από τους ανώτερους δόμους του τοίχου Β.-Ν.

Η αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών αυτών λειψάνων στην περιοχή του Βροντάδου εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την έκταση του οικισμού του Λιμένος κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Ραχίδι

Θέση Παληοκκλησιά, ακίνητο Γ. και Α. Νομικού

Η ιδιοκτησία Γ. και Α. Νομικού βρίσκεται σε αγρό καλούμενο «Παληοεκκλης(ι)ά», στο ανατολικό πέρας του οικισμού Ραχιδίου και ειδικότερα ανατολικά του σημερινού Τοπικού Σταθμού Παραγωγής Η/Ε της ΔΕΗ[23]. Στην ευρύτερη αυτή περιοχή της Αξοϊριάς έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα (λιθόπλινθοι και κατώφλια) εντοιχισμένα σε στάβλους, τα οποία αποδίδονται πιθανότατα σε Πύργο της ελληνιστικής εποχής[24] καθώς και επιγραφές[25] στην παλαιά κατοικία των Χιωτίνηδων δίπλα στο Απάνω Χριστουλάκι.

Στο βόρειο τμήμα της ιδιοκτησίας υπήρχε παλαιό κτίσμα το οποίο χρησιμοποιούνταν ως στάβλος. Στο υφιστάμενο κτίσμα είχαν από παλαιά παρατηρηθεί και επισημανθεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη καθώς και στην παραστάδα της εισόδου του επιγραφή η οποία αναφέρεται στην ίδια θέση από το 1908[26] τιμητική επιγραφή σε βάθρο από ντόπιο ασβεστόλιθο *Ο Δήμος Τιβέριον Καίσαραν Γερμανικόν*.

Κατά τον καθαρισμό της περιοχής και την αφαίρεση μπάζων καθώς και των πρόσθετων νεότερων πρόχειρων ξυλοκατασκευών έγινε φανερό από την αρχή ότι το νεότερο κτίσμα αποτελούνταν από έναν πυρήνα χτισμένο με αρχαιότερο υλικό (Σχέδ. 4). Στο βορειοανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε σαφώς κτίσμα το οποίο αποτελείται από τον ανατολικό τοίχο-όριο του οικοπέδου στη βορειοανατολική γωνία του με τον ορατό μισογκρεμισμένο τοίχο με φορά Α.-Δ. χτισμένο με λίθους κατειργασμένους και αργούς με συνδετικό ασβεστοκονίαμα και οπτές πλίνθους σε τοξοειδή διάταξη στις δύο γωνίες του και τις αρχές ημιθολίου στη νοτιοανατολική γωνία. Το κτίριο φαίνεται κατεστραμμένο από παλαιά και πιθανότατα χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους[27]. Στη νότια όψη του ίδιου κτίσματος είχε προστεθεί αντηρίδα με λιγότερο ανθεκτικό ασβεστοκονίαμα.

Εφαπτόμενο στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα του οποίου ο νότιος τοίχος δεν σώζεται αλλά αποτελούνταν από τα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και την επιγραφή η οποία είχε μετασκευαστεί σε ορθογώνιο βάρος ελαιοτριβείου. Ο βόρειος τοίχος είναι πολύ κατεστραμμένος. Στην ανώτερη επιφάνεια αποκαλύφθηκαν μικρά θραύσματα εφυαλωμένης μεσοβυζαντινής κεραμικής καθώς και μεταλλική απόλη-

22. Λ. Μαραγκού, *Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού, Τα Γλυπτά*, Αθήνα 1999, αρ. κατ. 10.

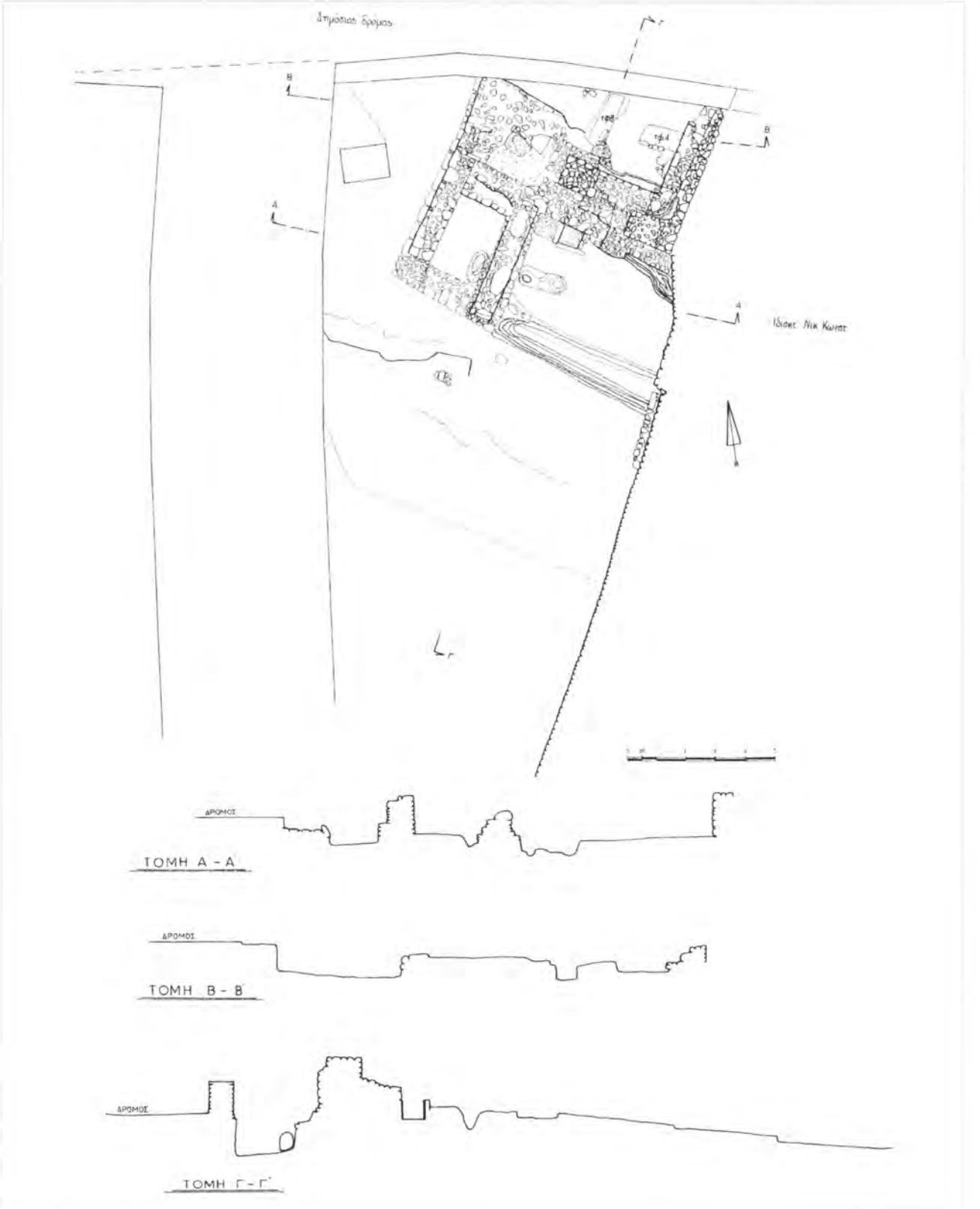
23. Λ.Ι. Μαραγκού, *Αμοργός* Ι, *Η Μινώα, Η πόλις, ο λιμήν και η μείξων περιφέρεια*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 228, Αθήνα 2002, σ. 310, σημ. 700-701.

24. Ό.π., σ. 323-324, εικ. 271 α-β.

25. ΑΣΑ 69 και 110. Τον Ιούλιο του 2001 κατά την κατεδάφιση της κατοικίας των Χιωτίνιδων στην ίδια περιοχή εντόπισα και περισυνέλεξα ενεπίγραφο λίθο ασβεστολιθικό, ο οποίος έφερε καλά χαραγμένη την επιγραφή *Ερμέω Χθονίω*, η οποία χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο και ο οποίος φυλάσσεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού με αρ. ΑΚ99/ΛΕ1.

26. *IG* XII, 7, αρ. 297.

27. Το συνδετικό κονίαμα της τοιχοποιίας δεν περιέχει κουρασάνι.

Σχέδ. 4. Αμοργός. Ραχίδι. Θέση Παλιοκκλησιά. Ακίνητο Γ. και Α. Νομικού. Γενική κάτοψη του χώρου και τομές (2003).

ξη-πόρπη ζώνης τριγωνικού τύπου[28], τα οποία αποτελούν χρονολογικές ενδείξεις για την εποχή της χρήσης του δεύτερου αυτού κτιρίου. Τα κτίσματα σώζονται γενικά σε καλή κατάσταση σε ύψος από 1,70 μ. έως 2,20 μ.

Η έρευνα ωστόσο απέδωσε πολλά στοιχεία τόσο για την παλαιότερη χρήση του χώρου καθώς και για τη χρήση των αποκαλυφθέντων οικοδομημάτων. Συγκεκριμένα :

Βόρεια του κτίσματος Α αποκαλύφθηκε ότι στη νοτιοανατολική γωνία, μεταξύ των τοξοειδώς τοποθετημένων ορθογώνιων οπτοπλίνθων, σχηματίζεται καμπύλος κοίλος τριγωνικός χώρος, που συγκλίνει σε πυθμένα από ισχυρότερο κονίαμα, στη συνέχεια προς Δ. δημιουργείται σε χαμηλότερο επίπεδο ορθογώνια κατασκευή, σαφώς οριζόμενη στο ύψος της θεμελίωσης του κτίσματος, και στη δυτική απόληξη αυτής της κατασκευής αποκαλύφθηκαν λείψανα άλλης καμπύλης και κοίλης κατασκευής, επάνω στο φυσικό βράχο από όστρακα και ασβεστοκονίαμα ενσωματωμένα στον ισχυρό δυτικό τοίχο του κτίσματος Α. Πιθανότατα, και οι τρεις κατασκευές είχαν σχέση με υγρά και αποτελούσαν πιθανότατα δεξαμενές, τμήμα ενός εργαστηρίου, τουλάχιστον κατά την εποχή της εγκατάλειψης του κτίσματος Α.

Σε τμήμα της βορειοανατολικής γωνίας του κτίσματος αποκαλύφθηκε λακκοειδής κοιλότητα στο φυσικό βράχο με φορά Β.-Ν. χωρίς ευρήματα. Κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού του κτίσματος αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος στη μεγαλύτερη έκτασή του, αλλά και άλλη μία λακκοειδής κοιλότητα με την ίδια φορά Β.-Ν. Τέλος, βρέθηκε η θεμελίωση του νότιου κατεστραμμένου τοίχου του κτίσματος Β εντός λαξευμένης στον βράχο κοίτης πλ. 0,65 μ., και σε μήκος 4 μ. έως το ανατολικό όριο του κτήματος.

Σύρριζα στη νότια όψη του νότιου τοίχου του κτίσματος Α και δυτικά της κτιστής αντιρίδας αποκαλύφθηκε ορθογώνια λακκοειδής κιβωτιόσχημη θήκη λαξευμένη στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 2×0,60 μ. και χωρισμένη σε δύο επικοινωνούντα μεταξύ τους διαμερίσματα με τοποθετημένη κάθετα σχιστόπλακα στερεωμένη στα τοιχώματα του λάκκου με κονίαμα. Παράλληλα προς αυτήν τη θήκη σε απόσταση 1 μ. και σύρριζα στην ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου του κτίσματος Β αποκαλύφθηκαν δύο δίδυμες σχεδόν κυκλικές και κολουροκωνικές κοιλότητες, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός διαύλου και των οποίων οι πυθμένες βρίσκονται σε διαφορετικά ανισοϋψή βάθη· η δυτική κοιλότητα είναι ρηχότερη σε σχέση με την ανατολική. Η ομοιότητα αυτών των δίδυμων ανισόπεδων αλλά επικοινωνουσών κοιλοτήτων με τις ανισόπεδες δίδυμες δεξαμενές ελαιοτριβείων που ήταν σε χρήση στην Αμοργό είναι χαρακτηριστική.

Κάτω από την πατούρα θεμελίωσης των τοίχων του κτίσματος Α αποκαλύφθηκαν και τα σημαντικότερα στοιχεία για την παλαιότερη χρήση του χώρου. Στο μεγαλύτερο τμήμα αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος πάσπαρος σύρριζα στο μέσον περίπου του ανατολικού τοίχου και με φορά Α.-Δ. αποκαλύφθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος λάκκος διαστ. 1,50×2,20 μ. λαξευμένος στο φυσικό βράχο και με κτιστή μόνο τη νότια παρειά του με χαμηλό τοιχάριο χωρίς καλυπτήρια πλάκα. Πρόκειται για ασύλητο τάφο, τον τάφο Α, με ενταφιασμό νεκρού σε ύπτια θέση, του οποίου το σκελετικό υλικό είχε διαβρωθεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Το νεκρό συνόδευαν πολλά κτερίσματα[29], όπως ακέραιη αρυβαλλοειδής λήκυθος με ριπιδωτό σώμα ρωμαϊκών χρόνων, τρία μεγάλα και πολλά μικρότερα θραύσματα από σιδερένιο αιχμηρό εργαλείο, πιθανότατα μεγάλο μαχαίρι, ένας χάλκινος οπέας, τρία χάλκινα νομίσματα πολύ διαβρωμένα ρωμαϊκών χρόνων, τέσσερις αγνύθες, τρεις δισκοειδείς, οι δύο με μία διαμπερή οπή, μία με δύο διαμπερείς οπές και μία ιδιόμορφη τριγωνική με μία μεγάλη οπή, ένα μακρόστενο μυροδοχείο με υψηλό πόδι και πολλά θραύσματα από δύο γυάλινα φυσητά μυροδοχεία, ένα μακρόστενο από το οποίο σώζεται μόνον ο λαιμός και το χείλος και ένα από φιαλίδιο με τετράγωνη βάση και κάθετη λαβή (2ος αι. μ.Χ.)[30], και ένα σιδερένιο δακτυλίδι, του οποίου σώζεται μόνον τμήμα της στεφάνης όπου περιεκλείετο ωοειδής δακτυλιόλιθος από ημιπολύτιμο ερυθρωπό λίθο (κορναλίνη) με μία έγγλυφη παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής προς αριστερά με μακρύ ζωσμένο χιτώνα που φορεί περικεφαλαία, κρατεί δόρυ και κυκλική ασπίδα, μορφή Αθηνάς στον τύπο της Προμάχου κλασικιστικής τεχνοτροπίας του 1ου αι. μ.Χ. Από τα παραπάνω είναι κατανοητό ότι η ταφή χρονολογείται περίπου στο 2ο αι. μ.Χ. και ότι το κτίσμα χτίστηκε αγνοώντας την ύπαρξή της εν μέρει υπεράνω του ανατολικού πέρατός της.

Στην ίδια ευθεία με το δυτικό τοίχο του κτίσματος Α και από τον τάφο Α σε απόσταση 1,10 μ. αποκαλύφθηκε με φορά Β.-Ν. νέος κιβωτιόσχημος λακκοειδής τάφος, τάφος Β, ο οποίος ήταν επίσης ασύλητος. Είχε εν μέρει παραβιαστεί στο νότιο πέρας του κατά τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου και της μεταγενέστερης προσθήκης της δεξαμενής η οποία κάλυπτε τμήμα του. Αποτέλεσμα της διατάραξης ήταν ότι είχε αφαιρεθεί το κρανίο, το οποίο δεν βρέθηκε μαζί με τα υπόλοιπα οστά, τα οποία σώζονταν σε καλή σχετικά κατάσταση. Εντός του ωοειδούς τομής λαξευμένου λάκκου ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση και λόγω του μεγάλου σχετικά ύψους του μάλλον η κεφαλή πρέπει να ακουμπούσε στη νότια στενή πλευρά και

28. Τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί.

29. Τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί και συγκολληθεί.

30. Τη χρονολόγηση οφείλω στο φίλο και συνάδελφο Π. Τριανταφυλλίδη, τον οποίο και ευχαριστώ.

όχι στο δάπεδο του τάφου. Και αυτή η ταφή περιείχε κτερίσματα[31]. Στο ύψος περίπου του στέρνου του σκελετού είχε εναποτεθεί σπασμένος σε κομμάτια κάνθαρος με ταινιόσχημες λαβές με κομβίο και με δακτυλιόσχημη βαθμιδωτή βάση, ο οποίος έφερε γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση της κατηγορίας της Δυτικής Κλιτύος με κληματοειδή ανθοστήλη με άνθη λωτού και εξηρημένη εδαφόχρωμη ταινία, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Μεταξύ των σκελών της ταφής αποκαλύφθηκε σπασμένο άβαφο φιαλίδιο με δακτυλιόσχημη βάση της ιδίας εποχής. Η ταφή του τάφου Β λοιπόν είναι πρωιμότερη από αυτήν του τάφου Α και χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους.

Στο τμήμα δυτικά του κτίσματος Β αποκαλύφθηκε η πατούρα θεμελιώσεως του δυτικού τοίχου του κτίσματος και πλήθος ανθρώπινων οστών, τμήματα κρανίων, γνάθων, μακρών οστών, σπονδύλων, οδόντων, και λιγοστής κεραμικής, η οποία περιελάμβανε πολλά, σχεδόν ακέραια πολλές φορές, λυχνάρια σε μήτρα ύστερης ελληνιστικής εποχής, μυροδοχείων απιόσχημων με χαμηλό στέλεχος, κυλίκων με καρινωτή τομή και αναδιπλωμένες λαβές του τύπου Κω-Κνίδου Β.

Η έρευνα πλούτισε τις γνώσεις μας για την περιοχή μιας αρχαίας νεκροπόλεως του Λιμένος, η οποία εκτεινόταν τουλάχιστον από την περιοχή της ΔΕΗ έως και το Απάνω Χριστουλάκι, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί από τους αρχαϊκούς, τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, με την ύπαρξη ενταφιασμών σε ορθογώνιους λακκοειδείς κιβωτιόσχημους τάφους λαξευμένους στο φυσικό βράχο με γενικό προσανατολισμό από Β. προς Ν. έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους με περισσότερο σποραδικούς ενταφιασμούς σε λακκοειδείς και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους με γενικό προσανατολισμό από Α.προς Δ. Αλλά και τα μεταγενέστερα δυσερμήνευτα αρχιτεκτονικά λείψανα, πιθανότατα ενός ελαιοτριβείου του τέλους της μεσοβυζαντινής περιόδου, αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες για την οικονομική ζωή στον Λιμένα των Καταπόλων.

Κολοφάνα

Ξενοτάφια

Στην Κολοφάνα, και συγκεκριμένα στα Ξενοτάφια, κατά τις εργασίες του Δήμου Αμοργού για τη διαπλάτυνση και διαμόρφωση του παλαιού πλακοστρωμένου μονοπατιού με βαθμίδες σε πλακόστρωτο αμαξιτό δρόμο, και συγκεκριμένα στο τμήμα δυτικά του ναϋδρίου του Αγ. Γεωργίου, σε τμήμα καλλιεργήσιμης γης με φραγκοσυκιές και εντός της ιδιοκτησίας Μ. Λουδάρου μετά από την αφαίρεση της υψηλής διαχωριστικής ξερολιθιάς-ορίου του παλαιού μονοπατιού, διαπιστώθηκαν σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία διερευνήθηκαν μερικώς λόγω ελλείψεως πιστώσεων και χρόνου και προστατεύθηκαν για μελλοντική έρευνα.

Στην περιοχή αυτή των Ξενοταφίων είναι ορατά τα λείψανα ορθογώνιου Πύργου με κυφωτή ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία, ο οποίος σώζεται σε αρκετό ύψος και τμήμα του έχει μετασκευαστεί σε στάβλο.

Αποκαλύφθηκαν τα όρια ενός ορθογώνιου δωματίου μέγ. πλ. 4,20 μ., του οποίου ο δυτικός τοίχος είχε καταστραφεί κατά την εποχή της κατασκευής του παλαιού μονοπατιού, καθώς η βορειοδυτική γωνία του θα βρισκόταν περίπου στο μέσον της οδού, και εντός αυτού αποκαλύφθηκαν τα όρια δύο μεγάλων πίθων, οι οποίοι βρίσκονταν στην αρχική τους θέση και σώζονται ολόκληροι εντός της επίχωσης. Διερευνήθηκαν τα όριά τους και κατά την αφαίρεση της επίχωσης επάνω από τα στόμιά τους αποκαλύφθηκαν πολλά όστρακα μελαμβαφών αγγείων ύστερης ελληνικής περιόδου. Φαίνεται ότι το δωμάτιο αυτό αποτελούσε τμήμα του συγκροτήματος του παρακείμενου Πύργου και ανήκε σε αποθηκευτικό χώρο.

2003

Κατά το 2003 τοποθετήθηκε περίφραξη στον απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Κατηφορίδας[32] στο Ξυλοκερατίδι. Επίσης πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα ακίνητα ιδιοκτησίας Δ. Οικονομίδη στο Ραχίδι, Αν. Φωστίερη στο Βροντάδο Καταπόλων και του προαυλείου χώρου του ενοριακού ναού του Αγίου Γεωργίου στο Ραχίδι Καταπόλων, όπου προέκυψαν ποικίλα κινητά ευρήματα χρονολογούμενα κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους[33].

Αιγιάλη

Θέση Ασώματος Γραμπάλας, «Πάνω Λιβάδι»

Στη θέση Ασώματος στους νότιους πρόποδες του υψώματος Γραμπάλα στην Αιγιάλη και στο νότιο υπερυψωμένο τμήμα αγρού καλούμενου «Πάνω Λιβάδι», ιδιοκτησίας της Ιεράς Μονής Χοζοβιωτίσσης, η οποία το παραχώρησε στο Δήμο Αμοργού, ερευνήθηκε η έκταση η οποία

31. Τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί και συγκολληθεί. Η μελέτη των ευρημάτων θα γίνει από τον υπογράφοντα.

32. Στα όρια της απαλλοτριωθείσας ιδιοκτησίας Κοκολογιάννη· βλ. και Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 314-315.

33. Τα ευρήματα δεν έχουν ακόμη πλυθεί και συντηρηθεί.

προτάθηκε για τη χωροθέτηση νέου σχολικού συγκροτήματος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της περιφέρειας της Αιγιάλης Αμοργού.

Στην ευρύτερη περιοχή του Ασωμάτου είχε διερευνηθεί κατά το παρελθόν στον αγρό Θεολογίτη[34] τομή στην οποία είχαν βρεθεί πολλά θραύσματα αγγείων ΠΚ εποχής. Στο ανατολικό όριο του αγρού, και μεταξύ των λίθων της διαχωριστικής ξερολιθιάς όπου βρίσκεται το ξωκλήσι του Ασωμάτου, εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και μεγάλων οστράκων πίθων και κεράμων, ενώ ως στάβλος προς Δ. χρησιμοποιείται ένας ημικατεστραμμένος καμαροσκεπής τάφος[35] ρωμαϊκής περιόδου με δύο κόγχες στο βόρειο τοίχο της ιδιοκτησίας Βεκρή.

Κατά τον καθαρισμό στο μέσον περίπου του βραχώδους κατωφερικού τμήματος του αγρού συνολικά καθαρίστηκε έκταση περίπου 20×25 μ. με τη βοήθεια και εργατών του Δήμου Αμοργού. Καθαρίστηκε η επιφάνεια του αγρού από μικρές πέτρες και θάμνους που κάλυπταν το βραχώδες τμήμα του και αποκαλύφθηκαν φυσικές κοιλότητες εγκοπές, από τις οποίες καθαρίστηκαν τα όρια συνολικά πέντε (Εγκοπές 1 έως 5). Οι Εγκοπές 1 και 2 διερευνήθηκαν ανασκαφικά. Μετά από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος καλλιέργειας και σε μικρό βάθος μέσα σε κοιλότητες του ασβεστολιθικού πετρώματος, βρέθηκαν σε αδιατάρακτο στρώμα μαζί με πλήθος οστών ζώων και οστρέων, περίπου 10 κωνικά κύπελλα σε οριζόντια θέση καθώς και χάλκινο έλασμα (πιθανώς μαχαιρίδιο) τριγωνικού σχήματος[36]. Ορισμένα από αυτά είχαν λεπτά τοιχώματα και γραπτή γραμμική διακόσμηση, χρονολογούνται στην ύστερη ΜΚ - πρώιμη ΥΚ εποχή και δίνουν την εντύπωση ότι απετέθησαν στις κοιλότητες αυτές από ανθρώπινο χέρι.

Η ανεύρεση των κινητών αυτών λειψάνων, παρότι η ανασκαφική διερεύνηση της περιοχής δεν ολοκληρώθηκε, αποτελεί απόδειξη για την αδιάκοπη χρήση της περιοχής της Γραμπάλας, που δεσπόζει στο μέσον του κάμπου μεταξύ του σημερινού οικισμού του Όρμου και της Λαγκάδας και ελέγχει το λιμένα της Αιγιάλης, καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού από την πρώιμη έως και την ύστερη περίοδο.

Η έρευνα διακόπηκε και υπό το φως των νέων δεδομένων η περιοχή δεσμεύτηκε για μελλοντική έρευνα και άλλαξε η χωροθέτηση του σχολικού συγκροτήματος στο επίπεδο βόρειο τμήμα του «Πάνω Λιβαδιού» το οποίο ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές, στις οποίες δεν προέκυψαν αρχαιολογικά ευρήματα παρά μόνον επιφανειακά όστρακα κατά μήκος του νότιου τμήματος.

Καταπολα

Αγρός Ν., Μ. και Αικ. Νομικού

Κατά το 2003[37] αποκαλύφθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο με την αφαίρεση του προστατευτικού στρώματος από γαιοΰφασμα, μονωτικό πολυμερές υλικό και δύο σειρές από ξύλινες παλέτες, μετά από την απομάκρυνση των μπάζων, που είχαν προέλθει από την κατάρρευση του διαχωριστικού χωραφότοιχου μεταξύ των αγρών Μ. Κωβαίου και Νομικού. Διαπιστώθηκε ότι από την κατάρρευση του τοίχου προκλήθηκαν μικρές ζημιές στο ψηφιδωτό και συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα του ανώτερου επιπέδου του τρικλινίου, στο τμήμα με τη διακοσμητική ταινία με τα άνθη και το μαρμάρινο μέτωπο.

Μετά από τη διαπίστωση των ζημιών το ψηφιδωτό καθαρίστηκε σε όλη την έκταση και προχωρήσαμε στην περαιτέρω διερεύνηση προς Ν. του κεντρικού διαδρόμου, και συγκεκριμένα σε τμήμα έκτασης 2×0,50 μ. αφαιρέθηκαν οι ανώτερες στρώσεις κάτω από τη θεμελίωση τοίχων και επάνω από τις πεσμένες πέτρες και αποκαλύφθηκε πλήρως η απόληξη του διακοσμητικού θέματος των πλοχμών με τα ανθέμια. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ότι το ατέρμονο αυτό θέμα πλαισιώνεται από μαίανδρο με αγκυλωτούς σταυρούς από γαλάζιες ψηφίδες όπως και βόρεια. Στη συνέχεια το ψηφιδωτό σχεδιάστηκε από τις σχεδιάστριες Κοκκονού και Αυγενικού (Σχέδ. 1) και συντηρήθηκε από το συντηρητή Κυπριώτη με ενισχυτικό κουρασάνι και καλύφθηκε και πάλι για λόγους προστασίας από στρώμα από γαιοΰφασμα μονωτικό πολυμερές και δύο σειρές ξύλινων παλετών.

Ακίνητο ιδιοκτησίας Στ. Μαύρου

Η ιδιοκτησία Στ. Μαύρου βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του σημερινού οικισμού των Καταπόλων, νότια της κεντρικής πλατείας, και δυτικά συνορεύει με τμήμα του αγρού ιδιοκτησίας Μ. Μαύρου, όπου βρίσκεται το Ξενοδοχείο Μινώα, το οποίο ανεσκάφη το 1983-84 υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λ. Μαραγκού[38]. Το τμήμα αυτό του αγρού Στ. Μαύρου

34. Βλ. Γ. Γαβαλάς, *ΑΔ* 47 (1992), σ. 648.

35. Παρόμοιος σε διαστάσεις και τοιχοποιία με αυτούς που εντοπίστηκαν στους Εμπορειούς στον Όρμο της Αιγιάλης (ανασκαφή αγρού Ν. Γαβαλά 1999). Βλ και Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 67-68, εικ. 80-81 α-β.

36. Τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί. Η μελέτη των ευρημάτων θα γίνει από τον υπογράφοντα.

37. Το τμήμα αυτό του οικοπέδου Νομικού θα προταθεί προς απαλλοτρίωση. Η μελέτη των ευρημάτων θα γίνει από τον υπογράφοντα.

38. Μαραγκού, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 294, σημ. 658.

νότια γειτνιάζει με το οικόπεδο Ν., Μ. και Αικ. Νομικού. Ο αγρός Στ. Μαύρου ήταν περιβόλι οπωροφόρων δένδρων, κυρίως αχλαδιών και εσπεριδοειδών, τα οποία απομακρύνθηκαν από τον ιδιοκτήτη πριν από την ανασκαφή.

Η ανασκαφή στο οικόπεδο Στ. Μαύρου άρχισε το 2003 (Σεπτέμβριο - Νοέμβριο). Οι εργασίες άρχισαν με τη μερική αποχωμάτωση του οικοδομήσιμου χώρου έως βάθος περίπου 0,40-0,50 μ. με τη βοήθεια μηχανικού εκσκαφέα δαπάναις του ιδιοκτήτη. Κατόπιν ερευνήθηκαν εντός καννάβου 5×5 μ. δέκα τετράγωνα 4×4, Β1-5 και Γ1-5, τομή 4×3 μ. στο τετ. Α5, τομή 2×2 μ. στο τετ. Δ5 και τομές 4×1 μ. στα τετ. Δ3 και Δ4. Αφαιρέθηκαν λεπτές στρώσεις αργιλωδών χωμάτων που περιείχαν πολλά όστρακα ποικίλων αγγείων και λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Οι εργασίες διακόπηκαν στα τέλη Νοεμβρίου λόγω των καιρικών συνθηκών και συνεχίστηκαν κατά το 2004[39].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΒΑΛΑΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

2001-2004

Αρκεσίνη

Αγία Τριάδα, αρχαίος Πύργος

Το 2002 εκπονήθηκε μελέτη οριοθέτησης, διαμόρφωσης και ανάδειξης του Πύργου Αγίας Τριάδος, η οποία εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου. Το έργο εντάχθηκε στο Περιφερειακό Πρόγραμμα του Γ΄ ΚΠΣ και η απόφαση αυτεπιστασίας εκδόθηκε από το Υπουργείο στις 13-6-2003. Το έργο περιλαμβάνει δύο υποέργα, την απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών που καταλαμβάνει ο πύργος και την ανάδειξη του αρχαίου πύργου και του περιβάλλοντος χώρου, το οποίο εκτελείται από την Εφορεία μας με την εποπτεία του αρχαιολόγου Π. Τριανταφυλλίδη. Για την επίβλεψη του έργου έχει προσληφθεί ο αρχαιολόγος Μ. Δεσποτίδης. Την επιστημονική εποπτεία του έργου, παράλληλα με την Εφορεία μας, έχει η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λ. Μαραγκού, στην οποία εξάλλου οφείλονται και όλες οι εργασίες καθαρισμού και ανάδειξης του σημαντικού αυτού μνημείου κατά τα προηγούμενα χρόνια.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Οι εργασίες για την «Ανάδειξη και Διαμόρφωση του Πύργου Αγ. Τριάδος Αμοργού και Περιβάλλοντος Χώρου» άρχισαν στις 22 Ιουνίου 2004 στα πλαίσια του Επιχειρησιακού Προγράμματος Νοτίου Αιγαίου (ΠΕΠ 2000-2006). Οι πρώτες εργασίες για τη διάσωση του μνημείου πραγματοποιήθηκαν υπό την διεύθυνση της καθηγήτριας Λ. Μαραγκού τα έτη 1993 έως 2000.

Ο Πύργος στο Χωριό είναι το καλύτερα σωζόμενο μεμονωμένο οχυρό ορθογώνιου σχήματος στις Κυκλάδες και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.[40]. Κατά τα έτη 2003 και 2004 οι εκτεταμένοι επιφανειακοί καθαρισμοί, οι αποψιλώσεις, οι διαμορφώσεις στον περιβάλλοντα χώρο, οι αποχωματώσεις και οι τομές καθαρισμού έχουν αλλάξει ριζικά την εικόνα του μνημείου και αποκάλυψαν σημαντικά αρχαία λείψανα, μεταξύ των οποίων κατά χώραν σωζόμενη επιγραφή (Πίν. 64 α), *ορο* ελληνιστικών χρόνων. Τα πολυάριθμα ευρήματα χρονολογούνται από τα προϊστορικά έως και τα νεότερα χρόνια και πιστοποιούν τη διαχρονική χρήση του χώρου.

Βάσει της εγκεκριμένης μελέτης του αρχιτέκτονα Γ. Αντωνίου, ολοκληρώθηκε η επί των λίθων χάραξη αριθμών στο εσωτερικό της αυλής και εντός του κυρίως Πύργου. Αφαιρέθηκαν οι αριθμημένοι λίθοι από το νότιο τμήμα της αυλής (Πίν. 64 β), καθώς και οι μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθοι και τοποθετήθηκαν κατά τετράγωνα στο χώρο βορείως του Πύργου. Αποκαλύφθηκε η επόμενη στρώση λίθων και άρχισε να διασαφηνίζεται η αρχιτεκτονική μορφή και διάρθρωση του χώρου της αυλής. Τα δομικά μέλη σε β΄ χρήση, καθώς και η κεραμική από τα ύστερα κλασικά έως τα νεότερα χρόνια, μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του μνημείου. Στην πλειονότητά της η κεραμική αποτελείται κυρίως από μεγάλα, χρηστικά αγγεία βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Δεν λείπουν όμως και αρκετά θραύσματα από μελαμβαφή και ερυθροβαφή κεραμική, καθώς και γυάλινα αγγεία.

Ο εντοπισμός της επί του ανατολικού τοίχου του κυρίως Πύργου χαραγμένης επιγραφής *Κτησιφώντος* καθιστά δυνατό το συσχετισμό του μνημείου με το όνομα άρχοντα της Αρκεσίνης, πολλαπλά μαρτυρημένο από τις επιγραφές.

Από το εσωτερικό του κυρίως Πύργου αφαιρέθηκαν με τη βοήθεια γερανοφόρου οχήματος στρώση μεγάλων λίθων, απελευθερώνοντας τις τριγωνικές τοξοειδείς θυρίδες και το λίθινο ερμάριο στην νοτιοδυτική γωνία. Η διαμόρφωση και η ανασκαφική έρευνα του αρχαιολογικού χώρου προβλέπεται να συνεχιστεί.

ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΔΗΣ

39. Βλ. αναλυτικά την έκθεση της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ στον παρόντα τόμο.

40. Λ. Μαραγκού, *Αμοργός* Ι. *Μινώα. Η πόλις, ο λιμήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήνα 2002, σ. 49-57.

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΘΗΡΑ

Καμάρι

Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. και Χ. Καραμολέγκου

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[1], νότια του ναού του Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη, στο βορειοανατολικό άκρο του οικισμού Καμάρι. Αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα συνολικού εμβαδού 600 τ.μ. που περιλαμβάνει ληνό και βαλανείο της ύστερης αρχαιότητας[2] (Πίν. 65 α). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι κυρίως με αργολιθοδομή, από πέτρες είτε ασβεστολιθικές, είτε από σκωριώδη λάβα και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το οικιστικό σύνολο διαμορφώνεται κλιμακωτά σε δύο τομείς, βόρεια και νότια ενός διαδρόμου.

Ο βόρειος τομέας, 0,30 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του διαδρόμου, περιλαμβάνει εγκατάσταση ληνού και υπολησίου, πιθανότατα σε αρχικά στεγασμένο χώρο. Συνολικά, αποκαλύφθηκαν εννέα χώροι που φαίνεται να συνεχίζονται κάτω από την όμορη στα δυτικά ιδιοκτησία, όπου δεν συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα. Στα βορειοανατολικά του ληνού βρέθηκε λυχνάρι[3] που κοσμείται στο δίσκο με ρόδακα και χρονολογείται στο β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. (Πίν. 65 β). Η έρευνα απέδωσε ελάχιστη ακόσμητη πολύ φθαρμένη κεραμική.

Ο νότιος τομέας του συγκροτήματος, 0,60 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του διαδρόμου, περιλαμβάνει τις εγκαταστάσεις βαλανείου έκτασης 230 τ.μ. περίπου και αποτελείται από εννέα αίθουσες κατά μήκος του άξονα του διαδρόμου (Σχέδ. 1· Πίν. 65 γ). Ανήκει στον αξονικό εν σειρά τύπο λουτρώνα.

Από το διάδρομο με θυραίο άνοιγμα μπαίνουμε στο χώρο του αποδυτηρίου (II), όπου σώζονται κτιστά έδρανα κατά μήκος του δυτικού και νότιου τοίχου, καθώς και τμήματα ορθομαρμάρωσης στη βάση των τοίχων. Το δάπεδο του αποδυτηρίου καλύπτουν οπτόπλινθοι με εμπέστα σχήματα και εγχάρακτη φυτική διακόσμηση. Στο κέντρο του δαπέδου σωζόταν κατά χώραν μαρμάρινο στόμιο με πήλινο αγωγό απορροής που κατέληγε μέσα από το βοηθητικό χώρο XV σε ημικυκλικό φρεάτιο XII στα νοτιοδυτικά του λουτρώνα. Από το αποδυτήριο οδηγούμαστε στο frigidarium III, με το μαρμαροθετημένο (opus sectile) δάπεδο στο κεντρικό του τμήμα που επικοινωνεί με ένα μικρό λουτήρα (alveum, IV). Στα νοτιοανατολικά, στο βοηθητικό χώρο XV, αποκαλύφθηκε πήλινος συλλεκτήρας, στον οποίο παροχετεύονταν τα νερά του λουτήρα με μολύβδινο αγωγό. Ακολουθούν ανατολικότερα δύο χώροι πιθανότατα για χλιαρό λουτρό (tepidaria(;)/caldaria(;) V-VI) και τρεις ίσως για ζεστό (caldaria VII-IX). Στη βόρεια και τη νότια πλευρά του caldarium IX διαμορφώνονται κόγχες με τοιχώματα από υδραυλικό κονίαμα, έτσι ώστε να δημιουργείται ένα είδος αναλογικά μεγάλης δεξαμενής ζεστού νερού.

Για τους συγκεκριμένους χώρους λειτουργούσε σύστημα υποκαύστων. Σώθηκαν κατά χώραν οι πήλινοι στυλίσκοι τοποθετημένοι είτε πάνω σε οπτόπλινθους είτε σε βοτσαλωτά δάπεδα. Τα τρία caldaria θερμαίνονταν άμεσα από εστίες πυροδότησης (praefurnia) που κατέληγαν σε δύο προπνιγεία (X-XI) ανατολικά και στο μέσον της νότιας πλευράς του λουτρού. Το εντοίχιο σύστημα θέρμανσης αποτελούν θερμαντικά πηνία και σωληνώσεις (tubuli).

Τις ανάγκες του λουτρώνα σε νερό κάλυπταν δύο πηγάδια (XIII, XIV) στη νοτιοανατολική και τη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος.

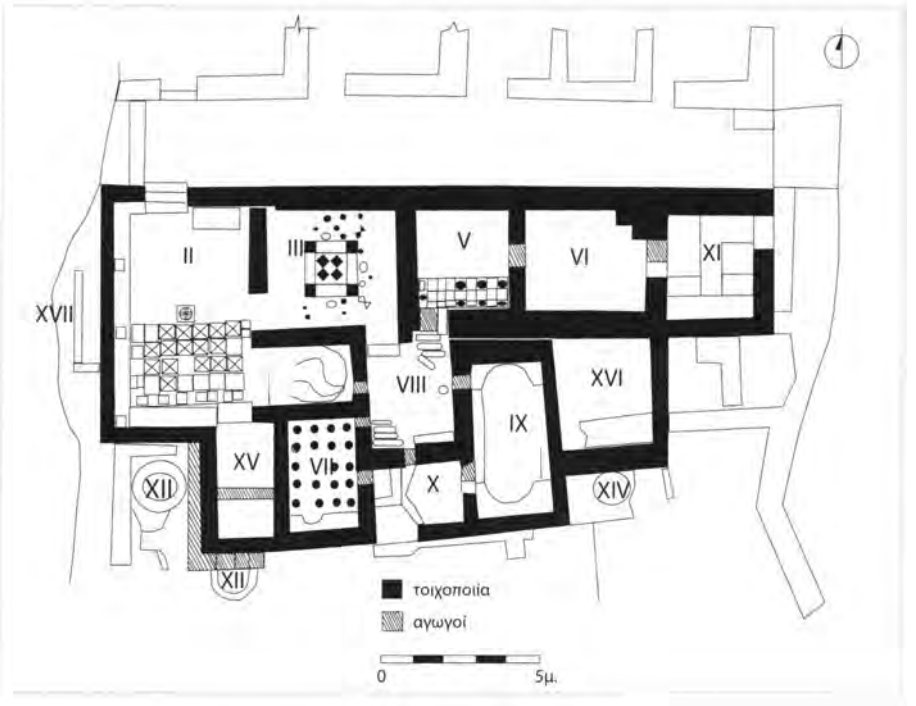
Από την κεραμική στο χώρο του αγωγού και του φρεατίου προέρχονται ενδεικτικά δύο μικρές ακέραιες πρόχοι, πινάκιο, κύλικα, καθώς και πήλινα ενεπίγραφα λυχνάρια που είναι δυνατό να χρονολογηθούν στον 3ο αι. μ.Χ. (Πίν. 65 δ-στ): *ΛΟΥΚΙΟΥ* κοσμείται στο δίσκο με ερωτική σκηνή, *ΣΩΤΗΡΙΔΑ* με Τρίτωνα και Νηρηίδα, ενώ το λυχνάρι από το εργαστήριο του *ΠΡΕΙΜΟΥ* κοσμείται με άμπελο.

Ο δυτικός τοίχος του βαλανείου εδράζεται σε ταφικό μνημείο ρωμαϊκής εποχής (XVII), από το οποίο σώζεται η

1. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη, Μ. Κονιώτη, Μ. Λένη, Γ. Μαυρουδάκη και Στ. Παπανικολοπούλου. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από το σχεδιαστή Ν. Παπαχατζή. Η φωτογραφική αποτύπωση έγινε από τη φωτογράφο Κ. Κουζούνη. Η συντήρηση της κεραμικής έγινε από τις συντηρήτριες Σ. Σάρρη και Μ. Τζιότζιου.

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 840-841· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1014-1015.

3. Ανήκει στον τύπο XVI, βλ. Ph. Bruneau, *Les lampes, Exploration archéologique de Délos* XXVI, 1965, αριθ. 4621, σ. 130, πίν. 30, αριθ. 4647, σ. 133, πίν. 31.

Σχέδ. 1. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. και Χ. Καραμολέγκου. Σχεδιαστική αποκατάσταση βαλανείου. I: Διάδρομος, II: Αποδυτήριο, III: Frigidarium, IV: Λουτήρας, V-VI: Tepidaria, VII-VIII: Caldaria, IX: Caldarium με κόγχες, X-XI: Προπνιγεία, XII: Φρεάτιο, XIII-XIV: Πηγάδια, XV-XVI: Βοηθητικοί χώροι, XVII: Ρωμαϊκό ταφικό μνημείο.

λίθινη ανατολική του κρηπίδα (Πίν. 66 α). Αποκαλύφθηκαν τρεις μαρμάρινες προτομές, δύο ανδρικές και μία γυναικεία, που είναι δυνατό να χρονολογηθούν τον 1ο αι. μ.Χ., καθώς και οι τρεις μαρμάρινες βάσεις τους που φέρουν στην πρόσθια πλευρά τους κεφαλαιογράμματες επιγραφές (Πίν. 66 β-ζ):

Ο ΔΑΜΟC
ΜΗΝΟΔΟΤΟΝ ΤΡΥΦΩΝΟC
ΙΑΤΡΕΥCΑΝΤΑ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΥCΑΜΕΝΟΝ
ΑΡΙCΤΑ ΗΡΩΑ

Ο ΔΑΜΟC
ΕΥΔΑΜΙΑΝ
ΛΥCΑΝΙΑ
ΤΑΝΚΑΙΑΚΕCΩ
ΗΡΩΙΝΑΝ__

Ο ΔΑΜΟC
ΟΝΑCΩ ΚΑΙ____
--

ΗΡΩΙΝΑΝ

Στα ευρήματα περιλαμβάνεται και μαρμάρινη κάλπη με κωνικό πώμα και δυσανάγνωστη επιγραφή δύο στίχων (Πίν. 66 η)[4].

4. Ύψ. μαζί με το πώμα 0,62, διάμ. βάσης 0,35 μ.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Παλιαχώρα

Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού

Στη μοναδική πλατεία της Παλιαχώρας, τη λεγόμενη «του φόρου», δεσπόζει ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Καθολικού ή της Παναγίας της Φορίτισσας (Πίν. 67 α). Μονόχωρος, εσωτ. διαστ. 11×4 μ., καλύπτεται με οξυκόρυφη καμάρα που φέρει δύο ενισχυτικά σφενδόνια-τόξα. Λόγω μορφολογίας του εδάφους, στο βορειοανατολικό άκρο διαμορφώνεται ιδιόρρυθμα η κόγχη του ιερού, καταλαμβάνοντας ένα τμήμα από τον κατά μήκος μακρύ ανατολικό τοίχο και όχι αναλογικά, όπως συνήθως συμβαίνει, σε μία από τις στενές πλευρές του μνημείου. Είναι χτισμένος από αργολιθοδομή με χρήση πωρόλιθου για τα τόξα, την καμάρα, τα πλαίσια των ανοιγμάτων, τις γωνίες του μνημείου, ενώ ελάχιστα αρχαία σπόλια ενσωματώνονται στην τοιχοδομία. Ένα μαρμάρινο υστερορρωμαϊκό κορινθιακό κιονόκρανο, εγκιβωτισμένο στη βάση της αγίας τράπεζας του ναού, μεταφέρθηκε στη συλλογή γλυπτών της Παλιαχώρας.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερεωτικές, με συρραφές ρωγμών στο δυτικό, το βόρειο και το νότιο τοίχο, πλήρες αρμολόγημα εξωτερικά και αντικατάσταση της στέγης του μνημείου με ειδικές σχιστόπλακες. Εξωτερικά του μνημείου, στο ανατολικό και το νότιο τμήμα του, κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος με στρώσεις από χαλίκια και μεταλλικό πλέγμα[5]. Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της τάφρου απέδωσε μεταβυζαντινή κεραμική.

Ασκηταριό Αγίου Διονυσίου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των επιχρισμάτων και ξύλινων κουφωμάτων στο λεγόμενο ασκηταριό του Αγίου Διονυσίου που βρίσκεται δυτικά του ναού της Παναγίας Επισκοπής.

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Καθολικό μονής Φανερωμένης (Πίν. 67 β)

Με στόχο την προστασία των τοιχογραφιών του εσωτερικού, λόγω διείσδυσης υγρασίας από τη στέγη, συν. εμβαδού 280 τ.μ., αντικαταστάθηκαν τα σπασμένα και ανατοποθετήθηκαν και στερεώθηκαν τα αποκολλημένα κεραμίδια (Πίν. 67 γ). Στο βόρειο και το νότιο αγωγό, κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού, αποξηλώθηκαν οι δύο ακραίες σειρές των κεραμιδιών και των παλαιών μολυβδόφυλλων, αποκαταστάθηκε το κονίαμα της διαμόρφωσης του αγωγού και τοποθετήθηκαν νέα φύλλα μολύβδου με μολυβδοκόλληση και μεγάλη επικάλυψη των φύλλων, καθώς και επιμελή σύνδεση με τις κατακόρυφες υδρορρόες. Στα τέσσερα κτίσματα της στέγης αποξηλώθηκαν περιμετρικά τα σαθρά κονιάματα και εφαρμόστηκε νέο κονίαμα, με σωστές κλίσεις, για την απομάκρυνση των ομβρίων[6].

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης στο κτιστό τέμπλο του ναού, διαστ. 10,50×6,60 μ.[7], καθώς και στην επιγραφή του 1735 στο δυτικό του τοίχο. Συντηρήθηκαν οι 22 εικόνες, οι 23 κιονίσκοι και οι δώδεκα κίονες του κτιστού τέμπλου. Στερεώθηκε το υπόστρωμα και η ζωγραφική επιφάνειά του. Για τις ρωγμές χρησιμοποιήθηκε κονίαμα συμβατό με τις τοιχογραφίες (Πίν. 67 δ). Καθαρίστηκε από την αιθάλη και αφαιρέθηκε η λαδομπογιά στον κοσμήτη. Με χρωματική συμπλήρωση σε χαμηλότερους τόνους και στοκαρίσματα αποκαταστάθηκε αισθητικά η συνολική εμφάνιση του τέμπλου. Επίσης, στερεώθηκε το υπόστρωμα και η ζωγραφική επιφάνεια της επίστεψής του. Έγινε απεντόμωση και στερέωση του ξύλινου φορέα, καθώς και καθαρισμός της ξύλινης επιφάνειας. Στο δυτικό τοίχο του ναού, στην επιγραφή του 1735, έγιναν εργασίες καθαρισμού της ζωγραφικής επιφάνειας από το παχύ στρώμα παραλόιντ που την κάλυπτε και κατακρατούσε την υγρασία στο εσωτερικό του τοίχου, με αποτέλεσμα τον κίνδυνο απολεπίσεων.

Παρά τις προσπάθειες της Εφορείας δεν κατέστη δυνατό να απομακρυνθεί το μεταλλικό στέγαστρο με το οποίο αντικαταστάθηκε, χωρίς έγκριση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, παλαιός σκελετός που είχε τοποθετηθεί από το δρόμο μέχρι την κύρια είσοδο της μονής.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Γίδες

Ναός Παντοκράτορα

Συνεχίστηκαν[8], στη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού (Πίν. 67 ε), οι εργασίες αποχωμάτωσης σε βάθος 1 μ., για την αποκάλυψη του βόρειου τοίχου. Κατασκευάστηκε τοιχίο από λιθοδομή, για την αντιστήριξη του εδάφους, ύψ. 2, πλ. 0,80 μ., σε απόσταση 1 μ. από το βόρειο τοίχο. Έγινε εξυγίανση του εδάφους περιμετρικά του ναού και διάνοιξη αποστραγγιστικής αύλακος για την απορροή των ομβρίων (αρχιτέκτονες: Λ. Δεμαθά, Δ. Κορμανιάτης).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΜΥΚΟΝΟΣ

Μεταφέρθηκαν στην Αθήνα με σκοπό να συντηρηθούν στο εργαστήριο της 2ης ΕΒΑ οι παρακάτω εικόνες από ναούς της Μυκόνου.

5. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Χ. Καλλιγά ως μέλος της αρχιτεκτονικής επιτροπής της Ελληνικής Εταιρείας. Από πλευράς Εφορείας οι αρχιτέκτονες Λ. Δεμαθά και Χ. Δεληγιάννης και επί τόπου ο αρχιτέκτονας Μ. Μαράς και ο πολιτικός μηχανικός Π. Κρητικός.

6. Η αρχιτέκτονας της Εφορείας Κ. Κορρέ προγραμμάτισε και επέβλεψε τις εργασίες.

7. Τις εργασίες οργάνωσε και πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα, συντηρήτρια αρχαιοτήτων της Εφορείας.

8. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 617· 54 (1999): Χρονικά, σ. 832· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1009-1010.

Χώρα

Ναός Παναγίας Ελεούσας και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

1. Εικόνα ένθρονου Παντοκράτορα (0,935×0,555 μ.) και ξυλόγλυπτο πλαίσιο (1,225×0,855 μ.). Πιθανόν του Ανδρέα Ρίτζου, β΄ μισό του 15ου αιώνα. Ξύλο, προετοιμασία με ύφασμα, αυγοτέμπερα.

Ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα εικονίζεται ένθρονος και μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό στηρίζει ανοικτό ευαγγέλιο στο αντίστοιχο γόνατο. Στο ευαγγέλιο αναγράφεται το γνωστό ευαγγελικό χωρίο *ΔΕΥΤΕ ΠΡΟC / ΜΕ ΠΑΝΤΕC / ΟΙ ΚΟΠΙΩΝ/ΤΕC ΚΑΙ ΠΕ/ΦΟΡΤΙCΜΕ/ΝΟΙ ΚΑ ΓΩ Α // ΑΝΑΠΑΥCΩ / ΥΜΑC ΑΡΑ/ΤΕ ΤΟΝ ΖΥ/ΓΟΝ / ΜΟΥ Ε/Φ ΥΜΑC Κ(αί) / ΜΑΘΕΤΕ ΑΠΟ* (Ματθ. ια΄ 28-29). Ο Χριστός κάθεται σε κομψό μαρμάρινο, βενετσιάνικου τύπου, πράσινο θρόνο με ερεισίνωτο με κρινάνθεμα στις άκρες και πατά σε απλό συμφυές υποπόδιο με καμπύλη προεξοχή στο κέντρο. Φορεί βαθυκόκκινο χιτώνα και καστανοκίτρινο ιμάτιο με χρυσοκοντυλιές. Στο χρυσό κάμπο επάνω από τις απολήξεις του θρόνου, με κόκκινα γράμματα, οι συντομογραφίες *IC XC*. Το περίγραμμα του φωτοστέφανου είναι στικτό και στις κεραίες του σταυρού αναγράφεται με κόκκινα γράμματα *Ο ΩΝ*. Το έδαφος της εικόνας είναι βαθύ κόκκινο. Στην κάτω αριστερή άκρη ζωγραφίζεται, σε μικρή κλίμακα, ναΐσκος τρουλωτός με την κόγχη του ιερού προς το θεατή.

Η εικόνα επαναλαμβάνει τον εικονογραφικό τύπο του Παντοκράτορα με όμοιου τύπου θρόνο και τη χαρακτηριστική διαφορά στη σχέση μεγέθους της μορφής του Χριστού και του θρόνου, που ζωγράφισε ο κρητικός ζωγράφος Άγγελος ήδη από το α΄ μισό του 15ου αιώνα, στην εικόνα της Ζακύνθου[9]. Τεχνοτροπικά παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της τέχνης, όπως εξελίχθηκαν από τον Ανδρέα Ρίτζο (λεπτομέρειες στο πλάσιμο του προσώπου και των γυμνών μερών, χρυσογραφίες, λεπτομέρειες πτυχολογίας) και μπορεί να αποδοθεί στο εργαστήριό του.

Η εικόνα φέρει σύγχρονο με αυτήν ξυλόγλυπτο πλαίσιο, το οποίο αποδίδεται στο ίδιο εργαστήριο. Το διακοσμητικό του θέμα αναπτύσσεται σε τρεις άνισες σε πλάτος ζώνες. Η εσωτερική ζώνη, με κόκκινο βάθος, περιλαμβάνει φυτική διακόσμηση σε χαμηλό ανάγλυφο, με ελισσόμενους χρυσωμένους ανθοφόρους βλαστούς και φύλλα, τα οποία στις τέσσερις γωνίες σχηματίζουν ανθέμια και στο μέσον κάθε πλευράς διακόπτονται από ακόσμητη ανάγλυφη χρυσωμένη επιφάνεια. Η μεσαία και ευρύτερη ζώνη φέρει, πάνω σε βαθύ κυανό βάθος, ελικοειδείς συμπλεκόμενους φυλλοφόρους βλαστούς αμπέλου, αντωπούς στο κέντρο των μακρών πλευρών, σκαλισμένους σε έντονο χρυσωμένο ανάγλυφο. Στην τρίτη εξωτερική, μικρού πλάτους ζώνη, επαναλαμβάνεται σε κόκκινο βάθος χρυσωμένος ελικοειδής βλαστός σε μικρότερη κλίμακα.

Έγιναν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας της εικόνας και του πλαισίου, αφαίρεση επιζωγραφήσεων, απολύμανση, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα, στερέωση τμήματος προετοιμασίας στην πίσω όψη. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Μιχαηλίδου.

2. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (0,59×0,90 μ.) (Πίν. 68 α), 17ος αιώνας. Ξύλο, ύφασμα, προετοιμασία.

Ο Χριστός παριστάνεται στηθαίος, μετωπικός και ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατεί από τη ράχη κλειστό λιθοκόσμητο ευαγγέλιο με χρυσή στάχωση και κόκκινο το πάχος των σελίδων. Φορεί πορφυρό χιτώνα με χρυσό σήμα και κυανό, με γαλανές τις φωτεινές πτυχές, ιμάτιο, που αφήνει ακάλυπτο τμήμα του στέρνου και το δεξί χέρι. Η κόμη χωρισμένη στη μέση πέφτει πίσω ασύμμετρα, σχηματίζοντας παράλληλες κυματιστές γραμμές. Στον ένσταυρο φωτοστέφανο, που περιβάλλει το κεφάλι του Χριστού, η επιγραφή: *Ο ΩΝ*. Στο χρυσό κάμπο ψηλά είναι γραμμένες οι συντομογραφίες *Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ)C* και η επιγραφή: *Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*.

Η εικόνα αποτελείται από τέσσερα άνισα, σε πλάτος, ξύλα καρυδιάς, τα οποία συνδέονταν με σφηνωτά σιδηρόκαρφα, ζωική κόλλα και ένα σαθρό τρέσσο. Παρουσίαζε αποκόλληση του υφάσματος και της ζωγραφικής επιφάνειας από το ξύλινο υποστήριγμα, εκτεταμένη φθορά της ζωγραφικής επιφάνειας στο άνω μέρος της εικόνας, το πρόσωπο και το αριστερό τμήμα του στέρνου και απώλεια τμήματος στο κάτω μέρος του δεύτερου ξύλου. Έγινε αποκατάσταση της διαφοράς επιπέδου των ξύλων με την τοποθέτηση τριών νέων τρέσσων, τα οποία στερεώθηκαν με μπρούντζινες βίδες και ατλακόλ, απεντόμωση και συμπλήρωση του ξύλου, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε ο Ν. Βίττης.

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και Ταξιαρχών στο Κάστρο

1. Αμφίγραπτη εικόνα: Α. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. Β. Σταυρός (Πίν. 68 β) (1,33×0,80 μ.), 1728. Ξύλο, ύφασμα, προετοιμασία, αυγοτέμπερα. Δεσποτική εικόνα από το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού.

Α. Οι δύο άγιοι εικονίζονται σε χρυσό βάθος όρθιοι, μετωπικοί, ντυμένοι με αυτοκρατορικά ενδύματα με κίτρι-

9. *From Byzantium to El Greco*, 1980, αριθ. 39, σ. 101, 168. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, 1968, αριθ. 100, σ. 99, 101. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1987, πίν. 17 (όπου η υπόλοιπη βιβλιογραφία). *Holy Image, Holy Space*, 1988, αριθ. 43, σ. 124, 203.

νο διάλιθο λώρο, στικτούς φωτοστέφανους στο κεφάλι, να κρατούν ανάμεσά τους το μεγάλο σταυρό της εύρεσης. Με το άλλο χέρι που φέρουν μπροστά στο στήθος δείχνουν το σταυρό. Επάνω ο Χριστός προβάλλει, μέχρι τη μέση, μέσα από νεφέλες και τους ευλογεί με τα δυο του χέρια. Αργυρή επένδυση στο σταυρό, τα στέμματα, τα χέρια, το λαιμό και το φωτοστέφανο του Χριστού. Στο κάτω μέρος αφιερωματική επιγραφή: *ΘΕΟΥ ΤΗ ΤΟΥ ΑΜΝΟΥ ΥΙΟΥ ΘΕΟΥ / ΚΑΙ ΛΟΓΟΥ ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΣ ΓΕΝΝΗ/ΜΑ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗ / ΙΔΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΜΟΝΟΥ, ΕΥΛΑΒΩ Ι/ΣΤΟΡΗΣΑΙ ΤΑΥΤΗΝ ΕΚ ΠΟΘΟΥ / 1728, ΑΨΚΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 15.*

Β. Φυλλοφόρος σταυρός ανάμεσα στα σύμβολα του πάθους. Διακοσμητικό σχέδιο με διανθισμένα κλαδιά που εκφύονται από το ζωοποιό ξύλο και πλέκονται σε σπείρες, με τις βραχυγραφίες: (ΙΣΧΣ) ΝΙ-ΚΑ, Ε.Ε.Ε.Ε. (Ελένη Ευρεν Ελέους Ερεισμα), ΑΠ. (Αρχή Πίστεως), ΤΚΠΓ (Τόπος Κρανίου Παράδεισος Γέγονες), ΤΤΔ(Φ) (Τούτον Τον Τύπον Δαίμονες (Φρίττουσιν)).

Η εικόνα περιβάλλεται από αυτόξυλο πλαίσιο και αποτελείται από τέσσερα άνισα σε πλάτος ξύλα, τα οποία συνενώνονται στο πίσω μέρος με δύο τρέσσα. Το άνω φέρει δύο μεταλλικούς κρίκους για την ανάρτηση. Παρουσίαζε εκτεταμένη φθορά της ζωγραφικής επιφάνειας στο άνω μέρος και στα μέρη που καλύπτονταν με την ασημένια επένδυση. Έγινε αφαίρεση των ασημένιων επενδύσεων, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, απολύμανση του ξύλου, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μαρία Μιχαηλίδου.

2. Εικόνα αγίου Δημητρίου με σκηνές του βίου του[10] (0,72×1,050 μ.), τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα (Πίν. 68 γ). Ξύλο, ύφασμα, προετοιμασία, αυγοτέμπερα.

Ο άγιος Δημήτριος παριστάνεται μετωπικός στο κέντρο της εικόνας, καθισμένος σε θρανίο με κυλινδρικό μαξιλάρι, χωρίς ερεισίνωτο. Φορεί στρατιωτική στολή και χλαμύδα ριγμένη στην πλάτη. Στο κεφάλι φέρει στενό διάδημα. Με το δεξί χέρι κρατεί δόρυ, το δε αριστερό ακουμπά στο ισχίο και κρατεί από τη χορδή το τόξο του. Πάνω από τον αριστερό ώμο εικονίζονται η περικεφαλαία και η φαρέτρα. Δεξιά και αριστερά του κεφαλιού η επιγραφή: *Ο ΑΓ/ΙΟΣ ΔΗΜΗ(Τ)ΡΙ/ΟΣ*. Η κεντρική μορφή πλαισιώνεται από οκτώ εικονίδια, τα οποία αναφέρονται στη ζωή, το μαρτύριο και τα θαύματά του:

α) Ο άγιος Δημήτριος προσευχόμενος (άνω, αριστερά)

Ο άγιος γονυκλινής σε χαμηλό σκαμνί. Επάνω αναρτημένες οι εικόνες του Ιησού και της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας. Στο αριστερό μέρος όρθιος άνδρας (πιθανόν ο υπηρέτης του, Λούπος) με γένι, φέρει χιτώνα μέχρι τα γόνατα και χλαμύδα με πόρπη στο άνω μέρος του στήθους, που ανεμίζει προς τα πίσω. Τα πόδια του από τα γόνατα και κάτω περιβάλλονται από ταινίες. Λυγίζει τα χέρια στο στήθος με τις παλάμες προς τα έξω. Στο βάθος οικοδομήματα με κιγκλίδωμα στα παράθυρα, που υποδηλώνουν φυλακή. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΜΙΤΡΙΟΣ ΠΡΟΣΕΥ/ΧΟΜΕΝΟΣ ΤΑΙΣ ΔΥΟ ΟΙΚΟΝΕΣ.*

β) Ο άγιος Δημήτριος δίνει την ευχή του στον άγιο Νέστορα (πάνω, δεξιά)

Ο άγιος όρθιος ακουμπά κλειστό βιβλίο στο κεφάλι του Νέστορα, ο οποίος βρίσκεται εμπρός του γονυπετής με τα χέρια σε στάση δέησης. Στο βάθος οικοδομήματα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΕΓΟΝ ΤΗΝ ΕΥΧΗΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΕΣΤΟΡΟΣ.*

γ) Ο άγιος Δημήτριος ελεεί τους φτωχούς (1ο αριστερά)

Αριστερά ο άγιος όρθιος κρατεί με το αριστερό χέρι βαλάντιο και με το δεξί μοιράζει χρήματα σε τρεις γέροντες, οι οποίοι κάθονται μπροστά του και απλώνουν τα χέρια. Στο βάθος οικοδομήματα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΛΩΝ ΧΡΗΜΑΤΑ ΕΝ ΤΑΙΣ ΧΕΡΣΙΝ Τ(ΩΝ) ΠΕΝΙΤΩΝ.*

δ) Η αποτομή του αγίου Νέστορος (2ο αριστερά)

Ο άγιος Νέστωρ με χιτώνα και χλαμύδα που ανεμίζει προς τα πίσω, στραμμένος δεξιά. Γέρνει το σώμα ελαφρά προς τα εμπρός και έχει τα χέρια σε στάση δέησης. Πίσω δήμιος με κοντό χιτώνα και χλαμύδα. Στα αριστερά του έχει τη θήκη του ξίφους που κρατεί με το δεξί χέρι έτοιμος να το καταφέρει στον αυχένα του Νέστορος. Στο βάθος οικοδομήματα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Η ΑΠΟΤΟΜΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΕΣΤΟΡΟΣ.*

ε) Ο άγιος Δημήτριος στη φυλακή (1ο δεξιά)

Πίσω από σιδηρόφρακτο παράθυρο μεγάλου οικοδομήματος (φυλακής) με επάλξεις ο άγιος μέχρι τα γόνατα. Φορεί χιτώνα και έχει τα χέρια στο στήθος με τις παλάμες προς τα έξω. Στην κάτω δεξιά γωνία φρουρός στρατιώτης με πανοπλία, ξαπλωμένος, στηρίζει το κεφάλι στο χέρι του που ακουμπά στην ασπίδα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Ο ΑΓ(ΙΟΣ) ΔΙΜΙΤΡ(ΙΟΣ) ΚΙΤΟΜΕΝ(ΟΣ) ΕΝ ΤΗ ΦΥΛΑΚΗ.*

στ) Μονομαχία Νέστορος και Λυαίου (2ο δεξιά)

Στο άνω μέρος καμπυλόσχημης εξέδρας ο Λυαίος με φολιδωτό θώρακα, περικεφαλαία και κνημίδες παλεύει με τον Νέστορα, ο οποίος φορεί μακρύ χιτώνα και χλαμύδα. Κάτω από την εξέδρα ο Λυαίος μπρούμυτα σε όρθια δόρατα, δύο από τα οποία έχουν διατρυπήσει το σώμα του. Στο βάθος οικοδομήματα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *[Τ]ΡΙΣ (;) Ο ΑΓ(ΙΟΣ) ΝΕΣΤΩΡ ΡΙΠΤΟΜΕΝΟΣ Τ(ΟΝ) ΛΥΑΙΟΝ ΕΙΣ ΤΑ ΞΙΦΥ!.*

ζ) Το Μαρτύριο του αγίου Δημητρίου (κάτω αριστερά)

Ο άγιος κάθεται δεξιά σε θρόνο με ερεισίνωτο και

10. Α. Ξυγγόπουλος, *Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγ. Δημητρίου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970.

υποπόδιο. Υψώνει το δεξί χέρι και δέχεται τους λογχισμούς των στρατιωτών, οι οποίοι στέκονται αριστερά σε κατωφερή βράχο. Στο βάθος οικοδομήματα με τοξωτή απόληξη άνω. Στο άνω μέρος επιγραφή: *ΜΑΡΤΥΡΙΟ / Τ(ΟΥ) ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*.

η) Ο άγιος Δημήτριος φονεύει τον Σκυλογιάννη (κάτω δεξιά)

Ο άγιος έφιππος σε ερυθρό άλογο που καλπάζει δεξιά σκοτώνει με το δόρυ του τον Σκυλογιάννη που βρίσκεται πεσμένος στο έδαφος και φορεί αλυσιδωτό ένδυμα και περικεφαλαία. Στο βάθος δεξιά απότομο όρος και αριστερά οικοδομήματα. Στο άνω μέρος επιγραφή: *Ο ΑΓ(ΙΟΣ) / ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ...*

Η εικόνα είναι σκαφωτή με έξεργο πλαίσιο. Αποτελείται από τρία άνισα σε πλάτος ξύλα, τα οποία ενώνονται στο πίσω μέρος με δύο τρέσσα. Εικονογραφικά ακολουθεί παλαιολόγεια πρότυπα και έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι περιλαμβάνει σκηνές του βίου του αγίου Δημητρίου, σπάνιες στην εικονογραφία του.

Παρουσίαζε μικρές απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας, απολεπίσεις και οξειδώσεις, μηχανικές φθορές κυρίως στα εικονίδια και έντονες ρωγμές στις ενώσεις των ξύλων. Έγινε καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, απολύμανση του ξύλου, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μαρία Μιχαηλίδου.

3. Εικόνα αγίου Μάρκου (0,63×0,47 μ.) (Πίν. 68 δ), 1739. Ξύλο, ύφασμα, προετοιμασία, αυγοτέμπερα.

Ο άγιος παριστάνεται καθισμένος σε ξυλόγλυπτο κάθισμα με ερεισίνωτο σε πορφυρό κυλινδρικό μαξιλάρι και πατεί σε ομοιόχρωμο τετράπλευρο υποπόδιο. Στρέφεται αριστερά και κρατεί στο δεξί χέρι γραφίδα και στο αριστερό ανοικτό ειλητάριο, στο οποίο αναγράφεται: *ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ*. Φορεί πορφυρό χιτώνα και πράσινο ιμάτιο. Το γραφείο, πάνω στο οποίο υπάρχει το μελανοδοχείο, κοσμείται, στο μέσον, με το σύμβολο του ευαγγελιστή, τον πτερωτό λέοντα, ο οποίος περιβάλλεται από φυτικό κόσμημα και διακοσμητική ταινία στο άνω και κάτω άκρο. Στο βάθος πίσω από τον ευαγγελιστή οικοδομήματα και πυργόσχημο κτίριο με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα. Στο κάτω μέρος της εικόνας η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΛΛΙΑΡΧΟΥ*[11] *1739*. Το αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας κοσμείται με ελικοειδή βλαστό.

Η εικόνα παρουσίαζε εκτεταμένες φθορές και απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και ρωγμές στο άνω και κάτω μέρος. Έγινε καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, απολύμανση του ξύλου, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Π. Ταβλαρίδου-Μαυρουδή.

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΑΞΟΣ

Χώρα

Οικία Α. Απειρανθίτη

Στην περιοχή Εβριακή ανασκάφηκε ο αύλειος χώρος της παραπάνω οικίας, διαστ. 5×5 μ.[12]. Η σωστική ανασκαφική έρευνα σε επίχωση 3 μ. απέδωσε κεραμική διαφόρων περιόδων σε διαταραγμένα στρώματα από την κλασική, πρωτοβυζαντινή μέχρι τη νεότερη εποχή, καθώς και 32 νομίσματα που χρονολογούνται από τον 5ο αι. μ.Χ. μέχρι την εποχή της βενετοκρατίας[13].

Αβαφής κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, χωρίς άλλα ευρήματα, εντοπίστηκε κάτω από τη διαταραγμένη επίχωση των 3 μ. και σε σημείο όπου αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία τοίχου από αργολιθοδομή που εδράζεται σε βράχο.

Όσκελος

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο μονόχωρος καμαροσκεπής βυζαντινός ναός, με ευρεία ημικυκλική αψίδα και ιδιότυπη εσωτερικά διαμόρφωση ιερού, απέχει 100 μ. νοτιοδυτικά του πύργου του Οσκέλου (Σχέδ. 2). Διασώζει στρώμα τοιχογραφικού διακόσμου που χρονολογείται με επιγραφή στα 1285/6[14]. Κατά τη διάρκεια των εργασιών εξωτερικής διαμόρφωσης του ναού[15], σε ανασκαφική τομή στη νοτιοανατολική εξω-

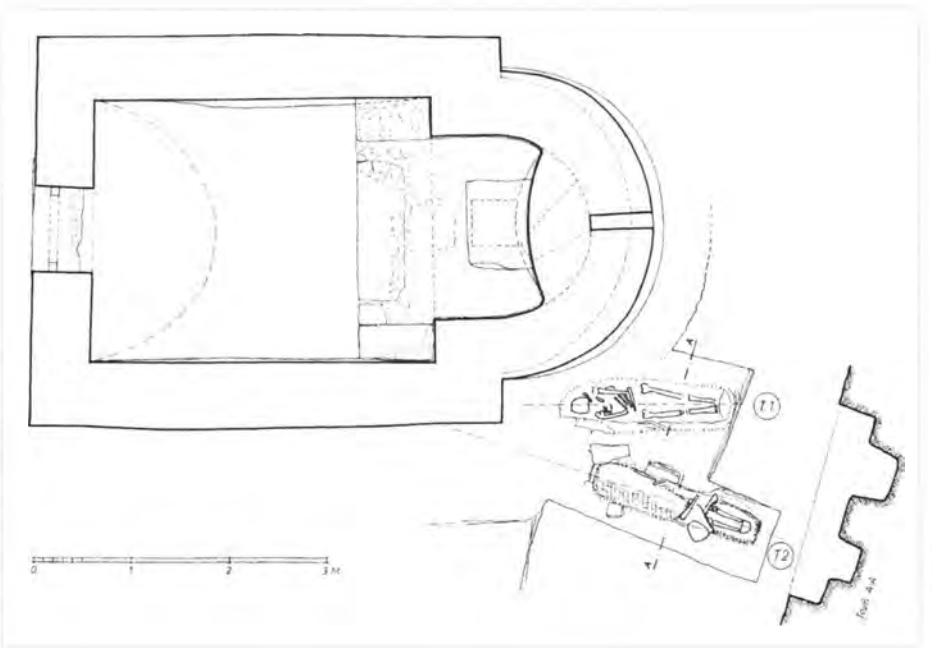
11. Ηγούμενος της μονής Τουρλιανής στην Ανω Μερά Μυκόνου.

12. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη και Γ. Μαυρουδάκη.

13. Χ. Πέννας - Ι. Σαμόλιαδου, Βυζαντινά και μεσαιωνικά νομισματικά ευρήματα Κυκλάδων, *Οβολός* 9, Αθήνα 2010, σ. 136-138.

14. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 367-368, Πίν. 246β-247. Γ. Μαστοροπουλος, Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές 13ου και 14ου αι. από τη Νάξο και τη Σίκινο, *ΑΑΑ* XVI (1983), σ. 122-123. Α. Μητσάνη, Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αι., *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 96, 100, 107, εικ. 23.

15. Την ανασκαφική έρευνα πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Α. Μητσάνη. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Κ. Κορρέ.

Σχέδ. 2. Νάξος. Όσκελος. Ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη του ναού και των τάφων.

τερική γωνία του, αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι από σχιστόπλακες[16] (Πίν. 69 α-β). Οι τάφοι βρίσκονται μέσα στην επίχωση που δημιουργήθηκε στην ανατολική πλευρά του ναού, ενώ ο πυθμένας τους έχει λαξευτεί στο φυσικό βράχο σε βάθος 0,15 μ. Είναι ακτέριστοι, καλύπτονται με μακρόστενες πλακερές πέτρες, ενώ οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι δυτικά.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΤΗΝΟΣ

Πάνορμος

Ναός Ελεούσας στον Πύργο[17]

Έγινε στερέωση και αποκατάσταση του μαρμαρόγλυπτου τέμπλου[18] του ναού, το οποίο φέρει ανάγλυφη χρονολογία 1712, στο τόξο του αριστερού θωρακίου (Πίν. 69 γ). Το μαρμαρόγλυπτο τέμπλο αποκαλύφθηκε ύστερα από την απομάκρυνση του μερικά ξυλόγλυπτου φθαρμένου μεταγενέστερου, που το κάλυπτε. Παρουσίαζε απόκλιση από την κατακόρυφο, μετατόπιση των κιόνων και των κιονοκράνων και φθορές στην ανάγλυφη επιφάνειά του, οι οποίες προκλήθηκαν για καλύτερη πρόσφυση της μεταγενέστερης ξύλινης επικάλυψης. Τα σιδερένια στοιχεία με μολυβδοχόηση, τα οποία συγκρατούσαν τα βημόθυρα, έφεραν έντονα ίχνη οξείδωσης και διόγκωσης της διατομής του σιδήρου. Ο τοίχος αντιστήριξης από ξερολιθιά στο πίσω μέρος του τέμπλου παρουσίαζε έντονη ρωγμή στο κέντρο του τοξωτού ανοίγματος της πρόθεσης. Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: Σχεδίαση, αρίθμηση των επιμέρους τμημάτων του τέμπλου και καθαίρεσή τους. Καθαίρεση του τοίχου αντιστήριξης, αφαίρεση των σιδερένιων στοιχείων και μολυβδοχοήσεων, καθαρισμός των μαρμάρινων μελών από οξειδώσεις, ασβέστες και κονιάματα, συγκόλληση των θραυσμένων τμημάτων και σύνδεσή τους με ράβδους τιτανίου. Έγινε, επίσης, μικρής έκτασης αντικατάσταση των πολυφθαρμένων μελών (κιονοκράνων) με νέο μάρμαρο, συμπλήρωση των απολαξευ-

16. Κατασκευάστηκαν σχεδόν παράλληλα ο ένας με τον άλλο με εσωτερικές διαστάσεις 1,75×0,35 μ. και 1,70×0,35 μ.

17. Δ. Βασιλειάδης, Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βασιλικαί των Κυκλάδων, *ΕΕΚΜ* ΤΒ΄(1962), σ. 405 κ.ε., εικ. 39-41.

18. Α. Φλωράκη, *Μαρμάρινα λαϊκά τέμπλα της Τήνου*, Αθήνα 1996-1998, σ. 61 κ.ε. Α. Γουλάκη-Βουτυρά - Γ. Καραδέδος - Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ο αιώνα*, 1996, σ. 78 κ.ε.

μένων κυματίων, διαμόρφωση της επιφάνειας έδρασης και στη συνέχεια αναστήλωση και επανατοποθέτηση του τέμπλου. Η εργασία πραγματοποιήθηκε από το μαρμαροτεχνίτη Ν. Πολογιώργη με συνεργασία της γλύπτριας Ι. Στυλιανού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Συνεχίστηκαν και το 2002, στο εργαστήριο της Εφορείας στην Αθήνα, οι εργασίες συντήρησης εικόνων από ναούς της Κύθνου.

ΚΥΘΝΟΣ

Χώρα

Ναός Αγίου Δημητρίου «του Κούτσουνου»

1. Άγιος Δημήτριος έφιππος με σκηνές του βίου του[19] (0,83×0,53 μ.) (Πίν. 69 δ) του Εμμ. Σκορδίλη, 17ος αιώνας. Δεσποτική εικόνα.

Σε χρυσό βάθος εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος έφιππος σε καφετί άλογο με ήρεμο βηματισμό. Φορεί στρατιωτική στολή και κρατεί με το αριστερό χέρι τα ηνία και με το δεξί μακρύ δόρυ. Συγχρόνως ανοίγει με τις παλάμες του το χρυσοκέντητο θώρακα και αποκαλύπτει το πληγωμένο στήθος του. Φορεί κόκκινο χιτώνα και πράσινο μανδύα που ανεμίζει πίσω του. Η ιπποσκευή είναι πράσινη με χρυσή ταινία στις παρυφές. Τοπίο με χαμηλούς λόφους στο κάτω μέρος της εικόνας. Στην άνω δεξιά γωνία εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε τεταρτοσφαίριο ουρανού και κρατεί στο δεξί χέρι στεφάνι και στο αριστερό ανοικτό ειλητό. Σκηνές από το βίο του αγίου: α) στην άνω αριστερά γωνία ο άγιος ένθρονος διδάσκει το πλήθος εκατέρωθεν του θρόνου. Κάτω από τη σκηνή επιγραφή: *Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟC ΜΕΤΗΝ ΔΙΔΑΧΗΝ ΤΟΥ ΕΜΕΤΕΦΕΡΕΝ / ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΕΙC ΤΗΝ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΠΙCΤΗΝ*, β) στην κάτω αριστερά γωνία ο άγιος σε λουτρό με καμάρες και υψωμένο το δεξί χέρι, δύο στρατιώτες τον λογχεύουν στην πλευρά. Πάνω από τη σκηνή εξίτηλη επιγραφή με κόκκινα γράμματα: *Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟC ΛΟΧΕΒΕΤΕ ΥΠΟ ΤΟΝ ...* Στο μέσον του κάτω μέρους της εικόνας ο άγιος φονεύει τον Σκυλογιάννη. Κάτω από την κοιλιά του αλόγου εξίτηλη επιγραφή. Στην κάτω δεξιά γωνία όρθια μορφή (μάλλον αφιερωτή). Αριστερά, μεταξύ των πίσω ποδιών του αλόγου, αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΙΕΡΕΩC*. Κάτω από τις επιγραφές η υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ / ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ / ΙΕΡΕΩC ΣΚΟΡΔΙ/ΛΗ*.

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης: Αφαίρεση του ελαιοχρώματος στην πίσω όψη, αντικατάσταση ενός φθαρμένου τρέσσου, αφαίρεση των σαθρών τμημάτων του ξύλου και συμπλήρωση με κερομάστιχο και πριονίδι, απεντόμωση, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων επιλεκτικά, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

2. Παναγία του Πάθους «Η Αμόλυντος»[20] (0,83×0,67 μ.) (Πίν. 69 ε) του Εμμανουήλ Σκορδίλη, 17ος αιώνας.

Σε χρυσό βάθος εικονίζεται η Παναγία σε προτομή, βρεφοκρατούσα, με τον Χριστό καθισμένο στο αριστερό της χέρι. Γέρνει προς αυτόν και φέρει μπροστά στο στήθος το δεξί της χέρι, από το οποίο κρατιέται ο μικρός Χριστός και στρέφει την κεφαλή του δεξιά επάνω προς τον αρχάγγελο Γαβριήλ. Ο αρχάγγελος, ολόσωμος σε νέφος, κρατεί το σταυρό, ενώ ο αρχάγγελος Μιχαήλ, αριστερά, κρατεί με τα χέρια σκεπασμένα το δοχείο του όξους με τη λόγχη και το σπόγγο. Η Παναγία φορεί καφέρυθρο μαφόριο, το οποίο σταυρώνει στο στήθος, αφήνοντας τριγωνικό άνοιγμα, από όπου προβάλλει πράσινος χιτώνας. Χρυσό σιρίτι περιβάλλει το λαιμό. Η ίδια ταινία γράφεται στις παρυφές του μαφορίου, στην κροσσωτή απόληξή του και την καλύπτρα της κεφαλής. Φέρει στέμμα και στικτό φωτοστέφανο που κοσμείται με ελικοειδή βλαστό και άνθη. Ο Χριστός φορεί πράσινο χιτώνα και λευκό ιμάτιο. Κόκκινη πτυχωτή ζώνη σφίγγει τη μέση του. Πίσω από την Παναγία διακρίνεται ερεισίνωτο θρόνου. Στο χρυσό κάμπο, επάνω, με κεφαλαία κόκκινα γράμματα: *ΜΡ ΘΥ Η ΑΜΟ/ΛΗΝΤΟC*, άνω αριστερά *ΤΟΥ ΠΑΘΟΥC / ΤΑ CΥΜΒΩ/ΛΑ*. Κάτω αριστερά η υπογραφή του ζωγράφου *ΧΕΙΡ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ / ΙΕΡΕΩC ΣΚΟΡΔΙΛΗ*. Κάτω δεξιά αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΩΝ / ΔΟΥΛΩΝ Τ(ΟΥ) Θ(ΕΟ)Υ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡΕΩC Κ(ΑΙ) ΑΝ/ΔΡΙΑΝΑC*.

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης: Καθαρισμός πίσω όψης, στερέωση του ξύλου, απεντόμωση, καθαρισμός ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

3. Παναγία του Πάθους «Αμόλυντος» (0,83×0,67 μ.) (Πίν. 69 στ), αρχές 18ου αιώνα.

Σε χρυσό βάθος εικονίζεται η Παναγία σε προτομή, βρεφοκρατούσα, με τον Χριστό καθισμένο στο δεξί της χέρι, γέρνει το κεφάλι προς αυτόν και στρέφει το βλέμμα προς το θεατή. Στο άνω μέρος οι αρχάγγελοι, ολόσωμοι, σε

19. Ν. Δρανδάκης, Μεσαιωνικά Κυκλάδων, Κύθνος, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 431.

20. Ό.π.

νέφη. Ο Χριστός κάθεται στο δεξί της βραχίονα, γέρνει μπροστά τον κορμό και κρατεί το αριστερό χέρι της μητέρας του, στρέφει το πρόσωπό του προς τον αρχάγγελο Γαβριήλ, με το μεγάλο σταυρό στα χέρια του, που εικονίζεται αριστερά και απέναντι από τον Μιχαήλ, ο οποίος κρατεί τη λόγχη και το σπόγγο. Ο Χριστός φορεί λευκό χειριδωτό χιτώνα, κοσμημένο με ανθύλλια, και καφέ ιμάτιο που αφήνει ελεύθερο το δεξί του ώμο. Κόκκινη, πτυχωτή ζώνη σφίγγει τη μέση του. Η Παναγία φορεί καφέρυθρο μαφόριο, το οποίο σταυρώνει στο στήθος, αφήνοντας τριγωνικό άνοιγμα από το οποίο προβάλλει πρασινωπός χιτώνας. Φέρει στέμμα χρυσοκόκκινο με ανθέμια και στικτό φωτοστέφανο. Τον ίδιο φωτοστέφανο φέρει και ο Χριστός. Στο άνω μέρος της εικόνας δεξιά και αριστερά του στέμματος επιγραφή: *ΑΜΟ/ΑΠΗΤΟC* και κάτω από τους αρχαγγέλους: *ΤΟΥ ΠΑΘΟΥC / ΤΑ CΥΒΩ/ΛΑ*.

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης: Αφαίρεση ελαιοχρώματος στην πίσω όψη, αφαίρεση τριών παλαιών τρέσσων και τοποθέτηση τριών κινητών, αφαίρεση όλων των φθαρμένων τμημάτων του ξύλου και τοποθέτηση νέων ξύλων (παρκετατούρα), στερέωση του ξύλου, απεντόμωση, συμπλήρωση του ξύλου με κερομάστιχο και πριονίδι στις μικρές φθορές, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, στοκαρίσματα, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

Ναός Χριστού «στους ανεμόμυλους»

1. Παναγία Ελεούσα (0,79×0,59 μ.) (Πίν. 70 α), αρχές 17ου αιώνα.

Η εικόνα βρίσκεται στο τέμπλο του νότιου κλίτους. Σε χρυσό βάθος εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας. Κρατεί τον Χριστό στο αριστερό της χέρι, γέρνει το κεφάλι προς αυτόν και φέρει το δεξί της χέρι μπροστά στο στήθος σαν σε δέηση. Ο Χριστός κάθεται με όρθιο τον κορμό, κρατεί κλειστό ειλητάριο, που ακουμπά όρθιο στο αριστερό του γόνατο και ευλογεί με το δεξί του χέρι. Φορεί λευκό χιτώνα και καστανοκόκκινο ιμάτιο. Η Παναγία φορεί καφέ μαφόριο, το οποίο σταυρώνει στο στήθος, αφήνοντας τριγωνικό άνοιγμα από το οποίο προβάλλει ο βαθυγάλαζος χιτώνας. Βαθυγάλαζο είναι, επίσης, και το φακιόλι και το μανίκι του δεξιού της χεριού. Καστανοκίτρινο σιρίτι περιβάλλει το λαιμό. Η ίδια ταινία γράφεται στις παρυφές του μαφορίου, την καλύπτρα της κεφαλής και την κροσσωτή απόληξή της κάτω από τον ώμο. Η Παναγία έφερε αργυρό στέμμα και ο Χριστός αργυρό φωτοστέφανο.

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης: Αφαίρεση των αργυρών επενδύσεων, απεντόμωση, στερέωση του ξύλου, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός της πίσω επιφάνειας από το ελαιόχρωμα, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

2. Χριστός ένθρονος (0,59×0,82 μ.) (Πίν. 70 β), αρχές 17ου αιώνα. Ξύλο, προετοιμασία με ύφασμα, αυγοτέμπερα.

Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος και μετωπικός. Με το δεξί του χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό στηρίζει κλειστό ευαγγέλιο στο αντίστοιχο γόνατο. Κάθεται σε φαρδύ ξυλόγλυπτο θρόνο με ψηλό, καμπύλο, ερεισίνωτο, το οποίο κοσμείται με τοξοστοιχία από τορνευτά κολονάκια που φράζει με δικτυωτό. Στην κουπαστή φέρει τρίφυλλα επιθήματα και ανθέμια στις άκρες. Στα πόδια του θρόνου λεοντοκεφαλές για κεφαλοκόλονα. Το έδαφος κάτω από το θρόνο πρασινογάλαζο. Ο Χριστός φορεί χιτώνα βαθυκόκκινο με χρυσό «σήμα» και ιμάτιο βαθυπράσινο με πυκνές χρυσές ανταύγειες και κάθεται σε κόκκινο μαξιλάρι. Πατεί σε κόκκινο, επίσης, μαξιλάρι τοποθετημένο σε υποπόδιο ανάλογο με το θρόνο. Στο χρυσό κάμπο, επάνω, σε δύο μικρούς κόκκινους δίσκους διακρίνεται με χρυσά γράμματα *IC XC*. Το περίγραμμα του φωτοστέφανου απλό.

Η εικόνα αποτελείται από τρία ξύλα και έφερε δύο τρέσσα τελείως σαρακοφαγωμένα. Έφερε αργυρή επένδυση στη μορφή του Χριστού και το θρόνο, ενώ το βάθος ήταν επιζωγραφισμένο. Φυλασσόταν σε ξύλινο προσκυνητάρι με κάλυψη από γυαλί. Κάτω από την επένδυση η ζωγραφική επιφάνεια αποκαλύφθηκε εξαιρετικά κατεστραμμένη, μαζί με την προετοιμασία είχε κατακερματιστεί σε 400 περίπου κομμάτια, διαστ. 0,02-0,08 μ., πολλά πεσμένα πίσω από το γυάλινο κάλυμμα.

Έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης και αποτροπής της ολοκληρωτικής καταστροφής της εικόνας: Φωτογράφηση σε οριζόντια θέση, αφαίρεση γυάλινου καλύμματος και αργυρής επένδυσης, τοποθέτηση σε καμβά και χωρισμός σε τομείς. Έγινε περισυλλογή των αποκολληθέντων τμημάτων ανά τομείς και τοποθέτησή τους σε αντίστοιχα λευκά φύλλα χαρτιού με τα χαρακτηριστικά του τομέα. Καθαρίστηκαν τα τμήματα με μαλακό πινέλο και επικολλήθηκαν σε λεπτό χαρτί αφής. Επικολλήθηκαν στην εικόνα, ανά τομείς, όσα κομμάτια ήταν δυνατόν. Αποκολλήθηκε η ζωγραφική επιφάνεια με την προετοιμασία και το ύφασμα από το σαρακοφαγωμένο ξύλο, με την επικόλληση διπλού χαρτιού αφής. Προετοιμάστηκε καινούργιο ξύλο από κόντρα πλακέ θαλάσσης με νέο ύφασμα για να δεχθεί την εικόνα. Αφαιρέθηκε το προστατευτικό χαρτί, έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αφαίρεση των επιζωγραφήσεων. Παράλληλα, καθαρίστηκαν τα κομμάτια που είχαν επιζωγράφηση, χωρίστηκαν σε ομάδες ανά χρώμα και επικολλήθηκαν στα σημεία που ανήκαν. Έγινε στερέωση ολόκληρης της ζωγραφικής επιφάνειας με κερομάστιχο και θερμαντική λάμπα. Έγιναν σποραδικά στοκα-

ρίσματα, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Στο σημείο που είχε καταστραφεί τελείως η ζωγραφική επιφάνεια επικολλήθηκε βαμβακερό ύφασμα. Η αργυρή επένδυση μεταφέρθηκε σε άλλο ξύλο και τοποθετήθηκε δίπλα στην εικόνα.

Η εξαιρετικά επίπονη εργασία στερέωσης - συντήρησης πραγματοποιήθηκε με πολλή επιμέλεια και υπομονή από τις συντηρήτριες Μ. Γραμματίκα και Ρ. Κουγιούφα.

Ναός Ζωοδόχου Πηγής στο Πανωχώρι

Αρχάγγελος Μιχαήλ και σκηνές του βίου του (0,67× 0,85 μ.) (Πίν. 70 γ), εργαστήριο Εμμ. Σκορδίλη(;) τέλη 17ου αιώνα. Ξύλο, ύφασμα, προετοιμασία, αυγοτέμπερα.

Ο αρχάγγελος παριστάνεται στο κέντρο της εικόνας όρθιος, φτερωτός, ολόσωμος, κρατεί με το δεξί χέρι το γυμνό σπαθί υψωμένο και στο αριστερό ζυγό, κάτω από τον οποίο παριστάνεται ο «θνήσκων». Φορεί θώρακα φολιδωτό και μανδύα σε χρώμα ώχρας, ο οποίος πορπώνεται κάτω από το δεξιό ώμο και πέφτει πίσω. Στα πόδια φέρει χαμηλές περικνημίδες. Στο κάτω δεξί μέρος επιγραφή: *Φρίξον ψυ/χή μου τα ορώμενα* και στο αριστερό *Δέησις του δούλου του / Θεού Δημητρίου Ιερέως Τόγια*. Η κεντρική μορφή πλαισιώνεται από δώδεκα εικονίδια, τα οποία αναφέρονται στη ζωή και τα θαύματά του. Αριστερά: 1) Η σύναξη των Αρχαγγέλων, 2) Η Έπαρση του Εωσφόρου, 3) Ο Αρχάγγελος δείχνει στην Άγαρ το νερό. Δεξιά: 1) Επιτιμεί τον διάβολο να μην εισέλθει στο σώμα του Μωυσή, 2) Προστάζει τον Ιησού του Ναυή να λύσει το υπόδημά του, 3) Λυτρώνει την Κωνσταντινούπολη από την αιχμαλωσία, 4) Οι τρεις Παίδες στην κάμινο δροσίζονται από τον άγγελο. Άνω: 1) Η Θυσία του Αβραάμ. Ο αρχάγγελος εμποδίζει τον Αβραάμ από τη σφαγή του Ισαάκ, 2) Κωλύει στην οδό τον Βαλαάμ. Κάτω: 1) Κομίζει τροφή στον Δανιήλ διά του Αβακούμ, 2) Επισκέπτεται τον Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων.

Η εικόνα έφερε εκτεταμένες φθορές στο ξύλο και στη ζωγραφική επιφάνεια. Έγινε καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα, απεντόμωση, στερέωση και συμπλήρωση του ξύλου με παρκετατούρα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

Δρυοπίδα

Εκκλησιαστική συλλογή Αγίου Γεωργίου

Κοίμηση της Θεοτόκου (0,91×0,61 μ.) (Πίν. 70 δ), πιθανόν του Εμμ. Σκορδίλη, μέσα 17ου αιώνα.

Στο μέσον της σύνθεσης, στον οριζόντιο άξονα εικονίζεται το σκήνωμα της Θεοτόκου στη νεκρική κλίνη με πτυχωτό νεκροσέντονο. Πίσω από την κλίνη ο Χριστός μέσα σε οξυκόρυφη δόξα, στραμμένος αριστερά προς την Παναγία, κρατεί την ψυχή της με τη μορφή σπαργανωμένου βρέφους και πλαισιώνεται από τέσσερις αγγέλους, σεβίζοντες. Στην κορυφή της δόξας εξαπτέρυγο. Αριστερά και δεξιά, στο προσκέφαλο και τα πόδια της κλίνης συνωθούνται απόστολοι, ιεράρχες και γυναίκες, ξεχωρίζουν αριστερά ο Πέτρος, που θυματίζει την κεφαλή της κλίνης και απέναντί του ο Παύλος, στα πόδια της, που σκύβει με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και προσκυνά το λείψανο. Στο άνω μέρος της εικόνας ανοικτές προς τα κάτω οι πύλες του ουρανού και από κάτω η Μετάσταση της Θεοτόκου. Μπροστά από το νεκροκρέβατο της Παναγίας, σε μικρότερη κλίμακα το επεισόδιο του ασεβούς Ιερωνία, που εικονίζεται με υψωμένα τα κομμένα χέρια του, ενώ δίπλα του ο τιμωρός άγγελος έχει σηκωμένη τη ρομφαία. Πίσω από τον Ιερωνία γονυπετής σε στάση δέησης ο αφιερωτής(;) με δυτικά ενδύματα. Στο βάθος εικονίζονται αρχιτεκτονήματα με θολωτές οροφές. Στους εξώστες από δύο ανδρικές και γυναικείες μορφές. Στο άνω μέρος δεξιά και αριστερά απόστολοι σε επιμήκη σύννεφα. Στο χρυσό βάθος γράφεται με κόκκινα κεφαλαία γράμματα: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗC ΥΠΕΡΑΓΙΑC ΘΕΟΤΟΚΟΥ*. Κάτω αριστερά εξίτηλη επιγραφή: *ΔΕΗ(CΙC)...* Και στο μέσον νεότερη επιγραφή: *επισκευάσθησαν διά δαπάνης Σταματίου Ι. Παππά / Γεωργίου εν έτει 1873*. Η εικόνα ανήκει στο ναό Παναγίας Στρατηλάτισσας και φυλάσσεται στην Εκκλησιαστική συλλογή.

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: Καθαρισμός της πίσω όψης από το ελαιόχρωμα, απεντόμωση, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων επιλεκτικά, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Παλιαχώρα

Μονή Αγίας Κυριακής

Στο ανατολικότερο σημείο του λόφου της Παλιαχώρας δεσπόζει η μονή της Αγίας Κυριακής. Σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση τμήματα από τις πτέρυγες του μοναστηριακού συγκροτήματος. Ενσωματωμένος στην ανατολική

πτέρυγα, η οποία αποτελούσε ταυτόχρονα τμήμα του αμυντικού τείχους, βρίσκεται ο δίκλιτος ναός του καθολικού της μονής, νότια ο ναός της Αγίας Κυριακής και βόρεια της Ζωοδόχου Πηγής. Πρόκειται για μονόχωρους δρομικούς ναούς με οξυκόρυφη καμάρα που καλύπτεται με δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αντιμετώπισης της διείσδυσης υγρασίας στο νότιο τοίχο του μνημείου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα εξωτερικά του ναού της Αγίας Κυριακής κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τοίχου, πάχ. 0,80 μ., που ίσως αποτελεί το νότιο τοίχο ενός κλίτους με πολύ μικρό πλάτος[21] (Πίν. 70 ε-στ).

Διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό του μνημείου, στο τσιμεντένιο δάπεδο, για τον έλεγχο της θεμελίωσης. Διαπιστώθηκε ότι ο νότιος τοίχος του ναού εδράζεται σε κτιστό τοίχο υποθεμελίωσης που εξέχει κατά 0,30 μ. και εδράζεται στο φυσικό βράχο. Επίσης, ότι ο κεντρικός πεσσός του νότιου τοίχου και ο κεντρικός πεσσός της βόρειας πλευράς του ναού συνδέονται με κτιστό τοίχο υποθεμελίωσης.

Η εφυαλωμένη κεραμική και τα τρία χάλκινα νομίσματα (αδιάγνωστο του 14ου αιώνα, τορνισέλλο του Δόγη Βενετίας Agostino Barbarigo του τέλους του 15ου αιώνα και ένα οθωμανικό) είναι δυνατό να χρονολογήσουν τα οικοδομικά λείψανα στο β΄ μισό του 15ου αιώνα.

ΘΗΡΑ

Καμάρι

Οικόπεδο Α. Αργυρού

Στη νότια πλευρά του οικισμού Καμάρι, σε μικρή απόσταση δυτικά από το συγκρότημα οικιών των πρώιμων βυζαντινών χρόνων που είχε ανασκαφεί παλαιότερα[22], αποκαλύφθηκαν ίχνη οικοδομικών λειψάνων[23], μέγ. ύψ. 1,40 μ., που συνεχίζονται στο διπλανό οικόπεδο. Στο κέντρο του οικοπέδου ο αναλογικά μεγάλων διαστάσεων σε μήκος αμβλυγώνιος τοίχος, ύψ. 0,30 μ., πιθανότατα ανήκει σε τμήμα από τον περίβολο του συγκροτήματος (Πίν. 71 α). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με μεγάλους ασβεστόλιθους, σποραδικά με ηφαιστειακούς, ενώ χρησιμοποιείται ως συνδετικό κονίαμα ασβεστόλασπη. Στην κεραμική περιλαμβάνονται όστρακα κυρίως από υστερορρωμαϊκούς αμφορείς τύπου 1 και 2 και λίγα όστρακα πινακίων terra sigillata του 6ου και του 7ου αι. μ.Χ.

ΚΕΑ

Ελληνικά

Κόγχη «στο Νερό»

Πρόκειται για τοιχογραφημένη ημικυκλική αψίδα βυζαντινού ναού κοντά στη μονή Αγίου Παντελεήμονα, στη θέση «στο Νερό». Ο ναός σώζεται στο άνδηρο ενός αμπελώνα, προβάλλοντας ως κόγχη του ιερού ενός υπόσκαφου ναού, καθώς νεότερες προσχώσεις είχαν φέρει τη στάθμη του εδάφους πάνω από το σωζόμενο κατά χώραν δάπεδο του ναού. Μέχρι το 1993 το εσωτερικό της αψίδας ήταν καταχωσμένο και σωζόταν τμήμα μαρμάρινου κίονα σε β΄ χρήση ως βάση αγίας τράπεζας[24] (Πίν. 71 β). Μετά την αφαίρεση της επίχωσης, πάχ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε στο κέντρο της κόγχης κτιστό σύνθρονο με επιχρισμένη λιθοδομή (Πίν. 71 γ).

Για την αντιμετώπιση της υγρασίας, τον καθαρισμό και τη διαμόρφωση του χώρου του μνημείου πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποχωμάτωσης περιμετρικά. Με την αφαίρεση των επιχώσεων αποκαλύφθηκαν οι επιφάνειες του βόρειου και του νότιου τοίχου, πάχ. 0,60 μ., της αρχικής φάσης του ναού. Ο νότιος τοίχος σώζεται ακέραιος σε ύψος 4,75 μ. μέχρι τη γένεση της ημικυκλικής καμάρας του ναού, ενώ ο βόρειος σώζεται σε ύψος 0,50 μ. Το αρχικό πλάτος του ναού είναι 2,90 μ., ενώ το μήκος δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί διότι δεν σώζεται ο δυτικός τοίχος. Στο εσωτερικό του ναού με την προσθήκη κατά μήκος δύο τοίχων και σε επαφή με τους αρχικούς, μειώθηκε το πλάτος και το νέο μικρότερο άνοιγμα καλύφθηκε με πετροδόκαρα διαμορφώνοντας τη στέγη του νεότερου ναού.

Με τις ανασκαφικές εργασίες εξωτερικά, στο χώρο του ιερού, διαπιστώθηκε ότι ο φυσικός βράχος είχε λαξευθεί για να θεμελιωθεί η αψίδα του ιερού. Χτισμένη με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και χωματόλασπη ως συνδετικό κονίαμα, είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα[25]. Επί-

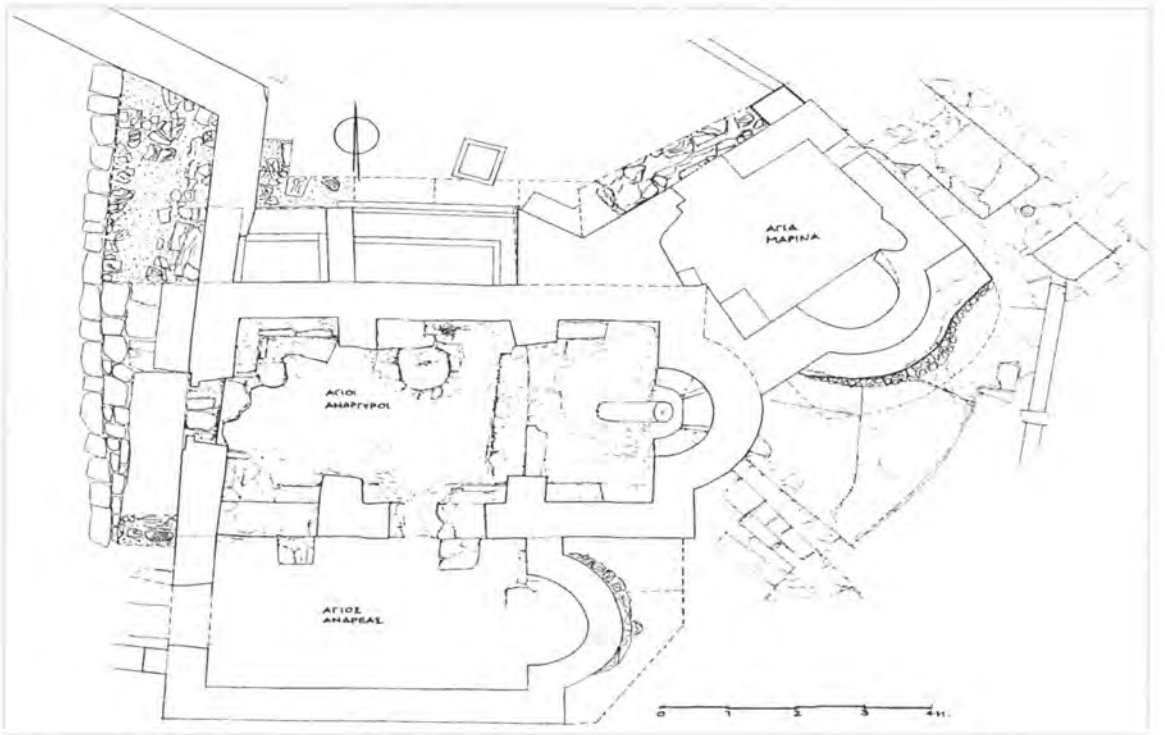
21. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη και Σ. Παπανικολοπούλου. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από τους αρχιτέκτονες Π. Τσακόπουλο και Τ. Κατερίνη.

22. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 522-524.

23. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη, Γ. Μαυρουδάκη και Σ. Παπανικολοπούλου. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από το σχεδιαστή Ν. Παπαχατζή.

24. Χρ. Στέφας, *Κέα (Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, Βουρκαριανή 1999, σ. 98.

25. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Σ. Παπανικολοπούλου. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Κ. Κορρέ.

Σχέδ. 3. Νάξος. Κάτω Σαγκρί. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Κάτοψη ανασκαφής.

σης, εξωτερικά στα νοτιοανατολικά της αψίδας είχε διαμορφωθεί μικρό άνδηρο με κλίση για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων, του οποίου η επιφάνεια καλύπτεται με πατητό κονίαμα (Πίν. 71 δ). Κατά τη διάρκεια των εργασιών εξυγίανσης της ανωδομής του ναού αποκαλύφθηκαν κατά χώραν οι καλυπτήριες σχιστόπλακες περιμετρικά της στέγης. Στην τελευταία φάση κτίστηκε νεότερος δυτικός τοίχος μπροστά από την κόγχη, στον οποίο διαμορφώθηκε πρόχειρα η δυτική είσοδος του ναού (Πίν. 71 ε). Η κεραμική των επιχώσεων αποτελείται κυρίως από θραύσματα κεράμων και ελάχιστα θραύσματα πλίνθων, τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί για πληρώσεις κενών στους λιθόκτιστους τοίχους.

ΝΑΞΟΣ

Κάτω Σαγκρί

Ναός Αγίων Αναργύρων

Στο Κάτω Σαγκρί, στην περιοχή του εικονομαχικού ναού του Αγίου Αρτεμίου και του πύργου των Παλαιολόγων, βρίσκεται το σύμπλεγμα τριών ναών αφιερωμένων στους αγίους Ανδρέα, Ανάργυρους και Μαρίνα που αποτελεί τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος εξοχικής κατοικίας του αγροκτήματος της οικογένειας Μπογιατζόγλου (Σχέδ. 3· Πίν. 72 α). Στο κέντρο του συμπλέγματος βρίσκεται ο ναός των Αγίων Αναργύρων. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο τρουλαίο ναό, εσωτ. διαστ. 6,30×3,30 μ. χωρίς την ημικυκλική αψίδα. Οι δοκιμαστικές τομές στα εσωτερικά επιχρίσματα απέδειξαν ότι ο ναός είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες με αλλεπάλληλα στρώματα ασβέστη.

Στη νότια πλευρά του έχει προστεθεί ο μεταγενέστερος μονόχωρος ναός του Αγίου Ανδρέα που καλύπτεται με οξυκόρυφη ημικυλινδρική καμάρα και επικοινωνεί με τους Αγίους Αναργύρους με δύο τοξωτά ανοίγματα που διανοίγονται στο νότιο τοίχο του μνημείου.

Στα βορειοανατολικά των Αγίων Αναργύρων προσκολλάται το μονόχωρο παρεκκλήσι της Αγίας Μαρίνας, εσωτ. διαστ. 2,20×3,10 μ., και μια μεγάλη αναλογικά ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Το παρεκκλήσι είναι χτισμένο πάνω σε χαμηλό βάθρο που ορίζει τα τοιχώματα μιας μικρής δεξαμενής, η οποία συνδεόταν με πηγή νερού στη βόρεια πλευρά του ναού των Αγίων Αναργύρων. Το βαθύ σκάμμα της πηγής, σε επαφή με το βόρειο τοίχο του ναού, καλύπτεται με δύο ανισομεγέθεις θολωτές κατασκευές. Μέσω της μικρής δεξαμενής, επιχρισμένης εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα και με ορθογώνιο άνοιγμα μικρής εισόδου στη βόρεια πλευρά, το νερό της πηγής με δύο πήλινους

κυλινδρικούς αγωγούς, κάτω από το λίθινο κατώφλι της εισόδου, διοχετευόταν σε μεγάλη ανοιχτή δεξαμενή. Ακριβώς έξω από το άνοιγμα της μικρής δεξαμενής βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, ανώνυμος φόλλις (1035-1042).

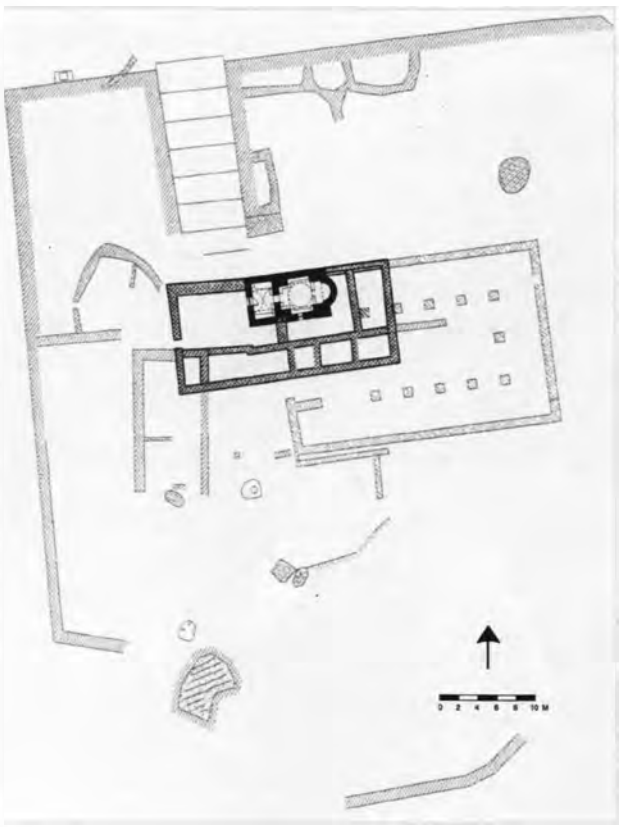
Οι ναοί είναι προσπελάσιμοι από ΝΔ., μέσω ενός πλακοστρωμένου προαυλίου, στο οποίο οδηγεί στεγασμένος διάδρομος («διαβατικό»). Λόγω σοβαρών προβλημάτων από ρηγματώσεις και καθιζήσεις, συντάχθηκε ειδική μελέτη στερεωτικών εργασιών και αποκατάστασης του συγκροτήματος[26]. Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο ιερό των Αγίων Αναργύρων από συνεργείο συντηρητών διαπιστώθηκε ότι στο κέντρο της κόγχης του ιερού υπάρχει κτιστό σύνθρονο μορφής χαμηλού θρανίου και υπολείμματα τοιχογραφιών. Μπροστά από το σύνθρονο αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου κίονα χωρίς ραβδώσεις που αποτελούσε το στήριγμα της αγίας τράπεζας (Πίν. 72 β). Η ανασκαφική έρευνα[27] έφερε στο φως το αρχικό δάπεδο του ναού από πλακοειδείς πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Μεταξύ των δύο πεσσών του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε φρεάτιο άντλησης νερού που επικοινωνούσε με τις θολωτές κατασκευές της πηγής στα βόρεια του ναού. Διαπιστώθηκε ότι διανοίχθηκαν δύο τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας προς το νεότερο ναό του Αγίου Ανδρέα, καταστρέφοντας τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο νότιο τοίχο των Αγίων Αναργύρων. Ερευνώντας την υποθεμελίωση στο νότιο τοίχο, από την πλευρά του ναού του Αγίου Ανδρέα, πιθανότατα αποκαλύφθηκε η βάση αρκοσολιακής κατασκευής που καταστράφηκε με την προσθήκη του ναού του Αγίου Ανδρέα. Η έρευνα απέδωσε ελάχιστα όστρακα ακόσμητης κεραμικής μεταβυζαντινών χρόνων.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Ναός των Ταξιαρχών, Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του Όρους στη θέση Σφυρίχτρες ανάμεσα σε αρχαία ερείπια και εδράζεται στη βορειοδυτική γωνία ελληνιστικής στοάς (Σχέδ. 4· Πίν. 72 γ). Πρόκειται για μονόχωρο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο και με συνεπτυγμένες τις κεραίες του σταυρού, καθώς εγγράφεται στο ορθογώνιο της κάτοψης. Για την τοιχοδομία του ναού χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση

Σχέδ. 4. Αίγινα. Όρος. Ναός των Ταξιαρχών. Κάτοψη.

κυρίως δόμοι και μεγάλου μεγέθους λιθόπλινθοι από τον αρχαίο ερειπιώνα. Στις σειρές των λιθόπλινθων τοποθετούνται σποραδικά αργοί λίθοι και πλίνθινα στοιχεία ή σκυφία. Ο αμέσως περιβάλλων χώρος του μνημείου περιλαμβάνει ερείπια κελλιών της μεταγενέστερης μονής του Αγίου Νικολάου. Διακρίνονται ο εξωτερικός περιμετρικός τοίχος και ορισμένα χαμηλά τμήματα των διαχωριστικών τοίχων των κελλιών. Το μνημείο παρουσίαζε προβλήματα διότι το 1996, σε μεγάλο τμήμα της στέγης, είχαν τοποθετηθεί με πρόχειρο τρόπο πάνω σε τσιμέντο νεότερα βιομηχανικά κεραμίδια με αποτέλεσμα τη διαβροχή της θολοδομίας από τα όμβρια. Αφαιρέθηκε η τσιμεντόστρωση με τα βιομηχανικού τύπου κεραμίδια στη στέγη, διαμορφώθηκαν οι ρύσεις με γαρμπιλόδεμα και τοποθετήθηκαν νέα χειροποίητα κεραμίδια[28]. Έγινε προσεκτικός καθαρισμός των τοίχων από τα ασβεστώματα, καθώς και τοπικές συμπληρώσεις και αρμολογήματα.

26. Από τον αρχιτέκτονα Στ. Μαμαλούκο, Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου και Συνεργάτες.

27. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη, Γ. Μαυρουδάκη και Μ. Τσάφου.

28. Τα χειροποίητα κεραμίδια παραγγέλθηκαν σε εργαστήριο κεραμικής στο Μεσαγρό.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Ναός των Ταξιαρχών, Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στον τρούλο που σε πολλά σημεία είχαν απολεπιστεί λόγω των προβλημάτων στην κεράμωση. Αντιμετωπίστηκαν τα σχετικά προβλήματα τόσο στην παράσταση του Παντοκράτορα όσο και σε τέσσερα διάχωρα του τυμπάνου του ναού, ανάμεσα στα μονόλοβα παράθυρα που είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στην ύστερη μεσοβυζαντινή περίοδο. Στα τρία από τα τέσσερα διάχωρα κυριαρχεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ σε σπάνιες για μνημειακή ζωγραφική σκηνές: Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων (Πίν. 72 δ), το εν Χώναις Θαύμα, Ιησούς του Ναυή (Πίν. 72 ε) και η Κλίμαξ του Ιακώβ (Πίν. 73 α). Σε δοκιμαστικές τομές της κόχγης του ιερού, κάτω από τα επιχρίσματα, αποκαλύφθηκε το κάτω τμήμα τεσσάρων ιεραρχών που χρονολογούνται πιθανότατα τεχνοτροπικά στα τέλη του 12ου αιώνα (Πίν. 73 β).

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Κολώνα

Στο πλαίσιο των εργασιών διαμόρφωσης της νότιας ανόδου στον αρχαιολογικό χώρο της Κολώνας[29] (Σχέδ. 5), πραγματοποιήθηκαν από το 2000 μέχρι το 2004 επιμέρους διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες[30] που κάλυψαν χώρο διαστάσεων 400 τ.μ. περίπου (Πίν. 73 γ-δ, 74 α).

Η ανασκαφική έρευνα στη νότια πλαγιά του λόφου αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα της πρώιμης βυζαντινής εποχής. Στο βορειότερο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σπιτιών με αποθηκευτικούς χώρους που χρονολογούνται μέχρι τον 7ο αιώνα. Από τα ευρήματα που χρονολογούνται τον 6ο-7ο αιώνα ξεχωρίζουν ο συγκολλημένος υστερορρωμαϊκός 1 αμφορέας (Πίν. 74 β), λυχνάρι απομίμησης βορειοαφρικανικού (Πίν. 74 γ), οινοχόη (Πίν. 74 δ), καθώς και πινάκια τύπου terra sigillata.

Η τελευταία φάση του οικισμού συμπίπτει με τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες». Χαρακτηριστικό των οικοδομημάτων της περιόδου αυτής είναι τα πυκνά οικοδομικά λείψανα κτισμάτων, όπως οικιών, αποθηκευτικών χώρων και εργαστηρίων, χτισμένων σε κλιμακωτά επίπεδα, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Τα κτίρια έχουν δάπεδο από πατημένο χώμα και στέγαση με κεραμίδια. Οι τοίχοι, πάχ. 0,60 μ., είναι δομημένοι με ασβεστολιθικούς και πώρινους λίθους υποτυπώδους λάξευσης, λίγα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, θραύσματα πλίνθων και λάσπη για συνδετικό υλικό. Στον οικισμό διακρίνονται τέσσερις κύριοι δρόμοι που διασταυρώνονται και περιλαμβάνουν λιθόκτιστους αποχετευτικούς αγωγούς.

Το σύστημα ύδρευσης αποτελούν δίκτυο πήλινων αγωγών, δύο καμαροσκεπείς κινστέρνες με τοιχώματα επιχρισμένα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και δύο πηγάδια.

Ο μικρός «θησαυρός» τεσσάρων χάλκινων νομισμάτων του Βασιλείου Α΄ (867-886) σε στρώμα καταστροφής με έντονα ίχνη καύσης που αποκαλύφθηκε στο νότιο και χαμηλότερο τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου αποτελεί ένα terminus post quem για την καταστροφή και πιθανή εγκατάλειψη του οικισμού της Κολώνας (Πίν. 74 ε). Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται χάλκινο αποτροπαϊκό δακτυλίδι με εγχάρακτη παράσταση Μέδουσας στην κοίλη σφενδόνη (Πίν. 74 στ) και χρηστική κεραμική (Πίν. 74 ζ).

ΘΗΡΑ

Περίσσα

Οικόπεδο Μ. Κοεμτζοπούλου

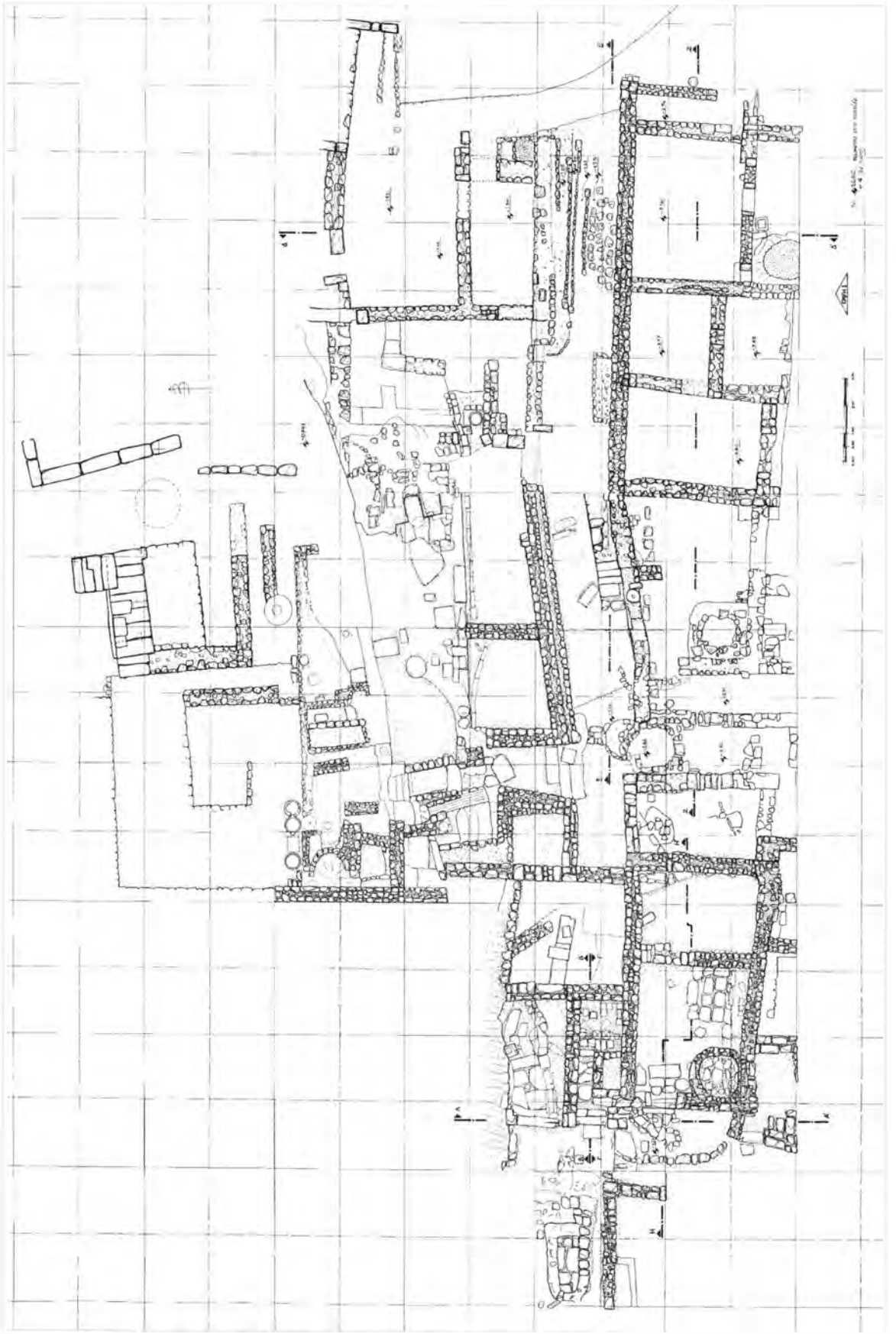
Βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του οικισμού της Περίσσας, ανάμεσα στο ναό του Τίμιου Σταυρού και την παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης. Η περιοχή αυτή αποτελεί τμήμα του οικισμού της ύστερης αρχαιότητας[31]. Η σωστική ανασκαφική έρευνα[32] έφερε

29. Οι εργασίες διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με τους F. Felten και St. Hiller του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, καθηγητές στο Πανεπιστήμιο του Salzbur, καθώς και τη Β΄ ΕΠΚΑ.

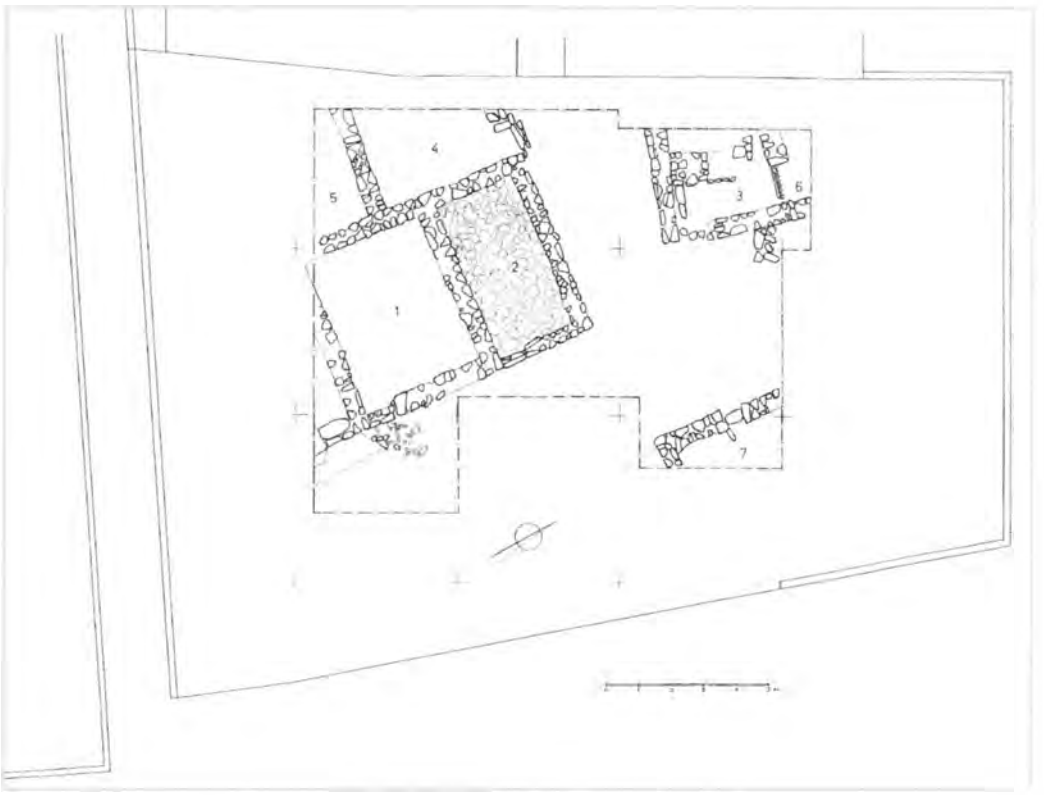
30. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Βόγκλη και Μ. Λένη. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από το σχεδιαστή Ν. Παπαχατζή. Η φωτογραφική αποτύπωση έγινε από τη φωτογράφο Κ. Κουζούνη. Η συντήρηση της κεραμικής έγινε από τις συντηρήτριες Σ. Σάρρη και Μ. Τζιότζιου.

31. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 426-427, Πίν. 244· 47 (1992): Χρονικά, σ. 552-553· 48 (1993): Χρονικά, σ. 439-441, Πίν. 135· 50 (1995): Χρονικά, σ. 723-724.

32. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Σ. Παπανικολοπούλου.

Σχέδ. 5. Αίγινα. Κολώνα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 6. Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Μ. Κοεμτζοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο φως οικοδομικά λείψανα τοίχων, πλ. 0,60, ύψ. 0,40-1,80 μ., από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα χωματόλασπη και ενσωματωμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (Πίν. 75). Τα δάπεδα αποτελούνται είτε από ακανόνιστες πλακερές πέτρες είτε από καλά πατημένο χώμα, ενώ έχουν σωθεί τα λίθινα κατώφλια. Η δυτική παραστάδα της εισόδου στο χώρο αριθ. 3 αποτελείται από δύο μαρμάρινες ιωνικές βάσεις σε β΄ χρήση, η μία από τις οποίες σώζει αδιάγνωστη επιγραφή. Επίσης, αποκαλύφθηκαν μαρμάρινα τμήματα κιόνων, δύο αδιάγνωστες επιγραφές σε λιθόπλινθους και τμήμα μαρμάρινης ιωνικής βάσης. Η κεραμική αποτελείται από όστρακα χείλους και σωμάτων υστερορρωμαϊκών αμφορέων, καθώς και φωκαϊκών και βορειοαφρικανικών πινακίων που χρονολογούνται κυρίως από τον 5ο μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ. Στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου τα οικιστικά λείψανα συνεχίζονται στο διπλανό οικόπεδο Μαυρομμάτη, όπου έχει ανασκαφεί συγκρότημα οικιών σε μεγαλύτερο βάθος κατά τα έτη 1989-1993[33].

ΝΑΞΟΣ

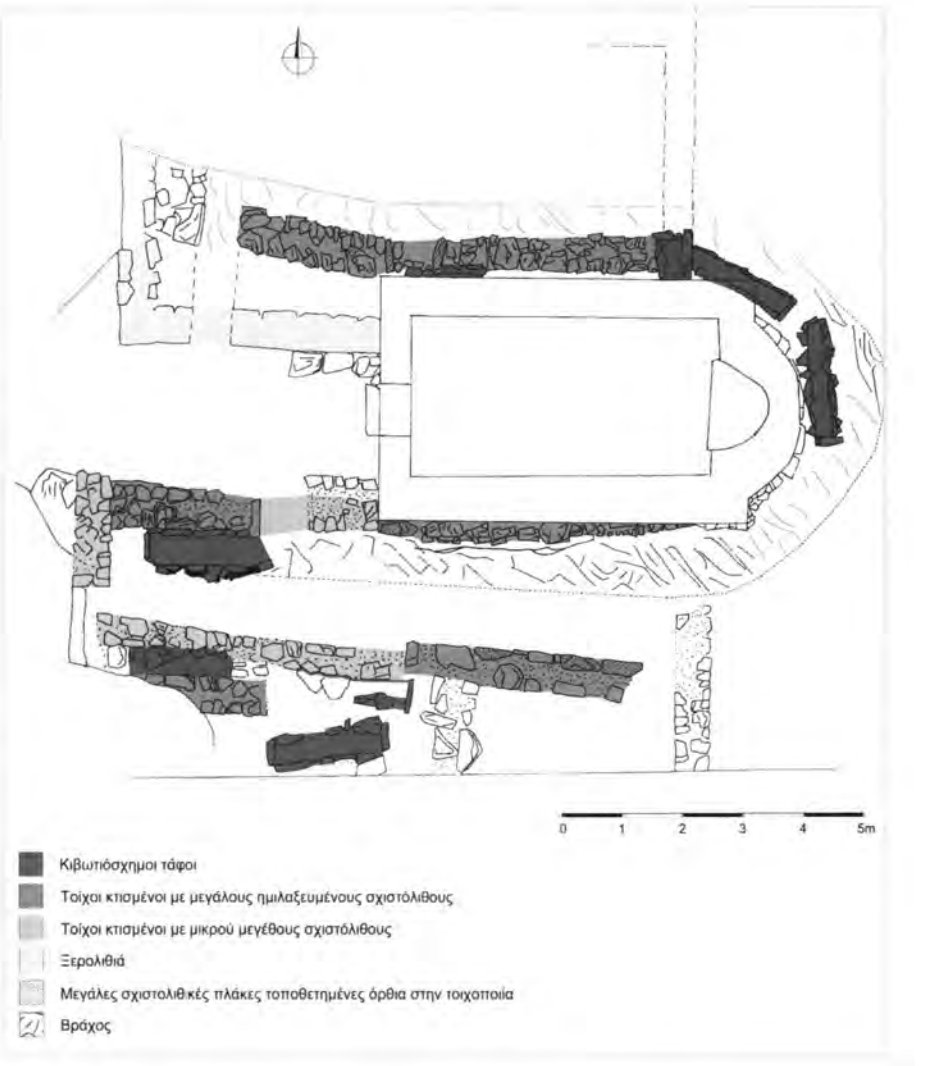
Χώρα

Οικία Δ. Γκιζάνη

Στον υπαίθριο χώρο της οικίας Δ. Γκιζάνη στο Μπούργκο[34] σε βάθος 1 μ., αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων, πλ. 0,60-0,80 μ., από αργολιθοδομή (Πίν. 76 α). Στην επίχωση του 1 μ. περιλαμβάνεται κεραμική κυρίως από εφυαλωμένα όστρακα με αδρεγχάρακτη διακόσμηση που χρονολογούνται μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα, καθώς και τρία, ιδιαίτερα φθαρμένα, νομίσματα των υστεροβυζαντινών χρόνων. Η κεραμική στο βάθος των οικοδομικών λειψάνων περιλαμβάνει όστρακα πινακίων φωκαϊκών και βορειοαφρικανικών, καθώς και όστρακα από αμφορείς υστερορρωμαϊκούς 1 και 2 που είναι δυνατόν να χρονολογηθούν τον 6ο-7ο αι. μ.Χ.

33. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 426-427, Πίν. 244· 48 (1993): Χρονικά, σ. 439-441, Πίν. 135.

34. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Τσάφου.

Σχέδ. 7. Πάρος. Πίσω Λιβάδι. Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΠΑΡΟΣ

Πίσω Λιβάδι

Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη

Στο πλαίσιο των εργασιών αντιμετώπισης της διείσδυσης υγρασίας στα θεμέλια του βυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη στη Μάρπησσα της Πάρου[35], πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα περιμετρικά του ναού.

Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα τοίχων από αργολιθοδομή και επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι χτισμένοι στο φυσικό βράχο με πλακοειδείς σχιστολιθικές πέτρες[36] (Σχέδ. 7· Πίν. 76 β-δ). Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού αποκαλύφθηκε τοίχος, πάχ. 0,60 μ., από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό χωματόλασπη. Παρόμοιος είναι και ο τοίχος πάνω στον οποίο εδράζεται μεγάλο τμήμα του νότιου τοίχου του βυζαντινού ναού. Η ενσωμάτωση στην τοιχοποιία μεγάλων σχιστολιθικών πλακών

35. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1007.

36. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Σ. Παπανικολοπούλου. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από το σχεδιαστή Ν. Παπαχατζή.

παραπέμπει σε τάφους που πιθανότατα καταστράφηκαν όταν κτίστηκαν οι τοίχοι. Τα ευρήματα που προέρχονται μέσα από τους τάφους, όπως η χάλκινη πόρπη[37] (Πίν. 76 ε) με εγχάρακτη διακόσμηση και η προχοΐσκη[38], είναι δυνατό να χρονολογήσουν το νεκροταφείο τον 6ο ή 7ο αιώνα. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού πιθανότατα κτίστηκαν μετά την κατάργηση ή την καταστροφή του νεκροταφείου και αποτελούν τμήματα θεμελίων κάποιου άγνωστης χρήσης κτιρίου που ανάγεται μετά τον 7ο αιώνα.

Καταπολιανή

Εξωτερικά και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού του Αγίου Νικολάου κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος. Αφαιρέθηκε το χώμα σε βάθος ίσο με το δάπεδο του ναού εσωτερικά, αποκαταστάθηκε η τοιχοποιία με κατάλληλα αρμολογήματα, τοποθετήθηκαν στρώσεις από χαλίκια, γαιοΰφασμα και τετράγωνες τσιμεντόπλακες.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κόρθι

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Διερευνήθηκαν εξωτερικά του ναού τα είδη των κονιαμάτων, στα οποία κυριαρχεί το ανοιχτοκόκκινο επάχρισμα που περιέχει και ευδιάκριτους κόκκους κεραμιδόσκονης. Το εσωτερικό του ναού ενδεχομένως αρχικά να μην είχε επιχριστεί, όπως μαρτυρούν οι πλίνθινοι σταυροί στα σφαιρικά τρίγωνα και η πλίνθινη διακοσμητική ταινία στη βάση του τρούλου. Με τα δείγματα αποκάλυψης τοιχογραφιών εντοπίζονται τοιχογραφημένες επιφάνειες σε τέσσερα σημεία του ναού[39]. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού η Παναγία βρεφοκρατούσα με σεβίζοντες αγγέλους. Στον ανατολικό τοίχο της νότιας κεραίας, δύο ολόσωμες, όρθιες μορφές με επίσημες ενδυμασίες. Στο βόρειο τοίχο της δυτικής κεραίας έφιππος ο άγιος Γεώργιος. Τέλος, στον τρούλο Παναγία, ολόσωμοι προφήτες (Πίν. 76 στ) και Ετοιμασία του Θρόνου. Η έλλειψη συνεκτικότητας στη δομή του υποστρώματος και η γενικότερη αποσαθροποίησή του απαιτεί άμεσες ενέργειες για τη στερέωσή του. Στον τρούλο, του οποίου ο ζωγραφικός διάκοσμος είναι δυνατό να χρονολογηθεί τη μεσοβυζαντινή εποχή, αποκαταστάθηκαν δύο διαμπερή ανοίγματα με τη χρήση τοπικών σχιστολιθικών πλακών, όπως και η αρχική δόμηση. Επίσης, έγιναν εργασίες αρμολογημάτων στην κόγχη του ιερού, στη βόρεια και την ανατολική πλευρά της βόρειας κεραίας, στη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία του κεντρικού τετραγώνου του ναού και στη βάση του τρούλου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

37. D. Benazeth, *L'art du métal au début de l'ere chrétienne*, Paris 1992, σ. 209, αριθ. 1203 και 1136. A. Bortoli-Kazanski - M. Kazanski, Sites archéologiques datés du IVe au VIIe siècle au nord et au nord-est de la mer noire : État des recherches, *TM* 10 (1987), σ. 445 (για το σχήμα βλ. αριθ. 62).

38. Ch. Vogt, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, *Τομέας* Ι, Αθήνα 2004, σ. 69, πίν. 16:8.

39. Ό.π., πίν. 16:7.

40. Με υπεύθυνο τον Ν. Βίττη, συνεργείο συντηρητών από τους Σ. Ορκόπουλο, Σ. Ζωγραφίδη, Ε. Λαγούδα, Β. Σκαλωμένου, Ν. Αναγνωστοπούλου, Α. Ιγγλέση και Τ. Νικολινάκου.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις 31 Δεκεμβρίου 2000 συνταξιοδοτήθηκε ο Έφορος Αρχαιοτήτων Δρ. Ι. Παπαχριστοδούλου. Τα καθήκοντα Προϊσταμένης ανέλαβε για το α΄ εξάμηνο του 2001 η Α. Γιαννικουρή, η οποία στη συνέχεια τοποθετήθηκε ως Διευθύντρια στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.

Η αποχώρηση από την ενεργό υπηρεσία του Ι. Παπαχριστοδούλου, η τοποθέτηση της Α. Γιαννικουρή στο Ινστιτούτο και η μετάθεση της Ευθ. Καράντζαλη στην Εφορεία Λαμίας είχαν ως αποτέλεσμα τη δραστική μείωση του αριθμού των αρχαιολόγων της Εφορείας. Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό απαρτίζεται πλέον από τους αρχαιολόγους Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Β. Πατσιαδά, Στ. Μαρκέτου, Ε. Κανίνια, Φ. Ζερβάκη, Κ. Μπαϊράμη, Στ. Παλαιολόγου, Ε. Φαρμακίδου και Π. Τριανταφυλλίδη στη Ρόδο, Δ. Μποσνάκη και Ε. Σκέρλου στην Κω και από την αρχιτέκτονα-μηχανικό Δ. Παπαϊωάννου. Το 2001 μετατέθηκε στην Εφορεία η αρχιτέκτων Β. Μαγειρία, ενώ το 2002 αποσπάστηκε από την 4η ΕΒΑ στην Εφορεία μας ο αρχιτέκτων-μηχανικός Α. Πέππας, ο οποίος από το 2003 ανέλαβε τη Διεύθυνση της 3ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων. Στο τεχνικό προσωπικό της Εφορείας προστέθηκε από το 2001 ο συμβασιούχος τοπογράφος-μηχανικός Α. Αγγούριας, ο οποίος εκπόνησε και όλα τα τοπογραφικά σχέδια που δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο.

Στη διεκπεραίωση του τεράστιου έργου της Εφορείας βοήθησαν, όπως και τις προηγούμενες χρονιές, οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Χριστοδουλίδης στη Ρόδο και ο Γ. Γαβαλάς στην Αμοργό, μέχρι το τέλος του 2003, οπότε, σύμφωνα με το νέο Οργανισμό του ΥΠΠΟ, το νησί επέστρεψε στην αρμοδιότητα της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ. Για τις ανάγκες καταγραφής και ταύτισης του πολυάριθμου διάσπαρτου υλικού στην ακρόπολη της Λίνδου εργάστηκε από το 2001, έπειτα από πρόσληψη από την Επιτροπή Λίνδου του ΤΔΠΕ-ΑΕ, η αρχαιολόγος Ε. Τσακανίκα. Για μικρότερα χρονικά διαστήματα προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην Εφορεία, κυρίως στον τομέα των σωστικών ανασκαφών και των καταγραφών, οι παρακάτω αρχαιολόγοι: στη Ρόδο η Τσ. Χατζηνικόλα από το 2001, ο Α. Μιχαηλίδης και η Ειρ. Καραμανώλη (το 2001), η Στ. Μελιτοπούλου και η Ειρ. Τασάκου (το 2002). Η Γ. Ήβου εργάστηκε το 2001 στα πλαίσια της κατασκευής του φράγματος Λίρου Κρητηνίας, ενώ η Μ. Μαυράκη-Μπαλάνου το 2002 στα πλαίσια της κατασκευής του φράγματος του ποταμού Γαδουρά.

Στην Κω εργάστηκε το 2001 η Χ. Μπόλου, στην Κάλυμνο το ίδιο έτος η Μ. Χαλκίτη και ο Ν. Διαμαντής που συνέχισε την ανασκαφή στο Δάμο κατά τα έτη 2001-2003. Στην Αστυπάλαια το 2001 εργάστηκε η Μ. Μαυράκη-Μπαλάνου, το 2002 η Κ. Γλυκού, ενώ από το 2003 η ανασκαφή συνεχίστηκε με την εποπτεία της Δ. Καμπούρη. Τέλος, την επίβλεψη των σωστικών ανασκαφών στην Κάρπαθο είχε το 2002 η Ά. Καρναβά, το 2003 η Ε. Χριστοδούλου και το 2004 η Κ. Σπαή.

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας κατά το 2002 αφιερώθηκε στη σύνταξη των Τεχνικών Δελτίων για την ένταξη έργων στο Γ΄ ΚΠΣ. Από τα έργα που προτάθηκαν από την Εφορεία μας τελικά εντάχθηκαν στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006 τα παρακάτω: α) βελτίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, β) Αρχαιολογικό Μουσείο Καρπάθου, γ) στερέωση-αναστήλωση-διαμόρφωση αρχαίου τείχους Νισύρου, δ) στερέωση-διαμόρφωση πύργου Αγίας Τριάδας Αμοργού, ε) Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου, στ) Αρχαιολογικό Μουσείο Νισύρου.

Το 2003 εκδόθηκαν οι περισσότερες Αποφάσεις του Υπουργείου για την εκτέλεση των παραπάνω έργων απολογιστικά και με αυτεπιστασία και ξεκίνησε η υλοποίησή τους, έργο ιδιαίτερα απαιτητικό που απορρόφησε μεγάλο μέρος της δραστηριότητας του επιστημονικού, τεχνικού και διοικητικού προσωπικού της Εφορείας. Εκτός των παραπάνω έργων, η Υπηρεσία μας είχε την ευθύνη για την υλοποίηση του υποέργου των σωστικών ανασκαφών στα πλαίσια του έργου της κατασκευής του Κεντρικού Αποχετευτικού αγωγού Ιαλυσού, καθώς και την εποπτεία του έργου της διαμόρφωσης του ελληνιστικού τείχους στην οδό Γρηγορίου Ε΄, που εκτελέστηκε από το Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ροδίων με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ.

Παράλληλα το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς: διοικητικό-οργανωτικό, προστασία και κήρυξη αρχαιολογικών χώρων και ζωνών προστασίας, εκθέσεις-επανεκθέσεις αρχαιοτήτων, οργάνωση μουσείων, αποθηκών και εργαστηρίων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων, στερεώσεις και αναστηλώσεις μνημείων, περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά, αποτυπώ-

σεις-τοπογραφήσεις, συντήρηση-καταγραφή αρχαίων, σωστικές ανασκαφές.

1. Προστασία και κήρυξη αρχαιολογικών χώρων και ζωνών προστασίας:

Συνεχίστηκε το έργο της οριοθέτησης και κήρυξης αρχαιολογικών χώρων και ζωνών προστασίας τόσο στην ύπαιθρο της Ρόδου όσο και στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου και στην Αμοργό.

Μεγάλη σημασία για την προστασία των αρχαιοτήτων είχαν οι Αποφάσεις του Υπουργείου για τον καθορισμό του αρχαιολογικού χώρου του Ροδινιού Ρόδου ως αδόμητης ζώνης προστασίας Α και η οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου της Λίνδου, οι οποίες εκδόθηκαν έπειτα από σχετικές εισηγήσεις της Εφορείας το 2003. Παράλληλα εγκρίθηκαν από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο οι προτάσεις της Υπηρεσίας μας, που συντάχθηκαν από κοινού με την 4η ΕΒΑ για τον καθορισμό ζωνών προστασίας Α και Β στη Λίνδο, με χρήσεις γης και όρους δόμησης. Κηρύχθηκαν ακόμη ως αρχαιολογικοί χώροι οι περιοχές Κιοταρίου και Βρουλιάς στη νότια Ρόδο.

Το 2001 εκδόθηκαν οι Υπουργικές Αποφάσεις για την κήρυξη των αρχαιολογικών χώρων στην Κω και στη βόρεια και νοτιοανατολική Κάρπαθο. Επίσης κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός χώρος ολόκληρη η νησίδα Σαρία της Καρπάθου.

Το 2002 θεσμοθετήθηκαν οι ζώνες προστασίας Α και Β στον αρχαιολογικό χώρο Μινώας-Κάτω Ακρωτηρίου Καταπόλων Αμοργού, ενώ το 2004 κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί χώροι εννέα περιοχές της νήσου Λέρου.

Υποβλήθηκαν στο Υπουργείο για έγκριση οι προτάσεις της Εφορείας για την κήρυξη αρχαιολογικών χώρων στην Τήλο και για τον καθορισμό ζωνών προστασίας Α και Β στον αρχαιολογικό χώρο Μανδρακίου Νισύρου. Επίσης, συντάχθηκαν προτάσεις για τον καθορισμό χρήσεων γης και όρων δόμησης στις αρχαιολογικές ζώνες Φιλερήμου, Θεολόγου και Πλημμυρίου Ρόδου.

Η κήρυξη ικανού αριθμού αρχαιολογικών χώρων, τόσο στην ύπαιθρο της Ρόδου όσο και στα νησιά της Δωδεκανήσου κατά τα τελευταία έτη, αλλά και η υλοποίηση μεγάλου αριθμού έργων υποδομής από τους Δήμους των νησιών, δημιούργησε αυξημένες ανάγκες για τη διενέργεια αυτοψιών και για τον έλεγχο των εκτελούμενων έργων. Έτσι οι αρχαιολόγοι της Εφορείας, παρά τις μεγάλες καθυστερήσεις στην καταβολή των οδοιπορικών, πύκνωσαν τις επισκέψεις στα νησιά αρμοδιότητάς τους και διεκπεραίωσαν μεγάλο αριθμό αυτοψιών. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι το έργο της προστασίας και του συνεχούς ελέγχου των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων των νησιών, τώρα μάλιστα που εκτελείται πολλαπλάσιο έργο και υπάρχει μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και στα μικρά νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, έχει γίνει δυσχερέστερο, λόγω της συνταξιοδότησης και μη αντικατάστασης μεγάλου αριθμού μόνιμων αρχαιοφυλάκων.

2. Οργάνωση Μουσείων και εκθέσεων:

Στον τομέα αυτό τα περισσότερα εκτελούμενα έργα χρηματοδοτούνται κυρίως από το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006.

Ρόδος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Η ένταξη του έργου της βελτίωσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου στο Γ΄ ΚΠΣ έδωσε την ευκαιρία στην Εφορεία να προχωρήσει στην υλοποίηση ενός παλαιού σχεδιασμού, οι βασικοί άξονες του οποίου είχαν χαραχθεί ήδη από την εποχή που ήταν Έφορος ο Γρ. Κωνσταντινόπουλος. Το έργο διαρθρώνεται σε τέσσερα υποέργα, σύμφωνα με το εγκεκριμένο τεχνικό δελτίο. Πρόκειται για την αναβάθμιση της υπάρχουσας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου, την οργάνωση της Προϊστορικής Συλλογής, την οργάνωση της Επιγραφικής Συλλογής και τη διαμόρφωση και ανάδειξη του ιστορικού κήπου του Μουσείου.

Κάρπαθος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Καρπάθου θα στεγαστεί στη δυτική πτέρυγα του Επαρχείου του νησιού που παραχωρήθηκε κατά χρήση στο Υπουργείο Πολιτισμού. Η υλοποίηση του έργου ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2003 με την έκδοση της σχετικής άδειας αυτεπιστασίας από το Υπουργείο. Την ευθύνη του έργου είχαν οι αρχαιολόγοι Β. Πατσιαδά και Φ. Ζερβάκη, ενώ την επίβλεψη των οικοδομικών εργασιών ανέλαβε η αρχιτέκτων της Εφορείας Δ. Παπαϊωάννου.

Κάλυμνος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Το νέο Μουσείο σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού στον κήπο του αρχοντικού Βουβάλη. Κατά το 2001 συνεχίστηκε η καταγραφή, ταύτιση και συντήρηση των ευρημάτων, ολοκληρώθηκε η μουσειολογική και εκπονήθηκε η μουσειογραφική μελέτη, η οποία κατατέθηκε και εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το 2003. Η άδεια αυτεπιστασίας εκδόθηκε στις 22-12-2003 και οι εργασίες ξεκίνησαν στις αρχές του 2004. Αυτές επικεντρώθηκαν στον καθαρισμό και τη συντήρηση των πολυάριθμων μαρμάρινων γλυπτών, που παραδόθηκαν στην Εφορεία μας και στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν κατά τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στον χώρο του ιερού του Δαλίου Απόλλωνος στη θέση Χριστός της Ιερουσαλήμ, κατά το 2001.

Νίσυρος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Τον Αύγουστο του 2001 εγκαινιάστηκε το νέο κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου-Γιαννιδείου Εστίας, που αποτελεί δωρεά των αφών Γιαννίδη στο ΥΠΠΟ. Με την ευκαιρία των εγκαινίων οργανώθηκε φωτογραφική έκθεση για τα μνημεία και τα αρχαιολογικά ευρήματα του νησιού, η οποία παρέμεινε ανοιχτή για το κοινό σε όλη την διάρκεια του καλοκαιριού.

Το 2001 στο πλαίσιο της προετοιμασίας του Μουσείου μεταφέρθηκαν στο νέο κτίριο και πλύθηκαν όλα τα κομμάτια των αρχαίων πίθων που προέρχονται από τους εγχυτρισμούς του νεκροταφείου των κλασικών χρόνων στην περιοχή του Άη Γιάννη, τα οποία είχαν παραμείνει εκτεθειμένα για χρόνια σε περιφραγμένο χώρο κοντά στο γήπεδο, λόγω έλλειψης στέγης για την αποθήκευσή τους. Στη συνέχεια έγινε η συγκόλληση και συντήρηση των πίθων από τους συντηρητές της Εφορείας μας Μ. Καΐκη και Η. Αυγενικό, στα πλαίσια της προετοιμασίας της έκθεσης για το νέο Μουσείο. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η συντήρηση και φωτογράφιση των αγγείων και ειδωλίων που προέρχονται από τις ιταλικές ανασκαφές στο νησί.

Για τη βελτίωση του Μουσείου εκπονήθηκε αρχιτεκτονική και στατική μελέτη, σύμφωνα με την οποία προβλέπεται μικρή προσθήκη κατ' έκταση στον αύλειο χώρο του κτιρίου, προκειμένου να δημιουργηθεί κατάλληλος χώρος για την έκθεση ορισμένων ταφικών πίθων με τα κτερίσματά τους, μικρό κυλικείο και χώρος για την είσοδο και το πωλητήριο του Μουσείου. Παράλληλα εκπονήθηκε η μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη. Όλες οι μελέτες εγκρίθηκαν από το ΚΑΣ το 2003 και η άδεια αυτεπιστασίας εκδόθηκε από το Υπουργείο στις 22-12-2003. Έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες για τη χορήγηση της οικοδομικής άδειας για την προσθήκη και οι εργασίες για την κατασκευή της ξεκίνησαν το 2004 στα πλαίσια του Γ΄ ΚΠΣ.

Η αναγκαιότητα εύρεσης σταθερού εδάφους για τη θεμελίωση της εγκεκριμένης προσθήκης και των στεγάστρων της αυλής οδήγησε σε μια βαθιά εκσκαφή, που είχε ως αποτέλεσμα την τροποποίηση της αρχικής αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης με την προσθήκη ενός μεγάλου υπόγειου χώρου, κατ' επέκταση του υπάρχοντος υπογείου. Έτσι τροποποιήθηκε το Τεχνικό Δελτίο, εκδόθηκε νέα οικοδομική άδεια και αυξήθηκε ο προϋπολογισμός του έργου. Οι εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη.

Κάσος. Αρχαιολογική Συλλογή. Από το 2001 τις εργασίες οργάνωσης της Συλλογής, οι οποίες είχαν ξεκινήσει από την Εφορεία το 2000[1], ανέλαβε το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών. Την ευθύνη του έργου είχε η Προϊσταμένη του Ινστιτούτου Α. Γιαννικουρή σε συνεργασία με την αρχαιολόγο της Εφορείας μας Φ. Ζερβάκη. Το έργο ολοκληρώθηκε το 2004 και εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου[2].

Λειψοί. Αρχαιολογική Συλλογή. Με αφορμή το Συνέδριο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου το 2003, έγινε συντήρηση των ενεπίγραφων μελών που φυλάσσονται στη μικρή αρχαιολογική Συλλογή του νησιού, εκπονήθηκαν έκτυπα των επιγραφών και αναμορφώθηκε η έκθεση, με την τοποθέτηση των εκθεμάτων σε κατάλληλες βάσεις και ενημερωτικές λεζάντες.

Κως. Αρχαιολογικό Μουσείο. Εγκρίθηκε από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων η προμελέτη επισκευής και συντήρησης του Μουσείου, το οποίο, εκτός από φθορές, παρουσιάζει και έντονα στατικά προβλήματα, για την αντιμετώπιση των οποίων εκπονήθηκε άλλη στατική μελέτη.

Επιγραφική Συλλογή Ασκληπιείου. Στα πλαίσια της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Κω άρχισαν το 2001 οι εργασίες αποκατάστασης του ιταλικού κτιρίου που βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο του Ασκληπιείου της Κω, το οποίο και θα στεγάσει την Επιγραφική Συλλογή του αρχαιολογικού χώρου. Στο κτίριο είχε οργανωθεί για πρώτη φορά η έκθεση επιγραφών από τους ιταλούς αρχαιολόγους. Λόγω έλλειψης χρηματοδότησης οι εργασίες έμειναν ημιτελείς.

Το 2003 αντικαταστάθηκε η στέγη του κτιρίου του χαμηλού ξενώνα που στεγάζει το σχεδιαστήριο της Εφορείας.

Λέρος. Έγινε αντικατάσταση της μόνωσης και της στέγης του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Λέρου.

Αστυπάλαια. Το 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου.

3. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων:

Ρόδος. Πόλη Ρόδου. Στην ακρόπολη της Ρόδου (Μόντε Σμιθ) και στα πλαίσια εξυγίανσης του αρχαιολογικού χώρου κατεδαφίστηκε το 2003 παλαιά αποθήκη διαχείρισης ΤΑΠΑ στη γωνία των οδών Θ. Σοφούλη και Διαγοριδών.

Με την ευκαιρία της αφής της Ολυμπιακής Φλόγας στις 13 Ιουλίου 2004 έγιναν καθαρισμοί και διευθετήσεις στο ναό του Πυθίου Απόλλωνος και στην ευρύτερη περιοχή της ακρόπολης. Επίσης, αποκαταστάθηκε ο χώρος της φωτογραφικής έκθεσης, μετά την απομάκρυνση του κυλικείου που λειτουργούσε στον ίδιο.

Αρχαιολογικός χώρος Ροδινιού. Το 2002 συντάχθηκε μελέτη διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου σε συνεργασία με το Δήμο Ροδίων, που έχει την ευθύνη διαχείρισης του διαμορφωμένου επί ιταλοκρατίας πάρκου[3]. Το έργο υποβλήθηκε ως υποέργο του προγράμματος του Δήμου για την ανάδειξη του ευρύτερου χώρου του πάρ-

1. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1113.

2. Έκθεση για το έργο θα δοθεί από το Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.

3. Υπεύθυνη για τον χώρο είναι η αρχαιολόγος Β. Πατσιαδά.

κου, αλλά δεν εντάχθηκε στο Περιφερειακό Πρόγραμμα του Γ΄ ΚΠΣ.

Κατά τα έτη 2003-4 με χρηματοδότηση του ΤΑΠΑ έγινε πρόσληψη πολυμελούς συνεργείου και πραγματοποιήθηκαν ευρείας κλίμακας καθαρισμοί στο αρχαιολογικό πάρκο του Ροδινιού. Καθαρίστηκε το απαλλοτριωμένο οικόπεδο στην οδό Ρόδου-Λίνδου, όπου σώζεται τμήμα οικίας με ψηφιδωτά δάπεδα. Επίσης, απομακρύνθηκε η βλάστηση, έγιναν καθαρισμοί και διευθετήσεις στα ταφικά μνημεία και στις αρχαίες οδούς που σώζονται στο πάρκο.

Αρχαία οχύρωση στην οδό Πλάτωνος στη μεσαιωνική πόλη. Για την ανάδειξη των τμημάτων της κλασικής, ελληνιστικής και βυζαντινής οχύρωσης στο απαλλοτριωμένο ακίνητο πρώην ιδιοκτησίας Γ. Ασπράκη - Β. Μαραβέλια[4], εκπονήθηκε μελέτη που εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου. Έγινε καθαρισμός του χώρου, χτίστηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος προς την πλευρά της οδού Πλάτωνος και κατασκευάστηκε ξύλινος περιμετρικός διάδρομος για την επίσκεψη του χώρου. Οι εργασίες διαμόρφωσης εκτελούνται από το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ροδίων.

Ταφικό συγκρότημα στην οδό Ρόδου-Λίνδου. Πρόκειται για τα οικόπεδα πρώην ιδιοκτησίας Καραγεωργίου[5] και Παυλίδη-Παπασάββα[6], όπου διατηρούνται μνημειώδη ταφικά συγκροτήματα ελληνιστικών χρόνων. Για λόγους προστασίας του ενιαίου πλέον αρχαιολογικού χώρου κατασκευάστηκαν περιμετρικοί τοίχοι από οπλισμένο σκυρόδεμα στη δυτική και νότια πλευρά του, ενώ στην πρόσοψη και σε τμήμα της βόρειας πλευράς έγινε καλαίσθητη περίφραξη από λιθόκτιστο χαμηλό τοιχίο και κάγκελα.

Ξενοδοχείο Ήλιος. Καθαρίστηκε και εξυγιάνθηκε από τις αυθαίρετες κατασκευές ο αρχαιολογικός χώρος που διατηρείται κάτω από το κτίριο της ΑΣΤΕΡ (πρώην ξενοδοχείο Soleil)[7] και τοποθετήθηκε προστατευτικό κιγκλίδωμα.

Υπόγειο οικοδομής Διακοσάββα στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως. Τοποθετήθηκαν υαλότουβλα και νέα μεταλλικά πλέγματα στα ανοίγματα του υπογείου της οικοδομής, όπου έχει διατηρηθεί ταφικό συγκρότημα ελληνιστικής περιόδου[8].

Λείψανα ιερού στην οδό Διαγοριδών. Συντάχθηκε μελέτη για τη διαμόρφωση των λειψάνων του ιερού, που διατηρείται σε ακάλυπτο χώρο ανάμεσα στις οικοδομές ιδιοκτησίας Μυλωνά, Μουστάκη και Γενικής Τεχνικής[9] και εγκρίθηκε από το Τοπικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Υπόγειος αρχαιολογικός χώρος Εμπορικού Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου[10]. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και διευθέτησης του μεγάλου υπόγειου αρχαιολογικού χώρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου Δωδεκανήσου στην πλατεία Κύπρου, από το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ροδίων με επίβλεψη της Εφορείας μας.

Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Έγιναν εργασίες συντήρησης του φωτισμού και της περίφραξης του μνημείου.

Νότια οχύρωση στην οδό Γρηγορίου Ε΄[11]. Εντάχθηκε στα έργα του Περιφερειακού σκέλους του Γ΄ ΚΠΣ η μελέτη ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της νότιας οχύρωσης της Ρόδου, με φορέα υλοποίησης το Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ροδίων. Η μελέτη εκπονήθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία μας και εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 2003 και 2004 με την εποπτεία της Εφορείας μας. Έγινε περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου με χαμηλό λιθόκτιστο τοιχίο και κάγκελα, ενώ οι παρειές του ρέματος του Ροδινιού ενισχύθηκαν με συρματοκιβώτια.

Αρχαιολογικός χώρος Φιλερήμου. Αντικαταστάθηκε το παλαιό εκδοτήριο του χώρου του Φιλερήμου από το ΤΑΠΑ.

Κρεμαστή. Ασώματος. Στο υπό απαλλοτρίωση οικόπεδο, όπου έχουν διατηρηθεί οικιστικά λείψανα της πρώιμης εποχής του χαλκού[12], με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου έγινε το 2001 νέα περίφραξη και διευθέ-

4. Για τα τμήματα του αρχαίου τείχους, βλ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος Ι. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 36-37, 49 και 134, αριθ. 9.

5. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 395· 47 (1992): Χρονικά, σ. 626-627· V. Patsiada, Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos, στο D. Berges (επιμ.), *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin 1996, σ. 88-91.

6. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 598-599.

7. Για την ανασκαφή, βλ. *ΠΑΕ* 1960, σ. 278-281 και *Έργον* 1960, σ. 199.

8. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 325.

9. Για την ανασκαφή, βλ. Ε. Καράντζαλη, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 618· 48 (1993): Χρονικά, σ. 511-515· 49 (1994): Χρονικά, σ. 768-769.

10. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 301-302· 18 (1963): Χρονικά, σ. 322· *Έργον* 1961, σ. 216-218.

11. Για την ανασκαφή, βλ. A. Maiuri, *ASAtene* III (1916-1920), σ. 260-262 και *ClRh* I (1928), σ. 44 κ.ε.

12. Βλ. Τ. Μαρκέτου, Ασώματος Ρόδου. Τα μεγαρόσχημα κτίρια και οι σχέσεις τους με το Βορειοανατολικό Αιγαίο, στο Ch. Doumas - V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο/Poliochni e L'Antica Età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale, Διεθνές Συνέδριο Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996. Αθήνα/Atene*, Αθήνα 1997, σ. 395-413.

τηση των πρανών, απομακρύνθηκαν τα παλιά υποστυλώματα για το στέγαστρο και εκπονήθηκε μελέτη κατασκευής νέου στεγάστρου με περιμετρικά υποστυλώματα.

Θεολόγος Ρόδου. Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος. Έγινε καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου. Σε συνεργασία με τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Παπαχριστοδούλου εκπονήθηκε μελέτη διαμόρφωσης και ανάδειξης του χώρου του ναού και κατασκευής στεγάστρου από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη. Η μελέτη, η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου, εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Βρουλιά. Αρχαιολογικός χώρος. Συντάχθηκε μελέτη συντήρησης, διαμόρφωσης και ανάδειξης του αρχαϊκού οικισμού από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Α. Πέππα. Η μελέτη εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το 2003.

Κάμιρος. Αρχαιολογικός χώρος. Εγκαταστάθηκε με ευθύνη του ΤΑΠΑ νέο φυλακείο στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου. Έγινε νέα περισχοίνιση γύρω από τα μνημεία.

Κως. Το 2002 έγινε αντικατάσταση του στεγάστρου της Οικίας του Σιληνού στο δυτικό αρχαιολογικό χώρο από το Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Κω.

Πάτμος. Το 2002 έγινε καθαρισμός του τείχους στην αρχαία ακρόπολη στο Καστέλι.

Λέρος. Το 2003 έγιναν καθαρισμοί στο αρχαίο οχυρό στο Παρθένι και στον οχυρωματικό περίβολο στον Ξηρόκαμπο.

Κατάπολα. Κατηφορίδα. Το 2002 έγιναν καθαρισμοί και περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου με τους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους στην περιοχή Κατηφορίδα στα Κατάπολα, ο οποίος έχει απαλλοτριωθεί από το ΥΠΠΟ.

Μαρκιανή. Έγιναν καθαρισμοί στον προϊστορικό οικισμό της Μαρκιανής.

4. Στερεώσεις και αναστηλώσεις μνημείων:

Εκτός από το μεγάλο έργο της αναστήλωσης των μνημείων στην ακρόπολη της Λίνδου, το οποίο εκτελείται από την Επιτροπή του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, η Εφορεία μας ανέλαβε την εκτέλεση του μεγάλου έργου της στερέωσης, αναστήλωσης, ανάδειξης του αρχαίου τείχους της Νισύρου, το οποίο εντάχθηκε στο περιφερειακό Σκέλος του Γ΄ ΚΠΣ. Παράλληλα, κατά τα έτη 2002-2003 συντάχθηκε η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του αρχαίου πύργου στη νησίδα της Ρω, η οποία και εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, και έγιναν οι πρώτες παρεμβάσεις στον πύργο.

Επίσης, το 2002 με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου εκπονήθηκε μελέτη υποστήλωσης και αποκατάστασης της υπόγειας δεξαμενής των ελληνιστικών χρόνων στη θέση Ριά του Λευκού Καρπάθου, ενώ κατά τα έτη 2003-2004 εκπονήθηκε μελέτη στερέωσης της νοτιοδυτικής γωνίας του αρχαίου τείχους του Παλιόκαστρου Καστελλορίζου, που έχει υποστεί φθορές. Για τις ανάγκες σύνταξης της μελέτης έγινε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της δυτικής γωνίας του τείχους.

5. Περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά:

Κατά τα έτη 2001-2004 οι αρχαιολόγοι της Εφορείας πραγματοποίησαν μεγάλο αριθμό περιοδειών στα νησιά της Δωδεκανήσου, με αφορμή τη διενέργεια αυτοψιών, την κήρυξη χώρων και ζωνών προστασίας. Έτσι εντοπίστηκαν νέες αρχαιολογικές θέσεις και συγκεκριμένα: Στη Χάλκη, στη θέση Μπαμπακιές, εντοπίστηκαν αρχαίοι τάφοι. Στη νησίδα Αρμάθια το 2001 εντοπίστηκαν ίχνη μινωικής εγκατάστασης σε δύο σημεία του νησιού. Στο Αγαθονήσι το 2003, στη βόρεια πλευρά του νησιού, εντοπίστηκε αρχαίο οχυρό στη θέση Καστράκι και οικισμός στη θέση Κλεφτός.

6. Αποτυπώσεις - Τοπογραφήσεις:

Το 2002 έγινε ακριβής τοπογραφική αποτύπωση των ορατών αρχαίων μνημείων στο Ροδίνι με στόχο την προώθηση της απαλλοτρίωσης των ακινήτων που παρουσιάζουν ορατά αρχαία. Την ίδια χρονιά έγινε αποτύπωση της παθολογίας του μνημείου της δωρικής κρήνης Ιαλυσού, με στόχο τη σύνταξη μελέτης αναστήλωσης του μνημείου.

Σημαντική βοήθεια για την Εφορεία ήταν οι χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγαίου, που αφορούσαν σε αποτυπώσεις μνημείων. Έτσι το 2002-3 έγινε η σχεδιαστική αποτύπωση του μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος του οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Καραγεωργίου, το οποίο ανήκει πλέον στο Δημόσιο. Η αποτύπωση θα αποτελέσει τη βάση για τη σύνταξη μελέτης υποστήλωσης του μνημείου.

Εκτός Ρόδου, επίσης με χρηματοδότηση του ίδιου Υπουργείου, πραγματοποιήθηκαν το 2001 τοπογραφικές εργασίες στις παρακάτω θέσεις και αρχαιολογικούς χώρους: στην Κάλυμνο στο χώρο του ιερού του Δαλίου Απόλλωνος (Χριστός της Ιερουσαλήμ), στην Κάρπαθο στη Σαρία και στο Λευκό, θέσεις Ριά και Πελεκητό. Στην Πάτμο το 2002 έγινε τοπογράφηση και αρχιτεκτονική αποτύπωση της αρχαίας ακρόπολης Καστελίου. Το 2002 έγινε αρχιτεκτονική αποτύπωση τμημάτων της αρχαίας ακρόπολης του Παλαιοκάστρου στο Καστελλόριζο. Επίσης, αποτυπώθηκε ο αρχαίος πύργος στη νησίδα Ρω και τα ορατά αρχαία στη νησίδα Στρογγύλη. Στην ακατοίκητη νησίδα Περγούσα, δυτικά της Νισύρου, τοπογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν οι δύο αρχαίοι πύργοι. Επίσης, έγιναν τοπογραφήσεις των αρχαίων μνημείων στα νησιά Αστυπάλαια, Αρκιοί, Λειψοί, Μαράθι και

Αρμάθια Κάσου. Στη νήσο Σύμη στις θέσεις Αχηβαδιά, Δράκου, Δρακούντα, Λελλενίκη, θέση Λιενή στο Χωριό, Τσαγκριά, Πότι, και τέλος, στη νήσο Νύμο στις θέσεις Θολάρια και στον όρμο Ταβίρι.

Τέλος, με την ευθύνη της Εφορείας μας εκδόθηκε φωτογραφικό λεύκωμα με αρχαιολογικές φωτογραφίες, στη μνήμη του πρόωρα χαμένου ταλαντούχου φωτογράφου Κ. Χατζηπέτρου, ο οποίος εργαζόταν στην Εφορεία μας.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο. Αναβάθμιση υπάρχουσας έκθεσης

Η πρώτη αρχαιολογική έκθεση οργανώθηκε από τους ιταλούς αρχαιολόγους το 1915 στο κτίριο του Νοσοκομείου των Ιπποτών, που αποτέλεσε και το πρώτο Μουσείο του νησιού[13]. Οι βομβαρδισμοί του πολέμου διέλυσαν την τραπεζαρία του μεσαιωνικού κτιρίου και προκάλεσαν σοβαρές ζημιές σε πολλά αντικείμενα. Το 1949 ήταν προσιτές μόνον οι έξι από τις συνολικά 20 αίθουσες του Μουσείου[14]. Το 1960 έγινε η έκθεση των αρχαίων και μεσαιωνικών γλυπτών στη μεγάλη αίθουσα του ιπποτικού νοσοκομείου και στις αίθουσες της νότιας πτέρυγας[15]. Το έργο της επανέκθεσης των αρχαίων συνεχίστηκε εντατικά και από τον διάδοχο του Κοντή στην Εφορεία, τον Γρ. Κωνσταντινόπουλο, παράλληλα με το πολύπλευρο έργο της ενιαίας τότε Εφορείας. Το 1965 τελείωσαν οι επισκευές του κτιρίου, παρελήφθησαν οι προθήκες και ξεκίνησαν οι εργασίες έκθεσης των αγγείων και μικροαντικειμένων από τις νεκροπόλεις της Ιαλυσού και της Καμίρου[16]. Η έκθεση των ταφικών συνόλων από την Ιαλυσό στις αίθουσες της νότιας και δυτικής πλευράς του ορόφου ολοκληρώθηκε το 1968[17]. Σε δύο αίθουσες της βόρειας πλευράς του Μουσείου εκτέθηκαν τότε μυκηναϊκά αγγεία και κοσμήματα από τη μυκηναϊκή νεκρόπολη της Ιαλυσού, καθώς και ορισμένα επιλεγμένα ευρήματα από τους αποθέτες των ιερών της Ιαλυσού και της Καμίρου. Η υλοποίηση της έκθεσης των ευρημάτων από τις νεκροπόλεις της Καμίρου, η οποία τελικά επεκτάθηκε και στις επτά αίθουσες της βόρειας πλευράς του ορόφου, άρχισε το 1969 και ολοκληρώθηκε το 1977[18].

Ο ήδη παρωχημένος τρόπος έκθεσης, με την παράθεση μεγάλου αριθμού αντικειμένων στις προθήκες, τον ακατάλληλο φωτισμό και την έλλειψη πληροφοριακού και εποπτικού υλικού, καθιστούσε αναγκαία τη βελτίωση της έκθεσης, εν όψει μάλιστα της οργάνωσης των δύο νέων Συλλογών, της Προϊστορικής και Επιγραφικής. Το έργο εντάχθηκε ως υποέργο του ευρύτερου προγράμματος της βελτίωσης του Μουσείου και ξεκίνησε αμέσως μετά την έκδοση της Απόφασης Αυτεπιστασίας από το ΥΠΠΟ στις 15-4-2003. Λόγω του μικρού προϋπολογισμού του υποέργου, η επανέκθεση περιορίστηκε στις αίθουσες των αγγείων και μικροαντικειμένων από τις νεκροπόλεις της Ιαλυσού και της Καμίρου στις αίθουσες του ορόφου, γύρω από την κεντρική αυλή του ιπποτικού Νοσοκομείου. Επιβλέπουσα του έργου ήταν η αρχαιολόγος Στ. Μαρκέτου. Η Ε. Φαρμακίδου είχε την ευθύνη για τον συντονισμό των συνεργείων και την έκθεση των αντικειμένων από τις νεκροπόλεις της Ιαλυσού. Για την επανέκθεση των αντικειμένων από τις νεκροπόλεις της Καμίρου υπεύθυνη ορίστηκε η Β. Πατσιαδά.

Των επανεκθετικών εργασιών του ορόφου προηγήθηκε η οργάνωση ενός νέου εκθεσιακού χώρου στη βορειοανατολική θόλο του Μουσείου. Εδώ εκτέθηκαν για πρώτη φορά οι ανάγλυφοι ταφικοί πίθοι που προέρχονται από τα αρχαϊκά νεκροταφεία της Ιαλυσού και της Καμίρου, μία μοναδική συλλογή από 13 εντυπωσιακά αγγεία, τα οποία είχαν βρεθεί κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών (Πίν. 77 α). Την ευθύνη της έκθεσης, η οποία σχεδιάστηκε από την αρχιτέκτονα της Εφορείας μας Δ. Παπαϊωάννου και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ, είχε η αρχαιολόγος Στ. Μαρκέτου. Η συλλογή των ανάγλυφων πίθων άνοιξε για το κοινό τον Σεπτέμβριο του 2003. Στόχος της Εφορείας είναι να προχωρήσει σταδιακά στην οργάνωση μικρών θεματικών εκθέσεων στους θόλους που βρίσκονται στην πρόσοψη του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου και λειτουργούσαν ως καταστήματα κατά τη μεσαιωνική περίοδο.

Για τις ανάγκες της έκθεσης το Αρχαιολογικό Μουσείο παρέμεινε κλειστό για το κοινό από την 1η Ιανουαρίου έως τις 30 Ιουνίου του 2004. Εκτός από την επανέκθεση

13. Βλ. A. Maiuri, *Rodi*, Roma 1921, σ. 49-92 και A. Maiuri - G. Jacopi, Il Museo archeologico di Rodi nell'Ospedale dei Cavalieri, *ClRh* I (1928), σ. 17-38.

14. Ι. Κοντής, *Εφημερίς Ροδιακή*, φύλλο 3ης Νοεμβρίου 1949.

15. Ι. Κοντής, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 275.

16. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 577.

17. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 436· 22 (1967): Χρονικά, σ. 514· 23 (1968): Χρονικά, σ. 432.

18. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 451. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 675· 28 (1973): Χρονικά, σ. 608· 32 (1977): Χρονικά, σ. 343.

έγιναν οι παρακάτω οικοδομικές εργασίες: ελαιοχρωματισμός στις αίθουσες 1-3 του ορόφου και στις αίθουσες των γλυπτών, όπου επιδιορθώθηκαν και τα επιχρίσματα. Στις αίθουσες 6, 7 και 8 του Μουσείου, όπου υπάρχει εμφανής πωρόλιθος, έγινε αρμολόγημα, ενώ συντηρήθηκαν από ειδικό συνεργείο οι ξύλινες μεσαιωνικές οροφές των αιθουσών 9-15 και αναδείχθηκαν τα γραπτά ιπποτικά οικόσημα. Επιχρίσματα, μόνωση και αντικατάσταση των κουφωμάτων έγιναν στις αίθουσες του εργαστηρίου του Μουσείου, όπου και τοποθετήθηκαν νέα ντουλάπια για την ασφαλή τοποθέτηση των αντικειμένων. Αντικαταστάθηκε η παλαιά ηλεκτρολογική εγκατάσταση του ορόφου του Μουσείου, τοποθετήθηκαν νέοι πίνακες και για πρώτη φορά τοποθετήθηκε σύστημα θέρμανσης σε όλες τις αίθουσες των αγγείων και κλιματισμού στις αίθουσες των γλυπτών.

Στη μεγάλη αίθουσα των ασθενών, όπου εκτίθενται γλυπτά μεσαιωνικής περιόδου, τοποθετήθηκαν νέες ενημερωτικές πινακίδες για τα εκθέματα, την ευθύνη για τη σύνταξη των οποίων είχε η αρχαιολόγος της 4ης ΕΒΑ Ά.-Μ. Κάσδαγλη. Για τις ανάγκες της επανέκθεσης των αντικειμένων από τις νεκροπόλεις της Ιαλυσού και της Καμίρου, που καταλαμβάνουν τις 13 αίθουσες του ορόφου του Μουσείου επαναχρησιμοποιήθηκαν οι παλιές δρύινες προθήκες οι οποίες μετασκευάστηκαν, χρωματίστηκαν και εφοδιάστηκαν με νέο ψυχρό φωτισμό με κατάλληλα φίλτρα για την υπεριώδη ακτινοβολία. Όλα τα κρύσταλλα των προθηκών αντικαταστάθηκαν με κρύσταλλα Triplex Extra Clear.

Ο νέος μουσειολογικός σχεδιασμός δεν ανέτρεψε ουσιαστικά την παλαιά διάταξη της έκθεσης, περιόρισε όμως σημαντικά τον αριθμό των εκθεμάτων. Έτσι οι αίθουσες 1 έως 7 είναι και πάλι αφιερωμένες στις νεκροπόλεις της Ιαλυσού, για την παρουσίαση των οποίων επελέγησαν τα αντιπροσωπευτικότερα ταφικά σύνολα από τις ιταλικές ανασκαφές, ενώ προστέθηκαν τα ευρήματα δύο γεωμετρικών ταφών από νεώτερες ανασκαφές της Εφορείας. Αντίστοιχα, τα κτερίσματα των τάφων από τις πλούσιες νεκροπόλεις της Καμίρου εκτίθενται στις αίθουσες 10 έως 13 της βόρειας πτέρυγας του ορόφου. Στόχος της νέας έκθεσης είναι μέσω των ευρημάτων των τάφων να παρουσιαστούν τα ταφικά έθιμα και η εξέλιξή τους, η πορεία των ιστορικών πόλεων της Ιαλυσού και της Καμίρου μέχρι το συνοικισμό τους στη νέα πόλη, αλλά και οι δρόμοι του αποικισμού και του εμπορίου των Ροδίων στη Μεσόγειο (Πίν. 77 β).

Στις δύο τελευταίες αίθουσες (14 και 15) εξετέθησαν επίλεκτα έργα αγγειογραφίας (Πίν. 77 γ). Εδώ το βάρος της ενημέρωσης δίδεται στη δραστηριότητα των εργαστηρίων κεραμικής, στις εμπορικές σχέσεις του νησιού στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια, αλλά και στην κυριαρχία των εργαστηρίων της αττικής κεραμικής κατά την κλασική περίοδο με εξαίρετα δείγματα μελανόμορφης και ερυθρόμορφης αγγειογραφίας επώνυμων αθηναίων ζωγράφων. Την ευθύνη για την έκθεση σε αυτές τις αίθουσες είχαν οι Β. Πατσιαδά και Α. Δρελιώση, ενώ ο Π. Τριανταφυλλίδης επιμελήθηκε της προθήκης, όπου εκτίθενται επίλεκτα έργα μεταλλοτεχνίας, φαγεντιανής και υαλουργίας.

Με την ευκαιρία της επανέκθεσης η Εφορεία προχώρησε για πρώτη φορά στην έκθεση των ευρημάτων από τους αποθέτες της Ιαλυσού και της Καμίρου, που αντικατοπτρίζουν την ακτινοβολία των ιερών των τριών ροδιακών πόλεων, όλα αφιερωμένα στη θεά Αθηνά. Πολύτιμα αντικείμενα από όλη τη Μεσόγειο αποτελούν τους μάρτυρες της σημασίας, αλλά και της μακράς διαδρομής των δύο ιερών από τον 9ο έως τον 4ο αι. π.Χ. Τα αντικείμενα από τον αποθέτη της Ιαλυσού που ανέρχονται περίπου στις 5.000, ήρθαν στο φως κατά τα έτη 1923, 1925 και 1926 από τους ιταλούς αρχαιολόγους. Πρόκειται για τον πλουσιότερο από τους αποθέτες των τριών ιερών του νησιού και για τον μοναδικό, το περιεχόμενο του οποίου βρίσκεται στο σύνολό του στο Μουσείο της Ρόδου. Αντιπροσωπευτικό μέρος των ευρημάτων που ανέρχονται αριθμητικά σε 996 εκτίθεται πλέον στην αίθουσα 8 της δυτικής πτέρυγας του ορόφου. Την ευθύνη για την έκθεση των αντικειμένων από τον αποθέτη της Ιαλυσού, ο οποίος παραμένει αδημοσίευτος ως σύνολο[19], είχαν οι υπογράφουσες. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η βοήθεια της αειμνήστου Η. Ζερβουδάκη.

Τα αντικείμενα από τον αποθέτη της Καμίρου που ανασκάφηκε τον 19ο αιώνα είναι λιγότερα, μιας και τα περισσότερα βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο και το Λούβρο. Το σύνολο αυτών που βρίσκονται στο Μουσείο της Ρόδου εκτίθεται πλέον στην αίθουσα

19. Βλ. M. Martelli, La Stipe Votiva dell'Athenaion di Ialysos: Un Primo Bilancio, στο S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, σ. 104-120· M. Martelli, Avori vicino-orientali e greci dall'Athenaion di Ialysos, στο *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz 1990, σ. 396· A. di Vita, Chypre dans les dépôts votifs de Athana Ialisia, στο V. Karageorghis (επιμ.), *The Civilisations of the Aegean and their Diffusion in Cyprus and the Eastern Mediterranean, 2000-600 B.C.*, Larnaca 1991, σ. 88-91· M. Martelli, La stipe votiva dell'Athenaion di Ialiso, στο M. Livadiotti - G. Rocco, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania 1996, σ. 46-50· M. Martelli, Cintura urartea da Ialysos, στο *Alle soglie della classicità. Il Mediterraneo tra tradizione e innovazione. Studi in onore di Sabatino Moscati*, Pisa-Roma 1996, σ. 853-861· M. Martelli, La stipe di Ialysos: Avori orientali e greci, στο *Un ponte fra l'Italia e la Grecia. Atti del Simposio in onore di Antonino di Vita. Ragusa, 13-15 febbraio 1998*, Padova 2000, σ. 105-118.

9[20]. Την επιμέλεια της έκθεσης του αποθέτη της Καμίρου είχε η Β. Πατσιαδά.

Παράλληλα, έγινε αναδιάταξη των επιτυμβίων μνημείων που εκτίθενται στη στοά του ορόφου του Μουσείου και προστέθηκαν ενημερωτικές πινακίδες, με ευθύνη της Α. Δρελιώση.

Η επανέκθεση του Μουσείου έδωσε την ευκαιρία στην Εφορεία να επανελέγξει το σύνολο των αντικειμένων, που προέρχονται από τις ιταλικές ανασκαφές και να προχωρήσει στην ψηφιακή καταχώρησή τους σε πρόγραμμα αρχείου. Όσα αντικείμενα δεν εκτίθενται, τακτοποιήθηκαν στα νέα ερμάρια στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου, στο οποίο έγιναν επίσης εκτεταμένες κτιριακές επισκευές. Στην τακτοποίηση των αντικειμένων βοήθησαν οι αρχαιολόγοι Κ. Μπαϊράμη και Στ. Παλαιολόγου, ενώ την καταχώρησή τους σε πρόγραμμα αρχείου ολοκλήρωσε η Χ. Φανταουτσάκη. Το έργο της αναβάθμισης της υπάρχουσας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου ολοκληρώθηκε στις 31 Δεκεμβρίου του 2004.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Προϊστορική Συλλογή

Στο πλαίσιο του υποέργου της έκθεσης της Προϊστορικής Συλλογής από το 2003 έως και το 2004 έγιναν συμπληρωματικές καταγραφές, ταξινόμηση και συντήρηση του προς έκθεση υλικού που θα εκτεθεί στον όροφο της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου Villaragut (Σχέδ. 1), με περισσότερη έμφαση στην ανάλυση και συντήρηση των τοιχογραφιών από τον μινωικό οικισμό στα Τριάντα και στα πρόσφατα ευρήματα της μέσης εποχής χαλκού, που θα εκτεθούν στον όροφο σύμφωνα με τον μουσειολογικό σχεδιασμό[21]. Ταξινομήθηκαν, επίσης και συντηρήθηκαν αρκετά από τα μυκηναϊκά ευρήματα που θα εκτεθούν στο ισόγειο[22]. Στο πλαίσιο του παραπάνω υποέργου εργάστηκε ως ωρομίσθια η αρχαιολόγος Π. Βρατσάλη.

Το 2003 μεταφέρθηκαν οι αρχαϊκοί πίθοι που φυλάσσονταν στον όροφο της πτέρυγας και εκτέθηκαν στη βορειοανατολική θόλο του Αρχαιολογικού Μουσείου (βλ. παραπάνω). Στη συνέχεια έγιναν οι απαραίτητες κτιριακές εργασίες, οι περισσότερες από τις οποίες ολοκληρώθηκαν το 2004. Αντικαταστάθηκαν και επιδιορθώθηκαν όλα τα κουφώματα του κτιρίου και τοποθετήθηκε νέα μόνωση στο δώμα. Έγινε νέα πλήρης ηλεκτρολογική εγκατάσταση που περιλάμβανε και τον κλιματισμό του ισογείου, ενώ οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις του ανασκευασμένου κατά την δεκαετία του 1950 ορόφου καλύφθηκαν με ψευδοροφή. Αντικαταστάθηκαν τα παλιά βιομηχανικά πλακίδια των δαπέδων με πήλινα χειροποίητα και αρμολογήθηκε η τοιχοποιία του ισογείου που ανήκει στην αρχική φάση του κτιρίου.

Για την αποκατάσταση, επίσης, του ιπποτικού αυτού χώρου αφαιρέθηκε το μεταγενέστερο γέμισμα κάτω από το δάπεδο για να ανακτήσει η θόλος το αρχικό της ύψος. Με την αφαίρεση του γεμίσματος ήλθε στο φως τμήμα από το πλακόστρωτο της αρχαίας οδού Ρ31 που σώζεται περιμετρικά στο νοτιότερο μόνο τμήμα του χώρου· το υπόλοιπο έχει καταστραφεί από τις ιπποτικές παραβιάσεις. Βορειότερα από το σωζόμενο πλακόστρωτο βρέθηκε κτιστό πηγάδι με πόσιμο νερό, προφανώς από την εποχή της τουρκοκρατίας, η τελευταία χρήση του οποίου ανάγεται στην εποχή του μεσοπολέμου. Για την αντιμετώπιση της υγρασίας του ισογείου, όπου θα φιλοξενηθούν τα ευρήματα των μυκηναϊκών νεκροταφείων, ανοίχθηκαν τάφροι εξυγίανσης σε επαφή με τις θεμελιώσεις του νότιου και του δυτικού τοίχου, οι οποίες στη συνέχεια μονώθηκαν. Κατά τη διάνοιξη της τάφρου του νοτίου τοίχου ήλθαν στο φως λείψανα αρχαιότερων μεσαιωνικών φάσεων[23], ενώ σε αυτήν του δυτικού τοίχου, κατά μήκος της οδού Λάχητος, αποκαλύφθηκε σε όλο της το ύψος η ισχυρή θεμελίωση της εξωτερικής πλευράς της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου Villaragut.

Παράλληλα, έγιναν διαμορφώσεις στους εξωτερικούς χώρους της πτέρυγας. Στρώθηκε με πώρινες πλάκες από την περιοχή της Λίνδου ο χώρος μπροστά από το μεγάλο παράθυρο στο νότιο τοίχο του ισογείου και το τμήμα, όπου καταλήγει η μεγάλη εξωτερική κλίμακα μπροστά από τη θύρα εισόδου στον όροφο. Στον ημιυπαίθριο καμαροσκέπαστο χώρο μπροστά από την είσοδο του ισογείου τοποθετήθηκε χοχλάκι με σχηματοποιημένο διακοσμητικό θέμα μυκηναϊκής κεραμικής.

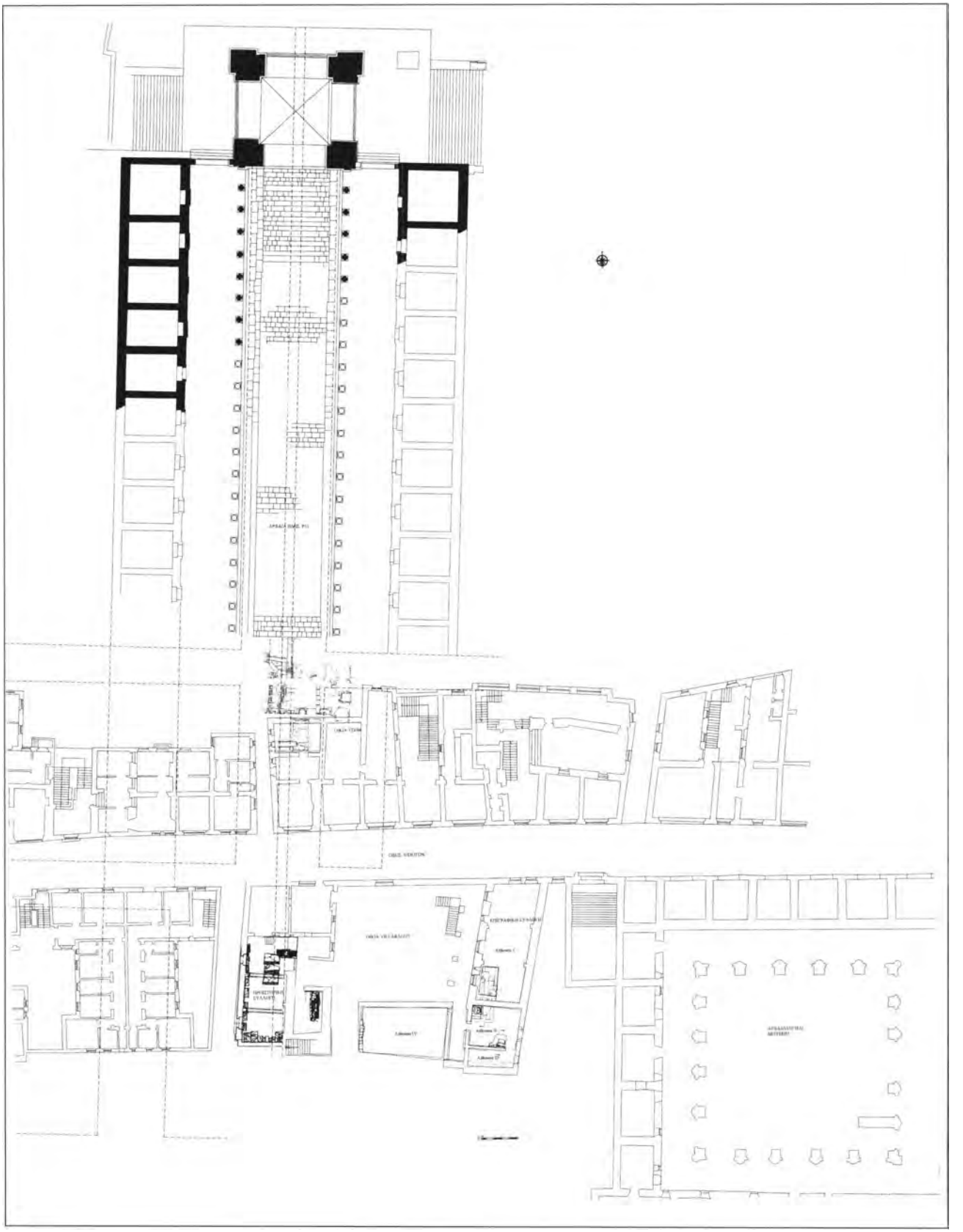
Αρμολογήθηκε, τέλος, η τοιχοποιία μικρού δωματίου στο ισόγειο της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου, το οποίο έχοντας εύκολη πρόσβαση από την αυλή, μετατράπηκε σε χώρο υγιεινής για ΑΜΕΑ με τον κατάλληλο εξοπλισμό. Συντάχθηκε αναλυτικό τεύχος προδιαγραφών για την κατασκευή των τριάντα δύο προθηκών της Προϊστορικής Συλλογής και των τεσσάρων προθηκών της

20. Για τη δημοσίευση, βλ. G. Jacopi, La stipe votiva, Esplorazione archeologica di Camiro II. *ClRh* VI-VII (1932), σ. 279-365.

21. Βλ. Τ. Μαρκέτου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 926-927.

22. Ό.π., σ. 927.

23. Βλ. παρακάτω στον παρόντα τόμο την έκθεση της Ά.-Μ. Κάσδαγλη για το κτίριο Villaragut.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Τοπογραφικό σχέδιο οικίας Villaragut (Επιγραφική Συλλογή).

Επιγραφικής και στο τέλος του 2004 έγινε η προκήρυξη του Διεθνούς Διαγωνισμού για την κατασκευή και προμήθειά τους, σύμφωνα με λεπτομερείς προδιαγραφές.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Έκθεση Επιγραφικής Συλλογής

Προχώρησαν οι προετοιμασίες της Έκθεσης της Επιγραφικής Συλλογής, η οποία θα φιλοξενηθεί στο ισόγειο της ιπποτικής οικίας Villaragut στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου[24]. Το 2001 πραγματοποιήθηκε η απομάκρυνση-μεταφορά των ενεπίγραφων βάθρων και μελών που φυλάσσονταν σε δύο αίθουσες (αριθ. ΙΙ και ΙΙΙ) της οικίας Villaragut (Πίν. 77 δ), προκειμένου να αρχίσει η επισκευή του κτιρίου. Επρόκειτο για ογκώδη ενεπίγραφα μέλη από μάρμαρο ή λάρτιο λίθο – βάθρα αγαλμάτων, βάσεις και στήλες, ορισμένα από τα οποία προέρχονταν από τον χώρο του αρχαίου γυμνασίου της ροδιακής ακρόπολης[25]. Λόγω του ιδιαίτερα μεγάλου βάρους και όγκου τους, αλλά και της πυκνής τοποθέτησής τους σε περιορισμένο χώρο, η επιχείρηση μετακίνησης και μεταφοράς τους απαίτησε ιδιαίτερη προετοιμασία και οργάνωση. Η πραγματοποίηση του δύσκολου αυτού έργου έγινε δυνατή χάρις στην προθυμία και γνώση των έμπειρων συντηρητών της Εφορείας, Μ. Καΐκη, Η. Αυγενικού, Μ. Κώστα, Δ. Κουγιού, Ρ. Αγγελινάκη και Ν. Σαλβάρη. Οι επιγραφές μεταφέρθηκαν με ασφάλεια στον εξωτερικό χώρο του κτιρίου[26].

Κατόπιν άρχισαν οι εργασίες επισκευής του κτιρίου από το Γραφείο Μεσαιωνικής πόλης Ρόδου. Εγκρίθηκε από το ΚΑΣ ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης, ο οποίος συντάχθηκε από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Παπαχριστοδούλου, καθώς και ο μουσειογραφικός σχεδιασμός που έγινε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη. Το έργο εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου, ως δεύτερο υποέργο της Βελτίωσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου και από τον Απρίλιο του 2003 άρχισε η υλοποίησή του. Αμέσως ξεκίνησε η συστηματική συντήρηση των επιγραφών που έχουν επιλεγεί και θα εκτεθούν στη Συλλογή. Στο έργο εργάστηκαν εκτός από το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, η αρχαιολόγος Τσ. Χατζηνικόλα και οι συντηρητές Μ. Μουστουχά, Ε. Σπυροπούλου, Ζ. Δημοπούλου, Γ. Κώτης και Β. Σαμίου.

Πραγματοποιήθηκαν οικοδομικές εργασίες αρμολόγησης και συντήρησης των τοίχων, σκυροδέτησης των βάσεων στήριξης των επιγραφών και των δαπέδων και οι εγκαταστάσεις ηλεκτροδότησης, κλιματισμού και πυρασφάλειας. Τον Δεκέμβριο του 2004 πραγματοποιήθηκε η μεταφορά και τοποθέτηση στους χώρους έκθεσης μικρού αριθμού επιγραφών. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων ενεπίγραφα μέλη που φυλάσσονταν σε αποθήκες ή υπαίθριους χώρους του Μουσείου και της Εφορείας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αρμολόγησης των παλαιών τμημάτων των τοίχων της αναστηλωμένης θόλου (αίθουσα IV), που θα φιλοξενήσει τα εκθέματα της ενότητας των επιτυμβίων, φανερώθηκαν θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών από λάρτιο λίθο ή μάρμαρο εντοιχισμένα κυρίως στο νότιο τοίχο της θόλου. Ορισμένα διατηρούν διαμόρφωση κυματίου. Στο κάτω τμήμα του δυτικού τοίχου της θόλου βρισκόταν ωραίο κορινθιακό κιονόκρανο, μεγάλων διαστάσεων, το οποίο έμοιαζε να έχει εντοιχιστεί σε μία δεύτερη χρήση του στον τοίχο. Κατά τον καθαρισμό των πλίνθων του τοίχου διαπιστώθηκε ότι το κιονόκρανο, που εξείχε αρκετά από την παρειά του τοίχου, εδραζόταν σε επίχωση από χώμα, το οποίο υποχώρησε. Το κιονόκρανο, επιμελημένης εργασίας (Πίν. 77 ε), με διπλή σειρά από μεγάλα φύλλα ακάνθου, καυλούς, έλικες και ρόδακα στον άβακα, είναι από λάρτιο λίθο, έχει σωζόμενες διαστάσεις 0,84×0,72 και ύψος 0,70 μ. και χρονολογείται πιθανόν στη ρωμαϊκή εποχή[27]. Στο κάτω τμήμα του ίδιου τοίχου υπάρχουν μεγάλες πωρόπλινθοι συνολ. μήκ. 3,60 μ., που φαίνεται ότι ανήκουν σε παλαιότερο τοίχο, η ανατολική παρειά του οποίου εξέχει 0,55 μ.

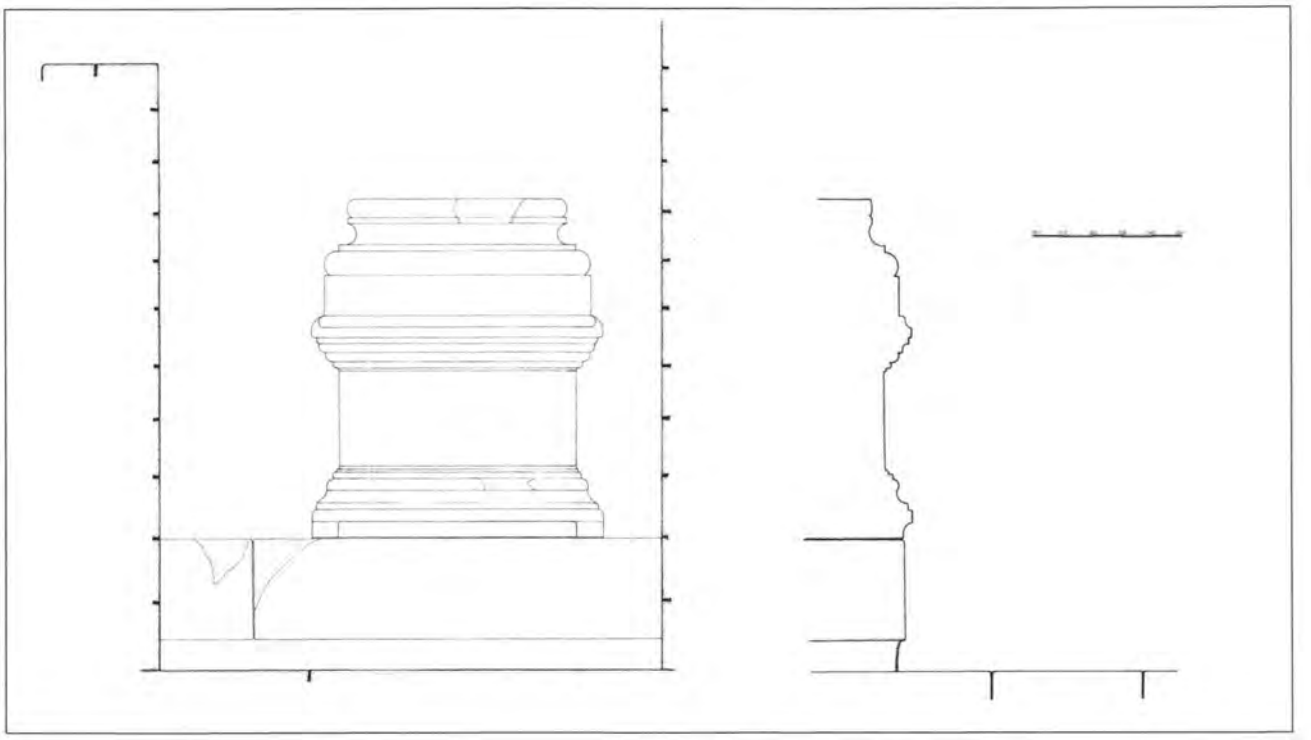
Στην αίθουσα ΙΙ, ανατολικά της θόλου, όπου θα εκτεθούν επιγραφές σχετικές με τα δημόσια ιερά, την οικιακή λατρεία και τα γυμνάσια, διατηρούνται στη βορειοδυτική γωνία ορατά αρχαία λείψανα, που αποκαλύφθηκαν κατά την ιταλική αναστήλωση της ιπποτικής οικίας. Πρόκειται για τμήμα ισχυρού τοίχου (κρηπίδας;) με κατεύθυνση Β.-Ν., από μεγάλες λιθοπλίνθους, με μεγάλο λίθινο βάθρο κίονα στο ανώτερο τμήμα του. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού, είχε τοποθετηθεί μεγάλος

24. Για την οικία, βλ. Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Γ. Ντέλλας, Το κτίριο Villaragut, *Πρακτικά επιστημονικής Συνάντησης «Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου» (Ρόδος, Νοέμβριος 1986)*, Αθήνα 1992, σ. 123-146.

25. G. Jacopi, Nuove epigrafi dalle sporadi meridionali, *ClRh* II (1932), σ. 192-198.

26. Ορισμένες από τις επιγραφές συμπεριλαμβάνονται στο εκθεσιακό πρόγραμμα της Συλλογής.

27. Πρβλ. τα κορινθιακού ρυθμού επίκρανα του Ρωμαϊκού Τετράπυλου στην αρχαία οδό Ρ31, Μ. Cante, L'Arco Quadrifronte, στο M. Livadiotti - G. Rocco (επιμ.), *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania 1996, σ. 212-222.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οικία Villaragut. Βάθρο με συμφυή βάση κίονα. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

αριθμός από αρχαία μικρά λίθινα βόλια (σφαίρες) από τις πολιορκίες της πόλης, ορισμένα από τα οποία διατηρούν κόκκινο χρώμα στις εγχαράξεις με την αναγραφή του βάρους τους (Πίν. 78 α). Έπειτα από τον καθαρισμό του χώρου, διαστ. 2×1,65 μ., παρατηρήθηκαν τα εξής: ο τοίχος έχει κατασκευαστεί από μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από τοπικό λάρτιο λίθο. Στο αποκαλυφθέν τμήμα του (1,65 μ.) ο τοίχος αποτελείται από δύο δόμους, των οποίων οι ογκώδεις πλίνθοι δεν έχουν απόλυτη αρμογή μεταξύ τους. Ο ανώτερος δόμος έχει ύψος 0,32 και πλάτος 1,10 μ. Πιθανώς πρόκειται για το σωζόμενο πλάτος του, διότι, όπως δείχνουν τα ίχνη αδρής λείανσης στις ορατές επιφάνειες των πλίνθων του χαμηλότερου δόμου, ήταν φαρδύτερος των 1,10 μ., αλλά αφαιρέθηκαν οι λίθοι του. Στη δεύτερη από τα νότια πλίνθο του άνω δόμου διακρίνονται δύο τόρμοι, ένας κυκλικός και ένας ορθογώνιος, πιθανόν από παλαιότερη χρήση της ως κατώφλι. Ο χαμηλότερος δόμος εδράζεται σε θεμελίωση από κομμάτια πωρολίθων, χώματος και κουρασανιού και αποτελείται από τέσσερις πλίνθους από λάρτιο, επίσης, λίθο. Εξέχει του ανώτερου δόμου κατά 0,80 μ. προς τα ανατολικά. Τρία χάλκινα νομίσματα αρκετά οξειδωμένα, καθώς και όστρακα χρηστικής κεραμικής, βρέθηκαν κατά την αφαίρεση χωμάτων κάτω από τον κατώτερο δόμο. Ο τοίχος, αν και οι πλίνθοι των δύο δόμων του δεν εφάπτονται (μεταξύ τους, όμως, υπάρχει επίχωση πάχ. 0,10 μ.), έχει τη μορφή μνημειώδους κρηπιδωτής κατασκευής. Ανατολικά του τοίχου, σε βάθος 0,44 μ. υπάρχουν πωρόπλινθοι, ίσως από τη θεμελίωση κάποιας παλαιότερης κατασκευής.

Στον ανώτερο δόμο του υπάρχει ένα μεγάλο βάθρο με συμφυή βάση κίονος (Σχέδ. 1, 2· Πίν. 78 β). Το βάθρο, με μορφή πεσσού, φέρει διαμόρφωση πολλαπλών κοιλόκυρτων κυματίων και ταινιών στην επίστεψη και στο κάτω τμήμα του. Η συμφυής βάση του κίονος είναι αττικού τύπου[28]. Το μέλος είναι από λάρτιο λίθο και έχει συνολικό ύψος 1,10 μ., πλάτος 0,98 μ. και σωζόμενο πάχος 0,82 μ. Λείπει η πίσω πλευρά του και έχει αποκρούσεις στις γωνίες, ραγίσματα και φθορές. Λειασμένη είναι η επιφάνεια των κυματίων του βάθρου, καθώς και του τόρου και της σκοτίας της βάσης. Ίχνη βελονιού διακρίνονται στη βάση του κίονα και ξοΐδος στην επιφάνεια της πλίνθου του βάθρου. Χαμηλά στην έδραση του μέλους λοξότμητη ταινία διαμορφώνει στις γωνίες πόδια στήριξης. Στην επάνω επιφάνεια φέρει στο κέντρο περίπου ορθογώνιο τόρμο, διαστ. 0,08×0,04×0,055 μ., και αύλακα μολυβδοχόησης, μήκ. 0,31 μ. για την προσαρμογή του κίονος. Το ογκώδες αυτό μέλος δεν βρίσκεται in situ, αλ-

28. Όμοιου τύπου βάση έχουν οι κίονες της αρχαίας οδού P31 κατά τη ρωμαϊκή μνημειακή διαμόρφωσή της. Βλ. Cante, ό.π., σ. 203, εικ. 26.

λά φαίνεται ότι τοποθετήθηκε κατά τη διαμόρφωση του χώρου, στις εργασίες της ιταλικής αναστήλωσης της οικίας[29]. Ανάλογης μορφής βάθρα με συμφυείς βάσεις κιόνων ή πεσσών είναι γνωστά σε προσόψεις κτιρίων της ρωμαϊκής περιόδου, π.χ. στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα[30] και στην νότια πύλη στο λιμάνι της Εφέσου[31].

Ο ισχυρός αυτός τοίχος και το ογκώδες βάθρο φαίνεται ότι ανήκουν σε μνημειώδες κτίριο ρωμαϊκής εποχής, το οποίο, όπως έδειξε η τοπογράφησή του, βρίσκεται ανατολικά της μεγάλης πομπικής οδού Ρ31, η οποία με κατεύθυνση Β.-Ν., οδηγούσε από το μικρό λιμένα και τα νεώρια, στο κέντρο της αρχαίας πόλης και κατέληγε στον νότιο τομέα του τείχους[32] (Σχέδ. 1). Η κατασκευή του εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικής αναμόρφωσης της περιοχής του πολεμικού λιμένα, που έγινε στις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ.[33].

Για τον εντοπισμό της συνέχειας του τοίχου προς τα νότια, εντός της αίθουσας ΙΙ, αλλά και προς τα βόρεια, εντός της αίθουσας Ι, ανοίχτηκαν τομές κατά τις εργασίες αντικατάστασης των παλιών δαπέδων των αιθουσών και της στερέωσης των βάσεων στήριξης των επιγραφών. Στην τομή που έγινε στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας, δεν εντοπίστηκαν λείψανα του τοίχου[34]. Στη δεύτερη τομή, προς το νοτιοανατολικό τμήμα της αίθουσας, αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής από ανόμοιου σχήματος και μεγέθους πέτρες και λίθινο βάθρο με συμφυή βάση κίονα ανάποδα τοποθετημένο επάνω σε πρόχειρο τοίχο[35]. Το βάθρο ομοιάζει με το προαναφερθέν, έχει το ίδιο περίπου μέγεθος (σωζ. ύψ. 0,92 μ.), αλλά παρουσιάζει μεγάλες φθορές και αποκρούσεις. Φαίνεται ότι προέρχεται από το ίδιο κτίριο και σε μία δεύτερη φάση τοποθετήθηκε στη νεώτερη κατασκευή ως οικοδομικό υλικό. Σημειώνεται ότι ένα τρίτο παρόμοιο μέλος βρίσκεται στον κήπο του Αρχαιολογικού Μουσείου, από λάρτιο επίσης λίθο[36], ενώ ακόμη ένα όμοιας μορφής μέλος μας είναι γνωστό από τη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου[37].

Στην τομή διαστ. 4x2,54 μ., που ανοίχτηκε στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας Ι, βόρεια της ΙΙ προς την οδό Ιπποτών, εντοπίστηκε η προς τα βόρεια συνέχεια του τοίχου σε έκταση 2,50 μ. (Πίν. 78 γ). Και σε αυτό το τμήμα του τοίχου δεν εφάπτονται οι δύο δόμοι του, αλλά μεσολαβεί επίχωση πάχ. 0,09 μ. Στο κτίσιμο του τοίχου έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ορθογώνιες πλίνθοι από λάρτιο λίθο. Ο ανώτερος δόμος αποκαλύφθηκε σε περιορισμένο πλάτος, έως 0,40 μ., διότι διέρχεται κάτω από το δυτικό τοίχο της αίθουσας. Αποτελείται από 4 ορθογώνιες πλίνθους. Στην επιφάνεια των δύο μεσαίων υπάρχει ελαφρά λείανση σε μήκος 1,20 μ., ίσως από την τοποθέτηση κάποιου μέλους στο σημείο αυτό. Αρχικά ο δόμος φαίνεται ότι ήταν φαρδύτερος, αλλά αφαιρέθηκαν οι πλίνθοι του σε πλάτος 0,45 μ., όπως μαρτυρούν τα αδρά ίχνη λείανσης στην επιφάνεια των λίθων του χαμηλότερου δόμου, ακριβώς όμοια με αυτά που παρατηρήθηκαν στο τμήμα του τοίχου που διατηρείται στην αίθουσα ΙΙ. Ο χαμηλότερος δόμος στη σωζόμενη μορφή του τοίχου εξέχει κατά 0,80 μ. προς τα ανατολικά (αρχικά πιθανώς θα εξείχε μόνον 0,35 μ.). Μία από τις πλίνθους του κάτω δόμου έχει το εντυπωσιακό μήκος των 1,80 μ., ενώ σε μία άλλη υπάρχει αναθύρωση πλ. 0,035 μ. Οι πλίνθοι παρουσιάζουν φθορές και ραγίσματα. Ανατολικά του τοίχου φανερώθηκαν λείψανα παλαιότερης κατασκευής από πωρολίθους. Ο τοίχος, ο οποίος συνεχίζεται βόρεια κάτω από την ιπποτική οικία, θα παραμείνει ορατός.

Η επίχωση που αφαιρέθηκε για την αποκάλυψη του τοίχου περιείχε μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων λάρτι-

29. Κατά τον καθαρισμό του τοίχου βρέθηκε στην επίχωση πάχ. 0,02 μ., που υπάρχει ανάμεσα στο βάθρο και τον τοίχο, ένας μικρός ξύλινος τάκος, που προέρχεται από την νεώτερη τοποθέτηση του μέλους στη θέση αυτή. Γιά την στερέωσή του τοποθετήθηκαν στην πίσω πλευρά, όπου είναι ελλιπές, αργοί λίθοι.

Σημειώνεται, ότι ακριβώς πίσω από το βάθρο, υπάρχουν πωρόπλινθοι μέτριου μεγέθους, που εξέχουν από την παρειά του υπόλοιπου τοίχου της αίθουσας και φαίνεται ότι ανήκουν σε παλαιότερη οικοδομική περίοδο του κτιρίου. Διακρίνεται ανάμεσά τους και ένα ορθογώνιο μέλος από λάρτιο λίθο.

30. F. Shear, *Roman Architecture*, Bath 1989, σ. 238, εικ. 155.

31. W. Wilberg, *Forschungen in Ephesos* III: *Die Agora*, Wien, 1923, σ. 175, εικ. 154, 155, 162.

32. Η οδός είχε ριζικά ανακαινισθεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή, με πλακόστρωση, κιονοστοιχίες, στοές και τετράπυλο στο βόρειο άκρο της, εκεί όπου διασταυρωνόταν κάθετα με την οδό Ρ6, η οποία οδηγούσε στην αρχαία ακρόπολη.

33. Βλ. Cante, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 265.

34. Η τομή έφθασε έως 1,25 μ. και γι' αυτό δεν εντοπίστηκε η συνέχειά του.

35. Το μέλος παρέμεινε στην ίδια θέση, διότι η τυχόν μετακίνησή του πιθανόν δημιουργούσε στατικά προβλήματα στον υπερκείμενο τοίχο της αίθουσας.

36. Το ύψος του είναι 1,15 μ., στις πλάγιες πλευρές της πλίνθου του βάθρου φέρει μεγάλους ορθογώνιους τόρμους, πιθανόν για την προσαρμογή κιγκλιδώματος, ενώ η επάνω επιφάνεια της βάσης του κίονα έχει λαξευθεί στο πίσω τμήμα της σε πλάτος 0,25 μ. και βάθος 0,35 μ., με αποτέλεσμα η πλαστική διαμόρφωση των κυματίων της αττικού τύπου βάσης να διακόπτεται πίσω. Στο βάθρο τα κυμάτια συνεχίζονται και στην πίσω πλευρά.

37. Το μέλος βρέθηκε κατά τις εργασίες της ΔΕΠΟΣ στη Μεσαιωνική πόλη. Βρέθηκε εντοιχισμένο στη θεμελίωση του μεσαιωνικού κτιρίου (πρώην εκθετήριο Ίκαρου) στη δυτική πλευρά της πλατείας Μ. Αλεξάνδρου.

ου λίθου, μικρά κομμάτια, κυρίως απολεπίσματα. Εντυπωσιακός αριθμός όμοιων θραυσμάτων υπήρχε και σε μικρότερη τομή που ανοίχτηκε ανατολικότερα για την αποκάλυψη μεγάλου ορθογώνιου μέλους από λάρτιο λίθο, διαστ. 1,15×0,47 μ. Στην ίδια τομή βρέθηκαν, επίσης, τμήμα σφονδύλου κίονα, σπάραγμα με ανάγλυφη άκανθα και βλαστόσπειρα και θραύσμα άλλων λίθινων μελών, ανάμεσα στα οποία και ένα ενεπίγραφο.

Στην αίθουσα ΙΙΙ της Συλλογής, κατά μήκος του νότιου τοίχου της, αποκαλύφθηκαν κάτω από το ιταλικό δάπεδο πέντε κυκλικές οπές, που ανήκουν σε εγκαταστάσεις αποχωρητηρίου ιπποτικής περιόδου (βλ. έκθεση Χρονικών 4ης ΕΒΑ) και οι οποίες θα παραμείνουν ορατές. Σημειώνεται ότι κατά την αφαίρεση επίχωσης για την αποκάλυψή τους βρέθηκε ελλιπές λίθινο ιγδίο, οκτώ τμήματα αρχαίων λίθινων αρχιτεκτονικών μελών, ορισμένα από τα οποία είχαν εντοιχισθεί στις ιπποτικές κατασκευές.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Ιστορικός κήπος Μουσείου Ρόδου

Άρχισε η υλοποίηση της ανάδειξης και διαμόρφωσης του ιστορικού κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείου, που αποτελεί το τρίτο υποέργο του έργου «Βελτίωση Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου». Συντάχθηκε από τις υπογράφουσες ο μουσειολογικός σχεδιασμός των προβλεπόμενων εκθέσεων, που θα λειτουργήσουν στους υπαίθριους και ημιυπαίθριους χώρους του. Ο σχεδιασμός, εκτός από την ανάδειξη του ίδιου του κήπου, προβλέπει την έκθεση αρχιτεκτονικών και επιτυμβίων μελών, που θα παρουσιασθούν μέσα από θεματικές ενότητες, καθώς και την έκθεση ψηφιδωτών δαπέδων.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και αποψίλωσης του κήπου, καθαρίστηκε το παλαιό σύστημα ποτίσματος, οι δεξαμενές, ο μεγάλος κτιστός κλωβός ωδικών πτηνών και η ιταλική στοά των ψηφιδωτών. Άρχισαν στην Περβόλα, υπαίθριο χώρο της Εφορείας, οι εργασίες δημιουργίας χώρων υποδοχής των αρχιτεκτονικών μελών, που φυλάσσονται έως τώρα στον κήπο και τα οποία θα απομακρυνθούν προκειμένου να υλοποιηθεί το προβλεπόμενο σε αυτόν εκθεσιακό πρόγραμμα. Καθαρίστηκε ο επιμήκης υπαίθριος χώρος, νότια της μικρής αυλής του Μουσείου και του υπό διαμόρφωσιν κυλικείου και επισκευάστηκε το μικρό οίκημα (παλιό ξυλουργείο), που βρίσκεται στην ανατολική του άκρη.

Άρχισε η αποσυμφόρηση των εκθεμάτων από την μικρή αυλή του Μουσείου (έξω από τις αίθουσες των γλυπτών), στο πλαίσιο αναβάθμισης-συντήρησης του χώρου και εφαρμογής του νέου εκθεσιακού προγράμματος του έργου. Απομακρύνθηκαν οι οστεοθήκες, τα βόλια μικρού, μέτριου και μεγάλου μεγέθους που είχαν τοποθετηθεί σε σειρές στην πορεία των επί μέρους τμημάτων της αυλής (παρτέρια, βάθρα κτλ). Τα μεγάλα λίθινα βόλια, μαζί με αυτά που συγκεντρώθηκαν από το διάδρομο μεταξύ Μουσείου και Επιγραφικής Συλλογής (οικία Villaragut), μεταφέρθηκαν στη Μεσαιωνική τάφρο. Τα υπόλοιπα βόλια τοποθετήθηκαν στο διάδρομο νότια της μικρής αυλής, ενώ οι οστεοθήκες μεταφέρθηκαν στον χώρο οστεοθηκών της Περβόλας.

Για την αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων υγρασίας της μικρής αυλής και κυρίως των αποθηκών που βρίσκονται κάτω από αυτήν, απομακρύνθηκαν οι θάμνοι και το χώμα στα περιμετρικά παρτέρια.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Τον Ιούλιο του 2003, αμέσως μετά την έκδοση της Απόφασης αυτεπιστασίας από το ΥΠΠΟ, άρχισε η υλοποίηση του έργου του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρπάθου, το οποίο έχει ενταχθεί στο περιφερειακό σκέλος του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης με το ποσό των 440.205 ευρώ.

Το Μουσείο θα στεγαστεί στη δυτική πτέρυγα του Επαρχείου Καρπάθου, κτιριακού συγκροτήματος που οικοδομήθηκε την περίοδο της ιταλοκρατίας (1933-35), σε σχέδια του αρχιτέκτονα R. Petracco (Πίν. 78 δ). Στο συγκρότημα, που έχει κηρυχθεί διατηρητέο, λειτουργούν σήμερα τα γραφεία του Επαρχείου και άλλων δημόσιων Υπηρεσιών. Στη δυτική του πτέρυγα στεγάζονταν επί ιταλοκρατίας, αλλά και μέχρι πριν από μερικά χρόνια, οι αστυνομικές αρχές του νησιού.

Το κτίριο, ύστερα από ενέργειες της Εφορείας, παραχωρήθηκε το 2001 με απόφαση του Νομαρχιακού Συμβουλίου Δωδεκανήσου επ' αόριστον[38] στο Υπουργείο Πολιτισμού, για να μετατραπεί σε Μουσείο. Η παραχώρηση έγινε εφικτή χάρις στη θετική ανταπόκριση των Επάρχων Καρπάθου-Κάσου Μ. Χανιώτη και Ι. Καρίκη.

Καθοριστική για την ένταξη του έργου στο Γ΄ ΚΠΣ υπήρξε η χρηματοδότησή του από το Υπουργείο Αιγαίου, το έτος 2000[39] επί υπουργίας Ν. Σηφουνάκη, με το ποσό των 8.000.000 δρχ. Με το παραπάνω ποσό έγινε δυ-

38. Η Απόφαση αριθ. 140/2001. Το κτίριο παραχωρήθηκε αρχικά (1998) για πέντε και αργότερα (1999) για δεκαπέντε έτη.

39. Η συμμετοχή μας στην ανοιχτή συζήτηση με τον Υπουργό, νεοδιορισθέντα τότε, όπως αναφέρεται στο ημερολόγιο Κάρπ. 5, έγινε στις 22/5/2000 στο Μέγαρο των Πηγαδίων.

νατή η σύνταξη της μελέτης των κτιριακών βελτιώσεων και της μουσειογραφικής μελέτης από τον ιδιώτη αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη, καθώς και της ηλεκτρομηχανολογικής μελέτης. Υπεύθυνη για την επίβλεψη των εργασιών επισκευής του κτιρίου ορίσθηκε από πλευράς Εφορείας η αρχιτέκτων Δ. Παπαϊωάννου.

Η προμελέτη των κτιριακών βελτιώσεων και η μουσειολογική μελέτη εγκρίθηκαν από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και οι σχετικές αποφάσεις εκδόθηκαν από τις αρμόδιες διευθύνσεις του ΥΠΠΟ στο τέλος του 2002, αρχές 2003. Η Απόφαση Αυτεπιστασίας[40] που ακολούθησε, όριζε ως ημερομηνία λήξης του έργου την 30-9-2005, η οποία παρατάθηκε έως τις 31-12-2005[41], λόγω προβλήματος στατικής επάρκειας του κτιρίου, που παρουσιάστηκε στην πορεία του έργου.

Ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης έγινε από τις αρχαιολόγους της Εφορείας Έ. Καράντζαλη, Β. Πατσιαδά και Φ. Ζερβάκη για τις αίθουσες των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων και για την αίθουσα των παλαιοχριστιανικών-μεσαιωνικών χρόνων από τους αρχαιολόγους της 4ης ΕΒΑ Ε. Παπαβασιλείου και Β. Καραμπάτσο. Τα εκθέματα, από τα οποία τα περισσότερα προέρχονται από πρόσφατες ανασκαφές και άλλα από παραδόσεις και περισυλλογές, κατανέμονται σε τρεις μεγάλες ενότητες, τους προϊστορικούς, τους ιστορικούς και παλαιοχριστιανικούς-μεσαιωνικούς χρόνους και θα εκτεθούν στις τέσσερις αίθουσες του ισογείου. Στην πέμπτη αίθουσα, όπου θα βρίσκεται το εκδοτήριο εισιτηρίων, προβλέπεται η εγκατάσταση οθόνης για την προβολή ενημερωτικού πολυθεάματος.

Οι τρεις αίθουσες του υπογείου, όπου λειτουργούσαν τα κρατητήρια του αστυνομικού τμήματος, θα μετατραπούν, χωρίς να αλλοιωθεί η μορφή τους, σε αποθήκες και σε μικρό εργαστήριο συντήρησης. Οι δυο αίθουσες του ορόφου θα διαμορφωθούν σε γραφεία, ενώ στον προθάλαμό τους θα κατασκευαστούν δύο W.C. για τους επισκέπτες. Για τις ανάγκες του έργου προσλήφθηκε ως φύλακας εργοταξίου ο Γ. Σεβδαλής.

Το 2003 οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην επισκευή του κτιρίου, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Στο ισόγειο καθαιρέθηκαν εσωτερικά δύο τοίχοι και καταργήθηκαν δύο υφιστάμενα W.C., έτσι ώστε να δημιουργηθούν πέντε συνολικά διευρυμένα δωμάτια, ικανά να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της έκθεσης και την κίνηση των επισκεπτών. Καθαιρέθηκαν, επίσης, εσωτερικά τα επιχρίσματα και αντικαταστάθηκαν, ενισχύθηκε ο διαβρωμένος ιταλικός οπλισμός των τοίχων, κατασκευάστηκαν δύο νέα W.C. στον όροφο, αποξηλώθηκαν οι παλιές αποχετεύσεις και κατασκευάστηκε εξωτερικά φρεάτιο αποχέτευσης, ύστερα από απαίτηση του Δήμου. Εξωτερικά επισκευάστηκαν οι ρωγμές στα διακοσμητικά στοιχεία του κτιρίου.

Η σοβαρότερη κτιριολογική επέμβαση αφορούσε στην αποκατάσταση της στατικής επάρκειας του κτιρίου, εργασία η οποία δεν είχε προβλεφθεί στην προμελέτη των κτιριακών βελτιώσεων. Η σύνταξη της στατικής μελέτης ανατέθηκε στον ιδιώτη μηχανικό Α. Ηρακλείδη και προέβλεπε σύνδεση της νότιας αίθουσας, η οποία αποτελούσε μεταγενέστερη προσθήκη, με το υπόλοιπο κτίριο, στήριξη κλίμακας που διέρχεται εξωτερικά του κτιρίου, καθώς και στήριξη του πρανούς στα δυτικά του κτιρίου.

Κατά το επόμενο έτος (2004) συνεχίστηκαν οι επισκευές στο κτίριο του Μουσείου. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: ολοκληρώθηκαν οι επισκευές και τα επιχρίσματα στο εσωτερικό του κτιρίου. Ενισχύθηκε ο διαβρωμένος ιταλικός οπλισμός σε τμήμα της οροφής της αίθουσας των προϊστορικών χρόνων. Κατασκευάστηκε νέα πλάκα οροφής στο δυτικό προστώο και καλύφθηκε με ξύλινη στέγη και κεράμωση. Η ξύλινη στέγη, λόγω κακοτεχνίας, αποξηλώθηκε και κατασκευάστηκε για δεύτερη φορά. Έγινε μόνωση του εξώστη στον δεύτερο όροφο και στη συνέχεια τοποθετήθηκαν πλακάκια. Κατασκευάστηκε η επίστεψη του στηθαίου στο προαύλιο εμπρός από τη δυτική είσοδο του ισογείου. Στον υπαίθριο χώρο δυτικά του κτιρίου κατασκευάστηκαν πετρόκτιστοι αναλημματικοί τοίχοι. Άρχισε επισκευή του δαπέδου των δωματίων του ισογείου με συντήρηση και συμπλήρωση της ιταλικής πλακόστρωσης. Αγοράστηκαν πλακάκια και είδη υγιεινής για τα W.C. του ορόφου και έγινε η τοποθέτησή τους. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του δικτύου αποχέτευσης.

Επισκευάστηκαν και συντηρήθηκαν τα ιταλικά ξύλινα παράθυρα και θύρες. Καθαιρέθηκε και επισκευάστηκε η ξύλινη πέργκολα στον εξώστη του ορόφου. Έγινε διαγωνισμός για τον χρωματισμό του κτιρίου.

Σοβαρό πρόβλημα παρουσιάστηκε στο υπόγειο του κτιρίου, όπου ανέβλυζαν υπόγεια ύδατα. Για τη λύση του προβλήματος κατασκευάστηκε, ύστερα από υπόδειξη γεωλόγου, φρεάτιο και εγκαταστάθηκε αντλία για την αποστράγγιση του νερού.

Τέλος, τοποθετήθηκαν καλωδιώσεις για τον εξωτερικό φωτισμό και έγινε η εγκατάσταση των προβολέων. Εγκαταστάθηκαν νέες γραμμές για το φωτισμό κάθε προθήκης.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

40. Η αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ21/30420/2350/17-6-2003.

41. Η έγκριση της παράτασης έγινε με το αριθ. Α.Π.: ΠΝΑ 20681/ΕΥΔ 7583 έγγραφο της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Το νέο Μουσείο βρίσκεται στην Αγία Τριάδα της Πόθιας Καλύμνου, δίπλα στο Αρχοντικό Βουβάλη, σε οικόπεδο που δωρήθηκε από το Σολώνειο Ευγηρίας Μέλαθρον για την ανέγερση Μουσείου. Η ανέγερση του κτιρίου έγινε με την εποπτεία της Δ/νσης Εκτελέσεων Μουσείων, έπειτα από μελέτη της Δ/νσης Μελετών Μουσείων.

Το 2003 εγκρίθηκε από το ΚΑΣ ο μουσειολογικός σχεδιασμός της έκθεσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου, ο οποίος συντάχθηκε από τους αρχαιολόγους της Εφορείας Στ. Μαρκέτου, Δ. Μποσνάκη και την υπογράφουσα, καθώς και ο μουσειογραφικός σχεδιασμός που έγινε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη. Το έργο εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου και από τον Ιανουάριο του 2004 άρχισε η υλοποίησή του.

Οργανώθηκαν και εξοπλίστηκαν τα γραφεία, το εργαστήριο συντήρησης και ο χώρος των αποθηκών, όπου τοποθετήθηκαν ράφια τύπου ντέξιον. Πραγματοποιήθηκε η μεταφορά και ταξινόμηση στις αποθήκες του νέου Μουσείου όλων των αρχαίων αντικειμένων που φυλάσσονταν έως τώρα στο Αρχοντικό Βουβάλη. Η μεταφορά πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Ν. Γάργαλη από τους ωρομίσθιους εργατοτεχνίτες Τ. Αλαχιώτη και Π. Βλάμο, τον εργάτη Θ. Χαλκίτη, τους φύλακες αρχαιοτήτων Π. Αλαχιώτη και Γ. Σαρούκο. Συνολικά μεταφέρθηκαν 160 κιβώτια με ευρήματα από σωστικές ανασκαφές της Καλύμνου και περισυλλογές. Μεταφέρθηκαν, επίσης, στο νέο Μουσείο τα αντικείμενα της παλιάς έκθεσης των προϊστορικών ευρημάτων από τις προθήκες της έως το 2001 επισκέψιμης αίθουσας του Αρχοντικού Βουβάλη. Μεταφέρθηκε ομοίως στο νέο Μουσείο ο υπερμεγέθης μαρμάρινος κορμός του Ασκληπιού, καθώς και το σύνολο των νεοαποκτηθέντων γλυπτών από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνος (Χριστός της Ιερουσαλήμ).

Παράλληλα, άρχισε η συντήρηση των προς έκθεση αρχαίων. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στο έργο της συντήρησης και συναρμολόγησης των γλυπτών από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνος (Πίν. 79 α). Το λεπτό έργο της συντήρησης πραγματοποιήθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας Μ. Καΐκη και Η. Αυγενικό και τις ωρομίσθιες συντηρήτριες Κ. Κουκούλη και Ε. Μαντά. Συντάχθηκαν δελτία αρχείου συντήρησης των γλυπτών με φωτογραφική τεκμηρίωση. Έπειτα από την πρόοδο της συναρμολόγησης των γλυπτών έγινε επανασχεδιασμός του εκθεσιακού προγράμματος. Η νέα πρόταση, έπειτα από την ολοκλήρωση της συγκόλλησης των γλυπτών, θα επανυποβληθεί στο ΚΑΣ για έγκριση, σύμφωνα με προηγούμενη Απόφασή του.

Έγινε αεροφωτογράφιση των δύο σημαντικότερων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Καλύμνου: του ιερού του Δαλίου Απόλλωνος με τα παλαιοχριστιανικά μνημεία του Χριστού της Ιερουσαλήμ και της Αγίας Σοφίας, καθώς και του υστεροελληνιστικού οικισμού του Δάμου. Προηγουμένως οι χώροι καθαρίστηκαν από τα χόρτα και τα σκουπίδια.

ΛΕΙΨΟΙ

Νικηφόρειο Εκκλησιαστικό Μουσείο

Η Συλλογή ιδρύθηκε το 1976 με πρωτοβουλία του εφημερίου Λειψών αρχιμανδρίτη Ν. Κουμουνδούρου. Το καλοκαίρι του 2003 συντηρήθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας μας Μ. Καΐκη και Η. Αυγενικό, τα αρχαία λίθινα μέλη που βρίσκονται στη Συλλογή[42]. Πρόκειται για δύο αναθηματικούς βωμίσκους προς τον Δία Γενέθλιο και την Αρτέμιδα Σωτείρα, επιτύμβιες στήλες αποσπασματικές, μία από τις οποίες διασώζει τμήμα ανάγλυφης παράστασης δεξίωσης και φέρει έμμετρο επίγραμμα[43]. Εκτός από τις επιγραφές αυτές υπάρχει μικρό θραύσμα μαρμάρινης στήλης με τμήμα ψηφίσματος που αναφέρεται στο ιερό και τη λατρεία του Απόλλωνος Λεψιέως, την κύρια θεότητα του νησιού[44]. Επίσης, τμήμα μαρμάρινης στήλης οπισθόγραφης, το οποίο περισυνελέγη από τον αρχιμανδρίτη Ν. Κουμουνδούρο[45]. Διασώζεται το άνω τμήμα της στήλης με ψήφισμα της πόλεως της Μιλήτου, το οποίο προβλέπει να αναγραφεί σε λίθινη στήλη ο «περιορισμός» με «όρους» της χώρας της νήσου Λεψίας και να ανατεθεί στο ιερό του Απόλλωνος Λεψιέως. Η χρονολόγηση της επιγραφής με βάση τη μορφή των γραμμάτων και το όνομα του στεφανηφόρου Σωσιστράτου του Ιπποθώντος, ο οποίος μνημονεύεται στην επικεφαλίδα του ψηφίσματος, προσδιορίζεται στο

42. Το ψήφισμα προς τιμήν του φρουράρχου Τιμοθέου Αρήτου, που προέρχεται από τους Λειψούς (βλ. G. Manganaro, Gli iscrizioni di Isole Milesie, *ASAtene* XLI-XLII, NS XXV-XXVI (1963-64), σ. 318-320, αριθ. 18), βρίσκεται στην Παλαιά Τράπεζα της Ιεράς Μονής Πάτμου, όπως και η αναθηματική επιγραφή αριθ. 22.

43. Πρόκειται για τους βωμίσκους προς τον Δία Γενέθλιο και την Αρτέμιδα Σωτείρα, βλ. G. Manganaro, Gli iscrizioni di Isole Milesie, *ASAtene* XLI-XLII, NS XXV-XXVI (1963-64), σ. 324-325, αριθ. 23 και 24. Για τις επιτύμβιες στήλες βλ. Manganaro, ό.π., σ. 325-328, αριθ. 25 και 27.

44. Βλ. Manganaro, ό.π., σ. 321-322, αριθ. 19.

45. Μνεία της επιγραφής: Ι. Βολανάκης, *Ιστορία και Μνημεία των Λειψών Δωδεκανήσου*, Ρόδος 2002, σ. 135, αριθ. 1, εικ. 48.

τέλος του 2ου αι. π.Χ.[46]. Πρόκειται για κείμενο ιδιαίτερα σημαντικό για την τοπογραφία και την ιστορία των Λειψών[47]. Στη Συλλογή υπάρχει επίσης και ένα πολύ σημαντικό αρχιτεκτονικό μέλος από λευκό μάρμαρο: πρόκειται για γωνιακό ακρωτήριο από επίστεψη βωμού, Μιλησιακού τύπου, με ανάγλυφη διακόσμηση οφθαλμωτών ελίκων και ανθεμίων (Πίν. 79 β), που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[48]. Ένα όμοιο μέλος φυλάσσεται στη Παλαιά Τράπεζα της Ιεράς Μονής Πάτμου[49]. Τα αρχαία τοποθετήθηκαν σε βάσεις. Καταγράφησαν σε κατάλογο της Εφορείας, φωτογραφήθηκαν και εκπονήθηκαν έκτυπα των επιγραφών. Τέλος, τοποθετήθηκαν επεξηγηματικές πινακίδες στα παραπάνω εκθέματα. Η καταγραφή των μελών έγινε το καλοκαίρι του 2002 από την ωρομίσθιο αρχαιολόγο Τ. Μπώλου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Διεθνές Συνέδριο «Ὕαλος-Vitrum-Glass» (1-4 Απριλίου 2001)

Στο πλαίσιο του προγράμματος Glasnet, η Εφορεία μας σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, τον Ελληνικό Υαλουργικό Σύνδεσμο και το Διεθνές Ινστιτούτο Συντήρησης και Καλλιτεχνικών Έργων (IIC)-Ελληνικό Τμήμα, οργάνωσε στη Ρόδο το πρώτο Διεθνές Συνέδριο «Ὕαλος-Vitrum-Glass. History, Technology and Conservation of Glass and Vitreous Materials in the Hellenic World», με σκοπό την προώθηση της έρευνας και της ιστορίας του γυαλιού στον ελλαδικό χώρο. Το συνέδριο παρακολούθησαν 290 επιστήμονες και συμμετείχαν σε αυτό 12 προσκεκλημένοι ομιλητές, 32 εισηγητές με προφορικές παρουσιάσεις και 20 με ανακοινώσεις τοίχου.

Αναφέρουμε επίσης ότι από το πλούσιο υλικό των γυάλινων αντικειμένων της αρχαίας Ρόδου, είχε ήδη εκδοθεί το 2000 από την Εφορεία μας και το Υπουργείο Αιγαίου, η μονογραφία του αρχαιολόγου της Εφορείας μας, Π. Τριανταφυλλίδη, *Ροδιακή Υαλουργία* Ι, ενώ τα πρακτικά του συνεδρίου που έγινε στη Ρόδο, κυκλοφόρησαν από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας το 2002 με την επιμέλεια του προέδρου της οργανωτικής επιτροπής, Γ. Κόρδα.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαία πόλη Ρόδου

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Πλατεία Αργυροκάστρου και πλατεία Σύμης (έργα ΔΕΠΟΣ)

Στην πλατεία Αργυροκάστρου, κατά τη διάρκεια εκσκαφής το έτος 2003 από τη ΔΕΠΟΣ για τη διαμόρφωση του χώρου, αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος ισχυρή τοιχοδομία από λαξευμένες πωροπλίνθους, πλάτους 3,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., η οποία πιθανολογείται ότι ανήκει στην ελληνιστική οχύρωση της αρχαίας Ρόδου[50]. Επειδή στο σημείο αυτό της πόλης δεν έχουν γίνει ποτέ ανασκαφικές έρευνες και δεν έχει διαπιστωθεί η πορεία της αρχαίας οχύρωσης, η Υπηρεσία μας προχώρησε άμεσα στη διενέργεια ανασκαφής κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τοίχοι και δάπεδα βυζαντινής και ιπποτικής περιόδου, τα οποία εδράζονται στα ελληνιστικά οικοδομικά λείψανα. Στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα ημικυκλικής κατασκευής, η οποία πιθανώς ανήκει σε πύργο της οχύρωσης του αρχαίου λιμένος (Πίν. 79 γ). Στόχος της έρευνας ήταν να αποκαλυφθεί πλήρως το τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης, αφού απομακρυνθούν οι μεταγενέστερες κατασκευές, και να διερευνηθεί η σχέση του με το τμήμα της οχύρωσης που αποκαλύφθηκε στην πλατεία Σύμης και με το ναό της Αφροδίτης που είναι όμορα στα βόρεια με την ανασκαφή. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Τμήμα της αρχαίας οχύρωσης αποκαλύφθηκε και στην πλατεία Σύμης, κάτω από το βυζαντινό τείχος. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη τετράγωνων τόρμων στην

46. Βλ. Manganaro, ό.π., σ. 304-306, αριθ. 2 και A. Rehm, *Didyma* II. *Die Inschriften*, Berlin 1958, σ. 46.

47. Το περιεχόμενο της πίσω πλευράς της επιγραφής, όπου σώζεται μέρος του παραπάνω περιορισμού, είναι όμοιο με αυτό της επιγραφής στη στήλη, που βρίσκεται εντοιχισμένη ως κατώφλι στο παρεκκλήσι της Παναγιάς στην Ιερά Μονή της Χώρας Πάτμου, βλ. Ν. Χαβιαρά, *AE* 1915, σ. 132, αριθ. 8· I. Pace, Ricordi classici dell'isola di Patmos, *ASAtene* I (1914), σ. 371· Manganaro, ό.π., σ. 334-336, αριθ. 33, εικ. 29. Εάν οι δύο επιγραφές συνανήκουν, όπως φαίνεται πιθανόν, τότε τα σχόλια που αφορούν στην επιγραφή που βρίσκεται στην Πάτμο, θα πρέπει να αναθεωρηθούν.

48. W. Koenigs, Bauglieder aus Milet II. Volutenakroterc, *IstMitt* 30 (1980), σ. 58-91.

49. Για το ακρωτήριο βλ. Koenigs, ό.π., σ. 79-80.

50. Το αρχαίο τείχος έχει βρεθεί στην οδό Πλάτωνος και Απελλού στη Μεσαιωνική πόλη, βλ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος* Ι. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 134.

άνω πλευρά των λιθοπλίνθων που χρησίμευαν πιθανώς για τη στερέωση με την υπερκείμενη σειρά πλίνθων.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Εργείου (οικόπεδο Κ. Κυριακίδη)

Το 2004 κατά τη διάρκεια μικρής έκτασης έρευνας, που έγινε με αφορμή την διάνοιξη βόθρου στο ακίνητο ιδιοκτησίας Κ. Κυριακίδη, στην οδό Εργείου, στη Μεσαιωνική πόλη, βρέθηκε τμήμα ορθογώνιας κατασκευής, λαξευτής στο φυσικό βράχο, η οποία εντοπίζεται σε βάθος 1 μ. από την αυλή του σπιτιού, διαμορφωμένη σε δύο επίπεδα. Επίσης, εντοπίσθηκαν τμήμα μικρής ορθογώνιας κατασκευής με ισχυρά τοιχώματα, ίσως φρεάτιο, καθώς και τμήματα δύο από μεγάλες πωροπλίνθους. Η μία, μήκ. 1,68 μ. και πλ. 0,68 μ., έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Η δεύτερη, διαστ. 0,72×0,61 μ., εντοπίστηκε βαθύτερα, έχει κατεύθυνση Α.-Δ., και είναι κάθετη στην παραπάνω. Στην επιφάνεια της μιας πωροπλίνθου υπάρχουν κυκλικά και ορθογώνια λαξεύματα, από προγενέστερη χρήση της. Στη θεμελίωση νεώτερου τοίχου, που ορίζει την αυλή από τα ανατολικά, βρέθηκε σε βάθος 0,68 μ. τμήμα ενεπίγραφης στήλης με διαστάσεις 0,39×0,325×0,22 μ. Από την επιγραφή, διατηρούνται 13 στίχοι ελλιπείς. Πρόκειται για ανάθημα των μελών του πληρώματος ενός ροδιακού πλοίου[51].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ

Πάροδος οδού Αμερικής (οικόπεδο Καραγιάννη, πρώην Αυγουστάκη)

Το οικόπεδο (Πίν. 79 δ) βρίσκεται στο κέντρο της σημερινής και υποκείμενης αρχαίας πόλης της Ρόδου, σε περιοχή ιδιαίτερα σημαντική για την αρχαία τοπογραφία της Ρόδου, κοντά στον αρχαίο πολεμικό λιμένα και στην περιοχή των νεωρίων, δυτικά και βόρεια του εν υπογείω διατηρητέου ανασκαφικού χώρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου[52] (οικόπεδο Μόσχου-Βογιατζή-Χαραλάμπη), των οικοπέδων Κιεσόγλου-Βολονάκη[53], στα οποία είχαν εντοπισθεί οι διασταυρώσεις των αρχαίων οδών Ρ3 και Ρ2β, η οδός Ρ39α, καθώς και λείψανα μνημειωδών κτιρίων του 4ου αι. π.Χ., των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ανατολικά του οικοπέδου Καραγιάννη βρίσκεται το οικόπεδο Αγιακάτσικα[54], όπου είχαν διερευνηθεί οικοδομικά λείψανα οικίας των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ βόρεια, στα οικόπεδα Παπαδόπουλου[55] και Σολούνα είχαν επισημανθεί κατάλοιπα οικιών και εργαστηρίων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στο ακίνητο κατά το έτος 2001 διανοίχθησαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές και εντοπίσθηκαν σε βάθος 0,40 μ. διάσπαρτα και πυκνά αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς και πεσμένοι αρράβδωτοι κίονες κατά χώραν των υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Με την υλοποίηση επί εδάφους καννάβου (διαστ. 4×4), άρχισε από το έτος 2002 η ανασκαφική έρευνα αρχικά στα νοτιότερα και ανατολικότερα τετράγωνα του ακινήτου. Σε βάθος 0,50 μ. εντοπίσθηκαν από την επιφάνεια του οικοπέδου λείψανα δύο οικιών των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η βορειότερη από τις οικίες είχε επαναχρησιμοποιηθεί σε υψηλότερο επίπεδο κατά την ύστερη αρχαιότητα (6ος-7ος αι. μ.Χ.), αφού το επίπεδο λειτουργίας της είχε υψωθεί κατά 0,60 μ. υψηλότερα από το επίπεδο έδρασης των υστερορρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων. Τα λείψανα επαναχρησιμοποίησης της παλαιοχριστιανικής οικίας ή χώρου, για τα οποία δεν διαθέτουμε ακριβή χρονολογικά στοιχεία, αφού αντιστοιχούν στο επιφανειακό στρώμα καθαρισμού, ακολουθούν το ίδιο περίγραμμα της ρωμαϊκής οικίας.

Η βόρεια ρωμαϊκή οικία περιλαμβάνει τμήμα του αίθριου της αυλής (διαστ. 5,50×2,80 μ.), αποτελούμενη από τους τχ Δ3α, Δ4β και Γ2β, με δάπεδο από χονδρές ψηφίδες-βότσαλα κυανού, λευκού και ερυθρού χρώματος, οι οποίες διατάσσονται γύρω από κτιστό πηγάδι (διαμ. 0,70, ύψ. 1,50 μ.) και διακοσμούνται με φυτικά θέματα (γιρλάντες και επάλληλες φολίδες). Γύρω από τον ανατολικό τοίχο της αυλής σώζεται τμήμα πήλινου σωλήνα απορροής των υδάτων, ο οποίος πιθανώς κατέληγε στο κτιστό πηγάδι, καθώς και δύο αρράβδωτοι κίονες ασβεστολιθικής σύστασης, που προέρχονται πιθανώς από την είσοδο του αιθρίου.

Ανατολικά του αιθρίου και στο ίδιο βάθος σώζεται επιμήκης διάδρομος (Χώρος 1, διαστ. 11,50×2,10 μ., αποτελούμενος από τους τχ Γ2β, Δ4β, Δ3α και Γ2α), ο οποίος διακοσμείται με ψηφιδωτά δάπεδα. Αντίστοιχος διάδρομος φαίνεται να υπήρχε συμμετρικά του αιθρίου στο δυτικό όριό του. Ο ανατολικός διάδρομος είναι κατεστραμμένος, πιθανώς από τις επεμβάσεις της παλαιοχριστιανικής φάσεως και φαίνεται ότι ήταν χωρισμένος σε τρεις ψηφιδωτούς πίνακες, από τους οποίους σώζε-

51. Πρβλ. M. Segre, Dedica votive dell'equipaggio di una nave rodia, *ClRh* VIII (1936), σ. 227 κ.ε.

52. Βλ. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301· *Εργον* 1961, σ. 216 κ.ε.· *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 322, Σχέδ. 1.

53. Βλ. *ΑΔ* 34 (1977): Χρονικά, σ. 351.

54. Βλ. *ΑΔ* 32 (1975): Χρονικά, σ. 323.

55. Βλ. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 443 κ.ε.

ται σχεδόν στο σύνολό του ο νότιος, καθώς και τμήματα των επιμήκων διακοσμητικών λωρίδων, που περιέτρεχαν τα κύρια ψηφιδωτά δάπεδα κατά μήκος του ανατολικού και δυτικού ορίου του διαδρόμου.

Νοτίως του ανατολικού διαδρόμου και του αιθρίου, σώζεται κτιστός ορθογώνιος χώρος (Χώρος 3.1, διαστ. 2,50×3,00 μ.), αποτελούμενος από τους τχ Γ1α, Γ2β και Γ1δ, που αποτελούσε ένα από τα δωμάτια γύρω από το αίθριο. Ο χώρος 3.1 είναι διακοσμημένος με ψηφιδωτό δάπεδο με κεντρικό διακοσμητικό εικονιστικό θέμα Έρωτα σε δελφίνι (Πίν. 79 ε) και παραπληρωματικά φυτικά κοσμήματα. Το λίθινο μονολιθικό κατώφλι εισόδου βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου, ενώ σώζονται τμήματα των λευκών κατά χώραν ευρισκομένων μαρμαροθετημάτων. Τμήμα από την επένδυση των τοιχογραφιών του δωματίου σώζεται στη βάση και συγκεκριμένα στη νοτιοανατολική γωνία του τχ Γ1α. Τα κονιάματα είναι σκοτεινόχρωμα και μονόχρωμα και πιθανώς μιμούνται την ψευδομαρμάρωση ισοδομικού συστήματος τοιχοποιίας των ρωμαϊκών οικιών. Το ανατολικό όριο του δωματίου είναι κατεστραμμένο, πιθανώς από τις επεμβάσεις που έγιναν κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η τεχνοτροπική μελέτη των εικονιστικών θεμάτων ψηφιδωτών και των δύο χώρων, καθώς και η συγκριτική αντιβολή τους με άλλα ψηφιδωτά από τον ελλαδικό χώρο, υποδεικνύουν τη χρονολόγησή τους στον 4ο αι. μ.Χ. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν και τα ανασκαφικά στρώματα πάνω και γύρω από τα ψηφιδωτά δάπεδα, στα οποία εντοπίσθηκε υστερορρωμαϊκή κεραμική. Για την ακριβή χρονολόγηση των κτιριακών καταλοίπων, αλλά και των ψηφιδωτών δαπέδων απαραίτητη είναι η συνέχιση της ανασκαφής σε βάθος, κάτω από το επίπεδο έδρασης των ψηφιδωτών. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Ακρόπολη Ρόδου

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Αρχαίο Γυμνάσιο

Συνεχίστηκαν για μικρό διάστημα κατά το 2001 οι εργασίες στο χώρο του αρχαίου Γυμνασίου στην ακρόπολη Ρόδου. Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του νότιου τμήματος της στοάς του Γυμνασίου, έγινε ευπρεπισμός του ευρύτερου χώρου και προχώρησε το έργο της καταγραφής των αρχιτεκτονικών μελών που έχουν βρεθεί και φυλάσσονται στο χώρο του Γυμνασίου. Αναλυτικότερα έγιναν οι παρακάτω εργασίες υπό την επίβλεψη της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Ειρ. Τασάκου: α) καθαρίστηκε ο ισχυρός τοίχος, πλ. 2,47 μ., χτισμένος από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, ο οποίος αποτελεί τον στυλοβάτη της νότιας στοάς του κτιρίου (Πίν. 80 α). Ο τοίχος είχε αποκαλυφθεί προ πεντηκονταετίας από τον Ι. Κοντή, ο οποίος συνέχισε παλιότερη έρευνα των L. Laurenzi και L. Morricone[56]. Στην τάφρο της παλιάς ανασκαφής σε συνολική έκταση 55 τ.μ. είχαν κυλήσει χώματα, κλαδιά και πέτρες, ενώ είχαν φυτρώσει άγρια χόρτα, θάμνοι και βάτοι που κάλυπταν αρκετό τμήμα του τοίχου. Με τον καθαρισμό ξεχώρισαν οι αρμοί των πωροπλίνθων, φανερώθηκε ο δεύτερος κατώτερος δόμος που αποτελεί και το θεμέλιο του στυλοβάτη, ενώ εντοπίσθηκαν πλίνθοι με εγχάρακτα οικοδομικά σύμβολα. Σε δύο σημεία φανερώθηκε η συνέχεια των πλίνθων του ανώτερου σωζόμενου δόμου, η οποία καλυπτόταν επί δεκαετίες με χώμα. Από την επίχωση που αφαιρέθηκε, προήλθαν ενσφράγιστες λαβές και όστρακα, καθώς και απότμημα σφονδύλου με επένδυση κονιάματος, β) απομακρύνθηκαν τα μπάζα (χώματα, κλαδιά, άγρια χόρτα, σκουπίδια) με μηχανικό εκσκαφέα και έγινε ευπρεπισμός του χώρου, γ) έγινε καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν κατά τις προηγούμενες έρευνες του Γυμνασίου, καθώς και από περισυλλογή, στον Κατάλογο της Εφορείας (Κατάλ. Αρχ. 1656 έως 1694). Πρόκειται για μέλη από πωρόλιθο επενδυμένα με κονίαμα για την απόδοση λεπτομερειών, τα οποία προέρχονται κυρίως από την ανωδομή. Μεταξύ τους σφόνδυλοι δωρικών κιόνων (διαμ. 0,835 μ.), δωρικά κιονόκρανα, πλίνθοι τριγλύφων, τμήμα δωρικού γείσου, μέλη ιωνικού ρυθμού και πλίνθοι από λάρτιο λίθο.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Οδός Πίνδου (οικόπεδο Πόπορου) (Σχέδ. 3, 4)

Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ι. Πόπορου, βρίσκεται επί της οδού Πίνδου, στο τμήμα ανάμεσα στις οδούς Θ. Σοφούλη και Π. Μελά και εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας Ρόδου. Η οδός Πίνδου, αμέσως νότια του οικοπέδου, ταυτίζεται με την αρχαία οδό Ρ5.

Η ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη τα έτη 2001, 2002 και 2003, αποκάλυψε τμήμα ρωμαϊκής οικίας, που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του ανασκαφέντος οικοπέδου. Συγκεκριμένα, εντοπίσθηκε ορθογώνιο αίθριο διαστ. 4,5×5,5 μ., το οποίο έφερε βοτσαλωτό δάπεδο, γύρω από το οποίο διαμορφωνόταν η οικία (Πίν. 80 β). Από την οι-

56. Ι. Κοντής, *ΠΑΕ* 1952, σ. 563-571, εικ. 10-14· 1953, σ. 283-284. L. Laurenzi, I monumenti dell'antica Rodi, *Memorie dell'Istituto FERT* II, 1938, σ. 25-26.

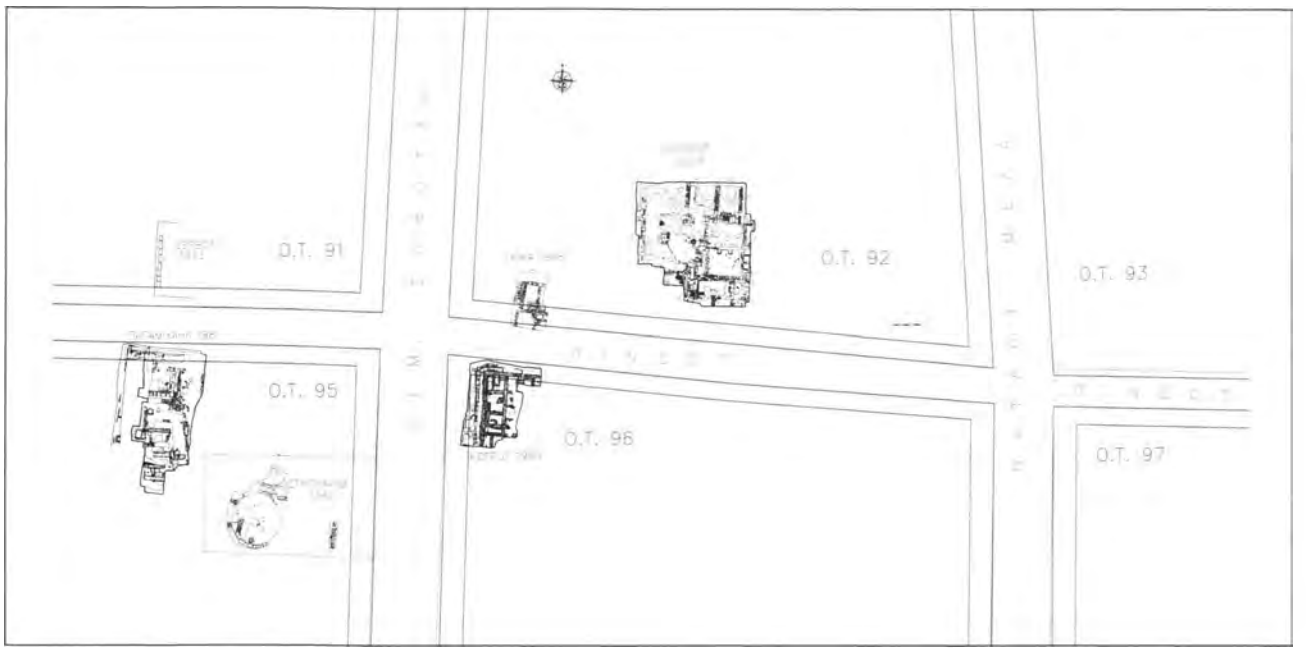
Σχέδ. 3. Ρόδος. Οδός Πίνδου. Οικόπεδο Πόπορου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Αικ. Κοκκονού.

κία ερευνήθηκαν τμήματα δύο δωματίων στα νότια, χώροι υγιεινής στα δυτικά, καθώς και πιθανοί αποθηκευτικοί χώροι στα βόρεια. Τα νότια δωμάτια, που ερευνήθηκαν τμηματικά (για το σκοπό αυτό η ανασκαφή επεκτάθηκε εκτός του οικοδομήσιμου χώρου), επικοινωνούσαν με το αίθριο μέσω στοάς, που καταλάμβανε μόνο το νότιο μέτωπο του αιθρίου. Ο χώρος στα ανατολικά του αιθρίου δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί.

Στα βόρεια του αιθρίου αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 6,0×3,6 μ., το δάπεδο του οποίου είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί. Η παρουσία λιπαρών ουσιών, σκουρόχρωμης στρώσης και χρηστικών αγγείων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν εδώ να βρισκόταν ο χώρος παρασκευής φαγητού. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι αμέσως βορειότερα υπήρχε μικρότερος ορθογώνιος χώρος, στον οποίο βρέθηκαν τέσσερις μεγάλοι αποθηκευτικοί αμφορείς.

Το στενόμακρο ορθογώνιο δωμάτιο, στα δυτικά του αιθρίου, ταυτίζεται πιθανότατα με το χώρο υγιεινής και καθαριότητας. Συγκεκριμένα, στο κέντρο περίπου του δωματίου αποκαλύφθηκε μικρό πηγάδι, στο χαμηλό στόμιο του οποίου είχε τοποθετηθεί μεγάλος τετράγωνος λίθος, μαύρου χρώματος, που στο κέντρο έφερε μικρή κυκλική οπή. Το παραπάνω δωμάτιο, που έφερε βοτσαλωτό δάπεδο, χρησίμευε πιθανότατα για αποχωρητήριο. Αμέσως δυτικά, αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή με επένδυση από υδραυλικό κονίαμα, η οποία γειτνίαζε με πηγάδι άντλησης νερού, διάταξη που μπορεί να ταυτιστεί με χώρο καθαριότητας.

Στο νότιο τμήμα του αιθρίου σχηματίζεται η μοναδική στοά με κιονοστοιχία, από την οποία σώζονται τα κατώτερα τμήματα δύο κιόνων, καθώς και ο γωνιακός καρδιόσχημος πεσσός στη νοτιοανατολική γωνία. Αμέσως νότια της στοάς αποκαλύφθηκαν, τμηματικά, δύο δωμάτια. Από τα τελευταία, εντοπίσθηκαν οι δύο είσοδοι, που έφεραν λίθινο κατώφλι, καθώς και μικρό τμήμα των χαλικωτών δαπέδων τους. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν, κατεστραμμένα και εκτός θέσης, σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων. Εάν όντως τα σπαράγματα των ψηφιδωτών δαπέδων ήταν αρχικά τοποθετημένα στα δύο αυτά δω-

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Πίνδου. Οικόπεδο Πόπορου. Τοπογραφικό.

μάτια, τότε οι χώροι νότια του αιθρίου πιθανόν να αποτελούσαν τα επίσημα δωμάτια (ανδρών, χώρος εστίασης). Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι μόνο στο νότιο τμήμα του αιθρίου, μπροστά δηλαδή από τα δύο δωμάτια, υπήρχε στοά. Αν η υπόθεση είναι σωστή, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια ασυνήθιστη διάταξη, όπου τα επίσημα δωμάτια καταλαμβάνουν το νότιο τμήμα της οικίας αντί για το βόρειο.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αμέσως δυτικά των χώρων υγιεινής, ο χώρος δεν περιλαμβάνει κατασκευές, πλην μίας αψιδωτής δεξαμενής με πίδακα, καθώς και μικρών τμημάτων χαλικωτού δαπέδου, όμοιας κατασκευής με τα αντίστοιχα του αιθρίου και των δύο δωματίων. Η αψιδωτή δεξαμενή έφερε επένδυση από υδραυλικό κονίαμα, είχε παροχή νερού, μέσω μολύβδινου σωλήνα, που ανέβλυζε στο κέντρο της περίπου, καθώς και αποχέτευση νερού μέσω πήλινου σωλήνα, που κατέληγε σε πηγάδι εξωτερικά του νοτιοδυτικού άκρου της οικίας. Στο νότιο άκρο η δεξαμενή έφερε αψιδωτή απόληξη, με χώρο για πιθανή τοποθέτηση αγάλματος. Η απουσία τοίχων ή θεμελιώσεων, καθώς και η παρουσία δεξαμενής με πίδακα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, υποδεικνύουν ύπαρξη κήπου στο χώρο αυτό.

Η παραπάνω κάτοψη της οικίας αντιστοιχεί με τη β΄ φάση χρήσης του χώρου. Χρονολογικά, μπορούμε να την τοποθετήσουμε στους ρωμαϊκούς χρόνους, πιθανότατα στο 2ο αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση στηρίζεται στην εύρεση δύο ρωμαϊκών νομισμάτων, επί του χαλικωτού δαπέδου του αιθρίου και συγκεκριμένα στη νοτιοδυτική του γωνία. Το ένα από τα δύο νομίσματα (NP975, Πίν. 80 γ) ταυτίστηκε με νόμισμα της Κυζίκου, εποχής του Γαλλιηνού[57] και χρονολογείται στα τέλη του 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Στην ύστερη αρχαιότητα παρατηρούνται τροποποιήσεις και παρεμβάσεις στην οικία, καθώς χτίζονται τα μετακιόνια διαστήματα στη νότια στοά του αιθρίου. Παράλληλα, χτίζεται τοίχος κατά τον άξονα Β.-Ν., που διαιρεί την κλειστή, πλέον, στοά σε δύο δωμάτια.

Από τομές που έγιναν στα δάπεδα του αιθρίου, της στοάς και των δύο δωματίων, βρέθηκαν ελληνιστικά όστρακα, που χρονολογούνται κυρίως στο 2ο και 1ο αι. π.Χ., χωρίς, όμως, μαρτυρία για ύπαρξη κτιρίου με διαφορετικό σχέδιο. Αντίθετα, εντοπίσθηκε ακόμη ένα πηγάδι, κάτω από το δάπεδο της στοάς.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου ερευνήθηκε λαξευτός ορθογώνιος χώρος, η κατασκευή και οι διαστάσεις του οποίου θυμίζουν λαξευτό τάφο. Στο εσωτερικό του χώρου εντοπίσθηκε αποθέτης που περιλάμβανε αρκετά τμήματα θραυσμένων αμφορέων, αλλά και αριθμό μικρότερων ακέραιων αγγείων, όπως ένα μελαμβαφή δίωτο σκύφο, ένα μελαμβαφές λυχνάρι, μία σταμνο-

57. Το νόμισμα φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή προς τα δεξιά του ιδρυτή της Κυζίκου, αγένειου, μέσα σε στικτό κύκλο και στον οπισθότυπο Αθηνά ιστάμενη κατ' ενώπιον, με δόρυ και ασπίδα, καθώς και την επιγραφή *ΑΣΚΛΗΠΙΑΔΟΥ ΚΥΖΙΚΗΝΩΝ ΝΕΚΟ*. Ομοιότητες με το νόμισμα στο *SNG*, Aulock, Mysien, πίν. 38, αριθ. 1249.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Οδός Μ. Χαραλάμπους. Οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

ειδή πυξίδα, ένα ερυθροβαφές πινάκιο καθώς και δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους. Τα ευρήματα, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., αποτελούν τα αρχαιότερα της ανασκαφής. Παρά την ομοιότητα της παραπάνω κατασκευής με τάφο, η απουσία οστών, αλλά κυρίως το γεγονός ότι βρισκόμαστε στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης, σε ζώνη κατοικιών, αποκλείουν την ταφική χρήση του χώρου.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Κακά-Κωνσταντινίδη)

Στο οικόπεδο Κακά-Κωνσταντινίδη είχε ήδη διεξαχθεί μία πρώτη φάση ανασκαφικής διερεύνησης το 1992[58] και έκτοτε για τεχνικούς λόγους, η έρευνα διακόπηκε μέχρι το 1998, οπότε επαναλήφθηκε αποσπασματικά μέχρι το 2001: κατά το διάστημα αυτό έγινε εκβάθυνση των βορειότερων ανασκαφικών τετραγώνων, όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα (παλαιοχριστιανικών;) κτισμάτων, τα οποία εδράζονται σε συμπαγή αμφιπρόσωπα λαξεύματα υποδομής ενταγμένα στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας Ρόδου. Από την εκβάθυνση ιδιαίτερα του βορειοανατολικότερου Τετρ. Δ1, παρατηρήθηκε μια αναστροφή των επιχώσεων (ψηλότερα τα ελληνιστικά όστρακα, βαθύτερα τα ιπποτικά και βυζαντινά), η οποία ίσως οφείλεται στις μεγάλες κλίμακας επιχωματώσεις των ιπποτών κατά μήκος του «αντίκρημνου» (contra scarpa) του ιπποτικού τείχους της Ρόδου (από το δυτικό τομέα του οποίου το οικόπεδο απέχει 150 μ. περίπου).

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Μ. Χαραλάμπους-πάροδος οδού Χειμάρρας (οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου) (Σχέδ. 5)

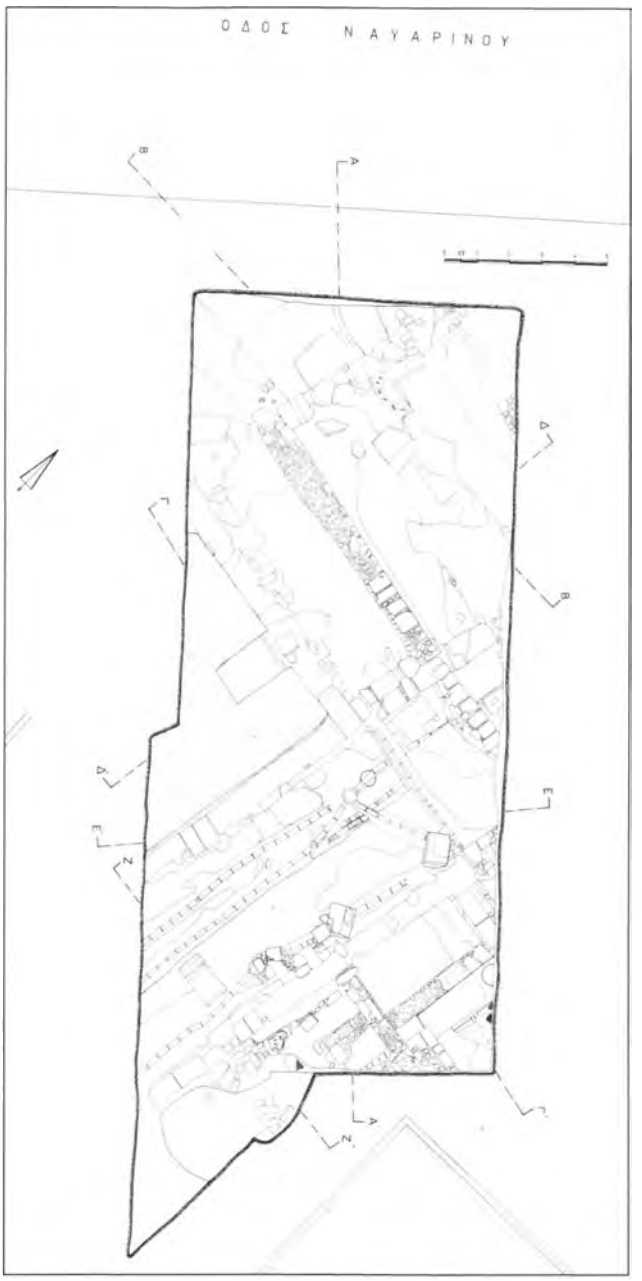
Το οικόπεδο είναι όμορο με τα οικόπεδα Πλατή και Δαμιανού, όπου σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες αποκαλύφθηκαν υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι, δεξαμενές και η αρχαία οδός Ρ38 (Β.-Ν.) σε όλο της το πλά-

58. Βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 618.

τος (6,50 έως 8,50 μ.)[59]. Η αρχαία οδός σύμφωνα με το ρυμοτομικό διέρχεται και από το οικόπεδο Διακογεωργίου.

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου ξεκίνησε το 2001 και ολοκληρώθηκε το 2002. Χαρακτηριστικό του οικοπέδου είναι ότι διαιρείται σε δύο επίπεδα, λόγω υψομετρικής διαφοράς. Το δυτικό τμήμα βρίσκεται 1 μ. τουλάχιστον ψηλότερα από το ανατολικό και αυτό οφείλεται στην ανδηρωτή διαμόρφωση της πόλης από την αρχαιότητα. Σε απόσταση 24 μ. περίπου από το σύγχρονο δρόμο αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της Ρ38, λαξευμένο στο βράχο, συμπληρωμένο στη δυτική παρειά κατά τόπους με σκληρό κοκκινόχωμα. Δυτικά της αρχαίας οδού η ανασκαφική έρευνα ήταν περιορισμένη, γιατί εκεί βρισκόταν ο ακάλυπτος χώρος της οικοδομής. Βρέθηκαν δύο τοίχοι αρχαίας οικίας και δύο πηγάδια, που είχαν λαξευθεί στη δυτική πλευρά του ορίου του δρόμου. Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου αναμενόταν η εύρεση της αρχαίας οδού.

Η Ρ38 ερευνήθηκε σε όλο της το πλάτος που ανέρχεται στα 8,50 μ. περίπου. Αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της Ρ38 λαξευμένο στο βράχο, κλιμακωτά λατομημένο, σε μεγαλύτερο βάθος από το δυτικό. Εντός της οδού αποκαλύφθηκε η συνέχεια του κτιστού αποχετευτικού αγωγού με καλυπτήριες πλάκες, που είχε βρεθεί στο όμορο οικόπεδο Πλατή (αγωγός 3). Είχε πλάτος 1,10 μ. και ήταν παράλληλος με το δυτικό όριο της Ρ38. Δεύτερος κτιστός αγωγός (αγωγός 1) με επένδυση κουρασανιού και πήλινες κεράμους στο δάπεδό του εντοπίσθηκε ανατολικότερα, στον οποίον εκβάλλουν μικρότερα κανάλια, από τις οικίες που βρίσκονται δυτικά του δρόμου. Τα όμβρια συλλέγονταν με σωλήνες από το ανώτερο επίπεδο των οικιών. Δεύτερος αγωγός (αγωγός 2), λαξευμένος στο βράχο, βρέθηκε βαθύτερα, παράλληλα με το ανατολικό όριο της οδού. Προφανώς ήταν επίσης κεντρικός και συνέλεγε τα όμβρια των οικιών που βρίσκονταν στο χαμηλότερο άνδηρο της πόλης, αφού γώνιαζε στα ανατολικά, για να ενωθεί με κάθετο κανάλι από τις ανατολικές οικίες. Εκτός από τους αποχετευτικούς αγωγούς βρέθηκαν δύο πήλινοι υδρευτικοί σωλήνες κοντά στο ανατολικό όριο της οδού. Κάτω από τα οδοστρώματα που βρίσκονταν στο επίπεδο του δυτικού ψηλότερου ορίου, υπήρχε χονδρό μπάζωμα, που χρησίμευσε στην υπερύψωση του επιπέδου. Σε τομή που έγινε στον αρχαίο δρόμο ως το φυσικό βράχο, περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων υστεροελληνιστικής περιόδου, ένδειξη ότι η περιοχή χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα ως λατομείο και σε μεταγενέστερη περίοδο κατοικήθηκε (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) (Πίν. 80 δ).

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οδός Ναυαρίνου. Οικόπεδο Γαβριλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ανατολικά της αρχαίας οδού ερευνήθηκαν υπόγειοι χώροι λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο της περιοχής, οι οποίοι διαχωρίζονταν με κτιστά τοιχία. Είναι φανερό ότι η περιοχή διαμορφώθηκε ύστερα από τη λατόμευ-

59. Οικόπεδο Πλατή, *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 946. Οικόπεδο Δαμιανού, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 466. Οικόπεδο Φιλίππου, *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 352. Οικόπεδο Βαλάκη-Βολονάκη, *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 951.

ση του φυσικού βράχου. Οι χώροι που δημιουργήθηκαν, επιχώθηκαν, ώστε να ανυψωθεί το επίπεδο για τις οικίες που χτίστηκαν σε δεύτερη φάση. Εκτός από τα τοιχώματα του βράχου, ισχυρές κτιστές κατασκευές, πεσσοί ή αντηρίδες, χρησίμευαν για να στηρίξουν τις επιχώσεις και να συμπληρώσουν τους κενούς χώρους. Έντονα ίχνη λατόμευσης ήταν ορατά σε όλα τα μέτωπα του βράχου, ίχνη από σφήνες, λιθόπλινθοι που δεν αποκόπηκαν τελείως, κλιμακωτή διαμόρφωση. Η επίχωση περιείχε πλήθος οστράκων αγγείων από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ.

Στην τελευταία φάση του οικοπέδου ανήκουν στρώσεις σκληρού κοκκινοχώματος και δάπεδα από λατύπη, πιθανώς υπαίθριου χώρου. Η χρονολόγησή τους είναι προβληματική, γιατί πάνω στις στρώσεις βρέθηκε χρυσό ισλαμικό νόμισμα (δηνάριο των Μαμελούκων της Αιγύπτου, NM 90[60]), ενώ οι επιχώσεις κάτω από αυτές ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένες, αφού βρέθηκαν μαζί με όστρακα αρχαίων αγγείων και βυζαντινό νόμισμα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Ναυαρίνου (οικόπεδο Γαβριλάκη) (Σχέδ. 6)

Ολοκληρώθηκαν το 2004 οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. και Ε. Γαβριλάκη επί της οδού Ναυαρίνου (Ο.Τ. 98). Το κύριο στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα, ήταν η αποκάλυψη της διασταύρωσης των αρχαίων οδών Ρ10 και Ρ28 (Πίν. 80 ε).

Η Ρ10, που αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 17 μ. περίπου, ακολουθεί τον άξονα Α.-Δ. Από την αρχαία οδό εντοπίσθηκαν το νότιο όριο καθώς και τμήματα τριών διαφορετικών οδοστρωμάτων. Το νότιο όριο της Ρ10, στο κατώτερο τμήμα του, στα δυτικά της διασταύρωσης με την Ρ28, είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο, ενώ βρέθηκε, in situ, μια πωρόπλινθος από τον άνω δόμο, που ήταν προφανώς κτιστό. Κτιστό ήταν και το κατώτερο τμήμα του ορίου της οδού, στο τμήμα ανατολικά της διασταύρωσης των οδών Ρ10 και Ρ28. Το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ10 εντοπίσθηκε σε συνολικό μήκος 16,30 μ. Η ίδια οδός ερευνήθηκε σε μέγιστο πλάτος 11 μ., χωρίς ωστόσο να εντοπισθεί το βόρειο όριό της, που πιθανότατα βρίσκεται στο όμορο, προς βορειοανατολικά, οικόπεδο. Σε δύο παλαιότερες ανασκαφές, όπου είχαν εντοπισθεί και τα δύο όρια της Ρ10, το πλάτος της οδού αναφέρεται ότι φτάνει τα 11,40[61] και 11,30[62] μ. αντίστοιχα, ενώ σε μία τρίτη[63], το πλάτος της Ρ10 προσδιορίζεται στα 11 μ. περίπου.

Η Ρ28 αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 13,8 μ. και ακολουθεί τον άξονα Β.-Ν. Σε αντίθεση με την Ρ10, στη Ρ28 αποκαλύφθηκαν και τα δύο όρια της οδού, το μεν ανατολικό σε μήκος 12,2 μ., το δε δυτικό σε μήκος 8 μ. Κατά συνέπεια, μπορεί να προσδιοριστεί το ακριβές πλάτος της, που φτάνει τα 4,5 μ. Το πλάτος αυτό είναι περίπου αντίστοιχο με τα 4,4 μ., που μετρήθηκαν σε γειτονικό οικόπεδο, πάντα επί της οδού Ναυαρίνου[64], υπολείπεται, όμως, των 5,5 μ. που καταγράφηκαν στο οικόπεδο Χατζηανδρέου. Κατά μήκος του ανατολικού ορίου της Ρ28 αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα δύο κτιστών φρεατίων, ενώ κάτω από τα οδοστρώματα της οδού διέρχονταν συνολικά τέσσερις πήλινοι αγωγοί. Δύο από τους πήλινους αγωγούς της Ρ28, καθώς και τρίτος, που εντοπίσθηκε κάτω από την Ρ10, συγκλίνουν και συναντώνται σε πήλινο φρεάτιο, που βρίσκεται στη διασταύρωση των παραπάνω οδών. Το φρεάτιο διακρίνεται σε δύο τμήματα: το κατώτερο είναι ουσιαστικά ο πυθμένας μεγάλου πήλινου αγγείου, ενώ το ανώτερο αποτελείται από κωδωνόσχημο αγγείο, ανεστραμμένο. Ο πυθμένας του τελευταίου είχε κοπεί και στη θέση του τοποθετήθηκε λίθινο αφαιρούμενο κάλυμμα, ώστε να είναι δυνατός ο καθαρισμός του εσωτερικού του φρεατίου (Πίν. 81 α).

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι το έδαφος παρουσίαζε κατωφέρεια από τα δυτικά προς τα ανατολικά, γεγονός που εξηγεί εν μέρει την υψομετρική διαφορά που εντοπίσθηκε ανάμεσα στο δυτικό τμήμα της Ρ10 και το επίπεδο των οδοστρωμάτων της Ρ28. Στην Ρ10 εντοπίσθηκαν τρία συνολικά τμήματα διαφορετικών οδοστρωμάτων. Το κατώτερο, που σχεδόν εφάπτεται του φυσικού βράχου, δεν έδωσε χρονολογικά στοιχεία, θα πρέπει, όμως, να ταυτίζεται με την αρχική κατασκευή της οδού. Το ανώτερο, αντίθετα, ταυτίζεται με την περίοδο καταπάτησης της οδού από ισχυρό τοίχο, μήκ. 8,7 μ. (τοίχος 7), η κατασκευή του οποίου συγκλίνει με τα δεδομένα των υστερορρωμαϊκών χρόνων. Ο τοίχος αυτός ουσιαστικά μειώνει το πλάτος της οδού, καθώς κατασκευάζεται επί του οδοστρώματος της Ρ10, παράλληλα με το νότιο όριο της οδού και σε απόσταση 2,5 μ. από αυτό. Σύγχρονο με τον τοίχο 7 είναι και το υπόστρωμα ψηφι-

60. Βλ. M. Michiner, *The World of Islam*, London 1998, σ. 199, αριθ. 1189 (1461-1467 μ.Χ.).

61. Οικόπεδο Μητσούλα-Κουμπαρά (στα ανατολικά της οδού Θ. Σοφούλη), *ΠΑΕ* 1957, σ. 128.

62. Οικόπεδο Α. Σαμπάνη, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 324· 19 (1964): Χρονικά, σ. 465.

63. Οικόπεδο Μ. Χασάπογλου, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 507.

64. Οικόπεδο Αυγερινού, *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 974.

δωτού δαπέδου, που εντοπίζεται αμέσως νότια του νότιου ορίου της οδού. Τόσο το υπόστρωμα όσο και η ανωδομή του τοίχου 7 βρίσκονται 0,9 μ. πάνω από το επίπεδο του πρώτου και παλαιότερου οδοστρώματος της Ρ10 και ουσιαστικά συμπίπτουν με το ανώτερο, το τρίτο κατά σειρά.

Στην Ρ28, μετά από τομή στο αποκαλυφθέν οδόστρωμα, εντοπίσθηκαν τέσσερα συνολικά οδοστρώματα, με σαφώς μικρότερες υψομετρικές διαφορές μεταξύ τους. Το παλαιότερο από τα οδοστρώματα έδωσε όστρακα του 3ου αι. π.Χ., ενώ το νεώτερο χρονολογείται στον επόμενο αιώνα. Σε αντίθεση με την Ρ10, στη Ρ28 δεν διαπιστώσαμε καταπάτηση του οδοστρώματος στα ρωμαϊκά χρόνια, άλλωστε το μικρό πλάτος της οδού δεν προσφερόταν για κάτι τέτοιο.

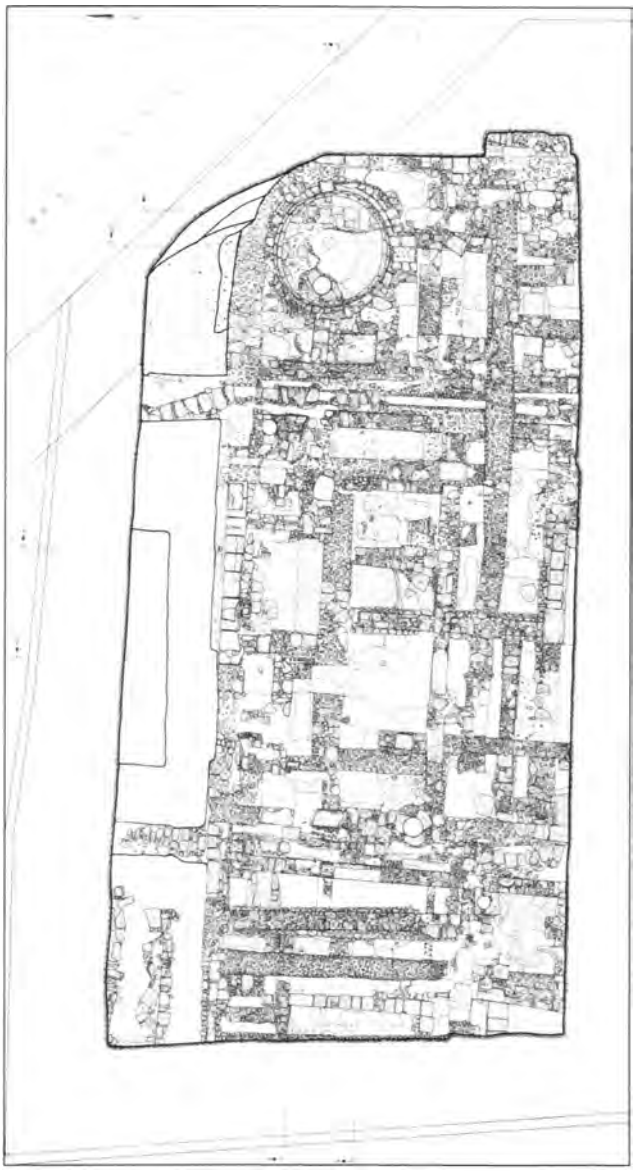
Τέλος, στο μικρό τμήμα που ερευνήθηκε στα ανατολικά της Ρ28, αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομής με μεγάλο βάθος θεμελίωσης, γεγονός που εξηγείται από τη μεγάλη κατωφέρεια που παρατηρείται προς τα ανατολικά. Στο κατώτερο τμήμα των θεμελιώσεων βρέθηκε απόθεση οστράκων, κυρίως του 3ου αι. π.Χ.

Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής, που καλύπτουν τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, ξεχωρίζουν τμήματα μαρμάρινων αγαλματιδίων, όπως κεφαλή Βάκχου (Γ2699), άνω τμήμα κορμού γυμνής ανδρικής μορφής (Γ2704), δεξί χέρι θεότητας που κρατά κεραυνό ή τρίαινα (Γ2703), γυναικεία κεφαλή (Γ2686). Επίσης, βρέθηκαν κεφαλή νέου από πορφυρίτη (Γ2680), καθώς και τμήμα μικρής κεφαλής από κονίαμα (Γ2687).

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Συμβολή των οδών Γράμμου και Βασιλέως Ηρακλείου (οικόπεδο Γ. Πιπίνου) (Σχέδ. 7, 8)

Η ανασκαφή του οικοπέδου συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε τα έτη 2001-2002[65]. Το οικόπεδο ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο, που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ18 (Α.-Δ.) - Ρ29α (Β.-Ν.). Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν το νότιο όριο της πλατείας οδού Ρ18 και οδοστρώματα σε πλάτος 3,50 μ. Το συνολικό πλάτος της οδού, όπως έχει μετρηθεί σε προηγούμενες ανασκαφές, ανέρχεται στα 12 μ. Η Ρ29α διέρχεται στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου. Αποκαλύφθηκε τοίχος από λαξευμένες πωροπλίνθους, που ταυτίζεται με το δυτικό της όριο, οδοστρώματα και κτιστός αποχετευτικός αγωγός

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οδός Βασιλέως Ηρακλείου. Οικόπεδο Πιπίνου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

εντός της οδού, στον οποίο εκβάλλει δεύτερος αγωγός από τα δυτικά (Πίν. 81 β).

Νότια της Ρ18 και δυτικά της Ρ29 αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα ελληνιστικής και υστερορρωμαϊκής περιόδου. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου σώζονταν σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου και δαπέδου από κουρασάνι και μαρμαροθέτημα που ανήκαν σε κτίριο υστερορρωμαϊκών χρόνων, το οποίο είχε καταπατήσει εν μέρει τη Ρ18. Το δυτικό άκρο του ορίου είχε λιθολογηθεί στην περίοδο αυτή και η ανωδομή του συμπληρώθηκε με αργολιθοδομή που έφερε επένδυση κουρασανιού. Λόγω της αποσπασματικότητάς τους, τα δάπεδα αφαιρέθηκαν για να ερευνηθεί η παλαιότερη φάση.

65. Για το οικόπεδο Πιπίνου, βλ. Κ. Μπαϊράμη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1082· 53 (1998): Χρονικά, σ. 933· 54 (1999): Χρονικά, σ. 930.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οδός Βασιλέως Ηρακλείου. Οικόπεδο Πιπίνου. Τοπογραφικό.

Τα οικοδομικά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου ανήκουν σε οικία η οποία οριζόταν ανατολικά και δυτικά από κτιστούς αποχετευτικούς αγωγούς, οι οποίοι καταλήγουν στη Ρ18[66]. Φρεάτιο στη συμβολή του ανατολικού αγωγού με το όριο της οδού χρησίμευε για τον καθαρισμό του. Το πλάτος της οικίας (Α.-Δ.) ήταν 12,80 μ. και ερευνήθηκε σε μήκος 11,60 μ. Οι τοίχοι της οικίας ήταν διηνεκείς, αλληλοσυμπλέκονταν και θεμελιώνονταν στο φυσικό βράχο της περιοχής. Κατά τόπους σωζόταν η ανωδομή τους από λαξευμένες πωροπλίνθους με επένδυση κονιάματος. Ως είσοδος της οικίας ερμηνεύθηκε χαμηλός αναβαθμός στο όριο της Ρ18, στη βόρεια πλευρά. Τα δωμάτια είχαν υποστεί μεταγενέστερες επισκευές που άλλαξαν τις αρχικές τους διαστάσεις. Συνολικά αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι με δάπεδα από πατημένο χώμα και λατύπη. Σε ένα από τα δάπεδα της οικίας βρέθηκε ασημένιο ροδιακό δίδραχμο του 3ου αι. π.Χ. Μικρή δεξαμενή με δάπεδο από κουρασάνι και χοχλάκι και πηγάδι παρείχαν το απαραίτητο νερό. Οι εξωτερικοί τοίχοι της οικίας έφεραν επένδυση κονιάματος ή κουρασανιού. Λωρίδες κουρασανιού κατά μήκος των αγωγών χρησίμευαν για την προστασία των τοίχων από την υπερχείλιση και την υγρασία.

Δυτικά της οικίας αποκαλύφθηκε σύνολο δεξαμενών και αγωγών, οι οποίοι είχαν καταπατηθεί από τους τοίχους της υστερορρωμαϊκής φάσης, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφείς οι διαστάσεις τους και η μεταξύ τους σχέση. Η υψομετρική διαφορά μεταξύ των δαπέδων από νότο προς βορρά, χρησίμευε για την απορροή των υδάτων στα βόρεια, σε μικρά κανάλια και λεκάνες με δάπεδο από χοχλάκι και κεραμίδι. Από εκεί θα διοχετεύονταν πιθανώς σε κεντρικό αγωγό της Ρ18. Πηγάδι στην ανατολική πλευρά συμπληρώνει την εικόνα του χώρου. Κάτω από τις δεξαμενές στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι από μεγάλες λαξευμένες πωροπλίνθους, οι οποίοι προφανώς ανήκουν σε παλαιότερη οικοδομική φάση, που δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί πλήρως, αφού θα έπρεπε να ξηλωθούν όλες οι υπερκείμενες κατασκευές. Σε μικρή τομή περισυνελέγησαν όστρακα από τη μετάβαση του 4ου-3ου αι. π.Χ.

66. Για ανάλογο παράδειγμα, βλ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 523-528.

Ανατολικά της ελληνιστικής οικίας ερευνήθηκε σύνολο μικρών δωματίων με είσοδο από τη Ρ29α, όπου σχηματίζεται μικρός προθάλαμος. Υποθέτουμε ότι οι χώροι αυτοί ανήκαν σε καταστήματα ή αποθήκες. Σε τομή βρέθηκαν δίπλα στο όριο της οδού ελληνιστικοί ροδιακοί αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές, ανάποδα τοποθετημένοι[67]. Τομές στα δάπεδα των κτιρίων της ελληνιστικής φάσης έδειξαν ότι ανάγονται στον 3ο αι. π.Χ., αλλά η χρήση τους έφθασε ως τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τα όστρακα αγγείων πάνω από τα δάπεδα.

Τα δωμάτια αυτά καταπατήθηκαν από μεταγενέστερο κλίβανο, κυκλικής διατομής, κτιστό από ημίεργους πωρολίθους, με επίχρισμα πηλού, διαμ. 4 μ., με ίχνη πυράς στην άνω επιφάνεια. Στη νότια πλευρά σωζόταν ο θάλαμος πυροδότησης. Ορισμένες από τις πέτρες των τοιχωμάτων είχαν ασβεστοποιηθεί από τη θερμότητα. Στο βόρειο τοίχωμα υπήρχε ορθογώνιο άνοιγμα διαστ. 0,90×0,80 μ. Στο δάπεδο είχε λαξευθεί κυκλική οπή, πιθανώς για τη στερέωση του μπάτη. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του εργαστηρίου ήταν 1,90 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του κλιβάνου υπήρχε επίχωση με πολλές κεράμους και κομμάτια πλίνθων, ενώ το δάπεδο κάλυπτε στρώμα καύσης. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγεται λαβή ρωμαϊκού λύχνου. Δεν βρέθηκαν απορρίμματα εργαστηρίου στο εσωτερικό του κλιβάνου, ενώ λιγοστά δείγματα κακής χύτευσης περισυνελέγησαν από την υπόλοιπη ανασκαφή, ένδειξη ότι το εργαστήριο καθαρίστηκε και επιχώθηκε σε μεταγενέστερη φάση. Τομή στο δάπεδο αποκάλυψε πηγάδι και τοίχο της αρχικής ελληνιστικής φάσης, όπως προκύπτει από τα όστρακα των αγγείων που περισυνελέγησαν. Ο χώρος επιχώθηκε με επίχωση λατύπης και πέτρες και επιχρίσθηκε για να αποτελέσει το δάπεδο του κλιβάνου. Περισυνελέγησαν δύο λαιμοί αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές κάτω από τη στρώση καύσης. Με τον κλίβανο συνδέεται τοίχος αμελούς κατασκευής, που έχει καταπατήσει με τη σειρά του τις προγενέστερες κατασκευές. Στο χώρο αμέσως βόρεια του κλιβάνου το όριο του δρόμου είχε λιθολογηθεί και υπήρχε καταστροφή στα οδοστρώματα, που πιθανώς σχετίζεται με τη λειτουργία του εργαστηριακού χώρου, δεδομένου ότι ο κλίβανος εδράζεται στην άκρη της θεμελίωσης του ορίου.

Τομή στα οδοστρώματα της Ρ18 αποκάλυψε ότι ο αγωγός της ελληνιστικής οικίας έκοψε τα οδοστρώματα που χρονολογούνται στη μετάβαση 3ου-2ου αι. π.Χ. Σε τομή εξωτερικά (νότια παρειά) του ορίου περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων του 4ου και 3ου αι. π.Χ., που μαρτυρούν την παλαιότητα του αρχαίου δρόμου.

Οδός Βουλγαροκτόνου 9 (οικόπεδο Β. Περσελή)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια του οικοπέδου Μαμαλίγκα-Ασβέστη, όπου σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν λείψανα οικίας με ψηφιδωτά δάπεδα και η αρχαία οδός Ρ38[68]. Στο οικόπεδο υπήρχε παλαιά οικία και στο περιβόλι έγιναν το έτος 2002 δύο δοκιμαστικές τομές για να διαπιστωθεί η διέλευση της αρχαίας οδού και η συνέχιση της αρχαίας οικίας του οικοπέδου Μαμαλίγκα. Στη νοτιότερη τομή αποκαλύφθηκε επιφάνεια βράχου με ίχνη λατόμευσης, ενώ στη βόρεια τομή ως βάθος 2,50 μ. δεν βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα. Στο οικόπεδο επιτράπηκε η οικοδόμηση με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Θεμιστοκλέους Σοφούλη 127 (οικόπεδο Ε. Καβαλιέρου)

Το 2002 διενεργήθηκαν στο παραπάνω ακίνητο[69] και κυρίως κατά μήκος του δυτικού ορίου του ακινήτου, τρεις δοκιμαστικές τομές (διαστ. 4×2,50 μ. περίπου) για τη διερεύνηση του νοτίου ορίου της οδού Ρ18[70] (Α.-Δ.), καθώς και του αναλήμματος-ανατολικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ27[71] (Β.-Ν.). Από τις τομές 1 και 2, και σε βάθος 0,30 μ. και 0,70 μ. εντοπίσθηκαν λείψανα τοίχων ρωμαϊκής εποχής από μικρούς λίθους με βύσματα από θραύσματα κεράμων, καθώς και στρώση πεσμένων λίθων (διαστ. 1,60×1,10 μ.), που εδραζόταν επάνω σε σκληρό στρώμα χωμάτων. Η διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων ήταν εμφανής στη δοκιμαστική τομή 3, όπου και εντοπίσθηκε τμήμα πολυβολείου της εποχής της ιταλοκρατίας, το οποίο είχε καταστρέψει κατά μεγάλο μέρος τμήμα τοίχου ρωμαϊκής εποχής με κατεύθυνση Α.-Δ.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

67. Για ανάλογο παράδειγμα, βλ. οικόπεδο Χαστά, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 429-430, σημ. 1.

68. Για το οικόπεδο, βλ. Ε. Κανίνια, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1123-1124.

69. Το ακίνητο βρίσκεται νοτίως του οικοπέδου Ζυγούρη, βορείως του οικοπέδου Ελ. Χατζηνικολάου, βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 459.

70. Η Ρ18 είχε εντοπισθεί στο οικόπεδο Σκιαθίτη-Κατσαρά, το 1971.

71. Η αρχαία οδός είχε εντοπισθεί στο οικόπεδο Φέρναρα, 1995. Πιθανώς κοντά στο βόρειο όριο του οικοπέδου περνά και η πλατεία οδός Ρ18, η οποία είχε εντοπισθεί στο οικόπεδο Σκιαθίτη-Κατσαρά, 1971.

Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη (έργα Δήμου: διαμόρφωση πλατείας Αγίου Ιωάννη)

Το έτος 2003, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης πλατείας από τον Δήμο Ροδίων στην οδό Θεμιστοκλή Σοφούλη, στο ύψος της περιοχής του Αγίου Ιωάννη, αποκαλύφθηκε αρχαίος τοίχος που σώζεται σε μήκος 24 μ. και ύψος 1 μ. περίπου. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αποτελεί το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρ27, η πορεία της οποίας, όπως έχει πιστοποιηθεί και στο παρελθόν[72], συμπίπτει με αυτή της οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη. Η οδός Ρ27 ήταν η τελευταία προς τα δυτικά ευρεία οδός, πριν από την ακρόπολη και θα πρέπει να οδηγούσε σε αρχαία πύλη πολύ κοντά στη συγκεκριμένη θέση[73]. Σε μικρή, άλλωστε, απόσταση ξεκινούν τα νεκροταφεία της αρχαίας Ρόδου[74]. Σε απόσταση 3,50 μ. ανατολικά του τοίχου εντοπίσθηκε κάτω από το οδόστρωμα της Θεμιστοκλή Σοφούλη το λάξευμα του κεντρικού αγωγού της Ρ27. Στη λωρίδα πλ. 3,50 μ. μεταξύ του ορίου και του λαξεύματος του αγωγού διατηρείται κατά τόπους η επιφάνεια του αρχαίου οδοστρώματος της Ρ27.

Ανατολικά του ορίου και σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκε σειρά λαξευμένων μικρών βόθρων ή φρεατίων, κυκλικών και τετράγωνων, τα οποία, μέσω αγωγών κάτω από το οδόστρωμα του αρχαίου δρόμου, διοχέτευαν λύματα από τους χώρους δυτικά του τοίχου στον αγωγό της Ρ27 (Πίν. 81 γ). Το σύστημα φρεατίων και αγωγών αναδιαμορφώθηκε σε δεύτερη φάση: τα ανοίγματα απορροής ορισμένων από τα φρεάτια σφραγίστηκαν, κάποιοι αγωγοί καταργήθηκαν, ενώ ανοίχθηκαν νέοι.

Δυτικά του τοίχου πρόσοψης αποκαλύφθηκαν τέσσερις εγκάρσιοι εσωτερικοί τοίχοι, που ορίζουν τουλάχιστον τέσσερα δωμάτια. Από αυτά ερευνήθηκε δοκιμαστικά το ανατολικό τμήμα του δωματίου 3. Αφαιρέθηκε στρώμα καταστροφής από πωρολίθους πεσμένους με φορά από νότο προς βορρά επάνω σε στρώση με σπασμένες κεράμους μέσα σε καύση. Η έντονη καύση συνεχιζόταν και κάτω από τις κεράμους μέχρι το δάπεδο. Στο εσωτερικό του δωματίου αποκαλύφθηκαν φρεάτια που συνδέονται μεταξύ τους, αλλά και με τα φρεάτια έξω από το κτίριο με αγωγούς (Πίν. 81 δ). Άλλοι αγωγοί προς τα δυτικά μαρτυρούν τη συνέχιση των εγκαταστάσεων στον μη ανεσκαμμένο χώρο. Πρόκειται πιθανώς για πλυντήρια εργαστηριακών εγκαταστάσεων της ύστερης ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου (2ο-4ο αι. μ.Χ.) στην άκρη της πόλης.

Έπειτα από τροποποίηση της μελέτης διαμόρφωσης της πλατείας οι αρχαίες εργαστηριακές εγκαταστάσεις θα διατηρηθούν, εν μέρει ορατές και εν μέρει σε κατάχωση.

ΦΩΓΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Ρωμανού του Μελωδού (οικόπεδο Ντάλια)

Βρίσκεται αμέσως βορειότερα του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου-Παστρικού-Τζωρτζή[75] και δυτικά του οικοπέδου Μαλλιάκα-Δημοσίου, σε χώρο που έχει ταυτιστεί με το Ασκληπείο της Ρόδου[76]. Στο οικόπεδο έγιναν το 2001 δύο δοκιμαστικές τομές, μία στο βορειοδυτικό (τομή 1) και μία στο νοτιοανατολικό τμήμα του (τομή 2). Στην τομή 1 και σε βάθος 1,85 μ. περίπου από την επιφάνεια του οικοπέδου εντοπίσθηκαν τμήμα ελαφρά καμπυλόγραμμου τοιχώματος, κατεύθυνσης Α.-Δ., επιχρισμένου με μίγμα πηλού στη νότια πλευρά του, το οποίο φέρει ίχνη καύσης και πιθανώς ανήκει σε κλίβανο, καθώς και τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος βρέθηκε σε βάθος 2,00 μ. περίπου και δεν φαίνεται, ωστόσο, να σχετίζεται με το προηγούμενο τοιχίο. Από αυτήν την τομή και από στρώμα μαύρου χώματος προέρχονται επίσης πλήθος κεραμικών ευρημάτων, κυρίως λυχναριών, και σκωρίες μετάλλων. Τέλος, στην τομή 2 αποκαλύφθηκαν ασαφή λείψανα λιθοσωρών.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Ρωμανού του Μελωδού (οικόπεδο Γ. - Ν. Μαλλιάκα και Δημοσίου)

Σύντομη έρευνα μιας εβδομάδας στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκάλυψε πεσμένη βάση

72. Βλ. ανασκαφή οικοπέδου Σαλονικιού-Χαραλάμπη, οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη, Τ. Μαρκέτου, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 591 κ.ε.

73. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου*, Ρόδος 1954. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική οργάνωση της αρχαίας Ρόδου. *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Ρόδος: 24 αιώνες», Ρόδος 1-5 Οκτωβρίου 1992*, Αθήνα 1996, σ. 61-89.

74. Οι τάφοι στη συμβολή των οδών Τσαλδάρη και Παρθενόπης βρίσκονται σε απόσταση μόλις 100 μ. προς νότο, ενώ το μνημειακό συγκρότημα των τάφων του Αη Γιάννη βρίσκεται λίγο νοτιότερα.

75. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 470-471· 46 (1991): Χρονικά, σ. 459-461. G. Zimmer - K. Μπαϊράμη, *Ροδιακά εργαστήρια χαλκοπλαστικής*, Αθήνα 2008.

76. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1083· 53 (1998): Χρονικά, σ. 933-935. Για την ταύτιση του χώρου με το Ασκληπείο της Ρόδου, βλ. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, Νέα στοιχεία για το Ασκληπείο της πόλης της Ρόδου, *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1999, σ. 59-62, πίν. 16α και Χ. Φανταουτσάκη, Η ανασκαφή στο Ασκληπείο της Ρόδου: Οι πρώτες εκτιμήσεις. *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 31-51.

αγάλματος με αναθηματική επιγραφή, στην οποία υπάρχει η υπογραφή του Αθηναίου γλύπτη Βρύαξι[77].

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Βρεφονηπιακού Σταθμού Εργατικού Κέντρου Ρόδου)

Το οικόπεδο ανήκει στο Δημόσιο και παραχωρείται στο Εργατικό Κέντρο για την ανέγερση Βρεφονηπιακού Σταθμού. Αποτελεί τμήμα του οικοπέδου της ΚΥΠ[78], όπου σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα είχε αποκαλυφθεί η διασταύρωση δύο αρχαίων δρόμων, της Ρ17 (Α.-Δ.) και της Ρ39β (Β.-Ν.) με κλίμακα ανόδου, που οδηγούσε στο ψηλότερο νότιο άνδηρο. Το ακίνητο νότια ορίζεται από μέτωπο βράχου, στο οποίο έχουν λαξευθεί ορθογώνιες εσοχές πιθανώς για αναθήματα[79]. Δυτικά του οικοπέδου βρίσκεται το οικόπεδο Μαλλιάκα, που ταυτίζεται με το Ασκληπιείο της αρχαίας πόλης[80].

Στην ανασκαφική έρευνα που διεξήχθηκε κατά το έτος 2003 αποκαλύφθηκε το νότιο όριο της Ρ17, λαξευμένο στο βράχο, σε ψηλότερο επίπεδο από το βόρειο, λόγω της ανδηρωτής διαμόρφωσης. Το βόρειο όριο ήταν κτιστό από λαξευμένες πωροπλίνθους που εδράζονταν στο βράχο. Το πλάτος της οδού ανέρχεται στα 4 μ. Εντός του δρόμου βρέθηκαν υπολείμματα οδοστρωμάτων και πήλινοι υδρευτικοί σωλήνες. Μεταγενέστερες τούρκικες κατασκευές κατέστρεψαν τα κτιριακά λείψανα. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου στο βράχο έχουν λαξευθεί μικρές δεξαμενές νεώτερης περιόδου. Στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου δεν αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, μόνο μεγάλες πέτρες, λιθοσωροί και μπάζα που μαρτυρούν σημαντική καταστροφή πιθανώς κατά την ιταλική περίοδο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Κ. Παλαιολόγου (οικόπεδο Μ. Ρούσου) (Σχέδ. 9, 10)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της οδού Κ. Παλαιολόγου, στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Β. Ρούσου[81] και αμέσως δυτικότερα του οικοπέδου Διακογεωργίου-Σπανού[82], όπου πρόσφατα ερευνήθηκαν τμήματα πολυτελών οικιών.

Το 2001 στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε η αρχαία οδός Ρ20α, από την οποία έχουν σωθεί ελάχιστα ίχνη οδοστρωμάτων. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό αποκάλυψε μικρό τμήμα του αρχαίου δρόμου, το οποίο έχει καταπατηθεί από μεταγενέστερη οικοδόμηση, πιθανώς της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ενώ η απογύμνωση του βράχου από τις αρχαίες επιχώσεις και η κάλυψή του από στρώμα μπάζων των νεώτερων χρόνων υποδεικνύουν συνεχείς επεμβάσεις από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Όλη σχεδόν την υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα οικίας, η οποία ανήκει σε αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο του νότιου τμήματος του ροδιακού άστεως, κοντά στην ελληνιστική οχύρωση και αμέσως δυτικότερα του περίστυλου Κάτω Γυμνασίου[83]. Ορίζεται στα ανατολικά από την οδό Ρ30[84], στα βόρεια από τη Ρ20α[85], στα δυτικά από τη Ρ30α[86] και στα νότια από τη Ρ20-22[87].

Πρόκειται για τη μεσαία οικία του παραπάνω οικοδομικού τετραγώνου[88], πλ. 15 μ. περίπου, το δυτικό όριο της οποίας έχει ταυτισθεί με αναλημματικό τοίχο στη νο-

77. Μάλλον δεν πρόκειται για το γνωστό γλύπτη των μέσων του 4ου αι. π.Χ., αλλά για κάποιον νεώτερο, βλ. ό.π., σ. 45.

78. Οικόπεδο ΚΥΠ, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 511-514.

79. Ερμηνεύθηκε ως λατρευτικός χώρος, βλ. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 535-539.

80. Ό.π. (υποσημ. 76).

81. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 592-593.

82. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 930 -55 (2000): Χρονικά, σ. 1125-1129.

83. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο Γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διοδώρου, XX, 100, 3-4, *L'antiquité classique* LVIII (1989), σ. 133 κ.ε.

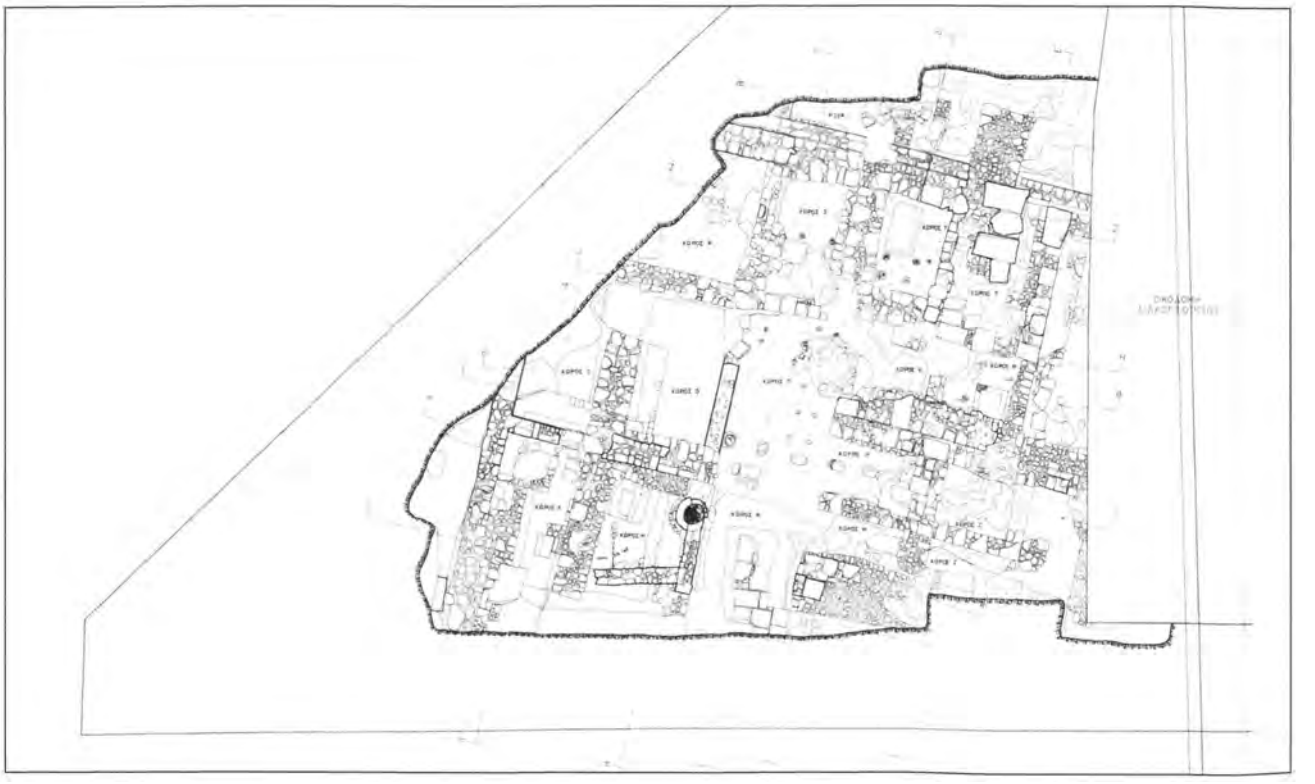
84. Για την οδό Ρ30, βλ. έργα ΔΕΗ (οδός Μεγ. Κωνσταντίνου) *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1084· οικόπεδο Νευφύτου (οδός Μεγ. Κωνσταντίνου, Βενετοκλέων και Καραϊσκάκη), *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 771· οικόπεδο Β. Μαστρομιχάλη - Γ. Βασιλάκη (οδός Μεγ. Κωνσταντίνου 13-15), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 483· έργα ΔΕΥΑΡ (οδός Μεγ. Κωνσταντίνου), *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593· οικόπεδο Β. Ρούσσου (οδός Μεγ. Κωνσταντίνου), *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 592-593.

85. Για την οδό Ρ20α, βλ. οικόπεδο Κούκουλα (πάροδος Κοδριγκτώνος), *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 428· οικόπεδο Καΐκη-Λυρατζή-Στραγαλά (οδός Κων. Παλαιολόγου), *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 579

86. Για την οδό Ρ30α, βλ. οικόπεδο Ν. Βογιατζή (οδός Κων. Παλαιολόγου και Γαριβάλδη), *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 366· οικόπεδο Καΐκη-Λυρατζή-Στραγαλά (οδός Κων. Παλαιολόγου), *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 579.

87. Για την οδό Ρ20-22, βλ. οικόπεδο Φωτάκη (οδός Κων. Παλαιολόγου), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 493· Ε΄ Γυμνάσιο (οδός Υψηλάντου, Αυστραλίας και Δαμασκηνού), *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 593, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

88. Για το υπολογιζόμενο πλάτος των αρχαίων ροδιακών οικιών και τη διαίρεση των οικοδομικών τετραγώνων, βλ. W. Hoepfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt in klassischen Griechenland. Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis* I, München 1994, σ. 58-59. Επίσης W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens, 5000 v.Chr.-500 n.Chr., Vorgeschichte - Frügeschichte - Antike*, τόμ. I, Stuttgart 1999, σ. 306-308.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Οδός Κ. Παλαιολόγου. Οικόπεδο Μ. Ρούσου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Αικ. Κοκκονού.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Οδός Κ. Παλαιολόγου. Οικόπεδο Μ. Ρούσου. Τοπογραφικό.

τιοδυτική γωνία του οικοπέδου (τχ 47) (Πίν. 82 α). Η λειτουργία του παραπάνω τοίχου ως αναλημματικού πιστοποιείται από ίχνη των θεμελίων της δυτικότερης οικίας του οικοδομικού τετραγώνου, τα οποία βρέθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο. Η πρακτική της δημιουργίας ανδήρων μέσα στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, εκτός βέβαια εκείνων που σχηματίζονταν μεταξύ των οδικών αξόνων και υπαγορεύονταν από τη φυσική κλίση του εδάφους, δίνοντας στην αρχαία Ρόδο τη θεατροειδή μορφή της, είναι γνωστή και από άλλες περιοχές της πόλης, όπου το έδαφος εμφανίζει έντονες κλίσεις[89].

Ο αναλημματικός τοίχος 47, που χωρίζει τα δύο διαφορετικού επιπέδου κτίρια, διατηρείται σε αρκετά μεγάλο ύψος. Είναι χτισμένος από ημίεργους λίθους με καλή συναρμογή μεταξύ τους και η ορατή ανατολική του όψη φέρει επένδυση κονιάματος. Παρουσιάζει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Κατά την αρχαιότερη, ο τοίχος είχε μεγαλύτερο πάχος, το οποίο αργότερα μειώθηκε αισθητά. Είναι πιθανό το ανάλημμα να υπήρχε ήδη πριν την οικοδόμηση της περιοχής, που έγινε μετά την πολιορκία του Δημητρίου (304 π.Χ.), κατά την επέκταση της ελληνιστικής Ρόδου προς νότο με παράλληλη διεύρυνση της οχύρωσης[90]. Κατά την ανέγερση των νέων κτισμάτων δικαιολογείται η μείωση του πάχους του τοίχου, με στόχο την εξοικονόμηση χώρου.

Κύριο χαρακτηριστικό του ερευνηθέντος τμήματος της οικίας είναι οι αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις, που αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό την αρχική της κάτοψη. Ξεχωρίζουν τρεις τουλάχιστον κύριες φάσεις, από τις οποίες η αρχαιότερη χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., η δεύτερη στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. και η τελευταία πολύ μεταγενέστερα, στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ή και αργότερα.

Κατά την πρώτη οικοδομική φάση, το σπίτι φαίνεται πως είχε τη συνήθη μορφή των οικιών της εποχής, όπως είναι γνωστές από ανασκαφές στη Ρόδο και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, με τους στεγασμένους χώρους να διατάσσονται γύρω από μια αυλή (Χώρος Π)[91]. Δεν έχει βρεθεί κανένα στοιχείο ότι η αυλή ήταν περίστυλη, όμως μια σειρά αβαθών λάκκων στο βόρειο τμήμα της, ίσως συνιστούν ένδειξη για μία τουλάχιστον μικρή στοά στην πρόσοψη των βόρειων δωματίων (Πίν. 82 β). Στη φάση αυτή ανήκει ορθογώνιος δωμάτιο (Χώροι Ζ και Θ), διαστ. 3,00×6,50 μ., που βρίσκεται στην ανατολική πτέρυγα της οικίας και φέρει ψηφιδωτό δάπεδο από φυσικό βότσαλο με παράσταση Τρίτωνα, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 82 β). Ο χώρος αυτός βρισκόταν στην ανατολική πτέρυγα της οικίας και επικοινωνούσε με την αυλή, πιθανώς μέσω ενός προθαλάμου. Το κεντρικό τμήμα του βοτσαλωτού ψηφιδωτού έχει παραβιαστεί από τοίχους μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων (τχ 10 και 39), οι οποίοι διαίρεσαν στα δύο το ελληνιστικό δωμάτιο.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, η οποία εμφανίζεται ως η κυρίαρχη στην ανασκαφική έρευνα, παρά το γεγονός ότι αρκετοί από τους αρχικούς άξονες των τοίχων δεν καταργήθηκαν, μόνο αποσπασματικά διατηρήθηκε η αρχική διαίρεση των χώρων. Κάποιοι ελληνιστικοί τοίχοι συμπληρώθηκαν και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και άλλοι χτίστηκαν εκ νέου μετά την εκθεμελίωσή τους. Η αυλή μετατοπίστηκε προς τα νότια (Χώρος Ν) και πλακοστρώθηκε με πωροπλίνθους, ίσως και να περιορίστηκε σε έκταση, αφήνοντας χώρο στα βόρεια για επέκταση των στεγασμένων χώρων. Στη φάση αυτή ανήκουν επτά τουλάχιστον από τα ανεσκαμμένα δωμάτια, στα οποία εντοπίστηκαν δάπεδα από πατημένο χώμα (Χώροι Λ, Μ, Ξ, Ο, Π, Σ, Τ) (Πίν. 82 γ). Οι επάλληλες φάσεις που διαπιστώθηκαν στα παραπάνω δάπεδα υποδεικνύουν ανανεώσεις, μετατροπές, ίσως και αλλαγή της λειτουργίας σε κάποια από αυτά. Οι τοίχοι των δωματίων ήταν επενδυμένοι με κονίαμα καλής ποιότητας, από το οποίο έχει διατηρηθεί μόνο το υπόλευκο υπόστρωμα. Οι επιχώσεις που σχηματίστηκαν από την κατάρρευση των ανώτερων τμημάτων της ανωδομής τους περιείχαν κομμάτια από διαλυμένες ωμοπλίνθους και αρκετά τμήματα έγχρωμων κονιαμάτων με γραπτές ταινίες, κυμάτια και φυτική διακόσμηση, τα οποία θα κοσμούσαν τους επίσημους χώρους του σπιτιού.

Κατά την τρίτη οικοδομική φάση, το επίπεδο του κτιρίου υψώθηκε αρκετά, με επιχωμάτωση των εγκαταλελειμμένων δωματίων. Διευρύνθηκε σημαντικά το πάχος των υπαρχόντων τοίχων και οικοδομήθηκαν νέοι, ορισμένοι στη θέση παλαιότερων πιθανώς στατικά επισφαλών, που δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν εκ νέου για τη δημιουργία στιβαρών θεμελίων. Οι νέοι τοίχοι παρουσιάζουν μεγάλο πάχος, είναι προχειροφτιαγμένοι και έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τους μεγάλη ποσότητα παλαιότερου οικοδομικού υλικού. Σε έναν από αυτούς βρέθηκε εντοιχισμένο απότμημα ενεπίγραφου μέλους. Την ίδια περίοδο ενισχύθηκε σημαντικά σε πάχος με πολλές ανομοιογενείς προσθήκες και το νότιο όριο της Ρ20α, το οποίο διατηρείται σε μεγάλο ύψος κυρίως στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος. Δεν διαπιστώθηκε σε αυτό κάποιο θυραίο άνοιγμα κι έτσι η είσο-

89. Οικόπεδο Ευθ. Σαρρή (οδός Ρωμανού του Μελωδού), *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 517.

90. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος Ι. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 34 κ.ε., 72-73. W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens, 5000 v.Chr. - 500 n.Chr., Vorgeschichte - Frügeschichte - Antike*, τόμ. Ι, Stuttgart 1999, σ. 299-300.

91. Ό.π., σ. 306-308.

δος της οικίας μπορεί να τοποθετηθεί με μεγαλύτερη πιθανότητα επί της οδού Ρ20-22.

Οδός Πελοποννήσου (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος κατά μήκος της νότιας πλευράς της οδού Πελοποννήσου, αμέσως βορειότερα των οικοπέδων Κρητικού-Ρούσου[92] και Φώκιαλη-Πρασίνου[93], εντοπίστηκε το 2001 τμήμα μνημειώδους πεσσού (Πίν. 82 δ), ο οποίος, κατ' αναλογία με τα αρχιτεκτονικά λείψανα των παραπάνω οικοπέδων, μπορεί να ταυτιστεί με πεσσό της ανατολικής εσωτερικής πεσσοστοιχίας του Κάτω Γυμνασίου, του δεύτερου μεγάλου ελληνιστικού γυμνασίου της αρχαίας Ρόδου[94].

Ο πεσσός, που εντοπίστηκε σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, έχει μήκος πλευράς 1,50 μ., σώζεται σε ύψος 2,03 μ. και θεμελιώνεται σε φυσικό στρώμα κοκκινοχώματος. Διατηρεί στη θέση τους τέσσερις επάλληλους δόμους. Για το σχηματισμό του κάθε δόμου, ύψ. 0,50 μ., έχουν χρησιμοποιηθεί δύο εφαπτόμενοι κατά μήκος πώρινοι γωνιόλιθοι με εναλλασσόμενο κάθε φορά προσανατολισμό (παραμήκεις και διάτονοι). Ο εντοπισμός δαπέδου από σκληρό κοκκινόχωμα με λατύπη σε βάθος 2,90 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, η επιφάνεια του οποίου βρίσκεται σε ευθυγράμμιση με τον αρμό μεταξύ των δύο κατώτερων δόμων, υποδεικνύει την ταύτιση του τελευταίου με τον θεμέλιο δόμο, ενώ οι υπόλοιποι τρεις πρέπει να ανήκουν στην ανωδομή.

Τέλος, σε απόσταση ±4,00 μ. ανατολικά του πεσσού, όπου αναμενόταν η διέλευση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του κτιρίου και συγχρόνως δυτικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ32[95], εντοπίστηκε μονάχα η κοίτη του αποξηλωμένου τοίχου, ορατή στις παρειές του ορύγματος.

Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ)

Η διάνοιξη του ορύγματος ομβρίων στην οδό Πατριάρχου Αθηναγόρα έγινε το 2001 κατά μήκος του βόρειου τμήματος της οδού από τα ανατολικά προς τα δυτικά, καταλήγοντας στην οδό Μητροπόλεως.

Ανατολικά της συμβολής της Πατριάρχου Αθηναγόρα με την οδό Νικηταρά εντοπίστηκε επί των παρειών του ορύγματος η αρχαία οδός, η Ρ34β[96], κατεύθυνσης Β.-Ν. Από την παραπάνω οδό, πλ. 4,30 μ. περίπου, είναι ορατά και τα δύο της όρια, τρία τουλάχιστον οδοστρώματα, συνολ. πάχ. 0,55 μ., καθώς και ένας κτιστός αποχετευτικός αγωγός. Και τα δύο όρια της Ρ34β είναι χτισμένα με μετρίου μεγέθους κατεργασμένες πωρόπετρες, ενώ η θεμελίωσή τους βρίσκεται βαθύτερα από τον πυθμένα του ορύγματος και δεν είναι ορατή. Το δυτικό όριο, πλ. 0,45 μ., βρέθηκε σε βάθος 2,05 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος και είναι ορατό σε ύψος 0,65 μ. Το ανατολικό, σε βάθος 1,60 μ. από το επίπεδο του δρόμου, έχει πλάτος 0,55 μ. και διατηρείται σε μεγαλύτερο ύψος (1,15 μ.). Ο κτιστός αποχετευτικός αγωγός, τέλος, εντοπίστηκε σε απόσταση 2,35 μ. από το ανατολικό όριο της οδού και βρίσκεται σε βάθος 2,00 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Έχει επίπεδη κάλυψη, συνολικό πλάτος 0,90 μ. (εσωτ. 0,45 μ.) και ορατό ύψος 0,70 μ. περίπου.

Σε μικρή απόσταση δυτικά της συμβολής της Πατριάρχου Αθηναγόρα με την οδό Κοδριγκτώνος αποκαλύφθηκε σε τομή στη νότια παρειά του ορύγματος και σε βάθος 2,00-2,20 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, η αρχαία οδός Ρ33γ[97] με κατεύθυνση Β.-Ν. Διασώθηκαν τμήμα του ανατολικού της ορίου, η κοίτη του δυτικού, καθώς και οδοστρώματα από ψιλή λατύπη, συνολ. πάχ. 0,90 μ., στα οποία παρατηρήθηκε λάκκος παραβίασης. Το ανατολικό όριο της Ρ33γ εντοπίστηκε σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, έχει πλάτος 0,57 μ., ορατό ύψος 0,80 μ. και είναι χτισμένο με πώρινες λιθοπλίνθους. Το πλάτος της οδού εσωτερικά των ορίων της φτάνει τα 5,50 μ.

Λίγο δυτικότερα, μπροστά από το κτίσμα αριθ. 32, δεν επιβεβαιώθηκε η αναμενόμενη διέλευση της αρχαίας οδού Ρ33β, εντοπίστηκαν, ωστόσο, ομάδα τριών τοίχων, δάπεδο από κουρασάνι και κτιστός αγωγός. Πρόκειται για κτιριακά λείψανα που ανήκουν σε οικοδομικό τετράγωνο βόρεια της οδού Ρ19. Οι δύο από τους τοίχους είναι παράλληλοι, κατεύθυνσης Β.-Ν., σε απόσταση 5,00 μ. περίπου ο ένας από τον άλλο, ενώ ο τρίτος, που είναι ορατός ανάμεσά τους σε βάθος 1,90 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Καλύτερα διατηρημένος είναι ο ανατολικότερος τοίχος (Β.-Ν.), ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,50 μ., έχει πλάτος 0,50 μ. και σώζεται σε ύψος 1,50 μ. Είναι χτισμένος με πωρο-

92. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 448.

93. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 485-487.

94. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο Γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διοδωρου, XX, 100, 3-4, *L'antiquité classique* LVIII (1989), σ. 133 κ.ε.

95. Για την οδό Ρ32, βλ. οικόπεδο Φώκιαλη-Πρασίνου (οδός Αγίας Αναστασίας και Π.Π. Γερμανού), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 485· οικόπεδο Σκόνη Ελ. (οδός Αγίας Αναστασίας και Γαριβάλδη), *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 388-389· οικόπεδο Λαού Σταύρου (οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου), *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 426.

96. Για την οδό Ρ34β, βλ. οικόπεδο Χαλκιά (οδός Νικηταρά και Πατριάρχου Αθηναγόρα), *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 532-534.

97. Για την οδό Ρ33γ, βλ. έργα ΔΕΥΑΡ (οδός Βενετοκλέων), *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 631.

πλίνθους σε β΄ χρήση, αρκετές από τις οποίες έφεραν επίχριση κονιάματος, και φέρει επένδυση από κουρασάνι σε όλη την ανατολική του όψη. Ο τοίχος αυτός ορίζει στα δυτικά δάπεδο από κουρασάνι, το οποίο, στη βόρεια παρειά του ορύγματος, φαίνεται να εκτείνεται έως και 5,00 μ. ανατολικότερα του τοίχου. Πρόκειται πιθανώς για τμήμα αρκετά μεγάλης δεξαμενής. Αμέσως δυτικότερα του παραπάνω τοίχου διερχόταν κτιστός αγωγός, πλ. 0,65 μ., με την ίδια κατεύθυνση (Β.-Ν.) και επίπεδη κάλυψη, σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Όλες οι παραπάνω κατασκευές θεμελιώνονται σε στρώμα άμμου, εκτός από τον αγωγό, ο οποίος εδράζεται σε μπάζωμα με λεπτά θραύσματα οστράκων.

Περίπου 14 μ. δυτικότερα των παραπάνω λειψάνων, βόρεια του κτίσματος αριθ. 41, εντοπίστηκε σε βάθος 2,00 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου δρόμου τμήμα του βόρειου ορίου της Ρ19[98], ορατ. μήκ. 9,50-10,00 μ. Το όριο τέμνει λοξά το όρυγμα, έχει πλάτος 0,50 μ. και διατηρείται σε ύψος 1,25 μ., από τα οποία τα 0,75 μ. ανήκουν στην ανωδομή του και τα υπόλοιπα στη θεμελίωση. Η σωζόμενη ανωδομή αποτελείται από πώρινους γωνιόλιθους σε τρεις επάλληλους δόμους. Στη λιγότερο προσεγμένη θεμελίωση, η οποία εξέχει κατά 0,20 μ. ως προς την ανωδομή, έχουν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστοι λίθοι διαφόρων μεγεθών. Η βόρεια όψη του ορίου στο ανατολικότερο ορατό τμήμα του φέρει επένδυση κονιάματος, ενώ στη νότια πλευρά του εφάπτεται ορθογώνια κτιστή κατασκευή, πιθανώς φρεάτιο της οδού. Διατηρούνται επίσης, ίχνη τοίχου κάθετου στο βόρειο όριο της Ρ19, ο οποίος είναι ορατός μόνο σε τομή, να εισχωρεί στη βόρεια παρειά του ορύγματος, σε βάθος 1,50 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα. Το πλάτος του είναι 0,60 μ. και διατηρείται σε ύψος 1,50 μ.

Ακόμη δυτικότερα, στη συμβολή των οδών Πατριάρχου Αθηναγόρα και Εμμ. Δρακίδη, κι ενώ τα οδοστρώματα της Ρ19 ήταν ορατά στο ενδιάμεσο τμήμα του ορύγματος και στις δυο παρειές του σε συνολικό πάχος 1,25 μ., αποκαλύφθηκε η διασταύρωση της Ρ19 (Α.-Δ.) με την οδό Ρ33α[99] (Β.-Ν.). Πρόκειται για τμήμα του νότιου ορίου της Ρ19, ορατ. μήκ. 3,60 μ., στη συμβολή του με το ανατολικό όριο της Ρ33α, το οποίο εισχωρεί στη νότια παρειά του ορύγματος και είναι ελάχιστα ορατό. Το νότιο όριο της Ρ19 βρέθηκε σε βάθος 1,80 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα και διατηρείται σε ύψος 1,10 μ., το ανώτερο τμήμα του οποίου, ύψ. 0,70 μ., αποτελεί την ανωδομή. Το πλάτος του δεν στάθηκε δυνατόν να μετρηθεί. Η θεμελίωσή του εξέχει ως προς την ανωδομή κατά 0,15 μ. Γενικότερα η τοιχοδομία του είναι όμοια με εκείνη του βόρειου ορίου της ίδιας οδού, ενώ και τα δύο θεμελιώνονται σε στρώμα άμμου. Δυτικότερα είναι ορατά και τα οδοστρώματα της Ρ33α με συνολικό πάχος 1,30 μ., περίπου 1,30 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του δρόμου. Διατηρούνται σε μήκος 5,50-6,00 μ. Το δυτικό όριο της οδού δεν βρέθηκε, όμως πιθανολογείται η θέση του, είτε αμέσως ανατολικότερα δαπέδου από πυκνό σπασμένο βότσαλο, το οποίο εντοπίστηκε σε απόσταση 6,30 μ. δυτικά του ανατολικού ορίου της και σε βάθος 1,45 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου δρόμου, είτε δυτικά του παραπάνω βοτσαλωτού, όπου διακρίνεται τοίχος πλ. 0,85 μ., κάτω από άτακτο λιθοσωρό μεγάλων πωροπλίνθων. Στη δεύτερη περίπτωση το δάπεδο με το σπασμένο βότσαλο θα πρέπει να ανήκε σε φρεάτιο ή μικρή δεξαμενή του αρχαίου δρόμου με πλάτος 1,40 μ.

Σε απόσταση ±1,10 μ. δυτικά του υποτιθέμενου δυτικού ορίου της οδού και σε βάθος 2,00 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., ορατός σε τομή στις παρειές του ορύγματος. Σε βάθος 2,90 μ. μεταξύ των δύο παραπάνω τοίχων αποκαλύφθηκε επιπλέον δάπεδο από κονίαμα. Ο τοίχος που ορίζει το δάπεδο αυτό από τα δυτικά θεμελιώνεται σε στρώμα άμμου και γίνεται αντιληπτός μόνο από το κονίαμα που επιχρίει την ανατολική του όψη, καθώς για το κτίσιμό του φαίνεται, πως είχαν χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά ωμόπλινθοι. Από τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των δύο τοίχων περισυνελέγησαν πλήθος πολύχρωμων κονιαμάτων με γραπτή διακόσμηση, πολλά από τα οποία έφεραν πλαστική διαμόρφωση.

Από το οικοδομικό τετράγωνο δυτικά της οδού Ρ33α, στα νότια της παλιάς ανασκαφής Κακούλα[100], διατηρήθηκε, επίσης, αποσπασματικό συγκρότημα δωματίων, δύο από τα οποία έφεραν ψηφιδωτό δάπεδο. Το δάπεδο του ανατολικότερου δωματίου, μήκ. 6,80 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,60 μ. περίπου από το σύγχρονο οδόστρωμα και ήταν κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από λευκές ψηφίδες. Ο τοίχος που όριζε στα βόρεια το χώρο με το επίμηκες ψηφιδωτό είναι ορατός μόνο στη νότια παρειά του ορύγματος σε μήκος 1,10 μ. και ύψος 0,67 μ. Η τοιχοδομία του αποτελείται από μέτριες κατεργασμένες και ημίεργες πωρόπετρες, ενώ θεμελιώνεται στο στρώμα της άμμου. Στα βόρεια του δωματίου με το λευ-

98. Για την οδό Ρ19, βλ. Βόθρος, οικόπεδο Αν. Χαστά (οδός Αγ. Ιωάννου), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 492, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

99. Για την οδό Ρ33α, βλ. οικόπεδο Τσιγαρίδη Μ. - Κακούλα Γ. (οδός Πατρ. Αθηναγόρα), *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 532 και οικόπεδο Καλαφατά (οδός Δρακίδη), *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 589-591.

100. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 441-442.

κό ψηφιδωτό υπήρχε ξεχωριστός χώρος με δάπεδο από ψιλό βότσαλο, ορατό σε μήκος 2,60 μ. στη βόρεια παρειά του ορύγματος. Το δάπεδο αυτό βρίσκεται 0,10 μ. περίπου ψηλότερα σε σχέση με το ψηφιδωτό. Ένα δεύτερο τμήμα ψηφιδωτού, περίπου στο ίδιο βάθος με το πρώτο, εντοπίστηκε αμέσως δυτικότερα του χώρου με το βοτσαλωτό δάπεδο και ανήκει σε τρίτο δωμάτιο. Σώζεται σε μήκος 1,20 μ., σε τομή στη βόρεια παρειά του ορύγματος και είναι κατασκευασμένο από μαύρες ψηφίδες.

Παράλληλα, στο ανατολικότερο τμήμα του ορύγματος και σε βάθος 1,10 μ., εντοπίσθηκε στη βόρεια παρειά του αδιευκρίνιστη κατασκευή, που φαίνεται να συντίθεται από τρεις εφαπτόμενους τοίχους, κατεύθυνσης Α.-Δ., θεμελιωμένους στην άμμο. Για το κτίσιμό τους έχουν χρησιμοποιηθεί πώρινοι γωνιόλιθοι και μικρότερες πωρόπετρες ως μολώματα.

Τέλος, δυτικότερα, λίγο πριν τη διασταύρωση της Πατριάρχου Αθηναγόρα με την οδό Μητροπόλεως, και σε βάθος 1,75 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου, πλ. 0,58 μ., χτισμένου από πώρινους γωνιόλιθους. Διατηρείται μόνο ο θεμέλιος δόμος, ύψ. 0,52 μ., και εδράζεται στο στρώμα της άμμου. Λόγω της θέσης του σε σχέση με το ρυμοτομικό διάγραμμα της αρχαίας Ρόδου, θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με το ανατολικό όριο της Ρ33[101].

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Συμβολή των οδών Βενετοκλέων και Στεφάνου Καζούλη (οικόπεδο Α. Σαρικά)

Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Α. Σαρικά, καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία του κάτω Γυμνασίου της αρχαίας Ρόδου. Κατά την ανασκαφική έρευνα (που έλαβε χώρα το έτος 2001) εντοπίσθηκαν δύο διαδοχικά δάπεδα της αυλής του κάτω Γυμνασίου, καθώς και μικρό τμήμα της κοίτης θεμελίωσης του βόρειου τοίχου του.

Το παλαιότερο των δύο δαπέδων βρίσκεται -2,20 μ. κάτω από τη επίπεδο της σημερινής οδού Στεφάνου Καζούλη και αποτελείται από μία σκληρή ερυθρωπή στρώση. Το νεώτερο από τα δύο δάπεδα, που εντοπίσθηκε σε βάθος -2,0 μ. κάτω από τη σύγχρονη οδό, σχηματίζεται από σκληρή στρώση ανοικτόχρωμου χώματος (λατύπη). Τα όστρακα ανάμεσα στα δύο δάπεδα, αλλά και σε επαφή με το παλαιότερο από αυτά, τοποθετούνται χρονολογικά στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ αυτά που βρέθηκαν σε επαφή με το νεώτερο δάπεδο χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα. Στο ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου τα δύο δάπεδα είχαν καταστραφεί, ενώ στο βορειοανατολικό τμήμα το νεώτερο δάπεδο είχε αφαιρεθεί τμηματικά, έτσι που να σχηματίζονται τρεις παράλληλες αύλακες κατά τον άξονα Α.-Δ.

Η κοίτη θεμελίωσης του βόρειου τοίχου του κάτω Γυμνασίου εντοπίσθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Έχει μέσο πλάτος 2,4 μ., ακολουθεί τον άξονα Α.-Δ. και ορίζεται, στα μεν νότια από τα δύο προαναφερόμενα δάπεδα, στα δε βόρεια από την κάθετα λαξευμένη παρειά του φυσικού βράχου. Από τον ίδιο τον βόρειο τοίχο του κάτω Γυμνασίου σώζεται in situ, στο βορειοανατολικότερο άκρο του οικοπέδου, ένας μόνο γωνιόλιθος, που εδράζει σε βάθος -2,8 μ. από την οδό Στεφάνου Καζούλη.

Η πορεία του τοίχου του κάτω Γυμνασίου, όπως διαγράφεται από την κοίτη θεμελίωσης, αλλά και από τον εναπομείναντα γωνιόλιθο, συμπίπτει απόλυτα με την προς τα δυτικά προέκταση του τμήματος του ίδιου τοίχου, που είχε εντοπισθεί παλαιότερα στο οικόπεδο Χαραλάμπους[102]. Τμήματα από το κάτω Γυμνάσιο έχουν επίσης εντοπισθεί σε μεγάλη ανασκαφή στο οικόπεδο Φώκιαλη-Πρασίνου, επί των οδών Αγίας Αναστασίας και Παλαιών Πατρών Γερμανού[103].

Οδός Στεφάνου Καζούλη (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής ορύγματος αποχέτευσης από τη ΔΕΥΑΡ το 2001, αμέσως ανατολικά του οικοπέδου Σαρικά (Ο.Τ. 137, βλέπε παραπάνω στο παρόν τεύχος), εντοπίσθηκαν τμήμα της κοίτης θεμελίωσης του βόρειου τοίχου του Γυμνασίου, καθώς και τμήματα των δύο δαπέδων του. Τα δεδομένα από το όρυγμα συμπίπτουν απόλυτα με αυτά της ανασκαφής, τόσο σε ό,τι αφορά την πορεία και το πλάτος της κοίτης θεμελίωσης του βόρειου τοίχου, όσο και σε ό,τι αφορά το βάθος στο οποίο εντοπίζονται τα δύο δάπεδα του Γυμνασίου.

101. Για την οδό Ρ33, βλ. Βόθρος Τσαγκάρη-Πάχου (οδός Μητροπόλεως), *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 619, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

102. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 471. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο Γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διοδώρου, XX, 100, 3-4, *L'antiquité classique* LVIII (1989), σ. 133-134, τοπ. 2, σ. 130, σχέδ. 5, σ. 131, πίν. 1-4, σ. 153-155.

103. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 485-487.

Συμβολή των οδών Δενδρινού και Σαρανταπόρου (οικόπεδο Ζαράνη)

Στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ζαράνη, υπήρχε παλαιότερη οικοδομή που θεμελιωνόταν σε βάθος -2,55 μ. κάτω από τη σύγχρονη οδό και η οποία κατεδαφίστηκε. Στο χώρο της κατεδαφισμένης οικίας, το έτος 2004, πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, με σκοπό τον εντοπισμό της αρχαίας οδού Ρ33. Και στις δύο τομές, σε βάθος -2,90 μ. εντοπίσθηκαν τμήματα χαλικωτού δαπέδου, που ανήκουν σε ελληνιστική κατοικία. Κατά συνέπεια, η αρχαία οδός Ρ33, που ακολουθούσε τον άξονα Β.-Ν., θα πρέπει να διέρχεται ανατολικότερα του οικοπέδου Ζαράνη.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Βενετοκλέων (οικόπεδο Αρφαρά)

Κατά το έτος 2002 έγινε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα[104] για την διερεύνηση του βορείου τμήματος και μέρος του ανατολικού ορίου (σε μήκ. 10 και πλ. 1,50 μ.) του ανασκαφικού χώρου με σκοπό την μετατόπιση της θεμελίωσης της υπό ανέγερση οικοδομής ανατολικότερα και νοτιοδυτικά. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίσθηκαν σε βάθος 2,90-3,20 μ. τέσσερα προχειροκτισμένα τοιχάρια από αργούς λίθους και βότσαλα που χρονολογούνται στους νεώτερους χρόνους. Παράλληλα έγινε αποκατάσταση του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ32β (Πίν. 82 ε) με ανάταξη των δομικών λίθων που είχαν καταπέσει κατά την χειμερινή περίοδο.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Αυστραλίας (οικόπεδο Π. Βούλγαρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης και πολύ κοντά στην ακτή. Βορειοανατολικά του, στη βιομηχανία ΚΑΙΡ[105], είχε αποκαλυφθεί τμήμα του ανατολικού σκέλους της ελληνιστικής οχύρωσης με πύργο και στην αμέσως προς νότο οικοδομή Δεληγιάννη οδοστρώματα και υπόνομος της περιφερειακής οδού Ρ40[106].

Το οικόπεδο ήταν περιορισμένων διαστ. (12×8 μ.) και στα περισσότερα πέδιλα θεμελίωσης, μέχρι το βάθος των 0,95 μ., όπου έφθασε η εκσκαφή τους το 2002, δεν αποκαλύφθηκαν αρχαία. Αρχαία εντοπίσθηκαν μόνο στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου και επικεντρώθηκε η έρευνα, η οποία διεξήχθη κατά το έτος 2002, για να διαπιστωθεί, εάν διερχόταν το ελληνιστικό τείχος.

Σε βάθος 0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε η γωνία δύο τοίχων, κτισμένων με ακατέργαστους λίθους και λίγες κεράμους στους αρμούς. Σε μεγαλύτερο μήκος, 4,30 μ., σωζόταν ο ένας από τους δύο (τοίχος 2), κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., πλ. 0,95 μ., σωζ. ύψ. 0,80 μ. Ο δεύτερος τοίχος, στα βορειοδυτικά του πρώτου και σε επαφή με τον τοίχο παρακείμενης οικοδομής, αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,95 μ.

Ανατολικά της γωνίας των τοίχων και βαθύτερα από αυτούς (-1,30 μ. από την επιφάνεια) αποκαλύφθηκε υπόνομος σε μήκος 4,20 μ., πλ. εσωτερικά 0,36 μ. και βάθ. 0,35 μ. Βρέθηκε κλεισμένος με ακανόνιστου σχήματος καλυπτήριες πλάκες και από την επίχωση στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν όστρακα ή άλλα ευρήματα. Ο προσανατολισμός του, ΒΑ.-ΝΔ., φανερώνει ότι δεν πρόκειται για συνέχεια του υπονόμου της Ρ40 που είχε αποκαλυφθεί στο προς νότο οικόπεδο Δεληγιάννη και είχε προσανατολισμό Β.-Ν.

Τα παραπάνω αρχαία λείψανα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η συνέχεια της ελληνιστικής οχύρωσης που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο της ΚΑΙΡ, πρέπει να βρίσκεται μέσα στα όρια της οδού Αυστραλίας. Ασαφές παραμένει, εάν διερχόταν από το οικόπεδο Π. Βούλγαρη η οδός Ρ40, αφού εκτός από τον υπόνομο δεν αποκαλύφθηκαν ίχνη οδοστρωμάτων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οδός Υψηλάντου (έργα ΔΕΥΑΡ)

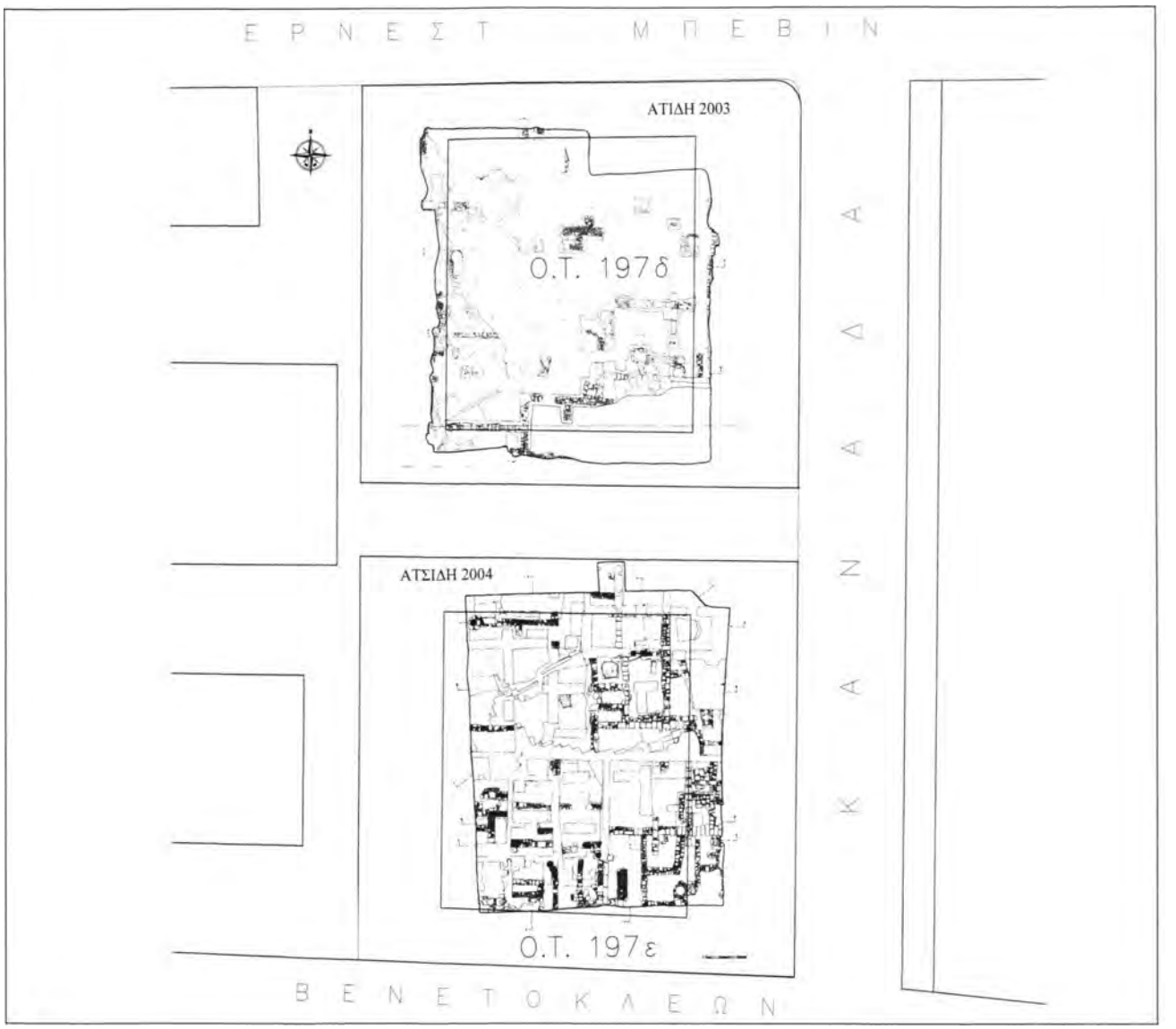
Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για την τοποθέτηση αγωγού ομβρίων επί της οδού Υψηλάντου, στα δυτικά της συμβολής της με την οδό Τζαβέλλα και βόρεια του 6ου Δημοτικού Σχολείου Ρόδου, εντοπίσθηκε η διασταύρωση της αρχαίας οδού Ρ20-22[107], κατεύθυνσης Α.-Δ., με τη Ρ36β, κατεύθυνσης Β.-Ν. Αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,68 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος τμήμα του νότιου ορίου της Ρ20-22 στη συμβολή του με

104. Ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο έγινε το 1998, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 936-937.

105. *ΑΔ* 28 (1972): Χρονικά, σ. 616-617, Σχέδ. 5-6, Πίν. 588α-β και σ. 635, Πίν. 595α-β, 596β. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος Ι. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 145, αναδ. σχέδ. 1.

106. Για την περιφερειακή οδό Ρ40, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π., σ. 73-76.

107. Για την οδό Ρ20-22, βλ. οικόπεδο Φωτάκη (οδός Κ. Παλαιολόγου), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 493· Ε΄ Γυμνάσιο (οδός Υψηλάντου, Αυστραλίας και Δαμασκηνού), *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 593, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Οδός Καναδά. Οικόπεδο Ατσίδη. Τοπογραφικό.

το δυτικό της Ρ36β, καθώς και ίχνη των οδοστρωμάτων της Ρ36β, της οποίας ο άξονας σχεδόν ταυτίζεται με εκείνον της οδού Τζαβέλλα.

Το αποκαλυφθέν μήκος του νότιου ορίου της Ρ20-22 φτάνει τα 9,60 μ. περίπου, όμως δεν είναι συνεχόμενο, καθώς μεσολαβεί κατεστραμμένο τμήμα, μήκ. 1,80 μ. Είναι χτισμένο από πώρινους γωνιόλιθους και εδράζεται σε στρώμα καθαρής άμμου. Στο μεγαλύτερο μήκος του ορίου διατηρείται στη θέση του ένας δόμος επάνω σε θεμελίωση αργών λίθων, συνολ. ύψ. 0,56 μ., εκτός από ένα μικρό μέρος του δυτικού σωζόμενου τμήματός του, όπου διατηρούνται δύο επάλληλοι δόμοι, συνολ. ύψ. 0,90 μ.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Κοδριγκτώνος 51 (οικόπεδο Β. Μαλλιάκα)

Το οικόπεδο ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ33γ-Ρ34 (Β.-Ν.) και Ρ18-Ρ19 (Α.-Δ.). Σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης η Ρ33γ διέρχεται το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στα γειτονικά οικόπεδα σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες εντοπίσθηκαν λείψανα αρχαίων οικιών, η Ρ33γ και ο κεντρικός της υπόνομος[108].

108. Οικόπεδο Π. Αγιακάτσικα, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 429. Οικόπεδο Κατσιμπρή, *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 315. Οικόπεδο Ι. Βαρέλη, *ΠΑΕ* 1959, σ. 189-190.

Ύστερα από αίτημα του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης, έγιναν κατά το έτος 2001 δύο δοκιμαστικές τομές από την Υπηρεσία. Στη δυτικότερη αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της Ρ33γ και οδοστρώματα από αμμουδερό χώμα με όστρακα αγγείων, σε βάθος 2 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Στην ανατολική τομή βρέθηκε τοίχος με επένδυση κονιάματος. Χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Καναδά (οικόπεδο Α. Ατσίδη-βόρειο τμήμα)
(Σχέδ. 11)

Το οικόπεδο, που αποτελεί ιδιοκτησία της Κτίριον Α.Ε., καταλαμβάνει το σύνολο του οικοδομικού τετραγώνου 197Δ, που περικλείεται από τις οδούς Καναδά (πρόσοψη, στα ανατολικά), Ε. Μπέβιν (στα βόρεια) και Βενετοκλέων (στα νότια). Στο χώρο αυτό είχαν κατασκευαστεί, κατά τη διάρκεια της ιταλοκρατίας, μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου.

Η προβλεπόμενη οικοδομή θα καταλάβει το βόρειο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου. Για το λόγο αυτό, κατεδαφίστηκε το 2003 το βόρειο τμήμα του ιταλικού κτιριακού συγκροτήματος. Κατά την κατεδάφιση διαπιστώθηκε ότι η ιταλική θεμελίωση είχε ουσιαστικά καταστρέψει κάθε αρχαιολογικό λείψανο σε βάθος έως -3,2 μ. από το αρχικό επίπεδο εκσκαφής. Το τελευταίο βρίσκεται στα +8,2 μ. σε απόλυτο υψομετρικό, σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο. Ως επακόλουθο, η έρευνα ουσιαστικά περιορίστηκε από βάθος +5,0 έως το επίπεδο του φυσικού βράχου (+4,2 μ.). Λόγω των ιταλικών εκσκαφών θεμελίωσης του προγενέστερου κτιρίου, όλα τα αρχαιολογικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν, σώζονται στο επίπεδο του κατώτερου δόμου θεμελίωσης. Το γεγονός αυτό καθιστά ουσιαστικά αδύνατη την κατανόηση της συνολικής διάταξης των πιθανών αρχαίων κατασκευών που περικλείονται στο υπό έρευνα οικόπεδο.

Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίσθηκαν θεμελιώσεις τοίχων διατεταγμένες κατά τους άξονες Α.-Δ. και Β.-Ν., πέντε πηγάδια, καθώς και ίχνη λατόμευσης. Οι ισχυρότερες των θεμελιώσεων βρίσκονταν κυρίως στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, αποτελούνταν από μεγάλες πωροπλίνθους, με μέσο ύψος 0,6 μ. και ακολουθούσαν τον άξονα Α.-Δ. Η μεγαλύτερη των θεμελιώσεων εντοπίσθηκε στη νοτιοανατολική γωνία και αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 12 μ. Πρόκειται για ιδιαίτερα ισχυρή θεμελίωση, που εδράζεται στο φυσικό βράχο και αποτελείται από μεγάλους γωνιόλιθους τετράγωνης διατομής, πλευρ. 0,6 μ. Στην ανατολική παρειά του σκάμματος είναι ορατοί τέσσερις συνολικά δόμοι της κατασκευής αυτής, ενώ στο χώρο που ερευνήθηκε σώζεται μόνον ο κατώτερος των τεσσάρων. Στην ίδια παρειά βρέθηκαν τα υπολείμματα και δεύτερου ισχυρού τοίχου, που ακολουθεί τον άξονα Β.-Ν. Στη δυτική παρειά του σκάμματος εντοπίστηκαν υπολείμματα κατασκευής που πιθανόν να ταυτίζεται με υπόκαυστο.

Τα πέντε πηγάδια ερευνήθηκαν διεξοδικά. Δύο από αυτά, που προχωρούσαν σε μεγάλο βάθος, είχαν επιχωθεί στο παρελθόν με χοντροειδή μολώματα.

Συνολικά, τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή ήταν ιδιαίτερα φτωχά, και περιλάμβαναν κυρίως θραύσματα μεγάλων αβαφών αγγείων της ελληνιστικής περιόδου. Βρέθηκαν επίσης λιγοστά μεταλλικά αντικείμενα (κυρίως σιδερένια καρφιά), ένα λίθινο βόλι, καθώς και μικρός αριθμός μικρών πήλινων αγγείων (μυροδοχεία και λύχνοι).

Οδός Καναδά (οικόπεδο Α. Ατσίδη-νότιο τμήμα)
(Σχέδ. 11)

Το οικόπεδο, που αποτελεί ιδιοκτησία της Κτίριον Α.Ε., καταλαμβάνει το νότιο ήμισυ του πολεοδομικού τετραγώνου, που περικλείεται από τις οδούς Καναδά (πρόσοψη, στα ανατολικά), Ε. Μπέβιν (στα βόρεια) και Βενετοκλέων (στα νότια). Η προβλεπόμενη οικοδομή (νότια οικοδομή) θα καταλάβει το Ο.Τ. 197Ε, ενώ στο προς βορρά όμορο Ο.Τ. 197Δ έχει ήδη διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα και έχει εκδοθεί η σχετική έγκριση οικοδόμησης (βόρεια οικοδομή).

Το σύνολο του οικοπέδου, καθώς και του προς βορρά όμορού του, καταλάμβαναν παλιές ιταλικές κατασκευές (αποθηκευτικοί χώροι), οι οποίες κατεδαφίστηκαν πριν από την έρευνα. Μετά την κατεδάφιση, διαπιστώθηκε ότι, όπως και στο Ο.Τ. 197Δ, έτσι και στο Ο.Τ. 197Ε, οι ιταλικές θεμελιώσεις είχαν καταστρέψει κάθε οικοδομικό λείψανο σε βάθος έως +5,0 μ. (σε απόλυτο υψόμετρο). Σε αντίθεση, όμως, με το βόρειο Ο.Τ. 197Δ, στο υπό έρευνα νότιο Ο.Τ. 197Ε ο φυσικός βράχος δεν εντοπίζεται ψηλά, αλλά παρουσιάζει μια σταδιακή κλίση Β.-Ν. και Δ.-Α. Ως αποτέλεσμα, σώζονται οικοδομικά λείψανα και λατομεύσεις σε ύψος που ξεπερνά μερικές φορές τα δύο μέτρα.

Από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι το οικόπεδο είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί για λατόμευση και εξαγωγή οικοδομικού υλικού. Από τη λατόμευση δημιουργήθηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι χώροι, που στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν ως υπόγεια. Κατά τη φάση της χρησιμοποίησής τους ως υπόγειων, οι χώροι, είτε συμπληρώθηκαν καθ' ύψος, είτε διαιρέθηκαν σε μικρότερα δωμάτια με τη βοήθεια τοίχων από πωροπλίνθους. Από τα κινητά ευρήματα, αυτή η οικοδομική φάση δεν μπορεί να χρονολογη-

θεί πριν από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Τον επόμενο αιώνα, οι χώροι αυτοί είχαν ήδη εγκαταλειφθεί, καθώς βρέθηκαν μπαζωμένοι με κεραμική, που χρονολογείται κυρίως από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Στα ανώτερα σωζόμενα στρώματα, και κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου που ερευνήθηκε, αποκαλύφθηκαν σποραδικά λείψανα και συμπληρώσεις των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, ίσως δε και των πρώιμων παλαιοχριστιανικών. Η ιδιαίτερα διαταραγμένη, όμως, στρωματογραφία στα σημεία αυτά δεν επιτρέπει ακριβή χρονολόγηση, ενώ παράλληλα η κακή κατάσταση διατήρησης των λειψάνων αυτών δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις αναφορικά με την μορφή των κατασκευών και συμπληρώσεων.

Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση ενός μεγάλου υπόγειου χώρου (χώρος Β2) στο βορειοανατολικό τμήμα του υπό έρευνα οικοπέδου. Μετά την αρχική φάση της λατόμευσης, δημιουργήθηκε υπόγειος χώρος διαστ. 3,5×9,0 μ., ο πυθμένας του οποίου εντοπίσθηκε σε βάθος +2,5 μ. (απόλυτο υψόμετρο). Οι λαξευμένες παρειές του χώρου στα βόρεια, δυτικά και νότια, σώζονται σε συνολικό ύψος 2,4 μ. (το άνω τμήμα τους βρίσκεται δηλαδή στα +4,9 μ. σε απόλυτο υψόμετρο). Κατά την περίοδο της χρησιμοποίησης του χώρου ως υπογείου, οικοδομήθηκε διαχωριστικός τοίχος κατά τον άξονα Β.-Ν., ο οποίος διαίρεσε τον χώρο Β2 σε δύο άνισα τμήματα, το δυτικό (διαστ. 2,9×3,5 μ.) και το ανατολικό (5,4×3,5 μ.). Παράλληλα, στα ανατολικά, η χαμηλότερα λαξευμένη παρειά συμπληρώθηκε με ισχυρό τοίχο. Στη συνέχεια, το δυτικό τμήμα επιχώθηκε και μέσα στην επίχωση, κατά μήκος της δυτικής παρειάς, τοποθετήθηκαν, ανεστραμμένοι, εννιά συνολικά αμφορείς (Πίν. 83 α). Το δάπεδο του ισόγειου χώρου, πάνω από τους αμφορείς, το οποίο έχει καταστραφεί, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι συμπίπτει με παρακείμενο τμήμα δαπέδου, που βρίσκεται σε βάθος +5,0 μ. (απόλυτο υψόμετρο). Η τοποθέτηση ακέραιων αμφορέων ανάποδα, κάτω από το δάπεδο, έγινε με προφανή σκοπό να εμποδίσει την άνοδο της υγρασίας. Η παρουσία πέντε συνολικά πηγαδιών στον υπό ανασκαφή χώρο, αλλά και η ανεύρεση υπόγειων υδάτων στο υπό οικοδόμηση γειτονικό Ο.Τ. 197Δ (βόρεια οικοδομή), ενισχύουν την άποψη ότι η τοποθέτηση των αμφορέων σχετίζεται με τα αυξημένα ποσοστά υγρασίας στο χώρο. Οι αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν τοποθετούνται χρονολογικά στον 3ο αι. π.Χ., που αποτελεί και το κάτω χρονολογικό όριο της εγκατάλειψης του υπογείου. Τέλος, παρατηρούμε ότι ο τοίχος στο ανατολικό όριο συμπληρώθηκε καθ' ύψος στους ρωμαϊκούς χρόνους, έχοντας, όμως, σαφώς μικρότερο πλάτος. Οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο δεν σώζονται, πλην των σποραδικών τμημάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ10 Οδός Ναυαρίνου (οικόπεδο Γαβριλάκη), σ. 233-234

Ρ17 Οδός Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Βρεφονηπιακού Σταθμού Εργατικού Κέντρου Ρόδου), σ. 238

Ρ18 Οδός Γράμμου και Βασ. Ηρακλείου (οικόπεδο Γ. Πιπίνου), σ. 234-236

Ρ19 Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 241-242

Ρ20-22 Οδός Υψηλάντου (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 244-245

Ρ27 Οδός Θεμιστοκλέους Σοφούλη (έργα Δήμου: διαμόρφωση πλατείας Αγίου Ιωάννη), σ. 236-237

Ρ20α Οδός Κ. Παλαιολόγου (οικόπεδο Μ. Ρούσου), σ. 238-241

Ρ28 Οδός Ναυαρίνου (οικόπεδο Γαβριλάκη), σ. 233-234

Ρ29α Οδός Γράμμου και Βασ. Ηρακλείου (οικόπεδο Γ. Πιπίνου), σ. 234-236

Ρ32β Οδός Βενετοκλέων (οικόπεδο Αρφαρά), σ. 244-245

Ρ33α Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 241-242

Ρ33β Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 241-243

Ρ33γ Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 241-243 και Οδός Κοδριγκτώνος 51 (οικόπεδο Β Μαλλιάκα), σ. 244

Ρ34β Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 241-243

Ρ36β Οδός Υψηλάντου (έργα ΔΕΥΑΡ), σ. 244-245

Ρ38 Οδός Μ. Χαραλάμπους-πάροδος οδού Χειμάρρας (οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου), σ. 231-233

Ρ 39α Πάροδος οδού Αμερικής (οικόπεδο Καραγιάννη, πρώην Αυγουστάκη), σ. 224-228.

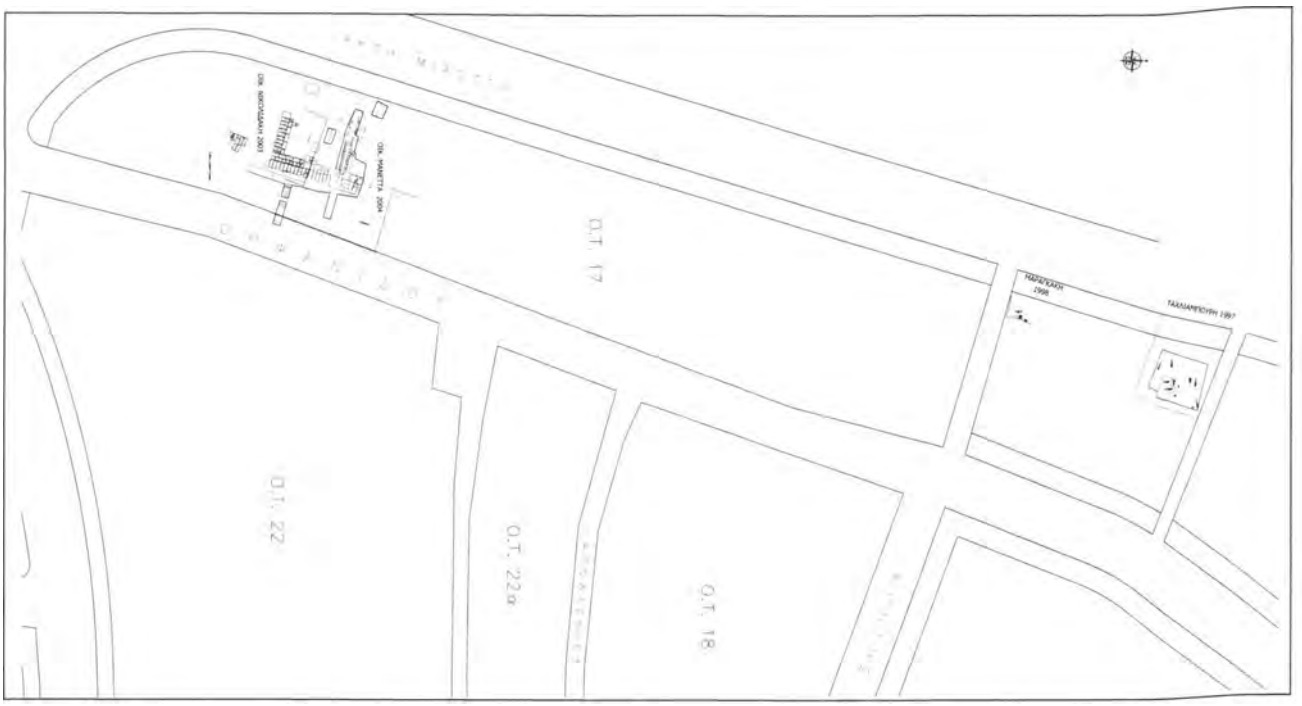
Αρχαίο Τείχος

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Ακτή Μιαούλη (οικόπεδα Μ.Κ. Βρούχου - Ι. Νικολιδάκη και Μανέτα)

Τα δύο συνεχόμενα οικόπεδα Μ.Κ. Βρούχου - Ι. Νικολιδάκη και Μανέτα βρίσκονται στην Ακτή Μιαούλη, και ορίζονται ανατολικά από την οδό Ορφανίδου (Σχέδ. 12). Βόρεια του οικοπέδου Βρούχου - Νικολιδάκη, βρίσκεται το οικόπεδο Ταχλιαμπούρη, όπου σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα[109] εντοπίσθηκαν ελεύθερες ταφές στην άμμο, που χρονολογούνται στην ελληνιστική

109. Φ. Ζερβάκη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1078-1079.

Σχέδ. 12. Ρόδος. Ακτή Μιαούλη. Οικόπεδο Βρούχου - Νικολιδάκη και Μανέτα. Κάτοψη και τοπογραφικό των ανασκαφών. Σχεδίαση Μ. Ντάκας - Ε. Αυγενικού - Α. Αγγούριας.

περίοδο. Στην περιοχή έχουν βρεθεί παλαιότερα, τμήματα του ελληνιστικού τείχους[110].

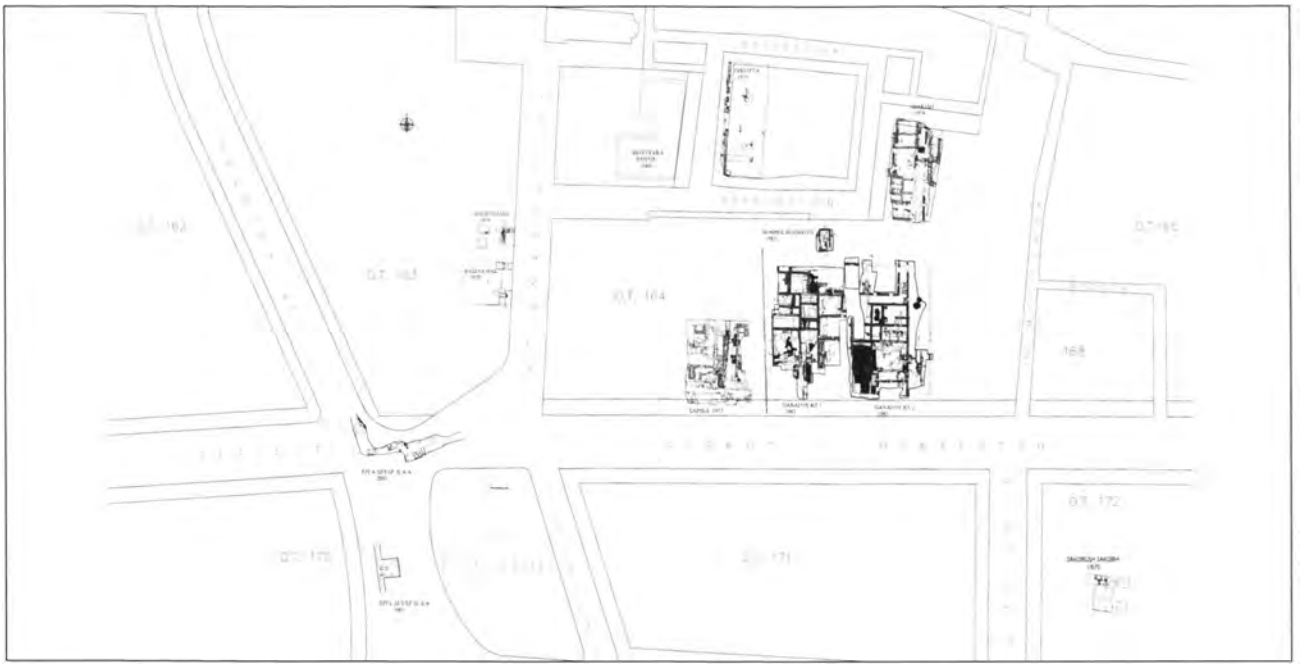
Το 2003, κατά την αρχική εκσκαφή του οικοπέδου Βρούχου - Νικολιδάκη εντοπίσθηκε τμήμα της αρχαίας δυτικής οχύρωσης με τετράγωνο πύργο, θεμελιωμένα στην άμμο. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα για την πλήρη αποκάλυψή του. Από το τείχος σώζεται ο χαμηλότερος δόμος που εδράζεται απευθείας στην άμμο, καθώς και η εξωτερική σειρά πωροπλίνθων του αμέσως υπερκείμενου δόμου. Το συνολικό σωζόμενο μήκος (εντός των ορίων του οικοπέδου Βρούχου - Νικολιδάκη) φτάνει τα 9,50 μ. και το πλάτος του αντιστοιχεί στην τυπική διάσταση των 2,90 μ. Η τοιχοδομία του τείχους αποτελείται από συμπλεκόμενες πωροπλίνθους (τυπικών διαστ. 1,40×0,70 μ.), τοποθετημένες φορμηδόν και παρά μήκος.

Στη δυτική – εξωτερική – πλευρά του τείχους πρόσκειται αμυντικός ορθογώνιος πύργος. Από το νότιο τοίχο του πύργου σώζεται ο χαμηλότερος δόμος (πλ. 2,10 μ.) μέχρι μήκος 7,50 μ. Από τον δυτικό τοίχο βρέθηκε μόνο μια πωρόπετρα του κατώτερου δόμου, καθώς και η κοίτη θεμελίωσής του στην άμμο, που επαληθεύουν ότι το πλάτος του είναι επίσης 2,10 μ. Μικρό μόνον τμήμα σώζεται από τον βόρειο τοίχο, μέχρι μήκος μόλις 0,90 μ. Το τείχος και ο πύργος έχουν λιθολογηθεί πιθανότατα κατά την μεσαιωνική περίοδο, όπως προκύπτει από τα ίχνη σφηνών πάνω στις λιθοπλίνθους, καθώς και από τα όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, που περιέχονται στις στρώσεις λατύπης από τα κατάλοιπα της λιθοξοϊκής δραστηριότητας, που κάλυπταν το τείχος. Δυτικότερα της εξωτερικής – δυτικής – όψης του τείχους και πέρα από τον πύργο έγιναν διερευνητικές τομές, που, όμως, δεν αποκάλυψαν σκελετικά υπολείμματα ελεύθερων ταφών.

Ανατολικότερα – και εσωτερικά – του τείχους, στο υπερυψωμένο τμήμα του οικοπέδου που πρόσκειται στην οδό Ορφανίδου, έγιναν δοκιμαστικές τομές που αποκάλυψαν τουλάχιστον 10 οδοστρώματα της αρχαίας περιμετρικής οδού Ρ40 (και δείχνουν ότι η χαμηλότερη επίστρωση του αρχαίου δρόμου συνέπιπτε με τη νοητή στάθμη του τρίτου δόμου) (Πίν. 83 β).

Επειδή η οχύρωση συνέχιζε στο όμορο προς βορρά οικόπεδο Μανέτα, η Εφορεία μας αποφάσισε τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο ακίνητο (2004). Το αρχαίο τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,50 μ. με πλάτος 2,50 μ., χτισμένο από λαξευμένες πωροπλίνθους, τοποθετημένες στο μήκος και το πλάτος του τείχους εναλλάξ. Μεταγενέστερο πηγάδι είχε θεμελιωθεί στην άνω επιφάνεια της οχύρωσης. Στη δυτική εξωτερική παρειά του τείχους αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός απορροής ομ-

110. Βλ. οικόπεδο Κακά, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 472· οικόπεδο Νικολάου, *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 412· ακτή Κανάρη, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 505-506· 30 (1975): Χρονικά, σ. 363.

Σχέδ. 13. Ρόδος. Οδός Α. Παναγούλη. Έργα ΔΕΥΑΡ. Γενικό τοπογραφικό.

βρίων, σωζ. μήκ. 10 μ. και πλ. 1,30 μ. Ο αγωγός πρέπει να συνέχιζε δυτικά ως τη θάλασσα, όπου γινόταν η απορροή των ομβρίων, αλλά το δυτικό άκρο του είχε λιθολογηθεί και βρέθηκαν μόνο οι πέτρες της θεμελίωσης. Οι πλίνθοι του αγωγού έφεραν πατούρα στην άνω επιφάνεια για την έδραση των καλυπτηρίων πλακών που δεν σώζονταν. Στο οικόπεδο Μανέτα δεν αποκαλύφθηκαν οδοστρώματα της περιφερειακής οδού Ρ40, ούτε βρέθηκαν ελεύθερες ταφές εκτός του τείχους (Πίν. 83 γ).

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Α. Παναγούλη (έργα ΔΕΥΑΡ)

Στο όρυγμα της ΔΕΥΑΡ στην οδό Α. Παναγούλη, πριν τη συμβολή της με την οδό Στεφάνου Καζούλη, αποκαλύφθηκε το 2001 τμήμα της θεμελίωσης του αρχαίου τείχους και αντηρίδα από λαξευμένες πωροπλίνθους (Σχέδ. 13). Ανατολικά και δυτικά του τείχους σε βάθος 2,60 μ. από το επίπεδο του δρόμου ερευνήθηκαν συνολικά οκτώ τάφοι, οι οποίοι ανήκουν στην πρώτη οικιστική φάση της αρχαίας Ρόδου, όταν η πόλη ήταν περιορισμένη στο βορειότερο τμήμα του νησιού και το κλασικό τείχος είχε μικρότερη περίμετρο[111].

Η αντηρίδα είχε σωζόμενες διαστάσεις 2×1,60 μ. Ήταν χτισμένη από λαξευμένες λιθοπλίνθους τοποθετημένες φορμηδόν και παρά μήκος, σε δύο σειρές (σωζ. ύψ. 1,10 μ.). Πήλινος αγωγός ανατολικά της πιθανώς χρησίμευε για την απορροή των ομβρίων υδάτων από το τείχος. Η ερμηνεία της ορθογώνιας αυτής κατασκευής είναι προβληματική, αφού πεσσοί μικρότερου μεγέθους (διαστ. 1×1,30 μ.) έχουν βρεθεί στο εσωτερικό του τείχους[112] και χρησίμευαν για την ενίσχυση του τείχους και την υποστήριξη της παρόδου. Η κατασκευή πρέπει να είχε αρχικά μεγαλύτερες διαστάσεις (2,50×1,80 μ.), αφού βόρεια του πεσσού βρέθηκε κοίτη στο βράχο. Ο χώρος καλυπτόταν από πεσμένες λιθοπλίνθους από την ανωδομή του πεσσού και πολλά μεταγενέστερα τοιχάρια, που πιθανώς προέκυψαν κατά τη λατόμευση του βράχου.

Σε απόσταση 3 μ. δυτικά της αντηρίδας αποκαλύφθηκε πειόσχημος βράχος, σε βάθος 3,80 μ. από το επίπεδο του δρόμου, με έντονα ίχνη λατόμευσης. Ο βράχος ερμηνεύεται ως κοίτη θεμελίωσης του ελληνιστικού τείχους, αφού το πλάτος του (3,30 μ.) ταυτίζεται με το πλάτος της αρχαίας οχύρωσης. Το τείχος έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και γωνιάζει προς Ν. Δυτικά του τείχους αποκαλύφθη-

111. Για ανάλογους τάφους εντός του ελληνιστικού οχυρωματικού περιβόλου, βλ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος Ι. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 34 και σ. 41-42 για το κλασικό τείχος.

112. Βλ. οικόπεδο Χαστά, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 500-505· Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π., σ. 81.

καν οδοστρώματα αρχαίου δρόμου, που οδηγούσε από την πόλη στη νεκρόπολη.

Παραθέτουμε συνοπτική περιγραφή των τάφων:

Ο τάφος 1 είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και έσωζε τις καλυπτήριες πλάκες κατά χώραν. Περισυνελέγησαν τέσσερις αμφορίσκοι, μία οινοχόη και δύο μελαμβαφή σκυφίδια. Λόγω των συνθηκών – υπήρχε πρόβλημα στατικότητας του ορύγματος – ο τάφος δεν ερευνήθηκε πλήρως.

Ο τάφος 2 περιείχε λίγα οστά διαλυμένα, δύο δίωτα και τρία άωτα φιαλίδια, ένα πινάκιο, ένα μελαμβαφή σκύφο και μικκύλο σφαιρικό άωτο αγγείο. Από τον τάφο 3 περισυνελέγησαν ένα αλάβαστρο εξ αλαβάστρου και λιγοστά υπολείμματα οστών.

Ο τάφος 4 είχε δύο αμφικλινείς καλυπτήριες πλάκες στο νότιο άκρο του, πάνω στις οποίες είχε τοποθετηθεί οξυπύθμενος αμφορέας, χωρίς σφραγίσματα στις λαβές, με μελαμβαφή κάνθαρο ως κάλυμμα, που χρησίμευε, είτε για προσφορές στο νεκρό ή ως εξωτερικό κτέρισμα. Ο νεκρός στο εσωτερικό του τάφου είχε τοποθετηθεί με το κρανίο στη νότια πλευρά.

Ο τάφος 5 ήταν λακκοειδής, λαξευτός στο φυσικό βράχο και έσωζε δύο καλυπτήριες πλάκες κατά χώραν. Στο εσωτερικό του είχε τοποθετηθεί ο νεκρός εκτάδην με το κεφάλι στην ανατολική πλευρά. Το κρανίο δεν σωζόταν καλά, λίγα κομμάτια του είχαν κυλήσει στο αριστερό χέρι. Δίπλα στο δεξί χέρι είχε τοποθετηθεί ψαλίδι, ενώ στη δυτική πλευρά του τάφου είχαν εναποτεθεί δύο αμφορίσκοι. Στη λεκάνη βρέθηκε χρυσό δαχτυλίδι με εμπίεστη γυναικεία κεφαλή (Μ1579), το οποίο πιθανώς θα φορούσε στο δάχτυλο ο νεκρός και θα κύλησε, αφού τα οστά δεν σώζονταν σε καλή κατάσταση. Λίγο πιο κάτω από το κρανίο περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα.

Δυτικά του πεσσού του αρχαίου τείχους ερευνήθηκαν ακόμα τρεις τάφοι: ο τάφος 6 ήταν λαξευτός στο βράχο. Εσωτερικά ήταν αναμοχλευμένος και συλημένος. Περιείχε λιγοστά υπολείμματα οστών, ένα χάλκινο κάτοπτρο και ένα αλαβάστρινο φιαλίδιο. Οι τάφοι 7 και 8 ήταν μικρών διαστάσεων, με λιγοστά υπολείμματα οστών στο εσωτερικό τους.

Οι τάφοι χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Μετά την κατάργηση του χώρου ως νεκραταφείου καλύφθηκαν με σκληρή στρώση λατύπης.

Το όρυγμα της ΔΕΥΑΡ συνέχισε δυτικότερα στην οδό Αλέκου Παναγούλη, μπροστά από τον απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο, όπου σώζεται το ελληνιστικό τείχος και αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός από λαξευμένες πωρόπετρες, σε βάθος 1,90 έως 3,00 μ. από το επίπεδο του δρόμου και με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

Τέλος, σε όρυγμα της ΔΕΥΑΡ στην οδό Στεφάνου Καζούλη στο ύψος του αριθ. 71 εντοπίσθηκαν στρώσεις της περιμετρικής οδού του αρχαίου τείχους Ρ40, σε βάθος 2 μ. από το επίπεδο του δρόμου.

Οδός Ιωάννη Δενδρινού και Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄(έργα ΔΕΥΑΡ)

Σε όρυγμα της οδού Ιωάννη Δενδρινού, σε απόσταση 33,50 μ. δυτικά της οδού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, αποκαλύφθηκε κατά το έτος 2001 η συνέχεια του αρχαίου τείχους, από λαξευμένες λιθοπλίνθους, σε μήκος 1,60 μ. και ύψος 0,73 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., σε βάθος 1,70 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Δυτικά του τείχους, σε απόσταση 11 μ., εντοπίσθηκε αποθέτης με μαύρα χώματα, με όστρακα αγγείων που χρονολογούνται από τον 4ο-2ο αι. π.Χ.

Σε όρυγμα της οδού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ανατολικά του τείχους βρέθηκε η περιμετρική οδός του τείχους Ρ40 και μικρός αποθέτης λίγο πριν τις Επτά Βαγιές. Σε απόσταση 2,50 έως 3 μ. πριν τη συμβολή της Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ με την οδό Κοδριγκτώνος αποκαλύφθηκε ο αρχαίος δρόμος Ρ33γ (Β.-Ν.), σε βάθος 2,20 έως 2,90 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου δρόμου. Το δυτικό όριο δεν σωζόταν, αλλά εντοπίσθηκε η κοίτη του, οδοστρώματα από ψιλή λατύπη και το ανατολικό όριο της οδού από λαξευμένες πωροπλίνθους. Το συνολικό πλάτος του αρχαίου δρόμου ήταν 7 μ. Τα οδοστρώματα είχαν παραβιασθεί από λάκκο με κεράμους και όστρακα αβαφών αγγείων. Τα αρχαία κατάλοιπα φωτογραφήθηκαν, τοπογραφήθηκαν και επιχώθηκαν.

Οδός Δενδρινού (οικόπεδο Χ. και Φ. Ατσίδη)

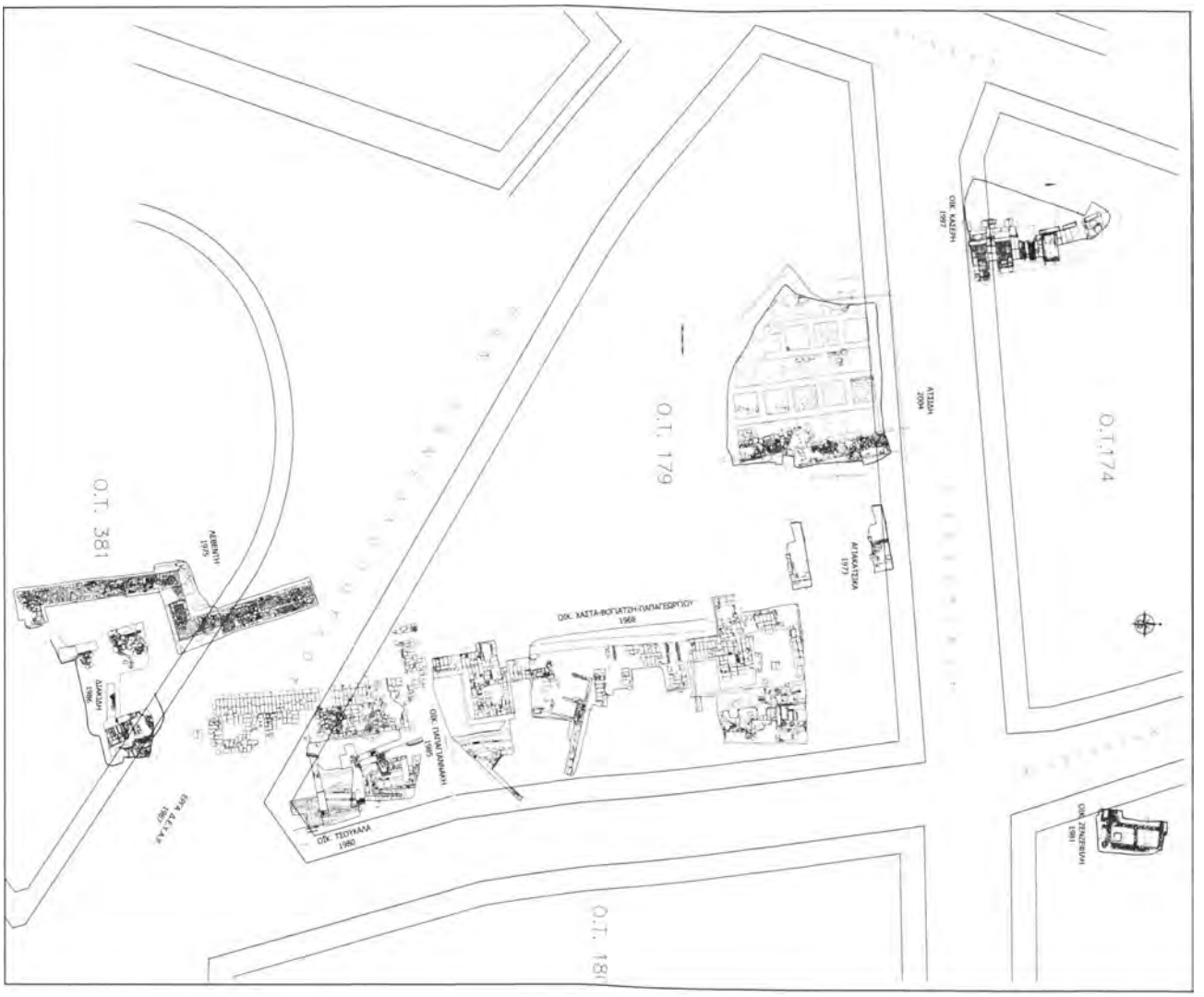
Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Χ. και Φ. Ατσίδη, βρίσκεται αμέσως δυτικά των οικοπέδων Χαστά-Βογιατζή-Παπαγεωργίου, όπου εντοπίσθηκε εκτεταμένο τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της αρχαίας Ρόδου[113], και βόρεια, βορειοδυτικά του οικοπέδου Διακίδη, όπου είχαν ανασκαφεί τμήματα του αρχαίου τείχους και του προτειχίσματος[114] (Σχέδ. 14) Παράλληλα, στα νότια του οικοπέδου Ατσίδη είχε αποκαλυφθεί τμήμα του αρχαίου προτειχίσματος[115], ενώ στο όμορο οικόπεδο Γιαλλούση, στα νότια-νοτιοδυτικά, ερευνήθηκε μεγάλο ταφικό συγκρότημα[116].

113. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 453· 25 (1970): Χρονικά, σ. 500· 26 (1971): Χρονικά, σ. 534.

114. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 595.

115. Οικόπεδα Λεβέντη-Σωτηράκη-Διακίδη και Αλειφερόπουλου, *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 386.

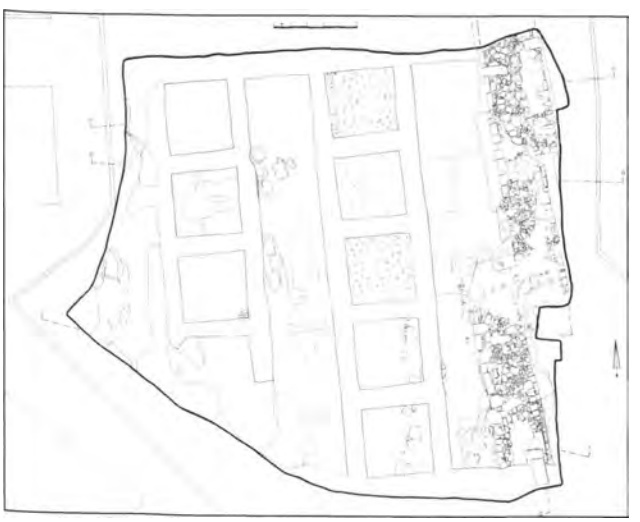
116. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 369.

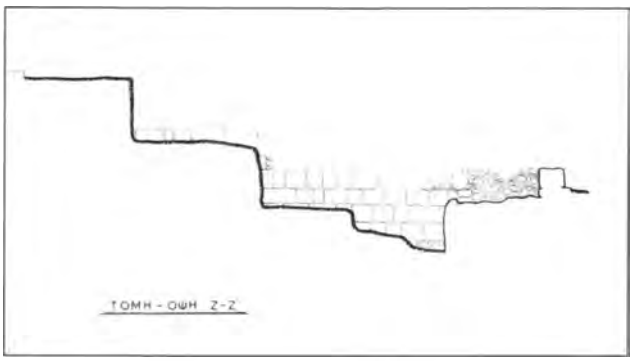
Σχέδ. 14. Ρόδος. Οδός Δενδρινού. Οικόπεδο Ατσίδη. Τοπογραφικό.

Οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο Ατσίδη το 2003 έφεραν στο φως τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης, καθώς και τμήματα οδοστρωμάτων οδού της ανατολικής νεκρόπολης (Σχέδ. 15). Συγκεκριμένα, στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του προτειχίσματος της ελληνιστικής οχύρωσης, σε συνολικό μήκος 26,5 μ. (Πίν. 83 δ), ενώ στο δυτικό, τμήματα οδοστρωμάτων αρχαίας οδού, η οποία θα πρέπει να εξυπηρετούσε την ανατολική ροδιακή νεκρόπολη. Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, οι προσχώσεις που ερευνήθηκαν και που πιθανότατα δημιουργήθηκαν από ροή υδάτων στο σημείο αυτό, περιείχαν μεγάλο αριθμό πήλινων κτερισμάτων, όπως μυροδοχεία, λύχνοι και φιαλίδια, τα οποία προφανώς προέρχονται από παρακείμενα ταφικά μνημεία.

Εκμεταλλευόμενο τη φυσική διαμόρφωση του χώρου, το προτείχισμα εδράζεται, όπου είναι δυνατόν, απευ-

Σχέδ. 15. Ρόδος. Οδός Δενδρινού. Οικόπεδο Ατσίδη. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

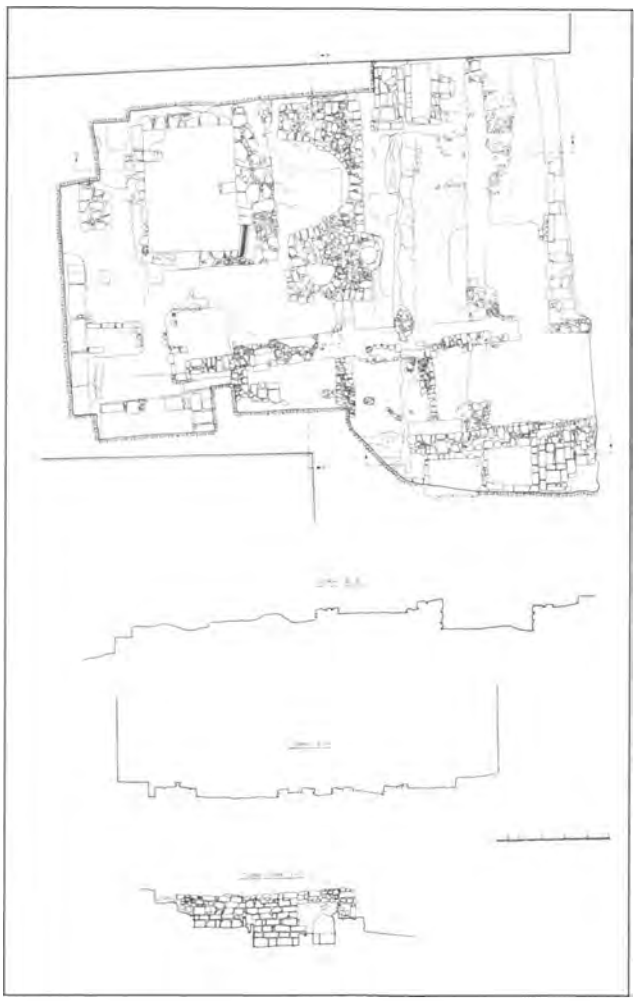

Σχέδ. 16. Ρόδος. Οδός Δενδρινού. Οικόπεδο Ατσίδη. Τομή-όψη του προτειχίσματος. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

θείας πάνω στο φυσικό βράχο, στην άνω επιφάνεια του οποίου διαμορφώνεται κοίτη θεμελίωσης. Στα σημεία όπου ο φυσικός βράχος βυθίζεται, το προτείχισμα θεμελιώνεται βαθύτερα, στο μαλακό και αμμώδες υπέδαφος. Συγκεκριμένα, η θεμελίωση επάνω στο αμμώδες στρώμα βρίσκεται σε βάθος -4,90 μ. κάτω από το επίπεδο της σημερινής οδού Δενδρινού. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του αποκαλυφθέντος τμήματος του προτειχίσματος, συνυπολογιζόμενης της θεμελίωσης, ανέρχεται στα 4,05 μ.

Οι δύο εμφανείς όψεις του προτειχίσματος, στα ανατολικά και στα δυτικά, αλλά και οι αντίστοιχες όψεις των θεμελιώσεων, αποτελούνται από ορθογώνιες λαξευμένες πωροπλίνθους (Σχέδ. 16· Πίν. 83 ε), ενώ, αντίθετα, το εσωτερικό γεμίζεται με μικρότερους αργούς ή και ημίεργους λίθους. Η ανωδομή του προτειχίσματος φέρει, στον πρώτο δόμο της δυτικής εξωτερικής όψης, που αποτελεί και το μοναδικό σωζόμενο δόμο της, όρθιες πωρόπλακες ως ορθοστάτες, ενώ στην ανατολική – εσωτερική[117] – όψη δεν παρατηρείται αντίστοιχη διαμόρφωση.

Το προτείχισμα ακολουθεί, με μικρή απόκλιση, τον άξονα Β.-Ν. και βρίσκεται στην προς βορρά νοητή προέκταση του τμήματος που είχε ερευνηθεί στα οικόπεδα Λεβέντη-Σωτηράκη-Διακίδη και Αλειφερόπουλου (βλέπε υποσημ. 115). Στο μέσον περίπου του αποκαλυφθέντος τμήματος παρατηρείται μικρή μετατόπιση, με το νότιο ήμισυ να προεξέχει κατά 2,50 μ. προς τα δυτικά, ακολουθώντας πάντα την ίδια πορεία. Το νότιο τμήμα έχει πλάτος που κυμαίνεται από 2,80 έως 3,00 μ. Το ίδιο πλάτος συναντάται και στο νότιο άκρο του βόρειου τμήματος. Αντίθετα, στο βορειότερο άκρο του τελευταίου, και σε μήκος 7,50 μ., παρατηρείται διεύρυνση προς τα ανατολικά, καθώς το πλάτος της κατασκευής στο σημείο αυτό φτάνει τα 3,80 μ. Αυτή η διεύρυνση οφείλεται πιθανότατα στην παρουσία εσωτερικής κλίμακας, η οποία δεν σώζεται. Αντίστοιχη διαρρύθμιση έχει επισημανθεί στο οικόπεδο Λεβέντη-Σωτηράκη-Διακίδη, όπου στο κέντρο περίπου του διευρυμένου τμήματος, συνολ. μήκ. 16,70 μ., διαμορφώνεται πυλίδα εισόδου πλ. 1,20 μ.

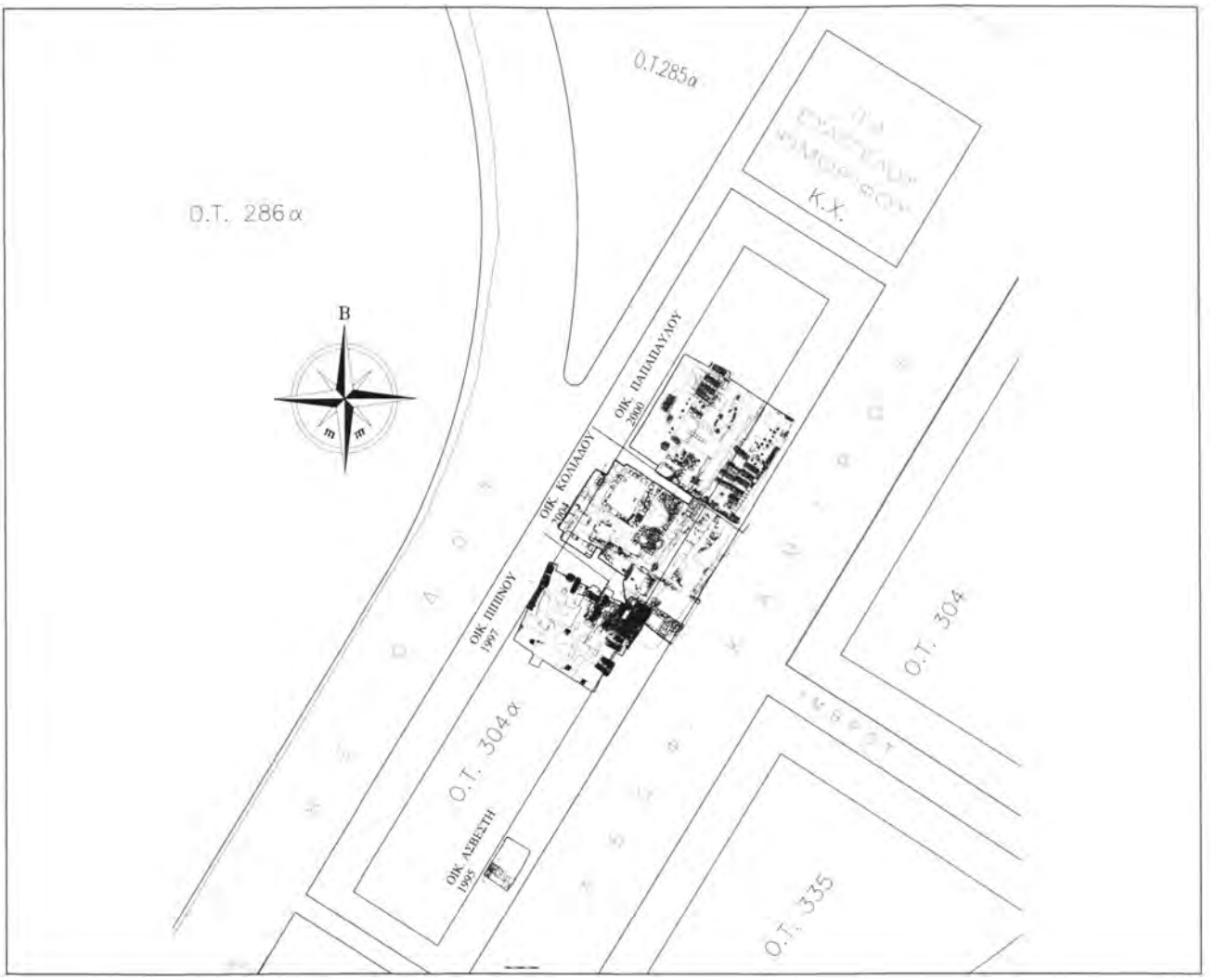
Σχέδ. 17. Ρόδος. Οδός Καμίρου. Οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη. Κάτοψη, όψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Π. Καπόγλου.

Από το χώρο του προτειχίσματος συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, με την παλαιότερη χρονολογικά – η οποία εντοπίσθηκε στη θεμελίωση – να τοποθετείται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

Τα κεραμικά ευρήματα από τον υπόλοιπο χώρο, και κυρίως τα ταφικά κτερίσματα που βρέθηκαν στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

117. Ως εσωτερική όψη νοείται η όψη που είναι στραμμένη προς το κυρίως τείχος.

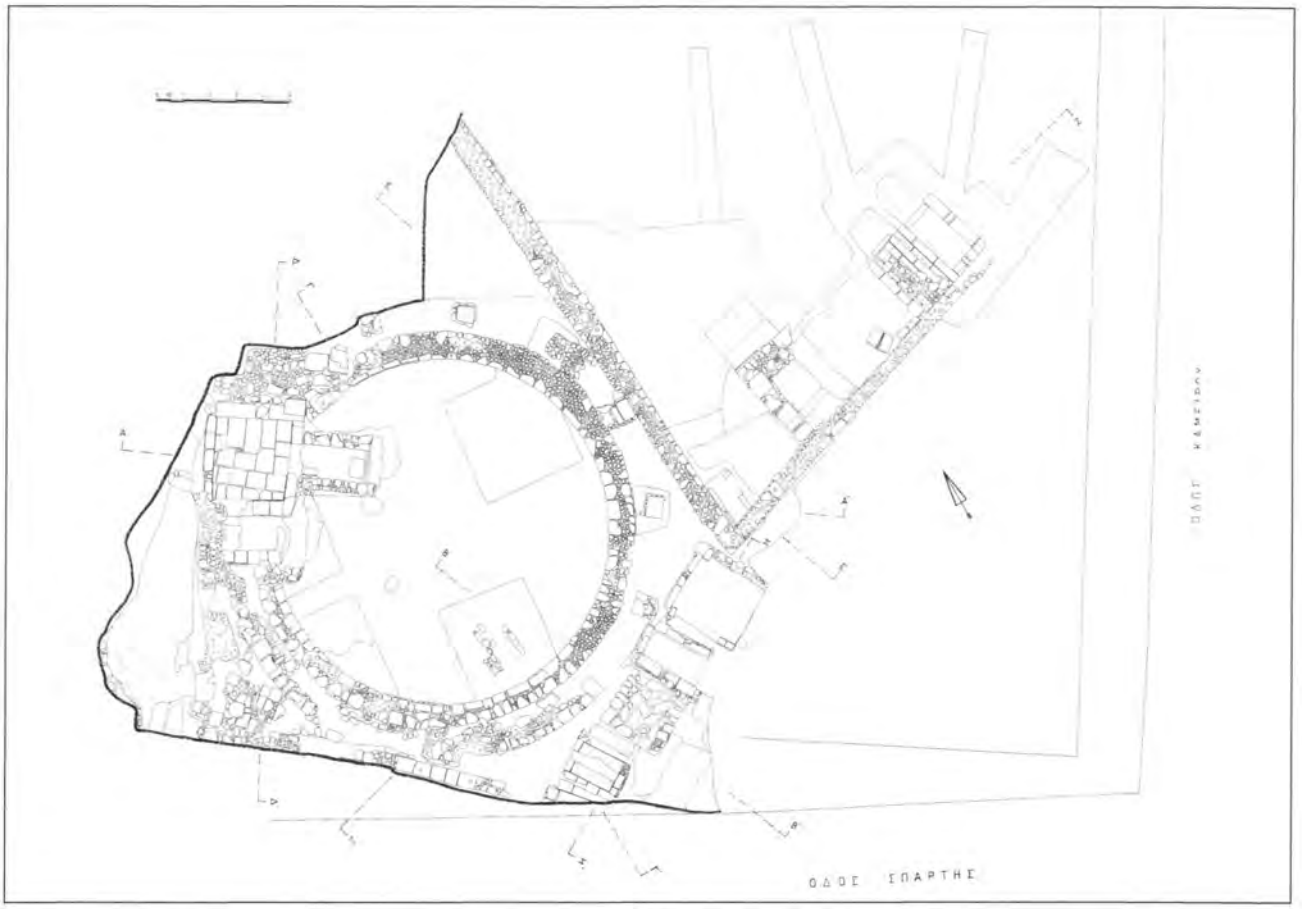
Σχέδ. 18. Ρόδος. Οδός Καμίρου. Οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη. Γενικό τοπογραφικό.

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Καμίρου (οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη) (Σχέδ. 17, 18)

Το οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη, στην οδό Καμίρου, βρίσκεται ανάμεσα σε δύο ήδη ανεσκαμμένα οικόπεδα, το οικόπεδο Η. Πιπίνου[118] από νότια και το οικόπεδο Χρ. και Καλ. Παπαπαύλου[119] από βόρεια. Η ανασκαφική εικόνα του οικοπέδου Κολλιάδη (2001-2002) δεν ανατρέπει την ομοιογένεια των ταφικών συνόλων που αποκαλύφθηκαν στα παραπάνω οικόπεδα: οι λαξευμένες κατασκευές στον σαθρό πωρόβραχο της περιοχής κατά κανόνα φέρουν κτιστές επενδύσεις ή συμπληρώσεις και περικλείονται από περιβόλους. Ο κεντρικός χώρος, ωστόσο, του οικοπέδου Κολλιάδη δεν καταλαμβάνεται από ταφικές κατασκευές (και από αυτή την άποψη διαφοροποιείται από τα όμορα οικόπεδα), αλλά από μεταγενέστερο (μάλλον παλαισχριστιανικό) κτίσμα με εγγεγραμμένη αψίδα στην ανατολική του τοιχοδομία. Από το δυτικότερο τμήμα του κτίσματος σώζεται μια ορθογώνια διαμόρφωση, εσωτ. διαστ. 5,30 (άξονας Β.- Ν.)×4 μ. (άξονας Α.-Δ.), που αντιστοιχούσε σε υπόγειο χώρο ανακομιδής οστών, από όπου περισυνελέγη άφθονο ανθρωπολογικό υλικό. Το συνολικό μήκος του κτίσματος (από την εξωτερική όψη της ανατολικής τοιχοδομίας του με την εγγεγραμμένη αψίδα μέχρι το δυτικό τοίχωμα του υπόγειου υπόσκαφου χώρου) φτάνει τα 10 μ. Το μέγιστο πλάτος του κτίσματος φτάνει τα 7 μ. (μέτρηση από τη βόρεια μέχρι την αντίστοιχη νότια όψη των πλευρικών τοιχωμάτων, που περιβάλλουν την εγγεγραμ-

118. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1085.
119. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1133-1136.

Σχέδ. 19. Ρόδος. Οδός Καμίρου. Οικόπεδο Σπανακαρά. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

μένη αψίδα)· αξιοσημείωτο είναι ότι η νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος, καθώς και σχεδόν ολόκληρη η νότια όψη του σωζόμενου τμήματος του αντίστοιχου πλευρικού τοιχώματος της εγγεγραμμένης αψίδας έχουν εν μέρει παραβιαστεί από μεταγενέστερους (βυζαντινούς;) σιρούς (Πίν. 84 α).

Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου, οι ταφικές κατασκευές δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτη συνοχή. Τα σημαντικότερα μνημεία που ερευνήθηκαν διατάσσονται: α) κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, όπου καθαρίστηκε η σωζόμενη δυτική απόληξη πέντε κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων στη σειρά, το υπόλοιπο τμήμα των οποίων είχε συμπαρασυρθεί από τον μηχανικό εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη της οδού Καμίρου (Πίν. 84 β). Από τα λιγοστά κτερίσματα που είχαν απομείνει κατά χώραν (κυρίως απιόσχημα μυροδοχεία, καθώς και ένα γυάλινο μυροδοχείο), η χρονολόγησή τους τοποθετείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ., β) στο ανατολικότερο τμήμα της νότιας πλευράς του οικοπέδου, όπου εκτείνεται τοίχος με μάλλον ακατάστατη τοιχοδομία, από μέτριες και μικρές πωρόπετρες, μήκ. 8 μ. και πλ. ± 0.80 μ., ο οποίος προφανώς όριζε – σε υψηλότερο επίπεδο – την ευθυγραμμία της βόρειας πλευράς τριών κτιστών τάφων-θαλάμων (τάφων 11, 12 και 13). Ο ανατολικότερος από αυτούς (τφ 11), εσωτ. διαστ. 1×2,05 μ., παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την κατασκευή του και τη διαχρονικότητα της χρήσης του: ο τάφος είχε εσωτερική επένδυση κονιάματος και πλακοστρωμένο δάπεδο και έφερε θολωτή κυλινδρόσχημη οροφή, από την οποία πλέον δεν σώζεται παρά μόνον το βορειότερο τμήμα (μήκ. 1 μ.) του εκφορικού δόμου της ανατολικής μακριάς πλευράς του, καθώς και το αψιδωτό περίγραμμα της βόρειας πλευράς, η οποία εισέχει κάτω από τον υπερκείμενο τοίχο (όπου είναι πιθανόν κάποτε να εδράζονταν επιτάφια σήματα)[120]. Μέσα στον τάφο 11 βρέθηκαν τα σκελετικά υπολείμματα τουλάχιστον τεσσάρων ενταφιασθέντων ενηλίκων (Πίν. 84 γ): στο δυτικότερο μισό του τάφου είχαν αποτεθεί δύο νεκροί (σκελετός

120. Ειναι πθανότερο, πάντως, ο υπερκείμενος τοίχος να είχε σχηματισθεί από κατάλοιπα φορέων επιταφίων σημάτων που κατέρρευσαν, όπως δείχνει και η άνισης ποιότητας τοιχοδομία του.

ενηλίκου, σχεδόν πλήρως σωζόμενος, καθώς και σκελετός νεώτερου ατόμου διαταραγμένος), ενώ στο ανατολικότερο μισό εντοπίστηκαν οστά μεγαλόσωμου ενηλίκου αποσυρμένα προς τη βόρεια στενή πλευρά του τάφου, καθώς και διαταραγμένος σκελετός δεύτερου ατόμου, επίσης ενηλίκου, εκτάδην τοποθετημένου. Ο καλύτερα διατηρημένος σκελετός, στο δυτικότερο τμήμα του τάφου 11, είχε ενδιαφέροντα κτερίσματα: μία γυάλινη δακρυδόχη, πήλινο απιόσχημο μυροδοχείο, καθώς και χρυσή περόνη με κόκκινη πέτρα στην κεφαλή. Προφανώς αυτός ο ενταφιασμός θα πρέπει να ήταν και ο τελευταίος του τάφου 11 και θα πρέπει να έλαβε χώρα γύρω στα τέλη του 1ου αι. π.Χ.-αρχή 1ου αι. μ.Χ.· αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι ο σπασμένος οξυπύθμενος αμφορίσκος που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, ο οποίος συσχετίζεται μάλλον με τα διαταραγμένα ανθρωπολογικά ευρήματα του ανατολικότερου μισού του, ανεβάζει τη χρήση του τάφου 11 τουλάχιστον στον 3ο αι. π.Χ.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Συμβολή των οδών Καμίρου και Διοσκουρίδου (οικόπεδο Α. Σπανακαρά, Ε. Σταματάκη, Κ. Τουφεξή-Genesis Πληροφορική ΕΠΕ) (Σχέδ. 19, 21)

Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε τον Μάρτιο του 2000 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2003.

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου. Η χρήση του ως νεκροταφείου χρονολογείται από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο έως τους ρωμαϊκούς χρόνους (Πίν. 84 δ). Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου τμήμα ταφικού περιβόλου της ελληνιστικής περιόδου, που περιλαμβάνει ταφικό συγκρότημα με σειρά κτιστών, καμαροσκεπών θαλαμοειδών τάφων σε παράλληλη διάταξη. Το συγκρότημα συνεχίζεται στον ακάλυπτο χώρο του όμορου προς βορράν οικοπέδου Παπαθεοδωράκη. Από τον περίβολο σώζεται ο νότιος τοίχος σε μήκος 15 μ., ενώ ο δυτικός αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. και συνεχίζεται στο δυτικό πρανές του οικοπέδου Παπαθεοδωράκη. Οι καμαροσκεπείς τάφοι καταλαμβάνουν τη νότια πλευρά του περιβόλου κι έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. με είσοδο από βορρά και λαξευτό προθάλαμο. Σώζονται οι δύο από αυτούς, ενώ αρχικά θα πρέπει να ήταν τέσσερις ή πέντε. Ο ένας από τους δύο διατηρεί σφραγισμένο το στόμιό του, είχε, όμως, συληθεί από την οροφή, με την αφαίρεση μίας μόνο από τις εκφορικές πωροπλίνθους. Το εσωτερικό του, διαστ. 2,35×1,07 μ. και ύψ. 1,42 μ., βρέθηκε άδειο, εκτός από ένα μικρό μελαμβαφές μυροδοχείο. Ο πρώτος από τα ανατολικά τάφος είχε επαναχρησιμοποιηθεί κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Περιείχε τις ταφές πέντε ενηλίκων και ενός παιδιού. Το μοναδικό κτέρισμα ήταν γυάλινο μυροδοχείο των τελών του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.

Επάνω από τους κατεστραμμένους καμαροσκεπείς τάφους κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη φάση τετράπλευρη υπέργεια κατασκευή, πιθανώς ταφικός ναΐσκος, ενώ παράλληλα με τον δυτικό τοίχο του περιβόλου, στην εσωτερική του πλευρά αποκαλύφθηκαν ελεύθερες ταφές και ανακομιδές συνοδευόμενες από βολβοειδή μυροδοχεία.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε μεγάλο κυκλικό κτίριο ή περίβολος, εσωτ. διαμ. 12,75 μ. Κατά μήκος της περιφέρειάς του αποκαλύφθηκαν ανατολικά οι θεμελιώσεις πέντε πεσσών ή ταφικών μνημείων διατεταγμένες σε τακτές αποστάσεις μεταξύ τους, ενώ δυτικά περιέτρεχε δεύτερος τοίχος, πλ. επίσης 1 μ. Το εξαιρετικά σημαντικό αυτό μνημείο, που χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο, είναι το μοναδικό γνωστό αυτής της μορφής στη νεκρόπολη της Ρόδου. Στο νότιο τμήμα του περιβόλου, σε επαφή με τον κυκλικό τοίχο, αποκαλύφθηκε εσχάρα, διαστ. 1,47×0,90 μ., κατασκευασμένη από πωρόλιθους κατακόρυφα τοποθετημένους με ενδιάμεσα κενά. Η εσωτερική πλευρά των λίθων και η εσωτερική όψη του τοίχου του περιβόλου στο σημείο αυτό έφεραν έντονα ίχνη πυράκτωσης.

Στο δυτικό του τμήμα ο περίβολος είχε καταστραφεί, εξαιτίας της κατασκευής τετράγωνου, κτιστού καμαροσκεπούς θαλαμοειδούς τάφου, με κτιστό κατωφερή προθάλαμο-δρόμο[121] σε μεταγενέστερη περίοδο, πιθανόν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο τάφος ήταν πλακόστρωτος, επικονιασμένος εσωτερικά και στο κονίαμα των τοίχων υπήρχαν χαραγμένοι αρμοί.

Δύο ελεύθερες ταφές και μία ανακομιδή, συνοδευόμενη από βολβοειδή μυροδοχεία, αποκαλύφθηκαν και στο εσωτερικό του κυκλικού περιβόλου, παράλληλα με την εσωτερική πλευρά των τοίχων. Τη μία ελεύθερη ταφή ενηλίκου συνόδευε ταφή μικρού παιδιού, ενώ το κρανίο του ενηλίκου βρέθηκε καλυμμένο με ανεστραμμένο τμήμα πήλινης λάρνακας (Πίν. 85 α). Στο μέσον περίπου του περιβόλου βρέθηκαν επίσης, δύο κάλπες που περιείχαν καύσεις, σε χωριστούς λάκκους μέσα στην επίχωση του περιβόλου.

121. Για κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους με προθάλαμο-δρόμο, βλ. ανασκαφή οικοπέδου Πρώτου, Β. Πατσιαδά, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 623, Πίν. 179γ· έργα ΔΕΥΑΡ στην οδό Αναστασιάδη, Π. Τριανταφυλλίδης, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 638· ανασκαφή οικοπέδου Ν. Κιρχατζή, Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 535-536, Πίν. 336α-γ, που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

Μεταγενέστεροι κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι, τετράγωνοι και ορθογώνιοι, επικονιασμένοι εσωτερικά, αποκαλύφθηκαν και στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, νοτιοανατολικά του κυκλικού μνημείου. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και τα οστά αναμοχλευμένα. Χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

Δυτικά του κυκλικού περιβόλου, στο χώρο του πεζόδρομου της οδού Απόλλωνος, κάτω από τα οδοστρώματα του Μακρύ Στενού, αποκαλύφθηκαν αρχαιότερα οδοστρώματα, που αποτελούν ένδειξη αρχαίου δρόμου, που διέσχιζε τη δυτική νεκρόπολη.

Οδός Καμίρου (οικόπεδο Γ. Παπαθεοδωράκη)
(Σχέδ. 20, 21)

Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε τον Μάρτιο του 2000 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2003.

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου και είναι όμορο προς βορρά του οικοπέδου Σπανακαρά-Σταματάκη-Τουφεξή (Πίν. 85 β).

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο βόρειο και βορειοδυτικό του τμήμα 39 λαξευτούς λακκοειδείς τάφους σε πυκνή διάταξη, με κατεύθυνση κυρίως Α.-Δ. και Β.-Ν. (Πίν. 85 γ). Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν ανοιγμένοι, αλλά τα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές βρέθηκαν κατά χώραν. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν δύο αμφορίσκους, τοποθετημένους πάντοτε στα πόδια του νεκρού, και άλλα μικρά αγγεία (σκυφίδια τύπου Bolsal, όλπες, πυξίδες), που χρονολογούν τη χρήση αυτού του τμήματος του οικοπέδου στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Μόνον ο τάφος 32, στο μέσον του βόρειου ορίου του οικοδομήσιμου χώρου, ήταν διαφορετικής μορφής: αποτελούνταν από λαξευτό λακκοειδές οπαίο, διαστ. 2,05×0,43 μ., το οποίο είχε διευρυνθεί στις μακρές του πλευρές, ώστε να δημιουργηθούν δύο κόγχες. Μετά τη χρήση τους οι κόγχες σφραγίστηκαν με κατακόρυφα τοποθετημένες πωρόπλακες· βρέθηκαν κατά χώραν μόνο η ανατολική και η δυτική της νότιας κόγχης. Η νότια κόγχη (Πίν. 85 δ), διαστ. 2,17×0,70 μ., περιείχε επτά υδρίες, από τις οποίες η μία ήταν υδρία Hadra με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση επάνω σε λευκό επίχρισμα, τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα, φιαλίδια (τα καλύμματα των υδριών), το ήμισυ μικρής μελαμβαφούς πλημοχόης και χάλκινο κάτοπτρο. Η βόρεια κόγχη περιείχε δύο οστεοδόχες υδρίες, πρώιμο μελαμβαφές μυροδοχείο και το άλλο μισό από τη μικρή μελαμβαφή πλημοχόη της νότιας θήκης. Κάτω από τα αγγεία υπήρχε ταφή. Στο χώρο του οπαίου βρέθηκαν μυροδοχείο και δύο όλπες, καθώς και λίγα θραύσματα οστών. Στη δυτική στενή πλευρά του οπαίου είχε λαξευθεί θήκη, η οποία βρέθηκε κενή.

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, σε επαφή με το

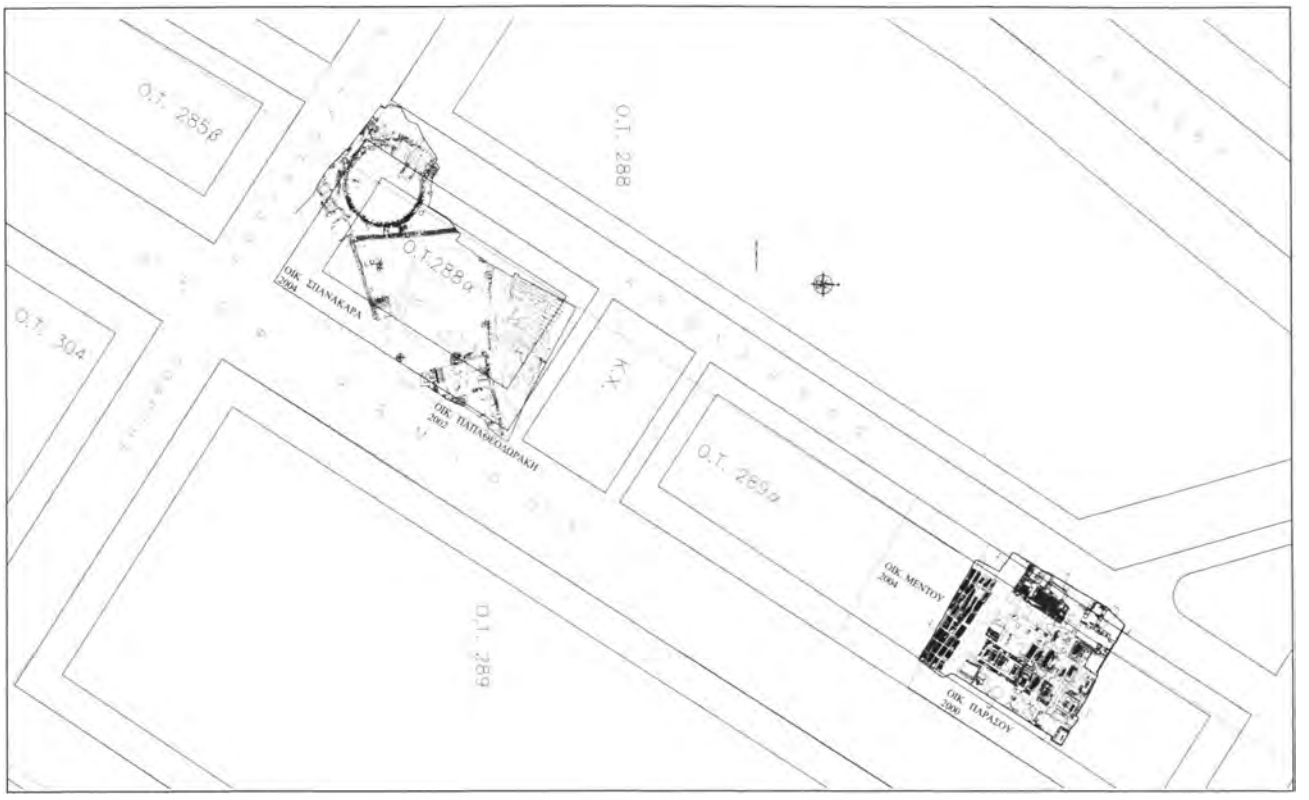

Σχέδ. 20. Ρόδος. Οδός Καμίρου. Οικόπεδο Παπαθεοδωράκη. Κάτοψη. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

έξαρμα βράχου των λαξευτών λακκοειδών, αποκαλύφθηκε σειρά πέντε συνεχόμενων κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων.

Στο ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο ταφικά συγκροτήματα, τα οποία περιλαμβάνουν σειρές κτιστών θαλαμοειδών, καμαροσκεπών τάφων με λαξευτό προθάλαμο, σε παράλληλη διάταξη. Το νοτιότερο συγκρότημα συνεχίζεται στο όμορο προς νότον οικόπεδο Σπανακαρά-Σταματάκη-Τουφεξή και περιγράφεται εκεί.

Το βορειότερο συγκρότημα εκτείνεται κατά το μεγαλύτερο τμήμα του στο χώρο του πεζοδρομίου της οδού Καμίρου (Πίν. 85 ε). Έχει τη μορφή περιβόλου μήκ. 11,50 μ. και πλ. μεγαλύτερου από 14 μ., του οποίου έχουν αποκαλυφθεί ο βόρειος και δυτικός τοίχος, ενώ οι υπόλοιποι βρίσκονται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Καμίρου. Στο εσωτερικό του περιβόλου, σε επαφή με το νοτιότερο τμήμα του δυτικού τοιχώματος, είχαν χτιστεί κατά την ελληνιστική περίοδο τρεις ορθογώνιοι θαλαμοειδείς καμαροσκεπείς τάφοι με λαξευτούς στο βράχο προθαλάμους, με προσανατολισμό Α.-Δ. Από τους τάφους σωζόταν μόνον ο πρώτος από τα νοτιοανατολικά και ήταν ασύλητος, με το στόμιό του σφραγισμένο με τρεις πωρόπλακες, από τις οποίες η επάνω ημικυκλικά λαξευμένη. Το εσωτερικό του τάφου είχε μήκος 2,13, πλάτος 0,95

Σχέδ. 21. Ρόδος. Οδός Καμίρου. Οικόπεδο Σπανακαρά - Παπαθεοδωράκη. Τοπογραφικό.

και ύψος 1,44 μ. Στο κέντρο της δυτικής στενής πλευράς είχε τοποθετηθεί οστεοθήκη ενεπίγραφη (*ΙΕΡΩΝΟΣ*, Ε5803), η οποία βρέθηκε ανοιγμένη. Γύρω υπήρχαν αναμοχλευμένα οστά και 6 κρανία τοποθετημένα κατά μήκος των τοίχων. Στην επάνω στρώση της επίχωσης υπήρχαν ατρακτοειδή και βολβοειδή μυροδοχεία. Χαμηλότερα βρέθηκαν μυροδοχεία πρώιμα, όλπες, πινάκια, χρυσά και ασημένια κοσμήματα, ασημένια και χάλκινα νομίσματα. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε ακόμη κάλπη που περιείχε καύση, ενώ μία δεύτερη βρέθηκε στο χώρο του λαξευτού προθαλάμου. Ο τάφος είχε προφανώς ξαναχρησιμοποιηθεί κατά τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Το επάνω από τους τάφους τμήμα του τοιχώματος του περιβόλου ήταν επιχρισμένο με κονίαμα και είχε αρχιτεκτονική διαμόρφωση με σειρά ψευδοπεσσών. Κατά τον καθαρισμό της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου του περιβόλου βρέθηκε στην κοίτη θεμελίωσης ροδιακό νόμισμα του 350-300 π.Χ.

Ο περίβολος επαναχρησιμοποιήθηκε για ταφές σε κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφους κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Τρεις θήκες που βρέθηκαν λαξευμένες στο εσωτερικό τοίχωμα της βόρειας πλευράς δεν σώζονταν σε όλο τους το βάθος, και είναι πιθανό να είχαν καταστραφεί κατά τη διάνοιξη των λάκκων για την κατασκευή των τριών καλυβιτών τάφων. Στον ένα από τους τρεις καλυβίτες η ταφή ήταν κτερισμένη και χρονολογήσιμη: στο στόμα του νεκρού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα κοπής 252-253 μ.Χ., εποχής Αιμιλιανού, ενώ άλλα τρία χάλκινα νομίσματα που συνόδευαν την ταφή, τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλο δίπλα στο κεφάλι του νεκρού, είναι λίγο παλαιότερα: 1ου-2ου αι. μ.Χ., 198-217 μ.Χ. (εποχής Καρακάλλα), 222-235 μ.Χ. (εποχής Αλεξάνδρου Σεβήρου). Ευχαριστίες εκφράζονται στη συνάδελφο Β. Στεφανάκη για την ταύτιση των νομισμάτων. Ραβδωτό κύπελλο και ερυθροβαφές πινάκιο είχαν τοποθετηθεί δίπλα στον καλυβίτη, έξω από τις κεράμους.

Οδός Καμίρου (οικόπεδο Μ. Φωτάκη)

Το οικόπεδο ερευνήθηκε το 2001. Βρίσκεται στην περιοχή της δυτικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης της Ρόδου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε επιφάνεια βράχου με λαξεύματα, ενώ στη βόρεια παρειά υπήρχε αποθέτης με μεγάλη πυκνότητα κεραμικής, που χρονολογείται από την ελληνιστική μέχρι την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το βόρειο σωζόμενο τμήμα λαξευτού λακκοειδούς τάφου με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο υπόλοιπος τάφος είχε καταστραφεί κατά τη διάρκεια παλαιότερης εκσκαφής. Από

την ταφή σωζόταν το κρανίο, στραμμένο προς τα αριστερά, το δεξί βραχιόνιο, οι δύο ωμοπλάτες, σπόνδυλοι και πλευρά. Δίπλα στο πρόσωπο της νεκρής και επάνω από τον αριστερό ώμο βρέθηκε βάση γυάλινης αχαιμενιδικής φιάλης ροδιακού τύπου, που χρονολογείται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Δώδεκα χρυσά περίτμητα ελάσματα σε μορφή γυναικών σε διάφορες χορευτικές στάσεις βρέθηκαν στην περιοχή γύρω από το κρανίο και πρέπει να αποτελούν κοσμήματα επίρραπτα σε πέπλο. Κατά την αφαίρεση του κρανίου βρέθηκε ασημένιος οβολός του τέλους του 4ου αι. π.Χ.[122]. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα χάλκινης περόνης και πώμα πυξίδας.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Οδός Καμίρου (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά μήκος του βορειότερου τμήματος της λεωφόρου Καμίρου πραγματοποιήθηκε κατά το έτος 2001 ανασκαφική έρευνα μέσα στα όρια ορύγματος, μήκ. Α.-Δ. 50 μ. περίπου και πλ. 10 έως 3 μ., που διανοίχθηκε για τη διέλευση του αποχετευτικού. Ο χώρος της έρευνας αποτελεί συνέχεια της ανασκαφής της Διάνοιξης της οδού Καμίρου αμέσως ανατολικότερα[123]. Σε μικρή απόσταση δυτικά του ορύγματος παραμένει ακόμη αδόμητη η ανασκαφή του οικοπέδου της Ανοικοδόμησης[124].

Στο ανατολικότερο τμήμα του ορύγματος, σε μήκος 11,00 μ. περίπου, Α.-Δ. και πλάτος 5,00 μ., ο φυσικός σαθρός βράχος είχε υποστεί καθίζηση, από την οποία δημιουργήθηκε χάσμα μεγάλου βάθους (χώροι Λ και Ι). Γύρω από το περίγραμμα του χάσματος, στην επιφάνεια του βράχου και δυτικότερα ανάμεσα στους τάφους, διατηρούνταν κατά τόπους οδοστρώματα της αρχαίας οδού, κατεύθυνσης Α.-Δ., η οποία αποκαλύφθηκε και ανατολικότερα στη διάνοιξη της οδού Καμίρου. Τα οδοστρώματα συνεχίζονταν πιθανότατα και στο χώρο του χάσματος του βράχου και κατέπεσαν. Αποτελούνταν από δύο επάλληλες στρώσεις και μπορούν να χρονολογηθούν, με βάση την κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την αφαίρεσή τους, στον 2ο αι. π.Χ. (β΄ μισό του αιώνα).

Στο εσωτερικό του χάσματος του βράχου, καθώς και επάνω από τα οδοστρώματα και τους τάφους, που αποκαλύφθηκαν αμέσως δυτικότερα, αφαιρέθηκε η γνωστή επίχωση με μαύρα χώματα, η οποία περιέχει μεγάλη ποσότητα κεραμικής και μικροευρημάτων. Τα μαύρα χώματα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για να επιχωματωθούν τα χάσματα που δημιουργήθηκαν από την καθίζηση του βράχου και να ισοπεδωθεί ο χώρος. Η διαμόρφωση αυτή μπορεί να τοποθετηθεί από τη νεώτερη χρονολογικά κεραμική των μαύρων χωμάτων στον 1ο αι. μ.Χ.

Δυτικότερα αποκαλύφθηκαν πέντε λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι. Βρέθηκαν όλοι συλημένοι. Σκελετός εκτάδην υπήρχε στον τάφο 18, τον οποίο συνόδευε μελαμβαφές Bolsal, θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδος και καρφιά. Σε λαξευτό επίσης χώρο ανάμεσα στους τάφους βρέθηκαν συγκεντρωμένοι τρεις μέτριου μεγέθους οξυπύθμενοι αμφορείς, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, Bolsal και καλυκωτός μελαμβαφής κρατήρας διακοσμημένος με επιχρυσωμένο κλαδί μυρτιάς. Τα αγγεία ίσως αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό κάποιου τάφου. Η ομάδα των αγγείων, αλλά και τα ευρήματα του τάφου 18 χρονολογούν και τους υπόλοιπους τάφους στο β΄μισό του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο χρονολογήθηκαν και οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν κατά την διάνοιξη της οδού Καμίρου. Ανήκουν όλοι στο ίδιο εκτεταμένο νεκροταφείο λακκοειδών τάφων, το οποίο συνεχίζεται πιθανότατα δυτικότερα, μέχρι το οικόπεδο της Ανοικοδόμησης.

Μεταγενέστεροι και διαφορετικής μορφής είναι οι τάφοι 14 και 15, οι οποίοι ενώνονται μεταξύ τους σχηματίζοντας ορθή γωνία (Πίν. 86 α). Οι δύο τάφοι ορίζονταν στις εξωτερικές πλευρές τους από λαξευτά στο βράχο τοιχώματα, ενώ τα άλλα τοιχώματά τους ήταν κτιστά και μπροστά από αυτά είχε διαμορφωθεί δάπεδο με ισοπέδωση του βράχου[125]. Πάνω στο δάπεδο και σε επαφή με τα τοιχώματα των τάφων βρέθηκαν τέσσερις λίθινοι cippi, ο ένας κλεισμένος με λίθινο πώμα. Χρησίμευαν προφανώς σε χοές. Στο σημείο έδρασής τους είχαν λαξευθεί στο βράχο-δάπεδο μικρές κοιλότητες. Και οι δυο τάφοι περιείχαν μεγάλο αριθμό οστών, που δεν παρουσίαζαν κανονική διάταξη, με εξαίρεση έναν τμηματικά σωζόμενο σκελετό στον τάφο 14, ο οποίος είχε τοποθετηθεί επάνω από τα υπόλοιπα οστά. Με τον ίδιο σκελετό συνδέονταν τρία γυάλινα μυροδοχεία (2ος αι.), χάλκινο δακτυλίδι και χάλκινο νόμισμα. Σε παιδικό σκελετό, όπως δείχνει το μικρό τους μέγεθος, ανήκουν χρυσό δακτυλίδι και χρυσό ενώτιο, επίσης από τον τάφο 14.

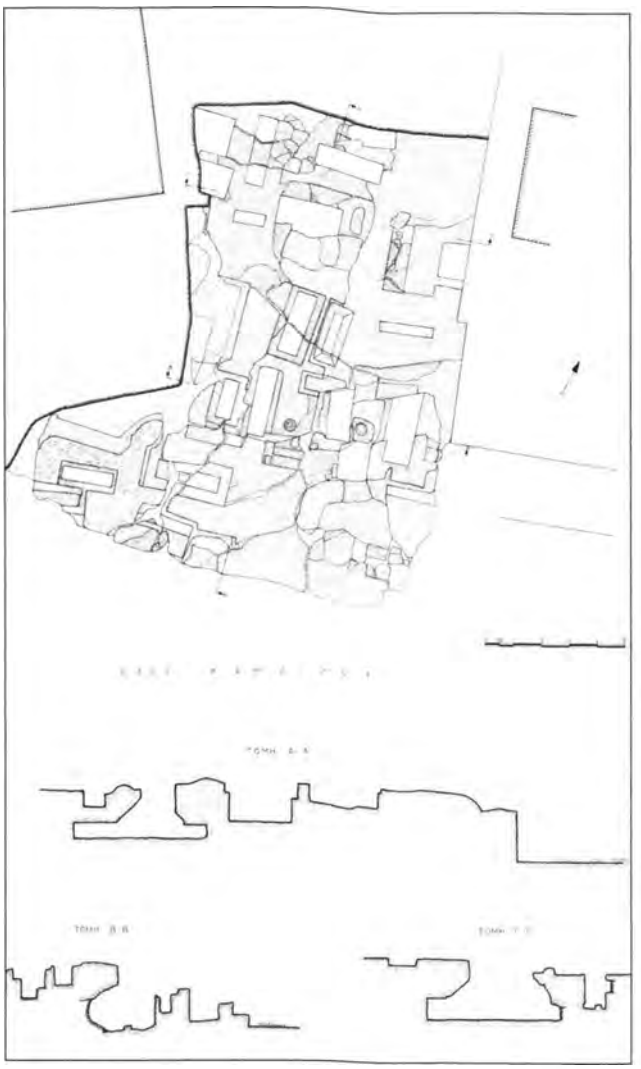
Δυτικά των τάφων 14, 15, όπου η έρευνα περιορίστηκε αυστηρά στο πλάτος του ορύγματος (3,00 μ.), βρέθηκε σε μήκος 9,50 μ. αδούλευτος βράχος και στη συνέχεια χώρος λαξευτός στο βράχο (χώροι Π και Ο), ο οποίος πιθανώς προήλθε από λατόμευση. Στο εσωτερικό του διε-

122. Ευχαριστίες εκφράζονται στη συνάδελφο Β. Στεφανάκη για την ταύτιση του νομίσματος.

123. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 675-676

124. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 635-637, 638-640, Πίν. 597-599, 600α, δ-ε΄· 34 (1979): Χρονικά, σ. 433, Πίν. 231α.

125. Είναι πιθανό, ότι οι δύο τάφοι βρίσκονταν στο εσωτερικό θαλαμοειδούς τάφου, διατεταγμένοι σε επαφή με τα τοιχώματά του.

Σχέδ. 22. Ρόδος. Οδός Κορίνθου. Διάνοιξη οδού Δήμητρας. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

τηρείτο το κατώτερο τμήμα ορθογώνιας κτιστής επιτάφιας κατασκευής (τράπεζα;) και δίπλα της κυλινδρικός βωμός. Κάτω από τα επιτάφια μνημεία δεν βρέθηκαν, όπως αναμενόταν, τάφοι ή θήκες.

Στο δυτικό άκρο του ορύγματος αποκαλύφθηκαν ο ένας δίπλα στον άλλο δύο ακόμη τάφοι, οι οποίοι, όπως και οι τάφοι 14 και 15, είναι μεταγενέστεροι και χρονολογούνται από τα γυάλινα μυροδοχεία που περιείχαν στους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος-2ος αιώνας). Ο τάφος 18 πρέπει να ήταν θαλαμοειδής, όπως μαρτυρούν οι διαστάσεις του και κυρίως η αποκάλυψη στενής εισόδου στο ανατολικό στενό του τοίχωμα. Και οι δύο τάφοι περιείχαν πολυάριθμα οστά σε ακανόνιστη διάταξη, ανάμεσα στα οποία διακρίθηκαν μόνο δύο τμηματικά σωζόμενοι σκελετοί στον τάφο 18. Πιθανώς και οι τάφοι αυτοί να χρησιμοποιήθηκαν για ανακομιδές. Ανάμεσα στα ευρήματά τους συγκαταλέγονται, εκτός από γυάλινα μυροδοχεία, νομίσματα, χρυσό παιδικό ενώτιο, χάλκινο κουδουνάκι, θραύσματα χρυσής ταινίας κτλ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οδός Κορίνθου (Δήμητρας) (έργα διάνοιξης της οδού) (Σχέδ. 22, 23)

Η οδός είναι κάθετη προς την υπό διάνοιξη λεωφόρο Καμίρου. Το τμήμα της που ερευνήθηκε κατά το έτος 2002, βρίσκεται βόρεια της οδού Καμίρου και στη συνέχεια των ανασκαφών Διάνοιξη οδού Καμίρου[126] και έργα ΔΕΥΑΡ στην οδό Καμίρου[127], αμέσως νοτιοδυτικότερα.

Μέσα στα όρια της προβλεπόμενης οδού αποκαλύφθηκαν συνολικά 26 λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι και δύο θήκες για την τοποθέτηση τεφροδόχων. Άλλοι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και άλλοι Α.-Δ. Οι περισσότεροι έφεραν πατούρες για την στερέωση των καλυπτηρίων.

Διαφορετική ήταν η μορφή του τάφου 5, στο βορειότερο τμήμα της ανασκαφής. Πρόκειται για υπόγειο θάλαμο με ευρύ ορθογώνιο οπαίο στην οροφή και τάφους συρταρωτούς, ανοιγμένους σε σειρά στο κατώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του. Ο τάφος δεν ερευνήθηκε σε αυτή τη φάση της ανασκαφικής έρευνας, γιατί οι έντονες ρηγματώσεις του βράχου, στον οποίο είχε λαξευθεί, καθιστούσαν την έρευνά του επικίνδυνη.

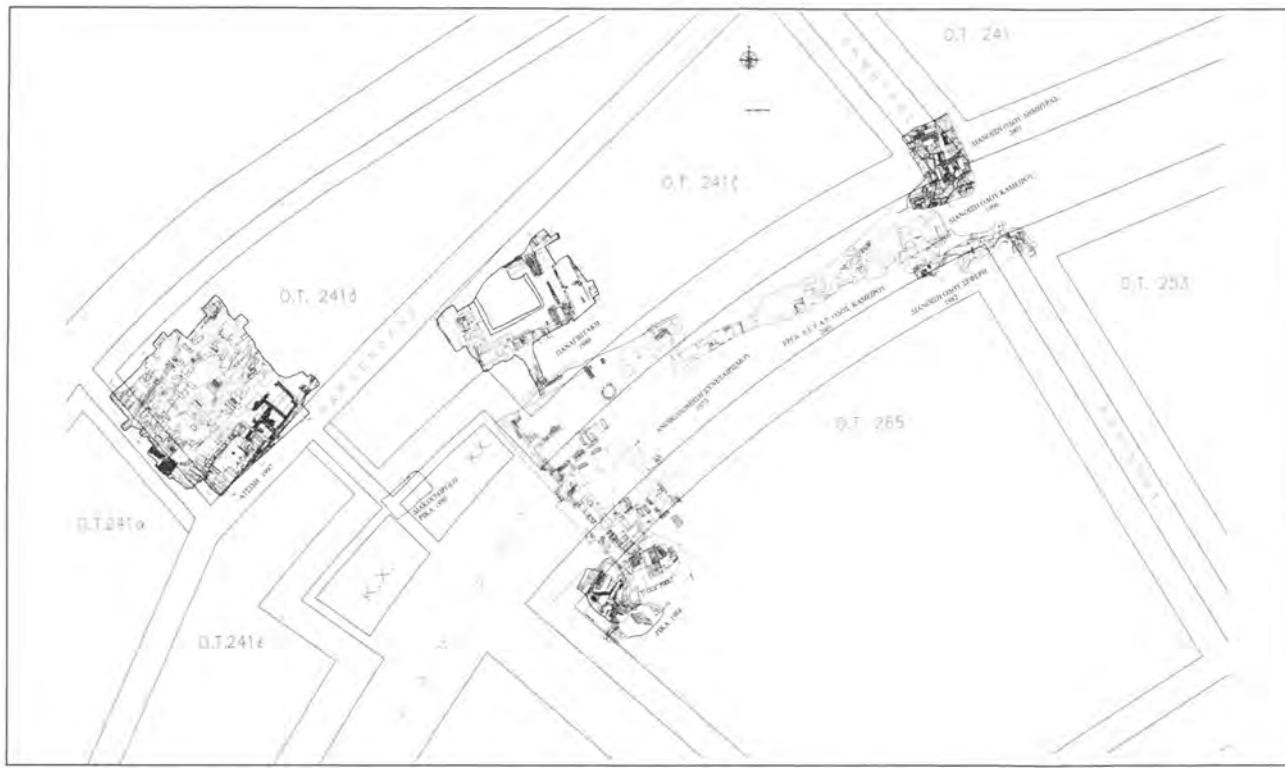
Τρεις από τους λακκοειδείς λαξευτούς τάφους (τάφοι 10, 7 και 8) πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί ως χώροι πρωτογενούς καύσης[128], όπως φανερώνει το έντονο στρώμα καύσης με καμένα οστά που περιείχαν, ενώ καύση είχαν υποστεί και τα τοιχώματά τους. Ο τάφος 7 είχε σχήμα σκαφοειδές, τα τοιχώματά του συνέκλιναν δηλαδή μεταξύ τους, όσο προχωρούσαν προς τον πυθμένα. Και οι τρεις τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και διέσωζαν μόνο λίγα μικροαντικείμενα.

Συλημένοι ήταν σχεδόν και όλοι οι υπόλοιποι τάφοι. Περισσότερα ευρήματα περιείχαν οι τάφοι 4 και 12, όπως φιαλίδια, μυροδοχείο, πρόχου, λύχνο, οξυπύθμενο αμφορίσκο, χάλκινη σπάτουλα, θραύσματα στλεγγίδος. Στη μία από τις δύο θήκες βρέθηκε τεφροδόχος υδρία του τύπου των λευκών υδριών Hadra, η οποία διέσωζε τον πολύχρωμο γραπτό της διάκοσμο. Το στόμιό της ήταν σφραγισμένο με συμπαγή ασβεστώδη ύλη. Τα

126. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 675-676.

127. Βλ. παραπάνω.

128. Παρόμοιος τάφος είχε βρεθεί και στη Διάνοιξη της οδού Καμίρου (βλ. προηγούμενη υποσημείωση).

Σχέδ. 23. Ρόδος. Οδός Κορίνθου. Διάνοιξη οδού Δήμητρας. Τοπογραφικό.

παραπάνω αγγεία χρονολογούν τους τάφους στο β΄ μισό 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Νεώτεροι ήταν οι τάφοι 18 και 20, οι οποίοι περιείχαν ομαδικές ταφές. Στον τάφο 18 (Πίν. 86 β) διακρίθηκαν τουλάχιστον οκτώ σκελετοί, ανάμεσά τους και ένας παιδικός, ενώ ο τάφος 20 περιείχε συνολικά 24 ενταφιασμούς, ανάμεσα στους οποίους ορισμένοι ανήκαν σε παιδιά. Τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, τα οποία συνόδευαν τις ταφές, μαζί με άλλα αντικείμενα (ενώτια χάλκινα, ενώτια με γυάλινες χάντρες, θραύσμα αργυρής, ομφαλωτής φιάλης, με ανάγλυφη κεφαλή στον ομφαλό, πλακίδιο χάλκινο, θραύσματα στλεγγίδος, καρφιά κτλ.), χρονολογούν τους δύο συγκεκριμένους τάφους στον 2ο αι. π.Χ.

Ο φυσικός βράχος, στον οποίο είχαν λαξευθεί οι τάφοι, ήταν σαθρός και παρουσίαζε κατά τόπους επιμήκεις ρηγματώσεις. Στο νοτιοδυτικό μάλιστα τμήμα της ανασκαφής ο βράχος είχε υποστεί καθίζηση, η οποία απέκοψε τμήματα των τάφων και δημιούργησε χάσμα μεγάλου βάθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκε η γνωστή, τόσο από την ανασκαφή της οδού Καμίρου όσο και από άλλες ανασκαφές στην περιοχή αυτή της νεκρόπολης, επίχωση με μαύρο καμένο χώμα και μεγάλη ποσότητα κεραμικής και μικροευρημάτων, από τα οποία τα νεώτερα χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. Τα λεγόμενα μαύρα χώματα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν την περίοδο αυτή, για να επιχωθούν, τόσο τα χάσματα του βράχου όσο και οι τάφοι του πρώιμου ελληνιστικού νεκροταφείου. Το ίδιο συμπέρασμα προέκυψε και από τις ανασκαφές των έργων ΔΕΥΑΡ και Διάνοιξης της οδού Καμίρου[129].

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Παρθενόπης (έργα ΔΕΥΑΡ)

Το έτος 2002, κατά τη διάνοιξη ορύγματος κατά μήκος της νότιας πλευράς της οδού Παρθενόπης, 150-200 μ. περίπου δυτικότερα της συμβολής της με την οδό Θεμιστοκλή Σοφούλη, όπου υπάρχουν διατηρημένοι τάφοι και ταφικά συγκροτήματα, που αποκαλύφθηκαν κατά την εκτέλεση εργασιών για την τοποθέτηση αγωγών ομβρίων και ακαθάρτων (έργα ΔΕΥΑΡ)[130], εντοπίστηκε υπόγειος, κτιστός, καμαροσκέπαστος τάφος (Πίν. 86 γ). Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, διαστ 2,45×2,75 μ., με μικρό προθάλαμο στα βόρεια, διαστ. 0,75×2,75 μ. Η πρόσβαση στον κυρίως ταφικό θάλαμο ήταν δυνατή μέσω μιας χαμηλής ορθογώνιας θύρας, πλ. 0,62 και ύψ. 1,10 μ. και η

129. Ό.π. (υποσημ. 126).

130. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 468-471.

κάθοδος σε αυτόν διευκολυνόταν από μια μικρή κλίμακα τριών βαθμίδων, πλ. 0,60 μ. Η όλη κατασκευή έχει κτιστεί από ορθογώνιες πωρόπετρες κατά το ισόδομο σύστημα. Στους αρμούς των τοιχωμάτων της, εκτός της καμάρας, έχει χρησιμοποιηθεί άφθονο κεραμίδι. Εσωτερικά οι τοίχοι ήταν επενδυμένοι με λευκό κονίαμα, ελάχιστα ίχνη του οποίου έχουν σωθεί. Ο χώρος στο εσωτερικό του κυρίως ταφικού θαλάμου διαιρείται σε δύο τάφους εκατέρωθεν της κλίμακας καθόδου από επιμήκη ορθογώνια κτιστή κατασκευή (τάφο ή θήκη), που έχει κατασκευαστεί ακριβώς στην προέκτασή της. Τα τοιχώματά της συνίστανται από σειρά κατακόρυφα τοποθετημένων πωροπλίνθων, πάχ. 0,10 μ. περίπου, ενώ θα σφράγιζε με τρεις τουλάχιστον καλυπτήριες πλάκες, από τις οποίες μόνο η βορειότερη βρίσκεται στη θέση της.

Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συληµένοι. Η σύληση πρέπει να έγινε από τετράγωνη οπή στην οροφή, αμέσως νοτιότερα της εισόδου, ενώ μεγάλο μέρος του ανώτερου τμήματος του πίσω (ανατολικού) τοιχώματος βρέθηκε επίσης κατεστραμμένο.

Το βόρειο τοίχωμα του προθαλάμου σωζόταν σε ύψος μόλις 0,45 μ. σε σχέση με το κατώφλι της εισόδου, ενώ στην εσωτερική (νότια) όψη του ήταν επιχρισμένος με κονίαμα, υπολείμματα του οποίου διακρίνονται στη βάση του μέχρι το σημείο που θα βρισκόταν το δάπεδό του.

Όλη η παραπάνω κατασκευή φαίνεται να αποτελεί αποτέλεσμα μετασκευής μεγαλύτερου καμαροσκεπούς συγκροτήματος, καθώς η καμάρα της οροφής εκτείνεται προς βορρά και νότο πέραν των τοίχων που ορίζουν τον κυρίως θάλαμο και τον προθάλαμο, και μπορεί να χρονολογηθεί στους υστερορρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Το αρχικό κτίσμα, με βάση τον τρόπο δόμησης της οροφής (δόμοι μεγαλύτερου ύψους και από μεγαλύτερους γωνιόλιθους σε σχέση με τους τοίχους στα βόρεια και τα νότια) και την απουσία κεράμων από τους αρμούς της, πρέπει να ήταν αρκετά αρχαιότερο, πιθανώς ελληνιστικό.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Προέκταση οδού Παρθενόπης (ανατολικά οικοπέδου Μ. Κυπριώτη)

Το έτος 2004, κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής τοιχίου αντιστήριξης, στα ανατολικά της οικίας ιδιοκτησίας Μ. Κυπριώτη, αποκαλύφθηκε, στο κατώτερο τμήμα τούρκικου τοίχου, ελληνιστική επιμήκης κατασκευή, που πιθανότατα συμπίπτει με το δυτικό όριο αρχαίας οδού που διατρέχει τη ροδιακή νεκρόπολη. Ο ελληνιστικός τοίχος-όριο αποτελείται από δύο τμήματα, με διαφορετική κατεύθυνση. Το βορειότερο ακολουθεί τον άξονα Β.-Ν., με απόκλιση 30°, από ΒΔ.-ΝΑ., έχει συνολικό μήκος 7,80 μ. και σώζεται σε ύψος δύο δόμων, των 0,4 μ. έκαστος.

Το νοτιότερο τμήμα αλλάζει πορεία κατά 60°, έχοντας και πάλι απόκλιση 30° από τον άξονα Β.-Ν., αλλά από ΒΑ.-ΝΔ. Το τμήμα αυτό σώζεται σε συνολικό μήκος 13,5 μ. και στο ίδιο ύψος με το προηγούμενο. Και τα δύο τμήματα του τοίχου έχουν ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, από μεγάλους γωνιόλιθους, τοποθετημένους παρά μήκος.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Μ. Πετρίδη (οικόπεδο Λ. Αντώνογλου)

Το οικόπεδο Λ. Αντώνογλου βρίσκεται στη δυτική περιοχή της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης, απέναντι και βορειότερα των ταφικών συγκροτημάτων των τάφων του Αη Γιάννη· επίσης απέχει 20 μ. περίπου προς τα νοτιοδυτικά από την οικοδομή Ηρωνία, στο υπόγειο της οποίας έχει διατηρηθεί άθικτο ταφικό συγκρότημα με μνημειώδη διαμόρφωση κλινών[131]. Στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Αντώνογλου, 30 μ. περίπου, είχε ανασκαφεί ήδη από το 1993 το οικόπεδο Παρασκευόπουλου[132], όπου είχαν εντοπιστεί λακκοειδείς τάφοι του 4ου αι. π.Χ., λαξευμένοι σε βραχώδες κέλυφος λατομευτικής στοάς. Γενικά, στην περιοχή οι λατομευτικές στοές είναι πολύ εκτεταμένες και συχνότατα οι βραχώδεις οροφές τους (όπου πολλές φορές τυγχάνει να υπάρχουν λακκοειδείς τάφοι) παθαίνουν εκτεταμένες καθιζήσεις. Το οικόπεδο Αντώνογλου παρουσιάζει σημαντική κατωφέρεια προς το παλαιό ρέμα του Μακρύ Στενού που αποτελούσε το φυσικό όριο της δυτικής περιοχής της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης. Η ανασκαφική διερεύνησή του προς το παρόν περιορίζεται στο χώρο κάλυψής του και οργανώθηκε σε τρία επίπεδα-τομείς: στο νοτιοανατολικό τομέα (παραπλεύρως προς την οδό Μ. Πετρίδη), στον κατωφερικό κεντρικό τομέα και στο βορειοδυτικό τομέα, που εκτείνεται στις υπώρειες της κατωφέρειας του κεντρικού τομέα και μέχρι το βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου. Κατά το έτος 2004 ερευνήθηκε εν μέρει ο νοτιοανατολικός τομέας, όπου στο βορειότερο τμήμα του αποκαλύφθηκαν βραχώδεις όγκοι με σαφή ίχνη λάξευσης, πιθανότατα από αποδιοργανωμένη οροφή λατομευτικής στοάς, η οποία κατέρρευσε. Οι επιχώσεις, ιδιαίτερα οι ανώτερες, περιείχαν ποικίλη κεραμική, όχι πρωιμότερη του 3ου αι. π.Χ., η οποία μάλλον προ-

131. Για την ανασκαφή αυτή δεν έχει δημοσιευθεί ανασκαφική έκθεση στα Χρονικά του *ΑΔ*.

132. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 522-525.

ερχόταν από απορρίμματα των γειτονικών ταφικών συμπλεγμάτων· επίσης, ανάμεσα στους βραχώδεις όγκους εντοπίστηκαν κατά χώραν τουλάχιστον τέσσερις αποθέσεις σε κάλπες· φαίνεται ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε εν μέρει για περιορισμένες αποθέσεις μετά την κατάρρευση της λατομευτικής στοάς· δυστυχώς, οι κάλπες δεν αποτελούν μια διαφωτιστική ένδειξη για τον χρονολογικό προσδιορισμό αυτών των αποθέσεων. Στον κατωφερικό κεντρικό τομέα ερευνήθηκαν εν μέρει λατομεύσεις του συμπαγούς πωρόβραχου, που η συνέχειά τους προς τα νοτιοανατολικά θα εξακριβωθεί μετά την ανάσυρση των βραχωδών όγκων του νοτιοανατολικού τομέα· τέλος, στο βορειοδυτικό τομέα, στην υπώρεια της κατωφέρειας του κεντρικού τομέα, ερευνήθηκαν δύο ευρύχωροι τάφοι-θάλαμοι με αντίστοιχους προθαλάμους, οι μοναδικές προς το παρόν σχετικά άθικτες ταφικές κατασκευές (Πίν. 86 δ): Ο υπόγειος τάφος-θάλαμος 1 (διαστ. 2.35×1 μ.) βρέθηκε μισογεμάτος με επίχωση, που είχε εισρεύσει στο εσωτερικό του από το χάσκον άνοιγμα της εισόδου του· στην περιοχή του ανοίγματος της εισόδου του, πάνω σε μεγάλο θραύσμα βράχου, που είχε καταρρεύσει από την οροφή του, βρέθηκαν απορριγμένα (από τους τυμβωρύχους;) χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο και οξυπύθμενος αμφορίσκος, ο οποίος υποδεικνύει μια μάλλον πρώιμη χρονολόγηση του τάφου στον 3ο αι. π.Χ. Μετά τον καθαρισμό του τάφου και την ανάσυρση του καταρρεύσαντος τμήματος της οροφής του, βρέθηκε απότμημα μεγάλης χάλκινης περόνης. Στον προθάλαμο του τάφου 1 εντοπίστηκε μία απόθεση ενταφιασμού ενηλίκου με αρκετά καλά διατηρημένο σκελετό, αδιατάρακτο με κατεύθυνση κεφαλής-ποδιών ΝΑ.-ΒΑ. (δηλαδή η κεφαλή είχε τοποθετηθεί προς την είσοδο του υπόγειου συρταρωτού τάφου 1· βλ. Πίν. 86 ε). Τα κτερίσματα που συνόδευαν τον ενταφιασμό (μικρή άβαφη όλπη με πόδι καθώς και μελαμβαφές ατρακτόσχημο μυροδοχείο με διακόσμηση λευκών ταινιών) υποδεικνύουν μία χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ. Βρέθηκε, επίσης, σιδερένιος δακτύλιος στην περιοχή του αριστερού χεριού. Σε ελάχιστα ψηλότερη στάθμη από τον σκελετό, στην περιοχή του άκρου δεξιού ποδιού του σκελετού, είχε αποτεθεί καύση σε τεφροδόχο υδρία, η οποία βρέθηκε συμπιεσμένη και συντριμμένη, αλλά συγκρατούσε ακόμα το περιεχόμενό της· τέφρα και καμένα οστά, τα οποία φαίνεται ότι ανήκαν σε άτομο νεαρής ηλικίας (παιδί;). Ο τάφος-θάλαμος 2 (διαστ. 2,50×1 μ.) περιείχε πληθώρα αποθέσεων-καύσεων σε οστεοθήκες (εντοπίστηκαν τουλάχιστον τέσσερις) και σε τεφροδόχα αγγεία (εντοπίστηκε τουλάχιστον μία κάλπη και μία υδρία καθώς και υπολείμματα μολύβδινης κάλπης) (Πίν. 87 α). Δυστυχώς, οι αποθέσεις ήταν αναμοχλευμένες και συλημένες· τα καλύμματα των περισσότερων οστεοθηκών ήταν ριγμένα στο πλάι και μεγάλο ποσοστό τέφρας και κατάλοιπων καύσης βρισκόταν έξω από αυτές, καθώς και από τα τεφροδόχα αγγεία. Λιγοστά υπολείμματα σκελετών καθαρίστηκαν πάνω και γύρω από τις οστεοθήκες. Μετά την αφαίρεση των τεφροδόχων αγγείων, κατά τον καθαρισμό του πυθμένα του ταφικού θαλάμου εντοπίστηκαν κατά χώραν τα κάτω άκρα μεγαλόσωμου ενηλίκου, και κατά το κοσκίνισμα περισυνελέγησαν ασημένιο νόμισμα καθώς και μεγάλος σιδερένιος σφραγιστικός δακτύλιος. Στον προθάλαμο του τάφου 2, διαστ. 2,75×1,20 μ., εντοπίστηκαν τουλάχιστον δύο αλλεπάλληλες αποθέσεις ενταφιασμών, διαταραγμένες κατά το νοτιοανατολικό τμήμα τους – αυτό δηλαδή προς το άνοιγμα της εισόδου του τάφου – και χαμηλότερα τουλάχιστον αποθέσεις μυροδοχείων ανά στρώσεις (διακρίθηκαν τουλάχιστον τρεις)· η χρονολογική διακύμανση των μυροδοχείων αρχίζει από τον 3ο και κατέρχεται μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. Ανάμεσα στα μυροδοχεία των ανώτερων δύο στρώσεων εντοπίστηκαν μικρές δυσερμήνευτες συσσωρεύσεις μαυριδερών χωμάτων (τυχαίες απορρίψεις ή κατάλοιπα εναγιστικών πυρών;). Εν πάση περιπτώσει, τα ευρήματα του προθαλάμου δείχνουν μια συνέχιση της χρήσης του κυρίως ταφικού θαλάμου, μετά την πλήρωσή του, πιθανότατα από μέλη της ίδιας οικογένειας.

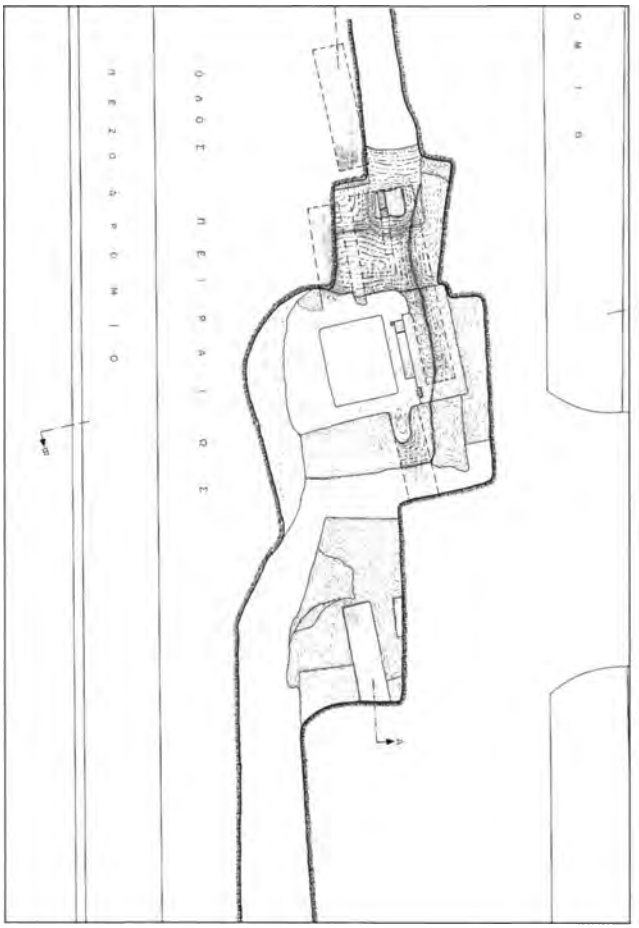
Μετά την έρευνα των τάφων 1 και 2 η ανασκαφική διερεύνηση στο βορειοδυτικό τομέα ουσιαστικά ολοκληρώθηκε με τη διάνοιξη ευρύχωρης τομής μέχρι σχεδόν το βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου, όπου εντοπίστηκε η ελαφρά κατωφερική κλίση του φυσικού πωρόβραχου, με περιορισμένες επεμβάσεις λατομεύσεων, ο οποίος λογικά θα κατηφόριζε περαιτέρω μέχρι την όχθη του παλαιού ρέματος (που κατά την πορεία του πλέον έχουν κτιστεί πολυκατοικίες). Η ανασκαφή του οικοπέδου Αντώνογλου συνεχίζεται.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

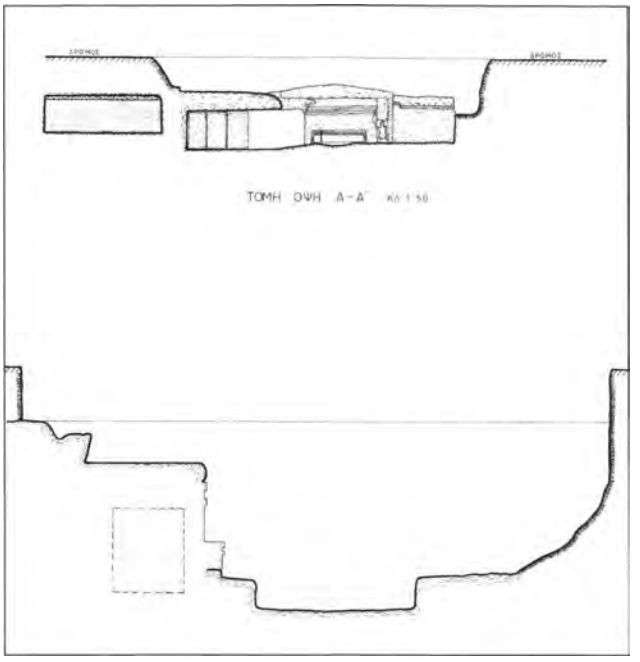
Οδός Πειραιώς (οικόπεδο Κ. Πανιέρα)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Πανιέρα βρίσκεται στην οδό Πειραιώς (Ο.Τ. 269) στην περιοχή της δυτικής αρχαίας νεκρόπολης. Το ακίνητο ορίζεται στα ανατολικά από ψηλό μέτωπο βράχου, όπου συνήθως έχουν λαξευθεί θαλαμοειδείς τάφοι, όπως προκύπτει από την έρευνα των γειτονικών οικοπέδων. Στο οικόπεδο Καραμαρίτη[133], βόρεια του οικοπέδου Πανιέρα, βρέθηκαν επιτύμβιες στήλες λαξευμένες στο μέτωπο του βράχου με επένδυση κονιάματος και λακκοειδείς τάφοι. Βορειότε-

133. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 435.

Σχέδ. 24. Ρόδος. Οδός Πειραιώς. Έργα ΔΕΥΑΡ. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

Σχέδ. 25. Ρόδος. Οδός Πειραιώς. Έργα ΔΕΥΑΡ. Τομές, όψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

ρα, στο οικόπεδο Λινάρδου (1982) ερευνήθηκαν τέσσερα ταφικά συγκροτήματα. Στα δυτικά του οικοπέδου, στα οικόπεδα Ζήφου (1978), Νικόλη και Καλούδη, βρέθηκαν υπόγειες ταφικές στοές[134].

Ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής, η Εφορεία μας προχώρησε το έτος 2004 σε καθαρισμό του βράχου από τη βλάστηση, που αποκάλυψε ίχνη αρχαίας λατόμευσης. Σε τομές που έγιναν στο υπόλοιπο οικόπεδο δεν αποκαλύφθηκαν αρχαία.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Πειραιώς (έργα ΔΕΥΑΡ)

Το 2001, κατά τη διάνοιξη ορύγματος για την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης ομβρίων και ακαθάρτων στο κέντρο της παραπάνω οδού και ΒΔ. του οικοπέδου Μαμμά[135], αποκαλύφθηκε ταφικό συγκρότημα αποτελούμενο από έξι θαλαμωτούς τάφους, μέρος των οποίων είχε καταστραφεί στο παρελθόν κατά την εκσκαφή παλιότερων ορυγμάτων στην ίδια οδό (Σχέδ. 24). Οι τάφοι είχαν αμφικλινή οροφή και η είσοδός τους έκλεινε με όρθια τοποθετημένες πωρόπλακες. Οι πέντε από αυτούς (τάφοι 2, 3, 4, 5, 6) ήταν λαξευμένοι στις δύο πλευρές λακκοειδούς προθαλάμου[136], διαστ. 1,45×1,65 μ., στην ανατολική πλευρά του οποίου εντοπίστηκε ταφική κλίνη, που σώζει στην πρόσθια όψη της κονίαμα, κυμάτια, ταινίες και τμήμα με ανάγλυφη διακόσμηση (Σχέδ. 25· Πίν. 87 β). Στη βορειοανατολική γωνία του προθαλάμου, σε βάθος 1,76 μ. εντοπίστηκαν καμένα οστά, τρία μυροδοχεία και ένα φιαλίδιο, που πιθανόν να προέρχονται από τους τάφους του συγκροτήματος, οι οποίοι βρέθηκαν διαταραγμένοι και συλημένοι. Η επίχωση που αφαιρέθηκε από τον προθάλαμο εκτός από οστά περιείχε: μελαμβαφή και ερυθροβαφή φιαλίδια, πινάκια, μυροδοχεία, ενσφράγιστες λαβές, χάλκινη βελόνα, φύλλα χρυσού και πολλά μαρμάρινα αποτμήματα από επιτύμ-

134. Για το οικόπεδο Νικόλη, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 361. Για το οικόπεδο Καλούδη, βλ. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 366-367.

135. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν συστάδες λαξευτών λακκοειδών τάφων και ταφικό μνημείο με ταφικές κλίνες. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 930-931.

136. Παρόμοιοι τάφοι έχουν βρεθεί πολλοί στη ροδιακή νεκρόπολη, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1106-1108.

βιες στήλες, βωμούς κτλ. Όλοι οι τάφοι του συγκροτήματος περιείχαν έναν ενταφιασμό εκτός από τον τάφο 5 που περιείχε πολλαπλές ταφές και τους τάφους 3 και 4 που περιείχαν δευτερογενείς καύσεις μέσα σε υδρίες τύπου Hadra. Δύο ακέραιες υδρίες βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου 3 (Πίν. 87 γ) και μία σπασμένη στο τάφο 4. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υδρία τύπου Hadra του τάφου 2, η οποία φέρει ίχνη χρώματος και την επιγραφή *ΑΦΡΟΔΙCΙΟC*. Από το εσωτερικό των τάφων έχουμε επίσης: μία τετράωτη ταινιωτή κάλπη (τάφος 1) και εννέα μυροδοχεία (τάφοι 2, 5). Οι τάφοι του συγκροτήματος χρονολογούνται από τα μυροδοχεία και τις υδρίες τύπου Hadra στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Οδός Μ. Πετρίδη 19 (οικόπεδο Μ. Μαμμά)

Το οικόπεδο Μαμμά βρίσκεται στην περιοχή της αρχαίας νεκρόπολης, δυτικά του αρχαιολογικού χώρου των τάφων του Αη Γιάννη. Η περιοχή στην αρχαιότητα χρησιμευσε ως λατομείο για την εξόρυξη φυσικού πωρολίθου, με αποτέλεσμα σήμερα να είναι κατασκαμμένη από σπηλαιώδεις κατασκευές, αρκετές από τις οποίες έχουν εντοπιστεί σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες[137]. Το οικόπεδο αποτελεί τη συνέχεια προς βορρά του οικοπέδου ίδιας ιδιοκτησίας που είχε ανασκαφεί το 1999 και είχε πρόσοψη στην οδό Πειραιώς[138]. Είχαν ερευνηθεί τότε λακκοειδείς τάφοι και πρωτογενείς καύσεις, καθώς και υπόγειος ταφικός θάλαμος με κλίνες ελληνιστικής περιόδου.

Στο οικόπεδο Μαμμά της οδού Μ. Πετρίδη, λόγω υφιστάμενης παλαιάς οικίας καθυστέρησε η ανασκαφική έρευνα. Μετά την κατεδάφισή της παρέμειναν ορατά τα θεμέλια στη βόρεια πλευρά του ακινήτου. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου δεσπόζει έξαρμα βράχου που υψώνεται 3,50 μ. περίπου από το επίπεδο του οικοπέδου. Στην άνω επιφάνεια του βράχου ερευνήθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, που περιείχαν λιγοστά πήλινα ευρήματα ελληνιστικής περιόδου. Καθαρισμός του περιγράμματος του βράχου αποκάλυψε ανοίγματα στοάς, τα οποία έκλειναν σπασμένα βράχια και επίχωση. Κατά τις εργασίες θεμελίωσης της οικοδομής κατέρρευσε τμήμα της στοάς και αποκαλύφθηκε η συνέχειά της. Δεν περιείχε τάφους, ούτε αποκαλύφθηκαν άλλες αρχαιότητες.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Συμβολή των οδών Κ. Τσαλδάρη και Εθνικής Αντιστάσεως (οικόπεδο Νικολιδάκη-Παπασταματίου)

Το οικόπεδο ταυτίζεται με το βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου του 5ου Γυμνασίου, στο κέντρο του οποίου παλαιότερα ερευνήθηκαν τμήματα δύο υδρευτικών στοών και ενός φρεατίου[139]. Στα δυτικά του, στην αντικρινή πλευρά της οδού Κ. Τσαλδάρη, έχουν διατηρηθεί τάφοι και ταφικά συγκροτήματα, που αποκαλύφθηκαν κατά την εκτέλεση εργασιών για την τοποθέτηση αγωγών ομβρίων και ακαθάρτων (έργα ΔΕΥΑΡ)[140], ενώ σε αρκετά κοντινή απόσταση στα νοτιοδυτικά βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος του Αγίου Ιωάννη.

Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει ένας υψηλός όγκος φυσικού πωρόβραχου, ο οποίος έχει λατομηθεί κατ' επανάληψη. Από τον καθαρισμό του, εκτός των λαξευμάτων, που οφείλονται αποκλειστικά στην εξόρυξη πρώτης ύλης, εντοπίστηκαν επίσης υπολείμματα λαξεύσεων, που πιθανώς ανήκουν σε κατεστραμμένους από τη λατόμευση τάφους. Η έρευνα το 2002 επικεντρώθηκε κυρίως στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., παρατεταγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον κατά τον άξονα Β.-Ν. (Τ1, Τ2, Τ3 και Τ4 από βορρά προς νότο) (Πίν. 87 δ). Όλοι οι τάφοι, πλ. 0,90 μ. περίπου, ήταν κατεστραμμένοι στη δυτική τους πλευρά κι αυτό ίσως οφείλεται στη διέλευση μεταγενέστερου τοιχίου, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε να παραβιάζει το δυτικό τμήμα του Τ2. Το σωζόμενο μήκος τους κυμαινόταν από 1,65-2,25 μ. και το βάθος τους από 0,50-1,05 μ., ενώ τα τοιχώματα και ο πυθμένας τους, εκτός του Τ2, ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα (Τ1) και κουρασάνι (Τ3, και Τ4).

Οι Τ1 και Τ2 βρέθηκαν συλημένοι. Από την επίχωση, ωστόσο, στο δυτικό τμήμα του Τ1 προέρχονται αρκετά οστέινα μικροαντικείμενα, ανάμεσά τους δισκάρια με κεντρική διαμπερή οπή και ταινιωτά στελέχη, χάλκινοι κρίκοι, τμήματα χάλκινων βελονών και χάλκινη ορθογώνια κλειδαριά, πιθανώς από ξύλινο κιβωτίδιο.

Ο Τ3 ήταν διαταραγμένος, ωστόσο στον πυθμένα του βρέθηκαν ελάχιστα οστά, τα οποία προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από δύο σκελετούς σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς τα ανατολικά, και κάποια κτερίσματα τοποθετημένα τα περισσότερα στα πόδια των νεκρών, στο δυτικό τμήμα του τάφου. Αυτά περιλαμβάνουν τέσ-

137. Βλ. τα οικόπεδα Ζήφου (1978) και Νικόλη (*ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 361). Ανατολικά βρίσκονται τα οικόπεδα Καλούδη (*ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 366-367) και Καργάκου (1979).

138. Π. Τριανταφυλλίδης, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 930-931.

139. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1092-1093.

140. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 468-471.

σερα μελαμβαφή φιαλίδια, δύο μελαμβαφή πινάκια, ένα λυχνάρι και έναν οξυπύθμενο αμφορίσκο.

Τέλος, στον πυθμένα του επίσης διαταραγμένου Τ4 εντοπίστηκαν υπολείμματα ενός ακόμη σκελετού σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς τα ανατολικά, δεν βρέθηκε, ωστόσο, κανένα κτέρισμα στη θέση του.

Οι τάφοι, με βάση και τα ευρήματα του Τ3, μπορούν να χρονολογηθούν στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Κ. Τσαλδάρη (οικόπεδο Φ. Νικολάου)

Το οικόπεδο Νικολάου βρίσκεται στην περιοχή της Ανάληψης, όπου έχουν κατά καιρούς αποκαλυφθεί τμήματα της κεντρικής περιοχής της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης, που περιλαμβάνουν όχι μόνον απλούς λακκοειδείς τάφους, αλλά και μνημειώδεις ταφικές κατασκευές, όπως στο προς τα νότια προσκείμενο οικόπεδο Πέρρου, όπου είχε αποκαλυφθεί διατηρητέο ταφικό συγκρότημα από δύο παραπλεύρους ορθογωνίους χώρους-περιβόλους, οι οποίοι περιείχαν τάφους, θήκες και τεφροδόχα αγγεία[141]. Στα δυτικά του οικοπέδου Νικολάου είχε ανασκαφεί το 1979 το οικόπεδο Ξενίκη με ελάχιστους λακκοειδείς τάφους σε αραιή διάταξη. Στα βόρεια του οικοπέδου Νικολάου είχε ανασκαφεί το 1983 το οικόπεδο Μπαριανού, όπου είχαν εντοπισθεί οδοστρώματα αρχαίας οδού από Β.-Ν., καθώς και λακκοειδείς τάφοι του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.[142]. Στο οικόπεδο Νικολάου διενεργήθηκε το έτος 2004 μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο ορθόπλευρες θήκες και έξι λακκοειδείς τάφοι διαταγμένοι κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του οικοπέδου. Οι θήκες βρέθηκαν μισοκατεστραμμένες και άδειες από ευρήματα· οι τάφοι βρέθηκαν συληνένοι και το περιεχόμενό τους διαταραγμένο, εκτός από την περίπτωση του τάφου 5 που περιείχε σύνολο αγγείων-κτερισμάτων (ζεύγος οξυπύθμενων αμφορίσκων, Bolsal, μικρή άβαφη πρόχου, μικρό ατρακτόσχημο μυροδοχείο και μελαμβαφή λύχνο) των τελών του 4ου αι. π.Χ.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Πλατεία Επτανήσου, Ανάληψη (οικόπεδο Χρυσοπούλου) (Σχέδ. 26, 27)

Το οικόπεδο ορίζεται δυτικά από την πλατεία Επτανήσου και βόρεια από την οδό Σαλάκου-Ζακύνθου. Κατά τη διάνοιξη της οδού Σαλάκου το 1986-87 αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Χρυσοπούλου τέσσερις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, από λαξευμένες πωροπλίνθους, με οριζόντια και θολωτή στέγαση εναλλάξ. Από αυτούς ερευνήθηκαν οι δύο (Α και Β)[143]. Οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές, που συνοδεύονταν από καταδέσμους, μολύβδινα πλακίδια με εγχάρακτες κατάρες, γεγονός που φανερώνει ότι οι νεκροί είχαν πεθάνει από βίαιο θάνατο. Κατά την ανασκαφική έρευνα της πλατείας Επτανή-

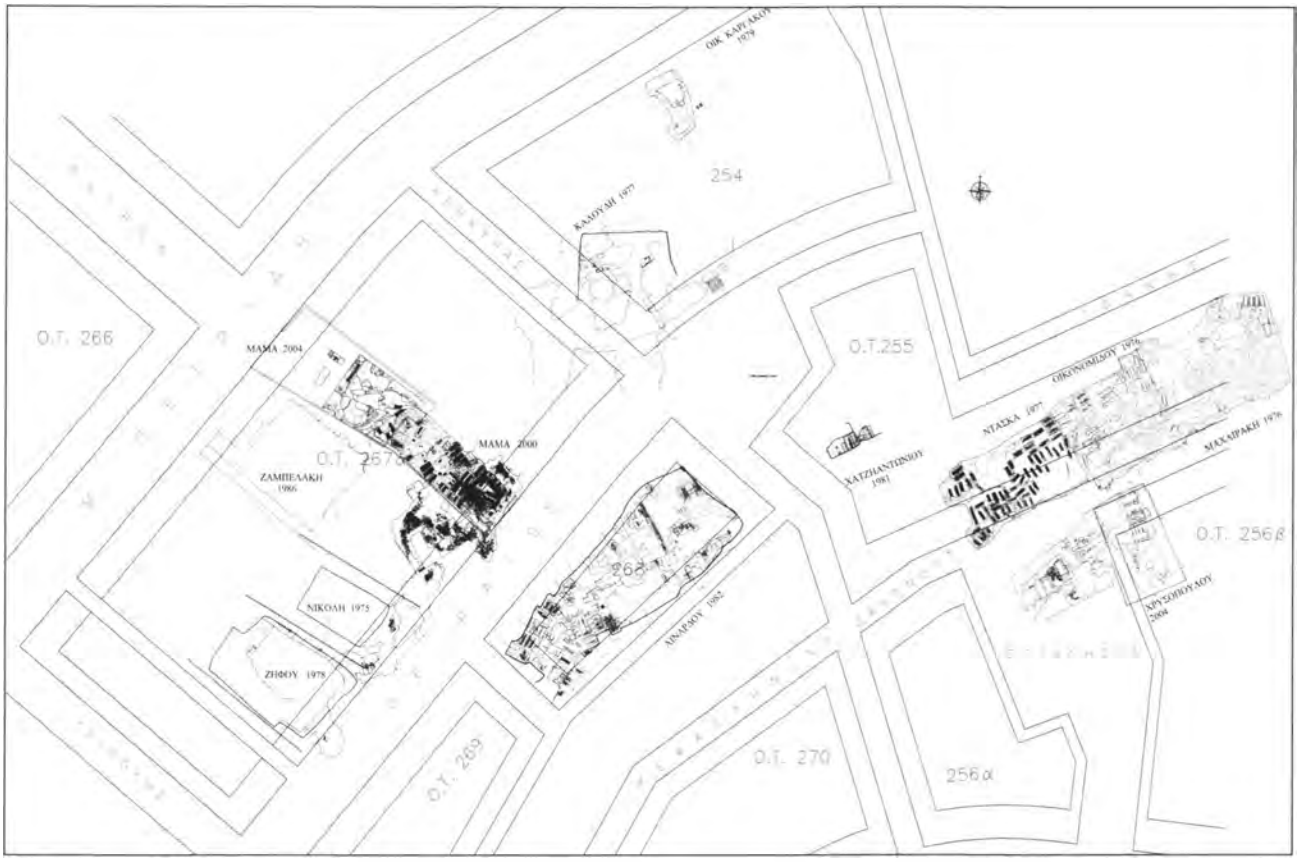

Σχέδ. 26. Ρόδος. Πλατεία Επτανήσου, Ανάληψη. Οικόπεδο Χρυσοπούλου. Κάτοψη, όψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

141. Βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 473· 35 (1980): Χρονικά, σ. 576.

142. Βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 389.

143. Βλ. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 601.

Σχέδ. 27. Ρόδος. Πλατεία Επτανησου, Ανάληψη. Οικόπεδο Χρυσοπούλου. Τοπογραφικό.

σου που διεξήχθη το 2001, αποκαλύφθηκαν κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι[144].

Στην παρούσα ανασκαφική έρευνα του 2003 αποκαλύφθηκε ακόμα ένας κτιστός τάφος στη συνέχεια των προηγουμένων και ερευνήθηκαν οι τάφοι που είχαν εντοπισθεί παλαιότερα, αλλά δεν είχαν ανασκαφεί. Ο τάφος 1 ήταν ο μόνος που διατηρούσε σχεδόν άθικτη τη θολωτή στέγαση από καμπύλα λαξευμένες πωροπλίνθους, οι οποίες στερεώνονταν με δύο κατακόρυφα τοποθετημένες πωρόπετρες στο κέντρο (κλειδί) (Πίν. 88 α). Έλειπε η τρίτη συνδετική πλίνθος, η οποία προφανώς αφαιρέθηκε κατά τη σύληση του τάφου. Ως είσοδος χρησίμευε κατακόρυφα τοποθετημένη πωρόπλινθος, την οποία είχαν σφηνώσει εξωτερικά με οριζόντια τοποθετημένη πωρόπετρα. Ο τάφος 1 είχε διαστάσεις 2×1 μ. περίπου και ύψος 1,40 μ. Στο εσωτερικό του, από το βάθος των 0,90 μ. βρέθηκαν πολλαπλές ταφές, πιθανώς ανακομιδές. Οι σκελετοί σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν παραμεριστεί για να κάνουν χώρο για περισσότερους νεκρούς. Σε λίγες περιπτώσεις σώζονταν τα κρανία και η σπονδυλική στήλη ή τα πλευρά. Συνήθως σώζονταν τα οστά των κάτω άκρων και λιγότερο των χεριών. Ως κτερίσματα χρησιμοποιήθηκαν μυροδοχεία ατρακτόσχημα και βολβόσχημα, που χρονολογούν τον τάφο στη μετάβαση του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ.

Ο τάφος 2 είχε οριζόντια στέγαση, από την οποία σώζονταν δύο μεγάλες πωρόπλινθοι κατά χώραν. Ο τάφος 3 ήταν ο λιγότερο καλά διατηρημένος, αφού έσωζε μόνο τα επιμήκη τοιχώματα. Στο τοίχωμα του τάφου 3 βρέθηκε πεταμένος λαιμός υδρίας και λίγα υπολείμματα καμένων οστών. Στα ευρήματα των δύο τάφων συγκαταλέγεται βάση στήλης ενεπίγραφη, που έφερε το λυρικό επίγραμμα του *ΑΡΙΣΤΟΦΙΛΟΥ ΑΡΙΣΤΑΝΔ[Ρ]ΙΔΑ ΤΗΛΙΟΥ* και λιγοστά όστρακα αγγείων. Στο υπόλοιπο οικόπεδο βρέθηκε επιφάνεια βράχου με ίχνη λατόμευσης.

Και οι πέντε τάφοι είχαν κατασκευασθεί σε κοίλωμα βράχου και είχαν επενδυθεί με λαξευμένες πωρόπετρες. Η σύγχρονη κατασκευή τους είναι φανερή από τη συμμετρική εναλλαγή της θολωτής και οριζόντιας στέγασης και υποδηλώνουν ότι πρόκειται για οικογενειακούς τάφους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

144. Βλ. παραπάνω.

Οδός Κ. Υδραίου (οικόπεδο Περαντινού)

Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Κύρη-Βασιλείου[145] και Γδοντάκη, στο οποίο είχαν εντοπισθεί τάφοι των ελληνιστικών χρόνων, δυτικά του οικοπέδου Ζαμπελάκη και νότια, νοτιοδυτικά των οικοπέδων Κουλουμπρή, Τούτση, Γιαννά-Γιακουμάκη και Πρασίνου.

Στο παραπάνω ακίνητο διερευνήθηκαν το 2001 δέκα τάφοι, λαξευτοί στο μαλακό πωρόβραχο (Πίν. 88 β), οι οποίοι ήταν συλημένοι και εν μέρει κατεστραμμένοι από μηχανικό εκσκαφέα, καθώς και μία λαξευτή, ορθογώνιου σχήματος θήκη, συλημένη, που βρίσκεται στο βορειοδυτικό όριο της ανασκαφής. Από τους παραπάνω τάφους, ο τάφος αριθ. 5 έσωζε κατά χώραν τον σκελετό με την κεφαλή στα δυτικά, στο στόμα του οποίου βρέθηκε αργυρή δανάκη, ενώ γύρω από αυτόν βρέθηκαν μελαμβαφές φιαλίδιο, δύο άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, μία σιδηρά στλεγγίδα, καθώς και ένα μελαμβαφές ατρακτόσημο μυροδοχείο του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. Τα λιγοστά κινητά ευρήματα των υπολοίπων τάφων που διασώθηκαν, όπως άβαφοι αμφορίσκοι, καθώς και ατρακτόσχημα μικκύλα μυροδοχεία, χρονολογούνται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

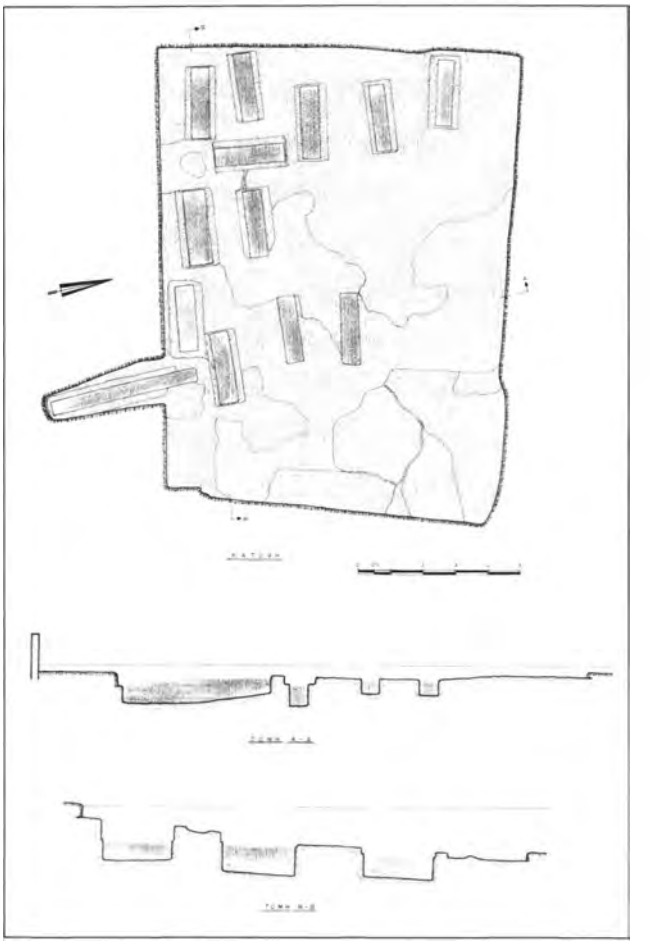
Συμβολή των οδών Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων (οικόπεδο Βαρδουλάκη)

Το οικόπεδο, σήμερα ιδιοκτησίας Βαρδουλάκη, αποτελεί τμήμα του πρώην οικοπέδου Κύρη-Βασιλείου, που είχε ερευνηθεί τα έτη 1992 έως 1995[146]. Λόγω αλλαγής ιδιοκτησίας, έγινε τροποποίηση των σχεδίων οικοδομής, με αποτέλεσμα να κριθεί αναγκαία μικρή συμπληρωματική έρευνα στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Κατά τη διάρκεια της συμπληρωματικής έρευνας, εντοπίσθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις συνολικά θήκες, μία κυλινδρική και δύο ορθογώνιες, όλες λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Όλες οι θήκες ήταν μισοκατεστραμμένες, περιείχαν δε λιγοστά όστρακα και υπολείμματα τεφροδόχων αγγείων. Τα λιγοστά κινητά ευρήματα τοποθετούνται χρονολογικά στον 2ο αι. π.Χ.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Χρ. Φέσσα (οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου)

Το έτος 2002 έγινε μικρής έκτασης ανασκαφική διερεύνηση στο οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου, στην οδό Χρ. Φέσσα στην Ανάληψη, νοτιότερα του οικοπέδου Κύρη-Βασιλείου[147]. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 καλοκατασκευασμένοι λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο, τυπικών διαστ. ±2×± 0,60 μ. (Σχέδ. 28). Εκτός από έναν και μοναδικό τάφο (τον τάφο 6), ο οποίος έχει διευθετηθεί με προσανατολισμό του μεγάλου του άξονα Β.-Ν., οι υπόλοιποι τάφοι ήταν διευθετημένοι με προσανατολισμό του μεγάλου τους άξονα Α.-Δ. Σχεδόν όλοι οι τάφοι διέσωζαν ευδιάκριτα λαξεύματα πατούρας καλυπτήριων, οι οποίες πλέον είχαν καταστραφεί εκτός – και πάλι – από την περίπτωση του τάφου 6, όπου οι καλυπτήριες διατηρήθηκαν κατά χώραν. Οι τάφοι περιείχαν λιγοστά ευρήματα (οξυπύθμενους αμφορίσκους, Bolsal, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων κ.ά.) που υποδεικνύουν μια μάλλον πρώιμη χρο-

Σχέδ. 28. Ρόδος Οδός Χρ. Φέσσα. Οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

145. Βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 771-772· 50 (1995): Χρονικά, σ. 791-792.

146. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 791-792.

147. Ό.π.

Σχέδ. 29. Ρόδος. Οδός Δ. Αναστασιάδη. Οικόπεδο Λ. Αθανασά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Κ. Κοκκονού.

νολόγησή τους στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Επιπλέον ένα (ταφικό;) όρυγμα, διαστ. 4,50×0,40 μ., εντοπίστηκε στην περιοχή της νοτιοανατολικής γωνίας του οικοπέδου, από τον καθαρισμό του οποίου δεν περισυνελέγη κανένα εύρημα.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ - ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Δ. Αναστασιάδη (οικόπεδο Λ. Αθανασά) (Σχέδ. 29)

Το οικόπεδο ερευνήθηκε το 2002. Αποτελεί τμήμα του κεντρικού τομέα της νεκρόπολης της αρχαίας Ρόδου, που χαρακτηρίζεται από εκτεταμένα νεκροταφεία λακκοειδών τάφων παράλληλα διατεταγμένων. Ο χώρος του οικοπέδου διαιρείται σε ανατολικό και δυτικό τμήμα από επίμηκες έξαρμα βράχου με κατεύθυνση Β.-Ν., το οποίο έχει παραμείνει και δεν έχει λατομευθεί, πιθανόν λόγω της ακατάλληλης ποιότητας του πετρώματος (Πίν. 88 γ). Είναι ωστόσο πιθανό, να λειτουργούσε ως τοίχος περιβόλου. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου δεν εμφανίζονται τάφοι, παρά μόνο λαξεύματα και λατομεύσεις. Στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν συνολικά 26 λαξευτοί, λακκοειδείς τάφοι, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Κάποιοι από αυτούς είχαν πιθανόν χρησιμοποιηθεί ξανά στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Οι τάφοι είναι σε πυκνή παράλληλη διάταξη και έχουν προσανατολισμό περίπου Α.-Δ., με μοναδική εξαίρεση τον τάφο 17, ο οποίος έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονταν από 2,21 έως 2,40 μ. σε μήκος και από 0,72 έως 0,78 μ. σε πλάτος, ενώ το ύψος τους ήταν 0,75 έως 0,90 μ. Ορισμένοι από τους τάφους ήταν κτιστοί στο άνω τμήμα τους σε κάποιες από τις πλευρές τους, εξαιτίας της ανισοϋψούς στάθμης της επιφάνειας του βράχου, διότι ο χώρος θα πρέπει να είχε υποστεί λατόμευση πριν τη χρήση του ως νεκροταφείου. Στους περισσότερους τάφους δεν βρέθηκαν οστά, λόγω της οξύτητας του εδάφους, ενώ τα μικρά αγγεία που συνόδευαν τις ταφές, αμφορίσκοι και πρώιμα μυροδοχεία, ήταν κατά χώραν.

Στο χώρο σημειώθηκε και σε δεύτερη φάση λατόμευση πωρολίθου, αρχικά στο νότιο τμήμα και στη συνέχεια στο κεντρικό και βόρειο, καταστρέφοντας τάφους.

Η ίδια εικόνα των λακκοειδών τάφων σε πυκνή παράλληλη διάταξη παρουσιαζόταν στα γύρω οικόπεδα, όπως στο όμορο προς τα ανατολικά οικόπεδο Πρασίνου (1982), στο όμορο προς τα δυτικά οικόπεδο Τουμπάκη (1977), και στα κοντινά οικόπεδα Μαγριπλή (1985) και Μαντικού (1981).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Συμβολή των οδών Αποστόλου Παύλου και Αισχίνη (οικόπεδο αφών Ασβέστη-Νικολιδάκη-Ζωίδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά της αρχαιολογικής ζώνης του Ροδινιού, όπου διατηρούνται σημαντικά ταφικά μνημεία. Στα γειτονικά οικόπεδα ερευνήθηκαν απλοί λακκοειδείς τάφοι και θήκες λαξευμένες στο βράχο[148].

Στο ακίνητο ανεγέρθηκαν τρεις οικοδομές, οι δύο με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης, ενώ για την τρίτη, στην οδό Αισχίνη, προβλεπόταν εκσκαφή θεμελίωσης. Σε δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκε ο φυσικός πωρόβραχος και δόθηκε άδεια εκβραχισμού. Κατά τις εργασίες το έτος 2004 βρέθηκε ταφική θήκη με υδρία και η εκσκαφή διακόπηκε. Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε εντοπίσθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι. Στον τάφο 1 πρέπει να είχαν τοποθετηθεί δύο νεκροί με το κεφάλι στα ανατολικά. Κοντά στα κρανία περισυνε-

148. Οικόπεδα Μανούσου και Πατσούρη (1981).

λέγησαν δύο ασημένια νομίσματα και 16 χάνδρες. Τα οστά ήταν αναμοχλευμένα. Ο δεύτερος τάφος περιείχε μόνο ένα μελαμβαφές μυροδοχείο. Στον υπόλοιπο χώρο αποκαλύφθηκε βράχος με ίχνη λατόμευσης. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Ροδίνι, Ο.Τ. 353Α (πρώην οικόπεδο Φ. Αλαβέρα, νυν οικόπεδο Π. Γιαννόπουλου, Ε. Γιαννούλη, Α. Κουταλιανού, Μ. Μηνέττου)[149]

Βρίσκεται επί της οδού Πτολεμαίων, αμέσως βόρεια του μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Β. Κουντούρη, Μ. Γιαννόπουλου, Γιαννούλη, Μηνέττου[150], και νότια του 8ου Γυμνασίου[151]. Ανατολικά της οδού Πτολεμαίων, μέσα στα όρια του Αρχαιολογικού Χώρου του Ροδινιού, στην ΚΜ 562, είναι ορατό ένα ακόμη μνημειώδες ταφικό συγκρότημα[152].

Η ανασκαφική έρευνα κατά το έτος 2001 αποκάλυψε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αδούλευτη επιφάνεια του φυσικού βράχου και κατά μήκος της δυτικής και βόρειας πλευράς του δύο επιμήκη λαξευτά ορθογώνια ορύγματα, τα οποία ενώνονται μεταξύ τους σε ορθή γωνία (Πίν. 89 α).

Το δυτικό όρυγμα έχει προσανατολισμό Β.-Ν., συνολικό μήκος 26,80, πλάτος 2,58-2,48, βάθος 2,18-0,67 μ. Στο μέσον περίπου του μήκους του, το πλάτος του μειώνεται στα 1,65 μ. και δημιουργείται ένα είδος διόδου, μήκ. 1,80 μ., η οποία υποδιαιρεί το όρυγμα σε δύο επιμέρους τμήματα, το τμήμα Δ στα νότια και το τμήμα Γ στα βόρεια. Τη δίοδο επικοινωνίας των δύο τμημάτων έκλεισε σε μεταγενέστερη φάση τοίχος χτισμένος με ακατέργαστους λίθους.

Το όρυγμα στο νότιο άκρο του, αφού μειωθεί και πάλι το πλάτος του, συνδέεται με όρυγμα Ε, το οποίο κατευθύνεται προς τα δυτικά με προσανατολισμό Α.-Δ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,40 μ. και σε πλάτος 2,60 μ., ενώ συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοδομήσιμου χώρου, τόσο προς τα δυτικά όσο και προς τα νότια. Το βάθος του είναι 1,27-0,97 μ.

Το δυτικό όρυγμα ενώνεται στο βόρειο άκρο του με το επίμηκες όρυγμα, που εκτείνεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου, με προσανατολισμό Α.-Δ., σε συνολικό μήκος 19,40 μ. Στο σημείο σύνδεσης των δύο ορυγμάτων διαμορφώνεται στον πυθμένα του δυτικού ορύγματος αναβαθμός, ύψ. 0,26 μ. Το βόρειο όρυγμα υποδιαιρείται επίσης σε δύο επιμέρους τμήματα, ένα μικρότερο στα δυτικά (χώρος Β), μήκ. 4,38, πλ. 1,54-1,84, βάθ. 0,68-2,10 μ. και ένα μεγαλύτερο στα ανατολικά (χώρος Α), μήκ. 14,40, πλ. 2,70-2,90, βάθ. 2,70 μ. Στο σημείο σύνδεσης των δύο τμημάτων διαμορφώνεται δίοδος, πλ. 1,10 μ.

Στο δυτικό στενό τοίχωμα του τμήματος Β έχει λαξευθεί ορθογώνιο άνοιγμα με τοξωτή επίστεψη, που αρχίζει από τον πυθμένα του χώρου, έχει ύψος 1,15, πλάτος 0,54-0,66 και οδηγεί σε κοιλότητα ωοειδούς σχήματος, μήκ. Α.-Δ. 2,55, πλ. 1,40 μ., βάθ. 1,00-0,80 μ., λαξευμένη στην επιφάνεια του βράχου που εκτείνεται δυτικά του ορύγματος Β.

Τον πυθμένα, τόσο του ορύγματος Β όσο και του ορύγματος Α, διασχίζει λαξευτός αγωγός (αυλάκι), πλ. 0,45 μ. Ο αγωγός διατρυπά το κατώτερο τμήμα του βόρειου κτιστού τοιχώματος του ορύγματος Β και συνεχίζεται βορειότερα, εκτός των ορίων του οικοδομήσιμου χώρου, όπου διακρίθηκε σε μήκος 3,00 μ., διασώζοντας στο τμήμα του αυτό καλυπτήριες πλάκες. Το βάθος του αγωγού, σε τμήμα του που αποχωματώθηκε μέχρι τον πυθμένα, ήταν 1,45 μ.

Δυτικά του δυτικού ορύγματος και βόρεια του ορύγματος Ε αποκαλύφθηκε επιφανειακά σχεδόν και σε πλάτος Α.-Δ. 5,50 μ. ισοπεδωμένος φυσικός βράχος. Στο νοτιότερο τμήμα του έχουν λαξευθεί δύο επιμήκεις αγωγοί (αυλάκια), πλ. 0,25/0,45, βάθ. 0,30 μ., με κατεύθυνση ο δυτικότερος ΒΔ.-ΝΑ. και ο ανατολικότερος ΒΑ.-ΝΔ. Οι δύο αγωγοί διασταυρώνονται στα νότια σε οξεία γωνία, ενώ στα βόρεια καταλήγουν σε χώρο Θ, τον οποίο ορίζει από νότια χαμηλό κατακόρυφο λάξευμα βράχου, μήκ. 5,35, ύψ. 0,30 μ. και από δυτικά και βόρεια η συνέχεια του δυτικότερου αγωγού. Ο τελευταίος αγωγός διατρυπά το παρακείμενο με τον χώρο Θ τοίχωμα του δυτικού ορύγματος και καταλήγει στο εσωτερικό του. Στο εσωτερικό του χώρου Θ αποκαλύφθηκαν κυκλικές αβαθείς κοιλότητες, διαμ. 1,10 έως 0,20 μ. και βάθ. -0,52 έως -0,30 μ., οι οποίες διατάσσονται σε τρεις παράλληλες μεταξύ τους σειρές προσανατολισμού Β.-Ν.

Τέλος, στην επιφάνεια του βράχου, βόρεια του χώρου Θ και νότια του σημείου σύνδεσης των δύο αγωγών, αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι λακκοειδείς χώροι (χώροι Ζ και Ι), διαστ. 2,50×1,50 μ. περίπου, βάθ. 1,10-0,40 μ.

149. Στα ημερολόγια της ανασκαφής αναφέρεται με το όνομα του παλαιότερου ιδιοκτήτη ως οικόπεδο Φιλίππου Αλαβέρα.

150. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 604-605, Πίν. 366α-β· 46 (1991): Χρονικά, σ. 476-477, Πίν. 173α. Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, στο *Ρόδος 2.400 Χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1999, σ. 133, πίν. 44β. Β. Πατσιαδά, *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001).

151. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1093.

152. Πατσιαδά, *Ρόδος 2.400 Χρόνια*, ό.π., σ. 133, πίν. 41β.

Σχέδ. 30. Ρόδος. Οδός Εθνικής Αντιστάσεως. Οικόπεδο Α. Ατσίδη. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

Οι παραπάνω κατασκευές θεωρείται πιθανό ότι συνδέονται με συγκέντρωση νερού στο εσωτερικό των ορυγμάτων. Το νερό από την επιφάνεια στου βράχου στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αφού καθαριζόταν από τα ξένα στοιχεία με την καθίζησή τους στο εσωτερικό των κοιλοτήτων του χώρου Θ, διοχετευόταν στο εσωτερικό του δυτικού ορύγματος και από εκεί στο βόρειο όρυγμα, όπου νερό διοχέτευε και ο αγωγός που ερχόταν από βόρεια, εκτός των ορίων του οικοπέδου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οδός Εθνικής Αντιστάσεως (οικόπεδο Α. Ατσίδη)
(Σχέδ. 30· Πίν. 89 β)

Το οικόπεδο, που ερευνήθηκε το 2003, βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Εθν. Αντιστάσεως (πρώην Άννης-Μαρίας), κοντά στη διασταύρωσή της με τη λεωφόρο Ρόδου-Λίνδου. Σε μικρή απόσταση δυτικότερα βρίσκεται το οικόπεδο Δ. Πρώτου[153], όπου παλαιότερα ανασκάφηκε συγκρότημα ταφικών κατασκευών.

Το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει μεγάλο ορθογώνιο πηγάδι (εσωτ. διαστ. 1,10×3,25 μ.), το νότιο τμήμα του οποίου χρονολογείται στην ελληνιστική ή και ρωμαϊκή περίοδο. Επί τουρκοκρατίας το πηγάδι επεκτάθηκε προς βορρά και συμπληρώθηκε καθ' ύψος. Στα βόρεια και δυτικά του εντοπίστηκαν υπολείμματα τούρκικων κατασκευών, προσκτισμένα στη νεώτερη προσθήκη του.

Στο δυτικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου το επίπεδο του φυσικού βράχου βρισκόταν λίγο χαμηλότερα από τη σημερινή στάθμη της σύγχρονης οδού. Σε αυτόν είχαν λαξευθεί λακκοειδείς τάφοι και θήκες, ελάχιστα ίχνη των οποίων σώζονταν μέχρι τις μέρες μας, εν μέρει εξαιτίας της παρουσίας μεγάλης τούρκικης δεξαμενής, που καταλάμβανε το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Καλύτερα διατηρημένη βρέθηκε μία ορθογώνια θήκη (διαστ. 0,38×0,55 μ.), η οποία περιείχε μελαμβαφή ραβδωτή πελίκη, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Το δυτικότερο τμήμα του κατακόρυφα λαξευμένου βόρειου μετώπου του φυσικού βράχου, νότια του πηγαδιού, ήταν επενδυμένο με κουρασάνι και είχε διαμορφωθεί σε αβαθή ημικυκλική κόγχη, που έφερε δοκοθήκες για τη στήριξη δοκαριών στέγης. Μπροστά από την κόγχη είχε κατασκευασθεί υδρευτικό συγκρότημα, αποτελούμενο από συνολικά πέντε μικρές δεξαμενές. Οι τρεις από αυτές, σε επαφή με το βόρειο μέτωπο του βράχου, ήταν όμοιες στην κατασκευή και στις διαστάσεις (0,95×1,50 μ.) και ο πυθμένας τους βρισκόταν 1 μ. περίπου χαμηλότερα από τον πυθμένα των άλλων δύο. Τα τοιχώματά τους έφεραν επένδυση από κουρασάνι, ως υπόστρωμα του οποίου φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί θραύσματα κεράμων. Κομμένες λαβές αμφορέων είχαν τοποθετηθεί κάθετα στις συμβολές των τοιχωμάτων των δεξαμενών, καθώς και στη βάση τους, περιμετρικά του πυθμένα, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί κομμένα βότσαλα και λατύπες μαρμάρου με κάλυψη από κουρασάνι. Κάθε μία δεξαμενή έφερε στη βορειοδυτική γωνία του πυθμένα της μικρό κοίλωμα για την καθίζηση ακαθαρσιών ή άλλων ιζημάτων. Βόρεια των δεξαμενών αποκαλύφθηκε επιμήκης τραπεζοειδής χώρος με βοτσαλωτό δάπεδο, η είσοδος του οποίου βρισκόταν στα ανατολικά. Σε μικρή απόσταση εξωτερικά της εισόδου εντοπίστηκαν ίχνη κιονοστοιχίας, τα οποία πιθανώς αντιστοιχούν σε μνημειακή είσοδο. Η παραπάνω διαμόρφωση χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και σε επαφή με το κάθετα λαξευμένο μέτωπο του πωρόβραχου κατασκευάσθηκε συγκρότημα υπόγειων κτιστών καμαροσκεπών τάφων, διατεταγμένων σε σειρά κατά τον άξονα Β.-Ν. (Πίν. 89 γ). Η παρουσία του πηγαδιού επέτρεψε την αποκάλυψη και την έρευνα μόνο δύο εξ αυτών, ωστόσο το ταφικό συγκρότημα δείχνει να επεκτείνεται τόσο προς

153. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 623-626.

βορρά, προς την οδό Εθν. Αντιστάσεως, όσο και προς νότο, μέχρι το υδρευτικό συγκρότημα. Κάποιες καλυπτήριες πλάκες από τις εισόδους των τάφων είχαν μετακινηθεί κατά τη σύλησή τους. Ο βόρειος τάφος έφερε εσωτερική επένδυση από κονίαμα, που διατηρούνταν σε κακή κατάσταση. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ενεπίγραφη οστεοθήκη με κάλυμμα, το δε αργυρό ροδιακό νόμισμα που βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη, χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. Ο νότιος τάφος αποτελεί την προς νότο προέκταση της κατασκευής που περιλαμβάνει τον βόρειο. Σε αυτό συνηγορούν το γεγονός ότι η τοιχοδομία του περιλαμβάνει κεράμους και μέλη σε β΄ χρήση, ενώ η συναρμογή των δύο τάφων δεν είναι ιδιαίτερα ομαλή. Παράλληλα, η παρουσία τριών γυάλινων μυροδοχείων στο εσωτερικό του υποδεικνύει χρονολόγηση στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα μυροδοχεία αποτελούσαν κτερίσματα τριών τουλάχιστον σκελετών τοποθετημένων με τα κεφάλια προς Α.

Το υπόγειο ταφικό μνημείο επιστεφόταν από υπέργεια κατασκευή, επενδυμένη με κονίαμα, το οποίο διατηρούνταν αποσπασματικά. Στα μεσοδιαστήματα των θόλων, πίσω από το μέτωπο της υπέργειας κατασκευής υπήρχαν τέσσερις ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι. Οι δύο μεσαίοι, εκτός από τις ταφές, περιείχαν τρεις συνολικά οστεοθήκες, οι δύο από τις οποίες είχαν τοποθετηθεί σε κόγχες λαξευμένες στο μέτωπο του βράχου, που αποτελεί και το δυτικό τοίχωμα των τάφων. Οι παραπάνω τάφοι δεν έδωσαν χρονολογούμενα κτερίσματα, μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε, ότι ήταν σύγχρονες με το υδρευτικό συγκρότημα νοτιότερα.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Ρόδου-Λίνδου. Επτά Βαγιές (όρυγμα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος της ΔΕΥΑΡ το έτος 2001 για την διέλευση αποχετευτικού αγωγού στην οδό Ρόδου-Λίνδου στην περιοχή Επτά Βαγιές και σε απόσταση περίπου 0.50 μ. νότια από την διασταύρωση των οδών Ρόδου-Λίνδου και Α. Παναγούλη[154], εντοπίσθηκαν σε βάθος 1.70 μ. από το σημερινό οδόστρωμα και κάτω από τα επάλληλα οδοστρώματα της αρχαίας οδού, που οδηγούσε από πύλη του τείχους της αρχαίας πόλης της Ρόδου στη νεκρόπολη και στην ύπαιθρο, δύο ασύλητοι λακκοειδείς τάφοι (Πίν. 89 δ), με κτιστή επίπεδη οροφή, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή (ύστερος 7ος αι. π.Χ.). Ο νοτιότερος από τους δύο τάφους περιείχε μια παιδική ταφή και ως κτερίσματα ένα ληκύθιο σε μορφή σκαντζόχοιρου από φαγεντιανή ροδιακού εργαστηρίου και έναν διαφανή υαλόλιθο. Στο βορειότερο τάφο εντοπίσθηκε μια ταφή που περιείχε ως κτερίσματα ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο από φαγεντιανή με διακόσμηση δικτυωτού και έναν πήλινο αρύβαλλο ΥΚ 1 περιόδου με παράσταση ιππέα, ο οποίος χρονολογείται επίσης στον ύστερο 7ο αι. π.Χ.

Τα παραπάνω ευρήματα θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικά για την ιστορία της αρχαίας Ρόδου και ετοιμάζεται σχετική μελέτη από τον υπογράφοντα. Είναι η πρώτη φορά που υπάρχουν ενδείξεις για οργανωμένη εγκατάσταση στο χώρο της αρχαίας πόλης, της οποίας η ίδρυση τοποθετείται το 408-407 π.Χ.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

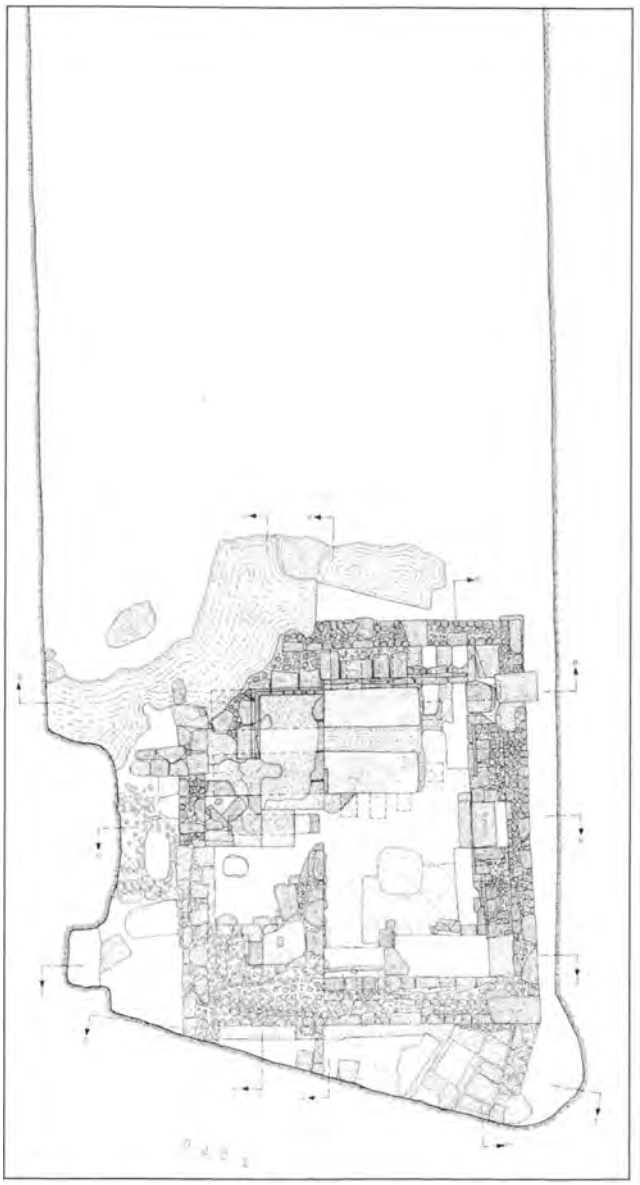
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Ρόδου-Λίνδου (οικόπεδο Φρόνα-Κωνσταντινίδη) (Πίν. 89 ε)

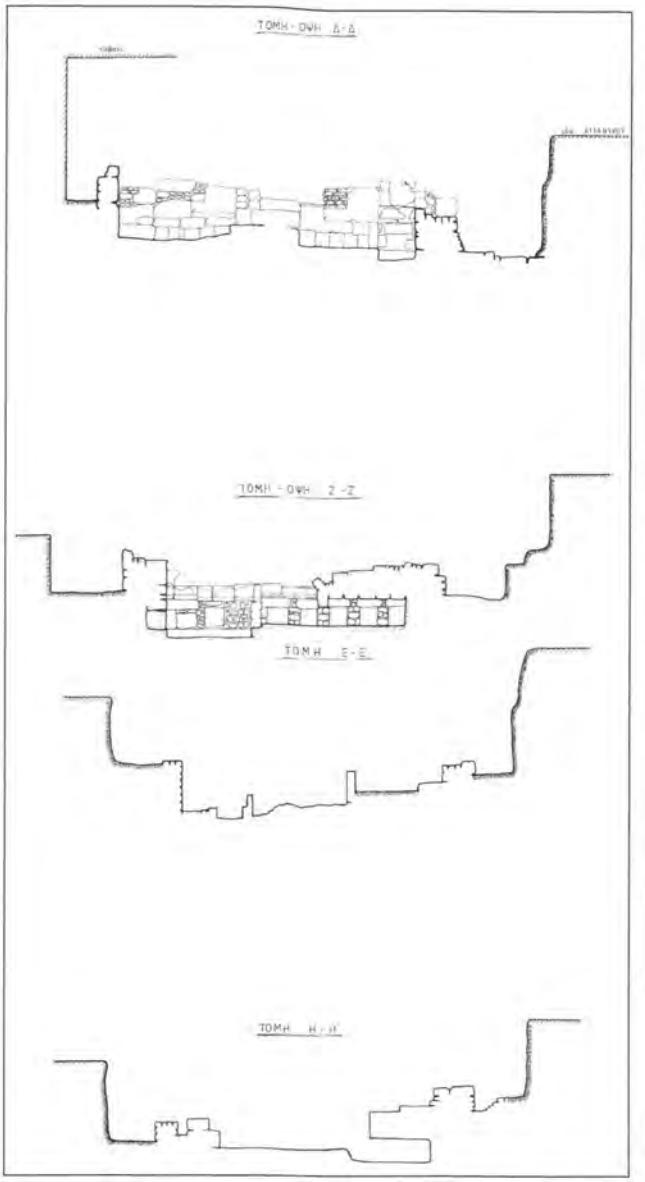
Κατά το έτος 2001 έγινε μικρή συμπληρωματική διερεύνηση κατά τη βορειοανατολική προέκταση του ταφικού συγκροτήματος των συρταρωτών τάφων, που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Φρόνα-Κωνσταντινίδη[155]. Ερευνήθηκαν συνολικά δύο ακόμα συρταρωτοί τάφοι με αντίστοιχους προθαλάμους, καθώς και επιμήκης συστάδα από συνολικά 18 στρογγυλοπελεκημένες και ορθόπλευρες θήκες κατά την βορειοανατολική προέκταση της σειράς των θηκών, που ήδη είχαν ερευνηθεί κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς του μεγάλου λαξεύματος-διαδρόμου. Επιπλέον, εντοπίσθηκε και το πέρας του παραπάνω διαδρόμου και διαπιστώθηκε ότι το συνολικό του μήκος φθάνει τα 14 μ. Η σημαντικότερη, ωστόσο, διαπίστωση από την παραπάνω συμπληρωματική διερεύνηση είναι ότι δεν παρατηρείται κάποιο οργανωμένο αρχιτεκτονικά πέρας προς τα βορειοανατολικά του σκέλους του ταφικού συγκροτήματος των συρταρωτών τάφων με προθαλάμους, αλλά ότι η σειρά των τάφων αυτών φαίνεται ότι συνεχίζεται και περαιτέρω προς

154. Το ανασκαφικό όρυγμα βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων Χαλκιόπουλου και Φωταρά, βλ. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 386, Σχέδ. 1, στα οποία είχαν εντοπισθεί τάφοι των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, καθώς και του ορύγματος της ΔΕΥΑΡ το 2001, βόρεια και ανατολικά στη διασταύρωση των οδών Ρόδου-Λίνδου και Α. Παναγούλη, βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 249-250, όπου εντοπίσθηκαν τάφοι του 4ου αι. π.Χ., καθώς και η κοίτη του ελληνιστικού τείχους της πόλης της Ρόδου.

155. Για προηγούμενες ανασκαφικές αναφορές του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 773-775· 46 (1991): Χρονικά, σ. 477· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1093-1096.

Σχέδ. 31. Ρόδος. Συμβολή των οδών Αταβύρου και Ήβης. Οικόπεδο Μ. Κλαδογένη. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

Σχέδ. 32. Ρόδος. Συμβολή των οδών Αταβύρου και Ήβης. Οικόπεδο Μ. Κλαδογένη. Τομές, όψεις της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

τα βορειοανατολικά, στο αντικρινό οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Κακά.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Συμβολή των οδών Αταβύρου και Ήβης (οικόπεδο Μ. Κλαδογένη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της συμβολής των οδών Αταβύρου και Ήβης, στην περιοχή της ανατολικής νεκρόπολης (Σχέδ. 31, 32). Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το δυτικό τμήμα ταφικού συγκροτήματος της πρώιμης και μέσης ελληνιστικής περιόδου. Το συγκρότημα συνεχιζόταν ανατολικά κάτω από το πεζοδρόμιο και το οδόστρωμα της οδού Αταβύρου. Το μεγαλύτερο τμήμα του ταφικού μνημείο ερευνήθηκε από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο του 1998 (Πίν. 90 α), ενώ το τμήμα του κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Αταβύρου ερευνήθηκε τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 2000. Σε τρίτη φάση, τον Νοέμβριο του 2001, η ανασκαφή επεκτάθηκε και στο χώρο του οδοστρώματος της οδού Αταβύρου. Έπειτα από την προέκταση της έρευνας προς την πλευρά αυτή, αποκαλύφθηκε ολόκληρο το συγκρότημα, το οποίο διασώζει ακέραια σχεδόν την αρχική αρχιτεκτονική του μορφή. Πρόκειται

για κτιστό ταφικό περίβολο, διαστ. 9,19×8,10 μ., με είσοδο που διαμορφώνεται με δύο βαθμίδες στο μέσον της βόρειας μακράς πλευράς. Θήκες λαξευτές, κτιστές στο άνω τμήμα τους, διατάσσονται κατά μήκος της ανατολικής, βόρειας και δυτικής πλευράς. Επάνω από τις θήκες σώζεται σε όλο του το ύψος συνεχές βάθρο ή πόδιο διακοσμημένο με κυμάτια άνω και κάτω και επιχρισμένο με κονίαμα, το οποίο συνεχίζεται και επάνω από επιτάφια κατασκευή σε μορφή τράπεζας, που έχει διαμορφωθεί στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου, επάνω από δύο λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους, με είσοδο και λαξευτό προθάλαμο προς βορράν. Στα τοιχώματα των προθαλάμων είχαν ανοιχτεί θήκες λαξευμένες στο βράχο, με ρηχή κοίλανση για την υποδοχή τεφροδόχου αγγείου.

Οι παραπάνω επιτάφιες κατασκευές (βάθρο και τράπεζες) αποτελούσαν το υπέργειο τμήμα των τάφων, χρησίμευαν δε για την τοποθέτηση των επιταφίων στηλών και βωμών που βρέθηκαν στο χώρο[156]. Αναφέρεται ενδεικτικά κυλινδρικός βωμός που φέρει διακόσμηση στεφάνης κισσού σε υψηλό ανάγλυφο και την επιγραφή *ΦΑΙΣΚΟΣ ΑΠΙΝΙΚΟΥ (Σ)ΑΜΙΟΣ* (Ε5312) και η αποσπασματική στήλη με την επιγραφή *ΙΕΡΩΝ ΓΑΡΑΡΕΥΣ* (Ε5229).

Στον κεντρικό ελεύθερο χώρο του περιβόλου διασώθηκε δάπεδο από κονίαμα, πάνω δε από αυτό εντοπίσθηκαν αλλεπάλληλες στρώσεις καύσης με πινάκια και μικρά αγγεία, οι οποίες είναι πιθανόν κατάλοιπα εναγισμών. Το δάπεδο αυτό, το οποίο κάλυπτε επίχωση από λατύπη, είχε καταστραφεί περιμετρικά για τη σύληση των τάφων και των θηκών.

Στη συνέχεια οι τρεις θήκες στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς του περιβόλου ενσωματώθηκαν σε κατασκευή, επίσης διαμορφωμένη εξωτερικά ως τράπεζα, η οποία εσωτερικά περιλάμβανε μία δεύτερη σειρά θηκών, παράλληλα διατεταγμένων με αυτές της πρώτης ως προς ένα κεντρικό διάδρομο.

Επίσης στενός τάφος ή όρυγμα για οστεοδόχα αγγεία, διαστ. 2,05×0,42μ., ανοίχθηκε παράλληλα με τον ανατολικό θαλαμοειδή τάφο και επάνω του διαμορφώθηκε μία ακόμη τράπεζα, σε επαφή με αυτή της νοτιοδυτικής γωνίας, η οποία σε τρίτη φάση επεκτάθηκε προς βορράν.

Είναι εντυπωσιακός ο αρχικός σχεδιασμός του συγκροτήματος, ο οποίος περιλάμβανε τους θαλαμοειδείς τάφους, δύο ή τρεις από τις τράπεζες της νότιας πλευράς, τον περίβολο και το περιμετρικό βάθρο με τις θήκες. Πιθανώς ο περίβολος να ανήκε σε ένα από τα *κοινά* των ξένων κατοίκων της αρχαίας Ρόδου[157].

Σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου κατασκευάσθηκε, εκτός από τη μικρή πρόσθετη τράπεζα της νότιας πλευράς και το επίμηκες όρυγμα που αυτή καλύπτει, κιβωτιόσχημος τάφος στη βορειοανατολική γωνία, καταργώντας κάποιες από τις θήκες (στο σημείο αυτό η εσωτερική όψη του βάθρου έχει υποστεί επισκευή). Ο τάφος αυτός εξωτερικά είχε επίσης διαμορφωθεί ως τράπεζα.

Από τους τέσσερις τάφους και τις 32 θήκες του συγκροτήματος μία μόνο θήκη βρέθηκε ασύληητη, αν και ανοικτή: η θήκη 22 περιείχε σύνολο ακέραιων αγγείων (Π21830, Π21820, Π21831, Π21828, Π21832, Π21832β), που χρονολογούνται στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων και μικρή κάλπη, η οποία ίσως περιείχε βρεφική ταφή. Τα αγγεία, ωστόσο, δεν εδράζονταν στο δάπεδο της θήκης, αλλά βρίσκονταν επάνω και μέσα σε επίχωση.

Η προέκταση της έρευνας κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αταβύρου αποκάλυψε ότι ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του περιβόλου είχε θεμελιωθεί σε βράχο, ο οποίος στη συνέχεια είχε λαξευθεί σε απόσταση 0,15 μ. παράλληλα με τη θεμελίωση, για να κατασκευασθεί σειρά λαξευτών λακκοειδών τάφων με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

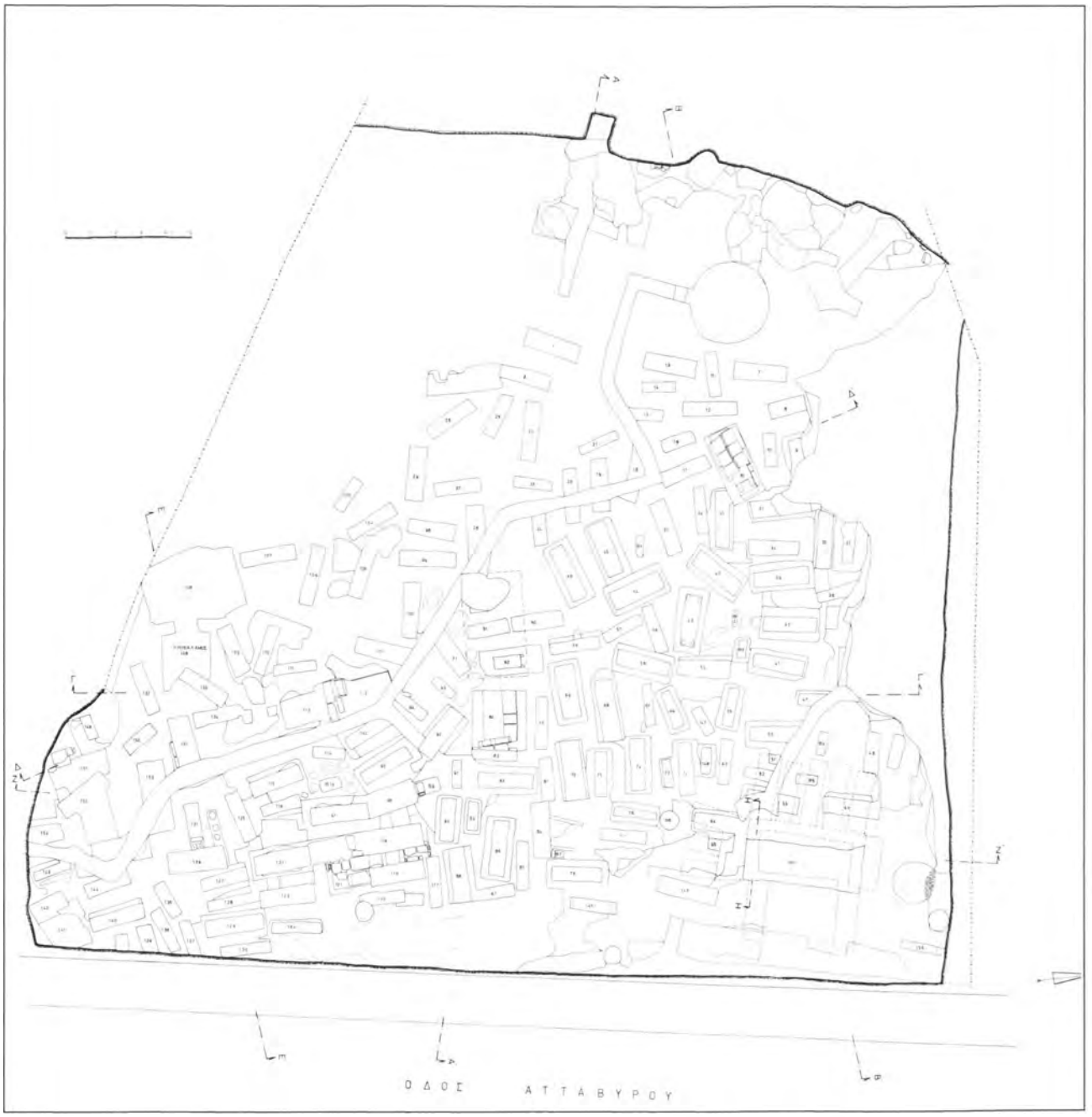
ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Οδός Αταβύρου (οικόπεδο Δ. Διακίδη) (Σχέδ. 33, 34· Πίν. 90 β)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της οδού Αταβύρου, ανατολικά του ρέματος του Ροδινιού και αρκετά κοντά στο νότιο τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου, εντάσσεται δηλαδή στη βορειοδυτική γωνία της ανατολικής ροδιακής νεκρόπολης. Η ανασκαφή σε αυτό ξεκίνησε το Φεβρουάριο του 2002 και ολοκληρώθηκε το Μάιο του 2003. Κατά τη διάρκεια της έρευνας αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 163 τάφοι και εννιά θήκες, που καλύπτουν όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου. Παράλληλα διαπιστώθηκαν εκτεταμένες παραβιάσεις των παραπάνω τάφων, που οφείλονται σε επεμβάσεις του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, οπότε ο χώρος, λόγω της οχυρής θέσης του (σε λοφοπλαγιά, περιβαλλόμενος από το ρέμα του Ροδινιού), χρησιμοποιήθηκε για στρατιωτικούς σκοπούς (πυροβολεία, χαρακώματα).

156. Βλ. ανασκαφή οικοπέδου Ελ. Πέρου, Κ. Φατούρου, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 473, Πίν. 555 ε΄· Ι. Παπαχριστοδούλου, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 536, Σχέδ. 4, Πίν. 337 γ· οικοπέδου Παυλίδη, Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 598, Πίν. 761α-γ, 762α, όπου όμως οι κατασκευές χρονολογούνται στον 2ο αι. π.Χ.

157. P.M. Frazer, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 58.

Σχέδ. 33. Ρόδος. Οδός Αταβύρου. Οικόπεδο Δ. Διακίδη. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

Οι τάφοι στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι ορθογώνιοι, λακκοειδείς, με πατούρα για την έδραση των καλυπτηρίων, λαξευμένοι σε πυκνή ακανόνιστη διάταξη στο μαλακό βράχο της περιοχής. Οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι. Η παραβίασή τους ανάγεται είτε στην αρχαιότητα, είτε στα νεώτερα χρόνια, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω.

Από εκείνους που είχαν παραμείνοι ανέπαφοι, σε ελάχιστους διατηρούνταν ο σκελετός του νεκρού, πιθανώς εξαιτίας της υψηλής υγρασίας που συγκρατεί ο πορώδης μαλακός βράχος της περιοχής, περιείχαν ωστόσο αξιόλογο αριθμό κτερισμάτων. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, διαπιστώθηκε εξωτερική κτέριση από έναν ή δύο οξυπύθμενους αμφορείς, τοποθετημένους συνήθως σε μια από τις γωνίες του τάφου, πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του. Πλούσια κτερισμένοι ήταν και ορισμένοι τάφοι μικρών διαστάσεων, κατά πάσα πιθανότητα παιδικοί, όπως δείχνουν τα θήλαστρα και τα μικ-

Σχέδ. 34. Ρόδος. Οδός Αταβύρου. Γενικό τοπογραφικό.

κύλα αγγεία που περιλαμβάνονταν στην κτέρισή τους (π.χ. θήκη 4).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τάφοι 30, 62 και 80, λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής τους διαμόρφωσης, καθώς και το συγκρότημα συρταρωτών θαλαμωτών τάφων με οπαίο, που εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και περιλαμβάνει τους τάφους 155α έως 155ια.

Τάφος 30. Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Πρόκειται για κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο με αμφικλινή οροφή, που εντάσσεται σε μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα (Πίν. 90 γ). Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος κατασκευής του δαπέδου του, από ορθογώνιες πλάκες σε σειρά, εκ των οποίων οι δύο ακραίες έχουν δεχθεί λάξευση, ώστε να σχηματίζονται τέσσερις ορθογώνιες οπές, μία σε κάθε γωνία του τάφου, που χρησίμευαν πιθανώς για την ένθεση των ποδιών της νεκρικής κλίνης. Παρά το γεγονός, ότι το ανατολικό του άκρο βρέθηκε κατεστραμμένο και το εσωτερικό του παραβιασμένο, διασώθηκαν πάνω στην οροφή του επίχωση καύσης με σπασμένα αγγεία συμποσίου, καθώς και ένας ερυθρόμορφος αττικός κρατήρας του α΄ μισού του 4ου αιώνα με παράσταση αποθέωσης Ηρακλή στην κύρια όψη του. Ο κρατήρας είχε τοποθετηθεί στη βορειοδυτική γωνία λαξεύματος, μέσα στο οποίο χτίστηκε ο τάφος και έφερε στον πυθμένα του οπή για χοές.

Τάφοι 62 και 80. Πρόκειται για δύο θαλάμους με κοινή πρόσβαση από ένα κεντρικό οπαίο, που βρέθηκαν παραβιασμένοι. Πιο συγκεκριμένα, ο τάφος 62 είναι ένας υπόγειος ορθογώνιος θάλαμος, που καταλαμβάνει την έκταση δυτικά του οπαίου και πρέπει να χρησίμευε παράλληλα και ως προθάλαμος του τάφου 80. Η επίχωση από το εσωτερικό του περιλάμβανε μελαμβαφή αγγεία του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. (ασκούς τύπου guttus, πινάκια, φιαλίδια κτλ.). Ο τάφος 80, προσανατολισμού Α.-Δ., βρίσκεται ανατολικά του οπαίου και είναι εν μέρει κτιστός και εν μέρει λαξευτός στο βράχο. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε ευμέγεθες ορθογώνιο λάξευμα, το πλάτος του οποίου περιορίστηκε από ένα κτιστό τοίχωμα στη βόρεια πλευρά του τάφου. Στην ίδια πλευρά και ψηλότερα υπάρχει λαξευμένη πατούρα εν είδει θρανί-

ου. Η οροφή του ήταν κτιστή αμφικλινής. Σε αντιστοιχία με τη δίρριχτη οροφή του ήταν διαμορφωμένη η είσοδός του με κτιστό τριγωνικό άνοιγμα προς τη μεριά του οπαίου. Δυστυχώς δεν περιείχε ευρήματα.

Ταφικό συγκρότημα Α. Περιλαμβάνει 11 συνολικά θαλαμωτούς τάφους, που ανοίγονται στις τέσσερις πλευρές ενός ευρύχωρου ορθογώνιου προθαλάμου, η πρόσβαση στον οποίο ήταν δυνατή μέσω ενός μισοκατεστραμμένου οπαίου (Πίν. 90 δ).

Στη νότια πλευρά του προθαλάμου ανοίγονται τρεις θαλαμωτοί τάφοι με αμφικλινή οροφή και στη δυτική πέντε όμοιοι, εκτός από τον νοτιότερο, του οποίου η οροφή είναι επίπεδη. Στα δύο άκρα της ανατολικής πλευράς του προθαλάμου ανοίγονται αντίστοιχα οι είσοδοι δύο τάφων, με επίπεδη οροφή ο βορειότερος και αμφικλινή ο νοτιότερος, ενώ στη βόρεια στενή πλευρά του βρίσκεται ένας μόνο θάλαμος με επίπεδη οροφή, διευθετημένος κατά τον άξονα Α.-Δ. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι.

Η χρήση του συγκροτήματος φαίνεται ότι διαρκεί από τον 4ο αι. π.Χ. έως τουλάχιστον τον 3ο αι. π.Χ. Αν και αρχικά είχε χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμούς, αργότερα ο προθάλαμος, ήδη από το τέλος του 4ου αι. π.Χ., χρησιμευσε για την εναπόθεση τεφροδόχων αγγείων, κυρίως υδριών τύπου Hadra, χωρίς να λείπουν οι μελαμβαφείς ραβδωτές υδρίες και οι τετράωτες κάλπες (μία περίπτωση). Δυστυχώς ελάχιστα από τα παραπάνω αγγεία βρέθηκαν ακέραια και στην αρχική τους θέση.

Να σημειωθεί επίσης ότι το μεγαλύτερο τμήμα του δαπέδου του προθαλάμου κατελάμβανε αβαθές ορθογώνιο λάξευμα, από το οποίο περισυνελέγησαν αρκετά κομμάτια μολύβδινων καταδέσμων.

Τέλος, ένας ακόμη υπόγειος θαλαμωτός τάφος (τάφος 108) εντοπίστηκε στο μέσον της νότιας πλευράς του οικοπέδου, όμως η έρευνά του δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί, λόγω κινδύνου κατάρρευσης της οροφής του. Για το λόγο αυτό δεν γνωρίζουμε την αρχική μορφή του, όμως, ίσως και εδώ να πρόκειται για προθάλαμο με θαλαμωτούς τάφους στις πλευρές του.

Όσον αφορά στις θήκες που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο, μόνο η θήκη 9 περιείχε οστεοθήκη από λάρτιο. Οι υπόλοιπες πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί, είτε ως βρεφικοί τάφοι (θήκες 1, 2), είτε για την απόθεση εγχυτρισμών (θήκες 3, 6). Σε μία περίπτωση (θήκη 8) ίσως είχε χρησιμοποιηθεί για ανακομιδή. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τους γειτονικούς της τάφους 96 και 97, στους οποίους εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις οστών, συνοδευόμενων από μεγάλο αριθμό ατρακτόσχημων μυροδοχείων.

Με βάση τα κτερίσματα των τάφων του οικοπέδου, το νεκροταφείο χρονολογείται κυρίως στον 4ο-μέσα 3ου αι. π.Χ., όμως συνέχισε να χρησιμοποιείται και αργότερα, έως τουλάχιστον το 2ο αι. π.Χ., διάστημα κατά το οποίο φαίνεται να έχουν μετασκευασθεί κάποιοι παλαιότεροι τάφοι. Τα πιο αξιόλογα ευρήματα από το χώρο είναι τα εξής: κατωιταλιωτική ερυθρόμορφη οινοχόη, ερυθρόμορφη κυλινδρική πυξιδίσκη με κάλυμμα, ερυθρόμορφη λεκανίδα με κάλυμμα, δύο διαδήματα με έντυπη διακόσμηση ανθεμίων, το ένα χρυσό και το δεύτερο χάλκινο με επιχρύσωση, περιδέραιο με ψηφίδες από χρυσό και ένθετους ημιπολύτιμους λίθους σε άριστη κατάσταση, αργυρή αρύταινα, επίχρυσα αργυρά ενώτια με ανάγλυφες κεφαλές, αργυρό ψέλλιο με απολήξεις σε μορφή σχηματοποιημένων κεφαλών φιδιών κ.ά.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Συμβολή των οδών Περγάμου και Σινώπης (οικόπεδο Ευ. Ραπτόπουλου)

Το έτος 2001 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του οικοπέδου Ευ. Ραπτόπουλου στη γωνία των οδών Περγάμου και Σινώπης. Το οικόπεδο βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή της Φανερωμένης, βορειοανατολικότερα των οικοπέδων Μ. Θωμαΐδου[158] και Σταματάκη[159] και ανατολικότερα του οικοπέδου Σ. Χαρίτου[160]. Το οικόπεδο Ραπτόπουλου βρίσκεται σε απόσταση 200 μ. περίπου νοτιότερα της δυτικής όχθης του ρέματος του Ροδινιού και σε άλλη τόσο περίπου απόσταση νοτιοδυτικά του οικοπέδου Κυπριάδη[161], όπου αποκαλύφθηκε σημαντικότατο σύνολο τάφων από την πρώιμη φάση της ροδιακής νεκρόπολης.

Το οικόπεδο Ραπτόπουλου, ωστόσο, διέψευσε τις προσδοκίες για αξιόλογα ταφικά συμπλέγματα και ευρήματα: ο φυσικός βράχος, όπου εκτεινόταν, είχε απομείνει σαν υπερυψωμένη νησίδα, γύρω στα 3-4 μ. ψηλότερα από τους διανοιχθέντες δρόμους που τον περιβάλλουν, δηλαδή την οδό Περγάμου από ανατολικά και την οδό Σινώπης από νότια. Πριν από την σωστική ανασκαφική επέμβαση της Υπηρεσίας μας, το εκσκαφικό μηχάνημα ήδη είχε καταστρέψει το βορειοδυτικό τέταρτο του οικοπέδου. Στο οικόπεδο Ραπτόπουλου ερευνήθηκαν συνολικά 28 τάφοι, οι περισσότεροι λακκοειδείς, και 32 θήκες, οι περισσότερες στρογγυλοπελεκημένες, αλλά και μερικές ορθόπλευρες (Σχέδ. 35· Πίν. 90 ε). Οι τάφοι και οι θήκες έχουν υποστεί εκτενή διάβρωση και καταστροφή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγάλος και

158. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 325.

159. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 613.

160. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 612-613.

161. Για την ανασκαφή αυτή, που ολοκληρώθηκε το 1990, δεν έχει δοθεί έκθεση στα Χρονικά του *ΑΔ*.

Σχέδ. 35. Ρόδος. Συμβολή των οδών Περγάμου και Σινώπης. Οικόπεδο Ευ. Ραπτόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Τ. Αντωναρά.

βαθύς τάφος 11, ο οποίος, όπως διαπιστώθηκε, αποτελεί προθάλαμο, εν είδει δρόμου, του υπόγειου συρταρωτού τάφου-θαλάμου 11α, κατασκευαστική πρακτική που ήδη έχει εντοπιστεί ανασκαφικά σε πρωιμότερα παραδείγματα τάφων (με μικρότερη κλίμακα μεγέθους) στην περιοχή της Φανερωμένης στο οικόπεδο Σταματάκη. Ο υπόγειος τάφος-θάλαμος του οικοπέδου Ραπτόπουλου, ωστόσο, είναι νεώτερος από τους αντίστοιχους τάφους του οικοπέδου Σταματάκη (η χρονολόγησή του τοποθετείται στον 3ο αι. π.Χ. και ανήκει στον ίδιο τύπο τάφων με αυτούς του μεγάλου ταφικού συγκροτήματος του οικοπέδου Φρόνα-Κωνσταντινίδη[162]). Ο υπόγειος συρταρωτός τάφος 11α έχει υποστεί διάβρωση και καταστροφή στην ανατολική τυφλή πλευρά του και έτσι δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί με ακρίβεια το μήκος του, το οποίο, όμως, δεν θα ήταν λιγότερο από 2,50 μ., ενώ το πλάτος του έφτανε το 1 μ. Αντίστοιχες διαστάσεις είχε και ο προθάλαμός του, τάφος 11 (2,50x0,90 μ.). Μέσα στον υπόγειο τάφο-θάλαμο 11α, μετά την αφαίρεση της διαταραγμένης και αναμοχλευμένης επίχωσής του, βρέθηκε μια αναποδογυρισμένη και διαταραγμένη οστεοθήκη, που υπερκάλυπτε ένα μικρό μελαμβαφές μυροδοχείο με οριζόντιες, επίθετες λευκές ταινίες και κουκκίδες (Π 24693). Το μυροδοχείο θα ανέβαζε ίσως την πρώτη χρήση του τάφου (απόθεση ενταφιασμού;) στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Από τις υπόλοιπες ταφικές κατασκευές του οικοπέδου Ραπτόπουλου, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι στρογγυλοπελεκημένες θήκες, που συνήθως διατάσσονται ανά συστάδες των τριών ή συσχετίζονται με λακκοειδείς τάφους. Από τη θήκη 20, διαμ. 0,36 μ. και σωζ. βάθ. 0,53 μ., ανασύρθηκε τεφροδόχος υδρία που μέσα της, εκτός από την τέφρα και τα οστά ενηλίκου, βρέθηκε χάλκινη δικαστική δέλτος με στικτή επιγραφή ονόματος και πατρωνυμικού Νισυρίου. Είναι αξιοσημείωτο ότι από την ευρύτερη περιοχή της Φανερωμένης προέρχονται αρκετές επιγραφές, όπου το δημοτικό των αναγραφομένων ονομάτων είναι Νισύριος ή Νισυρία και ίσως η μελλοντική έρευνα αναγνωρίσει την χρήση μέρους της περιοχής αυτής της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης από κάποιο κοινό Νισυρίων.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Συμβολή των οδών Δωδώνης και Φιλερήμου (οικόπεδο Κ. Καρίμαλη)

Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Κ. Καρίμαλη, είχε ήδη ερευνηθεί το 1997[163], καθώς όμως τα σχέδια της οικοδομής τροποποιήθηκαν, έγινε φέτος μικρή συμπληρωματική έρευνα στο νότιο τμήμα. Το 2004, κατά τη διάρκεια της συμπληρωματικής έρευνας στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, εντοπίσθηκαν τα αποτυπώματα δύο όμορων κτιστών τάφων, καθώς και τα υπολείμματα τρίτου, πιθανότατα λακκοειδούς, λαξευμένου στο βράχο, αμέσως δυτικότερα. Από τους δύο κτιστούς τάφους σώζονται τα αρνητικά αποτυπώματα των τοίχων, καθώς και τα δάπεδά τους, που είναι επενδυμένα με κονίαμα. Αντίθετα, από το λαξευτό τάφο σώζεται μόνο το περίγραμμά του.

Στο χώρο των τριών τάφων, αλλά και βορειότερα, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός μελών, άτακτα ριγμένων, που προέρχονται πιθανότατα από τάφους της περιοχής (Πίν. 91 α-β). Συγκεκριμένα, βρέθηκαν πέντε ενεπίγραφοι βωμοί και ένας ανεπίγραφος, τέσσερις βάσεις επιτύμβιων στηλών, δύο τμήματα ενεπίγραφων στηλών, ένα τμήμα ανεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, δύο καλύμματα οστεοθηκών, ένα τμήμα οστεοθήκης, καθώς και δύο ορθογώνιες ενεπίγραφες βάσεις. Ο τρόπος εναπόθεσης των παραπάνω υποδεικνύει πιθανή καταστροφή τα-

162. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1093-1096.

163. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1098-1099.

φικών μνημείων στην περιοχή και άτακτη συσσώρευση των μελών στο χώρο εύρεσής τους.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Τροίας, Φανερωμένη (οικόπεδο Μ. Κλαδογένη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Τροίας, ανάμεσα στα οικόπεδα Κατσαρά[164] και Παζαΐτη[165], όπου παλαιότερα είχαν ερευνηθεί λακκοειδείς τάφοι και θήκες. Στο δυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν συνολικά τρεις τάφοι και εννέα θήκες, όλα λαξευμένα στο φυσικό βράχο, ενώ στο ανατολικό καθαρίστηκε ο φυσικός βράχος, ο οποίος παρουσίαζε κατωφέρεια προς τα ανατολικά και έφερε σποραδικά ίχνη λατόμευσης (Πίν. 91 γ).

Οι τάφοι ήταν ορθογώνιοι λακκοειδείς με προσανατολισμό Α.-Δ. και εντοπίστηκαν διατεταγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο κατά τον άξονα Β.-Ν. στο βορειοδυτικό τμήμα του ερευνημένου χώρου. Το πλάτος τους κυμαινόταν από 0,90 έως 1,00 μ., το μήκος τους από 2,40 έως 3,70 μ. και το βάθος τους ποίκιλλε από 0,75 έως 1,30 μ., καθώς το ανώτερο τμήμα τους ήταν κατεστραμμένο. Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι. Στο εσωτερικό του νοτιότερου βρέθηκαν πεσμένες τρεις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από μάρμαρο, οι δύο με αετωματική επίστεψη.

Οι τρεις βορειότερες θήκες, ορθογωνίου σχήματος, εντοπίστηκαν μισοκατεστραμμένες αμέσως δυτικότερα του νοτιότερου τάφου, τοποθετημένες στον άξονα Β.-Ν. Οι υπόλοιπες έξι βρέθηκαν σε απόσταση 6,50 μ. περίπου νοτιότερα, παραταγμένες επίσης κατά τον άξονα Β.-Ν. Από αυτές, οι τέσσερις βορειότερες ήταν κυλινδρικές και οι δύο άλλες ορθογώνιες. Όλες βρέθηκαν συλημένες, εκτός από τη βορειότερη κυλινδρική, στο εσωτερικό της οποίας σωζόταν θρυμματισμένη τεφροδόχος υδρία. Περίπου 2,50 μ. δυτικότερα των κυλινδρικών θηκών εντοπίστηκαν τέσσερις πεσμένοι κυλινδρικοί βωμοί με γιρλάντες και βουκράνια, οι δύο ενεπίγραφοι (Πίν. 91 δ).

Τέλος, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά των τάφων, εντοπίστηκε το δυτικό τμήμα ορθογώνιου λαξευτού χώρου, ορατ. πλ. 2,50, μήκ. 4,10 και βάθ. 1,65 μ. Κατά μήκος του δυτικού τοιχώματος του παραπάνω χώρου διατηρούνταν ο θεμέλιος δόμος τοίχου από ορθογώνιες πωρόπετρες, ο οποίος πιθανώς επένδυε την κατακόρυφη αυτή πλευρά του λαξεύματος.

Ρ ο δ ί ν ι

Οδός Βρυξελλών

Στη βόρεια πλευρά της οδού Βρυξελλών, σε μικρή απόσταση ανατολικά από τη συμβολή της με τη λεωφόρο Ρόδου-Λίνδου, και στην παρειά, που σχηματίζεται από το υψηλότερα ευρισκόμενο σε σχέση με το σύγχρονο δρόμο οικοδομικό τετράγωνο, αποκαλύφθηκε το 2001 σπασμένη τεφροδόχος υδρία μέσα σε κυλινδρική θήκη, λαξευμένη στο φυσικό πωρόβραχο. Το νότιο τοίχωμα της θήκης, όπως και η αντίστοιχη πλευρά του αγγείου, ήταν κατεστραμμένα. Από το εσωτερικό της είχαν αφαιρεθεί όλα τα καμένα οστά, μικρά κομμάτια των οποίων βρέθηκαν πεταμένα στο δρόμο μαζί με όστρακα από τα τοιχώματα του αγγείου. Η θήκη έχει ελαφρά ελλειψοειδές σχήμα (μέγ. διάμ. 0,40 μ. περίπου, ορατ. ύψ. 0,56 μ.) και ελαφρά κοίλο πυθμένα.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Λονδίνου (οικόπεδο Δ. Ασβέστη-Λιάγκα)

Το οικόπεδο Δ. Ασβέστη-Λιάγκα βρίσκεται στην οδό Λονδίνου, στην περιοχή της ανατολικής νεκρόπολης της αρχαίας Ρόδου. Βόρεια-βορειοδυτικά του οικοπέδου, στην ιδιοκτησία Π. και Γ. Σπανού, έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία μεταξύ άλλων αποκαλύφθηκε μεγάλος καμαροσκεπής ταφικός θάλαμος ρωμαϊκών χρόνων[166]. Ο τάφος διατηρείται ορατός στο δυτικό ακάλυπτο χώρο της οικοδομής Σπανού, η οποία έχει ανεγερθεί με έγκριση της Εφορείας αμέσως βόρεια του οικοπέδου Ασβέστη-Λιάγκα.

Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου Ασβέστη-Λιάγκα ήταν ορατός αναλημματικός τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., χτισμένος με ορθογώνιους δόμους. Παρόμοιοι τοίχοι σώζονται νότια του οικοπέδου σε χώρο που έχει χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικό πάρκο. Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου κατά το έτος 2002, διαπιστώθηκε συνέχεια του αναλημματικού τοίχου προς βορρά, χτισμένη πρόχειρα με ακατέργαστους λίθους, η οποία πρέπει να κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, για να αποτελέσει μαζί με το νοτιότερο αρχαίο τμήμα του τοίχου όριο χωραφιού (Πίν. 91 ε). Στο υπόλοιπο οικόπεδο, ανατολικά του τοίχου, πραγματοποιήθηκαν επτά συνολικά δοκιμαστικές τομές, στις οποίες αποκαλύφθηκε αδούλευτος βράχος.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ - ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

164. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 498.

165. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 627.

166. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 605-609. Σχέδ. 9-10. Πίν. 367β, 368.

Συμβολή των οδών Δελφών και Δαμαγήτου με τη λεωφόρο Ρόδου-Καλλιθέας, νοτίως του αρχαιολογικού χώρου του Κορακόνερου (έργα Δήμου)

Κατά τις εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης από το Δήμο Ρόδου στη συμβολή των οδών Δελφών και Δαμαγήτου με τη λεωφόρο Ρόδου-Καλλιθέας, νότια του αρχαιολογικού χώρου του Κορακόνερου[167], αποκαλύφθηκε το 2002 κτιστή κιβωτιόσχημη θήκη. Η ανατολική από τις τρεις καλυπτήριες και η πρώτη σειρά των δόμων της ανατολικής πλευράς της θήκης παρασύρθηκαν από τον εκσκαφέα. Η θήκη έχει πλάτος 1 και μήκος 1,35 μ. Το ύψος της εσωτερικά είναι 0,90 μ. Είναι χτισμένη με πωροπλίνθους σε τέσσερις σειρές δόμων, που εδράζονται επάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο, μέσα σε όρυγμα λαξευμένο σε ασπρόπηλο. Ήταν ασύλητη, με ελάχιστη επίχωση και τα αντικείμενα βρέθηκαν κατά χώραν (Πίν. 91 στ). Περιείχε μεγάλη οστεοθήκη από λάρτιο (0,60×0,40×0,35 μ., ύψ. με κάλυμμα 0,50 μ.), πολύ προσεγμένης κατασκευής, μελαμβαφή υδρία ραβδωτή με στεφάνι κισσού από επίθετο λευκό στο λαιμό, δύο λεκάνες που περιείχαν καύσεις και τρεις αμφορίσκους. Κάτω από την οστεοθήκη βρέθηκαν θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας. Οι καύσεις περιείχαν μικρές οστέινες πηνιόσχημες και πήλινες σφαιρικές επιχρυσωμένες ψήφους. Στο εσωτερικό της οστεοθήκης βρέθηκε χρυσό δακτυλίδι με εγχάρακτη απεικόνιση ιματιοφόρου άνδρα, που κρατά κλαδί και ασημένια φιάλη τετηγμένη.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας, Κορακόνερο (έργα Δήμου, διαπλάτυνση οδού) (Σχέδ. 36)

Στην περιοχή του Κορακόνερου εκτείνεται η ανατολική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, όπου σε περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο διατηρούνται υπόγειοι ταφικοί θάλαμοι με περίστυλες αυλές. Νοτιότερα, στις αθλητικές εγκαταστάσεις του Δήμου έχουν βρεθεί ταφικοί περίβολοι. Στην οδό Δελφών έχει ερευνηθεί αρχαίος τάφος που περιείχε χρυσά κοσμήματα και στη νησίδα μεταξύ των οδών Δελφών και Δαμαγήτου ανασκάφηκε το 2000 θήκη με λίθινη οστεοθήκη[168].

Σε απόσταση 40 μ. περίπου νότια του αρχαιολογικού χώρου επί της λεωφόρου Ρόδου-Καλλιθέας υψωνόταν έξαρμα βράχου, 1,30 μ. πάνω από το επίπεδο του αρχαίου δρόμου, σε μήκος 42 με πλάτος 7 μ. περίπου. Ύστερα από αίτημα του Δήμου για διαπλάτυνση της λεωφόρου και καταστροφή του βράχου, ακολούθησε κατά το έτος 2003 ανασκαφική έρευνα, στην οποία αποκαλύφθηκαν συνολικά 28 λακκοειδείς τάφοι, 16 θήκες κυκλικής και ορθογώνιας διατομής και ένα πηγάδι. Οι περισσότεροι ήταν συλημένοι, ενώ μερικοί είχαν καταστραφεί κατά

Σχέδ. 36. Ρόδος. Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας. Κορακόνερο. Έργα Δήμου, διαπλάτυνση οδού. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Β. Παπαδάκη.

167. P.M. Frazer, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 4. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986, σ. 227, εικ. 253.

168. Κ. Μπαϊράμη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1145-1146.

την αρχική διάνοιξη της λεωφόρου. Οι θήκες περιείχαν υδρίες και λίθινες οστεοθήκες με καύσεις. Ελάχιστα υπολείμματα οστών σώζονταν. Στους τάφους συνήθη κτερίσματα ήταν φιαλίδια και μυροδοχεία. Από τα ευρήματα ξεχωρίζουμε ενδεικτικά τα παρακάτω:

Η οστεοθήκη Ε2303, η οποία έφερε την επιγραφή *ΦΙΛΟΚΡΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΔΙΚΑΣ*.

Ο τάφος 23 ήταν συλημένος, όπως προκύπτει από όστρακο εφυαλωμένου αγγείου στο εσωτερικό του. Ωστόσο από την επίχωσή του περισυνελέγησαν κομμάτια χάλκινου αντικειμένου επιχρυσωμένα, χάλκινος σφηκωτήρας και 20 πήλινα ομοιώματα καρπών επιχρυσωμένα, προφανώς από χρυσό στεφάνι.

Ο τάφος 27 περιείχε δύο πήλινους αμφορίσκους, ένα μελαμβαφές φιαλίδιο, ένα μελαμβαφές μυροδοχείο και ένα χάλκινο κάτοπτρο και χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Ο τάφος 25 έσωζε τρεις καλυπτήριες πλάκες, έφερε επένδυση κονιάματος στα τοιχώματα και η είσοδός του ήταν στη δυτική πλευρά όπου υπήρχε προθάλαμος.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Ακτογραμμή ανατολικότερα των αντίστοιχων ορίων του νεκροταφείου των Ταξιαρχών και των Αθλητικών Εγκαταστάσεων του Κορακόνερου (έργα νέας περιμετρικής οδού πόλεως Ρόδου-ανατολικός τομέας)

Στα πλαίσια των εργασιών για την κατασκευή του έργου της νέας περιμετρικής οδού πόλεως Ρόδου-ανατολικού τομέα, πραγματοποιήθηκε κατά το 2004, με χρηματοδότηση της εργολήπτριας εταιρείας, αρχαιολογική έρευνα στο τμήμα του υπό κατασκευή έργου κατά μήκος της ακτογραμμής, νοτιότερα της εκβολής του ρέματος του Ροδινιού και ανατολικότερα των αντίστοιχων ορίων του νεκροταφείου των Ταξιαρχών και των αθλητικών εγκαταστάσεων του Κορακόνερου. Συνολικά πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Μ. Ακριτίδου ανασκαφική διερεύνηση σε έξι σημεία (έξι ανασκαφικές ενότητες), όπου κυρίως καθαρίστηκαν ορθόπλευρες λατομεύσεις του φυσικού πωρόβραχου, που προεκτείνονται μέχρι και μέσα στη θάλασσα. Αν και προφανώς οι λατομεύσεις έγιναν με βασικό σκοπό την προμήθεια υλικού (πωρόπετρας), εντούτοις η συσσώρευση μεγάλης ποσότητας αλατιού από την περιβρέχουσα θάλασσα στις ορθόπλευρες κοιλότητες του σχεδόν επίπεδου λατομημένου βράχου υποδεικνύει μια πιθανή λειτουργία αυτοσχέδιων αλυκών, τουλάχιστον κατά τους θερινούς μήνες.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Ιαλυσία

Με τις σωστικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας, τα έτη 2001-2004, ήρθαν στο φως πολλά νέα στοιχεία για την κατοίκηση που χρονολογείται στη μέση εποχή χαλκού και τις εγκαταστάσεις στα νότια και νοτιοανατολικά της μεγάλης πόλης της ύστερης εποχής χαλκού. Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που έδωσαν οι ανασκαφές αυτές, τόσο για την επίλυση των προβλημάτων χρονολόγησης της μέσης εποχής του χαλκού στη Δωδεκάνησο όσο και για την τοπογραφία, την οργάνωση των εγκαταστάσεων και τις χρήσεις του χώρου κατά την περίοδο αυτή. Με τα νέα ευρήματα στις ανασκαφές των οικοπέδων Μ. Μαργαρίτη και Η. Λιαμή διαφωτίστηκε επίσης το μεγάλο ζήτημα της ξαφνικής εγκατάλειψης του οικισμού στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2 με την καταστροφική πλημμυρίδα, η εικόνα της οποίας παραπέμπει στη μυθική πόλη Κύρβη του Διοδώρου του Σικελιώτη.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα των ετών αυτών ήταν και ο άριστης διατήρησης κεραμικός κλίβανος του οικοπέδου Μαργαρίτη, η μελέτη του οποίου δίνει νέα στοιχεία για την κεραμική τεχνολογία και τις διαδικασίες παραγωγής της μυκηναϊκής Ιαλυσού, πριν από την οριστική εγκατάλειψη του οικισμού.

Με τις ανασκαφές στην περιοχή των εκτεταμένων αρχαϊκών και κλασικών νεκροπόλεων της Ιαλυσίας, στη σημερινή κωμόπολη της Κρεμαστής, έγινε και πάλι φανερό ότι οι τάφοι είχαν αναπτυχθεί κατά συστάδες και ότι ανάμεσά τους υπήρχαν κενά και χώροι χθόνιας λατρείας, όπως μαρτυρούν πηγάδια με αγγεία και άλλα αντικείμενα, ενώ εντοπίζεται και η σποραδική οικιστική χρήση του χώρου κατά την ύστερη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οι ανασκαφές αυτές δεν θα είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς την επιμέλεια, τις άριστες τεχνικές γνώσεις, αλλά και την προθυμία των αρχιτεχνιτών Ε. Μπαλάκη, Στ. Κώτη και του τεχνίτη Ν. Χαβιαρά. Σημαντική ήταν επίσης, η συμβολή του φιλότιμου και πάντοτε άγρυπνου φύλακα αρχαιοτήτων Μ. Συκόφυλλου, καθώς και η συμμετοχή των συναδέλφων Φ. Ζερβάκη, Ε. Καράντζαλη και Ε. Φαρμακίδου (στο οικόπεδο Η. Λιαμή). Η τελευταία παρακολούθησε επίσης για ένα χρονικό διάστημα την ανασκαφή των οικοπέδων Ντανοβασίλη-Τσαγκάρη, Μάτση και Πολυχρόνη, την καθημερινή παρακολούθηση των οποίων ανέλαβε στη συνέχεια η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Χαλκίτη, όπως και την ανασκαφή του οικοπέδου Αντώνογλου.

Με την ευκαιρία του ενταγμένου στο Γ΄ ΚΠΣ έργου για το κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο Ιαλυσού, δόθηκε στην Εφορεία μας η δυνατότητα συστηματικού ελέγχου των σκαμμάτων με την ένταξη ειδικού υποέργου με αυ-

τεπιστασία του Υπουργείου Πολιτισμού. Για την εκτέλεση του υποέργου προσλήφθηκαν η αρχαιολόγος Μ. Χαλκίτη και οι τεχνίτες Μ. Γερόλυμος και Γ. Ιωάννου.

Στο πλαίσιο του παραπάνω έργου διαπιστώθηκε καταρχήν ότι η μεγάλη πόλη της ύστερης εποχής χαλκού συνεχίζεται δυτικότερα από το οικόπεδο Η. Λιαμή, χωρίς ωστόσο να αποκαλυφθεί το προς δυσμάς όριό της. Παράλληλα αποκαλύφθηκαν σποραδικές ελληνιστικές, υστερορρωμαϊκές και παλαιοχριστιανικές εγκαταστάσεις στα δυτικά, βόρεια, νότια και νοτιοανατολικά αυτής. Η μορφή της εξάπλωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των σποραδικών ταφών υποδηλώνει τον αγροτικό χαρακτήρα της Ιαλυσού και τη συνέχεια της ζωής μετά τον συνοικισμό του 408-407 π.Χ. γύρω από την έκταση που κατελάμβανε η μεγάλη πόλη της ύστερης εποχής χαλκού, η οποία μετά την οριστική της εγκατάλειψη πρέπει να παρέμεινε για πολλούς αιώνες ακατοίκητο έλος.

ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΝΟΤΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ

Οδός Άρη Βελουχιώτη (οικόπεδο Γ. Βούτση)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στη νότια πλευρά της παραπάνω οδού ερευνήθηκαν το 2002 αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μέσης εποχής του χαλκού, στη συνέχεια του όμορου προς τα ανατολικά οικοπέδου Μεταξωτού[169] και Τσακίρη-Μαρούκλα[170]. Λείψανα της ίδιας περιόδου είχαν αποκαλυφθεί και νοτιότερα, στο οικόπεδο Μαυροθαλασσίτη[171]. Στα βόρεια και ανατολικά του οικοπέδου, επάνω από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της μέσης εποχής χαλκού, είχαν επίσης βρεθεί συστάδες κεραμοσκεπών τάφων και εγχυτρισμών της ύστερης αρχαιότητας, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Παρόμοιοι τάφοι υπήρχαν και ανατολικότερα, γύρω και κάτω από το κοσμικό υστερορρωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό κτίριο του οικοπέδου Γιάννακα[172]. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της εγκατάστασης της μέσης εποχής χαλκού βρίσκονται σε βάθος -2,00 μ. περίπου από την επιφάνεια[173], ενώ βορειότερα, στην περιοχή της μεγάλης πόλης της ύστερης εποχής χαλκού, οι αλλούβιες αποθέσεις ξεπερνούν τα 3,00 μ.

Σχέδ. 37. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Γ. Βούτση. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Κ. Κοκκονού.

Η ανασκαφή έφερε στο φως τμήματα δύο κτιριακών συγκροτημάτων, με αποκλίσεις στον προσανατολισμό τους, η θεμελίωση των οποίων ακολουθεί την κατωφέρεια του εδάφους προς τα βόρεια (Σχέδ. 36· Πίν. 92 α). Οι ράχες των θεμελίων βρίσκονται σε βάθος -1,90 έως -2,00 μ. και τα δάπεδα σε βάθος -2,00 έως -2,30 μ. από

169. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 487-488. T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, *RendLinc* 9 (1998), σ. 42-45.

170. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 612-614.

171. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 946-947.

172. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 624-625. Το παλαιοχριστιανικό κτίσμα, που θα μπορούσε να ανήκει σε ευκτήριο έχει παραχωρηθεί για μελέτη στη συνάδελφο Ά. Νίκα.

173. T. Marketou, Ialysos and its neighbouring areas in the MBA and LB I periods: a chance for peace, στο E. Hallager - C.F. Macdonald - W.D. Niemeier (επιμ.), *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean. Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in Collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens. Monographs of the Danish Institute at Athens*, τόμ. 8, Αθήνα 2009, σ. 73-96.

το κατάστρωμα της παρακείμενης σύγχρονης οδού. Τα συγκροτήματα χωρίζει ορθογώνιος εγκάρσιος χώρος με αλλεπάλληλα βοτσαλωτά δάπεδα, πλ. 1,28 μ. και ορατ. μήκ. 6,45 μ., που συνεχίζεται προς τα ανατολικά. Στο δυτικότερο αποκαλυφθέν τμήμα του ο χώρος αυτός διακόπτεται από τοίχο, προσανατολισμού Β.-Ν., ο οποίος ανήκει προφανώς σε πρόσκτισμα της δεύτερης οικοδομικής φάσης του νότιου κτιρίου.

Το βόρειο συγκρότημα, προσανατολισμού Β.-Ν., αποτελείται από ευρύ ορθογώνιο δωμάτιο, πλ. 5,08 και ορατ. μήκ. 6,34 μ. Στα ανατολικά υπάρχει στενός ορθογώνιος χώρος, πλ. 1,28 και ορατ. μήκ. 6,45 μ., με δάπεδο από βοτσαλάκι, στο βορειοανατολικό τμήμα του οποίου διακρίνεται η νοτιοδυτική γωνία τρίτου χώρου, ορατού σε διαστάσεις 1,60 (Β.-Ν.) και 0,92 μ. (Α.-Δ.), που πρέπει να ενώνεται με το κτίριο, που είχε βρεθεί στα ακίνητα Μεταξωτού και Τσακίρη-Μαρούκλα[174].

Το νότιο συγκρότημα, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 12,40 μ. και πλάτος 9,50 μ. και έχει κατατμηθεί σε πέντε χώρους κατανεμημένους στους δύο κατά μήκος άξονες του κτιρίου. Στο δυτικό άξονα έχουν αποκαλυφθεί δύο δωμάτια, από τα οποία το μεγαλύτερο, δωμάτιο Α, επικοινωνούσε με τον ανατολικό χώρο του κτιρίου, έστω Δ2, και με έναν επιμήκη χώρο στα δυτικά. Το δάπεδο του δωματίου έφερε τριμμένο ασβεστολιθικό υλικό, μέρος του οποίου διατηρείται και στη θέση της θύρας του ανατολικού τοίχου.

Στο βορειότερο δωμάτιο του δυτικού άξονα, δωμάτιο Β, υπήρχαν πεσμένα τμήματα από άψητο πηλό με επένδυση από τριμμένο κονίαμα, κάτω από τα οποία βρέθηκε στρώμα καταστροφής με προχοΐδια της μέσης εποχής χαλκού και γωνιωτά κύπελλα τοπικής παραγωγής.

Ο ανατολικός άξονας του βορείου συγκροτήματος διαιρείται σε τέσσερις χώρους. Οι χώροι Δ1 και Γ που ανοίγονται στα ανατολικά του δωματίου Β φαίνεται ότι επικοινωνούσαν αρχικά μέσα από άνοιγμα-θύρα στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου. Το βορειότερο στενό δωμάτιο Γ , πλ. 1,20 μ., είναι ορατό σε μήκος 3,00 μ. και έφερε δάπεδο από τριμμένο κονίαμα, επάνω στο οποίο είχε πέσει ένα μόνωτο γωνιωτό κύπελλο. Ο μεγαλύτερος νότιος χώρος Δ2, ορατ. διαστ. 3,50-2,50 μ., ορίζεται από τοιχάριο σωζόμενο σε μήκος 1,89 μ. Είναι ξηλωμένο στο ανατολικό του άκρο και απέχει 1,30 μ. από το δυτικό τοίχο του χώρου. Ο χώρος Δ2, διαστ. 2,00×3,65-4,20 μ., έσωζε κατά τόπους βοτσαλωτό δάπεδο που έφερε στρώμα καταστροφής με γωνιωτά κύπελλα και προχοΐδια τοπικής παραγωγής. Όλοι οι εγκάρσιοι τοίχοι του ανατολικού άξονα του συγκροτήματος είναι ξηλωμένοι στο ανατολικότερο τμήμα της ανασκαφής, όπου κατά τόπους διατηρούνται μόνον τα δάπεδα των δωματίων.

Ο χώρος που ανοίγεται στα δυτικά του κεντρικού άξονα του κτιρίου δεν στάθηκε δυνατόν να αποκαλυφθεί στο σύνολό του· διατηρεί, ωστόσο, υπολείμματα δαπέδων από ασβεστοκονίαμα, επάνω στα οποία υπήρχαν θραύσματα αγγείων και μία ραγισμένη φιάλη της μέσης εποχής χαλκού. Στα 1,30-1,32 μ. νότια της βορειοδυτικής εξωτερικής γωνίας του Δωματίου Β και 0,70-0,87 μ. δυτικά του δωματίου αυτού, βρέθηκε λίθινη βάση πεσσού (διαστ. 0,39×0,20 μ.) και δυτικότερα μία λίθινη βάση παραστάδας θύρας σε σχήμα Τ, γύρω από την οποία σώζεται δάπεδο από ασβεστοκονίαμα. Σε επαφή με το βορειότερο άκρο του δυτικού τοίχου του δωματίου Β υπάρχουν δύο παράλληλα τοιχάρια από μονή σειρά μικρών λίθων. Βορειότερα από τις βάσεις του πεσσού και της παραστάδας διακρίνεται η συνέχεια του δαπέδου του επιμήκους χώρου με το βοτσαλάκι, που χωρίζει το βόρειο από το νότιο συγκρότημα.

Από τα αρχιτεκτονικά λείψανα των κτιρίων που βρέθηκαν στο οικόπεδο, σώζεται η κτιστή από αργούς λίθους θεμελίωση, η ανωδομή των οποίων πρέπει να είχε κατασκευασθεί από ωμές πλίνθους, όπως μαρτυρεί μικρό τμήμα που διατηρήθηκε στην επιφάνεια του τοίχου ανάμεσα στα δωμάτια Δ1 και Δ2. Τα κτίρια ανήκουν σε οικίες της μέσης χαλκοκρατίας με μικρές διαφοροποιήσεις και προσθήκες στους χώρους τους κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους στην ίδια χρονολογική φάση.

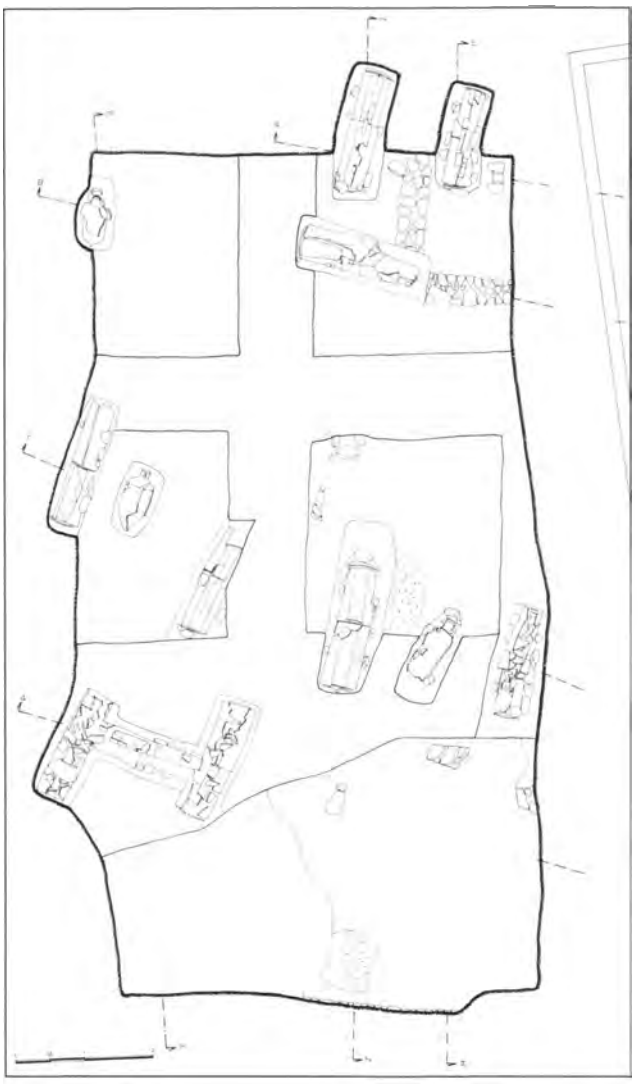
Οδός Άρη Βελουχιώτη (οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη και Π. Τσαγκάρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της παραπάνω οδού, απέναντι από το οικόπεδο Γ. Βούτση (βλ. παραπάνω), σε απόσταση 193 μ. νότια από το νοτιότερο γνωστό όριο της μεγάλης πόλης της ύστερης εποχής χαλκού και 250 μ. βορειότερα από το οικόπεδο Μαυροθαλασσίτη[175]. Με την ανασκαφή που ξεκίνησε το 2003 και ολοκληρώθηκε το 2004, διαπιστώθηκε ότι επάνω από τα λείψανα της μέσης εποχής χαλκού υπήρχε πυκνή συστάδα υστερορρωμαϊκών ταφών, τμήμα του νεκροταφείου, που είχε εντοπισθεί στις ιδιοκτησίες Μεταξωτού, Τσακίρη-Μαρούκλα και Γιάννακα[176], στη νότια πλευρά του σημερινού δρόμου. Σε βάθος από -1,36-1,70 έως και 2,00

174. Βλ. Marketou, ό.π., πίν. Ια.

175. Ό.π. (υποσημ. 171)

176. Βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 624-625· 43 (1988): Χρονικά, σ. 613-614· 45 (1990): Χρονικά, σ. 487-488.

Σχέδ. 38. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη - Π. Τσαγκάρη. Κάτοψη των υστερορρωμαϊκών κεραμοσκεπών τάφων και των εγχυτρισμών. Σχεδίαση Ε. Αυγενικού.

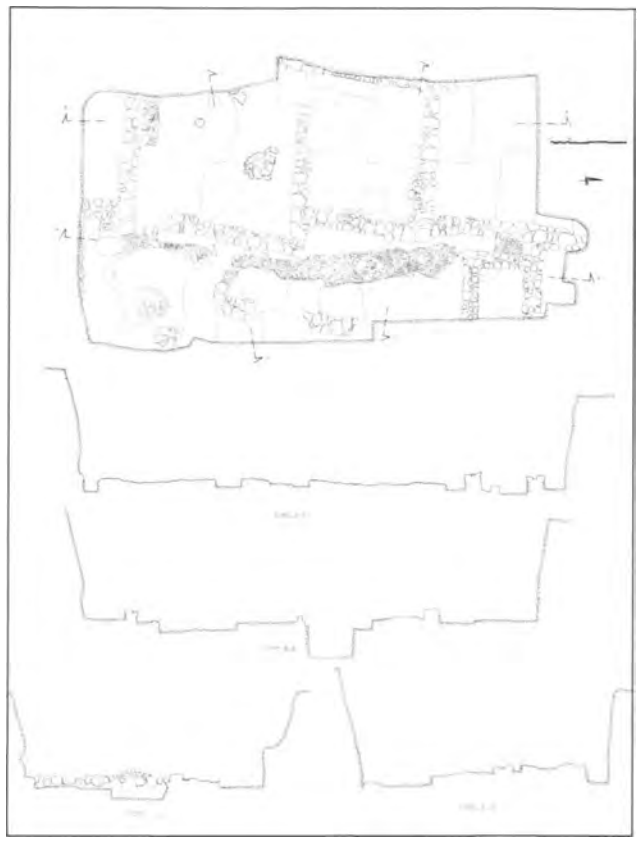
μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι και τρεις εγχυτρισμοί σε οξυπύθμενους αμφορείς με αυλακώσεις στο σώμα (Σχέδ. 38). Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες, σε πυκνή διάταξη, ακολουθώντας με μικρές αποκλίσεις τον ίδιο προσανατολισμό Β.-Ν. και μόνον μία είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί στο διαμορφωμένο έδαφος της επίχωσης σε ύπτια στάση με το κρανίο στο νότο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ο σκελετός κείτονταν στο κοίλο των κεράμων, που δημιουργούσαν πρόχειρο πυθμένα για την ταφή.

Στη στρωματογραφία της ανασκαφής, παρόμοια με αυτή των οικοπέδων Μεταξωτού και Τσακίρη-Μαρούκλα, ανάμεσα στις ταφές και το στρώμα της μέσης εποχής χαλκού, μεσολαβούσε στρώμα με αλλούβιες αποθέσεις, πάχ. 1,00-0,90 μ. Μόνον οι ταφές στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής είχαν παραβιάσει το παραπάνω στρώμα, φθάνοντας έως τη ράχη τοίχου της μέσης εποχής χαλκού, καθώς και στη δυτική παρειά, μόλις +0,20 μ. ψηλότερα από το ορατό τμήμα του δυτικού τοίχου του κτιρίου που χρονολογείται στη μέση εποχή χαλκού.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ανασκαφής που χρονολογούνται στη μέση εποχή χαλκού (Σχέδ. 39· Πίν. 92 β) αποτελούν συνέχεια των κτιρίων της ανασκαφής Γ. Βούτση (βλ. παραπάνω). Επιμήκης υπαίθριος χώρος, πλ. 1,40 μ., με παχύ δάπεδο από αλλεπάλληλες στρώσεις με χονδρά ποταμίσια βότσαλα, διασχίζει το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος -2,90 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα. Ο τοίχος, που ορίζει από δυτικά τον επιμήκη αυτό χώρο, διατηρείται αποσπασματικά, όπως και το δάπεδο με τα βότσαλα. Η αποσπασματική διατήρηση οφείλεται σε παραβιάσεις, τόσο από τη διάνοιξη των λάκκων για τις ταφές της ύστερης αρχαιότητας και από μία μεγάλη κυκλοτερή παραβίαση με αμμουδερή επίχωση στο νοτιότερο τμήμα του, όσο και σε αλλαγή χρήσης του χώρου, όπως η καταπάτηση του βορειότερου τμήματος από πρόσκτισμα της μέσης εποχής χαλκού, πλ. 1,20 μ. και ορατ. μήκ. 1,25 μ., που συνεχίζεται στο άσκαφο προς τα ανατολικά.

Στα δυτικά του επιμήκους βοτσαλωτού υπαίθριου χώρου, πιθανότατα δρόμου, ανοίγονται τέσσερις χώροι οικίας της μέσης εποχής χαλκού. Από το νοτιότερο χώρο έχει αποκαλυφθεί μόνον η βορειοανατολική γωνία και τμήμα του βόρειου τοίχου του, σε ορατό μήκος 3,20 μ., ενώ το υπόλοιπο συνεχίζεται κάτω από το κατάστρωμα της παρακείμενης σύγχρονης οδού. Στα βόρεια ανοίγεται σχεδόν τετράγωνος χώρος, διαστ. 4,10×4,20 μ., που ανήκει σε δύο διαφορετικές χρήσεις του χώρου κατά την ίδια χρονολογική φάση της μέσης εποχής χαλκού, όπως μαρτυρούν δύο διαφορετικά δάπεδα. Το αρχικό δάπεδο του χώρου, σε βάθος -2,83 μ. από το σύγχρονο δρόμο, αποτελείται από ασβεστοκονίαμα, επάνω στο οποίο βρέθηκε πεσμένος μεγάλος πίθος και τμήμα πιθαμφορέα. Σε προηγούμενη χρήση του χώρου ανήκει δάπεδο, που έφερε δύο κοιλότητες για την υποδοχή ξύλινων πασσάλων.

Με άνοιγμα θύρας στο δυτικότερο άκρο του βόρειου τοίχου του, το παραπάνω δωμάτιο επικοινωνούσε με στενότερο χώρο, διαστ. 3,45×2,85 μ. Ο βόρειος τοίχος έφερε στην εσωτερική του παρειά επένδυση από ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες, η διαμόρφωση του οποίου ανήκει στη νεώτερη οικοδομική φάση του δωματίου, όπως και το δάπεδό του από ασβεστοκονίαμα, σε βάθος -2,78 μ. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του δωματίου διαπιστώθηκε μεταγενέστερη κυκλική παραβίαση, διαμ. 1,24 μ.,

Σχέδ. 39. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη - Π. Τσαγκάρη. Κάτοψη και τομές των λειψάνων της μέσης εποχής χαλκού. Σχεδίαση Π. Καπόγλου.

Σχέδ. 40. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Λ. Αντώνογλου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Νικολίκος.

η οποία έφθανε έως 3,66 μ. από το σημερινό δρόμο και έδωσε χάλκινο νόμισμα και κεραμική της ύστερης ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου.

Στο κεντρικό και νοτιοανατολικό τμήμα του δωματίου υπήρχε στρώμα καταστροφής, όπου μαζί με την χαρακτηριστική εγχώρια κεραμική (γωνιωτά κύπελλα, υψίλαιμες πρόχους), βρέθηκαν τμήματα εισηγμένων ΜΜ σκύφων με επίθετη λευκή διακόσμηση σε θαμπό σκοτεινό βάθος και τμήμα πολύχρωμου καμαραϊκού αγγείου. Σύμφωνα με τα παραπάνω ευρήματα, διαπιστώνεται ότι η φάση του δωματίου που τοποθετείται στη μέση εποχή χαλκού αντιστοιχεί με τη ΜΜ ΙΒ/ΜΜ ΙΙ φάση της Κρήτης[177]. Είναι η πρώτη φορά, που στην ίδια συνάφεια με την εγχώρια κεραμική της μέσης εποχής χαλκού, η χρονολόγηση της οποίας δεν ήταν έως τώρα δυνατόν να συγχρονισθεί με το χρονολογικό σύστημα της μινωικής Κρήτης, εντοπίστηκαν ΜΜ ευρήματα. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχώριζε ένα μεγάλο ερυθροβαφές στιλβωτό γωνιωτό κύπελλο με κωνικό πόδι (Πίν. 92 γ), η τυπολογία του οποίου παραπέμπει σε ανατολικά πρότυπα[178] από την ενδοχώρα της Μ. Ασίας. Ο βορειότερος χώρος της ανασκαφής, ιδίου πλάτους με τον προηγούμενο νότιο χώρο, έχει αποκαλυφθεί σε μέγιστο μήκος 3,70 μ. Στο βορειότερο τμήμα του διατηρείται το δάπεδό του με βότσαλα και πέτρες, σε βάθος 2,61 μ.

Ενδιαφέρουσα για τη ρυμοτομία της εγκατάστασης είναι και η οδοντωτή διαμόρφωση του δυτικού ορίου του επιμήκους βοτσαλωτού χώρου. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου εισέχει περί τα 0,90 μ. από την περασιά των νοτιότερων χώρων, ενώ βορειότερα δημιουργείται μικρότερη οδόντωση, 0,20 μ. Πρόκειται πιθανότατα για δρό-

177. Για την χρονολόγηση ευρημάτων της μέσης εποχής χαλκού από την ακρόπολη της Ιαλυσού, βλ. M. Benzi, Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialysos (Mt. Philerimos), στο R. Hägg - N. Marinatos (επμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982*, Stockholm 1984, σ. 98.

178. Βλ. T. Marketou, Ialysos and its neighbouring areas in the MBA and LB I periods: a chance for peace, στο E. Hallager - C.F. Macdonald - W.D. Niemeier (επμ.), *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean. Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in Collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens. Monographs of the Danish Institute at Athens*, τόμ. 8, Αθήνα 2009, σ. 73-96.

μο, που πρέπει να επικοινωνούσε με τα συγκροτήματα οικιών που βρέθηκαν νοτιότερα.

ΜΕΣΟΧΑΛΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ

Πάροδος οδού Περδικάκη (οικόπεδο Λ. Αντώνογλου)

Το ακίνητο βρίσκεται 600-620 μ. περίπου, ανατολικά της μεγάλης πόλης της ύστερης εποχής χαλκού, όπου εντοπίζεται δεύτερη εγκατάσταση που χρονολογείται στη μέση εποχή χαλκού. Στα νότια του οικοπέδου είχε βρεθεί μεμονωμένος ταφικός πίθος και κεραμική της ιδίας περιόδου, χωρίς ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα[179]. Με την ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου το 2003 εντοπίστηκαν για πρώτη φορά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή (Σχέδ. 40).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος -1,85 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία μεσοχαλκού χώρου, διαστ. 2,70×3,95 μ. Η θεμελίωση των τοίχων, κτισμένη με μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς πωρολίθους, έχει πάχος 0,35μ. Σε επαφή με τη θεμελίωση και σε βάθος -1,90 μ. διατηρείται το δάπεδο του χώρου από πατημένο χώμα με ίχνη ασβεστοκονιάματος, επάνω στο οποίο βρέθηκαν θραύσματα κλειστού άβαφου αγγείου. Νοτιότερα, σε βάθος -1,87 μ., υπήρχε σκληρό βοτσαλωτό δάπεδο με μεγάλα πυκνά τοποθετημένα βότσαλα. Το δάπεδο αυτό εδράζεται στο αμμώδες και με πολλά βότσαλα παρθένο έδαφος της περιοχής, σε βάθος -1,94 μ. από την επιφάνεια του δρόμου.

Στο μέσον περίπου του δυτικού τμήματος του οικοπέδου και σε επαφή με τη δυτική του παρειά εντοπίστηκε, σε βάθος -1,85 έως -1,95 μ. στρώμα καύσης, η ανατολική παρειά του οποίου έχει μήκος 1,95 μ. Στη βόρεια πλευρά, όπου η καύση γίνεται εντονότερη, ξεχωρίζει τριγωνικό τμήμα πηλού, διαστ. 0,50×1,00 μ. Στο υπόλοιπο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου διαφοροποιείται η επίχωση αποτελούμενη από αμμώδες χώμα με ασπρόπηλο και βότσαλα, χωρίς αρχαιότητες, όπως και στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής.

179. Στην οδό Διογένη. Βλ. οικόπεδο Μ. Γιαννικουρή, *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 487· οικόπεδο Μαρκάκη, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 481· οικόπεδο Μ. Καβαλλιέρου, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 640-641.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ

Οδός Γρ. Λαμπράκη, πρώην πάροδος 9ης Μαΐου (οικόπεδο Μ. Μαργαρίτη)

Το 2002 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[180] (Πίν. 92 δ). Αφαιρέθηκαν τα θραύσματα των οπτών πήλινων τοιχωμάτων, που είχαν βρεθεί στα βόρεια-βορειδυτικά του αργαλειού και του κεραμικού κλιβάνου και μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας για μελέτη. Ανάμεσα σε πολλά επίπεδα κομμάτια ξεχώριζαν ορισμένα με κυρτή επιφάνεια, που είναι πιθανόν να προέρχονται από τη θόλο και τα κατεστραμμένα τοιχώματα του κλιβάνου.

Στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής και κάτω από το παραπάνω στρώμα με τα πήλινα τοιχώματα ερευνήθηκαν τρία ΥΜ ΙΑ δωμάτια με δάπεδα από χαλικάκι. Το ανατολικότερο από αυτά, ορατ. διαστ. 1,70×2,60 μ., φέρει δάπεδο από χαλικάκι με ίχνη λευκού κονιάματος, που είχε καλυφθεί από την ηφαιστειακή τέφρα. Κάτω από το δάπεδο υπήρχε πυκνότατη κεραμική επίχωση. Παρόμοια είναι η εικόνα και του μεσαίου δωματίου, πλ. 2,80 μ. και ορατ. μήκ. 4,50. Εδώ το αρχικό δάπεδο, από πατημένο χώμα και χαλικάκι, ήταν καλυμμένο με ακανόνιστους λιθοσωρούς αναμεμειγμένους με σπασμένα αγγεία, ενώ στη βόρεια παρειά του σκάμματος βρέθηκαν τμήματα τριών μεγάλων πιθαμφορέων. Στην αρχική φάση του δαπέδου ανήκουν και δύο κοιλότητες για την υποδοχή ξύλινων πασσάλων. Βαθύτερα εντοπίστηκε στρώμα με χαρακτηριστική κεραμική της πρώιμης ΥΜ ΙΑ φάσης, χωρίς, ωστόσο, να εντοπισθεί η φάση της μέσης εποχής χαλκού. Ενδιαφέρουσα ήταν η στρωματογραφία των επιχώσεων επάνω από το βορειοδυτικό δωμάτιο, το δάπεδο του οποίου με βοτσαλάκι και κονίαμα βρέθηκε σε βάθος -3,63 έως -3,55 μ., κάτω από στρώμα καύσης και επιχώσεις των ΥΕ ΙΙΑ/ΥΜ ΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΑ2 φάσεων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής ολοκληρώθηκε η έρευνα του τέταρτου χώρου του κτιριακού συγκροτήματος. Το δάπεδο του δωματίου αποτελούμενο από μικρά χαλίκια βρέθηκε σε βάθος -3,60 μ., κάτω από σπο-

180. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 953-954· 54 (1999): Χρονικά, σ. 945-946· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1147-1148. Για τον κλίβανο και τον αργαλειό, βλ. Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στον Προϊστορικό οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο *Tagung, Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur helllenistischen Zeit mit Schwerpunk auf der prähistorischen Epoche, 21.03.2003, in Ohlstadt/Obb. Deutschland*. Weilheim 2004, σ. 133-144.

ραδική ηφαιστειακή τέφρα και στρώμα απόθεσης αγγείων της ώριμης ΥΜ ΙΑ φάσης. Στο βορειότερο τμήμα του δυτικού τοίχου του δωματίου υπάρχει άνοιγμα θύρας (πλ. 0,83-0,93 μ.) με λίθινες βάσεις παραστάδων, τύπου Γ, παρόμοιες με αυτές των πολυθύρων. Το παράγωνο αυτό δωμάτιο ήταν αρχικά μεγαλύτερο και περιορίστηκε στις σημερινές του διαστάσεις (1,90×2,70 μ.) με την προσθήκη του ανατολικού τοίχου, με το εντοιχισμένο μονολιθικό κατώφλι, ενώ ο αρχικός νότιος τοίχος του δωματίου διέρχεται εξωτερικά του νεώτερου. Οι επεμβάσεις αυτές χρονολογούνται στην τελευταία βαθμίδα της ΥΜ ΙΑ, πριν από την πτώση της ηφαιστειακής τέφρας.

Σε αυτήν τη φάση ανήκει και τμήμα δρόμου με υπόστρωμα από ποταμίσια βότσαλα, το οποίο διέρχεται νότια του παραπάνω δωματίου με κατεύθυνση Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., καλυμμένο με ηφαιστειακή τέφρα. Ο δρόμος γωνιάζει με άλλον υπαίθριο χώρο στα ανατολικά του δωματίου, με δάπεδο διπλή στρώση βοτσάλων, που είχε επίσης καλυφθεί με την τέφρα. Το στρώμα της τέφρας συνεχίζεται προς τα ανατολικά, κάτω από τον μυκηναϊκό κεραμικό κλίβανο, αλλά και βορειότερα.

Στη συνέχεια αφαιρέθηκε το γέμισμα του θαλάμου οπτήσεως του κεραμικού κλιβάνου, η διατήρηση του οποίου είναι εντυπωσιακή[181]. Η εγκατάσταση έχει διαμορφωθεί στο εσωτερικό ελλειψοειδούς λάκκου, που ανοίχτηκε μέσα στις σκληρές επιχώσεις των ΥΜ ΙΒ και ΥΜ ΙΑ φάσεων και εδράζεται στο στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας. Ακέραιος είναι ο θάλαμος θέρμανσης, διαστ. 1,90×2,10 μ. και ύψ. 0,90 μ., καθώς και το βραχύ στόμιό του στα νότια. Τα τρία εσωτερικά στηρίγματα του κλιβάνου έχουν κτιστεί με ορθογώνιες πήλινες πλίνθους (διαστ. 0,40×0,50-0,70 μ. και πάχ. 0,05-0,10 μ.) από ανοικτόχρωμο πηλό με χαλικάκι, παρόμοιες με αυτές που επενδύουν τα εσωτερικά τοιχώματα του θαλάμου, αλλά και με τα πήλινα τοιχώματα, που βρέθηκαν στην επιμήκη έκταση βορειότερα. Τα στηρίγματα, πάχ. 0,40 μ., σχηματίζουν τέσσερις στενές αεραγωγούς σύριγγες. Το άνοιγμα των συρίγγων στο κεντρικό τμήμα του κλιβάνου είναι στενό (0,10 μ.) και στα πλευρικά τοιχώματα διευρύνεται έως 0,20 μ.

Ακέραιη διατηρείται επίσης και η θύρα του θαλάμου θέρμανσης (ύψ. 0,90 και πλ. 0,60 μ.), στην τοξωτή οροφή της οποίας διατηρείται η οπή για το έλκυσμα του αέρος. Στο γέμισμα της θύρας του θαλάμου διακρίνεται λεπτή στρώση καύσης, σε βάθος -3,36 μ., που αντιστοιχεί με τον πυθμένα του θαλάμου όπτησης. Καύση εντοπίστηκε και στον πυθμένα των συρίγγων. Ο ελλειψοειδής λάκκος της πυράς, διαστ. 1,62×0,77 μ., που βρέθηκε εκτός του θαλάμου, είχε υποστεί παραβίαση κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στο εσωτερικό των συρίγγων βρέθηκαν πεσμένα τα αγγεία του κλιβάνου. Πρόκειται για ροδιακή ΥΕ ΙΙΙΑ2-πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΒ1 κεραμική, μυκηναϊκά άωτα κωνικά κύπελλα, τμήματα τριποδικής χύτρας, θραύσματα αδιακόσμητων κυλίκων με χαμηλό πόδι και δύο οριζόντιες ταινιωτές λαβές στο χείλος, καθώς και ακέραιες πρόχους, μαζί με 16 ακέραιες δισκοειδείς αμφίκυρτες αγνύθες. Η όπτηση όλων των αντικειμένων φαίνεται ότι είχε πραγματοποιηθεί σε κανονικές θερμοκρασίες, ενώ δεν υπήρχαν καμένα ή κατεστραμμένα αντικείμενα στο εσωτερικό του κλιβάνου και στη γύρω επίχωση.

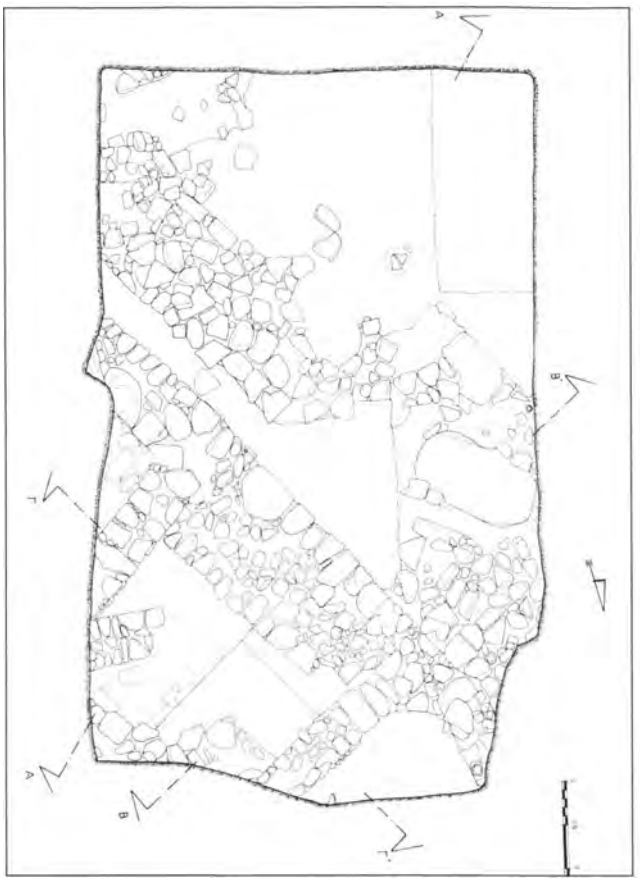
Η παρουσία του αργαλειού σε άμεση γειτνίαση με τον κλίβανο αποτελεί μαρτυρία για την εναλλάξ λειτουργία του χώρου ως εργαστηρίου κεραμικής και κατασκευής υφασμάτων[182], κατά τη διάρκεια της παραπάνω μυκηναϊκής φάσης. Χαρακτηριστικό αυτής της ενδιαφέρουσας δραστηριότητας είναι και το γεγονός ότι οι κατά χώραν αγνύθες του αργαλειού είναι πανομοιότυπες με αυτές που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου.

Η εγκατάλειψη του κεραμικού κλιβάνου και του αργαλειού με τα αντικείμενα κατά χώραν τοποθετείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2-αρχές της ΥΕ ΙΙΙΒ1, φάση κατά την οποία εγκαταλείπεται οριστικά ο μυκηναϊκός οικισμός της Ιαλυσού. Η εγκατάλειψη συνδέεται με καταστροφική πλημμύρα, γεγονός που μαρτυρεί και η στρωματογραφία της ανασκαφής, καθώς επάνω από τα κατάλοιπα της φάσης αυτής διακρίνεται παχύ στρώμα με ποταμίσια βότσαλα και άμμο. Η εικόνα της ανασκαφής θυμίζει την αναφορά της καταστροφικής πλημμυρίδος του Διοδώρου του Σικελιώτη[183].

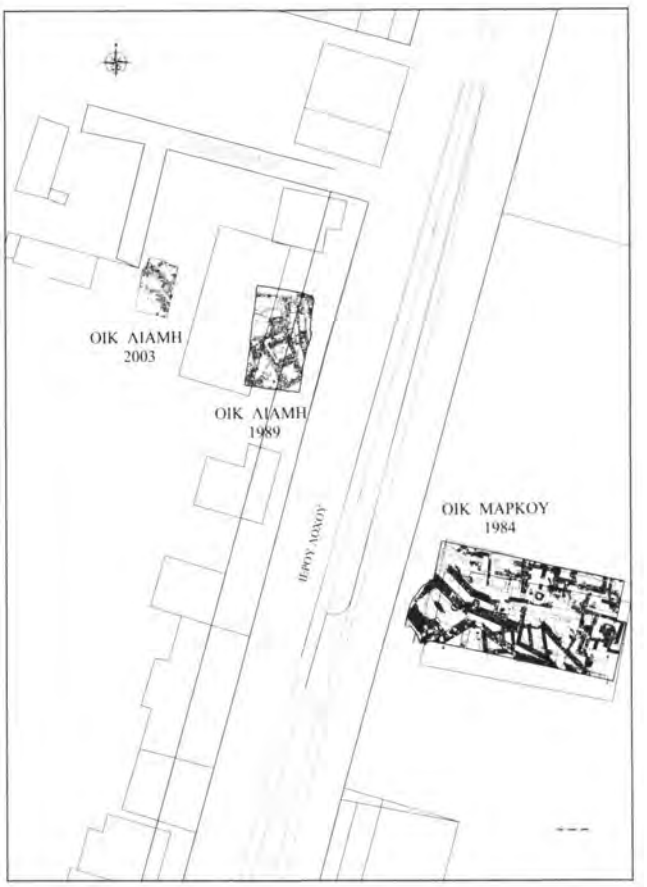
181. Παρόμοιας διατήρησης μυκηναϊκός κλίβανος δεν είναι γνωστός στη βιβλιογραφία. Για παρόμοιας τυπολογίας και καλής διατήρησης κλίβανο, βλ. ΥΜ ΙΑ κλίβανο στον Κομμό της Κρήτης, J.W. Shaw - A. van de Moortel - P. Day - V. Kilikoglou, A LM IA Ceramic Kiln in the South-Central Crete. Function and Pottery Production, *Hesperia Supplement* 30, 2001.

182. Βλ. Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στον Προϊστορικό οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο *Tagung, Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunk auf der prähistorischen Epoche, 21.03.2003, in Ohlstadt/Obb. Deutschland*, Weilheim 2004, σ. 133-144.

183. Διόδωρος Σικελιώτης, V57.8 και V58.1, «ἐπὶ δὲ τούτων γενομένης μεγάλης πλημμυρίδος, ἐπικλυσθεῖσα ἡ Κύρβη ἔρημος ἐγένετο, αὐτοὶ δὲ διείλοντο τὴν χώραν, καὶ ἕκαστος ἑαυτοῦ πόλιν ὁμώνυμον ἔκτισε».

Σχέδ. 41. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Η. Λιαμή. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Π. Καπόγλου.

Σχέδ. 42. Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα. Οικόπεδο Η. Λιαμή και Κ. Μάρκου. Τοπογραφικό.

Οδός Ιερού Λόχου (οικόπεδο Η. Λιαμή-δυτική επέκταση)

Στο ακίνητο Η. Λιαμή, στη δυτική πλευρά της παραπάνω οδού, είχε πραγματοποιηθεί στο παρελθόν ανασκαφική έρευνα[184], όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ οικιών, επάνω από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΥΜ ΙΑ, στα ανατολικά των οποίων διέρχεται λιθόστρωτος δρόμος καλυμμένος με ηφαιστειακή τέφρα. Στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου, στην ανατολική πλευρά της ιδίας οδού, βρίσκεται το οικόπεδο Κ. Μάρκου, όπου ήλθαν στο φως παρόμοια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ενώ στο νότιο τμήμα της ανασκαφής βρέθηκαν δύο ισχυροί παράλληλοι τοίχοι της ΥΜ ΙΒ, που εδράζονται επάνω στην ηφαιστειακή τέφρα. Το σύστημα των δύο τοίχων έχει ταυτιστεί ως τμήμα ευρύτερου ΥΜ ΙΒ αντιπλημμυρικού έργου, ενώ παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί και για παρόμοιο ισχυρό τοίχο που χτίσθηκε αργότερα, κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο στα νότια της ΥΜ ΙΒ κατασκευής[185] (Σχέδ. 41, 42).

Στη δυτική επέκταση του οικοπέδου Η. Λιαμή, σε μικρή απόσταση από την παλαιότερη ανασκαφή, διαπιστώθηκε το 2002-2003 κατά τη διάνοιξη σκάμματος για κολυμβητική δεξαμενή ότι τα παραπάνω αντιπλημμυρικά έργα συνεχίζονται προς τα δυτικά-βορειοδυτικά (Πίν. 92 ε). Ο βορειότερος τοίχος, με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και πάχος 1,40 μ., που αποκαλύφθηκε σε βάθος -3,08 έως -3,20 μ. από την επιφάνεια της οδού Ι. Λόχου και σε ορατό μήκος 6,50 μ., αποτελεί συνέχεια του αντιπλημμυρικού έργου της ΥΜ ΙΒ φάσης. Πρόκειται για το νοτιότερο από τους δύο παράλληλους τοίχους του παραπάνω έργου. Γύρω στα 0,40 έως και 0,10 μ. νοτιότερα και σχεδόν παράλληλα προς αυτόν διέρχεται η θεμελίωση του αντίστοιχου ΥΕΙΙΙ Α2 τοίχου. Ο τοίχος αυτός αποτελεί

184. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 617-618· 44 (1989): Χρονικά, σ. 500-501. Βλ. T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period. *RendLinc* 9 (1998), σ. 48, αριθ. 16.

185 Marketou, ό.π., σ. 61-62, πίν. ΙΙ.

ευτελέστερη και πιο πρόχειρη κατασκευή από τον παρακείμενο αρχαιότερο τοίχο, όπως και στην περίπτωση της ανασκαφής του οικοπέδου Κ. Μάρκου. Η διατήρησή του είναι αποσπασματική και το συνολικό ορατό του μήκος ανέρχεται στα 6,70 μ.

Στα βόρεια και επάνω από τη σωζόμενη ράχη του ΥΜ ΙΒ τοίχου, σε βάθος -2,96 έως -2,98 μ., αποκαλύφθηκε δάπεδο οικίας του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΑ2 με πατημένο χώμα, βοτσαλάκι και ασβεστοκονίαμα (Πίν. 93 α). Το δάπεδο ανήκει σε δωμάτιο, πλ. 2,70 μ., που ορίζεται από δύο παράλληλους τοίχους κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., τα δυτικά άκρα των οποίων έχουν καταπατήσει τον ΥΜ ΙΒ τοίχο. Το μήκος του δωματίου, ορατό σε 2,40 μ., συνεχίζεται βόρεια προς το άσκαφο. Επάνω στο δάπεδο βρίσκεται στρώμα καταστροφής, που περιείχε χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου (ψευδόστομους αμφορείς, κύλικες και πιθαμφορείς), που χρονολογούν την εγκατάλειψη του οικισμού στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΑ2-αρχή ΥΕ ΙΙΙΒ1, όπως και στην περίπτωση του οικοπέδου Μ. Μαργαρίτη (βλ. παραπάνω, σ. 285-286).

Πάροδος 9ης Μαΐου (οικόπεδο Κ. Χατζηιωάννου)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια της ανασκαφής στα οικόπεδα Κ. Μπουρνή και Χ. Σιάτρα[186] στην ίδια κτηματολογική μερίδα ΚΜ 686 γαιών Τριάντα, στα ανατολικά από το Ποταμούλι του Περιστεριού, που σήμερα φέρει το όνομα της παραπάνω οδού και 48 μ. περίπου από τη λεωφόρο Ηρακλειδών (Ρόδου-αεροδρομίου). Στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου είχε πραγματοποιηθεί έρευνα στο οικόπεδο Παπαεμμανουήλ-Χαλκιόπουλου[187].

Σε δοκιμαστική τομή, διαστ. 11,90×3,76 μ., που ανοίχτηκε το 2002 στο μέσον του οικοπέδου, εντοπίστηκε κάτω από ομοιόμορφες αλλούβιες αποθέσεις και σε βάθος -3,20 έως -3,33 μ. από την επιφάνεια του κτήματος έκταση ηφαιστειακής τέφρας (διαστ. 1,80×1,55 μ.) και τμήμα λεπτού τοίχου, που όριζε από βορρά την έκταση με την τέφρα. Στα βορειοανατολικά της τέφρας εντοπίστηκε άλλος κατεστραμμένος τοίχος και κτιστή κατασκευή, που έφερε επένδυση από πηλό. Η κατασκευή, ελλειψοειδούς κάτοψης, με σωζόμενες διαστάσεις 0,35×0,34 μ., ανήκει πιθανότατα στο ανατολικό τμήμα ιπνού, που διατηρεί μέρος του τεφροκάστανου πήλινου δαπέδου του. Η ηφαιστειακή τέφρα συνεχίζεται σποραδικά και στο βορειότερο τμήμα της τομής, όπου βρέθηκε η γωνία δύο τοίχων της ΥΜ ΙΑ ώριμης φάσης του οικισμού.

ΗΦΑΙΣΤΕΙΑΚΗ ΤΕΦΡΑ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ

Οδός Περδικάκη 6. Θέση Άγιος Γεώργιος (οικόπεδο Γ. Πόπορου, πρώην αφών Πινίκα)

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος, διαστ. 3,10×2,45 μ., για την κατασκευή κολυμβητικής δεξαμενής στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, που είχε ερευνηθεί το 2000[188], αποκαλύφθηκε σε βάθος -3,60 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού η ηφαιστειακή τέφρα σε έκταση 13,60×6,70 μ. και σε βάθος -3,50 μ. Η τέφρα είχε πάχος 0,07-0,08 μ. και αμέσως κάτω από αυτήν βρέθηκε λιγοστή ΥΜ ΙΑ κεραμική. Παρόμοια ευρήματα έχουν βρεθεί και δυτικά του οικοπέδου στα ακίνητα Λιαμή[189] και Μ. Φρόνα[190].

ΚΜ 222 γαιών Τριάντα (οικόπεδο Χ. Αδαμοπούλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του λόφου της Μόσκου Βουνάρας, όπου βρίσκονται οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι[191]. Σε βάθος -1,20 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε το 2004 λεπτό στρώμα ηφαιστειακής τέφρας (πάχ. 0,01-0,10 μ.) στη νότια παρειά του οικοπέδου και στη βορειοδυτική γωνία του (πάχ. 0,04 μ.).

Σποραδική ηφαιστειακή τέφρα εντοπίστηκε την ίδια χρονιά και νοτιότερα στο οικόπεδο Αρναουτάκη.

Περιοχή Ασωμάτου ΚΜ 1761 γαιών Κρεμαστής (οικόπεδο Θ. Ρούστα)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης πεδίλων στο παραπάνω ακίνητο σε αρκετή απόσταση νότια της θέσης του Ασωμάτου, διαπιστώθηκε το 2003 ηφαιστειακή τέφρα στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος. Πρόκειται για λεπτή στρώση τέφρας πάχ. 0,02-0,07 μ. σε μικρό σχετικά βάθος (-1,82 μ.) από την επιφάνεια του εδάφους. Η αποκάλυψη της τέφρας σε τόσο μικρό βάθος αποτελεί μαρ-

186. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614· 48 (1993): Χρονικά, σ. 529-530.

187. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614-615. T. Marketou, LB I Statuettes from Rhodes, στο V. Karageorghis - N. Stampolidis (επιμ.), *Proceedings of the Symposium Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C. Organised by: The University of Crete, Rethymnon and The Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia. Rethymnon 13-16 May 1997*, Athens 1998, σ. 55-72.

188. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1148.

189. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 619.

190. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 481.

191. M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea. Incunabula Graeca* 94, Roma 1992.

τυρία ότι η επιφάνεια του εδάφους στην περιοχή αυτή βρισκόταν κατά την εποχή του χαλκού σε ψηλότερο επίπεδο από την περιοχή της Κρεμαστής και των Τριάντα και ίσως για τον λόγο αυτό δεν διατηρήθηκε η τέφρα και στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου.

Τριάντα

ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

ΚΜΓ 254 γαιών Τριάντα (οικόπεδο Π. και Δ. Φαντίδου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες ενός γήλοφου από αργιλώδες χώμα στα Β./ΒΑ. της Μακριάς Βουνάρας, εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου Φιλερήμου, αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα μεταγενέστερου αποθηκευτικού σιρού, διαμ. 4,50 μ. Το τοίχωμα της κατασκευής, πάχ. 4,50 μ. και μεγ. ύψ. 1,60 μ., είναι χτισμένο με αργούς λίθους, κεράμους και ασβεστοκονίαμα με επένδυση από υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό, όπου σε βάθος -1,40 μ. βρέθηκαν αρκετοί ξυλάνθρακες. Λόγω της απουσίας συνευρημάτων δεν στάθηκε δυνατή η ακριβέστερη χρονολόγηση της κατασκευής, πρέπει, ωστόσο, να ανήκει στην ύστερη αρχαιότητα, κατά τη διάρκεια της οποίας παρατηρείται στην περιοχή σποραδική αγροτική χρήση.

Κρεμαστή

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΩΝ

Λεωφόρος Ελευθερίας (οικόπεδο Σ. Μάτση)

Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Λαού[192] και δυτικά του οικοπέδου Τσισιμοίρη[193], στη νότια πλευρά της λεωφόρου που οδηγεί προς το αεροδρόμιο του νησιού. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου είχαν βρεθεί στο παρελθόν σποραδικά λείψανα υστερορρωμαϊκών χρόνων και βαθύτερα (-2,50 έως 2,53 μ.) είχε εντοπιστεί στρώμα ηφαιστειακής τέφρας[194].

Στην ανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η συνέχεια των υστερορρωμαϊκών λειψάνων σε βάθος -0,70 μ. από το κατάστρωμα της σημερινής λεωφόρου. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου η έρευνα προχώρησε σε μεγάλο βάθος, δεν διαπιστώθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Περιοχή Αγίου Γεωργίου. ΚΜ 300 γαιών Κρεμαστής (οικόπεδο Γ. Πολυχρόνη)

Το ακίνητο βρίσκεται στα δυτικά του οικοπέδου Λαού[195] και Β./ΒΔ. της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε το 2002 και το 2003, ήλθαν στο φως σποραδικά κατεστραμμένα λείψανα της ύστερης αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, σε βάθος 2,00-2,20 μ. περίπου από την επιφάνεια.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κτιστό ορθογώνιο πηγάδι, διαστ. 0,58×0,52 μ. Σε επαφή με τη βόρεια και δυτική πλευρά του περιχειλώματος, κάτω από λιθοσωρό εντοπίστηκε λάκκος με κεραμική της ύστερης αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχώριζαν τοίχωμα ανάγλυφου αρχαϊκού πίθου, λαιμός ληκυθίου κυπριακού τύπου, χείλη ιωνικών κυλίκων, μελαμβαφή όστρακα κυλίκων, όστρακα από πρώιμο αμφορέα με λευκό επίχρισμα και αρχιτεκτονικό μέλος από λάρτιο λίθο. Νοτιότερα, σε απόσταση 0,90 μ., βρέθηκε θεμέλιο τοίχου κατεύθυνσης Α.-Δ., που φαίνεται ότι ανήκει στην ίδια φάση. Ανατολικότερα υπήρχαν σποραδικά αρχιτεκτονικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων και στρώμα καταστροφής με κεράμους, ενώ δοκιμαστική τομή, που διανοίχτηκε σε μεγάλο βάθος στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, δεν έδωσε άλλες αρχαιότητες.

Η παρουσία του κτιστού πηγαδιού στη θέση αυτή της περιοχής των αρχαϊκών και κλασικών νεκροπόλεων της αρχαίας Ιαλυσίας, είναι πιθανόν να συνδέεται και με χθόνια λατρεία ή τελετουργίες, όπως προφανώς συνέβαινε και με το αρχαϊκό πηγάδι στο οικόπεδο Τσισιμοίρη[196] στα ανατολικά-βορειοανατολικά του οικοπέδου.

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΙΑΛΥΣΟΥ

Περιοχή Τρεις-Άνοιξη. Οδός Περδικάκη

Κατά τη διάνοιξη του ορύγματος για το αποχετευτικό δίκτυο της Ιαλυσού το 2003 εντοπίστηκαν σποραδικά

192. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 533-536. Βλ. Α. Γρηγοριάδου - Α. Γιαννικουρή - Τ. Μαρκέτου, Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου, Καύσεις στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, σ. 373-403.

193. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1150-1152.

194. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 643-644.

195. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 533-536.

196. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1150-1152.

ευρήματα των ελληνιστικών, υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Επί της οδού Σωτήρος αριθ. 27, στα ανατολικά της παρακειμένης οικίας και σε βάθος -1,10 μ., βρέθηκε τεφροδόχος μελαμβαφής, ραβδωτή υδρία, καλυμμένη με μελαμβαφές πινάκιο. Βορειοδυτικά της θέσης αυτής και στο βορειότερο τμήμα της οδού Άνοιξης υπήρχαν σποραδικά πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και επίκρανο παραστάδος με εγχάρακτο σταυρό παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Γύρω στα 3,00 μ. δυτικότερα και σε βάθος -1,30 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή. Ο τοίχος κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κατεύθυνσης Β.-Ν., ύψ. 0,60 μ. και μήκ. 1,70 μ., ανήκει στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε, επίσης, τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου με παχύ υπόστρωμα από κουρασάνι, ένα ακόμη παλαιοχριστιανικό επίκρανο με σταυρό και τροχός από πηλό.

Βορειότερα προς την οδό Α. Παπάγου, στην περιοχή του ακινήτου Ν. Παπαγιαννόπουλου εντοπίστηκε σε βάθος -2,55 μ., μέσα σε αμμώδες έδαφος, σποραδική μινωική κεραμική.

Σποραδικά ελληνιστικά λείψανα εντοπίστηκαν επί της οδού Διογένη, σε απόσταση 30 μ. περίπου από την λεωφόρο Ηρακλειδών (Ρόδου-αεροδρομίου). Στην ίδια οδό, στα νότια του οικοπέδου Λ. Αντώνογλου (βλ. παραπάνω, σ. 285), σε απόσταση 3,10 ανατολικά του περιβόλου του ξενοδοχείου Sunday, ιδιοκτησίας Δ. Λιαμή, αποκαλύφθηκε σε βάθος -1,32 μ., τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Νοτιότερα, επί της οδού Διογένη και σε βάθος -1,90 έως -2,30 μ. από το σύγχρονο δρόμο, υπήρχε χαρακτηριστική τοπική κεραμική μέσης εποχής χαλκού μέσα στην αμμουδερή επίχωση της περιοχής, η παρουσία της οποίας συνεχιζόταν έως 10 μ. περίπου βορειότερα, στην περιοχή του οικοπέδου Μ. Γιαννικουρή[197].

Οδός Ιερού Λόχου

Στη θέση της οικίας αριθ. 16 απέναντι από το ξενοδοχείο Έλενα βρέθηκαν σε βάθος -1,80 από το κατάστρωμα της οδού όστρακα αμφορέων και τμήμα κεράμου. Τα ευρήματα σχετίζονται με τη σειρά των αμφορέων στη γειτονική ανασκαφή του οικοπέδου Κασσανή-Τσεσμελή[198]. Έτσι κατά τη διάνοιξη του ορύγματος στην ανατολική πλευρά της οδού, απέναντι από την οικία αριθ. 43, αποκαλύφθηκαν τρεις όρθια τοποθετημένοι αμφορείς, σε βάθος -1,05 έως -1,90 μ. Δυτικά των εργαστηριακών εγκαταστάσεων, που είχαν αποκαλυφθεί στην ανασκαφή του οικοπέδου Μ. Χριστοδούλου[199], βρέθηκε τμήμα ημικυκλικής κτιστής κατασκευής των ελληνιστικών χρόνων, επάνω από την οποία υπήρχε δάπεδο δεξαμενής με κομμένα βότσαλα σε υπόστρωμα από κουρασάνι, σε σωζόμενο μήκος 3,20 μ., παρόμοιο με της δεξαμενής της παραπάνω ανασκαφής.

Σε απόσταση 22 μ. νοτιότερα και σε βάθος -2,80 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα εντοπίστηκε ελληνιστικός πήλινος αγωγός ύδρευσης, αποτελούμενος από τέσσερα ακέραια τμήματα σωλήνων και τμήμα πέμπτου (Πίν. 93 β). Βορειότερα και στο μέσον της οδού, λίγα μέτρα νοτιότερα του οικοπέδου Η. Λιαμή (βλ. παραπάνω, σ. 287), ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΙΑ, σε έκταση συνολ. μήκ. 9,50 μ. και στο πλάτος του ορύγματος, μόλις 0,70 μ. Σε βάθος -1,40 μ. βρίσκεται η ράχη μυκηναϊκού τοίχου και 1,60 μ. νοτιότερα, τμήμα πλακόστρωτου και νοτιότερα υπήρχε η γωνία μυκηναϊκού κτιρίου και μετακινημένη κυλινδρική λίθινη βάση κίονα, παρόμοια με αυτές που είχαν βρεθεί παλαιότερα στο οικόπεδο Η. Λιαμή[200].

Το αποχετευτικό δίκτυο της οδού Ιερού Λόχου συνεχίστηκε και το 2004. Στο ύψος των αριθ. 41 και 43 της οδού και σε βάθος -0,90 μ. ήλθε στο φως ένας εγχυτρισμός σε μεταγενέστερο αμφορέα.

Οδός Θεμιστοκλή (πάροδος Ιερού Λόχου)

Επί της οδού Θεμιστοκλή, που διέρχεται στα βόρεια και ανατολικά του οικοπέδου Η. Λιαμή (βλ. παραπάνω, σ. 287), άρχισαν να αποκαλύπτονται σε βάθος -1,35 μ. θραύσματα κεραμικής της ΥΜ ΙΑ περιόδου, κάτω από τα οποία βρέθηκε η ηφαιστειακή τέφρα (πάχ. 0,09-0,15 μ.). Στη συνέχεια του ορύγματος στο αγρόκτημα που εκτείνεται δυτικά των οικοδομικών τετραγώνων της οδού Ιερού Λόχου αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και θραύσματα αγγείων της ΥΜ ΙΑ ώριμης φάσης (Πίν. 93 γ). Νοτιότερα, στο κτήμα Στ. Χατζηνικόλα και σε βάθος -1,50 μ. βρέθηκε κτιστό κυκλικό πηγάδι της ίδιας περιόδου, με χαρακτηριστική κεραμική στο εσωτερικό του και τέφρα γύρω από το περιχείλωμά του (Πίν. 93 δ). Στο εσωτερικό του πηγαδιού, που ερευνήθηκε σε βάθος έως 0,65 μ. υπήρχε ΥΜ ΙΑ κεραμική. Σποραδικά αρχιτεκτονικά λείψανα και αποθέσεις κεραμικής της ιδίας περιόδου εντοπίστηκαν και νοτιότερα, κοντά

197. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 487.

198. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1103-1104.

199. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 622.

200. T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, *RendLinc* 9 (1998), σ. 46.

στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ηρακλειδών (Ρόδου-αεροδρομίου). Η συνέχεια του ορύγματος νότια της λεωφόρου δεν έδωσε αρχαιότητες.

Οδός Ιαλυσού-Οδός Πλαστήρα

Το τμήμα της οδού Ιερού Λόχου που συνεχίζεται στα νότια της λεωφόρου Ηρακλειδών (Ρόδου-αεροδρομίου) ονομάζεται πλέον οδός Ιαλυσού. Στο βορειότερο τμήμα αυτής της οδού, στο ύψος περίπου του Αστυνομικού Τμήματος Ιαλυσού και σε βάθος -0,93 μ. βρέθηκε τμήμα από μεταγενέστερο λευκό βοτσαλωτό δαπέδο με διακοσμητικό μοτίβο από μελανά βοτσαλάκια.

Επί της οδού Ιαλυσού, κοντά στον αριθ. 8, πριν από την εκκλησία της Παναγίας και σε βάθος -0,80 έως 0,90 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε η λιθόστρωτη επιφάνεια παλαιότερης φάσης του σύγχρονου δρόμου, ενώ στο ύψος της εκκλησίας και σε βάθος -1,70 μ. υπήρχε η γωνία κτίσματος με ασβεστοκονίαμα, που ίσως ανήκει σε φρεάτιο της ιπποτικής περιόδου.

Στα νότια της εκκλησίας της Παναγίας αλλάζει και πάλι το όνομα της οδού, μετονομαζόμενο σε οδό Πλαστήρα, στο βορειότερο τμήμα της οποίας και σε βάθος 3,00 μ. εντοπίστηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και πάχος 0,46 μ., σε ορατό μήκος 3,60 μ., ενώ νοτιότερα στο ύψος του αριθ. 7 της οδού αποκαλύφθηκε υστερορρωμαϊκός κεραμοσκεπής τάφος.

Διασταύρωση της οδού Φιλερήμου με την οδό Θ. Σοφούλη

Στη διασταύρωση των παραπάνω οδών και σε βάθος -1,50 μ. αποκαλύφθηκε δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν., κτερισμένος με μία υάλινη ψήφο και εγχυτρισμός παιδιού σε αμφορέα σε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Κτήμα Καρίκα (ΚΜ 262-3 γαιών Τριάντα)

Κατά τη διάνοιξη του ορύγματος στο δυτικό τμήμα της σημερινής πόλης της Ιαλυσού δεν παρατηρήθηκαν αρχαιότητες. Στο νοτιότερο τμήμα του παραπάνω κτήματος, που βρίσκεται στα νότια του λόφου της Μόσκου Βουνάρας, εντοπίστηκαν σποραδικά λείψανα, που φαίνεται ότι ανήκουν σε αγροτική εγκατάσταση των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Σε αυτήν ανήκει επιμήκης τοίχος με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ., που βρέθηκε σε βάθος -1,40 μ. από την επιφάνεια. Ο τοίχος, μήκ. 8,20 μ., προφανώς κατασκευάστηκε για να συγκρατεί τα νερά του ποταμού Πάπαρη, που διέρχεται στα δυτικά του κτήματος, σε μικρή απόσταση από τον παραπάνω τοίχο.

Σχέδ. 43. Ρόδος. Κοσκινού. Οικόπεδο Μπάρδου - Ψυλλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Τ. Αντωναρά.

Κατά την άροση του ιδίου κτήματος βρέθηκε επίσης και ένας κυλινδρικός ελληνιστικός βωμός με γιρλάντες και βουκράνια.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Κοσκινού (οικόπεδο Μπάρδου - Ψυλλάκη) (Σχέδ. 43)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του χωριού Κοσκινού, σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά των συνεχόμενων οικοπέδων Στ. Μαγγαφά και Ν. Καβάσιλα, όπου παλαιότερα, κατά τα έτη 1983-84, αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι και ενταφιασμοί σε λίθινες σαρκοφάγους[201].

Η ιδιοκτησία Γρ. Μπάρδου είναι ένα μικρό οικόπεδο σε σχήμα ακανόνιστου τετραπλεύρου, το βόρειο τμήμα του οποίου καταλαμβάνει το ερειπωμένο κτίριο ενός παραδοσιακού ανεμόμυλου. Το 2001 αποκαλύφθηκαν σε

201. Οι παραπάνω ανασκαφές δεν έχουν δημοσιευθεί στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.

αυτό συνολικά εννιά τάφοι και τέσσερις θήκες. Κάποιοι από τους τάφους εκτείνονταν στο όμορο προς τα δυτικά οικόπεδο Δ. Ψυλλάκη, του οποίου ερευνήθηκε τελικά ο ανατολικός ακάλυπτος χώρος.

Πρόκειται κυρίως για ορθογώνιους λακκοειδείς τάφους, λαξευμένους στο φυσικό πωρόβραχο της περιοχής. Εξαίρεση αποτελούν δύο συρταρωτοί τάφοι ανοιγμένοι στο ανατολικό και δυτικό τοίχωμα ορθογώνιου λαξεύματος (διαστ. 2,60×5,50 μ.), το οποίο λειτουργούσε ως προθάλαμος και καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Η πλήρης μορφή του μικρού αυτού ταφικού συγκροτήματος με τους δίδυμους τάφους δεν είναι γνωστή, καθώς το εσωτερικό του λαξεύματος μέχρι τον πυθμένα του, σε βάθος 1,55 μ. από το ψηλότερα σωζόμενο σημείο της βορειοανατολικής γωνίας του και η νότια πλευρά του έχουν καταστραφεί εντελώς από εκσκαφικό μηχάνημα. Από τους τάφους, που ήταν και οι δύο συλημένοι, διατηρείται μονάχα εκείνος που έχει λαξευθεί στο δυτικό τοίχωμα του προθαλάμου, ενώ από τον ανατολικό σώζονται ελάχιστα ίχνη στον πυθμένα του λαξεύματος. Πρόκειται για ομόλογους τάφους, ανοιγμένους κατά μήκος των δύο αντιμέτωπων τοιχωμάτων του λαξεύματος. Ο δυτικός έχει μήκος 2,09 μ., ύψος 0,62 μ. και βάθος 0,70 μ., ενώ παρόμοιες διαστάσεις πρέπει να είχε και ο ανατολικός.

Από τους επτά λακκοειδείς τάφους που ερευνήθηκαν, στους οποίους ανήκει και ένας παιδικός (θκ. 1), μόνο οι δύο ήταν διαταραγμένοι (τφ. 1 και 3). Οι υπόλοιποι βρέθηκαν ασύλητοι, διατηρώντας σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός του παιδικού, τις καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους. Στη συντριπτική τους πλειονότητα έχουν προσανατολισμό Α.-Δ., ορισμένες φορές με απόκλιση προς ΒΑ.-ΝΔ. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο τφ. 2 με προσανατολισμό Β.-Ν. Αν και το ύψος διατήρησης των τοιχωμάτων τους ποικίλλει, είναι φανερό ότι όλοι ακολουθούν ένα κατασκευαστικό πρότυπο, κατά το οποίο χωρίζονται σε δύο τμήματα καθ' ύψος. Το κατώτερο κύριο τμήμα του τάφου, όπου γίνεται ο ενταφιασμός, σφραγίζεται με καλυπτήριες πλάκες, που εδράζονται σε πατούρα. Το ανώτερο έχει διευρυμένα τοιχώματα και βάθος ανάλογο με του κατώτερου. Στα τοιχώματά του στηρίζονταν συνήθως τα μεγάλα αγγεία της εξωτερικής κτέρισης.

Η κτέριση στην πλειονότητα των τάφων ήταν πλούσια. Σε όλες τις περιπτώσεις των ασύλητων τάφων, με τις καλυπτήριες πλάκες κατά χώραν, διαπιστώθηκε η ύπαρξη εξωτερικής κτέρισης κυρίως από ζεύγη οξυπύθμενων αμφορέων, τοποθετημένων στις γωνίες της στενής πλευράς του τάφου (Πίν. 94 α), όπου βρισκόταν συνήθως και το κεφάλι του νεκρού. Στο εσωτερικό των τάφων κυριαρχούν οι σταμνοειδείς πυξίδες με κάλυμμα, τα αρυβαλλοειδή ληκύθια και τα άωτα μελαμβαφή φιαλίδια, που χρονολογούν τους τάφους κυρίως στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Έχει χρησιμοποιηθεί επιπλέον πληθώρα διαφορετικών αντικειμένων, όπως σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινες βελόνες, αργυρά και χάλκινα νομίσματα, γυάλινες ψηφίδες, σιδερένιο και χάλκινο δακτυλίδι, χάλκινη σπάτουλα, χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο, σιδερένιο εγχειρίδιο, μελαμβαφής κυλινδρική πυξίδα με κάλυμμα, αλάβαστρο εξ αλαβάστρου, άβαφη πρόχους. Ο παιδικός τάφος εξάλλου (θκ. 1) (Πίν. 94 β) περιείχε επίσης, θραύσματα γυναικείου ειδωλίου και μελαμβαφές θήλαστρο. Το πιο εντυπωσιακό ωστόσο εύρημα προέρχεται από τον τφ. 4 (Πίν. 94 γ) και είναι ένα χρυσό ταινιωτό διάδημα με διακόσμηση τριών έκτυπων γοργονείων, το οποίο βρέθηκε επάνω στο κρανίο του νεκρού. Από τον ίδιο τάφο, που περιείχε κυρίως μεταλλικά κτερίσματα (σιδερένια στλεγγίδα, σιδερένιο δακτυλίδι, χάλκινη βελόνα και αργυρό νόμισμα), προέρχονται επίσης, ένα μελαμβαφές φιαλίδιο και μία σταμνοειδής πυξίδα με κάλυμμα, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν τα κελύφη δύο μικρών αβγών, το ένα ακέραιο και το δεύτερο σε μικρά θραύσματα[202].

Από τις τέσσερις θήκες που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο, οι μισές είναι λαξευμένες στο βράχο. Η μία από αυτές (θκ. 2), που βρέθηκε συλημένη, είναι κυλινδρική, διαμ. 0,35 μ. και σφραγιζόταν με τετράγωνη καλυπτήρια, όπως μαρτυρούν τα ίχνη πατούρας στο βράχο. Η δεύτερη (θκ. 3) είναι ορθογώνια, διαστ. 0,36×0,46 μ., προσανατολισμού Β.-Ν., και περιείχε τεφροδόχο υδρία. Μεταξύ του πυθμένα και της υδρίας μεσολαβούσε στρώμα στάχτης, υπολείμματα προφανώς της καύσης, που περιείχε το αγγείο.

Οι υπόλοιπες θήκες είναι κτιστές, ενταγμένες στο ανατολικό τμήμα λαξευμένου ευρύτερου ορθογώνιου χώρου, προσανατολισμού Α.-Δ. και διαστ. 1,02×2,03 μ., που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, αμέσως νότια του παραδοσιακού ανεμόμυλου. Πρόκειται πιθανώς για παλαιότερο τάφο, που μετασκευάσθηκε. Η μία από αυτές (θκ. 4), διαστ. 0,36×0,38 μ., περιείχε δύο σπασμένες υδρίες με κάλυμμα, τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη. Η δεύτερη (θκ. 5), διαστ. 0,48×1,02 μ., και προσανατολισμού Β.-Ν., βρέθηκε συλημένη. Πιθανολογείται ωστόσο ότι από εδώ είχε τοποθετηθεί ελλιπής οξυπύθμενος αμφορέας με ίχνη εγχυτρισμού στο εσωτερικό του, ο οποίος βρέθηκε πεταμένος αμέσως ανατολικότερα, μέσα σε έναν ημιτελή τάφο. Στον πυθμένα του υπόλοιπου,

202. Για την τοποθέτηση αβγών σε τάφους, βλ. Στ. Παλαιολόγου, Ανοικοδόμηση: ένα νεκροταφείο της δυτικής ροδιακής νεκρόπολης, *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 58.

δυτικού, τμήματος του ορθογώνιου χώρου, όπου έχουν ενταχθεί οι θήκες, διατηρούνται αβαθή κυκλικά λαξεύματα για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων, πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη περισσότερων κατεστραμμένων θηκών.

Τέλος, στα βόρεια του παραδοσιακού μύλου, στις δύο γωνίες της βόρειας πλευράς του οικοπέδου, βεβαιώθηκε η ύπαρξη υπόγειων ορθογώνιων λαξευτών χώρων, των οποίων, όμως, δεν έγινε δυνατόν να προσδιοριστεί η λειτουργία, γιατί η έρευνα δεν ήταν δυνατόν να επεκταθεί. Επιπλέον, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου διαπιστώθηκε καταστροφή από σύγχρονη επέμβαση με εκσκαφικό μηχάνημα, κάτι που είναι ιδιαιτέρως εμφανές και σε όλη την επιφάνεια του οικοπέδου.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Αφάντου

Θέση Καμαρόπετρες

Το έτος 2004, κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης και διαπλάτυνσης υφιστάμενης πρόσβασης εντός του στρατιωτικού φυλακείου στη θέση Καμαρόπετρες[203], βορειοανατολικά του υψώματος Σελλάι της περιφέρειας Αφάντου, εντοπίσθηκαν σε βάθος 0,30 μ. και κατά χώραν, κατά μήκος του βορείου ορίου του σκάμματος, σειρά τεσσάρων πήλινων αμφορέων ελληνιστικής εποχής (Πίν. 94 δ), από τους οποίους οι τρεις είναι σχεδόν ακέραιοι και ο τέταρτος ολότελα κατεστραμμένος. Οι αμφορείς έχουν τοποθετηθεί κάθετα στον μαλακό ασπρόπηλο και έχουν προσανατολισμό Ν.-Α. Δεν βρέθηκαν ευρήματα στο εσωτερικό τους. Πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί ως διαχωριστικό αρχαίο όριο, είδος φράχτη ή αναλήμματος.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Χαράκι

Αγία Αγάθη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών διαπλάτυνσης υπάρχοντος δρόμου προς το εκκλησάκι της Αγίας Αγάθης, οι οποίες διενεργήθηκαν από το Δήμο Αρχαγγέλου την άνοιξη του 2004, χωρίς άδεια ή παρακολούθηση της Εφορείας, αποκαλύφθηκε λαξευτός ταφικός θάλαμος. Τα ευρήματα, αμφορέας, ληκύθιο, αλάβαστρα, χάλκινος δίσκος κατόπτρου, οστέινα αντικείμενα, σκύφοι, σκαραβαίοι, χάλκινος και χρυσός δακτύλιος, χρυσές ψήφοι, οστέινα σφονδύλια και πυξίδα, παραδόθηκαν στην Υπηρεσία και υποδείχθηκε ο χώρος. Στη συνέχεια ερευνήθηκαν συνολικά δέκα τάφοι, οι περισσότεροι συληµένοι, από τους οποίους οι οκτώ ανήκουν σε νεκροταφείο, που χρονολογείται στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ έως την υπομυκηναϊκή περίοδο (Πίν. 94 ε), ενώ οι λοιποί δύο τάφοι χρονολογούνται στους ιστορικούς χρόνους (Πίν. 95 α).

Το εύρημα θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό, τόσο για την τοπογραφία της περιοχής, αφού για πρώτη φορά εντοπίζονται λείψανα της ύστερης εποχής του χαλκού στην περιοχή της Αγίας Αγάθης[204], γνωστή για τα ελληνιστικά και παλαιοχριστιανικά της ευρήματα, όσο και για τη χρονολογική περίοδο στην οποία ανήκουν, και ιδιαίτερα τη μεταβατική περίοδο μεταξύ του τέλους της εποχής του χαλκού και της πρωτογεωμετρικής περιόδου, η οποία παραμένει άγνωστη προς το παρόν στη Ρόδο. Πρόκειται να ακολουθήσει εκτενής δημοσίευση της ανασκαφής.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Λίνδος

Ψάρτος. ΚΜ 195 γαιών Λίνδου (οικόπεδο M. Boberek)

Το ακίνητο βρίσκεται στην περιοχή της Ψάρτου, στην οποία υπάρχουν εκτεταμένες λατομεύσεις. Κατά το έτος 2004 πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο 11 δοκιμαστικές τομές, σε σημεία, όπου ήταν εμφανής ο βράχος με σημάδια λατόμευσης. Από τις παραπάνω, ενδιαφέρον παρουσίαζαν ένα ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 5,4×3,4 μ., με ίχνη κονιάματος σε ένα από τα τοιχώματά του και μια δεξαμενή, διαστ. 1,65×0,85×0,60 μ., λαξευμένη στο βρά-

203. Για την περιοχή, βλ. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί Δήμοι*, Αθήνα 1989, Ι. Ιαλυσία-Ιστορική Επισκόπηση, σ. 126. Στο ύψωμα Σελλάι ο Inglieri αναφέρει την ύπαρξη τάφων, βλ. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell' Isola di Rodi*, Firenze 1936, αριθ. 61. Στο ύψωμα Βίγλα, ανατολικά από το ύψωμα Σελλάι έχουν επισημανθεί τάφοι κυρίως στους βορειοανατολικούς πρόποδες του υψώματος, καθώς και στη γύρω περιοχή, βλ. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 126, Inglieri, ό.π., αριθ. 60, R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68 (1973), σ. 154, πίν. 39c, 5, 11, εικ. 10, αριθ. 14, 19, όπου αναφέρονται όστρακα αρχαϊκά, κλασικά και κυρίως ελληνιστικά.

204. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*, Firenze 1936, foglio nord, αριθ. 86-88, foglio sud, αριθ. 46. Μυκηναϊκά νεκροταφεία στις θέσεις Πλακωτό και Καμινάρι στα βορειοδυτικά.

χο και επιχρισμένη με κουρασάνι που στη νότια πλευρά της έφερε αύλακα υπερχείλισης.

Αξιοσημείωτοι ήταν επίσης, ένας ακόμη σπηλαιώδης θάλαμος λαξευμένος στο φυσικό βράχο, διαστ. 3,40×3,50 μ., με είσοδο από τα ανατολικά, καθώς και ένας θάλαμος ακανόνιστου σχήματος, λαξευτός στο φυσικό βράχο, διαστ. 2,10×3,02 μ., με ανοιχτό χώρο και στενό άνοιγμα-δρόμο στο νότιο τμήμα του (Πίν. 95 β). Στην εξωτερική επιφάνεια της οροφής του τελευταίου εντοπίστηκε ορθογώνιο λάξευμα (τάφος;), διαστ. 2,40×0,90 μ., με μικρή κλίμακα (τρία σκαλοπάτια) στη βόρεια πλευρά του και περιμετρική πατούρα. Από το εσωτερικό του απομακρύνθηκε ορθογώνια καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 1,01×0,67×0,30 μ. Το δάπεδο του λαξεύματος παρουσίαζε, επίσης, κλιμακωτή διαμόρφωση. Μία οπή στην ανατολική πλευρά του το συνέδεε με τον υποκείμενο θάλαμο, η αρχική χρήση του οποίου ήταν πιθανώς ταφική.

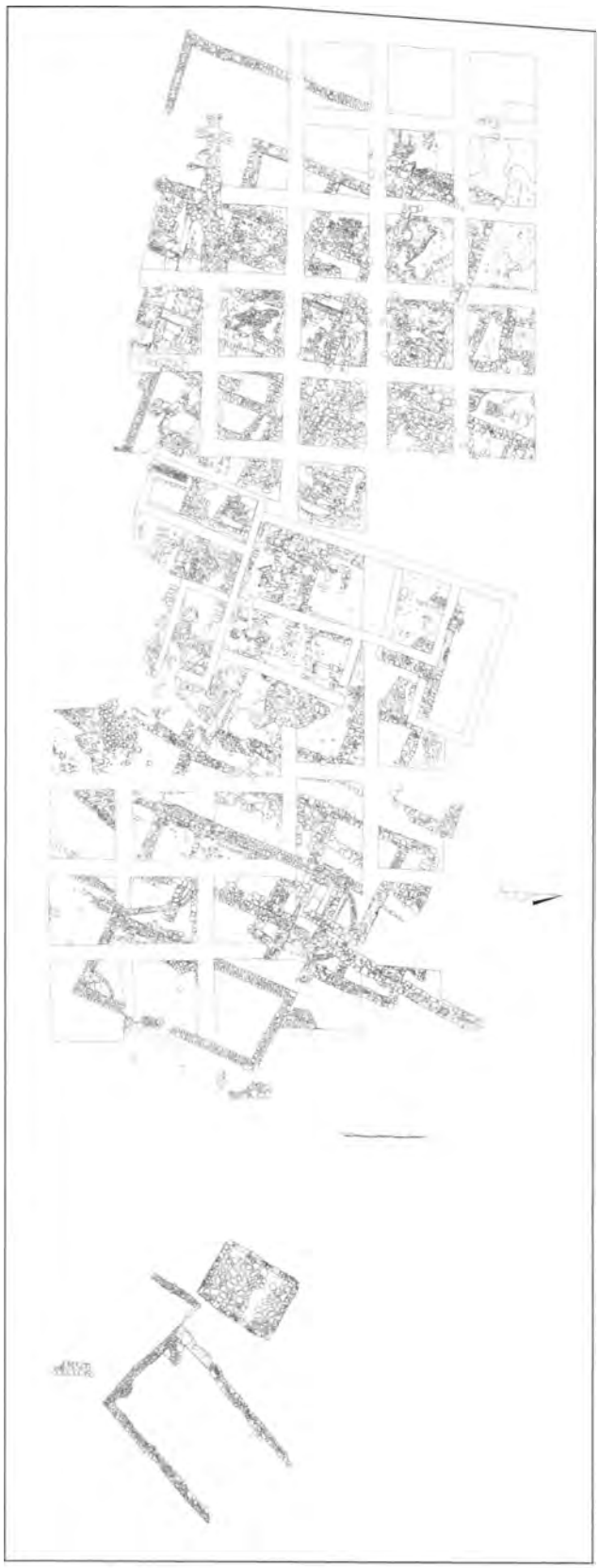
Από την έρευνα των παραπάνω λαξευμάτων και θαλάμων προέρχονται αρκετά ευρήματα και κεραμική που υποδεικνύουν χρήση του χώρου στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ

Ψάρτος. Περιοχή Αλώνια. ΚΜ 156 (ξενοδοχείο LINDOS MEMORIES)

Την περίοδο 7 έως 15 Ιανουαρίου 2003 έγιναν δοκιμαστικές τομές στο χώρο της ξενοδοχειακής μονάδας LINDOS MEMORIES. Το ξενοδοχείο βρίσκεται στον όρμο του Αγίου Νικολάου στην Ψάρτο Λίνδου. Η υφιστάμενη μονάδα αποτελείται από δύο ανεξάρτητα κτίρια, τα οποία καταλαμβάνουν το βόρειο-βορειοανατολικό τμήμα της ΚΜ 156, ενώ προβλέπεται η ανέγερση 13 συνολικά κτιρίων στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα της κτηματολογικής μερίδας. Λόγω της γειτνίασης με το αρχαίο λατομείο της Ψάρτου (Πίν. 95 γ), αποφασίστηκε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών. Οι τελευταίες επικεντρώθηκαν στο χώρο, όπου θα ανεγερθούν τέσσερα μικρά κτίρια, καθώς εκεί διακρίνονται δύο κύριοι τοίχοι καθώς και υπολείμματα άλλων. Οι κύριοι τοίχοι αποτελούνται από αργούς λίθους, χωρίς αρμολόγηση και συνδετικό υλικό, ενώ στη βάση τους διακρίνονται σε σημεία, μεγαλύτεροι λίθοι, που πιθανώς να προέρχονται από το παρακείμενο λατομείο.

Πραγματοποιήθηκαν επτά τομές συνολικά, από μία σε κάθε οικοδομή, καθώς και άλλες τρεις σε επιλεγμένα σημεία, όπως κατά μήκος του τοίχου 1. Και στις επτά τομές ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε μικρό σχετικά βάθος και δεν παρουσίαζε ίχνη λαξεύσεων. Η τομή κατά μήκος του τοίχου 1 (τομή 2) επιβεβαίωσε την υπόθεση, πως ο τοίχος είναι μεταγενέστερος, καθώς δεν έχει

Σχέδ. 44. Ρόδος. Φράγμα ποταμού Γαδουρά. Στάβλος του Κουντουρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ομοιογενή θεμελίωση, ενώ δεν υπάρχει καμία διαμόρφωση του βράχου στα σημεία έδρασής του. Επιπλέον, εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα, τα οποία είναι αβαφή και άτυπα. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζουν και οι υπόλοιπες πέντε από τις έξι τομές (τομές 1, 4, 5, 6 και 7): ελάχιστα όστρακα, ενώ τυχόν υπολείμματα πρόχειρων τοίχων εδράζονται στο χώμα και όχι στο βράχο. Μικρή ιδιαιτερότητα παρουσιάζει η τομή 3, κοντά στη συμβολή των τοίχων 1 και 2, καθώς είναι η μοναδική, που περιείχε ικανή ποσότητα οστράκων, η πλειονότητα των οποίων χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Η παρουσία αυξημένου αριθμού οστράκων στην τομή 3 πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι η τομή αυτή είναι η πλησιέστερη στο χώρο του λατομείου.

Συνοψίζοντας, από τις τομές στο χώρο, όπου προβλέπεται η κατασκευή των τεσσάρων κτιρίων νοτιοανατολικά του ξενοδοχείου LINDOS MEMORIES, δεν προέκυψαν στοιχεία, που να μαρτυρούν αρχαία οικοδομική δραστηριότητα ή επέκταση του λατομείου προς τα βόρεια.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Φράγμα ποταμού Γαδουρά

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο του Φράγματος Γαδουρά ξεκίνησε τον Μάρτιο του 2002, παράλληλα με τις εργασίες κατασκευής του έργου και διεκόπη τον Απρίλιο του 2005, λόγω του τέλους της σύμβασης με την ανάδοχο εταιρεία. Την επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας είχαν διαδοχικά οι αρχαιολόγοι Μ. Μπαλάνου-Μαυράκη, Ειρ. Καραμανώλη και Ό. Γκαβογιάννη. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν δύο θέσεις (Θέση 1 και Θέση 2) μέσα στη λεκάνη κατάκλυσης του φράγματος, νότια της αρχικής κοίτης του ποταμού Γαδουρά και σε απόσταση περίπου 6 χλμ. ανατολικά-βορειοανατολικά από τα Λάερμα, τα αρχαία Λάδαρμα, κέντρο ενός από τους αρχαίους δήμους της Λίνδου και 7,9 χλμ. βόρεια-βορειοδυτικά από τη Λάρδο, την αρχαία Λάρτο, που πιθανώς ανήκε στο Δήμο των Λινδιοπολιτών[205].

Θέση 1: Στάβλος του Κουντούρη (Σχέδ. 44· Πίν. 95 δ). Διαπιστώθηκε η κατοίκηση του υψώματος κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και κατά την τουρκοκρατία. Λείψανα της αρχαιότερης φάσης της κύριας εγκατάστασης, που αρχίζει από τα ελληνιστικά και συνεχίζεται στα ρωμαϊκά χρόνια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, επιβεβαιώνονται σε ολόκληρο το ύψωμα, αλλά είναι σαφέστερα στο δυτικό κυρίως τομέα της ανασκαφής, όπου δεν επικαλύπτονται από μεταγενέστερες φάσεις. Το οικοδομικό υλικό αποτελείται κυρίως από ψαμμίτες λειασμένους από το ποτάμι και ασβεστόλιθους. Οι χώροι είναι συνεχόμενοι και στεγασμένοι, όπως αποδεικνύεται από τα στρώματα καταστροφής και τις αναρίθμητες κεράμους. Από τα κινητά ευρήματα που περισυνελέγησαν στον αρχαιότερο δυτικό τομέα, φαίνεται πως οι περισσότεροι χώροι ήταν χώροι κατοικίας και αποθήκευσης κάποιων προϊόντων δευτερογενούς παραγωγής που υπήρχε.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το υδρευτικό δίκτυο της εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων. Αποτελείται από κτιστούς αγωγούς πλ. από 0,30 έως 0,60 μ., που διέρχονται μεταξύ των τοίχων των δωματίων στα τετράγωνα Δ1, Δ2, Ε3 και ΣΤ3. Επίσης, αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή διαστ. 1,96 μ. (μήκος) και 1,51 μ. (πλάτος) στο τετράγωνο ΣΤ2 σε βάθος 1,24 μ. Οι τοίχοι της δεξαμενής σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,53 μ. και η εσωτερική τους πλευρά καλύπτεται από υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο από κουρασάνι και βότσαλα έχει μια ελαφρώς κατωφερή κλίση προς Α., όπου μια κυκλική κοιλότητα διαμ. 0,43 μ. και ύψ. 0,27 μ. εξυπηρετούσε στον καθαρισμό της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο καλοδιατηρημένος κεραμικός κλίβανος, που βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής (Πίν. 96 α). Έχει αποκαλυφθεί το μεγαλύτερο τμήμα της περιφέρειάς του. Η τοιχοδομία του αποτελείται αποκλειστικά από κεράμους και λαβές αμφορέων σε πολύ προσεγμένη διάταξη. Δύο παράλληλα χωμάτινα τοιχία στο εσωτερικό του κλιβάνου, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποτελούσαν τη βάση της εσχάρας. Ο κλίβανος χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή και εξακολούθησε πιθανόν να λειτουργεί κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στη συνέχεια υπερκαλύφθηκε από κτίσματα της επόμενης φάσης.

Η θέση χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ., σύμφωνα με την κεραμική και τέσσερα τουλάχιστον χρονολογημένα νομίσματα του τύπου Β του Ηρακλείου. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους η εγκατάσταση φαίνεται να κάλυπτε την κορυφή του υψώματος και επεκτεινόταν προς την ανατολική πλαγιά, υπερκαλύπτοντας αρχαιότερα τμήματα της εγκατάστασης. Ερευνήθηκαν δεκαοχτώ μεγάλοι χώροι κατοίκησης και αποθήκευσης, που ερευνήθηκαν από το κεντρικό τμήμα του συγκροτήματος μέχρι το ανατολικότερο άκρο του. Τα κτίσματα είναι καλύτερα διατηρημένα από αυτά της αρχαιότερης φάσης και οι εσωτερικοί χώροι δεν παρουσιάζουν στρώματα καταστροφής. Τα περισσότερα δωμάτια στα ανατολικά είναι πολύ πιο μεγάλα απ' αυτά του δυτικού – αρχαιότερου – τομέα. Σε γωνίες των δωματίων εντοπίστηκαν τρεις μόνιμες κατασκευές εστι-

205. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι*, Αθήνα 1989, σ. 76.

ών χτισμένες από επίπεδες πλάκες (στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου ΙΙ στο τετράγωνο Δ7, στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου VI στο τετράγωνο Ζ8 και στη συμβολή των τοίχων 91 και 93) και μία ημιμόνιμη κατασκευή σε γωνία δωματίου (στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου IV στο τετράγωνο Ε7). Τα ευρήματα της περιόδου αυτής υποδηλώνουν αγροκτηνοτροφική παραγωγή και δεν υπάρχουν ενδείξεις εργαστηριακών χώρων. Η κεραμική περιλαμβάνει μαγειρικά και άβαφα χρηστικά αγγεία, με εγχάρακτη διακόσμηση, ραβδωτούς πίθους κ.ά.

Το δυτικό τμήμα του υψώματος απέκτησε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ταφική χρήση. Στη νοτιοδυτική παρυφή της ελληνιστικής εγκατάστασης διαπιστώθηκαν ταφές, ατομικές ή πολλαπλές, μέσα σε λακκοειδείς τάφους με προχειροκτισμένη επένδυση από πέτρες του ποταμού. Επίσης, στα βορειοανατολικά του τετραγώνου Ζ3 εντοπίστηκε καλυβίτης με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε τις ταφές δύο ενηλίκων τοποθετημένων παράλληλα. Δύο ακόμη ταφές εντοπίστηκαν στα βορειοδυτικά του συνολικού χώρου της ανασκαφής, στο μάρτυρα Γ3-Γ4, όπου μικρός καλυβίτης (ταφή V) (Πίν. 96 β) με προσανατολισμό Α.-Δ. φιλοξενούσε την ταφή βρέφους, πιθανόν νεογέννητου, τοποθετημένου με το κεφάλι προς τα δυτικά επάνω σε στρώση από βότσαλα, που αποτελούσε και το δάπεδο του τάφου. Ο τάφος VI ήταν εγχυτρισμός βρέφους σε αμφορέα και εντοπίστηκε νοτιοδυτικά του τοίχου 29, με το στόμιο του αμφορέα τοποθετημένο στα δυτικά και τη βάση του στα ανατολικά, όπου είχε τοποθετηθεί κέραμος.

Από την ανώτερη φάση που χρονολογείται στην περίοδο της τουρκοκρατίας διατηρούνται λίγες κτιστές κατασκευές (κτίσμα 1, σημειώνεται με λευκό). Ευρήματα αυτής της φάσης είναι τα γνωστά εφυαλωμένα και μαγειρικά σκεύη, πίπες, εργαλεία και τμήματα εξάρτησης ζώων, ένα τούρκικο νόμισμα. Τα λίγα σχετικά ευρήματα δεικνύουν εγκατάσταση μάλλον περιοδικής αγροκτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Θέση 2: Πιτσιλώβουνο. Εντοπίζεται 400 μ. δυτικάνοτιοδυτικά από το κυρίως φράγμα και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Τα δωμάτια φαίνεται να είναι τετράγωνοι και ορθογώνιοι χώροι κατοίκησης, εκ των οποίων ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο συνεχόμενα δωμάτια με υδραυλικό κονίαμα στις δύο παρειές του τοίχου 7 στο τετράγωνο ΣΤ5. Πήλινος αγωγός οδηγούσε τα όμβρια ύδατα σε μια λαξευμένη στο βράχο ορθογώνια δεξαμενή, η οποία διακρίνεται στο βορειοανατολικό τμήμα του τετραγώνου ΣΤ7. Επίσης, εντοπίστηκε εργαστηριακός χώρος με σύστημα ληνού. Αποτελείται από ορθογώνιο επιμήκη χώρο, νοτιοανατολικά του οποίου αποκαλύφθηκε κυκλική λιθόκτιστη κατασκευή με κυκλική κοιλότητα στο κέντρο, βάθ. 0,35 μ. και διαμ. 0,90 μ. Σημαντική μεταξύ των ευρημάτων ήταν μικρή φορητή εστία (Πίν. 96 γ).

Σχέδ. 45. Ρόδος. Φράγμα Λίρου Κρητηνίας. Κάτοψη αγροικίας 2.

Στο τετράγωνο Ε7 αποκαλύφθηκε ανθρώπινος σκελετός κάτω από καλυπτήρια πλάκα, στο μέσον του τοίχου 28. Σύμφωνα με το νόμισμα που συνόδευε τον νεκρό, η ταφή χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή και συγκεκριμένα στο διάστημα 350-300 π.Χ. Η εγκατάσταση στη θέση 2 συμπίπτει χρονολογικά με την αρχαιότερη φάση της θέσης 1, όπως αποδεικνύεται και από την κεραμική. Η ανασκαφική έρευνα στη θέση 2 δεν έχει ολοκληρωθεί και θα πρέπει να συνεχιστεί.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Φράγμα Κρητηνίας (Σχέδ. 45)

Από τις 15 Μαΐου 2000 έως τις 31 Μαΐου 2001 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο, όπου προβλέπεται να κατασκευαστεί αρδευτικό φράγμα, στην περιοχή της Κρητηνίας. Στο χώρο της λεκάνης κατάκλυσης του φράγματος, στην αριστερή όχθη του Λιρενού ποταμού, είχαν ήδη εντοπιστεί και ανασκαφεί ένα περιορισμένο νεκροταφείο και κτιριακά κατάλοιπα αγροικίας, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους[206]. Η ευρύτερη περιοχή είναι γνω-

206. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1153.

στή από την ύπαρξη φυλακείου ελληνιστικών χρόνων[207] και αποθέσεων κεραμικού εργαστηρίου παραγωγής κυρίως εμπορικών αμφορέων των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων[208], βόρεια των εγκαταστάσεων του φράγματος.

Στο ελληνιστικό-πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο η έρευνα ολοκληρώθηκε με την αφαίρεση των λίθων του πλακόστρωτου δαπέδου. Κατά την αφαίρεσή τους, εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του δαπέδου και αμέσως ανατολικά του μεγάλου φυσικού βράχου, ελεύθερη ακτέριστη ταφή (τφ 6). Ο νεκρός, με το κεφάλι στο νότο, είχε τα κάτω άκρα λυγισμένα ενώ το αριστερό άνω άκρο φερόταν λυγισμένο στο στήθος και το κεφάλι στρεφόταν ελαφρώς προς τα δυτικά. Μετά την απομάκρυνση των λίθων του πλακόστρωτου, διαπιστώθηκε πως αυτό εδραζόταν σε στρώμα που περιείχε κεραμική τύπου terra sigillata.

Συμπληρωματικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στο χώρο της αγροικίας, που βρίσκεται 40 μ. περίπου νοτιοανατολικά του νεκροταφείου. Οι φετινές εργασίες απέβλεπαν στην έρευνα του στρώματος καταστροφής, που αποτελούνταν από κεράμους και όστρακα και στο οποίο εδραζόταν το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος. Τα μελαμβαφή όστρακα που εντοπίστηκαν (τμήματα πινακίων, σκυφιδίων, κανθάρων κ.ά.) χρονολογούν το στρώμα καταστροφής την περίοδο των ελληνιστικών χρόνων.

Στην απέναντι, δεξιά όχθη του ποταμού, σε παρυφές πλαγιάς, 100 μ. περίπου νοτιοανατολικά της αγροικίας, ερευνήθηκαν λείψανα κτιριακών εγκαταστάσεων, αγροτικού επίσης χαρακτήρα (Πίν. 96 δ). Σε καλή κατάσταση διατήρησης σωζόταν το δυτικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου. Δυστυχώς, η κοίτη μικρού ρέματος, ιδιαίτερα ορμητικού τους χειμερινούς μήνες, που κυλούσε από τα ψηλότερα σημεία της πλαγιάς στον ποταμό, συνετέλεσε πιθανόν στη μερική καταστροφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που βρίσκονταν ανατολικότερα. Περαιτέρω δυσκολίες κατανόησης της κατάστασης προκάλεσε το γεγονός της ύπαρξης βράχων μεγάλου όγκου στα νότια και νοτιοδυτικά.

Στο ανατολικό τμήμα διατηρείται μόνο ο κατώτερος δόμος αποσπασματικά σωζόμενων τοίχων, η ακριβής διάταξη των οποίων δεν είναι ευκρινής. Δυτικά, ωστόσο, του βόρειου τμήματος τοίχου, κατεύθυνσης Ν.-Β., σωζ. μήκ. 7,50 μ. και πλ. 0,60 μ. (τχ 8), εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής που αποτελείται από κεράμους λακωνικού τύπου και κεραμική (αβαφή όστρακα εμπορικών αμφορέων, λεκανών, μαγειρικών σκευών, καθώς και όστρακα με μελανό και ερυθρό γάνωμα από πινάκια, σκυφίδια, οινοχόες κ.ά.). Στο ίδιο σημείο σώζεται κατά χώραν το κατώτερο σώμα και τμήμα χείλους πίθου.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής σώζονται 3 επιμήκη δωμάτια διατεταγμένα στη σειρά στον άξονα Α.-Δ., οι τοίχοι των οποίων σώζονται σε ικανοποιητικό ύψος (0,64 μ.-2,00 μ.). Είναι κατασκευασμένοι αμελώς με αργούς λίθους και κεράμους σποραδικά. Στην ανωδομή του τοίχου που ορίζει το κτίριο στα νότια (τχ 2) έχουν επαναχρησιμοποιηθεί 2 προσεκτικά λαξευμένοι ορθογώνιοι λίθοι. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του τχ 2 και σε όλο το πλάτος του ανατολικού δωματίου υπάρχει κτιστό θρανίο, μεγ. ύψ. 0,51 μ. και πλ. που κυμαίνεται από 0,30 μ. έως 0,40 μ. Πιθανόν λειτουργούσε ως τοίχος αντιστήριξης. Στο βόρειο πέρας του τοίχου, που χώριζε το ανατολικό και μεγαλύτερο από το κεντρικό δωμάτιο (τχ 3), εντοπίστηκαν 2 κάθετοι στον προηγούμενο, παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι (τχ 5 και 12), οι οποίοι, μαζί με κατακόρυφα τοποθετημένο πλακοειδή λίθο στα ανατολικά, ορίζουν ορθογώνια κατασκευή εσωτ. διαστ. 0,88 μ. (Α.-Δ.) ×0,49 μ. (Β.-Ν.). Τέλος, τοιχίο μήκ. 0,84 μ., τέμνει κάθετα προς δυτικά τον τχ 3, διαμορφώνοντας στο κεντρικό δωμάτιο δύο χώρους, οι οποίοι επικοινωνούν με ευρύ άνοιγμα, μήκ. 1,60 μ.

Τα παραπάνω δωμάτια καλύπτονταν από στρώμα καταστροφής, που αποτελούνταν από λίθους και μικρό αριθμό κεράμων. Στο ανατολικό δωμάτιο ακολουθούσε δεύτερο στρώμα καταστροφής με κεράμους λακωνικού τύπου και κεραμική.

Με πρωιμότερη φάση κατοίκησης του χώρου, πιθανότατα ελληνιστική, σχετίζονται οι τέσσερις τοίχοι που σώζονται σε ύψος 1 ή 2 δόμων και εντοπίστηκαν μέσα στο ανατολικό δωμάτιο, σε χαμηλότερο επίπεδο από το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων του δωματίου. Σε αυτή τη φάση ανήκουν πιθανόν οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι, που βρέθηκαν στα νότια και ανατολικά του κτιρίου. Η πλήρης μορφή τους δεν είναι σαφής.

Σε χαμηλότερο επίπεδο από όλα τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, 1,80 μ. ανατολικά του ανατολικού τοίχου του κτιρίου (τχ 1) υπάρχει κτιστός ορθογώνιος χώρος, κατεύθυνσης Ν.-Β., εσωτ. διαστ. 1,80×1,10 μ. Από το εσωτερικό του αφαιρέθηκε επίχωση με κεράμους, ερυθροβαφή και μελαμβαφή όστρακα. Η απουσία κονιάματος αποτρέπει την ερμηνεία του ως μικρής δεξαμενής. Ίσως πρόκειται για χώρο με αποθηκευτικό χαρακτήρα.

207. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell Isola di Rodi*, Firenze 1936, foglio nord, σ. 48-49, αριθ. 142.

208. Στον αποθέτη του κεραμικού εργαστηρίου, που εκτείνεται σε 5 άνδηρα αγρών με ελαιόδεντρα στην αριστερή όχθη του ποταμού, έχουν εντοπιστεί εκτός από τμήματα εμπορικών αμφορέων, όστρακα τύπου terra sigillata με εμπίεστη διακόσμηση, κεραμίδες, ατελώς ψημένος πηλός κ.ά.

Κατά 3,90 μ. βόρεια του κτιστού ορθογώνιου χώρου και ανατολικά του βορείου πέρατος του τχ 1 κατά 0,50-0,60 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα μικρού πήλινου αγωγού απομάκρυνσης υδάτων, με κλίση προς βορρά, σωζ. μήκ. 2,84 μ. και πλ. 0,24 μ., κατασκευασμένου με κεράμους. Σε ορισμένα σημεία η κάλυψή του επιτυγχανόταν και με επίπεδους λίθους.

Από τα κινητά ευρήματα σημειώνουμε τις ασφράγιστες λαβές και απολήξεις εμπορικών αμφορέων, όστρακα τύπου terra sigillata (πινάκια με εμπίεστη διακόσμηση, σκυφίδια κ.ά.), μελαμβαφή όστρακα, τα τελευταία από τα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τμήματα ανάγλυφων σκύφων, 2 ακέραια λυχνάρια ελληνιστικής εποχής (ΑΕ 115 και ΑΕ 120), πήλινες πυραμιδοειδείς και δισκοειδείς αγνύθες, ενσφράγιστες κέραμοι με παράσταση ρόδου εγγεγραμμένου σε τετράγωνο πλαίσιο (ΑΕ 72, 78, 81, 87 και 158), θραύσματα γυάλινων αγγείων και ψηφίδες, καθώς και 21 χάλκινα νομίσματα. Στον οπισθότυπο του νομίσματος ΑΕ 68 διακρίνεται ρόδο ενταγμένο σε κοίλο τετράγωνο πλαίσιο (188-84 π.Χ.)

Η αποκάλυψη κατά χώραν 4 τουλάχιστον πίθων, αλλά κυρίως η ύπαρξη μυλολίθων μεγάλου όγκου (ο ΑΕ 21 ορθογώνιος με διαμήκη αύλακα και ο ΑΕ 153 κυλινδρικός με κοιλότητα στην άνω επιφάνεια, όπου διακρίνονται αυλακώσεις σε ακτινωτή διάταξη) και τμημάτων λίθων ηφαιστειακής προέλευσης με ίχνη τριβής, επιτρέπουν το χαρακτηρισμό της εγκατάστασης ως αγροτικής, γεγονός που συνδυάζεται με τον ευρύτερο χαρακτήρα της περιοχής.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΗΒΟΥ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Σεράγια. Συμβολή των οδών Τσαλδάρη και Ε. Βενιζέλου (Ο.Τ. 117, οικόπεδο Ν. Κουλιά)

Συνεχίστηκε το 2001 για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο οικόπεδο. Κατά την προηγούμενη περίοδο στο οικόπεδο είχε εντοπισθεί μικρό τμήμα αναλημματικού τοίχου στο νοτιοδυτικό άκρο του σκάμματος και λάκκοι πρωτογενών καύσεων της γεωμετρικής περιόδου. Κατά την φετινή ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα (Πίν. 96 ε):

Στην νοτιοανατολική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια δωμάτια της ρωμαϊκής εποχής. Από αυτά, το ανατολικότερο δωμάτιο ήταν κατασκευασμένο με τοίχους από αργολιθοδομή, κεκονιαμένους, ενώ από το δάπεδό του σώζεται μόνο το υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου. Δυτικά του παραπάνω δωματίου αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία ενός δεύτερου δωματίου με ψηφιδωτό δάπεδο. Το δάπεδο έχει την ακόλουθη μορφή: κατά μήκος της βόρειας και ανατολικής πλευράς του δωματίου υπάρχει διάδρομος, που ορίζεται με ταινίες στα άκρα, ενώ στο κέντρο κοσμείται με μοτίβο σχηματοποιημένου ρόδακα. Από το κεντρικό τμήμα της παράστασης διατηρήθηκε πολύ μικρό τμήμα, που περιλάμβανε ορθογώνιους πίνακες με διακόσμηση γεωμετρικών μοτίβων, πολύ συνηθισμένων στα ψηφιδωτά των κωακών εργαστηρίων. Μεγάλο μέρος των δωματίων καταστράφηκε από τη διάνοιξη πηγαδιού και βόθρου της τούρκικης περιόδου.

Στη ρωμαϊκή περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθεί, επίσης, πήλινος αγωγός ύδρευσης, που διασχίζει με κατεύθυνση Β.-Ν. το δυτικό τμήμα του ανασκαφικού σκάμματος. Ο αγωγός αυτός έχει συνολικό μήκος 12,50 μ., είναι κατασκευασμένος από σωλήνες μήκ. 0,30 μ. και διαμ. 0,13 μ. και προς τα νότια συνεχίζεται εκτός οικοπέδου. Το βόρειο άκρο του διακόπτεται σε χυτή κατασκευή, που στήριζε κατακόρυφο σωλήνα για την παροχή νερού σε όροφο. Αυτό είναι και το μοναδικό στοιχείο, που μας έδωσε τη χρονολόγηση του αγωγού, διότι η επίχωση γύρω και πάνω από αυτόν περιείχε κεραμική της προϊστορικής εποχής.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής δεσπόζει ισχυρός τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 7,40 μ. και πλ. 2,60 μ. Οι εξωτερικές πλευρές του παραπάνω τοίχου είναι κατασκευασμένες με αργούς και ημιεπεξεργασμένους λίθους, που παρουσιάζουν επιμελημένες όψεις, ενώ προς το εσωτερικό του τοίχου διαπιστώνεται η ύπαρξη γεμίσματος αποτελούμενου από αργούς λίθους και χώμα. Η κατασκευή του παραπάνω τοίχου υποδεικνύει ότι πρόκειται για κάποιο τοίχο οχύρωσης-τείχους, που ακολουθούσε την δυτική πλαγιά του λόφου των Σεραγιών. Το νότιο άκρο του τείχους διακόπτεται από βαθύ λάκκο παραβίασης, που έχει καταστρέψει όλα τα κτιριακά λείψανα, που υπήρχαν σε αυτό το σημείο. Ωστόσο, προς τα νότια διαπιστώνεται να συνεχίζεται και εκτός οικοπέδου. Αντίθετα, η συνέχειά του προς Β. έχει καταστραφεί χωρίς ορατά ίχνη. Σε ό,τι αφορά στη χρονολόγηση του παραπάνω τείχους, ο καθαρισμός του εσωτερικού του γεμίσματος περιείχε πολλές παραβιάσεις με κεραμική διαταραγμένη, κυρίως της προϊστορικής εποχής, αλλά και διάφορα νεώτερα όστρακα, μέχρι και ραβδωτά ρωμαϊκά, ενώ το στρώμα μέσα στο οποίο αυτό ήταν θεμελιωμένο, χρονολογείται στη μυκηναϊκή εποχή, στοιχείο που νομίζουμε ότι δίνει και τη χρονολόγηση της κατασκευής του. Η παραπάνω χρονολόγηση υποστηρίζεται, εκτός των άλλων, και από τη συνολική στρωματογραφία του οικοπέδου (αντιστοιχεί με τα στρώματα, μέσα στα οποία

διανοίχθηκαν οι γεωμετρικοί λάκκοι). Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθούν και κάποιοι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι εντοπισμένοι σε διάφορα σημεία του οικοπέδου. Οι τοίχοι αυτοί ήταν σχεδόν επιφανειακοί και η αποσπασματικότητά τους μπορεί να οφείλεται εν μέρει και στη βαθιά θεμελίωση του προϋπάρχοντος στο οικόπεδο κτιρίου της περιόδου της ιταλοκρατίας.

Στα βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκε τμήμα μεγάλου κτιρίου, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ πρώιμη περίοδο. Από αυτό το κτίριο μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικά τμήματα και δευτερεύουσες οικοδομικές φάσεις κατά τις οποίες γίνονται επί μέρους τροποποιήσεις σε διάφορα σημεία του. Το κτίριο της ΥΜ ΙΑ πρώιμης εδράζεται απευθείας στο σταθερό-παρθένο στρώμα της περιοχής, ενώ στο εσωτερικό κάποιων από τα δωμάτια αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με πλήθος αγγείων, τα περισσότερα τμηματικά σωζόμενα, αλλά διακρίνονται ανάμεσα σε αυτά και αρκετά ακέραια μόνωτα κύπελλα και μερικές πρόχοι. Σε δύο από τους χώρους του κτιρίου αποκαλύφθηκαν λεπτές επίπεδες πλάκες, που ίσως να αποτελούν ό,τι έχει απομείνει από τα δάπεδα των δωματίων. Στη δυτική πλευρά του ανατολικότερου τμήματος του κτιρίου υπάρχει λιθοσωρός περίπου ορθογώνιας κάτοψης διαστ. 5 μ. (Β.-Ν.) και 2,40 μ. (Α.-Δ.), η χρήση του οποίου δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί.

Μεταξύ των τοίχων της ΥΜ ΙΑ και των λειψάνων της μυκηναϊκής εποχής δεν διαπιστώσαμε ενδιάμεση οικοδομική φάση. Η επίχωση περιέχει, μεταξύ άλλων, ένα ισχυρό μπάζωμα με θραύσματα κωνικών κυπέλλων, γνωστών από πολλά άλλα σημεία του λόφου των Σεραγιών, που, από τη μέχρι τώρα μελέτη του υλικού, χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ ύστερη. Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί η γωνία κτιρίων, που αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε το κατώτερο τμήμα πίθου και η οποία ίσως θα πρέπει να χρονολογηθεί σε μια λίγο μεταγενέστερη οικοδομική φάση.

Σε έναν από τους τοίχους του κτιρίου της ΥΜ ΙΑ πρώιμης διανοίχθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο κυκλικό πηγάδι κατασκευασμένο με επάλληλους πήλινους δακτυλίους, διαμ. 0,75 μ. Η επίχωση από το εσωτερικό του πηγαδιού δεν έδωσε χρονολογήσιμη κεραμική, μόνο λίγα θραύσματα αρχιτεκτονικών. Ανατολικότερα των παραπάνω κτιρίων αποκαλύφθηκαν δύο ακόμα πηγάδια, που έχουν διανοιχθεί στο φυσικό χώμα της περιοχής και από τα οποία το νοτιότερο, μέγ. διαμ. 1,70 μ., περιείχε κεραμική της προϊστορικής εποχής, ενώ το βορειότερο, διαμ. 0.80 μ., περιείχε θραύσματα αμφορέων (πιθανόν του 4ου αι. π.Χ.).

Τέλος, στην ΥΜ περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι τοίχοι των κτιρίων, που έχουν αποκαλυφθεί στη νοτιοανατολική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου. Οι παραπάνω τοίχοι ανήκουν σε οικοδομήματα που συνεχίζονται εκτός των ορίων του οικοπέδου και μέρος τους έχει καταστραφεί από τον βαθύ λάκκο παραβίασης, που κατέστρεψε το μυκηναϊκό τείχος. Οι τοίχοι αυτοί παρουσιάζουν ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία από ορθογωνισμένους λίθους, που έχουν τοποθετηθεί σε στρώσεις. Θεμελιώνουν βαθύτερα από τα κτίρια του βόρειου τμήματος, ακολουθώντας πιθανότατα την κατωφέρεια του φυσικού εδάφους.

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

ΚΜ 1281c (οικόπεδο Δημοσίου)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή με το ακίνητο ιδιοκτησίας αφών Δάμτσα, ΚΜ 1293 F, στο οποίο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο διάστημα 1992-1993[209], κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα της δυτικής πτέρυγας της αρχαίας αγοράς της Κω. Στόχος της έρευνας είναι να εντοπιστεί η προς νότον συνέχεια της αγοράς.

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε το 2003 μια τομή στην ευθεία του τοίχου του βάθους της στοάς της αγοράς. Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος είχε υποστεί βαθιές παραβιάσεις, πιθανότατα για την άντληση οικοδομικού υλικού, ενώ στο εσωτερικό της τομής εντοπίστηκαν πολλά αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών.

Οδός Α. Ιωαννίδη (ΚΜ 1381, οικόπεδο Σαμαρά)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή με την ανατολική πλευρά της 3ης αδόμητης αρχαιολογικής ζώνης. Το 2003 πραγματοποιήθηκε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να επιτραπεί η οικοδόμηση προσθήκης.

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι από αργολιθοδομή μέσα σε διαταραγμένο στρώμα, που χρονολογούνται πιθανότατα στην οθωμανική περίοδο, καθώς και τοίχος, επίσης από αργολιθοδομή της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και Α. Ιωαννίδη (Ο.Τ. 101, οικόπεδο Σ. Χατζηστέργου - Ε. Κεφαλιανού)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Χατζηστέργου και Ε. Κεφαλιανού βρίσκεται στην οδό Γρηγορίου Ε΄, βόρεια από τον αρχαιολογικό χώρο της αναστηλωμένης ρωμαϊκής

209. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 650-651· 48 (1993): Χρονικά, σ. 545-547.

οικίας. Βρίσκεται, επίσης, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κεφαλιανού-Καματερού, στο οποίο είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα το 1992[210], κατά την οποία είχαν αποκαλυφθεί κτιριακά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου και μνημειώδες αψιδωτό κρηναίο (;) οικοδόμημα. Στο οικόπεδο κατά την ανασκαφική έρευνα του 2004 αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μνημειώδης κατασκευή μέγιστων ορατ. διαστ. 5,65 (Β.-Ν.)×5,65 μ. (Α.-Δ.) (Πίν. 97 α). Η κατασκευή συνεχίζεται προς τα ανατολικά και νότια, εκτός του ανεσκαμμένου χώρου. Αποτελείται από τα ακόλουθα μέρη:

Σε βάθος -2,25 μ. από το ρείθρο του πεζοδρομίου της οδού Γρηγορίου Ε΄ αποκαλύφθηκε η ύπαρξη μαρμάρινων εδωλίων, τα οποία διατάσσονται περιμετρικά γύρω από το κεντρικό τμήμα της κατασκευής, διαστ. 4,25 (Β.-Ν.)×3,25 μ. (Α.-Δ.), το οποίο είναι γεμισμένο με κάποιου είδους χυτό υλικό (βάθος από -1,82 έως -2,04 μ.). Τα εδώλια συνδέονται μεταξύ τους με μολύβδινους συνδέσμους, οι περισσότεροι από τους οποίους διατηρούνται στη θέση τους. Στην εσωτερική άνω επιφάνεια των εδωλίων διαπιστώνουμε ότι η επιφάνεια έχει αφεθεί άπεργη – ως ένα είδος αναθύρωσης – , πιθανότατα για την τοποθέτηση κάποιου χαμηλού τοίχου, εφόσον δεν υπάρχουν τόρμοι γόμφων. Η εξωτερική άνω επιφάνεια των εδωλίων είναι κοίλη και η όλη εργασία ιδιαίτερα επιμελημένη. Τα εδώλια εδράζονται πάνω σε μαρμάρινη βάση, κατασκευασμένη από ανισομεγέθεις μαρμάρινες λιθοπλινθίδες. Η βάση εδράζεται σε ευθυντηρία κατασκευασμένη από αμυγδαλόπετρα. Από τη μορφή της κατασκευής θεωρούμε ότι αυτή πιθανότατα αποτελούσε τη βάση ενός μεγάλου δημοσίου αγάλματος ή συντάγματος. Ανάλογα παραδείγματα έχουν αποκαλυφθεί στο χώρο της αρχαίας αγοράς της Πριήνης και χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. Η επίχωση που περιέβαλλε την κατασκευή ήταν διαταραγμένη, αλλά πιστεύουμε ότι μια χρονολόγηση στην ύστερη ελληνιστική περίοδο είναι πολύ πιθανή.

Βόρεια της μνημειακής βάσης αποκαλύφθηκε μια σειρά αρχιτεκτονικών μελών. Πρόκειται για τρεις κορμούς δωρικών ημικιόνων, δύο τμήματα επιστυλίων με υδρορρόες που έχουν τη μορφή λεοντοκεφαλών, ένα επιστύλιο με αέτωμα, καθώς και ένα αταύτιστο αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανότατα κάποιο είδος στηθαίου. Οι κίονες και τα τμήματα επιστυλίων σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να συνδεθούν με τη μνημειακή βάση αγάλματος, διότι οι όγκοι τους είναι πολύ μεγάλοι για να συνανήκουν με αυτό το μνημείο. Ο τρόπος της διάταξής τους στο χώρο δημιουργεί την εντύπωση ότι ίσως αυτά τα μέλη να προέρχονται από κάποια στοά, που κατέρρευσε από σεισμό και αφέθηκαν στη συγκεκριμένη θέση (όλοι οι κίονες έχουν πέσει στο έδαφος με την ίδια φορά). Όμοια αρχιτεκτονικά μέλη (τμήμα επιστυλίου και κίονα) είχαν εντοπιστεί στο όμορο προς τα ανατολικά οικόπεδο, αλλά αυτά είχαν καταπατηθεί και επαναχρησιμοποιηθεί στα κτίρια της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Πάντως, στο οικόπεδο δεν εντοπίστηκαν τα θεμέλια κάποιας στοάς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επιστύλιο με το αέτωμα, που είναι το μόνο που, από πλευράς διαστάσεων, θα μπορούσε πιθανόν να συνδεθεί με τη μνημειακή βάση. Αυτό στο κέντρο του τυμπάνου του αετώματος παρουσιάζει μια μεγάλη άπεργη επιφάνεια, σαν να έμεινε ημιτελές ή σαν να ακουμπούσε πάνω σε κάποιο κτίριο. Προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε, αν αυτό το αρχιτεκτονικό μέλος μπορεί να συνδεθεί με τη βάση ή όχι. Στα βαθύτερα στρώματα ο χώρος καλύπτεται από κάποιο σκληρό υλικό, εν είδει δαπέδου, μέσα από το οποίο διέρχονται πήλινοι αγωγοί ύδρευσης.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα (Ο.Τ. 92, οικόπεδο Στ. και Δ. Μανιά)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Στ. και Δ. Μανιά συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο Κουτούζη-Γιαλούση-Μεσημέρη[211]. Β. και ΒΑ. του οικοπέδου Μανιά βρίσκονται τα οικόπεδα Παντελίδη[212] και Μονής Πανορμίτη[213] αντίστοιχα. Σε μικρή απόσταση ΒΑ. του οικοπέδου Μανιά βρίσκεται το οικόπεδο Χατζηγιακουμή-Γερόσταθόπουλου[214], όπου έχει βρεθεί τμήμα του ανατολικού τείχους της αρχαίας πόλης.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του 2002 αποκαλύφθηκε συμβολή δύο αρχαίων οδών (Σχέδ. 46): το βόρειο όριο της οδού 1, κατεύθυνσης Α.-Δ., καθώς και το ανατολικό όριο της οδού 2, κατεύθυνσης Β.-Ν., βορείως της διασταύρωσης. Στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Κουτούζη-Γιαλούση-Μεσημέρη η οδός 2 είχε ήδη αποκαλυφθεί σε μεγάλο μήκος. Η συνέχεια της οδού 2 προς Β. έχει απο-

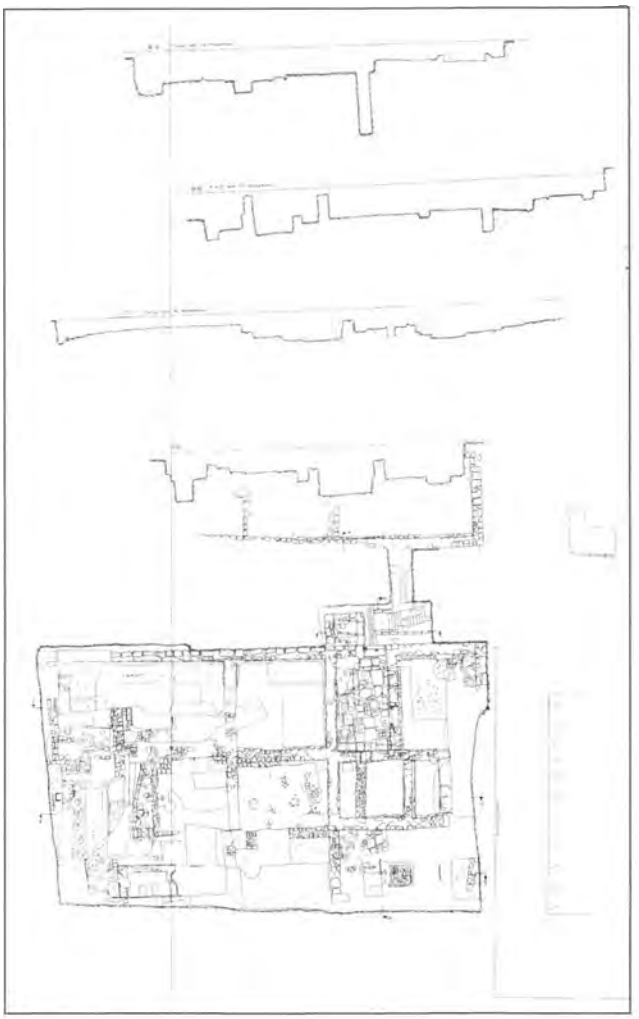
210. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 652-653.

211. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1154-1156.

212. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

213. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 518· 47 (1992): Χρονικά, σ. 681· 48 (1993): Χρονικά, σ. 575.

214. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 958.

Σχέδ. 46. Κως. Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα. Οικόπεδο Στ. και Δ. Μανιά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Τσαμπουνιάρη.

καλυφθεί και στο οικόπεδο Παντελίδη. Η οδός 1 ερευνήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Κουτούζη-Γιαλούση-Μεσημέρη, όπου αποκαλύφθηκε και ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. Ωστόσο, σε τομή που έγινε στο βορειότερο τμήμα της οδού, αποκαλύφθηκε ένα φρεάτιο σε επαφή με το βόρειο όριό της, που κατέληγε στον πυθμένα του σε πλάγιο αποχετευτικό αγωγό, ο οποίος συνδεόταν με τον κεντρικό. Επίσης, διαπιστώθηκαν στρωματογραφικά τρία οδοστρώματα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, 11 της ρωμαϊκής και πέντε της ελληνιστικής εποχής. Η αρχική κατασκευή των ορίων των οδών έγινε κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, όπως διαπιστώθηκε σε τομές, που έγιναν σε επαφή με τις εσωτερικές πλευρές των τοίχων.

Ο υπόλοιπος ανασκαφικός χώρος καλύπτεται από κτιριακά λείψανα μίας ή δύο οικιών με μακρά διάρκεια χρήσης, από την ελληνιστική εποχή έως και την ύστερη ρωμαϊκή (Σχέδ. 46΄ Πίν. 97 β). Κατά τη μακρά περίοδο κατοίκησης του χώρου διαπιστώθηκαν ανακατασκευές τοίχων, επικαλύψεις αρχαιότερων δαπέδων με νεώτερα και αναδιαρρυθμίσεις δωματίων, οι οποίες είναι δυνατόν να διακριθούν χρονολογικά σε τέσσερις κυρίως οικοδομικές φάσεις.

Στην πρώιμη και ύστερη ελληνιστική περίοδο χρονολογείται το δάπεδο του νοτιοδυτικού χώρου, το οποίο αποτελείται από υπόστρωμα με βότσαλα που καλύπτεται από επίστρωση κουρασανίου, με κυκλική αποθηκευτική κατασκευή στη νοτιοδυτική γωνία. Όμοιας κατασκευής δάπεδο αποκαλύφθηκε στον κεντρικό χώρο, ενώ στο βορειοδυτικό χώρο σώζεται αποσπασματικά δάπεδο από πήλινες πλάκες και κεράμους με εστία στο κέντρο του. Κυκλικό πηγάδι αποτελούμενο από πήλινους δακτυλίους ανήκει σε αυτήν την περίοδο και καταργήθηκε στη ρωμαϊκή.

Στο ανατολικότερο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα που χρονολογούνται στον 3ο αι. μ.Χ. Στο νοτιοανατολικό χώρο του σκάμματος σώζεται τμήμα του δαπέδου με κεντρικό μαρμαροθετημένο χώρο, από τον οποίο σώζονται μόνο τα ίχνη των μαρμάρινων πλακών στο υπόστρωμα, που περιβάλλεται από ψηφιδωτό ορθογώνιο πλαίσιο. Το ψηφιδωτό πλαίσιο κοσμείται με σταυροειδή μαίανδρο, που διακόπτεται από μικρά διάχωρα με παραστάσεις πτηνών, ψαριών, τετράφυλλων ροδάκων και θηριομαχίας (Πίν. 97 γ).

Στο βορειοανατολικό χώρο αποκαλύφθηκε επίσης, τμηματικά, δάπεδο, το οποίο θα επεκτεινόταν και νοτιότερα, ωστόσο, μεγάλης έκτασης παραβίαση, που χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, δεν επέτρεψε τη διατήρησή του. Η διάταξή του είναι ανάλογη με αυτήν του δαπέδου του νοτιοανατολικού χώρου: κεντρικός μαρμαροθετημένος χώρος, από τον οποίο διατηρείται μόνο το υπόστρωμα με ορατά τα ίχνη των μαρμάρινων πλακών, και ορθογώνιο ψηφιδωτό πλαίσιο γύρω του. Στην εξωτερική πλευρά του πλαισίου ζώνη ελικοειδούς βλαστού, που απολήγει σε φύλλα κισσού, περιβάλλει ζώνη με αλληλοτεμνόμενους κύκλους, που σχηματίζουν σειρές συνεχών τετράφυλλων κοσμημάτων. Στο κέντρο του βόρειου τμήματος του χώρου αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή χυτής τοιχοποιίας, με ορθομαρμάρωση τμηματικά σωζόμενη στις εξωτερικές πλευρές της. Στην ανατολική και δυτική εξωτερική πλευρά της είχαν κατασκευαστεί, σε αντιστοιχία, από μία ημικυκλική κόγχη. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα αίθριο της ρωμαϊκής αυτής οικίας.

Ανατολικά του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε τμήμα ενός ακόμη χώρου με ψηφιδωτό δάπεδο, από το οποίο είναι ορατή μικρού πλάτους λωρίδα με λευκές ψηφίδες

και μικρούς ρόδακες κατά διαστήματα από μελανές ψηφίδες. Παραβίαση, που εντοπίστηκε μεταξύ των δύο ψηφιδωτών δαπέδων, υποδεικνύει πιθανότατα την ύπαρξη διαχωριστικού τοίχου. Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι καταργήθηκε λίγο αργότερα, καθώς μικρή λωρίδα ψηφιδωτού, εν είδει ραφής, ενώνει τα δύο δάπεδα, καλύπτοντας την παραβίαση του αποξηλωμένου τοίχου. Μαρμάρινο κατώφλι στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου οδηγούσε στην οδό 1.

Στη ρωμαϊκή εποχή ανήκει και το δάπεδο του χώρου, που βρίσκεται αμέσως δυτικά του νοτιότερου ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο, όμως, σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης. Οι εσωτερικές πλευρές των τοίχων του χώρου αυτού καλύπτονται από τοιχογραφίες, όπου διακρίνονται κάθετες μελανές και ερυθρές ταινίες, που διαιρούσαν τις τοιχογραφίες σε πίνακες. Παραστάσεις δεν διακρίνονται, παρά μόνο το ανοιχτό ερυθρό χρώμα του βάθους κατά τόπους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο χώρο αυτό βρέθηκαν και δύο κομμάτια κονιαμάτων, που φέρουν graffiti.

Δυτικά του χώρου με τις τοιχογραφίες αποκαλύφθηκε δάπεδο με πήλινες πλάκες που αργότερα επιδιορθώθηκε με μαρμάρινες και λίθινες πλάκες. Κυκλικό πηγάδι με λίθινο δακτύλιο στο ανώτερο τμήμα του υπήρχε στο κέντρο του χώρου.

Ένα ακόμη μαρμάρινο κατώφλι στο Β όριο της οδού 1 που αποκαλύφθηκε δυτικότερα του προαναφερθέντος ανήκει στην οικοδομική φάση της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Το ελληνιστικό δάπεδο από κουρασάνι του νοτιοδυτικού χώρου καλύπτεται από δάπεδο υπόγειου αποθηκευτικού χώρου της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός πίθος και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου βρέθηκαν κατά χώραν τέσσερις χύτρες εμφυτευμένες στο δάπεδο, δύο εκ των οποίων περιείχαν από ένα θραυσμένο γυάλινο δοχείο. Δύο ακόμη χύτρες βρέθηκαν σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του βορειοδυτικού χώρου. Στη μία από αυτές βρέθηκαν, επίσης, θραύσματα γυάλινου αγγείου.

Πρωιμότερα των οικιστικών φάσεων ευρήματα, που δεν αντιστοιχούν στρωματογραφικά και χρονολογικά στα αποκαλυφθέντα κτιριακά λείψανα, αλλά, αντίθετα, έχουν καλυφθεί από τα δάπεδα της πρωιμότερης φάσης οικοδόμησης του χώρου, αποκαλύφθηκαν στο χώρο δυτικά του βορειότερου ψηφιδωτού δαπέδου. Στο εσωτερικό ενός κυκλικού πηγαδιού βρέθηκαν θραυσμένοι αμφορείς που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Τμήματα από όμοιου τύπου αμφορείς βρέθηκαν ακόμη σε παραβίαση κοντά στο πηγάδι. Επίσης, σε τομή που έγινε στο δάπεδο του βορειοδυτικού χώρου εντοπίστηκε λάκκος, που περιείχε συσσωρευμένα εκκαμινεύματα. Τα ευρήματα αυτά είναι ενδεικτικά για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή αυτή κατά τον 4ο αι. π.Χ., όπως έχει διαπιστωθεί και από ευρήματα γειτονικών οικοπέδων.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Ηρώνδα (Ο.Τ. 92, οικόπεδο Κουτούζη-Γιαλούση-Μεσημέρη)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου ολοκληρώθηκε κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Το 2002 πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική δοκιμαστική τομή εκτός του οικοδομήσιμου χώρου, ανατολικά του βόρειου εξωτερικού τοίχου του κτιρίου Β. Στόχος της έρευνας ήταν να διαπιστωθεί το πλάτος του μνημειώδους οικοδομήματος.

Κατά την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο παραπάνω τοίχος έχει αποξηλωθεί μέχρι και το θεμέλιο, και επομένως δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί το πλάτος του. Σε συνδυασμό και με τα δεδομένα από την ανασκαφή του υπόλοιπου κτιρίου, θεωρείται βέβαιο ότι η αποξήλωση πραγματοποιήθηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο με σκοπό την άντληση οικοδομικού υλικού. Στην κοίτη αποξήλωσης του τοίχου βρέθηκε σχεδόν ακέφαλος ανδριάντας της ρωμαϊκής περιόδου.

Το 2004, προκειμένου να καταστεί δυνατή η οικοδόμηση του ακινήτου, πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές τομές στις δύο αρχαίες οδούς, που ορίζουν από βόρεια και δυτικά το ακίνητο.

Κατά τις παραπάνω τομές ερευνήθηκαν τα ακόλουθα: στην αρχαία οδό κατεύθυνσης Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, ερευνήθηκαν συμπληρωματικά τα οδοστρώματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στην αρχαία οδό κατεύθυνσης Α.-Δ., που αποκαλύφθηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. Διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο τμήμα του αγωγού είναι ανακατασκευασμένο στη ρωμαϊκή εποχή και στεγάζεται από χαμηλό θόλο χυτής τοιχοποιίας. Η στέγη του θόλου χρειάστηκε εκ των υστέρων να διανοιχθεί (πιθανότατα για να αντιμετωπιστεί απόφραξη του αποχετευτικού αγωγού) και τα σημεία αυτά επισκευάστηκαν με την τοποθέτηση πώρινων πλακών σε αυτές τις θέσεις. Οι επισκευές αυτού του τύπου είναι πολύ συχνές και συναντώνται στους περισσότερους αποχετευτικούς αγωγούς των αρχαίων οδών.

Οδός Στρατηγού Μακρυγιάννη (ΚΜ 3102, Ο.Τ. 69, οικόπεδο Μυλωνά-Παπουτσαλάκη-Χατζηαντωνίου)

Η ανασκαφή, η οποία άρχισε το 2004, περιλαμβάνει δύο όμορα οικόπεδα. Βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων

ιδιοκτησίας Θ. Παντελίδη[215] και Ελ. Τσιμισίρη[216], στα οποία έχουν αποκαλυφθεί αρχαίες οδοί κατεύθυνσης Β.-Ν. και οικοδομικές νησίδες με ιδιωτικές οικίες επάλληλων φάσεων κατοίκησης, που χρονολογούνται από την περίοδο ίδρυσης της πόλης της Κω, τον 4ο αι. π.Χ., μέχρι και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε ένας ακόμη δρόμος κατεύθυνσης Β.-Ν., που επιβεβαιώνει ότι το πλάτος της νησίδας ανέρχεται μεταξύ 31 έως 33 μ.

Στην ανατολικότερη από τις δύο οικοδομικές νησίδες, που έχουν εντοπιστεί στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε ιδιωτική οικία της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στην οικία αυτή εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, που πιθανόν συνδέεται με τον καταστροφικό σεισμό του 554 μ.Χ., που είναι γνωστός από τις αρχαίες πηγές. Επίσης, ερευνήθηκε τμήμα ιδιωτικής οικίας, το οποίο προς τα ανατολικά συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου και χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Στη δυτικότερη από τις δύο οικοδομικές νησίδες διαπιστώνονται επάλληλες φάσεις κατοίκησης από την ελληνιστική μέχρι και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οδός Κνίδου (ΚΜ 3266, Ο.Τ. 62Β, οικόπεδο Κουβά-Πενταφούντη)

Το οικόπεδο Κουβά-Πενταφούντη βρίσκεται στην περιοχή της Καζέρμας, στον ανατολικό τομέα της πόλης. Στην οδό Κνίδου έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα Πέτσαλη-Βλάχου[217] και Ειρ. Δρόσου[218].

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το 2004 στρώμα, που περιείχε συσσωρευμένα κομμάτια από κατεστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε δάπεδο από κουρασάνι που οριζόταν προς Δ. και Ν. από τοίχους, αποξηλωμένους στο μεγαλύτερο τμήμα τους. Το δάπεδο έφερε στην επιφάνειά του αποτυπώματα από πήλινους δίσκους υπόκαυστων, στοιχείο που υποδεικνύει τη χρήση του χώρου ως λουτρού.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Νότια της οδού Γρηγορίου Ε΄ (Ο.Τ. Γ365/05, οικόπεδο Θ. Χατζηθωμά)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης, δυτικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Θ. Χατζηθωμά, στο οποίο είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα το1990[219]. Στο τελευταίο οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί πολυτελής ιδιωτική οικία της ρωμαϊκής εποχής, με ψηφιδωτά δάπεδα και πλούσιο γλυπτό διάκοσμο.

Στο οικόπεδο έγινε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα το 2002, προκειμένου να ελεγχθεί η δυνατότητα επέκτασης υφιστάμενου ξενοδοχείου. Στις τομές που ανασκάφηκαν, αποκαλύφθηκαν τοίχοι της παλαιοχριστιανικής περιόδου με τα αντίστοιχα στρώματα καταστροφής, ενώ δεν εντοπίστηκαν κτιριακά λείψανα, που να σχετίζονται με την ρωμαϊκή οικία.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Γρηγορίου Ε΄(ΚΜ 164, οικόπεδο Κ. Κιτρίνα)

Το οικόπεδο Κ. Κιτρίνα βρίσκεται κατά μήκος και βόρεια της οδού Γρηγορίου Ε΄. Το οικόπεδο βρίσκεται λίγο νοτιότερα του οικοπέδου Ν. Κασσιώτη[220]. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ανασκαφεί επίσης τα οικόπεδα Π. Σβουρένου[221] και Ειρ. Κοντογιάννη[222]. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2004 από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Χ. Μπόλου.

Αποκαλύφθηκαν τοίχοι σε δύο επίπεδα και τμήματα δαπέδων. Οι τοίχοι που βρέθηκαν επιφανειακά, είναι τουρκικής περιόδου και αποτελούνται κυρίως από μεγάλους ακατέργαστους λίθους και αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, μεταξύ των οποίων και ένα τμήμα σφονδύλου δωρικού κίονα.

Σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν τρεις παράλληλοι τοίχοι παλαιότερης φάσης με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένοι απο μικρούς λίθους. Στο νοτιοδυτικό τμήμα, σε παραβίαση, βρέθηκε βωμός ενεπίγραφος με βουκράνια και γιρλάντες. Οι επιχώσεις μέχρι το βαθύτερο επίπεδο ήταν πολύ διαταραγμένες, ενώ η περιεκτικότητα σε κεραμική ήταν πολύ μικρή.

215. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

216. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654-655· 48 (1993): Χρονικά, σ. 547· 49 (1994): Χρονικά, σ. 784-786.

217. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 490.

218. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 801-802.

219. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 499-501.

220. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 646-647.

221. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 645.

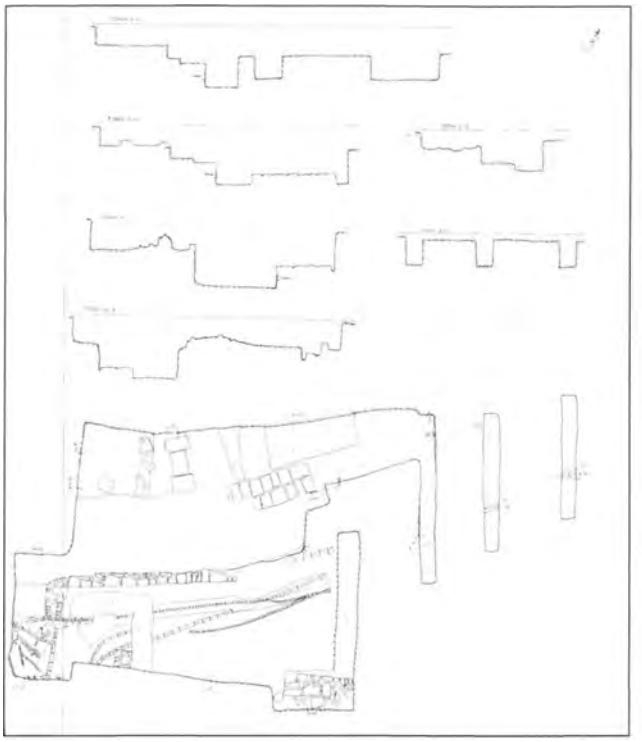
222. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 554.

Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και ανώνυμης δημοτικής οδού (ΚΜ 1622, Ο.Τ. Γ364, οικόπεδο Α. Κεντούρη) (Σχέδ. 47)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Κεντούρη είχε διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα του κατά το έτος 1995, όπου είχαν αποκαλυφθεί κτιριακά λείψανα της ρωμαϊκής και της ελληνιστικής εποχής[223]. Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Κ. Κουλιά[224] και δυτικά του οικοπέδου Χατζηθωμά[225].

Το 2004 στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τμήματα τοίχων, καθώς και τμήμα κτιστού αγωγού τουρκικής περιόδου, τα οποία αφαιρέθηκαν. Στη συνέχεια στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν λίγα κτιριακά λείψανα: τμήματα τοίχων και τμήμα δαπέδου, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Πήλινοι υδρευτικοί αγωγοί διέτρεχαν με κατεύθυνση Β.-Ν. το ανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου. Άλλοι είχαν καταπατηθεί από τους τοίχους της ρωμαϊκής φάσης και άλλοι τους είχαν καταπατήσει, ενώ συγχρόνως διέκοπταν ο ένας την πορεία του άλλου, φανερώνοντας έτσι τις χρονολογικές τους διαφορές. Συνολικά βρέθηκαν δώδεκα αγωγοί, εκ των οποίων οι τρεις σώζονται σε μεγάλο μήκος διασχίζοντας όλο σχεδόν το ανατολικό τμήμα του χώρου. Χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Αμέσως δυτικά των κτιριακών αυτών λειψάνων αποκαλύφθηκε η κοίτη του δυτικού τμήματος του αρχαίου τείχους. Την πορεία της κοίτης (Β.-Ν.) παρακολουθήσαμε με τομές σε μήκος 27 μ. περίπου, ενώ συνεχίζεται προς Β., καθώς εισχωρεί στη δυτική παρειά του οικοπέδου, την οποία τέμνει λοξά. Το πλάτος της κοίτης του τείχους κυμαίνεται από 4,15 έως 5 μ. Το τείχος στο σημείο αυτό έχει λιθολογηθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου. Το μπάζωμα που καλύπτει την κοίτη αποτελείται από λιθοσωρούς, τμήματα κεράμων και πληθώρα οστράκων της ρωμαϊκής και της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, που χρονολογούν την περίοδο κατάργησης και λιθολόγησής του. Μικρό τμήμα του θεμέλιου δόμου σώζεται στη δυτική πλευρά του τείχους, αποτελούμενο από δύο σειρές λιθοπλίνθων από πωρόλιθο, συνολ. μήκ. 4,46 μ. (Β.-Ν.) και μέγ. πλ. 1,75 μ.(Α.-Δ.) (Πίν. 97 δ). Νοτιοδυτικά του οικοπέδου βρίσκεται το κτήμα Γιαβάση, όπου είχε αποκαλυφθεί τμήμα του νότιου τείχους[226]. Συνεπώς, το σημείο, όπου η πορεία του τείχους στρέφει προς Β., θα πρέπει να βρίσκεται στην περιοχή μεταξύ των δύο οικοπέδων.

Σχέδ. 47. Κως. Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και ανώνυμης δημοτικής οδού. Οικόπεδο Α. Κεντούρη. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Τσαμπουνιάρη.

Δύο κάθετες προς τη δυτική πλευρά της κοίτης του τείχους παραβιάσεις, όμοιου πλάτους (3,40 μ. Β.-Ν.), πιθανόν να αποτελούν κάποια κατασκευή σχετική με το τείχος. Η απόσταση μεταξύ τους είναι 7,50 μ. περίπου. Και οι δύο παραβιάσεις συνεχίζονται προς Δ. και πέρα από τα όρια του οικοπέδου. Στη νοτιότερη αποκαλύφθηκε σειρά από τρεις λιθοπλίνθους σε επαφή με τη δυτική πλευρά της κοίτης του τείχους συνολ. μήκ. 2,88 μ. (Α.-Δ.), οι οποίες εδράζονται πάνω σε παχύ στρώμα λατύπης.

Γύρω από την κοίτη του τείχους και κυρίως δυτικά (εξωτερικά) αυτού βρέθηκαν λιθόπλινθοι και τμήματα λιθοπλίνθων από αμυγδαλόπετρα και πωρόλιθο μέσα σε στρώμα λατύπης, που είχαν απορριφθεί στα σημεία αυτά κατά τη λιθολόγησή του. Είναι ενδεικτικό ότι για τους τοίχους της ύστερης ρωμαϊκής φάσης είχε χρησιμοποιηθεί οικοδομικό υλικό από το τείχος.

223. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 804.

224. Βλ. παραπάνω, σ. 298-299.

225. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 499-501.

226. *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 102-105.

Σε απόσταση 7,50 μ. περίπου ανατολικά της κοίτης του τείχους και σε σημείο, όπου οι μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις δεν έχουν καταλάβει όλο το χώρο, αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικού τοίχου προσεγμένης τοιχοποιίας, με ορθογωνισμένες πέτρες στην εξωτερική πλευρά του. Η κατεύθυνσή του είναι Β.-Ν., χωρίς, όμως, να είναι απολύτως παράλληλος με το τείχος. Ο τοίχος αυτός καταπατήθηκε από τοίχους της ρωμαϊκής εποχής, όπου και πάλι χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι του τείχους για την κατασκευή τους. Στο χώρο μεταξύ του τοίχου αυτού και της κοίτης του τείχους έγινε τομή, όπου βρέθηκαν σκληρές στρώσεις εν είδει οδοστρωμάτων της ρωμαϊκής και της ελληνιστικής εποχής. Πιθανότατα υπήρχε εσωτερικά του τείχους ένας χώρος μεγάλου πλάτους, ελεύθερος από κτίρια, όπως έχει διαπιστωθεί ότι συνέβαινε και στο ανατολικό τμήμα του τείχους (οικόπεδο Χατζηγιακουμή-Γεροσταθόπουλου, 1997-98[227]).

Οδός Μητροπολίτου Ζαχαρία (Ο.Τ. Γ355, οικόπεδο Χατζηχριστοφή)

Το οικόπεδο βρίσκεται εκτός του αρχαίου τείχους της Κω, νοτιοδυτικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κεντούρη, στο οποίο αποκαλύφθηκε η δυτική πλευρά της αρχαίας οχύρωσης[228]. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το 2004 από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Χ. Μπόλου.

Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι από αργολιθοδομή. Στο βορειότερο αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού οικοδομήματος, με επί μέρους χωρίσματα-ταφικές θήκες. Το οικοδόμημα ήταν συληµένο και δεν εντοπίστηκε καμία ταφή.

Το σημαντικότερο εύρημα του οικοπέδου αποτελούν αρχιτεκτονικά μέλη με τριγλύφους, που προέρχονται από το θριγκό κάποιου άγνωστου δημοσίου οικοδομήματος και χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Οδός Μ. Αλεξάνδρου (Ο.Τ. 153, οικόπεδο Πλατανίστα)

Βρίσκεται δυτικά του αρχαίου Σταδίου[229], βορειοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Πίτση-Παπακωνσταντίνου[230], στο οποίο είχε αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίας παλαίστρας και βόρεια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Α. Σισκαμάνη[231], όπου είχε αποκαλυφθεί ένας ακόμη τοίχος της αρχαίας παλαίστρας. Βρίσκεται, επίσης, βορειοδυτικά των οικοπέδων Κ. Καματερού[232] και αφών Χατζησάββα[233], όπου, στο μεν πρώτο είχε αποκαλυφθεί ο βόρειος στυλοβάτης του αρχαίου Γυμνασίου, στο δε δεύτερο πιθανότατα ένας ακόμη τοίχος της αρχαίας παλαίστρας. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το 2004 από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Χ. Μπόλου.

Στο οικόπεδο κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία δημόσιου οικοδομήματος της ελληνιστικής εποχής, απροσδιόριστης χρήσης. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Κορυτσάς (ΚΜ 2057, Ο.Τ. 162, οικόπεδο Μ. Παγώνη)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Παγώνη βρίσκεται επί της οδού Κορυτσάς, στο δυτικό τομέα της αρχαίας πόλης, δυτικά του αρχαίου Γυμνασίου. Το ακίνητο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Θαλασσινού, πρώην ιδιοκτησίας Λαγού[234], και συνορεύει προς Β. με το οικόπεδο Σκαλέρη[235]. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ακόμη ερευνηθεί τα οικόπεδα Κουζούκα-Ζώη[236], Μαλαματένη[237], Ντονλού[238], Αλαχιώτη[239] και Ματθαίου[240]. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2004 από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Χ. Μπόλου.

Σε τομή που ανασκάφηκε στο κέντρο περίπου του οικοπέδου βρέθηκαν τμήματα δύο τοίχων. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για θεμέλιο τοίχου από αργολιθοδομή, ενώ ο δεύτερος τοίχος είναι χυτής τοιχοποιίας. Οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες.

227. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 958.

228. Βλ. παραπάνω.

229. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 680-683, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

230. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 548-550.

231. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 501-502.

232. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 454.

233. *ΑΔ* 35 (1980: Χρονικά, σ. 553.

234. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 507· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1110-1111.

235. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 502.

236. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 688-689.

237. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 645.

238. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 787-789.

239. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 397.

240. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 335.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Οδός Αυστραλίας (Ο.Τ. Γ340/02Ν, οικόπεδο Μ. και Γ. Χατζημάρκου)

Το οικόπεδο Χατζημάρκου βρίσκεται Ν. του οικοπέδου Κορδιστού[241] και ΝΔ. των οικοπέδων Δ. Θυμανάκη[242] και Μ. Θυμανάκη[243].

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε το 2002 τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης. Οι ταφές αποκαλύπτονταν σε επάλληλες στρώσεις, ενώ ήταν εμφανής η καταστροφή αρχαιότερων ταφών από τις νεώτερες, καθώς σε πολλά σημεία βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά σκελετών μαζί με τμήματα κεράμων και πήλινων πλακών. Σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης βρέθηκαν 48 ταφές, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στην κατασκευή τους: κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με πήλινες πλάκες, λακκοειδείς με κάλυψη από πήλινες πλάκες, σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί και ελεύθερες ταφές.

Αν και αρκετές ταφές ήταν ακτέριστες, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι στα ανώτερα στρώματα οι ταφές χρονολογούνται στη ρωμαϊκή και ελληνιστική εποχή. Επίσης, παρά την εκτεταμένη καταστροφή των αρχαιότερων ταφών, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή, καθώς οι επιχώσεις στα βαθύτερα στρώματα περιείχαν κεραμική και τμήματα σαρκοφάγων της αρχαϊκής εποχής.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Αυστραλίας (Ο.Τ. Γ340, οικόπεδο Τάταρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Χατζημάρκου[244] και Κορδιστού[245], στα οποία είχαν αποκαλυφθεί τμήματα νεκροπόλεων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Στην ανασκαφή εργάστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα η επί συμβάσει αρχαιολόγος του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαιακών Σπουδών Ι. Κουνέλη.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου το 2003 αποκαλύφθηκαν 45 ταφές από τις οποίες οι δέκα ήταν εγχυτρισμοί, οι πέντε καλυβίτες τάφοι και οι υπόλοιπες ελεύθερες ταφές. Η πλειονότητα των ταφών ήταν ακτέριστη. Στις ελάχιστες κτερισμένες ταφές βρέθηκαν βολβόσχημα μυροδοχεία και γυάλινα μυροδοχεία τύπου candle-stick, που χρονολογούν τις ταφές στη ρωμαϊκή εποχή. Μια ταφή ήταν κτερισμένη με δίωτα φιαλίδια που τη χρονολογούν στην ελληνιστική εποχή. Σε διάφορα σημεία του οικοπέδου εντοπίστηκαν και αποσπασματικά σωζόμενοι σκελετοί, κυρίως κρανία, και ανακομιδές παλαιότερων ταφών. Στην επίχωση που περιέβαλλε τις ταφές διαπιστώθηκε η παρουσία αρχαϊκής κεραμικής, στην οποία περιλαμβάνονται πολύ καλής ποιότητας εισαγμένα αττικά αγγεία, κυρίως κύλικες και λήκυθοι, κορινθιακοί αρύβαλλοι και προϊόντα ανατολικο-ιωνικών εργαστηρίων, κυρίως πινάκια και κύλικες. Τα προϊόντα αυτά πιθανότατα υποδηλώνουν την ύπαρξη αρχαϊκής νεκρόπολης στο ίδιο σημείο, από την οποία, όμως, δε διατηρήθηκε καμία ταφή. Βρέθηκαν θραύσματα από σαρκοφάγους, καθώς και λιγοστά κομμάτια από μεγάλους ανάγλυφους πίθους. Ανάλογη εικόνα υπήρχε και στο οικόπεδο Χατζημάρκου. Τέλος, κατά τη διάνοιξη των πεδίλων στο οικόπεδο εντοπίστηκε ένας ακόμη ακτέριστος εγχυτρισμός.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Ανώνυμη δημοτική οδός, Μαρμαρωτό (Ο.Τ. Γ322, οικόπεδο Α. Ευστρατίου)

Στο οικόπεδο Α. Ευστρατίου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία είχε αποκαλυφθεί τμήμα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής νεκρόπολης[246]. Κατά τη γενική εκσκαφή του υπογείου το 2002 βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου ένα ταφικό οικοδόμημα και ένας τάφος ορθογώνιος κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από κεραμίδες, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Το ταφικό οικοδόμημα, διαστ. 3,90 (Β-Ν.)×3,43 μ. (Α.-Δ.), έχει είσοδο στη νότια πλευρά του (Πίν. 97 ε). Οι τοίχοι του επικαλύπτονται στις εσωτερικές τους πλευρές από στρώση ασβεστοκονιάματος. Η οροφή του οικοδομήματος θα ήταν καμαροειδής κατασκευασμένη από πήλινες πλάκες. Σώζεται μόνο η αρχή της καμάρας στο ανώτερο τμήμα του ανατολικού και δυτικού εξωτερικού τοίχου, ενώ η άνω επιφάνεια του βόρειου και νότιου τοίχου είναι καμπύλη.

Το εσωτερικό του ταφικού οικοδομήματος υποδιαιρείται σε τρεις χώρους με εσωτερικά τοιχάρια. Κατά μήκος των εσωτερικών πλευρών των τοίχων είχαν κατασκευαστεί θρανία από πήλινες πλάκες. Το δάπεδο του

241. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1113-1114.

242. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 657-658.

243. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 791.

244. Βλ. παραπάνω.

245. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1113-1114.

246. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1158.

Σχέδ. 48 . Κως. Οδός Νυμφαίας. Οικόπεδο Κ. Κουλιά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής. Σχεδίαση Ε. Τσαμπουνιάρη.

βορειοδυτικού χώρου είχε υπερυψωθεί και επιστρωθεί με κονίαμα σε μεταγενέστερη φάση.

Ο βόρειος τοίχος του οικοδομήματος σχηματίζει στην εσωτερική του πλευρά τρεις θήκες με δάπεδο από πήλινες πλάκες για την εναπόθεση των κτερισμάτων πιθανότατα. Στη δυτικότερη θήκη είχε τοποθετηθεί μία ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη ως κάλυψη.

Οδός Νυμφαίας, Μαρμαρωτό (ΚΜ 2608 γαιών Κω-εξοχής, οικόπεδο Κ. Κουλιά) (Σχέδ. 48)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Κουλιά βρίσκεται στην περιοχή δυτικά του τείχους της αρχαίας πόλης. Δυτικότερα έχουν ανασκαφεί τα οικόπεδα ιδιοκτησίας Σίφη[247] και Εταιρείας Εργομπετόν Α.Ε.[248]. Στην περιοχή αυτή εκτείνεται η ελληνιστική και ρωμαϊκή νεκρόπολη, ενώ αρκετά δυτικότερα του οικοπέδου είχαν αποκαλυφθεί κτιριακά λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων.

Το 2003 αποκαλύφθηκε στα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου ταφικό οικοδόμημα με κτιστούς τοίχους πρόχειρης κατασκευής αποτελούμενο από τρεις χώρους που περιείχαν ταφές που χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν τοίχοι πρόχειρης κατασκευής σε κακή κατάσταση διατήρησης, καθώς και δύο αγωγοί με πήλινες πλάκες στον πυθμένα, που ανήκουν σε εργαστηριακή εγκατάσταση της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Επίσης, αποκαλύφθηκε μία πεσσοτοιχία χυτής τοιχοποιίας που διασχίζει με κατεύθυνση Α.-Δ. το οικόπεδο, χωρίς να σχηματίζει γωνία με άλλον τοίχο και χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Τμήμα ενός ακόμη ρωμαϊκού ταφικού οικοδομήματος αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, από το οποίο έγινε δυνατό να αποκαλυφθούν τα δυτικά άκρα δύο ταφικών χώρων, που φράσσονταν με κέραμο κατακόρυφα τοποθετημένη

247. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 791.
248. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 396.

και τμήμα ενός μεγαλύτερου χώρου, πιθανότατα προθαλάμου. Σε αυτόν δεν βρέθηκαν οστά ή άλλα κτερίσματα, παρά μόνο ορισμένα λυχνάρια ρωμαϊκής εποχής μέσα στα μπαζώματα της κατεστραμμένης ανωδομής του κτιρίου.

Το κυρίως τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνεται από εργαστηριακές εγκαταστάσεις επάλληλων οικοδομικών φάσεων.

Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται τα κτιριακά λείψανα της ελληνιστικής εποχής: μια δεξαμενή, τμήμα της οποίας αποκαλύφθηκε σε υποτομή, τοίχοι και τμήματα δαπέδων από πήλινες πλάκες στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, καθώς και τρεις χώροι στο κέντρο περίπου του οικοπέδου αποθηκευτικής πιθανόν χρήσης με δάπεδα από πήλινες πλάκες και είσοδο από Α.

Βορείως και νοτίως των χώρων αυτών κατασκευάστηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι. Ο βορειότερος είναι κυκλικής κάτοψης με το στόμιο προς Α (κλίβανος 1) (Πίν. 97 στ). Το δάπεδό του καλύπτεται από πήλινες πλάκες. Η εξωτερική διάμετρος του κυκλικού χώρου κυμαίνεται από 1,07 έως 1,13 μ., ενώ το μήκος του στομίου είναι 0,71 μ. Αμέσως ανατολικά του χείλους του στομίου υπάρχει τετράπλευρη κατασκευή, διαστ. 0,72×0,66 μ., αποτελούμενη από κατακόρυφα εμφυτευμένες κεράμους, όπου γινόταν η καύση. Το στόμιο λειτουργούσε ως αεραγωγός μεταφέροντας τη θερμότητα στον κυκλικό χώρο εσωτερικά του κλιβάνου. Δύο τμήματα της εσχάρας βρέθηκαν στο εσωτερικό του, καθώς επίσης πλίθρες και τμήματα κεράμων, που στήριζαν πιθανότατα τα τόξα της εσχάρας. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα μυροδοχείων και πινακίων, τα οποία πιθανότατα αποτελούν τα προϊόντα του κλιβάνου.

Ο νοτιότερος κλίβανος έχει ορθογώνια κάτοψη διαστ. 2,45×2,37 μ. και σωζόμενο ύψος 1,1 μ. (κλίβανος 2) (Πίν. 98 α). Το στόμιο είναι επίσης στραμμένο προς Α. και έχει μήκος 0,98 μ. Σώζεται το βορειότερο τμήμα της εσχάρας αποτελούμενο από τμήματα οπτοπλίνθων που σχηματίζουν επτά οπές-διόδους για τη θερμότητα από το θάλαμο καύσης στο θάλαμο όπτησης. Στο κέντρο του θαλάμου καύσης αποκαλύφθηκε κεντρικός πεσσός στήριξης, πάνω στον οποίο στηρίζονται οπτόπλινθοι ύψ. 0,39 έως 0,44 μ., η άνω επιφάνεια των οποίων αποτελεί συγχρόνως τμήμα της εσχάρας. Τα εσωτερικά τοιχώματα του θαλάμου καύσης έχουν υποστεί υψηλές θερμοκρασίες, γεγονός που αποδεικνύει ότι η πυρά γινόταν στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης του κλιβάνου και όχι εξωτερικά του στομίου, όπως συμβαίνει με το βορειότερο κλίβανο. Αμέσως ανατολικά του χείλους του στομίου βρέθηκε ο λάκκος για την προετοιμασία της πυράς. Στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης βρέθηκαν πολλά τμήματα οπτοπλίνθων μικρά και μεγάλα, τα οποία ανήκουν στο νότιο τμήμα του κλιβάνου, καθώς και στην ανωδομή του που κατέρρευσε. Βρέθηκαν, επίσης, τμήματα κεράμων για τη στήριξη της εσχάρας, καθώς και όστρακα χρηστικών αγγείων, κυρίως αμφορέων.

Νοτίως του κλιβάνου 2 βρέθηκαν μεγάλου πάχους στρώματα με απορρίμματα από τη λειτουργία των κλιβάνων: τμήματα οπτοπλίνθων, εκκαμινεύματα και στάχτη. Τα στρώματα αυτά περιείχαν τμήματα αμφορέων σε μεγάλη ποσότητα και σε μικρότερη κλίμακα τμήματα λαγύνων, λεκανών, χυτρών και πωμάτων, καθώς και λίγα όστρακα λεπτών αγγείων. Μέσα σε αυτά τα στρώματα αποκαλύφθηκαν σειρές αμφορέων, που φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί έτσι, ώστε να συγκρατούν τα απορρίμματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκε ότι οι αμφορείς είχαν τοποθετηθεί σε επάλληλες σειρές. Τέλος, σημαντικός αριθμός ενσφράγιστων λαβών αμφορέων περισυνελέγη απο τα απορρίμματα, εκ των οποίων οι περισσότερες φέρουν το σφράγισμα *ΒΑΣΙΛΕΙΔΟΥ*.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Ασκληπιού, Μαρμαρωτό (Ο.Τ. Γ328, οικόπεδο Α. και Δ. Σταμόγλου)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Δ. Σταμόγλου βρίσκεται στη βόρεια όχθη της οδού Ασκληπιού, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Καστελοριζιού[249], όπου κατά την ανασκαφική έρευνα, που είχε πραγματοποιηθεί το 2000, αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης. Βρίσκεται, επίσης, βόρεια της αρχαίας οδού, που αποκαλύφθηκε κατά την κατασκευή αγωγού ομβρίων υδάτων[250]. Βρίσκεται, τέλος, δυτικά του οικοπέδου Κώστογλου το οποίο ανασκάφηκε, επίσης, το 2001[251].

Δύο κτιστά ταφικά οικοδομήματα κατασκευασμένα με τοίχους χυτής τοιχοποιίας βρέθηκαν σε πολύ μικρό βάθος από την σύγχρονη στάθμη του οικοπέδου, ενώ οι οροφές τους, που θα εξείχαν, δεν σώζονται. Οι τοίχοι τους – και ενίοτε και τα δάπεδά τους – έχουν καταστραφεί, εξαιτίας της άροσης των οικοπέδων. Το ανατολικότερο από αυτά περιλάμβανε στη βόρεια πλευρά του ένα είδος προθαλάμου. Το δυτικότερο ταφικό οικοδόμημα περιλαμβάνει τρεις επί μέρους ορθογώνιους χώρους: α) ένα είδος προθαλάμου στη νότια πλευρά του, πολύ κατεστραμμένου, β) ένα δεύτερο χώρο στα βορειοανατολικά με αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο, κατασκευασμένο με λευκές ψηφίδες. Πάνω σε αυτό βρέθη-

249. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1159-1160.

250. Βλ. παρακάτω, σ. 310.

251. Βλ. παρακάτω, σ. 309.

καν θραύσματα γυάλινων αγγείων και λυχνάρια, συσσωρευμένα στη νοτιοδυτική του γωνία, που χρονολογούνται μεταξύ 2ου-4ου αι. μ.Χ., γ) έναν ακόμη χώρο στα βορειοδυτικά με δάπεδο από λευκό κονίαμα, αποσπασματικά σωζόμενο.

Κάτω από αυτά τα ταφικά οικοδομήματα διαπιστώθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι και σαρκοφάγοι της ελληνιστικής εποχής, από τους οποίους ανασκάφηκαν μόνο, όσοι δεν απαιτούσαν την καταστροφή των υπερκείμενων κτιστών τάφων.

Μεταξύ των παραπάνω κτιστών ταφικών οικοδομημάτων ανασκάφηκαν έξι ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ελληνιστικής περιόδου, κτερισμένοι με τα συνήθη αντικείμενα (όλπες, φιαλίδια και μυροδοχεία), που χρονολογούνται από τα τέλη του 2ου μέχρι και μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Στο εσωτερικό ενός από τους τάφους βρέθηκε, εκτός από μια ταφή και μια ακέραιη οινοχόη, μια χύτρα με λεκανίδα για πώμα, που περιείχαν καμένα οστά.

Στο οικόπεδο εντοπίστηκαν ακόμη: 15 καλυβίτες τάφοι, από τους οποίους δύο χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο και επτά στη ρωμαϊκή εποχή, στο διάστημα από τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. (κτερισμένοι με βολβόσχημα μυροδοχεία) μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ. (κτερισμένοι με γυάλινα κωδωνόσχημα μυροδοχεία και λυχνάρια). Οκτώ ήταν ακτέριστοι.

Έξι πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, εκ των οποίων οι δύο χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο και οι τέσερις στη ρωμαϊκή περίοδο καλύπτοντας το διάστημα από τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. (κτερισμένοι με βολβόσχημα μυροδοχεία) μέχρι και τον 3ο αι. μ.Χ. (κτερισμένοι με γυάλινα κωδωνόσχημα μυροδοχεία).

Βρέθηκε ακόμη ένας εγχυτρισμός ακτέριστος και μια λίθινη σαρκοφάγος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Όλοι οι τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, κοντά στον αρχαίο δρόμο, που διέρχεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου, με εξαίρεση την τελευταία σαρκοφάγο, που βρέθηκε μεμονωμένη στη βορειοανατολική του γωνία.

Οδός Ασκληπιού, Μαρμαρωτό (Ο.Τ. Γ328/2-3, οικόπεδο Μ. Κώστογλου και Ε. Τσάμπαλα)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Κώστογλου και Ε. Τσάμπαλα βρίσκεται στη βόρεια όχθη της οδού Ασκληπιού, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Σταμόγλου[252]. Βρίσκεται, επίσης, βόρεια της αρχαίας οδού, που αποκαλύφθηκε κατά την κατασκευή αγωγού ομβρίων υδάτων[253]. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, στην οποία περιλαμβάνονται οι ακόλουθοι τάφοι: μια ορθογώνια, λίθινη σαρκοφάγος της ελληνιστικής περιόδου (β΄ μισό 2ου αι. π.Χ.), τέσσερις ορθογώνιοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι της ελληνιστικής εποχής, με τοιχώματα και κάλυψη, είτε από πωροπλίνθους κεφάλου, είτε από αμυγδαλόπετρα, που χρονολογούνται από το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. μέχρι και μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Ένας διπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος, πιθανότατα της ελληνιστικής εποχής (ήταν συλημένος) με τοιχώματα και κάλυψη από πωροπλίνθους κεφάλου. Η κατασκευή αυτού του τάφου ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στην επεξεργασία των λίθων από τους οποίους ήταν φτιαγμένος, αλλά και στην πρόσθετη ενίσχυση του δαπέδου του τάφου με λίθους κάτω από τα σημεία που πατούσαν τα τοιχώματα του τάφου. Δύο παιδικοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής, μια πήλινη σαρκοφάγος και ένας ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος. Δύο επάλληλοι κεραμοσκεπείς τάφοι της ελληνιστικής εποχής (2ος αι. π.Χ.). Στο κάτω μέρος του κατώτερου βρέθηκε και μια μολύβδινη τεφροδόχος κάλπη κυλινδρικού σχήματος, η οποία είχε αδειαστεί πάνω στο σκελετό της κατώτερης ταφής, που βρέθηκε καλυμμένος από καμένα οστά και στάχτες. Τέλος, αποκαλύφθηκε τριπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος της ρωμαϊκής εποχής με τοιχώματα και κάλυψη από πωροπλίνθους κεφάλου. Στο εσωτερικό αυτών των τάφων είχαν πραγματοποιηθεί πολλαπλές ταφές (π.χ. στο εσωτερικό του βορειότερου βρέθηκαν ενένα κρανία και πολύ μεγάλη ποσότητα οστών). Τα κτερίσματα καλύπτουν το διάστημα από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ.

Στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων, που πιθανότατα προέρχονται από κάποιου είδους εργαστήρια, των οποίων δεν ήταν δυνατό να αποσαφηνιστεί η χρήση. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται δύο αποχετευτικοί αγωγοί, περίπου παράλληλοι μεταξύ τους, καθώς και ένα πηγάδι κατασκευασμένο με επάλληλους πήλινους δακτυλίους, διαμ. 0,80 μ. Το εργαστήριο συνεχίζεται στο όμορο προς τα ανατολικά οικόπεδο, ενώ ένα άλλο τμήμα του ίδιου συγκροτήματος εντοπίστηκε στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου και συνεχίζεται εκτός κάλυψης.

252. Βλ. παραπάνω.

253. Βλ. παραπάνω.

Τέλος, στις βαθύτερες τομές σε διάφορα σημεία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν απορρίμματα παραμορφωμένων αμφορέων από κάποιο εργαστήριο κεραμικής καθώς και μάζες πηλού, τμήματα από εσχάρα κλιβάνου (;) κτλ. Είναι πολύ πιθανό τα λείψανα που περιγράψαμε παραπάνω να αποτελούν τμήμα κεραμικού εργαστηρίου, που εγκαταστάθηκε κοντά στη νεκρόπολη. Η κεραμική, που συνδέεται με τα εργαστήρια, χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το 2002, κατά τη διάνοιξη των πεδίλων εντοπίστηκαν τρεις ακόμη τάφοι της ελληνιστικής περιόδου. Οι παραπάνω τάφοι, αν και συλημένοι, περιείχαν τα συνήθη για την Κω ευρήματα της περιόδου, φιαλίδια και μυροδοχεία.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Ασκληπιού (Ο.Τ. 328/1, ΚΜ 1468 γαιών Κω-εξοχής, οικόπεδο Φρουζάκη)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Φρουζάκη βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων ιδιοκτησίας Α. και Δ. Ευστρατίου[254], Καστελοριζιού[255], Σταμόγλου[256] και Κώστογλου[257] και βορείως του αγωγού ομβρίων κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού Ασκληπιού[258].

Στο οικόπεδο Φρουζάκη αποκαλύφθηκαν το 2002 κτιριακά λείψανα εργαστηριακής εγκατάστασης (Πίν. 98 β). Γύρω από ένα μεγάλων διαστάσεων κεντρικό χώρο, που πιθανότατα ήταν αυλή, είχαν κατασκευαστεί δωμάτια, ορισμένα εκ των οποίων καλύπτονταν από στρώμα καταστροφής. Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή ή από πήλινες πλάκες και κεράμους, αποτελούν στις περισσότερες περιπτώσεις πρόχειρες κατασκευές, ενώ λίγοι μόνο τοίχοι έχουν πιο προσεγμένη τοιχοποιία. Σε ορισμένους χώρους αποκαλύφθηκαν δάπεδα ή τμήματα δαπέδων από πήλινες κυρίως και λίγες λίθινες πλάκες, καθώς και υποστρώματα δαπέδων, που καλύπτονται από στρώση ασβεστοκονιάματος. Ακόμη αποκαλύφθηκε μία ορθογώνια δεξαμενή χυτής τοιχοποιίας, επενδυμένη εσωτερικά με επίστρωση κουρασανίου, καθώς και αγωγοί τμηματικά σωζόμενοι.

Σε δύο σημεία του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν λάκκοι με απορρίμματα εργαστηρίου: εκκαμινεύματα, τμήματα κεράμων και πήλινων πλακών μέσα σε επίχωση μαύρου χώματος. Από τα ευρήματα δεν διαπιστώθηκε το είδος της εργαστηριακής εγκατάστασης. Ωστόσο, μπορούμε να χρονολογήσουμε τη διάρκεια χρήσης του χώρου από τη ρωμαϊκή έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν δύο τάφοι, ένας ορθογώνιος κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος με λίθινες πλάκες και ένας με κεράμους, που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

Οδός Ασκληπιού (έργα Δήμου Κω, αγωγός ομβρίων υδάτων)

Το 2001 κατά την κατασκευή πλακοσκεπούς αγωγού ομβρίων υδάτων στο εσωτερικό υφιστάμενου ρέματος, κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού Ασκληπιού, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε μήκος 141 μ. περίπου. Το έργο αποτελεί την προς τα δυτικά συνέχεια αντίστοιχου τεχνικού έργου, που είχε πραγματοποιηθεί το 1992 στο ανατολικότερο τμήμα του ρέματος[259]. Βορείως της οδού Ασκληπιού έχουν ανασκαφεί τμήματα της αρχαίας νεκρόπολης στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Α. και Δ. Ευστρατίου[260], Καβαλιώτη, Σταμόγλου[261] και Κώστογλου[262].

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα: Διαπιστώθηκε ότι το εσωτερικό του ρέματος καταλαμβάνεται από αρχαία οδό κατεύθυνσης Α.-Δ., η οποία διέρχεται μέσα από τις αρχαίες νεκροπόλεις, με γενική κατεύθυνση προς το Ασκληπιείο. Τα όρια της αρχαίας οδού και του ρέματος συμπίπτουν στο μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφικού σκάμματος. Διαπιστώθηκε, ωστόσο, ότι στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος η αρχαία οδός κάμπτεται προς τα βόρεια. Στο τμήμα αυτό, στο εσωτερικό του ρέματος, εντοπίζονται ίχνη από το ένα μόνο από τα δύο όρια της αρχαίας οδού (το νότιο), ενώ στο ανατολικότερο ορατό άκρο της ανασκαφής η συνέχεια της οδού βρίσκεται εκτός ρέματος.

Το πλάτος της οδού στο μεγαλύτερο τμήμα της είναι 6 μ., αλλά δεν αποκλείεται στο δυτικό της άκρο να αυξάνεται· στο σημείο αυτό δεν σώζονται και τα δύο όρια του δρόμου. Η μέτρηση προέρχεται από την απόσταση μεταξύ του διαπιστωμένου βόρειου ορίου και του πήλινου σωλήνα ύδρευσης, που ξεπερνά τα 6 μ., χωρίς να έχει διαπιστωθεί το νότιο όριο δρόμου.

Από τα δύο όρια της οδού (βόρειο και νότιο) έχουν αποκαλυφθεί διάφορα τμήματα, τα οποία παρουσιά-

254. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1158-1159.
255. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1159-1160.
256. Βλ. παραπάνω.
257. Βλ. παραπάνω.
258. Βλ. παραπάνω.
259. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 657.
260. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1158-1159.
261. Βλ. παραπάνω.
262. Βλ. παραπάνω.

ζουν μεταξύ τους διαφορές ως προς την τοιχοποιία τους και ως προς την χρονολόγησή τους. Οι διαφορές ερμηνεύονται από το γεγονός ότι τα όρια αποτελούσαν τμήματα των ταφικών περιβόλων, που όριζαν τις νεκροπόλεις και που πιθανότατα κατασκευάζονταν ανεξάρτητα μεταξύ τους από τις ομάδες που χρησιμοποιούσαν το εκάστοτε τμήμα των νεκροπόλεων.

Από το βόρειο όριο αποκαλύφθηκαν τέσσερα τμήματα: Το ανατολικότερο τμήμα, μήκ. 6,50 μ., αποτελείται από υποθεμελίωση αργών λίθων, πάνω στην οποία εδράζονται δύο επάλληλοι, ανισοϋψείς πώρινοι δόμοι. Ακολουθεί τμήμα μήκ. 10,50 μ., αποτελούμενο από πώρινο δόμο θεμελίωσης και ανωδομή από αμυγδαλόπετρα, τμήμα μήκ. 5,85 μ. από πώρινες ανισομεγέθεις λιθοπλινθίδες και το δυτικότερο τμήμα, μήκ. 28,10 μ. και ύψ. 2,07 μ., από ορθογωνισμένες λιθοπλινθίδες διαφόρων υλικών, πιθανόν σε β΄ χρήση.

Από το νότιο όριο αποκαλύφθηκε ένα συνεχόμενο τμήμα συνολ. μήκ. 37,30 μ., το οποίο, όμως, κατασκευαστικά δεν είναι ενιαίο: στο ανατολικότερο τμήμα του και επί μήκος 26,50 μ. διαπιστώνεται η ύπαρξη τοίχου χυτής τοιχοποιίας, που πιθανόν σχετίζεται με την ύπαρξη ρωμαϊκών ταφικών κτισμάτων, τα οποία είχαν εν μέρει εντοπιστεί στο παρελθόν, κατά την τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης κάτω από το κατάστρωμα της οδού Ασκληπιού[263]. Το δυτικότερο τμήμα του ορίου, μήκ. 10,90 μ. και μέγ. ύψ. 1,20 μ., είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, σε συνδυασμό με ορθογωνισμένες λιθοπλινθίδες, πιθανόν σε β΄ χρήση.

Σε επαφή με το νότιο όριο του δρόμου αποκαλύφθηκαν, σε μεγάλο μήκος, τρεις πήλινοι αγωγοί ύδρευσης, κατασκευασμένοι από σωλήνες, μήκ. 0,40 μ. ο καθένας. Οι δύο από τους τρεις σωλήνες ήταν τοποθετημένοι ο ένας ακριβώς πάνω από τον άλλο, αλλά η κατασκευή τους μοιάζει να είναι σύγχρονη. Στην άνω επιφάνεια πολλών από τους σωλήνες διαπιστώσαμε την τοποθέτηση ελλειψοειδών πωμάτων, πολλά από τα οποία ήταν στερεωμένα με κονίαμα στη θέση τους, πάνω σε αντίστοιχες οπές στους σωλήνες. Τα ανοίγματα αυτά πιθανότατα βοηθούσαν την απόφραξη των σωλήνων, όποτε αυτό ήταν απαραίτητο. Το σύστημα ύδρευσης συμπληρωνόταν από κυκλικά πιθοειδή δοχεία, κατασκευασμένα από επάλληλους δακτυλίους, όπως τα τοιχώματα αντίστοιχων πηγαδιών, αλλά με την διαφορά, ότι ο κατώτερος δακτύλιος είχε πήλινο πυθμένα. Οι σωλήνες που μετέφεραν το νερό, περνούσαν μέσα από τα δοχεία αυτά, αλλά δεν μας είναι σαφής η λειτουργία τους. Τέλος, στο ανατολικότερο τμήμα της οδού διαπιστώθηκε ότι τμήμα του ενός από τους σωλήνες είχε προστατευθεί με πώρινες λιθοπλινθίδες, που είχαν λαξευθεί κατάλληλα για να τοποθετηθούν πάνω από το σωλήνα, ενώ τμήματα ενός άλλου σωλήνα είχαν προστατευθεί με τοιχάριο από αργούς λίθους και ασβέστη.

Από την αρχαία οδό δεν διαπιστώθηκαν καθόλου οδοστρώματα. Η επίχωση του δρόμου περιείχε χώμα αμμώδες με μικρές πέτρες, χωρίς κεραμική. Οι τομές που έγιναν σε επαφή με τα όρια του δρόμου απέδωσαν μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής, που δύσκολα χρονολογείται. Επομένως, για τη χρονολόγηση της κατασκευής και διάρκειας χρήσης της αρχαίας οδού θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε εξωτερικά κριτήρια: από τη μελέτη του υλικού που προήλθε από τις νεκροπόλεις της περιοχής, γνωρίζουμε ότι οι παλαιότερες ταφές, που έχουν εντοπιστεί στα οικόπεδα που έχουν ανασκαφεί κατά μήκος της αρχαίας αυτής οδού, καλύπτουν το διάστημα από το β΄μισό του 2ου αι. π.Χ. μέχρι και την υστερορωμαϊκή περίοδο (3ος-4ος αι. μ.Χ.). Σε αυτά τα πλαίσια θα πρέπει να τοποθετηθεί και η χρονολόγηση της κατασκευής και διάρκειας χρήσης της αρχαίας οδού. Με βάση τα παραπάνω, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτή η αρχαία οδός θα πρέπει να χαράχθηκε μετά την επέκταση των νεκροπόλεων σε αυτή την περιοχή και για αυτό το λόγο δεν θα πρέπει να ταυτιστεί με τη βασική οδό, που θα συνέδεε την αρχαία πόλη της Κω με το Ασκληπιείο, μια *Ιερά οδός*, ο εντοπισμός της οποίας εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο της ανασκαφικής έρευνας.

Αμπάβρη

ΚΜ 1652 γαιών Κω-εξοχής (οικόπεδο Γ. Ξυπολυτά)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Ξυπολυτά αποκαλύφθηκε το 2002 τοίχος χυτής τοιχοποιίας σωζ. μήκ. 18,10 μ. και πλ. 0,75 μ. Η αρχική πορεία του τοίχου από Β.-Ν. αλλάζει στο μέσον του περίπου, όπου σχηματίζει αμβλεία γωνία και στρέφει προς ΝΔ. Ο τοίχος ανήκει στη ρωμαϊκή εποχή και είχε πιθανότατα χρήση περιβόλου ή αναλημματικού τοίχου, καθώς περιβαλλόταν από επιχώσεις με ποταμίσια χαλίκια.

Οικόπεδο Ξηραξούδη

Το οικόπεδο Ξηραξούδη βρίσκεται στην περιοχή Αμπάβρη, εκτός του αρχαίου τείχους της πόλης. Κατά την καλλιέργεια του οικοπέδου το 2002 αποκαλύφθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος, κατεστραμμένος κατά ένα μέρος του, που εμπεριείχε ταφή της ελληνιστικής εποχής.

263. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 792-793.

Καστέλο Ψαλιδίου

Στην περιοχή Καστέλο Ψαλιδίου διανοίχθηκε το 2002 δρόμος, που οδηγεί από την περιοχή Ηρακλής προς το εκκλησάκι της Αγίας Μαρίνας. Επιφανειακά αποκαλύφθηκε πήλινη σαρκοφάγος με κάλυψη από πήλινες πλάκες. Στον πυθμένα της σαρκοφάγου βρέθηκε ο σκελετός του νεκρού σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από την επίχωση στο εσωτερικό του τάφου περισυνελέγη τμήμα χείλους σκύφου με μελανόμορφη διακόσμηση.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Ηρακλής, Ψαλίδι

Οικόπεδο Κ. Μπακάλογλου

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο είχε διακοπεί κατά το έτος 1999. Τον Οκτώβριο του 2004 πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο. Ερευνήθηκαν δύο σημεία του οικοπέδου:

Τομή κάθετα στο νότιο τοίχο του ναού. Η τομή αυτή πραγματοποιήθηκε κάθετα στο νότιο τοίχο του ναού, στο μόνο διαθέσιμο χώρο δυτικά υφιστάμενης πτέρυγας ξενοδοχείου. Οι διαστάσεις της τομής είναι 9 (Β.-Ν.)×2,50 μ. (Α.-Δ.). Στόχος της τομής ήταν ο εντοπισμός του βόρειου τοίχου του ναού και η έρευνα του εσωτερικού του. Υπενθυμίζεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του ναού καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της κατασκευής της παλαιότερης πτέρυγας του ξενοδοχείου (το 1986). Από το ναό είχαν μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί τμήμα της ανατολικής, η νότια και η δυτική πλευρά του – στο όμορό της στα δυτικά οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ιεράς Μητροπόλεως –, που ήταν και η καλύτερα διατηρημένη[264].

Δυστυχώς, η παραπάνω τομή δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος της τομής περιείχε βαθιές παραβιάσεις, οι οποίες μάλλον έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της οθωμανικής περιόδου, πιθανότατα για την άντληση οικοδομικού υλικού. Στο νότιο άκρο της τομής διαπιστώσαμε την ύπαρξη πλίνθων από ασπρόπετρα μετακινημένων από τη θέση τους. Στο βορειότερο τμήμα της τομής οι παραβιάσεις ήταν πολύ βαθιές, ενώ δεν διαπιστώθηκε κάποιο ίχνος από το βόρειο τοίχο του ναού. Στο νοτιότερο τμήμα του χώρου διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο επάλληλων δαπέδων, κατασκευασμένων με λατύπες ασπρόπετρας. Θεωρούμε πολύ πιθανόν ότι τα παραπάνω δάπεδα αποτελούσαν υπόστρωμα του δαπέδου, κατασκευασμένου από πλάκες ασπρόπετρας. Δύο τέτοιες πλάκες βρέθηκαν στο νότιο τμήμα της τομής, από τις οποίες μια σε επαφή με την δυτική παρειά του σκάμματος, βρέθηκε ίσως στη θέση της. Στην επίχωση κάτω από τα δάπεδα αποκαλύφθηκε ικανοποιητική ποσότητα μετάλλινων αντικειμένων σε πολύ αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Ξεχωρίζει πόδι χάλκινου λέβητα, θραύσματα από τοξωτές πόρπες και τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου.

Η αποσπασματικότητα του κτιρίου δεν μας επιτρέπει – τουλάχιστον σε αυτό το στάδιο της μελέτης – να ταυτίσουμε τον τύπο του ναού. Συνθέτοντας τα ανασκαφικά δεδομένα, μπορούμε να προβούμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις:

Η καλύτερα διατηρημένη πλευρά του ναού είναι η δυτική του (ανασκάφηκε στο όμορο προς τα δυτικά οικόπεδο ιδιοκτησίας Ιεράς Μητροπόλεως). Στη δυτική όψη του κτιρίου αποκαλύφθηκε τριβαθμωτός τοίχος, μπροστά (δυτικά) από τον οποίο υπήρχε πλακόστρωση από πολυγωνικούς λίθους ασπρόπετρας. Η διατήρηση της ανατολικής πλευράς του κτιρίου είναι ακόμα πιο αποσπασματική: αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τοίχου στο επίπεδο του κατώτερου δόμου, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένους λίθους ποικίλων διαστάσεων (σε αντίθεση με το νότιο τοίχο του ναού, που ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλινθίδες). Η νοτιοανατολική γωνία ήταν πλήρως κατεστραμμένη. Στην άνω επιφάνεια του τοίχου αποκαλύφθηκε αβαθής εγχάραξη, που πιθανότατα αποτελούσε οδηγό για την τοποθέτηση του ανώτερου δόμου. Ο νότιος τοίχος του ναού είναι ο μοναδικός που διατηρήθηκε σε όλο το μήκος του.

Οι διαστάσεις του ναού στο επίπεδο της κατώτερης βαθμίδας ανέρχονται σε 9,25 μ. (Β.-Ν.)×25,20 μ. (Α.-Δ.). Δεν αποκαλύφθηκε κανένα στοιχείο για την ανωδομή του ναού, ούτε για την εσωτερική διαίρεση του κτιρίου. Λόγω των πολλαπλών διαταράξεων είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολόγηση της κατασκευής του μνημείου. Τα αντικείμενα γεωμετρικής περιόδου που βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του ναού, της δίνουν ένα terminus post quem για την κατασκευή του. Ενδείξεις για τη χρονολόγησή της δίνει ένα στρώμα με αναθήματα, που αποκαλύφθηκε πάνω στην ανατολική πλακόστρωση του ναού, τα οποία χρονολογούνται από το τέλος του 7ου αι. π.Χ. Ωστόσο, το στρώμα σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί κλειστό.

264. Για τα ευρήματα των προγενέστερων ανασκαφικών περιόδων, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 689-690· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1151-1153· 53 (1998): Χρονικά, σ. 959-960· 54 (1999): Χρονικά, σ. 953-954. Βλ. επίσης, Ε. Σκέρλου, Ένα ιερό της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου στην περιοχή Ηρακλής της Κω. Μια πρώτη παρουσίαση, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*. Αθήνα 2004, σ. 177-188.

Τομή μεταξύ του ναού και του μνημειώδους ισχυρού τοίχου. Ο χώρος είχε ερευνηθεί εν μέρει το 1999. Συνοπτικά, από την ανασκαφική έρευνα είχαν διαπιστωθεί τα ακόλουθα: αποκαλύφθηκε ένα στρώμα στάχτης, πυκνότερο στον κεντρικό του πυρήνα, που ολόγυρα περιβάλλεται από στρώμα, που περιείχε ίχνη πυράς ανάμεικτο με χώμα, καθώς και μεγάλο αριθμό από οστά ζώων, κυρίως αιγοειδών. Στο στρώμα αυτό είχε διαπιστωθεί μεγάλη ποσότητα ζωόμορφων τροχήλατων ειδωλίων, τα περισσότερα από τα οποία εικονίζουν βοοειδή, αλλά δεν λείπουν και ειδώλια αλόγων και αιγοειδών. Η ύπαρξη του καμένου στρώματος με οστά και αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα οδήγησε στην υπόθεση ότι τα ευρήματα αυτά ανήκουν σε αποθέσεις προερχόμενες από βωμό που διασκορπίστηκαν πιθανά σε αρκετά μεγάλη έκταση, γι' αυτό και ολόγυρα τα ίχνη καύσης είναι αναμεμειγμένα με χώμα. Κατά τη φετινή ανασκαφική έρευνα, αρχικά ερευνήσαμε το βορειότερο τμήμα του χώρου ανάμεσα στο ναό και το μνημειώδη τοίχο. Διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα: η συνέχεια του στρώματος με τα οστά και τα ειδώλια, χωρίς τα ίχνη καύσης, ενώ επιβεβαιώθηκε και η κατωφερής του κλίση προς Β. Το στρώμα αυτό είχε πάχος ± 0,50 μ. Η επιφάνειά του σφραγίστηκε από ένα ασπρουδερό πατημένο χώμα, που διαμόρφωνε έναν ορίζοντα χρήσης και από το οποίο εξείχε ακανόνιστος λιθοσωρός. Η μεγαλύτερη ποσότητα της κεραμικής τοποθετείται χρονικά στη μυκηναϊκή εποχή, αλλά η διάρκεια του στρώματος καλύπτει το διάστημα μέχρι και τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων, αν και ποσοτικά η γεωμετρική κεραμική είναι πολύ λιγότερη. Τα ίδια τα ειδώλια φαίνεται να ξεκινούν στην ύστερη εποχή του χαλκού, στοιχείο σημαντικό, διότι γεφυρώνει το κενό που διαπιστώνεται στην περιοχή κατά το τελευταίο στάδιο της εποχής του χαλκού, μέχρι και τους ύστερους πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

Κάτω από το στρώμα αυτό αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων κατασκευασμένων από αργολιθοδομή. Εντοπίστηκαν δύο χώροι, από τους οποίους ο δυτικότερος (χώρος α) είχε διαστάσεις 3×3 μ. Το περίγραμμα όλων των τοίχων που αποτελούν το δωμάτιο δεν ήταν δυνατό να αποκαλυφθεί, λόγω των υπερκείμενων κατασκευών και στρωμάτων. Στο εσωτερικό αυτού του χώρου διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας βαθιάς παραβίασης, ενώ στη βορειοδυτική του γωνία αποκαλύφθηκαν θραύσματα από αποθηκευτικού χαρακτήρα αγγεία. Ο ανατολικότερος χώρος (χώρος β) είναι ορατών διαστάσεων 3×3 μ. Οι τοίχοι του δεν είναι ευθυγραμμισμένοι με αυτούς του δυτικότερου δωματίου, στοιχείο που ίσως φανερώνει ότι ο χώρος προστέθηκε στον άλλο με κάποια χρονική διαφορά. Η βόρεια πλευρά του δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί, διότι βρίσκεται κάτω από την επίχωση που στηρίζει το μνημειώδη τοίχο. Στο κέντρο (;) αυτού του δωματίου αποκαλύφθηκε μια κυκλική κατασκευή διαμ. 1,50 μ., κατασκευασμένη από αργούς λίθους. Μικρό τμήμα της είχε καταστραφεί από παλαιά τομή μηχανικού εκσκαφέα. Στο εσωτερικό της αποκαλύφθηκαν αμυδρά ίχνη στάχτης και, παρ' όλη την απουσία καύσης, θεωρούμε πολύ πιθανό η κατασκευή να αποτελούσε εστία. Σε επαφή με τη νότια πλευρά του δωματίου πραγματοποιήθηκε τομή σε βάθος, προκειμένου να ελεγχθεί η στρωματογραφία. Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Η κεραμική που συνδέεται με τους τοίχους μέχρι και τα βαθύτερα στρώματα, τοποθετείται χρονικά στους μυκηναϊκούς χρόνους. Στην κεραμική αυτή δεν περιλαμβάνονται αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα.

Ανατολικά των παραπάνω δωματίων καθαρίστηκε εκ νέου η παλιά ανασκαφή και ενοποιήθηκαν μεταξύ τους τα σκάμματα. Στο χώρο ανατολικά και νότια της ανατολικής πλευράς του ναού έχει αποκαλυφθεί μια σειρά ορθογώνιων δωματίων που συνεχίζονται και προς τα ανατολικά, εκτός του οικοδομήσιμου χώρου. Το βορειότερο (δωμάτιο 1), που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του ναού, έχει ορατές διαστάσεις 4,50×2,50 μ. Ο δυτικός του τοίχος βρίσκεται πιθανώς κάτω από την πλακόστρωση του ναού. Ο ανατολικός τοίχος διατηρήθηκε σε μεγάλο ύψος (1,20 μ.) και θεμελιώνεται πολύ βαθιά, σε αντίθεση με το νότιο που θεμελιώνεται πολύ ψηλότερα. Ανατολικά του δωματίου 1 αποκαλύφθηκε ένα ακόμη δωμάτιο (δωμάτιο 2), σε πολύ μικρό πλάτος (μέγ. Α.-Δ. 0,80 μ.).

Νοτίως του δωματίου 1 αποκαλύφθηκε ένα ακόμη δωμάτιο (δωμάτιο 3) διαστ. (Β.-Ν.) 3,30×2,70 μ. (Α.-Δ.). Το νοτιότερο τμήμα του δυτικού του τοίχου έχει καταστραφεί. Στον ανατολικό του τοίχο εντοπίστηκε άνοιγμα εισόδου προς ένα ακόμη δωμάτιο (δωμάτιο 4), πλ. 4 μ. (Β.-Ν.), σωζ. μήκ. 4 μ. (Α.-Δ.).

Η αποσπασματική αποκάλυψη του κτιρίου που περιγράψαμε, δεν μας επιτρέπει προς το παρόν να προβούμε σε ικανοποιητική ερμηνεία αυτού. Επισημαίνεται πάντως ότι η επίχωση, μέσα στην οποία θεμελιώνονται οι τοίχοι, περιείχε κεραμική της μυκηναϊκής εποχής, αλλά το γέμισμα γύρω και πάνω από τη ράχη των τοίχων περιείχε το γνωστό στρώμα με ανάμεικτα όστρακα μυκηναϊκής και γεωμετρικής εποχής και πολλά τμήματα ειδωλίων. Αν και τα διαφορετικά βάθη θεμελίωσης των τοίχων υποδεικνύουν ότι πιθανώς κάποιοι από τους τοίχους που απαρτίζουν το συγκρότημα ήταν παλαιότεροι (μυκηναϊκοί) και ξαναχρησιμοποιήθηκαν, θεωρούμε ότι το ίδιο το συγκρότημα θα πρέπει να χρονολογηθεί στους γεωμετρικούς χρόνους. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, νομίζω ότι μπορούμε να προβούμε στις ακόλουθες προκαταρκτικές διαπιστώσεις:

Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο στην περιοχή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Μπακάλογλου υπήρξε μια οικιστική εγκατάσταση περιορισμένης έκτασης. Στην τελευταία περίοδο των μυκηναϊκών χρόνων και κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων έχουμε την έναρξη της λατρείας στη θέση αυτή. Πιθανότατα το ιερό αρχικά θα περιλάμβανε ένα βωμό, ενώ αργότερα (κατά πάσα πιθανότητα στους ΥΓ χρόνους) θα προστέθηκαν κάποιες βοηθητικές εγκαταστάσεις. Στην αρχαϊκή εποχή ο χώρος ισοπεδώνεται και διαμορφώνεται σε επίπεδα, για να δεχθεί το ναό και τα οικοδομήματα. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι τα κτιριακά λείψανα και τα ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο, δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε άγνωστες μέχρι πρόσφατα περιόδους της ιστορίας του νησιού. Η συστηματική κατάταξη και μελέτη της κεραμικής θα βοηθήσει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξή της σε όλη τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων – γεφυρώνοντας ένα κενό περίπου ενάμισυ αιώνα –, ενώ το ίδιο πολύτιμες κρίνονται και οι πληροφορίες για την αρχαϊκή εποχή που εξακολουθούν να είναι ιδιαίτερα λιγοστές.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Πλατίτσι

ΚΜ 1193 Α γαιών Κω-εξοχής (οικόπεδο Η. Αλαβέρα)

Το οικόπεδο Αλαβέρα βρίσκεται σε περιοχή που δεν παρουσίαζε αρχαιολογικό ενδιαφέρον έως τώρα. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2004 από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Χ. Μπόλου.

Κατά την εκσκαφή υπογείου αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι που σχημάτιζαν μεταξύ τους ένα χώρο και καλύπτονταν από στρώμα καταστροφής. Τα κτιριακά αυτά λείψανα χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΚΩ

Περιοχή Κατσαμπά (ΚΜ 1462Α γαιών Αντιμάχειας, οικόπεδο Ε. Καραφωκά)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Καραφωκά αποκαλύφθηκε το 2003 μικρή συστάδα τάφων της ελληνιστικής εποχής. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν πέντε συνολικά τάφοι, τέσσερις ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα και κάλυψη από πωροπλίνθους και μια λίθινη σαρκοφάγος. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με όλπες και δίωτα φιαλίδια, που χρονολογούνται από τα τέλη του 3ου μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ. και πιθανότατα αποτελούν τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης του δήμου των Ιππιωτών.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Πηγάδια ή Λιμνιώτισσα

Οικόπεδο Μ. Χαλκίτη - Δ. Κριμίζη

Μετά την παράδοση σημαντικού αριθμού γλυπτών από τους Μ. Χαλκίτη, Σ. Καβουκλή, Ι. Πελεκάνο και Α. Καληδώνη τον Μάρτιο του 2001, που εντοπίστηκαν από τους ιδίους στο οικόπεδο του πρώτου στην περιοχή του Χριστού της Ιερουσαλήμ και την υπόδειξη της ακριβούς θέσεως ευρέσεως των γλυπτών, η Εφορεία Αρχαιοτήτων ανέλαβε την επιστημονική διερεύνηση του χώρου. Σημειώνεται ότι στην παραπάνω θέση υπήρχε κατά την αρχαιότητα ο ναός του Δαλίου Απόλλωνος, κατ' εξοχήν ιερού της Καλύμνου.

Ο χώρος του ιερού ήταν γνωστός, κυρίως, από τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν παλαιότερα από τους Newton[265] (1854-55) και Segre[266] (1937-38), εντούτοις ουδέποτε ολοκληρώθηκαν, με αποτέλεσμα ο ναός, η θέση και η αρχιτεκτονική μορφή του να παραμένουν άγνωστα. Το οικόπεδο Μ. Χαλκίτη και το όμορο Δ. Κριμίζη βρίσκεται νοτιοανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ (Πίν. 98 γ), στις υπώρειες της πλαγιάς ενός ορεινού όγκου, γνωστού σήμερα με το τοπωνύμιο Κόκκινα Φρύδια.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής που διεξήχθη από την περίοδο 21/3/01 έως 10/8/2001, ήρθαν στο φως εντός τεχνητού επιμήκους αρχαίου ορύγματος, λαξευμένου στο φυσικό βράχο πολλά ακόμα θραύσματα γλυπτών (Πίν. 99 α), για τα οποία αμέσως διαπιστώθηκε ότι συνανήκαν με τα παραδοθέντα και αποτελούσαν μέρος μιας συστηματικής, άγνωστο για ποια ακριβώς αιτία, απόκρυψης ήδη κατά την αρχαιότητα.

Συγκεκριμένα, πρόκειται για αγωγό απορροής πιθανόν των ομβρίων υδάτων της περιοχής, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλ. μήκ. 20 μ. περίπου, πλ. 0,41-0,73 μ. και βάθ. 1,90-2,16 μ.[267]. Η συγκέντρωση των γλυπτών είχε γίνει στο κεντρικό τμήμα του ορύγματος, μέσα σε ένα και μοναδικό αρχαιολογικό στρώμα που εκτεινόταν σε μήκος 8 μ., πάχος 0,40-0,70 μ. και βάθος 0,60 μ. έως 1,30 μ.

265. C.T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865, I, σ. 304 κ.ε. *Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, Oxford 1883, τόμ. II, αριθ. 231-324.

266. Βλ. M. Segre, Relazione preliminare sulla prima campagna di scavo nell'isola di Calino. *Memorie* III, 1938, σ. 31-55 και Tituli Calymnii, *ASAtene* XXII-XXIII, NS VI-VII (1944-45).

267. Το όρυγμα προς το δυτικό άκρο του οικοπέδου διακλαδώνεται προς Β. (μήκ. 5 μ.).

από την επιφάνεια του χείλους. Μέσα σε αυτό περιέχονταν ελάχιστη αβαφής χρηστική κεραμική των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Από τον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό των θραυσμάτων ξεχωρίζουν μερικές δεκάδες ανδρικών αγαλματίων, κυρίως του Απόλλωνος, όπως εμφανώς προκύπτει από τα συνοδευτικά χαρακτηριστικά σύμβολα (πλήκτρα και τόξα), αλλά και παιδικών μορφών, όπως επίσης και γυναικείων θεοτήτων, όπως για παράδειγμα της Αθηνάς. Επιπλέον, μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται και μέλη κολοσσικών μορφών, όπως της κεφαλής και των κάτω άκρων του Ασκληπιού, τα οποία συνανήκουν με παλαιότερο εύρημα, έναν κορμό, που περισυνελέγη από την γειτονική περιοχή[268].

Αξίζει να σημειωθεί ότι πέραν των γλυπτών που κατατάσσονται κατά μια πρώτη εκτίμηση στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, βρέθηκε και ενδεδυμένος υστεροαρχαϊκός κούρος, με αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα.

Η κατάσταση διατήρησης των γλυπτών, με τον πολλαπλό κατακερματισμό τους διαφωτίζει εν μέρει την φύση του ευρήματος, με την έννοια ότι δεν φαίνεται να προέκυψε από βίαιη ανθρώπινη επέμβαση (για παράδειγμα από καταστροφή ζηλωτών χριστιανών κατά την περίοδο της μετάβασης στη νέα εποχή). Τα οριζόντια κυρίως σπασμένα μέλη των αγαλματίων οδηγούν στην υπόθεση ότι η καταστροφή τους προήλθε μάλλον από ισχυρή σεισμική δραστηριότητα. Βεβαίως, η μεγάλη χρονική περίοδος στην οποία κατατάσσονται τα ευρήματα, από την υστεροαρχαϊκή στην πρώιμη ρωμαϊκή, δημιουργεί αναπάντητα για την ώρα ερωτηματικά για τον ακριβή χρόνο της καταστροφής και της περισυλλογής τους στο όρυγμα.

Η συνέχιση της ανασκαφής την επόμενη χρονικά περίοδο (12/8-28/8/2002) έδειξε ότι στην περιοχή είχε δημιουργηθεί ένα σύστημα συγκέντρωσης και απορροής των ομβρίων υδάτων (σε αυτό συμπεριλαμβάνονται και κτιστές κατασκευές) στον χώρο του ιερού.

Συμπερασματικά καταλήγοντας, γίνεται σαφές ότι η συγκέντρωση των γλυπτών στο όρυγμα σήμανε και την κατάργηση της αρχικής χρήσης του. Η ανασκαφή στην πρώτη περίοδο πραγματοποιήθηκε με επίβλεψη της Εφορείας από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Μ. Χαλκίτη και τη δεύτερη από τους υπογράφοντες[269].

Δ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ - Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ

268. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΑΑ* III (1970), σ. 341-342, εικ. 6.

269. Η δεύτερη περίοδος υπήρξε συντομότατη, όχι από πρόθεση των ανασκαφέων, αλλά από την άρνηση των ιδιοκτητών να συναινέσουν στην απρόσκοπτη διεξαγωγή της (!).

Π ά ν ο ρ μ ο ς

Διάνοιξη κεντρικού αποχετευτικού δικτύου στην περιοχή Ελιές

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης καναλιού αποχετευτικού δικτύου κατά μήκος του κεντρικού δρόμου Πανόρμου-Χώρας Καλύμνου στην περιοχή Ελιές, αποκαλύφθηκαν τον Φεβρουάριο του 2001 οι καλυπτήριες πλάκες αρχαίου τάφου σε βάθος 2,15 μ. από το επίπεδο του σημερινού οδοστρώματος. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία ερευνήθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (αριθ. 1) με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τάφος, με μήκος 1,93 και πλάτος 0,52 μ. (εσωτερικές διαστάσεις), είχε τοιχώματα κτιστά από καλά επεξεργασμένες, ορθογώνιες πλάκες και κάλυψη από δύο σαμαρωτές πλάκες από τοπικό ασβεστόλιθο, διαστ. 1,15-1,10×0,67 μ. Μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών και του χώματος που είχε εισχωρήσει στο εσωτερικό του, βρέθηκε σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνειά του ανθρώπινος σκελετός ύψ. 1,85 μ., τα οστά του οποίου διατηρούνταν σε κακή κατάσταση. Κοντά στα πόδια του, στη βορειοδυτική γωνία, βρέθηκε ένας πήλινος μελαμβαφής κάνθαρος με εξίτηλη βαφή, στη νοτιοδυτική ένας πήλινος λύχνος (Πίν. 99 β-γ), ενώ δεξιά της κεφαλής υπήρχε ένα χάλκινο νόμισμα[270]. Το δάπεδο του τάφου ήταν επίσης κτιστό από τρεις καλά πελεκημένες πλάκες. Η ταφή χρονολογείται γύρω στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Δύο μέτρα δυτικά του τάφου 1 αποκαλύφθηκε σε 1,30 μ. βάθος ο τάφος 2, ορθογώνιος λακκοειδής με προσανατολισμό Β.-Ν. και εσωτερικές διαστάσεις 1,82×0,65 μ. Ο τάφος 2 είχε ανοιχτεί στο φυσικό χώμα της περιοχής και είχε κάλυψη όμοια με του τάφου 1. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά διαλυμένου σκελετού και κτέριση από πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία[271], δύο λαγύνους θραυσμένες και ένα λύχνο. Η ταφή χρονολογείται στο β΄μισό του 3ου αι. π.Χ. Ένας ακόμα τάφος αριθ. 3 αποκαλύφθηκε 1,50 μ. ανατολικά του τάφου 1, στη νότια πλευρά του καναλιού, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σε βάθος 1,80 μ. από το οδόστρωμα, διαφορετικός στην κατασκευή από τους δύο προηγούμενους: τα τοιχώματά του αποτελούνταν από πήλινες κεράμους-στρωτήρες και η κάλυψή του από πλάκες σχιστόλιθου. Το εσωτερι-

270. Για τον κάνθαρο, βλ. *Athenian Agora* XII2, σ. 122, 713, πίν. 29, εικ. 7.

271. Για τα μυροδοχεία, βλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά Σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, *Πρακτικά της Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 1986*, Ιωάννινα 1989, σ. 70, εικ. 5, πίν. 15α.

κό πλάτος του ήταν 0,35 μ. και το ύψος του 0,60 μ. Από το βορειοδυτικό τμήμα του τάφου, που καταστράφηκε κατά την διάνοιξη του καναλιού, προήλθαν θραυσμένη αβαφής λάγυνος και μελαμβαφής κύλιξ τύπου Bolsal, επίσης θραυσμένη, με τέσσερα εμπίεστα αντίνωτα διατεταγμένα ανθέμια στον πυθμένα, που περιβάλλονται από κύκλο με διπλά γραμμίδια[272]. Μετά την αφαίρεση αρκετών χωμάτων που είχαν εισχωρήσει στο εσωτερικό του τάφου, αποκαλύφθηκε σκελετός γυναίκας με φθαρμένα οστά. Τα παραπάνω αγγεία φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί στα πόδια της νεκρής. Πλησίον της κεφαλής βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα, δύο χάλκινα ελάσματα και ζεύγος χρυσών ενωτίων εξαίρετης τέχνης. Τα ενώτια αποτελούνται από δίσκο, τέσσερα εξαρτήματα με πλαγγόνες και χορεύτριες και στο μέσον πυραμιδοειδές εξάρτημα με φτερωτή Νίκη αστραγαλίζουσα (Πίν. 99 δ)[273]. Τα εξαρτήματα συγκρατούνται με λεπτές αλυσίδες από τον δίσκο, ο οποίος κοσμείται με ρόδακα και βλαστόσπειρες. Η διακόσμηση των περίτεχνων αυτών ενωτίων έχει γίνει με την συρματερή και την κοκκιδωτή τεχνική. Σε όλο το μήκος του τάφου βρέθηκαν επίσης 98 χρυσά, διάτρητα, τριγωνικά, λεπτά ελάσματα, με έκτυπη διακόσμηση και 54 χρυσά, ελασματοειδή ημισφαιρίδια, με οπές, πιθανώς επιρράμματα υφάσματος. Η ταφή χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.

Προς τα ανατολικά του τάφου 2, σε απόσταση 1,30 μ., βρέθηκε ακόμα ένας τάφος λακκοειδής, με επενδυμένες τις πλευρές του με πήλινες πλάκες, εκτός της βόρειας. Ο τάφος αριθ. 4 βρέθηκε σε βάθος 2,10 μ., αρκετά κατεστραμμένος. Έχει μήκος 2,10 και πλάτος 0,45 μ. Δεν βρέθηκαν ίχνη από την κάλυψη του τάφου, ενώ θραυσμένες ήταν οι πήλινες πλάκες των τοιχωμάτων του. Στο εσωτερικό του υπήρχε κοκκινόχωμα και λατύπη, ενώ δεν βρέθηκαν λείψανα σκελετού, μόνο ένα μυροδοχείο ελλιπές στο στόμιο.

Η ανασκαφή των τάφων 1-3 έγινε από τον συμβασιούχο αρχαιολόγο της 4ης ΕΒΑ Μ. Κουτελλά, ενώ ο τάφος 4 ανασκάφηκε από την Μ. Χαλκίτη, ωρομίσθιο αρχαιολόγο της Εφορείας μας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Δάμος

Οικόπεδο Γιαβάση

Με την ταξινόμηση και διαλογή της κεραμικής από το οικόπεδο Πιζάνια, που ανασκάφηκε το 1995-96[274], ασχολήθηκε η αρχαιολόγος Ν. Γάργαλη, η οποία επέβλεψε και τις ανασκαφικές εργασίες του έτους 2004 στο οικόπεδο Γιαβάση. Η ανασκαφική έρευνα στο τελευταίο οικόπεδο συνεχίστηκε για μικρά διαστήματα τους θερινούς μήνες των ετών 2001, 2002 και 2004 και συγκεκριμένα στα δωμάτια 11β και 11γ του οικοδομήματος ΙΙΙ[275]. Από το δωμάτιο 11β έχει αποκαλυφθεί μόνο η βορειοανατολική του πλευρά και σε αυτήν περιορίσθηκε η ανασκαφή μέχρι το στρώμα καταστροφής. Όπως στο δωμάτιο 11α, έτσι και στα δωμάτια 11β και 11γ εντοπίσθηκαν δύο αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις, χωρίς να υπάρχουν σοβαρές αρχιτεκτονικές μετατροπές. Αρχικά το τμήμα του αποκαλυφθέντος μέχρι στιγμής οικοδομήματος παρουσιάζεται με δύο δωμάτια υπόγεια (δωμάτιο 11α και δωμάτιο 11β), λαξευμένα στο φυσικό βράχο, που επικοινωνούν μεταξύ τους με είσοδο πολύ καλά διατηρημένη και ένα χώρο μικρότερο (δωμάτιο 11γ) στη βορειοανατολική πλευρά του κτίσματος. Η τοιχοποιία του οικοδομήματος, αλλά και τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στους δύο παρακείμενους δρόμους 1 και 2, μας οδηγούν στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Στη συνέχεια, μετά από σεισμική (;) καταστροφή που εκδηλώθηκε πιθανόν στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., οι υπόγειοι χώροι εγκαταλείπονται και μετά από μια σχετικά μικρή χρονική περίοδο εγκατάλειψης και επιχώσεων το οικοδόμημα ΙΙΙ διαμορφώνεται. Οι αλλαγές εντοπίζονται κυρίως στο δωμάτιο 11β με την κατασκευή των τοίχων που καταργούν το πέρασμα ανάμεσα στα δύο δωμάτια και στενεύουν το χώρο του 11β. Στη συνέχεια κατασκευάζονται χωμάτινα δάπεδα και στα τρία δωμάτια, στο ίδιο περίπου ύψος, -3,40 μ. από το σταθερό. Η δεύτερη αυτή οικοδομική φάση διακόπτεται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., πιθανόν κατά το σεισμό του 141-150 μ.Χ. και στη συνέχεια εγκαταλείπεται.

Το δωμάτιο 11γ καταλαμβάνει την ανατολική πλευρά του οικοδομήματος. Πρόκειται για χώρο σχετικά μικρό σε σύγκριση με τα δωμάτια 11α και 11β, στο μέσον του οποίου εντοπίσθηκαν τοποθετημένες δύο πέτρες με-

272. Για την κύλικα, βλ. Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 123, πίν. 137.

273. Ζεύγος όμοιων ενωτίων που προέρχεται επίσης από την Κάλυμνο, αλλά με άγνωστη την ακριβή θέση προέλευσής του, βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου. Τα ενώτια χρονολογούνται από την Αικ. Δεσποίνη στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Βλ. *Ελληνική τέχνη. Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996, αριθ. 71, εικ. 71· A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, I, Berlin 1970, σ. 50, αριθ. 4, πίν. 40 και III, 5.

274. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 697-698. Για συνολική έκθεση της έρευνας των οικοπέδων Πιζάνια, Γιαβάση και Ντούρου, βλ. Ν. Διαμαντής, Μία πρώτη παρουσίαση των αρχαιολογικών ανασκαφών στο Δάμο Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ΄ (1999), σ. 301-312.

275. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 960-961.

σαίου μεγέθους, ελαφρώς λαξευμένες. Η ανασκαφή του δεύτερου δαπέδου του δωματίου 11γ και των βαθύτερων στρωμάτων έφερε στο φως πολλά όστρακα από μαγειρικά σκεύη, που πιθανόν μαρτυρούν τη χρήση του χώρου ως μαγειρείου. Στα ευρήματα συγκαταλέγεται και τμήμα πυραύνου με υποστήριγμα σε μορφή γενειοφόρου, ένας λύχνος ολόκληρος και θραύσματα από άλλους.

Από το δωμάτιο 11β, εκτός από τα πολλά θραύσματα αγγείων που περισυνελέγησαν, εντοπίσθηκαν και διάφορα αξιόλογα μικροευρήματα. Σε στρώματα επάνω από το δεύτερο δάπεδο βρέθηκαν χάλκινα κωακά νομίσματα, λύχνοι, θραύσματα ειδωλίων, καθώς και πλήθος μετάλλινων καρφιών. Αξιόλογη είναι και η κεραμική που προέρχεται από τα στρώματα κάτω από το δεύτερο δάπεδο, που ανήκουν στην καταστροφή της πρώτης οικοδομικής φάσης, όπως άλλωστε και τα μικροευρήματα. Βρέθηκε επίσης μεγάλη ποσότητα από θραύσματα κονιαμάτων από την εσωτερική κάλυψη των τοίχων. Στη βόρεια γωνία του δωματίου 11β εντοπίσθηκε ένα μεγάλο θραύσμα κονιάματος διαστ. 0,86×0,60 μ. με ίχνη χρώματος ερυθρού και ώχρας. Σε βάθος 4,49 μ. περίπου από το σταθερό, εντοπίσθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του χώρου, στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από θραύσματα κεράμων, αγγείων και κονιαμάτων. Στη νότια πλευρά του δωματίου, ακουμπισμένο στον τοίχο 322, εντοπίσθηκε ακέραιο τριβείο από τραχείτη.

Η ανασκαφή συνεχίσθηκε στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου στις τομές Τ1Γ και Τ2Γ. Σε λάκκο ακαθόριστου σχήματος, ο οποίος τέμνει αρχαία στρώματα, εντοπίσθηκε ο σκελετός ιπποειδούς νεώτερων χρόνων, διατηρημένος σε άριστη κατάσταση.

Στη βορειοδυτική πλευρά της τομής εντοπίσθηκε λαξευμένη πλίνθος που ανήκει σε στόμιο πηγαδιού με κοίλη τη μία της πλευρά, τοποθετημένη εκεί πιθανόν σε β΄ χρήση. Στη νότια-νοτιοανατολική πλευρά της τομής, βρέθηκε τμήμα δαπέδου αποτελούμενο από κονίαμα πολύ κακής ποιότητας, το οποίο ορίζεται προς Β. από τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. Από αυτόν τον τοίχο σώζονται μόνο ελάχιστες πέτρες κατά χώραν, ενώ διακρίνεται κατά τόπους το λάξευμα στο βράχο για την υποδοχή του. Στο επιφανειακό στρώμα της Τ2Γ εντοπίσθηκε στη νοτιοδυτική της πλευρά, τμήμα βωμού από κροκαλοπαγές πέτρωμα, όμοιο με αυτόν του δωματίου 3 στο οικοδόμημα Ι. Το τμήμα του βωμού αυτού δείχνει να έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό στα νεώτερα χρόνια. Κατά τη συνέχιση της έρευνας αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα ενός δωματίου (δωμάτιο 12), η συνέχεια του οποίου βρέθηκε κατά τη διάνοιξη της επόμενης τομής 3Γ. Οι τρεις αποκαλυμμένοι τοίχοι του δεν είναι ιδιαίτερα καλής κατασκευής, εδράζονται επάνω στο φυσικό βράχο και αποτελούνται από λίθους αδρά λαξευμένους. Μεταξύ των παρειών των τοίχων υπάρχει γέμισμα από μικρότερες πέτρες. Το δάπεδο του δωματίου αποτελείται από καλά πατημένο χώμα, ενώ ανά τόπους σώζεται κονίαμα.

Στην τομή 3Γ βρέθηκαν δύο ακόμη δωμάτια, από τα οποία το δωμάτιο 13 συνορεύει με το δωμάτιο 12 στα νότια. Έχει διαστάσεις 6,00×4,30 μ. Μεταξύ των δύο δωματίων υπάρχει κατώφλι, μέγ. ορατ. μήκ. 2,25 μ. και πλ. 0,67 μ., το οποίο σώζει στην επιφάνειά του δύο ορθογώνιες και μία κυκλική εντορμία. Το κατώφλι βρίσκεται στο νοτιοδυτικό πέρας των δύο δωματίων.

Στα νότια του κατωφλιού, δηλαδή εντός του δωματίου 13, υπάρχει μικρότερο σκαλοπάτι, διαστάσεων 0,52×0,50 μ. Στο ίδιο δωμάτιο αποκαλύφθηκε τοίχος, ο οποίος έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 1,80 και πλ. 0,57 μ., ο οποίος χωρίζει το δωμάτιο σε δύο μικρότερα (ανατολικό και δυτικό), διαστ. 4,90×3,10 μ. και 1,80×3,15 μ. περίπου, αντίστοιχα. Στο ανατολικό ήμισυ η αποχωμάτωση σταμάτησε σε βάθος 4,46 μ., ενώ στο δυτικό σε βάθος 4,70 μ., όπου εντοπίστηκε στρώμα από καλά πατημένο χώμα, το οποίο δίνει την εντύπωση δαπέδου.

Στα νότια του δωματίου 13 αποκαλύφθηκε η προς τα δυτικά συνέχεια του δωματίου 11β σε μήκος 6,30 μ. περίπου και πλάτος γύρω στα 6 μ. Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, εντός του οποίου βρέθηκε τμήμα κίονα, μήκ. 0,70 μ. περίπου, καθώς και κομμάτι από λίθινο ηλιακό ρολόι. Ανατολικά του δωματίου 13 αποκαλύπτεται μικρός χώρος (δωμάτιο 12), με διαστάσεις 2,20×1,60 μ., πιθανώς υπόγειος.

Έγινε αεροφωτογράφιση της ανασκαφής και του ευρύτερου χώρου του αρχαίου οικισμού του Δάμου (Πίν. 100 α), καθώς και τοπογράφηση των αποκαλυμμένων αρχαίων.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Οικόπεδο Ε. Γάργαλη

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στο βορειοδυτικό και χαμηλότερο άκρο της περιοχής του Δάμου, σε απόσταση από τις ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί νοτιοανατολικότερα (βλ. παραπάνω), πραγματοποιήθηκε το 2002 μικρή ανασκαφική έρευνα στα δυτικά της υπάρχουσας από την δεκαετία του 1950 ισόγειας οικίας. Το οικόπεδο διασχίζει από Α.-Δ. συμπαγής επιμήκης βράχος, επάνω στον οποίο είναι θεμελιωμένη η σύγχρονη οικία και χωρίζει το οικόπεδο σε δύο τμήματα. Ο βράχος είναι ορατός σε μήκος 23,50 μ. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,60 έως 1,00 μ. και σχηματίζει δύο μέτωπα στη βόρεια και νότια πλευρά του, αντίστοιχα. Κάθετα στο νότιο μέτωπο του βράχου ανοίγονται δύο λαξευμένοι ορθογώνιοι χώροι. Ο δυτικός χώρος έχει πλάτος 5,80 μ. και ορίζεται από τα δυτικά με ακανόνιστο τμήμα βράχου,

λαξευμένου μόνον στο βορειότερο τμήμα του. Ο ανατολικός χώρος, πλ. 5,80 μ., χωρίζεται από τον προηγούμενο με λαξευμένο βράχο και έχει πλάτος 5,80 μ. Το βόρειο μέτωπο του βράχου έχει ύψος 0,10- 0,35 μ. και αμέσως βόρεια αυτού υπάρχει φυσικό πλάτωμα πλ. 2,30-2,80 μ.

Στα βόρεια του πλατώματος, διακρίνεται μέτωπο βράχου με ελλειψοειδή κοιλότητα διαστ. 0,95×1,00 μ., που ξεκινούσε από το βόρειο μέτωπο του βράχου και συνεχίζεται σε βάθος μέσα στο μαλακό σιδηρούχο πέτρωμα της περιοχής. Στο εσωτερικό της κοιλότητας υπήρχε παχύ στρώμα με πέτρες, το οποίο αφαιρέθηκε έως 1,00 μ. Οι πέτρες συνεχίζονται και βαθύτερα, αλλά η έρευνα δεν ήταν δυνατόν να συνεχισθεί, καθώς η κοιλότητα στενεύει. Συγκέντρωση λίθων στο εσωτερικό λαξευμάτων παρατηρείται και στο γειτονικό οικόπεδο Φράγκου και δηλώνει την αλλαγή στη διαδοχική χρήση του χώρου. Στην περίπτωση της παραπάνω κοιλότητας είναι πιθανόν ο χώρος να είχε λαξευθεί αρχικά για την ανεύρεση νερού, με αρνητικά ωστόσο αποτελέσματα. Ανάμεσα στις πέτρες βρέθηκαν τμήματα από κεράμους, όστρακα κυρίως ρωμαϊκών αμφορέων και τμήμα τριπτήρα. Από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί κυρίως ως λατομείο κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Οικόπεδο Σ. Φράγκου

Στο οικόπεδο συνεχίζονται τα λαξεύματα που υπάρχουν στο όμορο από ανατολικά οικόπεδο Γάργαλη (βλ. παραπάνω). Το 2003 πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός των ορατών λαξευμάτων στο φυσικό βραχώδες έδαφος, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει υπόγειος λαξευτός τάφος. Μετά από σύντομο καθαρισμό αποκαλύφθηκε το στόμιο του μνημείου, το οποίο έχει διαστάσεις 1×1,16 μ. Στη δυτική πλευρά του βράχου διακρίνεται λαξευμένη κλίμακα που οδηγεί στην τοξωτή είσοδο του υπόγειου θαλάμου. Ωστόσο, λόγω της έλλειψης τεχνικών μέσων και κυρίως εξαιτίας της ανυπόφορης δυσοσμίας, δεν στάθηκε δυνατή η πρόσβαση στο εσωτερικό του μνημείου, το οποίο άλλωστε, σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων της περιοχής, είναι συλημένο τουλάχιστον από την δεκαετία του 1930.

Στο βόρειο άκρο του οικοπέδου, κάτω από πυκνή βλάστηση, αποκαλύφθηκε τετράγωνος χώρος πλευρ. 5 μ., με ίχνη αρχαίας λατόμευσης. Πρόκειται για κλιμακωτά λαξεύματα με περιμετρικές αυλακώσεις για τη συστηματική λατόμευση του χώρου. Παρόμοια λαξεύματα έχουν εντοπισθεί στα οικόπεδα Πιζάνια, Ντούρου και Γιαβάση (βλ. παραπάνω, οικόπεδο Γιαβάση) και είναι ορατά και σε άλλες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Δάμου, κυρίως στις παρειές των ξεροπόταμων Συκομεριά και Δραπέτη, αλλά και στο χώρο των Τριών Ιεραρχών (βλ. παρακάτω).

Στο μέσον περίπου του οικοπέδου διακρίνεται άλλο λάξευμα, που ίσως ανήκει σε θεμελίωση οικοδομήματος. Πρόκειται για χώρο διαστ. 3,00×4,00 μ., το δάπεδο και τα βορειοανατολικά τοιχώματα του οποίου, μεγ. ύψ. 0,50 μ., είναι επίσης λαξευμένα στο βράχο. Βορειότερα, σε απόσταση 3 μ. περίπου, βρίσκεται ένα πηγάδι και μια δεξαμενή, λαξευμένα στο βράχο. Το πηγάδι, διαμ. 0,95 μ., φέρει στα εσωτερικά κατακόρυφα τοιχώματά του δύο σειρές αντικριστών λαξευμένων κοιλωμάτων – πατήματα – για την κάθοδο στο εσωτερικό του. Παρόμοια πηγάδια εντοπίσθηκαν στα οικόπεδα Πιζάνια και Ντούρου. Στο γέμισμα του πηγαδιού υπήρχαν πολλές πέτρες, έως τα -1,50 μ. από το χείλος του, όπως και στο αντίστοιχο πηγάδι του οικοπέδου Ντούρου.

Η δεξαμενή που βρίσκεται περί τα 0,50 μ. βορειότερα ανήκει σε σύστημα υδρομαστευτικής στοάς, γεγονός που ενισχύεται από το απιόσχημο σχήμα της και την επένδυση του εσωτερικού της με υδραυλικό κονίαμα. Η διάμετρος του στομίου φθάνει τα 0,80 μ., ενώ βαθύτερα διευρύνεται έως τουλάχιστον 1,60 μ. Στα βόρεια του τοιχώματος ανοίγεται στοά, πλ. 1,00 μ., με κατεύθυνση προς βορρά και είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Στο γέμισμα και αυτής της κατασκευής υπήρχε στρώμα λίθων, παρόμοιο με αυτό του πηγαδιού και σε βάθος έως 0,35 μ. από το στόμιο βρέθηκε κεραμική ως επί το πλείστον των βυζαντινών χρόνων.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Άργος

Θέση Τρεις Ιεράρχες

Στο Άργος Καλύμνου, στη θέση Τρεις Ιεράρχες, γύρω στα 500 μ. βόρεια-βορειοδυτικά από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνος πραγματοποιήθηκαν το 2004 εργασίες καθαρισμού και σύντομη ανασκαφική έρευνα. Η θέση βρίσκεται σε απόκρημνη περιοχή, στην πλαγιά υψώματος στα βορειοδυτικά ομώνυμου ναϋδρίου. Η απότομη κλίση του υψώματος και το βραχώδες έδαφος καθιστά δύσκολη την ανάβαση. Στα νότια υπάρχουν απόκρημνα βράχια, στα οποία σχηματίζονται σχισμές και σπηλαιώδη ανοίγματα, ενώ η διαμόρφωση της πλαγιάς είναι ανδηρωτή, με πολλαπλά επίπεδα που συγκρατούνται με αναλημματικούς τοίχους.

Από τη θέση αυτή φαίνεται η περιοχή του Δάμου προς τα ανατολικά και το Ιερό του Δαλίου Απόλλωνος με την παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσα-

λήμ προς τα νότια-νοτιοανατολικά, η ευρύτερη περιοχή του Πανόρμου και το λιμάνι της Πόθιας.

Στο χώρο είναι ορατά διάφορα λαξεύματα, οι χαρακτηριστικές διαμορφώσεις των οποίων είχαν κινήσει την περιέργεια λαθρανασκαφέων. Τα λαξεύματα σχηματίζουν ορθογώνιους χώρους, που σε ορισμένες περιπτώσεις συμπληρώνονται με κτιστούς τοίχους. Στο ψηλότερο σημείο του χώρου και σε επαφή με το μέτωπο του απόκρημνου βράχου ξεχωρίζει τμήμα λαξευτής κλίμακας, με κατεύθυνση Β.-Ν., που διατηρεί τρία σκαλοπάτια, το πλάτος των οποίων κυμαίνεται από 0,37 μ. έως και 0,70 μ. Βορειότερα διακρίνεται επιμήκης λαξευμένος χώρος, έστω χώρος Ι, που χωρίζεται σε δύο τμήματα (Πίν. 100 β).

Το νοτιότερο τμήμα του χώρου Ι, διαστ. 3,85×3,10 μ., ορίζεται από τοίχους με αργολιθοδομή, μεγ. ύψ. 0,60 μ., σε δύο από τους οποίους διατηρούνται ίχνη κονιάματος, το οποίο κάλυπτε και το δάπεδο που έχει διαμορφωθεί στην επιφάνεια του βράχου. Στο δεύτερο τμήμα που βρίσκεται στα βορειοδυτικά και γύρω στα 0,13 μ. χαμηλότερα, υπάρχει κατά μήκος της μεσοτοιχίας θρανίο (μήκ. 1,00, πλ. 0,37 και ύψ. 0,15 μ.), που γωνιάζει με το φυσικό βράχο στο δυτικό τοίχωμα του χώρου. Στη λεπτή επίχωση μαλακού ερυθρωπού χώματος που κάλυπτε το χώρο, συγκεντρώθηκε λιγοστή ελληνιστική κεραμική, χάλκινη λαβή, θραύσματα οστών, τμήμα λύχνου με παράσταση ζώου, δύο τμήματα από οστέινες περόνες και πήλινο θραύσμα με ανάγλυφη τρίαινα, ενώ στο τοιχάριο που όριζε από ανατολικά και βόρεια το δεύτερο δωμάτιο του χώρου υπήρχε εντοιχισμένο τμήμα κιονίσκου.

Σε χαμηλότερο επίπεδο και στα ριζά του βράχου, στα βόρεια των παραπάνω χώρων, διακρίνεται επίμηκες λάξευμα, μήκ. 3,95 μ. και μεγ. ύψ. 0,68 μ., εν είδει θρανίου, έστω χώρος ΙΙΙ. Στην επίχωση από καστανέρυθρο και κατά τόπους μελανό χώμα βρέθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς κεραμικής, τμήμα κεράμου και οστού και μετάλλινο έλασμα τετράγωνης διατομής.

Σύντομη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης στον τετράπλευρο χώρο ΙV που ορίζεται στα Δ. από τμήμα πολυγωνικού τοίχου, στα Β. από λίθους τοποθετημένους στη σειρά και στα Ν. από το φυσικό βράχο. Η επίχωσή του αποτελείται από μαλακό μελανό χώμα, κάτω από την οποία βρέθηκε στρώση λίθων μεσαίου και μικρού μεγέθους. Ανάμεσα στις πέτρες υπήρχαν οστά ζώων, ενώ βαθύτερα στο νοτιοανατολικό τμήμα, επάνω στο φυσικό βράχο βρέθηκαν πέντε ακέραιοι λύχνοι, συνανήκοντα θραύσματα αγγείων με λεπτά τοιχώματα και μετάλλινη αιχμή δόρατος.

Στο χαμηλότερο τμήμα της πλαγιάς, σχεδόν στην αρχή της ανάβασης προς το ύψωμα και σε αρκετή απόσταση από τους παραπάνω χώρους διακρίνεται τμήμα κλίμακας, λαξευμένης στο φυσικό βράχο (Πίν. 100 γ). Για την αποκάλυψη των σκαλοπατιών που δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, αφαιρέθηκε η γύρω βλάστηση και επίχωση πάχ. 0,20-0,30 μ., χωρίς να βρεθούν κινητά ευρήματα. Το μέγιστο ορατό μήκος της σκάλας είναι γύρω στα 2,80 μ.

Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό στο χώρο V, ο οποίος αποτελείται από μία σκάλα με δύο ακέραια και δύο ελλιπή σκαλοπάτια στα βόρεια, βρέθηκε τμήμα τοίχου λαξευμένου στο φυσικό βράχο στα ΒΔ. (ακριβώς δίπλα από τη σκάλα).

Η γενικότερη διαμόρφωση του χώρου οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται πιθανόν για αγροτικό ιερό, γεγονός που ενισχύεται από την παράδοση δύο ερμαϊκών στηλών από την περιοχή.

ΝΟΜΙΚΗ ΓΑΡΓΑΛΗ

ΧΑΛΚΗ

Εμπορειό

Διαπλάτυνση δρόμου Εμπορειού-Κατσιάς

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου από τον οικισμό του Εμπορειού μέχρι την περιοχή Κατσιάς, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν το 2001 δύο θαλαμοειδείς τάφοι στη θέση Κούκιαλι, στο επίπεδο του δρόμου. Ο τάφος 1 είχε είσοδο στη βόρεια πλευρά που φρασσόταν με ξερολιθιά. Τμήμα του είχε καταστραφεί πιθανώς κατά την αρχική διάνοιξη του δρόμου[276]. Περιείχε λιγοστά αναμοχλευμένα οστά και όστρακα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων. Ο δεύτερος τάφος ήταν επίσης μισοκατεστραμμένος και περιείχε λιγοστά οστά ζώων.

Θέση Κροτήρι (κατασκευή γηπέδου 5×5)

Ύστερα από αίτημα του δήμου για την κατασκευή γηπέδου στη θέση Κροτήρι, κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο του Εμπορειού, έγιναν κατά το έτος 2004 δοκιμαστικές τομές στην περιοχή από την Υπηρεσία μας. Στο χώρο σώζονται νεώτεροι αναλημματικοί τοίχοι και περισυνελέγησαν επιφανειακά ενσφράγιστες λαβές και όστρακα αγγείων. Στις τομές που ακολούθησαν, αν και περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ., δεν βρέθηκαν αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

276. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 475.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χ ώ ρ α

Θέση νοτιοδυτική Κυλίνδρα (οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα)

Κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 2001 (Απρίλιος-Νοέμβριος 2001), συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ν. Κομηνέα, όπου αποκαλύπτεται το βρεφικό νεκροταφείο με τους εγχυτρισμούς των νεογέννητων, με επιβλέπουσα την έκτακτη αρχαιολόγο Μ. Μαυράκη-Μπαλάνου και τους δύο έμπειρους εργατοτεχνίτες Γ. Παππά και Γ. Σταυλά.

Για ένα περίπου μήνα εργάστηκε για δεύτερη χρονιά στην Αστυπάλαια η ομάδα των Άγγλων ανθρωπολόγων, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή S. Hillson. Ο χώρος που ανασκάπτεται, όπως έχει ήδη αναφερθεί στις προηγούμενες εκθέσεις[277], βρίσκεται σε έντονη κατωφέρεια κάτω από τον δημοτικό δρόμο που ορίζει περιμετρικά τον οικισμό της Χώρας από δυτικά. Στην αδόμητη έως σήμερα αυτή περιοχή, είναι συσσωρευμένος ένας μεγάλος όγκος επιχώσεων που έχει πεταχτεί εδώ κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης του σύγχρονου οικισμού, γεγονός που καθιστά αρκετά δύσκολη την πορεία της έρευνας (Πίν. 100 δ). Στην ισχυρή αυτή κατωφέρεια του εδάφους φαίνεται «σχηματικά» ότι διαμορφώνονται τρία στρώματα διαφορετικών επιχώσεων: το επάνω στρώμα (Ι), το οποίο περιέχει κυρίως τα μπάζα και τα σκουπίδια από τις απορρίψεις του σύγχρονου οικισμού με αρκετά αρχαία κινητά ευρήματα. Το μεσαίο στρώμα (ΙΙ), που αποτελείται από χώματα και μικρές πέτρες, πιθανόν από την εκσκαφή των θεμελίων των οικιών της Χώρας και είναι γεμάτο από αρχαία κινητά ευρήματα όλων των εποχών. Το βαθύτερο στρώμα (ΙΙΙ) που περιέχει το πλήθος των εγχυτρισμών. Στο επάνω επίπεδο αυτού του στρώματος που αποτελείται από καστανέρυθρο χώμα, σε ορισμένα σημεία αποκαλύπτονται επιφανειακές ταφές, πολύ πυκνά τοποθετημένες, οι οποίες συχνά αλληλεπικαλύπτονται, ενώ σε μία περίπτωση φάνηκε να δημιουργείται ένα σύνολο από έξι αγγεία, το τελευταίο από τα οποία καλυπτόταν από μεγάλο λίθο, σαν να επρόκειτο για κοινή ταφή. Το μεσαίο στρώμα (ΙΙ) γενικά δεν περιέχει ταφές, εκτός από ελάχιστες που βρίσκονται στο κατώτατο επίπεδο αυτής της στρώσης, αν και είναι δύσκολο να γίνει μια σωστή στρωματογραφική έρευνα.

Κατά τις φετινές εργασίες, αφαιρέθηκε επίχωση και από τις τρεις στρώσεις, σε πάχος 0,30-0,70 μ. Ωστόσο, η έρευνα επικεντρώθηκε στο χαμηλότερο τμήμα του επικλινούς οικοπέδου, όπου κυρίως αφαιρείται το βαθύτερο στρώμα ΙΙΙ, με σκοπό σύμφωνα με την πρόταση του ιδιοκτήτη, μόλις ολοκληρωθούν οι εργασίες και αφαιρεθούν τα αγγεία, στη συνέχεια ο χώρος αυτός να καλυφθεί με τις επιχώσεις που θα προκύψουν από τα ανώτερα επίπεδα και ούτω καθ' εξής, για το λόγο ότι η αποκομιδή είναι δύσκολη και δαπανηρή. Η αποχωμάτωση στον τομέα αυτό προχώρησε σε αρκετή έκταση έως το φυσικό έδαφος, όπου αποκαλύπτονται οι αρχικοί εγχυτρισμοί, τοποθετημένοι μέσα σε ακανόνιστου σχήματος λάκκους λαξευμένους στο φυσικό βράχο, που οριοθετούνται, όπως ήδη έχει αναφερθεί σε προηγούμενες εκθέσεις, από μικρούς λίθους, ενώ σε μερικές περιπτώσεις διατηρείται και η καλυπτήρια πλάκα τους.

Την φετινή περίοδο αφαιρέθηκαν τα 58 αγγεία που είχαν αποκαλυφθεί τον προηγούμενο χρόνο και είχαν παραμείνει στο οικόπεδο για σχεδίαση. Όλα ήταν αμφορείς εκτός τριών που ήταν υδρίες. Τρεις από τους εγχυτρισμούς είχαν κτερίσματα. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ταφή μωρού μέσα σε αμφορέα που είχε εξωτερική κτέριση εκατέρωθεν του λαιμού του αγγείου (Πίν. 101 α-β), αποτελούμενη από ένα μικρό μόνωτο αρχαϊκόπρώιμο κλασικό κύπελλο και τμήμα πινακίου, ενώ τμήμα ειδωλίου που βρέθηκε λίγο μακρύτερα ίσως ανήκε στην ίδια ταφή. Η ανθρωπολογική μελέτη του σκελετού έδειξε ότι επρόκειτο για μικρό παιδί, περίπου δύο ετών.

Στους νέους τομείς που ερευνήθηκαν αποκαλύφθηκαν 97 νέοι εγχυτρισμοί. Οι 85 είχαν τοποθετηθεί σε αμφορείς, μεταξύ των οποίων βρέθηκε μία ακόμη περίπτωση με κτέριση, δέκα σε υδρίες και δύο σε χύτρες. Από τις επιχώσεις που αφαιρέθηκαν επάνω από τα αγγεία περισυνελέγησαν δύο τμήματα από πήλινα κοίλα ειδώλια, ένα μικρό αβαφές λυχνάρι, όστρακο από ερυθρόμορφο αγγείο με γυναικεία μορφή και πολλά άλλα θραύσματα αγγείων με γεωμετρική και φυτική διακόσμηση.

Πρέπει να αναφερθεί ότι μία από τις λαξευμένες στο βράχο θήκες βρέθηκε κενή. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μιας διπλής ταφής μωρών, όχι σε αγγείο, αλλά απευθείας σε λάκκο λαξευμένο στο βράχο, τα οποία σύμφωνα με τους ανθρωπολόγους ήταν δίδυμα (Πίν. 101 γ). Στη μια πλευρά του λάκκου υπήρχε πυραμιδόσχημος, όρθιος, μικρός λίθος, ίσως σήμα (Πίν. 101 δ). Μια μικροσκοπική υδρία (ΑΕ 430), που ήταν τοποθετημένη εμπρός από το λάκκο της διπλής ταφής (Πίν. 101 ε), δεν περιείχε οστά, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέτουμε ότι ίσως να επρόκειτο για τελετουργικό αγγείο.

277. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 809· 53 (1998): Χρονικά 962· 54 (1999): Χρονικά, σ. 956· 55 (2000): Χρονικά.σ. 1160, Αστυπάλαια, Χώρα, Θέση Κυλίνδρα, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2002 (Ιούνιος-Δεκέμβριος) η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε παράλληλα και στα δύο οικόπεδα (Κομηνέα και Σταυριανού), με επιβλέπουσα τη νεαρή αρχαιολόγο Κ. Γλυκού και επικεφαλής του εργατοτεχνικού συνεργείου τους δύο έμπειρους τεχνίτες Γ. Παππά και Γ. Σταυλά και ως βοηθούς τους Ρ. Γιάνναρο και Τ. Καρπάθιο.

Στο οικόπεδο Κομηνέα αποκαλύφθηκαν 247 νέοι εγχυτρισμοί, ξεκινώντας από τον ΑΕ 446 (αριθμό ευρήματος) και φτάνοντας στον ΑΕ 693, ενώ στο οικόπεδο Σταυριανού αποκαλύφθηκαν 427, ξεκινώντας από τον ΑΕ 57 και φτάνοντας έως τον ΑΕ 484. Συνολικά και στα δύο οικόπεδα τη φετινή περίοδο αποκαλύφθηκαν 674 νέα αγγεία. Έτσι το σύνολο των εγχυτρισμών που έχει έρθει στο φως έως σήμερα έχει φθάσει στους 1.177. Τα περισσότερα αγγεία αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν για αποθήκευση στους δύο μεσαιωνικούς Μύλους που έχουν προσωρινά παραχωρηθεί από το Δήμο Αστυπάλαιας για το σκοπό αυτό. Παρέμειναν στη θέση τους τα αγγεία των οποίων εκκρεμεί η σχεδίαση (60 στο οικόπεδο Κομηνέα και 78 στο οικόπεδο Σταυριανού).

Συγκεκριμένα στο οικόπεδο Κομηνέα, η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στους τομείς ΖΕ VIII, ΖΕ VII, ΕΔ IX, ΕΔ VIII, ΕΔ VII, ΔΓ XIII, ΔΓ XII, ΔΓ XI, ΔΓ X, ΓΒ XIII. Τα αγγεία, όπως και στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, είναι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό αμφορείς, αρκετές υδρίες αρχαϊκής κυρίως εποχής, τουλάχιστον πέντε χύτρες, τρεις αμφορίσκοι και τρεις κάλπες. Γενικά καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο από την αρχαϊκή εποχή έως την ελληνιστική, ενώ βρίσκονται και υστερότερα. Οι αμφορείς είναι ποικίλων σχημάτων και προελεύσεων. Δύο από αυτούς φέρουν λευκό επίχρισμα (540 και 609), ο ένας από τους οποίους έχει γραπτή διακόσμηση από ερυθρούς κύκλους. Σε δύο περιπτώσεις παρατηρήθηκαν εγχάρακτα σύμβολα (στον αμφορέα 469 στο λαιμό και στον αμφορέα 514 στη λαβή). Βρισκόμαστε σε περίοδο που δεν έχει ακόμη αρχίσει το σφράγισμα των αμφορέων, το οποίο, όπως πιστεύεται, ξεκινά μετά τον 4ο αι. π.Χ.

Ο προσανατολισμός των αγγείων δεν είναι σταθερός ως προς το στόμιο και τη βάση τους. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις γενικά ακολουθείται παράλληλη τοποθέτηση με το πρανές του εδάφους από ΝΑ.-ΒΔ. (Πίν. 102 α). Οι εγχυτρισμοί που βρίσκονται στα βαθύτερα στρώματα είναι τοποθετημένοι πάντοτε σε λαξευμένους στο βράχο λάκκους, των οποίων το σχήμα και οι διαστάσεις ποικίλλουν, ενώ ορισμένες φορές βρίσκονται και δύο εγχυτρισμοί ανά λάκκο. Οι εγχυτρισμοί των πιο επιφανειακών στρωμάτων είναι τοποθετημένοι ο ένας επάνω στον άλλο σε επάλληλα στρώματα κατά συστάδες, σε στρώση πάχ. 0,10-0,20 μ. που αποτελείται από χώμα και μικρές πέτρες (Πίν. 102 β). Σε πολλές περιπτώσεις οι εγχυτρισμοί του στρώματος αυτού που είχαν πατήσει επάνω σε προγενέστερες ταφές, είχαν προξενήσει την μερική ή ολοσχερή καταστροφή των παλαιότερων (Πίν. 102 γ). Τα αγγεία που βρίσκονται στα βαθύτερα επίπεδα, μέσα στους λάκκους, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οριοθετούνται και καλύπτονται με λίθους, δημιουργώντας μικρούς τάφους, ενώ μερικές φορές ένα αγγείο μπορεί να καλύπτεται απευθείας με ένα μεγάλο πλακοειδή λίθο, χωρίς άλλη οριοθέτηση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αποκάλυψη λίθινων κατασκευών που κάλυπταν ένα ή και περισσότερα αγγεία, όπως κυκλικός λιθοσωρός που κάλυπτε ένα αγγείο (το 461), ή κατασκευή από πλακοειδείς λίθους που κάλυπτε δύο αγγεία (511 και 519), ενώ επάνω από τους λίθους υπήρχε στρώση πατημένου χώματος. Οι ταφικές αυτές κατασκευές αποτελούν το δεύτερο επίπεδο ταφών επάνω από τις αρχικές και παλαιότερες, που βρίσκονται μέσα στους λαξευμένους στο βράχο λάκκους. Η κατάσταση αυτή παρατηρείται κυρίως στο οικόπεδο Κομηνέα, όπου η διατήρηση των αρχαίων υπολειμμάτων είναι καλύτερη, αντίθετα με αυτή του οικοπέδου Σταυριανού. Η κτέριση είναι σπάνια.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του έτους 2003 (14/7 έως 12/12/2003) την καθημερινή επίβλεψη της ανασκαφής είχε η νεαρή έκτακτη αρχαιολόγος από την Αστυπάλαια Δ. Καμπούρη, ενώ στις ανασκαφικές εργασίες συμμετείχαν οι έμπειροι τεχνίτες Γ. Παππάς και Γ. Σταυλάς με βοηθούς τους Ν. Αλακιώτη και Π. Πετρινώλη.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν παράλληλα και στα δύο οικόπεδα, όπου αποκαλύφθηκαν συνολικά 595 νέα αγγεία, με τελικό σύνολο έως σήμερα τους 1.772 εγχυτρισμούς. Συγκεκριμένα, στο οικόπεδο Κομηνέα ήρθαν στο φως 282 νέα αγγεία, ξεκινώντας από το ΑΕ 694 και φθάνοντας στο ΑΕ 975. Στο οικόπεδο Σταυριανού 313 νέα αγγεία, ξεκινώντας από το ΑΕ 485 και φθάνοντας στο ΑΕ 797.

Έγινε επανακαθορισμός των τετραγώνων του ανασκαφικού χώρου από το συνεργείο των σχεδιαστών και του τοπογράφου της Εφορείας[278] και νέα αρίθμηση, ξεκινώντας από την βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου Κομηνέα, όπου πολλά αγγεία παραμένουν ακόμη στη θέση τους. Διαμορφώθηκαν τρεις σειρές τετραγώνων διαστ. 4×4, με ενδιάμεσους διαδρόμους 1 μ., που

278. Τη λεπτή εργασία της σχεδιαστικής αποτύπωσης των αγγείων εκτελούν κάθε φορά οι σχεδιάστριες της ΚΒ΄ Εφορείας Κ. Κοκονού και Ε. Ζώνγκα, ενώ στην τοπογραφική αποτύπωση εργάστηκε ο επί συμβάσει τοπογράφος Α. Αγγούριας.

ξεκινούν αμέσως κάτω από το όριο του υπερυψωμένου δρόμου και σχεδόν παράλληλα με αυτόν (Πίν. 102 δ). Πραγματοποιήθηκε γενική φωτογράφιση των αγγείων και αφαιρέθηκαν αυτά των επάνω στρώσεων, ενώ παρέμειναν στη θέση τους εκείνα των βαθύτερων που βρίσκονται μέσα στους λάκκους (κυρίως αυτά του οικοπέδου Κομηνέα) και καλύφθηκαν με ειδικές κατασκευές, για την προφύλαξή τους από τις καιρικές συνθήκες.

Συγκεκριμένα στο οικόπεδο Κομηνέα ανασκάφηκαν τα τετράγωνα 11, 12, 13, 21, 22, 23, 31, 32. Το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων αγγείων που αποκαλύφθηκαν ήταν (όπως και στις προηγούμενες ανασκαφικές φάσεις) κυρίως αμφορείς διαφόρων περιόδων και προελεύσεων, αρκετές υδρίες και λιγοστές χύτρες. Ο προσανατολισμός τους δεν είναι σταθερός. Αν και στο μεγαλύτερο ποσοστό είναι τοποθετημένα σε παράλληλη διάταξη με το πρανές του εδάφους, ωστόσο βρίσκονται και άλλα τοποθετημένα αντίθετα μεταξύ τους, δηλαδή διαφέρουν ως προς τον προσανατολισμό του λαιμού και της βάσης (Πίν. 103 α). Σπανιότερα παρατηρούνται αγγεία που έχουν τοποθετηθεί κάθετα στην κλίση του εδάφους. Εντοπίστηκαν και πάλι διαμορφωμένοι μικροί τάφοι που οριοθετούσαν τα αγγεία (Πίν. 103 β) ή που έσωζαν και τον καλυπτήριο λίθο τους (Πίν. 103 γ). Αλλά και εδώ, παρ' όλο που βρισκόμαστε στα βαθύτερα στρώματα, παρατηρείται ότι ένας εγχυτρισμός ή ένας τάφος είχε πατήσει και καταστρέψει κάποιο προγενέστερο (Πίν. 103 δ).

Η οπή εγχυτρισμού βρίσκεται πάντα στην κοιλιά του αγγείου και μπορεί να διαφέρει στις διαστάσεις και στο σχήμα. Συνήθως είναι κυκλική ή ελλειψοειδής και σπανιότερα κάπως πιο ορθογωνισμένη (Πίν. 103 ε). Στα παραδείγματα των αγγείων που βρέθηκαν σε καλή κατάσταση, η οπή φαίνεται ότι είχε γίνει με μαχαίρι ή πριόνι, ενώ πολλές φορές γινόταν με τρυπάνι (Πίν. 103 στ). Η οπή κανονικά καλύπτεται με το τεμάχιο που είχε αποκοπεί για τη δημιουργία της. Αν αυτό είχε σπάσει, τότε η τρύπα καλυπτόταν από άλλα τεμάχια αγγείων (Πίν. 104 α). Σε κάποιες περιπτώσεις, επάνω από την κλεισμένη με το δικό της τεμάχιο οπή, έχουν τοποθετηθεί κι άλλα όστρακα αγγείων (ΑΕ 970). Σε μία περίπτωση (ΑΕ 739) η οπή εγχυτρισμού είχε καλυφθεί με πλακοειδή λίθο (Πίν. 104 β).

Εξαίρεση αποτελεί ένα αγγείο (το ΑΕ 784), στο οποίο δεν βρέθηκε οπή εγχυτρισμού. Η μελέτη του οστεολογικού υλικού από την ομάδα των Άγγλων ανθρωπολόγων, έδειξε ότι πρόκειται για μικρό έμβρυο από αποβολή. Άρα το μικρό μέγεθος του εμβρύου είχε επιτρέψει την εισαγωγή του στο αγγείο από το στόμιο.

Το στόμιο του αγγείου σφραγίζεται πάντοτε με μικρό λίθο, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις είχε ανάλογη λάξευση για να εισχωρήσει στο εσωτερικό του λαιμού (Πίν. 104 γ) και στη συνέχεια καλύπτεται με μικρό πλακοειδή λίθο, με όστρακο αγγείου, ή σπανιότερα και με τα δύο (Πίν. 104 δ). Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται ένα είδος ασβεστοκονιάματος που χρησιμοποιήθηκε για να κλείσει αεροστεγώς η ταφή. Ενδιαφέρον αποτελεί ένα αγγείο (ΑΕ 824), κομμένο στη μέση, κατά το πλάτος του, για να δεχθεί σίγουρα ένα μεγαλύτερο μωρό (βλ. Πίν. 103 α, επάνω αριστερά). Θυμίζουμε το παράδειγμα του παιδιού ηλικίας περίπου δύο ετών, το οποίο ήταν τοποθετημένο σε μεγάλο αμφορέα που ήταν κομμένος στη μέση κατά το ύψος του[279].

Οι περισσότερες υδρίες που αποκαλύφθηκαν φέρουν γραπτή διακόσμηση, αποτελούμενη από αραιές μελανές ή ερυθρές ταινίες σε αβαφή επιφάνεια, ενώ υπάρχουν και ακόσμητες (βλ. Πίν. 104 δ). Παρατηρούνται επίσης ελικοειδή μοτίβα ή κυματοειδείς ταινίες που περιτρέχουν το λαιμό και τους ώμους. Αξιοσημείωτη είναι η διακόσμηση υδρίας (ΑΕ 808), η οποία φέρει μελανό κόσμημα με σταγόνες, διακοσμητικό μοτίβο νησιωτικών εργαστηρίων αρχαϊκής εποχής[280] (Πίν. 104 ε). Επίσης πρέπει να αναφέρουμε την παρουσία ενός παλαιστινιακού αμφορέα (βλ. Πίν. 104 α). Μια υδρία (ΑΕ 831) που έφερε διακόσμηση ύστερης γεωμετρικής περιόδου με μελανές ταινίες στην κοιλιά και μετόπες με ομόκεντρους κύκλους και σειρά από τεθλασμένες γραμμές στους ώμους (Πίν. 104 στ), αποτελεί το παλαιότερο αγγείο που βρέθηκε έως σήμερα.

Το 2004 δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κομηνέα, λόγω αδυναμίας πραγματοποίησης της απαραίτητης προκαταρκτικής επιφανειακής αποχωμάτωσης από τα μπάζα, για την προετοιμασία των υπολοίπων τετραγώνων της ανασκαφής. Η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε τελικά στο τέλος της περιόδου με μικρό σκαπτικό μηχάνημα και στη συνέχεια έγινε ο τετραγωνισμός του υπόλοιπου οικοπέδου, έχοντας προετοιμάσει το χώρο για την επόμενη ανασκαφική περίοδο (Πίν. 105 α).

Οικόπεδο Γ. Σταυριανού

Συνεχίστηκαν το 2001 οι εργασίες αποχωμάτωσης μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου στο όμορο οικόπε-

279. Βλ. παραπάνω.

280. Η ταύτιση και η χρονολόγηση των αγγείων σε αυτή τη φάση είναι δύσκολο έως αδύνατο να πραγματοποιηθεί λόγω του ότι αυτά μεν που αφαιρούνται, συσκευάζονται και μεταφέρονται στις αποθήκες, εκείνα δε που παραμένουν στη θέση τους, καλύπτονται για την προστασία τους από τα καιρικά φαινόμενα. Άλλωστε αυτή τη στιγμή για λόγους οικονομικούς δεν έχει ακόμη οργανωθεί ο καθαρισμός και η συντήρησή τους.

δο, ιδιοκτησίας Γ. Σταυριανού, το οποίο έχει έκταση περίπου 900 τ.μ., όπου αποκαλύπτεται η συνέχεια του βρεφικού νεκροταφείου[281] (βλ. Πίν. 100 δ, οικόπεδο Κομηνέα). Εδώ οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο ανώτατο τμήμα του οικοπέδου, σε έκταση 16×20 τ.μ., όπου προγραμματίζεται να χτιστεί οικία. Στην αποχωμάτωση του οικοπέδου αυτού εργάστηκαν δύο μέλη της οικογένειας των ιδιοκτητών. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 55 αμφορείς και τέσσερις υδρίες.

Κατά το 2002 η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στους τομείς 3, 4, 5 και 6. Τα αγγεία κατά το πλείστον είναι και εδώ αμφορείς διαφόρων τύπων και προελεύσεων, τα υπόλοιπα σχήματα σπανίζουν. Ως προς τον προσανατολισμό και τον τρόπο κάλυψης της οπής εγχυτρισμού, ισχύουν σε γενικές γραμμές τα ίδια με αυτά που περιγράφηκαν για το οικόπεδο Κομηνέα. Ωστόσο, εδώ, τα περισσότερα αγγεία είναι ακουμπισμένα απευθείας το ένα επάνω στο άλλο, χωρίς τάξη και φροντίδα, μερικές φορές τοποθετημένα σε δύο, ή ακόμα και σε τρεις επάλληλες σειρές και για το λόγο αυτό είναι πολύ κατεστραμμένα.

Σε κάποια σημεία του οικοπέδου, ιδιαίτερα στους τομείς 3 και 5, εντοπίστηκαν οξυπύθμενοι αμφορείς με γωνιώδεις ώμους και ιδιαίτερα επιμήκη λαιμό, τοποθετημένοι παράλληλα μεταξύ τους, σαν να ενταφιάστηκαν την ίδια χρονική στιγμή όλοι μαζί. Και στο οικόπεδο αυτό παρατηρήθηκε γενικά απουσία κτερισμάτων.

Σε τακτά χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου, συνεργείο σχεδιαστών από τη Ρόδο[282] έκανε την αποτύπωση της εκάστοτε επιφανειακής στρώσης των αγγείων πριν την αφαίρεσή τους, για να ακολουθήσει η συνέχιση της έρευνας στα βαθύτερα στρώματα. Τα αγγεία αφαιρούνται με όλο τους το περιεχόμενο (σκελετικό υλικό και χώμα) και μεταφέρονται στους χώρους αποθήκευσης, για να ακολουθήσει η ανθρωπολογική μελέτη.

Από τις 9 Ιουλίου έως τις 10 Αυγούστου, εργάστηκε στην Αστυπάλαια η ομάδα των Άγγλων ανθρωπολόγων υπό τη διεύθυνση του καθηγητή S. Hillson. Οι ανθρωπολόγοι αρχικά αφαιρούν τα τεμάχια των γενικά θραυσμένων αγγείων, και στη συνέχεια πραγματοποιούν μία κανονική ανασκαφή στη μάζα του χώματος που περικλείει το σκελετό (Πίν. 105 β-γ), έως ότου τον καθαρίσουν και τον αποκαλύψουν[283]. Δυστυχώς, το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων είναι πολύ κατεστραμμένο, πράγμα που, ωστόσο, διευκολύνει την ανθρωπολογική έρευνα.

Το 2003 η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στους τομείς 5, 2, 4 και 6, καθώς και σε όλο τον υπόλοιπο χώρο, όπου προβλέπεται η οικοδόμηση, έχοντας έτσι ολοκληρώσει την έρευνα. Αποκαλύφθηκαν κυρίως αμφορείς διαφόρων προελεύσεων, ενώ τα υπόλοιπα σχήματα των αγγείων σπανίζουν. Όσα περιγράφηκαν παραπάνω, για τον προσανατολισμό, τον τρόπο κάλυψης της οπής και του στομίου των εγχυτρισμών του οικοπέδου Κομηνέα, ισχύουν και για τα ευρήματα του οικοπέδου αυτού. Ωστόσο, εδώ παρατηρείται ότι τα περισσότερα αγγεία έχουν τοποθετηθεί χωρίς καμία τάξη και φροντίδα, το ένα ακουμπισμένο επάνω στο άλλο. Σε πολλά σημεία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν και τρεις επάλληλες σειρές αγγείων. Αρκετοί ήταν οι οξυπύθμενοι αμφορείς με γωνιώδεις ώμους και ιδιαίτερα επιμήκη λαιμό. Τέλος, παρατηρείται πάλι απουσία κτερισμάτων.

Γενικές παρατηρήσεις. Οι ταφές στο οικόπεδο Κομηνέα είναι πιο επιμελημένες, εμφανίζονται να έχουν μεγαλύτερη φροντίδα και έτσι τα αγγεία με τους εγχυτρισμούς διατηρούνται σε καλή κατάσταση και πολλές φορές είναι ακέραια. Αντίθετα, στο οικόπεδο Σταυριανού τα αγγεία, επειδή είναι επιφανειακά τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλο, στις περισσότερες περιπτώσεις είναι κατεστραμμένα και ελλιπή. Παρατηρήθηκε επίσης ότι οι εγχυτρισμοί που αποκαλύφθηκαν στο επάνω τμήμα του οικοπέδου Κομηνέα, ακριβώς κάτω από το δρόμο (τετράγωνα 12, 13, 14), είναι παλαιότεροι, αφού είναι ενταφιασμένοι σε αγγεία κυρίως αρχαϊκής εποχής. Αντίθετα, αυτοί που βρίσκονται στο κατώτατο τμήμα του πρανούς του οικοπέδου Σταυριανού ανήκουν κυρίως στους ελληνιστικούς, υστεροελληνιστικούς χρόνους και ορισμένοι στους ρωμαϊκούς (;)[284]. Φαίνεται, λοιπόν, ότι με την πάροδο των ετών το παιδικό νεκροταφείο αυξάνεται σε ταφές και επεκτείνεται προς το κάτω μέρος του λόφου. Ωστόσο, πολλαπλές επιφανειακές ταφές αποκαλύπτονται, τόσο στο οικόπεδο Κομηνέα όσο και στο οικόπεδο Σταυριανού, κυρίως στο κεντρικό τμήμα των δύο οικοπέδων. Αυτές του οικοπέδου Κομηνέα βρέθηκαν σε καλύτερη διατήρηση, λόγω του ότι είχαν καλυφθεί από επιχώσεις μεγάλου πάχους. Αυτές του οικοπέδου Σταυριανού ήταν πολύ κατεστραμμένες, για το λόγο

281. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1118-1119· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1160.

282. Την λεπτή αυτή εργασία έχουν αναλάβει οι σχεδιάστριες της ΚΒ΄ Εφορείας Κ. Κοκονού και Ε. Ζώνγκα.

283. S.W. Hillson, Investigating Ancient Cemeteries on the Island of Astypalaia, Greece, *Archaeology International* 5 (2002), σ. 29-31

284. Αν και η ακριβής χρονολόγηση των αγγείων θα γίνει μετά το πλύσιμο και την συγκόλλησή τους.

ότι οι επιχώσεις από πάνω τους ήταν εντελώς επιφανειακές και έτσι δεν προφυλάχτηκαν. Η ακριβής χρονολόγηση των επιφανειακών αυτών αγγείων είναι ακόμη δυσκολότερη, αφού δεν σώζονται ακέραια και δεν υπάρχει δυνατότητα άμεσης συντήρησής τους.

Η ομάδα των Άγγλων ανθρωπολόγων (Πίν. 105 δ) με επικεφαλής τον καθηγητή S. Hillson εργάστηκαν και φέτος για ένα περίπου μήνα (μεταξύ Αυγούστου-Σεπτεμβρίου), αφαιρώντας από το εσωτερικό των αγγείων το συμπαγές χώμα και αποκαλύπτοντας τους βρεφικούς σκελετούς[285].

Το 2004 αφαιρέθηκαν, μετά την σχεδίαση και τοπογραφική τους αποτύπωση, τα αγγεία που είχαν αποκαλυφθεί την περσινή περίοδο στους τομείς 3, 4, 5, 6 και στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου. Κάτω από αυτά φανερώθηκαν άλλα 42 αγγεία με εγχυτρισμούς. Ο συνολικός αριθμός των εγχυτρισμών που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα στο παραπάνω οικόπεδο είναι 839. Οι περισσότεροι από τους εγχυτρισμούς ήταν τοποθετημένοι σε αμφορείς ποικίλων σχημάτων και προελεύσεων που χρονολογούνται κυρίως στην ελληνιστική και ύστερη ελληνιστική περίοδο, ενώ φαίνεται να υπάρχουν και υστερότεροι με γωνιώδεις λαβές που ξεπερνούν σε ύψος το χείλος. Τα περισσότερα αγγεία ήταν πολύ άτακτα τοποθετημένα και πολύ θρυμματισμένα, λόγω του ότι ακουμπούσαν το ένα επάνω στο άλλο σε επάλληλα επίπεδα. Μόνο αυτά των κατώτατων στρωμάτων διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση, λόγω της εύρεσής τους μέσα στους λάκκους (Πίν. 105 ε), αλλά και πάλι με σπασμένη την άνω επιφάνειά τους, λόγω του μικρού βάθους των λάκκων. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στο επάνω τμήμα του οικοπέδου παρατηρείται μία μεγάλη, σχεδόν τριγωνική έκταση, βραχώδης, χωρίς λαξευμένους λάκκους, αλλά ούτε και επιφανειακές ταφές. Στη συνέχεια της κατωφέρειας της πλαγιάς υπάρχουν λαξευμένοι λάκκοι σε αραιή διάταξη, ενώ ακόμη χαμηλότερα, προς το κατώτερο τμήμα του ανεσκαμμένου οικοπέδου, υπήρχε το πλήθος των εγχυτρισμών που βρέθηκαν τοποθετημένοι ο ένας επάνω στον άλλο, με παντελή έλλειψη τάξης και φροντίδας. Επίσης, φαίνεται σαν να δημιουργείται κάποιο κενό από ταφές στο μέσον αυτού του χώρου, θα λέγαμε σαν ένα είδος διαδρόμου για την κυκλοφορία, από το ψηλότερο επίπεδο της πλαγιάς προς το χαμηλότερο, ενώ στην επιφάνεια του βράχου διαμορφώνονται κατά τόπους λαξεύματα σαν σκαλοπάτια. Ίσως αρχικά τα λαξεύματα αυτά να ήταν λάκκοι με εγχυτρισμούς, οι οποίοι κάποια στιγμή πιθανόν να αφαιρέθηκαν για να δημιουργηθεί εδώ ένας διάδρομος κυκλοφορίας. Ο τρόπος προσέγγισης και χρήσης του χώρου στις περιοχές, όπου αποκαλύφθηκαν οι πολύ πυκνές ταφές, είναι άξιος απορίας. Μπορεί κάποιος να αναρωτηθεί πού πατούσαν οι γονείς που έρχονταν εδώ για να εναποθέσουν τα αγγεία με τα νεκρά νεογέννητα μωρά τους. Ίσως για το λόγο αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι φθορές στα αγγεία είναι τόσο μεγάλες και ίσως η κατάσταση αυτή να είχε δημιουργηθεί ήδη από την αρχαιότητα.

Η έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου έχει ολοκληρωθεί και όλα τα αγγεία έχουν αφαιρεθεί.

Αναμένεται η αρχιτεκτονική μελέτη που θα προβλέπει τον τρόπο θεμελίωσης της οικοδομής, σε συνεννόηση με την Υπηρεσία μας και την εξέταση του τρόπου διατήρησης της επιφάνειας του βράχου με τα λαξεύματα, έχοντας σκοπό μελλοντικά να γίνει (σε ορισμένα σημεία) φωτογραφική έκθεση και μερική αναπαράσταση των ευρημάτων ή των εκμαγείων τους.

Θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Πιλάτου Ι και Πιλάτου ΙΙ)

Τα οικόπεδα Πιλάτου Ι και ΙΙ[286] βρίσκονται στην ανατολική πλαγιά του λόφου του Κάτσαλου, όπου εκτεινόταν η αρχαία νεκρόπολη (η οποία χρονολογείται από την ύστερη γεωμετρική περίοδο έως την ρωμαϊκή εποχή[287]), απέναντι από το λόφο της Χώρας (αρχαίας πρωτεύουσας του νησιού), με την ακρόπολη στη θέση, όπου σήμερα βρίσκεται το μεσαιωνικό Κάστρο. Τα παραπάνω οικόπεδα, έκτασης 300 τ.μ. περίπου το καθένα, συνορεύουν από νότια με τα οικόπεδα Η. Καλή και Γ. Πετρινώλη, στα οποία έχει διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα τα προηγούμενα έτη[288].

Κατά το 2001 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε τμήμα του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ι. Πιλάτου. Στο οικόπεδο αυτό είχε πραγματοποιηθεί αποχωμάτωση τα προηγούμενα χρόνια[289] με έξοδα και προσωπική εργασία των ιδιοκτητών και είχαν αποκαλυφθεί τέσσερις καύσεις και 24 τάφοι λαξευμένοι στην επιφάνεια του φυσικού βράχου. Την φετινή περίοδο ανασκάφηκαν έξι

285. Hillson, ό.π.

286. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 957· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1161. Βλ. και παραπάνω.

287. M. Michalaki-Kollia, Céramique incisée de tradition géométrique, trouvée dans l'île d'Astypalée, στο S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhague 1988, σ. 225-243.

288. Οικόπεδο Καλή, βλ. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1117, με προηγούμενες αναφορές και οικόπεδο Πετρινώλη, βλ. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 956.

289. Ε. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 957· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1161.

τάφοι και δύο καύσεις (οι τάφοι 1, 8, 11, 12, 13, 18 και οι καύσεις 2 και 3). Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό περίπου Β.-Ν., ακολουθώντας την κλήση της πλαγιάς. Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι απλοί λάκκοι, ενώ ο πυθμένας του τάφου 1 και του τάφου 12 είχαν επένδυση με πλάκες. Οι τάφοι είναι πολύ κατεστραμμένοι και μάλλον συλημένοι, αφού η περιοχή πρέπει να καλλιεργούνταν, όπως δείχνουν δύο αναλημματικοί τοίχοι χωραφιών που πατούν επάνω στους τάφους. Η έρευνα έδωσε ελάχιστα ευρήματα, καθώς και ελάχιστα υπολείμματα οστών. Μόνο ένας τάφος (ο τάφος 13) περιείχε δύο σκελετούς και έναν ελληνιστικό αμφορίσκο στα πόδια του κάτω σκελετού. Στην εξωτερική γωνία του τάφου 11 ήταν τοποθετημένος αμφορέας που περιείχε υπολείμματα αποτεφρωμένων οστών ενήλικα.

Το 2004 ανασκάφηκαν και οι υπόλοιποι τάφοι που είχαν αποκαλυφθεί στην επιφανειακή αποχωμάτωση των προηγούμενων ετών[290]. Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από την κατάσταση των πολύ φθαρμένων υπολειμμάτων των σκελετών και των κτερισμάτων που βρέθηκαν μέσα σε αυτούς. Εννέα από τους τάφους περιείχαν από ένα ή δύο νομίσματα, σε μία περίπτωση μάλιστα, τέσσερα, γεγονός που υποδηλώνει περισσότερες ταφές. Βρέθηκαν επίσης αβαφή μυροδοχεία, οινοχόη, τεμάχια από σιδερένια αντικείμενα, από στλεγγίδες, αλλά και ακέραιες στλεγγίδες, υπολείμματα από χάλκινα και χρυσά κοσμήματα, χάντρες από υαλόμαζα ή πήλινες επιχρυσωμένες και σε μια περίπτωση τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον είχε ο τάφος 10, μέσα στον οποίο περιέργως δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα, αλλά περιείχε δύο στλεγγίδες, ένα ασημένιο νόμισμα, ένα χρυσό κόσμημα, πήλινες χάντρες επιχρυσωμένες, καθώς και τρία υπολείμματα από στεφάνια με φύλλα και καρπούς. Τα ευρήματα χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Κατά το 2004 στο οικόπεδο Πιλάτου ΙΙ ανασκάφηκαν συνολικά 12 τάφοι. Οι έξι από αυτούς περιείχαν από ένα νόμισμα, ενώ δύο περιείχαν από δύο νομίσματα. Σε αρκετούς βρέθηκαν χρυσά ελάσματα ή υπολείμματα χρυσών κοσμημάτων, ενώ δύο από αυτούς περιείχαν πολύχρωμους λίθους. Και εδώ τα κτερίσματα ήταν πολύ κατεστραμμένα.

Τα ευρήματα των οικοπέδων Πιλάτου, όταν συντηρηθούν[291], θα αποτελέσουν ξεχωριστή παρουσίαση με το σύνολο των ευρημάτων από το νεκροταφείο του Κάτσαλου.

Οικόπεδο Ειρ. Κουκουβίνου

Σε δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο Ειρ. Κουκουβίνου, στο δυτικό τμήμα του οικισμού της Χώρας και λίγο ψηλότερα από τη θέση των ανασκαφών Κομηνέα και Σταυριανού, εντοπίστηκε μικρός λάκκος με καύση, λαξευμένος στο φυσικό βράχο της περιοχής (άσπα, όπως ονομάζεται στην Αστυπάλαια). Κατά τον καθαρισμό του υπόλοιπου οικοπέδου δεν αποκαλύφθηκε άλλο εύρημα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε για τον εντοπισμό των ορίων της αρχαίας πόλης και της νεκρόπολης, καθώς και των ορίων του συγκεκριμένου ευρήματος των βρεφικών εγχυτρισμών. Είναι όμως δύσκολο αυτή τη στιγμή να ερμηνευθεί και να αξιολογηθεί το συγκεκριμένο εύρημα.

ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Οικόπεδο Μ. Σταυλά

Στο οικόπεδο Μ. Σταυλά στην περιοχή της Νοτιοδυτικής Κυλίνδρας το 2001 αποκαλύφθηκαν επάλληλοι εγχυτρισμοί βρεφών, ως συνέχεια του βρεφικού νεκροταφείου που αποκαλύπτεται στα οικόπεδα Κομηνέα και Σταυριανού.

Οικόπεδο Σπ. Παπανικολάου

Στο οικόπεδο Σπ. Παπανικολάου, στην περιοχή του Κάτσαλου, όπου εκτείνεται η αρχαία νεκρόπολη, σε επιφανειακή αποχωμάτωση που πραγματοποιήθηκε το 2001, αποκαλύφθηκαν 23 τάφοι και ορισμένες καύσεις. Προγραμματίζεται ανασκαφική έρευνα στο επόμενο διάστημα.

Οικόπεδο Ι. Κρασά

Στο οικόπεδο Ι. Κρασά, στην περιοχή Βαί, που βρίσκεται σε βαθύ όρμο στο βορειοανατολικό τμήμα του

290. Οι εργασίες αποχωμάτωσης είχαν εκτελεστεί με προσωπική εργασία και έξοδα των ιδιοκτητών, βλ. παραπάνω. Την φετινή περίοδο έγινε δυνατή η έρευνα στα συγκεκριμένα οικόπεδα, εξ αιτίας των προβλημάτων που προέκυψαν στο οικόπεδο Κομηνέα και της μη απασχόλησης του προσωπικού εκεί.

291. Οι εντατικές εργασίες για την ολοκλήρωση των Μουσείων Ρόδου, Καλύμνου και Πάτμου και η αποκλειστική απασχόληση των συντηρητών σε αυτά, δεν επέτρεψαν τη συντήρηση των ευρημάτων των ανασκαφών της Αστυπάλαιας, εργασία που προγραμματίζεται για το άμεσο μέλλον.

νησιού, σε απόσταση 300 μ. περίπου από τη θάλασσα, ανάμεσα σε πολλά πετρόκτιστα κτίσματα αρχαιότερων και νεώτερων χρόνων, σώζεται τμήμα από ισχυρό αρχαίο αναλημματικό τοίχο, ισοδομικής τοιχοποιίας. Κατά το 2001 έγιναν δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία γύρω από τον αρχαίο τοίχο. Η περιοχή είναι γεμάτη από θραύσματα αγγείων ελληνιστικής κυρίως εποχής, αλλά και λιγοστά παλαιότερα. Βρέθηκαν επίσης λιγοστά απολεπίσματα οψιανού. Επάνω από τον όρμο, υψώνεται λόφος, όπου σε περιοδείες που πραγματοποιήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, περισυνελέγησαν προϊστορικά όστρακα και τμήματα οψιανού. Στην κορυφή του λόφου είναι ορατά τα υπολείμματα Κάστρου μεσαιωνικής εποχής. Εξετάζεται η περίπτωση απαλλοτρίωσης του οικοπέδου Κρασά.

Οικόπεδο Β. Καψή

Το οικόπεδο Β. Καψή βρίσκεται στο νοτιοδυτικότερο τμήμα του οικισμού. Κατά το 2003 έγινε καθαρισμός ενός τοίχου που οριοθετεί την ιδιοκτησία στην επάνω πλευρά του δρόμου, ο οποίος είναι χτισμένος με πελεκημένους λίθους, περίπου ισοδομικής τοιχοποιίας και είχε καλυφθεί με τσιμέντο. Μετά τον καθαρισμό του φάνηκε ότι πρέπει να ανήκει σε κάποιο αψιδωτό κτίσμα απροσδιόριστης χρονολόγησης.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πηγάδια

Περιοχή Κατσούνα

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού των Πηγαδίων, στην περιοχή Κατσούνα[292], επισημάνθηκαν το έτος 2001, σε εργασίες διάνοιξης δρόμων, δύο τάφοι[293]. Ερευνήθηκε ο ένας από αυτούς, ο οποίος εκτεινόταν μέσα στο πλάτος της οδού. Ο δεύτερος, σε απόσταση 60 μ. περίπου βορειοδυτικότερα, διακρίθηκε στην παρειά δρόμου, κάτω από τον μαντρότοιχο ιδιωτικού οικοπέδου

Σχέδ. 49. Κάρπαθος. Πηγάδια. Οικόπεδο Χατζηγεωργίου. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

(ιδιοκτησία Γ. Βασιλάκη). Η έρευνά του ήταν αδύνατη, διότι απαιτούσε την καθαίρεση του μαντρότοιχου.

Ο τάφος που ερευνήθηκε είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν λακκοειδής, λαξευτός στο φυσικό βράχο. Έσωζε κατά χώραν τις τέσσερις καλυπτήριές του, οι οποίες εδράζονταν σε πατούρες, πλ. 0,18 μ., λαξευμένες κατά μήκος των μακρών τοιχωμάτων του, σε βάθος 0,55 μ. από το ανώτερο σημείο τους. Το μήκος του τάφου ήταν 2,20, το πλάτος 0,55 και το βάθος 0,95 μ. Βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε σκελετό, τον οποίον συνόδευαν ως κτερίσματα αβαφής λάγυνος, μελαμβαφές μυροδοχείο και χάλκινο ροδιακό τριημιωβόλιον του 350-300 π.Χ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν επίσης πυρήνες ελιών. Ο τάφος χρονολογείται από τα αγγεία στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Περιοχή Αυλά (οικόπεδο Ε. Χατζηγεωργίου) (Σχέδ. 49)

Στο οικόπεδο προηγήθηκε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών κατά το έτος 2001. Η ανασκαφική έρευνα έγινε το 2002 υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ά. Καρναβά. Στην ευρύτερη περιοχή Αυλά και του παρακείμενου προς βορρά ξενώνα έχουν πραγματοποιηθεί σε αρ-

292. Η περιοχή ήταν γνωστή από προφορικές μαρτυρίες, ως χώρος νεκροταφείου. Τάφοι αναφέρεται ότι βρέθηκαν κατά την ανέγερση του Δημοτικού Σχολείου, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΒΔ. των τάφων που επισημάνθηκαν το 2000. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1978), σ. 142 και Μ. Μελάς, *Ποτίδαιον Καρπάθου*, New York 1991, σ. 42.

293. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο τέλος του 2000, αλλά εκ παραδρομής δεν δόθηκε στα Χρονικά αυτού του έτους.

κετά οικόπεδα δοκιμαστικές τομές και μία σωστική ανασκαφή (οικόπεδο Τσέκου)[294]. Τα ευρήματα της παρούσας ανασκαφής μπορούν να συσχετιστούν με αυτά του οικόπεδου Τσέκου με βάση ότι και στις δύο ανασκαφές εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής οικιστικού συνόλου, το οποίο χρονολογείται στη μυκηναϊκή εποχή (ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΑ1-2).

Στο οικόπεδο υπήρχαν πηγάδι (ορατό και λειτουργικό), και μεταλλουργικός κλίβανος, που αποτελούσαν νεώτερες κατασκευές. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο κατασκευάστηκε ο τοίχος ΑΙ1-ΒΙ1-ΒΙΙ1-ΓΙΙ1 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Εντοπίστηκε σε μήκος 16 μ. (συνεχίζεται προς τα βορειοανατολικά), έχει πλάτος 0,75-0,85 μ. και σώζεται σε ύψος 0,40 μ. περίπου. Εμφανίζει κατά μήκος διπλή σειρά ημιεργασμένων μεγάλων και μεσαίων λίθων, ενώ το κενό ανάμεσά τους είχε πληρωθεί με μικρούς λίθους. Σώζει καθ' ύψος 2-3 δόμους, ο κατώτερος εκ των οποίων, κυρίως το νότιο μέτωπό του, έχει σχεδόν τετραγωνισμένο σχήμα. Της ίδιας περιόδου είναι ο παράλληλος προς αυτόν τοίχος ΣΤ1, στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, με σωζόμενο μήκος 1,90, πλάτος 0,50 και ύψος 0,26 μ. Είναι αναλημματικός, γιατί έχει μόνο ένα μέτωπο, προς βορρά. Τα λιγότερο κατεστραμμένα υπολείμματα της μυκηναϊκής φάσης εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Εισχωρούν στα αντίστοιχα όριά του και είναι βέβαιο ότι συνδέονται με τα αντίστοιχα υπολείμματα στο οικόπεδο Τσέκου, γεγονός που έχει επιβεβαιωθεί από τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο Ζαβόλα που παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο. Εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν συνολικά 8 στρώματα, εκ των οποίων το πιο σημαντικό ήταν ένα στρώμα καταστροφής. Το στρώμα εκτεινόταν κυρίως στο βόρειο ήμισυ του οικοπέδου και χρονολογείται στην ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΑ1-2. Οι τοίχοι τους οποίους κάλυπτε το στρώμα (10 τον αριθμό: ΑΙ2, ΑΙ3, ΑΙΙ1, ΒΙΙ2, Γ1-Γ2, Γ3, Γ5, Γ6, ΣΤ2) ήταν κατασκευασμένοι από διπλή σειρά λίθων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους συναρμοσμένοι με μικρούς λίθους. Είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και Β.-Ν. Ο τχ. ΑΙ2 σώζεται σε μήκος 0,90, πλάτος 0,50 και ύψος 0,14 μ. (ένας δόμος). Ο τοίχος Γ5, ο καλύτερα διατηρημένος αυτής της φάσης, έχει κατεύθυνση Β.-Ν., σωζόμενο μήκος 1,37 (συνεχίζεται προς βορρά, πλάτος 0,52, ύψος 0,39 μ., δύο δόμοι). Ο τοίχος Γ5 και ο τοίχος Γ3 αποτελούν τμήματα του ίδιου οικοδομήματος, εφόσον ανάμεσά τους εντοπίστηκε ένα συνεχές στρώμα καταστροφής. Ένα δεύτερο σημαντικό στρώμα χρονολογείται πιθανώς στην ΥΕ/ΥΜ Ι περίοδο.

Το αρχαιότερο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου είναι τεχνητό αυλάκι, που εντοπίστηκε σε μήκος 14,65 μ., με κατεύθυνση Β./ΒΑ-Ν./ΝΔ. Είναι κατασκευασμένο από δύο σειρές λίθων σε απόσταση 0,60-0,65 μ. μεταξύ τους. Σώζεται σε ύψος 0,15 μ., το οποίο πολύ πιθανόν ήταν και το αρχικό του. Κατά πάσα πιθανότητα λειτουργούσε ως αγωγός απορροής υδάτων, που ίσως συνδεόταν με οικισμό ή βιοτεχνική εγκατάσταση στα βόρεια του οικοπέδου.

Η ανασκαφή ήταν γενικότερα φτωχή όσον αφορά στην ποιότητα και στην ποσότητα των κινητών ευρημάτων. Περισυνελέγη ικανή ποσότητα κεραμικής των ΥΕΧ φάσεων, κυρίως δυσδιάγνωστης, αξιοσημείωτη ποσότητα όστρεων διαφόρων ειδών, ενώ αξιοπρόσεχτη ήταν η παντελής απουσία οστών στα στρ. ΥΕΧ, λίγα λίθινα εργαλεία, αντικείμενα από μαύρο στεατίτη, λίγα μετάλλινα ευρήματα, πήλινα σφονδύλια και δισκοειδή υφαντικά βάρη.

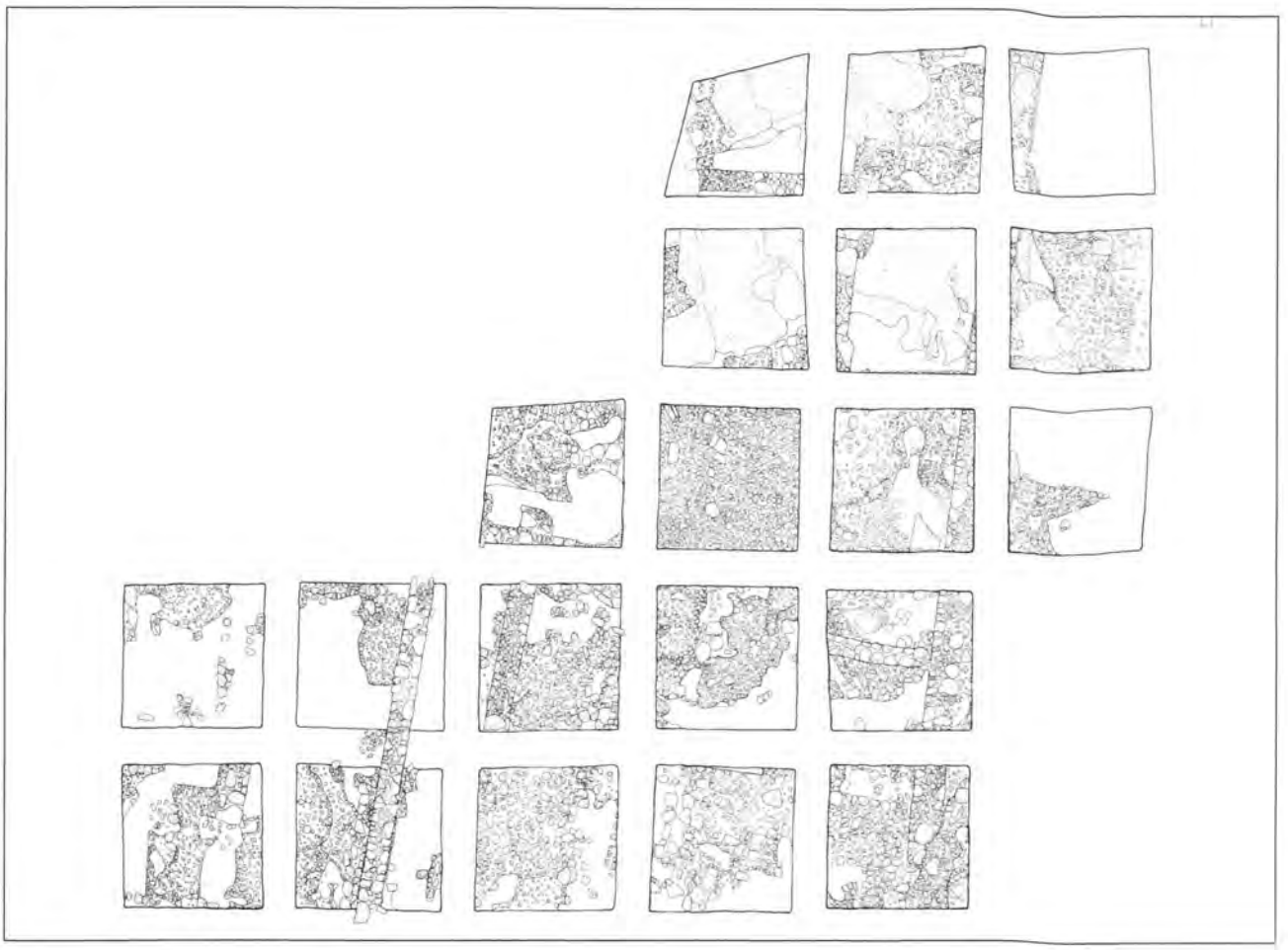
Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί η περισυλλογή ενός θραύσματος χείλους πίθου τετράγωνης τομής, το οποίο στην κάθετη εξωτερική του πλευρά φέρει τμήμα εγχάρακτου σημείου και αποτελεί πιθανώς σπάραγμα επιγραφής της Γραμμικής Α΄. Το εύρημα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό, γιατί αφενός τοποθετεί τα Δωδεκάνησα και ειδικότερα την Κάρπαθο στο χάρτη των περιοχών χρήσης της Γραμμικής Α΄, αφετέρου υποδεικνύει μία πιθανή στάση στο δρόμο της γραφής από την Κρήτη προς τις ακτές της Μικράς Ασίας.

Περιοχή Βρόντης (οικόπεδο ΔΕΗ)

Ο υπό έρευνα χώρος βρίσκεται στα δυτικά του ήδη υπάρχοντος εργοστασίου της ΔΕΗ Καρπάθου, όπου η εταιρεία προτίθεται να προχωρήσει στην κατασκευή μίας νέας δεξαμενής καυσίμων αρχικά και περισσοτέρων στη συνέχεια, για να καλυφθούν οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των νησιών Κάσου και Καρπάθου σε ηλεκτρική ενέργεια. Στο χώρο, ο οποίος ήταν δασική έκταση, έχει προηγηθεί αποψίλωση και εκσκαφή με μηχανικό εκσκαφέα το 1999. Την ίδια χρονιά διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές από την 4η ΕΒΑ, και περισυνελέγη κεραμική της ΥΜ Ι περίοδου και των ρωμαϊκών χρόνων.

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το 2002 υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ά. Καρναβά και συνεχίστηκε το 2003 υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ε. Χριστοδούλου. Έχει μέχρι στιγμής ερευνηθεί το βορειοανατολικό τμήμα του χώρου και έχουν αποκαλυφθεί ίχνη εγκατάστασης της ΥΜ Ι περιόδου, καθώς και λείψανα σημαντικής εγκατάστασης της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, που

294. Βλ. αναφορά στην ανασκαφή του οικοπέδου Τσέκου, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1161-1162.

Σχέδ. 50. Κάρπαθος. Πηγάδια. Περιοχή Βρόντης. Οικόπεδο ΔΕΗ. Κάτοψη της ανασκαφής. Σχεδίαση Μ. Ντάκας.

ήταν μία από τις περιόδους ακμής στο νησί (Σχέδ. 50). Σημειωτέον ότι το σημείο αυτό αποτελεί το πιο προστατευμένο φυσικό λιμάνι στο νησί. Η ονομασία της περιοχής που μαρτυρείται έως πρόσφατα ήταν Καραοστάσι (αγκυροβόλιο). Η ανασκαφή στο χώρο έχει για την ώρα διακοπεί, αλλά πρόκειται να συνεχιστεί.

ΚΛΣΟΣ

Φ ρ υ

Θέση Κάβος

Το 2002 ερευνήθηκε συστάδα τεσσάρων τάφων της υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου στη θέση Κάβος, ανατολικά του νέου λιμανιού, ανάμεσα στις παραλίες Χοχλακούλια και Ταρσανάδες. Οι τάφοι ήταν ορθογώνιοι λαξευτοί λακκοειδείς με προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. Τα τοιχώματά τους παρουσίαζαν σημαντική απόκλιση προς τα κάτω. Ο τάφος 1 είχε λαξευμένο περιχείλωμα για την υποδοχή των καλυπτηρίων, τρεις από τις οποίες βρέθηκαν στη θέση τους. Ο τάφος 3 βρέθηκε κενός και ήταν πιθανώς ημίεργος, ενώ οι άλλοι τρεις περιείχαν από δύο έως πέντε πρωτογενείς ταφές ενηλίκων, παιδιών και βρεφών ο καθένας. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην με το κεφάλι προς τα Δ. Ο τάφος 2 περιείχε και ανακομιδές επάνω από τις ταφές. Εκτός από τα οστά οι τάφοι περιείχαν μόνο λίγα θραύσματα κεραμικής και γυάλινων αγγείων.

Παρόμοια εικόνα παρουσίαζαν οι τρεις τάφοι στο εσωτερικό ταφικού περιβόλου, που ερευνήθηκαν το 1973 νότια του δρόμου Φρυ-Εμπορειού[295], ενώ σύμφωνα με μαρτυρίες λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι βρέθηκαν και κατά την κατασκευή των εγκαταστάσεων του ΑΝΟΚ.

Παρά τη διάβρωση, η περιοχή βρίθει επιφανειακής κεραμικής που χρονολογείται από την ελληνιστική έως και

295. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 640, Σχέδ. 26.

την παλαιοχριστιανική περίοδο και μαρτυρεί, μαζί με τα αρχαία λατομεία, τις λαξευτές δεξαμενές, τα νεκροταφεία, καθώς και τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές στις θέσεις των ναών της Παναγίας και του Αρχιστράτηγου, την ύπαρξη στην περιοχή ενός σημαντικού οικισμού που άνθησε από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι την εγκατάλειψή του, πιθανόν από πειρατικές επιδρομές, κατά τον 7ο αι. μ.Χ.

Στην ανατολική πλευρά της βραχώδους γλώσσας του Κάβου υπάρχουν θεμελιώσεις σπιτιών λαξευμένες στην πλαγιά, οι οποίες είναι πιθανώς αρχαίες, ενώ στη δυτική θαλαμοειδής τάφος των ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος έχει στη συνέχεια χρησιμοποιηθεί ως πολυβολείο.

Περιοχή Αγίας Μαρίνας (Θέση Λαγκάς)

Στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας, δυτικά του γηπέδου, αποκαλύφθηκε το 2004 ανθρώπινο κρανίο, όταν μετατοπίστηκε μεγάλη πέτρα αναλημματικού τοίχου. Στη συνέχεια η ταφή ερευνήθηκε από την Εφορεία μας. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σχεδόν εκτάδην, σε λάκκο ανοιγμένο παράλληλα με τη θεμελίωση του αναλημματικού τοίχου, στην εσωτερική του πλευρά, με το κεφάλι προς τα Δ. και τα πόδια ελαφρά λυγισμένα προς τα δεξιά. Το κρανίο ήταν γυρισμένο προς τα δεξιά και έφερε τραύμα στον αριστερό κρόταφο. Περισυνελέγησαν μικρή ποσότητα κεραμικής από την επίχωση γύρω από την ταφή και θραύσματα τούρκικης πίπας, καθώς κι ένα εφυαλωμένο όστρακο. Η ταφή χρονολογείται στην περίοδο της τουρκοκρατίας και ίσως σχετίζεται με τις μάχες που έγιναν στην περιοχή κατά το Ολοκαύτωμα της Κάσου, τον Μάρτιο του 1824.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ακρόπολη Λίνδου

Κατά την διάρκεια των ετών 2001-2004 συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στην ακρόπολη της Λίνδου και κυρίως στο ναό της Λινδίας Αθηνάς.

Το 2001 οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στον ανατολικό τοίχο του μνημείου. Καθαρίστηκε αρχικά το αναστηλωμένο τμήμα του τοίχου από πρόσθετους λίθους και τσιμεντοκονιάματα που είχαν τοποθετηθεί κατά την διάρκεια των επεμβάσεων επί ιταλοκρατίας και αποκαλύφθηκε το αρχαίο σωζόμενο τμήμα του (Πίν. 106 α). Παράλληλα με τις εργασίες διάλυσης και απομάκρυνσης των ιταλικών προσθηκών έγινε φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση και μελετήθηκε το μνημείο. Η μελέτη για την αποκατάσταση του ανατολικού τοίχου του ναού[296], ως 1η φάση επέμβασης, εγκρίθηκε από το ΚΑΣ με την απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1214/49689/18-9-2001.

Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε τμήμα του θεμελίου και του τοιχοβάτη, στο βόρειο τμήμα του τοίχου, με συμπληρώσεις αρχαίων λίθων με νέο δομικό υλικό και προσθήκη νέων λίθων. Καρστικές κοιλότητες στο βράχο, κάτω από το θεμέλιο, σφραγίστηκαν με λίθο και κονίαμα. Η επέμβαση απαιτούσε πρόσβαση στην εξωτερική επιφάνεια του τοίχου, που παρουσίαζε ιδιαίτερη δυσκολία λόγω της μορφολογίας του βράχου. Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή καμπίνας εργασίας και ανάρτηση αυτής από σταθερές μεταλλικές δοκούς, που τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του ναού και εξαρτήθηκαν από ενισχυμένη κατασκευή με ικριώματα. Ακολούθησε η αποκατάσταση τμήματος των σωζόμενων αρχαίων λιθοπλίνθων του ανατολικού τοίχου και η συμπλήρωση των δύο κατώτερων δόμων αυτού με νέες λιθοπλίνθους. Παρά το γεγονός ότι στην αρχαιότητα οι λίθοι δεν συνδέονταν μεταξύ τους, κρίθηκε σκόπιμη η χρήση συνδέσμων τιτανίου μεταξύ των νέων λίθων, για μεγαλύτερη εξασφάλιση της κατασκευής. Μικρές συμπληρώσεις από νέο λίθο τοποθετήθηκαν και σε δύο αρχαίους λίθους του εγκαρσίου τοίχου του οπισθόναου.

Η αποκατάσταση του ανατολικού τοίχου του ναού ολοκληρώθηκε το 2002. Οι αρχαίοι λίθοι συμπληρώθηκαν κατά χώραν με νέο δομικό υλικό. Η έκταση των συμπληρώσεων ήταν μεγαλύτερη στην εσωτερική επιφάνεια του τοίχου, όπου η φθορά ήταν εντονότερη (Πίν. 106 β) και ορισμένες από τις συμπληρώσεις ενισχύθηκαν με ράβδους τιτανίου. Η αποκατάσταση του ανατολικού τοίχου, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη, αφορούσε σε συμπλήρωση του τοίχου με νέες λιθοπλίνθους σε όλο το μήκος του έως το ύψος του 7ου δόμου και σταδιακή μείωση στο μήκος από τον 8ο έως τον 15ο δόμο. Η αποκατάσταση δηλαδή εφαρμόστηκε στο βαθμό που είχε αναστηλωθεί ο τοίχος κατά την παλαιότερη επέμβαση, υπερβαίνοντας την τελευταία κατά το ύψος ενός δόμου, στοιχείο το οποίο τεκμηριώθηκε κατά την πρόσφατη έρευνα. Στη βόρεια απόληξη του ανατολικού τοίχου διαμορφώθηκε η παραστάδα με νέο επίκρανο, το κυμάτιο του οποίου λαξεύτηκε με πρότυπο βασισμένο σε σχέδιο των ανασκαφέων[297]. Ακολούθησε η κατεργασία της εσωτερικής επιφάνειας του νέου τμήματος

296. Β. Ελευθερίου - Μ. Πίκουλα, *Αναστήλωση των μνημείων της ακρόπολης Λίνδου*, τεύχος 24α, Λίνδος 2001.

297. Ο αρχαίος λίθος, που είχε καταγραφεί από τους ανασκαφείς και ταυτιστεί ως προερχόμενος από το ναό, δεν σώζεται.

του τοίχου, ώστε να αφαιρεθεί το άπεργο που είχε παραμείνει στους νέους λίθους για λόγους ασφαλείας. Στη συνέχεια ξεκίνησε η διαμόρφωση κατακορύφων αυλάκων, που ήταν υποδοχείς ξύλινων στοιχείων που διαμόρφωναν παραστάδες στο εσωτερικό του σηκού. Οι θέσεις και οι διαστάσεις των αυλάκων αυτών βασίστηκαν στα ίχνη αντίστοιχων στοιχείων που σώζονται στην εσωτερική επιφάνεια του δυτικού τοίχου του ναού.

Η μελέτη αποκατάστασης για τις κιονοστοιχίες και τον δυτικό τοίχο του ναού ολοκληρώθηκε εντός του 2002 και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ με την απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/2121/73119/3-12-2002.

Παράλληλα ξεκίνησε και η διάλυση των ιταλικών συμπληρώσεων στην κρηπίδα του προνάου του ναού. Από την αρχαία κρηπίδα, που κατά το μεγαλύτερο μέρος εδραζόταν κατ' ευθείαν στο βράχο, σώζονταν ελάχιστοι αρχαίοι λίθοι του θεμελίου της στην ανατολική πλευρά (Πίν. 106 γ). Ολόκληρη η κρηπίδα αποτελούσε ιταλική κατασκευή και παρουσίαζε έντονα προβλήματα διάβρωσης. Έτσι, απομακρύνθηκαν όλοι οι ιταλικοί λίθοι, τα τσιμεντοκονιάματα και μικρότεροι λίθοι και καθαρίστηκε ο χώρος. Ακολούθησε σχεδιαστική αποτύπωση, εκπονήθηκε η μελέτη και ξεκίνησε η αποκατάσταση. Οι διαστάσεις των νέων λίθων βασίστηκαν σε στοιχεία, όπως μικρές διαφορές επιπέδων και εντορμίες, τα οποία διασώζονται στο βράχο.

Οι αρχαίοι σφόνδυλοι, που προέρχονται από την διάλυση των αναστηλωμένων κιόνων της πρόσοψης του ναού και δεν μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν, συγκολλήθηκαν με κονιάματα[298] και ράβδους τιτανίου.

Το 2003 ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της κρηπίδας στη βόρεια κιονοστοιχία του ναού και ακολούθησε η αποκατάσταση της κιονοστοιχίας της πρόσοψης του μνημείου (Πίν. 106 δ).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει ένα σύντομο σχόλιο σχετικά με την πρόταση αποκατάστασης που εγκρίθηκε και εφαρμόστηκε στο ναό της Λινδίας Αθηνάς. Η κατάσταση των αρχαίων λίθων, μετά την διάλυση των αναστηλωμένων τμημάτων του μνημείου και τον καθαρισμό τους από τα τσιμεντοκονιάματα, αποδείχτηκε απροσδόκητα δραματική. Η ταύτιση της αρχικής θέσης των αρχαίων μελών ήταν εξαιρετικά περιορισμένη λόγω των δραστικών παλαιοτέρων επεμβάσεων και η επαναχρησιμοποίησή τους κρινόταν δυνατή μόνο μετά από νέες δραστικές επεμβάσεις και αλλαγή του δομικού συστήματος του κτιρίου. Αυτό, εκτός από το γεγονός ότι έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς συμβάσεις σχετικά με την προσέγγιση των μνημείων (άρθρα 10 και 15 του Χάρτη της Βενετίας, αρχή της αναστρεψιμότητας των επεμβάσεων), εγκυμονούσε επιπλέον κινδύνους περαιτέρω διάβρωσης των αρχαίων λίθων και καταστροφής στοιχείων τεκμηρίωσης.

Έτσι, μεταξύ των τριών προτάσεων που διατυπώνονταν ως εναλλακτικές λύσεις για την αντιμετώπιση του ναού, α) διατήρηση του μνημείου στην κατάσταση που θα προέκυπτε μετά την διάλυση των προηγουμένων συμπληρώσεων[299], β) αναστήλωση στην προτέρα μορφή, με επαναχρησιμοποίηση αρχαίων μελών, αλλά με κατασκευαστική μέθοδο, διαφορετική της αρχαίας και γ) αναστήλωση στην προτέρα μορφή, με νέες συμπληρώσεις σε μεγάλο ποσοστό και αποκατάσταση των μορφολογικών αστοχιών, η τελευταία κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη.

Στο πλαίσιο αυτό αποφασίστηκε να διατηρηθεί η μορφή που είχε το μνημείο μετά την αναστήλωση του 1938, να αναστηλωθούν οι επτά κίονες σε πλήρες ύψος και να απομακρυνθούν όσα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη δεν ήταν δυνατόν να φέρουν με ασφάλεια τα υπερκείμενα βάρη. Έτσι, επαναχρησιμοποιήθηκαν δύο μόνο αρχαίοι σφόνδυλοι στους ελεύθερα ιστάμενους κίονες Κ3 και Κ4[300] και δύο αρχαία κιονόκρανα στους κίονες Κ4 και Κ5[301]. Κατά την αναστήλωση αποδόθηκε στο μνημείο το αρχικό του ύψος, το οποίο σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα προέκυψε μεγαλύτερο κατά έναν δόμο από το ύψος στο οποίο είχε αναστηλωθεί. Στους νέους κίονες δεν δημιουργήθηκε ένταση, καθώς η έντονη φθορά των επιφανειών των αρχαίων σφονδύλων δεν επέτρεψε ακριβείς μετρήσεις για τον καθορισμό έντασης.

Όλες οι απαιτούμενες συμπληρώσεις έγιναν από φυσικό λίθο, που διαφοροποιείται στην υφή και το χρώμα από το αρχαίο δομικό υλικό, σε διαστάσεις ανάλογες των αρχικών, ώστε να αποκατασταθεί η αρχική δομή του κτιρίου. Για τις συγκολλήσεις και συμπληρώσεις μικρού όγκου των φθαρμένων λίθων χρησιμοποιήθηκαν τα προτεινόμενα από το Κέντρο Λίθου κονιάματα. Για την σύνδεση των νέων λιθοπλίνθων και των μελών του

298. Σύνθεση κονιάματος: λευκό τσιμέντο Δανίας 1 μ.β., θηραϊκή γη 0,5 μ.β., άσβεστος 1 μ.β. και αδρανές κατάλληλης κοκκομετρικής διαβάθμισης 1 έως 5 μ.β.

299. Η έντονη διαφοροποίηση που θα σήμαινε ο δραστικός περιορισμός της υφιστάμενης μορφής, θα οδηγούσε σε υποβάθμιση του μνημείου και ευρύτερα του αρχαιολογικού χώρου.

300. Ο σφόνδυλος Κ1.8, με νέο συμπλήρωμα και οπλισμό τιτανίου 1Φ6, τοποθετήθηκε στη θέση Κ4.9 και ο Κ2.8 στη θέση Κ3.9.

301. Απομακρύνθηκαν από το ναό, ένα αρχαίο κιονόκρανο που είναι κατακερματισμένο και τρία αρχαία κιονόκρανα τα οποία προέρχονταν από τα προπύλαια και την στοά.

θριγκού χρησιμοποιήθηκαν σύνδεσμοι και γόμφοι από τιτάνιο, ενώ μεταξύ των σφονδύλων των κιόνων τοποθετήθηκαν πόλοι-εμπόλια από ορείχαλκο[302].

Μετά την τοποθέτηση των νέων σφονδύλων στην τελική τους θέση έγινε η κατεργασία των επιφανειών για την διαμόρφωση των ραβδώσεων και τοποθετήθηκαν τα κιονόκρανα.

Ακολούθησε η αποκατάσταση του θριγκού στη βορειοανατολική γωνία του μνημείου και η επεξεργασία των επιφανειών των νέων λίθων αυτού για την απόδοση των μορφολογικών στοιχείων. Θραυσμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που δεν επανατοποθετήθηκαν στο μνημείο συγκολλήθηκαν με κατάλληλα κονιάματα και οπλισμό τιτανίου. Ακολούθησε η διάλυση των τριών αναστηλωμένων κιόνων στον οπισθόδομο του ναού.

Κατά την διάρκεια του 2004 συνεχίστηκαν οι εργασίες στο ναό της Λινδίας Αθηνάς και ξεκίνησαν εργασίες στην ανατολική πρόσταση της ελληνιστικής στοάς.

Στον ναό ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της πρόσοψης. Μετά την κατεργασία των ραβδώσεων στον κίονα Κ4, τοποθετήθηκε το αρχαίο κιονόκρανο, ενώ στο αναστηλωμένο τμήμα του θριγκού τοποθετήθηκε νέο γείσο, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του μνημείου απομακρύνθηκαν οι ιταλικές συμπληρώσεις και τα τσιμεντοκονιάματα και αποξηλώθηκαν αρχαίες λιθόπλινθοι που είχαν παρατοποθετηθεί εκεί. Κατά την αποκατάσταση του νότιου τμήματος του δυτικού τοίχου του ναού, ανατάχθηκαν οι αρχαίοι λίθοι στην αρχική τους θέση και ο τοίχος συμπληρώθηκε με νέες λιθοπλίνθους (Πίν. 107 α). Νέος λίθος χρησιμοποιήθηκε και σε συμπληρώσεις αρχαίων, κυρίως στην εσωτερική παρειά του τοίχου, όπου οι φθορές ήταν εκτενέστερες από ό,τι στην εξωτερική παρειά. Ακολούθησε κατεργασία της εσωτερικής επιφάνειας των νέων λίθων και η διαμόρφωση των κατακόρυφων αυλάκων. Στην κιονοστοιχία του οπισθόδομου, αποκαταστάθηκε αρχικά η κρηπίδα στη νοτιοδυτική γωνία του ναού, με συμπληρώσεις στην ανώτερη βαθμίδα και αντικατάσταση δύο ιταλικών λίθων στον στυλοβάτη. Στη συνέχεια αναστηλώθηκαν οι τρεις κίονες με νέο δομικό υλικό και άρχισε η κατεργασία των ραβδώσεών τους (Πίν. 107 β). Προετοιμάστηκαν επίσης δύο νέα κιονόκρανα για τους κίονες Κ6 και Κ7[303].

Στον εγκάρσιο τοίχο του οπισθόδομου απομακρύνθηκε αρχαίος λίθος που είχε παρατοποθετηθεί και αντικαταστάθηκε από δύο μικρότερους νέους λίθους, που αποτελούν συμπληρώσεις των παρακείμενων αρχαίων.

Το 2004, μετά από πολύμηνη αναζήτηση στην περιοχή της Λάρδου, εξασφαλίστηκε ευμεγέθης λάρτιος λίθος, αρχικ. βάρ. 6 τόν. περίπου, για την συμπλήρωση του αρχαίου κατωφλίου του ναού. Ο λίθος μεταφέρθηκε αρχικά στο εργοτάξιο της Κράνας, όπου έγινε η αρχική κατεργασία, ώστε να απομειωθεί στο μέγιστο βαθμό το βάρος του και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην ακρόπολη και τοποθετήθηκε στο χώρο του πρόναου για να ξεκινήσει η κατεργασία του.

Μετά την ολοκλήρωση των επεμβάσεων στην πρόσοψη του ναού απομακρύνθηκαν τα ικριώματα εργασίας και καθαρίστηκε τμήμα του εσωτερικού του ναού, που είχε επιχωθεί με αδρανή για λόγους προστασίας κατά την διάρκεια των επεμβάσεων.

Το 2004 ξεκίνησαν και εργασίες στην ανατολική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς. Εγκαταστάθηκαν αρχικά ικριώματα εργασίας και γερανογέφυρα και αποτυπώθηκαν στην υφισταμένη τους κατάσταση οι τρεις αναστηλωμένοι, κατά την ιταλική περίοδο, κίονες. Ακολούθησε η διάλυση του θριγκού, των τριών κιόνων (Πίν. 107 γ) και του στυλοβάτη. Οι αρχαίοι λίθοι, που είχαν χρησιμοποιηθεί στο αναστηλωμένο αυτό τμήμα της στοάς, μεταφέρθηκαν στο εργοτάξιο, καθαρίστηκαν από τα τσιμεντοκονιάματα και έγινε αποκομιδή των άχρηστων υλικών.

Το 2003, μετά από ισχυρή βροχόπτωση, παρατηρήθηκε αποκόλληση θραυσμάτων από αρχαίους σφονδύλους σε δύο κίονες της ελεύθερης κιονοστοιχίας της στοάς (Κ23 και Κ24), προφανώς λόγω της οξείδωσης και της διόγκωσης του σιδερένιου ιταλικού οπλισμού και τοποθετήθηκαν μεταλλικά στεφάνια ως προσωρινά μέτρα προστασίας.

Στο πλαίσιο της ανάγκης για τη γενικότερη διευθέτηση του αρχαιολογικού χώρου και την τακτοποίηση και ανάδειξη των πολυάριθμων ενεπίγραφων λίθων, στη διάρκεια των ετών 2001-2004, έγινε καταγραφή των διάσπαρτων λίθων (αρχιτεκτονικά μέλη, βάθρα, βωμοί, επιστέψεις κ.ά., ενεπίγραφα και μη), ολοκληρώθηκε η τοπογραφική αποτύπωση και έγινε αεροφωτογράφιση του αρχαιολογικού χώρου[304]. Η μελέτη διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου κατατέθηκε για έγκριση στο ΚΑΣ στο τέλος του 2004.

Στο πλαίσιο της συνεργασίας της Επιστημονικής Επιτροπής του έργου με το Κέντρο Λίθου, το 2002 έγινε δο-

302. Εμπόλια τοποθετήθηκαν μεταξύ των σφονδύλων. Μεταξύ στυλοβάτη και κιόνων δεν υπήρχαν εμπόλια.

303. Στον κίονα Κ5 θα τοποθετηθεί αρχαίο κιονόκρανο.

304. Το 2000 είχε γίνει τοπογραφική αποτύπωση στα αρχαία μνημεία και στο τείχος του ανώτερου ανδήρου.

κιμαστική εφαρμογή κονιαμάτων προστασίας της επιφάνειας του δομικού υλικού σε επιλεγμένες θέσεις[305] και το 2004 έγινε καταγραφή της παθολογίας της υφιστάμενης κατάστασης στην εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου του ναού.

Το 2002 κυκλοφόρησε τόμος για την απόδοση του αναστηλωτικού έργου που έχει εκτελεσθεί στην ελληνιστική στοά[306] και εκτυπώθηκε ενημερωτικό φυλλάδιο σε δύο γλώσσες.

Για τις ανάγκες του έργου, το 2001 έγινε εξόρυξη 30 κ.μ. πωρολίθου από τα Σφουγγάρια Αρχαγγέλου, ενώ για την αποκατάσταση του θριγκού του ναού και του επιστυλίου της στοάς έγινε προμήθεια ψαμμίτη από τους Αγ. Θεοδώρους Κύπρου το 2003[307]. Βελτιώθηκε επίσης η εργοταξιακή υποδομή του έργου, με προμήθεια ηλεκροκίνητου βαρούλκου, κατάλληλου μεταλλικού συστήματος για την ασφαλέστερη ανάρτηση των λιθοπλίνθων κατά την τοποθέτησή τους στην τελική θέση[308], περονοφόρου και ερπυστριοφόρου μηχανήματος και εγκατάσταση μεταλλικών τροχιών για το βαγόνι μεταφοράς υλικών. Στο εργοτάξιο της Κράνας εγκαταστάθηκε κοπτικό μηχάνημα λιθοπλίνθων και κατασκευάστηκαν στέγαστρα για την προστασία των μηχανημάτων. Στο ανατολικό πρανές του βράχου της ακρόπολης εγκαταστάθηκαν μηκυνσιόμετρα για την παρακολούθηση του γεωλογικού ρήγματος.

Στο πλαίσιο της βελτίωσης των μέτρων ασφαλείας τοποθετήθηκαν προστατευτικά πετάσματα στην ανατολική πλευρά του ναού για την ασφάλεια των εργαζομένων, απαγορεύτηκε η πρόσβαση των επισκεπτών προς την Σπηλιώτισσα λόγω των εκτελούμενων στο ναό εργασιών, αντικαταστάθηκε το 2000 η πρόχειρη περίφραξη του εργοταξίου του ναού από μεταλλική σταθερή περίφραξη και το 2003 οριοθετήθηκε με περίφραξη και το εργοτάξιο στη βορειοανατολική γωνία του ανδήρου των ελληνιστικών θόλων.

Από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, το 2001 τοποθετήθηκαν μεταλλική περίφραξη και ενημερωτικές πινακίδες στον αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου θεάτρου και του τετράστοου στον οικισμό και το 2003 επισκευάστηκε τμήμα του αναλημματικού τοίχου ανατολικά του τετράστοου και έγιναν μικροσυντηρήσεις στον τάφο του Κλεοβούλου[309]. Με επίβλεψη επίσης της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ το 2004 άρχισαν εργασίες για την διαμόρφωση της πλατείας του Αγ. Στεφάνου (αρχαίου θεάτρου) με ανάθεση του έργου από τον Δήμο Λινδίων. Από τον Δήμο Λινδίων έγινε και ο ηλεκτροφωτισμός της εξωτερικής πλευράς του τείχους της ακρόπολης.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Αρχαίο τείχος

Το 2001 κατατέθηκε και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η μελέτη αποκατάστασης της νοτιοδυτικής γωνίας του πύργου ΠΝ5 και η πρόταση αντιστήριξης του ετοιμόρροπου τμήματος του μεσοπυργίου ΤΑ2 του τείχους της Νισύρου. Η μελέτη εκπονήθηκε από τους πολιτικούς μηχανικούς Δρ. Κ. Ζάμπα και Κ. Χατζηαντωνίου με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου. Το έργο της συνολικής στερέωσης, αναστήλωσης και ανάδειξης του τείχους εντάχθηκε στο Περιφερειακό Σκέλος του Γ΄ ΚΠΣ, η δε υλοποίησή του ξεκίνησε το 2003, αμέσως μετά την έκδοση της Απόφασης αυτεπιστασίας από το ΥΠΠΟ, στις 20-11-2002, με την εποπτεία της υπογράφουσας και της αρχαιολόγου Κ. Μπαϊράμη. Στα πλαίσια του έργου εργάστηκαν στο νησί η αρχαιολόγος Χρ. Κιάμου, ως υπεύθυνη για την αρχαιολογική τεκμηρίωση του έργου και η αρχιτέκτων Ά. Αποστόλου που είχε την ευθύνη για τις στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, αλλά και για τη σύνταξη των υπολοίπων τεχνικών μελετών που απαιτεί το έργο. Ο Γ. Σακελλαρίδης προσέφερε τις υπηρεσίες του ως φύλακας εργοταξίου.

Εκτός από περιοδικές εργασίες καθαρισμού στο σημαντικό αυτό μνημείο της οχυρωματικής τέχνης[310] δεν είχε γίνει καμία άλλη επέμβαση από την Εφορεία μας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι καταρρεύσεις και ετοιμορροπίες που παρατηρούνται σε ορισμένα τμήματα του τείχους, οφείλονται αποκλειστικά σε φυσικά αίτια, διότι η ανθεκτικότητα του υλικού κατασκευής του και το μεγάλο μέγε-

305. Σε ανακατασκευασμένα κατά την ιταλοκρατία τμήματα στον 3ο και 8ο ελληνιστικό θόλο και στο ανατολικό ανάλημμα των προπυλαίων.

306. Β. Ελευθερίου - Μ. Πίκουλα, *Αναστηλωτικές εργασίες στην ακρόπολη της Λίνδου* Ι, *Η ελληνιστική στοά Α*, Αθήνα 2002.

307. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να γίνει εξόρυξη λίθων με τις απαιτούμενες διαστάσεις για τα επιστύλια και την ζωφόρο του ναού από το λατομείο της Ρόδου.

308. Η προμήθεια του μηχανήματος κρίθηκε απολύτως αναγκαία για την επίσπευση της εκτέλεσης του αναστηλωτικού έργου.

309. Αφαιρέθηκαν μεταλλικά στηρίγματα που είχαν τοποθετηθεί παλαιότερα στο εσωτερικό του τάφου, κατά την διάρκεια εκτέλεσης εργασιών για την αποκατάσταση του θόλου του μνημείου και έγινε καθαρισμός στον περιβάλλοντα χώρο.

310. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 438.

θος των λιθοπλίνθων του ήταν απαγορευτικά για τη μετακίνηση και επαναχρησιμοποίηση του δομικού υλικού σε νεώτερες κατασκευές. Οι μόνες ανθρώπινες παρεμβάσεις είναι οι μετακινήσεις των πεσμένων λίθων για την κατασκευή νεώτερων αναλημματικών τοίχων (βασταδιών), για την οριοθέτηση των καλλιεργειών και η δημιουργία άτακτων λιθοσωρών από το καθάρισμα των χωραφιών, μέσα και έξω από το τείχος. Αυτές οι κατασκευές προσδίδουν μία εικόνα αταξίας στο μνημείο και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις έχουν καλύψει σημαντικά τμήματα του τείχους ή παρεμποδίζουν τη θέαση και την επίσκεψη του χώρου.

Οι αρχαιολογικές εργασίες επικεντρώθηκαν στα τμήματα του τείχους, όπου πρόκειται να γίνουν οι στερεωτικές και αναστηλωτικές παρεμβάσεις. Έτσι αφαιρέθηκε η επίχωση δυτικά του πύργου ΠΝ5, ο οποίος είναι ο μοναδικός πύργος του κλασικού τείχους, που παρουσιάζει διαφορετική τοιχοποιία από το υπόλοιπο τμήμα που ακολουθεί το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα στα δύο μέτωπα, με γέμισμα στη μέση[311]. Το νότιο τμήμα του πύργου ΠΝ5, μήκ. 8,30 και πλ. 8,50 μ., είναι χτισμένο με ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, με την παρεμβολή μπατικών πλίνθων κατά διαστήματα μεταξύ των δρομικών, οι οποίες εξέχουν προς το εσωτερικό και συμπλέκονται με το γέμισμα. Πρόκειται δηλαδή, για κατασκευή κατά το *έμπλεκτον* σύστημα[312], το οποίο συχνά συναντάται σε οχυρώσεις του Αιγαίου και της μικρασιατικής ακτής και χρονολογεί τον πύργο στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το τμήμα αυτό του πύργου αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη σε υφιστάμενο πύργο, διαστ. 6×6,80 μ., το δυτικό τοίχωμα του οποίου είχε υποστεί καθίζηση. Η μελέτη των Κ. Ζάμπα και Κ. Χατζηαντωνίου έδειξε ότι και ο πύργος που προστέθηκε στη συνέχεια, με τον οποίο εγκιβωτίστηκε ο πρόσθιος τοίχος του προγενέστερου πύργου, υπέστη ομοίως καθίζηση και εκτροπή των πλευρών προς τα έξω[313].

Με την αφαίρεση της επίχωσης δυτικά του πύργου ΠΝ5 βρέθηκε μεγάλος αριθμός πεσμένων λιθοπλίνθων για τις ανάγκες της αναστήλωσης. Έγιναν δύο ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό του πύργου και σε επαφή με το νότιο τοίχωμα της α΄ οικοδομικής φάσης του και διαπιστώθηκε τμήμα της αρχικής κλασικής οικοδομικής φάσης του πύργου.

Για την έδραση των ικριωμάτων για την αντιστήριξη του ετοιμόρροπου τμήματος του μεταπυργίου ΤΑ2 διανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές στον πόδα του τείχους εσωτερικά και εξωτερικά, βάθ. 0,80 και 0,50 μ. αντίστοιχα. Διαπιστώθηκε ότι η επίχωση ήταν διαταραγμένη.

Στα πλαίσια ανάδειξης της μνημειώδους πύλης του τείχους, αλλά και για την εύρεση λιθοπλίνθων για τις αναστηλωτικές εργασίες αφαιρέθηκε η επίχωση που επί χρόνια είχε συσσωρευθεί στην εσοχή του τείχους που δημιουργείται μεταξύ του γωνιακού πύργου ΠΝΑ και της πύλης.

Αφαιρέθηκαν ομοίως οι λιθοσωροί και η επίχωση νότια του πρώτου νότιου μεσοπυργίου, ΤΝ1, και φανερώθηκαν οι κατώτερες στρώσεις του τείχους. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του γωνιακού πύργου ΠΝΑ υπάρχει χτισμένο αγροτικό οίκημα (σπηλάδι), με τις χαρακτηριστικές καμάρες στο εσωτερικό του και εντοιχισμένο αρχαίο υλικό.

Άρχισε ο καθαρισμός από τις νεώτερες επιχώσεις των κλιμάκων ανόδου στους πύργους και την πάροδο του τείχους, που βρίσκονται σε επαφή με την εσωτερική νότια πλευρά του τείχους. Εδώ τα συγκροτήματα αναβαθμών σώζονται σε μικρότερο ύψος από αυτά της ανατολικής πλευράς του τείχους. Με τις εργασίες αφαίρεσης των φερτών επιχώσεων στο εσωτερικό του τείχους, δυτικά του γωνιακού πύργου ΠΝΑ αποκαλύφθηκε μία επί πλέον κλίμακα του τείχους, η πρώτη στη νότια εσωτερική πλευρά του τείχους (Πίν. 107 δ), ενώ αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός πεσμένων λιθοπλίνθων, των οποίων εύκολα αναγνωρίζεται η αρχική θέση.

Τέλος, για την εκπόνηση μελέτης αναστήλωσης του πύργου ΠΑ2 που έχει καταρρεύσει πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποχωμάτωσης και διευθέτησης των πεσμένων λιθοπλίνθων. Για τις ανάγκες του έργου και με τη βοήθεια του Δήμου Νισύρου έφθασε το ηλεκτρικό ρεύμα μέχρι την είσοδο του χώρου με υπόγεια καλωδίωση.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΙΠΠΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

Επεμβάσεις στον ελληνιστικό πύργο ΠΝ5

Οι εργασίες στον πύργο ΠΝ5 ξεκίνησαν με την εφαρμογή της μελέτης στερέωσης των Κ. Ζάμπα και Κ. Χατζηαντωνίου (Σχέδ. 51, 52). Έτσι έγινε η αποξήλωση της νοτιοδυτικής γωνίας, η οποία λόγω κατάρρευσης της εσωτερικής παρειάς και τμήματος της εξωτερικής παρουσίαζε έντονες παραμορφώσεις με άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης (Πίν. 107 ε). Απομακρύνθηκαν 22 λιθόπλινθοι που προβλέπονταν στη μελέτη για να επανατοποθετηθούν με άρση των παραμορφώσεων. Για τις εργασίες εγκαταστάθηκαν ικριώματα που τοποθετήθηκαν κατά μήκος του νότιου τοίχου (συνολ. μήκ. 9,00, καθαρό

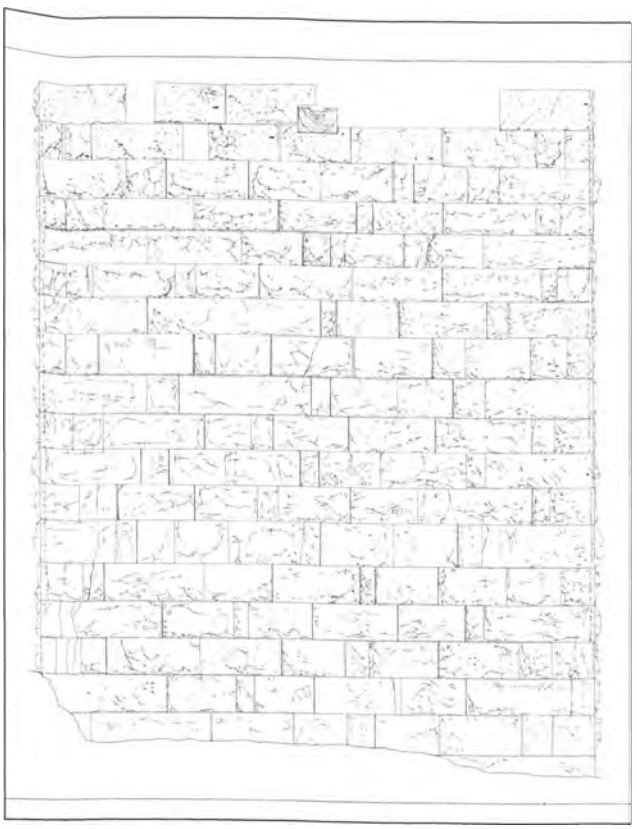
311. Για την περιγραφή του τείχους, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 958.

312. Κατά τον Βιτρούβιο ΙΙ 8,7. Για το σύστημα, βλ. R.A. Tomlinson, Emplekton Masonry and Greek Structura, *JHS* 81 (1961), σ. 133-140.

313. Τεύχος μελέτης, σ. 9.

Σχέδ. 51. Νίσυρος. Κάτοψη πύργου ΠΝ5. Αποτύπωση Κ. Ζάμπας - Κ. Χατζηαντωνίου, πολιτικοί μηχανικοί.

Σχέδ. 52. Νίσυρος. Νότια όψη πύργου ΠΝ5. Αποτύπωση Κ. Ζάμπας - Κ. Χατζηαντωνίου, πολιτικοί μηχανικοί.

άνοιγμα μεταξύ των δύο παράλληλων σκελών 2,60, συνολ. ύψ. 11 μ.). Στο εσωτερικό του πύργου με το απότομο πρανές τα ικριώματα εδράστηκαν σε βάσεις οπλισμένου σκυροδέματος. Στο ικρίωμα εγκαταστάθηκε γερανογέφυρα με ηλεκτροκίνητο παλάγκο 2 τόν. (Πίν. 107 στ).

Παράλληλα, κατά τις ανασκαφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν σε βάθος πέντε στρώσεων στη δυτική πλευρά του πύργου ΠΝ5, αποκαλύφθηκαν συνολικά 150 λιθόπλινθοι οι οποίες αποτυπώθηκαν και σχεδιάστηκαν υπό κλίμακα 1-10 σε δελτία Α4. Με τις ανασκαφικές τομές αποκαλύφθηκε επίσης μεταγενέστερο τμήμα που ενώνει την κλασική με την ελληνιστική φάση στο δυτικό τοίχο. Οι μεταγενέστερες στρώσεις έχουν κατασκευαστεί σε μια πιθανώς υστερορρωμαϊκή φάση, από λιθοπλίνθους του κλασικού και ελληνιστικού πύργου σε δεύτερη χρήση, ανισοϋψείς και παρατοποθετημένες (ορισμένες με πρόσωπο την επιφάνεια που ήταν κάποτε έδρα). Ορισμένες από τις λιθοπλίνθους της υστερορρωμαϊκής φάσης έχουν έντονη κλίση προς τα έξω, γεγονός που μαρτυρεί ανατροπή και κατάρρευση και αυτής της φάσης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αναστήλωση της δυτικής πλευράς είναι αδύνατη από άποψη αναστηλωτικής δεοντολογίας. Η υστερορρωμαϊκή φάση δεν είναι δυνατόν να επαναληφθεί, αφού οι λιθόπλινθοι είχαν τοποθετηθεί σε τυχαίες θέσεις και με τυχαίο τρόπο. Φυσικά η ανα-

στήλωση των προηγούμενων φάσεων θα επέβαλλε την πλήρη αποξήλωση της υστερορρωμαϊκής φάσης, η οποία όμως κρίθηκε διατηρητέα.

Η επέμβαση στον ελληνιστικό πύργο ΠΝ5 συνεχίστηκε με προοπτική την επανατοποθέτηση των 22 λιθοπλίνθων, κάτι που απαιτούσε την ταυτόχρονη συμπλήρωση της εσωτερικής παρειάς που είχε καταρρεύσει. Η ανακάλυψη και αναγνώριση μεγάλου αριθμού λιθοπλίνθων εσωτερικής παρειάς εξασφάλισε την δυνατότητα πλήρους αποκατάστασης της δομής των τοίχων στις περιοχές της επέμβασης. Επίσης, επιπλέον λιθόπλινθοι συμπληρώθηκαν για λόγους στατικούς, μετά από αναγνώριση της αρχικής τους θέσης, στην εσωτερική κι εξωτερική παρειά του δυτικού τοίχου, μέχρι το σημείο όπου ήταν εφικτό, χωρίς την καταστροφή της μεταγενέστερης φάσης.

Η επανατοποθέτηση ή τοποθέτηση μετά από ταύτιση στην αρχική θέση των λιθοπλίνθων έγινε με τον αρχαίο τρόπο, δηλαδή χωρίς συνδετήρια. Εξάλλου, η ταυτόχρονη συμπλήρωση της εσωτερικής παρειάς και του κενού μεταξύ των δύο παρειών με συνδετικό υλικό αποκαθιστά την στατική επάρκεια των τοίχων. Για την βελτίωση της πλοκής και συνεργασίας των λιθοπλίνθων τοποθετήθηκαν κατά τόπους μολύβδινες σφήνες στις έδρες των λιθοπλίνθων και στις επιφάνειες ώσεως, στην εκάστοτε ελεύθερη πλευρά του λίθου κατά την τοποθέτηση.

Η ταύτιση λιθοπλίνθων έγινε μετά από λεπτομερή καταγραφή και διερεύνηση των σωζόμενων στοιχείων (ύψη στρώσεων, θέσεις μοχλοβοθρίων κτλ.) των 150 λιθοπλίνθων που αποκαλύφθηκαν. Ιδιαίτερα δύσκολη και χρονοβόρα αποδείχθηκε η ανασύνθεση της εσωτερικής παρειάς των τοίχων, καθώς απαιτούσε δοκιμαστικές τοποθετήσεις των λίθων (Πίν. 108 α-β). Συνολικά, καθ' όλη την διάρκεια των εργασιών αναστήλωσης του πύργου ΠΝ5 επανατοποθετήθηκαν οι αρχικά προβλεπόμενες 22 λιθόπλινθοι και πλέον αυτών συμπληρώθηκαν, μετά από ταύτιση άλλες 43.

Με την σταδιακή διόρθωση των παραμορφώσεων σε κάθε στρώση, επιτεύχθηκε και η άρση της συνολικής απόκλισης που παρουσίαζε η νοτιοδυτική γωνία προς ΒΔ. Διορθώσεις αποκλίσεων πραγματοποιήθηκαν και στο διατηρούμενο κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου, όπου ήταν εφικτό, με παρεμβολή φύλλων μολύβδου κάτω από τις έδρες των λίθων, ενώ τα ανοίγματα κατακόρυφων αρμών έκλεισαν ή περιορίστηκαν με την βοήθεια λοστών και γρύλλων.

Πριν την τοποθέτηση συγκολλήθηκαν μικρά θραύσματα με λευκό τσιμέντο και δύο θραυσμένες λιθόπλινθοι με οπλισμούς τιτανίου σε τυφλά διατρήματα. Για την διάτρηση χρησιμοποιήθηκε ειδικό διαμαντοτρύπανο, λόγω της μεγάλης σκληρότητας του υλικού και για την συγκόλληση ράβδοι τιτανίου Φ9 ή Φ11, ανάλογα με το μήκος των θραυσμένων τεμαχίων και λευκό τσιμέντο στις επιφάνειες θραύσης.

Το κενό μεταξύ των δύο παρειών του βόρειου και του νότιου τοίχου πληρώθηκε με συνδετικό υλικό από τοπικό πηλόχωμα, λατύπη, μικρή ποσότητα νταμαρίσιας άμμου, ασβέστη και ελάχιστη ποσότητα τσιμέντου.

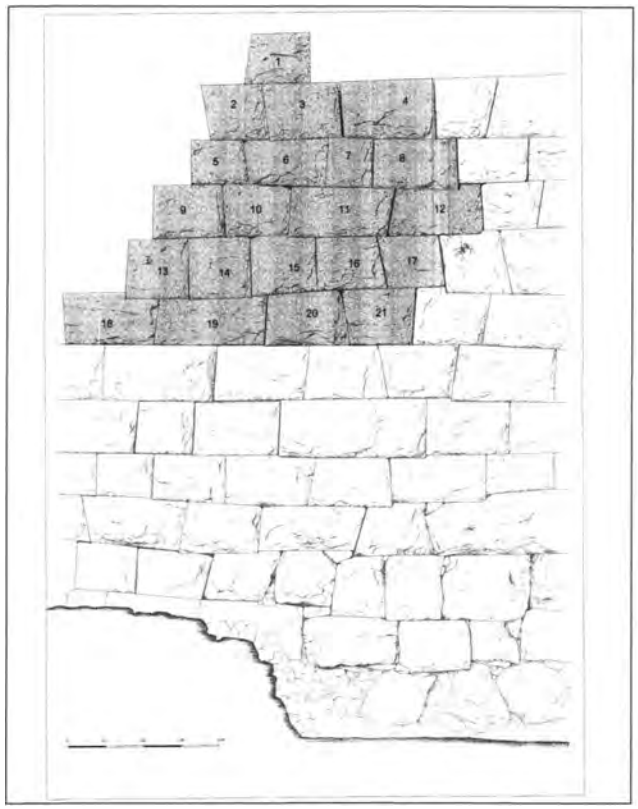
Το τμήμα του τοίχου κάτω από την 11η στρώση που δεν αποξηλώθηκε, διατηρεί παραμορφώσεις (απόκλιση προς ΒΔ. περί τα 0,20 μ.), ενώ το αναστηλωμένο τμήμα, μετά την άρση των παραμορφώσεων, ανέκτησε κατά το δυνατόν την αρχική του γεωμετρική μορφή. Η συνεχόμενη τεθλασμένη γραμμή συνάντησης του διατηρούμενου με το αναστηλωμένο τμήμα το οποίο εισέχει κατά 0,20 μ., δημιουργεί ταυτόχρονα και την διαφοροποίηση των επεμβάσεων. Μετά το πέρας των εργασιών έχει αποκατασταθεί πλήρως η στατική επάρκεια και η αρχική μορφή της νοτιοδυτικής γωνίας με συμπαγείς τοίχους, πάχ. 1,10 μ. Ο δυτικός τοίχος έχει βαθμιδωτή απόληξη προς Β. που καταλήγει στη διατηρούμενη μεταγενέστερη φάση, χωρίς, όμως, να εδράζεται σε αυτήν. Η τελική εικόνα του πύργου έχει διδακτική αξία, τόσο για την διαδοχή των ιστορικών φάσεων κατασκευής και το ιστορικό των ανατροπών και των παραμορφώσεων, όσο και για τον διαχωρισμό της αρχαίας κατασκευής από το αναστηλωμένο τμήμα (Πίν. 108 γ).

Εργασίες στο τμήμα ΤΑ2 του ανατολικού σκέλους του τείχους (Πίν. 108 δ-ε)

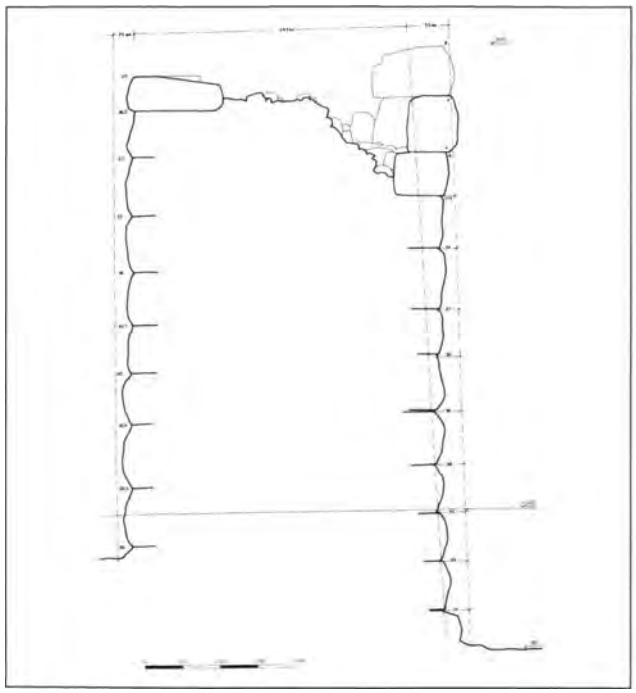
Πραγματοποιήθηκε προσωρινή αντιστήριξη του ιστάμενου τμήματος του ΤΑ2 που βρίσκεται πλησίον του τμήματος που έχει καταρρεύσει, με πλαίσια σωληνωτών ικριωμάτων. Στο ικρίωμα που περικλείει κατά μήκος το τμήμα ΤΑ2 σε μήκος 7,50 μ., προσαρμόστηκαν σωλήνες με βίδες και πέλματα που συγκρατούσαν τον παραμορφωμένο εξωτερικό θώρακα. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε αποτύπωση του εξωτερικού θώρακα και καταγραφή των προς τα έξω αποκλίσεών του στις ανώτερες στρώσεις (μέγ. απόκλ. 0,20 μ.) (Σχέδ. 53).

Μετά την εκπόνηση σχετικής μελέτης στερέωσης από την υπογράφουσα με σύμβουλο τον Κ. Ζάμπα και την έγκρισή της από το Υπουργείο με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1680/58704/26-7-2004 Απόφαση, μεταφέρθηκε η γερανογέφυρα από τον πύργο ΠΝ5 στο ικρίωμα του ΤΑ2.

Η στερέωση του τμήματος αυτού έγινε με την αποσυναρμολόγηση κι επανατοποθέτηση 22 λιθοπλίνθων του εξωτερικού θώρακα μετά από διορθώσεις των έντονων παραμορφώσεων (Σχέδ. 54). Οι διορθώσεις των αποκλίσεων έγιναν με παρεμβολή φύλλων μολύβδου κάτω από τις έδρες των λίθων. Με την σταδιακή άρση των παραμορφώσεων σε κάθε στρώση, ολόκληρο το τμήμα επα-

Σχέδ. 53. Νίσυρος. Μεσοπύργιο ΤΑ2. Ανατολική όψη του τμήματος του μεσοπυργίου και πρόταση επέμβασης. Αποτύπωση Ά. Αποστόλου, αρχιτέκτων μηχανικός.

Σχέδ. 54. Νίσυρος. Μεσοπύργιο ΤΑ2. Τομή στην περιοχή επέμβασης. Αποτύπωση Ά. Αποστόλου, αρχιτέκτων μηχανικός.

νήλθε στην αρχική του κατάσταση και χωρίς διανοιγμένους αρμούς. Ταυτόχρονα βελτιώθηκε η πλοκή μεταξύ των λιθοπλίνθων που επανατοποθετήθηκαν και των ακανόνιστων λίθων που βρίσκονται χτισμένοι μεταξύ αυτών και του υλικού πλήρωσης (της γόμωσης) του τείχους, με λίθινα παρεμβλήματα και συνδετικό κονίαμα (αρχικό πηλόχωμα με μικρή ποσότητα λευκού τσιμέντου).

ΑΝΝΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη

(Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphael-φάκελος: 98/034059, τίτλος: «ΣΗΜΑΤΑ - ταφικές πρακτικές και παραδόσεις της Μεσογείου: Ρόδος - Κύπρος - Σικελία - Μασσαλία»)

Το 1997 η ΚΒ΄ Εφορεία ανέλαβε – ως συντονιστής – την πραγματοποίηση ενός Ευρωπαϊκού Προγράμματος Raphael, στον τομέα της συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών Μουσείων με θέμα «Τα ταφικά έθιμα στη Μεσόγειο», με κύριο χρηματοδότη την Ευρωπαϊκή Ένωση και συγχρηματοδότες το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Αιγαίου και το Δήμο Ροδίων. Ως εταίροι είχαν επιλεγεί τα αρχαιολογικά Μουσεία της Κύπρου, της Μαρσάλα (αρχαίο Λιλυβαίο), της Σικελίας και το Ιστορικό Μουσείο Μασσαλίας, περιοχές που καλύπτουν την ανατολική, κεντρική και δυτική Μεσόγειο, για μια πιο ευρεία εξέταση των επιδράσεων στη μελέτη των ταφικών εθίμων κατά την αρχαιότητα, αλλά και γιατί οι πόλεις των περιοχών αυτών αντιμετωπίζουν συναφή προβλήματα στον τομέα των σωστικών ανασκαφών και στη διατήρηση των αρχαίων. Ως δραστηριότητες από κοινού με τους εταίρους, με θέμα, όπως τελικά διαμορφώθηκε, «Ταφικές Πρακτικές και Παραδόσεις της Μεσογείου από το 1100 π.Χ. έως το 400 μ.Χ.», είχαν προταθεί, η διοργάνωση φωτογραφικής Έκθεσης, η πραγματοποίηση ενός Διεθνούς Συμποσίου, η δημιουργία δεκαεξασέλιδου φυλλαδίου-καταλόγου της Έκθεσης με κείμενα σε τέσσερις γλώσσες, μια έκδοση για το σύνολο των Νεκροπόλεων των τεσσάρων συνεργαζομένων περιοχών, καθώς και η παραγωγή ενός cd-rom και μιας ταινίας-ντοκιμαντέρ με το ίδιο θέμα. Στην προετοιμασία του φακέλου βοήθησαν – με τις φρέσκιες ιδέες τους – ο τότε μεταπτυχιακός αρχαιολόγος Γ. Παπαδόπουλος και οι δύο επίσης νεαρές αρχαιολόγοι Κ. Φαρμακίδου και Ειρ. Χωρέμη, που εργάζονταν όλοι ως συμβασιούχοι εκείνο το καλοκαίρι στη Ρόδο.

Ως χώρος διεξαγωγής της Έκθεσης δεν προτάθηκε κάποιο από τα Μουσεία της Ρόδου, αλλά ένας αρχαιολογικός χώρος, μεταξύ του πλήθους των χώρων που διαθέτει η Ρόδος (Σχέδ. 55, αριθ. 22, 56), και συγκεκριμένα ο αρχαιολογικός χώρος των Τάφων του Αγίου Ιωάννη, όπως είναι γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία[314], με απώτερο στόχο την εξυγίανση, διαμόρφωση και ανάδειξη του τόσο σημαντικού αυτού χώρου, ο οποίος ήταν άγνωστος στο κοινό της Ρόδου και είχε περιέλθει – από την ιταλοκρατία και μετά – με τις πενιχρές δυνατότητες της Εφορείας σε κακή κατάσταση διατήρησης[315].

Στα τέλη του 1998 ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού και εργοταξιακού ηλεκτροφωτισμού του υπόγειου λατομείου του παραπάνω αρχαιολογικού χώρου, μέσα στο οποίο θα πραγματοποιείτο η Έκθεση, με προσωπικό του Δήμου Ρόδου και την οικονομική επιχορήγηση του Υπουργείου Αιγαίου[316].

Το Μάρτιο του 1999, ύστερα από μεγάλες δυσκολίες και παρά τη θέληση της Υπηρεσίας, έγινε η εκταμίευση της πρώτης δόσης της ευρωπαϊκής χρηματοδότησης και τότε μόνο μπόρεσαν να αρχίσουν ουσιαστικά οι εργασίες με την πρόσληψη του απαραίτητου προσωπικού[317], καθώς και η πρώτη συνάντηση με τους εταίρους[318]. Η μη έγκαιρη καταβολή της ελληνικής συμμετοχής του ΥΠΠΟ (τόσο της πρώτης δόσης όσο και της δεύτερης), δυσκόλεψε αφάνταστα τη σωστή ροή των πολλαπλών υποχρεώσεων του υποβληθέντος στην ΕΕ προγραμματισμού καθώς και την τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων[319]. Επίσης, το Σεπτέμβριο του 1999 απαιτήθηκε από το ΥΠΠΟ πλήρης στατική μελέτη και πρόταση επέμβασης για στερεωτικές εργασίες στο υπόγειο λατομείο[320]. Έτσι έως τις 30 Ιουνίου του 2000, καταληκτική ημερομηνία του Προγράμματος, πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη ταχύτητα οι περισσότερες από τις εγκριθείσες δραστηριότητες[321], εκτός της ταινίας που ολοκληρώθηκε το 2001.

Οι πρώτες εργασίες ξεκίνησαν με καθαρισμούς σε πολλά από τα διατηρητέα ταφικά μνημεία της πόλης της Ρόδου (βλ. Σχέδ. 55), με βασικό χώρο εκτεταμένων επεμβάσεων τον αρχαιολογικό χώρο των Τάφων του Αγίου Ιωάννη. Ο χώρος βρίσκεται μεταξύ των σημερινών οδών Μιχαήλ Πετρίδη και Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, στις υπώρειες του λόφου που παλιά ονομαζόταν Κιζίλ Τεπέ (κόκκινος λόφος), όπου σήμερα εκτείνεται η νέα συνοικία της Ανάληψης, ενώ κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους βρισκόταν εκεί η κεντρική νεκρόπολη της αρχαίας πόλης της Ρόδου (βλ. Σχέδ. 55, αριθ. 22, 56)[322]. Ο χώρος (Σχέδ. 56· Πίν. 109 γ), αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα, που μαζί με τα γειτονικά ταφικά μνημεία καταλαμβάνει έκταση 12 στρ. περίπου. Το κάτω επίπεδο, το οποίο ορίζεται νότια από δυνατό αναλημματικό τοίχο (Σχέδ. 56, αριθ. 3), περιλαμβάνει δύο υπαίθρια ταφικά συγκροτήματα: το ένα με επίστεψη από τρίγλυφα και μετόπες (Σχέδ. 56, αριθ. 1· Πίν. 109 δ). Το δεύτερο, πειόσχημο με περίβολο, πεσσοστοιχία στη δυτική πλευρά και ημικυκλική εξέδρα στη βόρεια (Σχέδ. 56, αριθ. 2

314. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell'Isola di Rodi*, Firenze 1936 (XIV), σ. 20, αριθ. 33. M. Livadiotti - G. Rocco, *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania 1996, σ. 35-37, με όλη την παλαιότερη βιβλιογραφία.

315. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1075. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Ανάδειξη αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης - Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphael, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην Έρευνα και Ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους»*, Αθήνα 2001, σ. 58-60.

316. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 963.

317. Εργάστηκαν ο επί σειρά ετών συμβασιούχος αρχαιολόγος Ν. Χριστοδουλίδης, που έδειξε τις πολύπλευρες ικανότητές του, η νεαρή αρχαιολόγος Π. Καμένου, ο αρχιτέκτων Γ. Μαυράκης, καθώς και ομάδα από τρεις πολύ άξιους εργατοτεχνίτες, αποτελούμενη από τους Π. Χατζηαντωνάκη, Γ. Μαλωνά και Γ. Γαζίλα. Χάρις στους άξιους αυτούς συνεργάτες μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν οι πολυάριθμες και δύσκολες εργασίες που εκτελέστηκαν σε ελάχιστο χρονικό διάστημα και με μεγάλες ταλαιπωρίες.

318. Συμμετείχαν ο Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου Σ. Χατζησάββας και η αρχαιολόγος Μ. Ιερωνυμίδου ως εκπρόσωποι της Κύπρου, η Έφορος του Μουσείου της Μαρσάλα C. Angela di Stefano και η αρχαιολόγος R. Giglio ως εκπρόσωποι της Σικελίας, η Διευθύντρια του Ιστορικού Μουσείου Μασσαλίας M. Morel και ο αρχιτέκτων D. Drocourt, υπεύθυνος του Γραφείου του Δήμου για τις αρχαιότητες της πόλης, ως εκπρόσωποι της Μασσαλίας. Κατά τη συνάντηση συζητήθηκαν θέματα που αφορούσαν τη διοργάνωση της Έκθεσης και του αρχαιολογικού Συμποσίου.

319. Λόγοι που προκάλεσαν αίτημα για παράταση της προθεσμίας ολοκλήρωσης των εργασιών από τις 30 Ιανουαρίου στις 30 Ιουνίου του 2000, όρια ούτως ή άλλως εξαιρετικά στενά για την πραγματοποίηση της ταινίας, του cd-rom και του καταλόγου της Έκθεσης.

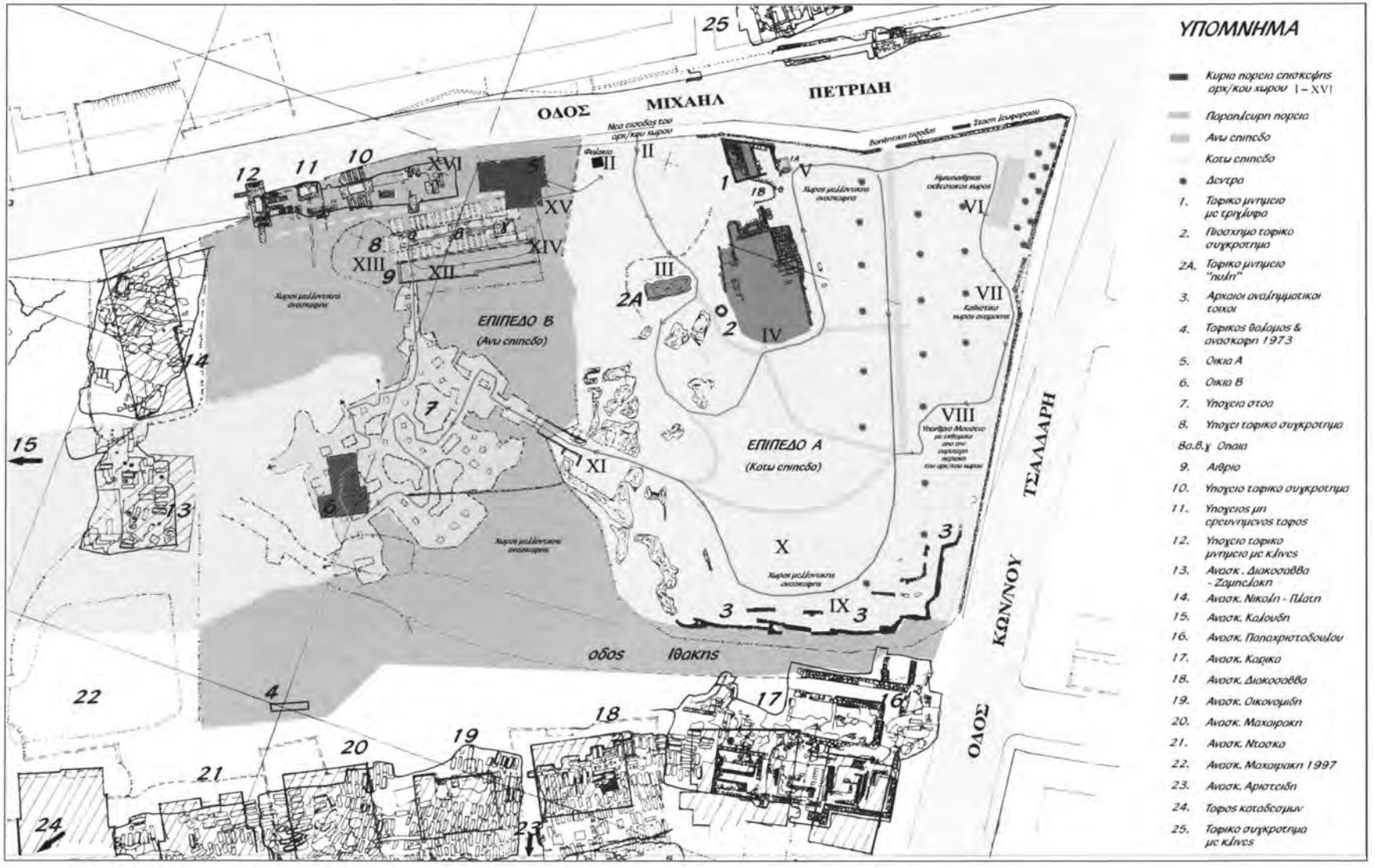
320. Η συγκεκριμένη μελέτη δεν είχε προβλεφθεί, έχοντας εκ των προτέρων εξασφαλίσει γραπτή γνωμάτευση του καθηγητή εδαφομηχανικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κ. Πιτιλάκη σχετικά με τη στατική επάρκεια του λατομείου, αφού μάλιστα αυτό παλαιότερα λειτουργούσε ως πολεμικό καταφύγιο, ενώ ακόμη και σήμερα παραμένει στον κατάλογο των ΨΕΑ σε περίπτωση σύρραξης. Η εκπόνηση και έγκριση της συγκεκριμένης μελέτης προκάλεσε τόσο την αλλαγή του προϋπολογισμού, λόγω του μεγάλου κόστους της μελέτης και της εκτέλεσης του έργου, όσο και των χρονοδιαγραμμάτων, αφού η έγκριση για την εκτέλεση των εργασιών δόθηκε μόλις τον Απρίλιο του 2000.

321. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1113-1114.

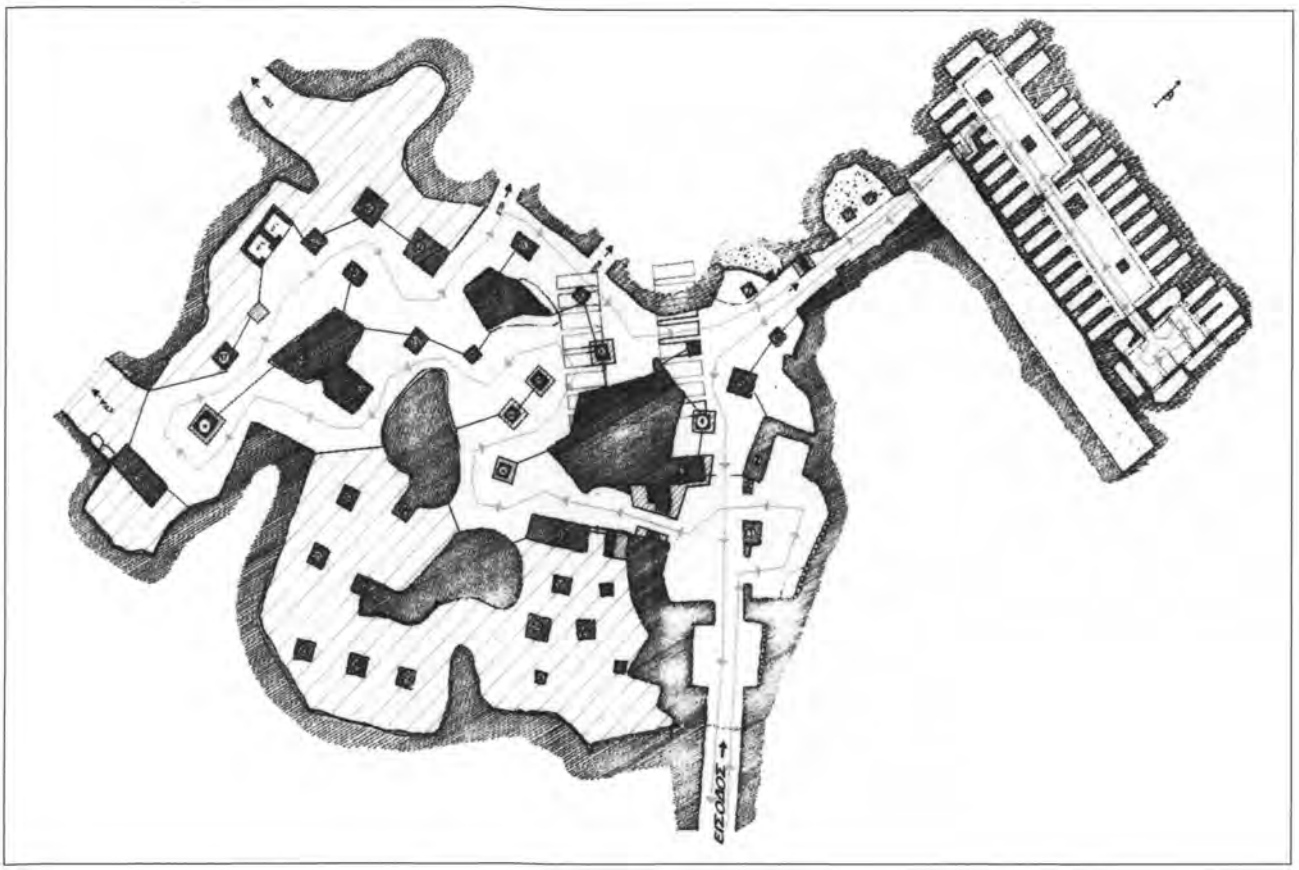
322. Στο παραπάνω τοπογραφικό σχέδιο της πόλης είναι σημειωμένες 55 θέσεις, όπου έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχαία ταφικά μνημεία, τα περισσότερα από τα οποία διατηρούνται σήμερα κυρίως κάτω από οικοδομές ή σε ακάλυπτους χώρους, σε πεζοδρόμια και σε πλατείες.

Σχέδ. 55. Ρόδος. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής των αρχαίων νεκροπόλεων της πόλης με σημειωμένες τις σημαντικότερες θέσεις διατηρητέων και μη διατηρητέων ταφικών μνημείων και συγκροτημάτων.

Σχέδ. 56. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Σχέδιο γενικής διευθέτησης του χώρου (σχέδιο Γ. Μαυράκη).

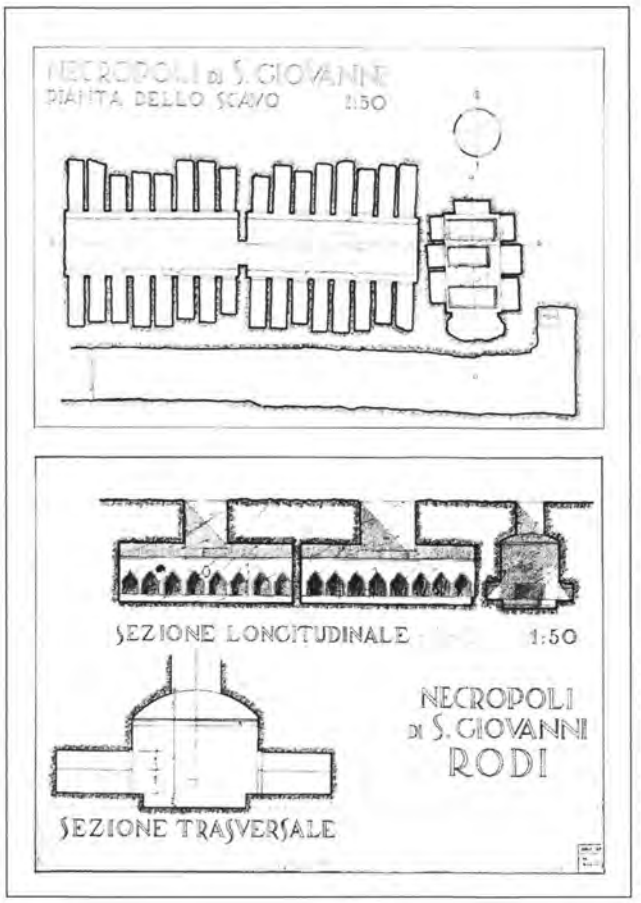
Σχέδ. 57. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Τοπογραφικό σχέδιο του υπόγειου μεσαιωνικού λατομείου-στοάς και του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος (σχέδιο Γ. Μαυράκη).

και Πίν. 109 ε), καθώς και ένα βραχώδη όγκο, λαξευμένο εν είδει μνημειώδους πύλης (Σχέδ. 56, αριθ. 2Α· Πίν. 110 α). Στη δυτική πλευρά του κάτω επιπέδου, βρίσκεται η είσοδος (Πίν. 110 β) του υπόγειου λατομείου (Σχέδ. 56 XI, αριθ. 7 και Σχέδ. 57). Στη βόρεια πλευρά του εκτεταμένου υπόγειου αυτού χώρου υπάρχει άνοιγμα προς ορθογώνιο αίθριο (Σχέδ. 56, αριθ. 9 και XII), στη βορειοδυτική πλευρά του οποίου υπάρχει είσοδος προς το υπόγειο ταφικό συγκρότημα (Σχέδ. 57). Το συγκρότημα αυτό αποτελείται από τρεις θολωτούς θαλάμους (Σχέδ. 56, αριθ. 8 α, β, γ και Σχέδ. 57) λαξευμένους στο φυσικό βράχο, στις μακρές πλευρές των οποίων διαμορφώνεται σειρά τάφων με οξυκόρυφη οροφή, ενώ ανάμεσά τους υπάρχουν και λαξευμένες θήκες (Σχέδ. 58)[323].

Το υπόγειο λατομείο πρέπει να δημιουργήθηκε κατά τον μεσαίωνα για την εξόρυξη του τοπικού βράχου, καταστρέφοντας τους προγενέστερους υπόγειους ελληνιστικούς τάφους. Κατά την περίοδο του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, οι Ιταλοί μετέτρεψαν το χώρο αυτό σε πολεμικό καταφύγιο, κατασκευάζοντας 60 κτιστούς πεσσούς (Σχέδ. 57) [324], ενώ το υπόγειο συγκρότημα των τριών θαλάμων είχε μετατραπεί σε εκθεσιακό χώρο, με την τοποθέτηση εντός των τάφων ενός μεγάλου αριθμού αγγείων και άλλων κτερισμάτων (Πίν. 110 γ), τα οποία είτε βρέθηκαν στους θαλάμους, είτε στους χώρους του με-

323. Δημοσιεύεται εδώ το ιταλικό σχέδιο: βλ. M. Livadiotti - G. Rocco, *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Catania 1996, σ. 35-37, σχέδ. 81, 82 και 83.

324. Σύμφωνα με τα παλιά έγγραφα που φυλάσσονται στο αρχείο της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ και τα οποία περιλαμβάνουν πολύ ευρύτερη έκταση από αυτή που παρουσιάζεται σήμερα. Για όλα τα παραπάνω καθώς και τα νέα σχέδια που πραγματοποιήθηκαν κατά τις εργασίες του Προγράμματος Raphael, βλ. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Ταφικά έθιμα στις ροδιακές νεκροπόλεις και η ερμηνευτική παρουσία τους στην πόλη, *Πρακτικά Συμποσίου «Ταφικές Πρακτικές και Παραδόσεις της Μεσογείου από το 1100 π.Χ. έως το 400 μ.Χ.», Ρόδος 24-27 Ιουνίου 2000* (υπό έκδοση).

Σχέδ. 58. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Σχέδια κάτοψης και τομών του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος με τους τρεις θολωτούς θαλάμους (Ιταλικό αρχείο).

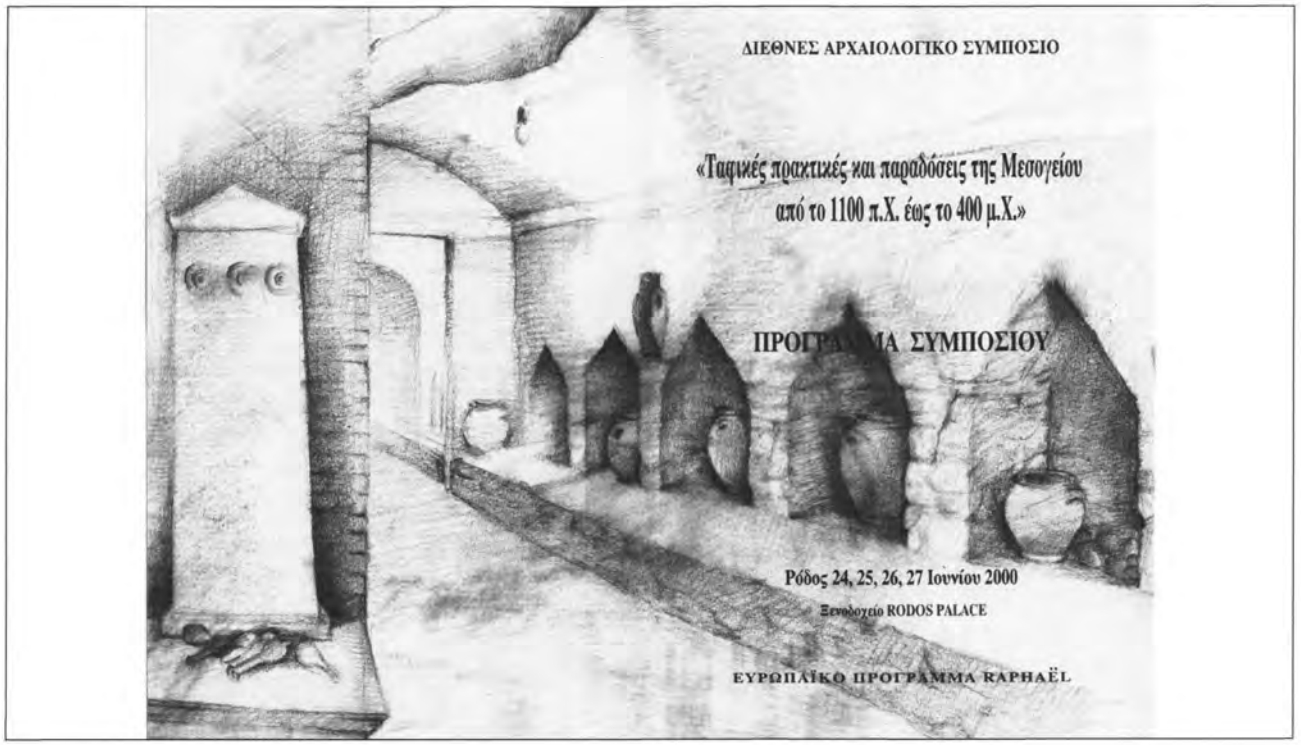
σαιωνικού λατομείου κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του καταφυγίου, ή στην ευρύτερη περιοχή. Μεταξύ των εκθεμάτων συμπεριλαμβάνονταν βωμοί, επιτύμβιες στήλες, επιγραφές κ.ά. Επίσης, ο βράχος σε μορφή μνημειώδους πύλης στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο, πιθανότατα αποτελεί υπόλειμμα από το εσωτερικό ταφικού θαλάμου, που καταστράφηκε από τις εργασίες λατόμησης της ευρύτερης περιοχής κατά τον μεσαίωνα (βλ. και Πίν. 110 α).

Η πρότασή μας προς την ΕΕ να πραγματοποιηθεί στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο η έκθεση με τα συνεργαζόμενα Μουσεία των εταίρων, βασίστηκε στην εκεί ύπαρξη του εκτεταμένου μεσαιωνικού λατομείου – ή υπόγειας στοάς, όπως έχει επικρατήσει να λέγεται στην Εφορεία της Ρόδου – και του ταφικού συγκροτήματος των τριών υπόγειων θαλάμων. Σκοπός είναι η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, αλλά και η δημιουργία στην περιοχή αυτή ενός ανοιχτού Μουσείου – υπαίθριου εκθεσιακού χώρου – με πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα και τα ταφικά μνημεία της πόλης της Ρόδου[325], η οποία βρίθει αρχαιοτήτων που διατηρούνται σε άσχημη κατάσταση. Επίσης, οι δύο υφιστάμενες οικίες, ιδιοκτησίας Δημοσίου και διαχείρισης ΤΑΠΑ (Σχέδ. 56, αριθ. 5 και 6), θα ήταν πολύ χρήσιμες για τις πολλαπλές ανάγκες ενός σύγχρονου επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου.

Σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη της γενικής διευθέτησης του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου (η οποία προέβλεπε μια σειρά σημαντικότατων παρεμβάσεων[326]), λόγω χρόνου και άλλων συγκυριών, τελικά, πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες και δραστηριότητες: καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου και επαναποκάλυψη των ταφικών συγκροτημάτων που είχαν έρθει στο φως κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών, καθώς και της παρακείμενης ενδιάμεσης αρχαίας οδού (Πίν. 109 δ αριστερά, 110 δ). Πλύσιμο, καταγραφή, συντήρηση και συγκόλληση μεγάλου αριθμού ευρημάτων, τα οποία βρίσκονταν από την περίοδο του πολέμου εκτεθειμένα εντός των τάφων του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος. Αποψίλωση και κλάδεμα των δέντρων. Αφαίρεση αυθαίρετων παραπηγμάτων γύρω από την οικία αριθ. 6. Κατασκευή νέας δεξαμενής λυμάτων για την εξυπηρέτηση της οικίας αριθ. 5 που βρίσκεται επάνω από το υπόγειο ταφικό συγκρότημα, η οποία χρησιμοποιούσε έως τότε αρχαίο πηγάδι. Καθαρισμός του υπόγειου λατομείου-στοάς, με διευθέτηση διαδρομών διέλευσης στο εσωτερικό του. Αποτύπωση, για πρώτη φορά, της παραπάνω στοάς-μεσαιωνικού λατομείου, συμπλήρωση της αποτύπωσης όλων των ταφικών συγκροτημάτων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου, καθώς και τοπογράφηση-συσχετισμός του συνόλου των μνημείων των δύο επιπέδων. Παροχή νερού, τηλεφωνικής γραμμής και τοποθέτηση συστήματος συναγερμού στο υπόγειο λατομείο και στο υπόγειο ταφικό συγκρότημα. Καλλιέργεια της επιφάνειας του εδάφους και σπορά, καθώς και φύτευση δέντρων (περιμετρικά με λευκές ροδοδάφνες και στον ευρύτερο χώρο σε επιλεγμένες θέσεις με μυρτιές και ροδιές). Εγκατάσταση αυτόματου ποτίσματος. Διευθέτηση διαδρομών στον υπαί-

325. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Αρχαιολογία - Μνημεία - Κοινωνία. Το παράδειγμα της Ρόδου και Προτάσεις για μία σύγχρονη πολιτιστική πολιτική, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων «Το μέλλον του παρελθόντος μας. Ανιχνεύοντας τις προοπτικές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Ελληνικής Αρχαιολογίας», Αθήνα 24-26 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2002, σ. 142-151. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι σαν υπαίθρια Μουσεία: ο ρόλος τους στην αισθητική των πόλεων και την καλλιέργεια των πολιτών, *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τόμ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 477-486.

326. Για την πλήρη πρόταση, βλ. Μιχαλάκη-Κόλλια, ό.π.

Σχέδ. 59. Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη. Σχέδιο του πρώτου εκθεσιακού θαλάμου του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος που χρησιμοποιήθηκε ως εξώφυλλο του Προγράμματος του Συμποσίου (του μαθητή Γ. Καματερού 1999-2000).

θριο αρχαιολογικό χώρο. Πλήρης μελέτη ηλεκτροφωτισμού[327] του συνόλου των μνημείων εσωτερικά (Πίν. 110 ε-στ) και εξωτερικά (Πίν. 111 α-β) και εκτέλεση της ηλεκτρικής εγκατάστασης με υποδαπέδιες σωληνώσεις. Κατασκευή δύο νέων μεταλλικών θυρών στην είσοδο του λατομείου και του ταφικού συγκροτήματος. Συμπλήρωση της περίφραξης εξωτερικά. Κατασκευή πεζοδρομίων και φύτευση δέντρων στα αντίστοιχα πεζοδρόμια με τη συνδρομή του Δήμου Ρόδου. Φωτογράφιση του αρχαιολογικού χώρου καθώς και ενός μεγάλου αριθμού ταφικών μνημείων και κτερισμάτων, με σκοπό την προετοιμασία της Έκθεσης, της ταινίας και του cd-rom. Προετοιμασία και τοποθέτηση τετράγλωσσων επεξηγηματικών πινακίδων στον υπαίθριο χώρο, πλάι στο κάθε μνημείο, με φωτογραφίες από τις παλιές ιταλικές ανασκαφές καθώς και δύο μεγάλες πινακίδες στο πεζοδρόμιο σχετικά με τον χώρο και τα ταφικά μνημεία της ευρύτερης περιοχής, για να ενημερώνονται οι περαστικοί και οι κάτοικοι στην παρακείμενη στάση του λεωφορείου.

Για τις ανάγκες της προετοιμασίας της Έκθεσης και των τετράγλωσσων κειμένων εργάστηκαν ως εθελοντές, φοιτητές, πτυχιούχοι και επιστήμονες από ελληνικά, ιταλικά και γαλλικά πανεπιστήμια[328] .

Το Συμπόσιο διεξήχθη με επιτυχία από τις 24 έως τις 27 Ιουνίου 2000 στο συνεδριακό κέντρο του ξενοδοχείου Rodos Palace, με τη συμμετοχή περισσοτέρων από 60 συνέδρων και άλλων τόσων παρατηρητών (αρχαιολόγων, ανθρωπολόγων, αρχιτεκτόνων κ.ά.). Το εξώφυλλο έγι-

327. Από τον ηλεκτρολόγο μηχανολόγο Κ. Καπνουλά του Γραφείου του Ταμείου του έργου των μεσαιωνικών οχυρώσεων.

328. Συγκεκριμένα συμμετείχαν: η διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Φλωρεντίας M. Chiara Monaco έχοντας την γενική εποπτεία των ιταλικών μεταφράσεων των κειμένων της Έκθεσης και του δεκαεξασέλιδου φυλλαδίου. Ο μεταπτυχιακός φοιτητής Γ. Παπαδόπουλος έχοντας την ευθύνη των ελληνικών κειμένων και του cd-rom, ο οποίος δημιούργησε και την αφίσα του Προγράμματος. Ο J. Solé, αρχιτέκτων - paysagiste, ο οποίος επέβλεψε στη διαμόρφωση και φύτευση του αρχαιολογικού χώρου και ετοίμασε την τρισδιάστατη αναπαράσταση του ταφικού ναΐσκου. Επίσης, η Κ. Φαρμακίδου, η Κ. Μωραΐτου, η Κ. Σπάθη, η Ειρ. Χωρέμη, η Δ. Χριστοδούλου, από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και η Π. Βρατσάλη. Χωρίς την βοήθεια όλων των παραπάνω, με την συνεχή παρακολούθηση των βασικών συνεργατών Ν. Χριστοδουλίδη και Π. Καμένου και την έκτακτη συνδρομή των συναδέλφων της Εφορείας Τ. Μαρκέτου και Β. Πατσιαδά, η Έκθεση δεν θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί.

νε ύστερα από πρόσκληση μαθητών του τεχνικού Λυκείου που σχεδίασαν τα μνημεία της περιοχής (Σχέδ. 59)[329].

Η Έκθεση άνοιξε για πρώτη φορά στις 26 Ιουνίου 2000, στο πλαίσιο του αρχαιολογικού Συμποσίου, ενώ τα επίσημα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν στις 7 Ιουλίου 2000 από την Γ.Γ. του ΥΠΠΟ.

Η Έκθεση, ύστερα από μια γενική εισαγωγή για τα ταφικά έθιμα στον αρχαίο κόσμο (βλ. Πίν. 110 ε-στ), περιλαμβάνει κυρίως εποπτικό υλικό από τις νεκροπόλεις των τεσσάρων συνεργαζομένων περιοχών, αντιμετωπίζοντας κάθε φορά από κοινού το ίδιο θέμα (Πίν. 111 γ), ενώ, όπου ήταν δυνατό χρησιμοποιήθηκαν εκμαγεία, όπως αυτά από τις νεκροπόλεις της Κύπρου. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχε προβλεφθεί η κατασκευή εκμαγείων, όπως για παράδειγμα το πιστό αντίγραφο του ναΐσκου από τη Μαρσάλα, που κατασκευάστηκαν ειδικά για το σκοπό αυτό (Πίν. 111 δ). Τα κείμενα των ταμπλώ παρουσιάζονται στις τρεις γλώσσες των εταίρων (ελληνικά, γαλλικά και ιταλικά), καθώς και στην αγγλική, εργασία ιδιαίτερα επίπονη και χρονοβόρα.

Για τις ανάγκες της Έκθεσης στο υπόγειο λατομείο έγιναν σημαντικές εργασίες και στερεωτικές επεμβάσεις. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη του καθηγητή Κ. Πιτιλάκη (και αφού προηγήθηκε η απαραίτητη δειγματοληψία με καρότα από ειδικό συνεργείο), ενισχύθηκαν δέκα από τους υπάρχοντες πεσσούς, κατασκευάζοντας ένα δεύτερο τοιχίο περιμετρικά των τεσσάρων πλευρών τους. Επίσης κατασκευάστηκαν τρεις νέοι πεσσοί εξ αρχής, ενώ με δική μας πρωτοβουλία ενισχύθηκαν και άλλα σημεία του χώρου. Για τις ανάγκες της πορείας των επισκεπτών σημαντικό έργο ήταν η διάνοιξη περάσματος σε σαθρό τοιχίο από ξερολιθιά, το οποίο ενισχύθηκε στη συνέχεια σαν πρέκι, με ογκώδη λίθο-κλειδί. Η πραγματοποίηση των παραπάνω εργασιών ανατέθηκε με εργολαβία στο στατικό μηχανικό Ν. Χρυσοχόο, ο οποίος ανέλαβε τη σύσταση συνεργείου από έμπειρους τεχνίτες και τη μεταφορά και κοπή επί τόπου πέτρας λατομείου από τη νότια Ρόδο. Κατά τις εργασίες ενίσχυσης των πεσσών αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τάφοι, που καθυστέρησαν ακόμη περισσότερο την πορεία των εργασιών. Η πρότασή μας να διατηρηθούν κάτω από γυάλινο δάπεδο, δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί από έλλειψη χρόνου για τις απαραίτητες εγκρίσεις.

Στο υπόγειο ταφικό συγκρότημα έγινε πρόχειρη επισκευή των υφιστάμενων καλυμμάτων των οπαίων των θαλάμων από μπετόν, τα οποία τελικά δεν αντικαταστάθηκαν με πυραμιδόσχημους υαλοπίνακες και σιδερένιο σκελετό, σύμφωνα με την προβλεπόμενη μελέτη του αρχιτέκτονα Γ. Μαυράκη.

Για τις ανάγκες της Έκθεσης κατασκευάστηκαν περίπου 50 ταμπλώ από αμμοβολημένο γυαλί, ενώ οι σκελετοί τους κατασκευάστηκαν από ανοξείδωτες, αμμοβολημένες τετράγωνες, λεπτές δοκούς (βλ. Πίν. 111 γ-δ). Για τον φωτισμό τους χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα ανοξείδωτα σποτ, σύμφωνα με τη μελέτη της αρχιτέκτονος Ρ. Διακοσταματίου. Τα εξωτερικά ταμπλώ έγιναν από ξύλο και πλεξιγκλάς με πινακίδες από βινίλιο (Πίν. 111 ε).

Η Έκθεση αρχικά είχε προγραμματιστεί να λειτουργήσει για ένα μήνα, σύμφωνα με την απόφαση του ΚΑΣ, αλλά μετά από αίτημα πολλών πολιτών η λειτουργία της παρατάθηκε, αρχικά έως τα τέλη Οκτωβρίου του 2000 και στη συνέχεια παρέμεινε ως μόνιμη Έκθεση με ωράριο 09.00-15.00 με πρόσληψη έκτακτου προσωπικού. Την Έκθεση επισκέφθηκαν τα σχολεία της Ρόδου, ενώ στη δυτική οικία του αρχαιολογικού χώρου (Πίν. 111 στ), ύστερα από κατάλληλη προετοιμασία και εξοπλισμό[330], λειτούργησαν και λειτουργούν ακόμη και σήμερα εκπαιδευτικά προγράμματα για τον συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο και προβολές με θέμα την ευρύτερη ροδιακή νεκρόπολη.

Με τη συμμετοχή όλων των συνεργατών[331] κυκλοφόρησε το δεκαεξασέλιδο ενημερωτικό φυλλάδιο, το οποίο διατέθηκε δωρεάν στους επισκέπτες της Έκθεσης. Κυκλοφόρησε και δίφυλλο ενημερωτικό, καθώς και carte postale, ενώ σε συνεργασία με το Ταχυδρομείο της Ρόδου κυκλοφόρησε αναμνηστικό γραμματόσημο.

Χρησιμοποιώντας σειρά φωτογραφιών που τραβήξαμε στο εσωτερικό του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος, δημιουργήθηκε μια εικονική περιήγηση στο συγκεκριμένο μνημείο σε φωτορεαλιστική απεικόνιση με την τρισδιάστατη αναπαράστασή του[332].

Με τον ηλεκτροφωτισμό των μνημείων ο χώρος λειτούργησε αρκετές φορές και κατά τις νυκτερινές ώρες, κυρίως σε μέρες με πανσέληνο και με την προσθήκη πυρσών.

329. Πρόκειται για σχέδιο του τότε μαθητή της Γ΄ Λυκείου Γ. Καμαιτερού.

330. Εγιναν νέα ηλεκτρική εγκατάσταση, υδροδότηση, αντικατάσταση κουφωμάτων, θυρών, χρωματισμοί εσωτερικά και εξωτερικά, και τοποθετήθηκαν νέα είδη υγιεινής. Επίσης μεταφέρθηκαν 25 καθίσματα και τραπέζια από τις αποθήκες του Καστέλου.

331. Και ηλεκτρονική επεξεργασία από τον Ν. Χριστοδουλίδη.

332. Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Δ. Αδαμάκη.

Το 2001 ολοκληρώθηκε και το μοντάζ της ταινίας που γυρίστηκε στη Ρόδο, την Κύπρο και τη Σικελία[333] με τελικό τίτλο «Ρόδος - Πάφος - Λιλυβαίο. Νεκροπόλεις και Ταφικές πρακτικές στον ελληνιστικό κόσμο»[334].

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

ΡΩ

Αρχαίο οχυρό

Στο νησί της Ρω ή Άγιος Γεώργιος, δυτικά του Καστελλόριζου, σώζεται σε κορυφή λόφου αρχαίο οχυρό, που χρησίμευε ως στρατιωτικό παρατηρητήριο και φρυκτωρία του ροδιακού κράτους. Το μικρό οχυρό αποτελείται από κεντρικό ορθογώνιο πύργο, αρχικά διώροφο, ο οποίος σώζεται σε ύψος 4 μ. περίπου, χτισμένο με το ισόδομο σύστημα[335]. Στην εσωτερική πλευρά των τοίχων υπάρχει ενίσχυση από μικρότερους αποστρογγυλεμένους λίθους, ενώ επισκευές και συντήρηση πρέπει να έγιναν τη βυζαντινή και ιπποτική περίοδο. Διπλός εξωτερικός περίβολος, τμήματα του οποίου σώζονται στη δυτική, την ανατολική και τη νότια πλευρά, καλύπτει έκταση διαστ. 30×25 μ. Ισχυροί τοίχοι στην ανατολική και δυτική πλευρά του λόφου, εκτός περιβόλου, θα χρησίμευαν για τον έλεγχο των προσβάσεων προς το φρούριο και δηλώνουν ότι το οχυρό δεν ήταν απλή φρυκτωρία, αλλά σημαντική στρατηγική θέση. Στο εσωτερικό του πύργου σώζεται η δεξαμενή νερού με επένδυση κουρασανιού. Υπολείμματα πατητηριού έξω από τον πύργο και λίθινο κωνικό δοχείο υποδηλώνουν την ενασχόληση με τις αγροτικές δουλειές για τη συντήρηση της φρουράς που στάθμευε εκεί. Το παρατηρητήριο χρονολογείται από τον 4ο αι. π.Χ. και συνέχισε να χρησιμοποιείται στη ρωμαϊκή, βυζαντινή και ιπποτική περίοδο[336]. Στα νεώτερα χρόνια ο θρύλος αναφέρει ότι το φρούριο χρησιμοποιήθηκε ως ορμητήριο από τον Λάμπρο Κατσώνη, στην περίοδο της τουρκοκρατίας (1788-1792).

Οι πρώτες φθορές στον πύργο της Ρω χρονολογούνται το 1998, όταν κατέρρευσε τμήμα της ανατολικής πλευράς. Το 2000 η Εφορεία μας ύστερα από σχετικό αίτημα χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου για την τοπογράφηση και τη σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου. Ακολούθως εκπονήθηκε η μελέτη αναστήλωσης από τον αρχιτέκτονα Γ. Αντωνίου, σύμφωνα με την οποία ήταν απαραίτητο να αφαιρεθούν οι λιθοσωροί από το εσωτερικό του πύργου αφού ασκούσαν ωθήσεις στο βόρειο τοίχο με αποτέλεσμα να παρουσιάζει κλίση από την κατακόρυφο και να κινδυνεύει από άμεση κατάρρευση. Από το 2001 έως το 2003 η Εφορεία μας προχώρησε στην εσωτερική αποχωμάτωση του πύργου. Ο βόρειος χώρος χωρίστηκε σε τετράγωνα και οι λιθοσωροί αφαιρέθηκαν και τοποθετήθηκαν στην ανατολική εξωτερική πλευρά του μνημείου σύμφωνα με το τετράγωνο εύρεσης, ώστε να χρησιμοποιηθούν σε μελλοντική αποκατάσταση. Η αποχωμάτωση αποκάλυψε δύο εσωτερικούς τοίχους πιθανώς μεταγενέστερης κατασκευής. Η επίχωση εσωτερικά ήταν διαταραγμένη με πολλά όστρακα αγγείων υστερορρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου αλλά και όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, που μαρτυρούν τη συνέχιση της χρήσης του τη βυζαντινή και ιπποτική περίοδο. Στην αρχική χρήση του πύργου ανήκει τμήμα μελαμβαφούς σφαιρικού λυχναριού (4ος αι. π.Χ.), όστρακα αγγείων ελληνιστικής περιόδου και δύο χάλκινα νομίσματα του 2ου αι. π.Χ.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΖΩΝΩΝ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Λευκό

Με αφορμή αίτημα οικοδόμησης στο οικόπεδο Γ. Πολίτη, το οποίο γειτνιάζει με τη ρωμαϊκή δεξαμενή[337] στη θέση Ριά του Λευκού[338], έγινε το 2001 τοπογραφική απο-

333. Η Μασσαλία δεν συμπεριλήφθηκε στα γυρίσματα της ταινίας λόγω αυξημένου κόστους των μετακινήσεων, αφού και οι προϋπολογισμοί είχαν αλλάξει από τις επιπλέον εργασίες και επιπλέον τα ταφικά μνημεία της περιοχής αυτής ήταν φτωχά ή ανύπαρκτα.

334. Σε συνεργασία με τον Β. Ραΐση και σε σκηνοθεσία του Στ. Νιζήρη.

335. Διαστ. 12,5×13 μ.

336. W. Wuster, Bauten auf Kastellorizo und Rhos, *AM* XCVI (1981), σ. 209-235.

337. Βλ. για τη δεξαμενή, A. Della Seta, *BdA* IV (1924-5), σ. 85· R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese, *BSA* 57 (1962), σ. 166, σημ. 104· Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 292), σ. 207-213, εικ. 27-29, πίν. 54-59. Για τις εργασίες καθαρισμού, αποτύπωσης και υποστύλωσης που πραγματοποίησε το 1998 η Εφορεία, βλ. Ε. Κανίνια, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1116-1117, Σχέδ. 11-12, Πίν. 420α-γ.

338. Για τις αρχαιότητες στην ευρύτερη περιοχή του Λευκού, βλ. προηγούμενη σημείωση και Μουτσόπουλος ό.π. (υποσημ. 292), σ. 195-222, 291-292, πίν. 75-77, σ. 340-344, πίν. 91-96, σ. 400-410· Η. Κόλλιας, Το Γυαλού Χωράφι Καρπάθου και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Λευκού, *AE* 1970, Χρονικά, σ. 1-15, πίν. Α΄-ΣΤ΄· E.M. Melas, *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, *SIMA* LXVII, Göterborg 1985, σ. 41-43, εικ. 17.

τύπωση του μνημείου και της γύρω περιοχής, από τον τοπογράφο της Εφορείας Α. Αγγούρια.

Τοπογραφική αποτύπωση έγινε από τον ίδιο και στη θέση Πελεκητό, σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά των Ριών, όπου σώζονται εκτεταμένα ίχνη αρχαίου λατομείου, καθώς και ορθογώνια δωμάτια και δάπεδο δεξαμενής, τα οποία διαμορφώθηκαν μεταγενέστερα (κατά τους ρωμαϊκούς πιθανότατα χρόνους) σε τμήμα του λατομείου.

ΣΑΡΙΑ

Στην ακατοίκητη νήσο Σαρία[339], σε απόσταση 100 μ. βόρεια της Καρπάθου, έγινε κατά το έτος 2002 από τον τοπογράφο της Εφορείας Α. Αγγούρια αποτύπωση των ορατών αρχαιοτήτων στο λόφο Κάστελλο, στα πλαίσια προγράμματος αποτύπωσης των αρχαιοτήτων στα μικρά νησιά, που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου.

Ο λόφος βρίσκεται νότια του όρμου των Παλατίων, όπου σώζεται εκτεταμένος οικισμός των παλαιοχριστιανικών και μεσαιωνικών χρόνων (9ος-10ος αιώνας)[340]. Αποτελεί μια φυσικά οχυρή ακρόπολη, απόκρημνη και απρόσιτη από βόρεια, νότια και ανατολικά. Η μόνη ομαλή πρόσβαση βρίσκεται στη βορειοδυτική πλαγιά, όπου σώζονται σε αρκετό ύψος δύο τοίχοι που γωνιάζουν μεταξύ τους σε ορθή γωνία, σχηματίζοντας ίσως προμαχώνα. Ο ένας τοίχος, κατεύθυνσης από ανατολικά προς τα δυτικά, είναι χτισμένος με πολυγωνικούς μεγάλους λίθους, ενώ ο δεύτερος είναι ισοδομικής τοιχοποιίας. Χρονολογούνται από την τοιχοδομία τους πιθανώς στους ελληνιστικούς χρόνους. Οχυρωματικός περίβολος, χτισμένος στις εξωτερικές παρειές του με ακανόνιστου σχήματος λίθους και εσωτερικά γέμισμα από μικρές πέτρες, διατρέχει τη δυτική πλευρά του λόφου. Η τοιχοδομία του δεν επιτρέπει ασφαλή χρονολόγηση. Ανάλογος περίβολος δεν παρατηρήθηκε στις άλλες πλευρές του λόφου, οι οποίες ίσως είχαν παραμείνει ανοχύρωτες, λόγω του απόκρημνου του εδάφους.

Στο νότιο άκρο του φυσικού πλατώματος που εκτείνεται στην κορυφή του λόφου, σώζονται τα ερείπια μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με νάρθηκα και προσκτίσματα στα βορειοδυτικά της. Μονόχωρα κτίσματα παλαιοχριστιανικής εποχής και τοίχοι υπάρχουν επίσης σε όλη την έκταση της ακρόπολης, κυρίως στο βόρειο άκρο του πλατώματος και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του. Στο σημείο αυτό συγκεντρώθηκε επιφανειακή κεραμική των ελληνιστικών χρόνων. Με την αρχαία (ελληνιστική) ακρόπολη συνδέονται επίσης τρεις υπόγειες δεξαμενές, λαξευτές στο βράχο, στο βορειότερο τμήμα του πλατώματος. Παρόμοιες υπάρχουν στις ελληνιστικές ακροπόλεις της Αρκάσας και του Ποτιδαίου στην Κάρπαθο.

Στους βορειοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης αποτυπώθηκε επίσης θαλαμοειδής τάφος, λαξευτός σε όγκο βράχου. Η άνω εξωτερική του επιφάνεια είναι αμφικλινής, ενώ στο εσωτερικό του διαμορφώνεται κιβωτιόσχημος τάφος. Ένας ακόμη θαλαμωτός λαξευτός τάφος σώζεται σε αρκετή απόσταση βορειότερα, κοντά στον κολπίσκο των Παλατίων. Η ορθογώνια είσοδός του ανοίγεται σε κατακόρυφα λαξευμένο μέτωπο βράχου, επάνω δε από αυτήν έχει λαξευθεί οριζόντια επιφάνεια, ίσως για την τοποθέτηση επιτάφιου μνημείου. Οι τάφοι χρονολογούνται πιθανώς στους ελληνιστικούς χρόνους[341].

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

ΠΕΡΓΟΥΣΑ

Η νησίδα, σήμερα ακατοίκητη, έχει έκταση μόλις 2 τ.χλμ. και απέχει 6 μίλ. δυτικά της Νισύρου[342]. Σε αντίθεση με την κοντινή νησίδα Παχειά, που είναι αλίμενη, η Περγούσα έχει πιο ήρεμες ακτές, ενώ το κεντρικό τμήμα της είναι πεδινό. Η Περγούσα αναφέρεται από τον Πλίνιο, V, 127, ενώ ο Λουδοβίκος Ρος στο ταξίδι του στα Δωδεκάνησα δεν επισκέφθηκε τη νησίδα, αλλά αναφέρει την ύπαρξη «δύο ελληνικών Παλαιόκαστρων»[343]. Οι δύο αρχαίοι πύργοι είναι χτισμένοι στα δύο υψηλότερα σημεία της νησίδας, που έχει μέγ. υψόμετρο 80 μ., απέχουν δε μεταξύ τους 420 μ. περίπου (Σχέδ. 60).

339. Για τα ίχνη προϊστορικής κατοίκησης, βλ. Melas, ό.π., σ. 45-46, 79, αριθ. 1274-1276.

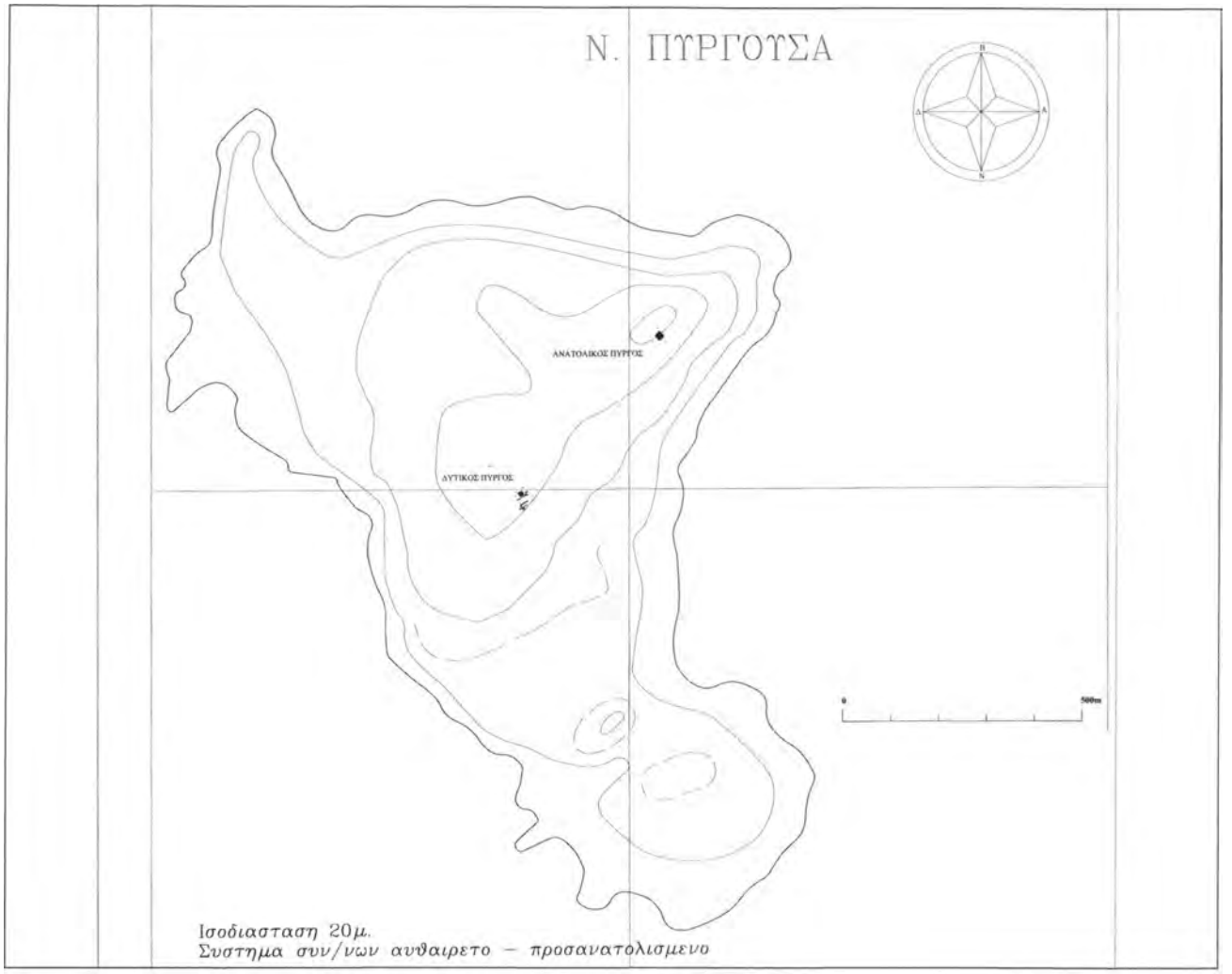
Για τη Σάρο των ιστορικών χρόνων και την ταύτισή της από ορισμένους ερευνητές με την πόλη Νίσυρο, την οποία ο Στράβων αναφέρει ως μία από τις πόλεις της Καρπάθου, βλ. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι*, Αθήνα 1989, σ. 45-46 και 72-73 και Κ.Μ. Μηνάς, Η πόλη της Σαρίας, *Δωδώνη* 2 (1973), σ. 105-111.

340. Για τον παλαιοχριστιανικό και τον μεσαιωνικό οικισμό, βλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος. Σημειώσεις Ιστορικής Τοπογραφίας και Αρχαιολογίας, *Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* Ζ΄ (1975-1977), σ. 345-360, πίν. 79-84.1, 97-105.1.

341. Τάφους συλημένους ανέσκαψε τον περασμένο αιώνα ο Th. Bent, The Islands of Telos and Karpathos, *BSA* VI (1885), σ. 239.

342. Μία σύντομη αναφορά στο νησί γίνεται στο Αδ. Σάμψων, *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί Νισύρου*, Αθήνα 1988, σ. 250-252.

343. L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln*, II, Stuttgart, Tübingen 1843, σ. 68.

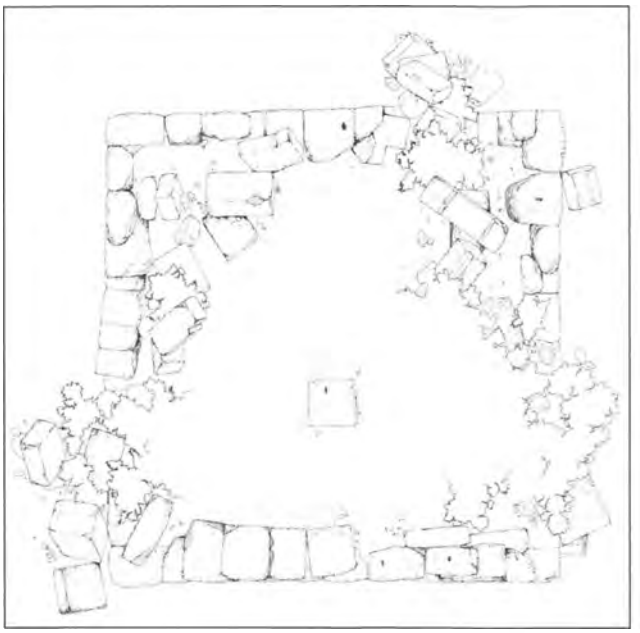

Σχέδ. 60. Περγούσα Νισύρου. Γενικό τοπογραφικό. Αποτύπωση Κ. Ζάμπας.

Ο δυτικότερος πύργος δεσπόζει της πεδινής έκτασης, η οποία στην αρχαιότητα, αλλά και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποτελούσε καλλιεργήσιμη γη για τους κατοίκους της Νισύρου. Ο πύργος έχει τετράγωνο σχήμα, με πλευρά μήκ. 8 μ. και είναι χτισμένος κατά την ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία, με ογκώδεις πλίνθους από την ίδια ηφαιστειακή πέτρα που είναι χτισμένο και το τείχος της Νισύρου (Σχέδ. 61). Και εδώ οι πλίνθοι παρουσιάζουν κύφωση στις όψεις, ενώ στις εξωτερικές γωνίες έχουν λαξευθεί με επιμέλεια ορθογωνικοί οδηγοί. Ο πύργος σώζεται σε μέγιστο ύψος 10 δόμων, δηλαδή 5 μ. και θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον διώροφος. Στο ύψος του ορόφου, δηλαδή στον τρίτο από πάνω σωζόμενο δόμο, υπάρχουν μικρές θυρίδες, πλ. 0,15-0,20 μ., από μία στο βόρειο, δυτικό και νότιο τοίχωμα. Δύο χαμηλά ανοίγματα θυρών στο νότιο και ανατολικό τοίχωμα του πύργου, πλ. 1 μ., οδηγούσαν σε ισόγειο δωμάτιο, το οποίο ήταν κενό, σε αντίθεση με τους πύργους του τείχους της Νισύρου που είναι συμπαγείς στο χαμηλότερο τμήμα τους[344].

Ο ανατολικότερος πύργος είναι μεγαλύτερος, επίσης τετράγωνος, με πλευρά μήκ. 13 μ., και είναι θεμελιωμένος επάνω σε ένα φυσικό βραχώδες ύψωμα. Τα τοιχώματά του «εκμεταλλεύονται» αυτή την εδαφική διαμόρφωση και χρησιμοποιούν στα κατώτερα τμήματά τους τον βράχο, αλλού αδούλευτο και αλλού πολύ προσεκτικά λαξευμένο, έτσι ώστε η αρμογή των λίθων να είναι τέλεια. Στη συνέχειά τους τα πλευρικά τοιχώματα είναι κανονικά χτισμένα με ψευδοϊσόδομη τραπεζιόσχημη τοιχοποιία, από το ίδιο σκληρό ηφαιστειογενές πέτρωμα, σώζονται δε μέχρι ύψους 4 έως 6 δόμων. Ακριβώς στο μέσον της ανατολικής πλευράς του πύργου ανοίγε-

344. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 958.

Σχέδ. 61. Περγούσα Νισύρου. Κάτοψη δυτικού πύργου. Αποτύπωση Κ. Ζάμπας.

ται θύρα, πλ. 1 μ., που ορίζεται από παραστάδες, από την οποία ξεκινά ισοπλατής κλίμακα ανόδου, η οποία σώζεται σε μήκος 7 μ. Εάν υπολογίσουμε ότι το μέσο πλάτος κάθε βαθμίδας ήταν γύρω στα 0,40 μ., τότε η κλίμακα πρέπει να διέθετε 17 με 18 βαθμίδες. Στο μεγαλύτερο μέρος της η σκάλα διαμορφώνεται στο βραχώδες έξαρμα, η δε απόληξή της βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο του πύργου. Εδώ θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη ορόφου ή τη διαμόρφωση επίπεδης στέγης στον πύργο. Η επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή δεν έδωσε στοιχεία για την ύπαρξη προσκτισμάτων, εκτός από τμήμα τοίχου με πολυγωνική τοιχοδομία στα νότια, ο οποίος θα μπορούσε να αποδοθεί σε περίβολο. Φαίνεται λοιπόν ότι ο πύργος αποτελούσε μεμονωμένο κτίσμα.

Η ύπαρξη ανάλογων κτισμάτων σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου και κυρίως στα νησιά των Κυκλάδων, όπου παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα, έχει απασχολήσει την αρχαιολογική έρευνα από τις αρχές του 20ού αιώνα. Μόνο στην Κέα ο αριθμός των πύργων φθάνει σήμερα στους 77[345], στην Αμοργό στους 22[346], στη Σίφνο έχουν καταγραφεί 55 πύργοι[347], ενώ στη Θάσο 31[348]. Ανάλογη πυκνότητα έχουν οι πύργοι στην περιοχή της Λυκίας[349], ενώ η Μεγίστη είναι το μόνο νησί των Δωδεκανήσων στο οποίο έχει καταγραφεί η ύπαρξη 47 πύργων ή πάντως οχυρωμένων θέσεων[350]. Χρονολογικά όλοι οι πύργοι τοποθετούνται στην περίοδο από τα μέσα του 4ου μέχρι και τον 3ο αι. π.Χ.

Αρχικά είχε θεωρηθεί ότι οι πύργοι είχαν καθαρά αμυντικό χαρακτήρα, εντασσόμενοι σε ένα ευρύ σύστημα άμυνας των πόλεων και της επικράτειάς τους. Σήμερα ένας τέτοιος χαρακτήρας αποδίδεται μόνον σε έναν μικρό αριθμό πύργων, αντίθετα οι περισσότεροι ταυτίζονται με το οχυρό μέρος μιας αυτόνομης αγροτικής εγκατάστασης. Η χωροθέτηση των πύργων στη *χώρα*, δηλαδή την ύπαιθρο του *άστεως*, πάντα σε άμεση συνάφεια με μία πεδινή καλλιεργήσιμη έκταση, η ύπαρξη αυλής ή περιβόλου και βοηθητικών κτισμάτων, όπου συνήθως ανευρίσκονται κομμάτια από μυλόπετρες, τριβεία και άλλα λίθινα και πήλινα αντικείμενα χρηστικού χαρακτήρα, η παρουσία ομβροδεξαμενών και ελαιοτριβείων, συνηγορούν σε αυτήν την ερμηνεία.

Νοτιότερα του δυτικού πύργου της Περγούσας και παράλληλα με αυτόν επισημάνθηκε τμήμα περιβόλου και άλλων τοίχων που μπορούν να αποδοθούν σε αυλή και άλλα βοηθητικά κτίσματα. Η κάλυψη του συγκροτήματος με βλάστηση εμποδίζει την ανίχνευση άλλων καταλοίπων. Ωστόσο, ίχνη τοίχων με κανονική τοιχοποιία στο άμεσο περιβάλλον του πύργου εύκολα ξεχωρίζουν από τα καινούργια βαστάδια που έχουν κτιστεί πρόσφατα για το μάντρωμα των κατσικιών που βόσκουν ελεύθερα στο νησί. Η ύπαρξη δεξαμενής, λίθινου τριβείου αλλά και μεγάλου αριθμού οστράκων χρηστικών σκευών, κυρίως της ελληνιστικής εποχής, οδηγούν στην ταύτιση του πύργου με το οχυρό μέρος μιας οργανωμένης αγροτικής εγκατάστασης στη *χώρα* του κράτους της Νισύρου, στην οποία προφανώς ανήκε και η γειτονική νησίδα.

Αντίθετα, ο ανατολικός πύργος της νησίδας παρουσιάζεται μεμονωμένος, χωρίς προσκτίσματα, ενώ ο ισόγειος χώρος του, βασικός για τη λειτουργία μιας αγροτικής

345. Βλ. Λ. Μενδώνη, Οι πύργοι της Κέας: Προσθήκες και επισημάνσεις, στο Λ.Γ. Μενδώνη - Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Κέα - Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου. Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα 1998, σ. 277-278, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία, βλ. σημ. 2 και 3.

346. Βλ. L. Marangou, Les "maisons à tour" d' Amorgos: observations préliminaires, στο R. Frei-Stolba - Kr. Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey, Lausanne 20-21 Nov. 1998*, Bern 2001, σ. 234.

347. Βλ. N.G. Ashton, *Siphnos. Ancient Towers B.C.*, Athens 1991.

348. Βλ. R. Osborne, Island towers: the case of Thasos, *BSA* 81 (1986), σ. 175-178.

349. Βλ. A. Konecny, Hellenistische Turmgehöfte in Lykien, στο J. Borchhardt - G. Dobesch (επιμ.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien, 6-12. Mai 1990*, II, Wien 1993, σ. 47-54.

350. Βλ. N.G. Ashton, *Ancient Megisti. The Forgotten Kastellorizo*, Nedlands, W. Australia 1995, σ. 68-91.

εγκατάστασης που έχει ανάγκη από αποθηκευτικούς χώρους, δεν είναι διαμορφωμένος. Η θέση του πύργου στο βορειοανατολικό άκρο της νησίδας έχει ένα ευρύ οπτικό πεδίο προς την αρχαία πόλη της Νισύρου, τη νησίδα του Γυαλιού, την Κέφαλο της Κω, ενώ παράλληλα ελέγχει το θαλάσσιο πέρασμα από τις Κυκλάδες προς την Κνίδο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις υποδεικνύουν και τον χαρακτήρα του πύργου που θα πρέπει να ήταν μάλλον στρατιωτικός. Λειτουργούσε ως παρατηρητήριο και ως *φρυκτώριον*, δηλαδή σημείο εκπομπής φωτεινών σημάτων προς τα οχυρά με τα οποία είχε οπτική επαφή και κυρίως με την έναντι κείμενη πόλη. Εντασσόταν επομένως στο σύστημα άμυνας του κράτους της Νισύρου κατά την περίοδο της ακμής του, στον 4ο αι. π.Χ. Βέβαιον είναι ότι και οι δύο πύργοι της μικρής νησίδας χτίστηκαν την ίδια περίοδο με το τείχος της ευημερούσας πόλης και παρουσιάζουν όμοια τοιχοποιία. Η κατασκευή τους στα συγκεκριμένα στρατηγικά σημεία ελέγχου είναι λογικό να αποτελούσε επιταγή ενός κεντρικού σχεδιασμού για την άμυνα του μικρού κράτους.

Η αρχιτεκτονική αποτύπωση των δύο πύργων έγινε από τον πολιτικό μηχανικό Κ. Ζάμπα και τους Ε. Παυλίδη, αρχιτέκτονα και Γ. Θωμά, πολιτικό μηχανικό, ενώ η τοπογραφική αποτύπωση από τους τοπογράφους Γ. Γεωργόπουλο και Ε. Τελειώνη, με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

ΠΑΤΜΟΣ

Αρχαία ακρόπολη Καστελλίου

Κατά τα έτη 2001 και 2002 με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και τοπογραφικής αποτύπωσης της αρχαίας ακρόπολης στο Καστέλλι της Πάτμου. Το Καστέλλι, φυσικός οχυρός λόφος βόρεια της Χώρας, βρίσκεται στο μέσον σχεδόν του νησιού, επάνω από το λιμάνι της Σκάλας, και τους κόλπους Χόχλακα και Μέρικα και αποτελεί το σημαντικότερο από τα αρχαία μνημεία του νησιού (Πίν. 109 α). Επιφανειακά όστρακα και λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν στην περιοχή μαρτυρούν πρώιμη εγκατάσταση, ήδη από την εποχή του χαλκού. Λείψανα οχύρωσης – περίβολος, μία πύλη και πύργοι – των τελών της κλασικής και αρχών της ελληνιστικής εποχής είναι ορατά σήμερα και διατηρούνται σε αρκετό ύψος και έκταση[351].

Κατά τα έτη 2001 και 2002 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από τα χόρτα και τους θάμνους τμημάτων της οχύρωσης κυρίως στο βορειοδυτικό, βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της με επίβλεψη της αρχαιολόγου Χ. Μπώλου και στη συνέχεια έγινε τοπογραφική αποτύπωση των λειψάνων του τείχους και των τριών διατηρουμένων πύργων του. Οι εργασίες τοπογράφησης έγιναν από τους Ε. Βασιλειάδη και Ν. Πιτσινό. Επίσης αποτυπώθηκε η νοητή πορεία του τείχους στα σημεία που διασώζονται λαξευμένες επιφάνειες βράχου, πάνω στις οποίες πιθανώς εδραζόταν η οχύρωση. Τέλος, έγινε αρχιτεκτονική αποτύπωση των ορατών λειψάνων ενός από τους πύργους της οχύρωσης, του βορειοδυτικού, ο οποίος είναι και ο μεγαλύτερος και βρίσκεται πλησίον του ναϋδρίου του Αγίου Κωνσταντίνου. Ο πύργος, ο οποίος φαίνεται ανεξάρτητος από το τείχος, έχει διαστάσεις 9,60×9,60 μ. και διασώζει κτιστή κλίμακα και πύλη. Καθαρίστηκε προσεχτικά το εσωτερικό του πύργου στη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης, με την απομάκρυνση των χόρτων και την αφαίρεση της επίχωσης των επιφανειακών χωμάτων σε μικρό βάθος. Ξεχώρισαν με σαφήνεια τα εξωτερικά τοιχώματα και η τοιχοδομία τους καθώς και η πύλη και η κτιστή κλίμακα του πύργου, η οποία αποτελείται από έξι βαθμίδες (Πίν. 109 β). Το κτίσιμό τους αποτελείται από μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από ηφαιστειογενή σκουρόχρωμο τοπικό λίθο, με διαστάσεις που φθάνουν τα 2 μ. μήκος, 0,90 μ. πάχος και 0,65 μ. ύψος. Η πύλη, πλ. 1,66 μ., σε κάποια μεταγενέστερη φάση είχε καταργηθεί και φραχθεί. Στο εσωτερικό του πύργου φανερώθηκε εγκάρσιος τοίχος με άνοιγμα μήκ. 1,25 μ., τοιχάρια και πρόχειρες κατασκευές που φαίνεται ότι ανήκουν σε μεταγενέστερες διευθετήσεις και χρήσεις του χώρου. Αργοί λίθοι διαφορετικού μεγέθους και τμήματα ορθογώνιων λιθοπλίνθων υπάρχουν σε μεγάλη ποσότητα σε όλη την έκταση του πύργου και παρουσιάζουν έντονη κατηφορική κλίση δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για στρώμα καταστροφής. Σε επαφή με τον πύργο βρίσκεται τοίχος από αργούς λίθους, πάχ. 1,45 μ., η κατασκευή του οποίου φαίνεται προγενέστερη του πύργου.

Αποκαλύφθηκε με ευκρίνεια σε μήκος 28 μ. το ορατό, αλλά πνιγμένο από την άγρια βλάστηση τμήμα της αρχαίας οχύρωσης που περιβάλλει την ακρόπολη από Δ. Στην έκταση αυτή το τείχος είναι κτισμένο με ορθογώνιες λιθοπλίνθους στις παρειές και γέμισμα από αργούς λίθους στο μέσον. Το πλάτος του κυμαίνεται από 1,45 έως 1,60 μ. Κατά την διερεύνηση ορατών τοίχων στο εσωτε-

351. B. Pace, Ricordi classici dell'isola di Patmos, *ASAtene* I (1914), σ. 371. Ι. Κοντής, Έρευνα εις Πάτμον, *ΠΑΕ* 1958, σ. 242· 1959, σ. 196. R.H. Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65 (1970), σ. 48-51.

ρικό της οχύρωσης πλησίον του παραπάνω πύργου, βρέθηκε κεραμική γεωμετρικής έως ρωμαϊκής εποχής.

ΛΕΙΨΟΙ

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, στο πλαίσιο του Interreg II, πραγματοποιήθηκε το 2001 η τοπογράφηση των ορατών αρχαιοτήτων του νησιού. Οι Λειψοί, μικρό νησί βόρεια της Λέρου, ονομαζόταν Λεψία κατά την αρχαιότητα και αποτελούσε ένα από τα «Μιλησιακά νησιά», που βρίσκονταν υπό την πολιτική επιρροή της μεγάλης πόλης, τουλάχιστον κατά την ελληνιστική εποχή[352]. Η τοπογράφηση έγινε από τον ωρομίσθιο τοπογράφο-μηχανικό Α. Αγγούρια. Τοπογραφήθηκαν οι παρακάτω αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία: το Κάστρο, δεσπόζουσα θέση, πάνω από το λιμάνι του νησιού, πλησίον του σημερινού οικισμού, όπου τοποθετείται η ακρόπολη της αρχαίας Λεψίας. Από την αρχαία οχύρωση διατηρούνται ορατά λείψανα περιβόλου, πύλης και τοίχων, καθώς και άφθονη επιφανειακή κεραμική και εργαλεία. Εκτός από την τοπογράφηση αποτυπώθηκε σε κλίμακα 1:100 το περίγραμμα των λειψάνων της αρχαίας οχύρωσης και σημειώθηκε η έκταση της ευρύτερης περιοχής στις παρυφές του λόφου, όπου παρατηρούνται άφθονα επιφανειακά όστρακα. Η εκκλησία Παναγιά του Χάρου και τα λείψανα ψηφιδωτών δαπέδων και κτισμάτων παλαιοχριστιανικής περιόδου που διασώζονται πλησίον της. Η θέση Κατσαδιά-Άγιος Σπυρίδων και τα λείψανα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων και τοίχων βόρεια του ναϋδρίου. Η περιοχή γύρω από το ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, όπου υπάρχουν ίχνη κτισμάτων, αρχιτεκτονικά μέλη, επιφανειακά όστρακα αρχαϊκής έως και παλαιοχριστιανικής περιόδου. Ανάμεσά τους και ορισμένα της μέσης και ύστερης εποχής του χαλκού. Εδώ τοποθετείται η θέση του ιερού του Απόλλωνος Λεψιέως. Το Κουσέλιο-ναός Παναγιάς, ανάμεσα στο Κάστρο και τον οικισμό: λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τετράκογχη κατασκευή και κτίσματα της ύστερης αρχαιότητας. Στο ναό έχουν εντοιχισθεί αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και μία λίθινη στήλη του 2ου αι. π.Χ., με επιγραφή που περιλαμβάνει το τιμητικό ψήφισμα *τῶν πολιτῶν τοῖς κατοικ[οῦσιν]/ἐν Λεψίαι* προς τιμήν κάποιου Φανία, γιου του Θεομνήστου. Η περιοχή γύρω από το εκκλησάκι είναι διάσπαρτη με άφθονη κεραμική. Σε κοντινή απόσταση από το ναΰδριο της Παναγιάς, στη θέση Απαλωνιά, υπάρχει μεγάλη αρχαία μυλόπετρα (βάρος ελαιοπιεστηρίου ή σταφυλοπιεστηρίου), κατάλοιπο αγροτικής δραστηριότητας στην περιοχή. Ο Άγιος Γεώργιος, βορειοδυτικά του οικισμού, στην περιοχή Κάμπος, με επιφανειακή αβαφή κεραμική. Το φυσικό σπήλαιο Λιεντού. Έξω από το σπήλαιο υπάρχουν όστρακα άβαφης προϊστορικής κεραμικής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ - ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΑΡΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Επιγραφική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα καταγραφής, ταύτισης και τακτοποίησης του μεγάλου αριθμού των ενεπίγραφων μελών, δημοσιευμένων των περισσότερων, τα οποία εκτίθενται ή φυλάσσονται στις στοές, τους υπαίθριους χώρους και τις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου. Στην υλοποίηση του προγράμματος βοήθησε σημαντικά το Υπουργείο Αιγαίου με ετήσιες χρηματοδοτήσεις του κατά τα έτη 2001, 2002 και 2003. Στο πρόγραμμα καταγραφής των επιγραφών εργάσθηκε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Τ. Χατζηνικόλα και για μικρό διάστημα οι αρχαιολόγοι Στ. Μελετοπούλου και Ειρ. Καραμανώλη, ενώ στο έργο της τακτοποίησης και ταξινόμησης ο συντηρητής Δ. Κουγιός.

Αναλυτικότερα: α) ολοκληρώθηκε η καταγραφή των επιγραφών που βρίσκονται στην κάτω στοά του ισογείου του Αρχαιολογικού Μουσείου, με την καταγραφή των μελών και της δυτικής πλευράς της. Επίσης καταγράφησαν τα επιτύμβια μέλη, ενεπίγραφα τα περισσότερα, που εκτίθενται στις τέσσερις πλευρές της επάνω στοάς του Μουσείου, καθώς και τα επιτύμβια μέλη — βωμοί, οστεοθήκες, στήλες — που βρίσκονται στη μικρή αυλή του Μουσείου. Η καταγραφή προχώρησε και στους χώρους του ιστορικού κήπου του Μουσείου, στην αυλή της ιπποτικής οικίας Villaragut και στο διάδρομο μεταξύ του Μουσείου και της παραπάνω οικίας. Επίσης καταγράφησαν τα ενεπίγραφα μέλη που βρίσκονταν στην αυλή της οικίας Μαύρου, όπου πρόκειται να δημιουργηθεί το κυλικείο του Μουσείου. Σημειώνεται ότι εκτός από την καταγραφή στον κατάλογο Επιγραφών του Μουσείου, οι επιγραφές φωτογραφίζονται, καταχωρούνται σε δελτία αρχείου και ταυτίζονται, β) έπειτα από τις εργασίες αναμόρφωσης της αποθήκης 7 με την απομάκρυνση ορισμένων οξειδωμένων ντέξιον και σαπισμένων από την υγρασία ραφιών και την αντικατά-

352. Για το νησί, τις αρχαιολογικές θέσεις και τα μνημεία του, βλ. G.E. Bean - J.M. Cook, The Carian Coast III, *BSA* 52 (1957), σ. 135-138· R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65 (1970), σ. 51-52· G. Manganaro, Le Iscrizioni delle isole Milesie, *ASAtene* XLI-XLII, N.S. XXV-XXVI (1963-64), σ. 317-329· Ι. Βολανάκης, *Ιστορία και Μνημεία των Λειψών Δωδεκανησου*, Ρόδος 2002.

στασή τους με νέα από κόντρα πλακέ θαλάσσης, έγινε τακτοποίηση των ενεπίγραφων μελών που ήδη φυλάσσονταν στην αποθήκη, καθώς και νέων που συγκεντρώθηκαν από υπαίθριους και αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας και την οικία Πρίγκηπος Τζιτζίμ στην οδό Ιπποτών. Συνολικά στην αποθήκη, καταγράφησαν και καταχωρήθηκαν σε αρχείο 1.054 μέλη, από τα οποία τα 906 φέρουν επιγραφή. Μεγάλος αριθμός από τις επιγραφές αυτές ταυτίστηκε και παράλληλα προχώρησε η φωτογράφιση και η τακτοποίησή τους κατά ομάδες (cippi, στήλες, μικρές πλάκες, βωμίσκοι κτλ.). Συνολικά στο χώρο του Μουσείου καταγράφηκαν 1.778 μέλη από τα οποία τα 1.561 ενεπίγραφα.

Πραγματοποιήθηκε έλεγχος και καταγραφή σε δελτία αρχείου των καταγραμμένων ως επί το πλείστον μελών που φυλάσσονται στις αποθήκες 5, 1, 2, 3-4 και 9 του Μουσείου. Ομοίως και των μελών που φυλάσσονται στις αποθήκες 1 και 2 της οδού Ιπποτών. Στη δεύτερη από αυτές συγκεντρώνονται μέλη (βωμοί, στήλες, οστεοθήκες) που διατηρούν ίχνη γραπτής διακόσμησης στην επιφάνειά τους ή χρώμα στην επιγραφή τους.

Προχώρησαν οι εργασίες καταγραφής και φωτογράφισης των επιγραφών που φυλάσσονται στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο της Εφορείας (Περβόλα) και ελέγχθηκε ο αριθμός καταγραφής τους. Δημιουργήθηκαν δελτία αρχείου για τις καταγεγραμμένες επιγραφές που φυλάσσονται στα στεγασμένα ράφια της Περβόλας, και άρχισε η τακτοποίησή τους. Μεταφέρθηκαν στην αποθήκη 7 του Μουσείου επιτύμβιες στήλες μικρού μεγέθους, θραύσματα και cippi. Στα υπόστεγα μεταφέρθηκαν για προστασία μεγάλου μεγέθους επιτύμβιες στήλες που βρίσκονταν σε χώρους υπαίθριους της Περβόλας.

Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα αρχαία, επιτύμβια κυρίως, μέλη που βρίσκονται στον κήπο της Ροδιακής Έπαυλης στη Ρόδο και οι επιγραφές που βρίσκονται στο χώρο του ναού της Αφροδίτης στην είσοδο της Μεσαιωνικής πόλης.

Παράλληλα, έγινε καταγραφή των νέων επιγραφών που βρέθηκαν σε πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας και συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης των επιγραφών. Συνεχίστηκε η εκπόνηση εκτύπων επιγραφών και η τακτοποίησή τους σε ειδικά ερμάρια.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Αποθήκες Αρχαιολογικού Μουσείου

Λόγω των έργων που εκτελούνται στο κτίριο Τζεμ από την 4η ΕΒΑ κρίθηκε απαραίτητη η μεταφορά από τον ισόγειο χώρο της οικίας των ενεπίγραφων μελών, των λίθινων αρχιτεκτονικών θραυσμάτων και των σκευών, που μέχρι τότε φυλάσσονταν στους ισόγειους χώρους του κτιρίου. Τα ενεπίγραφα μέλη τακτοποιήθηκαν στην αποθήκη 7 του Αρχαιολογικού Μουσείου. Τα υπόλοιπα τοποθετήθηκαν σε νέα αποθήκη στο ισόγειο του καταλύματος της Ωβέρνης, η οποία οργανώθηκε με την τοποθέτηση ντέξιον. Έγινε τακτοποίηση των αγγείων 32 ανασκαφών στην Πυριτιδαποθήκη. Τακτοποιήθηκαν 100 τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων με τοποθέτηση φύλλων νοβοπάν ανάμεσά τους, στην αποθήκη 7 της οδού Ιπποτών, όπου φυλάσσονταν[353].

Το 2004 τοποθετήθηκαν νέα ντέξιον και ράφια στην αποθήκη των γλυπτών του Μουσείου. Συγκεντρώθηκαν και μεταφέρθηκαν στις αποθήκες 3 και 4 της οδού Ιπποτών για προστασία από τις καιρικές συνθήκες πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη με επίχρισμα κονιάματος.

Περβόλα

Με στόχο την αποσυμφόρηση του υπαίθριου χώρου της Εφορείας (Περβόλα) από τα χιλιάδες λίθινα ή πώρινα αρχαία μέλη που σωρεύονται εδώ και δεκαετίες από τις ανασκαφές της πόλης και της υπαίθρου, αλλά και την μελλοντική ανάδειξη των σημαντικών λειψάνων των αρχαίων νεωρίων του Μικρού Λιμένος και του μνημειώδους Ρωμαϊκού Τετράπυλου της πομπικής οδού Ρ31, που βρίσκονται στο μεγαλύτερο και κεντρικό τμήμα του ίδιου χώρου, πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

Καθαρίστηκαν από την πλούσια βλάστηση τα μνημεία και το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου. Οργανώθηκε ο έλεγχος, η ταξινόμηση, τακτοποίηση και ανάδειξη των χιλιάδων λίθινων ή πώρινων αρχαίων μελών[354]. Ήδη στη βορειοδυτική γωνία μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν σε ειδική βάση 30 ορθογώνιοι επιτύμβιοι βωμοί ροδιακού τύπου.

Από το 2004 άρχισαν οι εργασίες αναμόρφωσης των στεγασμένων χώρων φύλαξης των οστράκων στη βόρεια πλευρά της Περβόλας. Έγινε διαλογή πήλινων ευρημάτων παλαιών ανασκαφών και τακτοποιήθηκαν σε νέα κιβωτίδια. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης στους υπόστεγους χώρους της Περβόλας: καθαιρέθηκαν τα παλαιά και τοποθετήθηκαν νέα επιχρίσματα στον τοίχο του βάθους, χύθηκε νέο δάπεδο από σκυρόδεμα και έγιναν εργασίες στεγανοποίησης.

Συντήρηση - καταγραφές

Συνεχίστηκε από τους συντηρητές της Εφορείας η ενημέρωση του αρχείου συντήρησης αρχαίων αντικειμένων

353. Με την επίβλεψη του συντηρητή Χ. Κυπριώτη και της αρχαιολόγου Τσ. Χατζηνικόλα.

354. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1114.

με την συμπλήρωση νέων δελτίων συντήρησης και τη φωτογραφική τεκμηρίωση των εργασιών. Τα δελτία αρχειοθετούνται σε ειδικό ερμάριο.

Ο προγραμματισμός συντήρησης επικεντρώθηκε από το 2001 στη συντήρηση των αντικειμένων που σύμφωνα με το Μουσειακό πρόγραμμα της Εφορείας θα συμπεριληφθούν στις εκθέσεις των Μουσείων Ρόδου, Κάσου, Καρπάθου, Νισύρου και Καλύμνου. Στο δύσκολο έργο της συντήρησης εργάστηκαν οι μόνιμοι συντηρητές της Εφορείας και συμβασιούχοι συντηρητές. Από το 2002 άρχισε η συστηματική συντήρηση των αρχαίων αντικειμένων των νησιών Καλύμνου, Νισύρου, Κάσου και Καρπάθου.

Παράλληλα, συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν αρχαία από παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφές. Καταχωρήθηκαν στους καταλόγους του Μουσείου Ρόδου τα παρακάτω ευρήματα:

Αρχιτεκτονικά μέλη: Ι641-1718.

Αμφορείς: 3533-3684, 6067-6076.

Γλυπτά: 2591-2715.

Επιγραφές: 1897-1996, 2101-2110, 2358-2374, 5752-7211.

Ειδώλια: 2690-2902.

Λύχνοι: 6555-6761.

Μετάλλινα: 1579-1638.

Μικροαντικείμενα: 1171-1324.

Πήλινα αγγεία: 21728-25144.

Νομίσματα: 3053-3272.

Διάφορα: 330-417.

Όλα σχεδόν τα αντικείμενα πλύθηκαν και συντηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο. Επίσης, πραγματοποιήθηκε έλεγχος και καταγραφή των αρχαίων αντικειμένων που φυλάσσονται στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το 2001 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1. Ορθογώνια ενεπίγραφη βάση από λάρτιο λίθο (Ε 5854). Διαστάσεις: 0,86×0,51× 0,28 μ. Στην κύρια όψη της φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους και χρονολογείται από τη μορφή των γραμμάτων στον 1ο αι. π.Χ. Ο καταθέτης Ι. Ζουρούδης, κάτοικος Ρόδου, δήλωσε ότι τη βρήκε στην οδό Αθηνών στην περιοχή της Ανάληψης, όπου εκτεινόταν η κεντρική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου.

2. Ανδρική μαρμάρινη προτομή (Γ2606), ύψ. 0,45 μ. Πρόκειται για πορτραίτο ανδρός μεγαλύτερο του φυσικού μεγέθους, ελλιπές στο πίσω μέρος, που χρονολογείται στο τέλος της ελληνιστικής εποχής (1ος αι. π.Χ.). Το γλυπτό παρέδωσε ο Γ. Καραγιάννης, κάτοικος Ιαλυσού, ο οποίος δήλωσε ότι το βρήκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών δίπλα στο ξενοδοχείο Θέρμαι.

3. Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή ύστερης ελληνιστικής περιόδου (Γ2597), ύψ. 0,25 μ. Προέρχεται από επιτάφιο ή αναθηματικό άγαλμα φυσικού μεγέθους και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση εκτός από δευτερεύουσες εκδορές και ιζήματα που υπάρχουν κατά τόπους. Σύμφωνα με τον καταθέτη Γ. Καππάκα, η κεφαλή βρέθηκε στη περιοχή Αφάντου, στη θέση Τουρκόστρατα, δυτικά της εκκλησίας της Καθολικής, μέσα σε χώματα στην παρυφή διαπλατυσμένου μονοπατιού.

4. Από τον Δ. Μάγγο, κάτοικο Αρχαγγέλου, παραδόθηκαν τα παρακάτω αρχαία: Πήλινος οξυπύθμενος ροδιακός αμφορέας (Π22356) (Πίν. 112 α), υαλόλιθος (Δ357), χάλκινο σταθμίο (ΜΑ 1324), διαστ. 0,015×0,015 μ. και χάλκινη λαβή σκεύους (Μ1592) μήκ. 0,04 μ., που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Επίσης, τρία χάλκινα ροδιακά νομίσματα (Ν3156-Ν3158), που χρονολογούνται το 304 π.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Σεβήρου (ΝΡ974) και τρία χάλκινα αδιάγνωστα νομίσματα (Ν3154, Ν3155, Ν3159). Ο οξυπύθμενος αμφορέας προέρχεται από εκσκαφή βόθρου στην περιοχή της Ανάληψης, το ρωμαϊκό νόμισμα από εκσκαφή ορύγματος, στη θέση Σεραφί Αρχαγγέλου, και η χάλκινη λαβή, ο υαλόλιθος, το σταθμίο και τα πέντε χάλκινα νομίσματα προέρχονται από διάφορα σημεία της Ρόδου.

5. Ο Στ. Διακάκης, κάτοικος Καλαβάρδων, παρέδωσε στην Εφορεία τα παρακάτω αρχαία: Πήλινο άβαφο ροδιακό αμφορίσκο (Π24454) (Πίν. 112 β) του 3ου αι. π.Χ. Πήλινο θυμιατήρι (Π22450), πήλινη πυραμιδοειδή αγνύθα (Π24451) ελληνιστικής εποχής και πήλινο σφονδύλι (Π24452) (Πίν. 112 γ), του 6ου αι. π.Χ. Μελαμβαφή κύλικα συγκολλημένη (Π24434) που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Τέσσερα θραύσματα με γραπτή διακόσμηση από πινάκια (Π24431-24433) και βάση κλειστού αγγείου (Π24435) των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Τρία μελανόμορφα θραύσματα από ληκύθιο (Π24444), λήκυθο (Π24443) και βάση αγγείου (Π24446) των κλασικών χρόνων. Δύο θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων (Π24449, Π24453) που χρονολογούνται από τους κλασικούς χρόνους μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Τρία μελαμβαφή θραύσματα από σκύφους και κύλικα (Π24445-Π24448) που χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Θραύσμα γυάλινου περικαρπίου (Υ938), μολύβδινο πεσσό σφενδόνης (Μ1635) και θραύσμα χάλκινου ελάσματος. Τα παραπάνω ευρήματα προέρχονται από το Μανδρικό και από το Κεχράκι και τα Βιζίκια των Καλαβάρδων.

6. Ο δήμαρχος Καλλιθέας, Ι. Ιατρίδης, κάτοικος Καλυθιών, δώρησε στο Μουσείο Ρόδου τέσσερα χάλκινα νομίσματα (ΝΡ970-973). Πρόκειται για ρωμαϊκά νομίσματα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Β΄ (337-361

μ.Χ.). Τα νομίσματα παρέδωσαν στον κύριο Ιατρίδη μαθητές, οι οποίοι δήλωσαν ότι τα συνέλεξαν από τη θέση Σαραντάπηχο Καλυθιών.

Κατά το 2002 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1. Τριάντα τέσσερα πήλινα λυχνάρια (Λ6573- 6606), ροδιακού τύπου ελληνιστικής εποχής. Τα λυχνάρια παρέδωσε ο εκπαιδευτικός Δ. Σούφλας, κάτοικος Καρδίτσας, ο οποίος δήλωσε ότι τα βρήκε σε ελαιώνα στη θέση Καθολική στην περιοχή του Αγίου Σουλά.

2. Ο Ν. Μαυρουδάκης, κάτοικος Ρόδου, παρέδωσε τα παρακάτω αρχαία: Τέσσερα πήλινα μυροδοχεία, τρία άβαφα (Π22358, Π22467, Π22468) και ένα μελαμβαφές (Π22357). Έναν πήλινο, άβαφο, οξυπύθμενο αμφορίσκο (Π22466), ένα πήλινο, ερυθροβαφές, δίωτο φιαλίδιο (Π22359) και ένα πήλινο, μελαμβαφές λυχνάρι (Π6618) ελληνιστικής εποχής. Λίθινη λεκάνη (Δ355) ακέραιη, διαστ. 0,14×0,27 μ., μινωικής εποχής (Πίν. 112 δ). Ένα αργυρό ροδιακό νόμισμα με κεφαλή Ηλίου στον εμπροσθότυπο και δύο μπουμπούκια ρόδου στον οπισθότυπο καθώς και 59 χάλκινα ροδιακά νομίσματα, από τα οποία 56 φέρουν στον εμπροσθότυπο ρόδον ή κεφαλή νύμφης και στον οπισθότυπο ρόδον, και τρία που φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Άρτεμης ή ανδρική κεφαλή και στον οπισθότυπο φαρέτρα, κάνθαρο και κέρας αφθονίας. Τα ροδιακά νομίσματα χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Δεκατρία χάλκινα βυζαντινά νομίσματα και τρία υστερορρωμαϊκά. Ο καταθέτης δήλωσε ότι τα παραπάνω αρχαία τα κληρονόμησε από τον πατέρα του.

Κατά το 2003 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1. Τμήμα μαρμάρινου αγάλματος ανδρικής ιματιοφόρου μορφής (Γ2652). Σώζεται το τμήμα από τη μέση ως τους αστραγάλους, ύψ. 0,63 μ. και χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. Ο καταθέτης Γ. Γαιτάνος, κάτοικος Ρόδου, δήλωσε ότι το βρήκε στο Καρακόνερο στο χώρο των αθλητικών εγκαταστάσεων.

2. Ο Ι. Ξύδης, κάτοικος Μαριτσών, δώρησε στο Μουσείο Ρόδου, ένα χάλκινο νόμισμα (NP 994) Κωνστάντιου Β΄ (355-361 μ.Χ.), του νομισματοκοπείου της Κυζίκου. Το νόμισμα βρέθηκε σε παλιά αποθήκη στα Μαριτσά.

Κατά το 2004 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1. Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, με αετωματική επίστεψη, ελλιπής (αριθ. ευρ. Ε 2277), σωζ. ύψ. 0,475 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Φέρει επιγραφή δύο στίχων. Ο καταθέτης Ι. Καραγιάννης, κάτοικος Ρόδου, δήλωσε ότι την βρήκε στο κτήμα του στη Μεσαναγρό.

2. Ο Θ. Θεοχάρης παρέδωσε τα παρακάτω αρχαία: Πήλινο, μελανόμορφο, αττικό αμφορέα με κάλυμμα, συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Στη μία όψη φέρει παράσταση κωμαστών και στη δεύτερη προετοιμασία συμποσίου, ύψ. 0,37, διαμ. σώμ. 0,25 μ. Ο αμφορέας χρονολογείται στο 540-520 π.Χ. Πήλινο αιγυπτιάζον ειδώλιο Ίσιδος, συγκολλημένο, ύψ. 0,095 μ., πλ. 0,02 μ., που χρονολογείται στον 8ο-7ο αι. π.Χ. Χάλκινο ειδώλιο ταύρου με σπασμένο το ένα πόδι. Λείπουν τμήματα από το σώμα. Το ειδώλιο, ύψ. 0,135, μήκ. 0,13 μ., χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Τα ευρήματα σύμφωνα με τον καταθέτη βρέθηκαν σε αποθήκη παλιού σπιτιού στη Ρόδο που κληρονόμησε από την θεία του.

Στο Μουσείο της Κω παραδόθηκε ορθογώνια αναθηματική επιγραφή από λευκό μάρμαρο (Ε304), ύψ. 0,955, πλ. 0,202-0,208 και πάχ. 0,165 μ. Πρόκειται για δημοσιευμένη επιγραφή[355] σε 11 στίχους, με ύψος γραμμάτων 0,08-0,015 μ. Χρονολογείται από τη μορφή των γραμμάτων στον 3ο αι. π.Χ. Η επιγραφή, όπως δήλωσε ο καταθέτης Ι. Φραζάκης, κάτοικος Κω, βρέθηκε κατά την κατεδάφιση παλιού σπιτιού στην περιοχή της Αντιμάχειας.

Ο Ι. Blendamann, κάτοικος Πυλίου, δώρησε το 2003 στο Μουσείο Κω, ένα χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα, το οποίο βρήκε στο κτήμα του στην περιοχή Ταμπάχαινα του Πυλίου.

Το 2004 στο Μουσείο Κω παραδόθηκαν πέντε λίθινοι πελέκεις τραπεζιόσχημου σχήματος (αριθ. ευρ. 1-5), μελανόφαιου, καστανού και πράσινου χρώματος, ύψ. 0,042-0,087, πλ. 0,032-0,063 μ., που χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή. Ο καταθέτης Δ. Κασσίος δήλωσε ότι τα αρχαία αντικείμενα που προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της Ζιάς, τα κληρονόμησε από τον πατέρα του.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Τήλου παραδόθηκαν από τον Γρ. Καμμά, κάτοικο Μεγάλου Χωριού, 16 πήλινα αγγεία και δύο όστρακα που χρονολογούνται στη μυκηναϊκή εποχή (14ος-12ος αι. π.Χ.) και τέσσερα πήλινα αγγεία που ανήκουν στη μέση εποχή του χαλκού (17ος αι. π.Χ.). Τα αγγεία σύμφωνα με τον καταθέτη προέρχονται από τάφους στη θέση Καλλιάς Μεγάλου Χωριού.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου παραδόθηκε το 2001 τμήμα μαρμάρινου ανδρικού αγαλματιδίου (αριθ. 241), που σώζεται από τους γοφούς μέχρι την γένεση των μηρών, μέγ. σωζ. ύψ. 0,11 μ. Χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Ο καταθέτης Στ. Κυπραίος, κάτοικος Μανδρακίου, δήλωσε ότι βρήκε το γλυπτό σε τοίχο ερειπωμένου σπιτιού, στην περιοχή Τρούλος στο Μανδράκι.

Το 2002 παραδόθηκαν τα παρακάτω αρχαία:

1. Μαρμάρινος ανεπίγραφος επιτύμβιος βωμός (αριθ. 243), σωζ. ύψ. 0,34, διάμ. 0,34 μ. Χρονολογείται στις αρ-

355. Βλ. W. R. Paton - E.L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford 1891, αριθ. 388, σ. 279.

χές του 1ου αι. π.Χ. Το βωμό παρέδωσε η Μ. Πατρίκη, κάτοικος Μανδρακίου Νισύρου, η οποία δήλωσε ότι τον κληρονόμησε από τον πατέρα της.

2. Μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (αριθ. 242). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,33, πλάτος 0,223, πάχος 0,08 μ. Λείπει το ανώτερο τμήμα της. Στην πρόσθια όψη, μέσα σε πλαίσιο, εικονίζεται ιστάμενη μορφή κατ' ενώπιον, σε χαμηλό ανάγλυφο. Το δεξί χέρι λυγισμένο πάνω στο στήθος σε ορθή γωνία και τυλιγμένο με το ένδυμα κρατά ειλητάριο. Οι πτυχώσεις του ενδύματος αποδίδονται σχηματικά με απλές εγχαράξεις. Φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή ενός στίχου. Η χρονολόγηση της στήλης θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 3ο αι. μ.Χ. Τη στήλη παρέδωσε ο Ν. Ορσάρης, κάτοικος Μανδρακίου, ο οποίος δήλωσε ότι τη βρήκε σε χωράφι στην περιοχή Άγιος Γρηγόριος στο Μανδράκι.

Τέλος, το 2004 παραδόθηκαν τα παρακάτω αγγεία ελληνιστικής εποχής: Μυροδοχείο ακέραιο με καστανομέλανο γάνωμα (αριθ. ευρ. 250), ύψ. 0,108 μ. Μονόμυξο λυχνάρι, ακέραιο, με ίχνη ερυθροκάστανου γανώματος (αριθ. ευρ. 251), ύψ. 0,03, διάμ. 0,59 μ. Ελλιπές άβαφο λυχνάρι (αριθ. ευρ. 252), ύψ. 0,03, διάμ. 0,59 μ. Ακέραιο μελαμβαφές πινάκιο με ακιδωτή διακόσμηση και εμπίεστα ανθέμια (αριθ. ευρ. 253), ύψ. 0,027, διάμ. 0,165 μ. Δύο όμοιοι μελαμβαφείς κάνθαροι με διπλές αναδιπλούμενες λαβές και ακιδωτή διακόσμηση (αριθ. ευρ. 254, 255), ύψ. 0,083, διάμ. 0,106 μ. Ακέραιο μελαμβαφές αλατοδοχείο (αριθ. ευρ. 256), ύψ. 0,038, διάμ. 0,077 μ. Άβαφο πήλινο φλασκί με ανάγλυφη διακόσμηση στις δύο όψεις του (αριθ. ευρ. 257), ύψ. 0,105 μ. Εφυαλωμένο μόνωτο κύπελλο (αριθ. ευρ. 258), ύψ. 0,706 μ. Τα παραπάνω αγγεία παρέδωσε ο Ν. Καμπανής, κάτοικος Αστυπάλαιας, ο οποίος δήλωσε ότι τα κληρονόμησε από τη γιαγιά του, η οποία τα βρήκε σε χωράφι στην περιοχή Πλατύς, στους πρόποδες του λόφου του Παλαιόκαστρου Νισύρου.

Στο Μουσείο Καλύμνου το 2001 παραδόθηκαν από τον ιερέα Ι. Συριώτη, κάτοικο Καλύμνου, τα παρακάτω νομίσματα: Ένα χάλκινο νόμισμα Καλύμνου (αριθ. 2972) ελληνιστικών χρόνων. Οκτώ χάλκινα νομίσματα Κω (αριθ. 2954, 2955, 2963, 2965-2967, 2969, 2973), ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Τρία χάλκινα νομίσματα Μιλήτου (αριθ. 2960, 2961, 2964). Δύο χάλκινα νομίσματα Ρόδου (αριθ. 2962, 2970), ελληνιστικών χρόνων. Ένα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα δυσδιάγνωστο, τρία χάλκινα νομίσματα και ένα ασημένιο υστερορρωμαϊκών χρόνων (αριθ. 2956, 2957, 2968, 2971) και ένα βυζαντινό εικοσανούμιο ιδιαίτερα φθαρμένο. Τα παραπάνω νομίσματα έχουν βρεθεί στην Κάλυμνο και ο καταθέτης δήλωσε ότι τα κληρονόμησε από τον εκλιπόντα θείο του Ι. Τεζάρη.

Το 2002 παραδόθηκαν τα εξής:

1. Η Ν. Γιαμαίου, κάτοικος Καλύμνου, παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα: Χάλκινο κυλινδρικό ψέλιο (αριθ. 3623) (Πίν. 112 ε). Δύο χάλκινους ελικοειδείς δακτύλιους κόμης (αριθ. 3624 α-β) (Πίν. 112 ζ) και 51 χάλκινες αιχμές βελών γεωμετρικής περιόδου (Πίν. 112 στ) Τμήμα χάλκινης τοξοειδούς πόρπης με πλαστικά εξαρτήματα (αριθ. 3625) της υστερογεωμετρικής περιόδου. Χάλκινο κρικοειδές ενώτιο (αριθ. 3626), δύο ελλιπείς χάλκινες τοξοειδείς πόρπες (αριθ. 3627-3628), ακέραιη χάλκινη βελόνη πόρπης (αριθ. 3629) και τρεις αργυρές διάτρητες χάντρες περιδεραίου της ελληνιστικής εποχής. Τρία αργυρά αρχαϊκά νομίσματα της Κω (3631 α-γ), που φέρουν στον εμπροσθότυπο καρκίνο και στον οπισθότυπο οφθαλμό ή έγκοιλο τετράγωνο και χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Τρία αργυρά αρχαϊκά νομίσματα της Μιλήτου (αριθ. 3632 α-γ) με λεοντοκεφαλή στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο τετράγωνο με αστέρι στον οπισθότυπο, που χρονολογούνται στον 6ο-5ο αι. π.Χ. και ένα μικρό αρχαϊκό νόμισμα, απροσδιόριστου νομισματοκοπείου (αριθ. 3633), με δελφίνι στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο, που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Τα παραπάνω αρχαία κατά τη δήλωση της παραδούσης περισυνελέγησαν από τον πατέρα της από την περιοχή Κάστελλα στο Βαθύ Καλύμνου.

2. Ο Ε. Χρυσάκης, κάτοικος Καλύμνου, παρέδωσε 17 αρχαία αντικείμενα και 16 αρχαία νομίσματα, τα οποία, όπως δήλωσε, περισυνέλεξε κατά τη διάρκεια βοσκής προβάτων και κυνηγιού σε διάφορες περιοχές της Καλύμνου. Το σύνολο περιλαμβάνει τα εξής: Άνω τμήμα χάλκινου ειδωλίου (αριθ. 3643), υστερομινωικής περιόδου. Επτά χάλκινες αιχμές βελών διαφόρων τύπων (αριθ. 3644), γεωμετρικής εποχής. Χάλκινο ειδώλιο ταύρου (αριθ. 3639), ελλιπές ως προς το δεξί πίσω πόδι, αρχαϊκής εποχής. Δύο τμήματα από μαρμάρινα δάκτυλα αγάλματος (αριθ. 3640-3641), χάλκινη διακοσμητική εφηλίδα θύρας (αριθ. 3642), ελλειψοειδή χάλκινη σφενδόνη δακτυλιδιού (αριθ. 3645), τμήμα σιδερένιου δακτυλιδιού με σφραγιδόλιθο από ημιπολύτιμο λίθο (αριθ. 3646), χάλκινο κρίκο (αριθ. 3647) και χάλκινο εγχειρίδιο (αριθ. 3648), που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Πήλινο κνιδιακό λυχνάρι με δύο μυκτήρες του 2ου αι. π.Χ. Πέντε χάλκινα νομίσματα της Καλύμνου (αριθ. 3651 α-ε), επτά χάλκινα κωακά νομίσματα, (αριθ. 3652 α-β, 3653 α-ε), τρία αργυρά κωακά νομίσματα (αριθ. 3650 α, γ, δ) και ένα αργυρό της Μιλήτου.

3. Η Ν. Τρουμούχη-Μπουλαφέντη, κάτοικος Πόθιας Καλύμνου, παρέδωσε μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο, από υπόλευκο γκριζωπό μάρμαρο, ακέραιο (αριθ. 3622). Το μαρμάρινο ειδώλιο το οποίο έχει μέγιστο ύψος 0,103, μέγιστο πάχος 0,021, μέγιστο πλάτος 0,044 μ., φέρει ελαφρές

αποκρούσεις και ίζημα στην κεφαλή και ανήκει στον τύπο των απλών σχηματικών ειδωλίων της ΠΚ Ι-ΙΙ εποχής. Η καταθέτης δήλωσε ότι το ειδώλιο βρέθηκε από τον εκλιπόντα αλιέα αδελφό της στην παραθαλάσσια περιοχή της νησίδας Σύρνας, βορειοανατολικά της νήσου Αστυπάλαιας.

Μία νέα αρχαιολογική θέση στην ύπαιθρο της Ρόδου υποδείχθηκε από τον Γ. Σπανό, στην περιοχή του Μαντρικού στη θέση Πλάτανη, κοντά στην παραλία. Πρόκειται για νεκροταφείο με λαξευτούς θαλαμοειδείς και λακκοειδείς τάφους καθώς και κτιστούς κιβωτιόσχημους, που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Η θέση δεν ταυτίζεται με κάποιο από τα γνωστά νεκροταφεία της αρχαίας Καμίρου. Στο χώρο θα πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

2002

COO

Nell'ambito del progetto di collaborazione con la ΚΒ΄ Eforia e la 4a Eforia del Dodecaneso, finalizzato alla pubblicazione congiunta della topografia della città antica di Coo, tra il 20 e il 30 luglio 2002 si è svolta la missione a Coo del prof. G. Rocco presso la Facoltà di Architettura dell'Università degli Studi di Chieti, al fine di rilevare l'orografia della città e di completare così con le opportune curve di livello il piano topografico già realizzato. A tal fine si è ritenuto opportuno fare ricorso ad un sistema GPS in modo da procedere in tempi relativamente brevi all'acquisizione di un elevato numero di punti idoneo alla restituzione dell'orografia del sito ad una scala di 1:1000 e, in seconda battuta, ad una eventuale presentazione per tavole in scala 1:500.

La disponibilità della strumentazione GPS ha consentito inoltre di verificare la correttezza della rete di punti topografici già realizzata e di inserire, in accordo con gli archeologi dell'Eforia che operano a Coo, nuovi punti in aree destinate a futuri interventi archeologici.

Al fine di presentare anche un inquadramento topografico d'insieme in scala 1:5000, sono stati inoltre posizionati: le aree di necropoli situate fuori dell'area propriamente interessata dal piano topografico 1:1000, la sorgente Vourina, sin dalle prime fasi urbane principale fonte di approvvigionamento idrico, il complesso dell'Asklepieion compreso il propylon di accesso, un santuario arcaico recentemente rinvenuto ad Oriente dell'abitato ed altre strutture utili alla conoscenza topografica del sito.

2003

RODI

Dal 15 al 22 luglio il prof. B. d'Agostino, dell'Università «L'Orientale» di Napoli, ha compiuto una missione di studio a Rodi, nell'ambito di un programma messo a punto d'intesa con la Scuola Archeologica Italiana di Atene e con l'Eforia del Dodecaneso. Il programma, al quale collabora fattivamente M. D'Acunto, assegnista presso la stessa Università, ha come oggetto l'edizione scientifica delle necropoli di Ialysos, riportate alla luce negli scavi italiani degli anni 1930.

La missione ha avuto luogo grazie alla disponibilità di M. Filimonos, Eforo del Dodecanneso. In questa prima fase si procederà allo studio di quelle necropoli che sono esclusivamente o prevalentemente anteriori al 625 a.C., tenuto conto del fatto che le necropoli successive sono state già fatte oggetto di un sommario studio da parte del Gates.

Nel contempo si è proceduto a individuare i giornali di scavo originali per ricavare tutti gli elementi non inclusi nella pubblicazione, relativi alle modalità di deposizione delle tombe e agli aspetti concernenti il rituale funerario.

Si è anche avviata la ricerca di altro materiale documentario, nella speranza di rinvenire disegni relativi alla disposizione degli oggetti nelle singole tombe. Le condizioni di lavoro sono risultate ottimali, grazie anche alla ricca biblioteca dell'Istituto per gli Studi del Dodecaneso.

All'esame di una parte dei corredi la ricerca si presenta di grande interesse per la varietà degli oggetti d'importazione, che rivelano vivaci contatti di Ialysos con le Cicladi, l'Eubea, l'Attica e il mondo fenicio-cipriota.

COO

Tra il 15 luglio e il 5 agosto 2003, nell'ambito del progetto di collaborazione tra la SAIA e la ΚΒ΄ Eforia e la 4a Eforia del Dodecanneso, finalizzato alla pubblicazione congiunta della topografia della città antica di Coo, si è svolta una missione a Coo, diretta dai prof. M. Livadiotti e G. Rocco della Facoltà di Architettura dell'Università degli Studi di Chieti.

La missione ha lavorato con un sistema GPS per portare avanti il rilevamento altimetrico della città di Coo già iniziato lo scorso anno; il lavoro è consistito nel controllo e nel completamento dei dati già acquisiti nel 2002, pertinenti la città moderna, e nell'acquisizione di numerosi punti nelle aree archeologiche scoperte al fine di acquisire informazioni pertinenti l'orografia della città antica. Sono state anche posizionate le strutture emerse da alcuni nuovi scavi condotti dall'Eforia e si è infine proceduto ad agganciare i dati topografici acquisiti ad alcuni capisaldi della rete topografica nazionale.

Oltre al coordinamento dei rilevamenti topografici, si è dato avvio allo studio delle fasi costruttive delle Terme del Porto e dell'Odeion di Porta Nuova.

2001-2004

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών έχει μακροχρόνια παρουσία και δραστηριότητα στα αρχαιολογικά δρώμενα της Δωδεκανήσου[1]. Μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου, το Ινστιτούτο αποτελεί τμήμα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου, ισοδύναμο με τα τμήματα Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[2]. Ο Οργανισμός του 1977 του Υπουργείου Πολιτισμού καθιστά το Ίδρυμα ειδική περιφερειακή μονάδα και φέρει τον τίτλο «Αρχαιολογικό και Ιστορικό Ίδρυμα Ρόδου» με έδρα τη Ρόδο και αρμοδιότητα στο χώρο της Δωδεκανήσου. Με τη μορφή αυτή λειτουργούσε έως το 2001, ενσωματωμένο στις Εφορείες Αρχαιοτήτων. Αναβαθμίστηκε με τον Οργανισμό του 2002 και σήμερα λειτουργεί με την επωνυμία «Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών» με χωρική αρμοδιότητα το Αιγαίο και έδρα τη Ρόδο.

Το Ινστιτούτο έχει στην ευθύνη του και την εξαιρετική αρχαιολογική βιβλιοθήκη που θεωρείται μία από τις μεγαλύτερες περιφερειακές βιβλιοθήκες, αριθμώντας γύρω στους 33.000 τόμους. Εξυπηρετεί μεγάλο αριθμό αρχαιολόγων, ερευνητών, μελετητών και τα τμήματα του Πανεπιστημίου Αιγαίου που εδρεύουν στη Ρόδο. Επίσης, έχει στην αρμοδιότητά του το ιταλικό φωτογραφικό αρχείο που αποτελείται από 15.000 γυάλινες πλάκες, μεγάλο μέρος του οποίου έχει ψηφιοποιηθεί.

Τη Διεύθυνση του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου από το καλοκαίρι του 2001 έως το 2004, είχε η υπογράφουσα, η οποία είχε και την απόλυτη ευθύνη για τον προγραμματισμό και την υλοποίηση των ποικίλων δραστηριοτήτων του Ινστιτούτου.

Το Ινστιτούτο ασχολείται κυρίως με την υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων που στοχεύουν στη δημοσίευση του υλικού των παλαιών ανασκαφών, την οργάνωση περιοδικών εκθέσεων, επανεκθέσεων και την οργάνωση συνεδρίων και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Δραστηριοποιείται, επίσης, και στον τομέα των εκδόσεων. Το Ινστιτούτο είχε τη δυνατότητα, σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1977, να αναλάβει και έργα ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων και μνημειακών συνόλων. Με το σκεπτικό αυτό και σε συνεννόηση με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ εντάχθηκε στο πρόγραμμά του το έργο της «Ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων της πόλης Κω» που υλοποιείται με πιστώσεις του Γ΄ ΚΠΣ. Οι δραστηριότητες του Ινστιτούτου υλοποιούνται με μεγάλες δυσκολίες που επικεντρώνονται κυρίως στην έλλειψη μόνιμου προσωπικού. Λειτουργεί με μόνο μόνιμο προσωπικό τη Διευθύντρια, χωρίς μόνιμους λογιστές-διοικητικούς που ορίζονται συγχρόνως και υπόλογοι των χρηματοδοτήσεων. Δυστυχώς, όμως έως και σήμερα η ανάγκη αυτή καλύπτεται από υπάλληλο της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Βοήθεια, ωστόσο, προσέφερε το προσωπικό με σύμβαση ορισμένου χρόνου που προσλήφθηκε για την υλοποίηση του ετήσιου προγράμματος. Στην τριετία αυτή απασχολήθηκαν για τα ερευνητικά προγράμματα οι αρχαιολόγοι: Στ. Μελιτοπούλου, Χ. Παλαμιδά, Φ. Σέρογλου, Β. Στεφανάκη, Ειρ. Τασάκου, και για μικρό διάστημα ο Π. Καγκαράς και η Β. Γεωργοπούλου. Για τις ανάγκες των έργων του Γ΄ ΚΠΣ στην Κω απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι: Ι. Κουνέλη-Παρασχάκη, Δ. Καλαντζής και για μικρό διάστημα ο Γ. Μπουρογιάννης. Επίσης, οι εργατοτεχνίτες: Μ. Κουτουτζού, Αιμ. Μάρκου, Ν. Μίγκλης, Κ. Χρηστάκης, Κ. Φωλιάς και Στ. Δρόσος. Ουσιαστική ήταν η βοήθεια για την υλοποίηση των έργων του Γ΄ ΚΠΣ των μόνιμων αρχαιολόγων της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Δ. Μποσνάκη και Ε. Σκέρλου. Η συντήρηση των εκθεμάτων που πλαισίωναν την Αρχαιολογική Συλλογή της Κάσου και το στήσιμο της Συλλογής πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Μ. Καΐκη και Η. Αυγενικό. Στο διοικητικό έργο του Ινστιτούτου βοήθησε η Κ. Καΐκη, ενώ η Ά. Καραβοκυρού συνέδραμε αποτελεσματικά στη διαχείριση των κονδυλίων.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δρομολογήθηκαν και βρίσκονται σε εξέλιξη τα παρακάτω ερευνητικά προγράμματα που έχουν στόχο την προβολή του αρχαιολογικού υλικού με δημοσιεύσεις σε μορφή corpora, συντάγματα, μονογραφίες και σειρές με πρώτη, βέβαια, προτεραιότητα το χώρο της Δωδεκανή-

1. Αρχή του μπορεί να θεωρηθεί το Ινστιτούτο FERT που ιδρύθηκε επί ιταλοκρατίας το 1928 με έδρα τη Ρόδο και με αντικείμενο την προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της Δωδεκανήσου, της Μικράς Ασίας και της Κρήτης. Οργανώνει βιβλιοθήκη, φωτογραφικό αρχείο και εκδίδει τις ιστορικές σειρές *Clara Rhodos* και *Memoria*. Πρβλ. *Clara Rhodos* I, 9-10.

2. Βλ. την αριθ. 5/25-8-1948 εφημερίδα της Δωδεκανήσου, άρθρο 1.

σου. Ωστόσο, όμως, άρχισε να διαγράφεται η συνεργασία μας και με τις άλλες Εφορείες του Αιγαίου, την Κ΄ και την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

Νομίσματα - Νομισματική Δωδεκανήσου

Η περιοχή της Δωδεκανήσου έχει πλούσια νομισματική παρουσία ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους και καλύπτει μεγάλη χρονική περίοδο από τον 6ο αι. π.Χ. έως και τους νεότερους χρόνους, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό νομισμάτων που έφερε στο φως η συστηματική έρευνα των Εφορειών Δωδεκανήσου.

Για το σπουδαίο αυτό αρχαιολογικό υλικό δημιουργήθηκε πρόγραμμα συντήρησης, καταγραφής, ταξινόμησης και μελέτης με στόχο τη δημοσίευση και την παρουσίασή του. Υπεύθυνη του προγράμματος είναι η αρχαιολόγος ορισμένου χρόνου με εξειδίκευση στη νομισματική Β. Στεφανάκη.

Συντηρήθηκαν περίπου 2.500 νομίσματα που προέρχονται από τις ανασκαφές της πόλης της Κω και τις παραδόσεις. Καταγράφηκαν και ταυτίστηκαν με βιβλιογραφικές πληροφορίες στους καταλόγους 2.349 νομίσματα (αριθ. ευρ. Ν1-Ν2349). Τα καταγεγραμμένα νομίσματα φωτογραφήθηκαν και τα στοιχεία τους πέρασαν σε δελτίο στον ηλεκτρονικό υπολογιστή σε πρόγραμμα αρχείου, κατά το πρότυπο του Νομισματικού Μουσείου, το οποίο συμπληρώθηκε και με τη φωτογραφία του αντικειμένου (Πίν. 113).

Ροδιακοί αμφορείς

Επικεφαλής του προγράμματος είναι οι αρχαιολόγοι ορισμένου χρόνου Χ. Παλαμιδά και Φ. Σέρογλου.

Οι ροδιακοί ενσφράγιστοι αμφορείς αποτελούν σημαντική μαρτυρία της δυναμικότητας του ροδιακού εμπορίου κατά την ελληνιστική περίοδο, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό ροδιακών ενσφράγιστων αμφορέων ή λαβών που βρέθηκαν σε όλο τον αρχαίο κόσμο, από τον Εύξεινο Πόντο έως την Αλεξάνδρεια και από τη Μικρά Ασία έως τη Δύση. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις 54.000 ροδιακές ενσφράγιστες λαβές της Συλλογής Μπενάκη στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας, τις 4.432 ροδιακές λαβές της αθηναϊκής Αγοράς και τις 1.550 που έχουν συγκεντρωθεί στη Δήλο, ενώ το 75% του συνόλου των ενσφράγιστων λαβών που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Πολωνικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αλεξάνδρεια είναι ροδιακές.

Στη Ρόδο, που αποτελούσε το κέντρο παραγωγής, ο αριθμός των αμφορέων και των λαβών που έφερε στο φως η μακροχρόνια αρχαιολογική έρευνα ανέρχεται σε αρκετές χιλιάδες, αλλά έως τώρα το αρχαιολογικό υλικό είναι αδημοσίευτο και οι καταγραφές περιορισμένες.

Στόχος του προγράμματος είναι η δημοσίευση του υλικού, προσπάθεια που ξεκίνησε η αείμνηστη V. Grace. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει:

- Συντήρηση αμφορέων.
- Συστηματική καταγραφή και φωτογράφηση των ενσφράγιστων αμφορέων και των σφραγισμάτων σε πρόγραμμα αρχείου.
- Αναγνώριση των διαφορετικών σφραγισμάτων ομώνυμων εργαστηριαρχών και επωνύμων.
- Κατάρτιση πλήρους χρονολογικού πίνακα με τα ονόματα των επώνυμων αρχόντων, εργαλείο πολύτιμο για την αρχαιολογική έρευνα διεθνώς.
- Συστηματική έρευνα εργαστηρίων παραγωγής ροδιακών αμφορέων στην πόλη και την ύπαιθρο της Ρόδου.
- Δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού.
- Οργάνωση έκθεσης με θέμα τους ροδιακούς αμφορείς.

Έως τα τέλη του 2004 καταγράφηκαν 14.000 σφραγίσματα (αριθ. κατ. Α3500-Α17500), ταυτίστηκαν 17.500 σφραγίσματα με βιβλιογραφικές πληροφορίες και εκπονήθηκαν τα αντίστοιχα έκτυπα. Τα στοιχεία των καταγραφών καταχωρήθηκαν στον ηλεκτρονικό υπολογιστή σε πρόγραμμα αρχείου. Η βάση δεδομένων δημιουργήθηκε από το Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας, το οποίο υποστηρίζει τα προγράμματά μας (Πίν. 114).

Ροδιακό εργαστήριο υδριών «Hadra» με λευκό βάθος

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου συνεχίστηκε και κατά το διάστημα αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα της μελέτης του μοναδικού εργαστηρίου των υδριών «Hadra» με λευκό βάθος με υπεύθυνη την υπογράφουσα. Πραγματοποιήθηκε η ταξινόμηση και καταγραφή 300 υδριών. Τα δεδομένα των καταγραφών (περιγραφή, ταξινόμηση, χρονολόγηση, βιβλιογραφία) καταχωρήθηκαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, σε πρόγραμμα αρχείου. Φωτογραφήθηκαν, επίσης, 100 υδρίες με υπεριώδη ακτινοβολία. Τα αποτελέσματα ήταν εξαιρετικά.

Άρχισε, επίσης, η μελέτη του οστεολογικού υλικού των υδριών που πραγματοποιείται από τον καθηγητή ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης Α. Αγελαράκη. Για τις ανάγκες του προγράμματος επισκέφθηκε τη Ρόδο με συνεργάτες και φοιτητές του, οι οποίοι μελέτησαν τα καμένα οστά από 15 τεφροδόχες υδρίες.

Ολοκληρώθηκαν οι αναλύσεις των χρωστικών που χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση των υδριών. Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν στο Διαγνωστικό Κέντρο Έργων Τέχνης «ΟΡΜΥΛΙΑ». Τα πρώτα συμπερά-

σματα από τη μελέτη της διακόσμησης από αρχαιομετρικής πλευράς, που είναι το αποτέλεσμα της αναλυτικής μελέτης της χρωματικής παλέτας και της τεχνικής που χρησιμοποίησαν οι ρόδιοι τεχνίτες, παρουσιάστηκαν στο 4ο Συμπόσιο Αρχαιομετρίας της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας.

Το χρώμα στην αρχαιότητα

Στόχοι του προγράμματος είναι η ανίχνευση και ανασύνθεση της ιστορίας του χρώματος, όπως αυτή διασώζεται σε μια σημαντική περιοχή, όπως η Ρόδος, όπου σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές υπήρχε σημαντική ζωγραφική παράδοση και μεγάλοι ζωγράφοι, όπως ο Απελλής, ο Παρράσιος και ο Πρωτογένης, οι οποίοι δημιούργησαν εξαίρετα έργα, που λάμπρυναν τη νέα πόλη. Το πρόγραμμα υλοποιείται σε συνεργασία με το Διαγνωστικό Κέντρο Έργων Τέχνης «ΟΡΜΥΛΙΑ», χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Αιγαίου και καλύπτει από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα. Τα δείγματα που θα χρησιμοποιηθούν στο πρόγραμμα προέρχονται από απλά κονιάματα (μινωικής, μυκηναϊκής και ελληνιστικής εποχής), ειδώλια, αγγεία που φέρουν επίθετα χρώματα, βωμούς. στήλες, γλυπτά και άλλα τέχνεργα, καθώς και χρωστικές ουσίες που βρέθηκαν στις ανασκαφές στο νησί της Ρόδου.

Έχει γίνει αναλυτική μελέτη σε χρωστικές που χρονολογούνται στην προϊστορική περίοδο, καθώς και σε δείγματα τοιχογραφιών ελληνιστικής περιόδου. Εφαρμόζονται συμπληρωματικές μη καταστρεπτικές και μικροαναλυτικές τεχνικές. Ακολουθείται η παρακάτω βασική μεθοδολογία διάγνωσης (Πίν. 115 α).

- Ακτινογραφία
- Φωτογράφηση (στην ορατή περιοχή, υπεριώδους φθορισμού, καθώς και με εφαπτομενικό φωτισμό)
- Υπέρυθρη ανακλαστογραφία
- Χρωματομετρία
- Στερεοσκοπία
- Οπτική μικροσκοπία
- Εκλεκτικός χρωματισμός
- Φασματοσκοπία μRaman
- Φασματοσκοπία μFTIR
- Αέρια χρωματογραφία – Φασματομετρία μαζών (GC- MS/MS)
- Υγρή χρωματογραφία υψηλής απόδοσης – Φασματομετρία μαζών (HPLC-PDA –MS)
- Συνδυαστική επεξεργασία των δεδομένων

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ

Φωτογραφική έκθεση «Η Κως από την αρχαιότητα έως τους βυζαντινούς χρόνους» (2003)

Η έκθεση οργανώθηκε στο πλαίσιο του Διεθνούς Συμποσίου «Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία», χρηματοδοτήθηκε από το Δήμο Δικαίου της Κω και συνεχίζει να παρουσιάζεται στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου. Διαγράφεται η αδιάκοπη ιστορία της Κω από το τέλος της Νεολιθικής Εποχής έως και το 17ο αιώνα μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών του νησιού (Πίν. 115 β).

Περιοδική έκθεση «Βλέποντας τους Έλληνες. Από τη Ρόδο στη Γέλα 7ος-5ος αι. π.Χ.» (2004)

Η έκθεση λειτούργησε στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου από τις 23 Ιουλίου έως τις 30 Σεπτεμβρίου 2004. Οργανώθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων της Caltanissetta της Σικελίας και εντάσσεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Αττικά», για το οποίο υπεύθυνη ήταν η Δρ. Rosalba Panvini, Έφορος της Εφορείας της Caltanissetta.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη η ίδρυση της Γέλας πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 689 και 688 π.Χ. και θεωρείται αποικία Ροδίων και Κρητών: *Γέλαν δε Ἀντίφημος ἐκ Ῥόδου καὶ Ἔντιμος ἐκ Κρήτης ἐποίκους ἀγαγόντες κοινῇ ἔκτισαν ἔτει πέμπτῳ καὶ τεσσαρακοστῷ μετὰ Συρακουσῶν οἴκισιν καὶ τῇ μὲν πόλει ἀπὸ τοῦ Γέλα ποταμοῦ τοὔνομα ἐγένετο, τὸ δὲ χωρίον οὗ νῦν ἡ πόλις ἐστὶ καὶ ὃ πρῶτον ἐτειχίσθη Λίνδιοι καλεῖται, νόμιμα δὲ Δωρικὰ ἐτέθη αὐτοῖς.*

Στόχος της έκθεσης, που περιελάμβανε 100 πρωτότυπα έργα από τα Μουσεία της Γέλας, της Caltanissetta και των Συρακουσών και 80 αντικείμενα από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, ήταν μέσα από το εποπτικό υλικό, τα κείμενα και τα αρχαιολογικά παραπάνω τέχνεργα, τα οποία αποτελούν αψευδείς μάρτυρες της ιστορίας των δύο πόλεων, να καταδειχθεί το δίκτυο επικοινωνίας και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στη μητρόπολη και την αποικία. Για την επίτευξη του στόχου αυτού και προκειμένου η έκθεση να καταστεί ωφέλιμη από επιστημονική και διδακτική σκοπιά, ο άξονας των επιλογών διαιρέθηκε σε δύο διαφορετικά επίπεδα και περιορίστηκε χρονικά μόνο στην περίοδο της μεγάλης ακμής της πόλης της Γέλας, από τον 7ο έως τον 5ο αι. π.Χ..

Με το πρώτο επίπεδο προσπαθήσαμε να αναδυθεί στα μάτια του θεατή η ιστορία των δύο πόλεων κατά τους δύο αυτούς αιώνες και να διαφανούν οι ισχυροί μεταξύ τους δεσμοί, που διαπιστώνονται κυρίως από την ομοι-

ότητα των ταφικών πρακτικών και την επικράτηση των ροδιακών λατρειών που οι οικιστές μετέφεραν στη νέα πατρίδα. Στη Γέλα, λατρεύεται ο Δίας Ατταβύριος, ο Απόλλωνας Λίνδιος και κυρίως η Αθηνά Λινδία, η λατρεία της οποίας εγκαταστάθηκε αμέσως μετά την ίδρυση της αποικίας. Εντυπωσιακά ευρήματα από τις νεκροπόλεις, τα ιερά και την ακρόπολη της αρχαίας πόλης της Γέλας ταξίδεψαν έως τη Ρόδο για να συναντηθούν για πρώτη φορά και να βρεθούν μαζί με τα ομοειδή τους κατασκευασμένα από συγγενή εργαστήρια, αν όχι και από τα ίδια χέρια.

Επίσης, τα προϊόντα των ροδιακών εργαστηρίων κεραμικής και κοροπλαστικής που βρέθηκαν στη Γέλα, όπως ληκύθια, κύλικες τύπου «Βρουλιά», γυναικείες προτομές, ειδώλια γυναικείων θεαινών, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα αγγεία, καθώς και αρωματοδόχοι αρύβαλλοι βρέθηκαν στις ίδιες βιτρίνες με τα όμοιά τους από τις νεκροπόλεις και τα ιερά της Ρόδου για να διατρανώσουν την κοινή καταγωγή.

Το δεύτερο επίπεδο της έκθεσης αποτέλεσαν οι εισαγωγές αγγείων διαφόρων εργαστηρίων. Τη ροδιακή αγορά και την αγορά της Γέλας κατακλύζει πλήθος και μεγάλη ποικιλία προϊόντων των ανατολικοελληνικών εργαστηρίων και τα φημισμένα αγγεία του ρυθμού των Αιγάγρων, ενώ φθάνουν από την Κόρινθο επιτραπέζια αγγεία, αγγεία πόσης και πολυάριθμα αρωματοδόχα σχήματα, από την Κύπρο αρωματοδόχα ληκύθια. Επίσης, από τη Σάμο, τη Σπάρτη και τη Λυδία ταξιδεύει μικρός αριθμός αγγείων, αλλά τα δείγματα είναι αξιόλογα. Στις προτιμήσεις, όμως, των Ροδίων και των Γελώων, κατά τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ., κυριαρχούν τα αττικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία (Πίν. 115 γ-δ, 116 α-β).

Την έκθεση πλαισίωσαν αξιόλογα δείγματα από τα παραπάνω εργαστήρια που αποδεικνύουν το εύρος των εμπορικών δραστηριοτήτων και την ανάπτυξη αμφίδρομων πολιτισμικών σχέσεων. Παράλληλα, κυκλοφόρησε κατάλογος σε τρεις γλώσσες: ελληνικά, ιταλικά, αγγλικά.

Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου (2004)

Το πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου «Μουσεία στα μικρά νησιά» έδωσε το έναυσμα και τη δυνατότητα για τη δημιουργία μιας συλλογής, ενός μικρού διαχρονικού πυρήνα, που οργανώθηκε σε κτίριο παραδοσιακής κασιώτικης λαϊκής αρχιτεκτονικής, το οποίο οικοδομήθηκε το 1900 και χρησιμοποιήθηκε ως Δημαρχείο από το 1930 έως το 1971. Το κτίριο αυτό, ιδιοκτησίας του Δήμου της Κάσου, παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού για το σκοπό αυτό.

Η αρχαιολογική συλλογή αποτελείται από αρχαιολογικά ευρήματα, ιστορικά και λαογραφικά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται κυρίως από παραδόσεις από Κασίους και σε πολύ μικρό βαθμό από ανασκαφές, μια και η αρχαιολογική έρευνα στο νησί υπήρξε μέχρι τώρα περιορισμένη. Τα εκθέματα πλαισιωμένα με κείμενα και εποπτικό υλικό στον όροφο του κτιρίου εικονογραφούν τις περιόδους κατοίκησης στο νησί ξεκινώντας από τα πρωιμότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας που χρονολογούνται την 4η και 3η χιλιετία π.Χ.

Παρουσιάζεται η προϊστορική περίοδος του νησιού κυρίως με τα ευρήματα από το νότιο τμήμα, την περιοχή Χέλατρο, ακολουθούν οι λατρείες και τα ιερά, οι οικισμοί των ιστορικών χρόνων, καθώς και τα κτερίσματα από τις αξιόλογες νεκροπόλεις του Πόλιν της υστεροκλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Η έκθεση του ορόφου ολοκληρώνεται με ευρήματα που βρέθηκαν στη θάλασσα και που φέρνει η επικοινωνία με τη θάλασσα. Θεωρήσαμε επιβεβλημένο, παρά τον περιορισμένο χώρο του κτιρίου, να αφιερώσουμε μεγάλο μέρος του στις πράξεις ανδρείας των Κασιωτών που προκάλεσαν την αιγυπτιακή επέμβαση, η οποία κατέληξε στις 7 Ιουνίου 1824 στο ολοκαύτωμα του νησιού, που αποτελεί το μεγαλύτερο τίτλο τιμής στην ιστορία του, καθώς και στη λαϊκή παράδοση.

Το ιστορικό και λαογραφικό τμήμα της συλλογής προήλθε από τη συνεργασία μας με τη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού. Η οργάνωση της αρχαιολογικής Συλλογής είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας του Ινστιτούτου με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Την επιστημονική ευθύνη για τη μουσειακή μελέτη και την οργάνωση της έκθεσης είχαν η υπογράφουσα και η Φ. Ζερβάκη, αρχαιολόγος της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

Η συλλογή εγκαινιάστηκε το Σεπτέμβριο του 2004 (Πίν. 116 γ-στ, 117 α-γ). Στο πλαίσιο της οργάνωσης της Συλλογής πλύθηκε, συντηρήθηκε και τακτοποιήθηκε σε αποθήκη που έχει παραχωρηθεί από το Δήμο της Κάσου στην ΚΒ΄ ΕΠΚΑ όλο το αρχαιολογικό υλικό που προέρχεται από παραδόσεις ή ανασκαφές στην Κάσο. Ιδιαίτερης φροντίδας έτυχαν τα 415 καταγεγραμμένα αντικείμενα (αριθ. κατ. Κ1-Κ415), τα περισσότερα από τα οποία αποτελούν τα εκθέματα της αρχαιολογικής συλλογής. Τα όπλα που πλαισιώνουν την αρχαιολογική συλλογή συντηρήθηκαν από το συντηρητή του Πολεμικού Μουσείου Θ. Μαριολόπουλο.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

«Το Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου» (2002)

Το Ινστιτούτο σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Κρήτης διοργάνωσε στη Ρόδο, από 1 έως 4 Νοεμβρίου 2002, Διεθνές Συμπόσιο, στο οποίο έλαβαν μέρος 47 ερευνητές με ανακοίνωση. Σκοπός του ήταν η παρουσίαση του έρ-

γου ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων και ερευνητών που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου. Το Συμπόσιο και η έκδοση των Πρακτικών, τα οποία κυκλοφόρησαν το 2004, πραγματοποιήθηκαν χάρη στη γενναιόδωρη χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού, του Υπουργείου Αιγαίου και της Μεσογειακής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

«Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία» (2003)

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με τους Φίλους του Νομισματικού Μουσείου οργάνωσαν τη Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία» στην Κω, από 30 Μαΐου έως 2 Ιουνίου 2003. Έλαβαν μέρος 34 ερευνητές με ανακοίνωση. Οι θεματικοί άξονες της Συνάντησης αφορούσαν στην αρχαιότητα, το Βυζάντιο, τους μέσους και νεότερους χρόνους και αναφέρονταν στα νομισματοκοπεία, την εικονογραφία, τη νομισματική κυκλοφορία και τους «θησαυρούς» της περιοχής. Η Συνάντηση και η έκδοση των Πρακτικών, τα οποία βρίσκονται στο τελικό στάδιο επεξεργασίας και θα κυκλοφορήσουν το 2006, πραγματοποιήθηκαν κυρίως χάρη στην οικονομική στήριξη των τριών Δήμων της Κω, καθώς επίσης και στη χορηγία του Υπουργείου Πολιτισμού και του Υπουργείου Αιγαίου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ[3]

Εκδόθηκε και κυκλοφόρησε το 2002 το βιβλίο του καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ζ. Τσιρπανλή, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αι. Από τους Ιωαννίτες στους Οθωμανούς Τούρκους*.

Στη μνήμη της αείμνηστης συναδέλφου Χάρης Κάντζια εκδόθηκε και κυκλοφόρησε το 2004 το δίτομο έργο *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*. Ο πρώτος τόμος αναφέρεται στα νησιά Κω και Νίσυρο, ενώ ο δεύτερος στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου. Αξίζει να αναφερθεί ότι η δαπάνη της έκδοσης του πρώτου τόμου καλύφθηκε εξολοκλήρου από τους τρεις Δήμους της Κω, το Δήμο Νισύρου, το ΤΕΕ Δωδεκανήσου-Παράρτημα Κω, το Εμπορικό Επιμελητήριο Δωδεκανήσου-Παράρτημα Κω, το Τουριστικό Γραφείο της Κω «Αίολος». Η πράξη τους αυτή επισημαίνει την αναγνώριση της ανεκτίμητης προσφοράς της Χάρης Κάντζια στο νησί του Ιπποκράτη και συγχρόνως αποτελεί απόδοση οφειλόμενης τιμής στον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην έρευνα και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της Κω. Ο πρώτος τόμος παρουσιάστηκε στην Κω στις 31 Οκτωβρίου 2004, ακριβώς 10 χρόνια από το θάνατό της.

Το πρόγραμμα μελέτης «Ανέκδοτες επιγραφές της Κω, Ι. Επιτύμβιες στήλες και όροι», για το οποίο επιστημονικά υπεύθυνος είναι ο αρχαιολόγος της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Δ. Μποσνάκης χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Αιγαίου. Τα τελικά κείμενα έχουν παραδοθεί στο τυπογραφείο και ο τόμος θα κυκλοφορήσει το 2005. Η έκδοση αυτή θα αποτελέσει μέρος της μεγάλης δημοσίευσης της Ακαδημίας του Βερολίνου που θα περιλάβει το επιγραφικό υλικό της Κω.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου στη Ρόδο πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την Εταιρεία Φίλων της Μουσικής «Σαμβύκη» συναυλία Μουσικής Δωματίου με το «Αθηναϊκό Τρίο Εγχόρδων» στις 28 Ιουνίου 2002.

Στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, στις 7 Ιουλίου 2003, οργανώθηκε σε συνεργασία με την Εταιρεία Φίλων της Μουσικής «Σαμβύκη» συναυλία Μουσικής Δωματίου με το Τρίο Opus1, με τους Δ. Σέμψη βιολί, Λ. Οικονόμου πιάνο και Μ. Βάσσου βιολοντσέλο.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων πόλεως Κω

Ο μεγάλος σεισμός του 1933, επί ιταλοκρατίας, που ισοπέδωσε κυριολεκτικά την πόλη της Κω, επέβαλε την ανάγκη ενός σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού, ο οποίος συγχρόνως έθεσε τις προϋποθέσεις για την έρευνα και αποκάλυψη της αρχαίας πόλης. Στο νέο σχέδιο, αφού έλαβαν υπόψη τις προτάσεις της αρχαιολογικής υπηρεσίας, θεσπίστηκαν ζώνες με στόχο την ανάδειξη της Κω σε «Αρχαιολογική Πόλη», όπως αναφέρεται στα έγγραφα της εποχής, και αποφασίστηκε να μείνουν ελεύθερες από την οικοδόμηση και παράλληλα να χαρακτηριστούν «αρχαιολογικά πάρκα». Ο διάλογος ανάμεσα στην αρχαία και τη σύγχρονη πόλη είχε από τότε αρχίσει και συνεχίζεται. Από τις μεγάλες ανασκαφές των ετών 1928-1943 και στη συνέχεια από την έρευνα των Εφορειών Δωδεκανήσου από το 1948 έως σήμερα, αναδύθηκε με πληρότητα η πόλη και οι νεκροπόλεις των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Όλος αυτός ο αρχαιολογικός πλούτος που αποκαλύφθηκε και αποτελεί αψευδή μάρτυρα του λαμπρού παρελθόντος, είναι σχεδόν στο σύνολό του κατανεμημένος στις οκτώ ζώνες που θεσπί-

3. Οι εκδόσεις του Ινστιτούτου πωλούνται στα Πωλητήρια του ΤΑΠΑ.

στηκαν, καθώς επίσης και σε οικόπεδα που έχουν απαλλοτριωθεί και ανήκουν στο ελληνικό Δημόσιο.

Η παραπάνω απαραίτητη και συγχρόνως ευνοϊκή παράμετρος, η μικρή έκταση της πόλης και η καλή διατήρηση των αρχαιοτήτων, καθώς επίσης και η έκταση των αποκαλυφθέντων μνημείων επιβάλλουν, αλλά και διευκολύνουν ένα πρόγραμμα ενοποίησης των μνημείων και των χώρων. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι αρχαιότητες ανέρχονται σε έκταση στα 138 στρέμματα, ποσοστό 10,63% της επιφάνειας του παλαιού Σχεδίου της Πόλης, που μαζί με τις αρχαιολογικές ζώνες ξεπερνούν τα 280 στρέμματα (Πίν. 117 δ).

Έχοντας υπόψη ότι η οργανωμένη προστασία απαιτεί σημαντικά κονδύλια εντάχθηκε το φιλόδοξο πρόγραμμα της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της πόλης Κω σε ευρωπαϊκά προγράμματα. Εξασφαλίστηκαν πιστώσεις που ξεπερνούν το ποσό των 4.400.000 ευρώ, που καλύπτουν τη δαπάνη των παρεμβάσεων σε δύο μνημεία και ένα ελεύθερο οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο. Συγκεκριμένα, τη ρωμαϊκή οικία γνωστή ως Casa Romana, το Ωδείο και τον αρχαιολογικό χώρο της Αγοράς-Συνοικίας του Λιμένος.

Αρχαιολογικός χώρος της συνοικίας του Λιμένος[4]

Στα όρια της μεσαιωνικής πόλης, η οποία είχε κτιστεί πάνω στα ερείπια της αρχαίας, που ιδρύθηκε το 366 π.Χ., αποκαλύφθηκε από την ιταλική αρχαιολογική αποστολή το βόρειο τμήμα της πόλης, σε έκταση περίπου 40.000 τ.μ.

Αποκαλύφθηκαν: τμήμα του ελληνιστικού τείχους με τους οχυρωματικούς πύργους, το δίδυμο ιερό της Αφροδίτης, το ιερό του Ηρακλέους, η στοά του Λιμένος, πάνω στην οποία κτίστηκε η Βασιλική του Λιμένος, που θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες της Μεσογείου, το βόρειο τμήμα της μνημειακής Αγοράς, που έφθανε σε μήκος πάνω από 300 μ., και μεγάλο μέρος του πολεοδομικού ιστού της πόλης.

Ο σπουδαίος αυτός αρχαιολογικός χώρος αναδεικνύεται σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο μελέτη, που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουτσογιάννη. Η υλοποίησή της προβλέπει παρεμβάσεις που αφορούν σε περιφράξεις, κατασκευή φυλακείου, χάραξη πορειών επίσκεψης στα επιμέρους μνημεία, αξιοποιώντας στοιχεία του πολεοδομικού ιστού. Επίσης, την οριοθέτηση των ιερών, την αποκάλυψη των ψηφιδωτών που κοσμούν οικίες των ρωμαϊκών χρόνων, τη σήμανση των μνημείων με σύγχρονα εποπτικά μέσα, τη διαμόρφωση σκιερών χώρων ανάπαυσης και την ταξινόμηση των αρχιτεκτονικών μελών και λιθοσωρών.

Όσον αφορά στην τελευταία παρέμβαση, πρέπει να αναφερθεί η στενή συνεργασία με την αρχιτεκτονική Σχολή του Πανεπιστημίου του Bari στην καταγραφή, αποτύπωση και ταυτοποίηση των διάσπαρτων μελών.

Από τον Οκτώβριο του 2003, εργάστηκε στο χώρο μικρό συνεργείο εξειδικευμένων τεχνιτών, το οποίο πραγματοποίησε προκαταρκτικούς καθαρισμούς και απομάκρυνε την περιττή βλάστηση, τακτοποίησε διάσπαρτους λίθους και χάραξε εργοταξιακές διαδρομές, απαραίτητες για τις εργασίες που θα ακολουθούσαν.

Κρίθηκε επιβεβλημένο το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών να αφορά στη συντήρηση, ανάδειξη και αισθητική αποκατάσταση των οικοδομικών νησίδων. Πράγματι, το τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης είχε υποστεί τη μεγαλύτερη βλάβη, καθώς για 65 περίπου χρόνια είχε αφεθεί ουσιαστικά στη μοίρα του, εκτεθειμένο στο χρόνο, τις καιρικές συνθήκες και την ανθρώπινη, πολλές φορές βάρβαρη συμπεριφορά. Ήταν βέβαιο ότι σε λίγα χρόνια θα μετατρεπόταν σε απέραντο ερειπιώνα.

Για την υλοποίηση της παρέμβασης αυτής συγκροτήθηκαν ομάδες εργασίας από αρχαιολόγους, αρχιτέκτονα, χημικό μηχανικό, γλύπτη, συντηρητές αρχαιοτήτων και πεπειραμένους εργατοτεχνίτες, με αντικείμενο τη συντήρηση και ανάδειξη των οικιών και των καταστημάτων που βρίσκονται στις νησίδες. Οι επεμβάσεις στον πολεοδομικό ιστό άρχισαν τον Ιούλιο του 2004, από τη δυτικότερη οικοδομική νησίδα (Insula I), της οποίας αποκατεστάθηκε το βόρειο ήμισυ, που αποτελείται από 15 χώρους.

Οι εργασίες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: αυτές που αφορούν σε στατική ενίσχυση, στήριξη, ενδυνάμωση και αποφυγή περαιτέρω φθορών σε τμήματα αρχαίων τοιχοποιιών και θεμελιώσεων, μεμονωμένα in situ αρχιτεκτονικά μέλη και κατασκευές, καθώς και εκείνες που αφορούν σε αισθητική ανάδειξη και βελτίωση της αναγνωσιμότητας των χώρων, τόσο για τον απλό επισκέπτη, όσο και για τον ειδικευμένο μελετητή.

Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται:

- Οι μηχανικοί καθαρισμοί από επικαθίσεις, άλατα, ιζήματα και μικροοργανισμούς των αρχαίων τμημάτων τοιχοποιίας.
- Οι σφραγίσεις και τα ενέματα με ισχνό κονίαμα σε ρωγμές σαθρών λίθων των κατασκευών και οι συγκολλήσεις αποσπασμένων τμημάτων λίθων.

4. Για τον αρχαιολογικό χώρο και τα μνημεία του, βλ. L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo (1935-1943), Relazione preliminare, *BdA* XXX (1950), σ. 54-73 (στο εξής Morricone 1935-1943)· M. Livadiotti - G. Rocco (A cura di), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Catania 1996, σ. 96-121· C. Malagrino, *Il sanctuario di Eracle nel quartiere del porto a Coo*, tesi di spezzializione, Scuola archeologica italiana di Atene, 2003.

- Οι εμποτισμοί με χημικά στερεωτικά για τη σκλήρυνση και ενίσχυση της αντοχής αποσαθρωμένων λίθων.
- Οι συμπληρώσεις, συγκολλήσεις και περιμετρικές συγκρατήσεις τμημάτων δαπέδων, όπου αυτά υπάρχουν.
- Οι ανατάξεις λίθων αποκολλημένων από τις τοιχοποιίες (όπου αυτό είναι επιτρεπτό με ασφάλεια).
- Η αποσυναρμολόγηση, εξυγίανση των υπολειμμάτων και ανάκτιση τμημάτων τοιχοποιίας (κυρίως αργολιθοδομών) με το ίδιο και κατά περίσταση με συμπληρωματικό από τον περιβάλλοντα χώρο, αντίστοιχο διάσπαρτο υλικό.
- Οι συμπληρώσεις (αρμολογήματα) ή και ολοκληρωτικές αντικαταστάσεις αλλοιωμένων κονιαμάτων στους αρμούς των αρχαίων τοίχων, όπου αυτό απαιτείται.
- Η στατική ενίσχυση και συγκράτηση με την τεχνική της επίπασης με μονή ή πολλαπλή στρώση σε χωμάτινες παρειές και υποθεμελιώσεις τοίχων, με κατά περίσταση εσωτερική ενίσχυση με πλαστικά ή μεταλλικά πλέγματα, μεταλλικές ανοξείδωτες καρφίδες ή ακόμη και τοιχία αντιστήριξης από ισχνό μίγμα λευκού τσιμέντου σε αναλογία 25%, αμμοχάλικου και ανασκαφικού χώματος. Στην περίπτωση της επίπασης, η εξωτερική επιφάνεια του προστεθέντος τμήματος λαμβάνει απόχρωση και χροιά κατ' απομίμηση της προϋπάρχουσας επιφάνειας χώματος, με την προσθήκη κατάλληλων χρωμάτων, χαλικιών και ενίοτε θραυσμάτων κεραμικής στο μίγμα.
- Η ανύψωση με μηχανικά μέσα, από ειδικευμένους τεχνίτες, βαρέων αρχιτεκτονικών μελών, η στατική ενίσχυση (ανάκτιση) του υποκείμενου στηρίζοντος τμήματος τοιχοποιίας, και η επανατοποθέτηση των μελών στην προτέρα θέση τους.
- Η στήριξη με μεταλλικά στηρίγματα (βίδες) σε τμήματα υπερκατασκευών, στα οποία δεν μας επιτρέπεται με ασφάλεια άλλου είδους επέμβαση.

Πρέπει να αναφερθεί, επίσης, ότι τα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν στις συμπληρώσεις, προέκυψαν μετά από μελέτη βάσει δειγματοληψίας και χημικής ανάλυσης. Σε περιπτώσεις ανάταξης λίθων ή ανάκτισης τμήματος τοιχοποιίας, αναπαράγεται η προϋπάρχουσα τοιχοποιία, διαχωριζόμενη με διακριτικό μολυβδόφυλλο πληροφορώντας τον επισκέπτη και το μελετητή για την έκταση και τα όρια της διορθωτικής επέμβασης.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται:

- Οι εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποψιλώσεις των χώρων της οικοδομικής νησίδας, αλλά και όπου αλλού στον αρχαιολογικό χώρο αυτό απαιτείται, καθώς και το κλάδεμα των δέντρων.
- Οι μεταφορές και τακτοποιήσεις λιθοσωρών από το εσωτερικό των χώρων της νησίδας, τόσο για απελευθέρωσή τους από περιττό και ξένο υλικό, όσο και για τη διευκόλυνση των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης.
- Η απομάκρυνση μικρής έκτασης επιφανειακών επιχώσεων (μπαζωμάτων), προερχόμενων κυρίως από τις παλαιότερες εργασίες των ιταλών ανασκαφέων, μόνο όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο για τη σωστή πορεία των εργασιών, γεγονός το οποίο σε κάποιες περιπτώσεις συνέβαλε στην καλύτερη οριοθέτηση των χώρων της Insula, αποκαλύπτοντας δυσδιάκριτα ή και αθέατα έως τώρα τμήματα αρχαίων τοίχων.
- Οι αισθητικές ανακτίσεις σε τμήματα τοίχων, τα οποία ήταν μεν εκ των προτέρων διακριτά με σαφήνεια, αλλά επέτρεπαν μερική καθ' ύψος ή κατά μήκος συμπλήρωση με ασφάλεια, για μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα.
- Η τελική επίστρωση του πυθμένα κάθε χώρου με φύλλο βινυλίου και γεωύφασμα, μετά τη διακοπή των εργασιών αποκατάστασης κατά τη χειμερινή περίοδο, ώστε να αποφευχθεί σε μεγάλο μέρος η επανεμφάνιση βλάστησης στο εσωτερικό του και να προστατευθεί ο χώρος.

Επίσης, κατασκευάστηκε καλαίσθητη περίφραξη στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου, που τον αποχωρίζει από το όμορο πάρκο με τα ιπποτικά και βυζαντινά μνημεία.

Ρωμαϊκό Ωδείο[5]

Η υλοποίηση του υποέργου «Ανάδειξη περιβάλλοντος χώρου Ωδείου Κω - Φωτογραφική έκθεση» ξεκίνησε το 2003. Η μελέτη που εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ε. Χλέπα, προβλέπει ευπρεπισμό του πάρκου βόρεια του Ωδείου και οργάνωση μόνιμης φωτογραφικής έκθεσης στην υποδομή του μνημείου.

Πριν από την έναρξη των εργασιών, απομακρύνθηκαν από το νότιο τμήμα του μνημείου τα συγκεντρωμένα από χρόνια τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και τμήματα πήλινων αγωγών, που προέρχονται από το υδραγωγείο νότια του Ωδείου, και τακτοποιήθηκαν στις αποθήκες της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ στην Κω. Ευπρεπίστηκε το όμορο πάρκο με φυτεύσεις, με δημιουργία διαδρομών, με την κατασκευή καθιστικών και στάσεων και με την οριοθέτησή του με καλαίσθητη μεταλλική πε-

5. Βλ. L. Laurenzi, L'Odeon di Coo, *Historia* V (1931), σ. 592-602. Ο ίδιος, *Monumenti di scultura del Museo di Rodi e dell'Antiquarium di Coo (Sculture di Coo), Clara Rhodos* V², 1932. Ο ίδιος, Coo, s.v. *EEA* 1959, σ. 795-800. Livadiotti - Rocco, ό.π., σ. 130-133. E. Chlepa, The Roman Odeion at Kos, *BSA* 94 (1999), σ. 415-435.

ρίφραξη στην ανατολική του πλευρά. Έγιναν αρμολογήματα, συμπληρώσεις καθ' ύψος και ανατάξεις στους αναλημματικούς τοίχους της ιταλοκρατίας που οριοθετούν το χώρο δυτικά και νότια (Πίν. 118 α). Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκε η συνέχεια προς Δ. των πήλινων αγωγών του υδραγωγείου του Ωδείου, ενώ κατά την ανάταξη του δυτικού τοίχου συνελέγησαν 31 τμήματα αρχιτεκτονικών μελών που ήταν εντοιχισμένα σε αυτόν. Συμπληρώθηκαν οι τοίχοι του τούρκικου κτίσματος που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του αλσυλλίου, με σκοπό τον καλλωπισμό του χώρου και τη χρήση του ως επιφάνεια ανάρτησης πληροφοριακών πινακίδων.

Επίσης, το Ωδείο φωτίστηκε εσωτερικά και εξωτερικά. Στην υποδομή του τοποθετήθηκε μεταλλικό δάπεδο που εξασφαλίζει την προστασία από τους επισκέπτες (Πίν. 118 β).

Τέλος, στο πλαίσιο ανάδειξης του χώρου με το ψηφιδωτό δάπεδο, που είχε αποκαλυφθεί κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας στο νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου και χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ.[6], πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες, νότια και δυτικά του ψηφιδωτού, προκειμένου να θεμελιωθεί η εφελκυόμενη κατασκευή προστασίας του.

Νότια του χώρου αποκαλύφθηκε δάπεδο από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, με κατά τόπους φθορές, στο κέντρο του οποίου βρέθηκε αβαθής δεξαμενή σταυροειδούς σχήματος με κόγχες. Διασώζει σε ικανοποιητικό βαθμό το μαρμάρινο δάπεδό της και ίχνη ορθομαρμάρωσης. Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος εντοπίστηκε θεμέλιο τοίχου από αργολιθοδομή, που είχε καταπατήσει και εν μέρει καταστρέψει άλλο ψηφιδωτό δάπεδο, πιθανώς σύγχρονο της δεξαμενής (Πίν. 118 γ).

Δυτικά του χώρου, αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου δαπέδου, σε ψηλότερο επίπεδο από το ψηφιδωτό δαπέδο του 5ου αι. μ.Χ. Η επίχωση που κάλυπτε τα κτιριακά λείψανα περιελάμβανε νεότερα «μπαζώματα», στα οποία περιεχόταν και ικανή ποσότητα κεραμικής της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, η οποία λόγω των διαταράξεων δεν προσφέρει στοιχεία χρονολόγησης.

Μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών έγιναν σωστικά μέτρα συντήρησης στις αποκαλυφθείσες μαρμαροθετημένες επιφάνειες και, στη συνέχεια, τα αρχαία λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία Κω

Η αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία της Κω[7] αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της οικιστικής ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Εκτείνεται περίπου σε 2.500 τ.μ. και αντιστοιχεί σε μια οικοδομική νησίδα. Διαδέχθηκε δύο ή τρεις οικίες των ελληνιστικών χρόνων. Οι 39 αναστηλωμένοι χώροι της οργανώνονται γύρω από τα δύο περίστυλα αίθρια και την εσωτερική αυλή. Κτίστηκε μετά το σεισμό του 142 μ.Χ. και καταστράφηκε ολοσχερώς κατά το σεισμό του 365 μ.Χ. Διασώζει περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα και δάπεδα με opus sectile, ενώ μεγάλο τμήμα των τοίχων της καλύπτεται από ορθομαρμαρώσεις και γραπτή διακόσμηση. Ερευνήθηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Αποστολή τα έτη 1936-1938 και αναστηλώθηκε στο διάστημα 1938-1940.

Η σπουδαιότητα του μνημείου και η συνεχής φθορά που έχει υποστεί από το χρόνο και τη συμπεριφορά των υλικών της ιταλικής αναστήλωσης, επέβαλαν τη συντήρησή του. Η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Κω Γ. Σιδερή. Το έργο «Συντήρηση-Αποκατάσταση της αναστηλωμένης οικίας της Κω» είναι ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ με προϋπολογισμό 1.931.698,52 ευρώ και φορείς υλοποίησης τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων, τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.

Έως το τέλος του 2002 εκκενώθηκε το μνημείο από τα εκτεθειμένα κινητά ευρήματα, καθώς και από τα αρχαία που ήταν αποθηκευμένα στους χώρους της βόρειας και της δυτικής πλευράς του. Μεταφέρθηκαν, αφού προηγήθηκε φωτογράφηση και συνοπτική καταγραφή τους σε κατάλογο (CR 1-960). Καταγράφηκαν: 22 επιγραφές, 60 γλυπτά και τμήματα γλυπτών, 13 στήλες, 12 βωμίσκοι, 522 αρχιτεκτονικά μέλη, 9 τμήματα τοιχογραφημένων και επιχρισμένων επιφανειών, 126 τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων, 10 πίθοι, 1 πήλινη σαρκοφάγος, 14 ομάδες κεραμικής, 33 τμήματα αγγείων, πήλινων αγωγών και κεραμίδων, 106 λίθινα αντικείμενα, θραύσματα μαρμαροθετημάτων, σπαράγματα κονιαμάτων και 40 επιγραφές (Ε. 362-401), οι οποίες θα πλαισιώσουν την έκθεση με θέμα «Η ρωμαϊκή Κως» που πρόκειται να οργανωθεί στη βόρεια πλευρά του μνημείου. Επίσης 16 τμήματα αρχιτεκτονικών μελών

6. L.M. de Matteis, *Mosaici di Cos. Dagli scave degli Missioni Italiane e Tedesche (1900- 1945)*, Monografie della Scuola Archeologica di Atena e delle Missioni Italiane in Oriente, Atene 2004, αριθ. 77, 152, εικ. XCIII, 2.

7. L. Laurenzi, Attivita del servizio archeologico nelle isole italiane dell' Egeo nel biennio 1934-1937, *BdA* XXX (1936-1937), σ. 129-148. Ο ίδιος, Sculture inedited del Museo di Coo, *ASAIA* XXXIII-XXXIV (1955-1956), σ. 64-80. M. Albertocchi, La Casa Romana, στο Livadiotti - Rocco, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 125-129.

(ΑΡ. 161-176), 25 τμήματα γλυπτών (Γ. 1146-1170) και 117 αγγεία της ύστερης αρχαιότητας (Π. 1243-1300, Π. 3354-3396, Α. 1000-1015), που βρέθηκαν στη ρωμαϊκή οικία.

Προετοιμάζεται το εποπτικό υλικό και οι ενημερωτικές πινακίδες που θα αναρτηθούν στο μνημείο, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασής του.

Τον Ιούνιο του 2004 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης της ιταλικής αναστήλωσης με ευθύνη της ΔΑΑΜ και ανάδοχο την εταιρεία ΓΚΡΑΟΥΤΕΚΑ.Ε. – ΚΤΙΣΤΩΡ – ΕΝΕΡΓΕΙΑ Α.Ε. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, όπου θα ανεγερθούν οι χώροι υγιεινής, πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες. Χαράχθηκε τομή, διαστ. 7,30×1,90 μ. Σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., κατασκευασμένος από επεξεργασμένους λίθους και αργολιθοδομή. Το νότιο άκρο του συνδέεται με τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ., κατασκευασμένο από αργούς λίθους με ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Δεν είναι σαφές εάν οι τοίχοι ανήκουν στην ίδια κατασκευαστική φάση.

Στο εσωτερικό του χώρου που ορίζουν οι παραπάνω τοίχοι αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο κυρίως από κεραμίδες οροφής, αλλά και από αργούς λίθους προερχόμενους από τα ανώτερα τμήματα των τοίχων (Πίν. 118 δ). Στο στρώμα βρέθηκαν τμήματα δύο πίθων. Στο εσωτερικό του ενός βρέθηκε πήλινη ευλογία με ανάγλυφη διακόσμηση σταυρών που χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ.[8] (Πίν. 119 α).

Νότια του χώρου που ορίζουν οι τοίχοι διαπιστώθηκε η συνέχεια του στρώματος καταστροφής. Η επίχωση που κάλυπτε τα αρχαία λείψανα ήταν διαταραγμένη εξαιτίας της άρωσης.

Κτίριο Αρχαιολογικής Συλλογής Κάσου

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες συντήρησης και βελτίωσης του κτιρίου που στεγάζει την Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου. Συντηρήθηκε και συμπληρώθηκε η παλαιά ξυλεία, μονώθηκε η στέγη, αντικαταστάθηκαν τα κουφώματα, τοποθετήθηκαν κιγκλιδώματα στα παράθυρα και συναγερμός. Αντικαταστάθηκαν τα κονιάματα, εσωτερικά και εξωτερικά. Επίσης, συντηρήθηκαν τα διασωθέντα τοιχογραφήματα, τα οποία αναπαράχθηκαν σε μεγάλο μήκος. Ευπρεπίστηκε ο αύλειος χώρος με την κατασκευή βοτσαλωτού δαπέδου και κατασκευάστηκαν χώροι υγιεινής (Πίν. 119 β-γ, 120).

Επιγραφικό Μουσείο Ασκληπιείου Κω

Η ανασκαφική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην αρχαιολογική ζώνη του Ασκληπιείου στην Κω κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα από τους αρχαιολόγους Laurenzi και Morricone (1930-1938) δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός μουσειακού χώρου που θα φιλοξενούσε τα σημαντικά ευρήματα των ανασκαφών, κυρίως όμως τις επιγραφές που βρέθηκαν στο χώρο του Ασκληπιείου[9].

Το κτίριο αυτό βρίσκεται στη βορειοδυτική παρυφή του αρχαιολογικού χώρου απέναντι από το μνημειακό συγκρότημα των Θερμών και αποτελεί παράδειγμα εκδήλωσης μιας εκλεκτικιστικού χαρακτήρα τάσης ως προς τη μορφολογική του έκφραση, που γενικότερα χαρακτήρισε μεγάλο μέρος της ιταλικής αρχιτεκτονικής στα Δωδεκάνησα. Οι φθορές και οι εκτενείς αλλοιώσεις που είχαν προσβάλει το δομικό ιστό του μικρού αυτού συγκροτήματος επέβαλαν την ανάγκη επέμβασης. Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ του ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Κω εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του κτίσματος από τον αρχιτέκτονα της Σύμβασης Γ. Σιδερή.

Μικρό μέρος των εργασιών υλοποιήθηκε κατά το 2001 από την Προγραμματική Σύμβαση. Οι εργασίες διακόπηκαν έως το 2003 και ξανάρχισαν το 2004 με ευθύνη του Ινστιτούτου και με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι:

- Δημιουργία ρύσεων, αδιαβροχοποίηση και θερμόνωση των δωμάτων, επίστρωση στεγανού τσιμεντοκονιάματος ενισχυμένου με πλέγμα, διαμόρφωση τελικής επιφάνειας δωμάτων με διάστρωση χαλίκων.
- Ανακατασκευή των γείσων και των στηθαίων των τοιχοποιών.
- Κατασκευή των εξωτερικών και των εσωτερικών επιχρισμάτων.
- Εγκαταστάσεις ύδρευσης, αποχέτευσης, κλιματισμού, πυροπροστασίας.
- Ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις.
- Αντικατάσταση κουφωμάτων.

8. Πρβλ. Δ. Μπακιρτζή (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, σ. 173, αριθ. 195.

9. G. Rocco, L' Asklepieion, στο Livadiotti - Rocco, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 163-173.

Συντηρήθηκαν 30 επιγραφές από το επιγραφικό υλικό του Ασκληπιείου, οι οποίες θα πλαισιώσουν την έκθεση που θα οργανωθεί.

Γραφεία Ινστιτούτου

Το Ινστιτούτο στεγάζεται σε ακίνητο ιδιοκτησίας ΤΑΠΑ που βρίσκεται στην Πλατεία Μεγάλου Αλεξάνδρου, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Πρόκειται για το κτίριο ICARO (Industria Cerami che Artistiche Rhodio - Orientali), έργο του αρχιτέκτονα Bernabiti.

Το κτίριο παρουσίαζε μεγάλα στατικά προβλήματα κυρίως στους οπλισμούς που είχαν οξειδωθεί, στους αρμούς των λιθοδομών και στο φέροντα οργανισμό. Επίσης, είχαν προκληθεί αποκολλήσεις μεγάλων τμημάτων από τα επιχρίσματα και το σκυρόδεμα. Πραγματοποιήθηκαν βελτιωτικές εργασίες σύμφωνα με τη μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της 4ης ΕΒΑ Α. Πέππα και τον πολιτικό μηχανικό Κ. Σκιαδόπουλο. Υλοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

- Ενισχύθηκαν τα φέροντα στοιχεία με τοποθέτηση ανθρακοϋφασμάτων.
- Συντηρήθηκε και καθαρίστηκε ο οξειδωμένος οπλισμός.
- Επιχρίστηκαν οι επιφάνειες των τοίχων με υαλόπλεγμα και στη συνέχεια με ειδικά κονιάματα.
- Τοποθετήθηκαν πήλινα πλακίδια στα δάπεδα.
- Κατασκευάστηκαν ψευδοροφές και αντικαταστάθηκαν τα κουφώματα.
- Αντικαταστάθηκε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση.
- Τοποθετήθηκε συναγερμός, τηλεφωνικό κέντρο και κλιματισμός.
- Αγοράστηκε, επίσης, ο απαραίτητος εξοπλισμός για την εύρυθμη λειτουργία του Ινστιτούτου: έπιπλα, φωτοτυπικό μηχάνημα, μηχάνημα βιβλιοδεσίας, φωτογραφική μηχανή, 7 ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ένας φορητός υπολογιστής και 2 εκτυπωτές.

Τα γραφεία εγκαινιάστηκαν στις 7 Νοεμβρίου 2002.

Βιβλιοθήκη

Η βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε με περιορισμένο αριθμό επιστημονικών συγγραμμάτων διότι τα τελευταία χρόνια οι πιστώσεις για αγορά συγγραμμάτων είναι πολύ περιορισμένες. Προχωρήσαμε σε βιβλιοδεσία αρκετών τόμων και εγκαταστάθηκε κλιματιστικό σύστημα στους χώρους της βιβλιοθήκης.

Επίσης, εγκρίθηκε η πρόταση «Συλλογή, ψηφιοποίηση, τεκμηρίωση των Εφημερίδων της Ιταλοκρατίας και σπάνιων βιβλίων που αναφέρονται στην Ιστορία της Δωδεκανήσου» που κατατέθηκε στο Ε.Π. «Κοινωνία της Πληροφορίας» στο μέτρο 2.4 «Περιφερειακά γεωγραφικά πληροφοριακά συστήματα και καινοτομικές ενέργειες» με προϋπολογισμό 90.000 ευρώ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

2001-2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη Ρόδου

Οδός Ιπποτών, ιπποτική οικία Τζεμ

Το ανασκαφικό έργο στους θόλους του ισογείου της ιπποτικής οικίας του πρίγκιπα Τζεμ ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2003 στο πλαίσιο έργου ενταγμένου στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος Νοτίου Αιγαίου με τίτλο «Αποκατάσταση ιπποτικής οικίας Τζεμ στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου». Στόχος είναι η αποκατάσταση της στατικής επάρκειας και της αρχιτεκτονικής μορφής του κτιρίου, καθώς και η λειτουργική αξιοποίησή του ως Κέντρου Ιστορικής Τεκμηρίωσης Μνημείων της Δωδεκανήσου.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήματα της κρηπίδας της ανατολικής στοάς, τμήματα του οδοστρώματος από ορθογώνιες πλάκες λαρτίου λίθου και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες, βάσεις κιόνων της ρωμαϊκής πομπικής οδού Ρ 31, που διέρχεται κάτω από τη στάθμη των θεμελίων του κτιρίου με κατεύθυνση Β.-Ν. Πολλά από αυτά τα μέλη αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της θεμελίωσης της οικίας, ενώ κάποια άλλα, όπως μαρμάρινοι κίονες πεσμένοι σε διαφορετική κατεύθυνση, μαρτυρούν τα δραματικά γεγονότα σεισμών, που προκάλεσαν την καταστροφή της αρχαίας οδού. Στη βορειοδυτική γωνία ενός από τους θόλους αποκαλύφθηκε αποθέτης πήλινων και υάλινων χρηστικών σκευών, τα οποία απορρίφθηκαν απευθείας πάνω στις πλάκες του οδοστρώματος της αρχαίας οδού και ανήκουν στην εποχή της τουρκοκρατίας.

Από τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν αξίζει να αναφερθεί ένα βάθρο αγάλματος, τοποθετημένο σήμερα στο κατώφλι της εισόδου ενός από τους θόλους, το οποίο φέρει επιγραφή αρκετά εφθαρμένη και δυσδιάκριτη:

[ΕΠΙ] ΧΑΡΜΟΣ ΣΟΛΕΥΣ ΟΙΕΠΙΔΑΜ[ΟΥ]
ΔΕΔΟΤ . . . Ε(Σ)Ο . . . ΣΕ

Δεύτερο ενεπίγραφο μέλος, μία αναθηματική στήλη, εντοπίστηκε στο κατώφλι και πάλι εισόδου και φέρει την ακόλουθη επιγραφή:

ΟΔΑΜΟΣ Ο ΡΟΔΙΩΝ
ΘΕΟΙΣ

Αξίζει να σημειωθεί ότι το τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 31, που αποκαλύφθηκε στο νοτιότερο θόλο του ισογείου (θόλος 7), είχε εντοπιστεί κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής του νησιού. Για την προστασία και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων οι Ιταλοί ανασκαφείς επέλεξαν την τοποθέτηση πάνω από τις αρχαιότητες προκατασκευασμένων πλακών με οπλισμένο σκυρόδεμα μικρού πάχους, που στηρίζονταν σε χαμηλά τοιχία, κατασκευασμένα περιμετρικά του χώρου.

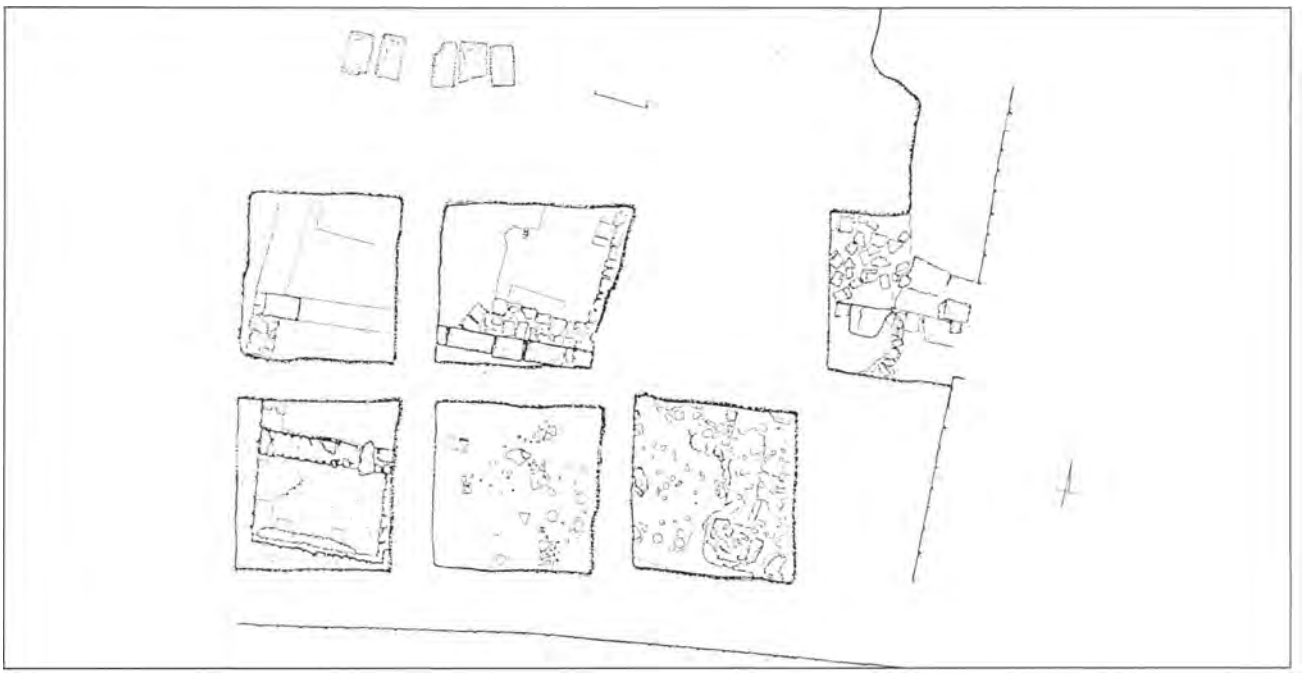
ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

Πλατεία Σοφοκλέους

Κατά το έτος 2001, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε δημόσιο οικόπεδο στην πλατεία Σοφοκλέους στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (Σχέδ. 1) και πιο συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά του εκεί σωζόμενου τμήματος της βυζαντινής οχύρωσης[1].

Ο χώρος φαίνεται ότι βρισκόταν σε συνεχή χρήση από τους ελληνιστικούς έως τους νεότερους χρόνους, όπως μαρτυρούν τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στα έξι ανεσκαμμένα τετράγωνα. Η ανασκαφική τομή που πραγματοποιήθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου απέδειξε ότι, στο σημείο αυτό, το βυζαντινό τείχος εδραζόταν σε ισχυρή τοιχοποιία της ελληνιστικής ή της ρωμαϊκής εποχής. Η έρευνα έφερε στο φως, επίσης, τμήματα τοίχων από αργολιθοδομή, αδιευκρίνιστης χρονολόγησης, λόγω της διαταραγμένης στρωματογραφίας. Στην παλαιότερη οικοδομική φάση ανήκει τμήμα ελληνιστικού ή ρωμαϊκού τοίχου, αποτελούμενου από τέσσερις δόμους και κατασκευασμένου με ορθογωνισμένους, λαξευτούς πωρόλιθους. Ο τοίχος αυτός σχετίζεται με πλίνθινους πεσσίσκους και στυλίσκους (κατασκευές από ορθογώνιες ή κυκλικές πλίνθους τοποθετη-

1. Η εν λόγω περιοχή είχε ερευνηθεί από τον Ι. Κοντή, ο οποίος ερμήνευσε τότε το τμήμα του βυζαντινού τείχους ως ανήκον σε κτίριο του 3ου αι. π.Χ. (βλ. *ΠΑΕ* 1951, σ. 234-237).

Σχέδ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πλατεία Σοφοκλέους.

μένες σε στρώσεις), τμήματα των οποίων αποκαλύφθηκαν νοτίως και ανήκαν, πιθανότατα, σε υπόκαυστα.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων αξίζει να αναφερθεί ακέραιο χρυσό ενώτιο με μαργαριτάρια (αριθ. κατ. ΜΒ 3325, Πίν. 121 α), σε σχήμα σιγμοειδούς αγκίστρου, με κυματοειδή απόληξη στο στέλεχος προσαρμογής και περιελίξεις στο άλλο άκρο. Το εύρημα χρονολογείται στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ.[2].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

Θαλασσινό τείχος, βόρεια της Θαλασσινής πύλης
(Σχέδ. 2: Α)

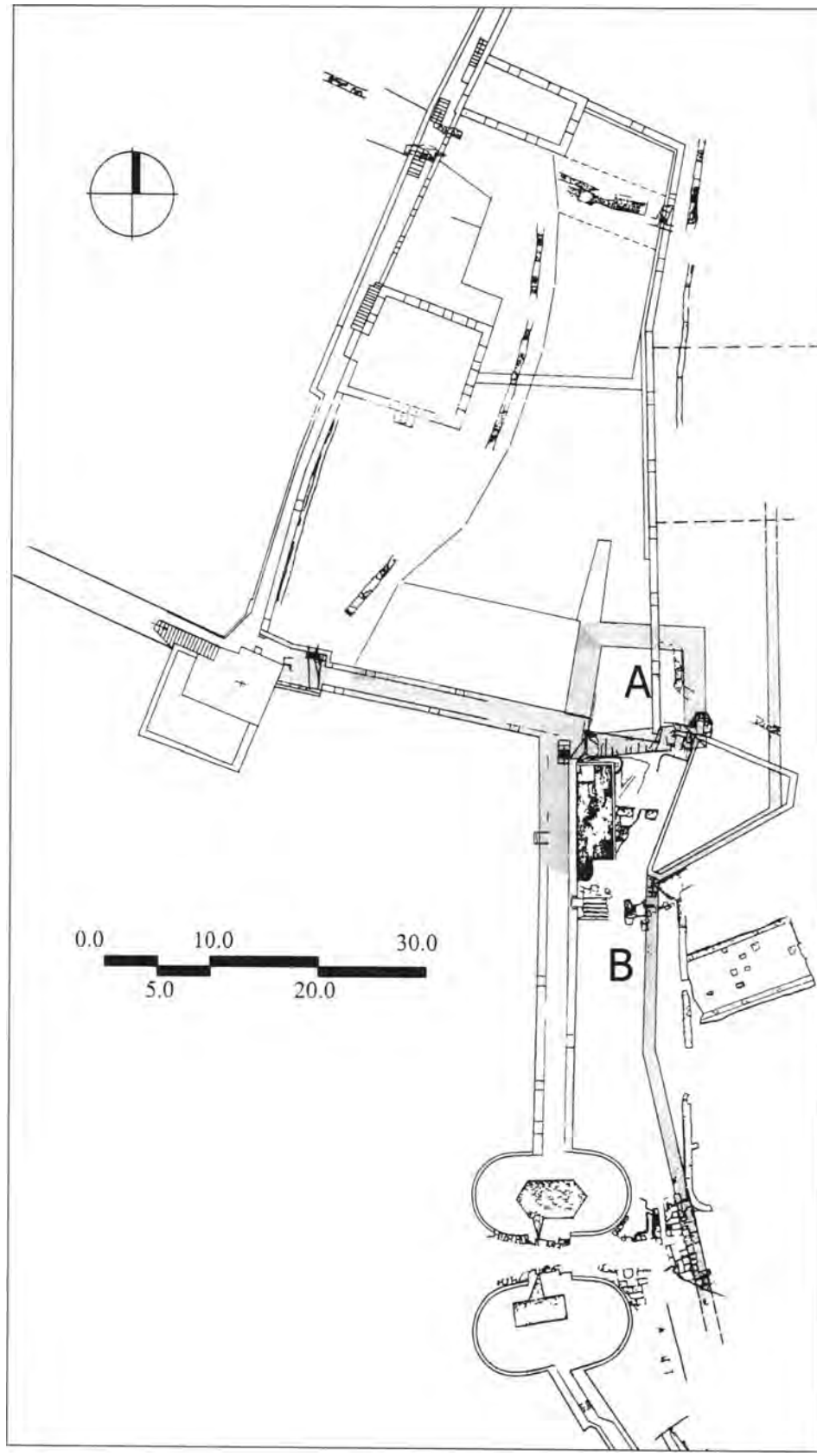
Κατά το έτος 2001, στο θαλασσινό τείχος της πόλης της Ρόδου, βόρεια της Θαλασσινής πύλης, εντοπίστηκαν τα θεμέλια τετράγωνου πύργου που εξαφάνισαν οι μετασκευές των οχυρώσεων στην περιοχή κατά τα τέλη του 15ου αιώνα. Διαπιστώθηκε ότι η δυτική παρειά του πύργου σώζεται σε ύψος, ενταγμένη στο μεταγενέστερο τείχος, ενώ το θεμέλιο της νότιας παρειάς βρέθηκε κάτω από τη λιθοδομή της όψης μεταγενέστερης αποθήκης. Θεμέλιο παράλληλο προς τη νότια παρειά του πύργου ενδεχομένως είναι υπόλειμμα προτειχίσματος. Αποκαλύφθηκε επίσης η ισχυρή θεμελίωση του οχυρώματος, με το οποίο ο Μεγάλος Μάγιστρος Pierre d'Aubusson (1476-1503) αντικατέστησε τον πύργο.

Οδός Ιπποτών, κτίριο Villaragut (Επιγραφικό Μουσείο)

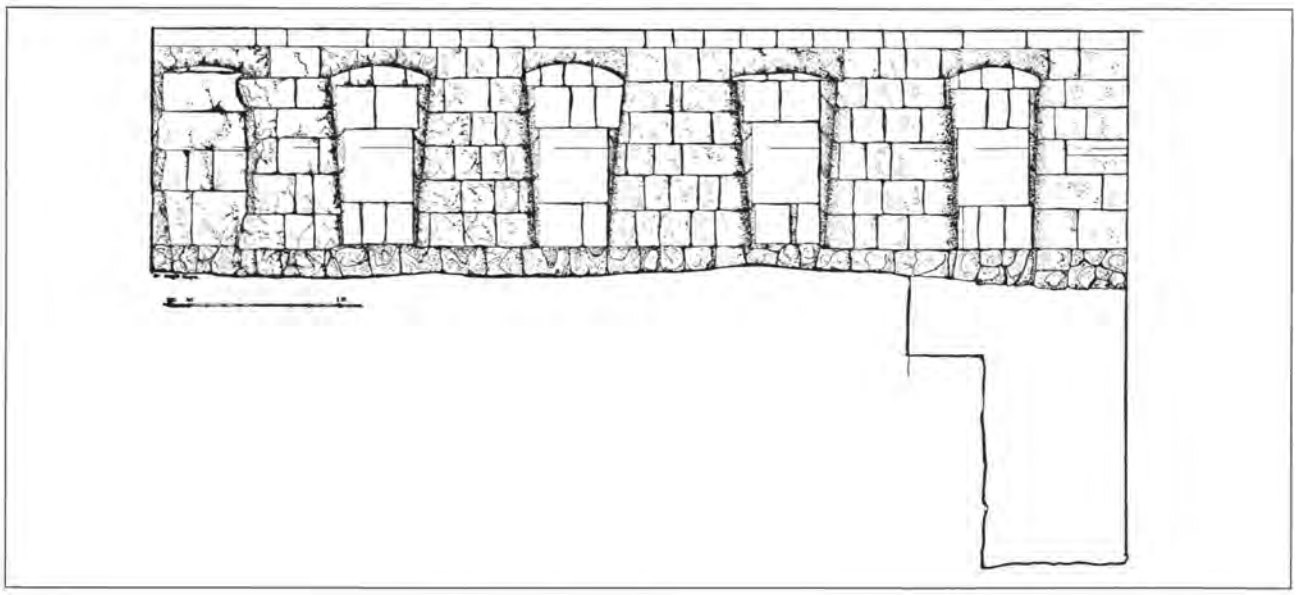
Το μεσαιωνικό κτίριο Villaragut, επί της νότιας πλευράς της οδού Ιπποτών, είναι διώροφο, με κάτοψη σε σχήμα Π, του οποίου οι τρεις πτέρυγες ήταν διευθετημένες γύρω από αίθριο με στοές. Βρίσκεται δυτικά και στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με το μεγάλο νοσοκομείο των Ιωαννιτών, του β΄ μισού του 15ου αιώνα, και ενδέχεται να είχε ανάλογη χρήση επί ιπποτοκρατίας (έως το 1522).

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης του ισογείου για τη φιλοξενία του νέου Επιγραφικού Μουσείου, το έτος 2002, διαπιστώθηκε ότι κάτω από μακρόστενο δωμάτιο (2,10×5,80 μ.) στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος (βλ. παραπάνω, ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, σ. 220 κ.ε.), υπήρχε θολωτός βόθρος με τις ίδιες περίπου διαστάσεις και βάθος 3,10 μ. περίπου από το κλειδί της ημικυλινδρικής του καμάρας. Η κατασκευή του βόθρου, ιδιαίτερα επιμελημένη, δείχνει σύγχρονη με το θεμέλιο του νότιου τοίχου της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου, που ο μελετητής το τοποθετεί χρονολογικά στα μέσα του 15ου αιώνα. Το αποχωρητήριο (Σχέδ. 3) φαίνεται ότι,

2. F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London 1911, σ. 308, αριθ. 2679, 2680, πίν. LII, LV.

Σχεδ. 2. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική διάταξη οχυρωματικών κατασκευών στην περιοχή της Θαλασσινής πύλης.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Ιπποτών. Κτίριο Villaragut. Αίθουσα 3. Ιπποτικά αποχωρητήρια.

εξ αρχής, κατασκευάστηκε για να εξυπηρετεί συγκεκριμένο αριθμό ατόμων, εφόσον διαθέτει πέντε ορθογώνιες οπές αφόδευσης με στρογγυλεμένες γωνιές, πλευράς 0,50 μ. η κάθε μία, κατά μήκος του νότιου τοίχου του δωματίου και στο επίπεδο περίπου του κλειδιού του υποκείμενου θόλου. Οι οπές καταλήγουν σε ισάριθμα αψιδωτά ανοίγματα στη νότια παρειά του βόθρου. Η χρήση του μάλλον συνεχίστηκε και επί τουρκοκρατίας. Κατόπιν επιχώσθηκε συστηματικά, ενδεχομένως επί ιταλοκρατίας (1912-1944), την εποχή που έγιναν επεμβάσεις αναδιαρρύθμισης των χώρων στο ισόγειο του κτιρίου.

Κατά το έτος 2003 (Πίν. 121 β-γ) τομή κατά μήκος της θεμελίωσης της νότιας όψης της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος αποκάλυψε μέρος της πλακόστρωσης του καταστρώματος της αρχαίας οδού Ρ 31 από μεγάλες μαρμαρόπετρες. Επί της πλακόστρωσης θεμελιωνόταν σειρά από τέσσερα εγκάρσια προς το κτίριο οξυκόρυφα τόξα σε τακτά διαστήματα (1-1,10 μ.). Ακέραιο σώζεται το ανατολικότερο τόξο, κάτω από την κλίμακα ανόδου στον όροφο της αναστηλωμένης, επί ιταλοκρατίας, δυτικής πτέρυγας. Τα διαστήματα μεταξύ των ποδαρικών των τόξων πληρώθηκαν με αργολιθοδομή. Πίσω της, στη βόρεια παρειά του σκάμματος, διατηρείται άλλος τοίχος, καλύτερης κατασκευής, με μεγάλες πέτρες, που καλύφθηκε από τη μεταγενέστερη, ευτελέστερη προσθήκη.

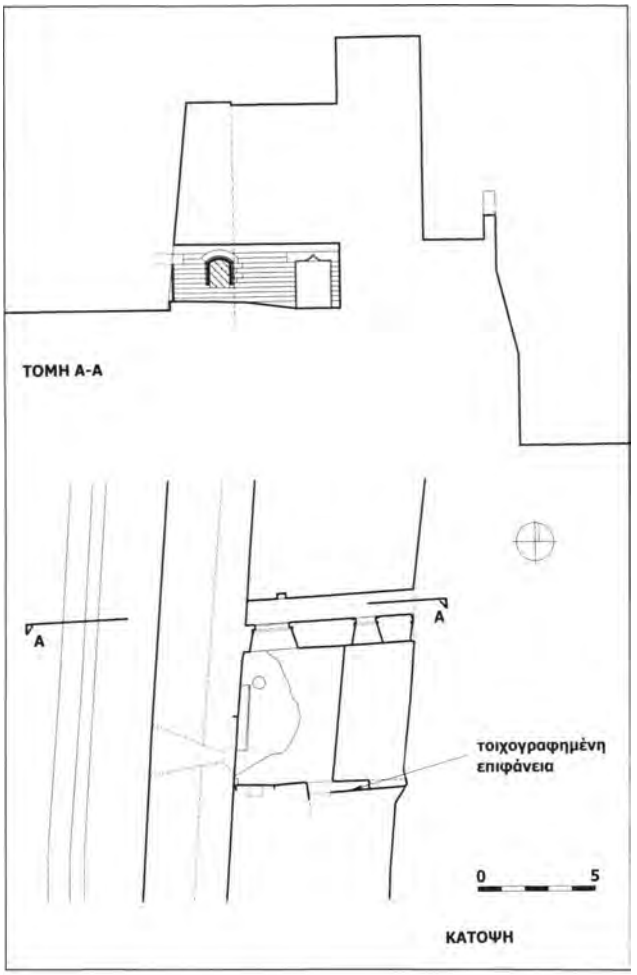
Στο εσωτερικό της κατασκευής, μέρος της οποίας αποτελούσαν τα τόξα, το λίθινο κατάστρωμα της Ρ 31 έχει αποξηλωθεί. Σε παλαιότερη από την αποξήλωση φάση, το κατάστρωμα της αρχαίας οδού είχε διατρυπήσει πηγάδι, το οποίο στη συνέχεια καταπατήθηκε μερικώς από το βόρειο θεμέλιο της τοξωτής κατασκευής. Στη στάθμη του κατεστραμμένου καταστρώματος της Ρ 31, πάνω από το άνοιγμα του πηγαδιού, βρέθηκε σκελετός με προσανατολισμό Δ.-Α. και τη λεκάνη ελαφρώς στραμμένη προς το εσωτερικό της κατασκευής: η θέση και στάση του αποτελούν ενδείξεις ότι δεν πρόκειται για κανονική ταφή.

Σε απόσταση 1,45 μ. από τη βόρεια όψη της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος σώζεται θεμελίωση κτιρίου που βρισκόταν νοτιότερα και χωριζόταν από το συγκρότημα Villaragut από στενό δρομίσκο, κατασκευασμένη μετά τη μερική καταστροφή της τοξωτής κατασκευής. Η θεμελίωση αυτή διατηρεί ίχνη διαδοχικών επεμβάσεων. Το δυτικό τμήμα της, κανονικότερα χτισμένο, φαίνεται παλαιότερο από το υπόλοιπο.

Σημαντικότερο κινητό εύρημα της ανασκαφής, που προέρχεται από το μάρτυρα στο δυτικό πέρας της (βάθ. 1-1,4 μ.) ήταν ένα χρυσό δακτυλίδι με εγχάρακτο φυτικό διάκοσμο και γοτθικούς χαρακτήρες στη στεφάνη.

Οδός Τιμοκρέοντος 19Κ (οικόπεδο Αναστασιάδη)
(Σχέδ. 4· Πίν. 122 α)

Κατά το έτος 2002, σε απόσταση 110 μ. περίπου νότια της πύλης του Αγίου Γεωργίου, στον κήπο ιδιωτικού ακινήτου (ΜΟ IV 653) που ορίζεται από το δυτικό τείχος της μεσαιωνικής πόλης, εντοπίστηκε μεγάλο ημικυκλικό τόξο στην εσωτερική όψη του τείχους (εξωτ. διάμ. 7 μ. περίπου). Είναι φραγμένο με τοίχο σκαρπωτό εξωτερικά (πάχ. στη βάση 2,90 μ.). Η λιθοδομή, μάλλον περιόδου ύστερης ιπποτοκρατίας, είναι κανονική ισόδομη στις πα-

Σχέδ. 4. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Τιμοκρέοντος 19Κ. Κάτοψη και οψοτομή από Β.

ρειές με γέμισμα από χώμα και πέτρες. Αντιστοιχεί σε θολωτή αίθουσα (5,56×4,30 μ.), η οποία καταλαμβάνει τμήμα από το παχύ ενισχυτικό ανάλημμα που ο Μεγάλος Μάγιστρος Fabrizio del Carretto προσέθεσε σε όλο σχεδόν το μήκος του χερσαίου τείχους της Ρόδου.

Στο νότιο άκρο της κατασκευής διατηρούνται λείψανα παλαιότερης λιθοδομής από το νότιο τοίχο μεσαιωνικού ναού που προϋπήρχε του τείχους, όπου σώζονται, σε κακή κατάσταση, τοιχογραφίες, μάλλον του 14ου αιώνα, που απεικονίζουν τρεις ολόσωμους αγίους. Κατά την κατασκευή της θολωτής κάλυψης της αίθουσας έγινε προσπάθεια να διατηρηθούν ορατά, εν μέρει, τα τοιχογραφημένα λείψανα, με την κατασκευή ανακουφιστικού τόξου που καταλαμβάνει μέρος του φέροντος ανατολικού τοίχου του θόλου. Στο δυτικό τμήμα του ίδιου τοίχου διακρίνεται και δεύτερο – φραγμένο – τόξο.

Το εσωτερικό της αίθουσας ήταν εν μέρει επιχωσμένο. Η επίχωση σχημάτιζε χοάνη, λόγω της παρουσίας ανοίγματος στο έδαφος που αντιστοιχούσε στο στόμιο πηγαδιού που επικοινωνεί με υδρομαστευτικό σύστημα της αρχαιότητας, το οποίο είναι προσβάσιμο από την τάφρο, μέσω στοών που διατηρούνται στα θεμέλια του τείχους.

Η πρόσβαση προς την αίθουσα γίνεται από τη βόρεια πλευρά, η οποία διαθέτει διαμορφωμένη όψη, από την οποία σώζεται μόνο το δυτικό τμήμα. Από την όψη αυτή διατηρείται, στο δυτικό πέρας, θύρωμα με αναγεννησιακό ευθύγραμμο υπέρθυρο (πρέκι) και λοξότμηση στο περιθύρωμα, το οποίο αποτελεί και την είσοδο στη θολωτή αίθουσα. Ανατολικά του θυρώματος αυτού διατηρείται παράθυρο (πλ. 0,85 μ.), φραγμένο από τον παχύ ανατολικό τοίχο της αίθουσας, με χαμηλωμένο τόξο, που περιβάλλεται από κυμάτιο. Ίδιου τύπου κυμάτιο είχε και άλλο θύρωμα με ευθύγραμμο υπέρθυρο ανατολικά του παραθύρου, από το οποίο σήμερα διασώζεται μόνο ο δυτικός παραστάτης. Η όψη αυτή είναι στραμμένη προς στενό διάδρομο (μήκ. 7,40 και πλ. 1,10 μ.), καλυμμένο με ημιθόλιο, του οποίου το ανατολικό άκρο ανοίγεται στην εσωτερική παρειά του μεσαιωνικού τείχους.

Απόπειρες εντοπισμού των λειψάνων του ναού στον ελεύθερο χώρο πίσω από το τείχος δεν απέδωσαν, επειδή η ισχυρότατη θεμελίωση του αναλημματικού τοίχου του del Carretto (εντοπίστηκε σε βάθ. –1,65 μ.) τα έχει καταστρέψει. Αντ' αυτής, εντοπίστηκαν λείψανα ευτελών κατασκευών περιόδου τουρκοκρατίας, οι οποίες είχαν οικοδομηθεί σε επαφή με το τείχος.

Προμαχώνας Αποστόλου Πέτρου (Πίν. 122 β)

Κατεδαφίστηκε, το έτος 2002, το κατάστημα που είχε μεταπολεμικά ανεγερθεί σε επαφή με τον προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου στα βόρεια τείχη της πόλης, και αποκαταστάθηκε η συνέχεια της μεσαιωνικής τάφρου. Στη θέση του βρέθηκαν τα ίχνη πύλης, η οποία διαπερνούσε το διαχωριστικό τείχος που εξασφάλιζε το μυχό του λιμένος του Μανδρακίου από Β. Διαπιστώθηκε ότι, μετά την κατάργηση της πύλης αυτής, το νότιο άκρο του διαχωριστικού τείχους συνδεόταν με τον προμαχώνα με διπλό τόξο, το οποίο διατηρείται. Μερική αποχωμάτωση στο εσωτερικό του προμαχώνα αποκάλυψε πυροβολείο σε χαμηλό επίπεδο κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του, με τρεις κανονιοθυρίδες. Αποχωμάτωση στο δυτικό πέρας του προτειχίσματος, σε επαφή με τον κεντρικό πύργο του προμαχώνα, αποκάλυψε μεταγενέστερο ανάλημμα-υποθεμελίωση της σύνδεσης του πύργου με το κυρίως τείχος πίσω του.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Οδός Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή)[3]

Διενεργήθηκε καθαρισμός και μικρή ανασκαφική έρευνα στο άκρο ανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εμφανίστηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι χτισμένοι πάνω στο μαρμαροθετημένο δάπεδο παλαιοχριστιανικής περιόδου που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου.

Από την έρευνα στις ταφικές κατασκευές συνελέγησαν μόνον οστά. Το ανθρωπολογικό υλικό διατηρούνταν σε πολύ άσχημη κατάσταση (φθορά οργανικών στοιχείων) και ήταν ελλιπές για τη διεξαγωγή στοιχείων.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου αφαιρέθηκε όγκος χώματος που χρησίμευε ως ράμπα πρόσβασης στο χώρο, καθώς και τοιχία από αργολιθοδομή, χωρίς θεμέλιο. Η ανασκαφική έρευνα σταμάτησε στο επίπεδο εμφάνισης του μαρμαροθετήματος, το οποίο, κατά τόπους, αποκαλύφθηκε κατεστραμμένο.

Θαλασσινή πύλη

Η Θαλασσινή πύλη (Σχέδ. 5)[4] βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά των τειχών της μεσαιωνικής πόλης. Μαζί με την πύλη Naillac αποτελεί τμήμα της βόρειας θαλάσσιας οχύρωσης της πόλης των Ιπποτών.

Οι έρευνες ξεκίνησαν με αφορμή τις εργασίες της ΔΕΠΟΣ και της ΔΕΥΑΡ, περιλαμβάνοντας τη Θαλασσινή πύλη και το χώρο που, έως σήμερα, χρησιμοποιούνταν ως χώρος στάθμευσης (στα Β.-ΒΑ. της πύλης, δίπλα στο προτείχισμα που οικοδόμησε ο Μεγάλος Μάγιστρος Pierre d'Aubusson).

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλο τον ακάλυπτο χώρο, προκειμένου να αποκαλυφθεί το ιπποτικό προτείχισμα. Η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα του σκάμματος αποκάλυψε μικρό τμήμα του ιπποτικού προτειχίσματος αμέσως δυτικά και σχεδόν σε επαφή με το υφιστάμενο τμήμα του οθωμανικού προτειχίσματος (ακόμη ορατό Β.-ΒΑ. της Θαλασσινής πύλης και σε απόσταση 35 μ. περίπου από αυτήν). Παράλληλα και αμέσως ανατολικά του ιπποτικού προτειχίσματος αποκαλύφθηκε η συνέχεια του οθωμανικού προτειχίσματος, που είναι ορατό ως θεμέλιο, σε ύψος τριών δόμων. Σώζεται κατά τόπους σε καλή κατάσταση. Μερικά τμήματά του είναι αρκετά διαβρωμένα, γεγονός που οφείλεται στην εγγύτητα με το υγρό στοιχείο.

Το βόρειο τμήμα του οθωμανικού προτειχίσματος αποκαλύφθηκε σε συνολική έκταση 30 μ. περίπου με κατεύθυνση προς Ν.

Σε απόσταση 30 μ. από το υφιστάμενο, η οχυρωματική κατασκευή δημιουργεί μια εσοχή (γώνιασμα), μήκ. 1,9 μ., με δυτική κατεύθυνση (προς τη Θαλασσινή πύλη), σχηματίζοντας στην απόληξή του ορθογώνιο πεσσό.

Δεύτερος πεσσός, που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1,60 μ. νότια του πρώτου, διαμορφώνει άνοιγμα θύρας. Μεταξύ των δύο πεσσών αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση: ένα από αυτά διατηρεί στην άνω επιφάνειά του οπή πάκτωσης άξονα περιστροφής θυρώματος.

Το δάπεδο δυτικά του θυρώματος είναι στρωμένο με πώρινες πλάκες. Η κατασκευή αποκλίνει προς Ν. σε σχέση με τον άξονα της Θαλασσινής πύλης. Το άνοιγμά της μεταξύ των πεσσών έχει πλάτος 1,60 μ., ενώ στο εσωτερικό (δυτικά), 4,25 μ. Εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα και μικρογραφία του G. Caoursin[5] βοήθησαν στην ταύτιση της κατασκευής με προβλήτα.

Έρευνα κάτω από το μαρμάρινο κατώφλι της Θαλασσινής πύλης και το χώρο γύρω από αυτήν έφερε στο φως βάση θεμελίωσης τόσο της πύλης όσο και των πύργων βόρεια και νότια αυτής, κατασκευασμένη από μεγάλες λιθοπλίνθους με ισχυρό κονίαμα μεταξύ των αρμών.

Ανασκαφική έρευνα νότια του θυρώματος έφερε στο φως το νότιο τμήμα προτειχίσματος, που, αρχικά, προχωρά παράλληλα με το τείχος. Σε μικρή απόσταση από τη νότια παραστάδα της πύλης, το προτείχισμα δημιουργεί εξοχή προς Α. και, συνεχίζοντας λοξά (Ν.-ΝΔ.), γωνιάζει τελικά με το τείχος, νότια της Θαλασσινής πύλης.

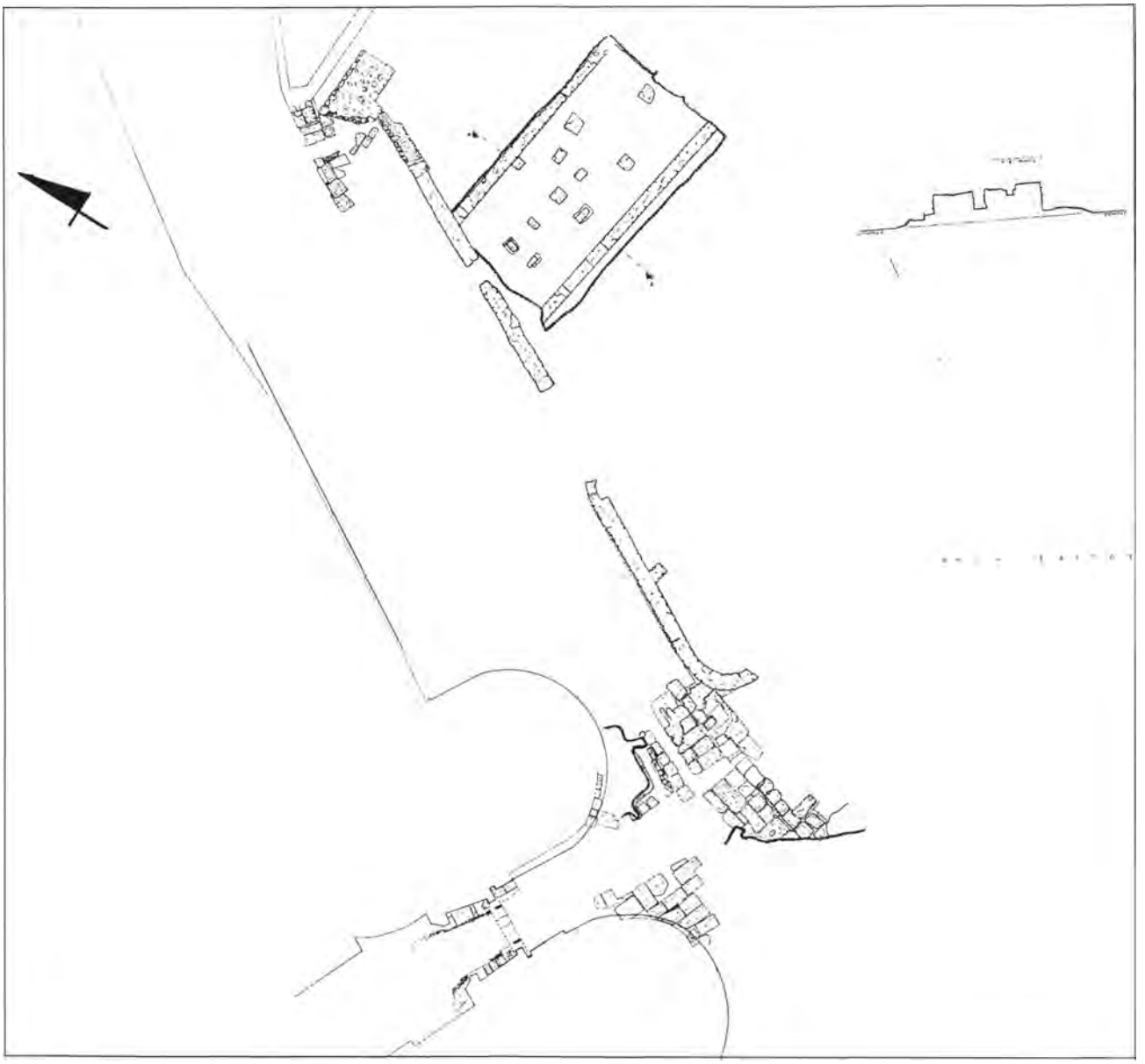
Οδός Εργείου 8 (Κ.Μ. IV 1494) (οικόπεδο Σ.Ν. Νικόλη)

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη προκειμένου να δοθεί άδεια οικοδόμησης στο ανωτέρω οικόπεδο. Λόγω της εγγύτητας με το ναό του Αγίου Αρτεμίου, που γειτνιάζει με το οικόπεδο Σ.Ν. Νικόλη στα βορειοδυτικά, η ανασκαφή επεκτάθηκε σχεδόν σε όλο το άκτιστο οικόπεδο.

3. Για την ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Αγησάνδρου, βλ. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 510· 45 (1990): Χρονικά, σ. 507-510· 46 (1991): Χρονικά, σ. 502.

4. Η ανασκαφική αποτύπωση έγινε από τις σχεδιάστριες της 4ης ΕΒΑ Γ. Θωμαδάκη και Μ. Σαρίκου.

5. G. Caoursin, *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, *Cod. Par. Lat.* 6067, φ. 175 r. (1483-1489), όπου εικονίζεται η άφιξη του Οθωμανού πρίγκιπα Τζεμ στη Ρόδο.

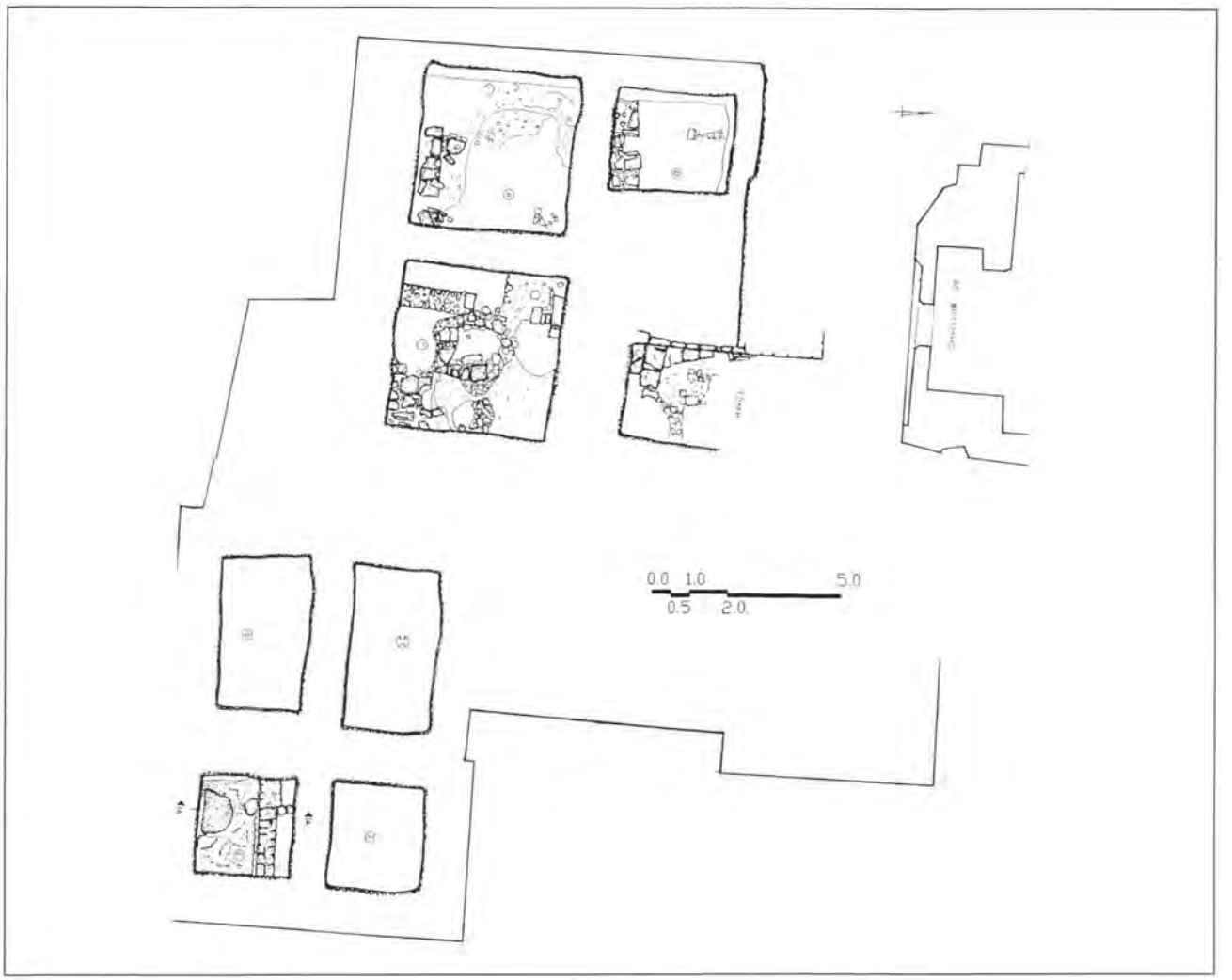
Σχέδ. 5. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κάτοψη Θαλασσινής πύλης και περιβάλλοντα ανασκαφικού χώρου.

Η έρευνα ξεκίνησε με έξι ανασκαφικά τετράγωνα, ενώ διανοίχθηκε δοκιμαστική τομή στο βορειοανατολικό τμήμα του ελεύθερου οικοπέδου, αμέσως δυτικά της εκκλησίας.

Όπως φαίνεται και από τα συνημμένα ανασκαφικά σχέδια[6] (Σχέδ. 6-7), αποκαλύφθηκαν κατασκευές (θεμελιώσεις ως επί το πλείστον) στα περισσότερα από τα ανασκαφικά τετράγωνα (πρόκειται για τα ανασκαφικά τετράγωνα: Α, Β, Γ, Ε, ΣΤ και τη δοκιμαστική τομή). Στα τετράγωνα Δ και Ζ αποκαλύφθηκαν λαξεύσεις στο μαλακό φυσικό βράχο.

Στο τετράγωνο Α, στο νοτιοανατολικό τμήμα, βρέθηκε τμήμα θεμελίωσης από πωρόπετρες μεγάλου μεγέθους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Η κατασκευή εδραζόταν σε ασπροπηλιά (στρώμα αργίλου, που συνήθως – στα γεωλογικά στρώματα της Ρόδου – προηγείται του μαλακού φυσικού βράχου). Στο μέσον περίπου του τετραγώνου, σε βάθος –1,80 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε αποθέτης κυκλικής διατομής, σκαμμένος στο στρώμα αργί-

6. Την ανασκαφή αποτύπωσε η Μ. Σαρίκου, σχεδιάστρια της 4ης ΕΒΑ. Για την ψηφιοποίηση όλων των σχεδίων ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Μ. Γκιώνη και Κ. Κακακιού, διακοσμήτρια ΤΕ και αρχιτέκτονα-μηχανικό αντίστοιχα, του ΤΔΠΕΑΕ Ρόδου.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Εργείου 8. Φάση Α.

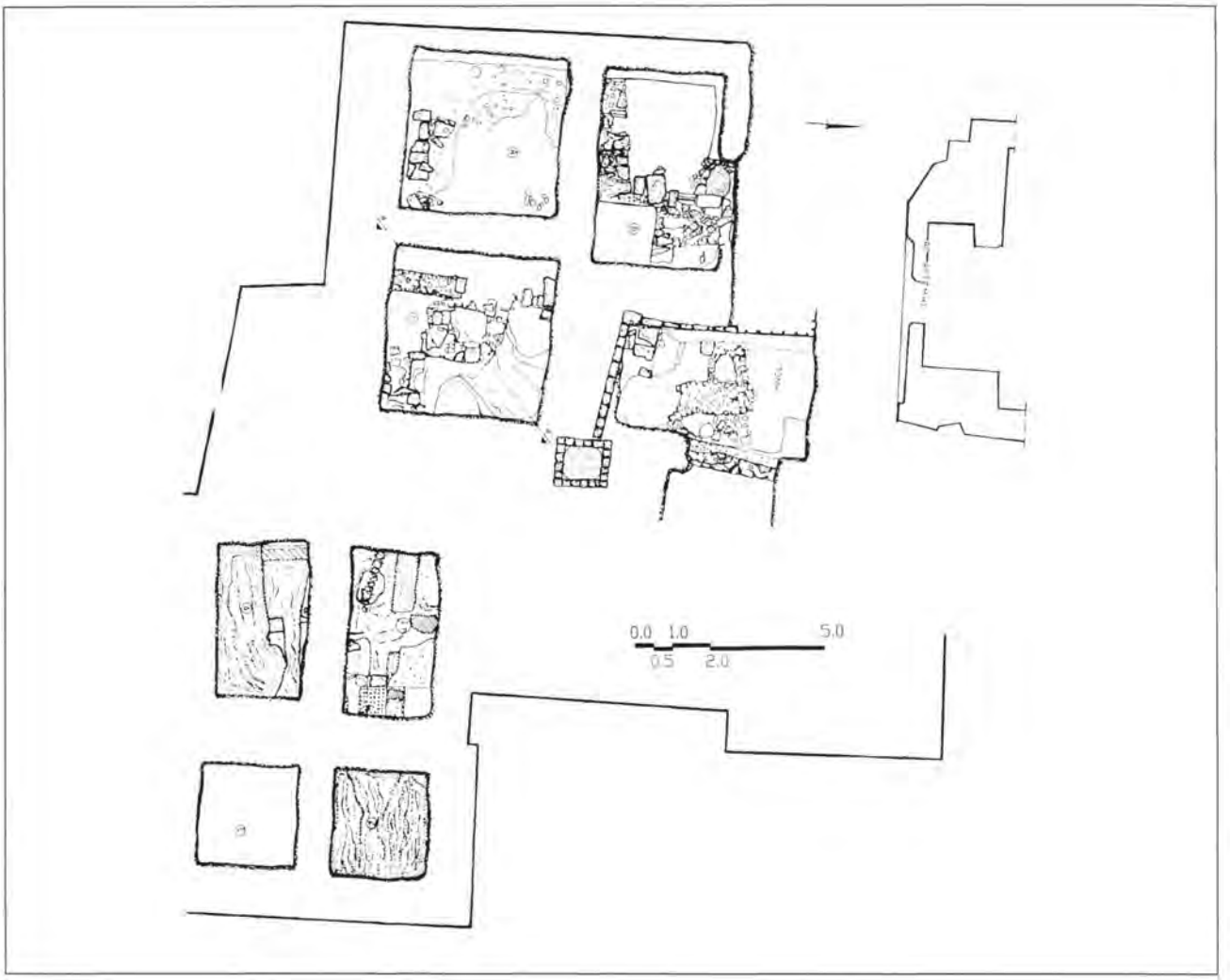
λου. Το ανατολικό του όριο οριοθετούνταν από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Ο αποθέτης διατηρούσε ίχνη αιθάλης στα τοιχώματα και τις πέτρες, ενώ περιελάμβανε πλήθος οστών ζώων και όστρακα αβαφών και εφυαλωμένων αγγείων.

Στο τετράγωνο Β, στο ανατολικό τμήμα και στη βόρεια παρειά του σκάμματος, αποκαλύφθηκαν, σε βάθος –0,75 μ., υπολείμματα θεμελιώσεων τοίχων που σχετίζονται με αντίστοιχους τοίχους της τομής (ανατολικά του τετραγώνου Β) στο ίδιο βάθος. Στο ανατολικό τμήμα του τετραγώνου βρέθηκαν τρεις ταφές. Όλοι οι σκελετοί ήταν προσανατολισμένοι στον άξονα Α.-Δ., με το κεφάλι τοποθετημένο στα δυτικά.

Στο τετράγωνο Δ, σε βάθος –1,40 μ., εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες ορθογωνισμένες πλάκες, μικρών διαστάσεων. Η κεραμική από αυτό το βάθος περιελάμβανε επιπεδόγλυφα και εγχάρακτα όστρακα αγγείων ύστερης βυζαντινής περιόδου, καθώς και εφυαλωμένα και αβαφή όστρακα ιπποτικής περιόδου.

Μετά την αφαίρεση του δαπέδου, στο ανατολικό τμήμα του τετραγώνου, εμφανίστηκε μικρή κλίμακα με τέσσερις αναβαθμούς λαξευμένη στο φυσικό βράχο, με κατεύθυνση Δ.-ΒΔ., που κατέληγε σε τεχνητή αβαθή κοιλότητα στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τετραγώνου ΣΤ, σε βάθος –1,93 μ. αποκαλύφθηκε φρεάτιο λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Τα τοιχώματά του σε κανονικά διαστήματα έφεραν τετραγωνισμένες οπές κατάβασης. Το πηγάδι ερευνήθηκε σε βάθος ως 1,80 μ. από το χείλος του. Περιήλθε σε αχρησία από την ελληνιστική περίοδο και μετατράπηκε σε αποθέτη, όπως καταδεικνύουν τα ευρήματά του που περιλαμβάνουν, κατά σειρά εύρεσης, πληθώρα οστράκων μεσαιωνικής περιόδου, όστρακα γανωμένων και αβαφών αγγείων ύστερης αρχαιότητας και μεγάλο αριθμό ροδιακών νομισμάτων (ακαθάριστα).

Σχέδ. 7. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Εργείου 8. Φάση Β.

Η ανασκαφή της τομής, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, έφερε στο φως κατασκευές σε διάφορα βάθη. Άξια μνείας είναι τα ευρήματα της κατώτερης στρώσης: σε βάθος –2,60 μ., στο βόρειο όριο της τομής, αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίου συμπαγούς τοιχοποιίας, κτισμένο από μεγάλους λαξευμένους πωρόλιθους, σωζόμενο σε ύψος τριών δόμων. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και είχε θεμελιωθεί στην κοίτη του φυσικού βράχου. Στη νότια παρειά του τοίχου διατηρούνταν τμήμα ερυθρωπού επιχρίσματος. Σε βάθος από –2,60 ως –3,20 μ., νότια του τοίχου, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,60 μ. περίπου. Περιείχε απανθρακωμένα οργανικά υλικά, άφθονες κεραμικές πλάκες και κεραμίδες, όστρακα αγγείων terra sigillata και τμήματα αγαλματιδίων. Στο δυτικό τμήμα της τομής, σε βάθος –3,30 μ. από την επιφάνεια, εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου της κατασκευής. Ο περιορισμένος χώρος δεν επέτρεψε περαιτέρω έρευνα.

Οδός Ζήνωνος (οικόπεδο Καραγιάννη)

Κατά την εκσκαφή για διεύρυνση του υπάρχοντος βόθρου νοτιοδυτικά της οικίας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας, αποκαλύφθηκαν λιθόπλινθοι αρχαιότητας προσανατολισμένοι στον άξονα Α.-Δ. Μετά από έρευνα στο χώρο, η κατασκευή ταυτίστηκε με όριο αρχαίου δρόμου, ενώ αμέσως βορειότερα εντοπίστηκαν τουλάχιστον τέσσερα καταστρώματα δρόμου, κατασκευασμένα από συμπιεσμένο κεραμιδάκι, θραύσματα αγγείων και πατημένο χώμα.

Εμπορικό λιμάνι, ανατολικά της Θαλασσινής πύλης

Στο πλαίσιο εργασιών της ΔΕΠΟΣ αποκαλύφθηκε τμήμα αναλημματικής οχυρωματικής κατασκευής («contrascarpa»), σε μικρή απόσταση από το θαλασσινό τείχος. Το τμήμα της οχυρωματικής κατασκευής εμφα-

νίστηκε κατεστραμμένο από προηγούμενες εργασίες της ΔΕΗ.

Πλατεία Αργυροκάστρου

Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του Λαογραφικού Μουσείου βρέθηκε θεμελίωση κατασκευής με ενσωματωμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότητας (σπόνδυλος κίονα). Η κατασκευή έχει καταστραφεί μερικώς από παλαιότερες εργασίες του ΟΤΕ στο χώρο.

Οδός Απολλωνίου, μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Γεωργίου - Χουρμαλί Μεδρεσέ (Σχέδ. 8)[7]

Βόρεια πτέρυγα κελιών[8]: Αμέσως ανατολικά της βόρειας πτέρυγας κελιών του συγκροτήματος, στο πλαίσιο εργασιών από εργατοτεχνικό προσωπικό του ΤΔΠΕΑΕ, αποκαλύφθηκε αίθουσα με δάπεδο από ορθογώνια κεραμικά πλακίδια, τοποθετημένα σε σχήμα ψαροκόκαλου, πιθανώς της ιπποτικής περιόδου. Το δωμάτιο ορίζεται στα βόρεια και νότια από τοίχους με κατεύθυνση Α.-Δ. και έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,50 μ. στον άξονα Β.-Ν. και 3,55 μ. στον άξονα Α.-Δ. Στα δυτικά η αίθουσα ορίζεται από το δυτικό τοίχο της βόρειας πτέρυγας κελιών του συγκροτήματος, ενώ δεν εντοπίστηκε το ανατολικό της όριο. Λείψανο μεταγενέστερου τοίχου, παράλληλου προς τους δύο προηγούμενους, στο μέσον του χώρου, τέμνει την αίθουσα σε δύο, ομοίων περίπου διαστάσεων, τμήματα. Η κεραμική που συνελέγη από το χώρο χρονολογείται στην ιπποτική και την οθωμανική περίοδο.

Δυτική πτέρυγα κελιών: Σε βάθος 0,53 μ. από το κατώφλι του πρώτου από ΒΔ. κελιού της πτέρυγας αποκαλύφθηκε ανθρώπινος σκελετός ενήλικου ατόμου προσανατολισμένος στον άξονα Α.-Δ., μέχρι το ύψος της λεκάνης.

Είσοδος στο μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Γεωργίου: Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης στο χώρο εισόδου του συγκροτήματος αφαιρέθηκε το κατώφλι της εισόδου προκειμένου να επανατοποθετηθεί σε χαμηλότερη στάθμη. Αποκαλύφθηκε ότι επρόκειτο για αρχιτεκτονικό μέλος[9] με παράσταση Δεόμενης Παναγίας στον μέσο δύο σεβιζόντων αγγέλων, τοποθετημένο ως κατώφλι στο χώρο, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Το εύρημα εκτίθεται στην εκκλησία του συγκροτήματος.

Ναός Αγίου Γεωργίου, βόρεια είσοδος: Στο πλαίσιο συντήρησης και αποκατάστασης μαρμάρινης πλάκας μεγάλων διαστάσεων μπροστά από τη βόρεια είσοδο του ναού, εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή, πιθανώς ταφική, από πωρόλιθους, με στέγαση από ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες. Μετά τη συγκόλληση η μαρμάρινη πλάκα τοποθετήθηκε στην αρχική της θέση.

Κατάλυμα Ισπανίας

Πραγματοποιήθηκε έρευνα στον ισόγειο χώρο του καταλύματος της Ισπανίας (Σχέδ. 9-10)[10] προκειμένου να διαπιστωθούν οι αρχιτεκτονικές φάσεις του κτιρίου, να εμφανιστούν τα αρχικά δάπεδα στον ισόγειο χώρο και να αποκατασταθεί η αρχική είσοδος πρόσβασης στο κτίριο.

Χώρος ε: Νότια του χώρου ε έρευνα αποκάλυψε παραστάδες θύρας με άνοιγμα προς Α. Το βόρειο άνοιγμα του χώρου που αποκαλύφθηκε (δωμάτιο 1) οδηγεί στην αυλή του ισογείου. Δυτικά του δωματίου 1, δεύτερος χώρος (δωμάτιο 2) επικοινωνεί με την αυλή του ισογείου με θύρωμα στη βόρεια όψη του.

Δωμάτιο 1: Ο μεσότοιχος (τχ. 3) των δωματίων 1 και 2 είχε αποκαλυφθεί κατά τις προηγούμενες εργασίες στο μνημείο[11]. Η αποκάλυψη του τοίχου 3 έφερε στο φως αρχιτεκτονικά στοιχεία της ανατολικής όψης του: στο βόρειο άκρο του τοίχου, λαξευμένος σε αυλάκι στο πάχος της τοιχοδομίας, βρέθηκε κάθετος αγωγός από πήλινους σωλήνες που κατεβαίνουν σχεδόν ως το θεμέλιο του τοίχου. Ο αγωγός συνεχίζει οριζόντια με κατεύθυνση προς Ν. και καταλήγει σε ορθογώνιας διατομής κατασκευή (δεξαμενή συλλογής ομβρίων υδάτων;). Η κατασκευή βρίσκεται στη νότια πλευρά του δωματίου 1, σε επαφή με το νότιο τοίχο του καταλύματος.

Κάτω από το δάπεδο του δωματίου 1 εμφανίστηκε κατασκευή με θολωτή στέγαση, με τη μακρά πλευρά προσανατολισμένη στον άξονα Α.-Δ.

Δωμάτιο 2: Κάτω από το δάπεδο του δωματίου 2, αποκαλύφθηκε κατασκευή με τριμερή στέψη και προσανατολισμό Β.-Ν.

Από την έρευνα στα δύο δωμάτια συγκεντρώθηκε πιθανώς ντόπια και εισηγμένη κεραμική, που περιλαμβά-

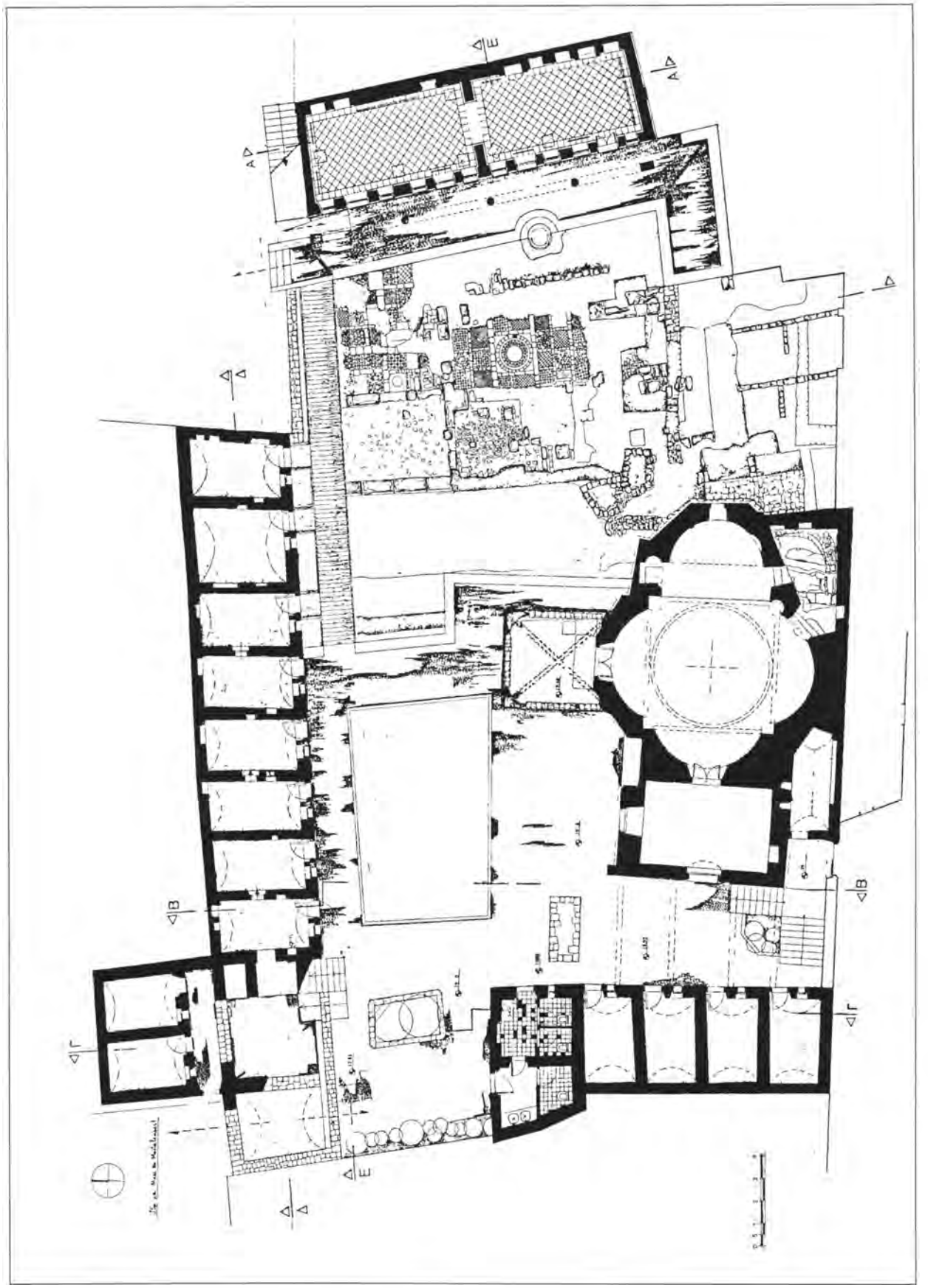
7. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση του μοναστηριακού συγκροτήματος Αγίου Γεωργίου πραγματοποιήθηκε από τους συναδέλφους Μ. Ζερλέντη και Στ. Βλυσίδη, αρχιτέκτονες-μηχανικούς του ΤΔΠΕΑΕ Ρόδου.

8. Την ανασκαφική αποτύπωση του χώρου πραγματοποίησε ο συνάδελφος Μ. Γρύλλης, αρχιτέκτων-μηχανικός του ΤΔΠΕΑΕ Ρόδου.

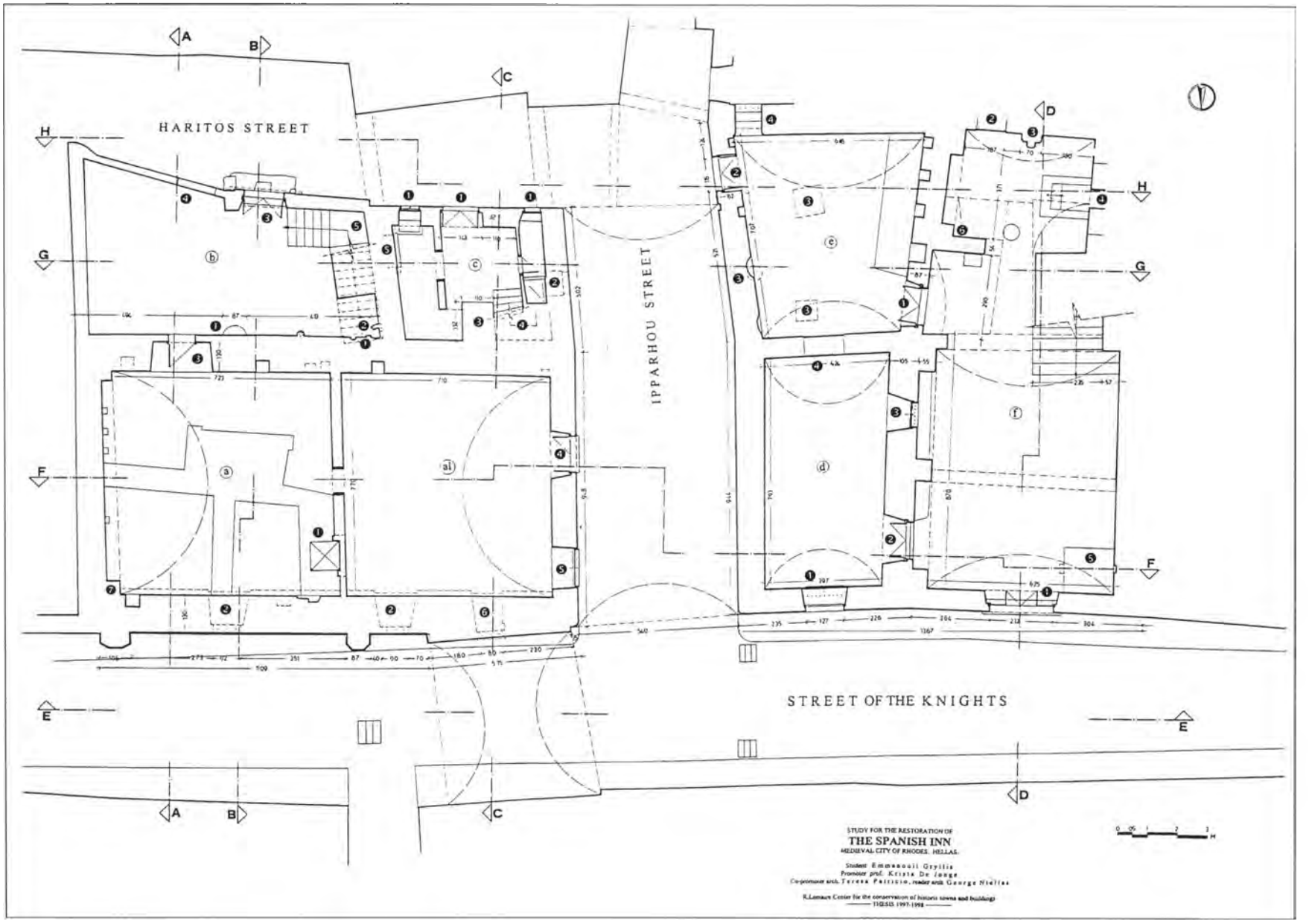
9. Διαστάσεις αρχιτεκτονικού μέλους: μέγ. μήκ. 1,04, μέγ. πλ. 0,30 και μέγ. πάχ. 0,13 μ.

10. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση του καταλύματος πραγματοποιήθηκε από τους Μ. Γρύλλη και Κ. Κακακιού, αρχιτέκτονες-μηχανικούς του ΤΔΠΕΑΕ Ρόδου.

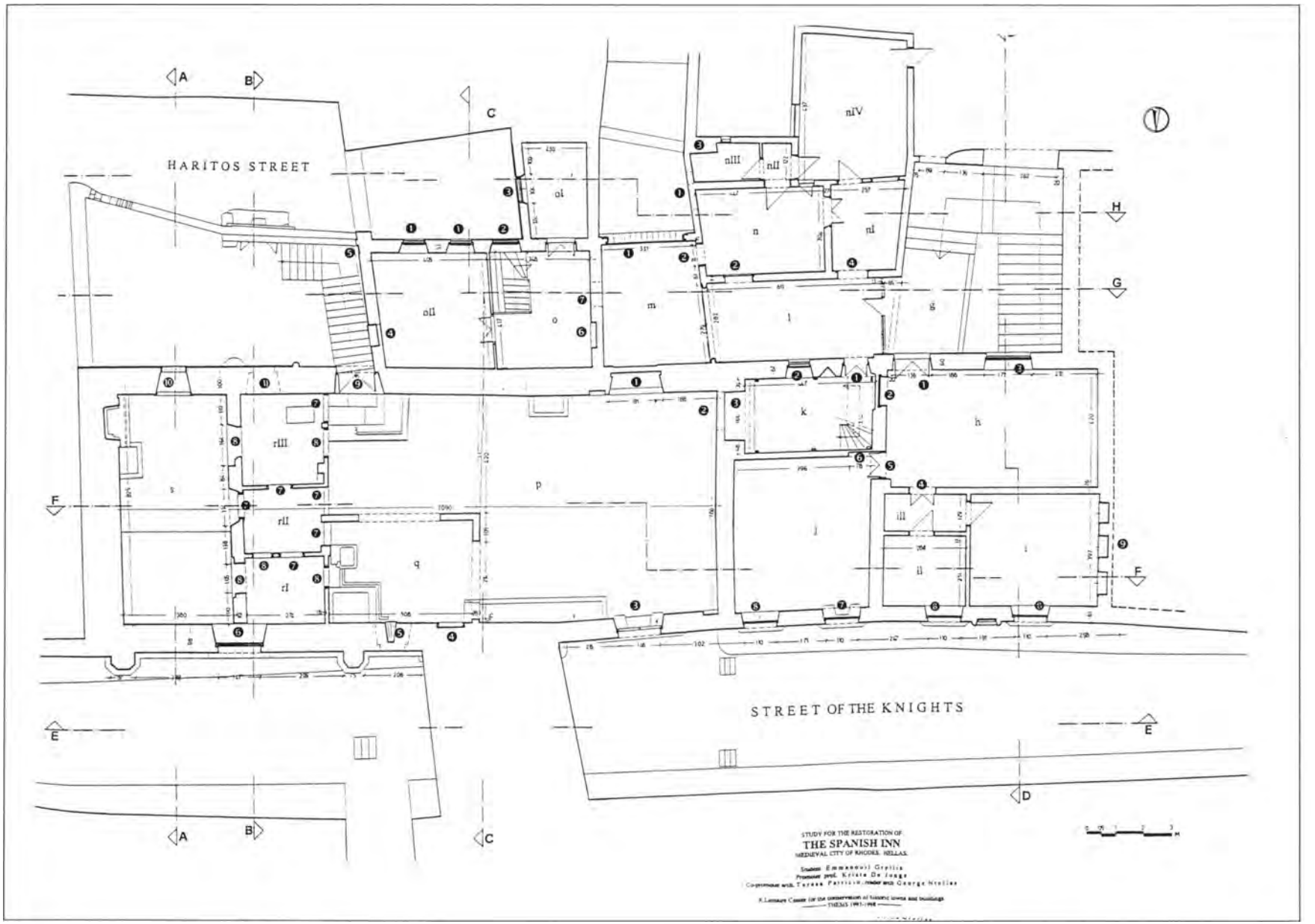
11. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 994.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Απολλωνίου. Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κατάλυμα Ισπανίας. Κάτοψη ισογείου.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κατάλυμα Ισπανίας. Κάτοψη ορόφου.

νει όστρακα εφυαλωμένων γραπτών ή εγχάρακτων αγγείων ιπποτικής (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι.) και οθωμανικής περιόδου.

Όροφος, αίθουσα k: Στο πλαίσιο αποκατάστασης της β΄ ιπποτικής φάσης του καταλύματος της Ισπανίας καθαιρείται η καμινάδα εστίας[12] που υπέρκειται του δώματος της αίθουσας k.

Οδός Ιπποτών, κτίριο ΕΟΜΜΕΧ

Στο πλαίσιο εργασιών διαμόρφωσης του κτιρίου που στέγαζε τον ΕΟΜΜΕΧ, στα νέα γραφεία του ΤΑΠ και εκθεσιακού χώρου για το Κολλάκιο και το καθολικό του Αγίου Ιωάννη, διεξήχθησαν δοκιμαστικές τομές στο νότιο τμήμα της ισόγειας αίθουσας[13] και στη νοτιοδυτική εξωτερική όψη του κτιρίου.

Στην τομή που έγινε στο εσωτερικό του κτιρίου, επισημάνθηκαν και αποκαλύφθηκαν – όσο επέτρεπε ο χώρος – τμήματα θεμελίων δύο τοίχων και μιας αντηρίδας, δάπεδο από ορθογώνιες κεραμικές πλάκες και τμήμα φρεατίου. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν στην ίδια περίοδο με το καθολικό του Αγίου Ιωάννη (πιθανώς ανήκουν σε θεμέλια παρεκκλησίου ανατολικά του καθολικού).

Κατά την αποκατάσταση των λιθοδομών στο δυτικό τοίχο του ισογείου, εντοπίστηκε σφραγισμένο στενό άνοιγμα (πιθανώς θυρίδα αερισμού). Κατά την αφαίρεση των λίθων που σφράγιζαν το άνοιγμα βρέθηκε[14], ενσωματωμένη στη λιθοδομή, σιδερένια περικεφαλαία[15] με περιμετωπίδες και ελαφρώς ανασηκωμένο περιαυχένιο.

Εξωτερικά του κτιρίου του ΕΟΜΜΕΧ, και συγκεκριμένα στη νοτιοδυτική πλευρά του, εμφανίστηκαν τμήματα λιθοδομών ιπποτικού κτιρίου που είχαν άμεση σχέση με το ναό.

Οδός Σιμμίου, Συναγωγή Kahal Shalom

Ερευνήθηκε[16] το θεμέλιο της Συναγωγής, με ανασκαφική τομή σε επαφή με το βόρειο τοίχο του μνημείου. Σε βάθος[17] 0,23 μ. και 0,32 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα παλαιότερων δαπέδων, το ανώτερο από κονίαμα και μεγάλες κροκάλες, το κατώτερο από ορθογώνια κεραμικά πλακίδια. Αποκαλύφθηκε η βάση θεμελίωσης του κίονα, ενσωματωμένου στο βόρειο τοίχο. Από την έρευνα στην τοιχοποιία διαπιστώθηκε η ύπαρξη δεύτερης οικοδομικής φάσης (κατώτερο τμήμα παραστάδας θύρας, που σφραγίστηκε σε ύστερη φάση).

Συμβολή οδών Σωκράτους και Παναιτίου, τέμενος Σουλεϊμάν

Πραγματοποιήθηκε έρευνα[18] στο πλακόστρωτο προστώο του τεμένους για εντοπισμό μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών ή επιτύμβιων πλακών σε β΄ χρήση. Συνολικά βρέθηκαν δύο μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη[19] και τμήμα επιτύμβιας πλάκας[20] σε β΄ χρήση.

Οχυρώσεις - προμαχώνας Αγίου Αθανασίου

Κατά τη διαμόρφωση του πρανούς της τάφρου, εξωτερικά του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου, αποκαλύφθηκε[21], εξωτερικά του υφιστάμενου οχυρωματικού τείχους, τμήμα θεμελίωσης που ανήκει σε προηγούμενη αρχιτεκτονική του φάση. Αποκαλύφθηκαν τα όρια της προγενέστερης θεμελίωσης της οχυρωματικής κατασκευής, που εδραζόταν στο φυσικό βράχο. Ερευνήθηκε λάξευση στο μαλακό βράχο και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αρχαίο φρεάτιο, ενσωματωμένο στα όρια του πρώιμου προμαχώνα.

12. Το τζάκι και η καμινάδα αποτελούν προσθήκες που χρονολογούνται από τη συμμαχική κατοχή, στα μέσα του 20ού αιώνα.

13. Η ανασκαφική έρευνα έγινε από τον Στρ. Κουφό, τεχνίτη ανασκαφών του ΤΔΠΕΛΕ.

14. Η εύρεση της περικεφαλαίας έγινε από τους τεχνίτες αναστήλωσης του ΤΔΠΕΑΕ Γ. Αναστασάκη, Π. Αναστασάκη και Γ. Σαρούκο.

15. Για την απομάκρυνση της περικεφαλαίας και τη συλλογή των σιδερένιων θραυσμάτων υπεύθυνος ήταν ο συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της 4ης ΕΒΑ Π. Χριστοδούλου.

16. Το συνεργείο ανασκαφής απαρτίζεται από τους Τ. Δραγουμάνο και Π. Μαρή, τεχνίτες ανασκαφών του ΤΔΠΕΑΕ.

17. Ως σταθερό για τα βάθη λαμβάνεται το πάτωμα της Συναγωγής.

18. Η έρευνα δεν θα πραγματοποιούνταν χωρίς τη βοήθεια των τεχνιτών ανασκαφών Τ. Δραγουμάνου, Π. Μαρή (ΤΔΠΕΑΕ) και Γ. Σείτη (4η ΕΒΑ), τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

19. Πρόκειται για: α) Τμήμα αμφικιονίσκου σχήματος τόξου κύκλου, διαστ.: μήκ. 0,55, πλ. 0,13 και ύψ. 0,13 μ. Στην κυρτή πλευρά διαμορφώνεται τετράγωνο έξαρμα στο μέσον και εκατέρωθεν εγχάρακτο κλαδί χουρμαδιάς και επτάλυχνος αντίστοιχα. β) Ορθογώνιο τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους, μέγ. σωζ. διαστ.: μήκ. 0,35, πλ. 0,72, πάχ. 0,19 μ. Ανάγλυφος φυτικός διάκοσμος στη μία όψη (άνθος με έξι λογχοειδή πέταλα, εγγεγραμμένο σε κύκλο).

20. Τμήμα (κάτω δεξιά γωνία) μαρμάρινης επιτύμβιας πλάκας ιπποτικής περιόδου, μέγ. σωζ. διαστ.: μήκ. 0,665, πλ. 0,165, ύψ. 0,15 μ. Το κείμενο οριοθετείται από πλαίσιο από δύο λεπτούς αύλακες. Οι κάθετοι αύλακες διατηρούν ίχνη πράσινης σκωρίας, πιθανώς από ένθετη ταινία χαλκού. Σώζονται επτά σειρές γραμμάτων:.....*E*/.....*R*/.....*L*(?)/.....*T*/.....*III*/.....*T*.

21. Από συνεργείο ανασκαφών που απαρτίζεται από τους Η. Μαρή και Μ. Πιλάτο.

Οδός Αλεξανδρίδου, τέμενος Χαμζά Μπέη

Το τέμενος Χαμζά Μπέη βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, στην οδό Αλεξανδρίδου. Πρόκειται για απλό, τετράγωνο σε κάτοψη κτίσμα με μιναρέ στη νοτιοδυτική εξωτερική όψη του. Οι διερευνητικές εργασίες[22] στο τζαμί ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν το Φεβρουάριο του 2003, στο πλαίσιο αναστήλωσής του από το ΤΔΠΕΑΕ Ρόδου.

Μετά την αφαίρεση του σαθρού ξύλινου δαπέδου του τεμένους, σε βάθος 0,20 μ., αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο που ανήκε στην πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου. Στο μέσον του τεμένους χαράχθηκε ανασκαφικό τετράγωνο διαστάσεων 5×5 μ. Ερευνήθηκε επίχωση από χαλαρό χώμα που περιείχε άφθονο οικοδομικό υλικό (λατύπη, μεγαλύτερα θραύσματα πωρόλιθου και ασβέστη), όστρακα (κυρίως αβαφών χρηστικών αγγείων) ιπποτικής και οθωμανικής περιόδου και διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, πιθανώς από ανακομιδές. Σε βάθος 1,50 μ. περίπου από την επιφάνεια αποκαλύφθηκε στρώση που περιείχε όστρακα αρχαιότητας (λαβές αμφορέων, όστρακα με ερυθρό και μελανό γάνωμα), καθώς και ανθρώπινος σκελετός ενήλικου ατόμου με χριστιανική απόθεση.

Οδός Παναιτίου, 13ο Δημοτικό Σχολείο Ρόδου

Το 13ο Δημοτικό Σχολείο (Σχέδ. 11) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στο νησί της Ρόδου. Σύμφωνα με επιγραφή που διατηρείται πάνω από την ανατολική είσοδο του κτιρίου, το σχολείο χτίστηκε το 1876 πάνω στα ερείπια του καθολικού του Αγίου Ιωάννη, τη μεγάλη εκκλησία του τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών στη Ρόδο, που καταστράφηκε μετά από έκρηξη πυρίτιδας το 1856.

Αρχικά το κτίριο περιελάμβανε δύο μεγάλες αίθουσες εκατέρωθεν μιας μνημειακής εισόδου, χτισμένες σε υπερυψωμένο βάθρο. Σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες[23] το πρώτο σχολείο καταστράφηκε από πυρκαγιά ή σεισμό και ξαναχτίστηκε το 1898 αρκετά μεγαλύτερο, για να στεγάσει τον αυξημένο αριθμό των μαθητών του.

Στη σημερινή του μορφή, το σχολείο είναι ένα υπερυψωμένο ισόγειο τετράγωνο κτίριο με αίθριο και περιμετρική στοά, από όπου υπάρχει πρόσβαση σε 12 μικρότερες ή μεγαλύτερες αίθουσες.

Η κύρια πρόσβαση στο κτίριο γίνεται μέσω της μνημειακής εισόδου στα ανατολικά, από την οδό Παναιτίου. Αποτελείται από κλίμακα και ανοικτό προστώο με τοξοστοιχία, που στηρίζεται σε τέσσερις κολώνες. Η θύρα επιστέφεται με ορθογώνιο μαρμάρινο επιστύλιο, που διατηρεί μουσουλμανική επιγραφή[24].

Αντίστοιχα προς την ανατολική, η δυτική όψη έχει διαμορφωθεί με δύο αίθουσες εκατέρωθεν μικρότερης εισόδου με αντίστοιχων διαστάσεων κλίμακα. Το θύρωμα φέρει στο επιστύλιο επιγραφή με τη σφραγίδα του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ ΙΙ (1876-1909) και μαρτυρεί τη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση του κτιρίου, κατά την οποία χτίστηκαν οι άλλες τρεις πτέρυγες (βόρεια, δυτική και νότια), διαμορφώνοντας το σχολείο στη σημερινή του μορφή.

Στις όψεις του κτιρίου κυριαρχεί η συμμετρία. Η ανατολική και η δυτική όψη έχουν από τέσσερα μεγάλα ορθογώνια παράθυρα (δύο σε κάθε αίθουσα), ενώ η βόρεια και η νότια από εννέα. Τα ορθογώνια παράθυρα περιτρέχει πλαίσιο από λεπτό κονίαμα. Στέφονται με χαμηλωμένο τόξο και έχουν προεξέχουσα επιχρισμένη ποδιά. Οι λιθοδομές των όψεων είναι επιχρισμένες και ήταν χρωματισμένες σε λευκό και ώχρα. Το βάθρο εξωτερικά, από το ύψος του δαπέδου και κάτω, έχει εμφανή λιθοδομή από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους με περιτένεια στη μία πλευρά.

Η ανασκαφική έρευνα σε αυτό το κτίριο ξεκίνησε με αφορμή τη διερεύνηση των θεμελίων του και εντάσσεται στο πλαίσιο της αποκατάστασης του κτιρίου. Τις διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες[25], όπως και αυτές της αποκατάστασης, διεξάγει το ΤΔΠΕΑΕ της Ρόδου.

Από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκαν τα εξής:

Στη βορειοανατολική αίθουσα του σχολείου διανοίχθηκε ερευνητική τομή στο νοτιοανατολικό άκρο της αίθουσας, προκειμένου να βρεθεί ο νότιος εξωτερικός τοίχος του καθολικού του Αγίου Ιωάννη.

Στο νότιο άκρο της τομής αποκαλύφθηκε τοίχος[26] (τοίχος α) από συμπαγή και επιμελημένη τοιχοποιία, χτισμένος στον άξονα Α.-Δ. Σε βάθος 3,40 μ. από την επιφά-

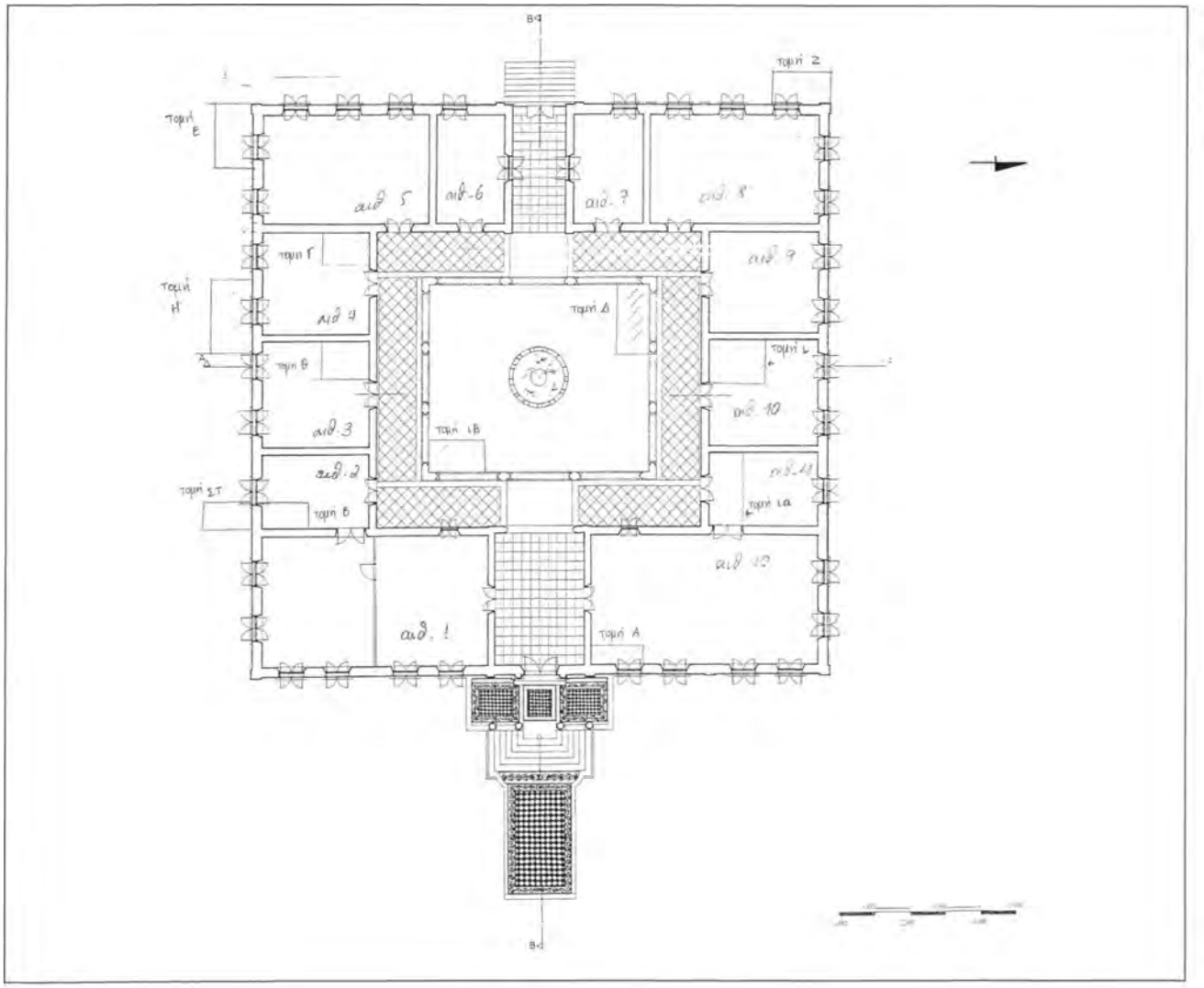
22. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από τους τεχνίτες ανασκαφών του ΤΔΠΕΑΕ Τ. Δραγουμάνο και Π. Μαρή.

23. Πληροφορίες από τη βιβλιογραφική έρευνα του τουρκολόγου J.R. Barnes, αδημοσίευτες.

24. Όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται η ιδιότητα του κτιρίου και το έτος οικοδόμησής του από το έτος Εγίρας: «Μεδρεσές του Σουλεϊμάν - 1293».

25. Οι ανασκαφικές εργασίες έγιναν από τους τεχνίτες ανασκαφών του ΤΔΠΕΑΕ Τ. Δραγουμάνο και Π. Μαρή.

26. Ο τοίχος α έχει διαστάσεις: μέγ. ορατό μήκ. 1, μέγ. σωζ. ύψ. 1,60, και πλ. 1 μ.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Παναιτίου. 13ο Δημοτικό Σχολείο. Κάτοψη νεοκλασικού κτιρίου.

νεια αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος[27] (τοίχος β), σε απόσταση 1,36 μ. βόρεια του τοίχου α και παράλληλα με αυτόν. Το βόρειο όριο του τοίχου β βρίσκεται κάτω από τη βόρεια παρειά της τομής. Διεύρυνση των ανασκαφικών ορίων ή περαιτέρω έρευνα προκειμένου να διαπιστωθούν το σωζόμενο ύψος και η θεμελίωση του τοίχου β δεν επιχειρήθηκε για λόγους ασφαλείας. Από τα στοιχεία που προκύπτουν όμως, ο τοίχος β, πιθανώς, ταυτίζεται με το νότιο εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη.

Στην εσωτερική αυλή μετά από διενέργεια δυο ανασκαφικών τομών (τομές Δ και ιβ, Σχέδ. 11· Πίν. 122 γ και δ αντίστοιχα), διαπιστώθηκε πως οι πεσσοί του περιστώου θεμελιώνονται σε υποκείμενη τοξοστοιχία. Οι μαρμάρινοι πεσσοί θεμελιώνονται σε αντιστοιχία με υποκείμενους πεσσούς, χτισμένους με αδρά κατεργασμένους λίθους και πρόχειρο θεμέλιο. Οι υποκείμενοι πεσσοί συνδέονται μεταξύ τους μέσω ανακουφιστικών τόξων πλάτους αντίστοιχου με το μεταξύ διάστημα των υπερκείμενων μαρμάρινων πεσσών. Αν οι θεμελιώσεις που βρέθηκαν σε αυτές τις τομές έχουν εφαρμοστεί ομοίως και στον υπόλοιπο αύλειο χώρο, τότε το περίστωο της αυλής εδράζεται σε υπόγεια τοξοστοιχία που περιτρέχει το περίγραμμα της εσωτερικής αυλής.

Η επίχωση των θεμελίων διακρίνεται σε δύο στρώματα: το ανώτερο αποτελείται από φερτό μπάζωμα, που περιέχει σχετικά σύγχρονο οικοδομικό υλικό, έως τις αρχές του 20ού αιώνα, ενώ το δεύτερο (από βάθος –1,80 ως και –3 μ.) περιέχει σαθρό χώμα ανακατεμένο με πω-

27. Ο τοίχος β έχει διαστάσεις: μέγ. ορατό μήκ.1, μέγ. σωζ. ύψ. 1.60, και ορατό πλ. 0,40 μ.

ρόλιθους, μολώματα, λατύπη, ίχνη καύσης, σπαράγματα τοιχογραφιών, όστρακα με εφυάλωση, ιπποτικής περιόδου, καθώς και ελάχιστα όστρακα χρηστικών αγγείων, αρχαιότητας. Είναι πιθανόν η κατώτερη στρώση, λόγω εγγύτητας στο μνημείο και σύστασης του χώματος, να αποτελείται από μπάζωμα που δημιουργήθηκε από την έκρηξη της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη.

Οι τομές Β και ια, που έγιναν σε επαφή με τη νότια όψη της ανατολικής πτέρυγας, έδωσαν στοιχεία για τουλάχιστον δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του κτιρίου. Επαληθεύονται με αυτό τον τρόπο γραπτές μαρτυρίες που αναφέρονται σε καταστροφή του σχολείου και ανακατασκευή-επέκτασή του.

Από τις τομές στη νότια πτέρυγα του σχολείου διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια των αιθουσών είναι χτισμένα από συμπαγή τοιχοποιία. Σε πολλά σημεία χρησιμοποιήθηκαν πωρόλιθοι σε β΄ χρήση που διατηρούν στην όψη τους ίχνη ασβεστοκονιάματος.

Από τις τομές που διανοίχθηκαν στη βόρεια πτέρυγα του σχολείου (τομές ι και ια, Πίν. 122 ε), διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια των τοίχων που ερευνήθηκαν (πλην του δυτικού τοίχου της αίθουσας 11) διαμορφώνονται ως τόξα. Στην τομή ι, τα τόξα αυτά εδράζονται σε ορθογώνιους πεσσούς, χτισμένους στον άξονα Α.-Δ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

Οδός Κισθινίου, ανώνυμη εκκλησία

Στο πλαίσιο των εργασιών διαμόρφωσης, το έτος 2001, της ευρύτερης περιοχής στα βόρεια της μονόχωρης καμαροσκέπαστης ανώνυμης εκκλησίας στην οδό Κισθινίου[28], εμφανίστηκε τμήμα δαπέδου από ορθογώνια κεραμικά πλακίδια διαστ. 0,25×0,12 μ.

Συστηματική έρευνα στο χώρο αποκάλυψε τα όρια παρεκκλησίου, διαστ. 9,50×7,50 μ., που απολήγει σε τρίπλευρη εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα (Σχέδ. 12). Η χρήση του μικρού αυτού παρεκκλησίου προσδιορίστηκε από την εύρεση δύο επιτύμβιων μαρμάρινων πλακών, που ανήκουν σε σημαντικές προσωπικότητες από τη δυτική Ευρώπη[29]. Η πρώτη (διαστ. 1,49×0,75 μ.) σώζεται ακέραια και δεν έχει αφαιρεθεί ακόμη από το δάπεδο για να εξεταστεί το ανθρωπολογικό υλικό που καλύπτει. Βρέθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του παρεκκλησίου και, όπως μαρτυρά η εγχάρακτη επιγραφή, ανήκει στο Βάσκο Martino de Rossca, δεινό διώκτη των Μωαμεθανών, ο οποίος πέθανε το έτος 1505. Η λιτή αναγεννησιακή διακόσμηση αποτελείται από ανάγλυφο δάφνινο στεφάνι, το οποίο περιβάλλει θυρεό με πέντε φύλλα (Πίν. 123 α).

Η δεύτερη (διαστ. 1,85×0,46-0,52 μ.) είναι εγχάρακτη και το άνω μέρος της καλύπτεται με επιπεδόγλυφο εραλδικό έμβλημα. Η επιτύμβια στήλη βρέθηκε σπασμένη σε πολλά κομμάτια και συγκολλήθηκε, αφού μεταφέρθηκε στο εργαστήριο συντήρησης. Ανήκει στην Iohanna de Perier, γυναίκα ευγενούς καταγωγής (βαρόνη) από τη Βρετάνη της Γαλλίας, η οποία πέθανε το 1493, ενώ επέστρεφε από τα Ιεροσόλυμα, όπου είχε μεταβεί ως προσκυνήτρια[30]. Η περαιτέρω έρευνα του τάφου αποκάλυψε, σε βάθος 0,90 μ., ανθρώπινο σκελετό μήκ. 1,76 μ. και με προσανατολισμό Α.-Δ. Εντός της ταφικής κατασκευής βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα ιπποτικής περιόδου, καθώς επίσης και ένας χάλκινος σταυρός με έντονη οξείδωση.

Από την αφαίρεση της επίχωσης, πάχ. 0,40 μ., που κάλυπτε το παρεκκλήσιο, συγκεντρώθηκαν όστρακα αγγείων με εφυάλωση, πολλά από τα οποία χρονολογούνται στις αρχές του 16ου αιώνα, λαβές αβαφών χρηστικών αγγείων, καθώς και τμήματα από πινάκια με μονόχρωμη εφυάλωση.

Τον ταφικό χαρακτήρα του ευρύτερου χώρου επιβεβαίωσαν τα αποτελέσματα της έρευνας που διεξήχθη σε έναν από τους δύο θόλους (θόλος 2) (Πίν. 123 β), που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην ανώνυμη εκκλησία και το παρεκκλήσι. Σε δύο αλλεπάλληλες στρώσεις αποκαλύφθηκαν συνολικά εννέα ελεύθερες ταφές, εκ των οποίων η μία παιδική, με προσανατολισμό Α.-Δ. Επίσης, μεταξύ των ταφών περισυνελέγησαν διάσπαρτα οστά. Από τα κτερίσματα αξίζει να αναφερθούν δύο χάλκινοι σταυροί μικρών διαστάσεων.

Μεταξύ της εκκλησίας και του παρεκκλησίου εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα που πιθανώς ανήκαν σε πέτρινη μεγάλη κλίμακα, που επέτρεπε την προσπέλαση του περιδρόμου του τείχους επί ιπποτοκρατίας και που απεικονίζεται στις μικρογραφίες του κώδικα του G. Caoursin[31].

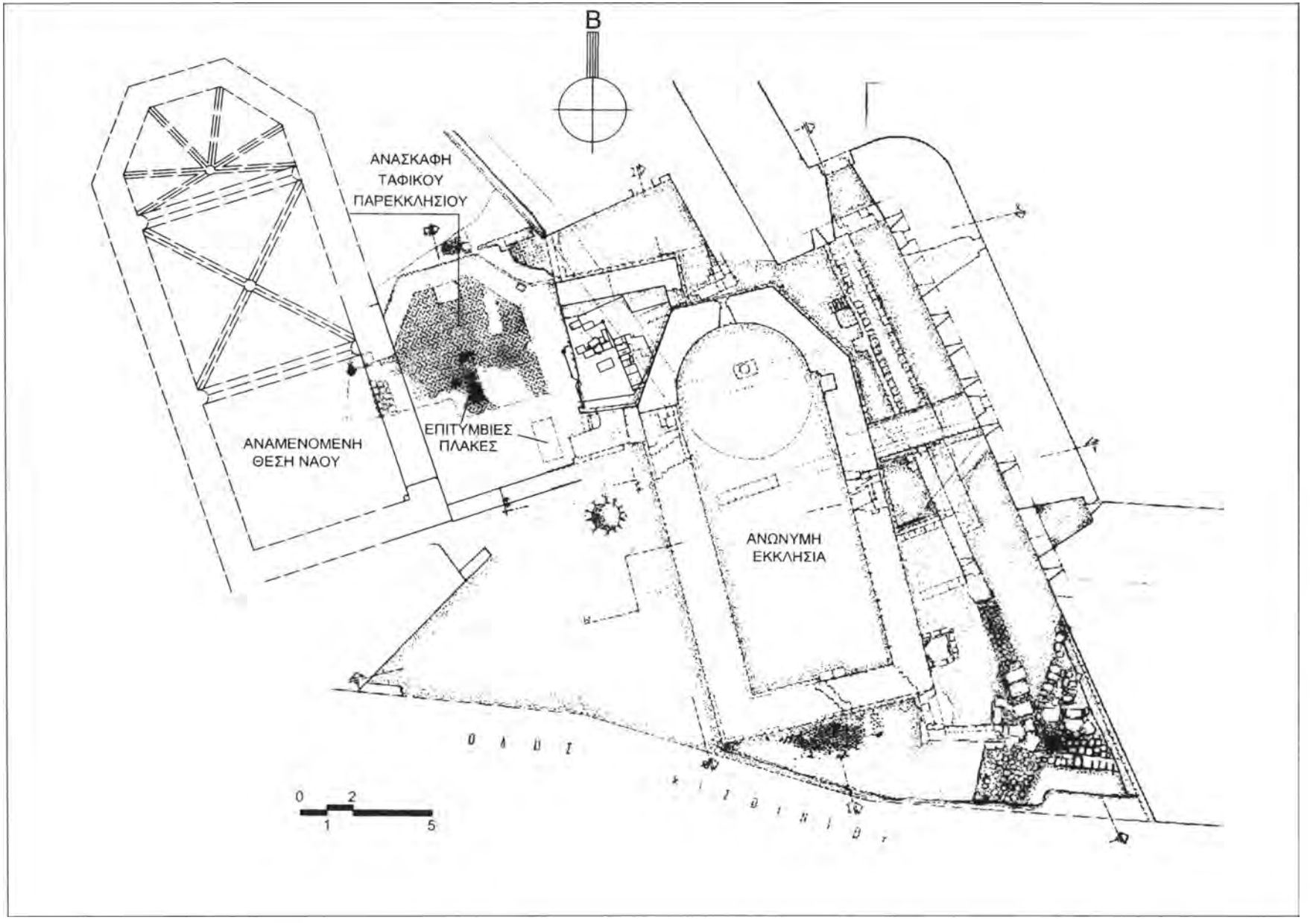
Από την ανασκαφική έρευνα που έγινε στη συνέχεια, βόρεια και σε επαφή με το ταφικό παρεκκλήσι, προέκυ-

28. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1115· 53 (1998): Χρονικά, σ. 1000· 54 (1999): Χρονικά, σ. 989.

29. Οι ενεπίγραφες επιτύμβιες πλάκες έχουν καταγραφεί σε κατάλογο της 4ης ΕΒΑ, με αριθμούς Φ 212 και Φ 213.

30. Περισσότερα στοιχεία για τα επιτύμβια στο σχετικό άρθρο: Α.-Μ. Κάσδαγλη - Γ. Κάτσου, Η κοινωνική διάσταση στα επιτύμβια. Δύο προσωπογραφίες, στο Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, 13ος-17ος αιώνας*, Ηράκλειο 2007, σ. 90 κ.ε.

31. Ό.π. (υποσημ. 5) χειρόγραφο όπου περιγράφεται η μεγάλη πολιορκία της Ρόδου, το 1480.

Σχέδ. 12. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη Οδός Κισθινίου. Ανώνυμη εκκλησία. Κάτοψη της ανασκαφής.

ψαν στοιχεία (βάση ημικίονα και τμήμα τοίχου πλ. 1,30 και ύψ. 0,43 μ.) που επιτρέπουν την υπόθεση ότι στο συγκεκριμένο χώρο βρισκόταν, πιθανώς, μία ακόμη εκκλησία μεγάλων διαστάσεων, που σήμερα καλύπτεται με επίχωση[32].

Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα, σε συνδυασμό με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, θέτουν ξανά επί τάπητος το πρόβλημα της θέσης της περίφημης εκκλησίας της Παναγίας της Νίκης, που σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές χτίστηκε από το Μεγάλο Μάγιστρο Pierre d'Aubusson μετά τη νίκη του επί των Τούρκων το 1480[33].

Πλατεία Πεισιδώρου, Παναγία της Νίκης

Κατά τη διάρκεια του έτους 2001 ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο που βρίσκεται δυτικά της εκκλησίας της Παναγίας της Νίκης[34] και σε επαφή με το τείχος. Αποκαλύφθηκε μαρμάρινο δάπεδο από λάρτιο λίθο σε β΄ χρήση. Βόρεια οριοθετείται από τοίχο (πλ. 0,89, μέγ. σωζ. ύψ. 0,85 μ.), με κατεύθυνση Α.-Δ. και ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας (τοίχος 2). Στη νότια όψη του ανοίγονται τέσσερις θύρες που οδηγούσαν στα κελιά, βόρεια.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης από όλη την επιφάνεια του πλακόστρωτου δαπέδου, διαπιστώθηκε στρώση από μαύρο καμένο χώμα με αρκετό κάρβουνο, καθώς και ίχνη από οξειδωμένες μάζες σιδήρου, στοιχείο που ενισχύει την άποψη για τη μεταλλουργική δραστηριότητα στο χώρο, στα χρόνια της ύστερης τουρκοκρατίας.

Κινητά ευρήματα: α. Κεραμική: όστρακα από αγγεία, κυρίως πινάκια, με εγχάρακτο διάκοσμο και καστανοκίτρινη εφυάλωση, τμήματα αγγείων τύπου iznik, τμήματα αβαφών χρηστικών αγγείων (χύτρες, πινάκια) και αρκετές πήλινες πίπες τουρκοκρατίας. β. Εννέα χάλκινα νομίσματα με έντονη οξείδωση, που χρονολογούνται από την περίοδο της ιπποτοκρατίας έως τους νεότερους χρόνους. γ. Δυτικά της δεξαμενής, βρέθηκε σε β΄ χρήση (ενσωματωμένος σε τοίχο) κορμός από αγαλματίδιο, χωρίς να είναι ευκρινές εάν ανήκει σε άνδρα ή γυναίκα. Πιθανή είναι η χρονολόγησή του στην αρχαϊκή εποχή[35].

δ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του πλακόστρωτου δαπέδου, εντοπίστηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα σε β΄ ή γ΄ χρήση. Πρόκειται για πέντε θραύσματα, που, αφού συγκολλήθηκαν, αποκάλυψαν τμήμα περιμετρικής επιγραφής με επιπεδόγλυφους γοτθικούς χαρακτήρες[36].

Παναγία του Μπούργκου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στεγάνωσης στην οροφή της κεντρικής κόγχης του Ιερού της τρίκλιτης γοτθικής εκκλησίας το έτος 2001, διαπιστώθηκε η μεταγενέστερη χρήση πήλινων αγγείων, με σκοπό την πλήρωση των κενών που δημιουργούνται μεταξύ των ακτινωτών θολίσκων (Πίν. 123 γ). Προηγήθηκε η αφαίρεση τριπλής στρώσης, αποτελούμενης από χοχλάκι, ισχυρό κουρασάνι και μολώματα. Η ανώτερη στρώση, από χοχλάκι, προστέθηκε όταν χτίστηκε πάνω στην κεντρική κόγχη του Ιερού δώμα που λειτούργησε ως κατοικία, την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι πέντε πιθάρια, δύο αραβικού και τρία ισπανικού τύπου[37]. Σώζονται σχεδόν ακέραια και φέρουν ίχνη κόκκινης βαφής και σφραγίδες στον ώμο. Ακολούθησε συγκόλληση, καταγραφή και μεταφορά του κεραμικού υλικού στις αποθήκες της Εφορείας[38].

Οδός Λάχητος, οικία Operti

Στο πλαίσιο των εργασιών αναστήλωσης της ιπποτικής οικίας Operti, στην οδό Λάχητος, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα το έτος 2003 στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο, δυτικά.

Από την αφαίρεση ανώτερης στρώσης αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων από οικίες τουρκοκρατίας, καθώς επίσης και τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου της ίδιας εποχής.

Σε μεγαλύτερο βάθος εμφανίστηκαν θεμελιώσεις μεσαιωνικών κατασκευών (πιθανώς βοηθητικοί χώροι του ιπποτικού κτιριακού συγκροτήματος), οι οποίες μεταγενέστερα λειτούργησαν ως δομικό στοιχείο (θεμελίωση) των τούρκικων οικιών. Η εύρεση μιας κλίμακας ανόδου με κατεύθυνση Β.-Ν., επιβεβαιώνει την επικοινωνία μεταξύ του ισογείου της οικίας Operti με τα προσκτίσματα που βρίσκονταν δυτικότερα. Επίσης, σε επαφή με τον

32. Η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε βορειότερα, επειδή δεν έχουν ολοκληρωθεί οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης του οικοπέδου.

33. Εκτενέστερη παράθεση του προβληματισμού στο σχετικό άρθρο του Η. Κόλλια. Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο, Ρόδος 14-18 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2007.

34. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 1001-1002, Σχέδ. 11 και Πίν. 441α και 54 (1999): Χρονικά, σ. 989.

35. Το γλυπτό καταγράφηκε στους καταλόγους της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ με αριθμό Γ 2632.

36. Η ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα καταγράφηκε σε κατάλογο της 4ης ΕΒΑ με αριθμό Φ 218.

37. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 668, Πίν. 188δ-ε.

38. Τα πιθάρια έχουν καταγραφεί σε κατάλογο της 4ης ΕΒΑ με αριθμό ΠΧ 1812-1816.

τοίχο, που αποτελεί το δυτικό όριο του ακινήτου, προς την οδό Χάρητος, εμφανίστηκε το περίγραμμα τετράγωνου δωματίου, με ίχνη ανοίγματος-θύρας στην ανατολική πλευρά του και μέγιστο σωζόμενο ύψος τοίχων 0,40 μ. Επίσης, σε βάθος 0,30 μ. από την άνω όψη των τοίχων αποκαλύφθηκε δάπεδο από πατημένο κουρασάνι.

Η κεραμική από τα ανώτερα στρώματα χρονολογείται κυρίως στην περίοδο της τουρκοκρατίας, ενώ από μεγαλύτερο βάθος περισυνελέγησαν τμήματα αβαφών χρηστικών αγγείων και ελάχιστα όστρακα με εφυαλωμένη διακόσμηση.

Οδός Ομήρου (οικόπεδο Χ. Παπαχριστοδούλου)

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το Μάρτιο του 2004, κατόπιν αιτήσεως του ιδιοκτήτη προκειμένου να του χορηγηθεί άδεια ανέγερσης οικοδομής, και ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του κτηματολογικού αποσπάσματος, στο χώρο προϋπήρχε οικία εποχής τουρκοκρατίας, με ισόγειο και όροφο. Το μοναδικό δομικό στοιχείο που σωζόταν, πριν από την έναρξη των ανασκαφικών εργασιών, ήταν ένας τοίχος από πωρόλιθο, ύψ. 2,20 μ., ο οποίος αποτελούσε το νότιο όριο του οικοπέδου, προς την οδό Ομήρου.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε αποψίλωση και επιφανειακός καθαρισμός, από τον οποίο προέκυψαν τα εξής: α) η άνω όψη τοίχου διαστ. 1,05×3 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν., β) ανατολικά και σε επαφή με την προαναφερθείσα λίθινη κατασκευή λιθοσωρός που, πιθανώς, προέρχεται από την κατάρρευση του ορόφου της οικίας και γ) λίθινο κατώφλι και άνω τμήμα κλίμακας στη βορειοδυτική γωνία του ακινήτου που οδηγούσε στον όροφο.

Περαιτέρω έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου έφερε στο φως, σε βάθος 2 μ. από το επίπεδο της σημερινής οδού Ομήρου (νότια), βοτσαλωτό δάπεδο εποχής τουρκοκρατίας (Πίν. 123 δ). Το δάπεδο αποτελείται από μικρού μεγέθους άσπρες και μαύρες ψηφίδες, που συνθέτουν φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητά του με το βοτσαλωτό δάπεδο της Συναγωγής στην οδό Σιμμίου, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Επιπλέον, στη βορειοανατολική γωνία της αυλής αποκαλύφθηκε στόμιο πηγαδιού, καθώς και μαρμάρινη κυκλική λεκανίδα σε β΄ χρήση.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης που καταλάμβανε το εσωτερικό του ισογείου, αποκαλύφθηκε τμήμα ιπποτικού τοίχου που φέρει δύο ενισχυτικά τόξα και ίχνη γένεσης καμάρας.

Δεδομένης της ύπαρξης τμήματος του βυζαντινού τείχους βορειότερα, στην οδό Πυθαγόρα, διενεργήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές προκειμένου να εντοπιστούν πιθανά αρχιτεκτονικά λείψανα από τη βυζαντινή περίοδο, όμως δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να επιβεβαιώνει τη συνέχεια της βυζαντινής οχύρωσης.

Από τα ανώτερα στρώματα συγκεντρώθηκαν τμήματα χρηστικών αγγείων με εφυάλωση, μεσαιωνικών χρόνων, όπως και από την περίοδο της τουρκοκρατίας, ενώ από μεγαλύτερο βάθος περισυνελέγησαν όστρακα και λαβές από κεραμική υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

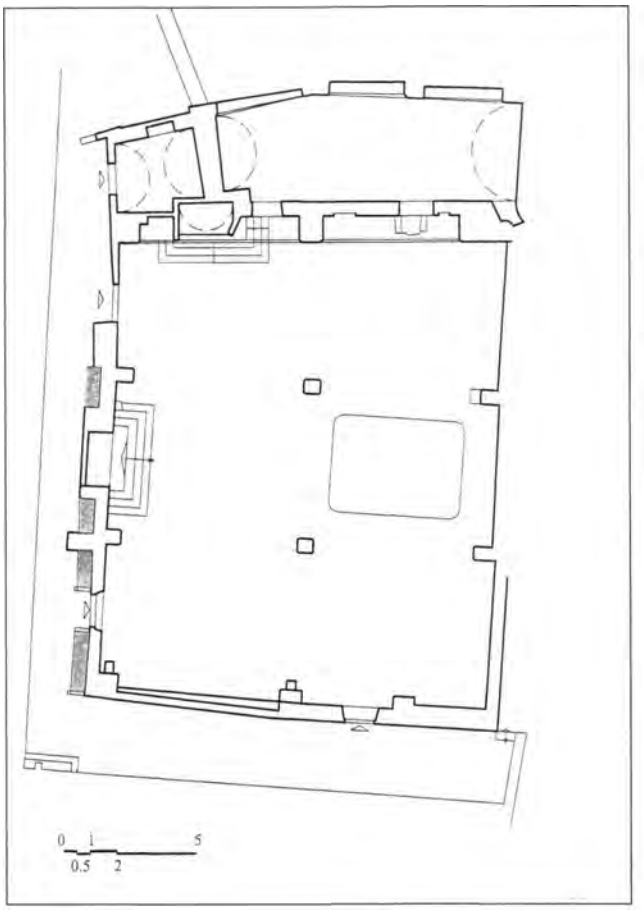
ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΚΑΤΣΟΥ

Οδός Θησέως, Παλιά Συναγωγή (Σχέδ. 13)

Στο πλαίσιο αποκατάστασης των μνημείων της περιοχής του Αγίου Παντελεήμονα, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο χώρο της Παλιάς Συναγωγής[39]. Από τη Συναγωγή, η οποία είχε ισοπεδωθεί από τους βομβαρδισμούς των συμμάχων κατά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, διατηρείται ένα θολωτό ισόγειο κτίσμα που λειτουργούσε ως βοηθητικός χώρος, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., καθώς και τμήματα των τοξοστοιχιών του κυρίως κτιρίου της Συναγωγής, που αναπτυσσόταν βορειοδυτικά και σε επαφή με το σωζόμενο προσκτίσμα.

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση αποκαλύφθηκαν προς ΒΑ. και ΒΔ. οι δύο εξωτερικοί τοίχοι της Συναγωγής και οι βάσεις επτά πεσσών (οι τρεις προς ΒΔ. είχαν ενισχυθεί με οπλισμένο σκυρόδεμα). Η κεντρική αίθουσα της Συναγωγής ήταν ορθογώνια σε κάτοψη, σχεδόν τετράγωνη και διαιρεμένη σε τρία κλίτη μέσω τεσσάρων, παρατεταγμένων κατά τον άξονα της Συναγωγής (ΝΔ.-ΒΑ.), τοξοστοιχιών, τις οποίες έφεραν 12 πεσσοί, οι δύο τοποθετημένοι κεντρικά και οι υπόλοιποι περιμετρικά και σε επαφή με τους τοίχους του κτιρίου. Διέθετε τρεις εισόδους, βορειοδυτικά και βορειοανατολικά, όπου και εντοπίστηκαν μαρμάρινα κατώφλια με ρηχούς τόρμους. Σε επαφή με τους τοίχους της Συναγωγής, προς ΝΑ. και ΒΑ., ήλθαν στο φως δύο χαμηλές πέτρινες κλίμακες που διασώζουν τμήματα μαρμάρινης επένδυσης. Η βορειοδυτική οδηγεί σε ορθογώνια κόγχη, ενταγμένη στο μέ-

39. Πρόκειται για την Kahal Kadosh Gadol (Μεγάλη Ιερά Συναγωγή) στην άνω Οβριακή συνοικία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Βλ. M.D. Angel, *The Jews of Rhodes. The History of a Sephardic Community*, New York 1978 και Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995. Πολύτιμες πληροφορίες προσφέρει το κείμενο της διάλεξης του Η. Κόλλια, *Οι Εβραίοι της Ρόδου κατά το μεσαίωνα και την τουρκοκρατία*, που εκφωνήθηκε τον Ιούνιο του 2002 στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου.

Σχέδ. 13. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Θησέως. Παλιά Συναγωγή. Κάτοψη.

σον του τοίχου, την κόγχη της Ιεράς Κιβωτού[40], όπου φυλάσσονταν οι Πάπυροι του Νόμου (ehal). Απέναντι από την κόγχη αποκαλύφθηκε η βάση παραλληλεπίπεδης κατασκευής όπου, πιθανότατα, ήταν και η θέση του Ιερού Βήματος (bimah). Επίσης, εντοπίστηκε το δάπεδο της Συναγωγής, που αποτελείται από μωσαϊκά πλακάκια κατασκευασμένα την περίοδο του μεσοπολέμου και, κάτω από αυτό, τμήμα παλαιότερου βοτσαλωτού δαπέδου. Βοτσαλωτό δάπεδο με φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο αποκαλύφθηκε επίσης στον αίθριο χώρο βορειοδυτικά και βορειοανατολικά της Συναγωγής, όπου βρέθηκαν και τέσσερα κτιστά έδρανα με βοτσαλωτή επένδυση, σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του βορειοανατολικού τοίχου. Από τα κινητά ευρήματα άξια αναφοράς είναι δύο τμήματα μαρμάρινων πλακών, που φέρουν εβραϊκές επιγραφές (ΕΕ 20, ΕΕ 21)[41].

Προμαχώνας del Carretto[42]

1) Περίδρομος προτειχίσματος βορειοανατολικά του πύργου del Carretto (Σχέδ. 14 και 35: Γ)

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν λείψανα ογκώδους οικοδομήματος, υστερορρωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής περιόδου, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., επί του οποίου εδράζεται τμήμα του ιπποτικού τείχους και προτειχίσματος. Πρόκειται για γωνιαίο τμήμα κτιρίου, που ορίζεται από δύο εγκάρσιους τοίχους (τχ. 1 και τχ. 2), συμπαγείς και ισχυρούς, των οποίων οι εξωτερικές όψεις αποτελούνται από λαξευμένους πωρόλιθους και το γέμισμα από πέτρες, μολώματα, ασβεστοκονία και σποραδική ένθεση κεραμικών πλακιδίων μεταξύ των αρμών. Ο τοίχος 1 θεμελιώνεται προς ΝΑ. σε λαξευμένο βράχο και ο τχ. 2 προς ΒΑ. σε έτερο τοίχο (τχ. 3), που εδράζεται σε φυσικό βράχο. Βορειοανατολικά και εγκάρσια προς τον τχ. 2 εντοπίστηκε τμήμα έτερης τοιχοποιίας (τχ. 4) του οικοδομήματος, με ισχυρή θεμελίωση (τχ. 5).

Επίσης, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα προγενέστερων φάσεων της μεσαιωνικής οχύρωσης, που υποδηλώνουν την ύπαρξη δύο διαδοχικών πυλών κατά μήκος του περιδρόμου του προτειχίσματος: α) Τοίχος (τχ. 6), κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., επί του οποίου, και σε επαφή με το τείχος, σώζεται, σε ύψος 2 μ., τμήμα παραστάδας (Α), β) μαρμάρινο μέλος με τόρμο σε επαφή με το προτείχισμα (Β) και γ) δύο μαρμάρινα μέλη εκτός θέσης που φέρουν επίσης τόρμους και, πιθανώς, να προέρχονται από τις προαναφερθείσες πύλες ή από το οικοδόμημα.

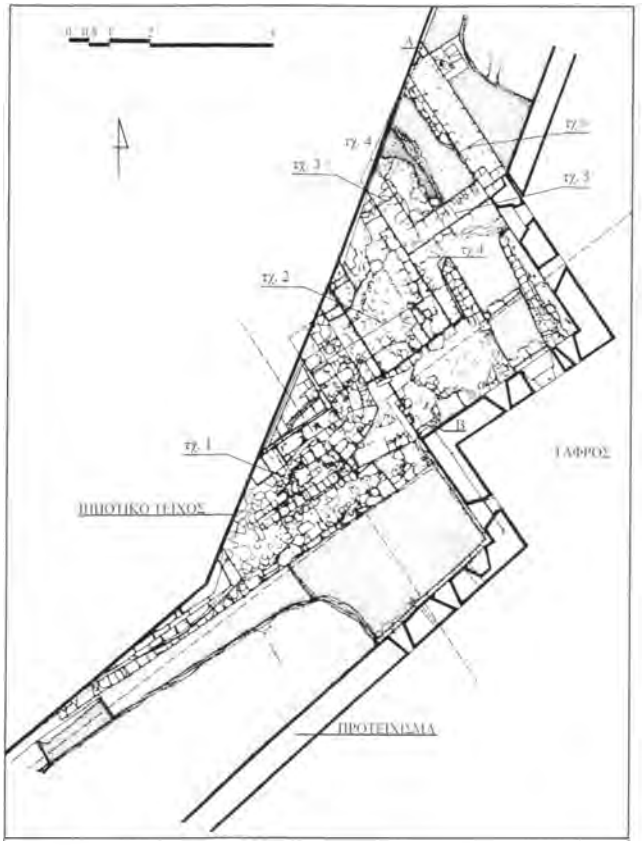
Ευρήματα: Από το επιφανειακό στρώμα περισυνελέγησαν ευρήματα εποχής ιπποτοκρατίας, όπως εφυαλωμένη κεραμική[43] με χαρακτηριστικότερα δείγματα, τμήματα δύο πινακίων με παράσταση νεανικής ανδρικής μορφής και λαγού σε μετάλλιο (Πίν. 124 α), τμήμα φολιδωτού σιδερένιου θώρακα («σιδηροπουκάμισο»), χάλκινα νομίσματα και ένα λογιστικό κέρμα. Σε μεγαλύτερο βάθος, περιμετρικά του πρώιμου οικοδομήματος, εντοπίστηκε αποθέτης, το ανώτερο στρώμα του οποίου περιείχε κεραμική ελληνιστικής εποχής, πλίνθους, κεράμους και τμήματα κονιαμάτων όψης – αξίζει να αναφερθεί η

40. Για πληροφορίες σχετικά με τις Συναγωγές στον ελλαδικό χώρο, βλ. Η.Β. Μεσσίνας, *Οι Συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Αθήνα 1997 και N. Stavroulakis - T. De Vinney, *Jewish Sites and Synagogues of Greece*, Athens 1992.

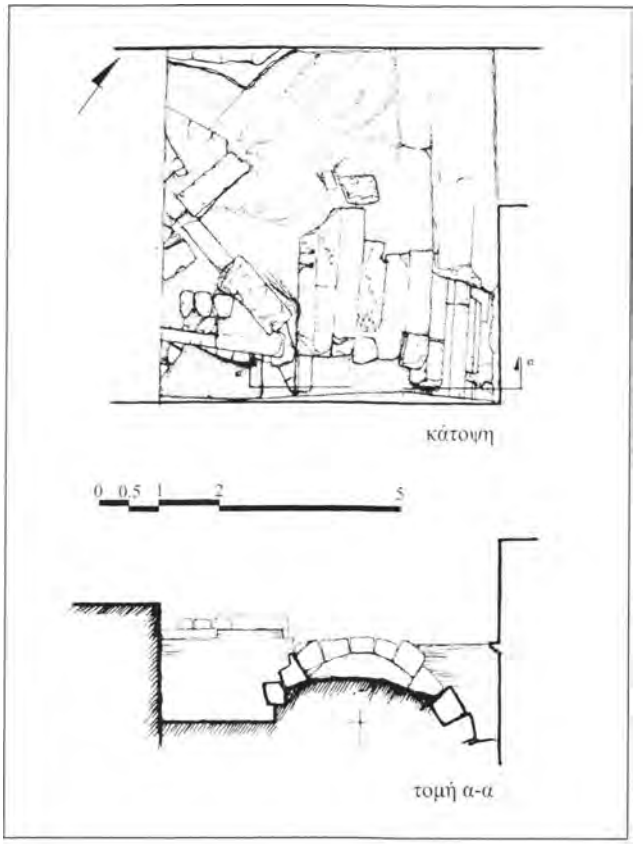
41. Η καταγραφή έγινε από την αρχαιολόγο Ά.-Μ. Κάσδαγλη.

42. Βλ. παρακάτω. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Προμαχώνας τομέα «γλώσσας» Ιταλίας (del Carretto).

43. Βλ. Μ. Μιχαηλίδου, *Σχεδίασμα εισηγμένης εφυαλωμένης κεραμικής στη Ρόδο κατά την εποχή των Ιπποτών (1309-1522)*, Ρόδος 1994.

Σχέδ. 14. Ρόδος. Μεσαιωνική Πόλη. Προμαχώνας del Carretto. Κάτοψη, σημείο Γ.

Σχέδ. 15. Ρόδος, Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας del Carretto. Κάτοψη, τομή, σημείο Ζ.

εύρεση ανθεμωτού ακροκέραμου συμφυούς με τμήμα του ηγεμόνα καλυπτήρα και φύλλων άκανθας μαρμάρινου κιονόκρανου κορινθιακού ρυθμού (Πίν. 124 β) – και το κατώτερο πληθώρα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, όπως ορθογώνιες πλάκες με κάθετες ταινίες και ραβδώσεις που καταλήγουν σε ανάγλυφο σχηματοποιημένο κόσμημα αστραγάλου, θραύσματα μελών που κοσμούνται με κοιλόκυρτα κυμάτια, πλακίδια διαφόρων χρωμάτων. Τα ευρήματα του αποθέτη πιθανώς να προέρχονται από το οικοδόμημα, το οποίο θα διέθετε ισχυρή και ανθεκτική κεράμωση και πλούσια επένδυση με ορθομαρμαρώσεις και μαρμαροθετήματα.

2) Περίδρομος του προτειχίσματος, νοτιοδυτικά του πύργου del Carretto[44] (Σχέδ. 15 και 35: Ζ)

Εντοπίστηκε τμήμα ελληνιστικού οδοστρώματος και αποκαλύφθηκε λίθινη τοξωτή γέφυρα. Πρόκειται για γέφυρα του ανοικτού συλλεκτήριου αγωγού της περιφερειακής ελληνιστικής οδού Ρ 40[45] (κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., μέγ. σωζ. μήκ. 2,50, άνοιγμα τόξου 3,40 μ.), από τον οποίο σώζονται δέκα θολίτες. Περισυνελέγησαν ενδιαφέροντα δείγματα ελληνιστικής κεραμικής.

3) Πλατφόρμα προμαχώνα del Carretto (Σχέδ. 35: Θ και Α)

Αποκαλύφθηκε ολόκληρη η, μέχρι πρότινος, κατά τόπους ορατή επιφάνεια του πολυγωνικού τοίχου, ο οποίος αναπτύσσεται περιμετρικά του πύργου. Στην ερευνητική τομή βόρεια του πύργου εντοπίστηκε η συνέχειά του μέχρι το προτείχισμα, η οποία αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Στο ίδιο σημείο, σε μεγαλύτερο βά-

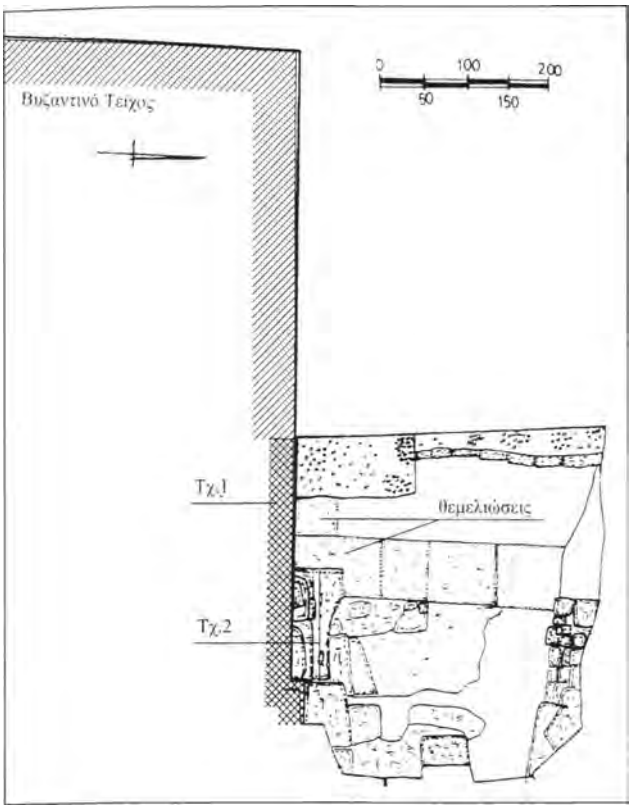
44. Βλ. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, I. Paris 1921, σ. 55-57, εικ. 29-31, πίν. XIV.2.

45. Μέχρι τώρα, έχουν αποκαλυφθεί τρεις ακόμη γέφυρες στα σημεία συμβολής της περιφερειακής οδού Ρ 40 με άλλες οδούς που εντάσσονται στο ιπποδάμειο σύστημα της Ρόδου. Βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, ΜΙΕΤ 1986, σ. 201-204, εικ. 227-228· Μ. Φιλήμονος Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 75-76, σχέδ. 13, πίν. 35α-β· *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 445, Πίν. 413β, 414α-β· *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 473, Πίν. 264α· *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 633-634, Πίν. 180γ.

θος, ήλθε στο φως τμήμα συμπαγούς κατασκευής από πωροπλίνθους, η οποία θεμελιώνεται προς ΝΑ. σε φυσικό βράχο και συνεχίζει προς ΒΑ. κάτω από τον πολυγωνικό τοίχο. Δεν είναι σαφές αν ο τοίχος αυτός αποτελεί ανάλημμα για τον εγκιβωτισμό των επιχώσεων και τη συγκράτηση των ωθήσεων προς τον πύργο del Carretto ή τμήμα οχύρωσης ενός προγενέστερου, μικρότερων διαστάσεων, προμαχώνα. Διέθετε πάντως και οχυρωματικό χαρακτήρα, όπως προκύπτει από τη διερευνητική τομή Ν.-ΝΔ. του πύργου, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο ενταγμένες στο πάχος του πολυγωνικού τοίχου κανονιοθυρίδες με σκοπευτική σχισμή και κατάλοιπα μικρής πύλης που οδηγεί στο εσωτερικό του προμαχώνα και το προτείχισμα.

Οδός Πυθαγόρα 54-56 (Σχέδ. 16)

Προκειμένου να εντοπιστεί η συνέχεια του βυζαντινού τείχους της πόλης, που διέρχεται από την πλατεία Σοφοκλέους[46], διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στον κήπο οικίας στην οδό Πυθαγόρα 54-56, ανατολικότερα της ανασκαφής του Κοντή[47] και σε επαφή με το βόρειο τοίχο (τχ. 1) του προς Ν. όμορου κτιρίου[48]. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης αποκαλύφθηκε τοίχος (τχ. 2), που αποτελείται από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό, κατεύθυνσης Ν.-Β., εγκάρσιος προς τον τχ. 1, καθώς και τμήματα της θεμελίωσης των δύο τοίχων. Σώζεται σε ύψος 4 δόμων περίπου και η θεμελίωσή του αποκαλύφθηκε σε ύψος 3 δόμων και σε μήκος 3,15 μ., ενώ συνεχίζει σε μεγαλύτερο βάθος και μήκος, τα οποία δεν κατέστη δυνατό να διερευνηθούν. Οι δύο τοίχοι (τχ. 1 και 2), που είναι εγκάρσιοι και «δένουν» μεταξύ τους, ορίζουν οικοδόμημα που αναπτύσσεται εν μέρει στο πάχος του βυζαντινού τείχους[49]. Πρόκειται, ίσως, για πύργο του βυζαντινού τείχους, που προβάλλει προς Α. και του οποίου γνωρίζαμε, σύμφωνα με τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα, τη νότια πλευρά (τχ. 1). Μένει ακόμη να εντοπιστούν οι άλλες δύο πλευρές για να αποσαφηνιστεί η χρήση και η μορφή του κτίσματος.

Σχέδ. 16. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Πυθαγόρα 54-56. Κάτοψη.

Πύλη Αποστόλου Παύλου (Σχέδ. 17)

Στο πλαίσιο εργασιών διαμόρφωσης και ανάδειξης της πύλης του Αποστόλου Παύλου[50] πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία ήλθαν στο φως:

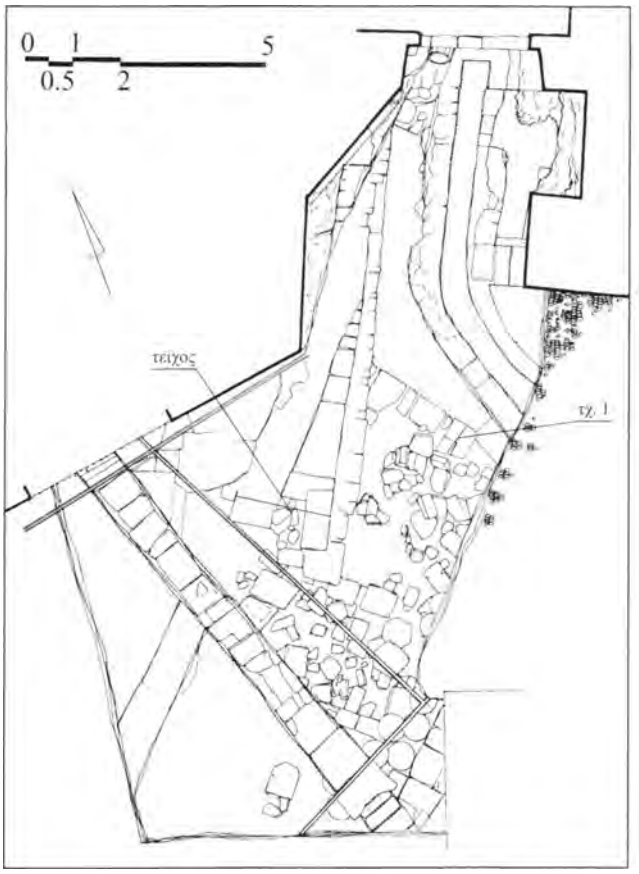
46. Βλ. Ι.Δ. Κοντής, Ανασκαφικαί έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου, *ΠΑΕ* 1951, σ. 234-236, εικ. 9-10. Πρόκειται για το τείχος του οποίου είναι ορατή η προς Α. πλευρά του και είχε θεωρηθεί από τον Ι. Κοντή ως τοίχος μεγάλου οικοδομήματος του 3ου αι. π.Χ. Οι ανασκαφές των επόμενων ετών έδειξαν ότι πρόκειται για τμήμα της βυζαντινής οχύρωσης, το οποίο όμως θεμελιώθηκε σε παλαιότερη κατασκευή των ελληνιστικών χρόνων (βλ. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 77). Λείψανα του τείχους, το οποίο έχει κατεύθυνση Ν.-Β., σώζονται στο ανατολικό τμήμα της πόλης, στη σημερινή πλατεία Κοντή και στην οδό Πυθαγόρα 66 (βλ. Κοντής, ό.π., σ. 225-234, εικ. 1-8 και Κόλλιας, ό.π., εικ. 33), στην πλατεία Σοφοκλέους, στην πλατεία Πλάτωνος και στην πλατεία Ευδήμου.

47. Ο Κοντής ανέσκαψε σε τμήμα του κήπου της οικίας στην οδό Πυθαγόρα 56 το 1951, στο πλαίσιο της έρευνάς του για τον «αρχαίο» τοίχο, και εντόπισε το πλάτος του στα 2,14 μ. (βλ. Κοντής, ό.π., σ. 235). Πρόκειται βέβαια για το πλάτος του πρώιμου βυζαντινού τείχους (α΄ φάση, δυτική όψη).

48. Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου, κατεύθυνσης Α.-Δ., βρίσκεται στην ίδια ευθεία και σε επαφή με το βυζαντινό τείχος. Μάλιστα δεν είναι σαφή τα όριά τους, καθώς η λιθοδομή του τελευταίου έχει αλλοιωθεί.

49. Η νότια πλευρά του οικοδομήματος ορίζει διακοπή του βυζαντινού τείχους στο σημείο αυτό, τουλάχιστον στην ανωδομή του.

50. Πρόκειται για τη νότια πύλη, που οδηγεί από την ακτή Σαχτούρη στον προμαχώνα της Γαλλίας, βλ. ό.π. (υποσημ. 44), σ. 70-72, εικ. 40, πίν. XXIV-XXV.3.

Σχέδ. 17. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πύλη Αποστόλου Παύλου. Κάτοψη.

α) Τμήμα παλαιότερης φάσης (ίσως της πρώιμης ιπποτικής περιόδου) της μεσαιωνικής οχύρωσης[51], που αποτελείται από μεγάλους ορθογώνιους πωρόλιθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα και όστρακα μεταξύ των αρμών. Το τείχος, μέγ. πάχ. 2 μ. και σωζ. ύψ. 1 δόμου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,50 μ. από το νοτιοδυτικό του πέρας (γωνία;), με κατεύθυνση προς ΒΑ. Κατά μήκος της νοτιοανατολικής παρειάς του εντοπίστηκε η θεμελίωσή του, μέγ. πάχ. 0,50 μ. και ύψ. 1 δόμου. Εγκάρσια και κάτω από τη θεμελίωση του τείχους βαίνει πρόχειρο τοιχίο (τχ. 1) με κατεύθυνση Ν./ΝΑ.-Β./ΒΔ. Νοτίως του τοιχίου αυτού και κατά μήκος της νοτιοανατολικής και νοτιοδυτικής παρειάς του τείχους αποκαλύφθηκαν δέκα μεγάλα λίθινα βόλια, καθώς και διάσπαρτοι ακατέργαστοι λίθοι και λαξευμένοι πωρόλιθοι, οι οποίοι διαμορφώνουν μια σταθερή βάση, στην οποία εδράζεται το μεγαλύτερο τμήμα της θεμελίωσης του τείχους. Η τεχνητή αυτή επίστρωση, όπως και το υπόλοιπο τμήμα του τείχους, θεμελιώνονται σε στρώμα χαλαρού χώματος και άμμου θαλάσσης.

β) Το παλαιότερο ιπποτικό κατώφλι της πύλης κάτω από το σύγχρονο, εποχής ιταλοκρατίας.

γ) Στο νότιο άκρο του σκάμματος, τμήμα του μεσαιωνικού μόλου, που είχε καλυφθεί με την επέκταση του λιμανιού κατά τον 20ό αιώνα (ιταλοκρατία), και του οποίου η συνέχεια είναι ορατή κατά μήκος του Μόλου του Naillac.

Να αναφερθεί ότι η περιοχή της πύλης έχει υποστεί αλλεπάλληλες επεμβάσεις, κυρίως κατά τη σύγχρονη εποχή, όπως φαίνεται από την αποκάλυψη τριών αποχετευτικών αγωγών – οι δύο εποχής τουρκοκρατίας, καλυμμένοι με ορθογώνια μαρμάρινα μέλη και ο τρίτος εποχής ιταλοκρατίας –, οι οποίες έχουν διαταράξει τα αρχαιολογικά στρώματα και έχουν καταστρέψει παλαιότερες φάσεις της οχύρωσης.

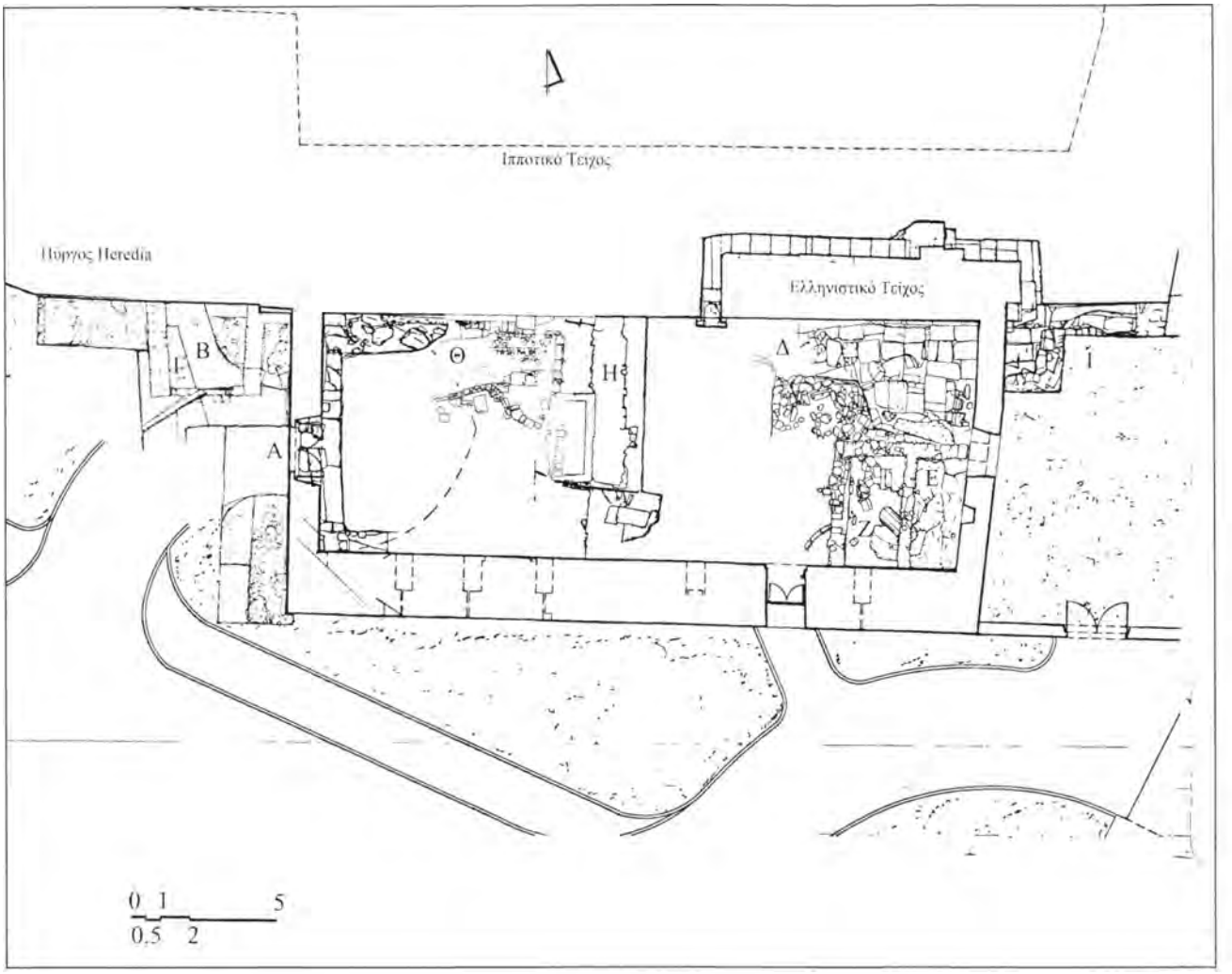
Πλατεία Σύμης[52], ιπποτική Οπλοθήκη de Milly («θόλαρος») (Σχέδ. 18)

Εξωτερικά της δυτικής εισόδου της οπλοθήκης αποκαλύφθηκε σύγχρονη ορθογώνια δεξαμενή που καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα και μετά την αφαίρεσή της, κάτω από το οθωμανικής περιόδου κατώφλι της πύλης (Α), εντοπίστηκε το αρχικό μαρμάρινο, εποχής ιπποτοκρατίας. Σε επαφή με τη νότια πλευρά του ανατολικού πύργου του Heredia, κάτω από τη λιθόκτιστη κλίμακα που οδηγεί στο εσωτερικό του[53], ήλθε στο φως θεμελίωση οικοδομήματος (Β), εποχής ιπποτοκρατίας ή τουρκοκρατίας, τραπεζιόσχημης κάτοψης, με είσοδο προς Ν., όπου σώζεται τμήμα παραστάδας θυρώματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν στρώματα καύσης και πατημένου χώματος με μεγάλη περιεκτικότητα σε τριμμένο κεραμίδι (δάπεδο;) από όπου περισυνελέγησαν οξειδωμένοι ήλοι (100 περίπου) και αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοποιίας (Γ), κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., προγενέστερης οικοδομικής φάσης.

51. Ενδεχομένως να πρόκειται και για λείψανα λιμενικής κατασκευής.

52. Η ανασκαφική έρευνα, στην οποία συνέβαλαν σημαντικά με τις παρατηρήσεις τους η αρχαιολόγος Ά.-Μ. Κάσδαγλη και η αρχιτέκτων Κ. Μανούσου-Ντέλλα, διενεργήθηκε τα έτη 2003-2004, στο πλαίσιο αναστηλωτικών εργασιών στον ανατολικό πύργο του Heredia και στην ιπποτική Οπλοθήκη de Milly.

53. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης η κλίμακα, στην οποία διακρίνονται δύο φάσεις (μία νεότερη εποχής ιταλοκρατίας και μία παλαιότερη ιπποτοκρατίας ή τουρκοκρατίας), αφαιρέθηκε, καθώς αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.

Σχέδ. 18. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ιπποτική Οπλοθήκη de Milly. Κάτοψη.

Στο εσωτερικό του «θόλαρου», μετά την αφαίρεση του σύγχρονου δαπέδου από τσιμεντοκονία, ακολούθησε αποχωμάτωση, στο πλαίσιο αποκατάστασης της στάθμης του μεσαιωνικού δαπέδου, και διερεύνηση της θεμελίωσης των τοίχων, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν τα εξής:

α) Τμήμα συμπαγούς κατασκευής[54] (Δ), πρόχειρης δόμησης, όπου εδράζεται μέρος του ανατολικού και βόρειου τοίχου, κατεύθυνσης Δ.-Α. Αποτελείται από στρώσεις ορθογώνιων πωροπλίνθων χωρίς συνδετικό υλικό και σώζεται σε ύψος 3, αποσπασματικά διατηρημένων, στρώσεων. Οι πωρόπλινθοι της κατώτατης στρώσης, ορθογώνιες και ακανόνιστες, των οποίων αποκαλύφθηκε η επιφάνεια, βρίσκονται στο ίδιο βάθος με το φυσικό βράχο δυτικότερα και διαμορφώνουν στέρεη και επίπεδη βάση, πάνω στην οποία θεμελιώνεται η ογκώδης κατασκευή. Πρόκειται, ίσως, για τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης[55] ή για λείψανα λιμενικών κατασκευών (αρχαίων ή μεσαιωνικών)[56].

54. Πρόκειται για τη συνέχεια της λιθόστρωτης κατασκευής που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα από την αρχαιολόγο Ά.-Μ. Κάσδαγλη σε ερευνητική τομή κατά μήκος της ανατολικής εξωτερικής πλευράς της οπλοθήκης.

55. Ο βόρειος τοίχος της οπλοθήκης εφάπτεται με το ελληνιστικό τείχος, στο πάχος του οποίου έχει ενταχθεί σήραγγα που οδηγεί από το εσωτερικό της οπλοθήκης στο αίθριο ανατολικά του κτιρίου. Επίσης, τμήμα του ελληνιστικού τείχους έχει εντοπιστεί ανατολικά και δυτικά της πύλης της Ελευθερίας, στην ίδια ευθεία με την οπλοθήκη και σε μικρή απόσταση από αυτήν.

56. Βρίσκεται στην περιοχή μεταξύ των δύο αρχαίων λιμένων, του Πολεμικού προς Β. και του Μεγάλου (ή Εμπορικού) προς Α. και σε μι-

β) Τμήμα ισχυρής, συμπαγούς κατασκευής (Ε), αποτελούμενης από πέτρες, μολώματα και ασβεστοκονία, νότια της κατασκευής Δ και κάτω από τη θεμελίωση νεότερου κτίσματος (Ζ), καθώς και τμήμα κίονα από γρανίτη σε β΄ χρήση (από το ρωμαϊκό τετράπυλο;) ενσωματωμένου στην κατασκευή Ε. Βρέθηκε πεσμένος και ίσως χρησίμευε ως δέστρα πλοίων, στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση ότι οι κατασκευές Δ και Ε μπορεί να είναι λιμενικές.

γ) Νότια της κατασκευής Δ και σε επαφή με τον ανατολικό και το νότιο τοίχο της οπλοθήκης, η θεμελίωση τριών τοιχίων που όριζαν μικρό δίχωρο κτίσμα (Ζ), καθώς και μεγάλη ποσότητα πεσμένων πωρόλιθων που προέρχονται από την καταστροφή του οικοδομήματος. Πρόκειται για ύστερη κατασκευή που, πιθανώς, συνδέεται με τις εγκαταστάσεις του υποσταθμού της ΔΕΗ που λειτουργούσε στο εσωτερικό της οπλοθήκης από την περίοδο της ιταλοκρατίας έως τα νεότερα χρόνια.

δ) Συμπαγές θεμέλιο (Η) κατεύθυνσης Β.-Ν., σε επαφή με το βόρειο και το νότιο τοίχο της οπλοθήκης. Αποτελείται από πωρόλιθους και μολώματα και μεταξύ των αρμών παρεμβάλλεται ασβεστοκονίαμα, με το οποίο καλύπτεται και η επιφάνειά του. Πρόκειται για νεότερη επέμβαση που διαιρεί το εσωτερικό σε δύο ανεξάρτητους(;) χώρους και ίσως συνδέεται με τη διάνοιξη της δεύτερης εισόδου στο νότιο τοίχο[57] της οπλοθήκης, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν η πρόσβαση στον ανατολικό χώρο. Δυτικά και σε επαφή με το θεμέλιο Η αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή, παρόμοιας κατασκευής με την εξωτερική.

ε) Σε επαφή με το βόρειο τοίχο της οπλοθήκης, δυτικά του θεμέλιου Η και της δεξαμενής, αποκαλύφθηκαν λείψανα κλιβάνου ακανόνιστου σχήματος, λόγω των αλλαγών που υπέστη κατά τις δύο διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη ανήκει ο ανατολικός, επιμελημένης κατασκευής, τοίχος που συνέχιζε προς Ν. και στη δεύτερη φάση ο νότιος, πρόχειρης κατασκευής, τοίχος που περιόρισε τις αρχικές διαστάσεις του κλιβάνου και άλλαξε τη μορφή του. Η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων του και το δάπεδό του καλύπτονται από παχύ στρώμα κόκκινου αργιλώδους χώματος, κατά την αφαίρεση τμήματος του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο τοιχία, το ένα εξ ολοκλήρου πλίνθινο. Πρόκειται για τοιχία του θαλάμου πυράς, μεταξύ των οποίων δημιουργούνται τρεις αεραγωγοί για τη διοχέτευση και την κυκλοφορία θερμού αέρα από την εστία στο θάλαμο όπτησης, που θα υπήρχε σε μεγαλύτερο ύψος και θα καλυπτόταν με θόλο. Δεν εντοπίστηκε η θέση της εστίας και του στομίου του θαλάμου πυράς. Επίσης δεν βρέθηκαν δείγματα κεραμικής που θα χαρακτήριζαν τον κλίβανο ως κεραμικό, αλλά περισυνελέγησαν σκωρίες μετάλλων και μεγάλη ποσότητα οπτοπλίνθων που προέρχονται από την καταστροφή των τοιχίων, πολλές από τις οποίες έχουν κρυσταλλοποιηθεί, λόγω της έκθεσής τους σε υψηλές θερμοκρασίες.

Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου[58]

Πλατφόρμα του προμαχώνα: Αποκαλύφθηκε τμήμα της θεμελίωσης του τούρκικου στρατιωτικού νοσοκομείου[59] που υπήρχε στο χώρο έως την περίοδο της ιταλοκρατίας (Σχέδ. 19). Πρόκειται για νεοκλασικό κτίριο μεγάλων διαστάσεων, ορθογώνιας κάτοψης, διώροφο προς Β. και ισόγειο προς Ν., με εσωτερικό αίθριο και προσανατολισμό κατά τον άξονα Β.-Ν.[60]. Οι τοίχοι, που αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, ανήκουν στην εσωτερική διαρρύθμιση του κτίσματος. Σχημάτιζαν ορθογώνιο με αποτετμημένες γωνίες και διαμόρφωναν διάδρομο πλ. 2 μ. περιμετρικά του κεντρικού αιθρίου. Εγκάρσια προς τους εξωτερικούς τοίχους εντοπίστηκαν υπολείμματα τοιχίων που όριζαν τους θαλάμους του νοσοκομείου και δυτικά του ανοίγματος, στο μέσον του βόρειου τοίχου, υπολείμματα κλίμακας και παραστάδας θυρώματος[61]. Επίσης, δυτικά του προμαχώνα αποκαλύφθηκε, σε μήκος 1,45 μ., τμήμα θολωτού, λιθόκτιστου, αποχετευτικού αγωγού[62] κατά τον άξονα Β.-Ν.

Βάση της ανατολικής πλευράς του προμαχώνα, νότια του πύργου της πυροβολαρχίας (Σχέδ. 20): Αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομήματος (παλαιοχριστιανικής εποχής;), που συνεχίζει κάτω από το ιπποτικό τείχος: α) Εξωτερικός τοίχος (τχ. 1), κατεύθυνσης Δ.-Α.,

κρή απόσταση από τα αρχαία νεώρια, όπου και η θέση του ιπποτικού ταρσανά, κατά το μεσαίωνα.

57. Κατά την αποκατάσταση της λιθοδομής της οπλοθήκης σφραγίστηκε η θύρα αυτή.

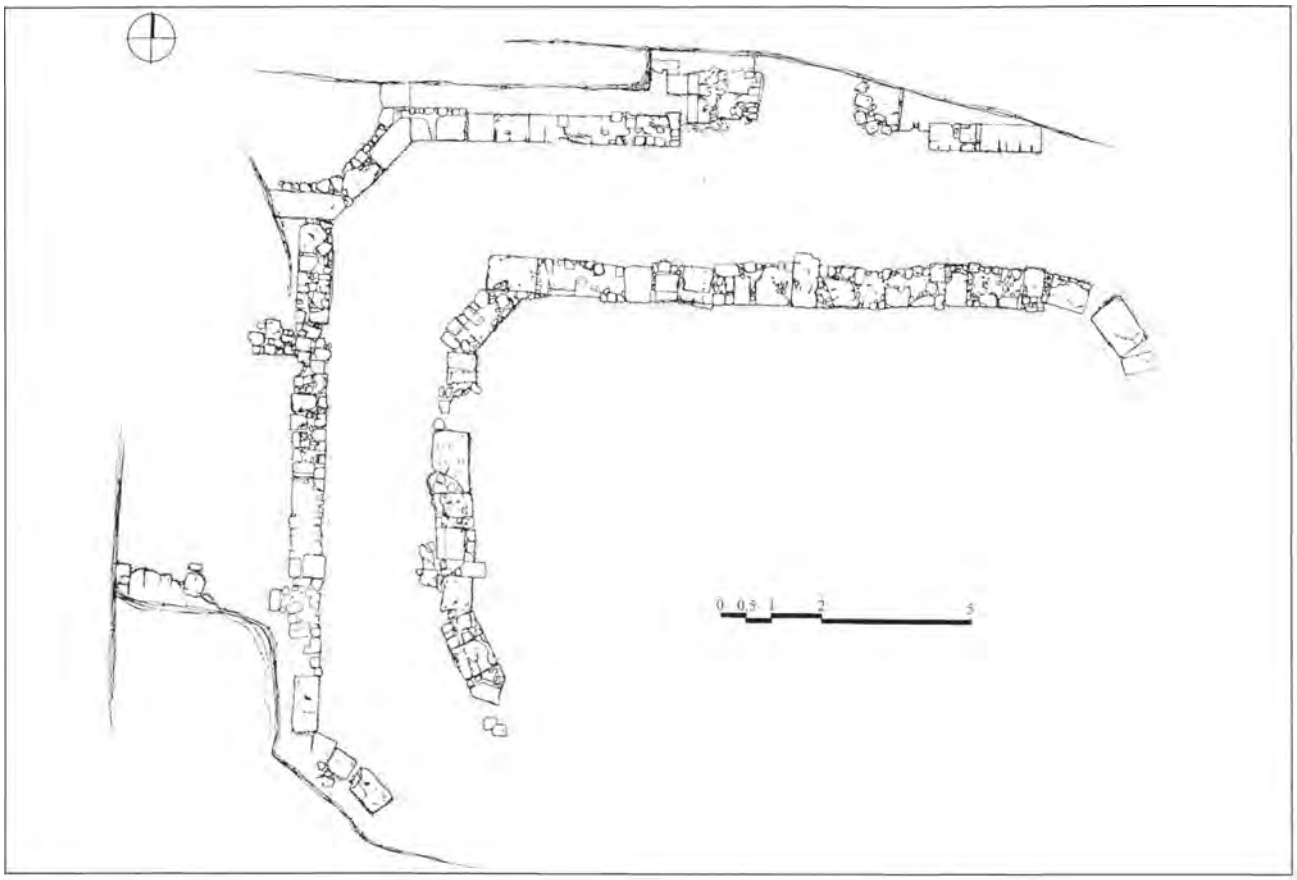
58. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη το διάστημα Δεκεμβρίου 2003 - Ιανουαρίου 2004 και τον Αύγουστο του 2004 στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης του προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου.

59. Βλ. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 76-77.

60. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από φωτογραφίες του Ιταλικού Φωτογραφικού Αρχείου (ΙΦΑ) και το γενικό ιταλικό κτηματολογικό χάρτη.

61. Πρόκειται για τη μνημειακή είσοδο του νοσοκομείου, όπως διακρίνεται σε φωτογραφίες του ΙΦΑ.

62. Τμήμα του αγωγού αυτού είχε εντοπιστεί και παλαιότερα, το 1988, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του Παλατιού για τις ανάγκες της Ευρωπαϊκής Συνδιάσκεψης.

Σχέδ. 19. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου. Υπολείμματα στρατιωτικού νοσοκομείου. Κάτοψη.

επιμελημένης τοιχοποιίας. β) Εσωτερικό τοιχίο (τχ. 2), κατεύθυνσης Ν.-Β., πρόχειρης κατασκευής, εγκάρσιο προς τον τχ. 1. γ) Δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες, βορείως του τχ. 1 και ανατολικά του τχ. 2. δ) Τμήμα από μαρμάρινο κατώφλι, βορείως του τχ. 2 και σε επαφή με αυτόν. Επάνω από τον τχ. 2 και κάθετα προς το ιπποτικό τείχος, εντοπίστηκε νεότερος τοίχος (τχ. 3) και βορειότερα στρώση πεσμένων πωρόλιθων που, πιθανώς, προέρχονται από την κατάρρευση του οικοδομήματος. Ανατολικά της θεμελίωσης της νεότερης εξωτερικής αντηρίδας αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής, ίσως της ελληνιστικής εποχής, από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, που προχωρά σε βάθος και εκτείνεται προς Α. Να σημειωθεί ότι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο, όπως η κατασκευή του ιπποτικού τείχους και η ανακατασκευή, στα νεότερα χρόνια, τμήματός του (προσθήκη εξωτερικής αντηρίδας) που είχε καταρρεύσει, είναι υπεύθυνες για την καταστροφή των αρχιτεκτονικών ευρημάτων που ήλθαν στο φως, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια της τάφρου. Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

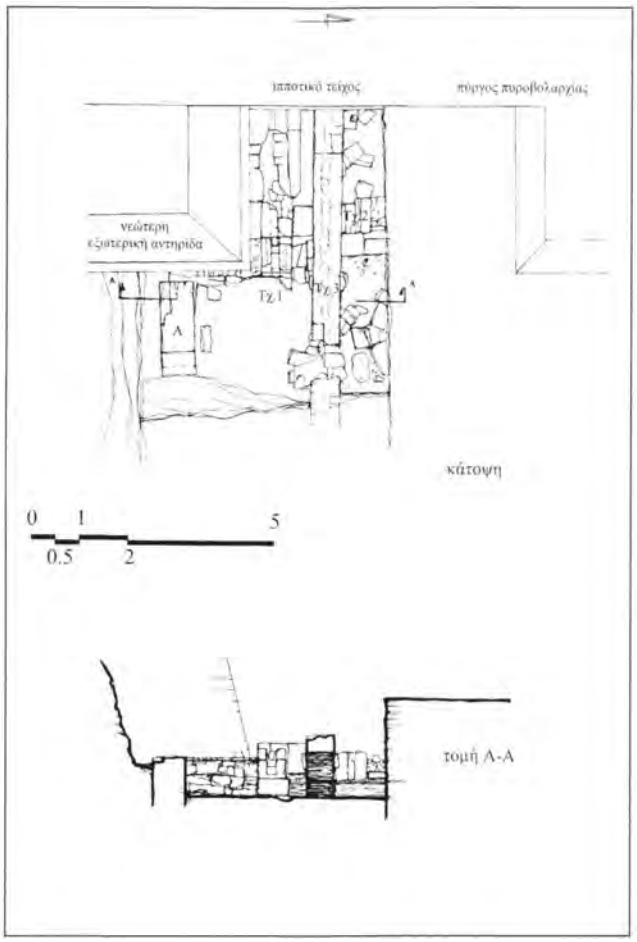
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΜΑ

Νέα πόλη

Εμπορικό λιμάνι της Ρόδου, «Μόλος των Μύλων»

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο «Μόλο των Μύλων», στο Εμπορικό λιμάνι της Ρόδου, συνεχίστηκε και κατά τα έτη 2001, 2002 και 2003, έχοντας ως στόχο την ανάδειξη σημαντικών για την πόλη της Ρόδου αρχαιολογικών καταλοίπων. Κατά τα δύο πρώτα έτη (1999 και 2000), η ανασκαφή έφερε στο φως, μεταξύ άλλων, μεγάλο τμήμα μνημειώδους οχύρωσης των ελληνιστικών χρόνων, τα λείψανα σειράς ανεμόμυλων που ανάγονται στα χρόνια της ιπποτοκρατίας και έναν αριθμό από πρόχειρες οχυρωματικές κατασκευές, που εξυπηρέτησαν την άμυνα του λιμανιού, κατά την τελευταία περίοδο της ιταλικής κατοχής.

Κατά το έτος 2001, η έρευνα επεκτάθηκε στο τμήμα νοτίως του μεγάλου τετραγωνικού ελληνιστικού πύργου και έως το υπάρχον κτίριο του Λιμενικού Ταμείου. Χαράχθηκαν και ερευνήθηκαν 23 ανασκαφικά τετράγωνα.

Σχέδ. 20. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου. Λείψανα οικοδομήματος. Κάτοψη και τομή.

Αποκαλύφθηκε το κυρίως σκέλος του ελληνιστικού τείχους, το οποίο σώζεται σε ύψος 2 μόνο δόμων, ο τελευταίος από τους οποίους σχηματίζει μιαν, ελαφρώς προεξέχουσα προς Α., κρηπίδα. Οι μεγάλοι ορθογωνισμένοι κυβόλιθοι που το αποτελούν είναι καλοδουλεμένοι και έχουν τοποθετηθεί σε σειρές κατ' εναλλαγή μπατικών (εγκάρσιων) και δρομικών (κατά μήκος) δόμων (Πίν. 124 γ). Αμέσως ανατολικά της κρηπίδας υπάρχει στενή «τάφρος θεμελίωσης» κομμένη σε στρώμα λατύπης.

Το νότιο αυτό σκέλος του τείχους, σε αντίθεση με εκείνο που εκτείνεται βόρεια του πύργου, παρουσιάζεται συμπαγές, χωρίς «κενά» διαστήματα στη δομή του. Σε ορισμένα σημεία, που διατηρείται μόνον η κρηπίδα του, φαίνεται να ξεπερνά τα 6 μ. σε πλάτος, αλλά δεν είναι δυνατόν να βεβαιωθεί ότι ανάλογο πλάτος είχε και η ανωδομή του. Αν τμήμα της κρηπίδας της κατασκευής είχε χρησιμεύσει ως «πλατφόρμα» στο εσωτερικό (δυτικά) του τείχους, τότε το πραγματικό πλάτος του θα έπρεπε να ήταν κατά πολύ μικρότερο, ίσως μόλις 2,5-3 μ. Όμως, η κατάσταση διατήρησης της κατασκευής στο σημείο αυτό είναι τέτοια που δεν επιτρέπει – προς το παρόν – την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Το αρχικό υλικό φαίνεται ότι έγινε αντικείμενο λατόμησης, κυρίως κατά τα χρόνια της ιπποτοκρατίας, αλλά και της τουρκοκρατίας.

Η έρευνα των τετραγώνων της ανατολικότερης ζώνης έφερε στο φως ορθογώνιο κτίριο της ιταλοκρατίας, αποτελούμενο από δύο επιμήκεις, παράλληλους μεταξύ τους χώρους από Β.-Ν. Η είσοδος του κτιρίου, το οποίο κατελάμβανε το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο καλύτερα σωζόμενων ιπποτικών ανεμόμυλων, ήταν από Β. Στο μέσον περίπου της απόστασης μεταξύ των δύο αποκατεστημένων ανεμόμυλων ήλθαν στο φως αποσπασματικά σωζόμενα ίχνη της κυκλικής κρηπίδας ενός ακόμα μύλου, η ύπαρξη του οποίου είχε υποτεθεί «επί χάρτου». Η κατασκευή είχε θεμελιωθεί, όπως και αλλού, πάνω σε μεγάλους ακατέργαστους βράχους, ίσως «ριγμένους» στο σημείο αυτό, κατά την αρχαιότητα. Τέλος, η ανατολική παρειά του μεσαιωνικού μόλου στο νοτιότερο αυτό τμήμα του παρουσιάζεται πολύ κατεστραμμένη. Έγινε όμως δυνατός ο εντοπισμός του τοξοειδούς περιβόλου του νοτιότερου μόλου, χτισμένου με δύο σειρές πέτρες μέσου μεγέθους και συνδετικό υλικό τον ασβέστη.

Ενδιαφέροντα υπήρξαν τα αποτελέσματα της ανασκαφής των τελευταίων, προς Ν., τετραγώνων, στη νοητή προέκταση του κατεστραμμένου ελληνιστικού τείχους. Εδώ, μέσα σε στρώμα φερτού χώματος, εντοπίστηκαν πάνω από 25 ανθρώπινες ταφές σε λάκκους, μαζί με ορισμένες ανακομιδές (Πίν. 124 δ). Οι νεκροί ήταν μουσουλμάνοι, θαμμένοι από ΝΔ. προς ΒΑ. σε ύπτια θέση, με το ένα χέρι λυγισμένο μπροστά από την αιδοιακή χώρα και το κεφάλι στραμμένο ελαφρώς προς Α. Τους συνόδευαν λίγα χάλκινα νομίσματα της τουρκοκρατίας και λίγα κεραμικά, ανάμεσα στα οποία μερικές πήλινες πίπες. Κατά την κατασκευή των ταφικών λάκκων είχε φανερά διαταραχθεί τμήμα της αρχαίας κατασκευής, όπως βεβαιώνουν μισοεκτοπισμένοι με λοστό μπλόκοι, στις ανατολικές παρειές των τετραγώνων. Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αποτελεί η ανεύρεση μακρόστενων κεκλιμένων σανιδωμάτων, τοποθετημένων πάνω από τις ταφές. Η επάλειψή τους με ασβέστη, ίχνη του οποίου σώθηκαν κατά τόπους, ασφαλώς εξυπηρετούσε κανόνες στοιχειώδους υγιεινής.

Κατά τα έτη 2002 και 2003, η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στο βόρειο ήμισυ του λιμενοβραχίονα του «Μόλου των Μύλων», στο εσωτερικό του υπάρχοντος τουρκικού φρουρίου (Πίν. 124 ε), το οποίο περικλείει το μόλο με υψηλό περίβολο από Ν. και Δ., που έχει εδραστεί στο μεσαιωνικό μόλο, ενώ από Α. και Β. με χαμηλότερο και παχύτερο τοίχο με κανονιοθυρίδες, εδρασμένο

και αυτόν στο ανατολικό σκέλος του μεσαιωνικού μόλου. Ερευνήθηκαν 23 ανασκαφικά τετράγωνα τοποθετημένα σε δύο, και κατά τόπους τρεις, στήλες με κατεύθυνση από Ν. προς Β. Ανιχνεύτηκε η προς Β. συνέχεια του ελληνιστικού τείχους, το οποίο προχωρά σε ευθεία πορεία και έχει, και εδώ, «κενά» διαστήματα στη δόμησή του, έως την απόσταση των 30 μ. περίπου από το νότιο τοίχο του τουρκικού φρουρίου, όπου παρατηρείται καταστροφή και προσωρινή διακοπή του. Το τείχος εντοπίζεται λίγα μέτρα βορειότερα, εμφανίζεται όμως με διαφορετική δομή. Πλέον δεν έχει «κενά» διαστήματα και σχηματίζει γωνίωση προς Δ. και κατόπιν δεύτερη, συνεχόμενη, προς Β. πάλι. Από εδώ και βορειότερα, φαίνεται ότι σχηματίζεται μια μεγάλη κατασκευή, ίσως κάποιος δεύτερος πύργος, της οποίας όμως η μορφή, το είδος και το τελικό μέγεθος δεν έχει προς το παρόν αποσαφηνιστεί, λόγω του υπερκείμενου τουρκικού φρουρίου, του μεγάλου βάθους στο οποίο βρίσκεται αυτή, αλλά και της μη συνέχισης των ανασκαφικών εργασιών.

Την ανατολική πλευρά του μόλου καταλαμβάνει ο τοίχος του τουρκικού φρουρίου με σειρά κανονιοθυρίδων, στην εσωτερική (δυτική) πλευρά του οποίου υπάρχουν αντίστοιχες λίθινες εσχάρες-πλατφόρμες για τη στήριξη των κανονιών. Μεταξύ αυτών σχηματίζονται τριγωνικά διαστήματα με χώμα, πολλά από τα οποία έχουν ανασκαφεί. Σε δύο από αυτά έχουν έλθει στο φως τα θεμέλια αντίστοιχων μύλων, ενώ σε πολλά έχει εντοπιστεί το ανατολικό όριο του τείχους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τριγωνικό διάστημα, το οποίο κατά την ιταλοκρατία είχε σκαφεί και χρησιμοποιηθεί ως υπόγειος σκεπαστός χώρος, ενώ λίθοι του τείχους είχαν αφαιρεθεί και λαξευθεί για να δημιουργήσουν κλίμακα καθόδου.

Κατά την έρευνα έγινε φανερό ότι οι εσχάρες-πλατφόρμες των κανονιών του τουρκικού φρουρίου είχαν και παλαιότερη οικοδομική φάση, καθώς επίσης και ότι κάτω από αυτές υπάρχει και παλαιότερος τοίχος από λαξευμένους πωρόλιθους μεσαίου μεγέθους, πιθανότατα μεσαιωνικός, ο οποίος έχει εδραστεί στο ελληνιστικό τείχος (Πίν. 124 στ). Μακρός τοίχος από πωρόλιθους, θεμελιωμένος αρκετά υψηλά, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., φαίνεται ότι χρονολογικά ανήκει στην τουρκοκρατία.

Τέλος, στην άνω επιφάνεια του ελληνιστικού τείχους και σε μικρό σχετικά βάθος ανιχνεύθηκε συστάδα ελεύθερων ταφών, αποτελούμενη από τους σκελετούς τριών ενηλίκων και ενός παιδιού, στο σύνολό τους σε ύπτια θέση και ακτέριστοι. Η ποικίλη τοποθέτησή τους, ο ένας με το κεφάλι προς Β., ο δεύτερος προς Ν., ο τρίτος προς Α., πιθανώς να οδηγεί σε μια γενικότερη χρονολόγηση, στην ύστερη αρχαιότητα.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΛΑΤΩΝ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΛΙΔΗΣ

ΚΩΣ

Μαστιχάρι

Οικόπεδο «Ακτή Αντιμάχειας ΑΕ»

Το οικόπεδο «Ακτή Αντιμάχειας ΑΕ» (Κ.Μ. 1289 γαιών Αντιμάχειας) βρίσκεται στην περιοχή Κώσταινα, στο Μαστιχάρι της Κω. Η ανασκαφή του χώρου ξεκίνησε τον Ιούλιο του 2001 και διακόπηκε προσωρινά το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Διερευνήθηκαν 44 ανασκαφικά τετράγωνα και αποκαλύφθηκαν επιφανειακά οικοδομικά λείψανα, που ανήκουν σε ευρύτερες κτιριακές εγκαταστάσεις. Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν τοίχοι κατασκευασμένοι κυρίως από ακατέργαστους ή ημικατεργασμένους λίθους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τα κενά των αρμών συμπλήρωναν αποτμήματα κεραμίδων. Επίσης εντοπίστηκαν πυκνά στρώματα καταστροφής, πλακόστρωτο δάπεδο και τμήμα αποχετευτικού αγωγού με τμήμα της κάλυψής του. Σε χώρο που οριζόταν από αποτμήματα κεραμίδων, μέσα σε στρώση καύσης, βρέθηκε πλειάδα αμφορέων, πολλοί από τους οποίους ήταν ακέραιοι.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας συνελέγη μεγάλη ποσότητα χρηστικής, κυρίως, κεραμικής, όπως θραύσματα λύχνων, όστρακα πυρίμαχων σκευών και δοχείων μεταφοράς και αποθήκευσης. Επίσης, γυάλινα θραύσματα, μετάλλινα ελάσματα, σιδερένιοι ήλοι, τμήμα μαρμάρινης επιγραφής, υποστατό αμφορέα και χάλκινα νομίσματα. Από αυτά, ενδιαφέρον παρουσιάζει χάλκινο νόμισμα, προερχόμενο από εργαστήριο Κωνσταντινούπολης, που χρονολογείται στο 26ο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (553 μ.Χ.).

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χώρα

Μεσαιωνικό κάστρο

Στο Κάστρο Αστυπάλαιας, το 2004, πραγματοποιήθηκαν ελεγχόμενες αποχωματώσεις με σκοπό τον καθαρισμό του εσωτερικού του από τις επιχώσεις και την αποκάλυψη του μεσαιωνικού πολεοδομικού ιστού. Συνολικά, αποχωματώθηκε έκταση 345 τ.μ. περίπου, από την Παναγία του Κάστρου έως τον Άγιο Γεώργιο, στα νοτιοδυτικά, και κατά μήκος του περιμετρικού τείχους, στα βορειοανατολικά.

Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα του μεσαιωνικού οικισμού, ο οποίος είχε συνεχή χρήση από το 1413 έως το σεισμό του 1956 που έπληξε την Αστυπάλαια (Πίν. 125 α-β).

Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίων, κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,50 έως 0,70 μ. Ο φυσικός βράχος, όπου απαντά, έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό. Οι προαναφερθέντες τοίχοι σχηματίζουν ορθογώνια κτίσματα, διαστ. 2-6 μ. περίπου. Μαρμάρινα τεμάχια, ορισμένα σε β΄ χρήση, συνιστούν το κατώφλι των κτισμάτων αυτών (Πίν. 125 γ).

Υπολείμματα επιχρίσματος στην εσωτερική παρειά των τοίχων αποτελούν ενδείξεις ότι, τουλάχιστον στην τελευταία φάση κατοίκησής τους, τα σπίτια στο εσωτερικό του κάστρου ήταν εσωτερικά επιχρισμένα. Πιο σαφή συμπεράσματα για την εσωτερική διαρρύθμιση των σπιτιών, αλλά και για τη χωροταξική διευθέτηση αυτών θα εξαχθούν, όταν συνεχιστούν οι ανασκαφικές εργασίες.

Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα, περισυνελέγησαν άβαφα όστρακα χρηστικής κεραμικής, θραύσματα εφυαλωμένων αγγείων, γυάλινα θραύσματα, τμήματα επιτραπέζιων σκευών καθημερινής χρήσης από πορσελάνη, «εμαγιέ» επιτραπέζια σκεύη, σιδερένιοι ήλοι, οθωμανικά νομίσματα και άλλα αντικείμενα, που συνιστούν τη σκευή των σπιτιών του κάστρου.

ΠΟΘΗΤΗ ΛΥΚΟΥ

ΛΕΡΟΣ

Λακκί

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Λακκί Λέρου[63] είναι τρίκλιτη βασιλική με τρούλο, με διάφορες οικοδομικές φάσεις και επισκευές. Η αποκατάσταση της εκκλησίας, έργο ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ, περιελάμβανε, κατά τα έτη 2003-2004, ανασκαφική έρευνα, άρση της ετοιμορροπίας του κτιρίου με ταυτόχρονη διατήρηση και ανάδειξη των οικοδομικών φάσεων και την αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι η αρχική τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική ήταν θεμελιωμένη κατευθείαν στο μαλακό βράχο της περιοχής. Είχε νάρθηκα, του οποίου σώζονται ελάχιστα λείψανα. Οι κιονοστοιχίες των κλιτών αποτελούνταν από κίονες και κιονόκρανα ανόμοια μεταξύ τους, προερχόμενα από παλαιοχριστιανικά μνημεία της περιοχής. Η εκκλησία είχε σύνθρονο, τοξωτά παράθυρα στους περιμετρικούς τοίχους, τρίλοβο στην κεντρική αψίδα και δίλοβο στη δυτική και βόρεια πλευρά.

Η τοιχοποιία, από αργολιθοδομή, καλυπτόταν από λεπτό στρώμα επιχρίσματος, το οποίο διακοπτόταν για να αναδειχθούν σειρές πλίνθων στις εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες και στα τόξα των ανοιγμάτων. Πλίνθινα κοσμήματα διασώθηκαν εξωτερικά στην κεντρική αψίδα και στην αψίδα του διακονικού (Πίν. 125 δ), καθώς και στους φωταγωγούς εσωτερικά και εξωτερικά. Το μέγεθος του ναού, η πλίνθινη διακόσμηση και επιγραφή σε μαρμάρινο υπέρθυρο που αναφέρει ως χορηγό κάποιον επίσκοπο Νικόλαο και δυσανάγνωστη χρονολογία της πρώτης αυτής οικοδομικής φάσης, υποδεικνύουν ότι η εκκλησία ήταν, πιθανότατα, επισκοπική.

Γύρω στο 1200, ίσως μετά από σεισμό, ο ναός μετατρέπεται από ξυλόστεγος σε θολοσκεπή, με σταυροθόλια και τρούλο που στηρίζονται σε έξι πεσσούς και δύο κίονες στο κεντρικό κλίτος και με σφενδόνια που στηρίζουν επίπεδες σχεδόν στέγες στα πλάγια κλίτη. Το νάρθηκα αντικαθιστά προστώο. Φράσσονται τα περισσότερα παράθυρα και η εκκλησία τοιχογραφείται.

Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε στο εσωτερικό του ναού, και στους δυτικό, βόρειο και ανατολικό αύλειους χώρους. Αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων λαξευμένων στον τοπικό μαλακό βράχο. Περιμετρικά ορίζονταν από ακατέργαστους και ημικατεργασμένους λίθους, καθώς και από τμήματα λίθινων πλακών τοποθετημένων ως προς τη στενή πλευρά τους. Την κάλυψή τους αποτελούσαν λίθινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος και μαρμάρινα τεμάχια (spolia). Περιείχαν μία προσανατολισμένη ταφή και οστά ανακομιδών. Τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα και περιορίζονταν σε χάλκινους δακτυλίους και πόρπες. Ιπποτικό δηνάριο, που περισυνελέγη από τάφο, αποτελεί ένδειξη για τη χρονολόγησή τους. Επίσης, περισυνελέγησαν αβαφή, αλλά και εφυαλωμένα όστρακα χρηστικής κεραμικής, γυάλινα θραύσματα, σιδερένιοι ήλοι, μετάλλινα ελάσματα, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, οστέινα κομβία, αιχμή βέλους κ.ά. Οι εργασίες θα συνεχιστούν με την αποκάλυψη και την αποκατάσταση όλου του τοιχογραφικού διακόσμου, ο οποίος θα πρέπει να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 13ου αιώνα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ - ΠΟΘΗΤΗ ΛΥΚΟΥ

63. Για περισσότερα σχετικά με το ναό και τις τοιχογραφίες του, βλ. Α. Κατσιώτη - Ν. Πιτσινός, Ο Άγιος Ιωάννης στο Λακκί Λέρου: Τα νεότερα δεδομένα της έρευνας, *Εικοστό πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 13-15 Μαΐου 2005*, Αθήνα 2005, σ. 63-64.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύς

Κτήμα Εξάρχενας Καρπαθίου

Το κτήμα της Εξάρχενας Καρπαθίου βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας του Βαθύ, ανάμεσα στις περιοχές Έμπολας και Μετόχι και σε απόσταση 120 μ. δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Ταξιάρχη.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του κτήματος υπάρχουν από παλιά ορατά τα απομεινάρια κτιστών καμαροσκέπαστων ταφικών θαλάμων. Το μεγαλύτερο μέρος τους καλυπτόταν από χώμα και πολλά λιθάρια, προερχόμενα από καλλιέργεια και καθαρισμό του κτήματος.

Κατά το Νοέμβριο του 2002 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική διερεύνηση, η οποία απέδειξε ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστά κτιστά ταφικά μνημεία (Πίν. 126 α), σε απόσταση 2,80 μ. το ένα από το άλλο και με ευθυγραμμισμένες προσόψεις. Οι στέγες τους ευρίσκονται στην ίδια στάθμη με το έδαφος της ανώτερης καλλιεργήσιμης βαθμίδας του κτήματος. Και τα δύο παρουσιάζουν ορθογώνια κάτοψη και αποτελούνται από έναν ορθογώνιο προθάλαμο, στη βόρεια μακρά πλευρά του οποίου ανοίγονται οι είσοδοι εγκάρσια κατασκευασμένων νεκρικών θαλάμων. Τα επιμέρους διαμερίσματα των ταφικών μνημείων είναι καμαροσκεπή, ενώ η στέγη τους παρουσιάζει εξωτερικά επίπεδη διαμόρφωση. Η κατασκευή τους συνίσταται από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα (χυτή τοιχοποιία) στους τοίχους και τους θόλους. Στους τελευταίους, μάλιστα, έχουν χρησιμοποιηθεί και πολλά ακατέργαστα τεμάχια ελαφρόπετρας. Οι εξωτερικοί τοίχοι έφεραν εξωτερικά επένδυση από ορθογωνισμένους κροκαλοπαγείς δόμους, και από τα δύο όμως μνημεία λείπουν οι περισσότεροι από αυτούς.

Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το Ταφικό Μνημείο Α΄ (δυτικό). Αυτό παρουσιάζει κατά τόπους φθορές εξωτερικά, στους πλευρικούς τοίχους και τη στέγη, της οποίας μάλιστα έχει καταστραφεί το νοτιοδυτικό τμήμα. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 4,45×5,95 μ. Το μέγιστο σωζόμενο εξωτερικό του ύψος φτάνει το 1,35 μ. Στο μέσον, περίπου, της πρόσοψής του ανοίγεται στενή είσοδος, πλ. 0,55 και ύψ. 0,70 μ. Αποτελείται από ορθογώνιας κάτοψης καμαροσκεπή προθάλαμο, εσωτ. διαστ. 2,80×1,80 μ. Στη βόρεια πλευρά του ανοίγονται δύο στενές είσοδοι, που οδηγούν σε ισάριθμους καμαροσκεπείς νεκρικούς θαλάμους, διαστ. 1,15×2,35 μ.

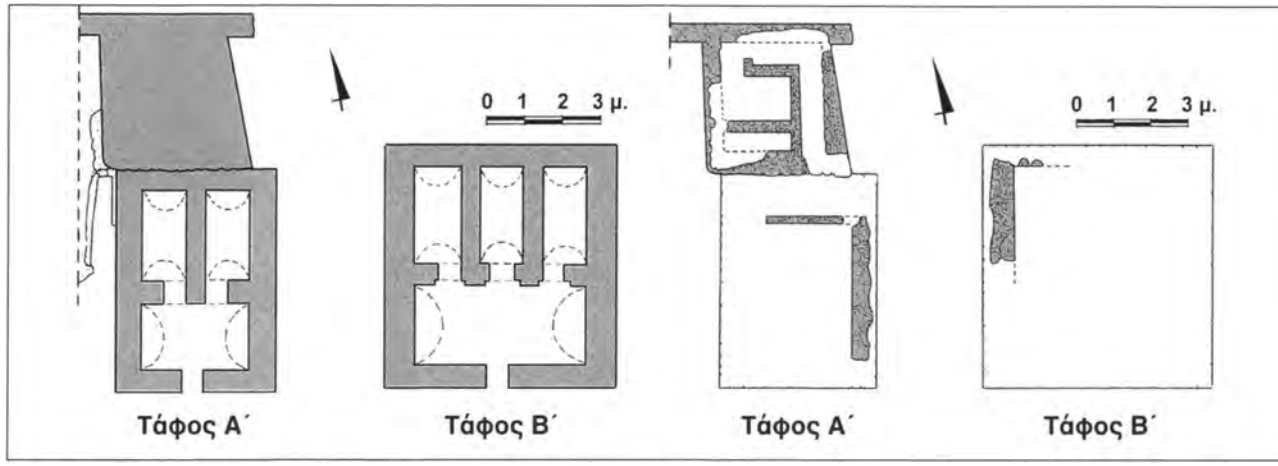
Το Ταφικό Μνημείο Β΄ (ανατολικό) παρουσιάζει μεγάλης έκτασης φθορές. Συγκεκριμένα, παλαιότερα είχε καταστραφεί μεγάλο μέρος του ανατολικού τμήματός του και το μεγαλύτερο τμήμα των θόλων των επιμέρους χώρων του, από λαθρανασκαφείς. Η φετινή ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε σε αυτό το ταφικό μνημείο. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε το εξωτερικό περίγραμμά του και ερευνήθηκε το εσωτερικό των θαλάμων του. Οι εξωτερικές διαστάσεις του κτίσματος είναι 6,05×6,50 μ. Το μέγιστο σωζόμενο εξωτερικό του ύψος φτάνει το 1,50 μ. Στο μέσον περίπου της πρόσοψής του ανοιγόταν στενή είσοδος, η οποία σήμερα είναι κατεστραμμένη. Η αρχιτεκτονική διάταξή του περιλαμβάνει ορθογώνιας κάτοψης καμαροσκεπή προθάλαμο, εσωτ. διαστ. 4,40×2,15 μ. Στη βόρεια πλευρά του ανοίγονται τρεις στενές είσοδοι, που οδηγούν σε ισάριθμους καμαροσκεπείς νεκρικούς θαλάμους, διαστ. 1,15×2,35 μ.[64] Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της στέγης του Ταφικού Μνημείου Α΄ διατηρούνται απομεινάρια κτιστού περιμετρικά της στέγης τοιχαρίου, πάχ. 0,60 και ύψ. 0,25 μ. Η κατασκευή αυτή ταυτίζεται με τρικλίνιο[65].

Ο προθάλαμος είναι κατεστραμμένος σε μεγάλο βαθμό, καθώς λείπει περισσότερο από το ανατολικό μισό του. Το δάπεδό του αποτελεί ανώμαλος φυσικός βράχος, ο οποίος παρουσιάζει κλίση από Β. προς Ν. Ευρήματα κατά την ανασκαφή του δεν εντοπίστηκαν. Οι τρεις νεκρικοί θάλαμοι βρίσκονται κατά μία βαθμίδα ψηλότερα από τον προθάλαμο. Τα δάπεδά τους είναι στρωμένα με μικρούς αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Από αυτούς, ο ανατολικός διατηρείται σε κατάσταση θεμελίων. Οι άλλοι δύο βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση, καθώς έχουν γκρεμστεί μόνον οι θόλοι τους. Η ανασκαφή του ανατολικού και του δυτικού νεκρικού θαλάμου δεν απέδωσε παρά ελάχιστα όστρακα αγγείων παλαιοχριστιανικών χρόνων, γεγονός που δείχνει την έκταση της καταστροφής στο εσωτερικό τους από λαθρανασκαφές. Αντίθετα, περισσότερα στοιχεία εντοπίστηκαν στο μεσαίο θάλαμο, όπου η ύπαρξη μεγάλης γηραλέας αμυγδαλιάς στο μέσον του προστάτευσε το θάλαμο από λαθρανασκαφές. Συγκεκριμένα ερευνήθηκε, λόγω του δέντρου και των ριζών του, μόνο το νότιο τμήμα (χώρος εισόδου) του θαλάμου. Εδώ ανακαλύφθηκαν τεμάχια ανθρώπινων οστών και ευρήματα, όπως ένα δυσδιάγνωστο χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων[66], μία ανθεμωτή λαβή παλαιοχρι-

64. Οι εσωτερικές διαστάσεις των θαλάμων είναι ίδιες με αυτών του Ταφικού Μνημείου Α΄.

65. Τα τρικλίνια είναι κτιστά πεζούλια, που περιβάλλουν από τρεις συνήθως πλευρές τη στέγη του τάφου, ο οποίος – αν και καμαρωτός – αποκτά εξωτερικά επίπεδη διαμόρφωση. Σε αυτά λάμβαναν χώρα τα νεκρόδειπνα.

66. Το νόμισμα (ΑΕ 1) δεν έχει ακόμη συντηρηθεί. Απεικονίζει στον εμπροσθότυπο ανδρική κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά, ενώ στον οπισθότυπο όρθια μορφή που κρατεί δόρυ και σφαίρα. Πιθανότατα,

Σχέδ. 21. Κάλυμνος. Βαθύς. Κτήμα Εξάρχενας Καρπαθίου. Ταφικό συγκρότημα. Κάτοψη των τάφων (αριστερά) και των τρικλινίων πάνω στις στέγες τους (δεξιά).

στιανικού σαμιακού λυχναριού[67], μία κομβιόσχημη λαβή παλαιοχριστιανικού αττικού λυχναριού με τμήμα σώματος που φέρει ανάγλυφα κοκκίδια και αμπελόφυλλο[68], τμήμα παλαιοχριστιανικού πινακίου φωκικού εργαστηρίου, με έντυπο σταυρό στο κέντρο του πυθμένα[69], και σιδερένια καρφιά, πιθανότατα από νεκρική κλίνη.

Κατά τον Ιούλιο του 2003 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των δύο ταφικών μνημείων[70]. Συγκεκριμένα ερευνήθηκε το εσωτερικό του Ταφικού Μνημείου Α΄, ο χώρος της στέγης του, η βόρεια προέκταση αυτής, καθώς και ο ενδιάμεσος κενός χώρος των δύο τάφων. Επί της οριζόντιας εξωτερικά στέγης εντοπίστηκαν τα απομεινάρια χαμηλών κτιστών τοιχαρίων (ύψ. 0,40 μ.), κατά μήκος της βόρειας και της ανατολικής πλευράς (Πίν. 126 β). Ανακαλύφθηκαν επίσης παλαιοχριστιανικά ευρήματα, όπως θραύσματα δίωτης χύτρας, βορειοαφρικανικού πινακίου, απότμημα λυχναριού με παράσταση ελαφιού στο δίσκο κι ένα χάλκινο νόμισμα λειασμένο και στις δύο όψεις.

Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του Ταφικού Μνημείου Α΄ αποκαλύφθηκε κτιστή προέκταση ακανόνιστης κάτοψης (εξωτ. διαστ. 4,10×3,45-3,60 μ.). Η βόρεια προέκταση συνιστά συμπαγή κατασκευή, θεμελιωμένη επί του κατωφερικού (Β.-Ν.) φυσικού βράχου. Επί της επίπεδης επιφάνειάς της, η οποία βρίσκεται στην ίδια στάθμη με τη στέγη του τάφου, υπάρχουν χαμηλά τοιχάρια (σωζ. ύψ. 0,12 μ.), τα οποία σχηματίζουν μια ιδιότυπη αρχιτεκτονική σύνθεση (Σχέδ. 21· Πίν. 126 β). Αυτή περιλαμβάνει ένα στενό διάδρομο, ο οποίος στρίβει κάθετα, προς Δ., και μέσω εισόδου οδηγεί σε δύο άνισα διαμερίσματα ορθογώνιας κάτοψης. Εδώ εντοπίστηκαν όστρακα επιτραπέζιων (κυρίως πινάκια βορειοαφρικανικών και φωκικών εργαστηρίων) και μαγειρικών αγγείων, λυχνάρια του 6ου-7ου αιώνα ακέραια και θραυσμένα[71] κι ένα χάλκινο νόμισμα του τέλους του 4ου αιώνα[72].

πρόκειται για νόμισμα του Θεοδοσίου Α΄, της περιόδου 392-395 μ.Χ. (βλ. A. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, V, Diocletian (Reform) to Zeno, Oxford University Press 1982, πίν. 86, αριθ. 48) είτε του γιου του Ονώριου, της περιόδου 393-423 μ.Χ. (βλ. Ph. Grierson - M. Mays, *Catalogue of the Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, from Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius, Washington DC 1992, αριθ. 707-708).

67. Πρόκειται για το ΑΕ 2. Για τυπολογικά παράλληλα, βλ. N. Poulou - Papadimitriou, Lampes paléochrétiennes de Samos, *BCH* 110 (1986), αριθ. 25, 28-30, 32 της περιόδου 5ος - αρχές 7ου αιώνα.

68. Πρόκειται για το ΑΕ 3. Για τυπολογικά παράλληλα, βλ. J. Perlzweig, Lamps of the Roman period, *The Athenian Agora* VII, αριθ. 1562, που χρονολογεί στα μέσα του 4ου αιώνα. Η ίδια αργότερα, στη δημοσίευση 60 λυχναριών από το Θορικό (A.S. Butcherand - J. Perlzweig-Binder, Late Roman Lamps from a Mine Gallery at Thorikos, *Studies in South Attica* I, Gent 1982, σ. 138 - 139), πιστεύει ότι τα χριστιανικά λυχνάρια, που στο *Agora* VII είχε τοποθετήσει στον 4ο αιώνα, πρέπει να χρονολογηθούν στον 5ο αιώνα.

69. Πρόκειται για το ΑΕ 6 (J. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, κατηγορία Late Roman C Ware, stamp type 71, σ. 365, εικ. 79c, d). Χρονολογείται στα τέλη του 5ου - αρχές του 6ου αιώνα.

70. Μ. Κουτελλάς, Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλυμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΣΤ΄ (2005), σ. 454-455.

71. Το ΑΕ 18 και το ΑΕ 19 είναι εφεσιακά και τοποθετούνται στον 6ο αιώνα (D. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. III, Roman Provincial Lamps, London 1988, αριθ. Q3108 και Q3125, 3129, 3133, 3137 αντίστοιχα), ενώ το ΑΕ 17 είναι αιγυπτιακό και χρονολογείται στον 7ο αιώνα (D. Bailey, ό. π., αριθ. Q2277).

72. Το νόμισμα (ΑΕ 16) δεν έχει ακόμη συντηρηθεί. Απεικονίζει στον εμπροσθότυπο ανδρική κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά, ενώ στον οπισθότυπο όρθια μορφή που κρατεί δόρυ και σφαίρα. Πιθανότατα ανήκει είτε στον Θεοδόσιο Α΄, της περιόδου 392-395 μ.Χ. (βλ. Α.

Ενδιάμεσα στα δύο ταφικά μνημεία εντοπίστηκαν όστρακα από παλαιοχριστιανικά πινάκια φωκικών εργαστηρίων, απότμημα τηγανιού κι ένα χάλκινο νόμισμα του Ιουστινιανού Α΄[73].

Στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία του Ταφικού Μνημείου Α΄ εντοπίστηκαν τα απομεινάρια μισοκατεστραμμένου ορθογώνιου τάφου (εσωτ. διαστ. 0,54×2,30 μ.), του οποίου η δυτική και η βόρεια πλευρά αποτελείται από πελεκημένο φυσικό βράχο, ενώ το υπόλοιπο ήταν κτιστό με ορθογωνισμένους λίθους. Τα μόνα ευρήματα από την επίχωση στο χώρο του διαλυμένου τάφου υπήρξαν ένα ακέραιο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, ένα μικρό όστρακο από μελανόμορφο ανοικτό αγγείο με ενάλληλες γωνίες σε ερυθρό φόντο κι ένα απότμημα πήλινου ειδωλίου με μορφή λιονταριού. Οι αμφικλινείς καλυπτήριες πλάκες του τάφου χρησιμοποιήθηκαν ως υπέρθυρα των εισόδων του παρακείμενου παλαιοχριστιανικού ταφικού μνημείου.

Τα δύο ταφικά μνημεία είναι σύγχρονα, χρονολογούνται στις αρχές της παλαιοχριστιανικής περιόδου και συγκεκριμένα στα τέλη του 4ου αιώνα. Αποτελούν αξιόλογα δείγματα ταφικής αρχιτεκτονικής της παλαιοχριστιανικής περιόδου, μοναδικά σε ολόκληρο το νησί. Η αρχιτεκτονική μορφή τους εξυπηρετούσε τη συνήθεια να θάβονται περισσότεροι νεκροί στον ίδιο τάφο και μάλιστα σε ξεχωριστούς νεκρικούς θαλάμους. Οι ομοιότητες που παρουσιάζουν, η κοντινή μεταξύ τους απόσταση και η ευθυγράμμιση των θέσεών τους οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, πιθανότατα, ανήκαν σε κάποια εύπορη ή εύπορες οικογένειες της κοιλάδας του Βαθύ, με συγγενική πάντως μεταξύ τους σχέση.

Ελληνικά, Τάφος Α΄

Στην κοιλάδα του Βαθύ, κατά μήκος της νότιας πλευράς του λιμανιού της Ρίνας, απλώνεται ο εκτεταμένος παλαιοχριστιανικός οικισμός που είναι γνωστός με την ονομασία Ελληνικά. Στο νοτιοδυτικό, το ψηλότερο άκρο του, σε απόσταση 20 μ. από τα ερειπωμένα σπίτια, υπάρχουν τα ερείπια δύο υπέργειων συγκροτημάτων κτιστών καμαροσκέπαστων τάφων, ενός διπλού κι ενός τριπλού, σε απόσταση λίγων μέτρων το ένα από το άλλο. Ο Τάφος Α΄ (Πίν. 126 γ)[74] είναι ο ανατολικότερος, προσανατολισμένος σε άξονα Α.-Δ. και αποτελείται από δύο ανεξάρτητους θαλάμους, που εφάπτονται στη στενή πλευρά τους[75]. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται ο ανατολικός, από τον οποίο λείπει μόνο η στέγη του.

Το 2003, λόγω του εντοπισμού λαθρανασκαφών στο εσωτερικό και των δύο θαλάμων του, διενεργήθηκε σύντομη έρευνα. Αρχικά κατασκευάστηκε ο ανατολικός θάλαμος, ο οποίος έχει εξωτερικές διαστάσεις 3,80×3,45 μ. Στο μέσον της ανατολικής του πλευράς ανοίγεται χαμηλή είσοδος, πλ. 0,60 και ύψ. 1,15 μ. Υπεράνω αυτής υπάρχει στενή θυρίδα εξαερισμού. Στο δάπεδο του διαμερίσματος έχουν κατασκευαστεί δύο κτιστές θήκες, στον άξονα Α.-Δ. Μέσα σε αυτές εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός ανθρώπινων οστών, τα περισσότερα στη βόρεια θήκη. Το μόνο κτέρισμα που ανακαλύφθηκε ήταν ένας εφεσιακού τύπου λύχνος (Πίν. 126 δ), της περιόδου 550-650 μ.Χ.[76]

Οι διαστάσεις του δυτικού θαλάμου είναι 3,25×3,45 μ. Διαθέτει δύο εισόδους, μία στη δυτική και μία στη βόρεια πλευρά. Αυτή της δυτικής πλευράς είναι και η αρχική, ενώ αυτή της βόρειας διανοίχθηκε μεταγενέστερα, όταν είχε πλέον φραχθεί η αρχική. Το δάπεδο διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα. Στον ίδιο άξονα με τη δυτική είσοδο βρίσκεται διάδρομος, εν μέρει κτιστός και εν μέρει πελεκητός στο φυσικό βράχο. Σε χαμηλότερη στάθμη, στη βόρεια πλευρά, σχηματίζεται κτιστή θήκη, διαστ. 1,75×1,15 μ. Στο εσωτερικό της ανακαλύφθηκαν πολλά ανακατεμένα ανθρώπινα οστά. Τα ευρήματα του θαλάμου υπήρξαν λιγοστά: λύχνος εφεσιακού τύπου (Πίν. 126 δ), της περιόδου 550-650 μ.Χ.[77], μικρό απότμημα από το πίσω μέρος κυπριακού λύχνου, του 7ου αιώνα[78], θραυσμένο πήλινο αγγείο με προχοή (Πίν. 126 δ)[79], τε-

Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, V, Diocletian (Reform) to Zeno, Oxford University Press 1982, πίν. 86, αριθ. 48) είτε στον γιο του Ονώριο, της περιόδου 393-423 μ.Χ. (βλ. Ph. Grierson - M. Mays, *Catalogue of the Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, from Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius, Washington DC 1992, αριθ. 707-708).

73. Πρόκειται για το ΑΕ 22, πεντανούμμιο κοπής Καρχηδόνας, της περιόδου 539-543 μ.Χ. (βλ. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, αριθ. 172).

74. Κουτελλάς, ό.π., σ. 456-458.

75. Παρόμοια αρχιτεκτονική διαμόρφωση έχουν ένας ακόμη τάφος στη βόρεια πλευρά της Ρίνας και ο ένας από τους δύο τάφους πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλαιοπαναγιάς, επίσης στην κοιλάδα του Βαθύ.

76. Πρόκειται για το ΑΕ 6 (αριθ. κατ. 2574 του Μουσείου Καλύμνου). Για τυπολογικό παράλληλο, βλ. D. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. III, Roman Provincial Lamps, London 1988, αριθ. Q3202.

77. Πρόκειται για το ΑΕ 1 (αριθ. κατ. 2573 του Μουσείου Καλύμνου). Για τυπολογικό παράλληλο, βλ. Bailey, ό.π.

78. Πρόκειται για το ΑΕ 2. Για τυπολογικά παράλληλα, βλ. Bailey, ό.π., αριθ. Q2616, Q2617.

79. Πιθανότατα πρόκειται για αγγείο λαδιού, μύρου ή νερού, το οποίο θα είχε χρησιμοποιηθεί στις τελετές ενταφιασμού, μετά τις οποίες και θραύστηκε (βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ΄, εν Αθήναις 1951, σ. 190-191, 211 κ. ε.· Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σ. 39· Δ. Μακροπούλου, Ταφικά ευρήματα, νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί στα παλαιοχρι-

μάχια τζαμιών (γυάλινα θραύσματα;) και λίγα σιδερένια καρφιά (από νεκρικό φορείο ή φέρετρο) και ο πάτος εφυαλωμένου ανοικτού αγγείου. Το τελευταίο εύρημα υποδηλώνει ότι ίσως ο δυτικός θάλαμος χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερη της παλαιοχριστιανικής εποχή.

Θέση Στημένια

Η περιοχή Στημένια αποτελεί το δυτικό τμήμα της κοιλάδας του Βαθύ. Σε απόσταση 80 μ. περίπου νοτιοδυτικά του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου βρίσκεται ημιερειπωμένος, μονοθάλαμος, υπέργειος παλαιοχριστιανικός τάφος (Πίν. 126 ε)[80]. Σε απόσταση 100 μ. περίπου βορειοανατολικά του υπάρχουν ερείπια παλαιοχριστιανικών οικημάτων. Ο τάφος είναι προσανατολισμένος σε άξονα Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 3,20×3,50 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,70 μ. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 0,55 μ. Εσωτερικά, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, υπάρχει κτιστή καμαροσκεπής θήκη, εσωτ. διαστ. 0,60×2,05 μ. Με αφορμή τη διενέργεια παλαιών λαθρανασκαφών και την ύπαρξη σκουπιδιών στο εσωτερικό του τάφου, πραγματοποιήθηκε, στις 12/8/2003, μονοήμερη έρευνα στο εσωτερικό, όπου εντοπίστηκαν πολλά ανθρώπινα οστά διαταραγμένα και τεμάχιο από κεραμίδα στέγης με εγχάρακτο σταυρό (Πίν. 126 στ), με αποτροπαϊκό χαρακτήρα[81].

Πόθια

Σχολή του Μαύρου - Ευαγγελίστρια

Στην Πόθια, την πρωτεύουσα της Καλύμνου, κάτω από το κτίριο της Δευτέρας Δημοτικής Σχολής – γνωστής και ως Σχολή του Μαύρου – βρίσκονται τα απομεινάρια μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[82]. Κατά την ανέγερση της Σχολής, τη δεκαετία του 1890, αναφέρεται η εύρεση μαρμάρινου αναγλύφου που απεικόνιζε τη θεά Άρτεμη μαζί με ελάφι, καθώς και αρχιτεκτονικών μελών από ναό ιωνικού ρυθμού[83].

Η βασιλική ήταν τρίκλιτη με δύο αψίδες στα ανατολικά (Σχέδ. 22· Πίν. 127 α), στις απολήξεις του κεντρικού και του βόρειου κλίτους. Στο χτίσιμό της έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ασβεστολιθικοί δόμοι σε β΄ χρήση, σε συνδυασμό με μικρούς αδροδουλεμένους λίθους. Σε καλύτερη κατάσταση και ύψος μέχρι 2,20 μ. διατηρείται η ανατολική πλευρά της, με τις δύο αψίδες του Ιερού Βήματος. Μεγαλύτερη είναι αυτή του κεντρικού κλίτους. Πρόκειται για εξάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά αψίδα, διαμ. 8,10 μ., με ακανόνιστες διαστάσεις πλευρών, που κυμαίνονται από 1,05 έως 2,33 μ. Η αψίδα του βόρειου κλίτους είναι ημικυκλική, εξωτερικά και εσωτερικά. Η διάμετρός της είναι 3,85, ενώ το πάχος της 0,60 μ. Τα υπόλοιπα τμήματα της βασιλικής καλύπτονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από τον κτιριακό όγκο της Σχολής. Μαζί με τη Σχολή κατασκευάστηκε επίσης και μικρό πολυγωνικό παρεκκλήσιο στο μέσον της ανατολικής πλευράς, επάνω ακριβώς από την αψίδα του κεντρικού κλίτους της βασιλικής.

Ο χώρος της Σχολής παρέμεινε εγκαταλελειμμένος έως το 1993, οπότε και το κτίριο κατεδαφίστηκε από το Δήμο Καλυμνίων. Παρέμεινε στη θέση του από σεβασμό μόνον ο χώρος του παρεκκλησίου.

Προτού συνεχιστούν οι εργασίες του Δήμου Καλυμνίων, που προβλέπουν δημιουργία πλακόστρωτου αύλειου χώρου, πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική διερεύνηση της νότιας εξωτερικής πλευράς της βασιλικής, κατά το διάστημα 23-27/6/2003. Πραγματοποιήθηκε αρχικά η αφαίρεση επιφανειακής στρώσης χώματος, μέχρι τη θεμελίωση της νότιας πλευράς της βασιλικής. Στη συνέχεια, διανοίχθηκε κατά μήκος της βασιλικής ανασκαφική τομή, μήκ. 27 και πλ. 1 μ., έφθασε μέχρι βάθους 1,15 μ. και η οποία απέδωσε διαφωτιστικά στοιχεία γύρω από τη θεμελίωση της βασιλικής. Σύμφωνα με αυτά, η νότια πλευρά παρουσιάζει υποθεμελίωση, βάθ. 0,75 μ.

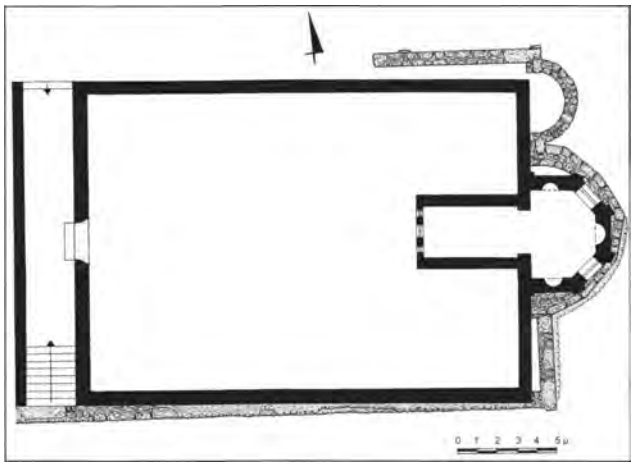
στιανικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 265-266).

80. Κουτελλάς, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 464, 466-468.

81. Για τη συνήθεια να τοποθετούνται στο εσωτερικό των τάφων τεμάχια κεραμίδων με εγχάρακτους αποτροπαϊκούς σταυρούς, βλ. Α. Κεραμόπουλλος, Παλαιαί χριστιανικαί και βυζαντιναί ταφαί εν Θήβαις, *ΑΔ* 10 (1926): Χρονικά, σ. 126· Φ. Κουκουλες, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ΄, εν Αθήναις 1951, σ. 189-190· Ε.. Μαρκή, Οι παλαιοχριστιανικοί τάφοι της Θράκης, *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών «Βυζαντινή Θράκη»*, *Byzantinische Forschungen* XIV, Amsterdam 1989, σ. 348· N. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, σ. 316-318· Δ. Μακροπούλου, Ταφικά ευρήματα, νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί στα παλαιοχριστιανικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 264, σημ. 2.

82. Ι. Βολανάκης, Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων των νήσων Καλύμνου και Τελένδου, *Καλυμνιακά Χρονικά* Ι΄ (1992), σ. 192-193. V. Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos, *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 268-269. Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος, Ιστορία - Αρχαιολογικοί Χώροι - Μνημεία*, Αθήνα 1998, σ. 59-60.

83. Δ. Ρεΐσης, *Περιγραφή της νήσου Καλύμνου*, εν Αθήναις 1913, σ. 28, σημ. 1. G.E. Bean - J.M. Cook, The Carian Coast III, *BSA* 52 (1957), σ. 130, σημ. 290.

Σχέδ. 22. Κάλυμνος. Πόθια. Σχολή του Μαύρου - Ευαγγελίστρια. Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής κάτω από το κτίριο της Δευτέρας Δημοτικής Σχολής.

Για την κατασκευή της διανοίχθηκε εντός του εδάφους, αρχικά, τάφρος, η οποία και πληρώθηκε από χυτή τοιχοποιία (ασβεστοκονίαμα και μικρές πέτρες) και κατά τόπους ασβεστολιθικούς δόμους. Υπεράνω της υποθεμελίωσης και κατά 0,20 μ. περίπου πιο μέσα, κατασκευάστηκε η θεμελίωση του τοίχου. Αυτή έχει ύψος 0,30 μ. και αποτελείται από αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Πάνω από τη θεμελίωση αρχίζει η τοιχοδομία της βασιλικής, με μεγάλους δόμους, από τους οποίους διατηρούνται στη θέση τους μόνο πέντε, σε μία στρώση του δυτικού τμήματος της νότιας πλευράς. Στο εσωτερικό της τομής τα στρώματα ήταν διαταραγμένα μέχρι και τη στάθμη υποθεμελίωσης του παλαιοχριστιανικού τοίχου, λόγω της χρήσης του χώρου νότια της βασιλικής για την κατασκευή υπόγειων διαμερισμάτων οικιών, πηγαδιών και αργότερα τουαλετών. Ανάμεσα στα ευρήματα που συνελέγησαν περιλαμβάνονται τεμάχια γραπτών κονιαμάτων, αποκολλημένα τμήματα ψηφιδωτών δαπέδου με μεγάλες μαρμάρινες ψηφίδες και όστρακα αγγείων μελαμβαφών ελληνιστικών, άβαφων ραβδωτών παλαιοχριστιανικών και εφυαλωμένων μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων.

Παράλληλα με τις εργασίες στη νότια πλευρά της βασιλικής, πραγματοποιήθηκαν συστηματικοί καθαρισμοί στο ακάλυπτο τμήμα, ανάμεσα στην ανατολική πλευρά του νότιου κλίτους της βασιλικής και την ανατολική πλευρά της Σχολής. Το ενδιάμεσο κενό που ερευνήθηκε έχει πλάτος 0,30-0,45 μ. Εδώ εντοπίστηκε τμήμα του δαπέδου του κλίτους, το οποίο αποτελείται από πήλινες οπτοπλίνθους, μικρούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ακόμη καθαρίστηκε το ακάλυπτο τμήμα ανάμεσα στο βόρειο τοίχο της βασιλικής και το βόρειο της Σχολής. Και εδώ το δάπεδο αποτελείται από πήλινες οπτοπλίνθους, μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Εδώ βρέθηκε και το μοναδικό, έως σήμερα, σωζόμενο αρχιτεκτονικό μέλος της βασιλικής, ένα ακέραιο μαρμάρινο επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου. Οι διαστάσεις του είναι 0,64×0,20×0,18 μ. Στο μέτωπο της μιας στενής πλευράς του φέρει ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό, εγγεγραμμένο εντός κύκλου.

Με τις παραπάνω εργασίες ανασκαφής και καθαρισμών στα ακάλυπτα μέρη της βασιλικής, αναδείχθηκε το επί σειρά ετών παραμελημένο αυτό μνημείο και καθαρίστηκαν συστηματικά οι ορατές τοιχοδομίες του. Διαπιστώθηκε επίσης ότι το εξωτερικό πλάτος της είναι 17,35 μ., ενώ το μήκος της άγνωστο (γύρω στα 28 μ.). Το πάχος των τοίχων της κυμαίνεται από 0,65-0,75 μ.

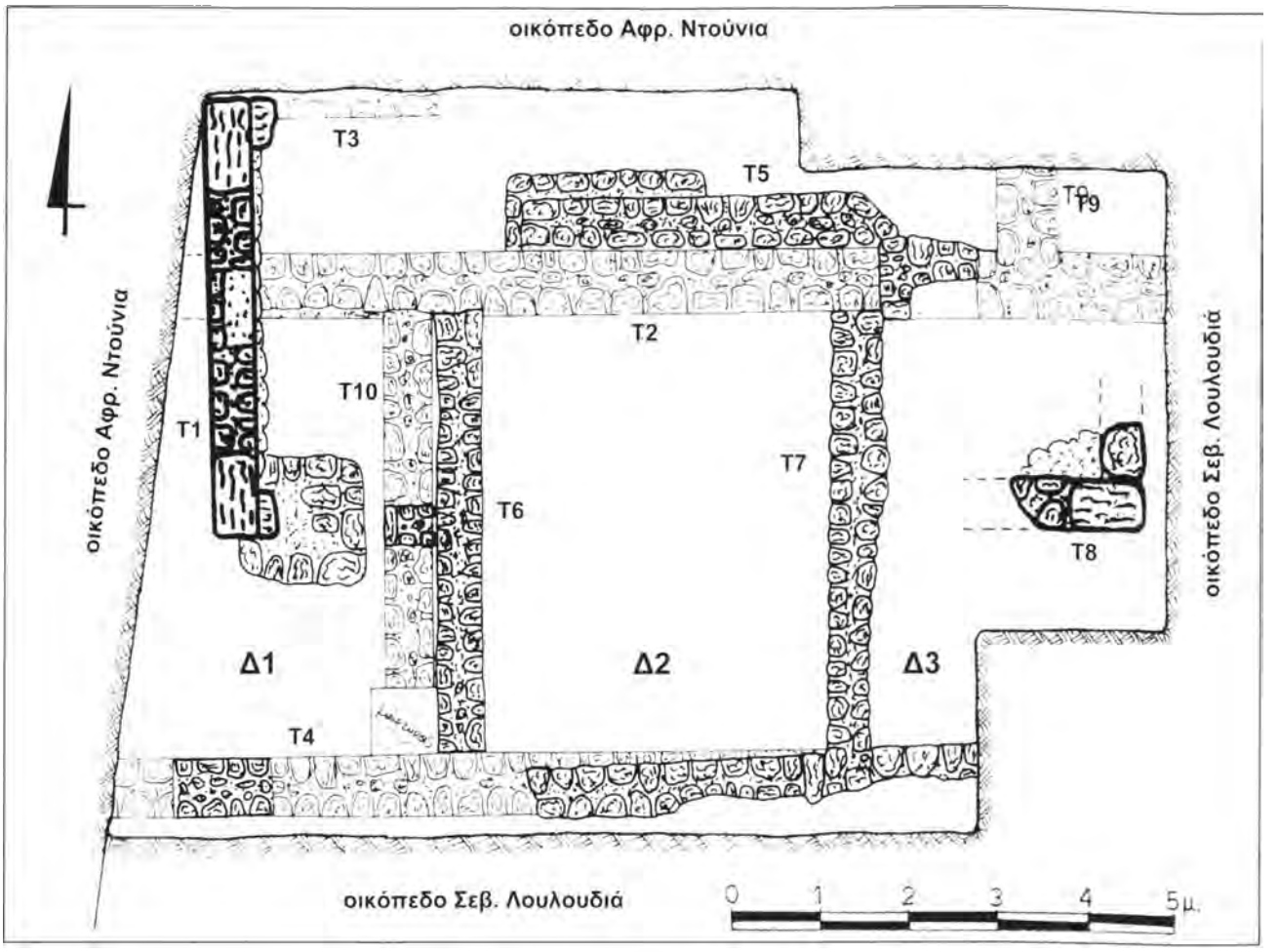
ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Οικόπεδο Ειρ. Ζερβού

Το οικόπεδο βρίσκεται επί των ανατολικών ακτών της νήσου Τελένδου, στο μέσον περίπου του σημερινού οικισμού και σε απόσταση 20 μ. από τη θάλασσα. Επειδή η ιδιοκτήτρια προτίθεται να οικοδομήσει ενοικιαζόμενα διαμερίσματα στο χώρο του ακινήτου της και καθώς σε ολόκληρη την ανατολική πλευρά της Τελένδου εντοπίζονται λείψανα του εκτεταμένου παλαιοχριστιανικού οικισμού της περιοχής, πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου κατά το χρονικό διάστημα από 30/4 έως 30/5/2001.

Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 0,70-1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, επειδή – λόγω της γειτνίασης με τη θάλασσα και στην ίδια με αυτήν στάθμη – εντοπίστηκε θαλασσινό νερό. Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν (Σχέδ. 23· Πίν. 127 β) αποτελούν μέρος του παλαιοχριστιανικού οικισμού που απλωνόταν στην περιοχή αυτή και ανήκουν σε τρεις συνολικά οικοδομικές φάσεις[84]. Διατηρούνται δε σε χαμηλό ύψος (0,30-0,50 μ.) και σε όχι και τόσο καλή κατάσταση, λόγω της παλαιότερης χρήσης του χώρου για καλλιέργειες. Για το λόγο αυτό και τα αρχαιολογικά στρώματα ήταν διαταραγμένα σε αρκετά σημεία, μέχρι τη στάθμη του θαλασσινού νερού.

84. Για τη δημοσίευση της ανασκαφής, βλ. Μ. Κουτελλάς, Παλαιοχριστιανικός οικισμός νήσου Τελένδου. Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2002) ανασκαφικής έρευνας, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ΄ (2003), σ. 226-22 και ο ίδιος, Παλαιοχριστιανικός οικισμός στην Τέλενδο: πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2001) ανασκαφικής έρευνας, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 376, 379-381.

Σχέδ. 23. Τέλενδος. Οικόπεδο Ειρ. Ζερβού. Κάτοψη.

Ο ανεσκαμμένος χώρος αποτελείται κυρίως από τρία διαμερίσματα (Δ1, Δ2, Δ3), τα οποία και τον ορίζουν σε άξονα Α.-Δ. Εκτός από το κεντρικό διαμέρισμα (Δ2), εσωτ. διαστ. 3,90×5,15 μ., τα υπόλοιπα (Δ1, Δ3) δεν έχουν αποκαλυφθεί πλήρως, καθώς συνεχίζονται κάτω από τα όμορα ιδιόκτητα οικόπεδα.

Στην παλαιότερη (πρώτη παλαιοχριστιανική) οικοδομική φάση ανήκουν τμήματα των τοίχων Τ2 και Τ4, καθώς και οι τοίχοι Τ3, Τ9 και Τ10. Στο δυτικό άκρο του Τ4 ανοιγόταν είσοδος, πλ. 1,13 μ., ενώ επί του ανατολικού τμήματος του Τ2 είσοδος, πλ. 1 μ. Ο Τ3 ανήκει σε κάποιο ξεχωριστό κτίριο, το οποίο και βρίσκεται κάτω από το βόρειο γειτονικό οικόπεδο. Λόγω της ύπαρξης του θαλασσινού νερού δεν ήταν δυνατή η βάθυνση της ανασκαφής μέχρι τη θεμελίωση των τοίχων της παλαιότερης φάσης. Εντοπίστηκαν όμως στα διαταραγμένα σημεία της επίχωσης λίγα μελαμβαφή ελληνιστικά όστρακα, που πιστοποιούν την προχριστιανική κατοίκηση του χώρου. Στη δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση επισκευάζονται τμήματα των τοίχων Τ2 και Τ4, κατασκευάζεται ένας ογκώδης πεσσός στο μέσο της ανατολικής πλευράς του διαμερίσματος Δ1, ενώ προστίθενται οι Τ5, Τ6 και Τ7. Ο Τ5 μάλιστα κατασκευάστηκε, μαζί με την προεξέχουσα κρηπίδα του, για την αντιστήριξη του Τ2, ενώ ο Τ6 ακριβώς δίπλα και σε επαφή με τον Τ10. Κατά τη φάση αυτή φράσσονται επίσης η είσοδος του Τ4 και το άνοιγμα του Τ2. Οι τοίχοι της πρώτης και της δεύτερης φάσης συνίστανται από αργολιθοδομή, οπτοπλίνθους σε ορισμένα σημεία και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Οι τοιχοδομίες της δεύτερης παλαιοχριστιανικής φάσης είναι αμελέστερες εκείνων της πρώτης.

Στην τρίτη, και τελευταία, οικοδομική φάση ανήκουν οι τοίχοι Τ1 και Τ18, οι οποίοι και αποτελούν μέρος ενός ορθογώνιου επιμήκους κτιρίου (διαστ. 10,50×4,70 μ.), χτισμένου με μεγάλες λιθοπλίνθους, αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το κτίριο αυτό είναι ανεξάρτητο από τις προγενέστερες τοιχοδομίες, χτισμένο πάνω στο στρώμα καταστροφής τους. Τα σωζόμενα μέρη του ήταν και τα μόνα προ της ανασκαφής ορατά αρχαιολογικά κατάλοιπα στο χώρο του οικοπέδου. Όπως

έδειξε η εύρεση οστράκων εφυαλωμένης κεραμικής στη στάθμη θεμελίωσής του, αυτό χρονολογείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Λόγω των περιορισμένων διαστάσεων της ανασκαφής, του μικρού βάθους της και της διατάραξης των αρχαιολογικών στρωμάτων που διαπιστώθηκε, τα ευρήματα υπήρξαν λιγοστά. Πρόκειται, κυρίως, για όστρακα πήλινων και γυάλινων αγγείων, λυχνάρια, θραύσματα λίθινων δισκοειδών χειρόμυλων και χάλκινα νομίσματα, που βοηθούν στην κατανόηση και χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων αυτού του τμήματος του οικισμού. Ίχνη καταστροφής από φωτιά δεν διαπιστώθηκαν σε καμία από τις οικοδομικές φάσεις του χώρου.

Τόσο στο επίπεδο της πρώτης, όσο και σε αυτό της δεύτερης οικοδομικής φάσης, αποκαλύφθηκαν ευρήματα του 6ου αιώνα μ.Χ., γεγονός που δείχνει ότι η μετάβαση από τη μία στην άλλη φάση πραγματοποιήθηκε μέσα στον αιώνα αυτό. Η εν λόγω μετάβαση οφείλεται σε καταστροφή από το σεισμό του έτους 554 μ.Χ., ο οποίος προξένησε σοβαρές καταστροφές στην Κάλυμνο. Μάλιστα, στο επίπεδο της στάθμης της θάλασσας (παλαιότερη παλαιοχριστιανική φάση) ανακαλύφθηκε συγκεντρωμένη μεγάλη ποσότητα διαφόρων μη φαγώσιμων θαλάσσιων οστρέων, τα οποία πιθανώς να μεταφέρθηκαν εδώ από το παλιρροϊκό κύμα που ακολούθησε το φοβερό εκείνο σεισμό.

Η διάρκεια ζωής της δεύτερης οικοδομικής φάσης, σύμφωνα με τα ευρήματα (νομίσματα του αυτοκράτορα Ηρακλείου), δεν φαίνεται να επεκτείνεται πέραν των μέσων του 7ου αιώνα. Αυτό οφείλεται, πιθανότατα, στις επιδρομές των Αράβων, εξαιτίας των οποίων ερημώνονται οι παραθαλάσσιοι παλαιοχριστιανικοί οικισμοί[85].

Ελλείψει επαρκών στοιχείων και λόγω των περιορισμένων διαστάσεων της ανασκαφής, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η χρήση των κτισμάτων.

Η ανασκαφή του οικοπέδου Ειρ. Ζερβού επιβεβαίωσε τα ανασκαφικά πορίσματα του γειτονικού οικοπέδου Ε. Ολυμπίτη, όσον αφορά στον εντοπισμό στοιχείων για την προχριστιανική κατοίκηση της Τελένδου, την επιβεβαίωση του σεισμού των μέσων του 6ου αιώνα μ.Χ. και τη μετά από αυτόν συνέχεια της κατοίκησης της περιοχής της Τελένδου. Το νέο στοιχείο που προέκυψε από την ανασκαφή αυτή είναι η τεκμηρίωση της επανακατοίκησης της περιοχής στα μεσοβυζαντινά χρόνια, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών της εποχής[86].

Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε φέτος, κατά το χρονικό διάστημα 15/1-9/2 και 4/4-27/4/2001, η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου[87]. Το οικόπεδο είναι ενσωματωμένο στο μέσον περίπου του σημερινού οικισμού της Τελένδου, που απλώνεται κατά μήκος των ανατολικών ακτών της νήσου. Μεταξύ του οικοπέδου και της παραλίας παρεμβάλλεται οικιστική ζώνη με οικήματα και εστιατόρια.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν (Σχέδ. 24· Πίν. 127 γ) αποτελούν μέρος του παλαιοχριστιανικού οικισμού της περιοχής και ανήκουν σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Φέτος ανασκάφηκε το δυτικό και το νότιο όριο του οικοπέδου, όπου υπήρχαν νεότεροι μαντρότοιχοι, και ο χώρος ανατολικά του επιμήκους τοίχου Τ5, ο οποίος και χωρίζει σε δύο τομείς το αποκαλυφθέν τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Κατά την ανασκαφή του δυτικού ορίου του οικοπέδου βρέθηκαν εντός του κτιρίου Κ1 ένα χάλκινο δακτυλίδι και η απόληξη οστέινου τορνευτού αντικειμένου (αδράχτι;). Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου ανακαλύφθηκε το νοτιοανατολικό τμήμα κτιρίου (Κ3), στο οποίο ανήκει το εντοπισθέν κατά την περσινή ανασκαφή τμήμα τοίχου Τ3. Το κτίριο αυτό ανήκει στην τελευταία (τέταρτη) οικοδομική φάση του οικισμού, μετά δηλαδή το σεισμό του 554 μ.Χ.[88]. Είναι δε θεμελιωμένο πάνω ακριβώς στο στρώμα καταστροφής της προηγούμενης (τρίτης) φάσης.

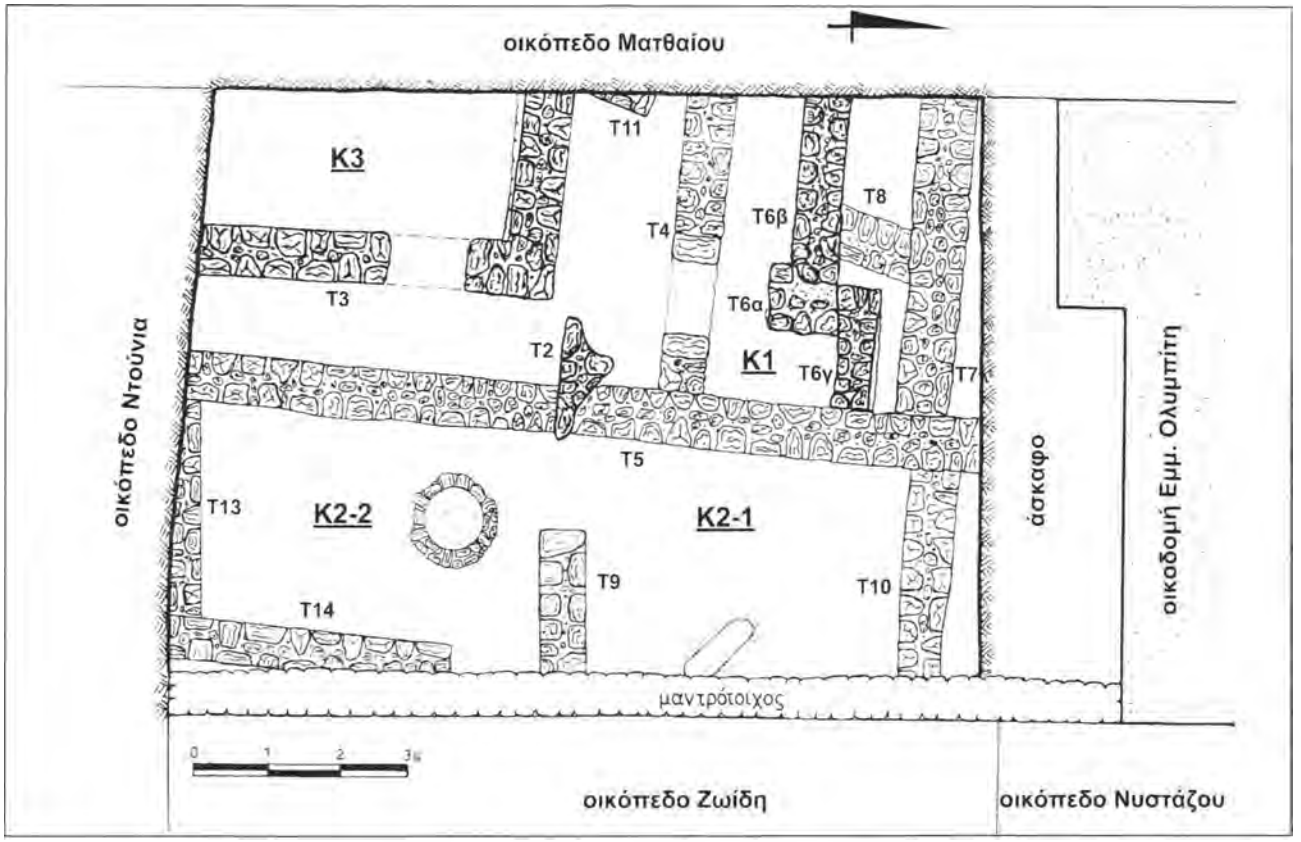
Στον ανατολικό τομέα του χώρου η ανασκαφική έρευνα, η οποία έφθασε σε βάθος 2,40-2,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκάλυψε το βόρειο τοίχο (Τ10) του Κ2, καθώς κι ένα ακόμη διαμέρισμα (Κ2-2) στα νότια του πρώτου (Κ2-1). Αποδείχθηκε έτσι ότι ο Τ9 αποτελεί

85. Η εγκατάλειψη του οικισμού κατά τον 7ο αιώνα διαπιστώθηκε και από την ανασκαφική έρευνα των γειτονικών οικοπέδων Ε. Ολυμπίτη και Π. Λουλουδιά κατά την περίοδο 2000-2002 (βλ. Κουτελλάς, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π., σ. 226-231 και ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π., σ. 376-381). Ο πληθυσμός της Τελένδου μετοίκησε στην ορεινή και δυσπρόσιτη βόρεια πλαγιά του νησιού, όπου και ίδρυσε τον οχυρωμένο οικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου (Μ. Κουτελλάς, Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ΄ (1999), σ. 313-327).

86. Κουτελλάς, ό.π. (υποσημ. 82), σ. 106. Ο ίδιος, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 228-231. Ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 377-381.

87. Για τη δημοσίευση της ανασκαφής, βλ. Κουτελλάς, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 226-227 και ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 376, 379-381.

88. Αγαθίας Σχολαστικός, *Ιστορία* ΙΙ, 16 (έκδοση B. Niebuhr, *CSHB*, Bonn 1828), σ. 98-100, καθώς και Αγαθίας, *Ιστοριών* Β΄, 16 (έκδοση R. Keydell, *CFHB* II, Berlin 1967), σ. 61-62. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551 μ.Χ., βλ. A. Cameron, *Agathias* 1, Oxford 1970, σ. 138-139.

Σχέδ. 24. Τέλενδος. Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη. Κάτοψη.

ενδιάμεσο τοίχο των δύο διαμερισμάτων, που επικοινωνούν μεταξύ τους με είσοδο, πλ. 1,30 μ. Επί του δαπέδου του Κ2-1 υπάρχει ελλειψοειδούς κάτοψης λαξευτός στο βράχο λάκκος (διαστ. 1,50×0,50 και βάθ. 0,40 μ.), ο οποίος περιείχε στάχτες. Κάτω από το στρώμα καταστροφής με τις σπασμένες κεραμίδες της στέγης διαμερίσματος βρέθηκαν στη βορειοδυτική γωνία του κατά χώραν έξι πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορείς, ο ένας από τους οποίους ακέραιος. Στο διαμέρισμα αυτό εντοπίστηκαν και διάφορα άλλα θραυσμένα πήλινα και γυάλινα αγγεία, τμήματα λυχναριών, μικρά χάλκινα νομίσματα, ένας μικρός χάλκινος σταυρός-περίαπτο, ένα χάλκινο αγκίστρι, μία χάλκινη βελόνα ραψίματος, ένα σιδερένιο δρεπάνι κι ένα χάλκινο κοχλιαρόσχημο εργαλείο καλλωπισμού.

Το διαμέρισμα Κ2-2, του οποίου εντοπίστηκαν όλοι οι περιβάλλοντες τοίχοι, έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,20×3,10 μ. Στο βόρειο άκρο του ανατολικού (Τ14) τοίχου του ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,30 μ. Ανάμεσα στις δύο εισόδους (ανατολική και βόρεια) του Κ2-2 αποκαλύφθηκε πηγάδι με κτιστά, χωρίς συνδετικό υλικό, τοιχώματα. Η εσωτερική διάμετρός του είναι 0,85 μ. Κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού του αποδείχθηκε ότι περιέχει ακόμη γλυκό νερό. Στο χώρο του διαμερίσματος αυτού βρέθηκαν θραυσμένοι κατά χώραν πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορείς διαφόρων τύπων και ερυθροβαφή πινάκια, τμήματα λυχναριών, πολλά μικρά χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα, μία ακέραια σιδερένια σκαπάνη, ένας χάλκινος κωδωνίσκος με αλυσίδα ανάρτησης και διπλωμένα μολύβδινα ελάσματα με έκτυπο διάκοσμο κύκλων και λοξών γραμμών. Ο κωδωνίσκος βρέθηκε στο σημείο της ανατολικής εισόδου και σίγουρα σχετίζεται με αυτήν.

Στο τμήμα του τοίχου Τ5[89], που περικλείεται εντός του διαμερίσματος Κ2-2, παρατηρείται έντονη κλίση προς Α., αποτέλεσμα του σεισμού των μέσων του 6ου αιώνα μ.Χ., ο οποίος κατέστρεψε και τον οικισμό της Τελένδου (τρίτη οικοδομική φάση). Απόκλιση προς Α. εμφανίζει και ολόκληρος ο Τ9.

Και τα δύο διαμερίσματα του κτιρίου Κ2 ανήκουν στην τρίτη οικοδομική φάση, την παλαιοχριστιανική δηλαδή προ του σεισμού των μέσων του 6ου αιώνα. Μετά την καταστροφή τους και τα δύο εγκαταλείπονται, οπωσδήποτε λόγω αδυναμίας των επιζησάντων κατοίκων να τα ξεμπαζώσουν, καθώς η επίχωσή τους, όπως αποδείχθηκε από την ανασκαφή, έφθανε σε πάχος το 1,80 μ. Για

89. Ο Τ5 διατηρείται σε ύψος 2,35 μ. από το δάπεδο.

το λόγο αυτό εγκαταλείφθηκε και το πηγάδι του Κ2-2. Αυτό όμως δεν τους εμπόδισε να ερευνήσουν τα κεντρικά τμήματα και των δύο διαμερισμάτων, όπως εξάγεται από το γεγονός ότι αυτά βρέθηκαν διαταραγμένα.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη ανήκουν – όπως προαναφέρθηκε – σε τέσσερις συνολικά οικοδομικές φάσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα (όστρακα χρηστικών αγγείων ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, χάλκινα νομίσματα, τμήματα από λυχνάρια και γυάλινα παλαιοχριστιανικά αγγεία) οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η πρώτη οικοδομική φάση (κατώτερο τμήμα του Τ5) ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Η δεύτερη φάση (μεσαίο τμήμα Τ5 και Τ8) τοποθετείται στους χρόνους της ρωμαιοκρατίας. Η τρίτη (ανώτερο τμήμα Τ5, Τ4, Τ7 και Τ9) και η τέταρτη φάση (Τ1, Τ2, Τ3, Τ6α, Τ6β, Τ6γ) ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Κατά την τρίτη μάλιστα οικοδομική φάση οι τοίχοι Τ4, Τ5 και Τ7 ορίζουν το ανατολικό τμήμα ενός κτιρίου (Κ1), στη νότια πλευρά του οποίου ανοίγεται εξωτερική είσοδος. Όσον αφορά την τέταρτη φάση, η αποσπασματική διατήρηση των Τ1, Τ2, Τ3 και η αρχιτεκτονική διάταξη των Τ6α, Τ6β, Τ6γ δεν βοηθούν στην κατανόηση της αρχικής διάταξής τους. Όπως προκύπτει από μια πρώτη γενική θεώρηση των ευρημάτων της ανασκαφής του οικοπέδου, η κατοίκηση αυτού του τμήματος του οικισμού συνεχίζεται έως τις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ.

Οικόπεδο Π. Λουλουδιά

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στις παρυφές της ανατολικής πλευράς της Τελένδου και σε απόσταση 50 μ. περίπου από τη θάλασσα, ενσωματωμένο στο μέσον του σημερινού οικισμού.

Επειδή ο ιδιοκτήτης του εν λόγω οικοπέδου προτίθεται να οικοδομήσει μικρό συγκρότημα ενοικιαζόμενων κατοικιών, προηγήθηκε σε αυτό συστηματική ανασκαφή[90], που διήρκεσε από τις 18/6 έως και τις 31/11/2001. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα ερευνήθηκε περισσότερο από το βόρειο ήμισυ του οικοπέδου. Λόγω της κατωφέρειας της πλαγιάς όπου βρίσκεται το οικόπεδο, η ανασκαφική έρευνα κινήθηκε σε βάθος από 0,30 έως 2,50 μ.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν (Σχέδ. 25· Πίν. 127 δ) αποτελούν μέρος του πυκνά δομημένου παλαιοχριστιανικού οικισμού που απλωνόταν στην περιοχή και ανήκουν σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Τα σπίτια είναι απλές κατασκευές, ορθογώνιας κάτοψης. Οι στέγες τους ήταν ξύλινες και έφεραν επικάλυψη από στρώμα αργιλώδους χώματος (πατελιά) και πήλινες κεραμίδες (στρωτήρες και καλυπτήρες). Οι τοίχοι συνίστανται από αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα και έφεραν επικάλυψη σοβά ωχροκίτρινης απόχρωσης. Το πάχος τους κυμαίνεται στα 0,60-0,65 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος τους από 0,30 έως 2,20 μ.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη της στρωματογραφίας των κτισμάτων και από μια πρώτη χρονολόγηση των ευρημάτων (όστρακα πήλινων και γυάλινων χρηστικών αγγείων, λυχνάρια, χάλκινα νομίσματα κ.ά.), σταθμό στην εξέλιξη του παλαιοχριστιανικού οικισμού της Τελένδου αποτελεί η μεγάλης έκτασης καταστροφή του στα μέσα του 6ου αιώνα και η οποία συνδέεται με το σεισμό του έτους 554 μ.Χ.[91]. Τα σημάδια της βίαιης καταπόνησης από τον ισχυρό σεισμό είναι εμφανή στους τοίχους της πρώτης οικοδομικής φάσης του οικοπέδου, οι οποίοι έχουν υποστεί παραμορφώσεις και κλίσεις αρκετών μοιρών.

Η πρώτη οικοδομική φάση εντοπίζεται πριν από την παραπάνω καταστροφή. Σε αυτή τη φάση ανήκουν τα κτίρια Κ1-1, Κ2-1, Κ3, Κ5 και ο τοίχος Τ9, ο οποίος ανήκει σε κάποιο άλλο κτίριο, που βρίσκεται εντός των ορίων του δυτικού γειτονικού οικοπέδου. Αν και σύγχρονα μεταξύ τους, τα οικοδομήματα της πρώτης φάσης είναι θεμελιωμένα σε διαφορετικές στάθμες, καθώς ακολουθούν τη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς, όπου έχουν χτιστεί. Έτσι, για παράδειγμα, το Κ1-1 βρίσκεται κατά 1,40 μ. πιο πάνω από το σύγχρονό του Κ3. Από τα κτίρια της πρώτης φάσης έχουν αποκαλυφθεί πλήρως ή στο μεγαλύτερο μέρος τους το Κ1-1, το δωμάτιο Κ2-1 και το Κ3-1, ενώ από τα Κ5, Κ3-2 και Κ3-3 μέρος μόνο αυτών. Τα δάπεδα αποτελούνται κυρίως από σκληρό πατημένο χώμα και μόνο αυτό του Κ1-1 καλύπτεται από πλακόστρωση. Πλησίον επίσης της νότιας πλευράς του τελευταίου σώθηκε τμήμα κτιστής κυκλικής βάσης πιθαριού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το συγκρότημα του

90. Το οικόπεδο Π. Λουλουδιά βρίσκεται σε απόσταση λίγων μέτρων νοτιοδυτικά του οικοπέδου Ε. Ολυμπίτη και 20 μ. περίπου δυτικά του οικοπέδου Ειρ. Ζερβού, που ανασκάφηκαν κατά το χρονικό διάστημα 2000-2001. Είναι δε μεγαλύτερο από τα δύο προηγούμενα. Ανάμεσα και στα τρία οικόπεδα παρεμβάλλεται το οικόπεδο της Α. Ντούνια, ενδεχόμενη μελλοντική ανασκαφή του οποίου θα ενοποιήσει τους τρεις παραπάνω ανεσκαμμένους χώρους του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Για τη δημοσίευση της ανασκαφής, βλ. Κουτελλάς, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 230-231 και ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 377-379.

91. Εμφανή σημάδια καταστροφής από το σεισμό εντοπίστηκαν (2000-2001) και στα γειτονικά οικόπεδα Ε. Ολυμπίτη και Ειρ. Ζερβού.

Σχέδ. 25. Τέλενδος. Οικόπεδο Π. Λουλουδιά. Κάτοψη.

κτιρίου Κ3, το οποίο φαίνεται ότι απαρτίζεται από τουλάχιστον τέσσερα διαμερίσματα.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση παρατηρούνται κατασκευές νέων κτιρίων, επισκευές και ενισχύσεις προϋπαρχόντων, καθώς και εγκατάλειψη ορισμένων χώρων. Στη φάση αυτή κατασκευάζεται εξ αρχής το κτίριο Κ4. Το Κ2-1 και το Κ5 εγκαταλείπονται, ενώ επισκευάζεται το Κ2-2. Από το κτίριο Κ3, άλλοι από τους χώρους του εγκαταλείπονται (Κ3-2) και άλλοι επαναχρησιμοποιούνται (Κ3-1 έως 3). Η ενδιάμεση είσοδος επικοινωνίας ανάμεσα στα δωμάτια Κ3-1 και Κ3-2 τοιχίζεται – καθώς το δεύτερο παύει πλέον να χρησιμοποιείται – με αποτέλεσμα στο δωμάτιο αυτό να βρεθεί ανέπαφο το στρώμα καταστροφής του, με διάφορα σπασμένα πήλινα σκεύη (αμφορείς, πινάκια, χύτρες, λυχνάρια) και νομίσματα. Βέβαια, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η ανασκαφή του σημαντικού αυτού δωματίου, που θα μας δώσει περισσότερα στοιχεία. Ανάμεσα στο Κ3, που εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, και το Κ2-1, που εγκαταλείπεται, κατασκευάζεται υπόγειος λιθόκτιστος πλακοσκεπής αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος φαίνεται ότι σχετιζόταν με το υπόγειο φρεάτιο συλλογής ομβρίων υδάτων στη βορειοδυτική εξωτερική γωνία του Κ1-1.

Το τέλος της δεύτερης οικοδομικής φάσης επέρχεται στα μέσα του 7ου αιώνα περίπου και οφείλεται σε εγκατάλειψη του οικισμού[92], γεγονός που, πιθανότατα, σχε-

92. Η εγκατάλειψη του παραθαλάσσιου οικισμού της Τελένδου τον 7ο αιώνα διαπιστώθηκε και από την ανασκαφική έρευνα των γειτονικών οικοπέδων Ε. Ολυμπίτη και Ειρ. Ζερβού κατά την περίοδο 2000-2001.

τίζεται με τις καταστρεπτικές επιδρομές των Αράβων στην ανατολική Μεσόγειο, την εποχή αυτή.

Η περιοχή επανακατοικείται πολύ αργότερα, σε εποχή κατά την οποία είχαν καλυφθεί πλήρως από προσχώσεις της πλαγιάς οι προγενέστερες τοιχοδομίες. Για αυτό το λόγο και οι τοίχοι της τελευταίας φάσης δεν εδράζονται απευθείας επάνω στους παλαιότερους υποκείμενούς τους, αλλά μεσολαβεί ενδιάμεσα στρώμα επίχωσης. Στην τρίτη οικοδομική φάση ανήκουν ο κυκλοειδής τοίχος Τ5 και ο προχειροφτιαγμένος Τ11. Επίσης, προστίθεται το πλακόστρωτο δωμάτιο Κ1-2 στα νότια του Κ1-1. Δυστυχώς, το πολύ μικρό από την επιφάνεια βάθος, στο οποίο βρίσκονται οι παραπάνω τοίχοι, δεν βοήθησε[93] στην καλύτερη διατήρηση των ιδίων, αλλά και άλλων στοιχείων, διαφωτιστικών για τη χρονολόγησή τους. Πιθανότατα όμως αυτοί πρέπει να ανήκουν χρονολογικά στη φάση επανακατοίκησης του χώρου του οικισμού, κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους[94].

Τα ευρήματα της ανασκαφής του οικοπέδου Π. Λουλουδιά υπήρξαν ποικίλα και ενδιαφέροντα. Εκτός από κεραμική (ερυθροβαφή πινάκια, όστρακα χυτρών, οξυπύθμενους αμφορείς κ.ά.), βρέθηκαν πολλά χάλκινα νομίσματα, χάλκινες βελόνες, χάλκινες περόνες, πολλά χάλκινα άγκιστρα ψαρέματος, αποτμήματα λυχναριών, πήλινες δισκοειδείς αγνύθες, θραύσματα από δισκοειδείς επίπεδους χειρόμυλους, οστέινα αντικείμενα και δισκοειδείς βάσεις γυάλινων κυπέλλων.

Ενδείξεις κατοίκησης της περιοχής κατά τους υστεροελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους (όστρακα αβαφούς, μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής, αποτμήματα ιωνικού κιονοκράνου και βάσης κίονα) εντοπίστηκαν στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής, στα μπαζώματα των θεμελιώσεων των παλαιοχριστιανικών κτισμάτων.

Κατά το χρονικό διάστημα από 24/7 έως 29/11/2002, ερευνήθηκε το εναπομείναν άσκαφο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Λόγω της κατωφέρειας της πλαγιάς από Δ. προς Α., η ανασκαφική έρευνα κινήθηκε σε βάθος από 1,80-2,80 μ. Τα οικοδομικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως (Σχέδ. 26· Πίν. 127 στ), αποτελούν την προς Ν. συνέχεια τμήματος του πυκνοδομημένου παλαιοχριστιανικού οικισμού, που αποκαλύφθηκε πέρυσι εντός του οικοπέδου. Συγκεκριμένα ερευνήθηκαν διεξοδικά τα διαμερίσματα Κ3-2, Κ3-3 και Κ3-4, τμήματα των οποίων είχαν ανασκαφεί πέρυσι, καθώς και μεγάλο μέρος από ένα ακόμη κτίσμα, το Κ6.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη της στρωματογραφίας, των κτισμάτων και από μια πρώτη χρονολόγηση των ευρημάτων (πινάκια, λυχνάρια), πιστοποιείται και σε αυτό το οικιστικό τμήμα η ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων, πριν και μετά τα μέσα του 6ου αιώνα, λόγω καταστροφής που συνδέεται με το σεισμό του έτους 554 μ.Χ.[95]. Τα σημάδια της βίαιης καταπόνησης από τον ισχυρό σεισμό είναι εμφανή στους τοίχους Τ15 και Τ20, οι οποίοι έχουν υποστεί παραμορφώσεις και κλίσεις αρκετών μοιρών.

Το Κ6 συνιστά το πιο επιμελημένο κατασκευαστικά κτίριο εντός του οικοπέδου. Από αυτό έχει αποκαλυφθεί το βόρειο τμήμα του. Πρόκειται για ένα αυτοτελές οικοδόμημα, παρά το γεγονός ότι ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του αποτελούν συνέχεια των τοίχων ή μεσοτοιχίες άλλων κτιρίων (Κ1, Κ3), που είχαν εντοπιστεί κατά την περσινή ανασκαφική έρευνα. Στις αποκαλυφθείσες εσωτερικές γωνίες (βορειοδυτική και βορειοανατολική), καθώς και σε επαφή με τις μακρές πλευρές του κτιρίου, έχουν κατασκευαστεί σύγχρονοι κτιστοί πεσσοί, όπου εδράζονταν κτιστά τόξα[96] για την υποστήριξη της στέγης. Το δάπεδο του Κ6 είναι στρωμένο με μεγάλες πήλινες πλάκες, οι οποίες διατηρούνται κατά χώραν. Οι τοίχοι του διατηρούνται μέχρι ύψους 1,90 μ. Χρονολογικά ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση (πριν από τα μέσα του 6ου αι.), με συνέχεια χρήσης και στη δεύτερη φάση (μέσα 6ου - μέσα 7ου αι.), οπότε και κατασκευάζεται κτιστό ενισχυτικό τοιχάριο εξωτερικά και κατά μήκος του βόρειου (Τ24) τοίχου του.

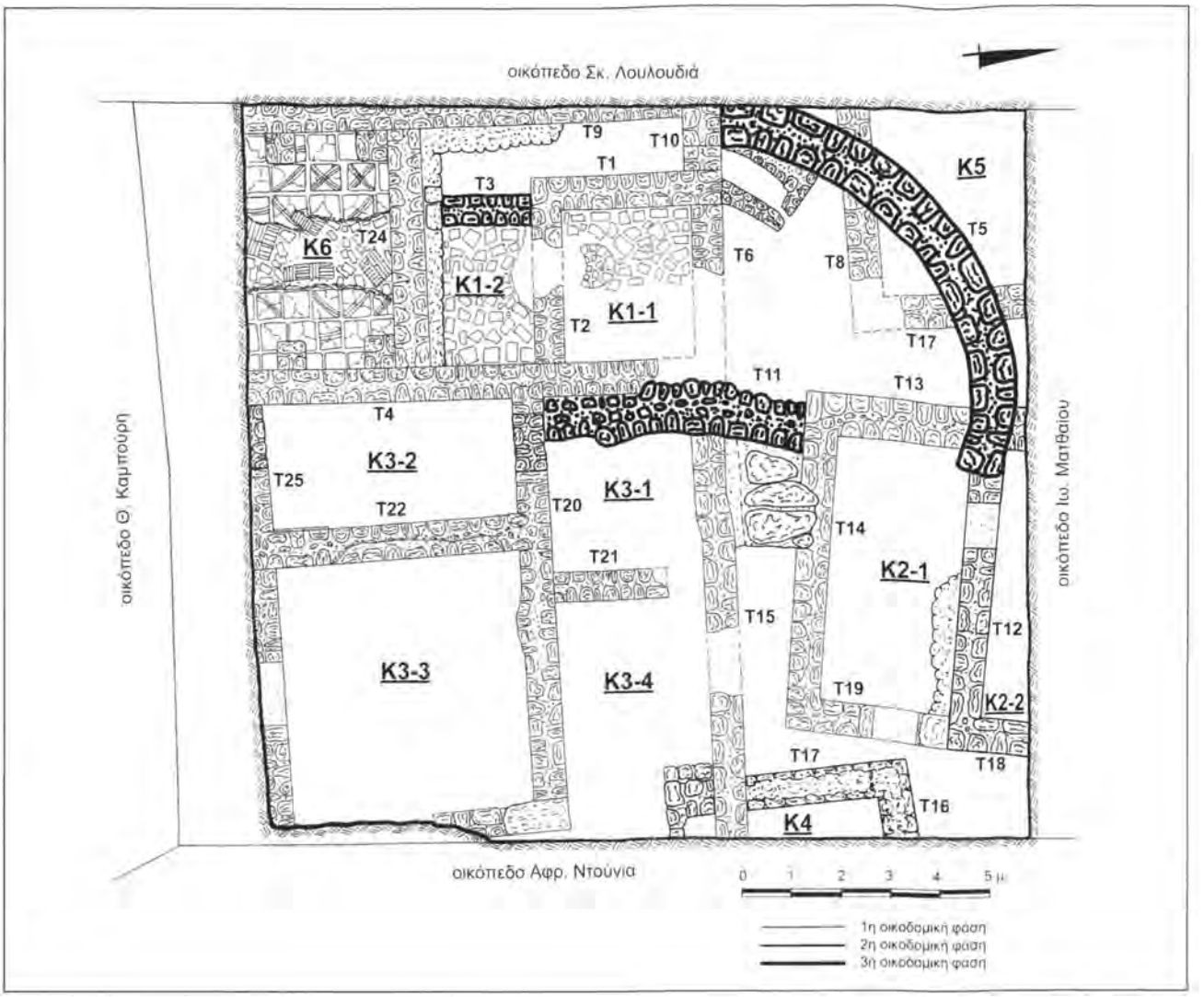
Τα διαμερίσματα Κ3-2, Κ3-3 και Κ3-4, μαζί με το Κ3-1, που είχε ερευνηθεί πέρυσι, συνιστούν ένα μεγάλο ορθογώνιας κάτοψης κτίριο, το οποίο διατηρείται μέχρι ύψ. 2,40 μ. Το Κ3-3 είναι το μεγαλύτερο διαμέρισμα (εσωτ. διαστ. 4,90×4,60 μ.). Το Κ3-4 αποτελούσε, πιθανότατα, την αυλή του κτιρίου. Τα δάπεδα αποτελούνται από σκληρό πατημένο χώμα. Το κτίριο διέθετε τρεις εξωτερικές εισόδους, οι οποίες αντιστοιχούν από μία σε κάθε διαμέρισμα. Ενδιάμεση είσοδος επέτρεπε την επικοινωνία ανάμεσα στα Κ3-1 και Κ3-2. Το κτίριο Κ3 οικοδομήθηκε κατά την πρώτη οικοδομική φάση του οικισμού (πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα). Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (μετά τα μέσα του 6ου αιώνα) το διαμέρισμα

93. Λόγω της συστηματικής καλλιέργειας του χώρου στα νεότερα χρόνια. Σώθηκαν έτσι σε ύψος μόλις μιας σειράς λίθων.

94. Για την επανακατοίκηση του παραθαλάσσιου οικισμού της Τελένδου στα μεσοβυζαντινά χρόνια συνηγορούν και οι ανασκαφικές ενδείξεις (τρίτη οικοδομική φάση) του πρόσφατα (2001) ανεσκαμμένου οικοπέδου Ειρ. Ζερβού.

95. Για την ιστορική μαρτυρία του σεισμού βλ. Αγαθίας Σχολαστικός, ό.π. (υποσημ. 88), σ. 98-100, καθώς και Αγαθίας, ό.π. (υποσημ. 88), σ. 61-62. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551, βλ. Α. Cameron, ό.π. (υποσημ. 88), σ. 138-139.

96. Μεγάλα τμήματα των τόξων βρέθηκαν πεσμένα στο πάτωμα.

Σχέδ. 26. Τέλενδος. Οικόπεδο Π. Λουλουδιά. Κάτοψη.

Κ3-2 απομονώνεται, με κλείσιμο των δύο εισόδων του (βόρειας και νότιας) και χρησιμοποιείται για την εναπόθεση μπάζων, προερχομένων από τα υπόλοιπα διαμερίσματα του κτιρίου, τα οποία συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται έως και τον 7ο αιώνα. Στο διαμέρισμα Κ3-2 εντοπίστηκαν τα σημαντικότερα ευρήματα της φετινής ανασκαφής. Πρόκειται για διάφορα ακέραια και θραυσμένα πήλινα σκεύη (αμφορείς, πινάκια, χύτρες, λυχνάρια), διάφορα μικροαντικείμενα και νομίσματα.

Αν και σύγχρονα μεταξύ τους, το Κ6 και τα διαμερίσματα του Κ3 είναι θεμελιωμένα σε διαφορετικές στάθμες, καθώς ακολουθούν τη φυσική κατωφέρεια της πλαγιάς, όπου έχουν χτιστεί. Έτσι, το δάπεδο του Κ6 βρίσκεται λόγω θέσης σε υψηλότερη στάθμη από αυτά του Κ3.

Το τέλος της δεύτερης οικοδομικής φάσης επέρχεται στα μέσα του 7ου αιώνα περίπου και πιθανότατα οφείλεται σε εγκατάλειψη του οικισμού. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν όλες οι ανασκαφικές ενδείξεις (ελάχιστα ευρήματα, απουσία ενδείξεων βίαιης ή απότομης διακοπής κατοίκησης). Το γεγονός της εγκατάλειψης πρέπει να σχετίζεται με τις καταστρεπτικές επιδρομές των Αράβων στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου την εποχή αυτή[97].

Από τα ευρήματα της ανασκαφής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν: μία οστέινη γραφίδα, ένα χάλκινο τετράγωνο σταθμίο, μία χάλκινη βελόνα πλεξίματος και επισκευής διχτυών, μία χάλκινη βελόνα ραπτικής, τρεις

97. Κουτελλάς, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 226-231. Ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 376-381. Ο πληθυσμός της Τελένδου μετοίκησε στην ορεινή και δυσπρόσιτη βόρεια πλαγιά του νησιού, όπου και ίδρυσε τον οχυρωμένο οικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου (βλ. Μ. Κουτελλάς, Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ΄ (1999), σ. 313-327).

σπόνδυλοι ψαριών, που χρησίμευαν ως πεσσοί παιχνιδιού, δύο δισκοειδή υφαντικά βαρίδια, ένα ακέραιο σαμιακό λυχνάρι, μία πήλινη θραυσμένη χύτρα, ένα θραυσμένο πήλινο τηγανόσχημο σκεύος, ένας ακέραιος και διάφοροι θραυσμένοι εμπορικοί αμφορείς, ένα θραυσμένο βορειοαφρικανικό πινάκιο με μορφή αυτοκράτορα, που κρατεί σκήπτρο (αριθ. κατ. 2344)[98] και συνανήκοντα τμήματα από το μεγάλο βορειοαφρικανικό πινάκιο με έντυπη μορφή αγίου(;) στον πυθμένα (αριθ. κατ. 2277)[99], που είχε βρεθεί πέρυσι στον ίδιο χώρο.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν ενδιαφέροντα ευρήματα και στοιχεία που, σε συνδυασμό με αυτά της περσινής ανασκαφής στο οικόπεδο Π. Λουλουδιά και των γειτονικών οικοπέδων Ε. Ολυμπίτη και Ειρ. Ζερβού, βοηθούν στο να συμπληρώσουμε τη γενική εικόνα του παλαιοχριστιανικού αυτού οικισμού. Συμπεραίνουμε έτσι ότι οι κάτοικοι του οικισμού ασχολούνταν συστηματικά με τη θάλασσα (εμπόριο και αλιεία), τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Οι χάλκινες βελόνες και οι αγνύθες υποδηλώνουν επίσης πρωτογενή επεξεργασία μαλλιού.

Ενδείξεις κατοίκησης της περιοχής κατά τους υστεροελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους (όστρακα αβαφούς, μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής) εντοπίστηκαν και σε αυτό το τμήμα του οικοπέδου στις επιχώσεις των θεμελιώσεων των παλαιοχριστιανικών κτισμάτων και των χωμάτινων δαπέδων τους.

Οικόπεδο Π. Καρδούλια

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της νήσου Τελένδου και μάλιστα επί της εγγύτερης στη θάλασσα οικιστικής ζώνης του σημερινού παραθαλάσσιου οικισμού. Η απόσταση του ανατολικού ορίου του οικοπέδου από τη θάλασσα είναι 13 μ.

Επειδή ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου επιθυμεί να προβεί στην ανέγερση διώροφης κατοικίας, πραγματοποιήθηκε από 16/4 έως 5/5/2003 η ανασκαφική διερεύνηση ολόκληρου του οικοδομήσιμου χώρου. Συνολικά ερευνήθηκε χώρος διαστ. 6,30×7,50 μ. Σε βάθος 0,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν τοιχοδομίες κτιρίου χτισμένου με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Συνολικά αποκαλύφθηκαν τα απομεινάρια πέντε τοίχων (Τ1-Τ5), οι οποίοι ανήκουν σε ένα μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα, μέρος μόνο του οποίου αποκαλύφθηκε, καθώς τα υπόλοιπα τμήματά του συνεχίζονται πέρα και κάτω από τα περιορισμένα όρια της ανασκαφής (Σχέδ. 27). Από τα διαμερίσματα του οικοδομήματος αποκαλύφθηκαν εν μέρει δύο (Δ1, Δ2), τα οποία δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Σε μεγαλύτερη έκταση ερευνήθηκε το διαμέρισμα Δ2. Το εσωτερικό πλάτος του είναι 3,65, ενώ το μήκος του 5,05 μ. μέχρι την κτιστή προέκταση της γωνίας των τοίχων Τ2 και Τ3, χωρίς όμως να διευκρινίζεται – με τα υπάρχοντα δεδομένα – αν το Δ2 τελειώνει εκεί ή συνεχίζεται προς Α. Επί της δυτικής πλευράς (Τ1) του Δ2 εντοπίστηκε άνοιγμα εξωτερικής εισόδου, μήκ. 1,10 μ., χτισμένο όμως σε υστερότερη φάση με τετράγωνες πλίνθους και λίθους, σε μικρότερο όμως πάχος από ό,τι ο υπόλοιπος τοίχος. Η ανασκαφή του οικοδομήσιμου χώρου του οικοπέδου Π. Καρδούλια σταμάτησε σε βάθος 1,05 μ. από την επιφάνεια, λόγω του εξαιρετικά λασπώδους υπεδάφους, γεγονός που οφείλεται στη γειτνίαση του οικοπέδου με τη θάλασσα.

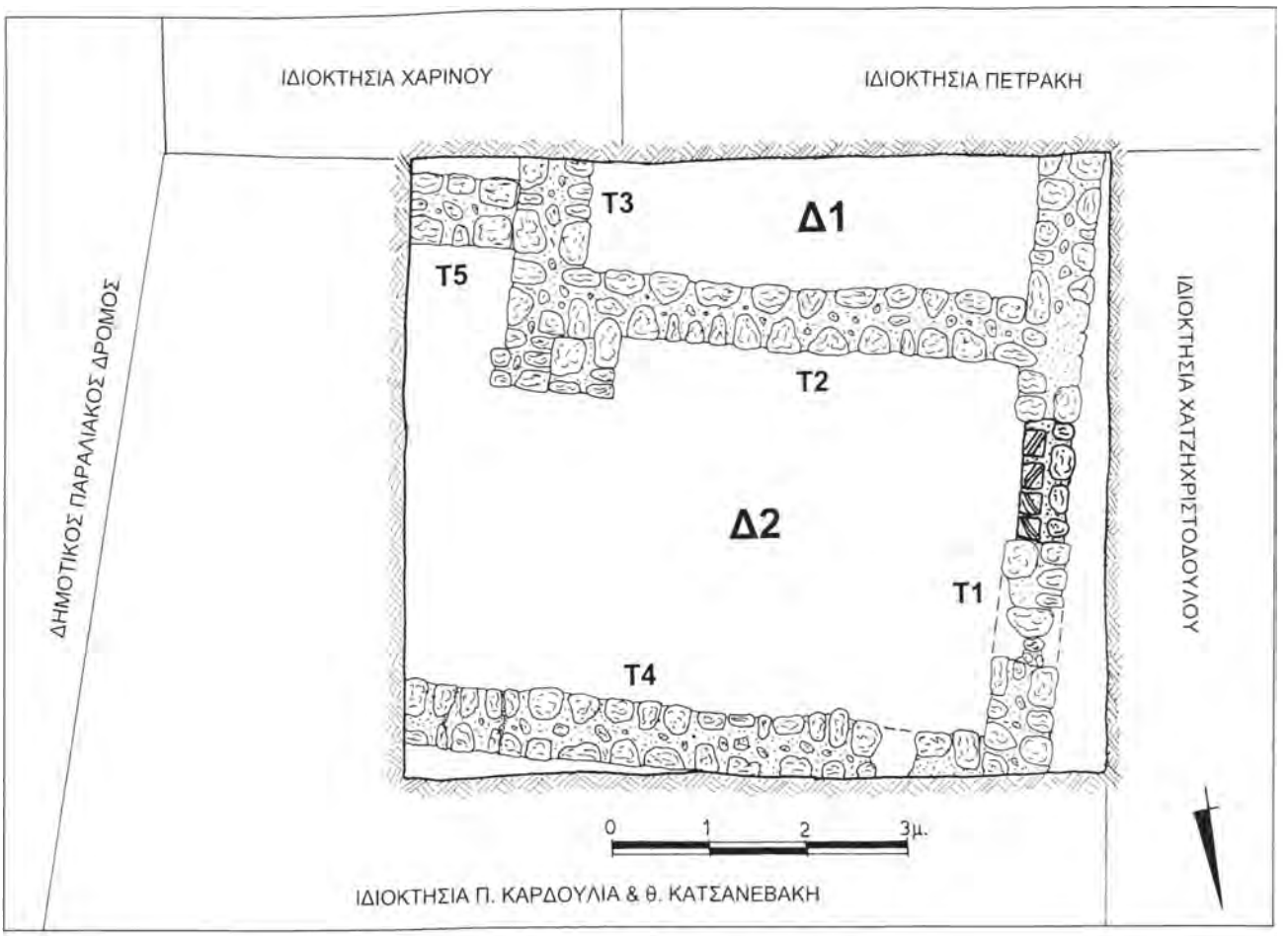
Εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων στρωτήρων στέγης και διάφορα κινητά ευρήματα, τα οποία στην πλειοψηφία τους ανήκουν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Από αυτά ξεχωρίζουν: μία πήλινη δισκοειδής σφραγίδα άρτου ευλογίας (Πίν. 127 ε), ένα πήλινο πώμα κλειστού αγγείου, ένα ακέραιο πήλινο κυπριακό λυχνάρι του 7ου αι. μ.Χ., ένα θραυσμένο πιθάρι, ένα χάλκινο σαραντανούμμιο του αυτοκράτορα Φωκά, του έτους 608, όστρακα βορειοαφρικανικών πινακίων του 6ου αιώνα, το ένα με τμήμα έντυπης ανδρικής κεφαλής και το άλλο με τμήμα του δεξιού ποδιού έντυπης ανδρικής μορφής, συνανήκοντα τμήματα κυπριακού πινακίου με έντυπη γραμμική διακόσμηση «ρουλέτας» εξωτερικά, όστρακα χειλέων πινακίων φωκικών εργαστηρίων και δισκοειδείς βάσεις γυάλινων κυπέλλων. Εντοπίστηκαν επίσης όστρακα εφυαλωμένων αγγείων βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Τα ευρήματα της ανασκαφής του οικοπέδου Π. Καρδούλια στην Τέλενδο επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα των πρόσφατων (2000-2002) αρχαιολογικών ανασκαφών στην περιοχή του παλαιοχριστιανικού οικισμού της περιοχής[100]. Τα περισσότερα ανήκουν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και συγκεκριμένα στον 6ο-7ο αι. μ.Χ., πριν ο πληθυσμός μετοικήσει και οργανώσει το χώρο του οχυρωμένου οικισμού του Αγίου Κωνσταντίνου, εξαιτίας των αραβικών επιδρομών του 7ου αιώνα. Τα βυζαντινά

98. J. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, κατηγορία ARSW, stamp type 230, σ. 265, εικ. 50j, vessel form 104 A, C, σ. 160-166, εικ. 30.

99. Το κοντινότερο τυπολογικό παράλληλο αποτελεί το: J. Hayes, ό. π., κατηγορία African Red Slip Ware, stamp type 234.d, σ. 264-266, εικ. 51, αριθ. 234.d. vessel form 103.10, σ. 159, εικ. 29, που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα.

100. Κουτελλάς, *Καλυμνιακά Χρονικά*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 223-234. Ο ίδιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, ό.π. (υποσημ. 84), σ. 373-388.

Σχέδ. 27. Τέλενδος. Οικόπεδο Π. Καρδούλια. Κάτοψη.

όστρακα ανήκουν στην εποχή επανακατοίκησης της παραθαλάσσιας ζώνης, κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή.

Ενδεικτικό της παλαιότερης κατοίκησης της περιοχής της Τελένδου είναι ένα χάλκινο υστερορρωμαϊκό νόμισμα της Αλικαρνασσού, αυτοκρατορικών χρόνων.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΑΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

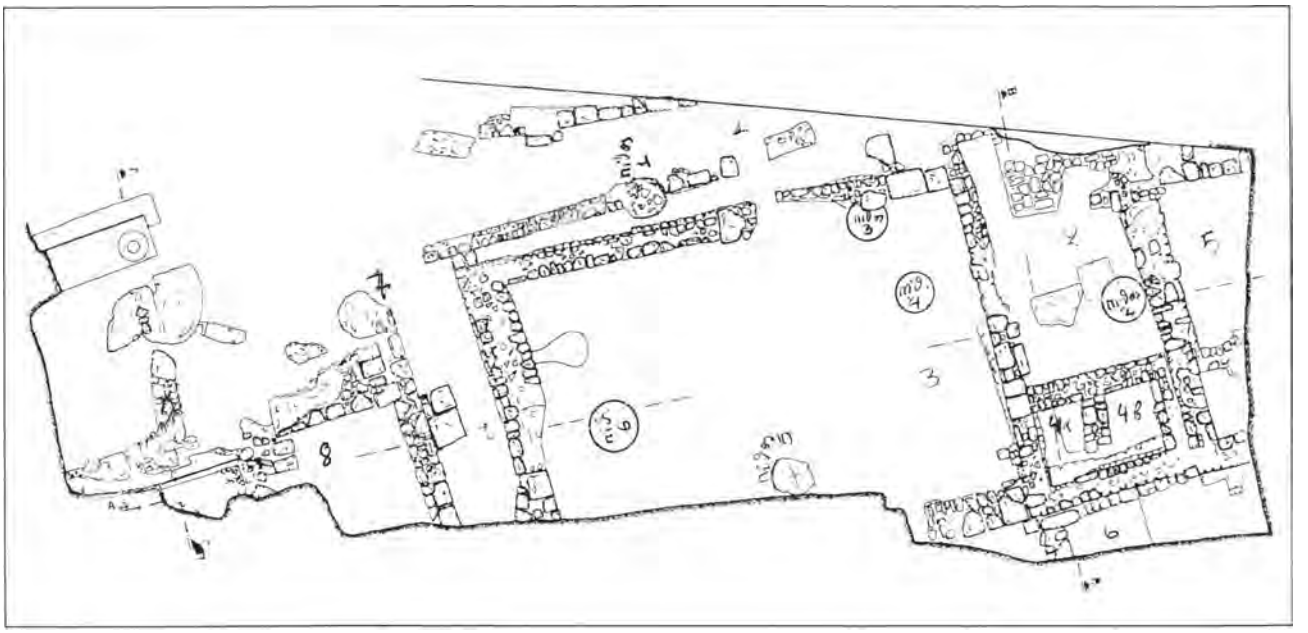
Πηγάδια

Θέση Έμπαση (οικόπεδο Ε. Καπετανάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο[101] βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού Πηγάδια, στη θέση Έμπαση. Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2001 και τελείωσε τον Απρίλιο του 2002 (Σχέδ. 28). Ανασκάφηκαν συνολικά οκτώ χώροι, οι οποίοι αποτελούν δύο κτιριακά συγκροτήματα που χωρίζουν με δρόμο κατεύθυνσης Β.-Ν.

Το βορειοανατολικό συγκρότημα αποτελείται από τρεις μικρούς συγκριτικά χώρους, ενώ οι χώροι του βορειοδυτικού συγκροτήματος είναι μεγαλύτεροι με τον κεντρικό να είναι υπερδιπλάσιος των άλλων. Βρέθηκαν συνολικά έξι πίθοι, εκ των οποίων οι τέσσερις ανήκαν στο χώρο 3 (Πίν. 128 α). Οι πίθοι ήταν όλοι κομμένοι στο μέσον του κυρίως σώματος και είχαν καλυφθεί με στρώμα ασβέστη, σε β΄ χρήση. Με την αφαίρεση των πίθων, στο εσωτερικό τους βρέθηκαν τμήματα που ανήκαν στο άνω μέρος των πίθων, εκτός του πίθου 6, στου οποίου το εσωτερικό βρέθηκε χάλκινο στέλεχος, όστρακα, όπως λαβές αμφορέων, βάση οξυπύθμενου αμφορέα, αποτμήματα πινακίου και κυπέλλων. Τα όστρακα που συνελέγησαν ανήκουν σε χρηστικά και αποθηκευτικά αγγεία. Παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης γύρω από τους πίθους.

101. Υπεύθυνη για την καθημερινή παρακολούθηση των ανασκαφών στην Κάρπαθο και τη συγγραφή των ημερολογίων ήταν η αρχαιολόγος Ε. Γερασκλή.

Σχέδ. 28. Κάρπαθος. Πηγάδια. Οικόπεδο Ε. Καπετανάκη. Κάτοψη.

Βρέθηκαν δύο μικρότεροι χώροι με δάπεδα, ο πρώτος από κομμένο βότσαλο (διαστ. 2,40×2 μ.) επιχρισμένος με κονίαμα, ο οποίος πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή. Στο βόρειο τμήμα του χώρου 7 βρέθηκε δεύτερη δεξαμενή (διαστ. 1,80×0,60 μ.), της οποίας το δάπεδο είναι επιστρωμένο με κουρασάνι και το βόρειο μέτωπο του τοίχου της δεξαμενής είναι επίσης επιχρισμένο με κουρασάνι. Συνολικά, συνελέγησαν 13 νομίσματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης αποτμήματα πολλών λυχναριών και επειδή ο χώρος χρησιμοποιήθηκε αργότερα για την επεξεργασία ασβέστη, τα κινητά ευρήματα καταστράφηκαν (Πίν. 128 β).

Αδιευκρίνιστη παραμένει η χρήση του χώρου παρά το γεγονός ότι έχουμε δύο δεξαμενές που θα μπορούσαμε να τις συσχετίσουμε με χώρο επεξεργασίας και παραγωγής κεραμικής. Η μελλοντική έρευνα στα γειτνιάζοντα οικόπεδα πιθανώς να δώσει τις απαντήσεις.

Απέρι

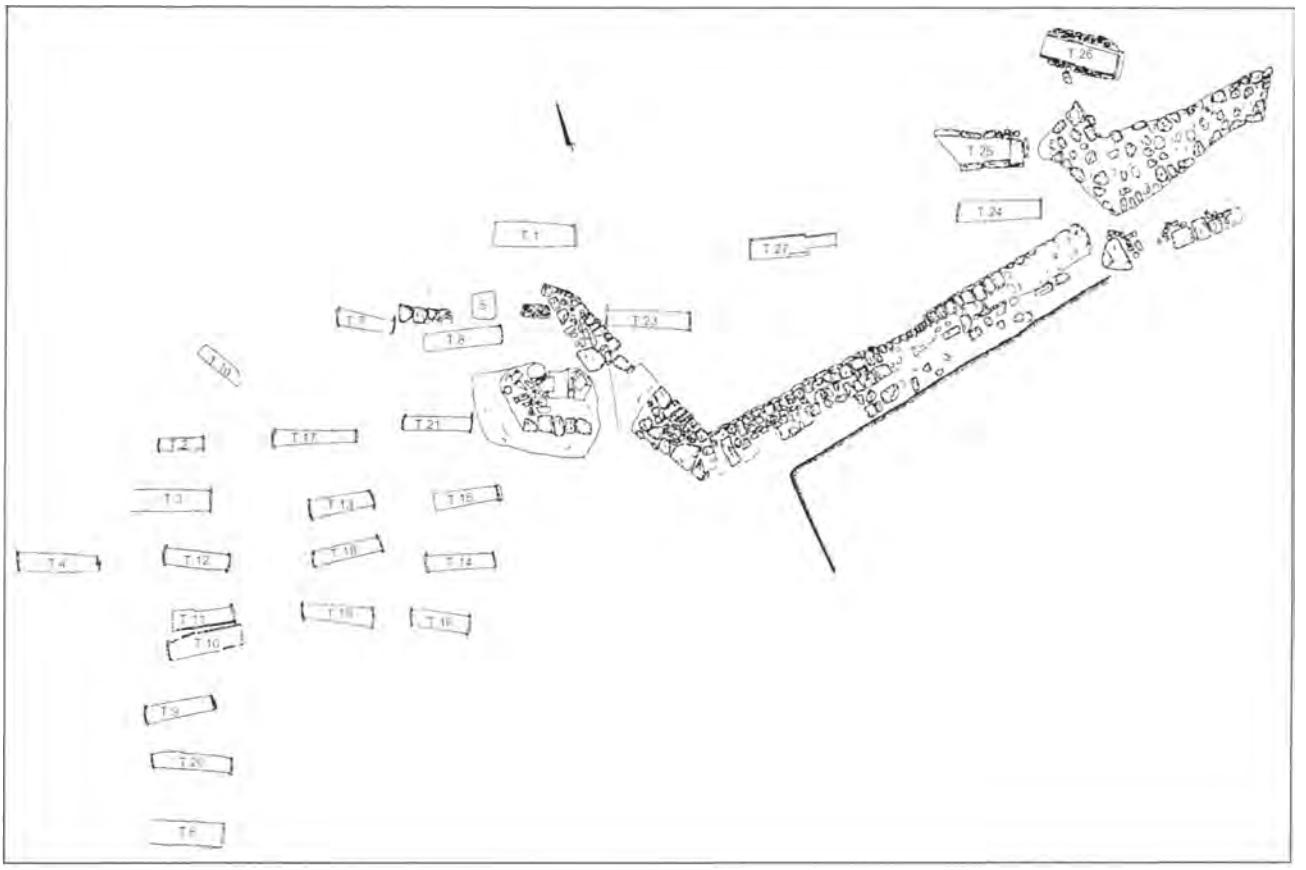
Περιοχή Βρόντης (οικόπεδο Π. Λογοθέτη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Βρόντη του Δ.Δ. Απερίου Καρπάθου και νότια του δημόσιου δρόμου που συνδέει την πόλη Πηγάδια, πρωτεύουσα του νησιού, με το Δ.Δ. Απερίου. Ο οικοδομήσιμος χώρος έχει συνολική έκταση 571,60 τ.μ. και είναι ο χώρος που ερευνήθηκε.

Οι εργασίες ξεκίνησαν το Μάρτιο και ολοκληρώθηκαν το Μάιο του 2001. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 27 τάφοι (Σχέδ. 29), εκ των οποίων οι 25 ανήκουν στον τύπο του καλυβίτη, ένας λιθόκτιστος με λίθους λαξευμένους στις πλευρές και ένας εγχυτρισμός (Πίν. 128 γ).

Η κατασκευή των 25 τάφων που ανήκουν στον τύπο του καλυβίτη γίνεται με τον ίδιο τρόπο: ανατολικά και δυτικά τοποθετείται από μια κοίλη, πήλινη πλάκα (διαστ. 0,40×0,30 μ.), ενώ βόρεια και νότια, εκατέρωθεν του νεκρού, τοποθετούνται από δύο κοίλες καλυπτήριες που η μία εισχωρεί κάτω από την άλλη. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,50-0,90×0,50 μ. Γύρω από τις καλυπτήριες τοποθετούνται λίθοι, αδρά λαξευμένοι, για να τις συγκρατούν. Ο πυθμένας των τάφων αποτελείται από πατημένο χώμα και μικρές πέτρες και μόνο ένας τάφος, ο Τ.26, είχε πυθμένα από πήλινες πλάκες. Ο λιθόκτιστος τάφος Τ.25 αποτελείται από ορθογώνιους, λαξευμένους λίθους περιμετρικά και η κάλυψη γίνεται με πλακοειδείς λίθους. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται από 1,40-1,76×0,40-0,50 μ., εκτός του τάφου Τ.24 (Πίν. 128 δ), ο οποίος είχε διαστάσεις 2,08×0,40 μ.

Από όλους τους τάφους συνελέγησαν τα οστά σε αρκετά καλή κατάσταση. Από τις 27 ταφές, οι πέντε ήταν παιδικές και συγκεντρωμένες στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, οι υπόλοιπες ανήκαν σε ενήλικες. Οι τάφοι εσωτερικά ήταν ακτέριστοι και μόνο από τον περιβάλλοντα εξωτερικό χώρο ορισμένων τάφων συνελέγησαν όστρακα αγγείων, όπως λαβές, βάσεις αμφορέων κ.ά.

Σχέδ. 29. Κάρπαθος. Απέρι. Οικόπεδο Π. Λογοθέτη. Κάτοψη.

Στον ανατολικό χώρο του οικοπέδου ανασκάφηκαν τμήματα τοίχων, που, πιθανώς, σχετίζονται με τον περίβολο του νεκροταφείου. Οι τοίχοι είναι αρκετά σαθροί και αποτελούνται από λίθους αδρά λαξευμένους με πηλόχωμα και μικρότερους λίθους στους αρμούς για τη συγκράτησή τους.

Ο τοίχος που ερευνήθηκε έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και διατηρείται σε μήκος 8,90 και πλάτος 0,80-1,10 μ., ενώ τα δύο τμήματα τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. διατηρούνται σε μήκος 1,90-2 και πλάτος 1-1,10 μ. αντίστοιχα.

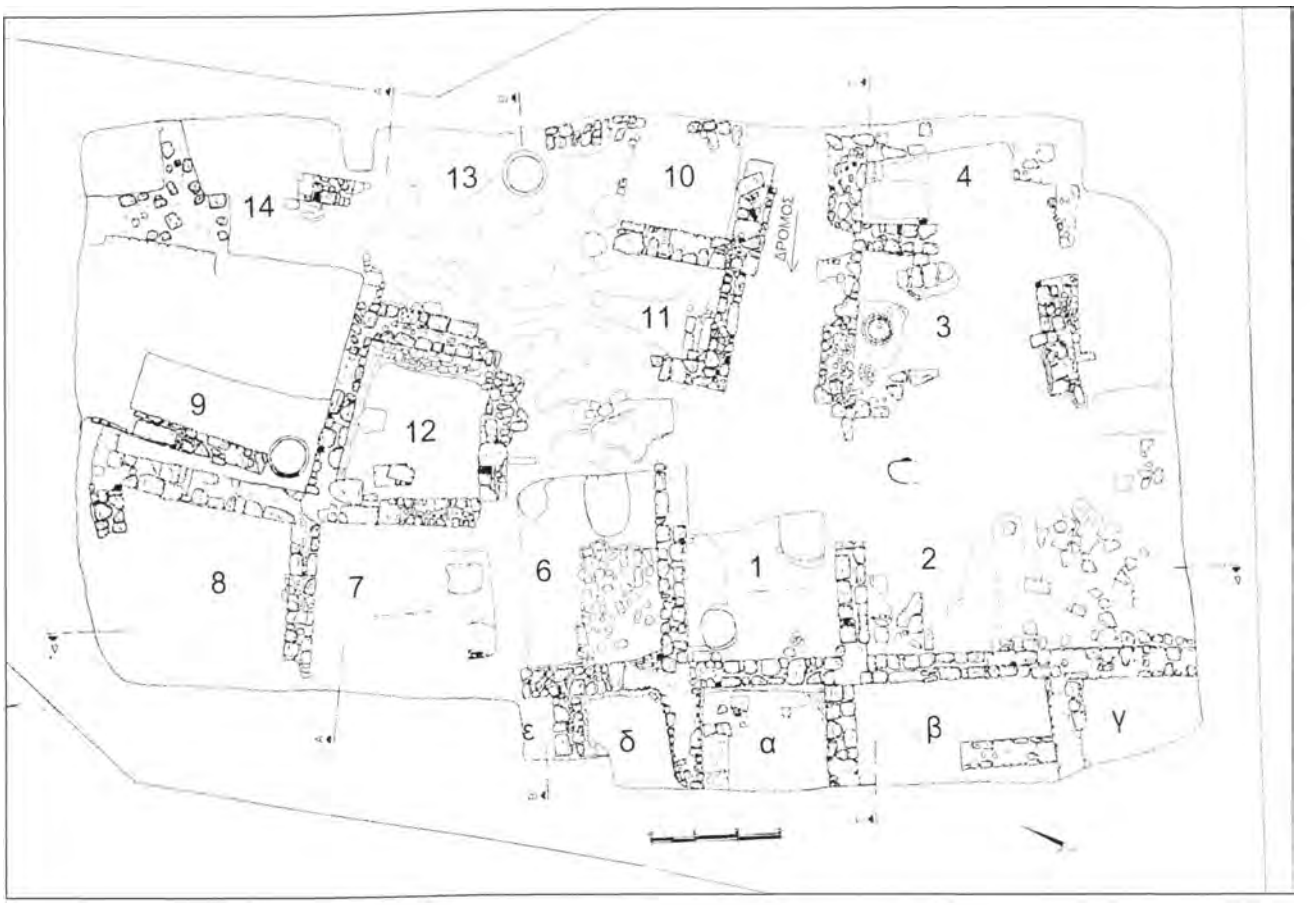
Οι τάφοι είναι όλοι προσανατολισμένοι κανονικά Α.-Δ. εκτός από τον τάφο Τ.1α, που έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και περιείχε παιδική ταφή. Στο δυτικό τμήμα η διάταξη των τάφων είναι κανονική σε οριζόντιες επάλληλες σειρές και οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι μικρές (μέσος όρος 0,50 μ.). Αντιθέτως, στο ανατολικό τμήμα οι τάφοι έχουν μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους (μέσος όρος 1,20 μ.) και λιγότερο κανονική διάταξη. Τέλος, μεταξύ του τάφου Τ.21 και του τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., στο κέντρο περίπου του νεκροταφείου, ανασκάφηκε χώρος, του οποίου η στρώση από θραύσματα αγγείων και πηλόπλακες (Πίν. 128 ε), με όλα τα ευρήματα που συνελέγησαν, όπως λύχνος σχεδόν ακέραιος, πίθος, όστρακα χρηστικής κεραμικής, λαβές αμφορέων, όστρακα τοιχωμάτων αγγείου με ραβδωτή διακόσμηση, τμήμα τοιχώματος χύτρας, τμήμα ταινιωτής λαβής, τμήμα χείλους, λαβής και τοιχώματος πινακίου, κατάλοιπα καύσης, μας οδηγούν στο συμπέρασμα, με μεγάλη πιθανότητα, ο χώρος να σχετίζεται με τη χρήση νεκροδείπνων.

Τελικά, η διαμόρφωση του χώρου και η διάταξη των τάφων μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο των παλαιοχριστιανικών χρόνων, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε τη χρονική του διάρκεια.

Μ ε σ ο χ ώ ρ ι

Κάτω Λευκός (οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου)

Στον οικισμό του Κάτω Λευκού του Δ.Δ. Μεσοχωρίου Καρπάθου ανασκάφηκε το παραπάνω οικόπεδο σε δύο περιόδους: προηγήθηκαν δοκιμαστικές διερευνητικές τομές, στις οποίες εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα, με αποτέλεσμα να διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα. Στον εν λόγω οικισμό, και συγκεκριμένα στο μυχό του Ν. λιμανιού, είχε διεξαχθεί, το 1968, σύντομη ανασκαφή

Σχέδ. 30. Κάρπαθος. Κάτω Λευκός. Οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου. Κάτοψη.

από τον τότε έφορο Αρχαιοτήτων Η. Κόλλια στο χώρο όπου διατηρούνται λείψανα μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[102].

Το συγκεκριμένο οικόπεδο βρίσκεται 80 μ. περίπου βορειοανατολικά της βασιλικής και 15 μ. περίπου βόρεια του χειμέριου κύματος του ίδιου λιμανιού (γνωστού ως Σαχτούρα ή Σαούρα). Η ανασκαφική έρευνα έχει καλύψει τα 3/4 του οικοπέδου· είναι η πρώτη στην περιοχή και αποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος. Ο δρόμος που καταλήγει στο συγκρότημα και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το συγκρότημα αποτελείται από δύο μεγάλα τμήματα. Το οικόπεδο είναι περιορισμένων διαστάσεων και έχει εμβαδόν 630 τ.μ. Προς Β. οριοθετείται με δημοτικό δρόμο, προς Ν. με ακίνητο ιδιοκτησίας Κ. Σαρρή, προς Α. με ακίνητο ιδιοκτησίας Γ. Πρωτοψάλτη και προς Δ. με ακίνητο ιδιοκτησίας Ελληνικού Δημοσίου. Ερευνήθηκαν συνολικά 13 χώροι (δωμάτια) (Σχέδ. 30), ενώ ο χώρος 5, που αποτελείται από πέντε μικρότερους χώρους, επεκτείνεται εκτός των ορίων του οικοπέδου, γι' αυτό διενεργήθηκαν τομές, όπου αποκαλύφθηκαν σημαντικά κινητά κατάλοιπα που προσδιορίζουν και τη χρήση του συγκροτήματος. Στην ουσία ερευνήθηκαν οι ισόγειοι χώροι του συγκροτήματος με σωζόμενο ύψος τοίχων 0,40-1,50 μ.

Οι χώροι 1, 2, 3, 4 και οι τομές δυτικά της φέρουσας τοιχοποιίας, με αριθμό 5αβγδε, ερευνήθηκαν την πρώτη περίοδο και ήταν πλούσιοι σε ευρήματα συγκρινόμενοι με παρόμοιους οικισμούς των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στο χώρο 3 βρέθηκαν κτιστά πιθάρια, των οποίων το εσωτερικό διατηρούσε στρώση επάλειψης με ασβεστοκονίαμα. Το εσωτερικό είναι μαύρο και στο χώρο γύρω από τα πιθάρια διατηρούνται έντονα τα ίχνη φωτιάς, που είχε ως αποτέλεσμα την κατάρρευση και πιθανή καταστροφή. Οι πίθοι είχαν χρησιμοποιηθεί για την αποθήκευση λαδιού (Πίν. 128 στ). Στο χώρο 4 βρέθηκαν κατά χώραν αμφορείς, οι οποίοι με την πτώση καταπλακώθηκαν από λίθους υποδομής (Πίν. 129 α). Στο

102. Η. Κόλλιας, Του Γυαλού Χωράφι Καρπάθου και η παλαιοχριστιανική βασιλική του Λευκού, *ΑΕ* 1970, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-15.

χώρο 2 βρέθηκε κτιστό θρανίο σε επαφή με την εσωτερική παρειά των τοίχων προς Α. Επίσης, στην πλευρά αυτή του τοίχου του χώρου 2, οι λίθοι της τρίτης σειράς από το επίπεδο έδρασης φέρουν κονίαμα με διακόσμηση. Διατηρούνται ίχνη κόκκινου χρώματος κυκλικής φοράς, εν είδει τροχού. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό ότι οι τοίχοι έχουν χτιστεί από οικοδομικό υλικό β΄ χρήσης.

Στις τοιχοποιίες των χώρων 2, 3, 6 και 12 έχει γίνει χρήση αργών λίθων για τη δημιουργία τοίχων αντιστήριξης. Το στοιχείο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί ως ενέργεια που πραγματοποιήθηκε μετά από κάποιο φυσικό φαινόμενο. Στη δυτική τομή του χώρου 5α βρέθηκε κατά χώραν ικανός αριθμός αμφορέων διαφόρων μεγεθών (Πίν. 129 β), αλλά και αγγείων καθημερινής χρήσης. Στη νοτιοδυτική τομή του χώρου 5γ και σε βάθος 1,33 μ. βρέθηκε αμφορέας αποσπασματικός, πώμα λίθου (διαμ. 0,51 μ.), σωρός πορφυρής βαφής σε ξερή μορφή επεξεργασμένη και δίπλα χάλκινη σπάτουλα ακέραια (διαστ. 0,16 μ.), θραύσματα από χάλκινα ελάσματα, πήλινο φιαλίδιο, τα οποία υποδηλώνουν ότι ο χώρος χρησιμοποιούνταν ως χώρος εμπορίας πορφύρας.

Στο χώρο 2 βρέθηκαν όστρακα χρηστικής κεραμικής με δείγματα terra sigillata, πολλά γυάλινα θραύσματα, χάλκινα ελάσματα, τμήματα από χάλκινες αλυσίδες, ακέραιος λύχνος τύπου African red slip με ανάγλυφη παράσταση αλιέως, σιδερένια λεπίδα, αποσπασματικό χάλκινο δισκάριο, σιδερένιοι γόμφοι, δύο γυάλινα κομβία, οστέινη βελόνα (0,85 μ.), ενσφράγιστη λαβή αμφορέα, χάλκινος δακτύλιος και 29 χάλκινα νομίσματα. Στο χώρο 1 βρέθηκαν όστρακα χρηστικής κεραμικής, γυάλινα θραύσματα, γυάλινο κομβίο, χάλκινα ελάσματα, χάλκινα άγκιστρα, γυάλινο δίωτο κύπελλο, απότμημα μυροδοχείου, τρεις ακέραιοι λύχνοι με ανάγλυφη διακόσμηση, αποθηκευτικά σκεύη, 25 χάλκινα νομίσματα και όστρεα πορφύρας.

Στους χώρους 3 και 4 βρέθηκαν: σιδερένια σπάτουλα, 11 χάλκινα νομίσματα, απότμημα μυροδοχείου, όστρεα πορφύρας, μολύβδινο κυλινδρικό βαρίδι, δύο ακέραια γυάλινα μικρογραφικά αγγεία, οστέινο περίαπτο, χάλκινα άγκιστρα, χάλκινοι ήλοι, χάλκινος κρίκος κ.ά. Οι χώροι που ανασκάφηκαν και ερευνήθηκαν τη δεύτερη περίοδο είναι οι αριθ. 6 έως 14. Στην τοιχοποιία μεταξύ των χώρων 7 και 12 εντοπίστηκε κατώφλι εισόδου από ορθογώνιο, πλακοειδή λίθο (διαστ. 0,65×0,40 μ.). Στο χώρο 11 βρέθηκε κλίμακα ανόδου με τρεις βαθμίδες αποτελούμενες από αργούς λίθους (διαστ. 0,70×0,26 μ.). Οι τοιχοποιίες στους χώρους που ερευνήθηκαν έχουν χτιστεί με δύο τρόπους: 1) με αργούς λίθους, αδρά λαξευμένους, με κονίαμα στους αρμούς, και 2) με πωρόλιθους, ορθογώνια λαξευμένους, με χρήση κονιάματος στους αρμούς και πιο προσεγμένης κατασκευής.

Τα δάπεδα αποτελούνται κυρίως από το φυσικό ασπριδερό βράχο, ο οποίος εξομαλύνεται με ελαφρά επεξεργασία. Επίσης, παρατηρήθηκε χρήση υδραυλικού κονιάματος, καθώς και πηλόχωμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν διασωθεί λιθόπλακες επάνω σε πηλό. Στους χώρους 9 και 13, στο δάπεδό τους, βρέθηκαν δύο κυκλικοί αποθέτες λαξευμένοι στο βράχο, προσεγμένης κατασκευής, με χρήση κονιάματος στο εσωτερικό, διαμ. 1 μ. περίπου, και επιπλέον πέντε λαξευμένες κοιλότητες στο δάπεδο, ακανόνιστου σχήματος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα στο χώρο της ανασκαφής και η κατανομή τους. Συγκεκριμένα, από το χώρο 12 συνελέγησαν 70 νομίσματα, από το χώρο 7 σε άμεση επαφή και επικοινωνία 29 νομίσματα και 20 νομίσματα από το χώρο 13. Τα νομίσματα είναι νούμμια και οι υποδιαιρέσεις τους, ενώ η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή και η οξείδωση βαθύτατη.

Τα ευρήματα της ανασκαφής της δεύτερης περιόδου είναι πολλά και σημαντικά: συνελέγη άφθονη ποσότητα χρηστικής, κυρίως, κεραμικής (αμφορείς, πίθοι, χυτροειδή αγγεία, λυχνάρια), ποσότητα γυάλινων αντικειμένων (κυρίως από καντήλες), καθώς και χάλκινα αντικείμενα (ενώτια, βελόνες, άγκιστρα κ.ά.). Από το μικρό αριθμό νομισμάτων που συντηρήθηκαν, τα περισσότερα χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ., ενώ αρκετά μικρός είναι ο αριθμός των νομισμάτων που χρονολογούνται στον 6ο και τον 7ο αιώνα. Στη συνέχεια παρατηρείται ένα μεγάλο κενό και επανεμφανίζονται ελάχιστα ιπποτικά δηνάρια του 14ου και του 15ου αιώνα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου δεν έχει τελειώσει (Πίν. 129 γ). Υπάρχουν τμήματα ανερεύνητα προς την πλευρά του δημοτικού δρόμου, καθώς και τη δυτική πλευρά, προς το γειτνιάζον ακίνητο του Ελληνικού Δημοσίου. Για να συσχετιστεί με τον περιβάλλοντα χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η συνέχεια και ολοκλήρωση της ανασκαφής θεωρούμε ότι θα μας επιτρέψει να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα για τον πολύ σημαντικό πυρήνα οικισμό στον Κάτω Λευκό Καρπάθου[103].

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

103. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας. Αρχαίες πόλεις και μνημεία, βυζαντινές και μεσοβυζαντινές εκκλησίες, μεσαιωνικοί και νεότεροι οικισμοί, λαϊκή αρχιτεκτονική, *ΕΕΠΣΠΘ* 7 (1975-1977), σ. 195-222.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Προχώρησε η κανονική, βάσει τεχνικού δελτίου, υλοποίηση του αναστηλωτικού προγράμματος[104] που έχει ενταχθεί στο Επιχειρησιακό σχέδιο του Υπουργείου Πολιτισμού στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ της Ευρωπαϊκής Ένωσης με ημερομηνία έναρξης τον Απρίλιο του 2000 και αναπτύσσεται σε δύο έργα:

Ι. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Ολοκλήρωση της αποκατάστασης της μεγάλης κατάρρευσης στο ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας (Σχέδ. 31)

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης στο ανατολικότερο άκρο του προχώματος, στη συμβολή του με τον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη, που περιέλαβαν την κατασκευή νέου τοίχου αντιστήριξης σε μήκος 25 και ύψος 11 μ.

Η ανακατασκευή του καταρρεύσαντος τμήματος του τείχους[105] προχώρησε, κατ' αρχάς μέχρι τη στάθμη των 7 μ., σε τρεις διακριτές φάσεις, ώστε να ανταποκρίνεται στους αρχιτεκτονικούς περιορισμούς διατήρησης των στοιχείων ιστορικής εξέλιξης των οχυρωματικών κατασκευών σύμφωνα με τους οποίους απαιτείται: α) η διατήρηση των αυθεντικών τμημάτων και των επεμβάσεων με μεγάλους λίθους, όπου αυτό είναι δυνατόν, β) η εξασφάλιση της διμερούς διάρθρωσης της τοιχοποιίας καθ' ύψος, που διαχωρίζεται από τον παρεμβαλλόμενο ρηγματωμένο ψαμμίτη, και γ) η διατήρηση του υπολείμματος της τοιχοποιίας του αναλήμματος («contrascarpa»), που προϋπάρχει από το 15ο αιώνα, στο πίσω μέρος της οχύρωσης με όψη προς την παλαιά εσωτερική τάφρο.

Κατά μήκος της φάσης Α΄ διατάχθηκαν εσωτερικές αντηρίδες διαστ. 1×1 μ. σε κάτοψη ανά αποστάσεις 2 μ. για την καλύτερη παραλαβή των πλευρικών ωθήσεων του επιχώματος, την οικονομία υλικού πέτρας και τη μεταφορά των φορτίων του κατακερματισμένου ασβεστόλιθου (ογκόλιθων) στη θεμελίωση. Στο σημείο επαφής με την υπάρχουσα τοιχοποιία έγινε διαφοροποίησή της με την παρεμβολή κατακόρυφου αρμού.

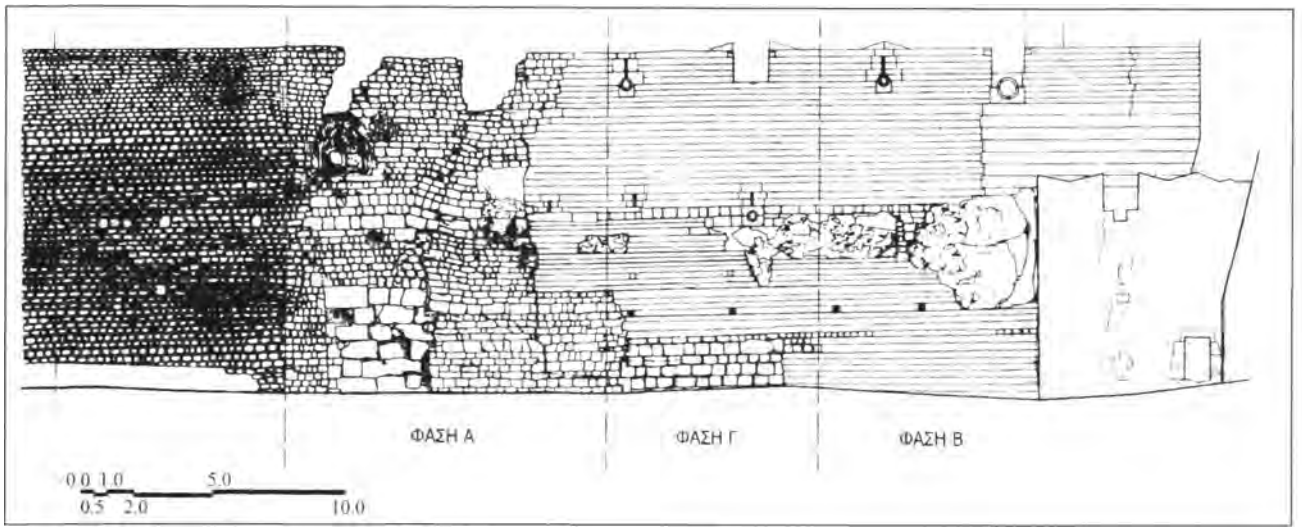
104. Το πρόγραμμα είναι ενταγμένο στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (ΤΔΠΕΑΕ) του Υπουργείου Πολιτισμού και υλοποιείται με ευθύνη της «Επιτροπής Παρακολούθησης Έργων στα Μνημεία της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου». Πρόεδρος της Επιτροπής είναι ο Η. Κόλλιας, έφορος Αρχαιοτήτων ε.τ., και μέλη οι: Ι. Κίζης, αναπληρωτής καθηγητής του τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, Δ. Ποζιόπουλος, προϊστάμενος του τμήματος Μελετών Μεταβυζαντινών Μνημείων της ΛΑΒΜΜ του ΥΠΠΟ, Δ. Κωνσταντίνος, διευθυντής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου του ΥΠΠΟ, Μ. Μιχαηλίδου, διευθύντρια της 4ης ΕΒΑ, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, αρχιτέκτων της 4ης ΕΒΑ, υπεύθυνη του έργου του ΤΔΠΕΑΕ στις οχυρώσεις της Ρόδου.

Το προσωπικό του τεχνικού γραφείου του έργου που έφερε εις πέρας το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποτελείται από τους:

Α) Επιστημονικό - Τεχνικό - Διοικητικό προσωπικό: Γ. Ντέλλας, αρχιτέκτων της 4ης ΕΒΑ και συντονιστής του Τεχνικού Γραφείου του ΤΔΠΕΑΕ, Γ. Κάτσου, Α. Κοσμά, Ε. Πλάτων, Γ. Σταλίδης, Χ. Φανταουτσάκη, Α. Ψαρολογάκη, αρχαιολόγοι. Στ. Βλυσίδης, Ε. Γρύλλης, Μ. Ζερλέντης, Αικ. Κακακιού, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Ρ. Οικονομίδου, Π. Χατζηιωάννου, αρχιτέκτονες μηχανικοί. Π. Θεουλάκης, μεταλλειολόγος μηχανικός. Κ. Καπνουλλάς, μηχανολόγος μηχανικός. Στ. Δράκος, Α. Φράγκος, πολιτικοί μηχανικοί. Β. Αγιακάτσικας, Ελ. Βασιλειάδη, τοπογράφοι μηχανικοί. Μ.-Ειρ. Γκιώνη, Στ. Ξάνθης, τεχνολόγοι διακοσμητές ΤΕΙ. Λ. Βλαχάκης, Αικ. Κατσούρη, Ε. Κρητικού, Ν. Ντουρούκανλι, Ει. Τριανταφύλλου, σχεδιαστές. Μ. Γιωργαράς, Χ. Γιώτη, Στ. Γκουτζουρέλα, Ειρ. Δραγανίδου, Δ. Ελιαδάκης, Μ. Κοντούλη, Ι. Παπαδημητρίου, Μ. Παπαευθυμίου, Α.-Ν. Στεφανής, συντηρητές έργων τέχνης. Ειρ. Δήμου, Μ. Ελευθεριάδη, Σ.-Σ. Κουτρά, Ε. Λεμονή, Ευ. Χατζηστεφανή, λογιστές. Κ. Ιμσιρίδης, Φ. Κατερίνου, Στ. Καφαράκη, Μ. Μάκρας, Ε. Χατζηστεφανή, Μ. Mitton, Χρ. Πλαγέντη, διοικητικοί.

Β) Προσωπικό έργων αυτεπιστασίας. Ανασκαφική έρευνα: Κ. Αργυρού, Χρ. Διάκου, Α. Δραγουμάνος, Ι. Δραγουμάνος, Η. Κονίσσης, Ι. Κουτσουμπάρης, Ευ. Κουφός, Κ. Μανουσάκης, Η. Μαρής, Π. Μαρής, Α. Μαριέττος, Μ. Πιλάτος, τεχνίτες ανασκαφών. Αποκατάσταση μνημείων: Μ. Κατραμάδος, επιστάτης. Ι. Αναστασάκης, Γ. Αντωνίου, Τσ. Αντωνίου, Ι. Γαριδάκης, Π. Γιαννακόπουλος, Μ. Γιουσουφάκης, Α. Ζαλογιάννης, Εμμ. Καλαμαράς, Μ. Καραμανώλης, Α. Καστρουνής, Μ. Καρπαθάκης, Δ. Κουγιουμτζάκης, Ν. Κουγιουμτζάκης, Ν. Κουντουρζής, Α. Κούτρος, Κ. Κωνσταντάκης, Εμμ. Κωνσταντάρας, Λ. Λοΐζος, Π. Νικολέττος, Π. Ξενόπουλος, Ευ. Ξύρης, Γρ. Περνάρης, Δ. Πολυχρονης, Στ. Πολυχρόνης, Η. Πύργος, Ι. Σεβαστόπουλος, Τσ. Στεργάκης, Μ. Τουμαράς, Στ. Τριπολίτης, Α. Τσίγκος, Κ. Τσίγκος, Α. Φραζιαδάκης, Μ. Χουσεΐν, Α. Χρυσανθής, τεχνίτες αναστήλωσης. Αποκατάσταση μεσαιωνικών οχυρώσεων: Κ. Θαρρενός, υπεύθυνος κατασκευής. Ι. Αγγέλου, Ι. Αθανασίου, Π. Αναστασάκης, Τσ. Αντωναράκης, Σπ.-Ε. Βαγιαννάκης, Μ. Βιδίμης, Δ. Γιαννακάς, Ευ. Γιαννακάς, Π. Γιαννακάς, Θ. Γρύλλης, Γ. Ιμσιρίδης, Κ. Καριώτης, Γ. Κεφαλούκος, Μ. Κλεούδης, Ν. Κονισσής, Ι. Κουγιουμτζάκης, Θ. Κρητικός, Ι. Κρητικός, Π. Λιβησιανός, Ι. Μάκρας, Σ. Νικηταράς, Σ. Ντουμάνογλου, Δ. Πανοτόπουλος, Ι. Πάππου, Σ. Πάππου, Κ. Παρασκευάς, Δ. Ροδίτης, Τσ. Τηλιακός, Κ. Τριτσάρης, Α. Τρούμπας, Μ. Τσουβαλάς, Π. Τσουρδής, Μ. Χατζηβασιλείου, Γ. Χειμωνέττος, τεχνίτες αναστήλωσης.

105. Η επέμβαση βασίστηκε στο ερευνητικό πρόγραμμα του ΑΠΘ, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Τομέας Γεωτεχνικής Μηχανικής «Στερεωτικά προβλήματα και σωστικές επεμβάσεις στον προμαχώνα της Αγγλίας», Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1999, με υπεύθυνο τον καθηγητή Κ. Πιτιλάκη και συνεργάτη τον Α. Σέξτο.

Σχέδ. 31. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης της όψης του προχώματος πριν από την κατάρρευση.

Κατά την κατασκευή των νέων φερουσών λιθοδομών, χρησιμοποιήθηκαν καλής ποιότητας λαξευτοί πωρόλιθοι (σε συνδυασμό με πωρόλιθους προέλευσης Κύπρου για τα αφανή τμήματα της θεμελίωσης και των εσωτερικών αντηρίδων) με κονίαμα υψηλής αντοχής, συμβατό με τα υλικά κατασκευής των οχυρώσεων.

Καθοριστική για την ομαλή πορεία του σύνθετου αυτού και επικίνδυνου έργου υπήρξε η προηγούμενη εμπειρία των κατασκευαστών του[106] και η υψηλή εξειδίκευση που είχε αποκτηθεί από τα συνεργεία αυτεπιστασίας στην εφαρμογή παραδοσιακών κατασκευαστικών τεχνικών με σχετική ταχύτητα και οικονομία. Έτσι, τα νέα στοιχεία που προστέθηκαν για την εξασφάλιση της έδρασης των τοιχοποιών είναι απολύτως συμβατά με τα αυθεντικά τμήματα του μνημείου, ενώ παράλληλα φέρουν τη σφραγίδα των επιστημονικών αντιλήψεων της εποχής μας.

Αξιοσημείωτη, ειδικά στην περίπτωση αυτού του έργου, υπήρξε η διαλεκτική σχέση που αναπτύχθηκε, κατά την εξέλιξή του, ανάμεσα στους μελετητές-επιβλέποντες και τους κατασκευαστές.

Αυτά τροποποίησαν την αρχική μελέτη, όσον αφορά την επέμβαση στο κεντρικό και ανατολικότερο προβληματικό τμήμα της κατάρρευσης, όπου στην αρχική έδραση της μεσαιωνικής τοιχοποιίας – πιθανότατα πριν από την εκβάθυνση της τάφρου στη σημερινή στάθμη της – εμφανιζόταν ο φυσικός ψαμμίτης σε εξαιρετικά κακή κατάσταση ρηγμάτωσης, λόγω του μικρού πάχους της στρώσης του και του μεγάλου βάρους του τείχους που εδραζόταν σε αυτόν.

Η λεπτή επέμβαση, με λεπτομερή τεκμηρίωση[107], αποκόλληση των ετοιμόρροπων τμημάτων του ψαμμίτη και επανατοποθέτησή τους στην ίδια ακριβώς θέση, ώστε να ενταχθούν αισθητικά στο μέτωπο της αποκατεστημένης τοιχοποιίας, υπήρξε δύσκολη και σημαντική εμπειρία για το συνεργείο των μεσαιωνικών οχυρώσεων (Πίν. 129 δ).

Η τεχνική δεξιότητα και η κατασκευαστική συνέπεια που επέδειξαν επέτρεψαν την αποφυγή διάταξης πρόσθετων μεταλλικών στοιχείων αγκύρωσης του ψαμμίτη. Η όλη επέμβαση έδωσε νέα στοιχεία για την ιστορική εξέλιξη και την αρχιτεκτονική διάρθρωση των οχυρωμάτων και οδήγησε στην τεκμηριωμένη μελέτη αποκατάστασης-ανάδειξής τους κατά την ολοκλήρωση του έργου (Πίν. 129 ε).

Συστηματικές σωστικές επεμβάσεις και περιβαλλοντικά μέτρα προστασίας στο σύνολο του προβληματικού τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας

Συνεχίστηκαν οι επεμβάσεις, που περιέλαβαν κυρίως τη διευθέτηση των ομβρίων υδάτων στην άνω στάθμη του προχώματος με επιφανειακή επίστρωση του εδά-

106. Υπεύθυνος κατασκευής του έργου ήταν ο Κ. Θαρρενός, η συμβολή του οποίου υπήρξε σημαντική, κυρίως στην επιτυχή αντιμετώπιση των απρόβλεπτων προβλημάτων που προέκυψαν στην πορεία των εργασιών.

107. Η λεπτομερής τοπογραφική αποτύπωση της θέσης των ρηγματωμένων τμημάτων ψαμμίτη έγινε με ευθύνη της τοπογράφου Ε. Βασιλειάδη.

φους και κατασκευή κλίσεων απορροής προς την εσωτερική τάφρο, ώστε να αποφεύγεται η διείσδυση υδάτων στο εσωτερικό του επιχώματος και, επομένως, η αύξηση των υδροστατικών ωθήσεων στις αναλημματικές τοιχοποιίες επένδυσής του.

Στη φάση αυτή αποκαταστάθηκε και παλαιά κατάρρευση κεντρικού τμήματος της όψης του προχώματος, η οποία οφείλονταν στην τυπική υποχώρηση του ψαμμίτη έδρασης της μεσαιωνικής τοιχοποιίας, προφανώς λόγω διάβρωσης στη βάση του. Το τείχος ανακατασκευάστηκε με νέα ισχυρή θεμελίωση από υγιείς πωρόλιθους που εδράστηκαν στο σταθερό έδαφος, πίσω από τον κατακρημνισθέντα βράχο, που διατηρήθηκε στη νέα αυτή θέση του (Πίν. 130 α).

Σημειακές στερεωτικές επεμβάσεις έγιναν επίσης σε περιοχές που παρουσίαζαν επικινδυνότητα κατά μήκος της εσωτερικής όψης του προχώματος προς την παλαιά τάφρο του 15ου αιώνα (Πίν. 130 β). Η τοιχοποιία αυτή βασίστηκε στο παλιό αντίκρημνο («contrascarpa»), το οποίο συμπληρώθηκε καθ' ύψος χωρίς να ενισχυθεί η θεμελίωσή του, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα, που επιδεινώνονται με το πέρασμα του χρόνου.

Απαιτείται συστηματικός έλεγχος και περαιτέρω εργασίες για τη συστηματική ενίσχυση και επιφανειακή στερέωσή του.

Στην παρούσα φάση οι επεμβάσεις[108] συνδυάστηκαν με τη διάνοιξη και αξιοποίηση, ως επισκέψιμων χώρων διάβασης προς την εσωτερική τάφρο, των δύο τουλάχιστον διατηρούμενων αρχαίων αποχετευτικών αγωγών. Διά των αγωγών αυτών έγινε και η διέλευση του αποχετευτικού δικτύου των ομβρίων υδάτων της εσωτερικής λεκάνης της τάφρου στον τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας, προκειμένου να διοχετεύονται στο αντλιοστάσιο που εγκαταστάθηκε στην εσωτερική τάφρο.

Αποκατάσταση τμήματος της μεγάλης κατάρρευσης του αντικρήμνου στον τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης

Η ανακατασκευή τμήματος της μεγάλης κατάρρευσης προχώρησε ως κατεπείγουσα σωστική επέμβαση, λόγω της διαπίστωσης προοδευτικής επιδείνωσης με κίνδυνο πρόκλησης περαιτέρω καταρρεύσεων στην ευρύτερη περιοχή.

Διαπιστώθηκε ότι η ζημία οφείλονταν στην προοδευτική διάβρωση, που οδήγησε στην ολοκληρωτική εξαφάνιση του φυσικού ψαμμίτη έδρασης της μεσαιωνικής τοιχοποιίας, αρχικά σε ψηλότερη στάθμη από το σημερινό επίπεδο της τάφρου.

Κατά την αποκατάσταση με ανακατασκευή του βορειότερου επικίνδυνου τμήματος της κατάρρευσης, λόγω και της άμεσης γειτνίασής του με τον περιφερειακό αυτοκινητόδρομο, αφαιρέθηκαν εντελώς τα αποσαθρωμένα τμήματα του πωρόβραχου.

Η νέα κατασκευή περιέλαβε ογκώδη αφανή θεμελίωση από υγιή πωρόλιθο προέλευσης Κύπρου και ανακατασκευή της όψης του τείχους μέχρι τη στάθμη της αρχικής έδρασής του. Η χρήση πέτρας Κύπρου διαφοροποίησε τα πρόσθετα τμήματα, εκεί που αρχικά ήταν φυσικός ψαμμίτης, από το αυθεντικό τμήμα του αντικρήμνου που ανακατασκευάστηκε από παλαιές πέτρες της κατάρρευσής του (Πίν. 130 γ).

Στη στέψη του αντικρήμνου προς το περιμετρικό πεζοδρόμιο χτίστηκε στηθαίο και τοποθετήθηκαν μεταλλικά σφυρήλατα κιγκλιδώματα παραδοσιακού τύπου. Στη συνέχεια, ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του πεζοδρομίου με τοποθέτηση βοτσαλωτού δαπέδου μέχρι το σημείο της συνέχειας της κατάρρευσης. Το υπόλοιπο τμήμα του αντικρήμνου πρόκειται να στερεωθεί στο μέλλον, μετά την ανασκαφική έρευνα για την αποκάλυψη και ανάδειξη του μεσαιωνικού δρόμου που οδηγούσε στην παλαιά πύλη του Αγίου Γεωργίου, στο πλαίσιο της νέας διαμόρφωσης της περιμετρικής ζώνης πρασίνου[109].

Αποκατάσταση του αποδιοργανωμένου τμήματος του τείχους και ανάδειξη των υπολειμμάτων του κυλινδρικού πύργου του 15ου αιώνα στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας

Η επέμβαση προχώρησε στο πλαίσιο της γενικότερης διαμόρφωσης-ανάδειξης του τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας, με την ευκαιρία του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα το «Αθάνατο Νερό». Επιχειρήθηκε ο εντοπισμός και η ανάδειξη των υπολειμμάτων της έδρασης του κυλινδρικού γωνιακού πύργου της οχύρωσης.

108. Οι επεμβάσεις βασίστηκαν στις ακόλουθες μελέτες :α) Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Σχέδιο προστασίας, διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου», 4η ΕΒΑ, Ρόδος 2000, και β) στο ειδικό ερευνητικό πρόγραμμα του ΑΠΘ, τομέας Γεωτεχνικής Μηχανικής, καθηγητής Κ. Πιτιλάκης, «Στερεωτικά προβλήματα οχυρώσεων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», Μάρτιος 2000.

109. Το έργο αυτό έχει αναλάβει το Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Ροδίων και έχει εκπονήσει σχετική μελέτη.

Η κατασκευή του αποδίδεται, πιθανότατα, στο Μεγάλο Μάγιστρο J. de Lastic (1437-1454) και η κατάργησή του στο Μεγάλο Μάγιστρο V. de l'Isle-Adam (1521-1522), ο οποίος επεξέτεινε δυτικότερα το πρόχωμα του τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας και το ένωσε με το παλαιό τείχος, στο σημείο ακριβώς όπου εφαπτόταν ο παλαιός κυλινδρικός πύργος. Ο ίδιος τοποθέτησε πάνω στο νέο τμήμα του τείχους το μαρμάρινο ανάγλυφο του αρχαγγέλου Μιχαήλ – βυζαντινής τεχνοτροπίας[110] –, το οποίο πιθανότατα ήταν τοποθετημένο επί του πύργου.

Στη φάση αυτή έγινε προσεκτικός επιφανειακός καθαρισμός του βράχου σε συνδυασμό με την ανασκαφική έρευνα για τον εντοπισμό και την ανάδειξη των υδρευτικών στοών και δεξαμενών της υποδομής της ελληνιστικής πόλης[111].

Αποκαλύφθηκε το αποτύπωμα της βάσης του πύργου στο φυσικό πωρόβραχο με πενιχρά υπολείμματα της λιθοδομής έδρασής του και πλευρικής, πιθανώς επίσης πυργοειδούς(;), εξαγωνικής κατασκευής (Πίν. 130 δ).

Επίσης, αποκαλύφθηκε η έδραση του αντικρήμνου («contrascarpa») της τάφρου της πρώτης φάσης της οχύρωσης σε απόσταση 15 μ. περίπου από το προτείχισμα, η οποία κάμπτεται γύρω από το γωνιακό πύργο.

Τέλος, έγινε συστηματική στερέωση και επιφανειακή συντήρηση με νέο υγιές αρμολόγημα στη γωνία του παλαιού κυρίως τείχους που αντίκριζε τον ανοικτό «λαιμό» («ouvert à gorge») του πρώιμου πύργου και παρουσίαζε προχωρημένη διάβρωση, λόγω και της τυρβώδους ροής του ανέμου.

Κατά τη συντήρησή του, ελήφθη ιδιαίτερη μέριμνα για τη διατήρηση-ανάδειξη των υπολειμμάτων λίθινων προβόλων («φουρουσιών»), στους οποίους στηριζόταν η ξύλινη κινητή διάταξη της γέφυρας για την πρόσβαση στις επάλξεις του πύργου.

Αποκατάσταση της κατάρρευσης του προτειχίσματος στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας

Ανακατασκευάστηκε το τμήμα του προτειχίσματος, μήκ. 20 μ., περίπου, στο μεταπρομαχώνιο διάστημα του τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας, που είχε καταρρεύσει μετά από νεροποντή το χειμώνα του 1982-1983 [112].

Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την αναλυτική τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης (Σχέδ. 32) διαπιστώθηκε ότι το προτείχισμα εδράζεται κατά 4 μ. ψηλότερα από τη σημερινή στάθμη της τάφρου, η οποία προέκυψε από σταδιακή εκβάθυνση, μετά την κατασκευή της φάσης αυτής της οχύρωσης, στα μέσα του 15ου αιώνα.

Σε μεταγενέστερη φάση έχει επιχειρηθεί η αντιστήριξη της θεμελίωσης, με την προσθήκη αναποτελεσματικού εξωτερικού αναλημματικού τοίχου από ακανόνιστη λιθοδομή ύψ. 4 μ. περίπου, που θεμελιώνεται σε ενδιάμεση στάθμη, 2 μ. χαμηλότερα από την έδραση του παλαιού προτειχίσματος. Στο τμήμα αυτό δεν εμφανίζεται ισχυρό στρώμα ψαμμίτη, η εμφάνιση του οποίου είναι ασυνεχής σε όλη την έκταση της τειχισμένης πόλης, ενώ οι οχυρωματικές κατασκευές εδράζονται σε ένα τυπικό αργιλοαμμώδες έδαφος με μικρού πάχους ενστρώσεις ψαμμιτικού υλικού μέσης αντοχής.

Το αρχικό προτείχισμα έχει συνολικό ύψος 6 μ. και εσωτερικές λίθινες αντηρίδες ανά 8 μ. (πλ. 1 και μήκ. 1,50 μ.), ενώ στο 1/3 του ύψους του εμφανίζεται μια μοναδική για την οχύρωση της Ρόδου κατασκευαστική ιδιομορφία, ενσωματωμένη στην ιπποτική τοιχοποιία και επενδεδυμένη εξωτερικά, ώστε να είναι αφανής.

Πρόκειται για μια ενισχυτική ζώνη («ξυλοδεσιά»)[113], η οποία προοριζόταν να παραλάβει τις αυξημένες εφελκυστικές τάσεις της ιδιαίτερα επιβαρυμένης αυτής ζώνης, λόγω και του μεγάλου ελεύθερου ύψους του προτειχίσματος.

Η κατασκευή αυτή, που παρουσιάζει σαφείς αναλογίες με αντίστοιχες κατασκευαστικές λεπτομέρειες της βαλκανικής αρχιτεκτονικής εποχής τουρκοκρατίας[114], αποτελείται από μια οριζόντια εσχάρα, η οποία περιλαμβάνει δύο οριζόντιους στρωτήρες, παράλληλους με τις δύο παρειές της τοιχοποιίας, που έχει πάχος 1,50 μ. περίπου, συνδεδεμένους με εγκάρσιους συνδέσμους, καρφωμένους ανά διαστήματα (Πίν. 131 α).

Η «ξυλοδεσιά» επεκτείνεται και στις εσωτερικές αντηρίδες αποδεικνύοντας ότι είναι σύγχρονη με την αρχική κα-

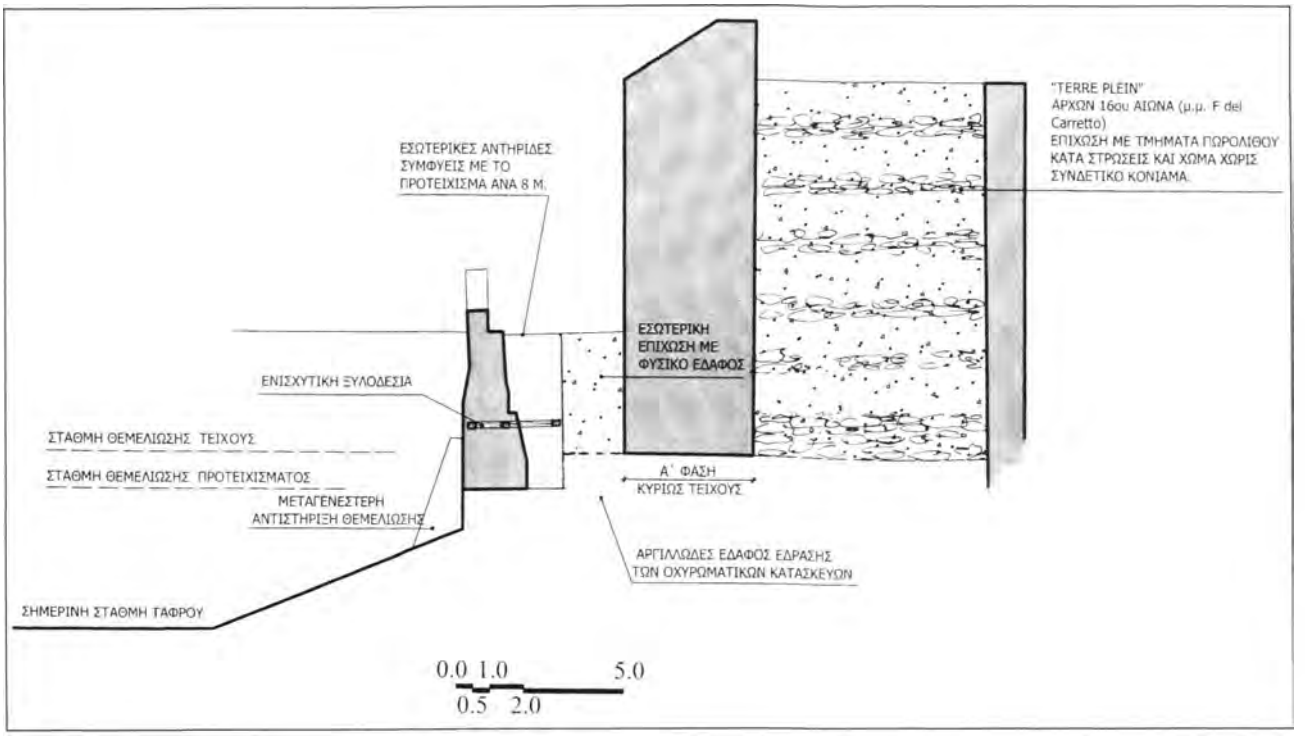
110. A. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 44), *La cité de Rhodes* I (1921), σ. 95. R. Lange, *Die byzantinische Reliefikone*, χ.τ. και χ.χ., σ. 133, εικ. 58.

111. Α.-Μ. Κάσδαγλη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1187-1188.

112. Α. Ποξιόπουλος, Χαρακτηριστικές φθορές στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της παλιάς πόλης της Ρόδου, *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης «Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου»*, Αθήνα 1992, σ. 149-166.

113. Η κατασκευή των ξυλοδεσμών, που θεωρείται ευτελής και σπάνια συναντάται στην επίσημη αρχιτεκτονική κατά τη βυζαντινή περίοδο, βρίσκει ευρύτερη εφαρμογή, ιδιαίτερα στη βόρεια Ελλάδα, κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Στη νότια Ελλάδα και ιδιαίτερα στην πόλη της Ρόδου η χρήση μεγάλων δόμων αρχαίου οικοδομικού υλικού οδήγησε στην καθιέρωση ισχυρών τοιχοδομικών συστημάτων και, επομένως, στην απουσία εφαρμογής ξύλινων εφελκυστικών ζωνών. Βλ. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α΄, σ. 45-64.

114. Γ. Κίζης, *Πηλιορείτικη οικοδομία*, Αθήνα 1994, σ. 154-155.

Σχέδ. 32. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Τομή προτειχίσματος και τείχους στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας.

τασκευή του προτειχίσματος[115], ως μια προσπάθεια εξασφάλισης της περίδεσης της λίθινης κατασκευής στη στάθμη αυτή, παρ' ότι, λόγω του ιδιαίτερα επιβαρυμένου σε υγρασία περιβάλλοντος, το ξύλο έχει πλήρως αποσαθρωθεί και διατηρείται μόνο το «καλούπι» του με το ασβεστοκονίαμα που το περιέβαλλε, στο εσωτερικό της τοιχοποιίας.

Η χρονική στιγμή εισαγωγής αυτής της κατασκευαστικής καινοτομίας στην ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου, καθώς και η πιθανή εφαρμογή της και σε άλλα τμήματα οχυρωματικών ή άλλων κτισμάτων κατά την ίδια περίοδο πρέπει να διερευνηθούν στο μέλλον.

Η όλη κατασκευή του προτειχίσματος αντιστήριζε εσωτερική επίχωση με φυσικό έδαφος, ενώ σε απόσταση 5 μ. από την εξωτερική παρειά του υπάρχει το κυρίως τείχος, συνολ. πλ. 12 και ύψ. 11-12 μ.

Αποτελείται από δύο οικοδομικές φάσεις του 15ου και του 16ου αιώνα με εσωτερικό επίχωμα («terre-plein») του 16ου αιώνα. Η στάθμη έδρασής του βρίσκεται 1 μ. ψηλότερα από τη θεμελίωση του καταρρεύσαντος προτειχίσματος και 5 μ. περίπου από τη στάθμη της τάφρου.

Στόχος της επέμβασης[116] ήταν η εξασφάλιση της ευστάθειας του κυρίως τείχους και η ανακατασκευή ενός νέου ευσταθούς προτειχίσματος που θα έχει τη δυνατότητα να παραλάβει και τα φορτία που ενδεχομένως μεταφέρονται από το κυρίως τείχος.

Προχώρησε λοιπόν η κατασκευή ενός «αντηριδωτού» τοίχου αντιστήριξης, ύψ. 9 μ. χωρίς το πέλμα θεμελίωσης, που εδράστηκε σε βάθος 0,80-1,30 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή στάθμη της τάφρου.

Οι διαστάσεις της θεμελίωσης είναι 4,50×0,80 μ. με κατασκευή «τακουνιού» 1×0,50 μ. στο πίσω τμήμα. Το πλάτος του τείχους στη βάση του είναι 1,50 μ., ενώ στο ύψος του περιδρόμου καταλήγει στο 1 μ. και των επάλξεων δεν υπερβαίνει τα 0,60 μ. Η κατασκευή του τείχους[117] περιλαμβάνει κρυφές εσωτερικές αντηρίδες, διαστ. 1×1 μ. ανά αποστάσεις 3 μ., ενώ το κενό μεταξύ τείχους και προτειχίσματος επιχώσθηκε με καλά συμπυκνωμένο αμμοχάλικο.

115. Η τεχνική αυτή δεν συνηθίζεται στη βυζαντινή κατασκευαστική παράδοση της Ρόδου και επομένως πρέπει να θεωρηθεί ως «εισαγόμενη» από τη Δυτική Ευρώπη, όπου είχε ευρύτατη εφαρμογή τουλάχιστον από το 10ο αιώνα. Βλ. Eu. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture médiévale*, Παρίσι 1997, τ. 1, σ. 396-404.

116. Οι εργασίες βασίστηκαν στη «Μελέτη αποκατάστασης του μεταπρομαχώνιου τμήματος του προτειχίσματος στον τομέα της γλώσσας της Προβηγκίας», που εκπονήθηκε από το ΑΠΘ, τομέας Γεωτεχνικής Μηχανικής (υπεύθυνος καθηγητής Κ. Πιτιλάκης).

117. Στα αφανή τμήματα των αντηρίδων και της θεμελίωσης χρησιμοποιήθηκαν λαξευτά λιθοσώματα προέλευσης Κύπρου, διαστ. 0,35×1×0,50 μ.

Η ανωδομή του προτειχίσματος περιέλαβε την κατασκευή τείχους από λαξευτή λιθοδομή διπλής όψεως, πάχ. 0,60 μ., με κανονικά διατεταγμένες τοξοθυρίδες. Στη ζώνη των τοξοθυρίδων τοποθετήθηκε η μαρμάρινη βάση οικοσήμου του Μεγάλου Μαγίστρου J. de Lastic (1437-1454) στην αρχική του θέση, όπως τεκμηριώνεται από φωτογραφικές απόψεις του Ιταλικού Αρχείου.

Το πώρινο πλαίσιο του οικοσήμου αποκαταστάθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από το βιβλίο του A. Gabriel[118], σύμφωνα με το οποίο ανήκει σε ομάδα οικοσήμων πανομοιότυπων που αντιπροσωπεύουν τη συγκεκριμένη οικοδομική φάση επέκτασης των οχυρωματικών έργων της πόλης της Ρόδου.

Στη συνέχεια, ολοκληρώθηκε η συρραφή της νέας τοιχοποιίας προς το παλαιό προτείχισμα στα δυτικά του με διαμόρφωση κρυφού εσωτερικού αρμού και διατήρηση των υπολειμμάτων της ξυλοδεσιάς.

Τέλος, διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του πυθμένα της τάφρου με πρανές φυσικού εδάφους, που καλύπτει τα πρόσθετα τμήματα της θεμελίωσης, εξασφαλίζοντας την ομαλή απορροή των ομβρίων υδάτων στο κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο, και επιφανειακή φύτευσή του με γρασίδι (Πίν. 131 β).

Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη

α. Στο εσωτερικό του πολυσύνθετου αυτού οχυρωματικού συμπλέγματος συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή του αποδιοργανωμένου τμήματος του αντικρήμνου της πρώτης φάσης της τάφρου, πριν από την επέκταση του προμαχώνα κατά τα τελευταία χρόνια του 15ου αιώνα, επί Μεγάλου Μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503). Η ανακατασκευή έγινε με την παραδοσιακή μέθοδο, με λαξευτή τοιχοποιία επένδυσης από νέους υγιείς πωρόλιθους, με εσωτερική αργολιθοδομή για την επαρκή αντιστήριξη του φυσικού εδάφους, που φθάνει σχεδόν μέχρι την επίστεψη του αναλημματικού αυτού τοίχου.

β. Παράλληλα με τη μεγάλης κλίμακας επέμβαση στο ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας προχώρησε η στερέωση-αποκατάσταση του δυτικού πυροβολείου («barbacane») του προμαχώνα, που καλύπτει τη στάθμη της τάφρου στην ευθεία του τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας.

Η εξωτερική όψη του οχυρώματος, που έχει κανονιέρες σε τρεις στάθμες και χρονολογείται, βάσει του σωζόμενου οικοσήμου, στην εποχή του Μεγάλου Μαγίστρου Pierre d'Aubusson (1476-1503), παρουσιάζει διάβρωση προχωρημένου βαθμού, που οφείλεται στην ποιότητα του υλικού κατασκευής, αλλά και στη θέση και τον προσανατολισμό του κτίσματος που εκτίθεται σε τυρβώδη ροή του ανέμου.

Κατά την έναρξη των εργασιών διαπιστώθηκε ότι είχε γίνει εκτεταμένη επέμβαση κατά την περίοδο μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, προφανώς από συνεργεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Πίν. 131 γ). Κατά την επέμβαση αυτή έγινε λανθασμένη αποκατάσταση της μορφής των χαρακτηριστικών, της περιόδου του d'Aubusson, κανονιοθυρίδων της κάτω ζώνης, ενώ δεν ολοκληρώθηκε το έργο με αποτέλεσμα και περαιτέρω επιδείνωση στη μεσαία ζώνη κανονιοθυρίδων.

Κατά τη σημερινή φάση επέμβασης έγινε αφαίρεση των λανθασμένων σύγχρονων επεμβάσεων και συστηματική αποκατάσταση των κανονιοθυρίδων, βασισμένη στη λεπτομερή σχεδιαστική τεκμηρίωση και αξιοποίηση των σωζόμενων επί τόπου ιχνών, καθώς και στη γραφική αποκατάσταση της αρχικής μορφής τους (Πίν. 131 δ).

Η αντικατάσταση των σαθρών λίθων έγινε με υγιείς λαξευτούς πωρόλιθους με προσπάθεια αρμονικής ένταξής τους ως προς το χρώμα και την υφή στο σύνολο της όψης του οχυρώματος αυτού που διατηρεί ολοκληρωμένη την αρχική μορφή κατασκευής του (Πίν. 131 ε).

Η θυρίδα πλευρικής εισόδου, που φράχθηκε από την αποκοπή και κατακρήμνιση τμήματος του βραχώδους υποστρώματος των οχυρωματικών κατασκευών στα βόρεια του πυροβολείου, αποκαταστάθηκε προκειμένου να διατηρηθεί κλειστή, ενώ παράλληλα έγιναν εργασίες στερέωσης του περάσματος που δημιουργήθηκε προς την παλαιά τάφρο, της πρώτης φάσης της οχύρωσης.

Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου

α. Στον κεντρικό πύργο της Παναγιάς ολοκληρώθηκε σωστική επέμβαση αφαίρεσης, συγκόλλησης, συντήρησης και επανατοποθέτησης της ανάγλυφης Παναγίας βρεφοκρατούσας, που περιλαμβάνεται στη σύνθεση των θυρεών της αρχικής κατασκευής του πύργου, που φέρει τη χρονολογία 1441. Την εργασία ανέλαβε ειδικό συνεργείο που προσκλήθηκε από το εργοτάξιο της Ακρόπολης των Αθηνών[119].

Μετά την επανατοποθέτηση του αναγλύφου, έγινε αισθητική συμπλήρωση στις περιοχές που η σύνθεση έχει

118. A. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 44), *La cité de Rhodes*, I, Παρίσι 1921, σ. 99.

119. Την ευθύνη από πλευράς του Τεχνικού Γραφείου του ΤΔΠΕΑΕ είχε ο μεταλλειολόγος μηχανικός Π. Θεουλάκης.

χαθεί με ασβεστοκονίαμα ουδέτερου χρώματος συμβατό με τα αυθεντικά υλικά του μνημείου (Πίν. 132 α).

Παράλληλα προχώρησε με αυτεπιστασία η επιφανειακή συντήρηση και στερέωση στις αποδιοργανωμένες ζώνες της όψης του πύργου.

β. Προχώρησαν οι εργασίες αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων, που προέρχονται από το περιμετρικό πάρκο στην περιοχή της κατάρρευσης του αντικρήμνου στον τομέα της «γλώσσας» της Ισπανίας, προς το κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο της τάφρου, στην πύλη του Αγίου Αθανασίου.

Κατά τις εκσκαφές αποκαλύφθηκαν σημαντικά υπολείμματα του ιπποτικού προμαχώνα της Αγγλίας[120], η νοτιοδυτική πλευρά του οποίου κατέρρευσε κατά την πολιορκία του 1522[121] και ανακατασκευάστηκε κατά την τουρκοκρατία.

Η αρχική διαμόρφωση του πυθμένα της τάφρου[122] αναθεωρήθηκε προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάδειξη, με ένταξη σε αυτήν, της παλαιάς θεμελίωσης με τα συντρίμμια του αρχικού προμαχώνα του d'Aubusson. Στόχος ήταν να αποτελέσει τον κυρίαρχο χαρακτήρα της διαμόρφωσης του πλατώματος αυτού, μεταξύ του τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας και του τομέα της «γλώσσας» της Ισπανίας, ως «πεδίου μάχης» της β΄ μεγάλης πολιορκίας της πόλης της Ρόδου, το 1522.

Ακολούθησαν χωματουργικές εργασίες για τη νέα χάραξη του δρόμου της τάφρου σε απόσταση γύρω από τον προμαχώνα και σε χαμηλότερη στάθμη, παράλληλα με τη διαμόρφωση πρανών προς το αντίκρημνο και την κατάλληλη φύτευση-σταθεροποίησή τους. Σημαντικό ρόλο είχε και η ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να αναδειχθούν τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο της νέας διαμόρφωσης της περιμέτρου του προμαχώνα (Πίν. 132 γ).

γ. Έγινε αποκατάσταση της νοτιοδυτικής όψης του χαμηλού πυροβολείου («barbacane») που βρίσκεται στα βόρεια του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου.

Η επέμβαση ξεκίνησε μετά τη φθορά και την κατάρρευση των πρόσθετων λίθων διαμόρφωσης της κανονιοθυρίδας του μετώπου του πυροβολείου, η οποία είχε αποκατασταθεί προσωρινά με τεμάχια πωρόλιθου σε β΄ χρήση, που αλλοίωσαν την αρχική μορφή της.

Μετά την εφαρμογή άμεσων μέτρων για την προσωρινή αντιστήριξη των ανοιγμάτων, έγινε αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση του οχυρώματος και γραφική αποκατάσταση της αρχικής μορφής των κανονιοθυρίδων βάσει των σωζόμενων ιχνών, στην οποία βασίστηκε και η αποκατάσταση της νοτιοδυτικής όψης του (Πίν. 132 β).

Η εργασία έγινε με χρήση λαξευτών πωρόλιθων προέλευσης λατομείου Σφουγγαριών, μεγάλων διαστάσεων, και περιέλαβε επίσης τη βελτίωση της στήριξης της θυρίδας εισόδου στο σημείο επαφής του πυροβολείου με το φυσικό βράχο.

δ. Προχώρησαν εργασίες επιφανειακής συντήρησης-αποκατάστασης της αρχικής μορφής της όψης του ανατολικού πυροβολείου του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου.

Το πυροβολείο αυτό καταλαμβάνει το χώρο κάτω από την πορεία εισόδου προς την πύλη του Αγίου Αθανασίου και παρουσιάζει εκτεταμένη ζημιά στο βορειοδυτικό τμήμα του, στη συναρμογή δύο σημαντικών οικοδομικών φάσεων του οχυρωματικού συμπλέγματος (του πρώιμου προπυργίου των αρχών του 15ου αιώνα με τον προμαχώνα του d'Aubusson του τέλους του ίδιου αιώνα (1487)).

Η επέμβαση, στην παρούσα φάση, περιέλαβε την αντικατάσταση των σαθρών πωρόλιθων της ανατολικής επιμήκους όψης του πυροβολείου[123], που βασίστηκε στην αναλυτική τεκμηρίωση, μελέτη της οικοδομικής εξέλιξης του οχυρωματικού συμπλέγματος του προμαχώνα και διάγνωση των αιτίων φθοράς του ανατολικού του τμήματος (Σχέδ. 33).

Στη φάση αυτή προχώρησε η συστηματική αποκατάσταση της αρχικής μορφής των επάλληλων σειρών των κανονιοθυρίδων βάσει των σωζόμενων ιχνών, με αποτέλεσμα την ανάδειξη της όψης του πυροβολείου του d'Aubusson που κάλυπτε την πρόσβαση προς την πύλη του Αγίου Αθανασίου, η οποία ήταν σε μεγάλο ποσοστό διαβρωμένη και αλλοιωμένη από λανθασμένες σύγχρονες επεμβάσεις, ιδιαίτερα στις περιοχές των ανοιγμάτων (Πίν. 132 δ).

Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου (Πίν. 133 α)

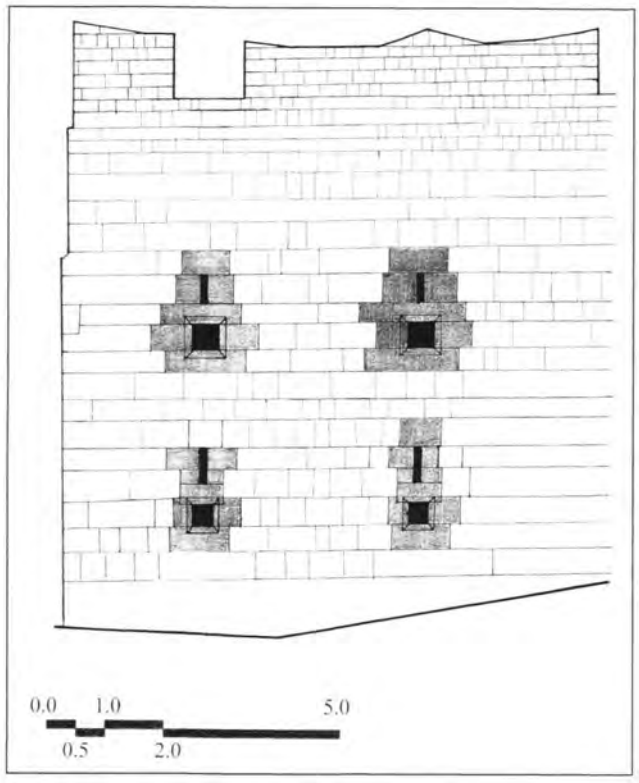
Στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου προχώρησαν εργασίες συντήρησης, στεγάνωσης των εσωτερικών αι-

120. Για την αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή την ευθύνη είχε η αρχαιολόγος Ν. Ψαρολογάκη.

121. Συχνές αναφορές για καταστροφές στην περιοχή αυτή των οχυρώσεων συναντώνται στις περιγραφές της πολιορκίας.

122. Βασισμένη στο εγκεκριμένο «Σχέδιο προστασίας, διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των οχυρώσεων της Ρόδου».

123. Βλ. σχετική αρχιτεκτονική μελέτη «Αποκατάσταση της ανατολικής όψης του πυροβολείου του d'Aubusson στον προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου» και γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Δωδεκανήσου.

Σχέδ. 33. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Η τεκμηρίωση-αποκατάσταση της αρχικής μορφής του πυροβολείου του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου.

θουσών-πυροβολείων, καθώς και οργάνωση εκθεσιακού χώρου στη βόρεια αίθουσα με τοποθέτηση πρότυπης κατασκευής από ανοξείδωτο μεταλλικό σκελετό.

Στο χώρο αυτό λειτούργησε έκθεση στο πλαίσιο των εκδηλώσεων του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα το «Αθάνατο Νερό» και συνδιοργανωτές την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ και την 4η ΕΒΑ[124].

Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η ηλεκτρομηχανολογική εγκατάσταση για αύξηση ισχύος της παροχής ηλεκτρικού ρεύματος, καθώς και η τοποθέτηση νέων ηλεκτρικών πινάκων.

Τέλος, με στόχο τη βελτίωση της επισκεψιμότητας του εσωτερικού χώρου του προμαχώνα, κατασκευάστηκε ξύλινη γέφυρα με μεταλλικά στηρίγματα στη θέση της ανυψούμενης γέφυρας («pont-levis») της παλαιάς πύλης του προπυργίου του 15ου αιώνα.

Προμαχώνας στον τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας (F. del Carretto)

Στο ευρύτερο οχυρωματικό συγκρότημα του τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας και με επίκεντρο τον επιβλητικό προμαχώνα, που μετασκευάστηκε ριζικά το 1515-1517, επί Μεγάλου Μαγίστρου Fabrizio del Carretto, προχώρησαν σύνθετες εργασίες που περιέλαβαν ανασκαφική έρευνα, καθαιρέσεις πρόσθετων κτισμάτων, αλλά και επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης των μεσαιωνικών κατασκευών και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου τους.

Στόχος ήταν να λειτουργήσει ως χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων και εκθέσεων σε συνδυασμό με την αναβάθμιση της λειτουργίας του υπαίθριου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη»[125].

Αφαιρέθηκε τμήμα του επιχώματος του κυκλικού πυροβολείου του del Carretto προκειμένου να προχωρήσει συστηματική στεγάνωση και εξασφάλιση του εσωτερικού χώρου του.

Στην πλατφόρμα πυροβολικού του νεότερου προμαχώνα έγιναν δύο ανασκαφικές τομές προκειμένου να διερευνηθούν οι συνθήκες θεμελίωσης των οχυρωματικών κατασκευών και να μελετηθούν οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις της εξέλιξης των οχυρωμάτων[126].

Από την έρευνα αυτή προέκυψαν στοιχεία για τη διάταξη των πρώιμων κατασκευών της πρώτης οικοδομικής φάσης του προμαχώνα που εδράζονταν στο φυσικό πωρόβραχο σε στάθμη τουλάχιστον 2 μ. ψηλότερα από τη σημερινή στάθμη της τάφρου.

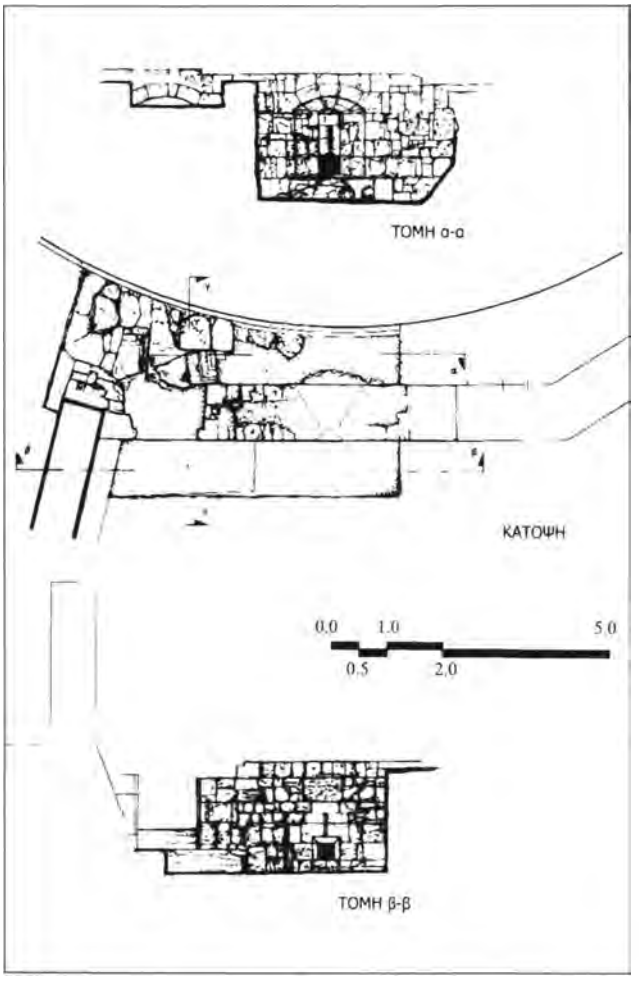
Πιο συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ασθενές (πάχ. 1 μ.) περιμετρικό προπέτασμα με κανονική εξαγωνική χάραξη, διατεταγμένο γύρω από τον κυλινδρικό πύργο του αρχικού πυρήνα του προμαχώνα (Σχέδ. 35: Α).

Το οχύρωμα αυτό, που σώζεται σε ύψος 2,30 μ. – χωρίς τη ζώνη των επάλξεων –, φέρει κανονιοθυρίδες χαρακτηριστικής μορφής των οχυρωμάτων του β΄ μισού του 15ου αιώνα, δύο από τις οποίες αποκαλύφθηκαν στο δυτικό του τμήμα με αξονική απόσταση 3 μ. Στο δυτικό άκρο του, εξάλλου, αποκαλύφθηκε δευτερεύουσα πυλίδα απευθείας εισόδου προς το προτείχισμα, της οποίας το κατώφλι είναι το ίδιο το βραχώδες υπόβαθρο της

124. Την ευθύνη της διοργάνωσης είχαν οι αρχαιολόγοι Α. Γιαννικουρή και Ά.-Μ. Κάσδαγλη και κυκλοφόρησαν σχετικά ενημερωτικά φυλλάδια με τίτλους: *Νερό και υδροδότηση στην αρχαία Ρόδο* και *Ο αρχαιολογικός χώρος της μεσαιωνικής τάφρου της πόλης της Ρόδου*.

125. Η επέμβαση βασίστηκε στη μελέτη «Διαμόρφωση - ανάδειξη μεσαιωνικών οχυρώσεων και τάφρου στους τομείς των "γλωσσών" Ιταλίας και Προβηγκίας και ένταξη νέου υπαίθριου θεάτρου "Μελίνα Μερκούρη"», που εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ στις 25-6-2003.

126. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Α. Κοσμά.

Σχέδ. 34. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αποτύπωση στοιχείων κάτοψης και ανωδομής του πρώιμου προπετάσματος στα νοτιοδυτικά του προμαχώνα του del Carretto.

πρώτης μορφής της τάφρου πριν από την εκβάθυνσή της στα τέλη του 15ου - αρχές του 16ου αιώνα (Σχέδ. 34).

Στο ανατολικό τμήμα του προπετάσματος, το οποίο διακοπτόταν σε απόσταση 6 μ. περίπου από το παλαιό προτείχισμα και έχει συμπληρωθεί για λόγους εγκιβωτισμού του επιχώματος, κατά την κατασκευή του προμαχώνα του 16ου αιώνα, διαπιστώθηκαν ίχνη συνέχειάς του με το, ανάλογης κατασκευής και τυπολογίας, χαμηλό πυροβολείο («καπονιέρα») που διασχίζει την παλαιά τάφρο στα ανατολικά και συνεχίστηκε και κατά την κατασκευή του «προχώματος της Ακαντιάς» από το Μεγάλο Μάγιστρο Pierre d'Aubusson, ανατολικότερα (Σχέδ. 35: Θ). Είναι σαφές από τα μέχρι τώρα στοιχεία ότι το εξαιρετικά επίμηκες αυτό οχύρωμα κατέληγε προς Δ. στην πυλίδα που ανοίγεται στο σημείο απόληξης του προτειχίσματος, στα ανατολικά και σε επαφή με τον παλαιό πύργο του 15ου αιώνα, ενώ προς Α. υπάρχουν ίχνη συνέχειας της θολοδομίας του και εντός της νεότερης τάφρου, με άγνωστη μέχρι στιγμής απόληξη[127] (Σχέδ. 35: Β· Πίν. 133 β).

Στο προτείχισμα βορειοανατολικά του προμαχώνα, κατά τις εργασίες καθαρισμών, εξομάλυνσης και διέλευσης ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τοιχοποιιών[128] παλαιότερων της πορείας της σημερινής οχυρωματικής γραμμής των μέσων του 15ου αιώνα. Στο σημείο αυτό προχώρησε συστηματική ανασκαφική έρευνα (Σχέδ. 35: Γ) στο πλαίσιο της διερεύνησης των συνθηκών θεμελίωσης των οχυρωματικών κατασκευών και της αλληλουχίας των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων από την ύστερη αρχαιότητα έως την πρώιμη οχύρωση του 14ου αιώνα, αλλά και την οργανωμένη κατασκευή των «νέων τειχών», του 15ου αιώνα, που ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1457, επί Μεγάλου Μαγίστρου de Milly, «πρωτομαστορεύοντος Μανουήλ Κούντη», όπως μαρτυρεί εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή στα δυτικά της νεότερης πύλης του Αγίου Ιωάννη.

Πιθανότατα, κάποιο συγκρότημα υστερορρωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής περιόδου αναπτύχθηκε στην περιοχή του αρχαίου λιμένος της Ακαντιάς έξω και σε επαφή με το ελληνιστικό τείχος, του οποίου η πορεία μας είναι γνωστή[129].

Τελικός στόχος είναι η διερεύνηση της σχέσης των κατασκευών αυτών με το τρίκογχο ρωμαϊκό οικοδόμημα – πιθανότατα κεντρικό τμήμα συγκροτήματος λουτρού – που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες διέλευσης των κοινών υπόγειων δικτύων στην κάτω Εβραϊκή Συνοικία και διατηρείται ορατό ακριβώς στο εσωτερικό της νεότερης πύλης της Ακαντιάς του 15ου αιώνα, η οποία καλυπτόταν από νεότερα κτίρια της τουρκοκρατίας (Σχέδ. 35: Δ).

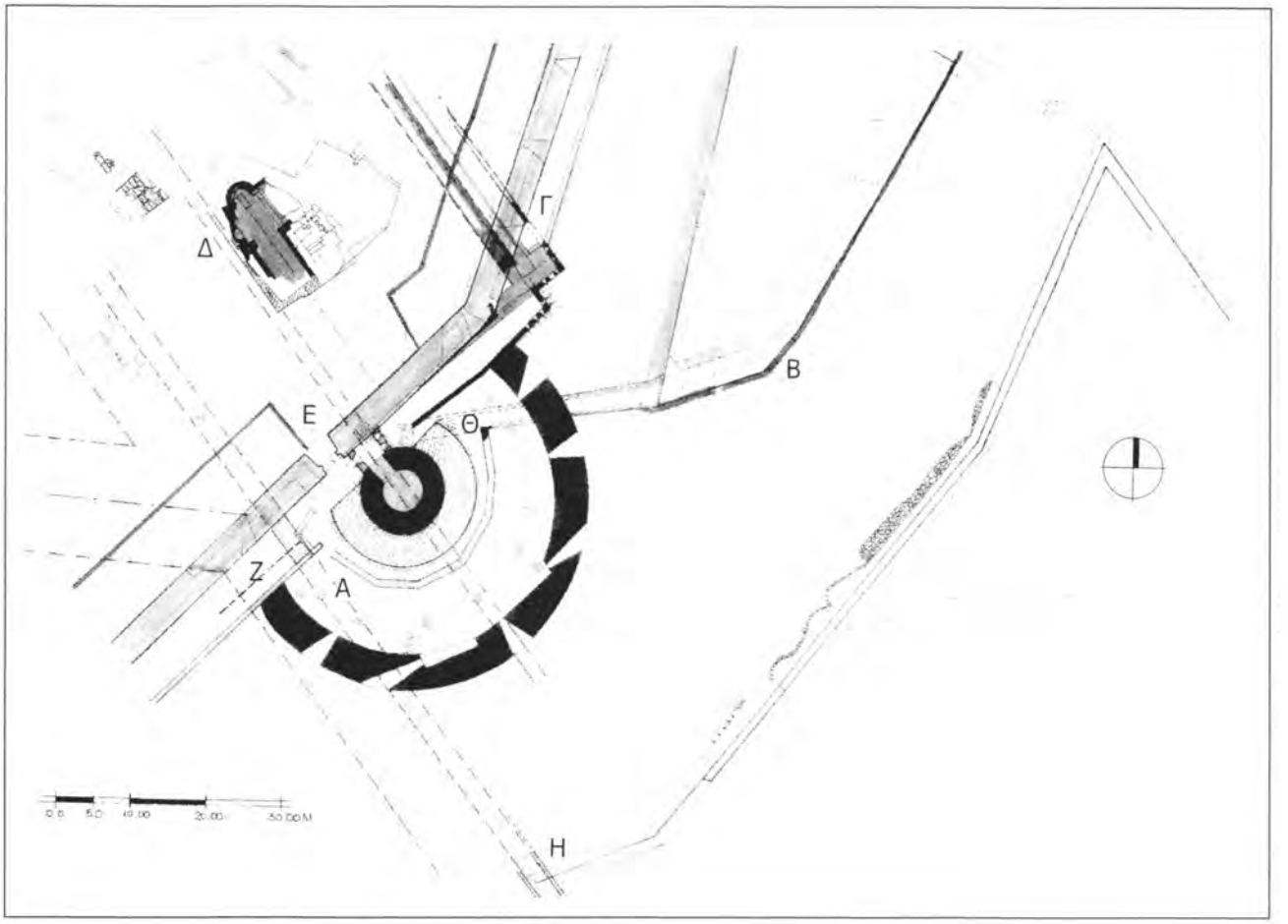
Στα τέλη του 2003 καθαιρέθηκαν τα ευτελή προσκτίσματα που είχαν καταλάβει το πλάτωμα προ της νεότερης πύλης του κυρίως τείχους προς το εσωτερικό της τειχισμένης πόλης (Σχέδ. 35: Ε).

Η πύλη αυτή, των μέσων του 15ου αιώνα, καταργήθηκε μετά από απόφαση του 1501 με την κατασκευή του νέου ημικυλινδρικού προμαχώνα του del Carretto. Η συ-

127. Η διάταξη αυτή παρουσιάζει σαφείς αναλογίες με την αντίστοιχη διάταξη πυροβολείου («καπονιέρας») στη βορειοδυτική γωνία των οχυρώσεων στον τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας, που στην τελική μορφή του φέρει τα οικόσημα του Μεγάλου Μαγίστρου del Carretto.

128. Υπολείμματα τοιχοποιιών, που παρουσιάζουν σαφείς κατασκευαστικές αναλογίες με αυτές του προτειχίσματος, διατηρούνται πάνω στο βραχώδες υπόβαθρο, στην έδραση του μεσαιωνικού αντικρήμνου («contrascarpa») του 16ου αιώνα στα ανατολικά του προμαχώνα.

129. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 54-55, σχέδ. 13, αναδ. σχέδ. 1.

Σχέδ. 35. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική διάταξη οχυρωματικών κατασκευών και ανασκαφικών τομών στην ευρύτερη περιοχή του προμαχώνα del Carretto.

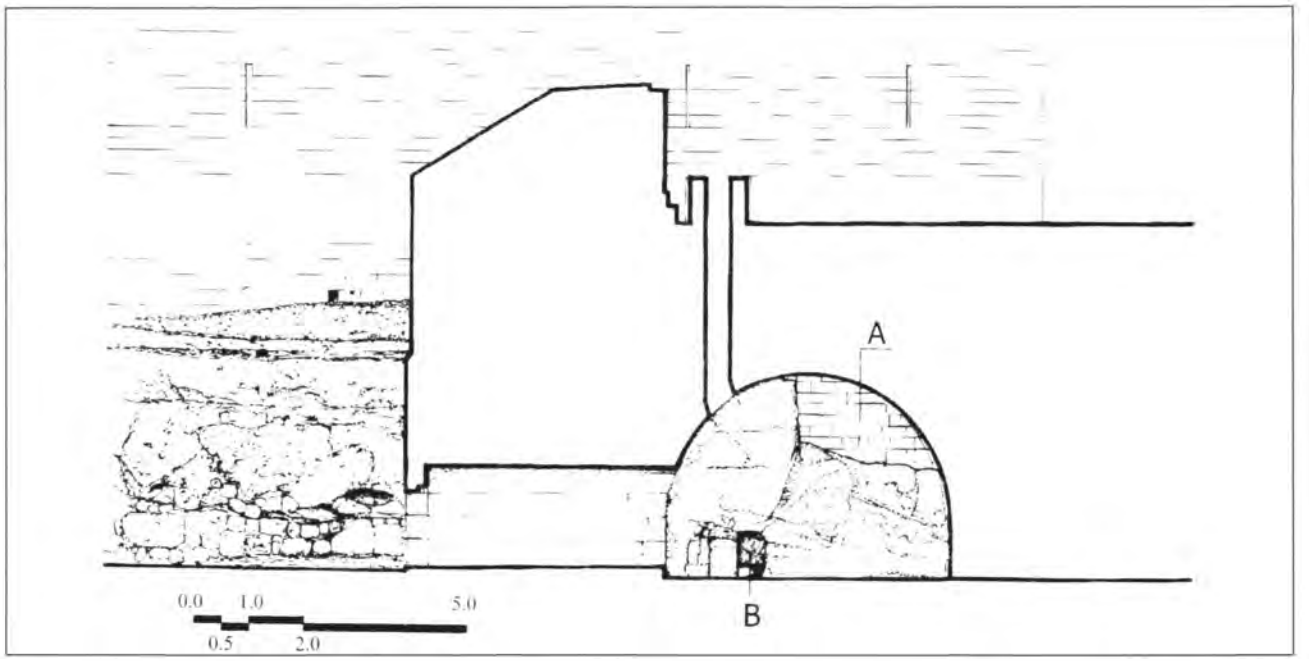
νέχεια της αρχικής πορείας της προς την Ακαντιά δεν έχει μέχρι σήμερα με βεβαιότητα εξακριβωθεί και παραμένει προς έρευνα[130]. Στη φάση αυτή εργασιών η πλατεία καθαρίστηκε και περιφράχθηκε, η πύλη διανοίχθηκε και ξεκίνησε συστηματική ανασκαφική έρευνα[131], κατά την οποία: α) Στη βάση της φραγμένης πύλης προς το προτείχισμα αποκαλύφθηκε η ανατολική παραστάδα και μαρμάρινο κατώφλι, με κυκλικό τόρμο, για την τοποθέτηση του ξύλινου θυρόφυλλου. β) Στο εσωτερικό της πύλης προς την πόλη αποκαλύφθηκε νεότερη διάταξη της ιπποτοκρατίας για την επικοινωνία εσωτερικού βοηθητικού κτίσματος με τους χώρους του προμαχώνα του 16ου αιώνα.

Διερευνητικές εργασίες και ανασκαφική έρευνα προχώρησαν εντατικά στο προτείχισμα στα νοτιοδυτικά του προμαχώνα, όπου αποκαλύφθηκαν σημαντικά υπολείμματα αρχαίων κατασκευών και συγκεκριμένα τμήμα του ανοικτού αποχετευτικού αγωγού της περιμετρικής οδού του ελληνιστικού τείχους (Ρ 40), στο σημείο της διαμόρφωσης λίθινης τοξωτής γέφυρας στη διασταύρωσή της με την πλατεία οδό Ρ 14 (Σχέδ. 35: Z).

Ο αποχετευτικός αγωγός είναι ορατός και σε τομή λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο, που διατηρείται εμφανής στα αριστερά της εισόδου στο χαμηλό ημικυλινδρικό πυροβολείο του del Carretto (Σχέδ. 36: Α), ενώ σε χαμηλότερη στάθμη υπάρχει στενή πρόσβαση σε υδρομαστευτικό δίκτυο, πιθανότατα τμήμα του υδρευτικού δικτύου της υποδομής της ελληνιστικής πόλης (Σχέδ. 36: Β). Εξάλλου, η συνέχεια του αποχετευτικού αγωγού προς ΝΑ. διατηρείται ενσωματωμένη στην όψη του αντικρήμνου («contrascarpa») της τάφρου, όπου η στάθμη του βράχου είναι χαμηλότερη και ο αγωγός είναι κτιστός, με πάχος τοίχων 0,50 μ. (Σχέδ. 35: Η).

130. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, Παρίσι 1921, 1, σ. 23, εικ. 4. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης, *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 35-36.

131. Υπεύθυνος για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν ο αρχαιολόγος Γ. Σταλίδης.

Σχεδ. 36. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Τομή πυροβολείου του del Carretto και όψη βράχου με αρχαία λαξεύματα.

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε στα μέσα του 2004 λόγω έλλειψης προσωπικού, τα μέχρι τώρα όμως αποτελέσματά της θεωρούνται πολύτιμα για τη μελέτη της αρχαιολογικής διαστρωμάτωσης στην κεντρική αυτή περιοχή του λιμένος της Ακαντιάς, καθώς και για τη γραφική αποκατάσταση της πρώιμης εξέλιξης των οχυρωματικών διατάξεων στην περιοχή της εβραϊκής συνοικίας της μεσαιωνικής τειχισμένης πόλης. Για την προστασία των ανεσκαμμένων χώρων επί του προτειχίσματος στα δυτικά του προμαχώνα και την ομαλή απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων κατά τους χειμερινούς μήνες τοποθετήθηκε μεταλλικό στέγαστρο.

Στο πλαίσιο αυτό προχώρησε η αναλυτική τεκμηρίωση – τοπογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση – του συγκροτήματος του προμαχώνα και των οχυρωματικών κατασκευών γύρω από αυτόν σε σχέση με τον πολεοδομικό ιστό και τα αρχαιολογικά ευρήματα της ευρύτερης περιοχής και ιδιαίτερα το τρίκογχο οικοδόμημα, προκειμένου να συσχετιστούν και να αξιοποιηθούν σε μια νέα διαμόρφωση και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων[132].

Στη συνέχεια, προχώρησαν οριστικές εργασίες στεγάνωσης-διευθέτησης των ομβρίων υδάτων στην άνω πλατφόρμα πυροβολικού του προμαχώνα του 16ου αιώνα με εφαρμογή ήπιας αναστρέψιμης κατασκευής χωμάτινης υφής, δαπέδου με χρήση κονιοδέματος 3Α και καλή συμπύκνωση, διαμόρφωση κατάλληλων ρύσεων και απορροών και πάτημα με ειδικό μηχάνημα για την τελική βατή επιφάνειά του (Πίν. 133 γ).

Παράλληλα, έγινε ανάδειξη της κάτοψης του παλαιού πολυγωνικού προπυργίου και της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρωματικών κατασκευών του οχυρού κόμβου που ήλεγχε το λιμάνι της Ακαντιάς.

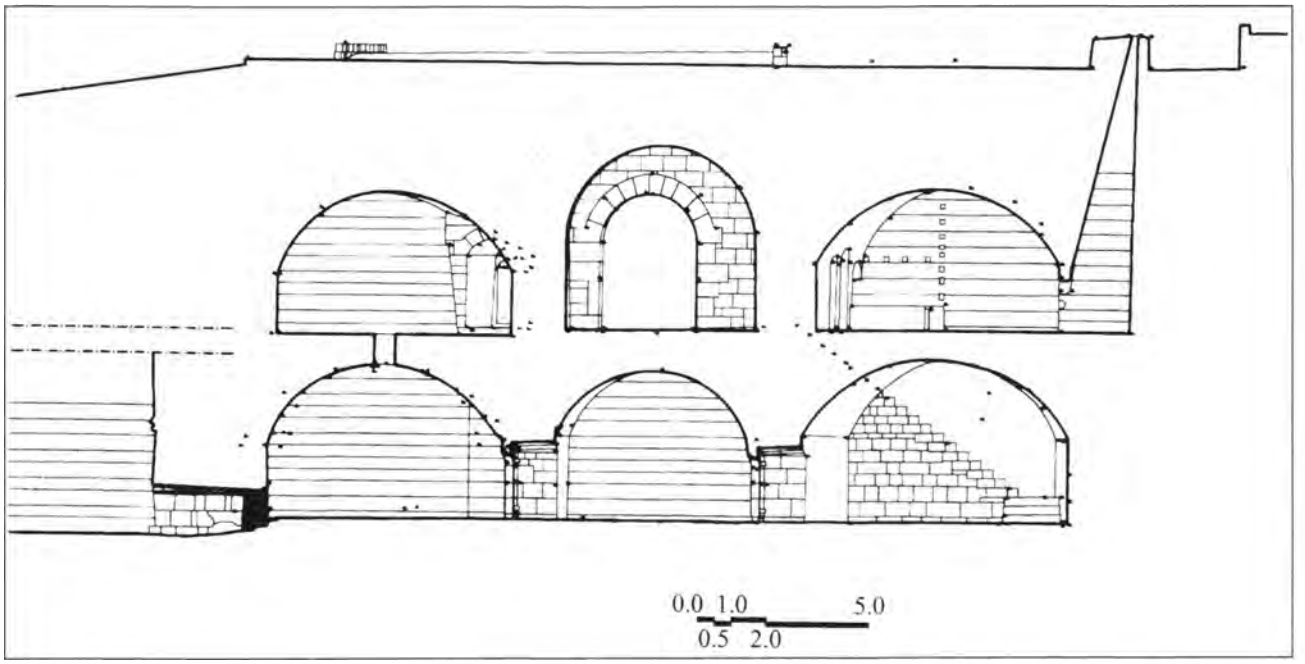
Στο εσωτερικό του ημικυκλικού πυροβολείου έγινε συντήρηση της παλαιάς διαμόρφωσής του ως εκθεσιακού χώρου και νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση για φωτισμό και ανάδειξη της αίθουσας.

Με την ευκαιρία των εκδηλώσεων στο πλαίσιο του 7ου Συμποσίου των πόλεων της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO διοργανώθηκε έκθεση σχετικά με την παρέμβαση του ΥΠΠΟ-ΤΔΠΕΑΕ στο μνημειακό σύνολο των μεσαιωνικών οχυρώσεων, την τάφρο και το υπαίθριο θέατρο «Μελίνα Μερκούρη», καθώς και ειδική ενημέρωση για την ιστορική εξέλιξη των κατασκευών σε συνδυασμό με την ανασκαφική έρευνα στον προμαχώνα του del Carretto και τον περιβάλλοντα χώρο του.

Οχυρωματικό συγκρότημα πύλης του Πρωτομαστόρου ή d'Amboise

Ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2001 η αποκατάσταση, στεγάνωση, προστασία και εσωτερική διαμόρφωση των πέντε αιθουσών-πυροβολείων του οχυρωμα-

132. Στην αποτύπωση συνεργάστηκαν ο τοπογράφος Β. Αγιακάτσικας, η διακοσμήτρια ΤΕΙ Μ. Γκιώνη και η σχεδιάστρια Κ. Κατσούρη.

Σχέδ. 37. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Τομή συγκροτήματος πύλης d'Amboise.

τικού συγκροτήματος της πύλης του Πρωτομαστόρου ή d'Amboise[133] (Σχέδ. 37).

Η επέμβαση περιέλαβε: α) Την καθαίρεση όλων των πρόσθετων εσωτερικών υποδιαιρέσεων για εγκατάσταση φρουράς κατά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, με τοιχοποιίες από ασβεστόλιθο και ισχυρό επίχρισμα των μεσαιωνικών λαξευτών λιθοδομών με χρήση μαύρου τσιμέντου. Η απομάκρυνση των επιχρισμάτων έγινε με τη μέθοδο της μικροαμμοβολής[134] για την καλύτερη προστασία της επιφάνειας του πωρόλιθου. β) Τη στεγάνωση των αιθουσών στη στάθμη του προχώματος με ήπια επέμβαση καθαρισμού-εξομάλυνσης, τοποθέτηση ασφαλτόπανου και επιφανειακή κάλυψή του με βατή στρώση παραδοσιακού κονιοδέματος, τύπου «κουρασάνι», με βάση το κεραμάλευρο, ώστε και η μορφή και το χρώμα του να εντάσσεται στο περιβάλλον των επιχωσμένων οχυρωματικών κατασκευών. γ) Την εξασφάλιση των προσβάσεων στις αίθουσες με ανακατασκευή της φθαρμένης κλίμακας που συνδέει το επίπεδο της πύλης με την κάτω στάθμη αιθουσών και προσθήκη λίθινων σκαλοπατιών για την ομαλή είσοδο από την πυλίδα που συνδέει το νότιο πυροβολείο με την τάφρο. δ) Έγινε συντήρηση των δαπέδων εποχής ιταλοκρατίας από χειροποίητα κεραμικά πλακίδια. Η συντήρηση περιέλαβε την αντικατάσταση σε μεγάλο ποσοστό των φθαρμένων πλακιδίων, επιφανειακό καθαρισμό τους και προστατευτική στρώση για την αδιαβροχοποίηση και στερέωσή τους. ε) Προχώρησε νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση και τοποθέτηση μεταλλικών φωτιστικών ειδικού τύπου στους εσωτερικούς χώρους των αιθουσών, καθώς και νυκτερινών φωτιστικών για την ανάδειξη των χώρων. στ) Κατασκευάστηκαν νέες ξύλινες πόρτες παραδοσιακού τύπου σε όλους τους χώρους του συγκροτήματος.

Στο πλαίσιο της διοργάνωσης του συνεδρίου «15 χρόνια αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου» εγκαινιάστηκε η λειτουργία του συγκροτήματος ως εκθεσιακού χώρου με την παρουσίαση της έκθεσης «Κάστρων περίπλους» του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Διαμόρφωση - ανάδειξη τμημάτων οχυρωματικών κατασκευών του τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας από την είσοδο της τάφρου και τον προμαχώνα του Απωστόλου Πέτρου μέχρι το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου

Σε συνέχεια μιας πρώτης φάσης εργασιών, που ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προχώρησε η δεύτερη φάση της παρέμβασης αναβάθμισης της εκβολής της τάφρου προς το μικρό λιμένα Μανδράκι, από όπου γίνεται και η κύρια πρόσβαση του κοινού προς τον αρχαιολογικό περίπατο. Κεντρικός

133. Παράλληλα προχώρησε πλήρης τοπογραφική-αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του συγκροτήματος με ευθύνη του αρχιτέκτονα Μ. Γρύλλη και της τοπογράφου Ε. Βασιλειάδη.

134. Υπεύθυνος για τη χρήση της μικροαμμοβολής στις μεσαιωνικές τοιχοποιίες ήταν ο μεταλλειολόγος μηχανικός Π. Θεουλάκης.

πυρήνας των οχυρωματικών κατασκευών στην περιοχή αυτή είναι ο επιβλητικός προμαχώνας του Αποστόλου Πέτρου.

Αναλυτικά κατά τη φάση αυτή προχώρησαν :

α) Η καθαίρεση του νεότερου κτίσματος της ιταλοκρατίας, που λειτουργούσε ως καφενείο και είχε κατασκευαστεί σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του προμαχώνα, υποβαθμίζοντάς τον αισθητικά και προκαλώντας φθορά στην κεντρική σύνθεση των οικοσήμων της αρχικής κατασκευής του, που αποδίδονται στο Μεγάλο Μάγιστρο R. Zacosta[135].

Μετά την καθαίρεση αναδείχθηκε η τοξωτή κατασκευή στο σημείο επαφής του οχυρώματος του 15ου αιώνα («antemurale») με τον προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου, μέσω της οποίας εξασφαλιζόταν και η μεταξύ τους επικοινωνία στη στάθμη του περιδρόμου του προπυργίου με ειδικά διαμορφωμένη πυλίδα (Πίν. 133 δ).

Ανασκαφική έρευνα στη βάση του τόξου[136] οδήγησε στην αποκάλυψη παλαιότερης συμπαγούς οχυρωματικής γραμμής, πλ. 2,10 μ. περίπου, με ύψος δόμων 0,22 μ. περίπου, με πύλη της οποίας η εξωτερική όψη «έβλεπε» προς Δ. και είχε χαρακτηριστική μορφή με γωνιακή απότμηση γύρω από το άνοιγμά της[137] (Πίν. 134 α).

Αποκαλύφθηκε η βόρεια παραστάδα της πύλης με μαρμάρινο κατώφλι, πλ. 0,55 μ. περίπου, που έφερε διαμόρφωση κυκλικού τόρμου διαμ. 0,13 μ., στον οποίο διατηρούνται υπολείμματα μεταλλικού στηρίγματος του ξύλινου θυρόφυλλου. Η καθαρή απόσταση από τη βόρεια πλευρά του προπυργίου είναι 2,40 μ., ενώ η νότια παραστάδα πιθανότατα καταστράφηκε κατά τη θεμελίωση των νέων ενισχυμένων οχυρωματικών κατασκευών μετά το 1444[138].

β) Η αποχωμάτωση και πλήρης αρχαιολογική-ανασκαφική έρευνα στο σημείο της παλαιάς κατάρρευσης του βυζαντινού προτειχίσματος στα ανατολικά του προμαχώνα του Αποστόλου Πέτρου.

Στο δυτικότερο τμήμα του προτειχίσματος και στη βάση του μεταγενέστερου πυροβολείου, που συνδέει τον ημικυλινδρικό πύργο του Zacosta με το κυρίως τείχος, αποκαλύφθηκε παλαιότερη οικοδομική φάση, πιθανότατα πύργου, που εφάπτεται με τη γωνία του κυρίως τείχους (Πίν. 134 β).

γ) Η αποχωμάτωση-διερεύνηση του ενδιάμεσου χώρου του ανοικτού πυροβολείου του προμαχώνα μεταξύ πύργου και προπυργίου και η ανασκαφική έρευνα για την αποκάλυψη των δύο χαμηλωμένων πλευρικών πυροβολείων[139].

δ) Η κατασκευή μεταλλικού σφυρήλατου κιγκλιδώματος παραδοσιακής μορφής για την οριοθέτηση του χώρου της έφιππης Δημοτικής Αστυνομίας στην παλιά τάφρο πίσω από το πρόχωμα του Orsini.

ε) Η συντήρηση του διαβρωμένου ανατολικού τμήματος της εξωτερικής όψης του προπυργίου του Αποστόλου Πέτρου με συστηματική τεκμηρίωση-αποκατάσταση των κανονιοθυρίδων της κάτω ζώνης και του περιμετρικού «cordone» (Πίν. 134 γ).

στ) Ο καθαρισμός και επιφανειακή επίστρωση με χωμάτινης υφής δάπεδα της παράπλευρης εισόδου της τάφρου από το Μανδράκι, η κατασκευή και τοποθέτηση νέων ενημερωτικών πινακίδων για την κατεύθυνση των επισκεπτών και η κατασκευή και τοποθέτηση ειδικών ανοξείδωτων εμποδίων της εισόδου των οχημάτων στον προς διαμόρφωση αρχαιολογικό χώρο.

Αποκατάσταση προμαχώνα Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου[140]

Στον προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου ολοκληρώθηκε ένα πρώτο στάδιο καθαρισμών, προκαταρκτικών-διερευνητικών εργασιών στην άνω πλατφόρμα του, καθώς και σωστικές επεμβάσεις σε συνδυασμό με ανασκαφική έρευνα κατά μήκος της μεγάλης κατάρρευσης του ανατολικού μετώπου του (Πίν. 134 δ).

Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών προχώρησε:

α) Η καθαίρεση του προσωρινού κτίσματος, στο οποίο λειτούργησε επί 20ετία το κοπείο πέτρας της 4ης ΕΒΑ,

135. Πρόκειται για το μοναδικό οικόσημο του Μεγάλου Μαγίστρου Zacosta στις οχυρώσεις της Ρόδου που αποτελείται από ένθετα μάρμαρα και είναι ανάλογης μορφής και κατασκευής με τα οικόσημα των προκατόχων του, Μεγάλων Μαγίστρων J. de Lastic και J. de Milly. Το ορθογώνιο πλαίσιο που περιλαμβάνει τους θυρεούς του Τάγματος και του Zacosta είναι σύνθετης διατομής και φέρει ανάγλυφες φυτικής μορφής διακοσμήσεις.

136. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Α.-Μ. Κάσδαγλη.

137. Πιθανότατα η πύλη αυτή παρουσίαζε μορφολογική αναλογία με την παλαιά πύλη που συνδέει το μεγάλο λιμένα με το μόλο του Αγίου Νικολάου και ανοίγεται στο δυτικό άκρο του μόλου του Naillac (εποχής Μεγάλου Μαγίστρου A. Fluvian).

138. Το 1444 αναφέρονται σημαντικές ζημιές των οχυρωματικών έργων της περιοχής κατά την αποτυχημένη πολιορκία της ιπποτικής πόλης από τους Άραβες της Αιγύπτου.

139. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Ν. Ψαρολογάκη.

140. Το έργο υποστηρίχθηκε από ειδικό ερευνητικό πρόγραμμα του τομέα γεωτεχνικής μηχανικής του ΑΠΘ, σε επέκταση του προγράμματος «Στερεωτικά προβλήματα των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου», στο πλαίσιο του οποίου εκπονείται η οριστική μελέτη.

καθώς και της ογκώδους τσιμεντένιας βάσης του μηχανήματος κοπής.

β) Η ταξινόμηση του διεσπαρμένου αρχαιολογικού και οικοδομικού υλικού, καθώς και των μαρμάρινων μελών. Προχώρησε αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση, ώστε να επιχειρηθεί η συγκριτική μελέτη και, πιθανώς, και η αναγνώριση της προέλευσής τους.

γ) Η αποχωμάτωση-καθαρισμός της εσωτερικής τάφρου που διασχίζει εγκάρσια τον προμαχώνα.

δ) Η οργάνωση εργοταξίου και πρόσβασης στον προμαχώνα με κατασκευή χωμάτινης ράμπας από τη στάθμη της τάφρου στον τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας.

ε) Η προσωρινή εξασφάλιση με υποστύλωση και αντιστήριξη των ετοιμόρροπων κατασκευών μέχρι την οριστική επέμβαση.

στ) Η εσωτερική ηλεκτρολογική εγκατάσταση και φωτισμός του γωνιακού πύργου της Πυροβολαρχίας και η κατασκευή μεταλλικής καγκελόπορτας για την εξασφάλιση των χώρων του εργοταξίου.

ζ) Η εκτέλεση πέντε συνολικά γεωτρήσεων από το Εργαστήριο Δημοσίων Έργων (ΚΕΔΕ) του ΥΠΕΧΩΔΕ για την τεκμηρίωση των γεωτεχνικών χαρακτηριστικών του εδάφους έδρασης των οχυρωματικών κατασκευών[141].

η) Η συστηματική αποχωμάτωση και διερεύνηση των συνθηκών θεμελίωσης των οχυρωματικών κατασκευών και των μετέπειτα ενισχύσεών τους στη θέση της μεγάλης κατάρρευσης της στοάς της πυροβολαρχίας του ανατολικού μετώπου. Τα μπάζα μεταφέρθηκαν στον τομέα της «γλώσσας» της Ισπανίας, όπου ελήφθησαν σωστικά μέτρα για τη στερέωση των ετοιμόρροπων τμημάτων του αντικρήμνου με κατασκευή φυτεμένου πρανούς αντιστήριξης των κατασκευών. Στη συνέχεια, προχώρησαν μεγάλης κλίμακας χωματουργικές εργασίες για τη διαμόρφωση αναβαθμών αντιστήριξης του μεγάλου ύψους (18 μ. περίπου) αναχώματος πίσω από την κατάρρευση.

θ) Η ανασκαφική έρευνα στο άνω επίπεδο της πλατφόρμας του προμαχώνα[142], κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του Νεοκλασικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου της τουρκοκρατίας (Σχέδ. 38: Α). Ανασκαφική έρευνα προχώρησε και κατά μήκος της έδρασης του τμήματος του τείχους που έχει καταρρεύσει, προκειμένου να διαπιστωθούν τα αίτια και οι συνθήκες της κατάρρευσης και ο τρόπος εκ των υστέρων επέμβασης, σε απροσδιόριστη χρονική στιγμή, για τη στερέωση του μνημείου με την κατασκευή εξωτερικού ογκώδους λίθινου τοιχίου αντιστήριξης (Πίν. 135 α).

Των πιο πάνω εργασιών προηγήθηκε η αποξήλωση του επιφανειακού καλωδίου παροχής της ΔΕΗ για τροφοδοσία του θεάματος «ΗΧΟΣ ΚΑΙ ΦΩΣ» και η εκ νέου σύνδεση με το νέο υποσταθμό της ΔΕΗ στην περιοχή του Μανδρακίου. Για το σκοπό αυτό έγιναν εργασίες εκσκαφής και υπογείωσης της νέας εγκατάστασης του καλωδίου της ΔΕΗ στον κήπο, από το χειριστήριο του «ΗΧΟΣ ΚΑΙ ΦΩΣ» και μέχρι την είσοδό του από το Μανδράκι.

ι) Έγινε διαμόρφωση της πρόσβασης προς τον προμαχώνα, από την πύλη των κανονιών, με αφαίρεση του παλαιού κατεστραμμένου βοτσαλωτού δαπέδου και κατασκευή νέας επίστρωσης με βοτσαλωτό δάπεδο, παράλληλα με τη διενέργεια επιλεκτικών ανασκαφικών τομών για την τεκμηρίωση της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρωματικών έργων, από τη βυζαντινή «ακρόπολη» μέχρι το ιπποτικό παλάτι[143].

Συνεχίστηκε και επεκτάθηκε η παλαιά ανασκαφή επί του προτειχίσματος στα δυτικά του παλατιού, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν σημαντικά υπολείμματα παλαιότερης οικοδομικής φάσης του προτειχίσματος σε άμεση σχέση με το φυσικό βραχώδες υπόβαθρο[144]. Η ανασκαφή διατηρήθηκε ακάλυπτη, ώστε να προχωρήσει περαιτέρω μελέτη και διαμόρφωσή της, στο πλαίσιο της συνολικής ανάδειξης του προμαχώνα και του ευρύτερου περιβάλλοντος χώρου του παλατιού (Πίν. 135 β).

ια) Ολοκληρώθηκε η αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση-αποτύπωση[145] του συνόλου του προμαχώνα. Προχώρησε συστηματική έρευνα με επιλεκτικές αρχαιολογικές τομές διερεύνησης των συνθηκών θεμελίωσης των μεσαιωνικών κατασκευών, αλλά και των μεταγενέστερων προσθηκών και ενισχύσεών τους.

Ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα στη στάθμη της τάφρου, στα νοτιοανατολικά του γωνιακού πύργου της Πυροβολαρχίας, όπου αποκαλύφθηκαν σημαντικά υπολείμματα λιθοδομών παλαιοχριστιανικής ή βυζαντινής περιόδου στη ζώνη των νεωρίων της ελληνιστικής πόλης.

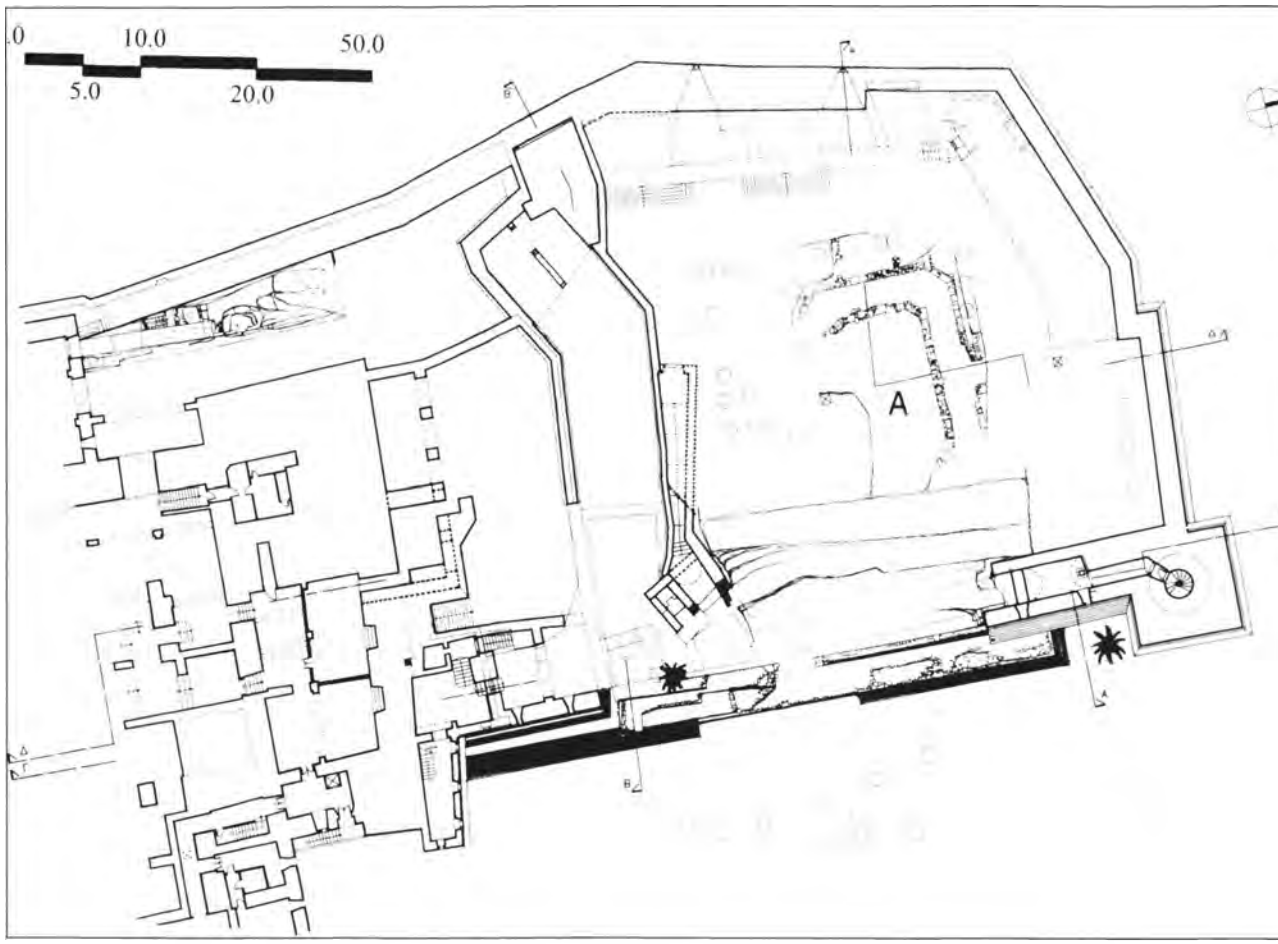
141. Σύμφωνα με τα «Αποτελέσματα γεωτεχνικής έρευνας στον προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου», που ανατέθηκε στη Γενική Γραμματεία Δημοσίων Έργων του ΥΠΕΧΩΔΕ και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2002.

142. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Α. Κοσμά.

143. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Ά.-Μ. Κάσδαγλη.

144. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Ν. Ψαρολογάκη.

145. Στην αποτύπωση συνεργάστηκαν οι: Β. Αγιακάτσικας, τοπογράφος μηχανικός, Μ. Γκιώνη, διακοσμήτρια ΤΕΙ, και Κ. Κατσούρη, σχεδιάστρια.

Σχέδ. 38. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική διάταξη προμαχώνα Παλατιού Μεγάλου Μαγίστρου με τα υπολείμματα της θεμελίωσης του Νεοκλασικού Στρατιωτικού Νοσοκομείου.

Ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της τάφρου

Κατά την περίοδο αυτή, παραδόθηκε για πρώτη φορά στο κοινό το σύνολο του αρχαιολογικού περιπάτου της τάφρου, του χερσαίου τμήματος των οχυρώσεων της Ρόδου[146] (Πίν. 135 γ).

Συνεχίστηκε ο συστηματικός καθαρισμός και αποψίλωση τμημάτων των οχυρωματικών κατασκευών και της τάφρου, οι ειδικές επιστρώσεις και οι επιλεκτικές φυτεύσεις στους επισκέψιμους χώρους με παράλληλη ανάδειξη παλαιότερων οικοδομικών φάσεων των οχυρωματικών στοιχείων, καθώς και ο νυχτερινός φωτισμός-ανάδειξη των μνημειακών χώρων.

Κατασκευάστηκαν ειδικού τύπου ξύλινα πλαίσια για την τοποθέτηση των νέων ενημερωτικών πινακίδων που εκπονήθηκαν ειδικά για το χώρο[147] (Πίν. 135 δ).

Ολοκληρώθηκε η διευθέτηση των ομβρίων στο κεντρικό, προβληματικό, τμήμα του τομέα της Αγγλίας, όπου δημιουργείται εσωτερική λεκάνη, αποκλείοντας την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων με φυσική ροή. Έγινε διευθέτηση των ομβρίων υπογείως, μέσω αρχαίου αποχετευτικού αγωγού, που διαπερνά το πρόχωμα της Αγγλίας προς το παλαιότερο τμήμα της εσωτερικής τάφρου. Εκεί, έγινε ειδική εγκατάσταση αντλίας για την απομάκρυνση των υδάτων στο κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο της τάφρου.

146. Το Μάρτιο του 2001 ολοκληρώθηκε το «Σχέδιο προστασίας, διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου», στο πλαίσιο του οποίου προδιαγράφεται το μέλλον της συνολικής παρέμβασης στο οχυρωματικό σύνολο. Η μελέτη αυτή εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ με ομόφωνη γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, το Σεπτέμβριο του 2002.

147. Η επεξεργασία των πινακίδων έγινε με ανάθεση στον εξωτερικό συνεργάτη, γραφίστα Γ. Τσιρίγκα.

Μετά την κατασκευή της υποδομής ολοκληρώθηκε η επιφανειακή διαμόρφωση του πυθμένα της τάφρου στον τομέα της Αγγλίας, σύμφωνα με το «Σχέδιο προστασίας - διαμόρφωσης - ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου» με αξιοποίηση των υπόγειων αποχετευτικών αγωγών ως αξόνων επικοινωνίας των δύο τμημάτων της τάφρου.

Στους τομείς των «γλωσσών» της Ισπανίας και της Ωβέρνης έγινε διαμόρφωση νέων πρανών φυσικού εδάφους και συστηματικές φυτεύσεις εμπλουτισμού της φυσικής βλάστησης.

Τέλος, στο πλαίσιο της ένταξης του νέου υπαίθριου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη», προχώρησε πλήρης αναδιαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του στους τομείς «γλωσσών» Ιταλίας και Προβηγκίας με επαναπροσδιορισμό του φυσικού αναγλύφου, ώστε να επιτρέπει τις οπτικές φυγές της συνέχειας της τάφρου και προς τις δύο πλευρές του θεάτρου.

Έγιναν χωματουργικές εργασίες διαμόρφωσης πρανών φυσικού εδάφους, ειδικές επιστρώσεις χωμάτινης υφής, φυτεύσεις, οριοθέτηση του χώρου με μεταλλικά κιγκλιδώματα, εγκατάσταση των εκδοτηρίων του θεάτρου στο ανατολικότερο τμήμα του επιμήκους πυροβολείου του προμαχώνα του del Carretto και ηλεκτρολογική εγκατάσταση φωτισμού-ανάδειξης των χώρων.

Διαμόρφωση αρχαιολογικών περιπάτων στον περίδρομο, τα προτειχίσματα και τις υπόγειες στοές του οχυρωματικού συνόλου

Προχώρησε μεγάλης κλίμακας αρχαιολογική έρευνα[148] με αποχωμάτωση του εσωτερικού των υπόγειων στοών του εκτεταμένου υδρομαστευτικού δικτύου της ελληνιστικής πόλης στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας.

Επίσης έγινε επιφανειακός καθαρισμός του βραχώδους πλατώματος στα βόρεια του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου, ανάδειξη των λαξευμάτων, πηγαδιών και δεξαμενών, και διαμόρφωσή του με περιμετρική προστασία και νυχτερινό φωτισμό[149].

Τμήμα των υπόγειων χώρων κάτω από το τείχος του τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης έγινε επισκέψιμο με διαμόρφωση των προσβάσεων, επίστρωση των διαδρόμων και ηλεκτρολογική εγκατάσταση για φωτισμό του εσωτερικού χώρου.

Επίσης έγινε τμηματικός καθαρισμός-αποχωμάτωση του δαιδαλώδους συγκροτήματος των αρχαίων υδρευτικών στοών που έχουν είσοδο διαμορφωμένη κατά την ιταλοκρατία, στον τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης. Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε η σύνδεση του συγκροτήματος με το χώρο της ιπποτικής εκκλησίας, που διατηρήθηκε στο εσωτερικό του επιχώματος («terre-plein») του 16ου αιώνα και ερευνήθηκε ανασκαφικά από την 4η ΕΒΑ[150].

Επίσης, στον τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας έγινε αξιοποίηση-ανάδειξη των τμημάτων αρχαίων αποχετευτικών αγωγών που διαπερνούν το πρόχωμα και συνεχίζονται δυτικότερα κάτω από το αντίκρημνο («contrascarpa»).

Στο προτείχισμα των τομέων των «γλωσσών» της Ιταλίας και της Προβηγκίας προχώρησαν εργασίες αποξήλωσης παλαιών εγκαταστάσεων, επιφανειακός καθαρισμός, διευθέτηση των ομβρίων υδάτων, καταπολέμηση της ανεπιθύμητης βλάστησης, τοποθέτηση μεταλλικών κιγκλιδωμάτων ασφαλείας, φωτισμός και ανάδειξη των χώρων.

Τέλος, έγινε συστηματικός καθαρισμός, διευθέτηση των ομβρίων υδάτων και επιφανειακή συντήρηση του επισκέψιμου χώρου με καταπολέμηση της ανεπιθύμητης βλάστησης στον περίδρομο του τείχους από την πύλη των κανονιών μέχρι την πύλη του Αγίου Ιωάννη.

Κατασκευή νέου υπαίθριου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη» (Σχέδ. 39)

Η ένταξη του νέου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη» στον αρχαιολογικό χώρο της τάφρου αποτέλεσε την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης αυτού, για την οποία είχαν τεθεί από την αρχή προδιαγραφές υψηλής ποιότητας ως προς το σχεδιασμό και την κατασκευή[151].

Ο έντονος προβληματισμός που διατυπώθηκε στις συνεδριάσεις της «Επιτροπής Παρακολούθησης Έργων στα Μνημεία της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου»[152]

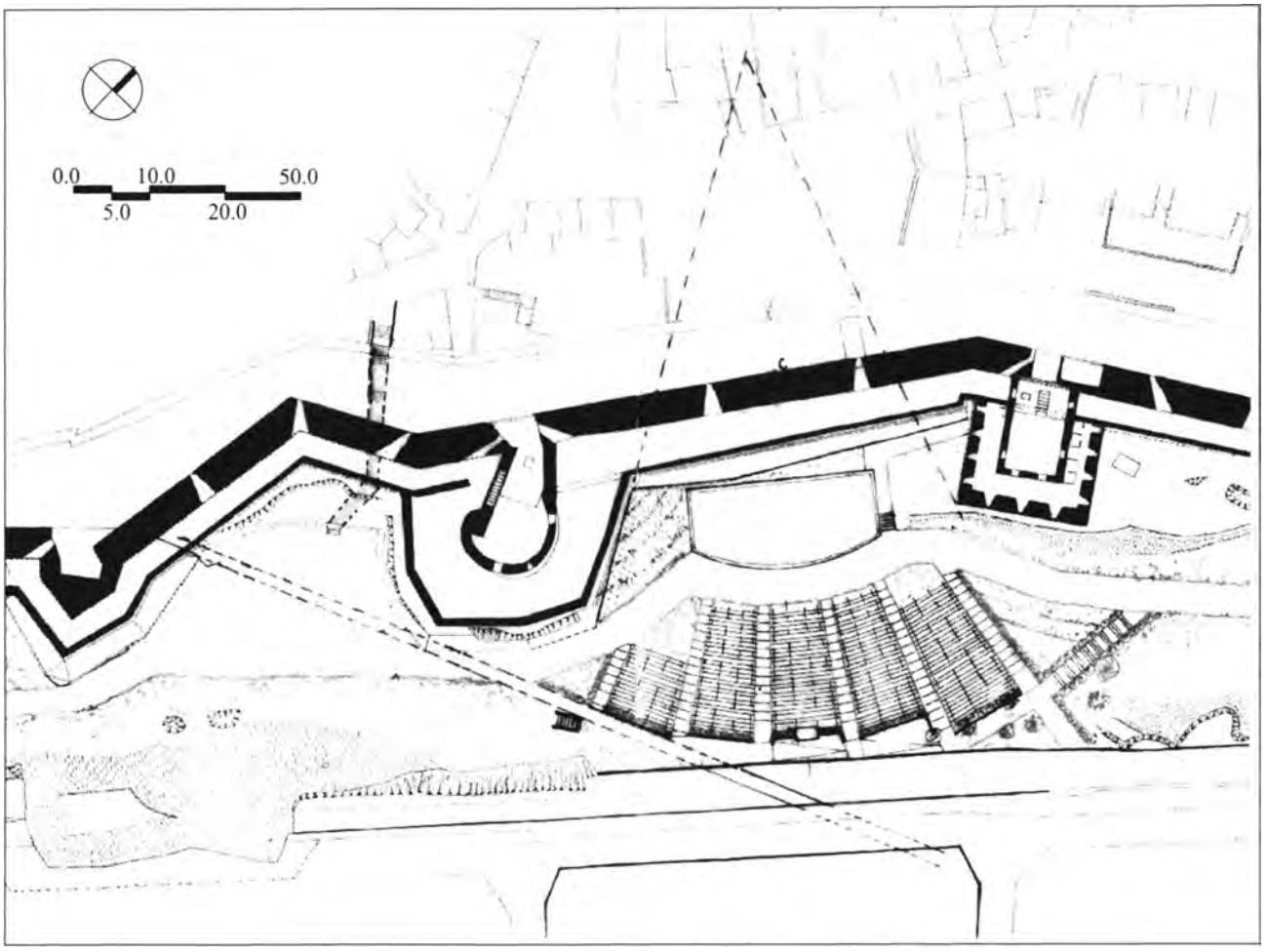
148. Υπεύθυνες ήταν οι αρχαιολόγοι της 4ης ΕΒΑ Ά.-Μ. Κάσδαγλη και της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού.

149. Παράλληλα προχώρησε αναλυτική τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση των υπολειμμάτων του αρχαίου υδρευτικού δικτύου, κατά την οποία συνεργάστηκαν και η τοπογράφος Ε. Βασιλειάδη και οι σχεδιαστές Μ. Σαρίκου και Στ. Ξάνθης.

150. Βλ. αναφορά στον παρόντα τόμο Χρονικών από την αρχαιολόγο Ά.-Μ. Κάσδαγλη, σ. 368.

151. Οι γενικές αρχές ένταξης νέου υπαίθριου θεάτρου στον αρχαιολογικό χώρο της τάφρου καθορίζονται σε ειδικό κεφάλαιο του εγκεκριμένου «Σχεδίου προστασίας, διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου».

152. Μεταξύ των ετών 1999-2003 και στο πλαίσιο του τεχνικού γραφείου του έργου «Μνημεία μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», εκπονήθηκαν συνολικά τρεις αρχιτεκτονικές προτάσεις. Οι δύο πρώτες, που ολο-

Σχέδ. 39. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική διάταξη νέου υπαίθριου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη».

αντικατοπτρίζει τη δυσκολία ενός θέματος δυσεπίλυτου τόσο σε πανελλήνιο όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Κατά τη νέα διαμόρφωση τέθηκε ως στόχος να αναπαραχθεί, όσο είναι δυνατόν, το αρχικό ανάγλυφο του πυθμένα του αρχαιολογικού χώρου, πριν από τη διατάραξη που υπέστη κατά τη θεμελίωση της μεταλλικής κατασκευής του θεάτρου το 1983. Η κατασκευή είναι χαμηλότερη, ενσωματωμένη σε πρανές εδάφους, ώστε να επιτρέπει τις οπτικές φυγές που είχε πάντα ο χώρος και προς τις δύο πλευρές της συνέχειας της πορείας της τάφρου (Πίν. 136 α).

Η ένταξη της νέας θεατρικής εγκατάστασης εναρμονίζεται με την ευρύτερη λειτουργία του αρχαιολογικού περιπάτου, με την παράλληλη εξασφάλιση της δυνατότητας κυκλοφορίας στον περιβάλλοντα χώρο, απελευθερώνοντας την κίνηση στην πίσω πλευρά του, ώστε ο διερχόμενος θεατής ή απλώς περιπατητής να μην παρεμποδίζει την παράσταση.

Ο χώρος θέασης διαχέεται στο φυσικό τοπίο, ενώ η συμμετρία της ακτινωτής του διάταξης και η κανονικότητά του επιδιώκουν την αντίθεση με τη σύνθετη πολυγωνική χάραξη των οχυρωματικών έργων, που στην πε-

κληρώθηκαν τον Ιανουάριο του 2000, παρουσιάστηκαν στο συνέδριο που διοργανώθηκε στη Ρόδο τον Οκτώβριο του 2001 με θέμα «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου» από τον αρχιτέκτονα Π. Χατζηιωάννου, ενώ σχετικό άρθρο πρόκειται να δημοσιευθεί στον υπό έκδοση τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου με τίτλο: *Αρωγή ηλεκτρονικών μέσων στην τρισδιάστατη απεικόνιση μνημειακών χώρων: Η περίπτωση του θεάτρου μεσαιωνικής τάφρου «Μελίνα Μερκούρη»*. Η τρίτη αρχιτεκτονική πρόταση (αρχιτέκτων Κ. Μανούσου-Ντέλλα), που είναι και αυτή που εφαρμόστηκε, εκπονήθηκε μετά την έγκριση των γενικών αρχών στο πλαίσιο του «Σχεδίου προστασίας, διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου» και την αποξήλωση της μεταλλικής κατασκευής του 1983, περιέλαβε νέα χάραξη του χώρου θέασης και πρότυπη κατασκευή του σε πρανές εδάφους και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ μετά από ομόφωνη εισήγηση της Επιστημονικής Επιτροπής και ομόφωνη γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου στις 22-4-2003.

ριοχή αυτή χαρακτηρίζεται από έντονη ανησυχία δημιουργώντας ένα ευρύχωρο πλάτωμα στο σημείο ένταξης του θεάτρου.

Η διαμόρφωση βασίζεται στη σύγχρονη τεχνική κατασκευής οπλισμένου αναχώματος με χρήση ειδικών γεωσυνθετικών υλικών, στο οποίο εγκιβωτίστηκε ειδική μεταλλική κατασκευή που περιλαμβάνει σταθερά τοποθετημένες βάσεις με αναμονές, όπου τοποθετούνται μεταλλικοί στυλίσκοι κυκλικής διατομής, που φέρουν τα ξύλινα έδρανα του θεάτρου[153]. Τα ξύλινα έδρανα, απλά γραμμικά στοιχεία που επιτρέπουν την άμεση οπτική επαφή με τη φυσική φυτεμένη βάση του πρανούς, είναι αφαιρούμενα και οι βάσεις παραμένουν κάτω από την επιφάνεια του γρασιδιού (Πίν. 136 β).

Ως υλικό επίστρωσης των επιφανειών κυκλοφορίας στον περιβάλλοντα χώρο του θεάτρου και του ακτινωτού συστήματος των έξι ομόκεντρων διαδρόμων αμφίδρομης κίνησης, διά των οποίων διέρχονται και οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις[154], επιλέγεται το χυτό δάπεδο χωμάτινης υφής σε συνδυασμό με πλαίσιο ειδικής εμποτισμένης ξυλείας.

Χώροι υγιεινής καλής ποιότητας εντάσσονται στο πρανές, υπογείως, στα δυτικά του θεάτρου[155] και ειδικά ηχοαντανακλαστικά πετάσματα από διαφανές plexiglass τοποθετούνται, κατά περίπτωση, στις παρειές του χώρου για τη βελτίωση της ηχητικής απόδοσης στο θέατρο[156].

Τέλος, η αξονική ένταξη σκηνής[157], μεγάλου πλάτους και καμπύλης διαμόρφωσης του μετώπου στη στάθμη της θεμελίωσης του προτειχίσματος, καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το κέντρο χάραξης, αλλά και την καμπύλη θέασης που προκύπτει από την κατασκευαστική τομή του θεάτρου.

153. Η ειδική γεωτεχνική μελέτη κατασκευής οπλισμένου αναχώματος ως υποδομής του χώρου θέασης οφείλεται στον καθηγητή του ΑΠΘ Κ. Πιτιλάκη, ενώ σημαντική υπήρξε η συμβολή του υπεύθυνου της κατασκευής Κ. Θαρρενού, ιδιαίτερα στην ένταξη της μεταλλικής φέρουσας κατασκευής των εδράνων, την εφαρμογή της φύτευσης γρασιδιού ως τελικής επιφάνειας στο χώρο κυκλοφορίας του θεάτρου και την κατασκευή των χωμάτινης υφής δαπέδων στους διαδρόμους και τον περιβάλλοντα χώρο της διαμόρφωσης. Κατά την κατασκευή του έργου η επί τόπου χάραξη της διαμόρφωσης έγινε με ευθύνη του τοπογράφου Β. Αγιακάτσικα.

154. Η μελέτη και η κατασκευή των εγκαταστάσεων στους χώρους του θεάτρου έγινε από τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο μηχανικό Χρ. Κάσδαγλη σε συνεργασία με τη φωτίστρια Ε. Ντεκώ.

155. Η εσωτερική διαμόρφωση των υπόγειων χώρων υγιεινής μελετήθηκε από τη διακοσμήτρια, συνεργάτη του γραφείου, Μ. Γκιώνη.

156. Ειδική ακουστική μελέτη του υπαίθριου θεάτρου εκπονήθηκε με ανάθεση στους ειδικούς μελετητές Θ. Τσεβά και Σ. Ψαρρά.

157. Πρέπει να αναφερθεί εδώ η συμβουλευτική συμμετοχή του τότε διευθυντή του ΔΗΠΕΘΕ Ρόδου, σκηνογράφου Μ. Σδούγκου.

Αποκατάσταση των οχυρωματικών κατασκευών του βορειοδυτικού τμήματος του μεσαιωνικού λιμανιού (πύργος Heredia, προμαχώνας Αποστόλου Παύλου, Οπλοθήκη de Milly)

Στην ευρύτερη περιοχή του Ταρσανά-Οπλοστασίου προχώρησε ένα πρώτο στάδιο προκαταρκτικών-διερευνητικών σωστικών εργασιών, πριν από την έναρξη εφαρμογής της οριστικής επέμβασης[158].

Στο πλαίσιο αυτό προχώρησαν :

α) Απομάκρυνση πρόσθετων κατασκευών – «φάτνης», ξύλινων στεγάστρων και διαμορφώσεων, «παρτεριών» – στο χώρο πίσω από τον πύργο του Αποστόλου Παύλου και στον περιβάλλοντα χώρο της Οπλοθήκης de Milly.

β) Εσωτερική υποστύλωση[159] και τοποθέτηση μεταλλικού στεγάστρου για τη στεγάνωση του κτιρίου της Οπλοθήκης.

γ) Ανασκαφική έρευνα στο χώρο μεταξύ του πύργου του Αποστόλου Παύλου και της ανατολικής όψης της Οπλοθήκης[160].

δ) Εργασίες επιφανειακής συντήρησης-στερέωσης των λιθοδομών της ανατολικής και της νότιας όψης της Οπλοθήκης με ολοκλήρωση της αποκατάστασης του ιπποτικού παραθύρου της ανατολικής όψης[161].

Στη συνέχεια, οργανώθηκε εργοτάξιο για την επί τόπου προετοιμασία-λάξευση των λιθοσωμάτων που απαιτούνται για την πλευρική ενίσχυση-αντιστήριξη της θεμελίωσης σε συνδυασμό με την προσθήκη τεσσάρων λίθινων αντηρίδων στον προβληματικό νότιο τοίχο της οπλοθήκης-«θόλαρου» του 15ου αιώνα, που βρίσκεται σε επαφή με το μεσαιωνικό τείχος στα βορειοδυτικά της πύλης του Ταρσανά, του 14ου αιώνα.

Προχώρησαν και ολοκληρώθηκαν ανασκαφικές-διερευνητικές εργασίες στη θεμελίωση του τείχους και γύρω από το ιπποτικό κτίριο. Αποκαλύφθηκαν σημαντι-

158. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης - στατικής αποκατάστασης της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly στο πλαίσιο ειδικού ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ (υπεύθυνος καθηγητής Κ. Πιτιλάκης). Επίσης έγινε πλήρης τεκμηρίωση - αρχιτεκτονική αποτύπωση των οχυρωματικών κατασκευών από την πύλη του Ταρσανά μέχρι την πύλη της Ελευθερίας και τα ερείπια του πύργου του Naillac από το αρχιτεκτονικό γραφείο Σ. Μαμαλούκου - Α. Καμπόλη.

159. Σύμφωνα με μελέτη του πολιτικού μηχανικού, επιστημονικού συνεργάτη του ΕΜΠ, Μ. Χρονόπουλου.

160. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Ά.-Μ. Κάσδαγλη.

161. Οι εργασίες αυτές βασίστηκαν στην εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ αρχιτεκτονική μελέτη «Αποκατάστασης της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly», στην οποία συνεργάστηκαν διαδοχικά οι αρχιτέκτονες Κ. Μάγος και Μ. Γρύλλης.

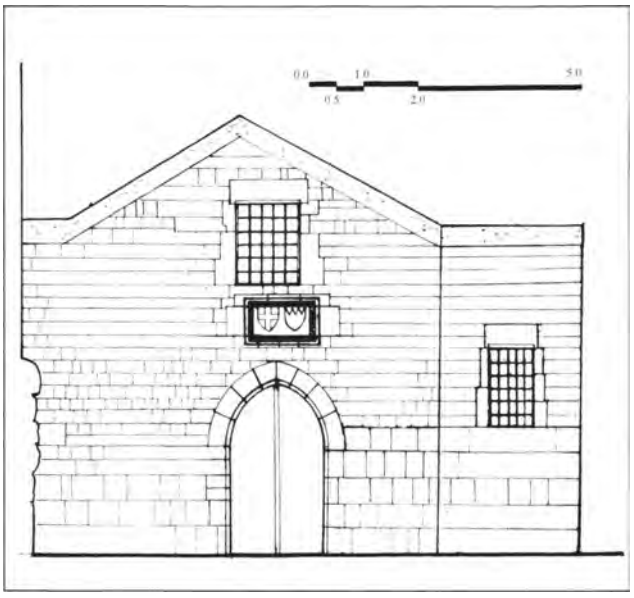
κά στοιχεία μιας πρώτης οικοδομικής φάσης της αρχικής κατασκευής του ως «Αποθήκης του Ταρσανά». Τα σωζόμενα στοιχεία της παλαιάς οξυκόρυφης πύλης εισόδου στη δυτική όψη του μνημείου και του αρχικού κατωφλιού της, που τεκμηριώνεται απολύτως, αποφασίστηκε να αναδειχθούν κατά την αποκατάσταση του μνημείου (Σχέδ. 40). Προχώρησε η κατασκευή της ενίσχυσης του μνημείου με εξασφάλιση της καλής συρραφής των πρόσθετων λίθινων στοιχείων (αντηρίδων) με την αυθεντική τοιχοποιία του νότιου τοίχου (Πίν. 136 γ).

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και στεγάνωσης των παρειών του μεγάλου θόλου της ιπποτικής Οπλοθήκης ή Αποθήκης του Ταρσανά, αφού παράλληλα έγιναν συστηματικές διερευνητικές τομές για την εξακρίβωση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Αφαιρέθηκαν τα εσωτερικά ικριώματα και ξεκίνησε η επιφανειακή συντήρηση και αρμολόγημα του εσωτερικού του μεγάλου θόλου. Παράλληλα, προχώρησε ανασκαφική έρευνα σε σχέση με την πορεία του ελληνιστικού τείχους, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ιπποτικού κτίσματος. Η ανασκαφή επεκτάθηκε και εκτός του «θόλαρου», στα ανατολικά του οποίου αποκαλύφθηκαν εντυπωσιακά λείψανα μνημειώδους λιθόστρωτης κατασκευής. Η συστηματική ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί στο μέλλον πριν από τη διαμόρφωση του χώρου στα νότια του πύργου του Αποστόλου Παύλου[162].

Τέλος, ολοκληρώθηκαν οι στερεωτικές εργασίες με την εσωτερική στερέωση και επιφανειακή συντήρηση του «θόλαρου» με παράλληλη αποκατάσταση και ανάδειξη των χαμηλών ανοιγμάτων εξαερισμού της ιπποτικής αποθήκης. Στη φάση αυτή καταργήθηκε η νεότερη είσοδος με διάνοιξη πόρτας στη νότια όψη του κτιρίου και αποκαλύφθηκε παλαιότερο άνοιγμα που τεκμηριώνει τη γραφική αποκατάσταση της πρώτης φάσης κατασκευής του μνημείου με απότμηση της νοτιοδυτικής γωνίας του, προφανώς για λόγους διευκόλυνσης της μεταφοράς αντικειμένων μεγάλου μήκους (π.χ. εξαρτήματα πλοίων) για φύλαξη στην Αποθήκη του Ταρσανά.

Τέλος, έγινε επέμβαση για στεγάνωση και προστασία του ανατολικού πύργου του Heredia που περιλαμβάνεται στο ίδιο συγκρότημα προς διαμόρφωση, στη βορειοανατολική γωνία της τειχισμένης πόλης.

Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών αποχωματώθηκε η άνω στάθμη του νεότερου θόλου του πύργου, αναδείχθηκαν οι νευρώσεις των σταυροθολίων της πρώτης οικοδομικής του φάσης και αποκαταστάθηκε και διανοίχθηκε ιπποτικός αεραγωγός. Στη συνέχεια έγινε εφαρμογή στεγανωτικής στρώσης ασφαλτόπανου καλυμμένου με βατό κονίαμα παραδοσιακής μορφής τύπου «κουρασάνι».

Σχέδ. 40. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γραφική αποκατάσταση της πρώτης οικοδομικής φάσης της δυτικής όψης της Οπλοθήκης de Milly.

Αποκατάσταση - ανάδειξη των τμημάτων της θαλάσσιας οχύρωσης και του μόλου του Naillac

α) Προχώρησαν καθαρισμοί και επισκευή ετοιμόρροπων τμημάτων, στεγάνωση των κατασκευών και γενικότερα λήψη σωστικών μέτρων μέχρι την προγραμματιζόμενη οριστική επέμβαση στο μεσαιωνικό μόλο του Naillac. Επίσης έγινε νέα επίστρωση χωμάτινης υφής στους επισκέψιμους χώρους και νέα εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού για τη νυχτερινή ανάδειξη των υπολειμμάτων του πύργου του Naillac.

β) Ολοκληρώθηκε η δεύτερη φάση της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της Θαλασσινής πύλης στο κεντρικό μεσαιωνικό λιμάνι, που περιέλαβε τη μεταφορά των δικτύων της ΔΕΗ, τη βελτίωση της αποχέτευσης, ώστε να αποφευχθεί οριστικά η επιστροφή του θαλάσσιου νερού, και την κατασκευή μόνιμης πέτρινης σκάλας, πεζουλιών και ράμπας με δάπεδα τύπου «κουρασάνι» για τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Πίν. 136 δ).

Οι επιστρώσεις έγιναν με νέα βοτσαλωτά δάπεδα και ανάδειξη της αυθεντικής λιθόστρωσης, καθώς και των ιχνών του ιπποτικού προτειχίσματος στον προ της πύλης χώρο.

162. Υπεύθυνη για την τήρηση του αρχαιολογικού ημερολογίου ήταν η αρχαιολόγος Α. Κοσμά.

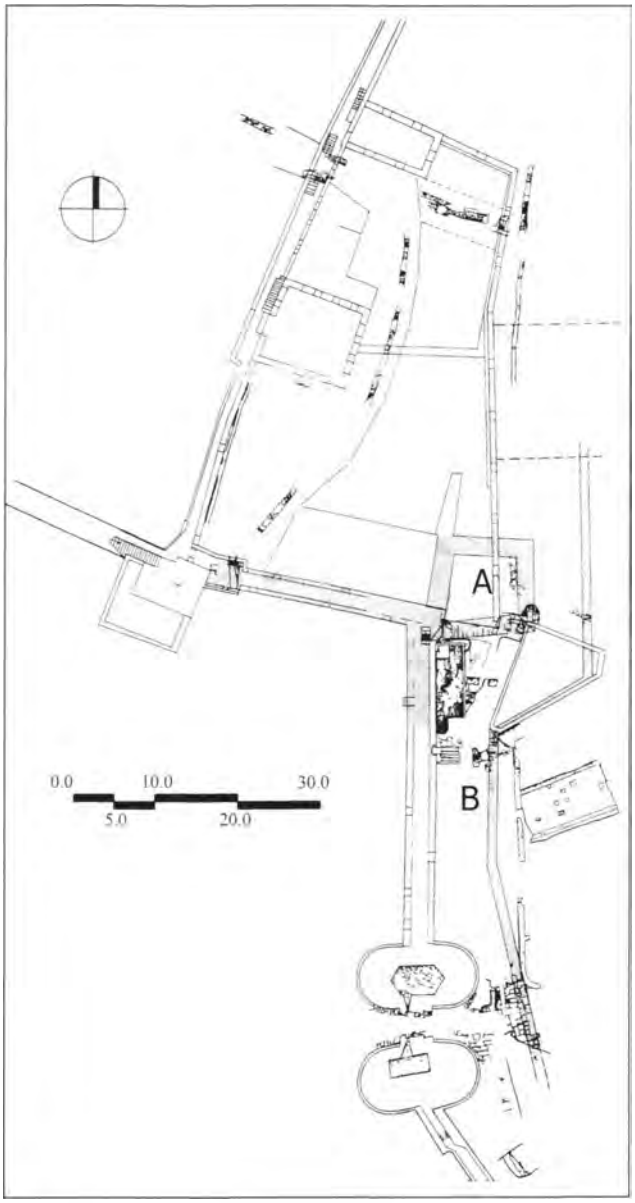
Η οριστική διαμόρφωση του χώρου έγινε στο πνεύμα της ανάδειξης όλων των στοιχείων των παλαιότερων οικοδομικών φάσεων των οχυρώσεων[163] που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα κατά τη διάρκεια των εργασιών διέλευσης των υπόγειων δικτύων. Σε δεύτερο στάδιο προχώρησε η συντήρηση, στερέωση και αρχιτεκτονική αποκατάσταση του μαρμάρινου περιθυρώματος της πύλης[164] από ειδικό συνεργείο συντηρητών και λιθοξόων μαρμαροτεχνιτών.

Στο βορειότερο τμήμα του προς διαμόρφωση χώρου στην «πύλη της Σκάλας» με τα οικόσημα του Μεγάλου Μαγίστρου d'Aubusson, που αποτελούσε και την κύρια πρόσβαση προς τη Θαλασσινή πύλη, αποκαλύφθηκε ογκώδης τοίχος θεμελίωσης, πλ. 2 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ., που επιβεβαίωσε παλαιότερη υπόθεση[165] για ύπαρξη πύργου της πρώτης οικοδομικής φάσης των οχυρώσεων του λιμανιού στη θέση αυτή που καταργήθηκε από το Μεγάλο Μάγιστρο d'Aubusson (Σχέδ. 41: Α). Η κατασκευή αυτή αναδείχθηκε με την κατασκευή ξύλινου αναβαθμού, που είχε στόχο να εξασφαλίζει, ταυτόχρονα, και την πρόσβαση προς το υπερκείμενο ιδιωτικό κατάστημα.

Τέλος, έγινε υποδειγματική συμπλήρωση τμήματος του κομμένου ιπποτικού προτειχίσματος στη βόρεια απόληξή του, όπου γωνιάζει με το υπάρχον ενσωματωμένο στη μεταγενέστερη τοιχοποιία (Σχέδ. 41: Β· Πίν. 136 ε).

γ) Στο θαλάσσιο τμήμα των οχυρώσεων, και σε συνδυασμό με την εξέλιξη του έργου υπογείωσης των δικτύων της μεσαιωνικής πόλης, προχώρησε ανασκαφική έρευνα στη βάση του βόρειου πύργου της πύλης του Ταρσανά. Η έρευνα στη συνέχεια επεκτάθηκε βορειότερα μέχρι την πύλη που οδηγούσε στο μόλο του Αγίου Νικολάου και την είσοδο του μόλου του Naillac.

Στη βάση της πύλης αποκαλύφθηκε το παλαιό μαρμάρινο κατώφλι, που μεταφέρθηκε ψηλότερα κατά την ιταλική επέμβαση ανακατασκευής της, όπως τεκμηριώνεται από φωτογραφικό υλικό της εποχής. Επίσης, αποκαλύφθηκε παλαιότερη πορεία της οχυρωματικής γραμμής, πλ. 2 μ. περίπου, που κατευθυνόταν νοτιοδυτικά ως συνέχεια των οχυρωματικών έργων του Μεγάλου

Σχέδ. 41. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική διάταξη οχυρωματικών κατασκευών στην περιοχή της Θαλασσινής πύλης.

Μαγίστρου Antoni Fluvian (1421-1437), οικόσημο του οποίου είναι τοποθετημένο στη βόρεια όψη του μόλου του Naillac, πριν από τις ριζικές ανακατασκευές του τελευταίου τετάρτου του 15ου αιώνα από το Μεγάλο Μάγιστρο d'Aubusson (1476-1501).

Η πρώιμη πύλη, η οποία προϋπήρχε του πολυγωνικού προπυργίου του Αποστόλου Παύλου και της οποίας δεν είναι γνωστή η σχέση με την αναφερόμενη στα κείμενα «πύλη του Αγίου Νικολάου», είχε αρχικά πυργοειδή διαμόρφωση ανάλογη με αυτή της παλαιάς πύλης του μόλου και μετέπειτα πύλης της Αγίας Αικατερίνης.

163. Για το σκοπό αυτό εκπονήθηκε ειδική αρχιτεκτονική μελέτη διαμόρφωσης και ανάδειξης του χώρου, που βασίστηκε στην αναλυτική τεκμηρίωση-αποτύπωση των οχυρωματικών κατασκευών και των ανεσκαμμένων τμημάτων και στη γραφική αποκατάσταση των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ.

164. Ειδική μελέτη εκπονήθηκε σε συνεργασία από τον αρχιτέκτονα Π. Χατζηιωάννου και το μεταλλειολόγο μηχανικό Π. Θεουλάκη.

165. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης, *ΔΧΑΕ* ΚΑ΄ (2000), σ. 27-42.

Τα σημαντικά αυτά αρχαιολογικά ευρήματα παρέμειναν ορατά προκειμένου να αξιοποιηθούν στη νέα διαμόρφωση του ευρύτερου χώρου του λιμανιού. Έγινε νέα μεταλλική περίφραξη με πλέγμα, προσωρινή διευθέτηση του χώρου της ανασκαφής και της διάβασης των πεζών και τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας για την κατεύθυνση των επισκεπτών.

Αποκατάσταση - ανάδειξη του μεσαιωνικού «Μόλου των Μύλων»

Στο πλαίσιο της συνολικής αποκατάστασης-ανάδειξης του υποβαθμισμένου μεσαιωνικού πυρήνα του «Μόλου των Μύλων»[166], που σώζεται εγκλωβισμένος στις νεότερες τσιμεντένιες προβλήτες, ολοκληρώθηκε:

1. Η αποκατάσταση της βόρειας απόληξης του μεσαιωνικού μόλου που είχε καταρρεύσει τη δεκαετία του 1990. Έγινε αποκατάσταση της αρχικής μορφής της κανονιοθυρίδας, όπως τεκμηριώθηκε από φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα.

2. Η οριοθέτηση ζώνης προστασίας γύρω από τη βορειοανατολική πλευρά του μόλου, ακολουθώντας το ίχνος του ιταλικού κυματοθραύστη, στη θέση του οποίου κατασκευάστηκε πέτρινο πεζούλι. Η ζώνη προστασίας συνεχίστηκε σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του μόλου με την κατασκευή σφυρήλατου μεταλλικού κιγκλιδώματος (Πίν. 137 α).

3. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση των δυο σωζόμενων ιπποτικών ανεμόμυλων επί του «Μόλου των Μύλων» με κατασκευή στέγης παραδοσιακού τύπου.

Ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση φωτισμού νυχτερινής ανάδειξης των οχυρωματικών κατασκευών των ανεμόμυλων και τμημάτων της ανασκαφής του ελληνιστικού μόλου στον αρχαιολογικό χώρο.

Έγιναν πλήρεις εργασίες διαμόρφωσης του νότιου τμήματος του «Μόλου των Μύλων» ως επισκέψιμου χώρου[167] με την ευκαιρία της συμμετοχής της 4ης ΕΒΑ στις «Ανοικτές Ημέρες» του ΥΠΠΟ στις 1 και 2 Ιουνίου του 2002.

Οι εργασίες αυτές αναλυτικότερα περιέλαβαν:

α) Την αξιοποίηση-ανάδειξη του ανεσκαμμένου τμήματος με τα υπολείμματα του ελληνιστικού μόλου[168] (Πίν. 137 β). Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκε συγκεκριμένη διαδρομή στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου, με την ένταξη μεταλλικής γέφυρας με ξύλινο διάδρομο. Η διαδρομή αυτή αποτελείται από δύο παράλληλες πορείες με κατεύθυνση από Ν. προς Β. και από Β. προς Ν., οι οποίες συνδέονται στο εσωτερικό του επιβλητικού ελληνιστικού πύργου, ο οποίος γίνεται έτσι κατανοητός ως θέση και κλίμακα από τον επισκέπτη.

β) Τη συντήρηση-αποκατάσταση των δύο σωζόμενων μεσαιωνικών ανεμόμυλων, ώστε να γίνουν επισκέψιμοι.

γ) Την κατασκευή ειδικής μεταλλικής εξέδρας στη θέση του τρίτου ανεμόμυλου, που λειτουργούσε στις αρχές του 20ού αιώνα. Η εξέδρα αυτή αποτελεί το σημαντικότερο σημείο θέας, ανάδειξης και συνολικής αντίληψης του αρχαιολογικού χώρου και της συνέχειάς του προς την πύλη του μόλου ή της Αγίας Αικατερίνης και το εσωτερικό της τειχισμένης πόλης (Πίν. 138 α).

δ) Τη διαμόρφωση-επίστρωση της εισόδου του χώρου από τη νοτιοδυτική γωνία του, μετά την καθαίρεση του αυθαίρετου κτίσματος των πρώην γραφείων της ΔΑΝΕ. Στο σημείο αυτό τοποθετήθηκε μεταλλικό κιγκλίδωμα παραδοσιακής μορφής σε μήκος 80 μ. περίπου.

ε) Τον ηλεκτροφωτισμό για τη νυχτερινή ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου και των μνημειακών κατασκευών που περιλαμβάνει.

στ) Την τοποθέτηση μόνιμης υπαίθριας έκθεσης με ειδικού τύπου πίνακα (ταμπλό) ενημέρωσης για το περιεχόμενο, το στόχο και την εξέλιξη της ανασκαφής.

ζ) Την έκδοση ειδικού ενημερωτικού τεύχους με τίτλο: *Ανοικτές ημέρες. Η ιστορία μιας ανασκαφής: από τον αρχικό σχεδιασμό στην τελική παρουσίαση.*

Στη συνέχεια, η έρευνα επεκτάθηκε κατά μήκος του ελληνιστικού μόλου βορειότερα, στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβόλου της τουρκοκρατίας, όπου τα υπολείμματα ελληνιστικών οχυρωματικών κατασκευών σώζονται βαθύτερα και σε κακή κατάσταση, που δεν ευνοεί τη διατήρηση και ανάδειξή τους στην τελική μορφή του μνημειακού συνόλου.

Προχώρησε η αποκατάσταση-ανάδειξη των ερειπωμένων κατασκευών της τουρκοκρατίας στα νότια του πύργου των Μύλων, ο οποίος επίσης προβλέπεται να ανοιχθεί ως επισκέψιμος χώρος.

166. Πλήρης αρχιτεκτονική αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης των κατασκευών εκπονήθηκε με ανάθεση στο τεχνικό γραφείο Σ. Μαμαλούκου - Α. Καμπόλη.

167. Οι εργασίες βασίστηκαν στην αρχιτεκτονική μελέτη «Α΄ φάση εργασιών αποκατάστασης ανάδειξης του "Μόλου των Μύλων"», στην οποία συνεργάστηκε ο αρχιτέκτων Μ. Ζερλέντης.

168. Υπεύθυνος για την οργάνωση της συστηματικής ανασκαφής και για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που προχώρησε στο πλαίσιο των «Ανοικτών Ημερών» του ΥΠΠΟ ήταν ο αρχαιολόγος Ε. Πλάτων.

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση των ισόγειων θολωτών αιθουσών, που θα χρησιμοποιηθούν ως εργαστήριο συντήρησης κεραμικών της συστηματικής διαχρονικής ανασκαφής του «Μόλου των Μύλων». Παράλληλα, έγινε ανασκαφική διερεύνηση στη βάση των κατασκευών και τεκμηρίωση του ανατολικού νεότερου πυροβολείου. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή και τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων και πόρτας για την εξασφάλιση του εσωτερικού του πύργου του 15ου αιώνα.

Στον εξωτερικό χώρο της πύλης της Αγίας Αικατερίνης, που οδηγεί προς το μεσαιωνικό «Μόλο των Μύλων», αφαιρέθηκε το νεότερο στρώμα του δρόμου από άσφαλτο προκειμένου να διερευνηθεί, να αποκατασταθεί και να διαμορφωθεί η παλιά επικοινωνία της μεσαιωνικής πόλης με το λιμάνι.

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του θυρώματος της πύλης της Αγίας Αικατερίνης και ήδη προχωρεί η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο εσωτερικό της και κατά μήκος του περάσματος.

Προχώρησε η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της απόληξης της οχύρωσης της πόλης προς το «Μόλο των Μύλων», προκειμένου να προχωρήσει η διαμόρφωση για βελτίωση της σύνδεσης και ανάδειξη των σήμερα κατακερματισμένων, από την κατασκευή του λιμανιού και τη διέλευση της περιφερειακής οδού, οχυρωματικών κατασκευών. Έγινε επιφανειακή συντήρηση σε τμήμα της όψης του θαλασσινού τείχους πίσω από τις θολωτές αποθήκες της τουρκοκρατίας, αντικατάσταση των φθαρμένων λίθων με νέα υγιή λιθοσώματα και προσεκτικό σφράγισμα των αρμών.

Τέλος, ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση-επίστρωση με βοτσαλωτό κατά μήκος της πρόσβασης της πύλης και ανατολικά προκειμένου να βελτιωθεί, με την πλήρη εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης[169], η σύνδεση και ανάδειξη των σήμερα κατακερματισμένων από την κατασκευή του λιμανιού και τη διέλευση της περιφερειακής οδού οχυρωματικών διατάξεων.

Αποκατάσταση - ανάδειξη του μεσαιωνικού μόλου και του φρουρίου του Αγίου Νικολάου

Στο φρούριο λειτουργεί ήδη από το 1998 επισκέψιμο εργοτάξιο με μακέτα και ειδικό οπτικοακουστικό πρόγραμμα. Μετά τον Απρίλιο του 2000 έγιναν τα εξής:

1. Ολοκληρώθηκε η στερέωση-αποκατάσταση του φέροντος οργανισμού του κεντρικού κυλινδρικού πύργου του Zacosta καθώς και η στεγάνωση και προστασία του δώματός του. Στο πλαίσιο των εργασιών έγινε εξειδικευμένη επέμβαση στο ανάγλυφο του αγίου Νικολάου, το οποίο κινδύνευε με άμεση διάλυση, αφαιρέθηκε, συγκολλήθηκε, συντηρήθηκε επιφανειακά και επανατοποθετήθηκε από ειδικό συνεργείο μαρμαροτεχνιτών-συντηρητών πέτρας[170] (Πίν. 138 β).

2. Προχώρησαν εργασίες αποκατάστασης-ανάδειξης του περιτειχίσματος της πρώτης φάσης του μνημείου με αναλυτική σχεδιαστική τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης της ανατολικής πλευράς του (Σχέδ. 42).

3. Έγινε συντήρηση των χώρων του επισκέψιμου εργοταξίου και τοποθέτηση νέων ανοξείδωτων μεταλλικών κιγκλιδωμάτων. Στα μέσα Ιουνίου του 2002 άνοιξε για το κοινό.

4. Έγινε δειγματοληψία κονιαμάτων στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ[171] προκειμένου να γίνουν προτάσεις σύνθεσης νέων κονιαμάτων, καθώς και συστηματική τεκμηρίωση-χαρτογράφηση των φθορών στο σύνολο του φρουρίου.

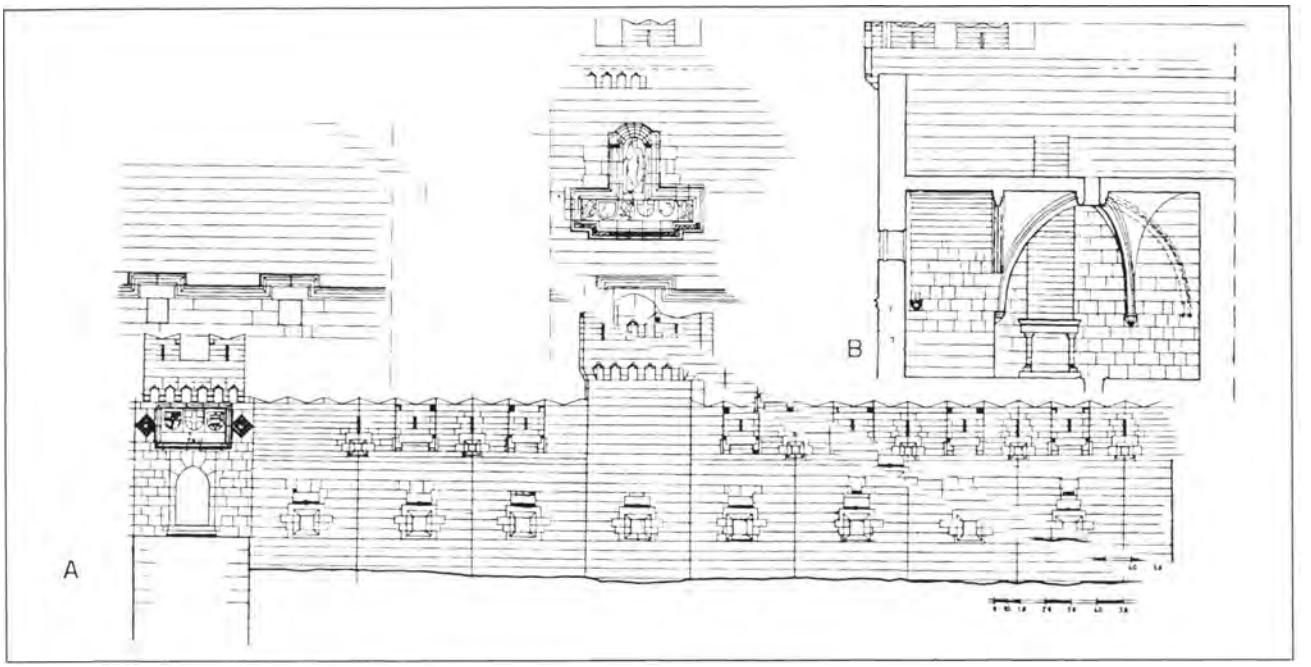
5. Προχώρησε η συστηματική τεκμηρίωση-χαρτογράφηση των φθορών του δομικού υλικού στην κεντρική αίθουσα της άνω στάθμης του πύργου του Zacosta, όπου κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν ξύλινα παράθυρα και πόρτες για την προστασία του από την επίδραση των δυσμενών περιβαλλοντικών παραγόντων. Παράλληλα, έγιναν δοκιμαστικές εφαρμογές συντήρησης και μέτρησης της υφιστάμενης κατάστασης των αυθεντικών πωρόλιθων προκειμένου να αξιολογηθούν στο πλαίσιο ειδικού ερευνητικού προγράμματος που έχει ανατεθεί στο Εργαστήριο Δομικών Υλικών του ΑΠΘ.

6. Προχώρησε η συστηματική αποκατάσταση του περιμετρικού περιτειχίσματος του Zacosta με καθαίρεση των προσθηκών της τουρκοκρατίας στο βορειοανατολικό τμήμα του, μετά από αναλυτική τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης με τις πρόσφατες αλλοιώσεις των κανονιοθυρίδων (Πίν. 138 γ) και αποκατάσταση-

169. Οι εργασίες βασίστηκαν στην αρχιτεκτονική μελέτη «Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου πύλης Αγίας Αικατερίνης», που εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ, στην οποία συνεργάστηκε η διακοσμήτρια Μ. Γκιώνη.

170. Υπεύθυνος για την εργασία αυτή ήταν ο μεταλλειολόγος μηχανικός Π. Θεουλάκης.

171. Για το φρούριο του Αγίου Νικολάου και την προστασία του περιβάλλοντος χώρου του εκπονήθηκαν οι ακόλουθες μελέτες στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ, Τομέας Γεωτεχνικής Μηχανικής, «Στερεωτικά προβλήματα των οχυρώσεων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου»: Ι. «Συνολική μελέτη αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών παραγόντων φθοράς του φρουρίου Αγίου Νικολάου». ΙΙ. «Ακτομηχανική μελέτη περιοχής φρουρίου Αγίου Νικολάου». ΙΙΙ. «Στατική μελέτη ανακατασκευής του πέτρινου πυργίσκου του φάρου στον κεντρικό πύργο του Zacosta του φρουρίου του Αγίου Νικολάου».

Σχέδ. 42. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γραφική αποκατάσταση του αναπτύγματος της όψης του προπυργίου του Zacosta στο φρούριο του Αγίου Νικολάου.

στερέωση των θολίσκων της φρουράς της τουρκοκρατίας στη δυτική πλευρά του. Μετά την εγκατάσταση εργοταξίου στη στεγασμένη περιμετρική στοά του προμαχώνα του d'Aubusson, γίνεται επί τόπου προετοιμασία λάξευσης πωρόλιθων και ειδικών λίθων.

7. Ολοκληρώθηκε η πλήρης τεκμηρίωση και μελέτη συντήρησης και ανάδειξης της μεταλλικής κατασκευής του φάρου του 19ου αιώνα, προκειμένου να επανατοποθετηθεί στον πέτρινο πυργίσκο (Πίν. 138 δ).

8. Ολοκληρώθηκαν οι πλήρεις εργασίες ανακατασκευής του πέτρινου πυργίσκου του φάρου στο δώμα του κεντρικού πύργου του Zacosta και η διαμόρφωσή του ως επισκέψιμου χώρου (Πίν. 139 α-β). Η προετοιμασία των ειδικής κοπής και λάξευσης λιθοσωμάτων έγινε σε ειδικά διαμορφωμένο εργοτάξιο στα ανατολικά του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης και μεταφέρθηκαν μεγάλες ποσότητες πέτρας από το λατομείο των Σφουγγαριών στα Στεγνά Αρχαγγέλου.

Ανάπλαση και ανάδειξη του αρχαίου μόλου του Αγίου Νικολάου

Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και της πρόσβασης στο επισκέψιμο εργοτάξιο του φρουρίου του Αγίου Νικολάου, αξιοποιώντας τα στοιχεία της παλαιάς διαμόρφωσης του δρομίσκου πρόσβασης και της συνέχειας του μόλου προς Β. και Δ. (Πίν. 139 γ). Ολοκληρώθηκε ο φωτισμός - νυχτερινή ανάδειξη του μεσαιωνικού φρουρίου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

ΙΙ. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Οδός Απολλωνίου, μονή Αγίου Γεωργίου

Συνεχίστηκαν[172] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης του μοναστηριακού συγκροτήματος του Αγίου Γεωργίου[173], που αποδόθηκε για χρήση και αξιοποίησή του ως επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου και μνημείου με παράλληλες εκπαιδευτικές και πολιτιστικές χρήσεις.

Ειδικότερα, αποκαταστάθηκαν τα κελιά του ισογείου της βόρειας και της δυτικής πτέρυγας, που παρουσιάζουν ομοιότητες και ανάγονται στην ιπποτική περίοδο. Είναι πετρόκτιστα, σε σειρά, στεγασμένα με χαμηλωμένους θόλους. Έχουν πόρτες με ευθύγραμμα ανώφλια εξωτερικά και ανακουφιστικά τόξα εσωτερικά, μι-

172. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 975, Σχέδ. 3, 4 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 971.

173. Σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Στ. Βλυσίδη και Μ. Ζερλέντη, το μεταλλειολόγο Π. Θεουλάκη και τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο Κ. Καπνουλά.

κρούς ορθογώνιους φεγγίτες προς την αυλή και απλές σχισμές προς τα έξω, ορθογώνιες εσοχές για ντουλάπια και μικρές κόγχες με χαμηλωμένα τόξα για προσκυνητάρια. Τα κελιά μετατράπηκαν σε κοιτώνες των σπουδαστών του μουσουλμανικού ιεροδιδασκαλείου (μεδρεσές)[174]. Διατηρούνται, μάλιστα, ίχνη αραβικής γραφής, σκαλισμένα πάνω σε κάποια ανώφλια του ισογείου της βόρειας πτέρυγας. Δεν αποκαταστάθηκαν όμως, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη, τα δύο δυτικά κελιά της βόρειας πτέρυγας, τα θεμέλια των οποίων έφερε στο φως η ανασκαφή, μετά από έντονο προβληματισμό της Επιτροπής Παρακολούθησης Έργων στα Μνημεία της Μεσαιωνικής πόλης Ρόδου (Σχέδ. 8· Πίν. 139 δ). Επισκευάστηκαν οι θόλοι του ισογείου και αποκαταστάθηκαν οι τοίχοι που είχαν σοβαρά στατικά προβλήματα στη βόρεια απόληξη της δυτικής πτέρυγας με υποστήριξη των θόλων και τμηματική καθαίρεση και ανακατασκευή όσων τμημάτων είχαν εντελώς αποδιοργανωθεί (Πίν. 139 ε -140 α).

Οι εργασίες περιέλαβαν και την αποκατάσταση των χώρων του ορόφου των δύο πτερύγων. Ο όροφος προστέθηκε κατά την τουρκοκρατία, πιθανώς το 18ο ή 19ο αιώνα, και αποτελείται από δωμάτια, μικρούς οντάδες με μικρά παράθυρα και φεγγίτες, τζάκια και ντουλάπια, που επικοινωνούν μέσω υπαίθριου διαδρόμου, προς την αυλή, στη δυτική πτέρυγα και προς την πίσω πλευρά, στη βόρεια, και πετρόκτιστες σκάλες προς τον αύλειο χώρο. Αφού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του ορόφου της βόρειας πτέρυγας, επισκευάστηκαν οι λιθοδομές του ορόφου της δυτικής, με αντικατάσταση σαθρών λίθων, συρραφή ρωγμών και ενίσχυση ενεμάτων, συντηρήθηκαν οι ξυλοδεσιές και οι στρωτήρες και αντικαταστάθηκαν όσες είχαν αποσαθρωθεί. Ανακατασκευάστηκε το αποσαθρωμένο ξύλινο δώμα (δοκάρια, τεγίδες, πετσώματα) και μονώθηκε με τον ίδιο τρόπο, όπως και η βόρεια πτέρυγα[175]. Τα στηθαία επιχρίστηκαν με ζώνη κουρασανιού ύψ. 0,50-0,60 μ. κατά τον παραδοσιακό τρόπο για προστασία από την υγρασία.

Αποκαταστάθηκαν και αναδείχθηκαν όλα τα σωζόμενα μορφολογικά στοιχεία (θύρες, παράθυρα, φεγγίτες, τοξωτές κόγχες, τζάκια και ένα πηγάδι) και αρμολογήθηκαν οι εμφανείς λιθοδομές των εξωτερικών όψεων και του ισογείου, ενώ επιχρίστηκαν οι εσωτερικές όψεις των δωματίων των ορόφων. Το δάπεδο των ισογείων θόλων και των δωμάτων τους, που είναι επισκέψιμα, καλύφθηκε με κουρασάνι, ενώ των δωματίων του ορόφου με πλακάκια. Διαμορφώθηκαν χώροι υγιεινής για το κοινό και τα ΑΜΕΑ στη βόρεια απόληξη του ισογείου της δυτικής πτέρυγας, για την εξυπηρέτηση μελλοντικών πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του συγκροτήματος. Έγιναν οι απαραίτητες υδραυλικές και ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις και κλιματισμός. Αποκαταστάθηκαν οι πέτρινες σκάλες της βόρειας και της δυτικής πτέρυγας με τοξωτές καμάρες από πωρόλιθο και μαρμάρινα σκαλοπάτια, καθώς και τα σκαλιά από πωρόλιθο της νότιας εισόδου της μονής και τοποθετήθηκαν μεταλλικά κιγκλιδώματα από σφυρήλατο χάλυβα τετραγωνικής διατομής, παραδοσιακού τύπου.

Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση ενός πλατώματος μπροστά από το ιπποτικό θύρωμα της εισόδου της μονής από την οδό Απολλωνίου (Πίν. 140 β) με υποχώρηση του οδοστρώματος κατά ένα σκαλοπάτι από μάρμαρο για να προστατευθεί από τα σταθμεύοντα οχήματα και για να αναδειχθεί η παλαιά πρόσβαση που ήταν χαμηλότερα. Αποκαταστάθηκε ο μαντρότοιχος με τη μικρή κρήνη δίπλα από την είσοδο και επιστρώθηκε ο χώρος με βοτσαλωτό, ενώ το θύρωμα καθαρίστηκε και συντηρήθηκε.

Διαμορφώθηκε η ανασκαφή στο ανατολικό τμήμα της αυλής με το σταυροδρόμι του ιπποδάμειου ελληνιστικού συστήματος και τα τμήματα αιθρίου πιθανής παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Αυτή περιέλαβε την οριοθέτησή της ανατολικά και δυτικά από τοιχία οπλισμένου σκυροδέματος με πεζούλια επιχρισμένα με πεταχτό σοβά σε απόχρωση μπεζ, ανάλογη με τον πωρόλιθο της Ρόδου και βόρεια και νότια από τα θεμέλια των κελιών και των γειτονικών κτιρίων. Στερεώθηκαν τα σωζόμενα τμήματα των τοίχων της ανασκαφής και των δαπέδων και αναδείχθηκε ένα πηγάδι στην ανατολική πλευρά της, αφού καθαρίστηκαν από περιττά μπάζα και σκόρπιες πέτρες. Για την επικοινωνία της δυτικής με την ανατολική πλευρά της αυλής και τους θόλους της βόρειας πτέρυγας πάνω από την ανασκαφή κατασκευάστηκε προσωρινή μεταλλική γέφυρα από σκαλωσιές με κάγκελα και ξύλινο δάπεδο (Πίν. 139 δ). Προβλέπεται να βρεθεί στο μέλλον οριστική λύση για την επίλυση αυτού του προβλήματος, που προέκυψε από την επέκταση της ανασκαφής και την κατάργηση του διαδρόμου, όπως προέβλεπε η εγκεκριμένη μελέτη.

Η αυλή διαμορφώθηκε στο πνεύμα των βυζαντινών μοναστηριών με τη δημιουργία ενός περιμετρικού διαδρόμου με βοτσαλωτό δάπεδο, που εξυπηρετεί την κυκλοφορία και την πρόσβαση στο καθολικό, σε όλα τα κελιά, τις σκάλες και τη γέφυρα πάνω από την ανασκαφή, και τη δημιουργία στο μέσον ενός παρτεριού με γρασίδι, θάμνους από αρωματικά φυτά περιμετρικά και χουρμαδιές, που παραπέμπουν στην ονομασία του όταν λει-

174. H. Balducci, *Architettura Turca in Rodi*, Pavia 1932, σ. 146-147, εικ. 116.

175. *ΑΔ* 54 (1999), ό.π.

τουργούσε ως μεδρεσές (Χουρμαλί). Με τη διαμόρφωση της αυλής αναδείχθηκαν τα θεμέλια μιας, επιπλέον, ανοικτής στοάς, που καλυπτόταν από σταυροθόλιο, βορειοδυτικά του καθολικού και στη συνέχεια του σωζόμενου προστώου, που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια των εργασιών (Πίν. 140 γ). Ανάλογα αναδείχθηκαν και τα θεμέλια των δύο κελιών της δυτικής απόληξης της βόρειας πτέρυγας, ενώ αποκαταστάθηκε η βορειοδυτική θύρα επικοινωνίας της μονής με το μεσαιωνικό κήπο που σήμερα έχει αποκατασταθεί και συντηρείται από το ίδρυμα Marc de Montalembert.

Στο καθολικό[176] οι εργασίες περιορίστηκαν στον καθαρισμό και τη συντήρηση των όψεων και τη συγκόλληση σπασμένης μαρμάρινης ταφόπλακας μπροστά από τη δυτική είσοδο. Τέλος, έγινε προσπάθεια νυχτερινής ανάδειξης τόσο της αυλής, με διακριτικό φωτισμό από παραδοσιακού τύπου μεταλλικά φωτιστικά, όσο και της ανασκαφής και του καθολικού με μικρούς προβολείς που δεν ενοχλούν. Με την ολοκλήρωση της ανάδειξης της μονής οργανώθηκε έκθεση παρουσίασης των έργων αποκατάστασης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου των τελευταίων χρόνων με μεταλλικούς πίνακες (ταμπλό) και ειδικό φωτισμό των θόλων και των εκθεμάτων.

Οδός Ιεροκλέους, αρχοντικό τουρκοκρατίας

Το αρχοντικό βρίσκεται δίπλα από τη μονή του Αγίου Γεωργίου και παρουσιάζει τα τυπικά χαρακτηριστικά ανάλογων αρχοντικών των Βαλκανίων, του 18ου-19ου αιώνα. Είναι διώροφο, κατασκευασμένο από ροδίτικο πωρόλιθο και ξύλινα στοιχεία και συνοδεύεται από ένα μικρό διώροφο βοηθητικό κτίσμα στην αυλή. Το ισόγειο και ο όροφος περιελάμβανε, αρχικά, δύο δωμάτια (οντάδες) και έναν ανοικτό χώρο, το χαγιάτι, με κάτοψη σχήματος Τ. Σε επόμενη φάση προστέθηκε στη βόρεια πλευρά του ορόφου μια κουζίνα και ένα χαμάμ, τροποποιώντας τον αντίστοιχο οντά σε προθάλαμο του χαμάμ. Από την αρχική φάση διατηρήθηκαν η ντουλάπα («μουσάντρα») του μεγάλου ή καλού οντά του ορόφου, μερικά θυρώματα και ντουλάπια, καθώς επίσης και δύο τζάκια, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των προκαταρκτικών εργασιών. Κομμάτια από τον πλούσιο διάκοσμο, με ανάγλυφα και ζωγραφισμένα γύψινα ανθέμια και φυτικά στοιχεία, που κοσμούσαν τη «φούσκα» του τζακιού του καλού οντά και των γύψινων διακοσμήσεων των φεγγιτών, οδήγησαν στην πρόταση γραφικής αποκατάστασης. Τα μεγάλα ανοίγματα της ίδιας φάσης του ορόφου (παράθυρα, φεγγίτες) τον διαφοροποιούν από τα αντίστοιχα αρχοντικά της Ρόδου. Σημαντική αλλαγή αποτελεί η κατασκευή υπερυψωμένου «κουμπέ» στη νότια πλευρά του καλού οντά, με ξύλινη σκαφοειδή στέγαση και ζωγραφικό διάκοσμο[177]. Νεότερες επεμβάσεις είναι η μεταφορά της σκάλας από την όψη στον μεταξύ των οντάδων χώρο, το φράξιμο πολλών ανοιγμάτων, θυρών, ντουλαπιών, παραθύρων και φεγγιτών, πράγμα πολύ συνηθισμένο, ίσως και για λόγους στατικούς.

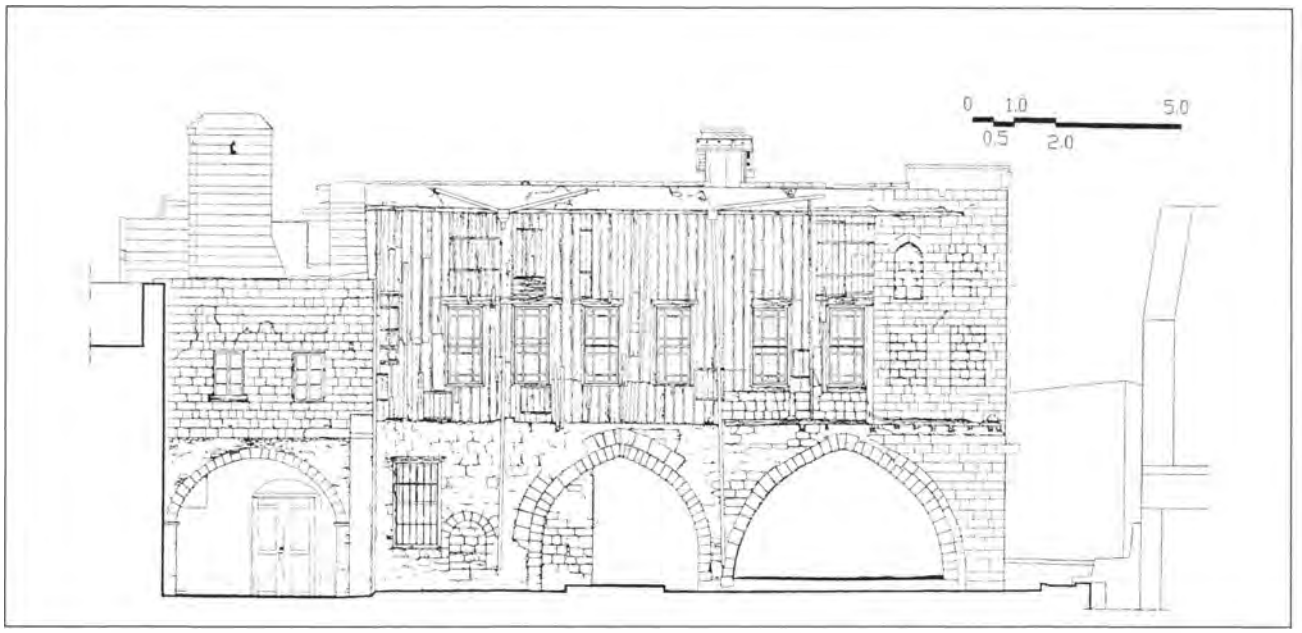
Το φέρον δομικό σύστημα του κτιρίου αποτελείται από τοιχοποιίες 0,60-0,70 μ. στους οντάδες του ισογείου και στον ανατολικό τοίχο του ορόφου, από λιθοδομή πάχ. 0, 25 μ. στο χαγιάτι, το σοφά και τους οντάδες του ορόφου και από ξυλόπηκτο τοίχο στη δυτική όψη του χαγιατιού του ορόφου. Τα μεσοπατώματα, η οριζόντια στέγη και το δώμα είναι ξύλινα. Η τοιχοποιία του αρχοντικού στον όροφο ενισχύεται περιμετρικά με ξυλοδεσιές στη βάση, πάνω από τα πρέκια και στη στέψη των τοίχων. Οι ξυλοδεσιές «κλειδώνουν» μεταξύ τους με ειδικές διατομές και στερεώνονται στους τοίχους με μεταλλικές αγκυρώσεις. Οι προκαταρκτικές εργασίες[178] αποκάλυψαν το μέγεθος των μεγάλων προβλημάτων που παρουσίαζε το κτίριο. Τα αποτελέσματα των τελευταίων σεισμών της Ρόδου έχουν αφήσει τα σημάδια τους, ιδιαίτερα στους εγκάρσιους φέροντες τοίχους του ορόφου, οι οποίοι εμφανίζουν διαμπερείς ρηγματώσεις, σε όλους σχεδόν τους πεσσούς, καθώς και στις υπόλοιπες περιοχές μεταξύ των ανοιγμάτων, αλλά και αποκόλληση από τον ανατολικό τοίχο. Η κατάσταση των ξύλινων φερόντων δοκών, αλλά και των δευτερευόντων στοιχείων είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό κακή, λόγω της υγρασίας και της εγκατάλειψης. Βασική αρχή της μελέτης αποκατάστασης αποτέλεσε η ανάδειξη της αρχικής αρχιτεκτονικής φάσης, με παράλληλη διατήρηση των σημαντικότερων αρχιτεκτονικών στοιχείων των επόμενων, που μαρτυρούν την ιστορική εξέλιξη του κτιρίου, και η διατήρηση, με συστηματική εξυγίανση και βελτίωση, του αρχικού δομικού συστήματος του κτιρίου[179].

176. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ΑΒΜΕ* ΣΤ΄ (1948), σ. 99-106 και A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, Paris 1923, σ. 202-207.

177. Ο διάκοσμος αυτός θυμίζει τα παραδείγματα των κοζανίτικων αρχοντικών της Α. Χωρέμη και της Ε. Σταθάτου που εκτίθενται στο Μουσείο Μπενάκη.

178. Τις εργασίες επιβλέπει ο αρχιτέκτονας Μ. Ζερλέντης.

179. Η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Ν. Πιτσινό, η αρχιτεκτονική μελέτη σε συνεργασία με τον Μ. Ζερλέντη και η στατική μελέτη αποκατάστασης από τις πολιτικούς μηχανικούς

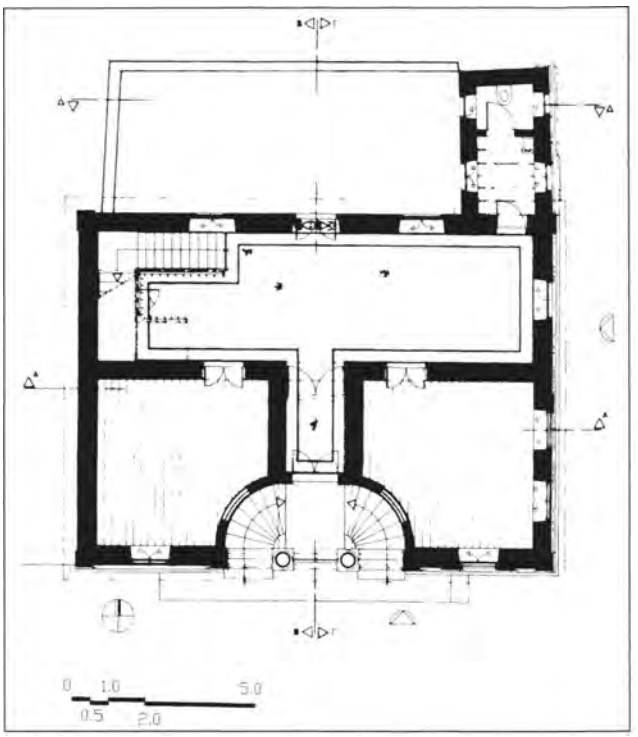
Σχέδ. 43. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Ιεροκλέους. Αποτύπωση δυτικής όψης αρχοντικού τουρκοκρατίας.

Για τις εργασίες απαιτήθηκε η υποστήριξη και η αντιστήριξη με μεταλλικές σκαλωσιές μέσα και περιμετρικά του κτιρίου και η κατασκευή μεταλλικού στεγάστρου για την προστασία του κτιρίου και των εργαζομένων. Επίσης, διαμορφώθηκε ο χώρος με μεταλλικά χωρίσματα, ράμπες και πανό, ώστε να είναι δυνατή η επίσκεψη της ανατολικής πτέρυγας του Αγίου Γεωργίου και του αρχοντικού, κατά την διάρκεια των εργασιών (Πίν. 139 δ). Οι εργασίες αποκατάστασης ξεκίνησαν από την ενίσχυση των θεμελίων με συμπλήρωση της λιθοδομής της θεμελίωσης της τοξοστοιχίας του χαγιατιού, που έλειπε, και τη σύνδεσή της με τα θεμέλια των οντάδων. Ολοκληρώθηκε η στερέωση και η αποκατάσταση του φέροντα οργανισμού των λιθοδομών του ισογείου με αντικαταστάσεις σαθρών λίθων και λιθοσυρραφές. Καθαρίστηκαν οι επιφάνειες των λιθοδομών από υπολείμματα σαθρών επιχρισμάτων και νεότερων τσιμεντοκονιαμάτων, διανοίχθηκαν οι αρμοί σε βάθος και αρμολογήθηκαν βαθιά, με ειδικό ασβεστοκονίαμα από κοκκοδιαβαθμισμένη πυριτική άμμο. Αναλυτικότερα φράχθηκε νεότερη πόρτα προς την οδό Ιεροκλέους και αποκαταστάθηκε το αυθεντικό ντουλάπι. Αποκαταστάθηκε, στον κεντρικό χώρο του ισογείου, η αλλοιωμένη, λόγω διάνοιξης νεότερης πόρτας, κόγχη με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο (Πίν. 140 δ). Αποκαταστάθηκαν τα παράθυρα, οι φεγγίτες, οι πόρτες και τα ντουλάπια με τα ανακουφιστικά χαμηλωμένα τόξα, τα πρέκια και τις ξυλοδεσιές. Στη δυτική όψη του αρχοντικού, αφού καθαιρέθηκε ο εγκάρσιος νεότερος τοίχος και ενισχύθηκε με πετρόκτιστο πεσσό στην εσωτερική του πλευρά, αποκαταστάθηκε η τοξοστοιχία με τα οξυκόρυφα τόξα, ο ενδιάμεσος πεσσός, μία τοξωτή πόρτα, οι κυκλικοί φεγγίτες και το τόξο αντιστήριξής της προς Ν. από την ανατολική πτέρυγα και την πέτρινη σκάλα της μονής του Αγίου Γεωργίου (Σχέδ. 43· Πίν. 141 α).

Οδός Θεοφιλίσκου, βυζαντινός πύργος και οθωμανικό δικαστήριο

Το οθωμανικό δικαστήριο είναι ένα διώροφο νεοκλασικό κτίριο, χτισμένο πάνω σε ένα βυζαντινό πύργο του νότιου τείχους του Κολλακίου. Είναι κτίσμα του 1907, επί Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ ΙΙ (1876-1909), όπως αναφέρει εντοιχισμένη επιγραφή με τη χρονολογία κατασκευής του κτιρίου, και αποτελούσε την έδρα του Τούρκου δικαστή της Ρόδου. Το οθωμανικό δικαστήριο συνέχισε να λειτουργεί και κατά την ιταλοκρατία (1912-1945), όπως έδειξε η επιγραφή που αποκαλύφθηκε στην όψη *tribunale sceri*. Η κεντρική πόρτα οδηγεί σε ένα μικρό προθάλαμο και αυτός στο χαγιάτι προς την πίσω αυλή, η οποία έχει διαμορφωθεί πάνω από το βυζαντινό τείχος. Η ξύλινη σκάλα στο άκρο του χαγιατιού οδηγεί στον όροφο. Ανάλογη οργάνωση έχει το ισόγειο και ο όροφος. Η τυπολογία του κτιρίου έχει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, διότι συνδυάζει χαρακτηριστικά

Ε. Τσακανίκα και Κ. Αθανασιάδου, ενώ η συντήρηση των διακοσμήσεων από το συντηρητή Γ. Παυλόπουλο.

Σχέδ. 44. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κάτοψη ισογείου οθωμανικού δικαστηρίου.

των αρχοντικών της τουρκοκρατίας του 18ου-19ου αιώνα και νεοκλασικών κτιρίων. Από το χαγιάτι υπάρχει πρόσβαση στα δύο γωνιακά δωμάτια, σε ένα μικρό ενδιάμεσο χώρο και στο αποχωρητήριο στη βορειοανατολική γωνία (Σχέδ. 44).

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης[180] των λιθοδομών με φράξιμο και συρραφή των ρωγμών, αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλινων κουφωμάτων και συντήρηση των παλαιών, την εγκατάσταση κλιματισμού και ηλεκτροφωτισμού, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο διέλευσης των σωληνώσεων από το δάπεδο, το μεσοπάτωμα και την ξύλινη στέγη, με ελάχιστες διαδρομές επάνω στις λιθοδομές για να αποφευχθεί η αλλοίωσή τους. Ακολούθησε η επισκευή των όψεων. Η νότια κύρια όψη είναι εντελώς συμμετρική, έχει έξι κατακόρυφες ορθογώνιες προεξοχές στο σοβά και μία οριζόντια στο μεσοπάτωμα, καθώς και άλλη μία στην επίστεψη, συνοδευόμενη από γεισίποδες και προεξέχον γείσο που ακουμπά η απόληξη της στέγης, η οποία αποτελείται από γαλλικού τύπου κεραμίδια. Διαθέτει μεγάλα νεοκλασικά παράθυρα με ορθογώνιους φεγγίτες, γαλλικά σκούρα και μεταλλικά κιγκλιδώματα. Τα παράθυρα πλαισιώνονται από προεξέχουσα ζώνη του σοβά και επιστέφονται με οριζόντια επιστύλια και γείσα. Αποκαταστάθηκαν όλα τα επιχρίσματα των όψεων, αρχικά (Πίν. 141 β), και του εσωτερικού χώρου, στη συνέχεια. Επισκευάστηκαν τα ξύλινα κουφώματα με τα σκούρα και τις σιδεριές, τα πατώματα του ορόφου (Πίν. 141 γ) και των οντάδων του ισογείου, τα ταβάνια, τα βοτσαλωτά δάπεδα και καθαρίστηκε η μαρμάρινη λεκάνη του αποχωρητηρίου. Επισκευάστηκε η κεντρική μνημειακή είσοδος με ημικυκλική κάτοψη, δύο κυκλικές κολώνες και δύο ορθογώνιες παραστάδες, καθώς και δύο συμμετρικές σκάλες πρόσβασης. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην αποκατάσταση του χρωματισμού του κτιρίου με ανόργανα ασβεστοχρώματα, λευκό και ώχρα για τις όψεις και κυπαρισσί εξωτερικά και γκρίζα εσωτερικά, λαδομπογιά για τα κουφώματα και τα ντουλάπια. Για την επισκευή των μπρούτζινων μεντεσέδων και των πόμολων παραγγέλθηκαν ίδια με τα παλαιά από το εξωτερικό. Ιδιαίτερη φροντίδα δόθηκε και στα φωτιστικά, ενώ προβλέφθηκε ειδικός φωτισμός για οργάνωση ειδικών εκθέσεων. Επισκευάστηκαν τα βοτσαλωτά του πεζοδρομίου και του δρόμου μπροστά από τις όψεις για την καλύτερη πρόσβαση σε αυτό.

Από τον τετράγωνο βυζαντινό πύργο διατηρείται το χαμηλότερο επίπεδο, αποτελούμενο από ένα θόλο με ογκώδεις τοίχους, την παλαιά βόρεια πόρτα από το κάστρο, σήμερα φραγμένη, και τη νότια νεότερη είσοδο. Το προσεκτικό καθάρισμα και η επισκευή των εσωτερικών και των εξωτερικών όψεων του βυζαντινού πύργου, η απόφραξη και η ανάδειξη της βόρειας αυθεντικής πύλης, η επίστρωση με κουρασάνι του δαπέδου, η βελτίωση της διαμόρφωσης της νότιας εισόδου και η προσεγμένη εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού του θόλου, απέδωσαν ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα κατάλοιπα της βυζαντινής οχύρωσης του κάστρου της Ρόδου (Πίν. 141 δ).

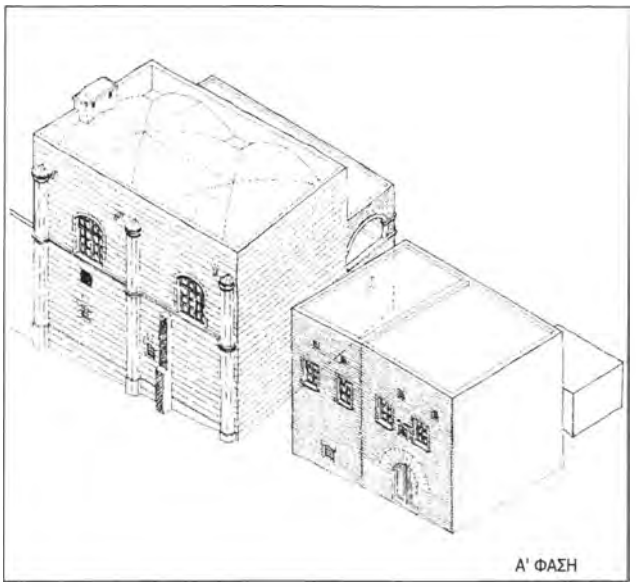
Οδός Ιπποτών, κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας

Αποτελείται από δύο κτίρια, που στο ισόγειο τα διαχωρίζει δρόμος και συνδέονται στον όροφο με ένα καμαροσκέπαστο διαβατικό. Ήταν χώρος συνάθροισης όλων των ιπποτών που κατάγονταν από την Ιβηρική Χερσόνησο. Η πρώτη αρχιτεκτονική φάση της ανατολικής πτέρυγας περιλαμβάνει έναν ισόγειο καμαροσκέπαστο χώρο που διατηρεί δύο από τις τρεις αντηρίδες στη βόρεια εξωτερική όψη του και ανάμεσά τους σώζεται το οικόσημο του Μεγάλου Μαγίστρου Fluvian (1421-1437). Έχει διασωθεί και τμήμα λιθοδομών της μεγάλης αίθουσας του ορόφου, που ήταν στεγασμένη με δύο γοτθικά σταυροθόλια. Νότια και σε επαφή με το κτίριο ορθωνό-

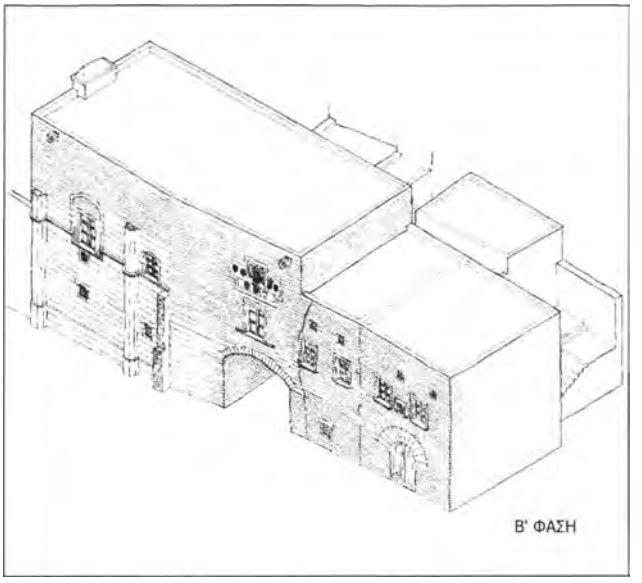
180. Σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Κατερίνα Κακακιού, τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο Κ. Καπνουλά και το μεταλλειολόγο Π. Θεουλάκη. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1171.

ταν μια ανοικτή στοά, στεγασμένη κι αυτή με σταυροθόλια. Η δυτική πτέρυγα του κτιρίου αποτελείται από δύο ισόγειους καμαροσκέπαστους χώρους και άλλον έναν ημιυπαίθριο. Ο τελευταίος είναι το διαβατικό, στο οποίο κάποιος εισέρχεται από την οδό των Ιπποτών, περνώντας μια μνημειακή τοξωτή, καταλανικού τύπου, πόρτα. Πάνω από την πόρτα είναι εντοιχισμένο το οικόσημο, επίσης του Μεγάλου Μαγίστρου Fluvian (Σχέδ. 45). Κατά τη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση ενοποιήθηκαν τα δύο ανεξάρτητα αρχικά κτίρια με την κατασκευή θόλου πάνω από τον ενδιάμεσο δρόμο και επεκτάθηκε η μεγάλη αίθουσα του ορόφου πάνω από το διαβατικό, πιθανώς μετά από καταστροφή, κατά την πρώτη πολιορκία των Οθωμανών το 1480 (Σχέδ. 46). Τα οικόσημα της βόρειας όψης στον όροφο πάνω από το διαβατικό, που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, δείχνουν ότι η φάση αυτή ολοκληρώθηκε επί Μεγάλου Μαγίστρου Emery d'Amboise (1503-1512)[181]. Κατά την τουρκοκρατία, στη μεγάλη αίθουσα συναθροίσεων του ορόφου, της οποίας η στέγη είχε καταρρεύσει, πιθανώς κατά τη δεύτερη πολιορκία των Οθωμανών το 1522, χτίστηκε αρχικά μία διώροφη κατοικία ορθογώνιας κάτοψης, με δύο οντάδες, χαγιάτι και εξωτερική ξύλινη σκάλα και αργότερα επεκτάθηκε σε τριώροφη κατοικία κάτοψης Γ. Η κατοικία αυτή κατέρρευσε σταδιακά, λόγω εγκατάλειψής της κατά τον 20ό αιώνα. Μικρότερης κλίμακας επεμβάσεις έγιναν στη νότια πτέρυγα του συγκροτήματος.

Το συγκρότημα αποκαθίσταται[182], μετά την ολοκλήρωση των προκαταρκτικών εργασιών, των ανασκαφών[183] και της μελέτης αρχιτεκτονικής και στατικής αποκατάστασης[184] με προσπάθεια ανάδειξης των σημαντικών του στοιχείων, ιδιαίτερα της δεύτερης οικοδομικής του φάσης. Προβλέπεται να αποτελέσει ένα επισκέψιμο μνημείο, όπου κάποιος θα μπορεί να γνωρίσει την οργάνωση και τη λειτουργία ενός χαρακτηριστικού ιπποτικού καταλύματος με τον αντίστοιχο εξοπλισμό του, καθώς και την ιστορία και τις εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου. Προχώρησαν οι εργασίες στη νότια και την ανατολική πτέρυγα. Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν οι λιθοδομές των χώρων στη νοτιοδυτική γω-

Σχέδ. 45. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας. Αξονομετρικό πρώτης ιπποτικής φάσης.

Σχέδ. 46. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας. Αξονομετρικό δεύτερης ιπποτικής φάσης.

νία του ισογείου, που ήλθαν στο φως μετά την αποχωμάτωσή τους, και αποκαταστάθηκε τμήμα της ανατολικής όψης της πτέρυγας αυτής προς την οδό Ιππάρχου, χτίζοντας ένα νεότερο άνοιγμα και διανοίγοντας μια φραγμένη ιπποτική πόρτα. Στη μεγάλη αίθουσα του ορόφου της ανατολικής πτέρυγας προχώρησαν οι εργασίες αποκατάστασης της ανωδομής, αντικατάστασης των σαθρών λίθων και συμπλήρωσης των λιθοδομών, μέχρι το ύψος

181. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, II, Paris 1923, σ. 55-61.

182. Σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Κ. Κακακιού.

183. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 994-996 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 988.

184. Η μελέτη αποκατάστασης συντάχθηκε σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Κ. Κακακιού και το μεταλλειολόγο Π. Θεουλάκη και βασίστηκε και σε προγενέστερη τεκμηρίωση αντίστοιχης μελέτης του αρχιτέκτονα Μ. Γρύλλη, ενώ η στατική μελέτη αποκατάστασης συντάχθηκε από την πολιτικό μηχανικό Κ. Αθανασιάδη.

της ξύλινης στέγης. Ενισχύθηκαν οι γωνιές του κτιρίου με δέσιμο από μεγάλους λίθους και διπλασιάστηκε το πάχος του άνω τμήματος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου, που, λόγω του λεπτού πάχους (0,25-0,30 μ.) σε σχέση με τις μακρές πλευρές, (βόρεια και νότια, πάχ. 1 μ. περίπου), παρουσίαζε σοβαρές στατικές αστοχίες. Αποκαταστάθηκαν τα ιπποτικά παράθυρα, οι θύρες και οι φεγγίτες. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην ανάδειξη της νότιας θύρας, της πρώτης ιπποτικής φάσης, στην ποδιά του παραθύρου, της δεύτερης ιπποτικής φάσης, που επικοινωνούσε με την αντίστοιχη στοά (Πίν. 141 ε). Η αποκατάσταση του μεγάλου ιπποτικού τζακιού στην ανατολική πλευρά της αίθουσας επιτεύχθηκε μετά από προσεκτική και λεπτομερή τεκμηρίωση των διατηρημένων επί τόπου στοιχείων, αλλά και διάσπαρτων στο χώρο του κτιρίου (Πίν. 142 α).

Για τις ανάγκες του έργου οργανώθηκε επί τόπου η κοπή και η επεξεργασία πωρόλιθων με ειδικά μηχανήματα στο ισόγειο του κτιρίου, ενώ ο χώρος του ορόφου, όπου εκτελούνται εργασίες αποκατάστασης, διαμορφώθηκε κατάλληλα προκειμένου να είναι επισκέψιμος από την κύρια είσοδο, με τη σκάλα και ειδική προστατευμένη ράμπα. Κατασκευάστηκε ειδική σκαλωσιά περιμετρικά της ανατολικής πτέρυγας, που δεν ενοχλεί τη μεγάλη κυκλοφορία των πεζών ούτε και των οχημάτων βεβαίως της οδού Ιπποτών, και αναρτήθηκε ειδικό διάτρητο υφασμάτινο πέτασμα σε όλη την όψη, με αναπαράσταση της μορφής που θα πάρει το μνημείο μετά την αποκατάσταση (Πίν. 142 β).

Οδός Σωκράτους, τέμενος Σουλεϊμάν[185]

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του συγκροτήματος του τεμένους[186], αφού είχε ολοκληρωθεί η αντικατάσταση των μολυβιών της στέγης και η επισκευή των τριών εξωτερικών όψεων (ανατολικής, νότιας και δυτικής) για την προστασία από περαιτέρω φθορά του ζωγραφικού διακόσμου του εσωτερικού[187] και οι μελέτες της αρχιτεκτονικής[188] και στατικής[189] αποκατάστασης. Επισκευάστηκαν τα γείσα, το σημείο ανάρτησης του κεντρικού πολυελαίου και οι ρωγμές με αντικατάσταση των σαθρών λίθων, συρραφή και ενέματα εσωτερικά στους τρεις τρούλους και τις λιθοδομές, καθώς και στο προστώο με τους επτά τρουλίσκους και τη βόρεια όψη του τζαμιού, αφού εγκαταστάθηκαν ειδικές σκαλωσιές. Επισκευάστηκαν οι μεταλλικοί ελκυστήρες και μετά τη συντήρηση των ξύλινων μερών του προστώου[190] αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή[191] (Πίν. 142 γ). Τέλος, έγινε η επικεράμωση από κοιλόκυρτα κεραμίδια[192].

Αποκαταστάθηκε η κρήνη της αυλής, μετά από συστηματική αποσυναρμολόγηση τριών από τους οκτώ κίονές της, που είχαν μετακινηθεί από την κατακόρυφο και, αφού προηγήθηκε η υποστήριξη των τόξων και η αντιστήριξη της κρήνης περιμετρικά, ενισχύθηκε η θεμελίωσή τους, συγκολλήθηκαν οι ρωγμές και τα σπασμένα τμήματα με ράβδους τιτανίου, κονίαμα από λευκό τσιμέντο και μαρμαρόσκονη και επανατοποθετήθηκαν στη θέση τους. Αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι χαλύβδινοι ελκυστήρες με νέους από ανοξείδωτο χάλυβα και αγκυρώθηκαν στα κιονόκρανα με μολυβδοχόηση, όπως και οι αρχικοί. Αποκαταστάθηκαν τα τόξα και αντικαταστάθηκαν όσοι θολίτες, «μαξιλάρια» και κορνίζες είχαν σπάσει ή είχαν αποσαθρωθεί. Επισκευάστηκαν τα επιχρίσματα στην εσωτερική επιφάνεια του τρούλου και τα κουρασάνια στην εξωτερική και χρωματίστηκε στους αρχικούς του χρωματισμούς (άσπρο και κόκκινο) από ασβέστη και κεραμάλευρο. Η αποκατάσταση της κρήνης ολοκληρώθηκε με τον καθαρισμό των μαρμάρινων μελών (Πίν. 142 δ).

Καθαιρέθηκε το τμήμα του μιναρέ πάνω από τους τρούλους, που είχε διατηρηθεί μετά τη συστηματική του καθαίρεση το 1988[193] και αποτελούνταν από διαβρωμένους πωρόλιθους, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Κατασκευάστηκε ξύλινη σκαλωσιά και γέφυρα, που οδηγεί από το έδαφος της αυλής στη βάση του μιναρέ πάνω στο δώμα και δακτύλιος από οπλισμένο σκυρόδεμα για ενίσχυση της κωνικής του βάσης, αφού προστατεύθηκε με νάιλον, ώστε να μπορεί εύκολα να αφαιρεθεί. Πάνω στη βάση αυτή στηρίχθηκε η ξύλινη σκαλωσιά που αγκυρώθηκε και με διαγώνια συρματόσχοινα περιμετρικά του τζαμιού. Ολοκληρώθηκε, παράλληλα, η λάξευση όλων των λίθων των δόμων του μιναρέ με όλες τις διακοσμητικές λεπτομέρειες και τις εγκοπές για τα τζινέτια από τιτάνιο. Τέλος, προχώρησε η αποκατάσταση του

185. Balducci, ό.π. (υποσημ. 174), σ. 126-135, εικ. 104-113.

186. Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Στ. Βλυσίδη, το μεταλλειολόγο Π. Θεουλάκη και τον ηλεκτρολόγο- μηχανολόγο Κ. Καπνουλά.

187. ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, σ. 978-979. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 973. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1171.

188. Από τους αρχιτέκτονες Θ. Τσιτρούλη για το μιναρέ και Σ. Βογιατζή για το συγκρότημα του τζαμιού.

189. Από τον πολιτικό μηχανικό Α. Χατζηδάκη.

190. Βλ. παρακάτω, εργασίες συντήρησης, σ. 457.

191. Από ειδικό συνεργείο του συντηρητή Γ. Παυλόπουλου.

192. Από το συνεργείο του Ν. Παρασκευόπουλου.

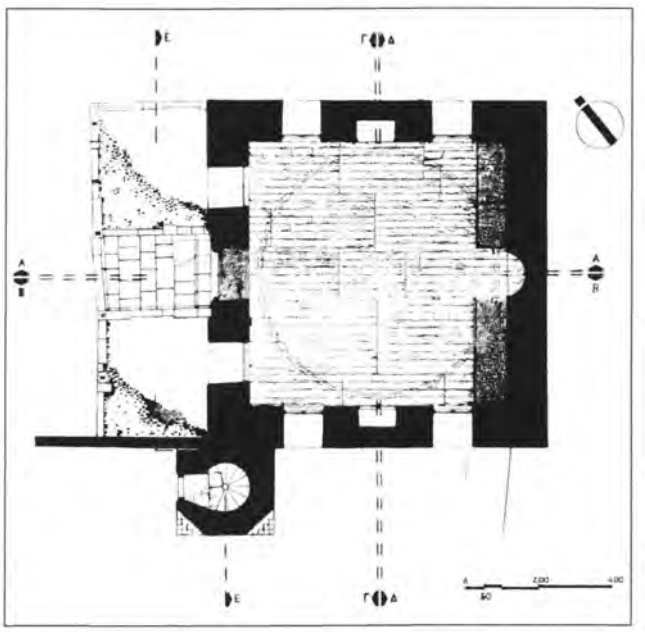
193. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 670.

κάτω τμήματος, ύψ. 8 μ., του μιναρέ[194] (Πίν. 142 ε - 143 α). Το χτίσιμο των δόμων γίνεται με ειδικό ασβεστοκονίαμα και με αρμούς, πάχ. 1 εκ., ενώ τα τζινέτια σχήματος Π και οι πίροι τοποθετούνται με μολυβδοχόηση στην οριζόντια και την κατακόρυφη αγκύρωση των λίθων μεταξύ τους (Πίν. 143 β).

Οδός Τιμοκρέοντος, Χαμζά Μπέη τζαμί[195]

Βρίσκεται στη νοτιοδυτική περιοχή του Μπούργκου. Αποτελείται από μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής που καλύπτεται με τρούλο στεγασμένο με κεραμίδια βυζαντινού τύπου, ένα απλό ξύλινο στέγαστρο καλυμμένο με λαμαρίνα αντί για ανοικτό προστώο με τρεις τρουλίσκους, όπως συνηθίζεται στα Βαλκάνια, και το μιναρέ στη δυτική γωνία (Σχέδ. 47). Ανάλογο ενδιαφέρον έχει και το μιχράμπ, όπου την ημικυκλική κόγχη επιστέφει κωνική απόληξη διακοσμημένη από ανάγλυφους σταλακτίτες. Την κόγχη πλαισιώνει ορθογώνια ανάγλυφη κοιλόκυρτη και ζωγραφισμένη κορνίζα, που στο μέσον της άνω πλευράς υπερυψώνεται. Εκτός από το μιχράμπ, με σταλακτίτες διακοσμούνται και η άνω ζώνη των δύο σφαιρικών τριγώνων του τρούλου της πλευράς του μιχράμπ, ενώ η κάτω ζώνη με ανάγλυφες ραβδώσεις. Το τζαμί είναι χτισμένο από εμφανή, εξωτερικά, λιθοδομή με οριζόντιους δόμους, κορνίζα κοιλόκυρτης διατομής για επίστεψη και κρυφές οριζόντιες ξυλοδεσιές, τουλάχιστον σε δύο ύψη, στα υπέρθυρα των παραθύρων και στην άνω ζώνη των τεσσάρων πλευρων, στη βάση δηλαδή του ημισφαιρικού θόλου του τρούλου, που ενισχύουν την κατασκευή.

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του τζαμιού[196]. Μετά από την ανασκαφική διερεύνηση και τον έλεγχο των θεμελίων, έγιναν αποστραγγιστικές εργασίες περιμετρικά του μνημείου. Αποκαταστάθηκαν οι λιθοδομές και όλα τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία που ήταν αλλοιωμένα και αντικαταστάθηκαν οι αποσαθρωμένες ξυλοδεσιές. Κάθε όψη, συμμετρικά οργανωμένη, διαθέτει πλέον αποκατεστημένα τα δύο ορθογώνια αυθεντικά παράθυρα με σύνθετο μουσουλμανικό ανακουφιστικό τόξο και στο μέσον από ένα, ανάλογης μορφής, ορθογώνιο ντουλάπι στις πλευρές. Τα παράθυρα της κύριας όψης, αντίστοιχα, αντί τόξου διαθέτουν ανακουφιστικό τρίγωνο με σκαλωτές τις δύο πλευρές. Στο ψηλότερο επίπεδο ανοίγεται στο μέσον της κάθε όψης ένας οξυκόρυφος φεγγίτης. Ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η κύρια είσοδος με χαμηλωμένο τόξο, το οποίο πλαισιώνουν εξωτερικά δύο ορθογώνιες κορνίζες κοιλόκυρτης διατομής, και που έφερε ρωγμές που επισκευάστηκαν. Όλα τα ανοίγματα φέρουν ξύλινα κουφώματα με ενδιαφέρουσα ξυλουργική τεχνική, που αποκαταστάθηκαν, όπως και οι σιδεριές στην εξωτερική πλευρά και τα τζαμωτά στην εσωτερική (Πίν. 143 γ).

Σχέδ. 47. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Τιμοκρέοντος. Χαμζά Μπέη τζαμί. Κάτοψη πρότασης αποκατάστασης.

Επισκευάστηκαν τα εσωτερικά επιχρίσματα και τα κουρασάνια της οκτάγωνης βάσης της στέγης εξωτερικά και καθαρίστηκαν προσεκτικά οι επιφάνειες των όψεων, αφήνοντας εν τούτοις να διακρίνονται στοιχεία από τις παλαιότερες επεμβάσεις. Αντικαταστάθηκαν τα βυζαντινού τύπου κεραμίδια της στέγης, που παραγγέλθηκαν σε ειδικά εργαστήρια της Καστοριάς. Το δάπεδο της αίθουσας προσευχής ήταν στρωμένο από ξύλινες σανίδες που ήταν αποσαθρωμένες και αντικαταστάθηκε (Πίν. 144 α-β). Αποκαταστάθηκαν τα βοτσαλωτά του προστώου και των δύο γωνιών της αίθουσας προσευχής και τα ξύλινα κιγκλιδώματα που τα προστατεύουν. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία του στεγάστρου, επισκευάστηκαν τα υπόλοιπα και το στέγαστρο αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή, αναδεικνύοντας τον αλλοιωμένο κυκλικό φεγγίτη της όψης. Τοποθετήθηκαν ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις κάτω από το ξύλινο δάπεδο χωρίς να τραυματίσουν τις επιφάνειες του τζαμιού. Την αίθουσα της προσευχής φώτιζε

194. Από το συνεργείο του Κ. Βιγλάκη, που διαθέτει ειδική εμπειρία, λόγω της προηγούμενης αναστήλωσης του μιναρέ του Αγίου Νικολάου της Σπλάντζιας, στα Χανιά της Κρήτης.

195. Balducci, ό.π. (υποσημ. 174), σ. 92-93, εικ. 67.

196. Με μελέτη και επίβλεψη του αρχιτέκτονα Μ. Ζερλέντη και του ηλεκτρολόγου-μηχανολόγου Κ. Καπνουλά.

παραδοσιακή λάμπα, πλαισιωμένη από εξάκτινο μεταλλικό αστέρι (το άστρο του Δαυίδ), που επισκευάστηκε. Επισκευάστηκε, τέλος, ο μαντρότοιχος και η κρήνη δίπλα από την αυλόπορτα.

Ο κυλινδρικός μιναρές είναι και αυτός πετρόκτιστος με εσωτερική σπειροειδή σκάλα και οκταγωνική βάση, που καταλήγει με ακτινωτές ραβδώσεις στον κορμό του. Έχει ένα μπαλκόνι, που διαμορφώνεται με συνεχή πρόβολο με σύνθετο κυμάτιο. Το στηθαίο του μπαλκονιού είναι από πλάκες πάχ. 0,15 μ. Ο μιναρές κατέληγε σε κωνική κορυφή, επιχρισμένη με κουρασάνι και ενισχυμένη με ξύλινους ακτινωτούς ελκυστήρες, που παρουσίαζε προβλήματα με έντονες ρωγμές και αποδιοργάνωση της λιθοδομής, τα οποία οδήγησαν στην αντιστήριξή του με μεταλλική σκαλωσιά και τη συστηματική καθαίρεση του ανώτατου τμήματος για αποφυγή ατυχημάτων.

Οδός Σωκράτους, Μεχμέτ Αγά τζαμί

Βρίσκεται σε όροφο πάνω από θολωτά κτίσματα της ιπποτοκρατίας. Ο πλάγιος προσανατολισμός, προς την κατεύθυνση της Μέκκας, σε σχέση με τον άξονα της οδού Σωκράτους, Α.-Δ., οδήγησε στη στήριξή του σε κίονα στο κέντρο του δρόμου, που το προβάλλει ιδιαίτερα (Πίν. 144 γ). Αποτελείται από ένα ορθογώνιο κτίσμα με μια τετράπλευρη μεγάλη αίθουσα προσευχής, γυναικωνίτη και πατάρι προς την πλευρά της εισόδου και ένα στεγασμένο προθάλαμο[197] (Σχέδ. 48). Η μικρή αυλή του ισογείου, από όπου γίνεται η πρόσβαση στον όροφο με πέτρινη σκάλα, φιλοξενεί μια κρήνη, ενώ η όψη της στο δρόμο μια δεύτερη. Για την κατασκευή του χτίστηκαν στο ισόγειο τοξοστοιχίες πάχ. 0,60 μ., με ξύλινους ελκυστήρες που προσαρμόστηκαν στις θολωτές προϋπάρχουσες αίθουσες και φέρουν τους τοίχους του ορόφου. Το μεσοπάτωμα είναι ξύλινο και οι τοίχοι του ορόφου από λεπτή λιθοδομή, 0,20 μ., με πέντε οριζόντιες ξυλοδεσιές. Η ξύλινη τετράρριχτη στέγη καλύπτεται με γαλλικού τύπου κεραμίδια και προεξέχει περιμετρικά από το κτίριο δημιουργώντας ένα προστατευτικό στέγαστρο, που διακοσμείται με ξυλόγλυπτες κορνίζες. Ένα δεύτερο στέγαστρο, μεταξύ των φεγγιτών και των παραθύρων, υποστηρίζεται από σφυρήλατα σιδερένια διακοσμητικά φουρούσια. Το τζαμί φέρει στις εξωτερικές όψεις και στο μεσότοιχο με τον προθάλαμο δύο σειρές ανοιγμάτων, παράθυρα και πόρτες χαμηλά και μουσουλμανικούς σύνθετους οξυκόρυφους φεγγίτες πιο ψηλά. Παρουσίαζε προβλήματα ρωγμών και υγρασίας, ενώ πολλά ξύλινα τμήματα και επιχρίσματα είχαν διαβρωθεί.

Οι εργασίες καθαίρεσης των επιχρισμάτων έφεραν στο φως διπλάσιο περίπου αριθμό παραθύρων και φεγγιτών, όπως διακρίνεται αμυδρά και σε φωτογραφία του 1862[198], ανάλογης αρχιτεκτονικής με τα αρχοντικά των Βαλκανίων του 18ου και 19ου αιώνα. Στη βόρεια γωνία του στεγασμένου προθαλάμου ανοιγόταν μια πόρτα, που έβγαζε σε μικρό μπαλκόνι που θα χρησίμευε πιθανώς ως μιναρές. Σώζεται σήμερα στην όψη διακοσμητικό πέτρινο φουρούσι, στο οποίο στηριζόταν, πιθανώς, ο εξώστης. Το τζαμί σύμφωνα με την πρώτη επιγραφή χτίστηκε το 1820 και μετά από ζημιές που υπέστη στην βόρεια γωνία του, πιθανώς από τους σεισμούς του 1863, επισκευάστηκε και ενισχύθηκε στη σημερινή του περίπου μορφή το 1875, σύμφωνα με τη δεύτερη επιγραφή. Κατά την επισκευή αυτή μετατράπηκαν τα εξωτερικά παράθυρα, όσα δεν φράχθηκαν, ψηλώνοντας κατά 0,50 μ. περίπου, και δημιουργώντας έναν ορθογώνιο φεγγίτη σύμφωνα με το νεοκλασικό ύφος της εποχής. Τότε εντάχθηκε και ο ξύλινος εξώστης στην κεντρική είσοδο του ορόφου με το μιναρέ. Ο μιναρές είχε εσωτερική ελισσόμενη σκάλα που κατέληγε σε οκταγωνικό εξώστη με παράθυρα, στεγασμένο με ξύλινη στέγη που προστατευόταν από μολύβδινα φύλλα. Η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται από ξύλινη σκάλα στον προθάλαμο, που οδηγεί με ξύλινο διάδρομο στο πατάρι και στο μιναρέ. Φαίνεται ότι οι βομβαρδισμοί των Βρετανών του 1944 προξένησαν ζημιές και στο Μεχμέτ Αγά τζαμί, που οδήγησαν στην επισκευή του, σύμφωνα με την τρίτη επιγραφή, του 1948, η οποία αλλοίωσε όμως σημαντικά το ζωγραφικό διάκοσμο όλων των ξύλινων στοιχείων του εσωτερικού, επιζωγραφίζοντάς τα με γκρίζες λαδομπογιές. Κατά τη δεκαετία του 1970, μετά από αποσάθρωση του ξύλινου μιναρέ και του εξώστη και για αποφυγή κατάρρευσης και ατυχημάτων προχώρησε η καθαίρεσή του.

Παράλληλα με τις προκαταρκτικές εργασίες, προχώρησαν οι μελέτες αποτύπωσης[199], αρχιτεκτονικής[200] και στατικής[201] αποκατάστασης. Το έτος 2003 ξεκίνησαν οι συστηματικές εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης, που ολοκληρώθηκαν το 2004[202].

197. Balducci, ό.π. (υποσημ. 174), σ. 87-92, εικ. 64-66.

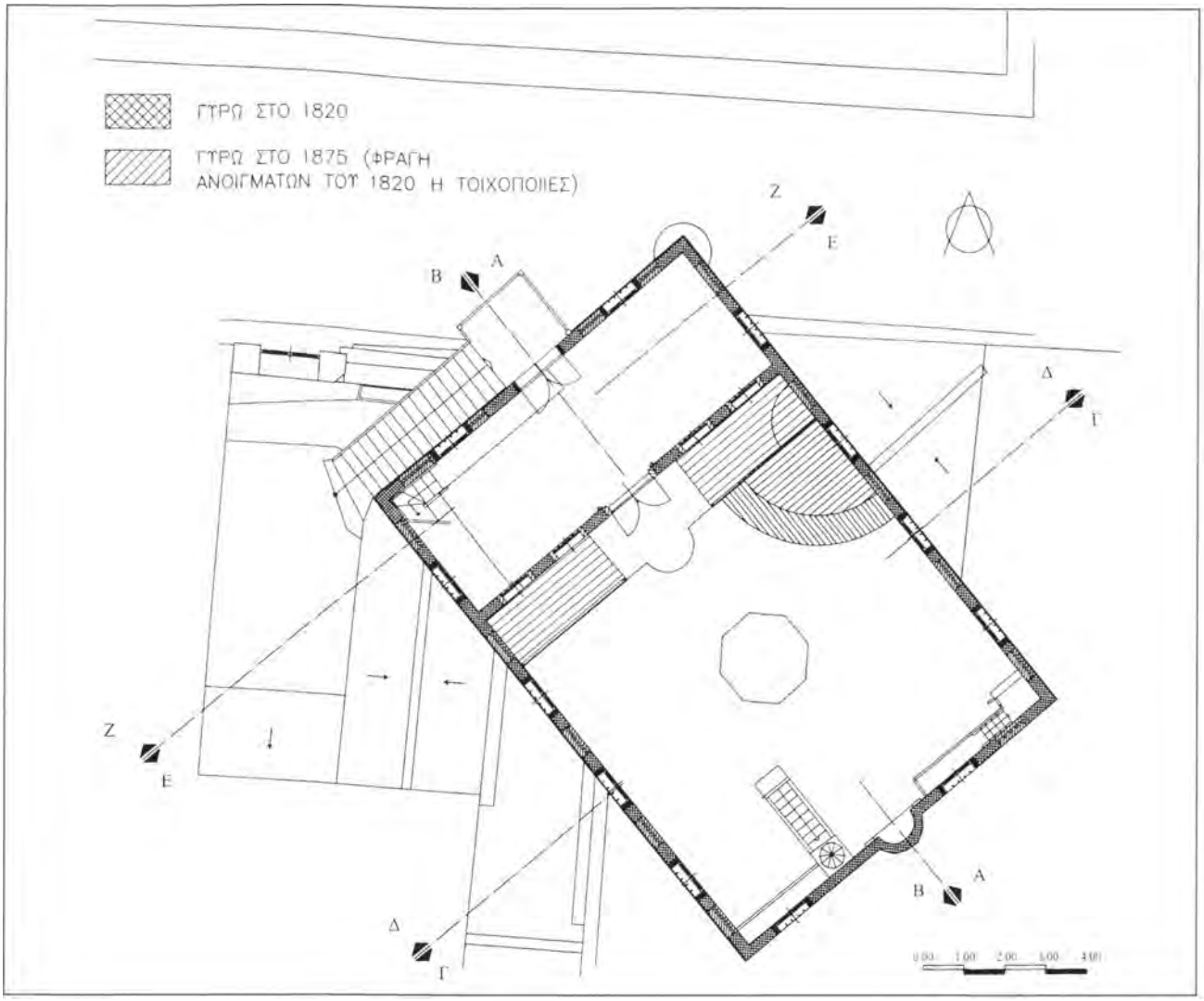
198. Η φωτογραφία βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη.

199. Από τον αρχιτέκτονα Σ. Βογιατζή.

200. Από την αρχιτέκτονα Ρ. Οικονομίδου.

201. Από τους πολιτικούς μηχανικούς Ε. Τσακανίκα και Κ. Αθανασιάδου.

202. Στην επίβλεψη συνεργάστηκαν ο αρχιτέκτονας Στ. Βλυσίδης και ο ηλεκτρολόγος-μηχανολόγος Κ. Καπνουλάς.

Σχέδ. 48. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Σωκράτους. Μεχμέτ Αγά τζαμί. Κάτοψη ορόφου.

Περιέλαβαν την αποκατάσταση αρχικά του φέροντα οργανισμού των λιθοδομών με τις ξυλοδεσιές. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά τμήματα των ξυλοδεσιών και συντηρήθηκαν οι υγιείς, που ενισχύθηκαν από λάμες τιτανίου. Συμπληρώθηκαν οι σαθροί λίθοι και αρμολογήθηκαν προσεκτικά και βαθιά όλες οι λιθοδομές με ειδικής σύνθεσης ασβεστοκονίαμα. Αποκαταστάθηκε στη συνέχεια η ξύλινη στέγη, αφού αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια και όσα ξύλα (τεγίδες και ελάχιστα δοκάρια) ήταν αποσαθρωμένα. Ενισχύθηκε ο φέρων οργανισμός της στέγης, που αποτελείται από σύνθετη κατασκευή δοκών οριζόντιων και κεκλιμένων, συνδεδεμένων μεταξύ τους με κατακόρυφα ξύλα. Σε καίρια σημεία και από τις κορυφές της στέγης αναρτήθηκαν τα οριζόντια δοκάρια, που παρουσίαζαν έντονο βέλος κάμψης, από μεταλλικά αγκύρια και επανήλθε κατά τα 2/3 η ευθυγράμμιση των δοκαριών και των ταβανιών (Πίν. 144 δ). Στερεώθηκε η τελευταία ξυλοδεσιά με ξύλινες καβίλιες που σφηνώθηκαν στη λιθοδομή. Πάνω στην ξυλοδεσιά στερεώθηκαν όλα τα δοκάρια της στέγης, καθώς και όλα τα πλάγια και κατακόρυφα δοκάρια με τα οριζόντια, και καλύφθηκε όλη η στέγη με τεγίδες, φύλλα κόντρα πλακέ θαλάσσης, ασφαλτόπανα, μικρότερες τεγίδες, θερμομονωτικά φύλλα και γαλλικού τύπου κεραμίδια.

Οι εργασίες αποκατάστασης των εσωτερικών επιχρισμάτων από ασβεστοκονίαμα και η διαφοροποίηση των παλαιών φραγμένων ανοιγμάτων (πορτών, παραθύρων και φεγγιτών) με εσοχή στο σοβά επιτρέπουν στο θεατή την αναγνώριση της αρχιτεκτονικής του αυθεντικού τζαμιού (Πίν. 145 α). Αντικαταστάθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα από κουρασάνι. Επισκευάστηκαν τα υγιή και αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα διακοσμητικά στοιχεία των ξύλινων στεγάστρων, του μεσοπατώματος, των κουφωμάτων και των ξύλινων φεγγιτών με τα

χρωματιστά τζαμιλίκια από διαφανές και βαθύ κόκκινο και μπλε χρώμα. Καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν τα μεταλλικά κιγκλιδώματα των παραθύρων, της σκάλας και του μαντρότοιχου της αυλής, τα φουρούσια του στεγάστρου, καθώς και τα ξύλινα του εξώστη της εισόδου, των παταριών και του γυναικωνίτη, ενώ αποκαταστάθηκε το βοτσαλωτό δάπεδο της αυλής.

Ανακατασκευάστηκε ο ξύλινος μιναρές και το ξύλινο στέγαστρο, αφού έγινε προσεκτική έρευνα της τεχνικής της μοναδικής αυτής κατασκευής. Ο μιναρές, αφού κατασκευάστηκε στο ξυλουργείο σε δύο μέρη, τον κορμό και το στεγασμένο μπαλκόνι, τοποθετήθηκε επί τόπου με γερανό και στερεώθηκε πάνω στο ξύλινο στέγαστρο του εξώστη της εισόδου και στις ξυλοδεσιές του τοίχου της όψης και τη στέγη, όπως ακριβώς και ο αυθεντικός (Πίν. 145 β).

Οι καλωδιώσεις του φωτισμού εντάχθηκαν στη στέγη και στο σοβατεπί του δαπέδου χωρίς να πληγώσουν και να αλλοιώσουν το μνημείο, ενώ σε δύο σημεία ανέβηκαν από το πάτωμα του τζαμιού στη στέγη με εμφανείς χάλκινους σωλήνες. Το φωτιστικό που σώθηκε, συντηρήθηκε, ενώ προστέθηκαν ένας πολυέλαιος και δύο απλίκες ανάλογες. Οι εργασίες αποκατάστασης αυτές απαίτησαν ειδική μεταλλική σκαλωσιά, ώστε να μην ενοχλείται η έντονη κυκλοφορία των πεζών και των οχημάτων στο κέντρο της αγοράς της μεσαιωνικής πόλης και τα γύρω καταστήματα, που λειτουργούσαν συγχρόνως. Τη συνηθισμένη γκρίνια των καταστηματαρχών, κατά τη διάρκεια των εργασιών, ακολούθησε η καθολική ικανοποίηση από το τελικό αποτέλεσμα.

Πάροδος Σωκράτους, τζαμί του Σιντριβανιού[203]

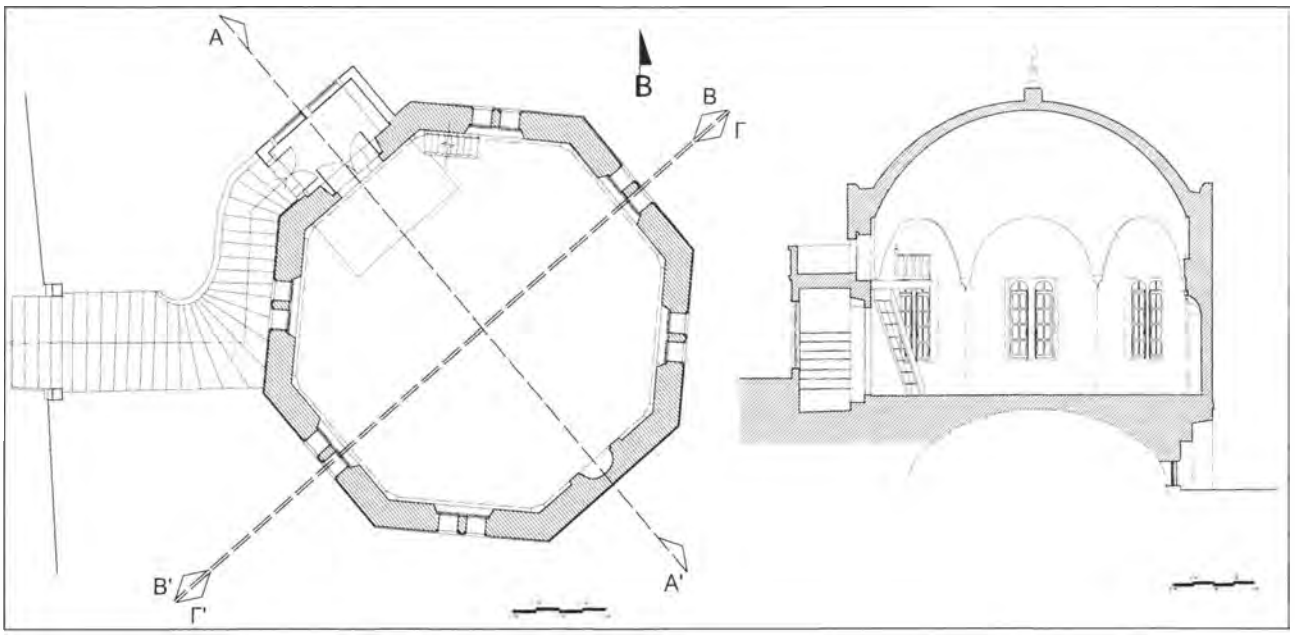
Είναι χτισμένο σε όροφο κοντά στην πλατεία Ιπποκράτους. Στην ίδια θέση ο Σινάν Μπέης (η θρυλική μορφή του Οθωμανού αρχιτέκτονα του 16ου αιώνα) είχε χτίσει τζαμί, όπως μας πληροφορεί η μουσουλμανική επιγραφή, το οποίο διατηρείται στη σκάλα ανόδου και του οποίου ο τρούλος διακρίνεται σε φωτογραφία του 1862. Σήμερα διασώζεται στο ισόγειο του τζαμιού του Σιντριβανιού και λειτουργεί ως κατάστημα δερμάτινων ειδών, έντονα αλλοιωμένο. Επάνω σε αυτό, σε όροφο, οι άρχοντες της Ρόδου Φαράλιαλι Ζααντέ Χατζή Χαφούζ Χουσείν εφέντης και Οσματλίκ Ζααντέ Χατζή Μεχμέτ Αγά έχτισαν το νέο τζαμί του Σιντριβανιού το έτος 1888, μετά από πυρκαγιά στο παζάρι το έτος 1887, όπως μας πληροφορεί η ίδια επιγραφή. Όπως δείχνουν παλιές φωτογραφίες, το τζαμί είχε νεοκλασικά στοιχεία, σύμφωνα με την αρχιτεκτονική της εποχής του τέλους του 19ου αιώνα. Τα παράθυρα ήταν με χαμηλωμένα τόξα, οι γωνίες έφεραν ελαφρώς προεξέχουσες στο σοβά παραστάδες που κατέληγαν προς τα άνω σε επιστύλιο, γείσο με σταγόνες και πιο ψηλά σε στηθαίο (Πίν. 146 α). Μετά ίσως τη δεύτερη πυρκαγιά του παζαριού, του 1920, φαίνεται ότι έπαθε ζημιές και επισκευάστηκε σε εκλεκτικό αρχιτεκτονικό ύφος, όπως και τα υπόλοιπα κτίρια της πλατείας Ιπποκράτους. Έτσι, άλλαξαν τα μορφολογικά του στοιχεία, μετέτρεψαν τα παράθυρα σε δίλοβα, τις επιφάνειες των όψεων σε επίπεδες και έτμησαν τις κορυφές του οκταγωνικού πρίσματος με σύνθετο κυμάτιο. Το τζαμί έχει οκταγωνική κάτοψη με πέτρινους λεπτούς τοίχους (0,55 μ.) και καλύπτεται με τρούλο διαμ. 9,70 μ., ίσης με τη διαγώνιο του οκταγώνου[204]. Οι πλευρές του καταλήγουν εσωτερικά προς τα άνω σε τόξα, τα οποία στηρίζουν τον ημισφαιρικό θόλο του τρούλου (Σχέδ. 49). Την είσοδο στο τζαμί προστατεύει προς τα έξω κλειστός εξώστης («σαχνισί»), όπου καταλήγει και η πέτρινη σκάλα ανόδου και το πατάρι-γυναικωνίτης εσωτερικά, το οποίο έχει πρόσβαση από ξύλινη σκάλα. Οι τοίχοι του «σαχνισιού» είναι κατασκευασμένοι με ξύλινο σκελετό και «μπαγδατί» με πόρτα προς τη σκάλα και δύο ξύλινα παράθυρα με τζαμιλίκια και σιδεριές. Επάνω από τον εξώστη δημιουργείται μικρό ταρατσάκι που επικοινωνεί από μικρό πορτάκι του ξύλινου παταριού και χρησίμευε, προφανώς, ως μιναρές με εντελώς πρωτότυπο τρόπο. Ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον έχει το μιχράμπ, που έχει νεοκλασικά στοιχεία, ημικυκλική κόγχη με τριφυλλόσχημη προς τα άνω απόληξη, παραστάδες εκατέρωθεν με επίκρανα τοσκανικού ρυθμού, επιστύλιο με μαρμάρινη μουσουλμανική επιγραφή με ανάγλυφους χαρακτήρες και τριγωνικό αέτωμα με δύο απολήξεις, ως ακροκέραμα.

Το τζαμί παρουσίαζε προβλήματα με οριζόντιες ρωγμές στη στέψη της όψης από τους διαβρωμένους σιδερένιους αφανείς οπλισμούς της περίδεσης του τρούλου και διάβρωση στα επιχρίσματα, τα κουφώματα, τον κλειστό εξώστη και τη μαρμάρινη αυλόπορτα. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του τεμένους[205] με την επισκευή των λιθοδομών, αντικατάσταση όλων των εξωτερικών επιχρισμάτων και την ενίσχυση με περίδεση από εμφανή δακτύλιο από ανοξείδωτο χάλυβα, αφού καθαιρέθηκαν τα

203. Balducci, ό.π. (υποσημ. 174), σ. 74-77, εικ. 46-47.

204. Την αρχιτεκτονική μελέτη τεκμηρίωσης έκανε ο αρχιτέκτονας Μ. Γρύλλης.

205. Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Στ. Βλυσίδη και τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο Κ. Καπνουλά.

Σχέδ. 49. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πάροδος Σωκράτους. Τζαμί Σιντριβανιού. Κάτοψη και τομή.

επιχρίσματα, το ρηγματωμένο στηθαίο του δώματος και οι διαβρωμένοι οπλισμοί. Αποκαταστάθηκαν οι κυματοειδείς γωνιακές αποτμήσεις των όψεων και η μόνωση του δώματος του εξώστη, ενώ επισκευάστηκε το κουρασάνι του τρούλου. Έγιναν εργασίες αποκατάστασης του ξύλινου εξώστη της εισόδου (Πίν. 146 β-γ). Στο εσωτερικό του τεμένους επισκευάστηκαν τοπικά τμήματα σαθρών επιχρισμάτων, καθαιρέθηκε το τσιμεντένιο δάπεδο και αντικαταστάθηκε με ειδικό κονιόδεμα, αφού διατηρήθηκε, στο μέσον, τμήμα του τρούλου του παλαιότερου τζαμιού του Σινάν Μπέη με κουρασάνι σε οκτάγωνη οπή που καλύφθηκε με ξύλινο καπάκι. Στη νότια γωνία δίπλα από το μιχράμπ βρέθηκαν στο δάπεδο και στον τοίχο τα ίχνη που ακουμπούσε το «ιμπάρ», τα οποία χαράχθηκαν στο νέο δάπεδο. Στις εξωτερικές όψεις έγινε πρόσθεση χρώματος στο μαρμαροσοβά και βάφτηκαν τα ξύλινα και μεταλλικά στοιχεία του (κουφώματα, κάγκελα, ξύλινο καπάκι). Με την απαραίτητη προσοχή για τη διατήρηση όλων των ζωγραφικών διακοσμήσεων έγινε η εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού. Τέλος, αποκαταστάθηκε η μαρμάρινη πύλη, που καλύπτεται από χαμηλωμένο τόξο με ορθογώνιο πλαίσιο και σύνθετες διατομές, πλήρως διακοσμημένο με ανάγλυφα φυτικά θέματα του οθωμανικού μπαρόκ, και η μεταλλική καγκελόπορτα, με συγκόλληση των σπασμένων μαρμάρων και επισκευή των οξειδωμένων μεντεσέδων και της μολυβδοχόησης (Πίν. 146 δ).

Οδός Δωσιάδου, Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom»

Βρίσκεται στο κέντρο της εβραϊκής συνοικίας και είναι η μόνη που διατηρείται εν λειτουργία στη Ρόδο. Είναι σεφαραδική[206] και αποτελείται από μία μεγάλη τρίκλιτη αίθουσα, δύο αυλές, και μία ανεξάρτητη κρήνη. Η σημερινή Συναγωγή με δύο σειρές ανοιγμάτων διαθέτει ενδιαφέροντα θυρώματα των κυρίων εισόδων από το δρόμο και τη δυτική αυλή και είναι κτίσμα των αρχών του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τη χρονολογία στο «χοχλάκι», του 5601 (=1841), και άλλες επιγραφές. Μοναδικά στοιχεία της ιπποτικής περιόδου που διατηρούνται εντοιχισμένα στο κτίριο είναι δύο φραγμένα ανοίγματα στη βόρεια όψη του ισογείου προς το δρόμο (ένα οξυκόρυφο θύρωμα και ένα παράθυρο με χαμηλωμένο τόξο). Οι δύο τοξοστοιχίες της μεγάλης αίθουσας, με δύο κυλινδρικές κολώνες η κάθε μία και τα χαρακτηριστικά κιονόκρανα της ίδιας εποχής, έχουν τα ακριανά τόξα μικρότερα από τα μεσαία, πάνω από τα οποία ανοίγονται ρομβοειδείς φεγγίτες. Τα τόξα διαθέτουν σύνθετη διατομή από βεργία, ως επιβίωση μορφολογικών ιπποτικών στοιχείων. Η ανατολική αυλή έχει δύο τοξοστοιχίες με χαμηλωμένα τόξα που, σε συνδυασμό με τις πόρτες της ανατολικής όψης της αίθουσας, που έχουν την εσωτερική όψη εξωτερικά, δημιουργούν υπόνοιες ότι αποτελούσε αί-

206. Καθότι οι Εβραίοι της Ρόδου μετά το 1492 είναι Σεφαραδίτες μετανάστες από την Ιβηρική χερσόνησο.

θουσα Συναγωγής παλαιότερης φάσης. Όμως, το 1935, γίνονται εκτεταμένες εργασίες, που αφορούν την κατασκευή παταριού πάνω από την κεντρική είσοδο προς Δ. και αντίστοιχα εξωτερικού μπαλκονιού και σκάλας από οπλισμένο σκυρόδεμα, διανοίγοντας δύο πόρτες και ένα τεράστιο φωτιστικό άνοιγμα και αλλοιώνοντας τη μορφή των φεγγιτών. Αντικαταστάθηκε αντίστοιχα και το ξύλινο δώμα της μεγάλης αίθουσας από πλάκα οπλισμένου σκυροδέματος.

Το μνημείο παρουσίαζε έντονα προβλήματα υγρασίας από τους εξωτερικούς τοίχους με αποσάθρωση των ξύλινων κουφωμάτων και των επιχρισμάτων με τις ζωγραφικές διακοσμήσεις. Οι προκαταρκτικές εργασίες ξεκίνησαν το έτος 2002 με καθαίρεση των σαθρών επιχρισμάτων, αφού στερεώθηκαν τα σημεία που έφεραν τοιχογραφίες. Οι εργασίες περιέλαβαν την επισκευή της Συναγωγής, των δύο αυλών και της κρήνης, προκειμένου να προστατευθεί από περαιτέρω επιδείνωση των φθορών[207]. Επισκευάστηκαν οι λιθοδομές, τα θυρώματα, τα παράθυρα και οι φεγγίτες και ιδιαίτερα τα πρέκια, αντικαταστάθηκαν τα σαθρά κουφώματα και οι ξυλοδεσιές, ενώ συντηρήθηκαν όσα ήταν σε καλύτερη κατάσταση. Επιχρίστηκαν με ασβεστοκονιάματα όλες οι εσωτερικές επιφάνειες των εξωτερικών τοίχων (Πίν. 147 α), και με κουρασάνι η ανατολική όψη προς την αυλή και η νότια, καθώς και η ψηλότερη ζώνη της βόρειας και της δυτικής, πάνω από τους φεγγίτες (Πίν. 147 β). Οι όψεις που έμειναν εμφανείς ψεκάστηκαν με ειδικά υδρόφοβα υλικά, συμβατά με το ροδίτικο πωρόλιθο, προκειμένου να αδιαβροχοποιηθούν, αλλά να είναι δυνατή η εξάτμιση πιθανής υγρασίας των λιθοδομών. Επισκευάστηκαν όλα τα σημεία των βοτσαλωτών δαπέδων της κυρίας αίθουσας και των αυλών (Πίν. 147 γ). Επισκευάστηκαν όλα τα ξύλινα και μεταλλικά στοιχεία της Συναγωγής. Αποφράχθηκε η ανατολικότερη αυλόπορτα της βόρειας όψης και αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή, με την τοποθέτηση νέων ξύλινων πορτόφυλλων. Αποκαταστάθηκε το μεγάλο νεοκλασικό θύρωμα της ίδιας αυλής, του 1888, τα παλαιά πορτόφυλλα και τα χρώματα της όψης του. Έγινε νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση, που δεν έβλαψε τις λιθοδομές και δεν αλλοίωσε αισθητικά το μνημείο. Επισκευάστηκε, παράλληλα, η νεοκλασική κρήνη και αναδείχθηκε έτσι το σημαντικό αυτό και ζωντανό θρησκευτικό μνημείο της Ρόδου.

Πάροδος Ομήρου, Αγία Κυριακή

Βρίσκεται στο νότιο Μπούργκο, δίπλα στα τείχη. Από τα σπαράγματα των σωζόμενων τοιχογραφιών χρονολογείται στο β΄ μισό του 15ου - αρχές του 16ου αιώνα. Η εκκλησία είναι μονόχωρη, καλυμμένη με οξυκόρυφη καμάρα, τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα του Ιερού καλυμμένη με τεταρτοσφαίριο και ξύλινο πατάρι για γυναικωνίτη. Στο βόρειο τοίχο διατηρείται ένα ιπποτικό θύρωμα, κλειστό σήμερα, με υπέρθυρη ημικυκλική κόγχη και προεξέχον προστατευτικό πλαίσιο με ανάγλυφα κυμάτια σύνθετης διατομής. Στην ανατολική πλευρά τρεις τοξωτές αντηρίδες στηρίζουν τον αναλημματικό τοίχο του κήπου. Ο νότιος τοίχος έχει ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα μήκ. 6,70 μ., που σήμερα είναι φραγμένο από λασπόκτιστο τοίχο, όπου διανοίγεται ένα μεγάλο παράθυρο και είναι ενταγμένη η κόγχη του μιχράμπ. Θα μπορούσε το τόξο αυτό να δικαιολογήσει ένα ακόμη νότιο κλίτος, όμως κανένα ίχνος στον τοίχο ούτε και η ανασκαφική διερεύνηση απέδειξε κάτι τέτοιο. Όταν η εκκλησία μετατράπηκε σε mesgid, ονομαζόταν Alagia Tekkia ή Tecche και αργότερα Borasani Mesgid και προστέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία μιναρές. Το 1870, σύμφωνα με τη μαρμάρινη επιγραφή, ανακατασκευάστηκε από τον Αχμέτ Πασά – λεπτότερος από τον αρχικό – ο δυτικός τοίχος με τρία παράθυρα, το ένα στον όροφο, και μία πόρτα, μετά από ζημιές, πιθανώς από τους ισχυρούς σεισμούς του 1851 ή του 1863. Ο θόλος της εκκλησίας και το Ιερό κατά την ιπποτική περίοδο είχε τοιχογραφίες και στην περίοδο της τουρκοκρατίας αρκετές στρώσεις ασβέστη παρουσιάζουν έντονες ρωγμές και μεγάλη απόκλιση του νότιου τοίχου από την κατακόρυφο, που οφείλονται κυρίως στη διάνοιξη του τοξωτού ανοίγματος και τις πλάγιες ωθήσεις του θόλου και των τόξων αντιστήριξης του ανατολικού αναλημματικού τοίχου.

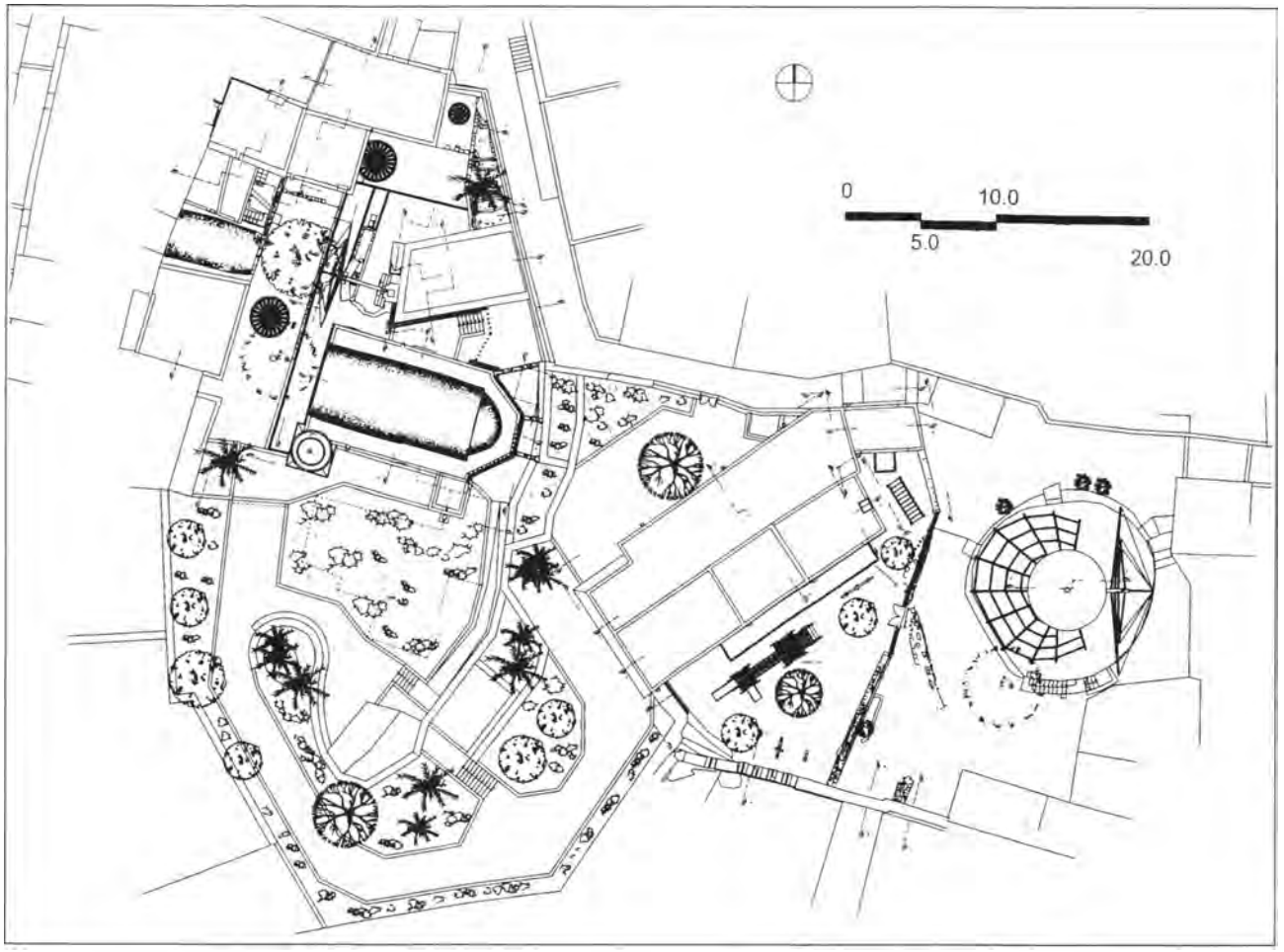
Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής διερεύνησης εντός και νότια του ναού[208] προχώρησαν οι μελέτες αρχιτεκτονικής και στατικής αποκατάστασης της εκκλησίας και του ευρύτερου συγκροτήματος[209] και οι προκαταρκτικές εργασίες[210] (Σχέδ. 50). Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες καθαρισμού στην εκκλησία και τα βορειοδυτικά προσκτίσματα με καθαίρεση των σαθρών επιχρισμάτων, υποστήριξη ετοιμόρροπων θόλων και αντιστήριξη αναλημματικών τοίχων, ενώ στη νότια και την ανατο-

207. Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Στ. Βλυσίδη και τον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο Κ. Καπνουλά. Εκπονείται παράλληλα μελέτη αποκατάστασης της Συναγωγής, με πρόβλεψη αντικατάστασης των φερόντων στοιχείων από οπλισμένο σκυρόδεμα, από το αρχιτεκτονικό γραφείο του Κ. Μυλωνά. Τη μελέτη ανέθεσε η Ισραηλιτική Κοινότητα.

208. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 1000.

209. Από τον αρχιτέκτονα Ν. Πιτσινό και τον πολιτικό μηχανικό Α. Χατζηδάκη.

210. Με επίβλεψη του αρχιτέκτονα Στ. Βλυσίδη.

Σχέδ. 50. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πάροδος Ομήρου. Αγία Κυριακή. Γενική διάταξη συγκροτήματος.

λική αυλή από το δρόμο μέχρι τα τείχη και τον ιπποτικό ανεμόμυλο με ξεμπάζωμα, κλάδεμα των δένδρων, απομάκρυνση ανεπιθύμητης βλάστησης και περίφραξη του συγκροτήματος. Το δάπεδο του βόρειου και του δυτικού χώρου της αυλής της εκκλησίας καλύπτεται με βοτσαλωτό με περίτεχνα ακτινωτά και γραμμικά σχέδια, ίσως του 1870, εποχή της ανακαίνισης όλου του συγκροτήματος, που έχει αρκετές φθορές. Η ερειπωμένη διώροφη κατοικία, ανατολικά της εκκλησίας και σε ψηλότερο επίπεδο, που διατηρεί αρκετά στοιχεία, όπως τους φεγγίτες, τους οντάδες και γενικά χαρακτηριστικά των αρχοντικών των Βαλκανίων της εποχής του 18ου-19ου αιώνα, αποχωματώθηκε και ελήφθησαν προστατευτικά μέτρα για να μην καταρρεύσει.

Ο μιναρές, με ένα μπαλκόνι, ελικοειδή κλίμακα, κωνική στέψη ενισχυμένη με ξύλινο σκελετό και μεταλλικούς ελκυστήρες, έχει επίσης ρηγματώσεις, αποκλίσεις, απομείωση σε πολλά σημεία των πωρόλιθων, καθώς και έλλειψη μερικών από αυτούς. Στήθηκε μεταλλική σκαλωσιά για αντιστήριξη του μιναρέ, καθαίρεση των μισογκρεμισμένων στηθαίων του εξώστη και για τις απαραίτητες εργασίες. Διαπιστώθηκαν μεταλλικοί σύνδεσμοι, μετά από έρευνα[211] μόνο στη στέψη των θωρακίων και στο πάτωμα του εξώστη.

Η αποκατάσταση της εκκλησίας ξεκίνησε με τη διαπλάτυνση και ενίσχυση της θεμελίωσης του νότιου τοίχου με το τοξωτό άνοιγμα, για την ανάληψη των πλάγιων ωθήσεων του θόλου, σε βάθος 2 και πλάτος 1 μ. και την υποθεμελίωση του υφισταμένου με τη μέθοδο των ντουλαπιών. Η ενίσχυση συνεχίστηκε και πάνω από την επιφάνεια του εδάφους και διαμορφώθηκε εξωτερικά κτιστό πεζούλι. Ανάλογη ενίσχυση της θεμελίωσης έγινε και στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου της εκκλησίας και περιμετρικά του μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία, όπου συμπληρώθηκε με πυραμιδοειδή βάση ύψ. 1 μ.

211. Μετά από έρευνα του Εργαστηρίου Δομήσιμων Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ.

Ακολούθησε η αποκατάσταση του νότιου τοίχου της εκκλησίας και του τόξου. Διαπλατύνθηκε η λιθοδομή της πλήρωσης και δέθηκε με το τόξο, ώστε να λειτουργεί στατικά ως ενιαίος τοίχος χωρίς να αλλοιωθεί η μορφή του, διατηρώντας το μιχράμπ (Πίν. 148 α-β). Στο εσωτερικό έγιναν σποραδικά αρμολογήματα και στερεώσεις της λιθοδομής.

Αποκαταστάθηκε ο χαμηλός αναλημματικός τοίχος ανατολικά της νότιας αυλής της εκκλησίας μέχρι το ύψος των 2 μ. και αντιστηρίχθηκε με τον τρόπο αυτό ο ψηλότερος, προκειμένου να είναι ευκολότερη η αποκατάστασή του.

Βόρεια από το ναό υπάρχει μονώροφο κτίσμα, στο οποίο στεγάζεται ο τάφος του Μπουραζάν Αλή Μπαμπά, του αρχισαλπιγκτή του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και κατακτητή της Ρόδου. Η κάλυψή του γινόταν με οριζόντιο ξύλινο δώμα και επικάλυψη πατελιάς. Το κτίσμα αυτό φαίνεται ότι δέχθηκε, επίσης, τις επισκευές του Αχμέτ Πασά το 1870, ενώ μέχρι πρόσφατα βρισκόταν σε ερειπωμένη κατάσταση, που προκάλεσε την έναρξη των επισκευών των λιθοδομών του και αντικατάσταση των επιχρισμάτων.

Οδός Περικλέους, Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ)[212]

Συνεχίστηκαν[213] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της εκκλησίας[214]. Αποκαταστάθηκαν οι ρωγμές του μεσαίου θόλου εσωτερικά και της αντίστοιχης δυτικής όψης της εκκλησίας με ενέματα από ασβεστοκονίαμα σε συνδυασμό με τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών. Στη συνέχεια μονώθηκε εξωτερικά η νότια όψη με επίχρισμα από κουρασάνι. Ολοκληρώθηκε επίσης και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου προς Ν. και Δ. της εκκλησίας, με την κατασκευή νέων κτιστών πεζουλιών και επισκευή των παλαιών, την πλακόστρωση με πλάκες Λάρδου και με ειδικά κονιοδέματα των πλατωμάτων και περιποίηση ή φύτευση δένδρων για σκιά (Πίν. 148 γ).

Προχώρησαν, παράλληλα, οι προκαταρκτικές και διερευνητικές εργασίες στο όμορο προς Β. ιπποτικό κτίριο, με διευθέτηση των ομβρίων υδάτων του δώματος του γκρεμισμένου ορόφου του. Ολοκληρώθηκαν η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου[215].

Οδός Πινδάρου, Παναγιά του Μπούργκου[216]

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης[217] τμημάτων των λιθοδομών της εκκλησίας που είχαν έντονα διαβρωθεί ή αλλοιωθεί από μεταγενέστερες παρεμβάσεις. Στις εσωτερικές όψεις της βόρειας και της δυτικής πλευράς αντικαταστάθηκαν σποραδικά φθαρμένοι λίθοι και αποκαταστάθηκαν μεταγενέστερα ανοίγματα (ντουλάπια, πόρτες και παράθυρα) και η οξυκόρυφη κόγχη του δυτικού αρκοσολίου της βόρειας πλευράς (Πίν. 148 δ).

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του άνω τμήματος της δυτικής κύριας όψης του ναού με τα δύο οξυκόρυφα τόξα της στέψης, που αντιστοιχούσαν στα δυτικά μέτωπα των σταυροθολίων του κεντρικού και του νότιου κλίτους, σύμφωνα με τα ίχνη που αποκαλύφθηκαν επί τόπου, καθώς και η δυτική όψη του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου. Αποκαταστάθηκε το νότιο οξυκόρυφο παράθυρο του ίδιου παρεκκλησίου με βάση τα στοιχεία που βρέθηκαν στη λιθοδομή (Πίν. 149 α) και τα δύο αυθεντικά οξυκόρυφα παράθυρα του νοτιοανατολικού παρεκκλησίου, που έφεραν ρωγμή στο μέσον του τόξου και είχε αλλοιωθεί η τριφυλλόσχημη διακόσμησή τους (Πίν. 149 γ).

Προχώρησε η αποκατάσταση της ανατολικής όψης του Ιερού πάνω από το δώμα του ισογείου, η οποία είναι σήμερα εμφανής. Αφαιρέθηκαν όλες οι μεταγενέστερες προσθήκες της τουρκοκρατίας και αποφράχθηκαν το βόρειο και το βορειοανατολικό οξυκόρυφο παράθυρο της κεντρικής κόγχης, που είχαν ανακατασκευαστεί κατά την ιταλική περίοδο με λανθασμένη τοξωτή μορφή και αποκαταστάθηκαν[218], καθώς και οι λιθοδομές της όψης της ίδιας κόγχης και της βορειοανατολικής αντηρίδας (Πίν. 149 β). Αποκαταστάθηκε, τέλος, το στηθαίο και η μόνωση με κουρασάνι του δώματος της κεντρικής κόγχης, όπου βρέθηκαν και τα κεραμικά πιθάρια που είχαν τοποθετηθεί μεταξύ των ακτινωτών θο-

212. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 176), σ. 66-68. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 176), σ. 184-185.

213. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 973-974 και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1172.

214. Με επίβλεψη του αρχιτέκτονα Στ. Βλυσίδη.

215. Από τον αρχιτέκτονα Μ. Ζερλέντη.

216. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 176), σ. 179-180. Γ. Ντέλλας, Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)»*, Αθήνα 2000, σ. 353-355.

217. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 971-972.

218. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 525. Το νοτιοανατολικό παράθυρο της κεντρικής κόγχης, καθώς και η νότια κόγχη του ναού, είχαν αποκατασταθεί το 1990.

λίσκων για να ελαφρύνουν την κατασκευή, όπως έδειξε η ανασκαφική διερεύνηση. Καθαιρέθηκαν, επίσης, και όλες οι προσθήκες που κάλυπταν το άνω τμήμα της βόρειας κόγχης εξωτερικά και φάνηκαν όσα στοιχεία διατηρούνται από την αυθεντική μορφή της εκκλησίας.

Πλατεία Πεισιδώρου, Παναγία της Νίκης

Ο αρχαιολογικός χώρος, μετά τις εκτεταμένες ανασκαφές, που έφεραν στο φως ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας του[219] διαμορφώθηκε και είναι επισκέψιμος από το κοινό. Η διερεύνηση, όμως, των οικοδομικών φάσεων του συγκροτήματος, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που γίνεται στην κοντινή (150 μ. νοτιότερα) αταύτιστη εκκλησία της οδού Κισθινίου, δημιουργούν αμφιβολίες για την υπόθεση του A. Gabriel[220] ότι πρόκειται για την εκκλησία της Παναγίας της Νίκης που έχτισε ο Μεγάλος Μάγιστρος d'Aubusson και θα πρέπει να γίνει προσπάθεια μιας καλύτερης ταύτισης των ιπποτικών αυτών μνημείων.

Οριοθετήθηκε η ανασκαφή με τοίχο αντιστήριξης από ξερολιθιά προς τις νότιες αυλές των νεότερων κατασκευών, που σήμερα λειτουργούν ως κατοικίες και εγκαταστάσεις της ενοριακής εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα. Στερεώθηκαν οι τοίχοι των ερειπίων της ανασκαφής, όπου ήταν εντελώς απαραίτητο, με σποραδική συμπλήρωση λίθων και αρμολόγημα. Ειδικά στερεώθηκε η υπόγεια κρύπτη του Ιερού, που είχε υποστεί βλάβη από μεγάλο βόλι πιθανώς κατά την τελευταία πολιορκία των Τούρκων το 1522, και διαμορφώθηκε το δάπεδο ώστε να αναδεικνύεται το ιστορικό αυτό γεγονός (Πίν. 149 δ).

Προχώρησε η διαμόρφωση της ανασκαφής, αφού προηγήθηκε η αποχωμάτωση της στέρνας και όλων των χώρων γύρω από την εκκλησία και το ιπποτικό πυροβολείο βόρεια της δυτικής εισόδου της αυλής. Η εκκλησία επιστρώθηκε με βοτσαλωτό δάπεδο, ενώ οι υπόλοιποι χώροι, που κάποτε αποτελούσαν δωμάτια, καλύφθηκαν είτε με κονιοδέματα σε απόχρωση μπέζ είτε με πατημένο χώμα (Πίν. 150 α). Η μαρμαρόστρωση της αυλής αποκαταστάθηκε, αφού συμπληρώθηκε με όσα μάρμαρα έλειπαν, από λάρτιο λίθο. Ειδικότερα, αποκαταστάθηκε η δυτική είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο συμπληρώνοντας το κατώφλι με όσα μάρμαρα είχαν καταστραφεί από την διέλευση παλαιότερων δικτύων, αναδείχθηκε η βάση του παλαιότερου ιπποτικού θυρώματος και κατασκευάστηκε μεταλλική αυλόπορτα (Πίν. 150 β). Αντίστοιχα, αναδείχθηκε και η κύρια δυτική είσοδος της εκκλησίας και οι βάσεις των πεσσών του προστώου της, συμπληρώνοντας όσες μαρμαρόπετρες έλειπαν. Οι υπόλοιποι χώροι διαμορφώθηκαν με χώμα. Οι αυλές των κατοικιών στα νότια της ανασκαφής, καθώς και ο χώρος περιμετρικά της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονος, διαμορφώθηκαν με πλακόστρωτα πλατώματα από τοπικές πλάκες Λάρδου και διαδρόμους από κονιόδεμα, αφήνοντας τμήματα για παρτέρια. Σε επαφή με την ανασκαφή ένα μεγάλο πλάτωμα επιστρώθηκε με χαλίκι και πεζούλι πάνω από τον τοίχο της ξερολιθιάς. Από εκεί ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα θέασης του αρχαιολογικού χώρου από ένα ψηλότερο επίπεδο και μπορεί να τον προσεγγίσει από μικρή σκάλα. Βόρεια του Αγίου Παντελεήμονος αποκαταστάθηκε ένα βοτσαλωτό δάπεδο που έφερε το έμβλημα της οικονομικής υπηρεσίας του λιμανιού της ιταλικής διοίκησης, που στεγαζόταν στα νεότερα κτίσματα. Έγινε εγκατάσταση φωτισμού για τη νυχτερινή ανάδειξη της ανασκαφής, με χαμηλά φωτιστικά από μπρούντζινες «χελώνες» και κρυφούς προβολείς μικρής έντασης, και του περιβάλλοντος χώρου, με παραδοσιακά επιτοίχια μεταλλικά φωτιστικά[221].

Οδός Κισθινίου, ανώνυμη εκκλησία

Συνεχίστηκαν[222] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των ερειπίων και διαμόρφωσης της ανασκαφής[223].

Αποκαταστάθηκε το γκρεμισμένο τμήμα του λιθόκτιστου θόλου, που βρίσκεται βορειοανατολικά του Ιερού της εκκλησίας. Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε το υπερκείμενο τείχος, της περιόδου της τουρκοκρατίας, που ήταν ετοιμόρροπο και έφερε σοβαρές ρωγμές, με συρραφή και τμηματική ανακατασκευή των αποδιοργανωμένων τμημάτων. Επισκευάστηκε, παράλληλα, και μονώθηκε το δώμα της κόγχης του Ιερού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Μεσαιωνική τάφρος στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του προτειχίσματος στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας, τμήμα του

219. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 176), σ. 180-182. Ντέλλας, ό.π., σ. 355-357. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 670-672, Σχέδ. 4, Πίν. 377, 378α. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 1001-1002, Σχέδ. 11, Πίν. 441α. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 989.

220. Gabriel, ό.π. (υποσημ. 176), σ. 180-182.

221. Σε συνεργασία με τον ηλεκτρολόγο μηχανολόγο Κ. Καπνουλά.

222. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1171-1172.

223. Τις εργασίες επέβλεψε ο αρχιτέκτονας Στ. Βλυσίδης.

οποίου είχε καταρρεύσει, διαπιστώθηκε ότι η αρχική κατασκευή είχε ενισχυθεί με ξυλοδεσιές, ίχνη των οποίων διατηρήθηκαν στο κονίαμα πίσω από την επιφανειακή λιθοδομή, καθώς και αντηρίδες από λιθοδομή ανά διαστήματα, που στήριζαν το προτείχισμα από πίσω. Οι ξυλοδεσιές προεκτείνονταν και στις αντηρίδες, που επομένως είναι σύγχρονες με τη λιθοδομή του προτειχίσματος.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Λίνδος

Ταξιάρχης Μιχαήλ - Στρατηλάτης

Το 2001 αφαιρέθηκε το σαθρό κουρασάνι της οροφής του ναού και αντικαταστάθηκε με νέο. Με κουρασάνι καλύφθηκε και η νότια εξωτερική πλευρά της εκκλησίας, λόγω της ανερχόμενης υγρασίας που παρουσιάζει σε αυτή την πλευρά. Παράλληλα, διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα εξωτερικά της νότιας πλευράς της εκκλησίας. Αποκαλύφθηκαν τάφοι νεότερης περιόδου και οστά διαταραγμένα.

Αρχοντικό Παπακωνσταντή

Το 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής και συντήρησης των ξύλινων κουφωμάτων και θυρωμάτων, των ξύλινων επίπλων, καθώς και των επιχρισμάτων. Απομακρύνθηκαν όλα τα αντικείμενα που φυλάσσονταν στο εσωτερικό των χώρων του αρχοντικού, εκδόθηκε από το ΤΑΠ ενημερωτικό φυλλάδιο και σήμερα το αρχοντικό λειτουργεί ως επισκέψιμο μνημείο.

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κάστρο Χώρας

Στο μέσον της νότιας κοιλάδας της Καλύμνου και σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του οικισμού της Χώρας, υψώνει το ογκώδες και επιβλητικό ανάστημά του το Κάστρο της Χώρας[224] (Πίν. 150 γ). Είναι χτισμένο πάνω στην κορυφή απόκρημνου υψώματος (υψόμ. 250,36 μ.), που βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες της οροσειράς του Προφήτη Ηλία. Τα ισχυρά τείχη του προσαρμόζονται στο ανάγλυφο της βραχώδους κορυφής, την οποία αγκαλιάζουν περιμετρικά, περικλείοντας και προστατεύοντας έναν πυκνοδομημένο οικισμό συνολικής έκτασης 30.500 τ.μ., ο οποίος υπολογίζεται ότι μπορούσε να φιλοξενήσει μέχρι 1.000-1.200 κατοίκους. Μέσα στο κάστρο διατηρούνται σε καλή κατάσταση 10 μικρά εκκλησάκια[225] της περιόδου του 15ου - αρχών του 16ου αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά φέρουν τοιχογραφικό διάκοσμο.

Οι πρώτες οχυρώσεις του χώρου υπολογίζεται ότι πραγματοποιήθηκαν μέσα στον 11ο αιώνα[226], εποχή κατά την οποία οι κίνδυνοι για τα νησιά του Αιγαίου πολλαπλασιάστηκαν, εξαιτίας κυρίως των θαλάσσιων επιδρομών των Σελτζούκων Τούρκων του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά[227]. Μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1493, όμως, οι Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη αποφάσισαν την επισκευή του κάστρου και την επέκταση των οχυρώσεών του. Ήδη, μάλιστα, το 1495 το κάστρο ήταν έτοιμο[228].

224. G. Gerola, I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi, *ASAtene* II (1916), σ. 55-57. Αρχιμανδρίτης Π. Λαμπαδάριος, *Το Κάστρο της Χώρας Καλύμνου*, Κάλυμνος 1987. Ε. Παπαμανώλης, Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου. Τα κάστρα της Καλύμνου. *Πολιτιστικά Δωδεκανήσου. Εισηγήσεις και πορίσματα Α΄ πολιτιστικού συμποσίου Δωδεκανήσου 1978*, Αθήνα 1981, σ. 359-360. Ε. Παπαβασιλείου - Β. Καραμπάτσος, Το Κάστρο στη Χώρα Καλύμνου και η ανάδειξή του, *ΑΔ* 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 197-208. Ι. Βολανάκης, Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* Ε΄ (1985), σ. 115-119. St. Spiteri, *Fortresses of the Knights*, Malta 2001, σ. 190-193. Μ. Κουτελλάς, Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά κάστρα της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΣΤ΄ (2005), σ. 438-442.

225. Αρχιμανδρίτης Π. Λαμπαδάριος, *Αι τοιχογραφίαι του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας Καλύμνου*, Johannesburg South Africa 1988. Ι. Βολανάκης, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Ναΰδρια του Κάστρου Χώρας Καλύμνου, στο συλλογικό τόμο *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 51-148.

226. Ε. Παπαβασιλείου - Β. Καραμπάτσος, ό.π., σ. 205. Μ. Κουτελλάς, ό.π., σ. 440. Τον 11ο αιώνα αποτελεί σύνηθες φαινόμενο η κατασκευή οχυρωμένων οικισμών στον αιγαιακό χώρο, για προστασία από τις θαλάσσιες ληστρικές επιδρομές.

227. Για τις επιδρομές του Τζαχά εναντίον της Δωδεκανήσου, βλ. αναλυτικά: Ε. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου*, Αθήναι 1966, σ. 116-119· E. Malamut, *Les îles de l'Empire Byzantin VIIIe-XIVe siècles*, Paris 1988, σ. 116· Α. Σαββίδης, Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Caka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c. 1081-c. 1106), μέρος Α: c. 1081-1090, *Χιακά Χρονικά* ΙΔ΄ (XIV) (1982), σ. 9-24 και μέρος Β: c. 1090-1106, *Χιακά Χρονικά* ΙΣ΄ (XVI) (1984), σ. 51-66. Εάν η πρωτοβουλία ανέγερσης της οχύρωσης του χώρου οφείλεται σε τοπική πρωτοβουλία ή σε κάποιον ανώτατο Βυζαντινό κρατικό αξιωματούχο των νησιών, δεν γνωρίζουμε.

228. Βλ. σχετικά τα δύο έγγραφα του αρχείου των Ιωαννιτών Ιπποτών, National Library of Malta-Arch. no 78 (Liber Conciliorum), φ. 22 και no 392 (Liber Bullarum), φ. 166, του έτους 1495. Για τα παραπάνω έγγραφα, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών* (14ος-16ος αι.), Ρόδος 1991, σ. 181, σημ. 1 και σ. 203-205. Λόγω της ριζικής ιπποτικής ανοικοδόμησης και επέκτα-

Το Κάστρο της Χώρας ταυτίστηκε με τη μεσαιωνική ιστορία της Καλύμνου, καθώς αποτέλεσε το κατ' εξοχήν οικιστικό κέντρο του νησιού από την εποχή κατασκευής του έως τις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε και άρχισε να χτίζεται ο σημερινός οικισμός της Χώρας, στις νοτιοδυτικές υπώρειες της καστροπολιτείας.

Συστηματικές εργασίες ανάδειξης και αξιοποίησης του κάστρου υλοποιήθηκαν κατά την περίοδο 1999-2001[229], στο πλαίσιο του έργου «Συνολική Ανάδειξη Κάστρου Καλύμνου». Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και ήταν ενταγμένο στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» του ευρωπαϊκού προγράμματος «INTERREG II Ελλάδος - Ιταλίας». Την εκτέλεση ανέλαβε η εταιρεία «Ι. Παπακωστόπουλος και Κ. Τσιούφης - Εργολαβία Τεχνικού Δημοσίου Έργου».

Στο πλαίσιο των εργασιών της περιόδου αυτής οικοδομήθηκε εξ αρχής το φυλάκιο-εκδοτήριο εισιτηρίων στο χώρο της εισόδου, πραγματοποιήθηκε η αναστήλωση επτά κτιρίων της κεντρικής γειτονιάς (Πίν. 150 δ), η ανακατασκευή των δύο βασικών λιθόστρωτων εσωτερικών μονοπατιών που διασχίζουν την καστροπολιτεία, η αποκατάσταση της μεγάλης λιθόκτιστης κλίμακας στην είσοδο, αμέσως μετά την εσωτερική πύλη και, τέλος, ο εσωτερικός και εξωτερικός ηλεκτροφωτισμός του κάστρου. Κατά τον καθαρισμό της μεγάλης δυτικής υδατοδεξαμενής, η οποία θα χρησιμοποιηθεί για την υδροδότηση των αναστηλωμένων κτιρίων, ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων αγγείων (Πίν. 150 ε), που είχαν απορριφθεί εκεί.

Στα αναστηλωμένα κτίρια της κεντρικής γειτονιάς προβλέπεται να λειτουργήσουν εκθεσιακός χώρος με πινακίδες για την ιστορία του κάστρου και αντικείμενα από τις ανασκαφές και τις εκκλησίες του, αναψυκτήριο με παρασκευαστήριο, χώρος υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών, τουαλέτες και αποθήκη ηλεκτρομηχανολογικού υλικού.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΚΩΣ

Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος βρίσκεται εντός του περιμετρικού μεσαιωνικού τείχους, βορειοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου του «Λιμένος». Χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα, την περίοδο των Ιωαννιτών Ιπποτών. Αρχικά αναφερόταν ως εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, αλλά μετά την Ενσωμάτωση αφιερώθηκε στον Άγιο Ιωάννη τον Ναύκληρο, Κώο νεομάρτυρα[230].

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος βρισκόταν ήδη σε μορφή ερειπίων από το 1861 και παρέμεινε στην ίδια κατάσταση και μετά το σεισμό του 1933[231]. Κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών, διαπιστώθηκε ότι ο ναός βρισκόταν στο εσωτερικό της οχυρωμένης μεσαιωνικής πόλης[232] επάνω από τα πιο σημαντικά μνημειακά συγκροτήματα της ελληνιστικής Κω, το «ιερό του Λιμένος». Το 1942-1943, προκειμένου να συνεχιστεί το έργο της ανασκαφής και να αναδειχθεί το σημαντικό ελληνιστικό μνημείο, αποφασίστηκε από την ιταλική αρχαιολογική αποστολή να μεταφερθεί η εκκλησία ανατολικότερα του «ιερού του Λιμένος»[233].

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος είναι μια απλή πετρόκτιστη μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία, διαστ. 9,50×6,80 μ. εκτός της τρίπλευρης κόγχης. Από το αυστηρό σχήμα του ναού προεξέχει η τρίπλευρη κόγχη του Ιερού, η οποία βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη και διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο όγκο του κτιρίου (Σχέδ. 51· Πίν. 151 α). Η ημικυκλική κόγχη της αψίδας του Ιερού καλύπτεται εσωτερικά από τεταρτοσφαίριο. Οι τοιχοποιίες του είναι από κανονικές λαξευμένες πέτρες με επαναχρησιμοποιημένα αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από αρχαία κτίσματα. Στους αρμούς παρεμβάλλονται μικρότερα κομμάτια από πέτρες ή κομμάτια κεραμικών. Οι γωνιακοί λίθοι είναι πιο επεξεργασμένοι και μεγαλύτερων διαστάσεων. Το δώμα του καμαροσκέπαστου ναού είναι από κουρασάνι. Ο ναός ήταν διακοσμημένος με αξιόλογες τοιχογραφίες, οι οποίες βρέθηκαν αποθηκευμένες στη Ρωμαϊκή Οικία. Σήμερα βρίσκονται πρόχειρα τοποθετημένες στο εσωτερικό του ναού.

Μετά την πάροδο 60 χρόνων από τη μεταφορά και την αναστήλωσή του, ο ναός παρουσίασε κατακόρυφες και πλαγιοκατακόρυφες εκτενείς ρηγματώσεις σε όλες τις τοιχοποιίες, ρωγμές στο δώμα και φθορές και βλά-

σης των οχυρώσεων, δεν υπάρχει κάποιο εμφανές τμήμα της προγενέστερης οχύρωσης.

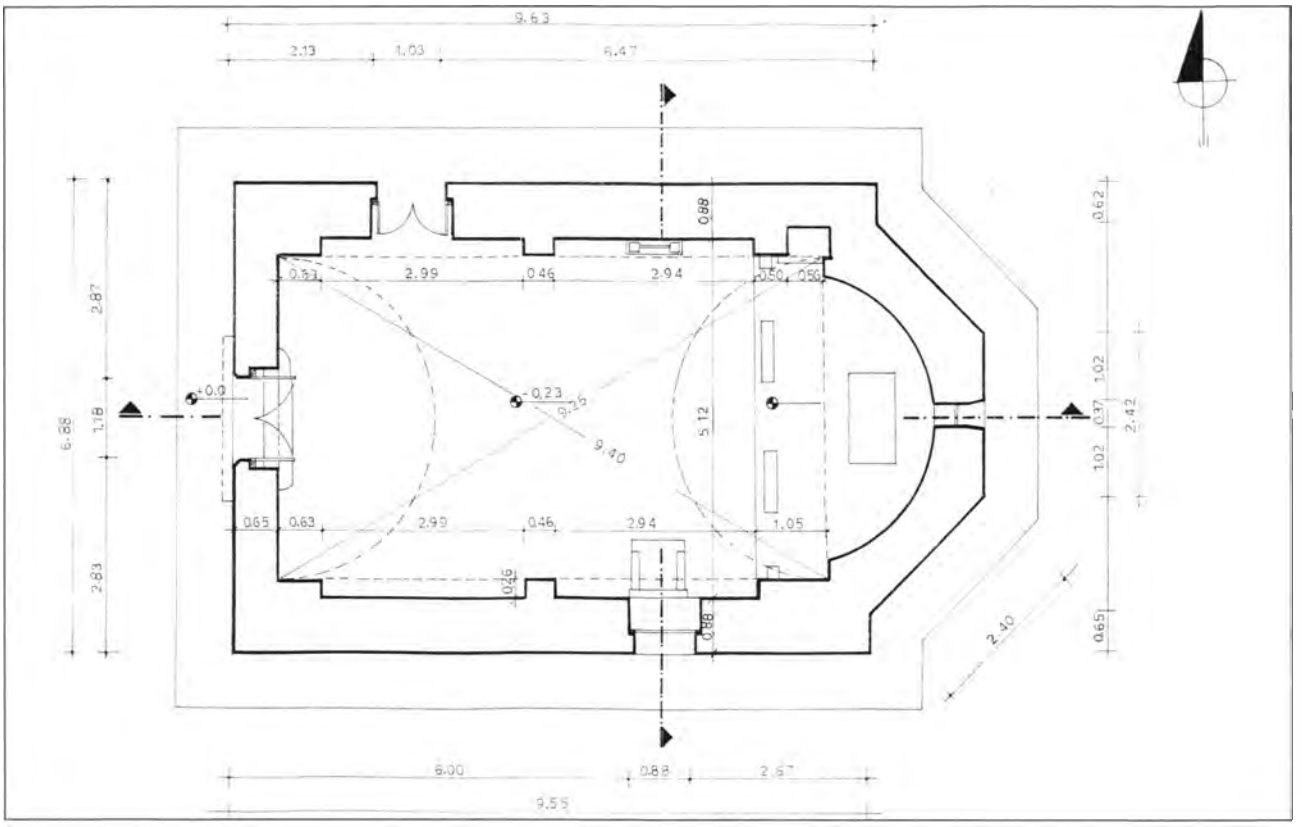
229. Συγκεκριμένα από τις 10/5/1999 έως τις 4/6/2001.

230. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, εκδ. Δήμου Κω 1990, σ. 193, σημ. 80 και 331-335.

231. L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo (1935-1943), Relazione preliminare, *BdA* 35 (1950), σ. 68.

232. Η.Ε. Κόλλιας, Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω, στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Εύ. Σημαντώνη-Μπουρνιά - Α.Α. Λαιμού (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, σ. 291-320.

233. M. Livadiotti, Il restauro della chiesa di San Giovanni Battista Coo, *ASAtene* LXV N.S., XLVIII-XLIX (1986-87).

Σχέδ. 51. Κως. Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος. Κάτοψη.

βες των υλικών δόμησης. Όλα τα συνδετικά κονιάματα των εξωτερικών και εσωτερικών επιφανειών είχαν αποσαθρωθεί. Επίσης, παρατηρήθηκαν τοπικές αποδιοργανώσεις και αποκόλληση λιθοσωμάτων των τοιχοποιιών, από την εισχώρηση των ριζών στο δομικό σύστημα (Σχέδ. 52-53). Η μελέτη συντήρησης-αποκατάστασης του ναού έγινε το έτος 2002. Στα τέλη του 2003 - αρχές του 2004 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης του ναού, όπως σφράγιση ρωγμών με υδραυλικά ενέματα, αρμολογήματα και σφραγίσματα όλων των τοιχοποιιών, σφράγισμα ρωγμών δώματος, αποκατάσταση στηθαίων, αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, τοποθέτηση κεραμικών υδρορροών για την απομάκρυνση των ομβρίων[234].

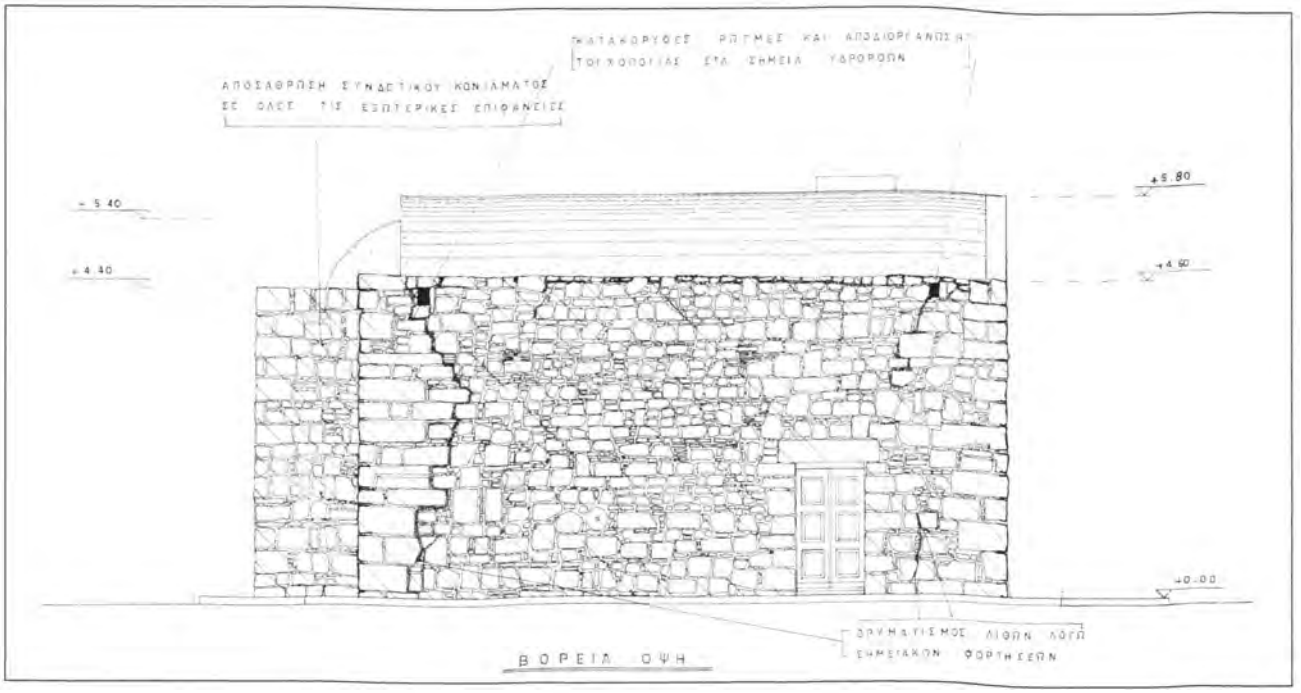
Πλατεία Διαγόρα, μιναρές του Εσκί τζαμί

Το τζαμί βρισκόταν στο λόφο της ακρόπολης των Σεραγιών, στη σημερινή πλατεία Διαγόρα, βόρεια των ρωμαϊκών σπιτιών της συνοικίας Decumano, στην άκρη της πυκνοδομημένης πρώην μουσουλμανικής συνοικίας, στην απόληξη του δρόμου των Χαλουβαζιών (ζαχαροπλαστείων). Χτίστηκε στα τέλη του 16ου αιώνα και είναι ένα από τα πρώτα τζαμιά της Κω. Στη φάση των γενικότερων ιταλικών επεμβάσεων στη πόλη το τζαμί καθαιρέθηκε, ενώ δεν είχε υποστεί ιδιαίτερες ζημιές από το σεισμό του 1933.

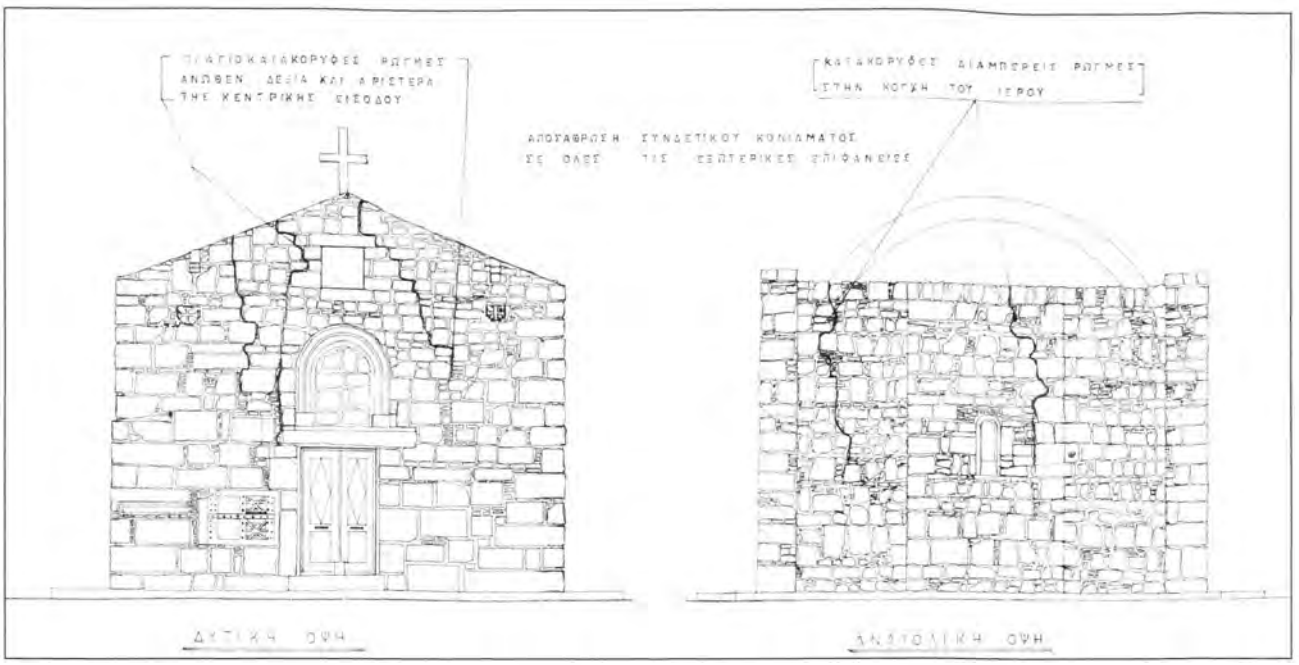
Ό,τι απέμεινε από το τέμενος, γνωστό ως Εσκί τζαμί, είναι ο μιναρές του. Στο μεγάλο σεισμό του 1933 κατέρρευσαν τμήματα του κυλίνδρου και του κώνου που εξείχαν του όγκου του τζαμιού. Στο μιναρέ έγιναν πρόχειρες στερεωτικές και ανακατασκευαστικές εργασίες, διατηρήθηκαν τα κάτω τμήματα και ανακατασκευάστηκαν τα άνω τμήματα, χωρίς να τηρηθεί το αρχικό του ύψος.

Ο μιναρές ήταν στο μέσον της νοτιοδυτικής πλευράς του τεμένους και σε επαφή με αυτό. Η βάση του είναι οκταγωνικού πρίσματος εκτός της βορειοανατολικής πλευράς του, που είναι ενσωματωμένη στους εναπομείναντες τοίχους του τζαμιού και σχηματίζει κάτοψη σχήματος Γ. Ο πρώην μεσότοιχος του τζαμιού έχει διαμορφωθεί σε βαθμίδες ανάβασης. Το δεύτερο τμήμα είναι μορφής κανονικού οκταγωνικού πρίσματος. Το τρίτο τμήμα είναι κυλινδρικής μορφής, του οποίου το ύψος

234. Α. Στρατικοπούλου, Μελέτες συντήρησης-αποκατάστασης των ιερών ναών του Αγίου Ιωάννη του Ναύκληρου και της Παναγίας της Γοργοεπηκόου, *Κωακά* Θ΄ 2 (2006).

Σχέδ. 52. Κως. Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος. Βόρεια όψη.

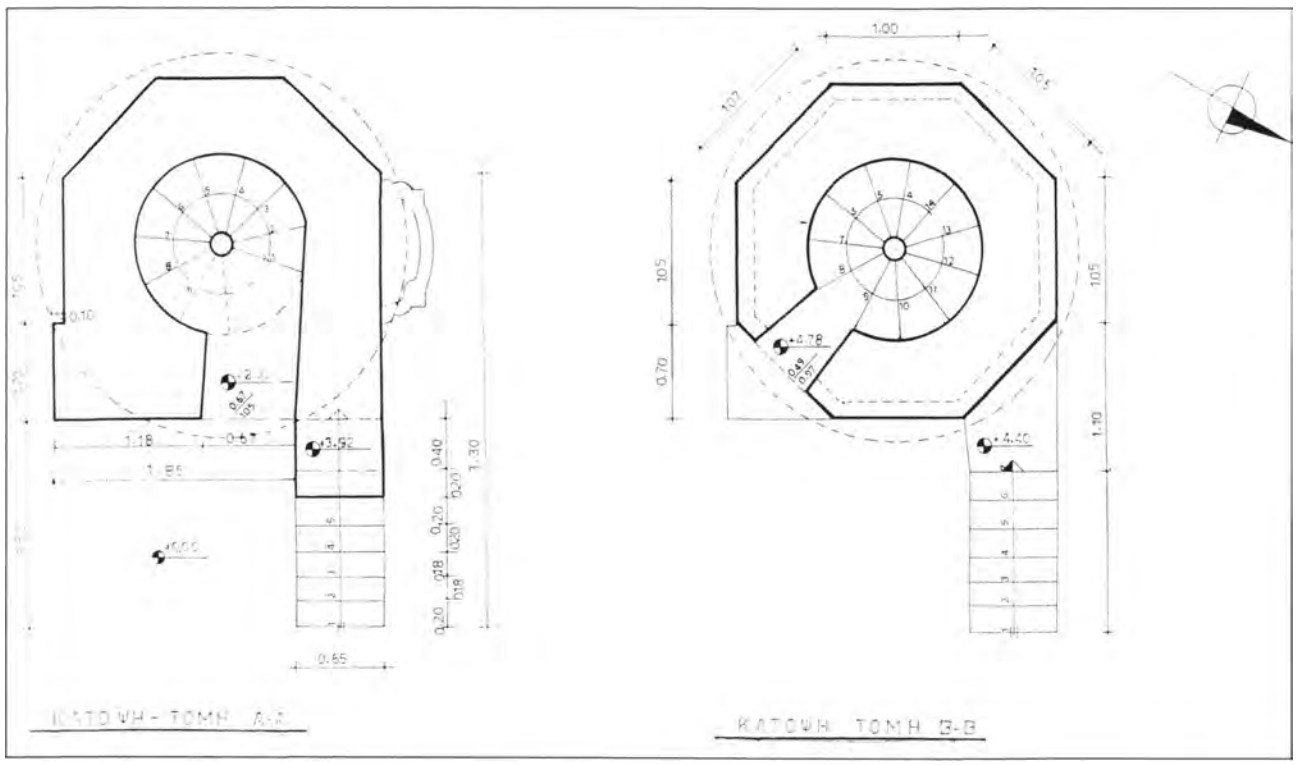

Σχέδ. 53. Κως. Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος. Δυτική και ανατολική όψη.

δεν αντιστοιχεί στο αρχικό. Ακολουθεί τμήμα κυλινδρικής μορφής που απολήγει σε κώνο, επιχρισμένο εξωτερικά και στηριζόμενο σε ξύλινο ορθοστάτη (Σχέδ. 54).

Τα σημαντικότερα προβλήματα που παρουσίαζε ο μιναρές ήταν η έντονη απόκλιση (0,10 μ. από την κατακόρυφο) που εμφάνιζε στα άνω τμήματα, η πλαγιοκατακόρυφη εκτενής ρηγμάτωση που εμφανιζόταν στη δυτική πλευρά του μιναρέ, η πλήρης αποδιοργάνωση των λιθοδομών στο κυλινδρικό τμήμα και στον εξώστη, που εκδηλωνόταν με διεύρυνση-διάνοιξη αρμών και οριζόντιες ρηγματώσεις.

Τα παραπάνω προβλήματα αποδόθηκαν σε ισχυρές σεισμικές δράσεις, σε κινηματικούς μηχανισμούς αστοχίας που ενεργοποιήθηκαν κατά τη μετατόπιση (από-

Σχέδ. 54. Κως. Πλατεία Διαγόρα. Μιναρές του Εσκί τζαμί. Κάτοψη.

κλιση) των ανώτερων τμημάτων, σε οξειδώσεις/διογκώσεις των μεταλλικών συνδετικών στοιχείων, που συνοδεύτηκαν από εκτοπίσεις κονιαμάτων και θραύσεις λίθων (Σχέδ. 55).

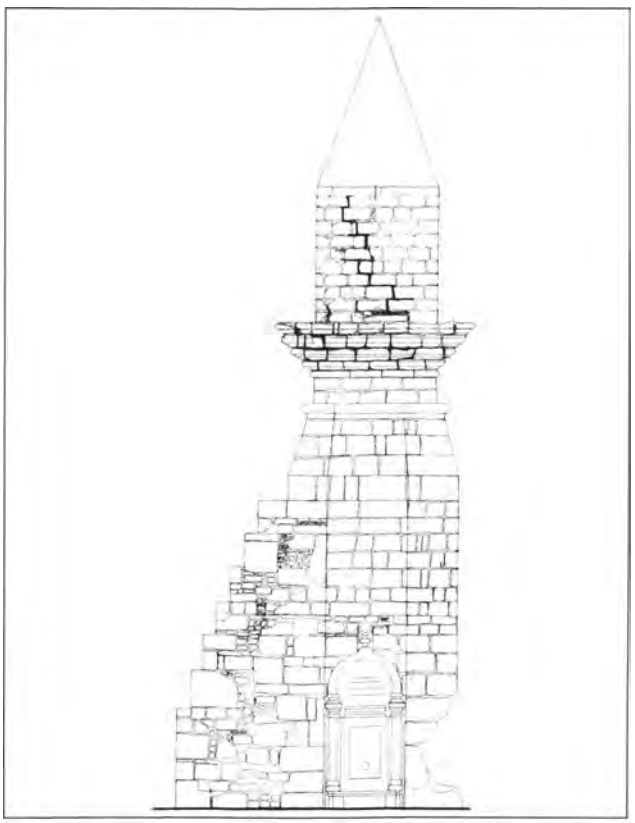
Οι εργασίες που εκτελέστηκαν (Πίν. 151 β-γ) ήταν: α) Επισκευή και ενίσχυση των τμημάτων βάσης του μιναρέ, με συμπληρώσεις/αντικαταστάσεις λίθων, λιθοσυρραφές και βαθιά αρμολογήματα. β) Αποσύνδεση, αποξήλωση και ανακατασκευή των άνω τμημάτων του μιναρέ. γ) Συμπληρώσεις και αντικαταστάσεις λίθων με νέα λιθοσώματα της ίδιας προέλευσης με τους παρθενικούς, επισκευή ρωγμών με εισπίεση ενέματος. δ) Καθαρισμός των αρμών από τα σαθρά κονιάματα και αρμολόγηση αυτών με υδραυλικό κονίαμα.

Η μελέτη και η κατασκευή του έργου ολοκληρώθηκε το χρονικό διάστημα 2001-2002.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Παλαιό Πυλί

Στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση - Ανάδειξη Παλαιού Πυλίου Κω», ενταγμένου στα ΠΕΠ Ν. Αιγαίου, Γ΄ ΚΠΣ, έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

Σχέδ. 55. Κως. Πλατεία Διαγόρα. Μιναρές του Εσκί τζαμί. Βόρεια όψη.

Ναός της Παναγίας των Καστριανών[235]

Εκτελέστηκαν καθαρισμοί σαθρών και ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα και τα ενέματα στις εξωτερικές επιφάνειες της εκκλησίας. Έγινε ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό πύργο και περιμετρικά του ναού βόρεια και νότια, προκειμένου να αποκαλυφθούν και να αρμολογηθούν τα θεμέλια για να γίνει η κατασκευή αποστραγγιστικού καναλιού. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε σειρά τάφων που ερευνήθηκαν και βγήκε απόφαση διάλυσης προκειμένου να συνεχιστεί η αποχωμάτωση. Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος διάδρομος και ίχνη των τοίχων των κελιών. Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση λήψης σωστικών μέτρων των τοιχογραφιών του ναού και οι συμπληρωματικές αποτυπώσεις του περιβάλλοντος χώρου. Βάσει των συμπληρωματικών αποτυπώσεων έγιναν σωστικές επεμβάσεις και στερεώσεις στις τοιχοποιίες του περιβόλου του ναού (βορειοανατολικός και νοτιοδυτικός περίβολος).

Κάστρο Παλαιού Πυλίου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης σωστικής-στερεωτικής φύσεως σε τμήματα των νοτιοανατολικών τειχών του κάστρου όμορα και άνωθεν του πυλώνα[236]. Οι εργασίες αυτές κρίθηκαν απαραίτητες λόγω της επικινδυνότητας που παρουσίαζε το τείχος, καθώς η στατική του επάρκεια ήταν μειωμένη και η τοιχοποιία διαταραγμένη. Οι εργασίες αποκατάστασης αφορούσαν την εξυγίανση και την ενίσχυση της φέρουσας ικανότητας των τοιχοποιιών και γι' αυτές αγοράστηκαν και μεταφέρθηκαν στο κάστρο διάφορα οικοδομικά υλικά. Κατασκευάστηκε εξωτερικά ξύλινη σκαλωσιά, απομακρύνθηκε η παρασιτική βλάστηση, καθαιρέθηκαν όλα τα σαθρά και τα ετοιμόρροπα λιθοσώματα και στερεώθηκαν τα τμήματα της τοιχοποιίας με νέα αρμολογήματα, λιθοσυρραφές και ενέματα. Σφραγίστηκαν οι ρωγμές και έγιναν οι εξυγιάνσεις και οι αποστραγγίσεις που ήταν αναγκαίες για να μην υπάρχουν λιμνάζοντα ύδατα στο εσωτερικό της αποκατεστημένης τοιχοποιίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΚΙΩΝΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου

Επεστράφησαν από τη συντηρήτρια υφάσματος Μ. Γρηγορίου τα αντικείμενα που της είχαν δοθεί για συντήρηση κατά το έτος 1999, πλην των ΚΣ 117, ΚΣ 134 και ΚΣ 157.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Παναγία του Κάστρου

Συντηρήθηκαν 12 εικόνες της Συλλογής της Παναγίας του Κάστρου, καθώς και οι ιταλικές τοιχογραφίες ενός ισόγειου δωματίου του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΤΑΤΟΥΚΟΣ

Οδός Ιεροκλέους, αρχοντικό τουρκοκρατίας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συστηματικής καθαίρεσης και συντήρησης της ξύλινης διακοσμημένης με ζωγραφική οροφής («κουμπές») και της ντουλάπας («μουσάντρα») του καλού οντά του ορόφου από εξειδικευμένο συνεργείο συντηρητών[237]. Τα ξύλινα στοιχεία αποθηκεύτηκαν για να τοποθετηθούν όταν ολοκληρωθεί η αποκατάσταση του φέροντος οργανισμού του κτιρίου. Συντηρήθηκαν παράλληλα τα γύψινα, με ανάγλυφες και ζωγραφικές διακοσμήσεις, στοιχεία, που βρέθηκαν κατά τη διερεύνηση του μνημείου στο τζάκι του καλού οντά και τους γύψινους φεγγίτες.

Συντηρήθηκαν τα ξύλινα ανώφλια των ανοιγμάτων και οι ξυλοδεσιές, με την αφαίρεση των κονιαμάτων με μηχανικά μέσα και των διαβρωμένων καρφιών με μηχανικό και χημικό τρόπο. Στην επιφάνεια των ξύλων εφαρμόστηκε μυκητοκτόνο διάλυμα με επάλειψη και εμποτισμό. Στη συνέχεια στερεώθηκαν με τη χρήση ακρυλικής ρητίνης.

Αφαιρέθηκαν τα ξύλινα στοιχεία του δώματος και της δυτικής όψης του χαγιατιού στον όροφο, με τη διαλογή των υγιών δοκών προκειμένου να συντηρηθούν και να επανατοποθετηθούν στη θέση τους.

235. Βλ. και παρακάτω, σ. 466 κ.ε.

236. Βλ. και παρακάτω, σ. 466 κ.ε.

237. Η μελέτη συντήρησης και η εκτέλεση των εργασιών πραγματοποιήθηκαν από την «Αειναές» Γ. Παυλόπουλος - Μ. Χατζηνικολάου ΟΕ.

Οδός Θεοφιλίσκου, βυζαντινός πύργος και οθωμανικό δικαστήριο

Στο πλαίσιο αποκατάστασης του διώροφου νεοκλασικού κτιρίου του παλαιού οθωμανικού δικαστηρίου, πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός με χημικά μέσα της κρήνης της ανατολικής όψης. Στα υπόλοιπα λίθινα στοιχεία έγινε επιφανειακός καθαρισμός.

Οδός Ιπποτών, κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές εργασίες για τον καθαρισμό των ιδιαίτερα διαβρωμένων όψεων της λιθοδομής. Οι δοκιμές περιελάμβαναν την εφαρμογή επιθεμάτων και ψηγματοβολής. Με βάση τα αποτελέσματα των δοκιμών ήταν δυνατή η σύνταξη προτάσεων επέμβασης.

Οδός Σωκράτους, τέμενος Σουλεϊμάν (Πίν. 152 α-δ)

Στο προστώο του τεμένους συντηρήθηκαν και ενισχύθηκαν οι μεταλλικοί ελκυστήρες. Στις θέσεις καθαίρεσης του παλαιού επιχρίσματος εφαρμόστηκε νέο. Συντηρήθηκαν οι μεταλλικοί δακτύλιοι των κιονοκράνων των κιόνων του ρεβάκ και ολοκληρώθηκε η συντήρηση όλων των συνδέσμων. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης της ζωγραφικής επιφάνειας των τρουλίσκων[238] του κτιστού προστώου με την επισκευή των δύο από τους επτά. Πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός των μαρμάρινων κιόνων του προστώου.

Πραγματοποιήθηκε η συστηματική καθαίρεση, οργάνωση των τμημάτων και αρχική προστασία του ξύλινου στεγάστρου από ειδικό συνεργείο συντηρητών[239]. Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησης και αποκατάστασης των ξύλινων μερών του στεγάστρου (καθαρισμός, απεντόμωση, στερέωση, συμπλήρωση, χρωματική αποκατάσταση), έγινε επιλογή των συντηρημένων ξύλινων πεσσών και επικράνων και ανακατασκευάστηκαν δύο εκ των έντεκα πεσσών. Στη συνέχεια, το στέγαστρο επανατοποθετήθηκε, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη εφαρμογής, από τους ξυλουργούς του συνεργείου. Η αποκατάσταση του ξύλινου στεγάστρου του προστώου ολοκληρώθηκε με την επανατοποθέτηση των ξύλινων κιγκλιδωμάτων και θυρών, την επένδυση με ξύλινες διακοσμητικές σανίδες των κιόνων, των κιονόκρανων και των δοκαριών. Το ξύλινο στέγαστρο και τα κιγκλιδώματά του αποκαταστάθηκαν χρωματικά, χρησιμοποιώντας χρώματα ίδια με τα αρχικά, έπειτα από τη συστηματική μελέτη της στρωματογραφίας τους .

Εγκαταστάθηκε ικρίωμα στο κεντρικό τμήμα του τεμένους, συνολ. ύψ. 15 μ., για να κατασκευαστεί επιφάνεια εργασίας ικανή για τις διερευνητικές εργασίες συντήρησης. Για τα υπόλοιπα τμήματα του τεμένους κατασκευάστηκαν ικριώματα ανάλογα με το ύψος του δαπέδου εργασίας κάθε φορά. Αφαιρέθηκαν από τους τοίχους όλων των εσωτερικών χώρων του τζαμιού οι νεότερες επιστρώσεις ασβεστεπιχρισμάτων με μηχανικά μέσα και αποκαλύφθηκε η επιφάνεια του αρχικού επιχρίσματος. Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές εργασίες στον τρούλο και σε άλλα σημεία στο εσωτερικό του τεμένους[240].

Μετά τις εργασίες αποκατάστασης της τοιχοποιίας, στις θέσεις όπου τα επιχρίσματα έφεραν ζωγραφική διακόσμηση έγινε αισθητική αποκατάσταση. Αφαιρέθηκαν τα επάλληλα χρωματικά στρώματα από το μιχράμπ και αποκαλύφθηκε η αυθεντική χρωματική διακόσμηση. Αποκαταστάθηκαν οι γύψινες διακοσμήσεις των παραθύρων.

Πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις στερέωσης του συστήματος ανάρτησης του πολυελαίου. Ολοκληρώθηκε η χρωματική αποκατάσταση του τρούλου και αποκαταστάθηκαν οι ανάγλυφοι γύψινοι αστέρες που τον κοσμούν. Ολοκληρώθηκε η αισθητική αποκατάσταση του γείσου του κεντρικού τρούλου, τα σαθρά κονιάματα καθαιρέθηκαν, έγιναν οι συμπληρώσεις και αποκαταστάθηκαν χρωματικά.

Αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν τα διακοσμητικά θέματα (απομίμηση μαρμάρου) γύρω από τα παράθυρα. Καθαρίστηκε και στη συνέχεια στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια του κεντρικού διακοσμητικού θέματος του ανατολικού τρούλου. Το ποσοστό των απωλειών της ζωγραφικής επιφάνειας ήταν υψηλό και οφειλόταν στη διείσδυση της υγρασίας και την αποικοδόμηση του φορέα των χρωστικών. Έγινε αισθητική αποκατάσταση και χρωματικές συμπληρώσεις του κεντρικού διακοσμητικού θέματος και των ζωγραφικών αστέρων. Στη συνέχεια, έγινε η χρωματική αποκατάσταση των απωλειών της διακοσμητικής ταινίας της περιφέρειάς του και της ζωγραφικής απομίμησης μαρμάρου που κοσμεί τα τόξα.

Στο δυτικό τρούλο πραγματοποιήθηκαν ο καθαρισμός και η στερέωση της χρωματικής επιφάνειας, ενώ ολο-

238. Οι προτάσεις συντήρησης συντάχθηκαν από το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Γ. Μουστάκη.

239. Η μελέτη συντήρησης και η εκτέλεση των εργασιών πραγματοποιήθηκαν από την «Αειναές» Γ. Παυλόπουλος - Μ. Χατζηνικολάου ΟΕ.

240. Από το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Γ. Μουστάκη.

κληρώθηκε η χρωματική αποκατάσταση των απωλειών της διακοσμητικής ταινίας που διατρέχει την περιφέρεια του τρούλου.

Πραγματοποιήθηκε ο χρωματισμός όλων των εσωτερικών επιφανειών του τζαμιού και όλα τα ξύλινα κουφώματα αφαιρέθηκαν, συντηρήθηκαν και βάφτηκαν στον αρχικό τους χρωματισμό.

Στο ξύλινο μιμπέρ έγιναν εργασίες αποκάλυψης της αυθεντικής χρωματικής διακόσμησης. Επιβεβαιώθηκε η χρήση ιδίων χρωματικών τόνων σε πολλά στοιχεία του μνημείου (παράθυρα, μιχράμπ, γυναικωνίτης). Αφού εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης των ξύλινων στοιχείων, πραγματοποιήθηκαν η αποκάλυψη και η αισθητική αποκατάσταση της αρχικής ποικιλόχρωμης διακόσμησης του μιμπέρ και του γυναικωνίτη.

Πραγματοποιήθηκαν δείγματα καθαρισμού του λίθινου θυρώματος, ώστε να μελετηθεί η μεθοδολογία επέμβασης[241]. Ελήφθησαν δείγματα λίθου και των επιφανειακών στρωμάτων για το χαρακτηρισμό των υλικών κατασκευής του θυρώματος[242] και συντάχθηκε η μελέτη συντήρησης αυτού.

Στην κρήνη του τζαμιού πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού όλων των λίθινων μελών (θωράκια, κίονες, δάπεδο), ενώ η ξύλινη κατασκευή της δεξαμενής στερεώθηκε, συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε χρωματικά. Καθαρίστηκε ο τρούλος της κρήνης, για την αφαίρεση με μηχανικά μέσα βιολογικών αναπτύξεων και άλλων επικαθήσεων, ενώ, τέλος, εφαρμόστηκε βιοκτόνο διάλυμα.

Οδός Τιμοκρέοντος, Χαμζά Μπέη τζαμί

Εσωτερικά, καθαιρέθηκαν τα στρώματα ασβεστεπιχρίσματος των επιχρισμάτων, ενώ όσα είχαν αποσαθρωθεί αντικαταστάθηκαν με νέα. Αποκαλύφθηκε και αποκαταστάθηκε ο αρχικός χρωματικός διάκοσμος του μιχράμπ. Η κόγχη αυτή είναι απλά διακοσμημένη, με έντονα χρώματα και ταινία που την περιτρέχει.

Αφού καθαιρέθηκε το ξύλινο προστώο, μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο για συντήρηση οι ξύλινες δοκοί. Συντηρήθηκαν και επισκευάστηκαν τα παλαιά ξύλινα επίκρανα και όσα στοιχεία κρίθηκαν σε καλή κατάσταση για να επαναχρησιμοποιηθούν. Συντηρήθηκαν επίσης τα ξύλινα στοιχεία των ντουλαπιών που σώζονται.

Συντάχθηκε η μελέτη αποκατάστασης των εξωτερικών όψεων του τζαμιού. Εφαρμόστηκε μηχανικός και χημικός καθαρισμός, διατηρώντας και αναδεικνύοντας παράλληλα την πάτινα που αναδεικνύει την ιστορία της τοιχοποιίας.

Συντηρήθηκαν επίσης το ξύλινο «kursu», το μεταλλικό φωτιστικό, η ξύλινη πόρτα της εισόδου και ένα αυθεντικό ντουλάπι.

Οδός Σωκράτους, Μεχμέτ Αγά τζαμί (Πίν. 152 ε)

Διενεργήθηκε καθαρισμός στις επιφάνειες των ξυλοδεσιών του τζαμιού και έγινε απεντόμωση και στερέωση του ξύλου στις εσωτερικές και εξωτερικές όψεις, αφού πρώτα καθαιρέθηκαν τα σαθρά επιχρίσματα. Το εναπομείναν τμήμα του ξύλινου στεγάστρου, το οποίο είχε υποστεί αρκετές φθορές, καθαιρέθηκε και συντηρήθηκαν όλα τα μεταλλικά και ξύλινα στοιχεία του. Στη συνέχεια, επανατοποθετήθηκαν όλα τα συντηρημένα στοιχεία και το στέγαστρο αποκαταστάθηκε. Τα ξύλινα στοιχεία της στέγης συντηρήθηκαν, εφαρμόζοντας καθαρισμό, στερέωση και απεντόμωση. Αφαιρέθηκαν, συντηρήθηκαν, αποκαταστάθηκαν και επανατοποθετήθηκαν όλα τα παράθυρα του ορόφου και οι φεγγίτες με τους χρωματιστούς υαλοπίνακες. Πραγματοποιήθηκε μελέτη της στρωματογραφίας των χρωματικών στρωμάτων που κάλυπταν τα ξύλινα αυθεντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία και στη συνέχεια έγινε ο συσχετισμός τους με τις ιστορικές φάσεις του μνημείου. Με βάση τη μελέτη αυτή έγινε η χρωματική αποκατάσταση των αρχικών και νεότερων στοιχείων του κτιρίου. Συντηρήθηκε και επανατοποθετήθηκε στην κορυφή του μιναρέ το προϋπάρχον χάλκινο διακοσμητικό στοιχείο.

Στο εσωτερικό πραγματοποιήθηκαν δείγματα αποκάλυψης του αυθεντικού χρωματικού διακόσμου στις οροφές, στο μιμπάρ, στον εξώστη και στο θύρωμα[243]. Πιστοποιήθηκε έτσι η καλή κατάσταση του διακόσμου, ο οποίος κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια των ξύλινων αυτών στοιχείων. Η πολυχρωμία της διακόσμησης αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση αλλεπάλληλων στρωμάτων ελαιοχρώματος, και η αποκατάστασή του αναδεικνύει την αρχική του μορφή. Η ποικιλία των χρωμάτων είναι μεγάλη (κόκκινο, μπλε, πράσινο, κίτρινο, λευκό σε διάφορους τόνους), ενώ χρησιμοποιήθηκαν ορυκτές χρωστικές με οργανικό φορέα. Παράλληλα επι-

241. Τα δείγματα καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Α. Τζαμαλή.

242. Η μελέτη χαρακτηρισμού των υλικών εκπονήθηκε από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

243. Τα δείγματα αποκάλυψης του ζωγραφικού διακόσμου πραγματοποιήθηκαν από το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Γ. Μουστάκη.

σκευάστηκε και αποκαταστάθηκε χρωματικά η περιμετρική εσωτερική κορνίζα από μπαγδατί. Έγινε η συντήρηση των φορητών αντικειμένων του μνημείου (ξύλινα κηροπήγια, φωτιστικά), συντηρήθηκαν όλα τα κουφώματα και τα μεταλλικά κιγκλιδώματα, καθώς και η μεταλλική αυλόπορτα.

Στην κύρια λίθινη κρήνη της οδού Σωκράτους εφαρμόστηκαν εργασίες καθαρισμού με χημικά επιθέματα και αποκαταστάθηκαν τα επιχρίσματα και οι κρουνοί. Εργασίες καθαρισμού εφαρμόστηκαν επίσης σε όλες τις μαρμάρινες επιγραφές και στην κρήνη της αυλής.

Πάροδος Σωκράτους, τζαμί του Σιντριβανιού
(Πίν. 153 α-β)

Στο πλαίσιο των έργων αποκατάστασης του τεμένους, αρχικά αφαιρέθηκαν τα νεότερα ασβεστοχρώματα που κάλυπταν ολόκληρο το ζωγραφικό διάκοσμο στο εσωτερικό. Διαπιστώθηκαν και αποκαλύφθηκαν τοιχογραφημένα στρώματα σε όλες τις επιφάνειες. Τα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνουν ρόδακες στον τρούλο, ζώνες ανθεμίων στην περιφέρεια του τρούλου, στεφάνους στα τύμπανα των τόξων, ανθέμια και φυτικά θέματα στο μιχράμπ και στις στέψεις των παραθύρων και απομίμηση μαρμάρου σε όλους τους τοίχους σε ύψος 0,60 μ. από το δάπεδο. Ο καθαρισμός των ζωγραφικών θεμάτων των τοίχων και του τρούλου έγινε με μηχανικά και χημικά μέσα. Αισθητική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε σε συγκεκριμένα τμήματα των επιτοίχιων διακοσμητικών θεμάτων. Στις θέσεις απωλειών του επιχρίσματος έγιναν συμπληρώσεις και χρωματική αποκατάσταση. Τα αποκολλημένα τμήματα του υποστρώματος στερεώθηκαν. Πραγματοποιήθηκε διερεύνηση των χρωματικών στρωμάτων του εξώστη, ο οποίος αποκαταστάθηκε. Έγινε επίσης ο καθαρισμός της εξωτερικής πλευράς του τρούλου για την αφαίρεση βιολογικών αναπτύξεων και άλλων επικαθίσεων με μηχανικά μέσα, ενώ, τέλος, εφαρμόστηκε βιοκτόνο διάλυμα.

Οδός Δωσιάδου, Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom»

Οι εργασίες ξεκίνησαν πραγματοποιώντας δοκιμαστικές τομές στα χρωματικά στρώματα, ώστε να διερευνηθεί και να τεκμηριωθεί η στρωματογραφία των ζωγραφικών διακοσμήσεων. Οι επιφάνειες των εσωτερικών τοίχων ήταν επικαλυμμένες με χρώματα βινυλικής πιθανώς σύστασης, τα οποία κάλυπταν, σε αρκετές περιπτώσεις, την αυθεντική ζωγραφική διακόσμηση. Τα μεταγενέστερα διακοσμητικά στοιχεία (επτάφωτες λυχνίες, άρπες, στέμματα, οι δέκα εντολές περιβαλλόμενες από ανθοδέσμες, πυρσοί, σάλπιγγες και λυχνίες) ήταν επιζωγραφισμένα στα αρχικά και είχαν το ίδιο θέμα (Πίν. 153 γ). Για τη νεότερη διακόσμηση χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς ελαιοχρώματα. Στο αρχικό στρώμα, η επιφάνεια των τοίχων είναι διακοσμημένη με ζωγραφική απομίμηση μαρμάρινης επένδυσης, η οποία σώζεται σποραδικά σε κακή κατάσταση. Τα αρχικά χρωματικά στρώματα των διακοσμητικών θεμάτων έχουν απολεσθεί σε υψηλό ποσοστό, αιτιολογώντας έτσι τη μεγάλη έκταση των νεότερων επεμβάσεων. Το υπόστρωμα των επιτοίχιων διακοσμήσεων ήταν σαθρό, λόγω της εισροής της υγρασίας στο κτίριο, οπότε και πραγματοποιήθηκε στερέωσή του με τη χρήση ενεμάτων. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση και αισθητική αποκατάσταση. Τα σαθρά επιχρίσματα που ήταν αποκολλημένα από την τοιχοποιία και δεν έφεραν διακοσμητικά θέματα καθαιρέθηκαν, λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησής τους. Μετά την καθαίρεσή τους αποκαλύφθηκαν οι ξυλοδεσιές, οι οποίες καθαρίστηκαν, απεντομώθηκαν και στερεώθηκαν. Τέλος, εφαρμόστηκε νέο επίχρισμα, το οποίο βάφτηκε με ασβεστοχρώματα.

Τα γύψινα διακοσμητικά στοιχεία στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν στις θέσεις των απωλειών. Αφαιρέθηκαν τα σαθρά κουφώματα της άνω ζώνης και καθαιρέθηκαν όλα τα σαθρά επιχρίσματα του στηθαίου εξωτερικά, τα οποία ήταν κατασκευασμένα από κουρασάνι. Επισκευάστηκαν και συντηρήθηκαν τα ξύλινα πρέκια, εφαρμόζοντας στερεωτικές ρητίνες και απεντομωτικά διαλύματα, ενώ όσα είχαν διαβρωθεί αντικαταστάθηκαν με νέα. Στις ξύλινες θύρες πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις στερέωσης και απεντόμωσης του ξύλου, καθαρισμός από νεότερα στρώματα ελαιοχρωμάτων και αντικατάσταση των σαθρών τμημάτων τους.

Στην εξωτερική όψη του βόρειου και του ανατολικού τοίχου εφαρμόστηκε καθαρισμός των λίθων με τη χρήση ψηγματοβολής, έγινε αρμολόγηση και αντικατάσταση των σαθρών λίθων και, τέλος, στερέωση και υδροφοβίωση των λίθων για την αποτροπή της εισροής νερού στο εσωτερικό του κτιρίου. Στο θύρωμα της εισόδου της νότιας αυλής εφαρμόστηκαν επεμβάσεις καθαρισμού, στερέωσης και υδροφοβίωσης των λίθων, ενώ αποκαλύφθηκε ο αρχικός ζωγραφικός διάκοσμος του επιχρίσματός του. Στη συνέχεια έγιναν συμπληρώσεις των επιχρισμάτων και χρωματική αποκατάσταση των απολεσθέντων τμημάτων.

Οδός Περικλέους, Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ)
(Πίν. 153 δ)

Οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκαν από εξειδικευμένο συνεργείο συντηρητών[244], σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες[245].

Οι εργασίες ξεκίνησαν με τη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης των τοιχογραφιών. Διερευνήθηκε και χαρτογραφήθηκε ολόκληρη η επιφάνειά τους, στην ορατή και υπεριώδη περιοχή του φάσματος, ώστε να εντοπιστούν με ακρίβεια οι θέσεις και ο τρόπος εκδήλωσης της φθοράς. Στο μνημείο έγινε παρακολούθηση των περιβαλλοντικών παραμέτρων, καθ' όλη τη διάρκεια και μετά το πέρας των εργασιών. Παρατηρήθηκε ότι το μικροκλίμα του μνημείου ενέτεινε τη δράση των διαβρωτικών παραγόντων (εισροή υγρασίας, παρουσία διαλυτών αλάτων, βιολογικές αναπτύξεις). Για το λόγο αυτό, πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις στο κτίριο, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τη σταθεροποίηση των συνθηκών και την αποτροπή των φαινομένων διάβρωσης των υλικών.

Οι επεμβάσεις συντήρησης πραγματοποιήθηκαν και στα τρία κλίτη με στόχο τη συγκράτηση και στερέωση των τοιχογραφιών, τον καθαρισμό και την αισθητική αποκατάστασή τους. Τα νεότερα κονιάματα και οι συμπληρώσεις καθαιρέθηκαν. Έγινε καθαρισμός των λίθων στις θέσεις των καθαιρέσεων και περιμετρική συγκράτηση των τοιχογραφιών με την εφαρμογή ασβεστοκονιάματος. Έγινε αφαλάτωση των τοιχογραφιών με τη χρήση χημικών επιθεμάτων. Στις θέσεις που παρατηρήθηκαν κρούστες αλάτων, αυτές αφαιρέθηκαν με μηχανικά μέσα. Το υπόστρωμα των τοιχογραφιών στερεώθηκε με τη χρήση ενεμάτων. Ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας έγινε με τη χρήση ήπιων χημικών μέσων, τα οποία εφαρμόστηκαν με τη μορφή επιθεμάτων.

Οδός Πινδάρου, Παναγία του Μπούργκου

Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός με χημικά μέσα στις επιφάνειες όσων αυθεντικών λιθοδομών διατηρούνται στο μνημείο. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες καθαρισμού των εσωτερικών όψεων των λιθοδομών στις κόγχες του Ιερού, του κίονα του κεντρικού κλίτους, της παραστάδας της βόρειας θύρας, εσωτερικά και εξωτερικά του βόρειου τοίχου, τμήματος του νότιου τοίχου, του δυτικού τοίχου, της γένεσης των τόξων του δυτικού τοίχου, και του τόξου της θύρας και του νοτιοδυτικού παρεκκλησίου με τη χρήση ψηγματοβολής. Η κατάσταση των τριών τελευταίων ήταν καλή, οπότε δεν απαιτήθηκε η στερέωσή τους όπως συνέβη σε άλλα τμήματα του μνημείου. Η στερέωση των λίθων έγινε με την επαναλαμβανόμενη εφαρμογή σιλανίων με ψεκασμό. Καθαρισμός επίσης εφαρμόστηκε στους λίθους του δυτικού τοίχου της εκκλησίας και νοτιοδυτικά του παρεκκλησίου. Σε όλες τις θέσεις καθαρισμού των λίθων έγινε εφαρμογή βιοκτόνου, αφού πρώτα αφαιρέθηκαν μηχανικά οι βιολογικές αναπτύξεις.

Εφαρμόστηκε μηχανικός καθαρισμός των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται τοποθετημένα στη νότια πλευρά. Στην εσωτερική επιφάνεια του φραγμένου φεγγίτη του δυτικού τοίχου, πάνω από την κεντρική θύρα, αφαιρέθηκαν τα ασβεστεπιχρίσματα και αποκαλύφθηκαν έγχρωμες διακοσμητικές ταινίες σε κονίαμα, το οποίο είχε εφαρμοστεί στη λιθοδομή. Τα επιχρίσματα αυτά στερεώθηκαν και συγκρατήθηκαν περιμετρικά.

ΑΛΕΞΗΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ

Κατταβιά

Κοίμηση Θεοτόκου

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κατταβιά. Επίσης, συντηρήθηκε εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας από την εκκλησία της Κοίμησης στο Ασκληπειό, οκτώ εικόνες από τον Άγιο Γεώργιο στη Μαλώνα και 27 εικόνες από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Αρχάγγελο Ρόδου.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΤΑΤΟΥΚΟΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κατά τα έτη 2001-2004 συντηρήθηκαν από το συντηρητή της 4ης ΕΒΑ Χρ. Κυπριώτη τα ψηφιδωτά δάπεδα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών Σταυρός, Παλαιοπαναγιά και Ταξιάρχης στην περιοχή Βαθύς της νήσου Καλύμνου, Αγία Σοφία στην περιοχή Λιμνιώτισσα και Άγιος Ιωάννης στην περιοχή Μελιτσάχας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΑΣ

ΣΥΜΗ

Συντηρήθηκαν 14 εικόνες επιστυλίου τέμπλου του 19ου αιώνα, που βρίσκονται στο ναό του Ευαγγελισμού

244. «Αειναές» Γ. Παυλόπουλος - Μ. Χατζηνικολάου ΟΕ.

245. Η εκπόνηση της μελέτης χαρακτηρισμού των υλικών κατασκευής έγινε από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και της μελέτης συντήρησης από το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Γ. Μουστάκη.

στο Γιαλό, και δύο φορητές εικόνες από την εκκλησία της Παναγίας της Αληθινής. Ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού της Μονής Πανορμίτη.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Συντηρήθηκαν δέκα εικόνες της Συλλογής της εκκλησίας της Παναγίας της Ποταμίτισσας και δύο φορητές εικόνες από το ναό της Παναγίας της Σπηλιανής. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης στην Παναγία τη Φανερωμένη.

ΧΑΛΚΗ

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης στη μονή Παλαρνιώτη.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη του Παλαιού. Ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης των κειμηλίων (αμφίων, σκευών και χειρογράφων) της Συλλογής της Μονής Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης στα χειρόγραφα της μονής Παναγίας Χοζοβιώτισσας.

ΚΩΣ

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία και συντάχθηκε τεχνική έκθεση για τις τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στο Μονάγρι Κω. Εκπονήθηκε από τη Διεύθυνση Συντήρησης Μνημείων μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί. Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης στην Παναγία των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί.

ΤΗΛΟΣ

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο Σωτήρα του Μικρού Χωριού, στην Παναγία στην Ούρπη, στον Άγιο Νικόλαο στη Μεσαριά, στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο τον Αβαλά, στην Τίμια Ζώνη στο Μικρό Χωριό. Άρχισαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών τεσσάρων μονόχωρων εκκλησιών της Τήλου.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες συντήρησης στον Όσιο Λουκά στα Άπελλα Καρπάθου.

ΠΑΤΜΟΣ

Ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του καθολικού και των φορητών εικόνων της μονής Ζωοδόχου Πηγής. Συντηρήθηκαν τρεις εικόνες της μονής και εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης του συνόλου των φορητών εικόνων της Συλλογής.

ΛΕΡΟΣ

Συντηρήθηκαν 18 φορητές εικόνες από την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στον Πλάτανο. Συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν οι νεότερες τοιχογραφίες της Αγίας Κιουράς στο Παρθένι. Εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης και άρχισαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Λακκί. Συντηρήθηκαν τρεις φορητές εικόνες από την Αγία Μαρίνα Λέρου.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΤΑΤΟΥΚΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣ

Καταγράφηκαν, το 2003, 25 κεραμικά πιάτα τύπου Νίκαιας της Συλλογής Ιωαννίδη και, το 2004, 21 γυάλινα θραύσματα από ανασκαφές στη Ρόδο.

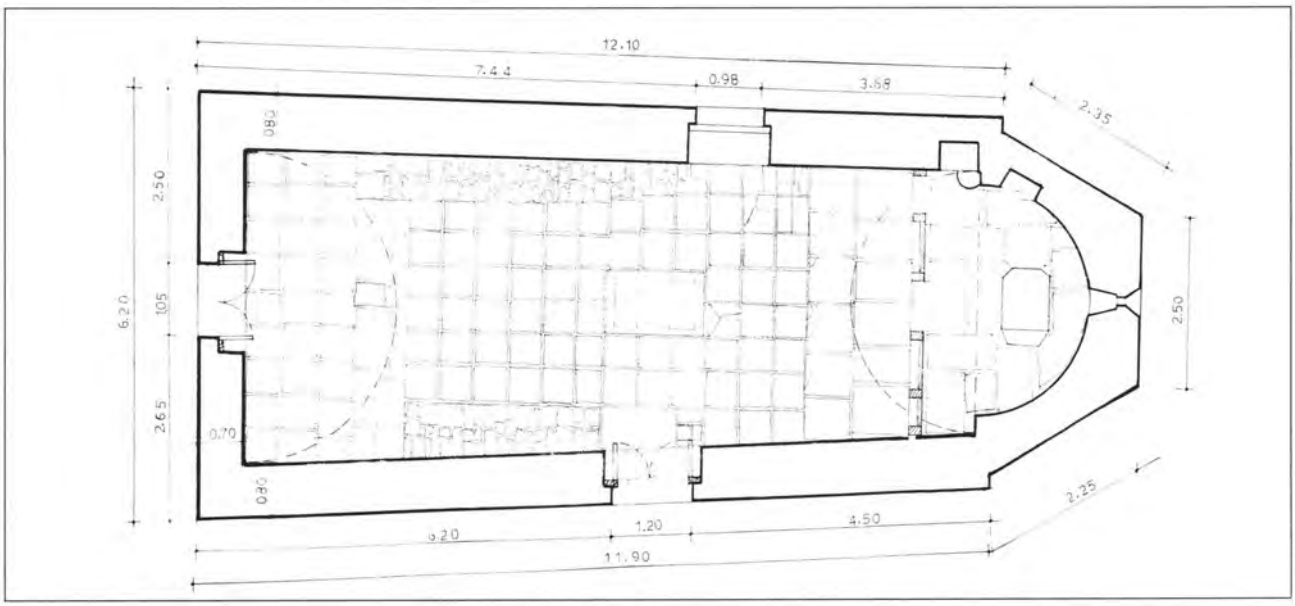
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Μελέτη συντήρησης-αποκατάστασης του ναού της Παναγίας της Γοργοεπηκόου (Σχέδ. 56-58)

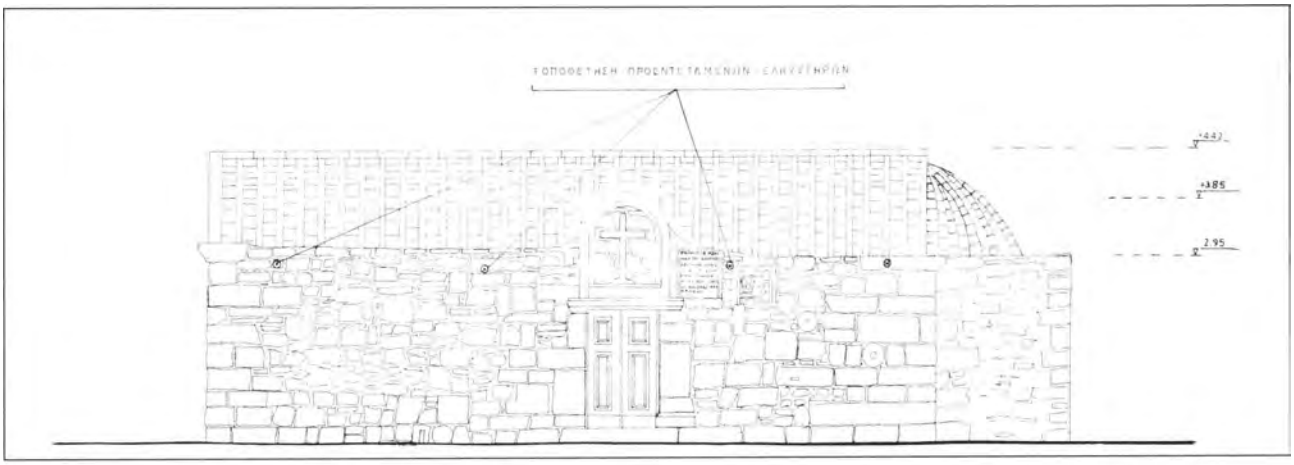
Η Παναγιά η Γοργοεπήκοος βρίσκεται στην αρχαιολογική ζώνη του λιμανιού, μέσα στο χώρο της μεσαιωνικής περιτειχισμένης «χώρας»[246], στη διασταύρωση κεντρικών δρόμων και λίγα μέτρα ανατολικότερα του ναού του Αγίου Γεωργίου (Κ.Μ. 1100). Δεν είναι γνωστό ποιος έχτισε το ναό και η ακριβής ημερομηνία ανέγερσής του. Χτίστηκε το 15ο αιώνα, κατά την ιπποτοκρατία[247]. Ήταν από τα λίγα κτίρια που δεν κατέρρευσαν στο σεισμό του 1933.

246. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 232), σ. 291-320.

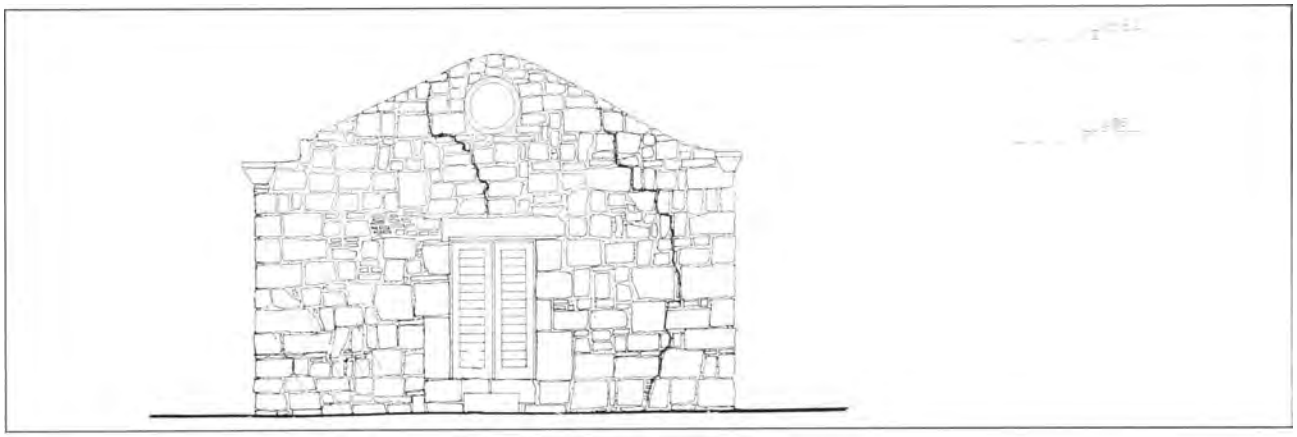
247. Morricone, ό.π. (υποσημ. 231).

Σχέδ. 56. Κως. Ναός Παναγίας της Γοργοεπηκόου. Κάτοψη.

Σχέδ. 57. Κως. Ναός Παναγίας της Γοργοεπηκόου. Νότια όψη.

Σχέδ. 58. Κως. Ναός Παναγίας της Γοργοεπηκόου. Δυτική όψη.

Η Παναγία η Γοργοεπήκοος τυπολογικά είναι μια απλή, πετρόκτιστη μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία, με εξωτερικές διαστάσεις 12,10×6,20 μ., χωρίς να υπολογίζεται η τρίπλευρη κόγχη του Ιερού, η οποία είναι σε χαμηλότερη στάθμη και διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο όγκο του κτιρίου. Το σχήμα που παρουσιάζει η κάτοψη είναι αυτό του τραπεζίου παραλληλόγραμμου. Το Ιερό εντάσσεται μέσα στον όγκο του κυρίως ναού, καλύπτεται από τεταρτοσφαίριο και χωρίζεται από αυτόν με ένα θαυμάσιο ξυλόγλυπτο τέμπλο του 18ου αιώνα. Στην ανωδομή των τοίχων βρίσκονται εντοιχισμένα επαναχρησιμοποιημένα αρχιτεκτονικά μέλη, παλαιοχριστιανικά επιθήματα, κατώφλια, σπόνδυλοι κιονίσκων, επιστύλια και τρεις αρχαίες επιγραφές[248]. Τα μεγάλα ανοίγματα λείπουν παντελώς από το ναό και το φως εισέρχεται μόνον από μικρά ανοίγματα. Η προσπέλαση στο ναό γίνεται σήμερα από δύο χαμηλές πόρτες. Η πρώτη, η οποία είναι η κεντρική, βρίσκεται στο μέσον της νότιας πλευράς, και πάνω της προεξέχει μεγάλο ημικυκλικό διακοσμητικό τόξο με πώρινο ημικυκλικό πλαίσιο, χαρακτηριστικό των εκκλησιών της ιπποτικής περιόδου στη Δωδεκάνησο. Η δεύτερη θύρα βρίσκεται στη δυτική όψη και στο ύψος του αετώματός της υπάρχει κυκλικός φεγγίτης, διευρυνόμενος προς τα μέσα.

Στην ανατολική πλευρά, στην κόγχη της αψίδας, ένα μικρό και στενό παράθυρο, σε μορφή πολεμίστρας, πολύ στενό προς τα έξω και διευρυνόμενο προς τα μέσα, τρυπά την αψίδα στο μέσον της. Το δάπεδο του ναού βρίσκεται χαμηλότερα κατά 0,20 μ. από την στάθμη του περιβάλλοντος χώρου, είναι στρωμένο με λίθινες πλάκες και στο μεγαλύτερο μέρος του από τετράγωνες πλάκες (μεταγενέστερη επέμβαση). Στο κέντρο του κυρίως χώρου του ναού και στον άξονα της κυρίας εισόδου, ανάμεσα στις τετραγωνισμένες πλάκες, υπάρχει η πλάκα του κτήτορα. Ο ναός ήταν διακοσμημένος με αξιόλογες τοιχογραφίες. Σήμερα, στο εσωτερικό του σώζονται λείψανα τοιχογραφιών που ανάγονται στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα[249].

Προβλήματα που παρουσιάζει ο ναός είναι: Εκτενείς διαμπερείς κατακόρυφες ρωγμές που εμφανίζονται στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του ναού. Επίσης, μια ρωγμή διασχίζει όλο το μήκος της ημικυλινδρικής καμάρας, σχεδόν στη κλείδα, 0,60 μ., έκκεντρα του κλειδιού και χωρίζει το ναό στα δύο, δημιουργώντας απόκλιση από την κατακόρυφο της νότιας πλευράς. Οι πλαγιοκατακόρυφες ρωγμές έχουν προκαλέσει επίσης τοπικές αποσαθρώσεις των τοιχοποιιών. Τα συνδετικά κονιάματα στις εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες των τοιχοποιιών έχουν αποσαθρωθεί. Οι τοιχογραφίες του ναού παρουσιάζουν προβλήματα αποσάθρωσης και αποκόλλησης των υποστρωμάτων, λόγω υγρασίας. Το ξύλινο τέμπλο φαίνεται να μην έχει σημαντικά προβλήματα. Στα κουφώματα έχει προκληθεί σήψη από μύκητες, λόγω υγρασίας και ευνοϊκής θερμοκρασίας.

Προτεινόμενες επεμβάσεις: Τοποθέτηση ελκυστήρων από ανοξείδωτο χάλυβα στο ύψος της γένεσης της καμάρας του Ιερού για την αντιμετώπιση των ωθήσεων του θόλου, συμπληρώσεις-αντικαταστάσεις λίθων, όπου κρίνεται άκρως απαραίτητο, σφράγισμα ρωγμών με λιθοσυρραφές και εισπίεση υδραυλικού ενέματος, αρμολογήματα και σφραγίσματα, συντήρηση δώματος, συντήρηση και συμπλήρωση δαπέδου, συντήρηση ξύλινων κουφωμάτων, μελέτη και συντήρηση τοιχογραφιών και ξύλινου τέμπλου. Η μελέτη ολοκληρώθηκε το 2003[250].

Προμελέτη και οριστική μελέτη αποκατάστασης - συντήρησης οθωμανικού λουτρού («αποθήκη αλατιού») (Σχέδ. 59-62)

Το λουτρό βρίσκεται στο κέντρο του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού της πόλης σε μια περιοχή με έντονη παρουσία μνημείων όλων των εποχών. Βρίσκεται εντός του αρχαιολογικού χώρου της συνοικίας του «Λιμένος» και του περιμετρικού μεσαιωνικού τείχους[251], δίπλα στις ιπποτικές εκκλησίες, απέναντι από το Επαρχείο (ιταλικό διοικητήριο), το μουσουλμανικό τέμενος της Λότζιας και το λεγόμενο «πλάτανο του Ιπποκράτη».

Το χαμάμ ήταν ένα μεσαίου μεγέθους μικτό λουτρό, «...ένα χαμηλό, φαινομενικά ασήμαντο κτίριο...»[252] από τα πρώτα ίσως οθωμανικά λουτρά που χτίστηκαν στην Κω, στα μέσα του 17ου αιώνα[253], και λειτουργούσε ως χαμάμ μέχρι την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948). Αργότερα, έως την δεκαετία του 1990, το κτίριο λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος αλατιού, επειδή βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, και στη χρήση αυτή οφείλει το μεταγενέστερο όνομά του, «αποθήκη αλατιού».

Η οργάνωση του χαμάμ σε τρεις λειτουργικές ζώνες ακολουθούσε την διαδικασία της λούσης, του εξα-

248. W.R. Paton - E.L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford 1891, αριθ. 308.

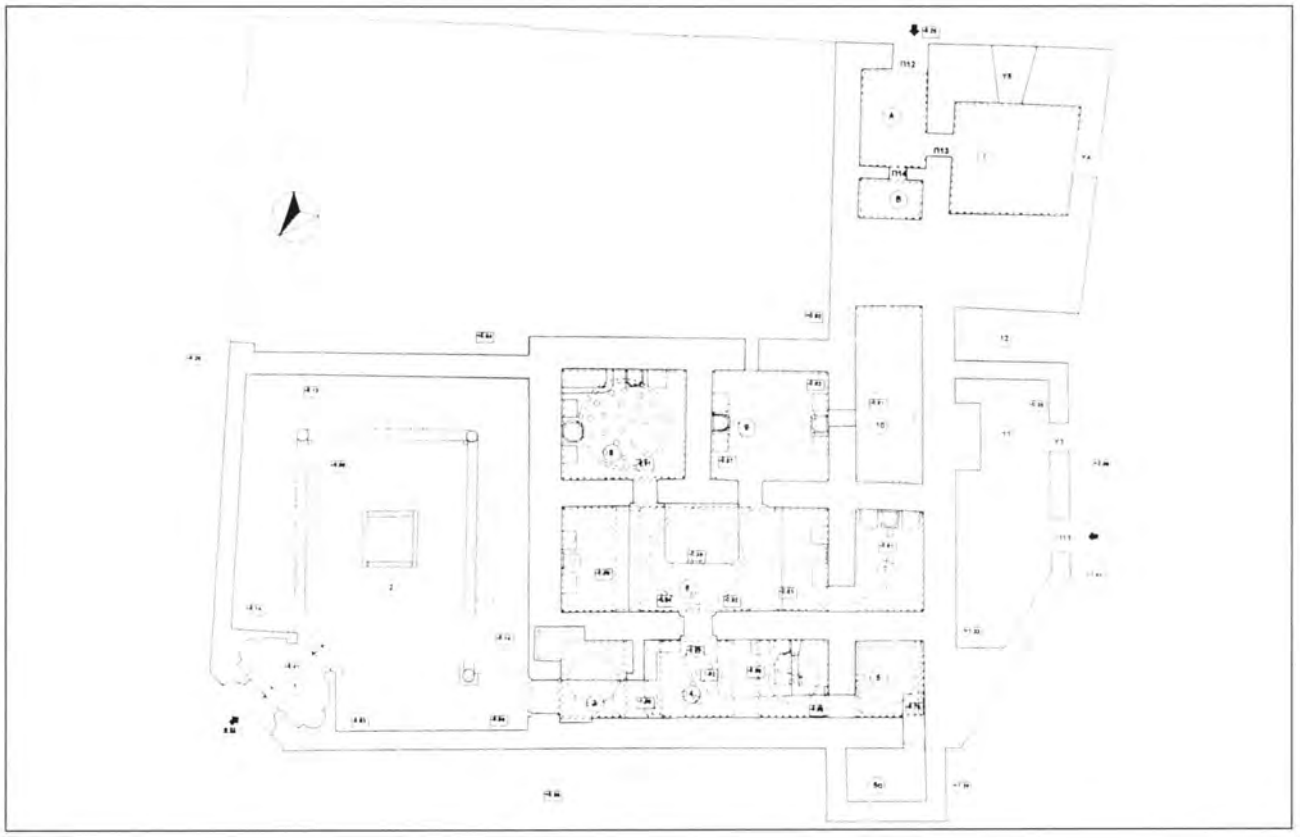
249. Ι. Βολονάκης, Χριστιανικά Μνημεία της Νήσου Κω, Α΄ μέρος, *Κωακά Γ΄* (Αθήνα 1989), σ. 74-78.

250. Στρατικοπούλου, ό.π. (υποσημ. 234).

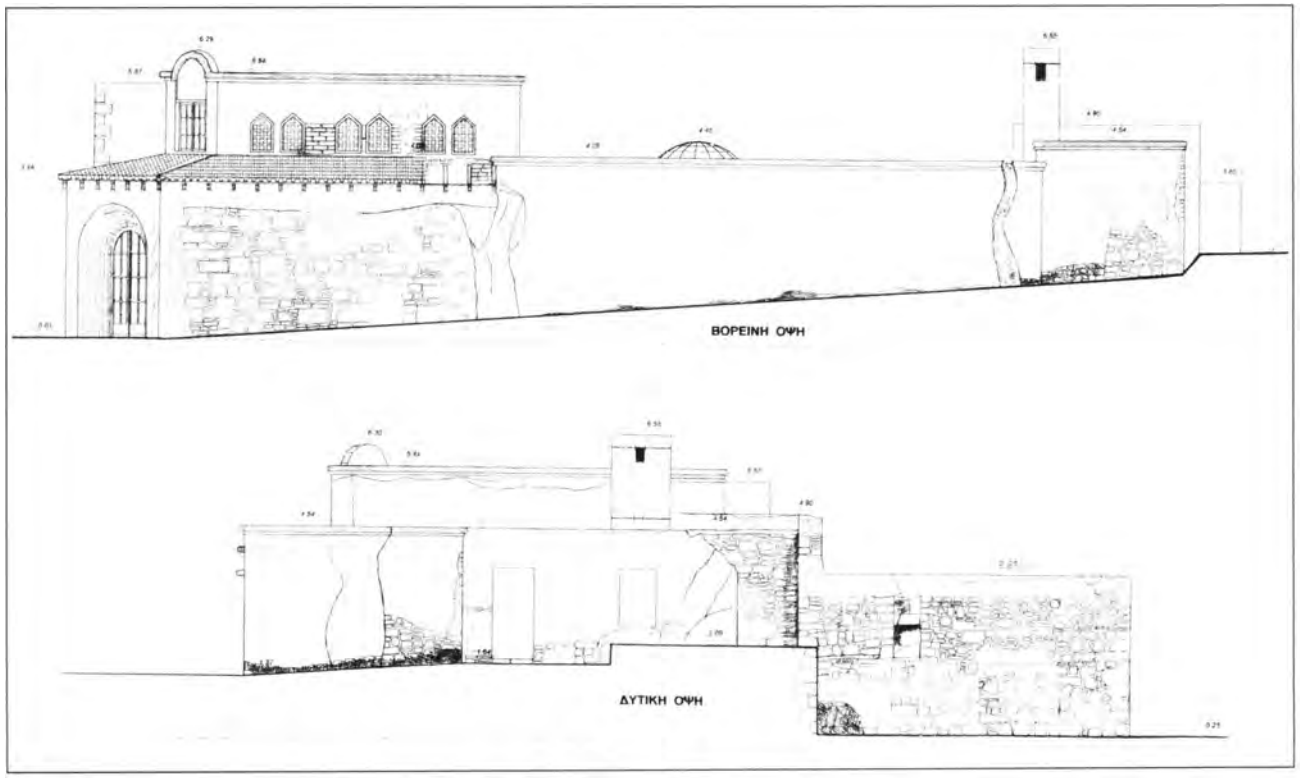
251. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 232), σ. 291-320.

252. Ε.Χ. Κάσδαγλης, *Ιστορίες πριν το σεισμό*, Αθήνα 1998.

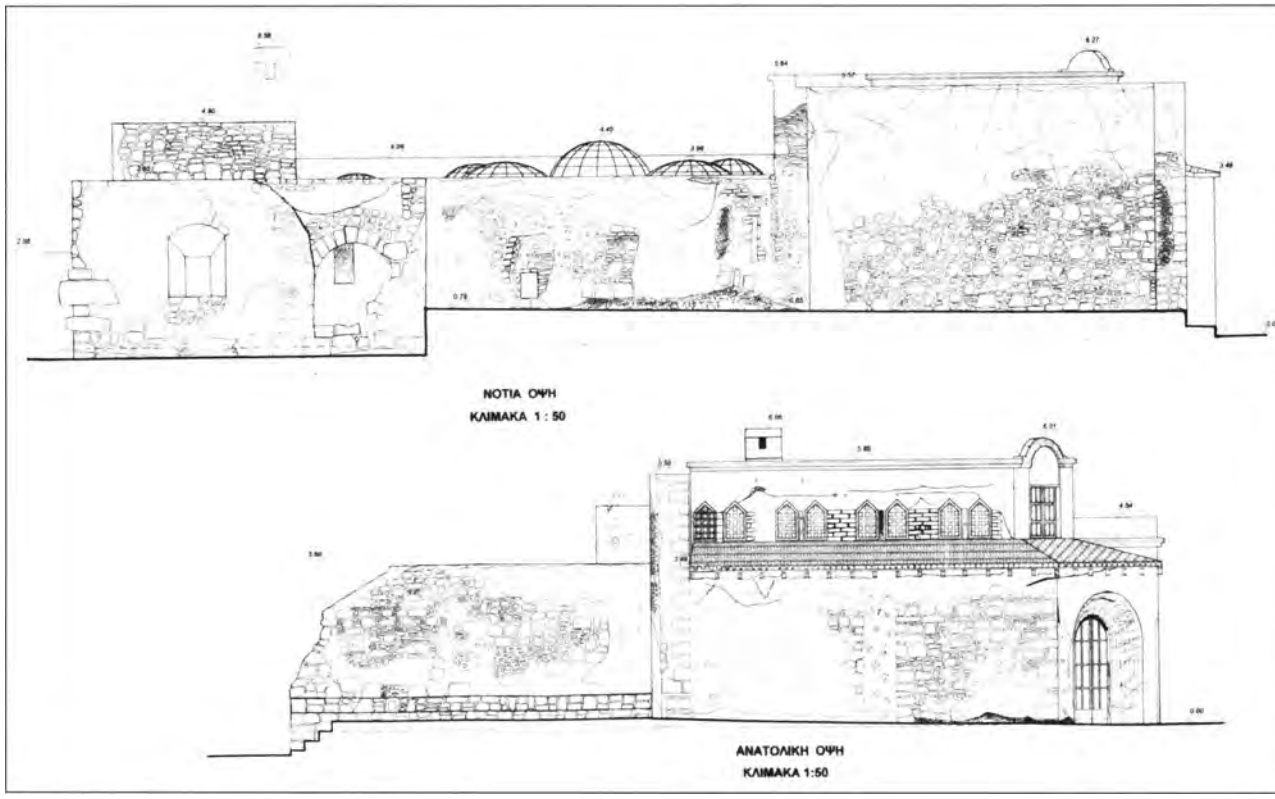
253. Ε. Τσελεμπή, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, εκδ. Εκάτη, σ. 299.

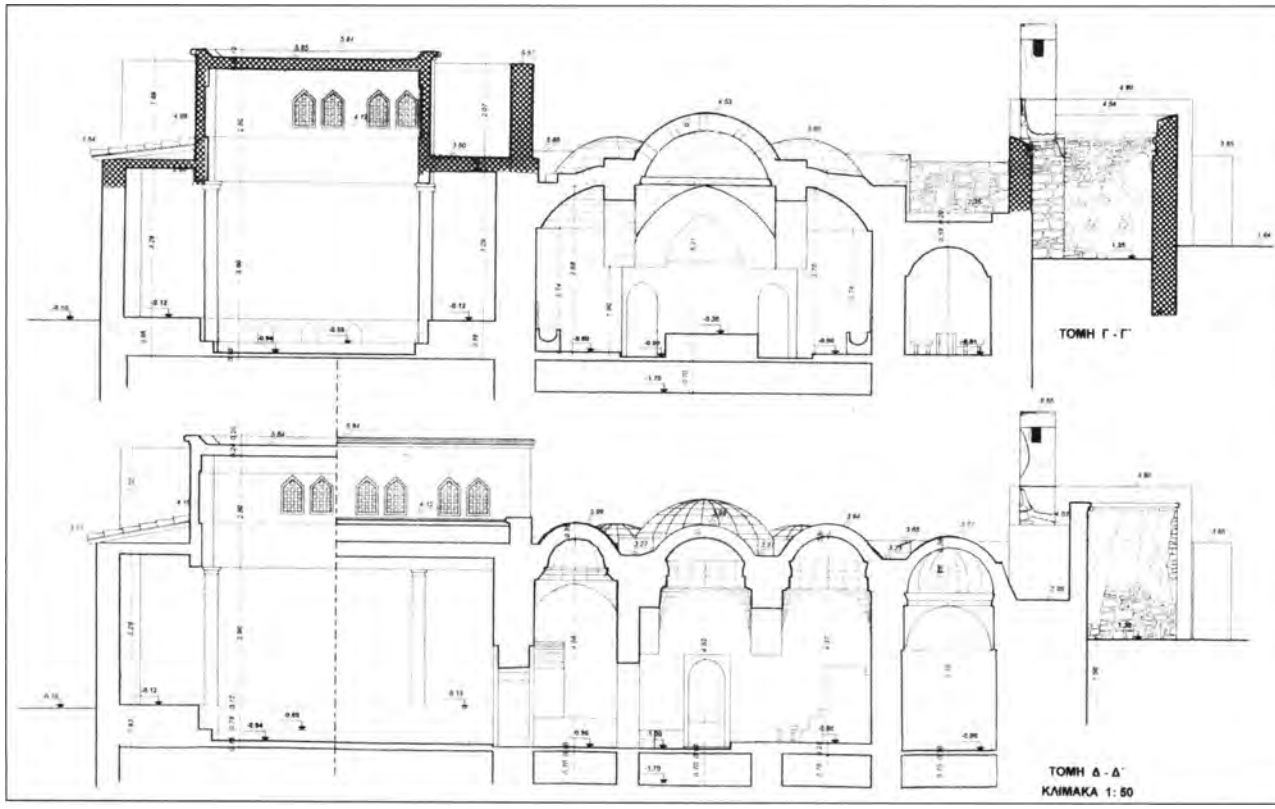
Σχέδ. 59. Κως. Οθωμανικό λουτρό («αποθήκη αλατιού»). Κάτοψη.

Σχέδ. 60. Κως. Οθωμανικό λουτρό («αποθήκη αλατιού»). Βόρεια και δυτική όψη.

Σχέδ. 61. Κως. Οθωμανικό λουτρό («αποθήκη αλατιού»). Νότια και ανατολική όψη.

Σχέδ. 62. Κως. Οθωμανικό λουτρό («αποθήκη αλατιού»). Τομές.

γνισμού, της εξυγίανσης και της απόλαυσης. Το χαμάμ («αποθήκη αλατιού») άρχιζε με το ψυχρό τμήμα, το χώρο υποδοχής-απόδυσης-προετοιμασίας, αντίστοιχο του ρωμαϊκού frigidarium. Από το χώρο των αποδυτηρίων περνούσαν στον επιμήκη μεταβατικό χλιαρό χώρο, αντίστοιχο του ρωμαϊκού tepidarium, όπου γινόταν ο πρώτος καθαρισμός και το σώμα συνήθιζε τη θερμοκρασία, πριν ο λουόμενος φτάσει στη ζεστή ζώνη. Ο χλιαρός χώρος απετελούνταν από έναν επιμήκη ορθογώνιο χώρο, στεγασμένο με ημισφαιρικούς θόλους. Ο λουόμενος, μόλις καταλάβαινε ότι είχε προετοιμαστεί αρκετά, περνούσε στο ζεστό χώρο, αντίστοιχο του ρωμαϊκού calidarium, αίθουσα ευρύχωρη, θερμότερη και περισσότερο ατμώδης. Ο ζεστός χώρος βρισκόταν σε άμεση επαφή με το χώρο καύσης-καζάνι και τη δεξαμενή νερού. Ο χώρος καύσης είχε τη δική του προσπέλαση για την εύκολη πρόσβαση και τον εφοδιασμό με καύσιμη ύλη. Η δεξαμενή αναπτυσσόταν στο πίσω μέρος του ιδιαίτερου ζεστού χώρου. Ο τρόπος λειτουργίας, η διάρθρωση των χώρων και οι κατασκευαστικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν στα οθωμανικά λουτρά δεν διαφέρουν πολύ από εκείνα των ρωμαϊκών λουτρών. Όλοι οι χώροι, εκτός του ανακατασκευασμένου χώρου υποδοχής, καλύπτονται από πλινθόκτιστους ημισφαιρικούς και ημικυλινδρικούς θόλους και είναι επιχρισμένοι με ισχυρά υδραυλικά κονιάματα.

Στο μνημείο διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις: στην πρώτη φάση τοποθετείται το βυζαντινό κτίσμα, το οποίο προϋπήρχε εντός της «χώρας». Ως δεύτερη φάση θεωρείται το κυρίως λουτρό (χλιαρός και ζεστός χώρος και η δεξαμενή του λουτρού). Τρίτη οικοδομική φάση θεωρούνται οι ιταλικές επεμβάσεις που έγιναν στο χώρο υποδοχής και στους βοηθητικούς χώρους.

Η σημερινή κατάσταση διατήρησης του χαμάμ δεν επέτρεπε τη δυνατότητα χρήσης του ως επισκέψιμου μνημείου και ως χώρου πολιτισμού και εκπαίδευσης. Τα προβλήματα παθολογίας του αφορούσαν: α) Τη διατάραξη της συνέχειας και της μορφής του δομικού συστήματος στο ανακατασκευασμένο τμήμα του ψυχρού χώρου, λόγω οξείδωσης και διόγκωσης του οπλισμού, με αποτέλεσμα τη διάβρωση και αποσάθρωσή του. β) Ρηγματώσεις διαμπερείς και τριχοειδείς στο ζεστό χώρο, που αποδίδονται στην έντονη ανάπτυξη των ριζικών συστημάτων των δένδρων. γ) Ρηγματώσεις, απώλειες και αποκολλήσεις τμημάτων στους βοηθητικούς χώρους του λουτρού, που αποδίδονται στην έλλειψη διαφραγματικής λειτουργίας, την ανάπτυξη ριζικών συστημάτων και τη μη καλή δόμηση. δ) Φθορές-βλάβες των υλικών δόμησης (λίθοι, πλίνθοι, υδραυλικά κονιάματα), οι οποίες αποδίδονται σε φυσικοχημικές, αλλά και σε εντοπισμένες μηχανικές δράσεις.

Οι προτάσεις επέμβασης: α) Καθαίρεση και ανακατασκευή του ετοιμόρροπου επισκευασμένου τμήματος του χώρου υποδοχής και όλων των στοιχείων, από οπλισμένο σκυρόδεμα. Κατασκευή νέου φορέα από οπλισμένο σκυρόδεμα όμοιου με αυτόν που έχει καθαιρεθεί. Αντικατάσταση δοκιδωτής πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα από νέο δώμα με ξύλινο φέροντα οργανισμό. β) Στερέωση του αυθεντικού τμήματος του λουτρού (ενέματα, σφράγιση ρωγμών, στερέωση τοιχοποιιών, συντήρηση δαπέδου, στερέωση και ανακατασκευή επιχρισμάτων, όπου χρειάζεται). γ) Στερέωση και ανακατασκευή, όπου χρειάζεται, στους βοηθητικούς χώρους για να καταστούν λειτουργικοί και επισκέψιμοι. δ) Στερέωση και ανάδειξη του βυζαντινού τμήματος. ε) Ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις για να λειτουργήσει ως επισκέψιμο μνημείο και ως χώρος εκπαιδευτικών προγραμμάτων και πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Η προμελέτη και η οριστική μελέτη του λουτρού ολοκληρώθηκε στο χρονικό διάστημα 2001-2004[254].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Παλαιό Πυλί Κω

Μονή Παναγίας των Καστριανών

Η μονή της Παναγίας των Καστριανών[255] ιδρύθηκε από τον όσιο Χριστόδουλο τον Λατρηνό (1081 περίπου) στο φυσικά οχυρωμένο λόφο του Παλαιού Πυλίου. Όπως πληροφορούμαστε από το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης με «δωρεαστικόν πιττάκιον» του 1080 παραχωρεί και απαλλάσσει από φορολογία τα δύο μετόχια της μονής, το «Καστέλλιον» ή «Καστριανόν» και το «Πηλέ». Όμως, αργότερα, ο Χριστόδουλος παραχωρεί τη μονή της Παναγίας των Καστριανών στο Δημόσιο με αντάλλαγμα το νησί της Πάτμου.

Στο βορειοανατολικό άκρο του λόφου του Παλαιού Πυλίου, σε φυσικά οχυρωμένη θέση, σώζονται σήμερα τμήματα της μονής του οσίου Χριστοδούλου. Ο νότιος τοίχος του περιβόλου της μονής διατηρείται σε μεγάλο ύψος και το ανατολικό τμήμα του αποτελεί ουσιαστικά το νότιο τοίχο του καθολικού, αλλά και των κελιών. Από τις ορθογώνιες δοκοθήκες που διατηρούνται στη βόρεια εσωτερική πλευρά του, συμπεραίνουμε ότι τα ορθογώνια σε κάτοψη κελιά ίσως έφεραν μεσοπάτωμα. Ο ανα-

254. Α. Στρατικοπούλου, Οθωμανικό λουτρό-«αποθήκη αλατιού», *Κωακά* 2003.

255. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 232), σ. 255-276, όπου και η βιβλιογραφία.

τολικός περίβολος παρουσιάζει, στα ανώτερα τμήματά του, επισκευές κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, ενώ βόρεια η μονή προστατεύεται από μια φυσική χαράδρα και ένα σχεδόν κυκλικό πύργο. Δύο ακόμη πύργοι είναι πιθανόν να προστάτευαν τη νότια πλευρά του περιβόλου, εκ των οποίων διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση αυτός στο νοτιοανατολικό πέρας του ναού.

Το καθολικό της Παναγίας των Καστριανών είναι αφιερωμένο, σήμερα, στην Υπαπαντή του Χριστού. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό (διαστ. 11,50×5 μ.) με ημικυλινδρική, εξέχουσα εξωτερικά αψίδα. Στο εσωτερικό της αψίδας υπάρχει ημικυκλικό σύνθρονο με έξι κλιμακωτές βαθμίδες από λίθινες πλάκες, μέσου ύψ. 0,20 μ. Η ψηλή ημικυλινδρική καμάρα στηρίζεται σε τρία ενισχυτικά τόξα, κατασκευασμένα από λαξευμένους λίθους, που εδράζονται σε μαρμάρινους κίονες, από υλικό σε β΄ χρήση. Τα τόξα εφάπτονται στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού, όπου σχηματίζονται, ανά τρία, τυφλά αψιδώματα. Στο μεσαίο αψίδωμα της βόρειας πλευράς ανοίγεται, σε μεταγενέστερη φάση, μία κόγχη. Στην αντίστοιχη εξωτερική όψη διακρίνεται εγκάρσιος τοίχος, που ανήκε πιθανώς σε κτίσμα του συγκροτήματος της μονής. Ένα τέταρτο ενισχυτικό τόξο από ορθογώνιους λίθους κατασκευάζεται στο δυτικό τμήμα του ναού, πιθανώς την περίοδο της ιπποτοκρατίας, και εδράζεται σε δύο μαρμάρινους κίονες. Την ίδια περίοδο διανοίχθηκε και ο κυκλικός φεγγίτης (διαμ. 0,50 μ.) στο τύμπανο του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού. Η είσοδος του κυρίως ναού ανοίγεται στο δυτικό τοίχο, με μαρμάρινο υπέρθυρο, λοξότμητο και με ανάγλυφο σταυρό στην άνω επιφάνεια, και διπλό πλίνθινο τόξο σε υποχώρηση. Το τόξο αποτελείται από μονή σειρά πλίνθων, τοποθετημένων με τη στενή τους πλευρά. Σε δεύτερη οικοδομική φάση ανήκει ο νάρθηκας (διαστ. 3,85-3,90×5,70-6,10 μ.), με επίπεδη στέγη (2,5 μ. περίπου χαμηλότερη από αυτή του ναού). Η είσοδος ανοίγεται στο δυτικό τοίχο και στέφεται από τόξο κατασκευασμένο με πλίνθους και λαξευμένους λίθους. Το τόξο βαίνει σε δύο μαρμάρινους κίονες από παλαιότερο κτίσμα, οι οποίοι εδράζονται πάνω σε κτιστές βάσεις με μονολιθικό υπέρθυρο, κιτρινωπού χρώματος, θραυσμένο σήμερα στο μέσον του.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο νότιος τοίχος του κυρίως ναού και του νάρθηκα είναι ουσιαστικά ο νότιος τοίχος του περιβόλου της μονής του οσίου Χριστοδούλου. Η τοιχοποιία στα υπόλοιπα τμήματα του κυρίως ναού αποτελείται από λαξευτούς και αργούς λίθους με ασβεστοκονίαμα, μικρές πέτρες και βήσσαλα στους αρμούς. Στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα είναι έντονη η χρήση σπασμένων κεραμίδων, ενώ στη βόρεια εξωτερική όψη του υπάρχει μικρή κόγχη.

Τα δάπεδα είναι σήμερα ελάχιστα υπερυψωμένα από αυτά της βυζαντινής περιόδου. Σε κάποια σημεία υπάρχουν κεραμικά πλακίδια, σε άλλα νεότερη χρήση τσιμεντοκονίας, ενώ στο κέντρο του κυρίως ναού διακρίνεται μαρμάρινος σφόνδυλος κίονα.

Στο νεότερο τέμπλο χρησιμοποιείται ως στυλοβάτης τμήμα παλαιότερου επιστυλίου από κυπαρισσόξυλο.

Τα μαρμάρινα μέλη που σημειώθηκαν είναι όλα σε β΄ χρήση και προέρχονται από ρωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά κτίσματα, όπως ο ραβδωτός κίονας στο μέσον της βόρειας πλευράς. Ως επιθήματα χρησιμοποιήθηκαν επανασκαλισμένοι αρχαίοι βωμοί. Τα γλυπτά ανήκουν, κατά κύριο λόγο, στη μεσοβυζαντινή περίοδο και είναι και αυτά σε β΄ χρήση: Την Αγία Τράπεζα στηρίζουν δύο μαρμάρινοι πεσσίσκοι εισόδου μεσοβυζαντινού τέμπλου, καθώς και η απόληξη αμφικιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο που φέρει διάκοσμο άκανθας. Εγκιβωτισμένο στο δάπεδο της Αγίας Τράπεζας σώζεται κατά το ήμισυ αδιάγνωστο μαρμάρινο οικόσημο. Στη βορειοανατολική γωνία του Ιερού ρωμαϊκό μαρμάρινο μέλος στηρίζει τμήμα από μαρμάρινη επίστεψη μεσοβυζαντινού θωρακίου.

Οι τοιχογραφίες που διατηρούνται στο ναό παρουσιάζουν τρία στρώματα: Στο πρώτο στρώμα ανήκουν τμήματα μορφών αγίων, διακοσμητικά στοιχεία και η παράσταση του Γενέσιου της Θεοτόκου πάνω από το νοτιοανατολικό τυφλό αψίδωμα. Παρόλο που η παράσταση είναι πολύ φθαρμένη, διακρίνεται στο πρόσωπο της Παναγίας η δύναμη της έκφρασης του ζωγράφου και η αρτιότητα στην απόδοση των λεπτομερειών, έργο πιθανώς του 12ου αιώνα.

Η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με σεβίζοντες αγγέλους ανήκει στο δεύτερο στρώμα, χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα[256] και βρίσκεται στο τύμπανο του νοτιοανατολικού τυφλού αψιδώματος του κυρίως ναού, ως προσκυνηματική εικόνα.

Στο τρίτο στρώμα ανήκει το μεγαλύτερο μέρος των σωζόμενων τοιχογραφιών και χρονολογείται στις αρχές του 16ου αιώνα[257]. Πρόκειται για έργο που παρουσιάζει αδυναμίες στο σχέδιο και τις αναλογίες, με παράλλη-

256. Ευ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριανών και Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγρι, στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Εύ. Σημαντώνη-Μπουρνιά - Ά.Α. Λαιμού (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, σ. 357-359, εικ. 1-2.

257. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 232), σ. 295.

λα τις χρονολογημένες από επιγραφές τοιχογραφίες στις εκκλησίες του Κάστρου της Χώρας στην Κάλυμνο[258].

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας απεικονίζεται η Τρίμορφη Δέηση. Στο μέτωπο της αψίδας το Άγιον Μανδήλιον, εκατέρωθεν κυκλικά διακοσμητικά θέματα και στα ποδαρικά ο Ευαγγελισμός. Στον ημικύλινδρο της αψίδας, στο κάτω τμήμα των πλαϊνών αψιδωμάτων και στο νοτιοανατολικό και βορειοανατολικό ποδαρικό του τόξου του Ιερού οι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες και ο Μελισμός. Στα άνω τμήματα του βόρειου και του νότιου αψιδώματος του Ιερού εικονίζονται αντίστοιχα οι Τρεις Παίδες εν Καμίνω και η Ίασις του Τυφλού και στα εσωρράχιά τους από δύο νεομάρτυρες. Την καμάρα του Ιερού καταλαμβάνει η πολυπρόσωπη παράσταση της Ανάληψης και, τέλος, στο εσωρράχιο του τόξου του Ιερού εικονίζονται οι Προφήτες.

Στο τύμπανο του βορειοανατολικού αψιδώματος του κυρίως ναού κυριαρχεί, σε θέση προσκυνηματικής εικόνας, η κολοσσική μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ. Στους υπόλοιπους τοίχους η παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου και δυσδιάκριτες μορφές αγίων, όπως ο άγιος Δημήτριος. Στα εσωρράχια των αψιδωμάτων και των τόξων του κυρίως ναού απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι και αγίες.

Στο δυτικό τοίχο η διατήρηση των κονιαμάτων είναι πολύ κακή, ενώ είναι πιθανόν να έγιναν εκτεταμένες επισκευές κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας, όταν κατασκευάστηκε το δυτικό ενισχυτικό τόξο της καμάρας. Αριστερά διακρίνεται όρθια μετωπική μορφή αδιάγνωστου αγίου ή αγίας και από κάτω φθαρμένη εγχάρακτη λατινική επιγραφή. Στο δυτικό μέτωπο του ενισχυτικού τόξου η επιγραφή του ζωγράφου Νικολάου.

Στην καμάρα του κυρίως ναού καλύτερη διατήρηση παρουσιάζει η σκηνή της Βάπτισης, δυσδιάκριτες είναι οι παραστάσεις της Γέννησης, της Προσκύνησης των Μάγων, ενώ μέρος από την παράσταση της Ανάληψης είναι πιθανόν να ανήκει στο πρώτο στρώμα. Στα υπόλοιπα τμήματα της καμάρας οι εκτεταμένες φθορές δεν επιτρέπουν, προς το παρόν, την αναγνώριση των κατά τόπους σωζόμενων τοιχογραφιών. Τέλος, στα τόξα της καμάρας σώζονται αποσπασματικά άγιοι, όπως ο άγιος Τρύφων.

Η τοιχογράφηση του ναού κατά το 13ο αιώνα από καλλιτέχνη του κύκλου της Πρωτεύουσας εγείρει αφ' ενός εύλογα ερωτήματα για τον αφιερωτή του έργου και καταδεικνύει αφ' ετέρου τη σπουδαιότητα της μονής, κατά την περίοδο αυτή. Το στρώμα των αρχών του 16ου αιώνα, παρά τον επαρχιακό χαρακτήρα του, σε συνάφεια με το πλήθος των ερειπίων της περιόδου αυτής στο λόφο του Παλαιού Πυλίου μας δίνει μια εικόνα πολυπληθούς μεσαιωνικής πολιτείας, που συνέχισε να κατοικείται αδιάλειπτα έως το 19ο αιώνα.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΙΝΗΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Αρχάγγελος

Στη μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ - Ταξιάρχη στην Αρχάγγελο καταγράφηκαν 65 παλαίτυπα (αριθ. κατ. 2676-2707, 2718-2750) μεταβυζαντινής και νεότερης περιόδου, 16 φορητές εικόνες (αριθ. κατ. 2708-2712, 2717, 2751-2758, 2951-2952) νεότερης περιόδου και φούντες (αριθ. κατ. 2963) νεότερης περιόδου. Από τις εικόνες αξίζει να αναφερθεί η εικόνα με αριθ. κατ. 2708, η οποία απεικονίζει την Παναγία την «Κάλλιστο» και φέρει στην πίσω όψη επιγραφή με χρονολογία αχοδ΄ (1624).

Στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου καταγράφηκε μία εικόνα (αριθ. κατ. 713), που χρονολογείται στη νεότερη περίοδο.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Αμπελιώτη καταγράφηκε μία εικόνα (αριθ. κατ. 2714) νεότερης περιόδου.

Στο ναό του Αγίου Νικολάου καταγράφηκαν πέντε φορητές εικόνες (αριθ. κατ. 2715-2716, 2953-2954) νεότερης περιόδου.

Στο ναό του Αρχαγγέλου Γαβριήλ του Πατητηριώτη καταγράφηκαν τέσσερις εικόνες (αριθ. κατ. 2759-2762) νεότερης περιόδου.

Στη μονή της Παναγιάς Τσαμπίκας της «Κάτω» ή «Χαμηλής» καταγράφηκε μία φορητή εικόνα (αριθ. κατ. 2763) νεότερης περιόδου.

Μαλώνα

Από το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Δ.Δ. Μαλώνας του Δήμου Αρχαγγέλου καταγράφηκαν έξι εικόνες (αριθ. κατ. 2764, 2778, 2779-2780, 2959-2961) και ένα ευαγγέλιο (αριθ. κατ. 2765) νεότερης περιόδου.

Στο ναό του Τιμίου Σταυρού καταγράφηκε μία εικόνα (αριθ. κατ. 2850) νεότερης περιόδου.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου, ενοριακού ναού του οικισμού της Μαλώνας, καταγράφηκαν τρία έντυπα νεότερης περιόδου (αριθ. κατ. 2956-2958).

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

258. Η. Κόλλιας, Σχεδίασμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλυμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της ιπποτοκρατίας (1522), *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 41-44.

ΣΥΜΗ

Καταγράφηκαν 14 εικόνες επιστυλίου τέμπλου του 19ου αιώνα από το ναό του Ευαγγελισμού.

ΛΕΡΟΣ

Καταγράφηκαν 16 εικόνες επιστυλίου τέμπλου του 19ου αιώνα, από το ναό του Τιμίου Σταυρού στον Πλάτανο.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Καταγράφηκαν δύο φορητές εικόνες, με θέμα τη Στέψη της Παναγίας (Πίν. 154 α) και τον Χριστό Παντοκράτορα, από το ναό των Αγίων Πάντων.

Η Στέψη της Παναγίας (αριθ. κατ. 3.391) αποτελεί θέμα που απεικονίζεται συνήθως σε έργα επτανησιακά. Στον κατακόρυφο άξονα της σύνθεσης δεσπόζει η μορφή της Θεοτόκου, γονατιστή και με τα χέρια στο στήθος σε χειρονομία δέησης. Φορεί λευκό πέπλο δυτικού τύπου και βαθύ γαλάζιο ένδυμα κάτω από το βυσσινόχρωμο μαφόριό της, το οποίο πορπώνεται στη βάση του λαιμού. Εκατέρωθεν εικονίζονται, ένθρονοι σε νεφέλες, ο Παλαιός των Ημερών και ο Χριστός, οι οποίοι τοποθετούν στην κεφαλή της Θεοτόκου περίτεχνο, λιθοκόσμητο στέμμα, ενώ στην κορυφή εικονίζεται το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή λευκού περιστεριού, μέσα σε ημικυκλική δόξα. Στις δύο γωνίες χαμηλά προβάλλουν δεόμενοι άγγελοι με ανεπτυγμένα ειλητά. Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 18ου αιώνα και η σημασία της έγκειται στην επιλογή ενός σπάνιου, εκτός Επτανήσου, εικονογραφικού θέματος.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας

Από το 2001 έως το 2004 καταγράφηκαν συνολικά 136 εκκλησιαστικά κειμήλια που φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της μονής. Πρόκειται κυρίως για λειτουργικά σκεύη (κοχλιάρια, δισκάρια, αστερίσκους, τμήματα δικηροτρίκηρων και μανουαλίων, καντήλια) και εκκλησιαστικά άμφια, ιερατικά και λειτουργικά (σάκκους, φελόνια, στιχάρια, ωμοφόριο, οράριο, επιγονάτια, επιμανίκια, επιτραχήλια, ιερατικές ζώνες, δισκοποτηροκαλύμματα, αέρες, επιταφίους, αντιμήνσια). Τα αντικείμενα της συλλογής αποτελούν αξιόλογα δείγματα της μεταβυζαντινής τέχνης και ενίοτε φέρουν επιγραφές με τα ονόματα των αφιερωτών. Αναφέρεται ενδεικτικά ένα ζεύγος επιμάνικων με θέμα τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, που χρονολογείται πιθανώς στο 17ο αιώνα (αριθ. κατ. 2.924 και 2.925). Οι παραστάσεις, αργυροχρυσοκέντητες σε ανοικτόχρωμο μεταξωτό ύφασμα, επιστέφονται από τρίλοβο αψίδωμα στηριζόμενο σε κιονίσκους και διακοσμούνται με γαρύφαλλα και εξάφυλλους ρόδακες κατά το συρμό της εποχής (Πίν. 154 β).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

Χ ώ ρ α

Οικία Πάσσαρη

Καταγράφηκαν το έτος 2003 συνολικά 253 αντικείμενα μεταβυζαντινής περιόδου. Οι κυριότερες ενότητες των αντικειμένων που καταγράφηκαν είναι: Ξύλινα έπιπλα (τραπέζι, καναπές νησιωτικού τύπου, «σιλός», «κομμός», «μπάρι» κ.ά.), ξύλινες κασέλες λαϊκής τέχνης, καθρέπτης με γύψινο επιχρυσωμένο πλαίσιο, πίθοι, πήλινα χρηστικά αγγεία (ηθμός, ανεσυρτύρι, λαδόσταμνο, στάμνες, λεκάνες, «αρμεός», πηλίνια κ.ά.), όπλα, ξυλουργικά εργαλεία, αντικείμενα σχετιζόμενα με την υφαντική τέχνη (εκκοκιστήρας βαμβακιού, αδράχτια, «λαούδια», «σβίες», ανέμη, αργαλειός, αντελιάδι, ξέστρο κ.ά.), αγροτικά εργαλεία, βακτηρίες, ραπτομηχανές, σύστημα απόσταξης ρακής («καπάκι», «λουλάς», «ρακέζο» κ.ά.), φλασκιά, επενδύσεις φορητών εικόνων, ξυλόγλυπτο ακρόπρωρο, τάματα κ.ά.

ΠΟΘΗΤΗ ΛΥΚΟΥ

ΠΑΤΜΟΣ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Καταγράφηκαν 303 παλαίτυπα της βιβλιοθήκης της μονής (Πίν. 154 γ) που εκδόθηκαν σε τυπογραφεία της Βενετίας, της Κωνσταντινούπολης, της Λειψίας, της Μοσχόπολης, των Ιεροσολύμων, της Σμύρνης και των Αθηνών και χρονολογούνται από το 16ο έως το 19ο αιώνα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Αρχοντικό Βουβάλη

Συνεχίστηκε η συστηματική καταγραφή των αντικειμένων της οικοσκευής του αρχοντικού, που είχε ξεκινήσει το έτος 2000. Έως τα τέλη του 2002 καταγράφηκαν αντικείμενα με αριθ. κατ. 1633-1945, έως τα τέλη του 2003 αντικείμενα με αριθ. κατ. 1946-2326 και, έως τα τέλη του 2004 αντικείμενα, με αριθ. κατ. 2327-3406.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Αρχάγγελος

Από το έτος 2002 έως το 2004 στην Αρχάγγελο, έδρα του Δήμου Αρχαγγέλου, και στο Δ.Δ. Μαλώνας του Δήμου Αρχαγγέλου χαρακτηρίστηκαν ως μνημεία τα παρακάτω: 1. Κάστρο Αρχαγγέλου. 2. Κάστρο Φαρακλού στο Χαράκι Μαλώνας. 3. Ναός Αγίου Γεωργίου Καστρενού εντός του μεσαιωνικού Κάστρου της Αρχαγγέλου. 4. Ναός Αγίου Βασιλείου στην Αρχάγγελο. 5. Ναός Αγίου Ονουφρίου στην Αρχάγγελο. 6. Ναός Αγίας Ειρήνης στην Αρχάγγελο. 7. Ναός Αγίου Δημητρίου στην Αρχάγγελο. 8. Ναός Αγίου Γεωργίου του Αμπελιώτη στην Αρχάγγελο. 9. Ναός Αγίων Αποστόλων στην Αρχάγγελο. 10. Ναός Αγίου Νικολάου ή Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγιάς Ελεούσας στην Αρχάγγελο. 11. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ - Ταξιάρχη στην Αρχάγγελο. 12. Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Μαλώνα. 13. Ναός Αγίας Τριάδος στη Μαλώνα. 14. Ναός Τιμίου Σταυρού στη Μαλώνα. 15. Ναός Αγίων Αποστόλων στο Χαράκι Μαλώνας. 16. Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου ή Παναγιάς Βαγγελίστρας στη Μαλώνα. 17. Ναός Ζωοδόχου Πηγής ή Παλαιοκκλησιάς στη Μαλώνα. 18. Ναός Αγίου Γεωργίου στη Μαλώνα.
Το Κάστρο της Αρχαγγέλου και του Φαρακλού χρονολογούνται στη μεσαιωνική περίοδο, ενώ οι εκκλησίες ανήκουν στη νεότερη περίοδο.

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Λίνδος

Ασκήθηκε οικοδομικός έλεγχος και προστασία στον ιστορικό διατηρητέο οικισμό.

ΣΥΜΗ

Πραγματοποιήθηκε οικοδομικός έλεγχος και προστασία του ιστορικού διατηρητέου οικισμού.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Πραγματοποιήθηκαν περιοδείες στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της ανατολικής και της νότιας Ρόδου. Έγιναν καθαρισμοί στο οικόπεδο Ιατρίδη στο Φαληράκι, στην παλαιοχριστιανική βασιλική στο Βιγλί και στην παλαιοχριστιανική βασιλική στα Κολύμπια. Συντηρήθηκε επίσης η περίφραξη της βασιλικής στο Βιγλί με αντικατάσταση του συρματοπλέγματος και των πασσάλων στήριξης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κάστρο Χώρας

Κατά τα έτη 2001-2004 πραγματοποιήθηκαν συστηματικοί επιφανειακοί καθαρισμοί και εργασίες αποψίλωσης στο εσωτερικό του Κάστρου της Χώρας Καλύμνου από συνεργείο της 4ης ΕΒΑ. Στο χώρο δύο αναστηλωμένων κτιρίων της κεντρικής γειτονιάς κατασκευάστηκαν ξύλινες μεγάλες πινακίδες με εικόνες και κείμενα για την ιστορία του κάστρου και ξύλινες υαλόφρακτες προθήκες. Στο εσωτερικό τους έγιναν εργασίες ελαιοχρωματισμού των τοίχων και των προθηκών. Στη συνέχεια μεταφέρθηκαν σε αυτά, για να εκτεθούν, συντηρημένα πήλινα αγγεία από τις ανασκαφές της δυτικής υδατοδεξαμενής του κάστρου, ένας ξύλινος γραπτός κοσμήτης τέμπλου και τρεις φορητές εικόνες από εκκλησίες του κάστρου.

Στον χώρο εσωτερικά της πύλης τοποθετήθηκαν μεταλλικά πλαίσια με οκτώ μεταλλικές πινακίδες με πληροφοριακό υλικό για τις εκτελεσθείσες εργασίες από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων. Αντικαταστάθηκαν τα σπασμένα κρύσταλλα των προβολέων και των φωτιστικών των μονοπατιών του κάστρου και επισκευάστηκε η κατεστραμμένη κλειδαριά της πύλης.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΑΣ

ΣΥΜΗ

Οικόπεδο μονής Πανορμίτη Σύμης

Καταχώθηκε με αδρανή υλικά η κοίτη του αποξηλωμένου κεντρικού αγωγού του δρόμου Β.-Ν. που ορίζει προς Δ. την οικία. Έγινε στερέωση των ψηφιδωτών δαπέδων και στη συνέχεια η κάλυψή τους για την προστασία τους.

Εισόδια Θεοτόκου στη Ζία

Στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου που βρίσκεται στην Κεφαλόβρυση της Ζίας το 2001 πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο Ιερό και αποκαλύφθηκαν ίχνη τοιχογραφιών κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα από ασβέστη.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ρόδος

Έκθεση εφυαλωμένης κεραμικής. Η τέχνη των εγχαράκτων

Έγιναν οι απαραίτητες εργασίες για τη συσκευασία και επιστροφή των αντικειμένων που εκτέθηκαν στο πλαίσιο της παραπάνω έκθεσης στους ισόγειους χώρους του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, κατά το προηγούμενο έτος.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Έκθεση νομισμάτων

Η 4η ΕΒΑ συμμετείχε στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με έκθεση της οποίας το θέμα, για το έτος 2001, ήταν «Κορώνα-Γράμματα-Νομίσματα στα Δωδεκάνησα από το 498 μ.Χ. έως το 19ο αιώνα». Η έκθεση φιλοξενήθηκε στη βόρεια θολωτή αποθήκη της πρόσοψης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, την οποία η 4η ΕΒΑ είχε συντηρήσει. Τα νομίσματα, που παρουσιάστηκαν σε σύνολα ή μεμονωμένα (βυζαντινά, ισλαμικά, κυπριακά, αρμένικα, ευρωπαϊκά), συνοδεύονταν από πλούσιο εποπτικό υλικό. Στόχος της έκθεσης ήταν να προβάλει τη λειτουργία του νομίσματος στη μεσαιωνική κοινωνία και τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους το νόμισμα μπορεί να συνεισφέρει στη γνώση του παρελθόντος. Την έκθεση συνόδευε τρίπτυχο ενημερωτικό δίγλωσσο φυλλάδιο (ελληνικά-αγγλικά).

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα μεσαιωνικής τάφρου

Κατά το σχολικό έτος 2002-2003, η 4η ΕΒΑ συνεργάστηκε με το 4ο Γυμνάσιο Ρόδου στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής και Πολιτιστικής Εκπαίδευσης στα σχολεία, προκειμένου να προσεγγίσουν οι μαθητές πιο συστηματικά τις οχυρώσεις της πόλης. Το πρόγραμμα, που οργανώθηκε πειραματικά, βασίστηκε σε πέντε τρίωρες ξεναγήσεις στις οχυρώσεις από ειδικευμένο προσωπικό (αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες αναστηλωτές, τεχνίτες), οι οποίες περιλάμβαναν και άλλες δραστηριότητες (παιχνίδια, διαγωνισμούς κριτικής ικανότητας, συμμετοχή σε εργαστήρια λιθοξοϊκής κτλ.) σχεδιασμένες για να αντιληφθούν τα παιδιά ορισμένες από τις λιγότερο γνωστές στο ευρύ κοινό παραμέτρους κατασκευής και λειτουργίας των αμυντικών έργων. Η δραστήρια συμμετοχή των μαθητών επιτεύχθηκε με το χωρισμό τους σε ομάδες, των οποίων τα μέλη ανέπτυξαν συλλογικό πνεύμα συνεργασίας.

Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε με εκδήλωση στον προμαχώνα του del Carretto στις 15 Μαΐου 2003, όπου οι ομάδες των μαθητών είχαν την ευκαιρία να εκθέσουν συλλογικά φωτογραφίες, εργασίες και έργα χειροτεχνίας εμπνευσμένα από τις οχυρώσεις και να διατυπώσουν τις εντυπώσεις τους για το πρόγραμμα, μπροστά στους καθηγητές και τους γονείς τους. Οι διακριθέντες στο διαγωνιστικό μέρος έλαβαν, ως αναμνηστικά, λογοτεχνικά έργα με ιστορική θεματολογία.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Ρόδος

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου

Ασκήθηκε σημαντικός έλεγχος στη φύλαξη και τη λειτουργία του χώρου κατά τη φιλοξενία σημαντικού αριθμού πολιτιστικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία της Εφορείας. Επίσης, συγκεντρώθηκαν τα ιταλικά αρχιτεκτονικά σχέδια του παλατιού και σαρώθηκαν σε Η/Υ από τον αρχιτέκτονα Ν. Ζαρίφη.

Οδός Θησέως, παρουσίαση πορισμάτων ανασκαφικής έρευνας ανώνυμου ναού

Παρουσιάστηκαν τα πορίσματα της μέχρι τώρα έρευνας στο Διεθνές Συνέδριο για τα 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου[259].

259. Βλ. Γ. Ψαρρή, Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα ανώνυμου βυζαντινού ναού στην οδό Θησέως στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο, Ρόδος 14-18/11/2001, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, σ. 60, και *Πρακτικά*, Αθήνα 2007.

Καταχώρηση ημερολογίων ανασκαφών ΔΕΠΟΣ σε Η/Υ

Καταχωρήθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες των ετών 1994-1996 σε Η/Υ και εκτυπώθηκαν τα αρχεία και τα σχετικά σχέδια σε χαρτί Α4.

Κοσμητική Συλλογή

Φωτογραφήθηκαν και μελετήθηκαν τα κεραμικά μικρασιατικής προέλευσης που φιλοξενούνται στον εκθεσιακό χώρο της Κοσμητικής Συλλογής Δωδεκανήσου[260].

Διάφορα

Φωτογραφήθηκαν και μελετήθηκαν τα νομίσματα των παλαιοχριστιανικών χρόνων από την ύπαιθρο της Ρόδου[261]. Επίσης, φωτογραφήθηκε και μελετήθηκε περιορισμένος αριθμός γυάλινων ισλαμικών βραχιολιών και θραυσμάτων τους από ανασκαφές στο νησί της Ρόδου[262].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

260. Βλ. Γ. Ψαρρή, Κεραμικά των χρόνων της τουρκοκρατίας στην Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου, *24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 7-9 Μαΐου 2004, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, σ. 105-106.

261. Τα πορίσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν στη Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση με θέμα: Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία, Κως 30/5-2/6/03. Περιλήψεις, σ. 20. Ιστορικό και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαίου. Το σχετικό άρθρο με τίτλο: «Νομίσματα των παλαιοχριστιανικών χρόνων από την ύπαιθρο της Ρόδου», δημοσιεύεται στα *Πρακτικά* του συνεδρίου, *Οβολός* 8, Αθήνα 2006.

262. Τα αποτελέσματα της μελέτης παρουσιάστηκαν στο *ΚΓ΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 16-18 Μαΐου 2003. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2003, σ. 120. Το σχετικό άρθρο με τίτλο «Γυάλινα βραχιόλια από ανασκαφές στη Ρόδο. Σκέψεις και προβληματισμοί γύρω από την προέλευση και τη χρονολόγησή τους», δημοσιεύεται στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Β΄, σ. 217-224.

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Γύθειο

Θέση Λακωνίς

Κατά το χρονικό διάστημα 10 Σεπτεμβρίου έως 11 Οκτωβρίου 2001 πραγματοποιήθηκε για τρίτη χρονιά σωστική ανασκαφή στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς Γυθείου[1]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί[2], η θέση Λακωνίς βρίσκεται 3 χλμ. βορειοανατολικά του Γυθείου, στο ανατολικό παράκτιο άκρο της κοιλάδας Σελινίτσα (Σχέδ. 1). Πρόκειται για σύμπλεγμα πέντε καρστικών εγκοίλων, τα οποία αναπτύσσονται σε μήκος 200 μ. περίπου επί της σημερινής ακτογραμμής. Τα έγκοιλα διασώζουν αποθέσεις της μέσης και ανώτερης παλαιολιθικής που χρονολογούνται από το 100.000 έως το 10.000 Π.Σ. Η θέση 1, σπήλαιο του οποίου η οροφή έχει κατακρημνιστεί, διασώζει την πληρέστερη στρωματογραφική ακολουθία, ύψ. 7 μ. Τμήμα της ακολουθίας αυτής βρίσκεται κάτω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας λόγω των περιοδικών επικλύσεων του τέλους του Ανώτερου Πλειστοκαίνου και του Ολοκαίνου.

Κατά την ερευνητική περίοδο 2001 έγιναν οι εξής εργασίες:

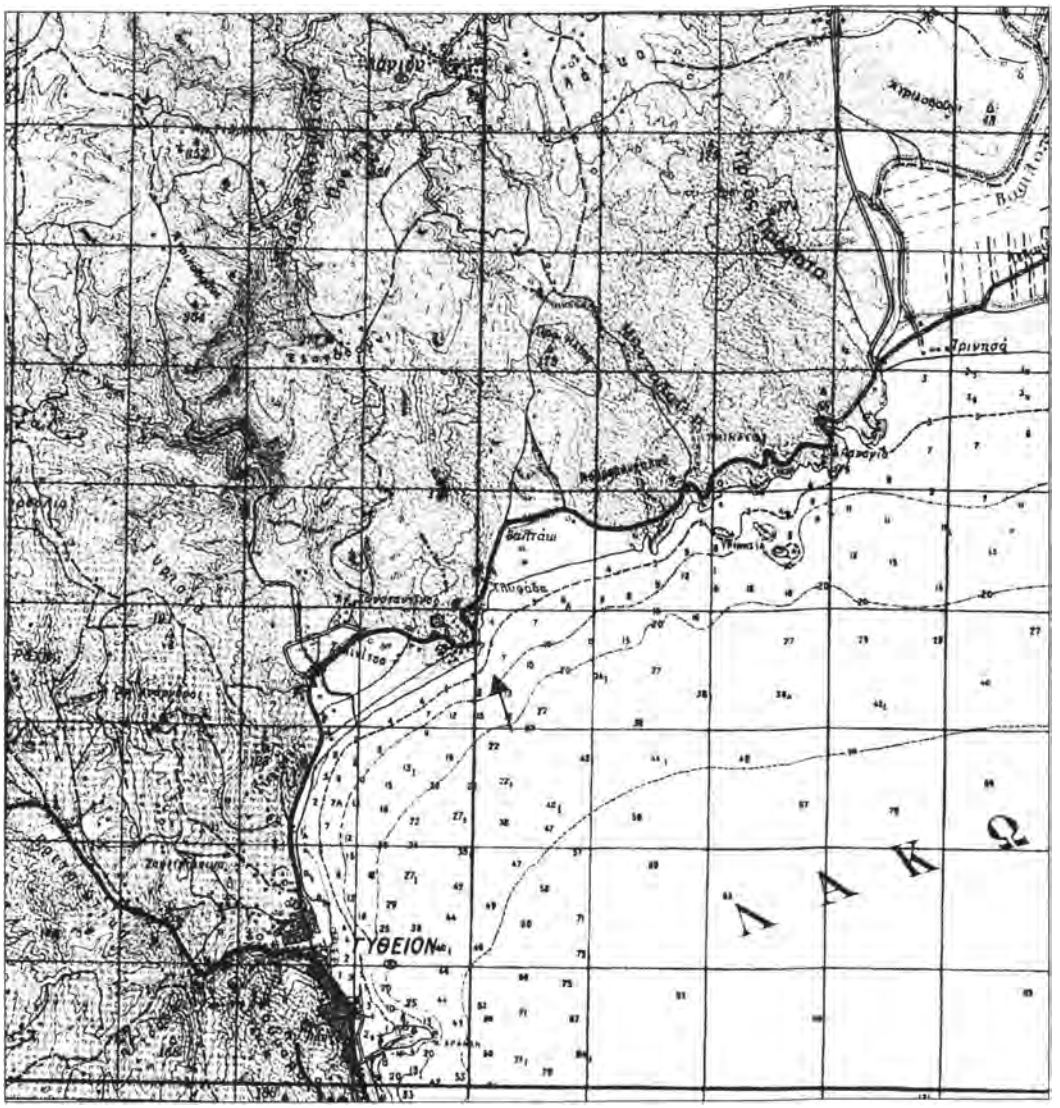
α) *Γεωλογική αποτίμηση*. Μελετήθηκε καταρχήν ο μηχανισμός δημιουργίας του σπηλαίου, καθώς και οι υδρογεωλογικές συνθήκες της περιοχής, οι οποίες και συσχετίστηκαν με τις επικρατούσες κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο. Διερευνήθηκαν, επίσης, οι πιθανές αιτίες κατακρήμνισης του σπηλαίου. Διαπιστώθηκε ότι ο συνδυασμός των επιφανειών στρώσης και των διακλάσεων των μαρμάρων του υποβάθρου με την ομόρροπη κλίση του πρανούς ίσως συνέβαλε στην κατάρρευσή του. Έτσι, η κατακρήμνιση της οροφής δεν είναι απαραίτητο να σχετίζεται με σεισμική δράση από τη δραστηριοποίηση όμορων, ενεργών, ρηξιγενών ζωνών. Πληρέστερη μελέτη της γεωλογικής δομής της περιοχής απαιτείται, βεβαίως, για την πληρέστερη κατανόηση των παραπάνω διεργασιών.

Στα πλαίσια της γεωλογικής μελέτης πραγματοποιήθηκε, επίσης, δειγματοληψία για μικρομορφολογική ανάλυση. Η μικρομορφολογική μελέτη συνίσταται στην εξέταση αδιατάρακτων και προσανατολισμένων δειγμάτων των αποθέσεων σε μικροσκοπική κλίμακα. Για το σκοπό αυτό αφαιρέθηκαν συνεχόμενα όγκοι ιζήματος μεγέθους 10×10×20 εκ. από φυσικές τομές της θέσης 1. Ειδικότερα αφαιρέθηκαν δέκα δείγματα, συνολ. μήκ. 180 εκ., από τα τετράγωνα (10,4) και (11,8). Τα δείγματα αυτά θα συνεκτικοποιηθούν με ρητίνες υπό κενό αέρος και θα κατασκευαστούν λεπτές πετρογραφικές τομές, οι οποίες θα εξεταστούν στο μικροσκόπιο. Με αυτόν τον τρόπο θα μελετηθούν τα συστατικά των αποθέσεων, φυσικών και ανθρωπογενών, καθώς και η εσωτερική δομή και γεωμετρία τους. Στόχο της ανάλυσης αποτελεί η μελέτη των διαδικασιών απόθεσης, οι οποίες συνετέλεσαν στη δημιουργία της σημερινής εικόνας της θέσης.

β) *Ανασκαφική διερεύνηση*. Στη θέση 1 ο σχεδιασμός της ανασκαφικής μεθοδολογίας αρθρώθηκε εξαρχής στους εξής άξονες: 1) την τεκμηρίωση της χρονοστρωματογραφίας· έτσι διανοίχθηκαν τομές σε διάφορα υψομετρικά σημεία της ακολουθίας (Σχέδ. 2) και 2) τη διερεύνηση της οριζόντιας κατανομής των πολιτισμικών καταλοίπων. Σύμφωνα με τους ανωτέρω στόχους, η διάταξη των ανασκαφικών τομών σχεδιάστηκε, ώστε αφενός να διερευνηθεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνολικού όγκου της σωζόμενης ακολουθίας και αφετέρου

1. Την επιστημονική ομάδα του προγράμματος αποτελούν από πλευράς Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας οι: Ε. Παναγοπούλου (διεύθυνση ανασκαφής και ανάλυση λιθοτεχνιών), Π. Καρκάνας (γεωλογία-μικρομορφολογία) και Γ. Τσαρτσίδου (γεωαρχαιολογία). Από τη ΙΒ΄ ΕΠΚΑ συμμετέχει η Ε. Κοτζαμποπούλου (ανάλυση καταλοίπων πανίδας), από το N. York University η Κ. Χαρβάτη (φυσική ανθρωπολογία) και από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών η Μ. Ντίνου (ανθρακολογία). Κατά την ερευνητική περίοδο 2001 συμμετείχαν επίσης οι: Τ. Βάιλας, σχεδιαστής, Π. Γκιώνη, συντηρήτρια, και οι αρχαιολόγοι: Ν. Φωκά-Κοσμετάτου, Π. Τριανταφυλλίδου, Κ. Κούσιαντας, Γ. Καλλής, Π. Τριανταφυλλόπουλος, Χ. Γαρεφαλλάκης, Α. Σιδέρης και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Β. Πετράκης, Σ. Λεκάκης και Γ. Βοσκός. Ο γεωλόγος-υδρογεωλόγος Μ. Σκούρτσος επισκέφθηκε, επίσης, την ανασκαφή κατά το χρονικό διάστημα 10-20 Σεπτεμβρίου 2001, προκειμένου να συμβάλει στην εκτίμηση των συνθηκών δημιουργίας και εξέλιξης των σπηλαιωδών σχηματισμών. Η βοήθεια όλων ήταν πολύτιμη και τους ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε, επίσης, τη σχεδιάστρια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας για τη σχεδίαση των λίθινων τέχνεργων.

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003-1005· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1199-1202.

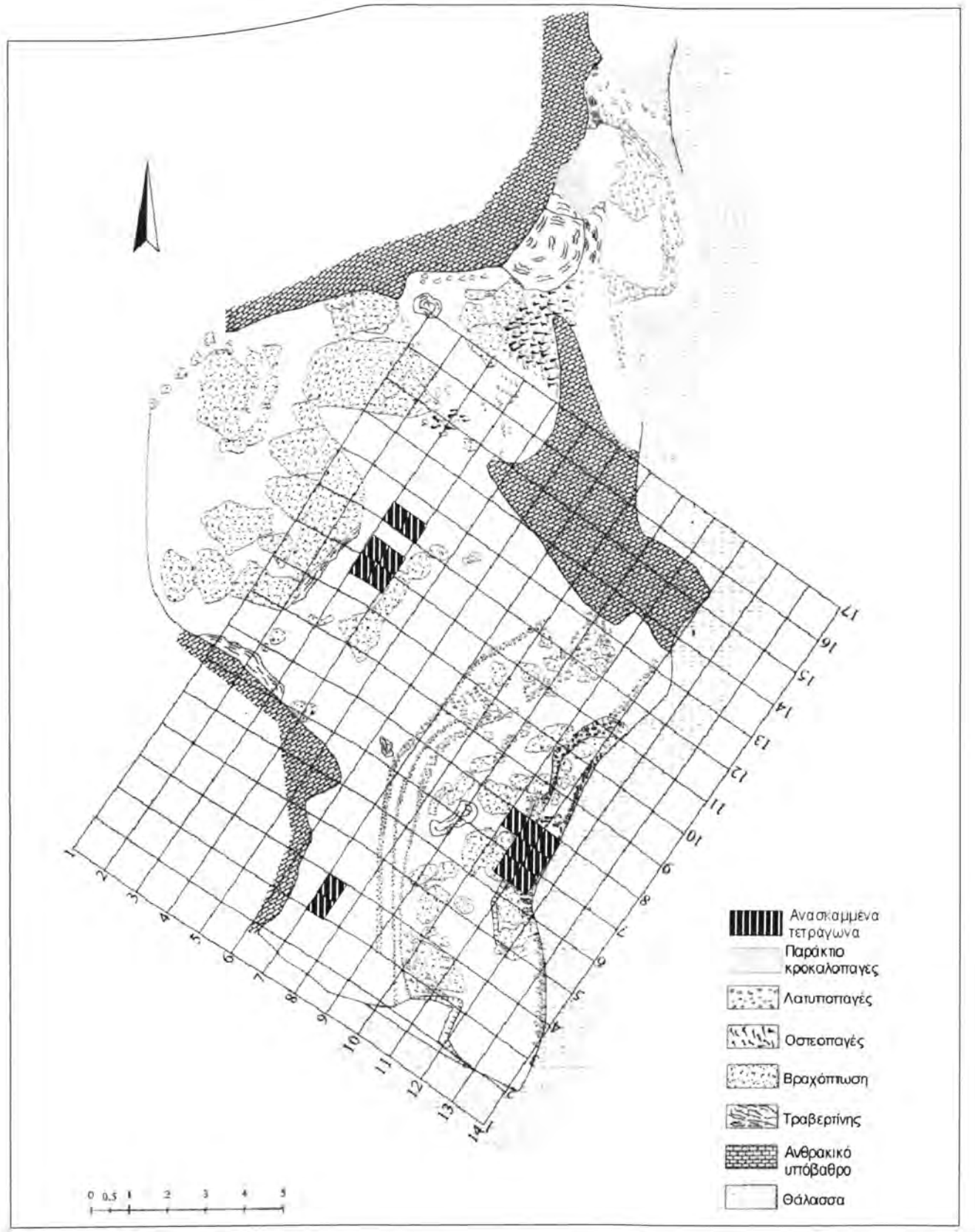

Σχέδ. 1. Τμήμα του βόρειου Λακωνικού κόλπου με σημειωμένη τη θέση του συμπλέγματος σπηλαίων Λακωνίς (κλ. 1/50.000).

να αποκαλύψει τους αρχαιολογικούς ορίζοντες σε διάφορα σημεία της θέσης. Η διάταξη, ανάπτυξη και ο προσανατολισμός των υπό ανασκαφή τετραγώνων στοχεύουν στη δημιουργία μεγάλων τομών που σταδιακά θα αποκαλύπτουν την ακολουθία ως προς τους δύο βασικούς άξονες, Β.-Ν. και Α.-Δ.

Συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφή στα τετράγωνα που διανοίχθηκαν το 1999 και 2000: (4,11)Α και Δ, (4,12)Β και Γ, εφεξής Τομή 1 και (4,13)Β και Γ, εφεξής Τομή 2. Όπως φαίνεται στον Πίνακα Α, οι ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν τη χρήση του χώρου αυτού στο διάστημα μεταξύ 38.000-44.000 Π.Σ. Διανοίχθηκαν, επίσης, δύο τετράγωνα, (8,4)Γ και Δ (στο εξής Τομή 4) στο νότιο τμήμα της θέσης και ένα, (11,8)Δ στο ανατολικό της τμήμα (στο εξής Τομή 5). Οι Τομές 1 και 2 βρίσκονται στο ανώτερο τμήμα της ακολουθίας, η Τομή 4 περίπου στο μέσον της και η Τομή 5 πάνω από τον κατώτερο ορίζοντα, δηλαδή το οστεοπαγές. Τμήματα του οστεοπαγούς αφαιρέθηκαν το 2000, ως Τομή 3 (Σχέδ. 2). Οι αρχαιολογικοί ορίζοντες που ανασκάπτονται στις Τομές 4 και 5 τοποθετούνται χρονικά μεταξύ του 44.500±2.330, που είναι η αρχαιότερη χρονολόγηση του ανώτερου ορίζοντα χρήσης, και του 94.000±14.071 Π.Σ., που συνιστά ένα terminus post quem για τη δημιουργία του κατώτερου τμήματος της ακολουθίας[3]. Ακριβέστερη χρονική τοποθέτηση των ανωτέρω αποθέσεων θα επιδιωχθεί με τη χρονολόγηση σπηλαιοθεμάτων και δοντιών με τις μεθόδους U-Series και ESR.

3. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1199-1202.

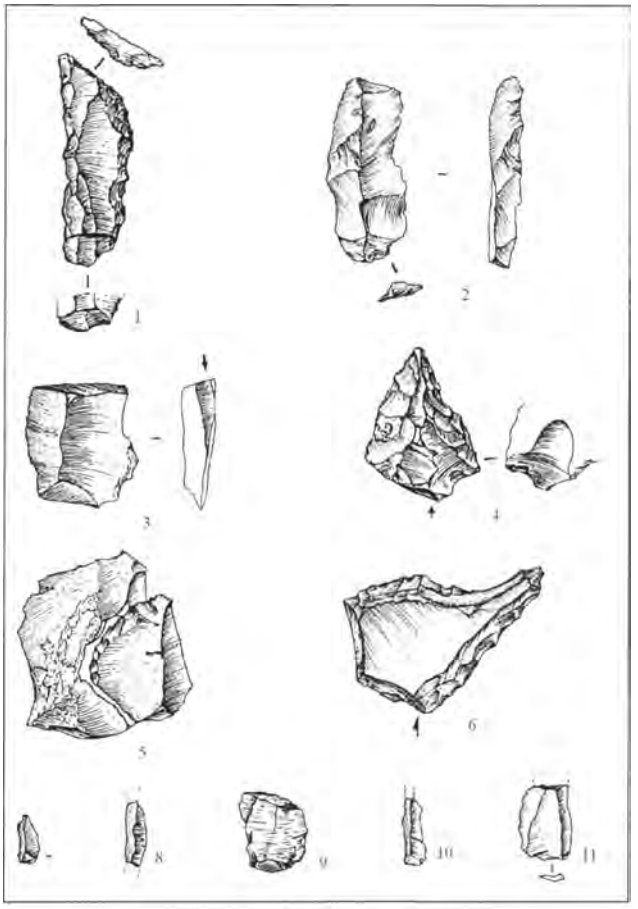

Σχέδ. 2. Γύθειο. Λακωνίς, θέση 1. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου με τις κύριες στρωματογραφικές ενότητες και τα ανεσκαμμένα τετράγωνα.

Συνολικά, η ανασκαφή διεξήχθη φέτος σε εννέα μονάδες του ανασκαφικού καννάβου, που ισοδυναμούν σε επιφάνεια 2.25 τ.μ. Από άποψη ανασκαφικής μεθοδολογίας δεν προέκυψε ανάγκη μεταβολής της ακολουθούμενης πρακτικής[4]. Σε αυτήν προστέθηκε μόνο η καταγραφή της διεύθυνσης και κλίσης των μεγαλύτερων των 2 εκ. ευρημάτων. Η διεθνής εμπειρία στην ανασκαφή παλαιολιθικών αποθέσεων σε σπήλαια έχει καταδείξει ότι τα ανωτέρω στοιχεία βοηθούν στη διαλεύκανση των ταφονομικών διεργασιών που συνέβαλαν στη δημιουργία της στρωματογραφικής ακολουθίας.

Στην Τομή 1 ανασκάπτεται σύμπλεγμα εστιών κατά χώραν: πρόκειται για επάλληλες, αλληλοεπικαλυπτόμενες, διακριτές ως προς την υφή και το χρώμα, λιθοποιημένες ενστρώσεις καύσεων, που δηλώνουν επαναλαμβανόμενη και εντατική χρήση του χώρου. Η διασπορά των αρχαιολογικών καταλοίπων είναι δηλωτική της χωροταξικής διευθέτησης των προϊστορικών δραστηριοτήτων: στις τέφρες per se η πυκνότητα των ευρημάτων είναι χαμηλή, ενώ στην περιφέρειά τους αυξάνεται κατακόρυφα. Τα στρώματα καύσης παρουσιάζουν ισχυρή κλίση Β./ΒΔ. και διεύθυνση Α.-Δ. και φαίνεται ότι έχουν υποστεί σοβαρές ταφονομικές διεργασίες. Η τεχνολογία των λίθινων εργαλειακών συνόλων και η ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων άνθρακα (39.640 ±1.000, 43.150 ±1.790 και 43.335 ±1.800) πιστοποιούν χρήση του χώρου κατά το τέλος της μέσης παλαιολιθικής.

Στην Τομή 2 ανασκάφηκαν, επίσης, αλλεπάλληλα λιθοποιημένα στρώματα καύσης, η ανώτερη επιφάνεια των οποίων είναι αναμοχλευμένη. Σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκαν αδιατάρακτες, κατά χώραν επιχώσεις εστίας. Οι χρονολογήσεις (38.240 ±1.160 και 44.500 ±2.330) παραπέμπουν σε χρήση του χώρου κατά το τέλος της μέσης παλαιολιθικής, ενώ εκκρεμεί η χρονολόγηση δειγμάτων από τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης που διασώζουν εργαλειακά σύνολα της μετάβασης από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική. Αξίζει να επισημανθεί ότι στην Τομή 2 εντοπίστηκαν πολλές περιπτώσεις λίθινων τέχνεργων, τα οποία προέκυψαν διαδοχικά από την κατεργασία της ίδιας μονάδας πρώτης ύλης (Σχέδ. 3: 5). Οι επαναποκαταστάσεις (refitting) αυτές παραπέμπουν όχι μόνο στην κατά χώραν παραγωγή εργαλειακού εξοπλισμού, αλλά και στην απουσία μεταποθετικών διαδικασιών μετακίνησης των πολιτισμικών καταλοίπων. Η διατήρηση επεισοδίων υψηλής διακριτότητας, όπως το ανωτέρω, στην παλαιολιθική μαρτυρία σπηλαίων δεν είναι συχνή και ο εντοπισμός του οφείλεται εν μέρει στην ανασκαφική τεχνική που αποκαλύπτει μικροστρωματογραφικές ενότητες πάχ. 1-2 εκ.

Σχέδ. 3. Γυθειο. Λακωνίς, θέση 1. Λίθινα τέχνεργα από το ανώτερο επίπεδο της στρωματογραφικής ακολουθίας.

Στην Τομή 4 ανασκάπτεται σχετικά λιθοποιημένη αμμούχος ιλύς, εξαιρετικά πλούσια σε πολιτισμικά κατάλοιπα (λίθινα τέχνεργα και κατάλοιπα πανίδας). Κρίνοντας από τη σύσταση της επίχωσης φαίνεται ότι τα ανωτέρω κατάλοιπα δεν συνδέονται με την παρουσία εστιών, στοιχείο που ίσως επισημαίνει ποικίλες δραστηριότητες κατά τα διάφορα επεισόδια χρήσης της θέσης 1.

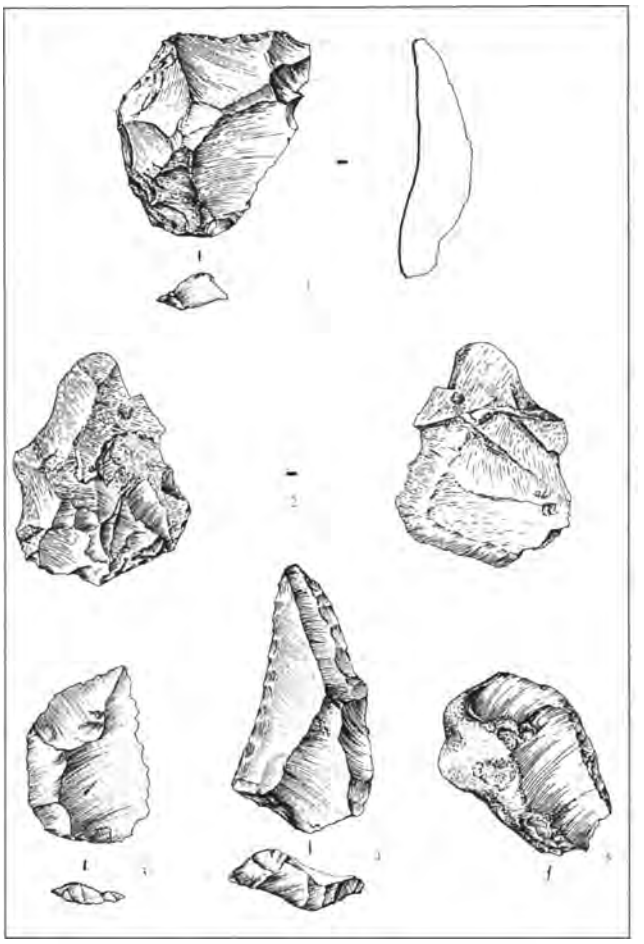
Στην Τομή 5 ανασκάφηκαν μόνο τα επιφανειακά στρώματα, τα οποία αποτελούνται από υλικό σε επαναπόθεση, που συμπαρασύρθηκε από βραχόπτωση και εμπεριέχει κατάλοιπα καύσης (στρώμα 1) και ορίζοντα με λατύπες (στρώμα 2). Η πυκνότητα υλικού είναι και εδώ εξαιρετικά υψηλή. Γενικότερα θα πρέπει να τονιστεί ο έντονα ανθρωπογενής χαρακτήρας όλης της ιζηματογενούς ακολουθίας της θέσης 1, όπως αυτός τεκμαίρεται όχι μόνο από τους συνεχείς αλληλοκαλυπτόμενους φακούς καύσης, αλλά και από τη μοναδική πυκνότητα πολιτισμικών καταλοίπων (π.χ. 30.000 λίθινα τέχνεργα ανά 1 κ.μ. ανασκαφείσας επίχωσης). Συγκριτικά στοι-

4. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003-1005.

χεία από την ελληνική[5] και την παγκόσμια αρχαιολογική μαρτυρία της μέσης παλαιολιθικής καταδεικνύουν ότι η πυκνότητα αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια. Οι λόγοι της θα πρέπει να αναζητηθούν στο συνδυασμό της αφθονίας πρώτων υλών και του ρόλου της θέσης στο δίκτυο εκμετάλλευσης των γεωπροσόδων της περιοχής.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο έγινε, επίσης, ανασκαφή στη θέση 2β. Η θέση αυτή αποτελεί τμήμα ευρύτερου συστήματος σπηλαίων και σήμερα διασώζεται ως διαβρωμένο υπόλειμμα παλαιότερης επίχωσης. Διασώζει λίθινα τέχνεργα, οστά και κατάλοιπα εστιών, μία εκ των οποίων χρονολογήθηκε στο 18.000 ±180[6]. Η ηλικία αυτή, που δηλώνει χρήση της περιοχής κατά την κορύφωση των παγετωνικών φαινομένων, είναι μοναδική στον ελληνικό χώρο. Η μοναδικότητα της χρονολόγησης και το γεγονός ότι η θέση διατρέχει άμεσο κίνδυνο διάβρωσης από το θαλάσσιο κύμα, με το οποίο βρίσκεται σε επαφή, καθιστούν την ανασκαφή της άμεση προτεραιότητα. Λόγω της σοβαρής συμπαγοποίησής τους, τα ιζήματα αφαιρέθηκαν σε όγκους διαστ. 30×20×15 εκ. με τη χρήση κοπτικού, ηλεκτροκίνητου τροχού. Ο χώρος αποτυπώθηκε σχεδιαστικά και φωτογραφικά πριν την ανασκαφή. Οι όγκοι ιζημάτων θα διαλυτοποιηθούν στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Η ανωτέρω διαδικασία, που συνιστά τρόπον τινά «ανασκαφή» στο εργαστήριο, αποτελεί διεθνή πρακτική σε λιθοποιημένες επιχώσεις σπηλαίων και υπαίθριων θέσεων.

γ) *Γεωμορφολογική έρευνα*. Η μελέτη για τη γεωμορφολογική αποκατάσταση της περιοχής ολοκληρώθηκε φέτος και υποβλήθηκε ως μεταπτυχιακή εργασία στο Γεωλογικό Τμήμα Αθηνών από μία από τις υπογράφουσες

Σχέδ. 4. Γύθειο. Λακωνίς, θέση 1. Λίθινα τέχνεργα από το κατώτερο και μέσο επίπεδο στρωματογραφικής ακολουθίας.

(Γ.Τ.). Όπως έχει ήδη αναφερθεί[7], τον κατώτερο στρωματογραφικά ορίζοντα της θέσης αποτελεί θαλάσσιο κροκαλοπαγές σε υψόμετρο 2.70 μ. Το κροκαλοπαγές αυτό συσχετίστηκε με ανυψωμένες αναβαθμίδες αντίστοιχου υψομέτρου, που συναντώνται επί των ακτών του Λακωνικού κόλπου (Ελαία, Βαλτάκι, Όρμος Στομίου) και φαίνεται να συνιστά υπόλειμμα Νέο-Τυρρήνιας παραλίας. Με την άποψη αυτή συνηγορεί και η χρονολόγηση με U-Th από τον υπερκείμενο σταλαγμίτη που έδωσε ηλικία 94.000±14.071 Π.Σ. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι η θέση 1 καλυπτόταν από θάλασσα στην αρχή της Τελευταίας Παγετώδους. Σταδιακά, με την επιδείνωση των κλιματικών συνθηκών και την ταπείνωση του βασικού επιπέδου, η ακτή απομακρυνόταν από τη θέση. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 70.000-40.000 Π.Σ. η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν 80-50 μ. χαμηλότερα

5. Οι ανασκαφείσες θέσεις της μέσης παλαιολιθικής στην Ελλάδα είναι λίγες. Εξ αυτών η Θεόπετρα (E. Panagopoulou, The Theopetra Middle Palaeolithic Assemblages: their Relevance to the Middle Palaeolithic of Greece and Adjacent Areas, στο: G.N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Ralaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, *British School at Athens*, London 1999, σ. 252-265) και τα Καλαμάκια (A. Darlas - H. de Lumley, Palaeolithic Research in Kalamakia Cave, Areopolis, Peloponnese, στο ίδιο, σ. 293-302) χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά χαμηλή πυκνότητα τέχνεργων. Μόνο το σπήλαιο Ασπροχάλικο Ηπείρου έχει δώσει πλούσια εργαλειακά σύνολα (J.A.J. Gowlett - P.L. Carter, The Basal Mousterian of Asprochaliko Rockshelter, Louros valley, στο: G.N. Bailey (επιμ.), *Klithi: Archaeology of a Late Glacial Landscape in Epirus (Northwest Greece)*, McDonald Institute of Archaeological Research, Cambridge 1997. E.S. Papaconstantinou, *Micromoustérien : Les Idées et les Pierres. Asprochaliko (Grèce) et le Problème des Industries Microlithiques du Moustérien*, Thèse 3ème Cycle, Paris X-Nanterre 1988), σε καμία όμως περίπτωση συγκρίσιμα με αυτά του σπηλαίου Λακωνίς.

6. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1199-1202.

7. Ό.π.

από τη σημερινή και η ακτή απείχε 2,50-3,70 χλμ. περίπου από τη θέση. Στο σύμπλεγμα σπηλαίων ανήκαν περισσότερα έγκοιλα, καθώς και τα – σήμερα – υποθαλάσσια σπήλαια είχαν χερσεύσει. Ένα ομαλό παράκτιο πεδίο απλωνόταν μπροστά από τα σπήλαια στη θέση Λακωνίς, όπως υποδηλώνεται από το υποθαλάσσιο ανάγλυφο, το οποίο διατρεχόταν από τα γειτονικά ποτάμια (Αρδελολάγκαδο), ρέματα και πηγές γλυκού νερού.

δ) *Επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό των πηγών πρώτων υλών*. Ερευνήθηκε προκαταρκτικά περιοχή σε ακτίνα 50 χλμ. από το Λακωνίς και εντοπίστηκαν πρωτογενείς αποθέσεις μεταμορφωμένων λαβών, μεταξύ των οποίων και κροκεάτη λίθου, και μαύρου ανακρυσταλλωμένου πυριτόλιθου. Τα πετρώματα αυτά αποτελούν τον κύριο κορμό της πρώτης ύλης που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των λίθινων εργαλειακών συνόλων. Οι περιοχές, όπου εντοπίστηκαν οι ανωτέρω αποθέσεις είναι τα ηφαιστειακά πετρώματα των στρωμάτων Τυρού, που απαντώνται στην περιοχή της Σκάλας και Κροκεών και το φαράγγι του ποταμού Αρδελολάγκαδο (Σχέδ. 1), πλησίον του σπηλαίου. Σημειώνεται, επίσης, η παρουσία πρωτογενούς απόθεσης ηφαιστειακού πετρώματος στην περιοχή Βαλτάκι, σε μικρή απόσταση από τη θέση.

ε) *Συντήρηση ευρημάτων*. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου έγινε από τη συντηρήτρια Π. Γκιώνη καθαρισμός και στερέωση των ευπαθών ευρημάτων (οστών και οστρέων) και διαλυτοποίηση μέρους των όγκων ιζήματος που αφαιρέθηκαν το 2000 από τη θέση 1 (Τομή 3). Έγινε, επίσης, καθαρισμός των λίθινων τέχνεργων από τα κατάλοιπα της συμπαγοποιημένης επίχωσης που καλύπτει την επιφάνειά τους και δυσχεραίνει το έργο της ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής τους.

στ) *Προκαταρκτική εξέταση των εργαλειακών συνόλων*. Πλούσια εργαλειακά σύνολα (3.000 λίθινα τέχνεργα, 800>2 εκ.) περισυνελέγησαν από τις ανασκαφικές τομές. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι κατασκευασμένα κυρίως σε κροκεάτη λίθο και δευτερευόντως σε μαύρο ανακρυσταλλωμένο πυριτόλιθο· χαλαζίας και χαλαζίτης χρησιμοποιήθηκαν σε μικρά ποσοστά, ενώ καταγράφηκαν και σποραδικές εμφανίσεις σχιστόλιθου. Τα σύνολα από τα ανώτερα στρώματα της Τομής 1 αποδίδονται στην ύστατη φάση της μέσης παλαιολιθικής, ενώ τα αυτά των επιφανειακών στρωμάτων της Τομής 2 υποδηλώνουν την παρουσία της μετάβασης από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική[8] (Σχέδ. 3: 1-3 και 7-11). Τέχνεργα με χαρακτήρες πρωιμότερων φάσεων της μέσης παλαιολιθικής εντοπίστηκαν στις Τομές 3, 4 και 5 (Σχέδ. 4).

ζ) *Χρονολογήσεις*. Από τα δείγματα άνθρακα που χρονολογήθηκαν φέτος με τη μέθοδο AMS στο Kimmel Center for Archaeological Research προέκυψαν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Πίνακας Α

Τομή	Μέθοδος χρονολόγησης	Α/Α Εργαστηρίου	Ηλικία Π.Σ.*
1	AMS	RTT 3845	43.150 ±1.790
1	AMS	RTT 3844	43.335 ±1.800
2	AMS	RTT 3846	44.500 ±2.330
2	AMS	RTT 3847	38.240 ±1.160

*Π.Σ. = αβαθμολόγητες ηλικίες πριν από σήμερα.

Η RTT 3846, αν και εντάσσεται στο χρονικό πλαίσιο του ανώτερου τμήματος της ακολουθίας, παρουσιάζει ασυμφωνία ως προς τη στρωματογραφική της προέλευση. Γενικότερα, όμως, οι ανωτέρω χρονολογήσεις επιβεβαιώνουν ότι η τελική φάση χρήσης της θέσης 1 συνδέεται με το τέλος της μέσης και την έναρξη της ανώτερης παλαιολιθικής.

Συνοψίζοντας, η ερευνητική περίοδος 2001 επικεντρώθηκε τόσο στην ανασκαφική διερεύνηση των θέσεων 1 και 2β όσο και στη διαλεύκανση της ταφονομικής ιστορίας της θέσης 1. Ο εμπλουτισμός των συνόλων, τόσο λιθίνων όσο και καταλοίπων πανίδας, επιτρέπει πλέον την πληρέστερη αξιολόγηση της συγχρονικής και διαχρονικής τους ποικιλομορφίας και την προσέγγιση του χαρακτήρα χρήσης της θέσης. Στο πλαίσιο του ερευνη-

8. Η μετάβαση από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική, όπως πιστοποιείται και από τις μεταβολές στα λίθινα εργαλειακά σύνολα, αποτελεί ζήτημα αιχμής για την παγκόσμια παλαιοανθρωπολογική έρευνα. Συχνά συνδυάζεται με τον εποικισμό της Ευρώπης από τους ανατομικά σύγχρονους ανθρώπους και την εξαφάνιση των Neandertals. Η βιβλιογραφία για το θέμα αυτό είναι τεράστια· ενδεικτικά πρβλ. O. Bar-Yosef - D. Pilbeam, The Geography of Neandertals and Modern Humans in Europe and the Greater Mediterranean, *Harvard University: Peabody Museum Bulletin* 8 (2000). Για τη διαπραγμάτευση του θέματος στην ελληνική γλώσσα, βλ. Ε. Παναγοπούλου, Τα Μέσα Παλαιολιθικά εργαλειακά σύνολα του σπηλαίου Θεόπετρας: συμβολή στη μελέτη των τεχνολογικών μεταβολών κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, 1987-1998, Τρίκαλα 7-8 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα 2000, σ. 139-161 και η ίδια, Επιστημολογικά προβλήματα στην παλαιολιθική αρχαιολογία: η μετάβαση από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική, στο *Η προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί, Θεσσαλονίκη-Καστοριά Νοέμβριος 1998* (υπό δημοσίευση). Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι η σημασία του εντοπισμού αυτής της φάσης στη θέση Λακωνίς είναι μεγάλη. Βεβαίως η πιστοποίησή της θα πρέπει να αναμένει την εις βάθος ανάλυση των συνόλων, καθώς και συμπληρωματικές χρονολογήσεις.

τικού προσανατολισμού του προγράμματος εντάσσεται και η προσπάθεια αποκατάστασης του παλαιογεωγραφικού καθεστώτος της περιοχής. Η ένταξη των στοιχείων από τη θέση Λακωνίς στο πλαίσιο των δεδομένων από τις αντίστοιχες ακολουθίες του ευρύτερου Μεσογειακού και Βαλκανικού χώρου θα συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση των βιολογικών, συμπεριφορικών και πολιτισμικών μεταβολών κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΝΤΙΝΟΥ

Αλεποχώρι

Α΄ Κουβελέικη σπηλιά

Η ανασκαφική έρευνα της περιόδου 2001 προσανατολίστηκε στον εσωτερικό θάλαμο του σπηλαίου, ενώ ολοκληρώθηκαν τα σκάμματα του εξωτερικού θαλάμου προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων και του 2000.

Εσωτερικός θάλαμος. Στη νότια επέκταση των παλαιών σκαμμάτων (Α, Β, Γ, Ε, Ζ) ανοίχθηκε σκάμμα 2×2 μ. (Πίν. 155 α) εφαρμόζοντας τη μεθοδολογία της αφαίρεσης της επίχωσης ανά πάσο και, κατά περίπτωση, ανά στρώμα.

Αποκαλύφθηκαν τέσσερα κύρια στρώματα, καστανό, καστανόφαιο, τέφρας, τεφρόχωμα και τρία υποστρώματα με εντοπισμένους, περιορισμένης έκτασης, φακούς τέφρας και τοπικά επεισόδια διάβρωσης στη σύνθεση των αποθέσεων από εισροή νερού ή άλλα γεωλογικά επεισόδια.

Εντοπίστηκε ένας ορίζοντας χρήσης με δύο εστίες και δάπεδα χρήσης ανθρωπογενούς προέλευσης στο χρονολογικό φάσμα ΝΝ Ι και ΝΝ Ι/ΝΝ ΙΙ. Το ίδιο στρωματογραφικό προφίλ με τη συνέπεια της χρονολογικής και τυπολογικής κατανομής των αρχαιολογικών και βιοαρχαιολογικών ευρημάτων αποκαλύφθηκε και στο βορειότερο τομέα, ως επέκταση των νέων σκαμμάτων.

Στο νοτιότερο τμήμα αποκαλύφθηκε στρώμα με χαρακτηριστική γραπτή κεραμική μυκηναϊκής εποχής, κυρίως όστρακα αγγείων ταφικής χρήσης. Τα στοιχεία που εισηγούνται περιστασιακή χρήση κατά την εποχή του Χαλκού εντοπίζονται για πρώτη φορά και είναι προς διερεύνηση.

Χαρακτηριστική είναι η κεραμική, χρηστική και λεπτή, η τελευταία πολύ καλής ποιότητος, αναγνωρίσιμη στη Θεσσαλία, νότιο και κεντρική Ελλάδα. Άξιον αναφοράς αποτελεί το γεγονός ότι στον τομέα αυτό του σπηλαίου εντοπίζεται η πλέον αντιπροσωπευτική λεπτή κεραμική με πλούσια διακόσμηση και ποικιλία μοτίβων, καθώς και ιδιαίτερα τεχνολογικά χαρακτηριστικά.

Οι μάζες άψητου πηλού, τα κυλινδρικά τμήματα ψημένου πηλού, τα εγκλείσματα της κεραμικής, οι πυρήνες χαλαζία, σε συνδυασμό με χαρακτηριστικά των αποθέσεων και φερτού υλικού, όπως άμμος, ιλυώδη στοιχεία και άλλες πλαστικές ύλες, εισηγούνται την κατά χώραν εντατικοποίηση της κατασκευής κεραμικών προϊόντων, σύνθεση η οποία συχνά εντοπίζεται σε συγκεκριμένες περιοχές και των δύο θαλάμων.

Η παρουσία σημαντικής ποσότητας εργαλείων, λειασμένου και αποκρουσμένου λίθου, καθώς και υποπροϊόντων της τεχνολογικής αλυσίδας πιστοποιούν την επί τόπου κατεργασία λίθινων τέχνεργων. Επιπρόσθετα, ο εντοπισμός τελειωμένων εργαλείων (αιχμές κα λεπίδες οψιανού) καταδεικνύουν συμμετοχή σε δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγών της ευρύτερης περιοχής, ενώ μεμονωμένα τμήματα πυρήνων οψιανού με cortex εισηγούνται περιστασιακή κατεργασία εργαλείων κατά χώραν.

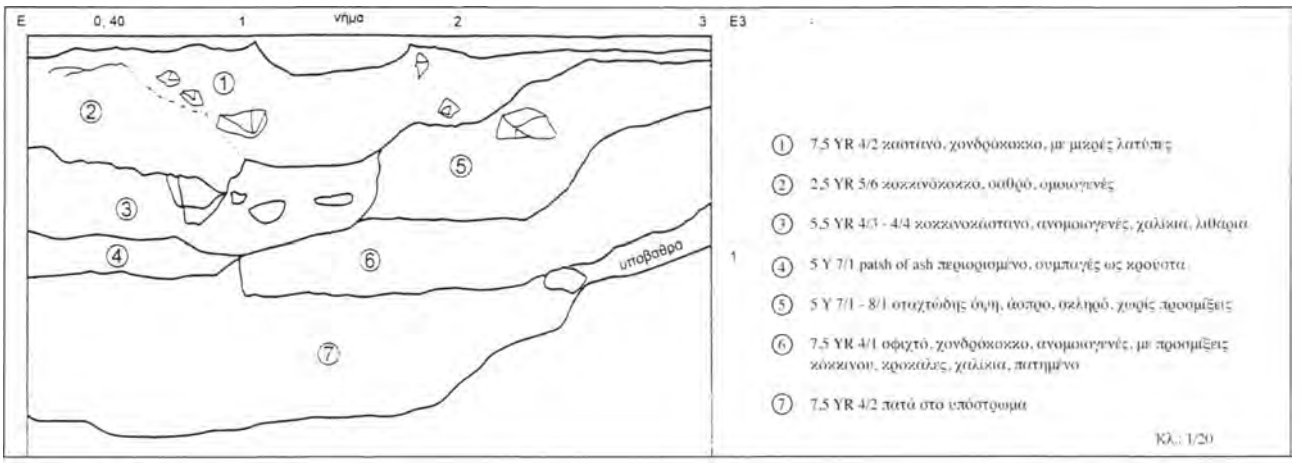
Σημαντικό εύρημα η κατά χώραν ταφή του νεαρού ενήλικα στο στρώμα τέφρας του ορίζοντα της εστίας, η οποία εντάσσεται στο δάπεδο χρήσης της ΝΝ Ι/ΝΝ ΙΙ. Η σύνθεση αποτελείται από πεσμένο ογκόλιθο στο νοτιότερο τομέα, ως όριο της εναπόθεσης του ατόμου, με προσανατολισμό των σκελετικών τμημάτων ΒΑ.-ΝΑ., συναντήκοντα λίθινα εργαλεία και όστρακα λεπτής κεραμικής εξαιρετικής ποιότητας. Η σύνθεση αυτή απαντά και σε άλλους χώρους του σπηλαίου, επιβεβαιώνοντας τις προκαταρκτικές εκτιμήσεις όσον αφορά τη χρήση του σπηλαίου, τη χωροταξική κατανομή των ευρημάτων και δαπέδων χρήσης, καθώς και τη στρωματογραφική και χρονολογική τους συσχέτιση.

Από πλευράς άλλων κατηγοριών κινητών ευρημάτων, τα σφονδύλια, το τμήμα ειδωλίου, διάτρητα όστρεα και χάνδρες, καθώς και ο μεγάλος αριθμός οστρέων πιστοποιούν τη χρήση του σπηλαίου ως χώρου εγκατάστασης, μόνιμης ή περιστασιακής, με ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων λειτουργικού και συμβολικού χαρακτήρα που έχει τεκμηριωθεί και από στοιχεία άλλων ανασκαφικών περιόδων.

Εξωτερικός θάλαμος. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στα τετράγωνα του νότιου τομέα, Ε4, Ε5, Ε1, Ε2, Ζ1 (Πίν. 155 β), Ζ2, ΔΙ, Δ2, Δ4, Δ5 (Πίν. 155 γ), μη ολοκληρωμένα από προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Εντοπίστηκαν τα ήδη γνωστά στρώματα με σημαντική παρουσία του κόκκινου.

Χαρακτηριστικό των αποθέσεων είναι η διάβρωση και, κατά τόπους, κυρίως στο νοτιοδυτικό τομέα, αναμόχλευση των αρχαιολογικών στρωμάτων λόγω εισροής νερού και φερτού υλικού. Αποκαλύφθηκε ορίζοντας χρήσης της ΝΝ ΙΙα/ΝΝ ΙΙβ, ο οποίος σαφέστατα τεκμηριώνεται στον εξωτερικό τομέα και από προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους και ενοποιείται στρωματογραφικά με τις επιχώσεις του εσωτερικού θαλάμου.

Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της σύνθεσης του σκελετού στο σκαμμένο υπόβαθρο, με το σύνολο των εργαλεί-

Σχέδ. 5. Αλεποχώρι. Α΄ Κουβελέικη σπηλιά. Στρωματογραφική τομή.

ων και απολεπισμάτων οψιανού, το μυλόλιθο και αριθμό οστράκων, αρχαιολογικά στοιχεία επί τόπου δραστηριότητας.

Η κεραμική της ΝΝ ΙΙ συναντάται σε αφθονία, καθώς και τα ανάλογα ευρήματα χρηστικής και οικιακής χρήσης, σφονδύλια, όστρεα, πλούσια πανίδα, σημαντικός αριθμός εργαλείων, λειασμένου και αποκρουσμένου λίθου, καθώς και τμημάτων πυρήνα με cortex, όπως και στο εσωτερικό, ενδείξεις επιτόπιας δραστηριότητας.

Συνεχίστηκε η δειγματοληψία από την κολώνα της στρωματογραφικής τομής Ε1-Ε2-Ε3, Δ1-Δ2-Δ3 και της Γ2-Δ2 (εντοπίστηκε τμήμα εδάφους με επικάλυψη ασβεστοκονιάματος) για την περαιτέρω ιζηματολογική και μικρομορφολογική ανάλυση, η δειγματοληψία για C14, ενώ συνελέγησαν οστικά τμήματα από το σκελετό για νέες ισοτοπικές αναλύσεις C και N, καθώς και αDNA ανάλυση, απαραίτητη διαδικασία για την ποσοτική εγκυρότητα των δειγμάτων και τη βελτιοποίηση της μεθοδολογίας.

Επιπρόσθετα, κατά την ανασκαφική αυτή περίοδο, αποκαταστάθηκε η ενοποίηση των αρχαιολογικών στρωμάτων των δύο θαλάμων και ειδικότερα η συσχέτιση του ιλυώδους κόκκινου ομοιογενούς στρώματος που διατρέχει τον εξωτερικό θάλαμο και συνυπάρχει με χαρακτηριστικά αρχαιολογικά στοιχεία, κατασκευές και λειτουργικούς χώρους.

Επιπλέον, συσχετίστηκε η στρωματογραφική ακολουθία (Σχέδ. 5) με αυτή της Β΄ Κουβελέικης, ιζηματολογικά και χρονολογικά.

Τα ως άνω στοιχεία και η τυπολογία της κεραμικής τοποθετούν το χρονολογικό εύρος της Α΄ Κουβελέικης στο 5.800-4.200 Π.Σ., ενώ η χρήση της Β΄ Κουβελέικης τεκμηριώνεται στο 4.700-3.200 Π.Σ.

Τα δεδομένα επιβεβαιώνουν το πρωταρχικό μοντέλο στην έρευνα των σπηλαίων, ως επιλεγμένους χώρους εγκατάστασης μιας διαδοχής γενεών του ευρύτερου χαμηλού υψομέτρου, με στρατηγικές προσαρμογής διαφοροποιημένες ενδο- και μεταξύ υπό-ομάδων, ενώ το χρονολογικό κενό χρήσης των δύο σπηλαίων εγείρει νέους προβληματισμούς όσον αφορά στα πρότυπα συμπεριφοράς των νεολιθικών κοινωνιών.

ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ

Μ ά ν η

Σπήλαιο Καλαμάκια

Συνεχίστηκε για όγδοη χρονιά, από 9-7-2001 έως 18-8-2001, η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια, η οποία διενεργείται σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Εθνικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Γαλλίας[9].

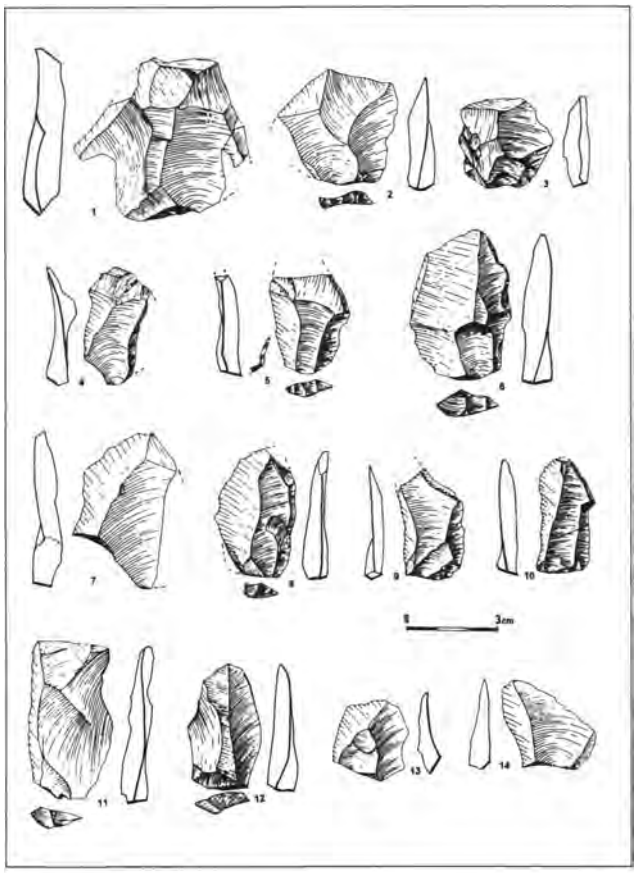
Η ανασκαφή προχώρησε με την αφαίρεση αρχαιολογικών στρωμάτων και στα δύο επίπεδα που έχουν σχηματιστεί[10].

Στο ανώτερο επίπεδο (Στρώμα IV) ανασκάφηκαν στρώματα πάχ. 15 εκ. περίπου και αποκαλύφθηκαν δύο διαδοχικές επιφάνειες εγκατάστασης.

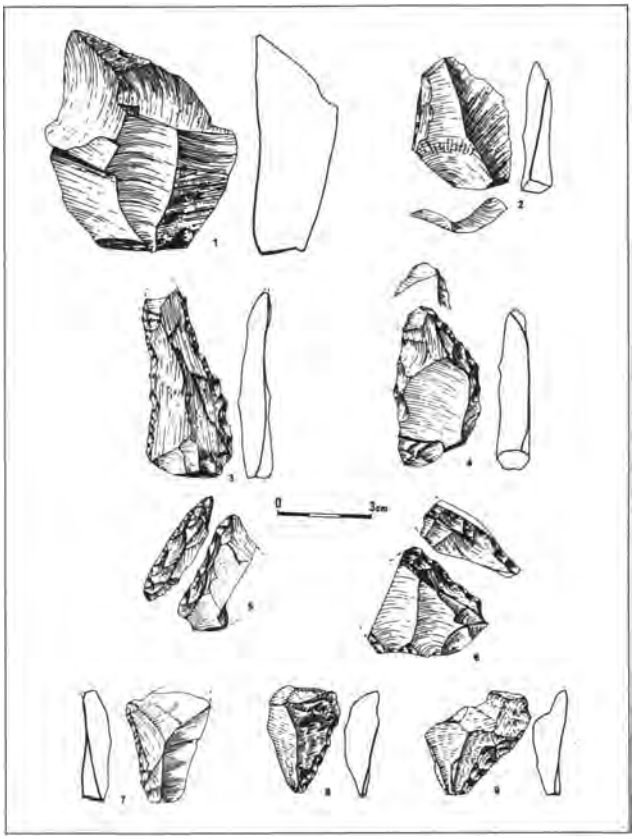
Η πρώτη επιφάνεια εγκατάστασης («2001-1»), η οποία περιείχε πυκνά κατάλοιπα, αντιστοιχεί προφανώς σε μια πολυήμερη εγκατάσταση των παλαιολιθικών ανθρώπων στο σπήλαιο. Περιείχε πολλές πλακωτές πέτρες διαφόρων μεγεθών (3-35 εκ.), με κύριο χαρακτηριστικό όμως

9. Η φετινή ανασκαφική περίοδος ενισχύθηκε οικονομικά από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, προς το οποίο απευθύνονται θερμότατες ευχαριστίες.

10. *ΑΔ* (1994): Χρονικά, σ. 851, Σχέδ. 1-2. Σημειώνεται ότι όλα τα κατάλοιπα χρονολογούνται από τη μέση παλαιολιθική εποχή (πριν από 100.000 ως 40.000 χρόνια).

Σχέδ. 6. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Λιθοτεχνία της επιφάνειας εγκατάστασης «2001-1». Φολίδες Λεβαλλουά.

Σχέδ. 7. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Λιθοτεχνία της επιφάνειας εγκατάστασης «2001-1». 1-2: Φολίδες από υπολιθογραφικό ασβεστόλιθο. 3-9: ράσπες.

το πολύ μικρό πάχος τους (1-3 εκ.). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι πέτρες αυτές είχαν επιλεγεί και μεταφερθεί εδώ από το εξωτερικό του σπηλαίου, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν πιθανότατα για τη διευθέτηση του χώρου κατοικίας. Υπενθυμίζεται ότι οι πέτρες που είχαν ανευρεθεί ως τώρα μέσα στο σπήλαιο, σε όλες τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης, είχαν συνήθως ακανόνιστο πολυεδρικό σχήμα.

Τα οστέινα κατάλοιπα, τα οποία αποτελούν αποφάγια των ενοίκων του σπηλαίου, είναι άφθονα. Σχεδόν όλα είναι σπασμένα και συχνά καμένα. Ανήκουν κυρίως σε πλατόνια (Dama dama) και αίγαγρους (Capra ibex). Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί η ανεύρεση μιας μεγάλης κάτω γνάθου ελαφιού (Cervus elaphus), ενός χαύλιου κάπρου (Sus scrofa), καθώς και ελασμάτων από γομφίο νεαρού ελέφαντα (Elephas sp). Η επιφάνεια αυτή περιείχε εξάλλου πολλά κατάλοιπα χελωνών (Testudo sp.), τόσο από το σκελετό όσο και από το καύκαλο. Εξάλλου, το κοσκίνισμα των χωμάτων απέφερε πολυάριθμα οστά από διάφορα είδη μικροσπονδυλωτών (τρωκτικών, ερπετών, πτηνών κτλ.), θαλάσσια και χερσαία μαλάκια, καθώς και τμήμα μιας γνάθου ψαριού.

Τα λίθινα εργαλεία είναι άφθονα και ανήκουν στο Μουστέριο στάδιο. Στις πρώτες ύλες που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τους, κυριαρχεί ο μαύρος πυριτόλιθος και ο κροκεάτης λίθος, ακολουθούμενοι από το χαλαζία, το γκρίζο πυριτόλιθο και τον υπολιθογραφικό ασβεστόλιθο. Το κύριο χαρακτηριστικό της λιθοτεχνίας που απέδωσε αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης είναι η μεγάλη συχνότητα των φολίδων Λεβαλλουά (Σχέδ. 6), οι οποίες υπερτερούν κατά πολύ των εργαλείων με δευτερογενή επεξεργασία (Σχέδ. 7), σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης, όπου υπερτερούσαν τα εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία ευρημάτων, τα οποία μάλιστα απαντώνται για πρώτη φορά στο σπήλαιο, αποτελούν τρία δείγματα θαλάσσιων οστρέων του γένους Spondylus gaederopus (σπόνδυλοι). Τα δύο από αυτά είναι ακέραια, ενώ το τρίτο αποσπασματικό. Ο μικρός αριθμός τους μαρτυρεί ότι μάλλον δεν πρόκειται για κατάλοιπα διατροφής, αφού, στην περίπτωση αυτή, θα ήταν πολύ περισσότερα και θα τα συναντούσαμε σε περισσότερες επιφάνειες εγκατάστασης. Τα όστρεα αυτά αποτελούσαν πιθανότατα «αντικείμενα συλλογής» (manuports) των παλαιολιθι-

κών ενοίκων του σπηλαίου, για άγνωστο προς το παρόν σκοπό. Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι τα δύο από αυτά, που είναι ολόκληρα, περιστοιχίζονταν από πολλά άλλα κατάλοιπα (οστέινα θραύσματα, λίθινα εργαλεία κτλ.) (Πίν. 155 δ). Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι η παρουσία τέτοιων οστρέων σε θέσεις της μέσης παλαιολιθικής είναι σπανιότατη.

Η σχεδόν αποκλειστική παρουσία πλακωτών λίθων, η μεγάλη συχνότητα των φολίδων Λεβαλλουά, καθώς και η παρουσία των σπονδύλων (Spondylus gaederopus) αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της επιφάνειας εγκατάστασης και την κάνουν να ξεχωρίζει από τις προηγούμενες. Πρόκειται για μια ακόμη ισχυρή ένδειξη αφενός μεν ότι η διάκριση των διαδοχικών επιφανειών εγκατάστασης είναι ορθή αφετέρου δε ότι αρκετές από αυτές τις επιφάνειες παρουσιάζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, χωρίς βέβαια να ξεφεύγουν από το γενικό τύπο της κατοίκησης του σπηλαίου. Αξίζει να τονιστεί ότι πρόκειται για μια από τις σπανιότατες ανασκαφές σπηλαίων αυτής της περιόδου που επιτυγχάνεται η διάκριση τόσο λεπτών επιφανειών εγκατάστασης.

Η δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης («2001-2») περιείχε πιο αραιά κατάλοιπα και αντιστοιχεί σε ένα συντομότερο πέρασμα των παλαιολιθικών ανθρώπων από το σπήλαιο. Η επιφάνεια αυτή δεν παρουσιάζει κανένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προηγούμενης, αλλά μοιάζει με τις περισσότερες από τις άλλες επιφάνειες εγκατάστασης που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα.

Στο κατώτερο επίπεδο της ανασκαφής αφαιρέθηκαν στρώματα, πάχ. 10 εκ. περίπου, που ανήκαν στο Στρώμα ΙΙΙ. Τα ιζήματα εδώ είναι πολύ σκληρά και η ανασκαφή γίνεται με σφυρί και καλέμι, πράγμα που καθιστά αδύνατη τη διάκριση λεπτών επιφανειών εγκατάστασης, όπως στο ανώτερο επίπεδο[11]. Τα στρώματα αυτά περιείχαν ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα και αντιστοιχούν προφανώς σε μια περίοδο που το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν ελάχιστα.

Τα οστέινα κατάλοιπα ανήκουν στα ίδια είδη με αυτά του ανώτερου επιπέδου. Τα λίθινα εργαλεία ανήκουν, ως συνήθως, στο τυπικό Μουστέριο στάδιο.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής λήφθηκαν και πολλά δείγματα για εργαστηριακές αναλύσεις: ισοτοπικές, μικρομορφολογικές και παλυνολογικές.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - HENRY DE LUMLEY

11. Η διάκριση αυτή γίνεται εκ των υστέρων στο εργαστήριο με την οριζόντια προβολή των αντικειμένων.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Λουσικά

Θέση Καρκάνα

Σε συνεργασία με τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στη θέση Καρκάνα του Δ.Δ. Λουσικών του Δήμου Ωλενίας, Νομού Αχαΐας, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Σαμαρτζή, όπου παλαιότερα είχαν βρεθεί απολιθωμένα οστά ελέφαντα, λίθινα εργαλεία και όστρακα, ενώ λίγα μέτρα πιο μακριά είχαν εντοπιστεί κεραμοσκεπείς τάφοι και μία τετράγωνη λίθινη πλάκα με ανάγλυφη ασπίδα, ελληνιστικών χρόνων[12]. Η ανασκαφή έφερε στο φως το μεγαλύτερο μέρος ενός απολιθωμένου σκελετού ελέφαντα (Πίν. 155 ε) και ένα παλαιοχριστιανικό κεραμοσκεπή τάφο.

Ο τάφος, ο οποίος βρέθηκε 1,50 μ. πάνω από το επίπεδο των οστών του ελέφαντα, είχε μήκος 1, ύψος 0,30 μ. και πλάτος των καλυπτήριων κεραμίδων 0,50 μ. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν ακτέριστος. Από τα οστά σωζόταν μόνο το κρανίο, το οποίο ανήκε σε μικρό παιδί και βρέθηκε συντετριμμένο στο δυτικό άκρο του τάφου.

Ο σκελετός του ελέφαντα βρέθηκε μέσα σε αμμώδεις ποταμο-λιμναίες αποθέσεις. Ανήκει σε μεγαλόσωμο άτομο του είδους Elephas antiquus, το οποίο έζησε κατά το Μέσο και Ανώτερο Πλειστόκαινο.

Η αποκάλυψή του έδειξε ότι, κατά τη διάρκεια των παλαιότερων χωματουργικών εργασιών, οι οποίες οδήγησαν στον εντοπισμό των οστών, το χωματουργικό μηχάνημα (μπουλντόζα) είχε αποκόψει τον ένα χαυλιόδοντα ως το χείλος του φατνίου (ο δεύτερος χαυλιόδοντας έλειπε εντελώς), καθώς και τμήματα των μπροστινών ποδιών. Το πίσω μέρος του κρανίου είχε καταστραφεί από τη φυσική διάβρωση. Κατά τα λοιπά, το απολίθωμα διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση. Τα οστά, αν και ήταν συγκεντρωμένα, δεν βρίσκονταν σε ανατομική συνέχεια. Εξάλλου, μικρά ρήγματα είχαν προκαλέσει σπάσιμο των περισσότερων οστών και μικρές κατακόρυφες μετακινήσεις των διαφόρων τμημάτων.

Αποκαλύφθηκαν πολλά πλευρά, αρκετοί σπόνδυλοι, η μία ωλένη, η μία κερκίδα και μέρος της μίας κνήμης, η κάτω γνάθος, το κρανίο, καθώς και μικρότερα οστά. Ιδιαίτερη δυσκολία παρουσίασε η αποκόλληση των σπονδύλων, οι οποίοι είναι σπογγώδεις και πολύ σαθροί, καθώς και του κρανίου, εξαιτίας του μεγάλου βάρους και των πολλών ρωγμών.

12. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 136.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, αφού το σωζόμενο τμήμα του σκελετού ήταν πολύ μεγαλύτερο από τους αρχικούς υπολογισμούς και η τομή που ανοίχθηκε ήταν μικρή. Για την ολοκλήρωση της ανασκαφής πρέπει να διευρυνθεί η ανασκαφική τομή, προκειμένου να αποκαλυφθεί και το υπόλοιπο τμήμα του σκελετού. Σύμφωνα με τη γενική εικόνα της κατανομής των ανατομικών μερών, αναμένεται να βρεθεί εδώ το πίσω μέρος του σκελετού μαζί με τα δύο άκρα.

Συγχρόνως με την ανασκαφή, αναμοχλεύθηκαν και ερευνήθηκαν όλα τα χώματα (μπάζα) που είχαν απομακρυνθεί κατά τις παλαιότερες χωματουργικές εργασίες (για τη διαμόρφωση βαθμιδωτών ανδήρων) και είχαν απλωθεί σε όλη την έκταση της πλαγιάς του λόφου. Η εργασία αυτή απέφερε σημαντικές ποσότητες οστών, μεταξύ των οποίων και ένα τμήμα του χαυλιόδοντα.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Λίμνη Κορισσίων

Κατά τη διάρκεια επίσκεψης στην περιοχή της Λίμνης Κορισσίων της Κέρκυρας και κατά την εξέταση μιας φυσικής τομής μέσα σε πλειστοκαινικές αποθέσεις, εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν, μεταξύ άλλων, μία γνάθος ιπποπόταμου, μικρότερα θραύσματα οστών, καθώς και μία φολίδα από πυριτόλιθο (Πίν. 155 στ). Η σημαντική συγκέντρωση αρχαιολογικών καταλοίπων στο τμήμα αυτό της φυσικής τομής δείχνει ότι πρόκειται πιθανότατα για λείψανα καταυλισμού της παλαιολιθικής εποχής.

Το κυριότερο εύρημα είναι μία δεξιά κάτω γνάθος ιπποπόταμου (Hippopotamus sp.), η οποία φέρει τη μία ρίζα του τρίτου προγομφίου, τον τέταρτο προγόμφιο και το σύνολο των τριών γομφίων. Η γνάθος αυτή ανήκει σε ενήλικο άτομο, αφού φέρει τα μόνιμα δόντια (απουσία νεογιλών οδόντων), όχι όμως προχωρημένης ηλικίας, διότι ο τρίτος γομφίος είναι ελάχιστα φθαρμένος[13]. Οι συνολικές διαστάσεις του ευρήματος είναι: 237×113×68 χιλ.

Το κάτω τμήμα της γνάθου είναι σπασμένο κατά μήκος της κοιλότητας που περιείχε το μυελό. Στα χείλη του σπασίματος διακρίνονται δύο ίχνη χτυπημάτων. Τέτοια σπασίματα παρατηρούνται συχνά σε αρχαιολογικές αποθέσεις (όχι όμως σε παλαιοντολογικές), καθώς οι άνθρωποι έσπαζαν σκόπιμα τις γνάθους των θηραμάτων τους στο σημείο αυτό, προκειμένου να φάνε το μεδούλι. Το εύρημα διατηρείται σε καλή κατάσταση, αν εξαιρέσει κανείς τα πολλά ραγίσματα που φέρει, προφανώς λόγω της πίεσης που δεχόταν από το βάρος των υπερκείμενων στρωμάτων.

Όσον αφορά τη λίθινη φολίδα, είναι από ημιδιαφανή ανοιχτόχρωμο γκρίζο πυριτόλιθο. Οι μικρότατες ακανόνιστες απολεπίσεις που υπάρχουν στις κόψεις της μαρτυρούν τη χρήση της από τους προϊστορικούς ανθρώπους.

Η θέση αυτή χρειάζεται να προστατευτεί και να ερευνηθεί, καθώς αποτελεί μια από τις ελάχιστες υπαίθριες παλαιολιθικές εγκαταστάσεις που έχουν εντοπιστεί στη χώρα μας.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Γλυκά Νερά

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών τον Ιανουάριο του 2001 στην περιοχή του Δήμου Γλυκών Νερών Αττικής για την κατασκευή της Αττικής Οδού εντοπίστηκε μικρή εμφάνιση οστεολογικού υλικού (Πίν. 156 α), ανατολικά της γέφυρας της λεωφόρου Λαυρίου, επάνω από την Αττική Οδό και σε απόσταση 10 μ. περίπου από αυτήν. Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας ειδοποιήθηκε σχετικά από τη Β΄ ΕΠΚΑ, η οποία διενεργούσε ανασκαφές στην περιοχή, διότι αρχικά θεωρήθηκε ότι πρόκειται για απολιθώματα.

Το οστεολογικό υλικό βρισκόταν στην επαφή κλαστικών πετρωμάτων (ψαμμίτες, κροκαλοπαγή, μάργες κτλ.) με τα υπερκείμενα ολοκαινικά αργιλικά ιζήματα. Η εμφάνιση ήταν πολύ μικρών διαστάσεων, διαμ. 1 μ. Τα ευρήματα βρίσκονταν εντός του ολοκαινικού στρώματος, το οποίο στο σημείο εκείνο διεισδύει στα υποκείμενα. Στην ευρύτερη περιοχή, παρά την πληθώρα τομών που δημιουργήθηκαν από τις χωματουργικές εργασίες κατασκευής της Αττικής Οδού, δεν εντοπίστηκαν άλλες παρόμοιες θέσεις.

Τα οστεολογικά ευρήματα (Πίν. 156 β) της θέσης περιλαμβάνουν: α) πολυάριθμα σκελετικά μέρη ιπποειδούς, πιθανότατα όνου (απολελυμένοι οδόντες, πλήρη οστά άκρων) (Πίν. 156 γ) που ανήκουν στο ίδιο άτομο, β) τέσσερα κρανία κυνών (τα δύο πλήρη, με την κάτω γνάθο) (Πίν. 156 δ) και πολυάριθμο μετακρανιακό υλικό (σπόνδυλοι, πλευρές, οστά άκρων), γ) κρανίο (άσχημα διατηρημένο) και ολιγάριθμο μετακρανιακό υλικό προβάτου, δ) κρανίο βοός και ε) διάφορα μεμονωμένα ευρήμα-

13. Η ταύτιση έγινε από τον Α. Αθανασίου, στον οποίο απευθύνονται ευχαριστίες.

τα που αποδίδονται σε μικροθηλαστικά και πτηνά, καθώς και ένα μεταπόδιο που ανήκει ενδεχομένως σε μικρό ελάφι.

Η μορφολογία της συνάθροισης των οστών έδειχνε ότι η απόθεση δεν ήταν φυσική, όπως είχε αρχικά θεωρηθεί, αλλά ανθρωπογενής, όπως αποδεικνύει: α) η σχεδόν αποκλειστική παρουσία ζώων που απαντούν και ως οικόσιτα, β) η κυκλική, σε κάτοψη, διατομή της οστεοφόρου αργιλικής μάζας που διεισδύει στα υποκείμενα πετρώματα, η οποία έδινε την εντύπωση πληρωμένου φρέατος αποθέτη, γ) η μεγάλη, αφύσικη, ποικιλομορφία των κρανίων των σαρκοφάγων (κυνιδών), η οποία παραπέμπει σε ανθρωπογενείς φυλές και δ) η φυσική κατάσταση των οστών που δεν παρέπεμπε σε απολίθωση.

Επί μέρες, ωστόσο, δεν υπήρξε κανένα απολύτως αρχαιολογικό εύρημα, εκτός από ένα μικρό αδιάγνωστο όστρακο που βρέθηκε στα υπερκείμενα, πολύ κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Όταν όμως η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 1 μ. από το αρχικό επίπεδο, βρέθηκε μεγάλο θραύσμα χρηστικού αγγείου. Μέχρι το μεσημέρι της ίδιας μέρας βρέθηκαν και άλλα θραύσματα του ίδιου αγγείου, τα οποία παραδόθηκαν επί τόπου στον Ε. Γιοματάρη, αρχαιολόγο της Β΄ ΕΠΚΑ. Κατόπιν εξετάσεως των ευρημάτων κατά τις επόμενες μέρες, ο Ε. Γιοματάρης με πληροφόρησε ότι πρόκειται για χαρακτηριστική κυψέλη ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι η θέση ήταν αποθέτης, όπου απέρριπταν και νεκρά οικόσιτα ζώα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

2001-2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

ΛΕΥΚΑΔΑ

Κ ά β α λ ο ς

Σπήλαιο Μπολιάτσω

Από τις 17/10 έως τις 2/11/2001 και από τις 19 έως τις 30/8/2002 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα του σπηλαίου Μπολιάτσω στη θέση Καρκαμπέτσα του χωριού Κάβαλου στο Δήμο Σφακιωτών Λευκάδας[14]. Στη νότια αίθουσα (Α) τελείωσε η ανασκαφή του τετραγώνου Γ2 και του τετραγώνου Δ3, το οποίο καταλάμβανε, σχεδόν ολόκληρο, ένα αρχαιοκαπηλικό όρυγμα. Στη βόρεια αίθουσα (Β) ανοίχθηκαν και ερευνήθηκαν τα τετράγωνα Γ5, Γ6, Γ7 και Δ6, ενώ ολοκληρώθηκε η διερεύνηση της επίχωσης και στο χώρο επικοινωνίας των δύο αιθουσών, στα τετράγωνα δηλαδή Γ4 και Δ4.

Όπως και κατά τις δύο προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, διαπιστώθηκε η μεγάλη σε βάθος και έκταση αρχαιοκαπηλική διατάραξη της σημαντικού πάχους (0,82 έως 1 μ.) επίχωσης του σπηλαίου. Ωστόσο, εκτός από την αδιατάρακτη πυρά με κεραμική της νεότερης νεολιθικής περιόδου, η οποία βρέθηκε το 1997 στο νότιο μισό του τετραγώνου Γ2 και η έρευνά της ολοκληρώθηκε το 2001, εντοπίστηκε και στα τετράγωνα Γ6, Γ7 και Δ6 της αίθουσας Β ένα αδιατάρακτο τμήμα της προϊστορικής επίχωσης. Πρόκειται για ένα ερυθρού χρώματος και σχετικά λεπτόκοκκο στρώμα, που περιοριζόταν στο δυτικό μισό των τετραγώνων Γ6 και Γ7 και στο ανατολικό μισό του τετραγώνου Δ6, και το οποίο περιείχε κεραμική αποκλειστικά της νεότερης νεολιθικής περιόδου.

Σε όλα τα υπόλοιπα τετράγωνα που ερευνήθηκαν (Δ3, Γ4, Δ4, Γ5), η επίχωση ήταν αναμοχλευμένη σε όλο της το βάθος και περιείχε ανάμικτα ευρήματα των ιστορικών και προϊστορικών χρόνων.

Το αρχαιολογικό υλικό που προέκυψε από την έρευνα του 2001 και 2002 δεν διαφέρει από αυτό των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων. Τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων περιλαμβάνουν όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, αλλά και λεπτής, κυρίως από μικρογραφικά αγγεία, τα σχήματα των οποίων περιορίζονται σε φιάλες, κοτύλες και πυξίδες. Τα θραύσματα πήλινων ειδωλίων είναι σημαντικά περισσότερα και ανήκουν στην πλειονότητά τους σε γυναικείες μορφές, ενώ πολλά προέρχονται από συμπλέγματα κυκλικών χορών. Υπάρχουν, επίσης, ορισμένα ειδώλια σατύρων, καθώς και αρκετά θραύσματα γυναικείων προτομών. Βρέθηκαν, επίσης, ένα νόμισμα μεσαιωνικής εποχής, τρία χάλκινα δακτυλίδια, τρεις χάλκινοι κρίκοι, ένα σιδερένιο σφαιρίδιο και μία οστέινη χάνδρα.

Τα ανήκοντα στους προϊστορικούς χρόνους ευρήματα περιλαμβάνουν κεραμική της νεότερης νεολιθικής περιόδου, καθώς και εργαλεία από πυριτόλιθο, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τέσσερις λεπίδες αξιόλογου μεγέθους και μία αιχμή βέλους.

Το σπήλαιο Μπολιάτσω της Λευκάδας, όπως σχεδόν όλα τα γνωστά από την αρχαιολογική βιβλιογραφία σπήλαια της Δυτικής Ελλάδος, χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εποχικής μάλλον κατοίκησης κατά τη νεότερη νεολιθική περίοδο και ως ιερό Νυμφών, σύμφωνα τουλά-

14. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 841-843· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1176-1177.

χιστον με μερικά από τα ευρήματα – κυκλικοί χοροί, ειδώλια Πανός, σάτυροι – κατά τους ιστορικούς χρόνους.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ - ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ

ΜΕΓΑΝΗΣΙ

Σπήλαιο Κύκλωπα ή δαιμόνων ή δρακόντων

Το σπήλαιο (Σχέδ. 8) βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του Μεγανησίου, δυτικά του όρμου Σπήλια, στη βόρεια απόκρημνη πλευρά ασβεστολιθικού υψώματος, στην κορυφή του οποίου είναι χτισμένος ο σύγχρονος οικισμός του Σπαρτοχωρίου. Διανοιγμένο σε υψόμετρο 40 μ., αποτελείται από ένα θάλαμο μήκ. 30, πλ. 20 και ύψ. κυμαινόμενου από 0,60 έως 1,50 μ. στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του και 8-10 μ. στο νότιο. Έχει διεύθυνση Β.-Ν. και το ανοιγμένο στο βορρά στόμιό του, σχεδόν τελείως καταχωσμένο από σύγχρονα μπάζα πριν από την ανασκαφή, είναι επίμηκες, με μήκος ανοίγματος 6,5 μ. περίπου και ύψος 0,60-1,20 μ. Στο εσωτερικό του το σπήλαιο διαθέτει περιορισμένο λιθωματικό διάκοσμο και σταγονορροή. Στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του, όπου το ύψος της οροφής είναι πολύ χαμηλό, υπάρχουν επιχώσεις, πάχ. 0,30 έως 0,60 μ. με αρχαιολογικά ευρήματα. Στο νότιο τμήμα του, που το φυσικό δάπεδο βρίσκεται 2 μ. χαμηλότερα, υπάρχουν πολλοί πεσμένοι από την οροφή ογκόλιθοι, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι συγκεντρωμένοι στο νοτιοανατολικό άκρο του, όπου διανοίγεται κατακόρυφο βάραθρο (τετράγωνα Η2, Θ2). Ανάμεσα και πάνω στους ογκόλιθους υπάρχει επίχωση με αρχαιολογικό υλικό.

Αν και το αρχαιολογικό ενδιαφέρον του σπηλαίου ήταν γνωστό από την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε στο παρελθόν η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή[15], δεν διενεργήθηκε έκτοτε καμία συστηματική έρευνα των αρχαίων επιχώσεών του, τις οποίες συνεχώς κάλυπταν σύγχρονες επιχώσεις, αφού το σπήλαιο χρησιμοποιούσαν κτηνοτρόφοι για σταυλισμό ζώων και την περιοχή αμέσως έξω από την είσοδό του χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του οικισμού για απόρριψη μπάζων και σκουπιδιών.

Παρόλες τις δυσκολίες που παρουσίαζε ο χώρος, για μία συστηματική ανασκαφική έρευνα – φραγμένη είσοδος από τις σύγχρονες επιχώσεις, πολύ χαμηλό ύψος οροφής σε μεγάλο τμήμα του σπηλαίου – η Εφορεία μετά και από το έντονο ενδιαφέρον που εξεδήλωσε ο Δήμος Μεγανησίου, διενήργησε από 19 έως 30-11-2001 μικρής έκτασης δοκιμαστική ανασκαφή, διανοίγοντας, μετά από ένα στοιχειώδη καθαρισμό της εισόδου, πέντε (1-5) ανασκαφικά τετράγωνα, διαστ. 1×1 μ., η έρευνα των οποίων σταμάτησε είτε σε σταλαγμιτικό υλικό είτε σε επιφάνεια ασβεστιτικού εδάφους. Η αφαιρεθείσα επίχωση μέγ. πάχ. 0,52 μ. έδωσε άφθονο υλικό, ανάμικτο προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.

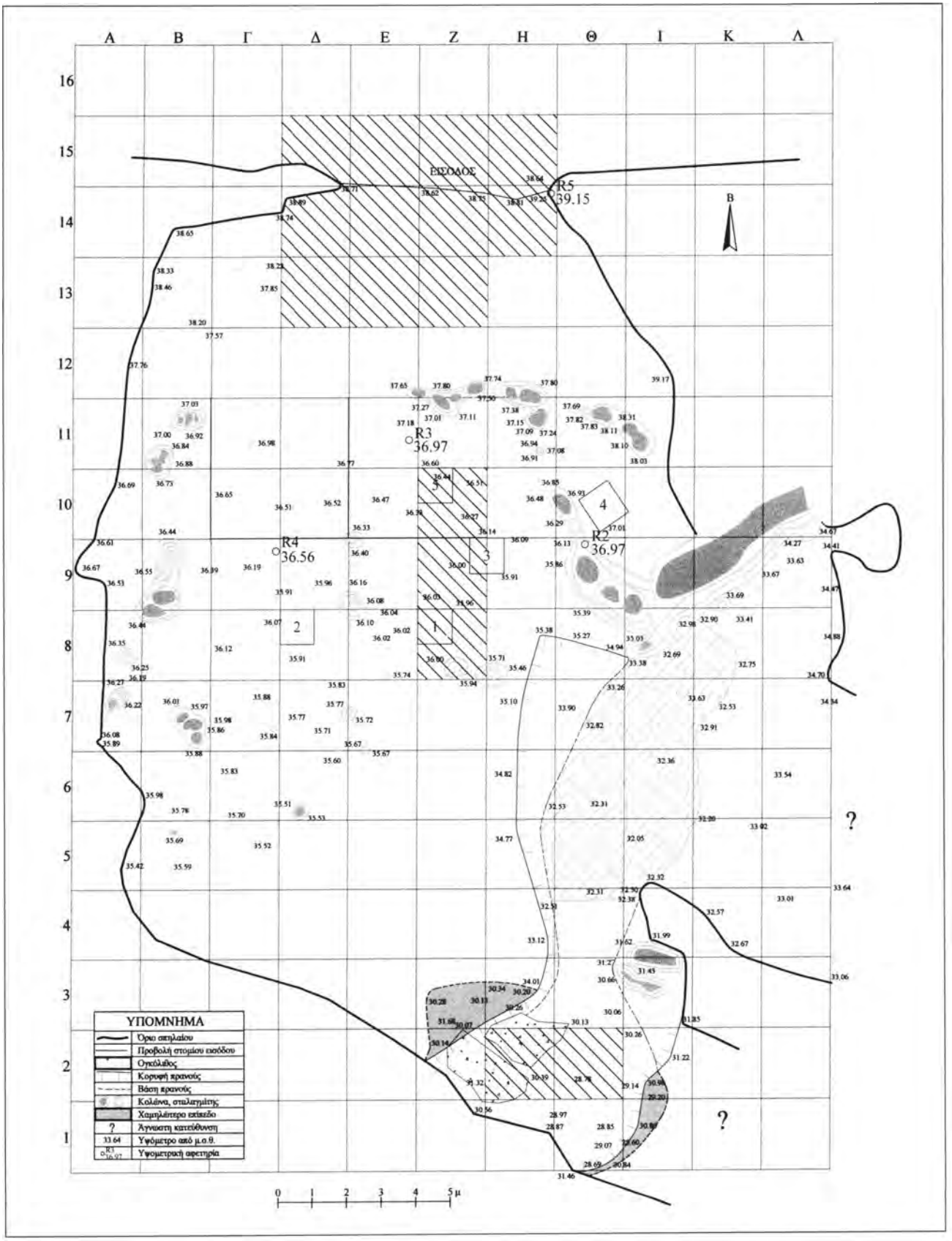
Παρόλη τη διατάραξη της επίχωσης του σπηλαίου, τα ευρήματα κρίθηκαν πολύ αξιόλογα και το 2002, από τις 4 έως τις 29 Ιουνίου, οργανώθηκε μια δεύτερη ανασκαφική περίοδος. Κατά το διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκε η τοπογραφική αποτύπωσή του, τοποθετήθηκε ανασκαφικός κάνναβος με τετράγωνα 2×2 μ., τα οποία περιέλαβαν και τα τετράγωνα του 2001, και συνεχίστηκε η διάνοιξη της εισόδου του (τετράγωνα Δ15, Ε14, Ε15, Ζ14, Ζ15, Η14, Η15). Στο ανώτερο τμήμα της επίχωσης της εισόδου υπήρχε συσσώρευση σκουπιδιών και θάμνων, ακολουθούσε στρώμα κοπριάς και χαμηλότερα παχύ στρώμα ιζήματος καστανού χρώματος. Το τελευταίο περιείχε στις ανώτερες στρώσεις του σκουπίδια, ρίζες φυτών και κεραμίδια, ενώ προοδευτικά, όσο μεγάλωνε το βάθος, γινόταν πιο συμπαγές και περιείχε μεγάλες πέτρες αποκολλημένες από την οροφή της εισόδου. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν κεραμικά θραύσματα νεότερων χρόνων.

Στη συνέχεια οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο κεντρικό τμήμα του σπηλαίου. Συγκεκριμένα διανοίχθηκαν τρία τετράγωνα (Ζ8, Ζ9, Ζ10), η έρευνα των οποίων σταμάτησε σε σταλαγμιτικό έδαφος που βρέθηκε σε βάθος 0,24 μ. στο Ζ8, - 0,37 μ. στο Ζ9 και - 0,42 μ. στο Ζ10. Διακρίθηκαν τρία στρώματα, το επιφανειακό καστανό έως καστανό-γκρίζο, το υποκείμενο γκρίζο που είναι και το πλουσιότερο σε αρχαιολογικά ευρήματα και περιείχε κατά τόπους καμένο χώμα και μικρά τεμάχια άνθρακα, και το κατώτατο χρώματος ερυθρωπού που ήταν στείρο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα από τα δύο ανώτερα στρώματα ήταν ανάμικτα χρονολογικά.

Κατόπιν συνεχίστηκε η έρευνα στην περιοχή της εισόδου με την ανασκαφή τεσσάρων τετραγώνων (Ε13, Ε14, Ε15 και Ζ13), τα οποία έφθασαν σε βάθος 0,24 μ. στο Ε13, 0,40 μ. στο Ε14, 0,38 μ. στο Ε15 και 0,37 μ. στο Ζ13. Η ανασκαφή στα Ζ13 και Ε13 δεν ολοκληρώθηκε.

Το αρχαιολογικό υλικό που προέκυψε ανήκει κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη νεότερη νεολιθική περίοδο. Τα ευρήματα αποτελούν κεραμική, αλλά και λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και μερικά από οψιανό, καθώς και πολλά υποπροϊόντα της επεξεργασίας τους. Τα ιστορικών χρόνων ευρήματα – υστεροαρχαϊκά έως και ελληνιστικά – περιλαμβάνουν όστρακα λεπτής κεραμικής, προερχόμενα κυρίως από μικρογραφικούς σκύφους,

15. S. Benton, The "Jonian Islands", *BSA* 32 (1931-1932), σ. 230-232.

Σχέδ. 8. Μεγανήσι. Σπήλαιο Κύκλωπα. Κάτοψη.

θραύσματα, που είναι και τα περισσότερα, χρηστικών αγγείων, τμήματα ειδωλίων που παριστάνουν γυναικείες μορφές ή ανήκουν σε συμπλέγματα κυκλικών χορών και, τέλος, θραύσματα αναγλύφων πλακιδίων με γυναικείες ή ανδρικές μορφές ή με παράσταση αλυσίδας καρπών (;), χρονολογούμενα στην ελληνιστική εποχή.

Η περιορισμένου χρόνου και έκτασης ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο του Κύκλωπα, αλλά και η διαταραγμένη επίχωσή του, επιτρέπουν μόνο τη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων σχετικών με την αρχαία χρήση του.

Διαπιστώνονται δύο περίοδοι χρήσης. Η πρώτη είναι η νεότερη νεολιθική, στη διάρκεια της οποίας το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως εποχικό κατάλυμα μετακινούμενων ομάδων. Η δεύτερη περίοδος, κατά την οποία η χρήση του είναι λατρευτική, εκτείνεται από τους υστεροαρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Αν και η παρουσία των κυκλικών χορών παραπέμπει στις Νύμφες, από τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν είναι δυνατή η ταύτιση με βεβαιότητα των λατρευόμενων στο σπήλαιο θεοτήτων.

Η μελλοντική ολοκλήρωση της έρευνας πιθανότατα να δώσει στοιχεία και προς αυτή την κατεύθυνση

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

Πόρος

Σπήλαιο Δράκαινα

Το σπήλαιο Δράκαινα στο φαράγγι του Πόρου υπήρξε τόπος εποχικής κατοίκησης κατά τη νεότερη νεολιθική περίοδο και Ιερό Νυμφών κατά τους ιστορικούς χρόνους[16]. Από τις 3 έως τις 13-7-2001 και από τις 2 έως τις 12-7-2002 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα των ανώτερων στρωμάτων της επίχωσης του σπηλαίου, τα οποία περιείχαν το αρχαιολογικό υλικό του ιερού. Ανασκάφηκαν το βόρειο μισό των ανασκαφικών τετραγώνων Ζ5 και Η5, τα τετράγωνα Δ6, Ε6, Ζ6 και Η6, τα οποία γειτνιάζουν με τον προς Β. του στεγασμένου τμήματος του εγκοίλου υπαίθριο χώρο, τον οποίο καταλαμβάνει ογκώδης κώνος ασβεστολιθικών υλικών, καθώς και τα δυτικά τετράγωνα Θ3, Θ4 και νότιο μισό του Θ5.

Στα βόρεια τετράγωνα παρατηρήθηκε ότι η επίχωση των ιστορικών χρόνων λέπταινε αισθητά από Α. προς Δ. και τα αρχαιολογικά ευρήματα ελαττώνονταν σημαντικά, μέχρι που στο δυτικότερο τετράγωνο Η5 ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Το 1ο στρώμα, διαφορετικής κατά τόπους σύστασης και με ελάχιστο έως καθόλου αρχαιολογικό υλικό, ακολουθούσε 2ο, λεπτόκοκκο, γκρίζο έως μαύρο από στάχτες και κάρβουνα στρώμα, με αρχαϊκή-α΄ μισού 5ου αι. π.Χ. κεραμική, αλλά και λίγη των ελληνιστικών χρόνων. Το κατώτερο ρόδινο έως ξανθό με λεπτή λατύπη 3ο στρώμα – πρόκειται για το στρώμα 6 των τετραγώνων Β6/95 και Γ6/96 – περιείχε μόνο κεραμική 6ου-α΄ μισού 5ου αι. π.Χ.

Στα τετράγωνα Δ6 και Ε6 αποκαλύφθηκαν μερικοί λίθοι της συνέχειας του ευτελούς τοιχαρίου, με κατεύθυνση Α.-Δ., που είχε βρεθεί το 1996 στο τετράγωνο Γ6. Στα ίδια τετράγωνα, κατά μήκος της βόρειας πλευράς τους, ένας μεγάλος ογκόλιθος και μερικοί μικρότεροι λίθοι πάνω στο 2ο στρώμα με τις στάχτες, πρέπει να είχαν κυλήσει από τον κώνο, του οποίου η απομάκρυνση των νεότερων της αρχαίας χρήσης υλικών του είναι προβληματική λόγω του μεγάλους μεγέθους πολλών ασβεστολιθικών τεμαχών.

Τα ευρήματα από τα προαναφερθέντα τετράγωνα είναι άφθονη κεραμική κυρίως από τα τετράγωνα Δ6, Ε6, λίγα σχετικά οστά ζώων και τρία μόνο εικονιστικά αφιερώματα, μεταξύ των οποίων μία μεγάλη υστεροαρχαϊκή γυναικεία προτομή (Πίν. 156 ε). Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι το σύνολο σχεδόν των ειδωλίων και προτομών από το ιερό του Πόρου προέρχεται από το μεγάλο αποθέτη στα τετράγωνα Β2, Β3, ο οποίος ερευνήθηκε το 1994 και 1995. Τα διάφορα στρώματα της επίχωσης του σπηλαίου ήταν πλούσια σε κεραμική, έδωσαν όμως ελάχιστα μόνο δείγματα κοροπλαστικής.

Σχετικά με το αρχαιολογικό υλικό και την υφή των στρωμάτων η κατάσταση άλλαζε στα δυτικά τετράγωνα Θ3, Θ4 και το νότιο μισό του Θ5, στα οποία αφαιρέθηκε επίχωση πάχ. 0,10 έως 0,45 μ. από Β. προς Ν. Το στρώμα 1, γκρίζο, πολύ χαλαρό και το στρώμα 2, καστανό λεπτόκοκκο περιείχαν στάχτες και έδωσαν πολλά οστά ζώων και λίγη σχετικά κεραμική των ιστορικών χρόνων. Το στρώμα 3, γκριζοκάστανο με στάχτες και πολλούς μικρούς λίθους, έδωσε αφθονότερα οστά ζώων και πολύ λίγα όστρακα, ανάμικτα ιστορικών και προϊστορικών χρόνων. Η ανασκαφή διακόπηκε σε ορίζοντα μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθων, ο οποίος κάλυπτε την προϊστορική επίχωση. Τα παραπάνω στρώματα σχετίζονται με εκείνα που πλήρωναν το μεγάλο αβαθή λάκκο, ο οποίος καταλάμβανε ολόκληρο το τετράγωνο Ζ4

16. *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 31-60. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 846-848· 50 (1995): Χρονικά, σ. 836-837· 51 (1996): Χρονικά, σ. 714-715.

και τμήματα των γειτονικών τετραγώνων Ζ3, Ζ5, Ε4 και Ζ4. Στο λάκκο που ερευνήθηκε από το 1993 έως το 1996 βρέθηκαν, όπως και στα δυτικά τετράγωνα, ίδιας υφής λεπτόκοκκα χώματα με άφθονες στάχτες, λίγα κάρβουνα, πολλά οστά ζώων και ελάχιστα μικρά και φθαρμένα όστρακα, μερικά από τα οποία ήταν καμένα. Πρόκειται ασφαλώς για υλικά από καθαρισμούς πυρών και των γύρω περιοχών τους με υπολείμματα από τα θυσιαστήρια γεύματα των πιστών.

Με την ανασκαφή του 2002 ολοκληρώθηκε σχεδόν η διερεύνηση της επίχωσης των ιστορικών χρόνων στο νότιο στεγασμένο τμήμα του σπηλαίου. Παραμένουν ακόμη για έρευνα ορισμένοι μάρτυρες, τα τετράγωνα Ζ2, Η2 στη μεγάλη κόγχη του δυτικού χώρου του σπηλαίου, καθώς και τα δυτικότερα τετράγωνα Ι4, Ι5, Ι6, τα οποία προς το παρόν χρησιμεύουν για τη διακίνηση των εργαζομένων κατά την ανασκαφή, αφού η έρευνα της προϊστορικής επίχωσης συνεχίζεται.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ-ΜΙΡΑΝΤΑ ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Κρυονέρι

Σπήλαιο Λέχοβας

Η σωστική ανασκαφή του σπηλαιοβαράθρου της Λέχοβας επαναλήφθηκε για τέσσερις εβδομάδες κατά τον Ιούλιο-Αύγουστο του 2001 και συνεχίστηκε σε δύο δεκαπενθήμερες περιόδους κατά το 2002 (Αύγουστο και Οκτώβριο)[17]. Οι προγραμματισμένες εργασίες περιέλαβαν:

α) *Ανασκαφική έρευνα*. Συνεχίστηκε μόνο στο εσωτερικό του σπηλαίου, εφόσον η προηγηθείσα έρευνα στον άμεσο εξωτερικό χώρο[18] δεν έφερε στο φως ίχνη χρήσης. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του τετραγώνου Β΄, το οποίο καταλάμβανε το χαμηλότερο τμήμα της ανατολικής κατωφέρειας και συνεχίστηκε η διερεύνηση και του υπολοίπου τμήματός της με την εγκατάσταση τριών ακόμη τετραγώνων (Δ΄, Ε΄, Ζ΄), των οποίων η έρευνα αποκάλυψε τη συνέχεια του όγκου των κατακρημνίσεων που καταλαμβάνουν την κεντρική περιοχή του σπηλαίου. Ολόκληρη η έκταση της κατωφέρειας χαρακτηρίζεται από βαθιά διαταραγμένη επίχωση, της οποίας η προέλευση δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη, χωρίς στρωματογραφικές ενδείξεις και με συχνά ίχνη λαθρανασκαφικής δράσης. Τα ευρήματα, τα οποία προέρχονται από όλες τις τομές και από όλα τα βάθη, περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό θραυσμάτων ειδωλίων και οστράκων σε κακή κατάσταση διατήρησης, ελάχιστα μικροαντικείμενα από χαλκό, καθώς και λίγα οστά ζώων, επίσης θραυσμένα. Ο χρονολογικός ορίζοντας των ευρημάτων εκτείνεται από το β΄ μισό του 6ου μέχρι και τον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Σημειώνεται ότι η επίχωση στην επαφή της με τους υποκείμενους βράχους δεν περιείχε σχεδόν καθόλου ευρήματα. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής του τετραγώνου Δ΄ δημιουργήθηκε πρόσβαση προς μικρή εσοχή που είχε προκύψει ως κενό ανάμεσα στις κατακρημνίσεις και έδωσε μικρού πάχους αδιατάρακτη επίχωση με ελάχιστα ευρήματα. Από εκεί περισυνελέγη δείγμα άνθρακα για χρονολόγηση.

Ένα ακόμη τετράγωνο (ΣΤ΄), που ορίστηκε στην περιοχή βόρεια του Α΄, έδωσε ελάχιστα ευρήματα, καθώς η αρχαιολογική επίχωση εξαντλήθηκε σε λίγα εκατοστά αποκαλύπτοντας το φυσικό αμμώδες υπόστρωμα. Με τη διερεύνηση κάποιων χασμάτων ανάμεσα στις κατακρημνίσεις της ανατολικής πλευράς της κατωφέρειας (τετράγωνο Ζ΄), οι οποίες δεν έδωσαν κανένα στοιχείο, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του κατώτερου τμήματος του σπηλαίου, όπου ήταν συγκεντρωμένο το σύνολο σχεδόν των αρχαιολογικών επιχώσεων του χώρου.

Στο μέσον περίπου του συνολικού βάθους του σπηλαίου, ανατολικά του χαρακτηριστικού για τη διάρθρωση του χώρου επίπεδου ογκώδους βράχου («πατάρι») και περί το 1,50 μ. χαμηλότερα από αυτόν, ανοίχθηκε μικρή δοκιμαστική τομή (διαστ. 1×0,50 μ.) με αδιατάρακτη πιθανώς επίχωση, στρωματογραφικά ενιαία, η οποία σε όλο το πάχος της περιείχε όστρακα και αρκετά σχεδόν ακέραια ειδώλια (Πίν. 157 α-στ). Στη συνέχεια, στον ίδιο χώρο, ορίστηκε κανονική τομή, διαστ. 3×1,50 μ., με σκοπό να ανιχνευθούν κάποιες ενδείξεις σχετικά με τη χρήση του. Το επιφανειακό στρώμα ήταν διαταραγμένο από λαθραία δραστηριότητα – ανασκαφή ή απόρριψη μπάζων από κοντινό σημείο – και ήταν αρκετά σκληρό, ανακατεμένο με χαλίκια και ασβεστιτικά θραύσματα. Περιείχε χονδρά όστρακα, θραύσματα κεραμίδων και ειδωλίων και όστρακα. Στο βαθύτερο τμήμα του το χώμα δεν έδωσε ευρήματα και ήταν μάλλον αδιατάρακτο. Στο όριο του επιφανειακού στρώματος, σε βάθος 0,50 μ. περίπου, εντοπίστηκε μια χαλαρή ασβεστιτική κρούστα. Το ανώτερο τμήμα του δεύτερου στρώματος ήταν μαλακότερο, με λίγα χαλίκια και διάσπαρτα κάρβουνα. Αμέσως μετά, σε βάθος 0,75 μ. περίπου, εμφανίζονται λίγα

17. Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Χατζηλαζάρου και Α. Ζαμπίτη, από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και ο Β. Παπαθανασίου, από την Δ΄ ΕΠΚΑ. Έλαβαν μέρος οι φοιτήτριες Ι. Δεληγιάννη, Κ. Ζησοπούλου, Γ. Κόκκα και Λ. Τσημητρά. Τη φωτογράφηση των ευρημάτων έκανε ο Α. Ηλιακόπουλος. Η επεξεργασία των δειγμάτων για ESR και ραδιοχρονολόγηση γίνεται στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος.

18. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1203.

ευρήματα. Μέχρι βάθος 1 μ., η ανασκαφή συνεχίστηκε σε μαλακό, σχετικά καθαρό χώμα, που περιείχε θραύσματα κεραμικής και ειδωλίων. Εδώ απαντά μια στρώση από μεγάλες πέτρες. Ανάμεσα σε αυτές βρέθηκε το μεγαλύτερο ειδώλιο της ανασκαφής, που ανήκει σε ανδρική μορφή και του οποίου σώζεται μόνο ο κορμός. Η επίχωση παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά και κάτω από τη στρώση των λίθων, μέχρι βάθος 1,44 μ.

β) *Δειγματοληψία*. Παράλληλα με την ανασκαφή έγινε συλλογή δειγμάτων σταλακτιτών από ενδεδειγμένα σημεία κοντά στην είσοδο, η χρονολόγηση των οποίων, με τη μέθοδο ESR, θα συμβάλλει στην τεκμηρίωση των γεωλογικών μακροσκοπικών παρατηρήσεων που αφορούν στη δημιουργία του σπηλαιοβαράθρου, τη μορφολογική του εξέλιξη και την ιζηματογένεση. Επίσης, περισυνελέγησαν τρία δείγματα άνθρακα για ραδιοχρονολόγηση από σημεία των ανασκαφικών σκαμμάτων όπου η επίχωση θεωρήθηκε αδιατάρακτη.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩΑΝΝΑ ΖΥΓΟΥΡΗ

2002

Κατά τη διάρκεια του 2002 έγινε έντονη προσπάθεια να πραγματοποιηθεί μεγάλος αριθμός αυτοψιών για τον εντοπισμό νέων θέσεων και εξερεύνηση σπηλαίων που υποδείχθηκαν από τοπικούς φορείς και ιδιώτες. Ιδιαίτερα έγιναν αυτοψίες στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου ερευνήθηκαν σπήλαια, στα οποία εξετάστηκε η προοπτική ανασκαφικής έρευνας και η δυνατότητα αξιοποίησής τους: Σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνα Δία στην Καλλιθέα Νομού Χαλκιδικής, σπήλαιο Μεσολακιάς-Οφρυνίου Παγγαίου Νομού Σερρών, σπήλαια Λιβερών και Ορφέα στην περιοχή Σταυρούπολης Νομού Ξάνθης, σπήλαια Νομού Ροδόπης.

Εκτός από τις συνήθεις δραστηριότητες της Εφορείας στον τομέα των ανασκαφών, αναπτύχθηκαν και άλλες δράσεις σχετικές με το αντικείμενο και τη διεπιστημονική σύνθεση του επιστημονικού προσωπικού της Υπηρεσίας μας, όπως μελέτες παλαιοντολογικών ευρημάτων, ανθρωπολογικού και αρχαιοζωολογικού υλικού, αποτυπώσεις σπηλαίων, έλεγχος μελετών αξιοποίησης, γεωλογικές μελέτες και ιζηματολογικές αναλύσεις, οργάνωση αρχείου σπηλαίων σε ψηφιακή μορφή.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά το 2002 (10/7 έως 10/8) πραγματοποιήθηκε στην πόλη Samcheok της Νότιας Κορέας διεθνής έκθεση για τα σπήλαια (International Cave Expo Korea 2002) με θέμα «Το βαθύτερο μυστήριο: ένας φανταστικός κόσμος φτιαγμένος από το νερό και το χρόνο». Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας συμμετείχε στην έκθεση – εκπροσωπώντας το Υπουργείο Πολιτισμού – με περίπτερο (Πίν. 156 στ), ενώ κλιμάκιο τεσσάρων μελών της παρέμεινε στη Νότια Κορέα σε όλη τη διάρκεια της έκθεσης. Τυπώθηκε σχετική αφίσα και μεγάλα ενημερωτικά πανό που παρουσίαζαν τις παρακάτω ενότητες: τα αξιοποιημένα σπήλαια της Ελλάδας, η διαχρονική κατοίκηση στα σπήλαια, τα σπήλαια στο μύθο, η λατρεία στα σπήλαια, το ανασκαφικό και ερευνητικό έργο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Παράλληλα έγινε ψηφιακή παρουσίαση των σημαντικότερων ελληνικών σπηλαίων και μοιράστηκαν φυλλάδια και δίπτυχα των επιμέρους αξιοποιημένων σπηλαίων.

Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την ελληνογερμανική εταιρεία «Information und Form» ψηφιακή Interactive φωτογράφηση του σπηλαίου Κουτούκι Παιανίας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μ ά ν η

Σπήλαιο Καλαμάκια

Συνεχίστηκε για ένατη χρονιά η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια[19]. Η ανασκαφή προχώρησε με την αφαίρεση αρχαιολογικών στρωμάτων και στα δύο επίπεδα που έχουν σχηματιστεί[20]. Στο βάθος του σπηλαίου ανοίχθηκε μια νέα τομή, προκειμένου να εξεταστεί το τελευταίο στρωματογραφικό σύνολο (Στρώμα VI), το οποίο αποτέθηκε, όταν η είσοδος του σπηλαίου είχε φράξει από το μεγάλο κώνο των κορημάτων. Κατά συνέπεια, η ανασκαφή διενεργείται πλέον σε τρία επίπεδα.

α) *Ανώτερο επίπεδο*. Στο ανώτερο επίπεδο (Στρώμα IV), που αποτελεί και τον κυριότερο χώρο της ανασκαφής, ανασκάφηκαν στρώματα πάχ. 15 εκ. περίπου και αποκαλύφθηκαν δύο διαδοχικές επιφάνειες εγκατάστασης, καθώς και ένα ενδιάμεσο επίπεδο που περιείχε λί-

19. Οι δραστηριότητες της φετινής ανασκαφικής περιόδου πραγματοποιήθηκαν με την ευγενική υποστήριξη του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου και του Ιδρύματος Ψύχα, στα οποία απευθύνονται θερμότατες ευχαριστίες.

20. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 851, Σχέδ. 1, 2.

για μεγάλα θραύσματα οστών. Κάτω από τη δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης αφαιρέθηκε παχύ στρώμα ιλύος.

Η πρώτη επιφάνεια εγκατάστασης («2002-1») απέδωσε πολλά αντικείμενα, ένδειξη ότι αντιστοιχεί σε σχετικά μακρόχρονη κατοίκηση του σπηλαίου. Χαρακτηρίζεται από τα πολλά κατάλοιπα χελωνών (Testudo sp.), τόσο τμήματα του χέλυου (καύκαλου) όσο και οστά του σκελετού (Πίν. 158 α). Αντίθετα, τα οστά μεγάλων θηλαστικών είναι σπάνια. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η μεγάλη συχνότητα κροκαλών που βρέθηκαν εδώ. Καθως η συχνότητά τους συμβαδίζει με εκείνη των χελωνών, εύλογα προκύπτει το ερώτημα μήπως υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες ευρημάτων, μήπως για παράδειγμα οι κροκάλες χρησίμευαν για να σπάζουν τα καύκαλα των χελωνών. Στα όρια των τετραγώνων D9 και E9 βρέθηκαν κάρβουνα, καμένα οστά και λίγη στάχτη, ευρήματα που υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας μικρής φωτιάς.

Εξάλλου, το κοσκίνισμα των χωμάτων απέφερε πολλά οστά από διάφορα είδη μικροσπονδυλωτών (τρωκτικών, ερπετών, πτηνών κτλ.), τα οποία όμως είναι σαφώς λιγότερα σε σύγκριση με τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Βρέθηκαν, επίσης, πολλά θαλάσσια και χερσαία μαλάκια. Αξίζει να αναφερθεί ακόμη η ανεύρεση σπονδύλων (Spondylus gaederopus), καθώς και ενός θραύσματος Τρίτωνα, τα οποία είχαν μεταφερθεί εδώ, δίχως αμφιβολία, από τους ενοίκους του σπηλαίου (Πίν. 158 β-γ).

Τα λίθινα εργαλεία είναι σχετικά αραιά, πολλά από αυτά όμως φέρουν δευτερογενή επεξεργασία. Ανήκουν και αυτά, όπως και όλα τα υπόλοιπα, στο μουστέριο στάδιο, αλλά η ποιότητά τους είναι μέτρια. Η συχνότερη πρώτη ύλη που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τους είναι ο χαλαζίας. Αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης έρχεται έτσι σε αντίθεση με την επιφάνεια «2001-1», η οποία περιείχε σχεδόν αποκλειστικά φολίδες Λεβαλλουά δίχως δευτερογενή επεξεργασία, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν από μαύρο πυριτόλιθο και κροκεάτη λίθο[21].

Η δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης («2002-2») περιείχε κυρίως οστά μεγάλων θηλαστικών, δίχως να απουσιάζουν όμως και αυτά των χελωνών. Ανάμεσα στα οστέινα κατάλοιπα, αρκετά συχνά είναι τα δόντια. Ανήκουν κυρίως σε αίγαγρους (Capra ibex) και πλατόνια (Dama dama), καθώς και σε αγριόχοιρους (Sus scrofa).

Τα λίθινα εργαλεία είναι σχετικά λίγα. Αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης όμως χαρακτηρίζεται από την παρουσία δύο ρασπών που φέρουν δευτερογενή επεξεργασία τύπου Quina, και οι δύο από γκριζοπράσινο χαλαζίτη. Πρόκειται για τα μόνα εργαλεία αυτού του τύπου που έχουν βρεθεί ως τώρα στο σπήλαιο.

Στο μέσον περίπου της ανασκαφής (στα όρια των τετραγώνων D10 και C11) αποκαλύφθηκε συγκέντρωση στάχτης, διαμ. 30 εκ. περίπου, που αντιστοιχεί σε μικρή φωτιά. Στην περιφέρειά της είχε αποτεθεί μια πολύ μεγάλη κροκάλα, η οποία μάλιστα φέρει έντονα ίχνη χρήσης στο ένα άκρο, μαρτυρώντας ότι είχε χρησιμοποιηθεί ως σφυρί.

Ανάμεσα στις δύο επιφάνειες εγκατάστασης βρέθηκαν λίγες μεγάλες σχίζες, που ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα θραύσματα των οστών. Πρόκειται πιθανότατα για κάποιο ενδιάμεσο επίπεδο με ίχνη κατοίκησης, το οποίο όμως δεν περιείχε άλλα ευρήματα.

Κάτω από τις δύο επιφάνειες εγκατάστασης, αφαιρέθηκε στρώμα ιλύος, που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της έκτασης της ανασκαφής. Το πάχος του ξεπερνούσε σε ορισμένα σημεία τα 10 εκ. Είναι προφανές ότι μια μεγάλη λακκούβα είχε διαβρώσει το δάπεδο του σπηλαίου στο σημείο αυτό και είχε γεμίσει με νερό, στον πυθμένα του οποίου είχε συγκεντρωθεί η ιλύς. Ήταν σχεδόν στείρο από ευρήματα. Γενικά, το στρώμα αυτό της ιλύος αντιστοιχεί σε μια περίοδο κατά την οποία το δάπεδο του σπηλαίου είχε καταληφθεί από νερά και δεν ευνοούσε την εγκατάσταση ανθρώπων.

β) *Κατώτερο επίπεδο.* Στο κατώτερο επίπεδο, η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 3,75 μ. κάτω από το επίπεδο του καννάβου, αφού αφαιρέθηκε επίχωση πάχ. 10 εκ. περίπου, που ανήκε στο Στρώμα III. Τα ιζήματα εδώ είναι πολύ σκληρά και η ανασκαφή γίνεται με σφυρί και καλέμι. Τα στρώματα αυτά συνεχίζουν να είναι εξαιρετικά φτωχά σε αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αντιστοιχούν προφανώς σε μια περίοδο που το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν ελάχιστα.

γ) *Βάθος σπηλαίου.* Στο βάθος του σπηλαίου ανοίχθηκε μια καινούργια τομή προκειμένου να διερευνηθεί το Στρώμα VI, που αποτελεί και το τελευταίο της επίχωσης. Όπως είναι γνωστό, το στρώμα αυτό αποτέθηκε μετά την απόφραξη της εισόδου από το μεγάλο κώνο κοριημάτων και έτσι είναι στείρο από αρχαιολογικά ευρήματα. Εξαίρεση αποτελεί μια φτωχή επιφάνεια εγκατάστασης, στο μέσον περίπου του στρώματος[22]. Πρόκειται πιθανώς για κατάλοιπα δραστηριότητας μιας ομάδας ανθρώπων που είχε εισχωρήσει στο σπήλαιο από τη δευτερεύουσα σήραγγα, η οποία ανοίγεται πάνω από την κύρια είσοδο και οδηγεί στο βάθος του σπηλαίου[23]. Σκοπός της καινούρ-

21. Α. Ντάρλας - H. de Lumley, Σπήλαιο Καλαμάκια Μάνης, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1204-1206.

22. *BCH* 118 (1994), σ. 556.

23. Ό.π., σ. 540.

γιας αυτής τομής είναι να διερευνήσει την ορθότητα της παραπάνω υπόθεσης, καθώς επίσης και να αποκαλύψει την επιφάνεια εγκατάστασης που περιέχεται εδώ.

Στην επιφάνεια της επίχωσης βρέθηκαν αναμοχλευμένα κατάλοιπα, απολιθωμένα και σύγχρονα. Εξάλλου, λίγα οστά και πέτρες που βρέθηκαν στο σημείο όπου το σπήλαιο επικοινωνεί με τη δευτερεύουσα σήραγγα δεν μαρτυρούν κάποια εγκατάσταση κατά χώραν, αλλά προέρχονται από την τελευταία. Κατά τα άλλα, το Στρώμα VI είναι εντελώς στείρο. Έτσι φαίνεται να επιβεβαιώνεται η αρχική παρατήρηση ότι το σπήλαιο δεν κατοικήθηκε μετά το φράξιμο της εισόδου, με εξαίρεση τη μοναδική επιφάνεια εγκατάστασης για την οποία έγινε ήδη λόγος.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής λήφθηκαν και πολλά δείγματα για εργαστηριακές αναλύσεις: ισοτοπικές, μικρομορφολογικές και παλυνολογικές.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - HENRY DE LUMLEY

Παλαιολιθικά σπήλαια της Μάνης

Στο πλαίσιο του προγράμματος καταγραφής και μελέτης των παλαιολιθικών σπηλαίων της Μάνης που υλοποιείται τα τελευταία χρόνια από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα σπήλαια Σκοινί 4 και Κολομίνιτσα, στη δυτική ακτή της χερσονήσου.

Σπήλαιο Σκοινί 4

Στο ακρωτήριο Σκοινί, βορεία του όρμου του Οιτύλου, ανοίγονται τέσσερα μικρά σπήλαια. Η δοκιμαστική τομή διενεργήθηκε στο βορειότερο και μικρότερο από αυτά, το οποίο ονομάστηκε Σκοινί 4 (Πίν. 158 δ).

Πρόκειται για μικρό έγκοιλο, πλ. 6, βάθ. 4 και ύψ. 3 μ., που ανοίγεται προς Δ. σε ύψος περίπου 12 μ. και σε απόσταση 20 μ. από την ακτή. Το δάπεδό του καλυπτόταν από επιφανειακό αναμοχλευμένο στρώμα πάχ. 15 εκ., που περιείχε λίθινα εργαλεία, όστρακα κεραμικής και θαλασσινά όστρεα. Τα όστρακα είναι ελάχιστα και πολύ φθαρμένα, ανήκοντα σε χονδροειδή σκεύη, ενώ μεταξύ των λίθινων εργαλείων περιλαμβάνονται και μερικά από οψιανό. Πρόκειται για νεολιθικά και προγενέστερα κατάλοιπα, τα οποία προέρχονται από την αποσάθρωση των ανώτερων στρωμάτων της επίχωσης.

Η δοκιμαστική τομή είχε έκταση 2 τ.μ. και έφθασε σε βάθος 0,85 μ. Στο βορειοανατολικό τμήμα και σε όλο το πάχος της, ανασκάφηκαν επάλληλα παχιά στρώματα στάχτης. Πρόκειται δίχως αμφιβολία για επαναλαμβανόμενη πυρά, το κέντρο της οποίας συμπίπτει χονδρικά με τη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφικής τομής.

Τα ανώτερα στρώματα, μέχρι 20 εκ. βάθος, έδωσαν, μεταξύ άλλων, λίγα τέχνεργα από οψιανό, αλλά δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για νεολιθικά στρώματα ή αν οι οψιανοί έχουν απλώς παρεισφρήσει εδώ από τα ανώτερα στρώματα. Επισημαίνεται βέβαια ότι η διείσδυση ήταν εύκολη λόγω της μεγάλης χαλαρότητας των ιζημάτων.

Από εκεί και κάτω ο οψιανός απουσιάζει εντελώς, ενώ και ο γενικότερος χαρακτήρας των λίθινων τέχνεργων δείχνει ότι πρόκειται για στρώματα της τελικής παλαιολιθικής: υπάρχουν πολλές μικρολεπίδες με ράχη, ξέστρα, μικρόλιθοι κτλ. Η ανασκαφή έδωσε πολλά οστέινα κατάλοιπα, τα οποία όμως περιβάλλονται από σκληρή κρούστα ιζήματος που εμποδίζει τον προσδιορισμό τους.

Σε βάθος 75 εκ. αποκαλύφθηκε τμήμα κυκλοτερούς σχηματισμού από καμένα κομμάτια σκληρού χώματος (συγκρίματα), στην περιφέρεια της στάχτης, στη βορειοανατολική γωνία. Λόγω της εξαιρετικά μεγάλης χαλαρότητας των ιζημάτων, όμως, δεν ήταν δυνατόν να γίνει καμία άλλη παρατήρηση.

Σε βάθος 85 εκ. αποκαλύφθηκε η πάνω επιφάνεια μιας μεγάλης πέτρας στο κέντρο της τομής, καθώς και άλλων μικρότερων που συνεχίζουν κάτω από τη δυτική παρειά. Η διάταξή τους δείχνει ότι πιθανότατα δεν είναι τυχαία. Επειδή, όμως, για την καλύτερη διερεύνηση αυτής της πιθανής κατασκευής απαιτείται διεύρυνση της ανασκαφικής τομής, ενέργεια που ξεφεύγει από το πλαίσιο μιας δοκιμαστικής τομής, για το λόγο αυτό η ανασκαφή σταμάτησε εδώ.

Σπήλαιο Κολομίνιτσα

Το σπήλαιο Κολομίνιτσα βρίσκεται στην τοποθεσία Πλίσινα, κοντά στον οικισμό Αρφίγκια, 1.000 μ. περίπου βόρεια του όρμου του Οιτύλου. Ανοίγεται προς Δ., σε απόσταση 50 μ. από την ακτή και σε ύψος 20 μ., στη βάση ενός μεγάλου γκρεμού ύψ. 30 μ. περίπου (Πίν. 159 α). Πρόκειται για διεύρυνση μιας διάκλασης, με διεύθυνση Α.-Δ. Το στόμιό του έχει πλάτος 10 μ. περίπου, ύψος 10-12 μ. από το δάπεδο, ενώ το βάθος του είναι 40 μ. περίπου. Το δάπεδο καλύπτεται από λιθόστρωτο πολύ καλής κατασκευής, μιας και το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν μέχρι πολύ πρόσφατα ως στάβλος. Σε διάφορα σημεία των τοιχωμάτων διασώζονται λιθοποιημένα λείψανα επίχωσης που φθάνουν σε ύψος έως 5 μ. Η επίχωση δηλαδή έφθανε αρχικά έως αυτό το ύψος, αλλά τα ανώτερα στρώματα έχουν διαβρωθεί και ξηλωθεί. Συνεπώς το σημερινό δάπεδο του σπηλαίου αντιστοιχεί στην επιφάνεια που έχει προκύψει από τη διάβρωση αυτών των στρωμάτων της επίχωσης.

Η δοκιμαστική τομή ανοίχθηκε στο στόμιο του σπηλαίου, κάλυψε τετράγωνο πλευράς 1,30 μ. και έφθασε σε βάθος 0,94 μ. Από εκεί και κάτω η επίχωση έχει υποστεί ισχυρή λιθοποίηση και η ανασκαφή του είναι σχεδόν αδύνατη χωρίς σφυρί και καλέμι. Σε όλο το πάχος της τομής, τα στρώματα αποτελούνταν από γκριζοκίτρινη άμμο και άργιλο. Όλα τα αντικείμενα περιβάλλονταν από λιθοποιημένη κρούστα ιζήματος.

Τα ανώτερα στρώματα, πάχ. 15 εκ. περίπου, περιείχαν πολύ μεγάλο αριθμό σαλιγκαριών, τα οποία σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά των λίθινων ευρημάτων καθιστούν πολύ πιθανή την απόδοσή τους στη μεσολιθική εποχή.

Από εκεί και κάτω, ως το βάθος της τομής, όλα τα στρώματα ανήκουν, όπως δείχνει η πρώτη εξέταση των ευρημάτων, στην ανώτερη παλαιολιθική, δίχως όμως να μπορούν να προσδιοριστούν προς το παρόν με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Για την επόμενη ανασκαφική περίοδο προγραμματίζεται η συνέχιση των μικρών δοκιμαστικών τομών και σε άλλα σπήλαια, προκειμένου να διαπιστωθεί ποια από αυτά περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα, καθώς επίσης και να χρονολογηθούν οι επιχώσεις τους.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ

Λίμνη Κορισσίων

Η ανεύρεση τμήματος κάτω γνάθου ιπποπόταμου (Hippopotamus sp.) πλειστοκαινικής ηλικίας, κατά το έτος 2000, αποτέλεσε το έναυσμα αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή της Λίμνης Κορισσίων στη νοτιοδυτική Κέρκυρα, η οποία πραγματοποιήθηκε από κοινού από την Η΄ ΕΠΚΑ και την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Κατά την πρώτη αυτή ερευνητική περίοδο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή στο σημείο που βρέθηκε το απολίθωμα, λίγα μέτρα βόρεια από το δίαυλο επικοινωνίας της λίμνης με τη θάλασσα, προκειμένου να μελετηθεί η στρωματογραφική ακολουθία των γεωλογικών σχηματισμών της περιοχής και να συσχετιστεί ενδεχομένως το απολίθωμα με άλλα πιθανά αρχαιολογικά κατάλοιπα.

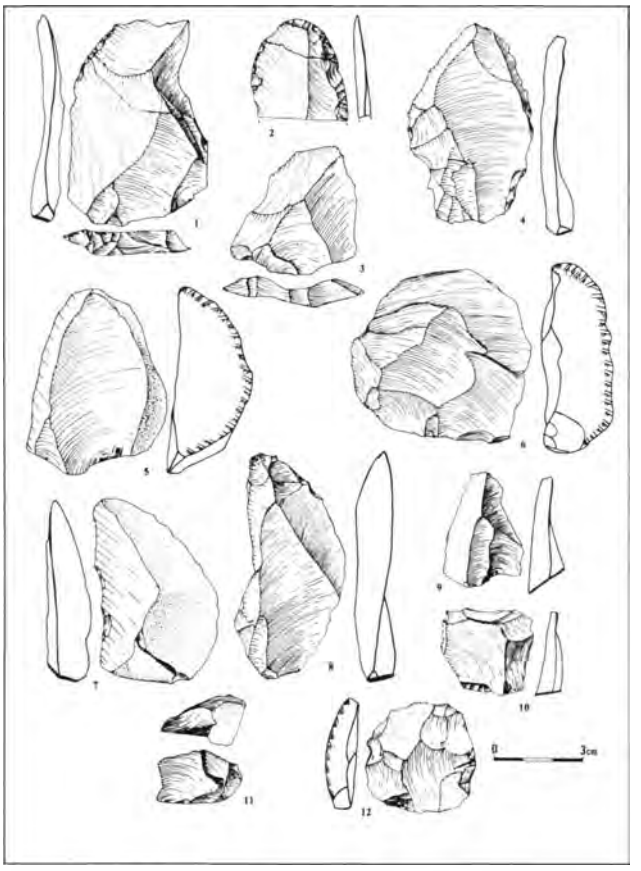
Στην περιοχή αυτή το χειμέριο κύμα έχει διαβρώσει τα γεωλογικά στρώματα, που φθάνουν σε ύψος έως 6 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, και έχει σχηματίσει κατακόρυφη φυσική τομή, η οποία υποχωρεί διαρκώς από την αδιάκοπη προέλαση της θάλασσας εις βάρος της ξηράς (Πίν. 159 β). Το απολίθωμα βρέθηκε στη βάση αυτής της φυσικής τομής.

Οι τεταρτογενείς αποθέσεις της περιοχής αποτελούνται από εναλλασσόμενα χερσαία και λιμνοθαλάσσια στρώματα, απόρροια της διακύμανσης της θαλάσσιας στάθμης κατά τις παγετώδεις και μεσοπαγετώδεις περιόδους του Πλειστοκαίνου, η οποία επηρέαζε και την αντίστοιχη στάθμη της λιμνοθάλασσας. Διακρίθηκαν δώδεκα στρώματα.

Τα λιμνοθαλάσσια στρώματα (1, 2, 4, 6, 11) δεν περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αντίθετα, η παρουσία αρχαιολογικών καταλοίπων σε όλα τα χερσαία στρώματα (3, 5, 7, 8, 9, 10, 12) μαρτυρεί την κατοίκηση της περιοχής κατά τις περιόδους απόσυρσης της θάλασσας. Τα κυριότερα ευρήματα είναι τα λίθινα τέχνεργα, καθώς και ελάχιστα θραύσματα οστών. Τα λίθινα τέχνεργα όλων των στρωμάτων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στην κατάσταση διατήρησής τους, η οποία, καθώς δεν οφείλεται στην ποιότητα του πυριτόλιθου, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα ότι τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα. Πρόκειται δηλαδή για αντικείμενα τα οποία περιέχονταν αρχικά σε άλλους γεωλογικούς σχηματισμούς, μετά την αποσάθρωση των οποίων παρασύρθηκαν από το νερό και αποτέθηκαν στο σημείο αυτό μαζί με τα υπόλοιπα χαλίκια που αποτελούν τα στρώματα. Τα ευρήματα αυτά συνεπώς βρίσκονται σε δευτερογενή απόθεση και είναι αρχαιότερα από τα στρώματα στα οποία περιέχονται. Εκτός από αυτά όμως υπάρχουν και λίγα τέχνεργα, τα οποία διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και βρίσκονται δίχως αμφιβολία σε πρωτογενή απόθεση.

Ο πολύ μικρός αριθμός των αντικειμένων που βρίσκονται σε πρωτογενή απόθεση υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για κατάλοιπα κάποιου παλαιολιθικού καταυλισμού στο σημείο αυτό, αλλά πιθανότατα για κατάλοιπα σποραδικής χρήσης του χώρου από τους παλαιολιθικούς ανθρώπους. Έτσι πρέπει συνεπώς να ερμηνευτεί και η γνάθος που βρέθηκε εδώ. Η διαπίστωση αυτή βέβαια αφορά το συγκεκριμένο σημείο και δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπήρχε κάποιος καταυλισμός σε άλλο, κοντινό σημείο. Τα συμπεράσματα αυτά εξάλλου είναι προκαταρκτικά και βασίζονται σε δοκιμαστική τομή πολύ περιορισμένης έκτασης.

Τα ευρήματα κάθε στρώματος αποτελούν πολύ μικρά και εξαιρετικά ανομοιογενή σύνολα, κυρίως εξαιτίας της διαφορετικής προέλευσής τους. Σε γενικές γραμμές επικρατούν τα τέχνεργα που αντιστοιχούν σε ατελή κατάτμηση της πρώτης ύλης, αλλά δεν λείπουν και τα προϊόντα οργανωμένης κατάτμησης και μάλιστα σε προχωρημένο στάδιο, όπως φολίδες χωρίς φλοιό, με πολλά αρνητικά (μερικές φορές μάλιστα από διάφορες κατευθύνσεις), προετοιμασμένη φτέρνα του τύπου «chapeau de gendarme» κτλ. (Σχέδ. 9). Στα ευρήματα περιλαμβάνο-

Σχέδ. 9. Κέρκυρα. Λίμνη Κορισσίων. Λίθινα εργαλεία από διάφορα στρώματα.

νται και προϊόντα Λεβαλλουά, ορισμένα από τα οποία είναι πολύ καλής κατασκευής. Τα ευρήματα αυτά ανήκουν σε λιθοτεχνίες της μέσης παλαιολιθικής (με την ευρεία έννοια) και χρονολογούνται πιθανότατα στο τέλος του Μέσου ή αρχές του Ανώτερου Πλειστόκαινου.

Λίγα μέτρα νοτιότερα από την ανασκαφική τομή διασώζονται τρία ακόμη στρώματα στην κορυφή των αποθέσεων. Από αυτά προέρχονται πέντε λίθινα τέχνεργα. Η πρώτη εντύπωση είναι ότι χρονολογούνται στην ανώτερη παλαιολιθική, αλλά για να επιβεβαιωθεί το συμπέρασμα αυτό απαιτείται επιπλέον έρευνα.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΑΛΛΗ - ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΠΑΠΑΔΕΑ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Σπήλαιο Άγιο Γάλας

Στο πλαίσιο ανάδειξης του σπηλαίου Άγιο Γάλας Χίου και πριν από την έναρξη των εργασιών, διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί αν το υπό αξιοποίηση σπήλαιο είχε κατοικηθεί κατά την αρχαιότητα.

Στο Άγιο Γάλας αναπτύσσεται σύμπλεγμα δύο σπηλαίων, το ένα πάνω από το άλλο, τα οποία επικοινωνούν με στενούς καρστικούς αγωγούς. Το ανώτερο είναι ένα μικρό έγκοιλο, στο στόμιο του οποίου είναι χτισμένο το εκκλησάκι της Αγιογαλούσαινας, από όπου προήλθε και η ονομασία του, ενώ το κατώτερο, το οποίο πρόκειται να αξιοποιηθεί, είναι αρκετά μεγάλο και διαθέτει σημαντικό λιθωματικό διάκοσμο. Και στα δύο σπήλαια είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφή από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, το 1938, υπό τη διεύθυνση της E. Eccless, το υλικό της οποίας μελετήθηκε και δημοσιεύτηκε από τον S. Hood[24].

Τόσο από την προηγούμενη έρευνα όσο και από πρόσφατες αυτοψίες ήταν προφανές ότι μόνο το ανώτερο σπήλαιο είχε κατοικηθεί κατά τη νεολιθική εποχή. Στο κατώτερο σπήλαιο, αντίθετα, αρχαιολογικά κατάλοιπα υπάρχουν μόνο στο μεγάλο κώνο κορημάτων που έχει σχηματιστεί από υλικά του ανώτερου σπηλαίου, τα οποία μεταφέρονταν μέσω των καρστικών αγωγών και σωρεύονταν στο δάπεδό του (Πίν. 160 α). Σκοπός της έρευνας ήταν να διαπιστωθεί αν υπήρχαν και άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα έξω από τον κώνο, που να μαρτυρούν την κατοίκηση και του κατώτερου σπηλαίου.

Ανοίχθηκαν πέντε μικρές δοκιμαστικές τομές, σε διάφορα σημεία του σπηλαίου, ώστε να διερευνηθεί αν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα κατά χώραν. Κατάλοιπα απέδωσαν μόνο οι τομές που ανοίχθηκαν στην περιφέρεια του κώνου κορημάτων, ενώ αντίθετα δεν βρέθηκε κανένα έξω από αυτόν. Αλλά και επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε όλη την έκταση του σπηλαίου έδειξε ότι μόνο ο κώνος περιέχει αρχαιολογικά κατάλοιπα. Από αυτά περισυνελέγησαν δειγματοληπτικά λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το κατώτερο σπήλαιο δεν είχε κατοικηθεί, αφού σε καμία από τις τομές δεν εντοπίστηκε κατά χώραν ανθρωπογενές στρώμα. Τα ευρήματα προέρχονται όλα από το ανώτερο σπήλαιο (Αγιογαλούσαινας) και έχουν κυλήσει μέσω των ανοιγμάτων της οροφής.

Από την έρευνα προέκυψε περιορισμένος αριθμός ευρημάτων, κυρίως κεραμική, αλλά και οστά, λίθινα εργαλεία, καθώς και όστρεα του είδους Patella patella, ορισμένα με ίχνη επεξεργασίας.

24. S. Hood, *Excavations in Chios, 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, *BSA* Suppl. 15, London 1981.

Τα όστρακα ήταν πολύ διαβρωμένα, ενώ πολλά ήταν καλυμμένα από άλατα και σταλαγμιτικό υλικό, απόδειξη της μακρόχρονης παραμονής τους στην επιφάνεια. Η κατάσταση διατήρησης έκανε δύσκολη την αναγνώριση συγκεκριμένων σχημάτων. Η πλειονότητα των οστράκων ανήκει σε ακόσμητα αγγεία, τα οποία διακρίνονται σε στιλβωτά, λειασμένα και αβαφή. Τα γραπτά όστρακα απουσιάζουν, ενώ βρέθηκε ένα εγχάρακτο και δύο με ανάγλυφη διακόσμηση. Βρέθηκε, επίσης, μια ανθρωπόμορφη λαβή, τύπος γνωστός από τις παλαιότερες ανασκαφές.

Τα λίθινα αντικείμενα που περισυνελέγησαν, περιλαμβάνουν πελεκημένα τέχνεργα (φολίδες, λεπίδες και πυρήνες) από οψιανό και πυριτόλιθο, καθώς και δύο λειασμένους πελέκεις σε κροκάλες σχιστόλιθου.

Το υλικό που συγκεντρώθηκε δεν παρουσιάζει προφανείς διαφοροποιήσεις, χρονολογικές, τυπολογικές ή άλλες. Όσον αφορά τη χρονολόγησή του, αυτή δεν είναι σαφής. Οι παλαιότερες ανασκαφές, αλλά και η γενικότερη έρευνα οδηγούν είτε στη διάκριση δύο φάσεων (αρχαιότερη και μέση νεολιθική) είτε μιας ενιαίας (μέση νεολιθική). Καθώς το υλικό δεν παρουσιάζει διαγνωστικά στοιχεία της νεότερης-τελικής νεολιθικής, όπως αυτά είναι γνωστά από το ανώτερο σπήλαιο του Αγίου Γάλακτος, καθώς και από άλλες θέσεις στη Χίο και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, και λαμβάνοντας υπόψη την ομοιομορφία του υλικού, η χρονολόγησή του στη μέση νεολιθική ή στις αρχές της νεότερης νεολιθικής φαίνεται ως πολύ πιθανή.

Πάνω από το σπήλαιο της Αγιογαλούσαινας, υποδείχθηκε από κατοίκους του χωριού και τρίτο σπήλαιο, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν πολλά σύγχρονα όστρακα, αλλά δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Αγία Τριάδα

Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν το διάστημα από 8 Ιουλίου μέχρι 5 Αυγούστου του 2002 με ομάδα φοιτητών Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και την οικονομική συνδρομή του Δήμου Κορώνειας.

Στο εσωτερικό του σπηλαίου είχε προηγηθεί λαθρανασκαφή με αποτέλεσμα να παρατηρείται έντονη αναμόχλευση, κυρίως στη νότια πλευρά και στις κόγχες που βρίσκονται βόρεια, βορειοδυτικά και βορειοανατολικά. Διενεργήθηκε καθαρισμός και επιφανειακή περισυλλογή των ευρημάτων, έγινε εκ νέου διαμόρφωση σκαλιών για διευκόλυνση της πρόσβασης στο εσωτερικό και αφαίρεση χωμάτων από τη βορειοδυτική πλευρά του σπηλαίου, τη βόρεια και βορειοανατολική κόγχη, από όπου προέρχονται και αρκετά ευρήματα. Από την περισυλλογή μεγάλος αριθμός ευρημάτων ανήκει σε ειδώλια. Κυρίως θραύσματα, αλλά και μερικά ακέραια ή σχεδόν ακέραια, γνωστών μέχρι τώρα τύπων, όπως καθιστών γυναικείων μορφών, Πανός, προσωπείων, ζώων, που χρονολογούνται στην κλασική και ελληνιστική εποχή. Συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα που συμπληρώνουν αγγεία προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, ελάχιστα αγγεία βρέθηκαν ακέραια, όπως μικρές κοτύλες και μια αβαφής λήκυθος. Επίσης, σημαντικός αριθμός αστραγάλων, 400 περίπου, αρκετοί από τους οποίους φέρουν επεξεργασία με λείανση, οπές ή εγχαράξεις, και ένας λίθινος από πράσινο στεατίτη. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται χάνδρες, ένα κεφάλι μικρού μεγέθους με οπή στη κορυφή του που ανήκει σε κόσμημα, μαρμάρινα κομμάτια από λαγοβόλο, ένα τμήμα που φέρει πτυχώσεις, οστέινες βελόνες και περόνες.

ΒΙΒΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΙΦΝΟΣ

Καμάρες

Σπήλαιο Νυμφών

Το σπήλαιο των Νυμφών στις Καμάρες της Σίφνου βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του οικισμού, στη θέση Κορακιές. Αριστερά της εισόδου του επιγραφή χαραγμένη με βελόνι στο βράχο οριοθετεί και δηλώνει την ταυτότητα του χώρου: *ΝΥΦΕΩΝ ΙΗΕΡΟΝ*. Αρκετοί από τους περιηγητές, τους ιστορικούς και τους λαογράφους της Σίφνου αναφέρονται στο σπήλαιο των Νυμφών[25].

Πρόκειται για ένα μικρό σπήλαιο, βάθ. 10 μ. περίπου σήμερα, πλ. 6 μ. και ύψ. επίσης 10 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Στο νότιο και στο ανατολικό πλευρικό του τοίχωμα έχει διαμορφωθεί λιθωματικός διάκοσμος. Η σύντομη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε, ξεκίνησε από

25. Βλ. σχετικά Στ. Σαμαρτζίδου-Ορκοπούλου, Ερευνώντας τις λαϊκές λατρείες και τα σπήλαια της Σίφνου, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30/6/2002*, τ. Α΄, Αθήνα 2005, σ. 253-254 και 269, σημ. 6-12.

το νότιο τμήμα του σπηλαίου, από το σημείο όπου παλαιότερα πήγαζε νερό. Αποκαλύφθηκε φυσική μικρή λεκάνη, όπου πιθανότατα συγκεντρωνόταν το νερό και από εκεί, υπόγεια, κατέληγε σε μικρό χείμαρρο. Στις δύο τομές που έγιναν στο κεντρικό τμήμα του σπηλαίου, μετά από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, βρέθηκε στρώση ιζήματος και αμέσως βαθύτερα το σταλαγμιτικό δάπεδο με κατωφερή κλίση. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του σπηλαίου, σε επαφή με το φυσικό δάπεδο εντοπίστηκε συσσώρευση από κομμάτια κάρβουνου μαζί με τμήμα μεγάλου χρηστικού αγγείου με ίχνη καύσης. Τα ευρήματα του σπηλαίου, τόσο μέσα στη λεκάνη συλλογής του νερού όσο και στην επίχωση, ήταν ελάχιστα και διαχρονικά: όστρακο αρχαϊκών χρόνων, δύο όστρακα που συνανήκουν και φέρουν εγχαράξεις, θραύσματα από βάσεις και χείλη χρηστικών αγγείων πόσης και φαγητού, δύο θραύσματα χείλους εφυαλωμένων αγγείων, καθώς και λίγα οστά ζώων. Ανοίγματα στο βράχο του ανατολικού τοιχώματος του σπηλαίου ίσως χρησίμευαν για εναπόθεση κάποιων προσφορών, ίσως δερμάτων, αλλά και στεφανιών.

Ως βωμός στα σπήλαια συχνά χρησιμοποιείται ένας ογκόλιθος ή ένα γυμνό έξαρμα του εδάφους. Στο σπήλαιο των Νυμφών στη Σίφνο, το βωμό πρέπει να αποτελούσε ο βράχος και ο χώρος της επιγραφής, που περιλαμβάνει και επίπεδο τμήμα με μικρές τεχνητές κοιλότητες για την εναπόθεση κάποιων προσφορών.

Η επιγραφή, *ΝΥΦΕΩΝ ΗΙΕΡΟΝ*, γραμμένη στην ιωνική διάλεκτο, με γραφή που προσομοιάζει στην παριανή, χρονολογεί την ακμή της λατρείας στο σπήλαιο γύρω στα τέλη του 6ου με αρχές 5ου αι. π.Χ. Είναι πιθανό τα δύο αρχαιότερα ονόματα της Σίφνου – κατά τον Πλίνιο, Ακίς και Μερόπια και Μερόπη, κατά τον Στέφανο Βυζάντιο – να δηλώνουν τα ονόματα των Νυμφών της Σίφνου[26]:

Τα λιγοστά ευρήματα, που περιορίζονται σε τμήματα χρηστικών αγγείων και υπολείμματα καύσεων, και η απουσία αναθηματικών αγγείων ή ειδωλίων φανερώνουν ένα λαϊκό τρόπο λατρείας στο σπήλαιο της Σίφνου. Πρόκειται πιθανότατα για ένα χώρο λατρείας των απλών ανθρώπων της υπαίθρου, κυρίως καλλιεργητών της γης, βοσκών και κυνηγών, με ανάλογες προσφορές από τα αγαθά της γης και της κτηνοτροφίας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

26. Ό.π., σ. 258-260.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Το 2002, με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Τρικάλων συνεχίσαμε για μικρό χρονικό διάστημα (4-27/11/2002) την ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Θεόπετρας. Ανοίχθηκαν δύο νέες τομές (τετράγωνα Κ11 και Ζ15 του καννάβου, βλ. Σχέδ. 10) προκειμένου στο μεν πρώτο να διευκρινιστεί αν συνεχίζονται τα κατάλοιπα φωτιάς που έχουν εντοπιστεί στα γειτονικά σκάμματα Ι11 και Θ11[27] και στο δεύτερο να αναζητηθεί πιθανή συνέχεια των ευρημάτων της ερευνηθείσας κόγχης Γ[28].

Επιπλέον, συνεχίστηκε η ανασκαφή στο τετράγωνο Θ6 που είχε ξεκινήσει το 1996[29] και είχε σταματήσει σε μεσολιθικά στρώματα, προκειμένου να αναζητηθεί η σε βάθος συνέχειά του.

Σκάμμα Θ6. Επανήλθαμε στο Θ6 μετά το 1996, οπότε είχε αφαιρεθεί η νεολιθική και μεσολιθική επίχωση, ενώ είχε παρατηρηθεί έντονη διαταραχή από την ύπαρξη λαγουμιών ζώων που διέκοπταν τη μεσολιθική μεταφέροντας σε αυτή νεολιθικό υλικό.

Αφαιρέθηκε ένα υπόλοιπο νεολιθικής επίχωσης στη βορειοανατολική περιοχή (βάθ. 0,27 μ.) όπου είχαν κρατηθεί (το 1996) κατάλοιπα εστίας φωτιάς, μαζί και μία μυλόπετρα, και συγκεντρώθηκε κάρβουνο για ραδιοχρονολόγηση.

Κάτω από αυτό το υπόλοιπο της νεολιθικής επίχωσης, από βάθος 0,50 μ. εμφανίστηκε κιτρινωπό ίζημα χωρίς κεραμικά ευρήματα και με ελάχιστα εργαλεία από πυριτόλιθο και λίγα μικρά οστά, χαρακτηριστικά μεσολιθικής επίχωσης.

Σε βάθος 0,88 μ. στη βόρεια περιοχή του σκάμματος εμφανίστηκε η επιφάνεια βράχου, ο οποίος σε βάθος 1,36 μ. κατελάμβανε πλέον το βόρειο μισό της τομής, ενώ στη νότια περιοχή η επίχωση μέχρι αυτό το βάθος παρουσίαζε προσμίξεις και νεολιθικού υλικού (πιθανότατα το παρέσυραν οι καταπτώσεις των βράχων, που και από άλλες τομές εκτιμάται ότι έγιναν στο τέλος της νεολιθικής).

Από βάθος 1,46 μ. και κάτω η επίχωση με προσμίξεις πολλών ασβεστολιθικών χαλικιών ήταν καθαρά παλαιολιθική με ελάχιστα ευρήματα πυριτολίθων. Αποφασί-

27. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1198-1199· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1002-1003 αντιστοίχως.

28. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1002-1003.

29. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 705-706.

στηκε και πραγματοποιήθηκε σπάσιμο των βράχων με ειδικό ηλεκτρικό τρυπάνι προκειμένου να μπορέσει να συνεχιστεί αργότερα σε βάθος η ανασκαφή.

Σκάμμα Κ11. Το νέο σκάμμα βρίσκεται ακριβώς δίπλα και νοτίως του Κ10 και ανατολικά του Θ11 (Σχέδ. 10). Η επισήμανση αυτή είναι αναγκαία για την κατανόηση των ευρημάτων που θα αναφερθούν παρακάτω.

Στο κέντρο της πρώτης πάσας (βάθ. 0,41-0,55 μ.) εντοπίστηκε εστία διαστ. 1,30×1 μ., πάχ. 5 εκ. Σε βάθος 0,65 έως 1 μ. εμφανίστηκε λάκκος διαμ. 1,20 μ. περίπου στη βορειοδυτική περιοχή με αρκετή κεραμική, οστά αιγοπροβάτων και λίγους πυριτόλιθους. Ο λάκκος έχει κόψει μεσολιθική επίχωση. Στο εσωτερικό του, μεταξύ άλλων, βρέθηκε οστέινο αντικείμενο ελλειψοειδούς σχήματος με κυρτή-κοίλη επιφάνεια (κουταλάκι-σπάτουλα;) σπασμένο στο άκρο. Στον υπόλοιπο χώρο (εκτός λάκκου) συνεχιζόταν η μεσολιθική επίχωση (περιείχε λίγα οστά και λίγους πυριτόλιθους, χώμα κιτρινόφαιο, Munsell IOYR 5/3-5/4, και σχετικά χαλαρό και στεγνό, χωρίς πολλή υγρασία, όπως συμβαίνει συνήθως), πλην της νοτιοδυτικής περιοχής όπου υπήρχε ακόμη υπόλοιπο νεολιθικής επίχωσης.

Στη νοτιοδυτική γωνία σε βάθος 1,40 μ. αποκαλύφθηκαν στη δυτική τομή του σκάμματος μακρά οστά ανθρώπινα, μάλλον σε επίχωση της μεταπαγετώδους ανώτερης παλαιολιθικής, 14000 π.Χ. περίπου, κρίνοντας από ανάλογο εύρημα στο ίδιο περίπου βάθος το 1989 στο διπλανό σκάμμα Κ10[30]. Έτσι, σε βάθος 1,20 μ. άρχισε η αποκάλυψη ταφής. Από βάθος 0,80-1,50 μ., από Α. 0,45-0,85 μ., φάνηκαν κάποια οστά (πιθανόν η ταφή έχει προσανατολισμό Α.-Δ.). Εμφανίστηκαν συχνά κάρβουνα και περισυνελέγησαν και δύο μπροστινά δόντια. Σε βάθος 1,34 μ. εμφανίστηκαν περισσότερα και μεγαλύτερα οστά (κρανίου, ποδιών). Έγινε προσεκτικός καθαρισμός της ταφής. Σε βάθος 1,32-1,41 μ. περισυνελέγησαν οστά, μετακάρπια, σπόνδυλοι, τμήμα λεκάνης και συγκεντρώθηκαν άνθρακες. Τα οστά δείχνουν καμένα αλλά δεν είναι. Τα χέρια ήταν διπλωμένα μπροστά στο στέρνο. Τα οστά των δακτύλων των χεριών έφθαναν στο ύψος του λαιμού. Τα οστά του άνω κορμού ήταν τα καλύτερα διατηρημένα. Περισυνελέγησαν, επίσης, αρκετό κάρβουνο, κυρίως ανάμεσα στα οστά του κρανίου.

Μάλλον πρόκειται για άτομο μεγάλης ηλικίας (τα δόντια είναι πολύ φθαρμένα από τη χρήση). Σε όλα τα οστά, ιδίως του κάτω κορμού, διακρίνονται πολλοί πόροι, αποτέλεσμα οστεοπόρωσης μάλλον και ενισχυτικό της άποψης ότι πρόκειται για άτομο μεγάλης ηλικίας (Δεν σώζεται η λεκάνη για να γίνει μια πρώτη εκτίμηση φύλου).

Όλα τα οστά τελικά σηκώθηκαν (αρχικά είχαμε πει να παραμείνει η ταφή στη θέση της για ανάδειξη). Η ταφή είχε τοποθετηθεί στην επιφάνεια του ιζήματος της μεταπαγετώδους ανώτερης παλαιολιθικής σε λάκκο που φαίνεται καθαρά στη νοτιοανατολική περιοχή της τομής σε βάθος 0,82 μ. Χρονικά πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ της ανώτερης παλαιολιθικής και της μεσολιθικής.

Ολοκληρώνοντας, καλύψαμε το λάκκο της ταφής με νοβοπάν κουτί, ώστε να μείνει ως έχει και αφήσαμε λίγα καρβουνάκια στη θέση τους.

Στη βόρεια περιοχή άρχισε να εμφανίζεται σκληρότερο ίζημα, υπόλευκο, της τελευταίας παγετώδους (Munsell IOYR 7/3). Πάνω σε αυτό εδραζόταν η ταφή σε μήκος 1,30 και πλάτος 0,55 μ., αφού μεσολαβεί κιτρινωπό στρώμα πάχ. 3 εκ. Μεγάλο λαγούμι με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. έχει κόψει την ταφή σε βάθος 1,45 μ. και διατρέχει τη δυτική πλευρά του Κ11 βγαίνοντας εκτός των βορείων ορίων του σκάμματος.

Από βάθος 1,37 έως 1,57 μ. το σκληρό ίζημα εντοπίζεται σταδιακά σε όλη την επιφάνεια του σκάμματος δημιουργώντας κοιλότητες.

Σε βάθος 1,30-1,65 μ. υπήρξε νέα συγκέντρωση οστών. Ήταν εύθρυπτα και ασταθή στη θέση τους. Ένα μηριαίο και μισό δεύτερο – το υπόλοιπο είχε βρεθεί στη δυτική παρειά – βρέθηκαν σε απόσταση 27 εκ. από τον άνω κορμό της ταφής. Η απόσταση εκτιμάται μάλλον ως αποτέλεσμα μεταποθετικών διαδικασιών (πιθανόν μετακινήθηκαν από τα ζώα που διέρχονταν το λαγούμι).

Σε βάθος 1,67-1,85 μ. το υπόλευκο ίζημα (IOYR 7/3) της τελευταίας παγετώδους περιείχε ασβεστολιθικούς σβώλους, όχι όμως και άνθρακες.

Σε βάθος 1,97 μ. το χώμα ήταν πιο καστανό (Munsell 5 YP 4/3 ή 3/3) με κηλίδες καμένου χώματος, οι οποίες συνεχίζονταν και βαθύτερα (2,07 μ.) με έντονα ίχνη καύσης.

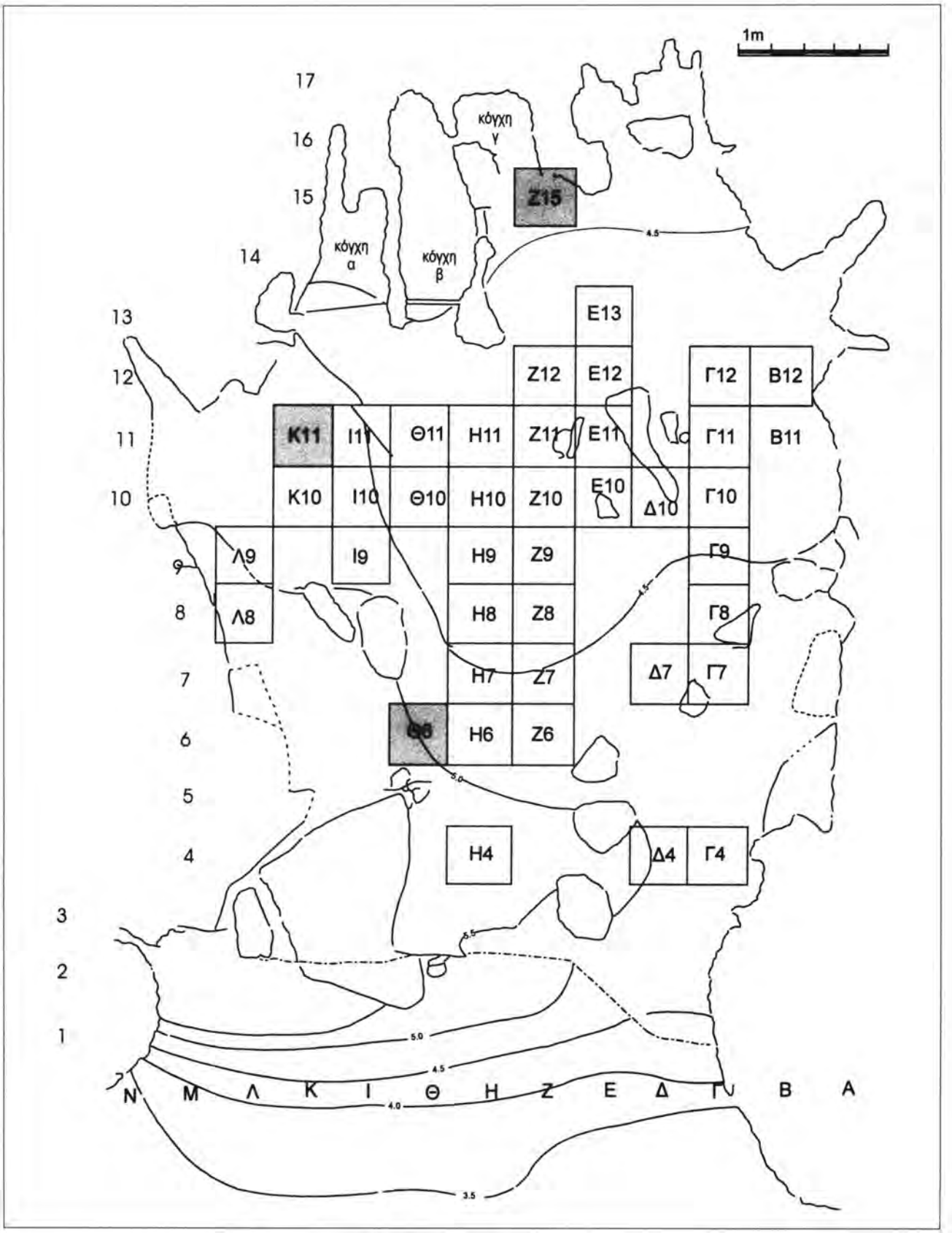
Σε βάθος 2,21 μ. το σκάμμα βρίσκεται πλέον στο ίδιο επίπεδο με την τομή Ι11 προς Δ. Αν και στο Ι11 σκάμμα είχαν εντοπιστεί ήδη σε βάθος 2,10 μ. οι φωτιές των 25.000 Π.Σ., στο Κ11 δεν εντοπίστηκε τελικά το στρώμα με τις ίδιες φωτιές

Σκάμμα Ζ15. Βρίσκεται στη βόρεια προέκταση της κόγχης Γ[31] όπου είχε αποκαλυφθεί μεσολιθική κατασκευή-εστία. Στη νοτιοδυτική περιοχή εντοπίστηκε σκληρό ίζημα που περιορίζει σταδιακά τις διαστάσεις του σκάμματος κατά το ένα τέταρτο περίπου.

Από βάθος 0,25-0,60 μ. συγκεντρώθηκε αρκετή κεραμική από μεσαία και μεγάλα αγγεία, καθώς και οστά, ενώ στη βόρεια περιοχή η κεραμική ήταν περιορισμένη.

30. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 544-546.

31. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1198-1199.

Σχέδ. 10. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη-κάνναβος.

Σε βάθος 1,10 και 1,30 μ. εντοπίστηκε καμένο καστανό πηλώδες χώμα και άνθρακες, πιθανότατα πρόκειται για εστία. Το σκάμμα σκαβόταν πλέον με δυσκολία λόγω της ύπαρξης σκληρών επιφανειών στη νοτιοδυτική περιοχή ως αποτέλεσμα σταγονορροής και ύπαρξης νερού, επειδή είναι κοντά στις κόγχες α και β που κατέβαζαν νερό.

Η στρωματογραφία διακοπτόταν από την παρουσία μικρών λαγουμιών. Δεν συνεχίσαμε σε βάθος λόγω του περιορισμού του χώρου και της μη ανεύρεσης ενδιαφερόντων στοιχείων.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΙΦΝΟΣ

Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, στα πλαίσια μιας ευρύτερης έρευνας για τις λατρείες στα σπήλαια, ενέταξε στο φετινό προγραμματισμό τη δημιουργία ενός Corpus με τα λατρευτικά σπήλαια των Κυκλάδων, ξεκινώντας πιλοτικά το έργο αυτό από τη Σίφνο. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει αρχικά έρευνα αρχείου, πηγών και βιβλιογραφίας, με παράλληλη μελέτη γεωλογικών δεδομένων, και στη συνέχεια αυτοψίες και ανασκαφική έρευνα.

Η έρευνα αρχείου και βιβλιογραφικών-χαρτογραφικών δεδομένων απέδωσε 34 θέσεις με σπήλαια στη Σίφνο, ενώ οι υποδείξεις των ντόπιων και η παρατήρηση της μορφολογίας του εδάφους και της διαμόρφωσης των φυσικών πετρωμάτων, πρόσθεσαν στον κατάλογο έντεκα σπήλαια ακόμα[32]. Ο παραπάνω συνολικός αριθμός των σπηλαίων δεν συμπεριλαμβάνει τα τεχνητά έγκοιλα.

Η έρευνα εστιάστηκε για το 2002 σε πέντε περιοχές με σπήλαια: 1) Περιοχή των Γηθρών. Πρόκειται για δύο παράκτια σπήλαια και μια σειρά από αβαθείς σπηλαιώδεις σχηματισμούς που πρέπει να χρησίμευσαν άλλοτε ως μόνιμη κατοικία και άλλοτε ως προσωρινό καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι πιθανότατα καλλιέργησαν και την αρκετά μεγάλη πεδιάδα που απλώνεται μπροστά από τις σπηλιές, η οποία είναι διάσπαρτη κυρίως με λεπίδες, απολεπίσματα και πυρήνες οψιανού, αλλά και όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

2) Σπήλαιο τ' Ανεμορδίλι. Πρόκειται για ένα σπηλαιοβάραθρο μέτριου μεγέθους, με αρκετά αξιόλογο λιθωματικό διάκοσμο. Εκτείνεται σε δύο επίπεδα. Στο χαμηλότερο, κατά 16 μ., δεύτερο επίπεδο βρέθηκαν θραύσματα προϊστορικών αγγείων και χείλος πίθου, τα οποία πιθανότατα έπεσαν από το ψηλότερο πρώτο επίπεδο που πρέπει να λειτούργησε ως προσωρινή κατοικία στα προϊστορικά χρόνια, αλλά και ως καταφύγιο στα νεότερα.

3) Περιοχή του Βαθέως, όπου εντοπίστηκε ένα αρκετά ευρύχωρο σπήλαιο στο λόφο της Κρήνας, στα βόρεια του όρμου του Βαθέως. Η επίχωσή του δεν βοήθησε στην επιφανειακή έρευνα. Ωστόσο, ο χώρος εξωτερικά του σπηλαίου είναι κατάσπαρτος με όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και υποδεικνύει τη σίγουρη θέση ενός οικισμού της εποχής αυτής.

4) Σπηλιά του Μεγαλογιάννη, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 10 μ. από τον ομώνυμο πύργο. Μέσα στη σπηλιά σώζεται μικρός τοίχος που φαίνεται ότι στήριζε τα πρανή της. Πρόκειται πιθανότατα για στοά μεταλλείου. Το ίδιο ισχύει και για τον «πήγαδο του Μεγαλογιάννη», που βρίσκεται λίγο παρακάτω και δεν είναι τίποτα άλλο από μεταλλευτική στοά που γέμισε από τη συγκέντρωση νερών της περιοχής. Όλη η περιοχή στα νοτιά τους είναι κατάσπαρτη από όστρακα ιστορικών χρόνων, απολεπίσματα οψιανού και πυριτόλιθου. Το όλο θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γεωαρχαιολογική έρευνα, καθώς η περιοχή αποτελεί μία νέα θέση αρχαιομεταλλουργικής εξόρυξης, άγνωστη μέχρι σήμερα.

5) Σπήλαιο στο νότιο τμήμα του νησιού, στα υψώματα της Καλογριάς. Η είσοδός του, αρκετά στενή και απότομη, οδηγεί σε ένα πλάτωμα οριοθετημένο με αναλημματικό τοίχο. Στην επίχωση του πλατώματος βρέθηκε βάση οξυπύθμενου αμφορέα. Η εξερεύνηση της σπηλιάς από το κλιμάκιο της Εφορείας μας αποκάλυψε ένα αρκετά μεγάλο σπήλαιο με λιθωματικό διάκοσμο και πλημμυρικές αποθέσεις στη βαθύτερη αίθουσα, που σφράγισαν τις αρχαιότερες φάσεις του.

Έγινε ενδεικτική περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων: Γύρω από την είσοδο του σπηλαίου βρέθηκαν τμήματα οψιανού, ενώ μέσα στο σπήλαιο ένα όστρακο αρχαϊκών χρόνων, και κυρίως θραύσματα αγγείων ρωμαϊκών χρόνων, πολλά με ίχνη καύσης. Ενδιαφέρον εύρημα ήταν τα θραύσματα μαγειρικού σκεύους ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία μάλιστα βρέθηκαν στην τελευταία αίθουσα του σπηλαίου, δηλαδή σε περιοχή τελείως αθέατη ακόμα και από την είσοδο του σπηλαίου. Είναι σαφές ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κάποιων πολιτών στα ρωμαϊκά χρόνια για την προστασία τους από φυσική καταστροφή ή από κάποιους διώκτες,

32. Στην έρευνα συμμετείχαν οι γεωλόγοι Ε. Καμπούρογλου και Β. Γιαννόπουλος, ο σπηλαιοδύτης Θ. Κοντρολόζος, ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου και ο αρχαιολόγος Δ. Χατζηλαζάρου.

πολύ πιθανόν πειρατές, που λυμαίνονταν τον τόπο και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Στην περιοχή που εκτείνεται νότια και νοτιοδυτικά του σπηλαίου, έχουν εντοπιστεί τέσσερα ακόμα σπήλαια: των Χοίρων στις Αγγλίστριες, του Δακορώνια, του Κόπιακα και του Σινιόρη.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Άγιος Μάμας

Σπήλαιο Κρυφόσπηλιος

Η αυτοψία στο σπήλαιο πραγματοποιήθηκε κατόπιν συνεννοήσεων με την αρχαιολόγο Κ. Κάντα, η οποία και συμμετείχε σε αυτήν. Το σπήλαιο βρίσκεται 9 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του Δ.Δ. του Αγίου Μάμαντος. Η πρόσβαση σε αυτό γίνεται από εξαιρετικά δύσβατο αγροτικό δρόμο και στη συνέχεια με ανάβαση 200 μ. περίπου σε απόκρημνο πρανές.

Πρόκειται για κυκλική δολίνη, διαμ. 40 μ. περίπου, στο δάπεδο της οποίας παρατηρήθηκαν δύο εκτεταμένες τομές από λαθρανασκαφικές επεμβάσεις και πλήθος διάσπαρτων οστράκων, αλλά και σχεδόν ακέραιων αγγείων. Συνελέγησαν συνολικά 220 όστρακα μονόχρωμων και γραπτών αγγείων. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ανοιχτά, ευρύστομα και κλειστά αγγεία, όπως κύπελλα, πιθοειδή, αμφοροειδή και γεφυρόστομα αγγεία, χύτρες κ.ά.

Τα κύπελλα αποτελούν τα 2/3 των μονόχρωμων. Είναι ανοιχτά ημισφαιρικά αγγεία με έξω νεύοντα ευθέα ή καμπύλα τοιχώματα και διάμετρο χείλους 8-10 εκ. Οι βάσεις, διαμ. 2,5-3 εκ., είναι επίπεδες και έχουν αποστρογγυλεμένη ένωση με τα αποκλίνοντα τοιχώματα. Ο πηλός τους είναι καστανός ή πορτοκαλέρυθρος και καθαρός.

Ενδεικτική ομάδα των μονόχρωμων είναι και οι τριποδικές χύτρες με σφαιρικό σώμα και δύο λαβές.

Τα γραπτά όστρακα ανήκουν σε ανοιχτά, ευρύστομα και κλειστά αγγεία με λεπτά λειασμένα τοιχώματα. Οι βάσεις είναι επίπεδες και οι λαβές ταινιωτές κάθετες και κυλινδρικές οριζόντιες ή κάθετες. Η διακόσμηση γράφεται απευθείας πάνω στον πηλό ή σε υπόλευκο επίχρισμα. Τα θέματα, από μελανό ή καστανό επίχρισμα, είναι κυρίως γραμμικά, λεπτές ή παράλληλες ταινίες, κυματοειδείς γραμμές, στιγμές και σπείρες.

Η κεραμική φαίνεται να ανήκει χρονολογικά στην υστερομινωική περίοδο. Επίσης, στο σωρό των αφαιρεθέντων χωμάτων εντοπίστηκαν ένας σφραγιδόλιθος και ένα περίαπτο ή κομβίο με δύο οπές.

Το βάθος των τομών δείχνει ότι η επίχωση είναι πολύ παχιά, ενώ από τη στρωματογραφία των παρειών φαίνεται ότι τα στρώματα είναι αδιατάραχτα.

Η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας κρίνεται επιβεβλημένη προκειμένου να διερευνηθούν οι πλούσιες επιχώσεις του σπηλαίου και να αποσαφηνιστεί η χρήση του, η οποία από τα πρώτα δεδομένα φαίνεται ότι είναι αποκλειστικά λατρευτική.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τον Οκτώβριο του 2003 η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας μετείχε στη διοργάνωση του διεθνούς 13ου Συμποσίου Αρχαιολογίας, Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας Σπηλαίων, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα (17-19/10), ως προσυνέδριο του 14ου Παγκόσμιου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου που θα λάβει χώρα στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 2005.

Το Νοέμβριο του 2003 (8-9/11) η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας διοργάνωσε σε συνεργασία με τους Δήμους Αλιστράτης Σερρών και Προσοτσάνης Δράμας την Πρώτη Πανελλήνια Συνάντηση για την Προστασία και Ανάδειξη των Σπηλαίων. Τα θέματα που αναπτύχθηκαν και συζητήθηκαν ήταν: το θεσμικό πλαίσιο προστασίας των σπηλαίων, προδιαγραφές ανάδειξης, η αρχαιολογική έρευνα στα αξιοποιημένα σπήλαια, προβλήματα αξιοποίησης, όπως μόλυνση, φωτοσυνθετική χλωρίδα, ανθρώπινη επίδραση. Παράλληλα έγινε παρουσίαση από το φορέα διαχείρισης κάθε σπηλαίου, των επισκέψιμων σπηλαίων και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

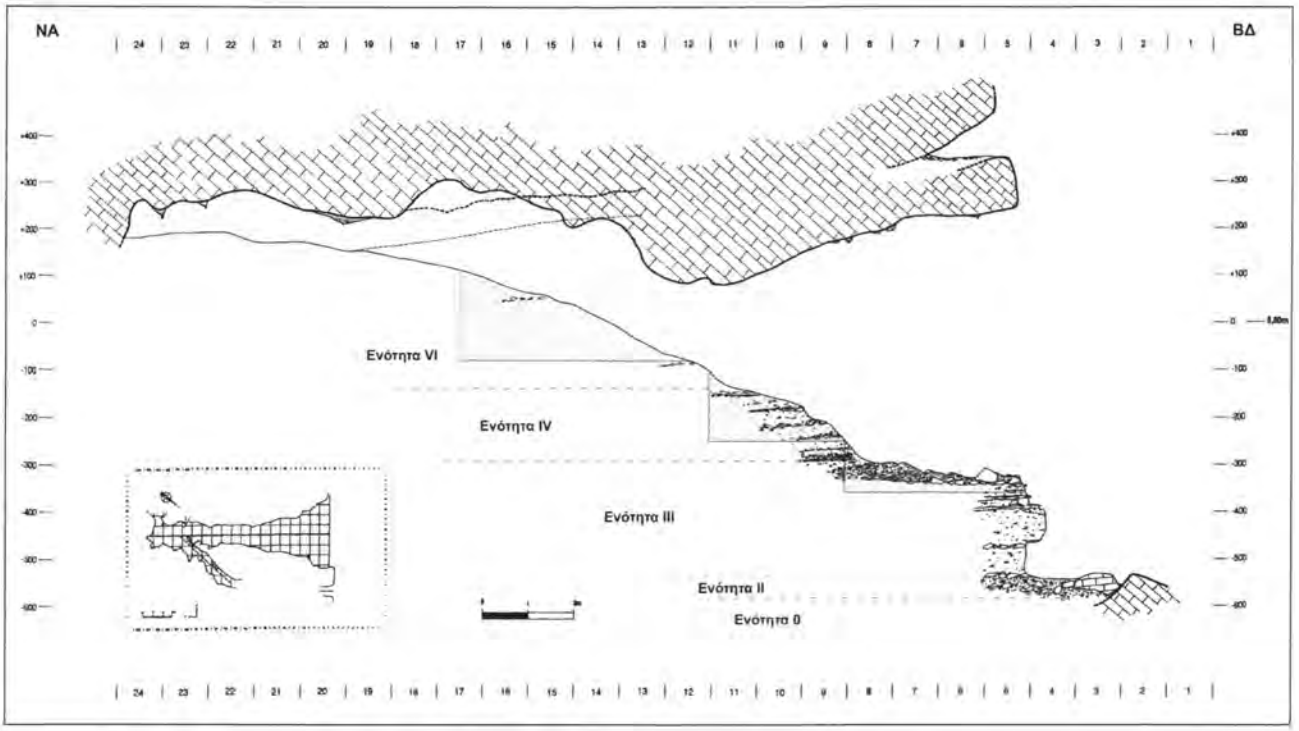
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μάνη

Σπήλαιο Καλαμάκια

Το σπήλαιο Καλαμάκια, στη δυτική ακτή της Μάνης, περιέχει πλειστοκαινικές επιχώσεις, πάχ. 7 μ., πλούσιες σε αρχαιολογικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής. Η συστηματική ανασκαφή που διενεργείται εδώ από

Σχέδ. 11. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Σχηματική συνθετική τομή κατά τον άξονα του σπηλαίου. Σημειώνονται οι Στρωματογραφικές ενότητες και οι ανασκαφικές τομές.

το 1993 έχει αποκαλύψει πολλές επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, που μαρτυρούν τη χρήση του σπηλαίου από τους Νεαντερτάλιους κάτοικους της Μάνης για περισσότερο από 50.000 χρόνια (πριν από 100.000 - >40.000 χρόνια), άλλοτε ως χώρου σύντομου καταυλισμού και άλλοτε κύριας εγκατάστασης.

Κατά τη δέκατη ανασκαφική περίοδο (2003), η έρευνα προχώρησε στο ανώτερο επίπεδο (Στρωματογραφική ενότητα IV) με την αφαίρεση και νέων αρχαιολογικών στρωμάτων (Σχέδ. 11). Παράλληλα, συνεχίστηκε η ανασκαφική τομή που ανοίχθηκε την προηγούμενη χρονιά προς το βάθος του σπηλαίου, προκειμένου να εξεταστεί η Στρωματογραφική ενότητα VI. Αντίθετα, δεν συνεχίστηκε η ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας III, στο κατώτερο επίπεδο, καθώς οι αποθέσεις έχουν υποστεί εδώ εξαιρετικά ισχυρή λιθοποίηση, ενώ τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι σπανιότατα[33].

α) *Στρωματογραφική ενότητα IV.* Το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών αφιερώθηκε στην ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας IV, της σημαντικότερης από αρχαιολογική άποψη, καθώς περιέχει τα περισσότερα αρχαιολογικά στρώματα. Αφαιρέθηκαν στρώματα πάχ. 17-20 εκ. και αποκαλύφθηκαν τρεις νέες, επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, οι οποίες περιείχαν πολύ πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Η πρώτη επιφάνεια εγκατάστασης («2003-1») χαρακτηρίζεται από την πληθώρα οστών μεγάλων θηλαστικών, ενώ, αντίστροφα, εκείνα των χελωνών είναι σπανιότερα. Τα περισσότερα κατάλοιπα ανήκουν σε αίγαγρους (Capra ibex) και πλατόνια (Dama dama). Αξιοσημείωτο είναι ένα θραύσμα πλευρού από θηλαστικό μεγάλου μεγέθους (μάλλον βοοειδές), το οποίο φέρει στη μία όψη πολλές παράλληλες εγχαράξεις, κάθετες στον άξονα του οστού. Τα λίθινα τέχνεργα είναι πολύ καλής κατασκευής (Πίν. 160 β). Η κυριότερη πρώτη ύλη είναι ο χαλαζίας, συνήθως καλής ποιότητας, ενώ λίγα τέχνεργα από μαύρο πυριτόλιθο αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Τέλος, απουσιάζουν παντελώς τα τέχνεργα από ανδεσίτη (κροκεάτη λίθο).

Η δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης («2003-2») περιείχε, επίσης, πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Όσον αφορά τα οστέινα κατάλοιπα, εκείνα των θηλαστικών είναι εξίσου πυκνά με αυτά των χελωνών. Τα οστά των θηλαστικών παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, τόσο ως προς τα αντιπροσωπευόμενα είδη όσο και ως προς τα μέρη του σκελετού, καθώς και υψηλό ποσοστό ιχνών ανθρώπινης επέμβασης (εγχαράξεις από λίθινα εργαλεία και εγκοπές που φανερώνουν το εσκεμμένο σπάσιμο των οστών,

33. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 489-490 .

προκειμένου να αφαιρεθεί το μεδούλι), φαινόμενο σχετικά σπάνιο στις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Σε αυτήν την επιφάνεια εγκατάστασης εμφανίστηκαν εκ νέου αρκετές κροκάλες. Η επανεμφάνισή τους επιβεβαιώνει παλαιότερη παρατήρηση ότι η πυκνότητά τους ποικίλλει ανάλογα με εκείνη των καταλοίπων χελωνών[34].

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η παρουσία φολίδων που προέρχονται από κροκάλες ασβεστόλιθου, ίδιου τύπου με τις προηγούμενες. Οι φολίδες φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που μαρτυρούν ότι έχουν αποσπαστεί ακούσια από κροκάλες που είχαν χρησιμοποιηθεί ως κρουστήρες («απολεπίσματα κρουστήρων»). Εκτός, όμως, από τις ασβεστολιθικές κροκάλες που έχουν χρησιμοποιηθεί ως κρουστήρες, αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση ενός κροκαλόμορφου εργαλείου (chopper), πολύ καλής ποιότητας, κατασκευασμένου σε πεπλατυσμένη ασβεστολιθική κροκάλα, αρκετά εξαλλοιωμένη. Ασβεστολιθικές φολίδες που παρουσιάζουν τον ίδιο τύπο διάβρωσης προέρχονται πιθανότατα από την ίδια κροκάλα (Πίν. 160 γ). Εκτός από τα ασβεστολιθικά τέχνεργα, η λιθοτεχνία αυτής της επιφάνειας χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη συχνότητα των διαμορφωμένων εργαλείων. Σε γενικές γραμμές είναι πολύ καλής κατασκευής, αρκετά μάλιστα από αυτά παρουσιάζουν τυπικά μουστέρια σχήματα. Οι κυριότερες πρώτες ύλες είναι ο χαλαζίας και, λιγότερο, ο πυριτόλιθος.

Μεταξύ των ευρημάτων καταλέγονται και τρεις θυρίδες σπονδύλων (Spondylus gaederopus). Η πρώτη, η πιο μεγάλη, έχει υποστεί επεξεργασία σε ένα τμήμα της περιφέρειάς της (Πίν. 160 δ). Είναι το πρώτο κοχύλι σπονδύλου αυτής της ανασκαφής με αναμφισβήτητα ίχνη ανθρώπινης επέμβασης[35]. Η δεύτερη θυρίδα είναι μικρή, ενώ η τρίτη σώζεται αποσπασματικά.

Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η έντονη παρουσία ιχνών καύσης (στάχτη, κάρβουνα και καμένα οστά), τα οποία είναι πυκνότερα στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής (τετράγωνα D11 και E11).

Η τρίτη επιφάνεια εγκατάστασης («2003-3») περιέχει και αυτή ίχνη φωτιάς σε όλη της την έκταση. Χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη πυκνότητα οστών χελώνας (χέλυα και οστά του σκελετού), τα οποία υπερτερούν των οστών θηλαστικών. Μεταξύ των τελευταίων ξεχωρίζουν ένα κρανιακό θραύσμα αιγάγρου (Capra ibex), που φέρει το ένα κέρατο, τμήματα φλοιού από χαυλιόδοντα ελέφαντα και ένας γομφίος από νεαρή καφέ αρκούδα (Ursus arctos). Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι μεταξύ των μαλακίων ανευρέθησαν για πρώτη φορά θραύσματα από θυρίδες πίνας (Pina nobilis)[36].

Η επιφάνεια αυτή, όπως και η προηγούμενη, απέδωσε πολλά λίθινα τέχνεργα (Πίν. 160 ε). Ιδιαίτερα υψηλή είναι η συχνότητα των διαμορφωμένων εργαλείων, σε σχέση με εκείνα που δεν έχουν υποστεί δευτερογενή επεξεργασία. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία τριών μικρών, εντελώς εξαντλημένων πυρήνων, ενός από χαλαζία και δύο από πυριτόλιθο, εκ των οποίων οι δύο είναι κεντροφερείς διπλής όψης. Υπενθυμίζεται ότι οι πυρήνες ήταν απόντες ή σπάνιοι στις υπερκείμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί η επανεμφάνιση λίγων εργαλείων από κροκεάτη, που απουσίαζαν από τις δύο προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Ανάμεσα στα άλλα λίθινα τέχνεργα επισημαίνεται η ανεύρεση, και μάλιστα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, τεσσάρων πολύ στενόμακρων εργαλείων (λεπίδων). Τα τρία από αυτά είναι διπλά ξέστρα. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι και εδώ η παρουσία πολύ καλοδουλεμένων εργαλείων σε τυπικά μουστέρια σχήματα.

β) *Στρωματογραφική ενότητα VI.* Στο βάθος του σπηλαίου, η ανασκαφή προχώρησε με την αφαίρεση ιζημάτων πάχ. 1 μ. περίπου, φθάνοντας σε βάθος 40 εκ. κάτω από το επίπεδο του καννάβου («Επίπεδο 0»). Λόγω της κλίσης που παρουσιάζει η επιφάνεια της επίχωσης προς την είσοδο του σπηλαίου, όσο κατεβαίνει η επιφάνεια της ανασκαφής τόσο διευρύνεται η έκτασή της (Πίν. 160 β). Έτσι, φθάνοντας σε βάθος 40 εκ. κάτω από το επίπεδο του καννάβου, η ανασκαφή εκτείνεται στις εγκάρσιες ζώνες 14-17. Συγχρόνως, αυξάνει και το πλάτος του σπηλαίου. Στην πραγματικότητα, το σπήλαιο έχει και στο βάθος το ίδιο πλάτος με αυτό της εισόδου.

Τα στρώματα που ανασκάφηκαν αποτελούνται από πολύ λεπτή άργιλο (ιλύ) και ήταν εντελώς στείρα από αρχαιολογικά κατάλοιπα[37]. Στο ανώτερο επίπεδο της ανασκαφής, κατά μήκος της παρειάς, βρέθηκαν αρκετά οστά, τα οποία προφανώς είχαν εισχωρήσει από την επιφάνεια της επίχωσης στο κενό που δημιουργείται συνήθως ανάμεσα στην επίχωση και τις παρειές του σπηλαίου. Η απολίθωσή τους είναι εμφανώς μικρότερη από εκείνη των οστών που περιέχονται στα στρώματα της

34. Βλ. υποσημ. 33.

35. Υπενθυμίζεται ότι μια επιφάνεια εγκατάστασης («1994»), στην κορυφή της ίδιας στρωματογραφικής ενότητας, είχε αποδώσει πολλά κοχύλια του γένους Callista chione (γυαλιστερές), που είχαν υποστεί κατεργασία παρόμοια με αυτή των λίθινων εργαλείων (βλ. *BCH* 119 (1995), σ. 794· 126 (2002), σ. 688).

36. Αξίζει να σημειωθεί η συνεχής παρουσία μεγάλων κοχυλιών στις επιφάνειες εγκατάστασης που βρίσκονται στη βάση της Στρωματογραφικής ενότητας IV.

37. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με σκαλιστήρι και έτσι προχώρησε γρήγορα.

μέσης παλαιολιθικής (ενότητες ΙΙΙ και ΙV). Σε βάθος 40 εκ. κάτω από το επίπεδο 0 αναφάνηκαν αρκετές πέτρες κατά χώραν[38]. Πιθανότατα οι πέτρες αυτές ανήκουν σε κάποια επιφάνεια εγκατάστασης. Γι' αυτό η ανασκαφή σταμάτησε εδώ, προκειμένου στην επόμενη ανασκαφική περίοδο να αποκαλυφθεί με λεπτομερή ανασκαφή αυτή ακριβώς η επιφάνεια.

Για την επόμενη ανασκαφική χρονιά έχει προγραμματιστεί η συνέχιση της ανασκαφής τόσο στο ανώτερο επίπεδο (Στρωματογραφική ενότητα IV), με σκοπό την αποκάλυψη και άλλων επιφανειών εγκατάστασης, όσο και στο βάθος του σπηλαίου (Στρωματογραφική ενότητα VI), με σκοπό την αποκάλυψη της επιφάνειας εγκατάστασης που υποδηλώνεται από την εμφάνιση των πετρών.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Υ μ η τ τ ό ς

Σπήλαιο Λεονταρίου

Το σπήλαιο Λεονταρίου βρίσκεται στον ορεινό όγκο του Υμηττού Αττικής, στην ανατολική πλευρά του Κορακοβουνίου, σε υψόμετρο 550 μ. δυτικά των Γλυκών Νερών Παιανίας, με γεωγραφικές συντεταγμένες, βόρειο πλάτος 37° 59΄ 12΄ και ανατολικό μήκος GR 23° 49΄ 47΄. Το ανασκαφικό πρόγραμμα στο σπήλαιο Λεονταρίου αποτελεί κοινή ερευνητική προσπάθεια του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας με πενταετή προοπτική. Η πρώτη ανασκαφική περίοδος είχε προκαταρκτικό χαρακτήρα και διήρκεσε από 19 έως και 31/8/2003[39].

Η σημασία του σπηλαίου για τη γνώση της προϊστορικής κατοίκησης στην Αττική, αλλά και για την άσκηση της λατρείας κατά τους ιστορικούς χρόνους είχε διαφανεί από τις επιφανειακές έρευνες Ελλήνων και ξένων ερευνητών στο παρελθόν, αλλά και από επανειλημμένες αυτοψίες της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, που παραπέμπουν στην ύπαρξη σημαντικών ανθρωπογενών επιχώσεων με πολλαπλές φάσεις χρήσης[40].

Στόχοι της έρευνας είναι: α) Η συστηματική διερεύνηση και ερμηνεία της προϊστορικής και μάλιστα της νεολιθικής χρήσης του συγκεκριμένου χώρου, αλλά και ευρύτερα της νεολιθικής παρουσίας στην περιοχή της Αττικής, καθώς λίγες θέσεις διατηρούνται λόγω της συνεχούς κατοίκησης στις περισσότερες περιοχές, ενώ είναι περιορισμένες και οι συστηματικά ανεσκαμμένες και δημοσιευμένες θέσεις των νεολιθικών χρόνων στο γεωγραφικό αυτό χώρο. β) Η εξακρίβωση του χαρακτήρα της εκάστοτε φάσης και του είδους χρήσης του σπηλαίου διαχρονικά. Ειδικότερα για τους ιστορικούς χρόνους η ανασκαφή αναμένεται να προσθέσει σημαντικά στοιχεία για την άσκηση της λατρείας, με την επιβεβαίωση ή διάψευση προηγούμενων απόψεων που ταυτίζουν το σπήλαιο με ιερό του Πανός[41].

Οι διαστάσεις του σπηλαίου, του οποίου η είσοδος ανοίγεται προς Α., είναι: μήκος 50 μ. περίπου, μέγιστο πλάτος 20 μ. και ύψος οροφής έως 11 μ. Αποτελείται από μία κύρια αίθουσα, η οποία διαιρείται σε μικρότερα τμήματα από δύο κύριους σταλαγμιτικούς σχηματισμούς. Ο λιθωματικός διάκοσμος της οροφής είναι περιορισμένος (Σχέδ. 12: 1)[42]. Το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν μέχρι

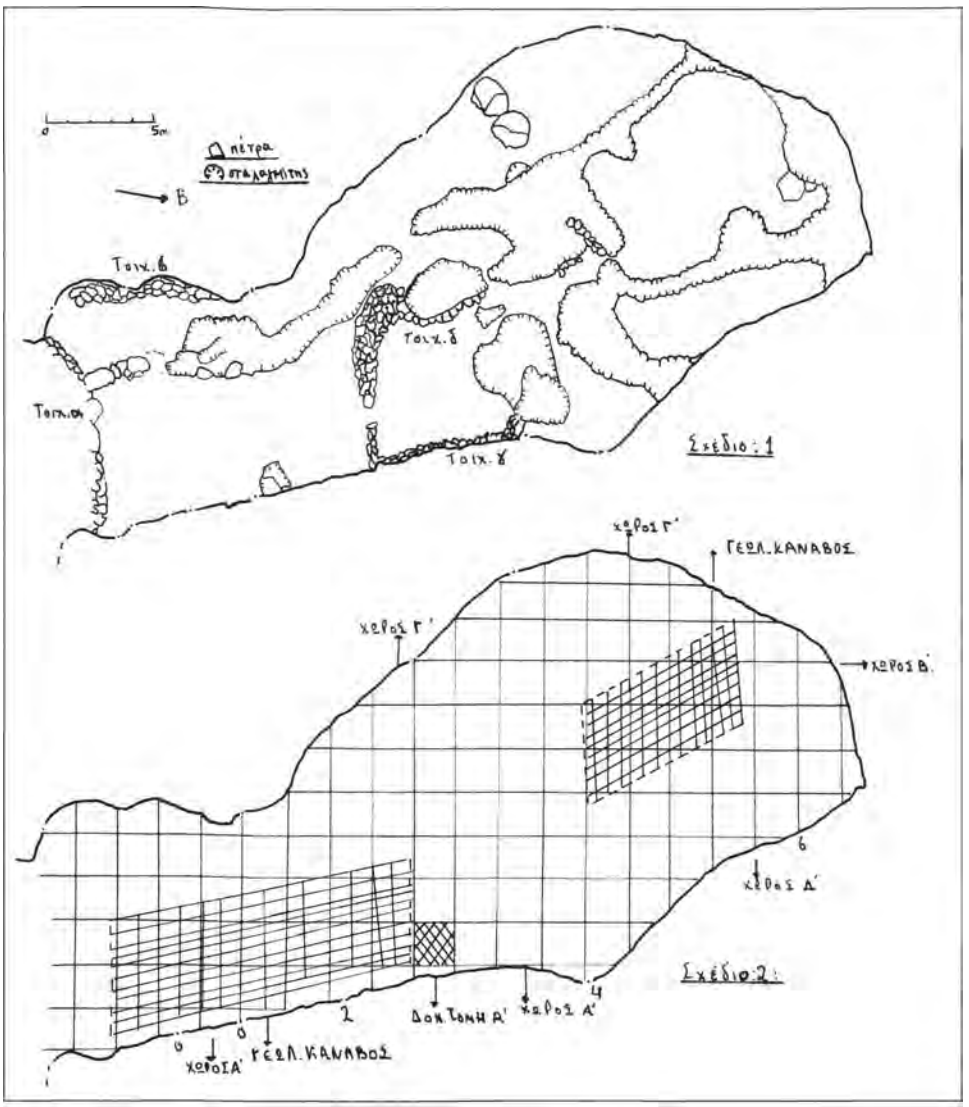
38. Επισημαίνεται ότι πάνω από αυτές δεν υπήρχαν καθόλου πέτρες, εκτός από λίγες που είχαν εισχωρήσει από τα ανοίγματα ενός πλευρικού διαδρόμου.

39. Στην ανασκαφή συμμετείχαν από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας οι αρχαιολόγοι: Λ. Κορμαζοπούλου (υπεύθυνη παρακολούθησης των εργασιών), Φ. Μαυρίδης (οργάνωση, προϊστορική κεραμική), Γ. Τσαρτσίδου (φυτόλιθοι), Η. Μουρίκη, ο αγρονόμος-τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου, ο γεωλόγος Π. Καρκάνας (ιζηματολογία) και οι φύλακες Δ. Μέγγενη, Σ. Νικολαΐδης. Της ομάδας του Πανεπιστημίου επικεφαλής είναι η αναπληρώτρια καθηγήτρια Αρχαιολογίας Λ. Καραλή. Έλαβαν μέρος οι μεταπτυχιακοί φοιτητές: Σ. Λαμπρόπουλος, Β. Πετράκης, Υ. Daisuke (οστέινα αντικείμενα), οι πτυχιούχοι Αρχαιολογίας Ν. Λιάρος, Ε. Μελέα, Κ. Παπαγιάννη, Ε. Μπαλωμένου και οι φοιτητές Μ. Τσιμπουκάκη και Σ. Λεκάκης. Ομάδα γεωλόγων (Λ. Γκιζιρόπουλος, Δ. Δρακόπουλος, Π. Στεφανόπουλος, Σ. Τσιρίγκα, Λ. Σούκουλη, Κ. Γαρυφάλλου, Π. Γιαννιά) με επικεφαλής τον καθηγητή του Γεωλογικού τμήματος του Πανεπιστημίου Πατρών Στ. Παπαμαρινόπουλο ανέλαβε τις γεωμαγνητικές μετρήσεις, ενώ ο καθηγητής του ίδιου τμήματος Δ. Φερεντίνος την ανάλυση δειγμάτων για τη μελέτη του παλαιοπεριβάλλοντος. Στην ανάλυση και μελέτη των ευρημάτων συνεργάζονται, επίσης, οι: Ε. Τσώτα (κεραμική αρχαίων χρόνων), Πλ. Πετρίδης, λέκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών (βυζαντινή και νεότερη κεραμική), Α. Παπαδέα (λίθινα), Ι. Κάβουρα (αρχαιοζωολογία), Α. Τσαλίκη (παλαιοανθρωπολογία), Φ. Μεγαλούδη (επίπλευση-σπόροι), Α. Ψαρσύ (ανθρακολογία), Ε. Καρατσώρη (γύρη).

40. Η σχετική με το σπήλαιο βιβλιογραφία είναι συγκεντρωμένη στο J. Wickens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times*, PhD Thesis Indiana University, Ann Arbor, University microfilms, 1986.

41. V. Scully, *The Earth, The Temple and the Gods. Greek Sacred Architecture*, Yale University Press, New Haven 1962. E. Vanderpool, Pan in Paeania, a Note on Lines 407-409 of Maeander's Dyscolos, *AJA* 71 (1967), σ. 309-311.

42. Τα σχέδια του σπηλαίου της παρούσας αναφοράς (Σχέδ. 12-13) είναι σκαριφήματα και όχι συστηματική σχεδιαστική αποτύπωση και έγιναν από τους Y. Daishuke και Μ. Τσιμπουκάκη. Το μελάνωμα των σχεδίων έγινε από την Η. Μουρίκη.

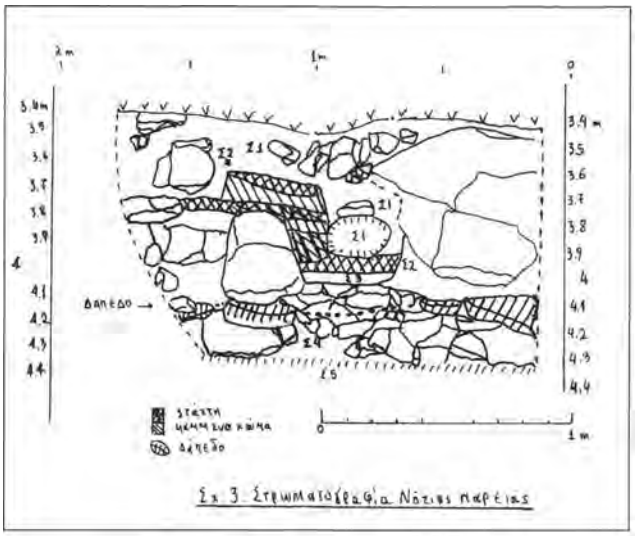
Σχέδ. 12. Υμηττός. Σπήλαιο Λεονταρίου. Κατόψεις.

πρόσφατα από κτηνοτρόφους, ενώ δέχεται συχνές επισκέψεις ιδιωτών.

Κατά την πρώτη εβδομάδα της ανασκαφής έγιναν οι εξής προκαταρκτικές εργασίες: Τοποθετήθηκε τετραγωνικός κάνναβος πλευράς 2 μ. σε όλη την έκταση του σπηλαίου[43], έγινε καθαρισμός από τις διάσπαρτες επιφανειακές πέτρες και απομάκρυνση όλων των μετάλλινων αντικειμένων που προέρχονταν από τη σύγχρονη χρήση του σπηλαίου, ώστε να μην επηρεαστούν οι παράλληλες γεωμαγνητικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά στην επιφάνεια του δαπέδου του σπηλαίου (Σχέδ. 12: 2). Οι παραπάνω έρευνες έχουν ως σκοπό να υποβοηθήσουν, μαζί με τις δοκιμαστικές τομές και την επιφανειακή περισυλλογή, στη διερεύνηση του χαρακτήρα των επιχώσεων, στον εντοπισμό κατασκευών ή εστιών και στον προσδιορισμό του αναγλύφου του υποβάθρου, με περαιτέρω επιδίωξη τον ορθότερο σχεδιασμό της ανασκαφής.

Η επιφανειακή περισυλλογή πραγματοποιήθηκε κατά τετράγωνα από όλους τους επιμέρους χώρους του σπηλαίου (Α-Δ), όπως αυτοί προκύπτουν εξαιτίας της ύπαρξης των σύγχρονων τοιχαρίων από αργούς λίθους (α-δ) και των προαναφερθέντων σταλαγμιτικών όγκων (Σχέδ. 12: 1). Προέκυψε κεραμικό υλικό διαφόρων περιόδων: προϊστορικά όστρακα, στα οποία περιλαμβάνονται αμαυρόχρωμα γραπτά και ένα πιθανόν μελανό στιλβωτό, που ανήκουν στη νεότερη νεολιθική Ι, λίγα

43. Από τον τοπογράφο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Θ. Χατζηθεοδώρου.

Σχέδ. 13. Υμηττός. Σπήλαιο Λεονταρίου. Στρωματογραφία της νότιας παρειάς.

όστρακα πιθανότατα από την πρώιμη εποχή του Χαλκού και τη μυκηναϊκή περίοδο, όστρακα ιστορικών χρόνων, κλασικά, ρωμαϊκά, μεσαιωνικά και σύγχρονα. Σημαντικά ήταν, επίσης, τέσσερα ειδώλια ιστορικών χρόνων που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό κοντά στην είσοδο του σπηλαίου, αλλά και στο εσωτερικό του, όπως επίσης και ένα χάλκινο νόμισμα. Τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων παραπέμπουν στη χρήση του σπηλαίου από τα μέσα του 5ου αιώνα μέχρι το τέλος του 4ου ή και τις αρχές του 3ου, καθώς και στη ρωμαϊκή εποχή.

Τις παραπάνω εργασίες ακολούθησε η ανασκαφή μιας μόνο δοκιμαστικής τομής στο χώρο Α΄, σε επαφή σχεδόν με το ανατολικό τοίχωμα του σπηλαίου και παράλληλα με το τοιχάριο δ, στο μέσον περίπου του συνολικού μήκους του σπηλαίου, όπου από την επιφανειακή έρευνα φάνηκε ότι υπήρχαν συγκεντρώσεις κεραμικής (Σχέδ. 12: 2).

Αρχικά αφαιρέθηκε το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 20 εκ., που αποτελείται από κοπριά και ιλύ με κατά τόπους παρουσία καύσεων. Πρόκειται για χαλαρή επίχωση με 30-40% γωνιώδεις ασβεστόλιθους διαφόρων μεγεθών, διαταραγμένη λόγω της σύγχρονης χρήσης από τους βοσκούς. Από εδώ προήλθε κεραμική διαφόρων εποχών (αρκετά μελαμβαφή όστρακα, λίγα ερυθρόμορφα, ένα με λευκή γραπτή διακόσμηση, μερικά χαρακτηριστικά μυκηναϊκά και νεότερα) και μεγάλος αριθμός οστών ζώων. Επίσης, χάλκινη αιχμή βέλους.

Το δεύτερο στρώμα (2), πάχ. 30 εκ. περίπου, αποτελείται από τρεις διαδοχικές πυρές και ενδιάμεσες στρώσεις καμένου χώματος (αργιλο-ιλύς αρκετά εύπλαστη με διάσπαρτα κάρβουνα). Από τις εστίες έγιναν δειγματοληψίες για εργαστηριακές αναλύσεις γύρης, σπόρων, φυτολίθων και άνθρακα για ανάλυση βλάστησης και για χρονολόγηση. Το στρώμα αυτό εμφανίζεται διακεκομμένο, καθώς διακόπτεται από πέτρες του επιφανειακού που εισχωρούν σε βάθος. Εδώ τα ευρήματα είναι λίγα, κυρίως χονδροειδής προϊστορική κεραμική και ελάχιστα θραύσματα εργαλείων και απολεπισμάτων οψιανού.

Κάτω από τις καύσεις αποκαλύπτεται λεπτό, γκριζωπό, χαλαρό στρώμα (3) με πέτρες, πάχ. 10 εκ. περίπου. Εδώ εμφανίζονται οι πρώτες συγκεντρώσεις με χαρακτηριστικά νεολιθικά όστρακα. Από το στρώμα αυτό προέρχεται διάτρητο οστέινο εργαλείο και κεραμική που μπορεί να θεωρηθεί υπο-νεολιθική. Χαρακτηριστικά είναι τα θραύσματα αγγείων με ερυθρό επίχρισμα και μια φιάλη με γυριστό χείλος. Η προκαταρκτική ανάλυση της κεραμικής έδειξε ότι τα δύο στρώματα (2 και 3) δεν διαφοροποιούνται χρονολογικά.

Το επόμενο στρώμα (4), πάχ. 25 εκ. περίπου, αποτελείται από γωνιώδεις λατύπες και τεφροκάστανη ιλύ. Στο ανώτερο τμήμα του έφερε πλακαρές πέτρες σκόπιμα τοποθετημένες, που παραπέμπει σε κάποιο είδος διαμόρφωσης του χώρου. Το υπόλοιπο στρώμα ήταν υπερβολικά αδρομερές με γωνιώδεις λατύπες. Τα ευρήματα ήταν αρκετά: αναφέρεται ένας μυλόλιθος με λευκό βότσαλο ακριβώς δίπλα στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής και συγκεντρώσεις νεολιθικής κεραμικής σε όλο σχεδόν το σκάμμα. Πρόκειται για χονδροειδή αγγεία με λαβές ή ανάγλυφη διακόσμηση.

Το επόμενο στρώμα (5) αποτελείται από τεφροκάστανη ιλύ και ελάχιστες λατύπες που έδωσε αρκετά ευρήματα: στο νοτιοανατολικό τμήμα το ένα κοντά στο άλλο δύο νεολιθικά ειδώλια, μια λεπίδα οψιανού και μια κερατοειδής απόφυση αγγείου. Τα υπόλοιπα ευρήματα ήταν οστά ζώων και κυρίως κεραμική: πρόκειται για χονδροειδή όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση ή στιλβωτά μονόχρωμα, τα οποία χρονολογούν το στρώμα με μια πρώτη εκτίμηση στη νεότερη νεολιθική Ιβ (Σχέδ. 13). Η αφαίρεση του στρώματος 5 θα ολοκληρωθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Από τη μέχρι στιγμής εικόνα φαίνεται ότι οι επιχώσεις του σπηλαίου διατηρούν σημαντική στρωματογραφική αλληλουχία παρά τις όποιες επιφανειακές διαταράξεις (Σχέδ. 13). Με την επέκταση της έρευνας επιδιώκεται να εντοπιστούν και ανασκαφικά οι χρονολογικές φάσεις που μαρτυρούνται από τα επιφανειακά ευρήματα – των παλαιότερων και της πρόσφατης περισυλλογής –, ώστε να προσδιοριστεί σαφέστερα ο χαρακτήρας της εκάστοτε χρήσης και η χωροταξική της συνάρτηση.

ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ - ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ - ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αλιστράτης

Σπήλαιο του Ορφέα

Το σπήλαιο του Ορφέα βρίσκεται στην περιοχή του Πετρωτού, η οποία αναπτύσσεται στη νοτιοανατολική απόληξη του ορεινού όγκου του Μενοικίου, νοτιοανατολικά του Δήμου Αλιστράτης στο Νομό Σερρών.

Πρόκειται για ένα επίμηκες σπήλαιο, συνολ. μήκ. 300 μ. περίπου και πλ. από 20 έως 30 μ., με ύψος οροφής που κυμαίνεται από 3 έως 5 μ.

Κατά την πρώτη αυτοψία, εντοπίστηκε επιφανειακά άφθονη προϊστορική κεραμική, που ανήκε κυρίως σε πιθοειδή αγγεία, τα οποία σώζονταν σε ικανό μέγεθος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ύπαρξη, στο χώρο μετά την είσοδο, εκτεταμένης λαθρανασκαφής, διαστ. 2×2 και βάθ. 4 μ., επέβαλε την άμεση διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να διερευνηθούν οι πολύ μεγάλου πάχους επιχώσεις του σπηλαίου.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2003 διανοίχθηκαν πέντε σκάμματα, διαστ. 2×2 μ., ένα στον κεντρικό χώρο του σπηλαίου, δίπλα στο σκάμμα της λαθρανασκαφής, και τέσσερα στον ονομαζόμενο «νότιο θάλαμο», όπου υπήρχε επιφανειακά μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής.

Στο κεντρικό σκάμμα αποκαλύφθηκαν επάλληλα δάπεδα χρήσης, που περιλαμβάνουν ημικυκλικές εστίες με στάχτες και καμένα οστά, καθώς και στρώματα πηλών. Στα ευρήματα περιλαμβάνεται άφθονη σκούρα μονόχρωμη κεραμική από πηλό γενικά καλά ψημένο και επιφάνεια, που φέρει λείανση και κάποτε υψηλή στίλβωση. Ως προς τους τύπους σχημάτων, διακρίνονται κυρίως ευρύστομα και κλειστά αγγεία, χωρίς να λείπουν και κάποια ανοικτά. Γενικότερα η κεραμική εντάσσεται στις πρώτες φάσεις της πρώιμης εποχής του Χαλκού (ΠΕΧ Ι-φάση ΙV Σιταγρών και ΠΕΧ ΙΙ-φάση Να Σιταγρών). Εξάλλου, δείγμα άνθρακα που δόθηκε για ραδιοχρονολόγηση από το δάπεδο των εστιών έδωσε ηλικία 3085-2775 π.Χ.

Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται, επίσης, ένα ακέραιο μικρογραφικό αγγείο, οστά κυρίως οικόσιτων ζώων και μικροθηλαστικών, όστρεα, οστέινα εργαλεία, ένα οστέινο δαχτυλιόσχημο αντικείμενο, πήλινα σφονδύλια και λίγα εργαλεία πυριτόλιθου. Από τα πλέον σημαντικά ευρήματα είναι και τα δύο τμήματα ανθρώπινων κρανίων, που αποκαλύφθηκαν στο κεντρικό σκάμμα του σπηλαίου.

Στο «νότιο θάλαμο», μια μικρή αίθουσα διαμορφωμένη από λιθωματικό διάκοσμο κοντά στη νότια παρειά του σπηλαίου, διανοίχθηκαν συνολικά τέσσερα σκάμματα, τα οποία δεν προχώρησαν σε βάθος αλλά σε έκταση, εξαιτίας της αποκάλυψης, ήδη κάτω από το επιφανειακό στρώμα, ενός δαπέδου χρήσης με έντονα υπολείμματα φωτιάς κατά τόπους και μονόχρωμη κεραμική. Το δάπεδο αυτό εκτείνεται και στα τέσσερα διανοιχθέντα σκάμματα, δηλαδή σε μια έκταση 16 τ.μ. και η σημαντικότητά του έγκειται στο γεγονός ότι αποκάλυψε συνολικά δώδεκα οπές πασσάλων, χωρίς περιχείλωμα, διαμ. από 5 ως 10 εκ. και βάθ. έως και 30 εκ. Δεν αναγνωρίστηκαν συγκεκριμένοι κυκλικοί ή παραλληλόγραμμοι συνδυασμοί, εφόσον ο χώρος έχει αποκαλυφθεί μόνο αποσπασματικά. Η λειτουργία τους δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί. Είναι προφανές πάντως ότι ορίζουν ένα χώρο διαφοροποιημένης χρήσης μέσα στο σπήλαιο, σε ένα σημείο μάλιστα, όπου λόγω της μορφολογίας του διαμορφώνεται ένας ιδιαίτερος θάλαμος με πιο πρόσφορες συνθήκες παραμονής.

Από την εκτίμηση των μέχρι στιγμής ανασκαφικών δεδομένων διαφαίνεται σαφώς η σημαντικότητα του σπηλαίου του Ορφέα, ως χώρου που αξιοποιήθηκε ποικιλοτρόπως, κυρίως κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Η συνέχιση της ανασκαφής, η μελέτη του υλικού, καθώς και μια σειρά εργαστηριακών αναλύσεων που βρίσκονται σε εξέλιξη αναμένεται να φέρουν στο φως περισσότερα στοιχεία, που θα συμβάλλουν στην αποσαφήνιση του χαρακτήρα της θέσης και στην πιθανή ένταξή της μέσα στο ευρύτερο δίκτυο προϊστορικών θέσεων της περιοχής.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΚΥΘΝΟΣ

Σπήλαιο Καταφύκι

Ολοκληρώθηκαν το καλοκαίρι από το Δήμο Κύθνου οι εργασίες αξιοποίησης του σπηλαίου Καταφύκι στην Δρυοπίδα της Κύθνου, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες. Εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Στεφανόπουλο το Δεκαπενταύγουστο του 2003. Εις μνήμη του Κύθνιου γεωλόγου που πρωτοστάτησε στην αξιοποίησή του ονομάστηκε σπήλαιο Γ. Μαρτίνου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Κάντια[44]

Η μεσολιθική (10.500-9.000 Π.Σ.) περιλαμβάνει τις κοινωνίες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών από το τέλος του Ολοκαίνου ως την έναρξη της νεολιθικής. Στην Ελλάδα είναι ελάχιστα γνωστή, με δώδεκα μόνο θέσεις καταγεγραμμένες, από τις οποίες έχουν ανασκαφεί οι πέντε[45]. Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς συνδέεται άμεσα με ένα από τα μεγάλα ζητούμενα της ευρωπαϊκής προϊστορίας, την αρχή της νεολιθικής οικονομίας. Τα ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα επικεντρώνονται στην ενδεχόμενη συμβολή των μεσολιθικών κοινωνιών στην ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφίας στην Ελλάδα. Υπήρχε στη χώρα μας ένα σημαντικό μεσολιθικό δίκτυο εγκατάστασης; Διαπιστώνεται συγκέντρωση θέσεων σε ορισμένες περιοχές; Οφείλεται ο μικρός αριθμός των θέσεων σε χαμηλή πυκνότητα του τότε πληθυσμού, στην ελλιπή διατήρηση των θέσεων ή στην απουσία συστηματικής έρευνας;

Για τη διερεύνηση αυτών ακριβώς των ερωτημάτων, το πρόγραμμα της Κάντιας[46] επεδίωξε να διαμορφώσει ένα γεωαρχαιολογικό μοντέλο εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων και να το εφαρμόσει σε συγκεκριμένες περιοχές του ελληνικού χώρου. Η έρευνα ήταν κοινό πρόγραμμα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (ΕΠΣ) και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 19 Μαΐου ως 6 Ιουνίου 2003 υπό τη διεύθυνση της Ε. Παναγοπούλου και του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βοστώνης C. Runnels. Χρηματοδοτήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (Institute for Aegean Prehistory).

Το μοντέλο εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων. Το σκεπτικό της έρευνάς μας αναπτύχθηκε ως εξής: α) Με βάση τα μέχρι στιγμής δεδομένα[47] είναι προφανές ότι οι μεσολιθικές θέσεις εμφανίζουν ασυνεχή γεωγραφική κατανομή. Μεγαλύτερη συγκέντρωση μεσολιθικών θέσεων εμφανίζουν τα νησιά και οι παράκτιες περιοχές με ποτάμιες κοιλάδες, έλη και τενάγη. Οι χώροι αυτοί παρουσιάζουν σημαντική βιοποικιλότητα και ως εκ τούτου συνιστούσαν πόλο έλξης για τους μεσολιθικούς πληθυσμούς.

β) Η Αργολίδα έχει ήδη δώσει ενδείξεις χρήσης κατά τη μεσολιθική[48], ενώ γεωφυσικές διασκοπήσεις[49] και γεωμορφολογικές αναπαραστάσεις[50], που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί, επιτρέπουν την ανασύνθεση της ακτογραμμής κατά τη μεσολιθική. Τέλος, τα παλυνολογικά[51] και παλαιοβοτανικά[52] δεδομένα επιτρέπουν τη μερική αποκατάσταση του παλαιοπεριβάλλοντος.

γ) Η περιοχή της Κάντιας στη βόρεια Αργολίδα αποτελεί κατάλληλο χώρο εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων,

---

44. Ευχαριστίες. Η έρευνα διεξήχθη υπό την εποπτεία της Δ΄ ΕΠΚΑ. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τους αρχαιολόγους Ο. Ψυχογιού και Χ. Πιτερό για τη συνεργασία τους. Ευχαριστούμε, επίσης, τη Δ. Μπακογιαννάκη, σχεδιάστρια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος για το Σχέδ. 15.

45. T.W. Jacobsen - W.R. Farrand, *Franchthi Cave and Paralia. Maps, Plans and Sections, Excavations at Franchthi Cave*, Fascicle 1, Bloomington - Indianapolis 1987. M. Koumouzelis - J.-K. Kozlowski - M. Nowak - K. Sobczyk - M. Kaczanowska - M. Pawlikowski - A. Pazdur, Prehistoric Settlement in the Klisoura Gorge, Argolid, Greece (excavations 1993, 1994), *Préhistoire Européenne* 8 (1996), σ. 143-173. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας*, ό.π. (υποσημ. 8). Ε. Αδάμ, Οι Ανώτερες Παλαιολιθικές και Μεσολιθικές λιθοτεχνίες του Σπηλαίου Θεόπετρας και η συμβολή τους στην εκτίμηση της χρήσης του σπηλαίου κατά το Τελικό Πλειστόκαινο και Πρώιμο Ολόκαινο, στο Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 8), σ. 163-171. A. Sordina, *Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece*, Memphis State University Anthropological Research Center Occasional Papers 4, Memphis: Memphis State University 1970. A. Sampson, The Neolithic and Mesolithic Occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece, *BSA* 93 (1998), σ. 1-22. A. Sampson - J.K. Kozlowski - M. Kaszanowska - B. Giannouli, The Mesolithic Settlement at Maroulas, Kythnos, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2 (2002), σ. 45-67.

46. Για πληρέστερη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας βλ. *ΑΑΑ* 35-38 (2002-2005), σ. 23-36.

47. Άρθρα στο συλλογικό τόμο N. Galanidou - C. Perlès (επιμ.), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, London: *British School at Athens Studies* 10, 2003. Ε. Παναγοπούλου - Ε. Κοτζαμποπούλου - Π. Καρκάνας, Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο: Νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον Αιγαιακό χώρο, στο: Α. Σάμψων (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόννησος 2001, σ. 121-151. C. Runnels - Tj. H. van Andel, The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement, στο J. Wiseman - K. Zachos (επιμ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 2003, σ. 47-134.

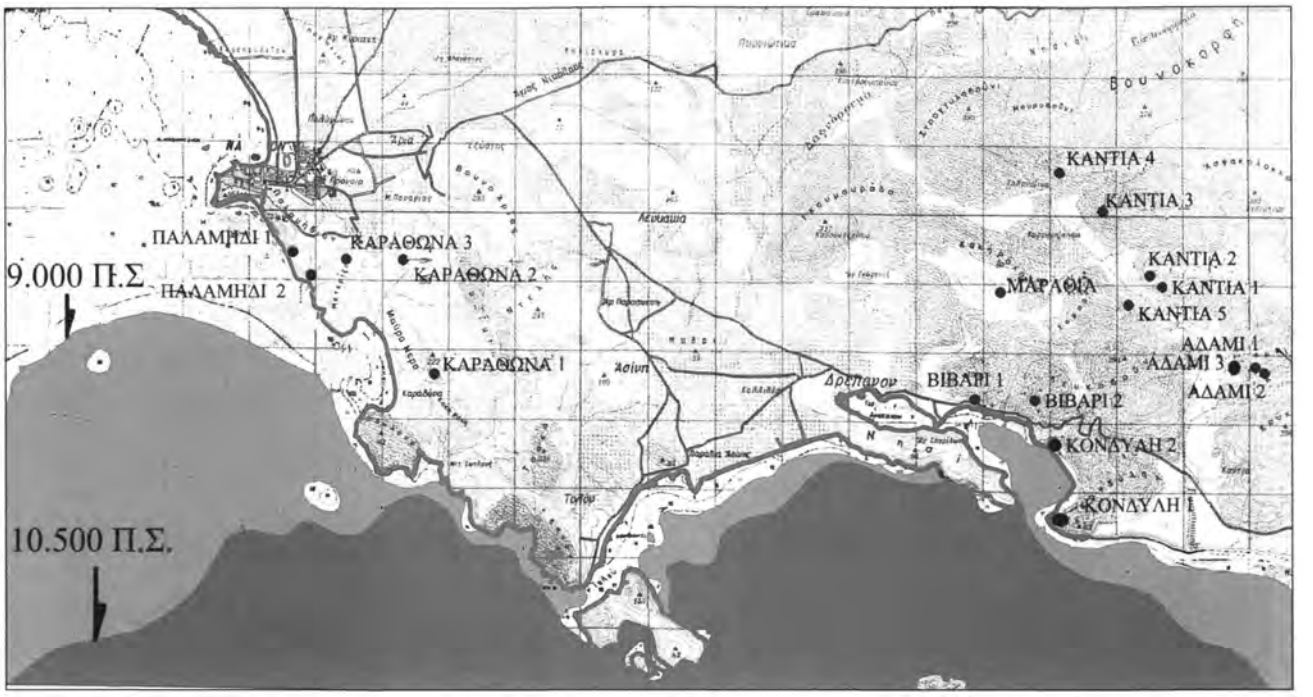
48. Jacobsen - Farrand, ό.π. (υποσημ. 45). Koumouzelis - Kozlowski - Nowak - Sobczyk - Kaczanowska - Pawlikowski - Pazdur, ό.π. (υποσημ. 45). C. Runnels, The Paleolithic and Mesolithic Remains, στο B. Wells - C. Runnels (επιμ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Swedish Institute in Athens, Stockholm 1996, σ. 23-35.

49. Tj.H. van Andel - E. Zangger - C. Perissoratis, Quaternary Transgressive/regressive Cycles in the Gulf of Argos, Greece, *Quaternary Research* 34 (1990), σ. 317-329.

50. K. Lambeck, Sea-level Change and Shoreline Evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic Time, *Antiquity* 70 (1996), σ. 588-611.

51. Τα παλυνολογικά δεδομένα προέρχονται από τη Λέρνα. E. Zangger, *The Geoarchaeology of the Argolid*, Berlin1993.

52. J.-M. Hansen, *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave. Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fascicle 7, Bloomington 1991.

Σχέδ. 14. Κάντια. Χάρτης της περιοχής έρευνας. Απεικονίζονται οι θέσεις και το τοπογραφικό ανάγλυφο. Με βέλη σημειώνονται οι ακτογραμμές των 10.500 Π.Σ. και 9.000 Π.Σ.

γιατί συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που θα την καθιστούσαν ιδανικό χώρο κατοίκησης: είναι παράκτια, διαθέτει εκτεταμένο σύστημα ποτάμιων κοιλάδων, περιέχει πολλά καρστικά έγκοιλα, σπήλαια δηλαδή και βραχοσκεπές που αποτελούν προνομιακούς χώρους διατήρησης ιζημάτων και, τέλος, διατηρεί πρωτογενείς εμφανίσεις πρώτης ύλης για την κατασκευή εργαλειακού εξοπλισμού.

Περιοχή έρευνας και μεθοδολογία. Για τον εντοπισμό των μεσολιθικών θέσεων εφαρμόσαμε συστηματική επιφανειακή έρευνα, που συνοδεύτηκε από παρατήρηση και μελέτη του γεωμορφολογικού αναγλύφου. Χρησιμοποιήσαμε, επίσης, ένα Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών (GIS), το οποίο μας βοήθησε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τους παράγοντες που πιθανόν υπαγόρευσαν την επιλογή των θέσεων προς εγκατάσταση. Οι κυριότεροι από αυτούς ήταν το γεωλογικό υπόβαθρο και το τοπογραφικό ανάγλυφο, καθώς αυτά σχετίζονται με τη βλάστηση και την ύπαρξη πηγών γλυκού νερού, η γειτνίαση με τις ποτάμιες κοιλάδες και τη θάλασσα και η διαθεσιμότητα φυσικών καταφυγίων, όπως σπήλαια και βραχοσκεπές, σε στρατηγικά σημεία.

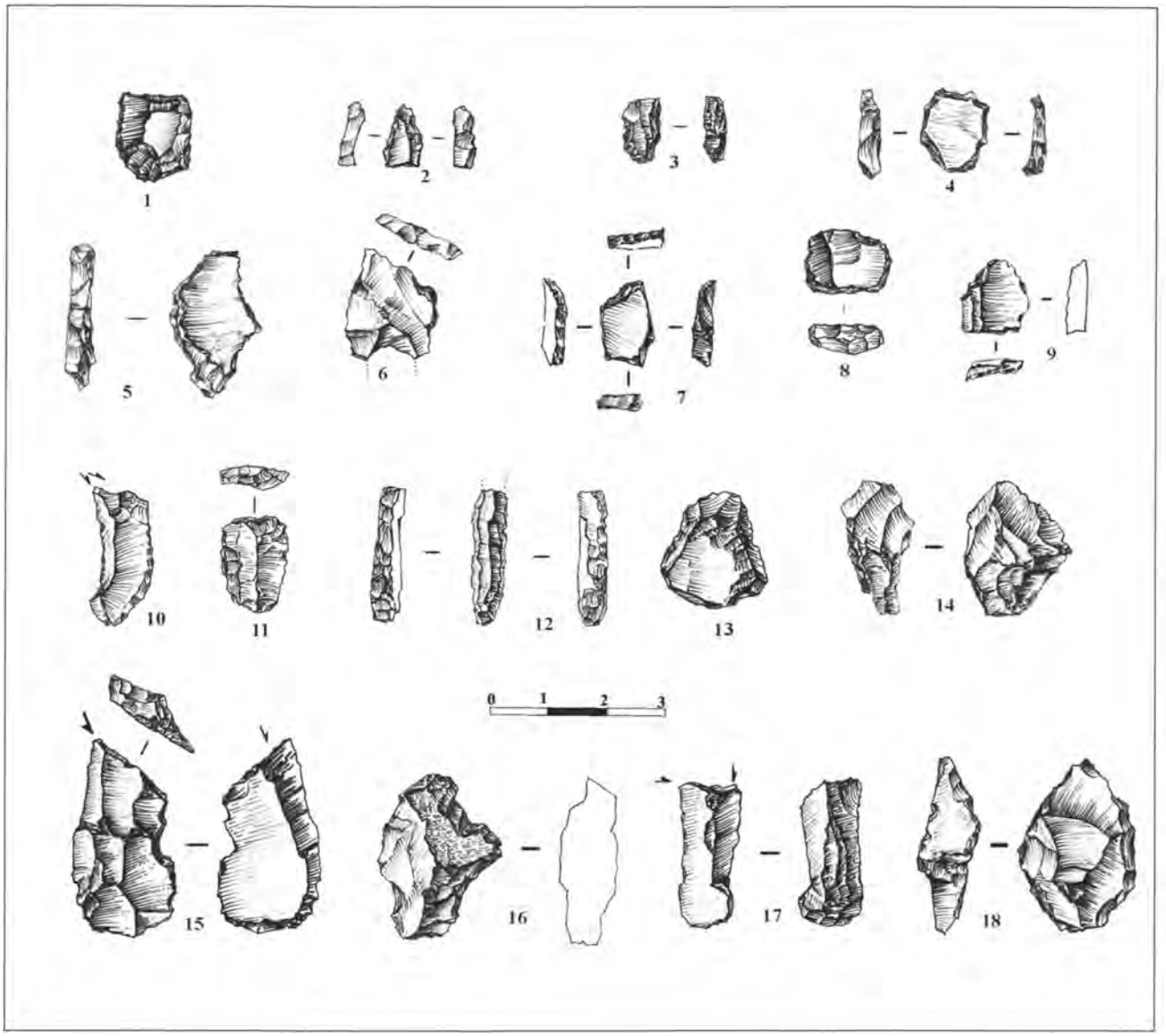
Η επιφανειακή έρευνα διενεργήθηκε από ομάδα έξι ατόμων και επικεντρώθηκε σε σπήλαια και βραχοσκεπές της παράκτιας περιοχής μεταξύ Ναυπλίου και Κάντιας. Η αναζήτησή μας εστιάστηκε σε τέσσερις υποπεριοχές, στις οποίες βάσει του ανωτέρω σκεπτικού είχαμε τις μεγαλύτερες πιθανότητες εντοπισμού μεσολιθικών καταλοίπων: στις κοιλάδες Κάντια και Αδάμι, στον κόλπο του Δρεπάνου γύρω από το Βιβάρι, στην κοιλάδα της Μαραθιάς και στην ακτή από το Παλαμήδι ως την Καραθώνα, νότια του Ναυπλίου (Σχέδ. 14).

Εξετάσαμε το εσωτερικό των σπηλαίων, αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο, από όπου περισυλλέξαμε όλα τα λίθινα τέχνεργα. Στην ενδοχώρα εξετάστηκαν η περιοχή Ανηφοράκι και η κοιλάδα της Μαραθιάς, επειδή βρίσκονται σε στρατηγική θέση, πάνω από τον κόλπο του Δρεπάνου και την παραλία του Τολού. Δεν εξετάστηκαν οι κοιλάδες σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 120 μ. και σε απόσταση μεγαλύτερη των 4 χλμ. από την ακτή.

Τέλος, για τον εντοπισμό πρωτογενών εμφανίσεων πρώτης ύλης ερευνήθηκαν επιλεγμένοι γεωλογικοί σχηματισμοί.

Αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα υπήρξαν πολύ ικανοποιητικά, αφού τόσο ο αριθμός των θέσεων, όσο και οι χρονολογικές τους ενδείξεις συνηγορούν στην παρουσία μεσολιθικών ομάδων στην παράκτια περιοχή της Κάντιας. Μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

α) Οι θέσεις. Εντοπίστηκαν συνολικά 21 θέσεις σε σπήλαια και βραχοσκεπές (Σχέδ. 14 και Πίνακες Β-Γ). Οι χώροι αυτοί προσδιορίστηκαν από την παρουσία λίθινων εργαλειακών συνόλων, το μέγεθος των οποίων ποικίλλει από μεμονωμένα ευρήματα και μικρές συγκεντρώσεις ως πολυάριθμα σύνολα (Πίνακας Β). Δεν εντοπίστηκαν υπαί-

Σχέδ. 15. Κάντια. Μεσολιθικά τέχνεργα από τις θέσεις Αδάμι 2 και 3:
1. ξέστρο, 2. φολίδα με αμφίπλευρη ράχη, 3. ξέστρο σε μικρολεπίδα, 4. μικρόλιθος, 5. φολίδα με ράχη, 6. κολόβωση, 7. μικρόλιθος, 8. κολόβωση, 9. φολίδα με δευτερογενή επεξεργασία, 10. γλυφίδα, 11. ξέστρο, 12. μικρολεπίδα με ράχη, 13. τερματικό ξέστρο, 14. μικρολιθικός πυρήνας, 15. γλυφίδα σε κολόβωση, 16. οδοντωτό, 17. σύνθετο εργαλείο (γλυφίδα και ξέστρο), 18. φολίδα με αμφίπλευρη ράχη.

θριες μεσολιθικές θέσεις, αν και η μεγάλη έκταση της υπό έρευνα περιοχής, και κατά συνέπεια η αραιή της σάρωση, δεν ευνόησε πιθανόν την ανακάλυψή τους. Δεκαπέντε θέσεις είναι μεσολιθικές, τρεις της μέσης/πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής, ενώ τρεις δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένη περίοδο (Πίνακας Γ), επειδή έδωσαν πολύ μικρές συγκεντρώσεις μη διαγνωστικών τέχνεργων. Εκτός από τις τρεις αμιγώς παλαιολιθικές θέσεις, σποραδικά τέχνεργα της μέσης/πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής βρέθηκαν και σε μερικές μεσολιθικές θέσεις. Επί συνόλου 1.713 τέχνεργων το 94% είναι μεσολιθικά.

Η χωρική κατανομή των θέσεων αναπαριστά εν μέρει το μεσολιθικό τοπίο με τη χρήση αβαθών σπηλαίων και βραχοσκεπών σε χαμηλό υψόμετρο και σε απόσταση 2 ως 4 χλμ. από την ακτογραμμή. Προφανής είναι η επιλογή σπηλαίων με νότιο προσανατολισμό και στρατηγική θέση που εξασφάλιζε τον έλεγχο κοιλάδων και παράκτιων πεδιάδων. Αρκετές θέσεις βρίσκονται κοντά σε εμφανίσεις πρώτης ύλης.

Οι περισσότερες μεσολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν στην κοιλάδα της Κάντιας, η οποία αποτελούσε πέρασμα από την ακτή στην ενδοχώρα και διασώζει πληθώ-

ρα βραχοσκεπών και σπηλαίων. Οι θέσεις είχαν άμεση πρόσβαση, τόσο σε πηγές πρώτων υλών όσο και σε δασώδεις πλαγιές δρυών και πεύκων, που παρείχαν τροφή και κάλυψη στα ζώα, αλλά και καύσιμη ύλη στις μεσολιθικές ομάδες. Απέχουν 1 χλμ. περίπου η μία από την άλλη, ενώ η μεγαλύτερη απόσταση από την ακτή σήμερα είναι μία ως δύο ώρες με τα πόδια.

Σπήλαια με μεσολιθικά ευρήματα εντοπίστηκαν, επίσης, στις παραποτάμιες κοιλάδες (Αδάμι) που συνδέουν την Κάντια με τα υψώματα της ενδοχώρας. Οι παράπλευρες αυτές κοιλάδες διοχέτευαν τα θηράματα που κατέβαιναν προς τη θάλασσα σε σημεία που διευκόλυναν τις ενέδρες.

Οι υπόλοιπες μεσολιθικές θέσεις βρέθηκαν στο Βιβάρι, στην Καραθώνα και στο Παλαμήδι, ενώ ελάχιστα ίχνη μεσολιθικής δραστηριότητας εντοπίστηκαν στην ενδοχώρα, στην κοιλάδα της Μαραθιάς.

β) Τα λίθινα εργαλειακά σύνολα. Περισυνελέγησαν συνολικά 1.713 λίθινα τέχνεργα. Από αυτά τα 1.048 βρέθηκαν στις θέσεις Αδάμι 1, 2 και 3, ενώ οι υπόλοιπες θέσεις εκπροσωπούνται με μικρό αριθμό τέχνεργων, που δεν ξεπερνούν τα 75 (Πίνακας Β). Είναι κατασκευασμένα σε ερυθρωπό, λεπτόκοκκο ραδιολαρίτη, υλικό που αφθονεί στην περιοχή σε πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις.

Η απόδοση των θέσεων της Κάντιας στη μεσολιθική βασίζεται στα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά των λίθινων εργαλειακών συνόλων. Για τη μελέτη και ταξινόμησή τους χρησιμοποιήθηκαν τα συγκριτικά στοιχεία από τα γειτονικά σπήλαια Φράγχθι[53] και Κλεισούρα 1[54]. Στην ταύτιση μεσολιθικών επιφανειακών συνόλων ιδιαίτερα χρήσιμη υπήρξε, επίσης, η εμπειρία από τα αντίστοιχα σύνολα της Αλοννήσου[55]. Τα σύνολα της Κάντιας αποτελούνται κυρίως από πυρήνες (Σχέδ. 15: 14), τεχνικά αποκρούσματα και φολίδες, ενώ σε μικρότερο ποσοστό εμφανίζονται εργαλεία (Πίνακας Β). Τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα σε ποικιλία υποβάθρων, δηλαδή σε φολίδες, μικρολεπίδες (Σχέδ. 15: 3), πυρήνες και θραύσματα πυρήνων, καθώς και σε άμορφα αποκρούσματα. Ξέστρα (Σχέδ. 15: 1, 11, 13), εγκοπές και οδοντωτά (Σχέδ. 15: 16) είναι οι συχνότερα εμφανιζόμενοι τύποι (Πίνακας Δ). Σύνθετα εργαλεία, που συνδυάζουν δηλαδή περισσότερους του ενός μορφολογικούς τύπους (Σχέδ. 15: 17), κολοβώσεις (Σχέδ. 15: 6, 8), γλυφίδες (Σχέδ. 15: 10, 15) και οπείς υπάρχουν σε μικρότερα ποσοστά. Χαρακτηριστικές είναι, επίσης, οι μικρολιθικές λεπίδες με ράχη (Σχέδ. 15: 12), οι φολίδες με ράχη (Σχέδ. 15: 2, 5, 18), οι φολίδες με ανάστροφη δευτερογενή επεξεργασία, καθώς και μερικοί, μη γεωμετρικοί μικρόλιθοι (Σχέδ. 15: 4, 7).

Συνοψίζοντας, τα εργαλειακά σύνολα της Κάντιας παρουσιάζουν ομοιότητες με τις λιθοτεχνίες της κατώτερης και της ανώτερης μεσολιθικής του σπηλαίου Φράγχθι και με τα μεσολιθικά σύνολα του σπηλαίου Κλεισούρα 1 και παραπέμπουν σε επαναλαμβανόμενη χρήση της περιοχής κα0' όλη τη διάρκεια του πρώιμου Ολόκαινου (10.500-9.000 Π.Σ.).

Συμπεράσματα. Η έρευνα της Κάντιας εμπλούτισε το ελληνικό μεσολιθικό αρχείο με 15 νέες θέσεις. Δεδομένης της σπανιότητας των μεσολιθικών θέσεων στη χώρα μας, αυτή είναι ήδη μια σημαντική συμβολή στην κατανόηση της σχετικά άγνωστης αυτής περιόδου της προϊστορίας. Με βάση την παλαιογεωγραφική μας αποκατάσταση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Κάντια αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου περιφερειακού δικτύου που πιθανόν εκτεινόταν μέχρι το Κεφαλάρι και τη Λέρνα στις δυτικές ακτές του Αργολικού κόλπου και προς Ν. μέχρι το Άστρος. Αυτές οι περιοχές διαθέτουν πηγές γλυκού νερού, ποτάμιες κοιλάδες, παράκτια έλη και σπήλαια. Αποτελούν δηλαδή ιδανικά οικοσυστήματα για τις μεσολιθικές ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών.

Το παρόν ερευνητικό πρόγραμμα ανέπτυξε, επίσης, μια μεθοδολογία εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων με βάση συγκεκριμένες παραδοχές, εκπορευόμενες από την ανασύσταση του παλαιογεωγραφικού καθεστώτος. Η μεθοδολογία αυτή ελέγχθηκε στην έρευνα πεδίου με πολύ καλά αποτελέσματα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας με παρόμοιες περιβαλλοντικές συνθήκες κατά το πρώιμο Ολόκαινο. Τέτοιες περιοχές είναι ο Παγασητικός, η χερσόνησος της Χαλκιδικής και τμήματα του Κορινθιακού και του Αμβρακικού κόλπου. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο πληροφοριών, τα δεδομένα αυτής της έρευνας θα αποκτήσουν ασφαλώς νέες ερμηνευτικές προεκτάσεις.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - CURTIS RUNNELS** - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ* - PRISCILLA MURRAY** - SUSAN ALLEN** - KEVIN MULLEN** - ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΟΥΡΛΟΥΚΗΣ**

* Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

** Πανεπιστήμιο της Βοστώνης

53. C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*, τ. II: *Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial, Excavations at Franchthi Cave*, Fascicle 5, Bloomington - Indianapolis 1990.

54. M. Koumouzelis - J. Kozlowski - K.-B. Ginter, Mesolithic Finds from Cave 1 in the Klisoura Gorge, Argolid, στο: Galanidou - Perlès, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 123-130.

55. Παναγοπούλου - Κοτζαμπόπουλου - Καρκάνας, ό.π. (υποσημ. 47).

Πίνακας Β. Κατάλογος των μεσολιθικών θέσεων με αριθμό και είδος ευρημάτων.

Θέση	Είδος	Λίθινα	Πυρήνες	Εργαλεία	Αποκρούσματα
Κάντια 1	σπήλαιο	47	0	17	30
Κάντια 2	σπήλαιο	26	0	9	17
Κάντια 3	σπήλαιο	32	0	15	17
Κάντια 4	βραχοσκεπή	89	9	37	43
Κάντια 5	υπαίθρια	34	4	17	13
Αδάμι 1	σπήλαιο	21	4	10	7
Αδάμι 2	βραχοσκεπή	536	59	115	362
Αδάμι 3	σπήλαιο	512	69	82	361
Βιβάρι 1	βραχοσκεπή	26	3	12	11
Βιβάρι 2	σπήλαιο	74	2	41	31
Κονδύλη 1	βραχοσκεπή	43	1	14	28
Κονδύλη 2	βραχοσκεπή	10	0	10	0
Μαραθιά	σπήλαιο	73	5	31	37
Καραθώνα 1	σπήλαιο	53	1	6	46
Παλαμήδι 1	σπήλαιο	39	1	6	32
Σύνολο		1615	158	422	1035
%			9,8	26,1	64,1

Πίνακας Γ. Κατάλογος άλλων θέσεων.

Θέση	Είδος	Λίθινα	Πυρήνες	Εργαλεία	Αποκρούσματα	Περίοδος
Ανηφοράκι	υπαίθρια	24	4	15	5	άγνωστη
Καραθώνα 2	βραχοσκεπή	21	2	3	16	Παλαιολιθική
Καραθώνα 3	σπήλαιο	3	0	3	0	άγνωστη
Παλαμήδι 2	σπήλαιο	45	5	10	30	Παλαιολιθική
Αγία Μονή	υπαίθρια	3	0	1	2	άγνωστη
Ακροναυπλία	βραχοσκεπή	2	1	1	0	Παλαιολιθική
Σύνολο		98	12	3	53	
%			12,2	33,7	54,1	

Πίνακας Δ. Κύριοι τύποι των μεσολιθικών εργαλείων ανά θέση.

Θέση	Ξέστρα	Εγκοπές	Σύνθετα	Με ράχη	Μικρόλιθοι	Με δευτερογενή επεξεργασία	Λίθινα
Κάντια 1	4	2	1	3	1	0	11
Κάντια 2	3	5	0	0	0	1	9
Κάντια 3	1	1	0	1	0	2	5
Κάντια 4	7	3	1	5	4	15	35

Κάντια 5	4	3	1	1	1	6	16
Αδάμι 1	2	0	0	2	0	3	7
Αδάμι 2	22	26	0	15	9	24	96
Αδάμι 3	29	17	1	5	0	34	86
Μαραθιά	6	5	1	3	2	7	24
Βιβάρι 1	1	0	1	0	2	8	12
Βιβάρι 2	6	4	0	3	0	16	29
Καραθώνα 1	0	5	1	0	0	4	10
Κονδύλη 1	0	1	0	4	1	7	13
Κονδύλη 2	0	0	0	3	1	3	7
Παλαμήδι 1	2	1	0	1	0	3	7
Σύνολο	87	73	7	46	21	133	367
%	23,7	19,9	1,9	12,5	5,7	36,2	

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μάνη

Σπήλαιο Καλαμάκια

2001

Συνεχίστηκε το έτος 2001, με συνεργασία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Πανεπιστημίου Αθηνών[56], η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια, οι αποθέσεις του οποίου χρονολογούνται στην περίοδο πριν από 80.000 έως 40.000 χρόνια περίπου και περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής.

Στο ανώτερο επίπεδο (Στρώμα IV) η ανασκαφή εκτείνεται στα τετράγωνα D9, E9, C10, D10, E10, C11, D11, E11. Εδώ αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, η μία από τις οποίες, με πολύ πυκνά κατάλοιπα, αντιστοιχούσε σε πιο έντονη χρήση του σπηλαίου. Και οι δύο επιφάνειες περιείχαν κατακερματισμένα και καμένα οστά, λίθινα εργαλεία και αρκετές κροκάλες (κρουστήρες), ενώ η πρώτη απέδωσε και τρία όστρεα του είδους Spondylus gaederopus. Τα οστέινα κατάλοιπα ανήκουν, όπως και στις προηγούμενες επιφάνειες, σχεδόν αποκλειστικά σε ελαφοειδή και αγριοκάτσικα, ενώ βρέθηκαν και πάλι λίγα ελάσματα δοντιών από νεαρούς ελέφαντες. Τα λίθινα εργαλεία είναι χαρακτηριστικά του μουστέριου σταδίου.

Στο κατώτερο επίπεδο (κορυφή Στρώματος III), η ανασκαφή εκτείνεται στα τετράγωνα D5, E5, D6, E6, D7, E7, D8, E8. Ελάχιστα κατάλοιπα ήλθαν στο φως, καθώς η ανασκαφή αφορούσε προφανώς ένα επίπεδο που αντιστοιχεί σε πολύ αραιή κατοίκηση του σπηλαίου. Και στο επίπεδο αυτό, τα οστέινα κατάλοιπα ανήκουν κυρίως σε αγριοκάτσικα και ελαφοειδή.

Συνεχίστηκε η συλλογή δειγμάτων για εργαστηριακές αναλύσεις (παλυνολογική, μικρομορφολογική, ραδιοχρονολογήσεις κτλ.).

Στον κώνο των ιζημάτων, δίπλα από την είσοδο του σπηλαίου, συνεχίστηκε η δοκιμαστική τομή, με την αφαίρεση στείρων στρωμάτων.

56. Ομάδα εργασίας: Α. Ντάρλας, αρχαιολόγος, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (υπεύθυνος της ανασκαφής), Χρ. Ντούμας, αρχαιολόγος, καθηγητής Πανεπιστημίου (υπεύθυνος), Η. de Lumley, γεωλόγος-αρχαιολόγος, καθηγητής του Muséum National d'Histoire Naturelle της Γαλλίας (υπεύθυνος), Ε. Ψαθή, αρχαιοζωολόγος, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ου. Πάλλη, αρχαιολόγος, Β. Lecervoisier, γεωλόγος, Muséum National d'Histoire Naturelle, Th. Roger, παλαιοντολόγος, Muséum National d'Histoire Naturelle, A. Echassoux, αρχαιοζωολόγος, Muséum National d'Histoire Naturelle, Θ. Χατζηθεοδώρου, τοπογράφος-μηχανικός, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας.

2002

Συνεχίστηκε το έτος 2002, σε συνεργασία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Γαλλίας[57], η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια (Πίν. 161 α), οι αποθέσεις του οποίου χρονολογούνται στην περίοδο πριν από 80.000 έως 40.000 χρόνια περίπου και περιέχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής.

Στο ανώτερο επίπεδο (Στρώμα IV), η ανασκαφή εκτείνεται στα τετράγωνα D9, E9, C10, D10, E10, C11, D11, E11. Αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης (Πίν. 161 β-γ, 162 α). Και οι δύο επιφάνειες περιείχαν κατακερματισμένα και καμένα οστά, λίθινα εργαλεία και αρκετές κροκάλες (κρουστήρες). Η πρώτη επιφάνεια χαρακτηρίζεται από την εξαιρετικά μεγάλη πυκνότητα καταλοίπων χελώνας (Πίν. 161 δ), τόσο από το χέλυο όσο και από το σκελετό. Τα οστά θηλαστικών ανήκουν, όπως και στις προηγούμενες επιφάνειες, σχεδόν αποκλειστικά σε ελαφοειδή και αγριοκάτσικα. Βρέθηκαν, επίσης, ένα όστρεο του είδους Spondylus gaederopus και ένα θραύσμα τρίτωνα. Τα λίθινα εργαλεία είναι χαρακτηριστικά του μουστέριου σταδίου.

Ανοίχθηκε μια τομή στη ζώνη 17 προκειμένου να διερευνηθούν τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης (Στρώμα VI) (Πίν. 162 β), τα οποία αποτέθηκαν μετά το σφράγισμα της εισόδου από το μεγάλο κώνο κορημάτων.

Στο κατώτερο επίπεδο (κορυφή Στρώματος III), η ανασκαφή εκτείνεται στα τετράγωνα D5, E5, D6, E6, D7, E7, D8, E8. Ελάχιστα κατάλοιπα ήλθαν στο φως, καθώς η ανασκαφή αφορούσε προφανώς ένα επίπεδο που αντιστοιχεί σε πολύ αραιή κατοίκηση του σπηλαίου. Και στο επίπεδο αυτό, τα οστέινα κατάλοιπα ανήκουν κυρίως σε αγριοκάτσικα και ελαφοειδή.

Συνεχίστηκε η συλλογή δειγμάτων για εργαστηριακές αναλύσεις (παλυνολογική, μικρομορφολογική, ραδιοχρονολογήσεις κτλ.).

2003

Κατά το 2003, σε συνεργασία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του ομότιμου καθηγητή Χ. Ντούμα, αποκαλύφθηκαν στο ανώτερο επίπεδο (Στρώμα IV), τρεις ακόμη επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, οι οποίες περιείχαν, όπως και όλες οι προηγούμενες, κατακερματισμένα και καμένα οστά, λίθινα εργαλεία και αρκετές κροκάλες (κρουστήρες). Η πρώτη επιφάνεια περιείχε ελάχιστα κατάλοιπα χελώνας, πυκνά κατάλοιπα θηλαστικών και λίθινα τέχνεργα, κυρίως από χαλαζία και μαύρο πυριτόλιθο. Η δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης περιείχε άφθονα οστέινα κατάλοιπα, από θηλαστικά και χελώνες, ενώ η λιθοτεχνία περιλάμβανε πολλά εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία, κυρίως από χαλαζία, καθώς και μία κατεργασμένη κροκάλα. Η τρίτη επιφάνεια εγκατάστασης, η οποία καλυπτόταν από στάχτη σε όλη σχεδόν την έκτασή της, περιείχε πολύ πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Τα οστέινα κατάλοιπα περιλαμβάνουν οστά θηλαστικών και χελωνών. Η λιθοτεχνία περιλαμβάνει πολύ μικρούς κυκλικούς πυρήνες, αρκετά εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία και φολίδες λεβαλλουά. Στην επιφάνεια αυτή επανεμφανίζεται ο κροκεάτης λίθος, που απουσίαζε από τις δύο προηγούμενες. Τα οστά θηλαστικών ανήκουν, όπως και στις προηγούμενες επιφάνειες, σχεδόν αποκλειστικά σε ελαφοειδή και αγριοκάτσικα. Επισημαίνεται η ανεύρεση ενός τμήματος κρανίου αιγάγρου, που φέρει το κάτω μέρος ενός κεράτου, καθώς επίσης και τμήμα από πλευρό ενός μεγάλου θηλαστικού με πολλές παράλληλες εγχαράξεις από λίθινο εργαλείο, δίχως αμφιβολία σκόπιμες. Βρέθηκαν, επίσης, θυρίδες σπονδύλων Spondylus gaederopus, καθώς και θραύσματα πίνας (Pina nobilis).

Συνεχίστηκε η τομή στη ζώνη 17, προκειμένου να διερευνηθούν τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης (Στρώμα VI), τα οποία αποτέθηκαν μετά το σφράγισμα της εισόδου του σπηλαίου. Σε βάθος περίπου 0,20 μ. κάτω από το επίπεδο του καννάβου, αναφάνηκαν πέτρες που ορίζουν ένα επίπεδο και ανήκουν προφανώς στη λεπτή επιφάνεια εγκατάστασης, η οποία είχε επισημανθεί στη φυσική τομή της επίχωσης. Η επιφάνεια αυτή δεν αποκαλύφθηκε ακόμη.

Συνεχίστηκε η συλλογή δειγμάτων για εργαστηριακές αναλύσεις (παλυνολογική, μικρομορφολογική, ραδιοχρονολογήσεις κτλ.).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - HENRY DE LUMLEY

57. Βλ. υποσημ. 56.

Σύμφωνα με το νέο Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (Π.Δ. 191/2003, άρθρ. 49) ιδρύονται δύο Εφορείες Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, η Βορείου Ελλάδος με έδρα τη Θεσσαλονίκη και η Νοτίου Ελλάδος, της οποίας έδρα παραμένει η Αθήνα και οι αρμοδιότητές της περιορίζονται στις περιφέρειες Στερεάς Ελλάδος, Αττικής, Πελοποννήσου, Δυτικής Ελλάδος, Ιονίου, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης. Με την ενεργοποίηση της Εφορείας της Βορείου Ελλάδος στις αρχές του 2004, α) μεταφέρθηκε σταδιακά από την Υπηρεσία μας όλο το αρχείο που αφορά στις περιοχές αρμοδιότητας της νέας Εφορείας, β) πραγματοποιήθηκαν από κοινού αυτοψίες και γ) έγινε εκπαίδευση του προσωπικού της από το έμπειρο στη σπηλαιολογική εξερεύνηση και την έρευνα προσωπικό μας.

Από τις ανασκαφές της Εφορείας μας στη Βόρειο Ελλάδα συνεχίστηκαν όσες είχαν ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον για τους ανασκαφείς, αλλά και σωστικό χαρακτήρα ή αποτελούσαν συνεργασίες. Πραγματοποιήθηκαν έτσι οι ανασκαφές στα σπήλαια Ορφέα Αλιστράτης, Κορομηλιάς Καστοριάς και Λουτρακίου Αριδαίας Πέλλας, ενώ ξεκίνησε με έγκριση του ΥΠΠΟ διεπιστημονική επιφανειακή έρευνα στον Αλιάκμονα.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

2001-2004

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Λουτράκι

Σπήλαιο Α΄ ή Αρκουδοσπηλιά

Το σπήλαιο Α΄ ή Αρκουδοσπηλιά βρίσκεται στο βόρειο πρανές του φαραγγιού του ρέματος Νικολάου σε υψόμετρο 540 μ., δυτικά του χωριού Λουτράκι Αλμωπίας και απέχει από αυτό 3,5 χλμ. και περί τα 17 χλμ. από την πόλη της Αριδαίας. Η ανασκαφική, ιζηματολογική έρευνα στο σπήλαιο έχει ξεκινήσει από το 1992 σε συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με εκπρόσωπο την επίκουρο καθηγήτρια Ε. Τσουκαλά.

Η σπουδαιότητα του σπηλαίου Α΄ είναι κυρίως παλαιοντολογική-παλαιοοικολογική λόγω της πληθώρας σκελετικών στοιχείων που ανήκαν κυρίως σε προϊστορική άρκτο (Ursus spelaeus, εξαφανισμένη σήμερα), αλλά και αρχαιολογική λόγω της παρουσίας σημαντικών καταλοίπων της ύστερης νεολιθικής και της εποχής του Χαλκού, που έχουν εντοπιστεί στο εσωτερικό του κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών.

Κατά τη διάρκεια των ετών 2001-2004 ανασκάφηκαν τα τετράγωνα 0_{12}, Y_7, Y_8, E_1, F_1, P_{12}, T_{13}, W_6, W_7, I_1, I_2, J_1, Y_1, Z_1, R_1, R_2, R_3 (Σχέδ. 1) από τρεις διαφορετικές περιοχές του δαπέδου του σπηλαίου.

Η πρώτη περιοχή, όπου τα τετράγωνα 0_{12}, P_{12}, T_{13} και τα I_1, I_2, J_1, R_1, R_2, R_3, βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του και το δάπεδό του, εκτός από την κατά τόπους επιφανειακή κάλυψη από γκουανό, χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση καφέ αργιλώδους στρώματος που δηλώνει ήρεμες συνθήκες παλαιοπεριβάλλοντος (πολύ μικρή ενέργεια απόθεσης ιζήματος).

Η δεύτερη περιοχή, όπου τα τετράγωνα Y_7, Y_8, W_6, W_7, βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του και χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση ογκόλιθων επί του δαπέδου, η οποία σχετίζεται με παλαιοσεισμική δράση.

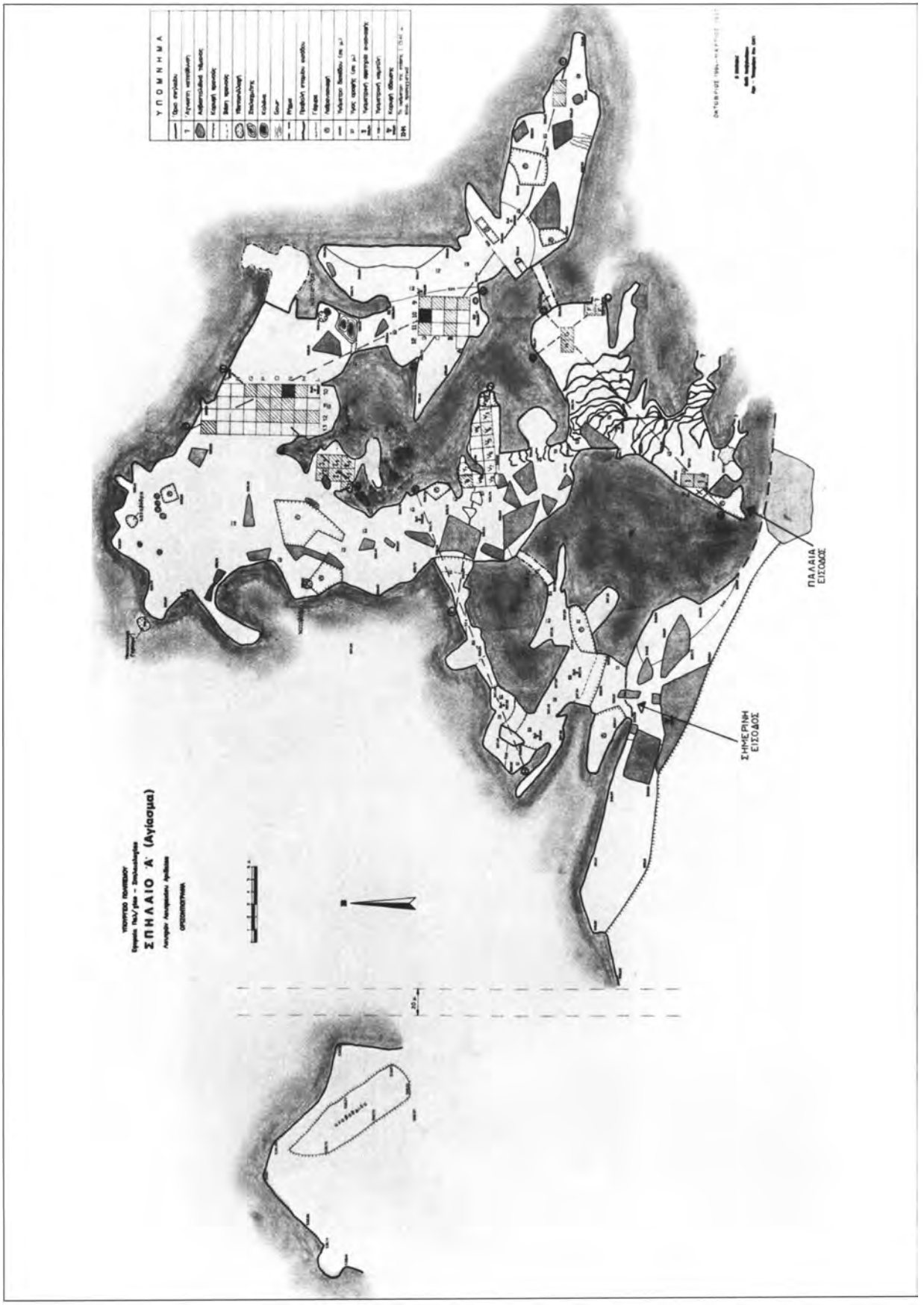
Η τρίτη περιοχή, όπου τα τετράγωνα E_1, F_1, X_1, Z_1 (θάλαμος των gours), βρίσκεται στο νοτιότερο τμήμα του σπηλαίου και χαρακτηρίζεται από την επιφανειακή κάλυψη του μεγαλύτερου τμήματος του δαπέδου από ανθρακικές κρούστες, οι οποίες προέρχονται από χημική ιζηματογένεση.

Στόχος της έρευνας ήταν να συσχετιστούν τα 12.000 και πλέον σκελετικά στοιχεία από Ursus spelaeus, συνήθως πολύ καλά συντηρημένα, με τα περιβάλλοντα ιζήματα, να αποσαφηνιστούν οι διάφοροι χρονοστρωματογραφικοί ορίζοντες, η χρήση της σπηλιάς από τον άνθρωπο και πότε, αν η σημερινή είσοδος είναι η αρχική ή μεταγενέστερη και τέλος, η προέλευση και το είδος των ιζημάτων του δαπέδου.

Κατά το διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκαν μελέτες απόλυτης χρονολόγησης (μέθοδος ESR) σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος με εκπρόσωπο τον Ι. Μπασιάκο, κυρίως στα ανθρακικής φύσεως τραβερτινώδη ιζήματα και ροολίθους που περισυνελέγησαν επιτοπίως στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του σπηλαίου Α΄.

Επίσης, χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο του C14 τα κατάλοιπα φωτιάς που βρέθηκαν σε νεολιθικές κυρίως επιχώσεις, σε διάφορες θέσεις του σπηλαίου.

Τα αποτελέσματα των επιτόπιων και εργαστηριακών

Σχέδ. 1. Λουτράκι. Σπήλαιο Α΄ ή Αρκουδοσπηλιά. Κάτοψη.

μελετών ήταν καθοριστικά στην κατανόηση των διεργασιών και της αλληλουχίας των συμβάντων που σχετίζονται με τη μεταβολή της μορφολογίας του σπηλαίου και της παρουσίας σε αυτό τόσο του ανθρώπου όσο και της «σπηλαίας άρκτου» (Ursus spelaeus).

Διαπιστώνεται μία ανωπλειστοκαινική, νεοτεκτονική δράση που προηγήθηκε της κλασικής ιζηματογένεσης στο εσωτερικό του σπηλαίου, με συνέπεια το σημαντικό αριθμό καταπτώσεων από τμήματα της οροφής, που σήμερα εμφανίζονται ως ογκόλιθοι σε διάφορες θέσεις του δαπέδου.

Από τις ιζηματολογικές αναλύσεις, τις γεωλογικές τομές και τις χρονολογήσεις των ασβεστιτικών σχηματισμών, έγινε ταξιθέτηση των διαφόρων χρονοστρωματογραφικών οριζόντων, διαπιστώθηκε η περιοχή προέλευσης, ο τρόπος απόθεσης και οι κατευθύνσεις κίνησης των ιζημάτων μέσα στο σπήλαιο.

Κατά τη διάρκεια της κλαστικής ιζηματογένεσης δεν υπήρχε η σημερινή του είσοδος, η οποία εν μέρει είναι τεχνητή, αλλά τα κλαστικά υλικά εισέρχονται από το νοτιότερο άκρο του, όπου η παλαιά είσοδος, η οποία σήμερα είναι φραγμένη λόγω της προαναφερόμενης τεκτονικής δράσης.

Τα ανασκαφικά ευρήματα επιβεβαίωσαν για μία ακόμη φορά τον παλαιοντολογικό του πλούτο και την παλαιοοικολογική σπουδαιότητα του σπηλαίου Α΄, με την εύρεση του μεγαλύτερου μέχρι σήμερα, εκεί κρανίου Ursus spelaeus, της οποίας η είσοδος γινόταν από το νοτιότερο άκρο του.

Τα επάλληλα μαύρα επιχρίσματα του λιθωματικού διακόσμου συνίστανται από αιθάλη και αποδεικνύουν χρονικά εκτεταμένες πυρές σε εστίες που κατασκευάστηκαν κατά τους νεολιθικούς χρόνους και σε νεότερες περιόδους, κατά τη διάρκεια περιστασιακής χρήσης της σπηλιάς από τον άνθρωπο, κυρίως ως καταφύγιο.

Λόγω της ύπαρξης πλημμυρικών φαινομένων και υδραυλικών διεργασιών στο σπήλαιο κατά τις αμέσως προηγούμενες των νεολιθικών χρόνων περιόδους (μεσολιθική, ανωπαλαιολιθική) δεν ήταν δυνατή η χρήση της από τον άνθρωπο, ούτε και αναμένονται σχετικά ευρήματα.

Η σημερινή είσοδος υπάρχει από την ύστερη νεολιθική, η διαμόρφωσή της, κατά ένα τμήμα τουλάχιστον, είναι τεχνητή, και δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ από την Ursus Spelaeus, που έζησε περί το τέλος του Ανώτερου Πλειστόκαινου.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ

2002-2004

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

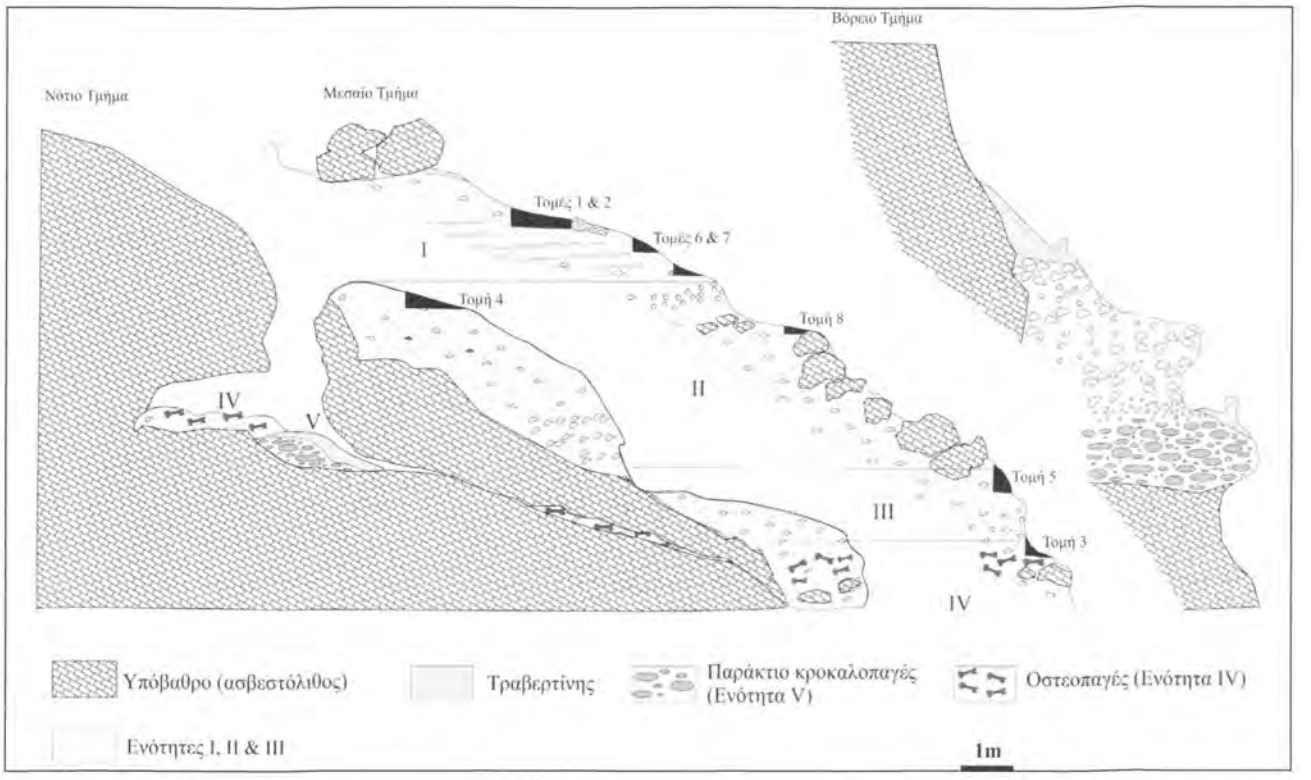
Γ ύ θ ε ι ο

Θέση Λακωνίς

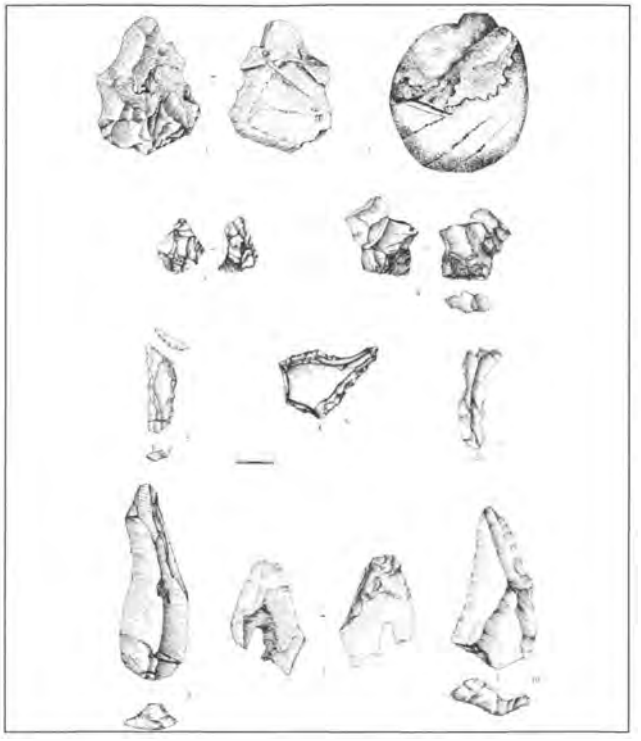
Κατά τα έτη 2002, 2003 και 2004 συνεχίστηκε η ανασκαφή στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς Γυθείου[1]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί[2] η θέση Λακωνίς βρίσκεται 3 χλμ. βορειοανατολικά του Γυθείου, στο ανατολικό ράκτιο άκρο της κοιλάδας Σελινίτσα. Πρόκειται για σύμπλεγμα πέντε καρστικών εγκοίλων, τα οποία αναπτύσσονται σε μήκος 200 μ. περίπου επί της σημερινής ακτογραμμής. Τα έγκοιλα διασώζουν αποθέσεις της μέσης και ανώτερης παλαιολιθικής που χρονολογούνται από το 100.000-20.000 Π.Σ. Η Θέση 1, σπήλαιο, του οποίου η οροφή έχει κατακρημνιστεί, διασώζει την πληρέστερη στρωματογραφική ακολουθία ύψ. 7 μ. Τμήμα της ακολουθίας αυτής βρίσκεται κάτω από το σημερινό επίπεδο

1. Την επιστημονική ομάδα του προγράμματος αποτελούν από πλευράς Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας οι: Ε. Παναγοπούλου (διεύθυνση ανασκαφής και ανάλυση λιθοτεχνιών), Π. Καρκάνας (γεωλογία-μικρομορφολογία) και Γ. Τσαρτσίδου (ανάλυση φυτολίθων). Από τη ΙΒ΄ ΕΠΚΑ συμμετέχει η Ε. Κοτζαμποπούλου (ανάλυση καταλοίπων πανίδας), από το Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, Λειψία, η Κ. Χαρβάτη (φυσική ανθρωπολογία) και από το Πανεπιστήμιο Αγρινίου η Μ. Ντίνου (ανθρακολογία). Κατά την ερευνητική περίοδο 2002 συμμετείχαν επίσης οι: Τ. Βάιλας, σχεδιαστής, Π. Γκιώνη, συντηρήτρια, οι αρχαιολόγοι Ν. Φωκά-Κοσμετάτου, Κ. Κούσιαντας, Π. Τριανταφυλλόπουλος, Χ. Γαρεφαλλάκης, Β. Τουρλούκης, Γ. Ζαχαρόπουλος, Κ. Γρηγορόπουλος και Γ. Καλλής και οι φοιτητές Αρχαιολογίας, Σ. Λεκάκης, Γ. Βοσκός, Κ. Ζαχόπουλος, Ν. Βαβλέκας, Ν. Μαράκας και Γ. Εβρενόπουλος. Το 2003, εκτός από τους μόνιμους συνεργάτες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι: Π. Τριανταφυλλόπουλος, Β. Πετράκης, Σ. Μιχάλακας και Ν. Thompson και οι φοιτητές Γ. Βοσκός, Σ. Λεκάκης και Ν. Μαράκας. Ο γεωλόγος-υδρογεωλόγος Μ. Σκούρτσος επισκέφθηκε, επίσης, την ανασκαφή κατά το χρονικό διάστημα 10-20 Σεπτεμβρίου 2003, προκειμένου να συμβάλει στην εκτίμηση των συνθηκών δημιουργίας και εξέλιξης των σπηλαιωδών σχηματισμών. Το 2004, εκτός από τους μόνιμους συνεργάτες (πλην της Γ. Γκιώνη) συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Π. Ελεφάντη, Π. Τριανταφυλλόπουλος, Χ. Γαρεφαλλάκης, Β. Τουρλούκης, Σ. Μιχάλακας, Φ. Κωφίδου, Α. Σιδέρης, Ε. Καλογηροπούλου, Ν. Thompson, Ν. Βαβλέκας, Ε. Χριστοδούλου, Β. Κρουστάλλης, Ο. Κακκαβάκης, Σ. Λεκάκης και Τ. Γεωργιόπουλος και η συντηρήτρια Κ. Νέζη. Η βοήθεια όλων ήταν πολύτιμη και τους ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε, επίσης, τη σχεδιάστρια της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Δ. Μπακογιαννάκη για τη σχεδίαση των λίθινων τέχνεργων.

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003-1005· 55 (2000): Χρονικά, σ. 1199-1202 και στον παρόντα τόμο, σ. 473-479.

Σχέδ. 2. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Συνθετική απεικόνιση της στρωματογραφικής ακολουθίας της Θέσης 1. Σημειώνονται οι Λιθοστρωματογραφικές Ενότητες και η θέση των ανασκαφικών τομών (εκτός της Τομής 9).

Σχέδ. 3. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίς 1. Μέση παλαιολιθική: 1, 2, 6, 8, 9, 10. Πρώιμη ανώτερη παλαιολιθική: 3, 4, 5, 7.

της θάλασσας λόγω των περιοδικών επικλύσεων του τέλους του Ανώτερου Πλειστοκαίνου και του Ολοκαίνου.

Κατά τις ανωτέρω ερευνητικές περιόδους έγιναν οι εξής εργασίες[3]:

α) *Στρωματογραφική μελέτη*. Η μελέτη επικεντρώθηκε στην κατανόηση της στρωματογραφίας της Θέσης 1. Η ακολουθία υποδιαιρέθηκε σε πέντε Λιθοστρωματογραφικές Ενότητες (I-V, βλ. Σχέδ. 2), που αριθμήθηκαν από πάνω προς τα κάτω. Η κατώτερη ενότητα (V) αποτελεί υπόλειμμα παράκτιου κροκαλοπαγούς, το οποίο με βάση τις προκαταρκτικές χρονολογήσεις αποδίδεται στο Ισοτοπικό Στάδιο 5, δηλαδή στα 120.000-90.000 χρόνια Π.Σ. Οι αποθέσεις της Ενότητας V δεν περιέχουν πολιτισμικά κατάλοιπα. Η υπερκείμενη Ενότητα IV είναι ένα οστεοπαγές με διάσπαρτα λίθινα τέχνεργα και θραύσματα ξυλάνθρακα σε ερυθρωπή συμπαγοποιημένη άργιλο. Στο κεντρικό τμήμα της ακολουθίας την Ενότητα IV διαδέχεται η Λιθοστρωματογραφική Ενότητα III, η οποία

3. Για αναλυτική παρουσίαση της θέσης Λακωνίς και των αποτελεσμάτων της έρευνας, βλ. E. Panagopoulou - P. Karkanas - G. Tsartsidou - E. Kotjabopoulou - M. Ntinou, Late Pleistocene Archaeological and Fossil Human Evidence from Lakonis Cave, Southern Greece, *Journal of Field Archaeology* 29, 3-4 (2004), σ. 323-349.

χαρακτηρίζεται από την παρουσία γωνιωδών λατυπών και τμημάτων βράχου από τη σταδιακή υποχώρηση του στεγάστρου του σπηλαίου. Η υπερκείμενη Ενότητα ΙΙ είναι ερυθροκάστανη, αμμώδης ιλύς με διακριτούς ορίζοντες γωνιωδών λατυπών. Η ανώτατη Ενότητα Ι αποτελείται από διαδοχικούς, επικαλυπτόμενους φακούς καύσης. Με βάση τα χαρακτηριστικά των πολιτισμικών καταλοίπων που εμπεριέχει, η Ενότητα αυτή υποδιαιρέθηκε στις υποενότητες Ια και Ιβ. Μεγάλα τμήματα βράχων, προφανώς από την τελική κατάρρευση του στεγάστρου του σπηλαίου, σφραγίζουν τη στρωματογραφική ακολουθία. Η κατάρρευση αυτή πραγματοποιήθηκε πιθανότατα κατά το Ολόκαινο, όταν η στάθμη της θάλασσας ανήλθε στο σημερινό επίπεδο και η επενέργεια των κυμάτων συνετέλεσε στην οριστική κατακρήμνιση του στεγάστρου. Η στρωματογραφία της Θέσης 1 είναι εξαιρετικά πλούσια σε κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας, με κύριο χαρακτηριστικό της την παρουσία μεγάλων εστιών. Η μεγαλύτερη μέχρι στιγμής ανεσκαμμένη εστία βρίσκεται στην Τομή 1, είναι ημικυκλική με διάμετρο 1 μ. περίπου και πάχος 50 εκ. και εμπεριέχει χιλιάδες λίθινα τέχνεργα και θραύσματα οστών. Είναι προφανές ότι η εστία αποτελούσε το κέντρο των οικιακών δραστηριοτήτων, σε αυτή τουλάχιστον τη φάση χρήσης της Θέσης 1.

β) *Ανασκαφική διερεύνηση*. Όπως έχει ήδη αναφερθεί[4] ο σχεδιασμός της ανασκαφικής μεθοδολογίας αρθρώθηκε εξαρχής στους εξής άξονες: α) την τεκμηρίωση της χρονοστρωματογραφίας (Σχέδ. 2), β) τη διερεύνηση της οριζόντιας κατανομής των πολιτισμικών καταλοίπων και γ) την κατανόηση των διαδικασιών δημιουργίας της γεωαρχαιολογικής μαρτυρίας. Σύμφωνα με τους ανωτέρω στόχους, η διάταξη των ανασκαφικών τομών σχεδιάστηκε, ώστε αφενός να διερευνηθεί αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνολικού όγκου της σωζόμενης ακολουθίας και αφετέρου να αποκαλυφθούν αρχαιολογικοί ορίζοντες σε διάφορα σημεία της θέσης. Η διάταξη, ανάπτυξη και ο προσανατολισμός των υπό ανασκαφή τετραγώνων στοχεύουν στη δημιουργία μεγάλων τομών που σταδιακά θα αποκαλύπτουν την ακολουθία ως προς τους δύο βασικούς άξονες, Β.-Ν. και Α.-Δ.

Κατά τα έτη 2002, 2003 και 2004 συνεχίστηκε η ανασκαφή σε μονάδες μερικώς ερευνημένες κατά τα προηγούμενα έτη (Τομές 1, 2, 4, 5) και επεκτάθηκε σε νέες περιοχές στο κεντρικό (Τομές 6, 7, 8) και βόρειο (Τομή 9) τμήμα της ακολουθίας. Συνολικά, η ανασκαφή διεξήχθη σε 36 μονάδες του ανασκαφικού καννάβου, που ισοδυναμούν σε επιφάνεια 9 τ.μ. και σε ποικίλα βάθη. Από άποψη ανασκαφικής μεθοδολογίας δεν προέκυψε ανάγκη μεταβολής της ακολουθούμενης πρακτικής[5]. Σε αυτήν προστέθηκε μόνο η καταγραφή της διεύθυνσης και κλίσης των μεγαλύτερων των 2 εκ. ευρημάτων. Η διεθνής εμπειρία στην ανασκαφή παλαιολιθικών αποθέσεων σε σπήλαια έχει καταδείξει ότι τα ανωτέρω στοιχεία βοηθούν στη διαλεύκανση των ταφονομικών διεργασιών που συνέβαλαν στη δημιουργία της στρωματογραφικής ακολουθίας.

Οι Τομές 1 και 2 βρίσκονται στη Λιθοστρωματογραφική Ενότητα Ι. Στην Τομή 1 ανασκάπτεται σύμπλεγμα εστιών κατά χώραν. Πρόκειται για επάλληλες, αλληλοεπικαλυπτόμενες, διακριτές ως προς την υφή και το χρώμα, λιθοποιημένες ενστρώσεις καύσεων, που δηλώνουν επαναλαμβανόμενη και εντατική χρήση του χώρου. Η διασπορά των αρχαιολογικών καταλοίπων είναι δηλωτική της χωροταξικής διευθέτησης των προϊστορικών δραστηριοτήτων. Στις τέφρες per se η πυκνότητα των ευρημάτων είναι χαμηλή, ενώ στην περιφέρειά τους αυξάνεται κατακόρυφα. Τα στρώματα καύσης παρουσιάζουν ισχυρή κλίση Β.-ΒΔ. και διεύθυνση Α.-Δ. και φαίνεται ότι έχουν υποστεί σοβαρές ταφονομικές διεργασίες. Η τεχνολογία των λίθινων εργαλειακών συνόλων και η ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων άνθρακα (39.640 ±1.000, 43.150 ±1.790 και 43.335 ±1.800) πιστοποιούν χρήση του χώρου κατά το τέλος της μέσης παλαιολιθικής.

Στην Τομή 2 και σε βάθος 20-50 εκ. από την επιφάνεια ανασκάφηκαν, επίσης, αδιατάρακτες κατά χώραν επιχώσεις εστίας. Οι ραδιοχρονολογήσεις (38.240±1.160, 42.800±1700 και 44.500 ±2.330) και κυρίως οι χαρακτήρες των εργαλειακών συνόλων παραπέμπουν στην πρώιμη ανώτερη παλαιολιθική (πολιτισμική φάση γνωστή και ως «μετάβαση» από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική). Αξίζει να επισημανθεί ότι στην Τομή 2 εντοπίστηκαν πολλές περιπτώσεις λίθινων τέχνεργων, τα οποία προέκυψαν διαδοχικά από την κατεργασία της ίδιας μονάδας πρώτης ύλης (Σχέδ. 3: 4). Οι επαναποκαταστάσεις (refitting) αυτές παραπέμπουν όχι μόνο στην κατά χώραν παραγωγή εργαλειακού εξοπλισμού, αλλά και στην απουσία μετα-αποθετικών διαδικασιών μετακίνησης των πολιτισμικών καταλοίπων. Η διατήρηση επεισοδίων υψηλής διακριτότητας, όπως το ανωτέρω, στην παλαιολιθική μαρτυρία σπηλαίων δεν είναι συχνή και ο εντοπισμός του οφείλεται εν μέρει στην ανασκαφική τεχνική που αποκαλύπτει μικροστρωματογραφικές ενότητες πάχ. 1-2 εκ.

4. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 473-477.

5. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003-1005.

Οι Τομές 4, 6, 7 και 8 βρίσκονται στη Λιθοστρωματογραφική Ενότητα 2. Στη Τομή 4 ανασκάπτεται σχετικά λιθοποιημένη αμμούχος ιλύς εξαιρετικά πλούσια σε πολιτισμικά κατάλοιπα (λίθινα τέχνεργα και κατάλοιπα πανίδας). Κρίνοντας από τη σύσταση της επίχωσης φαίνεται ότι τα ανωτέρω κατάλοιπα δεν συνδέονται με την παρουσία εστιών, στοιχείο που ίσως υποδηλώνει διαφορετική χωρική κατανομή των δραστηριοτήτων κατά τα διάφορα επεισόδια χρήσης της Θέσης 1. Στις Τομές 6, 7 και 8 ανασκάπτονται επιχώσεις αργίλου με διακριτούς ορίζοντες καύσης και πλούσια κατάλοιπα πλειστοκαινικής πανίδας.

Στην Τομή 5, η οποία βρίσκεται στη Λιθοστρωματογραφική Ενότητα ΙΙΙ, ανασκάφηκαν μέχρι βάθ. 1 μ. περίπου επιχώσεις με κατάλοιπα καύσης σε επαναπόθεση και ορίζοντες με λατύπες. Η πυκνότητα υλικού είναι και εδώ εξαιρετικά υψηλή.

Τέλος, στην Τομή 9, στο βόρειο τμήμα της ακολουθίας, ανασκάφηκαν επιχώσεις με εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα θραυσμάτων οστών. Πρόκειται για οστεοπαγές με διάσπαρτα λίθινα τέχνεργα και σποραδικά τμήματα ξυλάνθρακα. Η καλή διατήρηση των οστών και η στρωματογραφική συνάφεια των ευρημάτων υποδηλώνουν τη χρήση του χώρου αυτού για την κατεργασία σφαγίων.

γ) *Συντήρηση ευρημάτων*. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων έγινε από τις συντηρήτριες Π. Γκιώνη (2002 και 2003) και Κ. Νέζη (2004) καθαρισμός και στερέωση των ευπαθών ευρημάτων (οστών και οστρέων) και διαλυτοποίηση μέρους των όγκων ιζήματος που αφαιρέθηκαν το 2000 από τη Θέση 1 (Τομή 3). Έγινε, επίσης, καθαρισμός των λίθινων τέχνεργων από τα κατάλοιπα της συμπαγοποιημένης επίχωσης που καλύπτει την επιφάνειά τους και δυσχεραίνει το έργο της ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής τους.

δ) *Χρονολογήσεις*. Από τα δείγματα άνθρακα που χρονολογήθηκαν το 2004 με τη μέθοδο AMS στο Kimmel Center for Archaeological Research προέκυψε το ακόλουθο αποτέλεσμα:

Τομή	**Μέθοδος Χρονολόγησης**	**Α/Α Εργαστηρίου**	Ηλικία Π.Σ.*
2	**AMS**	RTT 4601	42.880 ±1.700

*Π.Σ. = αβαθμολόγητες ηλικίες πριν από σήμερα.

Η ανωτέρω χρονολόγηση είναι σε συμφωνία με τις προηγούμενες από την ίδια ανασκαφική τομή και επιβεβαιώνει ότι η τελική φάση χρήσης της Θέσης 1 συνδέεται με το τέλος της μέσης και την έναρξη της ανώτερης παλαιολιθικής.

Έγινε, επίσης, δειγματοληψία ιζήματος και λίθινων τέχνεργων για χρονολόγηση με οπτική θερμοφωταύγεια (OSL και TL) στα εργαστήρια του CNRS στη Γαλλία.

ε) *Ευρήματα*. 1) Λίθινα εργαλειακά σύνολα. Πλούσια εργαλειακά σύνολα (περίπου 9.000 λίθινα τέχνεργα, 21.000 >2 εκ.) περισυνελέγησαν από τις ανασκαφικές τομές. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι κατασκευασμένα κυρίως σε κροκεάτη λίθο και δευτερευόντως σε μαύρο ανακρυσταλλωμένο πυριτόλιθο· χαλαζίας και χαλαζίτης χρησιμοποιήθηκαν σε μικρά ποσοστά, ενώ καταγράφηκαν και σποραδικές εμφανίσεις σχιστόλιθου. Τα σύνολα των Τομών 1 και 8 αποδίδονται στην ύστατη φάση της μέσης παλαιολιθικής (Σχέδ. 3: 6, 9), ενώ τα αυτά των επιφανειακών στρωμάτων της Τομής 2 υποδηλώνουν την παρουσία της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής (Σχέδ. 3: 3, 4, 5, 7). Τέχνεργα με χαρακτήρες πρωιμότερων φάσεων της μέσης παλαιολιθικής εντοπίστηκαν στις Τομές 3, 4, 5, 6, 7 και 8 (Σχέδ. 3: 1, 2, 8, 10).

2) Κατάλοιπα πανίδας. Ταυτοποιήθηκαν τα εξής είδη: ελαφίδες με κυριότερο εκπρόσωπο το ζαρκάδι και κατά δεύτερο λόγο το ελάφι και το πλατόνι, χοίροι, βοοειδή και ένας εκπρόσωπος της οικογένειας των ρινοκερωτιδών. Η σύνθεση της πανίδας παραπέμπει σε περιβάλλον με σημαντική βιοποικιλότητα.

3) Ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα. Το 2002, ένα ανθρώπινο δόντι[6] εντοπίστηκε στα επιφανειακά στρώματα (σε βάθος περίπου 10 εκ. από την επιφάνεια) της Τομής 2. Το δόντι βρέθηκε σε αδιατάρακτες επιχώσεις και σε συνάφεια με πολιτισμικά κατάλοιπα της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής. Πρόκειται για αριστερό τρίτο κάτω γομφίο. Η ύπαρξη ελαφρού ταυροδοντισμού, οι διαστάσεις και η μορφολογία του και κυρίως η παρουσία συνεχούς ράχης αδαμαντίνης που συνδέει το πρωτοκονίδιο με το μετακονίδιο (mid-trigonid crest) συνηγορούν στην άποψη ότι πρόκειται για σκελετικό κατάλοιπο ανθρώπου Νεάντερταλ. Πρόκειται για το πρώτο βέβαιο κατάλοιπο Νεάντερταλ στην Ελλάδα, ενώ η στρωματογραφική του συσχέτιση με λιθοτεχνίες της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής το καθιστά εξαιρετικά ενδιαφέρον διεθνώς για την επίλυση του θέματος της αντικατάστασης των Νεάντερταλ από το σύγχρονο άνθρωπο.

Συνοψίζοντας, η έρευνα πεδίου κατά τα έτη 2002-2004 στην παλαιολιθική θέση Λακωνίς εστιάστηκε στη συνέχιση του ανασκαφικού έργου και στη διαλεύκανση των γεωμορφολογικών, ταφονομικών και πολιτισμικών διαδι-

6. Το εύρημα παρουσιάστηκε διεξοδικά στο K. Harvati - E. Panagopoulou - P. Karkanas, First Neanderthal Remains from Greece: the Evidence from Lakonis, *Journal of Human Evolution* 45 (2003), σ. 465-473.

κασιών που συνέβαλαν στη δημιουργία της θέσης. Επιβεβαιώθηκε η παρουσία ήδη διαπιστωμένων πολιτισμικών φάσεων και διαλευκάνθηκαν επιμέρους στρωματογραφικά ζητήματα. Ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών συνόλων, ποσοτικά και ποιοτικά, υπήρξε σημαντικός, ενώ ο εντοπισμός καταλοίπων Νεάντερταλ σε ραδιοχρονολογημένες αποθέσεις της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής καθιστούν τη θέση εξαιρετικά σημαντική για την απώτατη προϊστορία της Ανατολικής Μεσογείου.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΝΤΙΝΟΥ

2003-2004

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Αγία Τριάδα

Σπήλαιο Πηγών Κορομηλιάς

Βρίσκεται στο φαράγγι που έχει διανοίξει ο Λιβαδοπόταμος, παραπόταμος του Αλιάκμονα. Αριστερά της εισόδου, σε αβαθές κοίλωμα του βράχου υπάρχει ερειπωμένο ασκηταριό.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα (ολιγοήμερη ανασκαφή, μικρό πάχος επιχώσεων) και τα πορίσματα της γεωλογίας (Π. Καρκάνας), φαίνεται ότι στο σπήλαιο σύχναζαν κτηνοτρόφοι, οι οποίοι μετακινούνταν από τη λεκάνη της Καστοριάς προς τις Πρέσπες ή αντίστροφα. Η νεολιθική κεραμική του σπηλαίου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με εκείνη του παραλίμνιου Δισπηλιού.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Παλαιολιθικά σπήλαια της Μάνης

Στο πλαίσιο του προγράμματος καταγραφής και μελέτης των σπηλαίων της Μάνης, κατά τα έτη 2003 και 2004, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στα σπήλαια Σκοινί 3 και Σκοινί 4, όπου είχαν εντοπιστεί και αποκαλυφθεί ταφές, κατά τη διάρκεια προηγούμενων εργασιών.

Στο ακρωτήριο Σκοινί, βορείως του όρμου του Οιτύλου, αμέσως μετά την έξοδο από αυτόν, ανοίγονται τέσσερα ευρύστομα και αβαθή σπήλαια στον κατακόρυφο γκρεμό (ύψ. 50 μ. περίπου) που ορθώνεται πάνω από την ακτογραμμή. Και τα τέσσερα σπήλαια ανοίγονται προς Δ. Από Ν. προς Β. ονομάστηκαν Σκοινί 1, 2, 3 και 4. Το πρώτο δεν έχει διατηρήσει επίχωση, καθώς το χειμέριο κύμα φθάνει ως το εσωτερικό του, ενώ τα άλλα τρία έχουν διατηρήσει σημαντικές επιχώσεις με αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Σπήλαιο Σκοινί 4

Στο μικρό αυτό σπήλαιο, το βορειότερο από τη συστάδα των τεσσάρων σπηλαίων, είχε αποκαλυφθεί ακέφαλος ανθρώπινος σκελετός κατά τις εργασίες του έτους 2002[7]. Εξαιτίας της διάβρωσης των ανώτερων στρωμάτων της επίχωσης, ο σκελετός είχε έλθει στην επιφάνεια, καλυπτόμενος μόνο από σκόνη και κοπριά.

Όπως προέκυψε από την έρευνα, η επίχωση του σπηλαίου αποτελούνταν αρχικά από στρώματα της ανώτερης παλαιολιθικής (στη βάση) και της νεότερης νεολιθικής (στην κορυφή). Εξαιτίας του πολύ μικρού βάθους του σπηλαίου, όμως, η επίχωση ήταν εκτεθειμένη στην ατμοσφαιρική διάβρωση (βροχή, άνεμοι), η οποία είχε αποσαθρώσει τα ανώτερα στρώματα. Λόγω του ήπιου χαρακτήρα της όμως, έχει «ξεπλύνει» το χώμα, ενώ τα αντικείμενα που περιέχονταν σε αυτά έμειναν στην επιφάνεια της επίχωσης και αναμείχθηκαν αργότερα με σκόνη και κοπριά (από τα κατσίκια που ακόμη και σήμερα καταφεύγουν εδώ). Έτσι τα ανώτερα αδιατάρακτα στρώματα, τα οποία χρονολογούνται από την ανώτερη παλαιολιθική[8], καλύπτονται από χαλαρό στρώμα (πάχ. 10-15 εκ.) σκόνης και κοπριάς που περιέχει ανάμεικτα παλαιολιθικά και νεολιθικά κατάλοιπα. Σύμφωνα με τα ευρήματα, τα αποσαθρωμένα στρώματα περιείχαν κατάλοιπα της ανώτερης παλαιολιθικής και της νεότερης νεολιθικής.

Ο λάκκος που περιείχε την ταφή είχε ανοιχθεί μέσα στα παλαιολιθικά στρώματα και ο νεκρός είχε καταχωθεί στη συνέχεια με τα ίδια χώματα, τα οποία περιέχουν πυκνά παλαιολιθικά κατάλοιπα[9]. Το γεγονός, όμως, ότι τα οστά του ανθρώπινου σκελετού δεν έχουν απολιθωθεί, σε αντίθεση με εκείνα της παλαιολιθικής εποχής, που έχουν υποστεί έντονη απολίθωση, δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι ο σκελετός της ταφής είναι νεότερος και ανήκει στη νεολιθική εποχή[10].

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί κατά μήκος της βόρειας παρειάς του σπηλαίου, με το κεφάλι προς την έξοδο (προς Δ.), ακριβώς κάτω από την προβολή του στομίου του σπηλαίου. Ήταν σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με τα χέρια κατά μήκος του κορμού και τις παλάμες πάνω στη

7. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 491.

8. Η δοκιμαστική τομή που έγινε παλαιότερα, έφθασε σε βάθος 80 εκ. Ένα κάρβουνο από αυτό το βάθος χρονολογήθηκε με ραδιοάνθρακα (AMS) και έδωσε ηλικία (αβαθμολόγητη) -26240±200 χρόνια (Beta -193419).

9. Το αρχικό βάθος του λάκκου είναι άγνωστο, αφού έχουν διαβρωθεί τα ανώτερα στρώματα.

10. Δυστυχώς, η χημική διάβρωση έχει αφαιρέσει όλο το κολλαγόνο από τα οστά και έτσι είναι αδύνατη η απόλυτη χρονολόγησή τους.

λεκάνη (Πίν. 163 α). Από το νεκρό έλειπε μόνο το κρανίο. Προφανώς αποκόπηκε πολύ αργότερα, εξαιτίας της διάβρωσης της επίχωσης.

Η ταφή βρέθηκε ακτέριστη. Αξίζει να αναφερθεί όμως ότι δίπλα από τη θέση του κρανίου, που έλειπε, βρέθηκαν δύο σχετικά μεγάλοι πυρήνες από πυριτόλιθο. Εξάλλου, κατά τον επιφανειακό καθαρισμό, πάνω από την περιοχή του σκελετού, βρέθηκαν δύο κοχύλια (γαστερόποδα), δίχως όμως να είναι βέβαιο ότι ανήκαν στην ταφή.

Σε απόσταση 70 εκ. νότια του σκελετού αυτού βρέθηκαν υπολείμματα δύο άλλων ανθρώπινων σπονδύλων σε ανατομική συνέχεια. Ανήκαν πιθανότατα σε δεύτερη ταφή, η οποία δεν είχε σωθεί. Ο άξονας που διαγραφόταν από τους σπονδύλους, υποδεικνύει ότι ο νεκρός πρέπει να βρισκόταν σχεδόν παράλληλα με τον προηγούμενο (τα κεφάλια απόκλιναν ελαφρώς, ενώ συνέκλιναν τα πόδια). Αξίζει να αναφερθεί όμως ότι κατά τον καθαρισμό του δαπέδου του σπηλαίου, σε εκείνη ακριβώς την περιοχή, είχαν περισυλλεγεί τμήματα ανθρώπινου κρανίου και μακρών οστών. Τα κρανιακά οστά μάλιστα βρέθηκαν στη θέση περίπου που αντιστοιχεί με τη θέση της κεφαλής, αν υποτεθεί ότι ανήκαν στο δεύτερο αυτό σκελετό.

Σε απόσταση 60 εκ. από τα άκρα πόδια του πρώτου σκελετού, προς το βάθος του σπηλαίου, αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός λάκκος με κτιστά τοιχώματα (Πίν. 163 β), σκαμμένος και αυτός μέσα στα παλαιολιθικά στρώματα. Το βόρειο και δυτικό τοίχωμά του σώζονται στη θέση τους, ενώ οι πέτρες των δύο άλλων πλευρών είχαν καταπέσει, εκτός από την κατώτερη σειρά. Οι πέτρες συνδέονται μεταξύ τους με πηλόχωμα, ισχυρά συνδετικό, σε αντίθεση με τα χαλαρά ιζήματα της επίχωσης. Οι πέτρες ήταν καλά διαλεγμένες, αρκετές από αυτές παραλληλεπίπεδου σχήματος (μερικές μάλιστα ήταν πολύ αδρά κατεργασμένες). Ο λάκκος έχει ωοειδή κάτοψη με μεγαλύτερη διάσταση 75 και μικρότερη 67 εκ. Το σωζόμενο ύψος του τοιχώματος στη βορειοδυτική πλευρά (την καλύτερα διατηρημένη) είναι 50 εκ., ενώ στη νοτιοανατολική πλευρά το βάθος του λάκκου φθάνει τα 35 εκ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αρκετά ίχνη καύσης, αλλά πρέπει να αντιμετωπιστούν με επιφύλαξη, καθώς είχε γεμίσει από χώματα των παλαιολιθικών στρωμάτων (μέσα στα οποία ήταν ανοιγμένος), τα οποία περιέχουν πολλά κατάλοιπα καύσης.

Τόσο οι ταφές όσο και ο αποθηκευτικός λάκκος δεν έδωσαν κανένα στοιχείο για τη χρονολόγησή τους. Το μόνο διαθέσιμο στοιχείο είναι η κεραμική από το επιφανειακό αναμοχλευμένο στρώμα, που χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική.

Σπήλαιο Σκοινί 3

Το σπήλαιο Σκοινί 3 είναι μεγαλύτερο από το προηγούμενο, βρίσκεται 20 μ. περίπου νοτιότερα και στο ίδιο ύψος με αυτό (20 μ. περίπου πάνω από τη στάθμη της θάλασσας). Η διάνοιξη μικρής δοκιμαστικής τομής στο μέσον περίπου της νότιας παρειάς έφερε στο φως ταφή της νεότερης νεολιθικής, σε βάθος μόλις 20 εκ. Ουσιαστικά η ταφή καλυπτόταν μόνο από λεπτό στρώμα κοπριάς (πάχ. 20 εκ. περίπου). Ο σκελετός σωζόταν ολόκληρος, αλλά τα οστά ήταν πολύ αποσαθρωμένα. Με την πρόοδο της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για δύο ταφές, από τις οποίες η ανώτερη είχε σωθεί πολύ αποσπασματικά.

Κατώτερη ταφή. Ανήκει σε μεγαλόσωμο άτομο. Ο νεκρός ήταν σε έντονα συνεσταλμένη στάση. Ήταν τοποθετημένος στο δεξί πλευρό, με το κεφάλι προς την είσοδο του σπηλαίου και με το μέτωπο προς τη νότια παρειά, σε απόσταση μόλις 30 εκ. από αυτή (Πίν. 163 γ-δ). Τα χέρια του ήταν μπροστά από το στήθος, ενώ στην αριστερή παλάμη του, που βρισκόταν λίγα εκατοστά μπροστά από το στόμα του, κρατούσε πεταλίδα αρκετά μεγάλου μεγέθους. Στο κάτω μέρος υπήρχε μεγάλος πίθος με σχοινοειδή διακόσμηση καλής ποιότητας (Πίν. 163 ε). Ο πίθος αυτός πιθανότατα προϋπήρχε της ταφής, αφού η βάση του εδραζόταν σε βαθύτερο επίπεδο. Στηριζόταν στην παρειά του σπηλαίου και σε παχιά λίθινη πλάκα που είχε τοποθετηθεί όρθια, κατά τρόπο που να σχηματίζει με την παρειά του σπηλαίου ορθή γωνία (Πίν. 163 δ). Το μισό περίπου της περιφέρειάς του σωζόταν σε αρκετό ύψος. Το υπόλοιπο μισό, προς το μέρος του νεκρού, είχε καταστραφεί, προφανώς για να χωρέσουν τα πόδια του τελευταίου, τα οποία βρίσκονταν μέσα στο νοητό κύκλο που σχημάτιζε το σώμα του πίθου, αλλά πάνω από τη βάση του, η οποία σώζεται ολόκληρη.

Δίπλα από τον πίθο και μπροστά από το νεκρό, σε επαφή με την παρειά του σπηλαίου, βρέθηκαν πεπλατυσμένη κροκάλα και μεγάλη πέτρα. Πρόκειται πιθανότατα για μυλόλιθο και τριπτήρα.

Ανώτερη ταφή. Η δεύτερη ταφή σώζεται πολύ αποσπασματικά. Ο νεκρός, αρκετά πιο μικρόσωμος από τον προηγούμενο, ήταν τοποθετημένος κάθετα προς αυτόν (συναντιούνταν περίπου στην περιοχή της λεκάνης). Το γεγονός ότι ακουμπούσε σχεδόν πάνω στη λεκάνη του προηγούμενου, αλλά δεν είχε διαταράξει τον τελευταίο, προκαλεί το ερώτημα μήπως οι δύο ταφές ήταν σύγχρονες.

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο αριστερό πλευρό, με το μέτωπο προς το βάθος του σπηλαίου. Σώζεται ένα μέρος του κορμού και των άνω άκρων, διπλωμένων μπροστά από το στήθος, καθώς και οι μηροί που ήταν λυγισμένοι. Το κρανίο δεν σωζόταν καθόλου. Η πολύ

κακή διατήρηση αυτού του σκελετού ίσως υποδεικνύει ότι ανήκε σε νεαρό άτομο.

Στο λεπτό στρώμα που κάλυπτε τους δύο σκελετούς βρέθηκαν κυρίως όστρακα λεπτής κεραμικής, λίγες φολίδες οψιανού και πυριτόλιθου, βότσαλα, καθώς και ένα κομμάτι ελαφρόπετρας. Αν και δεν είναι βέβαιο πού ανήκουν, φαίνεται πιθανότερο ότι θα συνόδευαν την κατώτερη ταφή.

Εκτός από τις ταφές δεν φάνηκαν άλλα σημάδια έντονης δραστηριότητας στο σπήλαιο. Πρέπει να επισημανθεί βέβαια ότι η έρευνα δεν επεκτάθηκε πέρα από τη μικρή αυτή τομή.

Μετά την αφαίρεση των ταφών, η δοκιμαστική τομή συνεχίστηκε και έφθασε σε βάθος 1,30 μ. Απέδωσε ελάχιστα κατάλοιπα, τα οποία μαρτυρούν την εντελώς σποραδική χρήση του σπηλαίου κατά τη διάρκεια της ανώτερης παλαιολιθικής. Ένα κάρβουνο, προερχόμενο από πυρά σε βάθος 77 εκ., χρονολογήθηκε με ραδιοάνθρακα (AMS) και έδωσε ηλικία -25.560±190 χρόνια (Beta -193418).

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

2004

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας

Το σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας βρίσκεται σε αγροτική τοποθεσία μεταξύ των οικισμών Βελανιδιάς και Ανδρίτσας του Δήμου Λέρνας και εξερευνήθηκε τον Ιανουάριο του 2004 κατόπιν αιτήματος της τοπικής αυτοδιοίκησης[11]. Το κυρίως σπήλαιο, διαστ. 75×65 μ., αποτελείται από έναν ενιαίο θάλαμο με εντυπωσιακό σταλαγμιτικό διάκοσμο και έντονες κατακρημνίσεις, που διαιρούν το χώρο σε επιμέρους τμήματα με μεγάλες υψομετρικές διαφορές μεταξύ τους. Η πρόσβαση σε αυτό είναι δυνατή από δύο κάθετους αγωγούς βάθ. 14 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν εντελώς επιφανειακά πολυάριθμες συστάδες αρχαιολογικών ευρημάτων, που περιλάμβαναν κατάλοιπα ανθρώπινων σκελετών, ακέραια αγγεία, λυχνάρια, χάλκινα αντικείμενα και νομίσματα, όλα κατά χώραν χωρίς ίχνη μεταγενέστερης ανθρώπινης επέμβασης. Κατά τη διάρκεια της αποστολής περισυνελέγησαν δειγματοληπτικά περιορισμένος αριθμός αντικειμένων για μελέτη και χρονολόγηση.

Ακολούθησε ερευνητική αποστολή από το Νοέμβριο 2004 έως και τον Ιανουάριο 2005, κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν εργασίες τοπογραφικής αποτύπωσης του σπηλαίου, σχεδιαστικής αποτύπωσης των ανθρωπολογικών καταλοίπων και των αρχαιολογικών ευρημάτων και φωτογραφική τεκμηρίωση[12].

Τα κατάλοιπα της ανθρώπινης παρουσίας ήταν συγκεντρωμένα στο κεντρικό και βορειοδυτικό τμήμα του σπηλαίου. Με βάση τη μορφολογία και τη διασπορά των αρχαιολογικών αντικειμένων, ο χώρος διακρίνεται σε τέσσερα επίπεδα χρήσης (επίπεδα 1 έως 4), φυσικά οριοθετημένα, με υψομετρικές διαφορές μεταξύ τους (Πίν. 164 α). Σε αυτά ορίστηκαν συμβατικά 33 θέσεις (Ι-ΧΧΧΙΙΙ) με συστάδες ευρημάτων, από τις οποίες οι 13 (ΣΚ1-13) περιέχουν και ανθρωπολογικό υλικό.

Η θέση των ευρημάτων σχετίζεται άμεσα με τη μορφολογία του σπηλαίου: στους πιο ομαλούς και άνετους χώρους (επίπεδα 1 και 2) υπήρχαν ομάδες σκελετών μαζί με πολλές συστάδες πήλινων αγγείων και λυχναριών (Πίν. 164 β-γ). Στο επίπεδο 4 εντοπίστηκαν πολλά ακόμη σκελετικά κατάλοιπα γύρω από σταλαγμιτική κολώνα (Πίν. 164 δ), καθώς και ομάδα πιθαμφορέων σε κοντινό «πατάρι». Βαθύτερα, στο δυσπρόσιτο και ανώμαλο επίπεδο 3, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονες κατακρημνίσεις, εντοπίστηκαν και άλλοι σκελετοί σε μικρά πλατώματα ανάμεσα σε πεσμένους βράχους, οι οποίοι συνοδεύονταν από λιγοστά μικρά αγγεία, συνήθως οινοχόες και λυχνάρια (Πίν. 165 α). Στον ίδιο χώρο υπήρχαν ένας χάλκινος λιτανευτικός σταυρός και τρεις χάλκινες οινοχόες. Στην περιοχή του κώνου φερτών υλικών της εισόδου μερικά σκαλοπάτια, αδρά διαμορφωμένα με μεγάλες πέτρες, διευκόλυναν την κάθοδο προς τα χαμηλότερα κεντρικά τμήματα του σπηλαίου. Από τη βάση του κώνου προέρχεται και μια σιδερένια αιχμή δόρατος.

Σύντομη ανασκαφική διερεύνηση πραγματοποιήθηκε σε μικρή περιοχή του επιπέδου 1 (θέση VI), όπου αποκαλύφθηκε οινοχοΐσκη-θησαυράριο, σχεδόν εξ ολοκλήρου θαμμένη σε στρώμα γκουανό (περιττώματα νυχτερίδων). Γύρω από το αγγείο υπήρχαν διάσπαρτοι δύο σόλιδοι εποχής Ιουστίνου Β΄ (565-578 μ.Χ.) και περίπου 200

11. Στην εξερευνητική αποστολή συμμετείχαν οι υπάλληλοι της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος: Β. Γαννόπουλος, γεωλόγος, Θ. Κοντρολόζος, σπηλαιολόγος, Χ. Κονταξή και Λ. Κορμαζοπούλου, αρχαιολόγοι, καθώς και μέλη των σπηλαιολογικών ομίλων ΣΠΕΛΕΟ, «Σπηλαιολογία Ναυπλίου» και «Ποσειδών».

12. Στην α΄ ερευνητική περίοδο συμμετείχαν οι υπάλληλοι της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος: Λ. Κορμαζοπούλου και Δ. Χατζηλαζάρου, αρχαιολόγοι, Θ. Χατζηθεοδώρου και Ε. Τσάκου, τοπογράφοι, Β. Γαννόπουλος και Δ. Μπούζας, γεωλόγοι και Τ. Βάιλας, σχεδιαστής. Εξωτερικοί συνεργάτες: Γ. Κουκάς, φωτογράφος και Ντ. Γιαμαγκούτσι, μεταπτυχιακός φοιτητής Αρχαιολογίας.

μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις, πεντανούμμια και νούμμια (Πίν. 165 β).

Το κεραμικό σύνολο περιλαμβάνει 113 αγγεία και 47 λυχνάρια, σχεδόν όλα ακέραια: αμφορείς τύπου LR 2, λίγους πιθαμφορείς, αμφορείς και πρόχους διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, σφαιρικές και ωοειδείς οινοχόες και λυχνάρια σε απομίμηση βορειοαφρικανικού τύπου (Πίν. 165 γ). Στα μεταλλικά ευρήματα περιλαμβάνονται ακόμη πόρπες, μαχαίρια και μήλες[13]. Τα υπόλοιπα νομίσματα που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία, αλλά κυρίως στις λεπτές επιχώσεις των σκελετών, είναι φόλλεις, εικοσανούμμια και μικρότερες χάλκινες υποδιαιρέσεις της εποχής του Αναστασίου Α΄ (491-518), του Ιουστινιανού Α΄ (527-565), αλλά κυρίως του Ιουστίνου Β΄ (565-578). Νεότερα όλων είναι δύο εικοσανούμμια του 575/6 που παρέχουν το terminus post quem για τη χρήση του χώρου[14].

Από τα πρώτα στοιχεία της έρευνας προκύπτει ότι η χρήση του σπηλαίου Ανδρίτσας είχε χαρακτήρα περιστασιακό και μικρής χρονικής διάρκειας που κατέληξε στον εγκλωβισμό και θάνατο της ομάδας ανθρώπων που τον χρησιμοποίησαν. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις κατατείνουν στη διαπίστωση ότι ο χώρος αποτέλεσε καταφύγιο κάποιας ομάδας χριστιανών κατοίκων της περιοχής σε συνθήκες βίαιου κινδύνου.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Σπήλαιο Κάψια

Το σπήλαιο ανοίγεται ακριβώς πίσω από τις μεγάλες καταβόθρες στους πρόποδες του όρους Αετοφωλιά, στο νοτιοδυτικό άκρο της πεδιάδας της Αρχαίας Μαντινείας και σε απόσταση 1 χλμ. βορειοανατολικά της κοινότητας Κάψιας. Μήκ. 250 μ. περίπου και με την είσοδό του προς Α., το σπήλαιο ανοίγεται σε κατεύθυνση Β.-Ν. και χωρίζεται σε τρεις μεγάλες αίθουσες και αρκετούς διαδρόμους.

Με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ.45/31391/2024 του 2002 αποφασίστηκε η μελέτη για την τουριστική αξιοποίηση του σπηλαίου, έργου ενταγμένου στο ΠΕΠ Πελοποννήσου. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, πραγματοποιήθηκαν από τη Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, μεταξύ 25-11-2004 και 3-12-2004, αυτοψία, περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων και διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο βάθος του σπηλαίου, το οποίο και προορίζεται για αξιοποίηση.

Ήδη, στο πρόσθιο μεγάλο τμήμα του σπηλαίου, το οποίο δεν αξιοποιείται τουριστικά, προηγούμενες έρευνες, κυρίως της δεκαετίας 1970, και σε συνεργασία με ομάδα ανθρωπολόγων του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχαν αποκαλύψει πλούσιο ανθρωπολογικό υλικό, αποδοσμένο σε 40-50 άτομα, καθώς και κεραμική του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Νεότερες αυτοψίες της Εφορείας το 1988 και 1994 εντόπισαν, επίσης, τμήματα πεσμένων τοίχων ξερολιθιάς και όστρακα νεολιθικών αγγείων.

Στη διάρκεια των τελευταίων αρχαιολογικών εργασιών στο βάθος του σπηλαίου, εντοπίστηκαν λιγοστά ευρήματα κεραμικής, αρκετά ανθρωπολογικά και μερικά ζωικά οστεολογικά κατάλοιπα. Η πρώτη εξέταση της κεραμικής, ιδίως κάποιων λυχναριών, χρονολογεί τα ευρήματα στην υστερορρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι δοκιμαστικές τομές (τρεις στον αριθμό) απέβησαν στείρες από αρχαιολογικό υλικό, και επομένως κρίθηκε ότι ο προς αξιοποίηση χώρος του σπηλαίου δεν περιέχει αρχαιολογικά ευρήματα σε πρωτογενή απόθεση.

Τέλος, παραδόθηκαν από κάτοικο της Κάψιας, Δ. Κλαδούρη, πόρπες ζώνης και χάλκινα νομίσματα συλλεγμένα από το βάθος του σπηλαίου. Τα τελευταία χρονολογούνται στο β΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΨΑΘΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

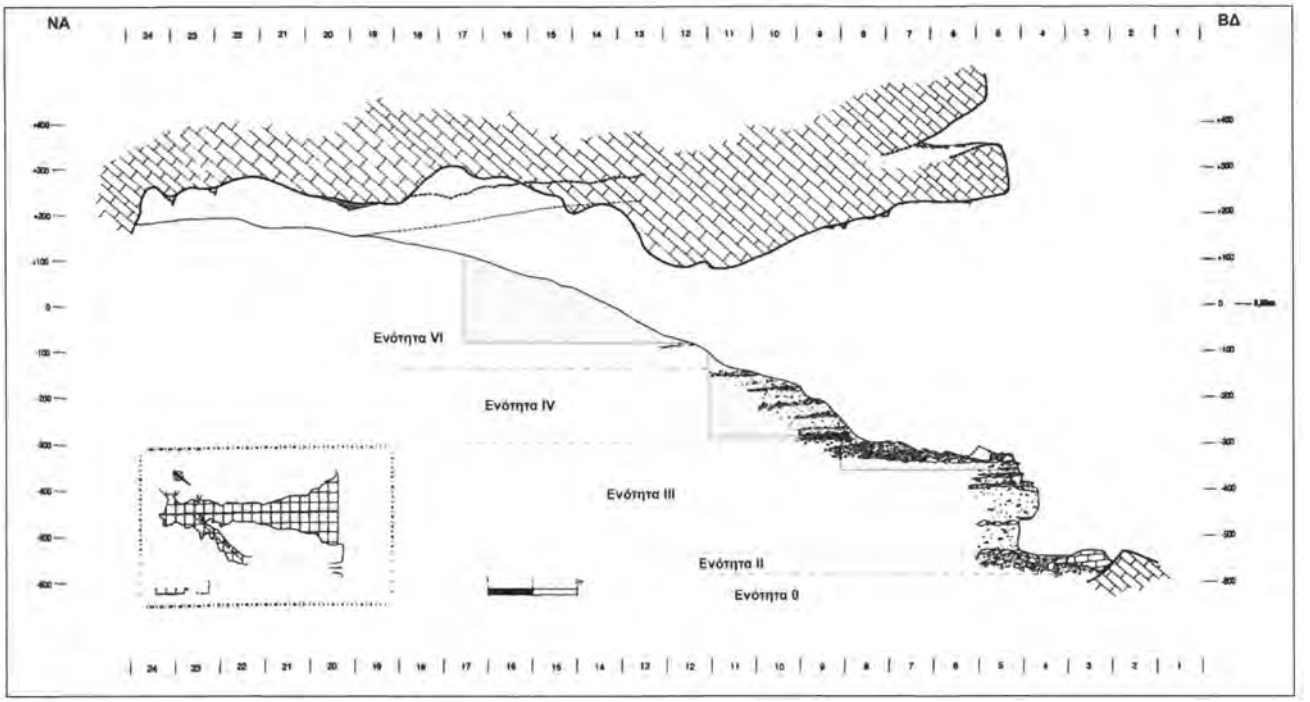
Μ ά ν η

Σπήλαιο Καλαμάκια

Το σπήλαιο Καλαμάκια, το οποίο ανοίγεται στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Μάνης, στην είσοδο του όρμου του Οιτύλου, αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό από τα πολυάριθμα σπήλαια της Μάνης που είχαν κατοικηθεί στην παλαιολιθική εποχή. Η επίχωσή του, πάχ. 7 μ., περιέχει πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής (πριν από 100.000 έως 40.000 χρόνια περίπου). Η ανασκαφική έρευνα που διενεργείται εδώ από το 1993 έχει αποκαλύψει πολλές επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, φέρνοντας στο φως πολύτιμα στοιχεία για τη μέση παλαιολιθική στη Μάνη, τις δραστηριότητες των κατοίκων της και το περιβάλλον τους. Το 2004 έλαβε χώρα η ενδέκατη ανασκαφική περίοδος. Στη διάρκειά της συνεχίστηκε η ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας IV, καθώς και της Στρωματογραφικής ενότητας VI (Σχέδ. 4).

13. Η συντήρηση των μεταλλικών αντικειμένων έγινε στα εργαστήρια συντήρησης του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών.

14. Η συντήρηση των νομισμάτων έγινε στα εργαστήρια συντήρησης του Νομισματικού Μουσείου. Την ταύτιση έκανε η αρχαιολόγος του ίδιου Μουσείου Γ. Νικολάου.

Σχέδ. 4. Μάνη. Σπηλαιο Καλαμάκια. Σχηματική συνθετική τομή κατά τον άξονα του σπηλαίου. Σημειώνονται οι Στρωματογραφικές ενότητες και οι ανασκαφικές τομές.

Α) *Ανασκαφή Στρωματογραφικής ενότητας IV.* Το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών αφιερώθηκε στην ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας IV, της σημαντικότερης από αρχαιολογική άποψη, καθώς περιέχει τα περισσότερα αρχαιολογικά στρώματα[15]. Η ανασκαφική τομή καταλαμβάνει έκταση 9 τ.μ. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αφαιρέθηκαν στρώματα, πάχ. 15 εκ. περίπου. Στο επίπεδο αυτό ανασκάπτεται το παχύτερο αρχαιολογικό στρώμα της επίχωσης του σπηλαίου. Έχει λιθοποιηθεί όμως σε σημαντικό βαθμό και τα αντικείμενα περιβάλλονται από σκληρή κρούστα, γεγονός που επιβάλλει την ανασκαφή με σφυρί και λεπτό καλέμι. Για τους λόγους αυτούς η ανασκαφή αυτού του στρώματος προχωρεί με πολύ αργό ρυθμό.

Τα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς και η προκαταρκτική εξέταση των ευρημάτων παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο ζωής (κατοίκηση, κατάλοιπα θηραμάτων και λίθοτεχνία) των παλαιολιθικών ενοίκων του σπηλαίου, αλλά και για τους ίδιους τους ανθρώπους, από τους οποίους ήλθαν στο φως τέσσερα δόντια.

α) Κατοίκηση. Όπως αναφέρθηκε ήδη, το αρχαιολογικό στρώμα που ανασκάπτεται έχει σημαντικό πάχος (πάνω από 25 εκ.) και περιέχει πολύ πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Είναι προφανές ότι αντιστοιχεί σε μακρά περίοδο έντονης χρήσης του σπηλαίου. Αν και κάποιες μικρές μεταβολές είναι αντιληπτές από πάνω προς τα κάτω, ωστόσο είναι αδύνατη η υποδιαίρεση του στρώματος και η διάκριση διαδοχικών επιφανειών εγκατάστασης. Το μεγάλο πάχος του στρώματος, δίχως ενδιάμεσες στείρες στρώσεις, η υψηλή πυκνότητα των καταλοίπων, οστέινων και λίθινων, καθώς και η μεγάλη ποικιλία τους φανερώνουν ότι το σπήλαιο χρησίμευε αυτή την περίοδο ως χώρος κύριας εγκατάστασης. Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις περισσότερες από τις υπερκείμενες (17) επιφάνειες εγκατάστασης, οι οποίες αντιστοιχούσαν σε σύντομους καταυλισμούς και στις οποίες κυριαρχούσε κάποιος ειδικός χαρακτήρας (π.χ. παρουσία οστών από ένα μόνο τμήμα του σκελετού, κυριαρχία ενός πετρώματος μεταξύ των λίθινων τέχνεργων κτλ.).

Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι όλο το στρώμα περιέχει πυκνά κατάλοιπα καύσης. Σε όλη την έκταση και το πάχος του βρέθηκαν στάχτη, κάρβουνα και καμένα οστά, τα οποία όμως είναι διάσπαρτα και δεν ανήκουν σε κάποια συγκεκριμένη εστία ή συγκέντρωση στάχτης. Προέρχονται προφανώς από τη διάλυση τέτοιων συγκεντρώσεων.

β) Πανίδα. Η ανασκαφή απέδωσε πλούσιο οστεολογικό υλικό, προερχόμενο τόσο από υπολείμματα θηλα-

15. Η ανασκαφή αυτής της ενότητας έχει προχωρήσει έως τώρα σε βάθος 1.50 μ. περίπου και έχει αποκαλύψει 17 επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης.

στικών όσο και από χελώνες. Η προκαταρκτική εξέταση του υλικού καταλήγει στα παρακάτω είδη: Panthera pardus, Lynx cf. lynx, cf. Canis lupus, Vulpes vulpes, Elephas antiquus, Bos ή/και Bison, Capra ibex, Cervus elaphus, Dama dama, Capreolus capreolus, Sus scrofa, Lepus sp., Homo neanderthalensis, Testudo sp.

Ανάμεσα στα οστά των μεγάλων θηλαστικών κυριαρχούν εκείνα των πλατονιών (Dama dama) και των αιγάγρων (Capra ibex), όπως συνέβαινε και σε όλες τις προηγούμενες (υπερκείμενες) επιφάνειες εγκατάστασης. Οι ένοικοι του σπηλαίου κυνηγούσαν συστηματικά αυτά τα δύο είδη, ενώ τα άλλα μόνο σποραδικά. Τα κατάλοιπα σαρκοβόρων είναι πολύ σπάνια και περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε δόντια. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια γνάθος λεοπάρδαλης. Αυτό που χαρακτηρίζει, γενικότερα, τα οστέινα κατάλοιπα είναι ότι αντιπροσωπεύουν μεγάλη ποικιλία ειδών, αλλά και όλα τα μέρη του σκελετού.

Πολλά ίχνη από λίθινα εργαλεία παρατηρήθηκαν πάνω στα οστέινα κατάλοιπα. Τα πιο συνηθισμένα είναι: ίχνη γδαρσίματος, τεμαχισμού, αφαίρεσης του κρέατος από τα κόκαλα και σπασίματα των μακρών οστών (για να αφαιρεθεί το μεδούλι).

Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η μεγάλη ποσότητα των οστών χελώνας, φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί και σε ορισμένες από τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Το πλήθος των καταλοίπων μαρτυρεί ότι οι χελώνες αποτελούσαν εξίσου σημαντική πηγή τροφής με τα μεγάλα θηλαστικά. Ήλθαν στο φως πολλά μεγάλα θραύσματα, συχνά από το κάτω μέρος του χέλυου. Είναι πολύ πιθανόν, εξάλλου, ότι οι νεαντερτάλιοι ένοικοι του σπηλαίου, αφού έτρωγαν το κρέας της χελώνας, στη συνέχεια χρησιμοποιούσαν τα χέλυα ως δοχεία. Διευκρινίζεται ότι τα κατάλοιπα χελωνών (Testudo sp.) είναι πιθανό να ανήκουν σε περισσότερα από ένα είδη, κάτι που έχει δείξει η μελέτη του σχετικού υλικού των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων.

γ) Λίθινα τέχνεργα. Τα λίθινα τέχνεργα είναι άφθονα και ανήκουν σε μουστέρια λιθοτεχνία με έντονη παρουσία της μεθόδου Λεβαλλουά (Πίν. 166 α). Παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνα των προηγούμενων επιφανειών εγκατάστασης: μικρό μέγεθος τέχνεργων και υψηλό ποσοστό εργαλείων, σε σύγκριση με τα αδούλευτα προϊόντα της κατάτμησης. Παρουσιάζουν όμως και σημαντικές διαφορές: παρουσία αρκετών φολίδων με φλοιό, παρουσία αρκετών πυρήνων, καθώς και παρουσία όλων των πρώτων υλών. Στο στρώμα αυτό συναντούμε ουσιαστικά για πρώτη φορά συγκεντρωμένα όλα τα πετρώματα που είχαμε συναντήσει στις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης (πυριτόλιθους διαφόρων χρωμάτων, χαλαζία, χαλαζίτη, ανδεσίτη, υπολιθογραφικό ασβεστόλιθο, ακόμη και ορεία κρύσταλλο), καθώς και όλα τα στάδια της κατεργασίας του λίθου. Προφανώς αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το στρώμα που ανασκάπτεται αντιστοιχεί σε κύρια βάση εγκατάστασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες από τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης, που αντιστοιχούσαν σε σύντομους καταυλισμούς, συναντούσαμε συνήθως μόνο δύο-τρεις πρώτες ύλες, ενώ απουσίαζαν οι φολίδες με φλοιό, καθώς και οι πυρήνες, ένδειξη ότι δεν λάμβαναν χώρα μέσα στο σπήλαιο όλα τα στάδια κατεργασίας του λίθου.

Ένα μικρό, επίμηκες και πλακέ βότσαλο, καθώς και δύο διαφύσεις οστών φέρουν στα δύο άκρα τους τις χαρακτηριστικές εγχαράξεις, οι οποίες μαρτυρούν ότι τα αντικείμενα αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως «retouchoir», δηλαδή ως «μικρο-κρουστήρες» για τη δευτερογενή επεξεργασία των εργαλείων. Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, η ανεύρεση ασβεστολιθικών κροκαλών. Επισημαίνεται ότι στα αρχαιολογικά στρώματα του σπηλαίου οι κροκάλες συνοδεύουν συστηματικά τα κατάλοιπα χελωνών, ενώ απουσιάζουν εντελώς από τα στρώματα που δεν περιέχουν κατάλοιπα χελώνας[16].

δ) Ανθρώπινα κατάλοιπα. Η ανασκαφή έφερε στο φως τέσσερα ανθρώπινα δόντια, τρεις προγόμφιους και ένα γομφίο, τα οποία ανήκουν σε τρία άτομα (Πίν. 166 β).

Τα δύο από αυτά, ένας 1ος αριστερός άνω προγόμφιος και ένας 1ος αριστερός άνω γομφίος, ανήκουν αναμφίβολα στο ίδιο άτομο, όπως δείχνει ο εξαιρετικά προχωρημένος βαθμός φθοράς και το ίδιο χρώμα της αδαμαντίνης. Η αποτριβή της μασητικής επιφάνειας έχει αφαιρέσει όλη την αδαμαντίνη και παχύ στρώμα της οδοντίνης και στα δύο δόντια. Πρόκειται αναμφίβολα για δόντια ατόμου πολύ προχωρημένης («γεροντικής») ηλικίας.

Τα άλλα δύο δόντια είναι ένας 1ος αριστερός κάτω προγόμφιος και ένας 1ος δεξιός κάτω προγόμφιος. Η σημαντική αποτριβή της μασητικής επιφάνειας (τα φύματα έχουν σβήσει σε σημαντικό βαθμό) δείχνει ότι ανήκαν σε ενήλικα άτομα. Δεν πρόκειται για το ίδιο άτομο όμως, αλλά για δύο διαφορετικά, όπως δείχνει ο διαφορετικός βαθμός φθοράς και το διαφορετικό χρώμα της αδαμαντίνης.

Μετά την ανεύρεση και αυτών των δοντιών, το σύνολο των ανθρώπινων καταλοίπων που έχει φέρει στο φως η ανασκαφή ανέρχεται σε οκτώ. Πρόκειται για το μεγαλύτερο, έως τώρα, σύνολο καταλοίπων ανθρώπου του Νεάντερταλ στην Ελλάδα.

16. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 489-491.

Β) *Ανασκαφή Στρωματογραφικής ενότητας VI*. Συνεχίστηκε η ανασκαφική τομή που είχε ανοιχθεί πριν από δύο χρόνια στην κορυφή της επίχωσης, στο βάθος του σπηλαίου (Σχέδ. 4), προκειμένου να εξεταστεί η Στρωματογραφική ενότητα VI σε όλο της το πάχος και να αποκαλυφθεί η μοναδική επιφάνεια εγκατάστασης που περιέχεται εδώ, 40 εκ. περίπου κάτω από το επίπεδο του καννάβου («επίπεδο 0»).

Η ανασκαφή έχει προχωρήσει έως τώρα σε βάθος 2 μ. περίπου και σταμάτησε όταν αναφάνηκαν τα πρώτα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στο επίπεδο αυτό, η ανασκαφή έχει έκταση 10 τ.μ. περίπου. Όλα τα στρώματα που αφαιρέθηκαν ήταν εντελώς στείρα[17] και αποτελούνταν από ιλύ, φανερώνοντας ότι το σπήλαιο ήταν ακατοίκητο εκείνη την περίοδο και στο εσωτερικό του λίμναζαν νερά. Ακριβώς πάνω από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν πολλοί κοπρόλιθοι σαρκοβόρων και παμφάγων θηλαστικών (πιθανότατα αρκούδων). Η διατήρησή τους οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι το σπήλαιο έμεινε ακατοίκητο και το δάπεδό του αδιατάρακτο. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις συμπεραίνουμε ότι μετά από τη σύντομη φάση κατοίκησης, που αντιστοιχεί στην επιφάνεια εγκατάστασης, το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε από τους ανθρώπους και χρησίμευσε για λίγο ως καταφύγιο σαρκοβόρων ζώων. Στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε εντελώς και στο εσωτερικό του λίμναζαν νερά, προφανώς γιατί η είσοδός του είχε φράξει ολοκληρωτικά και εμπόδιζε έτσι την απορροή τους.

Γ) *Συντήρηση ευρημάτων*. Όλα τα ευρήματα καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της ανασκαφής. Σε γενικές γραμμές τα ευρήματα βρίσκονται σε καλή κατάσταση, αλλά περικλείονται μέσα σε πολύ σκληρή ανθρακική κρούστα. Το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών συντήρησης συνίσταται στην αφαίρεση αυτής της κρούστας και τον καθαρισμό των ευρημάτων. Τα πυριτικά λίθινα τέχνεργα καθαρίζονται σε αραιό διάλυμα υδροχλωρικού οξέος, δίχως καμία μηχανική επέμβαση, προκειμένου να μην χαραχθεί η επιφάνειά τους και καταστραφούν τα ίχνη χρήσης που έχουν διατηρηθεί. Αντίθετα, τα οστά καθαρίζονται μόνο με μηχανικά μέσα, κυρίως με χειρουργικά νυστέρια, προκειμένου να μην υποστούν καμία χημική αλλοίωση. Συγκολλήθηκαν, επίσης, όλα τα σπασμένα ευρήματα. Έτσι, αμέσως μετά το τέλος της ανασκαφικής περιόδου όλο το υλικό της ανασκαφής είναι έτοιμο για μελέτη.

17. Για το λόγο αυτό η ανασκαφή έγινε με σκαλιστήρι και προχώρησε πολύ γρήγορα.

Για την επόμενη χρονιά, προβλέπεται να ολοκληρωθεί η ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας IV (απομένουν στρώματα πάχ. 20 εκ.) και να προχωρήσει η ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας VI.

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Σπήλαιο Άγιο Γάλας

Στο πλαίσιο των έργων ανάδειξης του σπηλαίου Άγιο Γάλας Χίου, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στα τμήματα εκείνα όπου ήταν αναγκαίο να χαμηλώσει το δάπεδο του σπηλαίου, προκειμένου να εξασφαλιστεί το απαραίτητο ύψος του διαδρόμου για την ασφαλή διέλευση των επισκεπτών[18].

Στο Άγιο Γάλας αναπτύσσεται σύμπλεγμα τριών σπηλαίων, σε γενικές γραμμές το ένα πάνω από το άλλο, τα οποία επικοινωνούν με καρστικούς αγωγούς. Το μεσαίο σπήλαιο είναι ένα αβαθές και ευρύστομο έγκοιλο, στο στόμιο του οποίου είναι χτισμένο το εκκλησάκι της Αγιο-Γαλούσαινας, από όπου προήλθε και η ονομασία του, ενώ το υπό ανάδειξη κατώτερο σπήλαιο αποτελείται από πολλές συνεχόμενες αίθουσες και διαθέτει σημαντικό λιθωματικό διάκοσμο. Στα δύο κατώτερα σπήλαια είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα το 1938 από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, υπό τη διεύθυνση της E. Eccless. Το υλικό αυτής της ανασκαφής μελετήθηκε και δημοσιεύτηκε από τον S. Hood[19].

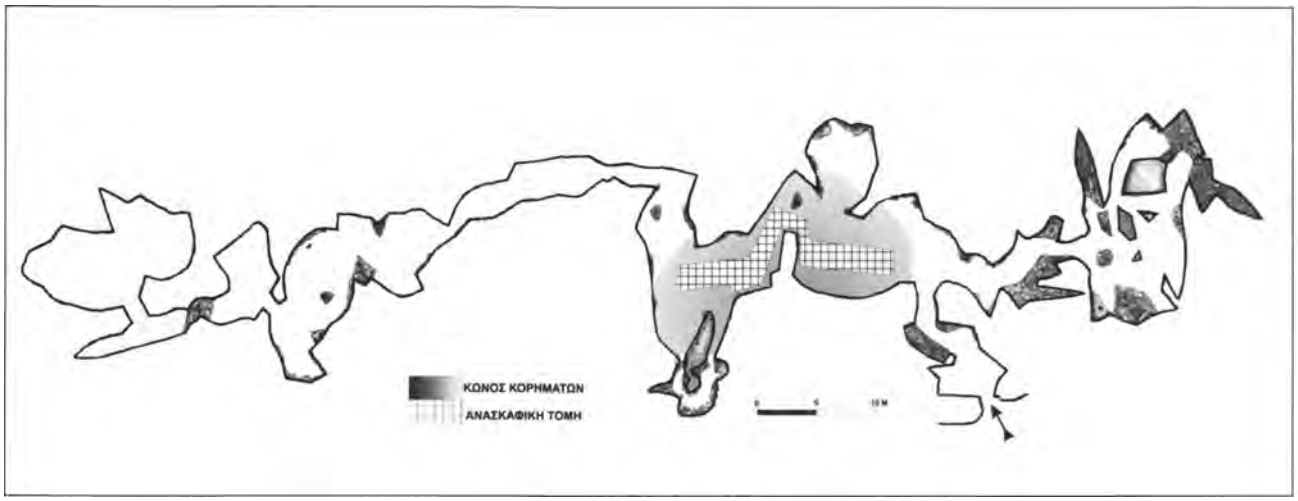
Το 2002, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στο υπό ανάδειξη κατώτερο σπήλαιο, προκειμένου να διερευνηθεί αν αυτό είχε κατοικηθεί κατά την αρχαιότητα[20].

Τόσο η παλαιότερη έρευνα όσο και οι πρόσφατες δοκιμαστικές τομές έδειξαν ότι μόνο το μεσαίο σπήλαιο είχε κατοικηθεί κατά την αρχαιότητα, κυρίως κατά τη νεολιθική εποχή. Ο καρστικός αγωγός, όμως, που ανοίγεται στο δάπεδό του λειτούργησε στο παρελθόν ως χοάνη, μέσω της οποίας «διέρρεαν» οι αποθέσεις του (μαζί με τα περιεχόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα) και σχημά-

18. Η σωστική ανασκαφή αποτέλεσε υποέργο του συνολικού έργου ανάδειξης του σπηλαίου Άγιο Γάλας, που υλοποιείται στο πλαίσιο του ΠΕΠ Βορείου Αγαίου 2003-2006, ενταγμένου στο Γ΄ ΚΠΣ.

19. S. Hood, *Excavations in Chios, 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala, BSA* Suppl. 15, London 1981.

20. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 493-494. Στο περιθώριο αυτής της έρευνας υποδείχθηκε από χωρικούς και το τρίτο σπήλαιο, πάνω από τα δύο προηγούμενα.

Σχέδ. 5. Χίος. Σπηλαιο Άγιο Γάλας. Οριζοντιογραφία. Σημειώνεται ο κώνος κορημάτων και η έκταση της ανασκαφικής τομής.

τισαν στο κατώτερο σπήλαιο ένα μεγάλο κώνο κορημάτων, ύψ. 7 μ. τουλάχιστον, η κορυφή του οποίου έφθασε ως την οροφή και έφραξε τον αγωγό. Ο κώνος έχει, στη βάση του, διάμετρο 17 μ. Καθώς κατέλαβε ολόκληρο το κεντρικό τμήμα μιας μεγάλης στενόμακρης αίθουσας, χώρισε το κατώτερο σπήλαιο σε δύο τμήματα, αφήνοντας μόνο πολύ μικρά ανοίγματα, από τα οποία μπορούσε κανείς να περάσει έρποντας.

Σε αντίθεση με το μεσαίο σπήλαιο, το οποίο περιείχε αρχαιολογικά κατάλοιπα κατά χώραν, στο κατώτερο τα αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίζονται μόνο στην επιφάνεια του κώνου. Προέρχονται από το υπερκείμενο μεσαίο σπήλαιο και έχουν μεταφερθεί μέσω των καρστικών αγωγών.

Η ανασκαφή έγινε στον κώνο κορημάτων του κατώτερου σπηλαίου (Σχέδ. 5). Συνίστατο στην αφαίρεση αποθέσεων, ώστε να διανοιχθεί διάδρομος ικανού ύψους για τη διέλευση των επισκεπτών, ο οποίος συνδέει τα δύο τμήματα του σπηλαίου, που είχε χωρίσει η δημιουργία του κώνου. Συνολικά ο διάδρομος που ανοίχθηκε έχει μήκος 25 μ. περίπου, πλάτος 1,40-1,80 και βάθος 0-2 μ.[21].

Τα πρώτα 10 μ. του διαδρόμου συμπίπτουν σε γενικές γραμμές με την παλαιότερη ανασκαφική τομή της E. Eccless. Καθώς τα μπάζα εκείνης της ανασκαφής είχαν μείνει στο εσωτερικό του σπηλαίου και είχαν διασκορπιστεί, καταχώνοντας μεγάλο μέρος της ίδιας της ανασκαφικής τομής, η νεότερη εργασία συνίστατο στην απομάκρυνση και το κοσκίνισμα του μεγαλύτερου μέρους αυτών των μπάζων. Εδώ περιέχονταν αρχαιολογικά κατάλοιπα που είχαν διαφύγει της προσοχής των παλαιότερων ανασκαφέων ή που δεν είχαν περισυλλεγεί: λίγα όστρακα, κυρίως από σώματα αγγείων (αδιάγνωστου σχήματος), λίγα λίθινα τέχνεργα, πολλά θαλασσινά όστρεα, κυρίως πεταλίδες, καθώς και οστά ζώων. Τα κατάλοιπα των δύο τελευταίων κατηγοριών είναι προφανές ότι δεν είχαν περισυλλεγεί κατά την παλαιότερη ανασκαφή.

Στη συνέχεια, το υπόλοιπο τμήμα του διαδρόμου διανοίχθηκε ανασκάπτοντας κυρίως αδιατάρακτα στρώματα του κώνου.

Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε ότι το αρχαιότερο και μεγαλύτερο μέρος του κώνου κορημάτων είναι παντελώς στείρο από αρχαιολογικά κατάλοιπα, ένδειξη ότι κανένα από τα δύο σπήλαια δεν είχε κατοικηθεί πριν από τη νεολιθική εποχή. Στην επιφάνεια του κώνου αυτού έχει απλωθεί στρώμα πάχ. 40-60 εκ., το οποίο περιέχει αρχαιολογικά κατάλοιπα, προερχόμενα από το μεσαίο σπήλαιο, το οποίο χρησίμευε ως χώρος εγκατάστασης. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι διάσπαρτα. Η εικόνα αυτή τονίζεται από το μεγάλο αριθμό ξυλανθράκων που είναι διασπαρμένοι, χωρίς να ανήκουν σε συγκεκριμένα στρώματα φωτιάς (Πίν. 166 δ). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ευρήματα του κώνου αντιστοιχούν μόνο στα κατώτερα στρώματα του μεσαίου σπηλαίου. Αντίθετα, οι νεότερες φάσεις του τελευταίου απουσιάζουν από το κατώτερο σπήλαιο, επειδή, προφανώς, τότε είχε φράξει το άνοιγμα.

Στα αδιατάρακτα στρώματα της επιφάνειας του κώνου (στα τμήματα που δεν είχαν ανασκαφεί παλαιότερα) τα ευρήματα είναι πυκνά. Βρέθηκαν κυρίως όστρακα κεραμικής, λίθινα πελεκημένα και λειασμένα τέχνεργα, οστά, θαλάσσια όστρεα, καθώς και λίγα κοσμήματα.

21. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Ε. Ψαθή, Γ. Τσαρτσίδου και Δ. Χατζηλαζάρου.

Τα κεραμικά ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως άβαφα θραύσματα αγγείων, με πηλό ακάθαρτο και εξωτερική επιφάνεια καλά λειασμένη, σε ερυθρές αποχρώσεις με καστανές και μαύρες κηλίδες από την ανομοιογενή όπτηση (Πίν. 166 γ). Περιλαμβάνουν, επίσης, όστρακα μελανά στιλβωτά, καθώς και μερικά που φέρουν διακόσμηση εγχάρακτη γραμμική, συνδυασμό εγχάρακτης και στικτής (Πίν. 166 ε), επίθετη πλαστική, καθώς και γραπτή με λευκό σε σκούρα επιφάνεια. Όσον αφορά στα σχήματα, πρόκειται για διάφορους τύπους ανοικτών και κλειστών αγγείων, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν οι φιάλες και τα πιθοειδή αγγεία. Από την ποικιλία των αποφύσεων ξεχωρίζουν οι σωληνωτές με κάθετο τρήμα (Πίν. 166 στ) και οι αποφύσεις τύπου «Άγιο Γάλας». Η πλειονότητα της κεραμικής χρονολογείται στη μέση νεολιθική.

Τα λίθινα αντικείμενα περιλαμβάνουν μεγάλους μυλόλιθους και τριπτήρες, λίγα λειασμένα εργαλεία (αξίνες και μία σμίλη), καθώς και πολλά πελεκημένα τέχνεργα. Τα τελευταία είναι κατασκευασμένα κυρίως από πυριτόλιθο διαφόρων χρωμάτων, από χαλαζία και πολύ σπανιότερα από οψιανό. Περιλαμβάνουν πολλές λεπίδες (Πίν. 166 ζ), ενώ οι άλλοι τύποι εργαλείων είναι πολύ σπάνιοι. Οι λεπίδες φαίνεται ότι έφθαναν έτοιμες εδώ, καθώς σπανίζουν οι πυρήνες και τα άλλα υποπροϊόντα της παραγωγής τους.

Η μελέτη των οστέινων καταλοίπων έδειξε ότι αυτά ανήκουν στα εξής είδη: Ursus arctos (καφέ αρκούδα), Panthera pardus (λεοπάρδαλη), Canis sp. (λύκος ή σκύλος), Vulpes vulpes (αλεπού), Mustelidae (διάφορες ικτίδες), Bos sp. (βόδι), Capra aegagrus (αίγαγρος), Capra hircus (εξημερωμένο κατσίκι), Ovis aries (εξημερωμένο πρόβατο), Sus scrofa (αγριόχοιρος) Dama dama (πλατόνι), Capreolus capreolus (ζαρκάδι), Lepus capensis (λαγός), καθώς επίσης και λίγα μικροθηλαστικά, ερπετά, πτηνά και ψάρια.

Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη ποικιλία ειδών, κυρίως των άγριων θηλαστικών. Τα αιγοπρόβατα αποτελούν τα μόνα αναμφίβολα εξημερωμένα ζώα. Η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφόρων μεγάλων και μικρών σαρκοφάγων υποδηλώνει ποικιλία βιοτόπων στο νησί, κατά τη διάρκεια χρήσης του σπηλαίου, δηλαδή ένα φυσικό περιβάλλον που θυμίζει ηπειρωτική χέρσο.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι και η ύπαρξη οστέινων εργαλείων και αρκετών οστέινων θραυσμάτων με ίχνη κατεργασίας.

Το μαλακολογικό υλικό είναι άφθονο. Αποτελείται κυρίως από πεταλίδες (Patella), σαφώς λιγότερα μύδια (Mytilus galloprovincialis) και πολύ σπανιότερα κοχύλια των ειδών Cerastoderma glaucum, Columbela rustica (τροχοί) και Glycymeris glycymeris. Οι πεταλίδες, τα μύδια και οι τροχοί αποτελούν προφανώς διατροφικά κατάλοιπα. Ορισμένα από αυτά όμως φέρουν ίχνη κατεργασίας ή διάτρησης, προφανώς για την κατασκευή κοσμημάτων. Τέλος, ένα κοχύλι του είδους Glycymeris glycymeris φέρει οπή ανάρτησης, ένδειξη ότι πρόκειται για περίαπτο.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αλεποχώρι

Α΄ Κουβελέικη σπηλιά

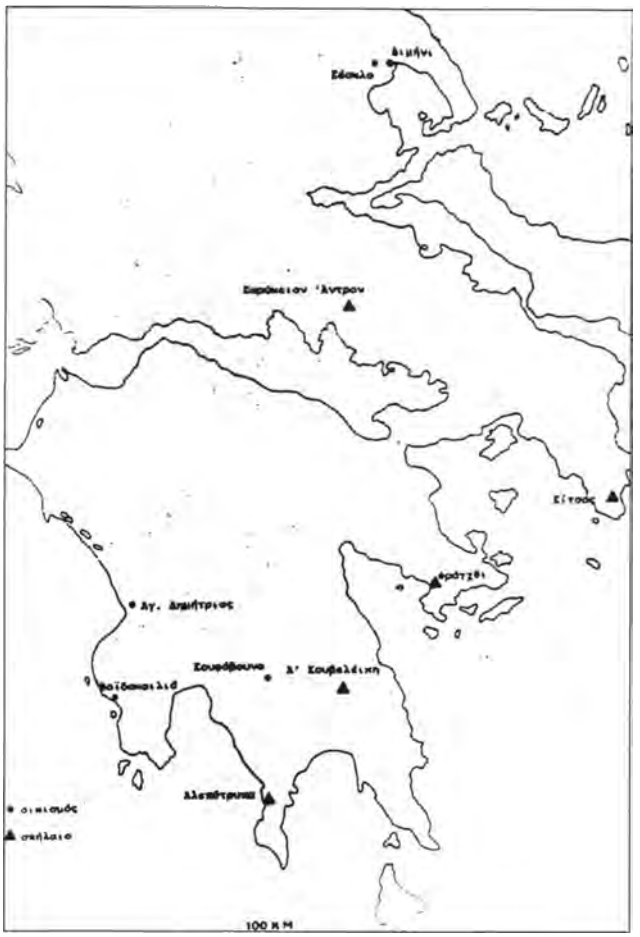
Οι ανασκαφικές εργασίες στην Α΄ Κουβελέικη σπηλιά (Σχέδ. 6) συνεχίστηκαν με σκοπό την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και τη μελέτη των ευρημάτων.

Ο βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η τεκμηρίωση της υπόθεσης εργασίας σχετικά με τη χρήση του σπηλαίου, ως θέση-δίπτυχο με τη Β΄ Κουβελέικη σπηλιά ενός ευρύτερου χώρου εκμετάλλευσης από τις νεολιθικές κοινωνίες.

Εσωτερικός θάλαμος. Ανασκάφηκαν νέοι τομείς (ΡΤΟΣ, ΣΜΝΞ, ΞΚΛΜ) και συνεχίστηκαν οι ήδη υπάρχοντες από προηγηθείσες έρευνες (ΙΚΛΜ, ΓΔΕΖ, ΖΗΘΤ) στο βόρειο/βορειοδυτικό τμήμα του σπηλαίου.

Καθότι τα στρώματα είναι ταυτισμένα και οι περισσότερες χρονολογήσεις έχουν ολοκληρωθεί, η ανασκαφή διενεργήθηκε κατά στρώμα και όχι με αφαίρεση συμβατικών μονάδων (10, 20 εκ. πάσα).

Τα τέσσερα κύρια στρώματα, όπως έχουν οριστεί ως γεωλογικά και ανθρωπογενή από την προηγηθείσα αρχαιολογική και μικρομορφολογική έρευνα, είναι α) το στρώμα της τέφρας που έχει ήδη χρονολογηθεί, από τις ραδιοχρονολογήσεις και την κεραμική, στα όρια της νεότερης/τελικής και αρχή τελικής νεολιθικής (Πίν. 167 α), β) το καστανόφαιο στρώμα, το οποίο αποτελεί τον άνω ορίζοντα των δύο κύριων εστιών του εσωτερικού θαλάμου (Πίν. 167 β), το δεύτερο στρώμα τέφρας, της νεότερης, στο οποίο «εγκλείονται» οι δύο εστίες, γ) το καστανό στρώμα, το οποίο ορίζει το στρωματογραφικό όριο των εστιών και βασικά των πλουσίων ανθρωπογενών επιχώσεων και δ) το καστανοκίτρινο στρώμα που σφραγίζει το μητρικό πέτρωμα του σπηλαίου και εμφανίζει την πλέον πενιχρή παρουσία ευρημάτων. Τα υποστρώματα, που εντοπίστηκαν, αποτελούν κυρίως διαφοροποιήσεις γεωλογικών επεισοδίων, εκτός από την περιοχή των δύο κύριων εστιών, όπου ο βαθμός καύσης στην ίδια και σε διαφορετική χρονική περίοδο παράγει ορίζοντες χρήσης που χρονολογούνται ως υποπερίοδοι (σε εξέλιξη οι αναλύσεις C14). Το κοκκινοκάστανο, ιλυώδες στρώμα που αποκαλύφθηκε στον εξωτερικό θάλαμο, δεν εντοπίστηκε ούτε ως υπόστρωμα.

Σχέδ. 6. Χάρτης Πελοποννήσου. Θέση Α΄ Κουβελέικης σπηλιάς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ανθρωπογενή στρώματα εντοπίζονται πιο πλούσια στο βορειότερο τμήμα του θαλάμου, γεγονός που, εκτός από την καθαυτή χρήση του χώρου, παραπέμπει και στα γεωλογικά επεισόδια που προαναφέρθηκαν, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση στρωμάτων, τη μεταφορά φερτού υλικού και τη διαταραχή των αποθέσεων.

Οι δύο κύριες εστίες φαίνεται ότι αποτελούν μέρος ενός χώρου όπου πραγματοποιούνται οι περισσότερες εργασίες φωτιάς, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την εστία με την κυκλοτερή κατασκευή στο βορειότερο τμήμα του τομέα και τη διασπορά της τέφρας και των ευρημάτων στα πλησιέστερα αναπτυσσόμενα στρώματα (δυτικά και νότια σκάμματα), καθώς και το τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, όπως αναλύθηκε από τη μικρομορφολογική ανάλυση. Πρόκειται για κλειστές εστίες με πλούσια οργανικά κατάλοιπα και διαδοχή επεισοδίων φωτιάς.

Τα τέσσερα στρώματα διατρέχουν όλο το σπήλαιο και παρουσιάζουν ομοιογένεια ως προς τις κατηγορίες των ευρημάτων. Ανασκάφηκαν καθόλη την ανάπτυξή τους έως την αποκάλυψη του μητρικού πετρώματος εκτός από το βορειοδυτικό τομέα και τον πλέον βόρειο, όπου δεν έχει ανασκαφεί.

Στο νοτιότερο τμήμα του τομέα φαίνεται να αναπτύσσεται εστία, ανοιχτή με σαφή οριοθέτηση πετρών, οργανικά κατάλοιπα ακριβώς πλησίον της λαξευμένης παρειάς του τοιχώματος του σπηλαίου, όπου αποκαλύφθηκε ότι είχε υποσκαφεί και στηριζόταν σε ογκόλιθους, πιθανόν για ευκολότερη πρόσβαση στο εσωτερικό του σπηλαίου και ως ανατολική οριοθέτηση της εστίας.

Στον τομέα αυτό αποκαλύφθηκε πλούσια ποσότητα εργαλείων (Πίν. 167 δ-ε) και υποπροϊόντων οψιανού και άφθονα κατάλοιπα πανίδας, κυρίως βοοειδών, που εμφανίζονται συγκεντρωμένα κυρίως στο δυτικό τμήμα του σπηλαίου στον εσωτερικό θάλαμο. Η πανίδα στο χώρο αυτό περιλαμβάνει, επίσης, αιγοπρόβατα, κυρίως νεαράς ηλικίας, γεγονός που σε συνδυασμό με την παρουσία βοοειδών, εγείρει ερωτήματα ως προς την εκμετάλλευσή τους και χρήση του χώρου (μελέτη πανίδας σε εξέλιξη).

Η κεραμική σε όλα τα στρώματα δεν παρουσιάζει νέα στοιχεία. Πρόκειται για τη γνωστή χρηστική κεραμική (Πίν. 167 γ) με ελάχιστα γραπτά, σε αντίθεση με τη κεραμική που αποκαλύφθηκε στο ίδιο στρώμα τέφρας της νεότερης νεολιθικής στον εξωτερικό θάλαμο, όπου αναγνωρίστηκαν όστρακα λεπτής κεραμικής με διακόσμηση.

Εκτός από τα γνωστά εργαλεία οψιανού (λεπίδες, αιχμές) και υποπροϊόντα, που ενδεικνύουν επιτόπου κατεργασία, αποκαλύφθηκαν πολλές κροκάλες κοντά στο χώρο των εστιών, γεγονός που παρατηρείται μόνο στον εσωτερικό θάλαμο του σπηλαίου, και πιθανόν σχετίζεται με τη λειτουργία των εστιών.

Στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του τομέα αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός νηπίου και ενός προεφήβου. Κατάλοιπα του τελευταίου είχαν περισυλλεγεί σε προηγηθείσες ανασκαφές.

Αξιοσημείωτη είναι η πενιχρότητα και απουσία οστρέων σε όλα τα στρώματα, σε αντίθεση με τις ίδιες επιχώσεις που διατρέχουν τον εξωτερικό θάλαμο.

Εξωτερικός θάλαμος. Ανασκάφηκαν οι επιχώσεις που φαίνεται να σφραγίζουν το μητρικό πέτρωμα, στο νότιο/νοτιοδυτικό τομέα (ο τομέας Β1, Γ1, Δ1, Β2, Γ2, Δ2), με σκοπό να ολοκληρωθούν και να ανιχνευθεί η ανάπτυξη των κυρίως στρωμάτων της τέφρας της νεότερης νεολιθικής στο τμήμα αυτό.

Η ανασκαφή έδειξε ότι το κυρίως στρώμα αναπτύσσεται βορειότερα και στον τομέα αυτό εντοπίζεται η διασπορά της φωτιάς με ελάχιστα κεραμικά κυρίως ευρήματα.

Ο τομέας στο βορειοδυτικό τμήμα, ως παρειά του εξωτερικού θαλάμου πιλοτική για τις ανθρωπογενείς επιχώσεις, δεν ανασκάφηκε.

Στο νοτιότερο τμήμα της επίχωσης αυτής (σκάμμα Ε1, Ζ1) ολοκληρώθηκε η ανασκαφή έως την αποκάλυψη του πετρώματος. Είναι ο τομέας όπου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του δαπέδου χρήσης προηγηθείσης ανασκαφικής περιόδου, με το σύνολο που αποτελείται από το μυλόλιθο, λιθοτεχνία οψιανού και φολίδες, κεραμική με ψητούς και άψητους πηλούς, αφθονία κροκάλων, καθώς και τα σκελετικά κατάλοιπα νεαρού ενήλικου ανδρός. Το μεγαλύτερο τμήμα του μετακρανιακού σκελετού, περισσότεροι πηλοί και εργαλεία αποκαλύφθηκαν στο στρώμα χρήσης που ολοκληρώθηκε και χρονολογείται στη αρχή της τελικής νεολιθικής περιόδου. Ο τομέας αυτός του σπηλαίου, και στον εσωτερικό θάλαμο, χαρακτηρίζεται από έντονη γεωλογική διάβρωση των αποθέσεων. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι διατηρήθηκε ακέραιος ο ορίζοντας του δαπέδου χρήσης με τα συνανήκοντα ευρήματα, όπως προαναφέρθηκε.

Η παρούσα ανασκαφική έρευνα και η πρώτη σύνθεση των ευρημάτων υποστηρίζει την υπόθεση εργασίας που αφορά τη διαφοροποίηση χρήσης των δύο θαλάμων στην Α΄ Κουβελέικη, με εντατικοποίηση εργασιών στον εσωτερικό. Τα πρώτα στοιχεία της μικρομορφολογικής και αρχαιοζωολογικής έρευνας παρέχουν ενδείξεις για χρήση, εκτός από τις οικιακές εργασίες, και ως χώρο σταυλισμού, ενώ ανάλυση δεδομένων που παραπέμπουν σε εργασίες καθαρισμού του σπηλαίου με χρήση φωτιάς βρίσκονται σε εξέλιξη. Τα δεδομένα τεκμηριώνουν το μοντέλο που εισηγείται ότι ομάδες μετακινούμενων κτηνοτρόφων με περιστασιακή γεωργική δραστηριότητα χρησιμοποιούσαν, και σε συνδυασμό με τη Β΄ Κουβελέικη, ένα «περιθωριακό», σύμφωνα με τα επικρατούντα σχήματα, περιβάλλον. Η σημαντικότητα των πρόσφατων ανασκαφικών στοιχείων έγκειται στο γεγονός ότι αμφισβητεί τα επιχειρήματα περί στρατηγικής επιλογών θέσεων χρήσης-κατοίκησης και καταδεικνύει την υποβαθμισμένη αξιολόγηση της ποικιλομορφίας των νεολιθικών κοινωνιών σε οικονομικές κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες προσαρμογής τους.

Η παλαιοβοτανολογική, αρχαιοζωολογική και μελέτη κεραμικής βρίσκονται σε εξέλιξη. Η ανθρωπολογική μελέτη έχει ολοκληρωθεί εκτός από κάποια αποτελέσματα ειδικών εργαστηριακών αναλύσεων. Η ραδιοχρονολόγηση έχει ολοκληρωθεί εκτός από τα τελευταία δείγματα. Η παλαιοβοτανολογική μελέτη και η ανάλυση των όστρεων βρίσκεται σε αρχικό στάδιο. Στο τελευταίο στάδιο ανάλυσης των τομών βρίσκεται και η μικρομορφολογική μελέτη[22].

ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

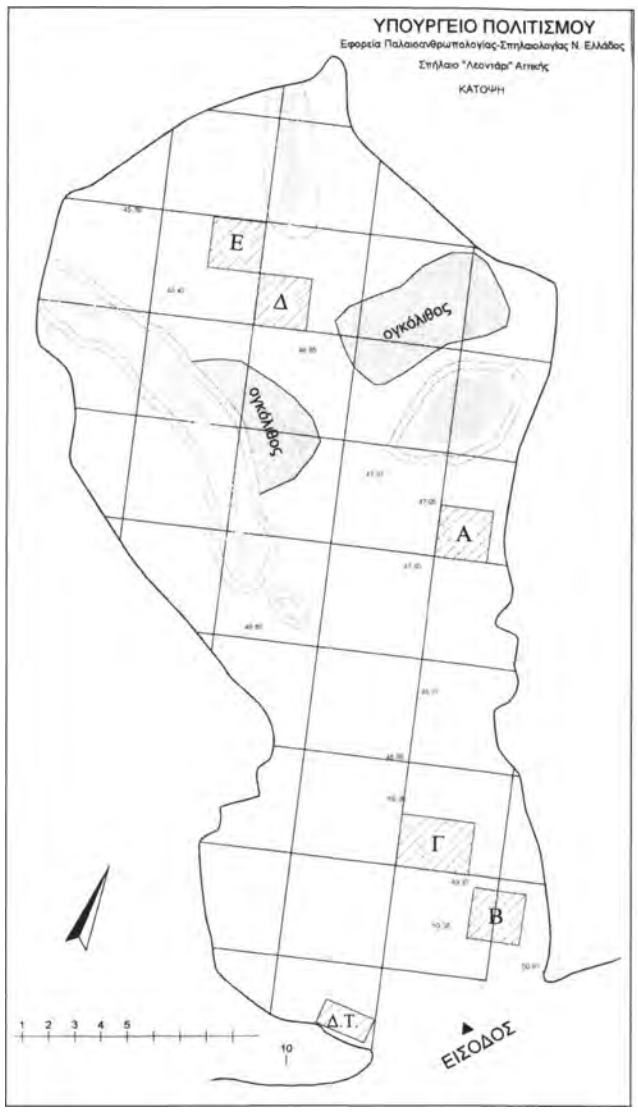
Υμηττός

Σπήλαιο Λεονταρίου

Συνεχίστηκε η δεύτερη περίοδος του κοινού ανασκαφικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας που διήρκεσε από τις 4 έως τις 30 Οκτωβρίου[23]. Ανοί-

22. Ενδεικτική βιβλιογραφία: T. Cullen, Social Implications of Ceramic Style in the Neolithic Peloponnese, στο W.D. Kingery (επιμ.), *Ancient Technology to Modern Science*, The American Ceramic Society, Inc., Columbus, Ohio 1985, σ. 77-100. S. Diamant, *The Later Village Farming Stage in Southern Greece*, διδακτορική διατριβή (αδημοσίευτη), University of Cincinnati, 1974. Α. Καζνέση - Σ. Κατσαρού, Η νεολιθική κεραμική από τη Β΄ Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 27-36. Π. Καρκάνας, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της γεωλογίας στα σπήλαια Α΄ και Β΄ Κουβελέικη Λακωνίας. Η συμβολή τους στην αρχαιολογική ερμηνεία της ανασκαφής, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 95-113. Σ. Κατσαρού, Η μονόχρωμη κεραμική της Νεολιθικής ως προϊόν μιας διαδικασίας επιλογής. Η περίπτωση του σπηλαίου Θεόπετρας, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας, Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, 1987-1998, Τρίκαλα 7-8 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα 2000, σ. 235-261. Χ. Κονταξή - Ε. Κοτζαμπουλου - Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην «Α΄ Κουβελέικη σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 21-30. Χ. Κονταξή - Ε. Στραβοπόδη, Ανασκαφή στη Β΄ Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 19-26. Μ. Κουμουζέλη, Η κεραμική από την «Α΄ Κουβελέικη σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 143-160. W. McDonald - R. Hope-Simpson, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, *AJA* 65 (1961), σ. 221-260. Α. Ντούζουγλη, *Άρια Αργολίδος. Χειροποίητη κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου*, Αθήνα 1998. K.D. Vitelli, Greek Neolithic Pottery by Experiment, στο P.M. Rice (επιμ.), *Pots and Potters: Current Approaches in Ceramic Archaeology*, Los Angeles 1984, σ. 113-131. Ο ίδιος, *Franchthi Neolithic Pottery*, τ. Ι: *Classification and Ceramic Phases 1 and 2, Excavation at Franchthi Cave, Greece*, Bloomington 1993. Γ. Παπαθανασόπουλος, *Το σπήλαιο Αλεπότρυπας στο Διρό Μάνης*, στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Γουλανδρή, Αθήνα 1996. W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece*, διδακτορική διατριβή, University of London, London 1975. J. Renard, Le site néolithique et helladique ancien de Koufovouno, Laconie, *Aegaeum* 4 (1989). C. Runnells - T. van Andel, The Evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece: an Economic Explanation, *Hesperia* 56 (1987), σ. 303-334. Α. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων». Μία προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, αριθ. 7, Αθήνα 1997. K. Zachos, *Agios Dimitrios. A Prehistoric Settlement in Southern Peloponnese: The Neolithic and Early Helladic Periods*, διδακτορική διατριβή, University of Boston, Boston 1987.

23. Στην ανασκαφή συμμετείχαν ως υπεύθυνοι τομών οι Γ. Χούλης, Γ. Εβρενόπουλος, Μ. Τσιμπουκάκη, Ι. Κάβουρα και D.Yamaguchi. Συμμετείχαν, επίσης, οι φοιτητές Ν. Χαροκόπος, Ε. Μεγαγιάννη, Σ. Βασιλοπούλου, Ε. Σπυροπούλου, Π. Δέλλιος, Λ. Ζαμπέλη, Β. Στάγια, Α. Τσακαλάκη, Θ. Τσιρώνης, Λ. Ραυτοπούλου, Ε. Ζαρίδη (α΄ δεκαπενθήμερο) και Φ. Γανώση, Ε. Μελέα, Ν. Μεγαλομάτη, Κ. Καρτερούλη, Μ. Θεοχάρη, Ε. Πολύζου, Γ. Χαρίτος, Γ. Ζαρακάς, Κ. Νικοποπούλου, Π. Κουρούτη, Α. Γεωριόπουλος (β΄ δεκαπενθήμερο). Η γεωλογική μελέτη έγι-

Σχέδ. 7. Υμηττός. Σπήλαιο Λεονταρίου. Κάτοψη.

χθηκαν τρεις νέες τομές, δύο κοντά στην είσοδο και μία στο βάθος του σπηλαίου, ελέγχθηκε με μικρή δοκιμαστική τομή ένα «πατάρι» που σχηματίζεται αριστερά της εισόδου και συνεχίστηκε η ανασκαφή της τομής Α που είχε φθάσει σε προϊστορικά στρώματα (Σχέδ. 7).

Η εικόνα της στρωματογραφίας των τομών κοντά στην είσοδο είναι ενιαία και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις. Σημαντική διατάραξη χαρακτηρίζει τα ανώτερα στρώματα που αποτελούνται από αποθέσεις ιλύος και αργίλου και παρουσιάζουν διάβρωση από εισροή υδάτων και ρίζες δέντρων με αποτέλεσμα παλαιότερα και νεότερα στρώματα να απαντούν συχνά στα ίδια βάθη. Τα ευρήματα ανήκουν σε διάφορες περιόδους. Στα δείγματα ιστορικών χρόνων περιλαμβάνονται κεραμική, που μπορεί να χρονολογηθεί από τους κλασικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, σποραδικά πήλινα γυναικεία ειδώλια, μετάλλινα αντικείμενα, όπως εργαλεία, πόρπες, καθώς και λίγα χάλκινα νομίσματα. Σε ανάμειξη με τα παραπάνω αποκαλύφθηκαν ευρήματα προϊστορικών χρόνων, κυρίως κεραμική και εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό.

Από την τομή Ε, στο βάθος του σπηλαίου, προέρχονται ευρήματα όλων των περιόδων ελεύθερα ή εγκλωβισμένα σε σταλαγμιτικές κρούστες: κεραμική και ειδώλια ιστορικών χρόνων, ανδρικά και γυναικεία, ακέραια ή θραυσμένα, σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ακέραιο λίθινο νεολιθικό ειδώλιο κάτω από στερεοποιημένη καύση.

Η τομή Α που συνεχίστηκε από πέρυσι, έδωσε νέα στοιχεία για τη χρήση του σπηλαίου στη νεολιθική εποχή (Πίν. 167 στ). Αποκαλύφθηκαν επάλληλα ανθρωπογενή στρώματα, τα οποία περιείχαν μεγάλο αριθμό ευρημάτων, grosso modo κατά χώραν, παγιδευμένα, όπως έδειξε η γεωλογική ανάλυση, σε στρώματα λάσπης που είχαν δημιουργηθεί από λιμνάζοντα νερά. Αυτά τα στρώματα αποτελούν την επιφάνεια δαπέδων-στρώσεων με λίθους, πάνω στα οποία εναποτέθηκαν φυσικά οι στρώσεις της λάσπης. Πρόκειται πιθανότατα για επάλληλα μπαζώματα που έγιναν με σκοπό να διευθετείται κάθε φορά ο χώρος από τα νερά και τη λάσπη. Τα ευρήματα των μπαζωμάτων είναι κυρίως χονδροειδή όστρακα, ενώ από τα στρώματα της λάσπης προέρχεται καλής ποιότητας κεραμική (όστρακα εγχάρακτα, στιλβωτά, αμαυρόχρωμα κ.ά.), εργαλεία οψιανού και πυριτόλιθου, εργαλεία λειασμένου λίθου, όπως μικροί πελέκεις και ένας σημαντικός αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων, κυρίως πήλινων (Πίν. 167 ζ, 168 α-β). Η εικόνα της στρωματογραφίας έδωσε τη δυνατότητα να αναγνωριστούν χαρακτηριστικές συγκεντρώσεις αντικειμένων, όπως ειδώλια μαζί με εργαλεία οψιανού ή πυριτόλιθου, κερατοειδείς λαβές και κάποια όστρακα.

Η προϊστορική κεραμική που μέχρι τώρα έχει αποκαλυφθεί, υποδεικνύει χρήση του σπηλαίου κυρίως κατά τη νεότερη νεολιθική Ιβ, ΙΙα, ενώ μερικά αμαυρόχρωμα όστρακα υποδηλώνουν ακόμη πρωιμότερη χρήση. Η συνολική εικόνα της στρωματογραφίας και των ανθρώπινων ενεργειών και επιλογών που αρχίζουν να διαφαίνονται είναι ακόμη πολύ πρώιμο να κριθούν και μόνο με την πρόοδο της ανασκαφής και τη βοήθεια ποικίλων περιβαλλοντικών παραμέτρων (σπόρων, οστών ζώων, φυτολίθων, γύρης, ξυλάνθρακα) θα προκύψουν περαιτέρω στοιχεία για τη χρήση του χώρου και τη σημασία που

νε από τον Π. Καρκάνα και η αποτύπωση του σπηλαίου από τον τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου.

του απέδιδαν οι άνθρωποι. Η συστηματική μελέτη του σπηλαίου στο πλαίσιο της διακοινοτικής χωροοργάνωσης αναμένεται να φωτίσει το φαινόμενο της αύξησης τέτοιων χώρων, που παρατηρείται σε όλο σχεδόν το Αιγαίο στο τέλος της νεολιθικής.

Ως προς τους ιστορικούς χρόνους, όπου η κατά χώραν αποκάλυψη ευρημάτων είναι μέχρι στιγμής αποσπασματική, μόνο η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού αναμένεται να προσδιορίσει ακριβέστερα τις διαδοχικές φάσεις χρήσης του σπηλαίου (Πίν. 168 γ-δ). Η ομάδα ειδωλίων από τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους στοιχειοθετεί και τη λατρευτική χρήση του χώρου, ενώ η μορφολογία του υποδεικνύει ως πιθανότερο χώρο λατρείας το βάθος του σπηλαίου.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ - ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

2004

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΥΘΕΙΟΥ

Μέλισσα

Σπήλαιο Μέλισσας

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στο χωριό Μέλισσα του Δήμου Σμήνους[24], σε απόκρημνη πλαγιά με πυκνότατη βλάστηση και σε μικρή απόσταση από την όχθη του ποταμού Μπαρδούνια. Πρόκειται για επίμηκες σπήλαιο, διανοιγμένο σε ασβεστόλιθο, που το συνολικό του μήκος φθάνει τα 80 μ. περίπου. Αποτελείται από τρεις αίθουσες που επικοινωνούν μεταξύ τους με στενούς κατηφορικούς διαδρόμους. Σε όλο το μήκος του σπηλαίου παρατηρούνται έντονες κατακρημνίσεις.

Στο σπήλαιο εντοπίστηκε πληθώρα κεραμικής ιδιαίτερα στα βαθύτερα τμήματα του σπηλαίου, η οποία έχει μεταφερθεί από τη δράση του νερού μαζί με τις επιχώσεις. Μικρού πάχους αδιατάρακτη επίχωση διατηρείται μόνο στο ανατολικό τμήμα της πρώτης αίθουσας, όπου διενεργήθηκε μικρή δοκιμαστική τομή, διαστ. 50×50 εκ., από την οποία προήλθαν άβαφα όστρακα νεολιθικής εποχής.

Έγινε χαρτογράφηση του σπηλαίου και διενεργήθηκε συστηματική περισυλλογή της διάσπαρτης επιφανειακής κεραμικής κατά αίθουσες. Η χρήση του σπηλαίου ανάγεται στην τελική νεολιθική και στην ελληνιστική εποχή. Η τελική νεολιθική αντιπροσωπεύεται κυρίως από άβαφη κεραμική, μεταξύ της οποίας βρέθηκαν θραύσματα πίθων με ανάγλυφη και σχοινοειδή διακόσμηση. Στους ελληνιστικούς χρόνους ανήκουν τμήματα άβαφων αποθηκευτικών αγγείων, όστρακα διαφόρων μελαμβαφών αγγείων, κυρίως από άωτους και μόνωτους σκύφους, καθώς και θραύσματα «Δυτικής Κλιτύος».

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ

Γέρακας

Σπήλαιο Αρμακάς[25]

Το σπήλαιο βρίσκεται κοντά στο λιμάνι του Γέρακα, όπου τοποθετείται η θέση του αρχαίου Ζάρακα. Πρόκειται για καρστική δολίνη κατακρήμνισης, η οποία εξελίσσεται σε οριζόντιο σπήλαιο συνολ. μήκ. 100 μ. περίπου. Αμέσως μετά την είσοδο ανοίγεται μεγάλη αίθουσα, η οποία στο παρελθόν είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος σταυλισμού ζώων. Στα αριστερά της πρώτης αίθουσας και μέσω στενού κατηφορικού διαδρόμου το σπήλαιο συνεχίζει ακολουθώντας τη διάκλαση στην οποία είναι διανοιγμένο. Στην πρώτη μεγάλη αίθουσα του σπηλαίου παρατηρήθηκε αρκετή επίχωση και λάκκοι λαθρανασκαφών.

Κατά την ολιγοήμερη έρευνα διενεργήθηκε διερευνητική ανασκαφική τομή διαστ. 2×2 μ., από την οποία προέκυψαν τα κάτωθι: Στα ανώτερα στρώματα, μέχρι βάθ. 1 μ., εντοπίστηκε εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων, καθώς και άβαφα όστρακα παλαιοχριστιανικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ακολούθησε λεπτό στρώμα μυκηναϊκών χρόνων και στη συνέχεια αποκαλύφθηκε τμήμα της οροφής που είχε καταρρεύσει. Μετά τη διάσπαση τμήματος της πεσμένης οροφής, αποκαλύφθηκε στρώμα μεσσοελλαδικών χρόνων. Η τομή έφθασε σε μέγιστο βάθος 1,88 μ.

24. Το σπήλαιο εντοπίστηκε από τον κάτοικο της περιοχής ορειβάτη Σ. Γραφάκο και η πρώτη εξερεύνησή του έγινε από το σπηλαιολογικό όμιλο ΣΠΕΛΕΟ τον Απρίλιο του 2002. Το σπήλαιο υποδείχθηκε στην υπογράφουσα από το σπηλαιολόγο Γ. Κοφινά.

25. Το σπήλαιο υποδείχθηκε στην Εφορεία από το σπηλαιολογικό όμιλο Ταϋγέτου-Πάρνωνα «Ο Ποσειδών».

Μονεμβασιά

Σπήλαιο Λύκουρα

Το σπήλαιο βρίσκεται στην περιοχή του κόλπου Κρεμμυδίου του Δήμου Μονεμβασιάς[26]. Είναι διανοιγμένο κατά μήκος διάκλασης σε ασβεστολιθικό πέτρωμα. Στην πρώτη αίθουσα εντοπίστηκαν όστρακα μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων, ενώ στη δεύτερη αίθουσα όστρακα νεολιθικών χρόνων.

Σπήλαιο Βρη[27]

Το σπήλαιο βρίσκεται στη θέση Θυννί, κοντά στην ακτογραμμή του όρμου Κρεμμυδιού και στη βόρεια πλευρά του λόφου Κλίσιζες. Πρόκειται για δολίνη που εξελίσσεται σε οριζόντιο σπήλαιο μήκ. 100 μ. περίπου και με κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό την ύπαρξη λίμνης στη δυτική απόληξη του σπηλαίου. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε η ύπαρξη λάκκων λαθρανασκαφής και έγινε δειγματοληπτική περισυλλογή κεραμικής, από την οποία προέκυψαν όστρακα της νεολιθικής, πρωτοελλαδικής και μεσοελλαδικής εποχής, καθώς και των ιστορικών χρόνων

Σημειώνεται, επίσης, ότι στον περιβάλλοντα χώρο του σπηλαίου βρέθηκαν απολεπίσματα οψιανού, καθώς και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Σπήλαιο στου Παύλε

Στη λοφώδη περιοχή του Ακρωτηρίου Κρεμμυδιού, στη θέση Πλακιόνα του οικισμού Αριάνας του Δήμου Ζάρακα, πλησίον της τρίκλιτης βασιλικής στου Παύλε, βρίσκεται το ομώνυμο σπήλαιο. Πρόκειται για επίμηκες σπήλαιο μήκ. 50 μ. περίπου, με ύπαρξη λίμνης στο εσωτερικό του. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε η ύπαρξη λάκκων λαθρανασκαφής και εντοπίστηκε πληθώρα κεραμικής στο δάπεδο του σπηλαίου, καθώς και στον πυθμένα της λίμνης. Από τη δειγματοληπτική περισυλλογή της κεραμικής προέκυψαν όστρακα νεολιθικής εποχής, πρώιμης και μέσης εποχής του Χαλκού, καθώς και θραύσματα αγγείων από την ελληνιστική μέχρι τη μεταβυζαντινή εποχή.

Σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή της βασιλικής και του σπηλαίου εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα οψιανού.

Νεάπολη

Σπήλαιο Αγίων Αναργύρων

Σε κωνικό λόφο της περιοχής Παντάνασσας Νεαπόλεως, πλησίον της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων, βρίσκεται το ομώνυμο σπήλαιο[28], που έχει διανοιχθεί σε επαφή του ασβεστόλιθου με αδιαπέρατα πετρώματα. Πρόκειται για οριζόντιο σπήλαιο που αποτελείται από τρεις κύριες αίθουσες και το συνολικό του μήκος φθάνει τα 120 μ. περίπου. Στο δάπεδο του σπηλαίου εντοπίστηκαν όστρακα της νεολιθικής και πρώιμης εποχής του Χαλκού και έγινε δειγματοληπτική περισυλλογή.

Σπήλαιο Του κισσού

Το σπήλαιο βρίσκεται πλησίον της βυζαντινής εκκλησίας Αγίας Αικατερίνης Νεαπόλεως. Αποτελείται κυρίως από μία μεγάλη αίθουσα που χαρακτηρίζεται από έντονες κατακρημνίσεις διαμορφώνοντας διάφορα επίπεδα. Η λιγοστή επίχωση του σπηλαίου περιορίζεται ανάμεσα σε βράχια και πεσμένους ογκολίθους. Στην αυτοψία εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά, όστρακα από χρηστικά αγγεία των ρωμαϊκών και υστεροβυζαντινών χρόνων, καθώς και δηνάριο των αρχών του 14ου αιώνα[29].

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

26. Βλ. υποσημ. 25.

27. Βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 150. Τα σπήλαια Βρη και στου Παύλε έγιναν γνωστά στην Υπηρεσία μας το 1995, μετά από σχετική ενημέρωση της Ε΄ ΕΠΚΑ και 5ης ΕΒΑ και ακολούθησε το 1996 αυτοψία της Εφορείας μας από την αρχαιολόγο Μ. Κουμουζέλη. Διενεργήθηκε εκ νέου αυτοψία το 2004 με αφορμή επανειλημμένες επεμβάσεις λαθρανασκαφέων στο εσωτερικό του.

28. Τα Νέα του ΣΠΕΛΕΟ, περιοδικό *ΚΟΡΦΕΣ*, τχ. Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1991, σ. 58. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων*, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 355.

29. Οι παραπάνω θέσεις αποτέλεσαν θέμα ανακοίνωσης της υπογράφουσας στο Διεθνές Συνέδριο: *Η Σπάρτη και η Λακωνία. Από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια, 17-20 Μαρτίου 2005*, με θέμα: «Έρευνες σε σπήλαια της Λακωνίας: Νέα δεδομένα». Στις ανωτέρω έρευνες συμμετείχαν ο αρχαιολόγος Δ. Χατζηλαζάρου, ο τοπογράφος μηχανικός Θ. Χατζηθεοδώρου, οι γεωλόγοι Β. Γιαννόπουλος και Δ. Μπούζας, καθώς και οι σπηλαιολόγοι Ι. Κυριακάκης, Γ. Μακρής και Χ. Παναγιωτόπουλος.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ

Την άνοιξη του 2004 πραγματοποιήθηκε η πρώτη φάση της παλαιολιθικής επιφανειακής έρευνας στο Νομό Γρεβενών. Η έρευνα αποτελεί κοινό πρόγραμμα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και στόχο της έχει τη συλλογή στοιχείων για τη συμβολή του ελλαδικού χώρου στη διαδικασία του πρώτου εποικισμού της Ευρώπης.

Ο χρόνος του πρώιμου εποικισμού της Ευρώπης, καθώς και οι διαδρομές εξάπλωσης των πρώτων πληθυσμών της αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά και αναπάντητα ακόμη ερωτήματα της παγκόσμιας παλαιοανθρωπολογίας[30]. Η σύγχρονη έρευνα συγκλίνει στην άποψη ότι η βόρεια Ευρώπη δεν εποικίστηκε πριν από τα 500.000 χρόνια Π.Σ.[31], ενώ η Μεσογειακή ζώνη ίσως είχε κατοικηθεί νωρίτερα, όπως πιστοποιείται από τα ανθρώπινα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στις θέσεις Atapuerca της Ισπανίας και Ceprano της Ιταλίας και τα οποία χρονολογούνται γύρω στα 800.000 χρόνια Π.Σ.[32]. Ωστόσο, στις παρυφές της Ευρώπης, η παρουσία θέσεων που χρονολογούνται τουλάχιστον στα 1,5 εκατομμύρια χρόνια, όπως το Dmanisi στη Γεωργία[33] και η `Ubeidiya στο Ισραήλ[34], μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξαν και πρωιμότερες από το 800.000 Π.Σ. είσοδοι των πρώτων ανθρώπων στην Ευρωπαϊκή ήπειρο.

Στην αρχαιολογική ορολογία οι ανωτέρω χρονικές ενότητες εντάσσονται στη λεγόμενη πρώιμη ή κατώτερη παλαιολιθική, ενώ στη γεωλογική πρόκειται για το Κατώτερο και Μέσο Πλειστόκαινο. Από παλαιοανθρωπολογική άποψη η περίοδος αυτή παραδοσιακά συνδέεται με τον Homo erectus, αν και τα νεότερα δεδομένα καταδεικνύουν ότι η φυλογενετική ιστορία των πρώτων Ευρωπαίων είναι πιο πολύπλοκη[35].

Δύο είναι οι πιθανότερες διαδρομές εξάπλωσης των πρώτων ανθρώπων στην Ευρώπη: από την Αφρική διά της Μέσης Ανατολής στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια ή από την Αφρική διά των στενών του Γιβραλτάρ στην Ισπανία. Η διαδρομή από το Γιβραλτάρ στην Ισπανία είναι λιγότερο πιθανή λόγω των ισχυρών θαλάσσιων ρευμάτων που επικρατούσαν στην περιοχή. Αντίθετα ο διάπλους των στενών του Βοσπόρου ήταν πιθανότατα ευχερέστερος, ιδιαίτερα σε περιόδους χαμηλής θαλάσσιας στάθμης.

Ο ελλαδικός χώρος υπήρξε λοιπόν ένας από τους προφανέστερους δρόμους διασποράς των πρώτων ανθρώπων[36]. Κατά συνέπεια ο προσδιορισμός του χρόνου εποικισμού του και ο εντοπισμός αρχαιολογικά αναγνωρίσιμων χώρων δραστηριότητας είναι απολύτως απαραίτητοι για τον έλεγχο των υποθέσεων σχετικά με την πρώτη κατοίκηση της Ευρώπης. Η ελληνική παλαιοανθρωπολογική και αρχαιολογική μαρτυρία αυτής της περιόδου παραμένουν όμως σχετικά άγνωστες, καθώς οι πρωιμότερες ενδείξεις για την παρουσία του ανθρώπου χρονολογούνται αρκετά αργότερα, δηλαδή γύρω στα 300.000-400.000 χρόνια Π.Σ.[37]. Και σε αυτήν όμως την περίπτωση πρόκειται για ευρήματα με επισφαλή στρωματογραφικό και χρονικό προσδιορισμό. Η οργάνωση μεγάλης κλίμακας γεωαρχαιολογικών ερευνών για τον εντοπισμό και τη χρονολόγηση θέσεων της πρώιμης παλαιολιθικής

30. Βλ. ενδεικτικά: R.W. Dennell, Dispersal and Colonisation, Long and Short Chronologies: How Continuous is the Early Pleistocene Record for Hominids outside East Africa?, *Journal of Human Evolution* 45, 6 (2003), σ. 421-440 και G.P. Rightmire, Patterns of Hominid Evolution and Dispersal in the Middle Pleistocene, *Quaternary International* 75 (2001), σ. 77-84.

31. W. Roebroeks, Updating the Earliest Occupation of Europe, *Current Anthropology* 35, 3 (1994), σ. 301-305.

32. G. Manzi - F. Mallegni - A. Ascenzi, A Cranium for the Earliest Europeans: Phylogenetic Position of the Hominid from Ceprano, Italy, *Proceedings of the National Academy of Sciences (USA)* 98, 2001, σ. 10011-10016. J.M. Bermúdez de Castro - J.L. Arsuaga - E. Carbonell - A.Rosas - I. Martínez - M. Mosquera, A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neandertals and Modern Humans, *Science* 276 (1997), σ. 1392-1395.

33. L. Gabunia - A. Vekua - D. Lordkipanidze - C.C. Swisher - R. Ferring - A. Justus - M. Nioradze - M. Tvalchrelidze - S.C. Antón - G. Bosinski - O. Jöris - M.A. de Lumley - G. Majsuradze - A. Mouskhelishvili, Earliest Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting, and Age, *Science* 288 (2000), σ. 1019-1025.

34. O. Bar-Yosef - A. Belfer-Cohen, From Africa to Eurasia - Early Dispersals, *Quaternary International* 75 (2001), σ. 19-28.

35. G. Manzi, Human Evolution at the Matuyama-Brunhes Boundary, *Evolutionary Anthropology* 13, 1 (2004), σ. 11-24.

36. C.N. Runnels, Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic with an Addendum, στο T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, Archaeological Institute of America, 2001, σ. 225-258.

37. Βλ. άρθρα στο συλλογικό τόμο G. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, *British School at Athens Studies* 3, Athens 1999, καθώς και τις ακόλουθες δημοσιεύσεις: R. Grün, A Re-analysis of Electron Spin Resonance Dating Results Associated with the Petralona Hominid, *Journal of Human Evolution* 30, 3 (1996), σ. 227-241. K. Harvati - E. Delson, Palaeoanthropology of the Mani Peninsula (Greece), *Journal of Human Evolution* 36, 3 (1999), σ. 343-348. C.N. Runnels - T.H. van Andel, The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement, στο J. Wiseman - K. Zachos (επιμ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, *Hesperia* Suppl. 32, 2003.

αποτελεί λοιπόν σαφή προτεραιότητα και θα φέρει την Ελλάδα στο επίκεντρο της σύγχρονης έρευνας.

Στόχοι της έρευνας. Στα πλαίσια της ανωτέρω συλλογιστικής οργανώσαμε την έρευνα της πρώιμης παλαιολιθικής στο Νομό Γρεβενών. Στόχο της αποτελεί ο εντοπισμός πρώιμων παλαιολιθικών και παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων και η ένταξή τους στην υπόλοιπη μαρτυρία από την Ευρωπαϊκή ήπειρο. Πεποίθησή μας αποτέλεσε εξαρχής η άποψη ότι η κατανόηση των βιολογικών και κοινωνικών όψεων του φαινομένου του εποικισμού είναι δυνατή μόνο σε συνάρτηση με τις διαδικασίες προσαρμογής στο ιδιαίτερα ασταθές περιβάλλον του Πλειστοκαίνου. Η ανασύσταση του περιβάλλοντος κατά το Πλειστόκαινο απαιτεί διεπιστημονική προσέγγιση και σύζευξη της αρχαιολογικής προβληματικής με τις επιστήμες της γης. Ιδιαίτερα σημαντική στην κατανόηση της δημιουργίας και διατήρησης των πρώιμων θέσεων είναι η αποκατάσταση της γεωμορφολογικής εξέλιξης της υπό έρευνα περιοχής.

Αλλά ας επιστρέψουμε στην Ελλάδα. Τι είναι λογικό να περιμένουμε από την περιοχή μας και κυρίως πού θα πρέπει να αναζητήσουμε τη σχετική μαρτυρία; Η διεθνής εμπειρία έχει καταδείξει ότι οι παραλίμνιες και παραποτάμιες περιοχές είναι αυτές που φιλοξενούν συνήθως τις θέσεις της πρώιμης παλαιολιθικής[38]. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στην προτίμηση των πρώιμων Homo για τις πηγές νερού, αλλά και στις γεωμορφολογικές και ταφονομικές συνθήκες που ευνοούν τη διατήρηση και ορατότητα των θέσεων. Το πιο σημαντικό είναι, όμως, ότι τα ποτάμια συστήματα λειτούργησαν στους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους ως δίοδοι επικοινωνίας ανάμεσα στις ηπειρωτικές περιοχές. Έτσι η επιλογή παραποτάμων περιβαλλόντων πιστεύουμε ότι προσφέρει μεγαλύτερες πιθανότητες εντοπισμού πρώιμων καταλοίπων. Ως πρώτη, λοιπόν, φάση της έρευνάς μας επιλέξαμε τη διερεύνηση των αναβαθμίδων του Αλιάκμονα στην περιοχή Κοζάνης, Γρεβενών και Καστοριάς (Σχέδ. 8).

Η περιοχή των Γρεβενών αποτελεί πέρασμα από τη βορειοανατολική στη βορειοδυτική Ελλάδα και έχει ήδη δώσει ενδείξεις πρώιμης κατοίκησης. Ένα από τα δύο πρωιμότερα τέχνεργα του ελλαδικού χώρου έχει περισυλλεγεί στη γειτονική θέση Παλαιόκαστρο[39], ενώ ευρήματα της μέσης παλαιολιθικής έχουν εντοπιστεί στο βορειοδυτικό ορεινό τμήμα του Νομού[40]. Κατάλοιπα πλειστοκαινικής πανίδας έχουν, επίσης, ανευρεθεί στην ευρύτερη περιοχή κατά το παρελθόν[41]. Με τη λογική αυτή επιλέξαμε λοιπόν να ξεκινήσουμε την έρευνά μας από τις αναβαθμίδες του Αλιάκμονα, οι οποίες διασώζουν πλειοκαινικές και πλειστοκαινικές αποθέσεις και πανίδα αυτών των περιόδων.

Περιοχή έρευνας και μεθοδολογία. Δεδομένου ότι στην περιοχή ενδιαφέροντός μας η χρονολόγηση των αναβαθμίδων και των απολιθωμάτων που εμπεριέχονται σε αυτές είναι άγνωστη ή ανακριβής, η πρώτη φάση της έρευνας επικεντρώθηκε στη γεωλογική και γεωμορφολογική χαρτογράφηση του συστήματος των αναβαθμίδων του Αλιάκμονα στην ευρύτερη περιοχή της λεκάνης των Γρεβενών-Καστοριάς (Σχέδ. 8). Αυτή η αρχική γεωλογική εκτίμηση καθοδήγησε την επιλογή των προς έλεγχο περιοχών. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποφασίσαμε να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στον εντοπισμό παλαιοεπιφανειών-παλαιοεδαφών που πιθανόν διασώζουν παλαιολιθικά και παλαιοανθρωπολογικά κατάλοιπα κατά χώραν.

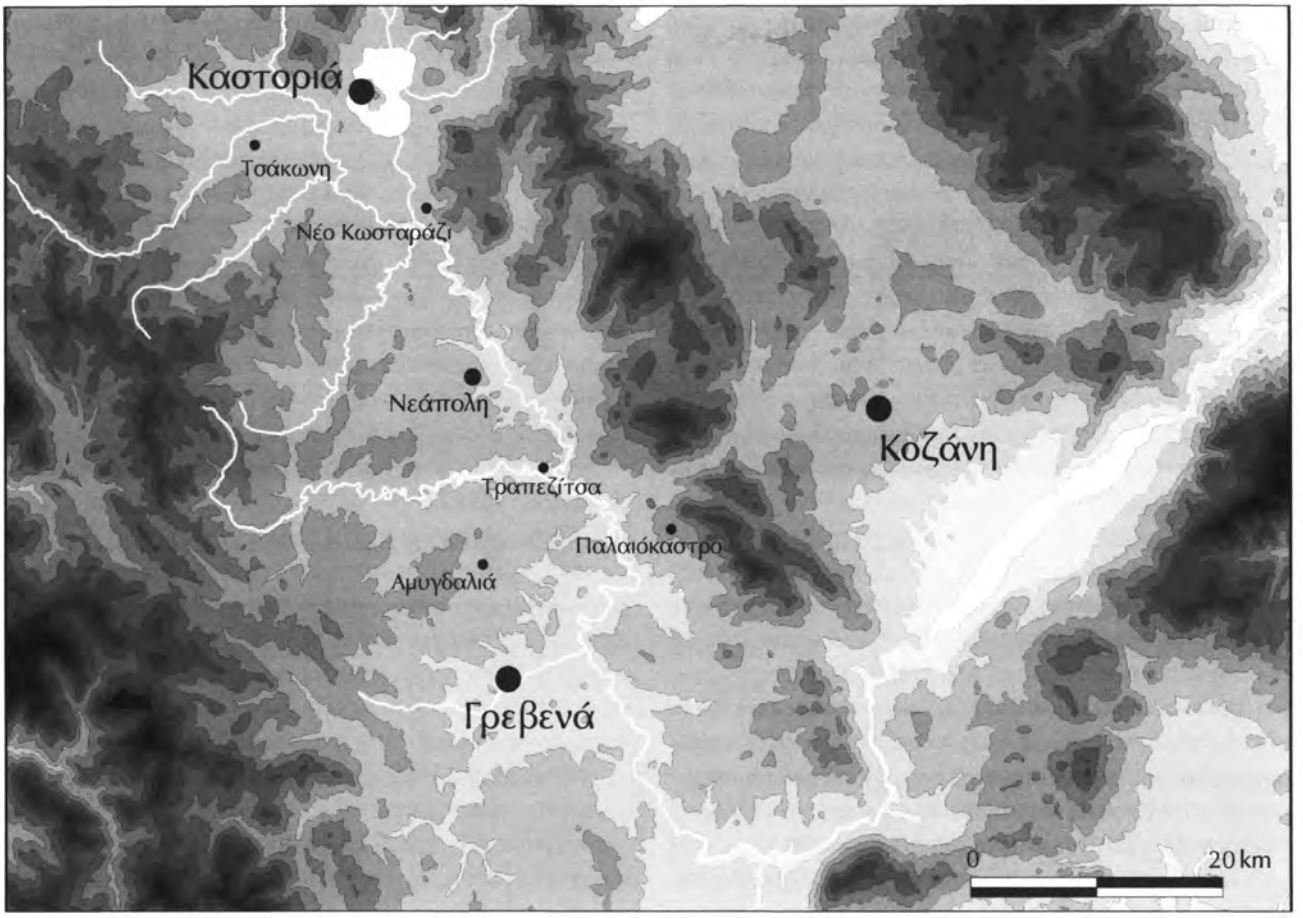
Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε επικεντρώθηκε στην επιλεκτική επίσκεψη χώρων που πληρούσαν τις παραπάνω προϋποθέσεις. Προτεραιότητα είχαν οι μικροπεριβαλλοντικές ενότητες που θεωρούνται ότι προτιμήθηκαν από τις πρώιμες τροφοσυλλεκτικές ομάδες, όπως αυτές που γειτνιάζουν με πηγές πρώτης ύλης για την κατασκευή εργαλειακού εξοπλισμού. Συνεκτιμήθηκαν επίσης στοιχεία, όπως η μορφολογία του εδάφους, η δυνατότητα πρόσβασης και βέβαια η ορατότητα του πεδίου. Έτσι, δύο ομάδες αποτελούμενες η κάθε μία από τέσσερα άτομα εξέτασαν συστηματικά τις φυσικές τομές κατά μήκος του κύριου ρου του Αλιάκμονα για τον εντοπισμό λιθίνων τέχνεργων και απολιθωμάτων. Η ορατότητα κατά μήκος των μετώπων των αναβαθμίδων ήταν σχετικά καλή σε αρκετές περιπτώσεις. Οι καλλιεργημένες επιφάνειες των αναβαθμίδων, όπου θεωρητικά οι πιθανότητες ανακάλυψης ευρημάτων θα ήταν μεγαλύτερες λόγω της συχνής άροσης, δεν διερευνήθηκαν συστηματικά. Στην πε-

38. C.S. Gamble, *The Palaeolithic Societies of Europe*, Cambridge 1999.

39. S.I. Dakaris - E.S. Higgs - W. Hey, The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: μέρος I, *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 1964, σ. 199-244.

40. Ν. Ευστρατίου - Ρ. Biagi - Π. Ελεφάντη - M. Spataro, Προϊστορικές έρευνες στην Πίνδο. Η ορεινή περιοχή των Γρεβενών: τα πρώτα αποτελέσματα, *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 581-589.

41. J.K. Melentis, Die Pleistozäne Säugetierfauna des Beckens von Haliakmon (Griechenland), *Annales Géologiques des Pays Helléniques* XVII (1966), σ. 247-265. K.J. Steensma, *Plio-/Pleistozäne Großsäugetiere (Mammalia) aus dem Becken von Kastoria/Grevena, südlich von Neapolis - NW Griechenland*, διδακτορική διατριβή, Technische Universität Clausthal, 1988. G.D. Koufos - D.S. Kostopoulos - K.K. Koliadimou, Un nouveau gisement de mammifères dans le Villafranchien de Macédoine occidentale (Grèce), *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences (II)* 313 (1991), σ. 831-836. E. Tsoukala, Remains of a Pliocene *Mammut borsoni* (Hays, 1834) (Proboscidea, Mammalia), from Milia (Grevena, W. Macedonia, Greece), *Annales de Paléontologie* 86, 3 (2000), σ. 165-191. E. Tsoukala - A. Lister, Remains of Straight-tusked Elephant, *Elephas (Palaeoloxodon) antiquus* Falc. & Caut., 1847 ESR-dated to Oxygen Isotope Stage 6 from Grevena (W. Macedonia, Greece), *Bollettino della Società Paleontologica Italiana* 37, 1 (1998), σ. 117-139.

Σχέδ. 8. Έρευνα της πρώιμης παλαιολιθικής στην περιοχή του Αλιάκμονα. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της έρευνας, στον οποίο φαίνεται το ποτάμιο σύστημα του Αλιάκμονα και τα κυριότερα τοπωνύμια που αναφέρονται στο κείμενο. Ισοδιάσταση: 200 μ.

ριπτωσή μας οι εκτάσεις αυτές αποτελούν πολύ παλαιές και πρακτικά σταθερές επιφάνειες, οι οποίες παρέμειναν έκθετες για εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια. Ως εκ τούτου, ακόμη και αν περιείχαν κατάλοιπα της πρώιμης παλαιολιθικής, η πιθανότητα ανεύρεσής τους κατά χώραν μετά από τόσο μακρά περίοδο συνεχούς έκθεσης και χρήσης είναι μηδενική. Παρ' όλα αυτά σε μεταγενέστερο στάδιο μπορεί να διερευνήσουμε και αυτή τη δυνατότητα.

Η έρευνά μας επικεντρώθηκε, λοιπόν, στις κλιτύς των αναβαθμίδων και στις φυσικές τομές του Αλιάκμονα και των παραποτάμων του στην περιοχή δυτικά του Παλαιόκαστρου, ανατολικά της Αμυγδαλιάς και προς Β. των Γρεβενών. Για κάθε περιοχή που ερευνήθηκε, όπως και για τους χώρους εντοπισμού αρχαιολογικών ευρημάτων και απολιθωμάτων, πήραμε συντεταγμένες με το σύστημα Παγκόσμιου Εντοπισμού Γεωγραφικής Θέσης (GPS). Οι συντεταγμένες αυτές τοποθετήθηκαν σε χάρτες 1:5.000. Οι παρατηρήσεις πεδίου και οι περιγραφές των ευρημάτων καταχωρίθηκαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας αφορούν τόσο τη γεωμορφολογική αναπαράσταση όσο και την παλαιοντολογική και αρχαιολογική εικόνα και μπορούν πολύ σύντομα να συνοψιστούν ως εξής:

Πρώτον, οι παρατηρήσεις μας επιβεβαίωσαν σε γενικές γραμμές την ύπαρξη ενός πολύπλοκου συστήματος αναβαθμίδων που είχαν εντοπίσει προηγούμενες γεωλογικές έρευνες σε διάφορα υψόμετρα[42]. Συνολικά εκτός από μία ανώτερη παλαιοεπιφάνεια στα 150-170 μ. περίπου πάνω από το σημερινό ρου του ποταμού παρατηρήθηκαν αναβαθμίδες στα 100, 70-50, 20-30 και 8-10 μ. Η χρονολόγησή

42. J.H. Brunn, Contribution à l'étude géologique du Pinde septentrional et d'une partie de la Macédoine occidentale, *Annales Géologiques des Pays Helléniques* VII (1956), σ. 1-358. H. Eltgen, Feinstratigraphisch-fazielle Untersuchungen an Altpliozän-Sedimenten im Tertiärbecken südlich Neapolis/Kozani, Nord Griechenland, *Geological and Geophysical Research* 1986, Special Issue, σ. 107-115. A.E. Rassios, *A Geologist's Guide to West Macedonia, Greece*, Αναπτυξιακή Νομού Γρεβενών, 2004.

τους είναι όμως προβληματική, επειδή οι περισσότερες είναι διαβρωσιγενείς και όχι αποθετικές. Έτσι τα απολιθώματα που είχαν εντοπιστεί σε προηγούμενες έρευνες και αυτοψίες δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως χρονολογικοί δείκτες των αναβαθμίδων, επειδή δεν συνδέονται με τη δημιουργία τους, αλλά αποτελούν πιθανόν τμήμα παλαιότερου αποθετικού επεισοδίου που αργότερα διαβρώθηκε. Η διαβρωσιγενής ή αποθετική φύση των αναβαθμίδων ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή λόγω της πολύπλοκης αποθετικής ιστορίας του ποταμού. Από παλαιότερες έρευνές μας στην περιοχή, μας ήταν γνωστό ότι μεμονωμένα τμήματα νεότερων πλειστοκαινικών απολιθωματοφόρων αναβαθμίδων διατηρούνται σε ορισμένα σημεία. Παραδείγματα τέτοιων αναβαθμίδων αποτελούν οι περιοχές βόρεια του χωριού Τσάκωνη και νότια του Νέου Κωσταραζίου (τοποθεσία Λάγουρα). Στη θέση Τσάκωνη (αναβαθμίδα των 30 μ.) εντοπίστηκε στο παρελθόν χαυλιόδοντας ελέφαντα του Ανωτέρου Πλειστοκαίνου[43]. Στο Νέο Κωσταράζι, στην αναβαθμίδα των 50 μ. έχει βρεθεί ένα μεταπόδιο ελαφοειδούς, πιθανόν Megaloceros[44]. Αυτές οι περιοχές φαίνονται από τις περισσότερο υποσχόμενες για μελλοντική έρευνα. Κατά τη διάρκεια της γεωλογικής χαρτογράφησης εντοπίστηκαν εκεί αρκετά απολιθώματα του Κατώτερου και Μέσου Πλειστοκαίνου.

Δεύτερον, περισυλλέξαμε 48 απολιθώματα μέσα από τις αναβαθμίδες και στην επιφάνειά τους. Τα απολιθώματα είναι βοοειδή (Bovidae indet., Leptobos sp.(;) ιπποειδή (Equus sp.), ελαφοειδή (Megaloceros sp.(;) προβοσκιδωτά (Mammuthus sp.) και σαρκοφάγα (Canis sp.), ανωπλειοκαινικής-κατωπλειστοκαινικής ηλικίας (Πίν. 168 ε).

Τρίτον, περισυλλέξαμε 22 λίθινα τέχνεργα από τις αναβαθμίδες και την επιφάνειά τους. Τα λίθινα τέχνεργα είναι πολύ νεότερα των απολιθωμάτων και χρονολογούνται στη μέση (Πίν. 168 στ) και ανώτερη παλαιολιθική. Ανάμεσά τους υπάρχουν και ορισμένα, των οποίων η μορφολογία τους παραπέμπει σε αρχαιότερες φάσεις, δηλαδή στην πρώιμη παλαιολιθική. Η αδρόκοκκη πρώτη ύλη, από την οποία είναι κατασκευασμένα, καθώς και η απουσία συγκριτικού υλικού από την Ελλάδα, δυσχεραίνουν όμως σημαντικά την εκτίμηση των τεχνοτυπολογικών χαρακτήρων και επομένως τη χρονολόγηση των συγκεκριμένων τέχνεργων. Έτσι, η πιστοποίηση της παρουσίας της πρώιμης παλαιολιθικής θα πρέπει να αναμείνει τον εμπλουτισμό των συνόλων μας με περισσότερα και χαρακτηριστικότερα ευρήματα.

Στα πλαίσια της αναζήτησης συγκριτικού υλικού εξετάσαμε αδημοσίευτα λίθινα τέχνεργα και απολιθώματα που φυλάσσονται σε μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές της περιοχής. Τα σημαντικότερα είναι τα σκελετικά κατάλοιπα ελέφαντα από την Τραπεζίτσα, τα αμφιπρόσωπα εργαλεία (χειροπελέκεις) στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κοζάνης, μερικά από τα οποία χρονολογούνται ίσως στην πρώιμη παλαιολιθική, ένας αδημοσίευτος χειροπέλεκυς στο Μουσείο Αιανής και ο χειροπέλεκυς του Παλαιόκαστρου στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε την προέλευση αυτών των τέχνεργων, τα οποία έχουν περισυλλεγεί πριν από αρκετές δεκαετίες, καθώς και τις πηγές της πρώτης ύλης από την οποία κατασκευάστηκαν.

Συμπεράσματα. Η πρώτη μας σύντομη ερευνητική περίοδος ήταν αναγνωριστικού χαρακτήρα. Αναλώθηκε κυρίως στην εξοικείωση με την τοπογραφία και σε παρατηρήσεις γεωμορφολογικών σχηματισμών, προκειμένου να οριοθετηθούν οι περιοχές με τις περισσότερες πιθανότητες εντοπισμού των καταλοίπων που μας ενδιαφέρουν. Πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι οι θέσεις της πρώιμης παλαιολιθικής είναι εξαιρετικά σπάνιες εκτός Αφρικής, μεταξύ άλλων και για λόγους ελλιπούς διατήρησης. Επιπλέον, σε περιοχές ενεργές τεκτονικά, όπως η Ελλάδα, πολλές από αυτές έχουν πιθανόν καταστραφεί ή επικαλυφθεί από αλλεπάλληλα επεισόδια διάβρωσης και απόθεσης. Έτσι για τον εντοπισμό και την αξιολόγησή τους μεγάλη σημασία έχει η ανάπτυξη της κατάλληλης μεθοδολογίας. Εδώ πιστεύουμε ότι έγκειται και η συμβολή του προγράμματός μας στην έρευνα της απώτατης προϊστορίας του ελλαδικού χώρου: στην ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας εντοπισμού πρώιμων καταλοίπων με βάση συγκεκριμένους γεωμορφολογικούς δείκτες. Και αυτό είναι ένα μόνο παράδειγμα του πώς μπορούμε να εισαγάγουμε την έννοια του προϊστορικού τοπίου στην αρχαιολογική συζήτηση και να την χρησιμοποιήσουμε για να δομήσουμε την ερευνητική μας μεθοδολογία.

Η έρευνά μας για την πρώιμη παλαιολιθική στη Δυτική Μακεδονία μόλις αρχίζει[45]. Για τα επόμενα χρόνια

43. A. Athanassiou, A New Elephant Site in the Haliákmon River valley (W. Macedonia, Greece), *5th International Symposium on Eastern Mediterranean Geology*, Thessaloniki 2004.

44. Σύμφωνα με εκτίμηση της Επίκουρης Καθηγήτριας Ε. Τσουκαλά που παρατίθεται σε αδημοσίευτη αναφορά αυτοψίας κλιμακίου της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, 1999.

45. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την προϊσταμένη της Λ΄ ΕΠΚΑ Γ. Καραμήτρου, η οποία αντιμετώπισε με ενδιαφέρον την ερευνά μας και μας παρείχε όλες τις δυνατές διευκολύνσεις. Ευχαριστούμε, επίσης, ιδιαίτερα την αρχαιολόγο της Λ΄ ΕΠΚΑ Α. Χονδρογιάννη που μας επέτρεψε να δούμε αδημοσίευτο υλικό, καθώς και το προσωπικό του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κοζάνης για τη βοήθειά του. Τέλος, ευχαριστούμε τη γεωλόγο του ΙΓΜΕ Α. Ράσιου, που μοιράστηκε μαζί μας την εμπειρία της από τις έρευνες πεδίου στην περιοχή. Για τη συμμετοχή τους στην έρευνα ευχαριστούμε τους μεταπτυχιακούς φοιτητές Χ. Γα-

οι στόχοι μας περιλαμβάνουν τη διερεύνηση και άλλων αναβαθμίδων του Αλιάκμονα στις περιοχές του Νέου Κωσταραζίου, στην τεχνητή λίμνη του Πολυφύτου στο Νομό Κοζάνης και στον κάτω ρου του ποταμού κοντά στη Βέροια. Στους στόχους μας εντάσσονται, επίσης, η χρονολόγηση ορισμένων αναβαθμίδων με τη μέθοδο του παλαιομαγνητισμού και η μελέτη των συλλογών λίθινων εργαλείων στο Αρχαιολογικό Μουσείο και στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κοζάνης, προκειμένου να πιστοποιηθεί εάν πρόκειται για τέχνεργα της πρώιμης παλαιολιθικής. Σε αυτήν την περίπτωση, θα μπορούσε να δημιουργηθεί η πρώτη στη χώρα μας συλλογή αναφοράς με τέχνεργα αυτής της εποχής. Η συλλογή αυτή θα συμβάλει στη συγκριτική μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων από την Ελλάδα και τις γειτονικές περιοχές.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΧΑΡΒΑΤΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ - ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΕΛΕΦΑΝΤΗ - STEPHEN FROST

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Περιφέρεια της λίμνης Πλαστήρα

Με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/ Α2/Φ42/63510/1764/8-9-04 χορηγήθηκε άδεια πραγματοποίησης επιφανειακής έρευνας στον περιβάλλοντα χώρο της λίμνης Πλαστήρα στο Νομό Καρδίτσας. Η έρευνα αφορά στον εντοπισμό λίθινων εργαλείων της παλαιολιθικής περιόδου και διεξάγεται υπό τη διεύθυνση της Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, με συνεργάτες τον Ο. Αποστολίκα, αρχαιολόγο με ειδίκευση στην εξέλιξη του ανθρώπου και την παλαιολιθική περίοδο, τον τοπογράφο μηχανικό της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος Θ. Χατζηθεοδώρου για την ένταξη των θέσεων ανεύρεσης των αντικειμένων στο Εθνικό Γεωγραφικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ 87) και το γεωλόγο της ίδιας Εφορείας Π. Καρκάνα, ο οποίος ανέλαβε την ταυτοποίηση των πρώτων υλών. Τα αποτελέσματα της έρευνας κρίθηκαν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, μιας και πρόκειται ουσιαστικά για μια νέα παλαιολιθική θέση στον ελλαδικό χώρο.

Μεθοδολογία. Η παρουσία του νερού της τεχνητής λίμνης Πλαστήρα δίπλα στο χώρο όπου διεξήχθη η έρευνα αποτέλεσε εμπόδιο σε ορισμένες περιπτώσεις ως προς την πρόσβαση στο υλικό, καθώς και ως προς τον εντοπισμό του, όταν η στάθμη της λίμνης ανέβαινε μετά από έντονες και συνεχείς βροχοπτώσεις. Η έρευνα ξεκίνησε από τη βορειοδυτική πλευρά της λίμνης και συνεχίστηκε σταδιακά και προς τις δύο κατευθύνσεις έως ότου να καλυφθεί ολόκληρη η περίμετρος αυτής. Στη νοτιοανατολική, ωστόσο, περιοχή της δεν φαίνεται κατ' αρχήν να εντοπίζεται παλαιολιθικό υλικό. Κατά τη συλλογή των ευρημάτων σημειωνόταν η ημερομηνία ανακάλυψης, καθώς και η σχετική θέση τους στην περιοχή. Κάθε αντικείμενο τοποθετείται σε χωριστό σακουλάκι με φερμουάρ προκειμένου να μη δημιουργούνται σημάδια από την τριβή μεταξύ τους. Σε ετικέτα επί της σακούλας αναγράφονται τα στοιχεία του κάθε αντικειμένου. Στη συνέχεια πλένονται, σχεδιάζονται σε κλίμακα 1:1 και φωτογραφίζονται υπό κλίμακα. Φωτογραφίες έχουν ληφθεί και στον τόπο ανεύρεσής τους, καθώς και κατά τις τοπογραφικές εργασίες. Κρατείται, επίσης, ημερολόγιο με σημειώσεις για τις εργασίες και τα ευρήματα της κάθε μέρας. Η εμπειρία των προαναφερθέντων ερευνητών σε προϊστορικό υλικό αυτής της περιόδου βοήθησε και στον εντοπισμό των ευρημάτων της παρούσας έρευνας.

Η επιφανειακή έρευνα και τα αποτελέσματα. Η επιφανειακή έρευνα διεξήχθη κατά το έτος 2004 και κυρίως κατά τους φθινοπωρινούς μήνες, όταν τα νερά της λίμνης βρίσκονταν σε αρκετά χαμηλά επίπεδα. Κατά την περιορισμένη διάρκεια της έρευνας εντοπίστηκαν έξι θέσεις, οι οποίες περιείχαν παλαιολιθικό υλικό. Οι θέσεις διέφεραν ως προς την πυκνότητα του υλικού, καθώς τα περισσότερα ευρήματα περισυνελέγησαν σε δύο σημεία. Η ακριβής χρονολόγηση των θέσεων, όπως επίσης και ο ακριβής γεωμορφολογικός χαρακτήρας της περιοχής, δεν μπορούν να οριστούν ακόμη, καθώς χρήζουν περαιτέρω εργαστηριακής μελέτης και ανάλυσης. Σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ότι η αυξομείωση της στάθμης των νερών της λίμνης προκαλεί σημαντικές μετατοπίσεις του προϊστορικού υλικού τόσο οριζοντίως στην επιφάνεια του χώρου όσο και καθέτως μεταξύ των υποστρωμάτων. Το μέγεθος της μετατόπισης αυτής μπορεί να οριστεί μόνο μετά από συστηματική μελέτη των δεδομένων ανασκαφικής έρευνας, γι' αυτό και μια τέτοια προοπτική φαίνεται αρκετά ενδιαφέρουσα στο μέλλον.

Τα περισσότερα ευρήματα εντοπίστηκαν στη δυτική και νοτιοδυτική πλευρά της λίμνης. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα ευρήματα βρέθηκαν διάσπαρτα, εκτός από το σημείο 5, όπου βρέθηκε συγκέντρωση απολεπισμάτων αναμεμιγμένων με εργαλεία. Η συγκεκριμένη θέση φαίνεται να υπήρξε, ίσως, τόπος παραγωγής εργαλείων. Βρίσκεται δε σε σχετικά υψηλό επίπεδο, ώστε δύσκολα θα καλυφθεί από τα νερά της λίμνης. Η συγκεκριμένη θέση φαίνεται μέχρις στιγμής ως η πιο κατάλληλη για μελλοντική ανασκαφική έρευνα.

ρεφαλλάκη (University of Southampton) και C. Schrein (Arizona State University). Εκτενέστερη εκδοχή αυτού του κειμένου έχει κατατεθεί για δημοσίευση στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 2004, σ. 631-640.

Συνολικά περισυνελέγησαν φέτος 20 αντικείμενα, εκ των οποίων 18 τέχνεργα και δύο πυρήνες. Τα εργαλεία που βρέθηκαν ήταν όλα κατασκευασμένα από πυριτολιθικό υλικό και η ποιότητά τους ήταν σε αρκετές περιπτώσεις εξαιρετική. Από τα εργαλειακά σύνολα φαίνεται καθαρά να εκπροσωπείται η μέση παλαιολιθική περίοδος από τη Μουστέρια τεχνοτροπία και την τεχνική Levallois, μολονότι υπάρχουν και δείγματα μικρότερων διαστάσεων που παραπέμπουν σε νεότερα χρόνια της περιόδου αυτής. Με αυτά τα δεδομένα είναι σκόπιμο να εξετάσουμε τη συστηματική κατοίκηση της περιοχής λίμνης Πλαστήρα τόσο στη μέση όσο και στην ανώτερη παλαιολιθική περίοδο. Καθ' όλη τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας στη συγκεκριμένη περιοχή δεν συναντήσαμε ίχνη κατοίκησης της νεολιθικής περιόδου (κεραμική ή εργαλειακά σύνολα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης περιόδου).

Συμπεράσματα και προοπτικές. Ο εντοπισμός των νέων αυτών παλαιολιθικών θέσεων στην περιοχή της λίμνης Πλαστήρα στην Καρδίτσα συμβάλλει τα μέγιστα στην επέκταση του φτωχού, μέχρι στιγμής, παλαιολιθικού αρχείου στην Ελλάδα. Η σπουδαιότητα της συγκεκριμένης θέσης διαφαίνεται όχι μόνο λόγω του σπάνιου υλικού της στον ελλαδικό χώρο, αλλά και λόγω της πιθανής συσχέτισής της με ήδη γνωστές παλαιολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας, όπως π.χ. το σπήλαιο της Θεόπετρας[46] στην περιοχή Καλαμπάκας και στον Πηνειό[47]. Η συγκεκριμένη μελέτη αναμένεται με πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, μιας και θα πρόκειται για μια ολοκληρωμένη προσπάθεια κατανόησης των κινήσεων των παλαιολιθικών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στην περιοχή της Θεσσαλίας. Άποψή μας είναι ότι η συγκεκριμένη θέση λειτουργούσε ως πεδίο κυνηγετικών δραστηριοτήτων για τους ανθρώπους της θεσσαλικής πεδιάδας κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών του χρόνου. Μια σύντομη σύγκριση ανάμεσα στα εργαλειακά σύνολα της Θεόπετρας και σε αυτά της λίμνης Πλαστήρα έδειξε ότι έχουν κοινή τεχνοτροπία, αλλά φτιάχθηκαν από ραδιολαρίτη που προσκομίστηκε ίσως από διαφορετικές πηγές. Η συνέχιση της έρευνας και της μελέτης της νέας θέσης φιλοδοξούμε να βοηθήσει στην κατανόηση της παλαιολιθικής κοινωνίας όχι μόνο στον ελληνικό αλλά και στο διεθνή χώρο.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

2002-2004

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Σπηλαιώδεις ναοί[48]

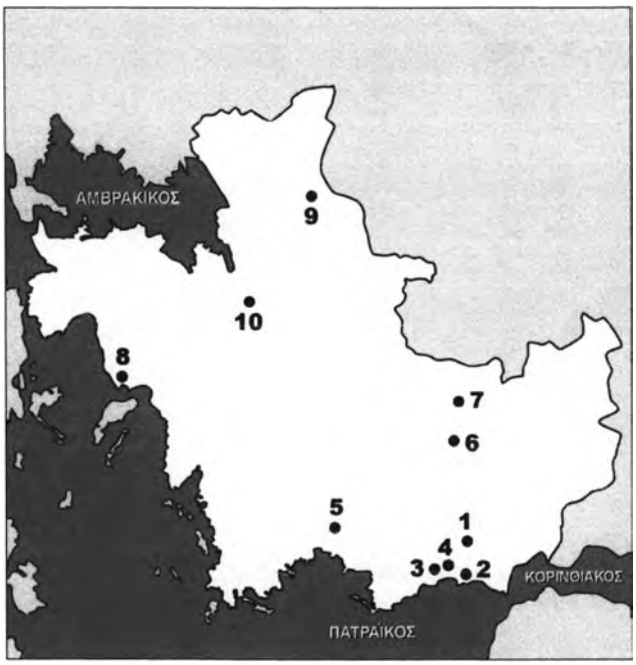
Στις περιοδείες που έγιναν στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας κατά τα έτη 2002-2004 καταγράφηκαν δέκα από τους σημαντικότερους σπηλαιώδεις ναούς βυζαντινών χρόνων τόσο από εικονογραφικής όσο και από αρχιτεκτονικής άποψης (Σχέδ. 9).

Έχω όμως τη γνώμη πως δεν ήταν ασκητήρια όλοι οι σπηλαιώδεις ναοί για τους οποίους γίνεται εδώ λόγος. Σχεδόν, όμως, όλα τα σπήλαια ανοίγονται στην κατωφέρεια απόμερης πλαγιάς ή χαράδρας. Το στόμιό τους φράσσεται με κτιστό τοίχο, που αποτελεί είτε τη δυτική τους πλευρά είτε μία από τις πλάγιες. Τις άλλες πλευρές συνιστούν τα φυσικά από βράχο τοιχώματα των σπηλαίων. Και η φυσική τους οροφή χρησιμεύει ως οροφή των ναών. Κάποιες φορές σε άμεση επικοινωνία με τη σπηλαιώδη εκκλησία βρίσκεται άλλο μικρό, ιδιαίτερο κοίλωμα του βράχου, το οποίο προφανώς θα χρησίμευε ως τόπος διαμονής του ασκητή. Σε μερικές περιπτώσεις τοίχοι χωρίζουν τα ευκτήρια σε κυρίως ναό και νάρθηκα. Όταν υπάρχει τέμπλο, είναι και αυτό κτιστό. Όπως είναι επόμενο, το σχήμα και το μέγεθος των ναών εξαρτάται από τη μορφή και τις διαστάσεις του σπηλαίου. Σπανιότερα έχει χτιστεί μέσα στο σπήλαιο ναΐσκος. Όταν το στόμιο του σπηλαίου βρίσκεται ψηλά, τότε στην είσοδο του ναού οδηγεί λίθινη κλίμακα, που ενίοτε έχει πολλές βαθμίδες. Καμιά φορά μπορεί η πρόσοψη του σπηλαίου να είναι πολυώροφη ή και να έχει χτιστεί καμάρα μόνο στην είσοδο του ναού. Τα όρθια τοιχώματα των σπηλαίων, ντυμένα εν μέρει ή σε όλες τους τις επιφάνειες με τοίχο ή επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα, έχουν ενίοτε γραπτό διάκοσμο, που μπορεί να ανήκει και σε διαφορετικές εποχές. Επίσης, για τα σπήλαια-ασκηταριά που βρί-

46. N. Kyparissi-Apostolika, The Palaeolithic Deposits of Theopetra Cave, στο G. Bailey κ.ά. (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, ό.π. (υποσημ. 37). Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας*, ό.π. (υποσημ. 22).

47. C. Runnels - Tj.H. van Andel, The Palaeolithic in Larissa, Thessaly, στο Bailey κ.ά., ό.π. (υποσημ. 37).

48. Βιβλιογραφία: Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 325. Θ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία: συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*. Αθήνα 1985. Σ. Κίσσας, Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, εφημ. «Αιτωλική», αριθ. φυλ. 351 (25 Ιουνίου 1978). Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία του Μύτικα Ακαρνανίας, *ΑΑΑ* Ι, 2 (1968), σ. 153.

Σχέδ. 9. Χάρτης της Αιτωλοακαρνανίας με τις θέσεις των σπηλαίων-ναών.

σκονταν σε άνυδρα βουνά, έπρεπε να εξασφαλιστεί το νερό. Γι' αυτό παρατηρείται, όπου υπήρχε δυνατότητα, να ανοίγουν μέσα στο σπήλαιο βαθιά κινστέρνα και να συγκεντρώνουν τα βρόχινα νερά ή στην είσοδο του σπηλαίου να κατασκευάζουν δεξαμενή, όπου με υδραγωγούς σωλήνες συγκεντρωνόταν το βρόχινο νερό.

Το σπήλαιο των Αγίων Πατέρων (1), του οποίου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 10ο-11ο αιώνα, είναι ένα από τα γνωστά ασκηταριά του όρους Βαράσοβα στην Αιτωλία. Βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του βραχώδους όγκου, σε απότομο ύψωμα αρκετά δυσπρόσιτο από το παρακείμενο χωριό, την Άνω Βασιλική. Πρόκειται για σπήλαιο που διαιρείται φυσικά σε τρεις χώρους κατά παράταξη, οι οποίοι είχαν αξιοποιηθεί με τρόπο ώστε να αποτελούν ένα μικρής κλίμακας μοναστηριακό συγκρότημα. Ο ναός καταλάμβανε το στόμιο του κεντρικού χώρου και είναι προσαρμοσμένος στις βραχώδεις κοιλότητες. Οι χώροι που προορίζονταν για ατομική χρήση, σε αντίθεση με τους κοινόχρηστους, είναι υποτυπωδώς διαμορφωμένοι, εκμεταλλευόμενοι κυρίως τους φυσικούς καρστικούς σχηματισμούς.

Η ποιότητα των αρχιτεκτονικών κατασκευών με την επιμελημένη τοιχοποιία και η σαφής διαδοχή των οικοδομικών φάσεων αποδεικνύει το σχετικά οργανωμένο χαρακτήρα της μικρής μοναστηριακής κοινότητας που εγκαταβίωνε εκεί. Στο σύμπλεγμα του ναού διακρίνονται περισσότερα από δύο στρώματα ζωγραφικής διακόσμησης της μεσοβυζαντινής περιόδου. Στον ευρύτερο χώρο του σπηλαίου εντοπίστηκαν τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και μεσοβυζαντινή κεραμική.

Εξίσου σημαντικό μνημείο, έντονης πνευματικής δραστηριότητας, αποτελεί και ο Άγιος Νικόλαος στη νότια πλευρά του όρους Βαράσοβα (2). Σε υψόμετρο 80 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας και σε θέση που ελέγχει την είσοδο του Πατραϊκού κόλπου, ανοίγεται ευρύχωρο βραχοσκεπές σπήλαιο, το οποίο διασώζει μέχρι σήμερα το σχήμα του μονόχωρου ναού, τα θεμέλια των κελλιών που υψώνονταν εγκάρσια και έφραζαν το ευρύχωρο άνοιγμα του σπηλαίου, την ορθογώνια δεξαμενή, αποτμήματα κιονίσκων και ανάγλυφων θωρακίων της μεσοβυζαντινής περιόδου, καθώς και πολλά άλλα πολύτιμα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Στη βορειοανατολική πλευρά του σπηλαίου και σε ύψος 20 μ. περίπου υπάρχει και δεύτερη σπηλιά. Το κάτω συγκρότημα και η σπηλιά επάνω επικοινωνούσαν με τη βοήθεια ξυλοκατασκευής. Σε περίοδο που το μοναστήρι διέτρεχε κίνδυνο από τις επιθέσεις πειρατών, οι μοναχοί ανέβαιναν στην επάνω σπηλιά και τραβώντας κάποια ενδιάμεση σκάλα ένιωθαν ασφαλισμένοι. Πρόκειται για τη μοναδική αυτού του είδους «Εγκλείστρα» που εντοπίστηκε στον ελλαδικό χώρο και παρόλη την ερειπιώδη κατάσταση στην οποία βρίσκεται, εντυπωσιάζει με την οργάνωση που φαίνεται ότι διέθετε, το φρουριακό χαρακτήρα και τη διάρκεια λειτουργίας (9ος-18ος αι.).

Σημαντικά, επίσης, είναι τα σπήλαια-ασκηταριά του Αγίου Πέτρου (3) και του Αγίου Νικολάου (4) στη δυτική πλευρά του όρους Βαράσοβα, πάνω από το χωριό Περιθώρι. Στο δεύτερο σπήλαιο διασώζονται τα ερείπια μικρού ναού (8×3,80 μ.) και μιας δεξαμενής. Ο ναΐσκος του Αγίου Νικολάου είναι κατασκευασμένος με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες και με πλίνθους που τοποθετούνται στους οριζόντιους αρμούς, κάποτε και στους καθέτους, πάλι οριζόντια. Η δεξαμενή είναι χτισμένη μπροστά στο σπήλαιο. Η τοιχοδομία της είναι η ίδια με του ναΐσκου. Ούτε οι τοίχοι του ναΐσκου ούτε το σπήλαιο φέρουν ίχνη τοιχογραφιών.

Τέλος, άμεσα συνδέονται με τη μοναστική ζωή του όρους της Βαράσοβας και τα γειτονικά μοναστηριακά συγκροτήματα της Παναγίας Παναξιώτισσας και της Παναγίας Τριμητούς, καθώς και ο ναός του Αγίου Ιωάννη Γαλατά. Δεν είναι συνεπώς υπερβολή η άποψη πολλών ερευνητών ότι «η Βαράσοβα ήταν κάποτε το Άγιον Όρος της Δυτικής Στερεάς»[49].

49. Παλιούρας, ό.π.

Στη νοτιοδυτική πλευρά της χαμηλής οροσειράς του Αρακύνθου που βλέπει προς τη λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού, εντυπωσιάζει το πλήθος των πολλών απόκρημνων σπηλαίων.

Το σημαντικότερο από αυτά, ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός (5), παρουσιάζει μέγιστο ενδιαφέρον. Ξεκινώντας από το Κεφαλόβρυσο Αιτωλικού και βαδίζοντας βορειοανατολικά φθάνει κανείς σε απότομη χαράδρα, στην οποία υπάρχουν ερείπια παλαιών κτισμάτων. Από το βάθος της χαράδρας ανεβαίνει κανείς δύσκολα ως την απόκρημνη σπηλιά σε ύψος 50 μ. περίπου. Το άνοιγμα της σπηλιάς στο στόμιο είναι 6 μ. περίπου, στο κέντρο 8 μ. και ο κατά μήκος άξονας από το στόμιο ως το βάθος 12,50 μ. Ανατολικά, απέναντι από το στόμιο της εισόδου, υπάρχει λιθόκτιστο τέμπλο, που χωρίζει το σπήλαιο σε Ιερό και κυρίως ναό. Στο Ιερό, παρόλη τη δυσκολία εντοπισμού τους που οφείλεται στις ακανόνιστες επιφάνειες του βράχου, δημιουργείται είδος κόγχης και παραβημάτων. Στο κέντρο περίπου του κυρίως ναού σώζεται πλατιά και βαθιά στέρνα που συγκέντρωνε από έξω με αγωγούς το νερό της βροχής. Μικρό σπήλαιο βρίσκεται στα βόρεια του μεγάλου, σε απόσταση 20 μ. περίπου, με είσοδο επίσης από ΝΔ. Και στα δύο σπήλαια διαπιστώνεται οργανωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα με κύριο θέμα τις μεγάλες χριστολογικές και θεομητορικές γιορτές (10ος-13ος αι.).

Στην Άνω Μυρτιά Αιτωλίας βρίσκεται το σπήλαιο της Παναγίας Ελεούσας (6). Το ακανόνιστο σχήμα του ναΐσκου οφείλεται στη φυσιογνωμία του εδάφους. Τα δύο μικρά σπήλαια μέσα στο βράχο δημιουργούν ένα είδος δίκογχου δίκλιτου ναού. Σε μικρό πλάτωμα που υπάρχει δυτικά υψώθηκε ο κυρίως ναός, που αποτελεί προέκταση των μικρών σπηλαίων. Ο βόρειος τοίχος, το μόνο που μπορούμε εξωτερικά να παρατηρήσουμε, είναι ασβεστωμένος, πράγμα που δυσχεραίνει τη μελέτη της τοιχοδομίας του. Διαμορφώθηκε οροφή με δύο κατά μήκος καμάρες, βόρεια και νότια, που ακολουθούν η κάθε μία τον άξονα της αντίστοιχης κόγχης. Οι καμάρες χωρίζονται με χαμηλό τόξο, που έχει διεύθυνση από Α. προς Δ. Νοτιοδυτικά και δυτικά ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα (ύψ. 1 και πλ. 0,90 μ.), ενώ μικρό ορθογώνιο παράθυρο (0,50×0,50 μ.) που ανοιγόταν στο νότιο τοίχο του νότιου Ιερού, είναι σήμερα χτισμένο. Δύο, επίσης, ορθογώνιες θύρες ανοίγονται στη βόρεια πλευρά, η μία δίπλα στην άλλη και αποτελούν τις μοναδικές προσβάσεις προς το εσωτερικό του ναού. Κατά μήκος του ναΐσκου και ως το σημείο που συναντά το βράχο, έχει τοποθετηθεί δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη.

Ο δίκογχος ναΐσκος της Παναγίας Ελεούσας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για το σχήμα του, τις αξιόλογες τοιχογραφίες της παλαιολόγειας εποχής, την επιγραφή (1636) και το μικρό κιονόκρανο (14ος αι.) που διασώζει.

Στην Αιτωλία, στο χαμηλότερο σημείο μεγάλης χαράδρας που απέχει από το συνδετικό δρόμο των χωριών Ταξιάρχη-Δρυμώνα μια ώρα πεζοπορίας, βρίσκεται μπροστά σε σπήλαιο-ασκηταριό το μικρό καθολικό παλαιού μοναστηριού (17ος αι.), γνωστού στην περιοχή με το διπλό όνομα «Καταφύγι» ή «Καταφείδι» (7). Είναι απλός μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα (11,50×5,50 μ. με το νάρθηκα) και διαθέτει ανατολικά τρίπλευρη αψίδα, που την διατρυπά δίλοβο παράθυρο. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και άφθονο κονίαμα και η δίρριχτη στέγη του είναι καμαροσκέπαστη. Ο περίβολος έχει ακανόνιστο σχήμα και περιβάλλεται από ξερολιθιά. Δυτικά σώζονται χαλάσματα κελλιών.

Το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του α΄ μισού του 18ου αιώνα. Σώζεται παλαιότερο στρώμα στο βόρειο τοίχο του Ιερού, το οποίο με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα.

Ο ναός της Αγίας Ελεούσας (8) σε σπηλιά, που βρίσκεται σε δυσπρόσιτη πλαγιά των Ακαρνανικών ορέων, βορειοδυτικά του χωριού Μύτικα, πάνω από την παραλιακή τοποθεσία Βούλκος, πρέπει στους βυζαντινούς χρόνους να αποτέλεσε ασκηταριό. Μέρος του ανοίγματος της εισόδου που βρίσκεται ανατολικά του βουνού, κλείστηκε με την κατασκευή κόγχης για τον προσανατολισμό του Ιερού. Το Ιερό βρίσκεται χαμηλότερα από το επίπεδο της υπόλοιπης σπηλιάς και χωρίζεται με χαμηλό πέτρινο θωράκιο. Η σπηλιά είναι μικρή, 7 μ. περίπου μήκος και 3 μ. πλάτος. Προς Δ. στενεύει ακόμη πιο πολύ. Διαθέτει τεχνητή κινστέρνα διαμ. 1 μ. περίπου, η οποία είναι σκαλισμένη στο βράχο και δέχεται τα βρόχινα νερά που κυλούν από το βουνό προς το άνοιγμα της σπηλιάς. Επιθήματα κιονοκράνων, τετράγωνη βάση από κίονα και επίκρανο παραστάδας εντοπίζονται στον ευρύτερο χώρο του σπηλαίου. Η τεχνοτροπία του σωζόμενου εικονογραφικού προγράμματος μας οδηγεί στον 11ο αιώνα ή στις αρχές του 12ου.

Πάνω από την τεχνητή λίμνη των Κρεμαστών, στα βορειοανατολικά του Ακαρνανικού όρους στη θέση Κανάλα (υψόμετρο 1.520 μ.), 4 χλμ. περίπου βόρεια του χωριού Χαλκιόπουλοι, βρίσκεται το σπήλαιο Άγιος Ανδρέας (9), όπου ασκήτεψε κατά το α΄ μισό του 13ου αιώνα ο ονομαστός όσιος της περιοχής Ανδρέας ο Ερημίτης. Το σπήλαιο έχει μικρό πλάτος και ύψος (5 μ. περίπου στην είσοδο) και μέγα βάθος (200 μ. περίπου). Σε απόσταση 12 μ. από την είσοδο υπάρχει κτιστή κόγχη, που σε συνδυασμό με πρόχειρο νέο τέμπλο δημιουργούν το χώρο του Ιερού. Το σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση (μέσα ή β΄ μισό 14ου αι.).

Ανατολικά της λίμνης Αμβρακίας, απέναντι από το χωριό Στάνου Ακαρνανίας, βρίσκεται σκαρφαλωμένος στην απότομη πλαγιά ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (10). Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα και δίριχτη στέγη, του οποίου το ανατολικό τμήμα φθάνει ως το άνοιγμα της σπηλιάς, που σχηματίζει ο απόκρημνος βράχος. Στη δεκαετία του 1970 ο ναΐσκος ξαναχτίστηκε στη νότια και τη δυτική πλευρά και έγιναν μικρές επισκευές στη χαμηλή αψίδα και το βόρειο τοίχο. Ο τελευταίος καλύπτεται εσωτερικά από παχύ στρώμα ασβέστη και ο επισκέπτης μένει ανυποψίαστος για τα τμήματα των τοιχογραφιών που διασώζονται κάτω από αυτό (16ος αι.).

ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΛΟΥΚΙΔΕΛΗ

2001-2004

Στο διάστημα 2001-2004 εξέτασα, κατέγραψα και δημοσίευσα ανθρωπολογικό-οστεολογικό υλικό από μια σειρά θέσεων όπως αναλυτικότερα περιγράφεται πιο κάτω.

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

Προσκυνάς Λοκρίδος

Η θέση ανασκάφηκε από την αρχαιολόγο Ε. Ζάχου και χρονολογείται από το 5000 έως το 1650 π.Χ., δηλαδή από τη νεότερη νεολιθική Ι έως τους μυκηναϊκούς χρόνους. Ο πληθυσμός του Προσκυνά αποτελείται από 15 άτομα, οκτώ ανήλικα και επτά ενήλικα, από τα οποία τα τέσσερα είναι άντρες και το ένα γυναίκα. Ο μέσος όρος ζωής ενηλίκου είναι 34,2 χρόνια και ο μέσος όρος ύψους είναι 167,5 εκ. για τους άντρες και 152,5 εκ. για τις γυναίκες. Στις παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν συμπεριλαμβάνονται υψηλά ποσοστά αναιμίας, οστεοαρθρίτιδας, ενθεσοπαθειών και υποπλασιών. Οι παρατηρήσεις από τον πληθυσμό του Προσκυνά δείχνουν ότι τα μεγαλύτερα προβλήματα του πληθυσμού είναι α) κακή διατροφή, φτωχή σε σίδηρο, η οποία βασίζεται σε σιτηρά και όσπρια, όπως πιστοποιείται και από την ανάλυση σταθερών ισοτόπων, η οποία έγινε στο Max Plank Institute και καταλήγει στις παρατηρούμενες αναιμίες και στα φαινόμενα ανακοπής της ανάπτυξης που παρατηρούνται σε δόντια και σε μακρά οστά και β) αυξημένη κινητικότητα και επιβαρυμένη μηχανική καταπόνηση του μυοσκελετικού συστήματος, η οποία καταλήγει στις παρατηρούμενες οστεοαρθρίτιδες και τις οστεοποιημένες προσφύσεις των μυών. Έτσι, παρόλο που το δείγμα του Προσκυνά είναι μικρό, φαίνεται ότι συμβαδίζει με τις παρατηρήσεις και σε άλλους νεολιθικούς και μεσοελλαδικούς πληθυσμούς όσον αφορά στις δημογραφικές παραμέτρους του ύψους, της ηλικίας και των παθολογικών αλλοιώσεων, αλλά και της διατροφής και του επίπονου τρόπου ζωής.

Τα αποτελέσματα από τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από τη θέση Προσκυνά δημοσιεύονται σε άρθρο με τίτλο «Human Osteological Remains from Proskynas, Fthiotis, Greece: a Bioarchaeological Analysis» στον τόμο του *Hesperia, Occasional Wiener Laboratory Series* και στα *Πρακτικά του 1ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Σπαλιαρέικα Λουσικών

Η θέση ανασκάφηκε από τον αρχαιολόγο Μ. Πετρόπουλο και χρονολογείται στην ύστερη μηκυναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ). Ο πληθυσμός των Σπαλιαρέικων αποτελείται από 25 άτομα, τέσσερα ανήλικα και 21 ενήλικα, από τα οποία τα επτά είναι άντρες και τα οκτώ γυναίκες. Ο μέσος όρος ζωής ενηλίκου είναι 35,7 χρόνια και ο μέσος όρος ύψους είναι 167 εκ. για τους άντρες και 157 εκ. για τις γυναίκες. Η παλαιοπαθολογική ανάλυση υποδηλώνει ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός χαρακτηρίζεται από χαμηλό ποσοστό αναιμίας, τερηδόνας και υποπλασιών, παθολογικές καταστάσεις που συναντώνται πολύ συχνά και σε υψηλά ποσοστά σε πολλούς προϊστορικούς πληθυσμούς, παρουσιάζει αρκετά μεγάλο ποσοστό προθανάτιας απώλειας δοντιών και χαμηλότερο ποσοστό από κατάγματα, οστεοαρθρίτιδα και περιοστίτιδα. Η παλαιοδιατροφική ανάλυση της θέσης, η οποία έγινε στο Max Plank Institute με σταθερά ισότοπα άνθρακα και αζώτου σε κολλαγόνο οστών από επτά δείγματα, προερχόμενα από επτά διαφορετικά άτομα, υποδεικνύει διατροφή που στηρίζεται κατά βάση σε C3 δημητριακά και όσπρια, μη κατανάλωση θαλασσινών ειδών, αλλά αρκετή κατανάλωση κρέατος και κυρίως γαλακτοκομικών προϊόντων.

Τα αποτελέσματα από τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από τη θέση Σπαλιαρέικα με τίτλο «Μια βιοαρχαιολογική προσέγγιση στο ανθρωπολογικό υλικό από το μηκυναϊκό τάφο στα Σπαλιαρέικα Λουσικών Αχαΐας» δημοσιεύονται στα *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα*[50].

Καλαμάκι Ελαιοχωρίου

Η θέση ανασκάφηκε από την αρχαιολόγο Α. Βασιλογάμβρου και χρονολογείται στην πρωτοελλαδική και

50. *AAA* 35-38 (2002-2005), σ. 191-198.

υστεροελλαδική περίοδο. Η μελέτη του υλικού από τη θέση αυτή συνεχίζεται. Μέχρι στιγμής έχουν εξεταστεί 23 άτομα, τρία ανήλικα και 20 ενήλικα, από τα οποία τα έξι είναι άντρες και τα έντεκα γυναίκες. Ο μέσος όρος ενηλίκου ζωής είναι 28,1 χρόνια και ο μέσος όρος ύψους είναι 168,2 εκ. για τους άντρες και 159,2 εκ. για τις γυναίκες.

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, στα πλαίσια του προγράμματος Global Health Project για τον Ευρωπαϊκό χώρο, συγκεντρώθηκε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα, 2.000 ατόμων περίπου, από μελετημένους ανθρωπολογικούς πληθυσμούς από όλη την Ελλάδα, από την παλαιολιθική έως τη σύγχρονη εποχή, ώστε να καταστεί δυνατή η ηλεκτρονική καταγραφή αυτού του επιλεγμένου ανθρωπολογικού υλικού. Στόχος του προγράμματος είναι να κωδικοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο όλο το ανθρωπολογικό υλικό του κόσμου (της εξέλιξης της υγείας, δημογραφίας, μορφολογίας και τρόπου ζωής του ανθρώπου από την παλαιολιθική εποχή έως σήμερα), ώστε να είναι συγκρίσιμο και προσπελάσιμο από όλους τους ερευνητές.

Επίσης, κατέθεσα για δημοσίευση παλαιότερη μελέτη με τίτλο «Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό του τάφου στη Θέση Παλαμηδά, Ύδρας (Ιδιοκτησία Στ. Βούλγαρη)», στο *Έπαθλον: Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου*.

Τέλος, εξέτασα το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τις ανασκαφές του Α. Μαζαράκη στον Μαραθώνα και στον Ωρωπό και υπέβαλα στον ανασκαφέα σύντομο κατάλογο με τα ευρήματα.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Σπήλαιο Φράγχθι Ερμιονίδας

Η θέση χρονολογείται από το 22000 μέχρι το 3000 π.Χ. Το ανθρωπολογικό υλικό του σπηλαίου Φράγχθι είχε μελετηθεί στο παρελθόν από τον L.J. Angel και τη D. Cook και επανεξετάστηκε το 2002. Ο πληθυσμός του σπηλαίου Φράγχθι αποτελείται από 68 άτομα: τρία από την παλαιολιθική εποχή, 17 από τη μεσολιθική, 46 από τη νεολιθική και δύο από τους ιστορικούς χρόνους. Ο προϊστορικός πληθυσμός αποτελείται από 40 ανήλικα και 26 ενήλικα άτομα, από τα οποία τα έξι είναι άντρες και τα 14 γυναίκες. Ο μέσος όρος ενηλίκου ζωής είναι 32,9 χρόνια και ο μέσος όρος ύψους κατά τη μεσολιθική περίοδο είναι 159 εκ. για τους άντρες και 136,5 εκ. για τις γυναίκες, ενώ για τη νεολιθική εποχή είναι 164 εκ. για τους άντρες και 156,5 εκ. για τις γυναίκες.

Τα πιο συχνά προβλήματα υγείας που παρατηρούνται, συνιστούν η σιδηροπενική αναιμία, η τερηδόνα και οστεοαρθρίτιδες σχετιζόμενες με έντονη μυϊκή καταπόνηση, ενώ παρατηρείται συστηματική χρήση των δοντιών ως εργαλεία. Χαμηλό ποσοστό παρουσιάζουν οι οδοντικές υποπλασίες, η προθανάτια απώλεια δοντιών, οι μολύνσεις που καταλήγουν σε περιοστίτιδα και τα τραύματα, που υποδηλώνουν ότι ο πληθυσμός ήταν υγιής από κάποιες απόψεις.

Επίσης, διεξήχθη διατροφική ανάλυση του πληθυσμού του σπηλαίου Φράγχθι με σταθερά ισότοπα άνθρακα και αζώτου στο University of Florida, Gainesville. Οι πολύ χαμηλές τιμές του άνθρακα και του αζώτου και η ενδιάμεση διαφορά των τιμών του απατίτη και του κολλαγόνου, πιστοποιούν ότι η διατροφή των κατοίκων του σπηλαίου ήταν βασισμένη σε C3 τροφές, κυρίως φυτικής προέλευσης. Αξιοσημείωτα είναι η πολύ μικρή ποσότητα θαλάσσιας πρωτεΐνης στο σύνολο της διατροφής, γεγονός όχι αναμενόμενο για έναν παράκτιο οικισμό, και η μικρή διακύμανση των τιμών υποδηλώνει μεγάλη ομοιογένεια στη διατροφή του συνόλου του πληθυσμού. Η παραπάνω ανάλυση αποδεικνύει μια γεωργο-κτηνοτροφική οικονομία με κύρια έμφαση στα γεωργικά προϊόντα και μικρή, περιστασιακή κατανάλωση κρέατος και θαλάσσιων ειδών.

Η παραπάνω μελέτη θα αποτελεί ένα κεφάλαιο στον τόμο της σειράς για το Φράγχθι *Funerary Ritual and Human Biology at Franchthi Cave, Greece*.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

2003-2004

Σπήλαιο Πηγών Αγγίτη

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των ευρημάτων της εγκατάστασης στο εσωτερικό του σπηλαίου (αίθουσα του υδρόμυλου). Από τη μελέτη της κεραμικής προκύπτει ότι η χρήση του εκτεινόταν από το τέλος της νεότερης νεολιθικής (μελανοστεφή, ανοικτά αγγεία κατανάλωσης) έως την πρώιμη εποχή του Χαλκού (μόνωτα αγγεία με λαβή, πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση).

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΖΩΟΛΟΓΙΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

2002

1. Καταγράφηκαν 14.733 οστά προερχόμενα από τις στρώσεις IX-XVI της μέσης παλαιολιθικής από τη βραχοσκεπή 1 στην Κλεισούρα (ανασκαφή της ΕΠΣ σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Κρακοβίας). Τα κυριότερα προσδιορισθέντα είδη των θηλαστικών ήταν: Cap-

ra ibex, Equus hydruntinus, Cervidae, Bos primigenius, Lepus europaeus.

2. Καταγράφηκαν τα οστά ζώων της βορειοδυτικής συνοικίας των Μυκηνών (ανασκαφές καθηγητή Σπ. Ιακωβίδη) που βρέθηκαν στους χώρους Η2, Η5 και Η6 και ανάγονται χρονολογικώς στην περίοδο 1230-1220 π.Χ. και 12ο-11ο αιώνα. Τα οστά προέρχονται από τις οικογένειες των ιππιδών, βοοειδών, ελαφιδών, συιδών (εξημερωμένων και άγριων), προβάτων, αιγών και λεποριδών.

3. Συνεχίστηκε η καταγραφή του οστεολογικού υλικού από τα σπήλαια Παλιάμπελα (Βόνιτσα Αιτωλοακαρνανίας), Γιούρων Αλοννήσου, Πηγών Αγγίτη Δράμας (ανασκαφές της ΕΠΣ) και τους οικισμούς Ακρωτήρι Θήρας και Παλαμάρι Σκύρου (ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γ΄ ΕΠΚΑ). Δημοσιεύτηκε: «The Rhodian Fallow Deer. Game and Trophy since Prehistoric Times», στο M. Masseti (επιμ.), *Island of Deer. Natural History of the Fallow Deer of Rhodes and the Vertebrates of the Dodecanese (Greece)*, Δήμος Ροδίων, Ρόδος, σ. 159-164.

2003

1. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή και η μελέτη του οστεολογικού υλικού (98.188 θραύσματα θηλαστικών και πτηνών), το οποίο προέρχεται από το σπήλαιο Κύκλωπα στο νησί Γιούρα Αλοννήσου. Παρατηρήθηκε ότι:

α) Η διατροφή των μεσολιθικών ψαράδων στα Γιούρα βασίζονταν αφενός στην παράκτια αλιεία (ο θαλάσσιος πλούτος αυξάνει, όταν η Μαύρη θάλασσα και ο Ελλήσποντος ενώνονται με το Αιγαίο πέλαγος, οπότε μειώνεται η αλμύρα των υδάτων) αφετέρου στη θήρα πτηνών, που φωλιάζουν στα απόκρημνα βράχια, και στα θαλάσσια κήτη. Αντίστοιχη συμπεριφορά έχει καταγραφεί και σε άλλους παράκτιους καταυλισμούς, προ-αστικών ή περιθωριακών οικισμών ανά τον κόσμο. Εδώ όμως συναντάμε το μεγαλύτερο – αριθμητικά – σύνολο σε πτηνά και ιχθύες της Μεσογείου.

β) Για την εξάλειψη των προβλημάτων της σιτοδείας, οι μεσολιθικοί εποχικοί ψαράδες εισάγουν από τη γειτονική θεσσαλική ακτή αρχικά τον αγριόχοιρο, του οποίου παρακολουθούμε τα διάφορα στάδια της εξημέρωσης, και στη συνέχεια πρόβατα και κυρίως αίγες, σε πρώιμη φάση εξημέρωσης, από τη Μικρά Ασία. Στη δεύτερη περίπτωση, ως ανταλλακτικό προϊόν, θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί τα ψάρια, που από τις ανασκαφικές ενδείξεις και ιχθυολογικές αναλύσεις προκύπτει ότι είχαν υποστεί κάποια διαδικασία συντήρησης είτε με αλάτι είτε με αποξήρανση στον ήλιο και τον αέρα.

γ) Εάν οι χρονολογήσεις, που δόθηκαν από το Ερευνητικό Κέντρο Δημόκριτος είναι σωστές, τότε η εισαγωγή των αιγών έγινε κατά μία χιλιετία νωρίτερα από ό,τι πιστευόταν μέχρι σήμερα. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να γίνει χρονολογικός παραλληλισμός με τις θέσεις στην Ανατολία.

δ) Η έρευνα παρακολουθεί τη βιολογική εξέλιξη και τη διαχείριση των αιγών από τον άνθρωπο καθόλη τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής.

ε) Με βάση τη δραστηριότητα των ατόμων και τα εθνολογικά παράλληλα, υπολογίστηκε ο αριθμός των ψαράδων, που ενδεχομένως περνούσαν ένα μεγάλο μέρος του θέρους στη νησίδα των Γιούρων.

στ) Επιβεβαιώνονται όλα τα στοιχεία για την πρώιμη ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο. Τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν σε συνέδριο, που έγινε στο Cambridge το 2004.

2. Συνεχίστηκε η καταγραφή του υλικού των φρεάτων στο Ακρωτήρι Θήρας (ιδιαιτέρως του υλικού που προέρχονταν από τα μαγειρεία των πεσσών 65Ν και 1β) και άρχισε η καταγραφή των 16 ζώων (15 ίππων και ενός σκύλου), που ενταφιάστηκαν στην Τούμπα της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης (ανασκαφές Αρχαιολογικής Εταιρείας, ΙΘ΄ ΕΠΚΑ). Μέρος των αποτελεσμάτων θα εκδοθεί σε τόμο αφιερωμένο στα ζώα της οικογένειας των ιππιδών.

Καταγράφηκε, επίσης, ένα μικρό σύνολο από τις ανασκαφές στη μεσολιθική θέση Μαρουλάς στην Κύθνο. Σε αυτό το σύνολο κυριαρχούσε το είδος Sus scrofa. Ενδιαφέρον έχει η παρουσία του είδους Vulpes vulpes (ανασκαφές ΚΑ΄ ΕΠΚΑ - Πανεπιστήμιο Αιγαίου). Η παρουσίαση του υλικού έγινε στο συνέδριο Horizon στο Cambridge.

2004

1. Έγινε προσπάθεια ψηφιακής καταγραφής του οστεολογικού υλικού, που έχει προέλθει από το σύνολο των ανασκαφικών περιόδων που έχουν διενεργηθεί στο Ακρωτήρι Θήρας (113.084 θραύσματα οστών) και από το κτίριο Κ (6.739 θραύσματα) στη Μινώα Αμοργού (ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας).

2. Συνεχίστηκε η καταγραφή (χειρόγραφη και ηλεκτρονική) του οστεολογικού υλικού από τη θέση της ύστερης εποχής του Χαλκού στα Τριάντα της Ρόδου (ανασκαφή ΙΒ΄ ΕΠΚΑ).

3. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των οστών από το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης Σύμης Βιάννου (μελέτη κλειστού συνόλου μινωικής περιόδου, ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας), η καταγραφή από τον οικισμό γεωμετρικών-αρχαϊκών χρόνων στη θέση Σκάλα Ωρωπού (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Β΄ ΕΠΚΑ), καθώς και η καταγραφή-μελέτη του υλικού (δείγματος 604 θραυσμάτων νεότερης νεολιθικής-χαλκολιθικής εποχής) από το Ulucak Höyük (Σμύρνη Μικράς Ασίας, σε συνερ-

γασία με το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου). Δημοσιεύτηκε το 2005 στο περιοδικό *ΜΑΑ*.

Μελετήθηκε το οστεολογικό υλικό που προερχόταν από το οικόπεδο του Γ. Ρέμπελου στο Άργος Πελοποννήσου (ανασκαφές Δ΄ ΕΠΚΑ). Στο ίδιο υλικό περιλαμβάνονταν και ο ενταφιασμός σκύλου κοντά στον κύριό του.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Στις αρμοδιότητες της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος περιλαμβάνεται και η περιβαλλοντική προστασία των σπηλαίων, με κύριο άξονα την προστασία της πανίδας τους και την αντιμετώπιση των φθορών που αυτά υφίστανται από τις επεμβάσεις του ανθρώπου, εξαιτίας της τουριστικής αξιοποίησης ή της χρήσης τους από αυτόν.

Η πανίδα, η οποία ζει και αναπτύσσεται στα σπήλαια, αποτελεί αντικείμενο ειδικής μελέτης, διότι αυτά αποτελούν ξεχωριστούς χώρους τόσο από μορφολογική άποψη όσο και από άποψη μικροκλίματος (έλλειψη φωτός, αυξημένη υγρασία, σταθερή θερμοκρασία κτλ.).

Στα τουριστικά αξιοποιημένα σπήλαια παρατηρείται, επίσης, το φαινόμενο της ανάπτυξης επιλιθικής χλωρίδας στο λιθωματικό διάκοσμο του σπηλαίου, εξαιτίας κυρίως του ακατάλληλου φωτισμού που τοποθετείται για την ανάδειξή τους.

Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος ως υπηρεσία υπεύθυνη για την προστασία, την έρευνα και τη μελέτη και των τουριστικά αξιοποιημένων σπηλαίων, πραγματοποίησε τις εξής δράσεις:

2003

1. Αυτοψία στο σπήλαιο Κουτούκι Παιανίας για τον έλεγχο των φθορών που έχει υποστεί ο λιθωματικός διάκοσμος του σπηλαίου από την τουριστική αξιοποίηση και διατύπωση προτάσεων για την αντιμετώπισή τους.

2. Αυτοψία στο σπήλαιο Δικταίο Άντρο (Ψυχρού) Λασιθίου για τη διαπίστωση του προβλήματος που έχει δημιουργηθεί στο λιθωματικό του διάκοσμο με την ανάπτυξη σε αυτόν επιλιθικής χλωρίδας και υποβολή προτάσεων για την αντιμετώπισή της.

3. Αυτοψίες σε σπήλαια της Σάμου με κλιμάκιο της Εφορείας προκειμένου να εξεταστεί η δυνατότητα τουριστικής αξιοποίησής τους.

4. Συμμετοχή στην 1η Πανελλήνια Συνάντηση για την προστασία και την ανάδειξη των σπηλαίων με θέμα: «Προβλήματα μόλυνσης των τουριστικά αξιοποιημένων σπηλαίων και προτάσεις για την αντιμετώπισή τους. Περιβαλλοντικές προδιαγραφές αξιοποίησης σπηλαίων».

2004

1. Αυτοψία στο σπήλαιο Ωλίαρος της Αντιπάρου για τον έλεγχο προβλημάτων διάβρωσης του λιθωματικού του διακόσμου και τον έλεγχο της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων που έχει κατατεθεί στην Εφορεία, για την αξιοποίησή του.

2. Αυτοψία στο σπήλαιο Βλυχάδα Διρού Λακωνίας για τον έλεγχο της υφιστάμενης κατάστασης στο σπήλαιο. Διατύπωση προτάσεων για μελέτες σχετικές με τον καθαρισμό του σπηλαίου από την επιλιθική χλωρίδα, με την οποία έχει καλυφθεί μεγάλο τμήμα του λιθωματικού διακόσμου.

3. Αυτοψία στο σπήλαιο Κουτούκι Παιανίας για τον έλεγχο της λειτουργίας του.

4. Σύνταξη Βιοσπηλαιολογικού Αρχείου για τα Ελληνικά Σπήλαια, καταγραφή, φωτογράφηση.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

2004

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Ο Ι. Κοφινάς, πρόεδρος του σπηλαιολογικού ομίλου Ταϋγέτου-Πάρνωνα «Ο Ποσειδών», παρέδωσε στην Εφορεία μας χάλκινη σμίλη, την οποία περισυνέλεξε από την είσοδο του σπηλαίου Φινί για τα Μαγιάτικα στο Κυπαρίσσι Λακωνίας. Η ύπαρξη του σπηλαίου έγινε γνωστή μετά από διάνοιξη δρόμου.

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2004

The Grevena Paleolithic Survey

The first season of the three-year Grevena Paleolithic survey was undertaken in the spring of 2004, with the aim of locating new Paleolithic and Paleoanthropological-Paleontological sites. The purpose of this project is to help test hypotheses about the earliest colonization of the European continent by adding currently lacking evidence from South-Eastern Europe. It is sponsored by the American School of Classical Studies at Athens and the Ephoreia of Paleoanthropology-Speleology of Southern Greece. It is directed by Professor K. Harvati, New York University, in collaboration with E. Panagopoulou, Ephoreia of Paleoanthropology and Speleology.

The timing, routes of dispersal and identity of the earliest archaic European populations are among the most important unresolved questions of European paleoanthropology. Although Northern Europe appears to have remained uninhabited until approximately 500 thousand years ago, the European Mediterranean zone may have been colonized much earlier. Human remains from Spain and Italy have been dated to approximately 800 thousand years ago (Roebroeks - van Kolfschoten 1994. Bermúdez de Castro *et al.* 1997. Manzi *et al.* 2001. Roebroeks 2001), and the discovery of 1.6 million years old human fossils in Georgia puts forth the possibility of earlier, as yet undiscovered, ventures into Europe. Early colonizers are commonly thought to have dispersed into the continent by a Levantine corridor through Asia Minor and Greece (Darlas 1995. Runnels 1995, 2001. Bar-Yosef 1998). However, early human fossils in Spain and Italy (Bermúdez de Castro *et al.* 1997. Manzi *et al.* 2001) have suggested the possibility of a direct dispersal from North Africa into the Iberian and Italian peninsulae, a significantly more difficult route (Straus 2001). The taxonomic and phylogenetic position of these fossil hominids is also unclear. The remains from Gran Dolina, Spain, have been attributed to the new species *Homo antecessor* (Bermúdez de Castro *et al.* 1997), proposed as the last common ancestor of both Neanderthals and modern humans. The position of the Ceprano calvaria, originally assigned to *Homo erectus* (Ascenzi *et al.* 1996), is still unresolved (see Manzi *et al.* 2001. Mallegni *et al.* 2003). The recent finds in Dmanisi, thought to have very archaic affinities, have been variably assigned to *Homo ergaster* or to the new species *Homo georgicus* (Gabunia *et al.* 2000. Vekua *et al.* 2002).

Greece lies on the hypothesized dispersal corridor from Africa through the Near East into Europe and is the gateway into the continent through which migrant populations have repeatedly passed (Runnels 1995, 2001; Bar-Yosef 1998). The region's fossil human and paleolithic records are therefore critical in addressing these questions. Nonetheless, Greek paleolithic Archeology and Paleoanthropology remain largely unexplored (Darlas 1994, 1995. Runnels 1995, 2001; Otte *et al.* 1998. Bailey *et al.* 1999. Panagopoulou *et al.* 2001). There are no fossil human finds from the country dating to the Early Pleistocene or to the Early Middle Pleistocene, and the Lower Paleolithic stone tool industry is virtually unknown (Runnels 1995, 2001; Runnels - van Andel 1999; Runnels *et al.* 1999).

The Grevena area holds exceptional promise for paleolithic and paleoanthropological research. Although it has not been systematically surveyed for this time period, the region has previously yielded paleolithic artifacts, including one of the two Lower Paleolithic bifacial stone tools known from the country, and rich Pleistocene fauna (Dakaris *et al.* 1964. Higgs 1964. Melentis 1966. Wilkie pers. comm.). The present survey focuses on the terraces of the river Aliakmon, which preserve Upper Pliocene to Pleistocene fluvial sediments and a rich Pliocene and Pleistocene fauna (Brunn 1956. Melentis 1966. Koufos 1977. Eltgen 1986. Steensma 1988. Koufos *et al.* 1991. Koufos - Kostopoulos 1993. Rassios 2004).

Unfortunately, a precise dating of the faunal remains and the flight of the terraces is lacking. Therefore, it was found necessary to conduct a week of geological and geomorphological reconnaissance by the team's geologists, P. Karkanas and A. Athanassiou, from April 14th to April 21st of 2004. In this first stage the geological team located and mapped river terraces in the survey area, and formed preliminary hypotheses about the correlation and dating of the individual terrace systems based on morphological, sedimentological and fossil evidence. A preliminary assessment of the river terrace system in the wider Grevena-Kastoria basin was also undertaken at this time, in order to gain a better understanding of the quartenary geology of the region. This preliminary understanding of the depositional history of the Aliakmon river guided the team in their selection of areas to be examined during the main survey stage, from May 24th to June 12th 2004. The geological study of the area continued during the main survey stage and was an important aspect of it, as the original geological hypotheses were constantly modified by fossil findings in each area searched.

Two teams of four field walkers systematically examined the longitudinal profiles of the terraces that are found along the main course of the Aliakmon river, searching for lithic artifacts or fossil remains. Some terrace surfaces were also explored, but their systematic survey was not pursued as they are cultivated areas with minimum visibility. Instead, our effort was focused on the terrace slopes, gullies and immediate tributary channels, which form an extensive network in the survey area (Pl. 169 a-b). Visibility was compromised there also during the main part of the survey in May and June, as, due to the unseasonably frequent rain during the previous spring, the vegetation was exceptionally dense and high. GPS coordinates (WGS 84 datum) were recorded for each search area, and also for each major archeological and fossil finding or concentration of findings. These coordinates were plotted on 1:5,000 topographic maps. Field observations were logged for each area searched and photographs were taken of both the areas and the specimens collected. Specimens were catalogued daily.

The area delimited West of Palaiokasto, East of Amygdalea, North of Grevena and along the river Aliakmon was the focus of the survey. Reconnaissance was also conducted in the wider Grevena-Kastoria basin during the preliminary geological assessment, which located additional promising localities. Twenty-seven areas were searched, with several sub-localities each.

Previous geological studies of the area have indicated the presence of at least five terraces, at 150, 100, 50, 30 and 10 m. respectively above the current river level (Brunn 1956. Eltgen 1986). However, the dates proposed for the individual terraces

range widely (from Lower Pliocene to Holocene) and in some cases are conflicting. One of the first goals of the present survey was to confirm the existence of this river terrace system, and then to correlate previous fossil finds with specific terraces in order to obtain a biostratigraphic record of the region.

Our observations generally confirmed the existence of the terrace systems at the levels proposed, although small differences in elevation were observed at the local level. However, it became apparent that the dating of the individual terraces is much more complicated that originally proposed, due to the fact that most terraces are not depositional in nature but are instead erosional (strath terraces). Thus previous fossil finds at specific elevations are not necessarily correlated with the formation of a particular terrace but could be part of an older depositional event which was eroded down to a similar level. The depositional or erosional nature of the terraces varies from locality to locality due to the complex depositional history of the river. Fortunately, isolated patches of Pleistocene fossiliferous depositional terraces are indeed preserved in between the main erosional system.

Two examples of such depositional terraces are the area of Tsakoni (north of Tsakoni village, Pl. 169 c) and of Kostarazi (Locality Lagoura, Neo Kostarazi, Pl. 169 d). The Tsakoni locality (30 m. terrace) yielded an elephant tusk of Late Pleistocene age (Athanassiou pers. comm.). The surface of this terrace is heavily cultivated with extremely poor visibility and the terrace profile is also densely vegetated. This profile was searched extensively but did not yield additional finds. The Kostarazi locality (50 m. terrace) was known to have previously yielded a cervid metapodial, possibly *Megaloceros*, from unpublished data (report submitted to the Ephoreia of Paleoanthropology-Speleology in 1999). During our survey this locality was found to be one of the most promising for future investigation. Several fossil remains were located, including proboscideans, an artiodactyle tibia and basicranium, possibly also *Megaloceros*, remains of equids and bovids, as well as a lithic artifact of Middle Paleolithic technology. A possible date of Early to Middle Pleistocene was indicated. Further analysis is in progress in order to better date this site. These isolated depositional Pleistocene terraces should be the focus of the next two years' survey.

The sedimentary nature of most localities investigated showed long sequences of cross stratified pebble-rich layers and sandstones banks (probably bars and channels deposits) grading to a series of brownish or grey paleosols. While some of these localities appeared to be relatively rich in fossil specimens and lithics, many seemed sterile even after hours of thorough surveying. No dense accumulations of fossil or lithic material were noted. This is probably the result of the braided nature of the paleo-Aliakmon river, which indicates rapid and large fluctuations in river discharge and a non constant river channel, resulting in erratic deposition of material. The poor visibility due to the very dense vegetation in the localities searched probably further complicated the recovery of additional specimens.

Forty-eight fossil specimens and twenty-two lithic artifacts were collected, both *in situ* and from the surface. A preliminary faunal list includes equids, bovids, cervids, proboscideans, rhinocerotids and canids (Pl. 170 a-b), indicating for the most part a Late Pliocene-Early Pleistocene age. A precise assessment of the age of each locality was not possible by preliminary identification of the faunal assemblages. Further laboratory analyses may yield clearer indications of geological dates. The lithics collected were for the most part of Late Pleistocene age (Middle and Late Paleolithic technology, Pl. 170 c-d). A few possible earlier pieces might also be present. It should be noted that the coarse-grained nature of the raw material and the absence of comparative collections from Greece make the assessment of the technical features of these pieces quite difficult.

Several important contacts were also made with local archeologists, and we had the opportunity to briefly examine faunal and lithic unidentified material kept at local Museums or even village schools. Among these were elephant remains from Trapezitsa, a series of large bifacial tools curated at the Folk Museum of Kozani, some of which may represent Lower Paleolithic artifacts, an unpublished Lower Paleolithic biface curated at the Archaeological Museum of Aiani, and the handaxe collected and published by Higgs (Dakaris *et al.* 1964), now curated at the Archeological Museum of Kozani (Pl. 170 e). Considerable effort was made to establish the provenance of these finds, some of which have been collected decades ago by unknown persons, as well as possible sources for their raw materials (Pl. 170 f-g). We were able to visit some of these sites during the 2004 field season, and we are planning to search those located further afield in the Kozani area next year.

Our immediate goals for the coming year and for the next field season include the complete analysis of the fossil fauna with the aim of helping to date the series of terraces explored and to correlate them to each other, and the re-assessment of our understanding of the depositional history of the Aliakmon river. A better understanding of this depositional history and of the dating of the depositional episodes based on the knowledge gained during the 2004 season will help guide the choice of areas to be searched in the next two years. Already the most promising areas so far seem to be the Kostarazi localities and the area of the artificial Polyphytos lake of Aliakmon near Kozani, where the Lower Paleolithic handaxe and probable Lower Paloelithic bifaces were collected. A further area for survey is the area of construction of the new dam south of Grevena, as well as the lower route of the Aliakmon near Verroia.

Long-term goals of the project include the paleomagnetic study of some of the long sedimentary sequences of the re-

gion, so as to establish their dating more precisely. Furthermore, during the next two years, the probable Lower Paleolithic material previously collected and housed in the Folk Museum of Kozani and the Archaeological Museums of Kozani and Aiani will be studied extensively, with the purpose of confirming its technological character and of identifying the range of raw materials used. In this context, comparative material from established sites in other geographical areas, housed in international museums, will also be used as reference material, in order to gain a clearer picture of the range of variability in the morphology of such lithics.

Bibliography

Ascenzi *et al.* 1996 =
A. Ascenzi - I. Biddittu - P.F. Cassoli - A.G. Segre - E. Segre Naldini, A Calvarium of Late Homo Erectus from Ceprano Italy, *Journal of Human Evolution* 31 (1996), pp. 409-423.

Bailey *et al.* 1999 =
G. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994, British School at Athens Studies* 3, Athens 1999.

Bar-Yosef 1998 =
O. Bar-Yosef, The Nature of Transitions: the Middle to Upper Palaeolithic and the Neolithic Revolution, *Cambridge Archaeological Journal* 8, 2 (1998), pp. 141-163.

Bermúdez de Castro *et al.* 1997 =
J.M. Bermúdez de Castro - J.L. Arsuaga - E. Carbonell - A. Rosas - L. Martínez - M. Mosquera, A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neanderthals and Modern Humans, *Science* 276 (1997), pp. 1392-1395.

Brunn 1956 =
J. Brunn, Contribution à l'étude géologique Pinde septentrional et d'une partie de la Macédoine occidentale, *Annales Géologique des Pays Helleniques* VII (1956), pp. 1-358.

Dakaris *et al.* 1964 =
S.I. Dakaris - E.S. Higgs - R.W. Hey, The Climate, the Environment and Industries of Stone Age Greece, part I, *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 1964, pp. 199-244.

Darlas 1994 =
A. Darlas, Le Paléolithique inferieur et moyen de Grèce, *L'Anthropologie (Paris)* 98 (1994), pp. 305-328.

Darlas 1995 =
A. Darlas, The Earliest Occupation of Europe: The Balkans, στο W. Roebroeks - T. van Kolfschoten (επιμ.), *The Earliest Occupation of Europe, Proceedings of the European Science Foundation Workshop at Tautavel (France)*, 1993, University of Leiden, Leiden 1995, pp. 51-57.

Eltgen 1986 =
H. Eltgen, Feinstratigraphisch-fazielle Untersuchungen an Altpliozän sedimenten im Tertiärbecken südlich Neapolis/ Kozani, Nord Griechenland, *Geological and Geophysical Research* 1986, Special Issue, pp. 107-115.

Gabunia *et al.* 2000 =
L. Gabunia - A. Vekua - D. Lordkipanidze - C. Swisher - R. Ferring - A. Justus - M. Nioradze - M. Tvalchrelidze - S.C. Antón - G. Bosinski - O. Jöris - M.A. de Lumley - G. Masjuradze - A. Mouskhelishvili, Earliest Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age, *Science* 288 (2000), pp. 1019-1025.

L. Gabunia - M.A. de Lumley - A. Vekua - D. Lordkipanidze - H. de Lumley, Découverte d'un nouvel hominidé à Dmanissi (Transcaucasie, Géorgie), *Comptes Rendus Pale* 1 (2002), pp. 243-253.

Higgs 1964 =
E.S. Higgs, A Hand Axe from Greece, *Antiquity* 38 (1964), pp. 54-55.

Koufos 1977 =
G.D. Koufos, New Findings of Mastodonts from Macedonia, *Scientific Annals, Faculty of Physics and Mathematics, University of Thessaloniki* 17 (1977), pp. 97-115.

Koufos *et al.* 1991 =
G.D. Koufos - D.S. Kostopoulos - K.K. Koliadimou, Un nouveau gisement de mammifères dans le Villafranchien de Macédoine occidentale (Grèce), *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences (II)* 313 (1991), pp. 831-836.

Koufos - Kostopoulos 1993 =
G.D. Koufos - D.S. Kostopoulos, A Stenoid Horse (Equidae, Mammalia) from the Villafranchian of Western Macedonia (Greece), *Bulletin of the Geological Society of Greece* XXVIII, 3 (1993), pp. 131-143.

Mallegni *et al.* 2003 =
F. Mallegni - E. Carnieri - M. Bisconti - G. Tartarelli - S. Ricci - I. Biddittu - A. Segre, Homo Cepranensis sp. nov. and the

Evolution of African-European Middle Pleistocene Hominids, *C. R. Palevol* 2 (2003), pp. 153-159.

Manzi *et al.* 2001 =
G. Manzi - F. Mallegni - A. Ascenzi, A Cranium for the Earliest Europeans: Phylogenetic Position of the Hominid from Ceprano, Italy, *Proceedings of the National Academy of Sciences* (USA) 98, 2001, pp. 10011-10016.

Melentis 1966 =
J. Melentis, Die Pleistozäne Säugetierfauna des Beckens von Haliakmon (Griechenland), *Annales Géologiques des Pays Helléniques* XVII (1966), pp. 247-266.

Otte *et al.* 1998 =
M. Otte - I. Yalcinkaya - J.K. Kozlowski - O. Bar Yosef - I. Lopez Bayon - H. Taskiran, Longterm Technical Evolution and Human Remains in the Anatolian Paleolithic, *Journal of Human Evolution* 34 (1998), pp. 413-431.

Panagopoulou *et al.* 2001 =
E. Panagopoulou - E. Kotjabopoulou - P. Karkanas, Geoarchaeological Research in Alonissos: New Evidence on the Paleolithic and the Mesolithic in the Aegean, στο A. Sampson (επιμ.), *Archaeological Research in the Northern Sporades,* Alonissos, Municipality of Alonissos, 2001, pp. 121-151.

Rassios 2004 =
A.E. Rassios, *A Geologist's Guide to West Macedonia, Greece, Grevena,* The Grevena Development Agency, 2004.

Roebroeks - van Kolfschoten 1994 =
W. Roebroeks - T. van Kolfschoten, The Earliest Occupation of Europe: a Short Chronology, *Antiquity* 68 (1994), pp. 489-503.

Roebroeks 2001 =
W. Roebroeks, Hominid Behavior and the Earliest Occupation of Europe: an Exploration, *Journal of Human Evolution* 41 (2001), pp. 437-461.

Runnels 1995 =
C. Runnels, Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the Advent of the Neolithic, *AJA* 99 (1995), pp. 699-728.

Runnels - van Andel 1999 =
C. Runnels - T.H. van Andel, The Paleolithic in Larisa, Thessaly, στο G. Bailey *et al.* 1999, pp. 215-220.

Runnels *et al.* 1999 =
C. Runnels - T.H. van Andel - K. Zachos - P. Paschos, Human Settlement and Landscape in the Preveza Region, Epirus, in the Pleistocene and Early Holocene, στο G. Bailey *et al.* 1999, pp. 120-129.

Runnels 2001 =
C. Runnels, Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic with an Addendum, στο T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review,* Archaeological Institute of America, 2001, pp. 225-258.

Steensma 1988 =
K.J. Steensma, *Plio-Pleistozäne Grobsäugetiere (Mammalia) aus dem Becken von Kastoria/Grevena, südlich von Neapolis - NW Griechenland*, Technische Universität Clausthal, 1988, p. 315.

Straus 2001 =
L.G. Straus, Africa and Iberia in the Pleistocene, *Quaternary International* 75 (2001), pp. 91-102.

Vekua *et al.* 2002 =
A. Vekua - D. Lordkipanidze - P. Rightmire - J. Agusti - R. Ferring - G. Maisuradze - A. Mouskhelishvili - M. Nioradze - M. Ponce de Leon - M. Tappen - M. Tvalchrelidze - C. Zollikofer, A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia, *Science* 297 (2002), pp. 85-89.

KATERINA HARVATI - ELENI PANAGOPOULOU

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

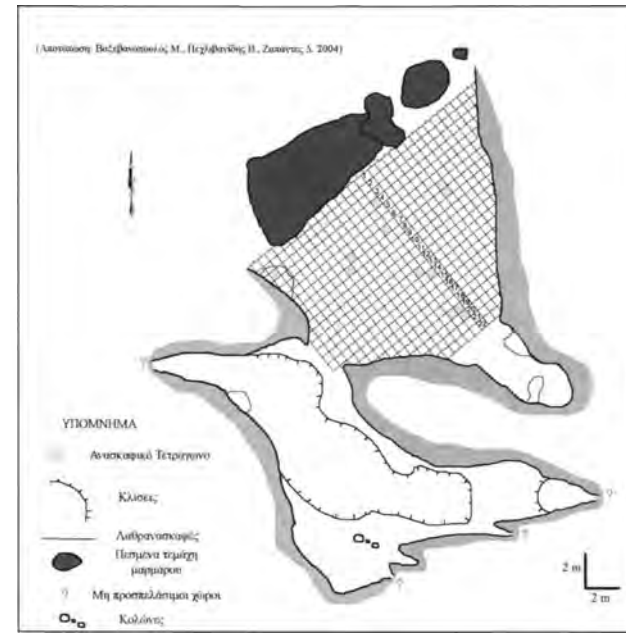
Σιδηρόκαστρο
(Σχέδ. 1-3· Πίν. 171 α - 173 α)

Καταρράκτες (Φράγμα)

Η θέση Καταρράκτες (Φράγμα) βρίσκεται 2 χλμ. βορειοδυτικά του Σιδηροκάστρου, στην κοιλάδα του Κρουσοβίτη, που πηγάζει από τη Ροδόπη και εκβάλλει στον Στρυμόνα. Οι ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε βραχοσκεπή που βρίσκεται σήμερα 8-10 μ. ψηλότερα από το ποτάμι. Η βραχοσκεπή ανοίγεται βόρεια και αναπτύσσεται με κατεύθυνση ΝΑ. προς ΒΔ. Έχει μορφή θολωτή, άνοιγμα 33 περίπου, βάθος 22 μ., έκταση 620 τ.μ. και μπροστά της έχουν καταρρεύσει ογκόλιθοι από τα πρανή. Στο βάθος της αναπτύσσονται δύο ανισομεγέθη έγκοιλα. Οι έρευνες περιορίστηκαν στους κεντρικούς άξονες της βραχοσκεπής, με εξαίρεση ένα τετράγωνο που ανοίχθηκε μέσα σε αρχαιοκαπηλική τομή. Είχε δοκιμαστικό χαρακτήρα και τερματίστηκε με τον εντοπισμό μιας πρώτης αδιατάρακτης αρχαιολογικής φάσης χωρίς να προχωρήσει σε βάθος.

Διαπιστώθηκε ότι τα επιφανειακά στρώματα διαμορφώθηκαν από πλημμυρικά επεισόδια και περιείχαν διαταραγμένη προϊστορική κεραμική, λίγη ιστορικών χρόνων και σύγχρονα αντικείμενα, αφού μέχρι πρόσφατα σταυλίζονταν εκεί αιγοπρόβατα. Αν ποτέ υπήρξαν στρώματα ιστορικών χρόνων, αυτά διαβρώθηκαν. Οι διαβρωτικές διαδικασίες πιθανώς να ήταν καταστροφικές και για τα προϊστορικά στρώματα.

Το πρώτο αδιατάρακτο στρώμα εντοπίστηκε και εν μέρει διερευνήθηκε σε επτά τομές του 1 τ.μ. Η εικόνα μαρτυρά καταστροφή από φωτιά που καλύφθηκε με γκρεμίσματα, μάλλον της οροφής, και από πλημμυρικά επεισόδια. Το στρώμα σκέπαζε επιφάνειες χρήσης με καύση, αγγεία κατά χώραν, σπόρους, μικροευρήματα και κατασκευές (υπερυψωμένη επιφάνεια από πηλόχωμα πάνω σε εντυπωσιακή στρώση καμένων ξύλων, ορθογώνια κατασκευή με τοιχώματα από πηλό και λατύπες, τοξοειδής κατασκευή με λατύπες και πηλό, πασσαλότρυπες).

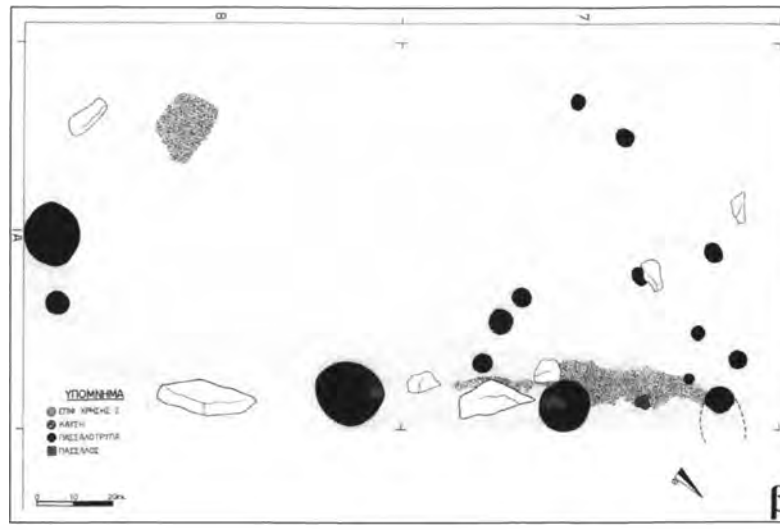

Σχέδ. 1. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Βραχοσκεπή. Σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής.

Τρία δείγματα άνθρακα χρονολογήθηκαν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ε.Ι. Δημόκριτος με τη μέθοδο του C14. Με βάση αυτά τα δείγματα οι κατασκευές χρονολογούνται στα 3340-3020 π.Χ. και η καταστροφή της φάσης στα 3330-2920 π.Χ. Πρόκειται για τις φάσεις Σιταγροί IV, Ντικιλί Τας IIIA, Πεντάπολις I στη Μακεδονία και για τις φάσεις Cernavoda III και Karanovo VI στη Βαλκανική, που τοποθετούνται στην ανατολή της εποχής του Χαλκού.

Η κεραμική προέρχεται κυρίως από μεγάλα αγγεία (μαγειρικά και αποθηκευτικά), τα σχήματα των οποίων βρίσκουν αντίστοιχα στο βαλκανικό κύκλο της 4ης χιλιετίας. Είναι συχνά ανομοιόμορφα ψημένη και στο μεγαλύτερο ποσοστό λειασμένη. Ελάχιστη είναι η αδρή κεραμική και αυτή που φέρει στίλβωση. Η αυλακωτή διακόσμηση είναι σπάνια, ενώ απουσιάζει η γραπτή, καθώς και η εγχάρακτη, με ή χωρίς λευκή πάστα.

Μια φάση παλαιότερη από τη χρονολογημένη εντοπίστηκε στο βάθος αρχαιοκαπηλικής τομής βάθ. 1,60 μ. Περιείχε μόνο γραπτά όστρακα, ανάμεσά τους και πινάκιο με καμπυλόγραμμη διακόσμηση γραφίτη. Η σχέση του με τα χρονολογημένα αρχαιολογικά στρώματα δεν προσδιορίστηκε. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι η δια-

Σχέδ. 2. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Οι δυο όμορες τομές στο βορειοανατολικό τμήμα της βραχοσκεπής. Σχεδιαστική αποτύπωση.

Σχέδ. 3. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Τομές σε σχήμα Γ στο νότιο τμήμα της βραχοσκεπής. Σχεδιαστική αποτύπωση.

κόσμηση με γραφίτη είναι χαρακτηριστική και κυρίαρχη της φάσης ΙΙΙ των Σιταγρών και δεν χρησιμοποιείται στις επόμενες φάσεις, στις οποίες ανήκει η χρονολογημένη φάση του Σιδηροκάστρου.

Ενδείξεις υπάρχουν και για την ύπαρξη μιας μεταγενέστερης της ανεσκαμμένης φάσης του σπηλαίου. Πρόκειται για το σύνολο των οστράκων που εντοπίστηκαν στα μπάζα της αρχαιοκαπηλικής τομής και χαρακτηρίζονται από εμπίεστη και στικτή διακόσμηση, σε αρκετές περιπτώσεις με γέμισμα λευκής πάστας. Πιθανότατα ανήκουν στη δεύτερη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού, στη διάρκεια της οποίας αυξάνεται η εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση και μειώνεται η χρήση της αυλακωτής.

Η κεραμική, καθώς και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα (πήλινα σφονδύλια, λίθινα εργαλεία, οστέινα αντικεί-

μενα και χάνδρες) είναι ενδεικτικά του χαρακτήρα της εγκατάστασης, ανεπαρκή ωστόσο, λόγω του περιορισμένου ανασκαφικού δείγματος.

ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - ΣΟΦΙΑ ΚΟΥΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΥΡΟΣ - ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΑΤΑΣΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Καλλιθέα

Το σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός[1]

Ο αρχαιολογικός χώρος του ιερού του Άμμωνος Διός στην Καλλιθέα βρίσκεται ανατολικά του οικισμού, δίπλα στο ξενοδοχείο Άμμων-Ζεύς, επάνω στην ακτή[2]. Το σπήλαιο του ιερού εντάχθηκε στο πρόγραμμα του ΥΜΑΘ με το μικρό ποσό των 5.000 €, αρκετό μόνο για τον εκ νέου εντοπισμό του και την πρώτη του τοπογράφηση. Πρόκειται για σπήλαιο των ιστορικών, τουλάχιστον, χρόνων, γνωστό από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ανοίγεται σε ένα κατάφυτο πρανές του ιερού του Άμμωνος Διός, 10 μ. περίπου ψηλότερα από τον υπόλοιπο αρχαιολογικό χώρο, 100 μ. από την ακτή και 70 μ. νότια του ναού (Σχέδ. 4· Πίν. 173 β).

Το πρανές στερεώνεται, και εν μέρει διαμορφώνεται σε άνδηρα, με αναλημματικούς περιβόλους, άγνωστης άλλης χρήσης, ίσως και υδρομαστευτικής. Το σπήλαιο βρίσκεται σήμερα κάτω από πηγές[3], και ίσως κάποτε να βρισκόταν κάτω από καταρράκτες *λαμπρῶν καὶ ψυχρῶν ὑδάτων*, όπως του Αγησίλαου, κατά τον Ξενοφώντα[4]. Δυστυχώς, τα τελευταία χρόνια οι πηγές δεσμεύτηκαν από το ομώνυμο διπλανό ξενοδοχείο και άλλους, με δραματικές συνέπειες για το σπήλαιο, αφού η δέσμευση του νερού δεν προκαλεί μόνο την αλλαγή του τοπίου, αλλά στερεί από το σπήλαιο την πηγή της ζωής του και ως συνέπεια, γηράσκει, αποφλοιώνεται και καταρρέει.

Το ιερό ερευνήθηκε από την Ε. Γιούρη στις αρχές της δεκαετίας του 1970[5]. Τα χρόνια που μεσολάβησαν η βλάστηση κάλυψε την είσοδο. Την εντοπίσαμε δύσκολα, μετά τον καθαρισμό και την αποψίλωση της τομής. Όπως προκύπτει, η είσοδος δεν ήταν μόνο η μικρή σήμερα τρύπα[6], από την οποία μόλις χωρά ένας λεπτός άνθρωπος, αλλά μια κανονική είσοδος, που το κάτω της μέρος χτίστηκε αργότερα με πρόχειρη ξερολιθιά και πληρώθηκε με φερτά υλικά, όπως και το ίδιο το σπήλαιο (Πίν. 173 γ).

Πάνω από την είσοδο και τον ουρανό του σπηλαίου υπάρχει κλίμακα λαξευμένη στο βράχο, που οδηγεί σε μικρό κοίλωμα-κόγχη (Πίν. 174 α). Τα ευρήματα των επιχώσεων κάτω από την κόγχη και ακριβώς πάνω από τον ουρανό του σπηλαίου χρονολόγησαν την ίδρυση του ιερού στο β΄ μισό του 8ου αιώνα, χρονολογία σημαντική για τον αποικισμό της Χαλκιδικής. Δυστυχώς, δεν είχαμε πρόσβαση στα ευρήματα, αλλά η ανασκαφέας αναφέρει ότι βρέθηκαν «πολλά τεμάχια μεγάλων ανοικτών χειροποιήτων αγγείων, τμήματα σκύφων με κρεμάμενα ομόκεντρα ημικύκλια, γεωμετρικός σκύφος με απλήν γραμμικήν διακόσμησιν, γεωμετρικός σκύφος, με ανοικτόν καστανόν γάνωμα και ταινιωτάς λαβάς, και κομβιόσχημος λαβή εγχωρίου σκύφου, ομοία προς ευρεθείσας εις Όλυνθον, Βεργίναν και αλλαχού....». Βρέθηκαν, επίσης, «αττικά ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία του 5ου αι. π.Χ.», μερικά με αναθηματικές επιγραφές.

Το ιερό ταυτίστηκε από μία μαρμάρινη κεφαλή Διονύσου και ένα ενεπίγραφο όστρακο *ΔΙΟΝΥΣΟ* με το αναφερόμενο από τον Ξενοφώντα διονυσιακό ιερό των *σκιερῶν σκηνημάτων καὶ τῶν λαμπρῶν καὶ ψυχρῶν ὑδάτων* στην Άφυτι[7].

---

1. Στην έρευνα συμμετείχαν ο Μ. Βαξεβανόπουλος, γεωλόγος/σπηλαιολόγος/σπηλαιοεκπαιδευτής, οι Β. Πεχλιβανίδης και Δ. Ζαπάντες, τοπογράφοι, και η Ε. Τσαγανού, σπηλαιοξερευνήτρια. Ευχαριστούμε θερμά τον κ. Δημητριάδη, πρόεδρο του Δ.Δ. Καλλιθέας του Δήμου Κασσανδρείας, για την πρόθυμη συνεργασία και φιλοξενία του κλιμακίου της Εφορείας που εργάστηκε στο ιερό του Άμμωνος Διός.

2. Στη θέση του σπηλαίου έχουμε πλευρικά κορήματα του Τεταρτογενούς, καθώς και Νεογενή ιζήματα. Τα τελευταία αποτελούνται από τις ανώτερες ερυθρές μάργες και το σχηματισμό του μικρολατυποπαγούς, βιοκλαστικού ασβεστόλιθου. Το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου της Κασσάνδρας καλύπτεται από Νεογενή και Τεταρτογενή ιζήματα της λεκάνης Αξιού-Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τεκτονική λεκάνη-κοιλάδα διεύθυνσης Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ., που εκτείνεται από τα ελληνοσκοπιανά σύνορα προς τη Θεσσαλονίκη και συνεχίζει στο Θερμαϊκό κόλπο. Αναπτύσσεται πάνω στο γεωλογικό χώρο της παλαιάς Αλπικής ζώνης Αξιού και της Τριτογενούς μολασσικής «Αύλακας Αξιού», τα ιζήματα της οποίας καλύπτονται στη μεγαλύτερη έκτασή τους από τα Νεογενή και Τεταρτογενή ποταμοχειμάρρια και λιμναία ιζήματα της νέας λεκάνης Αξιού-Θεσσαλονίκης (Μουντράκης 1985). Σε ορισμένα σημεία της χερσονήσου υπάρχουν εμφανίσεις πετρωμάτων Αλπικού υποβάθρου, τα οποία ανήκουν στη ζώνη Παιονίας. Όλη η μάζα των μολασσικών αποθέσεων και των Τριτογενών και Τεταρτογενών ιζημάτων υποτίθεται ότι βρίσκεται πάνω στη σειρά των πετρωμάτων της ζώνης Παιονίας.

3. Δύο πηγές σε κλειστό κτίσμα νότια και μία τρίτη νοτιοδυτικά.

4. *Ελληνικά*, 5, 3, 19.

5. Ε. Γιούρη-Λεβεντοπούλου, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 356-367. Η ίδια, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 361-366. Η ίδια, Το εν Αφύτει ιερόν του Διονύσου και το ιερόν του Άμμωνος Διός, στο U. Janzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, σ. 143.

6. Διαστ. 0,75×0,50 μ.

7. *Ελληνικά*, 5, 3, 18-19: *Καὶ Ἀγησίλαος μὲν δὴ περὶ ταῦτα ἦν. ὁ δὲ Ἀγησίπολις εὐθὺς [τε] ἐκ τῆς Μακεδονίας προσιὼν ἔθετο πρὸς τῇ πόλει τῶν Ὀλυνθίων τὰ ὅπλα. ἐπεὶ δὲ οὐδεὶς ἀντεξῄει αὐτῷ, τότε τῆς Ὀλυν-*

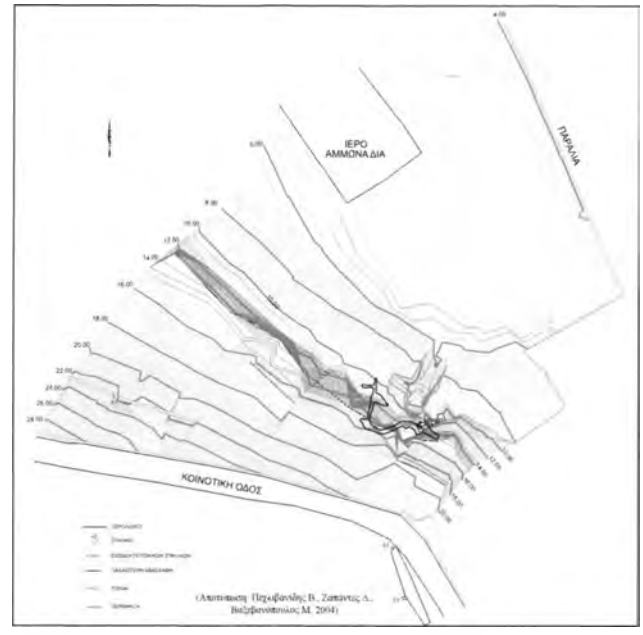
Το ίδιο το σπήλαιο αποτελείται από δύο επιμήκεις, κάθετους κλάδους. Ο πρώτος (Α.-Δ.) έχει μήκος 34 μ. περίπου, διεύρυνση στην περιοχή της εισόδου και στο υπόλοιπο τμήμα μορφή σήραγγας.

Σε μικρή απόσταση από την είσοδο υπάρχει πεσσός υποστύλωσης της οροφής (Πίν. 174 β)[8]. Ο μέσος όρος πλάτους αυτού του κλάδου είναι 1,50 και ύψους 1 μ., χωρίς να σημαίνει ότι αυτές θα ήταν και οι αρχικές του διαστάσεις. Το αρχαίο δάπεδο, επιχωσμένο, ίσως βρίσκεται πολύ χαμηλότερα, στο ύψος περίπου που δηλώνεται εξωτερικά από τη χτισμένη είσοδο.

Στο δυτικό τμήμα του πρώτου κλάδου, η οροφή έχει καταπέσει και η κατάρρευση περιόρισε επικίνδυνα τη σήραγγα.

Ο δεύτερος κλάδος (Β.-Ν.) ξεκινά με ορθή γωνία από το πέρας του προηγούμενου κλάδου[9]. Έχει, επίσης, μορφή σήραγγας με μήκος 22 μ. και μέσες διαστάσεις 0,55 (πλάτος)×0,70 μ. (ύψος). Πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον τμήμα του σπηλαίου στο οποίο έχει επέμβει τεχνικά ο άνθρωπος. Έχει κατηφορική πορεία με κατεύθυνση προς το ναό και κυριαρχεί ο εγκιβωτισμός της σήραγγας με ωραίες πλευρικές τοιχοδομές, που μερικές φορές περικλείουν και σφηνωμένη κεραμική (Πίν. 174 γ).

Η οροφή καλύπτεται με πλάκες. Πάνω ακριβώς από τον ουρανό του σπηλαίου παρατηρήθηκαν όμοιες πλάκες επί του εδάφους, αλλά δεν ερευνήθηκαν και δεν ταυτίστηκαν. Η ροή του νερού έχει αποθέσει ανθρακικό ασβέστιο στις λιθοπλίνθους και προκάλεσε τη συγκόλληση των λίθων μεταξύ τους. Στο μέσον του κλάδου διανοίγεται ένας σχετικά ευρύς θάλαμος που όμως έχει καταρρεύσει[10]. Στο τελευταίο τμήμα του κλάδου υπάρχει μία τυφλή προς Δ. διακλάδωση με διαστάσεις: μήκος 3,10, πλάτος 0,32, ύψος 0,62 μ., μόνο για ορισμένων διαστάσεων επισκέπτες (Πίν. 174 δ).

Σχέδ. 4. Καλλιθέα. Το σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός. Τοπογραφικό. Σημειώνεται το σπήλαιο και η παλιά ανασκαφική τομή.

Η δεύτερη σήραγγα απολήγει και αυτή σε κατάρρευση. Η κεραμική στις επιχώσεις του εσωτερικού είναι δυσανάγνωστη και επισφαλής, δεδομένου ότι πρόκειται για επιχώσεις που έφερε το νερό. Είναι άγνωστη η λειτουργία του τεχνικού αυτού έργου, που προφανώς αξιοποίησε τα φυσικά δεδομένα, τα σπηλαιώματα δηλαδή και την πορεία του νερού.

Σε ανθρώπινη παρέμβαση οφείλεται ο πεσσός και η λάξευση της εισόδου στον πρώτο κλάδο, οι εξωτερικές κατασκευές επί του σπηλαίου, και άλλες πιθανές παρεμβάσεις που δεν γνωρίζουμε κάτω από τις φερτές επιχώσεις. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι ο δεύτερος κλάδος του σπηλαίου, η εγκιβωτισμένη δηλαδή σήραγγα, είναι έργο υδρομαστευτικό, ένα δηλαδή είδος αρχαίου κιβωτοειδούς αγωγού, όπως το Ευπαλίνειο όρυγμα. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο, μία νεότερων χρόνων κατασκευή (ίσως επί παλαιότερου έργου) εξυπηρετεί με το ίδιο νερό και πιθανότατα με τον ίδιο τρόπο τις ίδιες ακριβώς ανάγκες (Πίν. 174 ε).

ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

θίας εἴ τι ὑπόλοιπον ἦν ἐδήου καὶ εἰς τὰς συμμαχίδας ἰὼν αὐτῶν ἔφθειρε τὸν σῖτον· Τορώνην δὲ καὶ προσβαλὼν εἷλε κατὰ κράτος. ἐν δὲ τούτοις ὄντα κατὰ θέρους ἀκμὴν καῦμα περιφλεγὲς λαμβάνει αὐτόν. ὡς δὲ πρόσθεν ἐορακότα τὸ ἐν Ἀφύτει τοῦ Διονύσου ἱερὸν ἔρως αὐτὸν τότ' ἔσχε τῶν τε σκιερῶν σκηνημάτων καὶ τῶν λαμπρῶν καὶ ψυχρῶν ὑδάτων. ἐκομίσθη μὲν οὖν ἐκεῖσε ἔτι ζῶν, ὅμως μέντοι ἑβδομαῖος ἀφ' οὗ ἔκαμεν ἔξω τοῦ ἱεροῦ ἐτελεύτησε. καὶ ἐκεῖνος μὲν ἐν μέλιτι τεθεὶς καὶ κοιμισθεὶς οἴκαδε ἔτυχε τῆς βασιλικῆς ταφῆς.

8. Στο ανατολικό όριο του σπηλαίου έχουν αναπτυχθεί μικρές ροώδεις μορφές υπερχειλιστικών λιμνών με πλάτη μερικών εκατοστών. Το δάπεδο του πρώτου κλάδου του σπηλαίου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κρούστας ασβεστιτικής στα πρώτα μέτρα και από υποκείμενο χαλαρό ίζημα. Οι παραπετασματοειδείς σταλακτίτες κυριαρχούν στα σπηλαιοθέματα και υπάρχουν, επίσης, κοράλλια των σπηλαίων σε μικρό ύψος από το δάπεδο.

9. Στη στροφή που δημιουργείται μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου κλάδου υπάρχουν σταλαγμιτικές αποθέσεις (ρεόλιθοι). Το δάπεδο στην αρχή του δεύτερου κλάδου αποτελείται από ασβεστιτικό υλικό.

10. Το δάπεδο στην περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται από την παρουσία λεπτόκοκκου αργιλικού ιζήματος.

2001

Κατά την άσκηση του αρχαιολογικού της έργου το 2001, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων εκτός από τις υποβρύχιες αυτοψίες ανά την Επικράτεια, με σκοπό τον αρχαιολογικό έλεγχο θαλασσίων περιοχών πριν από την εκτέλεση λιμενικών έργων, ιχθυοκαλλιεργειών, υδατοκαλλιεργειών κ.ά., πραγματοποίησε μεταξύ άλλων και πειραματική έρευνα βαθέων υδάτων με τη χρήση υψηλής τεχνολογίας, διεθνές συνέδριο με θέμα τη νομική προστασία της υποβρύχιας αρχαιολογίας και εκθέσεις αρχαιοτήτων.

Αναλυτικότερα:

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ

Ακρωτήριο Παχύ-Θόλος

Α) Στα βορειοδυτικά του ακρωτηρίου Παχύ-Θόλος, σε βάθος 25 έως 35 μ., εντοπίστηκαν διάσπαρτοι αμφορείς βυζαντινών χρόνων, με απιόσχημο σώμα και ραβδώσεις στην επιφάνεια, ορισμένοι από τους οποίους είναι ακέραιοι.

Η εντύπωση που δημιουργείται κατ' αρχήν είναι ότι πρόκειται για ναυάγιο, του οποίου το φορτίο έχει διασκορπιστεί σε μεγάλη έκταση. Πιθανότατα το πλοίο προσέκρουσε στο ακρωτήρι, απομακρύνθηκε και στη συνέχεια βυθίστηκε ενώ το φορτίο του σκορπίστηκε στην κατωφέρεια. Παρά την κακή ορατότητα, μέχρι το βάθος των 35-38 μ. δεν εντοπίστηκε κάποια συγκέντρωση αγγείων στον αμμώδη πυθμένα.

Β) Στην κορυφή επίσης του ακρωτηρίου, σε βάθος 30-35 μ. όπου σχηματίζεται ο αναβαθμός (αποχή), εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις οστράκων κεραμικής, καθώς και δύο ολόκληροι αμφορείς σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά. Η αρχική εκτίμηση είναι ότι πρόκειται για κνιδιακούς αμφορείς (απιόσχημο σώμα, οξύς πυθμένας με κομβίο και ταινιωτές λαβές). Εντούτοις, ανάμεσα στα θραύσματα εντοπίζονται και όστρακα από αμφορείς υστερορρωμαϊκών ή βυζαντινών χρόνων.

Πιθανότατα πρόκειται για ναυάγιο ή ναυάγια, το φορτίο των οποίων σκόρπισε προς τα βορειοανατολικά, μετά την πρόσκρουσή τους στο ακρωτήριο. Μέρος του φορτίου είτε έχει σκεπαστεί με άμμο και φύκια, είτε κύλησε ακόμη βαθύτερα προς τα βορειοανατολικά λόγω της μορφολογίας του βυθού. Το ναυάγιο δεν αποκλείεται να έχει λεηλατηθεί.

Γ) Στα νοτιοανατολικά του ακρωτηρίου, βορειοδυτικά από την εγκατεστημένη στην περιοχή ιχθυοκαλλιέργεια και εντός της περιοχής εγκατάστασής της, εντοπίστηκαν επίσης στον αμμώδη βυθό διάσπαρτα όστρακα αγγείων.

Δ) Μία συγκέντρωση από όστρακα 4-5 μεγάλων πιθαμφορέων θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ναυάγιο μεταβυζαντινών χρόνων, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των καταλοίπων με πανομοιότυπο αγγείο, καταγεγραμμένο στη Συλλογή Μουχανού, στην αρμόδια για την περιοχή 3η ΕΒΑ, το οποίο χρονολογείται στο 15ο-16ο αι. μ.Χ. Τα θραύσματα των πιθαμφορέων είναι διάσπαρτα στη βραχώδη κατωφέρεια, όσο και στον αμμώδη πυθμένα πάνω από την κατωφέρεια. Πιθανολογείται βαθύτερα στον αναβαθμό να υπάρχουν κάτω από την επιφάνεια της λάσπης και άλλα αγγεία.

Ε) Σε μεγάλη έκταση γύρω από την προηγούμενη συγκέντρωση, στα βορειοδυτικά και εντός της περιοχής όπου είναι εγκατεστημένη η μονάδα, εντοπίζονται όστρακα αμφορέων διαφόρων τύπων και εποχών που κυμαίνονται από τα κλασικά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Αρκετά θραύσματα ανήκουν σε χιακούς αμφορείς, είτε στους πρωιμότερους με φουσκωτό λαιμό είτε στους υστερότερους με το ραδινό σώμα και τον ψηλό λαιμό.

Νησίδα Άγιος Στέφανος (δυτική πλευρά)

Στα βορειοδυτικά της νησίδας Άγιος Στέφανος πραγματοποιήθηκε υποβρύχια αυτοψία, προκειμένου να ελεγχθεί πληροφορία σχετικά με την ύπαρξη εναλίων αρχαιοτήτων, από το βόρειο σχεδόν άκρο μέχρι και την περιοχή εντός της οποίας είναι εγκατεστημένες μονάδες ιχθυοκαλλιεργειών.

Κατά μήκος του αναβαθμού, σε βάθος 35-40 μ. με κατεύθυνση από Β. προς Ν., εντοπίστηκε πλήθος αγγείων, κυρίως αμφορέων, ακέραιων και θραυσμένων. Εντοπίστηκαν, επίσης, αρκετές άγκυρες νεότερων χρόνων και διαφόρων τύπων.

Η γενική εικόνα οδηγεί στην εκτίμηση ότι στο χώρο υπάρχουν τουλάχιστον δύο ναυάγια, ένα με χιακούς αμφορείς κλασικών χρόνων και ένα νεότερο, η έκταση των οποίων δεν κατέστη δυνατόν να καθοριστεί, καθώς και πλήθος τυχαίων ευρημάτων.

Ο χώρος πιθανόν να είχε χρησιμοποιηθεί ως προσωρινό αγκυροβόλιο.

Ακρωτήριο Μύτικας

Σε υποβρύχια αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στα βορειοδυτικά του ακρωτηρίου Μύτικας εντοπίστηκε το κεραμικό φορτίο ρωμαϊκού ναυαγίου. Η συγκέντρωση των αμφορέων βρίσκεται σε βάθος 30-35 μ. και αποτελείται από αμφορείς δύο τύπων (Dressel 1C και Lamboglia 2). Πτώση υπερκείμενων βράχων επί του φορτίου έχει προκαλέσει καταστροφή. Εντούτοις, η κατάσταση του ναυαγίου είναι γενικά καλή. Επί του αναβαθμού όπου ακούμπησε η πλευρά του πλοίου μετά τη βύθισή του διακρίνονται τρεις σειρές αμφορέων με την αρχική τους διάταξη. Ακριβώς από κάτω έχει διασκορπιστεί σειρά αμφορέων με τον πυθμένα προς τα επάνω. Κάποιοι από τους αμφορείς ενδέχεται να φέρουν πώμα. Στην αμμώδη περιοχή που σχηματίζεται σε βάθος 36 μ. περίπου, διακρίνονται αμφορείς μισοθαμμένοι, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι τμήμα του φορτίου βρίσκεται κάτω από την άμμο του βυθού. Η έκταση που καταλαμβάνει το ορατό φορτίο του ναυαγίου είναι 25×15 μ. περίπου.

ΝΗΣΟΣ ΛΗΜΝΟΣ

Οικισμός Κότσινα

Στην παραλία περιμετρικά του οικισμού εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του μεσαιωνικού κάστρου.

Κάτω και δίπλα από τη λιθορριπή προστασίας του λιμενοβραχίονα του λιμενίσκου του οικισμού Κότσινα εντοπίστηκαν αρχαιότητες, τέσσερις κίονες, πλήθος οστράκων, κ.ά.

Μήθυμνα

Στο πλαίσιο εποπτείας εκβάθυνσης του εσωτερικού λιμένα της Μήθυμνας, που ταυτίζεται με τον αρχαίο λιμένα, διενεργήθηκε αρχαιολογικός έλεγχος κατά τον οποίο διαπιστώθηκε ότι το μόνο σημείο που η αρχαία περίμετρος του λιμένα δεν ταυτίζεται απόλυτα με εκείνη του σύγχρονου είναι στη δυτική πλευρά έμπροσθεν του Λιμενικού Σταθμού, όπου ο χώρος έχει διαμορφωθεί σε πεζόδρομο πλ. 8-10 μ.

Στη νοτιοανατολική γωνία, αμέσως μετά την είσοδο του λιμανιού, κάτω από στρώσεις παραδοσιακής δόμησης, εντοπίζεται σειρά αρχαίων κυβολίθων στο επίπεδο της θαλάσσης.

Στο βόρειο μυχό του λιμανιού ανατολικά εντοπίζονται ορατοί δόμοι του αρχαίου λιμένα.

Η κατεύθυνση των δόμων στην ανατολική πλευρά δείχνει ότι το έργο ακολουθούσε κατεύθυνση προς ΝΑ.

Στην ανατολική πλευρά του κεκλιμένου δαπέδου, «γλύστρας», διασώζεται ακόμη λίθινος κιονίσκος για την πρόσδεση σκαφών. Παρόμοιος κιονίσκος υπάρχει και στην ανατολική πλευρά της εισόδου του λιμανιού.

Δυτικά της «γλύστρας» διατηρούνται στρώσεις του αρχαίου κυματοθραύστη, μήκ. άνω των 12 μ. Η συνέχεια των στρώσεων αυτών έχει επενδυθεί με μπετόν που καλύπτει σχεδόν όλο τον λιμενοβραχίονα.

Στην εξωτερική πλευρά του λιμενοβραχίονα και στην περιοχή του ακρομολίου εντοπίζεται αρχαίο οικοδομικό υλικό που προήλθε προφανώς από την αποξήλωσή του κατά τις εργασίες ενίσχυσής του με σκυρόδεμα ή κατά την εκβάθυνση της λιμενολεκάνης κατά το 1968.

Εντοπίστηκε σύνολο κυβολίθων, που διατηρούν μεταλλικούς συνδέσμους με μολυβδοχόηση. Διάσπαρτοι κυβόλιθοι εντοπίζονται επίσης στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού λιμενοβραχίονα, βόρεια του σημείου γένεσης του σύγχρονου προστατευτικού κρηπιδώματος, πιθανότατα σπαράγματα από το αρχαίο λιμάνι.

Από τη διαλογή της μαύρης ιλύος ανασύρθηκαν μόνον δύο εργασμένοι λίθοι που προέρχονται μάλλον από αρχαίες κατασκευές.

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΝΗΣΟΣ ΑΡΚΙΟΙ

Ακρωτήριο Κούμαρος

Στη διάρκεια αυτοψιών στα νησιά Πάτμο, Λέρο και Αρκιούς για την αδειοδότηση έργων, ελέγχθηκε η πληροφορία για την ύπαρξη ναυαγίου στην περιοχή του ακρωτηρίου Κούμαρος των Αρκιών.

Κατά την υποβρύχια αυτοψία που πραγματοποίησε το κλιμάκιο της ΕΕΑ εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα βυζαντινού ναυαγίου. Πρόκειται για φορτίο αμφορέων, με την κύρια συγκέντρωσή του να βρίσκεται σε ελάχιστη απόσταση από την ακτή, σε βάθος 10 μ., κείμενη στο βραχώδη βυθό και καλύπτοντας απόσταση μήκ. 20-25 μ. περίπου. Τα αγγεία είναι θραυσμένα, συσσωματωμένα μεταξύ τους και διατηρούν τον πυθμένα τους. Μικρότερο τμήμα του φορτίου διασπείρεται μέχρι το βάθος των 30 μ., όπου ο βυθός γίνεται αμμώδης, αλλά και σε αυτό το σημείο τα αγγεία είναι σε θραύσματα.

Οι αμφορείς έχουν μικρό λαιμό και λαβές, με ραβδώσεις σε όλο το σώμα και ημισφαιρική βάση. Ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά τέσσερα από σωζόμενα, μη συσσωματωμένα άνω τμήματα αμφορέων, που χρονολογούνται μεταξύ 9ου-11ου αι. και αποδίδονται στην κατηγορία Μπακιρτζή 1 (Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα*, ΤΑΠ, Αθήνα 1989) ή σε επιβιώσεις του υστερορρωμαϊκού τύπου 1 (LR1).

ΝΗΣΟΣ ΧΑΛΚΗ

Στη νησίδα Μάκρη εντοπίστηκαν διάσπαρτα τμήματα αμφορέων διαφόρων εποχών ελληνιστικής - μεταβυζαντινής εποχής, καθώς και δύο ακέραιοι αμφορείς.

ΝΗΣΟΣ ΝΙΣΥΡΟΣ

Δοκιμαστική έρευνα σε συνεργασία με το MIT - ΕΛΚΕΘΕ - ΕΜΠ

Τον Ιούνιο του 2001 διεξήχθη δοκιμαστική έρευνα, σε συνεργασία με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), το Εθνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών (ΕΚΘΕ), και το Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Μασσαχουσέτης (MIT), στον όρμο Λευκού της νήσου Νισύρου, με τη χρήση Αυτόνομων Υποβρυχίων Οχημάτων (Autonomous Underwater Vehicle). Από την πλευρά της ΕΕΑ στην έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Δημ. Κουρκουμέλης και Δ. Ευαγγελιστής καθώς και ο εργατοτεχνίτης Λ. Μερσενιέ.

Σκοπός της έρευνας ήταν η δοκιμαστική χρήση των Αυτόνομων Υποβρυχίων Οχημάτων (AUV) ως ηχοβολιστικών για τον εντοπισμό αρχαίων ναυαγίων και θέσεων. Χρησιμοποιήθηκε επίσης και υποβρύχιο όχημα που έφερε φωτογραφικές και κινηματογραφικές κάμερες για τη φωτογραφική αποτύπωση του χώρου.

Ο ήδη εντοπισμένος χώρος του ναυαγίου της Νισύρου (17ος αι. μ.Χ.) επιλέχθηκε ώστε να δοκιμαστεί η αποτελεσματικότητα της εφαρμογής της νέας τεχνολογίας των AUV.

Σε σχέση με τα συμβατικά ηχοβολιστικά, που εξαρτώνται από το σκάφος επιφανείας που τα ρυμουλκεί, τα αυτόνομα υποβρύχια έχουν τη δυνατότητα να ακολουθούν συγκεκριμένες πορείες σε σταθερό ύψος από την επιφάνεια του βυθού και με σταθερή ταχύτητα, καθώς και να αποτυπώνουν αντικείμενα που έχουν μέγεθος ακόμα και ελάχιστων εκατοστών, κάτι που όπως είναι αυτονόητο δεν μπορούν να αποδώσουν με την ίδια ευκρίνεια τα συμβατικά ηχοβολιστικά.

Θεωρητικά τα AUV μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμα και από την ξηρά, χωρίς τη χρήση σκάφους επιφανείας, που εντούτοις κρίνεται απαραίτητο για την ευκολότερη διεξαγωγή των ερευνών.

Ένα από τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά την έρευνα της Νισύρου ήταν αφενός το μικρό βάθος της περιοχής και αφετέρου το έντονο ανάγλυφο του βυθού. Το υποβρύχιο όχημα είχε πρόβλημα στην αναγνώριση και αποφυγή τυχόν εμποδίων που παρουσιάζονται στην πορεία του (βράχια, πέτρες κτλ.).

Η λύση στο πρόβλημα αυτό είναι η χρησιμοποίηση υψηλότερων συχνοτήτων (600 kHz), ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να βρίσκεται σε μεγαλύτερη απόσταση από το βυθό. Στην περίπτωση αυτή όμως ελαττώνεται η ευκρίνεια των αποτυπώσεων.

Ακόμα, τα υποβρύχια αυτού του τύπου έχουν τη δυνατότητα πολλαπλών χρήσεων, όπως τοποθέτηση βιντεοκάμερας, μαγνητόμετρου για την ανίχνευση μετάλλων κτλ., ενώ η χρήση τους είναι πολύ πιο εύκολη και αποτελεσματική στα μεγάλα βάθη, εφόσον έχουν τη δυνατότητα να καταδυθούν έως τα 5.000 μ.

Από την πρώτη αυτή έρευνα διαπιστώθηκε η δυσκολία της αναγνώρισης των στόχων που μπορούν να έχουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον σε περίπτωση που ο βυθός παρουσιάζει έντονο ανάγλυφο και φυσικά από το γεγονός ότι ένα αρχαίο ναυάγιο δεν δίνει πάντοτε ενιαία και ομοιογενή εικόνα.

Η τεχνολογία αυτή πάντως είναι ακόμη σε εξέλιξη και χρησιμοποιείται πειραματικά και μόνον σε τέτοιου είδους αποστολές.

Τα αποτελέσματα της έρευνας της Νισύρου θεωρούνται θετικά και χρήσιμα από πλευράς εμπειρίας, διότι μεγάλο μέρος στην άσκηση της ενάλιας αρχαιολογίας θα βασίζεται στο μέλλον στη χρήση τεχνολογίας αυτού του είδους.

ΝΗΣΟΣ ΚΡΗΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Στη θέση Παχειάς Άμμου και σε συνεργασία με την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε πρωτομινωικό κτίριο από τις αρχαιολόγους Ελ. Χατζηδάκη της ΕΕΑ και Μ. Τσιποπούλου της ΚΔ΄ ΕΠΚΑ.

Η αρχιτεκτονική αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα του έργου «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» Αικ. Ταγωνίδου και η μελέτη της γεωλογικής σύστασης του εδάφους από τη γεωλόγο της ΕΕΑ Ελ. Γλύπτη.

Για λόγους προστασίας του χώρου από τους κυματισμούς κατασκευάστηκε μικρή λιθορριπή από φυσικούς ογκολίθους, μήκ. 35 μ., πλ. 4-5 μ. και ύψ. 3,5 μ.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

«Η Νομική Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και το Σχέδιο Συμβάσεως της UNESCO»

Επ' ευκαιρία των εργασιών Εμπειρογνωμόνων της UNESCO για την επεξεργασία του Σχεδίου της Συμβάσεως για την Προστασία της Υ/Β Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η ΕΕΑ διοργάνωσε τον Ιανουάριο (26-27) στην Αθήνα, σε συνεργασία με το έργο «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» του ΤΔΠΕΑΕ, Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση με θέμα: « Η Νομική

Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς και το Σχέδιο Συμβάσεως της UNESCO»[1].

Στο συνέδριο παρουσιάστηκαν οι ακόλουθες ανακοινώσεις στο πλαίσιο θεματικών ενοτήτων ως εξής[2]:

Α) Το Διεθνές Νομικό Πλαίσιο Προστασίας της Υ/Β Πολιτιστικής Κληρονομιάς: 1. Δρ. Α. Στρατή, Σύμβουλος της UNESCO και μέλος της Επιτροπής της ILA για το Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς, "The protection of the underwater cultural heritage on international and european level. Introductory remarks". 2. Κ. Οικονομίδης, ομότιμος καθηγητής Διεθνούς Δικαίου της Παντείου, "The relation between article 303 of the UN Convention on the Law of the Sea (1982) and the regulations under consideration". 3. Δρ. Θ. Χαλκιόπουλος, νομικός σύμβουλος της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του ΥΠΕΞ, "Problems arising from the provisions of the Law of the Sea Convention dealing with antiquities found on the continental shelf and the exclusive economic zone". 4. Καθηγητής D. Blackman, διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, μέλος της Επιτροπής Πολιτισμού του Συμβουλίου της Ευρώπης, "The history of the debate". 5. Δρ. Α. Στρατή, σύμβουλος της UNESCO και μέλος της Επιτροπής της ILA για το Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς, "The ILA Draft Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage (1994)".

Β) Η Ελληνική Νομοθεσία για την Προστασία της Υ/Β Πολιτιστικής Κληρονομιάς: 1. Αικ.Π. Δελλαπόρτα, διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, "The underwater cultural heritage in Greece. Problems of protection". 2. Δρ. Εμ. Γούναρης, πρέσβυς εμπειρογνώμων και πρόεδρος της ΕΧΑΕΘ του ΥΠΕΞ, "Mechanisms for authorizing the conduct of marine research". 3. Β. Σκούρτης, πλωτάρχης του Λ/Σ του ΥΕΝ, "The role of the coastguard in the protection of the underwater cultural heritage". 4. Γ. Μπαλατσούρας, αξιωματικός του Τμήματος Δίωξης Αρχαιοκαπηλίας της ΕΛ.ΑΣ., "Prevention of the illicit traffic in underwater antiquities".

Γ) Το Σχέδιο της Σύμβασης της UNESCO για την Προστασία της Υ/Β Πολιτιστικής Κληρονομιάς: 1. Δρ. L. Prott, προϊσταμένη του Τμήματος Διεθνών Προτύπων της Διευθύνσεως Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO, "The history of the UNESCO Draft". 2. T. Scovazzi, καθηγητής Διεθνούς Δικαίου Πανεπιστημίου του Μιλάνου, "The jurisdictional issues of the UNESCO Negotiations". 3. Δρ. Θ. Χαλκιόπουλος, νομικός σύμβουλος της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του ΥΠΕΞ, "Settlement of disputes under the Draft Convention and the Law of the Sea". 4. Δρ. Α. Στρατή, σύμβουλος της UNESCO και μέλος της Επιτροπής της ILA για το Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς, "The accommodation of the interests of the States of origin". 5. Δρ. L. Prott, προϊσταμένη του Τμήματος Διεθνών Προτύπων της Διευθύνσεως Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO, "Scope of the UNESCO Draft Convention". 6. Αικ.Π. Δελλαπόρτα, "Pending archaeological issues of the Draft Convention". 7. Π. Φωτίου, καθηγητής Διεθνούς Δικαίου στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και σύμβουλος Διεθνούς Δικαίου του Π.Ν., "Military wrecks in international law". 8. Δρ. G. Carducci, υφηγητής του Πανεπιστημίου Paris XII, "Le Salvage law et le Projet de la Convention UNESCO". 9. R. Grenier, αρχαιολόγος, πρόεδρος της Διεθνούς Επιστημονικής Επιτροπής για την Υ/Β Πολιτιστική Κληρονομιά (ICUCH) του ICOMOS, "Les défis de l'archéologie subaquatique et le Projet de la Convention Internationale".

"Strumenti per la protezione del patrimonio culturale marino. Aspetti archeologici"

Η υπογράφουσα συμμετέσχε ως διευθύντρια της ΕΕΑ στο Διεθνές Συμπόσιο που διοργάνωσε στο Παλέρμο και Συρακούσες η Περιφέρεια του Παλέρμο, το Νομικό Τμήμα Ευρωπαϊκού Δικαίου του Πανεπιστημίου του Μιλάνου - Μπικόκκα και η Σχολή Οικονομικών του Πανεπιστημίου του Παλέρμο με θέμα "Strumenti per la protezione del patrimonio culturale marino. Aspetti archeologici". Στο πλαίσιο του Συνεδρίου παρουσιάστηκε ανακοίνωση με θέμα: "Underwater cultural heritage in Greece. Problems of protection and promotion".

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Νήσος Χίος

Σε συνεργασία με την Κ΄ ΕΠΚΑ παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου η φωτογραφική έκθεση «ΒΥΘΙΣΜΕΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ», που η ΕΕΑ είχε διοργανώσει σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο στην Παλαιά Βουλή κατά το 2000 επ' ευκαιρία επιστημονικής ημερίδας.

Νήσος Νίσυρος

Επ' ευκαιρία της συμπλήρωσης 600 ετών από της ιδρύσεως της Ι.Μ. Παναγίας Σπηλιανής και των εγκαινίων της «Γιαννιδείου Εστίας Φυλάξεως και Εκθέσεως

1. Η Οργανωτική Επιτροπή, εκτός από την υπογράφουσα προϊσταμένη της ΕΕΑ, Κ.Π. Δελλαπόρτα, αποτελούνταν από τον εκλιπόντα δρ. Θ. Χαλκιόπουλο, πρέσβυ εμπειρογνώμονα της Νομικής Υπηρεσίας του ΥΠΕΞ, την δρ. Αν. Στρατή, εμπειρογνώμονα στη νομική υπηρεσία της UNESCO, τους αρχαιολόγους της ΕΕΑ Η. Σπονδύλη και Χρ. Αγουρίδη και τη διευθύντρια του Τμήματος Ξένων Σχολών της ΔΙΠΚΑ Στ. Σαμαρτζίδου.

2. Τα Πρακτικά της συναντήσεως είναι προς έκδοσιν.

των Αρχαιολογικών και Ιστορικών Ευρημάτων» από την Α.Θ.Π. τον οικουμενικό πατριάρχη Βαρθολομαίο, η Εφορεία συμμετείχε στις εκδηλώσεις με τη διάθεση και έκθεση αριθμού μεταβυζαντινών πινακίων τύπου Τσανάκ-Καλέ και πινακίδα τοίχου, που προέρχονται από το ναυάγιο στον όρμο Λευκού στη Νίσυρο, κατά τη διάρκεια του ερευνητικού προγράμματος της ΕΕΑ τον Φεβρουάριο 2000.

Την έκθεση επιμελήθηκαν ο αρχαιολόγος του έργου «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Ευαγγελιστής και η συντηρήτρια της ΕΕΑ Σμ. Συμεωνίδου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το έτος 2001 παραδόθηκαν στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων συνολικά 30 αντικείμενα προερχόμενα από τη θάλασσα τα οποία καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο από την Πρωτοελλαδική ΙΙ-ΙΙΙ εποχή έως και τους νεότερους χρόνους, τα τελευταία από τη νήσο Τήνο, θέση Κιόνια, στη θαλάσσια περιοχή της οποίας φαίνεται ότι υπάρχουν κτίρια λιμενικών εγκαταστάσεων, απροσδιόριστων χρονολογικά.

Τα αντικείμενα αυτά, ως επί το πλείστον εμπορικοί αμφορείς, προέρχονται από παραδόσεις ιδιωτών για χορήγηση νόμιμης αμοιβής και κατασχέσεις.

Στη νήσο Χίο κατεγράφησαν η ιδιωτική Συλλογή Μουχανού και 24 αρχαία αγγεία θαλάσσιας προέλευσης κυρίως από τη θαλάσσια περιοχή της Λαγκάδας, στην κατοχή του Ι. Κλούβα.

Τέλος, κατά το έτος 2001 έγινε καταγραφή από την Ι. Κραουνάκη 295 αρχαίων αντικειμένων σε οικίες ιδιωτών στην Κάλυμνο, με σκοπό την χορήγηση άδειας νόμιμης κατοχής στους ενδιαφερομένους.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Η ΕΕΑ συνέβαλε στη συντήρηση τμήματος εφύδρου ξύλου που προέρχεται από την ανασκαφή του αρχαίου λιμένα του Αλκίνοου στην Κέρκυρα.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Νόμος «περί Αιγιαλού και Παραλίας» 2971/01, ΦΕΚ 285/Α

Στα άρθρα 11 και 12 του Ν. 2971/01 προβλέπεται η διαδικασία αδειοδότησης, εκτός των άλλων συναρμοδίων υπηρεσιών, και από την αρμόδια υπηρεσία του ΥΠΠΟ, εν προκειμένω την ΕΕΑ, για κάθε είδους έργα που εκτελούνται στον αιγιαλό πέραν των λιμενικών, όπως π.χ. προστατευτικά έργα προσχώσεων, εγκαταστάσεις πλωτών εξεδρών κτλ.

Η διάταξη του άρθρου 13 του ίδιου νόμου εξασφαλίζει τη διαχείριση προς όφελος του ΥΠΠΟ των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και πολιτιστικού ενδιαφέροντος σε αιγιαλό και παραλία, που η απλή χρήση τους παραχωρείται ή εκμισθώνονται για τουριστικούς λόγους και για την άσκηση δραστηριοτήτων, προς εξυπηρέτηση των λουομένων ή για την αναψυχή του κοινού.

Κηρύξεις εναλίων αρχαιολογικών χώρων

Κατά το 2001 κηρύχθηκαν οι ακόλουθοι χώροι για λόγους προστασίας εναλίων αρχαίων:

1. Ν. Δωδεκανήσου. Μεταβυζαντινό ναυάγιο στη θαλάσσια περιοχή Νισύρου ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, ΥΠΠΟ/ΦΓΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ29/ΚΗΡ/2593/90/1-2-2001, ΦΕΚ 164/Β/19-2-2001.

2. Ν. Ευβοίας. Ενάλιος αρχαιολογικός χώρος της περιοχής λιμένος Ερέτριας, ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/1928/218/7-5-2001, ΦΕΚ 603/Β/22-5-2001.

3. Ν. Λέσβου. Επέκταση κήρυξης πόλεως Μυτιλήνης νήσου Λέσβου, ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/53285/3162/15-10-01, ΦΕΚ 907/Δ/26-10-2001.

Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Παρίσι 2001[3]

Συνεχίστηκαν και περατώθηκαν στην έδρα της UNESCO στο Παρίσι οι εργασίες της Επιτροπής Εμπειρογνωμόνων για την επεξεργασία του Σχεδίου Συμβάσεως για την Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Στην Επιτροπή μετείχαν ο αείμνηστος Θ. Χαλκιόπουλος, της Ειδικής Νομικής Υπηρεσίας του ΥΠΕΞ, και η υπογράφουσα.

Η Διεθνής Σύμβαση της UNESCO για την προστασία της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί το διεθνές θεσμικό πλαίσιο με σκοπό να εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό την προστασία της κληρονομιάς αυτής.

Οι γενικές αρχές που εκφράζει η Σύμβαση είναι:

Ως υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά ορίζεται κάθε ίχνος ανθρώπινης παρουσίας πολιτιστικού, ιστορικού ή αρχαιολογικού χαρακτήρα που έχει βυθιστεί μερικώς

3. Η Σύμβαση περιλαμβάνει 35 Άρθρα και Παράρτημα με 36 Κανόνες, που βασίζονται στη Χάρτα Προστασίας και Διαχείρισης της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων και Χώρων της UNESCO, ICOMOS, Σόφια 1996. Ειδικότερα, P. O'Keefe, *Shipwrecked Heritage: A Commentary on the UNESCO Convention on Underwater Cultural Heritage*, IAL 2002.

ή εντελώς περιοδικά ή διά παντός εδώ και τουλάχιστον 100 χρόνια.

Πρωταρχική προτεραιότητα είναι η *κατά χώραν* διατήρηση της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς προτού να επιτραπεί ή αναληφθεί οιαδήποτε επέμβαση επ' αυτής.

Οι επεμβάσεις επί της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς πρέπει να γίνονται κατά προτίμηση με τεχνικές και μη καταστρεπτικές έρευνες για την ανέλκυση των αντικειμένων.

Η υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά δεν πρέπει να αποτελεί αντικείμενο εμπορικής εκμετάλλευσης.

Καμία δραστηριότητα που αφορά στην υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά δεν υπόκειται στο δίκαιο της ναυαγιαιρεσίας ή ανελκύσεως θησαυρών εκτός εάν γίνεται κατ' εντολήν των αρμοδίων υπηρεσιών, και σύμφωνα με την παρούσα Σύμβαση, και εξασφαλίζει τη μέγιστη προστασία της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τις επιχειρήσεις ανελκύσεως.

Οι επεμβάσεις επί της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς δεν πρέπει να διαταράσσουν χωρίς λόγο ιερούς τόπους και ανθρώπινα λείψανα.

Η υπεύθυνος και αβλαβής προσέγγιση του κοινού στην *κατά χώρα* υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά ενθαρρύνεται με σκοπό την παρατήρηση και τεκμηρίωσή της καθώς και η διεθνής συνεργασία.

Κάθε ανακάλυψη ή επέμβαση στην υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά που εντοπίζεται εντός της αποκλειστικής οικονομικής ζώνης, της υφαλοκρηπίδας του παρακτίου Κράτους ή στα διεθνή υπόκειται σε σαφές σύστημα δηλώσεως γνωστοποιήσεως και αδειοδότησης. Ειδική μεταχείριση τηρείται στα πολεμικά πλοία και άλλα κρατικά πλοία ή στρατιωτικά αεροσκάφη που απολαμβάνουν ασυλίας.

Πριν από κάθε επέμβαση προηγείται περιγραπτικός σχεδιασμός που πρέπει να εγκριθεί από τις αρμόδιες αρχές.

Είναι απαραίτητο να προωθηθεί η επιμόρφωση, η μεταφορά τεχνολογίας καθώς και η διάδοση της ενημέρωσης και να ευαισθητοποιηθεί και επιμορφωθεί το κοινό για την αξία και το ενδιαφέρον της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Τα Κράτη-Μέλη που θα επικυρώσουν τη Σύμβαση δεσμεύονται να υιοθετήσουν τα αναγκαία μέτρα για να διασώσουν την υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά προς όφελος της ανθρωπότητας εφαρμόζοντας για το σκοπό αυτό τα πλέον πρόσφορα μέσα που διαθέτουν ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Ειδικότερα στο πλαίσιο της Σύμβασης:

– Τα Κράτη-Μέλη συνεργάζονται και επικουρούνται αμοιβαίως προκειμένου να εξασφαλίσουν την προστασία και διαχείριση της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

– Μοιράζονται κατά το δυνατόν τις πληροφορίες που διαθέτουν για την υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά.

– Λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα ώστε να ευαισθητοποιήσουν το κοινό για την αξία της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

– Συνεργάζονται για τη διάδοση της επιμόρφωσης στην υποβρύχια αρχαιολογία καθώς και για τις τεχνικές διατήρησης της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

– Συμμετέχουν στις δραστηριότητες της UNESCO σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης, όπως π.χ. οι διασκέψεις των Κρατών ή οι συναντήσεις σε επίπεδο συμβουλευτικό ή τεχνικό.

– Επωφελούνται της τεχνικής βοήθειας της UNESCO, στο πλαίσιο του προϋπολογισμού της, ώστε να επεξεργαστούν σχετική εθνική νομοθεσία για την εφαρμογή της Σύμβασης.

Η έλλειψη νομικού πλαισίου προστασίας για την αρχαιολογική - πολιτιστική κληρονομιά και δη για την υποβρύχια πολιτιστική κληρονομιά που κείται στα διεθνή ύδατα ώθησε πολλές χώρες να θεωρούν τη Σύμβαση που προετοίμαζε επί σειρά ετών η UNESCO ως το εργαλείο που θα τους διασφάλιζε την προστασία αυτή, σε αντίθεση με την Ελλάδα που διέθετε ισχυρό θεσμικό πλαίσιο προστασίας (blanket protection) για τις αρχαιότητες.

Η Ελλάδα διατήρησε σοβαρές επιφυλάξεις κατά τη διαμόρφωση του τελικού κειμένου και τελικά απέσχε από την ψηφοφορία του τελικού κειμένου της Συμβάσεως που υιοθέτησε η Γ΄ Συνέλευση της UNESCO τον Νοέμβριο του 2001, διότι ενώ οι προβλεπόμενες διαδικασίες διαβούλευσης είναι αμφίβολο κατά πόσον θα λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως εργαλείο για την προστασία της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς, αντιθέτως θίγουν σοβαρά ζητήματα που άπτονται των δικαιωμάτων άσκησης της εθνικής δικαιοδοσίας της χώρας ακόμη και εντός αυτών των χωρικών υδάτων της[4].

Κ.Π. ΔΕΛΑΠΟΡΤΑ

ΠΑΡΑΚΤΙΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΕΩΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΙΣ ΝΗΣΟΥΣ ΠΑΡΟ - ΑΝΤΙΠΑΡΟ - ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2001

Η ιδέα της Έρευνας

Η ιδέα της παραπάνω έρευνας, που θα μπορούσε να καταταχθεί στις «σωστικές ανασκαφές», γεννήθηκε κα-

4. Η δημοσίευση της Συμβάσεως στην ελληνική γλώσσα ακολουθεί σε προσεχή τόμο του *ΑΔ*.

τά την παραμονή μου στη νήσο Πάρο το έτος 1999-2000 για την διεκπεραίωση της υποβρύχιας ανασκαφής στο λιμάνι της Πάρου. Η περιήγηση του νησιού προς αναζήτηση των αρχαίων λιμανιών και ανασύνθεση της αρχαίας τοπογραφίας του με έφερε κοντά σε θεαματικές αρχαίες λαξεύσεις που παρατηρήθηκαν στις ακτές των νήσων Πάρου, Αντιπάρου και Δεσποτικού.

Βασικός στόχος της έρευνας, που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2001, έγινε η διάσωση των πληροφοριών που παρείχαν οι επίγειες και υποθαλάσσιες αυτές λαξεύσεις περιμετρικά της ακτογραμμής της νήσου και πάνω στους ίδιους γεωλογικούς σχηματισμούς, μέσω της γεωμετρικής τους τεκμηρίωσης[5].

Περιγραφή κατά περιοχή

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΟΣ

Όρμος Φιλίζι

Λαξεύσεις διαπιστώθηκαν κατά μήκος όλου του Όρμου Φιλίζι, από την περιοχή του Ακρωτηρίου Σάντα Μαρία (βόρεια), κοντά στο σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, μέχρι τη νησίδα Φιλίζι (νότια).

Όρμος Φιλίζι - Camping Santa Maria - Περιοχή Α΄ (Πίν. 175 α-β)

Εντός των ορίων του Camping Santa Maria και προς την πλευρά της Χερσονήσου Φιλίζι εντοπίστηκαν λαξευτά ίχνη πιθανώς οικοδομήματος αναφερομένου και από τον Κ.Φ. Φωτίου[6]. Το μήκος των 30 μ. των επί της ακτής αναφερομένων δύο παράλληλων τοίχων φαίνεται πως έχει διαβρωθεί ή σκεπαστεί από αμμόλοφο και σχετική ισοπέδωση του εδάφους από παρακείμενη καντίνα. Το διαπιστωθέν πλάτος των τοίχων είναι 1 μ. Το μήκος του δυτικότερου είναι 8 μ., ενώ του αμέσως προς την θάλασσα παράλληλου, που βρίσκεται σε απόσταση 4.80 μ. από τον προαναφερόμενο, φαίνεται να πλησιάζει τα 23 μ.

Σε απόσταση 2 μ. από τον τελευταίο και παραλλήλως προς αυτόν ανοίγονται τρεις σειρές ορθογωνίων λαξευμάτων, διαστ. (κατά μέσο όρο) 1×2 μ., σε απόσταση 3 μ. μεταξύ τους (κατά μέσο όρο). Από τη δυτική σειρά διασώζονται 8 ορθογώνια λαξεύματα, από τη μεσαία 9 και από την τελευταία προς την πλευρά της θάλασσας 5, συνολικά 22 λαξεύματα. Από τον Κ.Φ. Φωτίου αναφέρονται 27 «υποδοχαί κιόνων», πράγμα το οποίο δηλώνει τη συνεχή φθορά του βραχώδους εύθρυπτου εδάφους κατά την τελευταία εικοσαετία.

Το σωζόμενο βάθος των επιμήκων και ορθογωνίων λαξευμάτων κυμαίνεται από 0,30-0,40 μ.

Το ύψος της βραχώδους επιφάνειας, πάνω στην οποία έχουν γίνει οι λαξεύσεις, βρίσκεται σε μέγ. ύψος 0,57 μ. έως –0,03 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Είναι πιθανόν τα παραπάνω λαξευτά ίχνη να αποτελούν την υποθεμελίωση ενός μεγάλου οικοδομήματος σχετιζόμενου με ναυτικές δραστηριότητες, ίσως μιας Σκευοθήκης. Από τον Κ.Φ. Φωτίου το οικοδόμημα αναφέρεται ως «περίπτερος ναός ή στοά».

Όρμος Φιλίζι - Camping Santa Maria - Περιοχή Β΄ (Πίν. 175 γ)

Σε απόσταση 80 μ. περίπου βορειοδυτικά του προαναφερομένου «οικοδομήματος», επί της ακτής του Camping Santa Maria και παράλληλα προς αυτήν, παρατηρήθηκε και άλλο επίμηκες λάξευμα σωζ. μήκ. 24 μ. και πλ. 1 μ., που αποκλίνει από τη διεύθυνση του οικοδομήματος και δεν φαίνεται να αποτελεί τμήμα του.

Το σωζόμενο βάθος της ορθογωνίου ως προς την τομή λάξευσης είναι περίπου 0,20 μ., ενώ το ύψος της βραχώδους επιφανείας πλησίον αυτής βρίσκεται σε ύψος από 0,39 (Δ.) έως 1,00 μ. (Α.).

Λίγο βορειοδυτικότερα παρατηρήθηκαν συγκεντρωμένα 5 ορθογώνια λαξεύματα, σε μη κανονική διάταξη και διαφορετικών διαστάσεων, όπως: 0,20×1,20 μ., 0,45×0,80 μ., 1×1,10 μ.

Το βάθος των λαξευμάτων αυτών κυμαίνεται από 0,50 έως 0,15 μ. και το ύψος της βραχώδους επιφανείας από 0,23-0,14 μ.

Η εικόνα του συγκεκριμένου συνόλου λαξευμάτων φαίνεται αποσπασματική και η ερμηνεία τους προβληματική.

Όρμος Φιλίζι - Περιοχή Γ΄ (δρόμος από Νάουσα προς Ακρωτήριο Σάντα Μαρία) (Πίν. 175 δ - 176 α)

Κατά μήκος του παράκτιου παραλιακού δρόμου που οδηγεί από τη Νάουσα προς το Ακρωτήριο Σάντα Μαρία (όπου βρίσκεται το Καταδυτικό Κέντρο του Κ. Χαλά), είναι ορατές από την ακτή επιμήκεις λαξεύσεις, που ξεκινούν από το μέσον περίπου της βορειοδυτικής πλευράς του Όρμου Φιλίζι και καταλήγουν στην παραλία του Camping Santa Maria, κοντά στο σημείο της εισόδου του.

5. Στην παρούσα δημοσίευση απουσιάζουν τα σχέδια καθώς και άλλες σαφέστερες φωτογραφίες, διότι, μετά την παράδοση τους από τη συγγραφέα στην Εφορεία για αποστολή στο ΤΑΠ, εχάθησαν!

6. Κ.Φ. Φωτίου, Αρχαιολογικαί Έρευναι εις την νήσον Πάρον, *ΑΕ* 1973, σ. 11-12.

Πρόκειται για τρεις τουλάχιστον επιμήκεις, ύφαλες λαξεύσεις, με διεύθυνση Α.-Δ., ενώ ανάμεσά τους εκτείνονται μονές ή διπλές σειρές ορθογωνίων λαξευμάτων, μία σειρά από τις οποίες μόλις καλύπτεται από τη θάλασσα.

Η πρώτη από την ακτή επιμήκης λάξευση έχει μήκος 49,40 μ. και πλάτος 0,80 μ. Το ανατολικό και δυτικό όριο της λάξευσης φαίνονται τεχνητά. Το μέγ. βάθος είναι 0,30 μ., ενώ η βραχώδης επιφάνεια επί της οποίας έχει λαξευθεί βρίσκεται σε βάθος ±0,20 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Νότια και παράλληλα της παραπάνω λάξευσης, σε απόσταση 13 μ. από αυτήν, αποτυπώθηκε δεύτερη, με θεαματικά σωζόμενο μήκος 144 μ. και πλάτος 0,80 μ. (όπως και η προηγούμενη). Κατά το ανατολικό της τμήμα η λάξευση αυτή είναι ορατή επί της ακτής, ενώ βαίνοντας προς Δ. βυθίζεται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Το μέγιστο σωζόμενο βάθος της είναι 0,25 μ. και η σωζόμενη βραχώδης επιφάνεια επί της οποίας έχει λαξευθεί βρίσκεται σε ύψος 0,18 μ. (στο ανατολικό άκρο) και –0,51 μ. βάθος (στο δυτικό) από τη στάθμη της θάλασσας.

Μία τρίτη λάξευση, παράλληλη προς την προηγούμενη και σε απόσταση 13 μ. από αυτήν, βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, εκτός του ανατολικότερου σωζόμενου άκρου της, του οποίου το πλάτος είναι 0.60 μ. Καθώς η λάξευση βαίνει προς Δ. φαρδαίνει φθάνοντας σε πλάτος 1,20 μ. στο δυτικό σωζόμενο άκρο της. Σώζεται σε μήκος 123 μ. Το δυτικό της άκρο βρίσκεται –1 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας ενώ το ανατολικό 0,26 μ. από αυτήν.

Σε απόσταση 7,80 μ. δυτικά του δυτικού ορίου της πρώτης προς την ακτή επιμήκους λάξευσης και 5 μ. βόρεια και παράλληλα προς τη νοητή της συνέχεια αποτυπώθηκε μία σειρά από 10 ορθογώνια λαξεύματα διαστ. 0,60×1,20 μ. και σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους. Βρίσκονται περίπου στο ύψος της επιφάνειας της θάλασσας.

Παράλληλα προς τη σειρά αυτή και σε απόσταση 14 μ. νότιά της, εντοπίστηκε μία διπλή σειρά λαξευμάτων, ιδίων διαστάσεων με τα προηγούμενα. Από την πρώτη προς Β. σειρά σώζονται 12 ορθογώνια λαξεύματα, ενώ από τη δεύτερη, που απέχει περίπου 2,40 μ. από την προηγούμενη, αποτυπώθηκαν 11 λαξεύματα.

Η μεταξύ των λαξευμάτων απόσταση σε κάθε σειρά είναι 1,60-2 μ. και η διεύθυνση των σειρών Α.-Δ. Η διπλή σειρά των ορθογωνίων αυτών λαξευμάτων βρίσκονται σε βάθος περίπου –0,50 μ.

Το βάθος των λαξευμάτων κυμαίνεται στα 0,30 μ.

Προβληματικός είναι ο άμεσος συσχετισμός τους με τις επιμήκεις λαξεύσεις που φαίνεται να ξεκινούν αμέσως ανατολικά τους.

Στο μεσοδιάστημα της πρώτης και δεύτερης λάξευσης αποτυπώθηκε μία άλλη μονή σειρά από 28 ορθογώνια λαξεύματα, που βαίνει παράλληλα προς αυτές και σε απόσταση 6 μ. από την καθεμία.

Οι διαστάσεις τους είναι 1×0,50 μ. και απέχουν 1,60 μ. το ένα από το άλλο. Η επιφάνεια του ανατολικού τμήματος της σειράς, που κείται επί της βραχώδους ακτής, βρίσκεται σε ύψος περίπου 0,30 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ το δυτικότερο, σε βάθος –0,40 μ.

Στο ανατολικό τμήμα της εν λόγω περιοχής, μεταξύ της δεύτερης και τρίτης επιμήκους λάξευσης, διασώζονται, από προϋπάρχουσα πιθανόν σειρά, δύο μόνο ορθογώνια λαξεύματα, παρόμοια με τα προηγούμενα.

Σε απόσταση 6 μ. νότια της τρίτης επιμήκους λάξευσης και παράλληλα προς αυτήν, επί της βραχώδους ακτής, η επιφάνεια της οποίας βρίσκεται σε ύψος 0,37 μ. (Α.) και 0,03 μ. (Δ.), αποτυπώθηκε μία παρόμοια σειρά από 6 ορθογώνια λαξεύματα.

Το συνολικό μήκος των επιμήκων λαξεύσεων φθάνει τα 195 μ.

Η κανονική διάταξη των ορθογωνίων λαξευμάτων, αντιστοιχούντων προφανώς σε υποδοχές κιόνων, που βρίσκονται σε κανονικές αποστάσεις από τις μεγάλης έκτασης επιμήκεις λαξεύσεις, παραπέμπουν εκ πρώτης όψεως σε μορφές νεωρίων, αν και είναι προβληματική η παράλληλη προς την ακτή φορά τους.

Στη σχετική δημοσίευση ο O. Rubensohn[7] αναγνωρίζει επίσης λείψανα νεωσοίκων συγκρίνοντάς τα με εκείνα της Ζέας στον Πειραιά, τον προβληματίζει όμως η παράλληλη και όχι κάθετη προς την ακτή τοποθέτηση.

Δεν αποκλείεται η ερμηνευτική δυνατότητα ενός οικοδομήματος σαν τη Σκευοθήκη του Φίλωνος ή ακόμη όπως οι «Μακραί Στοαί» στο Εμπορικό Λιμάνι του Πειραιά.

Η άποψη αυτή όμως μόνον κατόπιν συστηματικής εξέτασης των τοπογραφικών και σχεδιαστικών δεδομένων μπορεί να υποστηριχθεί, καθώς και μιας ανάλογης συγκριτικής μελέτης.

Η καταρχήν αποθαρρυντική, ως προς την εκδοχή των νεωρίων, φαινομενικά παράλληλη και όχι κάθετη προς την ακτή φορά των λαξεύσεων ίσως να μην ανταποκρίνεται στην παρελθοντική διαμόρφωση της ακτής στο σημείο αυτό, αφού είναι προφανείς οι κατακρημνίσεις στο ανατολικό τμήμα της περιοχής των λαξεύσεων. Πιθανότατα στο σημείο αυτό η στεριά προεκτεινόταν προς τη θάλασσα σχηματίζοντας μικρή χερσόνησο.

7. O. Rubensohn, Paros II, *AM* 26 (1901), σ. 169.

Παρ' όλα αυτά, εκτός από τη συνήθη ερμηνεία παρομοίων λαξεύσεων γενικότερα ως λείψανα νεωρίων, θα πρέπει να εξεταστούν και άλλες κατά τόπους παράμετροι, σχετιζόμενες με διαφόρων ειδών εγκαταστάσεις στα λιμάνια, όπως στην περίπτωση της Πάρου, που ήταν γνωστή π.χ. για το εμπόριο του μαρμάρου της. Δεν αποκλείεται κάποιες από τις λαξεύσεις να σχετίζονται με εγκαταστάσεις μεταφοράς του ή και αποθήκευσης.

Όρμος Φιλίζι - Σάντα Μαρία (Άγ. Γεώργιος) - Περιοχή Α΄ (Πίν. 176 β-γ)

Στην βόρεια πλευρά του Όρμου Φιλίζι, στην αμμώδη και υπήνεμη παραλία της Σάντα Μαρία, στον ορμίσκο που σχηματίζεται αμέσως δυτικά της βραχώδους προεξοχής, όπου βρίσκεται το Καταδυτικό Κέντρο του Κ. Χαλά, είναι ορατές κάθετες προς την ακτή λαξεύσεις.

Αν και η φορά τους είναι ΒΑ.-ΝΔ., το σημείο είναι πάντα προστατευμένο από τους ανέμους. Οι λαξεύσεις είναι χαραγμένες σε τμήμα βραχώδους πλάκας, που καλύπτει στο σημείο αυτό την αμμώδη παραλία. Το βάθος της βραχώδους αυτής επιφανείας κυμαίνεται από +0,40 έως –0,40 μ.

Πρόκειται για 4 παράλληλες μεταξύ τους λαξεύσεις, πλ. 1 έως 1,25 μ. και σωζ. μήκ. 5-8 μ.

Οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι 5,80 μ.

Σε απόσταση 1 μ. ανατολικά της τρίτης προς Α. επιμήκους λάξευσης εντοπίστηκαν, σε σειρά παράλληλη προς αυτήν, δύο ορθογώνια λαξεύματα διαστ. 0,50×1 μ., βάθ. 0,21 μ. και 0,24 μ., ενώ άλλα δύο φθαρμένα διαγράφονται νότιά τους.

Οι παρούσες επιμήκεις λαξεύσεις, που βρίσκονται στο πιο προστατευμένο από τους ανέμους σημείο αυτό του Ορμίσκου της Σάντα Μαρία, μπορούν αρχικά να ερμηνευθούν σαν λείψανα νεωρίου.

Όρμος Φιλίζι - Παραλία Σάντα Μαρία - Περιοχή Β΄

Ανατολικά της βραχώδους προεξοχής, όπου είναι εγκατεστημένο το Καταδυτικό Κέντρο του Κ. Χαλά, στο σχηματιζόμενο υπήνεμο αμμώδη ορμίσκο, βρίσκεται η οργανωμένη παραλία της Σάντα Μαρία. Στο ανατολικότερο άκρο της εντοπίστηκαν μερικά λαξεύματα σε μη κανονική διάταξη.

Πρόκειται για κυκλικό λάξευμα διαμ. 1,20 μ. και λίγο ΒΑ. του για ορθογώνιο λάξευμα 0,50×1 μ.

Σε απόσταση 4 μ. ΝΑ. αυτών αποτυπώθηκαν 4 ορθογώνια λαξεύματα με διαστάσεις από 0,60×1 έως 0,70×1,60 μ. Η βραχώδης αποσπασματική πλάκα, επί της οποίας έχουν λαξευθεί τα ανωτέρω, βρίσκεται σε ύψος περ. 0,20 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Το βάθος των λαξευμάτων κυμαίνεται στα 0,20-0,30 μ.

Όρμος Νάουσας - Ελληνικά - Περιοχές Α΄ και Β΄ (Πίν. 176 δ-ε)

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του Όρμου της Νάουσας, από την ακτή της περιοχής που ονομάζεται Ελληνικά μέχρι του ισθμού της νησίδας Οικονόμου, είναι ορατές από την ακτή λαξεύσεις παράλληλες σχεδόν προς αυτήν. Σχετική αναφορά γίνεται και στη δημοσίευση του Κ.Φ. Φωτίου.

Περιοχή Α΄ αποκαλέστηκε το νότιο συγκρότημα των λαξεύσεων, προς τα Ελληνικά, και Περιοχή Β΄ το βόρειο, προς τον ισθμό της νησίδας Οικονόμου.

Περιοχή Α΄. Στο νότιο τμήμα της περιοχής εντοπίστηκαν δύο παράλληλες μεταξύ τους επιμήκεις λαξεύσεις, σε απόσταση 6 μ. η μία από την άλλη. Το πλάτος τους είναι 1,20 και το σωζόμενο μήκος τους 22 μ. Σε απόσταση 3,80 μ. από την ανατολική (πρώτη από την ακτή) βαίνει σειρά τριών ορθογωνίων λαξευμάτων διαστ. 0,70×1 μ.

Τη μεταξύ της σειράς αυτής και της ανωτέρω λάξευσης περιοχή διασχίζει λοξά μία άλλη επιμήκης λάξευση, πλ. 0,80 και σωζ. μήκ. 12,50 μ.

Οι δύο πρώτες παράλληλες λαξεύσεις βρίσκονται σε βάθος –0,72 έως –0,25 μ., ενώ δυτικότερα η επιφάνεια του βράχου βρίσκεται σε ύψος 0,10 έως 0,36 μ.

Σε απόσταση 20 μ. περίπου βόρεια από τις λαξεύσεις αυτές αποτυπώθηκε ένα άλλο σύστημα επιμήκων λαξεύσεων διαφορετικών διαστάσεων και μεταξύ τους αποστάσεων.

Η πρώτη από την ακτή λάξευση, η ανατολική, έχει μήκος 37 μ. και είναι διχαλωτή κατά το νότιο άκρο της. Το πλάτος εκάστου μέλους της διχαλωτής λάξευσης είναι 1 μ., ενώ στο σημείο ένωσής τους το πλάτος φθάνει τα 2,40 μ. Το βάθος της είναι 0,20 μ. Το βόρειο άκρο της λάξευσης βρίσκεται σε βάθος –0,10 και το νότιο σε ύψος 0,02 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Σε απόσταση 3,40 μ. και παράλληλα προς αυτήν εκτείνεται δεύτερη λάξευση μήκ. 34, πλ. 1 και βάθ. 0.20 μ. Το βόρειο άκρο της βρίσκεται σε βάθος –0,31 και το νότιο σε ύψος 0,05 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Σε απόσταση 2,20 μ. από την προηγούμενη εκτείνονται παράλληλα προς αυτήν, σε συνολικό μήκος 35 μ., δύο ακόμη λαξεύσεις σε απόσταση 1 μ. η μία από την άλλη. Το πλάτος της μιας είναι 1,10 μ., ενώ της δυτικότερης είναι 1,50 μ. Το βάθος τους είναι 0,15 μ. Στο μέσον περίπου φαίνεται ότι διακόπτονται, ενώ παρατηρήθηκαν δύο λοξά λαξεύματα, που τις ενώνουν διαγωνίως. Το μέγιστο βάθος από τη στάθμη της θάλασσας στο βόρειο άκρο είναι –0,63 μ. και το ελάχιστο στο νότιο –0,19 μ.

Τα αποσπασματικά αυτά δύο σύνολα λαξεύσεων, που δεν αποκλείεται να επεκτείνονταν και νότια- νοτιοδυτικά

κάτω από τον αμμώδη πυθμένα, αλλά πιθανόν και ανατολικά κάτω από το σημερινό ασφαλτόδρομο, παραμένουν προς στιγμή δυσερμήνευτα. Θα πρέπει πάντως να αποτελούν λείψανα ναυτικών γενικά εγκαταστάσεων, εφόσον, όπως θα δούμε κατωτέρω, και άλλα σύνολα λαξεύσεων παρατηρήθηκαν εκατέρωθεν της σημερινής αμμολωρίδας που ενώνει την ακτή με την κείμενη έναντι, βρίθουσα σημαντικών αρχαιοτήτων, νησίδα Οικονόμου.

Περιοχή Β΄. Σε απόσταση 80 μ. βόρεια της ανωτέρω περιοχής παρουσιάζεται ένα άλλο σύνολο λαξεύσεων παράλληλων επίσης προς την ακτή.

Οι τρεις πρώτες, με ακριβή σχεδόν προσανατολισμό Β.-Ν., απέχουν 5 μ. η μία από την άλλη, έχουν πλάτος 1 μ., βάθος 0,10-0,15 μ. και σωζόμενο μήκος 10 μ. η πρώτη (από την ακτή), 20 μ. η δεύτερη και 9 μ. η τρίτη.

Σημειώνεται ότι είναι ακριβώς παράλληλες με τις προαναφερόμενες 4 λαξεύσεις της Περιοχής Α΄.

Αμέσως δυτικά αυτών, αποκλίνοντας από την παραλληλότητα, με διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποτυπώθηκε ένα άλλο σύνολο αποτελούμενο από μία σειρά ορθογωνίων λαξευμάτων και τρεις παράλληλες προς αυτήν επιμήκεις λαξεύσεις.

Η εικόνα που παρουσιάζεται οδηγεί στη σκέψη ότι δεν αποκλείεται να υπάρχουν διαφορετικές χρονολογικές φάσεις δημιουργίας των λαξεύσεων κατά σύνολα.

Η σειρά των 21 ορθογωνίων λαξευμάτων, υποδοχών πιθανότατα κιόνων, ίσως συνεχιζόταν εκατέρωθεν των αποτυπωθέντων ορίων της, που είναι και τα διασωθέντα όρια της βραχώδους επιφανείας, πάνω στην οποία έχουν λαξευθεί.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως και σε άλλες περιοχές, δεν παρατηρήθηκε καμία κάθετη προς τις παράλληλες λάξευση, όριο δηλ. κάποιου οικοδομήματος.

Το πλάτος των ορθογωνίων λαξευμάτων είναι 0,80 μ., το μήκος 1 μ. και το βάθος 0,30 μ., η δε μεταξύ τους απόσταση είναι 1,20 μ.

Σε απόσταση 9 μ. από τη σειρά αυτή των λαξευμάτων και παράλληλη σχεδόν προς αυτήν, αποτυπώθηκε επιμήκης λάξευση πλ. 1 μ., σωζ. μήκ. 24,40 μ. και βάθ. 0,25 μ.

Σε απόσταση 2,80 μ. δυτικά και παραλλήλως της προηγουμένης, ετέρα λάξευση, ιδίου πλάτους και βάθους, σώζεται σε μήκος 20 μ.

Σε απόσταση 5 μ. δυτικά της τελευταίας μία ακόμη λάξευση πλ. 1,30 μ., βάθ. 0,30 μ. και μήκ. 20 μ. βαίνει παράλληλα.

Τα βάθη της βραχώδους επιφανείας επί της οποίας έγιναν οι λαξεύσεις είναι στο βορειοανατολικό άκρο –0,20 μ., στη δυτική πλευρά –1 μ., στη νότια πλευρά –0,25 μ.

Όπως αναφέρει και ο Κ.Φ. Φωτίου, η μορφή γενικά των λειψάνων αυτών θα μπορούσε να δηλώνει ποικίλες εγκαταστάσεις ενός λιμένος, όπως αποθήκες, νεωσοίκους, ακόμη και ναυπηγεία.

Όρμος Ζωοδόχου Πηγής - Νοτίως Ζωοδόχου Πηγής (Πίν. 177 α)

Μεταξύ της ανατολικής πλευράς της νησίδας Οικονόμου και της έναντι ακτής, όπου βρίσκεται και το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής, σχηματίζεται ομώνυμος, ασφαλής ορμίσκος, που στη νοτιοδυτική του πλευρά ορίζεται από στενό ισθμό, αμμολωρίδα, που ενώνει τη νησίδα με την ακτή.

Στο μυχό αυτού του ορμίσκου αποτυπώθηκαν λαξεύσεις, που αναφέρονται από τον Κ.Φ. Φωτίου σαν «εγκαταστάσεις νεωσοίκων». Αν και ο ίδιος αναφέρει την ύπαρξη 15 αυλάκων, δεν καταφέραμε να ξεχωρίσουμε παρά μόνο 9 συνολικά, 8 παράλληλες μεταξύ τους, καθέτους πλαγίως προς την ακτή και 1 παράλληλη προς αυτήν.

Οι λαξεύσεις έχουν πλάτος 1 μ. και βάθος 0,10-0,20 μ. Η πρώτη από δυτικά φθάνει σε μήκος 43 μ., ενώ το μήκος των άλλων δεν ξεπερνάει τα 25 μ.

Σε σχέση με τον αριθμό των λαξεύσεων και τα αναφερόμενα από τον Κ.Φ. Φωτίου μήκη τους είναι πασιφανής η φυσική φθορά που έχουν υποστεί την τελευταία εικοσαετία, λόγω αποσάθρωσης προφανώς της βραχώδους επιφανείας τους. Είναι επίσης φανερό ότι μοναδικό τρόπο προστασίας των υποθαλάσσιων αυτών μνημείων της Πάρου αποτελεί η σχεδιαστική αυτή αποτύπωση, που αποφασίστηκε από την ΕΕΑ κατόπιν αιτήσεως της υπογράφουσας.

Η πρώτη (από Δ.) λάξευση απέχει από τη δεύτερη 2 μ., η δεύτερη από την τρίτη 5 μ., η τρίτη από την τέταρτη 5 μ., η τέταρτη από την πέμπτη και η πέμπτη από την έκτη 3,20 μ. Η έβδομη απέχει από την όγδοη 7,40 μ.

Η έκτη λάξευση απέχει από την έβδομη 23 μ. Προφανώς οι προϋπάρχουσες στο μεσοδιάστημα αυτό λαξεύσεις δεν είναι πλέον ορατές. Στην περιοχή αυτή, πλησίον της ακτής και παράλληλα προς αυτήν, βαίνει άλλη λάξευση πλ. 1,60 μ. και σωζ. μήκ. 12 μ., που όπως αναφέρει και ο Κ.Φ. Φωτίου «τέμνει λοξώς τας παραπλεύρους».

Η βραχώδης επιφάνεια πάνω στην οποία έχουν χαραχθεί οι λαξεύσεις στη νοτιοδυτική της πλευρά βρίσκεται σε βάθος –0,24 μ., στη βορειοδυτική –0,67 μ., ενώ στην ανατολική της –0,79 με –0,97 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Η βόρεια πλευρά της επιφανείας αυτής ακολουθεί σχεδόν την ισοβαθή του –1 μ., ενώ η νότιά του 0 μ.

Εκ πρώτης όψεως, χωρίς ειδικές παρατηρήσεις, φαίνεται πως το σύνολο αυτό των λαξεύσεων αποτελεί τα λείψανα νεωρίου.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η παραλία από το σημείο αυτό και μέχρι το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής είναι κατάσπαρτη από όστρακα. Δυστυχώς όμως ούτε από τις παρακείμενες ιδιοκτησίες έχουμε αρχαιολογικές πληροφορίες από την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ αλλά ούτε και η νησίδα Οικονόμου, που είναι κατάσπαρτη από μνημεία, έχει ανασκαφεί, ώστε να μπορέσουμε να συνθέσουμε την ιστορία των υποθαλάσσιων αυτών ευρημάτων που καταστρέφονται μέρα με την ημέρα.

Όρμος Ζωοδόχου Πηγής - Ανατολικά νησίδας Οικονόμου

Επί της ανατολικής ακτής της νησίδας Οικονόμου, απέναντι από το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής, παρατηρήθηκαν επίσης τρεις παράλληλες λαξεύσεις.

Οι λαξεύσεις αυτές είναι παράλληλες εκείνων που αναφέρονται ανωτέρω, στο μυχό του Όρμου της Ζωοδόχου Πηγής, και πρέπει να αποτελούν λείψανα του ίδιου ίσως νεωρίου.

Σε αντίθεση με τα αποτυπωθέντα σπαράγματα, ο Κ.Φ. Φωτίου αναφέρει στο σημείο αυτό τρεις λαξεύσεις, πλ. 1 μ., από τις οποίες η πρώτη, που βρίσκεται επί της ακτής, έχει μήκος 10 μ., ίσως η αντίστοιχη επί του σχεδίου 7 μ., μία δεύτερη 5 μ. ανατολικότερα μήκ. 50 μ., και μία τρίτη μήκ. 80 μ. Αναφέρει επίσης ότι «το βάθος των υδάτων, μετά την τρίτη λάξευσιν, είναι 1,40 μ.-1,70 μ.».

Ο ίδιος υποστηρίζει τη χρήση του όρμου αυτού ως «Κλειστού Λιμένος», σε συνδυασμό με την εύρεση κρηπιδωμάτων στην είσοδό του, στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ της ανατολικής πλευράς της νησίδας Οικονόμου και της έναντι κειμένης Ζωοδόχου Πηγής.

Όρμος Λάγγερη - Βορειοανατολικά Ζωοδόχου Πηγής

Κατά μήκος και επί της βραχώδους κατηφορικής ακτής, ΒΑ. του ναϋδρίου της Ζωοδόχου Πηγής, οδεύοντας προς την παραλία της Λάγγερης, παρατηρήθηκε μία σειρά από 6 ορθογώνια λαξεύματα διεύθυνσης Β.-Ν., πλ. 0,60, μήκ. 1, βάθ. 0,20-0,30 μ. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 0,80 μ.

Η επιφάνεια του βράχου στο νοτιότερο σημείο των λαξευμάτων βρίσκεται σε ύψος 1,10 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ στο βορειότερο σε ύψος 0,32 μ.

Στο σημείο αυτό υπάρχει κατακρήμνιση του βραχώδους εδάφους και προς Β. ακολουθεί αμμώδης παραλία.

Σε απόσταση 64 μ. βόρεια του τελευταίου αυτού λαξεύματος, επί βραχώδους πάλι προεξοχής, ακολουθούν 8 ακόμη ορθογώνια λαξεύματα, ιδίων διαστάσεων και στην ίδια ευθεία, που φαίνεται να αποτελούν συνέχεια των προηγουμένων. Το νοτιότερο βρίσκεται σε βάθος –0,37 και το βορειότερο σε βάθος –0,57 μ. από την στάθμη της θάλασσας.

Σε απόσταση 5,25 μ. ανατολικά της σειράς αυτής αποτυπώθηκε μία δεύτερη σειρά ομοίων λαξευμάτων.

Οι δύο αυτές σειρές ανήκουν προφανώς σε κτίριο του οποίου σώζονται οι υποθεμελιώσεις δύο κιονοστοιχιών. Αν και το προηγούμενο σύνολο των 6 λαξευμάτων ανήκει στο ίδιο οικοδόμημα, το μήκος του φαίνεται να υπερβαίνει τα 100 μ. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα είδος σκευοθήκης των παρακειμένων εντός του Όρμου της Ζωοδόχου Πηγής νεωρίων.

ΔΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΣ

Πούντα - Περιοχή Α΄ - Ξενοδοχείο Holiday Sun

Στον ορμίσκο που σχηματίζεται αμέσως ΒΑ. του μικρού Λιμανιού της Πούντας, στη θαλάσσια περιοχή έμπροσθεν του ξενοδοχείου Holiday Sun, κατά την παράκτια περιήγηση της νήσου από την υπογράφουσα και κατόπιν σχετικής πληροφορίας των Γ. Προύτζου και Γ. Φωτόπουλου, ιδιοκτητών του παρακείμενου Καταδυτικού Κέντρου Eurodivers, εντοπίστηκαν, πάνω σε ίδιας υφής πετρώματα με εκείνα που συναντήσαμε στη βορειοανατολική Πάρο, ορθογώνια λαξεύματα μη κανονικής φαινομενικά διάταξης, με κύρια διεύθυνση Β.-Ν.

Το ένα σύνολο αποτελείται από 25 ορθογώνια λαξεύματα, υποθαλάσσια τα περισσότερα, μερικά μόνον από τα οποία φαίνονται διατεταγμένα παραλλήλως σε μία διπλή σειρά, απέχουσα η μία από την άλλη 4 μ. Το πλάτος τους είναι 0,80 μ., το μήκος τους 1 μ. και το βάθος τους 0,25-0,35 μ. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 2 μ.

Σε απόσταση 4 μ. περίπου δυτικά, δύο ορθογώνια λαξεύματα ιδίου μεγέθους ίσως ανήκουν σε μία τρίτη παράλληλη σειρά.

Ο πυθμένας του βορειότερου λαξεύματος βρίσκεται σε βάθος –0,81 μ., του νοτιότερου, κειμένου επί της ακτής, σε ύψος 0,20 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

Εκατέρωθεν της μεσαίας σειράς με τα 6 λαξεύματα, αποτυπώθηκαν 7 μικρότερα λαξεύματα, διαστ. 0,40×0,70 μ., σε δύο σειρές, που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η σχέση τους με αυτήν. Επειδή φαίνονται και αυτά παράλληλα μεταξύ τους, σε απόσταση 3 μ. η μία σειρά από την άλλη, ίσως ανήκουν σε κατασκευή άλλης χρονολογικής φάσης.

Δυτικότερα της περιοχής αυτής σχηματίζεται λιμενίσκος, όπου προσδένονται μικρές βάρκες. Στον ανατολικό του βραχίονα αποτυπώθηκαν 4 ακόμη παρεμφερή λαξεύματα, ενώ στο δυτικό άλλα 5.

Ανατολικά του προαναφερόμενου συνόλου των παραλλήλων λαξευμάτων, σε απόσταση 32 μ. από την ανα-

τολικότερη σειρά, εντοπίστηκε επιμήκης λάξευση σωζ. μήκ. 15 μ. και πλ. 2,20 μ. Φαίνεται να ξεκινάει σε απόσταση περίπου 4 μ. από την ακτή, σε βάθος –0,25 μ. φθάνοντας στα –0,40 μ. Το βάθος του πυθμένα της στο βόρειο αυτό σωζόμενο άκρο της είναι –0,56 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, το βάθος επομένως της λάξευσης υπολογίζεται 0,16 μ.

Τα ευρήματα είναι πολύ αποσπασματικά για τη διατύπωση οποιασδήποτε ερμηνείας. Κατά μία περίπτωση δεν αποκλείεται η ύπαρξη και πάλι νεωρίου(;).

Με τις σημερινές συνθήκες βέβαια η περιοχή είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένη στον βοριά, δεν γνωρίζουμε όμως την πιθανότατα διαφορετική σχηματοποίηση της περιοχής σε σχέση με την σε μικρή απόσταση έναντι κείμενη νήσο Αντίπαρο και την ενδιάμεση νησίδα του Ρεμματονησίου (Μπουνταριάς), στην περιοχή του οποίου έχουν παρατηρηθεί επίσης λαξεύσεις.

Πούντα - Περιοχή Β΄ - Δρόμος Παροικιάς-Πούντας (Πίν. 177 β)

Βορειοανατολικότερα της περιοχής αυτής, δυτικά του ασφαλτόδρομου που οδηγεί από την Παροικιά στην Πούντα, παρατηρήθηκαν από το δρόμο υπολείμματα ασαφών και αποσπασματικών λαξεύσεων.

Ευκρινής είναι μία επιμήκης λάξευση, με φορά περίπου Β.-Ν., σε βραχώδη επιφάνεια που βρίσκεται σε βάθος –0,20 με –0,10 μ. Το σωζόμενο μήκος της είναι 6 μ. και το πλάτος της 2 μ. Το βάθος της πρέπει να είναι 0,20 μ.

Σε απόσταση 1 μ. ανατολικά της σώζονται σε σειρά παράλληλη προς αυτήν δύο ορθογώνια λαξεύματα πλ. 0,40 και μήκ. 1 μ.

Βορειότερα διακρίθηκε και άλλη επιμήκης λάξευση σε παράλληλα ευθεία από την προηγούμενη, σωζ. μήκ. 4 και πλ. 2 μ. Η βραχώδης επιφάνεια επί της οποίας έχει λαξευθεί βρίσκεται σε βάθος –0,07 μ. και ο πυθμένας της λάξευσης σε βάθος –0,16 μ.

Λίγο νοτιοδυτικότερα αποτυπώθηκαν τρία συνεχόμενα, φθαρμένα κατά την ανατολική τους πλευρά, ορθογώνια λαξεύματα, υψομετρικής διαφοράς 0,10 μ. περίπου το ένα από το άλλο, ενώ νότιά τους ένα ακόμη λάξευμα, ελλιπές ως προς τη νότια πλευρά του.

Πρέπει να σημειωθεί ότι κάποια ίχνη λαξεύσεων, που εκκρεμεί η αποτύπωσή τους, παρατηρήθηκαν από την παραλία, λίγο βορειοανατολικότερα της συγκεκριμένης περιοχής. Η περιοχή αυτή έχει αποκαλεστεί Πούντα - Περιοχή Γ΄.

Η συνολική τοποθέτηση, σε ένα σχέδιο, όλων αυτών των αποσπασματικών λαξεύσεων των Περιοχών Α΄, Β΄ και Γ΄ ίσως βοηθήσει στη διατύπωση κάποιων ερμηνευτικών συμπερασμάτων.

Στενό Πάρου-Αντιπάρου - Κάμπος - Άγιος Νικόλαος (Πίν. 177 γ)

Οδεύοντας κατά μήκος της δυτικής ακτής της Πάρου, νότια της Πούντας, στην περιοχή που ονομάζεται Κάμπος, ακριβώς μετά το εκκλησάκι του Αγ. Νικολάου, τα μάτια μου, συνηθισμένα πια στην αναζήτηση των ύφαλων λαξεύσεων, που ξεκινούν συνήθως από την ακτή και είναι πάντα χαραγμένες στα ίδια πετρώματα, αντίκρισαν ένα ακόμη θεαματικό σύνολο, για το οποίο δεν είχα βρει καμία αναφορά.

Στον Άγ. Νικόλαο αποτυπώθηκαν 7 λαξεύσεις, από τις οποίες η ανατολικότερη είναι διμελής. Είναι παράλληλες μεταξύ τους σε αποστάσεις 3,60-5 μ. και με φορά Β.-Ν. Το πλάτος τους είναι 1-1,20 μ. Το πλάτος της διμελούς, στο σημείο ένωσης των δύο σκελών, είναι 3 μ. Το μήκος της μεγαλύτερης είναι 46 μ., που φθάνει σε βάθος –1,31 μ.

Οι λαξεύσεις συνεχίζονται προς Ν., όπως διαπιστώσαμε από επιφανείας με θαλάσσια έρευνα, αλλά δεν ήταν δυνατόν να αποτυπωθούν με τα συγκεκριμένα μέσα, αφού απαιτείται υποβρύχια σχεδιαστική αποτύπωση.

Στην παρούσα περίπτωση, που έχουμε ένα πιο οργανωμένο σύστημα λαξεύσεων κάθετων προς την ακτή, είναι ενδεικτικό ότι οι φαινομενικά παράλληλες προς τη δυτική πλευρά της ακτής λαξεύσεις κατέληγαν σε τμήμα στεριάς, που έχει κατακρημνιστεί και τις όριζε βόρεια.

Η παρατήρηση αυτή αναφέρεται για άλλες περιπτώσεις παραλλήλων προς την ακτή, σήμερα, λαξεύσεων που συναντήσαμε πιο πάνω και που μας προβλημάτισαν εξαιτίας αυτού ως προς τον προσδιορισμό τους (πιθανά νεώρια).

Σε απόσταση 4 μ. ανατολικά της διμελούς λάξευσης παρατηρήθηκε κι άλλο ευθύγραμμο, παράλληλο προς αυτήν λάξευμα, που συμπίπτει με το όριο της διασωθείσης επιφανείας του βράχου. Το μεσοδιάστημα μου είχε δώσει αρχικά την εντύπωση ράμπας. Δεν αποκλείεται όμως οι λαξεύσεις να συνεχίζονταν και ανατολικότερα.

Μεταξύ των δύο μελών της διχαλωτής πρώτης από ανατολικά λάξευσης παρατηρήθηκαν δύο κυκλικά λαξεύματα διαμ. 0,60 μ. και 0,40 μ., βάθ. περίπου 0,20 μ., και νοτιότερα αυτών ορθογώνιο λάξευμα 0,80×1 μ., βάθ. 0,22 μ.

Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης λάξευσης εντοπίστηκαν 4 ορθογώνια λαξεύματα, από τα οποία τα 3 φαίνονται σε σειρά, σε απόσταση 2 μ. από τις επιμήκεις λαξεύσεις. Το μήκος τους είναι 1,80 μ., το πλάτος 1 μ., το βάθος τους περίπου 0,15 μ.

Παραπλεύρως της τρίτης λάξευσης αποτυπώθηκαν δύο λαξεύματα, διαγωνίως τοποθετημένα, διαστ. 0,80×1 μ. και βάθ. 0,30 μ.

Μεταξύ τρίτης και τέταρτης λάξευσης βαίνει παράλληλα και σε απόσταση 2 μ. από αυτές μία σειρά με σω-

ζόμενα 4 ορθογώνια λαξεύματα 0,80×1 μ. και βάθ. 0,20-0,35 μ.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της, η έκτη λάξευση σώζεται σήμερα επί της ακτής.

Βορείως της έβδομης λάξευσης αποτυπώθηκε κυκλικό λάξευμα διαμ. 0,60 μ.

Η περιοχή αυτή της Πάρου, γνωστή και από τα προϊστορικά χρόνια, δεν αποκλείεται να κατείχε μία σημαντική θέση και στις επόμενες εποχές, αν και δεν έχουμε σχετικές αρχαιολογικές πληροφορίες. Σημαντικές θα ήταν οι πληροφορίες της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, από τον έλεγχο των οικοδομών που φύονται στην περιοχή, αν και από προφορικές συζητήσεις με τους φύλακες και τον υπεύθυνο για την Πάρο αρχαιολόγο κ. Κουράγιο δεν έχει φανεί κάτι ενδιαφέρον.

Θα ήθελα να σημειώσω απλώς, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, ότι η θέση αυτή βρίσκεται σε ευθεία γραμμή από την Κρήτη και παρείχε στην αρχαιότητα άλλη μία δυνατότητα πρόσβασης από Ανατολή και Δύση. Τα χαμηλά βάθη βορείως της θέσης αυτής μέχρι το ύψος της πόλης της Αντιπάρου και της Πούντας και η χαμηλότερη στάθμη της θάλασσας στην αρχαιότητα δεν αποκλείουν ότι οι δύο νήσοι ήταν ενωμένες, και ο βαθύς όρμος που σχηματιζόταν αποτελούσε ένα ακόμη σημαντικό λιμάνι της Πάρου, που δυστυχώς κι αν ακόμη είναι έτσι δεν μπορούμε να το τοποθετήσουμε χρονολογικά, χωρίς ειδικότερες έρευνες, γεωλογικές και ανασκαφικές.

Ενισχυτικό στοιχείο ίσως της παραπάνω άποψης είναι ο εντοπισμός από το συνάδελφο Ν. Λιανό στη θέση Γλυφά της Αντιπάρου, απέναντι από τη θέση των προαναφερομένων λαξεύσεων, παράλληλων προς την ακτή λαξεύσεων, που έχουν αποτυπωθεί σε σκαρίφημα από τον ίδιο στην σχετική του αναφορά (Αναφορά με αρ. πρωτ. 1204/29-5-1986), αν και από τον ίδιο ερμηνεύονται σαν ιχθυοπαγίδες.

Αξιοσημείωτη πέραν τούτου στην αναφορά αυτή είναι η παρατήρησή του (η οποία συμπίπτει με έναν από τους στόχους της έρευνας αυτής που ανέλαβα) ότι: «Για την προστασία του παραπάνω χώρου, καθώς και αντίστοιχων λαξευμάτων άλλων περιοχών στην Πάρο-Αντίπαρο, θα πρέπει κατ' αρχάς να αποτυπωθούν και να χαρακτηριστούν σαν αρχαιολογικοί χώροι με παράλληλη οριοθέτηση των περιοχών».

Στενό Πάρου-Αντιπάρου - Βουτάκος (Πίν. 177 δ)

Νοτιότερα της παραπάνω περιοχής, επί της δυτικής και πάλι ακτής της Πάρου, στην παραλία της θέσης Βουτάκος, που βρίσκεται απέναντι περίπου από τον Κάβο Γλυφά της Αντιπάρου, είχαν παρατηρηθεί από την υπογράφουσα επίσης λαξεύσεις.

Ανατολικά του χωματόδρομου που οδηγεί από τον εσωτερικό ασφαλτόδρομο που ενώνει την Πούντα με την Αλυκή, επί της ακτής και παράλληλα προς αυτήν, ήταν ορατή επιμήκης λάξευση σωζ. μήκ. 24 και πλ. 1 μ. Το βάθος της κυμαίνεται από 0,10-0,25 μ., όπως φαίνεται μόνον στο τοπογραφικό διάγραμμα, αφού η τομή Α-Α΄ δεν συμπεριλαμβάνει τη λάξευση, αλλά έχει γίνει αμέσως μετά το ανατολικό σωζόμενο πέρας της. Ο βράχος επί της οποίας έχει λαξευθεί φαίνεται να βρίσκεται σε ύψος 0,50 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, στο ύψος της οποίας βρίσκεται και το προς Ν. σωζόμενο όριό του.

Σύμφωνα με πληροφορία του αρχιφύλακα Αρχαιοτήτων της Πάρου, που έλαβα μετά το πέρας των αποτυπώσεων, λαξεύσεις υπάρχουν και στην περιοχή του σχηματιζόμενου ανατολικότερα μικρού λιμενίσκου, οι οποίες πρέπει να αποτυπωθούν σε επόμενη ερευνητική περίοδο.

Προς το δυτικό όριο της παραλίας, 160 μ. δυτικά της προαναφερομένης παράλληλης προς την ακτή λάξευσης, εντοπίστηκαν τρεις άλλες, παράλληλες μεταξύ τους και σε απόσταση 3 μ. η μία από την άλλη, κάθετες προς την ακτή, μήκ. περίπου 30 μ. Το πλάτος της μεσαίας είναι 1 μ., των εκατέρωθεν αυτής φαίνεται λίγο μικρότερο.

Σημειώνω ότι το συγκεκριμένο Σχέδιο έχει γίνει σε κλίμακα 1:500, και κάθετη προς τις λαξεύσεις τομή δεν υπάρχει. Τα τοποθετημένα εντός του πυθμένα των λαξεύσεων βάθη είναι ελλιπή και δεν είναι δυνατόν να οριστεί το ακριβές βάθος και η κλίση τους, σημαντική για την ερμηνεία τους.

Οι λαξεύσεις ξεκινούν από την αμμώδη ακτή (δεν αποκλείεται δε να προεκτείνονται προς Β. και κάτω από αυτήν), ενώ προεκτείνονται προς Ν. και πέραν του 1,70 μ. βάθους.

Σε απόσταση 20 μ. περίπου δυτικά τους παρατηρήθηκε κάθετη προς αυτές λάξευση, σωζ. μήκ. 6 μ. και πλ. 1 μ. Το βάθος της δεν είναι σαφές επί του Σχεδίου.

Η παρούσα λάξευση είναι, σύμφωνα με το Σχέδιο, ακριβώς παράλληλη της νοητής ευθείας εκείνης που προαναφέρθηκε στο ανατολικό σημείο της παραλίας, η νοητή της επίσης ευθεία όμως βρίσκεται 10 μ. νότιά της.

Στην παρούσα περιοχή έχουμε για πρώτη φορά ένα συνδυασμό παράλληλων και κάθετων, ως προς τις νοητές τους ευθείες, λαξεύσεων, αν και πολύ αποσπασματικών για την άμεση συσχέτισή τους.

Η θαλάσσια περιοχή πρέπει να ερευνηθεί συστηματικότερα, με παράλληλες αποτυπώσεις στα βαθύτερα σημεία, ενώ προσφέρεται η σπάνια δυνατότητα μικρών ανασκαφικών τομών στην ακτή, πέριξ τουλάχιστον της πρώτης επί της ακτής λάξευσης, για πιθανές στρωματογραφημένες χρονολογικές ενδείξεις, αφού κάτω από το χωματόδρομο διατηρούνται επιχώσεις ύψ. περίπου 2 μ., περίπτωση σχετικά σπάνια σε άλλες περιοχές με λαξεύσεις της

Πάρου, καθώς και στην ευθεία των ευρισκομένων δυτικότερα τριών κάθετων προς την ακτή λαξεύσεων.

ΝΗΣΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ

Όρμος Δεσποτικού (Πίν. 177 ε)

Κατά την επίσκεψή μου στην ανασκαφή του κ. Κουράγιου στο Δεσποτικό, τον Ιούνιο του 2001, παρατήρησα στη θαλάσσια περιοχή δυτικά από το εκκλησάκι της Παναγίας, κατά μήκος της ακτής, λαξεύσεις παράλληλες προς αυτήν, οι οποίες και αποτυπώθηκαν κατά την επόμενη ερευνητική περίοδο του Αυγούστου.

Στο ανατολικό τμήμα της παραπάνω περιοχής αποτυπώθηκαν δύο λαξεύσεις, παράλληλες και σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους. Το μήκος της πρώτης από την ακτή είναι 16 μ., και της δεύτερης 25 μ. Το πλάτος τους είναι περίπου 1 μ.

Η ελλιπής τοποθέτηση των μετρήσεων δεν δίνει τη δυνατότητα προσδιορισμού του βάθους τους.

Η επιφάνεια του βράχου φαίνεται να παρουσιάζει κλίση 0,40 μ. από Α. προς Δ., αφού στο ανατολικό άκρο της δεύτερης λάξευσης το βάθος είναι –0.62 μ. και στο δυτικό –1,02 μ.

Σε απόσταση 29 μ. δυτικά της παραπάνω και στην ίδια ευθεία με αυτήν αποτυπώθηκε λάξευση σωζ. μήκ. 50 μ., πλ. όμως μικρότερου, 0,50 μ., βάθ. δε 0,25 μ., όπως φαίνεται στην Τομή Β-Β΄.

Σε απόσταση 4 μ. από αυτήν βαίνει μία δεύτερη, μήκ. 46 μ., μέγ. πλ. 1.50 μ. (ανατολικό άκρο) και ελάχιστου πλ. 0,50 μ. (δυτικό άκρο). Το βάθος της στο σημείο της Τομής Β-Β΄ είναι 0,30 μ.

Σε απόσταση 3,80 μ. από την προηγούμενη βαίνει τρίτη παράλληλη λάξευση, μήκ. 23 μ., πλ. 1,35 μ. και βάθ. 0,35 μ.

Δυτικότερα των προαναφερομένων, χωρίς όμως να συμπίπτουν οι ευθείες τους, αποτυπώθηκαν τρεις ακόμη παράλληλες λαξεύσεις.

Μεγάλο τμήμα της πρώτης βρίσκεται σήμερα επί της ακτής. Το σωζόμενο μήκος της είναι 74 μ., ενώ σε απόσταση 10 μ. δυτικά της εκτείνεται ένα ακόμη τμήμα μήκ. 30 μ., που είναι στην ίδια ακριβώς ευθεία.

Σε απόσταση 10 μ. και παράλληλα προς την προηγούμενη σώζεται λάξευση μήκ. 100, πλ. 1,30 και βάθ. 0.30 μ.

Σε απόσταση 6,20 μ. βόρεια της τελευταίας εντοπίστηκε τρίτη παράλληλη λάξευση, πλ. 1, βάθ. 0,15, σωζ. μήκ. 10 μ. περίπου, που φαίνεται να συνεχίζεται προς Δ., αλλά δεν ήταν δυνατή η αποτύπωση πέραν του –1,50 μ. βάθους.

Θα πρέπει και πάλι να σημειωθεί ότι οι φαινομενικά σήμερα παράλληλες προς μία ακτή λαξεύσεις δεν αποκλείεται στην αρχαιότητα να κατέληγαν στον όρμο που πιθανότατα σχημάτιζε η δυτικότερα κείμενη σημερινή νησίδα Τσιμηντήρι με την έναντι ακτή του Δεσποτικού και της περιοχής του Αϊ-Γιώργη της Αντιπάρου.

Δεν αποκλείεται στην περίπτωση αυτή η ερμηνεία των λαξεύσεων αυτών ως λειψάνων νεωρίων, ενώ δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί η χρήση τους για μεταφορά υλικών μεγάλου βάρους, όπως μαρμάρων.

Για τη σαφέστερη εικόνα του συνόλου των υποθαλασσίων λαξεύσεων θα πρέπει να γίνει συστηματική υποβρύχια έρευνα στον Όρμο του Δεσποτικού, όπου είναι γνωστό ότι υπάρχουν και άλλες αρχαιότητες, πρωιμότερες[8].

Γενικές παρατηρήσεις προς διεξαγωγή ερμηνευτικών συμπερασμάτων

Οι παρακάτω αναφερόμενες παρατηρήσεις και σκέψεις προέρχονται από προσωπικές σημειώσεις κατά την περίοδο της Έρευνας και κατά τη διάρκεια προετοιμασίας (Οκτώβριος-Νοέμβριος 2001) κειμένου προς ανακοίνωση ή δημοσίευση.

Το πλήθος των περιοχών όπου παρατηρήθηκαν τα σύνολα των μέχρι στιγμής αποτυπωθέντων συνόλων λαξεύσεων μαζί με εκείνες που εκκρεμούν προς αποτύπωση και αναφέρονται κατωτέρω δημιουργούν πολλά ερωτηματικά ως προς την ερμηνεία τους, ενώ για την κατανόησή τους απαιτείται παρόμοια βιβλιογραφική αναζήτηση και σε άλλα νησιά.

Βάσει συγκριτικής μελέτης, θα πρέπει για την ερμηνεία τους να εξεταστούν και όλες οι άλλες εκτός νεωρίων πιθανές εκδοχές, όπως κτίσματα, συστήματα μεταφοράς βαρέων υλικών (π.χ. μαρμάρου, ξυλείας, αγαλμάτων, αρχιτεκτονικών μελών), ιχθυοπαγίδες, συστήματα αμπελουργίας[9] κ.ά.

Προβληματική παραμένει η χρονολόγησή τους και ως εκ τούτου η ταυτόχρονη ή μη χρήση τους.

Στη λύση του παρόντος προβλήματος, εκτός άλλων, αναμένεται να βοηθήσει η ανάλυση των δειγμάτων που ελήφθησαν από τη γεωλόγο της Υπηρεσίας μας Ε. Γλύπτη τον Σεπτέμβριο του 2001.

Η συνέχιση εξάλλου των γεωλογικών ερευνών είναι σημαντική για τον καθορισμό της παλαιογραμμής σε σχέση με την αντίστοιχη στάθμη της θάλασσας. Η μοναδική σχετική έρευνα έγινε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Σαλιάγκου, όπου από τα νεολιθικά χρόνια αναφέρεται μία άνοδος της στάθμης 5-6 μ., ενώ από τα

8. I.A. Morrison, στο J.D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, 1968, σ. 92-98.

9. J.D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, 1968, σ. 5.

ελληνιστικά χρόνια μέχρι σήμερα μία άνοδος της στάθμης κατά 3 μ.[10].

Σε σχέση με τις ιστορικές πηγές προβληματική είναι η αναφορά που κάνει ο Σκύλαξ (*Περίπλους* 58): «Πάρος λιμένας ἔχουσα δύο, ὧν τὸν ἕνα κλειστόν», ως προς το σε ποια ακριβώς εποχή αναφέρεται.

Έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην φράση αυτή από τους ενασχοληθέντες με την Πάρο αρχαιολόγους, οι περισσότεροι των οποίων δεν αμφισβητούν ότι τα δύο αυτά λιμάνια ήταν της Παροικιάς και της Νάουσας, ακολουθώντας τη σεβαστή άποψη του O. Rubensohn, ο οποίος ανέσκαψε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα τα μεγάλα ιερά και τον προϊστορικό λόφο της Παροικιάς, αναζητώντας το μη εντοπισθέν ακόμη μεγάλο ιερό της Δήμητρας, που εκτός των άλλων αποτελεί έναν ακόμη τοπογραφικό προσδιορισμό για την αρχαία πρωτεύουσα και το λιμάνι της αντίστοιχα, βάσει γραπτής αναφοράς του Ηροδότου (IV 134).

Δεν αποκλείεται κατά την κλασική εποχή τα λιμάνια να ήταν περισσότερα, αν αναλογιστούμε ότι η Πάρος, ευρισκόμενη στο κέντρο ακριβώς των Κυκλάδων, ήταν τότε μια ισχυρή ναυτική δύναμη, είχε δημιουργήσει μάλιστα και δικού της τύπου πλοίο, τον «Πάρωνα», ενώ φημιζόταν και για το εμπόριο του μαρμάρου της, το οποίο έφευγε από τα λιμάνια της.

Η πληροφορία του Ηροδότου παραμένει προβληματική, μέχρι την ανεύρεση του μεγάλου ιερού της Δήμητρας, σε κάποιο μέρος του νησιού.

Βάσει των μέχρι στιγμής δεδομένων δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι τα πολυπληθή σύνολα των λαξεύσεων ανήκουν πιθανώς σε διαφορετικές εποχές.

Αν και υποστηρίζεται ότι η Παροικιά ήταν η αρχαία πρωτεύουσα της Πάρου και αντίστοιχα το πρώτο λιμάνι, μόνο στην περιοχή της δεν παρατηρήθηκαν τέτοιου είδους λαξεύσεις. Πρέπει να σημειωθεί όμως παράλληλα ότι, λόγω του σύγχρονου λιμανιού της, έχουν γίνει μεγάλες καταστροφές του φυσικού πυθμένα.

Θα πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι από τις χερσαίες αρχαιότητες της Πάρου ξεχωρίζουν μόνον εκείνες της Παροικιάς, αφού μόνον εκείνη έχει ανασκαφεί συστηματικά. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες μας από όλες τις άλλες περιοχές του νησιού, και αυτές αποσπασματικές.

Ενδιαφέρον, κατά την άποψη μου, ως προς την τοπογραφία της αρχαίας Πάρου παρουσιάζουν οι απόψεις του Κ.Φ. Φωτίου.

Κατά τη διεξαγωγή υποβρυχίων ερευνών το 1964 από την Αγγλική Σχολή, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Σαλιάγκου, που πραγματοποιήθηκαν στο στενό Πάρου-Αντιπάρου και στον Όρμο του Δεσποτικού, εντοπίστηκαν πάνω από 20_αρχαιολογικού ενδιαφέροντος υποθαλάσσιες θέσεις, οι οποίες, όπως αναφέρεται στη συγκεκριμένη έκδοση[11], θα δημοσιεύονταν χωριστά. Κάποια τέτοιου είδους σχετική δημοσίευση δεν έχει πέσει στην αντίληψή μου, ενώ αναμένω μία ενημερωτική απάντηση από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή από το Νοέμβριο του 2001.

Σχετικά με τις λαξεύσεις αναφέρονται τα ακόλουθα: "The systems of rock-cut trenches...were found to have a widespread distribution both above and below the present sea level, and appear to represent a Hellenistic field-system of vine trenches".

Σχετικά με την προσπάθεια λειτουργικής ανάπλασης και ερμηνείας των τεχνητών επί βραχώδους επιφανείας λαξεύσεων, που κατακλύζουν το νησί, δεν είναι εύκολη η πορεία.

Οι συνήθεις χαρακτηρισμοί «λιμενικές εγκαταστάσεις» παραπέμπουν σε έργα κατασκευασθέντα προς εξυπηρέτηση εργασιών και διακίνησης λιμένος, όπως μώλους, αποβάθρες, λιμενοβραχίονες, ενώ ο ανώδυνος χαρακτηρισμός παραλλήλων λαξευτών αυλακώσεων ως νεωρίων δεν ανταποκρίνεται συχνά στην πραγματικότητα, αφού αποκλείονται άλλες ερμηνευτικές δυνατότητες.

Εκτός αυτών θα μπορούσαν να αποδοθούν σε κτίσματα σχετιζόμενα πιθανώς με ναυτικές εγκαταστάσεις, εμπορικές ή πολεμικές, ή σε κατασκευές για μεταφορά πρώτων υλών παριανής προέλευσης, όπως μάρμαρο, ξυλεία, μεταλλεύματα. Η ανασκαφική μου πείρα από τον Πειραιά με παραπέμπει ακόμη και σε αγωγούς ομβρίων υδάτων, που συνέδεαν το Λιμάνι της Ζέας με τον Κάνθαρο, δεδομένου ότι οι νεώσοικοι χρειάζονται άφθονο νερό για τον καθαρισμό των πλοίων. Η προταθείσα εκδοχή των ιχθυοπαγίδων και αλυκών δεν πρέπει να παραβλεφθεί.

Η χρονολογική ταύτιση των λαξεύσεων είναι προβληματική ελλείψει κεραμικής ή μορφών τοιχοδομίας, ενώ οι τρόποι λαξεύσεως βράχων προς διάνοιξη χαντακιών, χειρωνακτικά, δεν φαίνεται να διαφέρει από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα.

Βοηθητικά στοιχεία για τη χρονολόγηση είναι παραπλήσιες ανασκαμμένες περιοχές (όπως, π.χ., Κορώνη Λιμένος Μεσογαίας Αττικής[12]), που όμως απουσιάζουν από τις συγκεκριμένες περιοχές της Πάρου, καθώς και η

10. Morrison (ό.π. υποσημ 8).

11. Morrison (ό.π. υποσημ 8), σ. 92.

12. Ι. Κραουνάκη, Ενάλιες Αρχαιότητες Λιμένος Μεσογαίας, *Ενάλια* VI (2002), σ. 105-114.

προσπάθεια ερμηνείας γεωλογικών στρωμάτων. Τα επιφανειακά παράκτια ευρήματα ίσως αποτελούν μια ένδειξη· στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι συχνά πολύ προβληματικά, αφού λόγω ευρέσεως πολλών οψιανών παραπέμπουν κατά κύριο λόγο σε προϊστορικά χρόνια.

Επειδή κατά την πρώτη περίοδο των ερευνών παρατήρησα ότι οι συγκεκριμένες λαξεύσεις είχαν χαραχθεί πάνω στους ίδιους γεωλογικούς σχηματισμούς, πρότεινα την αποστολή γεωλόγου της Υπηρεσίας μας, με στόχο ερμηνευτικές προτάσεις, βοηθητικές ως προς τη σύσταση των πετρωμάτων, τη χρονολόγηση των τεχνητών λαξεύσεων και την πιθανή διάγνωση της αρχαίας ακτογραμμής.

Αναμένεται έγκριση για την ανάλυση των ληφθέντων από τη γεωλόγο Ε. Γλύπτη δειγμάτων.

Αν περπατήσει κανείς λίγο το νησί, από τους χαμηλούς ορεινούς του όγκους προς τα παράλια, με οδηγό τις λίγες αρχαιολογικές μαρτυρίες και τη γνώση της μνήμης ενός προγονικού παρελθόντος, που αποπνέει ακόμη η Πάρος, τον Μάιο ή τον Οκτώβριο, όταν ξεγυμνώνεται από τον τουρισμό για να ντυθεί τα χρώματα του χαραγμένου ακόμη και στα βράχια παρηκμασμένου αρχαίου πολιτισμού της, θα την δει να αναδύεται πλημμυρισμένη από κέδρους, με νερά να κυλάνε άφθονα από πηγές, με ποτάμια με ονόματα, που σήμερα ξεχάστηκαν και πήραν όλα ένα όνομα κοινό και κυριολεκτικό, «Ξεροπόταμος», θα δει τους προϊστορικούς οικισμούς συγκεντρωμένους στα παράλια του νησιού, θα αγναντέψει από τους κοντινούς λόφους τα πλοιάρια τα πρωτοκυκλαδικά ή τα μινωικά, τα αρχαϊκά ή τα κλασικά, να φεύγουν για την Κρήτη, τη Μήλο ή τον Πόντο, την Ανατολή ή τη Δύση, από όλα τα λιμάνια της, που δεν ήταν ένα, αλλά πολλά!

Κι όπως θα χάνονται στον ορίζοντα, οι λιτές γραμμές των πλοίων, θα ακούει τα τραγούδια του αποχαιρετισμού, που θα μπλέκονται με εκείνα του γυρισμού.

Κι αν ανοίξει το χάρτη, με τη μύτη του διαβήτη στην Πάρο, μέσα στους διαγραφόμενους ομόκεντρους κύκλους του Αιγαίου θα δει όχι μόνο την Αττική, την Κρήτη, την Ανατολή, αλλά αμπάρια γεμάτα μυρωδάτους πολιτισμούς με δώρα αφοσίωσης στην προσμονή, με λάδια και κρασιά ανταλλαγής, με στάρια και λυχνάρια της προσευχής, με τα όνειρα πάντα μιας καλύτερης ζωής.

Και θα αναρωτηθεί με πικρία, που να πήγαν εκείνοι οι αρχαιολόγοι για να ξεθάψουν από την άνυδρη πια γη τα φυλαχτά της και να ανεβάσουν απ' τον βυθό τα μυστικά της.

Η αρχαία Πάρος κοιμάται στους βωμούς των αρχαίων ναών της. Το ιερό της θεάς της Δήμητρος σιωπά, ενώ σε λίγο θα έχει ίσως κατά λάθος τσιμεντωθεί, με πακέτα χρημάτων, όπως τα κομμένα καΐκια, χωρίς ούτε ένα δάκρυ, στο όνομα της εξέλιξης, αφήνοντας για πάντα αναπάντητη την ήττα του Μιλτιάδη και την ταύτιση της αρχαίας πόλης της Πάρου, όπως και του «Κλειστού Λιμένος» της.

Εκκρεμότητες έρευνας

Α. Επιτόπιος έλεγχος των παραδοθέντων μέχρι τώρα σχεδίων.

Β. Ολοκλήρωση σχεδίων με υποβρύχια αποτύπωση, όπου αναφέρεται ανωτέρω ότι απαιτείται.

Γ. Σχεδιαστικές αποτυπώσεις στις ακόλουθες περιοχές, όπου έχουν εντοπιστεί από την υπογράφουσα ή έχουν αναφερθεί από άλλους λαξεύσεις: 1. Όρμος Πλαστηρά, 2. Όρμος Αγ. Αναργύρων, 3. Παραλία Ξιφάρα, 4. Όρμος Ζευδογιάννη, 5. Νησίδα Φιλίζι, 6. Δρυός, 7. Αλυκή - Άγ. Μύρων, 8. Βουτάκος (περιοχή Αλιευτικού Καταφυγίου), 9. Κάμπος, Άγ. Νικόλαος: Υ/Β αποτύπωση συνέχειας λαξεύσεων, 10. από Κάμπο, Αγ. Νικόλαο προς Πούντα: Υ/Β έρευνα και αποτύπωση, 11. Πούντα, Περιοχή Γ΄, και 12. Αντίπαρος, Περιοχή Γλυφά.

Δ. Υποβρύχια έρευνα απαιτείται στις ακόλουθες περιοχές: 1. Νησίδα Οικονόμου, 2. Νησίδα Φιλίζι, 3. Περιοχή Φάραγγα, 4. Στενό Πάρου–Αντιπάρου, περιοχή νησίδας Σαλιάγκου και Μπουνταριάς, και 5. Όρμος Δεσποτικού, μεταξύ Δεσποτικού και Αγ. Γεωργίου.

Η υποβρύχια έρευνα στην περιοχή Σαλιάγκου - Μπουνταριάς (ή Ρεμματονησίου) και πέριξ της νησίδας Οικονόμου, αν και είχε εγκριθεί για την πρώτη περίοδο των ερευνών, τον Ιούνιο 2001, δεν πραγματοποιήθηκε, ελλείψει φουσκωτού σκάφους, εν όψει της μη πραγματοποιηθείσης τελικά ανασκαφής της Αλοννήσου, ενώ κατόπιν αποκλείστηκαν οι καταδύσεις.

Ε. Μικρές ανασκαφικές τομές επί της ακτής, σε περιοχές που είναι εφικτό, για χρονολογικές ενδείξεις.

ΣΤ. Ολοκλήρωση της γεωλογικής έρευνας. Σύμφωνα με την αναφορά της Ε. Γλύπτη, απαιτείται εργαστηριακή ιζηματολογική ανάλυση των ληφθέντων δειγμάτων, και, αν κριθεί σκόπιμο, περαιτέρω δειγματοληψία με τη μέθοδο των δειγματοληπτικών γεωτρυπάνων.

Ζ. Η ορθή φωτογραφική αποτύπωση των συνόλων των λαξεύσεων, που καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση, μπορεί να αποδοθεί μόνο από πολύ ψηλά· ως εκ τούτου κρίνονται απαραίτητες οι αεροφωτογραφίες.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ

2002

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΝΗΣΟΣ ΑΓΚΙΣΤΡΙ

Σε αυτοψία για τη χωροθέτηση λιμενικού έργου στο Μανδράκι Μεγαλοχωρίου, στο Αγκίστρι, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων στην περιοχή. Στη θέση υπάρχει ήδη μικρό αλιευτικό καταφύγιο με προσήνεμο και μικρό υπήνεμο μόλο από φυσικούς ογκόλιθους, οι οποίοι είναι άγνωστο πότε κατασκευάστηκαν.

Στη γένεση του προσήνεμου μόλου διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο κυβολίθων, πιθανώς καταλοίπων από αρχαίο λιμενικό έργο. Στην παραλία, στην περιοχή ανάμεσα στους δύο μόλους, εντοπίζεται κεραμική βυζαντινής περιόδου. Επίσης, στο πρανές του δρόμου ο οποίος περιτρέχει το λιμανάκι στη βάση του υπερκείμενου λόφου, εντοπίζεται «κομμένος» τοίχος, από αργολιθοδομή. Στην εξωτερική επιφάνειά του διακρίνεται μαρμάρινος κυβόλιθος σε β΄ χρήση. Επιπλέον, στο σημείο όπου ο δρόμος ανηφορίζει για το εσωτερικό του οικισμού συγκρατείται από άνδηρο μήκ. 4-5 μ. χτισμένο από κυβόλιθους σε β΄ χρήση. Πιθανόν μάλιστα η βάση του να σώζει την αρχική δομή. Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζεται και στα άνδηρα (ξερολιθιές) στη γύρω περιοχή, κυρίως στα κατώτερα τμήματά τους.

Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά

Το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ξεκίνησε τη διενέργεια υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας στα κατάλοιπα των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων στη Ζέα (Πειραιάς) με σκοπό τον καθαρισμό, αποτύπωση και περαιτέρω διερεύνηση των νεωσοίκων του αρχαίου πολεμικού λιμένα. Την έρευνα διευθύνει ο αρχαιολόγος B. Loeven, ενώ επικεφαλής του κλιμακίου της ΕΕΑ είναι ο αρχαιολόγος του έργου «ΚΕΑ - ΑΠΜ» Δ. Κουρκουμέλης.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Εν όψει τηλεοπτικού documentaire από τη γερμανική τηλεόραση διενεργήθηκε στη θαλάσσια περιοχή του προπατραϊκού κόλπου υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα για τον εντοπισμό ναυαγίων της ναυμαχίας της Ναυπάκτου από τους αρχαιολόγους Δ. Ευαγγελιστή και Δ. Κουρκουμέλη.

ΝΗΣΟΣ ΚΡΗΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Παχειά Άμμος, θέση Χαλέπα Ιεράπετρας

Συνεχίστηκε από την αρχαιολόγο Ελ. Χατζηδάκη σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Μ. Τσιποπούλου της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ η παράκτια σωστική ανασκαφή σε μινωικά κτιριακά λείψανα.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΝΑΥΑΓΙΩΝ

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα χαρτογράφησης θαλάσσιων περιοχών του ανατολικού Αιγαίου, νησιωτικά συμπλέγματα Δωδεκανήσου, από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών με ιδιαίτερα γόνιμα αποτελέσματα:

Α. Στο Καστελλόριζο εντοπίστηκαν ενάλιες αρχαιότητες στις ακόλουθες θέσεις[13]:

1. Ακρωτήριο Αγ. Στεφάνου: Στο νοτιότερο από τους δύο όρμους στην περιοχή του ακρωτηρίου του Αγ. Στεφάνου εντοπίστηκαν δύο συγκεντρώσεις από θραύσματα αμφορέων. Ο εντοπισμός και η πυκνότητα της κεραμικής σε συγκεκριμένες κάθε φορά θαλάσσιες περιοχές αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι πρόκειται για ναυάγια, παρ' όλη τη διατάραξη και την καταστροφή που τυχόν έχει συμβεί εξαιτίας του μικρού βάθους (μέχρι 15-20 μ.).

Αντίστοιχα, δύο τμήματα αμφορέων, εκ των οποίων ο ένας του υστερορρωμαϊκού τύπου 1 (LR1), εντοπίστηκαν κατά την έρευνα του βόρειου κόλπου στην ίδια περιοχή.

2. Βραχονησίδα Ψωμί: Ανοικτά του όρμου Μανδρακίου, στη νότια πλευρά της νησίδας Ψωμί, εντοπίστηκε ναυάγιο με θραύσματα αμφορέων υστερορρωμαϊκού τύπου 1Β. Παρατηρήθηκαν δύο ή τρεις μικρές συγκεντρώσεις έντονα πακτωμένες στον επικλινή, βραχώδη πυθμένα, σε βάθος από 13 μ. και βαθύτερα. Παρά το γεγονός ότι δεν πραγματοποιήθηκε έρευνα και στις υπόλοιπες βραχονησίδες στα ανοικτά του όρμου του Μανδρακίου, η θέση τους σε σχέση με τις επικρατούσες καιρικές συνθήκες, την έντονη ναυσιπλοΐα και τα θαλάσσια ρεύματα που επικρατούν στην περιοχή, παρέχουν ενδείξεις για την ύπαρξη περαιτέρω εναλίων αρχαιοτήτων.

13. Εκτός από την υπογράφουσα, στην έρευνα μετείχαν από πλευράς ΕΕΑ οι αρχαιολόγοι Δ.Θ. Θεοδούλου, Π. Μίχα και Δ. Ευαγγελιστής.

3. Όρμος Λιμενάρι: Στον όρμο Λιμενάρι εντοπίστηκαν δύο σχεδόν ακέραιοι αμφορείς και ένας λαιμός αμφορέα. Ανήκουν στην 1η ομάδα της τυπολογικής ταξινόμησης του Μπακιρτζή, χρονολογούμενοι μεταξύ 9ου και 11ου αι., και προέρχονται πιθανότατα από απορρίψεις αρχαίων πλοίων.

Η ύπαρξη των αμφορέων μαζί με τον προσανατολισμό, την προστασία από νότιους και δυτικούς ανέμους και το τοπωνύμιο του όρμου αποτελεί ένδειξη ότι ο όρμος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινό αγκυροβόλιο.

4. Ακρωτήριο Πουνέντης (Ζεφύριον): Στο ακρωτήριο Πουνέντης (Ζεφύριον) εντοπίστηκε το «Βυζαντινό Ναυάγιο του Καστελλορίζου», γνωστό από αρχαιοκαπηλία που είχε συντελεστεί σ' αυτό παλαιότερα.

Πρόκειται για διάσπαρτο φορτίο από εφυαλωμένα πινάκια, χρονολογούμενο, σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις αγγείων που είχαν κατασχεθεί από την αρχαιοκαπηλία, στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αι.[14].

Το φορτίο του ναυαγίου, αποτελούμενο από εφυαλωμένα ρηχά και βαθιά πινάκια, φαίνεται να διασκορπίστηκε μέχρι το βάθος των 50 μ., όπου και παρατηρήθηκαν σποραδικά ευρήματα. Μεγάλο μέρος του φορτίου αποτελείται από θραυσμένα αγγεία· διακρίνονται εντούτοις αρκετά ακέραια, ειδικά στις περιοχές με άμμο. Οι κύριες συγκεντρώσεις του φορτίου του ναυαγίου εντοπίζονται σε ζώνη βάθ. 20 έως 30 μ. Το ναυάγιο εκτείνεται σε μήκος 30 μ. περίπου, σε πλάτωμα που σχηματίζεται στο βάθος των 28 μ. Κάποια μεμονωμένα αντικείμενα εντοπίζονται μέχρι τα βάθη των 18-20 μ. Από το σημείο της κύριας συγκέντρωσης τα αγγεία «κυλούν» στην κατωφέρεια ανάμεσα στα βράχια και γίνονται αραιότερα όσο αυξάνεται το βάθος.

Παρά το γεγονός ότι το ναυάγιο είναι σε μεγάλο βαθμό διαταραγμένο και με μεγάλη διασπορά, σε κάποια σημεία του διατηρείται η αρχική διάταξη του φορτίου (επάλληλα αγγεία σε στήλες). Υπάρχουν επίσης ισχυρές ενδείξεις μέρος του φορτίου να βρίσκεται καλυμμένο από άμμο.

Β. Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος πραγματοποιήθηκαν Υ/Β αρχαιολογικές έρευνες στη θαλάσσια περιοχή των διαύλων Κω-Καλύμνου, Καλύμνου-Τελένδου, Ψερίμου-Κω, στον όρμο Πεζώντα Καλύμνου, στις νησίδες Σκρόφες στη Λέρο και στις νησίδες Ασπρονήσια στους Λειψούς[15]. Εντοπίστηκαν κατόπιν υποδείξεως τέσσερα αρχαία ναυάγια και ένα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Ειδικότερα:

1. Ν. Κάλυμνος, όρμος Πεζώντας: Στην ανατολική ακτή της Καλύμνου και σε βάθος 20-40 μ. εντοπίστηκε συλημένο ναυάγιο που μετέφερε φορτίο από ψευδοκώους κυρίως αμφορείς τύπου Dressel 2-4 ή Dressel 5. Εντοπίστηκε επίσης αιγυπτιακός αμφορέας LR 7 του 1ου αι. μ.Χ. Η κύρια συγκέντρωση του φορτίου ευρίσκεται σε βάθος 30-35 μ. σε επικλινή βραχώδη επιφάνεια με αμμοθύλακες. Το ναυάγιο χρονολογείται μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ.

2. Ν. Λέρος, Νησίδες Σκρόφες: Το ναυάγιο είναι διάσπαρτο σε βάθος 25-42 μ. και το φορτίο του αποτελείται από ροδιακούς αμφορείς του 1ου αι. π.Χ.

3. Ν. Λειψοί, νησίδες Ασπρονήσια (Καλαπόδια): Το ναυάγιο εντοπίστηκε σε βάθος 30-40 μ. Το φορτίο είναι σχεδόν κατεστραμμένο και αναγνωρίστηκε μόνον ένας τύπος αμφορέως, κνιδιακός. Το ναυάγιο χρονολογείται στα τέλη 2ου - μέσα του 1ου αι. π.Χ.

4. Ν. Τέλενδος, Ακρωτήριο Πνιγμένος: Το ναυάγιο εντοπίζεται διεσπαρμένο σε βάθος 60-70 μ. σε επικλινή βραχώδη βυθό. Λόγω της θέσεως και του βάθους του ναυαγίου δεν είναι συλημένο. Το κύριο φορτίο του ναυαγίου συγκεντρώνεται στην αποχή του βυθού σε βάθος 70 μ. και αποτελείται από ροδιακούς αμφορείς, ορισμένοι των οποίων ενσφράγιστοι, των αρχών του 2ου αι. π.Χ.

5. Δίαυλος Ψερίμου-Κω: Σε βάθος 35-40 μ. εντοπίζεται σύγχρονο ναυάγιο σε αρκετά καλή κατάσταση Μεταλλικά αντικείμενα και εξαρτήματα του πλοίου είναι διάσπαρτα στην περιφέρεια του ναυαγίου, που από πρώτη εκτίμηση χαρακτηρίζεται ως αποβατικό του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Από τα ναυάγια αυτά, τα δύο, εκείνα του όρμου Πεζώντα και στα Ασπρονήσια, ήταν συλημένα (παρατηρήθηκε ότι ορισμένες θέσεις ήταν προσημειωμένες στους βράχους), γεγονός που αποδεικνύει το σοβαρό πρόβλημα της προστασίας των εναλίων αρχαιολογικών χώρων από τη συστηματική ανεξέλεγκτη ή παράνομη υποβρύχια δραστηριότητα, αλλά και τη δυσκολία αστυνόμευ-

14. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Βυζαντινά κεραμικά από το ναυάγιο του Καστελλορίζου, στο *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, ΤΑΠ, Αθήνα 1999, σ. 143-157. Γ. Φιλοθέου - Μ. Μιχαηλίδου, Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 271-330. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR International Series, 1992, σ. 224-225.

15. Στην έρευνα μετείχαν οι αρχαιολόγοι Η. Σπονδύλης, Δ. Ευαγγελιστής, Π. Μίχα, Δ. Κουρκουμέλης και η υπογράφουσα Κ.Π. Δελλαπόρτα.

σης των απομεμακρυσμένων θαλασσίων περιοχών της ελληνικής επικράτειας.

Τα ναυάγια εντοπίστηκαν με επάλληλες σαρώσεις από ηχοβολιστικό πλευρικής σαρώσεως (side scan sonar). Η χρήση του ηχοβολιστικού αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη σε επίπεδους αμμώδεις βυθούς, αλλά περιορισμένη σε βυθούς με βραχώδεις πυκνούς σχηματισμούς λόγω των δυσχερειών που προκαλούν οι έντονες ανακλάσεις γεωλογικών σχηματισμών αλλά και τα σύγχρονα μεταλλικά αντικείμενα. Εντούτοις ο εντοπισμός του ναυαγίου στην Τέλενδο ήταν επιτυχής παρά τη βραχώδη και απότομη σύσταση του βυθού και τη θέση του ναυαγίου[16].

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΝΗΣΟΣ ΣΥΡΝΑ (ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑΣ)

Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα

Στο πλαίσιο του προγράμματος συνεργασίας με το ΕΛΚΕΘΕ για τον εντοπισμό και χαρτογράφηση αρχαίων ναυαγίων με τη χρήση μηχανημάτων υψηλής τεχνολογίας πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο 2002 Υ/Β έρευνα στη θαλάσσια περιοχή της νησίδος Σύρνα.

Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν στον όρμο Κασσιώτη δύο νέα ναυάγια:

α) ένα βυζαντινής εποχής, και

β) ένα ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο μετέφερε μεγάλο φορτίο χρηστικών κεραμικών σκευών διαφόρων τύπων. Ο χώρος του ναυαγίου έφερε έντονα και βίαια ίχνη αρχαιοκαπηλικής ενέργειας, πιθανόν προς αναζήτηση θησαυρού, δεδομένου ότι το ναυάγιο γειτνιάζει με το ναυάγιο νομισμάτων[17].

γ) Σε απόσταση μόλις 30 μ. βορείως του χώρου του ναυαγίου των νομισμάτων εντοπίστηκε με το βαθυσκάφος η ύπαρξη άλλου ναυαγίου από διάσπαρτους κώους αμφορείς του 3ου-2ου αι. π.Χ. από τους οποίους ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά.

Σωστική υποβρύχια έρευνα στο ναυάγιο των νομισμάτων[18]

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος επιχειρήθηκε η διενέργεια σωστικής ανασκαφής και ανέλκυσης επιφανειακών ευρημάτων από το ναυάγιο που υπέδειξε στην ΕΕΑ το 2000 ο Καλύμνιος σφουγγαράς Χρ. Γαλουζής και το οποίο εντοπίζεται στο ακρωτήριο Φτενή Πούντα της νησίδας Σύρνα νοτίως της Αστυπαλαίας σε βάθος 45-47 μ. περίπου.

Η επιχείρηση έγινε με την υποστήριξη του Ω/Κ «ΑΙΓΑΙΟΝ» και με το συνδυασμό παράλληλων δράσεων δυτών, που λειτούργησαν το σύστημα της αεραντλίας αναρρόφησης (air lift), υπό την επίβλεψη των αρχαιολόγων από το βαθυσκάφος «ΘΕΤΙΣ» και το ROV και μέσω ενδοεπικοινωνιακού συστήματος από το κατάστρωμα του «ΑΙΓΑΙΟΥ», καθώς και του μηχανολογικού εξοπλισμού του πλοίου που λειτουργούσε το πλήρωμα. Η περισυλλογή των προϊόντων της αναρροφήσεως με το air lift γινόταν στο κατάστρωμα του «ΑΙΓΑΙΟΥ».

Πρόκειται για ρωμαϊκό ναυάγιο του 3ου αι. μ.Χ., το οποίο μετέφερε το πολυτιμότατο φορτίο μισθοδοσίας ή στρατιωτικών δαπανών καθώς και μια μολύβδινη σαρκοφάγο, που πρέπει να μετέφερε στην τελευταία του κατοικία υψηλό αξιωματούχο της Ρώμης.

Τα νομίσματα κατά πάσα πιθανότητα μεταφέρονταν μέσα σε ξύλινο χρηματοκιβώτιο (άρκα), τμήματα του οποίου βρέθηκαν συσσωματωμένα με νομίσματα. Στην προσπάθειά του να ανελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερα νομίσματα από βάθος 47 μ. μόνον με έξι καταδύσεις, ο σφουγγαράς που υπέδειξε το ναυάγιο προκάλεσε μεγάλη καταστροφή στο αρχαιολογικό σύνολο του ναυαγίου, εφόσον ελάχιστα ίχνη του χρηματοκιβωτίου διεσώθησαν, ενώ η μολύβδινη σαρκοφάγος που μετέφερε το πλοίο βρέθηκε ανοικτή και μάλλον συληµένη, γιατί δεν ανευρέθησαν ει μη μόνον ελάχιστα οστά και καθόλου κτερίσματα.

Τα νομίσματα που βρέθηκαν είτε μεμονωμένα είτε σε συσσωματώσεις είναι διάφορες κοπές των αυτοκρατόρων Καρίνου (283-285) και της συζύγου του Magna Urbica (283-285), του Κάρου (282-283), του Κάρου του επονομαζόμενου και Θείου (Divo Caro), του Αυρηλιανού και της συζύγου του Σεβερίνας (270-275), του Τακίτου

16. Κ.Π. Δελλαπόρτα - Η. Σπονδύλης - Δ. Ευαγγελιστής - Π. Μίχα - Δ. Κουρκουμέλης, Έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Εθνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών στις θαλάσσιες περιοχές Καλύμνου, Λέρου και Λειψών, *ΕΝΑΛΙΑ* VII (2003), σ. 42-49.

17. Dim. Kourkoumelis - Par. Micha, Das Römische Wrack Syrna II, *SKYLLIS* 5, Jahr. 2002, Heft 1, σ. 20-27.

18. Επικεφαλής της σωστικής έρευνας ήταν ο αρχαιολόγος της ΕΕΑ Η. Σπονδύλης, ενώ έλαβαν μέρος, εκτός από την υπογράφουσα, οι αρχαιολόγοι Δ. Ευαγγελιστής, Δ. Κουρκουμέλης και Π. Μίχα και ο εργατοτεχνίτης Λ. Μερσενιέ. Από πλευράς του ΕΚΘΕ επικεφαλής ήταν ο κυβερνήτης του «ΑΙΓΑΙΟΥ», πλοίαρχος Κ. Χανδράς και ο πλότος του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» Κ. Θωκταρίδης.

(275-276), του Νουμεριανού (283-284), του Φλωριανού, του Πρόβου (276-282), του Διοκλητιανού, καθώς και του Μαξιμιανού (286-284), τον οποίο ο Διοκλητιανός είχε ορίσει ως συναυτοκράτορά του στο δυτικό ήμισυ της αυτοκρατορίας το 286 μ.Χ.

Η σύσταση και μόνον του θησαυρού δηλοί ότι το πλοίο πρέπει να βυθίστηκε στο χρονικό διάστημα αμέσως πριν από τη νομισματική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού που συντελέστηκε το 294 μ.Χ.

Στην επιφάνεια του πυθμένα διασώζεται ακόμη, διασκορπισμένη σε μεγάλη έκταση, ικανή ποσότητα νομισμάτων. Νομίσματα βρέθηκαν επίσης και ανάμεσα από τα ορατά στην επιφάνεια ξύλα σε παράλληλη διάταξη, τα οποία ανήκουν στο σκελετό του πλοίου που τα μετέφερε. Πιθανόν να πρόκειται για τμήματα των νομέων και του πετσώματος.

Ο σκελετός του πλοίου εικάζεται ότι διασώζεται σε μεγάλο μέρος κάτω από τον αμμώδη βυθό. Ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά μικρά τμήματα ξύλων που διατηρούν τις οπές των καρφιών, καβίλιες κτλ.

Ενδιαφέρον εύρημα αποτέλεσε η μολύβδινη σαρκοφάγος που ανελκύστηκε επάνω σε πλατφόρμα με τη βοήθεια του βαθυσκάφους και του γερανού του σκάφους.

Η επιφάνεια της σαρκοφάγου είναι σε μεγάλο βαθμό φθαρμένη από τη θάλασσα. Το κάλυμμα διατηρείται σχεδόν ακέραιο και εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να είχε διακόσμηση. Στις μεγάλες πλευρές της διακρίνονται ανά διαστήματα ίχνη κατακόρυφης ανάγλυφης διακόσμησης, που εικάζουμε ότι θα απέδιδαν ανάλογη παράσταση με εκείνη των τύπου διακόσμησης κιόνων (column type), συνηθισμένο μοτίβο στις σαρκοφάγους συροπαλαιστινιακής προέλευσης, που χρονολογούνται από το 2ο μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ.

Από το φορτίο του πλοίου ελάχιστα αντικείμενα διασώθηκαν και ανελκύστηκαν από το βυθό, όπως θραύσματα κεραμικής από χρηστικά αγγεία με ραβδώσεις, δύο τμήματα αποθηκευτικών αγγείων ρωμαϊκών χρόνων, δυτικομεσογειακής προέλευσης, για τη μεταφορά αλιπάστων, το άνω τμήμα από αμφορέα ιβηρικής προέλευσης, τμήμα από πινάκιο με επίπεδη επιφάνεια, μυλόλιθοι[19], καθώς και ο σύνδεσμος και άκρη («νύχι») από μολύβδινη άγκυρα, ο στύπος της οποίας είχε ήδη παραδοθεί κατά το 2000.

Τα ελάχιστα τμήματα και ίχνη από ξύλο στις συσσωματώσεις των νομισμάτων υποδηλώνουν ότι το πολύτιμο φορτίο του νομισματικού θησαυρού πρέπει να ήταν πιθανότατα τοποθετημένο μέσα σε ξύλινο κιβώτιο που δεν διασώθηκε.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΝΗΣΟΣ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Ακρωτήριο Ατζιπάς

Η ΕΕΑ πραγματοποίησε έρευνα για αρχαιολογικό έλεγχο στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά παράλια της Καλύμνου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση τηλεχειριζόμενου υποβρύχιου οχήματος (Remotely Operated Vehicle - ROV) από τους αρχαιολόγους Δ. Ευαγγελιστή και Θ. Θεοδούλου[20].

Κατά τις διελεύσεις του ROV στα νότια του ακρωτηρίου Ατζιπάς (Χρυσός Σπήλιος) εντοπίστηκαν, σε βάθος 35-40 μ. και σε μία απόσταση μήκ. 80-100 μ. περίπου, όστρακα αμφορέων πέντε τουλάχιστον διαφορετικών τύπων (υστερορρωμαϊκοί τύποι 1, 2 και 5/6 LR 1, 2, 5/6). Κάποια όστρακα εντοπίστηκαν και σε μικρότερα βάθη, γεγονός το οποίο, συνδυαζόμενο με την κατωφέρεια που παρατηρείται στον πυθμένα, υποδηλώνει ότι υφίστανται διασπορά τους από τα αβαθή προς τα βαθύτερα σημεία. Ο πυθμένας είναι γενικά αμμώδης με συστάδες ποσειδωνίας, καθώς και περιοχές με βράχια. Από τη μορφολογία του χώρου και τη μικρή του απόσταση από το παρακείμενο ακρωτήριο, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι πλοίο ή πλοία, τα οποία προσέκρουσαν στο ακρωτήριο, βυθίστηκαν στη συνέχεια στην εσωτερική πλευρά του όρμου ή ακόμα ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως αγκυροβόλιο για προστασία από τους βόρειους ανέμους. Εντούτοις, η διασπορά των αγγείων εντοπίζεται σε συγκεκριμένο σημείο, όπως διαπιστώθηκε από την ευρύτερη διερεύνηση, χωρίς να παρατηρείται κάτι ανάλογο στο γύρω χώρο, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση του ναυαγίου. Στην ευρύτερη περιοχή εντοπίστηκε επιπλέον ένας λαιμός από αμφορέα μάλλον βυζαντινών χρόνων, καθώς και δεύτερος σχεδόν ακέραιος (σε δύο τμήματα), ο οποίος μοιάζει να είναι χιακός. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε, επίσης, επίμηκες αντικείμενο που μπορεί πιθανόν να ταυτιστεί με μολύβδινο στύπο άγκυρας, αλλά η πάκτωσή του και ο επίπαγος που το κάλυπτε δεν επέτρεψαν λεπτομερή παρατήρησή του.

19. Για τον τύπο των μυλολίθων ως χειροκίνητων περιστρεφόμενων τριβείων (macina rotatoria manuale) ιδιαίτερα διαδεδομένων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. C. Beltrame - G. Boetto, Macine da relitti, *Archeologia Subacquea* II, Roma 1997, σ. 167-196.

20. Δ. Ευαγγελιστής - Θ. Θεοδούλου, Θαλάσσια ευρήματα από την περιοχή του Ακρωτηρίου Ατζιπάς στην Κάλυμνο, *ΕΝΑΛΙΑ* VII (2003), σ. 50-53.

Η σύσταση του αμμώδους πυθμένα και η ομαλότητα της κλίσης του κάνουν δυνατή την πιθανότητα να εντοπίζονται θαμμένα στην άμμο περισσότερα όστρακα ή και ολόκληροι αμφορείς.

Στην περιοχή της βόρειας πλευράς του ακρωτηρίου Ατζιπάς εντοπίστηκε, σε βάθος 35 μ. περίπου, μεγάλο όστρακο και άνω τμήμα αμφορέα. Μετά από προσεκτικότερη παρατήρηση διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για τμήμα ψευδόστομου αμφορέα. Ήταν ορατά τα δύο στόμια, οι λαβές και τμήμα του ώμου. Σε απόσταση 20 μ. περίπου και σε βάθος 25 μ. νοτιοδυτικά του πρώτου αγγείου εντοπίστηκε και δεύτερο. Από τον αμφορέα αυτό φαινόταν το ψευδοστόμιο με τις δύο λαβές και τμήμα του ώμου, ενώ δεν ήταν ορατό το στόμιο, χωρίς αυτό να αποκλείει την ύπαρξή του.

ΝΗΣΟΣ ΧΙΟΣ

Δήμος Αμανής, Μελανιός

Στο πλαίσιο αυτοψιών στη Χίο ελέγχθηκε η πληροφορία σχετικά με την ύπαρξη καταλοίπων ναυαγίου στον όρμο Μελανιού του Δήμου Αμανής Χίου.

Σε απόσταση 70 μ. περίπου από την ακτή εντοπίζονται συσσωματώσεις και όστρακα αμφορέων βυζαντινών χρόνων, σε βάθος 1,5 μέχρι 2 μ.

Ο βυθός είναι βραχώδης, καλυμμένος με βλάστηση και θύλακες με κροκάλες μεγάλου μεγέθους. Στο βυθό σχηματίζεται μικρό ανάλημμα (5x3 μ. περίπου), από μεγάλες κατακόρυφες πλακοειδείς κροκάλες και πλήθος συσσωματωμάτων κεραμικής που θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα έρματος πλοίου.

Τα διάσπαρτα όστρακα εκτείνονται σε μια απόσταση 100 μ. περίπου. Πρόκειται για τμήματα απιόσχημων αμφορέων με ραβδώσεις από τον ώμο και κάτω, κάθετες ταινιωτές λαβές, χαμηλό έξω νεύον χείλος, ενιαίο περίγραμμα και ημισφαιρική βάση[21]. Ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά και φωτογραφήθηκαν ενδεικτικά τμήματα, τα οποία επανατοποθετήθηκαν ακολούθως στην αρχική τους θέση. Τα όστρακα είναι συσσωματωμένα στο βυθό και δύσκολα αποκολλώνται. Η πληροφορία ανέφερε και πέτρινη άγκυρα, η οποία όμως δεν εντοπίστηκε.

Η θέση του ναυαγίου στο μικρό όρμο αποτελεί πιθανή ένδειξη για την πορεία του πλοίου. Ο όρμος βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της Χίου, όπου ήκμασε ο βυζαντινός οικισμός της Βολισσού, σε απόσταση 15 χλμ. περίπου από το συγκεκριμένο σημείο. Ενδεχομένως, το πλοίο κατευθυνόταν ή απέπλεε από το λιμάνι των Λημνιών της Βολισσού και προσάραξε είτε κυνηγημένο από κακές καιρικές συνθήκες είτε αγνοώντας ότι ο μικρός φαινομενικά φιλόξενος όρμος διέθετε ύφαλο σε ελάχιστη απόσταση από την ήρεμη βοτσαλωτή παραλία. Το κάτω μέρος του σκαριού έμεινε παθανόν για μεγάλο διάστημα στη θέση προσάραξης έτσι ώστε το έρμα και τα κεραμικά να συσσωματωθούν στο σχηματισμό που αναφέραμε πιο πάνω, εάν αυτός όντως ερμηνεύεται τοιουτοτρόπως.

Θ. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησής τους παρελήφθησαν από τη Συλλογή Γλυπτών του ΕΑΜ τα έξι μαρμάρινα αγάλματα και πέντε αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν βρεθεί στο θαλάσσιο χώρο του Ακρωτηρίου Ξι της Κεφαλονιάς και είχαν παραδοθεί για συντήρηση και φύλαξη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[22].

Τα αρχαία αντικείμενα μεταφέρθηκαν στην Πύλο και φυλάσσονται πλέον στους χώρους που η ΕΕΑ διατηρεί στο Φρούριο Νιόκαστρο.

Η ΕΕΑ δάνεισε στο Δήμο Αλίμου οξυπύθμενους αμφορείς προς έκθεση στο Αλιευτικό Μουσείο.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Οι αρχαιολόγοι του έργου του ΤΔΠΕΑΕ «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» Δ. Κουρκουμέλης και Δ. Ευαγγελιστής συμμετείχαν με ανακοίνωση στο Συνέδριο «Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conference 2002», που έλαβε χώρα στην Κρήτη.

2. Η υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι του έργου «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Κουρκουμέλης και Δ. Ευαγγελιστής συμμετείχαν με ανακοίνωση στη συνάντηση για την υποβρύχια αρχαιολογία που διοργάνωσε το Institute of Nautical Archaeology (INA) στην Αλικαρνασσό (Bodrum) της Τουρκίας.

3. Η υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι Ελ. Χατζηδάκη και Δ. Ευαγγελιστής συμμετείχαν με ανακοινώσεις στο 8ο Διεθνές Συμπόσιο Αρχαίας Ναυπηγικής «ΤΡΟΠΙΣ», που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Προστασίας Ναυτικής Παράδοσης στην Ύδρα.

21. Οι αμφορείς φαίνεται να ανήκουν στον τύπο Μπακιρτζή 2, που χρονολογείται μεταξύ 9ου-11ου αι. μ.Χ.

22. Βλ. Ν. Παπαδοπούλου, Αγάλματα ρωμαϊκής εποχής από τη θάλασσα της Κεφαλονιάς, *Αρχαιογνωσία* 5 (1987-1988) [1990], σ. 195-202. Επίσης Χρ. Τρίτου, Συντήρηση αγαλμάτων - αρχιτεκτονικών μελών Ακρωτηρίου Ξι Κεφαλονιάς, Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2001 (Αρχείο ΕΕΑ).

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Νόμος 3028/02 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς», Άρθρο 15, «Ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι»

Τον Ιούνιο του 2002 ψηφίστηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο ο νέος αρχαιολογικός νόμος, που αντικατέστησε τον ΚΝ 5351/32 «Περί Αρχαιοτήτων».

Ο Νόμος 3028/02 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς» περιλαμβάνει για πρώτη φορά διατάξεις που αναφέρονται στις ενάλιες αρχαιότητες εις ό,τι αφορά την προστασία και την εν γένει διαχείρισή τους[23].

Το Άρθρο 15, υπό τον τίτλο «Ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι», έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο τους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους, οι οποίοι ως προς τις γενικές ρυθμίσεις τους δεν διαφοροποιούνται από τους χερσαίους αρχαιολογικούς χώρους, π.χ. οριοθετήσεις ζωνών, προϋπόθεση αρχαιολογικού ελέγχου για τη χορήγησης άδειας εκτελέσεως έργων, χορήγηση αμοιβής για υπόδειξη αρχαίου εντός αρχαιολογικού χώρου κτλ.

Ειδικότερα οι διατάξεις προβλέπονται ότι:

1. Στους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους απαγορεύεται η αλιεία, η αγκυροβολία και η υποβρύχια δραστηριότητα με αναπνευστικές συσκευές, εκτός αν έχει χορηγηθεί άδεια του Υπουργού Πολιτισμού, η οποία εκδίδεται ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου. (Άρθρο 15,1).

Η διάταξη αυτή αφορά στην άσκηση κατά περίπτωση δραστηριοτήτων, για κάθε θαλάσσια περιοχή εντός της οποίας εντοπίζονται ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι. Η διάταξη προϋποθέτει οριοθέτηση ζωνών των κηρυγμένων εναλίων αρχαιολογικών χώρων, εντός των οποίων, κατά περίπτωση, με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού θα μπορεί να ασκούνται υπό όρους, βάσει της παραγράφου 15,2, οι δραστηριότητες που αναγράφονται στην παράγραφο 15,1, δηλαδή η αγκυροβολία, αλιεία, υποβρύχια δραστηριότητα κτλ.

Η διάταξη αντιστοιχεί στο Άρθρο 13,1 που αφορά στους χερσαίους αρχαιολογικούς χώρους.

2. *Με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού και του τυχόν συναρμοδίου Υπουργού, ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου καθορίζονται οι όροι άσκησης των δραστηριοτήτων αυτών στους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους.* (Άρθρο 15,2).

Σε εφαρμογή της διατάξεως αυτής εκδίδεται Κοινή Υπουργική Απόφαση των συναρμοδίων Υπουργών Πολιτισμού, Γεωργίας και Εμπορικής Ναυτιλίας, με την οποία τίθενται οι προϋποθέσεις και οι όροι που ρυθμίζουν την άσκηση των δραστηριοτήτων που αναγράφονται στην παράγραφο 15,1 χωριστά για κάθε περίπτωση[24].

3. Με όμοια απόφαση ορίζονται οι όροι άσκησης της υποβρύχιας δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη ή άλλα μέσα επισκόπησης του βυθού σε θαλάσσιες περιοχές, λίμνες και ποταμούς για λόγους προστασίας της υποβρύχιας πολιτιστικής κληρονομιάς. (Άρθρο 15,3).

Η διάταξη αυτή, σε αντιδιαστολή με την παράγραφο 1 του Άρθρου 15, που αναφέρει ρητά την απαγόρευση άσκησης των Υ/Β δραστηριοτήτων, που περιγράφονται στο άρθρο, εντός των εναλίων αρχαιολογικών χώρων, επιτρέπει την υπό όρους άσκηση της υποβρύχιας δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη και άλλα μέσα επισκόπησης του βυθού στις λοιπές θα-

23. Κ.Π. Δελλαπόρτα, Υποβρύχια Αρχαιολογική Κληρονομιά. Νομική Προστασία και Διαχείριση, *ΝΟΜΟΣ & ΦΥΣΗ*, Νοέμβριος 2005.

24. Η Κοινή Υπουργική Απόφαση Υπουργών Πολιτισμού, Γεωργίας και Εμπορικής Ναυτιλίας ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/11228/1865/9-2-04, ΦΕΚ 336/Β/11-2-04 καθορίζει τους όρους αγκυροβολίας και άσκησης αλιείας και της Υ/Β δραστηριότητος με αναπνευστικές συσκευές, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 15,2. Έτσι στους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους: 1. Επιτρέπονται μόνον: α) η προσωρινή αγκυροβολία, β) η Υ/Β δραστηριότητα με αναπνευστικές συσκευές με αποκλειστικό σκοπό την επιθεώρηση υφάλων πλωτών ναυπηγημάτων και πλοίων, υπό την εποπτεία της αρμόδιας λιμενικής αρχής, γ) η Υ/Β δραστηριότητα με επιστημονικούς σκοπούς, υπό την εποπτεία και της αρμόδιας Λιμενικής Αρχής, δ) η επαγγελματική αλιεία με επιτρεπόμενα αλιευτικά μέσα και μεθόδους, ε) η οστρακαλιεία κατά περίπτωση και ύστερα από άδεια του ΥΠΠΟ και χωρίς τη χρήση μηχανικών μέσων (τσουγκράνα και αργαλειό). 2. Δεν επιτρέπονται: α) η εγκατάσταση μόνιμου αγκυροβολίου, β) οι εργασίες καθαρισμού υφάλων ή μεγάλης έκτασης επισκευές πλωτών ναυπηγημάτων και πλοίων, γ) η Υ/Β δραστηριότητα με αναπνευστικές συσκευές για σκοπούς ψυχαγωγικούς ή εκπαιδευτικούς εκμάθησης καταδύσεων, δ) η αλιεία με συρόμενα εργαλεία, η οστρακαλιεία με μηχανικά μέσα, η σπογγαλιεία καθώς και η αλιεία με ψαροντούφεκο, ε) η εγκατάσταση υδατοκαλλιεργειών. Οι ίδιες διατάξεις ισχύουν και για τους ενάλιους ιστορικούς τόπους. Ιδιαίτερα η άσκηση οστρακαλιείας διέπεται από τις διατάξεις του Π.Δ. 86/98 (ΦΕΚ78/Α/10-4-1998) και, σύμφωνα με την υπ' αριθ. Μ.3143.3/1/14-2-1989 εγκύκλιο της Διεύθυνσης Λιμενικής Αστυνομίας του ΥΕΝ, με σκοπό την καλύτερη προστασία του ενάλιου αρχαιολογικού πλούτου της χώρας, για την άσκηση της οστρακαλιείας απαιτείται και η έγκριση της αρμόδιας υπηρεσίας του ΥΠΠΟ, της ΕΕΑ. Οι ελεύθερες για την άσκηση οστρακαλιείας θαλάσσιες περιοχές της χώρας ανέρχονται μέχρι σήμερα στις 19 ανά την επικράτεια και έχουν οριοθετηθεί ηλεκτρονικά από τον τοπογράφο μηχανικό της ΕΕΑ Ι. Μπαξεβανάκη (Αρχείο ΕΕΑ). Η ΕΕΑ χορηγεί κατά περίπτωση άδειες οστρακαλιείας και πέραν των οριοθετημένων θαλάσσιων περιοχών. Σχετικά με την αλιεία με ψαροντούφεκο η Διεύθυνση Λιμενικής Αστυνομίας του ΥΕΝ εξέδωσε την εγκύκλιο με αριθ. 2118.2/15/04/15-6-04.

λάσσιες περιοχές, λίμνες και ποταμούς της ελληνικής επικράτειας, για λόγους προστασίας της Υ/Β πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι όροι άσκησης καθορίζονται με Κοινή Απόφαση των Υπουργών Πολιτισμού και Εμπορικής Ναυτιλίας[25].

Η παράγραφος αυτή αναφέρεται στις λοιπές θαλάσσιες περιοχές της επικράτειας, εκείνες που δεν είναι μεν χαρακτηρισμένες ως ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι, αλλά υπάρχουν σοβαρότατες ενδείξεις εντοπισμού εναλίων αρχαίων και ως εκ τούτου συντρέχουν λόγοι προστασίας τους, παρά το γεγονός ότι λόγω της πραγματικής δυσχέρειας εντοπισμού τους δεν έχουν ακόμη οροθετηθεί.

Έτσι για λόγους προστασίας της Υ/Β πολιτιστικής κληρονομιάς, κρίνεται σκόπιμο, πριν από κάθε υποβρύχια δραστηριότητα, δυνάμενη να βλάψει άμεσα ή έμμεσα τα ενάλια αρχαία, να ζητείται προηγουμένως σχετική άδεια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία καθορίζει κατά περίπτωση όρους και προϋποθέσεις για την άσκηση της δραστηριότητας που περιγράφεται στο άρθρο.

Είναι σαφές ότι η γενική αυτή διάταξη της παραγράφου 3 του Άρθρου 15 είναι προληπτικού χαρακτήρα. Η άσκηση των δραστηριοτήτων που περιγράφονται στην παράγραφο 3 του Άρθρου 15 δεν απαγορεύεται, όπως σκοπίμως έχει υπερτονιστεί από ορισμένους πολέμιους της αρχαιολογικής νομοθεσίας κύκλους οικονομικών συμφερόντων, που ατυχώς υποστηρίχθηκαν από ορισμένους αρχαιολόγους της ΕΕΑ και συνδικαλιστικό φορέα υπαλλήλων του ΥΠΠΟ, αλλά αντιθέτως προβλέπεται ο καθορισμός όρων άσκησης της Υ/Β δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές, όσο και των βαθυσκαφών[26] και άλλων μέσων επισκόπησης του βυθού[27] καθώς και η διαδικασία χορηγήσεως αδείας για τις περιοχές εκείνες, που δεν είναι μεν χαρακτηρισμένες ως ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι, αλλά που συγκεντρώνουν σοβαρότατες ενδείξεις υπάρξεως εναλίων αρχαίων, που δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί.

Η πρόθεση και το πνεύμα του Νομοθέτη είναι η διενέργεια αρχαιολογικού ελέγχου πριν από την άσκηση οιασδήποτε Υ/Β δραστηριότητας για την οποία απαιτείται άδεια του ΥΠΠΟ κατά την προβλεπόμενη από την ισχύουσα νομοθεσία διαδικασία, πολλώ μάλλον που ο εντοπισμός των εναλίων αρχαίων είναι δυσχερέστατος λόγω της φύσεως του περιβάλλοντος χώρου εντός του οποίου ευρίσκονται αυτά[28].

Προς διευκόλυνση των ενασχολουμένων με τις Υ/Β δραστηριότητες καθορίζονται οι θαλάσσιες περιοχές, στις οποίες οι δραστηριότητες αυτές μπορεί να ασκούνται χωρίς την απαιτούμενη άδεια του ΥΠΠΟ, ενώ στις λοιπές, επειδή συντρέχουν λόγοι προστασίας της Υ/Β πολιτιστικής κληρονομιάς, κρίνεται σκόπιμο πριν από

25. Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/42813/2830/2-9-2003, ΦΕΚ 1498/Β/10-10-2003, περί «Ορισμού όρων άσκησης υποβρυχίων δραστηριοτήτων με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη ή άλλα μέσα επισκόπησης του βυθού, κατ' εφαρμογή του άρθρου 15, παρ. 3, του Ν. 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς». Στην παράγραφο 1 της εν λόγω Κ.Υ.Α. αναφέρεται ρητά ότι: «*Οι υποβρύχιες δραστηριότητες με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη ή άλλα μέσα επισκόπησης του βυθού, σε θαλάσσιες περιοχές, λιμένες και ποταμούς της Ελληνικής Επικράτειας, επιτρέπεται να ασκούνται στις περιοχές που ορίζονται στην παράγραφο 2 της παρούσης με τους παρακάτω όρους...*». Η Κ.Υ.Α. ορίζει με συντεταγμένες επί χάρτου της Γ.Υ.Σ., τις περιοχές εκείνες στις οποίες επιτρέπεται η άσκηση των Υ/Β δραστηριοτήτων με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη ή άλλα μέσα επισκόπησης βυθού. Η παράγραφος 2 της Κ.Υ.Α. αφορά στον κατάλογο με τις θαλάσσιες περιοχές ανά Νομό στις οποίες, προς διευκόλυνση των ενασχολουμένων, οι δραστηριότητες αυτές μπορεί να ασκούνται χωρίς την απαιτούμενη άδεια του ΥΠΠΟ. Τέλος, η παράγραφος 3 αναφέρει ρητά ότι «*για τις λοιπές θαλάσσιες περιοχές που δεν περιλαμβάνονται στην προηγούμενη παράγραφο καθώς και στις περιοχές που προβλέπονται στις παρ. 1, 2 και 4 του άρθρου 15 του Ν. 3028/2002* (δηλ. τους κηρυγμένους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους) *και στις οποίες υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις παρουσίας καταλοίπων ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς, η υποβρύχια δραστηριότητα κατά την παρ. 3 του άρθρου 15 του Ν. 3028/2002 ασκείται ύστερα από έγκριση του Υπουργού Πολιτισμού, μετά από γνώμη του Συμβουλίου. Η σχετική έγκριση δεν χορηγείται στην περίπτωση κατά την οποία διαπιστωθεί ότι συντρέχουν ειδικοί λόγοι προστασίας της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς*».

26. Η λειτουργία των βαθυσκαφών για τουριστικούς λόγους επιτρέπεται βάσει του Γενικού Κανονισμού Λιμένος με αριθμό 35 με τίτλο «Υποθαλάσσια αναψυχή και περιήγηση με υποβρύχιο σκάφος», ΦΕΚ 702/Β΄/4-6-2003, στον οποίο όμως δεν λαμβάνονται υπ' όψιν οι διατάξεις του άρθρου 15 του Ν. 3028/02.

27. Ο όρος μέσα επισκόπησης βυθού είναι γενικός· δεδομένου ότι η τεχνολογία εξελίσσεται ραγδαία, δεν ορίζεται σε ποια εξειδικευμένα μέσα αναφέρεται η διάταξη. Εκτός των υποβρυχίων φωτογραφικών και κινηματογραφικών μηχανών, περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων η βυθιζόμενη υποβρύχια κάμερα (dropped camera), το Υ/Β τηλεκατευθυνόμενο τηλεοπτικό όχημα (Remotely Operated Vehicle, ROV), το αυτόνομο υποβρύχιο όχημα (Autonomous Operated Vehicle, AUV), το ηχοβολιστικό πλευρικής σαρώσεως (Side Scan Sonar, SSS) κ.ά.

28. «*Οι ως άνω ρυθμίσεις του Ν. 3028/2002 είναι σύμφωνες προς το Σύνταγμα και την επί του θέματος νομολογία και επιλύουν το ζήτημα. Η προστασία της εναλίου πολιτιστικής κληρονομιάς είναι απόλυτα συμβατή με το σύστημα κανόνος (απαγόρευση) - εξαιρέσεως (άδεια) σε "ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους" και αφετέρου με την άσκηση του σχετικού ατομικού δικαιώματος (υπό προϋποθέσεις που υπαγορεύονται από την ανάγκη προστασίας των ως άνω αρχαίων). Με ρητή διάταξη του νόμου παρέχεται εξουσιοδότηση για την θέσπιση (γενικώς) όρων και περιορισμών, η ισχύς των οποίων ενεργοποιείται πάντοτε ενόψει συγκεκριμένου χώρου (και ενδεχομένως, της προστατευτικής αυτού ζώνης), τον οποίο αφορά η άδεια που αναφέρεται σε υπάρχουσες ενάλιες αρχαιότητες (ατομική ρύθμιση)*» (βλ. Νομική Γνωμοδότηση, Αρχείο ΕΕΑ).

κάθε δραστηριότητα δυνάμενη να βλάψει άμεσα ή έμμεσα τα ενάλια αρχαία να ζητείται προηγουμένως σχετική άδεια από την Υπηρεσία που καθορίζει κατά περίπτωση όρους και προϋποθέσεις[29].

Η διάταξη 15,3 αντιστοιχεί στα Άρθρα 6,4 και κυρίως το 10,1 του Ν. 3028/02 που αφορούν στις χερσαίες αρχαιότητες, κυρίως όμως ανταποκρίνεται στο Άρθρο 2 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως του Λονδίνου, 1969, για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς, όπως αυτή έχει κυρωθεί από το Ν. 1127/1981, ΦΕΚ Α΄ 32, καθώς και στο Άρθρο 2 της αναθεώρησης της Συμβάσεως, Βαλέττα 1992, όπου αναφέρεται ρητά στις ενάλιες - υποβρύχιες αρχαιότητες.

4. Γύρω από ενάλια μνημεία και γύρω από αρχαιολογικούς χώρους είναι δυνατόν να ορίζεται περιοχή στην οποία δεν επιτρέπονται οι παραπάνω δραστηριότητες χωρίς προηγούμενη άδεια (Ζώνη Προστασίας), που χορηγείται με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου. (Άρθρο 15,4).

Η ειδική αυτή διάταξη είναι κατ' εφαρμογήν των Άρθρων 12, 13 και 17, που αφορούν αντίστοιχα στην οριοθέτηση αρχαιολογικών χώρων και ζωνών προστασίας γύρω από ενάλια μνημεία και ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους[30].

Η διάταξη αυτή έχει επίσης γενικό κανονιστικό περιεχόμενο και σε εφαρμογή της δίνεται στον Υπουργό Πολιτισμού η δυνατότητα εκδόσεως αποφάσεως, ύστερα από γνώμη του αρμοδίου Αρχαιολογικού Συμβουλίου, με την οποία να απαγορεύεται η άσκηση των δραστηριοτήτων που αναγράφονται στην παράγραφο 15,3 χωριστά για κάθε περίπτωση, π.χ. υποβρύχια επισκόπηση και κατάδυση, εντός των ζωνών προστασίας των εναλίων αρχαιολογικών χώρων.

5. Απαγορεύεται η εκτέλεση κάθε μορφής λιμενικού έργου χωρίς προηγούμενη άδεια, που χορηγείται με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού[31] *ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου. Η άδεια αυτή προηγείται από όλες τις άδειες που αφορούν στην εκτέλεση του έργου και τα στοιχεία της αναγράφονται με ποινή ακυρότητας στις υπόλοιπες άδειες που απαιτούνται*[32]*. (Άρθρο 15,5).*

Το Άρθρο 15 καθιστά σαφές το θεσμικό πλαίσιο προστασίας και διαχείρισης των εναλίων αρχαίων, τα παραπτώματα και τις κυρώσεις, η αποτελεσματικότητά του όμως εξαρτάται περισσότερο από εκείνους που καλούνται να εφαρμόσουν και να σεβαστούν το Νόμο παρά από την ίδια τη Νομοθεσία.

Ο Νόμος 3028/02 συνιστά μια υποσχόμενη νομοθεσία αλλά ο χρόνος θα δείξει κατά πόσον όντως διασφαλίζει την προστασία και διαχείριση της Υ/Β αρχαιολογικής κληρονομιάς.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στο Μουσείο Πυθαγορείου Σάμου παραδόθηκαν από τον Θ. Θυμιανίδη αρχαία αγγεία που προέρχονται από τη θάλασσα. Τα αγγεία καταγράφηκαν από τον αρχαιολόγο Θ. Θεοδούλου.

Καταγράφηκαν αμφορείς που παρέδωσε ο Π. Τσέτας στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγ. Κηρύκου.

Ο κ. Καρακατσάνης παρέδωσε 183 νομίσματα από τη θαλάσσια περιοχή Σύρνας. Τα νομίσματα κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να προέρχονται από το ίδιο ναυάγιο νομισμάτων που υπέδειξε ο κ. Γαλουζής.

---

29. Η διαδικασία χορήγησης αδείας για την άσκηση Υ/Β δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές βασιζόταν στο άρθρο 1, Γ΄, 1 και 2, του Π.Δ. 16/80, σύμφωνα με το οποίο στον προϊστάμενο της ΕΕΑ, πέραν των γενικών αρμοδιοτήτων του άρθρου 1α του αυτού Διατάγματος, μεταβιβάστηκαν ειδικότερα και οι αρμοδιότητες που αναφέρονται στο Άρθρο 1, Γ΄, 1 και 2, ήτοι: η χορήγηση αδείας Υ/Β δραστηριότητος (άρθρο 1, 50 του Κ.Ν. 5351/32) και η χορήγηση αδείας εκτελέσεως πάσης φύσεως λιμενικών εγκαταστάσεων (άρθρο 50 και 52 του Κ.Ν. 5351/32).

30. Αντίστοιχες διατάξεις προστασίας ισχύουν και σε άλλες χώρες με πλούσια ενάλια πολιτιστική κληρονομιά, όπως στην Ιταλία, όπου π.χ. στη ζώνη προστασίας Α του βυθισμένου αρχαιολογικού πάρκου της Baia απαγορεύεται ακόμη και η απλή κολύμβηση (βλ. Dec. No 303/2/02/7-8-2002 του Ministero dell'Ambiente e della Tutela del Territorio για το Parco Sommerso di Baia).

31. Τόσο τα λιμενικά έργα όσο και η Υ/Β δραστηριότητα κρίθηκαν από τη νομολογία ως περιπτώσεις έργων δυνάμενων να βλάψουν τα ενάλια αρχαία. Για τη χορήγηση αδείας εκτελέσεως πάσης φύσεως λιμενικών εγκαταστάσεων κατά το Π.Δ. 16/80, άρθ. 1 στοιχ. Γ2 αρμόδιος ήταν ο προϊστάμενος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων. Η αρμοδιότητα αυτή επανήλθε στον Υπουργό Πολιτισμού δια του Ν. 3028/02. Κατά τον Ευ. Δωρή «*είναι αδιάφορο εάν ο λιμένας ή ο θαλάσσιος χώρος όπου πρόκειται να εκτελεσθούν λιμενικές εγκαταστάσεις είναι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι. Το γεγονός ότι οι εργασίες θα εκτελεσθούν στην θάλασσα αρκεί εφ' όσον κατά την ερμηνεία του νομοθέτη, κατά τα άρθρα 50 του Κ.Ν. 5351/32 "Περί Αρχ/των" αντικείμενα προστασίας του αρχ/κού νόμου ήταν επίσης ο βυθός και η υφαλοκρηπίδα της θαλάσσης*», βλ. Ευ. Δωρής, *Το Δίκαιον των Αρχαιοτήτων*, Αθήναι 1985, σ. 222.

32. Ο γενικός διευθυντής Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς και ο διευθυντής της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων μετέχουν *ex officio* ως μέλη στην Επιτροπή Σχεδιασμού Λιμένων, Ε.Σ.Α.Λ. του ΥΕΝ, που λειτουργεί βάσει του Π.Δ. 175/2002, ΦΕΚ 158/Α΄/5-7-2002. Το ΥΠΠΟ μετέχει επίσης ως μέλος στην Επιτροπή Τουριστικών Λιμένων, που λειτουργεί στο Υπουργείο Τουρισμού και έχει ως αντικείμενο εξετάσεως τους τουριστικούς λιμένες και μαρίνες. Από το 2005 κ.ε. ο ΓΔΑΠΚ αντικαταστάθηκε από τον ΓΔΑΑ.

Παραδόθηκαν τέσσερα βυζαντινά κεραμικά από το Λαύριο, που κατά τους ισχυρισμούς του υποδείξαντα βρέθηκαν κατά το στάδιο εκσκαφής αγωγού, πληροφορία που δεν επιβεβαιώθηκε κατά την αυτοψία που διενεργήθηκε στο χώρο. Τα δύο, ένα μικρό κύπελλο και ένα πινάκιο, φέρουν στο κέντρο διακόσμηση πτηνού σε λεπτή χάραξη, που περιβάλλεται από διχαλωτά διακοσμητικά μοτίβα σε σχήμα διπλού λατινικού V. Το επίχρισμα είναι αραιό λευκό και η εφυάλωση φθαρμένη. Αντίστοιχα κεραμικά βρέθηκαν στο ναυάγιο του Καστελλορίζου, που χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι.

Θ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

Μετά τα Χρονικά του έτους 1998 και μέχρι το 2002, η υποφαινόμενη δεν έχει παραδώσει εκθέσεις αποτελεσμάτων υποβρύχιων ερευνών και αυτό γιατί απουσίαζα από την Υπηρεσία με εκπαιδευτική άδεια για την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής μου.

Εξάλλου, κατά τη διάρκεια των ετών αυτών άλλαξαν και τα μέχρι τώρα ισχύοντα δεδομένα ως προς τις επιφανειακές υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες βυθού, τις επονομαζόμενες «αυτοψίες», οι οποίες, αν μη τι άλλο, μπορούν να θεωρηθούν ως επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα. Και δεν ήταν λίγες οι φορές, που κατά τη διάρκεια μιας επιφανειακής έρευνας βυθού (αυτοψίας), είχαν εντοπιστεί σημαντικότατα ενάλια αρχαία, όπως κινητά ευρήματα[33], αρχαία λιμενικά έργα[34], ναυάγια[35], άγνωστα μέχρι πρότινος.

Όμως τα χρόνια αυτά, και κυρίως από το 2001, το καθαρώς ερευνητικό έργο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων διεξάγεται δι' άλλου τρόπου, με μηχανήματα σύγχρονης τεχνολογίας[36] και πάντως χωρίς πλέον τις καταδύσεις του προσωπικού της Εφορείας μας, ώστε να υπάρχει η άμεση από κάθε πλευρά επαφή του καταδυόμενου με το αρχαίο. Επιπλέον, η χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας δεν είναι εφαρμόσιμη σε ρηχά νερά, για πολλούς λόγους.

Εκείνο πάντως που πρέπει ιδιαιτέρως να τονιστεί είναι το γεγονός ότι οι επιφανειακές έρευνες βυθού αποτέλεσαν από την ίδρυση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων (1976) το κατεξοχήν έργο της και βάσει αυτών συντελείται ακόμη και σήμερα όλη η διαδικασία των αδειοδοτήσεων ή μη. Είναι δηλαδή εδώ που ισχύει το «ό,τι βλέπει το ανθρώπινο μάτι και πιάνει το ανθρώπινο χέρι είναι και το πραγματικό» και επομένως κανένα μηχάνημα υψηλής τεχνολογίας δεν μπορεί να το υποκαταστήσει.

Η έρευνα των αρχαίων ναυαγίων σε μεγάλα απρόσιτα βάθη, που γίνεται κατεξοχήν με τη βοήθεια μηχανημάτων, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση τον παραδοσιακό τρόπο υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας για την άσκηση του ελέγχου, πριν από οποιαδήποτε επέμβαση, στο βυθό και κυρίως για τις εκτεταμένης κλίμακας λιμενικές εγκαταστάσεις, που είναι έργα μόνιμα.

Οι αυτοψίες, που περιγράφονται αμέσως παρακάτω, έχουν διενεργηθεί είτε από ξηράς είτε με απλή κολύμβηση και οπωσδήποτε είναι απαραίτητη η επιφανειακή έρευνα βυθού στο μέλλον.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Αγιόκαμπος, θέση Σκιαθά Λαρίσης (αποκατάσταση - βελτίωση αλιευτικού καταφυγίου)

Το υφιστάμενο αλιευτικό καταφύγιο στην περιοχή Αγιόκαμπος αποτελείται από δύο λιμενολεκάνες, οι οποίες διαχωρίζονται από χερσαία έκταση, πλ. περίπου 60 μ. Η προστασία και των δύο αυτών λιμενολεκανών εξασφαλίζεται από ένα μόλο συνολ. μήκ. 300 μ. περίπου.

Η υπόθεση του αλιευτικού καταφυγίου Αγιοκάμπου είχε ξεκινήσει περίπου 25 χρόνια πριν, συγκεκριμένα το 1978, απασχολώντας συνεχώς μέχρι τις ημέρες μας την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

Ο λόγος γίνεται, επειδή στον υπερυψωμένο πάνω από τη θάλασσα λοφίσκο βρίσκονται τα λείψανα αρχαίας πόλεως.

Ο αρχαιολογικός χώρος έχει ήδη κηρυχθεί, καταλαμβάνοντας τη θέση Σκιαθά, οριζόμενος προς Β. από το νεκροταφείο της αρχαίας πόλεως και καταλήγοντας ανατολικά στη θάλασσα, όπου τα δυο αρχαία λιμάνια της. Το πρώτο λιμάνι στον όρμο με την επωνυμία Κρυψιάνα και το δεύτερο στον αμέσως νοτιότερα ευρισκόμενο ορμίσκο.

Η ονομασία της αρχαίας πόλεως δεν έχει προς το παρόν ταυτιστεί[37], ενώ πολλές απόψεις έχουν διατυπωθεί για τη θέση της αρχαίας θεσσαλικής πόλεως της Μελίβοιας[38].

33. Όρμος Φοίνικα Σύρου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 1025.

34. Α. Σίμωσι, Καλός Λιμένας (Τσαμούρ Λιμάνι). Ο πολεμικός ναύσταθμος της αρχαίας Αντίσσου, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI, σ. 147 κ.ε.

35. Λειψοί (Μακρονήσι), ναυάγιο ρωμαϊκών χρόνων, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1188.

36. Αικ. Λελλαπόρτα κ.ά., Έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Εθνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών στις θαλάσσιες περιοχές Καλύμνου, Λέρου και Λειψών, *ΕΝΑΛΙΑ* VII (2003), σ. 42 κ.ε.

37. Αθ. Τζιαφάλιας, Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1994, σ. 143 κ.ε.

38. *RE* XVI, 1931, λ. Μελίβοια. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924, σ. 50 κ.ε., 51 (υπ. 11). W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Lon-

Μεταξύ μάλιστα των απόψεων αυτών, υποστηρίχθηκε και αυτή που θέλει τη Μελίβοια στη σημερινή θέση Σκιαθά. Η άποψη όμως αυτή δεν φαίνεται να είναι η σωστή, ύστερα και από τα συμπεράσματα του μελετητή αρχαιολόγου Αθ. Τζιαφάλια[39], ο οποίος με αδιάσειστα επιχειρήματα απέδειξε ότι η αρχαία πόλη στη θέση Σκιαθά δεν ήταν η αρχαία Μελίβοια. Δόθηκε λοιπόν η ερμηνεία της ύπαρξης στην περιοχή ενός μικρού αρχαίου οικισμού με μεγάλη εμπορική δραστηριότητα, ο οποίος ανήκε σε κάποια άλλη μεγάλη πόλη (Μελίβοια) και αποτελούσε πιθανόν το επίνειό της. Τοιουτοτρόπως, ικανοποιείται απολύτως η επιστημονική έρευνα που έχει αποδείξει ότι οι θεσσαλικές πόλεις-κράτη έχουν έκταση πάνω από 200 στρέμματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, πώς είναι δυνατόν να μιλούμε για ένα «μικρό αρχαίο οικισμό» – ένα επίνειο –, που όμως διαθέτει αξιοσημείωτη οχύρωση και, το κυριότερο, δύο λιμένες;

Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα βυθού, που έγινε από καταδυτικό συνεργείο της ΕΕΑ το έτος 1978, αποκάλυψε τμήματα του αρχαίου τείχους μέσα στη θάλασσα. Πρόκειται για διαλυμένα υπολείμματα, που αποτελούσαν πιθανότατα τη συνέχεια του αρχαίου τείχους. Εξάλλου ήταν τότε ορατά στην ακτή υπολείμματα του αρχαίου τείχους, νοτίως του βράχου με τα λαξεύματα, στη συνέχεια του βόρειου σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου (Πίν. 178 α) και αρκετά νοτιότερα, στη συνέχεια του νότιου σκέλους του χερσαίου οχυρωματικού περιβόλου.

Τα θεμέλια αυτά, τουλάχιστον τα ευρισκόμενα στη συνέχεια του βόρειου σκέλους, εντοπίστηκαν και από την υπογράφουσα κατά τη διάρκεια της αυτοψίας του 2002 και αποτελούν οπωσδήποτε τμήμα των τειχών-λιμενοβραχιόνων ενός «κλειστού» πολεμικού λιμένα (Πίν. 178 β). Ορατά είναι επίσης τα θεμέλια τετράγωνου πύργου (Πίν. 178 γ) επί της παραλίας και κατά μήκος του νότιου σκέλους του οχυρωματικού περιβόλου. Παρατηρήθηκε επίσης πλήθος οστράκων καθ' όλο το μήκος της παραλιακής ζώνης κάτω από το λόφο.

Όλες αυτές οι παρατηρήσεις συγκλίνουν προς την άποψη ότι η αρχαία πόλη στη θέση Σκιαθά Αγιοκάμπου ήταν πολύ καλά οχυρωμένη, έχοντας τουλάχιστον ένα καλά προστατευμένο και ασφαλή λιμένα. Ο λιμένας αυτός πρέπει να ήταν «κλειστός» πολεμικός λιμένας και, ως συνήθως, να αποτελούνταν από τη συνέχεια της χερσαίας οχυρώσεως μέσα στη θάλασσα, οριοθετούμενος από τα τείχη-λιμενοβραχίονες, που τον «έκλειναν» από Β. και Ν. Δεν αποκλείεται μάλιστα το ενδεχόμενο της ταυτίσεως με επιθαλάσσιο πύργο, των παραλίων θεμελίων στο νότιο σκέλος του οχυρωματικού περιβόλου.

Η ύπαρξη, εξάλλου, ενός παράλιου ιερού (Πίν. 178 δ), έρχεται να επισφραγίσει την άποψη αυτή, αφού σε πολλούς «κλειστούς» πολεμικούς λιμένες υπάρχουν τέτοια ιερά. Παρόμοια παραδείγματα βρίσκονται στον Πειραιά, στον «κλειστό» λιμένα της Μουνιχίας, όπου το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας και στον «κλειστό» πολεμικό λιμένα της Θάσου, όπου το ιερό της Σωτείρας Ελλιμενίας[40]. Η χρονολόγηση των τειχών στο α΄μισό του 3ου αι. π.Χ., και πιο συγκεκριμένα επί των χρόνων της βασιλείας του Μακεδόνα Αντιγόνου Γονατά, δεν αποκλείει την ύπαρξη «κλειστού» πολεμικού λιμένος στην περιοχή, που μπορεί να χρησίμευσε ως ναύσταθμός του στις προς Ν. πολεμικές επιχειρήσεις του. Δεν ξέρω αν στη θέση Σκιαθά έγινε το επίνειο της αρχαίας Μελιβοίας – και μάλιστα πολύ περισσότερο – αφού δεν συμπίπτουν χρονολογικά αυτές οι δύο θέσεις. Δηλαδή, ενώ η αρχαία Μελίβοια αναπτύχθηκε τον 5ο αι. π.Χ., η πόλη στη θέση Σκιαθά έχει ζωή όχι νωρίτερα από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Εκείνο πάντως που δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί είναι η τεράστια σημασία της αρχαίας παράλιας πόλεως στη θέση Σκιαθά, σε μία περιοχή εντελώς αλίμενη.

Θεωρώ μάλιστα ότι η σημαντικότητά της δεν ήταν τόσο στον τομέα των «εμπορικών πραγμάτων» της εποχής εκείνης, όσο στη στρατηγική θέση της, που εξασφάλιζε στο μακεδονικό στόλο ένα ικανό πολεμικό ναύσταθμο ως ορμητήριο και ως ασφαλές καταφύγιο προς Ν.

Παραλία Σωτηρίτσας

Στην περιοχή δεν υπάρχουν εντοπισμένες αρχαιότητες και συνεπώς δεν τίθεται θέμα για τα απαιτούμενα έργα πεζοδρομήσεως και αναπλάσεως τμημάτων της παραλίας.

Βελίκα

Υπήρχαν πληροφορίες για κατασκευή έργων στην παραλία, περιοχή όπου υποστηρίζεται μετ' επιτάσεως ότι είναι η αρχαία Μελίβοια (Leake - Τζιαφάλιας).

don 1835, IV, σ. 414. M. Mazièros, *Mémoire sur le Pélion et l'Ossa, Archives des missions scientifiques et littéraires*, III, Paris 1854, σ. 224. Μ. Ιντζεσίλογλου, Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της, *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος 1985, σ. 127-143. H. Biesantz, Griechisch-römische Altertümer in Larissa und Umgebung, *AA* 1959, σ. 78. S. Bakhuizen, Magnesia unter Makedonischer Suveränität, *Demetrias* V, σ. 334.

39. Τζιαφάλιας (ό.π. υποσημ. 37), σ. 124.

40. Αγγ. Σίμωσι, Ο κλειστός πολεμικός λιμένας της Θάσου, *ΑΔ* 48-49 (1994-95): Μελέτες, σ. 133 κ.ε.

Κουτσουπιά Λαρίσης (αποκατάσταση - βελτίωση αλιευτικού καταφυγίου)

Το υφιστάμενο αλιευτικό καταφύγιο στην Κουτσουπιά είναι υποτυπώδες και κατασκευάστηκε παρανόμως (Πίν. 178 ε). Όμως κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε ότι κατά μήκος του κάθετου μετώπου της νότιας πλευράς του λιμενίσκου «ξεπροβάλλουν» υπολείμματα τοίχων, οπωσδήποτε βυζαντινών χρόνων, εξαιτίας της τοιχοδομίας τους από αργούς λίθους και κεράμους. Υπάρχουν επίσης και πολλά όστρακα στην παραλία λειασμένα από τη θάλασσα (Πίν. 179 α-β). Δυτικά, είναι πιθανόν κάτω από το παχύ στρώμα της άμμου να υπάρξει η συνέχεια αυτού του οικισμού. Η διεξαγωγή έρευνας στην ξηρά αλλά και στη θάλασσα είναι αναγκαία, επειδή στην περιοχή είναι πιθανή η ύπαρξη σημαντικού παράλιου βυζαντινού οικισμού. Άλλωστε, η άποψη αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη σε απόσταση μόλις 300 μ. από τη θέση του αλιευτικού καταφυγίου των ερειπίων δύο βυζαντινών μονών.

Στόμιο (αποκατάσταση - βελτίωση αλιευτικού καταφυγίου)

Το υπάρχον αλιευτικό καταφύγιο αποτελείται από δύο λιμενολεκάνες που προστατεύονται από κεκαμμένο προσήνεμο μόλο, κατασκευασμένο χωρίς την άδεια της εφορείας μας. Στην περιοχή, παλαιότερα είχαν διενεργηθεί εκσκαφικές εργασίες και συγκεκριμένα στη θέση Βίγλα της Κοινότητας Στομίου για την κατασκευή μαρίνας. Όμως αυτή δεν είναι η θέση του σημερινού λιμενίσκου, ύστερα και από την προφορική διαβεβαίωση του κ. Τζιαφάλια. Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου, το οποίο και καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα[41] και περισυνελέγησαν ενδιαφέροντα κτερίσματα, ενώ ο χώρος της εκσκαφής αργότερα επιχωματώθηκε, χωρίς να μας δώσει άλλες αρχαιολογικές πληροφορίες.

Εξάλλου, η περιοχή του Στομίου γειτνιάζει στα νότια με τις εκβολές του Πηνειού, όπου πολύ κοντά υπήρχε η οχυρωμένη μονή του Αγ. Νικολάου, του 14ου αι., και αναφέρεται στα έργα του Αντωνίου, μητροπολίτου Λαρίσης[42]. Κατά την άποψη του ερευνητή, στις εκβολές του Πηνειού υπήρχε ανέκαθεν λιμάνι, που συνδέεται με τη βυζαντινή πόλη Λυκοστόμιο.

Σε μικρή επίσης απόσταση νοτίως του λιμένος του Στομίου βρίσκεται πάνω σε λόφο η βυζαντινή μονή του Αγ. Δημητρίου, το σημαντικότερο μοναστικό κέντρο της περιοχής.

Προς τα ΝΑ. και σε μικρή απόσταση από το αλιευτικό καταφύγιο τοποθετείται η θέση Παλαιόπυργος, όπου διακρίνονταν παλιότερα ερείπια βυζαντινών χρόνων[43].

Βυζαντινά ερείπια αναφέρονται και στη θέση Αμπελική, ανάμεσα στο Στόμιο και στο Ομόλιο, όπου έχουν βρεθεί και επιγραφές παλαιοχριστιανικής περιόδου[44].

Τέλος, κατά μαρτυρίες των ντόπιων, κατά την παράνομη κατασκευή του λιμανιού είχαν εντοπιστεί και τάφοι.

Εξ όλων των ανωτέρω, συμπεραίνεται ότι όλη η θαλάσσια περιοχή του Στομίου χρήζει εκτεταμένης υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας για τον πιθανό εντοπισμό σημαντικών εναλίων αρχαίων.

Μεσάγγαλα - Καστρί Λουτρό (κατασκευή αλιευτικού καταφυγίου)

Η περιοχή των Μεσαγγάλων είναι κατεξοχήν προσχωσιγενής, εξαιτίας των εναποθέσεων του Πηνειού και δεν υπάρχει καμία λιμενική εγκατάσταση. Λόγω μάλιστα των εκτεταμένων προσχώσεων, ο εντοπισμός αρχαίων γίνεται δύσκολη υπόθεση. Ως απόδειξη του γεγονότος αυτού είναι η ύπαρξη ενός άλλοτε παράλιου παλαιοχριστιανικού κάστρου, που βρίσκεται σε θέση αριστερά του οικισμού Καστρί - Λουτρό και που σήμερα βρίσκεται στη στεριά γύρω από έλη.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Ορμος Μεθώνης (α. χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων και β. αντικατάσταση αγωγών ομβρίων υδάτων στην παραλιακή οδό - καθαρισμός του αιγιαλού από φερτές ύλες και φύκια)

Η ονομασία του παραλιακού χωριού, αν και αρχαία, δεν συμπίπτει με τη θέση της αρχαίας πόλεως[45] και δεν παρουσιάζει κάποιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Η αρχαία «Μεθώνη πόλις Ελληνίς» (Ps-Scylax 66) τοποθετείται βορείως της αρχαίας Πύδνας, στην πεδιάδα βορείως

41. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 196, σημ. 27: πρόκειται για το νεκροταφείο της αρχαίας πόλεως των Ευρυμενών.

42. Σ. Γουλούλης, Όρος των Κελλιών, *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σ. 473 κ.ε.

43. F. Hild - J. Koder, Tabula imperii byzantini, Hellas und Thessalia, ελλ. μετ. στο *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 12 (1987), σ. 99.

44. Ό.π.

45. N.G.L. Hammond, *A History of Macedonia*, vol. 1, Oxford, at the Clarendon Press, 1972, χάρτης 12, σ. 129, 132, 157, 192, 206, 417, 425, 430, 434.

της Ν. Αγαθούπολης. Η πεδιάδα αυτή είναι αποτέλεσμα των αλουβιακών εναποθέσεων του ποταμού Τοπόνιτσα και ίσως πιο πρόσφατα και του Αλιάκμονα. Φαίνεται μάλιστα ότι ο αρχαίος λιμένας της πόλεως να έχει επιχωθεί, ευρισκόμενος στο Δέλτα του ποταμού Τοπόνιτσα. Ο σημερινός μάλιστα ποταμός Τοπόνιτσα πρέπει να ταυτιστεί με τον αρχαίο ποταμό Σάρδωνα, ο οποίος διασχίζει την πεδιάδα κάτω από τα Πιέρια Όρη, κάνοντάς την εξαιρετικά γόνιμη. Για το λιμένα της Μεθώνης υπάρχει μαρτυρία ότι εδώ στρατοπέδευσε ο αθηναϊκός στόλος το 359 π.Χ., γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στην αρχαία πόλη.

Η πόλη εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο μαζί με την Πύδνα και την Αίνεια την εποχή του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου, ενώ ο λιμένας της εξακολουθεί να θεωρείται σημαντικός στη δυτική ακτή του Θερμαϊκού μαζί με αυτόν της Θερμής στα ανατολικά.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Αγ. Γεώργιος Αμμουλιανής (κατασκευή προβλήτας από την ξενοδοχειακή μονάδα «Γρίπος»)

Στη νήσο Αμμουλιανή, οι αρχαιολογικές πληροφορίες είναι λίγες. Μαρτυρίες αναφέρουν για την ύπαρξη τριών ναυαγίων αρχαίων πλοίων, σε βάθος 12-48 μ., όπως και τοίχου στην παραλία του οικισμού. Στην εκκλησία της Κοινότητας υπάρχει εντοιχισμένη επιγραφή του

[Ε Υ]ΡΥΔΗΜΟΥ
Α Σ ΚΛΗΠΙΩΙ

Αρχαίο κτίσμα επίσης μαρτυρείται και στην περιοχή των Αλυκών. Τέλος, ο όρμος του Αγ. Γεωργίου είναι κατεξοχήν αμμώδης, χωρίς αρχαιολογικές ενδείξεις.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΝΗΣΟΣ ΣΥΡΟΣ

Θέση Αγκαθωπές - Δ. Ποσειδωνίας (αλιευτικό καταφύγιο)

Η θέση Αγκαθωπές ανήκει στην ευρύτερη περιοχή της Ποσειδωνίας, στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού.

Η περιοχή καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του όρμου του Φοίνικος, αμέσως ανατολικά της Ποσειδωνίας και πάνω στη δυτική πλευρά της Χερσονήσου, που καταλήγει στο Ακρωτήριο Διακόφτης. Εδώ έχει από παλιά κατασκευαστεί ένα υποτυπώδες αλιευτικό καταφύγιο που αποτελείται στην ουσία από ένα μόλο και ένα κρηπίδωμα κατασκευασμένο μπροστά από επίχωση.

Επίσης, σε απόσταση 75 μ. δυτικά από τον υπάρχοντα μόλο βρίσκεται προβλήτα της βάσης του Πολεμικού Ναυτικού, όπου αγκυροβολούν πολεμικά πλοία, αρματαγωγά και οχηματαγωγά.

Στη θαλάσσια περιοχή διενεργήθηκε επιφανειακή έρευνα βυθού με ελεύθερη κατάδυση, εκ της οποίας κατατίθενται τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Ο βυθός είναι κατεξοχήν αμμώδης με κατά τόπους φυκιάδες και εντοπίζονται περιστασιακά ελάχιστα «φερτά» όστρακα, αδιάγνωστα λόγω της κακής διατήρησής τους. Εκείνο όμως που πρέπει ιδιαιτέρως να επισημανθεί είναι η ύπαρξη υπολειμμάτων δύο υποτυπωδών προβλητών, που έγιναν με την τοποθέτηση πλακοειδών λίθων πάνω στους βράχους, συγκολλημένων με κονίαμα. Οι προβλήτες αυτές βρίσκονται κατά μήκος της νοτιοανατολικής παραλίας των Αγκαθωπών, και η μία κατασκευή έχει σχήμα Υ. Η τοιχοποιία των προβλητών αυτών δεν είναι αρχαία – με την έννοια της αρχαιολογικής σημασίας – όμως η τεχνοτροπία της δεν παύει να εκφράζει μία άλλη εποχή, διαφορετική από τη σημερινή, και να επαναφέρει παλαιές μνήμες, τότε που ακόμη δεν υπήρχε ο δρόμος σύνδεσης Ποσειδωνίας-Αγκαθωπών. Ο τρόπος κατασκευής των προβλητών αυτών παραπέμπει σε κατασκευές των αρχών του 20ού αι. ή και παλαιότερες, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες εκείνης της εποχής για τη διευκόλυνση της αγκυροβολίας και πρόσδεσης των λέμβων της περιοχής και συνεπώς αξίζει να διατηρηθούν. Όμως το θέμα χρήζει ιδιαίτερης έρευνας και μελέτης.

Η περιοχή των Αγκαθωπών ανήκει στην Ποσειδωνία, η ονομασία της οποίας είναι παραφθορά από την αρχαία πόλη των Ποσειδείων. Τα Ποσείδεια, όπως το θέλει η ετυμολογία της λέξεως, ήταν πόλη αφιερωμένη στο Θεό Ποσειδώνα, όπως άλλωστε αυτό συνέβαινε και με άλλες αρχαίες ελληνικές πόλεις, η ονομασία των οποίων έχει τη ρίζα «Ποσειδ» ή «Ποτειδ». Ενδεικτικά αναφέρω την αρχαία Ποτείδαια, σημαντική πόλη της Χαλκιδικής, την Ποσειδωνία (Paistum) αρχαία ελληνική πόλη της Σικελίας, το Ποσείδηϊον, αρχαία πόλη επί των ακτών της Κιλικίας.

Αρχαιολογικές ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν διεξαχθεί ποτέ στην περιοχή, εξαιτίας όμως των επιφανειακών ευρημάτων υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη μιας σημαντικής πόλεως που άνθισε στο νησί[46]. Στην άποψη αυτή συνηγορούν και τα αποτελέσματα της υποβρύχιας αναγνωριστικής έρευνας που έγινε στο Φοίνικα κατά τα έτη 1995[47]-1998[48]. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά την αρχαιότητα ο όρμος του Φοίνικα έπαιξε ση-

46. Τιμ.Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της Νήσου Σύρου. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Ερμούπολη 1874, σ. 88 κ.ε.

47. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 855.

48. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 1025.

μαντικό ρόλο ως λιμένας εμπορευματικού χαρακτήρα, αλλά πιθανόν και ως στρατηγικής σημασίας λιμένας για τη δημιουργία μιας πολεμικής ναυτικής βάσεως σε ένα ασφαλές αγκυροβόλιο.

Η ύπαρξη ναυαγίου στο Ψαθονήσι, στα νοτιοδυτικά της περιοχής Κόκκινα του Φοίνικα, είναι ένα θετικό στοιχείο για την υποστήριξη της άποψης αυτής.

Η ιδέα για την ύπαρξη μιας αρχαίας ναυτικής βάσεως στη θέση των Αγκαθωπών είναι πρωτόλεια και δεν βασίζεται σε έρευνα αλλά σε παρατηρήσεις της υπογράφουσας. Και αυτό γιατί οι Αγκαθωπές δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία αμμώδης λωρίδα που συνδέει τον Διακόφτη με την ξηρά. Πιθανόν στην αρχαιότητα ο Διακόφτης να ήταν νησί στο οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να εύρει ασφαλές καταφύγιο ένας στόλος. Ίσως μάλιστα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η σημερινή ναυτική βάση βρήκε εδώ αγκυροβόλιο.

Η περιοχή της Ποσειδωνίας - Φοίνικα έχει κατοικηθεί από την κυκλαδική περίοδο με ίχνη στο νησί Ψαχνό και στον Διακόφτη και η κατοίκηση αυτή συνεχίστηκε στους κλασικούς, στους ρωμαϊκούς αλλά και υστερορρωμαϊκούς χρόνους, συμφώνως με τα τυχαία ευρήματα. Γι' αυτό όλη η περιοχή χρήζει συστηματικής έρευνας.

Κόμητο

Περιοχή νοτίως της Ποσειδωνίας, απέναντι της νησίδας Στρογγυλό. Εδώ, καθ' υπόδειξη του τότε προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Ποσειδωνίας Τζ. Μακρυωνίτη, παρατηρήθηκε το γεγονός της ύπαρξης στην παραλία κυκλικών βαθύνσεων σε κανονική διάταξη με κατεύθυνση προς τη θάλασσα. Οι βαθύνσεις αυτές πιθανόν να χρησίμευαν για την τοποθέτηση πασσάλων, που στήριζαν πρόχειρη κατασκευή (προβλήτα), χρήσιμη στην φορτοεκφόρτωση σιδηρομεταλλεύματος. Η μεταφορά σιδηρομεταλλεύματος από και προς το νησί της Σύρου είναι γεγονός προς διερεύνηση.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

2003

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Μαύρα Λιθάρια (οικόπεδα Στ. και Π. Κωτσιόπουλου)

Κατά το μήνα Απρίλιο του 2003 πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στον αιγιαλό και την παραλία στα πλαίσια ανασκαφικής έρευνας που διενεργήθηκε από τον αρχαιολόγο Π. Νταβαρίνο, δαπάνη των ιδιοκτητών, στα οικόπεδα φερόμενης ιδιοκτησίας Στ. και Π. Κωτσιόπουλου υπό την εποπτεία της Δ΄ ΕΠΚΑ και της ΕΕΑ.

Κατά μήκος του αιγιαλού στα όρια της ιδιοκτησίας Π. Κωτσιόπουλου, στο χώρο που σημειώνεται ως ανάχωμα στους χάρτες της περιοχής, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα σε μήκος 26 μ., τα οποία αποτυπώθηκαν από τους Ι. Μπαξεβανάκη, τοπογράφο μηχανικό της ΕΕΑ, και την Αικ. Πολλάτου, σχεδιάστρια της ΕΕΑ το Μάιο του 2003.

Η κατασκευή αναπτύσσεται παράλληλα με τη σύγχρονη ακτογραμμή και όχι προς την ανοιχτή θάλασσα, στο σωζόμενο τμήμα τουλάχιστον. Εκτείνεται μέχρι την αυλή της παρακείμενης προς Α. οικίας, φερόμενης ιδιοκτησίας Μπιλή, ενώ δυτικά τμήμα της ή άλλη παρόμοιας κατασκευής σώζεται εντός της ιδιοκτησίας Κλεινάκη. Στην παραλία ανατολικά της οικίας τα ίχνη της σταδιακά χάνονται, ενώ δεν είναι ορατά τόσο στο κράσπεδο της Παλαιάς Εθνικής Οδού όσο και στις ιδιοκτησίες εκατέρωθεν αυτής. Το δυτικό τμήμα έχει υποστεί τη μεγαλύτερη καταστροφή, καθώς έχει διαρραγεί και υποχωρήσει προς την θάλασσα σημαντικό κομμάτι του, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να εξακριβωθεί με βεβαιότητα το προς Δ. όριο. Δεν κατέστη δυνατόν να διακριβωθεί εάν τα καταπεσμένα τμήματα, που εντοπίζονται Β.-ΒΑ. μέσα στη θάλασσα, μέχρι την παρακείμενη προς Δ. φερόμενη ιδιοκτησία Κλεινάκη, και είχαν αποτυπωθεί από την ΕΕΑ το 2001, αποτελούν τμήμα της ίδιας ή άλλης παρόμοιας κατασκευής και αποτέλεσαν το υπόβαθρο για τη διαμόρφωση φυσικού σχηματισμού (beach-rock) ή είναι απλώς διαβρωμένη υποθεμελίωση που εμφανίζει εικόνα ψηφοπαγούς πετρώματος.

Το τμήμα της κατασκευής που αποκαλύφθηκε έχει κυμαινόμενο πλάτος από 7 έως 8 μ. και στη νότια πλευρά σώζεται σε μέσο ύψος 3 μ. από τη στάθμη του εδάφους. Η ανωδομή, το έξαλο τμήμα, διαμορφώνεται με τον έμπλεκτο τρόπο τοιχοδομίας, με χρήση ημίεργων και εργασμένων κυβόλιθων στις όψεις και ενδιαμέσως, ως εγκάρσιων ενισχύσεων, και με πλήρωση χυτών υλικών (σκύρα, κροκάλες, κονίαμα) στα διάκενα. Η θεμελίωση, το ύφαλο τμήμα, κατασκευάστηκε με αδρανή υλικά, στρογγυλευμένες κροκάλες ακτής, λατύπες από διάφορα πετρώματα, αργούς λίθους και όστρακα, μέσα σε συνδετικό (υδραυλικό) κονίαμα πιθανότατα με την τεχνική των *caissons*, αν και δεν σώζονται ίχνη, στο τμήμα που διερευνήθηκε, των ξυλοτύπων. Όλη η κατασκευή εδράζεται σε στρώμα από άμμο και βότσαλα, πιθανόν τον τότε φυσικό βυθό της περιοχής, δεδομένου ότι και ο σημερινός έχει την ίδια σύσταση. Τα υλικά έχουν τοποθετηθεί κατά στρώσεις, όσο είναι ορατό με απλή παρατήρηση, και σε μερικά σημεία δημιουργείται η εντύπωση ότι το κτίσμα έχει κατασκευαστεί τμηματικά και σε κατακόρυφες στήλες.

Πιθανότατα η καταστροφή των κατακόρυφων μετώπων προήλθε από ισχυρό φυσικό φαινόμενο, στο οποίο

πρέπει επίσης να αποδοθούν η καθίζηση και αποκόλληση των δόμων από τις όψεις της κατασκευής και κατ' ουσίαν η καταστροφή της αρχικής εξωτερικής επιφάνειας.

Η προκαταρκτική μελέτη της στρωματογραφίας των παρειών στις τομές που διανοίχτηκαν στο βόρειο άκρο της ιδιοκτησίας Στ. Κωτσιόπουλου και σε επαφή με το δυτικό σωζόμενο άκρο της κατασκευής, από τη γεωλόγο Ελ. Γλύπτη, κατέδειξε ότι ο περιβάλλων την κατασκευή χώρος υπήρξε κατά την αρχαιότητα θάλασσα, γεγονός που ενισχύει την ταύτιση των καταλοίπων με εγκαταστάσεις σχετιζόμενες με το λιμάνι της αρχαίας Αίγειρας[49].

Η τοιχοδομία εξάλλου είναι χαρακτηριστική τέτοιου είδους κατασκευών της ρωμαϊκής και ύστερης αρχαιότητας και είναι γνωστή τόσο από γραπτές πηγές όσο και από κατάλοιπα λιμενικών εγκαταστάσεων[50].

Στα πλαίσια προστασίας και ανάδειξης του μνημείου, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων έχει προτείνει την επέκταση της θαλάσσιας κήρυξης και στη ζώνη της παραλίας και συνεργάζεται με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο για την εκπόνηση σχετικής μελέτης.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΙΧΑ

ΝΗΣΟΣ ΘΗΡΑ

Η ΕΕΑ επόπτευσε την επιφανειακή έρευνα που διεξήγαγε ο ιδιώτης Δ. Πάστρας στη θαλάσσια περιοχή της Σαντορίνης με την υποστήριξη του Ω/Κ «ΑΙΓΑΙΟΝ» για τον εντοπισμό της Ατλαντίδας.

ΝΗΣΟΣ ΡΟΔΟΣ

Κλιμάκιο της ΕΕΑ, αποτελούμενο από τους αρχαιολόγους Ηλ. Σπονδύλη, Δ. Κουρκουμέλη και Π. Μίχα διενήργησε Υ/Β αυτοψία[51] στη θαλάσσια περιοχή της νησίδας Πρασσονήσι ή Πρασσούδι, όπου υποδείχθηκε φορτίο αρχαίου ναυαγίου αποτελούμενο από τάλαντα χαλκού.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΝΑΥΑΓΙΩΝ

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα χαρτογράφησης θαλασσίων περιοχών του ανατολικού Αιγαίου από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών [52].

ΝΗΣΟΣ ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Εντοπίστηκαν ενάλιες αρχαιότητες στις ακόλουθες θέσεις:

Ακρωτήριο Αγ. Στεφάνου: Στο νοτιότερο από τους δύο όρμους στην περιοχή του ακρωτηρίου του Αγ. Στεφάνου εντοπίστηκαν δύο συγκεντρώσεις από θραυσμένους αμφορείς.

Παρά το γεγονός ότι λόγω του μικρού βάθους (15-20 μ.) οι ενάλιες αυτές αρχαιολογικές θέσεις είναι κατεστραμμένες ή διαταραγμένες, ο εντοπισμός και η πυκνότητα της κεραμικής σε συγκεκριμένες θαλάσσιες περιοχές αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι πρόκειται για αρχαία ναυάγια.

Αντίστοιχα, δύο τμήματα αμφορέων, εκ των οποίων ο ένας του υστερορρωμαϊκού τύπου 1 (LR1), εντοπίστηκαν κατά την έρευνα του βόρειου κόλπου στην ίδια περιοχή.

Βραχονησίδα Ψωμί: Ανοικτά του όρμου Μανδρακίου, στη νότια πλευρά της νησίδας Ψωμί, εντοπίστηκε ναυάγιο με θραύσματα αμφορέων υστερορρωμαϊκού τύπου 1Β. Επίσης στον επικλινή, βραχώδη πυθμένα, σε βάθος 13 μ. και βαθύτερα, παρατηρήθηκαν δύο ή τρεις μικρές συγκεντρώσεις έντονα πακτωμένης κεραμικής.

Στις υπόλοιπες βραχονησίδες στα ανοικτά του όρμου του Μανδρακίου δεν πραγματοποιήθηκε έρευνα, εντούτοις η θέση τους σε σχέση με την έντονη ναυσιπλοΐα και υπό τις επικρατούσες καιρικές συνθήκες και τα θαλάσσια ρεύματα στην περιοχή ενισχύουν το ενδεχόμενο εντοπισμού περαιτέρω εναλίων αρχαιοτήτων.

Όρμος Λιμενάρι: Στον όρμο Λιμενάρι εντοπίστηκαν δύο σχεδόν ακέραιοι αμφορείς και ένας λαιμός αμφορέα. Ανήκουν στην 1η ομάδα της τυπολογικής ταξινόμησης του Μπακιρτζή, χρονολογούμενοι μεταξύ 9ου και 11ου αι., και προέρχονται πιθανότατα από απορρίψεις αρχαίων πλοίων.

49. Στ. Στείρος, Το αρχαίο λιμάνι στα Μαύρα Λιθάρια Κορινθίας: Τεχνοδομία, ιστορία και συμπεράσματα για τα αίτια της παρακμής της αρχαίας Αιγείρας, στο Veronika Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen" Athen 5.3-7.3.1998, Öster. Arch.Inst. Sonderschriften*, Band 38, Athen 2001, σ. 107-116, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

50. J.P. Oleson, The Technology of Roman Harbours, *IJNA* 17.2 (1988), σ. 147-157.

51. Η Υ/Β αυτοψία πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη προσωπικού του ΕΛΚΕΘΕ.

52. Κ.Π. Δελλαπόρτα - Η. Σπονδύλης - Δ. Ευαγγελιστής - Π. Μίχα - Δ. Κουρκουμέλης, Έρευνα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του Εθνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών στις θαλάσσιες περιοχές Καλύμνου, Λέρου και Λειψών, *ΕΝΑΛΙΑ* VII (2003), σ. 42-49.

Η ύπαρξη των αμφορέων, μαζί με τον προσανατολισμό, την προστασία από νότιους και δυτικούς ανέμους και το τοπωνύμιο του όρμου αποτελούν ένδειξη ότι ο όρμος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινό αγκυροβόλιο.

Ακρωτήριο Πουνέντης (Ζεφύριον): Στο ακρωτήριο Πουνέντης (Ζεφύριον) εντοπίστηκε το «Βυζαντινό Ναυάγιο του Καστελλορίζου», γνωστό από αρχαιοκαπηλία που είχε συντελεστεί σ' αυτό παλαιότερα.

Πρόκειται για διάσπαρτο φορτίο από εφυαλωμένα πινάκια, χρονολογούμενο, σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις αγγείων που είχαν κατασχεθεί από την αρχαιοκαπηλία, στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αι.[53].

Το φορτίο του ναυαγίου, αποτελούμενο από εφυαλωμένα ρηχά και βαθιά πινάκια, φαίνεται να διασκορπίστηκε μέχρι το βάθος των 50 μ., όπου και παρατηρήθηκαν σποραδικά ευρήματα. Μεγάλο μέρος του φορτίου αποτελείται από θραυσμένα αγγεία, διακρίνονται εντούτοις αρκετά ακέραια, ειδικά στις περιοχές με άμμο.

Οι κύριες συγκεντρώσεις του φορτίου του ναυαγίου εντοπίζονται σε ζώνη βάθ. 20 έως 30 μ. Το ναυάγιο εκτείνεται σε μήκος 30 μ. περίπου, σε πλάτωμα που σχηματίζεται στο βάθος των 28 μ. Κάποια μεμονωμένα αντικείμενα εντοπίζονται μέχρι τα βάθη των 18-20 μ. Από το σημείο της κύριας συγκέντρωσης τα αγγεία «κυλούν» στην κατωφέρεια ανάμεσα στα βράχια και γίνονται αραιότερα όσο αυξάνεται το βάθος.

Παρά το γεγονός ότι το ναυάγιο είναι σε μεγάλο βαθμό διαταραγμένο και με μεγάλη διασπορά, σε κάποια σημεία του διατηρείται η αρχική διάταξη του φορτίου (επάλληλα αγγεία σε στήλες), ενώ μέρος του φορτίου πιθανότατα να βρίσκεται καλυμμένο από άμμο.

Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά

Συνεχίστηκε η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα του Ινστιτούτου της Δανίας στην Αθήνα σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων στα κατάλοιπα των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων στη Ζέα (Πειραιάς) με σκοπό τον καθαρισμό, αποτύπωση και περαιτέρω διερεύνηση των νεωσοίκων του αρχαίου πολεμικού λιμένα. Την έρευνα διευθύνει ο αρχαιολόγος B. Loeven, ενώ επικεφαλής του κλιμακίου της ΕΕΑ είναι ο αρχαιολόγος του έργου «ΚΕΑ - ΑΠΜ» Δ. Κουρκουμέλης.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στο δίαυλο Κεφαλονιάς και Ιθάκης

Συνεχίστηκε η υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στη θαλάσσια περιοχή Κεφαλονιάς και Ιθάκης σε συνεργασία με το Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών, εκπροσωπούμενο από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Trondheim J. Jasinski. Επικεφαλής του κλιμακίου της ΕΕΑ ήταν ο αρχαιολόγος Η. Σπονδύλης[54].

Ελέγχθηκε με ηχοβολιστικό μηχάνημα πλευρικής σάρωσης (Side Scan Sonar - SSS) και υποβρύχιο τηλεκατευθυνόμενο όχημα (Remoted Operating Vehicle) η δυτική, η νότια και τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς της Ιθάκης με δύο έως τρεις διελεύσεις ανά περιοχή και σάρωση ισοβαθών από 30 έως 60 μ.

Αντίστοιχα ελέγχθηκαν οι περιοχές από τον όρμο Κακόγγυλο έως και τον όρμο Αγ. Ευφημίας στη δυτική πλευρά της Κεφαλονιάς και η περιοχή από το ακρωτήριο Διχάλια (Μύτικας) έως το ακρωτήριο Αγριλιά νοτίως του όρμου Σάμης Κεφαλονιάς.

Κατά την έρευνα δεν εντοπίστηκαν ενάλιες αρχαιότητες παρά μόνο δύο θραύσματα αμφορέων στην περιοχή του όρμου Κακογγύλος Κεφαλλονιάς.

Επανεντοπίστηκε επίσης το ήδη γνωστό στην Εφορεία από την έρευνα του 2001 ρωμαϊκό ναυάγιο στην περιοχή της νησίδας Δασκαλειό στο δίαυλο Κεφαλονιάς-Ιθάκης, με φορτίο αμφορέων.

Πιθανώς αρχαιολογικού ενδιαφέροντος να είναι και το κτίσμα υδροσυλλογής σε συνδυασμό με στέρνα που εντοπίστηκε από τους αρχαιολόγους της Εφορείας στη νησίδα Πέρα Πηγάδι Ιθάκης,

Από τα αποτελέσματα της έρευνας συνάγεται ότι η μέθοδος διερεύνησης με SSS είναι αποδοτικότερη σε επίπεδους βυθούς, χαλαρής συστάσεως, ενώ σε βυθούς με έντονη κλίση και βραχώδες υπόστρωμα, όπως είναι τα πρανή των δύο νήσων στις περιοχές που ελέγχθηκαν, οι ενδείξεις του ηχοβολιστικού δεν ερμηνεύονται με σαφήνεια.

53. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Βυζαντινά κεραμικά από το ναυάγιο του Καστελλορίζου, στο *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, ΤΑΠ, Αθήνα 1999, σ. 143-157. Γ. Φιλοθέου - Μ. Μιχαηλίδου, Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 271-330. A.J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR International Series, 1992, σ. 224-225.

54. Στο κλιμάκιο της ΕΕΑ μετείχαν επίσης ο αρχαιολόγος Θ. Θεοδούλου, ο δύτης Μ. Τζεφρώνης και ο εργατοτεχνίτης Λ. Μερσενιέ, ενώ από νορβηγικής πλευράς μετείχαν οι Fr. Soreide, U. Nilsen και G. Nilsen. Ως σκάφος υποστήριξης χρησιμοποιήθηκε η τράτα «Γεώργιος», ιδιοκτησίας Μ. Τσαμπά.

Η περαιτέρω επεξεργασία των ηλεκτρονικών δεδομένων της έρευνας ενδέχεται να βελτιώσει την ερμηνεία των γραφημάτων.

Η. ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ - Θ. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στον Άθω

Τον Οκτώβριο του 2003 ξεκίνησε ερευνητικό πρόγραμμα συνεργασίας της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών και το ΕΚΘΕ με αντικείμενο την υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα σε θαλάσσιες περιοχές της Χερσονήσου του Άθω, στο Νομό Χαλκιδικής, με σκοπό τον εντοπισμό των λειψάνων του περσικού στόλου, που καταποντίστηκε κατά τη διάρκεια καταιγίδας στη θαλάσσια περιοχή της Χερσονήσου του Άθω το 492 π.Χ. (Ηρόδοτος VI, 44).

Κατά τη διάρκεια της έρευνας διερευνήθηκε η ανατολική πλευρά της χερσονήσου του Άθωνος με ηχοβολιστικό πλευρικής σαρώσεως υψηλής συχνότητας για τον εντοπισμό στόχων, οι οποίοι επιβεβαιώθηκαν στη συνέχεια με τη χρήση του βαθυσκάφους «ΘΕΤΙΣ», του υποβρύχιου τηλεκατευθυνόμενου οχήματος, ROV, «ΑΧΙΛΛΕΥΣ» και του Max Rover.

Στην περιοχή του κόλπου της Ιερισσού εντοπίστηκε ναυάγιο με φορτίο από αμφορείς που χρονολογήθηκαν αρχικά στους κλασικούς ή τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Επίσης ελέγχθηκε η περιοχή όπου το 1999 ντόπιοι ψαράδες ανέσυραν με τα δίχτυα τους δύο χάλκινα κράνη κορινθιακού τύπου, κλασικών χρόνων.

Σε βάθος 96 μ. εντοπίστηκε, μέσα σε χρηστικό αγγείο, μεταλλικό αντικείμενο, το οποίο σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση ταυτίζεται με «σαυρωτήρα», αιχμή που κατά την κλασική περίοδο στερεωνόταν στο κάτω μέρος του δόρατος.

Η έρευνα διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας και τους αρχαιολόγους του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Ευαγγελιστή ως επικεφαλής και Π. Μίχα.

Από καναδικής πλευράς, υπεύθυνος αποστολής ήταν ο καθηγητής αρχαιολογίας Dr. Sh. Wachsmann, ενώ του κλιμακίου του ΕΛΚΕΘΕ ο Α. Μητρούσης. Την επιχειρησιακή βάση της έρευνας αποτέλεσε το Ω/Κ «ΑΙΓΑΙΟ» του ΕΛΚΕΘΕ.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Η υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι της ΕΕΑ Τ. Μελά, Η. Σπονδύλης, Δ. Ευαγγελιστής, Δ. Κουρκουμέλης, Π. Μίχα και Θ. Θεοδούλου παρουσίασαν ανακοινώσεις τοίχου στο Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαιολογία του Πλοίου, που διοργανώθηκε στο Roskilde της Δανίας με θέμα: α) «Υποβρύχιες Αρχαιολογικές Έρευνες στο Αιγαίο Πέλαγος με τη χρήση Νέας Τεχνολογίας», β) «Υ/Β αρχαιολογική έρευνα στην Γιαγάνα Κεφαλονιάς», και γ) «Το Ναυάγιο των Νομισμάτων Σύρνα Ι».

2. Η υπογράφουσα και ο αρχαιολόγος Δ. Κουρκουμέλης μετείχαν στο Διεθνές Συνέδριο για την Προστασία και Διαχείριση της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα "La cooperazione nel Mediterraneo per la protezione del patrimonio culture subacqueo" που διοργάνωσε στις Συρακούσες το Ιταλικό Υπουργείο Πολιτισμού και η Περιφέρεια της Σικελίας.

3. Τέλος, η υπογράφουσα μετέσχε στη Στρογγυλή Τράπεζα «Αξιοποίηση και Συντήρηση Αρχαίων Πλοίων», που διοργάνωσε η Εφορεία Αρχαιοτήτων της Τοσκάνης στην Πίζα.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ[55]

Χαρακτηρισμός Ναυαγίων ως Πολιτιστικών Αγαθών

Σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/48604/3385/5-9-2003, ΦΕΚ 1701/Β΄/19-11-2003 κηρύχθηκαν ως μνημεία τα ναυάγια πλοίων και αεροσκαφών άνω των 50 ετών από την ημερομηνία ναυαγήσεώς τους, μαζί με τα κινητά στοιχεία που περικλείουν, λόγω του ιστορικού, τεχνολογικού, επιστημονικού και πολιτιστικού τους ενδιαφέροντος.

Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/11228/1865/9-2-04, ΦΕΚ 336/Β΄/11-2-04

Σε εφαρμογή των διατάξεων 15,2 του Ν. 3028/02 εκδόθηκε η Κοινή Υπουργική Απόφαση Υπουργών Πολιτισμού, Γεωργίας και Εμπορικής Ναυτιλίας ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/11228/1865/9-2-04, ΦΕΚ 336/Β΄/11-2-04 η οποία καθορίζει τους όρους αγκυροβολίας και άσκησης αλιείας και της Υ/Β δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές, στους ενάλιους αρχαιολογικούς χώρους. Επιτρέπονται μόνον: α) η προσωρινή αγκυροβολία, β) η Υ/Β δραστηριότητα με αναπνευστικές συσκευές με αποκλειστικό σκοπό την επιθεώρηση υφάλων πλωτών ναυπηγημάτων και πλοίων, υπό την εποπτεία της αρμόδιας λιμενικής αρχής, γ) η Υ/Β δραστηριότητα με επιστημονικούς σκοπούς, υπό την εποπτεία και της αρμόδιας Λιμενικής Αρχής, δ) η επαγγελματική αλιεία με επιτρεπόμενα αλιευτικά μέσα και με-

55. Κ.Π. Δελλαπόρτα, Υποβρύχια Αρχαιολογική Κληρονομά. Νομική Προστασία και Διαχείριση, *ΝΟΜΟΣ & ΦΥΣΗ*, Νοέμβριος 2005.

θόδους, ε) η οστρακαλιεία κατά περίπτωση και ύστερα από άδεια του ΥΠΠΟ και χωρίς τη χρήση μηχανικών μέσων (τσουγκράνα και αργαλειό). 2. Δεν επιτρέπονται: α) η εγκατάσταση μόνιμου αγκυροβολίου, β) οι εργασίες καθαρισμού υφάλων ή μεγάλης έκτασης επισκευές πλωτών ναυπηγημάτων και πλοίων, γ) η Υ/Β δραστηριότητα με αναπνευστικές συσκευές για σκοπούς ψυχαγωγικούς ή εκπαιδευτικούς εκμάθησης καταδύσεων, δ) η αλιεία με συρόμενα εργαλεία, η οστρακαλιεία με μηχανικά μέσα, η σπογγαλιεία καθώς και η αλιεία με ψαροντούφεκο, ε) η εγκατάσταση υδατοκαλλιεργειών[56].

Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/42813/2830/2-9-2003, ΦΕΚ 1498/Β΄/10-10-2003

Σε εφαρμογή των διατάξεων 15,3 του Ν. 3028/02 εκδόθηκε η Κοινή Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/42813/2830/2-9-2003, ΦΕΚ 1498/Β΄/10-10-2003, περί «Ορισμού όρων άσκησης υποβρυχίων δραστηριοτήτων με αναπνευστικές συσκευές, βαθυσκάφη ή άλλα μέσα επισκόπησης του βυθού, κατ' εφαρμογή του άρθρου 15, παρ. 3, του Ν. 3028/2002 "Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς"».

Κ.Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/63/ΤΟΠΥΝΣ/63/46324, ΦΕΚ 1212/Β΄/26-8-2003

Σε εφαρμογή του Άρθρου 7, παρ. 7ε του Ν. 2557/97 εκδόθηκε η Κοινή Υπουργική Απόφαση των Υπουργών Πολιτισμού και Οικονομικών με αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/63/ΤΟΠΥΝΣ/63/46324, ΦΕΚ 1212/Β΄/26-8-2003, που αφορά στον «Κανονισμό Οργάνωσης και Λειτουργίας Υποβρυχίων Αρχαιολογικών Ερευνών της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και των Εφορειών Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας του ΥΠΠΟ».

Κ Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το έτος 2003 παραδόθηκαν στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων 209 μεταβυζαντινά πινάκια, προερχόμενα από ναυάγιο, καθώς και 50 αντικείμενα, ως επί το πλείστον εμπορικοί αμφορείς, και ομάδες οστράκων, τα οποία προέρχονται από παραδόσεις ιδιωτών για χορήγηση νόμιμης αμοιβής και κατασχέσεις. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν 2 μαρμάρινα κεφάλια από γυναικεία αγαλμάτια που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., καθώς και ένα προσωπείο-προβασκάνιο σατύρου και ένα πήλινο λυχνάρι με πλαστική κεφαλή αλόγου, ρωμαϊκών χρόνων.

Θ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΕΕΑ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ ΕΚΘΕ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Μεταξύ 14 Μαρτίου και 23 Μαρτίου του 2003 διενεργήθηκε κατά μήκος των ακτών του Θερμαϊκού και του Τορωναίου κόλπου, καθώς και της περιοχής του Πόρτο Κουφό, στη Χαλκιδική, εκτεταμένη υποθαλάσσια επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα, με χρήση Ηχοβολιστικού Συστήματος Πλευρικής Σάρωσης (Side Scan Sonar System ή SSS).

Την εκτέλεση της έρευνας ανέλαβε το Εθνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών, στα πλαίσια της καθιερωμένης πλέον συνεργασίας μεταξύ των δύο φορέων, το οποίο διέθεσε για τις ανάγκες της έρευνας το Ω/Κ «Αιγαίο», εξοπλισμένο με τα απαραίτητα όργανα SSS, ROV και το βαθυσκάφος «Θέτις». Από πλευράς Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων συμμετείχαν: η υποφαινόμενη ως επικεφαλής της έρευνας, οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Θ. Θεοδούλου και Π. Μίχα, καθώς και η γεωλόγος της ΕΕΑ Ε. Γλύπτη. Από πλευράς του ΕΚΘΕ συμμετείχαν και ήταν υπεύθυνοι για το ηχοβολιστικό σύστημα οι γεωφυσικοί του Τ. Μητρούσης και Γ. Παμπίδης, καθώς και η καταδυτική ομάδα του Κ. Θωκταρίδη[57].

56. Οι ίδιες διατάξεις ισχύουν και για τους ενάλιους ιστορικούς τόπους. Ιδιαίτερα η άσκηση οστρακαλιείας διέπεται από τις διατάξεις του Π.Δ. 86/98 (ΦΕΚ78/Α΄/10-4-1998) και σύμφωνα με την υπ' αριθ. Μ.3143.3/1/14-2-1989 εγκύκλιο της Διεύθυνσης Λιμενικής Αστυνομίας του ΥΕΝ, με σκοπό την καλύτερη προστασία του ενάλιου αρχαιολογικού πλούτου της χώρας, για την άσκηση της οστρακαλιείας, απαιτείται και η έγκριση της αρμόδιας υπηρεσίας του ΥΠΠΟ, της ΕΕΑ. Οι ελεύθερες για την άσκηση οστρακαλιείας θαλάσσιες περιοχές της χώρας ανέρχονται μέχρι σήμερα στις 19 ανά την επικράτεια και έχουν οριοθετηθεί ηλεκτρονικά από τον τοπογράφο μηχανικό της ΕΕΑ Ι. Μπαξεβανάκη (Αρχείο ΕΕΑ).

57. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στην προϊσταμένη της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Αικ. Λελλαπόρτα, καθώς και σε όλους τους συμμετέχοντες στην έρευνα, που συνέβαλαν στην πραγματοποίησή της και στην επιτυχή έκβασή της. Επίσης στις Θ. Δημητριάδου και Π. Μίχα, αρχαιολόγους της ΕΕΑ, καθώς και στο φωτογράφο της ΕΕΑ Π. Βεζυρτζή για την πολύτιμη βοήθειά τους κατά την επεξεργασία του υλικού.

Η έρευνα δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί δίχως το βαθυσκάφος «Θέτις» και τους κυβερνήτες του Κ. Θωκταρίδη και Χ. Βασιλακόπουλο. Η συμβολή τους ήταν καθοριστική τόσο για τον άμεσο έλεγχο των στόχων που επιλέχθηκαν μετά την καταγραφή του υποθαλάσσιου χώρου, όσο και για την περίπτωση ανεύρεσης των ήδη γνωστών αρχαιολογικών θέσεων, όπως το ναυάγιο στη Σάνη Χαλκιδικής και το ελληνιστικό ναυάγιο (Πόρτο Κουφό Ι) στο Π. Κουφό. Στη θέση του συνοδηγού στο βαθυσκάφος πάντα εκ περιτροπής επέβαιναν οι αρχαιολόγοι Παν. Μελά, Θ. Θεοδούλου, Π. Μίχα και η γεωλόγος Ε. Γλύπτη.

Αντικείμενο της έρευνας ήταν να πραγματοποιηθεί με το ηχοβολιστικό σύστημα (SSS) η σάρωση του πυθμένα θαλάσσης κατά μήκος των ακτών της Κασσάνδρας Χαλκιδικής, με σκοπό να εντοπιστούν και να χαρτογραφηθούν θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Καταγραφή του θαλάσσιου πυθμένα με το Ηχοβολιστικό Σύστημα Πλευρικής Σάρωσης (Side Scan Sonar)

Το πρόγραμμα, υλοποιήθηκε από τους ερευνητές του ΕΚΘΕ Τ. Μητρούση και Γ. Παμπίδη σε στενή συνεργασία με τους επιβαίνοντες στο Ω/Κ «Αιγαίο» αρχαιολόγους. Η εκκίνηση του προγράμματος έγινε από την περιοχή των Νέων Μουδανιών, με κατεύθυνση του πλοίου από Β. προς Ν., κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της χερσονήσου της Κασσάνδρας. Το πρόγραμμα διακόπηκε προσωρινά κατά την είσοδό του στον όρμο Κύψας, γιατί η τορπίλη του συστήματος, που ρυμουλκούσε το πλοίο, παρουσίασε ξαφνικά τεχνικό πρόβλημα μετά από πρόσκρουσή της σε αλιευτικά δίκτυα. Όταν η βλάβη στην τορπίλη του SSS αποκαταστάθηκε, το Ω/Κ «Αιγαίο» βρισκόταν στην περιοχή του Πόρτο Κουφό[58], με αποτέλεσμα να επεκταθεί η σάρωση και στην είσοδο του όρμου Πόρτο Κουφό και να επιλεγούν έτσι κάποιοι στόχοι, που αποτέλεσαν αντικείμενο εξακρίβωσης με το βαθυσκάφος «Θέτις» και οι οποίοι στη συνέχεια αποδείχθηκαν αξιόλογοι, από πλευράς αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Για να ολοκληρωθεί η σάρωση στην περιοχή της Κασσάνδρας Χαλκιδικής, το Ω/Κ «Αιγαίο» κατευθύνθηκε από το Πόρτο Κουφό προς τον όρμο Παλιούρι (ή Καναβίτσας) της Κασσάνδρας απ' όπου ξανάρχισε η σάρωση με κατεύθυνση προς το Θερμαϊκό κόλπο, μέχρι το σημείο της διακοπής (όρμος Κύψας). Τεχνικά εμπόδια, αλλά και δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες στην περιοχή της Χαλκιδικής, περιόρισαν την όλη διαδικασία και, τελικά, η σάρωση του βυθού πραγματοποιήθηκε μόνο μία φορά, από την περιοχή των Νέων Μουδανιών μέχρι και τον όρμο Παλιούρι, ΝΑ. της χερσονήσου της Κασσάνδρας, καθώς και στην περιοχή του όρμου του Πόρτο Κουφό, στο νοτιοδυτικό άκρο της χερσονήσου Σιθωνίας (Σχέδ. 1).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε κατά τη διαδικασία της σάρωσης το πέρασμα της τορπίλης από το γνωστό βυζαντινό ναυάγιο της Σάνη Χαλκιδικής, όπου η σάρωση επικεντρώθηκε στη λεπτομερή καταγραφή της θέσης του ναυαγίου, η οποία ηχογραφήθηκε στα 500 kHz και όχι μόνο στα 100 kHz, προκειμένου να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης ανάλυσης και στοιχείο παραβολής στην αξιολόγηση των στόχων κατά την επιλογή τους για επιτόπια εξακρίβωση, όπως και έγινε.

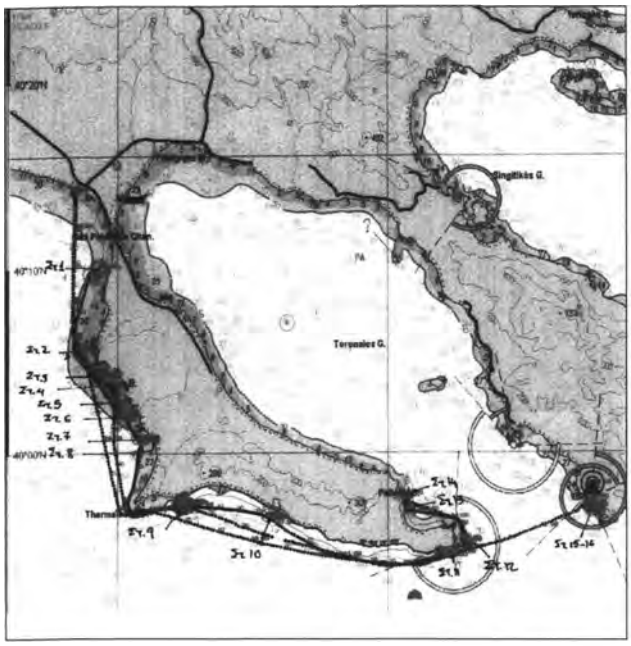
Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι στόχοι που επιλέχθηκαν στη συνέχεια δεν είχαν το αναμενόμενο αποτέλεσμα κατά την εξακρίβωσή τους[59].

Εξακρίβωση των αποτελεσμάτων της σάρωσης

Αφού ολοκληρώθηκε η διαδικασία της σάρωσης, άρχισε η επεξεργασία των δεδομένων που προέκυψαν κατά την καταγραφή. Από τα δεδομένα αυτά, επιλέχθηκαν στόχοι ως κάποιου ενδιαφέροντος και στη συνέχεια εξακριβώθηκε η φύση τους με το βαθυσκάφος «Θέτις», ή με χρήση του ROV (VHS1). Ο πρώτος στόχος καθορίστηκε ανοικτά της Ποτίδαιας και αποτυπώθηκε κατά την καταγραφή «ως μικρή διάσπαρτη πυκνότητα» σε απόσταση 70 μ. από την ακτή. Υστερα από έλεγχο με το ROV, δεν παρουσίασε κανένα αντικείμενο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, αφού επρόκειτο για απλή βραχώδη έξαρση στο θαλάσσιο πυθμένα. Δεκατρείς επόμενοι στόχοι εξακριβώθηκαν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με καταβάσεις κυρίως του «Θέτις», αλλά και του ROV, πάντα με πορεία του Ω/Κ «Αιγαίο» προς Ν., έως και τον Τορωναίο κόλπο, στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου της Κασσάνδρας (Σχέδ. 1). Σε όλη την έκταση του υποθαλάσσιου χώρου, που ελέγχθηκε από την περιοχή των Νέων Μουδανιών μέχρι και την περιοχή της

58. Για να μη χαθεί πολύτιμος χρόνος αποφασίστηκε η μετάβαση του Ω/Κ «Αιγαίο» στο Πόρτο Κουφό για την ανεύρεση του ναυαγίου ελληνιστικών χρόνων το οποίο υπέδειξε στον αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη το 1997 κάτοικος της περιοχής και για το οποίο ναυάγιο ελάχιστα στοιχεία υπήρχαν στην ΕΕΑ.

59. Αυτό ίσως να αποδεικνύει και την αδυναμία του συστήματος, αφού θα πρέπει να εξακριβώνονται όλοι οι στόχοι για να είμαστε βέβαιοι ότι η έκταση της σάρωσης έχει ελεγχθεί 100%, πράγμα στην πράξη σχεδόν αδύνατο.

Σχέδ. 1. Έρευνα της ΕΕΑ σε συνεργασία με το ΕΚΘΕ στη θαλάσσια περιοχή της Χαλκιδικής. Χάρτης όπου καταγράφεται η πορεία του Ω/Κ «Αιγαίο».

Νέας Σκιώνης, παρατηρήθηκε ίδια μορφολογία του βυθού, που ήταν βασικά αμμώδης, με κατά τόπους βραχώδεις εξάρσεις και ελάχιστη ή καθόλου βλάστηση σε βάθη ιδιαίτερα πάνω από 60-70 μ. Πολλές σύγχρονες απορρίψεις, όπως διάσπαρτοι τσιμεντόλιθοι, πετονιές, σύρματα και δίχτυα πιασμένα στους βράχους, αποδεικνύουν έντονη αλιευτική δραστηριότητα στην περιοχή. Στην περιοχή της Νέας Σκιώνης, μετά από το αγκυροβόλημα του σκάφους, χρησιμοποιήθηκε το ROV για την εξακρίβωση ενός ιδιαίτερα έντονου κατά την καταγραφή στόχου, που τελικά αποδείχθηκε σύγχρονο ναυάγιο μεταλλικής φορτηγίδας μήκ. 16 μ. περίπου.

Μεμονωμένοι αμφορείς, βυζαντινών και νεότερων χρόνων, διάσπαρτοι όμως σε μεγάλη έκταση, παρατηρήθηκαν στο ύψος μιας ευρύτερης περιοχής μεταξύ του Ακρωτηρίου Κασσάνδρα (Ποσείδιον) και της Νέας Σκιώνης[60].

Η μορφολογία του βυθού άλλαξε κάπως από την περιοχή του ακρωτηρίου της χερσονήσου της Κασσάνδρας και προς τον Τορωναίο κόλπο, συγκεκριμένα στην περιοχή των όρμων Αγ. Νικολάου και Παλιουριού, περιοχές που στην επιφάνεια παρουσιάζουν κάθετες βραχώδεις ακτές. Ο βυθός εδώ έχει ιδιαίτερα πλούσια βλάστηση και είναι σπάνιας ομορφιάς έως 20 μ. βάθος περίπου, ενώ σε μεγαλύτερα βάθη παρατηρείται το ίδιο με τις άλλες περιοχές τοπίο. Και εδώ όμως δεν βρέθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα, κατά τον επιτόπιο έλεγχο.

Τελικά, 14 στόχοι που επιλέχθηκαν και στη συνέχεια εξακριβώθηκαν με το βαθυσκάφος «Θέτις» και το ROV δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα. Για το λόγο αυτό, τις τελευταίες ημέρες η έρευνα επικεντρώθηκε στην περιοχή του Πόρτο Κουφό και στην εξακρίβωση των στόχων με αριθ. 15 και 16.

Έρευνα στην είσοδο του Πόρτο Κουφό. Εντοπισμός βυζαντινών ναυαγίων

Η καταγραφή των δεδομένων κατά τη σάρωση έδωσε ιδιαίτερα έντονα στοιχεία (στόχους), που έδιναν ελπίδες για πιθανά ναυάγια. Σ αυτό συνηγορούσε και η γεωμορφολογία της περιοχής, με το απότομο της ακτής. Αρχικά πραγματοποιήθηκε κατάβαση με το «Θέτις» (κυβερνήτης Χ. Βασιλακόπουλος και συνοδός ο αρχαιολόγος Θ. Θεοδούλου) με πορεία από το βόρειο άκρο της νότιας πλευρά της εισόδου του όρμου προς Ν., ακολουθώντας την αποχή. Παρατηρήθηκε ότι το πρανές είναι πολύ απότομο, βραχώδες μέχρι τα 40 μ. περίπου και αμμώδες από εκεί και κάτω. Η έρευνα κάλυψε όλη τη διαδρομή κατά την οποία καταγράφηκε πεσμένη μεταλλική άγκυρα - τεσσαροχάλι και μεμονωμένα ευρήματα, όπως ακέραιοι αμφορείς αλλά και θραύσματα αγγείων.

Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ (Πίν. 179 γ)

Η εξακρίβωση του στόχου 15, που προσδιορίστηκε από το SSS, ήταν η πρώτη επιτυχία της αποστολής. Εντοπίστηκε με το βαθυσκάφος «Θέτις» (κυβερνήτης Κ. Θωκταρίδης και συνοδός η γεωλόγος Ε. Γλύπτη). Δεύτερη, συμπληρωματική μετάβαση στο χώρο πραγματοποιήθηκε με κυβερνήτη του «Θέτις» τον Χρ. Βασιλακόπουλο και συνοδό την υποφαινόμενη, κατά την κατάβασή τους, για εξακρίβωση του επόμενου στόχου με αρ. 16, που αξιολογήθηκε και αυτός ως πιθανό ναυάγιο.

Το ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ εντοπίστηκε σε βάθος περίπου 105 μ. στον αμμώδη, από λεπτόκοκκη άμμο, χωρίς βλάστηση, πυθμένα. Αδιατάρακτο, βασικά εξαιτίας του μεγάλου βάθους, ίσως και από το γεγονός ότι νότια υπάρχει βραχώδης υποθαλάσσια προέκταση του ακρωτηρίου, που εμποδίζει το ψάρεμα με τράτες. Το ναυάγιο εκτείνεται σε μήκος περίπου 50 μ. και πλάτος περίπου 40 μ. Αποτελείται από δύο βασικές συγκεντρώσεις αμφορέων, που σχηματίζουν εξάρματα και στους οποί-

60. Καταγράφηκαν δύο ακέραιοι αμφορείς, ένας υστερορρωμαϊκών/πρωτοβυζαντινών και ένας βυζαντινών χρόνων, καθώς και διάσπαρτα όμοια μεταξύ τους αγγεία νεότερων χρόνων. Πρόκειται για τυχαίες απορρίψεις.

ους διακρίνεται τακτική διάταξη, καθώς και από δύο συγκεντρώσεις, δέσμες αγκυρών, μία στα ΒΑ. με 8-10 άγκυρες και μία στα ΝΑ. με 5-6, με αντιθετική διάταξη. Προφανώς όπως ήταν στοιβαγμένοι κατά τη βύθιση του πλοίου. Στην ενδιάμεση και γύρω περιοχή υπάρχουν άναρχα διασκορπισμένοι αμφορείς και άγκυρες. Οι μεταλλικές άγκυρες ανήκουν στον τύπο «Υ» (Πίν. 179 δ), δεν αποκλείεται όμως και ύπαρξη άλλου τύπου, π.χ. μιας με ευθύγραμμα τα στελέχη των ονύχων.

Παρόμοιες άγκυρες τύπου «Υ» βρέθηκαν σε ναυάγιο στο Serçe Liman, η βύθιση του οποίου χρονολογείται στα 1020-1025 μ.Χ.[61].

Τέλος, ανελκύστηκε δειγματοληπτικά, με τη βοήθεια του βραχίονα του βαθυσκάφους, αμφορέας από το ναυάγιο. Πρόκειται για βυζαντινό μαγαρικό ύψ. 48,5 εκ., που χρονολογείται στον 9ο-11ο αι. μ.Χ. Έχει σώμα διευρυμένο πολύ στους ώμους (διαμ. 40 εκ.), εμφανώς στενότερο προς τη βάση, που καταλήγει σε αποστρογγυλευμένο πάτο. Φέρει λεπτές ραβδώσεις στο σώμα και έχει σχετικά μικρές, ογκώδεις, καμπύλες λαβές που υψώνονται ελαφρώς πάνω από το χαμηλό λαιμό και χείλος (εσωτ. διαμ. 6 εκ.)(Πίν. 179 ε)[62].

Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙΙ (Πίν. 179 στ)

Ο στόχος 16, όπως εξακριβώθηκε με το «Θέτις», αποδείχθηκε η δεύτερη επιτυχία της αποστολής. Κυβερνήτης του «Θέτις» ήταν ο Χ. Βασιλακόπουλος και συνοδός η αρχαιολόγος Π. Μελά. Πραγματοποιήθηκε και συμπληρωματική κατάδυση του βαθυσκάφους, με κυβερνήτη τον Κ. Θωκταρίδη και συνοδό τον Θ. Θεοδούλου, κυρίως για την καταγραφή του στίγματος, που δεν είχε παρθεί, και για την ανέλκυση αμφορέα.

Το ναυάγιο εντοπίστηκε στο λασπώδη από λεπτόκοκκη άμμο πυθμένα, σε βάθος περίπου 110-115 μ. Οι αμφορείς που είναι εμφανείς βρίσκονται διασκορπισμένοι με αραιή, επιμήκη διάταξη και φέρουν έντονα συσσωματώματα. Η διάταξη αυτών των αμφορέων είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Παρατηρήθηκαν εμφανείς στην επιφάνεια δύο αμφορείς, ενώ τα σώματα άλλων διακρίνονταν στο ήμισυ, χωμένα στη λάσπη. Πάντως ο αριθμός των αμφορέων που προβάλλεται στην επιφάνεια δεν υπερβαίνει τους 20-25, ενώ το υπόλοιπο φορτίο έχει καλυφθεί από το ίζημα του βυθού (λάσπη) και με προσεκτική μόνο παρατήρηση μόλις διακρίνονται τα περιγράμματα των αγγείων.

Από το ναυάγιο ανελκύστηκε δειγματοληπτικά με τη βοήθεια του βραχίονα του «Θέτις» ένας αμφορέας από τους δύο που ήταν εμφανείς στην επιφάνεια. Πρόκειται για βυζαντινό μαγαρικό ύψ. 38 εκ. που χρονολογείται και αυτός στον 9ο-11ο αι. μ.Χ. Σε αντίθεση με το ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ, το μαγαρικό του ναυαγίου Πόρτο Κουφό ΙΙΙ έχει κοντόχοντρο στρογγυλό σώμα (μέγ. διαμ. 30 εκ.), το οποίο φέρει λεπτές ραβδώσεις στην κοιλιά και δύο τοξωτές ανομοιόμορφες λαβές, που δεν ξεπερνούν το δακτυλιόσχημο χείλος (εσωτ. διαμ. 8 εκ.)[63] (Πίν. 180 α).

Σημειώνουμε ότι κάθετος βράχος, που αποτελεί την υποθαλάσσια προέκταση του ακρωτηρίου, χωρίζει τα δύο αυτά βυζαντινά ναυάγια, τα οποία βρίσκονται σε απόσταση περίπου 200 μ. το πρώτο και 100 μ. το δεύτερο από αυτόν.

Παράλληλα με τις έρευνες στην είσοδο του όρμου του Πόρτο Κουφό, πραγματοποιήθηκε και επιφανειακή έρευνα στο εσωτερικό του κόλπου Πόρτο Κουφό, όπου βρίσκεται ο ομώνυμος οικισμός, για την εξακρίβωση δύο στιγμάτων υποτιθέμενων αρχαίων ναυαγίων, που έχουν δοθεί από το Λιμεναρχείο Θεσσαλονίκης. Έγινε έλεγχος του βυθού, από τρεις δύτες του ΕΚΘΕ, κατά τον οποίο δεν βρέθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ο όρμος του οικισμού χρησιμοποιείται ως αλιευτικό καταφύγιο και ο πυθμένας του είναι διάσπαρτος από αλιευτικά δίκτυα, αγκυροβόλια κτλ.

Έρευνα στο μεταβυζαντινό ναυάγιο της Σάνη Χαλκιδικής

Ερευνήθηκε την πρώτη ημέρα μετάβασής μας στη Χαλκιδική, από το βαθυσκάφος «Θέτις» με κυβερνήτη τον Κ. Θωκταρίδη και συνοδηγό την υποφαινόμενη. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε βιντεοσκόπηση του ναυαγίου με τη χρήση του ROV (VHS 1). Χειριστές του ROV ήταν οι Χρ. Βασιλακόπουλος και Γ. Καλογερίνης, ενώ τη βιντεοσκόπηση παρακολουθούσαν από το σκάφος οι αρχαιολόγοι. Παράλληλα καταδύθηκαν δύο από τους δύτες του ΕΚΘΕ, στους οποίους, με τη χρήση του συστήματος ενδοεπικοινωνίας, υποδείξαμε τα αγγεία (δύο

61. G. Kapitän, Ancient anchors – technology and classification, *Nautical Archeology* 13.1, 1984, σ. 43-44.

62. N. Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines dans les musées Turcs, Type I. fig. 4 inv. n° 2720 (*BCH* Suppl. XVIII, σ. 269-271). Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, πίν. 17, 3-6 (μαγαρικά της 2ης ομάδας).

63. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, πίν. 17, 3 και 39β (μαγαρικά της 2ης ομάδας). Επίσης, N. Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines dans les musées Turcs, Type I (*BCH* Suppl. XVIII, σ. 269-271).

αβαθή πινάκια, δύο βαθιά, τρία μπολ και ένα ξύλινο τμήμα από το ναυάγιο) που έπρεπε να ανελκύσουν δειγματοληπτικά. Η έρευνα επιβεβαίωσε τη γενική διάταξη του ναυαγίου, που είχε πρόχειρα αποτυπωθεί το 1996[64].

Πόρτο Κουφό Ι. Ναυάγιο ελληνιστικών χρόνων
(Πίν. 180 β)

Ο εκ νέου εντοπισμός και προσδιορισμός της θέσης έγινε με το βαθυσκάφος «Θέτις». Κυβερνήτης του ήταν ο Κ. Θωκταρίδης και συνοδός η αρχαιολόγος Π. Μίχα.

Το ναυάγιο εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά της εισόδου του όρμου στο Πόρτο Κουφό. Ο βυθός, που ερευνήθηκε, είναι αμμώδης με κατωφέρεια έντονου πρανούς. Οι πρώτοι αμφορείς του ναυαγίου παρατηρούνται στην κορυφή βραχώδους πρανούς (βάθος 41,9 μ.), ενώ ένα μέρος του βρίσκεται διασκορπισμένο στην κατωφέρεια μέχρι το βάθος των 55 μ. όπου αρχίζει η αποχή και εντοπίζεται η κύρια συγκέντρωση του φορτίου. Από το σημείο αυτό ο βυθός γίνεται αμμώδης και επικλινής, μικρότερης κλίσης. Ακέραια αγγεία και θραύσματα παρατηρούνται σ' αυτή την κατωφέρεια από το βάθος των 68 μ. Στο σημείο της κύριας συγκέντρωσης του φορτίου (αποχή) διακρίνονται αμφορείς θαμμένοι στην άμμο είτε ολόκληροι είτε θραύσματά τους.

Από τους δύτες Κ. Θωκταρίδη και Στασινό δειγματοληπτικά ανελκύστηκαν ένας ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας ελληνιστικής περιόδου[65] με σώμα ωοειδές/κωνικό και κυρτή κάτω επιφάνεια, που καταλήγει σε κομβίο με καρινωτή απόληξη (ύψ. 78, μέγ. διάμ. 40, διάμ. χείλους εξ. 11 και εσ. 7-8, ύψ. λαβών 25 εκ.) (Πίν. 180 γ). Ανελκύστηκε επίσης στέλεχος διαβρωμένου μετάλλου πιθανόν από καρφί, με εγκλωβισμένα στα προϊόντα διάβρωσής του τμήματα ξύλου (βάθος 40 μ.)[66].

Η έρευνα στην περιοχή της Χαλκιδικής αποδείχτηκε εξαιρετικά χρήσιμη και επωφελής για το έργο της ΕΕΑ, εφόσον μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ερευνήθηκε και καταγράφηκε μια εκτεταμένη θαλάσσια περιοχή και προσδιορίστηκαν τέσσερις θέσεις με αρχαιολογικά κατάλοιπα. Οι δε δύο νέες θέσεις (Πόρτο Κουφό ΙΙ και Πόρτο Κουφό ΙΙΙ) βρίσκονται σε βάθη που με συμβατικές μεθόδους δεν θα ήταν δυνατόν να εντοπιστούν και να καταγραφούν.

ΤΙΤΣΑ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΜΕΛΑ

2004

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά

Συνεχίστηκε από το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα σε συνεργασία με την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στα κατάλοιπα των αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων στη Ζέα (Πειραιάς). Την έρευνα διευθύνει ο αρχαιολόγος Β. Loeven και από πλευράς ΕΕΑ συμμετέχει ο αρχαιολόγος Δ. Κουρκουμέλης. Ο σκοπός της έρευνας αυτής είναι να καθαριστούν, αποτυπωθούν και ερευνηθούν οι νεώσοικοι του αρχαίου πολεμικού λιμένα.

Ερευνήθηκαν οι νεώσοικοι στην προέκταση εκείνων που είχαν εντοπιστεί από την ΚΣΤ΄ ΕΠΚΑ στην οδό Σηραγγείου 1, ώστε να διαπιστωθεί το μήκος τους και η διάταξή τους. Επίσης ερευνήθηκε και η ευρύτερη περιοχή του λιμένα της Ζέας με σκοπό να εντοπιστούν, καταγραφούν και αποτυπωθούν ίχνη των αρχαίων νεωσοίκων, όπως και των οχυρωματικών έργων προστασίας του συγκροτήματος.

Η ανασκαφική έρευνα έχει κυρίως επικεντρωθεί στην ανατολική πλευρά της λιμενολεκάνης της Ζέας.

Παρά τις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται η έρευνα (κακή ορατότητα, μολυσμένα νερά, συχνή κυκλοφορία σκαφών, κτλ.), έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί αρκετά στοιχεία για τους αρχαίους νεωσοίκους. Η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη. Πολλά στοιχεία για την έρευνα υπάρχουν στο διαδικτυακό τόπο του Ινστιτούτου της Δανίας υπό τον τίτλο «ZEA HARBOR PROJECT».

ΝΗΣΟΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα

Από 30.11.2004 έως 3.12.2004 πραγματοποιήθηκε ερευνητικό πρόγραμμα χαρτογράφησης των νότιων ακτών της Σαλαμίνας σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Η έρευνα διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας υπό την ιδιότητα της προϊσταμένης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων και του επίκουρου καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας

64. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 733.

65. Πιθανή προέλευση Πέλλα. Βλ. Ι.Μ. Ακαμάτης, Πρωτεύουσα Μακεδόνων Πέλλα. Εμπόριο κρασιού. *Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε΄ τριήμερο εργασίας στη Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993*, Πολιτιστικό και Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1998, αμφορείς της «Ομάδας Παρμενίσκου».

66. Αμφορείς του ίδιου τύπου (και άλλων), καθώς και δύο καρφιά, έχουν ανελκυστεί και κατά τη διάρκεια αυτοψίας που είχε πραγματοποιήσει ο Φ.Κ. Χανιώτης κατά το παρελθόν, βλ. ΒΕ 97/135-1, -7.

του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γ. Λώλου[67]. Σκοπός του προγράμματος ήταν η προκαταρκτική αναγνωριστική έρευνα στη θαλάσσια περιοχή από το ακρωτήριο Κόγχη έως τις βραχονησίδες Κανάκια, σε μια ζώνη πλ. 350 μ. παράλληλα με την ακτή, για τον εντοπισμό αρχαίων καταλοίπων και συγκεκριμένα μυκηναϊκού ναυαγίου.

Η υλοποίηση της έρευνας έγινε από το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών. Για τη διερεύνηση του πυθμένα χρησιμοποιήθηκαν γεωφυσικά όργανα – ηχοβολιστικό πλευρικής σάρωσης (side scan sonar), τομογράφος υποδομής πυθμένα (3,5 kHz sub bottom profiler) και το τηλεκατευθυνόμενο υποβρύχιο όχημα (ROV) «Super Achilles»[68].

Πραγματοποιήθηκαν τρεις πορείες γεωφυσικής διερεύνησης του πυθμένα, παράλληλες προς την ακτογραμμή, σε μέση απόσταση περίπου 150 μ. μεταξύ τους. Ερευνήθηκε ζώνη πλ. 500 μ. και μήκ. 6 ναυτικών μιλίων, συνολικής έκτασης 5 τετραγωνικών χιλιομέτρων περίπου.

Κατά τον αρχαιολογικό έλεγχο των στόχων του SSS και περιοχών όπου υπήρχαν ενδείξεις, βάσει των χερσαίων εντοπισμένων θέσεων, ή πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαιοτήτων, εντοπίστηκαν στην περιοχή των νησίδων Κανάκια δύο αμφορείς σε βάθος 60 μ., μία σύγχρονη, μικρή βάρκα, μήκ. 5-6 μ., σε βάθος 80 μ. και στο ανατολικό άκρο της μεγάλης από τις βραχονησίδες Κανάκια λιθοσωροί, πιθανόν έρματα, τα οποία βάσει της έλλειψης ικανής ποσότητας κεραμικής στην περιοχή εντοπισμού τους, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως απορρίψεις από καθαρισμό πλοίων.

Από την περιοχή του ακρωτηρίου Κανάκια ανελκύστηκε επίσης με το μηχανικό βραχίονα του ROV τμήμα βαθέως πινακίου, πιθανόν νεότερων χρόνων.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

Πλάκα Λεωνιδίου

Εντοπίστηκε κάτω από την επιφάνεια του νερού και στη βάση του παλαιότερου εν λειτουργία λιμενοβραχίονα αρχαίος λιμενοβραχίονας, κατασκευασμένος από μεγάλους σχιστολιθικούς κυβόλιθους (1 μ. μήκος περίπου), που εξέχουν περί το 0,10 μ. από την πρόσοψη του σύγχρονου λιμενοβραχίονα.

Δάρδιζα Θερμησίας Δ. Ερμιόνης

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την αδειοδότηση επαναλειτουργίας εξέδρας φόρτωσης υλικών στην περιοχή του όρμου Δάρδιζας Θερμησίας του Δήμου Ερμιόνης εντοπίστηκαν βυθισμένα οικιστικά κατάλοιπα.

Η περιοχή από το μυχό του όρμου προς Ν. και μέχρι την ισοβαθή των 4-5 μ. είναι κατάσπαρτη από οικοδομικό υλικό και όστρακα κεραμικής σε έκταση 250-300 μ. Έμπροσθεν του παλαιού σχολείου των εγκαταστάσεων Μποδοσάκη υπάρχουν δύο συγκροτήματα κτιρίων μάλλον υστερορρωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος μέχρις 1 μ. (2,40 έως –1,50 μ.) και συνεχίζουν εγκάρσια προς την παραλία με βαθμιαία μειούμενο σωζόμενο ύψος. Το πάχος των τοίχων ποικίλλει από 0,50-0,80 μ. περίπου. Η τοιχοδομία είναι από αργολιθοδομή με εμβόλιμα κεραμικά ενώ διάφοροι λίθοι μεγαλύτερων διαστάσεων πιθανόν να είναι σε β΄ χρήση. Κυβόλιθος με πλευρά 0,50 μ. περίπου που πατάει επάνω σε κεραμικά πιθανόν να αποτελεί τμήμα παραστάδας.

Στο βορειότερο πρώτο σύμπλεγμα των δωματίων διακρίνονται δύο τοίχοι που βαίνουν παράλληλα, σχηματίζοντας διάδρομο πλ. 1,5 μ. περίπου. Στο βορειότερο σημείο του προς την παραλία υπάρχουν κεραμικές τετράγωνες πλάκες πλευράς 0,40 μ. περίπου, κάποιες από τις οποίες βρίσκονται κατά χώραν, ενώ οι υπόλοιπες είναι διαταραγμένες.

Στο νοτιότερο σύμπλεγμα, εφαπτόμενη στη βόρεια πλευρά των δωματίων του συμπλέγματος, εντοπίζεται ημικυκλική κατασκευή με χοντρούς τοίχους, πιθανόν πύργος, κλίβανος ή κλιμακοστάσιο. Η παρουσία θραυσμάτων κεραμικής και τμημάτων πίθων πιθανόν να υπονοεί την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου, κλιβάνου.

Νοτιότερα των δύο συμπλεγμάτων εντοπίζονται υπολείμματα μάλλον φυσικού σχηματισμού (beach-rock), πιθανόν της παλαιάς παραλίας. Εντούτοις, η παρουσία κεραμικής πιθανόν να υπονοεί και ανθρωπογενείς κατασκευές. Εντοπίστηκαν επίσης τμήμα στομίου πηγαδιού, καθώς και εργασμένος λίθος, μάλλον από καμαρωτή κατασκευή. Τρεις αντίστοιχοι λίθοι εντοπίστηκαν σε σωρό απορρίψεων, κάτω από τα δέντρα της παραλίας.

Η θέση χρήζει περαιτέρω έρευνας για αποτύπωση, χρονολόγηση και διαπίστωση της πλήρους έκτασής της. Η αρχική εικόνα είναι ότι πρόκειται για οικιστικά κατάλοιπα του τέλους των ρωμαϊκών χρόνων, όπως φαίνεται από τον τρόπο δόμησης και τα δείγματα κεραμικής που ανελκύστηκαν.

Θ. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

67. Από την πλευρά του Ι.ΕΝ.Α.Ε. συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Χρ. Μαραμπέα, Α. Μαρή και Μ. Μιχάλη, και ο Φ. Αντωνόπουλος ως υπεύθυνος καταδύσεων.

68. Από την πλευρά του Ελληνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών συμμετείχαν οι Δ. Σακελλαρίου, δρ. γεωλόγος, αρχηγός της αποστολής, Π. Γεωργίου, γεωλόγος, Π. Μαντόπουλος και Ι. Παμπάδης, τεχνικοί γεωφυσικού εξοπλισμού, και οι Α. Μάλλιος, Κ. Κατσαρός, Β. Στασινός και Θ. Φωτόπουλος στις καταδύσεις και χειρισμό του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» και του ROV.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Λίμνη Τριχωνίδος

Ανευρέθηκε μονόξυλο από τον αλιέα Χρήστο Ζαρκάδα, ο οποίος το αλίευσε με δίχτυα από «γρι-γρι» από βάθος 25 μ. περίπου και σε απόσταση περίπου 100-120 μ. από την ακτή.

Το μονόξυλο έχει μήκος 4 μ., πάχος 0,6 μ. και ύψος 0,3 μ.

Το άνω τμήμα της πλώρης και των πλευρών είναι κατεστραμμένα. Στην πρύμνη σώζεται τμήμα με ένα βαθύ λοξό άνοιγμα. Τόσο η καρίνα όσο και το τμήμα των δύο άκρων του διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, ενώ η κυτταρική δομή του ξύλου είναι ακόμη «ζωντανή».

Η προέλευση του μονόξυλου είναι μάλλον από «δένδρο» όπως ονομάζεται η βαλανιδιά στην περιοχή, όπου και βρίθει.

Το μονόξυλο φυλάσσεται επιτόπου υπό την καθοδήγηση της συντηρήτριας της ΕΕΑ Ελ. Παπαδήμα.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης δείγματος ξύλου από τα εργαστήρια Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» η συμβατική ηλικία του ξύλου είναι 180 ±20 BP και η βαθμονομημένη ηλικία με παράμετρο 2σ 1733 AD - 1808 AD.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΝΗΣΟΣ ΚΥΘΝΟΣ

Αλίευση χαλκίνου αγάλματος εφήβου

Τον Οκτώβριο του 2004 οι αλιείς Κ. Σπυράκης και Α. Αργυρόπουλος παρέδωσαν στις λιμενικές αρχές Λαυρίου το χάλκινο ανδριάντα γυμνής ανδρικής μορφής, που σύμφωνα με τα λεγόμενά τους αλίευσαν με τη μηχανότρατα «ΚΗΡΥΚΑΣ» στη θαλάσσια περιοχή δυτικά της Κύθνου και σε βάθος 450 μ. περίπου.

Το άγαλμα, ύψ. 1,45 μ. δεν σώζεται ακέραιο διότι λείπουν η κεφαλή, από τη βάση σχεδόν του λαιμού, το δεξί χέρι από το ύψος του ώμου καθώς και το δεξί πόδι από το μέσον του μηρού περίπου καθώς και τμήμα της πλάτης. Εντούτοις τόσο το μεγάλο βάθος όσο ο ιλώδης βυθός μέσα στον οποίο ήταν θαμμένο συντέλεσαν στη σχετικά καλή κατάσταση διατήρησής του.

Ο κορμός ευρίσκεται σε ήπια στροφή προς τα δεξιά. Το υπογάστριο δεν εμφανίζεται τόσο μυώδες αλλά μάλλον αποστρογγυλευμένο και ελαφρά προέχον.

Το αριστερό άνω μέλος ευρίσκεται σε ήπια απαγωγή και πρόταση, περίπου 30° προς τα πλάγια και εμπρός, μετρούμενη ως προς την κατακόρυφο κατά την άρθρωση του ώμου. Ο πήχυς ευρίσκεται με τη ράχη προς τα εμπρός, σε πρηνισμό, και ήπια κάμψη ως προς τον βραχίονα επίσης 30°.

Ο καρπός ευρίσκεται σε ουδέτερη θέση ως προς τον πήχυ, ενώ το μετακάρπιο εμφανίζει μικρή ραχιαία έκταση. Ο αντίχειρας στο αριστερό χέρι ευρίσκεται σε έκταση και απαγωγή. Από τα υπόλοιπα δάκτυλα ο μέσος, ο παράμεσος και ο λιχανός ευρίσκονται σε πλήρη κάμψη, ενώ ο δείκτης σε μη τελεία κάμψη και μικρά απαγωγή.

Κατά τη μεσότητα του καρπού υπάρχει οπή, διαμ. 4×2,5 εκ., η οποία προφανώς χρησίμευε για την υποδοχή ήλου ή μολυβδοχοημένου γόμφου για τη στερέωση του αγνώστου αντικειμένου που συγκρατούσαν τα δάκτυλα. Τον αυτό σκοπό πρέπει να είχε και επίπεδη ελλειψοειδής επιφάνεια κατά το θέναρ.

Είναι αδύνατο να πούμε με θετικότητα τι υπήρχε στο αριστερό χέρι του νέου της Κύθνου, διότι το αντικείμενο εξαφανίστηκε χωρίς το παραμικρό ίχνος, όπως και στην περίπτωση του παιδός του Μαραθώνος.

Για το δεξιό βραχίονα, του οποίου σώζεται μόνον τμήμα μήκ. 6 εκ. από τη γέννηση του ώμου και 17 εκ. από το λαιμό στην περιοχή του δελτοειδούς μυός, δεν μπορούμε να πούμε κάτι μετά βεβαιότητος, ει μη μόνον να εικάσουμε ότι πιθανόν ευρίσκετο σε απαγωγή.

Το δεξιό κάτω μέλος ευρίσκεται σε μικρή προβολή και ευθειασμένο με τον κορμό κατά τον κατακόρυφο άξονα, δίνει δε την εντύπωση ότι κατά τη φάση της κινήσεως που ήθελε να αποδώσει ο καλλιτέχνης έφερε το μεγαλύτερο μέρος του βάρους του σώματος. Ατυχώς ελλείπει η κνήμη και ο άκρος πους.

Το αριστερό κάτω μέλος έχει σωθεί ολόκληρο· ευρίσκεται σε μικρή απαγωγή κατά το ισχίο και ήπια κάμψη κατά το γόνυ. Τα δάκτυλα του ποδός ευρίσκονται σε απαγωγή ως προς άλληλα, προφανώς για να επιτευχθεί καλύτερα η αίσθηση της στηρίξεως στον άκρο πόδα.

Σε συνδυασμό με την αποδιδόμενη κίνηση του δεξιού κάτω άκρου αποδίδεται η φάση που το βάρος του σώματος μετατοπίζεται από το αριστερό πόδι προς το δεξί. Στο πέλμα διασώζεται οπή διαμ. 4×6 εκ. που χρησίμευε για τη στήριξη αλλά και μολυβδοχόηση του αγάλματος.

Το ανδρικό μόριο με ακροβυστία, της οποίας έχουν αποδοθεί λεπτομερώς τόσο το κλεψυδροειδές σχήμα όσο και οι πτυχώσεις και δερματικές ρυτίδες. Έχει γίνει προσπάθεια να αποδοθεί η φυσιολογική ρυτίδωση του δέρματος του οσχέου. Το εφηβαίο έχει αποδοθεί λεπτομερειακά βοστρυχώδες και δασύ με μικρή οξύαιχμο επέκταση του τριχωτού κατά τη μέση γραμμή προς τον ομφαλό και αποδίδεται η μετάπτωση από την περιοχή όπου το τρίχωμα είναι πλέον δασύ προς την παρυφή του τριχωτού του εφηβαίου, όπου οι τρίχες είναι αραιότερες μέχρι την μετάπτωση σε λείο άτριχο δέρμα.

Η αναπηρία του αγάλματος εντούτοις προσφέρει τη σπάνια ευκαιρία παρατήρησης τού εσωτερικού του. Έτσι, στην περιοχή του κατεστραμμένου δεξιού ώμου εσωτερικά διακρίνονται οι ενώσεις του μέλους που χυτεύθηκε χωριστά.

Στο βάθος του χεριού βρέθηκε συμπαγής αλλά εύθρυπτη μάζα από πηλό, που πρέπει να προέρχεται μάλλον από το αρχικό στάδιο του προπλάσματος πριν από τη χύτευση, εικασία που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να χυτεύθηκε με τη μέθοδο του χαμένου κεριού.

Μικρότερα κομμάτια από το ίδιο υλικό βρέθηκαν στον ώμο και στο στέρνο εσωτερικά, για τη λειτουργικότητά του όμως θα μπορούμε να εκφραστούμε με ασφάλεια αφού αναλυθεί ο πηλός.

Στην πατίνα κυριαρχεί το πράσινο χρώμα με ερυθρόχρωμες οξειδώσεις, ενώ στα σημεία που καθαρίστηκαν φαίνεται η πρώτη πατίνα του χαλκού σε καστανό - καφέ χρώμα.

Σε πρώτη εκτίμηση το άγαλμα χρονολογείται στον ύστερο 4ο - πρώιμο 3ο αι. π.Χ.

Δείγματα από τις οργανικές επικαθίσεις και από ίζημα από την εξωτερική επιφάνεια και το εσωτερικό του αγάλματος δόθηκαν για ανάλυση στο εργαστήριο του Ελληνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών και τον Δημόκριτο.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος αποκατάστασης και ενίσχυσης της γέφυρας De Bosset στη λιμνοθάλασσα Κούταβου στο Αργοστόλι Κεφαλονιάς, που εκπονεί κατ' ανάθεση από τη ΔΑΒΜΜ το Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του Τομέα Γεωτεχνικής Μηχανικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, η ΕΕΑ συνέδραμε με κλιμάκιο και διέθεσε τεχνολογικό εξοπλισμό για την παρακολούθηση σε «πραγματικό χρόνο» των υποβρύχιων εργασιών της Α΄ φάσης του προγράμματος, υποβρύχια φωτογράφηση-κινηματογράφηση και αποτύπωση της υφισταμένης καταστάσεως των υφάλων τμημάτων του μνημείου. Από πλευράς ΕΕΑ τις εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος του ΤΔΠΕΑΕ, στο έργο «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ», Δ. Ευαγγελιστής.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΝΗΣΟΣ ΚΥΘΗΡΑ

Δοκιμαστική έρευνα ΜΙΤ - ΕΛΚΕΘΕ - ΕΜΠ

Τον Ιούνιο 2004 στο πλαίσιο του προγράμματος συνεργασίας μεταξύ του ΜΙΤ, ΕΛΚΕΘΕ και του ΕΜΠ διενεργήθηκε έρευνα στη θαλάσσια περιοχή νοτιοανατολικά των Κυθήρων, με τη χρήση αυτόνομων υποβρύχιων οχημάτων.

Ο σκοπός του προγράμματος ήταν να δοκιμαστεί η χρήση των νέων αυτών υποβρύχιων οχημάτων για την υποβρύχια αρχαιολογία σε συνέχεια της έρευνας που είχε πραγματοποιηθεί το 2001 σε θαλάσσια περιοχή της Νισύρου.

Σε αντίθεση με την έρευνα του 2001, που είχε διενεργηθεί σε γνωστό ναυάγιο, η έρευνα του 2004 διεξήχθη σε θαλάσσιο χώρο, συγκεκριμένα στη θαλάσσια περιοχή νοτιοδυτικά του όρμου του Αγίου Νικολάου, στον οποίο δεν υπήρχαν συγκεκριμένα στοιχεία για την ύπαρξη ναυαγίων.

Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν μόνο ίχνη, άγκυρα και υπολείμματα σκάφους, από μάλλον σύγχρονο ναυάγιο, το οποίο, αν και δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα, πρόκειται πιθανόν για εμπορικό πλοίο που βυθίστηκε στην περιοχή κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από συμμαχικά αεροσκάφη.

Παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζονται στη χρήση της συγκεκριμένης τεχνολογίας, που ακόμα βρίσκεται σε πειραματικό στάδιο, αυτή αποδείχθηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και αποδοτική. Τα υποβρύχια οχήματα δεν αποδεικνύονται ιδιαίτερα αποτελεσματικά όταν το ανάγλυφο του πυθμένα είναι έντονο.

Εντούτοις η κεκτημένη εμπειρία για την ερμηνεία των δεδομένων, από αρχαιολογικής κυρίως απόψεως, μπορεί να δώσει ενδείξεις χρήσιμες για τον εντοπισμό ναυαγίων. Επίσης η υποβρύχια φωτογράφηση με αυτόνομα υποβρύχια αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματική, διότι, επειδή γίνεται από μικρό ύψος από τον πυθμένα, παρέχεται η δυνατότητα να διατηρείται συνεχώς σταθερή, αν και ορισμένες φορές μπορεί να επηρεάζεται από τα θαλάσσια ρεύματα.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΝΑΥΑΓΙΩΝ

Υποβρύχια έρευνα στη Σάμο και Χίο

Στο πλαίσιο συνεργασίας της ΕΕΑ με το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών για τη χαρτογράφηση αρχαίων ναυαγίων διενεργήθηκε Υ/Β έρευνα στη θαλάσσια περιοχή της Χίου και της Σάμου, κατά την οποία εντοπίστηκαν τα φορτία δύο ναυαγίων με αμφορείς.

1. Αρχαίο ναυάγιο εντοπίστηκε στην περιοχή νότια της Σάμου, κοντά στη νησίδα Σαμιοπούλα, σε βάθος από 30-55 μ. περίπου. Βρίσκεται σε αμμώδη επικλινή πυθμένα και είναι διασκορπισμένο σε δύο κύριες συγκεντρώσεις.

Το φορτίο αποτελείται από ροδιακούς και κώους αμφορείς, ενώ ανάμεσα στο φορτίο εντοπίζονται τμήματα πινακίων καθώς και ένας πίθος. Το φορτίο αξιολο-

γείται ότι μπορεί να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους.

2. Αρχαίο ναυάγιο εντοπίστηκε στο στενό Χίου και Οινουσών σε βάθος 65-67 μ. Πρόκειται για μια κύρια συγκέντρωση χιακών και σαμιακών αμφορέων. Ανάμεσα στο φορτίο εντοπίζονται επίσης αγγεία καθημερινής χρήσης. Από πρώτη εκτίμηση το φορτίο μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος της κλασικής περιόδου.

Ανελκύστηκαν δείγματα των διαφόρων τύπων των αμφορέων και από τα δύο ναυάγια με σκοπό την περαιτέρω αξιολόγηση και τεκμηρίωσή τους.

Δ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ - Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Ρόδος

Στις εγκαταστάσεις που η ΕΕΑ διατηρεί στην παλιά πόλη της Ρόδου έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος του έργου «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ» και της σχεδιάστριας εργοδηγού της ΕΕΑ Αικ. Πολλάτου εργασίες αποκατάστασης και ευπρεπισμού του κτιρίου προκειμένου ο χώρος να εξυπηρετήσει τις ανάγκες διοργάνωσης της έκθεσης «ΑΜΦΟΡΕΙΣ & ΘΑΛΑΣΣΑ». Επίσης για το σκοπό αυτό εγκαταστάθηκε στο κτίριο και σύστημα συναγερμού.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. Η ΕΕΑ σε συνεργασία με το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών διοργάνωσε στην Αθήνα διεθνή επιστημονική ημερίδα με θέμα «Υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες βαθέων υδάτων: Τεχνολογία και Προοπτικές».

Παρουσιάστηκαν οι ακόλουθες επιστημονικές ανακοινώσεις: Καθ. Γ. Χρόνης, διευθυντής ΕΛΚΕΘΕ, «Η θαλάσσια έρευνα στην υπηρεσία της εθνικής υποθαλάσσιας αρχαιολογικής κληρονομιάς. Στόχοι και Προοπτικές». Αικ.Π. Δελλαπόρτα, «Αρχαιολογικές έρευνες βαθέων υδάτων. Αποτελέσματα πέντε ετών συνεργασίας». Καθ. R. Ballard, Institute for Archaeological Oceanography, University of Rhode Island, "Deep water trade routes of the Ancient World". Δ. Ευαγγελιστής - Δ. Κουρκουμέλης, αρχαιολόγοι «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ», «Υ/Β αρχαιολογική έρευνα και τεχνολογία. Προϋποθέσεις και αναγκαιότητες». H. Delauze, COMEX, « L'archéologie sous-marine en eaux profondes ». Σπ. Βολανάκης, ΕΛΚΕΘΕ, «Υποβρύχια δραστηριότητα ΕΛΚΕΘΕ – Επιχειρησιακές δυνατότητες». Καθ. Μιχ. Τριανταφύλλου, MIT, "Autonomous Underwater Vehicles for Marine Archaeology, Present and Future". Δρ. Δ. Σακελλαρίου, ΕΛΚΕΘΕ, «Οι σύγχρονες τεχνικές της υποθαλάσσιας έρευνας στην υπηρεσία της υποβρύχιας αρχαιολογίας: τα ναυάγια Σαμοπούλας και Χίου». Καθ. Sh. Wachsmann, INA, Texas A&M University, "The Persian War Shipwreck Survey 2003-2004, Preliminary Report". Καθ. M.E. Jasinski - Fr. Soereide, University of Trondheim, "Deepwater Archaeology from a Norwegian Perspective". Θ. Θεοδούλου - Π. Μίχα, αρχαιολόγοι «ΚΕΑΕ - ΑΠΜ», "EEA-HCMR Cooperation: A quantitative approach of the projects' results". Dr. Br. Foley, Woods Hole Oceanographic Institute, "Discovering the Human Past in the Deep Aegean and Mediterranean". Dr. Luc Long, DRASM, « L'archéologie sous-marine profonde, bilan de quelques expériences menées en France par le DRASM ». Dr. P. Drap, CNRS-MAP, DAMSAU, « Photogrammétrie et système d'information appliquée a l'archéologie sous-marine profonde ».

2. Οι αρχαιολόγοι Π. Μίχα και Δ. Ευαγγελιστής μετείχαν ως εκπρόσωποι της ΕΕΑ στην 2η Συνάντηση Εμπειρογνωμόνων Στρογγυλής Τράπεζας Πολιτισμού που διοργάνωσε η Σλοβενία στο πλαίσιο της Πρωτοβουλίας Αδριατικής - Ιονίου στο Portoroz της Σλοβενίας.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Σε εφαρμογή των διατάξεων του Άρθρου 15,2 του Ν. 3028 εκδόθηκε η Κ.Υ.Α. με αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ41/11228/1865/9-2-04, ΦΕΚ 336/Β΄/11-2-2004 που αφορά στον «Καθορισμό όρων αγκυροβολίας και άσκησης της αλιείας και της υποβρύχιας δραστηριότητας με αναπνευστικές συσκευές κατ' εφαρμογήν του Άρθρου 15, παρ. 2, του Ν. 3028/02 "Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς"»[69].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το έτος 2004 παραδόθηκαν στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων 11 αντικείμενα, αμφορείς και τμήματα αγγείων, τα οποία προέρχονται από παραδόσεις ιδιωτών για χορήγηση νόμιμης αμοιβής και κατασχέσεις.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Στα εργαστήρια της ΕΕΑ ξεκίνησε η διαδικασία αφαλάτωσης μέσα σε δεξαμενή με νερό του αγάλματος του εφήβου της Κύθνου από τις συντηρήτριες Σμ. Συμεωνίδου και Ευ. Κιομισόγλου.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

69. Κ.Π. Δελλαπόρτα, Υποβρύχια Αρχαιολογική Κληρονομιά. Νομική Προστασία και Διαχείριση, *ΝΟΜΟΣ & ΦΥΣΗ*, Νοέμβριος 2005.

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΡΟΔΟΣ

Το έτος 1982 παραχωρήθηκε στην ΕΕΑ το ακίνητο με στοιχεία ΒΚ 104 Β΄, που βρίσκεται στην οδό Ιπποτών στη Ρόδο, για την ίδρυση Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών. Στο κτίριο αυτό φυλάσσονται για μία τουλάχιστον 25ετία ευρήματα από τις υποβρύχιες αυτοψίες μας στην περιοχή Δωδεκανήσου. Το έτος 2004, ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων, αποφασίστηκε η διοργάνωση έκθεσης στους χώρους του οικήματος, για την πραγματοποίηση της οποίας απαιτήθηκε και η επανεξέταση όλου του υπάρχοντος αρχαιολογικού υλικού. Με αφορμή το γεγονός αυτό θεώρησα σκόπιμο να αναφερθούν και να συμπεριληφθούν στα Χρονικά του *ΑΔ*, έστω και αρκετά χρόνια μετά, τα ευρήματα αυτά, που αποτελούν σημαντικά «κλειστά» σύνολα και έχουν παραμείνει αδημοσίευτα.

Περιγραφή συνόλου αρχαίων: Στο οίκημα της Ρόδου φυλάσσονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, συντηρημένα και καταγεγραμμένα, τα ακόλουθα σύνολα:

1. Ανασκαφή στον αρχαίο εμπορικό λιμένα (Μέγας Λιμήν) (Ιούλιος 1983).

2. Κατάσχεση αρχαίων ανελκυσθέντων παράνομα από το βυθό των θαλάσσιων περιοχών της Σύμης και του Καστελόριζου (έτος 1983).

3. Ανασκαφή στον αρχαίο λιμένα της Ακαντιάς (Απρίλιος 1983).

4. Ναυάγια Λίνδου (Λίνδος Ι [1982], Λίνδος ΙΙ [1982]). Το πρώτο (Λίνδος Ι) είναι μοναδικό ναυάγιο με αμφορείς πιθανόν σαμιακής προέλευσης αρχαϊκών χρόνων, ενώ το δεύτερο (Λίνδος ΙΙ) αποτελείται από αμφορείς των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

5. Ευρήματα στην περιοχή Κάβο Βόδι Ρόδου, όπου κατά τη διάρκεια υποβρύχιας αυτοψίας εντοπίστηκε ναυάγιο με αμφορείς χιακής προέλευσης του γ΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., καθώς και μία πέτρινη άγκυρα[70].

6. Παράδοση αρχαίων αντικειμένων που ανελκύστηκαν από το λιμένα Μανδρακίου («κλειστός» πολεμικός λιμένας).

7. Ευρήματα χωρίς ένδειξη.

8. Ευρήματα προερχόμενα από υποβρύχια αυτοψία στο λιμάνι της Σύμης.

9. Ευρήματα προερχόμενα από υποβρύχια αυτοψία στο λιμένα του Καστελλόριζου.

10. Ευρήματα από τη θαλάσσια περιοχή «Μάκρυ» Χάλκης, ύστερα από υποβρύχια αυτοψία για εγκατάσταση ιχθυοκλωβών. Πρόκειται για τη βόρεια πλευρά της νησίδας «Μάκρυ», όπου στην ισοβαθή των 40-45 μ. εντοπίστηκαν και ανελκύστηκαν διάφορα κομμάτια αμφορέων που χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Εξ όλων αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύνολο της ανασκαφής του Εμπορικού Λιμένα, που αποτελείται κυρίως από μελαμβαφή αγγεία υψηλής τέχνης. Πρόκειται για κανθάρους, οινοχοΐσκες, φιάλες, ομφαλωτές φιάλες, κύλικες, λύχνους, αλλά και άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης. Σημαντική επίσης είναι η ποικιλία των ενσφράγιστων λαβών ροδιακών αμφορέων διαφόρων χρονικών περιόδων, όπως και το ταινιόσχημο χείλος ενός σαμιακού αμφορέα με στρογγυλό σφράγισμα με τα γράμματα *HP*, πιθανόν αφιέρωμα στην Ήρα.

Από το σύνολο των αντικειμένων που προέρχονται από το Μανδράκι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λαιμός μελαμβαφούς πιθανόν κρατήρα με επιγραφή, που δηλώνει ότι το αγγείο ήταν αφιέρωμα στη θεά Αφροδίτη αλλά και σε άλλο θεό, το όνομα του οποίου δε σώζεται: *ΟΣ ΚΑΙ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΟΥΡΙΑΣ*.

Όλα αυτά τα ευρήματα χρήζουν ιδιαίτερης μελέτης.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

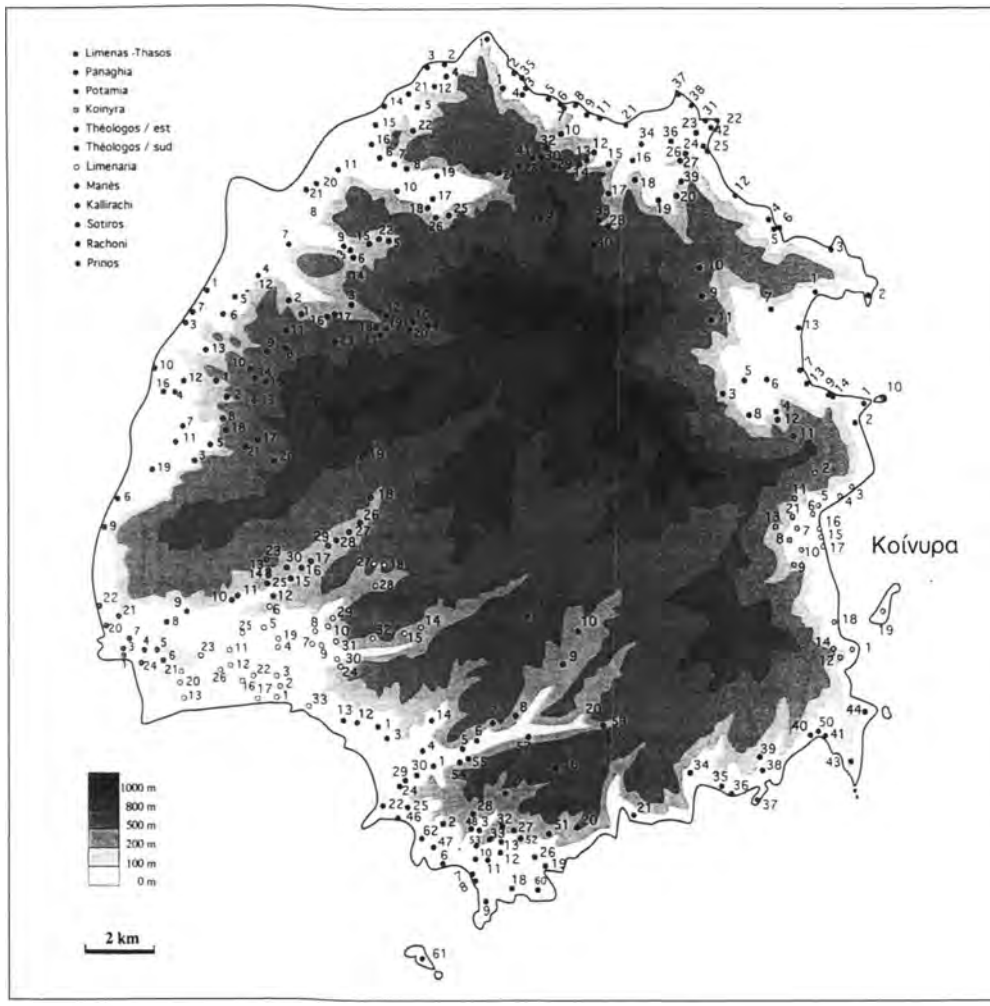
Περιοχή Κοινύρων (σχεδιασμός προστατευόμενης Σκάλας αλιευτικού καταφυγίου) (Σχέδ. 2)

Η παραλία των Κοινύρων εκτείνεται μεταξύ των ακρωτηρίων Φούρνοι (προς Β.) και Σταυρός (προς Ν.). Η ακτή της περιοχής είναι κατεξοχήν δύσβατη εξαιτίας των κροκαλών μικρού και μεγάλου μεγέθους, που προέρχονται από τις εκβολές ρέματος μέσα στη θάλασσα. Η περιοχή των Κοινύρων έχει αναφερθεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία από παλιά αλλά και πιο πρόσφατα[71].

Η περιοχή γίνεται γνωστή από τον Ηρόδοτο (Ηρόδοτος VI, Ερατώ, 47) για τα μεταλλεία χρυσού που βρίσκονται εδώ: «Τὰ δὲ μέταλλα τὰ Φοινικικὰ ταῦτα ἐστὶ τῆς Θάσου

70. D. Kazianes - A. Simossi - F.K. Haniotes, Three Amphora Wrecks from the Greek World, *IJNA* 19.3 (1990), σ. 225-232.

71. J.F.F. Baker-Penoyre, Thasos II, *JHS* 29 (1909), σ. 233 κ.ε. A. Bon, Les ruines antiques dans l'île de Thasos, *BCH* 50 (1930), σ. 162 (σημ. 1), 192. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μεταλλεία Χρυσού Κοινύρων, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 338. Ευ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 506. D. Lazaridis, *Thasos and its Peraia*, Center of Ekistiks 5, Athens 1971, σ. 53. Σ. Δαβάκη - Ch. Giros, Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου. Βυζαντινοί χρόνοι, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 383 κ.ε.

Σχέδ. 2. Θάσος. Χάρτης με σημειωμένες τις αρχαιολογικές θέσεις. Στο ανατολικό τμήμα του νησιού η θέση Κοίνυρα.

μεταξὺ Αἰνύρων τε χώρου καλεομένου καὶ Κοινύρων, ἀντίον δὲ Σαμοθρηίκης, ὄρος μέγα ἀνεστραμμένον ἐν τῇ ζητήσι». Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώθηκε μέσω των ερευνών κατά τα έτη 1979-1980. Στην κορυφή «Κλισίρι», που υψώνεται πάνω από την πλαγιά Παλαιοχωρίου Κοινύρων, ερευνήθηκε μία αρχαία μεταλλευτική στοά χρυσού. Στην ίδια περιοχή του Παλαιοχωρίου είναι ορατά λείψανα της ύστερης κλασικής περιόδου.

Οδεύοντας προς Ν., και σε μικρή απόσταση από την παραλία συναντώνται τα ναΰδρια βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, α) τα ερείπια ναού του Αγ. Γεωργίου, β) το μονόχωρο μεταβυζαντινό ναΰδριο της Αγ. Τριάδος, γ) ο ναός των Αγ. Αποστόλων, δ) στη νησίδα Κοίνυρα ερείπια ναού αφιερωμένου στην Παναγία.

Νοτιότερα και σε όλο το μήκος της ακτής απέναντι από την ομώνυμη νησίδα των Κοινύρων και συγκεκριμένα στη θέση Λουτρό έχουν εντοπιστεί τα θεμέλια δύο κατασκευών, μιας τετράγωνης και μιας κυκλικής, που έχουν ερμηνευτεί ως πύργοι.

Εξάλλου, από επιφανειακές έρευνες[72] διαπιστώνεται ότι όλη η παραλία των Κοινύρων βρίθει αρχαίων.

Κατά την αυτοψία που διενεργήθηκε σε όλο το μήκος της δύσβατης παραλίας, στρωμένης με κροκάλες και κομμάτια χαλαζία, ήταν πολύ δύσκολο να γίνει αντιληπτή η ύπαρξη αρχαίων. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και στο κάθετο μέτωπο (πρανές) της παραλίας, όπου λόγω της διάβρωσης μόνο σε μικρά τμήματα καθίσταται ορατή η επόπτευση. Όμως, παρ' όλα αυτά, κάποια λείψανα τοίχων είναι ορατά στο πρανές, όπως και όστρακα αδιάγνωστα από τη φθορά (Πίν. 180 δ).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

72. Πρόκειται για συνεργασία της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ και του διευθυντή Ζ. Μπόνια με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και τη νυν διευθύντρια Σπουδών Μ. Brunet.

CANADIAN ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE IN ATHENS

THE PERSIAN WAR SHIPWRECK SURVEY: MT. ATHOS

2003

The Persian War Shipwreck Survey is a joint project of the Canadian Archaeological Institute in Athens (CAIA) and the Greek Ephorate of Underwater Antiquities. The project aims to locate, to map and to record shipwrecks, their cargoes and related artifacts in areas where historical sources indicate that large fleets sank due to weather or battles in the course of the Persian Wars.

During the repeated attempts by the Persians to conquer the Greek city-states large quantities of ships from both sides of the conflict – including triremes, pentekonters, troop transports and support vessels – wrecked or sank in Greek waters. We have identified five areas where such losses occurred, including three cases where fleets sank in areas of deep water and beyond normal diving depths. The focus for the 2003 season was Darius' 492 BC fleet, which Herodotus describes as sinking off the Mt. Athos peninsula (*The Histories*, VI: 44).

Personnel

The expedition was a collaborative project of the Ephorate of Underwater Antiquities (EEA), the Canadian Archaeological Institute at Athens (CAIA), and HCMR. The project leaders were Ms. Katerina Dellaporta, Ephor of the EEA, Dr. Shelley Wachsmann of the Institute of Nautical Archaeology (INA) at Texas A&M University, and Mr. Anastasios Mitrousis of HCMR. The EEA team included Mr. Dionisis Evangelistis, Ms. Paraskevi Micha, and Dr. Michael Wedde. The CAIA team included Dr. John Hale (University of Louisville), Dr. William Haxby (Lamont-Doherty Earth Observatory, Columbia University), Dr. Robert Hohlfelder (University of Colorado, Boulder), Dr. Dana Yoerger and Dr. Hanumant Singh (Woods Hole Oceanographic Institution), Mr. Dan Davis (Institute of Classical Archaeology, University of Texas, Austin), and Dr. Stefanie Kennell (Director, CAIA). The HCMR team included Mr. John Pambidis, Mr. Prokopis Madopoulos, Mr. Kostas Katsaros, Mr. Theodoros Fotopoulos, Mr. Angelos Mallios, Mr. Vasilis Babas, Mr. Vasilis Stasinos and Mr. Vangelis Fotiou. The R/V *Aegaeo* was under the command of Captain Konstantinos M. Chandras.

Goals

– The project's primary goal was to locate and map shipwreck sites in the waters surrounding the Mt. Athos peninsula, and particularly wrecks belonging to Darius' 492 BC fleet. We aimed to localize promising areas to search for wrecks of warship.

– To establish and refine a detailed map of the seabed as a first step in better understanding the element of seabed topography for shipwrecks.

– We selected a secondary survey area, in the event of rough weather that would preclude working along the eastern, southern and southwestern corners of the peninsula, in the more protected environment of the Gulf of Hierissos. This area is of significance to the survey as the eastern end of the Xerxes' canal is located there, at Nea Rhoda, and much maritime activity took place in this region in support of the crew digging the canal.

Methods

– Consult EEA files and interviews by EEA staff of knowledgable local informants.

– A two-week expedition on board HCMR's vessel R/V *Aegaeo*, working 24-hour shifts, and operating its following resources: sidescan *Thetis* submersible, the *Achilles* ROV, divers (for artifact retrieval). Details of the survey follow.

– We performed a sonar survey using the Geoacoustics model sidescan operated by personnel from HCMR using their conventional operational techniques and survey procedures. The survey speed was 4-5 knots and the swath width was nominally 360 meters with sonar operating on its 100 kHz setting. Additional postprocessing and data archiving capabilities provided by the Canadian team supplemented HCMR's effort. Logging the GPS position of the vessel and hand recording the depth and cable-out for the tow fish enabled positioning of the towfish.

– During the survey, sonar targets corresponding to potential cultural material were noted in real-time along with critical geological features that could be helpful in understanding the overall structure of the seafloor. These features were then assembled into a map.

– Over the course of 58.1 hours, we made 45 survey lines, covering 494 km of tracks and an area of approximately 170 km^2.

– Data products from the sonar survey include the following:

1. Raw data on Exabyte tapes (retained by HCMR), and CDROM (distributed to HCMR, EEA and the Canadian team).

2. Real-time paper printouts for each sonar line (retained by HCMR).

3. A summary of all targets, including an electronic image and navigation plot of each target as well as supplementary data such as navigation, depth, cable layback, and comments made by the operator in real-time. These were distrib-

uted in web-browser format to HCMR, the Ephorate, and the Canadian team.

4. A full interactive replay capability of all sonar data, including all recorded imagery, towfish depth, estimated towfish position, and real-time comments. This capability was distributed in machine-independent Java format to HCMR, the Ephorate, and the Canadian team.

– *Target Relocation*. Estimating the position of the targets in world coordinates was an essential aspect of our survey, as this enabled us to relocate them with either the submersible or ROV. While the vessel position is known to within a few meters (by GPS), the position of the towfish is not known directly. We automated the computational procedures followed normally by HCMR, estimating the position from hand-written records of total water depth under the vessel, the amount of cable deployed, and recorded GPS stream. From the filtered GPS record, we determined the direction of vessel motion (course-made-good, or CMG), and assumed that the towfish followed behind the vessel. Total water depth, an estimate of the towfish height off bottom, and the amount of cable deployed provided an estimate of the distance of the fish behind the vessel (layback). The off-track distance of each target was recorded by hand in real-time and a refined estimate was made with the Java-based postprocessing system. Vessel position, course-made-good, layback, and off-track distance were then combined to produce an estimate of towfish position.

– To obtain an estimate of our positioning accuracy, we compared a number of targets for which we could positively identify repeated observations on different tracklines. For 7 such targets, the mean difference in estimated position was 36 meters, with the minimum distance 2 meters and the maximum distance 67 meters. These figures should be used as a guide when attempting to relocate the targets with ROV, submersible, etc. A summary of these results is available in a separate memo.

Results

– Following information in the EEA files of a report of ceramics in the area of Cape Arapis at the northeastern end of the Gulf of Hierissos, a visual inspection was carried out with the *Thetis*, which revealed an amphora-bearing shipwreck just west of Arapis Island. About a dozen amphoras and numerous sherds were visible in the immediate region. Two of the amphoras were raised. The amphoras have been tentatively identified as of Mendean manufacture and dated to the Late Classical or Early Hellenistic periods. The preliminary study suggests that the actual shipwreck is located upslope of the two rocks around which the ceramics are clustered. We theorize that with the breakup of the vessel's hull some of the cargo amphoras rolled downslope and were stopped by the rocks. We could find no evidence of the wreck itself, and believe that it is entirely buried by sediment. This suggests that organic elements of the ship and its cargo may be well preserved. We feel that it would be worthwhile to test this hypothesis at some time in the future by a short probe excavation. This site has been termed the Cape Arapis Shipwreck.

– Working on information supplied to the Greek Ephorate of Underwater Antiquities (EEA) by local fisherman Mr. Georgios Sakkalis, the expedition relocated the site where in 1999 he and his brother raised two Greek bronze helmets of Classical date. A visual survey revealed a Classical-Hellenistic period amphora and a small handleless jar. The latter, found at a depth of 96 meters on a sloping seabed, was apparently the home of an acquisitive octopus, which had drawn into the jar mouth a potpourri of seabed detritus, including a pyramidal bronze weapon point with part of its wooden shaft still lodged in its socket. The artifact has been tentatively identified as a *sauroter* (Greek: "lizard killer"). This bronze weapon served in the Classical period as the spike secured to the end of a spear shaft to counterbalance the iron spearhead and serve as a secondary weapon. The discovery of this rarely found artifact at the location where the helmets had been raised suggests that a warship sank in this area.

– A report on the season would be incomplete without mentioning problems that the expedition encountered due to weather and equipment failure. Although we were able to work around both problems by choosing alternative survey sites and by multitasking available equipment, both problems need to be addressed in future seasons. The project should take place during the summer months to minimize weather problems, and HCMR has informed us of plans to refit *Thetis*.

– We feel that a very important outcome of the season was the warm and convivial working relationship that developed between members of the EEA, CAIA and HCMR teams. This bodes well for future collaboration.

Recommendations for the retrieved artefacts

– Three artifacts were retrieved during the survey: two amphoras from the Cape Arapis wreck and the *sauroter* from the Cape Fornio site. The EEA and CAIA agreed upon the following steps in their conservation and study:

1. Removal of the sediment from the Cape Arapis amphoras for paleoethnobotanical study at Texas A&M University. Instructions as to the methodology of removing the sediment to be supplied by Professor Vaughn Bryant.

2. Examination of the *sauroter* by the following methods: (Bronze) metallurgical identification; (Wood) radiocarbon dating, dendrochronological dating, wood identification.

2004

The Persian War in the early 5th c. BC represents one of the most pivotal conflicts in Greek history and indeed of the Western World: it was a story written largely by swift oared ships.

The goal of the Persian War Shipwreck Survey is to locate ship remains from that conflict based on information on fleet losses described by Herodotus and other historians. The first of these fleets, sent by Darius, sank in a storm off Mt. Athos in 492 BC (Hdt. VI: 44). Additional losses took place during Xerxes' invasion of Greece in 480 BC due to weather off the Magnesian Coast (Hdt. VII: 188-191) and the "Hollows of Euboea" (VIII: 7, 13) as well as during the nautical battles at Artemision (VII: 194; VIII: 8-21) and at Salamis (VIII: 84-96).

The focus of the 2004 season was to continue the search for the Darius' 492 BC fleet long the eastern and southern coasts of the Athos peninsula. The expedition worked from the Hellenic Centre for Marine Research's (HCMR) 62 meter vessel the R/V *Aegaeo*: visual surveys were carried out using its *Thetis* submersible and MaxRover remote operated vehicle (ROV).

This expedition represents the second year of successful collaboration between the Greek Ephorate of Underwater Antiquities (EEA), the Canadian Archaeological Institute at Athens (CAIA) and HCMR. The project leaders were Mrs. Katerina Dellaporta, Ephor of the EEA, Dr. Shelley Wachsmann of the Institute of Nautical Archaeology (INA) at Texas A&M University (TAMU), and Dr. Chris Smith of the HCMR. The EEA team included Ms. Paraskevi Micha and Mr. Theotokos Theodorou and Mr. Alexis Katsambis (graduate student, Nautical Archaeology Program [NAP] at TAMU). The CAIA team included Dr. John Hale (University of Louisville), Dr. William Ryan (Lamont-Doherty Earth Observatory, Columbia University), Dr. Robert Hohlfelder (University of Colorado, Boulder), Dr. Dana Yoerger and Dr. Hanumant Singh (Woods Hole Oceanographic Institution), Mr. Dan Davis (Institute of Classical Archaeology, University of Texas, Austin) and Mr. Dante Bartoli (graduate student, NAP at TAMU). The HCMR team included Mr. Kostas Katsaros, Mr. Vassilis Stasinos, Mr. Theodoros Fotopoulos, Mr. Nektarios Spyridakis, Mr. Manolis Kallergis and Mr. Dimitris Antzoulis. The R/V *Aegaeo* was under the command of Captain Theodoros Kanakaris.

In 2003 the team had carried out a comprehensive sidescan sonar survey consisting of 45 survey lines, covering over 494 kilometers and recorded an area approximately 170 kilometers down to a depth of 480 meters. Also, based on information received from Mr. Georgios Sakkalis, a fisherman who had found two bronze Classical-period helmets off Mt. Athos in 1999, the team surveyed that area, finding and raising a pyramidal bronze spear butt spike (Gk. *sauroter*) that had been pulled into a jar by an octopus.

Sauroters were used as a counterbalance to leaf-shaped iron spearheads, and made of bronze so that they would not rust when stuck in the ground (*Iliad* 10: 153). During battle, the *sauroter* could be employed as a secondary weapon, as well as a primary point if the spear shattered (Polybius 6.25.6, 11.18.4). Cleaning of the weapon by the EEA's conservation team revealed that its socket is decorated with a number of bands. Similar *sauroters* have been found dedicated as *ex votos* at Olympia.

The 2004 expedition followed up the work of the previous season. We raised the jar in which the *sauroter* had been found. The jar is unusual and its date has not yet been determined. It may be of recent date.

Directly below the location of the jar, at a depth of 130 meters, the MaxRover located a tight grouping of six amphoras, which suggests the existence of a wreck buried nearby in the sediment. The position and depth of these amphoras are of particular interest as they coincide with the information supplied by Sakkalis regarding the location and depth from which he estimated that he had raised the two helmets.

Thetis raised one of the amphoras: it is of Mendean manufacture and has been dated by Dr. Mark Lawall (University of Manitoba) to the 2nd quarter of the 4th c. BC. Further study is required to determine whether the amphoras and the weaponry derive from a single vessel. In the same area we also found indications of a Byzantine-period shipwreck.

The expedition also continued the examination of sidescan sonar anomalies on the eastern coast of Athos, but no artifacts were sighted here. Several anomalies proved to be of biogenic origin. We had no ability to examine these and, therefore, their origins remain unclear. We intend to address these outstanding questions in future expeditions.

SHELLEY WACHSMANN

2001-2004

Η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, ως Ειδική Περιφερειακή Υπηρεσία του ΥΠΠΟ με αρμοδιότητα για όλη την ελληνική επικράτεια, υλοποίησε κατά τα έτη 2001-2004 το κατά νόμο έργο της, που αφορά στον έλεγχο, την τεκμηρίωση και την προστασία των κινητών αρχαίων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, τα οποία διακινούνται από φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου στην ελληνική επικράτεια και ενίοτε στο εξωτερικό.

Κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα το έργο της Εφορείας πραγματοποίησαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Ε. Φωκά, Μ. Καζανάκη και Β. Κολόμβα, καθώς και οι μόνιμοι διοικητικοί υπάλληλοι: Σ. Τσάτσαρη, Α. Κουτσή, Μ. Παντίδου και Σ. Μπέκα. Στο έργο της καταγραφής, φωτογράφησης και επιστημονικής τεκμηρίωσης εργάστηκαν και οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Α. Λαμπροπούλου, Χρ. Κούτσικου, Μ. Παπαγεωργίου, Α. Λέκκα, Π. Αντωνάτος, Μ. Γιοματάρης, Α. Λογοθέτη, Δ. Σταματελοπούλου, Χρ. Τσιρογιάννης, καθώς και οι ωρομίσθιοι υπάλληλοι γενικών καθηκόντων Ι. Ζαμπέτας, Σπ. Τόλιας και Μ. Βασιλειάδου[1].

Με τον πρόσφατο Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (ΠΔ 191/2003, άρθρο 47), καθορίστηκε εκ νέου η δομή της Εφορείας με την ίδρυση τεσσάρων διακριτών τμημάτων, ήτοι δύο τμημάτων για τη διαχείριση των πολιτιστικών αγαθών της κλασικής και της βυζαντινής-μεταβυζαντινής αρχαιότητας αντίστοιχα, ενός τμήματος διοικητικής υποστήριξης και ενός, καθοριστικής σημασίας, τμήματος με την επωνυμία Αρχείο Αναζήτησης-Ανάκτησης Αρχαίων. Το τμήμα αυτό τροφοδοτείται διαρκώς με τα στοιχεία που διαθέτει η Κεντρική Υπηρεσία και οι υπηρεσίες της περιφέρειας, ώστε να είναι εφικτή η τήρηση αρχείου αρχαιοκαπηλίας, η παρακολούθηση της αγοράς αρχαίων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, η αναζήτηση και ανάκτηση αρχαιοτήτων, καθώς και η ενημέρωση των Κεντρικών, Περιφερειακών και Ειδικών Περιφερειακών Υπηρεσιών για τις τρέχουσες τιμές αρχαιοτήτων στη διεθνή και την ελληνική αγορά.

Κατά το διάστημα 2001-2004 η Εφορεία κινήθηκε δυναμικά για την παραγωγή ουσιαστικού έργου ως προς την προστασία, τον έλεγχο, την επιστημονική ταύτιση και την ψηφιακή φωτογραφική τεκμηρίωση των πολυάριθμων και – όπως από τα δεδομένα αποδεικνύεται – άγνωστων εν πολλοίς αγαθών της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, τα οποία διακινούνται στον ελλαδικό χώρο και το εξωτερικό, οργανώνοντας και αναβαθμίζοντας συγχρόνως την κτιριακή υποδομή και τον υλικοτεχνικό της εξοπλισμό.

Αποκαταστάθηκαν οι σοβαρές ζημιές που είχε υποστεί το κτίριο της Εφορείας (Πολυγνώτου 13) από το σεισμό του 1999. Το κτίριο ανακαινίστηκε πλήρως, αναβαθμίστηκαν και επεκτάθηκαν τα υπάρχοντα δίκτυα κοινής ωφελείας, ενώ εντάχθηκε στο συγκρότημα και το ισόγειο τμήμα του, όπου δημιουργήθηκε και λειτουργεί πλέον σύγχρονο εργαστήριο συντήρησης. Με ενέργειες της Εφορείας παραχωρήθηκε επίσης το υπάρχον εσωτερικό πρόσκτισμα στον αύλειο χώρο του κτιρίου, προκειμένου να στεγαστεί σε αυτό μελλοντικά το ιδρυθέν Τμήμα Αρχείου Αναζήτησης-Ανάκτησης Αρχαίων.

Μετά τη συνολική αυτή ανακαίνιση και αναβάθμιση προσελήφθησαν για τη διεκπεραίωση του έργου της Εφορείας και του μεγάλου αριθμού των υποθέσεων που διαχειρίζεται, μετά την ψήφιση του νέου Οργανισμού του ΥΠΠΟ αλλά και του νέου Αρχαιολογικού Νόμου, συμβασιούχοι υπάλληλοι, κατά κύριο λόγο αρχαιολόγοι, αλλά και άλλων ειδικοτήτων, τις οποίες δεν διέθετε αρχικά η Εφορεία (διοικητικών, συντηρητών, γενικών καθηκόντων κ.ά.). Στο πλαίσιο των ενεργειών αυτών επετεύχθη και η προμήθεια υπηρεσιακού οχήματος, που σημειωτέον δεν διέθετε η Εφορεία, προς διευκόλυνση των μετακινήσεων κλιμακίων αρχαιολόγων ανά την επικράτεια.

Κατά το χρονικό αυτό διάστημα το έργο της Εφορείας πολλαπλασιάστηκε, καθώς α) εισέρρευσε από τις Εφορείες της περιφέρειας προς την ΕΑΙΑΣ μεγάλος αριθμός υποθέσεων σχετικών με την ύπαρξη πολιτιστικών αγαθών εις χείρας ιδιωτών, συλλεκτών ή αρχαιοπωλών στην περιφέρεια, και β) υπήρξε αθρόα προσέλευση φυσικών και νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου για την υποβολή δήλωσης κατοχής αρχαιοτήτων μετά τη δημοσίευση του νέου Αρχαιολογικού Νόμου και τις καθορισθεί-

1. Ο υπογράφων αποστέλλει και τις δραστηριότητες της ΕΑΙΑΣ για το διάστημα από 1-1-2001 έως και 6-4-2002, όταν προϊσταμενη της εν λόγω Εφορείας ήταν η Ρ. Ετζέογλου.

σες από αυτόν προθεσμίες για την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής.

Το έργο της ΕΑΙΑΣ κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα έχει απολογιστικά ως εξής:

Καταχωρίσθηκαν 7.280 και πλέον αιτήματα πολιτών που αφορούν στη χορήγηση αδειών κατοχής αρχαίων αντικειμένων ή κυριότητος μεταβυζαντινών, στην ανανέωση αδειών αρχαιοπωλών και συλλεκτών, σε άδειες εισαγωγής ή εξαγωγής αρχαίων από τη χώρα, μεταβίβασης αρχαίων σε ιδιώτες ή προς το Δημόσιο κτλ.

Καταγράφηκαν 8.173 αρχαία και 3.187 βυζαντινά και μεταβυζαντινά αντικείμενα, που αντιστοιχούν σε 1.282 δηλώσεις πολιτών, και πραγματοποιήθηκαν για την τεκμηρίωσή τους 9. 173 ψηφιακές και συμβατικές φωτογραφικές λήψεις.

Πραγματοποιήθηκε συστηματικός έλεγχος σε 6.852 αρχαία και βυζαντινά αντικείμενα και 26.426 νομίσματα που απαρτίζουν τις συλλογές 11 συλλεκτών εκ του συνόλου των 28 στην Αθήνα και την περιφέρεια.

Διενεργήθηκε εμπεριστατωμένος έλεγχος σε 13.480 αρχαία και βυζαντινά αντικείμενα, εικόνες και νομίσματα που απαρτίζουν τις συλλογές 14 αρχαιοπωλείων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Πραγματοποιήθηκε η εισαγωγή 1.500 και πλέον προστατευόμενων από το νόμο αντικειμένων από τα τελωνεία του αερολιμένος Σπάτων και των λιμένων Πειραιώς στη χώρα.

Διενεργήθηκε η εξαγωγή περιορισμένου αριθμού προστατευόμενων από το νόμο αντικειμένων, κατόπιν σχετικών αποφάσεων του ΚΑΣ.

Το έργο της Εφορείας, τέλος, επιβαρύνθηκε επιπλέον με τη σφράγιση 400.000 σύγχρονων έργων τέχνης, θρησκευτικού περιεχομένου (εικόνες, λειτουργικά σκεύη κ.ά.), έργο το οποίο ανατέθηκε στην Υπηρεσία μας από το ΥΠΠΟ, προκειμένου να απαλλαγούν, ελπίζουμε προσωρινώς, τα αρμόδια για την εκτέλεσή του μουσεία.

Από την πληθώρα των ως άνω καταγραφέντων αντικειμένων, τα οποία χρονολογούνται από τους νεολιθικούς χρόνους έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο και συνδέονται με όλες τις πτυχές του καθημερινού βίου και εν γένει της ανθρώπινης δραστηριότητας, αναφέρουμε ανά περίοδο τα ακόλουθα:

Νεολιθική εποχή

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων και όπλων της νεολιθικής εποχής από λειασμένους κροκαλοπαγείς λίθους, όπως πελέκεις, αξίνες και κρουστήρες, ή από αποκρουσμένο πυριτόλιθο και οψιδιανό, όπως λεπίδες, ξέστρα και δρεπάνια. Ιδιαίτερη θέση κατέχουν και τα λίθινα και πήλινα υφαντικά βάρη, ενώ από τα όπλα ξεχωρίζουν οι αιχμές βελών και δοράτων από ποικίλους λίθους, καθώς και οι πήλινοι πεσσοί σφενδόνης (Πίν. 181 α).

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει σε μικρό αριθμό κεφαλών σχηματοποιημένων ειδωλίων από πηλό (Πίν. 181 β), με ψηλό κυλινδρικό λαιμό, διακριτό κάλυμμα κεφαλής, αδρή απόδοση των οφθαλμών και των λοιπών χαρακτηριστικών του προσώπου, με συνδυασμό πλαστικής και εγχάρακτης μεθόδου.

Πρώιμη και μέση χαλκοκρατία

Καταγράφηκε μικρός αριθμός τροχήλατων, ως επί το πλείστον, αγγείων της 3ης και των αρχών της 2ης χιλιετίας. Ξεχωρίζει πρώιμο δείγμα χειροποίητου προχυτικού αγγείου της 3ης χιλιετίας (Πίν. 181 γ), τροχήλατη στιλβωτή πρόχους και μόνωτο καρινωτό κυάθιο της μέσης εποχής του Χαλκού (γκρίζα μινύα κεραμική), και δύο σφονδύλια με εγχάρακτο και στικτό διάκοσμο.

Μυκηναϊκή εποχή

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός μυκηναϊκών αγγείων από την ΥΕ ΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Πρόκειται κυρίως για αποθηκευτικά αγγεία και αγγεία πόσεως, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν γραπτές πρόχοι (Πίν. 181 δ), σφαιρικοί ή απιόσχημοι ψευδόστομοι αμφορείς (Πίν. 182 α), αρτόσχημα και κυλινδρικά αλάβαστρα, θήλαστρα, προχυτικοί κάλαθοι (Πίν. 182 β), στάμνοι και πιθαμφορίσκοι. Κυριαρχεί η διακόσμηση σχηματοποιημένων φυτικών μοτίβων, σε συνδυασμό με απλούστερα ή συνθετότερα γεωμετρικά.

Γεωμετρική εποχή

Καταγράφηκε μικρός αριθμός αντικειμένων της περιόδου αυτής, από τα οποία ξεχωρίζουν τα αγγεία πόσεως, όπως σκύφοι, ολόβαφοι ή με ταινιωτό διάκοσμο και μετόπες υδρόβιων πτηνών, πρόχοι (Πίν. 182 γ) και τριφυλλόστομες οινοχόες, καθώς και ταφικοί αμφορείς με διακόσμηση γεωμετρικών μοτίβων σε μετόπες ή σε επάλληλες ταινίες.

Αρχαϊκή εποχή

Τα αγγεία της περιόδου αυτής είναι σημαντικά σε ποσότητα και ποιότητα. Σημαντική ομάδα αποτελούν τα κορινθιακά αγγεία, μεταξύ των οποίων συναντώνται συχνότερα σε χέρια ιδιωτών αρύβαλλοι, κοσμημένοι συνήθως με πολύφυλλο σχηματοποιημένο φυτικό μοτίβο, ή με σειρά ασπιδοφόρων πολεμιστών, αλάβαστρα με φυτικά μο-

τίβα, ενίοτε σε συνδυασμό με ζωόμορφες παραστάσεις (Πίν. 182 δ) και, τέλος, ταινιωτές κοτύλες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πέντε ευμεγέθεις κοτύλες με κωμαστές που λικνίζονται υπό τους ήχους αυλού (Πίν. 182 ε).

Από τα μελανόμορφα αγγεία της περιόδου αναφέρονται ιδιαιτέρως:

Αμφορέας, ύψ. 0,40 μ. Στην κύρια όψη εικονίζεται Αθηνά και Εγκέλαδος, ο οποίος προτάσσει την ασπίδα του, καθώς πέφτει στο έδαφος, και στη δευτερεύουσα πολυπρόσωπη παράσταση με σκηνή αναχώρησης πολεμιστών. Αποδίδεται στην ομάδα του Λεάγρου (525-500 π.Χ.)[2].

Αμφορέας, ύψ. 0,394 μ. Στην κύρια όψη παριστάνεται ο Αινείας προς τα αριστερά να μεταφέρει τον πατέρα του Αγχίση, ακολουθούμενος από τη σύζυγό του Κρέουσα, ενώ προπορεύεται ο γιος του με μία τροφό (Πίν. 183 α). Στη δευτερεύουσα όψη εικονίζεται Διόνυσος με ρυτό στο αριστερό χέρι, συνοδευόμενος από δύο σάτυρους με μαινάδες στους ώμους τους. Στη βάση διακρίνεται σήμα κεραμέως[3]. Το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των «μετοπικών αμφορέων τύπου Β» και χρονολογείται στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.

Αμφορέας, ύψ. 0,48 μ. (Πίν. 183 β). Στην κύρια όψη εικονίζεται τέθριππο με Διόνυσο, ο οποίος κρατά κάνθαρο στο αριστερό χέρι και χαλινό στο δεξί. Ακολουθεί μαινάδα ορχούμενη και γυμνός σάτυρος. Στη δευτερεύουσα όψη παριστάνεται στο μέσον ο Απόλλωνας με λύρα συνοδευόμενος από κριό. Αριστερά του ο Διόνυσος και δεξιά του ο Ερμής, σε στάση χαιρετισμού. Κοντά στον Απόλλωνα διακρίνονται τα γράμματα *A* ή *O* και στον Ερμή τα *K* και *A*. Ο τρόπος απόδοσης των λεπτομερειών των αλόγων, αλλά και των ακτίνων του άρματος του Διονύσου συνηγορούν στην απόδοση του αγγείου στον ζ. του Rycroft ή στο εργαστήριό του (τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ.)[4].

Αττική καρποδόχη με ψηλό πόδι[5], συμπλ. ύψ. 0,285 μ., από το Ντράφι Αττικής (Πίν. 183 γ). Κοσμείται σε όλη την επιφάνειά της με οριζόντιες ζώνες υδρόβιων πτηνών, σφιγγών και σειρήνων, οι οποίες φέρουν διάγραμμο πόλο στην κεφαλή, διακόσμηση που παραπέμπει στον ζ. του Πόλου (μέσα 6ου αι. π.Χ.).

Τμήμα ανοικτού αγγείου από δύο συγκολλημένα όστρακα, μέγ. διαστ. 0,146×0,152 μ. (Πίν. 183 δ). Αριστερά εικονίζεται σε κατατομή προς τα δεξιά ένθρονη γενειοφόρος ανδρική μορφή με σκήπτρο, η οποία, από γραπτή επιγραφή, ταυτίζεται με τον Πλούτο, και μπροστά από το θεό πομπή γυναικών, κατά τομή προς τα δεξιά, ενδεδυμένων με πλούσια διακοσμημένους χιτώνες και ιμάτια. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Υδρία με παράσταση του Ηρακλή εναντίον του κρητικού ταύρου. Το αγγείο συνδέεται με τον ζ. της Ερυθρής Γραμμής και χρονολογείται περί το 500 π.Χ.[6].

Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στα βοιωτικά σανιδόσχημα γυναικεία ειδώλια της υστεροαρχαϊκής περιόδου, τα οποία φέρουν ποδήρεις χιτώνες, υψηλούς πόλους και κοσμήματα κεφαλής, που αποδίδονται πλαστικά. Η ενδυμασία τους κοσμείται με γραπτές ταινίες και απλά γεωμετρικά μοτίβα, καστανού και ερυθροκάστανου χρώματος (Πίν. 183 ε).

Κλασική-ελληνιστική εποχή

Ανοικτά αγγεία

Πρόκειται για ιδιαίτερα μεγάλη κατηγορία αντικειμένων σε ποσότητα και ποικιλία σχημάτων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν πρώιμοι κλασικοί σκύφοι και άποδες κύλικες με ολιγοπρόσωπες παραστάσεις, βοιωτικές ανθεμωτές κύλικες, αττικοί και βοιωτικοί μελαμβαφείς κάνθαροι (Πίν. 184 α), σκύφοι και άποδες κύλικες τύπου Gnathia (Πίν. 184 β), με διακόσμηση από φύλλα κισσού και αμπέλου, περιορισμένος αριθμός μεγαρικών σκύφων και ικανή ποσότητα ερυθρόμορφων αγγείων. Από αυτά ξεχωρίζουν:

Ερυθρόμορφος κιονωτός αττικός κρατήρας, ύψ. 0, 375 μ. (Πίν. 184 γ). Στην κύρια όψη του αγγείου παριστάνεται σκηνή ληνού: στο μέσον ο Διόνυσος με κάνθαρο και θύρσο εποπτεύει τη δράση τριών σατύρων, οι οποίοι ασχολούνται με διάφορα στάδια της παρασκευής του οίνου[7]. Στη δευτερεύουσα όψη τρεις ιματιοφόροι με βακτηρίες χειρονομούν σε κίνηση συνομιλίας. Χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

2. Για τους αμφορείς της ομάδος του Λεάγρου, βλ. J.D. Beazley, *The Development of Attic Black-Figure*, London - Los Angeles 1964, σ. 81-87, πίν. 39-43· *ABV*, σ. 366-377· *Paralipomena*, σ. 166-167· J. Boardman, *Athenian Black-Figure Vases*, London 1974, σ. 110-111, εικ. 201, 203, 204.

3. Τύπου 24Ε. A.W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster 1979, σ. 219.

4. Πρβλ. *The Athenian Agora* XXIII, *Attic Black-Figured Pottery*, Princeton - New Jersey 1986, σ. 93, πίν. 45 και 49, αριθ. 471 και 514.

5. Για το σχήμα, βλ. *Kerameikos* VI, *Ergebnisse der Ausgrabungen. Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, τ. VI.2, Berlin 1970, σ. 482, αριθ. 76, πίν. 72, 73.

6. Πρβλ. ό.π., *The Athenian Agora* XXIII, σ. 150, 186, αριθ. 395, 658, πίν. 38, 63.

7. Πρβλ. μελανόμορφο αμφορέα που αποδίδεται στον ζ. του Άμαση, ό.π., Boardman, σ. 52, αριθ. 89.

Όστρακο ερυθρόμορφου ανοικτού αγγείου, μέγ. διαστ. 0,126x0,124 μ., με παράσταση τελετουργικής πομπής ταύρου προς θυσία (Πίν. 184 δ). Μπροστά σε δωρικό κίονα, που συμβολίζει ναό, παριστάνεται ιέρεια σε κατατομή προς τα δεξιά, με πλούσια ένδυση και κοσμήματα. Φέρει στην κεφαλή ορθογώνιο αντικείμενο, το οποίο συγκρατεί ελαφρώς με το υψωμένο αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί αγγίζει τον κίονα. Δίπλα της εικονίζεται έμπυρος βωμός και πίσω της ο ταύρος, κοσμημένος ανάλογα, ο οποίος οδηγείται στη θυσία από αποσπασματικά σωζόμενη μορφή με στάχυα στο αριστερό χέρι. Πρόκειται για έργο σημαντικού ζωγράφου, πιθανώς του ζ. του Βερολίνου, και χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.[8].

Κλειστά αγγεία

Από τα αγγεία της κατηγορίας αυτής καταγράφηκε μεγάλος αριθμός μελανόγραφων ληκυθίων κλασικών χρόνων, με συχνότερη διακόσμηση τη σειρά ανθεμίων επί πλοχμού ή το φυλλοφόρο μίσχο κισσού, ενίοτε σε συνδυασμό με σύνθετα γεωμετρικά μοτίβα, καθώς και ικανός αριθμός μελανόμορφων ληκυθίων περιορισμένης θεματολογίας, εμπνευσμένης συνήθως από την καθημερινή ζωή και σπανιότερα από τη μυθολογία. Προεξάρχον ανάμεσά τους το θέμα της αναχώρησης θεότητος ή πολεμιστού, καθώς και οι σκηνές συμποσίου.

Περιορισμένη θεματολογία παρατηρείται επίσης στα ερυθρόγραφα και ερυθρόμορφα ληκύθια. Στους απλούστερους τύπους αυτών εμφανίζεται συνήθως ένα κεντρικό εδαφόχρωμο ανθέμιο ή μία κεντρική γυναικεία προτομή. Σπανιότερα είναι τα θέματα με πτερωτές Νίκες εν κινήσει ή με σκηνές γυναικωνίτη (Πίν. 184 ε).

Καταγράφηκε επιπλέον σημαντικός αριθμός ηλιακών αλλά και λευκών ληκύθων. Οι τελευταίες χρονολογούνται κυρίως στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και φέρουν τη συνήθη νεκρική εικονογραφία, αποδοσμένη με πληθώρα χρωμάτων (ιώδες, γαλάζιο, πρασινωπό, καστανό και μελανό) (Πίν. 184 στ).

Ξεχωριστή θέση κατέχει μικρή ομάδα ραμφόστομων πρόχων τύπου Gnathia από την Απουλία. Χαρακτηρίζονται από τη γνωστή διακόσμηση φύλλων αμπέλου και κισσού, σε συνδυασμό με γραμμικά και γεωμετρικά μοτίβα αποδοσμένα με επίθετο λευκό, ιώδες και χρυσαφί χρώμα. Χρονολογούνται στους ύστερους κλασικούς χρόνους (Πίν. 185 α).

Ειδώλια

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, ανδρικών, γυναικείων και ζωόμορφων. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι ένθρονες γυναικείες μορφές, με τα αυστηρά και αδρώς αποδοσμένα χαρακτηριστικά του προσώπου και το μακρύ κάλυμμα κεφαλής. Ενίοτε φέρουν άνθος ή πτηνό στο στήθος και χρονολογούνται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους.

Από τα ζωόμορφα ειδώλια, καταγράφηκε πληθώρα πτηνών, ιδίως περιστερών, αλλά και χοιρίδια και αιγοειδή, ενώ ξεχωριστή είναι η κατηγορία των ίππων, με ή χωρίς αναβάτη.

Λίθινα αντικείμενα

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών από μάρμαρο ή άλλους λίθους, κυρίως με ίχνη β΄ χρήσης. Την πλειονότητα αποτελούν ραβδωτοί και αρράβδωτοι κίονες και κιονίσκοι, λιθόπλινθοι, τμήματα τοιχοβατών με κυματιοφόρες ταινίες, κιονόκρανα διαφόρων τύπων και επίκρανα παραστάδων, ενώ σπανιότερα είναι τα στοιχεία θριγκού ή στέγης. Χρονολογικά καλύπτουν όλες τις περιόδους της αρχαιότητας.

Επιπλέον καταγράφηκε μικρός αριθμός αξιόλογων επιτύμβιων μνημείων, κλασικών κυρίως χρόνων, όπως μαρμάρινες λήκυθοι ή λουτροφόροι και ναόσχημες στήλες (Πίν. 185 β), συνήθως με ανάγλυφη παράσταση του νεκρού, όρθιου ή καθήμενου, συνοδεία ή μη θεραπαινίδος. Σε πολλές σώζονται επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών.

Αναφέρεται, τέλος, ναόσχημο αναθηματικό ανάγλυφο, μήκ. 0,50 μ., του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 185 γ). Εικονίζεται ανακεκλιμένος ήρωας με πόλο, που κρατεί φιάλη και ρυτό στα χέρια. Μπροστά στην κλίνη τραπέζι με εδέσματα και στην άκρη του καθήμενη γυναικεία μορφή. Κάτω από την κλίνη διακρίνεται σκύλος(;). Στο μέσον της παράστασης πίνακας επάνω σε ψηλή βάση και αριστερά του γυμνός οινοχόος ακολουθούμενος από τετραμελή οικογένεια λατρευτών. Στο αριστερό άνω άκρο προτομή αλόγου σε πλαίσιο. Στο επιστύλιο δίστιχη επιγραφή του αναθέτη ιερέα Ανδρωφέλη[9].

Κοσμήματα

Από τα κοσμήματα των κλασικών, αλλά και των μεταγενέστερων χρόνων ξεχωρίζουν ζεύγη χρυσών ενωτίων

8. Για τεχνοτροπικά παράλληλα, πρβλ. *Staatliche Museen zu Berlin, Die Antikensammlung im Pergamonmuseum und in Charlottenburg*, Berlin 1992, σ. 276, αριθ. 149.

9. Πρβλ. Ν. Καλτσάς, *Τα γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 2001, σ. 229-231, αριθ. 482-484, 487.

με σφυρήλατη και κοκκιδωτή διακόσμηση, χάλκινα περίαπτα με μορφές σατύρων ή ζώων, περιδέραια από ημιπολύτιμους λίθους, αργυρά και χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια με εγχάρακτες παραστάσεις ή δακτυλιόλιθους κυρίως από καρνεόλη, καθώς και μεγάλος αριθμός μεμονωμένων σφραγιδόλιθων, με ποικίλες και συχνά δυσανάγνωστες παραστάσεις, με γυναικείες ή ανδρικές προτομές, ή με σκηνές κυνηγιού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σύνολο 20 χάλκινων τοξωτών πορπών, που χρονολογούνται από την υπομυκηναϊκή περίοδο έως τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (Πίν. 185 δ). Σε αρκετές από αυτές το τόξο, το οποίο κοσμείται με σφαιρίδια και εγχάρακτους ή απλούς δακτυλίους, απολήγει σε έλασμα με εγχάρακτο γραμμικό διάκοσμο κατά το συνήθη τύπο.

Υφαντικά βάρη

Καταγράφηκε πληθώρα πήλινων και μολύβδινων υφαντικών βαρών, χρονολογούμενων σε όλη την αρχαιότητα, τα οποία φέρουν ενίοτε ενσφράγιστο διάκοσμο. Διακρίνονται αγνύθες πυραμιδοειδείς ή κυλινδρικές, σφονδύλια κωνικά και αμφικωνικά, καθώς και απλούστερα δισκοειδή ή αρτόσχημα βαρίδια, ποικίλων μεγεθών.

Όπλα

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός πήλινων και μολύβδινων πεσσών σφενδόνης, ενίοτε με ενσφράγιστο διάκοσμο. Εντυπωσιακή ήταν και η ποσότητα των χάλκινων αιχμών βελών και δοράτων, φυλλόσχημων ή τριγωνικής διατομής, χρονολογούμενων από την πρώιμη ήδη εποχή του Χαλκού και εξής. Σημαντική ήταν και η παρουσία τριγωνικών ή φυλλόσχημων εγχειριδίων, κυπριακής κυρίως προέλευσης, καθώς και αρχαϊκών και κλασικών κρανών κορινθιακού, βοιωτικού και ιλλυρικού τύπου.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει σπάνιο δείγμα κράνους βοιωτικού τύπου (Πίν. 185 ε), με ημισφαιρική θόλο και κυματοειδές έλασμα κάτω από αυτήν ως γείσο, ύψ. 0,234 μ., που χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. Τον τύπο αυτόν χρησιμοποίησαν κυρίως οι ιππείς του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Διαδόχων του[10].

Ρωμαϊκοί χρόνοι

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός χρηστικών κυρίως αντικειμένων των ρωμαϊκών χρόνων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν:

Δύο μαρμάρινες εικονιστικές κεφαλές του Μάρκου Αυρηλίου, ύψ. 0, 376 και 0,45 μ. αντίστοιχα (Πίν. 185 στ). Ο αυτοκράτορας αποδίδεται σε ώριμη ηλικία (τύπος III)[11]. Στην απόδοση των βοστρύχων της γενειάδας και της κόμης έχει γίνει χρήση τρυπανιού, ενώ εγχάρακτα δηλώνεται η κόρη σε σχήμα πέλτης. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με σχετικά ψηλό μέτωπο, αμυγδαλόσχημα μάτια με βαριά βλέφαρα, χαρακτηριστικό που καθιερώνεται αργότερα σε όλα τα πορτραίτα των Αντωνίνων.

Αιολικό κιονόκρανο, σωζ. ύψ. 0,315 μ., με λογχόσχημα φύλλα καλάμου και φύλλα άκανθας στο κάτω τμήμα[12].

Αγγείο του είδους Magenta ware, ύψ. 0,244 μ., σε σχήμα προτομής, το οποίο χρονολογείται στο 2ο/1ο αι. π.Χ. Πρόκειται για αρκετά σπάνιο είδος κεραμικής, που χαρακτηρίζεται από το πρόσθετο ρόδινο χρώμα (magenta), με κέντρα παραγωγής στην Ελλάδα, την Κύπρο, την Αίγυπτο και τη Δυτική Μεσόγειο[13].

Αργυρό κύπελλο, ύψ. 0,057 μ., με επίχρυση διακόσμηση (Πίν. 186 α). Κάτω από πλοχμούς και ταινίες που στηρίζονται σε κιονίσκους εικονίζεται βωμός με καρπούς και εκατέρωθεν ταύρος και κριάρι. Στη βάση του αγγείου επιγραφή: *L.V. M. N. P III- S V I.*

Ειδώλια αναδυομένης Αφροδίτης, με τη χαριτωμένη κίνηση των άκρων και τις πλούσιες πτυχώσεις του ιματίου.

Μικρός αριθμός γυάλινων μυροδοχείων με το χαρακτηριστικά ψηλό κυλινδρικό λαιμό, το έξω νεύον χείλος και το χαμηλό κωνικό σώμα, από πρασινωπό ιριδίζον γυαλί. Σπανιότερα είναι τα ανοικτά γυάλινα αγγεία της ίδιας περιόδου.

10. Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή, Κράνος «βοιωτιουργές» εξ Αθηνών, *AE* 1973, σ. 95-102. A. Bottini *et al.* (επιμ.), *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Mainz 1988, σ. 159-162, εικ. 23, 28, 29.

11. Kl. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Kapitolinischen Museen und anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, τ. 1, 1985, σ. 70, αριθ. 65, πίν. 75.

12. Για τα αιολικά κιονόκρανα, βλ. W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece*, London 1989, σ. 140, 156, 293, 387, πίν. XXXIII.

13. Για το Magenta ware, βλ. R. Higgins, The Magenta Ware. The Classical Tradition, *The British Museum Yearbook* 1 (1976), σ. 1-32· M. Yon, Portraits Lagides à Chypre, *RDAC* 1985, σ. 242-248, πίν. XXXIX· Δ. Μιχαηλίδης, Το Magenta ware στην Κύπρο, στο *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογημένα σύνολα - Εργαστήρια*, Αθήνα 1994, σ. 311-322· D. Michaelides, Magenta Ware in Cyprus Once More, στο V. Karageorghis *et al.* (επιμ.), *Four Thousand Years of Images on Cypriote Pottery, Proceedings of the Third International Conference of Cypriote Studies, Nicosia 3-4 May 1996*, Nicosia 1997, σ. 137-143, πίν. XLIV-XLVII.

Από τους πρώιμους κλασικούς έως και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, τέλος, προέρχεται, πλήθος εμπορευματικών αμφορέων από τη θάλασσα. Καταγράφηκαν χαρακτηριστικά παραδείγματα αττικών, κορινθιακών, χιακών και ροδιακών αγγείων, ενώ ιδιαίτερα συχνοί ήταν και οι λεγόμενοι «μαγαρικοί» αμφορείς της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Κυπριακές αρχαιότητες

Σημαντικό τμήμα των καταγεγραμμένων αντικειμένων αποτελούν και οι κυπριακές αρχαιότητες, οι οποίες καλύπτουν όλες τις κατηγορίες της κυπριακής κεραμικής και πλαστικής τόσο τυπολογικά όσο και χρονολογικά. Στα αγγεία απαντώνται όλες σχεδόν οι φάσεις της κυπριακής κεραμικής, από την πρωτοκυπριακή έως την κυπρο-κλασική περίοδο, καθώς και αντιπροσωπευτικά δείγματα σχημάτων, όπως φιάλες και κύπελλα, πρόχοι όλων των τύπων (Πίν. 186 β), λεκανίδες και πινάκια, κέρνοι ή σύνθετα αγγεία, ζωόμορφα ρυτά, τριφυλλόστομες οινοχόες, αμφορείς, σταμνίσκοι, δίνοι, κύλικες, ληκύθια, σκύφοι κτλ. Καταγράφηκαν επίσης ανδρικά, γυναικεία και ζωόμορφα ειδώλια, όπως ειδώλια ιππέων, λατρευτριών ή ιερειών και τυμπανιστών, που χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως και την κυπροελληνιστική περίοδο. Από τα γλυπτά, τέλος, ξεχωρίζουν οι κεφαλές στεφανηφόρων νέων της κυπρο-αρχαϊκής και της κυπρο-κλασικής περιόδου (Πίν. 186 γ)[14].

Αιγυπτιακές αρχαιότητες

Καταγράφηκε μικρός αριθμός αντικειμένων από την Αίγυπτο, κυρίως σκαραβαίοι από φαγεντιανή και χάλκινα περίαπτα ζωόμορφων και μη θεοτήτων (Πίν. 186 δ). Ξεχωρίζουν δύο κανωπικά αγγεία, με πώμα σε σχήμα κεφαλής του Imset (Πίν. 186 ε), καθώς και πέντε ξύλινα ανθρωπόμορφα γραπτά προσωπεία και τρία γραπτά αποτμήματα φερέτρων.

Στα προσωπεία ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χρησιμοποιηθείσες χρωστικές, σε θερμούς και ψυχρούς χρωματικούς τόνους (Πίν. 186 στ). Στα αποτμήματα φερέτρων η χρωματική παλέτα διαθέτει κεραμιδί, σκουροκάστανο, λαδοπράσινο, ανοικτό μπλέ, ώχρα και μελανό επί ασβεστώδους επιχρίσματος. Οι γραπτές παραστάσεις έχουν ταφικό-συμβολικό περιεχόμενο και αφορούν στη μεταθανάτια τελετουργική διαδικασία (Πίν. 186 ζ). Κυριαρχούν ο γερακόμορφος Ώρος, ο Άνουβις, το σύμβολο του Οσίριδος «τάτ» και ο οφθαλμός του Ώρου, το «ουτζάτ». Βάσει των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών εντάσσονται χρονολογικά πιθανότατα στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο.

Αρχαιότητες της Εγγύς Ανατολής και της Κεντρικής Ασίας

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν αντικείμενα που προέρχονται τόσο από την Εγγύς Ανατολή όσο και από τους πολιτισμούς της Κεντρικής Ασίας. Ξεχωρίζει σειρά συρο-χεττιτικών ειδωλίων που συνδέονται με τη λατρεία της θεάς Ιστάρ-Ινανά (Πίν. 187 α), καθώς και ζωόμορφων ειδωλίων ή ειδωλίων ιππέων, που προέρχονται από τις κοιλάδες του Ορόντη και του Ευφράτη ή από την Έμπλα (Tell Mardique) και χρονολογούνται στη 2η χιλιετία π.Χ. (Πίν. 187 β)[15]. Αξιόλογα επίσης είναι τα πήλινα προσωπεία σαρκοφάγων από τη συρο-παλαιστινιακή ακτή (Πίν. 187 γ)[16].

Αξίζει, τέλος, να αναφερθούν δείγματα σχηματοποιημένων σανιδόσχημων γυναικείων ειδωλίων από την περιοχή της Μαργιανής (Πίν. 187 δ), καθώς και κεραμική των πολιτισμών που αναπτύχθηκαν μεταξύ της λίμνης Βαν και της Κασπίας ή ακόμη και από το νότιο Τουρ-

14. Για τις φάσεις και τα είδη της κυπριακής κεραμικής, βλ. ενδεικτικά E. Gjerstad - J. Lindros - E. Sjöqvist - A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. 3, Stockholm 1937· E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. 4.2, *The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods*, Stockholm 1948· O. Vessberg - A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. 4.3, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, Stockholm 1956· P. Aström, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. 4.1B, *The Middle Cypriote Bronze Age*, Lund 1972· P. Aström, *The Swedish Cyprus Expedition*, τ. 4.1C, *The Late Cypriote Bronze Age: The Architecture and Pottery*, Lund 1972. Για την κυπριακή γλυπτική, βλ. ενδεικτικά A. Hermary, *Catalogues des antiquités de Chypre. Sculptures*, Paris 1989· Fr. Vandenabeele - R. Laffineur, Cypriote Stone Sculpture, *Proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studies, Brussels-Liège, 17-19 May 1993*, Brussels-Liège 1994. Για την κυπριακή ειδωλοπλαστική, βλ. V. Karageorghis, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus*, τ. I-VI, Nicosia 1991-1996.

15. L. Badre, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l'âge de bronze en Syrie*, Paris 1980, πίν. I, II, XVI, LXIII. P.R.S. Moorey, *Idols of the People. Miniature Images of Clay in the Ancient Near East*, London 2003, πίν. 9. W. Schürmann, *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg 1989, αριθ. 8-11, 19, 20.

16. Παρόμοιες έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία στο Deir el Balah, στο Beth-Shean στη Lachish και στο Tell el Fara. Πρόκειται για σαρκοφάγους που μιμούνται αιγυπτιακά πρότυπα και θεωρείται ότι συνδέονται με αιγυπτιακές φρουρές σε θέσεις της ακτής στα τέλη της ύστερης εποχής του Χαλκού. Πρβλ. E. Oren, *The Northern Cemetery of Beth-Shean*, Leiden 1973 και Tr. Dothan, The Cemetery near Deir el Balah, *Quadmoniot* 17 (1972), σ. 25.

κμενιστάν, τα οποία χρονολογούνται στην εποχή του Χαλκού (Πίν. 187 ε)[17].

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος

Καταγράφηκαν συνολικά 1.624 εικόνες, 55 αντικείμενα μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής, 64 αντικείμενα βυζαντινής και 19 μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας, 54 αντικείμενα βυζαντινής κεραμικής, 12 έντυπα εκκλησιαστικά βιβλία, τρία ανθίβολα, πέντε ιεροσολυμιτικοί μουσαμάδες, 17 υφάσματα, τέσσερα αντικείμενα γλυπτικής.

Εικόνες

Το μεγαλύτερο ποσοστό των εικόνων χρονολογείται στο 18ο και 19ο αιώνα. Ικανός αριθμός εικόνων ανήκει στο 17ο αιώνα, ενώ ελάχιστα είναι τα παλαιότερα έργα. Αναφέρονται τα πιο αξιόλογα έργα των εν λόγω περιόδων.

15ος-16ος αιώνας: Μικρών διαστάσεων εικόνα των αγίων Πάντων (Πίν. 188 α), θέμα που συνδέεται με την εικονογραφία της Δευτέρας Παρουσίας και γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στη μεταβυζαντινή τέχνη (0,28×0,235 μ.). Στο μέσον ψηλά εικονίζεται η Δέηση και ακολουθούν σε πέντε ζώνες ολόσωμοι και ελαφρώς στραμμένοι προς το κέντρο οι προφήτες και οι απόστολοι, ιεράρχες και μάρτυρες, μοναχοί, άγιοι και αγίες. Από εικονογραφική άποψη, η εικόνα αποτελεί πρώιμο δείγμα του τύπου, ενώ τα τεχνοτροπικά της στοιχεία τη συνδέουν με την εικόνα του «Επί σοι χαίρει» του Βυζαντινού Μουσείου, έργο που έχει αποδοθεί από τον Μ. Χατζηδάκη σε κρητικό εργαστήριο του 15ου αιώνα[18].

Εικόνα με παράσταση του αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος (0,71×0,43 μ.) (Πίν. 188 β), η οποία προέρχεται πιθανότατα από εργαστήριο της Μακεδονίας. Ο στρατιωτικός άγιος, έφιππος σε κόκκινο άλογο, καλπάζει σε ορεινό τοπίο, κρατώντας με το αριστερό τα γκέμια και με το δεξί το δόρυ, το οποίο βυθίζει στο στόμα δράκου με μορφή φιδιού, κουλουριασμένου στα πόδια του αλόγου. Η παράσταση του αλόγου με το δυνατό λαιμό και το χαρακτηριστικά μικρό κεφάλι, η απόδοση του τοπίου, η διακόσμηση του θώρακα αλλά και το ανοιχτοκίτρινο και κεραμιδί βάθος οδηγούν σε μια πρώιμη χρονολόγηση του έργου στο 15ο-16ο αιώνα.

Τρεις εικόνες, τυπικά έργα των εργαστηρίων της Κρήτης, που χρονολογούνται στο 16ο αιώνα: α) Αγία σε προτομή (0,29×0,24 μ.) (Πίν. 188 γ), πιθανώς η αγία Παρασκευή, όπου κυριαρχούν σκουροκάστανοι προπλασμοί, σταρένιο σάρκωμα και λεπτά πυκνά φώτα. Η αγία φορεί σκούρο βυσσινί μαφόριο με πτυχές που δηλώνονται με μαύρο χρώμα και τονίζονται με λευκό στις ακμές, ενώ στο κεφάλι φέρει φωτοστέφανο με εγχάρακτο και στικτό φυτικό κόσμημα. β) Η Παναγία Γλυκοφιλούσα (0,31×0,25 μ.) στο γνωστό από σειρά κρητικών εικόνων του 15ου αιώνα εικονογραφικό τύπο[19]. Η λιγότερο επιμελημένη εργασία και κάποια χαλαρότητα στο πλάσιμο και την απόδοση των μορφών οδηγεί στην οψιμότερη χρονολόγηση του έργου. γ) Ο Πτερωτός Πρόδρομος (1×0,468 μ.) (Πίν. 188 δ). Η εικόνα, πιθανότατα δεσποτική, αντιγράφει με ακρίβεια τον εικονογραφικό τύπο που καθιερώθηκε από τον κρητικό ζωγράφο Άγγελο στο 15ο αιώνα και γνώρισε ευρεία διάδοση στη συνέχεια[20]. Η επιμελημένη απόδοση των όγκων στο πρόσωπο του αγίου, ο φροντισμένος διάκοσμος του φωτοστέφανου με τα ελικόφυλλα στο στικτό κάμπο, η πτυχολογία του ιματίου οδηγούν τη χρονολόγησή της στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα.

Δύο κρητικές εικόνες της ίδιας ενδεχομένως εποχής, που τα τεχνοτροπικά τους στοιχεία τις συνδέουν με το γνωστό εργαστήριο των Λαμπάρδων του Χάνδακα: α) Παναγία του Πάθους (0,875×0,67 μ.). Επαναλαμβάνει πιστά τον τύπο που μας είναι γνωστός από την εικόνα με την υπογραφή του Ανδρέα Ρίτζου, σήμερα στην Galleria dell'Accademia της Φλωρεντίας[21] και συνοδεύεται από την επιγραφή *Η ΑΜΟΛΥΝΤΟC*. Η καλής ποιότητας ζωγραφική χαρακτηρίζεται από πολύ σκούρους προπλασμούς, ξηρότητα και σχηματοποίηση στην απόδοση του προσώπου και της πτυχολογίας, τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που έχουν συνδεθεί με το εργαστήριο των Λαμπάρδων[22]. β) Κεφαλή του Χριστού Παντοκράτορα (0,235×0,192 μ.). Ο Χριστός, αυστηρά μετωπικός,

17. Πρβλ. V. Sarianidi, *Margiana and Protozoroastrism*, σ. 24-30, 46, εικ. 5, 16, Athens 1998 και A. Smith - K. Robinson (επιμ.), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*, Los Angeles 2003, σ. 115-117.

18. Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οι τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, σ. 64.

19. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 28-30, αριθ. 7, 9.

20. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, σ. 104-107, αριθ. 28. Βλ. και J. Lafontaine-Dosogne, Une icône d'Angelos au Musée de Malines et l'iconographie du St. Jean Baptiste ailé, *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 48 (1976), σ. 121-143.

21. Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Αθήνα 1993, σ. 42-45, αριθ. 6.

22. Για τους ζωγράφους, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ευ. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, σ. 141-148.

με ένσταυρο φωτοστέφανο, εικονίζεται ως το ύψος των ώμων. Το πρόσωπο πλάθεται με καφέ προπλασμούς και μαλακές μεταβάσεις, το σχήμα των ματιών τονίζεται με καφέ χρώμα, οι βολβοί είναι λευκοί και οι κόρες καστανές με έντονη ίριδα, τρόποι που απαντώνται σε έργα του Εμμανουήλ Λαμπάρδου.

Εικόνα με παράσταση του Ασπασμού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (0,448×0,328 μ.) (Πίν. 189 α), η οποία ακολουθεί κρητικό πρότυπο, καθιερωμένο από το 15ο αιώνα[23], χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα και αποδίδεται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο. Οι κορυφαίοι, που εναγκαλίζονται χωρίς να κοιτάζονται, είναι τοποθετημένοι σε αντίθετη από τη συνηθισμένη θέση, ίσως λόγω ανάστροφης χρήσης του ανθιβόλου[24].

Εικόνα με παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ένθρονης και του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος, ο οποίος εισάγει τους δύο αφιερωτές – νεαρό ευγενή με την μητέρα του – σε στάση προσκύνησης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (0,26×0,325 μ.) (Πίν. 189 β). Πρόκειται για κυπριακό έργο του τέλους του 16ου αιώνα με έντονες ιταλικές επιδράσεις.

17ος αιώνας: Εικόνα με θαύμα διάσωσης πλοίου (0,40×0,95 μ.). Ανήκει στην κατηγορία των αφιερωματικών εικόνων (ex voto) που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση από το 17ο αιώνα[25], και χρονολογείται ακριβώς βάσει της επιγραφής στα 1615. Στις δύο γωνίες εικονίζονται, σε προτομή, ο άγιος Νικόλαος και αγία μέσα σε βαριά μαύρα σύννεφα και στο μέσον ιστιοφόρο κατακλυζόμενο από τα κύματα με τους επιβάτες στο κατάστρωμα. Κάτω αριστερά επιγραφή με τα ονόματα των διασωθέντων αφιερωτών: *ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΒΑCΙΛΕΙΟΥ..... ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΦΛΑΜΠΟΥΡΙΑΡΗ .... ΤCΕΡΠΙΝΟΥ αχιε΄* (1615). Προέρχεται πιθανώς από επτανησιακό εργαστήριο.

Τρίπτυχο με παράσταση Δέησης στο κεντρικό φύλλο και τέσσερις ιεράρχες ολόσωμους και μετωπικούς στα πλάγια, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 17ου αιώνα (0,17×0,225 μ.) (Πίν. 189 γ). Στην εξωτερική όψη των πλάγιων φύλλων εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και οι προφήτες Σολομών και Δαβίδ και στα μέτωπα του τόξου οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, ημίσωμοι και μετωπικοί στον τύπο του μάρτυρα. Το σχήμα του τριπτύχου με το τρίλοβο λοξότμητο τόξο στο μεσαίο φύλλο και η εικονογραφία το συνδέουν με ανάλογα παραδείγματα που χρονολογούνται στο 16ο και 17ο αιώνα[26].

Εικόνα με παράσταση του αγίου Ιωάννη Προδρόμου και σκηνών του βίου του, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα (0,355×0,275 μ.). Σε βραχώδες τοπίο εικονίζεται ο άγιος πτερωτός, ολόσωμος, γυρισμένος κατά τα 3/4 προς τα αριστερά κρατώντας ανεπτυγμένο ειλητό στο αριστερό χέρι και υψώνοντας το δεξί. Στο κάτω τμήμα των κάθετων πλευρών διαμορφώνονται τέσσερα διάχωρα, στα τρία από τα οποία εικονογραφούνται ισάριθμα επεισόδια από το βίο του αγίου[27], ενώ στο τελευταίο εικονίζεται ο άγιος Αντώνιος ημίσωμος και αυστηρά μετωπικός. Πρόκειται για τη Βρεφοκτονία, την Προσαγωγή του στη φυλακή και την Αποτομή.

Τετραμερής εικόνα με σκηνές από το βίο του Προδρόμου (0,62×0,48 μ.), έργο επτανησιακού εργαστηρίου του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα, στην οποία απεικονίζονται η Γέννηση, η Σφαγή των Νηπίων, η Βάπτιση και ο Αποκεφαλισμός του Προδρόμου, σε καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους εμπλουτισμένους με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες από την καθημερινή ζωή.

Τέλος, στα γνωστά έργα του Ρεθύμνιου ζωγράφου Εμμανουήλ Τζάνε προστέθηκε ενυπόγραφη εικόνα με παράσταση των Τριών Ιεραρχών και τη χρονολογία 1669, η οποία δημοσιεύτηκε απο την αρχαιολόγο της Εφορείας Χρ. Κούτσικου[28].

18ος αιώνας: Στις αρχές του 18ου αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί εικόνα με τη στέψη της Παναγίας και αγγέλους (0,616×0,47 μ.), έργο επτανησιακού εργαστηρίου[29]. Στο άνω τμήμα της σύνθεσης εικονίζεται μέσα σε φαιά νέφη η Παναγία, γονατιστή, να δέχεται το στέμμα από τον Χριστό και τον Θεό Πατέρα και στο κάτω τρεις ολόσωμοι και έντονα κινημένοι άγγελοι με ανεμιζόμενους μανδύες.

Το ίδιο εικονογραφικό σχήμα ακολουθεί και άλλη εικόνα της ίδιας εποχής με παράσταση της Αγίας Τριάδας πλαισιωμένης από δύο αγγέλους, στο άνω τμήμα, και των αγίων Παρασκευής Κεφαλοφόρου, Νικολάου και Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, όρθιων, στο κάτω (0,745×0,64 μ.).

23. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1986, σ. 105, 106, αριθ. 104 (Μ. Μπορμπουδάκης).

24. M. Vassilaki, A Cretan Icon in the Ashmolean: The Embrace of Peter and Paul, *JOB* 40 (1990), σ. 405-422.

25. Α. Μητσάνη, Εικόνες-ναυτικά αφιερώματα. Με αφορμή μία εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, *ΑΔ* 42 (1987): Μελέτες, σ. 152-168.

26. *Εικόνες Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου*, Άγιον Όρος 1998, σ. 106, 110, 111, εικ. 48 (Μ. Βασιλάκη), όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

27. Α. Κατσιώτη, *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1998, σ. 61-72, 112-118, 134-147.

28. Χρ. Κούτσικου, Άγνωστη εικόνα των Τριών Ιεραρχών με υπογραφή του Εμμανουήλ Τζάνε, *ΔΧΑΕ* ΚΖ΄ (2006), σ. 353-364.

29. Ζ. Μυλωνά, Η στέψη της Θεοτόκου και άλλα δυτικά θέματα σε εικόνες του 17ου και του 18ου αιώνα στη Ζάκυνθο, *ΔΧΑΕ* ΚΒ΄ (2001), σ. 247-259.

Στα μέσα του αιώνα χρονολογείται εικόνα με παράσταση ένθρονης αγίας Άννας που κρατά στην αγκαλιά της την Παναγία με τον Χριστό (0,515×0,397 μ.), επιβίωση εικονογραφικού θέματος γνωστού από κρητική εικόνα του 15ου αιώνα αποδιδόμενη στον Άγγελο[30]. Η κεντρική παράσταση περιβάλλεται από διάχωρα με απεικονίσεις ημίσωμων αγίων.

Στα 1755 χρονολογείται από επιγραφή εικόνα με παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου (0,44×0,357 μ.) (Πίν. 190 α), που συνοδεύεται από ημιεξίτηλη επιγραφή: *αψνε μηνὶ αὐγούστου ιδ΄ -κόπος καὶ χεὶρ Νικοδήμου / ἱερομωνάχου Ἱλαρίου*[31].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από εικονογραφική άποψη παρουσιάζει εικόνα του τέλους του 18ου αιώνα με παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί (0,68×0,455 μ.), με την Παναγία καθισμένη σε μεγαλοπρεπή θρόνο στεφόμενη από αγγέλους και πλαισιωμένη από τους προφήτες ολόσωμους σε κλαδιά δέντρου, το οποίο ξεκινά από τη μορφή του ξαπλωμένου γέροντα και φθάνει στην ουράνια σφαίρα, όπου εικονίζονται ο Θεός Πατέρας και το Άγιο Πνεύμα μέσα σε νέφη. Στο κάτω τμήμα διαμορφώνεται στενή ταινία με απεικονίσεις πέντε ιεραρχών και ιαματικών αγίων.

Τέλος, στα μέσα του 18ου αιώνα θα πρέπει να χρονολογηθεί ζεύγος βημοθύρων (Πίν. 190 β), έργο πιθανώς εργαστηρίου της Μακεδονίας ή της Ηπείρου, με παράσταση του Ευαγγελισμού στην κεντρική ζώνη, ιεραρχών και προφητών στις δύο πλευρικές και αφιερωτική επιγραφή *ΔΕΗCΗC ΤΗC ΔΟΥΛΗC ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΛΛΙΟΠΗC ΜΟΝΑΧΗC* στο διάχωρο με την απεικόνιση της Παναγίας. Φυτικά επιχρυσωμένα κοσμήματα σε χαμηλό ανάγλυφο πλαισιώνουν τις παραστάσεις.

19ος αιώνας: Από το μεγάλο αριθμό εικόνων του 19ου αιώνα που έχουν καταγραφεί αναφέρονται:

Εικόνα με παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα (0,623×0,47 μ.), που φέρει την χρονολογία 1824 και την υπογραφή του γνωστού και από άλλα ενυπόγραφα έργα ζωγράφου Χατζηλαμπρινού Σμυρναίου (1782-1824)[32]: *ΑΩΚΔ ΑΠΡΙΛΙΟΣ ΙΘ ΧΕΙΡ Χ(ΑΤΖΗ)ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ*, καθώς και πίνακας με την παράσταση του Χριστού ενώπιον του Συνεδρίου των Εβραίων και την Κρίση του Πιλάτου (0,98×144 μ.). Το τελευταίο αυτό έργο παρουσιάζει ενδιαφέρον, λόγω της μεταφοράς δυτικού εικονογραφικού θέματος από λαϊκό ζωγράφο του 19ου αιώνα. Έργο με πανομοιότυπη παράσταση σε λογιότερη εκδοχή, στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, έχει ως πρότυπο, όπως επισημάνθηκε, χαλκογραφία του Martin de Vos[33]. Είναι πιθανόν ότι κάτι παρόμοιο αντιγράφει ο λαϊκός ζωγράφος, που όμως είναι δύσκολο να γνώριζε άμεσα τη δυτική χαλκογραφία.

Χάρτινες εικόνες - ιεροσολυμιτικοί μουσαμάδες

Από την κατηγορία των χάρτινων εικόνων αναφέρονται ενδεικτικά:

α) Εικόνα με παράσταση του αγίου Νικολάου και σκηνών του βίου του (0,64×0,49 μ.), όμοια με δύο χαλκογραφίες που βρίσκονται στη Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους και στη Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Ψαρά[34], και β) εικόνα με τον άγιο Σάββα, τη μονή και σκηνές του βίου του (0,84×0,645 μ.) (Πίν. 190 γ) και επιγραφή που αναφέρει τη χρονολογία 1847 και το όνομα του αγιορείτη μοναχού Κυρίλλου, γνωστού από μεγάλο αριθμό χαρακτικών, χρονολογούμενων στην περίοδο 1834-1862[35]. Η χαλκογραφημένη πλάκα από την οποία τυπώθηκε η χαλκογραφία σώζεται στη μονή του Αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη και είναι γνωστά έξι ακόμη τυπώματα από τη μήτρα[36].

Καταγράφηκαν, επίσης, τέσσερις ιεροσολυμιτικοί μουσαμάδες, ενθύμια που έφερναν μαζί τους οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων, οι οποίοι χρονολογούνται στα τέλη του 18ου και στο 19ο αιώνα (διαστ.: 0,98×1,44, 1,20×1,74, 1,40×1, 1,21×1,56 μ.) και εμφανίζουν τη συνήθη τριμερή σύνθεση στην οποία συνδυάζονται η τοπογραφία της Ιερουσαλήμ με σκηνές από την εικονογραφία της Παναγίας και του Χριστού, θέματα της Παλαιάς Διαθήκης και απεικονίσεις αγίων, με διαφοροποιήσεις ως προς την επιλογή και τη θέση των παραστάσεων. Το ίδιο θέμα παρουσιάζει πίνακας που χρονολογείται βάσει επιγραφής στα 1778: *ΓΙΟΡΓΑΚΙ/ΠΡΟΣΚΙΝΙΤΗC ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΤΑΦΟΥ 1778* (1,40×1 μ.)[37].

30. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1986, σ. 103-105, αριθ. 103 (Ν. Χατζηδάκη). Ζ. Μυλωνά, *Εικόνες της Ζακύνθου*, Αθήνα 1998, σ. 222, 223, αριθ. 85.

31. Ο ζωγράφος δεν ταυτίστηκε με κάποιον από όσους αναφέρονται στο Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 234.

32. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π., σ. 152, 154.

33. Ι. Ριγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα 1979, σ. 190, 191, πίν. 158.

34. Ντ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά 1665-1899*, Αθήνα 1986, τ. Ι, σ. 282, αριθ. 302.

35. Σώζονται 23 χαρακτικά, στην πλειοψηφία των οποίων αναγράφονται τα ονόματα των μοναχών που χρηματοδότησαν τις εκτυπώσεις. Βλ. ό.π., τ. Ι, σ. 37.

36. Ό.π., τ. ΙΙ, σ. 524, 525, αριθ. 558.

37. Ομάδα ερευνητών των Πανεπιστημίων της Βαρσοβίας και του Leiden με συντονιστή τον καθηγητή W. Deluga ενδιαφέρεται για την καταλογογράφηση του υλικού και έχει οργανώσει ημερίδες αφιερωμένες στο συγκεκριμένο θέμα. Τα Πρακτικά του συνεδρίου που έλαβε

Κεραμική

Από τα έργα κεραμικής αναφέρονται:

α) Τρία βυζαντινά πινάκια της κατηγορίας των αδρεγχαράκτων (incised sgraffito), τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα και εμφανίζουν τα βασικά χαρακτηριστικά των αγγείων των προερχομένων από το ναυάγιο του Καστελλόριζου[38]. Ο διάκοσμος – κοινός και στα τρία πινάκια – περιλαμβάνει πτηνό στραμμένο προς τα δεξιά με μακρύ ράμφος, λεπτά πόδια και μικρό σώμα, το οποίο πλαισιώνεται από τέσσερις καμπυλόσχημες γραμμές σε περιστροφική κίνηση. β) Σύνολο κυπριακών εφυαλωμένων μεσαιωνικών αγγείων, αποτελούμενο από 18 κούπες και ένα κύπελλο, τα οποία χρονολογούνται στο 14ο και 15ο αιώνα. Το σύνολο προέρχεται από εργαστήρια της Πάφου και της Λαπήθου και εμφανίζει βασικά χαρακτηριστικά των εργαστηρίων αυτών ως προς την τεχνική, το σχήμα και τη διακόσμηση[39]. Το λευκό επίχρισμα και η εφυάλωση καλύπτουν την εσωτερική και ενίοτε και την εξωτερική επιφάνεια. Ο εγχάρακτος διάκοσμος, εμπλουτισμένος με καστανοκίτρινες και πράσινες πινελιές, καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου και σε κάποιες περιπτώσεις και το άνω τμήμα της εξωτερικής. Στο θεματολόγιο κυριαρχούν τα γεωμετρικά μοτίβα (Πίν. 190 δ), αλλά δεν λείπουν και τα πτηνά και οι ανθρώπινες μορφές, με ενδιαφέρον παράδειγμα κούπα των εργαστηρίων της Λαπήθου με παράσταση ζεύγους εναγκαλιζόμενων νέων (ύψ. 0,105, διαμ. 0,155 μ.) (Πίν. 190 ε).

Μεταλλοτεχνία

Στον τομέα της μεταλλοτεχνίας καταγράφηκαν χάλκινοι σταυροί-λειψανοθήκες, δακτυλίδια, πόρπες, κοινοί τύποι χρονολογούμενοι από τον 9ο έως το 14ο αιώνα, ενώ από τους μεταβυζαντινούς χρόνους προέρχονται μεταλλικές εικόνες και εικονίδια, σταυροί, εξαπτέρυγα, Άγια Ποτήρια και σταχώσεις ευαγγελίων. Αναφέρεται ζεύγος ασημένιων εξαπτέρυγων (διαμ. Α: 0,28, Β: 0,275 και ύψ. Α: 0,34, Β: 0,31 μ.) με ανάγλυφο, εμπίεστο και διάτρητο διάκοσμο, και ασημένιος αμφιπρόσωπος σταυρός (ύψ. 0,366, πλ. 0,236 μ.) με τις ανάγλυφες παραστάσεις του Εσταυρωμένου και προφητών στη μία όψη και της Ανάστασης και ευαγγελιστών στην άλλη. Ο σταυρός είναι προσαρμοσμένος σε νεότερη βάση που φέρει σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

χώρα στη Βαρσοβία τον Οκτώβριο του 2003 δημοσιεύονται στο *Series Byzantina*, III, Warsawa 2005.

38. Γ. Φιλοθέου - Μ. Μιχαηλίδου, Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 271-330. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1999, σ. 53, αριθ. 42 και σ. 143-147, αριθ. 164-168.

39. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.

Άγιος Γεώργιος Πέγειας (Πάφος)

2002

Συνεχίστηκαν κατά το έτος 2002 οι εργασίες της Αρχαιολογικής Αποστολής Κύπρου του Υπουργείου Πολιτισμού στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Πάφος)[1].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η Αποστολή ολοκλήρωσε τη μελέτη των προσκτισμάτων της βασιλικής Γ (Σχέδ. 1· Πίν. 191 α)[2], έμπροσθεν των οποίων διερχόταν η δημόσια οδός που συνέδεε τον παλαιοχριστιανικό οικισμό στο ακρωτήριο Δρέπανον με την Πάφο.

Στη θέση αυτή και πριν από την ίδρυση της βασιλικής υπήρχε από τον 5ο αι. μ.Χ. διώροφο κτίριο, που χρησίμευε ως «απαντητήριον», είδος ξενοδοχείου (Πίν. 191 β). Στην ανατολική πλευρά του κτιρίου υπήρχε αυλή με υπόγεια δεξαμενή, που συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα από τη στέγη του ξενώνα.

Με την ίδρυση της βασιλικής Γ τον 6ο αιώνα το απαντητήριον εντάχθηκε στα προσκτίσματά της. Στη θέση της αυλής με τη δεξαμενή κατασκευάστηκε συγκρότημα δωματίων, από τα οποία το πολυτελέστερο και με άμεση επικοινωνία με την εκκλησία χρησίμευε ως σκευοφυλάκειο (δωμάτιο Α, Πίν. 191 γ). Τα άλλα δύο με τη δεξαμενή εν λειτουργία (δωμάτιο Β και Δ, Πίν. 191 δ) είχαν αποθηκευτικό χαρακτήρα και συνδέονταν και αυτά με τη βασιλική μέσω του βόρειου διαδρόμου της (Πίν. 191 ε).

Στο συγκρότημα αυτό προστέθηκε μετά τα μέσα του 6ου αιώνα ελαιοπιεστήριο (δωμάτια Γ και Ζ), όπου γινόταν η μεταφορά και επεξεργασία του ελαιοκάρπου της περιοχής και παραγωγή ελαίου.

Την ίδια εποχή ο χώρος δυτικά του ξενώνα διαμορφώθηκε σε κλειστή αυλή (Ε), όπου σταυλίζονταν τα ζώα μεταφοράς του ελαιοκάρπου και όσων διέμεναν στον ξενώνα (Πίν. 191 α). Εκτός της ελαιοπαραγωγής φαίνεται ότι στο ισόγειο του ξενώνα λειτουργούσε αποθήκη μαρμάρινων τραπεζών από την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες πωλούνταν στο εσωτερικό της Πάφου.

Στα προσκτίσματα της βασιλικής Γ συγκαταλέγεται και κλειστός χώρος (δωμάτιο Ξ) ανατολικά της βασιλικής, ο οποίος επικοινωνούσε μέσω στενής εισόδου με το βόρειο διάδρομο του ναού.

Τα προσκτίσματα της βασιλικής Γ έπαυσαν να λειτουργούν και εγκαταλείφθηκαν στα μέσα του 7ου αιώνα[3].

Την ίδια περίοδο με αφορμή έναρξη εργασιών διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του παλαιού ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου (Πίν. 191 στ, 192 α), που αποτελεί τον πυρήνα του ομώνυμου προσκυνήματος[4], η Αποστολή διενήργησε ανασκαφική έρευνα στο χώρο νότια του ναϋδρίου (ανασκαφικός τομέας Τ5).

Σε απόσταση 6 μ. νότια του μονόχωρου και καμαροσκεπούς ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκε τμήμα λιθόκτιστου κτιρίου που ανήκει στο μεσαιωνικό προσκύνημα (Σχέδ. 2· Πίν. 192 β).

Από τον ευρύτερο χώρο γύρω από το ναΰδριο συνελέγη άφθονη εφυαλωμένη μεσαιωνική κεραμική εργαστηρίων Λέμπας (Πίν. 192 γ-δ), τα αρχαιότερα δείγματα της οποίας χρονολογούνται στο 13ο αιώνα[5].

Παράλληλα διερευνήθηκε η κοίτη θεμελίωσης (Πίν. 192 ε-στ) του νοτίου τοίχου του ναού, στον οποίο διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις. Με βάση όστρακα που βρέθηκαν στην κοίτη θεμελίωσης του ανατολικού τμήματος του νότιου τοίχου, το ναΰδριο χρονολογείται

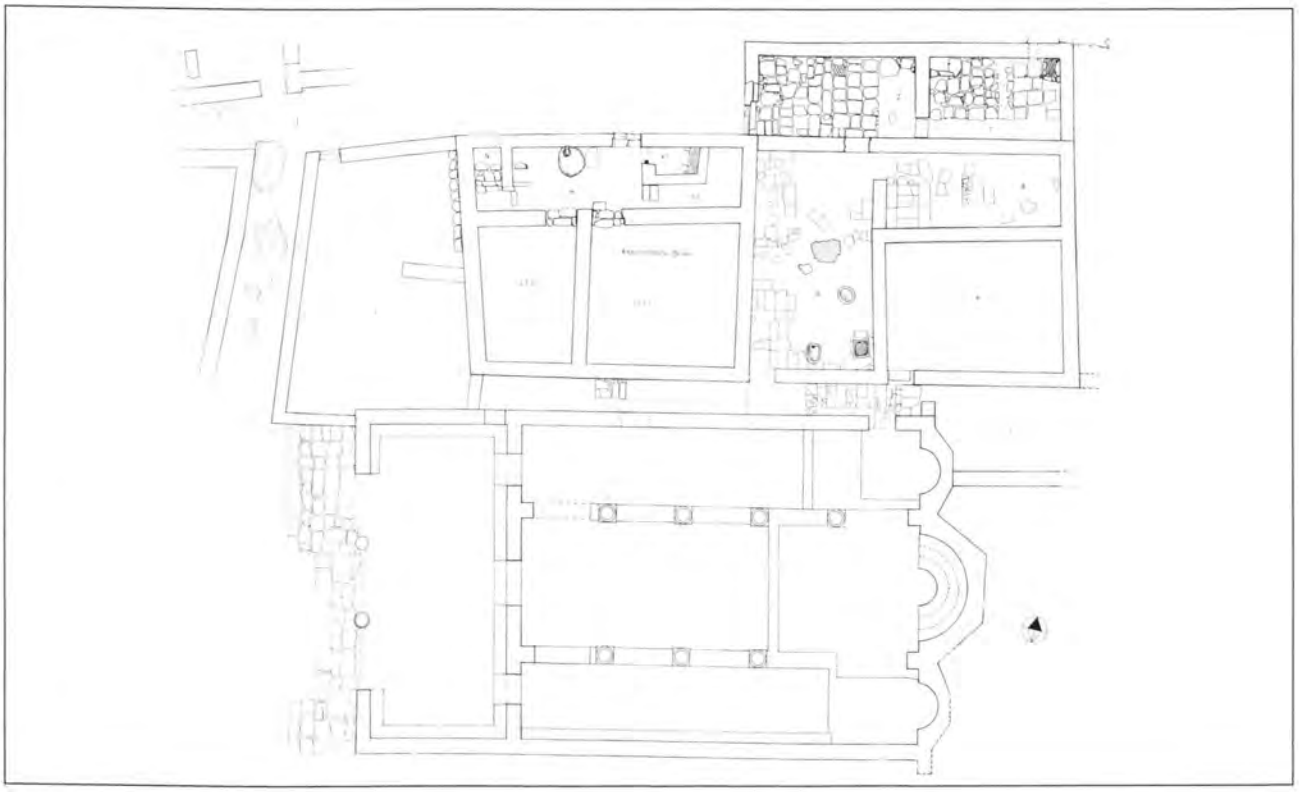
1. Ευχαριστίες οφείλονται στο διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου Σ. Χατζησάββα, στον έφορο μουσείων Π. Φλουρέντζο, στην έφορο μνημείων Μ. Χατζηκωστή και στο προσωπικό του Επαρχιακού Μουσείου Πάφου για τη βοήθεια που μας παρείχαν. Στην Αποστολή μετείχαν οι αρχαιολόγοι Κ. Ράπτης (9η ΕΒΑ) και Π. Μάστορα (9η ΕΒΑ), η γεωπόνος-αρχιτέκτων τοπίου Ό. Μπακιρτζή (9η ΕΒΑ) και ο συντηρητής ανασκαφικού υλικού Θ. Δαμιανού (12η ΕΒΑ). Σχέδια ευρημάτων επιμελήθηκε η Λ. Μενογειάτη, παλαιό μέλος της Αποστολής.

2. *BCH* 120 (1996), σ. 1094-1095· 121 (1997), σ. 925-926· 125 (2001), σ. 771. Χ. Μπακιρτζής, Αποτελέσματα ανασκαφών στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Ακρωτήριον Δρέπανον), 1991-1995, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, 16-20 Απριλίου 1996*, τ. Β΄, *Μεσαιωνικό τμήμα*, Λευκωσία 2001, σ. 160.

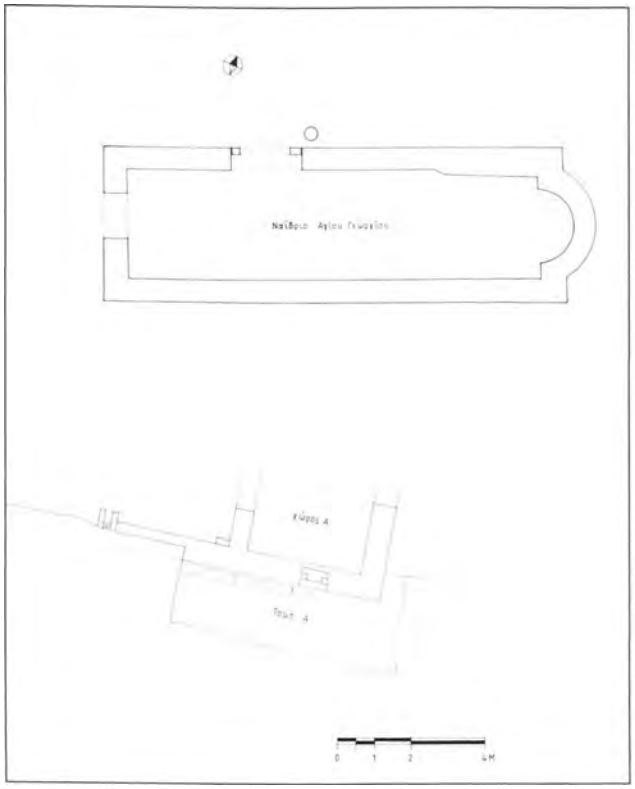
3. Μπακιρτζής, ό.π.

4. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1956[3], σ. 380-381.

5. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 55-137.

Σχέδ. 1. Κτιριακό συγκρότημα βασιλικής Γ. Κάτοψη.

Σχέδ. 2. Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου και ανασκαφικός τομέας Τ5 στα νοτιά του. Κάτοψη.

στο 13ο-14ο αιώνα, ενώ έχει δεχθεί επέκταση στα δυτικά και μετασκευές στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Η έρευνα του ναϋδρίου θα συνεχιστεί το προσεχές έτος.

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Η Αποστολή στοχεύοντας στην ολοκληρωμένη προστασία του αρχαιολογικού χώρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων προχώρησε στη συμπληρωματική καθαριότητα του αρχαιολογικού χώρου, στη στερέωση των επιχρισμάτων στα προσκτίσματα της βασιλικής Γ, την τοποθέτηση εσχάρων στα στόμια των υπόγειων δεξαμενών στον τομέα Τ3 (οικίες παλαιοχριστιανικού οικισμού), τη συντήρηση των τοίχων και τον ευπρεπισμό του χώρου της αποθήκης της Αποστολής[6].

Παράλληλα, η Αποστολή ασχολήθηκε με την καταγραφή της κατάστασης συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων του κτιριακού συγκροτήματος της βασιλικής Α

6. Τις εργασίες ανέλαβε ο αρχιτεχνίτης του Επαρχιακού Μουσείου Πάφου, Σ. Χρυσάνθου.

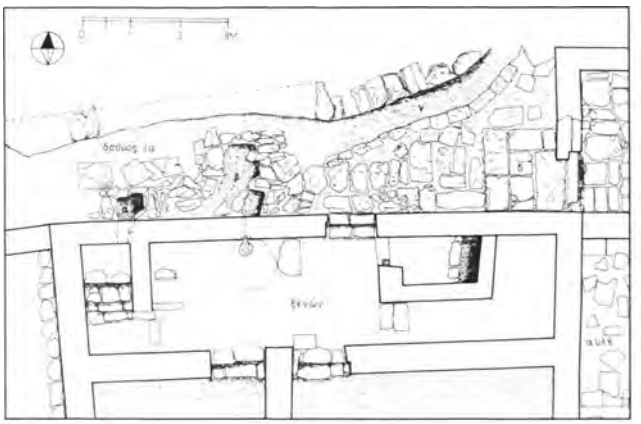
(Πίν. 193 α) και του λουτρώνα[7]. Διαπιστώθηκε ότι τα ψηφιδωτά δάπεδα του κεντρικού κλίτους της βασιλικής Α έχουν δεχθεί μετά την κατασκευή τους στον 6ο αιώνα δύο μεγάλης έκτασης επιδιορθώσεις σε αντίθεση με τα ψηφιδωτά του αιθρίου της βασιλικής, του συγκροτήματος του βαπτιστηρίου (Πίν. 193 β) και του λουτρώνα (6ος αι.), που δεν έχουν δεχθεί επεμβάσεις-επιδιορθώσεις κατά την αρχαιότητα. Τα ψηφιδωτά της βασιλικής Α μετά την αποκάλυψή τους γύρω στα 1950 δέχθηκαν στο σύνολό τους σωστικές και συστηματικές επεμβάσεις συντήρησης.

2003

Συνεχίστηκαν κατά το έτος 2003 οι εργασίες της Αρχαιολογικής Αποστολής Κύπρου του Υπουργείου Πολιτισμού στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Πάφος). Η Αποστολή διεύρυνε φέτος το πεδίο δράσης της και στη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου, με εργασίες που έχουν ως επίκεντρο όχι μόνο την ανασκαφική έρευνα αλλά και τη συντήρηση των μνημείων, τη διατήρηση της ιστορικότητάς τους, τον εναρμονισμό των ερειπίων με το φυσικό περιβάλλον και την ιστορία του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και την εν γένει προβολή τους. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκαν δύο οργανωμένες αποστολές, η πρώτη κατά τον Ιούνιο και η δεύτερη κατά το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο[8].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Τον Ιουνίου του 2003 η Αποστολή συμπλήρωσε την έρευνα του αρχαίου δρόμου (Ια) που διέρχεται μπροστά από τα προσκτίσματα (σκευοφυλάκειο, εργαστήριο παραγωγής ελαιολάδου, ξενώνας με αυλή και υδατοδεξαμενή) της βασιλικής Γ[9]. Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, ο αρχαίος δρόμος εξυπηρετούσε πε-

Σχέδ. 3. Βασιλική Γ. Δρόμος Ια. Κάτοψη.

ζούς και υποζύγια που μετέφεραν ελιές προς παραγωγή ελαιολάδου. Αρχικά πλ. 2,20, μειώθηκε στα 1,80 μ., όταν μετά από σεισμική δόνηση παρουσιάστηκε ανάγκη αντιστήριξης με ισχυρό τοίχο των έναντι των προσκτισμάτων οικοδομημάτων, τα οποία δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί (Σχέδ. 3· Πίν. 194 α). Ήδη όμως η σημασία του δρόμου αυτού είχε μειωθεί, διότι η δυνατότητα κυκλοφορίας των υποζυγίων προς το κέντρο του οικισμού είχε αποκοπεί με την κατασκευή δύο λεκανών (Σχέδ. 3, α-β· Πίν. 194 β), οι οποίες συγκέντρωναν λύματα από τον ξενώνα και εν συνεχεία μέσω κτιστού αγωγού (Σχέδ. 3, γ) τα παροχέτευαν σε βόθρο έξω από το εργαστήριο παραγωγής ελαιολάδου. Για την κατασκευή των λεκανών χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι του οδοστρώματος. Το κατάστρωμα της οδού μπροστά από το εργαστήριο, όπου σχηματίζεται ράμπα ανόδου (Σχέδ. 3, δ· Πίν. 194 γ), και τον ξενώνα διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση. Αυτό σημαίνει ότι τα κτίσματα αυτά λειτουργούσαν για τις ανάγκες της περιοχής έως την οριστική εγκατάλειψη του οικισμού στα μέσα του 7ου αιώνα[10].

Την ίδια περίοδο η Αποστολή ασχολήθηκε επίσης με την αρχαιολογική και την αρχιτεκτονική διερεύνηση του παλαιού ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου (Σχέδ. 4, 5· Πίν. 194 δ, 195 α-β), που αποτελεί τον πυρήνα του ομώνυμου προσκυνήματος[11].

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκεπή ναό, μήκ. 12,60 και πλ. 4,16 μ., με προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη στην ανατολική πλευρά. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με ντόπιους πωρόλιθους προερχόμενους από τα ερείπια του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Ο ναός φέρει σήμερα δύο

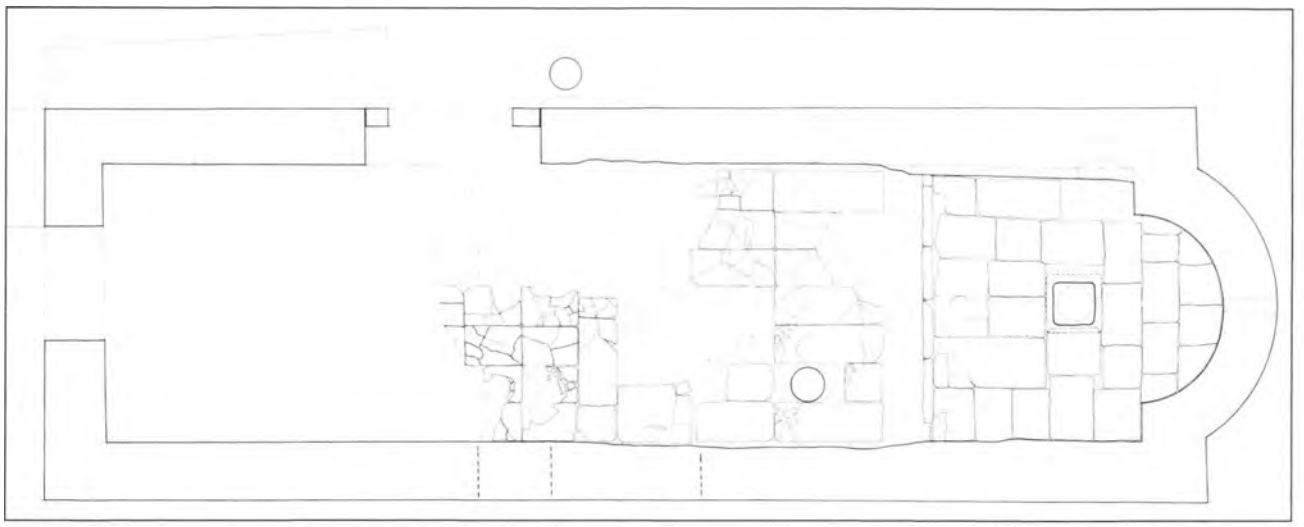
7. D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Λευκωσία 1992, σ. 101.

8. Ευχαριστίες οφείλονται στο διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου Σ. Χατζησάββα, στον έφορο μουσείων Π. Φλουρέντζο, στην έφορο μνημείων Μ. Χατζηκωστή και στο προσωπικό του Επαρχιακού Μουσείου Πάφου για τη βοήθεια που μας παρείχαν. Στην Αποστολή μετείχαν οι αρχαιολόγοι Κ. Ράπτης (9η ΕΒΑ) και Π. Μάστορα (9η ΕΒΑ), η γεωπόνος-αρχιτέκτων τοπίου Ό. Μπακιρτζή (9η ΕΒΑ), ο συντηρητής ανασκαφικού υλικού Θ. Δαμιανού (12η ΕΒΑ) και η μεταπτυχιακή φοιτήτρια αρχιτεκτονικής Ε. Smith (University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture). Τη διαμόρφωση του εκθεσιακού χώρου στο φυλάκειο-εκδοτήριο του αρχαιολογικού χώρου ανέλαβε η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης).

9. *BCH* 120 (1996), σ. 1094-1095· 121 (1997), σ. 925-926· 125 (2001), σ. 771.

10. Μπακιρτζής, ό.π. (υποσημ. 2).

11. Gunnis, ό.π. (υποσημ. 4). Το 2003 το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου ανέλαβε τη συντήρηση του ναϋδρίου.

Σχέδ. 4. Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη.

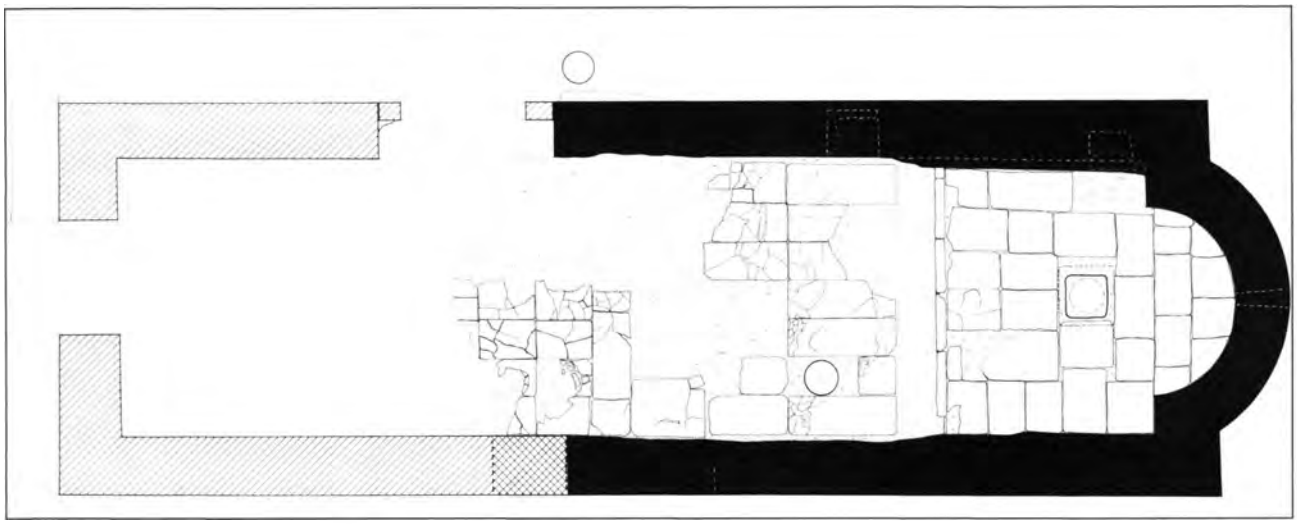
εισόδους, μία στο μέσον περίπου της βόρειας και δεύτερη στη δυτική πλευρά. Το δάπεδο του ιερού βήματος είναι ελαφρώς υπερυψωμένο και ως Αγία Τράπεζα χρησιμοποιούνται δύο μαρμάρινα κιονόκρανα προερχόμενα από την παλαιοχριστιανική βασιλική Γ. Έμπροσθεν του απλού τέμπλου στέκεται μαρμάρινος κίονας που χρησιμοποιείται ως κηροστάτης (Πίν. 195 γ).

Η αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων απόψεων για την ιστορία του ναϋδρίου. Το ναΰδριο δεν ανήκει σε μία και ενιαία κατασκευαστική περίοδο. Το ανατολικό τμήμα του είναι παλαιότερο και το δυτικό μεταγενέστερη επέκτασή του (Σχέδ. 5· Πίν. 195 α).

Εφυαλωμένη κεραμική του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, που βρέθηκε μέσα στην κοίτη του νότιου τοίχου, στο γέμισμα της καμάρας του ναϋδρίου και διάσπαρτη γύρω από την εκκλησία επιτρέπει να διαπιστώσουμε δραστηριότητα στον Άγιο Γεώργιο τα μεσαιωνικά χρόνια[12]. Το σωζόμενο ναΰδριο, που σχετίζεται με την προσκυνηματική λατρεία στον Άγιο Γεώργιο, ήταν αρχικά και σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας, απλού μονόχωρου τύπου με ημικυλινδρική καμάρα, μήκ. 7,10 και πλ. 4,15 μ., είχε μία είσοδο στη μη υπάρχουσα σήμερα δυτική πλευρά και ένα βεβαιωμένο τετράπλευρο παράθυρο στη βόρεια πλευρά, το οποίο μετετράπη αργότερα σε κόγχη. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους και μεσαίους λαξευμένους πωρόλιθους από τα παρακείμενα ερείπια, δομημένους με κάποια σχετική κανονικότητα (Πίν. 195 α). Η κανονικότητα αυτή διασπάται στο ανώτερο τμήμα των τοίχων, κυρίως από μεταγενέστερες επεμβάσεις, με τοιχοποιία με μικρότερους λίθους και μικρά λίθινα μόλια, που σημαίνει ότι ο αρχικός ναός δέχθηκε μεταγενέστερες επεμβάσεις (Πίν. 195 α-β).

Με την επέκταση προς Δ. κατά 5,50 μ. ο χώρος της εκκλησίας σχεδόν διπλασιάστηκε. Για την πραγματοποίηση της επέκτασης κατεδαφίστηκε ο δυτικός τοίχος της εκκλησίας, του οποίου δεν διατηρήθηκε κανένα ίχνος. Το ναΰδριο διατήρησε το ίδιο πλάτος και τον ίδιο τρόπο στέγασης με καμάρα, πλην όμως όλες οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες συγκρινόμενες με αυτές του παλαιότερου τμήματος του ναού είναι πρόχειρες. Στην τοιχοδομία χρησιμοποιούνται με αταξία πωρόλιθοι και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται πολλά λίθινα μόλια ως παραγέμισμα των κενών που δημιουργούνται από το χτίσιμο μη προσεκτικά επιλεγμένων πωρόλιθων. Η νέα καμάρα του δυτικού τμήματος του ναϋδρίου είναι άτεχνα κατασκευασμένη και παρουσιάζεται ελαφρώς οξυκόρυφη. Η κυρία είσοδος μεταφέρθηκε την εποχή αυτή από τη δυτική πλευρά στη βόρεια, όπου κατά την επέκταση του ναϋδρίου δημιουργήθηκε νέα είσοδος με λίθινο περιθύρωμα, του οποίου η άνω πλευρά είναι χαμηλά τοξωτή (Πίν. 195 β). Η σημερινή δυτική είσοδος ή η διεύρυνσή της είναι μεταγενέστερη και χαρακτηρίζεται από προχειρότητα, καθώς είναι έκκεντρη, ελαφρώς προς Β., πιθανότατα λόγω ύπαρξης στη θέση αυτή ιερού δένδρου με ανα-

12. Η δραστηριότητα είχε σχέση και με τη λιθορυχία και εκμετάλλευση οικοδομικού υλικού από τον ερειπιώνα. Βλ. Μπακιρτζής, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 159.

Σχέδ. 5. Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη (διαχωρισμός φάσεων).

θήματα[13]. Όστρακα του 14ου-15ου αιώνα, που βρέθηκαν μέσα στο συνδετικό κονίαμα του νέου νότιου τοίχου, η προχειρότητα της κατασκευής της επέκτασης, ο τύπος του λίθινου θυρώματος της νότιας εισόδου επιτρέπουν τη χρονολόγηση της επέκτασης του ναϋδρίου και την ανάπτυξη του προσκυνήματος μέσα στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναϋδρίου υπάρχουν υπολείμματα κτιστού εδράνου. Ανάμεσα στους λίθους βρέθηκαν όστρακα των αρχών του 19ου αιώνα, που επιτρέπουν να χρονολογήσουμε την κατασκευή του εδράνου και την περαιτέρω ανάπτυξη του προσκυνήματος στα μέσα του αιώνα αυτού.

Νότια του ναϋδρίου και σε απόσταση 6 μ. είχε αποκαλυφθεί τμήμα δωματίου μεγάλου κτιρίου. Ωστόσο, από τη μέχρι τώρα έρευνα δεν καθίσταται δυνατή η κατανόηση της χρήσης του κτιρίου αυτού ή της σχέσης του με το ναΰδριο (Πίν. 195 δ).

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ

Στο πνεύμα της ολοκληρωμένης προστασίας του αρχαιολογικού χώρου η Αρχαιολογική Αποστολή Κύπρου συνεργάστηκε με το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου στον καταρτισμό πρότασης για την ένταξη του αρχαιολογικού χώρου Αγίου Γεωργίου Πέγειας σε πρόγραμμα μεσογειακών χωρών για τη διατήρηση βυζαντινών μνημείων και τη διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων, που οργανώθηκε από το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

Για την ένταξη του αρχαιολογικού χώρου στο πρόγραμμα συντάχθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων και την Αρχαιολογική Αποστολή Κύπρου πρόταση με τίτλο «Άγιος Γεώργιος Πέγειας - Ακρωτήριον Δρέπανον», που αφορά στη διατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των πολύχρωμων ψηφιδωτών δαπέδων του παλαιοχριστιανικού οικισμού και στην ανάδειξη της ιστορικής και αρχαιολογικής τους σημασίας με την ενοποίηση του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος προτείνεται να ευπρεπιστεί με απλές επεμβάσεις που θα εναρμονίζονται με το φυσικό περιβάλλον και τον προσκυνηματικό χαρακτήρα της περιοχής.

Η πρόταση συντήρησης των μνημείων και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου παρουσιάστηκε στη Συνδιάσκεψη «Βυζαντινά μνημεία και παγκόσμια κληρονομιά ΙΙ», που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 3-5 Οκτωβρίου 2003 με τη συμμετοχή 11 χωρών (Αλγερία, Αλβανία, Αρμενία, Κύπρος, Π.Γ.Δ.Μ., Ελλάδα, Σερβία και Μαυροβούνιο, Γεωργία, Ρουμανία, Ρωσία, Τυνησία).

Δεδομένου ότι ο αρχαιολογικός χώρος, όπως έχει προκύψει από τις ανασκαφές και τα κατά καιρούς μέτρα προστασίας του, είναι αυτοτελής, αυτοδύναμος και αυτάρκης, οι προτεινόμενες εργασίες προστασίας και ανάδειξης του παλαιοχριστιανικού οικισμού έχουν απλό στερεωτικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στη διατήρηση και την προστασία της υλικής υπόστασης και της αυθεντικότητας των ερειπίων και του μνημειακού τοπίου.

Στο πλαίσιο της πρότασης για την ολοκληρωμένη προστασία του αρχαιολογικού χώρου η Αποστολή συντήρη-

13. Με τη διάνοιξη της αμαξιτής οδού (1997) προς το καταφύγιο σκαφών στη θέση Μαντουλλής, η θέση του ιερού δένδρου μετακινήθηκε νοτιότερα.

σε με τρόπο που υπέδειξε το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου όλους τους αρχαίους τοίχους που αποκάλυψε και περιέφραξε τον Τομέα Γ που βρίσκεται απομονωμένος στη μεσημβρινή πλαγιά του ακρωτηρίου. Επίσης ανέλαβε τον καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου από μη χρήσιμα και βλαβερά για τις αρχαιότητες αγριόχορτα, έτσι ώστε η επίσκεψη να γίνεται απρόσκοπτα, ευχάριστα και επαγωγικά. Ανέλαβε επίσης τη φύτευση στην είσοδο και στα μονοπάτια του αρχαιολογικού χώρου ειδών ιθαγενούς βλάστησης (παπουτσοσυκιές, σχινιές κ.ά.) στο πνεύμα συσχετισμού αρχαιολογικού χώρου και φυσικού περιβάλλοντος.

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος η Αποστολή ασχολήθηκε με την καταγραφή και αξιολόγηση όσων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (βάσεων κιόνων, τμημάτων κορμών κιόνων και κιονοκράνων) διασώθηκαν στο χώρο και προχώρησε σε σύνταξη πρότασης για τη μερική αναστήλωση και διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών των παλαιοχριστιανικών βασιλικών[14].

Την περίοδο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2003 η Αποστολή συνεργάστηκε με το μαρμαροκαλλιτέχνη εκ Θεσσαλονίκης Ευ. Φυλακτό και το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου για την εφαρμογή της πρότασης μερικής αναστήλωσης και διευθέτησης των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών των παλαιοχριστιανικών βασιλικών[15].

Συγκεκριμένα συντηρήθηκαν οι δύο μαρμάρινοι κίονες που είχαν αναστηλωθεί πριν από 50 περίπου χρόνια αμέσως μετά την αποκάλυψή τους[16] με αντικατάσταση α) των παλαιών σιδερένιων συνδέσμων με νέους από τιτάνιο και ανοξείδωτο χάλυβα και β) των παλαιών προσθηκών από λευκό τσιμέντο με λευκό μάρμαρο από την Καβάλα που μεταφέρθηκε στο χώρο ημίεργο και λαξεύτηκε επί τόπου. Χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς τρόπους ανύψωσης (ικριώματα, βαρούλκο) των μαρμάρινων μελών τοποθετήθηκαν επάνω στους συντηρημένους και κατακορυφωμένους κίονες τα κιονόκρανά τους, ένα θεοδοσιανό στη βασιλική Α (Πίν. 196 α-β) και ένα ιωνίζον με συμφυές επίθημα στη βασιλική Β (Πίν. 196 γ).

Μετακινήθηκαν επίσης τα υπόλοιπα ακέραια μαρμάρινα κιονόκρανα των δύο βασιλικών και τοποθετήθηκαν με μεγάλη ακρίβεια αξονικά σε σωστές θέσεις, ενώ τα σπασμένα κιονόκρανα αφέθηκαν όπως βρέθηκαν. Με τον τρόπο αυτό η αταξία των ερειπίων εμπλουτίστηκε με την ακριβή τοποθέτηση των λευκών μαρμάρων καθιστώντας εμφανές ότι η ωραιότητα ενός αρχαιολογικού χώρου είναι η ιστορικότητα του[17].

Στο πλαίσιο της ίδιας πρότασης η Αποστολή ξεκίνησε την καταγραφή και την αποτύπωση των ψηφιδωτών δαπέδων στη βασιλική Α και την περιγραφή της υφιστάμενης κατάστασής τους με σκοπό τη διατήρησή τους[18]. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Προχώρησαν οι εργασίες για το σχεδιασμό της μικρής αρχαιολογικής και εθνογραφικής συλλογής, την οργάνωση της οποίας ανέλαβε η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή. Η οργάνωση του μικρού τοπικού μουσείου στο φυλάκειο-εκδοτήριο του αρχαιολογικού χώρου με εποπτικό υλικό, αρχαιολογικά ευρήματα και πληροφορίες για τον αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Γεωργίου, τη νήσο Γερόνησο και την ευρύτερη περιοχή θα βοηθήσει στη διάδοση της ιστορικής σημασίας του αρχαιολογικού χώρου και της περιοχής στο ευρύτερο κοινό.

Παράλληλα συνεχίστηκε η συντήρηση και συμπλήρωση των κεραμικών ευρημάτων που πρόκειται να εκτεθούν στην υπό οργάνωση αρχαιολογική συλλογή.

Η Αποστολή έστησε σε μεταλλικές βάσεις, που κατασκεύασε στη Θεσσαλονίκη και μετέφερε στον Άγιο Γεώργιο, τρία κιονόκρανα, που αποτελούν μέρος του υλικού που θα εκτεθεί στη μικρή συλλογή του αρχαιολογικού χώρου.

Η Αποστολή προχώρησε επίσης στην έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου σε τέσσερις γλώσσες (ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά), η διανομή του οποίου στους επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2003.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

14. Στ.Δ. Βασιλειάδου - Κ.Θ. Ράπτης, Διαχρονική χρήση, διαδοχικές θέσεις και απόπειρα επανένταξης των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών των βασιλικών Α, Β, Γ Αγίου Γεωργίου Πέγειας (Πάφος): από την παραγωγή στα παλαιοχριστιανικά λατομεία της πρωτεύουσας στη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, *Ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Κέρκυρα 2005.

15. Στην επιχείρηση συνέβαλε από διοικητικής μέριμνας τα μέγιστα ο αρχιτεχνίτης του Επαρχιακού Μουσείου Πάφου, Σ. Χρυσάνθου.

16. Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές Αγίου Γεωργίου Πέγειας ανασκάφηκαν την περίοδο 1952-1955 από το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου υπό τη διεύθυνση του A.H.S. Megaw.

17. Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 28 Ιανουαρίου 2004.

18. Π. Μάστορα, Διερεύνηση της διατήρησης και αποκατάσταση του ψηφιδωτού δαπέδου στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής Α στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας, *Ε΄ Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Κέρκυρα 2005.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Λέσβος: α) Νάπη. Αρχαιολογική Συλλογή. Αρχιτεκτονικά μέλη,
β) Νάπη. Άποψη της Λαογραφικής Συλλογής,
γ) Μέσα. Πηγάδια-αποθέτες στα νότια του ναού.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Λέσβος. Μέσα: α) Κτίρια εξυπηρέτησης επισκεπτών στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, β) Άποψη του εκθεσιακού χώρου με τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Λέσβος. Μέσα: α) Άποψη του ναού από ΒΑ. με τους διαδρόμους περιήγησης στο χώρο και πρόσβασης στο ναό, β) Ο αρχαιολογικός χώρος του Ιερού του Μέσου μετά τις εργασίες ανάδειξής του.
ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Λέσβος. Μήθυμνα. Ντάπια: α) Κλίβανος στο χώρο των εργαστηρίων, Β. του ανασκαφέντος χώρου,
β) Μέρος της «Οικίας Β΄», Δ. του ανασκαφέντος χώρου. Στο άνω δεξί μέρος της φωτογραφίας τμήμα του αψιδωτού κτιρίου,
γ) Χώροι VI-VII, Α. του ανεσκαμμένου χώρου, δ) Lemno. Hephestia. Vasche dei bagni ellenistici, ε) Lemno. Hephestia.
Zone 1 e 2, corrispondenti all' area dei loutrà ellenistici.

ΛΙΛΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ - SAIA

Λέσβος: α) Πέτρα. Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας. Η διαμόρφωση ενός από τους χώρους μετά την τοποθέτηση αντικειμένων καθημερινής χρήσης, β-δ) Μυτιλήνη: β) Γενί Τζαμί. Αναστηλωτικές εργασίες στην πρόσοψη του μνημείου, γ) Τσαρσί Χαμάμ. Ολοκλήρωση εξωτερικής αποκατάστασης του μνημείου, δ) Κάστρο. Αναστηλωτικές εργασίες - ανάκτιση των επάλξεων στην περιοχή της Ορτά-Καπού, ε) Σκάλα Ερεσού. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Ανδρέα. Λεπτομέρεια παράστασης παγωνιού από το ψηφιδωτό δάπεδο.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

α-β) Λέσβος: α) Μυτιλήνη. Ναός Αγίου Αθανασίου (μητροπολιτικός ναός). Λεπτομέρεια από τη συντήρηση τμήματος του ξυλόγλυπτου τέμπλου, β) Πύργοι Θερμής. Ναός Παναγίας Τρουλωτής. Στερεωτικά μέτρα στην τοιχογραφία της αγίας Παρασκευής, γ) Λήμνος. Πλάκα. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου.
ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

Λέσβος: α) Σκάλα Ερεσού. Έργο Ύδρευσης. Γενική άποψη της ανασκαφής, από Α.,
β) Δάφια Καλλονής. Καθολικό μονής Λειμώνος. Συντήρηση τοιχογραφίας από το καθολικό της μονής,
γ) Άνω Χάλικας Μυτιλήνης. Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου. Η αισθητική αποκατάσταση της τοιχογραφίας
του Ταξιάρχη, δ) Πύργοι Θερμής. Ναός Παναγίας Τρουλωτής. Στερεωτικά μέτρα στις τοιχογραφίες,
ε) Κάτω Τρίτος. Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχών. Συντήρηση των τοιχογραφιών.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

α-γ) Λέσβος: α-β) Πύργοι Θερμής: α) Οικόπεδο Χατζημανωλάκη. Άποψη των οικοδομικών λειψάνων, β) Ναός Παναγίας Τρουλωτής. Συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου, γ) Πηγή. Ναός Αγίας Παρασκευής. Συντήρηση του επιταφίου του ναού, δ-ε) Λήμνος. Μουσείο Μητρόπολης. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, τέλη 19ου αιώνα, και άγιος Αθανάσιος, 16ος-18ος αιώνας (από την καταγραφή των εικόνων).

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

α-γ) Ικαρία. Δράκανο. Ο κυκλικός πύργος, η είσοδός του και άποψη του εσωτερικού του,
δ) Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Ολλανδέζου-Φεγγουδάκη. Άποψη της ανασκαφής.
ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

α) Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Ολλανδέζου-Φεγγουδάκη. Άποψη της ανασκαφής, β) Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου-Καραβιά. Τμήμα του μεσαιωνικού κτιρίου, γ) Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Αι. - Κ. Τριφύλλη. Ο τοίχος Τ8 από Β. και η θραυσμένη λίθινη γούρνα, δ) Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο Λ. Στουραΐτου-Καραβιά. Άποψη της ανασκαφής, ε) Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Γ. Εμμ. Μαλάνου. Άποψη της ανασκαφής.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

Σάμος. Πυθαγόρειο: α-γ) Οικόπεδο Γ. Εμμ. Μαλάνου. Άποψη της ανασκαφής, ο πίθος in situ και η μαρμάρινη κεφαλή με τον εγχάρακτο σταυρό, δ-ζ) Άνω πόλη. Δημόσιο κτίριο: δ) Η αψιδωτή κόγχη και η λουτρική εγκατάσταση εμπρός της, από Ν., ε) Το δεύτερο επίπεδο του συγκροτήματος προς Β. του μεγάλου αναλημματικού τοίχου, από Ν., στ) Ο νέος αγωγός στο δεύτερο επίπεδο του συγκροτήματος, από Β., ζ) Η σήραγγα του εντός της πόλης αγωγού του Ευπαλινείου, από Α.

Μ. ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ - Β. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Σάμος: α-δ) Περιοχή Μαυρατζαίων. Θέση Παπαευαγγελινού: α) Οι πώρινες σαρκοφάγοι, από ΒΑ., β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος, από Ν., γ) Η νεότερη(;) διακλάδωση του ρωμαϊκού υδραγωγείου, από Ν., δ) Η υδρογέφυρα του ρωμαϊκού υδραγωγείου με τον διπλό πυθμένα, από Α., ε-στ) Πυθαγόρειο. Άνω πόλη. Δημόσιο κτίριο: ε) Ο χώρος 3 του «ιερού», από ΝΑ., στ) Η ανατολική παρειά του τοίχου Τ4 μεταξύ των χώρων 3 και 1, από Α.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

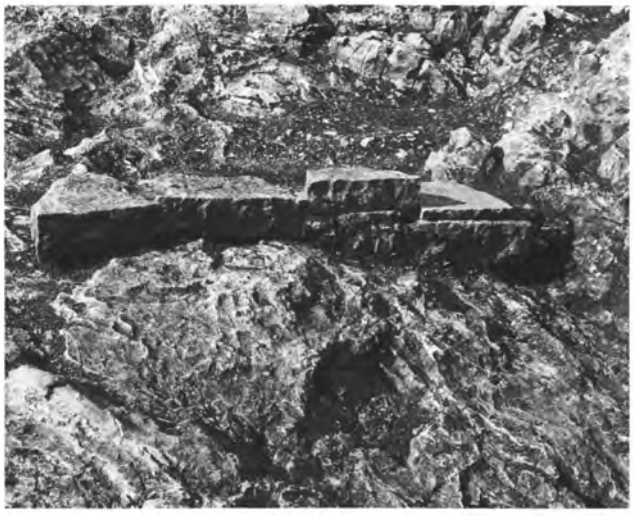

Σάμος. Πυθαγόρειο: α-β) Άνω πόλη. Δημόσιο κτίριο. Χώρος 2. Η βόρεια παρειά του τοίχου Τ5, από ΒΑ., και ο τοίχος Τ9 από ΝΔ., γ) Βόρειο ιερό Κυβέλης. Κόγχη με λαξευμένο ανάγλυφο της θεάς, από Ν., δ-στ) Δυτικό ιερό Κυβέλης: δ) Συστάδα κογχών, πιθανώς στεγασμένη, από ΝΑ., ε) Συστάδα με ναόσχημες κόγχες, από ΝΑ., στ) Συστάδα κογχών σε δύο επίπεδα, από ΝΑ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

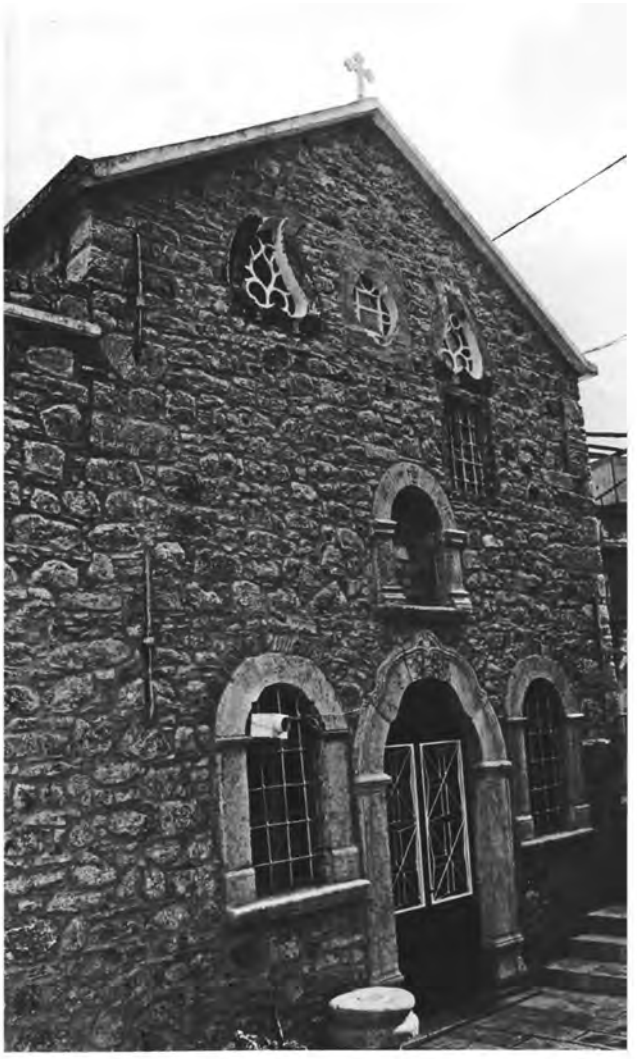

Σάμος. Πυθαγόρειο: α-γ) Δυτικό ιερό Κυβέλης: α) Η μεγάλη «διπλή» κλίμακα και η «πλατεία», από Ν., β) Συστάδα προς Β. της «διπλής» κλίμακας. Κόγχη με λαξευμένο ανάγλυφο της θεάς, από Ν., γ) Αρχαϊκό τοιχίο προς Α. της «πλατείας», από ΝΑ., δ-στ) Οικόπεδο Αρ. Μαρασλή: δ) Ο τοίχος Τ1, από ΒΑ., ε) Ο τοίχος Τ3, από Α., στ) Στρώμα καταστροφής στα ΝΔ. του Τ3.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

α) Γένοβα. Έκθεση στο Porto Antico «Χίος - Γένοβα: λιμάνια - πόλεις». Εκθέματα στο περίπτερο της 3ης ΕΒΑ.
β) Χίος. Σιδηρούντα. Θέση Μετόχι. Η βίγλα κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.
γ) Χίος. Βέσσα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Δυτική όψη. δ-ε) Χίος. Κάμπος. Αρχοντικό Σαλβάγου.
Η πρόσοψη μετά τις εργασίες αποκατάστασης και τα εξωρράχια των «τεκνοκουμπέδων» του ισογείου της λέσχης.
Κ. ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ - Ο. ΒΑΣΣΗ

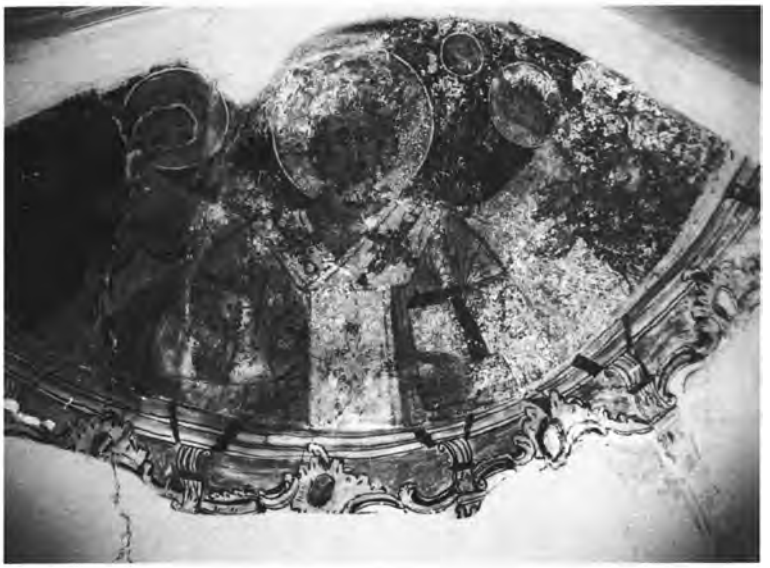
α) Χίος. Νέα Μονή. Τράπεζα. Το τρίλοβο παράθυρο της αψίδας μετά τις εργασίες.
β) Ψαρά. Κονάκι. Πλάγια όψη και μερική άποψη της πρόσοψης.
γ) Χίος. Άγιος Πέτρος Κεράμου. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης.
δ) Χίος. Πυργί. Οικία Γ. Κολόμβου. Πρόσοψη οικίας μετά τις εργασίες συντήρησης των «ξεστών».

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

α) Χίος. Η κρήνη του Μελέκ Μεχμέτ - Πασά κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου,
β) Μεστά. Μονή Κοίμησης Θεοτόκου. Καθολικό. Τοιχογραφία στην κόγχη,
γ) Ολύμποι. Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ («Ανεσώματος»). Τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο,
δ) Ολύμποι. Ναός Παναγίας Ερεικανής. Τοιχογραφία στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

α) Χίος. Πυργί. Οικία Κοϊτσίρο Νακαμούρα. Τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο.
β) Πόλη Χίου. Οικία Α. Ξενάκη. Η δυτική όψη επί του χειμάρρου Παρθένη.
γ-δ) Ικαρία. Φραντάτο. Ναός Ανάληψης. Άποψη του εσωτερικού και η παράσταση της Γέννησης.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

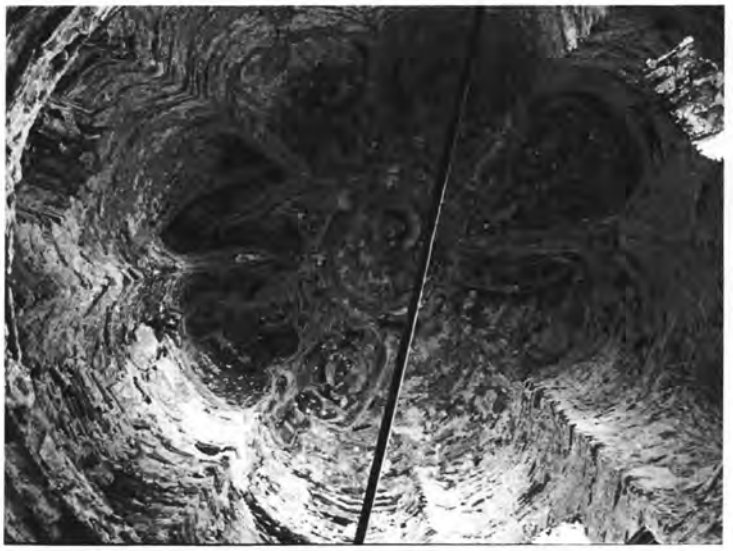

α) Ικαρία. Καψαληνό Κάστρο. Η είσοδος,
β) Χίος. Οδός Αρχιεπισκόπου Μακαρίου 32. Οστεοφυλάκιο (Θ5),
γ) Πόλη Χίου. «Γοτθικό Υποστατικό»,
δ) Πόλη Χίου. «Καμμένος Πύργος».

Ο. ΒΑΣΣΗ - Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ

Χίος: α) Πυργί. Ναός Αγίων Αποστόλων. Απαλλοτριωμένος χώρος,
β-γ) Νέα Μονή. Καθολικό. Κεντρικός τρούλος εξωνάρθηκα και ο Παντοκράτορας (λεπτομέρεια),
δ) Φρούριο Χίου. Βορειοδυτικός προμαχώνας μετά τους καθαρισμούς.

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ

Χίος: α) Νέα Μονή. Εικόνα Παναγίας Νεαμονίτισσας πριν από τη συντήρηση,
β) Φρούριο Χίου. Οδοί Μενδώνη - Φ. Αγγουλέ,
γ-δ) Πόλη Χίου. Συμβολή των οδών Ηρ. Πολυτεχνείου, Σγούτα και Κοντολέοντος.
Άποψη της ανασκαφής και τούρκικο νόμισμα.

Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ - Α. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ - Μ. ΚΑΛΑΪΤΖΗ

Φρούριο Χίου: α) Συμβολή των οδών Στ. Μηνιώτη και Θεοκρίτου. Νάρθηκας ναού Αγίου Νικολάου, β) Συμβολή οδών Γ. Τσαμπαρλή και Ναυάρχου Νικοδήμου. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΑΛΑΪΤΖΗ

α) Σίφνος. Δημοτικό Σχολείο Απολλωνίας. Γενική όψη της έκθεσης «Ο Χρήστος Τσούντας, η Σίφνος και η Σύρος: 1898, η τελευταία περιοδεία του Χρήστου Τσούντα στις Κυκλάδες», β-γ) Άνδρος. Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιοπόλεως: β) Αίθουσα Α, ποικίλα ευρήματα, γ) Αίθουσα Β, γλυπτά.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ - Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Σέριφος. Αρχαιολογική Συλλογή: α) Η έκθεση, β) Ο χώρος της αυλής.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

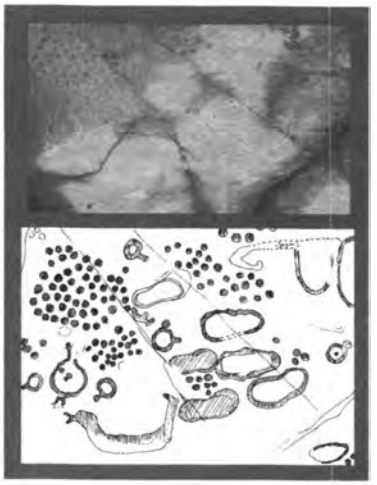
Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής: α) Παιδική ταφή σε οξυπύθμενο αμφορέα, β) Κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων και παιδική ταφή αρχαϊκής εποχής, γ) Κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων, σε επαφή με αρχαϊκή ταφή καύσης, δ) Μερική άποψη του κτιρίου στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Άνδρος: α-δ) Νεολιθικός οικισμός Στρόφιλα: α) Το τείχος, β) Απόσπασμα της βραχογραφίας των ζώων, γ) Τείχος, βραχογραφία των πλοίων, δ) Απόσπασμα της βραχογραφίας του ιερού (πάπια, δακτυλιόσχημα θέματα κτλ.), ε) Πλάκα. Οικοδομήματα της Εποχής του Χαλκού.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Άνδρος: α-δ) Υψηλή. Ακρόπολη: α) Ο Χώρος Β βόρεια του ιερού, β) Το δωμάτιο 3 του αρχαϊκού οικοδομικού συγκροτήματος, γ) Το δωμάτιο 5 του αρχαϊκού οικοδομικού συγκροτήματος, δ) Το δωμάτιο 2 του αρχαϊκού οικοδομικού συγκροτήματος, ε) Παλαιόπολη. Οικόπεδο ΙΙ ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Βράχος με εγχάρακτη επιγραφή *ΜΗ ΧΕΖΕΙΝ ΓΥΝΑΙΚΑ*, τέλος 4ου αι. π.Χ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

α-γ) Άνδρος: α) Παλαιόπολη. Οικόπεδο ΙΙ ιδιοκτησίας Δ. Περτέση. Αγωγός, β-γ) Υψηλή. Ακρόπολη: β) Το αρχικό αμφιπρόσωπο τείχος, γ) Η πύλη του τείχους της ακρόπολης, δ) Πάρος. Παροικια. Οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ - Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου: α) Το ψηφιδωτό 5 από Β., β) Το δεύτερο πηγάδι της οικίας 2 από Β., γ) Το πηγάδι με μαρμάρινο στόμιο. Διακρίνεται ύστερος τοίχος με εντοιχισμένο κορμό αγάλματος, δ) Ο κορμός του ελληνιστικού αγάλματος, εμπρόσθια και οπίσθια όψη, ε) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., στ) Ψηφιδωτό δάπεδο αρκετά κατεστραμμένο, ζ) Πλακόστρωτη αυλή με μαρμάρινο στόμιο πηγαδιού, 3ος αι. π.Χ.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Πάρος. Παροικιά: α-γ) Θέση Κάστρο. Θεμέλια αρχαϊκού ναού: α) Φωτογραφία των αρχών του 20ού αι. Διακρίνονται τα θεμέλια του προϊστορικού οικισμού και στο βάθος κάτω από τη σύγχρονη οικία η υποθεμελίωση του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς, β) Η θεμελίωση του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς πριν την απομάκρυνση της οικίας Αργυροπούλου, γ) Ο αρχαϊκός ναός της Αθηνάς μετά την απομάκρυνση της οικίας Αργυροπούλου, δ) Θέση Άγιος Παντελεήμων. Οικόπεδο Αλιφιέρη - Δαφερέρα. Γενική άποψη της ανασκαφής. Στο βάθος διακρίνεται η δεύτερη σαρκοφάγος που αποκαλύφθηκε στο μικρό κοινοτικό δρόμο.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Πάρος. Παροικιά. Θέση Άγιος Παντελεήμων: α-δ) Οικόπεδο Αλιφιέρη - Δαφερέρα: α) Ο κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος με επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση· στα αριστερά διακρίνεται το αρχιτεκτονικό μέλος, β) Η επιτύμβια στήλη 4ου-5ου αι. π.Χ. που είχε χρησιμοποιηθεί στην ανατολική πλευρά της κιβωτιόσχημης ταφής, γ) Η αποκάλυψη της δυτικής πλευράς της κιβωτιόσχημης ταφής μετά την απομάκρυνση της επιτύμβιας στήλης, δ) Το εσωτερικό της ταφής· διακρίνονται τα οστά και τα αγγεία, ε) Οικόπεδο Σπανού. Το μνημείο που αποκαλύφθηκε, μπροστά από το οποίο διακρίνεται η ενεπίγραφη στήλη που είχε αποκαλυφθεί το 1999 στο οικόπεδο Δαφερέρα.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Το εσωτερικό του χώρου Α2, γ) Ο χώρος Α5 με το νεότερο τοίχο πάνω στο μαρμάρινο κατώφλι, δ) Λεπτομέρεια του στυλοβάτη με το αποτύπωμα του κίονα, ε) Νεότερος τοίχος με εντοιχισμένο αρχαϊκό δωρικό κιονόκρανο της στοάς.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Το κατώφλι της δυτικής πλευράς του χώρου Α3, β) Το κατώφλι της δυτικής πλευράς του χώρου Α4, γ) Ο χώρος Α1 με συσσωρευμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη στη βορειοδυτική πλευρά, δ) Ο χώρος Α1.
ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α-β) Ευρήματα κατά χώραν του χώρου Α1, γ) Η αποκάλυψη του δαιδαλικού ειδωλίου, δ-η) Σφαιρικοί αρύβαλλοι κορινθιακού εργαστηρίου, θ) Πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος, ι-ιδ) Αλάβαστρα κορινθιακού εργαστηρίου.

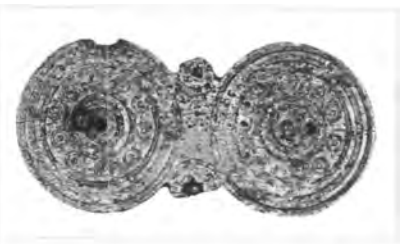
ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α-β) Κοτύλες κορινθιακού εργαστηρίου, γ) Δακτυλιόσχημος αρύβαλλος, δ-η) Πήλινα ειδώλια, θ) Ανθρωπόμορφο ειδώλιο από φαγεντιανή, ι) Περίαπτο από φαγεντιανή με μορφή γερακιού, ια) Αιγυπτιακός σκαραβαίος από φαγεντιανή, ιβ-ιγ) Σφραγιδόλιθοι από ημιπολύτιμες πέτρες.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α-γ) Ελεφαντοστέινες πόρπες, δ) Ελεφαντοστέινος δίσκος, ε) Αρύβαλλος με μορφή πετεινού, στ) Αρύβαλλος με μορφή λαγού, ζ) Αρύβαλλος με μορφή γεννητικών οργάνων, η) Ρυτό με μορφή λεοντοκεφαλής, θ-ι) Δαιδαλικό ειδώλιο, εμπρόσθια και πλάγια όψη.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

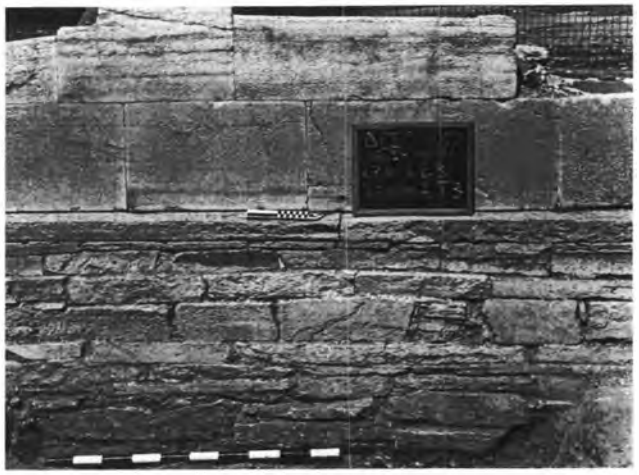

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Τα δωμάτια, η στοά και το προστώο του κτιρίου Α, πριν την απομάκρυνση της σύγχρονης μάντρας, από Α., β) Τα δωμάτια, η στοά και το προστώο του κτιρίου Α, πριν την απομάκρυνση της σύγχρονης μάντρας, από Δ., γ) Τα δωμάτια Α5-Α4-Α3 του αρχαϊκού κτιρίου Α, από Β.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Το προστώο των δωματίων Α1 και Α2. Σε πρώτο πλάνο διακρίνεται το ύστερο μεσαιωνικό πλακόστρωτο, β) Η πρόσοψη του δωματίου Α2 του κτιρίου Α κατά το ισοδομικό σύστημα. Διακρίνεται η ευθυντηρία, η θεμελίωση και υποθεμελίωση του κτιρίου, γ) Η υποθεμελίωση του προστώου με αρύβαλλο in situ, δ) Ακέραιο κορινθιακό αλάβαστρο στα θεμέλια του δωματίου Α2 του κτιρίου Α, ε) Τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου αρχαϊκής εποχής με την επιγραφή *ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ*, στ) Εντοιχισμένος σπόνδυλος μαρμάρινου κίονα, που ανήκει στον αρχαϊκό ναό του Δεσποτικού, σε β΄ χρήση.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Τα ύστερα κτίσματα. Σε πρώτο πλάνο αρχιτεκτονικά μέλη. Στο βάθος διακρίνονται σύγχρονες μάντρες, β) Μαρμάρινο αρχαϊκό κιονόκρανο εντοιχισμένο σε β΄ χρήση, γ) Η συνέχεια του νότιου τοίχου του αρχαϊκού κτιρίου Α, μήκ. 25 μ., που αποκαλύφθηκε κάτω από τα μεσαιωνικά κτίσματα, δ) Το κεφάλι του αρχαϊκού κούρου κατά την αποκάλυψή του μέσα σε λιθοσωρό. Χρονολογείται στο 520 π.Χ.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

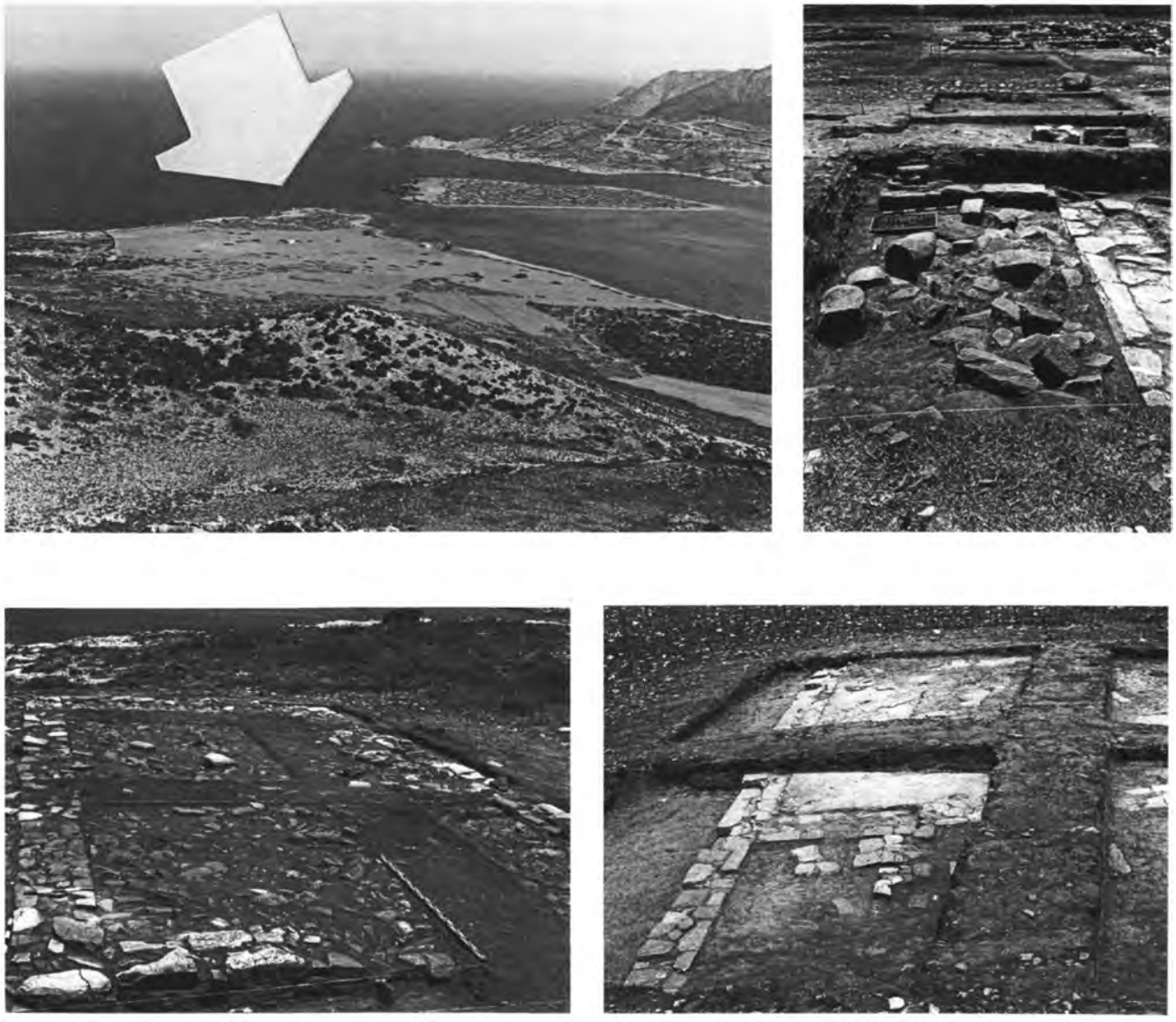

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Το δεύτερο κεφάλι αρχαϊκού κούρου in situ. Χρονολογείται γύρω στο 580 π.Χ., β) Αρχαϊκό κεφάλι κούρου, πλαϊνή αριστερή όψη. Γύρω στο 580 π.Χ., γ) Αρχαϊκό κεφάλι κούρου, οπίσθια όψη· διακρίνεται μηνίσκος και το ηράκλειον άμμα. Γύρω στο 580 π.Χ., δ) Τμήμα ενεπίγραφου αττικού αγγείου με την επιγραφή *ΑΠΟΛ*, ε) Μαρμάρινο κατώφλι του δωματίου Α5 του κτιρίου Α, στ-ζ) Κτιστός τετράγωνος βωμός.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Δεσποτικό-Τσιμηντήρι-Αντίπαρος, πανοραμική άποψη, β) Κτίριο Δ, γενική άποψη, γ) Κτίριο Γ, χώρος Α1· αριστερά διακρίνεται ο εσωτερικός τοίχος, δ) Κτίριο Ε, γενική άποψη από Α.
Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Κάτω μέρος ανδρικού αγάλματος που βρέθηκε εντοιχισμένο στα ύστερα κτίσματα, β) Τμήμα του νότιου τοίχου του αρχαϊκού κτιρίου Α με το στρώμα καταστροφής, γ) Ο ύστερος τοίχος χτισμένος πάνω στο νότιο τοίχο του αρχαϊκού κτιρίου Α, δ) Ο νότιος τοίχος μετά την απομάκρυνση της ύστερης κατασκευής.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Το αρχαϊκό δάπεδο του προστώου μετά την απομάκρυνση των ύστερων κατασκευών. Στο βάθος διακρίνεται ο στυλοβάτης, β) Το αποτύπωμα του κίονα στο στυλοβάτη του κτιρίου Α μετά την απομάκρυνση των σύγχρονων κατασκευών, γ) Το αρχαϊκό ανθέμιο κατά την αποκάλυψή του, δ) Το κατώτερο τμήμα αριστερού ποδιού γυναικείου αγάλματος κλασικών χρόνων, ε) Ο νότιος αρχαϊκός τοίχος με την πυλίδα στο κέντρο, στ) Το δάπεδο του αρχαϊκού κτιρίου Δ.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Γενική άποψη του κτιρίου Δ, β-γ) Τα όστρακα του παριανού αγγείου (7ος αι. π.Χ.) με σκηνές πολεμιστών, δ) Ο περίβολος (στοά) με τους μικρούς χώρους κατά μήκος του προδόμου του αρχαϊκού κτιρίου Δ, ε-στ) Η βόρεια πυλίδα, ζ) Η στοά που υπάρχει στη βόρεια πλευρά του ιερού.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Δεσποτικό. Θέση Μάντρα: α) Το τραπεζιόσχημο οικοδόμημα (αρχαϊκής εποχής), β) Το αρχαϊκό κτίριο Ε στην ανατολική πλευρά του χώρου, γ) Το δάπεδο του αρχαϊκού κτιρίου Ε, όπως σώζεται, δ) Το αρχαϊκό κτίριο Γ μετά την ανασκαφή του, ε) Η ημικυκλική εξέδρα στο βάθος του κτιρίου Α, στ) Το αρχαϊκό κεφάλι της κόρης κατά την εύρεσή του.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

α-β) Τσιμηντήρι: α) Κιβωτιόσχημοι τάφοι· διακρίνονται τα οστά, β) Κιβωτιόσχημοι τάφοι, γ-ε) Μήλος. Κλήμα. Οικόπεδο Aveltion Shipping Company LTD: γ) Γενική άποψη της ανασκαφής, από Δ., δ) Άποψη του δρομίσκου, από Β., ε) Γενική άποψη του Δυτικού Κτιρίου, από Β.

Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Σ. ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ - Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - Π. ΠΑΝΤΟΥ

Μήλος. Κλήμα. Οικόπεδο Aveltion Shipping Company LTD: α) Χώροι Α, Β, Η, άποψη από Ν., β) Χώρος Η, βορειοανατολικό τμήμα, γ) Χώρος Η, η κλίμακα και το πλακόστρωτο δάπεδο, δ) Χώρος Γ, άποψη από ΒΔ., ε) Μαρμάρινη ορθογώνια βάση και μαρμάρινη βάση κίονα στο χώρο Α, στ) Οι μαρμάρινες ορθογώνιες βάσεις, όπως αυτές βρέθηκαν στην κοίτη του ρέματος.
Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - Π. ΠΑΝΤΟΥ

Κύθνος: α-γ) Επισκοπή: α) Βόρεια νεκρόπολη. Οικόπεδο Λ. Κυριακόπουλου (Κ1). Ο λακκοειδής τάφος, από Β., β) Βόρεια νεκρόπολη. Γενική άποψη της ανασκαφής στο συγκρότημα J-Κ, από Β., γ) Νότια νεκρόπολη. Οικόπεδο Αικ. Γαρδέρη (Μ4). Γενική άποψη της ανασκαφής, από Ν., δ-στ) Λουτρά. Θέση Μαρουλάς: δ) Γενική άποψη του ακρωτηρίου με το μεσολιθικό οικισμό, από ΒΔ., ε) Μεσολιθικός οικισμός. Δάπεδο καλύβας, στ) Μεσολιθικός οικισμός. Λιθόστρωτο.
Β. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - Α. ΣΑΜΨΩΝ

α-β) Σίφνος: α) Κάστρο. Βορειοανατολική πλευρά του τείχους της ακρόπολης, δίπλα στην οικία Θ. Κατσουλάκη, β) Λούρος. Κτέρισμα ταφής, γ-ε) Πάρος. Παροικιά. Κυκλικό ταφικό μνημείο: γ-δ) Πριν την αναστήλωση, ε) Μετά την αναστήλωση, στ) Θήρα. Αρχαιολογικό Μουσείο. Μερική άποψη του εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων.

Ζ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Ε. ΠΑΠΑΘΩΜΑ

Ίος. Σκάρκος: α) Ο λόφος του Σκάρκου, β) Διώροφα κτίρια, γ) Η νότια πλευρά πριν από την απομάκρυνση των μπάζων και την επισκευή των ξηρότοιχων, δ) Η νότια πλευρά μετά την απομάκρυνση των μπάζων και την επισκευή των ξηρότοιχων, ε) Ποιμενικό κελί μετά την επισκευή και μετατροπή του σε φυλάκιο - πωλητήριο - εκδοτήριο εισιτηρίων - τουαλέτες.
ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

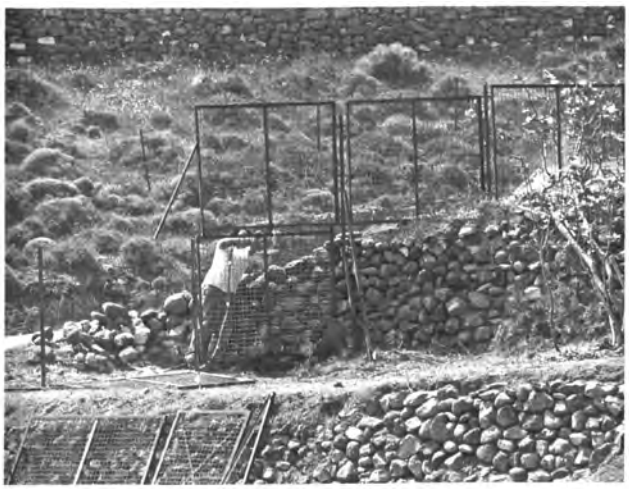

Μήλος. Φυλακωπή: α) Αεροφωτογραφία του οικισμού κατά τη διάρκεια του έργου (2004). β) Δωμάτιο στο εσωτερικό του τείχους πριν από την αποψίλωση και τον καθαρισμό. γ) Δωμάτιο στο εσωτερικό του τείχους μετά την αποψίλωση και τον καθαρισμό. δ) Το τείχος μετά τους καθαρισμούς και οι πεσμένοι λίθοι σε ορθογωνισμένους σωρούς.

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

α-β) Μήλος. Φυλακωπή: α) Η παλαια περιφραξη κατά την αφαίρεσή της, β) Η νέα περίφραξη, γ) Δήλος. Το κεντρικό τμήμα του Αρχαιολογικού Χώρου το 2001.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ - Π. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δήλος: α-β) Η περιοχή ανατολικά της Λίμνης πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των μνημείων και αποκατάστασης του αρχικού ύψους του οδοστρώματος. Ένας από τους κύριους στόχους των εργασιών που γίνονται στη Δήλο είναι να γίνει ο Αρχαιολογικός Χώρος προσιτός σε άτομα με ειδικές ανάγκες, γ-δ) Οι Λέοντες των Ναξίων μεταφέρθηκαν και εκτέθηκαν στο Μουσείο Δήλου, ενώ στην θέση τους τοποθετήθηκαν πιστά αντίγραφα.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δήλος: α) Όστρακα από την ανασκαφή στο Άνδηρο των Λεόντων, β-γ) Το κτίριο των Ποσειδωνιαστών πριν και κατά την διάρκεια των εργασιών απομάκρυνσης των μπάζων, στερέωσης των κτιρίων και αποκατάστασης των αρχαίων δρόμων.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δήλος: α) Στον αγωγό ενός πορφυροβαφείου βρέθηκε ένας λύχνος από το εργαστήριο του Αρίστωνος και πολλές πέτρες βαμμένες από τα κατάλοιπα του εργαστηρίου. β-γ) Η Λεωφόρος των Λεόντων πριν και κατά την διάνοιξή της μέχρι το αρχαϊκό λιμάνι.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δήλος: α-δ) Κατά την διάνοιξη της Λεωφόρου των Λεόντων βρέθηκε ένα ψήφισμα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ένα ελληνιστικό αντίγραφο της Ουρανίας Αφροδίτης και χρυσά κοσμήματα των αρχών του 1ου αι. π.Χ., ε-στ) Η περιοχή βορειοδυτικά της Ιερής Λίμνης πριν και μετά τις εργασίες.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Δήλος: α) Η Αγορά της Λίμνης κατά τη διάρκεια των εργασιών, β-γ) Ο Δρόμος Α. της Ιερής Λίμνης το 2002-2003 πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και αποκατάστασης, δ) Συντήρηση κονιαμάτων στην Οικία με τα Προσωπεία.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα: α) Το αρχαϊκό Κτίσμα ΣΤ (ιερό). β) Το αρχαϊκό Κτίσμα ΣΤ (ιερό) και γεωμετρικά οικοδομήματα. γ) Άποψη του κτιρίου Δ. από ΝΑ.. δ) Τομέας Λ. τα δωμάτια με πλακόστρωτο δάπεδο. ε) Τμήμα του κτιρίου Ο. στ) Άποψη του κτιρίου Υ από ΝΑ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

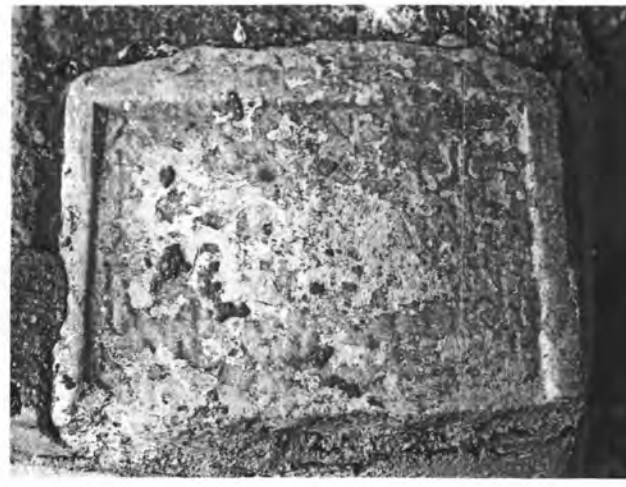
Σίφνος: α-δ) Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα: α) Ο δρόμος της πυλίδας Π, β) Τμήμα της τάφρου ανάμεσα στο εσωτερικό και εξωτερικό τείχος και ο προμαχώνας ε, γ) Εσωτερικό κυκλώπειο τείχος, οι Χώροι Α και Β. δ) Εσωτερικό κυκλώπειο τείχος, ο Χώρος Α και ο αγωγός, ε-στ) Κάστρο: ε) Βορειοδυτική πλευρά του τείχους της ακρόπολης, πίσω από την εκκλησία του Χριστού, στ) Η συμπλήρωση του τείχους στη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ - Ζ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

α) Κίμωλος. Ελληνικά. Σκύφος από κατεστραμμένο τάφο στην ακτή της «Λίμνης», β) Πάρος. Πρωτοκυκλαδικές καντήλες αρ. κατ. 1474 και 1475, γ-δ) Μήλος. Πλάκα. Οικία Σοφίας Λεκανίδου: γ) Η εξωτερική σκάλα με τις επιτύμβιες στήλες, δ) Το ενεπίγραφο τμήμα της έκτης βαθμίδας, ε) Σίφνος. Θέση Κάψαλος. Λείψανα αρχαίου πύργου.
Π. ΠΑΝΤΟΥ - Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - Μ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - Ζ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Δήλος: α-β) Σαραπιείον C: α) Άποψη της σειράς των καταστημάτων στα δυτικά του ιερού, β) Η κατασκευή σχήματος Π, στο τέλος της τομής 3, γ-δ) Ηραίο: γ) Τομή IV. Όστρακα ελληνιστικής κεραμικής, δ) Όστρακα αρχαϊκής κεραμικής. Καταγραφή από παλαιότερες ανασκαφές.

H. SIARD - H. SARIAN

Δήλος: α) Γενική άποψη του θεάτρου, β) Ανθέμιο (αρ. ευρ. Α 226), γ) Ανθέμιο (αρ. ευρ. Β 21779), δ) Ανθέμιο (αρ. ευρ. Α 419 και 7852).

J.-C. MORETTI - PH. FRAISSE - M.-FR. BILLOT

Κέα: α) Κορησσία. Οικόπεδο Χρ. Μιχοπούλου. Αναλημματικός τοίχος, από Β., β-γ) Γυαλισκάρι. Οικόπεδο Γ. Δανέζη: β) Ταφικός πίθος, γ) Τάφος 1.

ΓΙΑΝΝΑ ΒΕΝΙΕΡΗ

Αμοργός. Αρκεσίνη. Πύργος Αγίας Τριάδας: α) Όρος κατά χώραν, β) Το νότιο τμήμα μετά την αφαίρεση της πρώτης στρώσης πεσμένων λίθων, από ΒΔ.

ΜΑΡΚΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΔΗΣ

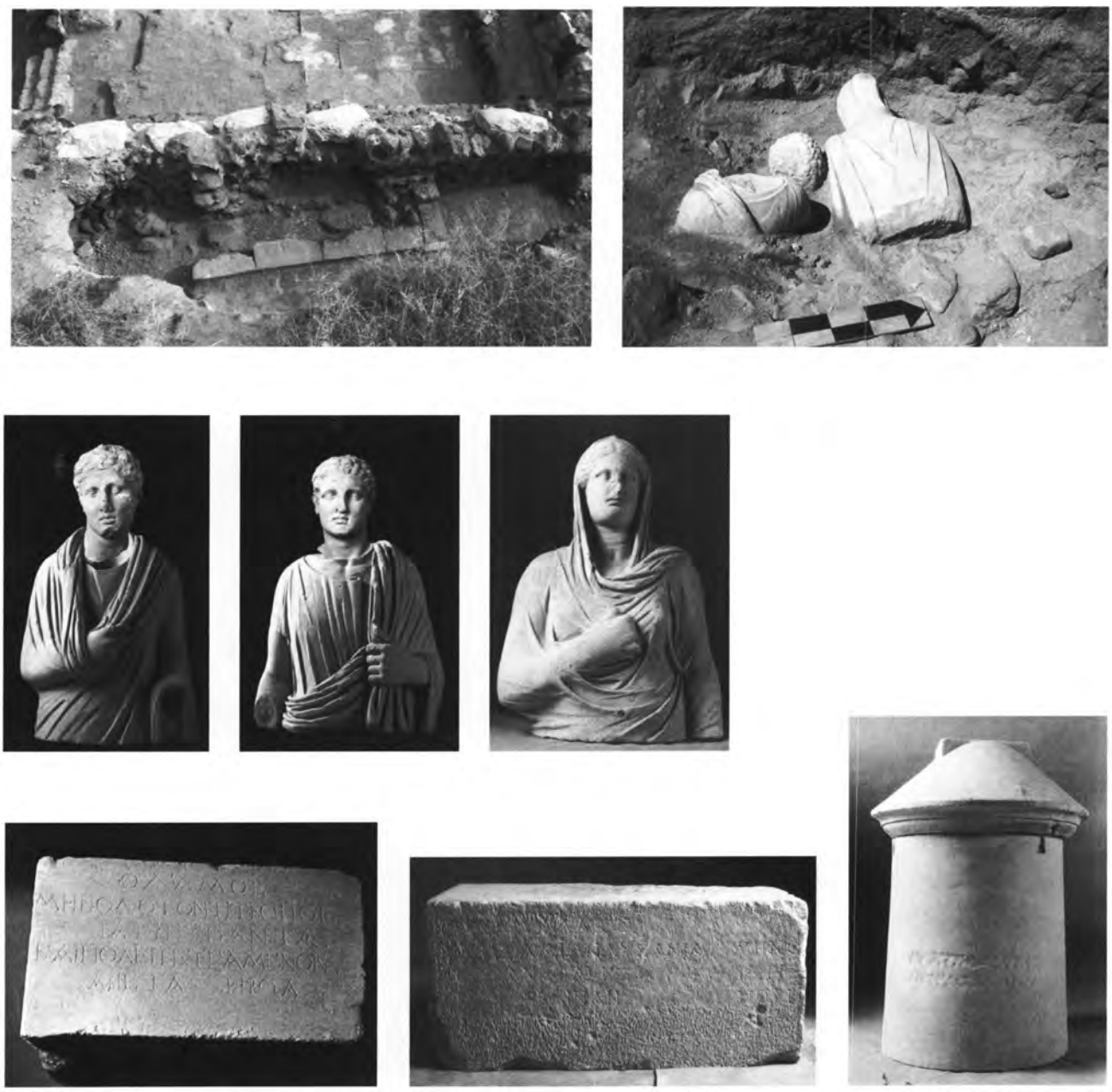

Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. και Χ. Καραμολέγκου: α) Άποψη ανασκαφής από ΒΑ., β) Λυχνάρι βορειοανατολικά του ληνού, γ) Άποψη βαλανείου από ΝΔ., δ-στ) Πήλινα λυχνάρια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. και Χ. Καραμολέγκου: α) Ο δυτικός τοίχος του βαλανείου, β) Δύο προτομές κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, γ-ε) Οι τρεις προτομές, στ-ζ) Οι επιγραφές, η) Η μαρμάρινη ενεπίγραφη τεφροδόχος κάλπη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

α) Αίγινα. Παλιαχώρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού. Άποψη από Δ., β-δ) Σαλαμίνα. Καθολικό μονής Φανερωμένης: β) Γενική άποψη από ΒΑ., γ) Αγωγός ομβρίων στη στέγη, δ) Εργασίες συντήρησης του κτιστού τέμπλου και της ξύλινης επίστεψης, ε) Άνδρος. Γίδες. Ναός Παντοκράτορα.

Χ. ΠΕΝΝΑΣ - Σ. ΚΙΤΣΟΥ

Μύκονος: α) Χώρα. Ναός Παναγίας Ελεούσας και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Εικόνα Παντοκράτορα. β-δ) Κάστρο Χώρας. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης και Ταξιαρχών: β) Αμφίγραπτη εικόνα. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, και σταυρός, γ) Εικόνα αγίου Δημητρίου με σκηνές του βίου του, δ) Εικόνα αγίου Μάρκου.
ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

α-β) Νάξος. Οσκελος. Ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη του ναού από ΝΔ. και άποψη των τάφων στη νοτιοανατολική πλευρά του μνημείου, γ) Τήνος. Πύργος Πανόρμου. Ναός Ελεούσας. Συντήρηση τέμπλου, δ-στ) Κύθνος. Χώρα. Ναός Αγίου Δημητρίου «του Κούτσουνου»: δ) Άγιος Δημήτριος έφιππος με σκηνές του βίου του, ε-στ) Παναγία του Πάθους «Η Αμόλυντος».

Χ. ΠΕΝΝΑΣ - Σ. ΚΙΤΣΟΥ

α-β) Κύθνος. Χώρα. Ναός Χριστού «στους ανεμόμυλους». Παναγία Ελεούσα και Χριστός ένθρονος, πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης, γ) Κύθνος. Πανωχώρι Χώρας. Ναός Ζωοδόχου Πηγής. Αρχάγγελος Μιχαήλ και σκηνές του βίου του, δ) Κύθνος. Δρυοπίδα. Εκκλησιαστική συλλογή Αγίου Γεωργίου. Κοίμηση της Θεοτόκου, ε-στ) Αίγινα. Παλιαχώρα. Μονή Αγίας Κυριακής: ε) Πρόσοψη των ναών, της Αγίας Κυριακής δεξιά και της Ζωοδόχου Πηγής αριστερά, στ) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Σ. ΚΙΤΣΟΥ - Χ. ΠΕΝΝΑΣ

α) Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Α. Αργυρού. Γενική άποψη οικοδομικών λειψάνων από ΝΔ.,
β-ε) Κέα. Ελληνικά. Κόγχη «στο Νερό»: β) Μαρμάρινος κίονας σε β΄ χρήση στην κόγχη του ιερού πριν από τις εργασίες,
γ) Σύνθρονο μετά τις εργασίες, δ) Η νότια πλευρά του ναού στο ιερό, ε) Η δυτική είσοδος του ναού.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

α-β) Νάξος. Κάτω Σαγκρί. Συγκρότημα Αγίων Αναργύρων. Άποψη του συγκροτήματος από ΒΑ. και σύνθρονο, γ-ε) Αίγινα. Ταξιάρχες στο Όρος: γ) Άποψη από ΝΔ., δ) Η Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων, ε) Ο Ιησούς του Ναυή.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Αίγινα: α-β) Ταξιάρχες στο Όρος. Η Κλίμαξ του Ιακώβ και ιεράρχες,
γ-δ) Κολώνα. Άποψη του χώρου πριν από την ανασκαφή από ΝΑ. και της ανασκαφής από Α.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Αίγινα. Κολώνα: α) Άποψη του χώρου της ανασκαφής από Ν., β-δ) Κεραμική 6ου-7ου αι. μ.Χ., ε) Θησαυρός Βασιλείου Α΄, στ) Χάλκινο δακτυλίδι, ζ) Κεραμική 9ου αι. μ.Χ.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Μ. Κοεμτζοπούλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., από ΝΔ. και το δάπεδο του Δωματίου 2.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

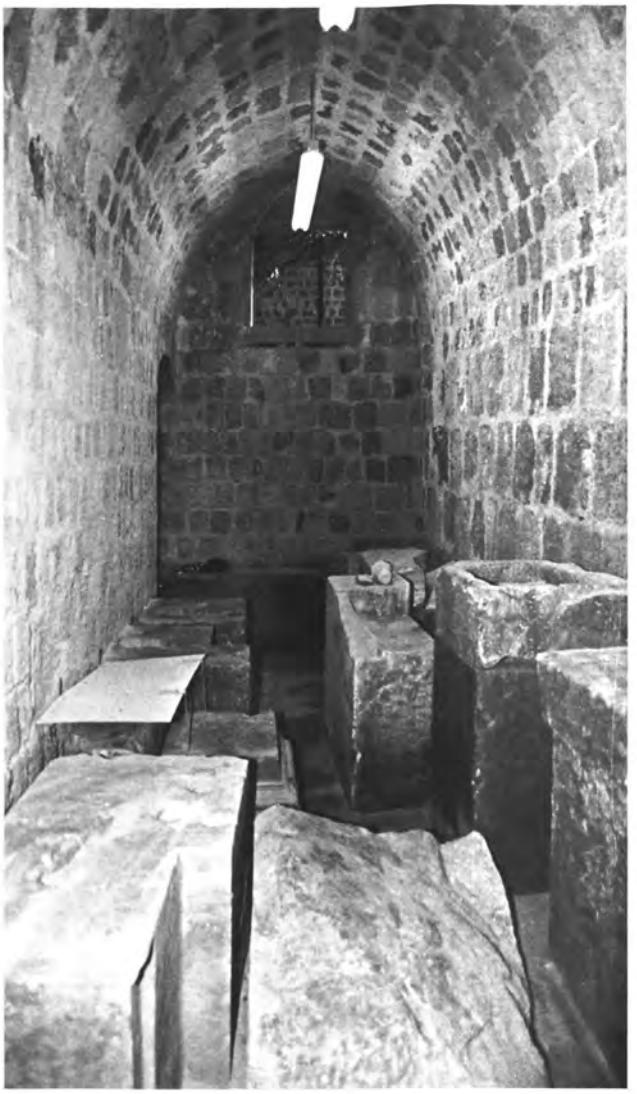

α) Νάξος. Χώρα. Οικία Δ. Γκιζάνη. Οικοδομικά λείψανα βορειοδυτικής γωνίας τοίχου από αργολιθοδομή, β-ε) Πάρος. Πίσω Λιβάδι. Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη: β) Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., γ) Από ΝΑ., δ) Από ΒΑ., ε) Χάλκινη πόρπη, στ) Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Τρούλος. Παράσταση προφήτη.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Ρόδος: α-γ) Αρχαιολογικό Μουσείο: α) Η αίθουσα των ταφικών πίθων, β) Επανέκθεση ταφικού συνόλου από την Ιάλυσό, γ) Επανέκθεση αττικών αγγείων στην αίθουσα 15. δ-ε) Οικία Villaragut: δ) Η αίθουσα ΙΙΙ πριν την απομάκρυνση των επιγραφών από το εσωτερικό της, ε) Κορινθιακό κιονόκρανο από την αίθουσα IV.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ - Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

α-γ) Ρόδος: Οικία Villaragut: α) Τα αρχαία λίθινα βόλια πριν την απομάκρυνσή τους από τον χώρο με το βάθρο κίονα, β) Η Αίθουσα ΙΙ της Επιγραφικής Συλλογής με τα λείψανα ισχυρού τοίχου, πάνω στον οποίο έχει τοποθετηθεί βάθρο με συμφυή βάση κίονα, γ) Η Αίθουσα Ι της Επιγραφικής Συλλογής με την προς Β. συνέχεια του ισχυρού τοίχου, δ) Κάρπαθος. Το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο.

Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

α) Κάλυμνος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Συντήρηση γλυπτών, β) Λειψοί. Γωνιακό ακρωτήριο από επίστεψη βωμού, Μιλησιακού τύπου, από μάρμαρο, μέσα 5ου αι. π.Χ., γ-ε) Ρόδος: γ) Πλατεία Αργυροκάστρου. Γενική άποψη της ανασκαφής, δ-ε) Πάροδος οδού Αμερικής. Γενική άποψη της ανασκαφής, Ψηφιδωτό δάπεδο χώρου 3.1.

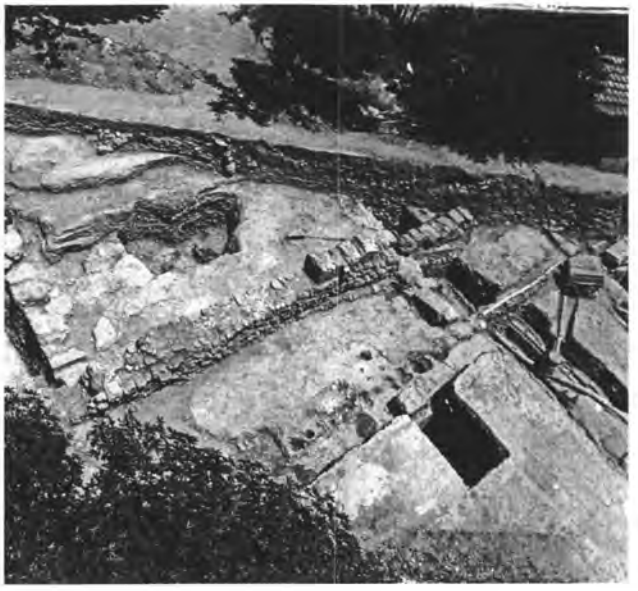
Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Ρόδος: α) Αρχαία ακρόπολη. Άποψη από Δ. του στυλοβάτη της νότιας στοάς του Γυμνασίου, β-γ) Οδός Πίνδου: β) Άποψη του αιθρίου. Στο βάθος διακρίνονται οι κίονες της νότιας στοάς, γ) Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος του νομίσματος NP975, δ) Οδός Μ. Χαραλάμπους (πάροδος οδού Χειμάρρας). Άποψη της αρχαίας οδού Ρ38, ε) Οδός Ναυαρίνου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Κ. ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Ρόδος: α) Οδός Ναυαρίνου. Άποψη του πήλινου φρεατίου στη διασταύρωση των αρχαίων οδών Ρ28 και Ρ10, β) Οδός Βασ. Ηρακλείου. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ-δ) Οδός Θεμιστοκλή Σοφούλη. Σύστημα απορροής λυμάτων: φρεάτια και αγωγοί που διοχετεύουν τα λύματα στον αγωγό της αρχαίας οδού Ρ27. Εσωτερικός εργαστηριακός χώρος με φρεάτια της υστερορρωμαϊκής περιόδου.

Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Κ. ΜΠΑΪΡΑΜΗ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

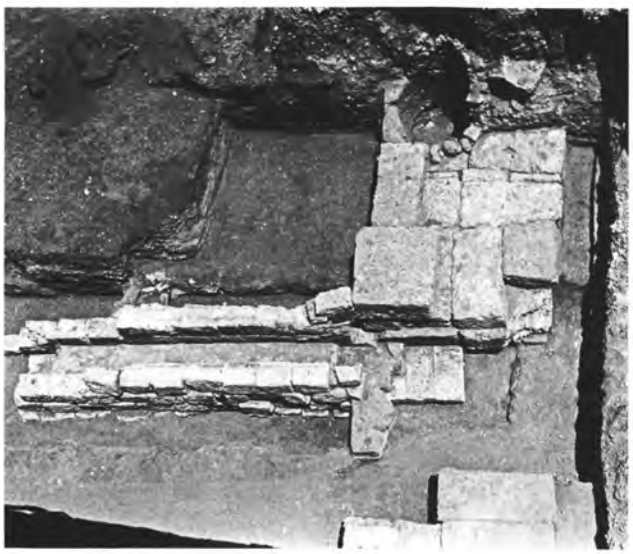

Ρόδος: α-γ) Οδός Κ. Παλαιολόγου: α) Άποψη δωματίων της δυτικής πέρυγας της οικίας. Στα αριστερά διακρίνεται ο αναλημματικός τοίχος. Λήψη από ΝΑ., β) Το κεντρικό τμήμα της οικίας από ΒΑ. Διακρίνονται οι αβαθείς λάκκοι στο βόρειο τμήμα της αυλής. Στα αριστερά το ελληνιστικό δωμάτιο με το ψηφιδωτό, γ) Η δυτική και η βόρεια πτέρυγα της οικίας από Α., δ) Οδός Πελοποννήσου. έργα ΔΕΥΑΡ. Πεσσός της ανατολικής εσωτερικής πεσσοστοιχίας του Κάτω Γυμνασίου της αρχαίας Ρόδου. Λήψη από ΝΑ., ε) Οδός Βενετοκλέων. Αποκατάσταση δυτικού ορίου Ρ32β.

Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

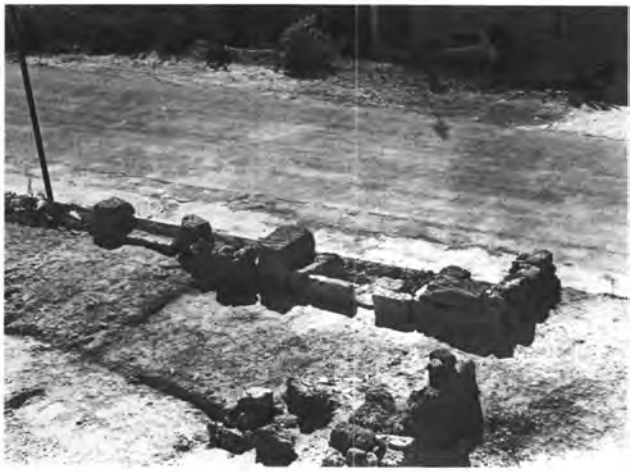

Ρόδος: α) Οδός Καναδά. Αμφορείς τοποθετημένοι ανάποδα στο υπόγειο για μείωση της υγρασίας στον υπερκείμενο χώρο, β-γ) Ακτή Μιαούλη: β) Άποψη του αρχαίου τείχους και του πύργου, γ) Άποψη του αρχαίου τείχους και του αγωγού ομβρίων, δ-ε) Οδός Δενδρινού: δ) Άποψη του προτειχίσματος από Β., ε) Δυτική όψη του βόρειου τμήματος του προτειχίσματος.

Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Κ. ΜΠΑΪΡΑΜΗ

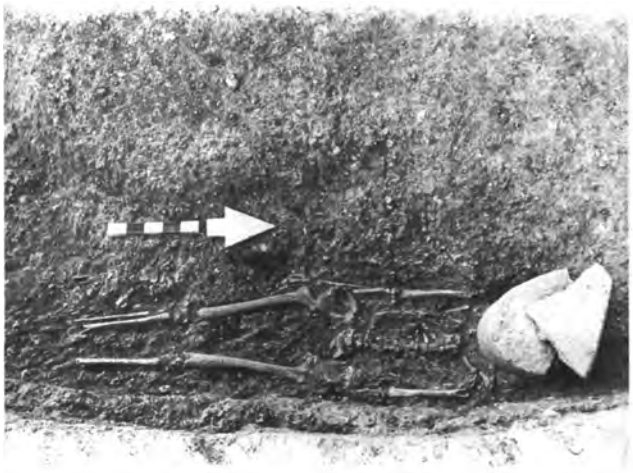

Ρόδος: α-γ) Οδός Καμίρου, οικόπεδο Ειρ. Κολλιάδη: α) Άποψη του κτίσματος με την εγγεγραμμένη αψίδα στην ανατολική του πλευρά. Λήψη από Ν., β) Άποψη των κατεστραμμένων τάφων κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου. Λήψη από Δ., γ) Ο τάφος 11. Λήψη από Ν., δ) Συμβολή των οδών Καμίρου και Διοσκουρίδου. Η ανασκαφή από Δ.

Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

Ρόδος: α) Συμβολή των οδών Καμίρου και Διοσκουρίδου. Ελεύθερη ταφή ενηλίκου και παιδιού εσωτερικά του κυκλικού περιβόλου, β) Οδός Καμίρου. Τα οικόπεδα Σπανακαρά-Σταματάκη-Τουφεξή και Παπαθεοδωράκη από ΝΔ., γ) Οικόπεδο Παπαθεοδωράκη. Το βόρειο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, δ-ε) Οδός Καμίρου: δ) Τάφος 32. Η νότια κόγχη, ε) Ο ταφικός περίβολος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Ρόδος: α) Οδός Καμίρου, έργα ΔΕΥΑΡ. Οι τάφοι 14 και 15 από Α., β) Οδός Κορίνθου (Δήμητρας). Πολλαπλές ταφές στον τάφο 18, γ) Οδός Παρθενόπης, έργα ΔΕΥΑΡ. Γενική άποψη του καμαροσκεπούς τάφου, δ-ε) Οδός Μιχαήλ Πετρίδη. Βορειοδυτικός Τομέας: δ) Άποψη των τάφων 1 και 2 και των προθαλάμων τους. Λήψη από ΒΔ., ε) Ο προθάλαμος του τάφου 1 με τον ενταφιασμό κατά χώραν. Λήψη από ΝΑ.

Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ - Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ

Ρόδος: α) Οδός Μιχαήλ Πετρίδη. Βορειοδυτικός Τομέας. Οι πολλαπλές αποθέσεις στον τάφο-θάλαμο 2, β-γ) Οδός Πειραιώς, έργα ΔΕΥΑΡ: β) Προθάλαμος, ταφική κλίνη, γ) Υδρίες τύπου Hadra τάφου 3, δ) Συμβολή των οδών Κ. Τσαλδάρη και Εθνικής Αντιστάσεως. Άποψη των τάφων από ΝΔ.

Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ - ΣΤ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ - Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Ρόδος: α) Πλατεία Επανήσου. Ανάληψη. Ο τάφος 1, β) Οδός Κ. Υδραίου. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Οδός Δ. Αναστασιάδη. Άποψη της ανασκαφής.

Κ. ΜΠΑΪΡΑΜΗ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

Ρόδος: α) Ροδίνι. Ο.Τ. 353Α. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., β-γ) Οδός Εθνικής Αντιστάσεως: β) Άποψη της ανασκαφής από Α. Διακρίνεται ο χώρος των δεξαμενών στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Κάτω δεξιά η είσοδος ενός από τους τάφους του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος, γ) Το συγκρότημα των υπόγειων ταφικών θαλάμων, δ-ε) Οδός Ρόδου-Λίνδου: δ) Επτά Βαγιές. Γενική άποψη της ανασκαφής, ε) Οδός Ρόδου-Λίνδου. Άποψη του ταφικού συγκροτήματος από Α.

Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ - Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ - Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ

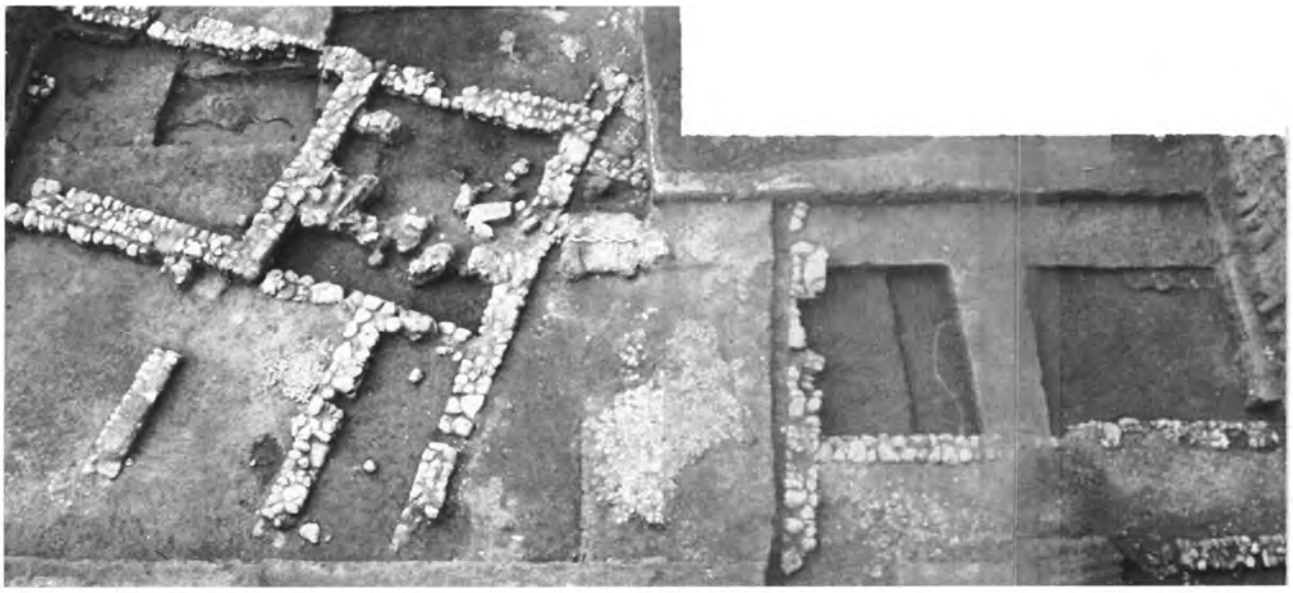
Ρόδος: α) Συμβολή των οδών Αταβύρου και Ήβης. Το δυτικό τμήμα του ταφικού περιβόλου, β-δ). Οδός Αταβύρου: β) Γενική άποψη της ανασκαφής από Α., γ) Τάφος 30, δ) Το ταφικό συγκρότημα στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Λήψη από Β., ε) Συμβολή των οδών Περγάμου και Σινώπης. Άποψη της ανασκαφής. Λήψη από ΝΔ.
Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ - Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ- Ε. ΚΑΝΙΝΙΑ

Ρόδος: α-β) Συμβολή των οδών Δωδώνης και Φιλερήμου: α) Γενική άποψη της ανασκαφής. Εμπρός (νότιο τμήμα) τα νέα ευρήματα, β) Άποψη από τα μέλη που βρέθηκαν άτακτα ριγμένα, γ-δ) Οδός Τροίας. Φανερωμένη: γ) Άποψη της ανασκαφής από Ν., δ) Πεσμένοι επιτύμβιοι βωμοί στα δυτικά της σειράς των θηκών. Λήψη από Δ., ε) Ροδίνι. Οδός Λονδίνου. Άποψη του αναλημματικού τοίχου, στ) Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας. Το εσωτερικό της θήκης.
Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ - Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - Κ. ΜΠΑΪΡΑΜΗ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα: α) Η ανασκαφή του οικοπέδου Γ. Βούτση, λήψη από Α., β) Η ανασκαφή του οικοπέδου Ντανοβασίλη - Τσαγκάρη, λήψη από Α., γ) Μονόχρωμο μόνωτο κύπελλο με πόδι της μέσης εποχής χαλκού από την ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, δ) Η ανασκαφή του οικοπέδου Μαργαρίτη, λήψη από Α., ε) Η ανασκαφή στη δυτική επέκταση του οικοπέδου Λιαμή, λήψη από Α.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Ρόδος. Ιαλυσία. Τριάντα: α) Ανασκαφή στη δυτική επέκταση του οικοπέδου Λιαμή. Δάπεδο με στρώμα ΥΕ ΙΙΙΑ2 στρώμα καταστροφής, λήψη από Β.-ΒΔ., β-δ) Κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο Ιαλυσού: β) Οδός Ι. Λόχου. Ελληνιστικός πήλινος σωλήνας ύδρευσης από Β., γ-δ) Πάροδος Ι. Λόχου (Οδός Θεμιστοκλή): γ) ΥΜ Ι αρχιτεκτονικά λείψανα, λήψη από Β., δ) Κτιστό ΥΜ Ι πηγάδι, λήψη από Β.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Ρόδος: α-γ) Κοσκινού. Οικόπεδο Μπάρδου - Ψυλλάκη: α) Εξωτερική κτέριση τάφου με δύο οξυπύθμενους αμφορείς, β) Θήκη 1, γ) Τάφος 4, δ) Αφάντου, Θέση Καμαρόπετρες. Πήλινοι αμφορείς κατά χώραν, ε) Χαράκι, Αγία Αγάθη. Τάφος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Χ. ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ - Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ - Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ

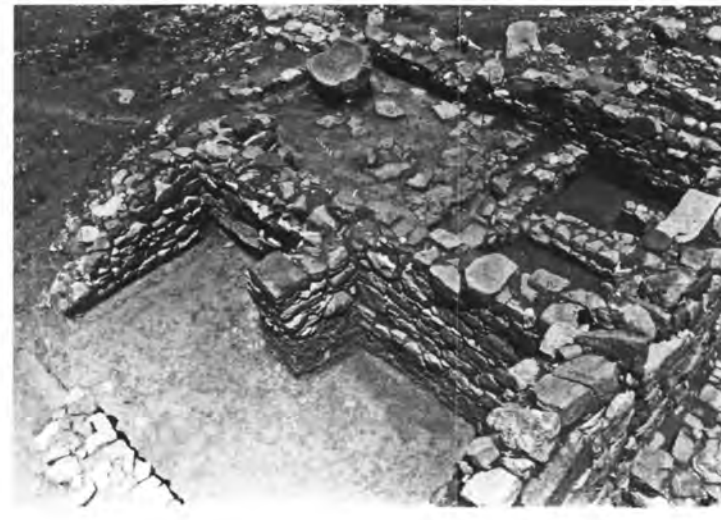
Ρόδος: α) Χαράκι. Αγία Αγάθη. Λαξευτός λακκοειδής τάφος των ιστορικών χρόνων, β-γ) Λίνδος. Ψάρτος. ΚΜ 195 γαιών Λίνδου: β) Ευρήματα από το λαξευτό θάλαμο, γ) Το αρχαίο λατομείο, δ) Φράγμα ποταμού Γαδουρά. Θέση 1. Στάβλος του Κουντούρη. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ - ΣΤ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ- Ε. ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ - Ν. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

α-δ) Ρόδος: α-γ) Φράγμα ποταμού Γαδουρά: α-β) Θέση 1. Κεραμικός κλίβανος, Ταφή V, γ) Θέση 2. Μικρή φορητή εστία, δ) Φράγμα Κρητηνίας. Η αγροτική εγκατάσταση στο νοτιοδυτικό άκρο της λεκάνης κατάκλυσης του φράγματος, ε) Κως. Συμβολή των οδών Π. Τσαλδάρη και Ε. Βενιζέλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ - Γ. ΗΒΟΥ - Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ

Κως: α) Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και Α. Ιωαννίδη. Άποψη του μνημειακού οικοδομήματος από ΒΔ., β-γ) Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα: β) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., γ) Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου νοτιοανατολικού χώρου, δ) Συμβολή των οδών Γρηγορίου Ε΄ και ανώνυμης δημοτικής οδού. Άποψη του αρχαίου οχυρωματικού τείχους και των λιθοπλίνθων δυτικά αυτού από ΝΑ., ε) Ανώνυμη δημοτική οδός. Άποψη του ταφικού οικοδομήματος από Δ., ε) Οδός Νυμφαίας. Άποψη του κεραμικού κλιβάνου 1 από Α.

Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ - ΝΤ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

α-β) Κως: α) Οδός Νυμφαίας. Άποψη του κεραμικού κλιβάνου 2 από Α., β) Οδός Ασκληπιού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., γ) Κάλυμνος. Ιερό Δαλίου Απόλλωνος. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ΝΤ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ - Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ

α-δ) Κάλυμνος: α) Ιερό Δαλίου Απόλλωνος. Το όρυγμα με τα γλυπτά, β-δ) Ελιές Πανόρμου: β) Τάφος 1, γ) Τα αγγεία του τάφου 1, δ) Χρυσά ενώτια από την κτέριση της ταφής 3.

Δ. ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ - Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Τ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ

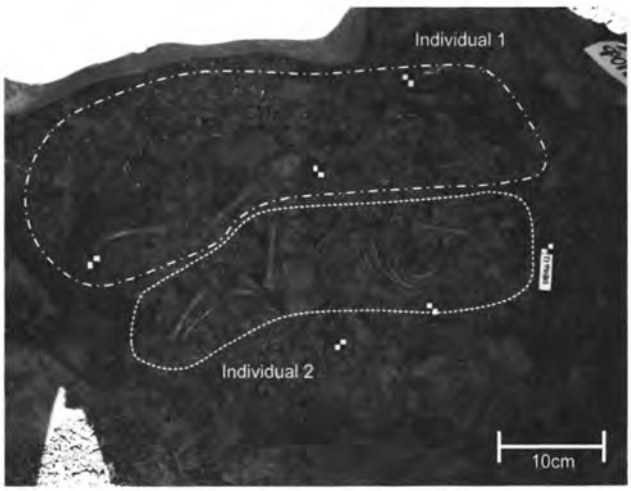

α-γ) Κάλυμνος: α) Δάμος. Ο αρχαίος οικισμός, β-γ) Τρεις Ιεράρχες: β) Ο λαξευμενος χώρος Ι και η κλίμακα από Β., γ) Η λαξευτή κλίμακα στο χαμηλότερο τμήμα του υψώματος,
δ) Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα. Το οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα (δεξιά) και Γ. Σταυριανού (αριστερά) στα όρια του σύγχρονου οικισμού της Χώρας.

Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ - Ν. ΓΑΡΓΑΛΗ - Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα. Οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα: α-β) Εγχυτρισμός παιδιού με εξωτερική κτέριση κατά την αποκάλυψή του και μετά το άνοιγμά του, γ) Ενταφιασμός διδύμων μέσα σε λάκκο, δ) Ο πυραμιδόσχημος λίθος του τάφου των διδύμων, ε) Η μικρή υδρία που δεν περιείχε σκελετό εμπρός από την ταφή των διδύμων.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα. Οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα: α) Άποψη του ανασκαφικού χώρου από Β. με πλήθος εγχυτρισμών στο πρανές της κατωφέρειας του λόφου, β) Συστάδα εγχυτρισμών επάνω σε στρώμα από χώμα και μικρές πέτρες, γ) Άποψη ανασκαφής με εγχυτρισμούς επικαλυπτόμενους και πολύ κατεστραμμένους, δ) Άποψη του ανασκαφικού χώρου με τα τετράγωνα.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα. Οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα: α) Λεπτομέρεια της ανασκαφής με αγγεία αρχαϊκής εποχής με διαφορετικό προσανατολισμό, β) Τάφος που οριοθετεί εγχυτρισμό, γ) Τάφος με την καλυπτήρια πλάκα του, δ) Μεταγενέστερη ταφή επάνω σε προγενέστερη, δ) Επιμήκης οπή εγχυτρισμού, ε) Οπή εγχυτρισμού διαμορφωμένη με τρυπάνι.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα. Οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα: α) Αγγείο, του οποίου η οπή εγχυτρισμού καλύπτεται με άλλα τεμάχια και παλαιστινιακός αμφορέας, β) Εγχυτρισμός, του οποίου η οπή καλύπτεται από μεγάλο λίθο, γ) Λαξευμένοι μικροί λίθοι στο εσωτερικό του λαιμού του αγγείου, δ) Υδρίες αρχαϊκής εποχής με γραπτή διακόσμηση, ε) Αρχαϊκή υδρία με γραπτή διακόσμηση, στ) Υστερογεωμετρική υδρία με γραπτή διακόσμηση.
ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

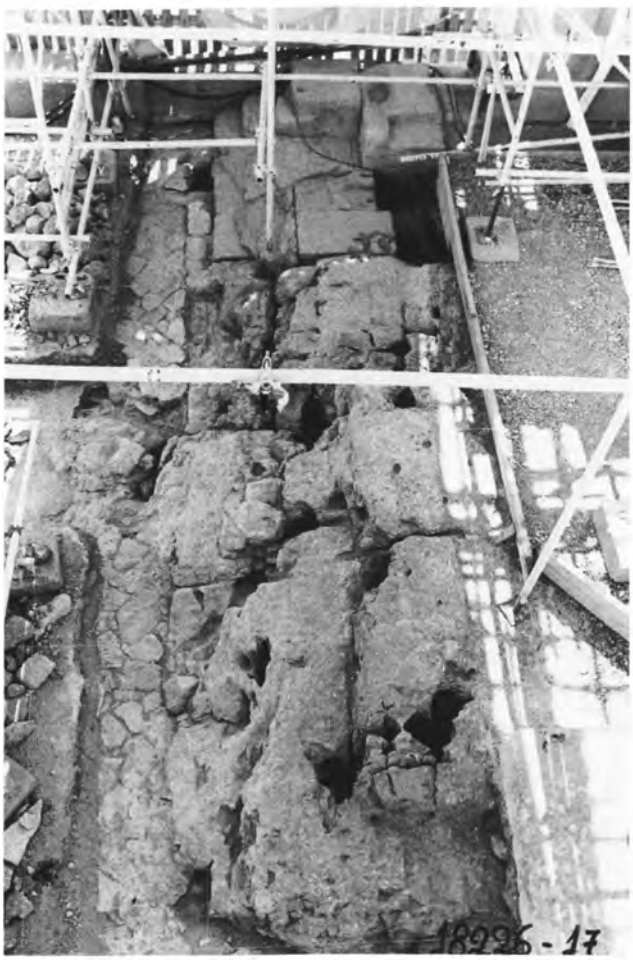

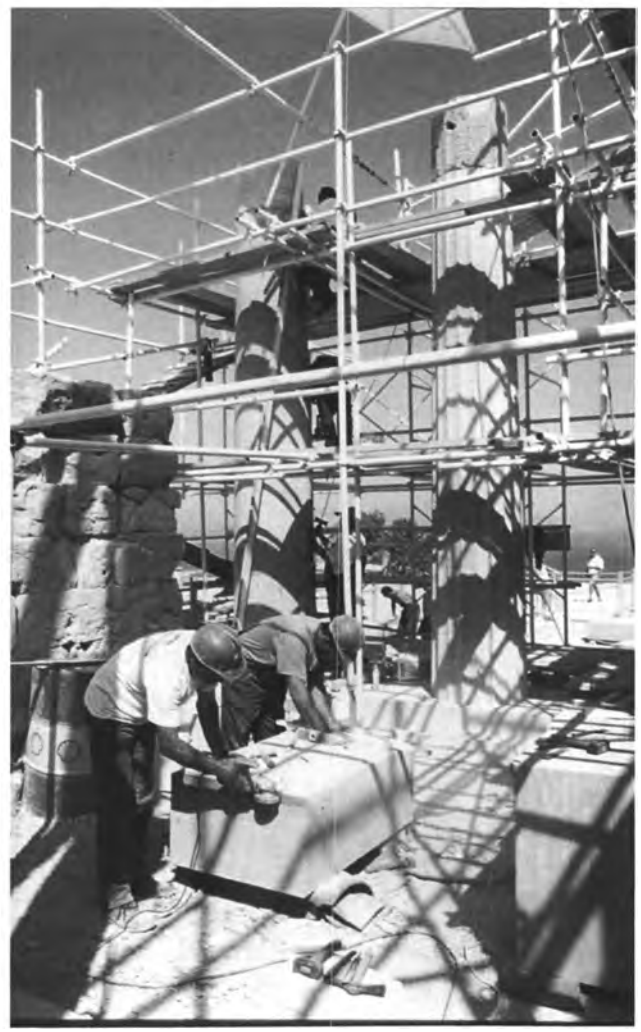
Αστυπάλαια. Χώρα. Νοτιοδυτική Κυλίνδρα: α-δ) Οικόπεδο Φοίβος ΕΠΕ - Ν. Κομηνέα: α) Ο ανασκαφικός χώρος με τα τετράγωνα, β) Το περιεχόμενο του αγγείου ΑΕ 414, πριν τον καθαρισμό του βρεφικού σκελετού, γ) Το περιεχόμενο του ΑΕ 511 με το κρανίο του βρεφικού σκελετού στον πυθμένα του αγγείου, δ) Καθαρισμός της βρεφικής ταφής από τους ανθρωπολόγους, ε) Οικόπεδο Σταυριανού. Άποψη τμήματος του ανασκαφικού χώρου από Δ. με το πλήθος εγχυτρισμών στο πρανές της κατωφέρειας του λόφου. Επάνω δεξιά η ανασκαφή Κομηνέα.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

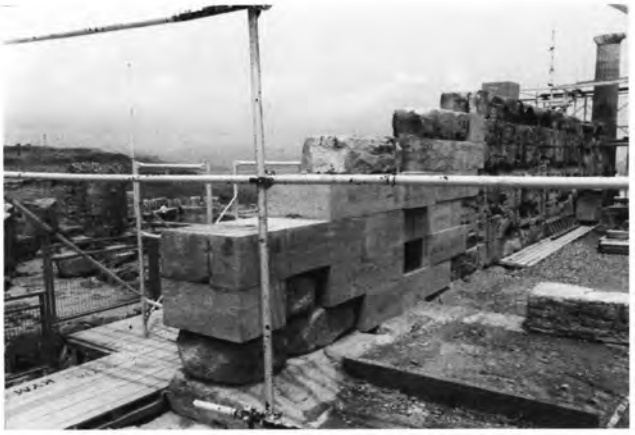

Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου: α) Αφαίρεση ιταλικών συμπληρώσεων από το νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου του ναού της Λινδίας Αθηνάς, 2001, β) Ο ανατολικός τοίχος του ναού κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών, από Δ., 2002, γ) Ο βράχος κάτω από την κρηπίδα της πρόσοψης του ναού, κατά την διάρκεια του καθαρισμού από ιταλικές συμπληρώσεις, 2002, δ) Αναστηλωτικές εργασίες στο ναό της Λινδίας Αθηνάς, 2003.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

α-γ) Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου: α) Εργασίες αποκατάστασης στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του ναού, 2004, β) Κατεργασία των ραβδώσεων στους νέους κίονες του οπισθόδομου του ναού, 2004, γ) Αρχαίοι σφόνδυλοι της στοάς, μετά τη διάλυση των αναστηλωμένων κιόνων στην ανατολική πρόσταση του μνημείου, 2004, δ-στ) Νίσυρος. Αρχαίο τείχος: δ) Αποκάλυψη κλίμακας ΚΝ.1 μετά την αποχωμάτωση, 2005, ε) Δυτική όψη του πύργου ΠΝ5 πριν τις εργασίες αποκατάστασης, 2003, στ) Ο πύργος ΠΝ5 κατά την διάρκεια των εργασιών, 2003.

Β. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - Α. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Νίσυρος. Αρχαίο τείχος: α-β) Εσωτερική άποψη του ΠΝ5 πριν τις εργασίες αποκατάστασης, 2003 και μετά τις εργασίες αποκατάστασης, 2004, γ) Δυτική όψη του πύργου ΠΝ5 μετά τις εργασίες αποκατάστασης, 2004, δ-ε) Το τμήμα ΤΑ2 του ανατολικού σκέλους του τείχους πριν τις εργασίες στερέωσης, 2003 και μετά τις εργασίες στερέωσης, 2004.

ΑΝΝΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

α-β) Πάτμος: α) Το Καστέλλι με την αρχαία ακρόπολη, β) Η κλίμακα του βορειοδυτικού πύργου στο Καστέλλι, γ-ε) Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη: γ) Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου κατά τις εργασίες διαμόρφωσης, δ) Ταφικό συγκρότημα με επίστεψη ζωφόρου με τρίγλυφα και μετόπες, ε) Λεπτομέρεια της ανατολικής πλευράς του πειόσχημου ταφικού συγκροτήματος.

Α. ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ - Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη: α) Ο όγκος βράχου σε σχήμα μνημειώδους πύλης, υπόλειμμα ταφικού μνημείου από την λατόμηση, β) Η είσοδος στο υπόγειο λατομείο, γ) Λεπτομέρεια από το εσωτερικό θαλάμου του υπογείου ταφικού συγκροτήματος, όπως είχε διαμορφωθεί κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας, δ) Λεπτομέρεια των οδοστρωμάτων της αρχαίας οδού μεταξύ των δύο ταφικών συγκροτημάτων, ε) Λεπτομέρεια από το εσωτερικό του λατομείου μετά τον ηλεκτροφωτισμό του και τη λειτουργία της Έκθεσης, στ) Ο πρώτος θάλαμος του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος με τα αγγεία, κατά τη διάρκεια των δοκιμών για το φωτισμό τους.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

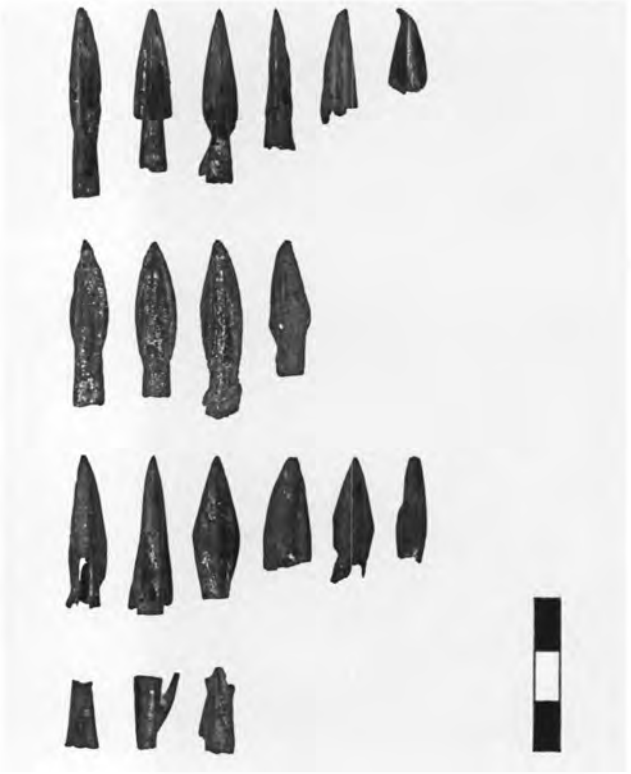

Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος Τάφων Αγίου Ιωάννη: α-β) Τα μνημεία ηλεκτροφωτισμένα, γ) Λεπτομέρεια του χώρου της Έκθεσης με εποπτικό υλικό, στο εσωτερικό του υπόγειου λατομείου, δ) Λεπτομέρειες του χώρου της Έκθεσης στο εσωτερικό του υπόγειου λατομείου, με εποπτικό υλικό και το αντίγραφο του ναΐσκου από το Μουσείο της Μαρσάλα, ε) Πινακίδα με εποπτικό υλικό στον υπαίθριο χώρο, στ) Γενική άποψη του επάνω επιπέδου του χώρου από Ν. κατά τις εργασίες διαμόρφωσης. Σε πρώτο πλάνο η οικία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και παλιές ανασκαφές. Στο βάθος ο λόφος της αρχαίας ακρόπολης.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΛΑΚΗ-ΚΟΛΛΙΑ

α-δ) Ρόδος: α) Παράδοση Δ. Μάγγου. Αβαφής οξυπύθμενος αμφορέας, β) Παράδοση Στ. Διακάκη. Αβαφής ροδιακός αμφορίσκος, γ) Παράδοση Στ. Διακάκη. Πήλινο θυματήρι, πυραμιδοειδής αγνύθα και πήλινο σφονδύλι, δ) Λίθινη λεκάνη, ε-ζ) Κάλυμνος. Παράδοση Ν. Γιαμαίου: ε) Χάλκινο κυλινδρικό ψέλιο, στ) Χάλκινες αιχμές βελών, ζ) Χάλκινοι ελικοειδείς δακτύλιοι κόμης.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ν 1100 **ΑΕ** **ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ** Χωρίς ενδείξεις. Βρέθηκε μαζί με το νόμισμα της Κυψέλης Ε4 στο Συρτάρι VIII. Κουτί 56.

ΠΕΡΙΟΧΗ Ιταλία **ΕΚΔΟΥΣΑ ΑΡΧΗ** Τάκιτος **ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΟ** Ρώμη

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Ρωμαϊκή **ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ** 275-276 μ.Χ.

ΜΕΤΑΛΛΟ Χαλκός **ΒΑΡΟΣ** 4,51 γρ. **ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ** 25 χλ. **ΑΞΟΝΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ** 6.00

ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΗ ΑΞΙΑ Antoninianus **ΑΡ ΦΙΛΜ** **SLIDES**

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΜΠΡΟΣΘΟΤΥΠΟΣ

Ακτινοστεφής προτομή Τάκιτου, με χλαμύδα, προς τα δεξιά, εντός στικτού κύκλου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΕΜΠΡΟΣΘΟΤΥΠΟΣ

IMPCMCLTACITVSAVG

ΣΥΜΒΟΛΑ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΜΠΡΟΣΘΟΤΥΠΟΣ

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΟΠΙΣΘΟΤΥΠΟΣ

Ιματιοφόρος Νίκη, προς τα δεξιά, κρατάει κλαδί φοίνικα με το αριστερό χέρι και στεφανώνει με το δεξί τον Τάκιτο, με στρατιωτική περιβολή και σκήπτρο.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΟΠΙΣΘΟΤΥΠΟΣ

SPES / PVBL / ICA

ΣΥΜΒΟΛΑ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΟΠΙΣΘΟΤΥΠΟΣ

Στο έξεργο, Β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Πρβ. A.S. Robertson, RIC (HUNTER COIN CABINET), τμ.4, σ.150, αρ.57, πιν.37.

ΣΧΟΛΙΑ

Συρτάρι IX, Κυψέλη Στ΄1.

Δελτία καταγραφής νομισμάτων.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΡΟΔΙΑΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ

Είδος Ενσφράγιστη λαβή οξυπύθμενου αμφορέα

Τόπος προέλευσης

Οικόπεδο Προέκταση της οδού Δενδρινού

Χώρος εύρεσης Διάνοιξη της προέκτασης της οδού προς τα δυτικά

Βάθος **Στρώμα**

Ημερομηνία Εύρεσης 9/7/1975

Ημερολόγιο εκκρεμεί

Θέση Πυριτιδαποθήκη, ράφι 683

Κατάσταση Διατήρησης Σώζεται το οριζόντιο στέλεχος και ο ώμος της λαβής.
Αποκρούσεις τοπικά.

Πηλός Ροδοκάστανος.
Επίχρισμα υποκίτρινο.

Περιγραφή Σχήματος Λαβή ακανόνιστης ωοειδούς τομής, με γωνιώδη ώμο.

Διαστάσεις;

Ύψος **Μήκος** 0,091 **Πλάτος** 0,04 **Πάχος** 0,036

Διάμετρος Χείλους **Διάμετρος Χείλους 2** **Διάμετρος Σώματος**

Παρατηρήσεις

Βιβλιογραφία

Λοιπά Στοιχεία

Συνευρήματα

ΠΡΩΤΕΥΟΝ ΣΦΡΑΓΙΣΜΑ

Σφράγισμα

Επιγραφή Μονόστιχη
ΕΥΚΛΕΙΤΟΥ
κηρύκειο

Θέση

Σύμβολα Κηρύκειο προς τα δεξιά

Θέση συμβόλων Κάτω από την επιγραφή

Διαστάσεις;

Διάμετρος 0 **Μήκος** 0,044 **Ύψος** 0,015

Επώνυμος

Κατασκευαστής Εύκλειτος

Μήνας

Χρονολόγηση Περίοδος V

Κέντρο Παραγωγής Ροδιακό

Εργαστήριο

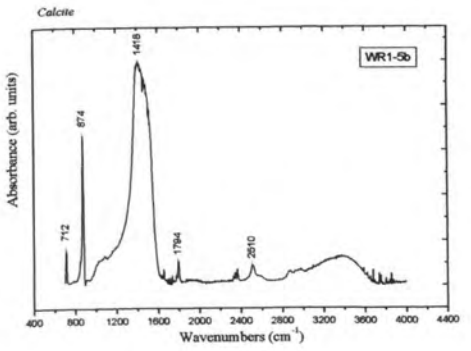
Παρατηρήσεις Αμφορείς αυτού του κατασκευαστή χρονολογούνται από τους επώνυμους Ανδρία, Ανδρόνεικο, Αρίστακο, Αριστογένη, Αστυμήδη II, Θέρσανδρο, Λεοντίδα, Νικασαγόρα II, Πολυάρατο II, Τιμόδικο, Τεισαγόρα (;) και Τιμόθεο. Η δραστηριότητά του επικεντρώνεται στο β΄ μισό του 2ου αι.π.Χ. Ο Finkielsztejn αναφέρει πιθανή δραστηριοποίησή του και στην περίοδο IV, ενώ στο Ακαμάτης 2000 (μόνο) αναφέρεται και συνδυασμός του με τον επώνυμο Αγέστρατο II (τέλος περιόδου III), σύμφωνα με αμφορέα από το Κάλιαρι (Porro 1914, 385 αρ.29)

Βιβλιογραφία

BAR 990, 2001 Σελ. 135-136
Jöhrens 1999 Σελ. 89 Αρ. 237
Ακαμάτης 2000 Σελ. 94 Αρ. P100
Nicolaou-Empereur 1986 Σελ. 526,529 Αρ. 11,14

Δελτία καταγραφής ροδιακών αμφορέων.

Φάσμα μFTIR από το λευκό βάθος (προετοιμασία της ζωγραφικής).

α) Ερευνητικό πρόγραμμα «Το χρώμα στην αρχαιότητα», β) Κως. Φωτογραφική έκθεση «Η Κως από την αρχαιότητα έως τους βυζαντινούς χρόνους», γ-δ) Ρόδος. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου. Περιοδική έκθεση «Βλέποντας τους Έλληνες. Από τη Ρόδο στη Γέλα 7ος-5ος αι. π.Χ.».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

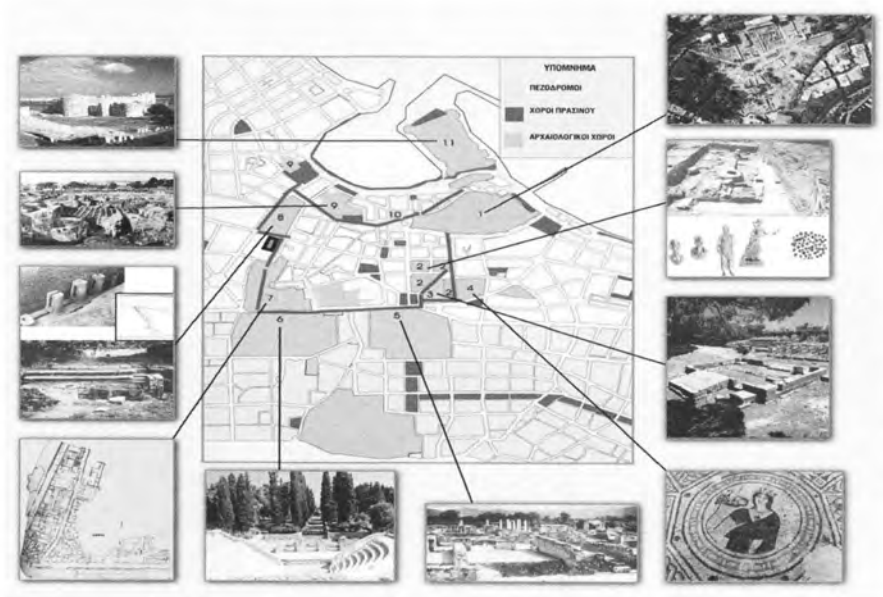
α-β) Ρόδος. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου. Περιοδική έκθεση «Βλέποντας τους Έλληνες. Από τη Ρόδο στη Γέλα 7ος-5ος αι. π.Χ.», γ-στ) Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

α-γ) Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου, δ) Κως. Αρχαιολογικός Περίπατος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

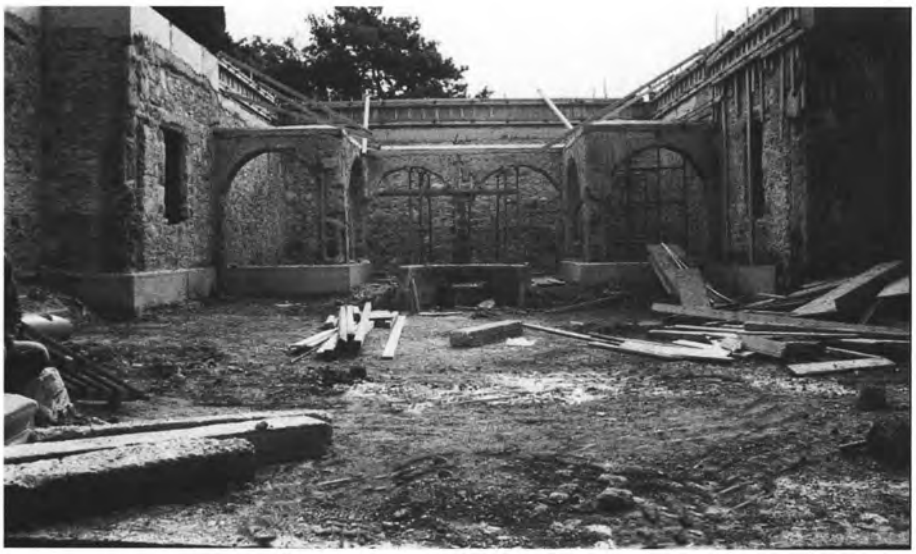

Κως: α-γ) Ωδείο: α) Ανακατασκευή του δυτικού ιταλικού τοίχου,
β) Υποδομή μετά την τοποθέτηση του δαπέδου, γ) Δεξαμενή νότια του ψηφιδωτού δαπέδου,
δ) Αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία. Χώρος με στρώμα καταστροφής.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

α) Κως. Αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία. Ευλογία, 6ος αι. μ.Χ., β-γ) Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου. Εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου.

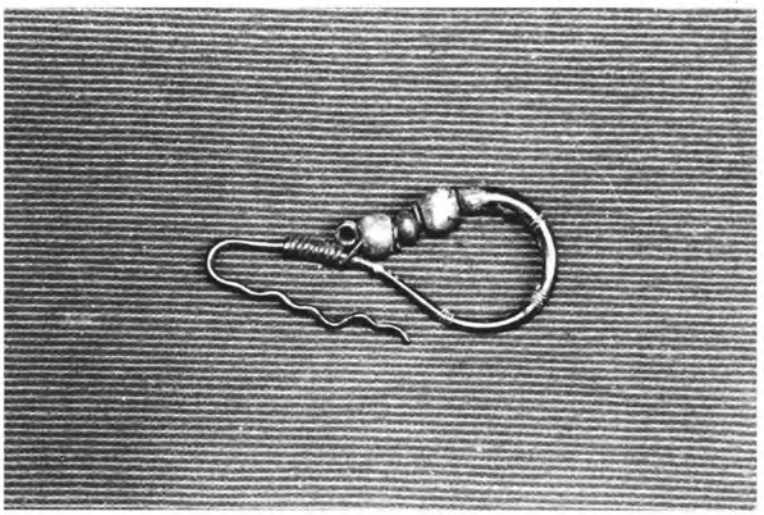
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου. Εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Μεσαιωνική Πόλη: α) Πλατεία Σοφοκλέους. Χρυσό ενώτιο (ΜΒ 3325), β-γ) Οδός Ιπποτών. Κτίριο Villaragut. Τομή κατά μήκος της θεμελίωσης της νότιας όψης της δυτικής πτέρυγας: β) Άποψη προς Α, γ) Άποψη προς Δ.

Κ. ΚΕΦΑΛΑ - Α.-Μ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Οδός Τιμοκρέοντος 19Κ. Εσωτερική όψη του τείχους της πόλης, β) Προμαχώνας Αποστόλου Πέτρου. Άποψη των κατασκευών στη βάση του κεντρικού πύργου και της σύνδεσής του με το τείχος, γ-ε) Οδός Παναιτίου. 13ο Δημοτικό Σχολείο: γ) Ανασκαφική τομή Δ στην εσωτερική αυλή, δ) Τομή ιβ΄, ε) Τομή στη βόρεια πτέρυγα.

Α.-Μ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ - Α. ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Οδός Κισθινίου. Ανώνυμη εκκλησία: α) Ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα, β) Δεύτερη στρώση ταφών στο θόλο 2, ΒΑ. της εκκλησίας, γ) Παναγία του Μπούργκου. Πιθάρια σε β΄ χρήση ως υλικό πλήρωσης θολοδομίας, δ) Οδός Ομήρου. Οικόπεδο Παπαχριστοδούλου. Βοτσαλωτό δάπεδο τουρκοκρατίας.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΚΑΤΣΟΥ

Ρόδος: α-β) Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας del Carretto: α) Τμήματα εγχάρακτων εφυαλωμένων πινακίων, β) Ανθεμωτό ακροκέραμο και τμήμα μαρμάρινου κιονοκράνου κορινθιακού ρυθμού, γ-στ) «Μόλος των Μύλων»: γ) Δόμηση του αρχαίου τείχους, δ) Μουσουλμανικές ταφές, ε) Γενική άποψη της ανασκαφής προς Β., στ) Μεσαιωνικός τοίχος.
Α. ΚΟΣΜΑ - Ε. ΠΛΑΤΩΝ - Γ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ

α-γ) Αστυπάλαια. Μεσαιωνικό Κάστρο: α) Γενική άποψη της ανασκαφής προς ΒΑ., β) Γενική άποψη της ανασκαφής προς ΝΔ., γ) Γενική άποψη της ανασκαφής προς Δ., δ) Λέρος. Λακκί. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Πλίνθινα κοσμήματα στην αψίδα.

Π. ΛΥΚΟΥ - Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάλυμνος. Βαθύς: α-β) Κτήμα Εξάρχενας Καρπαθίου. Ταφικό συγκρότημα: α) Άποψη από ΝΑ., β) Το βόρειο τρικλίνιο του Τάφου Α΄. Άποψη από Δ., γ-δ) Ελληνικά. Ο διπλός παλαιοχριστιανικός καμαροσκεπής τάφος (Τάφος Α΄): γ) Άποψη από ΒΑ., δ) Ευρήματα από τον τάφο, ε-στ) Θέση Στημένια. Παλαιοχριστιανικός καμαροσκεπής τάφος: ε) Άποψη από Α., στ) Απότμημα κεραμίδας με εγχάρακτο αποτροπαϊκό σταυρό από τον τάφο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

α) Κάλυμνος. Σχολή του Μαύρου - Ευαγγελίστρια. Το βορειοανατολικό τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κάτω από το κτίριο της Δευτέρας Δημοτικής Σχολής. Άποψη από ΒΑ., β-στ) Τέλενδος: β) Οικόπεδο Ειρ. Ζερβού. Άποψη από Α., γ) Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη. Άποψη από Β., δ) Οικόπεδο Π. Λουλουδιά. Άποψη από Ν., ε) Οικόπεδο Π. Καρδούλια. Πήλινη παλαιοχριστιανική σφραγίδα άρτου ευλογίας, στ) Οικόπεδο Π. Λουλουδιά. Άποψη από Ν.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

Κάρπαθος: α-β) Πηγάδια. Θέση Έμπαση. Οικόπεδο Ε. Καπετανάκη: α) Χώρος 3, με τα τέσσερα πιθάρια κατά χώραν. Άποψη από ΝΔ., β) Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., γ-ε) Απέρι. Περιοχή Βρόντη. Οικόπεδο Π. Λογοθέτη: γ) Γενική άποψη της ανασκαφής του νεκροταφείου. Λήψη από ΒΑ., δ) Ο τάφος Τ.24 (τύπος καλυβίτη), ε) Χώρος νεκροδείπνων. Λήψη από Α., στ) Κάτω Λευκός. Οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου. Χώρος 3. Δύο κτιστοί πίθοι κατά χώραν. Λήψη από ΝΑ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

α-γ) Κάρπαθος. Κάτω Λευκός. Οικόπεδο Σπ. Χαροκόπου: α) Χώρος 4. Αμφορείς κατά χώραν. Λήψη από Ν., β) Τομή 5α. Αμφορείς και αγγεία καθημερινής χρήσης κατά χώραν. Λήψη από Ν., γ) Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΔ., δ-ε) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πρόχωμα της Αγγλίας: δ) Άποψη του εργοταξίου κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης, ε) Γενική άποψη του προχώματος μετά την ολοκλήρωση του έργου.

Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ - Κ. ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Ανακατασκευή παλαιάς κατάρρευσης στην όψη του προχώματος της Αγγλίας, β) Στερεωτικές εργασίες σε προβληματικό τμήμα της πίσω όψης του προχώματος της Αγγλίας, γ) Αντίκρημνο τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης μετά την ολοκλήρωση του έργου, δ) Γενική άποψη ανάδειξης υπολειμμάτων γωνιακού πύργου στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Προτείχισμα στον τομέα της «γλώσσας» της Προβηγκίας: α) Λεπτομέρεια διάταξης «ξυλοδεσιάς» στο προτείχισμα και τις εσωτερικές αντηρίδες, β) Γενική άποψη του προτειχίσματος μετά την ολοκλήρωση του έργου, γ-ε) Προμαχώνας Αγίου Ιωάννη: γ) Άποψη του οχυρώματος πριν από την επέμβαση της ελληνικής Διοίκησης, δ) Υπάρχουσα κατάσταση πριν από τη σημερινή επέμβαση, ε) Γενική άποψη του οχυρώματος μετά την αποκατάσταση.
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας Αγίου Αθανασίου: α) Άποψη του πύργου της Παναγίας με το ανάγλυφο της Παναγίας Βρεφοκρατούσας μετά την ολοκλήρωση του έργου, β) Άποψη της όψης του οχυρώματος μετά την αποκατάσταση της κανονιοθυρίδας, γ) Γενική άποψη της τάφρου στον τομέα της «γλώσσας» της Ισπανίας μετά την ολοκλήρωση της νέας διαμόρφωσης, δ) Γενική άποψη κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου. Γενική άποψη του προμαχώνα, β) Προμαχώνας του τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας. Υπολείμματα οχυρωματικών κατασκευών που επεκτείνονταν ανατολικά, γ) Προμαχώνας του τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας. Γενική άποψη της άνω πλατφόρμας πυροβολικού του προμαχώνα μετά την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης, δ) Προμαχώνας Αποστόλου Παύλου. Γενική άποψη των οχυρωματικών κατασκευών μετά την καθαίρεση του καφενείου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

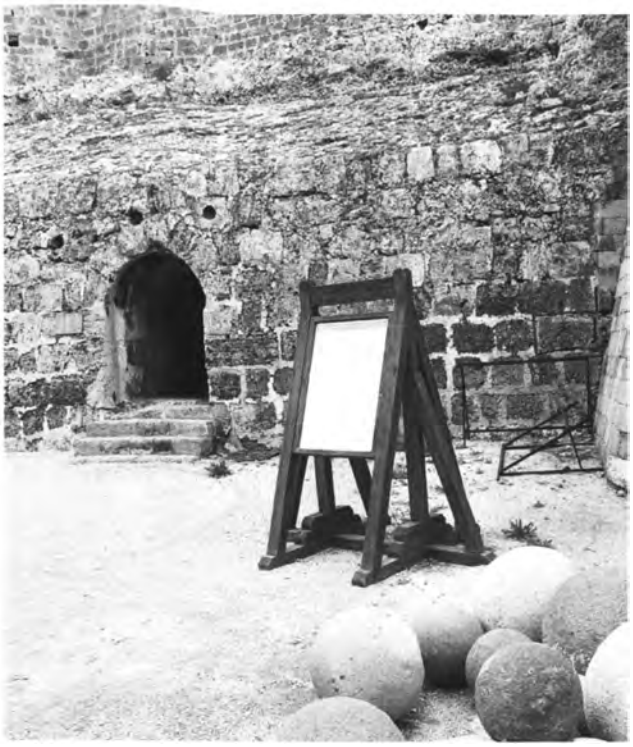
Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-γ) Προμαχώνας Αποστόλου Πέτρου: α) Γενική άποψη των υπολειμμάτων της πύλης μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, β) Άποψη των κατασκευών στη βάση του κεντρικού πύργου και της σύνδεσής του με το τείχος, γ) Γενική άποψη του προπυργίου του Αποστόλου Πέτρου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, δ) Προμαχώνας Παλατιού Μεγάλου Μαγίστρου. Γενική άποψη της περιοχής της κατάρρευσης του προμαχώνα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Προμαχώνας Παλατιού Μεγάλου Μαγίστρου: α) Γενική διάταξη διερευνητικών εργασιών στη βάση της κατάρρευσης, β) Γενική άποψη ανασκαφής στο δυτικό προτείχισμα του παλατιού, γ) Γενική άποψη της διαμόρφωσης του βορειοδυτικού τμήματος του αρχαιολογικού χώρου της τάφρου, δ) Ξύλινη κατασκευή ενημερωτικής πινακίδας τάφρου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Νέο υπαίθριο θέατρο «Μελίνα Μερκούρη»: α) Γενική άποψη, β) Λεπτομέρεια κατασκευής, γ) Γενική άποψη της Οπλοθήκης de Milly μετά τη στερέωσή της, δ) Γενική άποψη της διαμόρφωσης-ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου της Θαλασσινής Πύλης, ε) Άποψη του ιπποτικού προτειχίσματος μετά την αποκατάσταση-συμπλήρωσή του.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. «Μόλος των Μύλων»: α) Άποψη της βόρειας απόληξης μετά την αποκατάσταση-ανάδειξη, β) Γενική άποψη του νότιου τμήματος μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Άποψη της διαμόρφωσης του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου με τη μεταλλική εξέδρα στο «Μόλο των Μύλων», β) Γενική άποψη της κεντρικής ανάγλυφης σύνθεσης του πύργου του Zacosta με τη μορφή του αγίου Νικολάου, γ) Γενική άποψη εργασιών στο βορειοανατολικό τμήμα του προπυργίου του Zacosta, δ) Άποψη υφιστάμενης κατάστασης μεταλλικού φάρου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Εργασίες ανακατασκευής του πέτρινου πυργίσκου του φάρου, β) Ο πέτρινος πυργίσκος του φάρου στη νέα του θέση στο δώμα του πύργου του Zacosta, γ) Φρούριο Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου, δ-ε) Άγιος Γεώργιος: δ) Βόρεια πτέρυγα μετά την αποκατάσταση, ε) Δυτική πτέρυγα πριν από την αποκατάσταση.

Κ. ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ - Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-γ) Άγιος Γεώργιος: α) Δυτική πτέρυγα μετά την αποκατάσταση, β) Νότια είσοδος, μετά τη διαμόρφωση, γ) Αυλή μετά τη διαμόρφωση, δ) Αρχοντικό τουρκοκρατίας. Αποκατάσταση κόγχης με σύνθετο τόξο.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Αρχοντικό τουρκοκρατίας. Αποκατάσταση τοξοστοιχίας στη δυτική όψη, β-δ) Οδός Θεοφιλίσκου: β-γ) Οθωμανικό δικαστήριο: β) Εξωτερική άποψη μετά την αποκατάσταση, γ) Άποψη χαγιατιού μετά την αποκατάσταση, δ) Βυζαντινός πύργος μετά την αποκατάσταση, ε) Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας. Φραγμένη ιπποτική θύρα και παράθυρο της μεγάλης αίθουσας του ορόφου μετά την αποκατάσταση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας: α) Ιπποτικό τζάκι της μεγάλης αίθουσας μετά την αποκατάσταση, β) Σκαλωσιά με πέτασμα, γ-ε) Οδός Σωκράτους. Τέμενος Σουλεϊμάν: γ) Ξύλινο στέγαστρο μετά την αποκατάσταση, δ) Κρήνη μετά την αποκατάσταση, ε) Μιναρές πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Οδός Σωκράτους. Τέμενος Σουλεϊμάν: α) Μιναρές κατά τις εργασίες αποκατάστασης, β) Μιναρές κατά τις εργασίες αποκατάστασης. Λεπτομέρεια κατασκευής, γ) Οδός Τιμοκρέοντος. Χαμζά Μπέη τζαμί. Εξωτερική άποψη μετά την αποκατάσταση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Οδός Τιμοκρέοντος. Χαμζά Μπέη τζαμί. Εσωτερική άποψη: α) Πριν από την αποκατάσταση, β) Μετά την αποκατάσταση, γ-δ) Οδός Σωκράτους. Μεχμέτ Αγά τζαμί: γ) Εξωτερική άποψη πριν από την αποκατάσταση, δ) Αποκατάσταση ξύλινης στέγης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Σωκράτους. Μεχμέτ Αγά τζαμί: α) Εσωτερική άποψη μετά την αποκατάσταση. β) Εξωτερική άποψη μετά την αποκατάσταση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πάροδος Σωκράτους. Τζαμί του Σιντριβανιού: α) Άποψη από φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα, β) Εξωτερική άποψη πριν την αποκατάσταση, γ) Εξωτερική άποψη μετά την αποκατάσταση, δ) Μαρμάρινη είσοδος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Δωσιάδου. Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom»: α) Εξωτερική άποψη με την κρήνη μετά την αποκατάσταση, β) Άποψη δυτικής όψης κατά τις εργασίες αποκατάστασης, γ) Βοτσαλωτά δάπεδα μετά την αποκατάσταση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Πάροδος Ομήρου. Αγία Κυριακή: α) Νότια άποψη πριν από την αποκατάσταση, β) Νότια άποψη κατά τις εργασίες αποκατάστασης, γ) Οδός Περικλέους. Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ). Άποψη μετά τη διαμόρφωση. δ) Οδός Πινδάρου. Παναγιά του Μπούργκου. Δυτικό αρκοσόλιο βόρειου τοίχου μετά την αποκατάσταση.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-γ) Οδός Πινδάρου. Παναγιά του Μπούργκου: α) Νότιο παράθυρο νοτιοδυτικού παρεκκλησίου μετά την αποκατάσταση, β) Κόγχη Ιερού μετά την αποκατάσταση, γ) Νότιο παράθυρο νοτιοανατολικού παρεκκλησίου μετά την αποκατάσταση, δ) Πλατεία Πεισιδώρου. «Παναγιά της Νίκης». Κόγχη Ιερού μετά τη διαμόρφωση.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

α-β) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Πλατεία Πεισιδώρου. «Παναγιά της Νίκης»: α) Άποψη του αρχαιολογικού χώρου από ΒΔ. μετά τη διαμόρφωση, β) Άποψη της δυτικής εισόδου του αρχαιολογικού χώρου μετά τη διαμόρφωση, γ-ε) Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: γ) Άποψη από Ν., δ) Η αναστηλωμένη κεντρική γειτονιά. Άποψη από ΝΑ., ε) Πήλινα αγγεία από την ανασκαφή στη δυτική υδατοδεξαμενή.

Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ - Μ. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

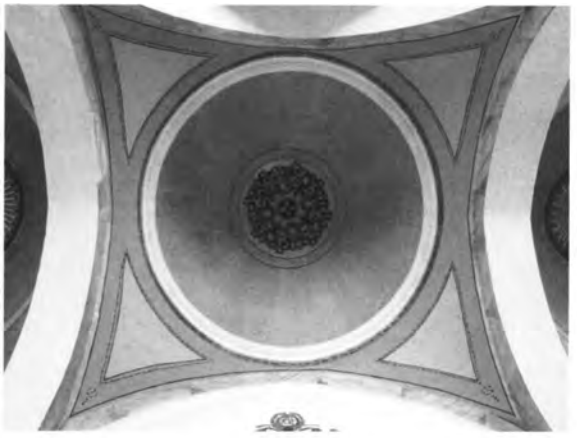

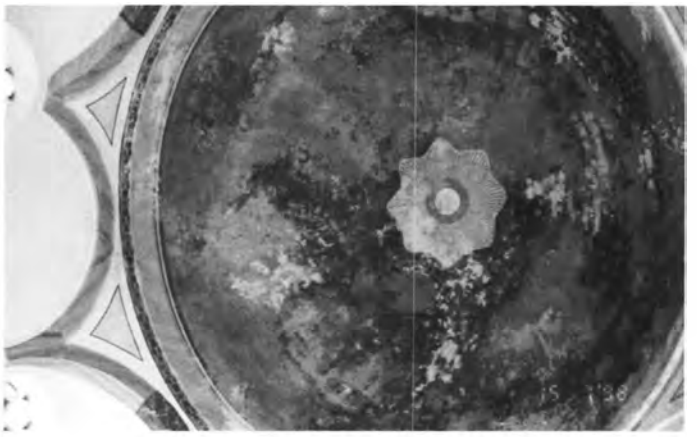

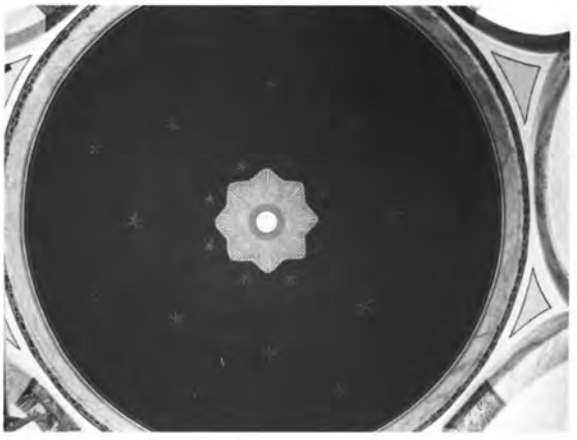

Κως: α) Άγιος Ιωάννης ο Ναύκληρος. Η τρίπλευρη κόγχη του Ιερού, β-γ) Πλατεία Διαγόρα. Μιναρές του Εσκί τζαμί. Εργασίες αποκατάστασης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

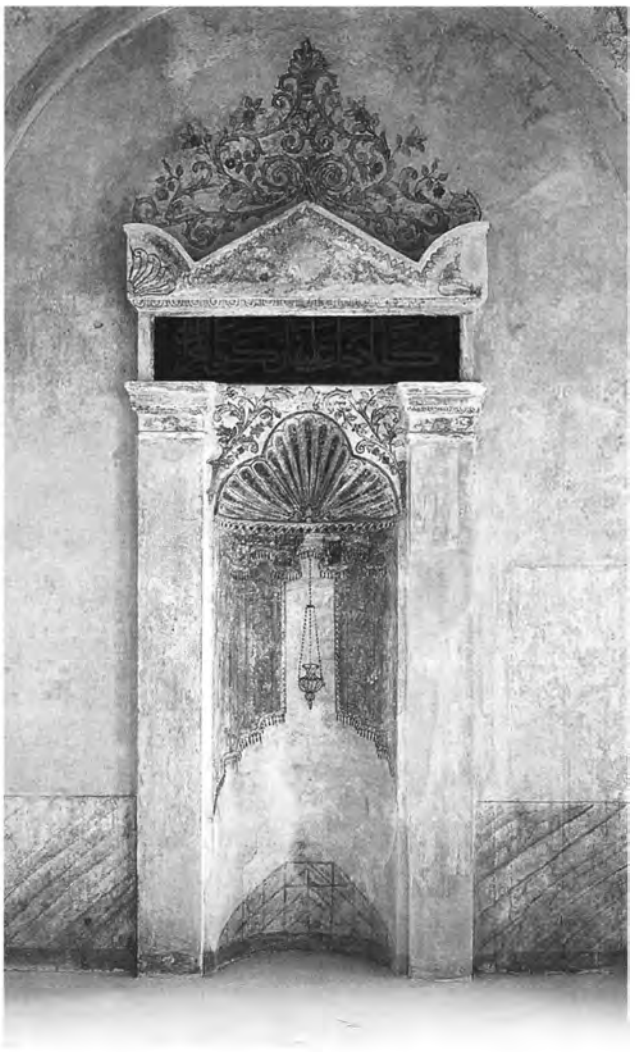

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Σωκράτους: α-δ) Τέμενος Σουλεϊμάν: α) Αποκατάσταση τρουλίσκου προστώου μετά τις εργασίες συντήρησης, β) Ανατολικός τρούλος πριν από τις εργασίες συντήρησης, γ) Ανατολικός τρούλος μετά τις εργασίες συντήρησης, δ) Συντήρηση ξυλόγλυπτων και ζωγραφικού διακόσμου του ταβανιού του γυναικωνίτη μετά τις εργασίες συντήρησης, ε) Μεχμέτ Αγά τζαμί. Κουμπές.

ΑΛΕΞΗΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Πάροδος Σωκράτους. Τζαμί του Σιντριβανιού. Άποψη του μιχράμπ: α) Πριν από την αποκατάσταση, β) Μετά την αποκατάσταση, γ) Οδός Δωσιάδου. Συναγωγή «Kahal Kadosh Shalom». Τοιχογραφική παράσταση των δέκα εντολών μετά τις εργασίες συντήρησης, δ) Οδός Περικλέους. Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ). Τοιχογραφίες μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΑΛΕΞΗΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ

ΠΑΣΧΑΛΙΟΝ ΑΤΩΝΕΙΟΝ

ΜΕΓΑ ΚΑΙΝΗΣ, ΚΑΙ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗΣ

ΜΕΘΟΔΟΥ ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΤΟΙΣ ΠΑΣΙ.

Ἀρχόμενον ἀπὸ Χριστοῦ ἔτη, ϡχχζ. καὶ λῆγον ἕως ἂς ἔτη, βρμθ. Καὶ ἀφ' ὅτε τελειώσῃ, πάλιν ἀρχίζει εἰς τὴν αὐτὴν ἰδίαν ἀρχὴν, μόνον ἡ ἐγχρονία παρέρχεται. Τὰ δὲ ἄλλα πάντα μένουσιν ἀπαραλλάκτως, ὡς βλέπεις ἐγγραμμένα.

ΝΕΩΣΤΙ ΕΦΕΥΡΕΘΕΝΤΕ, ΚΑΙ ΣΥΝΤΕΘΕΝ

Παρὰ τοῦ ὁλαβίς ἀπου ἐρημίτου κυρίου Ματθαίου Τζιγάλα τοῦ Κυπρίου. Περιέχον καὶ ἑορτολόγιον πάσης ὁρθοδόξου, καὶ ἀκολουθίαν. Ὅτι δὲ Σιλλωδόριον σημειωμάτων.

Τὰ πάντα ὠφέλιμα τοῖς πᾶσι.

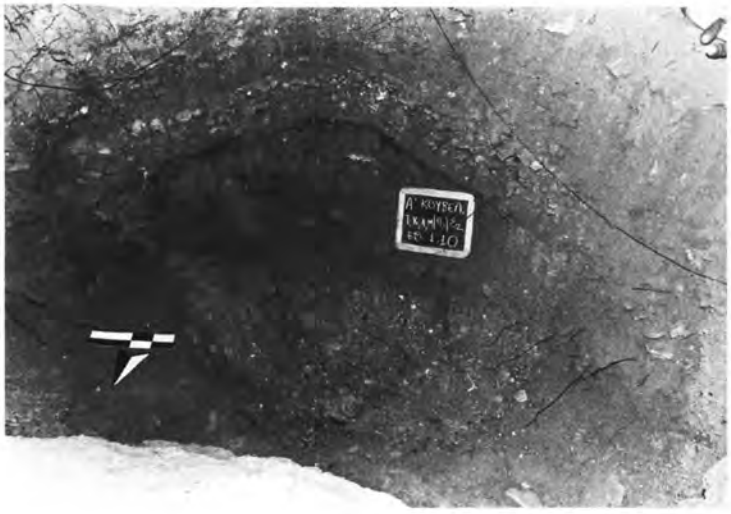
ΕΝΕΤΙΗΣΙ.

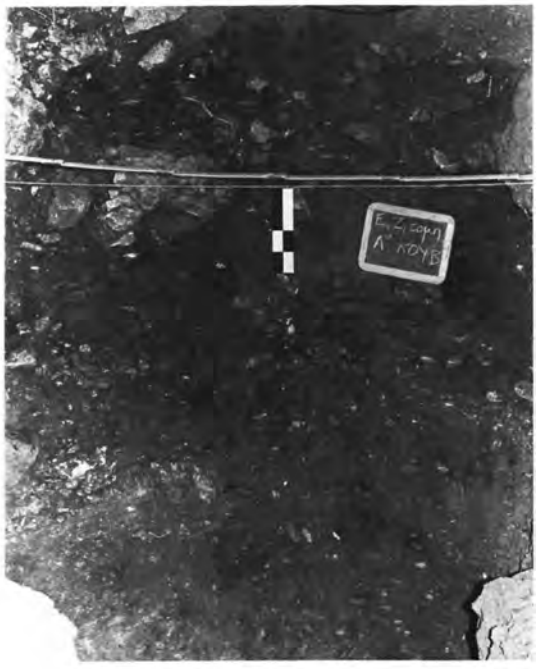
Παρὰ Νικολάου τοῦ Γλυκέως, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. ϡχοϑ'.

CON LICENZA DE' SVPERIORI.

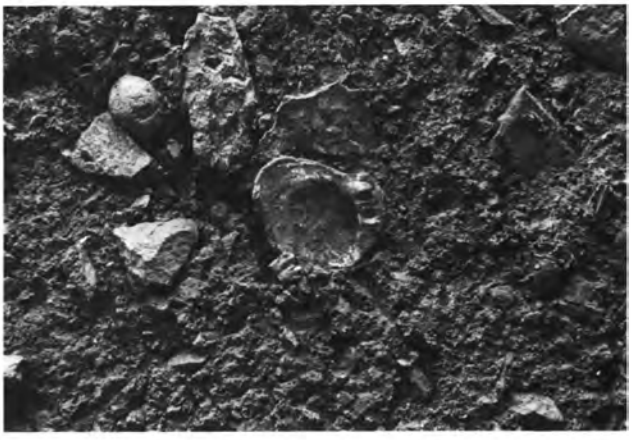
α) Αστυπάλαια. Ναός των Αγίων Πάντων. Φορητή εικόνα με θέμα τη Στέψη της Παναγίας, β) Αμοργός. Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Επιμανίκια με θέμα τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, γ) Πάτμος. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Παλαίτυπο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

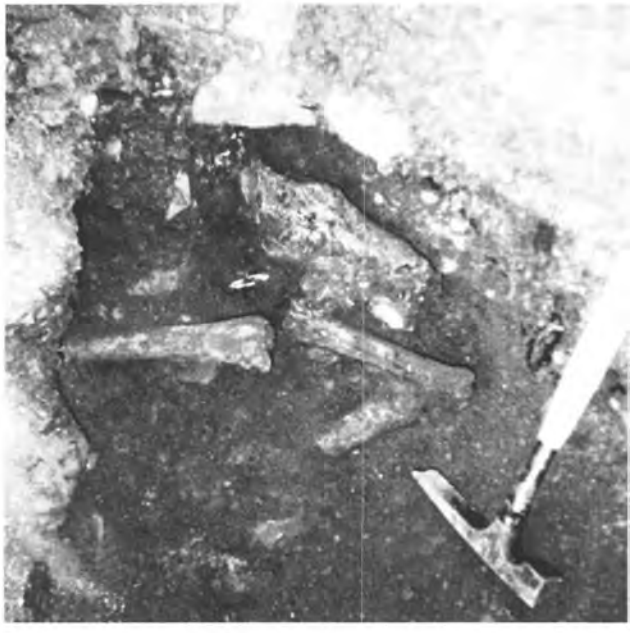

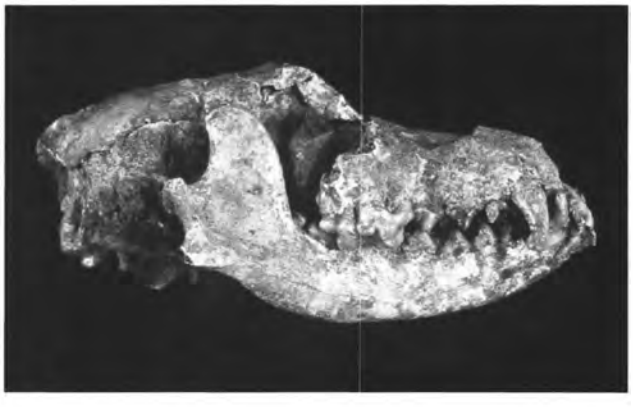
α-δ) Νομός Λακωνίας: α-γ) Αλεποχώρι. Α΄ Κουβελέικη σπηλιά: α) Εσωτερικός θάλαμος. Στρώματα τέφρας - εστία, β) Εξωτερικός θάλαμος. Τομή όπου εντοπίστηκε ο σκελετός, γ) Εξωτερικός θάλαμος. Τομή με εντοπισμένα γεωλογικά επεισόδια και καύσεις, δ) Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Συγκέντρωση ευρημάτων γύρω από όστρεο Spondylus gaederopus στην επιφάνεια εγκατάστασης «2001-1», ε) Νομός Αχαΐας. Λουσικά. Γενική άποψη του απολιθωμένου σκελετού ελέφαντα, στ) Κέρκυρα. Λίμνη Κορισσίων. Κάτω γνάθος ιπποπόταμου και φολίδα από πυριτόλιθο.

Ε. ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ - Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - H. DE LUMLEY

α-δ) Νομός Αττικής. Γλυκά Νερά: α) Γενική άποψη της θέσης (βέλος), β) Άποψη των οστεολογικών ευρημάτων. Διακρίνονται μακρά οστά ιπποειδούς και κρανίο κυνός, γ) Ευρήματα (κνήμη, μηριαίο, μετακαρπικό ΙΙΙ, μεταταρσικό ΙΙΙ, άνω και κάτω οδοντοστοιχίες, φάλαγγες, αστράγαλος και πτέρνες) που ανήκουν σε ιπποειδές (πιθανότατα όνο). Κλίμακα: 5 εκ., δ) Κρανίο κυνός, ε) Νομός Κεφαλληνίας. Πόρος. Σπήλαιο Δράκαινα. Γυναικεία κεφαλή υστεροαρχαϊκής περιόδου, στ) Διεθνής έκθεση στη Νότια Κορέα με θέμα «Το βαθύτερο μυστήριο: ένας φανταστικός κόσμος φτιαγμένος από το νερό και το χρόνο».

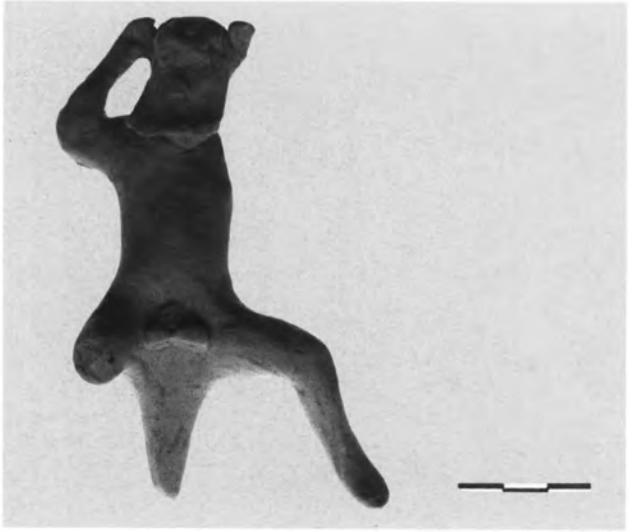
Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ - Ε.-Μ. ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ - ΣΤ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

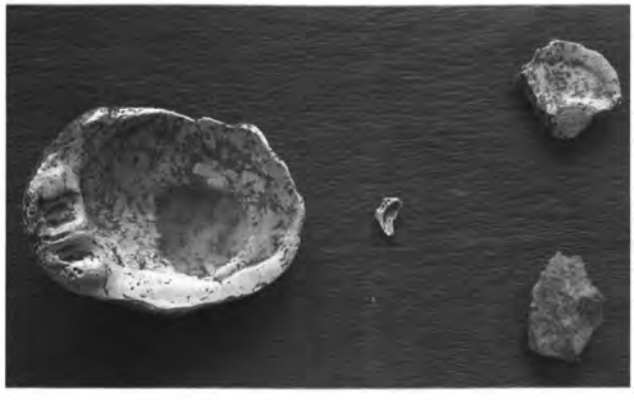

α-στ) Νομός Κορινθίας. Κρυονέρι. Σπήλαιο Λέχοβας. Ευρήματα από τη σωστική ανασκαφή.
Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΖΥΓΟΥΡΗ

Νομός Λακωνίας. Μάνη: α-γ) Σπήλαιο Καλαμάκια: α) Οστά χελωνών από την επιφάνεια εγκατάστασης «2002-1», β) Σπόνδυλοι από την επιφάνεια εγκατάστασης «2002-1», γ) Θραύσμα Τρίτωνα από την επιφάνεια εγκατάστασης «2002-1», δ) Συνεχόμενα έγκοιλα στο ακρωτήριο Σκοινί, βόρεια του όρμου του Οιτύλου. Τελευταίο αριστερά είναι το Σκοινί 4, όπου πραγματοποιήθηκε η ανασκαφή.

Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - Η. DE LUMLEY

α) Νομός Λακωνίας. Μάνη. Γενική άποψη του σπηλαίου Κολομίνιτσα,
β) Κέρκυρα. Λίμνη Κορισσίων. Γενική άποψη (από Ν.) του σχηματισμού που απέδωσε τα πλειστοκαινικά ευρήματα.

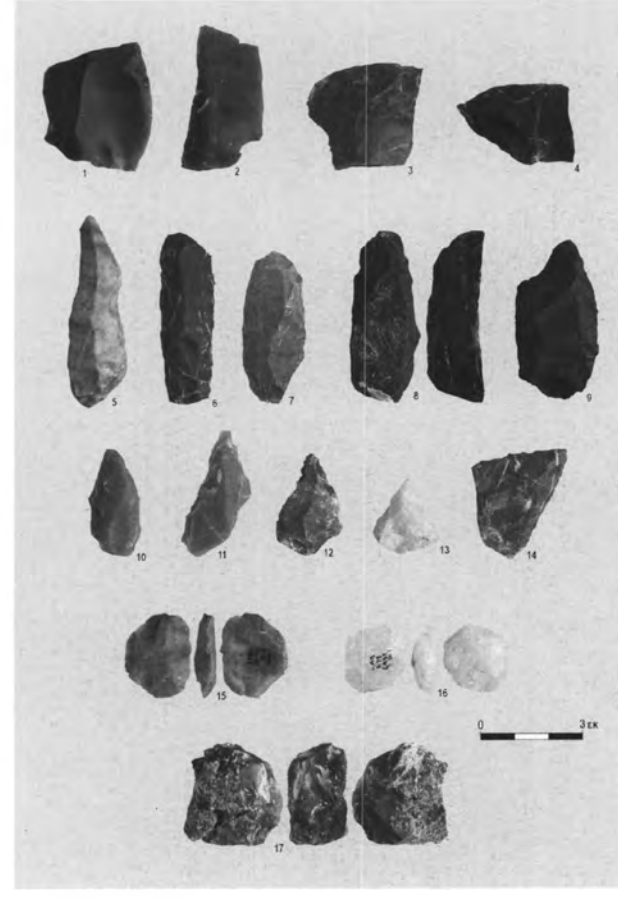
Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - Π. ΚΑΡΝΑΚΑΣ - ΟΥ. ΠΑΛΛΗ - Α. ΠΑΠΑΔΕΑ

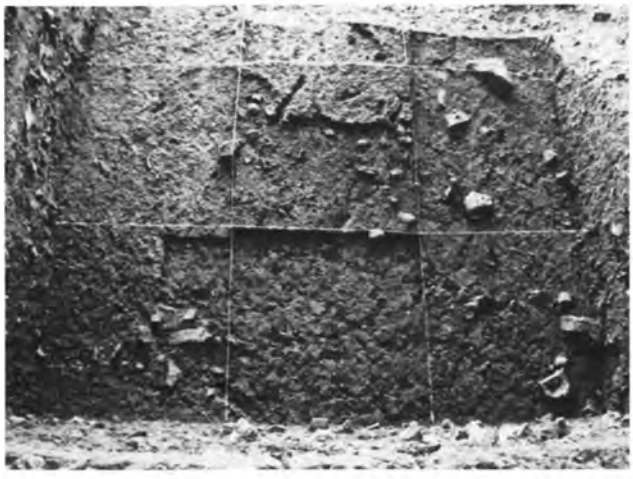

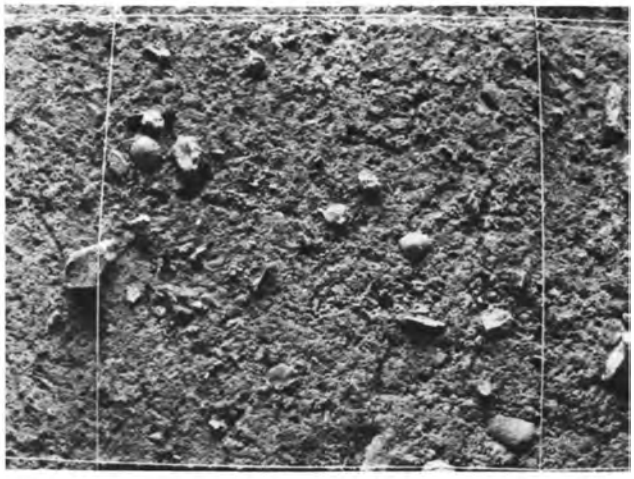

α) Χίος. Σπήλαιο Άγιο Γάλας. Γενική άποψη του κώνου κορημάτων, ο οποίος περιέχει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, β-ε) Νομός Λακωνίας. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια: β) Επιφάνεια εγκατάστασης «2003-1». Λίθινα τέχνεργα, γ) Επιφάνεια εγκατάστασης «2003-2». Κροκαλόμορφο εργαλείο (chopper) και φολίδες από την ίδια ασβεστολιθική κροκάλα, δ) Επιφάνεια εγκατάστασης «2003-2». Θυρίδα σπονδύλου που φέρει κατεργασία σε ένα τμήμα της περιφέρειάς του, ε) Επιφάνεια εγκατάστασης «2003-3». Λίθινα τέχνεργα.

Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - Θ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Νομός Λακωνίας. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια: α) Γενική άποψη του χώρου, όπου διακρίνονται τα τρία επίπεδα της ανασκαφής, β) Αποκάλυψη της πρώτης επιφάνειας εγκατάστασης, η οποία περιέχει πολλά οστά χελώνας και κροκάλες, γ) Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας, δ) Οστά χελώνας από την πρώτη επιφάνεια εγκατάστασης, ε) Κροκάλες από την πρώτη επιφάνεια εγκατάστασης.

Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - H. DE LUMLEY

Νομός Λακωνίας. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια: α) Συγκέντρωση οστέινων καταλοίπων από τη δεύτερη επιφάνεια εγκατάστασης, β) Άποψη της ανασκαφής του στρώματος VI.

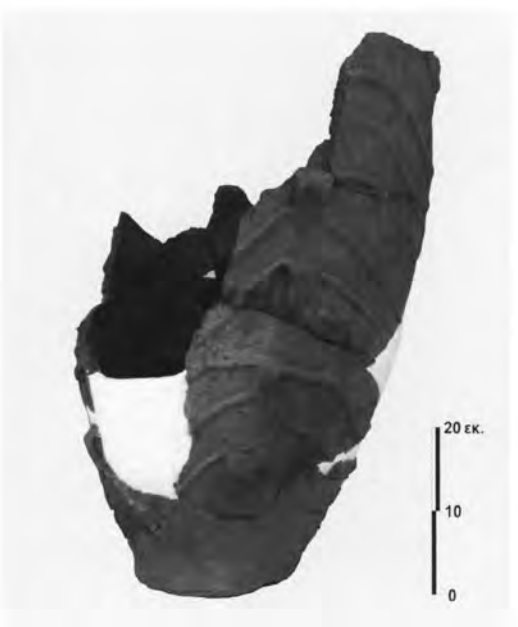
Α. ΝΤΑΡΛΑΣ - H. DE LUMLEY

Νομός Λακωνίας. Μάνη: α-β) Σπήλαιο Σκοινί 4: α) Νεολιθική ταφή, β) Αποθηκευτικός λάκκος με κτιστά τοιχώματα, γ-ε) Σπήλαιο Σκοινί 3: γ) Διπλή ταφή, δ) Ο σκελετός της κατώτερης ταφής (έχουν αφαιρεθεί τα χέρια) μετά την αφαίρεση της ανώτερης ταφής, ε) Πίθος με σχοινοειδή διακόσμηση.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

Νομός Αργολίδας. Σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας: α) Κεντρικός χώρος, επίπεδο 1.
β) Συστάδα με ευρήματα και σκελετικό υλικό στο επίπεδο 1. γ) Ομάδα σκελετών στο επίπεδο 2. δ) Επίπεδο 4.
Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

Νομός Αργολίδας. Σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας: α) Επίπεδο 3, β) Επίπεδο1, ανασκαφή θησαυρού, γ) Κεραμική κατά χώραν στο επίπεδο 2.

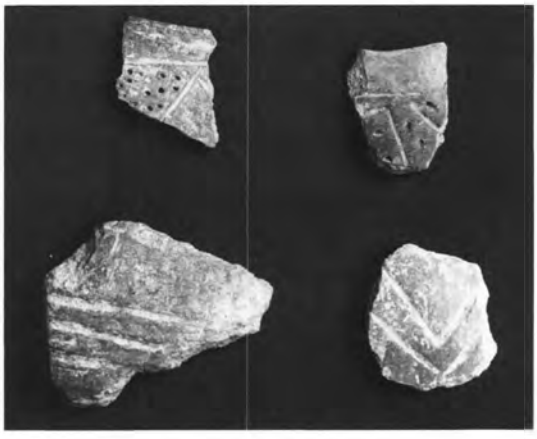
Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

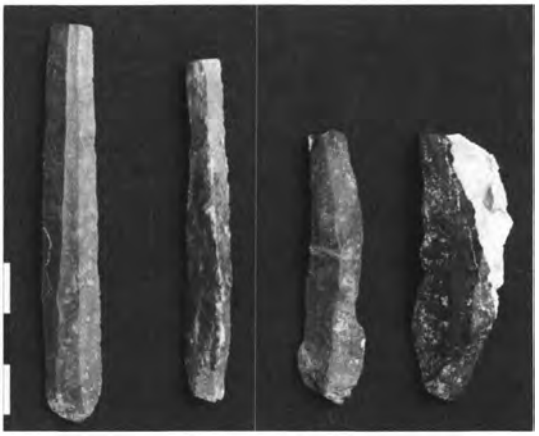

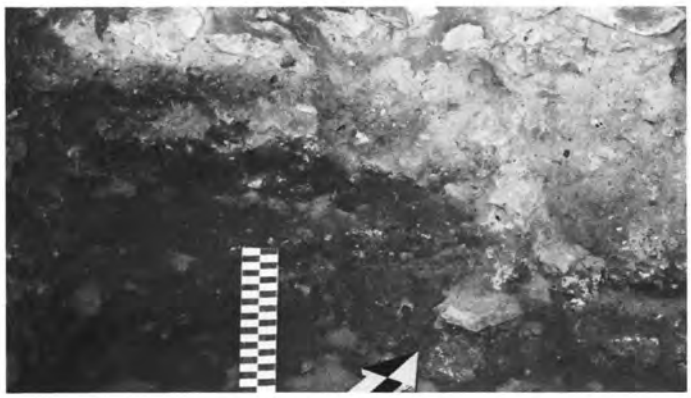

α-β) Νομός Λακωνίας. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια: α) Λίθινα τέχνεργα από την ανασκαφή της Στρωματογραφικής ενότητας IV, β) Κατάλοιπα ανθρώπου του Νεάντερταλ από διάφορα στρώματα του σπηλαίου. Στην κάτω σειρά εικονίζονται τα τέσσερα δόντια που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο 2004,
γ-δ) Χίος. Σπήλαιο Άγιο Γάλας: γ) Μεγάλο τμήμα από βαθύ ανοικτό αγγείο με επιμελημένη στίλβωση,
δ) Στρωματογραφία της κορυφής του κώνου κορημάτων, ε) Θραύσματα αγγείων με εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση,
στ) Σωληνωτές αποφύσεις με κάθετο τρήμα, ζ) Λεπίδες από πυριτόλιθο.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

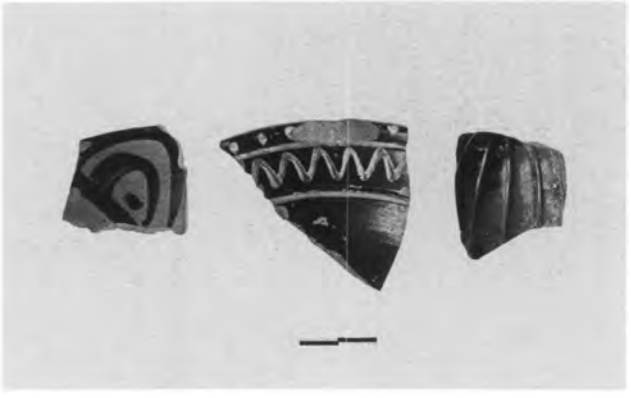
α-ε) Νομός Λακωνίας. Αλεποχώρι. Α΄ Κουβελέικη σπηλιά. Εσωτερικός θάλαμος: α) Στρωματογραφική τομή, στρώμα τέφρας, β) Ορίζοντας εστίας, γ) Όστρακα νεολιθικής επίχωσης, δ-ε) Λιθοτεχνία οψιανού, στ-ζ) Νομός Αττικής. Υμηττός. Σπήλαιο Λεονταρίου: στ) Η νεολιθική επίχωση στο πρώτο τμήμα του σπηλαίου, ζ) Εύρημα από τα προϊστορικά στρώματα της ανασκαφής.

Ε. ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ - Χ. ΚΟΝΤΑΞΗ - Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Λ. ΚΑΡΑΛΗ - Φ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

α-δ) Νομός Αττικής. Υμηττός. Σπήλαιο Λεονταρίου: α-β) Ευρήματα από τα προϊστορικά στρώματα της ανασκαφής, γ-δ) Ευρήματα από τις επιχώσεις ιστορικών χρόνων, ε-στ) Νομός Γρεβενών. Έρευνα της πρώιμης παλαιολιθικής στην περιοχή του Αλιάκμονα: ε) Πλευρά προβοσκιδωτού που βρέθηκε κατά χώραν στη θέση Λάγουρα, Κωσταράζι, στ) Τέχνεργο της μέσης παλαιολιθικής από αναβαθμίδα του Αλιάκμονα. Κλίμακα: 30 χιλ.

Λ. ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - Λ. ΚΑΡΑΛΗ - Φ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ - Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΧΑΡΒΑΤΗ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ - Α. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ - Π. ΕΛΕΦΑΝΤΗ - ST. FROST

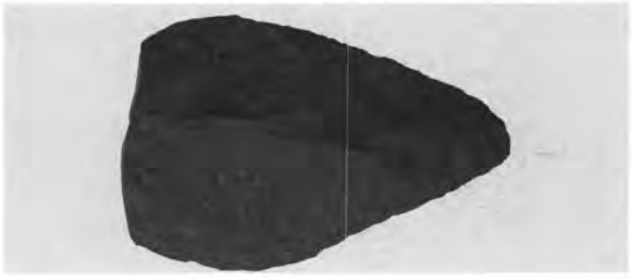

The Grevena Paleolithic Survey: a) Trapezitsa profiles, b) Panoramic view of Dafnero profiles, c) View of Tsakoni from the North, d) Panoramic view of Kostarazi site.

K. HARVATI - E. PANAGOPOULOU

The Grevena Paleolithic Survey: a) Canid right maxillary fragment with M1 and M2, possibly Canis etruscus, *in situ*,
b) Proboscidean rib, *in situ*, c) Limestone biface, possibly Middle Paleolithic, *in situ*,
d) Middle Paleolithic, resharpened scraper on a cortical levallois blade, probably "honey flint",
e) Photograph of handaxe reported by Higgs (1963) in Kozani Folk Museum,
f) Fterosakos site (Palaiokastro), g) Possible green diabase outcrop.

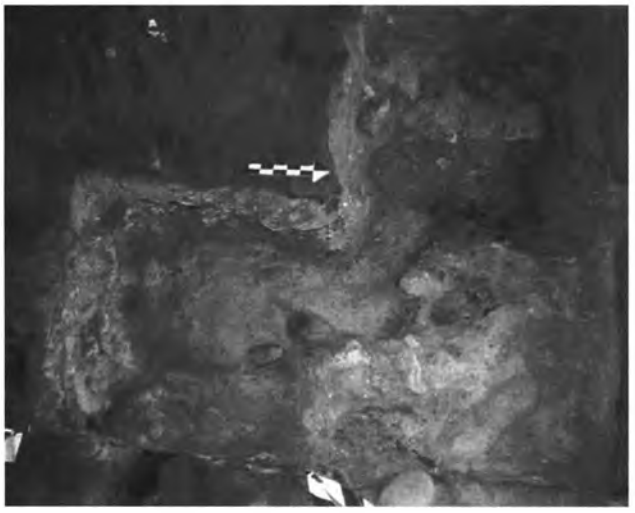
K. HARVATI - E. PANAGOPOULOU

Νομός Σερρών. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα): α) Η βραχοσκεπή. Ανασκαφή,
β-δ) Οι δύο όμορες τομές στο βορειοανατολικό τμήμα της βραχοσκεπής: β) Κύρια επιφάνεια χρήσης με πασσαλότρυπες,
γ) Καμένο ξύλο κάτω από τη δεύτερη επιφάνεια χρήσης, δ) Ακέραιο αγγείο κατά χώραν,
ε-στ) Τομές σε σχήμα Γ στο νότιο τμήμα της βραχοσκεπής: ε) Κάτοψη, στ) Απανθρακωμένοι σπόροι επί της επιφάνειας.
Ε. ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - Σ. ΚΟΥΛΙΔΟΥ - Α. ΣΥΡΟΣ - Μ. ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΚΑΡΑΤΑΣΙΟΣ

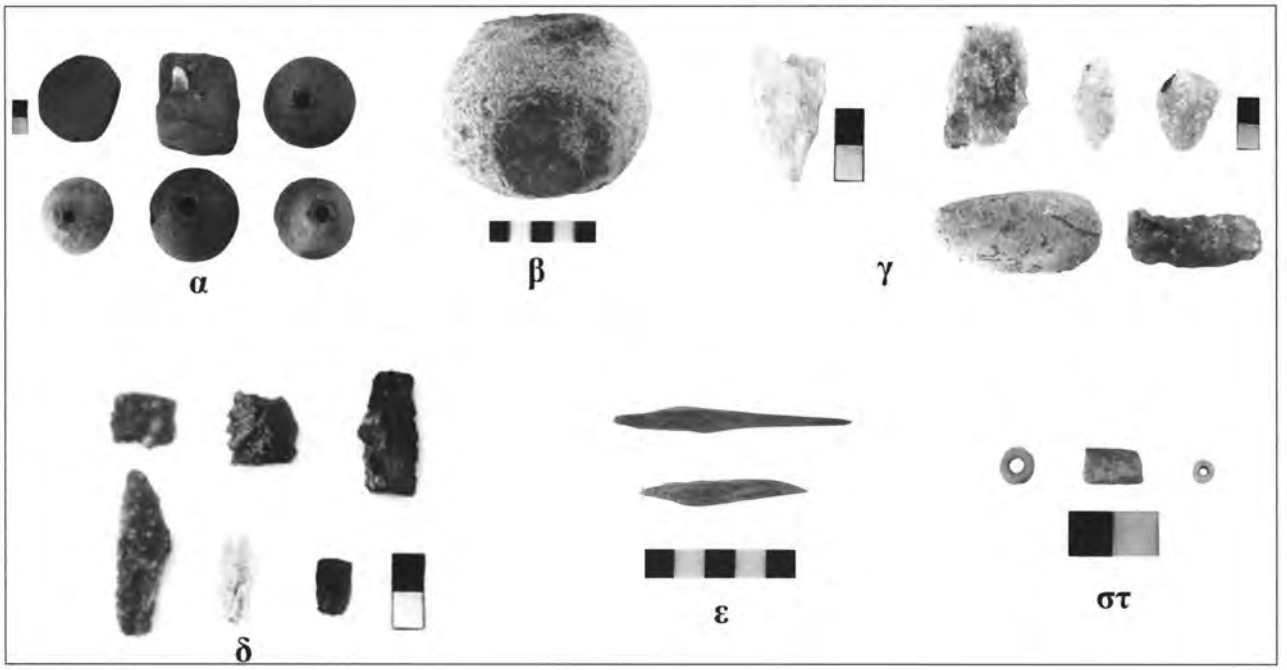

Νομός Σερρών. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα): α) Τομές σε σχήμα Γ στο νότιο τμήμα της βραχοσκεπής: θραύσματα αγγείων και απανθρακωμένος πάσσαλος κατά χώραν,
β-δ) Κεραμική: β) Αγγεία και τμήματα αγγείων της χρονολογημένης φάσης, γ) Τμήμα φιάλης με γραπτή διακόσμηση γραφίτη, δ) Όστρακα με εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση.
Ε. ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - Σ. ΚΟΥΛΙΔΟΥ - Α. ΣΥΡΟΣ - Μ. ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΚΑΡΑΤΑΣΙΟΣ

α) Νομός Σερρών. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα): Μικροευρήματα: (α) πήλινα, (β, γ, δ) λίθινα, (ε) οστέινα και (στ) οστέινα-οστρέινα, β-γ) Νομός Χαλκιδικής. Καλλιθέα: β) Το ιερό του Άμμωνος Διός. Στο βάθος η είσοδος του σπηλαίου, γ) Το σπήλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός. Η φραγμένη σήμερα είσοδος του σπηλαίου.
Ε. ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - Σ. ΚΟΥΛΙΔΟΥ - Α. ΣΥΡΟΣ - Μ. ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΚΑΡΑΤΑΣΙΟΣ

Νομός Χαλκιδικής. Καλλιθέα. Το σπηλαιο στο ιερό του Άμμωνος Διός: α) Η λαξευμένη στο βράχο κλίμακα, που οδηγεί σε μικρό κοίλωμα-κόγχη, β) Πεσσός υποστύλωσης της οροφής, γ) Σήραγγα του δεύτερου κλάδου του σπηλαίου, δ) Τυφλή διακλάδωση. ε) Υδρομαστευτική κατασκευή στην ίδια περιοχή, νεότερων χρόνων.

Ε. ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ - Μ. ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Παράκτιες αρχαιολογικές και γεωλογικές έρευνες στις νήσους Πάρο - Αντίπαρο - Δεσποτικό: α-β) Όρμος Φιλίζι. Περιοχή Α΄, γ) Όρμος Φιλίζι. Περιοχή Β΄, δ) Όρμος Φιλίζι. Περιοχή Γ΄.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ

Παράκτιες αρχαιολογικές και γεωλογικές έρευνες στις νήσους Πάρο - Αντίπαρο - Δεσποτικό: α) Όρμος Φιλίζι. Περιοχή Γ΄, β-γ) Παραλία Σάντα Μαρία, δ) Όρμος Νάουσας. Ελληνικά. Περιοχή Α΄, ε) Όρμος Νάουσας. Ελληνικά. Περιοχη Β΄.
ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ

Παράκτιες αρχαιολογικές και γεωλογικές έρευνες στις νήσους Πάρο - Αντίπαρο - Δεσποτικό: α) Όρμος Ζωοδόχου Πηγής. Νοτίως Ζωοδόχου Πηγής, β) Στενό Πάρου-Αντίπαρου. Πούντα. Περιοχή Β΄, γ) Στενό Πάρου-Αντίπαρου. Κάμπος. Άγ. Νικόλαος, δ) Στενό Πάρου-Αντίπαρου. Βουτάκος, ε) Δεσποτικό. Όρμος Δεσποτικού.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ

α-δ) Αγιόκαμπος. Θέση Σκιαθά: α) Βόρειο τμήμα τειχών-λιμενοβραχιόνων αρχαίας πόλεως, β) Θεμέλια τειχών επί της παραλίας του όρμου Κρυψιάνα, γ) Θεμέλια τετράγωνου πύργου επί της παραλίας, δ) Κλίμακα του παραλίου ιερού λαξευμένου στο βράχο, ε) Κουτσουπιά. Σύγχρονο αλιευτικό καταφύγιο.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

α-β) Κουτσουπιά. Βυζαντινοί τοίχοι στο κάθετο μέτωπο της παραλίας, γ-στ) Έρευνα της ΕΕΑ σε συνεργασία με το ΕΚΘΕ στη θαλάσσια περιοχή της Χαλκιδικής: γ) Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ. Αμφορείς (μαγαρικά), δ) Ναυάγιο Πόρτο Κουφο ΙΙ. Άγκυρες, ε) Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙ. Αμφορέας - μαγαρικό (βυζαντινών χρόνων, 9ος-11ος αι.), στ) Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙΙ. Αμφορείς (μαγαρικά).

Α. ΣΙΜΩΣΙ - Τ.-Π. ΜΕΛΑ

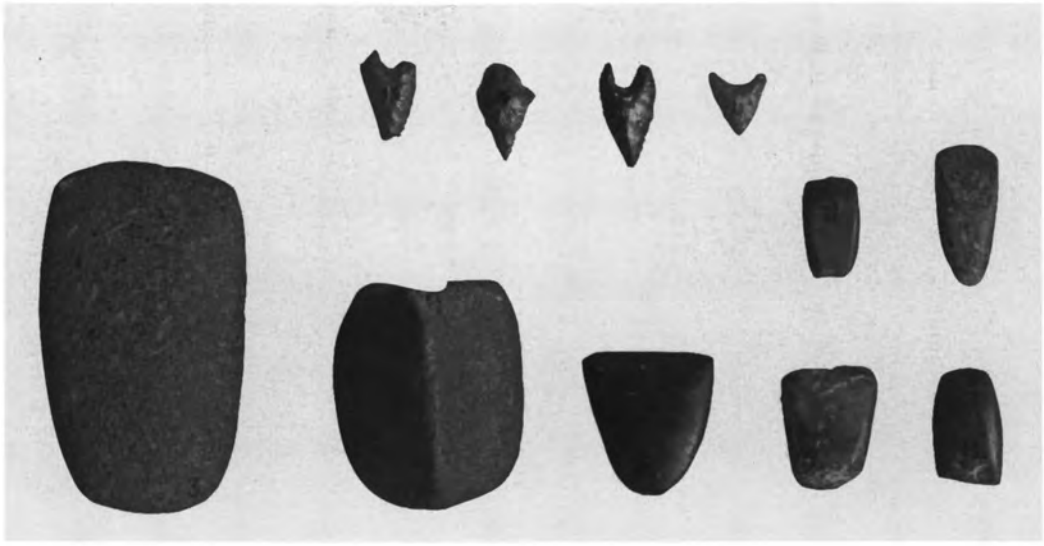

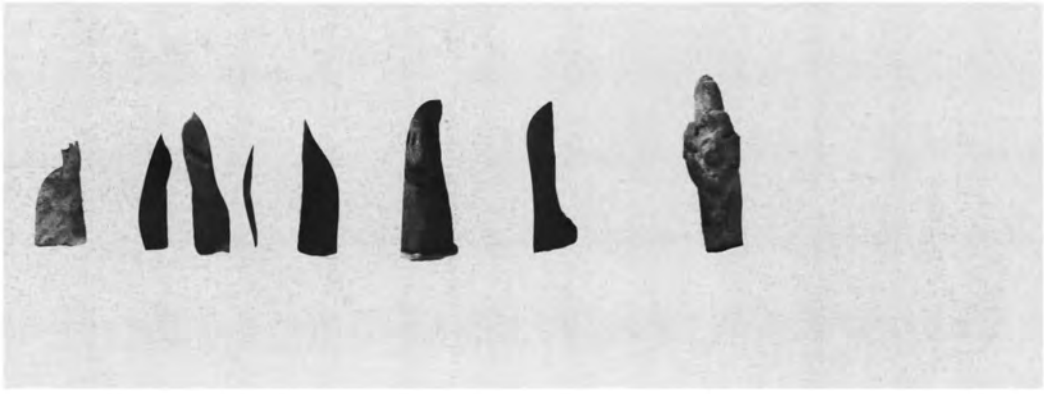

α-γ) Έρευνα της ΕΕΑ σε συνεργασία με το ΕΚΘΕ στη θαλάσσια περιοχή της Χαλκιδικής: α) Ναυάγιο Πόρτο Κουφό ΙΙΙ. Ακέραιος αμφορέας - μαγαρικό (βυζαντινών χρόνων, 9ος-11ος αι.), β) Πόρτο Κουφό Ι. Ναυάγιο ελληνιστικών χρόνων. Αμφορείς, γ) Πόρτο Κουφό Ι. Ναυάγιο ελληνιστικών χρόνων. Αμφορέας (πιθανή προέλευση Πέλλα), δ) Θάσος. Κοίνυρα. Υπολείμματα αρχαίων τοίχων στο κάθετο μέτωπο της παραλίας.

Τ.-Π. ΜΕΛΑ - Α. ΣΙΜΩΣΙ

α) Λίθινες αιχμές βελών και εργαλεία. Νεότερη νεολιθική περίοδος, β) Κεφαλές σχηματοποιημένων ειδωλίων. Νεότερη νεολιθική περίοδος, γ) Προχυτικό αγγείο. Πρώιμη εποχή του Χαλκού, δ) Ραμφόστομη πρόχους με διακόσμηση αργοναυτών. ΥΕ ΙΙΒ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Ψευδόστομος αμφορέας με σχηματοποιημένο διάκοσμο. ΥΕ ΙΙΙΓ, β) Προχυτικός κάλαθος. ΥΕ ΙΙΙΑ2, γ) Γραπτή πρόχους. Ύστερη γεωμετρική περίοδος, δ) Χαρακτηριστικά αγγεία της αρχαϊκής εποχής, ε) Κοτύλες με παραστάσεις κωμαστών και αθλητών. 6ος αι. π.Χ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Μελανόμορφος αμφορέας με την έξοδο του Αινεία από την Τροία. Β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.,
β) Μελανόμορφος αμφορέας. Τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ. Αποδίδεται στον ζ. του Rycroft ή στο εργαστήριό του,
γ) Μελανόμορφη καρποδόχη του ζ. του Πόλου. Μέσα 6ου αι. π.Χ.,
δ) Θραύσματα μελανόμορφου αγγείου με παράσταση του θεού Πλούτου. Τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ.,
ε) Σανιδόσχημα γυναικεία ειδώλια βοιωτικού εργαστηρίου. 6ος αι. π.Χ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

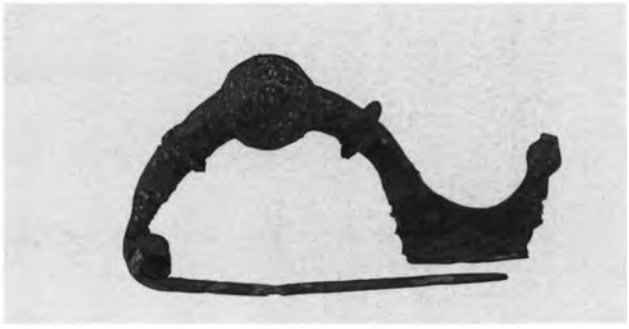
α) Κάνθαρος βοιωτικού εργαστηρίου. 5ος αι. π.Χ., β) Αγγεία τύπου Gnathia. Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.,
γ) Ερυθρόμορφος κρατήρας με διονυσιακή παράσταση. Α΄ τέταρτο 5ου αι. π.Χ.,
δ) Οστρακο ερυθρόμορφου αγγείου του ζ. του Βερολίνου. Αρχές 5ου αι. π.Χ.,
ε) Ερυθρόμορφη λήκυθος με πτερωτή Νίκη. Α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.,
στ) Λευκή λήκυθος με παράσταση γυναικείας μορφής δίπλα σε επιτύμβια στήλη. Β΄μισό 5ου αι. π.Χ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Ραμφόστομες πρόχοι τύπου Gnathia. Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ., β) Επιτύμβια στήλη με παράσταση ένθρονης γυναικείας μορφής συνοδεία θεραπαινίδος. 2ος-1ος αι. π.Χ., γ) Ναόσχημο αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο. 4ος αι. π.Χ., δ) Χάλκινη γεωμετρική πόρπη, ε) Κράνος βοιωτικού τύπου. Τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., στ) Μαρμάρινη κεφαλή Μάρκου Αυρηλίου. 161-180 μ.Χ.,

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

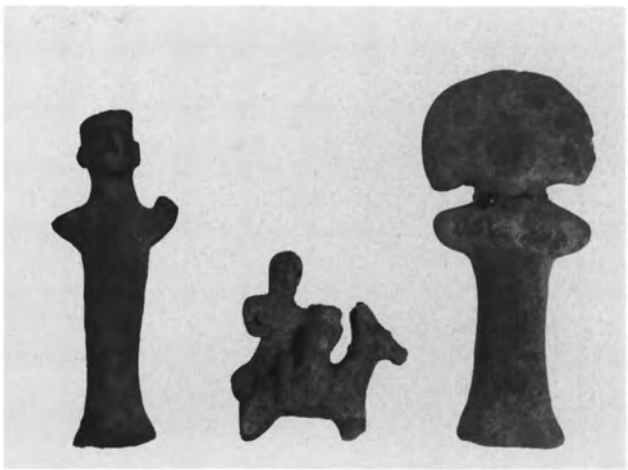

α) Αργυρό κύπελλο με επίχρυση διακόσμηση. Ρωμαϊκοί χρόνοι, β) Κύπελλο ερυθρής επί μελανού κεραμικής της μεσοκυπριακής ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου (1800-1600 π.Χ.) και πρόχους της ερυθροστιλβωτής V κεραμικής της υστεροκυπριακής ΙΑ περιόδου (1600-1450 π.Χ.), γ) Κεφαλή στεφανηφόρου νέου. Κυπρο-κλασική περίοδος, δ) Ειδώλιο ίβιδος, ιερού πτηνού του θεού Θώθ, ε) Πήλινο κανωπικό αγγείο με πώμα σε σχήμα κεφαλής του Imset, στ) Ξύλινο γραπτό προσωπείο αιγυπτιακής προέλευσης, από κάλυμμα φερέτρου, ζ) Τμήμα ξύλινου φερέτρου με γραπτή παράσταση σχετιζόμενη με τη νεκρική λειτουργία.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Συρο-χεττιτικά ειδώλια της 2ης χιλιετίας π.Χ.,
β) Πήλινα ειδώλια από τις κοιλάδες του Ορόντη και του Ευφράτη. 2η χιλιετία π.Χ.,
γ) Πήλινο προσωπείο σαρκοφάγου από τη συρο-παλαιστινιακή ακτή. Ύστερη εποχή του Χαλκού,
δ) Οστέινα σανιδόσχημα γυναικεία ειδώλια από την περιοχή της Μαργιανής. Εποχή του Χαλκού,
ε) Αγγείο των πολιτισμών της κεντρικής Ασίας. Εποχή του Χαλκού.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Οι άγιοι Πάντες. Εικόνα, β) Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. 15ος-16ος αι. Εικόνα,
γ) Αγία σε προτομή. 16ος αι. Εικόνα, δ) Ο Πτερωτός Πρόδρομος (λεπτομέρεια).
Τέλη 16ου-αρχές 17ου αι. Εικόνα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Ο Ασπασμός Πέτρου και Παύλου. Τέλη 16ου αι. Εικόνα,
β) Η Παναγία Βρεφοκρατούσα, ο άγιος Ιωάννης Ελεήμων και ζεύγος αφιερωτών. Τέλη 16ου αι. Εικόνα,
γ) Τρίπτυχο. Μέσα 17ου αι.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

α) Η Κοίμηση της Θεοτόκου. 1755. Εικόνα, β) Βημόθυρο. Μέσα 18ου αι.,
γ) Ο άγιος Σάββας και σκηνές του βίου του. 1847. Χάρτινη εικόνα, δ) Κούπα. Εργαστήριο της Πάφου. 14ος αι.,
ε) Κούπα. Εργαστήριο της Λαπήθου. 15ος αι.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

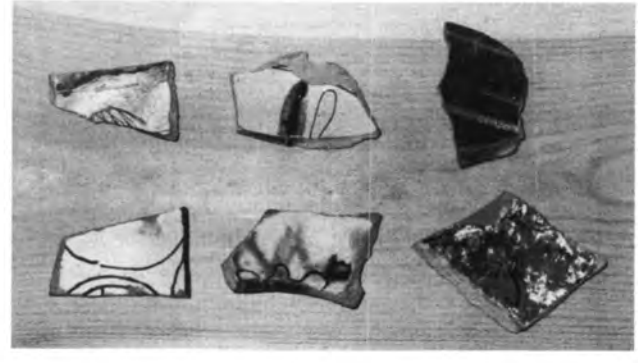

α-ε) Βασιλική Γ: α) Βόρεια προσκτίσματα. Γενική άποψη από ΒΔ., β) Βόρεια προσκτίσματα. «Απαντητήριον» (ξενώνας) (δωμάτια ΣΤ1, ΣΤ2, Κ1, Κ2, Μ και Ν). Άποψη από ΒΑ., γ) Βόρεια προσκτίσματα. Σκευοφυλάκειο (δωμάτιο Α). Άποψη από ΒΑ., δ) Βόρεια προσκτίσματα. Αποθηκευτικός χώρος με δεξαμενή ομβρίων υδάτων (δωμάτιο Δ). Άποψη από Β., ε) Ο διάδρομος επικοινωνίας της βασιλικής και των βόρειων προσκτισμάτων της. Άποψη από Α., στ) Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου. Άποψη από Α.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

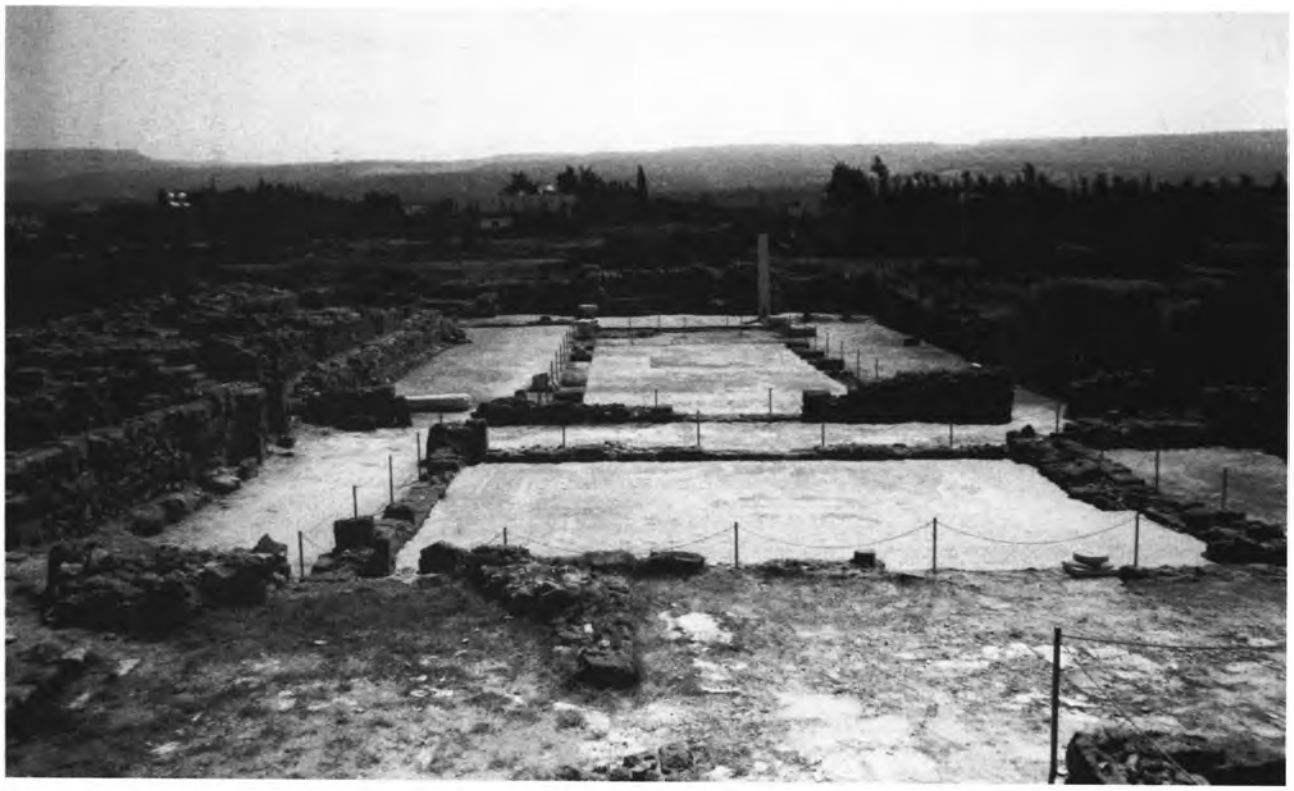

Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου: α) Άποψη από Ν., β) Τμήμα λιθόκτιστου κτιρίου (συγκρότημα δωματίων;) στο χώρο νότια του ναϋδρίου, γ) Τμήμα εφυαλωμένης κούπας μεσαιωνικών χρόνων από το χώρο του προσκυνήματος, δ) Εφυαλωμένη κεραμική από το χώρο του προσκυνήματος, ε) Ανασκαφική έρευνα της κοίτης θεμελίωσης του νότιου τοίχου του ναϋδρίου, στ) Άποψη από Α. Διακρίνεται η κοίτη θεμελίωσης του νότιου τοίχου του ναϋδρίου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α) Βασιλική Α. Άποψη από Δ., β) Βαπτιστήριο. Καταγραφή κατάστασης διατήρησης.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α-γ) Βασιλική Γ. Βόρεια προσκτίσματα. Δρόμος Ια: α) Γενική άποψη από Α., β) Μεταγενέστερες προσθήκες (κτιστές λεκάνες) επί του οδοστρώματος. Άποψη από Β., γ) Ανατολικό τμήμα του δρόμου. Τμήμα του οδοστρώματος και ράμπα ανόδου προς το δωμάτιο Ζ (ελαιουργείο). Άποψη από ΒΔ., δ) Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου. Άποψη από ΝΑ.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Ναΰδριο Αγίου Γεωργίου: α) Άποψη από Ν., β) Άποψη από ΒΑ., γ) Εσωτερικό (ανατολικό τμήμα), δ) Τμήμα δωματίου μεγάλου κτιρίου που αποκαλύφθηκε νότια του ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α-β) Βασιλική Α: α) Αναστήλωση κίονα και θεοδοσιανού κιονοκράνου. Άποψη κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Διευθέτηση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και αναστήλωση κίονα και θεοδοσιανού κιονοκράνου. Άποψη μετά την ολοκλήρωση των εργασιών, γ) Βασιλική Β. Διευθέτηση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και αναστήλωση κίονα και ιονίζοντος με συμφυές επίθημα κιονοκράνου. Άποψη μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ISSN 0570-622X